Norman DAVIES

O ISTORIE A EUROPEI

De la era glaciară la Războiul Rece și dincolo de el, de la Reykiavik la Riga, de la Arhimede la Einstein, de la Alexandru la Elțîn, totul într-o singură carte gândită de Norman Davies pentru a spune istoria Europei. Stilul narativ captivant al cărții stabilește de la bun început amplasamentul geografic și cronologic în care se desfășoară dramele istoriei europene. Textul a fost conceput pe mai multe nivele diferite. Cele douăsprezece capitole narative cuprind întregul trecut al Europei, din Preistorie și până în prezent. Acestea se concentrează treptat asupra trecutului îndepărtat în capitolul I, care acoperă primii cinci milioane de ani, pentru ca apoi capitolele XI și XII, care se referă la secolul XX, să consacre cam o pagină fiecărui an. Fiecare capitol conține o serie de „casete", cu informații parcă luate cu un teleobiectiv ce ilustrează teme specifice, care au apărut de-a lungul timpului cronologic. Rezultatul general poate fi asemănat cu un album de poze din istorie, în care imaginile panoramice se combină cu acelea detaliate și cu prim-planurile.

ISBN 978-606-609-821-2

editura rao

NORMAN DAVIES

O ISTORIE A EUROPEI

NORMAN DAVIES

O ISTORIE A EUROPEI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
DAVIES, NORMAN
O istorie a Europei / Norman Davies ; trad.: Graal Soft. – Bucureşti: Editura RAO, 2015

ISBN 978-606-609-821-2

I. Graal Soft (Bucureşti) (trad.)

94(4)

Editura RAO
Str. Bârgăului, nr. 9–11, sect.1, Bucureşti, România
www.raobooks.com
www.rao.ro

NORMAN DAVIES
Europe: A History
© Norman Davies, 1994
Publicat prin înţelegere cu David Godwin Associates, London
Toate drepturile rezervate

Traducere din limba engleză
Graal Soft

© Editura RAO, 2011
pentru versiunea în limba română

2015

ISBN 978-606-609-821-2

Pentru Christian,
californianul nostru

CUPRINS

Prefață ... ***9***
Lista hărților ... ***13***
Legenda Europei ... ***17***

Introducere ... ***21***
I. Peninsula: *Mediul și Preistoria* ... ***63***
II. Elada: *Grecia antică* ... ***105***
III. Roma: *Roma antică, 753 î.H.–337 d.H.* ... ***151***
IV. Origo: *Nașterea Europei, cca 330–800 d.H.* ... ***204***
V. Medium: *Evul Mediu, cca 750–1270* ... ***267***
VI. Pestis: *Criza creștinismului, cca 1250–1493* ... ***344***
VII. Renatio: *Renașterea și Reforma, cca 1450–1670* ... ***412***
VIII. Lumen: *Iluminism și absolutism, cca 1650–1789* ... ***503***
IX. Revolutio: *Un continent în tumult, cca 1770–1815* ... ***585***
X. Dynamo: *Motorul lumii, 1815–1914* ... ***654***
XI. Tenebre: *Europa în eclipsă, 1914-1945* ... ***772***
XII. Divisa et indivisa: *Europa divizată și unită, 1945–1991* ... ***921***

Note la capitole ... ***999***
Note la casete ... ***1041***

Anexa I. Lista casetelor ... ***1074***
Anexa II. Note asupra ilustrațiilor și mulțumirilor ... ***1077***
Anexa III. Compendiu istoric ... ***1084***
Index ... ***1211***
Ilustrații 1–37
Ilustrații 38–72

PREFAȚĂ

Această carte conține puține lucruri originale. Întrucât majoritatea aspectelor temei de față au fost deja aprofundate de istorici, munca de cercetare nu s-a dovedit necesară decât în rare ocazii. Originalitatea cărții, atâta câtă există, constă doar în selectarea, rearanjarea și prezentarea materialului existent. Principalul meu obiectiv a fost să încadrez istoria Europei în timp și spațiu și, introducând o gamă variată de subiecte, să transmit impresia unui tot unitar irealizabil.

Formularea academică a fost redusă la minimum. Nu există note referitoare la fapte și afirmații care se găsesc în lucrările de referință consacrate. Printre cele din urmă, menționez în special cele douăzeci și nouă de volume ale mele din *Enciclopedia Britanică* (a 11-a ediție, 1910–1911), care depășesc cu mult tot ce s-a scris ulterior. Notele de subsol au scopul de a explica citatele mai puțin cunoscute și de a face referire la sursele de informare care nu apar în lucrările obișnuite. N-ar trebui să credeți că textul elaborat susține în mod obligatoriu interpretările din operele citate: *On ne s'étonnera pas que la doctrine exposée dans le texte ne soit toujours d'accord avec les travaux il est renvoyé en note.*[*]

Considerațiile teoretice care stau la baza prezentului volum au fost expuse în *Introducere*. Dar poate că scopul acestui capitol mai necesită unele explicații.

Textul a fost conceput pe mai multe nivele diferite. Cele douăsprezece capitole narative cuprind întregul trecut al Europei, din Preistorie și până în prezent. Acestea se concentrează treptat asupra trecutului îndepărtat în Capitolul I, care acoperă primii cinci milioane de ani, pentru ca apoi în Capitolele XI și XII, care se referă la secolul XX, să se consacre cam o pagină fiecărui an. Fiecare capitol conține o serie de „casete", care oferă informații luate parcă cu un teleobiectiv și ilustrează teme specifice, apărute de-a lungul timpului ordonate cronologic. Fiecare capitol se încheie cu o imagine de ansamblu a întregului continent, marcată dintr-un anumit unghi. Rezultatul general poate fi comparat cu un album de poze din istorie, în care imaginile panoramice se combină cu imaginile detaliate și cu prim-planurile. Sper să fie un lucru de la sine înțeles faptul că gradul de acuratețe care poate fi atins la diferite nivele variază considerabil. Într-adevăr, nimeni nu se așteaptă ca o lucrare de sinteză să întrunească standardele monografiilor științifice, care se scriu în alte scopuri.

Cele douăsprezece capitole urmează firul convențional al istoriei europene, oferind cadrul temporal și geografic în care sunt inserate teme și subiecte variate. Se axează pe

[*] „Nu trebuie să fim surprinși în caz că doctrina expusă în text nu este întotdeauna în concordanță cu operele la care se face referire în notele de subsol", Ferdinand Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris, 1927), p. 3.

„istoria bazată pe evenimente": pe principalele diviziuni politice, curente culturale şi tendinţe socioeconomice, care le oferă istoricilor posibilitatea de a împărţi masa de informaţii în unităţi de lucru (deşi în mod artificial). Accentul cronologic cade pe epocile medievală şi modernă, în care s-a pus bazele unei comunităţi europene uşor de recunoscut. Insistenţa asupra întinderii geografice are scopul de a oferi o imagine echitabilă tuturor zonelor din Peninsula Europeană, de la Atlantic la Ural – în nord, est, vest, sud şi centru.

În fiecare etapă istorică, am încercat să combat cu argumente teoriile despre „eurocentrism" şi „civilizaţie occidentală" (vezi *Introducere,* pp. 21–24, 24–47). Dar, într-o lucrare de o asemenea anvergură, nu a fost totuşi posibil să extind subiectul dincolo de frontierele Europei. Am subliniat adesea importanta influenţă exercitată asupra Europei de alţi factori, cum ar fi islamul, colonialismul sau teritoriile de peste ocean. De câte ori am considerat necesar, i-am abordat în marile teme ce au marcat bătrânul continent. Elementul oriental este inclus în expunerea unor teme ca invaziile barbare sau Revoluţia Franceză, evenimente care sunt adeseori prezentate ca fiind relevante doar pentru Occident. Spaţiul generos acordat slavilor poate fi explicat prin faptul că ei formează cea mai mare comunitate etnică din Europa. Istoriile naţionale sunt descrise pe scurt; atenţia mea s-a îndreptat asupra naţiunilor care nu s-au constituit în state, nu doar asupra naţiunilor-state. Nici comunităţile minoritare, de la eretici şi leproşi la evrei, ţigani şi musulmani nu au fost uitate.

În ultimele capitole, nu am urmărit priorităţile „viziunii aliaţilor asupra istoriei" (vezi *Introducere,* pp. 39–42). Nici nu am le-am contestat. Cele două războaie mondiale au fost tratate ca „două acte succesive ale aceleiaşi drame", acordându-se atenţie cu precădere conflictului central-european dintre Germania şi Rusia. Ultimul capitol, despre Europa postbelică, cuprinde evenimentele din 1989–1991 şi destrămarea Uniunii Sovietice. Argumentul este că anul 1991 a văzut sfârşitul arenei geopolitice, numite „Marele triunghi", ale cărui origini datează de la începutul secolului XX (vezi anexa III, p. 1312), şi al cărui final oferă o bine-venită pauză într-o poveste continuă. Apropierea de secolul XXI întrevede alte posibilităţi de concepere a unei noi Europe.

Cele 300 de casete (vezi harta pp. 14–15 şi anexa I) au fost inserate în mai multe scopuri. Ele atrag atenţia asupra unei mari varietăţi de detalii, care altfel nu şi-ar fi găsit locul printre generalizările şi simplificările necesare unei scrieri sintetice a istoriei. Acestea introduc uneori subiecte inexistente în capitolele principale şi ilustrează curiozităţi, capricii şi atitudini ciudate, dar fără urmări grave, pe care istoricii serioşi le trec adesea cu vederea. Mai presus de toate, ele au fost alese în aşa fel încât să pună în lumină din cât mai multe unghiuri posibile „noile metode, discipline şi domenii ale cercetărilor recente". Acestea oferă exemple în aproape şaizeci de categorii ale cunoaşterii, care au fost împărţite în cuprinsul capitolelor în perioade, localităţi şi subiecte dintre cele mai diferite. Din raţiuni referitoare la întinderea cărţii, răbdarea editorilor şi rezistenţa autorului, lista iniţială a casetelor a trebuit scurtată. Cu toate acestea, sper că această tehnică pointilistă va reuşi să lase o impresie puternică, chiar şi cu un număr redus de puncte.

Casetele apar în text la un anumit reper temporal şi spaţial şi poartă un titlu care îi rezumă conţinutul. Fiecare poate fi luată separat şi savurată, sau poate fi citită în contextul istorisirii în care este inserată.

Imaginile de ansamblu, în număr de douăsprezece, sunt concepute pentru a prezenta o vedere panoramică asupra hărţii Europei, aflată într-o continuă schimbare. Ele stabilesc cadrul povestirii cronologice, de obicei în momente simbolice, şi oferă o pauză pentru

meditație pe drumul mereu înainte prin mari intervale de timp și nesfârșite teritorii. Ar trebui să-l ajute pe cititor să-și tragă sufletul și să se gândească la numeroasele transformări care se petrec pe mai multe fronturi în orice perioadă a istoriei. Acestea sunt înadins văzute dintr-un singur unghi și nu încearcă să compare multitudinea de opinii și perspective alternative care există neîndoielnic. În această privință, sunt cât se poate de subiective și au scopul de a impresiona. În unele cazuri, se află la granița controversatului tărâm „faptic", combinând evenimente cunoscute cu supoziții și deducții lipsite de suport documentar. Ca și multe alte elemente din carte, și acestea pot fi învinuite că depășesc limitele convenționale ale argumentației și analizei științifice. În acest caz, vor atrage atenția nu numai asupra varietății trecutului Europei, dar și asupra multiplelor unghiuri din care poate fi văzut acesta.

Cartea a fost scrisă în cea mai mare parte la Oxford. Datorează mult bogatelor și vechilor resurse ale Bibliotecii Bodleiene, precum și tradiției și standardelor acestei instituții. Au contribuit în mare măsură și bursele de studiu acordate de Institut für die Wissenschaften vom Menschen din Viena și de Harvard University's Ukrainian Research Institute. Cărții i-a fost adăugată culoarea de epocă în urma mai multor vizite în Europa, mai ales prin impresiile culese din Belarus și Ucraina, în drumul din Bavaria la Bologna, în Alpii francezi și elvețieni, în Olanda, în Ungaria și provincia Vendée.

Aș vrea să menționez și concediul de un an pentru studiu, pe care mi l-a acordat School of Slavonic and East European Studies, University of London, cu condiția de a se strânge fonduri private în vederea înlocuirii mele cu alt profesor. În alte dăți, când nu mi s-a oferit concediu, cartea s-ar fi putut scrie în oricare dintre aceste locuri – trenuri, avioane, cantine, săli de așteptare din spitale sau pe plajele din Hawaii, în rândurile din spate de la seminarele altora, chiar și într-un cimitir de mașini. De asemenea, sunt recunoscător pentru subvenția specială acordată de editura Heinemann and Mandarin, care mi-a permis să pregătesc mai repede materialele auxiliare.

Aș vrea să le mulțumesc colegilor și prietenilor care mi-au citit anumite capitole sau secțiuni: Barry Cunliffe, Stephanie West, Riet van Bremen, David Morgan, David Eltis, Fania Oz-Salzburger, Mark Almond și Timothy Garton Ash; unei legiuni de persoane care m-au ajutat și consiliat, printre care: Tony Armstrong, Sylvia Astle, Alex Boyd, Michael Branch, Lawrence Brockliss, Caroline Brownstone, Gordon Craig, Richard Crampton, Jim Cutsall, Rees Davies, Regina Davy, Dennis Deletant, Geoffrey Ellis, Roger Greene, Hugo Gryn, Michael Hurst, Geraint Jenkins, Mahmud Khan, Maria Korzeniewicz, Grzegorz Król, Ian McKellen, Dimitri Obolenski, Laszlo Peter, Robert Pynsent, Martyn Rady, Mary Seton-Watson, Heidrun Speedy, Christine Stone, Athena Syriatou, Eva Travers, Luke Treadwell, Peter Varey, Maria Widowson și Serghei Yakovenko; echipei de consultanți conduse de „Kingsley"; lui Sarah Barrett, redactor, lui Sally Kendall, designer; lui Gill Metcalfe, ilustrator; lui Roger Moorhaus, care s-a ocupat de index; lui Ken Wass și lui Tim Aspen, cartografi; lui Andrew Boag, ilustrator; editorilor mei de la OUP și Mandarin; lui Patrick Duffy, managerul meu de proiect, și în special soției mele, fără ajutorul și îngăduința căreia acest proiect nu s-ar fi materializat niciodată. Nu capeți niciun premiu dacă găsești pisica neagră.

Există suficiente motive pentru a considera istoria Europei un subiect științific valid, bazat pe evenimente trecute care chiar au avut loc. Însă trecutul Europei nu poate fi readus în mintea cuiva decât prin imagini fugitive, cercetări parțiale și selecția evenimentelor

memorabile. Nu poate fi niciodată recuperat în integralitatea sa. Aşadar, acest volum este doar una dintre nenumăratele istorii ale Europei care s-au scris. A fost elaborat prin prisma a doi ochi, filtrat printr-o singură minte şi aşternut pe hârtie de un singur om.

NORMAN DAVIES
Oxford, Bloomsday, 1993

În pregătirea ediţiei revizuite a volumului *O istorie a Europei*, au fost revizuite doar greşelile faptice, termenii şi ortografia. Nu s-a făcut nicio tentativă de a pătrunde din nou pe tărâmul interpretării istorice. Pe lângă echipa iniţială de consultanţi, din care majoritatea mi-au oferit al doilea rând de sfaturi, aş vrea să mulţumesc mai ales următorilor:

J.S. Adams, Ann Armstrong, Neal Ascherson, Timothy Bainbridge, Tim Blanning, Tim Boyle, Sir Raymond Carr, James Cornish, J. Cremona, M.F. Cullis, I.D. Davidson, Excelenţa Sa Ambasadorul Finlandei, Excelenţa Sa Ambasadorul Italiei, Felipe Fernandez-Armesto, J.M. Forrester, Robert Frost, Michael Futrell, Graham Gladwell, Richard Hofton, Hugh Kearney, Noel Malcolm, Velibor Milovanović, B.C. Moberly, Jan Morris, W. Schulte Nordolt, Robin Osborne, Steven Pálffy, Roy Porter, Paul Preston, Jim Reed, Donald Russell, David Selbourne, Andrew L. Simon, N.C.W. Spence, Norman Stone, Alan H. Stratford, Richard Tyndorf, John Wagar, Michael West, B.K. Workman, Philip Wynn şi Basil Yarney.

NORMAN DAVIES
17 martie 1997

LISTA HĂRŢILOR

1. Peninsula, circa 10 000 î.H.
2. Regina Europa
3. Liniile de falie între est-vest din Europa
4. Europa: Regiuni fizice
5. Egeea antică: 2000 î.H.
6. Europa preistorică
7. Roma – Sicilia – Cartagina, 212 î.H.
8. Imperiul Roman, sec. I d.H.
9. Constantinopol
10. Europa: Migraţii
11. Călătoria papei Ştefan, 753 d.H.
12. Europa, circa 900 d.H.
13. Ţările de Jos, 1265
14. Europa, circa 1300
15. Dezvoltarea Rusiei
16. Europa, 1519
17. Roma, veche şi modernă
18. Europa, 1713
19. Călătoria lui Mozart la Praga, 1787
20. Parisul revoluţionar: a) Oraşul; b) Campania din 1814
21. Europa, 1815
22. Europa, 1914
23. Europa în timpul Marelui Război, 1914–1918
24. Noua Europă, 1917–1922
25. Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, 1939–1945
26. Germania postbelică, după 1945
27. Europa divizată, 1949–1989

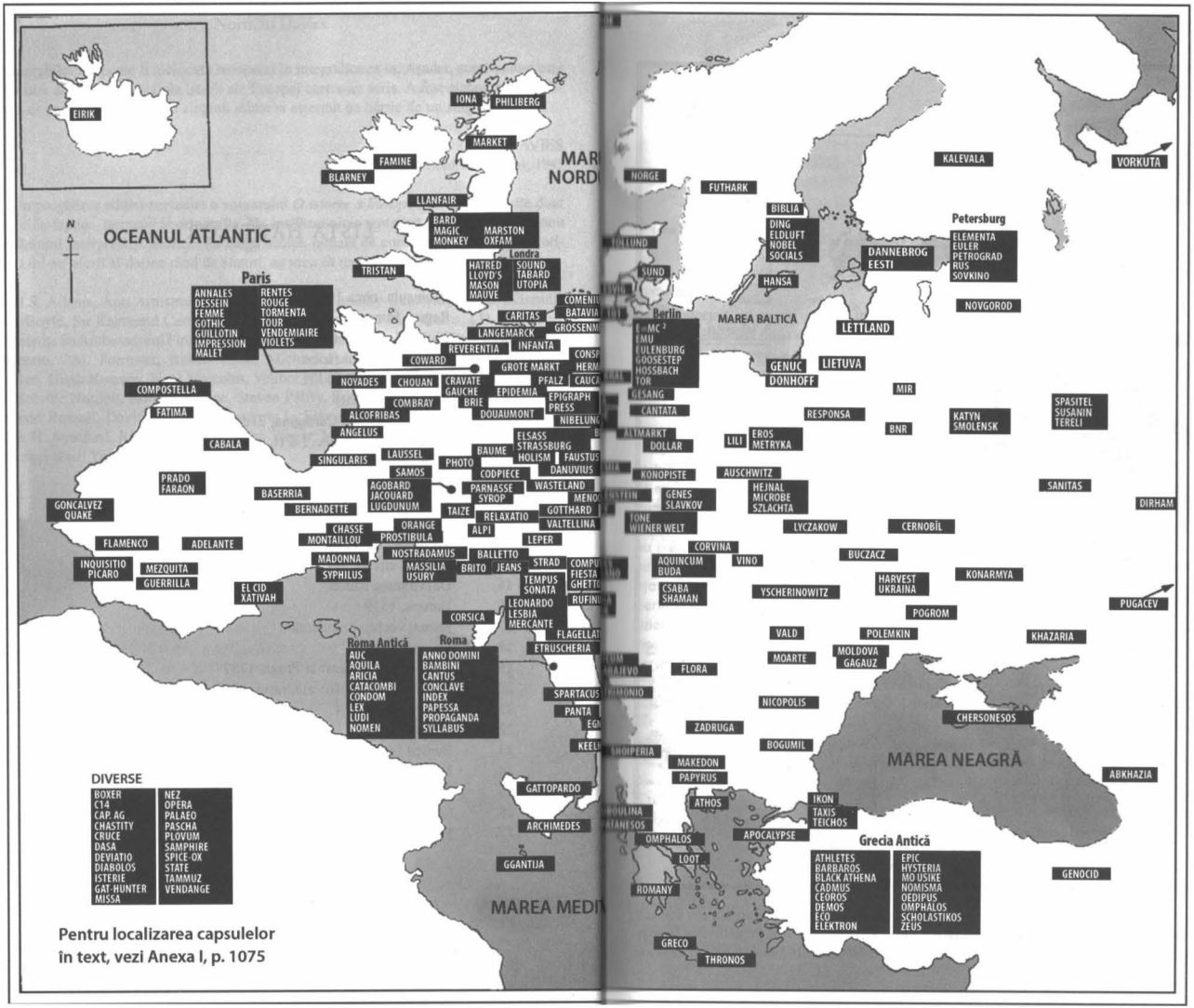
EIRIK
OCEANUL ATLANTIC
MAR NORD
MAREA MEDI
MAREA BALTICĂ
MAREA NEAGRĂ
IONA
PHILIBERG
MARKET
FAMINE
BLARNEY
LLANFAIR
BARD
MAGIC
MONKEY
MARSTON
OXFAM
Londra
HATRED
LLOYD'S
MASON
MAUVE
SOUND
TABARD
UTOPIA
TRISTAN
Paris
ANNALES
DESSEIN
FEMME
GOTHIC
GUILLOTIN
IMPRESSION
MALET
RENTES
ROUGE
TORMENTA
TOUR
VENDEMIAIRE
VIOLETS
CARITAS
BATAVIA
GROSSENM
LANGEMARCK
INFANTA
REVERENTIA
COWARD
GROTE MARKT
PFALZ
EPIDEMIA
EPIGRAPH
PRESS
NIBELUNG
DOUAUMONT
BRIE
CRAVATE
GAUCHE
CHOUAN
NOYADES
COMBRAY
ALCOFRIBAS
ANGELUS
COMPOSTELLA
FATIMA
CABALA
SINGULARIS
LAUSSEL
BAUME
ELSASS
STRASSBURG
HOLISM
FAUSTUS
PHOTO
DANUVIUS
CODPIECE
SAMOS
AGOBARD
JACQUARD
LUGDUNUM
PARNASSE
SYROP
WASTELAND
MENO
TAIZE
RELAXATIO
GOTTHARD
VALTELLINA
ALPI
LEPER
ORANGE
PROSTIBULA
CHASSE
MONTAILLOU
NOSTRADAMUS
BALLETTO
MASSILIA
USURY
BRITO
JEANS
STRAD
TEMPUS
SONATA
LEONARDO
LESBIA
MERCANTE
RUFIN
CORSICA
FLAGELLA
ETRUSCHERIA
SPARTACUS
PANTA
KEEL
GATTOPARDO
ARCHIMEDES
GGANTIJA
PRADO
FARAON
BASERRIA
BERNADETTE
GONCALVEZ
QUAKE
FLAMENCO
ADELANTE
INQUISITIO
PICARO
MEZQUITA
GUERRILLA
EL CID
XATIVAH
MADONNA
SYPHILUS
Roma Antică
AUC
AQUILA
ARICIA
CATACOMBI
CONDOM
LEX
LUDI
NOMEN
Roma
ANNO DOMINI
BAMBINI
CANTUS
CONCLAVE
INDEX
PAPESSA
PROPAGANDA
SYLLABUS
DIVERSE
BOXER
C14
CAP. AG
CHASTITY
CRUCE
DASA
DEVIATIO
DIABOLOS
ISTERIE
GAT-HUNTER
MISSA
NEZ
OPERA
PALAEO
PASCHA
PLOVIUM
SAMPHIRE
SPICE-OX
STATE
TAMMUZ
VENDANGE
Pentru localizarea capsulelor
în text, vezi Anexa I, p. 1075
NORGE
FUTHARK
TOLLUND
SUND
BIBLIA
DING
ELDLUFT
NOBEL
SOCIALS
HANSA
KALEVALA
VORKUTA
Petersburg
ELEMENTA
EULER
PETROGRAD
RUS
SOVKINO
DANNEBROG
EESTI
NOVGOROD
LETTLAND
Berlin
E=MC²
EMU
EULENBURG
GOOSESTEP
HOSSBACH
TOR
GESANG
CANTATA
ALTMARKT
DOLLAR
GENUC
DONHOFF
LIETUVA
MIR
RESPONSA
BNR
EROS
METRYKA
LILI
KATYN
SMOLENSK
SPASITEL
SUSANIN
TERELI
KONOPISTE
AUSCHWITZ
HEJNAL
MICROBE
SZLACHTA
GENES
SLAVKOV
TONE
WIENER WELT
SANITAS
DIRHAM
LYCZAKOW
CERNOBIL
CORVINA
AQUINCUM
BUDA
VINO
BUCZACZ
CSABA
SHAMAN
YSCHERINOWITZ
HARVEST
UKRAINA
KONARMYA
POGROM
PUGACEV
VALD
POLEMKIN
KHAZARIA
MOARTE
MOLDOVA
GAGAUZ
FLORA
NICOPOLIS
CHERSONESOS
ZADRUGA
BOGUMIL
ABKHAZIA
MAKEDON
PAPYRUS
IKON
TAXIS
TEICHOS
ATHOS
APOCALYPSE
OMPHALOS
LOOT
ROMANY
Grecia Antică
ATHLETES
BARBAROS
BLACK ATHENA
CADMUS
CEOROS
DEMOS
EQ
ELEKTRON
EPIC
HYSTERIA
MO USIKE
NOMISMA
OEDIPUS
OMPHALOS
SCHOLASTIKOS
ZEUS
GENOCID
GRECO
THRONOS

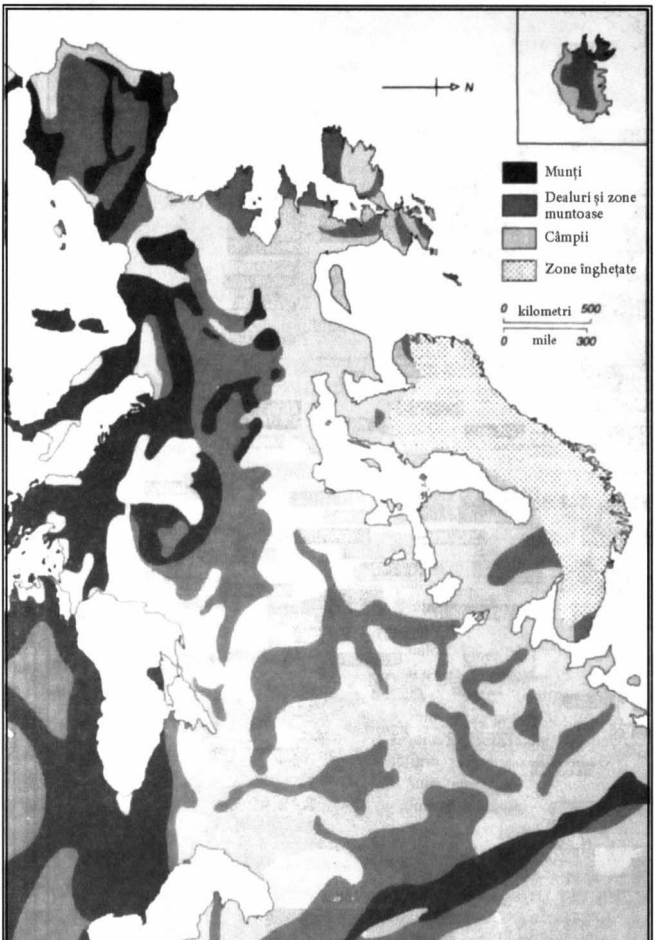

Harta 1. Peninsula, circa 10 000 î.H.

LEGENDA EUROPEI

La început, nu exista Europa. În locul ei a fost, pentru cinci milioane de ani, o lungă peninsulă sinuoasă fără nume, asemănătoare statuetei de la prova celei mai vaste întinderi de pământ din lume. La vest se întindea oceanul, pe care nimeni nu-l traversase încă. La sud se aflau două mări legate între ele, presărate cu insule, golfuri și peninsule. La nord se întindea marea calotă glaciară, mărindu-se și micșorându-se de-a lungul vremii, ca o monstruoasă meduză de gheață. La est se afla puntea de pământ care făcea legătura cu restul lumii, de unde urmau să sosească toate popoarele și civilizațiile.

În intervalele dintre erele glaciare, în peninsulă au venit primii oameni care s-au stabilit acolo. Umanoizii de Neanderthal și oamenii de Cromagnon ai peșterilor, probabil că au avut nume, chipuri și idei. Dar nu se știe cine erau cu adevărat. Ne putem da seama cum au fost din picturile, artefactele și structura lor osoasă.

Odată cu ultima retragere a gheții, cu doar douăzeci de mii de ani în urmă, în peninsulă au sosit noi valuri de populații migratoare. Pionierii și prospectorii nelăudați de nimeni se deplasau încet spre vest de-a lungul coastelor, traversând teritoriul și mările până când ajungeau la cele mai îndepărtate insule. Măreața lor operă care a înfruntat timpul, din perioada în care epoca de piatră făcea loc celei de bronz, a fost construită la marginea unei așezări de pe o insulă izolată, departe de țărm. Dar niciun fel de ipoteze din zilele noastre nu au explicat cert ce i-a inspirat pe acei meșteri zidari, nici cum se numea marele lor cerc de piatră[1].

La celălalt capăt al peninsulei, alți oameni de departe, aflați în zorii epocii bronzului, întemeiau o comunitate a cărei influență a durat până în zilele noastre. Conform tradiției, elenii au venit din interiorul continentului în trei mari valuri, luând în stăpânire țărmurile Mării Egee către sfârșitul mileniului II î.H. Au cucerit populația băștinașă, amestecându-se cu aceasta. S-au răspândit în mulțimea de insule risipite între coastele Peloponezului și ale Asiei Mici. Au asimilat cultura predominantă a continentului și pe cea și mai veche din Creta. Limba pe care o vorbeau i-a deosebit de „barbari" – „vorbitori ai unui grai neinteligibil". Au fost întemeietorii Greciei antice. [BARBAROS]

Mai târziu, când copiii epocii clasice au întrebat de unde se trăgeau oamenii, li s-a vorbit despre crearea lumii de către un neidentificat *opifex rerum* sau „creator divin". Li s-a vorbit despre Potop și despre Europa.

Europa a constituit subiectul uneia dintre cele mai vechi legende din lumea clasică. Europa era mama lui Minos, stăpânitorul Cretei, deci progenitrix a celei mai străvechi ramuri a civilizației mediteraneene. Femeia a fost pomenită în treacăt de Homer. Dar în *Europa și taurul*, operă atribuită lui Moschus din Siracuza, și mai ales în *Metamorfozele*

poetului roman Ovidiu, ea apare imortalizată ca o prințesă inocentă sedusă de părintele zeilor. Pe când se plimba cu însoțitoarele ei pe țărmul patriei sale Fenicia, a fost ademenită de Zeus sub înfățișarea unui taur alb ca neaua:

Și treptat teama i se risipi, iar el,
Își oferi pieptul fecioarei să-l dezmierde
Și coarnele să-i anine ghirlande,
Prințesa prinse curaj și se urcă
Pe spinarea taurului iubit și-l călări, necugetata.
Apoi – încet-încet pe întinsa plajă cu nisip fierbinte o porni –
Întâi în undele de la mal marele zeu
Își înfipse copitele, apoi o duse mai departe,
Până în larg își purtă comoara.
Fetei i se strânse inima de frică, când văzu
Că malul se depărta mereu. Cu mâna dreaptă
Se prinse de un corn, cealaltă și-o puse pe spinarea lui,
Tunica îi flutura în adierea brizei.[2]

Aceasta era cunoscuta legendă a Europei, așa cum a fost pictată pe vasele grecești, pe pereții caselor din Pompei (vezi ilustrația nr. 1), iar în Epoca Modernă de Tițian, Rembrandt, Rubens, Veronese și Claude Lorrain.

Istoricul Herodot, care și-a scris opera în secolul V î.H., nu a fost prea impresionat de legendă. În viziunea lui, răpirea Europei nu era decât un incident în străvechea epocă a luptelor purtate pentru femei. O bandă de fenicieni o luaseră cu forța pe Io, fiica regelui din Argos; așa că o bandă de greci a navigat spre Fenicia și a răpit-o pe fiica regelui din Tir. Era vorba despre răzbunare: ochi pentru ochi și dinte pentru dinte.[3]

Legenda Europei are multe conotații. Dar, ducând-o pe prințesă în Creta de pe țărmul Feniciei (astăzi sudul Libanului), Zeus transfera roadele mai vechilor civilizații asiatice în noile colonii din insulele Mării Egee. Fenicia era ca o stea pe orbita faraonilor. Călătoria făcută de Europa călare pe taur a creat o legătură între Egiptul antic și Grecia antică. Despre fratele Europei, Cadmus, care a străbătut lumea în căutarea ei, *orbe pererrato,* se crede că a adus arta scrisului în Grecia. [CADMUS]

Călătoria Europei reprezintă, la nivel simbolic, neliniștea celor care i-au călcat pe urme. Spre deosebire de marile civilizații din văile fluviilor, Nilul în Egipt și Indul în Mesopotamia, precum și cea din China, care au fost de lungă durată, dar au fost letargice în dezvoltarea lor geografică și intelectuală, civilizația mediteraneeană a fost mereu stimulată de o mișcare constantă. Această mișcare a dat naștere incertitudinii și sentimentului de insecuritate. Incertitudinea a fost un constant catalizator al ideilor, în timp ce sentimentul de insecuritate a impulsionat o activitate frenetică. Minos era vestit pentru flota sa. Creta a fost prima putere maritimă din istorie. Corăbiile transportau oameni, mărfuri și cultură, prilejuind schimburi de toate felurile cu ținuturile spre care navigau. Asemenea veșmintelor Europei, mințile acestor marinari din vechime erau mereu lăsate să „fluture în adierea brizei" – *tremulae sinuantur flamine vestes.*[4]

Europa călătorea pe drumul soarelui, de la est la vest. Potrivit altei legende, Soarele era un car de foc, tras de cai nevăzuți care porneau din grajdurile lor ascunse dincolo de răsărit și se duceau la locul lor de odihnă de după de apus. Într-adevăr, una dintre cele

câteva etimologii posibile pune în antiteză Asia, „ţinutul Răsăritului" cu Europa, „ţinutul Apusului"[5]. Elenii au ajuns să numească „Europa" teritoriul de la vest de Egee, pentru a-l deosebi de ţinuturile mai vechi din Asia Mică.

În zorii istoriei europene, lumea cunoscută se întindea spre est. Necunoscutul aştepta în vest, în locuri ce trebuiau descoperite. Curiozitatea Europei poate că i-a adus nenorocirea. Dar a dus la întemeierea unei noi civilizaţii care avea în cele din urmă să-i poarte numele şi să se răspândească pe tot cuprinsul Peninsulei.

Harta 2. Regina Europa
Gravură dintr-o ediție a Cosmografiei *lui Sebastian Müntzer*
(Cosmographia Universalis lib. vi; Basel 1550–1554),
prin bunăvoința Bibliotecii Bodleiene

INTRODUCERE

Istoria astăzi

Istoria poate fi scrisă la orice scară. Se poate scrie istoria universului într-o pagină sau ciclul de viață al unei muște efemere în patruzeci de volume. Un distins istoric cu multă experiență, specializat în diplomația anilor 1930, a scris odată o carte despre Criza de la München și urmările sale (1938–1939), o a doua despre *Ultima săptămână de pace* și o a treia intitulată *31 august 1939*. Colegii săi au așteptat în zadar volumul care să-i încununeze opera, intitulat *Un minut înainte de miezul nopții*.[1] Acest caz ilustrează dorința arzătoare a omului modern de a cunoaște din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puțin.

Și istoria Europei poate fi scrisă mai pe larg sau mai pe scurt. Seria Franceză *L'Évolution de l'humanité*, al cărei conținut a fost în proporție de peste 90% european, a fost gândită, după al Doilea Război Mondial, să aibă 110 volume principale și mai multe suplimentare.[2] Spre deosebire de aceste opere-fluviu, lucrarea de față a fost concepută să cuprindă același material, ba chiar mai mult, între coperțile unui singur volum.

Cu toate aceste, niciun istoric nu se poate compara cu un poet în ceea ce privește economia de cuvinte:

Dacă Europa e o nimfă,
Napoli e ochiul ei albastru
Și Varșovia ii e inima.
Petersburg, Mitau, Odesa,
Toate îi sunt ghimpi în tălpi.
Paris îi este chipul,
Londra gulerul scrobit,
Și Roma – scapularul.[3]

Din motive neștiute, în timp ce monografiile istorice au devenit mai scurte, studiile generale s-au întins pe sute de pagini în plus în fiecare secol. De exemplu, *The Cambridge Medieval History* (1936–39) acoperă perioada de la Constantin la Thomas Morus în opt volume[4]. *Handbuch der europäischen Geschichte* (1968–1979), lucrare în limba germană, acoperă douăsprezece secole, de la Carol cel Mare la coloniei greci în șapte volume la fel de groase[5]. De obicei, se acordă mai mult spațiu evenimentelor din istoria contemporană decât perioadelor antică și medievală. Pentru cititorii englezi, o colecție inovatoare ca aceea în opt volume de la Rivington, intitulată *Periods of European*

History, ajunge din trecutul îndepărtat până în contemporaneitate la o scară din ce în ce mai mare – 442 de ani relatați într-un ritm de 1,16 ani pe pagină pentru *Evul Mediu* al lui Charles Oman, perioada 476–918 (1919), 104 ani, fiecare fiind redat în 4,57 pagini, pentru *Europa în secolul XVI* (1897) de A.H. Johnson, 84 ani cu 6,59 pagini pe an pentru *Europa modernă*, 1815–1899 (1905)[6] a lui W. Alison Phillipps. Operele mai recente urmează același model.[7]

Pe majoritatea cititorilor îi interesează mai mult istoria timpului lor. Dar nu toți istoricii sunt dispuși să le ofere acest lucru. Există părerea că „problemele actualității" nu pot face obiectul „istoriei" până nu trece o jumătate de secol, până când istoricul nu are la dispoziție documentele necesare și nu gândește limpede asupra trecutului.[8] Este un punct de vedere pertinent. Dar presupune că orice studiu general trebuie să se întrerupă în punctul în care începe să fie mai interesant. Istoria contemporană este vulnerabilă la tot felul de presiuni politice. Totuși, niciun adult educat nu poate spera să desfășoare o activitate eficientă fără să cunoască originile problemelor contemporane.[9] Cu patru sute de ani în urmă, Sir Walter Raleigh, când fusese condamnat la moarte, a înțeles perfect ce primejdii îl pândeau: „Oricine scrie o istorie modernă prea aproape de adevăr se confruntă cu mari riscuri"[10].

Date fiind complicațiile, n-ar trebui să ne mirăm că tema de bază a studiilor despre „Europa" sau „civilizația europeană" variază foarte mult. Încercările reușite de a trata întreaga istorie europeană, fără a recurge la numeroase volume și autori, au fost rare. Printre excepții se numără *O istorie a Europei* (1936)[11] a lui H.A.L. Fisher sau *O istorie modernă a Europei* (1971)[12] a lui Eugene Weber. Ambele sunt studii extinse despre controversatul concept de „civilizație occidentală" (vezi mai jos). Probabil că cele mai eficiente studii sunt cele care s-au concentrat asupra unei singure mari teme, cum ar fi *Civilizație*[13] de Kenneth Clark, care privea trecutul Europei prin prisma artei și picturii, sau *Ascensiunea omului* (1973)[14] de Jacob Bronowski, care aborda aceeași temă folosindu-se de istoria științei și tehnologiei. Ambele au inspirat superproducții cinematografice. Un eseu mai recent a abordat istoria dintr-un punct de vedere materialist, bazat pe geologie și resurse economice.[15]

Nu contest valoarea studiilor istorice în mai multe volume, dar acestea sunt condamnate să rămână opere de referință, care se consultă, dar nu se citesc. Nici studenții la istorie, nici cititorii obișnuiți nu se pot concentra asupra a zece, douăzeci sau o sută zece volume de sinteze europene generale înainte de a trece la subiectele care îi atrag cel mai mult. E păcat de întreaga serie de parametri și supoziții care apar în mod obligatoriu în operele detaliate în multe părți.

În ultimul timp, necesitatea de a revizui cadrul general al istoriei europene a devenit mai imperioasă, proporțională cu gustul pentru studiile foarte specializate, elaborate la o scară extrem de mare. Câteva excepții remarcabile, cum ar fi lucrarea lui Fernand Braudel[16], pot fi folosite pentru a demonstra că au existat și abateri de la această tendință. Dar mulți istorici și studenți au fost atât de atrași într-o așa de mare măsură de conceptul „din ce în ce mai mult despre din ce în ce mai puțin", încât au dat uneori uitării perspectivele mai largi. Însă științele umaniste au nevoie de diferite grade de mărire. Istoria trebuie să vadă echivalentul planetelor rotindu-se în spațiu, să apropie obiectivul ca să observe oamenii de pe pământ și să sape adânc sub pielea și tălpile lor. Istoricul trebuie să folosească echivalente ale telescopului, microscopului, electroencefalografului și sondei geologice.

Este cât se poate de adevărat că studiul istoriei s-a dezvoltat foarte mult în ultimii ani prin adăugarea de noi metode, noi discipline și noi domenii. Apariția computerelor a deschis calea pentru o serie întreagă de investigații care nu erau până atunci la îndemâna istoricului. [RENTES] Cercetarea în istorie a beneficiat în foarte mare măsură de tehnici și concepte luate din științele sociale și umaniste. [ARICIA] [CEDROS] [CHASSE] [PREZERVATIV] [EPIC] [FIESTA] [GENE] [GOTTHARD] [LEONARDO] [LIETUVA] [NOVGOROD] [PLOVUM] [PROPAGANDA] [IARBĂ SĂRATĂ] [CULESUL VIILOR.] O tendință promovată de școala Analelor Franceze începând cu 1929 a primit acum o recunoaștere aproape mondială. [ANNALES]. Noi domenii academice ca: istoria orală, psihiatria istorică (sau „psihoistoria") sau istoria familiei, ori istoria manierelor sunt acum bine definite. [BOGEY] [MORES] [SOUND] [ZADRUGA] În același timp, o serie de teme care reflectă preocupări contemporane au dobândit o nouă dimensiune istorică. Antirasismul, mediul, genul, sexul, semitismul, clasele sociale și pacea sunt teme recurente în mare parte din lucrările și dezbaterile actuale. În pofida exagerărilor datorate „corectitudinii politice", toate îmbogățesc tabloul de ansamblu. [ATENA NEAGRĂ] [CAUCAZIA] [ECO] [FEMEIE] [NOBEL] [POGROM] [SPARTACUS]

Totuși, multiplicarea domeniilor și creșterea corespunzătoare a numărului de publicații academice au dat naștere, în mod inevitabil, la tensiuni. Istoricii de profesie se plâng că trebuie „să țină pasul cu literatura". Sunt tentați să se afunde și mai adânc în cotloanele ultraspecializării și să-și piardă capacitatea de a comunica cu marele public. Prea multă specializare este în detrimentul istoriei povestite. Unii specialiști au lucrat pe baza presupunerii că direcțiile generale nu trebuie revizuite: că singura cale către descoperiri este să sapi adânc într-un câmp îngust. Alții, având intenția de a explora „structurile profunde", au întors spatele istoriei de „suprafață". S-au concentrat în schimb asupra „tendințelor fundamentale, de lungă durată". Asemenea unora dintre confrații lor din critica literară, care catalogheză drept fără valoare sensul literal al unui text, unii istorici au considerat că e mai potrivit să abandoneze studiul „faptelor" tradiționale. Studenții lor nu mai au nici cea mai mică dorință de a afla ce s-a întâmplat, cum, unde și când.

Declinul istoriei faptice a fost însoțit, mai ales în școală, de o mărire a „empatiei", lucru realizat prin exerciții menite să stimuleze imaginația istorică. Imaginația este, fără îndoială, un element esențial în studiul istoriei. Dar exercițiile de empatie pot fi justificate doar când sunt însoțite de o cantitate modică de cunoștințe. Într-o lume în care ficțiunea literară este și ea amenințată, deoarece reprezintă o sursă creditabilă de informații istorice, studenții se confruntă uneori cu situația în care nu se pot baza pe nimic în afară de prejudecățile profesorului lor, din care să-și formeze propria imagine asupra trecutului.[17]

Granița dintre istorie și literatură a fost cât se poate de regretabilă. Atunci când „structuraliștii" din științele umane au fost depășiți în unele zone ale profesiei de către „deconstructiviști", atât istoricii, cât și criticii literari, păreau hotărâți să excludă toate cunoștințele tradiționale, și, în același timp să se excludă unii pe alții. Din fericire, pe măsură ce aspectele exagerate ale deconstructivismului sunt demontate, există încă speranțe că aceste clivaje ezoterice pot fi astupate.[18] Nu există niciun motiv pentru care un istoric judicios să nu folosească texte literare, evaluate de critică, iar criticii să nu facă uz de cunoștințe istorice. [GATTOPARDO] [KONARMYA]

Așadar, acum s-ar părea că specialiștii au mizat excesiv. A existat întotdeauna o diviziune corectă a muncii între harnicele albine lucrătoare din domeniul istoriei și regina albinelor, acei *grands simplificateurs,* care aduc disciplină în activitățile stupului. Nu se va produce miere dacă lucrătoarele preiau conducerea. Astfel, nimeni nu poate accepta

că marile direcţii ale „istoriei generale" au fost fixate pentru totdeauna. Şi acestea se schimbă după moda timpului, iar cele fixate cu cincizeci sau o sută de ani în urmă sunt tocmai bune de revizuit (vezi mai jos). În acelaşi mod, studiul straturilor geologice ale istoriei nu trebuie niciodată separat de faptele celor de pe pământ. În căutarea „tendinţelor", „societăţilor", „economiilor" sau „culturilor", nu trebuie să pierdem din vedere bărbaţii, femeile şi copiii în carne şi oase.

Specializarea a deschis calea intereselor politice lipsite de scrupule. Întrucât nimeni nu este considerat competent să exprime o opinie dincolo de propriul său puţ de mină, animalele de pradă au fost lăsate în voia lor să cutreiere preria. Combinaţia de muncă solidă de documentare şi de subiecte mult prea selective, care exclude *a priori* o recapitulare completă a factorilor relevanţi, este cu adevărat dăunătoare. Se spune că A.J.P. Taylor ar fi afirmat despre o asemenea operă că: „este 90% adevărată şi 100% inutilă.[19]

Răspunsul prudent la aceste noi tendinţe este să te situezi de partea pluralismului interpretării şi a „siguranţei cifrelor"; adică să încurajezi o mare varietate de viziuni pentru a contrabalansa limitările fiecăreia. O viziune unică este riscantă. Dar cincizeci sau şaizeci de puncte de vedere – sau trei sute – pot constitui baza pentru conceperea unei viziuni compuse acceptabile. „Nu există un Adevăr unic, ci atâtea adevăruri câte *conştiinţe*."[20]

În Capitolul II se face referire la strălucita soluţie găsită de Arhimede la problema literei greceşti π, prin calcularea corelaţiei dintre circumferinţa cercului şi diametru. Arhimede ştia că lungimea circumferinţei trebuie să fie undeva între suma laturilor unui pătrat trasat în afara cercului şi suma laturilor unui pătrat desenat în interiorul cercului (vezi diagrama). Nereuşind s-o calculeze direct, i-a venit ideea să găsească rezultatul calculând perimetrul unui poligon cu 99 de laturi circumscris cercului. Cu cât mai multe laturi avea poligonul, cu atât mai aproape avea să fie de forma cercului. În mod asemănător, am fi tentaţi să credem că, dacă există un număr mare de surse, se va micşora diferenţa între realitatea din trecut şi încercările istoricilor de a o reconstrui.

De altfel, imposibila sarcină a istoricului a fost asemănată cu aceea a fotografului, a cărui poză statică şi bidimensională nu poate oferi niciodată o reprezentare corectă a lumii tridimensionale în continuă mişcare. „Istoricul, ca şi aparatul foto, minte întotdeauna."[21] Dacă am extinde această paralelă, s-ar putea spune că fotografii pot să sporească în mare măsură verosimilitatea operei lor – dacă doresc acest lucru – multiplicând numărul de imagini pe aceeaşi temă. Un mare număr de poze, făcute din diverse unghiuri şi cu diferite lentile, filtre sau filme, pot împreună să reducă selectivitatea grosieră a unei singure fotografii. Aşa cum au descoperit producătorii de filme, un mare număr de cadre într-o secvenţă dau naştere unei imitaţii pasabile a timpului şi mişcării. În acelaşi fel, „istoria panoramică" poate fi reconstruită dacă istoricul interpolează cele mai variate surse cu putinţă. Rezultatul nu va fi niciodată perfect, dar fiecare unghi şi fiecare tehnică diferită contribuie la punerea în lumină a părţilor care, unite, alcătuiesc întregul.

Distorsiunea este o caracteristică intrinsecă a tuturor surselor de informare. Obiectivitatea absolută este imposibil de atins. Orice tehnică are avantaje şi dezavantaje. Lucrul cel mai important este să înţelegi în ce constă valoarea şi distorsiunile din fiecare tehnică şi să ajungi la o aproximare rezonabilă. Criticii care aduc obiecţii faptului că istoricii se folosesc de poezie, sociologie, astrologie sau alte domenii, pe motiv că aceste surse sunt „subiective", „părtinitoare" sau „neştiinţifice", nu fac decât să afirme un lucru evident. Totuşi, e ca şi cum cineva s-ar opune radiografierii scheletului sau ecografiei pântecelui, pe motiv că aceste examene nu oferă decât o imagine necorespunzătoare a chipului uman.

Medicii folosesc toată aparatura disponibilă ca să descifreze secretele corpului şi minţii umane. Istoricii au nevoie de nişte dotări asemănătoare pentru a pătrunde în misterele trecutului.

Istoria bazată pe documentare, care a predominat mult timp, este în acelaşi timp una dintre cele mai valoroase şi riscante metode de abordare. Tratată cu imprudenţă, deschide calea către cele mai greşite interpretări; în plus, există zone vaste ale experienţei umane care nu pot fi consemnate. Însă nimeni nu poate nega faptul că documentele istorice rămân filoane bogate ale cunoaşterii. [HOSSBACH] [METRIKA] [SMOLENSK]

Lord Acton, fondatorul şcolii de istorie de la Cambridge, a prevăzut odată efectul accentuat de ştergere al istoriei bazate pe documentare. Acesta tinde să acorde prioritate enormei cantităţi de dovezi, în detrimentul interpretării pe care o oferă istoricul acestor mărturii ale trecutului. [Trăim] „în epoca documentării", scria Acton în urmă cu circa nouăzeci de ani, „care tinde să facă istoria independentă de istorici, să dezvolte învăţatul în detrimentul scrisului".[22]

În general, istoricii s-au gândit mai mult la propriile lor dezbateri decât la problemele pe care le întâmpină cititorul desconsiderat de atâta timp. Urmărirea obiectivităţii ştiinţifice a redus în mare măsură fantezia şi a separat faptele de ficţiune. Totodată, a micşorat numărul de instrumente folosite de istorici pentru a-şi transmite descoperirile. Pentru un bun istoric nu e de ajuns să stabilească faptele şi să adune dovezi. Cealaltă jumătate a sarcinii sale este să pătrundă în mintea cititorilor, să se opună tuturor percepţiilor distorsionate pe care le au toţi amatorii de istorie. Aceste percepţii nu le includ numai cele oferite de cele cinci simţuri, ci şi un complex de sinapse intelectuale prestabilite, plecând de la terminologie lingvistică, denumiri geografice, coduri simbolice pentru opinii politice, convenţii sociale, dispoziţii afective şi ajungând până la credinţe religioase, memorie vizuală şi cunoştinţe istorice tradiţionale. Fiecare cititor de istorie are un bagaj de cunoştinţe anterioare, prin care se filtrează obligatoriu orice nouă informaţie despre trecut.

Din această cauză, istoricii conştiincioşi acordă tot atâta atenţie transmiterii informaţiilor, cât şi strângerii şi prelucrării acestora. Acest aspect face parte din munca lor, căci au multe dintre preocupările poeţilor, scriitorilor şi artiştilor. Aşa că trebuie să supravegheze munca tuturor celorlalţi care contribuie la modelarea şi transmiterea către public a impresiilor despre trecut – istorici de artă, muzicologi, muzeografi, arhivari, ilustratori, jurnalişti, biografi, ingineri de sunet, producători de filme, scriitori de romane istorice, ba chiar şi furnizori de „aer medieval îmbuteliat". În fiecare etapă, cheia calităţii, aşa cum a fost definită de Vico pentru prima oară, este „fantezia istorică creatoare". Fără aceasta, munca istoricului rămâne o literă fără viaţă, un mesaj netransmis. [PRADO] [SONATA] [SOVKINO]

În această eră, chipurile ştiinţifică, aspectul imaginativ al profesiei de istoric a fost cu siguranţă desconsiderat. Pe de altă parte, a fost exagerată valoarea lucrărilor academice imposibil de citit şi a informaţiilor nedigerabile obţinute din cercetare. Istoricii imaginativi ca Thomas Carlyle nu au fost învinuiţi pentru excesul de licenţe poetice. În schimb, au fost uitaţi. Totuşi, convingerile lui Carlyle cu privire la relaţia dintre istorie şi poezie sunt cel puţin demne de luat în seamă.[23] E important să verifici acurateţea informaţiilor, ceea ce Carlyle nu făcea uneori. Dar şi „să povesteşti cum trebuie" e important. Toţi istoricii trebuie să-şi spună povestea în mod convingător sau o să fie ignoraţi.

„Postmodernismul" a reprezentat în ultimii ani un amuzament pentru toți cei care dau întâietate operelor istoricilor în detrimentul studiului trecutului. Curentul este de fapt o modă inspirată de cei doi guru francezi, Foucault și Derrida, care au combătut normele general acceptate ale istoriei și principiile metodologiei tradiționale. S-a urmărit să se nege valoarea surselor și materialelor documentare, așa cum, în literatură, deconstructiviștii au încercat să descompună „înțelesul" textelor literare. De altfel, s-a opus „tiranei faptelor" și „ideologiilor autoritariste", despre care se credea că stau la baza oricăror informații. În forma sa cea mai radicală, a susținut că toate afirmațiile despre realitatea din trecut sunt „coercitive". Iar printre cei care răspândesc această formă de constrângere sunt toți istoricii angajați în „promovarea valorilor umane". După criticii acestui curent, adepții săi au redus istoria la „bunul plac al istoricului", iar aceasta a devenit un instrument în mâinile grupărilor politice radicale cu propria lor agendă. În disprețul său pentru date concrete, insinuează că să știi ceva e mai periculos decât a nu ști nimic.[24]

Însă fenomenul a ridicat mai multe probleme decât a rezolvat. Adepții săi pot fi comparați doar cu acei sumbri academicieni care, în loc să spună glume, colaborează la scrierea de volume de analiză a umorului. Te întrebi și dacă istoriografia liberală tradițională poate fi definită ca „modernistă"; și dacă „postmodernismul" nu s-ar cuveni să fie rezervat celor ce încearcă să găsească un echilibru între nou și vechi. Este foarte plăcut să-ți bați joc de toți, fără excepție; dar această atitudine poate să ducă și la persiflarea lui Derrida. E doar o chestiune de timp până când deconstructiviștii vor fi „descompuși" prin propriile lor tehnici. „Am supraviețuit „«morții lui Dumnezeu»" și „morții omului". Vom supraviețui cu siguranță „morții istoriei"... și morții postmodernismului.[25]

Dar să ne întoarcem la problema amplificării. Orice scriere care acoperă lungi perioade istorice trebuie să fie concepută altfel decât panorama compusă din toate trăsăturile relevante ale unei anumite etape sau moment. Prima, abordarea cronologică, trebuie să pună accentul pe tendințe și evenimente înnoitoare care, deși atipice în perioada în care au apărut, vor câștiga în importanță mai târziu. Ultima, abordarea sincronică, trebuie să combine noutatea cu tradiția și să urmărească modul în care interacționează acestea. Prima riscă să fie învinuită de anacronism, a doua de imobilitate.

Europa modernă a fost la începuturile sale un fel de laborator pentru aceste experiențe. Odată dominată de istorici care cercetau originile umanismului, protestantismului, capitalismului, științei și statului național, a atras apoi atenția specialiștilor care au evidențiat cât se poate de corect că elemente ale lumilor medievală și păgână au supraviețuit și au prosperat. Un istoric multilateral ar trebui să găsească un echilibru între cele două tipuri de abordare. Când descrii secolul XVI, de exemplu, este la fel de greșit să scrii exclusiv despre vrăjitoare, alchimiști și zâne ca și să te axezi doar pe Luther, Copernic sau apariția parlamentului englez. Istoria generală trebuie să ia în seamă dezbaterile specialiștilor, dar să găsească și mijlocul prin care să se ridice deasupra preocupărilor lor trecătoare.

Concepte despre Europa

„Europa" este o idee relativ modernă, care a înlocuit treptat conceptul de „lume creștină", în urma unui complicat proces intelectual ce s-a întins din secolul XIV până în secolul XVIII. Însă perioada decisivă a fost în cele câteva decenii de dinainte și de după anul 1700, după conflictul religios extins pe generații întregi. În această fază timpurie a

Iluminismului (vezi capitolul VIII), a devenit stânjenitor pentru comunitatea naţiunilor să i se aminteacă de identitatea ei creştină comună; iar Europa a simţit nevoia să se definească prin conotaţii mai neutre. În Occident, războaiele purtate împotriva lui Ludovic XIV au inspirat mai mulţi scriitori, care au instigat la o acţiune comună în vederea stabilirii diviziunilor administrative din ţară. Quakerul cu ani grei de închisoare la activ, William Penn (1644–1718), născut într-o familie anglo-olandeză şi întemeietor al statului Pennsylvania, s-a distins prin faptul că a sprijinit atât toleranţa universală, cât şi un parlament european. Abatele francez disident, Charles Castel de St. Pierre (1658–1743), autor al lucrării *Projet d'une paix perpétuelle* (1713), a cerut înfiinţarea unei confederaţii a statelor europene care să garanteze o pace de lungă durată. În Est, apariţia Imperiului Rus sub Petru cel Mare a impus regândirea radicală a contextului internaţional. Tratatul de la Utrecht din 1713 a oferit ultima ocazie importantă în care s-a vorbit public despre *Respublica Christiana,* „Republica creştină".

După aceea, a câştigat teren conştientizarea faptului de a fi european, opusă celei de a fi creştin. În 1751, Voltaire descria Europa ca fiind:

> un fel de mare republică divizată în mai multe state, unele monarhii, altele cu un regim mixt... dar toate asemănătoare. Au la bază aceeaşi religie, deşi există mai multe confesiuni. Toate au acelaşi principiu al legii şi politicii publice, necunoscut în alte părţi ale lumii.[26]

Douăzeci de ani mai târziu, Rousseau anunţa: „Nu mai există francezi, germani şi spanioli, nici englezi, ci doar europeni". Conform unui anumit punct de vedere, conştientizarea supremă a „ideii de Europa" s-a produs în 1746, când Edmund Burke a scris: „Niciun european nu se poate simţi exilat în nicio parte din Europa".[27] Chiar şi aşa, factorii geografici, culturali şi politici ai comunităţii europene sunt încă subiect de dezbatere. În 1794, când William Blake şi-a publicat unul dintre cele mai de neînţeles poeme, intitulat *Europa: O profeţie,* l-a ilustrat cu o imagine a Atotputernicului aplecat în afara cerurilor şi cu un compas în mână.[28]

Cea mai mare parte din conturul Europei este format de multele lui ţărmuri. Dar delimitarea frontierelor terestre s-a făcut în timp. Linia care desparte Europa de Asia a fost fixată de populaţiile antice de la Hellespont până la fluviul Don şi aşa a rămas până în Evul Mediu. Un enciclopedist din secolul XIV a definit-o cu multă precizie:

> Se spune că Europa este al treilea continent din lume ca mărime şi că şi-a primit numele de la Europa, fiica lui Agenor, regele Libiei. Jupiter a răpit-o pe Europa şi a dus-o în Creta, denumind majoritatea teritoriului după ea... Europa începe la fluviul Tanay [Don] şi se întinde până la Oceanul Nordic şi Spania. Părţile de est şi sud se ridică din marea numită Pontus [Marea Neagră] şi toate se unesc la Marea cea Mare [Mediterana] şi se termină la insulele Cadiz [Gibraltar]...[29]

Papa Pius II (Enea Piccolomini) şi-a început al său *Tratat despre statul Europa* (1458) cu descrierea Ungariei, Transilvaniei şi Traciei, care erau pe atunci ameninţate de turci.

Nici anticii, nici medievalii nu ştiau sigur cât se întindea spre est Câmpia Europeană, căci în unele părţi ale acesteia nu a existat populaţie stabilă până în secolul XVIII. Aşa că abia în 1730, un ofiţer suedez din armata Rusiei, pe nume Strahlenberg, a venit cu

ideea că frontierele Europei ar trebui extinse de la Don până la munţii şi râul Ural. Pe la sfârşitul secolului XVIII, guvernul rus a înfiinţat un post de grăniceri pe drumul dintre Ekaterinburg şi Tyumen pentru a delimita frontiera între Europa şi Asia. De atunci, cei exilaţi de regimul ţarist, care erau duşi spre Siberia în lanţuri, şi-au făcut obiceiul de a îngenunchea la acel post şi de lua o ultimă mână de ţărână europeană. „Niciun alt post de graniţă din lume, scrie un martor din acea vreme, nu a văzut atâtea inimi frânte."[30] Prin 1833, când Volger a publicat *Handbuch der Geographie,* ideea de „Europă întinsă de la Atlantic până la Ural" se câştiga teren.[31]

Cu toate acestea, nu e nimic sfânt în convenţia dominantă. Extinderea Europei până la Ural a fost acceptată ca rezultat al măririi teritoriului Imperiului Rus. Dar a fost mult criticată, mai ales de geografii analitici. Frontiera la Ural avea puţină validitate în ochii lui Halford Mackinder şi ai lui Arnold Toynbee, pentru care factorii de mediu aveau prioritate, sau în opinia geografului elveţian, J. Reynold, care a scris că „Rusia este antiteza geografică a Europei". Declinul puterii ruseşti putea foarte bine să impună o revizuire – caz în care ideea profesorului de origine rusă de la Oxford a unei „Europe ca mareea", ale cărei frontiere sunt supuse fluxului şi refluxului, s-ar confirma.[32]

Europa geografică a trebuit întotdeauna să concureze cu noţiunea de Europă văzută ca o comunitate culturală; şi, în absenţa structurilor politice comune, civilizaţia europeană nu poate fi definită decât pe baza criteriilor culturale. Un accent deosebit se pune pe rolul germinatoriu al creştinismului, un rol pe care această religie nu a încetat să-l joace nici atunci când s-a prăbuşit lumea creştină.

Vorbind la radio despre înfrângerea Germaniei din 1945, poetul T.S. Eliot şi-a expus viziunea conform căreia civilizaţia europeană s-ar afla în pericol de moarte după repetatele micşorări ale inimii sale creştine. A descris „închiderea frontierelor mentale ale Europei", proces care avusese loc în anii când statele naţionale se afirmaseră pe deplin. „Autarhiei economice şi politice i-a urmat inevitabil un fel de autarhie culturală", susţinea el. A pus accentul pe natura organică a culturii: „Cultura e ca o plantă care trebuie să crească. Nu poţi să construieşti un copac; poţi doar să-l plantezi, să-l îngrijeşti şi să aştepţi să dea roade...". A scos în evidenţă interdependenţa dintre numeroase subculturi din familia europeană. Ceea ce numea el „schimbul de mărfuri" cultural era sângele care dădea viaţă organismului. Şi a evidenţiat datoria pe care o au literaţii. Mai presus de toate, a socotit importantă poziţia centrală a tradiţiei creştine, care include „moştenirea Greciei, a Romei şi a Israelului":

> Factorul dominant în crearea unei culturi comune a popoarelor, din care fiecare îşi are o cultură diferită, este religia... Vorbesc despre tradiţia comună a creştinătăţii, care a făcut din Europa ceea ce este acum, şi despre elementele culturale comune pe care le-a impus creştinismul... Pe baza creştinismului s-au dezvoltat artele; creştinismul a fost elementul până de curând – pe care s-au bazat toate legile în Europa. Creştinismul a dat substanţă ideilor noastre. Un european poate nu crede că religia creştină e adevărată; şi totuşi, tot ce spune sau face... are o semnificaţie bazată pe [moştenirea creştină]. Numai într-o cultură creştină ar fi putut să apară un Voltaire sau un Nietzsche. Personal, nu cred că această cultură a Europei va putea să supravieţuiască dispariţiei credinţei creştine.[33]

Acest concept este, în toate sensurile, cel tradițional. Constituie jalonul fundamental al tuturor celorlalte variante și idei strălucite în această privință. Este punctul de pornire a ceea ce a numit Madame de Staël „penser à l'européenne".

Pentru istoricii culturii europene, principala sarcină este să identifice multiplele tendințe concurente din tradiția creștină și să le determine influența în funcție de elementele lor noncreștine și anticreștine. Pluralismul este *de rigueur*. În ciuda aparentei supremații a credinței creștine până la mijlocul secolului XX, este imposibil de negat că majoritatea stimulilor profitabili din timpurile moderne, de la pasiunea Renașterii pentru Antichitate și până la obsesia romanticilor pentru natură, au avut origini esențialmente păgâne. De asemenea, este greu de combătut faptul că toate cultele contemporane ale modernismului, erotismului, economiei, sportului sau culturii pop sunt legate de moștenirea creștină. Principala problemă din zilele noastre este să decizi dacă forțele centrifugale din secolul XX au redus această moștenire la un joc fără semnificație. Puțini analiști ar putea să afirme acum că a existat vreodată ceva asemănător unei culturi europene de monolit. O idee interesantă este să privești moștenirea culturală europeană ca fiind alcătuită din patru sau cinci cercuri care se intersectează și se suprapun parțial[34] (vezi anexa III, p. 1238). Potrivit romancierului Alberto Moravia, identitatea culturală unică a Europei este „un material cu două fețe, una pestriță... cealaltă uni, de o culoare intensă și bogată"[35].

Totuși, ar fi o greșeală să credem că „Europa" a fost lipsită de conținut politic. Dimpotrivă, s-a plasat adesea la polul opus al armoniei și unității. „Europa" era un ideal imposibil de atins, obiectivul pentru care trebuiau să facă eforturi toți europenii.

Această viziune mesianică și utopică asupra Europei a fost luată în discuție cu mult timp în urmă, înainte de încheierea Tratatului din Westfalia. A fost invocată cu tărie în propaganda lui Wilhelm de Orania și a aliaților săi, care au format coaliția împotriva lui Ludovic XIV, dar și de către opozanții lui Napoleon. „Europa, a afirmat țarul Alexandru I, suntem noi." A fost prezentă și în teoria Echilibrului puterii din secolul XVIII și în cea a Acordului din secolul XIX. A fost o trăsătură esențială a pașnicei epoci a imperialismului care, până să fie distrusă de Marele Război din 1914, a privit Europa ca pe leagănul dominației mondiale.

În secolul XX, idealul european a fost revizuit de politicienii hotărâți să vindece rănile lăsate de cele două războaie mondiale. În anii 1920, după Primul Război Mondial, și-a găsit exprimarea în Liga Națiunilor și îndeosebi în opera lui Aristide Briand (vezi pp. 945-51). A fost atrăgătoare mai ales pentru noile state din Europa de Est, care nu purtau povara unor imperii extraeuropene și care căutau să se protejeze de marile puteri. La sfârșitul anilor 1940, după apariția Cortinei de Fier, și-au însușit această viziune și oamenii care doreau să clădească o Mică Europă în Occident și care își imaginau această construcție ca pe o serie de cercuri concentrice având centrul în Franța și Germania. Dar a constituit și o rază de speranță pentru alții, izolați în Est de tiranicul regim comunist. Destrămarea imperiului sovietic din 1989–1991 a creat oportunitatea constituirii unei comunități paneuropene care putea să aspire să se extindă pe întreg continentul.

Însă fragilitatea idealului european a fost recunoscută atât de adversarii, cât și de adepții ei. În 1876, Bismarck a renunțat la ideea de Europa, așa cum Metternich abandonase Italia ca „noțiune geografică". Șaptezeci de ani mai târziu, Jean Monnet,

„părintele Europei", şi-a dat seama de adevărul din vorbele lui Bismarck. „Europa n-a existat niciodată, a recunoscut el; trebuie să construim Europa din temelii."[36]

Timp de peste cinci sute de ani, cea mai importantă problemă legată de stabilirea frontierelor Europei a constat în includerea sau excluderea Rusiei. În toată istoria modernă au existat piedici de natură ortodoxă, autocratică şi economică, iar expansiunea acesteia nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile. Vecinii Rusiei din Vest au căutat adesea motive s-o excludă din Europa. Nici ruşii înşişi nu erau prea siguri dacă voiau să-i aparţină sau nu.

De exemplu, în 1517, rectorul Universităţii Jageloniene din Cracovia, Maciej Miechowita, a publicat un tratat de geografie în care sprijinea tradiţionala distincţie ptolemeiană între *Sarmatia europaea* (Sarmaţia europeană) şi *Sarmatia asiatica* (Sarmaţia asiatică) cu graniţa pe Don. Aşadar, Polonia şi Lituania erau în Europa, iar cnezatul rus al Moscovei în afara acesteia.[37] După trei secole, lucrurile nu se clarificaseră încă. Polonia şi Lituania tocmai se dezmembraseră, iar frontiera Rusiei se mutase cu mult spre vest. Atunci când francezul Louis-Philippe de Ségur (1753–1830) a trecut pe acolo în ajunul Revoluţiei Franceze, a fost sigur că Polonia nu mai era în Europa. *On croit sortir entièrement de l'Europe,* scria el după ce intrase în Polonia; *tout ferait penser qu'on a reculé de dix siècles."* (Ai impresia că ai părăsit Europa; totul te face să crezi că eşti cu zece secole în urmă.) Luând drept principal criteriu al apartenenţei la Europa dezvoltarea economică, era cât se poate de modern în gândire.[38]

Era totuşi epoca în care guvernul Rusiei insista să câştige încrederea Europei. În ciuda faptului că teritoriul pe care îl stăpânea se întindea în linie neîntreruptă prin Asia şi până în America de Nord, împărăteasa Ecaterina a anunţat în 1767, pe un ton categoric, că „Rusia e un stat european". Toţi cei care voiau să facă afaceri cu Moscova au luat notă de afirmaţia ei. La urma urmei, cnezatul Moscovei fusese parte integrantă a lumii creştine din secolul X, iar Imperiul Rus era un partener valoros în relaţiile diplomatice. Spaima de „urs" n-a împiedicat formarea unui consens general privitor la Rusia ca membră a Europei. Această atitudine a câştigat şi mai mulţi adepţi în secolul XIX, când Rusia a jucat un rol important în înfrângerea lui Napoleon, iar cultura rusă a cunoscut o mare înflorire în timpul lui Tolstoi, Ceaikovski şi Cehov.

Intelectualii ruşi, împărţiţi între partizani ai Occidentului şi slavofili, erau nesiguri în privinţa gradului de europenizare al Rusiei (vezi capitolul X, pp. 811–812, 817). În *Rusia şi Europa,* slavofilul Nikolai Danielevski (1822–1885) susţinea că Rusia avea propria sa civilizaţie slavă, la jumătatea drumului dintre Europa şi Asia. Dimpotrivă, într-un discurs rostit la dezvelirea statuii poetului Puşkin, Dostoievski s-a lansat într-o eulogie a Europei. „Popoarele din Europa, declara el, nu ştiu cât de dragi ne sunt." Doar un mic grup de *vostoşniki* sau „orientali" afirmau că Rusia era în întregime noneuropeană, având mai multe în comun cu China.[39]

După 1917, regimul bolşevic a revigorat multe dintre vechile dubii şi ambiguităţi. Bolşevicii erau priviţi de multe ţări străine ca nişte barbari – Churchill îi considera „nişte babuini" – o hoardă de asiatici cruzi care semănau moarte şi distrugere, ca Attila şi Ginghis Han. În schimb, în Rusia Sovietică, revoluţionarii marxişti erau adesea acuzaţi că sunt implantaţi acolo de Occident, dominaţi de evrei, susţinuţi cu banii Occidentului şi manipulaţi de spionajul german. În acelaşi timp, un puternic curent de opinie în rândurile oficialilor se baza pe afirmaţia că Revoluţia tăiase toate legăturile cu „decadenta" Europă. Mulţi ruşi se simţeau umiliţi de izolarea în care trăiau şi se lăudau că o Rusie revitalizată

va depăşi curând Occidentul lipsit de credinţă. În 1918, un poet de seamă din perioada revoluţionară scria o poezie sfidătoare, intitulată „Sciţii":

Voi sunteţi milioane, noi suntem oşti fără număr.
Intraţi cu noi în luptă şi neamul nostru va învinge!
Suntem sciţi, dar şi asiatici, de pe acele ţărmuri
Un' se nasc prunci cu ochi alungiţi şi lăcomie în priviri.

Rusia e un sfinx! Triumfător şi suferind,
Ce-şi scaldă mâinile în şuvoi de sânge negru.
Ochii-i vă fixează – iar şi iar –
Cu ură şi iubire totodată.

Lume veche – îţi mai zic o dată – trezeşte-te! Fraţii-s la ananghie,
Trudesc şi pace vor, cu foc se ospătează.
Încă o dată te mai chem! Vino, te alătură veseliei fraţilor tăi!
Dănţuieşte în ritmul barbarei lire.[40]

Nu era prima dată când ruşii nu ştiau pe care drum să o apuce.

Cât despre conducerea bolşevică, Lenin şi apropiaţii lui se identificau în mare măsură cu Europa. Se vedeau moştenitorii tradiţiei promovate de Revoluţia Franceză; credeau că îşi au rădăcinile în mişcarea socialistă din Germania; şi presupuneau că li se vor alătura şi ţările capitaliste avansate din Occident, în care vor izbucni revoluţii. La începutul anilor 1920, Cominternul a pus pe tapet ideea Statelor Unite ale Europei, conduse de comunişti. Abia sub Stalin, care i-a eliminat pe toţi vechii bolşevici, Uniunea Sovietică a decis să se distanţeze ideologic de Europa. În aceeaşi perioadă, un grup influent de imigranţi intelectuali ruşi, printre care prinţul N.S. Trubeţkoi, P.N. Savitki şi G. Vernadski, au ales să revigoreze spiritul asiatic în amestecul cultural din Rusia. Cunoscuţi sub numele de *ievraziţi* sau „euroasiatici", ei se opuneau cu totul ideologiei bolşevice, dar aveau o atitudine sceptică faţă de realităţile Europei Occidentale.

Desigur, cei şaptezeci de ani de totalitarism sovietic au lăsat o cortină groasă, atât din punct de vedere mental, cât şi fizic între Rusia şi Europa. Regimul sovietic a început să manifeste o xenofobie evidentă – o atitudine alimentată din plin de experienţele prin care trecuse lumea în cel de-al Doilea Război Mondial şi cultivată cu asiduitate de către stalinişti. Deşi mulţi ruşi au acceptat să facă parte din blocul sovietic, alături de alte popoare nonruse, în adâncul sufletului lor, şi-au păstrat sentimentul identităţii lor europene. Acesta i-a ajutat să supravieţuiască în comunism din punct de vedere spiritual. Când s-au sfărâmat lanţurile regimului comunist, au fost în stare să salute „revenirea în Europa", conform celebrei formulări a lui Vaclav Havel.

Cu toate acestea, scepticismul cu privire la calităţile europene ale Rusiei a continuat să se manifeste atât în interiorul ţării, cât şi în afara graniţelor ei. Spiritul naţionalist al ruşilor, care urăsc şi, în acelaşi timp, invidiază „Occidentul", a fost un factor de coeziune pentru aparatul stalinist, care se simţea umilit de prăbuşirea puterii sovietice şi care dorea să-şi refacă imperiul. Nucleul dur al opoziţiei faţă de speranţa unei democraţii postcomuniste, reprezentat de alianţa dintre naţionaliştii ruşi şi comuniştii nereformaţi, nu putea

decât să privească strâmb la acel *rapprochement* al Moscovei de Washington şi Europa Occidentală.

Cât despre liderii din Occident, aceştia aveau în primul rând nevoie de stabilitate. Nereuşind să facă un parteneriat durabil cu ţara lui Gorbaciov, o versiune umanizată a URSS-ului, s-au grăbit să sprijine Federaţia Rusă. Au răspuns cu bunăvoinţă la solicitările Moscovei de ajutor economic şi de asociere atât cu NATO, cât şi cu Comunitatea Europeană. Ulterior unii dintre ei şi-au dat seama de inconveniente. La urma urmei, Federaţia Rusă nu era un stat naţional unit, pregătit pentru democraţia liberală. Era încă un conglomerat multinaţional care acoperea Eurasia, puternic militarizat şi având reflexe imperiale în privinţa propriei securităţi. Nu era încă ferm hotărâtă să-şi lase vecinii să păşească pe propriul lor drum. Dacă nu găsea modalităţi de a se debarasa de moştenirea imperialistă, ca toate celelalte foste imperii din Europa, nu se putea aştepta să ajungă membră a Comunităţii Europene. Cel puţin aceasta era opinia clară a decanului de vârstă din Parlamentul Europei, exprimată în discursul din septembrie 1993. [EESTI]

Unii comentatori politici au insistat asupra faptului că Marea Britanie nu se bucură în Europa de mai multă încredere decât Rusia. De la Invazia normandă până la Războiul de 100 de ani, regatul Angliei a intervenit mult în problemele continentului. Dar, în cea mai mare parte din istoria modernă, englezii şi-au căutat norocul şi bogăţia în alte zone. După ce i-au supus şi asimilat pe vecinii lor din Insulele Britanice, au navigat mai departe ca să-şi întemeieze un imperiu în străinătate. La fel ca ruşii, erau incontestabil europeni, dar principalele lor interese erau extraeuropene. De fapt, erau semidetaşaţi. Obiceiul lor de a privi „continentul" ca fiind la mare distanţă nu a început să dispară până nu li s-a destrămat imperiul. Ba mai mult, experienţa imperială îi deprinsese să împartă Europa în „mari puteri", mai ales în Vest, şi „naţiuni mici", îndeosebi în Est, care nu contau cu adevărat. Printre sculpturile din jurul Memorialului prinţului Albert (1876) se află şi un grup de patru figuri simbolizând Europa – Marea Britanie, Germania, Franţa şi Italia. Din toate aceste motive, istoricii au considerat întotdeauna Marea Britanie „un caz special"[41]. Iniţiatorii mişcării paneuropene din anii 1920 (vezi pp. 944, 1065) au presupus că nici Rusia, nici Marea Britanie nu li se vor alătura.

În tot acest timp, s-au făcut diverse încercări de a defini subdiviziunile culturale ale Europei. La sfârşitul secolului XIX, s-a lansat conceptul unei *Mitteleuropa* dominate de Germania, în ideea de a coincide cu sfera politică a Puterilor Centrale. În perioada interbelică a fost inventat termenul de „Europă Centrală de Est" care se referea la teritoriul noilor „state independente succesoare" – de la Finlanda şi Polonia până la Iugoslavia. Acesta a fost revigorat după 1945, fiind considerat potrivit şi pentru noua serie de state independente aflate în blocul sovietic. În acel timp, împărţirea continentului în „Europa Occidentală", dominată de NATO şi Piaţa Comună, şi „Europa Răsăriteană", dominată de Uniunea Sovietică şi comunism, părea să fie de neschimbat. În anii 1980, un grup de scriitori cu Milan Kundera în frunte a promovat o nouă versiune a Europei Centrale, în ideea de a dărâma zidul dintre cele două lumi. A apărut astfel o altă configuraţie, un adevărat „regat al spiritului"[42].

„Inima Europei" reprezintă un concept atrăgător, care are atât conotaţii geografice, cât şi emoţionale. Însă este extrem de vag. Unul dintre autori a plasat-o în Belgia, altul în Polonia, al treilea în Boemia, al patrulea în Ungaria şi al cincilea pe tărâmul literaturii germane[43]. Oriunde s-ar afla, prim-ministrul britanic a declarat în 1991 că intenţionează să fie acolo. Pentru cei care cred că inima se află într-un punct geografic central, aceasta este în comuna

St. Clement (Allier), centrul Comunității Europene, sau în altul, situat în suburbiile Varșoviei ori în pădurile Lituaniei, după estimările diferiților geografi.

În timpul celor 75 de ani, cât Europa a fost divizată de cel mai lung război civil al său, conceptul de unitate europeană a fost menținut doar de oamenii cu vederi culturale și istorice largi. În special pe durata celor 45 de ani de Război Rece, îți trebuia mult curaj și rezistență intelectuală să te opui nu doar naționalismului stăruitor, dar și viziunii parohiale a unei Europe bazate exclusiv pe Occidentul prosper. Din fericire, au existat câțiva oameni de înaltă ținută intelectuală care și-au lăsat moștenirea profetică în operele lor.

Una dintre aceste persoane a fost Hugh Seton-Watson (1916–1984), fiul cel mare al fondatorului catedrei de Studii Est-Europene din Marea Britanie, R.W. Seton-Watson (1879–1951). În copilărie, se juca pe genunchii lui Thomas Masaryk; vorbea sârbo-croata, maghiara și româna la fel de fluent ca franceza, germana și italiana. Născut la Londra, unde a devenit profesor de Istoria Rusiei la Facultatea de Limbi Slave și Studii Est-Europene, s-a considerat întotdeauna scoțian. Nu a cedat niciodată ispitei reprezentate de modul de gândire tradițional. Și-a conceput „testamentul" pe baza conceptului de Europa într-o lucrare publicată postum. Argumentația sa punea în evidență trei puncte esențiale – nevoia unui ideal european, rolul complementar al statelor din estul și vestul Europei și pluralismul tradiției culturale europene. Fiecare merită o analiză amănunțită.

Seton-Watson a dat o primă lovitură celor cu o viziune îngustă, care se așteptau ca unitatea europeană să fie clădită pe nimic mai mult decât interesele de securitate ale NATO și cele economice ale Pieței Comune:

> Să nu subestimăm nevoia de o cauză comună pozitivă, de ceva mai palpitant decât prețul untului, mai constructiv decât atribuirea unor contracte de apărare – nevoia de o *mistique* europeană.[44]

A doua a fost îndreptată spre cei care căutau să-i excludă pe est-europeni în numele civilizației occidentale:

> Comunitatea culturală europeană include și popoarele care trăiesc dincolo de Germania și Italia... un adevăr căutși de puțin negat de faptul că astăzi nu pot să aparțină comunității economice și politice din Europa... Nicăieri în lume nu există o credință atât de răspândită în realitatea și importanța unei comunități culturale europene ca în țările situate între Piața Comună și Uniunea Sovietică... Pentru aceste popoare, ideea despre Europa este aceea a unei comunități culturale căreia îi aparține fiecare cultură națională sau subcultură. Niciuna din ele nu poate supraviețui fără Europa sau Europa fără ele. Acesta este desigur un mit... un fel de compus chimic format din adevăr și fantezie. Absurditatea fanteziei nu trebuie să umbrească adevărul.[45]

A treia ironie i-a vizat pe cei cu o viziune simplistă sau unitară asupra culturii europene:

> Îmbinarea noțiunilor de Europa și creștinătate este un fapt al istoriei, pe care nici cel mai strălucit sofism nu-l poate desluși... Dar nu e mai puțin adevărat că există în cultura europeană influențe care nu sunt creștine: romană, elenă, eventual

persană și (în Epoca Modernă) iudaică. Dacă se mai manifestă și o influență musulmană e greu de spus.[46]

Concluzia definește scopul și valoarea culturii europene:

[Cultura europeană] nu este un instrument al capitalismului sau al socialismului; nu este un monopol al eurocraților din Piața Comună sau al altcuiva. A o îndrăgi nu înseamnă s-o consideri mai presus de alte culturi... Unitatea culturii europene este doar rezultatul final al celor 3 000 de ani de trudă a strămoșilor noștri. Este moștenirea care ne ajută să disprețuim primejdiile și de care ar fi o crimă să-i lipsim pe tineri și generațiile viitoare. Misiunea noastră e mai degrabă s-o păstrăm și s-o primenim.[47]

Seton-Watson este unul dintre acei alergători singuratici care a purtat torța unității europene prin lunga noapte a eclipsei Europei. A fost unul dintre puținii oameni de știință occidentali care a trecut peste bariera dintre Est și Vest și care a văzut comunismul sovietic așa cum era. A murit în ajunul evenimentelor care aveau să-i confirme atât de multe raționamente. Moștenirea lui spirituală este una pe care autorul lucrării de față se simte onorat s-o pună în valoare.[48]

Scrierea istoriei Europei nu poate înainta până când nu este lămurit conceptul de Europa, iar istoricul de artă nu îmbrățișează o viziune analitică. Aceasta începea să se afirme în primele decenii ale secolului XIX. Scriitorul și politicianul francez François Guizot (1787–1874) a făcut prima încercare efectivă de sinteză. Opera lui, intitulată *Istoria civilizației în Europa* (1828–1830) s-a bazat pe conferințele sale de la Sorbona.

Datorită dificultății de a o defini, majoritatea istoricilor vor fi cu siguranță de acord că tema centrală a istoriei europene trebuie să se concentreze asupra experiențelor împărtășite de popoarele de pe continent, care se găsesc în fiecare mare epocă din trecutul Europei. De asemenea, ar trebui să consimtă că, spre sfârșitul Antichității, istoria europeană a încetat să fie o serie de evenimente disparate din Peninsulă începându-se să se manifeste caracteristicile unui proces civilizațional mai coerent. În centrul acestui proces a stat fuziunea dintre lumea clasică și cea barbară, fenomen care a avut ca rezultat afirmarea unei comunități creștine conștiente – cu alte cuvinte, a fost întemeiată creștinătatea. Mai târziu, au avut loc tot felul de schisme, revolte, expansiuni, evoluții și separări, în urma cărora a apărut diversitatea și pluralismul, elemente definitorii ale Europei de astăzi. Niciodată două liste cu principalele elemente constitutive ale civilizației europene nu vor fi identice. Însă multe componente de bază au figurat întotdeauna pe aceste liste: de la originile lumii creștine în Grecia, Roma și iudaism până la fenomene moderne ca Iluminismul, Romantismul, naționalismul, liberalismul, imperialismul, totalitarismul. Nu trebuie să uităm nici evenimentele triste ca războaiele, conflictele și persecuțiile, care au frânat dezvoltarea istoriei în orice stadiu. Cea mai oportună analogie este, probabil, cea cu muzica. Istoricii Europei nu sunt în căutarea unui singur libret, ci a mai multora, cu toată cacofonia pe care o produc, deoarece toate au propriul lor cod de comunicare: „Europa... a fost asemănată cu o orchestră. Sunt anumite momente când unele instrumente joacă un rol minor sau rămân tăcute. Dar ansamblul există"[49]. De asemenea, se pot

spune multe despre faptul că limbajul muzical al Europei a oferit una dintre cele mai universale trăsături ale tradiției europene. [MOUSIKE]

Cu toate acestea, întrucât Europa nu a fost niciodată unită, una dintre caracteristicile sale durabile este diversitatea. Aceasta se observă în variatele reacții la fiecare dintre experiențele împărtășite. Există o diversitate de durată în cadrul statelor naționale și culturilor care rămân unitare în peisajul civilizației europene. Există diversitate și în ritmurile variate ale înfloririi și decăderii. Guizot, deschizătorul de drumuri, nu a fost singurul care a crezut că diversitatea este cea mai importantă caracteristică a Europei.

Eurocentrism

Operele istorice europene nu pot fi acuzate de eurocentrism pentru simplul motiv că se concentrează asupra problemelor Europei, adică rămân la subiect. Eurocentrismul este o atitudine, nu un conținut. Se referă la tendința tradițională a autorilor europeni de a-și considera civilizația superioară și de sine stătătoare și de a neglija necesitatea de a lua în calcul punctele de vedere noneuropene. Nu e deloc surprinzător sau regretabil că istoria Europei a fost scrisă mai ales de europeni și pentru europeni. Cu toții simțim nevoia să ne cunoaștem rădăcinile. Din păcate, istoricii europeni au abordat deseori acest subiect ca Narcis apropiindu-se de lac, privindu-și doar reflexia propriei frumuseți. Guizot a avut mulți admiratori de când a identificat civilizația europeană cu vrerea Atotputernicului. „Civilizația europeană a intrat... în adevărul etern, în planul Providenței, reflecta el. Face progrese potrivit intențiilor lui Dumnezeu."[50] Pentru el, ca și pentru mulți alții, Europa era Țara Făgăduinței, iar europenii poporul ales.

Mulți istorici au continuat pe aceleași ton autolaudativ și au argumentat, uneori cât se poate de explicit, că Europa oferă un exemplu demn de urmat pentru alte popoare. Până în ultimul timp, au acordat puțină importanță interacțiunii culturii europene cu vecinii săi din Africa, India sau Islam. Un ilustru cărturar american, care, în lucrarea sa din 1898, a pus civilizația europeană în primul rând pe seama strădaniilor „triburilor germanice", a luat drept axiomă faptul că Europa a fost un model universal:

> Moștenitorii Antichității au fost triburile germanice, care... au format treptat o nouă civilizație uniformă pe bazele celei clasice, iar în ultimul timp, aceasta a început să devină universală și să-i unească pe toți locuitorii pământului prin influențe comune.[51]

Când editura Oxford University Press a luat decizia în cele din urmă să publice *Istoria Europei* într-un singur volum, autorii și-au început prefața promovând aceeași idee:

> Deși au existat o serie de mari civilizații în diferite epoci, civilizația europeană a fost aceea care a avut cea mai hotărâtoare influență pe teritorii extinse și care acum (fiind statornicită de ambele părți ale Atlanticului) impune standarde tuturor popoarelor din lume.[52]

Acest mod de gândire și prezentare a devenit din ce în ce mai puțin atractiv, mai ales în rândul noneuropenilor.

Rudyard Kipling (1865–1936) este uneori considerat figura centrală a tradiției eurocentrice, scriitorul „făcând apologia misiunii civilizatoare a expansiunii coloniale britanice". Cunoscuta sa *Baladă a Orientului și a Occidentului,* scrisă cu gândul la India, începe așa:

O, Orientul e Orient și Occidentul e Occident, și cele două nu se vor întâlni niciodată
Până când Pământul și Cerul nu vor sta în fața Judecății de Apoi a Domnului.
Dar nu există nici Orient, nici Occident, Graniță sau Rasă,
Când doi bărbați puternici stau față-n față, deși ei vin de la capetele opuse ale Pământului.[53]

Kipling avea puțin din aroganța caracteristică atitudinii timpului său. Nu se dădea înapoi să folosească același mod de exprimare al contemporanilor săi, referitor la „dominația noastră asupra palmierului și pinului" sau la „rasele inferioare fără lege". Totuși, a fost puternic atras de cultura indiană – de unde și minunata sa *Carte a junglei* – și era un om profund credincios și modest:

Vacarmul și țipetele mor –
Pleacă regi și căpitani –
Dar rămâne a Ta străveche ofrandă,
O inimă umilă și pocăită.
Doamne al Tuturor, fii mereu cu noi,
Să nu uităm, să nu uităm.[54]

Aceste vorbe reprezintă o dojană pentru oricine îi consideră aroganți pe toți „imperialiștii occidentali".

Opoziția la eurocentrism vine în prezent din patru surse principale. În America de Nord a apărut din partea comunității negre și a simpatizanților săi din politică, revoltați împotriva unui sistem educațional chipurile dominat de „superioritatea valorilor albilor, cu alte cuvinte, de glorificarea culturii europene. Aceste idei și-au găsit expresia în mișcarea negrilor musulmani, iar în domeniul academic, prin diverse studii despre civilizația neagră (afrologie) îndreptate contra tradiționalelor universități americane.[55] În forma sa cea mai militantă, are ca scop înlocuirea eurocentrismului cu afrocentrismul – „credința în poziția centrală a Africii în istoria postmodernă"[56]. În lumea musulmană, mai ales în Iran, o opoziție asemănătoare o fac fundamentaliștii, care consideră „Occidentul" stăpânit de Satana. Această idee se bazează pe înțelegerea că civilizația europeană ar fi „furat" dreptul de naștere al omenirii și al africanilor în special.[57] În alte părți din Lumea a Treia, aceste idei revoluționare au fost îmbrățișate de intelectuali, adesea de formație marxistă, care consideră viziunea eurocentrică parte din ideologia capitalistă.[58] În Europa este foarte răspândită – deși nu întotdeauna prea bine exprimată – în rândurile unei generații care, dacă s-ar gândi mai bine, i-ar fi rușine de multe din atitudinile precursorilor lor.

Harta 3.
Liniile de falie din Europa, între Est și Vest

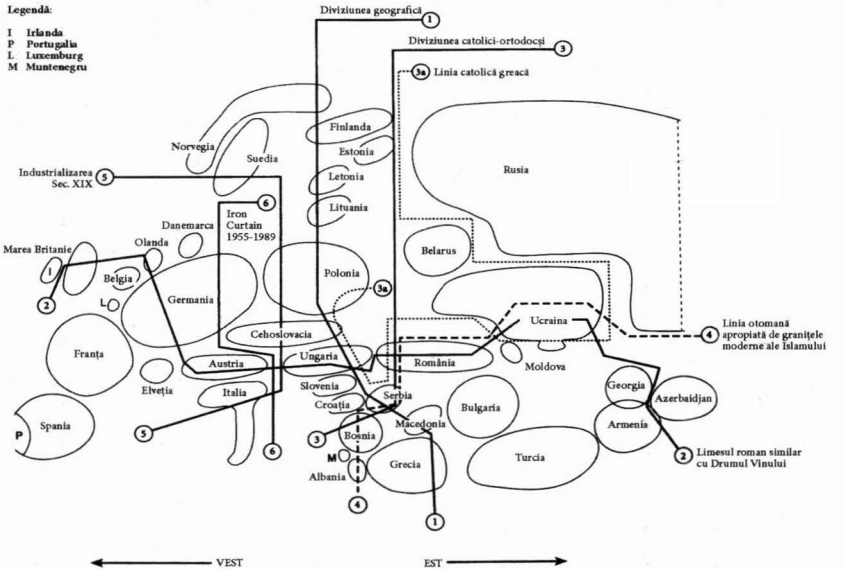

Harta 3. Liniile de falie din Europa, între Est și Vest

Ar fi un progres din partea istoricilor să acorde mai multă atenţie interacţiunii dintre popoarele europene şi noneuropene. [GONCALVEZ] Un altul ar fi să folosească surse noneuropene pentru elucidarea problemelor europene. [RUS] A treia cale spre progres ar fi să facă analogii oneste cu vecinii Europei – comparaţii care de multe ori şi în diferite aspecte nu vor fi în favoarea Europei. Mai presus de orice, ar trebui să-şi moduleze tonul. În ultimele sute de ani, conduita acelor „triburi germanice" şi a altor europeni nu a fost prea lăudabilă.

În cele din urmă, ca toate activităţile umane, istoria europeană trebuie judecată după meritele sale. Nu poate fi prezentată cu acurateţe în „marile cărţi" care selectează tot ce a fost genial şi ignoră părţile rele (vezi mai jos). Poate fi privită cu admiraţie sau dezgust, sau cu sentimente amestecate. Opinia unui francez aduce o notă optimistă: „La urma urmei, crima şi istoria Occidentului nu sunt acelaşi lucru. Ceea ce i-a dat acesta lumii e mai presus de ce a făcut împotriva a diferite societăţi şi indivizi"[59]. Nu toată lumea este însă de acord.

Civilizaţia occidentală

Timp de 200 de ani, istoria europeană a fost deseori confundată cu moştenirea lăsată de „civilizaţia occidentală". Într-adevăr, s-a creat impresia că tot ce e civilizat vine din Occident. Prin extensie sau implicit, tot ce e vag estic sau „Oriental" tinde să fie considerat înapoiat sau inferior, deci nu merită să fie băgat în seamă. Consecinţele acestui sindrom sunt vizibile în atitudinile europenilor faţă de Islam şi lumea arabă, pe linia aşa-numitului „Orientalism"[60]. Dar nu e dificil de demonstrat că acelaşi lucru se întâmplă şi în legătură cu unele din regiunile Europei, în special cele din est. În general, civilizaţia occidentală nu se extinde, după unii, în toată Europa (deşi există în zone foarte îndepărtate de Europa).

Istoricii cei mai înclinaţi să se considere din „Occident" – mai ales din Anglia, Franţa, Germania şi America de Nord – rareori simt nevoia să descrie trecutul Europei ca entitate. Nu văd nici motivele pentru care să ia în consideraţie ţările din Europa Răsăriteană sau să insiste asupra regiunilor mai vestice ale Europei Occidentale. Am putea pomeni multe lucrări deghizate sub numele de istorii ale Europei sau ale „creştinătăţii", dar care nu sunt nimic de acest gen. O lungă serie de studii asupra „civilizaţiei occidentale" se limitează la subiecte legate de părţile alese de ei din Peninsulă. În multe astfel de lucrări, Portugalia, Irlanda, Scoţia, Ţara Galilor sau Scandinavia nici nu există şi nu se pomeneşte nimic despre Polonia, Ungaria, Boemia, Bizanţ, Balcani, State Baltice, Bielorusia sau Ucraina, Crimeea sau Caucaz. Uneori apare Rusia. Aşadar, oricare ar fi aceste istorii ale civilizaţiei occidentale, ele nu fac nicio încercare onestă de a rezuma istoria europeană. Oricare ar fi „Vestul", nu este doar un sinonim pentru Europa Occidentală.[61] Acesta este un fenomen foarte ciudat. Se pare că istoricii Europei se comportă ca producătorii de şvaiţer, a căror brânză are multe găuri.

Există o mulţime de exemple în acest sens, dar două sau trei ar trebui să ajungă. *A History of Mediaeval Europe,* scrisă de un distins profesor de la Oxford, a servit mult timp drept introducere de referinţă în acest subiect. Însă cei care citesc prefaţa pot fi surprinşi să afle că titlul nu reflectă conţinutul:

În speranța de a oferi continuitate acestei teme... poate că greșesc simplificând prea mult lucrurile... Istoria Bizanțului medieval este atât de diferită de a Europei Occidentale în toate aspectele, încât am crezut că e mai bine să nu întreprind un studiu sistematic în acest domeniu; oricum, nu sunt în măsură să fac un astfel de studiu. Nu am făcut referire nici la istoria Rusiei, care e prea departe de temele pe care mi-am propus să le abordez; și probabil că am scris mai puțin decât ar fi trebuit despre Spania.[62]

De fapt tema lucrării se vrea a fi „Europa Occidentală (creștinătatea latină), termenii fiind mai mult sau mai puțin analogi"[63]. Ne-am putea gândi că totul ar fi bine dacă lucrarea ar avea un titlu corespunzător conținutului. „O istorie a Europei Occidentale în Evul Mediu" sau „O istorie a creștinătății latine în Evul Mediu" par potrivite. Dar apoi descoperim că textul nici măcar nu încearcă să trateze toate zonele în care s-a manifestat creștinătatea latină. De exemplu, nici Irlanda, nici Țara Galilor nu sunt pomenite. Regatul Jagelonilor din Polonia și Lituania, care, în ultima parte a perioadei alese de autor, era categoric cel mai mare stat din creștinătatea latină, nu este menționat decât de două ori în treacăt: o dată în legătură cu politicile împăratului german Otto III, altă dată cu dificultățile Cavalerilor Teutoni. Marelui regat multinațional al Ungariei, care se întindea de la Adriatica până în Transilvania, i se acordă mult mai puțină atenție decât Bizanțului și grecilor. Cartea are multe merite, dar, ca și în cazul altor autori, rămâne doar un studiu consacrat unor teme referitoare la anumite părți ale Europei.

Handbook of Western Civilization, o operă cu multă influență, este organizată într-un format la fel de bizar. Cea mai întinsă dintre cele trei părți ale sale, intitulată *European Civilization* (circa 900 d.H. – prezent)", începe cu „The Geographical Setting of European Civilization" și explică faptul că „tranzițiile de la oriental la clasic din cadrul civilizațiilor europene au presupus o schimbare la periferia societății mai vechi". „Patria inițială a civilizației europene" este considerată o câmpie „care se întindea de la Pirinei... până în Rusia", fiind despărțită de „ținuturile mediteraneene" printr-o „barieră muntoasă". Dar, în capitolele următoare, nu se face nicio încercare de a schița istoria acestei patrii. Fostele provincii ale Imperiului Roman „au ajuns să fie împărțite între trei civilizații – islam, creștinătatea ortodoxă și cea latină". Dar nu e tratată sistematic această diviziune în trei. Scandinavia păgână este expediată într-o propoziție, iar despre alte ținuturi păgâne care au fost creștinate mai târziu nici nu se pomenește. Există o parte de dimensiuni reduse despre „Popoarele din Europa Occidentală" în vechime (p. 129), incluzând „triburi indo-europene" nespecificate, dar nimic despre popoarele din Europa de Est în vreo perioadă anume. Sunt ici și colo referiri la popoare „slave" sau „vorbitoare de limbi slave", dar niciun cuvânt despre faptul că acestea erau cele mai mari grupuri indo-europene din Europa. Există capitole importante despre „Lumea creștină apuseană între 900–1500", dar niciunul despre creștinătatea răsăriteană. Paragrafele consacrate „Expansiunii Europei" se referă fie la colonizarea germană, fie la călătoriile europenilor peste ocean. Doar două propoziții îl înștiințează brusc pe cititor că lumea creștină occidentală din secolul XIV cuprindea „Scandinavia, Statele Baltice, Polonia, Lituania și Ungaria" (p. 345). Dar nu se oferă alte detalii. Cel mai întins capitol, „Lumea modernă, 1500 – prezent", se ocupă exclusiv de teme văduvite de elementul lor răsăritean, până când apare doar Rusia gata unificată sub Petru cel Mare. De la acest punct, se pare că Rusia a devenit o țară din

Europa de Vest. Autorul se scuză de la bun început pentru „criteriile sale arbitrare de organizare și selecție a materialului" (p. xviii). Din păcate, nu ne spune și care sunt.[64]

Great Books Scheme este un alt produs al școlii din Chicago. Își propune să alcătuiască o listă de autori importanți și opere esențiale în înțelegerea civilizației occidentale. A fost conceput la Universitatea Columbia în 1921, folosit la Chicago din 1930 și a devenit un model pentru cursurile universitare în toată America. Nimeni nu s-ar aștepta ca o asemenea listă să trateze egal toate regiunile și culturile din Europa. Dar prejudecățile și preferințele sar în ochi. Dintre cei 151 de autori de pe lista revizuită, 49 sunt englezi sau americani, 27 francezi, 20 germani, 15 specialiști în cultura greacă clasică, 9 în cea latină clasică, 6 ruși, 4 scandinavi, 3 spanioli, 3 specialiști în istoria timpurie italiană, 3 irlandezi, 3 scoțieni și 3 est-europeni (vezi anexa III, p. 1084).[65]

Teoreticienii politici dau și ei dovadă de aceeași subiectivitate. În mod obișnuit, de exemplu, clasifică naționalismul european în două tipuri contrastante – „răsăritean" și „apusean". Un distins erudit de la Oxford, care a pus accentul pe rădăcinile culturale ale naționalismului, și-a explicat ideile astfel:

> Ceea ce numesc eu naționalism răsăritean a înflorit în rândul slavilor, dar și în Africa și Asia, precum și... în America Latină. Nu i-aș putea spune noneuropean și m-am gândit că e mai bine să-l denumesc răsăritean, pentru că a apărut pentru prima oară în estul Europei Occidentale.[66]

Apoi și-a clarificat viziunea despre naționalismul apusean referindu-se la germani și italieni, pe care îi considera „bine pregătiți din punct de vedere cultural" la începuturile naționalismului, în secolul XVIII:

> Aveau limbi adaptate la... civilizația căreia îi aparțineau, care progresa conștient. Aveau universități și școli unde dobândeau cunoștințele prețuite în acea civilizație. Aveau... filosofi, oameni de știință, artiști și poeți... de talie „mondială". Aveau profesii precum cele de juriști și medici și altele cu standarde profesionale înalte... Pentru a fi la același nivel cu englezii și francezii, nu aveau prea multă nevoie să-și rafineze cultura prin asimilarea unor modele străine... Li se părea că cea mai mare nevoie a lor era să aibă un stat național propriu...
> Cazul slavilor și mai târziu al africanilor și asiaticilor a fost cât se poate de diferit.[67]

Ar fi greu să găsești un mod mai aiuristic de a comenta geografia și cronologia istoriei culturale a Europei. Analiza „slavilor" e făcută exclusiv prin referiri la cehi, slovaci, sloveni, sârbi și croați. Nu se spune o vorbă despre cele trei mari națiuni slave: rușii, polonezii și ucrainenii, ale căror experiențe contrazic flagrant analiza. Ne întrebăm cine, ce și unde își închipuia profesorul Plamenatz că sunt slavii? Este oare Europa de Est locuită doar de slavi? Oare polonezii, cehii sau sârbii nu simțeau nevoia să aibă un stat național? Oare poloneza nu s-a dezvoltat înainte de germană ca o limbă a guvernanților și a oamenilor de cultură? Oare universitățile din Praga (1348) și Cracovia (1364) aparțineau Răsăritului? A studiat oare Copernic la Oxford?

Așa cum stau lucrurile, sunt multe de spus despre tipologia naționalismului care se bazează pe diferite grade de dezvoltare culturală și pe diverse corelații între naționalitate și statalitate. Dar nu e nimic de spus în privința etichetării acestuia drept „răsăritean" sau

„apusean". Dacă o facem, vom găsi cei mai vajnici naţionalişti de tip estic în vestul îndepărtat al Europei Occidentale, şi anume în Irlanda. Aşa cum ştie toată lumea, irlandezii sunt produse tipice ale Europei de Răsărit (vezi capitolul XI).

Aşadar, punându-ne întrebări în privinţa cadrului în care sunt atât de des discutate istoria şi cultura Europei, nu negăm neapărat valoarea materialului prezentat. Scopul este doar să aflăm de ce cadrul e atât de ciudat trasat. Dacă manualele de anatomie umană ar fi concepute cu aceeaşi atenţie, probabil că am vedea oameni doar cu un lob al creierului, un ochi, un braţ, un plămân şi un picior.

Cronologia temei este de asemenea instructivă. Ideea de „Occident" este la fel de veche ca grecii, care vedeau Elada liberă în antiteză cu despotismul conducătorilor perşi de la Răsărit. În Epoca Modernă, această concepţie a fost însuşită de o lungă succesiune de interese politice care doreau să-şi consolideze identitatea şi să se disocieze de vecinii lor. În consecinţă, noţiunii de „civilizaţie occidentală" i s-au dat, de-a lungul timpului, noi sensuri şi conotaţii. Există vreo zece variante principale:

Imperiul Roman, care se întindea cu mult peste limitele Peninsulei, şi-a pus totuşi o puternică amprentă asupra dezvoltării Europei. Până în ziua de azi, se face o distincţie clară între ţări ca Franţa sau Spania, care erau odinioară parte integrantă din Imperiu, şi altele, ca Polonia şi Suedia, unde romanii n-au ajuns niciodată. În acest context, „Occidentul" a ajuns să fie asociat cu acele zone din Europa care îşi pot pretinde partea din moştenirea romană, spre deosebire de altele care nu pot emite astfel de pretenţii. (Vezi harta 3, p. 37.)

Civilizaţia creştină, ale cărei baze s-au pus mai mult în Europa, s-a definit din secolul VII încolo prin frontiera religioasă cu islamul (vezi capitolul IV). Lumea creştină reprezenta Apusul, iar islamul Răsăritul.

Lumea catolică s-a clădit pe tradiţiile divergente ale bisericilor greceşti şi romane, mai ales după Marea Schismă din 1054 şi pe folosirea latinei ca limbă universală. În această versiune, Occidentul echivala cu religia catolică, în care sciziunile frecvente dintre autoritatea ecleziastică şi cea laică au facilitat apariţia unor mişcări nonconformiste succesive, dintre care cele mai remarcabile au fost Renaşterea, Reforma, Revoluţia Ştiinţifică şi Iluminismul (vezi capitolul VII). Niciuna dintre aceste mişcări importante nu a avut un impact considerabil asupra lumii ortodoxe.

Protestantismul a oferit civilizaţiei occidentale o nouă ideologie creştină în ţările din nordul Europei, care au ieşit de sub controlul catolic în secolul XVI. Declinul dramatic al marilor puteri catolice, ca Spania sau Polonia, a fost însoţit de ascensiunea Provinciilor Unite, a Angliei, Suediei şi mai târziu a Prusiei, în care forţa navală sau militară era susţinută de avântul economic şi tehnologic.

Varianta franceză a civilizaţiei occidentale a dobândit importanţă în secolele XVII–XVIII. Şi-a găsit expresia în filosofia laică a Iluminismului şi idealurile Revoluţiei Franceze – ambele cu o influenţă durabilă. Limba franceză a fost adoptată de elita educată din Germania şi estul Europei, făcând-o mai universală decât latina din Imperiul Roman.

Varianta imperială a civilizaţiei occidentale s-a bazat pe nesfârşita siguranţă a puterilor imperiale în timpul îndelungatei păci europene de dinainte de 1914. A fost declanşată de credinţa în dreptul divin al „raselor imperiale" de a domni peste ceilalţi şi în presupusa

lor superioritate culturală, economică şi constituţională. Germania, Anglia şi Franţa erau liderii necontestaţi, ale căror prejudecăţi puteau să-i influenţeze şi pe alţii. Alte importante puteri imperiale, ca Portugalia şi Ţările de Jos, nu jucau un rol atât de mare în Europa. Rusia şi Austria erau puteri imperiale impresionante, dar nu se remarcau prin altceva. În schimb, bogatul „club" imperial din Apus se caracteriza prin economii industriale avansate şi sisteme sofisticate de administrare; Răsăritul prin societăţi rurale, naţiuni lipsite de măreţie şi autocraţie severă.

Varianta marxistă a fost imaginea în oglindă a celei imperiale. Marx şi Engels acceptau premisa că ţările imperialiste din Occident atinseseră un nivel superior de dezvoltare; dar credeau că înflorirea precoce a Occidentului va fi urmată de o decădere timpurie şi de revoluţie. Ideile lor nu se prea bucurau de succes printre contemporanii lor, dar, la un moment dat, au devenit foarte importante, odată cu neaşteptata adoptare a marxism-leninismului ca ideologie oficială a Uniunii Sovietice.

Prima variantă germană a civilizaţiei apusene a fost încurajată de izbucnirea Primului Război Mondial. S-a afirmat prin controlul Germaniei asupra *Mitteleuropei* (Europa Centrală), în special asupra Austriei, prin speranţele într-o înfrângere a Franţei şi Rusiei şi în măreţia viitoare, care urma să fie împărţită cu puterile anglo-saxone. Adepţii săi nu aveau nicio îndoială în privinţa misiunii civilizatoare a Germaniei în Europa de Est, dar faptul că priveau Franţa ca pe o rivală şi respingeau liberalismul şi „ideile din 1789", au dus la o sciziune între civilizaţia *Abendlich* (apuseană) şi *Westlich* (vestică). Formularea politică a acestei scheme i se datorează în mare parte lui Friederich Naumann. Înfrângerea Germaniei din 1918 a dus la imposibilitatea de a fi aplicată, care a fost deplânsă în lucrarea lui Spengler, intitulată *Der Untergang des Abenlandes* (1918–1922). În domeniul culturii laice, etosul *Mitteleuropa* a datorat mult influxului unui puternic element evreiesc, care a întors spatele Răsăritului şi a cărui asimilare în viaţa şi limba nemţilor a coincis cu apogeul ambiţiilor imperialiste ale Germaniei.[68] [WIENER WELT]

*Varianta WASP** a civilizaţiei occidentale a ajuns să dea roade datorită intereselor comune ale Statelor Unite şi ale Imperiului Britanic, aşa cum s-a întâmplat în Primul Război Mondial. S-a afirmat pe baza tendinţelor anglofile ale elitei de atunci din SUA, a tradiţiilor protestante comune, a guvernării parlamentare şi a sistemului judiciar asemănător; a opoziţiei faţă de hegemonia germană în Europa; a ideii unui parteneriat strategic special; a primatului limbii engleze, care devenea acum principalul mijloc de comunicare internaţională.

În ciuda disprețului american faţă de formele tradiţionale de imperialism, se presupunea că SUA era egală cu puterile imperiale europene. Cele mai evidente manifestări culturale ale acestei mişcări au constat în preluarea „marilor cărţi de referinţă" (1921) şi a *Enciclopediei Britanice*. Implicaţiile sale strategice au fost formulate, printre altele, de către „părintele geopoliticii", Sir Halford Mackinder[69], şi exprimate încă din timpul Conferinţei de la Washington din 1922. S-au manifestat din plin după întoarcerea Statelor Unite în Europa în 1941 şi pecetluirea Marii Alianţe. Erau globale ca anvergură, dar se concentrau pe zona Atlanticului. Şi-au pierdut mult din influenţă după căderea Imperiului Britanic şi ascensiunea intereselor americane în Pacific; dar Marea Britanie a rămas cu această „legătură specială", care a sprijinit formarea NATO şi a împiedicat unificarea

* White Anglo-Saxon Protestant – grupul social şi cultural dominant în timpul anilor în care s-a făurit istoria SUA

Europei; în plus, a inspirat o „schemă aliată a istoriei" care a dominat restul secolului XX (vezi mai jos).

A doua variantă germană, fiind concepută de naziști, a preluat multe trăsături ale primeia, dar a venit și cu unele proprii. La ideile militare și strategice inițiale, a adăugat rasismul de sorginte „ariană", un mai pronunțat naționalism german, mitologia păgână și antibolșevismul. Toate acestea au stat la baza unui al doilea rând de pretenții la supremație în Europa, care a debutat în 1933 și s-a încheiat în 1945, cu o Germanie în ruine. De asemenea, această ideologie i-a exclus pe evrei.

Varianta americană a civilizației occidentale s-a conturat după al Doilea Război Mondial, în jurul unei pleiade de țări care au acceptat să fie conduse de Statele Unite și care agreau ideile americane de capitalism și democrație. S-a dezvoltat din mai vechea variantă anglo-saxonă, dar și-a depășit originile europene. Nu mai depinde nici de supremația WASP în societatea americană și nici de rolul central al Marii Britanii de agent american în Europa. Într-adevăr, centrul său de gravitație s-a mutat din Atlantic în Pacific. Pe lângă membrii NATO din Europa Occidentală, alianța este sprijinită de țări îndepărtate ca Japonia, Coreea de Sud, Filipine, Australia, Africa de Sud și Israel, chiar și de Egipt, Siria și Arabia Saudită. În cei patruzeci de ani de Război Rece, a fost impulsionată în toată lumea de amenințarea comunismului. Ne întrebăm cât timp mai poate să-și spună „occidentală".

Varianta euro a civilizației apusene a apărut la sfârșitul anilor 1940, în cadrul eforturilor de a se forma o nouă comunitate vest-europeană. A fost promovată pe baza existenței Cortinei de Fier, a reconcilierii franco-germane, a respingerii imperiilor coloniale, a prosperității Pieței Comune și a dorinței de a limita influența „anglo-saxonilor". Privea în urmă la Carol cel Mare și în viitor la o Europă federală unită sub conducerea membrilor săi fondatori. Atât timp cât comunitatea se mărginea la activități comerciale, nu era compatibilă cu viziunea alternativă a americanilor asupra Occidentului sau cu un NATO condus de Statele Unite, care îi garanta apărarea. Dar ascensiunea Imperiului Britanic, căderea Cortinei de Fier, planurile pentru o mai strânsă uniune politică și monetară și speranțele țărilor din Est de a fi admise ca membre, toate acestea s-au combinat, provocând o profundă criză de identitate și intenții.

Din toate aceste exemple, se pare că civilizația occidentală este de fapt un amalgam de concepții menite să sprijine interesele autorilor lor. Este produsul unor complicate exerciții ideologice, a nenumărate căutări ale identității și a unei propagande culturale sofisticate. Frontierele schimbătoare ale Europei au fost influențate de distribuția religiilor, de nevoia de liberalism sau imperialism, de progresele inegale în privința modernizării, de efectele dezbinatoare ale războaielor mondiale și Revoluției din Rusia, precum și de viziunile egocentrice ale filosofilor francezi, ale istoricilor prusaci, ale oamenilor de stat și profesorilor britanici și americani, care aveau cu toții motive personale să nu bage în seamă sau să disprețuiască „țările din Est". În faza sa cea mai recentă, a fost extrem întărită de diviziunile fizice ale Europei, care au durat din 1947–1948 până în 1991. În preajma secolului XXI, avem dreptul să ne întrebăm în sprijinul cărora interese va fi folosită în viitor.

Se impun o serie de supoziții recurente. Prima se referă la faptul că Occidentul și Orientul, oricum ar fi definite, au puține lucruri în comun sau chiar deloc. A doua sugerează că împărțirea Europei este justificată prin diferențe naturale, imposibil de nivelat; a treia

că Occidentul este superior; a patra că doar Occidentul merită să poarte numele de Europa. Ipotezele de natură geografică sunt sprijinite de construcții politice mai evidente. Fiecare variantă de civilizație occidentală are un nucleu mai important și o zonă periferică de mai mică importanță. Puteri decăzute, state mai mici, națiuni fără state, culturi minore, economii slabe nu trebuie luate în considerație chiar dacă ocupă o porțiune mare din scena de ansamblu.

S-au folosit patru mecanisme pentru a obține rezultatul necesar. Printr-un proces de reducere, am putea cuprinde istoria europeană într-o poveste care ilustrează originile temelor celor mai relevante pentru îngrijorările de astăzi. Prin eliminare, am putea să înlăturăm toate materialele contradictorii. Prin anacronism, am putea să prezentăm faptele în categorii care sugerează că grupurile din prezent sunt permanente pe scena istoriei. Prin emfaza și entuziasmul limbajului, am putea să indicăm ce merită lăudat și ce trebuie deplâns. Acestea sunt obișnuitele tehnici ale propagandei, prin care se devalorizează diversitatea și modelele schimbătoare ale istoriei europene; se neagă interpretările sugerate de toate dovezile istorice; și îi transformă pe cititorii neavizați într-o societate în care domnește admirația reciprocă.

Anacronismul este extrem de insidios. Luând drept reper trecătoarele diviziuni contemporane între „Apus" și „Răsărit", ca aceea realizată prin Cortina de Fier, s-ar obține cu siguranță o imagine deformată a Europei în perioadele anterioare. Polonia ar fi separată complet din Renaștere, Ungaria din Reformă, Boemia din industrializare, iar Grecia din stăpânirea otomană. În mod categoric, am văduvi o mare parte din Europa de adevărata sa personalitate istorică, ceea ce ar avea consecințe inimaginabile în calculele diplomaților, în lumea de afaceri și în cea academică.

Cât despre produsele istoriei europene, pe care propagandiștii civilizației occidentale sunt cât se poate de dornici să le promoveze, fiecare ar face o altă listă. La sfârșitul secolului XX, multora le plăcea să pună în prim-plan toleranța religioasă, drepturile omului, guvernarea democratică, domnia legii, tradiția științifică, modernizarea societății, pluralismul cultural, economia de piață liberă și virtuțile supreme ale creștinismului, cum ar fi compasiunea, mila și respectul pentru ceilalți. Cât de mult au reprezentat aceste lucruri în trecutul Europei e o problemă controversată. Ar fi greu să alcătuim o listă potrivită, care să înceapă cu persecuțiile religioase și să se încheie cu disprețul față de viața omului din totalitarism.

Dacă principalele pretenții de supremație asupra Europei au venit, fără îndoială, din Occident, nu trebuie să uităm că nici în Est nu au fost puține. Așa cum Germania reacționase odată împotriva Iluminismului francez, așa și biserica ortodoxă, Imperiul Rus, mișcarea panslavă și Uniunea Sovietică au reacționat toate împotriva Occidentului mai puternic, elaborând teorii care pretindeau că adevărul și viitorul le aparțineau. Au afirmat în repetate rânduri că, deși Occidentul e mai bogat și mai puternic, Răsăritul este lipsit de corupție morală și ideologică.

În ultimii ani de regim comunist în Europa de Est, disidenții intelectuali au avansat propria lor variațiune pe această temă. Au identificat o deosebire fundamentală între regimul politic al blocului sovietic și convingerile poporului. Ei înșiși se simțeau mai puțin atinși de microbul materialismului irațional din Occident și declarau că opresiunea comunistă le întărise atașamentul față de cultura tradițională europeană. Anticipau o vreme când, într-o Europă reunită, vor putea să dea la schimb „europenismul" pe hrana și tehnologia din Vest. Acest mod de gândire exprima însă dorințe refulate.

Când stabileşti diferenţa între civilizaţia occidentală şi istoria Europei, nu e uşor să separi realitatea de iluzie. După ce descoperă de unde provin distorsiunile din civilizaţia occidentală, istoricul trebuie să le înlocuiască cu ceva. Rezultatul ar trebui să fie o operă exhaustivă, adică să scrie despre evenimentele petrecute în nordul, estul, vestul şi sudul Europei; să nu neglijeze niciun aspect al vieţii omului; să se refere la tot ce a fost admirabil, deplorabil sau banal.

Cu toate acestea, niciun istoric nu poate să nege existenţa pe hartă a multor linii reale şi importante cu ajutorul cărora s-a împărţit Europa în „Vest" şi „Est". Cea mai durabilă s-a dovedit probabil linia dintre creştinătatea catolică (latină) şi cea ortodoxă (greacă). A fost trasată încă din primele secole ale erei noastre. Aşa cum au demonstrat evenimentele în urma cărora s-a prăbuşit Iugoslavia, poate fi încă un factor influent în relaţiile din anii 1990. Dar mai sunt şi multe altele. Există o linie suprapusă pe acele *limes*-uri romane, care împarte Europa într-o zonă cu un trecut roman şi în alta fără. În Epoca Modernă a apărut linia otomană, care delimita ţările balcanice, aflate secole întregi sub stăpânire musulmană. Mai recent, până în 1989, a fost Cortina de Fier (vezi harta 3, p. 37).

Sociologii inventează unele linii de demarcaţie, mai discutabile, pe criteriile disciplinei lor. Istoricii din domeniul economiei, de pildă, văd o asemenea linie separând ţările industrializate din Occident de societăţile rurale din Răsărit. [CAP-AG] Antropologii au identificat o linie Leningrad-Trieste, care să despartă puterile nucleare de celelalte ţări. [ZADRUGA] Istoricii care studiază dreptul au trasat o linie ce desparte ţinuturile care au adoptat forme ale legii romane de acelea care nu au făcut-o. Istoricii din domeniul constituţional pun accentul pe o linie care desparte ţările cu tradiţie liberală, democratică, de cele lipsite de aşa ceva. Aşa cum am menţionat mai sus, politologii au găsit o linie despărţitoare între formele de naţionalism „occidental" şi „nonoccidental".[70]

Toate aceste linii, reale sau imaginare, au afectat profund contextul în care a fost concepută şi scrisă istoria Europei. Influenţa acestuia este atât de mare, încât unii specialişti pot vorbi cu dispreţ de o „Europă albă" în Vest şi de o „Europă neagră" în Est. Împărţirea Europei în două jumătăţi opuse nu este, aşadar, cu totul bizară. Însă trebuie să insistăm asupra faptului că diviziunea între Est şi Vest nu a fost niciodată fixă sau permanentă. Pe deasupra, trece cu vederea multe alte linii de falie la fel de importante. Ignoră diferenţele însemnate din cadrul Estului, dar şi al Vestului; şi nu ţine seama de pronunţatele divergenţe dintre Nord şi Sud. Un istoric sau geograf competent, care ia în considerare întreaga multitudine de factori, nu poate să ajungă la o altă concluzie decât că Europa n-ar trebui împărţită în două zone, ci în cinci sau şase.

În mod asemănător, niciun istoric nu o să nege că Europa, în diversele sale aspecte, a avut întotdeauna un nucleu central şi o serie de zone periferice extinse. Popoarele europene au migrat în diverse direcţii şi la mari distanţe, aşa că am putea susţine că periferiile Europei se întind pe o linie care uneşte San Francisco cu Buenos Aires, Capetown, Sydney şi Vladivostok. Diferitele discipline oferă analize diferite. Dar rezultatele tuturor se bazează pe trăsăturile geografice ale Peninsulei Europa, pe moştenirea etnică a ramuri europene a popoarelor indo-europene, pe moştenirea culturală a creştinătăţii, pe comunitatea economică dezvoltată din „acordul dintre ţările europene", sau, în viziunea economiştilor, pe dezvoltarea economiei mondiale.

Totuşi, în scopul unui tratament cuprinzător, lucrul cel mai important în privinţa tuturor acestor caracterizări e că fiecare conţine o varietate de aspecte regionale. Oriunde

şi oricare ar fi nucleul, acesta este legat prin fire invizibile de Ebru, Dunăre şi Volga, ca şi de Ron şi Rin; de Mările Baltică şi Neagră ca şi de Mediterană şi Oceanul Atlantic; de baltici şi slavi, ca şi de germani şi celţi; de greci ca şi de romani; de ţărănime ca şi de proletariat. În ciuda diferenţelor dintre ele, toate regiunile Europei au multe lucruri în comun. Toate sunt locuite de popoare înrudite, cu o cultură predominant indo-europeană. Toate sunt moştenitoarele creştinismului. Sunt legate prin tot felul de interdependenţe şi interacţiuni politice, economice şi culturale. În ciuda antagonismului dintre ele, împărtăşesc aceleaşi temeri de influenţele din exterior – fie din America, fie din Africa sau Asia. Unitatea lor fundamentală nu este mai puţin evidentă decât diversitatea lor.

Supremaţia Occidentului este una dintre acele doctrine care s-a dovedit benefică în unele momente din istoria europeană, iar în altele nefastă. Nu se potriveşte, de exemplu, în primele secole după Hristos, când Bizanţul era mult mai avansat decât imperiul lui Carol cel Mare (ceea ce explică de ce Bizanţul este deseori trecut cu vederea). Dar s-a aplicat în multe domenii din Epoca Modernă, când Occidentul a fost categoric mai bogat şi puternic decât Răsăritul. Dar, şi poate mulţi m-ar contrazice, comportamentul criminal al occidentalilor în secolul XX a distrus baza morală a tuturor pretenţiilor anterioare.

Prin urmare, titlul de „Europa", precum şi acela mai vechi de „creştinătate" abia poate să şi-l aroge una dintre cele câteva regiuni ale sale. Europa de Est nu e mai puţin europeană pentru că e săracă sau nedezvoltată, sau condusă de tirani. În multe feluri, datorită privaţiunilor îndurate, a devenit mai europeană, mai ataşată de valorile pe care occidentalii înstăriţi le consideră ceva normal. Europa Răsăriteană nu poate fi scoasă din joc pentru că e „diferită". Toate ţările europene sunt diferite. Între toate ţările din Occident există diferenţe. Şi sunt asemănări importante care micşorează diferenţele. O ţară ca Polonia poate fi foarte diferită de Germania sau Anglia; dar trecutul ei este mai aproape de al Irlandei sau Spaniei decât sunt între ele multe ţări vest-europene în această privinţă. O ţară ca Grecia, pe care unii o cred occidentală datorită lui Homer şi Aristotel, a fost primită în Uniunea Europeană; dar, în Epoca Modernă, a trecut la religia ortodoxă şi a trăit sub stăpânire otomană. Această ţară era mult mai departe de cele din Europa Occidentală decât cele câteva state care s-au trezit de partea sovietică a Cortinei de Fier.

Un mare defect al tuturor ţărilor care fac parte din „civilizaţia occidentală" este faptul că au o viziune idealizată, deci falsă, asupra trecutului. Extrag din istorie tot ce poate fi considerat genial sau impresionant şi filtrează tot ce poate să pară banal sau respingător. Şi aşa e destul de rău că atribuie toate lucrurile bune „Occidentului" şi denigrează „Răsăritul". Însă nici nu scriu cu onestitate istoria Occidentului; dacă te iei după unele manuale, îţi faci impresia clară că toţi din Vest sunt nişte genii, filosofi, deschizători de drumuri, democraţi sau sfinţi, că în acea parte a lumii trăiesc doar oameni ca Platon sau Marie Curie. O asemenea hagiografie este lipsită de credibilitate. Normele stabilite ale culturii europene au o nevoie disperată să fie revizuite. Exagerările în privinţa „civilizaţiei europene" riscă să afecteze negativ moştenirea europeană, în favoarea căreia sunt multe lucruri de spus.

În Statele Unite, dezbaterea despre civilizaţia occidentală s-a axat pe cerinţele în continuă schimbare ale sistemului educaţional. În ultimii ani, pare să se fi concentrat asupra nevoilor unei societăţi multietnice şi multiculturale şi preocupării pentru americanii ale căror origini nu se regăsesc nici în Europa, nici în cultura europeană bazată pe creştinism. În linii mari, nu s-a reexaminat imaginea moştenirii europene aşa cum este

aceasta vândută de „Marile cărți de referință"; și nici nu s-a sinchisit de pretențiile americanilor de origine europeană, care cereau să le fie prezentată Europa cu mai multă onestitate. Acolo unde se renunțase la cursurile de civilizație europeană, acestea fuseseră scoase din programă din cauza pretinsului lor eurocentrism și nu din cauza viziunii lor limitate asupra Europei. În foarte multe cazuri, au fost înlocuite cu alte cursuri despre istoria omenirii, considerate mai nimerite pentru americanii care voiau să înțeleagă Occidentul.

Una dintre reacții, exprimată public în repetate rânduri, împotriva defectelor „civilizației occidentale" a fost de a o desființa. În 1989, Universitatea Stanford din California a preluat inițiativa în acest sens, instituind un curs intitulat „Cultură, idei și valori", obligatoriu pentru studenții din primul an, în locul cursului de bază despre cultura europeană. Potrivit unor martori, somitățile din universitate au început chiar să scandeze: „Hey-ho, Hey-ho, Western culture has to go!" Studiul operelor lui Virgiliu, Cicero, Tacit, Dante, Luther, Toma de Aquino, Thomas Morus, Galileo, Locke și Mill au fost înlocuite cu extrase din Rigoberta Manchu, Frantz Fanon, Juan Rulfo, Sandra Cisneros și Zora Neale Hurston (dintre care niciunul nu purta stigmatul de a fi „bărbați europeni albi decedați").[71] Acest eveniment a fost excesiv satirizat. Stanford se poate oarecum mândri pentru că a depistat o problemă și a încercat s-o rezolve. Necazul era că tratamentul se putea dovedi mai nociv decât boala în sine. Teoretic, ar fi multe de spus despre introducerea „multiculturalismului" și a „diversității etnice" în universitățile americane. Din păcate, nu se cunoaște niciun Tacit tibetan, niciun Toma de Aquino african și niciun Mill mexican asupra căruia să se aplece studenții. Într-adevăr, nu există prea multe lucruri în culturile noneuropene care ar putea să explice originile presupuselor tradiții liberale ale Americii.[72]

În timpul acelei *furor* declanșate împotriva cursului de cultură occidentală de la Stanford, cursurile paralele de istoria Europei au scăpat totuși vigilenței profesorilor. Dar erau concepute în același fel. Alegerea a 39 de texte pentru programa cursurilor „Europa I, II și III", de pildă, a revelat o selectivitate cu implicații majore. În afară de Joseph Conrad (Korzeniowski), nu mai era inclus niciun autor din Europa de Est. (Conrad era inclus pentru romanele lui despre Africa, cum ar fi *Inima întunericului,* nu pentru operele sale despre Europa Răsăriteană). Cu excepția lui Matthew Arnold, nu mai era în programă niciun singur autor care să fi avut măcar vagi legături cu lumea celților. (Arnold fusese inclus ca poet și critic englez, nu ca profesor de literatură celtică.) Nu era niciun autor italian din vremuri mai apropiate decât Baldassare Castiglione, care murise în 1528. Era inclus un singur romancier din Africa de Sud, dar niciunul din Irlanda sau Scandinavia, nimeni în afară de germani din Europa Centrală, niciunul din țările balcanice sau Rusia. Și mai bizar din partea unei catedre de istorie era faptul că nu exista în programă niciun text istoric de la Herodot încoace.[73]

Ca să fim cinstiți, selecția este întotdeauna necesară, dificilă și nesatisfăcătoare: dilema profesorilor de la Stanford nu este singura. Dar selecția făcută de una dintre cele mai renumite universități, unde taxele sunt foarte mari, ridică mari semne de întrebare. Pretinde că reprezintă „Europa", dar nu le arată studenților decât un colțișor al continentului – lăsând mare parte din Occident la o parte. Pretinde că pune accentul pe „literatura și filosofia" Europei, dar nu scoate în evidență decât o mică parte din cultura europeană. Nu pomenește nici de Joyce, nici de Yeats, nu-i menționează nici pe Andersen, Ibsen, Kirkegaard, Kafka, Koestler sau Kundera și nici pe Soljenițîn, și nici măcar pe

Dostoievski. Orice lege privitoare la calitatea produselor ar fi sancționat un produs din a cărui listă de ingrediente lipseau atâtea substanțe esențiale.

În nicio grădină zoologică nu pot fi aduse toate animalele din lume. Dar niciuna care se respectă nu se limitează la maimuțe, vulturi sau șerpi. Niciun zoolog n-ar putea să aprobe construirea unei pavilion pentru reptile care să arate ca un parc de safari și să conțină doar doisprezece crocodili (de ambele sexe), unsprezece șopârle, o pasăre dodo și cincisprezece leneși. În orice caz, Stanford nu a fost singura instituție care a procedat astfel. În 1991, National Endowment for the Humanities a apreciat că studenții din colegii și universități pot absolvi fără să facă niciun curs de civilizație occidentală.[74] Bănuim că problema nu era de fapt programa, ci aceia care o predau. Multe cursuri din America, precum cel intitulat „Marile cărți ale lumii" se adresau unei anumite generații de tineri americani, care își doreau mult să învețe o versiune simplificată despre moștenirea pierdută a înaintașilor lor imigranți. În zilele noastre, aceste cursuri trebuie neapărat adaptate unei noi generații cu percepții diferite. Textele despre Europa ar putea trezi mai puține resentimente dacă ar fi îmbinate cu unele aspecte nu prea atrăgătoare. Studenții inteligenți simt întotdeauna când li se ascunde ceva, când nu se așteaptă de la ei să înțeleagă, ci să admire.

Unele minorități din America poate că au dreptate să conteste eurocentrismul. În acest caz, majoritatea americanilor, care sunt originari din Europa, ar putea să pună în discuție civilizația occidentală din alte motive. Multe dintre comunitățile cele mai numeroase – irlandeză, spaniolă, poloneză, ucraineană, italiană, greacă, evreiască – au venit din zone europene cărora li s-a rezervat puțin loc în studiile despre „civilizația occidentală"; deci au toate motivele să se aștepte la anumite rectificări.

Totuși, marele paradox al lumii intelectuale americane constă în faptul că valorile cele mai prețuite de versiunea americană a civilizației occidentale – toleranța, libertatea de gândire, pluralismul cultural – par să fie acum atacate chiar de aceia care au beneficiat cel mai mult de pe urma lor. Criticii au observat că „mintea americanilor s-a închis"[75]. Cei de formație „liberală" au fost îndemnați să urmeze o „educație nonliberală"[76]. După 60 de ani, autorul acelei „Great Books Scheme", încă mândru de „deschiderea minții americanilor", preferă să-și blameze colegii de la Universitatea din Chicago, decât să-și modifice indicațiile.[77] Altercațiile au fost poate exagerate de către unii. Dar îndelungatele eforturi ale Americii de a avea o limbă unificată și o cultură par să piardă teren în fața grupurilor de presiune care strigă cel mai tare.

Ar fi puțin spus că istoria nu a urmat cursul dorit de adepții înflăcărați ai „civilizației occidentale". Toți credeau într-o formă sau alta de dominație europeană. Spengler a avut dreptate când a constatat declinul Occidentului, însă a greșit crezând în viitoarea supremație a Rusiei. Dar ideile au rămas și încă nu au fost contrazise definitiv. Majoritatea europenilor și-au pierdut din vitalitatea de dinainte. Au fost zguduiți de două războaie mondiale și de pierderea imperiilor coloniale. Cu siguranță că își vor spune ultimul cuvânt în SUA.

Căci doar în SUA mai curg adevăratele izvoare ale „civilizației occidentale". De la prăbușirea imperiului sovietic din 1991, SUA a rămas singurul moștenitor al imperialismului european, căruia i-a moștenit multe dintre atitudini. Poate că nu este un imperiu de modă veche, dar i-a fost lăsată „povara omului alb". Ca și fostele imperii din Europa, SUA se străduiește să păstreze ordinea în lume, în timp ce se confruntă cu conflicte etnice și rasiale în interior. Ca și Europa de azi, are nevoie urgentă de o mistică unificatoare pentru a ține în frâu atracția din ce în ce mai puternică pentru consumerism și democrație

pură. Spre deosebire de Europa, nu a cunoscut de mult timp tragediile războiului pe propriul său teritoriu.

Majoritatea absolută a americanilor au origini europene. Au adoptat şi adaptat limba engleză şi cultura europeană a părinţilor fondatori, adesea în mod creator. Dar aceşti euro-americani nu se vor lăsa niciodată influenţaţi de Asia sau Africa şi nici de studiul altor popoare de pe glob. Pentru a face faţă, au mare nevoie să se împace cu moştenirea lor europeană. Pentru a reuşi acest lucru, trebuie să scoată limitările anterioare din viziunea lor asupra trecutului Europei. Dacă exemplul european le demonstrează ceva, atunci le arată că încrederea în propunerile dezbinatoare ale „civilizaţiei occidentale" este calea sigură spre dezastru.

Minţile luminate din trecutul Europei n-au fost niciodată de acord cu separarea artificială a Vestului de Est:

Gottes ist der Orient!
Gottes ist der Okzident!
Nord- und südliches Gelände
Ruht im Frieden seiner Hände.[78]

(Domnul e în Orient!/Domnul e şi-n Occident!/Ţinuturi din nord şi sud/
Sălăşluiţi în pace sub domnia Lui.)

Istoriile naţionale

În Epoca Modernă, aproape orice ţară europeană a alocat mai multă energie şi fonduri studiului istoriei sale naţionale decât istoriei întregii Europe. Din motive lesne de înţeles, părţile au dobândit mai multă însemnătate decât întregul. Barierele lingvistice, interesele politice şi linia minimei rezistenţe au ajutat la perpetuarea puternicelor citadele ale istoriografiei naţionale şi a atitudinilor care le însoţesc.

Problema este foarte acută în Marea Britanie, unde străvechile obiceiuri nu au fost niciodată „detronate" de o prăbuşire politică sau înfrângere naţională. Până de curând, istoria Marii Britanii s-a studiat separat de cea a Europei – considerându-se că avea nevoie de profesori specializaţi, de cursuri şi manuale separate. Tradiţionala insularitate mergea mână în mână cu tradiţia în care se punea semnul de egalitate între istoria Marii Britanii şi istoria Angliei. (Doar cei mai răuvoitori istorici se deranjau să specifice că *Istoria Angliei* scrisă de ei se referea numai la Anglia.)[79] Politicienii au acceptat această egalitate eronată fără să se gândească prea mult. În 1962, când s-a opus intrării Marii Britanii în Uniunea Europeană, liderul opoziţiei s-a simţit îndreptăţit să declare în mod greşit că un asemenea pas ar însemna „sfârşitul a o mie de ani de istorie britanică"[80]. Englezii nu sunt doar insulari; celor mai mulţi dintre ei nu li s-a predat niciodată istoria propriilor lor insule.

Atitudini asemănătoare prevalează şi în universităţi. Fără îndoială că există şi excepţii remarcabile, dar în cea mai mare facultate de istorie din Marea Britanie nu s-a predat „istoria britanică" până în 1974; şi chiar şi atunci, aceasta se referea aproape în întregime la istoria Angliei. Studenţii învăţau rareori ceva despre Irlanda, Scoţia sau Ţara Galilor. Când îşi susţineau examenele de „istorie europeană" li se puneau câteva întrebări

opționale despre Europa de Est, dar niciuna despre Marea Britanie. Rezultatul era o viziune asupra lumii în care tot ce se afla în afara Angliei era străin.[81] Principala supoziție eronată, scria un disident, „este că tot ce e important în istoria Marii Britanii se poate explica din punctul de vedere al cauzelor britanice". Sau: „Adânc înrădăcinata separație între istoria Marii Britanii – de fapt a Angliei – și cea a Europei... dă naștere unei viziuni înguste care a devenit un factor cultural foarte constrângător"[82]. Potrivit unui alt critic acerb, o combinație de structuri tradiționale, cercetări oculte și profesionalizare excesivă a redus istoria britanică la „incoerență". „În universități și școli, scria el înainte de a emigra, credința că istoria e un izvor de educație... a dispărut complet."[83]

Istoria culturii, așa cum este predată în universitățile britanice, se concentrează aproape exclusiv pe cea națională. De exemplu, la Universitatea Oxford, singurul obiect de studiu obligatoriu pentru Facultatea de Engleză a rămas poemul anglo-saxon *Beowulf*.[84] Până de curând, la Facultatea de Istorie Modernă de la Oxford, singura lectură obligatorie era un text în limba latină din secolul VII, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* de Beda Venerabilul.[85]

Asemenea ciudățenii există, fără îndoială, și în alte țări. De pildă, în Germania, universitățile suferă de pe urma răspândirii principiului humboldtian al „libertății academice". Se știe că profesorii germani de istorie sunt liberi să predea orice doresc, iar studenții germani la istorie sunt liberi să învețe orice aleg din programa indicată de profesorii lor. În majoritatea universităților nu există decât o regulă, și anume că studentul trebuie să aleagă cel puțin un curs de istorie antică, unul de istorie medievală și altul de istorie modernă. În perioadele când statul german făcea mari presiuni asupra lor, profesorii care agreau ideologia oficială puteau să introducă în plus o doză serioasă de istorie națională germană. (Începând din nou de la triburile teutonice.) Mai de curând, când statului i s-a făcut lehamite să se mai amestece, au fost liberi să alcătuiască o programă conform căreia orice student putea să refuze istoria națională a Germaniei dacă nu dorea s-o studieze.

Înclinația către naționalism se observă poate cel mai bine în manualele școlare și în lucrările de istorie destinate marelui public. Cu cât este nevoit istoricul să-și condenseze și să-și simplifice materialul, cu atât mai greu îi este să-și ascundă prejudecățile. Totuși, se impun unele comentarii.

În primul rând, putem porni de la premisa că, în majoritatea țărilor europene, predarea istoriei a avut întotdeauna o puternică tentă naționalistă. La început, în secolul XIX, profesorii de istorie erau recrutați în serviciul patriotismului. Predarea istoriei, în forma sa cea mai primitivă, consta într-o înșiruire de nume, date și dinastii conducătoare. Apoi s-a transformat într-o apologie a eroilor națiunii, a victoriilor și realizărilor acesteia. [BOUBOULINA] În forma sa extremă, a început să-i pregătească intenționat pe școlari pentru viitoarele lor roluri de ucigași și victime în războaiele naționale.[86] Pe de altă parte, nu ar fi corect să presupunem că modul naționalist de predare a istoriei nu a avut opozanți. A existat un curent contrar, care voia să lărgească orizonturile învățăceilor; și practicile s-au schimbat radical după 1945, cel puțin în Europa Occidentală.[87]

Un remarcabil manual de „istorie modernă", publicat în Galiția austriacă în 1889, a combătut cu vehemență ideile epocii naționaliste. Manualul era conceput pentru liceele cu predare în limba polonă. Autorul, un istoric din Varșovia, care nu putea publica fără restricții în orașul său natal, atunci sub regim rusesc, și-a explicat prioritățile:

> În strădaniile și realizările din Epoca Modernă, națiunile nu acționează pe cont propriu, ci împreună. Sunt legate între ele printr-o varietate de grupări și alianțe.

Din acest motiv suntem obligaţi să folosim „metoda sincronică", adică să vorbim despre toate naţiunile care au participat la evenimente în orice moment al istoriei. Dar istoria generală nu poate să ofere o imagine completă a tuturor naţiunilor implicate; şi... istoria lor individuală... trebuie încadrată (în categoria) istoriilor speciale, naţionale.[88]

Rezultatul eforturilor sale a fost o lucrare care, în volumul I, acoperea perioada de la Renaştere până în 1648, evenimentele legate de Habsburgi şi Polonia ocupând exact 71 de pagini dintre cele 519. Autorul face o distincţie clară între „Polonia" şi „statul polonez-lituanian-rutean-prusac". Elevul învăţa unele detalii privitoare la „reformarea catolicismului şi protestantismului", dar şi la islam şi otomani. Aria geografică se întindea de la descoperirile portugheze la cucerirea Hanatului Kazanului de către Ivan cel Groaznic, de la Edinburgh, unde fusese detronată Maria Stuart, şi până la expediţia întreprinsă de Carol V în Tunisia.[89] Acest volum era mult mai puţin naţionalist decât multe manuale care se scriu acum în ţările membre ale Uniunii Europene.[90]

Trebuie să recunoaştem şi că, în ultimii ani, s-au făcut eforturi susţinute în vederea scoaterii informaţiilor eronate din materialele educaţionale. Comisiile bilaterale însărcinate cu examinarea acestora au cercetat cu atenţie subiecte ca militarism, nume de locuri şi atlase istorice, precum şi interpretări subiective. Oamenii de ştiinţă şi profesorii sunt mai conştienţi de astfel de probleme decât înainte.[91] În ultimă instanţă, se pot observa doi poli. La unul se află abordarea cosmică, în care se aşteaptă de la istorici să scrie, iar studenţii să înveţe despre toate părţile din lume în toate epocile. La celălalt pol se află abordarea parohială, în care se acordă atenţie doar unei ţări şi pentru o scurtă perioadă de timp. Abordarea cosmică are lărgime, dar îi lipseşte profunzimea. În cazul abordării parohiale, lucrurile stau exact invers. Idealul ar fi să găsim un echilibru între lărgime şi profunzime.

În această privinţă, trebuie să recunoaştem că programele şi manualele şcolare planificate de la centru în ţările blocului sovietic erau uneori mai reuşite decât cele din Occident. Deşi conţinutul în sine avea tendinţa să fie oribil de şovinist şi ideologic, cadrul geografic şi cronologic era adesea admirabil de cuprinzător. Toţi copiii sovietici învăţau istoria în cinci etape de dezvoltare, dobândind cunoştinţe despre societatea primitivă, Antichitatea clasică, „feudalism", „capitalism", iar din 1914 despre aşa-zisul „socialism". Cursurile de istorie din URSS dădeau prioritate istoricului rol conducător al Rusiei şi rușilor. În acelaşi timp, chiar şi în anii cei mai duri ai stalinismului, orice manual sovietic acorda spaţiu grecilor antici, sciţilor şi romanilor, istoriei Caucazului, imperiilor lui Ginghis Han şi Tamerlan şi statelor musulmane Kazan şi Crimeea. Aceste lucruri sunt greu de găsit în majoritatea cărţilor de istorie din Europa.

Dimpotrivă, în Anglia – unde programa de istorie era lăsată în mare măsură la latitudinea şcolilor şi profesorilor – cadrul cronologic şi geografic tindea să fie foarte restrâns. Chiar şi elevii mai mari, care studiază istoria la un nivel avansat, trebuie să se limiteze la cursuri standard, cum ar fi „Dinastiile Tudor şi Stuart" sau „Marea Britanie în secolul XIX"[92].

Istoria naţională a ţărilor oferă o soluţie la unele dintre aceste dileme. Vorbeşte despre fapte cunoscute care te aduc cu picioarele pe pământ, te încurajează s-o explorezi de unul singur şi rezistă relativ bine la presiunile ideologice. Se potriveşte foarte bine dezvoltării unor teme, cum ar fi familia, care sunt uşor de înţeles de către elevi, pe când specialiştii

le folosesc ca bază pentru vaste teorii globale.[93] În altă ordine de idei, istoria omenirii a fost dezvoltată atât în şcoli, cât şi în universităţi. Acest lucru aduce argumente puternice în favoarea educării unei generaţii care trebuie să-şi ocupe locul în „satul internaţional"[94]. Criticii acestei idei ar comenta, aşa cum fac şi în cazul istoriei Europei, că dimensiunile impresionante ale conţinutului acesteia îi condamnă pe toţi, în afara celor mai abili profesori, să se ocupe de generalităţi lipsite de valoare.

Normal că îngustarea unui domeniu îţi oferă posibilitatea de a dezvolta în altul. Reducerea parametrilor cronologici şi geografici le oferă profesorilor prilejul de a pune accentul pe tehnicile şi perspectivele care pot fi folosite în domeniul ales. În general, elevii englezi sunt destul de pricepuţi să studieze sursele istorice, să facă legătura între cauză şi efect, precum şi între factorii politici, economici şi culturali, şi învaţă să gândească singuri. În această privinţă, cunoştinţele lor despre istorie sunt solide. Pe de altă parte, trebuie să fie o greşeală pe undeva dacă studiile lor se limitează la doar 5 sau 10% dintr-o treime a unei singure ţări dintre cele 38 de state suverane de pe cel mai mic continent al lumii.

Problema prejudecăţilor naţionaliste va dispărea doar atunci când istoricii şi profesorii vor înceta să privească istoria ca pe un instrument al politicii de stat. Acum mai bine de 1 800 de ani, scriitorul grec Lucian din Samosata (120–80 î.H.) era de părere că „istoricul, printre cărţile sale, ar trebui să-şi uite naţionalitatea". Era un sfat bun. Pe termen lung, probabil că istoria europeană va fi continuată de un chinez, un persan sau african. Există câteva precedente demne de luat în seamă: un francez a scris odată cea mai bună prezentare a Angliei victoriene: un englez este acum considerat cel mai bun istoric al Italiei, iar singurul studiu de istorie britanică în care se acordă o atenţie egală tuturor celor patru naţiuni a fost scris de un exilat în Statele Unite.[95]

Până acum, niciuna dintre încercările de a scrie istorie „dintr-un punct de vedere european" nu a întrunit aprecieri unanime. Unii istorici, cum ar fi Christopher Dawson, au încercat să folosească drept temelie a Europei creştinismul.[96] Dar teza catolică a lui Dawson nu punea în lumină pluralismul din ultimele secole şi nu îi convingea pe majoritatea cititorilor săi protestanţi. Alţii şi-au propus să urmărească tendinţa la unitate europeană.[97] Problema o constituie aici faptul că lista unor asemenea manifestări este extrem de scurtă. Naţiunile-state şi trezirea conştiinţei naţionale au fost fenomenele dominante în epoca în care istoria s-a scris sistematic, ca o ştiinţă. În mare măsură, istoriile naţionale au predominat din lipsa de alternative. Poate că acest fapt este regretabil; dar reflectă adevărul despre o Europă foarte divizată în ultimele secole. De la fragmentarea creştinătăţii din timpul Renaşterii şi Reformei, nu a avut un ideal unificator; nici istoricii nu pot să pretindă altceva. După unii analişti, mozaicul format din popoarele Europei este la fel de important ca şi amestecul de rase şi naţiuni din Statele Unite.

Aşadar, este prea devreme să fie concepută şi acceptată o sinteză europeană satisfăcătoare. Sensibilităţile naţionale sunt încă prea multe. Nu se poate renunţa încă la istoriile naţionale; ar fi o mare distorsiune dacă diferenţele între naţiunile din Europa s-ar lăsa amestecate de bunăvoie „într-un fel de Euroistorie insipidă":

> Istoria europeană poate că este mai mult decât suma dintre părţile sale; dar nu poate fi construită fără să studiezi acele părţi în deplina lor idiosincrazie... Se pare că... nu ne putem mulţumi cu istoria noastră naţională; dar nu se poate realiza prea uşor o „istorie paneuropeană.[98]

Cred că este un sfat înțelept. Rezultă că reformularea istoriei europene trebuie să se realizeze odată cu construirea treptată a unei comunități europene mai largi. Dar niciunul dintre aceste lucruri nu se poate face într-o zi.

Din păcate, naționalismul nu dispare dintr-odată. În aprilie 1605, la puțin timp după ce Anglia și Scoția au format o uniune, Sir Francis Bacon i-a scris lordului cancelar că și-ar dori „să se făurească o singură istorie a ambelor națiuni". Dorința nu i-a fost împlinită. În opinia unuia dintre puținii istorici britanici care încearcă să rezolve problema identității britanice, „șovăiala adânc înrădăcinată de a pune întrebări esențiale despre natura Britaniei rămâne aceeași"[99].

Două viziuni greșite

Predominanța naționalismului în secolul XX nu a încurajat scrierea unei istorii internaționaliste. Dar s-au făcut două încercări forțate de a depăși diviziunile existente și de a oferi un cadru ideologic unei noi versiuni universale a trecutului Europei. Dar niciuna nu a reușit și ambele meritau să fie sortite eșecului.

Una din cele două, versiunea marxist-leninistă sau comunistă a istoriei a fost prima care a apărut și a durat cel mai mult. S-a dezvoltat din marxism, al cărui spirit și intenții le-a ignorat, iar în mâinile bolșevicilor, a devenit un instrument de constrângere al politicii de partid și de stat. În faza inițială, 1917–1934, în ochii unor entuziaști precum M.N. Pokrovski (1868–1932), avea o puternică tentă internaționalistă. Pokrovski accepta pe deplin faptul că istoria era „politică direcționată înspre trecut" și s-a aruncat cu entuziasm în lupta împotriva șovinismului. „Marea Rusie s-a întemeiat pe osemintele națiunilor nonruse, scria el. În trecut, rușii au fost cei mari hoți de pe pământ." Totuși, pentru Stalin, respingerea tradițiilor imperiale a fost un blestem; iar din 1934, când s-au aplicat decretele date de Stalin în legătură cu predarea istoriei, direcția s-a schimbat brusc. Pokrovski a murit și majoritatea colegilor săi care nu s-au dezis de convingerile lor au fost împușcați. Manualele lor au fost interzise. În locul lor a apărut un amestec virulent de marxism grosolan și imperialism rusesc extrem, care a fost băgat pe gât elevilor de către toți sateliții ideologici ai URSS în următorii cincizeci de ani.[100]

Cele două elemente ale istoriei comuniste erau în fond contradictorii. Erau menținute laolaltă de doctrina mesianică a unei ideologii pe care nimeni nu o putea contesta pe față. Elementul pseudomarxist era conținut în faimoasa schemă în cinci etape, care ducea din Preistorie până la Revoluția din 1917. Elementul rusesc era afirmat prin misiunea specială a națiunii ruse de a fi „fratele mai mare" al popoarelor din Uniunea Sovietică și „avangarda" proletariatului din întreaga lume. Așa cum a recunoscut și Lenin, Rusia sovietică nu era atât de avansată precum Germania sau alte țări industrializate. Dar „primul stat socialist din lume" fusese creat pentru a răspândi germenii revoluției mondiale, pentru a fi fortăreața socialismului în timpul fazei finale de declin al capitalismului și pentru a moșteni pământul în cele din urmă. În acest timp, metodele sovietice superioare de organizare socială și planificare a economiei aveau să asigure în curând depășirea lumii capitaliste. Într-adevăr, ultimul capitol din manuale punea întotdeauna accentul pe faptul că Uniunea Sovietică întrecea cu pași repezi statele occidentale în toate domeniile, de la cel militar la nivel de viață, tehnologie și protecția mediului. Victoria finală a

socialismului (așa cum a fost denumit comunismul) era considerată *inevitabilă* și demonstrată științific.

Deși se punea în serviciul „internaționalismului socialist", gândirea istorică din Uniunea Sovietică aducea un omagiu atât „eurocentrismului", cât și „civilizației occidentale", dar nu în mod manifest. Eurocentrismul său se alimenta din exemplele europene pe care își baza Lenin argumentația și din obsesia pentru industrializare în stil european. Era evident mai ales în faptul că destinul istoric al Rusiei era mereu scos în relief. Supozițiile rușilor în această ultimă privință îi ofensau pe membrii europeni ai imperiului lor, aveau un efect neliniștitor asupra mișcării comuniste din lumea a treia și au constituit principala cauză a îndepărtării Chinei de Uniunea Sovietică. În opinia chinezilor, mulțimea de consultanți și tehnicieni sovietici care veniseră în China în anii 1950 dădeau dovadă de mai multă aroganță europeană (și aveau mașini mai proaste) decât valul anterior de „diavoli străini" cu care intraseră în contact. Pentru chinezi, ca și pentru baltici, polonezi sau georgieni, credința rușilor în superioritatea neamului lor era cel puțin ciudată. Dacă rușii erau obișnuiți să se creadă „occidentali" față de chinezi, erau evident considerați „orientali" de către principalele țări europene.

Nu încape nicio îndoială că statul comunist sovietic a declarat că Occidentul este cel mai mare dușman ideologic al său. În același timp, nu a negat faptul că originile sale se găseau în Europa și că dorința fierbinte a lui Lenin fusese să facă legătura între revoluția din Rusia și mult-așteptata revoluție din Germania. Așa că „civilizația occidentală" nu era cu totul rea. Într-adevăr, din moment ce muriseră, figurile importante ale Occidentului puteau fi admirate. Esența era că Occidentul decăzuse, iar Estul, aflat în mâinile proletariatului eroic, rămăsese viguros și moralmente sănătos. Mai devreme sau mai târziu, regimul capitalist avea să dispară, patria socialismului îi va da lovitura de grație, frontierele se vor desființa, Estul se va uni cu Vestul sub conducerea sovietică, bucurându-se de o fraternitate revoluționară. La toate acestea visa Lenin și se gândea Brejnev când vorbea de „o patrie europeană comună"[101]. Această viziune, conform căreia comuniștii aveau o misiune mesianică, a fost exportată, cu unele modificări în funcție de specificul local, în toate țările controlate de Uniunea Sovietică. În aspectul său strict istoric, căuta să inculce două idei importante: primatul „forțelor sociale și economice" și natura benignă a expansiunii rusești. A fost mult amplificată după ce Uniunea Sovietică a înfrânt Germania în 1941–1945 și era încă predată ca o evanghelie milioanelor de studenți și elevi europeni și în anii 1980. Chiar spre sfârșitul erei comuniste, Mihail Gorbaciov, secretarul general al Partidului Comunist Sovietic, a readus în actualitate ideea de „patrie europeană comună"[102]. A fost preluată și salutată de mulți comentatori străini; dar Gorbaciov n-a avut niciodată timpul necesar să spună ce înțelegea prin asta. A fost dictator într-un imperiu ce se întindea de la Kaliningrad până în Kamceatka – o peninsulă la fel de îndepărtată și europeană ca și vecina sa Alaska. Oare visul lui Gorbaciov era o Mare Europă care să se întindă pe tot globul?

Viziunea rivală fascistă asupra istoriei a apărut mai târziu și s-a dezvoltat într-un timp mai scurt. Într-o oarecare măsură, a fost o reacție la comunism, iar în mâinile naziștilor a devenit unul dintre instrumentele Noii Ordini. În faza inițială, 1922–1934, a avut o anumită tentă socialistă, atât în Germania, cât și în Italia, dar a fost dominată de versiunea italiană și de visul lui Mussolini de a reface Imperiul Roman. Din 1934, când Hitler a început să remodeleze Germania, direcția s-a schimbat brusc. Național-socialismul s-a descotorosit de elementul socialist. Varianta germană a fascismului a preluat conducerea

şi au apărut teorii rasiale manifeste. În consecinţă, a existat un puternic filon rasist în imperialismul german, care a fost alimentat încontinuu de factorii ideologici ai statului nazist cât timp a dăinuit acesta.[103]

În ciuda ostilităţii dintre naziști şi sovietici, ideologia nazistă nu a fost total diferită de cea stalinistă. Elementul rasial era prezent şi în misiunea specială a poporului german, acesta fiind considerat cea mai viguroasă şi sănătoasă ramură a rasei ariene. Elementul imperial german era invocat împotriva criminalului Tratat de la Versailles şi în sprijinul aşa-zisului drept al Germaniei de a-şi recupera poziţia de ţară conducătoare. Împreună, acestea stăteau la baza unui program prin care se credea că puterea nazistă se va răspândi în toată Europa şi dincolo de hotarele ei. Existau mari incompatibilităţi cu ideologiile fasciste din alte ţări europene, mai ales cu Italia, al cărei naţionalism avusese întotdeauna o puternică tentă antigermană. Dar acestea n-au avut timp să se consolideze.

Gândirea istorică a partidului nazist cuprindea cele mai extremiste viziuni asupra „eurocentrismului" şi a „civilizaţiei occidentale". „Rasa stăpânitoare" era a arienilor europeni, oriunde ar fi trăit ei în lume. Ei erau adevăratele fiinţe umane şi pe seama lor se puneau cele mai importante realizări ale trecutului. Toţi nonarienii (care nu erau albi sau europeni) erau consideraţi inferiori din punct de vedere genetic şi încadraţi în categoria inferioară de *Untermenschen* sau „suboameni". În paralel, s-a stabilit o ierarhie a meritelor biologice în Europa, în care tipul nordic de oameni înalţi zvelţi şi blonzi – înalţi ca Goebbels, zvelţi ca Goering şi blonzi ca Hitler – era considerat superior tuturor celorlalte. Slavii din Răsărit (polonezii, ruşii, sârbii etc.), încadraţi în mod eronat într-o subgrupă rasială, erau declaraţi inferiori popoarelor germanice din Occident şi trataţi la fel ca şi alţi nonarieni, drept fiinţe subumane. Cea mai de jos categorie de locuitori ai Europei era formată din cei care nu proveneau din Europa – în special ţigani şi evrei – şi care erau învinuiţi de toate relele din istoria Europei şi lipsiţi de dreptul la viaţă.

Strategia naziştilor se baza în mare măsură pe aceste absurdităţi, în care deosebirea dintre „Vest" şi „Est" era maximă. În afară de înlăturarea guvernelor recalcitrante, Hitler nu avea mari planuri împotriva Europei Occidentale, al cărei apărător se considera. Îi dispreţuia pe francezi, a căror origine franca se pierduse mult şi a căror ură pentru Germania trebuia să fie într-un fel lecuită. Nu-i plăcea pe italieni şi legăturile lor cu Imperiul Roman şi simţea că erau parteneri pe care nu se putea bizui. Îi respecta pe spanioli, care salvaseră pe vremuri Europa de negri, şi era nedumerit că Franco ezita să coopereze. Cu excepţia anumitor indivizi degeneraţi, îi admira pe „anglo-saxoni" şi îl enerva ostilitatea pe care i-o arătau. După el, comportamentul lor se explica numai prin faptul că erau un popor germanic care voia să concureze cu nemţii pentru a ajunge Rasa Stăpânitoare. Tot ce voia de la ei era să-l lase în pace.

Ambiţiile cele mai mari ale naziştilor se îndreptau spre Estul pe care voiau să-l cucerească. În *Mein Kampf*, Europa Răsăriteană era considerată „teritoriul pe care aveau să trăiască germanii" sau *Lebensraum*. Europa de Est era locuită de un amestec de slavi şi evrei inferiori; materialul său genetic trebuia să fie îmbunătăţit printr-o masivă colonizare germană. „Elementele bolnave" trebuiau înlăturate chirurgical, adică omorâte. Europa Răsăriteană era şi în sfera de influenţă a puterii sovietice, iar „cuibul bolşevismului evreu" trebuia zdrobit. Atunci când naziştii şi-au început invazia în Europa, mai întâi asupra Poloniei şi apoi asupra Uniunii Sovietice, s-au simţit ca nişte cruciaţi, ceea ce au şi afirmat foarte explicit. În cărţile de istorie li se spunea că mărşăluiau glorioşi pe urmele lui Henric Păsărarul, ale Cavalerilor Teutoni şi ale lui Frederic cel Mare. Pretindeau că grăbesc cea mai mare confruntare „dintr-o mie de ani de istorie".

Spre deosebire de comunism, nazismului nu i s-au acordat 75 de ani în care să-şi elaboreze teoria şi s-o pună în aplicare. A fost distrus prin eforturile comune ale vecinilor săi, înainte ca Marele Reich să se poată consolida. N-a ajuns niciodată în punctul în care o Europă condusă de naziști să fie obligată să-şi exprime poziția față de celelalte continente. Totuşi, dacă sovieticii ar fi fost înfrânți, lucru care era să se întâmple în 1941–1942, nazismul ar fi ajuns unica forță conducătoare pe un teritoriu vast din Eurasia şi s-ar fi pregătit de confruntare cu dușmanii din SUA şi Japonia. Conflictul ar fi fost inevitabil. Dar nazismul s-a întâmplat să rămână în Europa. Lui Hitler nu i s-a dat şansa de a se bate dincolo de lumea semenilor săi arieni. Atât ca teoretician, cât şi ca lider politic a rămas până la sfârşit un european.

Cu toate că nazismul se întindea odinioară de la Atlantic la Volga, versiunea nazistă a istoriei a rezistat doar pentru scurt timp – în Germania nici doisprezece ani – mai puțin decât un ciclu de şcolarizare complet. În alte zone, şi-a răspândit veninul doar câteva săptămâni sau luni. Impactul său a fost puternic, dar foarte trecător. Când această versiune a căzut în dizgrație, în 1944–1945, a lăsat un gol imens care nu a putut fi umplut decât de gândirea istorică a puterilor învingătoare. În Europa de Est, ocupată în această perioadă de armata sovietică, versiunea sovietică a fost impusă fără niciun fel de menajamente. Europa Occidentală, eliberată de englezi şi americani, a rămas în sfera „viziunii aliaților asupra istoriei".

Viziunea aliaților asupra istoriei

Viziunea contemporană asupra Europei a fost puternic influențată de sentimentele şi experiențele prin care au trecut europenii în cele două războaie mondiale şi mai ales de victoria „Marii alianțe". Grație izbânzilor din 1918, 1945 şi sfârşitului Războiului Rece din 1989, puterile occidentale au reuşit să-şi „exporte" în toată lumea propria interpretare a evenimentelor. Au avut un deosebit succes în această privință în Germania, a cărei receptivitate era mai mare din cauza sentimentului colectiv de vină, precum şi a politicilor de reeducare ale aliaților.

Prioritățile şi supozițiile care derivă din atitudinile aliaților de după război sunt foarte cunoscute în relatările din secolul XX; şi sunt uneori proiectate în trecut, în perioade mai îndepărtate. Acestea ar putea fi rezumate după cum urmează:

– Credința într-o unică civilizație occidentală seculară în care „comunitatea atlantică" este considerată culmea progresului omenirii. Democrația anglo-saxonă, domnia legii în tradiția Magnei Carta şi economia de piață capitalistă sunt privite ca fiind cele mai desăvârşite forme ale Binelui. Cheile de boltă ale acestei viziuni sunt principiul wilsonian al autodeterminării naționale (1917) şi Carta Atlantică (1941).

– Ideologia „antifascistă", conform căreia al Doilea Război Mondial din 1939–1945 este perceput ca „războiul împotriva fascismului" şi ca evenimentul definitoriu în lupta dintre Bine şi Rău, încheiată cu victoria celui dintâi. Opoziția față de fascism, din cauza căruia au suferit atâția oameni, este o atitudine cât se poate de lăudabilă. Adversarii sau victimele fasciştilor merită toată admirația sau compasiunea.

– O fascinație absurdă pentru Germania, inamicul învins de două ori. Germania este condamnată pentru că a fost atât principala sursă de imperialism malefic care a dus la

izbucnirea Primului Război Mondial, cât şi a fascismului virulent care l-a cauzat pe cel de-al Doilea. Indivizii sau naţiunile care au luptat de partea germanilor, în special între 1939 şi 1945, poartă stigmatul de „colaboraţionişti". (N.B. Cultura germană nu trebuie confundată cu politica germană.)

– O viziune indulgentă, romantică, asupra Imperiului Ţarist şi Uniunii Sovietice, aliatul strategic de la Răsărit, numit de obicei „Rusia". Greşelile evidente ale Rusiei n-ar trebui niciodată considerate cele ale unui duşman, căci aceasta a fost mereu legată de Occident. Marile merite ale Rusiei ca partener în alianţa „antifascistă", ale cărei imense sacrificii au îngenunchiat această politică, sunt mai presus de aspectele negative din istoria sa.

– Acceptarea tacită a împărţirii Europei în două sfere de influenţă, occidentală şi răsăriteană. În timp ce „valorile atlantice" trebuie să predomine în Vestul mai avansat, dorinţa lesne de înţeles a Rusiei de a-şi asigura securitatea justifică dominaţia sa asupra Estului mai înapoiat. E normal ca puterile occidentale să se protejeze de ameninţarea pe care o prezintă expansiunea Rusiei dincolo de graniţele convenite, însă acestea nu trebuie să se amestece în sfera de influenţă care i se cuvine Uniunii Sovietice.

– Neglijarea intenţionată a tuturor faptelor care nu adaugă credibilitate celor de mai sus.

Viziunea aliaţilor asupra istoriei s-a dezvoltat fireşte pe baza simpatiilor şi politicii în cele două războaie, dar nu a fost niciodată precis formulată. În tumultul din societăţile libere, nu a putut niciodată să deţină monopolul; şi nici nu a fost contestată sistematic. Totuşi, la jumătate de secol după cel de-al Doilea Război Mondial, rămâne prezentă peste tot, în dezbaterile academice sau, poate fără să ştim, şi în cadrul conceptual care influenţează deciziile politice ale guvernelor. A fost urmarea normală a unei stări de lucruri în care soldaţii aliaţi puteau fi arestaţi dacă spuneau că Hitler şi Stalin „sunt la fel de răi"[104].

În sfera academică, viziunea aliaţilor poate fi văzută acţionând în domeniul priorităţilor şi al instituţiilor, ca şi în discuţii pe anumite subiecte. A contribuit la preponderenţa zdrobitoare a cercetărilor în istorie şi ştiinţele politice, dedicate nazismului şi temelor legate de acesta, la importanţa acordată studiilor germane, mai ales în Statele Unite. În plus, explică de ce există în continuare institute separate de studii „sovietice" şi „slave", precum şi de ce sovietologii sunt cunoscuţi pentru şovăiala lor de a expune realităţile vieţii din Uniunea Sovietică.[105] Această viziune este parţial răspunzătoare şi pentru că pune prea mult accent pe istoria Rusiei, atât slave, cât şi sovietice, în detrimentul culturilor nonruseşti. A fost prezentă, mai presus de orice, în presupunerile şi iluziile caracteristice punctelor de vedere asupra celui de-al Doilea Război Mondial. La jumătate de secol de la război, majoritatea episoadelor care contrazic viziunea aliaţilor continuă să fie minimalizate sau negate. [ALTMARKT] [KATYŃ] [KEELHAUL]

Multe stereotipuri din timpul războiului s-au perpetuat, îndeosebi cele referitoare la Europa Răsăriteană. Se poate observa o ierarhie clară a percepţiilor legate de gradul în care au îmbrăţişat diferite naţiuni cauza aliaţilor. Cehii şi sârbii, bunăoară, care aveau o lungă tradiţie de colaborare cu Rusia şi au manifestat mereu ostilitate faţă de Germania, s-au încadrat bine în viziunea aliaţilor. Aşa că au putut fi lăudaţi drept „curajoşi", „prietenoşi" şi „democraţi" – cel puţin până la Războiul din Bosnia. Spre deosebire de primii, slovacii, croaţii şi naţiunile baltice, despre care se credea că îşi respinseseră prietenii din Vest şi colaboraseră cu inamicul, nu meritau asemenea epitete laudative. Polonezii, ca întotdeauna, nu se încadrau nicăieri. Rezistând agresiunii germane, era evident că luptau

cu dârzenie pentru democrație. Rezistând agresiunii sovietice, era clar că erau „trădători", „fasciști", „irresponsabili" și „antidemocratici". Nici ucrainenii nu puteau fi clasificați. Deși avuseseră probabil cel mai mare număr de victime din toate țările europene, principalul lor scop politic era să scape de sub dominația Rusiei și Uniunii Sovietice. Cel mai bun lucru care se putea face în cazul acestei țări „stânjenitoare" era să pretinzi că nu există și să iei de bună povestea din timpul Imperiului Țarist, care îi socotea pe locuitorii ei „mici ruși". De fapt, nu erau nici mici și nici ruși. [UCRAINA]

În domeniul politicii, viziunea aliaților a constituit piatra de temelie a așa-zisei „relații speciale" a SUA cu Marea Britanie și unul dintre motivele excluderii Germaniei democratice și a Japoniei democratice din organisme precum Consiliul de Securitate al ONU. Această atitudine a devenit explicită atunci când premierul britanic s-a certat cu prim-ministrul francez în legătură cu relativele merite ale unor documente ca Magna Carta sau Declarația drepturilor omului, sau când proiectul unui „superstat" european a fost făcut praf pe un ton care amintea de Pitt sau Churchill. A stat la baza votului din Camera Comunelor în favoarea Legii împotriva crimelor de război, care restrângea aceste infracțiuni la delictele comise „în Germania sau în teritoriile aflate sub control german" – de parcă alte crime de război nu ar fi contat. Putem spune că aceeași viziune s-a manifestat și la inaugurarea Muzeului Holocaustului din Washington.[106]

Totuși, remanența acestei viziuni n-a fost poate niciodată mai accentuată ca în reacțiile provocate de căderea comunismului, după 1989. Apariția fenomenului cunoscut sub numele de „gorbymanie", prioritatea acordată integrității aliaților de război (mai întâi URSS și apoi Iugoslavia) și confuzia voită între patriotism și naționalism din Europa de Est pot fi explicate doar prin reflexe istorice prestabilite. Numai printr-un proces lent de reconsiderare a ideilor Occidentul a reușit să-și dea seama că „Rusia" și „Uniunea Sovietică" nu erau același lucru; că Gorbaciov a fost în fruntea unui regim foarte urât de populație; că Federația iugoslavă era o organizație statală comunistă; că cea mai radicală formă de naționalism fusese promovată de conducătorii comuniști ai Serbiei; sau că Lituania, Slovenia, Ucraina sau Croația erau națiuni europene distincte care doreau în mod legitim să-și aibă propriul stat. Faptul că Occidentul a fost indus în eroare în atâtea privințe a dus la necesitatea din ce în ce mai mult invocată de a se proceda la o revizuire a istoriei.

Euroistorie

Curentul în favoarea unificării Europei, apărut în Occident după 1945, a fost plin de un idealism care avea totuși la bază o importantă dimensiune istorică. Avea ca scop înlăturarea diferitelor atitudini ultranaționaliste care alimentaseră atâtea conflicte în trecut. Toate comunitățile au nevoie de sentimentul actual al identității și de acela al unui trecut comun. Așa că revizuirea istoriei era o cerință pe deplin justificată. În prima fază se dorea eliminarea informațiilor istorice greșite și a confuziilor atât de răspândite în toate țările europene. În a doua fază, trebuia să se ajungă la un consens în privința conținutului pozitiv al noii „Euroistorii".

Consiliul Europei le-a oferit istoricilor un cadru pentru discuții. Fiind o inițiativă științifică sprijinită de douăzeci și patru de guverne occidentale, nu era influențată de factori economici sau politici, deci nici de Piața Comună, nici de NATO; iar în domeniul

cultural, a beneficiat de colaborarea a patru țări din blocul sovietic, care nu erau membre ale Comunității Europene: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și URSS. Informațiile pe care le strângea veneau din multe părți, de la Vatican la Kremlin. De la prima conferință, organizată în 1953 la Calw, având ca temă „Viziunea europeană asupra predării istoriei", Consiliul a organizat, timp de 40 de ani, cel puțin o întrunire internațională pe teme istorice în fiecare an. În 1965, un simpozion despre „Predarea istoriei" la Elsinore, iar în 1986, seminarul despre „Epoca vikingilor" au scos în evidență dorința istoricilor de a dezbate teme generale și de a cuprinde vaste spații geografice și temporale.

În afară de problemele profesorilor de istorie și introducerea în programa școlară a unei „noi istorii" bazate pe aptitudini, s-a pus accentul pe eliminarea naționalismului și a prejudecăților religioase din sistemul de învățământ european. S-a acordat o deosebită atenție neajunsurilor manualelor de istorie națională. S-au înființat numeroase comisii bilaterale care să examineze păcatele omisiunii unor fapte și adăugirii altora, de care se făceau vinovați toți profesorii europeni când prezentau trecutul patriei lor sau al altor țări din jur. În această privință, Institutul de cercetare a manualelor din toată lumea, înființat de Georg Eckert, la Braunschweig în Germania Federală, a jucat un rol important.[107]

Cu toate acestea, obstacolele puse în calea realizării unui consens în ceea ce privește istoria europeană au fost foarte numeroase. Unii specialiști, adepți ai conceptului gaulist *Europe des patries,* s-ar fi mulțumit cu un amalgam de istorii naționale din care s-ar fi scos tot materialul jignitor. Alții s-au gândit să contopească elementele naționale într-un întreg mai coerent. Obstacolul major a constat în schimbarea realității politice și numărul crescând de țări membre ale Comunității Europene (Vestice). Una era să concepi o istorie care să concilieze percepțiile istorice ale celor șase state-membre inițiale; și cu totul altceva era să anticipezi sensibilitățile a douăsprezece, nouăsprezece sau chiar treizeci și opt de țări membre ale Uniunii. În anii 1990, noțiunea de unitate europeană nu se mai putea limita la Europa Occidentală. „Programa de istorie modernă va trebui să renunțe la viziunea dualistă asupra Europei în favoarea unui concept atotcuprinzător."[108] În același timp, pe istoricii mai cutezători nimic nu i-a oprit să încerce realizarea unei noi sinteze.

Un nou proiect istoric, sprijinit financiar (dar nu și inițiat) de Comisia Europeană de la Bruxelles a fost elaborat înainte de schimbările politice majore din anii 1989–1991. Intitulat „O aventură a înțelegerii", era plănuit să aibă trei feluri de manifestări: un studiu de 500 pagini despre istoria europeană, un serial de televiziune cu 10 episoade și un manual școlar ce urma să fie publicat în cele opt limbi ale Uniunii Europene. Autorii erau cât se poate de deschiși cu privire la „obiectivul lor politic": scopul lor era să înlocuiască istoria scrisă potrivit etosului unei națiuni suverane:

> Naționalismul și fărâmițarea Europei în națiuni-state sunt fenomene relativ recente: poate că sunt temporare, dar nu și ireversibile. Căderea imperiilor și distrugerile provocate de naționalism au fost însoțite de înfrângerea totalitarismului și triumful democrației liberale în Europa de Vest, încheiate în 1974–1975. Aceste fapte i-au făcut pe oameni să înceapă să se ridice deasupra instinctelor lor naționaliste.[109]

Sintagma „instincte naționale" nu a fost o alegere fericită. Dar autorul principal, care publicase lucrări atât despre creștinismul timpuriu, cât și una intitulată *L'idée de l'Europe dans l'histoire* (1965), era convins de „unitatea în diversitate" a Europei: „Există rațiuni

istorice solide pentru a vedea Europa nu numai ca pe un mozaic de culturi, ci şi ca pe un organism întreg".

Momentul când s-a produs această iniţiativă n-a fost unul potrivit, căci a ajuns pe piaţă exact când cadrul său geografic de referinţă se prăbuşise. Definise „Europa" ca teritoriu al statelor membre ale Comunităţii Europene şi al Scandinaviei, Austriei şi Elveţiei. Lăsa să se înţeleagă că statutul Finlandei, Poloniei, Ungariei şi Boemiei nu era clar. Aşa că nu era decât o altă încercare de a defini civilizaţia occidentală. Criticile n-au lipsit. Tonul său moralizator a fost asemănat de unul dintre critici cu „...acela al unei istoriografii din blocul sovietic". Altul îi rezuma abordarea într-un titlu de presă: „Jumătăţi de adevăr despre jumătate de Europă"[110].

Mai ales grecii erau revoltaţi. Deşi Grecia era membră a Comunităţii Europene din 1981, Duroselle omisese în mare măsură contribuţia Greciei antice şi a Bizanţului. Mai mulţi parlamentari greci, arhiepiscopul Atenei şi alţii au trimis scrisori de protest Comisiei Europene. Textul a fost comparat cu *Versetele satanice*. Atenţia a fost atrasă de opinia istoricului francez Ernest Renan: *L'Europe est grecque par la pensée et l'art, romaine par le droit et judéo-chrétienne par la religion.* (Europa este greacă în gândire şi artă, romană în legile sale şi iudeo-creştină în religie.) Un istoric englez a invocat originile greceşti ale cuvintelor *Europa* şi *Istoria*. „Dacă neagă contribuţia Greciei, a spus el, mă întreb cum ar trebui să numim această carte." Evident, Comisia Europeană a fost obligată să se disocieze de proiect.[111]

Cea mai acidă observaţie s-a făcut în privinţa remarcilor despre Academia din Atena. Era vorba de conceptul lui Duroselle „o istorie europeană a Europei". Dacă un studiu consacrat aproape exclusiv Europei Occidentale era considerat „european", rezulta că restul Europei nu era europeană. Termenul de „nonoccidental" este făcut să însemne „noneuropean"; „Europa" înseamnă „Occident" în orice altceva în afară de geografie.[112] Europa Răsăriteană – fie Europa bizantină, Europa ortodoxă, Europa slavă, Imperiul Otoman, Europa balcanică sau Europa sovietică – urma să fie întotdeauna în afara hotarelor civilizaţiei. Asta era o mare aberaţie care l-a făcut pe Duroselle să discute despre „vechile popoare din Europa" fără să-i menţioneze pe greci sau pe slavi. Încercările autorului de a se apăra n-au fost întotdeauna reuşite. Acuzat că nu pomeneşte în cartea sa de Bătălia de la Maraton, se spune că a ripostat menţionând că nu scrisese nici despre Bătălia de la Verdun – caz în care ar trebui considerat cam nepriceput la istoria europeană în ansamblul său.[113]

Manualul din proiect, scris de doisprezece istorici din douăsprezece ţări, a apărut în 1992. Textul fusese elaborat în urma consultărilor dintre autori. Relatării francezului despre „Invaziile barbarilor" i s-a schimbat titlul în „Invaziile popoarelor germanice". Descrierea făcută de spaniol lui Francis Drake ca „pirat" nu a fost acceptată. Poza generalului de Gaulle, aflată printre personalităţile de pe copertă, a fost înlocuită cu un portret al reginei Victoria. Nu se ştie din ce motiv, *Manualul de istorie europeană* nu a găsit niciun editor britanic care să-l publice şi s-a decis că era aproape imposibil ca acesta să însumeze criteriile stricte necesare pentru a fi autorizat în cele şaisprezece landuri germane.[114]

Euroistoria nu a fost totuşi o carte neserioasă. Meritul său este că a căutat să ofere o viziune dinamică asupra unei Comunităţi Europene care avea să fie capabilă să-şi creeze propria sa mistică. În forma sa iniţială, acea viziune era impusă de necesitate. La urma urmei, îşi avea originea în Războiul Rece. Dar poate că exprima un adevăr fundamental – că statele

naţionale suverane nu oferă unica formă de comunitate politică sănătoasă. Statele naţionale sunt „comunităţi închipuite": sunt construite pe mituri puternice şi pe rescrierea politică a istoriei:

> Toate comunităţile mai mari decât satele primordiale, unde toţi membrii se cunoşteau între ei (şi poate chiar şi acestea) sunt imaginate... Chiar şi membrii celei mai mici naţiuni nu-şi cunosc niciodată compatrioţii... şi totuşi, în mintea fiecăruia există imaginea comunităţii lor.[115]

Europenii au nevoie de acelaşi gen de imaginaţie. Mai devreme sau mai târziu, va trebui alcătuită o nouă imagine convingătoare a trecutului Europei, care să însoţească aspiraţiile unei Europe viitoare.

Mişcarea europeană din anii 1990 poate avea succes sau nu. Dacă va reuşi, va datora mult istoricilor care au ajutat-o să-i ofere Europei sensul de comunitate. Aceştia au contribuit la crearea unei patrii spirituale pentru milioanele de europeni ale căror identităţi şi multiple loialităţi depăşesc deja frontierele existente.

Istoria europeană

Când sunt rugaţi să definească „istoria europeană", mulţi istorici nu pot oferi un răspuns concludent. De obicei, nu-i preocupă asemenea chestiuni. Totuşi, dacă sunt presaţi, cei mai mulţi din ei vor face o antiteză între certitudinile trecutului şi confuzia care domneşte în prezent. O anchetă jurnalistică făcută de o revistă de istorie în 1986 a scos la iveală nişte răspunsuri revelatorii. Un învăţat de seamă spunea:

> Când eram elev în Franţa, în anii 1930, răspunsul la întrebarea... „Ce e istoria europeană?" părea simplu şi evident...; orice loc, eveniment sau personalitate care are legătură cu Franţa face parte din istoria europeană (de fapt, din istoria *tout court*)... [Dar acum], nu mai există o singură istorie europeană, ci mai multe.[116]

Un al doilea istoric intervievat a ţinut o cuvântare despre parohialismul tradiţional european şi nevoia de orizonturi mai largi:

> Conceptul de istorie europeană sau de istorie a Europei nu era decât istoria văzută prin ochii Europei şi cu o viziune europeană asupra istoriei... Un asemenea mod de prezentare a istoriei nu poate fi argumentat în ziua de azi.[117]

Se putea trage concluzia că atitudinea eurocentrică eronată a predecesorilor săi anulase întregul subiect.

Un alt intervievat, de origine maghiară, a pus accentul pe ciudatul obicei britanic de a face distincţia netă între istoria „europeană" şi cea „britanică".[118] Conform acestei distincţii, „european" înseamnă „continental", iar istoria britanică pare să fie ceva complet diferit.

Un alt istoric a făcut o analiză a trei elemente diferite ale istoriei europene. Acestea erau componenta „geografică", „culturală" sau „civilizaţională" şi o alta pe care o descria

ca fiind „o prescurtare convenabilă pentru zona centrală a economiei capitaliste, aşa cum s-a dezvoltat aceasta începând cu secolul XVI"[119].

La Colegiul Magdalen, se emiteau de obicei opinii mai radicale. Domnul A.J.P. Taylor a oferit un exemplu de răspuns original în beneficiul acelei anchete jurnalistice:

> Istoria europeană este aşa cum vrea istoricul să fie. Este un rezumat al evenimentelor şi ideilor politice, religioase, militare, paşnice, serioase, romantice, mai apropiate sau mai îndepărtate în timp, tragice, comice, importante, insignifiante şi orice îţi mai trece prin cap. Există un factor care restrânge aria acestora. Trebuie să aibă loc în (sau să derive din) zona căreia îi spunem Europa. Dar, cum nu ştiu exact dimensiunile acestei zone, nu mi-e prea clar nici restul.[120]

Ca de obicei, fostul meu profesor avea mai mult decât dreptate, fiind şi spiritual pe deasupra. Dar s-a încadrat printre cei care insinuează că istoria europeană, chiar dacă există, nu e ceva de care să te preocupi.

În cele din urmă, definiţiile intelectualilor ridică şi mai multe semne de întrebare decât oferă răspunsuri. Cu istoria europeană este la fel ca şi cu o cămilă. Abordarea practică nu este să încerci s-o defineşti, ci s-o descrii.

I

PENINSULA

Mediu şi Preistorie

Există un determinism accentuat în multe descrieri istorice ale mediului european. Mulţi europeni au presupus că acest „continent" al lor era înzestrat cu atâta dărnicie, încât soarta îi hărăzise să conducă lumea. Şi mulţi şi-au imaginat că norocul Europei avea să ţină la nesfârşit. „Imperiul climei, scria Montesquieu în 1748, este întâiul dintre toate imperiile"; şi începea să explice de ce clima Europei nu are seamăn. Pentru Montesquieu, ca şi pentru mulţi dintre urmaşii săi, Europa era sinonimă cu noţiunea „Progres".[1]

A existat şi mult parohialism naţional. Chiar şi întemeietorul geografiei umane, marele Paul Vidal de la Blache (1845–1918), unul dintre fondatorii şcolii *Annales,* nu s-a delimitat prea mult de şovinismul galic. Geografia Franţei, sublinia el, se distinge prin varietate. „Asaltată de o feluriă diversitate, scria el, Franţa îşi manifestă *puterea de asimilare.* Transformă orice primeşte." Dimpotrivă, despre Britania, citează versurile de duzină: „această biată insuliţă,/ cu puţini acri şi vreme proastă". O sută de ani mai târziu, Fernand Braudel face acelaşi gen de lucruri.[2] Varietatea este fără îndoială o caracteristică a superbei alcătuiri a Franţei. Dar nu reprezintă un monopol francez, ci o trăsătură specifică a întregii Europe.

De fapt, Peninsula Europa nu este deloc un „continent" propriu-zis; nu este un teritoriu separat de altele. Cu o suprafaţă de circa 10 milioane km², constituie mai puţin de o pătrime din Asia, o treime din Africa şi jumătate din fiecare din cele două Americi. Geografia modernă o catalogheză, ca pe India, drept un subcontinent al Eurasiei: „un cap al vechiului continent, un adaos al Asiei în vest". Chiar şi aşa stând lucrurile, este imposibil de negat că Europa a fost înzestrată cu o minunată diversitate de trăsături fizice. Relieful Europei, clima, geologia şi fauna s-au combinat în ideea de a produce un mediu benign, esenţial în înţelegerea dezvoltării sale.

Relieful Europei nu seamănă cu al niciunui alt continent sau subcontinent. Zonele depresionare din nord şi sud au fost inundate de ocean, formând două mări paralele care pătrund adânc în interiorul continentului. În nord, sistemul format de Marea Nordului şi Marea Baltică se întinde pe 1 500 km, de la Atlantic până în Rusia. În sud, sistemul alcătuit din Mediterană şi Marea Neagră acoperă 4 000 km, de la Gibraltar şi până în Caucaz. În aceste mări protejate, există un vast complex de golfuri şi sunt risipite o mulţime de insule. În consecinţă, raportul dintre lungimea ţărmurilor şi suprafaţa teritoriului din interior este foarte mare; de circa 37 000 km, lungimea ţărmurilor europene egalând-o pe cea a Ecuatorului. Pentru omul preistoric, acesta a fost poate cel mai important criteriu de accesibilitate.

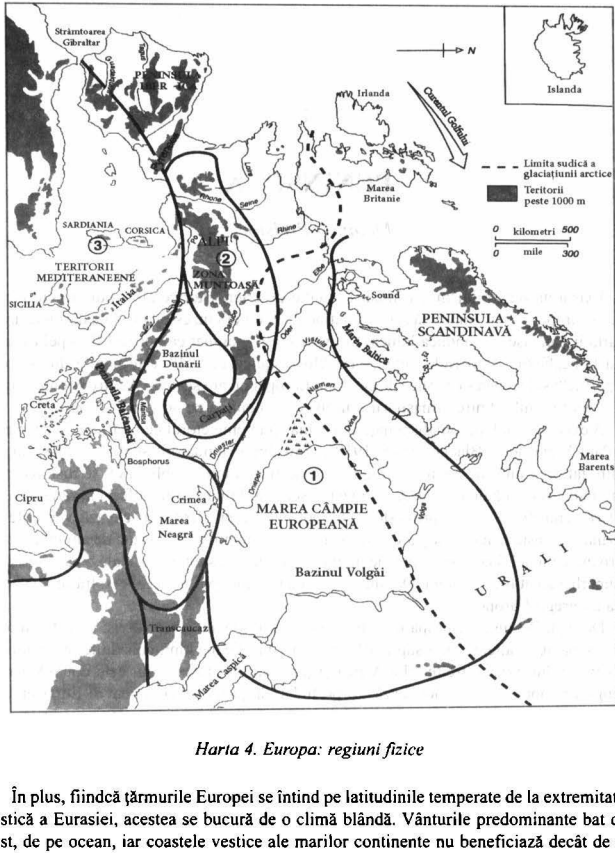

Harta 4. Europa: regiuni fizice

În plus, fiindcă ţărmurile Europei se întind pe latitudinile temperate de la extremitatea vestică a Eurasiei, acestea se bucură de o climă blândă. Vânturile predominante bat din vest, de pe ocean, iar coastele vestice ale marilor continente nu beneficiază decât de un influx moderat de aer marin. Puţine dintre ele se pot bucura de avantajele celor europene. În alte părţi, dacă pe aceste ţărmuri din vest nu se află vârfuri înalte sau curenţi îngheţaţi, atunci există deşerturi precum Sahara, Kalahari sau Atacama.

De aceea, clima Europei este neobişnuit de temperată pentru latitudinea la care se află. Sub influenţa curentului Golfului, clima din nordul Europei este în general blândă şi umedă; în sud e relativ caldă, uscată şi însorită. Europa Centrală şi de Est au o climă tipic continentală, cu ierni senine şi reci, şi veri extrem de calde. Dar, peste tot, vremea e schimbătoare. Temperaturile extreme sunt rare. Chiar şi în Rusia europeană, unde

diferența de temperatură între ianuarie și iulie este de 45°. Valoarea nu reprezintă decât jumătate din cea înregistrată în Siberia. Cea mai ploioasă zonă din Europa se află în vestul Norvegiei, cu o medie anuală de precipitații de 3 500 ml. Cea mai secetoasă se găsește în jurul Mării Caspice, cu mai puțin de 250 ml pe an. Cea mai rece zonă este Vorkut, unde în ianuarie sunt –20°, iar cele mai ridicate temperaturi și le dispută Sevilla și Astrahan, ambele cu o medie de 29° în iulie. Totuși, temperaturile extreme nu se compară cu acelea din Asia, Africa sau cele două Americi.

Clima temperată a Europei a favorizat agricultura primitivă. Cea mai mare parte a Peninsulei se află într-o zonă favorabilă cultivării plantelor. Aici existau și multe păduri, unde omul găsea combustibil și adăpost. Pășunile montane se întâlnesc adesea în apropierea văilor fertile. În vest și sud, șeptelul poate ierna în aer liber. Condițiile locale au produs adesea adaptări. Țărmurile extinse și Marele recif continental le aduc pescarilor cantități generoase de pește și fructe de mare. Pe câmpiile deschise, mai ales în cea a bazinului Dunării, s-a păstrat obiceiul nomazilor de a crește cai și vite, așa cum o fac în stepele Eurasiei. În Alpi – munți care își trag numele de la pășunile alpine – transhumanța se practică din cele mai vechi timpuri.

Clima Europei a influențat probabil și culoarea pielii locuitorilor săi. Cantitățile moderate de lumină solară și raze ultraviolete au produs o pigmentație modică, înscrisă în codul genetic al oamenilor din Peninsulă. Cu siguranță că, în vechime, fețele palide, părul blond sau auriu și ochii albaștri au predominat în regiunile nordice. Marea majoritate a europenilor și a descendenților acestora pot fi ușor recunoscuți după înfățișarea lor.

Până de curând, era imposibil să iei în considerație altceva în afară de caracteristicile rasiale vizibile. Analiza grupelor de sânge, a țesuturilor din corp și a ADN-ului, de pildă, nu se cunoștea până la sfârșitul secolului XX; și nimeni nu știa cât material genetic au în comun toate ființele umane. Prin urmare, teoriile rasiale nu se bazau decât pe criterii externe ca, de exemplu, culoarea pielii, statura sau forma craniului. În realitate, aspectul europenilor a fost întotdeauna foarte variat. Oamenii înalți, cu ochi albaștri, pielea deschisă la culoare și părul blond platinat, din așa-zisa „rasă nordică", stabiliți în Scandinavia, formează singurul grup care se califică oarecum pentru denumirea de „albi". Nu seamănă aproape deloc cu oamenii scunzi, cu ochi căprui, tenul oacheș și părul negru din așa-numita „rasă mediteraneeană" sau „indo-mediteraneeană", care au populat zone întinse din sud. Între cele două extreme există multe nuanțe. Majoritatea locuitorilor Peninsulei se deosebesc categoric de cei din rasele mongoloidă, indoidă și negroidă, dar nu formează alte grupuri predominante în Orientul Apropiat și Africa de Nord.

Multe dintre progresele în domeniul Preistoriei se fac acum datorită cercetării genetice moderne. Dezvoltarea serologiei, descoperirea ADN-ului (1953) și operațiunea ulterioară de a întocmi o hartă din cele 3 000 de milioane de „mesaje" despre genele umane permit investigații extrem de sofisticate. Această corelație dintre informațiile genetice și lingvistice sugerează că suntem acum mult mai aproape decât ne așteptam de elaborarea unor modele de evoluție biologică și culturală. Studiile recente arată că deplasării materialului genetic în Europa preistorică îi corespund tendințe culturale paralele. „Genele, oamenii și limbile... s-au răspândit în tandem, scria un eminent om de știință.[3] Studii locale arată că acele comunități culturale izolate, cum ar fi bascii nonindoeuropeni, dețin propriile urme genetice identificabile. Nu există concluzii de ordin general. Dar studiul moștenirii genetice a Europei, pe vremuri o pseudoștiință, este acum un domeniu

demn de respect. În sfârşit, începem să citim mesajele lăsate de strămoşii noştri din vremuri îndepărtate."[4] [CAUCASIA] [TAMUZ]

Din punct de vedere psihologic, Peninsula i-a dăruit omului preistoric un amestec stimulant de oportunităţi şi provocări, creându-i un nivel de stres suportabil care îl îndemna totuşi la acţiune. Viaţa era grea, dar plină de satisfacţii. Succesiunea anotimpurilor îi impunea activităţi caracterizate prin rutină şi prevedere. Vremea schimbătoare îi stimula flexibilitatea. Existau o mulţime de fenomene naturale potrivnice care trebuiau înfruntate – furtuni pe ocean, zăpezi abundente iarna, secetă vara, dar şi boli; totuşi, şansele de a-şi păstra sănătatea şi a supravieţui erau mari. Am putea presupune că locuitorii primitivi ai Europei preistorice se simţeau mai la adăpost decât descendenţii lor de pe ţărmul estic al Americii de Nord câteva milenii mai târziu.

Ar fi hazardat să afirmăm că Peninsula Europa a fost singurul loc în care civilizaţia umană s-ar fi putut dezvolta astfel, însă majoritatea altor zone prezentau inconveniente. În comparaţie cu văile fluviilor subtropicale, unde civilizaţia a înflorit pentru prima dată în istoria omenirii, succesiunea anotimpurilor şi clima blândă a Peninsulei ofereau un cadru prielnic dezvoltării susţinute. Mediul geologic şi biologic era bogat şi variat. Existau aici munţi „tineri", dealuri străvechi, vulcani activi; defileuri cu pereţi înalţi şi câmpii întinse; torente vijelioase de munte, râuri mari, lacuri cu miile; tundră subarctică, pământ permanent îngheţat, gheţari; ţărmuri stâncoase, plaje cu nisip şi delte întinse. Mai erau şi vaste câmpii ierboase, întinse păduri de foioase, păduri întunecoase de conifere şi palmieri subtropicali; ţinuturi aride, semideşertice, mlaştini întinse şi zone cu multe straturi de loess sau „pământ negru". Varietatea florei şi faunei era mare. Mai existau încă destule zone sălbatice în Europa ca să ne formăm o imagine legată de condiţiile de viaţă ale oamenilor primitivi.

Important este şi faptul că înălţimile şi distanţele nu erau aşa de ameninţătoare ca în alte părţi. Locurile din Europa erau legate prin cărări naturale, pe care omul primitiv trebuie să le fi perceput mai degrabă ca o invitaţie la drum decât ca un obstacol. Nu numai că putea să vâslească într-o pirogă de-a lungul majorităţii ţărmurilor, dar putea să navigheze pe o mulţime de râuri aflate aproape în orice direcţie. Fluviile Sena, Rin, Elba, Oder, Niemen şi Dvina curg toate spre nord; Ebrul, Ronul, Mariţa, Niprul şi Volga înspre sud. Tajo, Loara şi Severnul se îndreaptă spre vest; Tamisa, Dunărea, Padul şi Nistrul către est. Între aceste ape există o serie nesfârşită de drumuri scurte. De pildă, în districtul Auxois din Burgundia de Sus, te poţi plimba câteva ore între apele care curg înspre Mediterană, Atlantic şi Canalul Mânecii. În Alpii Centrali, izvoarele Rinului şi ale Ronului se află alături, în apropiere de Andermatt, de unde apele se îndreaptă una spre nord şi alta către sud. Pe canalul Dvina-Nipru, în apropiere de Vitbesk, un om plecat din Suedia ajunge în punctul din care poate merge cu barca spre Egipt.

Nu trebuie să subestimăm procesul îndelungat în urma căruia s-au deschis drumurile şi cărările Europei, facilitându-se astfel deplasarea şi stabilirea oamenilor de-a lungul lor. Pe de altă parte, în Europa se călătorea incomparabil mai uşor decât pe continentele mai mari. Pe străvechiul drum al mătăsii din China, caravanele aveau nevoie de un an sau chiar mai mult ca să traverseze teritoriul Asiei. Dar, din timpuri imemoriale, orice călător în formă şi relativ descurcăreţ reuşea să străbată Europa în câteva săptămâni, dacă nu zile.

Împărţirea Europei în regiuni „naturale" sau „istorice" a oferit mult timp prilejul unui exerciţiu mental pe cât de amuzant, pe atât de neconcludent. Tentativele de a defini

Europa Occidentală ca fiind diferită de „Europa Răsăriteană" au fost la fel de numeroase ca și criteriile folosite pentru stabilirea liniilor de demarcație. (Vezi harta 3, p. 37 și Introducere.) Permanenta barieră dintre „Europa Nordică" și cea „Sudică" au constituit-o munții din centrul Peninsulei. Dar nu este la fel de valabilă și pentru vestul îndepărtat al Europei, în Iberia, sau pentru estul îndepărtat, în zona din jurul Mării Negre. Argumentele avansate în sprijinul existenței unor regiuni ca Europa Centrală sau Europa Centrală de Est sunt pe cât de ingenioase, pe atât de întortocheate.[5] Am fi mai realiști dacă am împărți Europa în regiuni în funcție de trăsăturile lor fizice și geografice.

Peninsula Europa este alcătuită din cinci componente naturale. De-a lungul istoriei, aceste unități geografice au rămas în mare măsură la fel, pe când unitățile politice care li s-au suprapus s-au întemeiat și au dispărut cu o teribilă nestatornicie. „Marile imperii ale lumii" se destramă mereu. Dar câmpiile și munții, mările, peninsulele și insulele înfruntă timpul.

1. *Marea Câmpie Europeană* se întinde neîntreruptă pe 4 000 km, de la Atlantic la Ural. Este trăsătura geografică dominantă a Europei. Într-adevăr, deoarece Uralii formează doar un fel de punte relativ lină, această câmpie poate fi considerată extensia unei și mai mari întinderi de pământ care ajunge până la culmile Munților Verhoiansk din estul Siberiei. La longitudinea Uralilor, se întinde pe 2 000 de kilometri între Marea Barents și Marea Caspică. Între țărmul și colinele din Țările de Jos, se îngustează până la mai puțin de 200 km. Aproape toate râurile importante din câmpie curg din nord spre est, creând un fel de obstacole naturale în calea traficului de la est la vest și împărțind astfel traversarea în șase-șapte etape ușoare. La est de Vistula, mlaștinile Pripiat, prin care nu se poate trece, îl obligă pe călător să facă un ocol – fie prin nord, pe drumul care evită ținutul cu lacuri de lângă Marea Baltică, fie prin sud, pe traseul mai ușor spre stepă. [UCRAINA]

Câmpia se întrerupe în zona dintre Rin și Oder, unde îi iau locul șiruri de dealuri acoperite cu păduri de nepătruns. Ardenii, Pădurea Teutoburgică și regiunea muntoasă Harz constituie bariere greu de trecut, chiar și în zilele noastre. Harta Germaniei moderne ne arată că aproape toate centrele industriale ale țării sunt concentrate fie în câmpie, fie în cele patru bazine ale fluviilor Rin, Main, Neckar și Dunăre.

Oamenii care s-au stabilit în câmpie s-au confruntat tot timpul cu o problemă: nu reușeau să fixeze limitele naturale ale teritoriului pe care îl ocupau. Trebuiau să se bată pentru el. Locuitorii din câmpie se consideră agricultori blajini, spre deosebire de jefuitorii cruzi din ținuturile deluroase. În realitate, oamenii câmpiei au fost cei care au trebuit să deprindă arta organizării militare și să poarte războaie de cotropire. În câmpie, învățai să lovești primul ca să nu fii omorât. Poate nu a fost o întâmplare faptul că, pentru multă vreme, nu s-au întemeiat așezări umane în câmpie și că, la timpul potrivit, cu roadele acesteia s-au hrănit cele mai redutabile forțe militare din istoria Europei. Franța, Prusia și Rusia – toate au ieșit întărite din nesfârșitele războaie purtate în câmpie și toate au îmbrățișat tradiția marțială care corespundea situației dificile în care se aflau. Câmpia a fost scena pe care s-au desfășurat multe dintre confruntările armate grandioase: la Kunersdorf și Kursk, la Leipzig și Tannenberg, la Waterloo și Stalingrad.

Câmpia Europeană este înclinată în două direcții diferite – pe de o parte, de la culmile Alpilor la țărmul mărilor nordice, pe de alta, de la est la vest, de la cel mai înalt vârf al Uralilor (1 984 m) la coasta franceză a Atlanticului. În medie, principala înclinație de pe axa est-vest, relieful coboară de la 2 000 m, pe parcursul a aproape 4 600 km sau 66 cm pe 1,60 km – rezultând un gradient de doar 0,04%.

Ideea „gradienților culturali", care străbat Câmpia Europeană în direcția opusă celor fizici, s-a dezvoltat ca o reacție la modelele deosebite ale Europei în ceea ce privește așezările și evoluția politică. Așa s-a întâmplat că primele așezări permanente s-au întemeiat în sud și în vest, mai târziu în nord și centru, și în cele din urmă în est. Așadar, în mare parte din ultimii 4 000 de ani, a trece munții din câmpie și a coborî spre Mediterană însemna să întreprinzi o „ascensiune culturală". În același mod, în Epoca Modernă, a străbate Câmpia Europeană de la vest la est implica pentru mulți o „decădere culturală".

UCRAINA

Ucraina este ținutul străbătut de cel mai mare număr de europeni în drumul spre ultima lor patrie. În Antichitate era cunoscut sub numele de Scitia sau Sarmația, după popoarele predominante în stepele pontice înainte de venirea slavilor. [CHERSONESOS] Țara ocupă cel mai întins sector sudic al Câmpiei Europene, între Volga și trecătorile din Carpați, și aici se află drumul principal dintre Asia și Europa. Numele ei modern înseamnă în slavonă „pe margine", un echivalent destul de corect al conceptului american de „frontieră". Punctul său central, aflat la pragurile de pe Nipru, în care drumul prin stepă traversează calea comercială navigabilă, a fost aprig contestat, pentru că făcea tranziția între ținuturile locuite din vest și stepele din est. Ucraina este bogată în zăcăminte – cum sunt cele de cărbune din Donbas și de fier de la Krivoi Rog.

Pe loessul din renumitul său „pământ negru" se bazează cel mai bun teren agricol din Europa, iar înainte de 1914, Ucraina devenise cel mai mare exportator de grâu din Europa.

Totuși, în afară de peninsula Crimeea și văile celor mai importante râuri – Nipru, Nistru și Don – unde s-au întemeiat atât [HAZARIA], cât și primul stat slav (vezi anexa III, p. 1084), mare parte din Ucraina a fost populată sistematic abia în timpurile moderne. Până atunci, marile spații deschise ale „câmpiilor sălbatice" erau pradă hoardelor păgâne și a nomazilor, iar, în urma războaielor dintre cazaci și tătari, stăpânirea otomană a apropiat Ucraina de lumea musulmană, extinzându-se în sec. XV–XVIII până la Marea Neagră. După 1569, când țara a ajuns sub stăpânirea Poloniei, au venit acolo mulți latifundiari polonezi și evrei. Ocupația rusă, care s-a extins incontinuu în etape, între anii 1654 și 1945, a adus un val mare de ruși, urmat de rusificare. „Sich-ul" cazacilor zaporojeni, situat pe o insulă de pe Nipru, a fost distrus de armata rusă în 1775, iar Hanatul tătarilor din Crimeea în 1783. Sub guvernarea țaristă, întreaga țară a primit oficial numele de „Mica Rusie". Provinciile sudice, destinate colonizării, s-au chemat „Noua Rusie".

Deloc surprinzător, după atâtea nenorociri prin care au trecut, locuitorii Ucrainei moderne își iubesc patria mai presus de orice, sentiment ce apare în poeziile lor tânguitoare:

ЗАПОВІТ	TESTAMENT
Як умру, то поховайте	Când o să mor, săpați-mi groapa
Мене на могилі,	Sus, pe o colină străveche,
Серед степу широкого,	În preaiubita mea Ucrainã,
На Вкраїні милій,	În stepa nesfârșită,
Щоб лани широкополі,	Unde-s lanuri de grâu cât vezi cu ochii
І Дніпро, і кручі	Și ale Niprului maluri râpoase:
Було видно, було чути,	Acolo unde auzi mugetul năvalnic
Як реве ревучий.	Al râului cu apele umflate,
Як понесе з України	Ce poartă spre albastra mare

У синее море
Кров ворожу... отоді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Al asupritorilor sânge.
Când voi lăsa pe veci şi dealuri şi câmpii
Şi voi sta în faţa Domnului Atotputernic
Să-mi înalţ în faţă în pace ruga.
Până atunci, e soarta mea
Să nu ştiu nimic de Dumnezeu.
Săpaţi-mi întâi groapa. Apoi vă răsculaţi,
Sfărâmaţi a voastre lanţuri
Şi libertatea s-o binecuvântaţi,
Duşmanii în sânge înecându-i!
Apoi, când în astă-familie mare
Veţi sălăşlui, tineri şi liberi,
Nu mă uitaţi, ci frumos, încet
Vorbiţi de mine.

Întrucât câmpia a fost mereu un loc al disputei între puterile politice, ucrainenilor li s-a îngăduit rareori să fie stăpâni pe soarta lor. În secolul XX, orice iniţiativă le-a fost înăbuşită. Republica lor de scurtă durată, care în 1912–1920 a constituit unul dintre principalele câmpuri de dispută dintre Albii şi Roşiii din Rusia, a fost zdrobită de victorioasa Armată Roşie (vezi pp. 928–929). Au fost victimele unuia dintre cele mai mari dezastre provocate de mâna omului în Europa şi ale unui genocid în toată regula. În timpul războaielor din 1918–1920, campaniei de colectivizare din anii 1930, foametei din 1932–1933 şi distrugerilor din cel de-al Doilea Război Mondial, şi-au pierdut viaţa aproape 20 de milioane de ucraineni. [CERNOBÎL] [RECOLTĂ] Unii dintre ei, frustraţi de neputinţa lor în faţa ruşilor, polonezilor şi germanilor, şi de incapacitatea de a-şi depista sursele asupririi lor, şi-au lovit violent vecinii. [BUCZACZ] [POGROM] Populaţia Ucrainei este aproape la fel de numeroasă ca aceea a Franţei sau Angliei şi are multe minorităţi; dar ucrainenilor li se rezervă puţin spaţiu în cărţile de istorie. Timp de mulţi ani, au fost consideraţi „ruşi" sau „sovietici" de câte ori erau lăudaţi şi „ucraineni" când făceau lucruri rele. [LETTLAND] Nu şi-au recâştigat libertatea până în decembrie 1990, când Republica Ucraina şi-a proclamat în sfârşit independenţa, având totuşi în faţă un viitor incert.[2]

Conceptul de *Kulturgefälle* sau „gradient cultural" este parte integrantă din ideologia naţionalismului german, care a reacţionat împotriva dominaţiei culturale a Occidentului când îşi revendica drepturi asupra Estului. Se poate constata şi în unele aspecte ale atitudinii Franţei faţă de Belgia şi Germania, a nemţilor faţă de slavi, a polonezilor faţă de Rusia şi Ucraina, a ruşilor faţă de popoarelor din Asia Centrală. Natura umană îi îndeamnă întotdeauna pe oameni să-şi închipuie că doar ei trăiesc în sferele înalte ale culturii, iar vecinii lor pe malurile Styxului. De exemplu, în Insulele Britanice, majoritatea formată din englezi este în stare să perceapă toţi gradienţii culturali coborând la vale, de pe vârfurile himalaiene ale Oxfordului sau ale lui Hyde Park Corner, până în zonele în care se păstrează limba şi obiceiurile celtice, în „ceaţa Scoţiei", „mlaştinile irlandeze" şi „ceaţa de pe Canal". Proverbul englez „Dincolo de Calais încep străinii" este foarte aproape de spiritul din *histoires belges*, de remarca spumoasă a lui Metternich că „Asia începe după Landstrasse" sau de proverbul polonez „Na Rusi sie musi" (În Rusia, toţi trebuie să). Prejudecăţile inerente în geografia culturală elastică a popoarelor au fost fără îndoială întărite de temerile privitoare la instabilitatea vieţii în Câmpie.

Datorită configurației împrejurimilor sale, o mică porțiune din Câmpia Europeană a dobândit o importanță deosebită. Câmpia Panoniei, în Ungaria de astăzi, este doar o întindere de teren plat și ierbos, aflată la sud de lanțul muntos. E mărginită la nord de Munții Carpați, iar la sud de cursul mijlociu al Dunării. Are trei deschideri naturale – una spre Viena la vest, o alta prin Porțile de Fier în est și a treia prin Depresiunea Moraviei la nord. Pășunile sale unde plouă des au oferit un punct terminus nomazilor care veneau din est și se duceau spre vest, precum și un bine-venit loc de popas pentru multe triburi barbare care se pregăteau să invadeze Imperiul Roman. Pe acest teritoriu s-au stabilit pe rând gepizii, hunii (de la care a primit numele de Hungaria), avarii, cumanii, slavii și în cele din urmă maghiarii. Maghiarii îi spun *Alföld* (Câmpie) și uneori *pustă*, un cuvânt de origine slavă sinonim cu „sălbăticie".

2. *Munții.* Principala trăsătură a reliefului din Peninsulă o constituie maiestuosul lanț muntos care se curbează, formând două arcuri elegante, de la Alpii Maritimi din Provence până la Carpații din Transilvania. Această barieră impresionantă alcătuiește coloana vertebrală a Peninsulei și dă naștere unui bazin hidrografic ce desparte nordul Câmpiei de regiunile mediteraneene. Cele mai înalte vârfuri din secțiunea vestică Mont Blanc (4 807 m), Matterhorn (4 478 m) sau Gran Paradiso (4 061 m) sunt considerabil mai înalte decât cele din lanțurile de la est – Triglav (2 863 m) din Alpii Iulieni, Gerlach (2 655 m) din Munții Tatra sau vârful Moldoveanu (2 543 m) din România.

Chiar și așa, cu zăpezile veșnice deasupra liniei de 3 200 m pe partea însorită dinspre sud și deasupra liniei de 2 500 m pe pantele dinspre nord, crestele de sus sunt impracticabile și de netrecut aproape peste tot. Cel mai mare ghețar continental al Europei, Altesch, care se află sub vârful Fecioarei în ținutul alpin bearnez nu are echivalent în est. Dar toate trecătorile de la mare altitudine sunt închise din pricina zăpezii pe timpul iernii. Pe o distanță de aproape 2 000 km există doar trei breșe importante în lanțul muntos: cea a Dunării în Bavaria, a Elbei în Boemia și cea din Moravia, care face legătura între Silezia și Ungaria.

Din motive evidente, populațiile stabilite în văile munților se țineau departe de conflictele din câmpie, privindu-și patria muntoasă ca pe un refugiu și o fortăreață care trebuia apărată de incursiunile străinilor. Elveția, care s-a format în secolul XIII ca o confederație de cantoane (vezi p. 361), și-a păstrat ceva din această viziune până în zilele noastre. [ALPII]

Cu toate acestea, munții n-au avut numai un rol unificator, ci au constituit și o barieră între oameni. Distanțele parcurse la traversarea lor nu sunt foarte mari. Bourg St. Maurice de pe Isère și Martiny de pe Ron se află la doar 62 și respectiv 88 km de localitatea italiană Aosta. Orașul Innsbruck din Austria e la 60 km de Bressanone (Brixen) din sudul Tirolului; Sambor de pe Nipru la 105 km de Uzgorod, situat pe malurile unui afluent al Dunării. Odată ce s-a putut trece prin pasurile alpine de la mare înălțime, ținuturile de pe fiecare parte a culmilor au început să aibă legături, interese comune și, în mare măsură, aceeași cultură. Torino, de exemplu, este mult mai aproape de Lyon și Geneva decât de Roma. Milano și Veneția au avut legături mai strânse cu Zürich, München sau Viena decât cu îndepărtata Sicilie. Bavaria, care a fost mult timp izolată de nord din cauza pădurilor întinse și dealurilor din centrul Germaniei, a avut mai multe schimburi cu Lombardia din apropiere. Vechea provincie Galiția de pe versanții nordici ai Carpaților a fost mai legată de Ungaria, aflată la sud, de partea cealaltă a munților. Așa cum vede orice turist, lumile Alpilor și Carpaților au înfruntat timpul, în ciuda granițelor create de statele naționale moderne. [GOTTHARD]

Existența munților oferă o însemnătate specială celor trei mari depresiuni dintre ei. Depresiunea bavareză, situată pe cursul mijlociu al Dunării de la Passau la Krems, a devenit o legătură foarte importantă între nord și sud. Depresiunea de pe Elba a deschis Boemia influenței germane pe care Pădurea Boemiei ar fi blocat-o. O importanță asemănătoare, mai ales în timpurile îndepărtate, a avut-o și Depresiunea Moraviei, care a format un canal natural spre sud pentru multe popoare care veneau din stepă. În Evul Mediu timpuriu, aici s-a format primul stat slav, marele Imperiu Moravian (vezi capitolul IV). De-a lungul istoriei, acesta a fost locul prin care au trecut nenumărate oști, Sobieski a pornit în războaiele cu turcii sau Napoleon în drum spre Austerlitz. În cele din urmă, prin această depresiune se ajunge, ca și prin cea bavareză și de pe Elba, la Dunăre, lângă Viena, „inima inimii Europei". [SLAVKOV]

Europa mai are, desigur, multe alte lanțuri muntoase pe lângă coloana vertebrală centrală. Mulhacen (3 487 m) din Sierra Nevada, Le Pic de Néthou sau d'Aneto (3 404 m) din Pirinei, vulcanul Etna (3 323 m) în Sicilia, Monte Corno (2 912 m) din Apenini, Musala (2 925 m) în Bulgaria, Korab (2 764 m) în Albania și Muntele Olimp (2 917 m) sunt toate vârfuri maiestuoase, cu mari înălțimi. Nu toți europenii știu că nu Mont Blanc este cel mai înalt munte din Peninsulă, ci Elbrus (5 642 m) din Caucaz.

ALPII

Contrar primei impresii, văile alpine au oferit un mediu excelent pentru colonizarea timpurie și agricultura primitivă. Acolo erau soare din plin, apă potabilă, combustibili, materiale de construcție, pășuni și, mai presus de toate, siguranță. Izolarea lor reprezenta unul dintre avantaje. Au fost locuiți încă din zorii istoriei și, așa cum a descoperit Hannibal în sec. IV î.H., apărați cu străşnicie. Urmele de vetre găsite în peștera Drachenloch la 2 445 m, în Valea Tamina din Elveția, datează din epoca interglaciară Riss-Wrum. Există dovezi că se practica transhumanța încă din acum 12 000 de ani. S-au găsit așezări și lucrări de construcție romane mai ales la Val d'Aosta și în regiunea minieră Noricum.[1] În satele cocoțate pe stânci, ca acelea din Alpii Marimi și Haute-Provence, nu puteau să ajungă nici bandiții, nici invadatorii, și nici perceptorii de impozite.

În Epoca Medievală, multe comunități alpine s-au bucurat de o anumită independență politică. Cantoanele elveține nu sunt singurele exemple. Cele 52 de comune din Briançon au obținut o cartă a libertăților în 1343, cu șase ani înainte ca Delfinul de Viena să-și vândă restul patrimoniului și titlul regelui Franței. Și-au păstrat propria guvernare până la Revoluție.

Alte zone au scăpat de un control strict pentru că lipseau posibilitățile de comunicare. Barcelonette, oraș întemeiat de conții de Provence și Barcelona, a fost cedat Franței împreună cu ținutul d'Ubaye prin Tratatul de la Utrecht. Dar nu se putea ajunge acolo decât făcând un drum de 15 ore pe măgar până când nu s-a construit o șosea în 1883. Satele din Cheile Verdonului nu au fost legate de lumea din afară până în 1947. În cea mai joasă trecătoare din Alpii de Vest, numită Col d'Échelle, încă nu există o șosea pe ambele părți, practicabilă în toate anotimpurile.

Multe drumuri au fost construite din rațiuni strategice. Un obelisc plasat pe vârful Montgenèvre (1 054 m) anunță în limbile franceză, latină, italiană și spaniolă că drumul a fost deschis pentru circulația căruțelor și trăsurilor în 1807, „când împăratul Napoleon și-a înfrânt dușmanii pe Oder și Vistula". Cea mai înaltă șosea din Europa, peste Col du Galibier (3 242 m) s-a construit în anii 1930, ca parte integrantă a sistemului de apărare a frontierelor Franței.

Alpenraum a fost exploatat cel mai intens în a doua jumătate a secolului XIX, când agricultura mixtă a ajuns să se facă la mari altitudini, iar populaţia rurală a crescut considerabil. Apoi, apariţia mijloacelor de comunicare moderne a dus la un adevărat exod, fapt exprimat într-un vechi cântec de jale din Savoia: *Toujours ma chèvre monte et ma femme descend.* (Capra mea urcă întotdeauna, iar nevasta mea coboară.) Această tendinţă a luat proporţiile unei crize până s-au dezvoltat hidroelectricitatea şi turismul de masă, după 1945.[2]

Antichitatea şi caracteristicile vieţii la munte au inspirat o mulţime de muzee specializate. Decanul de vârstă este Museo della Montana, înfiinţat în 1874, la Torino. Ca multe alte muzee mici, Muzeul Etnografic din Geneva, s-a specializat în unelte, clădiri, sobe de teracotă şi artă populară provenind din comunităţile alpine.

GOTTHARD

Pasul St. Gotthard[1] este cea mai scurtă trecătoare din Alpii Centrali. Se poate afirma fără niciun dubiu că este artera vitală a Europei. Trecând prin valea râului Reuss, care curge spre nord şi se varsă în Rin, şi prin valea lui Ticino, care o ia la sud, spre Pad, acesta oferă cea mai directă legătură între sudul Germaniei şi nordul Italiei. Situat la 2 108 m, este la mult mai mică înălţime decât alte pasuri, care se închid pentru perioade lungi iarna sau pe vreme rea. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Este interesant că drumul prin St. Gotthard nu a devenit o arteră principală până relativ târziu. Nu a fost prea folosit de romani, care preferau trecătorile mai vestice, în special Marele Saint Barnard, sau *Mons Jovis*, şi nici în secolele de după căderea Imperiului Roman de Apus, în ciuda valurilor de popoare migratoare din nord şi sud. Problema era că, într-o scurtă porţiune a văii, cursul lui superior al râului Reuss, cam la cinci kilometri nord de oraşul Andermatt de astăzi, intră într-un defileu îngust. Prin acesta, numit Cheile Scollen, la a cărui intrare pereţii stâncoşi sunt foarte apropiaţi, nu s-a putut circula până când nu s-au întreprins mari lucrări de inginerie. Lucrările au început după anul 1200 d.H. Intrarea în defileu a fost lărgită prin Podul Diavolului, o realizare impresionantă cu un singur arc, a cărui construcţie probabil că nu a fost mai uşoară decât bolta unei catedrale gotice. În cel mai îngust punct din defileu s-au tăiat în stâncă trepte numite *scaliones* sau *Schollen*, precum şi suporţi pentru platformele de lemn care au fost suspendate de-a lungul peretelui stâncos ieşit în afară. Prin 1300 d.H., când azilul din vârful trecătorii i-a fost dedicat Sfântului Gotthard, episcop în îndepărtatul Hildesheim, fluxul de călători devenise deja constant şi continuu.

Timp de aproape 600 de veri s-a circulat pe drumul din St. Gotthard din iunie până în decembrie, devenind astfel principala arteră nord-sud a Europei. Din Altdorf, de unde începe lacul Lucerna, şi până la Biasca, la intrarea în Levantina, şuvoiul de pelerini, negustori şi soldaţi aveau de făcut cam 90 km de urcuş greu la patru sau cinci nivele. Dacă intrai din sud, pe strania Valle Tremola („Valea în care tremuri"), de unde se scotea minereul translucid numit tremolit, drumul era mult mai puţin descurajant decât Podul Diavolului. Pe cărarea în zigzag puteau să treacă măgari cu poveri, ităre şi drumeţi. Înalnte de lărgirea drumului din 1830, singura persoană care trecuse prin defileu într-un vehicul pe roţi fusese englezul Charles Greville, care câştigase un pariu în 1775, plătind ghizi elveţieni să-i ducă faetonul pe umeri tot drumul.

Deschiderea Pasului St. Gotthard a avut importante consecinţe strategice şi o influenţă benefică asupra districtului elveţian Uri, străjerul trecătorii, şi, prin urmare, asupra întregii Confederaţii Elveţiene. A oferit posibilitatea de a mărşălui repede din Germania în Lombardia şi înapoi, facilitate exploatată de numeroşi împăraţi şi, în special, de generalul rus Suvorov în 1799.

Construcţia în 1882 a căii ferate St. Gotthard nu a fost o lucrare mai puţin remarcabilă decât realizarea şoselei. A fost necesar un tunel principal de 15 km pe sub vârf şi a 80 de altele mai scurte. În faimosul *Pfaffensprung* sau „Saltul lui Parson", deasupra Goschenen, trenurile intră pe linia ferată în serpentine care o ia la dreapta şi reapare la vreo câteva sute de metri mai sus, continuându-se la stânga. Construirea acesteia i-a costat viaţa pe mulţi lucrători, printre care şi prolectantul. Tunelul feroviar a fost dublat din 1980 de unul rutier de 16,5 km, cu patru benzi, pe care circulă tot felul de vehicule pe orice vreme şi în toate anotimpurile. Motocicliştii care se lipesc de motoarele lor aşa cum li se lipeşte de corp costumul de piele chiuie când trec peste hăuri în câteva minute.

Călătorii de astăzi, care se opresc în dreptul Podului Diavolului, pot vedea un ciudat monument săpat în stânca de sub viaductul modern. Inscripţia în litere chirilice din epoca ţaristă s-ar traduce astfel: BRAVILOR CAMARAZI AI FELDMAREŞALULUI CONTE SUVOROV-RIMINITSKY, PRINŢ AL ITALIEI, CARE ŞI-AU PIERDUT VIAŢA ÎN TIMPUL MARŞULUI DIN ALPI ÎN 1799.[2] Înălţat cu ocazia centenarului acelui marş, monumentul aminteşte atât de unitatea Europei, cât şi de măreţia munţilor săi.

3. *Mediterana,* marea minunat de izolată care scaldă ţărmurile sudice ale Europei, formează baza unei unităţi geografice de sine stătătoare. Căile sale maritime constituie tot atâta canale pentru contacte culturale, economice şi politice. A fost leagănul lumii clasice. Sub Caesari, a ajuns cu adevărat un lac roman. În Renaştere şi după a devenit focarul unei civilizaţii cu multe faţete şi dimensiuni atât materiale, cât şi culturale.[6] Totuşi, rămâne semnificativ faptul că, de la declinul cârmuirii romane, popoarele din bazinul mediteraneean nu au mai fost niciodată unite din punct de vedere politic. Puterea maritimă n-a fost niciodată destul de mare pentru a se contrapune imperiilor teritoriale care s-au întemeiat pe ţărmurile acestei mări. Într-adevăr, odată ce statele musulmane au prins rădăcini în Levant sau în Africa, Mediterana a ajuns o zonă de permanentă fărâmiţare politică. Puteri maritime şi comerciale ca Veneţia erau incapabile să joace un rol unificator. Puterile europene din secolul XIX au întemeiat colonii din Siria până în Maroc; dar, din cauza rivalităţilor dintre ele, nu au reuşit să distrugă principalul bastion al islamului din Turcia şi nici să-şi impună hegemonia în bazinului mediteraneean.

Disensiunile politice ar putea să explice unele dintre unităţile culturale care se păstrează şi acum, în ciuda frontierelor dintre statele mediteraneene. Una dintre trăsăturile adânc înrădăcinate constă în existenţa unei „autorităţii paralele", cum e cea a Mafiei în sudul Italiei, care sfidează toate eforturile statului de a o anihila.[7] În cea mai mare parte a istoriei cunoscute, popoarele care trăiesc în ţările din nordul Mediteranei le-au depăşit de cel puţin două ori ca număr de locuitori pe cele din sudul mării, deci au jucat un rol predominant. Însă explozia demografică din Africa promite acum să încline mai mult celălalt taler al balanţei. În orice caz, „ţările mediteraneene" nu s-au mărginit niciodată la statele de pe coastele mării. În Europa, bazinul hidrografic mediteraneean se întinde cu mult spre nord, cuprinzând Bavaria, Transilvania şi Ucraina. Nicio putere sau cultură, nici chiar Roma, n-a reuşit vreodată să le unifice.

Modele asemănătoare se pot observa şi în istoria altor mări interioare ale Europei – Baltica şi Marea Neagră. Ţările din jurul Mării Baltice au ajuns puternice relativ târziu. În timpul Ligii Hanseatice a avut loc expansiunea comercială germană, iar secolul XVII

a reprezentat perioada de glorie a Suediei. Totuşi, nicio putere baltică nu a împlinit vechiul vis de *dominium maris*. Rivalităţile dintre Germania, Suedia, Danemarca, Polonia şi Rusia au împiedicat până în prezent unificarea ţărilor baltice.[8] [HANSA]

Marea Neagră – denumită de antici *Axenos* sau „Inospitaliera", mai târziu *Euxine* sau „Ospitaliera" şi pe urmă Pontus – este copia fidelă a Mediteranei. A trecut prin etape de dominaţie greacă, romană, bizantină şi otomană. Dar, şi în acest caz, apariţia unei mari puteri terestre în Rusia a dus la o fărâmiţare politică de durată. Până în anii 1990, Uniunea Sovietică şi sateliţii săi erau faţă în faţă cu forţele NATO de pe flancul sudic, din Turcia, despărţite doar de ape ostile. O problemă mai serioasă este anoxia Mării Neagre – adică faptul că apa ei este atât de impregnată cu hidrogen sulfurat (H_2S), încât „adâncurile ei constituie cea mai mare masă de apă lipsită de viaţă din lume." Dacă s-ar „răsturna" straturile de apă, s-ar putea produce „cel mai mare cataclism care a lovit vreodată Pământul de la era glaciară"[9].

De când s-a dovedit că stăpânirea absolută a mărilor Europei este imposibilă, atenţia statelor s-a îndreptat inevitabil asupra strâmtorilor strategice. Strâmtoarea Gibraltar, Dardanelele şi strâmtorile daneze au fost dominate şi influenţate temporar de ţările care le controlau. [SUND]

SUND

La fel ca echivalentul său estic, Strâmtoarea Gibraltar, Sundul danez, a fost supranumit artera jugulară a Europei. Controlând singurul punct de intrare într-o mare importantă, avea o imensă importanţă strategică şi comercială. Lumea şi-a dat seama de potenţialul său pentru prima oară în 1200, când regele Knut VI al Danemarcei a întemniţat câţiva negustori din Lübeck până când au plătit pentru dreptul de trecere în zonele de pescuit heringi din Baltica. De atunci încolo, taxele pentru trecerea prin Sund au fost percepute atât timp cât le-au impus danezii. Acestea au fost acceptate de către alte puteri baltice ca Polonia, Statul Teuton şi Hansa, rezistând opoziţiei suedeze din secolul XVII. Au scăzut după 1732, dar au continuat să existe până la Tratatul de Scutire din 1857, când forţa navală britanică i-a convins în sfârşit pe danezi să renunţe la vechiul profit. Chiar şi atunci, Sundul a rămas important până când Prusia a primit oraşul Kiel, în 1866, şi a vrut să-l evite construind Canalul Kaiser Wilhelm (1895). Odată ce avioanele au putut să zboare peste ele, toate strâmtorile maritime, inclusiv Canalul Mânecii, şi-au pierdut mult din importanţa strategică. Singurele amintiri ale gloriei lor apuse sunt o călătorie cu feribotul şi umbra fantomei lui Hamlet pe zidurile castelului Elsinore.

4. *Trunchiul continental* al Peninsulei este mărit prin mai multe subpeninsule care se prelungesc în mările din jur. Unul dintre aceste promontorii muntoase, Scandinavia, înaintează în Marea Baltică. Alte trei – Iberia, Italia şi Peninsula Balcanică – sunt scăldate de apele Mediteranei. Celelalte două – Crimeea şi Caucaz – se află în Marea Neagră. În fiecare dintre ele, deşi este legată de continent, accesul se face mai uşor de pe mare decât de pe uscat.

Scandinavia, pe vremuri locul în care s-a topit calota glaciară, nu a fost niciodată dens populată. Dar fiordurile sale sălbatice din vest au o climă temperată de Curentul Golfului; munţii de aici sunt bogaţi în minereuri, iar lacurile rezultate în urma topirii morenelor

glaciare abundă în peşte. Deşi lipsiţi de o climă favorabilă, scandinavii au avantajul unui teritoriu sigur.

Peninsula Iberică constă în mare parte dintr-un podiş înalt, despărţit de restul continentului prin culmile înalte ale Pirineilor. Ţărmurile sale estice fac parte din lumea mediteraneeană, iar în Antichitate au fost pe rând în sfera de influenţă a Cartaginei, Romei şi Islamului. Mare parte din interiorul arid al peninsulei este străbătut de văile râurilor Duero, Tajo şi Guadalquivir, care curg spre Atlantic. Aşadar, în Epoca Modernă, în timp ce Aragonul s-a extins spre est, către Mediterană, Portugalia şi Castilia s-au orientat spre oceanul din vest. Acestea au fost primele puteri coloniale care şi-au împărţit odinioară lumea între ele.

Italia este o peninsulă perfectă. Bariera alpină din nord este masivă. Câmpia Padului constituie o sursă bogată de hrană. Lunga „cizmă" stâncoasă are multe văi fertile, inexpugnabile, cu acces rapid la mare. Unele dintre localităţile italiene au fost bogate şi deschise lumii din jur; Roma, de exemplu, a întemeiat cel mai mare imperiu din lumea antică. Dar, după căderea Romei, celelalte regiuni şi-au păstrat cu dârzenie independenţa, aşa că Italia nu s-a putut unifica timp de aproape 2 000 de ani.

Peninsula Balcanică este mult mai puţin primitoare decât Italia. Interiorul său e mai arid; munţii, de la Alpii Dinarici la Rodopi, mai stâncoşi; văile mai izolate, marea mai puţin accesibilă. Principala sa menire în istorie a fost să păstreze pe teritoriul său comunităţile tenace care nu voiau cu niciun chip să-l părăsească şi blocau trecerea din Mediterană în bazinul Dunării.

Izolarea *Crimeei* – cunoscută pe vremuri sub numele de Taurus – a fost accentuată de vecinătatea sa cu stepa ucraineană, care n-a fost permanent locuită până de curând. Este orientată spre soare, mare şi sud, făcând astfel parte din succesivele civilizaţii mediteraneene, până a fost cucerită de Imperiul Rus în 1793. [CHERSONESOS]

Şi *Caucazul* are multe din caracteristicile unei peninsule. Deşi este legat de pământ la ambele capete, de Europa în nord şi de Asia în sud, munţii ce formează un arc în direcţia uscatului, activităţile desfăşurate aici s-au canalizat în mod inevitabil către mare. Lanţul Caucazului Mare, cu cel mai înalt vârf de 5 486 m, are o înălţime mai mare ca Alpii sau Carpaţii. În Caucazul Mic din sud se ating înălţimi similare pe Muntele Ararat (5 165 m). Locuitorii din Caucaz sunt euroasiatici în mai multe sensuri. [CAUCAZIA]

5. Europa a fost dăruită de natură cu 10 000 de insule. Cele mai mari dintre ele – Islanda, Irlanda, Marea Britanie, Corsica, Sardinia, Sicilia şi Creta – au fost în stare, în anumite perioade, să-şi dezvolte o cultură şi o organizare politică proprie. În împrejurări excepţionale şi pentru o perioadă foarte scurtă, o singură insulă, condusă de un rege, a reuşit să întemeieze cel mai mare imperiu din istoria lumii. Toate fac parte din Europa, deşi sunt separate din punct de vedere geografic şi psihologic. Precum cele două fante de la cutiile poştale, Messina şi Siracuza sunt două lumi diferite – *Sicilia* şi *Continente*.

Multe insule mici, de la Spitzbergen la Malta, stau ca nişte străjeri pe marea singuratică. Dar altele sunt grupate în arhipelaguri cu aceleaşi interese şi identitate. Insulele Shetland, Orknay şi Hebride de lângă Marea Britanie; Balearele de lângă Catalonia şi, mai ales insulele Ionice, Sporade şi Dodecaneze din mările Greciei, au toate trăsături colective, dar şi individuale. [FAROE]

Cu toate acestea, în zilele noastre, spiritul insular se stinge rapid. De exemplu, Marea Britanie şi-a clădit imperiul de peste hotare într-o epocă în care puterea navală putea

garanta o izolare eficientă de problemele continentale. Însă acest grad de separaţie nu mai este posibil. Puterea navală a fost înlocuită de cea a avioanelor, iar aceasta din urmă de rachetele balistice intercontinentale, care fac aproape irelevante trăsăturile fizice ale pământului, cum ar fi Canalul Mânecii. Inaugurarea tunelului de sub Canal, în 1994, a fost un eveniment de o importanţă mai mult decât simbolică. A marcat sfârşitul istoriei insulare a Marii Britanii.

Având în vedere principalele diviziuni ale Peninsulei, trei subregiuni au dobândit o importanţă deosebită: Midi, bazinul Dunării şi coridorul Volga.

Midi sau „sudul" Franţei moderne se întinde de-a lungul coastei Mediteranei între Pirinei şi Alpi. Pentru oricine face o croazieră pe Mediterana, aceasta oferă o trecere uşoară spre câmpia din nord. Aterizând în Midi, poţi lesne călători spre principala zonă a continentului. Din străvechea Marsilie sau din Arles, oraş situat la gurile Ronului, te poţi deplasa nestânjenit prin câmpia Languedoc spre Atlantic sau, ocolind Masivul Central, spre izvoarele Loarei şi Senei. Cursul principalului afluent al Ronului, Saône, duce direct spre depresiunea Belfort, de la care urmează o coborâre uşoară către Rin. În orice punct geografic dintre Gibraltar şi Dardanele, călătorul preistoric dădea în nord de trecători alpine, fundături şi trebuia să facă mari ocoluri.

Poziţia favorabilă a regiunii, punte între Mediterana şi Câmpie, a avut consecinţe importante. A oferit cel mai prielnic mediu pentru fuziunea dintre civilizaţiile străvechi din sud şi culturile „barbare" din nord. Pentru romani, a fost Galia Cisalpină, prima mare provincie din afara graniţelor Italiei. Pentru franci, primii barbari care şi-au întemeiat un imperiu, a însemnat mult soare şi o cultură avansată. Aceştia s-au stabilit aici în 537 d.H., la un secol de la căderea Imperiului Roman, şi nu au mai renunţat niciodată la acest teritoriu. În regatul Franţei care a rezultat, parţial nordic, parţial mediteraneean, s-a dezvoltat cea mai influentă şi răspândită cultură de pe continent.

FEROE

Dintre toate insulele Europei, niciuna nu poate egala măreţia singulară a arhipelagului Feroe, ale cărui stânci înalte de bazalt răsar din furtunosul Atlantic de Nord la jumătatea drumului dintre Islanda, Norvegia şi Scoţia. Cele şaptesprezece insule ocupate, având centrul la Stremoy şi în portul principal Tórshavn, au o populaţie de 45 464 de locuitori (1984), cei mai mulţi pescari. Urmaşi ai nordicilor care s-au stabilit aici în secolul VIII, feroezii dădeau socoteală în faţa *Gulating*-ului, adunarea Norvegiei de Vest şi în faţa consiliului lor local, *Loegting*. [DING] Limba lor este un dialect norvegian; dar îşi au propriile saga, propriii poeţi şi artişti, propria cultură. Dar, din 1814, când Norvegia a fost anexată Danemarcei, „cea mai mică democraţie a Europei" a trebuit să se supună unui guvernator danez şi intereselor Danemarcei.

În consecinţă, mişcarea naţională feroeză a ajuns să se poziţioneze împotriva Danemarcei, „vechea ţară scandinavă cu care avea cele mai puţine lucruri în comun"[1]. În această privinţă, feroezii au călcat pe urmele Islandei, având ca scop principal păstrarea identităţii naţionale. Clipa cea mare a sosit în iunie 1940, când Copenhaga era sub ocupaţie nazistă, atunci când un vas de război britanic a ordonat unui pescador din Tórshavn să arboreze drapelul feroez în locul celui danez. Referendumul din 1946, în care populaţia a optat pentru suveranitate nelimitată, a precedat compromisul din 1 aprilie 1948. Insulele Feroe urmau să aibă un guvern propriu, dar să aparţină de Danemarca. În 1970, li s-a acordat dreptul la reprezentanţi în Consiliul Nordic. *Norðurlandahusið* sau „Casa Nordică" din Tórshavn, a fost construită cu gresie norvegiană, sticlă daneză şi ţigle din Islanda şi a fost dotată cu mobilă finlandeză.

Bazinul Dunării, ca și regiunea Midi, face legătura dintre Câmpie și Mediterană; dar, în acest caz, pe axa vest-est. Dunărea izvorăște din Pădurea Neagră, străbate munții, trecând în Depresiunea Bavariei la Passau și curge spre est pe circa 1 500 de mile până la vărsarea în Marea Neagră. Pentru popoarele din est a constituit cel mai simplu traseu către Câmpie; pentru cele din Câmpie, cel mai tentant itinerariu spre mările din nord. Pe cea mai mare parte din lungimea sa, fluviul a format principala frontieră a Imperiului Roman, deci a „civilizației". În Epoca Modernă, zonele pe care le traversează au oferit baza teritorială pentru marele imperiu multinațional al Habsburgilor și au fost scena principalelor confruntări din Europa între creștinătate și islam. [DANUVIUS]

DANUVIUS

În Antichitate, fluviul Dunărea constituia una dintre cele mai lungi linii de demarcație ale Peninsulei Europa. Stabilit ca frontieră a Imperiului Roman în secolul I d.H., numit *Danuvius* în latină și *Ister* în greacă, fluviul despărțea lumea civilizată de cea barbară.

Mai târziu, Dunărea urma să ajungă una dintre cele mai mari artere fluviale ale Europei, un „bulevard" care lega Occidentul de Orient.[1] În celebrul grup statuar al lui Bernini, *Fântâna celor Patru Fluvii*, aflat în Piazza Navona din Roma, Dunărea a fost aleasă să personifice Europa, Nilul Africa, Gangele Asia și Rio del Plata America.

Cursul superior, purtând numele de Donau, trece prin mijlocul lumii germanice. O placă din Parcul Fürstenberg, la Donauschingen, în Pădurea Neagră, marchează locul de unde izvorăște Dunărea: HIER ENTSPRINGT DIE DONAU. Trecând de castelul Sigmaringen, reședința familiei Hohenzollern, fluviul curge prin Ulm și Regensburg, orașe importante din Sfântul Imperiu Roman, iar după Passau pătrunde în „tărâmul estic" sau Oesterreich. În Austria urmează drumul nibelungilor [NIBELUNG]. Trece prin Linz, unde a fost înmormântat împăratul Frederic III sub mottoul său A-E-I-O-U, însemnând *Austria erit in orbe ultima*. Apoi fluviul își urmează drumul prin Amstetten, unde se află mormântul lui Franz Ferdinand, prin Kierling, unde a murit Kafka, și ajunge în locul unde își doarme Hayden somnul de veci:

Himmell habe dank!	(Mulțumescu-Ți Ție, Doamne!
Ein harmonischer Gesang	Un imn armoniei închinat
War mein Lebenslauf	A fost întreaga-mi viață.)

Așa cum a remarcat Metternich, Viena este locul în care „Europa" se întâlnește cu „Asia".

În cursul său mijlociu, numit acum Duna, fluviul tot mai larg intră în Ungaria, ținutul maghiarilor, străbătând apoi pământul slavilor. La Bratislava/Poszony/Pressburg, trece prin fosta capitală a „Ungariei de Sus", acum capitala Republicii Slovacia. Fertoód a fost locul în care familia Eszterházy și-a înălțat un „al doilea Versailles"; Esztergom, sediul arhiepiscopului de Ungaria. Szentendre (Sf. Andrei), pe timpuri refugiul exilaților sârbi, este acum o „mecca" a artiștilor boemi. La Buda și Pesta, Castelul Turcesc de pe un mal se află față în față cu Parlamentul în stil englezesc de pe celălalt. [BUDA]

Pe cursul său inferior, dincolo de Porțile de Fier, fluviul curge între catolicism și ortodoxie. La [NIKOPOLIS] a tradus Wulfila Biblia din greacă în gotică, acesta fiind „punctul de plecare al germanismului". [BIBLIA] România de pe malul stâng susține că locuitorii săi se trag din Dacia lui Traian. Serbia și Bulgaria de pe malul drept, vreme îndelungată sub ocupație otomană, au fost întemeiate pe teritoriul provincilor bizantine. Chilia Veche fusese odinioară un avanpost genovez. Fluviul se varsă în mare la Sulina, în Delta Dunării, cea mai mare rezervație de păsări din Europa, într-o lume departe de civilizație, dar aproape de natura cea veșnică.[2]

Pentru geograf, râurile sunt purtătoare de sedimente și comerț. Pentru istoric, acestea poartă cultură, idei și uneori conflicte.[3] Sunt ca viața însăși. De la Donauschingen până în Deltă, fluviul nu se oprește niciodată.

Totuși, dintre toate ținuturile-punte, niciunul nu este atât de vital ca acela străbătut de Volga. Conform convențiilor actuale, frontiera estică a continentului european este formată din Munții Urali și fluviul Ural. La vest de Urali, în bazinul Volgăi, te afli în Europa; la est de Urali, în Siberia sau Kazahstan, ești în Asia. De aceea, pe malurile Volgăi, la Saratov sau Țaritîn, te găsești chiar în poartă. Căci Volga este prima „stație" europeană pe drumul către stepă; și umple coridorul care face legătura dintre Marea Baltică și Marea Caspică. Până în secolul XVII, Volga s-a întâmplat să corespundă cu limita așezărilor creștine, fiind așadar o importantă frontieră culturală. Este cel mai mare fluviu din Europa și un străjer vigilent al Peninsulei care se întinde „de la Atlantic la Urali".

Schimbările de mediu sunt o realitate în toate aspectele geografiei fizice. Totuși, disciplinele tradiționale, precum geologia, lasă impresia că ritmul schimbărilor este atât de lent, încât devine nesemnificativ pe durata unei vieți de om. Doar în ultimul timp s-a constatat că mediul modern este mult mai puțin fix decât se credea odată.

Clima, de exemplu, este în continuă schimbare. În *Civilizație și climă* (1915), omul de știință american Ellsworth Huntington și-a publicat rezultatele originalelor sale cercetări întreprinse în pădurile de sequoia din California, care au constituit punctul de plecare al climatologiei istorice. Întrucât copacii sequoia trăiesc peste 3 000 de ani, iar inelele din trunchiul lor care indică numărul anilor, variază ca mărime în funcție de căldura și umiditatea din fiecare an, secțiunea transversală într-un trunchi oferă o înregistrare sistematică a variațiilor climaterice petrecute de-a lungul a trei milenii. Tehnica lui Huntington, numită acum dendrocronologie, a inspirat o „teorie pulsatorie" a fazelor climatice alternante, care se poate aplica trecutului tuturor continentelor. La rândul său, aceasta a dat naștere unei anumite ramuri de determinism al mediului. Dezvoltarea civilizației clasice în bazinul mediteraneean ar putea fi atribuită începutului unei faze ploioase care a permis, de exemplu, cultivarea grâului în Africa de Nord, în timp ce nordul Europei se lupta cu ploi excesiv de abundente, ceață și ger. Declinul lumii antice ar putea fi pus pe seama modificărilor climatice în sens invers, care au dus soarele Mediteranei la nord de Alpi. Migrația mongolilor, care a afectat nemijlocit atât istoria Chinei, cât și a Europei (vezi pp. 301–302), s-ar fi putut datora secetei îndelungate din oazele Asiei Centrale. Într-o lucrare ulterioară, *Principalele surse ale civilizației* (1945), Huntington a examinat alți factori ai mediului fizic, ca regimul alimentar și bolile, precum și interacțiunea acestora în cadrul eredității umane.[10] Asociațiile nepotrivite au afectat bunul renume al acestei ramuri și, de atunci, s-a încercat îmbunătățirea rezultatelor anterioare.

Cu toate acestea, teoriile periodicității continuă să aibă adepți. „Ciclomania" nu s-a stins: mărirea și decăderea civilizațiilor a fost asociată cu orice fenomen, de la petele solare până la roiurile de lăcuste. Oricare ar fi preferințele lor personale, oamenii de știință trebuie să se simtă atrași de variațiile mediului și impactul acestora asupra activității umane. La urma urmei, variațiile climei sunt o *realitate*. Zone din lumea romană, unde pe vremuri locuia o populație prosperă, au ajuns acum deșertice.

Mormintele vikingilor erau săpate în locuri din Islanda şi Groenlanda în care permafrostul nu-ţi permite acum să înfigi acolo hârleţul sau lopata. În secolul XVII, târgurile anuale aveau loc iarna, pe Tamisa îngheţată din Londra; şi armate întregi traversau în marş Baltica îngheţată prin locuri unde aventuri asemănătoare ar însemna acum curată sinucidere. Mediul European nu este o entitate fixă, chiar dacă ritmurile sale aproape inseizabile nu pot fi determinate cu precizie. [CULESUL VIILOR]

Opera lui Arnold Toynbee, *Studiu asupra istoriei* (1933–1939), care a oferit o teorie exhaustivă referitoare la dezvoltarea, epuizarea şi dezintegrarea civilizaţiilor, nu este decât una dintre cele mai remarcabile istorii ale mediului. După ce tratează geneza civilizaţiilor în termenii reacţiei omenirii la „provocările mediului", savantul propune propria sa lege în privinţa „virtuţilor adversităţii". Regiunea romană Campania, zona semideşertică în care a trăit Iuda, landele din Brandenburg şi ţărmul ostil al Noii Anglii, toate sunt citate ca exemple de medii neprielnice, care au generat o reacţie puternică. Li s-ar putea adăuga pădurile sălbatice din Rusia. După ce rezumă „stimulii loviturilor primite, ai presiunii mediului şi ai sancţionării", autorul ajunge la conceptul de „rău benefic". Dacă slavii din Răsărit au suferit din cauza lipsei de stimuli timpurii, atunci celţii şi scandinavii au suferit din cauza adversităţii excesive a mediului. Potrivit lui Toynbee, cea care a avut parte de condiţii aproape ideale a fost civilizaţia elenă din Grecia antică – „cea mai frumoasă floare a speciilor care a ajuns vreodată la înflorire"[11].

În zilele noastre, impactul mediului asupra omului nu este deloc desconsiderat, dimpotrivă, se acordă multă atenţie şi impactului pe care îl are omul asupra mediului. [ECO] Ecologia istorică a apărut ca ramură ştiinţifică înainte cu mult timp de îngrijorarea generală pricinuită de „efectul de seră". Aceasta apelează la un mare număr de trucuri tehnologice. Arheologia aeriană ne-a revoluţionat cunoştinţele despre peisajul preistoric. Sedimentologia, care studiază modelele de sedimente din albiile râurilor, şi glaciologia, care se ocupă cu studiul formării gheţii în gheţari, au depus eforturi în scopul de a oferi o imagine exactă asupra schimbărilor de mediu de-a lungul secolelor şi mileniilor. Analiza geochimică, care măsoară cantităţile de fosfaţi din solul aşezărilor din vechime, a pus la dispoziţia arheologilor un instrument extrem de folositor. Palinologia sau analiza polenului, care examinează boabele străvechi de grâne păstrate în pământ, permite reconstituirea ciclului de viaţă a plantei respective. Specialiştii studiază dovezile disponibile referitoare la „declinul marelui ulm", la recoltele obţinute de agricultura preistorică sau la cronologia defrişărilor. În urma analizei turbei, care depinde de compoziţia şi rata de acumulare în turbării, s-au identificat cinci mari „deteriorări" climatice între 3000 î.H. şi 1000 d.H. Studiul Preistoriei a progresat mult din timpul când arheologii nu puteau decât să scoată obiecte din pământ şi se străduiau să compare artefactele găsite cu referinţele disparate din textele antice. [C_{14}]

Cei care se ocupă în prezent de studiul Preistoriei acordă multă atenţie proceselor prin care s-au produs schimbări sociale în acea eră. Înainte, toate noile fenomene culturale erau explicate prin migraţia umană. Apariţia unor noi tradiţii legate de înmormântare, unor noi ritualuri, a noi artefacte sau a unui nou grup de limbi era automat asociată cu venirea unor alte popoare. Acum, deşi migraţiile din Preistorie nu sunt desconsiderate, a devenit clar că schimbările materiale şi culturale se explică prin evoluţia populaţiilor existente pe un anumit teritoriu. Progresele tehnologice, convertirea la altă religie şi evoluţiile lingvistice, toate trebuie luate în consideraţie.

CULESUL VIILOR

Climatologia istorică se bazează pe dovezi păstrate în cărți și pe acelea furnizate de natura însăși. Primele cuprind jurnale, însemnări de călători și informații despre vreme oferite de vechili, negustori de grâne și viticultori. Ultimele implică studiul inelelor copacilor, fosilelor, sedimentelor, stalactitelor și gheţarilor.[1]

Precizia dovezilor furnizate de natură este uimitoare, chiar și a celor din timpurile străvechi. Depozitele anuale ale Lacului Sărat din Crimeea au fost datate până în 2294 î.H. Unele dintre marile stalagmite, cum ar fi cele din peștera de la Aven d'Orgnac din Munții Jura, au peste 7 000 de ani vechime. Variațiile densității din depozitele lor de calcit reflectă cu exactitate modelele de precipitații existente de-a lungul istoriei.

Fenologia se ocupă cu studiul coacerii fructelor și a fost folosită pe scară largă în istoria culesului viței-de-vie. De secole, în fiecare an, cultivatorii de viță-de-vie francezi anunță public data la care încep culesul viilor. O dată mai timpurie însemna că a fost un anotimp cu mult soare, iar una mai târzie, că anotimpul fusese destul de rece. Înregistrând datele acelei *première cuvée* într-un anumit loc, istoricii pot alcătui „serii fenologice" complete pe perioade foarte lungi. Interpolând aceste serii fenologice din diferite locuri, pot găsi data medie a culesului pentru fiecare regiune. Aceste *courbes de vendanges* sau „grafice ale culesului viilor" oferă indicații precise asupra schimbărilor climatice.[2] (Vezi anexa III.)

Deplasarea gheţarilor constituie o altă sursă de informații. Gheţarii înaintează în perioadele reci și se retrag în cele relativ calde. În plus, în oricare din ani, întinderea gheţarilor alpini ai Europei poate să fie stabilită adesea din relatările martorilor oculari, din vechi tipărituri sau documente oficiale. Arhive ca aceea a conților de Savoia conțin rapoarte ale inspectorilor asupra înaintării gheţarilor care au distrus sate sau i-au izolat pe localnici, punându-i în situația de a nu-și putea plăti dările și taxele. De exemplu, în 1600, un an catastrofal la Chamonix, oamenii de pe partea franceză și cea italiană a vârfului Mont Blanc trăiau temându-se pentru viitorul lor. Studii amănunțite ale acelei *Mer de Glace* a *Rhonegletscher* din Valais sau a gheţarului *Vernagt* din Tirol, ale căror limite erau la sfârșitul secolului XVI la câțiva kilometri mai jos de poziția lor actuală, dovedesc crunta realitate a „Micii epoci glaciare" din Europa. Perioadele de maximă expansiune a gheţarilor au culminat în 1599–1600, 1640–1650, 1680, 1716–1720 și 1770. Retragerea gheţarilor din contemporaneitate continuă din 1850.[3]

Informațiile climatice sunt foarte convingătoare atunci când provin din mai multe surse. De exemplu, vremea extrem de schimbătoare pe teritorii întinse în anii 1530 este confirmată atât de inelele copacilor din Germania, cât și de datele la care s-au cules viile în Franța și Elveția (vezi anexa III). Cel mai rece an pentru viticultori a fost 1816. Culesul strugurilor stricați a început în estul Franței de Ziua Tuturor Sfinților (1 Noiembrie). Mary Shelley, aflată în vacanță în învecinata Elveție, nici n-a putut să iasă la plimbare. În schimb, a stat în casă și a scris *Frankenstein*.

CARBON 14

40 000 de ani este intervalul de timp în care izotopii de Carbon 14 arată semne măsurabile de radioactivitate. Acest lucru înseamnă că metodele de datare cu radiocarbon se pot folosi în cazul substanţelor organice din paleoliticul târziu şi până în trecutul recent. 35000 î.H. este data aproximativă când s-au stins oamenii de Neanderthal şi au apărut cei de Cromagnon.

Valoarea indiscutabilă a C14, a cărui folosire a dus la acordarea Premiului Nobel pentru chimie în 1960, constă în rata spontană constantă a dezintegrării acestui element. Este singurul radioactiv din cei trei izotopi ai carbonului şi se acumulează în orice materie vie sub acţiunea razelor cosmice asupra atmosferei. Se găseşte în oase, ţesuturile corpului, scoici, carne, păr, sfoară, îmbrăcăminte, lemn şi în multe alte materiale care abundă în siturile arheologice. Începe să se dezintegreze imediat ce organismul moare şi continuă să se înjumătăţească timp de 5 730 de ani, având o viaţă medie de cca 8 033 de ani. Unei scăderi de 1% îi corespund cca 80 de ani.

Calibrarea rezultatelor este plină de variabile. Dar a fost cu mult îmbunătăţită în ultimii ani, prin descoperirea tehnicilor complementare care oferă o bază de comparaţie. De exemplu, termoluminescenţa (TL) şi rezonanţa electronică de spin (RES) detectează schimbările infime în aranjamentul cristalelor de minerale şi sunt foarte eficiente în datarea ceramicii. Examinarea izotopilor de carbon prin spectrometria accelerată de masă (SAM) a permis extinderea perioadei de timp la cca 100 000 de ani, aruncând o umbră de îndoială asupra estimărilor privitoare la rămăşiţele celui mai vechi umanoid.[1]

După trei decenii de dezvoltare, datarea cu radiocarbon s-a folosit la strângerea unor colecţii impresionate de date. Arheologii care studiază mezoliticul, de pildă, au la dispoziţie cataloage cu datările artefactelor de pe tot cuprinsul Europei. Un fragment de vas liniar cu mărgele din Eitzum, în Saxonia de Jos, este datat 6840 ± 210; cărbunele găsit în situl din Vlasać din Serbia, 7930 ± 77; o creangă de pin carbonizată din Calowanie, lângă Varşovia, 10300 ±120.[2] Flecare nouă datare contribuie la realizarea imaginii de ansamblu.

Dar cea mai mare provocare pentru C14 a fost datarea Giulgiului din Torino. Adus probabil din Ţara Sfântă în Europa în secolul XIV, pe giulgiu sunt slab impregnate corpul şi faţa unui bărbat mort, această bucată de pânză fiind venerată ca o relicvă a Crucificării. Testele făcute în 1988–1989 au demonstrat că pânza giulgiului a fost fabricată între anii 1260 şi 1390 d.H., însă nu au putut explica cum a fost obţinută imaginea bărbatului mort.[3]

Preistoria europeană trebuie corelată cu două cronologii de amplitudini diferite. Timpul geologic, care cuprinde cei 4 550 milioane de ani de la formarea Pământului, se împarte în ere, perioade şi epoci de la Azoic la Holocen. Însă omul apare la sfârşitul timpului geologic. Cele mai vechi origini ale sale s-au găsit în Africa, la mijlocul Pliocenului. El ajunge în Europa la mijlocul Pleistocenului. Nu a trecut în stadiul numit „civilizaţie" decât după sfârşitul Cuaternarului. Europa în forma actuală nu e mai veche de cinci milioane de ani; iar prezenţa omului în Europa nu a durat mai mult de un milion de ani (Vezi anexa III, p. 1084).

La scara timpului geologic, formarea Peninsulei Europene trebuie considerată un eveniment recent. Acum optzeci de milioane de ani, cea mai mare parte din teritoriul destinat să alcătuiască Europa zăcea pe jumătate scufundat într-un arhipelag cu insule risipite în mijlocul oceanului. După aceea, Atlanticul s-a deschis pe cea mai mare întindere a sa, iar placa africană în mişcare a închis groapa oceanică din sud. Cu cinci milioane de ani în urmă, Africa era încă legată de Europa, cu Alpii şi Munţii Atlas îngrămădiţi pe

ambele părți ale gropii fără apă a Mediteranei. Dar apoi „digul natural de la Gibraltar s-a spart". „Un val uriaș de apă sărată, de o sută de ori mai mare decât Cascada Victoria, a năvălit în Mediterana și a desăvârșit conturul cunoscut al Peninsulei."[12] Două replici survenite acum zece mii de ani au deschis Canalul Mânecii și Sound-ul danez, creându-se astfel Insulele Britanice și apoi Marea Baltică.

În ultimul milion de ani, tânăra Peninsulă a trecut prin șaptesprezece perioade glaciare. La cea mai mare extindere a sa, pătura de gheață forma o linie ce unea nordul Devonului, Hanovra, Cracovia și Kievul. Umanoizii și-au făcut apariția în perioadele interglaciare mai calde. Cele mai timpurii urme ale prezenței omului s-au găsit în siturile de lângă Vertesszölös în Ungaria, și de la Isernia în Italia, ambele datând din 850000–700000 î.H. La Isernia, *homo erectus* avea un regim alimentar variat, bazat pe fauna unei regiuni de tip savană. La Terra Amata, pe o plajă de lângă Nisa, s-a găsit amprenta unui picior omenesc de acum 400 000 de ani în lutul ars de lângă un foc. În 1987, s-au descoperit o serie de rămășițe umane în adâncul unei peșteri de la Atapuerca, lângă Burgos, Spania.

Pe parcursul erelor glaciare, evoluția umană a continuat, trecând prin fazele de *homo erectus*, *homo sapiens* și *homo sapiens sapiens* (omul modern). Rămășițele unei creaturi de tranziție au fost găsite într-o carieră din Valea Neanderthal, lângă Düsseldorf, în 1856, provocând o dezbatere publică asupra originii omului, care este încă de actualitate [MAIMUȚĂ]. Despre oamenii de Neanderthal, cu osatură puternică și membre scurte, se crede că au fost o variantă specific europeană, adaptată la condițiile glaciare. Foloseau unelte de cremene, știau să facă focul, își îngropau morții și aveau grijă de cei în viață. S-au caracterizat prin tehnologia „musteriană" a pietrei, care a fost denumită astfel după situl din Dordogne. Vânau în grupuri organizate, așa cum reiese în situl din La Cotte de St. Brelade de pe insula Jersey, iar mai recent în cel de la Zwoleń în Polonia, după metoda veche de milenii, folosită la prinderea în capcană a cailor sălbatici și mamuților. Oamenii de Neanderthal au dispărut acum 40 000–35 000 de ani, în ultima perioadă interglaciară. Descoperirile recente de la St. Césaire sugerează faptul că au trăit o perioadă împreună cu alți migratori care veniseră din Africa și Orientul Mijlociu.[13]

Nou-veniții nu erau așa de solizi, dar mult mai îndemânatici, având grosimea oaselor degetelor doar pe jumătatea celor ale predecesorilor lor. Așa cum arată dovezile de la Sungir, în nordul Rusiei, puteau să pună fire în ace foarte subțiri din os și să-și coasă îmbrăcăminte. Sunt cunoscuți ca „oamenii peșterilor", dar grota nu reprezenta decât unul dintre habitaturile lor. Cutreierau câmpiile, vânând bizoni și mamuți, și culegeau plante sălbatice. La Mezirich, în Ucraina, s-a păstrat intactă o așezare din era glaciară. Colibele spațioase erau construite din sute de oase de mamut și acoperite cu piele. [CULEGĂTOR-VÂNĂTOR]

Sfârșitul ultimei ere glaciare a fost precedat de cea mai mare erupție vulcanică din istorie. Presiunea exercitată de placa africană deschisese o linie de falie pe fundul Mediteranei, iar aceasta a dat naștere unui șir de vulcani care încă mai există. Acum circa 36 000 de ani, cel mai mare dintre acești vulcani a erupt, spulberându-și conul și lăsând o dâră de cenușă vulcanică până la Volga. La Pozzuoli, lângă Napoli, a lăsat o *caldera* sau un crater circular cu diametrul de 11 km. Aceasta e precursoarea tuturor marilor erupții din istorie – cea de la Thera în 1628 d.H. (vezi pp. 102–103), cea a Vezuviului din 79 d.H. [PANTA] și cea a Etnei din 1669. Aceste fenomene catastrofale ne amintesc că omenirea a pășit întotdeauna pe scoarța fragilă a moștenirii sale geologice.

CULEGĂTOR-VÂNĂTOR

Originile comunităților organizate din punct de vedere politic sau „state" au fost rareori căutate înainte de era neolitică. Unii teoreticieni, inclusiv marxiștii, au luat în considerare triburile și organizațiile tribale din epoca de bronz și fier. Alții au avut în vedere revoluția în agricultură din neolitic și creșterea numărului de așezări stabile legate de aceasta. De pildă, potrivit lui V. Gordon Childe, condițiile preliminare pentru organizarea unui stat pe un anumit teritoriu nu presupuneau relații de rudenie, ci autoritatea asupra așezărilor, un surplus de capital, monumente simbolice, negoț la mari distanțe, diviziunea muncii, o societate stratificată, cunoștințe științifice și arta scrierii. Asemenea condiții preliminare au fost întrunite pentru prima dată în Egipt și Mesopotamia, iar în Europa, în orașele-state din Grecia antică (vezi Capitolul III).

Cu toate acestea, analiza societăților complexe a vânătorilor-culegători ar putea introduce acest subiect cu multă vreme înainte. Se pare că vânătorii-culegători sau culegătorii-vânători nu au scăpat de constanta amenințare cu dispariția nici după apariția agriculturii. Dimpotrivă, s-au bucurat multe milenii de „o viață tihnită și îmbelșugată". Cunoșteau întru câtva agricultura când aceasta a început să se practice, dar o respingeau, considerând-o o activitate marginală și suplimentară.

Ba mai mult, în fazele târzii ale Preistoriei, oamenii și-au dezvoltat structuri sociale care permiteau o specializare diferențiată. Pe lângă vânătorii războinici, care cutreierau teritorii întinse, și culegătorii care stăteau mai mult pe acasă, unele grupuri se puteau specializa în noi activități ca pescuitul, strânsul fructelor de mare, culesul de ierburi sălbatice, de nuci sau alune, precum și în prinderea păsărilor în capcane. Alții erau liberi să se specializeze ca organizatori sau negociatori, în vederea formării de federații și alianțe regionale. Cu alte cuvinte, cetele de vânători-culegători aveau o clasă reprezentativă și politică în stadiu embrionar. Problema istorică se poate rezolva prin analogia cu populațiile băștinașe din America de Nord, Australia sau Noua Guinee.

Așadar, marea întrebare în privința vânătorilor-culegători nu pare a fi: „Cum au progresat până la cel mai înalt nivel al unei societăți agricole politizate?", ci „Ce i-a convins să renunțe la avantajele modului de viață primitiv, lipsit de pericole, îndestulat și eliberator din punct de vedere psihologic?".[1]

Prin convenție, sectorul uman al Preistoriei europene este asociat de obicei cu „sistemul celor trei epoci", de piatră, bronz și fier. Sistemul a fost expus pentru prima oară în 1836 de către anticarul danez Christian Thomsen și oferă un cadru temporal bazat pe schimbările materialelor din care își făcea uneltele omul primitiv. Așadar, paleoliticul (epoca pietrei cioplite) corespunde vastei perioade de dinainte de sfârșitul erelor glaciare, când omul folosea unelte din piatră cioplită. Mezoliticul (epoca de mijloc a pietrei) cuprinde perioada mult mai recentă de după ultima glaciațiune, circa 8000–3000 î.H. Cele două milenii care au precedat era creștină și care formează schema noastră cronologică arbitrară [ANNO DOMINI] au urmat după neolitic (epoca pietrei șlefuite) și cuprind epoca de bronz și epoca de fier. Fiecare din aceste epoci poate fi împărțită în trei faze: timpurie, de mijloc și târzie. Nu trebuie totuși să uităm că sistemul celor trei epoci nu se bazează pe o scară absolută a timpului. În orice moment, un anumit loc s-ar putea să fi rămas în neolitic, iar altele să fi ajuns în epoca de fier. În orice regiune, puteau să existe popoare aflate în stadii diferite de dezvoltare sau folosind diverse forme de tehnologie în același timp.

Epoca pietrei cioplite a fost cu un milion de ani în urmă. S-a suprapus cu penultima perioadă din era cuaternară, pleistocenul, și cu ultimele mari glaciațiuni – cunoscute sub

trei nume: Mindel, Riss şi Würm. Pe lângă Neanderthal şi Le Moustier, s-au făcut descoperiri inestimabile la Cromagnon (1868), Grimaldi (1874), Combe-Chapelle (1909), Chancelade (1888) şi peste tot, între Abeville şi Ojców, fiecare fiind legată de rezistenţa anumitor tipuri de umanoizi, perioade sau culturi. La Aurignac, Soultré şi Abri La Madeleine, sculpturile cu forme umane au apărut pentru prima dată în chip de figurine, cum ar fi „Venus din Willendorf" sau „Venus din Laussel". În perioada magdaleniană, la sfârşitul erei paleolitice, când erau la modă uneltele din os, în umbra ultimei calote glaciare, arta din grote a atins punctul culminant. În galerii subterane s-au găsit minunate picturi rupestre la Altamira în Spania (1879) şi Lascaux în Dordogne (1940), care i-au condus pe unii la ideea unei „şcoli franco-cantabriene". Într-o peşteră de lângă Menton, de pe Riviera, au fost descoperite o mulţime de scoici *Cassis rufa* din Oceanul Indian. Se credea că acestea aveau puterea să dea viaţă, iar prezenţa lor ar părea să confirme atât existenţa unor credinţe religioase complicate, cât şi a unei reţele comerciale în trecutul îndepărtat.[14] [LAUSSEL]

LAUSSEL

Venus din Laussel datează din jurul anului 19000 î.H. Este un basorelief, sculptat în peretele interior al unei peşteri din Dordogne şi pictat cu ocru roşu. Înfăţişează o femeie cu trăsături faciale deteriorate, dar cu o coamă bogată pe spate, sâni lăsaţi şi picioarele larg deschise pentru a-şi expune vulva. Mâna stângă şi-o aşază pe pântecele proeminent de gravidă. Cu braţul drept ţine în sus un corn de bizon în formă de semilună.

Ca majoritatea imaginilor din arta europeană timpurie, care acoperă peste 90% din istoria omenirii, sexul feminin al acestui artefact este extrem de elocvent. Majoritatea specialiştilor cred că reprezintă zeitatea supremă, o variantă a „măreţei mame a universului", al cărei cult domina riturile comunităţii matriarhale. Potrivit uneia dintre Interpretări, ea prezida dansurile rituale cu măşti, în care femei, bărbaţi şi copii încercau să intre, printr-o comuniune mistică, în spiritele animalelor. Mai puţin sigur este că reprezenta imaginea supremă a vieţii în peşteri, în care grota era „labirintul din pântecele subteran al măreţei maici a pământului" şi unde noţiuni ca „sânge-femeie-lună-corn de bizon-naştere-magie-ciclul vieţii se amestecă într-o continuă rezonanţă sau armonie a energiilor sacre"[1].

Caracterul matriarhal al societăţii preistorice a fost acceptat de cei mai mulţi teoreticieni de la Marx şi Engels încoace. Însă presupunerea că matriarhatul funcţiona doar la un nivel primitiv nu este considerată validă. În lucrarea sa despre mituri, poetul Robert Graves a explorat originile şi soarta culturii matrifocale în Europa, urmărind traseul statutului femeii de la divinitate antică la sclavagismul clasic.

Alţii au considerat-o pe femeie ca fiind la originea limbajului şi, deci, a culturii conştiente. În lunga „eră a creşei" din istoria omenirii, probabil că femeile şi copiii au învăţat să vorbească în timp ce bărbaţii erau plecaţi la vânătoare. Dacă aşa a fost, diferenţa dintre sexe era doar una de nume, deoarece băieţii trebuie să fi învăţat să trăncănească împreună cu surorile lor.

Mai convingătoare pare a fi posibilitatea ca societăţile matriarhale şi patriarhale să se fi întrepătruns, dând naştere unei mari varietăţi de forme hibride. Dacă teoria lui Gimbutas este corectă (vezi p. 96), înaintarea spre stepele pontice a populaţiei „Kurgan" din neoliticul târziu a marcat atât sosirea indo-europenilor, cât şi apariţia unor tradiţii patriarhale războinice. Pe de altă parte, după venirea ulterioară a sauromaţilor – primul val din confederaţia irano-sarmată –

nou-sosiţii matriarhali au început să se amestece prin anul 3000 î.H. cu predecesorii lor patriarhali. În legătură cu acest proces, Herodot istoriseşte o poveste ciudată despre amazoanele care au fugit de pe ţărmul sudic al Mării Negre după ce s-au împerecheat cu viteji sciţi şi şi-au găsit o nouă patrie la „trei zile de marş de Lacul Maeotian". Poveştii nu i s-a dat crezare, fiind considerată pură născocire, până când arheologii au început să dezgroape schelete de femei războinice din mormintele sauromaţilor. O prinţesă sarmată dintr-o spiţă şi mai veche, al cărei mormânt a fost găsit la Kobliakov pe Don, fusese îngropată cu securea de luptă.[3]

Ca orice doctrină izvorâtă din convingeri, abordarea feministă a Preistoriei nu e lipsită de extravaganţe. Dar nu e cu totul neplauzibilă:

Întrucât am separat omenirea de natură, fiinţa de obiect... şi universităţile de univers, este foarte greu pentru toată lumea – în afară de poeţi sau mistici – să înţeleagă... viziunea holistică şi mitopeică asupra erei glaciare a umanităţii. Chiar şi limbajul pe care îl folosim... vorbeşte de unelte, vânători şi bărbaţi, atunci când fiecare statuie şi pictură pe care le descoperim ne strigă că această eră glaciară a fost una a iubirii pentru animale şi femei... culesul este la fel de important ca şi vânătoarea, dar nu se discută decât despre vânătoare. Se vorbeşte de poveşti, dar povestitorul e mai degrabă un vânător, nu o bătrână preoteasă a lunii. Ne închipuim ritualurile de Iniţiere, dar persoana iniţiată nu e o adolescentă pe cale de a-şi uni destinul cu luna, ci un tânăr pe punctul de a deveni un mare vânător.[4]

Civilizaţia occidentală, oricum ar fi definită, îşi are rădăcinile în tradiţia iudeo-creştină şi în lumea clasică. În ambele culturi-sursă, fie credinţa în Iehova sau în Zeus-Jupiter erau dominate de un zeu suprem masculin. Totuşi, nu trebuie să uităm că, înainte cu milenii, zeitatea supremă era feminină. Am putea doar să presupunem că omenirea, cât timp a fost o specie vulnerabilă de mici dimensiuni, era mişcată mai mult de rolul femeii, care năştea noi generaţii, decât de cel al bărbatului, care vâna şi ucidea.

Tot felul de oameni au visat un paradis de mult pierdut, pe care aveau impresia că îl regăsesc în trecutul îndepărtat. Romanticii, naţionaliştii şi marxiştii aveau cu toţii nişte Grădini ale Edenului idealizate, propriile Vârste de Aur semitice. Feministele de acum gândesc la fel.[5] Dar un lucru e sigur: *Venus din Laussel* şi altele ca ea nu erau obiecte sexuale cu care să-şi satisfacă bărbaţii poftele. De fapt, nu era deloc ca zeiţa Venus.

Epoca mijlocie a pietrei sau mezoliticul reprezintă o perioadă de tranziţie, când omul se adapta la îmbunătăţirea rapidă a condiţiilor climatice. Morena terminală a ultimului strat de gheaţă fino-scandinav a fost datată în 7300 î.H. Progresul tehnologic s-a caracterizat prin apariţia microliţilor – unelte din cremene, foarte mici, ascuţite sau cu margini tăioase. Cantităţile mult mai mari de peşte şi fructe de mare i-a încurajat pe oameni să se stabilească pe malurile lacurilor, râurilor sau pe ţărmuri. Culturilor primitive identificate în sud, ca aceea de la Mas d'Azil în Pirinei, li s-au adăugat altele mai nordice, cum ar fi Maglemose în Danemarca sau Ertebølle în Iutlanda, în care a apărut pescuitul în ape adânci. Pentru prima dată, toporul de piatră din mezolitic a fost în stare să taie chiar şi cei mai groşi copaci.

Epoca pietrei noi sau neoliticul a fost marcată de tranziția de la culesul hranei la producerea acesteia. Domesticirea animalelor și cultivarea plantelor, cunoscute de altfel sub denumirea de agricultură, au fost însoțite de noi îmbunătățiri în tehnologia pietrei, în care, prin șlefuire și găurire s-au produs unelte de o calitate superioară. Această „Revoluție neolitică" a început în Orientul Mijlociu, în mileniul VIII î.H., în părțile nordice ale Europei în mileniul al II-lea. S-a inițiat creșterea vitelor, oilor, a porcilor și a cailor, ultimii fiind încrucișați pentru a se naște catâri; a început să se obțină o producție sistematică de cereale; să se practice plugăritul, țesutul, olăritul și mineritul. A avut loc și colonizarea masivă a Peninsulei, unde existau înainte așezări doar din loc în loc.

Cele două direcții ale progresului înregistrat în neolitic au fost identificate. Una din acestea este asociată cu *Linearbandkeramik* sau „ceramica liniară", care s-a răspândit repede din Valea Dunării până în Europa Centrală, apoi, într-un interval scurt, de aproximativ 700 de ani, a străbătut cei 2 100 km între România de astăzi și Țările de Jos. Primele așezări se concentrau în jurul unor mari case lunguiețe pentru comunitate, construite din cei mai mari copaci abia tăiați din pădure. Problemele legate de supraexploatarea agricolă și lipsa forței de muncă îi obligau pe oameni să se retragă în refugii temporare, pentru ca, după un timp, să se întoarcă în locurile pe care le părăsiseră. A doua direcție de dezvoltare, asociată cu răspândirea culturii „ceramicii decorate", s-a deplasat spre vest, în jurul țărmurilor Mediteranei. În mileniul IV, așezările agricole s-au extins până la extremitățile nordice și vestice ale Peninsulei – în Iberia, Franța și Elveția, în Insulele Britanice, Scandinavia și zonele răsăritene ale Marii Câmpii. Până în jurul anului 3200 î.H., tot teritoriul Peninsulei aflat sub 60° latitudine nordică era ocupat de așezări cu tipuri variate de economie producătoare de hrană.[15] [CULEGĂTOR-VÂNĂTOR] [TAMMUZ] [VINO]

În această eră, satele lacustre erau construite la fel ca acelea din Charavines, lângă Grenoble, Chalain din Jura, de pe Federsee în Württemburg sau Lacul Zürich. Acestea au o valoare deosebită pentru arheologi, întrucât mâlul lacurilor a acționat ca un conservant perfect al tuturor obiectelor, de la ustensile de bucătărie la mere pe jumătate mâncate. [TOLLUND]

În linii mari, principalele zone neolitice au fost identificate: există o zonă în estul Mediteranei și Balcani, puternic influențată de Orient; zona Tripol'ye–Cucuteni în stepa ucraineană; zona Baltică–Marea Neagră, a popoarelor înarmate cu „securi de luptă" și producătoare de ceramică decorată cu sfoară; zona centrală a ceramicii liniare, cu accentul în Boemia, dar cu avanposturi la vest de Rin și la est de Vistula; zona de nord a Marii Câmpii, dominată de cultura vaselor în formă de pâlnie; și zona vestică, a culturii „vaselor de băut", răspândită din sudul Spaniei până în Insulele Britanice și Scandinavia. Culturile neoliticului târziu s-au caracterizat adesea prin mari construcții megalitice, de la simplii dolmeni sau menhire până la uriașe morminte cu mai multe camere, drumuri largi de piatră și cercuri de piatră. Principalele situri sunt la New Grange (Irlanda) și Maes Howe în Insulele Orkney, la Carnac în Bretonia și la Avebury și Stonehenge în Wiltshire. S-a avansat ipoteza riscantă că acestea își datorează construcția unui efort internațional, chiar contactului cu Egiptul sau, eventual, cu civilizația minoică sau căutătorii de metale. [DASA] [GGANTIJA]

TAMMUZ

Tammuz, fiul zeiței Ișter sau Astra, mama Universului, era zeul grânelor în Babilonul antic. La sfârșitul secerișului, tulpinile ultimelor spice erau împletite în evantaie sau coșuri, în care zeul se refugia până în anotimpul următor.

Acești idoli din spice sau „păpușele" au continuat să fie făcuți oriunde se cultiva grâu. În Balcani, o fantoșă cunoscută sub numele de „păpușa din Muntenegru" este confecționată încă în forma predecesoarelor sale din Egipt. În Germania și Scandinavia, stelele și îngerii din paie sunt decorații populare de Crăciun.

În Anglia, când această artă a început să dispară, folcloriștii au salvat o enormă cantitate de păpușele de paie în anii 1950. Modele simple ca Gâtul și Potcoava, Nodul și Laba pisicii, Clopotul și Felinarul se mai găsesc în toate ținuturile unde se cultivă grâu. Printre specialitățile locale sunt Iapa din Shropshire, Coroana din Derbyshire și Umbrela din Cambridge. Copilașul de Kent din Northumberland și Fata de iederă din Kent sunt versiuni moderne ale „mamei Pământului", verișoare îndepărtate ale zeiței Ișter din Egipt, ale Demetrei din Grecia și ale zeiței romane Ceres.[1]

Lumea cunoaște trei cereale de bază: orezul, porumbul și grâul. Dintre acestea, „Europa a ales grâul". Grâul a venit în Europa din Mesopotamia și, oriunde s-au stabilit europenii, și-au luat și grâul cu ei – la început, în perioada neolitică, în ținuturile pustii din nord-vest, mai recent în preriile vaste ale Americii, în Australia și în sudul Siberiei. Procesul prin care s-a făcut „alegerea" a implicat o serie nesfârșită de experimente desfășurate de-a lungul mai multor milenii. Deși au continuat să se cultive în Europa și alte cereale, ca secara, orzul, ovăzul, hrișca și meiul, marșul triumfal al Regelui Grâu nu poate fi contestat.[2]

Grâul – din genul *Triticum* și familia gramineelor – are peste 1 000 de soiuri. Boabele sale sunt foarte nutritive. Conține în medie 70% carbohidrați, 12% proteine și 1,8% minerale. Cantitatea sa de proteine e semnificativ mai mare decât a orezului, 450 de grame furnizând 1 500 de calorii. Alimentația pe bază de grâu este unul dintre factorii care au favorizat statura europenilor în raport cu aceea a consumatorilor de orez. Grâul e o recoltă sezonieră, pentru care trebuie depuse eforturi primăvara, la semănat, și toamna, la seceriș. Spre deosebire de cultivatorii de orez, care trebuie să se îngrijească de orezării tot timpul anului, cultivatorului de grâu i s-a dat prilejul să se ocupe și de altceva, să obțină și alte recolte, să construiască, să se lupte, să facă politică. Această conjunctură poate foarte bine să conțină condițiile preliminare pentru multe caracteristici ale istoriei sociale și politice a Europei, de la feudalism și individualism până la incitarea la război și imperialism. Grâul, totuși, sărăcește repede solul. În Antichitate, pământul își păstra fertilitatea numai în condițiile în care câmpurile de grâu erau din când în când lăsate necultivate și tratate cu îngrășăminte naturale, produse de animale. De aici derivă atât modelul tradițional european de agricultură mixtă, care combină cultivarea plantelor cu creșterea animalelor, cât și alimentația variată cu cereale, legume și carne.

Când se pregătește pâinea, proteinele din grâu au proprietatea unică de a forma gluten în amestec cu apa din aluat. La rândul său, glutenul reține bioxidul de carbon rezultat din fermentarea drojdiei. Rezultatul net este o pâine de grâu mai ușoară, mai fină și mai digerabilă decât „concurentele" sale. „Dă-ne nouă pâinea cea de toate zilele", exprimă un sentiment pe care civilizația europeană îl poate împărtăși cu unii dintre vecinii săi din Orientul Mijlociu, dar nu și cu Indienii, chinezii, aztecii sau incașii.

VINO

Vinul nu este o băutură oarecare. A fost întotdeauna asociat cu iubirea şi religia. Numele său, ca şi cel de Venus, provine din cuvântul sanscrit *vêna*, „prealubit". Venit din Caucaz, a făcut parte atât din regimul zilnic, cât şi din ceremoniile religioase ale lumii antice. Cultivat pentru prima dată de Noe *(Geneza* ix. 20), a inspirat nu numai bacanalele păgâne, ci şi cupa împărtăşaniei din creştinism.[1]

Sfântul Martin de Tours, născut în Sabaria (acum Szombathely), lângă Dunăre, a fost primul protector al băutorilor de vin. Sf. Urban şi Sf. Vincenţiu (al cărui nume sugerează „damful de vin") au devenit principalii protectori ai viticultorilor şi cârciumarilor.

Producţia de vin destinată comercializării a fost promovată la început de benedictinii de la Château-Prleuré, în regiunea Bordeaux şi în locuri precum Clos Vougeot şi Côte de Beaume din Burgundia. Călugării cluniaci de pe Coasta de Azur, lângă Macon, şi cistercienii de la Nuits St. Georges au dezvoltat tradiţia. Potrivit lui Froissart, ocupanţii englezi ai oraşului Bordeaux au cerut o flotă de 300 de vase ca să ducă acasă butoaiele cu vin. *Benedictina* (1534) produsă la Abaţia din Fécamp şi *Chartreuse* (1604) de la mănăstirea cartuziană din provincia Dauphiné, au introdus vinul cu adaos de alcool.

Zonele viticole din Europa împart Peninsula în două. Viile din nord se întind pe o linie care începe de la Loara, trece prin Champagne şi ajunge în Mosel şi Renania, iar de aici o ia spre sud, spre colinele danubiene, apoi către nord, în Moldova şi Crimeea. Există puţine regiuni viticole care să nu fi aparţinut pe vremuri Imperiului Roman. Vinurile balcanice, din Serbia, România, Bulgaria şi Grecia, interzise odată de otomanii antialcoolici, sunt la fel de vechi ca şi cele din Spania, Italia sau Franţa.

Consumul de vin are profunde consecinţe de ordin social, psihologic şi medical. A fost invocat ca factor separator în cadrul grupărilor religioase şi politice, cum ar fi dezacordul dintre protestanţii şi catolicii din Germania, şi a hotărât chiar şi soarta bătăliilor. „Vinul şi berea au fost cele care s-au înfruntat la Waterloo. Furia roşie a vinului albită în zadar, împotriva zidului de neclintit format din fiii berii..."[2]

Nici patria Sfântului Martin nu şi-a pierdut renumele în ceea ce priveşte viticultura. Solul vulcanic al colinelor de lângă Tokay, aerul foarte cald al verii din câmpia ungară, umezeala de pe râul Bodrog, toate au contribuit la pârguirea strugurilor „Aszu", un soi nobil. *Essencia* aromei puternice şi catifelate de piersică a vinului auriu de Tokay nu sunt pe gustul multora; şi nu a fost bine produs în ultimii zeci de ani. Dar, pe vremuri, era ţinut timp de 200 de ani în pivniţele cele mai exclusiviste din Polonia şi păstrat pentru ultima împărtăşanie a monarhilor. Să deţină o sticlă de „Tokay Imperial" de pe vremea lui Francisc Iosif este încă una dintre cele mai mari ambiţii ale unui cunoscător.[3]

Perioada calcolitică reprezintă termenul folosit de istorici pentru descrierea îndelungatei faze de tranziţie în care au coexistat epoca de piatră şi bronz.

Epoca de bronz s-a caracterizat prin producerea unui nou aliaj (un amestec de aramă şi cositor). A început în Orientul Mijlociu, în jurul anului 3000 î.H., iar în nordul Europei cu o mie de ani mai târziu. Mai ales în bazinul mediteraneean a avut loc o dezvoltare a culturii urbane: consemnări în documente, meşteşuguri variate, comerţ pe scară largă. Cele mai mari realizări ale acestei epoci au fost descoperite la Micene, unde a fost dezgropate de Heinrich Schliemann începând din 1876 şi la Cnossos din Creta, datorită săpăturilor conduse de Sir Arthur Evans în anii 1899–1930. Aceste situri datează aproximativ din aceeaşi perioadă Stonehenge, ale cărei trei faze de construcţie au început pe la anul 2600 î.H. Mangalul din „Gropile Aubrey", din prima

fază de la Stonehenge, a fost datat cu carbon în 1848 î.H. ± 150–275 ani; o daltă din corn din a treia fază a fost găsită într-o adâncitură în piatră, și datată din 1710 î.H. ± 150 ani. Așadar, pe când se dezvoltau în Egee civilizații avansate, înrudite cu cele din Orientul Mijlociu, popoarele din nord-vest erau în faza de tranziție de la neolitic la epoca de bronz. [IARBĂ SĂRATĂ]

ĠGANTIJA

În Insula Malta există două taine ale istoriei – limba locuitorilor și megaliții. Prima e semită, de proveniență medievală arabă. Este singura limbă semită care se scrie cu alfabet latin. (Filologii romantici au considerat-o înrudită cu limba vorbită de strămoșii fenicienii.) Megaliții au o vechime mult mai mare. Principalele situri de la templul Ġgantija de pe Insula Gozo și unicul *hypogeum* subteran sau „cameră mortuară comună" de la Hal Saflieni, datează din jurul anului 2400 î.H. Cele mai vechi monumente sculptate în rocă au fost realizate cu un mileniu înainte.[1]

Succesiunea civilizațiilor în Malta constituie un ghid stenografic în istoria Europei.[2] După locuitorii peșterilor din neolitic, care au construit megaliții, și cei din epoca de bronz, au venit cartaginezii (din secolul VII î.H.), iar apoi romanii (din 218 î.H.). Gozo este adesea considerată „Insula lui Calipso", unde a fost purtat de valuri Ulise. Sf. Paul a naufragiat într-un golf care îi poartă numele, la nord de Valetta, în 60 d.H. Inclusă în Imperiul Bizantin în 395, Malta a fost ocupată pe rând de arabi (din 870), normanzi (din 1091), Cavalerii Ioaniți (din 1530), francezi (din 1798), britanici (din 1902) – și, cu mare întârziere, și-a câștigat independența în 1964.

Cu toate acestea, discuția despre civilizații „avansate" sau „înapoiate" s-ar putea opri datorită priceperii inginerilor de la Stonhenge, care au găsit un mijloc de a aduce optzeci de pietre vinete, cântărind peste cincizeci de tone fiecare, din îndepărtații Munți Prescelly, aflați în sudul provinciei Wales, și de a le ridica în poziție verticală cu atâta precizie, încât observatorii peste măsură de impresionați și-au închipuit că sunt părți le unui computer solar.[16] Într-adevăr, basoreliefurile de la Stonehenge, reprezentând securi și pumnale, seamănă atât de mult cu artefactele găsite în mormintele subterane din Micene, încât au dat naștere unor speculații referitoare la contactele nemijlocite ale celților cu popoarele din bazinul mediteraneean.

Comerțul între regiuni, mai ales de minereuri, este una dintre trăsăturile importante ale epocii bronzului în Europa. Zăcămintele de minereuri ale Peninsulei erau bogate și variate, dar inegal repartizate, așa că s-a dezvoltat o rețea extinsă de drumuri comerciale ca răspuns la acest dezechilibru. Exploatarea sării a început cu mult timp în urmă, fie prin minerit, fie prin evaporarea apei de mare și colectarea reziduului de pe țărm. Munți enormi cu sare în măruntaiele lor se înalță în mai multe locuri, de la Cardona din Catalonia, și până Salzkammergut în Austria sau Wieliczka în Polonia. *Salinae* primitive sau mici lacuri sărate se întindeau de-a lungul însoritei coaste sudice, de la Ron până la Nipru. Acum încep să fie circulate așa-numitele „drumuri ale sării". Cel mai cunoscut dintre ele a fost antica Via Salaria, care lega Roma de micile lacuri sărate de pe coasta Adriaticei. Chihlimbarul, care se găsea atât pe malul vestic al Iutlandei, cât și pe țărmurile Balticii, la est de Vistula, era foarte apreciat pentru bijuterii. Anticul „drum al chihlimbarului" pleca din valea Oderului, trecea prin Depresiunea Moraviei înspre Dunăre și prin Pasul Brenner spre Atlantic. Obsidianul și lazuritul erau și ele foarte solicitate. Cuprul și cositorul erau principalele metale folosite. Cuprul venea la început din Cipru – de la care i se trage și numele – apoi

din Dolomiți și mai ales din Carpați. Cuprul din Carpați era trimis mai întâi spre nord, în Scandinavia, iar apoi în sud, pe malurile Egeei. Cositorul, pe care anticii nu-l deosebeau întotdeauna de plumb, era adus din îndepărtatul Cornwall. Nevoia de cupru și cositor a stimulat, se pare, mai mult contactele transcontinentale decât cea ulterioară de fier, metal care se găsea mai ușor.

DASA

O populară istorie a matematicii afirmă că înaintarea populației culturii Glockenbecher în Europa neolitică a fost însoțită atât de răspândirea limbilor indo-europene, cât și a sistemului zecimal. În sprijinul acestei afirmații vin listele de cuvinte referitoare la numere din diferite limbi indo-europene, care folosesc metoda zecimală de numerație. Acest fapt dovedește că în Europa preistorică se cunoștea sistemul de numerație în baza 10 cu trei milenii înainte de introducerea acestuia în scris.[1]

Desigur, ne intrigă ideea că oamenii au putut concepe modele de numărat într-o societate izolată și analfabetă, lucru pentru care nu există nicio dovadă directă. Totuși, nu avem certitudinea că numerele pe care le folosim în prezent au rămas neschimbate din Preistorie; de aceea, trebuie să verificăm această ipoteză în toate limbile relevante.

	Celtă (Welsh)	Germană		Latină	Greacă veche	Slavonă (rusă)	Sanscrită
1	*un*	*eins*	I	*unus*	*heis*	*odin*	*eka*
2	*dau*	*zwei*	II	*duo*	*duo*	*dva*	*dvi*
3	*tri*	*drei*	III	*tres*	*treis*	*tri*	*tri*
4	*pedwar*	*vier*	IV	*quattuor*	*tessares*	*chetyre*	*katur*
5	*pump*	*fünf*	V	*quinque*	*pente*	*piat'*	*panka*
6	*chwech*	*sechs*	VI	*sex*	*hex*	*shest'*	*shash*
7	*saith*	*sieben*	VII	*septem*	*hepta*	*syem'*	*sapta*
8	*wyth*	*acht*	VIII	*octo*	*octo*	*vosyem'*	*ashta*
9	*naw*	*neun*	IX	*novem*	*ennea*	*devyat'*	*nava*
10	*deg*	*zehn*	X	*decem*	*deka*	*decyat'*	*dasa*

Sanscrita, adică „limba perfectă", este a doua cea mai veche atestată din limbile indo-europene. Era graiul Indiei antice și al zeilor din tradiția hindusă. În această limbă s-a scris literatura vedică pe la 1500 î.H. Înflorirea ei a avut loc la scurt timp după stingerea civilizației de pe Ind, care a inventat sistemul zecimal.

Cuvintele din sanscrită care denumesc numerele s-au bazat cu siguranță pe sistemul de numerație zecimal. Unitățile 1–10 corespund celor găsite în alte limbi indo-europene. Numerele peste 10 erau combinații simple între unități și cuvântul pentru zece, deci *ekadasa* (1 + 10 = 11) sau *navadasa* (9 + 10 = 19). Zecile erau combinații ale unităților cu numeralul colectiv pentru o „decadă", *dasat(i)*, de unde *vimsati* sau *dvimsati* (2 x 10 = 20) sau *trimsati* (3 x 10 = 30). Cuvântul pentru 1 000, *dasata*, însemnând „zece sute", era folosit alături de *sa-hasra*, o variație utilizată pentru formarea numerelor și mai mari. Exista un singur cuvânt, *crore*, pentru „10 milioane" și un altul, *satam*, pentru exprimarea „fracțiilor"[2].

Şi numerele latine se bazează în mare pe sistemul zecimal. Dar structura lor nu seamănă deloc cu numeralele romane, care sunt conglomerate de unităţi, cinciuri şi zeci.

Limbile celte, din care galeza s-a păstrat cel mai bine până astăzi, se vorbeau pe vremuri în mare parte din Europa. Acestea aparţin celor mai vechi graiuri indo-europene din vest. Totuşi, numeralele celtice au păstrat elemente de numeraţie în baza 5, baza 10 şi baza 20. Limba celtică modernă, ca şi sanscrita, foloseşte unităţi zecimale de la 1 la 10; dar pentru numerele peste 10, are structuri similare numeralelor romane. Şaisprezece este *un ar bymtheg* sau „unu peste cinci şi zece" (XVI); iar nouăsprezece este *pedwar ar bymtheg* sau „patru peste cinci şi zece". Peste nouăsprezece predomină numeraţia în baza 20. *Ugain* e baza, iar *deugain* (40), *trigain* (60) şi *pedwar gain* (80) sunt toate multipli de douăzeci. Treizeci, şaptezeci şi nouăzeci sunt exprimate prin „peste zece", un multiplu de douăzeci. Cincizeci, *hanner cant*, înseamnă „jumătate de sută".

	Lb. celtică		Latină	Sanscrită
11	*un ar ddeg*	XI	*undecim*	*ekadasa*
20	*ugain*	XX	*viginti*	*vimsati*
30	*deg ar hugain*	XXX	*triginta*	*trimsati*
40	*deugain*	XL	*quadraginta*	*katvarmsati*
50	*hanner cant*	L	*quinquaginta*	*pankasati*
60	*trigain*	LX	*sexaginta*	*shashti*
70	*deg â thrigain*	LXX	*septuaginta*	*septati*
80	*pedwar ugain*	LXXX	*octoginta*	*ashiti*
90	*deg â phedwar hugain*	XC	*nonaginta*	*navati*
100	*cant*	C	*centum*	*sata*

Din numeraţia în baza 20, care la început folosea degetele de la picioare şi mâini, s-a păstrat în cuvântul englezesc „score" sau „douăzeci, răboj" ce provine de la crestătura făcută pe beţele de numărat. A rămas şi numeralul francez *quatre-vingt*, care înseamnă „de patru ori douăzeci" şi este probabil o relicvă din Galia celtică.

Prin urmare, este aproape sigur că popoarele preistorice din Europa numărau în doi, cinci, zece, duzini, douăzeci, după cum considerau potrivit. La un moment dat, trebuie să fi intrat în contact şi cu sistemul babilonian în baza 60, care a fost adoptat pentru numărarea minutelor şi secundelor. Sunt puţine motive să presupunem că indo-europenii în general sau oamenii din epoca de bronz în special au folosit de la început sistemul zecimal.

De fapt, Europa a trebuit să aştepte până în secolul XIII d.H. introducerea pe scară largă a numeraţiei în baza 10. Pasul esenţial, utilizarea cifrei 0 pentru „zero", a fost făcut în India. De acolo, sistemul zecimal a pătruns în lumea musulmană şi, prin Spania ocupată de arabi, a ajuns la creştini. Timp de câteva secole, acesta s-a utilizat în paralel cu numerele romane, mult mai complicate, care nu se puteau folosi în operaţiile de adunare şi înmulţire. Când a câştigat teren, mulţi europeni nu şi-au dat seama că numerele lor nu erau cătuşi de puţin europene.[3] (Vezi anexa III.)

Regiunile în care se găseau mai multe dintre mărfurile atât de dorite au dobândit o mare importanţă. Una dintre acestea era Salzkammergut (Noricum), unde munţii cu zăcăminte de sare, Ischl şi Hallstatt, erau situaţi lângă minele din care extrăgeau metale de la Noriae. O alta era situată în apropierea Cracoviei, unde, la o aruncătură de băţ de cursul superior al Vistulei, se găseau în măruntaiele pământului argint, plumb, fier şi sare. Dar cele mai productive erau insulele din Marea Egee. Din Melos se scotea obsidian; Paros era vestită pentru marmura sa; Kythnos avea zăcăminte de cărbune; Siphnos şi Laurion, din apropierea ţărmurilor Aticii, ofereau argint şi plumb. Bogăţia şi puterea Cretei, şi mai târziu a cetăţii Micene s-au datorat fără îndoială stăpânirii acestor insule din Egeea, care erau punctele terminus ale drumurilor comerciale transcontinentale. Ele au constituit miezul a ceea ce s-a numit „spiritul internaţional" al epocii de bronz.

Primii clasicişti, cei care ne-au format viziunea asupra lumii antice, nu ştiau de Creta şi nici de Micene. Dar acum cultura minoică din Creta şi cultura miceniană din Grecia continentală sunt considerate două culmi gemene ale „primei civilizaţii europene". Din ziua în care Schliemann a găsit la Micene o mască mortuară de aur într-unul dintre mormintele regale de sub pământ şi a transmis prin telegraf vestea eronată: „Azi l-am privit pe Agamemnon în faţă", a fost clar că deschisese ceva mult mai semnificativ decât un bogat mormânt preistoric. [JAF] Atât siturile palatelor din Cnossos, Phaestus şi Mallia (în Creta), cât şi cele din Micene, Tiryns şi Pylos (în Grecia continentală), au oferit multe dovezi despre o artă, religie, tehnologie şi organizare socială mult mai sofisticate decât tot ce se descoperise înainte. Vârsta de aur a civilizaţiei minoice, aşa-numita „perioadă a palatelor", a început în jur de 1900 î.H. Cea a micenienilor mai războinici, a căror cetate fortificată stăpânea Câmpia Argosului şi Golful Corint, a început cu trei sau patru secole mai târziu. Alături de troieni, care deţineau controlul asupra strâmtorii Dardanele, minoicii şi micenienii au scos istoria de pe tărâmul arheologiei anonime. [THRONOS]

În perioada târzie a bronzului din Europa Centrală, un grup răspândit de „culturi ale câmpului de urne" se distingea prin cimitire în care cenuşa morţilor era îngropată în urne, împreună cu obiecte frumos lucrate. Situri importante din epoca bronzului se găsesc la Terramare (Italia), El Argar (Spania), Leubingen, Buchau, Adlerberg (Germania), Unětice de lângă Praga, Cehia şi la Otomani în România.

În ultimul sfert al celui de-al doilea mileniu, în jur de 1200 î.H., Europa epocii bronzului a intrat brusc într-un declin inexplicabil, în urma căruia nu s-a mai refăcut niciodată. Arheologii scriu despre „prăbuşirea sistemelor generale". Negoţul s-a întrerupt; oraşele au fost părăsite; structurile politice s-au destrămat. Valuri de invadatori au năvălit asupra populaţiei rămase. Creta, care abia rezistase unei serii de cataclisme naturale, căzuse deja sub stăpânirea grecilor micenieni, înainte ca Micene însăşi să fie distrusă. Pe parcursul unui singur secol, din multe centre înfloritoare a rămas doar amintirea. Zona Mării Egee a fost cotropită de triburi de pe continent. Imperiul hitiţilor din Asia Mică s-a destrămat. Egiptul a fost invadat de nişte „oameni ai mării" necunoscuţi. Populaţiile din „cultura câmpului de urne" au supravieţuit în Europa Centrală, dar nu s-au mai remarcat mult timp prin nimic, până la apariţia celţilor. Grecia s-a cufundat din nou în întunecata eră arhaică care a separat legendara epocă a războaielor troiene de apariţia primelor oraşe-state.

FENICUL MARIN

Fenicul fiert... Culegeți feniculul în iulie sau august, la reflux. După aceea, trebuie să-l spălați bine și să-l consumați proaspăt. Legați-l în mănunchiuri cu rădăcini cu tot și fierbeți-le în apă fără sare cam 8-10 minute. Tăiați sfoara și savurați feniculul cu unt topit. Mâncați feniculul apucând de rădăcină fiecare fir și mușcați ușurel, separând partea cărnoasă de miezul lemnos.[1]

Mâncarea din Preistorie a dispărut de mult, așa că nu e prea lesne să te ocupi de studiul acesteia. Încercările recente de a reconstitui meniurile și procedeele gastronomice din era neolitică se bazează pe șase surse principale de informații. Resturile găsite de arheologi în unele situri, cum ar fi oase de animale, coji de ouă și carapace de crustacee, constituie dovezi de valoare. În zonele din bordeie, unde se pregătea mâncarea, s-au descoperit semințe și grăuncioare de polen care pot fi analizate. Lucrurile necesare pentru pescuit și vânat precum și ustensilele pentru prepararea mâncării și consumul acesteia s-au păstrat în număr mare. (Cazanele pentru fiert erau răspândite, dar nu și cuptoarele.) Totalitatea resurselor de hrană din trecut se poate deduce, scoțând pe cele moderne – cum ar fi drojdia, vinul sau ceapa – din enorma cantitate de plante și animale comestibile existente în natură. Se știe că în Preistorie s-au consumat tot felul de „delicatese": cufundari, varză-de-mare, arici, jir, porumbar. Se mai pot afla multe prin analogie cu pregătirea mâncării în societățile primitive sau preindustriale, ale căror cunoștințe despre toate cele, de la ierburi sălbatice la uscatul prin expunere la vânt, sărare și conservare, erau considerabile, fiind impuse de necesitate. În cele din urmă, tehnicile moderne au permis analiza conținutului gastric al cadavrelor preistorice. De exemplu, omul din Tollund mânca semințe de in, orz și plante sălbatice. [TOLLUND] [VINO]

Rămâne un mare semn de întrebare dacă cineva poate să reconstitue un fel de mâncare neolitică, însă e preferabil să luăm în considerare feniculul și oasele cu măduvă, servite cu virpa.

Oase cu măduvă. (225 g de oase cu măduvă, fălnă, sare, pâine uscată) Curățați și spălați oasele, apoi tăiați-le la mijloc... Faceți un aluat tare din fălnă cu apă și întindeți-l. Astupați capetele oaselor cu aluat ca să nu iasă măduva din ele și legați-le într-o cârpă presărată cu făină. Aranjați-le în poziție verticală într-o oală cu apă fierbinte și sărată și lăsați-le să fiarbă cam două ore... Scoateți cârpa și aluatul de pe fiecare os. Puneți un șervețel de hârtie în jurul fiecăruia și serviți-le cu pâine uscată.[2]

Zeamă din fulgi de ovăz sau virpa. (450 g de fulgi de ovăz, un kg de fulgi de grâu, 9 l de apă). Puneți ambele feluri de fulgi într-un vas de piatră. Amestecați cu 8 l de apă călduță și lăsați 5-8 zile la fermentat. Scoateți lichidul limpede... Acesta e un fel de bere, o băutură răcoritoare. Ce rămâne în vas va semăna cu un terci gros. Adăugați un litru de apă ca să-i dați consistența smântânii. Treceți-l printr-un tifon pus peste o sită. Lichidul obținut... va conține toate substanțele nutritive din fulgii de ovăz... Amestecați încet cu o lingură de lemn și mai stoarceți tifonul... ca să grăbiți procesul.[3]

Reconstituirea trecutului este un proces asemănător cu traducerea unei poezii. Se poate face, dar niciodată cu fidelitate. Fie că e vorba de rețete culinare din Preistorie, așezări ale coloniștilor sau muzică medievală, ai nevoie de multă imaginație și reținere dacă vrei să eviți pericolul autenticității seci sau al empatiei stupide. Oare bucătarii din neolitic serveau oasele cu măduvă în șervețele de hârtie sau își treceau virpa prin tifon? Și exista oare în Preistorie luna august, când se putea culege feniculul?

THRONOS

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa". Dar probabil că nu e corect. Singurul lucru cert este că scaunele cu spătar şi cotiere erau rezervate în vechime pentru ceremonii. Îi ajutau pe conducători şi marii preoţi să adopte o poziţie relaxată, demnă şi mândră, în timp ce supuşii le stăteau la picioare. De la tronul regal, conceptul de scaun privit ca un simbol al autorităţii a trecut la *cathedra* sau sediul oficial al episcopilor, apoi la catedra profesorilor.

Mobila pe care să te aşezi este o invenţie europeană relativ modernă. Când nu stăteau în picioare, oamenii primitivi şedeau ghemuiţi sau întinşi pe jos. Multe popoare asiatice, inclusiv japonezii, preferă şi acum această poziţie. Grecii şi romanii din Antichitate stăteau lungiţi pe canapele. În Evul Mediu, oamenii şedeau pe bănci de lemn neşlefuit. Scaunele au fost introduse pentru prima oară în chiliile din mănăstiri, probabil pentru citit. Nu au făcut parte din mobilierul obişnuit dintr-o casă până în secolul XVI şi nu au fost obiectul unei proiectări îngrijite până în secolul XVIII. Şi nici nu s-au folosit pe scară largă în şcoli, birouri sau la locul de muncă până la sfârşitul secolului XIX.

Din păcate, scaunele cu fundul plat nu întrunesc cerinţele anatomiei umane, spre deosebire de şei, care transferă mult din greutatea corpului în scări, păstrând curbura normală a coloanei vertebrale. În schimb, poziţia aşezat pe scaun obligă coapsele să formeze un unghi drept cu trunchiul, afectând echilibrul scheletului. Astfel, se exercită o presiune anormală asupra bazinului imobilizat, articulaţiilor şoldurilor şi a zonei lombare. Durerile cronice de spate reprezintă unul dintre inconvenientele majore ale progresului de acum.[1]

Din epoca fierului există deja mai multe izvoare istorice. Majoritatea specialiştilor cred că hitiţii din Asia Mică au fost primii care s-au ocupat de prelucrarea fierului. Pumnalul cu mâner de aur şi sabia din fier, găsite în mormintele regale de la Alaca Hüyük, datează probabil din mileniul III î.H. De acolo, folosirea fierului s-a răspândit mai întâi în Egipt, pe la 1200 î.H., pe ţărmurile Egeei în jur de 1000 î.H. şi în bazinul Dunării la circa 750 î.H. [TOLLUND]

În partea continentală a Peninsulei, epoca preistorică a fierului este de obicei împărţită în două perioade – Hallstatt (cca 750–400 î.H.) şi La Tène (cca 400–50 î.H.). Hallstatt, un sit din Saltzkammergut descoperit în 1846, a dat numele unei perioade şi culturi care a combinat tradiţiile foştilor oameni ai câmpurilor de urne cu noile influenţe din est. La Tène, un sit de pe malul lacului Neuchâtel din Elveţia, descoperit în 1858, a dat numele perioadei în care prelucrarea fierului a atins un nivel considerabil de competenţă. Săbiile lungi, frumos lucrate din fier tare, cu o lamă din fier moale, care puteau fi extrem de bine ascuţite, erau emblema unei societăţi războinice care trăia în marile fortăreţe de pe dealuri. Aceşti oameni cunoşteau roata olarului, carele trase de cai, ştiau să bată monedă şi aveau o artă rafinată care combina elemente native mediteraneene cu trăsături nomadice. La Rudki, în Munţii Sfintei Cruci de lângă Cracovia, în sudul Poloniei, s-au găsit fragmente ale celor mai rafinate obiecte de fier din Europa preistorică. Aceste populaţii făceau un negoţ intens, aşa că mormintele prinţilor lor abundau în bijuterii celtice, vase etrusce, amfore greceşti şi artefacte romane. Au fost identificate de majoritatea istoricilor drept celţi, „prima mare naţiune din nordul Alpilor al cărei nume îl cunoaştem". În afară de La Tène, alte situri importante se găsesc la Entremont în Provence, la Alesia în Burgundia şi la Villanova în Emilia.

TOLLUND

Tollund este numele unei mlaştini de lângă Aarhus în Danemarca, unde, în 1950, a fost descoperit un corp întreg de om preistoric, remarcabil păstrat. Este expus în Muzeul Silkeborg. Acidul tanic din turbă l-a mumificat atât de bine, încât delicatele sale trăsături faciale au rămas intacte, ca şi conţinutul stomacului său. În afară de o căciulă ţuguiată de piele şi o centură în talie, era cu desăvârşire gol şi fusese strangulat cu o funie împletită din fâşii de piele, fiind probabil victima unui sacrificiu ritualic de acum două mii de ani. Soarta lui stranie emoţionează şi astăzi:

Ceva din trista libertate
A celui ce îşi conducea cotiga
Ajunge pe drum până la mine,
Rostind nume
Ca Tollund, Grauballe, Nebelgard,
Privind mâinile înălţate
Ale celor din ţinut,
Deşi nu le ştiu graiul.
Acolo în lutlanda,
În străvechile obşti unde omul îşi ucidea seamănul,
Mă simt pierdut,
Nefericit, dar acasă.[1]

Dar Omul din Tollund nu e un caz unic. După treizeci de ani, s-au făcut descoperiri asemănătoare la Lindow Moss în Cheshire (Anglia); şi un cadavru extrem de interesant a fost găsit în septembrie 1991 într-un circ glaciar de lângă Muntele Similaun din Alpii Răsăriteni al Tirolului de Sud. Corpul pare să fie al unui vânător din neolitic, complet îmbrăcat şi echipat. Avea 152 cm înălţime şi cântărea 54,4 kg, era probabil un tânăr de 20 de ani, cu ochi albaştri, obrazul ras şi creierul păstrat în întregime. Purta o tunică şi pantaloni de piele argăsită, avea pe cap o căciulă din blană de capră, mănuşi din scoarţă de mesteacăn şi ghete cu tălpi groase, căptuşite cu fân. Pielea îi era tatuată în patru locuri cu semne tribale, iar la gât avea un colier făcut din 20 de fâşii de piele dispuse ca razele soarelui şi o mărgea de piatră. Purta un rucsac gol cu ramă de lemn, un arc rupt de 85 cm, o tolbă cu 14 săgeţi cu vârf din os, o secure cu lama de piatră placată cu aramă pură, un cuţit scurt din cremene şi un chimir care conţinea bucăţi de cremene şi iască. Probabil că murise îngheţat în timp ce trecea muntele pe un viscol puternic. Rigor mortis survenise când îşi întindea braţul să-şi ferească ochii. Datat din 2731 î.H. ± 125, a ajuns până la urmă la o destinaţie nedorită, la Universitatea din Innsbruck, cu aproximativ 5 000 de ani întârziere.[2]

Cadavrele de oameni preistorici constituie o preţioasă sursă de informaţii pentru ştiinţă. Progresele înregistrate recent în „patologia preistorică" au facilitat analiza detaliată a ţesuturilor corporale, a bolilor, bacteriilor şi alimentaţiei. Dar nimeni nu poate uita cazul Omului din Piltdown, ale cărui oase au fost dezgropate dintr-o carieră din Sussex, în 1908. În acelaşi an când a fost descoperit şi Omul din Tollund, s-a demonstrat că Omul din Piltdown fusese unul dintre cele mai mari falsuri.

Odată cu apariţia celţilor, Preistoria europeană s-a confruntat cu cea mai complicată problemă – aceea de a armoniza culturile materiale definite de arheologi cu grupurile etnice şi lingvistice cunoscute din alte surse. Cei mai mulţi istorici acceptă faptul că acei

lucrători ai fierului din perioada La Tène erau celți, una și aceeași populație pe care literaturile greacă și romană o numesc *keltoi* sau *celtae*. Dar ultimele studii afirmă că originea limbilor celtice s-ar putea găsi cu mult timp în urmă, în epoca neolitică.[17] Un lucru e sigur: cercetările lingvistice moderne au demonstrat fără umbră de îndoială că limbile celtice sunt înrudite cu greaca și latina, dar și cu majoritatea limbilor vorbite acum în Europa. Celții au fost avangarda unei comunități lingvistice care poate fi mai clar definită decât majoritatea comunităților arheologice din Preistorie. Celții se află în centrul fenomenului indo-european.

În 1876, Sir William Jones, un judecător britanic detașat la Calcutta, a făcut descoperirea epocală că principalele limbi din Europa sunt strâns înrudite cu cele mai importante graiuri vorbite în India. Jones și-a dat seama de legătura dintre latină, greaca clasică și sanscrita veche. Ulterior, s-a dovedit că multe din limbile indiene moderne fac parte din aceeași familie cu echivalentele lor din Europa, adică grupul limbilor romanșă, celtică, baltică și slavonă (Vezi anexa III, p. 1084).

În acel timp, nimeni nu avea idee cum a ajuns această familie de limbi indo-europene din Asia în Europa, deși se presupunea că fusese adusă în vest de către popoarele migratoare. Totuși, în 1902, un arheolog german, Gustav Kossinna, a făcut legătura dintre indo-europeni și un tip special de ceramică decorată cu șnur, care avea o largă răspândire în siturile din nordul Germaniei. Concluziile lui Kossinna au indicat că „patria indo-europenilor" ar fi putut să existe în nordul Europei în epoca de fier. Ideea a fost dezvoltată de către renumitul arheolog australian Vere Gordon Childe (1892–1957), a cărui lucrare de sinteză, *The Dawn of European Civilisation* (1925), era una dintre cele mai influente cărți din acea vreme. De curând, arheologul americano-lituanian Maria Gimbutas a confirmat amplasarea făcută de Gordon a patriei indo-europenilor în stepele Ucrainei, identificând-o cu răspândita cultură a gorganelor, movile ridicate deasupra mormintelor, din acea zonă:

> Acumularea constantă a descoperirilor arheologice a dus la eliminarea categorică a teoriilor anterioare cu privire la ținuturile de baștină ale indo-europenilor... Cultura Gorganelor pare a fi singura proto-indo-europeană... Nicio altă cultură din neolitic și calcolitic nu corespunde mai bine cu ipotetica cultură-mamă a indo-europenilor, așa cum a fost reconstituită cu ajutorul cuvintelor uzuale; și nu au existat alte expansiuni și cuceriri care să afecteze întregi teritorii unde cele mai vechi izvoare istorice și continuitatea culturală să dovedească existența vorbitorilor indo-europeni.[18]

Lucrul esențial aici este că Gordon Childe și succesorii lui foloseau termenul de „cultură" în legătură cu grupuri de oameni definite pe criterii atât materiale, cât și lingvistice. Totuși, dacă ne gândim mai bine, nu pare să existe o rațiune valabilă pentru care culturile arheologice ar trebui neapărat corelate cu grupuri lingvistice în acest mod. Enigma indo-europeană nu a fost dezlegată cu adevărat. Este tulburător să realizezi că limbile evoluează prin mutații necontenite, ca și organismele. În acest caz, ar fi posibil să corelăm cronologia schimbărilor lingvistice din Europa cu aceea a modificărilor genetice. Comparând urmele lăsate în timp de „ceasurile lingvistice" cu acelea ale „ceasurilor noastre moleculare", povestea originii popoarelor indo-europene și a limbilor lor va putea fi descifrată într-o zi.[19]

Denumirile locurilor din Europa sunt rezultatul trecerii a mii de ani. Acestea constituie o sursă prețioasă pentru înțelegerea trecutului. Numele râurilor, dealurilor, orașelor, provinciilor și țărilor sunt adesea relicve din vremuri de mult apuse. Știința onomasticii poate săpa adânc sub crusta documentelor istorice.[20] Toți specialiștii sunt de acord că numele râurilor sunt printre cele mai vechi și durabile. Constituie adesea singura verigă păstrată cu popoarele care au precedat populația existentă acum. Printr-un proces de acumulare, pot câteodată să păstreze amintirea unor valuri succesive de așezări pe malurile lor. „Râul Avon", de pildă, combină două sinonime, unul din engleză și altul din celtică. Cinci rădăcini celtice legate de apă – *afon, dwr, uisige, rhe* și poate *don* – constituie elemente comune în numele râurilor din toată Europa. Desigur că oamenii de știință nu se pun niciodată de acord. Dar, printre cele mai cunoscute denumiri care confirmă această teorie sunt Inn și Yonne, Avignon de pe Rhodanus (Orașul Apei de pe „Râul cel Repede"), Esk, Etsch (sau Adige), Usk și Dunărea.

Denumiri celtice se găsesc în mare număr din Portugalia până în Polonia. De exemplu, cuvântul *dŵr,* „water" (apă) este înrudit cu Dee, Douro, Dordogne, Derwent (Apă limpede), Durance și Oder/Odra. *Pen,* care înseamnă „cap" și prin urmare „munte" apare în Penini, Apenini, Pieniny și Pindus; *ard,* „înalt", în Arden, Ardeni, Lizard (Capul înalt) și Auvergne *(Ar Fearann,* Țara de Sus); *dun,* „fort", în Dunkeld (Fortul celților), Dungannnon, London, Verdun, Augustodunum (Fort Augustus, Autun), Lugdunum (Lyon), Lugodinum (Leida), Thun din Elveția și Tyniec de lângă Cracovia. Toate acestea atestă prezența celților în acele vechi timpuri. [LLANFAIR] [LUGDUNUM]

Aceleași exerciții lingvistice se pot face și cu rădăcinile cuvintelor nordice, germane, slave, chiar și feniciene și arabe. *Etna* este o denumire care înseamnă în feniciană „cuptor". Tot în Sicilia, *Marsala* poartă numele arab de „Portul lui Dumnezeu". Podul lui Traian de pe cursul superior al fluviului Tagus din Spania e cunoscut sub numele de *La puente de Alcantara – al cantara* fiind echivalentul arab al latinescului *pons.*

Denumirile geografice slave sunt răspândite mai spre vest decât populația slavă de astăzi. În nordul Germaniei, de exemplu, se întâlnesc des în zona Hanovrei. În Austria, nume ca *Zwettl* (Světlý, „Pată strălucitoare"), *Doebling* (Dub, „Stejar mic") sau *Feistritz* (Bystřice, „Pârâu repede") apar deseori din împrejurimile Vienei până în Tirol. În Italia, asemenea denumiri se suprapun celor italienești din provincia Friuli.

Numele orașelor și satelor conțin adesea referințe la originile lor. Edinburgh era pe vremuri „Fortul lui Edwin"; Paris, cetatea tribului pariziilor; Torino, cetatea taurinilor; Göttingen, „orașul familiei Goding"; Kraków (Cracovia), sediul bunului rege Krak. În alte părți, denumirile reflectă atributele sau rolul jucat de acel loc. *Lisboa/Lisabona* înseamnă „Loc plăcut"; *Trondheim,* „Sediul tronului"; *München,* „Locul călugărilor"; *Redruth,* „Locul druizilor"; *Novgorod,* „Orașul nou". Uneori evocă dezastre din trecutul îndepărtat. De exemplu, *Ossaia* din Toscana înseamnă „Locul cu oase" și se află în câmpia pe care Hannibal a obținut victoria de la Trasimeno în 217 î.H. *Pourrières* din Provence, inițial „Campi Putridi" (Câmpuri putrede), marchează locul masacrului teutonilor de către Marius în 102 î.H.; Lechfeld din Bavaria, „Câmpul cadavrelor", a fost scena înfrângerii maghiarilor din 955 d.H.

Numele de națiuni reflectă adesea felul în care se vedeau acestea sau erau privite de alții. Vecinii celți din vest ai anglo-saxonilor își spuneau *cymry* sau „compatrioți", dar erau considerați gali sau „străini" de către invadatorii germani. Iar valonii vorbitori de franceză erau numiți *walasch* de către flamanzi. Popoarele germanice își spuneau *deutsch*

sau *dutch* (însemnând „germani" sau „la fel"), dar erau numiți *niemtsy* sau „proști" de către vecinii lor slavi. Slavii se considerau poporul lui *slovo* sau „cuvânt obișnuit" ori *sârbi* (neam). Îi numeau adesea pe latini *vlahi, valahi* sau *vlohi* – care sunt variații ale denumirii de „Welsh". Vlahii și valahii din Balcani obișnuiau să-și spună *romani, rumeni* sau *aromani* (romani).

Numele de țări și provincii amintesc deseori de popoarele care le-au cârmuit pe timpuri. Rădăcina celtică *gal-*, indicând „ținutul poporului *gael* sau *gal*", apare în Portugalia și Galicia din Spania, Galia (Gaul), Țara Galilor (Wales), Cornwall, Donegal, Caledonia (mai târziu Scoția), Galloway, Calais, Galiția din sudul Poloniei, ba chiar îi îndepărtata Galația din Asia Mică.

Dar numele locurilor nu sunt deloc stabile. Se schimbă de-a lungul timpului și variază în funcție de limba și perspectivele oamenilor care le folosesc. Constituie proprietatea intelectuală a utilizatorilor lor, ceea ce a dus la nenumărate conflicte. Pot face obiectul propagandei, disputelor tendențioase, cenzurii stricte și chiar al războaielor. În realitate, atunci când există mai multe variante, nu se poate vorbi de forme corecte sau incorecte. Poți alege varianta adecvată unei anumite epoci, loc sau utilizare. În același mod, când se referă la evenimente desfășurate în perioade lungi de timp și pe arii extinse, istoricul este adesea obligat să aleagă între denumiri la fel de nepotrivite.

Istoricii trebuie să fie atenți la implicații. Unii uită prea ușor că „Spania", „Franța", „Anglia", „Polonia" sau „Rusia" sunt denumiri relativ recente, care nu existau în trecut. Este o greșeală flagrantă să vorbești de „Franța" în loc de „Galia" în perioada romană și e cel puțin ciudat să pomenești de „Rusia" înainte de formarea cnezatului Moscovei. Scriind în engleză, un istoric se referă automat la „Canalul Englez", ignorând faptul că acesta, denumit de francezi „Canalul Mânecii", este cel puțin pe jumătate francez. Dacă e polonez, istoricul scrie „Lipsk" în loc de Leipzig, fără a emite pretenții asupra caracterului polonez al Saxoniei, așa cum un neamț spune „Danzig", și nu Gdańsk, sau „Breslau", nu Wrocław, fără a sugera neapărat germanitatea exclusivă a provinciilor Pomerania și Silezia. Uităm de multe ori că denumirile geografice din limba oficială, în care se adoptă formele preferate de birocrația conducerii de stat, nu corespund întotdeauna cu acelea din limba vorbită de locuitori. Uităm mai ales că oamenii diferiți au toate motivele să se gândească la denumiri diferite și că nimeni nu are dreptul să impună doar anumite forme. Pentru unul e preferabil numele de *Derry*, pentru altul cel de *Londonderry*. Unii cred că e mai potrivit *Antwerpen* decât *Anvers*. Pentru unii, a fost *Galiția de Est* sau *Mica Polonie de Est*, iar pentru alții, aceeași provincie este „Ucraina de Vest". Pentru antici, era Boristenes; oamenii din Epoca Modernă îi spun aceluiași râu Dnipr, Dnepr sau Nipru. Pentru unii este *Oxford* sau chiar *Niu-Jin*, pentru noi e pentru totdeauna *Rhydychen*.

„Istoria Europei" a fost întotdeauna un concept ambiguu. Într-adevăr, atât noțiunile de „Europa" și „istorie" sunt ambigue. Europa se poate referi doar la acea Peninsulă ale cărei frontiere terestre nu au fost trasate mult timp – caz în care istoricii trebuie să decidă singuri între ce limite să se încadreze studiile lor. Dar termenul „european" se poate aplica atât popoarelor, cât și culturilor apărute în Peninsulă – caz în care istoricul se va confrunta cu problemele mondiale ale „civilizației europene". Istoria se poate referi la trecut în general; sau, spre deosebire de Preistorie, se poate limita la o porțiune din trecut pentru care există tot felul de surse. Cine se ocupă de Preistorie nu are la dispoziție decât izvoare mitice, lingvistice și, mai presus de toate, arheologice. Când studiezi istoria în sens mai restrâns, ai la dispoziție surse literare, documente și mai ales lucrările istoricilor

dinaintea ta. În ambele cazuri, fie că istoricul își consacră opera sfârșitului Preistoriei sau începutului istoriei propriu-zise, tot ajunge în punctul terminus al călătoriei prin Europa, insula Creta.

1628 î.H., Cnossos, Creta. Stând pe terasa mai înaltă din nord, curtenii lui Minos priveau spre mare, peste dumbrăvile scânteietoare de măslini și chiparoși. Erau slujitorii marelui preot și rege, cei mai de seamă reprezentanți ai *thalassokratiei* cretane, primul „imperiu maritim" al lumii. Datorită corăbiilor lor, care făceau negoț în ținuturi îndepărtate, duceau o viață de huzur, plină de ritualuri și ordine administrativă. Aveau în palatele lor apă curentă, canalizare și toalete. Pereții acestora erau acoperiți cu fresce – grifoni, delfini și flori, ființe pictate pe un fond strălucitor albastru-închis cu aur. Aveau curți interioare spațioase, care se transformau adesea în arene pentru sportul lor tradițional, săritul pe spinarea taurului. Pivnițele le erau pline de vase uriașe cu grâu, vin și ulei pentru 4 000 de oameni. Socotelile casei și le țineau cu grijă pe tăblițe din lut moale, folosind o metodă de scris care a progresat de-a lungul secolelor de la hieroglife la forme cursive și liniare. Meșteșugarii lor erau prețuiți la prelucrarea metalelor, făceau obiecte rafinate de ceramică și faianță și bijuterii frumoase. Erau atât de siguri de puterea și prosperitatea lor, încât niciunul din palate nu era fortificat. (Vezi anexa III.)

Religia juca un rol esențial în viața minoicilor. Principalul obiect al adorației lor era probabil marea zeiță a pământului, cunoscută mai târziu sub numele de Rhea, mama lui Zeus. Ea li se înfățișa în multe forme și aspecte și era slujită de o mulțime de zeități mai puțin importante. Sanctuarele ei erau amplasate pe vârfurile munților, în peșteri sau în micile temple din palate. Amuletele păstrate înfățișează femei goale care îmbrățișează în extaz bolovanii sacri. Sacrificiile erau însoțite de cultul taurului, de orgii și o serie de obiecte ca mese de altar, vase ritualice, găleți pentru sânge și statuete ale zeițelor fertilității cu talie de viespe. Omniprezentele simboluri ale coarnelor de taur și ale securii cu două tăișuri *(labrys)* erau purtate pe prăjini lungi în timpul procesiunilor. În vremuri de restriște – primejdii sau dezastre naturale – sacrificarea animalelor era completată de cea a copiilor, ba chiar și de ospețe canibalice. (La urma urmei, soțul Rheei, Cronos, își mâncase copiii și, dacă femeia nu ar fi intervenit la timp printr-un șiretlic, l-ar fi devorat și pe Zeus, ultimul său născut.) Prin urmare, ritualurile minoice erau intense. Dar constituiau un ingredient important al liantului social care a ținut unită de-a lungul veacurilor această societate pașnică. Unii istorici au remarcat lipsa de virilitate a reprezentărilor masculine din epoca minoică.[21] Aceste observații pun sub semnul întrebării rolul insulei în tranziția de la „matriarhatul primitiv" la „patriarhatul războinic". (Vezi ilustrațiile 3, 4.)

Civilizația minoică a înflorit în Creta timp de aproape un mileniu. Potrivit lui Sir Arthur Evans, săpăturile de la Cnossos au trecut prin nouă faze distincte, în fiecare identificându-se un anumit tip de ceramică, de la aceea din minoicul timpuriu I și până la cea din minoicul târziu III. Culmea a fost atinsă undeva în minoicul mijlociu II, în al doilea sfert al mileniului II î.H. Pe atunci, neștiută de curtenii de pe terasă, prima din „marile catastrofe" era iminentă.

Identitatea etnică a minoicilor a făcut obiectul a numeroase controverse. Vechea supoziție că erau eleni nu mai este general acceptată. Scrierea liniară A, care ar putea elucida misterul limbii din perioadele mai vechi, nu a fost descifrată; pe când cea liniară B, care a fost definitiv identificată ca greacă în 1952, nu aparține decât fazei finale. Arthur Evans

a fost convins nu numai că era o puternică influență egipteană în Creta, dar și că a existat posibilitatea colonizării insulei de către Egipt. „Ne-am putea întreba foarte bine dacă, în perioada... care a marcat triumful elementului dinastic în Valea Nilului, o parte din populația mai în vârstă... nu s-ar fi stabilit pe teritoriul Cretei."[22] Totuși, în perioada mileniului II, se pare că insula Creta a fost invadată de mai multe valuri de popoare migratoare. Se poate presupune cu temei că elenizarea insulei a început odată cu venirea ultimelor valuri, la câtva timp după „marea catastrofă".

Harta 5. Egeea în Antichitate: mileniul II î.H.

O altă posibilitate este ca minoicii din perioada mijlocie să fi fost hitiți din Asia Mică. Hitiții erau indo-europeni și vorbeau o limbă numită canezian. Marea lor confederație, concentrată în jurul a ceea ce este acum Hattusas din Anatolia, reprezenta o mare provocare pentru Mesopotamia și Egipt. În secolul XIV î.H., cel mai mare conducător al lor,

Suppiluliumash sau Shubbilulima (cca 1380–1347 î.H.), şi-a extins stăpânirea până la Ierusalim. În 1269 î.H., hitiţii au încheiat un tratat de alianţă cu Egiptul. (Textul bilingv de pe tăbliţa care relatează acest eveniment, cel mai vechi document diplomatic din lume, este expus în foaierul clădirii ONU din New York.) În 1256 î.H., regele hitit Khattushilish III s-a dus în Egipt să asiste la nunta fiicei sale cu faraonul Ramses II. Aşadar, dacă influenţa hitită se răspândise atât de mult în Orientul Mijlociu, e foarte probabil să se fi extins de pe continent până în Creta. Mai mult, descoperirea cultului taurului în centrul hitit Çatal Huyuk, în Anatolia, sugerează o legătură mai strânsă între cele două popoare. Dar nimic nu e sigur.

Potrivit legendei greceşti de mai târziu, Creta era locul în care se născuseră atât Zeus, cât şi temutul Minotaur. După ce o răpise pe Europa, Zeus o adusese, firește, în insula sa natală. O peşteră de pe Muntele Ida este încă prezentată turiştilor ca fiind locul naşterii marelui zeu. Pe de altă parte, se spune că Minotaurul era rodul unei pasiuni stranii. Se pare că Pasifae, regina lui Minos, se îndrăgostise de un taur pentru sacrificiu, dăruit de zeul mărilor, Poseidon, şi, cu ajutorul lui Dedal, arhitectul din Cnossos, reuşise să aibă relaţii sexuale cu el. În acest scop, Dedal construise o vacă de lemn goală pe dinăuntru, în care îndrăzneaţa regină şi-a luat probabil poziţia necesară. Progenitura celor doi a fost monstruosul Minotaur – jumătate om, jumătate fiară, *l'infamia di Creti*. După aceea, lui Dedal i s-a poruncit să construiască un labirint în care să fie ţinut monstrul.

Apoi, lucrurile s-au complicat odată cu sosirea lui Tezeu, eroul Atenei. Obsesia lui Tezeu de a ucide Minotaurul se explică prin faptul că era fiul unei alte femei care cochetase cu un taur. Oricum, alăturându-se celor şapte flăcăi şi şapte fecioare care erau trimişi în fiecare an în Creta ca tribut plătit de Atena, a reuşit să ajungă în Cnossos; şi, găsindu-şi drumul prin labirint cu ajutorul firului dintr-un ghem pe care i-l dăduse Ariadna, fiica lui Pasifae, a ucis Minotaurul şi a scăpat de acolo. Apoi a fugit cu Ariadna la Naxos, unde a părăsit-o. Printr-o altă scăpare de neiertat, când s-a apropiat de Atena, a uitat să dea semnalul convenit în caz că se întorcea victorios, adică să schimbe pânzele negre cu unele albe. Deznădăjduit, Egeu, tatăl său, s-a aruncat în marea care îi poartă de atunci numele. Aceste poveşti datează fără îndoială din epoca în care Creta era o mare putere, iar comunităţile greceşti de pe continent îi erau vasale care îi plăteau tribut.

Conform legendei, Dedal este şi primul om din lume care a zburat. Deoarece Minos îi interzisese să părăsească Creta, a confecţionat două perechi de aripi din ceară şi pene şi, împreună cu fiul său, Icar, s-a înălţat de pe Muntele Ida. Icar a zburat prea aproape de soare, ceara din aripi s-a topit şi băiatul a căzut în mare, unde şi-a găsit sfârşitul. Dar Dedal şi-a continuat zborul spre continent. „Minos avea totul, a scris Ovidiu, dar nu şi cerul" *(Omnia possideat, non possidet aera Minos)*.

Muntele Ida se înalţa la 2 434 m deasupra nivelului mării, aşa că ne putem închipui cum i-au purtat curenţii calzi pe acei oameni-păsări la o înălţime de la care întreaga civilizaţie egeeană li se aşternea la picioare, ca o hartă. Creta însăşi era o insulă muntoasă de 200 km lungime, cu ţărmul sudic spre Africa şi cel nordic scăldat de apele Egeei. Stăpânirea ei se întindea până în Sicilia la vest şi Cipru la est. În nord-vest se afla Peloponezul, dominat de cetatea Micene, cu mormintele sale regale ca un stup de albine şi vestita Poartă a Leilor. Spre nord-est, în Asia Mică, se înălţa străvechea cetate Troia. În mijlocul mării erau risipite Cicladele, primele colonii ale Cretei. Dar cel mai aproape, răsărea ca un diamant negru, frumos şi prevestitor de rău, conul vulcanic perfect al insulei Thera.

Probabil că minoienii nu ştiau prea multe despre teritoriile şi popoarele la care nu ajungeau corăbiile lor. Cunoşteau cu siguranţă nordul Africii, mai ales Egiptul, cu care făceau negoţ: soli cretani apar pictaţi pe zidurile templelor din Teba. Cnossos, aflat la apogeu în minoicul târziu II, a coincis temporal cu sfârşitul celei de-a 18-a dinastii, a lui Amenhotep III şi, prin urmare, cu urcarea pe tron a lui Tutankhamon. Minoienii aveau legături cu oraşele din Orient – Sidon, Tir şi Ierihon – care erau deja străvechi, şi, prin acestea, cu ţările din Orientul Apropiat. În secolul XVII î.H., evreii erau încă în captivitate în Egipt. Arienii tocmai migraseră din Persia în India. Babilonienii stăpâneau Ţara Celor Două Fluvii, unificaţi de către Hammurabi Legiuitorul. Codul lui Hammurabi, bazat pe principiul „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte", a constituit culmea civilizaţiei din acea vreme. Asirienii ajunseseră curând sub dominaţia Babilonului. Hitiţii, care întemeiaseră cel mai puternic stat din vestul Asiei, începeau să cucerească Palestina. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Este foarte posibil ca minoienii să fi avut legături cu popoarele prelatine din Italia; corăbiile lor nu întâlneau niciun obstacol în drumul lor spre vestul Mediteranei. Poate că au intrat în contact cu civilizaţia din neoliticul târziu şi epoca de bronz, precum şi cu constructorii de megaliţi din Malta şi sudul Spaniei, şi au navigat până la ţărmurile Mării Negre, unde s-au întâlnit cu exponenţii culturii Cucuteni-Tripolie. Aceştia din urmă se poate să fi mijlocit negoţul pe ultima porţiune, cea sudică, a drumurilor comerciale care duceau din centrul dominant Unětice la oamenii tumulilor din interiorul continentului. Cea mai importantă marfă era cuprul, principalele zăcăminte fiind în Dolomiţi şi Carpaţi.

În afară de toate acestea, minoienii nu mai ştiau altceva. În timp ce trăiau fericiţi în epoca de bronz, ţinuturile nordice mai erau încă în ultimele faze ale neoliticului. Marşul spre vest al indo-europenilor începuse deja. Acesta e uneori asociat cu apariţia unei culturi patriarhale războinice, care i-a subjugat atât pe paşnicii săi predecesori, cât şi pe propriile lor femei. Avangarda celţilor se stabilise deja în Europa Centrală. Triburile germanice, baltice şi slave rămâneseră undeva în urmă. Primii vânători şi negustori din nord, dincolo de „frontieră", ar fi putut foarte bine să ajungă în Egee. S-au găsit în Creta atât chihlimbar, cât şi jad.

Erupţia din Thera (Santorini) a fost unul dintre cele mai mari „evenimente" din Preistorie. Într-o izbucnire dezastruoasă, ca aceea a lui Krakatoa din timpurile mai recente, o coloană de 30 de km³ de rocă, foc şi acid sulfuric s-a înălţat la douăzeci de mile în stratosferă. Aflaţi la o distanţă de numai o sută cincizeci de kilometri, locuitorii din Cnossos trebuie să fi văzut fumul şi flăcările, iar apoi coloana de cenuşă arzătoare. Douăzeci de minute mai târziu, vor fi auzit bubuitul, huruitul şi pocnetele. Probabil că au văzut marea retrăgându-se ca să umple imensul gol de pe fundul mării, pentru ca apoi să trimită un uriaş val de apă sărată pe ţărmurile Cretei până la o distanţă de 30–35 de metri în uscat.

La înălţime, deasupra cetăţii Cnossos, pe pantele nordice ale Muntelui Iutkas, preoţii de la altarul existent aici se ocupau în mare grabă de sacrificiile umane pe care le impunea dezastrul. În asemenea situaţie, obişnuitele ofrande de fructe, seminţe sau vin şi nici chiar sacrificarea unui taur nu aveau să ajungă. În întunecata sală centrală a templului, un bărbat pregătea o găleată pentru sânge, decorată cu un cap de taur alb în relief. În capătul dinăuntru al încăperii din stânga, era întinsă o femeie, cu faţa în jos şi picioarele depărtate.

Pe o masă joasă era aşezat un tânăr cu picioarele legate – având pe piept un cuţit de bronz pe care era gravat un cap de mistreţ. Lângă el stătea un demnitar de rang înalt care purta un inel de fier şi o amuletă din agat pe care apărea un zeu împingând o barcă. Dar a început brusc cutremurul provocat de erupţie. Acoperişul templului s-a prăbuşit. Sacrificiul nu a mai fost niciodată dus la bun sfârşit. Corpurile celor doi au rămas pe loc, pentru a fi descoperite peste trei milenii şi jumătate.[23]

Stabilirea datei la care a avut loc erupţia din Thera s-a făcut cu ajutorul dendrocronologiei. În 1628 î.H., inelele copacilor, la fel de îndepărtate ca acelea ale pinilor din California şi ale stejarilor din mlaştinile Irlandei, au intrat într-o perioadă în care le-a fost oprită creşterea. Evident că temperaturile au scăzut în toată emisfera nordică, probabil din cauza „efectului de văl" produs de cenuşa vulcanică care a plutit la mari altitudini. Confirmarea catastrofei mondiale din perioada 1645 î.H. ± 29 de ani au adus-o depozitele de acid sulfuric din anumite straturi de gheaţă din Groenlanda. Recenta datare cu radiocarbon de la Thera sugerează că erupţia a avut loc cu cel puţin un secol înainte de estimarea ei anterioară în 1500 î.H.; dar anul 1628 este fără îndoială „cea mai bună ipoteză de lucru"[24].

Palatul din Cnossos a scăpat de soarta pe care au avut-o mai târziu Pompei şi Herculanum. În ziua erupţiei s-a întâmplat să bată un vânt din vest, aşa că depozitele de cenuşă s-au format pe coasta Asiei Mici. Totuşi, Cnossos a fost zguduit de cutremurul în urma căruia s-au prăbuşit ziduri şi coloane; se presupune şi că flota minoiană a avut mult de suferit, deşi nu a fost complet distrusă. În doar câteva ore, conul din Thera s-a transformat într-un crater fumegând, cu stânci ciudate de bazalt în jurul unei lagune sulfuroase. Ca şi steiul din mijlocul lagunei, Creta trebuie să fi rămas izolată în centrul imperiului său distrus.

Straturile geologice din estul Cretei arată că s-a scurs ceva timp de la erupţia din Thera până la următorul dezastru, despre care nu se ştie încă nimic, dar care a prefăcut palatul din Cnossos într-o ruină şi a ars aşa de tare tăbliţele de lut, încât se mai pot citi şi astăzi. Catastrofa din Thera nu a distrus Cnossosul, aşa cum se credea iniţial. Dar i-a oferit cu siguranţă prima dintre loviturile care au dus la dispariţia civilizaţiei minoice. Distrugerile provocate clădirilor şi pierderile de vieţi trebuie să fi fost enorme, iar pagubele aduse comerţului au fost ireparabile. Creta slăbită a rămas la cheremul războinicilor dorieni şi, în scurt timp, a sfârşit prin a fi complet elenizată.

Sfârşitul violent al primei civilizaţii europene te poartă cu gândul la înflorirea şi prăbuşirea altor civilizaţii. Ne întrebăm dacă supravieţuitorii minoieni şi-au pus necazurile pe seama defectelor lor. Ne întrebăm dacă „teoria catastrofei", care se aplică în diferite ramuri ale ştiinţelor naturii se poate aplica şi în cazul modelelor de lungă durată din istoria omenirii. Ne întrebăm dacă „teoria matematică a haosului" ar putea să explice de ce perioadele liniştite de acumulare şi dezvoltare pot fi brusc întrerupte de intervale caracterizate prin confuzie şi dezordine. Se poate concepe oare că erupţia din Thera a fost provocată de aripile fâlfâitoare ale vreunui fluture preistoric?

Arheologii şi cercetătorii Preistoriei gândesc în perioade foarte lungi de timp. Pentru ei, civilizaţia preistorică şi cea a epocii bronzului, care s-au sfârşit odată cu Cnossos şi Micene, nu au constituit decât primul dintre cele trei mari cicluri ale istoriei Europei. Al doilea ciclu coincide cu lumea clasică a Greciei şi Romei. Al treilea ciclu, care debutează

cu „prăbuşirea sistemelor" de la sfârşitul Imperiului Roman, coincide cu începutul Europei moderne. Încă suntem în acest ultim ciclu.

Au trecut aproape 3 500 de ani de la distrugerea Cnossosului. În tot acest timp, aspectul Europei s-a schimbat de multe ori. Întocmai cum înflorirea Greciei a urmat perioadei de glorie a Cretei, Roma s-a întemeiat pe baze greceşti, iar „Europa" pe relicvele civilizaţiei romane. Tinereţea viguroasă, maturitatea sigură pe sine şi bătrâneţea neputincioasă, toate par să fie codificate în istoria comunităţilor politice şi culturale, aşa cum sunt şi în viaţa oamenilor. Europa are mulţi moştenitori ai sorţii Cretei – state şi naţiuni odată puternice şi acum slabe. Europa însăşi, care era odată puternică, este acum slăbită. Accidentul nuclear de la Cernobîl din aprilie 1986 a avertizat lumea asupra unui dezastru de proporţiile celui din Thera; iar în 1989, eliberarea în lanţ a ţărilor din estul Europei i-a dat speranţa că pacea şi unitatea sunt realizabile. Observatorii celui de-al treilea ciclu european sunt îngrijoraţi că soarta lor va fi să intre în declin, să fie invadaţi de noi barbari sau să fie distruşi de o altă catastrofă. Sau vor trăi poate suficient să vadă ultima vara indiană de la sfârşitul celui de-al patrulea ciclu european.

II

ELADA

Grecia antică

Grecia antică a fost atât de desăvârșită, încât nu suferă decât puține comparații. În același fel în care lumina Greciei le permite pictorilor să vadă forme și culori cu o acuratețe și intensitate excepționale, așa și condițiile pentru dezvoltarea umană din regiune se pare că au favorizat atât mediul exterior, cât și viața spirituală a omenirii. Într-adevăr, lumina puternică a soarelui pare să fie unul dintre ingredientele care au oferit asemenea rezultate spectaculoase – caz în care Homer, Platon și Arhimede pot fi considerați atât produse ale geniului înnăscut, cât și ale unui proces fotochimic.

Cel care vrea să explice fenomenul grecesc trebuie să țină seama de o combinație originală de factori. Unul dintre aceștia ar fi clima cu anotimpuri, dar în general însorită și secetoasă, care a creat un mediu excelent pentru viața în aer liber. Un al doilea factor ar fi Marea Egee, ale cărei insule și străimtori au oferit un teren ideal pentru navigație, comerț și colonizare. Al treilea factor ar fi apropierea de civilizații mai vechi, ale căror realizări nu așteptau decât să fie preluate și perfecționate. Și în alte părți ale lumii, cum ar fi California de astăzi sau sudul Australiei, există o climă favorabilă omului. Mai sunt și alte mări închise, ca Baltica sau Marile Lacuri din America de Nord, pe care se putea face navigație primitivă. Erau numeroase regiuni perfect locuibile, învecinate cu marile civilizații din văile fluviilor. Dar nicăieri – poate cu excepția Mării Japoniei – nu au concurat acești trei factori ca în estul Mediteranei. Înflorirea Greciei antice îi impresionează adesea pe numeroșii săi admiratori asemenea unui miracol; dar poate că nu a fost cu totul întâmplător.

Fără îndoială că ar trebui să privim cu oarecare prudență afirmația că a fost „cea mai uimitoare perioadă din istoria omenirii". Opinia generală din timpurile noastre a fost atât de mult influențată de cea a iluminiștilor și romanticilor, încât ne e adesea dificil să vedem Grecia antică așa cum era cu adevărat. Johann Joachim Winckelmann (1717–1768), „Descoperitorul", pentru un timp curator de artă la Roma, este inventatorul unei scheme estetice care a influențat profund atitudinea europenilor față de Grecia de atunci încolo. În lucrările sale intitulate *Thoughts on the Imitation of Greek Works...* (1755) și *History of Art Among the Ancients* (1764), scria despre „nobila simplitate și măreția senină" și „legile perfecte ale artei", care au pătruns în tot ce era grecesc.[1] Deviza lor era probabil „Nimic în exces" sau „Moderație în toate". Acum putem bănui că mulți clasiciști au impus interpretări care se datorau, în mai mare măsură decât realizau, raționalismului și reținerii din timpul lui Winckelmann. Nu era la modă să pui accentul nici pe elementul irațional din viața grecilor, nici pe autentica lor *joie de vivre*.

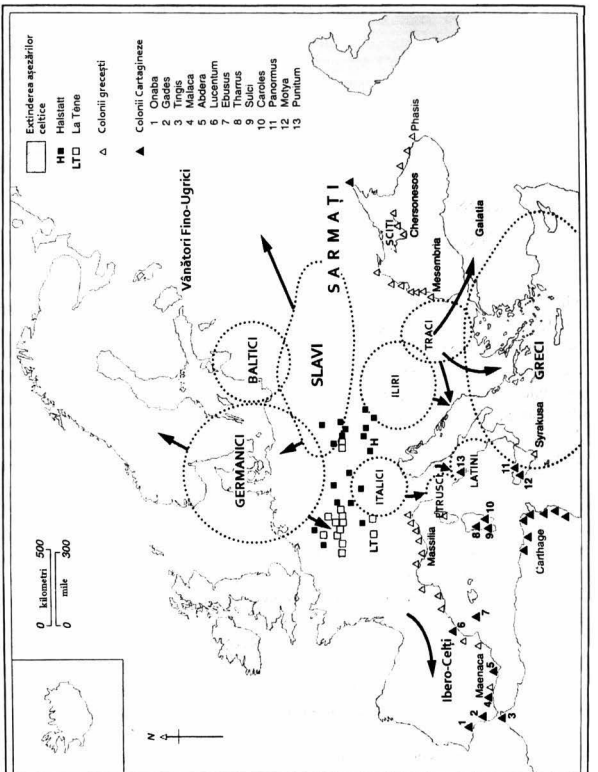

Harta 6. Europa preistorică

Filoelenii romantici din secolul XIX îşi aveau propriile priorităţi. Primul a fost John Keats cu a sa „Odă la o urnă grecească":

O, formă atică! Ce zveltă eşti în podoabele sculptate!
Cu mândri tineri şi fecioare ca statuile-nmărmuriţi,
Cu ramurile din pădure şi buruienile călcate,
De frumuseţea ta vrăjiţi,
Noi stăm ca-n faţa veşniciei, tăcută pastorală rece!

Tu vei rămâne în mijlocul durerilor ce vor mai fi,
Atunci când vârsta cea de astăzi din viața asta s-o petrece,
Și omenirii, ca prieten, vei spune tot ce poate ști:
Că Adevărul e Frumosul, Frumosul Adevăr se cheamă,
Atâta-i tot ce știți aicea, de alta nu mai țineți seamă.

Au urmat versurile entuziaste ale lui Shelley despre „Elada":

A lumii măreață vreme iar începe,
Vârsta de aur se întoarce,
Ca un șarpe, pământul își leapădă
Veșmântul de iarnă din buruieni pălite.
Zâmbete cerești și credințe și imperii licăresc
Ca vestigii ale unui vis pierdut.

Dar, mai presus de toate, rămâne elegia tânărului Lord Byron, intitulată „Insulele Greciei":

Duceți-mă în templul din Sunium,
Pe lespedea de marmură mă puneți,
Acolo un' doar eu cu valurile voi fi,
Legănat de al nostru murmur laolaltă.
Acolo, ca lebăda, voi cânta pe moarte.

Romanticii au cântat Grecia cu geniul lor fascinant; și nu e deloc surprinzător că ne îndeamnă la visare. Chiar și cei mai acerbi critici se opresc din cârcotit. Unul dintre ei a scris despre literatura greacă: „A avut rezultate atât de satisfăcătoare și o expresie atât de încântătoare, încât s-a apropiat adeseori de perfecțiune". Un altul vorbește despre bucuria de face săpături în „orice sit clasic sau subclasic din lumea greacă... unde fiecare obiect pe care îl găsești este frumos". Altul afirmă că „spiritul Greciei antice... a însuflețit în așa măsură natura universală, încât toate pietrele, pădurile, torentele și stâncile tresaltă de o viață năvalnică". E posibil ca oamenii zilelor noastre să fie cuprinși de nostalgie când se gândesc la acea vreme în care lumea era tânără și să-i cuprindă dorința greșită de a demonstra unicitatea Greciei antice. Sau, poate, când se minunează de capodoperele care au înfruntat timpul, uită de mizeria care nu s-a păstrat. Era „un gen de educație liberală chiar să te plimbi pe străzile acelui oraș minunat, scria un cunoscut istoric al Atenei, să venerezi zeii la altarele ei splendide, să navighezi pe Mediterana în corăbiile ei"[3].

Cei care caută pot descoperi, desigur, și aspecte negative. Acei nobili greci, atât de admirați, trăiau într-o lume plină de „superstiții, perversiuni, sacrificii umane și sclavie"[4]. Mulți comentatori compară morala înaltă și vigoarea din perioada timpurie cu violența și decadența secolelor ulterioare. Dar faptele rămân. Când civilizația Greciei antice s-a remarcat pentru prima dată, legăturile acesteia cu acelea mai vechi din Egipt și Mesopotamia erau slabe. [ATENA NEAGRĂ] [CADMUS] [EPIC] Totuși, peste trei sau patru sute de ani, avusese realizări uimitoare în aproape toate domeniile. Istoria europeană nu a mai cunoscut o asemenea explozie de vitalitate până în epoca Renașterii. Căci Grecia nu s-a dezvoltat lent și sistematic. A ars cu flacără vie.

Istoria politică a Greciei antice s-a întins pe mai bine de o mie de ani şi a trecut prin mai multe epoci distincte. La început a fost epoca preistorică, cu cele două centre ale civilizaţiei, Creta şi Micene, care s-a sfârşit în secolul XII î.H. În fazele sale târzii, a coincis în mare măsură cu aşa-zisa „epocă eroică"; aceasta a culminat cu Războiul Troiei, pe care literatura greacă de mai târziu l-a populat cu nume legendare ca: Hercule, Aiax, Ahile şi Agamemnon. Troia a fost construită pe coasta asiatică a Mării Egee, pe ale cărei ţărmuri şi insule, mai ales în Ionia, au existat mari metropole coloniale greceşti timp de secole. Data general acceptată a căderii Troiei este 1184 î.H. Săpăturile au demonstrat că baza istorică a legendelor e mai solidă decât s-a crezut iniţial.

După aceea, a urmat o îndelungată „epocă întunecată", din care nu există decât puţine dovezi istorice sau arheologice.

„Vârsta de aur" a oraşelor-state greceşti a coincis cu perioada secolelor VIII–IV şi a trecut prin mai multe perioade. Perioada arhaică a durat de la prima Olimpiadă, a cărei dată (776 î.H.) constituie începutul cronologiei greceşti. Perioada de maximă înflorire a Greciei a debutat în secolul V şi s-a încheiat în 338 î.H., când grecii au fost nevoiţi să cedeze în faţa macedonenilor. După aceea, în perioada de dependenţă, cetăţile greceşti au avut de suferit sub ocupaţie străină, mai întâi macedoneană, apoi romană. [ECO] [NOMISMA]

ECO

Distrugerea mediului atrăsese atenţia conducătorilor greci de la începutul secolului VI î.H. Solon Legislatorul a interzis culturile pe pante înclinate pentru a se preveni erodarea solului; iar Pisistrate a introdus o gratificaţie acordată fermierilor care plantau măslini, pentru a contracara defrişările şi păşunatul excesiv. Cu două sute de ani mai târziu, Platon consemna pagubele aduse pământului din Atica:

Ce a rămas acum, în comparaţie cu ce exista înainte, e ca un schelet de om bolnav, căci toată rodnicia şi moliciunea pământului s-au epuizat... Unii munţi împăduriţi sau acoperiţi de nesfârşite păşuni cu puţin timp în urmă au rămas doar hrană pentru albine. Pe deasupra, Zeus trimitea ploi abundente în fiecare an, care nu se pierdeau ca acum... [oferind]... surse bogate de apă, izvoare şi păraie, unde se mai păstrează şi acum altare, în locurile în care existau pe vremuri fântâni.[1]

Din punct de vedere ecologic, „introducerea agriculturii a fost cea mai importantă schimbare din istoria omenirii". Este cunoscută şi sub denumirea de „prima tranziţie", întrucât a creat prima formă de habitat artificial – terenul cultivat. În acest proces, Europa a reprezentat o adăugire de ultimă oră la principalele amenajări din sud-vestul Asiei, dezvoltându-se în paralel cu acelea din China şi Mezoamerica. Dar şi ea a suportat toate consecinţele – un surplus permanent de hrană şi, prin urmare, un potenţial de creştere demografică; o societate ierarhică şi disciplinată; o sporire a constrângerilor sociale, nu numai în muncă, dar şi în război; apariţia oraşelor, a comerţului organizat şi a unei culturi literare – şi, bineînţeles, dezastrele ecologice.

Mai presus de toate, agricultura a generat noi moduri de gândire privitoare la relaţia dintre om şi natură. Tradiţia iudeo-creştină, care era sortită să triumfe în Europa, îşi are originea în perioada „primei tranziţii"; a pus accentul pe superioritatea omului faţă de restul creaţiei divine:

Creşteţi şi vă înmulţiţi, şi umpleţi pământul, şi îl supuneţi; şi stăpâniţi peste peştii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietăţile ce se mişcă pe pământ şi peste tot pământul.

Iată, vă dau toată iarba ce face sămânţă şi tot pomul care are sămânţă în el; acestea vor fi hrana voastră. (Geneza 9)

L-ai făcut [pe om] cu puţin mai jos decât pe îngeri, şi l-ai încununat cu slavă şi cu cinste. I-ai dat stăpânire peste lucrurile mâinilor Tale, toate le-ai pus supt picioarele lui... (Psalmul 8)

Cerurile sunt ale Domnului, dar pământul le-a fost dat fiilor omului (Psalmul 115)[2]

Gânditorii disidenţi, ca Maimonide sau Sf. Francisc, care au respins aceste remedii false, fac parte dintr-o minoritate.

Atitudinile nu s-au schimbat nici după apariţia gândirii laice din timpul Renaşterii şi a Revoluţiei Ştiinţifice (vezi Capitolul VII). „Dacă examinăm raţiunile hotărâtoare, scria Francis Bacon, omul trebuie pus în centrul lumii." Progresul, care îl include pe cel material nelimitat, a fost unul dintre idealurile Iluminismului. Omenirea era considerată perfectibilă, printre alte lucruri, prin aplicarea noii ştiinţe a economiei. Totuşi, în ochii unui adevărat ecologist, „economia a pus în prim-plan unele dintre înclinaţiile noastre cele mai puţin atrăgătoare: dobândirea de bunuri materiale, competiţia, voracitatea, mândria, egoismul, mărginirea şi pura lăcomie.[3] [PIAŢĂ]

Desigur, în timpul Iluminismului, lumea trecea în era „celei de-a doua tranziţii". Logica exploatării avansa de la „jefuirea naturii", adică a resurselor botanice şi zoologice înlocuibile, spre neînfrânatul consum al resurselor neînlocuibile, mai ales combustibilii fosili ca petrolul şi cărbunele. În acest stadiu, Europa a preluat categoric conducerea. Revoluţia Industrială a dus la explozia demografică, la dezvoltarea oraşelor, la speranţa de îmbogăţire, la creşterea consumului, la poluare şi epuizarea resurselor. Dar, mai presus de toate, la mărirea capacităţii omenirii de a provoca mediului traume la o scară pe care Platon şi Solon nu şi-au închipuit-o niciodată.

Oamenilor le-a trebuit mult timp ca să ia în serios efectele unui mediu degradat. În 1821, când fostul împărat Napoleon era pe moarte în Casa Longwood de pe Sf. Elena, boala sa în stadiu terminal a stârnit multă îngrijorare. Autopsia a stabilit cauza morţii: cancer abdominal. Dar testele efectuate în 1840, când trupul său neînsufleţit a fost adus în Franţa pentru reînhumare, au revelat urme de arsenic în rădăcinile firelor de păr. Suspiciunile de crimă păreau să se confirme. Mai multe persoane din anturajul său au fost acuzate că l-ar fi otrăvit. După o sută de ani, a apărut o altă suspiciune. La începutul secolului XIX, compuşii arsenicului erau uneori folosiţi la fixarea culorilor pe materiale; iar investigaţiile amănunţite de la Casa Longwood au indicat prezenţa unui compus puternic al arsenicului în tapetul folosit la amenajarea camerelor, fostului împărat. Acest caz mai stârneşte controverse şi acum. Dar nu e imposibil ca Napoleon să fi fost ucis doar de poluarea mediului.[4] (Vezi p. 109.)

NOMISMA

Nomisma, care înseamnă „monedă", a fost folosită atât de greci, cât şi de romani. Cuvântul englezesc „money" derivă, trecând prin termenul francez *monnaie,* din latinescul *moneta,* care înseamnă „monetărie", locul unde se bate monedă. (La început, în Roma, monetăria se afla pe Colina Capitoliului, în templul zeiţei lunona Moneta.)

Banii, ca monede, au început să circule în bazinul Egeei începând cu secolul VII î.H. Potrivit lui Herodot, regatul Lidiei a fost primul care a bătut monedă. Un *stater* sau o piesă de două drahme din electrum, un aliaj de aur cu argint, bătut în Lidia sau Ionia, este considerat cea mai veche monedă din lume.[1] Cu siguranţă că regii Frigiei, de la legendarul Midas, la a cărui atingere totul se transforma în aur, până la Cresus (561–546 î.H.), al cărui nume era sinonim cu o bogăţie fabuloasă, sunt strâns legaţi de originile banilor. Stăpâneau „nisipurile de aur" de pe malurile râului Pactolus, de lângă capitala Lydiei, Sardis.

Insula Egina a bătut monedă din cele mai vechi timpuri. Monedele de argint din Egina, apărute în 670 î.H., au fost fără îndoială primele din Europa. Ştanţate cu emblema unei broaşte-ţestoase marine, ele marchează atât începutul răspândirii sistem „eginetic", de măsuri şi greutăţi, cât şi al artei numismatice.[2] Fiecare dintre monetăriile ulterioare a adoptat o emblemă similară – bufniţa sau ramura de măslin pentru Atena, Pegasul pentru Corint, nimfa Arethusa pentru Siracuza. Din cele mai vechi timpuri, se obişnuia ca prin capete de divinităţi şi inscripţii să se identifice monetăria sau autoritatea conducătoare. Monedele având ştanţate capete de cârmuitori nu au fost totuşi la modă până în epoca elenistică, însă erau la ordinea zilei în Imperiul Roman.

Numismatica, studiul monedelor, este una dintre ştiinţele auxiliare istoriei. Se ocupă de cele mai durabile dovezi din timpuri străvechi şi este foarte folositoare la datarea straturilor din siturile arheologice. Monedele bătute în metal tare ne oferă informaţii exacte despre timpul şi locul în care au fost produse şi au circulat. Ele stau mărturie nu doar pentru condiţiile materiale, ci şi pentru ramificaţiile comerţului internaţional şi contactele culturale.

Începând cu secolul VII î.H., monedele din bazinul Egeei s-au răspândit peste tot în lume. Ele se află la temelia majorităţii sistemelor monetare şi a schimburilor comerciale. Dreptul de a bate monedă a devenit unul dintre reperele importante ale suveranităţii politice. Numai în Grecia se ştie că existau 1 500 de monetării. Statelul din Lidia are descendenţi în sistemul monetar al Romei, al Europei creştine, iar acum al tuturor ţărilor. Ca şi drahma de argint din Egina, unele monede au continuat să circule mult timp după ce au fost produse, răspândindu-se pe un teritoriu mult mai mare decât „locul lor de baştină". Într-adevăr, charisma nomismei a ajuns atât de puternică, încât mulţi au început să se teamă de ea. „Iubirea de bani, scria Sf. Paul din Macedonia în 65 d.H., este originea tuturor relelor." [DOLAR]

Principalele conflicte ale „vârstei de aur" au fost războaiele împotriva Imperiului Persan, care, sub Cirus cel Mare (558–529) cucerise jumătatea estică a lumii greceşti, iar mai târziu, Războiul Peloponesiac (431–404), în care cetăţile greceşti au dus o luptă fratricidă. Bătăliile în care invadatorii perşi au fost respinşi, la Maraton (490 î.H.), la Termopile sau golful Salamina (480 î.H.) au făcut obiectul unor panegirice fără sfârşit. Dimpotrivă, victoria dezonorantă a Spartei asupra Atenei din 404 î.H., care a fost obţinută

cu ajutor persan sau reprimarea nemiloasă a Spartei de către Teba, au primit mai puțină atenție.

Războaiele cu perșii le-au dat sentimentul identității naționale grecilor care scăpaseră de dominația persană. Elada liberă era privită ca „Apusul glorios", „țara libertății", patria Frumuseții și Înțelepciunii. Răsăritul era văzut ca ținutul sclavagismului, brutalității și ignoranței. Eschil a pus-o pe regina Persiei să dea glas acestor sentimente. Scena se petrece în palatul din Susa, unde femeia primește vestea că fiul ei fusese înfrânt la Salamina:

REGINA: Prieteni, unde ziceți că e Atena asta?
CORUL: Departe, spre soarele murind în flăcări.
REGINA: Și totuși, fiul meu dorește s-o înfrângă.
CORUL: Atunci elenii toți regelui i se vor supune.
REGINA: Așa de mulți sunt ei?
CORUL: Atâtea oști au spre jalea perșilor.
REGINA: Și cine le conduce? Cine-i păstorul turmei lor?
CORUL: Nu-s sclavii nimănui și nici supuși nu sunt.[5]

Ideea că Grecia însemna doar libertate, iar Persia numai tiranie era extrem de subiectivă. Dar punea bazele unei tradiții care a legat mereu noțiunea de „civilizație" de „Europa" și „Occident". (Vezi Introducere, p. 22.) [BARBAROS]

Ascensiunea Macedoniei, o țară elenizată din nordul Greciei, a atins culmea sub domnia lui Filip al Macedoniei (359–336 î.H.) și a fiului lui, Alexandru cel Mare (336–323 î.H.). Într-o serie de campanii de o cutezanță nemaipomenită, care s-au încheiat doar prin moartea lui Alexandru de friguri în Babilon, au fost cucerite toate teritoriile vaste ale perșilor, iar lumea greacă s-a extins până la malurile Indului. Potrivit unui admirator al său, Alexandru a fost primul care a văzut întreaga lume cunoscută, *oikoumene,* ca pe o singură țară. Dar, pentru un remarcabil istoric englez al Greciei, la sfârșitul celui de-al doisprezecelea volum al său, în capitolul 96, sfârșitul „Eladei libere" e mai de plâns decât este Alexandru de lăudat. „Istoricul simte că viața s-a scurs din subiectul său, scrie el, și, cu tristețe și rușine, își sfârșește povestea."[6] Din punct de vedere politic, epoca elenistică, începută cu supremația lui Alexandru, a durat până la eliminarea sistematică a urmașilor săi de către puterea crescândă a Romei. [MAKEDON]

Expansiunea geografică a lumii grecești a fost impresionantă. Adesea, micile state din insule și orașele-state care se înșirau pe țărmul stâncos al Egeei nu aveau suficiente resurse pentru a susține o populație în creștere. Terenul arabil era puțin. Debușeul comercial creștea, deși negustorii nu aveau un spirit întreprinzător modern. Aveau nevoie de puncte comerciale ospitaliere pentru contacte fructuoase cu interiorul continentului. Din toate aceste motive, întemeierea coloniilor-clone oferea multe avantaje. Prin urmare, începând din secolul VIII, mai multe orașe vechi din Grecia continentală și Asia Mică – Calchis, Eretria, Corint, Megara, Foceea și mai ales Milet – s-au angajat într-o colonizare masivă. Locurile cele mai frecvent alese erau Sicilia și sudul Italiei, Tracia și țărmurile Pontului Euxin sau Mării „Ospitaliere" – astfel numită ca și Pacificul, în speranța că denumirea i-ar putea schimba natura. [CHERSONESOS]

BARBAROS

Orice manual pune accentul pe influenţa benefică a războaielor cu perşii asupra unirii oamenilor din „Elada liberă" şi asupra formării identităţii lor greceşti. Mai puţin evident este faptul că acele războaie au iniţiat procesul prin care grecii îşi vor defini viziunea asupra lumii exterioare lor, a celei „barbare". Însă „inventarea grecului" a mers mână în mână cu „inventarea barbarului"; iar drama Atenei din secolul V a oferit mediul propice în care s-a obţinut acest rezultat.[1]

Înainte de bătăliile de la Maraton şi Salamina, grecii nu păreau să nutrească sentimente puternice faţă de vecini şi nici să-i perceapă ca pe duşmani. Poezia arhaică a făcut adesea eroi din fiinţele supranaturale din afara Eladei, inclusiv din titani şi amazoane. Homer îi trata pe greci şi troieni ca fiind egali. Coloniile greceşti de pe ţărmul Mării Negre subzistau din colaborarea fructuoasă şi schimburile comerciale cu sciţii din stepă. [CHERSONESOS]

Totuşi, în secolul V, grecii au devenit mai mândri şi mai xenofobi. Îşi regăsesc factorul etnic adus în discuţie de Herodot care, deşi aprecia civilizaţiile mai vechi, în special Egiptul, punea mare preţ pe faptul că elenii aveau „acelaşi sânge" şi o limbă comună.

Dar cel mai eficient catalizator pentru schimbarea atitudinilor au fost tragedienii ca Eschil, care luptase la Maraton. În *Perşii,* Eschil creează un stereotip durabil, prin care perşii cei civilizaţi sunt priviţi ca nişte străini neglejuiţi, hrăpăreţi, ostentativi, aroganţi, efeminaţi şi cruzi.

De atunci încolo, toţi străinii aveau să fie denigraţi ca barbari. Nimeni nu se putea compara cu grecii cei înţelepţi, raţionali, curajoşi şi iubitori de libertate. Tracii erau nişte bădărani mincinoşi. Macedonienii nu erau *echt hellenisch* (eleni autentici). Până în timpul lui Platon, se ridicase un zid solid între greci şi toţi străinii. Se presupunea că doar grecii aveau dreptul şi înclinaţia de a guverna. În Atena, era practic imposibil să compari comportamentul tiranilor cu felul în care se purtau atenienii cu popoarele din teritoriile ocupate.

„Complexul de superioritate" al grecilor antici ridică inevitabil întrebări cu privire la ideile etnocentrice şi xenofobe care au apărut mai târziu în Europa. Au fost cu siguranţă preluate de romani şi trebuie luate în calcul când ne gândim la diferiţii „furnizori" ai „civilizaţiei occidentale" care, ca şi romanii, au avut o mare afinitate pentru vechii greci. Deci sunt relevante pentru resentimentele în care comblnă atacurile asupra „civilizaţiei occidentale" cu o anumită tendinţă de revizuire a perioadei clasice. [ATENA NEAGRĂ] Unii istorici susţin că acele concluzii pe care le-au tras grecii în urma contactelor cu popoarele învecinate au pătruns în tradiţiile europene marcante:

> În cadrul acestor contacte s-a format ideea de „Europă", cu toată aroganţa ei, toate pretenţiile sale de superioritate, de întâietate şi vechime mai mare decât a altora, care îl dădeau dreptul firesc la dominaţie.[2]

Cu timpul, coloniile mai vechi dădeau naştere altora, înfiinţându-se astfel lanţuri sau familii de oraşe, fiecare devotat coloniei-mamă. Miletul a fondat cea mai mare astfel de familie, cu optzeci de membri de diverse generaţii. În vest, în Sicilia, primele colonii calcidiene, Naxos şi Messena (Messina), datau din 735 î.H. Emporia (Ampurias), Massilia (Marsilia), Neapolis (Napoli), Syracusae (Siracuza), Byzantium (Bizanţ) pe malul Bosforului, Cyrene din Africa de Nord şi Sinope de pe ţărmul sudic al Pontului Euxin, toate datează din aceleaşi secole timpurii. Mai târziu, după cuceririle lui Alexandru cel Mare, au răsărit cetăţi greceşti în străfundurile Asiei. S-au întemeiat oraşe care purtau numele cuceritorului macedonean, printre care Alexandria-de-la-capătul-lumii (Khojent, în Turkmenistan), Alexandria din Areia (Herat), Alexandria din Arachosia (Kandahar),

Alexandria din Siria şi, mai presus de toate, Alexandria din Egipt (332 î.H.) De la Saguntum (Sagunto, lângă Valencia) până în Orientul Îndepărtat, la Bucefala (Jhelum), numit după credinciosul cal al lui Alexandru, se întinde lanţul de oraşe greceşti legate între ele pe o distanţă de aproape 7 000 km, adică de două ori lăţimea Americii de Nord. [MASSILIA] (Vezi anexa III, p. 1084.)

Sicilia şi sudul Italiei (cunoscute pe atunci ca Magna Graecia sau „Marea Grecie") aveau un rol special de jucat. Au avut cu Grecia continentală aceeaşi relaţie pe care o vor avea cele două Americi cu Europa. Până în secolul VI, când perşii au cucerit Asia Mică, centrul rămăsese clar stabilit în bazinul Egeei. Miletul era mai mare şi mai prosper decât Atena. Dar, odată ce „Europa" a fost ameninţată mai întâi de Persia, apoi de Macedonia şi Roma, oraşele din Magna Graecia au dobândit o altă importanţă. Sicilia luxului şi a tiranilor a prosperat datorită legăturilor speciale cu lumea feniciană din jurul ei. Siracuza era faţă de Atena ceea ce va fi mai târziu New Yorkul faţă de Londra. Vorbind despre Sicilia şi luptele sângeroase pe care le-a purtat, Michelet a dat dovadă de multă elocvenţă:

> Insula a dobândit o mare importanţă. Vulcanul său, Etna, îl făcea de râs pe Vezuviu... şi oraşele din jurul acestuia aveau aceeaşi măreţie ca şi muntele. Mâna herculeană a dorienilor poate fi încă văzută în ruinele de la Acragas (Agrigentum), în coloanele de la Posidonia (Paestum), în fantoma albă a templului din Selinonte... Dar puterea imensă a acestor oraşe, bogăţiile lor fabuloase, forţele lor navale... n-au făcut nimic care să le întârzie ruina. În istoria Magnei Graecia, o singură înfrângere însemna dezastrul. Aşadar, Sybaris şi Agrigentum, Tirul şi Babilonul Occidentului, au dispărut de pe faţa lumii...[7]

Magna Graecia stăpânea o regiune de mare importanţă strategică, în care lumea greacă a intrat în contact cu posesiunile rivalilor săi, întâi fenicienii, apoi Roma.

Fenicia, leagăn al Europei, a înflorit în acelaşi timp cu Grecia şi într-un mod asemănător. Într-adevăr, oraşele-state din Fenicia erau mult mai vechi decât cele greceşti, la fel şi coloniile fenicienilor. Sidonul şi Tirul ajunseseră la apogeu pe vremea când civilizaţia cretană îşi trăia ultimele zile. *Kart-hadshat,* sau „Oraşul Nou" (Kartigon, Carthago, Cartagina) fusese întemeiat în Africa de Nord în 810 î.H., probabil de coloniştii fenicieni conduşi de Pygmalion şi sora lui, Didona. Colonia Atiq (Utica) era şi mai veche. După ce perşii au cotropit Fenicia, ca de altfel întreaga Asie Mică, Cartagina şi Utica au fost lăsate, la fel ca oraşele din Grecia continentală, să prospere de capul lor.

CHERSONESOS

Chersonesos, „Oraşul peninsular"*, a fost întemeiat în 422–421 î.H. de către coloniştii dorieni din Heraclea Pontica. Se înalţa pe un promontoriu de pe ţărmul vestic al peninsulei Taurida*, la 3 km distanţă faţă de Sevastopolul de azi. Era una dintre multele cetăţi greceşti de pe malurile Mării Euxine, majoritatea colonii ale metropolei Milet – ca Olbia („Prosperitate"), Panticapaeum din Bosforul cimerian (Strâmtoarea Kerci), Tanais pe Don, Phanagoria şi altele. Colonia a fost întemeiată la puţin timp după ce Herodot a vizitat Olbia învecinată, istoricul descrîndu-i pentru prima dată pe sciţi şi taurienii care trăiau în stepele pontice. Ca şi

* Denumirea actuală a Peninsulei Taurida, *Krym* sau *Crimeea,* derivă din turcescul *kerim,* care înseamnă „fortăreaţă" şi a fost folosită începând cu sec. XV.

vecinii lor, aceştia se întreţineau din negoţul cu triburile din interiorul continentului şi din comerţul maritim cu grâu, vin, piei tăbăcite şi peşte sărat. Populaţia coloniei era de aproximativ 20 000 de oameni care locuiau într-un caroiaj de străzi pietruite, completat de obişnuitele agora, acropole, teatru şi port.[1]

În mod excepţional, Chersonesos a supravieţuit turbulenţelor din următorii 1 700 de ani, trecând pe rând de sub stăpânirea grecească sub cea sarmată, romană şi bizantină. La început un singuratic avanpost grecesc, a fost înglobat în secolul II î.H. în „Regatul Bosforului", aflat în plină expansiune, cu centrul la Panticapaeum, oraşul alăturat. Regatul, a cărui bogăţie s-a acumulat prin comerţul cu grâne, în special cu Atena, era dominat de cel mai recent val de migratori din stepă, sarmaţii iranieni, a căror disponibilitate de a asimila civilizaţia greacă de dinainte a dat naştere unei noi sinteze strălucite. Aurarii lor, care lucrau la ordinele conducătorilor sciţi din interiorul continentului, produceau unele dintre cele mai frumoase bijuterii din lumea antică. Dinastia lor spartocidă, care nu era greacă, a cerut în cele din urmă protecţia lui Mitridate VI Eupator, regele Pontului – personajul eponim din opera de început a lui Mozart, *Mitridate, Re di Ponto* – care a murit la Panticapaeum în 63 î.H. (acropolele din Kerci încă poartă numele de Muntele Mitridate). Garnizoana romană, instalată acolo pe atunci, nu a impus aproape două secole o completă dominaţie imperială.

În ciuda repetatelor invazii, ale goţilor, hunilor şi hazarilor, în perioada romană târzie şi cea bizantină de început s-au construit cincizeci de biserici creştine în Chersonesos. Într-una dintre ele, ultimul invadator barbar, prinţul Wolodymyr (sau Vladimir) al Kievului a păşit în bazinul de marmură din baptisteriu ca să fie creştinat înainte de căsătoria cu sora împăratului bizantin. Până atunci, stăpânirea hazarilor apusese, iar bizantinii au reuşit să facă din nou din Chersonesos capitala provinciei Klimata.[2] În 1299, „Oraşul peninsular" a fost distrus în cele din urmă de tătarii mongoli, care voiau să facă din Crimeea patria lor. Oraşul nu a părut să vadă sosirea otomanilor din secolul XV şi nici să fie cucerit de ruşi în 1783.

Săpăturile au început la Chersonesos în 1829. S-au intensificat înainte de Primul Război Mondial şi au fost reluate în anii 1920 de către arheologii sovietici. Aceştia erau în căutarea unor dovezi privitoare la botezul Sfântului Vladimir. În 1891, într-un alt loc decât cel istoric, au ridicat un lăcaş sfânt cu o cupolă imensă, care nu s-a păstrat. În schimb, sovieticii căutau resturile materiale ale unei culturi sclavagiste.[3]

Intrând în posesia siturilor culturii clasice de pe ţărmurile Mării Negre, actualii lor proprietari s-au simţit mândri de istoria lor. Portul Sevastopol a fost construit lângă rulnele străvechii colonii Chersonesos şi i s-a dat un nume grecesc adecvat care înseamnă „Oraşul glorios". Prin palatul Taurid din St. Petersburg, ridicat pentru cuceritorul Crimeei, prinţul Potemkin, a debutat „stilul clasic" al Rusiei. După atacul britanicilor şi francezilor din 1854–1856 şi eroica apărare rusească, coasta acesteia a devenit locul preferat pentru palatele de vară ale curtenilor ţarului şi ale conducătorilor de partid ai Uniunii Sovietice. Toţi îşi justificau prezenţa acolo prin dubioasa versiune a istoriei ruse care începe cu Sf. Vladimir. În 1941–1942, după asediul Sevastopolului de către nemţi de această dată, Crimeea a fost ocupată pentru scurt timp de naziştii, al căror „Plan Gotland" ar fi redat peninsula coloniştilor germani. În 1934, la al treilea centenar al unui alt eveniment dubios, guvernul sovietic de la Moscova a dăruit Crimeea Ucrainei. Acest cadou voia să simbolizeze legăturile indisolubile ale Crimeei şi Ucrainei cu Rusia. În schimb, după prăbuşirea Uniunii Sovietice, s-a produs exact efectul opus. În august 1991, ultimul secretar general al URSS a fost făcut prizonier la vila din Foros de pe coastă, unde îşi petrecea vacanţa, când lovitura de stat nereuşită de la Moscova a pus capăt erei sovietice.[4]

În Epoca Modernă, diversitatea populaţiei originare din Crimeea a dispărut. Vechile popoare ale taurienilor şi sciţilor au fost de mult cucerite. Goţii din Crimeea şi-au apărat fortăreaţa din Mangop până în 1475. Tătarii au fost deportaţi în masă de către Stalin în

1942.[5] Grecii pontici au supraviețuit până când au fost și ei deportați în 1949. O mână de evrei, care scăpaseră de prigoana naziștilor, au plecat în Israel în anii 1980. Ruși și ucrainenii au rămas să formeze majoritatea absolută.

În 1992, pe când familiile militarilor ex-sovietici din Sevastopol împărțeau plaja presărată cu pietricele cu alți turiști și își căutau loțiunile de plajă sub coloanele în ruină ale orașului Chersonesos, asistând îngrijorați întoarcerea tătarilor, la pretențiile Ucrainei asupra flotei Mării Negre, și la presiunile Rusiei pentru crearea republicii autonome Crimeea, niciun loc din lume nu le-ar fi putut aminti mai bine ca acela de faptul că gloria e pieritoare.

MASSILIA

Massilia (Marsilia) a fost întemeiată în jur de 600 î.H. de către grecii din Foceea, Asia Mică. Potrivit legendei, Fotis, conducătorul lor, a intrat cu galera sa în port tocmai când șeful tribului băștinaș de liguri oficia logodna fiicei sale preferate. Când fetei i s-a spus să-i dea cupa de logodnă unuia dintre războinicii prezenți, ea i-a oferit-o frumosului grec. Acesta a fost începutul uneia dintre cele mai bogate și dinamice colonii grecești.

Înconjurat de stânci înalte din calcar și păzit de o insulă puțin mai departe de țărm, mărețul port al vechii Massilia a fost un centru comercial și cultural timp de peste 2 500 de ani. Orașul era guvernat de o oligarhie formată din negustori. Marele Consiliu, alcătuit din 600 de cetățeni aleși pe viață, desemna un alt consiliu mai restrâns, alcătuit din 15 persoane, care deținea puterea executivă. Massiliezii au ajuns să facă negoț peste tot. Dominau marea de la Luna, în Toscana, până în sudul Iberiei, și au înființat puncte comerciale în Nicaea (Nisa), Antipolis (Antibe), Rhoda (Arles) și în îndepărtata Emporie, toate închinate zeiței lor protectoare, Artemis din Efes. Marinarii nu se temeau de oceanul de după Coloanele lui Heracle și aveau faima că ajunseseră până în nordul Islandei, și până în Senegalul de astăzi în sud. Pytheas, un massiliez temerar, a navigat în secolul IV de-a lungul coastelor nordice ale Europei, ajungând până în „Insulele Cositorului" (cum numea Herodot Britania). Opera sa pierdută, *Călătorie în jurul pământului*, îi fusese cunoscută lui Strabon și Polybius.

Confruntată cu apriga rivalitate a fenicienilor și cartaginezilor, Massilia a apelat deseori la ajutorul Romei. Dar a avut îndrăzneala s-o mai facă o dată, însă cu consecințe nefaste. În 125 î.H., când au solicitat sprijin armat împotriva galilor, romanii au cucerit întregul ținut, transformându-l în provincia romană Galia Transalpină (Provence). Aici s-a format o populație care vorbea trei limbi, greaca, latina și celtica. După aceea, viața orașului a reflectat toate schimbările politice din bazinul mediteraneean – stăpânirea arabă, bizantină, genoveză și, din 1481, cea franceză. Cea mai prosperă perioadă a Marsiliei a început în secolul XIX, odată cu extinderea intereselor franceze în Levant. Campania lui Napoleon în Egipt și deschiderea Canalului Suez, construit de Lesseps, au fost cele mai importante episoade.

Marsilia modernă, ca și Massilia antică, este încă un oraș strâns legat de mare. Le Vieux Port, imortalizat în trilogia dramatică a lui Marcel Pagnol, a fost întrecut de imensul Port Autonome de dincolo de dig. Dar emoțiile profunde simțite de Fanny, Marius și César la vederea plecărilor și întoarcerile înlăcrimate ale vapoarelor se repetă mereu:

FANNY: Et toi, Marius, tu ne m'aimes pas? (Il se tait)...
MARIUS: Je te l'ai déjà dit, Fanny. Je ne peux pas me marier.
FANNY: Alors, c'est quelque villaine femme des vieux quartiers... Dis-le moi. Marius...
MARIUS: J'ai confiance en toi. Je vais te le dire. Je veux partir.[1]

(FANNY: Marius, tu nu mă iubeşti? (El tace)...
MARIUS: Ţi-am spus-o deja, Fanny. Nu pot să mă însor cu tine.
FANNY: Înţeleg. Trebuie să fie la mijloc una dintre stricatele alea din oraşul vechi...
Hai, Marius, spune-mi...
MARIUS: Am încredere în tine. O să-ţi spun. Vreau să plec.)

De pe terasa bisericii Notre Dame de la Garde, situată la înălţime, pe locul templului grecesc, poţi privi vapoarele care se îndreaptă spre port, precum galerele lui Fotis odinioară. Sau poţi visa să evadezi pe mare, cum a făcut-o contele de Monte Cristo de la Chateau D'If sau Marius mai târziu...

Cartagina şi-a făurit un vast imperiu bazat pe forţă navală, comerţ şi colonizare. Coloniile sale erau răspândite după Coloanele lui Hercule, de la Gades (Cadiz) şi Tingis (Tanger) până la Pnormus (Palermo) în Sicilia. În perioada sa de maximă înflorire era probabil cel mai prosper dintre oraşele-state, stăpânind toate insulele şi ţărmurile din vestul Mediteranei. Începând cu secolul V, a distrus multe cetăţi greceşti din Sicilia, ambiţiile lor fiind curmate doar de instaurarea stăpânirii romane.

Fenicienii şi cartaginezii, ca şi evreii şi arabii, erau semiţi. Ca ultimi perdanţi ai luptei pentru supremaţie în Mediterana, nu erau simpatizaţi nici de greci, nici de romani. Ca adoratori ai lui Baal, ultimul chip cioplit, au făcut întotdeauna obiectul batjocurii adepţilor tradiţiei iudeo-creştine, adoptate într-un final şi de lumea greco-romană. Deşi fenicienii din Europa şi coloniile lor au dominat Mediterana vreme de peste un mileniu, civilizaţia lor este puţin cunoscută şi studiată. Neamul lor poate că a fost prigonit din cauza unei alte forme de antisemitism.

Religia greacă a progresat de la un animism şi fetişism timpuriu la viziunea asupra lumii ca fiind „un mare oraş al zeilor şi oamenilor". Panteonul olimpian exista încă din Preistorie. Zeus, părintele zeilor, şi Hera, soţia lui, domneau asupra întregii familii de olimpieni încăpăţânaţi – Apollo, Artemis, Pallas Atena, Ares, Poseidon, Hermes, Dionysos, Demetra, Hades şi Persefona. Palatul lor de pe vârful Muntelui Olimp era la graniţa de nord a Greciei. Pe lângă aceşti zei, mai erau şi multe zeităţi locale, satiri, umbre, nimfe, furii, sibile şi muze, cărora grecii le aduceau jertfe. Se practica de obicei sacrificarea ritualică a animalelor. Deşi era prerogativa zeilor să fie capricioşi şi cu toate că unii, precum Ares, zeul războiului sau Poseidon, zeul mării, puteau fi răzbunători, nu exista niciun diavol, nicio forţă a răului de care oamenii să se teamă cu adevărat. Defectul cel mai mare al omului era *hubris* sau orgoliul exagerat, pedepsit de obicei de *nemesis*, mânia zeilor. [MIRODENII VS. BOU]

Au proliferat mii de mituri şi o gamă uimitoare de culturi şi oracole. Acestea încurajau o viziune în care curajul şi spiritul întreprinzător, temperate de respect, erau răsplătite cu sănătate şi bogăţie. Cultul lui Zeus, cu centrul în Olimpia, oraş care găzduia Jocurile Olimpice, era practicat de toată lumea, întrucât combina pietatea cu spiritul de competiţie. Răspânditul cult al lui Apollo, zeul luminii, îşi avea centrul în locul său de naştere, insula Delos, şi la Delfi. Misterele Demetrei, zeiţa pământului, din Eleusis, şi acelea mai exaltate ale lui Dionysos, zeul vinului, proveneau din străvechile ritualuri ale fertilităţii. Cultul lui Orfeu Cântăreţul, care îşi urmase iubita moartă, Euridice, în lumea subpământeană, a stimulat credinţa în existenţa şi purificarea sufletelor. Orfismul, care a durat din secolul VII până spre sfârşitul epocii romane, a inspirat nenumăraţi poeţi, de la Platon şi Virgiliu.

MIRODENII VS. BOU

Pitagora (la apogeu în jurul anului 530 î.H.) a rostit bine-cunoscutele maxime: „Numerele sunt totul" sau „Să mănânci fasole e o crimă la fel de mare ca şi a-ţi mânca părinţii". Savanţii interesaţi de originile ştiinţei moderne îi studiază matematica. Pe cei fascinaţi de gândirea greacă îi interesează ideile gastronomice. (Vezi anexa III.)

Ca şi Părinţii Fondatori de mai târziu, Pitagora a fost un disident religios şi a călătorit pe mare din insula sa natală Samos pentru a găsi o colonie sectantă în Magna Graecia. Acolo a avut libertatea de a-şi aplica teoriile religioase şi, printre altele, pe cele despre hrană şi regim alimentar. Principalul său argument provenea din metempsihoză, „transmigraţia sufletelor", care, după moarte, puteau trece de la o persoană la alta sau de la oameni la animale. Drept care se opunea obiceiului de a sacrifica animale şi susţinea că aroma de ierburi şi mirodenii încălzite era o ofrandă mai potrivită pentru zei decât mirosul grăsimii prăjite.

Dar, dacă mirodeniile formau o legătură cu zeii din Olimp, fasolea o avea cu Hades. Se credea că păstăile late, ale căror tulpini fără noduri îşi croiau neîncetat drum spre soare, acţionând ca „nişte scări pentru sufletele oamenilor", care migrau din lumea subpământeană. Fasolea cultivată în vase închise producea o masă încălcită de forme obscene care aminteau de organe sexuale şi fetuşi avortaţi. Pitagora impunea tabuuri similare şi în privinţa consumului de cărnuri nobile, în special de vită. Unele animale ca porcul şi capra, care scor- monesc prin pământ şi produc pagube naturii, erau considerate inofensive, deci comestibile. Altele, ca oile care dau lână şi „boul cel harnic", cel mai credincios tovarăş al omului, erau considerate folositoare, de acea carnea lor nu se putea consuma. În caz de nevoie stringentă, se puteau consuma bucăţi de carne mai puţin nobilă, dar nu şi organe vitale precum inima şi creierul. Potrivit lui Aristoxene din Tarent, regimul alimentar trebuia să cuprindă *maza* (terci de orz), vin, fructe, nalbă sălbatică şi asfodel, *artos* (pâine de grâu), legume crude şi fierte, peşte pregătit în mai multe feluri şi, în ocazii speciale, purcel de lapte şi ied fript. Odată, un bou salvat de Pitagora dintr-un câmp cu fasole a fost hrănit toată viaţa cu orz într-un templu al Herei.

Mai cunoscut este cazul unui discipol al lui Pitagora, Empedocle din Acragas, care, după ce a câştigat cursa de care din Olimpia, în 496 î.H. a refuzat să ofere zeilor obişnuita jertfă constând dintr-un bou prăjit. În schimb, a ars imaginea unui bou, făcută din ulei şi mirodenii, rugându-se zeilor într-un nor de fum aromat, provenit din mirt şi tămâie. Pitagoreenii credeau că regimul alimentar era o ramură de bază a eticii. „Cât timp oamenii sacrifică animale, le spunea mentorul lor, nu vor înceta să se omoare între ei."[1] [KONOPIŁTE]

Nur wer die Leier schon hob
auch unter Schatten,
darf das unendliche Lob
ahnend erstatten.

Nur wer mit Toten vom Mohn
aß, von dem ihren
wird nicht den leisesten Ton
wieder verlieren.

Mag auch die Spieglung im Teich
oft uns verschwimmen:
Wisse das Bild.

Erst in dem Doppelbereich
werden die Stimmen
ewig und mild.

(Numai cel ce şi-a înălţat cântul de liră printre umbre se bucură de nesfârşită laudă.
Numai cel ce a împărtăşit soarta Morţilor nu-şi va pierde nicicând versul cel mai dulce.
Deşi reflexia din iaz se tulbură în faţa noastră – Să-ţi ştii mereu imaginea!
Doar în tărâmul dublu ale noastre voci blânde nu vor pieri în veci.)

Toate aceste culte, ca şi cele elenistice ale lui Mithra şi Isis, încă se mai practicau pe scară largă când a apărut creştinismul, în perioada de după cea de-a doua sută a Olimpiadei (vezi capitolul III). [OMPHALOS]

Filosofia greacă, sau „iubirea de înţelepciune", s-a dezvoltat în opoziţie cu atitudinile religioase tradiţionale. Socrate (469–399 î.H.), fiul unui sculptor, a fost condamnat la Atena să bea cucută, pe motiv că „se închina unor zei ciudaţi" şi „corupea tineretul". Totuşi, metoda lui Socrate de a pune întrebări iscoditoare pentru a verifica supoziţiile care sunt fundamentul tuturor cunoştinţelor a pus bazele întregii gândiri raţionale de mai târziu. A fost folosită de Socrate pentru a pune sub semnul întrebării ceea ce credea el că sunt argumentele eronate ale sofiştilor sau „înţelepţilor" de dinaintea lui. Deviza sa era „Viaţa fără cercetare nu merită trăită". Potrivit lui Platon, discipolul său, Socrate spunea: „Tot ce ştiu e că nu ştiu nimic". Era începutul perfect pentru epistemologie.

Platon (circa 429–347 î.H.), şi discipolul lui, Aristotel (384–322), au pus bazele majorităţii ramurilor filosofiei speculative şi naturale. Academia lui Platon sau „Dumbrava" şi Lyceumul lui Aristotel, cunoscut şi ca şcoala peripatetică, erau precum Oxford şi Cambridge (sau Harvard şi Yale) pentru lumea antică. Cu gândul la aceşti mari filosofi, s-a afirmat: „moştenirea grecilor pentru filosofia occidentală a fost filosofia occidentală"[9]. Din cei doi, Platon a fost idealistul care a creat primele utopii, teorii fundamentale ale formelor şi imortalităţii, o cosmogonie influentă, o profundă critică a cunoaşterii şi o celebră analiză a iubirii. Nimic din istoria gândirii nu se compară ca forţă de sugestie cu metafora peşterii lui Platon, care vine cu ideea că nu putem percepe lumea decât indirect, văzând realitatea doar prin intermediul umbrelor proiectate pe pereţi de focul aprins. Spre deosebire de Platon, Aristotel a fost „adeptul simţului realităţii", sistematizatorul. Operele sale enciclopedice abordează nu numai etica şi metafizica, dar şi politica, critica literară, logica, fizica, biologia şi astronomia.

Literatura greacă, la început sub forma poeziei epice, a fost una dintre acele minuni care a apărut în faza de maturitate. Homer, care probabil a trăit şi a creat pe la mijlocul secolului VIII î.H., a exploatat o tradiţie orală mult mai veche. Poate a fost sau nu singurul autor al operelor care îi sunt atribuite. Dar primul poet al literaturii europene este considerat de majoritatea specialiştilor drept cel mai influent. Puţini au reuşit să egaleze *Iliada* şi *Odiseea,* dar nu şi să le întreacă. Limba lui Homer, pe care clasicii o consideră „sublimă", s-a dovedit a fi extrem de flexibilă şi expresivă. [EPIC]

Literatura scrisă depinde de alfabetizare, ale cărei origini datează din secolul VIII, când s-a „importat" un alfabet. Arta literară a fost mult încurajată de caracterul urban al vieții grecilor, dar măsura în care a pătruns în diferite pături sociale este o chestiune controversată. [CADMUS]

Urmașii lui Homer – poeți epici ca și el, de la Hesiod (cca 700 î.H.) la autorul sau autorii necunoscuți ai așa-numitelor „Imnuri homerice"; de la poeții elegiaci de la Callinus din Efes (opere importante din 690 î.H.) la Xenofon din Colofon (cca 570–480 î.H.); poeții lirici de la Sappho (n. în 612 î.H.) la Pindar (518–438 î.H.); de la Anacreon (celebru în 539 î.H.) la Simonide din Ceos (556–468 î.H.) – au avut nenumărați imitatori și traducători. Teocrit din Siracuza (cca 300–260 î.H.) a scris idile cu nimfe și păstori de capre, care au servit drept model tradiției pastorale, de la bucolicele lui Virgiliu și până la *Cum vă place*. Dar nimeni n-a avut un vers mai dulce ca „a zecea muză" din Lesbos:

Unii spun că nu e lucru mai frumos pe lume
Ca un escadron de cavalerie; unii spun
Că-i o trupă de infanterie, alții, o flotă de corăbii;
Dar eu cred că iubirea-mi seamăn n-are.[10]

OMPHALOS

În viziunea grecilor, Delphi era „centrul lumii". Al său *omphalos* sau „buric" marchează locul în care s-au întâlnit cei doi vulturi ai lui Zeus, unul trimis din est, iar celălalt din vest. Tot aici, într-o vale adâncă, înconjurată de pinii întunecați și stâncile trandafirii din Muntele Parnas, Apollo îl ucisese pe zeul-șarpe Python, iar într-o peșteră plină de vapori, aflată peste un abis gazos, își întemeiase cel mai renumit din oracolele sale. În vremuri îndepărtate, templul lui Apollo era construit alături de un teatru, un stadion pentru Jocurile Pitice și numeroasele trezorerii ale orașelor patronate de zeu. În 331 î.H., Aristotel și fiul său au alcătuit o listă cu toți învingătorii Jocurilor Pitice până în timpul lor. Numele acestora au fost inscripționate pe patru tăblițe de piatră, care s-au păstrat până le-au descoperit arheologii din vremurile noastre.[1]

Ritualurile oracolului se desfășurau la fel din timpuri imemoriale. În a șaptea zi a fiecărei luni, marea preoteasă, Pitia, de curând purificată în apele izvorului Castalian, se așeza pe trepiedul sacru, la buza prăpastiei, și, într-o transă extatică, învăluită de vapori, aștepta întrebările celor veniți s-o consulte. După ce asistau la oblșnuita jertfire a unei capre, oamenii îi așteptau răspunsurile în acei hexametri de o ambiguitate notorie.[2]

Lui Tezeu, eroul care îl ucisese pe Minotaur și întemeiase Atena, i s-au oferit aceste vorbe liniștitoare:

TEZEU, FIU AL LUI EGEU... NU DISPERA, CĂCI, CA O PLOSCĂ DE PIELE, VEI REUȘI SĂ ÎNFRUNȚI VALURILE CHIAR ȘI PE MAREA AGITATĂ.

Cetățenilor din Thera, îngrijorați de declinul coloniei lor de pe coasta africană, li s-a sugerat vag să o mute în alt loc.

DACĂ ȘTIȚI LIBIA, MAMA TURMELOR, MAI BINE CA MINE, DEȘI NU AȚI FOST ACOLO... VĂ ADMIR ÎNȚELEPCIUNEA.

Mutată de pe insulă pe continent, Cirene a prosperat.

Regele Cresus din Lidia voia să afle dacă să declare război sau să mențină pacea. Oracolul i-a spus: „DU-TE ȘI DISTRUGE UN MARE IMPERIU". A mers la război, dar *propriul său imperiu* a fost distrus.

Înainte de Bătălia de la Salamina din 480 î.H, o delegație de atenieni l-a implorat pe Apollo să-l ajute împotriva invadatorilor perși:

PALLAS NU POATE SĂ DOMOLEASCĂ MÂNIA LUI ZEUS... DAR, CÂND ORICE ALTCEVA VI SE VA LUA... ZEUS DIN CERURI VA DA POPORULUI NĂSCUT DIN TRITON UN ZID DE LEMN... SPRE FERICIREA VOASTRĂ ȘI A COPIILOR VOȘTRI.

Temistocle, amiralul atenian, a dedus corect că victoria depindea de corăbiile sale de lemn.

Lisandru, generalul spartan care intrase victorios în Atena la sfârșitul Războiului Peloponesiac, a fost avertizat:

FEREȘTE-TE DE UN HOPLIT MÂNIOS ȘI DE UN ȘARPE, VICLEAN FIU AL PĂMÂNTULUI, CARE TE ATACĂ PE LA SPATE.

A fost omorât de un hoplit cu emblema unui șarpe pe scut.

Lui Filip al Macedoniei, notoriu pentru faptul că dădea mită oricui, i s-a spus: „LUPTĂ CU LĂNCI DE ARGINT". Iar când se pregătea de luptă cu perșii, i s-a făcut această profeție: „TAURUL ESTE ÎNCUNUNAT CU FLORI. SFÂRȘITUL A VENIT. NECHEAZĂ CEL CE ADUCE JERTFA". În scurt timp, regele a fost ucis mișelește.

Romanul Lucius Iunius Brutus a consultat Oracolul împreună cu doi tovarăși ai săi și s-au interesat de viitorul lor:

TINERILOR, ACELA DINTRE VOI CARE ÎȘI VA SĂRUTA PRIMUL MAMA VA DEȚINE PUTEREA ÎN ROMA.

Camarazii lui Brutus au luat profeția în sensul propriu, în schimb Brutus s-a aplecat să sărute pământul. În 509 î.H., Brutus a devenit prim-consul al Romei.

Peste patru secole, Cicero a întrebat Oracolul cum poate câștiga cineva cea mai mare faimă. I s-a răspuns:

PROPRIA FIRE, ȘI NU OPINIA MULȚIMII SĂ TE ÎNDRUME ÎN VIAȚĂ.

Împăratul Nero, temându-se de moarte, a primit următorul răspuns: „AȘTEAPTĂ-TE LA CE E MAI RĂU DE LA 73". Încurajat, a crezut că va trăi până la 73 de ani. Dar a fost dat jos de pe tron și obligat să se sinucidă la 31 de ani. S-a dovedit că 73 era vârsta succesorului său, Galba.

Mai cunoscut este faptul că, atunci când Alexandru cel Mare a consultat Oracolul, acesta a rămas tăcut.[3]

Credința în omnisciența Oracolului din Delphi a rămas aproape la fel de neclintită printre entuziaștii Epocii Moderne, precum era și printre grecii superstițioși din Antichitate. Totuși, pentru istorici, problema constă în a face distincția între adevăratele realizări ale Oracolului și reputația sa fără margini. Scepticii scot în evidență faptul că niciuna dintre

așa-zisele preziceri nu a fost consemnată înainte de a avea loc evenimentele la care se referea. Puterile extraordinare ale Oracolului n-au fost niciodată confirmate. Un cult puternic, o reclamă eficientă și un public naiv au fost toate factori ale unei operațiuni de succes.

Multe dintre renumitele maxime rostite de Oracol au fost inscripționate pe zidurile Templului lui Apollo. Printre acestea sunt și: „Nimic în exces" și „Cunoaște-te pe tine însuți"[4]. Au devenit devizele civilizației grecești.

EPIC

Iliada și *Odiseea* lui Homer au fost privite în Europa nu numai ca fiind cele mai vechi opere din literatura europeană, dar și ca fiind expresia cea mai aleasă a literaturii de pretutindeni. Totuși, în 1872, în urma excavațiilor de la Ninive, capitala anticei Asirii, s-au găsit în biblioteca lui Assurbanipal niște tăblițe de argilă care prezentau întregii lumi *Epopeea lui Ghilgameș*.

Epopeea era deja veche pe vremea în care au fost scrise poemele lui Homer. Într-adevăr, e datată cu mult timp în urmă, în mileniul III î.H., aparținând tradiției literare mesopotamiene. Începe astfel:

> *Cel care a văzut totul până la marginea lumii,*
> *Cel care a știut totul și a cunoscut totul,*
> *Ghilgameș a pătruns totodată și taina tuturor lucrurilor.*
> *El s-a împărtășit din toată înțelepciunea lumii;*
> *A văzut ceea ce era tăinuit și a cunoscut ceea ce a rămas ascuns oamenilor.*
> *A dat în vileag vremile dinaintea Potopului.*
> *A trudit și a suferit străbătând Drumul cel Lung.*
> *A săpat pe o stelă toate frământările sale.*[1]

La început, epopeea babiloniană a prezentat interes datorită conexiunilor sale cu Biblia, mai ales în ceea ce privește Potopul, Arca și Creația. La puțin timp după aceea, cărturarii au depistat în această operă epică și asemănări cu Homer. La urma urmei, ambele epopei apăruseră aproape în același timp. Assurbanipal își construia biblioteca din Ninive în ultimul sfert al secolului VII î.H.; cetatea Ninive a fost distrusă în 612, cam în aceeași epocă în care poemele homerice își găseau forma finală. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Multe dintre asemănări se pot explica prin convențiile oralității, cărora îi se supuneau toți poeții epici din zorii literaturii. Dar multe alte lucruri nu pot fi explicate la fel de ușor. Invocația de la începutul *Epopeii lui Ghilgameș* seamănă cu primele rânduri din *Odiseea*, atât ca ton, cât și ca sentiment:

> *O, muză, cântă-mi mie pe bărbatul viteaz și iscusit care într-o vreme când el, cu măiestria lui, făcuse pustiu din ziduri sfinte de la Troia, nemernici amar de ani pe lume, și cunoscu pe drumul lui tot felul de oameni, de orașe și de datini, și pătimi așa de mult pe mare, silindu-se să scape de primejdii și înapoi să-și ducă pe tovarășii... Zeiță, fiică a lui Zeus, rogu-te să-mi împărtășești și mie ce știi de acele isprăvi, începe de unde ți-e voia.*[2]

Mai mult s-ar putea discuta despre influența lui *Ghilgameș* asupra *Iliadei*. În ambele epopei subiectul cuprinde un element tragic, care survine când moare unul din cei doi prieteni nedespărțiți. Ghilgameș îl jelește pe Enkidu așa cum îl plânge Ahile pe Patrocle. Și alte episoade, ca acela în care zeii își împart pământul, marea și cerul, sunt foarte asemănătoare. Ceea ce era

odată considerată „o posibilă datorie a grecilor față de Asiria" ar trebui văzută acum ca o probabilitate.[3] Dacă această supoziție este corectă, poemele epice ale lui Homer nu constituie numai o legătură între literatura clasică și nenumăratele generații de *aoidoi,* barzii analfabeți din vremuri imemoriale, ci și umplu golul dintre normele tradiționale ale literaturii apusene și mult mai vechile scrieri ale literaturii noneuropene.

Recitarea poeziilor era strâns legată de muzică; iar sunetele lirei cu șapte coarde acompaniau de obicei hexametrii declamați. Cuvântul grec *musike* îngloba toate sunetele melodioase, indiferent că erau vorbe sau note. Poezie era și în cele mai simple inscripții, în răspândita artă epigramistică:

πάντα γέλως καὶ πάντα κόντα τὸ μηδέν·
πάντα γὰρ ἐξ ἀλόγων ἐστὶ τὰ γιγνόμενα.

(Râsul e în toate, totul ajunge praf și pulbere, totul e nimicnicie./
Ne ținem de reguli, hotărâți să murim.)[11]

și în epitafuri:

ὦ ξεῖν', ἄγγειλον Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

(Spune-le celor din Lacedemonia, trecătorule,/
că noi ne-am ținut de reguli, hotărâți să murim.)[12]

Teatrul grecesc s-a dezvoltat din ceremoniile de la sărbătorile religioase. Conceptul de *tragodia,* literal „cântec de capră", era inițial legat de jertfele ritualice. Primele piese de teatru ateniene au fost prezentate la sărbătorile lui Dionysos. Ca și jocurile, acestea erau puse în scenă în spiritul competiției. Dialogul stilizat dintre actori și cor era un mijloc de explorare a celor mai intense conflicte psihologice și sufletești. Cei trei mari dramaturgi, Eschil (525–456), Sofocle (cca 496–406) și Euripide (cca 480–406) au făcut din miturile și legendele tribale piatra de temelie a literaturii lumii. *Cei șapte contra Tebei, Orestia* și *Prometeu înlănțuit; Oedip rege, Electra* și *Antigona; Ifigenia în Taurida, Medeea* și *Hipolit,* sunt doar câteva dintre tragediile ce ne-au rămas dintr-un vast repertoriu. [OEDIPUS]

S-au păstrat doar 32 de tragedii, care se joacă în continuare pe toate scenele lumii. Se dovedesc necesare mai ales în această Epocă Modernă, bântuită de frică și de grozăvii. „Tragedia ne dă puterea să îndurăm ceea ce pare imposibil de suportat." „Marile tragedii grecești ne deprind cu posibilități de coșmar... cu faptul că toți vom sfârși în întuneric, deznădejde și sinucidere." „Privind cu îndrăzneală drept în față puterea distructivă a așazisei istorii a omenirii, precum și cruzimea naturii, grecul se consolează... Arta îl salvează și prin Artă – trăiește mai departe."[13]

Autorii de comedii, în frunte cu Aristofan (cca 450–385), s-au simțit liberi să-și bată joc de toată lumea, de la filosofi la politicieni. *Cavalerii, Păsările, Norii, Viespile, Broaștele,* ale căror minunate intrigi se îmbină cu umorul savuros cu tentă sexuală, încă mai stârnesc hohotele de râs ale publicului de pretutindeni. Aristofan a avut un talent fără seamăn în a născoci expresii memorabile. Nephelokokugia „Țara cucilor din nori" este doar una dintre ele. [SCHOLASTIKOS]

CADMUS

Cadmus, fiul lui Agenor, regele Feniciei şi fratele Europei, apare în numeroase mituri greceşti. Era slăvit ca întemeietor al Tebei din Beoţia şi ca „importatorul" alfabetului. Rătăcind prin lume în căutarea surorii sale răpite, Cadmus a ajuns să consulte Oracolul din Delphi. A fost sfătuit să construiască un oraş „acolo unde s-ar odihni o vacă". Aşa că a urmărit o vită din Focida până în câmpia Beoţiei. A însemnat locul în care aceasta a căzut, răpusă de oboseală, lângă un dâmb, pe care a început să ridice *Cadmea*, acropola ovală a Tebei. Locuitorii oraşului s-au întrupat din coltii unui dragon pe care l-a ucis Cadmus, la îndemnul Atenei. Zeiţa l-a făcut cărmuitorul cetăţii şi i-a dat-o de soţie pe Harmonia.

Locul de baştină al zeului Dionysos, al eroului Heracle, al profetului Tiresias şi al fascinantului cântăreţ Amfion, Teba a fost şi scena unde s-au prezentat tragediile *Oedip rege* şi *Cei şapte contra Tebei*. Cetatea a fost rivala dintotdeauna a Atenei; s-a aliat cu Sparta, pe care a distrus-o în cele din urmă; a fost la rândul el distrusă de către Alexandru. [OEDIPUS]

Alfabetul fenician, pe care se spune că l-a adus Cadmus în Grecia, era fonetic, dar nu avea decât consoane. Era cunoscut în forma sa de bază înainte de 1200 î.H., pentru că înlocuise hieroglifele, ca şi ebraica, limbă din aceeaşi zonă. Fiind un sistem simplu, uşor de învăţat de către copii, a spart monopolul scrierii încifrate care fusese practicată timp de milenii de casta preoţilor în civilizaţiile din Orientul Mijlociu. Denumirile literelor au trecut în greacă aproape neschimbate: *aleph* (alfa) = „bou", *beth* (beta) = „casă"; *gimmel* (gama) = „cămilă"; *daleth* (delta) = „uşă de cort". Vechiul alfabet grecesc a luat fiinţă prin adăugarea a cinci vocale la cele şaisprezece consoane feniciene. S-a şi dublat pentru scrierea numerelor. La timpul potrivit, a devenit precursorul principalelor ramuri ale scrierii europene – greacă modernă, etruscă, latină, glagolitică şi chirilică.[1] (Vezi anexa III.)

Primele manifestări ale alfabetului latin datează din secolul VI î.H. Se baza pe o scriere găsită în coloniile calcidiene, cum ar fi Cumae din Magna Graecia. A fost ulterior adoptată şi adaptată de toate limbile din vestul lumii creştine, de la irlandeză la finlandeză şi, recent, de unele limbi noneuropene, inclusiv turca.

Alfabetele glagolitic şi chirilic s-au dezvoltat din greacă pe vremea Bizanţului, în scopul de a scrie în anumite limbi slave. În Serbia ortodoxă, „sârbo-croata" se scrie cu litere chirilice; în Croaţia, aceeaşi limbă este scrisă cu alfabet latin. [ILLYRIA]

Literele ascuţite din scrierile feniciană, greacă şi romană s-au datorat inscripţionării cu dalta în piatră. Treptata evoluţie la scrisul cursiv a fost posibilă prin folosirea acului imprimator pe ceară sau a penei pe pergament.

Minusculele latine, care stau la baza „literelor mici" de acum, au apărut în jurul anului 600 d.H., deşi s-au păstrat şi majusculele romane sau „literele mari". [PALAEO]

Literele şi literatura constituie o parte din gloria civilizaţiei europene. Povestea lui Cadmus sugerează că rădăcinile lor sunt în Asia.

Nu e nicio exagerare să susţinem că literatura greacă constituie rampa de lansare a tradiţiei umaniste. „Multe minuni sunt pe pământ, scria Sofocle, dar nimic nu e mai minunat ca omul":

CORUL: *Minuni sunt multe pe pământ, dar cea mai mare dintre ele*
E omul, care înfruntă oceanul...
Stăpân e peste pământul cel veşnic, de el ascultă
Nemuritoarea mamă a zeilor...
E mai presus de toate fiinţele.

Graiul l-a-nvăţat, mintea şi-a iuţit-o,
Reguli de convieţuire în oraşe el făcu...
Nu e nimic să nu-i stea în putere...[14]

Oratoria greacă a fost o artă ce s-a dezvoltat atât din teatru, cât şi din tradiţia curţilor de judecată în aer liber şi a întrunirilor politice. Retorica, expusă pentru prima oară de Corax din Siracuza (la apogeu în jur de 465 î.H.) în *Arta cuvintelor,* era studiată ca orice altă materie. Din „Cei zece oratori din Atica", de la Antifon la Dinarh din Corint, niciunul nu a egalat măiestria lui Demostene (384–322). În tinereţe un biet orfan bâlbâit, el a trecut peste toate dificultăţile, l-a trimis în exil pe Eschin (389–314), duşmanul său declarat, şi a devenit maestrul recunoscut al discursurilor publice şi stilului de prozator. Seria lui de *Filipice* îi îndemnau cu multă elocvenţă şi ardoare pe atenieni să-i opună rezistenţă lui Filip al Macedoniei. Discursul cu titlul *Despre coroană,* rostit în apărarea sa într-un proces din 330 î.H., a fost descris cu modestie de Macauley astfel: „un *nec plus ultra* al artei oratorice".

MOUSIKE

Termenul grecesc *mousike* are atât sensul de poezie, cât şi de sunet conceput de om. Ambele au o lungă istorie.

Muzica grecilor antici se baza pe „tonalităţi". O tonalitate, ca şi o scară, este o secvenţă fixă de note, ale cărei intervale ofereau baza invenţiei melodice. Grecii cunoşteau şase dintre acestea: matematicienii pitagoreeni au calculat corect frecvenţele tonurilor, semitonurilor şi pătrimilor de ton componente. Sistemul bazat pe tonalităţi nu funcţiona exact la fel ca acela ulterior cu chei şi scări. O modificare a tonalităţii schimbă şi configuraţia intervalelor într-o linie melodică, pe când o schimbare a cheii modifică doar înălţimea sunetului.

În secolul IV, Sf. Ambrozie a ales patru aşa-numite „tonalităţi autentice" pentru uz eclezіastic, la care Grigorie cel Mare a mai adăugat patru aşa-zise „tonalităţi plagale", ajungându-se astfel la opt „tonalităţi bisericeşti". Acestea au format baza cântărilor religioase. [CANTUS] În secolul VI, călugărul elveţian Heinrich din Glarus (Glarean) a conceput un tabel de douăsprezece tonalităţi, cărora le-a dat nişte nume ciudate, care, cu o singură excepţie, nu corespund cu acelea originale din Antichitate:

Nr.	*Glareanus*	*Nume grecesc*	*Aranjament*	*Final*	*Dominant*
I	Dorian	Frigian	D-D	D	A
II	Hipodorian	–	A-A	D	F
III	Frigian	Dorian	E-E	E	C
IV	Hipofrigian	–	B-B	E	A
V	Lidian	SIntonolidian	F-F	F	C
VI	Hipolidian	–	C-C	F	A
VII	Mixolidian	Ionian	G-G	G	D
VIII	Hiomixolidian	–	D-D	G	C

IX	Eolian	Eolian	A-A	A	E
X	Hipoeolian	-	E-E	A	G
XI	Ionian	Lidian	C-C	C	C
XII	Hipoionian	-	G-G	C	E[1]

Dezvoltarea armoniei moderne a făcut inutile majoritatea tonalităților vechi. Dar două dintre ele, XI și IX, lidiana și eoliana, s-au păstrat. Cunoscute din secolul XVII ca variante majore și minore ale celor douăsprezece scări importante, acestea oferă cele două aspecte îngemănate, cel „vesel" și cel „trist", ale sistemului melodic pe care se bazează cea mai mare parte din „muzica clasică" europeană. Împreună cu timpii și armonia, constituie unul dintre cele trei elemente gramaticale de bază ale limbajului muzical, care deosebesc Europa de vecinii săi din Asia și Africa.

Deoarece Europa nu a avut niciodată o limbă vorbită universală, adică o *musike* comună, dialectul muzical al Europei, acea *musike* nonverbală, trebuie să presupunem că acesta a fost firul cel mai lung și rezistent din cultura ei comună. Într-adevăr, deoarece se întinde din Spania până în Rusia, dar nu în India sau în cultura islamică, am putea fi tentați să sugerăm că este singurul mijloc de comunicare paneuropean.

Și arta greacă s-a trezit la o viață clocotitoare – după cum susține un învățat de frunte „a trecut prin cea mai măreață și uimitoare revoluție din întreaga istorie a artei"[15]. Evaluările moderne sunt, fără îndoială, influențate de acele forme artistice care s-au păstrat cel mai bine, în special sculptura în piatră, arhitectura și pictura figurativă de pe vasele de ceramică. Chiar și așa, saltul brusc de la stilurile rigide și mohorâte din Antichitatea mai veche și înflorirea explozivă petrecută în secolele VI și V, este remarcabil. Puternic inspirați de motive spirituale și religioase, artiștii greci au acordat o deosebită atenție corpului uman, căutând, așa cum îi îndemna Socrate, să reprezinte „viața sufletească, observând efectul sentimentelor oamenilor asupra trupului în acțiune". Cele două statui celebre ale lui Fidias (cca 490–415 î.H.) sunt cunoscute din copii executate ulterior; dar frizele de pe Partenon, salvate în condiții dubioase de către Lordul Elgin, sunt grăitoare. [JAF] Cu un secol mai târziu, Praxitele (la apogeu în jur de 350 î.H.), ale cărui sculpturi denotă o dezinvoltură și o grație eterică, nu a avut mai mult noroc ca Fidias, căci nu i s-au păstrat capodoperele, dar Hermes din Olimpia și Afrodita din Arles îi atestă din plin talentul. Acestea, împreună cu statui din perioada mai târzie, cum ar fi Apollo din Belvedere (în bronz) și Afrodita din Melos, cunoscută și sub numele de „Venus din Milo", au fost întotdeauna considerate modele ideale de frumusețe masculină și feminină. Până în epoca lui Alexandru, grecii creaseră deja „limbajul pictorial al unei jumătăți de lume"[16].

Arhitectura greacă a reușit să-și valorifice marile aptitudini tehnice și sensibilitatea rafinată. Arta construcției, care, în Mesopotamia și Egipt, a căutat să impresioneze prin dimensiunile enorme ale realizărilor sale, avea acum scopul de a-și pune în valoare valențele spirituale. Proporțiile armonioase ale templelor dorice, cu acea conicitate rafinată a colonadelor, cu soclurile și frontoanele sculptate, transmiteau atât ideea de forță și rezistență, ca de pildă Templul lui Poseidon din Posidonia (Paestum), cât și de eleganță naturală, ca Partenonul atenian, construit din marmură pentelică albă. Aspectul și atmosfera templului puteau fi

adaptate în funcție de trăsăturile caracteristice ale zeității din *cella* sau „sanctuarul", aflat dincolo de coloanele măreț. Dintre cele „Șapte minuni ale lumii", așa cum le-a catalogat Antipater din Sidon în secolul II î.H. pentru prima generație de turiști din Antichitate, cinci erau capodopere ale arhitecturii grecești. După Piramidele din Egipt și Grădinile suspendate ale Semiramidei din Babilon, urmau Statuia lui Zeus din Olimpia (a treia), Templul lui Artemis din Efes, Mausoleul din Halicarnas, Colosul din Rodos și Farul din Alexandria. [ZEUS]

Știința era în Grecia doar o ramură a filosofiei generale. Majoritatea filosofilor se ocupau atât de științele fizice, cât și de cele abstracte. Tales din Milet (cca 636–546 î.H.), care susținea că totul își are originea în apă, a căzut într-o fântână, murind conform convingerii sale. Tot el a măsurat cotele Nilului la revărsare, distanțele dintre corăbii și înălțimea munților și se credea că putea să prevadă eclipsele de soare. Dimpotrivă, Heraclit din Efes (la apogeu cca 500 î.H.) considera că focul era elementul primordial, care curgea într-un flux continuu. Anaxagoras din Clazomene (cca 500–428 î.H.), profesorul lui Pericle, afirma existența rațiunii supreme sau *nous* care însuflețea toate lucrurile vii și, exercitându-și forța asupra unor „semințe" divizibile la infinit, le făcea capabile să se combine în toate formele materiei. Susținea că planetele erau pietre smulse din pământ și soarele era incandescent datorită mișcării.

Empedocle din Acragas (cca 493–433 î.H.) a avansat ideea că Pământul este alcătuit din patru „elemente": foc, pământ, aer și apă, și că acestea fuzionează mereu și se dispersează sub acțiunea a două forțe contrare, iubirea și ura. Se spune că a sărit în craterul Etnei pentru a-și testa capacitatea de reîncarnare, dar vulcanul nu a dat înapoi decât o sanda – tot ce mai rămăsese din el. Democrit din Abdera (cca 460–361 î.H.) a dezvoltat teoria atomică a lui Leucip, susținând că toată materia fizică e alcătuită din particule minuscule, numite *atoma* sau „indivizibile", care se ciocnesc la întâmplare. Era cunoscut drept filosoful care râde, deoarece se amuza de prostia omenească.

OEDIPUS

Oedipus (Oedip), „piciorul-umflat", regele Tebei, este unul dintre cele mai omniprezente personaje în miturile și literatura Greciei antice. De asemenea, ilustrează cum nu se poate mai bine tradiția clasică.

Povestea lui Oedip este cea a unui exilat din Teba care, fiind alungat de părinții săi regali, e condamnat să se răzbune, fără voia sa, în modul cel mai cumplit. Lăsat să moară de mic copil, pentru că tatăl său, regele Laios, se temea de o profeție nefastă legată de el, e salvat de un păstor și dat unor oameni de lângă Corint, care nu știau nimic despre originile lui. Consultând Oracolul din Delphi, i se spune că-și va ucide tatăl și se va însura cu mama sa. După care fuge din Corint și se întoarce la Teba. Îl omoară pe Laios, pe care îl întâlnește întâmplător. Apoi dezleagă enigma Sfinxului; scapă orașul de spaima în care trăia și, drept răsplată, o primește de soție pe văduva regelui, Iocasta, propria lui mamă. După ce rezultă patru copii din această uniune incestuoasă, Oedip află adevărul și o vede pe Iocasta spânzurându-se. Atunci el își scoate ochii și pleacă în exil cu fiica lui, Antigona, care îi conduce pașii. Nefericitul moare la Colona, în Atica, unde dispare într-o dumbravă sfântă.

Homer pomenește de Oedip atât în *Iliada*, cât și în *Odiseea*. Opera epică *Thebais*, care s-a pierdut, a fost probabil principala sursă a poveștii de mai târziu. Apoi devine piesa centrală a trilogiei tebane scrise de Sofocle și fundalul pe care se desfășoară acțiunea din

Cei şapte contra Tebei, precum şi acela din tragediile lui Euripide intitulate *Supliciile* şi *Fenicienele.*

Destinul tragic a lui Oedip ajunge o temă recurentă în literatura europeană de mai târziu. Poetul roman Staţiu a scris un poem epic intitulat *Tebaida,* care i-a servit de model lui Racine pentru prima sa piesă, *La Thébaide* (1665). Filosoful roman Seneca a conceput o variantă a tragediei *Oedip* de Sofocle, din care s-au inspirat piesele pe aceeaşi temă ale lui Corneille (1659) şi André Gide (1950) şi o adaptare liberă de poetul contemporan Ted Hughes. *Oedip la Colona* de Sofocle a fost sursa de inspiraţie atât pentru drama în versuri *The Elder Statesman* (1952) de T.S. Eliot, cât şi pentru *Maşina infernală* (1934) de Jean Cocteau. *Antigona,* tot de Sofocle, a fost urmată de alte drame cu acelaşi nume şi subiect, de Cocteau, Jean Anouilh (1944) şi Brecht (1947). Anthony Burgess a scris pe tema oedipiană un roman intitulat *MF* (1971). Pictorul francez Ingres ne-a lăsat două tablouri legate de acest mit: *Oedip şi Sfinxul* (1908). Stravinski a compus în 1927 o operă-oratoriu, *Oedipus-Rex,* pe un libret în latină de Cocteau, iar Pasolini a făcut în 1967 un film, *Edipo re.*

Însă legenda a fost cel mai bine fructificată de Sigmund Freud, care a denumit „complexul lui Oedip" sentimentul reprimat de ostilitate al băieţilor faţă de taţii lor. Provenit din rivalitatea dintre tată şi fiu care vor amândoi să câştige afecţiunea mamei, acest sindrom poate duce mai târziu în viaţă la o fixaţie patologică pentru mamă.

Tradiţia clasică, definită prin prelucrarea creatoare a unor teme antice de către scriitorii de mai târziu, abundă în asemenea exemple. Începând din Renaştere, aceasta a fost alimentată de cele cinci secole de învăţământ în greacă şi latină, furnizând o serie de cunoştinţe indispensabile oricărui european educat. Împreună cu creştinismul, a influenţat în mod hotărâtor cultura europeană, conferindu-i o amprentă personală. Declinul acesteia de la sfârşitul secolului XX a fost grăbit de priorităţile impuse de schimbările din societate şi educaţie. Adepţii tradiţiei clasice susţin că supravieţuirea acesteia este esenţială, în caz că civilizaţia europeană vrea să aibă în continuare anumite repere.

SCHOLASTIKOS

Philogelos sau „Plăcerea râsului", odată atribuită lui Filagrius din Alexandria şi secolului V i.H., este o colecţie de glume greceşti mult mai vechi. În carte apar personaje ca *scholastikos* sau „profesorul distrat", precum şi oameni din Abdera şi Cumae, precedând cu mult timp înainte bancurile irlandeze (sau poloneze).

- Un *scholastikos* care voia să vadă cum arăta în somn s-a pus în faţa oglinzii cu ochii închişi.
- Un *scholastikos* s-a întâlnit cu un prieten şi i-a spus: „Am auzit c-ai murit." „Dar vezi că sunt în viaţă." „Da, dar omul care mi-a spus asta e mai de încredere ca tine."
- Un om din Cumae s-a dus la îmbălsămător să ia cadavrul tatălui său. Acesta, căutând corpul printre celelalte, l-a întrebat dacă are semnalmente personale. „O tuse păcătoasă", a sunat răspunsul.
- Un om din Cumae vindea miere. Un trecător a gustat-o şi a găsit-o excelentă. „Da, a zis cel din Cumae, n-aş sta aici s-o vând dacă n-ar fi căzut un şoarece în borcan."
- Un *scholastikos* scoţian s-a hotărât să facă economii deprinzându-şi măgarul să nu mănânce, aşa că nu-l mai hrănea deloc. Când animalul a murit de foame, stăpânul său s-a plâns: „Şi tocmai se învăţa să trăiască fără mâncare!"[1]

Culegătorii de folclor au găsit versiuni ale acestei ultime istorioare în estoniană, letonă, lituaniană, suedeză, engleză, spaniolă, catalană, valonă, germană, italiană, slovenă, sârbo-croată, rusă și greacă. Malcom Bradbury o folosește în *Rates of Exchange*, ca făcând parte din moștenirea spirituală a țării est-europene imaginare „Slaka"[2].

Hipocrate din Cos (cca 460–357 î.H.) a scos medicina din domeniul religiei și al magiei. I s-au atribuit numeroase tratate despre sănătatea publică, igienă, îngrijirea pacienților și chirurgie. Jurământul lui Hipocrate, prin care doctorii își dedică întreaga viață însănătoșirii pacienților, a rămas până de curând piatra de temelie a practicării medicinii. Cartea lui de aforisme are ca motto: „Viața e scurtă, arta e lungă". [HYSTERIA]

Eudoxiu din Cnidos (la apogeu în jur de 350 î.H.) preda mișcarea planetelor în timp ce inventa cadranul solar. Aristotel scria opere sistematice atât în domeniul fizicii, cât și al biologiei. Clasificarea pe care a făcut-o speciilor animale stă la baza întregii zoologii de mai târziu. *Politica* lui începe cu o remarcă inegalabilă: „Omul este în primul rând un animal politic". Elevul lui Aristotel, Teofrast din Lesbos (cca 370–288 î.H.), a aplicat aceleași criterii de clasificare și în botanică. Tratatul său, intitulat *Caractere*, poate fi considerat o operă fundamentală de psihologie analitică.

Din punctul de vedere al istoricului, Heraclit a fost poate cel mai important dintre acești deschizători de drumuri. Heraclit a dedus că totul pe lume este supus schimbării perpetue și degradării: aceste schimbări se datorează inevitabilei lupte a contrariilor – cu alte cuvinte, dialecticii. Astfel, el a avansat cele două idei de bază ale istoriei: schimbarea în timp și cauzalitatea. Aforismul său preferat era: „Nu poți să intri de două ori în același râu." [ELEKTRON]

Matematica greacă s-a dezvoltat sub o dublă influență: a gândirii speculative și a misticismului religios. Tales a învățat probabil în Egipt rudimente de aritmetică și geometrie. Dar Pitagora din Samos (cca 572–497 î.H.) a fost acela care, în afară că a pus cap la cap toate rezultatele obținute de predecesorii săi, a făcut o serie de progrese originale. A lansat „Teoria numerelor", a formulat teorema conform căreia pătratul ipotenuzei triunghiului dreptunghic este egal cu pătratul catetelor sale și, foarte interesant, a găsit baza matematică a armoniei muzicale. S-ar putea să fie autorul frumoasei, dar eronatei teorii a „muzicii sferelor". Eudoxiu a elaborat „Teoria proporțiilor" și metoda epuizării în măsurarea suprafețelor curbe liniare. Discipolul său, Menaechmus, a descoperit secțiunea conică.

Toți acești cercetători au pregătit terenul pentru Euclid din Alexandria (la apogeu cca 300 î.H.), a cărui lucrare, intitulată *Elemente*, a deținut supremația mai mult timp decât oricare altă carte, în afara Bibliei. Euclid a sistematizat matematica și a furnizat probe durabile pentru toate cunoștințele existente pe atunci. Când l-a întrebat faraonul Egiptului dacă geometria nu se putea simplifica, el a răspuns că nu există „nicio cale regală" de o face. Următoarea generație a fost dominată de Arhimede și Eratostene din Cirene (276–196 î.H.), cel care, calculând diametrul Pământului la 252 000 de stadii sau 7 850 de mile, a greșit cu mai puțin de 1%. A urmat Apoloniu din Pergam (la apogeu cca 220 î.H.), care a scris un studiu vast în opt volume asupra formelor conice și a găsit pentru *pi* o aproximație mai apropiată decât Arhimede. [ARCHIMEDES]

HYSTERIA

Conform mai multor tratate de medicină ale lui Hipocrate, *hysteria* sau „isteria" era o boală exclusiv feminină, asociată cu tulburările uterine. Cuvântul grecesc *hystera* înseamnă „uter"; iar starea de excitaţie nervoasă era provocată de faptul că sângele menstrual nu putea să iasă de acolo:

> Ori de câte ori menstrele sunt blocate şi nu pot să iasă, femeia se îmbolnăveşte. Aceasta se întâmplă când canalul uterin este închis într-o porţiune sau când există un prolaps vaginal... De câte ori se acumulează în uter menstrele pe două luni, acestea se deplasează în plămâni, de unde sunt împiedicate să iasă.[1]

Într-o altă variantă, se credea că uterul se muta din locul său şi se deplasa prin cavitatea organismului. Dacă apăsa pe inimă sau creier, provoca anxietate şi, în cele din urmă, o panică greu de controlat. Tabuurile religioase interziceau disecţia umană; aşa că funcţionarea internă a corpului femeii (şi bărbatului) nu a fost pe deplin înţeleasă până în Epoca Modernă. Totuşi, în viziunea unui analist, vechile atitudini faţă de femei s-au păstrat chiar şi după ce s-a renunţat la teoriile anatomice din vechime. „A rămas ideea că mintea femeilor poate fi afectată de către aparatul lor reproducător."[2]

Istoria corpului femeii este complicată. De-a lungul timpului, mărimea, greutatea, forma, dezvoltarea musculară, menstruaţia, fertilitatea, maturizarea, îmbătrânirea şi bolile acestuia au variat considerabil, ca şi simbolismul, conotaţiile religioase, evaluarea estetică, podoabele, îmbrăcămintea şi expunerea sa. Femeia a fost constrânsă să nu-şi conştientizeze potenţialul fizic. Şi asta s-a întâmplat în aşa o măsură, încât autorii unui manual oarecare cu această tematică se pot întreba la modul serios: „Putea orice femeie să se bucure de sex înainte de 1900?"[3] În schimb, istoria corpului bărbătesc nu-şi pune asemenea întrebări.

Cât despre funcţiile minunate ale uterului, cercetările recente sugerează că interdependenţa dintre sistemul nervos al femeii şi aparatul ei reproducător este una extrem de complicată. De exemplu, un studiu referitor la starea de sănătate a femeilor din timpul prelungitului asediu al Budapestei (1944–1946) a constatat că numărul de persoane cu amenoree crescuse foarte mult. Menstruaţia fusese oprită de temeri justificate, nu de isterie. Uterului nu trebuie să i se spună că o minimă rată a natalităţii este foarte necesară în vremuri de mare primejdie.

Filosofia morală greacă, împărţită în secolele târzii în mai multe şcoli rivale, a modificat în mare măsură preceptele religiei tradiţionale. Scepticii – curent înfiinţat de Pyrrho din Elis, căruia nu i se cunosc datele – afirmau că nu este posibil să dobândeşti cunoştinţe despre nimic, aşa că singurul obiectiv al omului ar trebui să fie să urmeze calea virtuţii. Pyrrho a fost un speculator antispeculaţii care a exercitat o puternică influenţă asupra Academiei de la Atena după moartea lui Platon.

Cinicii, al căror maestru era Diogene din Sinope (cca 412–323 î.H.), aveau un fel de credinţă tolstoiană în valoarea eliberării de dorinţe. Traducerea literală a numelui lor e „câinii". Diogene era un excentric notoriu, care trăia într-un butoi în semn de refuz al confortului şi umbla ziua pe străzile Atenei cu un felinar, „căutând oameni cinstiţi". Când

s-a întâlnit la Corint cu Alexandru cel Mare, se spune că i-a zis regelui să „nu mai stea între el și lumina soarelui".

ELEKTRON

Elektron, „piatră strălucitoare", era denumirea chihlimbarului în Grecia antică. Grecii știau că, prin frecare, acesta genera o forță care atrăgea alte obiecte, cum ar fi penele. Tales din Milet susținea că piatra avea „psyche".

Electra, „cea strălucitoare", era numele dat femeilor cu rol important în miturile grecești. Una dintre ele, fiica lui Atlas, a fost printre concubinele preferate ale lui Zeus. Alta, fiica lui Agamemnon și a Clitemnestrei și sora lui Oreste, apare în tragediile lui Eschil, Sofocle și Euripide.

Invizibila forță care atrage și respinge n-a purtat un nume până când William Gilbert, „părintele magnetismului", nu a denumit-o „electrică" în tratatul său intitulat *De Magnete* (1600). „Pământul, scria el, nu e decât un magnet uriaș."

Progrese în studiul electricității și magnetismului au înregistrat A.M. Ampère, H.C. Oersted și Michael Faraday, până când J.C. Maxwell (1831–1879) le-a combinat pe cele două în teoria forței electromagnetice. H.R. Herz (1857–1894) a demonstrat existența undelor electromagnetice, umplând un spectru cu frecvențe diferite. Aplicațiile electricității au avansat de la dinam și motorul electric la radio și raze X. Într-un final, în 1891, fizicianul britanic J.D. Stoney a simțit nevoia să denumească particulele cu încărcătură negativă, care constituie cea mai mică diviziune a materiei și care, alături de protonii cu încărcătură pozitivă și neutronii fără încărcătură, orbitează în jurul nucleului unui atom la scara unui ac cu gămălie din Catedrala Sf. Petru. Așa că le-a numit electroni.[1] (Vezi anexa III, p. 1084.)

Epicurienii, numiți astfel după Epicur din Samos (342–270 î.H.), îi învățau pe oameni că scopul lor în viață ar trebui să fie căutarea fericirii, netemându-se nici de moarte, nici de zei. (Această idee se regăsește și în Constituția Statelor Unite.) Și-au făcut reputația că nu caută decât plăceri, dar, de fapt, susțineau că fericirea se poate atinge numai prin stăpânire de sine, calm și negarea propriului eu.

ARCHIMEDE

Archimedes sau Arhimede din Siracuza (287–212 î.H.) a fost matematicianul matematicienilor. Avea o încântare copilărească de a rezolva probleme de dragul exercițiului mintal. Nu că ar fi fost contra chestiunilor practice. După ce a studiat în Alexandria, s-a întors în Sicilia ca sfătuitor al regelui Hieron II. Acolo a inventat „Șurubul fără sfârșit", un tub cu spirală folosit pentru ridicarea nivelului apei; a creat un fel de planetariu, dus mai târziu la Roma; și, în timpul asediului roman asupra Siracuzei (vezi pp. 143–144), a proiectat catapulte și mașini de scuturat corăbii. A descoperit legile hidrostaticii și a rămas foarte cunoscut pentru faptul că alergase gol pe stradă, strigând *Heureka, heureka* („L-am găsit"), după ce descoperise în baie „principiul lui Arhimede". Principiul afirmă că un corp scufundat în apă se pare că pierde o greutate egală cu aceea a apei dislocate. Volumul corpului poate fi calculat ușor. Despre pârghii, a spus: „Dați-mi un punct de sprijin și voi muta Pământul".

Dar cel mai mare entuziasm l-a manifestat pentru problemele pur speculative.

Calculatorul firelor de nisip. Arhimede și-a propus să calculeze de câte fire de nisip ar fi nevoie ca să umple Universul. Pentru a lucra cu numere extrem de mari și întrucât zecimalele încă nu erau cunoscute, a venit cu originalul concept de „miriad de miriad",

adică 10 000 x 10 000 sau $10\,000^2$. Deoarece presupunea că Universul se reduce la galaxie cu soarele în centru, răspunsul său la această problemă, de $10\,000^{37}$, a fost o estimare foarte corectă.

Măsurarea cercului. Arhimede a găsit raportul dintre circumferința și diametrul cercului, începând de la valorile inferioare și superioare ale perimetrului unui poligon cu 96 de laturi. S-a folosit de unele aproximații cunoscute și a găsit altele pentru rădăcinile pătrate ale numerelor necesare cu șapte cifre. A trebuit să lucreze, desigur, în greoiul sistem alfabetic de numerație. Dar rezultatul său pentru ceea ce numim acum *pi* (π) a fost un număr variind între limitele de 31/7 (= 3,1428571) și $3^{10}/_{71}$ (3,140845). Valoarea modernă acceptată este 3,14159265.

Problema cirezii. Arhimede a găsit răspunsul la problema dificilă care pornea de la ipoteza că zeul Apollo avea o cireadă de vite, tauri și vaci, unele animale fiind negre, altele cafenii sau albe, ori cu pete. Printre tauri, numărul celor albi era o jumătate plus o treime din numărul celor negri, mai mare decât al celor maro... etc... etc. Printre vaci, numărul celor albe era o treime plus un sfert din numărul total al celor negre. Care era compoziția cirezii? Răspunsul ajunge la un total de peste 79 de miliarde, număr mult prea mare în raport cu acela al animalelor care se pot găsi pe insula Sicilia. (În Sicilia, insulă cu o suprafață de 25 000 km^2, încap doar 12,5 miliarde de vite, socotind 2 m^2 pe cap de animal, inclusiv pe cele care ar trebui să stea în craterul fumegând al Muntelui Etna.)[1]

Stoicii din școala înființată de Zenon din Cipru (335–263 î.H.) și-au luat numele după termenul atenian *Stoa poikile* sau „verandă pictată", unde s-a întrunit grupul pentru prima oară. Ei aveau convingerea că pasiunile umane ar trebui să fie guvernate de rațiune și credeau, ca și scepticii, că omul trebuie să caute în viață numai virtutea. Viziunea lor asupra fraternității universale a omenirii, simțul datoriei și viața lor ordonată, menită să-i scutească de suferințe, i-au atras mult pe romani. [ATLEȚI]

Sexualitatea la greci este un subiect pe care istoricii la modă acum ar prefera să-l dezvolte în monografii, nu doar în câteva paragrafe. Ceea ce pentru învățații din trecut era „perversiune" este considerată acum „orientare" sau „preferință" personală; iar homosexualitatea ocupa o poziție centrală în codul antic de maniere sociale, care acum pare foarte modern.

„Viciul grecesc" nu genera sentimentul de vinovăție: pentru un bărbat, să umble după băieți nu era mai condamnabil decât să facă avansuri fetelor. Tinerii greci, ca și băieții din școlile particulare engleze, se dedau ușor la sodomie. Părinții se gândeau să-și protejeze fiii la fel ca pe fiice. Lesbianismul se practica alături de homosexualitate, deși insula Lesbos, patria poetesei Sappho și a cercului ei, nu a dat numele acestui fenomen în Antichitate. Și incestul era o adevărată problemă. Destinul tragic al legendarului Oedip, care își omorâse tatăl și se însurase din greșeală cu propria sa mamă, era dovada mâniei divine. În general, grecii antici nu par să fi fost nici imorali, dar nici puritani, ci mai degrabă niște pragmatici descuiați. Lumea lor era plină de un erotism explicit, de care nu se rușinau căutași de puțin.[17]

Nu trebuie totuși să ne închipuim că atitudinea grecilor față de homosexualitate semăna cu aceea a californienilor de astăzi. Societatea sclavagistă credea că trupurile robilor puteau fi folosite și abuzate de către cei liberi. Astfel, activitatea sexuală a devenit un privilegiu care indica statutul social. Nu se ținea seama de reciprocitate în relațiile sexuale și cu atât mai puțin de sentimente împărtășite. Satisfacția era asociată în principal

cu plăcerea falică a bărbatului activ care se impunea cu organul său în faţa femeilor pasive. În ciuda constrângerilor legii, bărbaţii cu statut superior considerau că au dreptul să-şi penetreze inferiorii după bunul lor plac; iar inferiorii erau femei, băieţi, servitori sau străini. Această supoziţie, corect identificată, ar face în mare măsură irelevantă deosebirea între homo- şi heterosexualitate în Epoca Modernă. În acelaşi mod, deosebirea dintre *pederast* şi *philerast* depindea mai puţin de înclinaţiile personale decât de vârsta la care băiatul în creştere se afirma pe plan sexual.[18]

Textul clasic pentru studiul acestor chestiuni – mitul lui Aristofan, expus la *Symposium*-ul lui Platon – menţionează o serie de practici sexuale care par să le anticipeze pe cele din Epoca Modernă. În urma unei examinări mai amănunţite, reiese ideea că grecii aveau un sistem de valori foarte diferit de al nostru. Potrivit mitului, fiinţele umane aveau la început opt membre, două feţe şi două organe sexuale, unul în faţă şi altul în spate. Se prezentau în trei varietăţi: bărbaţi, femei şi androgini. Zeus i-a tăiat mai târziu în jumătăţi şi a inventat raporturile sexuale în beneficiul jumătăţilor separate. Oamenii aveau dorinţe sexuale ca acelea ale tipului de strămoş din care descindeau. Aşadar, opoziţia dualistă dintre masculin şi feminin se pare că lipsea; iar sexualitatea pluralistă, prezentă în diverse grade la toţi indivizii, poate că era considerată condiţia de bază. Din păcate, opinia oamenilor de ştiinţă din modernitate nu se caracterizează prin mai mult pluralism decât subiectul de faţă.[19]

ATLEŢI

Jocurile atletice constituiau o parte importantă din viaţa grecilor. Orice oraş care se respecta avea un stadion. Jocurile panelenice din Olimpia erau cele mai prestigioase din rândul celor peste o sută de manifestări de acest gen.[1] Admiraţia publicului pentru atleţi şi pentru zeii sub al căror patronaj se desfăşurau jocurile conferea un puternic sentiment de unitate culturală unei ţări divizate din punct de vedere politic. Atleţii, toţi bărbaţi, se întreceau în zece sporturi bine stabilite. Începând din secolul VII, atunci când un concurent îşi pierdea din întâmplare şortul, evolua de obicei în pielea goală. Nu erau sportivi amatori, ci deprinşi cu antrenamente grele şi se aşteptau să primească o răsplată pe măsura efortului depus. Lista de premii (în denari) oferite atleţilor la nişte jocuri mai puţin importante, care au avut loc în secolul I la Afrodisias, indică prestigiul de care se bucurau aceste evenimente:

alergare pe distanţă lungă: 750; pentatlon: 500; cursă în armură: 500; sprint (1 stadiu): 1 250; pankration: 3 000; lupte libere: 2 000; alergare (2 stadii): 1 000; box: 2 000.

Stadiul standard sau lungimea stadionului era cam de 212 metri. Alergătorii înconjurau stadionul, ajungând la un jalon care marca sfârşitul cursei, aflat în direcţia opusă celui de start. Pentatlonul consta în cinci probe: săritura în lungime, aruncarea discului, a suliţei, alergare, lupte libere. În *pankration*, o formă de luptă totală, ca şi în judo, scopul concurentului era să-şi doboare adversarul prin orice mijloace. Aruncarea ghemelor pe un ţăruş şi cursele de care erau de asemenea importante.[2]

Atleţii şi oraşele lor natale câştigau multă faimă din victoriile lor la Olimpiade. Sparta deţinea un loc de seamă. Atena, în timpul perioadei de maximă înflorire, nu a obţinut decât patru victorii din 183 posibile. Dar cel mai mare succes l-a avut regiunea Elis din Peloponez, în care se afla şi Olimpia şi care era patria primului învingător, Corbeus, consemnat de istorie în 776 î.H.

Campionul declarat al tuturor timpurilor a fost însă Milo din Croton, care a luat premiul la lupte libere în cinci Olimpiade succesive, între 536 şi 520 î.H. Ultima dată, a înconjurat

stadionul purtând pe umeri boul sacrificial, iar pe urmă s-a aşezat să mănânce bucatele pregătite din carnea sa. [MIRODENII VS. BOU]

Majoritatea odelor lui Pindar care s-au păstrat sunt dedicate Jocurilor Olimpice:

Unică e cursa, unică
Pentru oameni şi zei;
Dintr-o singură mamă ne-am născut amândoi,
Dar puterile diferite în toate
Ne despart.
Căci una nu e Nimic, decât cerul temerar
Ce le oferă adăpost pentru vecie.
Dar, în măreţia minţii noastre
Sau a trupului, putem fi ca Nemuritorii,
Deşi nu ştim spre ce ţel
Ziua sau noaptea
Soarta ne-a menit să alergăm.[3]

Etosul jocurilor a ţinut până în creştinism. Sf. Paul a fost cu siguranţă un admirator al lor, dacă nu un concurent. „Am luptat bine, scria el, am alergat în cursă. Mi-am păstrat credinţa."[4] Acest sentiment era grecesc prin excelenţă.

Ultimele jocuri antice de la Olimpia au avut loc în 389 sau 393 î.H. Ultimul *Victor ludorum* cunoscut a fost un armean. Nu există nicio dovadă că împăratul Teodosie I a interzis oficial olimpiadele. Mai degrabă, întrucât creştinii se opuneau tradiţiilor păgâne de orice fel, a fost imposibil să fie revigorate după invazia vizigoţilor în Grecia din 395. Un surogat de jocuri a continuat la Antiohia în Asia până în 530.[5]

Jocurile Olimpice au renăscut însă la Atena, pe 6–12 aprilie 1896, după mai mult de 1 500 de ani. Iniţiatorul şi preşedintele fondator al Comitetului Olimpic Internaţional a fost un sportiv francez, baronul Pierre de Coubertin (1863–1937). Cu excepţia perioadelor de război, jocurile s-au ţinut la patru ani în diverse oraşe, de-a lungul secolului XX. Femeilor li s-a permis să participe din 1912. Olimpiadele de iarnă s-au organizat din 1924, prima fiind la Chamonix. Aşa cum se şi cuvenea, primul câştigător al maratonului din Epoca Modernă a fost în 1896 un grec, Louis Spyridon.

Structurile sociale greceşti nu erau la fel în toată ţara. Existau mari diferenţe între societăţile din oraşele-state şi cele din zonele muntoase îndepărtate, ca Arcadia şi Peloponez, unde triburile pregreceşti de păstori au supravieţuit până în timpul romanilor. Sclavia era o trăsătură generală, deşi nu stătea la baza tuturor instituţiilor sociale şi economice, aşa cum le place unor istorici să creadă. (În „versiunea în cinci etape" a marxism-leninismului, sclavagismul este considerat punctul de plecare obligatoriu al întregii istorii sociale.) În Atena, populaţia era împărţită în sclavi, *metics* sau „rezidenţi străini" şi cetăţeni. Sclavii, numiţi *andrapoda*, adică „picioare umane", erau trataţi ca nişte fiinţe inferioare care puteau fi omorâte fără teamă de pedeapsă. Nu li se permitea să intre în armată. Sclavii eliberaţi se ridicau automat la statutul de meteci, plăteau impozite şi erau mobilizaţi în caz de nevoie. Cetăţenii (singurii care se puteau numi „atenieni") aveau dreptul să deţină proprietăţi funciare şi datoria de a-şi satisface serviciul militar. Aceştia se împărţeau în zece *phylai* sau triburi, iar triburile în grupuri mai mici, numite *trittyes*

(treimi) şi *demes* sau parohii. Fiecare dintre aceste grupări îşi avea propria viaţă comunitară, cu rol atât în organizarea civilă, cât şi militară.

Organizarea politică a grecilor s-a caracterizat prin varietate şi experienţe felurite. Deoarece fiecare *polis* sau oraş-stat se autoguverna, cel puţin teoretic, s-au dezvoltat o mulţime de tradiţii politice, fiecare cu variantele, derivatele şi imitaţiile sale. Existau monarhii ca aceea din Samos, insulă stăpânită de regele-pirat Policrate. Erau şi conduceri despotice, mai ales în oraşele din Asia Mică, puternic influenţate de modelul oferit de perşi. Existau oligarhii de diferite tipuri în zone precum Sparta, Corint sau Massilia. Erau şi democraţii, ca aceea din Atena în perioada sa de maximă înflorire. Totuşi, multele războaie, ligi şi confederaţii au creat o interacţiune constantă; şi fiecare dintre diferitele forme de guvernare trecea prin schimbări radicale.

Chiar şi sistemul atenian a suferit multe modificări, de la cele mai timpurii manifestări din vremea lui Dracon, autorul primului cod de legi „draconice", până la reformele lui Solon din sec. VI şi despotismul blând al lui Pisistrate. La două sute de ani după Dracon, înfrângerea Atenei în Războiul Peloponesiac a avut ca rezultat perioada celor „Treizeci de tirani" şi guvernarea radicalului Cleon, cel mai înverşunat critic al lui Pericle. Chiar şi în deceniile marcante ale democraţiei ateniene din secolul V, istoricii din Epoca Modernă nu au ajuns la un consens în privinţa proporţiei în care participau cetăţenii la conducerea oraşului. Au încă loc controverse complicate în ceea ce priveşte mărimea populaţiei de sclavi, rolul jucat de gloata din cetate, numărul de cetăţeni care deţineau pământuri, locul ocupat de cetăţeanul-ţăran şi, mai presus de toate, hotărârile luate de diferitele adunări ale oraşului – *Bulé* sau „Consiliul celor 500", *Ecclesia,* care era principalul organ legislativ, şi curţile cu juri. S-a dovedit astfel că termenul de *demos* sau „popor", care se crede că era alcătuit din până la 50 000 de persoane, exclusiv bărbaţi liberi, nu este mai uşor de definit decât democraţia. Nici nu e uşor să ne împăcăm cu gândul că Pericle şi Demostene, marii democraţi atenieni, erau (asemenea lui Washington şi Jefferson) proprietari de sclavi sau că democratica Atenă exercita un control tiranic asupra teritoriilor dependente de oraş. [DEMOS]

Nu e deloc de mirare că marile complicaţii din politica practicată de greci au oferit un teren fertil pentru dezvoltarea teoriilor politice. *Republica* lui Platon, care sprijină rolul Apărătorilor – o castă oarecum totalitaristă de aşa-zişi filosofi-regi – şi *Politica* lui Aristotel, cu afirmaţia că omul este un *zoon politikon,* oferă două abordări opuse ale aceleiaşi teme. Vocabularul politic fundamental al lumii moderne, care conţine cuvinte ca „anarhie" şi chiar „politică", a fost în mare măsură inventat de greci.

DEMOS

Unii cred că 507 î.H. a constituit debutul unei tradiţii durabile a suveranităţii populare, al cărei promotor a fost Cleistenes Alcmeonidul. În 1993, am fost mişcaţi cu toţii să celebrăm „cei 2 500 de ani de la naşterea democraţiei". În acest scop, a fost organizat un banchet somptuos la Guildhall, în Londra, de către preşedintele Societăţii Clasice.[1] De fapt, germenii democraţiei ateniene existau cu ceva timp înainte de Cleistenes. Adunarea cetăţenilor, *Ecclesia,* care se întrunea în locul numit Pnyx, de lângă Acropole, a fost înfiinţată de Solon. Dar era uşor de manipulat de către lideri ai aristocraţiei ca Pisistrate şi fiii săi, care au condus Atena vreme de 50 de ani ca nişte tirani, din 560 până în 510 î.H.

Cleistenes provenea dintr-o familie bogată care a încercat să împartă puterea cu Pisistrate, apoi a ales să plece în exil. Probabil că el a refăcut Templul lui Zeus din Delphi cu marmură de Paros pentru a ispăşi masacrul comis de familia sa. Tot el a condus invazia în Atica din 513, care a dat greş, deşi se pare că ceruse ajutorul perşilor. Dar spartanii, şi nu Cleistenes au fost cei care, după trei ani, i-au alungat pe ultimii supravieţuitori al neamului Pisistrate.

Se spune că Cleistenes a invocat puterea poporului pentru a submina vechile forme de organizare tribală pe care se bizuiseră predecesorii săi. Propunând ca *Ecclesia* să deţină puterea supremă, şi-a câştigat autoritatea de a face reforme şi mai largi. A înlocuit cele patru triburi vechi cu altele noi, fiecare cu altarul şi cultul eroilor săi. A întărit mult acele *demes* sau „parohii" în care erau împărţite triburile şi a extins dreptul de vot la toţi oamenii liberi rezidenţi în Atena. Mai presus de toate, a instituit *Bulé,* care funcţiona ca un comitet director al Adunării. A introdus şi ostracismul. A fost supranumit „întemeietorul artei de a organiza opinia publică".

Democraţia ateniană, care a durat 185 de ani, era departe de a fi perfectă. Suveranitatea poporului era limitată de maşinaţiile membrilor Bule, de îndărătnicia acelor *deme* şi de permanenta influenţă a protectorilor bogaţi şi a demagogilor. Pentru a asigura un cvorum de 6 000 la întrunirile *Ecclesiei,* cetăţenii erau practic „luaţi cu arcanul" de pe străzi, prinşi cu o frânghie muiată în vopsea roşie. Problema participării, atât în organele centrale, cât şi în cele districtuale, face obiectul unor dezbateri aprinse în rândul oamenilor de ştiinţă. Şi totuşi, cetăţenii chiar guvernau. Se bucurau de egalitate în faţa legii. Îi alegeau pe cei zece mari conducători, inclusiv pe *strategos* sau comandaţii de oşti. Îşi împărţeau în fiecare an cele câteva sute de posturi administrative. Dar mai important era că îi puteau trage la răspundere pe funcţionarii publici. Oficialii necinstiţi sau neglijenţi puteau fi demişi sau chiar executaţi.

Nu toată lumea a fost impresionată de această conducere democratică. Platon credea că democraţia era guvernarea incompetenţilor. Aristofan a făcut haz de acei „bătrâni arţăgoşi, certăreţi şi năzuroşi, aşa-zisul *demos* din Pnyx". La un moment dat, chiar s-a întrebat: „Atunci care-i soluţia?" şi tot el şi-a dat răspunsul: „Femeile".

Din păcate, legătura dintre democraţia din Atena antică şi Europa contemporană este slabă. Democraţia nu a prevalat în locul său de baştină. N-a fost admirată de filosofii romani; şi a fost dată uitării pentru mai mult de un mileniu. Practicile democratice din Europa de azi îşi au originile mai degrabă în adunările populare ale vikingilor [DING], dietele convenite de monarhii feudali şi formele de conducere ale oraşele-republici din Evul Mediu. Conceptul atenian de adunare suverană alcătuită din toţi cetăţenii cu drepturi corespunzătoare s-a aplicat mai mult în Novgorodul medieval, Ungaria şi Polonia – în sisteme politice care nu s-au perpetuat nicăieri. Teoreticienii Iluminismului au amestecat cunoştinţele clasice cu interesul pentru reformarea constituţiei, iar viziunea romantică asupra Atenei antice a jucat şi ea un rol în formarea concepţiei acestor liberali educaţi. Dar puteau fi şi critici. De Toqueville a protestat violent împotriva „tiraniei majorităţii". Edmund Burke a numit modelul de democraţie franceză „cel mai nerusinat lucru din lume". Democraţia a fost rareori norma.

Nici în zilele noastre nu există consens în ceea ce priveşte esenţa democraţiei. Teoretic, aceasta promovează toate valorile, de la libertate, justiţie şi egalitate în faţa legii, până la respectarea drepturilor omului, garantarea pluralismului polltic şi a societăţii civile. În practică, „guvernarea de către popor" este imposibilă. Multe lucruri despart concepţia continentală de suveranitate populară de cea britanică de suverenitate parlamentară (vezi p. 631). Dar ambele au defectele lor. Winston Churchill a spus odată că „democraţia este cel mai prost dintre sistemele politice, cu excepţia tuturor celorlalte". Aversiunea faţă de tiranie a existat dintotdeauna. Iar acest sentiment le mână pe toate popoarele recent eliberate spre

democrație, indiferent de ce regim au avut parte înainte. „Întreaga noastră istorie ne îndeamnă să ne alăturăm puterilor democratice", declara în 1918 președintele noii Cehoslovacii[3]. În 1989–1991, toate țările din fostul bloc sovietic și-au exprimat dorințe asemănătoare.

Nu se poate nega că democrația, ca orice alt sistem de guvernare, trebuie să se bazeze pe un mit. Are nevoie de un renume străvechi și de eroi slăviți. Și cine poate fi mai antic și mai demn de laudă decât Cleistenes Alcmeonidul?

Istoricii greci, ca și dramaturgii, au avut trei titani. Herodot din Halicarnas (484–420 î.H.) este îndeobște cunoscut ca fiind „părintele istoriei", însă interesul său deosebit pentru ținuturile străine i-a adus din partea compatrioților săi mai șovini porecla de „părinte al minciunilor". În călătoriile sale în țări îndepărtate, a scris ce a auzit de la martorii oculari din partea locului și ce a constatat din observațiile sale personale. A văzut trecutul ca pe o luptă crâncenă între Europa și Asia, iar cele nouă cărți ale sale au culminat cu războaiele dintre greci și perși. În opinia lui Thomas Hobbes și a altora, Tucidide Atenianul (455–402 î.H.) a fost „cel mai politic istoriograf care a scris vreodată". El a introdus o analiză sistematică a relației dintre cauze și consecințe; a citat mari pasaje din documente și tratate; iar, prin discursurile protagoniștilor săi, a găsit o metodă originală de a-și insera opiniile în narațiunea absolut imparțială. Cele opt cărți ale sale despre Războiul Peloponesiac „nu au fost concepute în ideea de a satisface gustul contemporanilor mei, ci de a rămâne pentru posteritate," scria el. Xenofon (cca 428–354), alt atenian, a fost autorul lucrărilor *Hellenica* și *Anabasis*. *Hellenica* este opera în care continuă istoria grecilor din punctul în care o lăsase Tucidide (în 411), așa cum și Tucidide o continuase, într-o oarecare măsură, din locul în care o lăsase Herodot. *Anabasis*, tradusă ca „Expediția persană", descrie lungul marș al celor 10 000 de mercenari greci, printre care și Xenofon însuși, care s-au dus în Mesopotamia și s-au întors în serviciul vicleanului persan. Strigătul *Thalassa! Thallassa!* – „Marea! Marea!" – care izbucnise din piepturile camarazilor lui Xenofon când, după luni de marș, au zărit țărmul de pe colinele de după Trebizonda, constituie unul dintre cele mai emoționante episoade dintr-o cronică militară.

Toți istoricii sunt de acord că zenitul civilizației grecești a fost atins în epoca lui Pericle, în Atena. În intervalul dintre salvarea orașului de perși, 480 î.H., și începutul dezastruosului război cu Sparta din 431, energiile politice, intelectuale și culturale ale Atenei au ajuns la apogeu. Pericle (cca 495–429), general și om de stat, era liderul facțiunii democrate moderate. A organizat reconstrucția Acropolei distruse de invadatori și a fost prietenul și protectorul artiștilor și filosofilor. Discursul prin care a cinstit memoria celor morți în primul an al Războiului Peloponesiac a vibrat de mândrie pentru libertatea și cultura orașului său natal:

Dragostea noastră pentru tot ce e frumos nu ne duce la extravaganțe; dragostea noastră pentru creațiile gândirii nu ne răpește din vigoare. Privim bogăția ca pe un lucru care trebuie folosit rațional, nu ca pe un motiv de laudă... Aici, fiecare nu se gândește numai la interesele sale, ci și la cele ale statului... Noi nu spunem că un om pe care nu-l interesează politica este unul care își vede de treburile sale; spunem că nu are ce căuta aici... Alții sunt curajoși din ignoranță și, când încep să gândească, îi

cuprinde teama. Dar omul cu adevărat curajos este cel care ştie ce e plăcut şi ce e groaznic în viaţă, iar apoi se duce, cu credinţă neclintită, să întâmpine ce îl aşteaptă.[20]

Contemporanii lui Pericle i-au dat toate motivele să fie mândru. Anaxagoras şi Socrate, Euripide şi Eschil, Pindar, Fidias, Antifon şi Aristofan, Democrit şi Hipocrate, Herodot şi Tucidide, toţi au umblat pe aceleaşi străzi, toţi au văzut Partenonul prinzând formă pentru inaugurarea sa din 438. Atena, „ochiul Greciei, mama artelor şi a elocvenţei", a împlinit profeţia Oracolului: „Vei ajunge un vultur printre nori şi acolo vei rămâne pentru totdeauna". Poate că mai potrivite sunt versurile lui Pindar din acest fragment:

Αἵ τε λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,
Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον πρόλιεθρον.

(Străluceşti ca o coroană cu ametiste, cântată de poeţi,
o, tu, bastion al Greciei, vestită Atenă, cetate divină.)[21]

Sparta, cunoscută şi sub numele de Lacedemonia, era în contrast cu Atena, rivala sa. Pentru sensibilitatea omului modern, era pe atât de urâtă, pe cât de atrăgătoare era Atena. În mod excepţional, era un oraş fără ieşire la mare, construit pe câmpia Laconia, în mijlocul Peloponezului. Nu avea flotă, era o cetate militaristă, ceea ce i-a permis să se confrunte cu toţi vecinii – mesenienii, argivienii şi arcadienii. Forma de guvernare, dăruită din timpuri străvechi de către divinul Licurg, era o oligarhie despotică. Un consiliu de *ephori* sau magistraţi deţinea puteri dictatoriale. Acesta dădea ordine celor doi „regi" ereditari ai Spartei, care erau mari preoţi şi comandanţi de oşti. Sparta avea puţine colonii şi rezolva problema suprapopulării suprimându-i pe băieţii cu defecte. Cei prea slabi erau lăsaţi să moară în aer liber. Toţi băieţii care supravieţuiau erau luaţi de stat la vârsta de şapte ani să devină bărbaţi curajoşi şi oşteni de nădejde. La 20 de ani îşi începeau serviciul de cetăţeni-soldaţi, care dura 40 de ani. Le era interzis să practice negustoria sau meşteşugurile şi trăiau din truda clasei inferioare de *helots* sau sclavi. Rezultatul a fost o cultură care avea foarte puţin timp pentru artă şi eleganţă, precum şi un sentiment redus de solidaritate cu restul Eladei. Potrivit lui Aristotel, era de asemenea, o societate în care numărul bărbaţilor începea să scadă alarmant, aşa că mare parte din pământuri erau cultivate de femei. A fi „laconic" însemna să dispreţuieşti cuvintele frumoase. Atunci când Filip al Macedoniei a trimis Spartei o misivă ameninţătoare în care scria: „Dacă intru în Lacedemonia, o şterg de pe faţa pământului", eforii i-au trimis un răspuns de un cuvânt: „Dacă". [MAKEDON]

Epoca elenistică – adică perioada în care lumea oraşelor-state greceşti a fuzionat cu o lume mai mare, nongreacească, formată de Alexandru şi succesorii lui – este adesea dispreţuită pentru decadenţa ei. Desigur, în sfera politicului, luptele crâncene ale dinastiilor care au urmat în imperiul dezmembrat al lui Alexandru nu fac obiectul admiraţiei nimănui. Pe de altă parte, n-ar trebui să trecem cu vederea efectele benefice ale culturii greceşti, care, în diferite ţinuturi, era viguroasă şi întărită de o tradiţie comună. Conducătorii greci din valea Indului, unde influenţele elenismului erau slabe, au rămas pe tron până la

mijlocul secolului I î.H. În Macedonia, Dinastia Antigonizilor, înființată de generalul chior al lui Alexandru pe nume Antigonus (382–301 î.H.), a domnit până a fost înfrântă de romani în 168. În Siria, și pentru un timp în Persia și în Asia Mică, Dinastia Seleucidă, întemeiată de Seleucus I Nicator (280–261 î.H.), a deținut controlul asupra vastelor teritorii din Asia, deși se micșorau constant. Acești regi erau elenizatori activi, care executau de bunăvoie planurile lui Alexandru referitoare la întemeierea unei rețele de noi colonii în Asia. S-au predat Romei în anul 69. Jumătatea estică a regatului seleucid a fost cucerită în 250 î.H. de Arsaces, regele parților, a cărui dinastie arascidă a domnit în Persia aproape 500 de ani, până a renăscut Imperiul Persan în 226 d.H. În Egipt, dinastia ptolomeică, întemeiată de fratele vitreg bastard al lui Alexandru, Ptolomeu Soter, supranumit „Salvatorul" (începutul domniei 285), a condus țara până în 31 î.H.

MAKEDON

Să te întrebi dacă Macedonia e grecească este același lucru cu a te întreba dacă Prusia e germană. Dacă vorbim de origini îndepărtate, răspunsul în ambele cazuri este: „Nu". Macedonia antică și-a început drumul prin istorie pe orbita civilizației ilire și trace. Dar, așa cum indică săpăturile de la mormintele regale, a fost supusă unei masive elenizări înainte ca Filip al Macedoniei să cucerească Grecia.[1] [PAPIRUS]

Provincia romană Macedonia se întindea până la Marea Adriatică [EGNATIA] și, începând din secolul VI, s-au stabilit acolo un număr mare de migratori slavi. Conform uneia dintre teorii, slavii s-au amestecat cu resturile populației pregrecești pentru a forma poporul macedonean. Imperiului Bizantin i se spunea uneori „Macedonia" datorită legăturilor sale cu Grecia. Dar fosta provincie Macedonia și mare parte din Peloponez au alcătuit așanumita „Sclavonia".

În Evul Mediu, Macedonia a fost înglobată câtva timp în Imperiul Bulgar și a rămas definitiv în exarhatul Bisericii Ortodoxe bulgare. Acest fapt a întărit pretențiile de mai târziu ale bulgarilor asupra Macedoniei. În secolul XIV, a trecut sub dominație sârbă. În 1346, Ștefan Dușan a fost încoronat la Skopje ca „țar al sârbilor, grecilor, bulgarilor și albanezilor". Acest lucru a trezit pretențiile Serbiei. Apoi au venit otomanii.

La sfârșitul secolului XIX, Macedonia otomană era, cu amestecul ei de religii și grupuri etnice, o provincie tipic balcanică. Creștinii ortodocși trăiau alături de greci, slavi, albanezi și turci. Conform obiceiului, toți creștinii ortodocși erau socotiți greci, pentru că se supuneau patriarhului de la Constantinopol.

În timpul Războaielor Balcanice (vezi p. 790), Macedonia a fost disputată de Grecia, Bulgaria și Serbia și împărțită în trei. (Vezi anexa III.) Sudul Macedoniei, zona din jurul orașului Salonic, a fost preluată de Grecia. După schimbul de populație între greci și turci din 1923 și exodul slavilor din cauza Războiului civil din 1949, a ajuns să fie dominată de o puternică majoritate de patrioți greci, „succesori ai lui Alexandru", mulți dintre ei emigranți din Turcia. Macedonia estică a fost alipită Bulgariei, care o consideră „Bulgaria vestică". Nordul Macedoniei, zona din jurul orașului Skopje și a văii Vardarului, avea o populație alcătuită dintr-un amestec de albanezi și sârbi, care trăia între frontierele Serbiei.

Când partea de nord s-a declarat, în 1945, republică autonomă a Macedoniei în cadrul Iugoslaviei, a fost lansată o masivă campanie în vederea simplificării istoriei și schimbării identității unei întregi populații. Conducerea iugoslavă era hotărâtă să inverseze efectele ocupației bulgare din timpul războiului și să reziste la farmecele culturale ale Greciei antice. Dialectul slav al elitei politice a fost declarat limbă separată; s-a pus semnul egal între vechea slavonă bisericească și „vechea macedoneană"; și o întreagă generație a fost educată în spiritul „măreței idei" a unei Macedonii slave datând de secole.[2]

Nu e de mirare că, atunci când guvernul de la Skopje a declarat independența țării, în 1992, nimeni nu se putea pune de acord în privința numelui republicii. Se spune că un savant grec primise amenințări cu moartea pentru a susține existența unei minorități vorbitoare de slavă în partea grecească a frontierei de nord închise.[3] Istoricii neutri din străinătate au adoptat acronimul evocator de FRIM – Fosta Republică Iugoslavă Macedonia. La fel de util, dar mai ciudat a fost și cel de FPITGRBBSIOSI – „Fosta Provincie a Iliriei, Traciei, Greciei, Romei, Bizanțului, Bulgariei, Serbiei, Imperiului Otoman, Serbiei și Iugoslaviei".

Ptolomeii erau cunoscuți pentru dragostea lor față de artă și învățătură, pe care le patronau, deși Ptolomeu VII Physicon („Burtosul") a fost notoriu pentru cele mai scârboase perversiuni. Printr-o serie de intrigi matrimoniale, Physicon plănuia să se însoare cu sora lui, care era și văduva fratelui său (și care astfel ar fi fost în același timp sora, soția și cumnata lui); să divorțeze de ea pentru a se căsători cu fiica ei dintr-un mariaj anterior (care ar fi devenit astfel a doua sa soție, dar și nepoată și fiică vitregă în același timp); și să-și ucidă fiul (care îi era totodată nepot). Incestul, practicat în scopul de a se păstra puritatea sângelui regal, era pentru faraoni o tradiție pe care alte culturi o considerau decadentă.

Totuși, Therme (Salonic), Antiohia, Pergam, Palmira și mai ales Alexandria din Egipt au devenit mari centre culturale, economice și politice. Amestecul de influențe grecești și orientale, existent de-a lungul dinastiilor decadente, a creat inimitabila cultură elenistică, un fenomen care a câștigat în cele din urmă lupta cu stăpânii săi latini din Vest. La urma urmei, „romanii" din Bizanț, care au menținut Imperiul Roman încă o mie de ani după căderea Romei, erau moștenitorii grecilor din epoca elenistică și, de fapt, ultimii urmași ai lui Alexandru. Horațiu a exprimat acest fenomen cât se poate de frumos: *Graecia capta ferum victorem cepit* („Grecia cotropită și-a capturat ferocii invadatori").

Prin urmare, cultura elenistică s-a răspândit pe un teritoriu mult mai mare decât precursoarea sa greacă. După Isocrate (436–338), ultimul din oratorii Aticii, „Atena a făcut ca numele de grec să nu se mai refere la un popor, ci la inteligență". În consecință, numărul scriitorilor greci a crescut. Existau numeroși geografi, de la Strabon (cca 63 î.H.–22 d.H.) la Pausanias (la apogeu în 150 d.H.) și o mulțime de poeți: Apoloniu, Aratus și Bion, autorul *Plângerilor pentru Adonis;* Hermesaniax; Moschus, Meleagru și Musaeus; Opian, Timon și Teocrit. Au fost și numeroși istorici: Manetho din Egipt, inventatorul cronologiei regatelor și dinastiilor, și Berosus (Bar-Osea) din Babilon; Polibiu din Megalopolis (204–122 î.H.), grecul care a făcut apologia Romei, Iosif (n. 36 d.H.), guvernator al Iudeei și autor al *Războiului evreilor;* Appian, Arrian, Herodian, Eusebiu. Galen (129–199 d.H.) a scris multe cărți de medicină, iar Hermogene (la apogeu în 170 d.H.) un tratat standard de retorică. Printre filosofi, neostoicii, ca Epictet din Hierapolis (55–135 d.H.), au rivalizat cu neoplatonicienii Plotinus (205–270 d.H.), Porfirie (232–305), Proclus (412–488). *Enchiridion* sau „manualul" de stoicism scris de Epictet, a fost considerat ghidul moralității în lumea clasică de mai târziu. Plutarh (cca 46–126), biograf și eseist, Lucian din Samosata (cca 120–180), satiristul și romancierul Longus (sfârșitul sec. II) și Heliodor (sec. III) ilustrează continuitatea sub stăpânire romană a diversității prozei grecești tradiționale. [PAPIRUS]

Printre scriitorii din perioada elenistică, mulți au scris în greacă, deoarece aceasta era a doua lor limbă. În această categorie intră Iosif, Lucian, Marc Aureliu, precum și evangheliștii creștini Matei, Marcu, Luca și Ioan și mai ales Sf. Pavel.

În lumea elenistică, Alexandria din Egipt, şi-a dobândit în curând faima de care se bucura Atena în Grecia. Sub dinastia ptolomeică, oraşul a devenit cel mai mare centru cultural din Orient, al doilea după Roma ca bogăţie şi splendoare. Populaţia sa multinaţională şi multilingvistică era formată din „macedoneni, evrei şi egipteni. Decretul inscripţionat pe Piatra din Rosetta, aflată acum la British Museum, era scris în trei limbi, lucru care i-a dat lui Champollion şansa de a descifra hieroglifele. Celebrul *Museum* sau „Colegiul muzelor", cu biblioteca sa de 700 000 de volume, era dedicat colectării, păstrării şi studiului culturii antice greceşti. Era o culme a învăţăturii, care lumina viaţa spirituală a lumii clasice târzii în aceeaşi măsură în care marele far îşi răspândea razele asupra căilor de intrare în port. Aristofan din Bizanţ (cca 257–180 î.H.), unul dintre primii bibliotecari din Alexandria, avea în grijă atât de primele ediţii adnotate de literatură greacă, cât şi prima analiză sistematică a gramaticii şi ortografiei greceşti. Aristarh din Samotrace (apogeu în jur de 150 î.H.) s-a consacrat textului *Iliadei* şi *Odiseei*. Filon Iudeul (30 î.H.–45 d.H.), unul dintre liderii prosperei comunităţi evreieşti din Alexandria, a încercat să concilieze filosofia grecilor cu teologia tradiţională iudaică. Heron, un inginer din Alexandria, este cunoscut pentru că a inventat, printre altele, maşina cu aburi, distribuitorul de apă şi automatul pentru drahme.

Foarte importante în istoria transmiterii culturale au fost aşa-numitele scrieri ermetice. Mult timp atribuite unui autor de altfel necunoscut, Hermes Trismegistus („de trei ori marele Hermes", scribul zeilor), această uriaşă colecţie de texte greceşti din Alexandria s-a vrut a fi o enciclopedie a Egiptului antic. Patruzeci şi două de cărţi sacre rezumă legile faraonilor, zeităţile, ritualurile, credinţele, cosmografia, astrologia şi medicina. Alte cărţi datând din secolul III conţin un ciudat amestec de texte neoplatonice şi cabalistice, probabil îndreptate împotriva răspândirii creştinismului. [ATENA NEAGRĂ]

PAPIRUS

În 1963, a fost dezgropat un papirus carbonizat din secolul IV î.H. la Derveni, lângă Salonic, în Macedonia. Poate că fusese ars în cadrul unui ritual funerar sau se aprinsese focul cu el. Dar era încă lizibil. A fost descifrat de dr. Faekelmann de la Viena, care, separând straturile sulului prin reîncălzire cu electricitate statică, a scos la iveală pe papirus un comentariu asupra poeziilor orfice. Acesta a înlocuit papirusul lui Timotheus, *Persae* (P. Berol. 9875), găsit la Abusir în Egipt şi considerat până atunci cel mai vechi dintre suluri.[1] În 1964, s-a descoperit un papirus asemănător în mâna unui om îngropat în secolul IV î.H. la Callatis, pe ţărmul Mării Negre, în România. Dar a fost distrus la contactul cu aerul.

Planta *Cyperus papyrus* era folosită la scris în Egipt încă din 3 000 î.H. Se punea în fâşii orizontale şi verticale, care erau apoi presate până se aplatizau şi formau un *volumen* sau pergament. Un tuş gros şi negru se aplica fie pe un vârf de trestie sau pană. Papirusul a continuat să fie folosit pe timpul grecilor şi romanilor, mai ales în ţinuturile aflate aproape de sursa din delta Nilului. Cele mai multe papirusuri clasice, cam 800, au fost descoperite în ruinele acoperite cu lavă de la Herculanum.

Papirologia – ştiinţa papirusurilor – a adus o imensă contribuţie studiilor clasice. Întrucât foarte puţine documente scrise s-au păstrat două milenii, această ştiinţă a permis acumularea de cunoştinţe în paleografie, precum şi formarea unei punţi filologice între grecii antici şi cei medievali. A furnizat multe texte considerate pierdute din literatura clasică, inclusiv *Constituţia Atenei* de Aristotel, *Călătorii* lui Sofocle şi *Omul nemulţumit* de Meneandru. A jucat şi un rol de seamă în studiile biblice. Cam 7 000 de versiuni greceşti timpurii a diverse fragmente din Biblie au fost găsite recent. Manuscrisele de la Marea

Moartă conţin câteva texte creştine şi evreieşti. Există două papirusuri creştine cu fragmente din Deuteronom. Un papirus din 125 d.H., cu Evanghelia Sfântului Ioan este mult mai vechi decât oricare versiune pe pergament. Tot pe papirus s-au păstrat cele mai vechi bule papale.[2]

Pe măsură ce papirusul a fost înlocuit cu pergamentul şi, în cele din urmă, cu hârtia, la fel s-a întâmplat şi cu sulurile, fiind preferate paginile împăturite ale manuscrisului, iar apoi a apărut cartea. [BIBLIA] [XATIVAH]

ATENA NEAGRĂ

Nicio teză nu a divizat mai mult lumea clasiciştilor decât cea referitoare la *Atena neagră*. Tradiţionaliştii o consideră cel puţin ciudată; alţii cred că merită mai multă atenţie.[1] Teza are două aspecte distincte – unul critic, celălalt cu un caracter de propunere. Partea critică argumentează cu destulă tărie că studiile clasice au fost calibrate de supoziţiile egocentrice ale europenilor din secolele XVIII şi XIX şi că datoria culturală a Greciei şi Romei faţă de civilizaţiile mai vechi din Orientul Apropiat a fost ignorată în mod sistematic. Scopul acestor critici, de „a reduce din aroganţa culturii europene", pare să fi fost atins, deşi discuţia despre „modelul arian al civilizaţiei greceşti" constituie încă o provocare.

Cele mai importante propuneri lansate de această teză se concentrează asupra celor două idei despre civilizaţia grecilor, ca având rădăcini în Egipt şi că civilizaţia Egiptului antic era „esenţialmente africană", deci creată de „negri". Dar această ipoteză nu e prea fundamentată. Contribuţia coptă la vocabularul grec este, în cel mai bun caz, redusă. Culoarea pielii faraonilor, aşa cum sunt înfăţişaţi în picturile din morminte, este de obicei mult mai deschisă decât a servitorilor lor negroizi. Bărbaţii egipteni erau bronzaţi, femeile aveau pielea albă. Dinastia nubiană din secolul VII este singura dintre cele 31 care ar putea fi considerată „neagră". Scepticii ar putea susţine că această teorie a fost deturnată de politicienii rasişti din Statele Unite.

Caz în care poate că e necesar să reafirmăm ceea ce este evident. Dacă ne întoarcem în trecutul îndepărtat, vom vedea foarte clar că originile europenilor şi ale civilizaţiei europene se găsesc dincolo de Europa. Problema rămâne: cât de departe în trecut ar trebui căutate şi care este punctul de plecare? [CADMUS] [CAUCASIA] [DASA] [EPIC]

Totuşi, pe termen lung, nu e surprinzător că o civilizaţie greacă, născută pe ţărmuri, s-a dovedit diferită de cea a batalioanelor numeroase ale vecinilor lor din interiorul continentului. Aristotel compară omenirea cu „furnicile care mişună pe ţărm", scoţând astfel în evidenţă problema strategică a concentrării efectivelor militare şi resurselor greceşti. Liniile de comunicare fragile, dar extinse erau eficiente în scopuri economice şi de răspândire a culturii, dar vulnerabile în caz de atac armat. În secolul V, perşii au fost cu greu respinşi de pe teritoriul Greciei. În secolul IV, macedonenii au cucerit întreaga Grecie şi Persie într-un interval de treizeci de ani. Începând din secolul III, înaintarea legiunilor romane a fost de neoprit. Grecii nu au aliniat niciodată pe câmpul de luptă mai mult de 50 000 de hopliţi; dar, odată ce Republica Romană a reuşit să mobilizeze efectivele dens populatei peninsule italiene, avea la dispoziţie peste jumătate de milion de soldaţi. Forţa militară a Romei a fost, de la început, mult mai mare decât a Greciei. Cucerirea Magnei Graecia s-a încheiat în 266 î.H., la sfârşitul Războaielor pirice. Sicilia a fost anexată după ce Siracuza s-a apărat cu multă vitejie. Macedonia a fost înfrântă în Bătălia de la Pidna

(Pela) din 168. Grecia continentală, care, sub conducerea Ligii aheene își reafirmase independența față de Macedonia, a fost cucerită de consulul L. Mummius în 146 și transformată în provincia romană Ahaia.

După aceea, Roma a ocupat pe rând toate statele fostului Imperiu Macedonean. Sfârșitul tragic a survenit în anul 30 î.H., când Cleopatra, fiica lui Ptolomeu XII Auletul și ultima regină a Egiptului, a pus capăt tradiției politice și și-a luat viața „pumându-și o aspidă pe sânul ei alb ca neaua". Ca amantă a lui Caesar și apoi a lui Antoniu, a făcut tot ce i-a stat în putere să oprească înaintarea legiunilor romane. Dar remarca spirituală a lui Pascal că „fața pământului ar fi fost alta dacă nasul Cleopatrei ar fi fost puțin mai mic" nu era prea potrivită. Forța politică și militară a lumii grecești se epuizase; supremația Romei nu mai putea fi tăgăduită de nimeni.

Fuziunea ulterioară dintre lumea elenistică și cea romană și apariția civilizației hibride greco-romane fac imposibilă stabilirea datei la care s-a stins Grecia antică. Dar tradițiile elene și elenistice au persistat mult timp după aceea. Oracolul din Delphi a continuat să facă profeții până a fost jefuit și distrus de barbari în 267 d.H. Jocurile Olimpice s-au ținut în continuare la fiecare patru ani, până la a 292-a Olimpiadă din 392 d.H. Academia a continuat să-i învețe pe elevi în Atena, până a fost închisă de împăratul Iustinian în 529 d.H. Biblioteca din Alexandria, deși grav incendiată în timpul asediului lui Caesar, nu și-a închis porțile până la transformarea Egiptului în califat musulman în 641 d.H. Până atunci vor fi trecut douăzeci de secole sau două milenii întregi de la crepusculul Cretei și zorii cetății Micene.

Mare parte din civilizația greacă s-a pierdut. Mare parte a fost asimilată de romani, pentru a influența mai târziu tradițiile creștine și bizantine. Mare parte a trebuit să aștepte să fie redescoperită în timpul Renașterii și după aceea. Totuși, într-un fel sau altul, s-a păstrat suficient pentru ca această mică țară est-europeană să fie supranumită „Mama Europei", „Izvorul Apusului", o componentă vitală, dacă nu singurul izvor al civilizației occidentale.

Siracuza, Sicilia, anul Olimpiadei a 141-a. La sfârșitul verii celui de-al șaselea an din al Doilea Război Punic, lupta epopeică dintre orașul italian Roma și cel african Cartagina ajunsese pe muchie de cuțit. După ce nimicise mai multe trupe romane, trimise să-l oprească, Hannibal, generalul cartaginez, mărșăluise de-a lungul Italiei și încerca să cucerească sudul. Tocmai ocupase portul și fortăreața Tarentum (vezi capitolul III, p. 155). Nefiind în stare să-l înfrunte direct, romanii se străduiau să opună rezistență aliaților săi – celții din nordul Italiei, Filip V al Macedoniei, care invadase Iliria și orașul grecesc Siracuza. Doreau cel mai mult să pună stăpânire pe Siracuza, deoarece orașul avea o importanță strategică atât pentru Hannibal ca port prin care îi veneau din Africa proviziile, cât și pentru ei, care intenționau să recucerească Sicilia. În consecință, Siracuza trecea prin al doilea anotimp de când era asediată constant de armata romană, aflată sub conducerea lui M. Claudius Marcellus.

Syrakousai, perla Mării Grecii, era cea mai mare, mai prosperă și mai frumoasă colonie grecească din Vest. Mândră de independența ei într-o vreme când majoritatea orașelor-state fuseseră ocupate, își impusese de mult supremația asupra Atenei și fusese pierdută din vedere de Alexandru cel Mare. Întrecuse în splendoare cetatea rivală Acragas, distrusă de cartaginezi care nu fusese niciodată pe deplin refăcută. În secolul III, rămăsese un oraș înfloritor, cu afaceri profitabile, în ciuda sferelor de influență ale Romei și Cartaginei. Siracuza fost ultimul reprezentant de marcă al civilizației grecești necucerite.

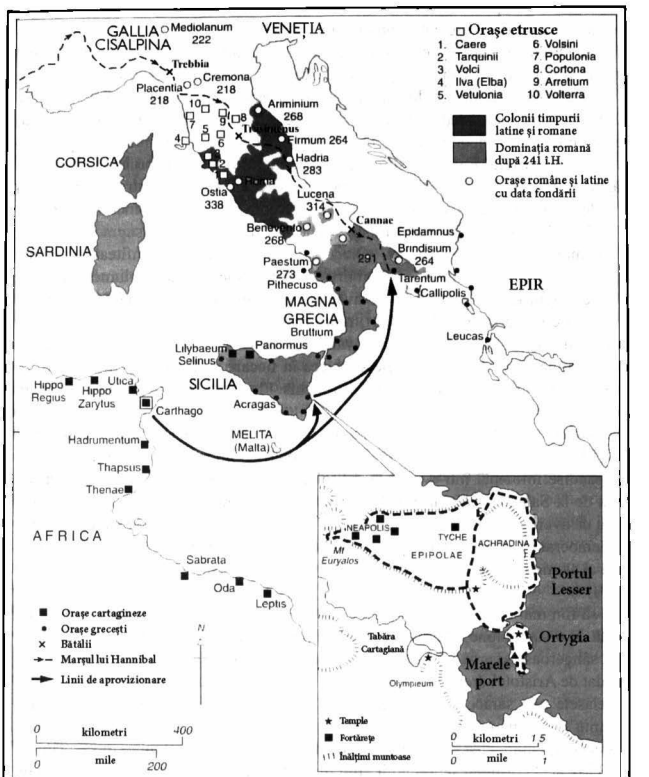

Harta 7. Roma – Sicilia – Cartagina, 212 î.H.

Situată pe coasta de est a Siciliei, la jumătatea drumului între pantele înzăpezite ale Etnei și punctul cel mai sudic al insulei, Capul Pachynum, Siracuza se afla într-un loc sigur, convenabil, de o negrăită splendoare. Era o locație naturală pentru negoțul dintre regiunile estice și vestice ale Mediteranei și cel mai cunoscut nod de legătură între Italia și Africa. Întemeiat inițial pe o insulă stâncoasă de lângă țărm, numită Ortigia, orașul s-a extins pe podișul de pe mal, protejat de un perete stâncos aproape neîntrerupt. Marele port se întindea

pe 8 km într-un golf perfect, fiind înconjurat de munți semeți. Pe cealaltă parte a Ortigiei, se afla un al doilea port în care putea intra o întreagă flotă. (Vezi harta 7, p. 143.)

Insula Ortigia, pe care se înălța și acropola orașului, a fost legată de țărm în secolul VI printr-un dig fortificat. Colina, de unde țâșnea apa cristalină a izvorului Aretusa, era dominată de uriașul Templu al lui Apollo care își avea corespondentul, dincolo de port, în Templul lui Zeus, înălțat față în față cu primul, pe promontoriul Olimpieum. În secolul V, întregul podiș a fost înconjurat cu ziduri înalte de piatră, care se întindeau pe 23 km și erau prinse de castelul Euryalos, situat la poalele munților. În interiorul zidurilor trăiau o jumătate de milion de cetățeni în cele cinci sectoare. În Acradina sau „Orașul de Sus", apărat de propriile sale ziduri, se afla principala Agora sau Forum. Dincolo de acest district se întindeau suburbiile rezidențiale Tyche și Epipolae, iar deasupra lor se înălțau clădirile monumentale din Neapolis, „Orașul Nou", printre care un amfiteatru, mai multe temple și, în Altarul lui Hieron, cea mai mare structură sacrificială din lumea antică. Însă acest loc magnific prezenta și un dezavantaj. Zona mlăștinoasă de pe malurile râului Anapos, care se vărsa în Marele Port, reprezenta vara o sursă de molime. În afară de această deficiență, Siracuza avea toate avantajele din lume. Potrivit lui Cicero, care avea să conducă mai târziu orașul, soarele strălucea în fiecare zi din an. Podișul elevat capta orice briză de pe marea cu valuri de un roșu-închis. Flori se zăreau pe stânci chiar și iarna, ca și acum.

Înainte de asediul roman, Siracuza se putea mândri cu 500 de ani de istorie. Întemeiată de coloniștii corinteni în 734 î.H., era cu doar douăzeci de ani mai tânără decât Roma și își răspândise influența într-o pleiadă de colonii proprii. În 474, la doar șase ani de la Bătălia de la Salamina, distrusese flota etruscilor, înlăturând astfel piedicile care o despărțeau de averile romanilor. Ca multe orașe-state, a trecut prin faze de guvernare oligarhică, democratică și monarhică. A rezistat asediilor succesive din 214–415 și 405–404, primul al atenienilor, iar celălalt al cartaginezilor.

Ca să fim mai bine informați, trebuie să știm că istoria politică a Siciliei antice a fost marcată de o succesiune de tirani ai Siracusei, care au ajuns să domnească dând lovituri de stat sângeroase și provocând populația la răscoală.[22] Dionysius cel Bătrân (405–367) a fost dat de Aristotel drept exemplu de tiran „care câștigă putere prin apeluri demagogice la clasele mai sărace". Ruda lui, Dion (357–354), care fusese educat de Platon și Academie să devină un rege-filosof, pusese mâna pe putere în Siracuza, după ce venise din Grecia, așa cum avea s-o facă și Garibaldi cu cei o mie de voluntari ai săi. Timoleon (344–336), acel corintian supranumit „fiul libertății", a fost un alt tiran ajuns la putere cu sprijinul mercenarilor; dar se pare că a introdus constituții democratice în multe dintre orașele de pe insulă și a reușit să stabilească o linie de demarcație (pe râul Halycus) între sfera de influență grecească și cea cartagineză. Crudul Agatocle (317–289) era un olar plebeu care se însurase cu o văduvă bogată. În 310 î.H. a rezolvat al doilea asediu cartaginez al Siracuzei, mutând războiul în Africa. Se spune despre acest „rege al Siciliei" provenit de jos că a fost paralizat de otrava de pe o scobitoare și pus de viu pe rugul funerar. În următoarea generație, cetatea fost salvată de puterea expansionistă a Romei de către Pirus, regele aventurier al Epirului, care a pregătit terenul pentru lunga domnie a susținătorului său siracusan, regele Hieron II (269–215). Hieron II, protectorul lui Arhimede, a menținut pacea printr-un tratat cu Roma și i-a oferit Siracuzei ultima sa perioadă de independență și prosperitate. Moartea lui Hieron, survenită într-un moment

crucial din Războaiele Punice, a accelerat lupta dintre facțiunile pro-romane și procartagineze. Nepotul și succesorul său, Hieronymus, a rupt alianța cu romanii, însă a fost detronat printr-o revoltă populară care i-a uimit atât pe membrii familiei regale, cât și pe romani.

În 215, alegerea a doi cartaginezi ca magistrați la conducerea Siracuzei a trezit mari temeri romanilor. La scurt timp după aceea, s-au adus în Sicilia patru legiuni și s-a găsit un *casus belli* într-o încăierare de la graniță. Marcellus a asediat Siracuza de pe pământ și mare la sfârșitul lui 214 sau poate la începutul lui 213. Pentru asediatori, anul era 538 AUC. Rivalitatea dintre Roma și Cartagina caracteriza acea epocă. Ar fi fost o expansiune normală a Romei, care cucerise deja sudul Italiei. Cartagina era o putere recunoscută, Roma una în formare. Primul Război Punic (267–241) fusese provocat de intervenția romană într-un conflict local dintre Hieron al Siracusei și orașul Messana; și s-a încheiat cu anexarea de către Roma a tuturor posesiunilor cartagineze din Sicilia. Cartagina și-a recuperat pierderea, întemeind în 227 o nouă colonie în estul Iberiei, Carthagonova (Cartagena). Roma privea aceste tendințe expansioniste ale Cartaginei cu profundă îngrijorare; și al Doilea Război Punic a izbucnit în urma intervenției romane la Saguntum, în Iberia, deși exista un tratat prin care Roma recunoștea stăpânirea cartagineză până la izvoarele Ebrului. Hannibal a ajuns cu armata sa până la porțile Romei, miza generalului fiind controlul strategic asupra centrului Mediteranei, în care pionul cel mai important era Siracuza.

M. Claudius Marcellus (mort în 208), de cinci ori consul, era un pios erou de război din vechea școală romană. În primul său consulat, în anul 222, îl omorâse pe regele galilor insubrieni în luptă corp la corp pe câmpia de lângă Milano și oferise toată prada din Galia templului lui Jupiter Feretrius. Urma să moară în bătălie, într-o ambuscadă organizată de Hannibal. Viața lui și-a găsit locul meritat în opera lui Plutarh. Conform tuturor relatărilor, inclusiv ale lui Titus Livius, Polybius și Plutarh, asediul Siracuzei a început cu speranța că va dura puțin. Lui Marcellus i se opuneau ziduri inexpugnabile și apărători curajoși. Totuși, pe lângă cele trei legiuni care numărau aproape 25 000 de soldați, acesta avea și 100 de corăbii de război, o mulțime de mașini pentru asediu, precum și informația că siracuzanii aveau opinii împărțite. A luat totul în considerație, scrie Titus Livius, cu excepția unui singur om.

Acela era Arhimede, *unicus spectator caeli siderumque*, „acel unic observator al cerului și stelelor", și mai cunoscut ca inventator și inginer care născocise mijloace de foc ale artileriei și multe mașini de război.[23] Sub domnia lui Hieron II crease un arsenal de ingenioase mașini destinate apărării de tot felul de tipuri și calibre.

Titus Livius relatează cu talent scena în care trupele romane se apropiau de zidurile din mare:

> Zidul Acradinei... care e scăldată de apele mării, a fost atacat de Marcellus cu șaizeci și cinci de galere cu cinci rânduri de vâsle. Din majoritatea corăbiilor, arcașii și prăștierii... rareori permiteau cuiva să stea pe zid fără să fie rănit.
>
> Alte galere cu cinci perechi de vâsle veneau câte două deodată la atac... și, propulsate de vâslele din exterior unite de parcă erau o singură corabie, aduceau turnuri de asediu înalte de mai multe etaje și berbeci care să dărâme zidurile.
>
> Contra acestor mașini de pe vase, Arhimede înșirase pe ziduri artilerie de diverse mărimi. Vasele de pe mare erau bombardate regulat cu aruncătoare de pietre foarte

grele. Corăbiile mai aproape de ţărm erau atacate cu proiectile mai uşoare, dar trimise mai des.

În cele din urmă, pentru a-i lăsa pe oameni să-şi lanseze încărcătura fără să fie răniţi, Arhimede a dispus să se facă nişte mici deschizături în ziduri, de sus şi până jos. Prin acestea, fără să fie văzuţi, unii trăgeau cu săgeţi pe inamici, alţii prin mici „scorpioni" protejaţi.[24]

Polybius ne spune că turnurilor de asediu de pe vase li se zicea *sambucae,* deoarece forma lor semăna cu instrumentul muzical numit astfel, fără îndoială un precursor al *bouzouki*-ului grecesc de acum.

Mult mai distructive erau dispozitivele născocite de Arhimede, care ridicau vasele atacatorilor din apă:

Deodată ieşeau din ziduri bârne uriaşe, se năpusteau asupra corăbiilor, care erau scufundate de greutăţile mari lansate de sus. Alte vase erau înşfăcate de prová cu gheare de fier sau cârlige ca de macara şi ridicate în aer, apoi lăsate să cadă cu pupa în adâncuri. Iar altele erau învârtite cu ajutorul unor maşini din interiorul oraşului şi azvârlite pe stâncile abrupte... mulţi dintre oamenii de la bord fiind grav vătămaţi... De obicei, corabia era ridicată în aer şi răsucită încoace şi încolo... până când echipajul cădea în toate direcţiile...[25]

Marcellus şi-a dat seama de superioritatea adversarului. „Să nu ne mai batem cu titanul acesta al geometriei, a exclamat el, „care scoate apă din mare cu vasele noastre". Iar Plutarh a comentat: „Orchestra noastră de sambuca a fost alungată cu biciul de la banchet. Se pare că romanii luptă împotriva zeilor".

Odată ce s-a renunţat la asediu, acesta s-a transformat într-o blocadă care a durat doi ani. Siracuzanii au rămas optimişti multe luni. O forţă cartagineză de salvare, instalată în valea râului Anapus, i-a cerut lui Marcellus să-şi aducă a patra legiune din Panormus. Câteva vase au reuşit să iasă din port şi s-au întors cu o flotă de întăriri. În interiorul insulei, masacrul făcut de romani printre cetăţenii din Henna, oraş sacru pentru Proserpina, i-a întors pe sicilieni împotriva lor. În primăvara anului 212, Marcellus a făcut o incursiune nocturnă în Turnul Galeagra în timpul sărbătorilor închinate lui Artemis, intrând apoi prin Poarta Hexapyloi în suburbia Epipolae. Dar fortăreaţa principală a rezistat. Vara, amiralul cartaginez Bomilcar a strâns o flotă enormă de 700 de corăbii cu soldaţi, apărată de 130 de vase de război. Cu forţe net superioare, a aşteptat flota romană după Capul Pachynum. În ultima clipă, din motive necunoscute, a refuzat să se bată cu Marcellus, a plecat în larg şi a navigat spre Tarentum.

Într-un final, soarta oraşului asediat a fost hotărâtă de o epidemie de ciumă şi de trădarea cartaginezilor care contractaseră boala când atacaseră Siracuza cu două secole în urmă, iar acum, când încercau s-o apere, erau decimaţi de aceeaşi molimă. Apoi, în timpul tratativelor, un căpitan iberic pe nume Moeriscus, unul dintre cei trei prefecţi ai Acradinei, a hotărât să-şi scape pielea lăsându-i pe romani să intre în cetate în apropiere de izvorul Arteusa. La semnalul convenit, în timpul unei diversiuni, le-a deschis poarta. după ce a pus gărzi la casele cetăţenilor din faţiunea proromană, Marcellus a permis ca Siracuza să fie jefuită.

Arhimede s-a numărat printre multele victime ale acestei acțiuni ticăloase. Mai târziu, unii au afirmat că fusese ucis de un soldat roman în timp ce rezolva o problemă de matematică trasată pe nisip. Plutarh a trecut în revistă diferitele versiuni care circulau:

Când s-a întâmplat, Arhimede era singur și încerca să rezolve o problemă cu ajutorul unei diagrame. Fiind concentrat asupra a ce făcea, nu și-a dat seama că romanii invadaseră orașul.

Deodată, un soldat s-a apropiat de el cu spada scoasă și i-a poruncit să se prezinte în fața lui Marcellus. Arhimede nu s-a supus ordinului, spunându-i că mai întâi trebuie să rezolve problema... Auzind aceasta, soldatul s-a înfuriat și l-a trimis pe lumea cealaltă.

Alții spun că romanul... îl amenințase că-l omoară imediat, iar Arhimede l-a rugat insistent să aștepte până când demonstrează rezultatul. Dar soldatul nu l-a băgat în seamă și l-a ucis pe loc.

Mai circulă și o a treia poveste, cum că niște soldați s-au năpustit asupra lui Arhimede, pentru că voia să ia cu el niște invenții pe care să i le arate lui Marcellus, cum ar fi cadrane solare, sfere și cvadranți. L-au ucis, crezând că avea aur la el.

Cu toate acestea, toți sunt de acord că pe Marcellus l-a îndurerat foarte mult moartea lui Arhimede, l-a evitat pe ucigaș, apoi le-a căutat pe rudele savantului, cărora le-a transmis sincerele sale condoleanțe.[26]

Acesta a fost impactul pe care l-a avut puterea romană asupra civilizației grecești.

Arhimede și-a exprimat dorința, care i-a și fost împlinită, de a fi îngropat într-un mormânt conceput ca o sferă înăuntrul unui cilindru. Odată a spus că raportul de 2 : 3, existent între o sferă și un cilindru de aceeași lumgime și diametru, oferă una dintre cele mai armonioase proporții.

Căderea Siracusei a avut consecințe imediate. Din punct de vedere cultural, a stat la baza obsesiei Romei pentru tot ce era grecesc. Prada formată din opere de artă, scria Titus Livius, a fost mai mult sau mai puțin egală cu aceea care s-ar fi obținut dacă ar fi fost jefuită Cartagina. A creat o modă a obiectelor și ideilor grecești care a ajuns de atunci o regulă în rândul romanilor educați. A fost probabil cel mai puternic stimul pentru dezvoltarea unei culturi greco-romane. Din punct de vedere strategic, cucerirea Siracuzei a încheiat ocuparea Siciliei. A izolat Cartagina de o sursă importantă de hrană și negoț și l-a lipsit pe Hannibal de principalul suport logistic. Înainte de căderea Siracuzei, Roma era un jucător cu șanse egale în triunghiul de putere grec-cartaginez-roman. După aceea, Roma a preluat inițiativa în toate privințele.

Pe termen lung, succesul înregistrat în Sicilia i-a încurajat pe romani să se amestece mai mult în treburile Greciei. În timpul asediului Siracuzei, Roma tocmai încheiase o alianță cu Liga Aetoliană din centrul Greciei, în ideea de a izola un alt aliat al Cartaginei, Macedonia. De atunci încolo, Roma a avut clienți greci pe care trebuia să-i satisfacă și apere. Cele trei Războaie Macedonene (215–205, 200–197 și 171–168) și lupta contra principalului aliat al Macedoniei, Antioh III al Siriei i-au adus pe romani în Grecia cu gândul răzbunării. În cele din urmă, Roma a hotărât să pună capăt tuturor complicațiilor transformând toată Macedonia și întregul Peloponez în provincii romane.

În acele vremuri, căderea Siracuzei a fost probabil repede uitată chiar şi de siracuzani. Avuseseră noroc că nu împărtăşiseră soarta altor oraşe înfrânte, ai căror locuitori care scăpau cu viaţă erau de obicei vânduţi ca sclavi. La urma urmelor, era doar un episod din seria nesfârşită de campanii şi bătălii care au caracterizat ascensiunea Romei şi moartea Greciei. Dacă ne gândim mai bine, acest episod poate fi văzut ca simptomatic pentru schimbările care aveau să afecteze un număr mult mai mare de oameni decât aceia supuşi politicii din centrul Mediteranei.

Istoricii care privesc în urmă la expansiunea triumfătoare a Romei se concentrează mai mult asupra evoluţiilor ulterioare. Sunt perfect conştienţi de faptul că acea cultură greco-romană rezultantă era menită să domine întreaga lume clasică şi să exercite o veşnică influenţă, ca unul dintre stâlpii „civilizaţiei occidentale". Sunt mai puţin sensibili la alte tendinţe şi puncte de vedere care au coexistat cu aceasta. De asemenea, având cunoştinţe temeinice de greacă şi latină, limbile standard ale unei bune educaţii în Europa modernă, poate că se gândesc mai puţin să facă legătura între dezvoltarea sferei greco-romane şi întreaga pleiadă de evenimente contemporane. Nimeni de bună-credinţă nu poate să nege că fuziunea care a avut loc între lumea greacă şi cea romană, în care căderea Siracuzei a reprezentat un episod decisiv, a fost un proces de importanţă capitală. Dificultatea constă în a-ţi da seama ce alte perspective puteau să existe.

Nu s-a păstrat nicio relatare a vreunui siracuzan din timpul asediului. Dar mulţi dintre cetăţenii unui oraş comercial trebuie să fi călătorit destul de mult. Trăiau pe o insulă care fusese îndelung disputată de greci şi cartaginezi şi doar recent ocupată de romani. Prin urmare, de oricare parte ar fi fost în Războaiele Punice, probabil că i-au văzut pe cartaginezi aparţinând, ca şi ei, unei ordini sociale străvechi, contestată acum de expansiunea romană. Într-adevăr, fiind o naţiune de navigatori şi comercianţi, aproape sigur au avut o mai mare afinitate cu Cartagina decât cu Roma. Desigur, trăind cu peste un secol după ce Alexandru îi pusese pe greci în strânsă legătură cu Persia şi India, trebuie să se fi simţit ca făcând parte mai degrabă din lumea elenistică greco-orientală, decât din cea greco-romană care nu se formase încă. Pentru ei, centrul lumii nu era nici Cartagina, nici Roma, ci, fără îndoială, Alexandria.

În gândirea modernă, Siracuza este privită adesea ca fiind un oraş grecesc, deci european, ale cărui legături cu Roma europeană au urmat un curs normal, dacă nu chiar inevitabil. Istoricii contemporani evită instinctiv faptul că grecii erau pe atunci mai mult asiatici decât europeni sau că ar fi putut să-şi menţină la nesfârşit legăturile cu Orientul. Puţine cursuri despre civilizaţia occidentală, care îl onorează pe Arhimede, ar reliefa faptul că marele matematician şi-a dat viaţa împotrivindu-se uniunii oraşului său grecesc cu Roma.

La patru ani după Bătălia de la Cannae (vezi p. 153), poziţia Romei era încă precară. Faţiunea din Siracuza care îi susţinea pe cartaginezi ar fi putut calcula în mod absolut raţional că lui Marcellus îi lipsea forţa de a cuceri oraşul prin asediu, că eşecul romanilor la Siracuza îi va încuraja pe aliaţii Cartaginei; că reafirmarea puterii cartagineze în Sicilia îi va garanta lui Hannibal suportul logistic necesar; că Hannibal, aprovizionat cum trebuie, va zdrobi apărarea romanilor; într-un cuvânt, că Roma avea toate şansele să fie înfrântă. Dar în Siracuza nu exista un Cato; în schimb, ştergerea de pe faţa pământului a oraşelor nesupuse era o practică uzuală. În timpul lungilor gărzi de pe zidurile Siracuzei, e foarte posibil ca unii dintre oamenii lui Arhimede, dacă nu Arhimede însuşi, să se fi gândit că *Roma delenda est* – până a izbucnit ciuma şi Moeriscus a deschis poarta.

Cunoştinţele siracuzanilor despre lume se limitau în mare măsură la Marea cea Mare şi la ţările din Orient. Ştiinţa geografică a făcut mari progrese în Grecia clasică, deşi frontierele lumii cunoscute de antici nu s-au schimbat radical. Un contemporan al lui Arhimede, Eratostene din Cirene (276–196), bibliotecar la Alexandria, ajunsese la concluzia că pământul era o sferă; iar rezultatele sale au fost cunoscute de Ptolomeu şi Strabon. Dar, în afară de ruta feniciană către Insulele Cositorului, nu s-a explorat prea mult. Nu se ştie de niciun contact cu Africa de Vest, cu Americile sau cu regiunile mai îndepărtate din nordul Europei. Distincţia clară între lumea „civilizată" de pe ţărmurile Mediteranei şi sălbăticia în care trăiau „barbarii" de dincolo nu a putut fi depăşită.

La sfârşitul secolului III, civilizaţia mediteraneeană era încă alcătuită din trei principale sfere de influenţă: cartagineză în vest, romano-italică în mijloc şi greco-elenică în est. Mulţumită cuceririlor lui Alexandru, avea legături mai strânse ca înainte cu imperiile orientale din Egipt şi până în India. Pe drumurile nesigure din Asia Centrală, întreţinea o vagă legătură cu imperiul chinez, care începuse pe atunci să construiască Marele Zid pentru a se apăra de incursiunile nomazilor.

În secolele anterioare, barbarii din nordul şi centrul Europei începuseră tranziţia lentă de la epoca de bronz la cea de fier. Aceasta a fost puternic marcată de influenţa dominantă a celţilor, a căror cultură a prins rădăcini, fie prin migraţie sau osmoză, în multe locuri, de la cursul mijlociu al Vistulei până în Iberia, Galia şi Britania. Celţii năvăliseră în Roma în 387 şi se deplasaseră apoi în nordul Italiei. Fortăreţele celtice de pe dealuri creaseră o reţea bine statornicită de centre urbane, iar activităţile lor comerciale au intermediat legăturile cu triburile germanice, slave şi chiar baltice. La sfârşitul secolului III, o ramură a celţilor, galaţii, care se stabiliseră, formând regatul Tyle, în Tracia (pe teritoriul Bulgariei de astăzi), se confruntau cu revoltele supuşilor lor traci şi se pregăteau să plece în Asia Mică, unde au rămas până în Epoca Medievală. Şederea lor în Tracia a fost confirmată de inscripţiile descoperite recent la Seuthopolis şi Messembria (Nesebar).[27]

Cu toate acestea, mulţi istorici consideră că, în secolul III î.H., Peninsula Europa era la cel puţin 1 000 de ani depărtare de tot ce se putea numi civilizaţie europeană. În mod deosebit, se pune întrebarea dacă europenismul Greciei este o construcţie spirituală anacronică a europenilor de mai târziu. Răspunsul afirmativ e cel mai potrivit.

Totuşi, cele două procese evidente din acea epocă – fuziunea civilizaţiei greceşti cu cea romană în bazinul mediteraneean şi supremaţia celţilor în mare parte din interiorul continentului – au pus două pietre de temelie pentru evoluţiile viitoare. Există foarte puţine dovezi în sprijinul faptului că aceste două popoare ar fi avut o cultură sau o ideologie comună, deşi atât greco-romanii, cât şi celţii erau indo-europeni (vezi capitolul IV). Absolut nimic nu sugerează o identitate comună. Cu toate acestea, trebuie să acceptăm că acestea au fost popoarele, ai căror descendenţi şi ale căror tradiţii aveau să se afle mai târziu în centrul istoriei europene.

Există unele evenimente ale căror consecinţe nu au dispărut nici acum. Nu putem susţine contrariul. Dacă Moeriscus *nu* ar fi deschis poarta; dacă Siracuza ar fi rezistat asediului roman aşa cum le rezistase înainte atenienilor; dacă Hannibal ar fi distrus Roma aşa cum Roma avea să distrugă în curând Cartagina; dacă, în consecinţă, grecii ar fi fuzionat în cele din urmă cu populaţia semită a Cartaginei, atunci cursul istoriei ar fi fost poate cu totul diferit. Problema e că Moeriscus *a deschis* poarta.

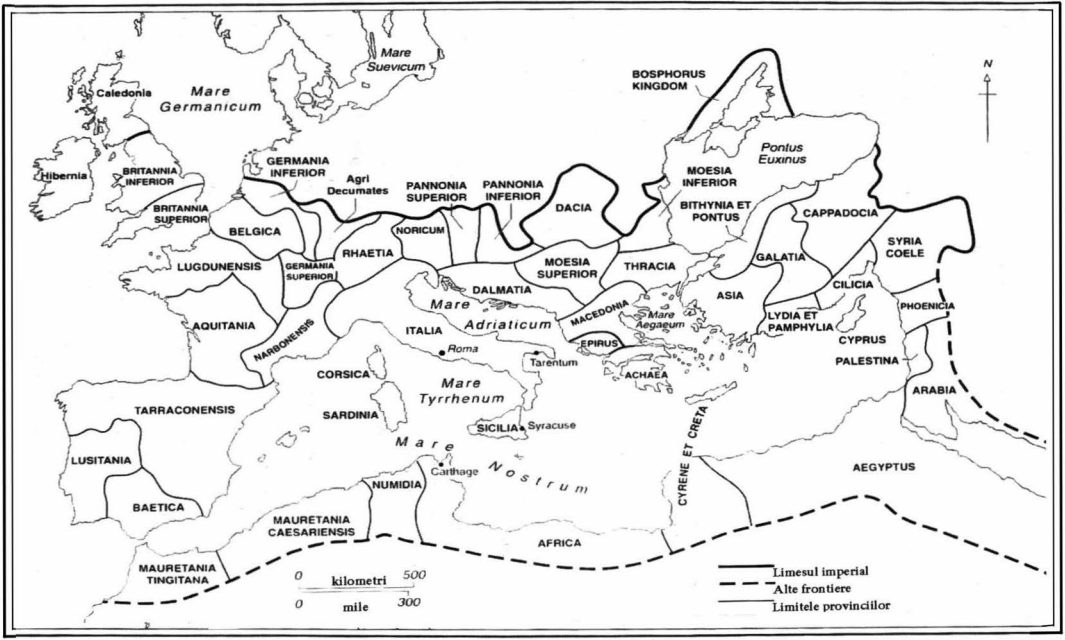

Harta 8. Imperiul Roman, sec. 1 d.H.

III

ROMA

Roma antică, 753 î.H–337 d.H

Lumea romană a fost caracterizată de coeziune, etichetă care nu se poate pune şi în cazul Greciei sau a altei civilizaţii antice sau moderne. Ca pietrele unui zid roman, care rămâneau laolaltă atât datorită felului în care fasonate, cât şi cimentului roman deosebit de tare, aşa şi diferitele părţi ale lumii romane erau unite printr-o uriaşă entitate monolitică printr-un control de natură fizică, organizaţională şi psihologică. Cel fizic era reprezentat de reţeaua de garnizoane militare staţionate în fiecare provincie şi de sistemul de drumuri din piatră care legau între ele provinciile Romei. Controlul de natură organizaţională se baza pe principiile comune ale legii şi administraţiei şi pe armata de oficiali care impunea standarde de comportament. Controlul psihologic se realiza prin frică şi pedeapsă – oricine încerca să ameninţe autoritatea Romei urma să fie nimicit.

Probabil că obsesia romanilor pentru unitate şi coeziune să fi existat încă de la începuturile dezvoltării civilizaţiei lor. În timp ce Grecia s-a întemeiat pe mai multe oraşe împrăştiate, Roma s-a dezvoltat dintr-un singur organism. În timp ce Grecia se întinsese de-a lungul Mediteranei, lumea romană s-a format prin cuceriri teritoriale. Evident că acest contrast nu e foarte mare: Alexandru cel Mare a fost unul dintre cuceritorii de seamă; iar romanii, odată ce şi-au construit corăbii, şi-au dat seama că pot reprezenta o putere navală. Dar nu se poate trece cu vederea diferenţa esenţială între cele două civilizaţii. Succesul grecilor era în corăbiile cu catarg înalt, iar al romanilor în legiunile lor care mărşăluiau. Grecii erau legaţi de mare, iar romanii de pământ. Grecii erau un popor de marinari, iar romanii de agricultori.

Pentru a încerca să explicăm fenomenul roman, ar trebui să insistăm foarte mult pe instinctul „teritorial" aproape animalic. Prioritatea romanilor consta în organizarea, exploatarea şi apărarea teritoriului lor. Câmpia fertilă din Latium a dus la împământenirea obiceiurilor şi dezvoltarea meşteşugurilor coloniştilor legaţi de pământ, economie şi administraţie. Pornind de aici, romanii au venit cu ideea genială a organizării militare şi a guvernării. Ataşamentul faţă de pământ şi de stabilitatea vieţii rurale a cultivat valorile romane: *gravitas* – simţul răspunderii, *pietas* – devotamentul faţă de familie şi ţară şi *iustitia* – sensul ordinii naturale. „Cei ce lucrează pământul sunt cei mai puternici oameni şi cei mai dârji soldaţi", scria Cato cel Bătrân.[1]

Unii erau uluiţi, iar alţii complet sătui de civilizaţia romană. Ca întotdeauna existau şi iubitori de putere, în special în rândul istoricilor, care sunt dornici să admire orice e puternic şi care se simt mai atraşi de puterea Romei decât de subtilităţile Greciei. Aceştia admiră mărimea şi măreţia Colosseumului, fără să se gândească la motivele pentru care a fost construit. De fapt Colosseumul a devenit un simbol al civilizaţiei romane, un loc

comun: „Când se va nărui Colosseumul şi Roma va cădea; iar când Roma se va prăbuşi – la fel se va întâmpla şi cu lumea"[2]. În acelaşi timp sunt mulţi cei cărora Roma le repugnă. Pentru mulţi civilizaţia romană este, în cel mai bun caz, o imitatoare şi o continuatoare a Greciei la o scară mai mare. Grecia era originală, în timp ce Roma era doar o copie palidă. Grecia avea stil, Roma avea bani. Grecia avea inventatori, Roma oameni în domeniul cercetării şi dezvoltării. Aceasta era părerea unor intelectuali romani. „Dacă grecii ar fi dispreţuit noutatea ca şi noi, se întreba Horaţiu în *Scrisori,* oare ce operă antică ar mai exista acum?" Însă romanii banalizau lucrurile pe care le copiau. De pildă, în arhitectură au copiat stilul corintic greoi şi luxos, şi nu pe cel doric sau ionic. „Toată arta Greciei se face bucăţi, scrie un critic, când este pusă în legătură cu o naţiune profitoare ca romanii."[3]

Datoria Romei faţă de Grecia era uriaşă. În religie, romanii au adoptat toate zeităţile greceşti – Zeus a devenit Jupiter, Hera Iunona, Ares Marte, Afrodita Venus. Au preluat filosofia morală grecească, ajungând în punctul în care stoicismul părea mai degrabă al Romei decât al Atenei. În literatură, scriitorii greci erau folosiţi ca modele de succesorii lor romani. Era ceva de la sine înţeles ca un roman să fie fluent în greacă. Romanii nu au făcut practic niciun pas înainte în ceea ce priveşte filosofia speculativă şi ştiinţele.

Dar nu ar fi corect să insinuăm că Roma a fost pe locul doi după Grecia. Geniul romanilor s-a manifestat în alte domenii – drept, armată, administraţie, inginerie. Frământările din statul roman au produs sensibilităţi artistice la cel mai înalt nivel. Nu a fost o coincidenţă că soldaţii şi oamenii de stat s-au numărat printre scriitorii de primă mână. Dar nu se poate uita nici marea listă a viciilor romane. Criticii sistemului au insistat asupra unui regim oribil de sclavie, cruzimii fără margini şi uneori unei decadenţe care făcea elenismul să pară puritan.

De la întemeierea Cetăţii Eterne în 753 î.H. şi până la căderea Imperiului Roman în 1453 d.H., Roma antică a rezistat 2 206 ani. De la întemeierea oraşului şi până la prăbuşirea Imperiului Roman de Apus, a cărui capitală era la Roma, totul a durat jumătate din timp. În general sunt trei perioade distincte: Regatul, Republica şi Imperiul. [AUC]

Regatul roman semilegendar corespunde în multe privinţe „Epocii eroice" a Greciei. Începe cu povestea lui Romulus şi Remus, gemenii orfani, urmaşi ai lui Enea, care au fost alăptaţi de o lupoaică, şi se încheie cu expulzarea lui Tarquinius Superbus, ultimul dintre cei şapte regi, în 510 î.H. Cele două secole şi jumătate nu fac parte din istoria scrisă. Romulus, întemeietorul Romei, se pare că a organizat Răpirea Sabinelor, ceea ce a dus la populareа noului oraş. Numa Pompiliu, sabin, a introdus calendarul şi practicile oficiale religioase. A întemeiat templul lui Ianus în Forum, ale cărui uşi se deschideau în timpul războiului şi se închideau pe timp de pace. Tullius Hostilius, al treilea rege, de origine latină, a întemeiat oraşul învecinat Alba Longa şi a mutat populaţia. Ancus Marcius a creat ordinul *plebeilor* sau oamenilor simpli din rândul sclavilor aduşi din alte părţi. Servius Tullius, al şaselea rege, a adoptat prima constituţie pentru Roma, acordându-le plebeilor independenţă faţă de patricieni sau „bătrâni"; a creat şi Liga Latină. Tarquinius Priscus şi Tarquinius Superbus, al cincilea, respectiv al şaptelea rege, erau etrusci. Primul a construit sistemul de canalizare din Roma care-i poartă numele. Ultimul a fost expulzat, după răpirea Lucreţiei, pusă la cale de fiul său. [ETRUSCHERIA]

Roma, cu cele şapte coline care tronau deasupra punctului strategic de traversare – râul Tibru – era unul dintre numeroasele oraşe din Latium unde se vorbea limba „latinilor". Atunci Roma era dominată de mai multe popoare învecinate, în special etruscii la nord, al căror oraş fortificat Veius se afla la doar 16 km de Forum. Ruinele „Locurilor

etruscilor" din Vulci, Tarquinia şi Perugia atestă o civilizaţie avansată, dar plină de mistere. Roma a împrumutat foarte multe lucruri de la ei. Potrivit lui Titus Livius, oraşul a supravieţuit încercării etruscilor de a-l invada şi de a-i repune pe tron pe regii din dinastia Tarquinilor, după ce Horatius Cocles, care avea un singur ochi, apărase Podul sublician:

Apoi vorbit-a dârzul Horaţiu
Păzitorul cetăţii:
„Pentru orice om pe acest pământ
Moartea vine mai devreme sau mai târziu;
Şi cum poate omul muri mai cu onoare
Decât dacă ţine piept sorţilor potrivnici,
Pentru cenuşa strămoşilor săi
Şi templele zeilor săi?
Doboară podul, consule,
Cu toată puterea:
Eu, alături de alţi doi,
Vom ţine vrăjmaşul departe.
Pe acea potecă îngustă trec o mie
Care pot fi opriţi doar de trei oameni.
Acum cine va fi alături de mine
Şi va păzi podul?"
„Horaţiu", zise consulul,
„Cum zici tu aşa va fi."
Şi pornit-au tustrei împotriva armatei.
Căci romanii
Nu cruţau pământ sau aur,
Copil sau nevastă, mădular sau viaţă,
În vremurile de glorie demult apuse.[4]

AUC

Cronologia romană începea de la data întemeierii oraşului. Anul zero era demult considerat 750 î.H. Toate celelalte date erau calculate AUC, *ab urbe condita*, „de la întemeierea oraşului". O altă organizare a avut loc în secolul I î.H., când M. Terentius Varro (636–725 AUC), „cel mai învăţat dintre romani", a dedus că întemeierea oraşului a avut loc în 753 î.H.

Până la Varro, majoritatea romanilor se obişnuiseră cu un sistem alternativ, care nu lua în considerare anul, ci numele consulilor anuali. Se vorbea deopotrivă în documentele oficiale şi în conversaţii despre „anul lui C. Terentius Varro şi L. Aemilius Paulus" (216 î.H.) sau despre „cele şapte consulate ale lui C. Marius" (107, 104, 103, 102, 101, 100 şi 86 î.H.). Istoria romană trebuia cunoscută foarte bine pentru a înţelege referinţele. Puţini oameni instruiţi ar fi ştiut că bătrânul Varro şi Aemilius Paulus comandaseră armata romană la Cannae, unde suferiseră o înfrângere zdrobitoare.

Din fericire, cele două sisteme erau compatibile. Fiecare din ele putea fi adus în discuţie pentru a-l susţine pe celălalt. De pildă, mărirea şi decăderea lui C. Iulius Caesar pot fi calculate având în vedere următoarele:

AUC	CONSULATE	Î.H.
695	M. Calpurnius Bibulus şi C. Iulius Caesar (I)	59
705	C. Claudius Marcellus şi L. Cornelius Lentulus Crus	49
706	C. Iulius Caesar (II) şi P. Servilius Vatia Isauricus	48
707	Q. Rufius Calenus şi P. Vatinius	47
708	C. Iulius Caesar (III) şi M. Aemilius Lepidus	46
709	C. Iulius Caesar (IV) Consul unic	45
710	C. Iulius Caesar (V) şi M. Antonius	44
711	C. Vibius Pansa şi A. Hirtius, amândoi ucişi; înlocuiţi de Triumvirate format din M. Antonius, G. Octavianus şi M. Aemilius Lepidus.	43

Caesar a fost cel care şi-a dat seama că acel calendar era deja imposibil de folosit. Vechiul an roman conţinea doar 304 ani împărţiţi în 10 luni, începând cu xi Kal. *Maius* sau 21 aprilie. Lunile *Ianuarius* şi *Februarius* fuseseră inventate provizoriu. Aşadar, în 708 AUC, în timpul celui de-al treilea consulat al lui Caesar, au fost introduse reforme drastice. Anul curent a fost prelungit cu 151 de zile pentru ca Anul Nou să înceapă pe 1 ianuarie 707 AUC/45 î.H., durând astfel douăsprezece luni, adică 365 zile, până pe 31 decembrie. S-au mai operat modificări în timpul lui Augustus în 737 AUC/4 d.H., când lunile a cincea şi a şasea, Quintilius şi Sextilis, au fost redenumite *Julius* (după Caesar) şi *Augustus*; s-a mai adăugat şi un an bisect o dată la patru ani. Astfel, anul Iulian alcătuit din 365 de zile şi ¼ era aliniat incorect cu rotaţia Pământului, la o diferenţă de doar 11 minute 12 secunde şi a fost folosit de toată lumea până în 1582 d.H.

Totuşi consulii continuau să fie numiţi în tot Principatul; iar obiceiul de a număra anii după consulate a rămas. Anii de domnie ai împăraţilor nu se aduceau de obicei în discuţie. În perioada târzie a imperiului, când consulatele au fost abolite, sistemul AUC a fost sprijinit făcându-se referire la fiecare an din cei cincisprezece ai ciclului de taxare. Când a apărut în cele din urmă era creştină, pe la jumătatea secolului VI d.H., epoca romană durase deja treisprezece secole.[1] [ANNO DOMINI]

Republica romană a contribuit la dezvoltarea oraşului, Roma reuşind să iasă din obscuritatea provincială şi să ajungă stăpâna întregii Mediterane. Acest proces a început în 509 î.H., odată cu primele alegeri pentru consul şi s-a încheiat 478 de ani mai târziu, când Octavian a întemeiat prima dinastie imperială. A fost o perioadă de cuceriri necontenite. În secolul cinci, Roma îşi controla vecinii, precum şi un teritoriu de 822 km². În 491 î.H., G. Marcius Coriolanus, exilatul de origine romană, care condusese armata de neînvins a volscilor până la porţile Romei, a fost înduplecat să renunţe la cucerirea oraşului din cauza rugăminţilor înecate în lacrimi ale mamei sale. În secolul IV, Roma şi-a revenit după ce a fost jefuită de gali în 390 î.H., iar în urma celor trei războaie crunte cu samniţii, şi-a proclamat supremaţia asupra Italiei centrale. În secolul III, Roma a început cucerirea sudului Greciei, mai întâi în războiul împotriva lui Pirus, regele Epirului (282–272 î.H.), care a sărit în ajutorul compatrioţilor săi, iar pe urmă în campanii succesive, care au culminat cu anexarea Siciliei (vezi p. 141). Aceste campanii au dus la conflicte îndelungate cu Cartagina şi la cele trei Războaie Punice.

Dintre toate războaiele purtate de Roma, conflictul de o sută de ani cu Cartagina a arătat cât de puternic şi nemilos era acel popor. Mai veche decât Roma, Cartagina africană fusese întemeiată de nomazii din Fenicia, *Punica* în latină. Relaţiile dintre cele două ţări fuseseră paşnice şi protejate printr-un tratat, cel mai vechi document cunoscut

al istoriei romane. În tratatul datând din primul an al Republicii, se consemna că fiecare parte trebuia să respecte sfera de influență a celeilalte. Pacea a fost menținută vreme de trei secole, înainte ca forțele romane să fi trecut strâmtoarea Messina.

ETRUSCHERIA

În Santa Severa, fosta Pyrgi, lângă Roma, arheologii au găsit două temple din perioada etruscilor, de unde se vedea marea. Această descoperire, făcută în 1957–1964, a fost de proporții. Era primul sit etrusc în care arheologii au descoperit și altceva în afara mormintelor. Datând din anul 500 î.H., în sit s-au găsit trei tăblițe subțiri din aur cu inscripții în limbile punică și etruscă:

Domniței Astarte. Acesta este locul sacru construit și dăruit de Thefarie Velianas, rege al Cisrei, în luna Sacrificiului pentru Soare... În al treilea an de domnie, în luna Lir, în Ziua Îngropării Divinității. Iar anii statuii zeiței [sunt la fel de mulți] ca stelele.[1]

Pyrgi a fost port pentru orașul învecinat Cisra (astăzi Cerveteri); iar regele Thefarie sau „Tiberius" a ales să venereze o zeitate cartagineză. [TAMMUZ] Templele au fost cu siguranță ridicate după atacul fără succes al etruscilor asupra Cumae din Golful Napoli, poate cu zece ani înainte de revolta romanilor împotriva autorității etruscilor.

Etruscii au cunoscut o perioadă de înflorire în Toscana și Umbria, din anul 700 până în 100 î.H. Pretindeau că sunt imigranți din Asia Mică. Alfabetul lor, care se trăgea din cel grecesc, se citește ușor, dar limba lor nu a fost descifrată complet. După epoca inițială a prinților, în secolul VI au ajuns în etapa orașelor-stat după model grecesc. Camerele lor mortuare au picturi murale superb stilizate, adesea reprezentând banchete ale morților (vezi ilustrația 5). Puținele informații care se știu despre ei provin fie din descoperirile arheologice, fie din relatările ostile ale romanilor din vremuri mai îndepărtate, etruscii fiind descriși ca lacomi, desfrânați și habotnici. De la prima expoziție etruscă, care a avut la Londra în 1837, până la ultima, la Paris în 1992,[2] s-au depus multe eforturi pentru a le trezi interesul europenilor în etruscologie. Cel mai mare efort s-a depus în 1828–1836, de la deschiderea mormintelor de la Vulci, Caere și Tarquinia, apoi în statele papale.

Dar speculația romantică a fost una dintre impresiile generale. Familia Medici, care a demarat primele cercetări, pretindea că e de origine etruscă. În secolul XVIII, Josiah Wedgwood și-a numit ceramica „Etruria", neștiind că „stilul etrusc" era de origine greacă, și nu etruscă. Prosper Mérimée era fascinat de misterul etruscilor, la fel cum a fost și George Dennis, personalitate a epocii victoriene. La fel stau lucrurile și în cazul lui D.H. Lawrence:

Lucrurile pe care [etruscii] le-au făcut la început erau la fel de normale ca respirația. Și asta e adevărata calitate a spiritului etrusc: ușurință, naturalețe și viață... Moartea era doar o continuare normală a vieții îndestulate.[3]

Acest lucru nu e etruscologie, ci *etruscheria* sau étruscomanie, cum obișnuiau să spună francezii.

În primul Război Punic (264–241), Cartagina nu a putut fi cucerită de forțele terestre ale romanilor, deși pierduse controlul asupra Siciliei. Romanii au deprins arta luptelor navale. În al doilea Război Punic (218–201), care a urmat expediției spectaculoase a lui Hannibal în Alpi, din Spania până în Italia, Roma a reușit să evite dezastrul dând dovadă de o rezistență ieșită din comun. Celții din nordul Italiei se revoltaseră, ca și Sicilia; și aproape nimeni nu mai păzea drumul spre Roma. Cele două bătălii de la Lacul Trasimeno (217) și de la Cannae (216) se numără printre cele mai zdrobitoare înfrângeri suferite de romani. Doar tacticile lui Q. Fabius Maximus „Cunctator" (Nehotărâtul), economisirea la sânge a proviziilor și cucerirea Siracuzei (vezi pp. 142–144) i-au ajutat pe romani să supraviețuiască. Hasdrubal, fratele lui Hannibal, a fost împiedicat a doua oară când a încercat să invadeze Italia prin Spania, iar în 203 Hannibal însuși a fost forțat să se retragă. A fost urmat în Africa de tânărul Publius Cornelius Scipio „Africanus", cuceritorul Cartaginei, care supraviețuise luptei de la Cannae. În 202 la Zama, Hannibal și-a găsit nașul. Găsindu-și refugiul în Grecia împreună cu dușmanii Romei, a fost nevoit să se sinucidă pentru a nu încăpea în mâinile romanilor.

Cartagina, rămasă fără flotă și forțată să plătească un tribut imens, a mai dăinuit șaizeci de ani. Dar în al treilea Război Punic (149–146 î.H.), Cato cel Bătrân a îndemnat la nimicirea totală a inamicului. *Carthago delenda est.* Acest lucru s-a săvârșit în anul 146. Orașul a fost ras de pe fața pământului, cartaginezii vânduți ca sclavi, toată zona a fost arată și în brazdă s-a presărat sare. Cum a spus Tacit cu alt prilej, romanii „au făcut un deșert numit pace". Scipio Aemilianus, care se uita la ce se întâmpla alături de istoricul Polibiu, a fost mișcat și a recitat ce spusese Hector în *Iliada:* „Veni-va ziua când Troia cea sacră va cădea". Când a fost întrebat ce a vrut să spună, acesta a răspuns: „Polibiu, este un moment însemnat, dar am neagra presimțire că într-o zi și țara mea va avea parte de aceeași soartă"[5].

Cum Cartagina nu mai reprezenta un pericol, legiunile victorioase ale Republicii au început să cucerească celelalte țări ale Mediteranei. Galia cisalpină a fost cucerită între 241 și 190. Iberia și o mare parte a Africii de Nord au fost îngenuncheate în 201. Iliria a fost cucerită între 229 și 168. Macedonia și, Grecia continentală au fost anexate în 146. Galia transalpină a fost invadată în 125 î.H. și, în cele din urmă, a fost cucerită de Caesar în 58–50 î.H. Regatele independente ale Asiei Mici au fost anexate în 67–61 î.H., iar Siria și Palestina în 64 î.H. [EGNATIA]

În ultimii o sută de ani de existență ai Republicii, campaniile străine au fost implicate într-o serie de războaie civile. Generalii victorioși voiau să dețină controlul asupra conducerii centrale din Roma, în timp ce așa-zișii reformatori încercau să-i mulțumească pe cei din ordinele inferioare. Conflictul izbucnit a dus la perioade guvernate de haos și la o conducere autoritară. În 133–121 î.H., celebrii tribuni Tiberius Sempronius Gracchus și fratele său, G. Sempronius Gracchus, au încercat să ofere loturi de pământ țăranilor strămutați care făcuseră parte din armata Republicii. Amândurora li s-a opus oligarhia la putere care i-a și ucis. În 82–79 î.H., L. Sulla Felix s-a declarat dictator după apărarea partizanilor lui G. Marius (157–86 î.H.), cel mai mare soldat al timpului său. În 60 î.H., trei soldați-politicieni rivali – M. Licinius Crassus, Pompeius Magnus și C. Iulius Caesar – au format primul triumvirat aflat la putere. Dar în 48 î.H. Caesar și-a arogat titlul de *Imperator,* după înfrângea facțiunii lui Pompei, ultimul triumvir rămas. În cele din urmă, în 31 î.H., după prăbușirea celui de-al doilea triumvirat, Octavian a pus capăt războaielor civile. Victoria repurtată la Actium a dus la înfrângerea Egiptului, la moartea lui Antoniu

şi a Cleopatrei, practic la sfârşitul opoziţiei. Acesta a preluat titlul de *Augustus*. Astfel, ultimele zile ale Republicii Romane au coincis cu anexarea ultimei ţări din Mediterana care rămăsese independentă. În aproape 500 de ani, porţile Templului lui Ianus rămăseseră închise doar de trei ori. [AQUILA].

EGNATIA

Dintre toate drumurile romane, Via Egnatia s-a dovedit unul dintre cele mai importante. Construit în secolul II î.H., lega Roma de Byzantium, apoi, mai târziu, Imperiul de Apus de cel de Răsărit. Numele i se trăgea de la oraşul Egnatia din Apulia, locul unde exista un altar miraculos în flăcări şi care era punctul cel mai important între Roma şi portul de la Marea Adriatică, Brindisium. În Italia reprezenta o rută alternativă pe lângă Via Appia, care ajungea în acelaşi loc prin Beneventum şi Tarentum. Pe malul estic al Mării Adriatice, drumul începea la Dyracchion (Durrës), cu un drum de acces spre Apollonia. Traversa provincia Macedonia, trecea de Lychnidos (Ohrida) şi Pella ca să ajungă la Salonic. Ocolea peninsula Halkidiki la Amphiopolis şi Philippi, înainte să se sfârşească la Dypsela pe Hebros (Mariţa) în Tracia.[1]

Ultima porţiune în Bizanţ nu purta la început numele de Egnatia şi ocolea pe continent pentru evita lagunele. Ruta directă între Rhegion şi Hebdomon a fost pavată doar de Iustinian I, călătorul ajungând la Cornul de Aur al Constantinopolului după douăzeci de ani şi aproape 800 km. Se spune că „toate drumurile duc la Roma". Dar toate drumurile duceau şi departe de capitală.

Războiul civil reprezenta expresia unei schimbări a politicului, lucru foarte bine ilustrat în carierele celor doi Cato, care sprijineau perdanţii. Marcus Porcius Cato, „Cenzorul" (234–149 î.H.) a devenit cuvântul folosit pentru vechile virtuţi romane: austeritate şi puritanism. După douăzeci şi şapte de ani de armată, s-a retras la ferma sa pentru a scrie cărţi despre istorie şi agricultură. Era împotriva luxului şi a sofisticării greceşti, dar şi mai înverşunat împotriva carierismului fără scrupule ale celor din neamul Scipio. În ultimii săi ani de viaţă, îndemna la distrugerea Cartaginei. Stră-strănepotul lui, M. Porcius Cato Uticensis (95–46 î.H.) era la fel de just şi încăpăţânat. Stoic prin educaţie, i s-a alăturat lui Pompei în campania prin care-şi dorea să înăbuşe impulsurile dictatoriale ale lui Caesar. Când Pompei a eşuat, s-a sinucis ca să nu fie prins, în urma unei călătorii vitejeşti prin deşertul Libiei, care a dus la încercuirea lor în oraşul Utica. Îşi petrecuse ultima noapte citind *Phaedo* de Platon, în care filozoful scria despre nemurirea sufletului. Pompei a ajuns un simbol al opoziţiei republicane în faţa tiraniei, a unei opoziţii bazate pe principii. Cicero l-a lăudat. În a sa *Anticato*, Caesar a încercat să-l discrediteze. Poetul Lucan (39–65 d.H.), care s-a sinucis pentru a nu ajunge în ghearele unui despot, a scris despre Pompei că este o figură marcantă a libertăţii politice. În *Divina Comedie*, Dante Alighieri îl pune pe Lucan să păzească Muntele Purgatoriului, calea spre libertatea spirituală.

AQUILA

Ideea conform căreia vulturul este considerat „împăratul păsărilor" este la fel de veche ca şi presupunerea că leul este „regele fiarelor". În folclorul roman, vulturul era „pasărea aducătoare de furtuni", purtătoare a trăsnetului. Vulturii au fost embleme ale puterii şi măreţiei în Babilon şi Persia. În urma cuceririlor sale din Asia, şi Marius, generalul roman, a adoptat acest simbol. Legiunile Imperiului Roman mergeau în urma steagurilor cu vulturi; consulii romani purtau sceptre cu vulturi în vârf.[1] (Vezi anexa III, p. 1084.)

În folclorul slavon, cei trei fraţi – Lekh, Chekh şi Rus – pornesc în căutarea norocului. Rus se duce în est, Check în sud în Boemia, în timp ce Lekh a traversat câmpia spre vest. Lekh s-a oprit lângă un lac sub un copac uriaş, unde îşi făcuse cuib un vultur alb. Era tatăl polonezilor; iar Gnienzo, „cuibul vulturilor", a fost primul lor cămin.

În Ţara Galilor, vârful muntelui Snowdon, inima patriei, se numeşte *Eryri* „locul vulturilor".

Potrivit simbolisticii creştine, vulturul este asociat cu Sf. Ioan Evanghelistul (alături de Îngerul şi Securea Sf. Matei, Taurul Sf. Luca şi Leul Sf. Marcu). Mai apare şi pe stranele bisericii, ţinând Biblia pe aripile sale întinse pentru a respinge minciuna şarpelui. Potrivit Sf. Ieronim, vulturul era simbolul înălţării.

De-a lungul istoriei europene, vulturul imperial a fost folosit ca simbol de conducătorii care-şi arătau superioritatea faţă de prinţi. Carol cel Mare avea o mantie pe care era brodat un vultur; Knut cel Mare a fost îngropat într-o haină asemănătoare.[2] Napoleon I şi Napoleon III se foloseau de simbolurile cu vulturi cu o încântare făţişă. Moştenitorul lui Napoleon, regele Romei, a primit porecla *aiglon* sau „puiul vulturului". Doar britanicii nu şi-au arătat vreun interes pentru vulturi, ca să facă notă discordantă.

Vulturii sunt o prezenţă constantă în heraldica europeană, fiind folosiţi anterior şi în lumea islamică.[3] Serbia şi Polonia au un vultur alb, polonezii unul încoronat (temporar neîncoronat de regimul comunist). Tirolul şi comitatul Brandenburg din Prusia au un vultur roşu, provincia suedeză Varland unul albastru. Republica Federală Germană a preluat un singur vultur negru din blazonul oraşului Aachen. Sub Dinastia Paleologilor, Imperiul Bizantin avea un vultur negru cu două capete, simbol al succesiunii romane la Est şi Vest. Acest simbol a trecut la ţarii Moscovei, a „Treia Romă", la împăraţii germani şi la Dinastia Habsburgilor din Austria.

Ein Adler fängt kerne Mücken este proverbul german. În traducere înseamnă „un vultur nu prinde muscuţe".

C. Iulius Caesar (100–44 î.H.) a condus atacul decisiv asupra procedurilor stabilite de Republică. A fost un general şi un conducător de succes, a împărţit primul triumvirat (60 î.H.) împreună cu Pompei şi Crassus, a fost consul şi, începând cu anul 59, proconsul ale celor două Galii. Opozanţii lui Caesar erau scârbiţi de felul neruşinat în care mituia poporul roman, manipula politicienii şi de tehnica „zdrobeşte şi înşfacă" pe care îşi baza campaniile militare. Protestul lui Cicero – „O tempora! O mores!" – este valabil până în vremurile noastre. Pe 10 ianuarie 49 î.H., când Caesar a trecut frontiera provinciei Italia pe râul Rubicon, a declarat război Romei. S-a ţinut departe de capcanele monarhiei, dar dictatura sa a fost o realitate, iar numele său a fost sinonim cu puterea absolută. A reuşit chiar şi să schimbe calendarul. A fost asasinat de Idele lui Marte, în 44 î.H., de un grup conspiraţionist republican condus de M. Brutus şi C. Cassius Longinus, căruia admiratorii i-au spus „Eliberatorii". Brutus era urmaşul primului consul al Romei care i-a înlăturat pe Tarquini de la putere. Shakespeare a spus că era „cel mai nobil roman dintre toţi". Dante l-a pus în cel mai de jos cerc al Infernului pentru trădarea prieteniei cu Caesar.

După moartea lui Caesar, în fruntea partidului a venit nepotul său, Octavian. C. Octavius (născut în 63 î.H.), al cărui nume a fost schimbat în C. Iulius Caesar Octavianus, când a fost considerat moştenitor cu drepturi depline al lui Caesar, avea să şi-l schimbe din nou după bătăliile câştigate. A făcut parte doisprezece ani dintr-un triumvirat instabil, alături de M. Aemilius Lepidus şi M. Antonius (cca 82–30 î.H.), care au reuşit la Philippi să înăbuşe facţiunea republicană a lui Brutus şi Cassius. Dar apoi s-a întors împotriva partenerilor săi şi l-a atacat pe autoritarul Marc Antoniu. Octavian era stăpân al Vestului, Marc Antoniu al Estului; iar Bătălia navală de la Actium a pus capăt cu puţină vărsare de sânge unei confruntări în care luaseră parte aproape toate forţele lumii romane. Dar la Actium s-a dat o bătălie decisivă: a pus capăt războaielor civile, Republicii, iar Octavian a primit titlul suprem de Augustus.

Imperiul, cunoscut ca Principat în primii ani de existenţă, începe cu victoria repurtată de Augustus în 31 î.H. Asta a dus la instalarea minunatei *Pax Romana*, „Pacea romană", care se întindea de la Atlantic până la Golful Persic. Deşi frământările politice şi intrigile criminale au continuat, mai ales la Roma, provinciile erau controlate cu o mână de fier, iar războaiele se desfăşurau în zone îndepărtate. S-au mai anexat câteva teritorii noi – Britania în 43 d.H., Armenia în 63, Dacia în 105. Dar Imperiul voia să se apere în Europa, stând în spatele aşa-numitelor *limes* sau „ziduri de apărare" de la Zidul lui Hadrian până la Delta Dunării, şi să lupte în Asia împotriva celor mai redutabili inamici ai Romei – parţii şi perşii. [AQUINCUM]

AQUINCUM

Ca şi învecinatul Carnuntum, Aquincum a fost iniţial o tabără de legionari de pe malul Dunării, în timpul domniei lui Tiberius. În curând a atras după sine o mulţime de *canabae* sau „aşezări neoficiale", iar în secolul II d.H., Aquincum a primit statutul oficial de *municipium*. Constituind punctul de intrare în Imperiu prin Câmpia Panonică, Aquincum a trecut printr-o perioadă de înflorire, atât ca bază legionară, cât şi ca oraş comercial. Prosperitatea reiese din cele două amfiteatre, militar şi civil, dar şi din frescele murale care împodobeau pereţii locuinţelor mai opulente.[1]

Ruinele oraşului Aquincum se află în suburbiile Budapestei de azi [BUDA]. Ca şi englezii, ungurii nu au avut contacte nemijlocite cu lumea romană, căci au migrat în patria lor de astăzi după căderea Imperiului. Dar îşi preţuiesc la fel de mult „moştenirea romană.[2] [BARBAROS]

În cele din urmă, retragerea imperială trebuia să se producă. Iar acest proces a dus la micşorarea teritoriului imperiului şi la demoralizare în centrul acestuia. În secolul III d.H., succesiunea rapidă a împăraţilor care domneau puţină vreme vestea slăbirea structurii de monolit a imperiului. S-a încercat o redresare parţială prin trimiterea diviziei imperiale în Est şi Vest. Dar în secolul IV, datorită abundenţei resurselor din Est, s-a decis mutarea capitalei de la Roma la Bizanţ. Acest lucru se întâmpla în 330 d.H., Roma nu mai era centrul vieţii politice. „Eternitatea" domniei asupra Regatului, Republicii şi Imperiului a durat exact 1 083 de ani.

Motorul expansiunii romane fusese mult mai puternic decât cel care dusese la dezvoltarea oraşelor-state din Grecia sau Macedonia. Deşi dimensiunile imperiului lui

Alexandru le depăşiseră puţin pe cele ale lumii romane de mai târziu, teritoriul unde s-au stabilit şi s-au mobilizat romanii a fost cu siguranţă mai mare. Încă de la început, conducere Romei a aplicat o serie de măsuri juridice, demografice şi agrare care astfel asigurau faptul că teritoriul încorporat va contribui la sporirea resurselor de război ale imperiului. După cum era obiceiul, locuitorii zonelor cucerite primeau fie cetăţenie romană completă, fie pe jumătate *(civitas sine suffragio)* sau calitatea de aliaţi ai Romei. În fiecare caz, trebuiau să plătească bani şi să contribuie la sporirea efectivelor militare. Oştenii loiali primeau parcele mari de pământ, în chip de răsplată pentru serviciile aduse. În urma acestor măsuri, teritoriul a sporit, având nevoie de mai mulţi soldaţi care să-l apere, dar astfel au crescut şi efectivele armatei cărora le trebuia şi mai mult pământ. O societate militarizată, unde cetăţenia era egală cu serviciul militar, a început să aibă o poftă nesăţioasă de pământ. Statul avea terenuri, *ager publicus,* pe care le păstra special pentru a-i răsplăti pe cei mai devotaţi slujitori ai săi, în special pe senatori.

Având în vedere această strategie, aranjamentele politice se puteau face cu uşurinţă. Introducerea unei administraţii generale nu era prioritară. Italia peninsulară, care a fost anexată de Roma la sfârşitul secolului III î.H., a trebuit să aştepte 200 de ani până să fie reorganizată în provincii obişnuite. Conducătorii locali îşi păstrau adesea locurile. Cei care se împotriveau sau se răzvrăteau riscau să fie ucişi. De pildă, în Grecia rezistenţa a fost subminată când, în 146 î.H., generalul roman şi-a făcut apariţia la Jocurile Istmice şi a anunţat că oraşele-capitală aveau să-şi păstreze autonomia. Corintul, care a refuzat oferta, a avut aceeaşi soartă ca şi Cartagina (în acelaşi an).

Religia romană era surprinzător de eclectică. De-a lungul secolelor, romanii au ajuns să-i cunoască pe toţi zeii din religiile mediteraneene, adăugând cultul fiecăruia „colecţiei" lor. La început, familia romană se ruga la zeii căminului şi ai recoltelor. Viaţa civilă se axa pe o serie de culte, cum ar fi cel al vestalelor virgine, care aveau grijă de flacăra eternă şi pe un calendar complicat al sărbătorilor pe care le prezida Pontifex Maximus. Mai târziu, apropierea de Magna Graecia a dus la adoptarea completă a Panteonului Olimpului. Primul templu închinat lui Apollo a fost ridicat la Roma în 431 î.H. Epicurienii, în special stoicii, şi-au găsit şi ei mulţi adepţi. În republica târzie au fost popularizate culturile orientale ale misterelor, printre care cele ale lui Atargatis din Siria, ale Cybelei, „Magna Mater" din Asia Mică şi ale zeiţei egiptene Isis. În perioada imperiului, religia oficială s-a transformat în cultul obligatoriu al foştilor şi actualilor împăraţi. Creştinismul a prins rădăcini într-o vreme când cultul zeului-soare Mithra era răspândit din ce în ce mai mult în armată. Evanghelia iubirii trebuia să conţină doctrina dualistă a luminii şi întunericului. Iniţiaţii se îmbăiau în sânge de taur şi sărbătoreau pe 25 decembrie naşterea zeului lor. Jertfele lor sunt zugrăvite în „Imnul legiunii XXX":

Mithra, Zeu al Zorilor, trompetele noastre zguduie Zidul!
Roma e deasupra altor naţiuni, dar Tu domneşti peste întreaga lume!
Acum că se face apelul şi gărzile se îndepărtează,
Tu, Mithra, tot soldat ca noi, dă-ne putere pentru ziua asta!

Mithra, Zeu al Apusului, jos pe orizontul vestic
Cobori nemuritor, să răsari din nou nemuritor!
Acum când rondul s-a sfârşit, acum când s-a terminat şi vinul,
Tu, Mithra, tot soldat ca noi, veghează-ne somnul până-n zori!

Mithra, Zeu al Miezului de Noapte, aici unde moare măreţul Taur,
Fereşte-Ţi copiii din beznă! Primeşte-ne jertfa!
Nenumărate sunt căile Tale – toate duc spre Lumină!
Mithra, tot soldat ca noi, arată-ne cum să murim cu demnitate![6]

[ARICIA]

Economia romană era în mare măsură independentă în zonele continentale, iar în regiunea mediteraneeană se făceau schimburi comerciale pe scară largă. Transportul pe uscat era costisitor, în ciuda faptului că existau drumuri principale, aşa că oraşele provinciale nu-şi procurau cele necesare din districtele învecinate. Dar traficul maritim, dezvoltat întâi de greci şi fenicieni, a luat o şi mai mare amploare. Printre mărfuri se comercializau: vin, ulei, blănuri, oale, metale, sclavi şi porumb. [CEDROS]

ARICIA

La vreo douăzeci de kilometri sud de Roma, într-un crater aflat printre Dealurile Alban se întinde lacul Nemi, „lacul dumbrăvii". În epoca imperiului, Nemi, satul învecinat, se numea Aricia; iar pe durata epocii romane, în pădurea de lângă lac se afla sfânta dumbravă ariciană, sălaş al *Dianei nemorensis*, „Diana, zeiţa dumbrăvii".

Cultul arician este cunoscut atât datorită scrierilor lui Strabon, cât şi arheologiei moderne. Era un cult obişnuit din mai multe puncte de vedere. Presupunea venerarea unui stejar sfânt, ale cărui crengi nu trebuiau rupte, şi a unui sanctuar în care ardea mereu focul. Pe lângă Diana, mai erau adorate şi alte două zeităţi minore – Egeria, o nimfă a apelor, şi Virbius, care a fugit din calea mâniei lui Zeus. După cum arată gorganele încă existente pentru ofrandele votive, principalii adepţi erau femei care sperau să rămână însărcinate. În ziua sărbătorii anuale din vară, dumbrava era luminată cu mii de torţe şi toate femeile din Italia făceau focuri în semn de recunoştinţă.

Însă cultul avea o trăsătură deosebită. Marele Preot al Ariciei, care avea titlul de *Rex Nemorensis* sau „Regele dumbrăvii", trebuia să-şi câştige acel titlu omorându-şi predecesorul. Era în acelaşi timp preot, ucigaş, dar şi victimă potenţială. Stând în pădure cu sabia în mână, chiar şi în toiul nopţii, aştepta momentul când apărea un alt doritor, rupea o creangă din stejar şi îl provoca la luptă pe viaţă şi pe moarte.

Acum dumbrava ariciană constituie punctul de plecare al lucrării lui James Frazer, *Creanga de aur* (1890), una dintre operele de temelie ale antropologiei moderne. Frazer este asemenea lui Marx, Freud, Einstein, în sensul că a schimbat felul în care gândeşte lumea. Frazer şi-a pus două întrebări simple: „De ce trebuia preotul să-şi omoare predecesorul?" şi „De ce trebuia să smulgă creanga de aur înainte să-l ucidă?"[1]

În căutarea unor posibile răspunsuri, Frazer a început să cerceteze credinţele în supranatural din toate culturile antice sau moderne. S-a aplecat asupra modului în care se aducea ploaia în China; asupra preoţilor-regi de la faraoni la Dalai Lama; asupra spiritelor din copaci din Noua Guinee până la cedrul din Gilgit; asupra spiritelor porumbului din Insula Skye până la Grădinile lui Adonis; sărbătorile din mai; sărbători ale focului din vară şi sărbători ale recoltei. Descrie credinţa hawaiienilor în sufletul interior şi cea a samoeziilor din Siberia în cel exterior şi transmiterea răului şi alungarea spiritelor. Evidenţiază o mare

varietate de ceremonii sacrificiale, de la cele ale khonzilor din Bengal până la „mâncatul zeului" în Lituania și „ruperea ultimului snop" de către culegătorii din Devon.

Frazer făcea două presupuneri, revoluționare la acea vreme. Pe de o parte, a insistat că așa-zisele practici „primitive" sau „sălbatice" se bazau pe idei serioase și, în ciuda aspectului grotesc al multora dintre ele, erau demne de tot respectul. În același timp, Frazer a încercat să demonstreze că așa-zisele religii avansate ale lumii civilizate, inclusiv creștinismul, trebuiau să fie recunoscătoare cultelor păgâne de dinainte. „Viața foștilor regi și preoți e plină de învățături, scria el. Acolo se găsea toată înțelepciunea de la începuturile lumii."[2] Sau din nou:

Asemănările dintre noi și sălbatici sunt mult mai numeroase decât diferențele. Suntem ca moștenitorii unei averi care ne-a fost lăsată de atâtea veacuri, încât am uitat numele acelora care au strâns-o... Greșellle lor nu erau voite sau semne ale nebunlei... Trebuie să fim indulgenți cu ei, înțelegând că aceștia căutau adevărul, o scuză pe care am putea să o folosim și noi: *cum exclusione itaque veteres audiendi sunt.*[3]

Toleranța universală a lui Frazer a fost unul dintre mijloacele prin care științele umaniste europene au putut să se descotorosească de viziunea creștină îngustă și să fie receptive la diferitele epoci și popoare. A fost șocant faptul că multe dintre obiceiurile creștinilor își aveau rădăcinile în practici păgâne:

Când se apropie Paștele, femeile din Sicilia seamănă grâu, linte și mei pe care apoi le pun la întuneric și le udă... Plantele cresc repede: lujerii sunt legați cu funde roșii, iar vasele sunt așezate pe mormintele, care, alături de efigia lui Iisus mort, sunt puse în biserici în Vinerea Mare... Întregul obicei – mormintele și vasele cu grâne încolțite – nu este probabil nimic altceva decât o continuare sub un alt nume a cultului lui Adonis.[4]

Întorcându-se la dumbrava aricianâ, Frazer a tras concluzia că Regele dumbrăvii era personificarea copacului cu Creanga de aur și că rltualul înmormântării avea destule în comun cu multe popoare europene, de la galii la norvegieni. Creanga de aur, susținea el, nu era altceva decât vâscul, al cărui nume provenea dln galeză și însemna „copac din aur pur". Regele pădurii trăia și murea ca încarnare a supremului zeu arian, a cărui viață era în vâsc sau în creanga de aur.[5]

Pentru a fi sigur, Frazer a mai adăugat un paragraf final în care preciza că oricine ajunge în pădurea Nemi aude clopotele bisericllor din Roma „al căror dangăt vine din orașul îndepărtat și apoi se stinge de-a lungul mlaștinilor din regiunea Campagna... *le Roi est mort, vive le Roi*[6] Cu alte cuvinte, regele păgân al dumbrăvii nu mai e acolo; „regele creștin al cerurilor" domnește acum peste tot. Frazer nu a mai menționat că și regele creștin s-a născut pentru a fi ucis.

Populația Romei în continuă creștere era hrănită cu porumb subvenționat de stat, *frumentum publicum*, importat la început din Latium și mai târziu din Sicilia și nordul Africii. Dar romanilor le plăcea și luxul și puteau plăti pentru acesta. Pe „drumul mătăsii" se duceau negustorii până în China, iar pe cel al „mirodeniilor" în India. Neguțătorii romani, cunoscuții *negotiators*, aveau drept de liberă trecere prin imperiu, în urma armatelor, luând cu ei obiecte de valoare, stiluri și așteptări. [SAMOS]

În 269 î.H., în Italia a fost introdusă o monedă unică, iar în teritoriile romane începând cu 49 î.H. În perioada imperială circulau monede din aur, argint, alamă și cupru. *Sestertius* din alamă a devenit moneda oficială. *Aureus* din aur valora 100 s, *denarius* din

argint 4, iar moneda din cupru un sfert. Însă monedele locale au circulat în paralel, iar dreptul de a bate monedă însemna că ocupai un loc important în societate. [NOMISMA]

CEDROS

Faptul că grecii şi romanii aveau un singur cuvânt – fie *kedros* sau *cedros* – pentru a descrie cele două feluri de ienupăr şi cedru ar merita o anexă de nouă pagini. Dacă ne referim la erudiţia unui specialist, pentru a epuiza un subiect de discuţie ca *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* am avea nevoie de o carte mai mare decât cea pe care o citiţi.[1]

Şi merită fiecare pagină. Ne arată cum un învăţat pasionat se foloseşte de un subiect limitat pentru a zugrăvi un tablou general – cu alte cuvinte, dacă ne este permisă metafora, acesta îşi croieşte un drum prin pădurea lumii clasice. Ca şi alte lucrări, aceasta începe cu o examinare meticuloasă a diferitelor surse: arheologice, literare, inscripţii, relatări ale înalţilor comisari, dendocronologie. Apoi se axează pe subiect – începând cu podelele din cedru de la Cnossos la sulița din frasin a lui Ahile, de la cele 220 de corăbii romane construite în 45 de zile pentru Primul Război Punic până la podul construit în zece zile peste Rin pentru Iulius Caesar.

Grecia şi Roma nu se bazau pe cherestea, precum civilizaţiile din nordul îndepărtat. [NOVGOROD] Dar se ştia că au cunoştinţe vaste, iar comerţul cu cherestea era dezvoltat. După ce te documentezi, nu te mai poţi uita la un brad fără să te gândeşti la flota ateniană de la Salamina şi nu mai poţi trece pe lângă o larice fără să-ţi imaginezi catargul de treizeci de metri al unei trireme romane. Fiecare deal golaş aminteşte de despăduririle făcute de romani în sudul Italiei şi nordul Africii. [ECO]

Istoria are nevoie de istorici înţelegători. Nu a existat vreodată un scriitor mai iscusit decât cel care a făcut o analogie între copaci, cherestea şi fiul unui negustor de cherestea din New York.

SAMOS

Produsele samiane, vasele de zi cu zi de un roşu strălucitor proveneau probabil din insula Samos, dar marea lor parte nu era făcută acolo. De la un important atelier din Aretium (Arezzo), foarte lucrativ în 30–40 d.H., producţia a fost mutată la ateliere mari de olărit din Galia. Se cunosc aproximativ patruzeci şi cinci de astfel de centre; dar cele importante din primul secol erau în La Graufesenque (Aveyron) şi Banassac (Lozére), din secolul II Les Martres de Veyre şi Lezoux (Puy-de-Dôme) şi din secolul III la Trier şi *Tabernae Rhenanae* (Rheinzabern) în Germania. Aria geografică a acestor centre se întinde din Spania şi nordul Africii până la Colchester şi Upchurch în Anglia şi Westerndorff pe râul Inn din Austria.[1]

Studiul ceramicii caută triumful ingeniozităţii şi meticulozităţii în milioanele de fragmente şi cioburi găsite de arheologi, iar producţia samiană le-a oferit una dintre cele mai mari provocări. De când au început cercetările în 1879, au fost identificate peste 160 de cuptoare de olărit, împreună cu peste 3 000 de modele ale olarilor individuali. Hans Dragendorff (1895) a clasificat 55 de forme standard de vase (D1-D55). Alţii au catalogat motive decorative standard şi au analizat aspecte tehnice, cum ar fi lacul, tipul de lut şi textura materiei numite *terra sigilata* sau au stabilit spectrul de culori de la caracteristicul portocaliu-roz de Banassac până la intensul portocaliu-cafeniu de la Les Martres de Veyre. Primele colecţii de la British Museum şi Musée Carnavalet constituie punctul de plecare pentru numeroase cercetări efectuate de la Toronto la Ljubljana.[2]

Însemnele lăsate de maeştrii olari sunt revelatorii. Adesea precedate de litera f (= fecit, făcut de), m (= manu, de mâna lui) sau of (= officina, de fabrica din), acele însemne îi aduc la viaţă pe meşterii care au furnizat cea mai răspândită marfă comercializată în imperiu. Au fost reconstituite vieţile şi munca a 51 de olari din Galia centrală. Cocatus Idenalis şi Ranto au lucrat în timpul domniei lui Traian (98–117); Cinnamus din Lezoux a creat între 150–90 î.H.; Banuus, Casurius şi Divixtus au trăit în toate cele cinci domnii, de la Antoninus Pius (138–61) până la Albinus (193–197).[3]

Aceste rezultate reprezintă un munte de informaţii atât de amănunţite, încât data şi proveniența celui mai mic fragment de vas samian pot fi stabilite cu precizie. Pentru arheologi, acest fapt constituie un ajutor de o valoare inestimabilă. La Pompei a fost găsită o ladă cu vase samiane din Galia. Asemenea încărcături erau trimise în fiecare oraş şi aşezare din imperiu.

Societatea romană era construită pe criterii legale fundamentale; oamenii erau împărţiţi în cetăţeni şi necetăţeni, iar cei din urmă în liberi şi sclavi. Era un sistem strict bazat pe proprietatea ereditară. Practicile din vechiul Latium s-au modificat de-a lungul secolelor până au cuprins populaţia numeroasă şi diferită din toate provinciile imperiului. În vechea Romă republicană, *patres* sau cârmuitorii oraşului erau diferiţi de *plebei* sau oamenii de rând, cu care nu aveau voie să se căsătorească. Clanurile patriciene dominau atât viaţa politică a oraşului în Senat, cât şi pe cea economică, deoarece ei hotărau distribuirea pământului; aceştia au dus o luptă îndelungată împotriva plebeilor. Dar, în cele din urmă, privilegiile le-au fost reduse. În 296 î.H., conform *Lex Ogulnia*, plebeii puteau fi primiţi în sfintele colegii ale preoţilor şi profeţilor. În 287 î.H., conform *Lex Hortensia*, legile pentru plebei se aplicau pentru toţi cetăţenii. Plebeii deveniseră parte a orânduirii sociale. În aşa-numitul „război social" din 90–89 î.H., aliaţii italieni ai Romei au dobândit cetăţenie completă. Dar de abia în 212, prin *Constitutio Antoniniana*, s-a acordat cetăţenie tuturor băieţilor născuţi în imperiu.

Mai târziu oligarhia patriciană s-a stratificat. Câţiva membri mai vechi şi mai bătrâni, *gentes maiores*, au format o aristocraţie în rândul patricienilor – Valerii, Fabii, Cornelii, Claudii şi alţii. *Nobiles* era un grup mai mare, dar senatorial, format din cei care dovedeau că se trag dintr-un consul. Aveau dreptul de a arăta în public portretele din ceară ale strămoşilor lor. *Equites* sau „cavaleri" formau o clasă subsenatorială care se putea considera parte integrantă a cavaleriei. Puteau să poarte o togă cu două dungi purpurii subţiri, numită *augusticlavia*, spre deosebire de toga senatorială cu dungi purpurii late, *laticlavia*. La teatru stăteau în primele paisprezece rânduri, imediat după *orchestra*, rezervată pentru senatori. Erau principalii beneficiari ai avansărilor sub domnia lui Augustus, când au luat locul nobililor şi au devenit temelia clasei conducătoare.

Persista diferenţa uriaşă între oraş şi mediul rural. Ca şi Roma, oraşele-provincii au devenit mari centre urbane, ce se distingeau prin tot soiul de facilităţi – străzi pavate, apeducte, băi, teatre, temple, monumente – şi prin creşterea numărului de negustori, meşteşugari şi muncitori. Plebea din oraş – îmbunată, cum spunea Iuvenal, „cu pâine şi circ", *panem et circenses*, a devenit un factor social fundamental. La ţară, vilele demnitarilor locali se înălţau mândre, intimidând marea masă de sclavi care trudeau pe marea latifundie. A crescut în importanţă şi o clasă socială intermediară – *libertini* sau „sclavi liberi" – căci s-a redus treptat numărul de noi sclavi, odată încheiate cuceririle din perioada republicii. [SPARTACUS]

În ciuda contrastelor uriașe din societatea romană – între puterea și bogăția patricienilor și soarta sclavilor, între opulența multor locuitori de la oraș și caracterul înapoiat al multor triburi din deșert și al coloniștilor barbari aflați la periferia imperială – atitudinea paternală a tradiției sociale romane trebuie lăudată, căci conflictele de clasă au fost puține. Relațiile de rudenie erau extrem de importante la Roma, unde se formau grupuri de putere. Patriciatul era în fruntea societății în ansamblu, la fel cum *pater familias* era în fruntea oricărei familii extinse. Patricienii erau la început împărțiți în trei triburi; triburile în treizeci de *curiae* sau parohii; iar parohiile în *gentes* sau clanuri și familii. Mai târziu, *gens* era compus din oameni care se lăudau că aveau același strămoș îndepărtat de parte bărbătească, în timp ce familia însemna doar „grup restrâns". Puterea absolută a tatălor asupra familiei, *patria potestas,* era una dintre pietrele de temelie ale legii familiei. [NOMEN]

SPARTACUS

Spartacus (m. 71 î.H.) a fost gladiator și conducătorul celei mai mari răscoale a sclavilor din lumea antică. De origine trac, făcuse parte din armata romană înainte să dezerteze și să fie vândut ca sclav Școlii de gladiatori din Capua. În 73 î.H. a evadat și, împreună cu alți fugari, și-a stabilit tabăra pe muntele Vezuviu. În următorii doi ani nu a fost capturat. Armata lui a numărat 100 000 de oameni disperați, care au mărșăluit pe tot parcursul Italiei, până la Alpi și strâmtoarea Messina. În 72 î.H., i-a învins pe toți consulii în înfruntări crâncene. A fost în cele din urmă încercuit la Petelia în Lucania, despărțit de aliații săi gali și germani și ucis de armata pretorului M. Licinius Crassus. Spartacus a murit cu spada în mână. Înainte de asta, și-a ucis calul pentru a nu putea fugi de acolo.[1]

Crassus era unul dintre cei mai bogați proprietari de sclavi din Roma. Obținuse avantaje de pe urma caselor confiscate din fațiunea lui Marius și se îmbogățise și mai mult punându-și sclavii să facă tot soiul de muncă în beneficiul lui și să extragă argint. Cunoscut sub numele de „Dives", a fost consul în 70 alături de Pompei și în 60 a făcut parte din primul triumvirat împreună cu Pompei și Caesar. Și-a sărbătorit victoria asupra lui Spartacus răstignind prizonieri pe o porțiune de 200 km și organizând un banchet cu zece mii de mese pentru populația Romei. S-a îmbogățit și mai mult ca guvernator al Siriei, dar a fost ucis de parți în 53 î.H. Aceștia i-au tăiat capul, iar în gură i-au pus aur topit. Mesajul transmis de regele parților a fost următorul: „Să te îneci în moarte cu aurul la care ai jinduit în viață".

Sclavia era la ordinea zilei în societatea romană, iar, după unele estimări, una dintre resursele economice de preț. Sclavia însemna mână de lucru pentru agricultură și industrie, sprijinind astfel luxul din orașe. Sclavii și copiii lor erau exploatați fizic, financiar și sexual. Numărul sclavilor a crescut în urma războaielor din timpul republicii, iar, în următoarele secole, în urma raidurilor și a comerțului cu sclavi. Iulius Caesar a vândut 53 000 de prizonieri gali după o singură bătălie la Atuatia (Namur). Insula Delos era principalul loc în care se aduceau barbarii din Est și de dincolo de Dunăre.

Sclavia a continuat să facă parte din viața europenilor la multă vreme după perioada romană – cum s-a întâmplat și în cazul altor culturi. Exista și în Epoca Medievală, deși a fost treptat înlocuită de iobăgie. Era permisă între creștini atât timp cât sclavii nu erau și ei de aceeași religie. Și în Italia renascentistă sclavia era răspândită, sclavii musulmani fiind tratați la fel ca în țările lor de baștină. În vremuri mai moderne, conducătorii europeni tolerau sclavia în coloniile de peste hotare, unde aceasta s-a păstrat în ciuda faptului că sclavii se convertiseră la creștinism.

Abolirea sclaviei a fost una dintre cele mai mari realizări pe plan social ale Iluminismului european. Acest lucru s-a petrecut în trei etape. Deținerea de sclavi a fost declarată ilegală,

apoi s-a renunțat la comerțul internațional cu sclavi și, în cele din urmă, nu au mai fost sclavi nici în colonii. În cazul Angliei, aceste etape au avut loc în 1772, 1807 și 1833. Însă nu s-a ajuns la abolire prin răscoale ca în cazul lui Spartacus, ci a avut loc, cum a remarcat și Emerson, „din mila tiranului"[2].

În vremuri moderne, Spartacus a fost considerat erou de către comuniști. Numele i-a fost folosit de partidul de dinaintea KPD – Spartakusbund din 1916–1919; și a mai fost folosit și de către Arthur Koestler pentru protagonistul din romanul său *Gladiatorii* (1939). Potrivit ideologiei marxiste, răscoalele sclavilor erau ceva necesar în Antichitate, iar în cărțile comuniste erau descrise pe larg. Pe lângă Spartacus, a mai existat și Saumacus, conducător al unei răscoale a sclavilor sciți din Crimeea, adică pe „teritoriul sovietic". Istoricii sovietici nu au făcut paralele între lumea lui Spartacus și Crassus și aceea a gulagurilor și între colectivizarea forțată și nomenklatura.[3] [CHERSONESOS]

În Roma se țineau o mulțime de adunări populare, care îndeplineau un rol atât social, cât și politic. Patricienii se întruneau în *comitia curiata* („întâlniri parohiale") unde, printre altele, numeau consuli. Și plebeii se întruneau regulat în *comitia tributa* sau „întâlniri tribale", unde discutau probleme la ordinea zilei și își alegeau conducătorii – tribunii sau „purtătorii de cuvânt ai triburilor", *quaestores* și *aediles* – magistrații plebeilor. După 449 î.H., aceste adunări puteau fi convocate de consuli sau tribuni. Patricienii se întâlneau în forum, iar în *plebiscita* („unde votau plebeii") oamenii își dădeau cu părerea asupra oricăror probleme.

NOMEN

Clanul și familia constituiau baza sistemului roman de acordare a numelui. Toți bărbații patricieni aveau trei nume. *Praenomen* sau prenumele se alegea dintr-o listă de douăsprezece, de obicei scrise abreviat:

C(G) = Gaius, Gn = Gnaeus, D = Decimus, Fl = Flavius, L = Lucius, M = Marcus, N = Numerius, P = Publius, Q = Quintus, R = Rufus, S = Sextus, T = Titus

Nomen era clanul, iar *cognomen* familia. De aceea „C. Iulius Caesar" însemna Gaius, din *gens* sau clanul iuliilor și *domus* sau familia lui Caesar.

Toți bărbații din același clan patrician aveau *nomen* identic, în timp ce rudele de parte bărbătească aveau *nomen* și *cognomen* comune. Așadar, adesea erau mai mulți „Iulius Caesar", dar fiecare se deosebea prin *praenomen*. Tatăl celebrului general de armată a fost L. Iulius Caesar. Când mai mulți membri ai aceleiași familii aveau trei nume identice, primeau în plus și o poreclă:

P. Cornelius Scipio, tribun 396–395 î.H.
P. Cornelius Scipio Barbatus („Bărbosul"), dictator 306
P. Cornelius Scipio Asina („Măgărița"), consul 221
P. Cornelius Scipio, consul 218, tatăl lui Africanus
P. Cornelius Scipio Africanus Maior („Africanul în vârstă" 236–184), general, consul 205, 194, a câștigat bătălia cu Hannibal
L. Cornelius Scipio Asiaticus („Asiaticul"), fratele lui Africanus
P. Cornelius Scipio Africanus Minor („Africanul mai tânăr"), fiul lui Africanus Maior

P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus („Numantul", 184–129 î.H.); fiul adoptiv al lui Africanus Minor, cel care a distrus Cartagina
P. Cornelius Scipio Nasica („Năsosul"), consul 191
P. Cornelius Scipio Corculum („Inimă mică"), pontifex maximus 150

Plebeii ca G. Marius sau M. Antonius nu aveau *nomen*.

În schimb, femeile primeau doar un nume – un *nomen* feminin al clanului pentru patriciene sau *cognomen* feminin pentru plebee. Aşadar, toate fetele iuliilor se numeau „Iulia", iar ale liviilor „Livia". Surorile nu aveau nume diferite. Cele două fiice ale lui Marc Antoniu se numeau „Antonia". Una a fost mama lui Germanicus, cealaltă bunica lui Nero. Toate fiicele lui Marius se numeau „Maria". Din păcate, femeile nu aveau pe atunci o identitate proprie.[1]

Conform practicilor romane, doar cetăţenii cu un statut legal independent aveau mai multe nume. De-a lungul istoriei europene, oamenii se descurcau cu mult mai puţin. Aveau doar un prenume sau „nume de botez" şi o descriere patronimică sau adjectivală. Toate limbile europene aveau variante pentru „Micul John, fiul Marelui Tom". Pe lângă un nume, femeile foloseau adesea un termen prin care se înţelegea a cui soţie sau fiică erau. În lumea slavă existau prefixele *-ova* sau *-ovna*. „Maria Stefanova" (poloneză) însemna „Maria, soţia lui Stepan"; „Elena Borisovna" (rusoaică) însemna „Elena, fiica lui Boris". Oamenii cunoscuţi şi străinii îşi luau adesea nume care indicau locul lor de baştină.

În Evul Mediu, nobilimea trebuia să se asocieze cu feuda sau proprietatea, ca să-şi justifice rangul. În consecinţă, şi-a luat nume de locuri, folosind un prefix ca *von* sau *di* sau un sufix, ca *-ski*. Aşadar, prinţul francez Charles de Lorraine era în germană „Karl von Lotharingen" sau „Karol Lotarinski" în polonă. Membrii ghildelor aveau nume din care să reiasă meşteşugul pe care-l practicau. Numele de familie Baker, Carter, Miller şi Smith, care erau omniprezente, aparţineau celui mai mare grup care a preluat obiceiul numelui de familie. Acum guvernele au transformat obiceiul în obligativitate, făcând recensăminte, percepând taxe şi recrutând pentru serviciul militar.[2]

Galii din Scoţia şi evreii din Polonia erau două comunităţi străvechi care nu aveau nume de familie. Ambele se bucuraseră de autonomie, supravieţuind secole întregi cu nume tradiţionale şi folosind fie patronimice (ca de pildă evreiescul „Abraham Ben Isaac" adică Avraam fiul lui Isaac) sau porecle. Celebrul proscris scoţian, căruia englezii i-au zis Rob Roy MacGregor (1660–1732) era cunoscut de ai săi sub numele de Rob Ruadh (Robert cel Roşu) din Inversnaid. Spre sfârşitul secolului XVIII, denumirile galice şi evreieşti au fost reglementate prin lege. După înfrângerea iacobinilor, scoţienii erau înregistraţi după numele clanului, pe care îl foloseră arareori, dând astfel naştere la mii de MacGregor, MacDonald şi MacLeod. După împărţirile Poloniei, evreii polonezi din Rusia şi-au luat numele oraşelor lor natale sau pe ale angajatorilor lor nobili. În Prusia şi Austria primeau nume germane de la oficialităţi. Din 1795 până în 1806, comunitatea evreiască din Varşovia era la mila lui E.T.A. Hoffmann, pe atunci conducătorul prusac al oraşului, care acorda nume după bunul plac. Cei norocoşi se alegeau cu Apfelbaum, Himmelfarb sau Vogelsang; cei mai puţin norocoşi cu Fischbein, Hosenduft sau Katzenellenbogen.[3]

În scopuri militare, patricienii şi plebeii se întâlneau în *comitia centuriata* (întâlnirile centuriilor). Se întruneau în afara oraşului, pe întinsul Campus Martius (Câmpul lui Marte), unde veneau cele patruzeci şi cinci de triburi. Fiecare trib se împărţea în cinci clase după avere, cu *equites* sau „cavalerii" în frunte, iar *pedites* sau „infanteria" reprezentând rangul inferior. Cu timpul a existat şi o clasă de *proletarii*. Fiecare clasă era la rândul ei împărţită în *centuriae* sau „centurii", iar fiecare „centurie" în seniori (bărbaţii

între 45 şi 60 de ani pe lista de rezervă) şi „juniori" (bărbaţi între 17–45 de ani care îşi puteau satisface serviciul militar). Potrivit recensământului din 241 î.H., erau 260 000 de cetăţeni în 373 de centurii, ceea ce înseamnă aproximativ 700 de bărbaţi pe centurie. Aici era întreaga societate romană (ne referim doar la bărbaţi). Aceste *comitia centuriata* au preluat funcţiile patricienilor, inclusiv alegerea magistraţilor, acordarea titlului de *imperium* sau „drept de conducere" liderilor militari, ratificarea legilor şi declararea războiului sau a păcii. Votul se făcea prin aruncarea tăbliţelor de lut într-unul din două coşuri. Aceste proceduri trebuiau să aibă loc într-o singură zi.

În cadrul acestor întruniri, grupurile clientelare jucau un rol esenţial. Într-o societate ierarhică şi stratificată era normal, chiar fundamental, ca patricienii bogaţi să manipuleze acţiunile ordinelor mai puţin importante, astfel influenţând deciziile instituţiilor populare. În acest scop, fiecare *patronus* avea o mână de *clientes*. Protectorul se aştepta ca simpatizanţii să-i susţină politicile şi candidaţii preferaţi. Clienţii aşteptau să primească bani, funcţii sau pământ. Ca să avansezi pe scara socială, cel mai bine era să serveşti un protector bogat. Această formă de patronaj caracteriza amestecul de democraţie şi control oligarhic din guvernarea romană.

Reţeaua de întruniri, acordarea de funcţii prin rotaţie şi nevoia de întâlniri frecvente a creat locuitorilor un sentiment puternic de apartenenţă. Fiecare cetăţean roman ştia exact din ce trib, clan, familie, centurie făcea parte, precum şi ce protector avea. Participarea şi sistemul clientelar erau la ordinea zilei. Oficial, în cadrul întrunirilor populare se desemnau conducătorii, iar aceştia din urmă decideau componenţa senatului. De fapt senatorii se asigurau că instituţiile funcţionează în avantajul lor. Cine conducea senatul, conducea şi republica.

Senatul, care a avut un rol important atât în timpul republicii, cât şi în imperiu, avea un număr de 300–600 de membri. Aceştia erau numiţi de consuli, pe care senatul trebuia să-i sfătuiască. Dar cum consulii trebuiau să-i aleagă pe „cei cu experienţă" şi cum protectorii-senatori controlau totul, senatul putea să-şi continue nestingherit influenţa asupra guvernării. Era centrul unei elite care se perpetua singură. Elementul dominant din senat depindea de echilibrul fragil dintre indivizi, clanuri şi *clientelae* sau grupuri clientelare. Dar aceleaşi nume de patricieni se repetă de-a lungul secolelor, până când un val de proaspăt îmbogăţiţi i-a măturat cu totul.

Cu timpul, eficienţa controlului senatorial a scăzut, iar facţiunile s-au întărit. Când senatul a fost paralizat de conflicte civile, singura cale prin care putea funcţiona sistemul era instalarea unui dictator de comun acord sau ca o facţiune să-şi impună voinţa prin forţă. Aşa se explică numărul mare de dictatori din secolul I î.H. În cele din urmă, facţiunea condusă de Octavian Caesar, viitorul „Augustus", şi-a impus voinţa în faţa celorlalţi. Octavian a devenit protectorul protectorilor, iar în mâinile lor era soarta tuturor senatorilor.

Cei doi consuli cu puteri executive în Roma deţineau această funcţie timp de un an, începând cu 1 ianuarie. La început puterea lor era mai mult militară. Erau propuşi de senat şi numiţi de *comitia centuriata,* care le-a dat *imperium* sau „controlul armatei" pentru a desfăşura sarcini specifice. Dar treptat au acumulat şi alte prerogative. Prezidau lucrările senatului şi, împreună cu acesta, se ocupau de afacerile externe. Controlau felul în care erau conduse afacerile interne ale oraşului de către *praetores,* „judecătorii supremi", care conduceau sistemul judiciar, de către *censores,* care controlau colectarea impozitelor şi înregistrarea cetăţenilor, de către *quaestores,* care administrau finanţele

publice, de către *aediles*, care patrulau prin oraş şi organizau jocurile şi de către *pontifex*, preotul suprem. Împreună cu tribunii, trebuiau să menţină o relaţie armonioasă între senat şi popor. Consulii jucau un rol important, întrucât romanii ţineau evidenţa evenimentelor oraşului, nu în ceea ce priveşte scurgerea timpului, ci a numărului de mandate ale consulilor. [AUC]

Mulţumită reformelor lui Marius şi Sulla, consulatul a suferit modificări. Administrarea provinciilor prin intermediul *proconsules* sau loctiitorilor consulari a dus la sporirea puterilor acestora. Pe de altă parte, au pierdut controlul direct asupra armatei.

Guvernarea romană pare a fi prost înţeleasă de mulţi. A suferit schimbări continue de-a lungul secolelor şi nu a avut un caracter omogen, cu excepţia perioadei antoninilor. Succesul său s-a datorat scopurilor limitate, dar bine definite pe care le-a avut. Magistraţii puteau regla dispute şi să ceară tribut. A avut o armată pentru apărarea graniţelor, pentru aplicarea legii şi menţinerea ordinii interioare. Şi avea autorităţi locale şi regionale din care făceau parte elitele, care participau adesea la ritualuri religioase sau ceremonii oficiale. Acest amestec fascinant s-a făcut cu prudenţă, căci statul încălca flagrant drepturile şi privilegiile cetăţenilor săi, dar se arăta nemilos în apărarea legilor. Virgil scria:

Tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem
parcere subiectis et debellare superbos.

(Romane, sarcina ta e să conduci oamenii; iar acestea sunt calităţile tale:
să impui pacea, să-i cruţi pe cei care ţi se supun şi să-i cucereşti pe cei mândri.)[7]

Însă ne putem înşela dacă judecăm instituţiile romane prin prisma conceptelor moderne. În timpul romanilor, monarhia nu era ereditară, ci era limitată de patricienii din senat, care au detronat-o în cele din urmă. La începutul republicii, cei doi consuli aleşi anual de senatul format din patricieni, primeau „drepturi depline de conducere". Dar erau constrânşi de natura dual㠹i funcţiei şi de dreptul de veto stabilit în 494 de tribunii plebeilor. De aici vine celebra formulă SPQR – *Senatus Populusque Romanus*, „Senatul şi poporul Romei" – în numele căreia se exercita autoritatea. În timpul Republicii târzii şi la începuturile Imperiului, s-au păstrat majoritatea magistraturilor şi corpurilor legislative tradiţionale; însă erau subordonate pretenţiilor din ce în ce mai mari ale executivului.

Cultura politică romană a influenţat felul în care funcţionau instituţiile în continuă schimbare. Viaţa politică a fost mereu în strânsă legătură cu cea religioasă. Toate deciziile se luau în funcţie de rezultatele obţinute de auguri. Se punea foarte mare accent pe familie şi autoritate locală. Drept rezultat, responsabilitatea civică, serviciul militar şi respectul pentru lege erau profund înrădăcinate. Schimbarea administraţiilor presupunea lobby intens şi iniţiativă. În timpul Republicii, se ajungea la consens prin *consilium* (sfat). În timpul Principatului (perioada timpurie a Imperiului) obedienţa conta în mai mare măsură.

Dreptul roman este considerat „cea mai strălucită contribuţie a romanilor la istoria lumii"[8]. Acesta a început cu cele Douăsprezece Table din 451–50 î.H., privite ca o sursă de „egalitate" – legi care se aplicau tuturor cetăţenilor. Avea două componente, *ius civile* (drept civil) care reglementa relaţiile între cetăţeni şi *ius gentium* (drept internaţional).

Acest cod s-a dezvoltat printr-un conglomerat de obiceiuri şi practici acceptate, cum erau stabilite de către *prudentia* sau „metoda legală". De-a lungul anilor fiecare lege a fost testată, îmbunătăţită sau dezvoltată. Pretorii au făcut aceste legi până la „Edictul perpetuu" dat de împăratul Hadrian, care a pus capăt modificărilor ulterioare. Legile date de magistraţi, *leges rogatae,* erau diferite de *plebiscita* sau „judecăţi populare", iniţiate de o adunare.

Complexitatea şi vechimea practicilor juridice a dus la apariţia jurisprudenţei şi a unui lung şir de juriştі romani, începând cu Q. Mucius Scaevola (consul în 95 î.H.). Era un semn că vremurile se înrăutăţeau când doi juriştі excelenţi, Aemilius Papinianus (Papinian, m. 213), grec de origine, şi Domitius Ulpianus (Ulpian, m. 223) au fost condamnaţi la moarte. [LEX]

Armata romană a fost produsul unei societăţi care se războia mereu. Suportul ei logistic era la fel de remarcabil ca şi calităţile tehnice şi caracterul său de colectivitate. Timp de jumătate de mileniu, începând cu al Doilea Război Punic până la dezastrele din secolul III, a fost practic invincibilă. Victoriile au fost nenumărate, fiecare fiind marcată de o sărbătoare şi prin construirea de monumente având ca model Arcul lui Titus sau Columna lui Traian. Înfrângerile erau zdrobitoare. Distrugerea totală a trei legiuni romane în pădurile Germaniei în anul 9 d.H. a fost o tragedie fără seamăn, până la moartea împăratului Decius într-o bătălie purtată împotriva goţilor în 251 sau până la prinderea în 260 de către perşi a împăratului Valerian. Proverbul latinesc *si vis pacem, para bellum* („dacă vrei pace, pregăteşte-te de război") descria un stil de viaţă. [HERMANN]

LEX

Dreptul roman este considerat unul dintre stâlpii de rezistenţă ai civilizaţiei europene. Şi chiar aşa şi e. *Lex* înseamnă în latină „legătură", „ceea ce leagă". Aceeaşi idee stă la baza altui concept-cheie al dreptului roman şi anume *pactum* sau contract. Odată ce două părţi se puneau de acord, fie din punct de vedere comercial, matrimonial, sau politic, condiţiile contractului le obligau să respecte angajamentul luat. Romanii ştiau că legea duce la guvernare stabilă, încredere comercială şi ordine în societate.

Dar nu trebuie să ne închipuim că tradiţiile juridice ale Romei s-au transmis direct Europei Moderne. Majoritatea codurilor imperiului nu au mai fost folosite odată cu fărâmiţarea acestuia şi au trebuit să fie redescoperite în Evul Mediu (vezi Capitolul V). Cel mai mult au rezistat în Bizanţ, dar nu au influenţat sub nicio formă dreptul modern. Cu siguranţă că au ajutat la formularea legii canonice catolice.

Chiar şi în sfera seculară, reapariţia tradiţiilor romane se lzbea de practicile juridice contradictorii care nu erau romane. Roma era doar una dintre sursele europene de jurisprudenţă. Dreptul în diversitatea lui era la fel de important. În anumite ţări, ca de pildă Franţa, s-a obţinut un echilibru între tradiţiile romane şi cele locale. În Germania, dreptul roman a fost folosit începând cu secolul XV, foarte târziu. În mod excepţional, în Anglia, dreptul, modificat de principiile echităţii, avea să deţină monopolul.

Chiar şi aşa, distincţia romană între domeniul public şi privat servea de minune scopurilor organizaţiilor statale din Europa; dreptul civil în majoritatea ţărilor europene avea să se bazeze pe codurile de legi ale romanilor (spre deosebire de conceptul anglo-american de precedent juridic). În această privinţă, cea mai influentă instituţie a devenit Codul lui Napoleon din Franţa (1804).

Orice ar fi, toți avocații europeni de prestigiu le sunt profund îndatorați lui Cicero și succesorilor acestuia. Cicero a scris în *De legibus: Salus populi suprema lex*, „Siguranța oamenilor este legea supremă"[1]. Se poate spune că statul de drept le oferă oamenilor cea mai mare siguranță.

În timpul *Pax Romana,* fortărețele și frontierele Imperiului au fost apărate de o forță compusă din treizeci de legiuni. Multe dintre ele au fost asociate cu provinciile în care au staționat ani la rând sau chiar secole – „Legiunea a II-a Augusta" și „a XX-a Valeria Victrix" în Britania, „a XV-a Apollinaris" în Panonia sau „a V-a Macedonica" în Moesia.

Fiecare legiune avea cam 5 000–6 000 de soldați și era condusă de un senator. Avea trei linii de infanterie – *hastati, principes* și *triarii,* fiecare constând din zece manipule conduse de un centurion „în față" și „în spatele lor"; un corp de *velites* sau arcași; *iustus equitatus* sau „trupe auxiliare", constând din zece *turmae* sau „escadroane" și o mână de ingineri. În plus, mai erau și regimente auxiliare formate din aliați și mercenari, fiecare organizat într-o cohortă separată sub conducerea unui prefect.

Cu timpul, procentajul de cetățeni-soldați a scăzut dramatic; dar sistemul se sprijinea pe casta ofițerilor romani de rang mijlociu, care serveau pe post de centurioni. Se acordau medalii pentru servicii deosebite sau cununi de lauri pentru generali; veteranii loiali primeau o bucată de pământ într-una dintre colonii. Disciplina se menținea prin pedepse aspre, inclusiv prin biciuire sau crucificare (în cazul dezertorilor). Mai târziu, declinul instituțiilor civile le-a dat o șansă militarilor să domine politica imperială. *Gladius* sau „sabia înfiptă", prima oară adoptată de iberici în timpul celui de-al Doilea Război Punic, a devenit pentru gladiatori simbolul plăcerilor, dar și invincibilității Romei.

Arhitectura romană se axa mai mult pe clădiri utilitare. Realizările acesteia aparțin mai mult domeniului ingineriei și nu esteticului. Deși s-a continuat tradiția greacă a construirii de temple, inovațiile arhitecturii romane s-au manifestat mai mult în drumuri și poduri, planificare urbană și clădiri laice, funcționale. Romanii, spre deosebire de greci, erau maeștri în arcade și bolți, folosindu-le ca bază pentru poduri și acoperișuri. Arcul de triumf, care decora aproape toate orașele romane, era o dovadă de măiestrie tehnică și caracteriza arhitectura romană. Panteonul, construit prima oară de Agrippa în 27 î.H. pentru a onora toți zeii și Bătălia de la Actium, are un acoperiș boltit mai mare cu 1,5 m decât Basilica Sf. Petru. (Acum este Biserica Santa Maria Rotunda ad Martyres.) Colosseumul (80 d.H.) – de fapt Amfiteatrul lui Flavius – este un amestec de trăsături grecești și romane și are patru șiruri de arcade presărate cu coloane. Avea o capacitate de 87 000 de spectatori. Termele lui Caracalla sau Thermae Antoninianae construite din cărămizi (217 d.H.) – unde Shelley a scris *Prometeu descătușat* – reprezintă stilul de viață roman pe o suprafață de 330 de metri pătrați. Termele aveau încăperi denumite în funcție de temperatură – *frigidarium, tepidarium și caldarium,* o *piscina* pentru 1 600 de oameni, un stadion, biblioteci cu scrieri în greacă și latină, o galerie de artă și săli pentru întruniri. Termele lui Diocleția (306 d.H.) erau și mai luxoase. Grandiosul Circus Maximus fusese construit pentru cursele de care; a fost mărit pentru a face loc unui număr de 385 000 de spectatori.
[EPIGRAF]

EPIGRAF

Epigrafia, studiul inscripţiilor, este una dintre cele mai importante ştiinţe auxiliare, cu ajutorul căreia se poate explora lumea clasică. Cum au dispărut multe probe materiale şi culturale, inscripţiile care au rămas pe piatră sau metal sunt un izvor nesecat de informaţii. Studiul plăcilor funerare, tăbliţelor cu dedicaţii, statuilor, monumentelor publice scot la iveală o mulţime de detalii despre oamenii menţionaţi – despre viaţa lor de familie, nume, titluri, scrieri, cariere, regimente, legi, zei, moralitate. Marile colecţii epigrafice, ca de pildă *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) şi *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG), ambele descoperite în secolul XIX şi expuse la Berlin, sunt la fel de solide şi durabile ca şi monumentele pe care le amintesc.

Cele mai cunoscute epigrafe romane – Cele Douăsprezece Table ale Legii, care au rămas secole întregi în Forum – nu s-au păstrat; dar materialul existent este extraordinar de valoros.

Plăcile funerare romane aveau gravate o poezie care relata viaţa şi cariera unui om. O piatră din Moguntium (Mainz) poartă un protest referitor la felul în care a murit cel căruia îi este dedicată:

Jucundus M Terenti l(ibertus) pecuarius
Praeteriens quicumque legis consiste viator
Et vide quam indigne raptus inane queror.
Vivere non potui plures XXX per annos
Nam erupuit servus mihi vitam et ipse
Praecipitem sese dejecit in amnem:
Apstulit huic Moenus quod domino eripuit.
Patronus de suo posuit.[1]

(Jucundus, păstor, sclav liber al lui Marcus Terentius. Călător, oricine ai fi, uită-te şi citeşte aceste rânduri. Află cum mi s-a luat viaţa pe nedrept şi ascultă-mi tânguielile zadarnice. Nu am trăit decât 30 de ani. Un sclav mi-a luat viaţa, apoi s-a aruncat în râu. Bărbatul şi-a luat viaţa de care stăpânul său a fost lipsit. Protectorul [meu] a ridicat [această piatră] cu banii lui.)

Pe monumentele publice se scriau şi omagii zeilor. S-a descoperit o inscripţie în Circus Maximus, care acum e pusă pe un obelisc în Piazza del Popolo. A fost ridicat iniţial în 10–9 î.H. de către împăratul Augustus pentru a sărbători cucerirea Egiptului:

IMP . CAESAR . DIVI. F
AUGUSTUS
PONTIFEX . MAXIMUS
IMP XII. COS XI. TRIB POT XIV
AEGYPTO. IN POTESTATEM
POPULI ROMANI REDACTA
SOLI . DONUM . DEDIT.[2]

(Împăratul Caesar Augustus, fiu al divinului [Iulius], Preot Suprem, de douăsprezece ori comandant, de unsprezece ori consul, de paisprezece ori tribun, cum Egiptul e în mâinile romanilor, a oferit acest dar Soarelui.)

Şi obiectele mai puţin însemnate au inscripţii interesante. Pe vase şi ceramică erau însemne ale artiştilor. Se foloseau matriţe de metal pentru a imprima în lut un nume sau o reclamă. La Reims a fost găsită o întreagă serie de asemenea amprente pe sticlele unui optician:

D CALLISEST FRAGIS ADASPRITVDI
D(ecimi) Gall Sest(i) [s] frag(is) ad
aspritudi(nem)
(Soluţia de spălat ochii obosiţi a lui Decimus Gallius Sestus)[3]

Literatura română este foarte interesantă pentru că punea sub semnul îndoielii etosul predominant al unei societăţi militare şi filistine. Literaţii romani îşi aveau clientela lor, în special din rândul aristocraţiei înstărite din Republica târzie şi de la începutul Imperiului. Dar aceşti scriitori nu se confundau în peisaj atât de lesne ca grecii. A existat mereu tensiune între lumea sofisticată a intelectualilor şi lumea română conservatoare. Acest conflict explică de ce literatura română s-a dezvoltat aşa târziu şi de ce a fost primită cu ostilitate de cei care, ca şi Cato, o vedeau ca pe o simplă maimuţărire a obiceiurilor greceşti decadente. Este evident de ce comedia dramatică a fost primul gen „importat" şi de ce satira este singurul gen despre care romanii pot să spună că e al lor. Dintre cei treizeci de maeştri ai repertoriului roman, Virgiliu, Horaţiu, Ovidiu şi Cicero au dobândit recunoaştere universală. Dar oricui îi este scârbă de luxul, lăcomia şi cruzimea romanilor, cu siguranţă se simte apropiat de cei care au reacţionat mai vehement împotriva mediului decadent în care trăiau – Catul cu ale sale superbe versuri, Iuvenal cu ironia sa acidă şi Marţial cu spiritualele sale epigrame.

Primii autori romani au scris în greacă. Livius Andronicus (284–204), care l-a tradus pe Homer în latină, era un sclav grec educat şi adus la Roma după jefuirea cetăţii Tarentum din 272 î.H. Literatura română serioasă a apărut în a doua jumătate a secolului III î.H., odată cu piesele de teatru ale lui Cn. Naevius (200 d.H.), T. Maccius Plautus (254–184 î.H.) şi P. Terentius Afer, „Terenţiu" (n. 185 î.H.). Cu toţii au adaptat excelent comediile greceşti; cu ajutorul lor, teatrul a devenit o instituţie fundamentală a culturii romane. Primele poezii în latină au fost scrise de Q. Ennius (239–169 î.H.), un inovator de primă mână. Acesta a scris tragedii, a impus arta satirei şi a inventat hexametrul latin, pe care s-a bazat metrica multor poeţi romani de mai târziu.

Ca şi în Grecia, oratoria juca un rol extrem de important în viaţa Romei. Cel mai de seamă exponent al acesteia, M. Tullius Cicero (106–43 î.H.) vorbea şi scria într-un stil rafinat, care este de atunci considerat etalonul prozei latine. Un „om nou", Cicero a ajuns consul în 63, dar apoi a fost alungat şi, după ce a intrat a doua oară în politică, a fost proscris şi decapitat. Scrierile sale de filosofie morală şi teorie politică, precum şi discursurile sale, au avut un impact uriaş asupra gândirii creştine şi raţionaliste. Era un apărător al domniei legii şi al republicii ca formă de guvernământ. Succesorul său, bătrânul Seneca (55 î.H.– 37 d.H.), un retor din Cordoba, a pus la punct o mare antologie de oratorie.

S-au scris şi multe cărţi de istorie, iar subiecte erau din belşug. Titus Livius (59 î.H.– 17 d.H.) a scris o istorie a Romei în 142 de cărţi, dintre care doar 35 s-au mai păstrat. A idealizat republica romană, stilul lui fiind mai impresionant decât analiza făcută. „Voi găsi plăcere, sper că nu în mod ruşinos, străduindu-mă să pun pe hârtie istoria celui mai mare popor din

lume", începea Livius. C. Iulius Caesar (100–44 î.H.) a fost atât un mare personaj al istoriei, cât şi un istoric de excepţie. Scrierile sale despre Războiul Galic şi despre războiul civil împotriva lui Pompei sunt capodopere ale simplităţii, pe care le ştia odinioară orice elev din Europa. C. Sallustius Crispus sau „Salust" (86–34 î.H.) a fost un demn urmaş al lui Caesar, în ceea ce priveşte politica şi literatura. Cornelius Tacitus (55–120 d.H.) a continuat analele lui Titus Livius până la secolul I al Imperiului, nefiind un mare admirator al împăraţilor. Stilul său acid inimitabil se poate vedea şi în monografia sa intitulată *Germania*. „Schimbarea epocilor poate aduce aceleaşi calamităţi, scria Gibbon într-o notă de subsol, dar lumea continuă să existe fără să scrie Tacit despre ea."[9]

Şi scrierile biografice au cunoscut o perioadă de înflorire. Unul dintre exponenţii de seamă a fost C. Suetonius Tranquillus (69–140 d.H.), un timp secretar al împăratului Hadrian. „Vieţile celor doisprezece Caesari", opera sa plină de picanterii, este o sursă bogată de informaţii, dar şi de amuzament, eclipsată doar de studiul lui Tacit despre socrul său Agricola, guvernatorul Britaniei.

Literatura latină a atins culmile măreţiei cu poeţii din epoca lui Augustus – Virgiliu, Horaţiu şi Ovidiu, poetul C. Valerius Catullus (84–54 î.H.), poetul elegiac Albius Tibullus (55–19 î.H.) şi Sextus Propertius (50–15 î.H.), ale cărui poezii de dragoste către neînduplecata Cynthia sunt la fel de bune ca acelea ale lui Catul către Lesbia. „Cupidon e gol, scria Properţiu, şi nu-i plac vicleşugurile născocite de frumuseţe."

P. Vergilius Maro, „Virgiliu" (70–19 î.H.) a creat un limbaj care îşi pierde rareori farmecul, chiar şi când descrie un subiect banal. *Bucolicele* sunt poeme pastorale; în *Georgicele* ridica în slăvi agricultura. *Eneida* sau „Călătoria lui Enea" este o epopee alegorică în care se aduce practic un omagiu lui Homer şi Greciei. Povestind aventurile lui Enea, care supravieţuise Războiului Troian şi era strămoş al lui Romulus şi al *gens Iulia,* Virgiliu le oferea romanilor un renume cu care aceştia să se identifice. Hexametrii lui extrem de precişi nu se pot traduce în adevăratul sens al cuvântului. Virgiliu a scris un vers pe zi timp de zece ani, având un ton inimitabil – senin, susţinut, subtil, trist:

FELIX QUI POTUIT RERUM COGNOSCERE CAUSAS,
(Fericit e cel ce află cauzele lucrurilor.)
SED FUGIT INTEREA, FUGIT IRREPARABILE TEMPUS.
(Dar timpul zboară, zboară pe nesimţite.)
OMNIA VINCIT AMOR; ET NOS CEDAMUS AMORI.
(Dragostea învinge totul, aşa că să ne lăsăm în voia ei.)
ET PENITUS TOTO DIVISOS ORBE BRITANNOS
(Şi britonii despărţiţi complet de lume.)
SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT.
(Sunt lacrimi vărsate pentru lucrurile trecute,
iar omul trăieşte cu gândul morţii.)[10]

Pentru Dante, Virgiliu era *il maestro de lor che sanno* (maestrul celor care ştiu) şi „izvorul din care s-a revărsat un fluviu de cuvinte". Pentru primii creştini era poetul păgân care, în a patra bucolică, prevestise naşterea lui Hristos. Pentru publicul modern era „stăpânul limbajului... poetul poetului-satir... mânuitor al celei mai impunătoare arte făurite vreodată de buzele unui om". Probabil că şi-a scris propriul epitaf, văzut de Petrarca la Pozzuoli:

MANTUA ME GENUIT CALABRI RAPUERE: TENET NUNC
PARTHENOPE. CECINI PASCUA, RURA, DUCES.

(La Mantova m-am născut, Calabria m-a răpit, Napoli mă reține acum.
Am scris despre păşuni, câmpuri şi comandanți.)[11]

Q. Horatius Flaccus, „Horaţiu" (65–8 î.H.), prieten al lui Virgiliu şi contemporan cu el, a fost autorul *Odelor şi satirelor, Epodelor şi Epistolelor.* Studiase la Atena, condusese o legiune şi se luptase la Philippi înainte să se retragă la ferma lui sabină, sub protecţia lui Maecenas. Era un om sensibil şi tolerant. Epistola sa către Pisos, cunoscută şi sub numele de *Ars Poetica,* a fost foarte admirată de poeţii de după el. Satirele sale scoteau în evidenţă prostia oamenilor, nu răutatea. Odele sale strălucesc printr-o deosebită claritate şi o *curiosa felicitas* – „un minunat mod de exprimare":

DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI.
(E plăcut şi frumos să mori pentru patrie.)
PARTURIENT MONTES, NASCETUR RIDICULUS MUS.
(Se vor screme munţii şi se va naşte un şoarece ridicol.)
ATQUE INTER SILVAS ACADEMI QUAERERE VERUM.
(Caută adevărul chiar şi în Dumbrava Academiei.)
EXEGI MONUMENTUM AERE PERENNIUS ... NON OMNIS MORIAR.
(Am creat un monument mai durabil ca bronzul... Nu voi muri de tot.)[12]

Horaţiu este cel mai imitat şi mai tradus poet din lume.

P. Ovidius Naso, „Ovidiu" (43 î.H.–17 d.H.) era o personalitate marcantă în societatea romană, până când a fost exilat la Marea Neagră de către împăratul Augustus. Motivele exilului său sunt, după cum a spus poetul „o poezie şi o greşeală". Cu siguranţă, poezia era *Ars amatoria,* „Arta dragostei", probabil că greşeala a fost Iulia, fata împăratului, exilată apoi şi ea. *Metamorfozele* lui Ovidiu, unde sunt rescrise aproape două sute de mituri şi legende greceşti şi romane, a fost considerată cartea cu cel mai mare impact din lumea antică. A fost nu numai lectura preferată a romanilor, ci şi a unor oameni atât de diferiţi ca Montaigne, Chaucer şi Goethe. Această operă a inspirat pe foarte mulţi, de la Petrarca la Picasso. *Si vis amari,* scria Ovidiu, *ama* (Dacă vrei să fii iubit şi tu trebuie să iubeşti).[13]

Epoca de Argint a literaturii latine, care a durat de la moartea lui Augustus până la jumătatea secolului II, nu a avut mulţi scriitori marcanţi. În afară de Tacit şi Suetoniu, pot fi amintiţi Seneca II, un filozof stoic cu un talent sclipitor, Pliniu cel Tânăr şi cel Bătrân, poetul Lucan, retorul Quintilian, romancierul Petroniu şi, în special, poetul satiric D. Iunius Iuvenalis, „Iuvenal" (47–130 d.H.) *Difficile est saturan non scribere,* a scris Juvenal (e greu să *nu* scrii satiră).

Violenţa calculată caracteristică vieţii romane era proverbială. Masacrele din timpul războaielor cu străinii s-au repetat şi în cazul conflictelor civile. Expresia lui Titus Livius, *Vae victis!* (Vai de cei învinşi!) nu era un slogan lipsit de sens. În 88 î.H., când, la aşa-numitele

„Vecernii din Efes", au fost masacrați în jur de 100 000 de romani într-o singură zi din ordinul regelui Mitridate, Sulla, conducătorul aristocraților „optimates", a pornit în marș spre Roma și i-a surghiunit pe adepții lui Marius, rivalul său. Capul tribunului P. Sulpicius Rufus a fost expus în forum. Pretorul care se pregătea de un sacrificiu în fața Templului Concordiei a fost la rândul lui ucis. În 87 î.H., când Roma și-a deschis porțile pentru Marius, și optimații au fost masacrați. Legiunile de sclavi ale lui Marius și garda sa formată din dalmați doborau la pământ orice senator pe care nu-l saluta generalul. Printre victimele sale s-au numărat și oameni care aveau să dobândească glorie mai târziu – generalul Octavianus, consulul M. Crassus, M. Antonius, L. Caesar, toți foști consuli. În 86, după moartea neașteptată a lui Marius, Q. Sertorius, mâna dreaptă a generalului, i-a convocat pe călăi sub pretextul că urma să le dea bani, dar a ucis *en masse* 4 000 dintre ei. În 82, când optimații au triumfat în cele din urmă, și ei au început să-și ucidă prizonierii: „Zăngănitul armelor și gemetele muribunzilor se auzeau în Templul Bellonei, unde Sulla conducea o ședință a senatului"[14].

Pe urmă, pentru a evita asemenea scene, s-a oficializat surghiunul. Fațiunile învingătoare afișau o listă de nume în forum, prin care îi convocau pe conducătorii fațiunilor învinse să fie judecați sau să li se confiște bunurile. Cei care apucau să se sinucidă la timp, de obicei tăindu-și venele într-o cadă cu apă caldă, își salvau familiile de la ruină. Cei care nu apucau să-și ia viața, își găseau numele pe o nouă listă, sculptată în marmură, lăsându-și viața și proprietățile materiale ale familiei în mâinile învingătorilor. De pildă, surghiunirea celui de-al doilea Triumvirat în 43 a dus la moartea a cel puțin 300 de senatori și a 2 000 de cavaleri. Printre ei era și Cicero, al cărui cap și mâini despărțite de trup au fost expuse pe platforma forumului. Când clasa conducătoare a Romei dădea un exemplu, populația se conforma. [LUDI]

LUDI

„Cei care au cucerit lumea, scria Iuvenal, acum au doar două scopuri – pâinea și circul." „Arta conversației a murit!" proclama Seneca. „Nu poate vorbi nimeni decât despre cursele de care?" *Ludi* sau „jocurile" deveniseră punctul de maxim interes al vieții romane. La început, au fost organizate patru săptămâni pe an în lunile aprilie, iulie, septembrie și noiembrie, dar popularitatea acestora crescuse într-atât încât la Circus Maximus și Colosseum era aproape în fiecare zi câte o manifestare. La primele jocuri din 264 î.H., șase sclavi se luptaseră până la moarte. Patru secole mai târziu, împăratul Traian a organizat jocuri în care au fost uciși 10 000 de oameni și 11 000 de animale.[1]

Gladiatorii profesioniști se luptau în arenă până la moarte. Mergând în marș prin Poarta Vieții, intrau în arenă și se adresau împăraților care stăteau pe un podium cu salutul tradițional: AVE, CAESAR! MORITURI SALUTAMUS (Ave, Caesar! Noi, cei care vom muri, te salutăm!). *Retiarii* agili, care aveau plasă și trident, stăteau față în față cu *secutores* înarmați cu sabie și scut. Câteodată se luptau cu sclavii sau barbarii din țările exotice. Cadavrele învinșilor erau târâte cu cârlige de carne prin Poarta Morții. Dacă un gladiator era rănit, împăratul sau celălalt organizator al jocurilor ridica un deget în sus sau jos, acest lucru însemnând că respectivul fie era cruțat, fie urma să fie ucis. Cei care făceau reclamă se foloseau de rivalitatea din școlile de gladiatori și făceau paradă de faptele de vitejie ale unor gladiatori cunoscuți.

Pe unul dintre programele care s-au păstrat era trecută o luptă între *T. v Pugnax Ner III* și *M. p Murranus Ner III*, adică doi luptători de la Școala lui Nero din Capua, fiecare având trei victorii; unul se lupta cu arme tracice – scut mic și sabie curbată, iar celălalt în chip de mirmilon galic. Pugnax a ieșit învingător, iar Murranus a murit.[2]

Pofta pentru aceste spectacole grandioase a ajuns în punctul în care se organizau lupte între gladiatori, între acestea având loc *venationes* sau „vânătoare de animale sălbatice", bătălii și întreceri navale într-o arenă inundată. Cu timpul au avut loc și acte de o vulgaritate și cruzime fără margini, zoofilie și tortură. Potrivit unor izvoare populare, unele fete erau puse cu brațele și picioarele întinse, mânjite cu lichid vaginal de vacă și apoi violate de tauri sălbatici, unii prizonieri creștini erau arși de vii pe cruce, li se dădea foc sau erau aruncați în cușca leilor sau unii nefericiți erau siliți să vâslească într-o barcă găurită pe o apă plină cu crocodili. Acestea erau doar câteva din nesfârșitele tipuri de victime și torturi. Aceste lucruri îngrozitoare au continuat până când împăratul creștin Honorius a nesocotit Senatul și a pus capăt jocurilor în 404 d.H.

Dar nimic nu-i însuflețea mai mult pe oameni decât întrecerile de care, care au început la Roma și apoi au continuat în Bizanț. Șase perechi a câte patru cai dădeau roată de șapte ori circului. Erau puse mari premii în joc. De obicei, caii câștigau și aveau loc accidente mortale. Se puneau pariuri enorme. Conducătorii de care care câștigau deveneau idolii oamenilor și bogați ca senatorii. Cailor învingători li se făceau statui din piatră: „Tuscus, condus de Fortunatus al albaștrilor, câștigă 386".

Aceste întreceri erau concentrate în mâna a patru bresle – albii, roșii, verzii și albaștrii – care acordau fonduri pentru grajduri, echipe, conducători de care. „Fațiunile" susținătorilor erau răspunzătoare pentru conflictele care izbucneau. În epoca Bizanțului jocurile au fost instituționalizate și se credea că reprezentau punctul de început al partidelor politice. Acum această teorie nu mai este credibilă; dar asociațiile de tip fațiune erau încă active în ceremoniile din Bizanț. Biserica nu fusese niciodată de acord cu acestea. „Unii își pun încrederea în care și alții în cai; dar noi tot la Dumnezeu ne gândim."[3]

„Revoluția romană" nu este un concept folosit în Antichitate. Dar majoritatea istoricilor au acceptat acest termen, care reprezintă tranziția de la republică la principat – produsul unor transformări sociale profunde. Cu alte cuvinte, nu este un eveniment istoric bine înrădăcinat, ci rezultatul unei teorii sociologice moderne. „În acea perioadă s-a făcut un violent transfer de putere și proprietate, scria istoricul, iar Principatul lui Augustus ar trebui perceput ca o consolidare a procesului revoluționar."[15] Potrivit acestui scenariu, vechea aristocrație romană avea de suferit. Principalul revoluționar a fost moștenitorul lui Caesar, tânărul Octavius – un „terorist matur cu sânge rece", un gangster, un „cameleon" care era pe rând un răzbunător însetat de sânge sau conciliator moderat. Schimbările au dus la ruinarea clasei conducătoare, la promovarea unor noi elemente sociale, la dominarea Romei de italienii veniți din afară, ambițioși, și, cu ajutorul acestora, la apariția unei monarhii *de facto*. Cheia politicii romane o reprezenta lupta dintre conducătorii rivali – în special Caesar, Pompei, Marc Antoniu și Octavianus. Pentru a înțelege mecanismele esențiale, trebuie să ne concentrăm asupra prosopografiei – care analizează o anumită clasă pentru a scoate la iveală motivațiile care o animă. (Syme, care s-a bazat pe lucrările lui Münzer, a făcut pentru istoria romană la fel de multe ca Lewis Namier pentru Anglia din perioada regelui George.) „Viața politică", scria el, nu era parafată sau guvernată de partide sau de programele cu un caracter parlamentar modern, de opoziția vehementă a senatului sau a oamenilor..., ci de lupta pentru putere, avere și glorie."[16] Pentru un politician, în epoca războiului civil, era foarte important

să controleze armata şi să le ofere soldaţilor pământ, bani şi să le arate respect. Lupta era pe planul doi pentru generalii de succes.

Una peste alta, era o societate guvernată de cinism. Alianţele schimbătoare erau mai importante decât principiile. Conceptele politice – *libertas populi, auctoritas Senatus, concordia ordinum, consensus Italiae* – propuse de Cicero – sunt prezentate ca simple slogane sau lozinci. Constituţia romană era „un paravan, o mascaradă, o simplă faţadă care să ascundă cele mai josnice instincte ale omului". Vechea aristocraţie putea fi comparată. Noii îmbogăţiţi erau lacomi şi vanitoşi. Erau „senatori în pantaloni", „drojdia societăţii" formată din dependenţii provinciali ai lui Caesar; cele „mii de creaturi" instalate în Senat până la al doilea triumvirat; apărători servili şi responsabili cu propaganda lui Octavianus, angajaţi să câştige opinia publică de partea lor şi să răstălmăcească istoria. În spatele acestora erau bancherii, patronii milionari şi aventurierii – C. Maecenas, L. Cornelius Balbus din Gades, C. Rabirius Posthumus, vistiernic al Alexandriei.

Aşadar, conform acestui scenariu, punctul de cotitură survenise deja în 43 î.H., în timpul exilurilor din cel de-al doilea triumvirat, care s-au petrecut după moartea lui Caesar şi la care Octavian a luat parte, spre necinstea lui:

> Republica fusese abolită... Despotismul era la putere, sprijinit de violenţă şi confiscarea bunurilor. Cei mai buni oameni erau morţi sau în exil. Senatul era plin de tâlhari. Consulatul, care odinioară răsplătea virtutea civică, recompensa acum furtişagul şi crima. *Non mos, non ius*... Caesarienii aveau dreptul şi datoria de a-l răzbuna pe Caesar... Monarhia s-a născut din sângele lui Caesar.[17]

Restul era doar sfârşitul. Cu toţii strigau „libertate" şi cu toţii îşi doreau pacea. „Când a venit pacea, era cea a despotismului."

Totuşi, nu putem să considerăm realizările lui Augustus (31 î.H.–14 d.H.) doar ca roadele unei simple propagande. Cu siguranţă era corupt, dar sorţii erau de partea lui, lucru important pentru Roma. Suetoniu povesteşte cum mama viitorului împărat fusese posedată de un şarpe în timpul unei ceremonii de la miezul nopţii din Templul lui Apollo, cu nouă luni înainte de naşterea lui. Dar apoi apăruse o cometă pe cer când a sărbătorit pentru prima oară *Ludi Victoriae Caesaris*. Şi în ajunul Bătăliei de la Actium, când a lăsat totul în mâna lui Agrippa, a întâlnit un ţăran grec care mâna un măgar de-a lungul ţărmului. „Sunt Eutiches [succes], zise ţăranul, şi el e Nikon [Victorie], măgarul meu."[18] [PREZERVATIV]

PREZERVATIV

În anul 18 î.H. şi în anul 9 d.H., împăratul Augustus a încercat să sporească fertilitatea populaţiei din imperiu prin decrete care interziceau avortul sau infanticidul. Şi din alte surse se ştie că romanii cunoşteau metode de contracepţie, inclusiv ierburi: spălături cu răşină de cedru care omorau spermatozoizii, cu oţet sau ulei de măsline, cu soluţii vaginale pline de miere şi prezervative făcute din băşici de capre. Un scriitor roman dădea următorul sfat: „Puneţi ficatul unei pisici într-un dren pe piciorul stâng... sau o parte a uterului unei leoaice într-un dren de fildeş."[1]

Iniţial, cercetările cu privire la practicile din Evul Mediu susţineau că nu exista mentalitatea necesară pentru „înşelarea naturii".[2] Dar această viziune s-a schimbat. Dacă examinăm pedepsele date de biserică, observăm că subiectul a fost foarte dezbătut, în special de când printre „păcatele lui Onan" a fost inclus şi *coitus interruptus*.[3] Aluziile lui Dante în *Paradiso XV*

(106–109) despre „casele goale" ale Florenței, nu mai reprezintă un mister pentru cititorii din ziua de azi. Creșterea numărului de prostituate din orașe a stârnit un mai mare interes pentru metodele contraceptive. Și catarii erau cunoscuți pentru faptul că sprijineau avorturile. În 1320, inchizitorii au reușit să o constrângă pe amanta unui preot catar să dea la iveală secretul:

> Când [preotul] voia să facă să se împreuneze cu mine, purta această iarbă înfășurată într-o pânză... de mărimea încheieturii de la degetul meu mic. Și avea o coardă lungă pe care mi-o lega în jurul gâtului când făceam dragoste; iar această iarbă de la capătul corzii atârna până sub deschizătura din abdomenul meu... Adeseori voia să facă amor de două ori sau mai mult într-o singură noapte. În acest caz, preotul mă întreba înainte de a-și împreuna trupul cu al meu: Unde e iarba? ... Îi puneam iarba în mână, iar el o așeza în fața deschizăturii burții, coarda fiind între sânii mei.
>
> Singurul detaliu care lipsește e denumirea acelei ierbi.[4]

Istoricii demografi care analizau familiile de negustori italieni și satele englezești au dedus că în perioada medievală și modernă numărul de nașteri era scăzut artificial prin metodele de contracepție.[5] În secolul XVIII, desfrânați ca James Boswell nu se sfiau să spună că foloseau „armură". Pe continent se vorbea despre „mantalele englezești" sau „umbrele". Eroul acestor povești era misteriosul Căpitan Prezervativ, probabil doctor sau comandant de gărzi la curtea regelui Carol II.[6] Se presupune că primul papă care s-a declarat împotriva contracepției a fost Clement XII în 1731.

Militanții moderni ai pilulei contraceptive nu erau de acord cu contracepția în scopul desfrâului. Marie Stopes, deși avea impulsuri nimfomane, era și o romantică de modă veche. În cărțile sale, *Married Love* și *Wise Parenthood*, Stopes voia să le dea femeilor șansa de a se bucura de dragoste și de a naște copii în cadrul căsătoriei.[7] Autoritățile militare care au distribuit „căciulițe" pentru trupele de pe Frontul de Vest își făceau griji atât pentru sănătatea soldaților, cât și pentru relațiile acestora cu femeile. Avortul a fost principala tehnică contraceptivă atât în comunism, cât și în Imperiul Roman. În Occident, contracepția nu era legată de schimbarea moravurilor sexuale până când „pilula" a devenit disponibilă și consultațiile au fost gratuite în anii 1960 pentru adolescentele necăsătorite. Dar succesul nu era nici pe departe garantat, cum se spune și în acest cântecel din anii 1920:

> *Jeanie, Jeanie, plină de speranță*
> *A citit o carte de Marie Stopes.*
> *Dar cum e cu burta la gură,*
> *N-a citit desigur ediția care trebuia.*[8]

Aparențele înșală foarte mult în privința Imperiului timpuriu sau a Principatului. Împăratul Augustus a dobândit o putere durabilă atât pentru el însuși, cât și pentru succesorii săi nu doar prin abolirea instituțiilor republicii, dar și însușindu-și toate funcțiile care le controlau. S-a declarat *Imperator* sau „conducător suprem", consul, tribun, cenzor, *Pontifex Maximus* și proconsul al Spaniei, Galiei, Siriei și Ciliciei etc. În consecință, deținea puteri la fel de mari ca un autocrat, dar nu și le-a exercitat prin canale autocratice. A înlocuit oligarhia senatorială a republicii cu un cvasiimperiu, ale cărui instituții vechi au fost obligate să funcționeze diferit. În calitate de *princeps senatus*, o nouă funcție, a fost președinte al Senatului, ai cărui membri erau aleși din rândurile foștilor magistrați, pe care i-ar fi numit el sau din cei desemnați de imperiu. A lăsat

senatul să conducă jumătate dintre provinciile din care se compunea acum tot imperiul; dar avea drept de veto asupra deciziilor pe care le lua acesta. Puterea dictatorului se exercita prin fostele funcţii municipale, ca de pildă *Praefectus Urbi*, care se ocupa de infracţiuni, sau *Praefectus Annonae*, care se ocupa de comerţ, pieţe şi de subvenţiile de porumb acordate populaţiei. Numeroase comitete de *Curatores* sau membri ai comisiilor guvernamentale, care aveau în grijă drumuri, fluvii sau repararea clădirilor de interes public, răspundeau doar în faţa împăratului. Dezvoltarea unei autocraţii mai formale a fost o consecinţă a creştinismului, cum s-a întâmplat în Imperiul Roman de Răsărit, unde influenţele persane erau puternice. (Vezi anexa III.)

S-a renunţat treptat la principalele proceduri juridice specifice republicii, dar multe instituţii s-au păstrat. *Comitia tributa* se reunea uneori ca să aprobe legile date de alte organisme; se mai emiteau *senatus consulta* sau „deciziile senatului". Începând cu secolul II d.H., împăratul era singurul care dădea legi – prin edicte, ordonanţe, recomandări, „judecăţi scrise", *decreta* sau decizii la apeluri sau prin mandate sau instrucţiuni administrative. Pe atunci atribuţia Senatului de curte supremă de apel fusese preluată de prefectul pretorian al împăratului.

Odată cu trecerea timpului, voluminosul corp de legi romane trebuia mereu reorganizat. Acest lucru s-a încercat parţial de trei ori în Codex Gregorianus (295 d.H.), Codex Hermogenianus (324 d.H.) şi Codex Theodosianus (438). De asemenea, prin Edictul lui Theodoric (înainte de 515), aşa-zisul breviar al lui Alaric (506) şi Codul burgund (516), conducătorii barbari au încercat să înglobeze legile pe care le-au găsit în provinciile anexate de Roma. Dar sistematizarea cea mai complexă a avut loc în timpul domniei împăratului Iustinian. Cele cincizeci de decizii (531), Instituţiile (533), Îndreptarul juriştilor (534), Codul revizuit (534) şi Noutăţile (565) acopereau tot ceea ce însemna drept comun, privat, penal, civil, secular sau ecleziastic. Prin codurile lui Iustinian, s-a reuşit transmiterea unei moşteniri extrem de importante din punct de vedere legal. [LEX]

Termenul *provincia*, „sferă de acţiune", se referea iniţial la jurisdicţia magistraţilor trimişi să guverneze teritoriile cucerite. În timpul imperiului, termenul a ajuns să însemne însuşi acel teritoriu. Fiecare provincie avea un statut juridic, stipulat prin *lex provincialis*, care determina limitele, subdiviziunile şi privilegiile. Fiecare provincie era încredinţată unui guvernator, fie un proconsul sau propretor, care strângea trupe, tribut şi era braţul lung al legii prin intermediul „edictelor". Fiecare guvernator era însoţit de un grup de legaţi numiţi de Senat, de o gardă militară şi de o „armată" de funcţionari. Se făcea o distincţie între provincii imperiale, care erau sub controlul direct al împăratului, şi provincii senatoriale, care rămâneau sub conducerea Senatului. Întemeierea de provincii a avut consecinţe importante atât pentru Roma, cât şi pentru soarta imperiului. Pe termen scurt, Roma a prosperat datorită tributului mare perceput şi datorită circulaţiei de oameni şi mărfuri. Pe termen lung, capitala a fost „stoarsă" de bogăţie şi putere odată cu întărirea treptată a provinciilor. Timp de patru secole, „Mama Roma" era din ce în ce mai de prisos pentru copiii ei.

În timp ce Roma intra în declin, provinciile înfloreau. În primă fază, elitele din provincii aprovizionau mulţimile de noi cavaleri şi senatori care călcau în picioare oligarhia tradiţională şi conduceau imperiul. În a doua fază, când forţele militare erau concentrate într-un perimetru autonom, oraşele de provincie ca Lugdunum (Lyon) sau Mediolanum (Milano) au prosperat faţă de Roma. Viaţa politică era dominată de rivalităţile dintre generalii din provincii, mulţi dintre aceştia ajungând împăraţi. În a treia fază, legăturile

între periferie şi Roma s-au slăbit, ajungându-se în punctul în care provinciile au început să-şi ceară autonomia. Mai ales în Vest, aşchia se pregătea să sară departe de trunchi. Schimbarea raportului de forţe şi resurse a fost una dintre cauzele viitoarelor probleme din cadrul imperiului. [ILLYRICUM] [LUGDUNUM]

Resursele financiare ale imperiului, ca şi provinciile, erau împărţite în două sectoare. *Aerarium* Senatului era instituţia care a urmat după Trezoreria din timpul republicii din templele lui Saturn şi Ops. *Fiscus* care ţinea de imperiu era o inovaţie a lui Augustus. Teoretic era separat de averea personală a împăratului, *patrimonium Caesaris;* de fapt, aceste limite nu se respectau câtuşi de puţin. Principalele surse de venit erau impozitul pe terenuri perceput statelor din Italia, tributul de la provincii, *portaria* sau „taxa de intrare într-o localitate", monopolul de stat pe sare, pe baterea monedelor, taxe directe pe sclavi, taxele plătite de sclavi la eliberare, taxele pe moşteniri şi pe împrumuturile foarte mari. Pe lângă armată, statul cheltuia mult pe ceremoniile religioase, lucrările de interes public, administraţie, ajutoarele pentru săraci, subvenţiile de porumb şi pe necesităţile curţii imperiale. Cu timpul, agenţii imperiului s-au ocupat de colectarea de taxe din afara Romei.

Armata creştea treptat ca efectiv şi putere, ajungând la un număr de şaizeci de legiuni în 31 î.H. După Actium, forţa de apărare a imperiului consta în 28 de legiuni, fiecare având 6 000 de soldaţi. Flota avea escadroane pe Rin şi Dunăre, precum şi în Mediterana. Începând cu anul 2 î.H., Augustus a înfiinţat cele nouă cohorte ale gărzii pretoriene, cu sediul la Roma. Soldaţii din garda pretoriană erau plătiţi cu 720 de dinari pe an, un cavalerist cu 300, un legionar cu 225. Aceştia rămâneau în serviciu douăzeci de ani.

Legiunile erau cunoscute după număr şi nume. Augustus a păstrat numerotarea secvenţială folosită atât de armata lui, cât şi de Marc Antoniu, dând nume caracteristice legiunilor cu acelaşi număr. Aşadar, exista o Legio III Augusta şi o Legio III Cirenaica, o Legio VI Victrix şi o Legio VI Ferrata. Mai multe legiuni aveau numărul I, dat fiind că împăraţilor le plăcea să ofere întâietate unităţilor create de ei înşişi. Legiunile distruse în bătălie, cum ar fi XVII, XVIII şi XIX în Germania sau Legio IX Hispana nimicită în Britania în 120 d.H. nu au mai fost niciodată refăcute.

ILLYRICUM

Provincia romană Illyricum se întindea pe malul estic al Adriaticii, între Istria şi provincia greacă Epir. Era mărginită la nord de Panonia, dincolo de fluviul Dravus şi la est de Moesia şi Macedonia. Grecii o ştiau sub denumirea de *Illyris Barbara,* fiind acea partea din antica Ilirie care nu fusese cucerită de Filip al Macedoniei. În perioada imperiului, a fost împărţită în trei prefecturi – Liburnia şi Dalmaţia pe coastă şi Iapydia pe continent. Pe lângă Siscia (Zagreb astăzi) şi Narona (Mostar), principalele oraşe erau porturi la mare – Tartatica, Ader (Zadar), Salonae (Split) şi Epidaurum. Oraşul întărit Lissus, cel mai sudic punct al provinciei, fusese întemeiat de coloniştii din Siracuza în 385 î.H. (Vezi anexa III.)

Illyricum a fost cucerită în etape. La început a plătit tribut Romei în 229 î.H. şi a fost ocupată de două ori în timpul războaielor macedonene din secolul II. A fost anexată în totalitate sub Augustus în 23 î.H. Provincia a participat la marea răscoală din Panonia în 6–9 d.H. şi a rămas în imperiu până în vremurile bizantine.

Despre vechii iliri nu se ştiu prea multe. Limba lor era indo-europeană şi probabil că a furnizat un strat lingvistic de bază albanezei moderne. Cultura lor materială era renumită pentru obiectele sofisticate din metal. Începând cu secolul VI, „arta situlă" se distingea prin figuri culcate pe găleţi de vin din bronz – erau zugrăvite scene de ospăţ, întreceri, echitaţie.

S-a bătut monedă de argint în secolul III. Războinicii iliri se luptau în zale ca sciții, dar nu în care precum celții.[1]

În Illyricum s-au născut doi împărați romani și Sf. Ieronim. Împăratul Dioclețian s-a retras într-un palat măreț construit pe malul mării în orașul său natal Salonae. Mausoleul său octogonal a devenit biserică creștină – ce ironie că acolo și-a găsit odihna veșnică ultimul mare persecutor al creștinilor. Sf. Ieronim s-a născut la Strido în 347 d.H., cu mai mult de 200 de ani înaintea slavilor care aveau să întemeieze în viitor Croația, Bosnia și Muntenegru.

Illryricum, ca și Britania, aparține unui grup de provincii romane, ale căror legături etnice și culturale au suferit schimbări profunde din cauza marilor migrații (vezi capitolul IV). Dar ilirii au fost apreciați de succesorii lor. Moștenirea lor e diferită de cea din alte părți ale Europei, care nu au fost niciodată în contact cu Roma. [ILIRIA]

LUGDUNUM

În anul 43 î.H., proconsulul Muniatus Plancus a trasat centrul unui nou oraș situat la confluența Ronului cu Saône. Lugdunum trebuia să fie principalul oraș al Galiei romane, punctul de întâlnire al unei rețele în formă de stea de drumuri pavate. Încă se mai pot vedea amfiteatrele pe dealul Fourvières. Acest oraș nu era doar pe culoarul Ron-Rin, ci pe drumul care ducea înspre nord-vest, din Italia spre Canalul Mânecii.[1]

Ronul, deși navigabil, era un fluviu agitat și rapid. În aval, navele riscau să se izbească de numeroasele recife și insule; în amonte puteau să țină piept curentului doar cu ajutorul cailor. Cu decenii înainte de apariția vapoarelor cu abur în 1821, 6 000 de cai trăgeau încărcături până la Lyon, înainte de a ajunge înapoi pe plute.

Din 1271 până în 1483, cursul inferior al Ronului reprezenta o frontieră internațională. Malul stâng, *l'Empi*, se afla pe teritoriul Sfântului Imperiu Roman. Malul drept, *le Riaume*, și toate insulele aparțineau regatului Franței. S-au construit cincisprezece poduri de piatră între Geneva și Arles; iar câteva orașe gemene, ca de pildă Valence și Beaucaire, s-au întemeiat pe maluri diferite.

În aceeași perioadă, Lyon și-a redobândit puterea economică pe care o avusese în Galia antică. Filip cel Frumos, care cucerise orașul pe 3 martie 1311, l-a anexat Franței, după care acesta a condus „istmul francez" care făcea legătura între teritoriile din nordul și sudul Franței. Din 1420 a organizat patru târguri internaționale; din 1464 a primit privilegii pentru a submina comerțul Genevei; din 1494 până în 1559 a oferit baza logistică pentru războaiele pe care le-a purtat Franța cu Italia. Printre negustorii puternici se numărau multe familii italiene, inclusiv Medici, Guadagni (Gadagne) și numeroși genovezi. Acest oraș „plin de viață și secrete", „prins într-un vârtej și un ritm diferit", a devenit „centrul economiei europene".[2]

„Vieux Lyons", vechiul cartier de pe malul Saônei, amintește de perioada înfloritoare a orașului. Un deal plin de străduțe înguste legate între ele de *traboules* sau „coridoare de legătură" este plin de hoteluri în stil gotic bogat ornamentat sau renascentist, curți, piețe și biserici. Numele acestora, de la *Manécanterie* sau „corul catedralei" până la *Hôtel de Gadagne* de pe *Rue Juiverie* sau „Strada evreilor", sunt pline de amintiri lăsate de locuitorii de atunci. Place Bellecour s-a întins pe câmpia interfluvială sub domnia lui Ludovic XIV. Statuia Regelui Soare, adusă din Paris pe mare, a căzut în apă în timpul transportului și a trebuit scoasă din râu.

Dată fiind poziția strategică a orașului Lyon și succesul în producția de mătase [JACQUARD], geografii s-au întrebat de ce nu a luat locul capitalei Franței, Paris. Acest plan a rămas nerealizat. Din 1311, Lyon a trebuit să se mulțumească cu statutul de al doilea oraș

al Franței. Geografia decide ce e posibil și nu ce posibilitate va triumfa. „O țară este un depozit de energii latente", scria maestrul „ai cărui germeni au fost plantați de natură, însă de om depinde cum vor fi folosite roadele."[3]

Limes, „linia de frontieră", era o componentă fundamentală a apărării imperiului. Nu era o barieră impenetrabilă, așa cum se credea. Din punct de vedere militar, era mai mult un cordon sau o serie de cordoane paralele care, deși descurajau eventualele atacuri, declanșau contramăsuri imediat ce respectivul cordon era „spart". Era o frontieră care putea fi trecută doar plătind *portaria* și acceptând autoritatea imperiului. Tuturor le era clar ce zone se aflau sub jurisdicție romană. Caracteristica de bază era continuitatea. *Limessurile* urcau pe dealuri și coborau în dumbrăvi fără să se întrerupă și urmau linia râului și a țărmurilor. În anumite locuri, ca în Britania, aveau forma unui Mare Zid pe model chinezesc. În alte părți dispuneau de fortificații din lemn în vârful valurilor de pământ sau un șir de forturi de coastă sau, ca în Africa, șiruri de ferme fortificate după care se întindea deșertul. Punctele de trecere păzite erau marcate prin porți și drumuri. Aceste frontiere erau importante pentru orașele și orășelele care se dezvoltau în jurul unor tabere militare și piețe care necesitau menținerea acestei linii de demarcație.

Mulțumită *limessurilor*, Roma putea avea legături cu barbarii. De-a lungul perioadei imperiale, ofițerii și trupele auxiliare barbare făceau parte din armata romană, iar triburile barbare se stabileau în provinciile imperiale, așa cum se convenise. Romanizarea barbarilor și barbarizarea romanilor au fost procese care s-au derulat de la primele cuceriri în Italia ale republicii. Până la urmă, „senatorii cu pantaloni" ai lui Caesar erau romani de origine celtă care încă mai purtau ițari sub togi.

E un lucru știut că societățile se descompun de la cap în jos, precum peștii morți. Desigur că s-au numărat și mulți degenerați printre primii împărații.

Împăratul Tiberiu (14–37 d.H.), fiul adoptiv al lui Augustus, a plecat din Roma ca să stea la Capri, unde putea să pună la cale tot felul de acte de cruzime și perversiuni. Sub domnia lui oamenii au început din nou să fie exilați, în urma „muncii" ticăloase întreprinse de *delatores* sau „informatori". Caligula (37–41 d.H.) a cerut să fie considerat zeu din timpul vieții și și-a făcut calul consul. „Obișnuia să comită incest cu cele trei surori ale sale, scria Suetoniu, și, în timpul banchetelor, când soția lui se întindea peste el, le punea sub el pe surorile lui cu rândul." Din cauza calviției și pilozității în exces, acesta a decretat că „menționarea caprelor în orice context era o jignire supremă".[19] A fost ucis, iar asasinul l-a lovit, evident, în organele genitale. Claudius (41 și 54), care s-a căsătorit cu două soții criminale, Messalina și Agrippina, a fost otrăvit cu un sos făcut din fecale de broască râioasă pus în mâncarea sa de ciuperci.[20]

Împăratul Nero (a domnit între 54–68), narcisist la extrem și hedonist, a pus pe cineva să-i înjunghie mama (după ce încercase s-o înece fără succes). Și-a ucis mătușa administrându-i un laxativ foarte puternic, și-a omorât prima soție în urma unei acuzații false de adulter și și-a lovit în pântece cea de-a doua soție însărcinată până a ucis-o. „Nemulțumindu-se să seducă băieți născuți liberi și femei măritate, scrie Suetoniu, a violat-o pe Rubria, vestala virgină." Apoi:

A încercat să-l castreze pe Sporus, un băiat, ca să-l facă femeie, apoi a pus la cale o ceremonie nupțială – zestre, văl de mireasă, tot tacâmul – la care a participat toată curtea; apoi l-a dus acasă și s-a purtat cu el ca și cu o soție... Lumea ar fi fost un loc mai fericit dacă Domițius, tatăl lui Nero, s-ar fi însurat cu același gen de femeie.[21]

În cele din urmă s-a sinucis, rostind cuvintele: *Qualix artifex pereo* (ce artist desăvârșit piere acum).

Împăratul Galba (68–9 d.H.), militar de profesie, a fost asasinat în urma unei revolte a soldaților săi în „anul celor patru împărați", împreună cu Otho și Vitellius, succesorii săi. Vespasian (69–79 d.H.), fiul unui preceptor de taxe dintr-o provincie, a reușit ce și-a propus – „să moară în picioare". Ultimele sale cuvinte au fost: „Măi să fie, mă transform într-un zeu".[22] Se pare că Titus, care a domnit între 79 și 81, a fost otrăvit de fratele lui, după o domnie ciudat de liniștită, perturbată doar de erupția Vezuviului. Cel care se presupune că l-a otrăvit, împăratul Domițian (81–96 d.H.) a fost înjunghiat mortal de soția sa și complicii ei. Opt dintre cei zece succesori ai lui Augustus au avut parte de un sfârșit violent. [PANTA]

Dar mai era multă vreme până la declinul imperiului. „Dacă i s-ar cere cuiva să spună când anume în istoria lumii omul era cel mai fericit și prosper, scria Gibbon, acesta ar zice fără ezitare că acea perioadă a fost între moartea lui Domițian și urcarea pe tron a lui Comodus."[23] Sub împărații Nerva (96–117 d.H.), Hadrian (117–138), Antoninus Pius (138–161) și Marcus Aurelius (a domnit între 161–180), imperiul nu numai că a ajuns la cea mai mare întindere geografică, dar s-a bucurat și de o perioadă de calm și stabilitate fără precedent. Nerva a început să ofere ajutoare săracilor; Traian era un soldat onest și neobosit; Hadrian a încurajat construcțiile, fiind totodată un mecena. Gibbon a scris următoarele despre Antoninus Pius: „Domnia lui e marcată de faptul că nu a prea dat multă apă la moară istoriei, ceea ce e un lucru bun în perioada când omenirea era zguduită de crime, acte de nebunie și tragedii.[24]

Detaliile referitoare la activitatea administrației imperiale în perioada sa de maximă înflorire s-au păstrat în corespondența masivă dintre împăratul Traian și Pliniu cel Tânăr, administrator al provinciei Bithynia-Pontus:

PLINIU: Nicaea a cheltuit 10 000 000 de sesterți pe un teatru dărăpănat și mari sume de bani pe o palestră care a fost incendiată... La Claudiopolis se construiește o baie publică de la poalele muntelui. Ce să fac?

TRAIAN: Tu trebuie să te hotărăști. Cât despre arhitecți, noi, romanii, îi chemăm din Grecia. Ar trebui să găsești câțiva acolo unde te afli.

PLINIU: Banii pentru orașele din provincie au fost deja cheltuiți și nu se mai găsește nimeni care să ne împrumute cu 12 la sută dobândă. Să reduc rata dobânzii... sau să-i conving pe decurioni să împrumute bani în rate egale?

TRAIAN: Scade dobânda suficient de mult ca lumea să se poată împrumuta, dar nu constrânge pe nimeni să facă asta... Acest lucru nu ar fi corespunzător cu ce se întâmplă în secolul nostru.

PLINIU: Bizanțul are un centurion legionar trimis de legatul Moesiei de Jos... ca să se asigure de privilegiile primite. Juliopolis... cere aceleași favoruri.

TRAIAN: Bizanțul e un oraș mare... Dar, dacă ajut și Juliopolis în același fel, și orașele mai mici vor vrea.

PLINIU: Nicomidia a fost devastată de un incendiu. Să strâng un grup de 150 de pompieri?

TRAIAN: Nu. Dacă organizezi o asociație, cu siguranță vor forma o alianță politică...

PLINIU: Nu am fost prezent niciodată la hotărârile luate în privința creștinilor, așa că nu știu din ce motive... ar trebui pedepsiți... Să fie oare iertați cei care se dezic? Să fie pedepsiți doar pentru că-și exercită o anumită profesie?

TRAIAN: Creștinii nu trebuie căutați. Dacă sunt aduși în fața ta și condamnați, atunci trebuie pedepsiți. Dar informațiile furnizate de anonimi împotriva lor nu ar trebui să constituie acuzații.[25]

PANTA

Când orașul Colonia Cornelia Veneria Pompeiana a fost îngropat sub cinci metri de cenușă vulcanică la data de 24 august 79 d.H., orice formă de viață a dispărut – odată cu eleganța, viața de zi cu zi și decadența. Însă atunci când Pompeiul a fost dezgropat, din 1869 încoace, s-a ascuns doar un singur aspect al vieții de atunci și anume adorația pentru Venus. O uriașă colecție de obiecte care îi se păreau obscene celor din secolul XIX au fost ținute decenii întregi în *stanze proibiti* sau „secțiuni interzise" ale Muzeului Național din Napoli.[1]

Însă partea sexuală a Pompeiului era etalată fără rușine sau ipocrizie. Bordelurile sau *lupinari* se aflau în fiecare parte a orașului; tarifele erau afișate fără nicio reticență. Cele mai ieftine fete, Successa sau Optata, percepeau 2 *assi;* Speranza cerea 8, Attica 16. În fața bordelurilor erau avertismente care să-i descurajeze pe cei care trăgeau cu urechea. Pe o tăbliță scria: „Nu zăboviți pe aici... Valea!". Înăuntru erau picturi care să le dea curaj clienților. Picturile și sculpturile cu subiect sexual erau ceva la ordinea zilei, chiar și în casele oamenilor. Frescele care zugrăveau „misterele" cultelor orașului aveau un caracter semisacru. Falusuri uriașe erau frecvent expuse. Se foloseau pe post de sfeșnice sau lămpi cu ulei, în desenele cu caracter comic, ba chiar și pe post de linguriță la servirea ceaiului. De asemenea, erau foarte comune bibelourile care înfățișau zei cu dotări excelente sau pe zeul Pan împlântându-se într-o capră răsturnată.

Multe dintre prostituatele orașului erau cunoscute după nume sau, ca actrițele, după numele de scenă: Panta (Totul), Culibonia (Fund apetisant), Kallitremia (Păsărică bună), Laxa (Spațioasa), Landicosa (Clitoris mare) sau Extaliosa (Fund mare). Și clienții lor aveau nume sau porecle. De pildă, era unul Enoclione (Bețiv curajos) și altul Skordopordonikos (Bășini cu miros de usturoi). Codoșul celui mai mare bordel din Pompei a murit cu puțin timp înainte

ca vulcanul să erupă. Servitorul său scrijelise un necrolog pe poartă: „Pentru toți care îl jelesc. Africanus a murit. Rusticus a scris asta". Se prostituau nu numai femeile, ci și bărbații, care erau bilingvi: ambele sexe puteau să cumpere un băiat, cu care puteau să vorbească în greacă sau latină. Principalele cuvinte folosite erau *futuere, lingere, fellare; phallus, méntula, verpa; cunnus sau connos* (m.) și *lupa*.

Cele mai expresive sunt inscripțiile de pe clădiri, mărturii ale triumfului și dezastrului, păstrate pentru totdeauna:

FILIUS SALAX QUOT MULIERUM DIFUTUISTI[2]
AMPLIATE, ICARUS TE PEDICAT[3]
RESTITUTA PONE TUNICAM ROGO REDES PILOSA CO[4]
DOLETE PUELLAE PEDI – ... CUNNE SUPERBE VALE ... AMPLIATUS TOTIES...
HOC QUOQUE FUTUTUI ...[5]
IMPELLE LENTE[6]
MESSIUS HIC NIHIL FUTUIT[7]

Odată cu Marc Aureliu (161–180 d.H.), Roma a avut parte de un adevărat rege-filosof. Discipol al lui Epictet, a învățat cum să reziste efortului interminabilelor campanii, obligațiilor impuse de funcție și cerințelor unei familii cheltuitoare. Din *Meditațiile* sale reies doar sentimente nobile:

Ce-i rămâne unui om înțelept și bun la suflet decât să fie mulțumit de orice aspect al vieții sale? Nu pentru a jigni principiul divin din suflet sau pentru a perturba pacea minții sale printr-o serie de fapte extraordinare... Ci pentru a fi consecvent cu adevărul spuselor sale și dreptatea faptelor; dacă toată omenirea i-ar pune la îndoială integritatea și modestia... el nu se va simți jignit de scepticismul lor și nu se va îndepărta de calea care-l duce la adevăratul sfârșit al vieții, spre care toți ar trebui să ajungă cu conștiința împăcată, fără teamă și pregătiți pentru moarte, acceptându-și soarta fără să scoată o vorbă sau să șovăie.[26]

Marc Aureliu știa extrem de bine cine era și unde îi era locul:

Ca și pentru împăratul Antoninus, Roma este orașul și patria mea, dar ca om sunt un cetățean al lumii, un simplu muritor... Asia și Europa sunt doar niște colțuri ale lumii, Marele Ocean e doar o picătură de apă, Muntele Athos este doar un fir de nisip în Univers. Momentul de față este nimic în comparație cu eternitatea. Toate lucrurile sunt mici, supuse schimbării și degradării, însă toate lucrurile derivă din... singura cauză inteligentă.[27]

Până la jumătatea secolului III, Imperiul Roman prezenta deja simptomele unei boli care-l măcina pe dinăuntru. Decăderea mediului politic era probabil consecința lipsei de măsuri energice care să fie luate de la centru și a dezordinii care domnea la periferia imperiului. În cei nouăzeci de ani scurși începând cu 180 d.H., nu mai puțin de optzeci de împărați (care nu au domnit prea mult) au emis pretenții la tron, fie având acest drept sau prin uzurpare. „Domnia lui Gallienus, scria Gibbon, a dat naștere la doar nouăsprezece

pretendenți la tron... Tranziția rapidă și constantă de la colibă la tron, și de la tron la mormânt ar fi amuzat un filosof indiferent."[28] Armata le dicta fără frică stăpânilor săi civili. Barbarii treceau peste *limes*, adeseori nestingheriți. Goții care făceau incursiuni dese au ajuns să ocupe permanent zonele. În 268 au jefuit Atena. Un „imperiu" s-a dezvoltat în Galia Centrală sub un anumit Postumus, iar altul în Palmira. Greutatea impunerii acestor împărați nemernicuoși și pasageri a dus la persecuții dese în rândul numărului de creștini care se înmulțea. Din 250 până în 265, ciuma a făcut ravagii în multe regiuni: într-o perioadă mureau 5 000 de oameni pe zi doar la Roma. După ciumă a urmat foametea. Unele dintre consecințe au fost creșterea uriașă a prețurilor și devalorizarea monedei. Marc Aureliu bătuse o monedă imperială de argint cu o puritate de 75 la sută. Peste o sută de ani, sub domnia lui Gallienus (260–268 d.H.), era impură în proporție de 95 la sută. Colectarea de taxe a scăzut foarte mult; autoritățile imperiale își concentrau resursele în provinciile de frontieră; în alte părți intrau în declin multe centre provinciale; se demolau amfiteatre ca să se facă rost de piatră pentru ziduri de apărare.

Chiar și sub Diocleția (284–305 d.H.), ai cărui douăzeci și unu de ani de domnie au fost considerați „întemeierea unui nou imperiu", situația nu se îmbunătățea. Tetrarhia sau „domnia celor patru", care împărțea imperiul în două, fiecare cu propriul său Augustus și Caesar adjunct, a făcut mai ușoară administrarea provinciilor și apărarea frontierelor. Numărul de soldați a crescut – dar și birocrația. Creșterea prețurilor a fost controlată – dar nu și scăderea populației. Persecuțiile împotriva creștinilor au continuat. În 304, s-a organizat un mare Triumf la Roma; dar a fost ultimul. Peste un an, Diocleția a abdicat și s-a retras în Dalmația sa natală.

Flavius Valerius Constantinus (306–337), care a fost mai târziu numit „Constantin cel Mare", s-a născut la Naissus în Moesia Superioară (Nis din Serbia de azi, și nu Dacia, cum scrie Gibbon). Tatăl său, Constantinus Chlorus, Caesarul din Vest al lui Diocleția, a murit la Ebocarum (York), la scurt timp după accederea la tron. Mama sa, Elena, era creștină de origine britonă, care, potrivit legendei, descoperise Adevărata Cruce. Constantin a reunit cele două părți ale imperiului și, prin Edictul de la Milano, a proclamat toleranța religioasă. Acesta a mărturisit că au fost două momente cruciale în viața lui când a avut o viziune. Inițial l-ar fi văzut pe Apollo, apoi o cruce și cuvintele „Prin acest semn vei învinge." S-a certat cu cetățenii Romei, fiind hotărât să mute capitala imperiului pe malurile Bosforului. Pe patul de moarte a fost creștinat. Așadar, odată cu creștinarea primului împărat roman, Roma a încetat să mai fie centrul imperiului pe care-l crease.

Creștinismul

La început creștinismul nu era o religie europeană. Ca și iudaismul sau religia islamică, cu care are legături, provine din Asia Occidentală; în Europa s-a concentrat cel mai mare număr de creștini de abia după câteva secole.

Isus din Nazareth (5 î.H.–33 d.H.), nonconformist evreu și predicator itinerant, s-a născut în provincia romană Iudeea la jumătatea domniei lui Augustus. A fost crucificat la Ierusalim, în timpul domniei lui Tiberiu (14–37 d.H.) și guvernării lui Pilat din Pont (numele de familie nu se cunoaște), un cavaler roman care poate mai târziu a luptat la Viena (Vienne) în Galia. Deși nu i s-a găsit nicio vină, procuratorul a cedat în fața sinedriului evreiesc și a hotărât să-l condamne la moarte pe Isus. [CRUCEA]

În afara celor patru evanghelii scurte, ale căror informații se repetă sau se contrazic, nu se știu foarte multe despre Isus. Nu e menționat în niciun document istoric sau în vreo operă literară din acea perioadă. Nu i-a interesat nici măcar pe scriitorii evrei ai vremii, Iosif sau Filo. Învățăturile sale se cunosc doar din câteva parabole, din ce spunea în timpul unor incidente sau miracole, din discuțiile cu apostolii sau dintr-o serie de evenimente cheie: Predica de pe munte, răspunsurile sale din Templu și de la proces, discursul său de la Cina cea de Taină și ultimele sale cuvinte de pe cruce. Pretindea că e „Mesia" – salvatorul omenirii prezis de mult timp în scripturile evreiești; dar a redus acele scripturi la două porunci simple:

> El i-a răspuns: Să iubești pe Domnul Dumnezeul tău, cu toată inima ta, cu tot sufletul tău și cu tot cugetul tău. Aceasta este marea și întâia poruncă. Iar a doua, la fel ca aceasta: Să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuți. (Matei, 22, 37–9).

Isus nu s-a opus autorităților laice, spunând de mai multe ori „Împărăția Mea nu este din lumea aceasta". Când a murit, nu a lăsat în urma lui nicio organizație, biserică, ordin preoțesc, niciun testament politic sau vreo evanghelie; doar o instrucțiune misterioasă pentru apostoli:

> Dacă vrea cineva să vină după Mine, să se lepede de sine, să-și ia crucea și să-Mi urmeze Mie. Că cine va voi să-și scape sufletul îl va pierde; iar cine își va pierde sufletul pentru Mine îl va afla. (Matei, 16: 24–5).

Nimeni nu și-ar fi închipuit că religia oficială a Imperiului Roman urma să fie creștinismul. Pentru generații de credincioși care au urmat, triumful creștinismului era pur și simplu voința Domnului. Nu era pus sub semnul întrebării. Dar pentru mulți romani din primele secole a reprezentat cu siguranță o enigmă. Isus era considerat ca un fenomen local, obscur. Apostolii, despre care cei din afară credeau că sunt de religie iudaică, nu erau oamenii potriviți ca să întemeieze o religie universală. Credința sclavilor și a simplilor pescari nu servea intereselor de clasă sau sectare. Evanghelia lor, care făcea o distincție foarte clară între „Împărăția cerurilor" și cea a Caesarului, părea să fi renunțat de la bun început la orice ambiții laice. Chiar și când numărul lor a crescut și au fost persecutați pentru neparticiparea la cultul imperial, creștinii nu erau priviți ca o amenințare. [APOCALIPSA]

Dacă privim în urmă, putem deduce faptul că accentul pus de creștinism pe viața interioară umplea un gol spiritual pentru care stilul de viață roman nu găsise niciun leac; mulți oameni s-au simțit atrași de doctrina creștină a izbăvirii și a vieții de după moarte. Dar putem înțelege și nedumerirea unor oficiali imperiali, ca Pliniu cel Tânăr în Bithynia (vezi p. 175). Una e să consideri că lumea antică era pregătită pentru o religie salvatoare; e destul de greu de explicat de ce trebuia ca golul spiritual să fie umplut de creștinism, și nu de altă religie. Dintre toți scepticii care au scris despre ascensiunea creștinismului, nimeni nu a fost mai sceptic decât Edward Gibbon. *Declin și prăbușire*, scrisă de Gibbon, conține pe de o parte cea mai strălucită proză istorică din limba engleză și, pe de alta, cea mai argumentată polemică împotriva devierii bisericii de la principiile creștine. Acesta a făcut „un studiu sincer și rațional al progresului și constituirii unei... religii pure și umile [care] a ridicat în cele din urmă flamura triumfătoare a crucii pe ruinele Capitoliului"[29]. (Vezi anexa III, p. 1084.)

CRUCEA

Ca pătratul, cercul, triunghiul, săgeata și crestătura, crucea este unul dintre primele simboluri recurente în istoria omenirii. Numită uneori „semnul semnelor", se folosește în știință pentru a denota „adunare", „plus" sau „pozitiv". Dar, dată fiind crucificarea lui Isus, crucea a fost unul dintre primele simboluri ale creștinismului.

Crucea e omniprezentă în lumea creștină – în biserici, pe morminte, monumente publice, în însemnele heraldice, pe steaguri. Creștinii sunt botezați cu semnul crucii; sunt binecuvântați de preoți prin semnul crucii; și își fac cruce – catolicii și ortodocșii în direcții opuse – când imploră divinitatea sau ascultă Evanghelia. Cruciații din Evul Mediu purtau crucea pe veșmântul de peste armură. Crucea creștină are foarte multe variante, fiecare având o conotație simbolică sau ornamentală specifică.[1] (Vezi anexa III, p. 1229.) [DANNEBROG]

Însă însemnele precreștine au existat în Europa alături de cele creștine. Cea mai cunoscută este vechea *swastika* sau „crucea strâmbă", al cărei nume derivă din sanscrită (înseamnă „bunăstare"). În folclorul chinezesc, însemna „ghinion" când cârligele erau înspre stânga și „noroc" când erau îndreptate spre dreapta. În Peninsula Scandinavă, se credea că reprezintă două fulgere încrucișate sau două bețe încrucișate din care ieșea foc. Forma sa rotundă celtică, foarte răspândită în Irlanda, reprezenta soarele.[2] Svastica avea deja câteva milenii de istorie până când naziștii păgâni au ales o versiune modernă a *Hakenkreuz* ca emblemă a partidului.

Un alt exemplu de transmitere al însemnelor orientale și necreștine o reprezintă *tamgas* sau „simbolurile picturale" ale sarmaților. *Tamgas,* care uneori seamănă cu ideogramele chinezești mai simple, au reapărut în simbolistica triburilor turcești, care au înaintat în Orientul Apropiat la începutul Evului Mediu. Se crede că au contribuit la sistemul heraldic islamic pe care cruciații din Vest aveau să-l întâlnească în Țara Sfântă.[3] În același timp, aceste simboluri seamănă foarte mult cu cele care au apărut mai târziu în originalul sistem heraldic polonez. Drept rezultat, învățații au fost tentați să creadă că teoria potrivit căreia nobilii polonezi pretind că au strămoși sarmați nu e deplasată. Așa-zisa ideologie sarmată", clanurile heraldice și tradiția lor cavalerească au fost legate de vechii călăreți orientali din stepe. Legătura dintre polonezi și sarmați ar putea fi explicată printr-o moștenire lăsată de sarmații alani, care au dispărut în pădurile din Europa de Est în secolul IV d.H.[4]

Tamgas aparținând sarmaților

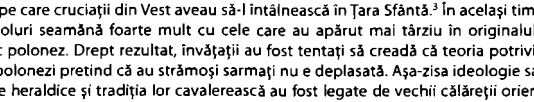

(Însemnele heraldice ale clanurilor poloneze)

Simbolurile pot da naștere celor mai puternice emoții. Când a fost fondată Crucea Roșie Internațională în 1863, puțini europeni și-au dat seama că ar putea însemna altceva decât simbolul universal al milei. Dar a trebuit să se adauge și o semilună roșie, un leu roșu și o

stea roșie. Când s-a ridicat o cruce pe locul fostului lagăr de concentrare de la Auschwitz, s-au stârnit controverse, mai ales că mulți nu știau că muriseră acolo nu numai evrei, ci și un mare număr de creștini. În 1993, s-a pus capăt la nouă ani de acuzații și angajamente încălcate prin construirea unui centru memorial ecumenic.[5] [AUSCHWITZ]

Răspândirea creștinismului a fost facilitată în mare măsură de *Pax Romana*. La treizeci de ani de la crucificarea lui Isus, existau comunități creștine în majoritatea orașelor mari aflate în estul Mării Mediterane. Sf. Pavel, ale cărui scrieri alcătuiesc cea mai mare parte din Noul Testament și ale cărui călătorii au constituit prima vizită pastorală a unui conducător creștin, era îngrijorat în privința orașelor din Est unde se vorbea limba greacă. Se spune despre Sf. Petru, cel mai apropiat discipol al lui Hristos, că a navigat până la Roma, unde și a fost martirizat în 68 d.H. De la Roma, cuvântul Evangheliei s-a răspândit în fiecare provincie din Imperiu, din Iberia până în Armenia.

Un personaj-cheie a fost cu siguranță Saul din Tars (m. 65), cunoscut și ca Sf. Paul. Născut evreu și educat fariseu, a luat parte la primele persecuții ale creștinilor de către evrei. A asistat la lapidarea lui Ștefan, primul martir creștin, la Ierusalim în 35. Apoi, în urma convertirii pe drumul spre Damasc, a fost botezat și a devenit cel mai înflăcărat prozelit al Noii Căi. Cele trei călătorii în calitate de misionar au fost cele mai importante în dezvoltarea creștinismului. Succesul nu a fost deplin. În 53, la Atena, unde a găsit un altar „Către zeul necunoscut", a fost primit cu ostilitate de evrei și cu suspiciune de către greci:

> Apoi au venit la el filozofi epicurieni și stoici. Unii s-au întrebat: „Ce o să zică palavragiul ăsta?", iar alții: „Pare să fie unul care instigă la cultul unor zei ciudați: pentru că le-a vorbit de Isus și de Înviere". Și l-au dus la Areopag și l-au întrebat care e doctrina cea nouă... Căci atenienii nu aveau altceva de făcut decât să afle și să spună la rândul lor noutățile. (Faptele Apostolilor 17: 18–21).

A stat două zile la Corint într-o companie mai plăcută, unde probabil a scris *Epistola către romani*. Când s-a întors la Ierusalim, a fost acuzat de încălcarea legii evreiești, dar, în calitate de cetățean roman, a cerut să fie judecat la Roma. Se crede că a murit la Roma în timpul persecuțiilor lui Nero.

APOCALIPSA

Patmos este insula europeană cea mai apropiată de țărmul asiatic al Mării Egee. În secolul I d.H. a fost colonia penitenciară a orașului roman Efes din apropiere. Era un loc potrivit pentru elaborarea ultimei cărți din scripturile creștine.

Ioan se numea cel care a scris ultima carte, Apocalipsa. Nu a spus niciodată, cum au presupus cei de după el, că ar fi fost Apostolul Ioan; nici stilul, nici viziunea nu se aseamănă cu cele din a patra Evanghelie. Fusese exilat din cauza jignirilor aduse religiei și se presupune că a scris cartea între 81 și 96 d.H.

În Apocalipsa Sf. Ioan de Patmos sunt amintite o serie de viziuni mistice care, asemenea literaturii apocaliptice evreiești, prezic sfârșitul orânduirii existente. Interpretarea simbolisticii – mielul, cele șapte peceți, marea târfă a Babilonului și dragonul roșu – i-a nedumerit și

minunat pe creştinii de atunci. În capitolele importante se povesteşte despre lupta cu Anticristul, furnizându-se şi multe noţiuni de demonologie. [DIABOLOS] În încheiere (capitolele 21–22), se prezintă o viziune a „unui cer nou şi a unui pământ nou":

> El va şterge orice lacrimă din ochii lor. Şi moartea nu va mai fi. Nu va mai fi nici tânguire, nici ţipăt, nici durere, pentru că lucrurile dintâi au trecut.
>
> Cel ce şedea pe scaunul de domnie a zis: Iată, Eu fac toate lucrurile noi. Şi a adăugat: Scrie, fiindcă aceste cuvinte sunt vrednice de crezare şi adevărate.
>
> Apoi mi-a zis: S-a isprăvit! Eu sunt Alfa şi Omega, Începutul şi Sfârşitul.[1]
>
> (Apocalipsa 21, 4–6)

Contribuţia Sf. Pavel a fost crucială din două puncte de vedere. Pe de o parte, ca apostol al neevreilor, a spus răspicat că Noua Cale nu le aparţinea doar evreilor şi că era deschisă tuturor nou-veniţilor. „Nu vor fi nici evrei, neevrei, sclavi sau liberi." Pe de altă parte, a pus bazele viitoarei teologii creştine. Omenirea păcătoasă este izbăvită de graţia divină prin Cristos, reînvierea însemnând renunţarea la vechea lege şi începutul noii ere a spiritului. Cristos este mai mult decât Mesia: Este Fiul lui Dumnezeu, identificat cu biserica prin Corpul Său Mistic, din care se hrănesc credincioşii prin cântă şi împărtăşanie până la a doua venire a Sa. Isus era unica sursă de inspiraţie a religiei; dar Sf. Pavel a întemeiat creştinismul ca o religie coerentă. [CASTITATE]

Originile evreieşti ale creştinismului au avut consecinţe profunde, mai ales asupra relaţiilor dintre creştini şi evrei. După răscoala evreilor din 70 d.H., diaspora evreiască a început să se împrăştie pe tot cuprinsul imperiului. Iudaismul nu mai era concentrat în Iudeea, iar „Oamenii cărţii" au devenit o minoritate religioasă în multe părţi din Europa şi Asia. Pentru ei Isus Cristos era un profet fals, un uzurpator, un trădător. Pentru ei creştinii reprezentau o ameninţare şi un pericol: rivali periculoşi care deturnaseră sensul scripturilor şi încălcaseră tabuurile care-i despărţeau pe evrei de ceilalţi. Şi pentru creştini evreii reprezentau o ameninţare, dar şi o provocare. Erau oamenii lui Cristos care-i negaseră divinitatea şi ai căror conducători îl executaseră. Conform legendelor, dar şi în teologia oficială, evreii au devenit cunoscuţi ca „ucigaşii lui Cristos".

Ruptura de tradiţia iudeo-creştină a fost generată de ambele părţi care se suspectau de trădare. A fost o ruptură mai dramatică decât conflictele dintre creştini şi celelalte religii. Este o ceartă de nerezolvat în sânul aceleiaşi familii. Din perspectiva evreilor conservatori, creştinismul este antisemit prin natura sa; iar antisemitismul este văzut ca un fenomen creştin *par excellence*. Din perspectiva creştinilor radicali, iudaismul este lucrătura diavolului, o sursă perpetuă de mizerie, blasfemie şi insulte. Neluând în seamă doctrina uitării, e cel mai greu lucru pentru creştini şi evrei să se considere „parteneri" ai aceleaşi tradiţii. Doar cel mai creştin dintre creştini se poate gândi să spună despre un evreu că e „fratele nostru mai mare".

Însă creştinismul nu a preluat idei doar de la iudaism, ci a fost influenţat de diferite religii orientale din imperiu, în special de filosofia greacă. Evanghelia Sf. Ioan care începe: „La început era Cuvântul, iar Cuvântul era cu Dumnezeu, iar Cuvântul era Dumnezeu" se află în contradicţie cu celelalte trei Evanghelii, unde doctrina greacă a *logosului* nu este prezentă. Învăţaţii moderni pun accentul atât pe contextul elenistic, cât şi pe cel iudaic. Filon din Alexandria, un evreu grecizat care a căutat să „împace" scripturile evreieşti cu platonismul, este un om de marcă în această privinţă. [DIABOLOS]

CASTITATE

Castitatea – în sensul renunțării definitive la activitatea sexuală – a fost adoptată de primii creștini ca o parte importantă din codul lor moral. Această practică era cunoscută de antici, deși Iuvenal dăduse de înțeles că nu mai fusese „de pe vremea când stătuse Saturn pe tron". Cele care practicau castitatea erau preotesele păgâne, ca de pildă vestalele virgine din Roma, care erau pedepsite cu moartea în caz contrar. Și sectele din lumea iudaică formate doar din bărbați aveau acest obicei. Dar nu fusese niciodată considerat un ideal universal.

Dorința de a duce o viață lipsită de sex avea implicații sociale grave. Punea în pericol familia, cea mai respectată instituție a vieții romane și submina căsătoria. Într-o lume în care mortalitatea infantilă era mare, iar speranța medie de viață nu depășea 25 de ani, o familie avea nevoie de cinci copii ca să mențină rata natalității. Celibatul în rândul adulților punea în pericol reproducerea speciei.

Dar creștinii prețuiau foarte mult castitatea. De la Sf. Pavel încoace, condamnau mereu „tentațiile carnale". „Tânjesc să văd doar spiritul omului în creația lui Dumnezeu, scria Sf. Pavel. Dar trupul meu se supune altei legi, intrând în conflict cu legea care-mi guvernează mintea și făcându-mă rob păcatului ce sălășluiește în mădularele mele, pentru că poftele trupului înseamnă moarte; dar spiritul îți aduce viața și pacea."[1]

Aspectul atrăgător al învățăturilor Sf. Pavel ar putea fi parțial explicat prin faptul că o viață spirituală trebuia dusă departe de orice tentație lumească. Probabil că și credința în „a doua venire" a lui Isus a jucat un rol important, din moment ce făcea inutilă procrearea. Orgasmul era condamnat pentru că presupunea pierderea propriei voințe. Mulți oameni credeau că personalitatea copilului era determinată de dispoziția părinților în timpul actului sexual. Acest lucru a dat naștere la și mai multe inhibiții, din moment ce oamenii credeau că sentimentele lor impure le puteau deforma copiii. Galenus vorbește despre o noțiune complet greșită, potrivit căreia sperma era produsă din sângele agitat. Pentru bărbați, sexul era legat atât de un dezechilibru fizic, cât și psihic. Femeile considerau că virginitatea permanentă era cel mai sigur mod de a se elibera de sub tirania soților și a tradiționalelor treburi gospodărești. În general, sexul era privit ca mecanismul prin care „păcatele taților" erau transmise din generație în generație.

În august 386, a avut loc la Milano convertirea celui mai cunoscut adulteriu declarat. În *Confesiunile* Sfântului Augustin, aflăm multe despre contextul acceptării castității. Până atunci trecuseră trei sute de ani de la Sf. Pavel. Comunitățile de creștini simțeau nevoia să se reproducă.

Așadar, al doilea ideal al creștinismului, căsătoria, a revenit împreună cu castitatea. Căsătoria era o măsură de precauție împotriva desfrânării și a sexului pentru cei prea slabi de înger ca să se abțină. „E mai bine să te căsătorești decât să arzi în iad", scrisese Sf. Pavel creștinilor din Corint.

Noțiunea de „corp murdar" era folosită și în Evul Mediu. Clerul latin a devenit celibatar, alături de călugări. „Sfintele virgine" erau adorate peste tot în lume. Cultul Fecioarei Maria, imaculată în ciuda faptului că purtase un copil în pântece și născuse, primise un statut similar cu cel al trinității.

Istoria castității este unul dintre acele subiecte de care se ocupă studiul *Mentalités* care îi ajută pe cititorii moderni să descifreze gândurile anticilor. Îi ajută să înțeleagă „o lume de mult dispărută și foarte reticentă". Acest studiu juridic, care se referă la părerile despre castitate ale preoților greci și latini, nu face referire la moravurile sexuale din prezent, pe care primii creștini le-ar fi considerat o formă de tiranie, însă face o treabă demnă de orice istoric bun – semnalează diferențele între trecut și prezent, iar castitatea, pentru a cita din acel studiu, este adesea văzută ca una dintre cele mai bolnave perversiuni sexuale. „Pentru

oamenii din zilele noastre, rezumă Peter Brown, ... renunțarea la sex a primilor creștini, abstinența, celibatul și virginitatea au ajuns să le dea fiori reci ca gheața... Cititorii trebuie să decidă singuri dacă aceste lucruri ajută sau ne aduc allnare în ziua de azi."[3]

Cele mai recente cercetări sugerează că iudaismul și creștinismul nu s-au despărțit complet vreme de două secole. Timp de multe decenii, cele două comunități întrepătrunse împărtășeau aceleași speranțe într-un Mesia. Textele mesianice din 200 î.H. și până în 50 d.H., găsite în secțiuni noi din Manuscrisele de la Marea Moartă, sunt foarte asemănătoare cu Evangheliile creștine. Acolo se sugerează că ruptura decisivă între creștini și evrei a avut loc în 131 d.H., când Simon Bar-Kokhba, conducătorul celei de-a doua revolte a evreilor împotriva Romei, s-a autointitulat Mesia, ceea ce a dus la separarea definitivă între cele două credințe.[30] [PASCHA]

Indiferent când a survenit ruptura, influența evreiască asupra creștinilor nu a dispărut niciodată. Timp de două milenii, în fiecare săptămână, sărbătorirea Sabatului evreiesc de vineri seara a precedat mereu sabatul creștin de duminică. După ce lumânările se aprindeau și se spuneau rugăciunile pentru pace, slujba se termina cu deschiderea Chivotului Legământului și cu o lectură din *Tora:*

Chivotul s-a deschis.

Tora este pomul vieții celor
care se țin cu putere de el, iar cei
care se agață de el sunt binecuvântați. Calea
este a fericirii și drumul e al păcii.

ETZ CHA-YIM HI
LA-MA-CHA-ZI-KIM BA
V'TOM-CHE-HA M'U-SHAR.
D'RA-CHE-HA DAR-CHEY NO-AM,
V'CHOL N'TI-VO-TE-HA SHA-LOM.

עֵץ־חַיִּים הִיא לַמַּחֲזִיקִים
בָּהּ וְתֹמְכֶיהָ מְאֻשָּׁר׃
דְּרָכֶיהָ דַרְכֵי נֹעַם וְכָל־
נְתִיבוֹתֶיהָ שָׁלוֹם׃

Chivotul s-a închis; Congregația poate lua loc.[31]

Creștinismul timpuriu a avut mulți „rivali". În primele două secole ale imperiului, cultele lui Isis, Cybele și al zeului-soare Mithra aveau mulți adepți. Aceste culturi păgâne aveau câteva lucruri în comun cu creștinismul timpuriu: uniunea cu divinitatea, conceptul de salvator și ritualuri de inițiere asemănătoare botezului. O cercetare antropologică a religiei ar scoate la iveală aceste similitudini.

Și gnosticismul avea multe în comun cu creștinismul. La început, gnosticii erau filozofi, „însetați de cunoaștere", dar au atras oameni mai religioși din fire. Au împrumutat foarte mult de la iudaism și de la creștinism, ajungând să fie considerați o sectă creștină. Gnosticii făceau diferență între Creator sau *Demiurg,* vinovat pentru o lume bolnavă, și Ființa Supremă; și omul avea o existență fizică și josnică, dar și esență divină, care le permitea pământenilor să ajungă în sferele înalte. Simon Magus este menționat în Noul Testament. Valentinus era la Roma (136–165), Basilides în Alexandria. Marcion (m. 160) a întemeiat o sectă gnostică; aceasta până în secolul V. El propovăduia faptul că trupul lui

Cristos nu exista şi că Învierea nu putea să fi avut loc; respingea Vechiul Testament, susţinând că Iehova era incomplet fără Dumnezeul iubirii revelat de Isus. Acest „docetism" a dat naştere la dezbateri privitoare la adevărata natură a lui Cristos.

Disputele între creştini şi gnostici au scos la iveală nevoia unui canon recunoscut de scriptură. Care dintre scrierile sfinte sunt de la Dumnezeu şi care erau scrise de om? Această dilemă i-a preocupat pe creştini spre sfârşitul secolelor II şi III, deşi hotărârea oficială nu s-a luat până la *Scrisoarea festivă* a lui Atanasie din 367. „Miezul" Noului Testament – cele patru Evanghelii şi cele 13 scrisori ale Sf. Pavel – a fost acceptat în 130, iar Vechiul Testament – canonul evreiesc, mai puţin apocrifele – în 220. Asupra altor cărţi, în special Apocalipsa, s-au purtat dezbateri mai îndelungate. [APOCALIPSA]

PASCHA

Paştele este cea mai importantă sărbătoare religioasă din calendarul creştin. Sărbătoreşte Învierea lui Cristos din morţi. Este precedat de patruzeci de zile de post şi atinge punctul culminant în cele opt zile ale Săptămânii Patimilor, începând cu Duminica Floriilor. Ziua cea mai tristă este Vinerea Mare când Mântuitorul a fost crucificat la prânz, iar cea mai veselă este a treia dimineaţa, când mormântul său a fost găsit gol.

În majoritatea limbilor europene, cuvântul „Paşte" este o variantă a termenului latin *Pascha*, care la rândul său derivă din ebraicul *pesach*, „trecere". În spaniolă se zice *Pascua*, în franceză *Pâques*, în galeză *Pasg*, în suedeză *Pask*, în rusă şi greacă *Paskha*. Însă în germană se spune *Ostern*, care provine, ca şi echivalentul englezesc („Easter"), de la străvechea zeiţă germană a primăverii Eostro (Ostara). Din toate acestea se deduce că lumea creştină a adaptat de fapt sărbătorile primăverii, care marchează reînvierea naturii, după iarnă; şi-a însuşit şi simbolismul evreiesc al marii treceri, Isus cel crucificat devenind „mielul pascal".

Diferenţa de nume aminteşte şi de controversele legate de data când cade Paştele. Primii creştinii, care se luau după evrei, au fixat Paştele în a paisprezecea zi după echinocţiul de primăvară. În 325, Consiliul de la Niceea a hotărât ca Paştele să cadă în prima duminică după luna plină care urma echinocţiului de primăvară.

Dar problema nu s-a încheiat aici, căci anii solari şi lunaţiile se calculau după cicluri astronomice diferite. La început, observatorul din Alexandria era însărcinat cu calculele; dar curând au apărut discrepanţe între biserica greacă şi cea romană şi între diferite provincii aparţinând de biserica romană. În 387, Paştele s-a ţinut pe 21 martie în Galia, pe 18 aprilie în Italia şi pe 25 aprilie în Egipt. Tentativele ulterioare de standardizare au avut un succes parţial, însă 21 martie şi 25 aprilie au rămas datele limită. Paştele ortodox şi catolic nu picau niciodată în aceeaşi zi. Cum Paştele este o sărbătoare fără o dată fixă, toate sărbătorile din calendarul creştin care depind de aceasta, de la Rusalii până la Înălţare, îşi schimbă în fiecare an data.[1] Paştele nu este menţionat în Biblie, cu excepţia unei greşeli de traducere în versiunea englezească din 1613 unde, în Faptele Apostolilor 12,4, apare „Paşte" în loc de „Trecere".

De aproape două mii de ani, creştinismul a răsunat de imnuri în care se cânta „biruinţa lui Cristos asupra morţii". Pentru celelalte religii, aceste imnuri pot reprezenta o ameninţare. Pentru credincioşi, acestea exprimă cel mai profund sens al existenţei lor. Anticii cântau *Aurora Lucis rutilat* din secolul IV („Ziua începe cu o lumină aurie"), *Finita iam sunt proelia* („Cearta şi lupta au luat sfârşit" sau *Victimae Paschali Laudes)*. Cele mai cunoscute cântece de Paşti, *Salve, festa dies* („Bine ai venit, zi fericită"), *Vexilia regis* („Stindardele regale merg înainte") şi *Pange lingua gloriosi proelium certaminis* („Cântă victorioasa bătălie") au fost compuse de Venetius Fortunatus (530–610), un timp episcop de Poitiers. Cele mai frumoase cântece greceşti, *Anastaseos Imera* („Ziua învierii"), câteodată cântate pe melodia

„Lancashire", au fost compuse de Sf. Ioan din Damasc (675–749). Germanii cântă *Jesus lebt!* de Christian Furchtegott Gellert; francezii *À Toi la gloire, O résuscité!;* polonezii *Chrystus zmartwychstan jest;* grecii *Hristos Anesti,* iar vorbitorii de engleză *Christ the Lord is risen today* pe versuri de Charles Wesley:

În van sunt piatra, gărzile și mormântul;
Cristos sfărâmă porțile iadului.
În van îl ține moartea prizonier.
Cristos deschide porțile raiului.
A înviat al nostru slăvit rege;
Unde ți-e, Moarte, acum pecetea?
Murind, sufletele ni le-am mântuit;
Mormânt, unde ți-e victoria?
Aleluia![2]

DIABOLOS

Toate tradițiile din civilizația europeană erau perfect conștiente de existența răului. În religia preistorică, precum în folclorul păgân, diavolul era un animal cu coarne – dragon, șarpe, bărbatul-țap căruia i se închinau vrăjitoarele de Sabat, gentilomul seducător care nu-și putea ascunde coarnele, coada și copitele. În mitologia clasică, el era stăpânul lumii subpământene, a cărui existență începe de la întâlnirea lui Ghilgameș cu Huwawa. [EPIC] Conform tradiției maniheiste [BOGUMIL], era prințul întunericului. Pentru Aristotel, nu reprezenta decât absența Binelui. Dar pentru platonicieni era deja *diabolos,* opusul, Vechiul dușman. În Vechiul Testament, mai ales în Cartea lui Iov, aduce cu sine păcatul și suferințe inimaginabile. Conform folclorului creștin, cel care l-a ademenit pe Isus în pustiu devine Satan și Lucifer, îngerul căzut. Ocupă un loc de seamă în demonologia medievală, în discuția Sfântului Augustin despre liberul arbitru, precum și în capodoperele lui Milton și Goethe. Astăzi, europenii au lăsat garda jos. Dar o istorie a Europei fără diavol ar fi la fel de ciudată ca o analiză a creștinismului fără Cristos.[1]

Disputele teologice au prefigurat necesitatea unei autorități ecleziastice care să le rezolve. Cu o soluție a venit Clement al Romei (m. 90), care a promovat doctrina succesiunii apostolice. Conducătorii creștini aveau autoritate dacă reușeau să stabilească faptul că fuseseră desemnați de unul dintre cei doisprezece apostoli sau de către succesorii recunoscuți ai acestora. Clement însuși, care era probabil al treilea episcop la Roma după Sf. Petru, și-a fundamentat pretenția la funcție pe textul: „Tu ești Petru și pe această piatră îmi voi întemeia biserica". Și episcopul Irenaeus din Lyon (130–200) și-a motivat dreptul, dar cu mai multă tărie în scrierile sale împotriva gnosticilor:

Cea mai mare și cea mai veche dintre biserici cunoscută de toți [este cea] întemeiată la Roma de apostolii Petru și Pavel... Ceilalți credincioși aparținând altor culte ar trebui să fie în armonie [cu Roma], datorită autorității acesteia. Iar aici s-a păstrat tradiția transmisă de la apostoli...[32]

Aici exista deja esența tradiției romano-catolice. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Pe atunci, predominau mai multe autorități concurente, iar succesiunea apostolică, așa cum era percepută la Roma, nu a fost acceptată de toate. Însă contactul direct cu apostolii lui Cristos îi aducea un anumit respect. Pe lângă Sf. Clement, printre părinții apostolici se mai numărau Ignațiu de Antioha, Papias din Hierapolis și Sf. Policarp din Smirna (69–155), care a fost ars pe rug.

Persecuția primilor creștini încă mai stârnește controverse, iar proporțiile acesteia nu pot fi apreciate corect, din cauza martirismului propagat de cei mai interesați. „Scriitorii ecleziastici din secolele IV și V, scria Gibbon, atribuiau magistraților Romei același zel implacabil și nestăvilit care sălășluia în ei înșiși."[33] Însă au avut loc și reprimări violente. Nero i-a considerat vinovați pe creștini pentru marele incendiu din 64 de la Roma. Această culpabilizare contravenea toleranței generale propăvăduită de cultele naționale (ca de pildă iudaismul), din care se presupunea că face parte și creștinismul. Domițian, care voia să fie slăvit ca *Dominus et Deus*, i-a executat pe creștinii recalcitranți pentru „ateism". Marc Aureliu a fost artizanul marii represiuni din 177 de la Lyon. De-abia în 250 împăratul Decius (249–251) le-a poruncit supușilor săi să aducă ofrande zeilor oficiali sau altfel ar fi riscat pedeapsa cu moartea. După câtva timp, Diocleția a ordonat în 303 ca toate bisericile creștine să fie dărâmate și toate bibliile arse. Marea persecuție a durat treisprezece ani, reprezentând momentul de dinaintea toleranței generale proclamate în următoarea domnie. Represiunea excesivă nu dăduse rezultatele scontate. Creștinarea Imperiului Roman a fost „stropită" cu sângele martirilor. [CATACOMBI]

CATACOMBI

Primii creștini care credeau în învierea morților puneau mare preț pe ritualul înmormântării; la trei kilometri de zidurile aureliene din Roma, în apropiere de Via Appia, se afla o zonă – *Ad Catacumbas* – unde primii creștini își îngropau morții în galerii subterane din motive de siguranță. Au fost identificate patruzeci și două de catacombe de când a început redescoperirea lor în secolul XVI, fiecare dintre ele fiind un labirint de tuneluri pe cinci sau șase nivele, care legau camerele și *loculi* familiei. Primele morminte, ca de pildă cel al Flaviei Domitilla, nevasta consulului din 95 d.H., datează de la sfârșitul secolului I. Dar cel mai mare număr de morminte datează din epoca persecuțiilor din secolul III. În catacombe nu a trăit nimeni; dar mai târziu, în creștinism, au devenit un loc prielnic pentru întruniri, unde se țineau sărbători și se construiau capele în onoarea papilor și martirilor. Majoritatea inscripțiilor au fost săpate în piatră. De pildă, în catacomba lui Praetextus se află o inscripție pentru Sf. Ianuarius, unul dintre diaconii martirizați ai papei Sixtus, care a fost arestat cu el pe 6 august 258: BEATISSIMO MARTYRI IANUARIO DAMASUS EPISCOP FECIT (Episcop Damasus a făcut [acest monument dedicat] Sfântului martir Ianuarius.

Cel mai mare complex, catacomba Sf. Calistus, a fost construit de un fost sclav care a ajuns pe urmă papă între 217 și 222. Acolo se află camera papală, unde sunt morminte până la papa Miltiade (m. 314), cripta Sf. Cecilia; în cripta jurămintelor solemne se poate vedea o colecție extraordinară de picturi murale. Arta din catacombe reprezenta viața spirituală și cea de după moarte. Motivele predilecte erau porumbelul, ancora, delfinul, pescarul, păstorul bun la suflet și Iona, precursorul Învierii.

Jafurile goților și vandalilor din secolul V au dus la mutarea multor relicve în bisericile din oraș; iar amânarea celei de A Doua Veniri a dus la abandonarea treptată a îngropării

subterane. Cripta Sf. Sebastian a rămas unul dintre puținele locuri frecventate de pelerinii din Evul Mediu, care căutau un refugiu din calea ciumei.

Lângă catacomba lui Basileo se află o biserică, amintind de cea mai cunoscută legendă creștină din Roma. Fugind de persecuții pe Via Appia, Sf. Petru l-a întâlnit pe Isus pe drum și l-a întrebat: *Domine, quo vadis?* (Doamne, unde te duci?) Cristos i-a răspuns: „La Roma, să mă răstignească din nou". Petru s-a întors în oraș și a fost martirizat.

Trei dintre cele patruzeci și două de catacombe – de la Villa Torlonia, Vigna Randatini și de la Monte Verde – sunt evreiești.[1]

Sporirea numărului clerului – ca entitate separată de laici – s-a produs treptat. Funcțiile de *Episcopos*, ca lider al comunității, sau de *diaconus* le-au precedat pe cele de *presbyter* sau „preot" cu funcții exclusiv sacerdotale. Titlul de patriarh, de „tată" al episcopilor în orice provincie sau ținut a fost multă vreme folosit fără o anumită consecvență. Episcopul Romei nu avea un statut oficial. Prestigiul crescut care venea odată cu conducerea comunității creștine din capitala imperiului a scăzut când guvernul imperial nu și-a mai avut sediul acolo. Astfel, creștinii din Roma au trebuit să îndure și mai multe persecuții. De-a lungul primelor secole s-au perindat mai mulți episcopi pe „tronul Sf. Petru"; dar nu au ajuns o forță a bisericii până în secolul V sau VII, potrivit anumitor istorici.

„Părinții bisericii" reprezintă un termen colectiv folosit începând cu secolul IV pentru conducătorii creștini din perioada precedentă. Apologeții, de la Aristide din Atena la Tertulian (155–255), au clarificat înțelesul credințelor ortodoxe. Alții, inclusiv Hipolit (165–236), Clement din Alexandria (150–215), Origen (185–250) și Ciprian din Cartagina (m. 258) au fost prețuiți pentru apărarea credinței de păgâni și eretici. Patristica sau „scrierile Părinților" nu se va termina înaintea celor ale Sf. Ioan Hrisostom (347–407).

Evident că erezia este un concept tendențios. Este o acuzație proferată de un grup de credincioși împotriva altora; poate exista dacă acuzatorii cred că dețin monopolul dogmatic asupra adevărului. În istoria creștinismului, erezia se manifestă în secolele II și III pe când încă nu se întrunea consensul general. Majoritatea părinților bisericii erau eretici. Potrivit ortodoxiei, principalele erezii erau: docetismul, montanismul, novațianismul, apolinarismul, nestorianismul, eutihianismul, arianismul, pelagianismul, donatismul, monofizitismul și monotelismul. Dintre acestea, arianismul era important pentru că aderau multe comunități, atât din interiorul, cât și din afara imperiului. Întemeiat de Arius (250–336), un preot din Alexandria, arianismul susținea că Isus, Fiul lui Dumnezeu, nu are caracter divin, ci este o ființă creată. Acest lucru a dus la prima convocare a conciliului ecumenic al bisericii, unde arianismul a fost condamnat. Dar a fost din nou în vogă datorită împăratului Constantin II și susținerii câtorva popoare barbare, în special a goților. S-a împărțit în alte trei suberezii: anomoenii, homoenii și semiarienii. A dispărut de-abia în secolul VI. [BRITO]

Ascetismul creștin a fost la începuturi de extracție orientală. Sf. Antonie cel Mare (251–356), adversar al lui Arius și fondator al primei comunități de pustnici, era tot din Alexandria.

Conceptele și practicile creștine, care au fost declarate catolice (universale) și ortodoxe (corecte) au fost roadele multor ani de discuții și dispute. Definiția finală a fost

acceptată în urma efortului depus de patru experți ai bisericii, care și-au desfășurat activitatea spre sfârșitul secolului IV – SS Martin, Ieronim, Ambrozie și Augustin. Pe lângă dezbaterea în privința *logos*, care în curând a dat naștere la dilema hristologică, cei patru au pus accentul pe doctrina clemenței, ispășirii și bisericii; împărtășania, botezul și euharistia; și mai ales pe trinitate. În 325, când împăratul Constantin a convocat primul conciliu ecumenic al bisericii la Niceea în Asia Mică, cei 300 de delegați au fost rugați să rezume credințele de bază ale creștinismului. Aceștia erau depășiți numeric de grupul antiarian sau trinitarian din Alexandria, condus de Atanasie (296–373). Din Occident veniseră doar câțiva episcopi, inclusiv din Cordoba și Lyon. Episcopul Romei, Silvestru I, nu a participat, dar a fost reprezentat de doi legați. Aceștia au produs o combinație între formula de botez folosită în Ierusalim și ideea de *homoousios* sau „consubstanțialitate". Crezul de la Niceea i-a legat de atunci pe toți creștinii:

> Cred într-unul Dumnezeu, Tatăl Atotțiitorul,
> Făcătorul tuturor văzutelor și nevăzutelor.
> Și într-unul Domn Isus Hristos, Fiul lui Dumnezeu
> Unul născut, care din Tatăl s-a născut mai înainte de toți vecii
> Și care a făcut tot ce e în cer și pe pământ.
> Care pentru noi, oamenii, și pentru a noastră mântuire
> S-a pogorât din ceruri și s-a întrupat de la Duhul Sfânt și din Maria Fecioara,
> Și s-a făcut om.
> Și s-a răstignit pentru noi în timpul lui Ponțiu Pilat,
> A pătimit și s-a îngropat, și a înviat a treia zi, după Scripturi.
> Și s-a suit la ceruri;
> Și iarăși va să vină cu slavă, să judece viii și morții;
> Aștept învierea morților, și viața veacului ce va să fie. Amin![34]

Se împliniseră trei sute de ani de când Cristos intrase în Galileea.

Bosfor, 4 noiembrie 1079 AUC. La scurtă vreme după ce a ordonat uciderea moștenitorului său, împăratul Constantin a condus ceremonia menită să marcheze întemeierea noii capitale a orașului. A așezat prima piatră a zidului dinspre vest, acolo unde se întâlnea cu marea. Îi era alături Sopater, filosoful neoplatonician, care era *telestes* sau „magician" și care arunca o vrajă pentru a feri orașul de ghinion. Mai era acolo și Pretestatus, un pontif de la Roma, despre care se spune că adusese unul dintre cele mai sacre talismane romane, paladiul, pentru a fi îngropat la baza statuii fondatorului, în noul forum. „Soarele era în casa săgetătorului, dar racul guverna ora."[35]

Patru ani mai târziu, pe 11 mai 1083 (330 d.H.) s-au organizat ceremonii pentru inaugurarea noii cetăți. La scurt timp după execuția lui Sopater și a lui Canonaris, alt filosof păgân, care strigase: „Nu vă ridicați împotriva strămoșilor", Constantin a prezidat o mare sărbătoare inaugurală. Orașul s-a numit oficial „Constantinopol" și „Roma Nova". Rugăciunile adresate zeiței Tyche sau „Fortuna", zeitatea tutelară a orașului, se împleteau cu imnul creștin *kyrie eleison*. La Circus Maximus, lângă Templul lui Castor și Polux, aveau loc jocuri somptuoase, dar nu și lupte de gladiatori. În Forum a fost dezvelită uriașa statuie a împăratului. A fost concepută punând capul lui Constantin pe un străvechi colos

al lui Apollo și fusese înălțată pe o uriașă coloană de porfir. Aproape sigur că o statuie aurită mai mică a lui Constantin, având în mână întinsă o statuetă a zeiței Fortuna, era purtată în procesiunea cu torțe. Cu siguranță că o procesiune de acest gen a devenit o tradiție anuală în Constantinopol de Ziua Întemeietorului. Fortuna avea o cruce lipită pe frunte. Toți împărații de după trebuiau să se ridice și să se prosterneze în fața ei. S-au bătut monede și medalii noi pe care era bustul lui Constantin și inscripția TOTIUS ORBIS IMPERATOR.

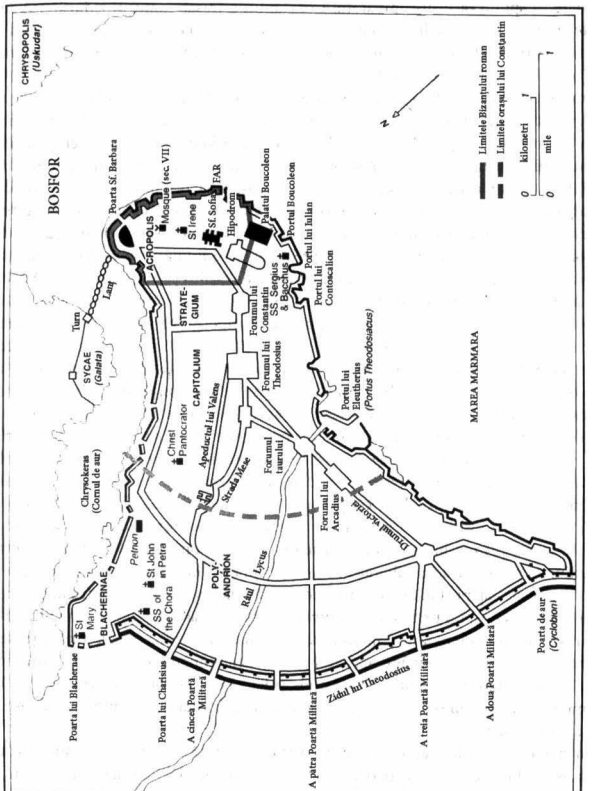

Harta 9. Constantinopol

Autoritățile nu se hotărâseră imediat unde să întemeieze orașul. Împăratul voia o capitală care să profite de rutele marine prin Bosfor și Helespont. Fusese prima oară interesat de Calcedonia de pe țărmul asiatic, apoi de Ilium (Troia), al cărui trecut legat de întemeierea Romei avea un avantaj simbolic. S-a dus pe câmpiile Troiei și a schițat conturul orașului într-un loc sacru, numit mormântul lui Hector. Porțile fuseseră deja ridicate (încă se mai pot vedea) înainte ca împăratul să se răzgândească din nou și să traverseze marea până la Bizanțul aflat pe malul european, unde asediase recent o cetate cu succes. În cele din urmă, simțul practic a primat, însă și soarta a fost de partea lui. În legendele ulterioare se spune că însuși împăratul Constantin a trasat conturul zidurilor. A luat-o înaintea topografilor cu sulița în mână, lăsându-și tovarășii de drum în urmă. Când unul dintre ei l-a întrebat: „Mai e mult de mers, Maiestate?" acesta i-ar fi răspuns enigmatic: „Până când Cel care merge înaintea mea se oprește".

Transformarea orășelului Bizanț în mărețul Constantinopol a necesitat lucrări de mare anvergură, executate foarte repede. Zidul lui Constantin se întindea de-a lungul peninsulei din Cornul de Aur până la Marea Marmara, la trei kilometri vest de acropola antică. Forumul lui Constantin a fost construit în afara zidului vechi al Bizanțului. Suburbiile Sycae (Galata) și Blachernae, situate pe maluri opuse ale Cornului de Aur, au fost fortificate separat, în timp ce orașul vechi a fost devalizat sau demolat. Columna maiestuoasă din granit a lui Claudius Goticus, ridicată în 269 d.H. după o celebră victorie, a fost lăsată pe promontoriu, de unde se vede marea spre Asia. Ca și Roma, Constantinopolul se înălța pe șapte coline, care în curând aveau să fie pline de clădiri publice și private. Optzeci de ani mai târziu, într-o descriere se menționează un capitoliu sau școală, un circ, două teatre, opt băi publice și 153 de private, 52 de porticuri, cinci grânare, opt apeducte, patru săli pentru întruniri, paisprezece biserici, paisprezece palate și 4 388 clădiri cu o arhitectură deosebită. S-au adus multe capodopere de artă din Grecia pentru a înfrumuseța acest megalopolis – Apollo din Delphi, Hera din Samos, Olimpianul [ZEUS] și Pallas Atena din Lindos. Au fost așezate patru sute douăzeci și șapte de statui cu fața spre Sfânta Sofia. S-au adus coloniști cu forța din toate comunitățile învecinate. Pentru a putea fi hrăniți și plătiți, flota cu grânele din Egipt, Siria și Asia Mică a fost redirecționată. Constantinopolul trebuia întemeiat în timp record; vecinii săi erau vandalizați, jefuiți și mureau de foame.

Există numeroase speculații cu privire la caracterul lui Constantin. Fiind primul împărat creștin, a fost lingușit peste măsură: „Nu mai pot vorbi sau gândi, scria Eusebiu din Caesareea, primul lui biograf, când mă uit la acest om de trei ori binecuvântat, în comuniune cu Dumnezeu, eliberat de condiția umană, îmbrăcat în straie cu nestemate strălucitoare, pe cap purtând o diademă mereu scânteietoare."[36] Însă pentru detractorii săi era un ipocrit odios, un tiran și un criminal care își „spălase" reputația convertindu-se la creștinism pe patul de moarte. Gibbon, care nu suporta glorificarea creștină, a preferat o caracterizare generoasă, punând accentul pe talentele împăratului, cu toată extravaganța bătrâneții. Constantin era „înalt și maiestuos, priceput... cutezător în războaie, binevoitor pe timp de pace și domolit de prudență... *Merita* să fie numit primul împărat susținător al religiei creștine"[37].

În ciuda exemplului dat de mama sa, există îndoieli că ar fi fost un creștin devotat. A mărturisit public datoria pe care o avea față de un Singur Zeu; dar marea parte a acțiunilor sale, în special Edictul Toleranței, pot fi interpretate ca făcând parte din politica unui păgân tolerant. În timpul festivităților de la Constantinopol, era mai interesat ca el să fie venerat. În același timp, sprijinea construirea de biserici nu numai la Roma, unde atât

Sf. Petru, cât și Bazilica Constantiniană (Sf. Ioan din Lateran) au fost înălțate din ordinul lui. În 321 a decretat ca duminica să fie zi de odihnă. Cum era de așteptat, și-a amânat multă vreme botezul, așa că a fost creștinat pe patul de moarte de episcopul Eusebiu din Nicomidia, un arian. Nu a acordat favoruri episcopului din Roma. Constantin s-a complăcut în teatralitatea cultului personalității de la sfârșitul perioadei imperiale. În calitate de *Sol Invictus* (Soare invincibil), a moștenit obiceiul lui Dioclețian, și anume *adoratio purpurae* (dragostea de purpură) și s-a înconjurat de oameni care îl adulau ca pe un despot oriental. Arta publică, așa cum apare din frizele de pe Arcul lui Constantin din Roma, era din ce în ce mai rigidă și formală. La curtea lui, viața spirituală tindea să găsească o cale de mijloc între valul din ce în ce mai mare al creștinismului și cultura tradițională. Constantin se baza pe sprijinul retorului convertit Lactantius, pe care îl cunoscuse la Trier, ca să-l învețe carte pe fiul său, Crispus, și pentru a-l ajuta să scrie o relatare sistematică a lumii văzute prin prisma creștinismului – *Divinae Institutiones*.

Starea religiei în timpul domniei lui Constantin trebuie să fi fost foarte echilibrată. După Edictul de la Milano (313), biserica a beneficiat de toleranță, de un venit stabil și de o doctrină coerentă, datorită Crezului de la Niceea. Dar la început nu era mai mult decât o sectă aflată în minoritate. Nu exista o autoritate ecleziastică supremă. Nu toți căzuseră de acord asupra normelor din scripturi. Nu se născuseră cei mai însemnați părinți ai bisericii – Ioan Gură de Aur și Augustin. Arius, cel mai important eretic, se bucura de o influență considerabilă la curtea imperială, fiind rechemat din exil în 334. Arianismul avea toate premisele să devină dominant sub următorul împărat. Mișcarea donatistă din Africa fusese înăbușită. Singurele țări din afara imperiului unde creștinismul lua amploare erau Armenia și Abisinia. Trecuse vremea persecuțiilor sporadice; dar „fațiunile creștinismului au stăvilit distrugerea lumii păgâne".

În 330, imperiul era într-o formă excelentă, cum nu mai fusese de zeci de ani. Orientul și Occidentul fuseseră reunite. Pacea generală domnea. Reformele lui Constantin fuseseră considerate „o politică timidă de a separa ce e unit, de a reduce ce e eminent, dominată de frica de orice altă putere și de convingerea că acela mai slab va fi cel mai supus". Măcar imperiul a avut un răgaz. Armata a fost controlată prin împărțirea jurisdicției prefecților pretorieni în unități rivale de cavalerie și infanterie; prin separarea trupelor palatine de elită de forțele de la frontieră; și prin primirea masivă a ofițerilor și a trupelor auxiliare barbare. Proiectele de construcții monumentale ale împăratului, repararea de drumuri și sistemul poștal își găseau finanțarea datorită unui sistem opresiv de taxe. O rețea de mesageri imperiali (practic spioni oficiali) le induceau teama posibililor adversari.

Constantin nu avea niciun plan pentru a rezolva eterna problemă a succesiunii. Își omorâse fiul cel mare, pe Crispus, pentru că auzise că ar fi participat la un complot pus la cale de Roma. Oricum mai avea trei fii – Constantin, Constanțiu și Constans – un nepot preferat și trei frați. Cu doi ani înainte de moarte le-a dat fiecăruia o parte de imperiu, acordându-le fiilor săi rangul de Caesari. Dar aceștia nu i-au răsplătit generozitatea. Constantin II a fost ucis în timp ce-i cotropea teritoriul lui Constans. Constans a fost omorât de uzurpatorul Maxențiu. Constanțiu II, care își asasinase cu sânge rece rudele rămase, era singurul care mai putea să smulgă imperiul din ghearele lui Maxențiu.

După haosul din secolul trecut, economia imperiului era acum prosperă și solidă. Generozitatea civică a fost redusă, dar orașele din provincii, în special cele care se învecinau cu Europa Centrală, se mândreau cu măsurile adoptate. Reformele economice ale lui Dioclețian, bazate pe taxarea terenurilor agricole, furnizaseră o bază pentru planificarea

bugetului. Însă și birocrația imperială s-a dezvoltat. Oamenii se plângeau că numărul perceptorilor de taxe era mai mare decât cel al plătitorilor. Monedele de aur, din care se băteau 60 dintr-o livră de argint, au contrabalansat devalorizarea monedelor de cupru și au pus bazele unei monede stabile la Bizanț.

Granițele imperiului rezistau bine; de fapt, chiar s-au extins la un moment dat. Bogata provincie Armenia fusese smulsă din ghearele perșilor în 297, iar prin romanizare și creștinare se puneau bazele unei culturi permanente și distinctive. Pentru a facilita administrarea, imperiul a fost împărțit în patru prefecturi: Oriens (Constantinopol), Illyricum (Sirmium), Italia și Africa (Milano) și Galia (Trier). În Occident, în Britania, expediția tatălui lui Constantin a pus capăt pentru un timp jafurilor făcute de picți și scoți. Împărații „separatiști" ai Britaniei, Causius și Alectus, fuseseră îngenuncheați. La Est, Persia sasanidă reprezenta o amenințare, dar nu cotropise încă niciun teritoriu. În sud, triburile de mauri făceau presiuni asupra Africii romane.

Cele mai importante schimbări politice și etnice din Europa aveau loc în afara granițelor imperiului și nu puteau fi consemnate. Zona imensă stăpânită de celți se micșora rapid. Fortărețele vestice ale celților din Britania și Galia erau profund romanizate. Zonele din centru erau cotropite, absorbite sau distruse de triburile germanice și slave (vezi capitolul IV). Francii se stabiliseră pe ambele părți ale frontierei formate de Rin. Goții terminaseră Marșul cel Lung de la Vistula până la Nipru. Slavii se îndreptau spre vest, înspre centru, unde Boemia celtică suferea influențe slave. Balticii trăiau deja pe țărmurile Mării Baltice. Fino-ugricii, de mult fărâmițați, se îndreptau deja spre teritoriile lor viitoare. Finlandezii se stabiliseră între Volga și Baltică; maghiarii se statorniciseră într-unul dintre multele lor locuri de popas din stepele sudice. Nomazii și piratii erau momentan departe, în afara granițelor imperiului. Sciții erau deja uitați. Hunii se mai aflau în Asia Centrală. Scandinavii erau deja în Norvegia, după cum o arată inscripțiile runice din vechime.

Viziunea lui Constantin asupra lumii exterioare ar fi fost determinată de situația sistemului roman de comunicații. China, fărâmițată încă în urma haosului generat de „Perioada celor trei regate", era cunoscută datorită drumului mătăsii. Ambasadorii lui Dioclețian fuseseră acolo în 284 d.H. Era condusă de dinastia Chin, a cărei influență se întindea de la nord la sud. Se renunțase la filozofia lui Confucius și, datorită înfloririi budismului, țara stabilea legături culturale puternice cu India. India, a cărei regiune nordică era sub dominația împăraților Gupta, protectori de seamă ai artei și culturii hinduse, era mult mai aproape de Roma și mai cunoscută. Veștile despre încoronarea lui Chandragupta I la Magadha, în 320, ar fi ajuns la Constantinopol pe filieră egipteană. Egiptul era o sursă de informații și din Abisinia – ținta misiunilor creștine din Siria și Alexandria. Imperiul sasanid din Persia, care avea o frontieră extinsă și fragilă cu Roma, a făcut obiectul unui interes crescut. Respinsese elenismul epocii precedente și trecuse într-o etapă de zoroastrianism militant. Mani, profetul maniheismului dualist, care căutase să împace principiile lui Zoroastru cu cele ale creștinismului, fusese executat cu aproximativ șaizeci de ani în urmă. Regele-copil Shapur II (310–379) era încă sub influența preoților și tutorilor săi severi, care se ocupau de alcătuirea Sfintei Scripturi, *Avesta*, și îi persecutau pe toți cei care nesocoteau acea doctrină. Pacea romano-persană, care a durat treizeci și trei de ani, urma să țină până la moartea lui Constantin.

Întemeierea Constantinopolului în 330, un eveniment de seamă, pare să sprijine practica răspândită conform căreia domnia lui Constantin este considerată o linie de demarcație între Epoca Antică și cea Medievală. Din acest punct de vedere, intră în competiție cu alte date importante: în 392, Teodosie I a ajuns primul împărat al cărui imperiu era exclusiv creștin; în 476 s-a prăbușit Imperiul Roman de Apus; în 622, a avut loc ascensiunea Islamului, care a împărțit lumea romană în musulmană și creștină ; iar în 800 Carol cel Mare a refăcut un imperiu creștin în Vest (vezi p. 268). Dacă această linie de demarcație ar fi luată în serios, există pericolul ca tânărul Constantin să fie considerat antic și Constantin cel mai bătrân medieval.

Mai important este echilibrul între moștenirea trecută și totalitatea inovațiilor – ceea ce istoricii numesc „continuități" și „discontinuități". Pe această bază, putem susține cu tărie că această balanță nu s-a înclinat la Constantinopol în 330 d.H.

Roma a scăzut în importanță, mai ales când Constantin a renunțat la garda pretoriană și a șters de pe fața pământului cartierul ei general. Dar oricum Roma intrase în declin cu mult timp înainte. Pe termen lung, acest lucru a fost benefic: pierzând controlul unui imperiu care urma să se prăbușească, nu avea să fie legat de soarta acestuia. Roma avea să fie noul sediu de durată al celui mai important ierarh al creștinismului. Însă episcopul Romei de atunci nu era prea hotărât. Silvestru I (314–335) nu a participat nici la Conciliul de la Arles, convocat de Constantin în 314 pentru a pune capăt neînțelegerilor între donatiști, nici la cel de la Niceea.

Majoritatea istoricilor sunt de acord că esența civilizației greco-romane, consolidată în perioada târzie a Antichității, rezidă în imperiu, apoi în pluralismul cultural complex pe care îl patrona și tolera. Însă esența civilizației medievale se afla în comunitatea creștină și în cultura acesteia. Aceasta s-a dezvoltat datorită amestecului între romani și neromani, pe o bază teritorială care coincidea doar parțial cu cea a fostului imperiu. În 330, nu începuseră încă procesele fundamentale. Constantin nu era încă european.

Nu trebuie să uităm succesiunea evenimentelor. Perioada de timp care îl despărțea pe Constantin de Carol cel Mare era mai întinsă decât cea dintre Constantin și Caesar și Augustus. Era egală cu toată perioada istoriei moderne, de la Renaștere și Reformă până în prezent.

Însă Constantin a plantat germenii unei noțiuni istorice – religia creștină era compatibilă cu politica. Isus însuși respinsese categoric implicarea în politică; înainte de Constantin, creștinii nu încercaseră să preia puterea pentru a-și servi cauza. După Constantin, creștinismul și politica la nivel înalt au mers mână în mână. Potrivit puriștilor, în acest moment a început să se manifeste corupția morală.

Cum era de așteptat, Constantinopolul a devenit cel mai important centru al creștinității. A ajuns capitala oficială a Imperiului Roman în 331, la un an de la inaugurare, și a rămas mai bine de o mie de ani. După una sau două generații a avut un caracter eminamente creștin, bisericile depășind ca număr templele, până când cele din urmă au fost interzise. Constantinopolul a fost izvorul, apoi inima statului bizantin – ramura matură a creștinismului medieval și, în ciuda adepților „civilizației vestice", o componentă fundamentală a istoriei europene.

IV

ORIGO

Naşterea Europei, 330–800

Încercările de a prezenta situaţia de la sfârşitul Imperiului Roman par sortite eşecului. Toată lumea ştie despre declinul şi prăbuşirea acestuia, aşa că a fost aproape imposibil să se reconstituie perspectiva acelor îndelungate secole, când rezultatul final era învăluit în mister. Voltaire spusese despre istoria târzie a imperiului că era „ridicolă"; Gibbon a scris că zugrăvise „triumful barbarismului şi religiei".

Dar contemporanii nu puteau să împărtăşească punctul de vedere al iluminiştilor. Da, erau conştienţi că trăiesc vremuri grele. Nimic nu aminteşte mai mult de acea epocă decât reflecţiile melancolice ale filosofului roman Boethius (480–525). „Cel mai mare ghinion, a scris el în *Consolarea filozofiei,* este să fi fost fericit odată." Pe de altă parte, dacă aceştia au văzut că imperiul intrase în declin, nu înseamnă că şi-au imaginat şi că se va prăbuşi. Pentru mulţi creştini, sfârşitul imperiului era acelaşi lucru cu a Doua Venire a lui Cristos, cu însăşi Apocalipsa. Dar Apocalipsa fusese de prea multe ori amânată încât nu mai era luată în serios. Ba mai mult, nu este sigur că barbarii, ale căror incursiuni erau cea mai vizibilă cauză a slăbirii imperiului, aveau vreo intenţie să-l distrugă. Dimpotrivă, voiau să se bucure şi ei de avantaje. Îngrozitorul jaf al Romei din 410 d.H. a avut loc pentru că împăratul refuzase să-i lase pe goţii lui Alaric să se stabilească în imperiu. Din perspectivă modernă, adevăratele minuni de contemplat sunt longevitatea Imperiului Roman şi independenţa crescândă a fostelor lumi romane şi barbare. Pe termen lung, această interacţiune a dus la naşterea entităţii numite „creştinătate", piatra de temelie a civilizaţiei europene.

La moartea lui Constantin, împărţirea „lumii cunoscute" în romană şi barbară era încă valabilă. De o parte a frontierei era Imperiul Roman reunit; de cealaltă, o masă agitată de popoare, aflată încă în faza tribală, care lucra pământul sau se răspândea în zonele de câmpie. Este evident că romanii vedeau această împărţire în alb şi negru. Pentru ei imperiul era „civilizat", adică supus unei guvernări „ordonate"; barbarii erau „sălbatici" prin definiţie. Deşi exista cu siguranţă conceptul de „sălbatic nobil" – ca atunci când Caractacus, căpitanul britonilor, fusese plimbat prin Roma – trecerea de la imperiu la teritorii necunoscute era privită ca un pas de la lumină la întuneric.

În realitate, distincţia între lumea romană şi neromană nu putea fi rigidă. Soldaţii romani luptau de obicei sub conducerea unor generali barbari, care foloseau trupe auxiliare barbare ca să respingă asaltul inamicilor barbari ai imperiului. Ţările alăturate frontierelor fuseseră expuse de secole influenţei romane. Negustorii romani şi artefactele pătrunseseră dincolo de graniţele imperiale. Monedele romane fuseseră dezgropate pe tot teritoriul Germaniei şi în Europa de Est. În tezaurele şi mormintele romane s-au găsit

obiecte uimitoare din aur, bronz, dar şi argint, la Hildesheim lângă Hanovra, la Lubsow în Pomerania, la Trondheim în Norvegia, la Klajpeda în Lituania şi chiar în Afganistan. Importante puncte comerciale romane funcţionau până în sudul Indiei.[1]

Este dificil de precizat ritmul în care s-a produs declinul Imperiului Roman. S-au derulat trei procese de anvergură după domnia lui Constantin, iar fiecare dintre ele a durat multe secole. Primul a fost nesfârşita migraţie spre Europa a popoarelor barbare (vezi pp. 215–238). Al doilea a fost prăpastia din ce în ce mai mare între lumea orientală şi cea occidentală a imperiului (vezi pp. 239–251). Al treilea a fost expunerea treptată la creştinism a popoarelor barbare (vezi pp. 275–281). Aceste trei procese au dominat perioada care avea să se cheme „Epoca întunecată". În al patrulea rând, ascensiunea islamului (vezi pp. 251–258) a depăşit graniţele îndepărtatei Arabii în secolul VII şi şi-a stabilit rapid frontierele sudice şi estice prin intermediul cărora ceilalţi puteau interacţiona.

Pentru cititorii moderni, problema principală o constituie percepţiile romano-centrice şi creştinofile ale istoricilor europeni a căror abordare a „Epocii întunecate" a reflectat şi educaţia lor clasică, şi credinţele lor religioase. Evident că oamenii se pot pune în pielea lui Boethius sau a lui Gregor de Tours şi să empatizeze cu opiniile lor sumbre. Dacă se face acest lucru, atunci sentimentul eşecului e şi mai profund. Pe de altă parte, nu există niciun motiv pentru care o perspectivă să fie acceptată, iar celelalte complet desconsiderate. Dacă sursele ar fi mai numeroase, poate că am simţi mai multă simpatie faţă de barbarii care înaintau în Europa, faţă de păgânii sau faţă de războinicii musulmani. În acest caz, atmosfera generală ar fi probabil una de entuziasm, de aşteptare. Potrivit lui Salvian din Marsilia, mulţi romani din familii bune s-au refugiat printre goţi şi franci, „căutând omenia romană printre barbari, pentru că nu mai suportau ticăloşia barbară din rândul romanilor"[2].

Migraţii şi aşezări

În secolele de început ale primului mileniu, puţine părţi din Peninsulă erau locuite de popoarele care aveau să se stabilească acolo permanent în „teritorii" bine delimitate. Mare parte a populaţiei de dincolo de frontiera romană era în mişcare. Triburile şi federaţiile de triburi, mici sau mari, căutau încontinuu zone mai bune unde să se stabilească. Din când în când ritmul peregrinărilor se înteţea din cauza foametei ori a călăreţilor nomazi violenţi, care se deplasau rapid în altă parte, după ce stătuseră zeci de ani, ba chiar secole în acelaşi loc.

Ritmurile neregulate ale migraţiilor depindeau de mai mulţi factori complecşi: schimbările climatice, proviziile de hrană, creşterea demografică, rivalităţile locale, conflictele îndepărtate.

Erau complet imprevizibile pentru romanii care stăteau de veghe la graniţe. Se acumulau pe nesimţite tot felul de tensiuni, până când un eveniment neprevăzut le dezlănţuia. Lungi perioade de pace alternau cu incursiuni scurte şi puternice. Ca întotdeauna, migraţia depindea de echilibrul fragil între forţele de inerţie, problemele locale şi tentaţia „ierbii mai verzi" din alte părţi. Cauza principală a unei strămutări îşi avea rădăcinile în stepele din Asia Centrală, iar „efectele secundare" se vedeau imediat. Schimbările petrecute într-o parte a populaţiei dădeau naştere la consecinţe pentru toată populaţia respectivă.

Harta 10. Europa: migrațiile

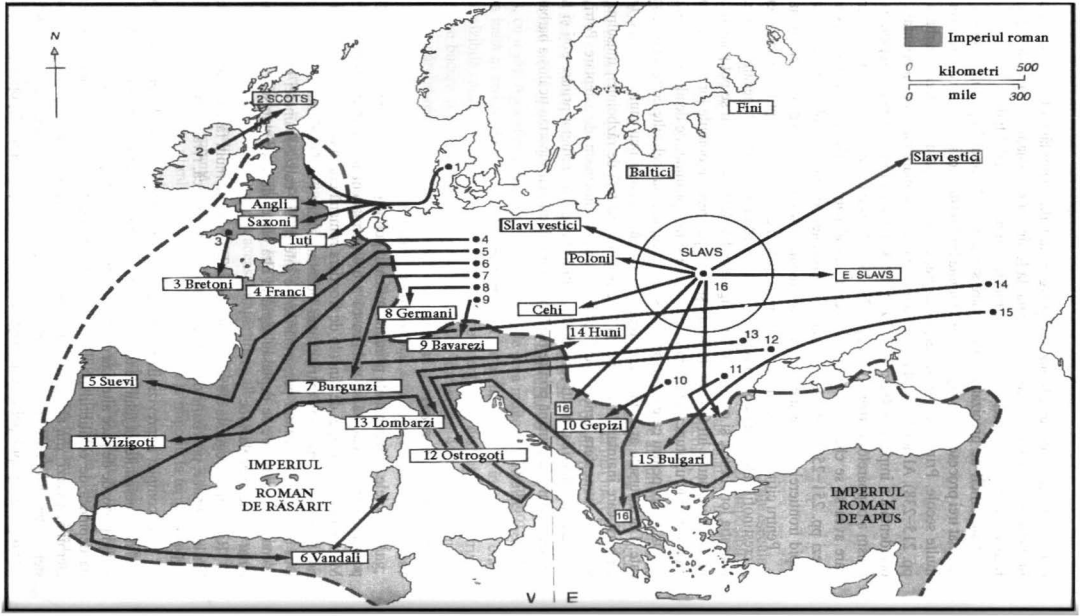

Ca ultimul vagon al unui tren dintr-o gară de triaj, ultimul trib din partea de vest putea fi pus în mişcare cu o forţă uriaşă din locul în care se afla.

Hunii au provocat aceste consecinţe în vest cu mult timp înainte ca ei înşişi să-şi facă apariţia. Chinezii nimiciseră un imperiu hun în 36–35 î.H. Apoi hoardele de huni şi turmele de vite de pe urma cărora îşi duceau traiul se stabiliseră în Turkistanul de azi. Iscoadele lor puteau străbate un teritoriu de câteva mii de mile pe lună. Călărind pe cai mongoli rapizi şi înarmaţi cu arcuri şi săgeţi, puteau să ajungă iute în inima Europei sau în Orientul Îndepărtat într-o singură vară. Ca toţi nomazii autentici, au avut un mare impact asupra popoarelor agrare sau seminomade cu care intrau în contact. În secolul II d.H. s-au mutat la nord de Marea Caspică; în secolul IV spre Ucraina de astăzi. Acolo i-au întâlnit pe ostrogoţi în anul 375, un trib germanic care, în mod neaşteptat, o pornise în direcţia opusă. Conflictul izbucnit i-a „împins" pe ostrogoţii şi vizigoţii învecinaţi în Imperiul Roman. În cincizeci de ani un alt trib asemănător, alanii, şi-au făcut apariţia în sudul Portugaliei de azi – la aproape 5 000 de mile depărtare. Hunii nu au atacat imperiul decât după 441. Ritmul migraţiei era foarte lent. Alanii, care au traversat Niprul în jurul anului 375 şi Rinul în 406 şi au ajuns la Oceanul Atlantic în anii 420, parcurgeau cam 8 km pe an. „Năvălirea bruscă" a vandalilor, care au parcurs şi ei o bucată din drum cu alanii (vezi mai jos), a avut o viteză medie de 2 km pe săptămână. Popoarele care aveau columne tribale, care, animale şi provizii nu aveau cum să ţină pasul cu nomazii.

Consideraţiile de ordin geografic jucau un rol important. Obstacolul principal pentru care popoarele nu se puteau mişca liber nu îl reprezenta frontiera imperială, ci munţii. Toate triburile care o luau pe drumul preistoric prin stepele eurasiatice ajungeau automat la nord, de-a lungul câmpiei europene, dacă nu o luau imediat la sud de-a lungul malului Mării Negre. După aceea, puteau să o ia înspre sud în două feluri: prin depresiunea Moraviei sau a Bavariei. Dacă o luau spre sud, aveau să se confrunte cu forţele imperiale de pe Dunăre. Dacă o luau spre nord, întâmpinau puţină rezistenţă, iar inerţia îi ducea pe migratori direct spre Rin. Din aceste motive, asupra barierei Rinului se exercita treptat o presiune crescândă, până când în secolele III şi IV s-a ajuns la o adevărată aglomeraţie de triburi. Culoarul printre munţi şi înspre Dunăre era impracticabil pentru convoaiele mai mari. Dar a devenit ruta predilectă pentru nomazi; iar câmpiile luxuriante ale Panoniei – mai târziu numită „Hungaria" după huni – reprezenta destinaţia lor. (Vezi pp. 232, 296, 316.) [CSABA]

Un alt obstacol îl reprezentau triburile care blocau drumul. Însă Peninsula avea multe zone întinse: densitatea populaţiei era foarte scăzută chiar şi în imperiu. Dar teritoriul era în mare parte sălbatic. Pădurile întinse, câmpurile nisipoase şi văile inundate nu puteau fi traversate şi nici cultivate; iar popoarele migratoare trebuiau să se lupte pentru zone de pământ cultivabil. Triburile nu se puteau deplasa fără a intra în contact sau în conflict cu cele aflate înaintea lor. Prin urmare, amestecul triburilor în anumite porţiuni din câmpia europeană a fost inevitabil. Cu siguranţă că germanii, slavii, celţii şi alţii s-au intersectat şi uneori s-au şi amestecat. Ideea de pământul exclusiv al patriei este doar o fantezie modernă.

Fluiditatea grupurilor de triburi migratoare şi natura haotică a deplasării acestora nu i-au ajutat pe cei care au studiat mai târziu procesul migraţiei. Cronicarii şi istoricii erau tentaţi să descrie triburile ca fiind discrete, cu caracter permanent şi cu conştiinţă, ceea ce nu era neapărat cazul. Nu se ştie cu siguranţă dacă anglii, saxonii şi iuţii care au ajuns în Anglia erau atât de diferiţi cum îi zugrăvise Beda Venerabilul (vezi mai jos). Cu toţii

au avut de „suferit" din cauza istoricilor naţionalişti din zilele noastre, care se gândesc să atribuie caracteristici moderne personajelor preistorice. În lipsa alternativelor, este greu de ştiut cum putem descrie migraţiile în afara referirii la triburile tradiţionale. Dar trebuie să fim conştienţi de dezavantajele acestei interpretări.

CSABA

În câmpiile întinse din Asia – începu el – trăiau două triburi sălbatice şi temerare: hunii şi maghiarii. Când populaţia lor a crescut, hunii au pornit spre alt loc unde să se stabilească. După multe greutăţi, au ajuns într-un ţinut plin cu pajişti verzi, râuri repezi şi munţi împăduriţi. Dar pământul nu era liber. Aparţinea romanilor, care îi spuneau Panonia.

Cel mai curajos dintre huni era Attila, un tânăr prinţ, aşa că l-au încoronat rege. Acesta a cucerit mai multe ţinuturi şi îşi conducea supuşii cu o mână de fier. Când i-a murit soţia, lăsându-i doi fii, pe Csaba şi Aladar, acesta a cerut cu îndrăzneală de soţie pe fiica împăratului roman şi jumătate din imperiu drept zestre.

În cele din urmă s-au luptat la Katalaun. Cavalerla uşoară a hunilor s-a năpustit asupra armatei romane ca o tornadă, dar pe urmă a fost făcută bucăţele de soldaţii cu platoşă de fier... Râurile liniştite s-au umplut de sânge. „Biciul lui Dumnezeu" s-a frânt... Bătrân în cuget, a murit la scurtă vreme după aceasta.

Apoi Csaba s-a hotărât să-i ia cu el pe cei mai puternici oameni şi să se întoarcă în Asia îndepărtată... la maghiari. Şi-a strâns poporul. „Vii sau morţi", le-a promis el, „vom veni în ajutorul vostru dacă sunteţi în pericol."

După ce a plecat, o altă armată duşmană a pornit împotriva hunilor. Rânduri întregi de oşteni nemiloşi năvăleau în cetatea lor păzită. Hunii au căzut în genunchi şi s-au rugat pentru Csaba. Le-a răspuns un tunet lung, puternic, tot mai puternic.... A apărut printre stele o dâră albă şi strălucitoare, care a format un arc asemănător unui curcubeu. Cu săbiile lor strălucitoare, strigătele a mii de soldaţi şi zgomotul asurzitor făcut de copitele a mii de cai, Csaba şi războinicii săi au coborât din cer, nimicind duşmanul împietrit de groază.

Csaba şi armata sa de spirite s-a mai întors o dată, fiind de partea maghiarilor care s-au întâlnit cu fraţii lor în acest superb tărâm al nostru. După aceea nu s-a mai întors niciodată. Dar cerul scânteietor, „cerul războinicilor noştri", a rămas acolo de-a pururi.[1] Legendele sunt depozitarul memoriei colective. Erau menite să binedispună oamenii, dar şi să întărească identitatea de trib. Faptele vitejeşti ale hunilor şi maghiarilor din Ungaria au avut loc la o diferenţă de cinci sute de ani între ele. Dar maghiarii au continuat să simtă o legătură între înaintaşii lor nomazi. În vremurile de azi, numai o familie de maghiari şi-ar boteza fiul Attila.

Acesta a fost începutul unui proces istoric de proporţii care s-a numit, din perspectiva imperiului, „invaziile barbare", dar din punctul de vedere limitat al Europei Occidentale, „invaziile germanice". Germanii îi spuneau *Völkerwanderung*, „Rătăcirea popoarelor" – un termen potrivit pentru triburile germanice şi altele. De fapt, acesta acoperea marea parte a Peninsulei Europei, estul şi vestul, şi a continuat în primul mileniu d.H., până când migraţiile au încetat. Evenimentele principale sunt cunoscute doar din surse romane, din moment ce nomazii neştiutori de carte nu au lăsat mărturii scrise. Dar aici este procesul din care majoritatea naţiilor viitoare îşi vor extrage originea. Ca să parafrazez o propoziţie dintr-o perioadă ulterioară, acest fenomen se putea numi *Drang nach Westen*, Mersul

spre Vest, calea spre aşezarea permanentă. Fără acest lucru, orice concept de „Europa" sau „europeni" ar fi de nerecunoscut. În urma investigaţiilor antropologice, s-a constatat că existau trei tipuri de populaţii: locuitorii imperiului, care trăiau la oraşe sau la ţară; triburile barbare care trăiau din cultivarea terenului arabil sau a păşunilor şi adevăraţii nomazi. Trebuie adăugaţi şi piraţii care, la fel ca nomazii, trăiau din jafuri şi străbăteau distanţe întinse în mările din nord.

Din punct de vedere tehnologic, este important să amintim faptul că agricultura din perioada epocii de fier ajunsese în punctul în care se câştiga mai mult dacă se plivea aceeaşi bucată de pământ decât dacă popoarele se deplasau constant. Barbarii nu căutau doar aventuri sub soare, ci undeva unde să se stabilească.

Din punct de vedere etnic, popoarele din Peninsulă aveau la dispoziţie cele mai variate conexiuni. Putem spune cu oarecare rezerve că elementul indo-european era deja predominant la jumătatea primului mileniu. Majoritatea locuitorilor imperiului, deşi nu erau romani sau greci la origini, erau profund latinizaţi în vest şi grecizaţi în est. Lăsând la o parte câteva excepţii notabile, barbarii migratori făceau parte din una dintre familiile indo-europene (Vezi anexa III, p. 1084).

Pe lângă nomazi, dintre popoarele nonindo-europene mai făceau parte grupul ugrofinic, câteva din triburile iberice din Spania; rămăşiţe ale populaţiei prelatine din părţile îndepărtate ale Italiei şi elemente neasimilate printre ilirii, dacii şi tracii din Balcani. Evreii se împrăştiaseră în oraşele mari din bazinul Mării Mediterane. Gruparea de popoare ugro-finice se împrăştiase deja. Finlandezii sau *Suomalainen* exploraseră taigaua subarctică începând din Siberia. Ocupau teritoriul dintre capătul Mării Baltice şi Volgii Superioare, care avea mai târziu să devină inima Rusiei. Din punct de vedere etnic, finlandezii se înrudeau atât cu hunii, cât şi cu maghiarii şi alte popoare mai puţin numeroase – cheremisii, mordvinii, permienii, vogulii şi ostiacii – care rămăseseră în urmă în zona Uralilor. Mai erau înrudiţi şi cu grupul altaic din care fac parte turcii, mongolii şi tătarii. Vecinii lor, laponii, făceau tot felul de peregrinări cu săniile lor trase de reni arctici. Laponii îşi spuneau „sameh", însă, pentru a stârni confuzie, naţiunile nordice le spuneau „finlandezi". De aceea pe urmă s-a întemeiat o provincie suedeză pe nume Finnmark.

În Caucaz, mai existau două popoare fragmentate cu puţine legături. Caucazienii din nord sunt: abhazii, cecenii şi avarii; caucazienii din sud sunt lazii, mingrelienii şi georgienii. În anii 1920, un lingvist amator de origine scoţiană, Nikolai Jakovelici Marr (1864–1934), care şi-a rusificat numele, a venit cu o teorie care lega aceste limbi caucaziene de bască, etruscă şi ebraica veche, reconstituind astfel scena etnică europeană. Din nefericire, deşi era sprijinită de unul dintre cei mai importanţi georgieni, teoria lui Marr a fost respinsă de aproape toţi istoricii.

Nomazii asiatici au pătruns în Peninsulă în valuri care se întind de-a lungul istoriei documentate. Hunii, care şi-au făcut apariţia în secolul V d.H., au fost „urmaşii" altor hoarde care ajunseseră în aceleaşi stepe, adică vechilor sciţi şi irano-sarmaţilor, despre care Ptolemeu a scris că erau stăpânii stepelor în secolul II d.H. După ei au venit avarii, maghiarii şi mongolii, care aveau cu toţii să ajungă în Europa Centrală. Alţi nomazi făceau peregrinări doar în vecinătatea Mării Negre. O ramură a bulgarilor turci îşi întemeiase un regat pe cursul mijlociu al Volgăi. O altă ramură s-a stabilit lângă gura de vărsare a Dunării în secolul VII d.H. Hazarii au mers pe urmele bulgarilor, întemeindu-şi un regat care se întindea de la Caucazul de Nord până la Nipru. Pecenegii au ajuns în Balcani pe urmele hazarilor. După ei cumanii au mai construit un stat efemer în stepele

Mării Negre. Țiganii sau „romii" au ajuns în Europa din India în secolul XI. O ramură a turcilor pătrundea în Caucaz cam în același timp; ramura principală a cucerit zona Balcanilor în secolul XIV.

Dintre toate aceste popoare nonindo-europene, puține au lăsat o amprentă durabilă în timp. Bascii și maltezii au rezistat secolelor vorbind limbi neînrudite cu nicio țară învecinată. Și evreii și-au păstrat o identitate numai a lor. Finlandezii și estonienii din zona baltică și maghiarii din „Hungaria" au reușit să pună bazele unor națiuni moderne. Laponii încă se folosesc de reni. Tătarii, ultimii descendenți ai mongolilor, au supraviețuit în republica „Tatarstan" de pe Volga și, în ciuda deportărilor din prezent, în Crimeea. Țiganii sunt răspândiți în toată Europa. Turcii, care au cucerit și au pierdut un imperiu imens, au avut o influență slabă în Europa, în apropiere de Istanbul. Bulgarii balcanici s-au identificat atât de mult cu lumea slavă, încât regimul comunist a persecutat comunitatea turcă în anii 1980 pe motivul că victimele lor nu erau „turci adevărați", ci slavi turcizați. Dacă oficialii bulgarii erau corecți, ar fi trebuit să expulzeze și bulgarii pe motiv că nici ei nu erau „slavi adevărați", ci turci slavizați. [GĂGĂUZ]

Termenul „indo-european" se referă în principal la o categorie lingvistică (vezi capitolul I) și doar prin extensie la popoarele care au vorbit acele limbi ca pe limba lor maternă. Toate limbile care aparțin acestui grup se trag dintr-o limbă comună proto-indo-europeană vorbită undeva în Eurasia cu peste 5 000 de ani în urmă. De atunci, grupul s-a răspândit pe un teritoriu care se întindea din Islanda până la Ceylon și, datorită colonizării moderne, pe toate continentele lumii. Mulți au spus că „limba este comoara cea mai de preț a omului"; și „indo-europenii" formează cu siguranță una dintre cele mai importante comunități lingvistice din istorie.[3] (Vezi anexa III, p. 1084.)

Însă adevărata problemă este stabilirea unui alt lucru pe care indo-europenii îl au în comun în afară de limbă. S-a renunțat la ideea conform căreia limba este neapărat legată de originea unei rase. Limbile se pot transmite ușor de la o rasă la alta. După o anumită perioadă de timp, nu trebuie să se facă nicio corelație între „limba maternă" a unui popor și originile rasiale. (Acest lucru se poate demonstra în spațiul vorbitor de engleză, unde engleza a fost adoptată de milioane de afro-americani și afro-caraibieni.) În cazul Eurasiei, nu este sigur dacă cei mai închiși la piele și-au „exportat" limba către vecinii lor „europeni" mai deschiși la ten sau viceversa, sau dacă amândouă au preluat-o de la o a treia parte. În Afganistan circulă o teorie conform căreia toți indo-europenii se trag de acolo. Tocmai de aceea, chiar dacă există, grupul rasial „european", „caucazian" sau „arian" nu coincide cu limbile indo-europene. De pildă, majoritatea turcilor par a fi caucazieni ca rasă, dar limba lor nu e europeană. [CAUCAZIA]

Cu siguranță că puritatea rasială este o idee fără valoare când se încearcă aplicarea acesteia pe popoarele europene în vremuri istorice. Populația Imperiului Roman era compusă dintr-un amestec de negri din nordul Africii și semiți din vestul Asiei. Triburile barbare își protejau zestrea genetică cu ajutorul femeilor captive și prizonierelor. Dacă vizitezi Irlanda sau Peninsula Scandinavă, vei vedea cu ochiul liber că tipologiile rasiale există și că limba, cultura, religia, politica sunt factori mai puternici în determinarea etnicității decât rasa. Este adevărat că orice trib sau adunare socială care trăiește în comun o perioadă de timp trebuie să aibă o limbă. În anumite cazuri, pentru a-și proteja identitatea, aceștia vor ridica bariere formale sau informale împotriva încrucișării între rase. În anumite cazuri în care apartenența este definită de criterii de rudenie susținute de tabuuri

religioase, actele sexuale între persoane de rase diferite puteau fi pedepsite cu expulzarea. În acest fel, limba şi rudenia ajung să fie strâns legate între ele.

Celţii, care au fost înaintea indo-europenilor pe câmpia din nord, ajunseseră în vest în timpul imperiului. Întemeiaseră una dintre cele mai avansate culturi arheologice (vezi p. 96). Celţii erau cunoscuţi pentru măiestria în prelucrarea metalelor, iar faptul că aveau arme din fier poate explica expansiunea lor foarte rapidă. Celţii au năvălit ca o furtună în Roma în 390 î.H. şi în Grecia în 279 î.H., îngrozindu-şi victimele prin statura lor impunătoare, părul roşu, temperamentul violent şi prin obiceiul lor scârbos de a vâna capete. Timp de douăzeci de ani, spre sfârşitul secolului II î.H., sub formă de cimbri, care au pornit din Iutlanda alături de teutoni, au provocat pagube imense în Galia şi Spania până au fost opriţi de consulul Marius. După ce i-a nimicit şi pe cimbri la Campi Raudii lângă Verona în 101 î.H. (vezi p. 211). Una sau două înfrângeri nu au putut stăvili forţa valului. Boii celţi erau cunoscuţi în „Boemia". Alţi celţi se stabiliseră în nordul Italiei şi au întemeiat Galia cisalpină. Au ocupat tot teritoriul de la vest şi nord-vest de Alpi, formând Galia transalpină. Au traversat Pirineii întemeind, printre altele, şi Galicia; apoi s-au dus în Renania. În secolul VIII î.H., invadaseră deja insulele din larg întemeind, astfel Insulele „Britanice".

Prin urmare, când legiunile romane au cucerit mare parte din Europa Occidentală în perioada târzie a Republicii, dintre popoarele băştinaşe, celţii au fost cei care s-au opus. În timpul Imperiului, ei formau grosul populaţiei de celto-iberici romanizaţi din Spania, galo-romani din Galia şi romano-britoni din Britania. Majoritatea numelor de trib se reflectă în denumirile locurilor de astăzi care şi-au pierdut în totalitate legătura celtică – *Boii* (Boemia), *Belgae* (Belgia), *Helvetii* (Elveţia), *Treveri* (Trier), *Parisi* (Paris), *Redones* (Rennes), *Dumnonii* (Devon), *Cantiaci* (Kent), *Brigantes* (Brigsteer). Din cauza următorului val de popoare germanice, celţii şi-au întemeiat cetăţile în nord-vest, la „graniţa celtică" a Britaniei – în Irlanda, vestul Scoţiei, Ţara Galilor şi Cornwall. În secolul IV d.H., fiind constrânşi de anglo-saxoni, migratorii celţi din Cornwall au trecut în „Finisterre", ceea ce a dus la întemeierea Bretaniei. Dintre cele şase limbi celtice care s-au păstrat, trei aparţin grupului galic sau Celtic-Q, iar trei grupului britonic sau Celtic-P. *Cymru am byth!* O ramură a celţilor a plecat spre Asia Mică. „O, galaţieni nesăbuiţi, exclama Sf. Pavel când i-a vizitat pe aceşti «gali din est»" în 52 d.H. (Gal. 3,1). Trei sute de ani mai târziu, Sf. Ieronim, care venea de la Trier, observa că galaţienii vorbeau practic aceeaşi limbă ca şi galii nativi din Renania. [TRISTAN]

Probabil că popoarele germanice alcătuiau cea mai mare populaţie barbară din perioada romană. Văzuţi prima oară în sudul Peninsulei Scandinave, Posidoniu le-a spus *germani* în 90 î.H., dată la care se stabiliseră deja pe teritoriul care de atunci le-a purtat numele. În vest s-au suprapus peste celţi, aşa că triburi ca teutonii sau cimbrii au fost considerate celtice, germanice sau celtice germanizate. În est s-au suprapus peste slavi, ceea ce a dus la controverse – dacă triburi ca venedii, menţionaţi de Tacit, erau venedi slavoni, vandali germanici sau slavi germanizaţi.

Popoarele germanice se clasifică în trei grupuri. Grupul scandinav a dat naştere viitoarelor comunităţi daneze, suedeze, norvegiene şi islandeze. Din grupul vest-germanic, stabilit pe coasta Mării Nordului făceau parte batavienii, frizonii, francii, alamanii, iuţii, anglii şi saxonii. Aceştia sunt strămoşii olandezilor, flamanzilor, englezilor şi scoţienilor din zonele joase, dar şi în parte al francezilor. Grupul est-germanic, de la est de Elba, îi cuprinde pe şvabi, lombarzi, burgunzi, vandali, gepizi, alani şi goţi. Aceştia s-au făcut

„vinovaţi" de aglomeraţia tribală din câmpiile nordice şi au fost artizanii crizei din Imperiul Occidental. [FUTHARK]

În *Germania* lui Tacit, acesta descrie obiceiurile, structura socială şi religia triburilor germanice. Făcuseră schimb de mărfuri cu lumea mediteraneeană din epoca bronzului şi adoptaseră metodele agricole romane, chiar şi viticultura. Clanurile lor erau unite prin legături de rudenie şi domneau alături de o adunare democratică formată din războinici, numită [DING] sau „Lucru". Religia lor avea ca personaje centrale regii fertilităţii Njodr (Nertus) şi Freyr, Wodin (Odin), stăpânul magiei şi zeul războiului şi Thor (Donar), protector al fermierilor împotriva uriaşilor, vrăjitoarelor şi altor rele. Nu existau preoţi, din moment ce războinicii lor, care-şi luau adesea şi titlul de rege, aveau funcţii militare şi religioase. Au evitat multă vreme să se creştineze, deşi goţii s-au convertit la arianism cu multă vreme înainte (vezi mai jos).

TRISTAN

Lângă Menabilly, la două mile nord de Fowey în Cornwall, se află o columnă conică din piatră de doi metri înălţime. Pe ea se mai vede o inscripţie scrisă cu litere romane datând din secolul VI: „Drustans hic iacet cunomori fiuus" (Aici zace Tristan [sau Tristram], fiul lui Quonimorius). În apropiere se mai zăreşte fundaţia unui fort din epoca fierului, Castle Dôr. Excavaţiile făcute în jurul monumentului au scos la iveală faptul că a fost reocupat în perioada timpurie medievală. Ferma învecinată Lantyan sugerează faptul că pe acel loc a existat odată *Lancien* – palatul „regelui Mark, numit Quonimorius". Pădurea *Moresk* sau Morrois, vadul cel rău din *Malpas* şi conacul *Tir Gwyn* sau *La Blanche Lande* şi mănăstirea Sf. Sampson-in-Golant, toate având nume care apar în texte de mai târziu, se găsesc în apropiere. Nu prea există motive să ne îndoim că piatra funerară n-ar aparţine lui Tristan, personajul de legendă.[1]

Potrivit legendei, Tristan, prinţul târâmului pierdut Lyonesse, s-a îndrăgostit nebuneşte de Isolda, prinţesa Irlandei, pe care o însoţise pe corabia care avea să o ducă la viitorul ei soţ, regele Mark, rudă cu ea. Pasiunea dintre ei, întărită de o poţiune a dragostei, îi condamnă la o viaţă de întâlniri nepermise şi fugi. Povestea lor ia sfârşit când Tristan este rănit mortal de spada otrăvită a regelui, iar Isolda moare în ultima îmbrăţişare cu Tristan.

Secole mai târziu, această tragică poveste de dragoste celtică a fost versificată în toată Europa. Prima variantă franceză, ca şi cea a lui Eilhardt în germana renană, datează din 1170. Versiunea germană completă, scrisă de Gottfried von Strassburg (cca 1200), a fost principala sursă de inspiraţie pentru libretul operei lui Wagner (1859). Au mai existat versiuni în provensală şi engleză veche. În secolul XV, *Morte d'Arthur,* scris de Sir Thomas Malory, ca şi romanul francez *Roman de Tristan,* combină povestea lui Tristan cu cea a regelui Arthur. O copie a versiunii în franceză, cu miniaturi iluminate superbe, se află la Biblioteca Naţională Austriacă sub nota Vienna Ms Codex 2537.[2] Opera în care apare un Tristan bielorus a fost compusă în secolul XVI şi este acum păstrată la Poznań, constituind cel mai vechi exemplu de literatură laică bielorusă.[3] Povestea era veche de 1 000 de ani:

> Pe urmă, Sir Tristan a plecat fără întârziere pe mare şi frumoasa Isolda... fiind amândoi în cabina de vas, li s-a făcut sete şi au văzut un pocal de aur în care părea să fie un vin ales... Apoi au râs, s-au veselit şi au băut din belşug... Dar băutura era deja în ei şi s-au iubit atât de mult, încât dragostea nu i-a părăsit nici la bine, nici la rău...[4]

Ca şi Tristan, personajul central al ciclului arturian rămâne o enigmă istorică. Majoritatea istoricilor sunt de părere că Arthur, „viitorul rege", a fost cu siguranţă un despot războinic britanic creştin care lupta împotriva valului anglo-saxon de invadatori. Dar nimeni nu l-a

identificat cu certitudine. Nenius, cronicar din secolul VIII, l-a numit pe Arthur *dux bellorum*, căci îi învinsese pe saxoni la „Mount Badon". În documentele galeze este numit *amheradawr* sau „împărat". În secolul XII, Geoffrey de Monmouth a spus că Arthur s-a născut pe minunata insulă-fortăreață Tintagel de pe coasta Cornwallului, apoi a murit la Glastonbury, lângă altarul Sfântului Graal. Arheologii din zilele noastre, care au descoperit la Tintagel o comunitate romană monastică, întăresțe teoria că Arthur era din Cornwall. Dar altă cercetare îl leagă de un conducător galez, Owain Ddantgwain, rege al Gwynedd și Powys, fiu al Capului de Dragon, cunoscut și sub numele de „Ursul", care a murit în 520.[5] Potrivit tradiției de la Somerset, fortul de la Castelul Cadbury a apărat curtea lui Arthur la Camelot, în timp ce Glastonbury a fost „Avalonul" unde a murit. În 1278, regele Edward I a poruncit să se deschidă un mormânt la Glastonbury și a găsit rămășițele unui războinic și ale unei domnițe. Acesta era convins că sunt Arthur și Guinevere. De crucea de deasupra mormântului (care s-a pierdut) era scris HIC IACET SEPULTUS REX ARTURIUS IN INSULA AVALONIAE (Aici zace îngropat cunoscutul rege Arthur în Insula Avalon).[6]

Legendele din vechime își schimbă mereu scopul. La fel cum regllor anglo-normanzi din Anglia medievală le plăcea să-și găsească puncte comune cu conducătorii saxoni ai pământurilor cucerite de ei, așa și romanticii victorieni au căutat să întărească sentimentul de unitate britanică din Epoca Modernă, meditând asupra sorții britonilor din Antichitate. Alfred, Lord Tennyson (1809–1892) a fost poet laureat patruzeci și doi de ani, iar timp de cincizeci și cinci de ani a lucrat la poemul său foarte admirat, dar și foarte ridiculizat despre regele Arthur, *Idilele regelui*. Era o alegorie extinsă, care descria lupta eternă între spiritualitate și materialism:

> ...temerile lor
> Sunt ca umbrele dimineții, mai mari decât formele
> Ce le creează, nu ca acelea negre de dinaintea
> Întunericului acelei bătălii din apus
> Unde tot ce e măreț și sfânt piere.[7]

Popoarele germanice s-au aflat într-o continuă mișcare de-a lungul perioadei imperiului. Federația gotică s-a stabilit pe cursul inferior al Vistulei în secolul II d.H., luând-o ușor înspre sud-est, împotriva principalei tendințe a popoarelor migratoare. Două sute de ani mai târziu, vizigoții se stabiliseră la Marea Neagră, la nord de Delta Dunării. Ostrogoții erau mai la est, în stepele Crimeei și Niprului, periculos de aproape de hunii care înaintau. În secolul IV, unele triburi de franci ar fi fost primite în imperiu în calitate de *foederati* imperiale și puse să apere frontiera Rinului.

Triburile slavone erau foarte aproape de vecinii lor germani. Din nefericire, nu se cunosc multe informații, din moment ce au avut mai puține contacte cu imperiul, așa că foarte mulți istorici moderni au făcut o serie de speculații. Vechea „patrie slavonă" era văzută ca o rezervație. „Școala aboriginală" poloneză de preistorici insistă că aceasta se întindea *ab origine* între fluviile Oder și Vistula, deși a fost cu siguranță o zonă împădurită mai la est, pe pantele Munților Carpați. Dintr-un motiv de neexplicat, istoricii occidentali afirmă că proto-slavii erau stabiliți în cele mai improprii zone, și anume în mijlocul mlaștinilor Pripiatului. Oricare ar fi fost acel teritoriu, slavonii o luaseră pe același drum preistoric. Cu siguranță că a fost cotropit și probabil cucerit de fiecare incursiune a nomazilor. O căpetenie scită a fost îngropată cu toate comorile la Witaszkowo pe cursul

vestic al râului Neisse. Sarmaţii au fost amintiţi timp de 2 000 de ani, pentru ca nobilii polonezi să afirme că aceştia sunt strămoşii lor. [CRUCEA] Goţii şi gepizii migratori au fost doar în trecere, fără să facă niciun rău. În secolul V d.H., hunii au lăsat în urma lor puţine lucruri, cu excepţia unei fraze într-un poem anglo-saxon pe nume *Widsith*, unde se descrie cum „ostrogoţii trebuie să-şi apere vechiul teritoriu cu săbiile lor ascuţite de poporul aetla, stabilit lângă pădurea Wistla"[4]. Avarii, care au venit după huni, au format un fel de confederaţie slavo-avarică, amintită prima oară în documentele bizantine din secolul VI.

Nu prea sunt motive să credem că limba proto-slavonă era foarte diferită până la marile migraţii de la mijlocul primului mileniu. Această limbă este cunoscută doar datorită învăţaţilor care au „reconstruit-o". Ca şi greaca şi latina, avea declinări şi conjugări dificile, precum şi o topică aleatorie. Triburile slave au dezvoltat o instituţie socială specifică, [ZADRUGA] sau „familia extinsă", unde toate rudele căpeteniei trăiau laolaltă, supuse unei discipline patriarhale de fier. Aceştia adorau numeroase zeităţi, ca de pildă Triglav, Cel cu Trei Capete, Svarog, Făuritorul soarelui, şi Perun, Zeul tunetului. Surprinzător, dar marea parte a vocabularului lor religios – de la Bog (Dumnezeu) la *raj* (Paradis), este de origine sarmato-persană; multe cuvinte legate de tehnologia primitivă, ca de pildă *dach* (acoperiş în poloneză) sau *plug* sunt germanice. Deşi erau izolate, au tras foloase de pe urma relaţiilor cu vecinii. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Ne putem da seama cât de nesigure erau sursele şi cât de sceptici erau istoricii occidentali din această descriere a slavilor, care a fost întocmită, folosindu-se licenţă poetică, „din dovezile lui Procopius şi împăratului Mauritius":

> Slavii vorbeau o singură limbă comună (era aspră şi cu o gramatică complexă) şi aspectul lor fizic diferea de tătarii mai închişi la culoare; semănau mai mult cu germanii înalţi şi pielea lor albă. În Rusia şi Polonia se răspândeau peste şase sute de sate; colibele lor erau făcute din lemn tare... Putem să comparăm aceste locuinţe cu cele făcute de castori...
>
> Fertilitatea solului, şi nu munca locuitorilor au dus la bogăţia slavilor... Câmpurile pe care le semănau cu mei şi panică le ofereau, în locul pâinii, o sursă de hrană mai puţin nutritivă... Zeul pe care-l venerau era stăpânul invizibil al tunetelor...
>
> Slavii nici nu se gândeau să asculte de un despot... Acordau un anumit respect vârstei şi dârzeniei; dar fiecare trib sau sat exista ca o republică separată şi toţi trebuiau convinşi când nu puteau fi constrânşi... Se luptau corp la corp, aproape goi... Înotau, plonjau, se scufundau, respirând printr-un băţ scobit. Dar aşa se descurcau iscoadele sau hoinarii. Slavii nu aveau cunoştinţe despre arta militară. Nu li se cunoaşte numele, iar victoriile lor sunt obscure.[5]

FUTHARK

Runele sau „semnele în formă de beţe" stau la baza unui alfabet folosit de vikingi şi care se numea „Futhark", după primele şase litere. Runele erau dăltuite în lemn sau piatră, formându-se altfel inscripţii lungi, sinuoase. Erau două variante principale – Futhark danez sau comun şi suedezo-norvegian, fiecare având şaisprezece semne de bază:

ᚠᚢᚦᚨᚱᚲᚷᚹᚺᚾᛁᛃᛇᛈᛉᛊᛏᛒᛖᛗᛚᛜᛞᛟ

S-au găsit foarte multe inscripţii runice, mai ales în Suedia Centrală şi în Danemarca. Acestea amintesc de călătorii, înţelegeri, decese, câteodată redate în versuri scaldice. Pe un colier din argint din Troons, găsit în nordul Norvegiei, se spune cum a fost câştigat argintul:

Forum drengia Frislands a vit	Ne-am dus în Frizia
ok vigs fotum ver skiptum	Şi noi am împărţit prada de război.

La Gripsholm în Sodermanland, o mamă îşi jeleşte fiii, pe Ingmar şi Harald, care au murit într-o expediţie în Mediterana:

peir fóru drengila fiarri et gulli	S-au dus în căutarea aurului ca doi bărbaţi
ok austarla arne gáfu	La est s-au ospătat din vultur,
dóu sunnarla á Serklandi	Iar în sud au murit la Serkland.

Există un graffiti runic într-o galerie de la Sf. Sofia din Istanbul, iar altul pe unul din leii Sfântului Marcu, adus de la Veneţia din Atena.[1]

Însă runele nu erau folosite doar la scris. Futharkul cu 16 semne al vikingilor, care datează aproximativ din 350 d.H., a fost o variantă prescurtată a *Hallristingar* sau „Rune de rezervă", folosit din epoca bronzului în scopuri oculte:

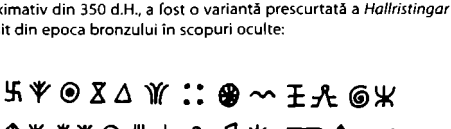

În *Germania* lui Tacit, acesta explică cum se citesc runele:

Rupe ramura unui om fructifer şi o rup în fâşii; pe acestea le diferenţiază de anumite rune şi le aruncă pe o cârpă albă. Apoi preotul... sau tatăl familiei... după ce se roagă zeilor... adună trei dintre ele, una pe rând, şi citeşte înţelesul lor de pe runele gravate pe ele.[3]

Mai târziu, printre alte variante, seria cu 33 de semne găsită în Anglia anglo-saxonă şi cea cu 18 rune armane găsită în spaţiul german au multe în comun (vezi anexa III, pp. 1234–1235). Runele sunt calea prin care avem acces la misterioasa şi ciudat de frumoasa lume a vikingilor.

Ogham sau ogam era scrierea celtică corespondentă cu runele scandinave, folosită atât la scris, cât şi la adoraţia zeilor, mai ales în Irlanda. Fiecare semn consta dintr-o şipcă

verticală tăiată pe o suprafață orizontală sau oblică. Fiecare semn era asociat cu un copac sau cu o literă corespunzătoare numelui copacului, dar și prin aliterație cu păsări, animale, culori, perioade din ani și zile din săptămână.

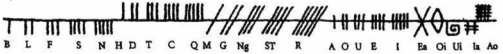

Sistemele de scriere europene reprezentau un plus adus religiei păgâne. Ogam și runele, ca stilul italic din nord și etrusc au existat când interpretarea semnelor naturii stătea la baza cunoașterii și înțelegerii. Folclorul și magia de atunci s-au păstrat în ciuda începutului civilizației creștine.

Popoarele baltice trăiau într-o izolare și mai accentuată. Prusacii aflați la est de Delta Vistulei, lituanienii din valea Niemenului și letonii din Dvina de vest vorbeau limbi despre care istoricii spuneau că sunt cel mai puțin evoluate dintre toate. Se credea că aceste limbi fac parte din grupul slavon, dar acum sunt considerate mai apropiate de proto-indo-europene decât sanscrita. Ca toții indo-europenii, și baiții au migrat cu siguranță din est la un moment dat în Preistorie, dar nu se știe mare lucru. S-au stabilit pe resturile morainice ale ultimei epoci de gheață și au rămas acolo printre pinii întunecați și lacurile strălucitoare. Ca finlandezii și estonienii, se pare că au fost lăsați în pace până când marile mase de popoare au luat-o în direcție opusă în prima jumătate a mileniului II. [LIETUVA]

LIETUVA

Există multe surse care confirmă că lituaniana este „cea mai arhaică dintre toate limbile indo-europene"[1], sau că „și-a conservat mai bine formele arhaice... ca alte limbi indo-europene contemporane"[2]. De când Karl Brugmann a publicat în 1897 *Grundriss*, un studiu comparativ al limbilor indo-germanice, lituaniana a fost preferată de etimologiștii cu o înclinare spre romantism.

Este adevărat că vocabularul lituanian conține cuvinte pe care orice clasicist le-ar recunoaște: *vyras* („bărbat"), *saulė* („soare"), *mėnuo* („lună"), *ugnis* („foc"), *kalba* („limbă"). În lituaniană s-a păstrat atât forma duală, cât și cea de plural, vocale lungi nazale, declinări cu șapte cazuri și un sistem de timpuri, conjugări și diateze destul de asemănător cu latina. Pe de altă parte, elementul slav din vocabularul lituanian este și acesta considerabil: *galva* („cap", în rusă *golova*), *ranka* („mână", în poloneză *ręka*), *paukštis* („pasăre"), *žiema* („iarnă") și *sniegas* („zăpadă", în poloneză *ptaszek*, *zima* și *śnieg*). Și polona are plural, vocale nazale și șapte cazuri. Spre deosebire de lituaniană (sau franceză), majoritatea limbilor slave nu au renunțat la forma de neutru. De fapt, lituaniana are caracteristici comune limbilor baltice și slave. Toți cei care își imaginează că e apropiată de sanscrită se înșală amarnic.

Faptul că lituaniana s-a păstrat e un lucru remarcabil. Era un dialect local de-a lungul secolelor Marelui Ducat al Lituaniei (vezi p. 392) și nu a fost folosită niciodată ca limbă înaltă. Codul de legi lituanian, scris în *ruski* sau „ruteană" a fost tradus în latină (1530) și polonă (1531), dar nu în lituaniană. Începând cu Catehismul (1547) lui M. Mazvidas, lituaniana a fost folosită în scopuri religioase. În secolul XIX, învățătorii ruși au încercat să o tipărească în rusă. Dar episcopii polonezi din Wilno (Vilnius) au contracarat această încercare, susținând că educația primară să se facă folosind alfabetul roman, astfel cimentând relația foarte

strânsă a Lituaniei cu catolicismul. Nu e de mirare că lingviștii amatori își bagă picioarele în apă rece când au de-a face cu un text religios:

Ir angėlas
tare jiems:
'Nesibijokties!
Štay!'
Apsakau jums didį džaugsma
kurs nusidūs
vissiems žmonems. (Luca 2.10)[3]

În ciuda convențiilor occidentale, trebuie să percepem migrațiile barbare ca pe un întreg. *Nu* s-au limitat doar la triburile germanice sau la frontiera romană din vest. Ce a părut o revărsare bruscă în vest la sfârșitul secolului IV este doar un act dintr-o piesă de teatru mult mai extinsă geografic și cronologic.

Primul semn al „potopului" a avut loc în 376 când ostrogoții, presați de huni, i-au înaintat o cerere împăratului Valens prin care-l rugau să-i lase să se stabilească în Moesia. Câțiva au fost lăsați să traverseze Dunărea, dar au fost obligați să-și abandoneze armele și copiii. Doi ani mai târziu, în august 378, s-au luptat îndârjit la Hadrianopolis (Edirne), iar împăratul a fost ucis. Mulțumită cavaleriei grele a aliaților goților, sarmații alani, invincibilele legiuni ale Romei au fost învinse. (În istoria militară, acea demonstrație de putere a sarmaților în mânuirea lăncilor și a cailor de luptă a marcat debutul unei trăsături distincte a tehnicilor medievale de luptă.) Patru ani mai târziu, a venit rândul vizigoților. Regele și conducătorul lor, Alaric, nu avea cum să rămână impasibil în fața succesului ostrogoților. Acesta a primit titlul de *magister militium illyricorum* ca premiu de consolare. Dar în decursul a treizeci și trei de ani, oficiul său imperial nu l-a împiedicat să jefuiască întâi Atena (396), apoi Roma (410). Motivul furiei lui Alaric era refuzul imperiului de a le acorda drept de ședere vizigoților în Noricum. Apoi a conceput un plan prin care să-i ducă în Africa. Dar moartea lui la Cosenza a provocat o altă schimbare de direcție. Succesorul lui Alaric, Ataulf, s-a însurat cu sora vitregă prizonieră a împăratului Honorius, în timp ce Wallia, fratele lui, le-a acordat un răgaz vizigoților și i-a lăsat să se stabilească în Aquitania. Regatul vizigoților din Tolosa (Toulouse) nu a durat mult. Dar a constituit o bază pentru că, după 507, vizigoții și-au întemeiat moștenirea cea mai de preț în Spania.

Dezastrele vizigoților au deschis drumul altor trei invazii uriașe. Când legiunile de gali s-au retras pentru a apăra Constantinopolul de Alaric, garnizoana de pe Rin era foarte slăbită. În jurul anului 400, burgunzii și-au încercat norocul și s-au dus în zona de confluență a Rinului cu Mainul. Treizeci de ani mai târziu, aceștia au fost provocați la luptă de generalul roman Aetius, ale cărui trupe auxiliare hune i-au alungat de acolo. Dar în 443 s-au stabilit din nou în apropiere de Lyon. De atunci regatul burgund s-a extins în văile fluviilor Ron și Saon, controlând principalele trecători din Alpi. [NIBELUNG]

La Crăciunul din 406, o hoardă uriașă de barbari a trecut Rinul înghețat de lângă Koblenz. Vandalii, suebii și alanii au venit în Galia. Vandalii au luat-o pe o cale ocolită, ajungând în Africa, la destinația inițială a lui Alaric. Au trecut Pirineii în 409, străbătoarea Gibraltar în 429 și porțile Cartaginei în 439. Le-a luat 33 de ani să parcurgă cei 4 000 km de la Rin. Din Cartagina s-au dus spre mare, cucerind Insulele Baleare și Sardinia. În 455, sub Genseric, i-au urmat „exemplul" lui Alaric și au jefuit Roma. Regatul vandal din Africa a rămas o forță importantă până la restaurarea puterii imperiale din secolul următor. Vandalii

s-au despărțit de tovarășii lor de drum, suebii și alanii, în Spania. Suebii au întemeiat un regat în nord-vestul îndepărtat, în Galiția; alanii din vest s-au stabilit în valea fluviului Tagus (Tajo).

NIBELUNG

Timp de mai multe decenii până în secolul V, curtea burgunzilor se afla la Worms, pe Rin, fiind vechea *Civitas Vangionum*. Cunoscuți drept nibelungi după o fostă căpetenie, burgunzii fuseseră aduși la granița imperială pe post de trupe auxiliare. Aveau să fie alungați în 435-436 în timpul bătăliilor cu generalul roman Aetius și hunii care se apropiau. Gundharius (Gunther), Gislaharius (Giselher) și Godomar (Gernot), trei frați de viță nobilă sunt cunoscuți pentru *Lex Burgundiorum* de mai târziu. După ce s-au oprit la Geneva, s-au îndreptat înspre Lyon, unde în 461 au întemeiat primul Regat al Burgundiei. [LUGOUNUM] Pe o placă aflată în zona fostului palat de la Worms se amintește istoria bogată a acelui oraș:

Aici a fost
Sfântul templu al romanilor
Castelul nibelungilor,
Reședința imperială a lui Carol cel Mare,
Curtea prințului-episcop de la Worms
Distrusă de francezi între anii 1689 și 1745.
Aici au avut loc
peste o sută de diete imperiale și princiare.
Aici, în fața împăratului și imperiului, a stat
Martin Luther.[1]

Mai la nord, lângă frontiera de azi a Olandei, se află catedrala Sf. Victor la Xanten *(Ad Sanctos)*. Sf. Victor, un martir creștin din epoca romană târzie, este considerat prototipul războinicului legendar Sigfrid (victorie-pace).

În timp ce burgunzii stăteau la Worms, hunii lui Attila erau încă staționați în câmpiile cursului mijlociu al Dunării. Și aceștia fac parte dintre elementele istorice care, amestecate cu mitul și saga, au pus bazele celei mai cunoscute legende germanice.

Nibelungenlied este un poem epic de 2 300 de strofe scris în Austria la începutul sec. XIII. Dintre cele 34 de manuscrise existente, MS A este păstrat la München, MS B la Sf. Gall și MS C la Donaueschingen. Toate versiunile relatează evenimentele de la curtea Burgundiei după venirea invincibilului prinț Siegfried – ucigaș de dragoni, păzitor al comorii nibelungilor, care purta capa magică a întunericului. Siegfrid salvează țara de o armată saxonă, o înfrânge pe prințesa islandeză Brunhilda, care se va supune unui bărbat doar dacă o va învinge în întrecerile atletice și, după ce i-o cedează pe Brunhilda regelui Gunther, câștigă mâna surorii lui Gunther, Crimhilda. Armonia celor două cupluri se răcește când Brunhilda află cum a fost învinsă. Hagen, servitorul lui Gunther, descoperă singurul punct slab al lui Siegfried, îl ucide cu o suliță pe când bea apă dintr-un izvor și-i azvârle comoara în Rin.[2] (Vezi ilustrația 9.)

Așa cum autorul anonim al poemului *Niebelungenlied* a transpus aceste povești păgâne în limbajul de curte creștin al Germaniei medievale, așa și Richard Wagner avea să le transpună în limbajul operei romantice în *Das Rheingold* (1869), *Die Walküre* (1870), *Siegfried* (1872) și *Götterdämmerung* (1876). Prima reprezentație completă a Ciclului Inelului Nibelungilor a avut loc la Festspielhaus, Bayreuth, în august 1876.

În partea a doua a *Niebelungenlied*, văduva Crimhilda pleacă din Germania ca să se mărite cu păgânul Etzel (Attila). La timpul cuvenit, își invită rudele din Burgundia ca să o viziteze la Etzelburg/Gran (Esztergöm de azi). Scopul ei era să-l răzbune pe iubitul ei,

Siegfried. După ce i-a tăiat lui Hagen capul cu sabia, atrage toate personajele principale din poem într-o plasă a urii.

Trubadurii literari moderni ar putea să meargă pe urmele celor burgunzi de la Worms în „ținutul hunilor". Ar merge de la „Lacul celor trei râuri" de la Passau, unde fratele Crimhildei era episcop la domeniul contelui Rudiger din Bechlaren (Pochlam) și la fortăreața din Melk, până la poarta romană Traismauer la Tulln, unde Etzel își aștepta mireasa și la Viena, unde s-a ținut șaptespreze zile banchetul de nuntă. Însă la sfârșit e o tristețe mare:

Hier hat die Mär ein Ende.
Diz ist der Nibelunge Not.
(Aici se sfârșește povestea. Aici este sfârșitul nibelungilor.)

În Britania, plecarea legiunilor în 410 a dat piraților semnalul de atac. Timp de mai bine de un secol, guvernatorii romani căutaseră să apere fortul „malului saxon". Acum romano-britonii erau lăsați de capul lor. Este posibil ca unele trupe romane să se fi întors un deceniu sau două după 418; i s-a cerut în van ajutorul lui Aetius în 446. La scurt timp, s-a sistat orice legătură între Britania și imperiu. De atunci, pe navele anglo-saxone nu au fost doar corsari, ci și mercenari și coloniști. În 457, Kent s-a predat în fața iuților lui Hengest – un trib care ajunsese din „Iutlanda" (Danemarca) prin Frisia. Anglii, care lăsaseră urme ale locuințelor lor în districtul „Angeln" din Schleswig, au cucerit zonele de coastă orientale ale Britaniei. Au navigat până în Humber, fondând comunități care stăteau la baza regatului extins al Merciei, care însemna marș sau „frontieră". Saxonii conduși de Aelle au ajuns prima oară pe coasta de sus, punând temelia regatului saxonilor din sud (Sussex). Ceilalți – saxonii de mijloc (Middlesex) și saxonii din est (Essex) – s-au dus mai sus pe valea Tamisei.

Așa a început lunga cucerire și stabilire a Britaniei de Est, care a dus la întemeierea „Angliei". Timp de peste trei secole, sute de căpetenii locale își controlau statele minuscule, până când, datorită unor fuziuni și anexări, au rămas doar grupările mai mari. Cel mai mare principat al anglo-saxonilor, cel al saxonilor din vest (Wessex), nu și-a învins decisiv rivalii până în 940 – la cinci sute de ani după primele incursiuni anglo-saxone. Între timp, britonii presați din toate părțile făceau eforturi să stăvilească acel val. Victoria lor sub semilegendarul rege Arthur la Mons Badonicus (cca 500) i-a ținut la distanță pe anglo-saxoni, iar comunitatea celților din vest a rămas intactă. [TRISTAN]

În timp ce triburile germanice cotropeau provinciile vestice ale imperiului, hunii, instigatorii acelui cataclism, și-au făcut simțită prezența în câmpia Panoniei. Și-au construit capitala în câmpia Tissei în 420. În 443, Attila a devenit conducătorul lor (404–53). Numele său a devenit sinonim cu distrugerea nebunească: „Iarba nu mai creștea acolo unde călcase calul lui". Timp de câțiva ani, „Biciul lui Dumnezeu" făcea prăpăd în provinciile imperiului de la Dunăre. În 451, s-a dus în nord și vest, strângând aliați barbari, inclusiv gepizi și burgunzi. A cruțat Parisul, protejat de rugăciunile Sf. Genoveva. Dar în câmpiile catalaunice de lângă Châlons, pe pajiști prielnice pentru cavalerie, a suferit o înfrângere zdrobitoare din cauza coaliției formate de Aetius din vizigoții lui Theodoric și francii salieni sub „navigatorul" Merovech. „Retragerea sa dincolo de Rin a însemnat ultima victorie dobândită în numele Imperiului de Apus."[6] Apoi Attila s-a îndreptat spre Italia. Torino, Padova și Aquileia au avut parte de aceeași soartă ca Metz. „Generația următoare abia a descoperit ruinele de la Aquileia." La Milano, Attila s-a simțit jignit de o pictură murală din palatul regal care o înfățișa pe prințesa Sciției făcând

o plecăciune în fața tronului. I-a poruncit regelui să inverseze rolurile. În 452, pe malul lacului Bolsena, patriarhul Romei, Leo I, a reușit cumva să-l convingă să se retragă. După ce a făcut acest lucru, luând împreună cu el prizoniere numite Ildico, Attila a murit în noaptea nunții din cauza unei artere sparte, „sufocat de un șuvoi de sânge care i-a năvălit în stomac și plămâni". Cavalerii hoardei hunilor s-au împrăștiat în cele patru zări la fel de repede cum apăruseră. Nimiciți de atacul perfid al foștilor aliați, au trebuit să cedeze gepizilor și ostrogoților poziția din Panonia. [CSABA] [EPIDEMIA]

Moartea lui Attila le-a oferit ostrogoților șansa de a-și declara independența totală. Au plecat din Panonia, începând să prăduiască Imperiul de Răsărit până când Theodoric a primit ce-și dorea, printre care și titulaturile de *magister militium* și *patricius* al Italiei. Din păcate pentru el, mai era și altă căpetenie barbară prin preajmă. Odoacru, care detronase foarte ușor ultimii împărați din Vest, era acum în fruntea armatei de mercenari care opera în Sicilia, Dalmația și dincolo de Alpi. Trebuia să aibă loc o luptă pe viață și pe moarte, care a luat până la urmă sfârșit după un asediu de trei ani al Ravennei, în urma căruia Theodoric l-a omorât pe Odoacru. Era anul 493. Acum nimic nu-i mai oprea pe ostrogoți să-și întemeieze regatul în Italia.

EPIDEMIA

Potrivit tuturor relatărilor, mulți dintre războinicii lui Attila sufereau de o boală gravă cu o zi înainte ca Aetius să-i învingă în 451. Unii istorici au ajuns la concluzia că hunii aveau varioloă, ceea ce a dus la sporirea numărului de boli din Europa.[1] Alții afirmă că variola făcea deja ravagii în timpul ciumei romane din 165–180. Era clar că în secolul XVIII mai mureau oameni din această cauză. În timpul epidemiei din 1719, au murit 14 000 numai la Paris, cu câțiva ani înainte să se descopere un vaccin. Chiar și așa, variola l-a ucis pe Ludovic XV în 1774 și pe Iosif II în 1790.

Cu toții se temeau din vremuri imemoriale de ciumă. În folclorul rusesc exista povestea Fecioarei ciumei, pe care sătenii o sărutau la ananghie. În Cartea Apocalipsei era al Patrulea Cavaler pe „calul său palid" și îl chema „Moarte".

Atât istoricul, cât și epidemiologul vor să afle de ce anumite boli, care existau generații întregi în formă latentă, pot izbucni la un moment cu o violență devastatoare. Unii dintre factorii favorizanți pot fi schimbările de mediu, o genă mutantă sau un habitat uman nou. Variola era la ordinea zilei în Europa medievală, dar fără să fie foarte periculoasă. Însă, odată ce a ajuns în cele două Americi, s-a dezlănțuit urgia, populația aztecă a fost rasă de pe fața pământului, indienii americani au fost decimați, 20 la sută din omenire ajungând 3 la sută, care au „întemeiat și susținut sclavia"[2]. Sifilisul, „răzbunarea americană", a avut aceleași efecte, numai că inverse. În cele două Americi provocase doar iritații superficiale ale pielii; însă în Europa milioane de oameni au murit și au rămas desfigurați. [SYPHILUS]

Malaria a avut un caracter excepțional. Endemică încă din Antichitate, când îl omorâse pe Alexandru cel Mare, nu a provocat epidemii de proporții. Dar oamenii mureau pe capete, mai ales în mlaștinile din Campagna, în apropiere de Roma, unde parazitul *plasmodium* se înmulțea în apă stătută și caldă. Astfel, „un număr mare de oameni a avut foarte mult de suferit"[3].

Fiecare boală mortală s-a declanșat într-o anumită vreme, iar în fiecare perioadă s-a declanșat o epidemie. Lepra a atins punctul culminant în secolul XIII. Moartea neagră a făcut ravagii în secolul XIV (vezi capitolul VI) și mai târziu. Sifilisul s-a dezlănțuit în timpul Renașterii și Reformei, până în Iluminism. Tuberculoza i-a decimat pe romantici, luând viețile lui Chopin, Słowacki, Keats și multor altora. Holera a nenorocit orașele industriale europene, iar gripa „și-a făcut de cap" la începutul secolului XX. SIDA, lepra de la sfârșitul

secolului XX au izbucnit pentru a zgudui din temelii îngâmfarea acelei ere ştiinţifice, demonstrând astfel că acele boli nu reprezentau doar o curiozitate a trecutului. [LEPROS] [SANITAS]

Şi nepotul lui Merovech, Hlodwig sau Clovis (466–511), regele francilor salieni, a putut să profite de statutul de *foederatus* roman şi să-şi mărească numărul de domenii în Galia, o provincie disputată. Începând cu vechiul regat al francilor salieni de la Tournai, Clovis l-a învins pe Syagrius, ultimul general „roman" din Galia, înainte de a-i învinge pe francii ripurarieni, alemani, burgunzi şi în 507 pe vizigoţi în Aquitania. I-a omorât pe toţi prinţii franci neimportanţi, şi-a luat o nevastă creştină, pe Clotilda, a fost botezat la Rheims, probabil în apropierea Paştelui din anul 496. Rezultatul cuceririlor a dus la întemeierea regatului „merovingian", care se întindea de la Pirinei până în Bavaria. Clovis a primit o diademă de la împăratul Constantinopolului, împreună cu titlul onorific de consul. A murit în noua sa capitală, Paris, după o domnie de 30 de ani. Fără să ştie, întemeiase ceea ce Lavisse numise „nu o naţiune, ci o forţă istorică" – o forţă care va da naştere atât Franţei, cât şi Imperiului German.

Tot în secolul VI, cuceririle barbare s-au consolidat în ciuda reafirmării imperiului sub Iustinian (vezi mai jos). Regatul vizigot a înflorit în Spania, spre deosebire de cel de dinainte din Galia de Sud. Sub Leovigild, care şi-a stabilit capitala la Toledo, regatul vizigot a anexat şi teritoriul suebilor. Regatul ostrogoţilor, care includea mai multe provincii de la Dunăre şi Italia, a fost cucerit de lombarzi, ultimul trib germanic migrator. Lombarzii sau longobarzii, „bărbile lungi" îşi petrecuseră cei o sută de ani de la împrăştierea hunilor conducându-i pe gepizi şi avari dincolo de Dunăre. Dar în 568 s-au dus spre sud şi au întemeiat o nouă hegemonie în zona Paviei. De atunci, peninsula italiană urma să fie disputată între lombarzi, bizantinii din sud şi francii, a căror putere creştea mereu. Francii se răspândeau în toate direcţiile posibile. Au demobilizat o parte dintre saxonii care se stabiliseră pe coasta nordică a Galiei. La hotarul din est exercitau presiune asupra saxonilor şi turingienilor. Francii i-au ţinut pe avari în depresiunea bavareză, apoi au trimis colonişti germanici în *Ostland* sau „Austria", pe cursul mijlociu al Dunării. Prăbuşirea avarilor în bazinul Dunării a dus la înaintarea slavilor.

Slavii din vest au mers pe câmpii, apoi în sus pe Elba şi pe Dunăre. Slavii din vest sau sorabii din Luzaţia, la vest de Oder, şi caşubienii din Pomerania încă mai există. Triburile cehe au acaparat Boemia, iar slovacii pantele sudice ale Carpaţilor. Aceştia au fost întemeietorii Marelui Imperiu Moravian care a înflorit în secolele VIII–IX. Polonezii sau *polanie,* „locuitorii câmpiilor întinse", au apărut prima dată în Warta, afluent al fluviului Oder. Triburile înrudite ocupau aproape tot bazinul Vistulei.

Plynie Wisla, plynie
Po polskiej krainie,
Po polskiej krainie,
I dopóki plynie
Polska nie zaginie,
Polska nie zaginie.

(Curge Vistula, curge/De-a lungul Poloniei/De-a lungul Poloniei./Atâta timp cât curge,/ Polonia va rămâne în picioare/Polonia va mai rămâne în picioare.)

Slavii din est s-au deplasat treptat spre nord şi est de la Nipru în teritoriile baltice şi finlandeze şi în pădurile de pe cursul superior al Volgăi. Mişcările lor centrifugale au dat naştere la divergenţe care au stat la baza separării ulterioare a rutenilor de ruşi. Dacă polonezii cântau despre Vistula, ruşii cântau despre Volga, care avea să devină „mama lor".

Slavii din sud au cotropit imperiul în secolul VI, traversând Dunărea în mai multe locuri. În 540, au asediat Constantinopolul. Aveau să slavizeze Iliria, Bulgaria, Macedonia [MAKEDON] şi mare parte a Greciei continentale. Croaţii, un popor menţionat prima oară în sudul Poloniei de azi, au colonizat cursul superior al fluviului Sava şi coasta dalmată. Slovenii s-au stabilit pe cursul superior al Dravei. Sârbii au ocupat regiunea aflată la confluenţa fluviilor Drava, Sava şi Dunăre.

Dinamismul triburilor migratoare a avut consecinţe importante pentru toate zonele învecinate. Dacă populaţia de dinainte nu era cotropită sau absorbită, atunci era pusă în mişcare. În vest, celţii erau copleşiţi în Galia şi îngrădiţi în Britania. Doar irlandezii nu erau invadaţi. Un popor celtic din Irlanda, scoţienii, au migrat spre zonele înalte din Caledonia şi, îngenunchindu-i pe picţii nativi, au pus temeliile Scoţiei galice. În aceeaşi perioadă, un val de celţi din Cornwall a pus bazele Britaniei celtice. În altă parte, britonii celtici au fost împinşi de anglo-saxoni în Ţara Galilor.

În est, într-una dintre cele mai negre perioade din epoca întunecată, confuzia care domnea în bazinul Dunării nu a fost lămurită timp de aproape trei secole. Slavii nu erau menţionaţi în sursele literare, iar luptele lor cu avarii şi germanicii nu sunt bine documentate. Ultima piesă a puzzle-ului nu s-a potrivit până la năvălirea maghiarilor nomazi în secolul IX. Pe stepele pontine, mai multe popoare au trecut sub hegemonia unui alt trib de cuceritori asiatici – hazarii. Aceştia s-au declarat învinşi în secolul VII de conducătorul unei dinastii turceşti din nordul Caucazului. Deşi slavii indo-europeni au făcut parte din acea amestecătură, nu au făcut parte din elementul dominant până la întemeierea statului Kiev în secolul IX. [HAZAR]

HAZAR

Dintre toate împărăţiile trecătoare din câmpia europeană, niciuna nu a iscat mai multe controverse decât aceea a hazarilor. Din 630 d.H., când a fost preluată de dinastia turcească a lui Ashihna, până în 970, când a fost cucerită de prinţul Sviatoslav din Kiev, a jucat un rol important în legăturile dintre Orient şi Occident.

Organizarea administrativă a Hazarului oglindea diversitatea popoarelor aflate sub stăpânire. *Kaganul* sau hanul hazar stăpânea trei provincii principale, şapte regate dependente şi şapte triburi tributare. Kwalis, provincia principală, era situată între două oraşe-gemene: Amol-Atil de pe Volga Inferioară (unde se va ridica viitorul Volgograd). Semender de pe râul Terek fusese primul refugiu al dinastiei după expulzarea acesteia din Turkistan. Sarkel se afla pe râul Don, la vest de cotul Volgii. A fost guvernat dintr-un oraş de piatră cu acelaşi nume, construit de ingineri bizantini în secolul IX.

Dintre regatele dependente, cel mai important era Khotzir din Crimeea, noul „cartier general" al hazarilor. Înainte fuseseră goţii, care cuceriseră vechiul „Regat al Bosforului" din epoca elenistică. [CHERSONESOS] Era condus de la Phullai (astăzi Planerskoe); acesta avea o comunitate evreiască activă în comerţul la Marea Neagră. Alte teritorii dependente: Hun pe fluviul Sulak (teritoriul descendenţilor lui Attila), Onogur pe Kama, Turkoi sau Levedia pe

râul Doneț (teritoriul viitorilor maghiari) și trei diviziuni ale bulgarilor de pe Volga. Dintre triburile din zona împădurită din nord, trei erau slave, trei finlandeze și unul neidentificat.

Hazar era celebru pentru comerțul și toleranța religioasă. Era principalul furnizor de sclavi slavi pe piața Mediteranei (vezi p. 222); iar în secolul X un nou drum comercial terestru a început să se dezvolte pe traseul Regensburg-Viena-Cracovia-Kiev-Atil.

Religia musulmană, creștină, ebraică și păgână au înflorit sub oblăduirea conducătorilor comunali. Armata hazară era formată în principal din musulmani iranieni din provincia orientală; în 737, Khan însuși a trecut la Islam. Dar, la scurt timp, succesorii săi s-au convertit la iudaism, aceasta devenind religie de stat. Surprinzător, dar această convertire nu se regăsește în sursele bizantine, arabe sau evreiești de azi; însă călugărul Druthmar din Aquitania, care scria la Corvey în Westfalia în 864, era deja la curent cu acest lucru:

> Căci în Gog și Magog, unde sunt huni care își spun gazari, există un trib, unul foarte războinic și toți sunt de religie iudaică.[1]

În timpul expansiunii arabe din secolele VII–IX, Hazar s-a aliat cu Bizanțul împotriva arabilor. În timpul vikingilor, scandinavii au deschis ruta Marea Baltică-Nipru, au condus Kievul și au preluat tot hanatul. [RUS']

Istoricii evrei au arătat un interes deosebit pentru convertirea Hazarului la religia iudaică. Judah Halevi (1075–1141), care scria la Toledo, îl considera pe Kzahar Khan un erou al credinței. Caraiții din Crimeea le spuneau hazarilor *mamzer*, adică „ticălos" sau „evrei falși". Dar învățatul carait Abraham Firkovich (1785–1874) a susținut că hazarii fuseseră caraiți. Arthur Koestler, susținea în anii 1970 că hazarii evrei migratori au dat naștere evreimii aşkenaze din Europa Centrală.[2] Enigma poporului hazar nu a fost încă descifrată.

Dar legenda dăinuie. În Grecia, copiii nu-l așteaptă pe Moș Crăciun să le aducă daruri din Laponia, ci pe Sfântul Vasile care vine din Hazar.

Efectul migrațiilor asupra componentei etnice și lingvistice a Peninsulei a fost enorm. Au schimbat treptat componența populației în câteva țări, iar în altele au venit populații noi. Dacă în 400 d.H., populația Peninsulei fusese clar împărțită între „romani" și „barbari", până în 600–700 locuiau acolo un amestec de foști romani semibarbarizați și foști barbari semiromanizați.

De pildă, în Spania, celto-ibericii romanizați s-au amestecat semnificativ cu unele popoare germanice – iar pe urmă s-au suprapus straturile de populație maură și evreiască. În Galia, peste galo-romani s-a suprapus un strat puternic, dar neuniform, de populație germanică – mai mult în nord-est și mai puțin în sud-vest. Și în Italia celto-italicii și grecii au asimilat un puternic element germanic, predominant în nord. În Britania, populația romano-britanică era fie asimilată, fie dislocată, lăsând două comunități distincte – celtică în vest și germanică în est, centru și sud. Caledonia (Scoția) era împărțită între triburile germanice de la șes și din munți. În Germania, echilibrul între triburile vest-germanice și est-germanice a înclinat spre primul, dat fiind că cei din urmă migraseră. Popoarele slave au preluat controlul nu numai asupra unei zone întinse din câmpia de nord, ci și asupra Balcanilor. Însă au rămas acolo și multe popoare neslave, inclusiv vlahii.*

---

* „Vlah" este cuvântul slav pentru „latin". Așa au apărut mai multe Valahii – Vechea Valahie în Serbia, Valahia Mare în Tesalia, Valahia Mică în nordul României, Valahia în sudul României și Mauro-Valahia, ținutul negro-latinilor sau „vlahii negri" în Alpii Dinarici. Włochy este încă denumirea poloneză a Italiei.

Schimbările etnice s-au oglindit și în limbă. Latina vulgară, care fusese lingua franca a fostului Imperiului Occidental, s-a fărâmițat treptat într-o serie de dialecte neolatine – de la portugheză la română. Latinescul *pater* a devenit *padre* în spaniolă și italiană, *père* în franceză și *tata* în română.

Tranziția lingvistică s-a desfășurat foarte încet. În cazul francezei, latina vulgară, vernaculara *romanz* a Galiei, a trecut prin trei faze distincte – (secolul VIII), franceza veche (secolul XI), franceza medie (secolul XIV) – înainte să se ajungă la franceza modernă. Au apărut o nouă gramatică și cuvinte noi și s-a renunțat la vechile declinări, conjugări și flexiuni. *Bonum, bonam, bonas* au ajuns *bon, bonne, bonnes. Rex* a devenit *roi; amat* a devenit *aime* și *regina la reine.* Cel mai vechi text în „romanșă", „Jurământul de la Strasbourg", datează din 843 – până atunci regii Franței nu mai vorbeau deloc franca germanică. Britania era una dintre multele foste provincii romane, unde latina nu se mai folosea absolut deloc. Greaca se mai vorbea în Imperiul Oriental ca limbă oficială și ca dialect în multe locuri, mai ales în Asia Mică. Dar multe zone, în special Peloponezul, au suferit o influență slavă parțială sau totală. Totuși, nu trebuie să simplificăm lucrurile. Dar ipoteza avansată de învățatul bavarez Jakub Fallmerayer (1790–1861) în *Über die Entstehung der Neugriechen* (1835) trebuie luată în considerație. În opera lui Fallmerayer, care a produs multe traume printre grecii de atunci, se sugerează că grecii moderni se trag din albanezi și slavi elenizați „fără o picătură de sânge elen în vene". Poate că e o exagerare; dar teoria e mai puțin absurdă decât ideea că fiecare grec de azi se trage din locuitorii Greciei antice. Nicio națiune europeană nu poate pretinde că are o „etnicitate pură". [MACHEDON]

Faptul că slavii s-au împrăștiat a dus la dezvoltarea a trei grupări lingvistice slave, de unde au izvorât alte douăsprezece limbi slave. (Vezi anexa III.)

Până în secolul VIII, populațiile au început să se așeze în matca lor. În secolul VIII, au avut loc importante cristalizări sociale. Dar au mai avut loc cinci migrații înainte ca procesul să ia sfârșit. Vikingii, unul dintre aceste ultime popoare migratoare, erau oameni ai mărilor (vezi p. 264). Maghiarii și mongolii erau nomazi (vezi p. 267). Celelalte două, maurii și turcii erau luptători de altă religie (vezi pp. 253, 386). Europa s-a format din cele mai diferite elemente, iar nașterea ei a durat multă vreme.

Imperiul: De la Roma la Bizanț, 330–867

Începând cu anul 330, Imperiul Roman, condus de la Bizanț, s-a schimbat complet. *Romanitas,* „latinitatea" imperiului s-a redus în mod inevitabil. Însă s-au schimbat și prioritățile politice: de aceea inima imperiului nu se mai afla în Italia, ci în Balcani și Asia Mică. Provinciile care se aflau cel mai aproape de interesele împăratului nu erau Galia, Spania sau Africa, ci Egiptul, Siria sau chiar Armenia. Frontiera care trebuia apărată cu orice preț nu se mai afla pe Rin, ci pe cursul inferior al Dunării și pe țărmul Mării Negre. Dându-și seama de această schimbare, majoritatea istoricilor au renunțat la titulatura de „Imperiu Roman" și au preferat să o folosească pe cea de „Imperiu Bizantin". Însă împărații și supușii lor tot se mai considerau „romani". Constantin nu intenționa să părăsească altceva decât o capitală în declin. Estul și Vestul se diferențiau într-un ritm atât

de lent încât contemporanii abia şi-au dat seama de acest lucru. Pentru ei, discrepanţa era mai puţin impresionantă decât continuitatea durabilă.

Pe deasupra, istoricii nu s-au pus de acord asupra momentului când „Roma" a fost înlocuită de „Bizanţ". Originea acestei rupturi poate fi pusă pe seama lui Octavian şi a lui Marc Antoniu, a căror rivalitate a divizat lumea romană pentru scurt timp. În acest caz, ascensiunea Bizanţului şi supremaţia Orientului pot fi percepute ca o compensaţie întârziată pentru tragedia lui Antoniu şi a Cleopatrei. Diocleţian, care şi-a ales intenţionat partea Estică a imperiului, a fost propus „primul împărat bizantin". Alţi pretendenţi la titlu ar fi Constantin, întemeietorul Constantinopolului, Iustinian şi Heraclius. Cât priveşte partea de Vest, unii istorici nu ar cataloga-o drept „bizantină" decât după tăierea ultimelor legături cu Occidentul. În acest caz ne-am referi la secolul IX sau chiar la secolul XI, când Biserica ortodoxă din Orient s-a rupt de Biserica latină de la Roma. Conform acestui punct de vedere, „Bizanţul" nu este echivalentul Romei din Antichitatea târzie, ci mai degrabă al „Sfântului Imperiu Roman" din Evul Mediu.

Această perioadă de tranziţie a durat cinci sute de ani. În secolele IV şi V, legăturile imperiului cu provinciile occidentale s-au slăbit atât de mult încât s-a renunţat la stăpânirea romană în vest. Ultimele rămăşiţe ale păgânismului antic au fost reprimate. În secolul VI, sub Iustinian (527–565), a avut loc o acţiune concertată prin care se dorea restabilirea legăturilor cu Occidentul, însă nu s-a bucurat de succes. Apoi, odată cu afluxul de bulgari şi slavi, populaţia vorbitoare de latină, şi aşa puţină, a fost copleşită. Bizanţul a rămas un oraş cu populaţie greacă. În secolul VII, bogatele provincii orientale au fost cotropite de arabi; iar baza teritorială a imperiului s-a redus până când a ajuns să fie la fel ca aceea din Grecia antică de dinainte de cuceririle lui Alexandru (vezi harta 5, p. 100). În secolul VIII, când numărul de invadatori arabi s-a redus, imperiul a fost cuprins de o îndelungată furie religioasă împotriva icoanelor, unul dintre motivele schismei între creştinătatea răsăriteană şi apuseană. Războaiele îndelungate cu temuţii bulgari nu s-au terminat până când un han bulgar nu a băut vin din craniul unui împărat. Controversa iconoclastă a luat sfârşit în 842–843. Relaţiile cu bulgarii au ajuns într-un moment decisiv în 865, când conducătorul lor a fost botezat de patriarhul Constantinopolului. Se punea astfel capăt celor cinci sute de ani de dispute. La acea dată, Imperiul Roman mai avea doi ani până la întemeierea marii dinastii macedonene, ai cărei împăraţi aveau să-l aducă pe noi culmi de glorie. De-a lungul celor cinci secole, nenumăratele crize interne şi externe schimbaseră complet viaţa politică, socială, religioasă şi culturală a imperiului. Până atunci, dacă nu chiar mai devreme, Bizanţul reuşise într-adevăr să succeadă lumii romane sub toate aspectele.

Prăbuşirea din secolul V a provinciilor apusene ale imperiului a avut loc din cauza unui proces îndelungat de degradare. Este posibil ca invaziile barbare să fi accentuat un proces deja aflat într-o stare avansată. Unii istorici, ca Gibbon, au pus accentul pe luxul decadent care caracteriza clasa conducătoare. Alţii au scos în evidenţă factori socio-economici – inflaţia şi creşterea preţurilor, impozitele mari, birocraţia, declinul agriculturii – care au dat naştere la ceea ce Ferdinand Lot a numit „un regim al castelor". Consolidarea păturilor sociale a fost însoţită de „o schimbare totală a mentalităţii"[7]. Aici se poate vorbi de o „extindere exagerată": imperiul nu putea susţine la nesfârşit efortul militar. Armatele imperiale erau atât de pline de soldaţi barbari şi foşti generali barbari, încât vechea distincţie între romani şi neromani a devenit tot mai irelevantă.

Însă venea momentul adevărului. În secolul IV, succesorii lui Constantin erau îngrijorați atât în privința perșilor, cât și a barbarilor din Occident. Iulian (361–363), care a petrecut mulți ani în Galia refăcând garnizoanele de pe Rin, a fost ucis în Mesopotamia. Valentinian I (364–375) a împărțit din nou imperiul ca să continue ce făcuse Iulian în Galia. Teodosie I (378–396), fiul unui general, a făcut față cu succes crizei provocate de invazia ostrogoților (vezi p. 220) și a fost ultimul care a reîntregit imperiul. După moartea sa, distincția între Est și Vest a rămas permanentă, iar provinciile apusene au fost lăsate în voia sorții. Despre Honorius (395–423), care a domnit la Milano, la început stăpânit de Stilicon Vandalul, s-a spus că nu știa nimic despre „Roma" în afara faptului că era numele găinii lui preferate.

Se pot trage învățăminte din ultimul act al imperiului din Vest în 476. Un împărat imberb, cu numele simbolic de Romulus Augustus, a fost ultima marionetă ridicată la rang imperial de facțiunile armate aflate mereu în conflict. Dar o delegație de senatori romani, care a călătorit la Constantinopol pentru a obține permisiunea obișnuită a împăratului de la Răsărit, nu a cerut ca domnia lui Romulus Augustus să fie confirmată. În schimb, l-au implorat pe împăratul Zenon (474–491) să accepte să stăpânească Vestul, acordând în același timp titlul de patrician lui Odoacru, generalul barbar care conducea Italia la acea vreme. În acest fel, principiul conducerii era confirmat în teorie, deși se renunțase la guvernarea propriu-zisă. Secole întregi după 476, împărații de la Constantinopol și-au menținut autoritatea supremă asupra vestului. Niciun conducător barbar din fostele provincii imperiale nu ține cont de asta. Dar existența influenței poate explica de ce s-a dezvoltat atât de greu o altă autoritate supremă. [PALAEO]

PALAEO

În secolul IV, *uncialele* sau „literele mari" au început să apară în scrierile Imperiului Roman târziu. Erau în general mai mici, mai rotunde și mai potrivite scrierii cu tocul decât formele imperiale. Au existat de multă vreme cu scrierea latină care folosea majuscule „pătrate" și mai târziu „rustice", fără punctuație sau spații între cuvinte. Dar a fost începutul unui lung proces de evoluție al scrierii latinești, care a dus de la stadiul uncial sau pe jumătate uncial, la minusculele caroline și gotice, până la minusculele umanistice și italice din perioada renascentistă. [CADMUS]

Latinesc	Cursiv	Uncial	Carolingian
500 î.H.		400 d.H.	780 d.H.

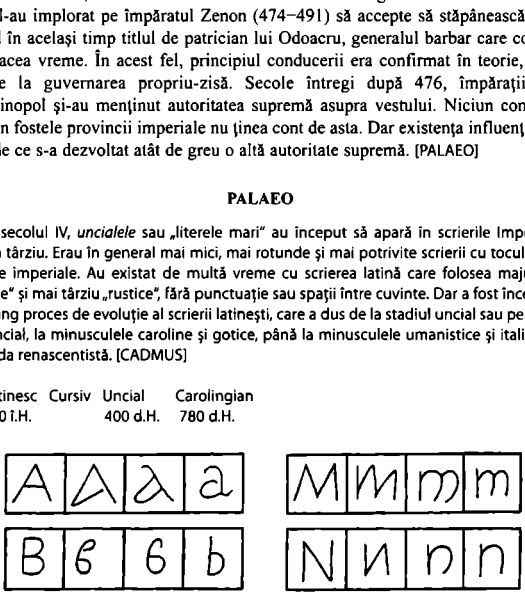

Paleografia, care se ocupă cu studiul documentelor antice, este una dintre disciplinele auxiliare ale istoriei, absolut necesare unui istoric sau arhivar. Adeseori reprezintă singurul mijloc prin care se poate constata unde, când și cine a scris un anumit document. Fiecare

chirilic şi arab a trecut prin aceleaşi etape de evoluţie ca şi cel latin. Toate acestea s-au distanţat de stilurile formale de la început, ajungându-se la formele cursive de mai încolo. Documentele din cancelariile otomane, scrise într-o ciudată variantă turcească a arabei, sunt foarte greu de descifrat. (Vezi anexa III.)

Deşi invenţia tiparului şi mai târziu a maşinilor de scris a facilitat foarte mult descifrarea documentelor, paleografia nu a devenit niciodată o ştiinţă inutilă. Multe scrisori şi jurnale au continuat să fie scrise de mână. În 1990, câţiva şarlatani nemţi aproape au convins lumea că găsiseră jurnalele pierdute ale lui Adolf Hitler. Calităţile de paleograf ale falsificatorului le depăşeau pe cele ale distinsului profesor de engleză care a fost angajat să verifice autenticitatea documentului.[2]

Una peste alta, strategia imperiului a fost mai degrabă să-i absoarbă pe barbari decât să întreprindă o manevră decisivă. Problema era prea gravă pentru a fi rezolvată cu uşurinţă. Împăraţii cereau invadatorilor tribut în bani, precum şi recunoaşterea autorităţii lor. I-au stabilit în zonele pe care aceştia le cereau sau cu care erau de acord. Au angajat o mulţime de generali barbari – de la Stilicon Vandalul până la Odoacru al herulilor – şi au recrutat un număr mare de soldaţi barbari, care au subminat viaţa politică în provinciile din Vest. În cele din urmă, nu prea conta dacă împăratul era de acord cu numirea unei marionete alese de trupele barbare sau a unui rege barbar. Însă e important să ne dăm seama că Imperiul Roman nu a fost distrus de invaziile barbare. S-a clătinat sub „loviturile" primite şi a suferit mari pierderi teritoriale, precum şi o scădere a influenţei. Dar a rezistat aproape o mie de ani după 476 şi a reuşit să se reafirme cu câteva ocazii notabile. Dacă aş sugera altceva ar însemna că am cedat prejudecăţilor occidentale. [TEICHOS]

Iustinian (527–565) este cunoscut în special pentru codul său de legi şi pentru încercarea de a impune dominaţia imperiului asupra provinciilor pierdute din Apus. Reformele sale juridice au constituit cu siguranţă o realizare durabilă; însă din punctul de vedere al imperiului, preocupările sale au constituit o abatere de la chestiuni mai urgente. În timpul domniei lui Iustinian, slavii şi-au făcut apariţia pe malul Adriaticii, iar perşii pe ţărmul mediteraneean al Levantului. Constantinopolul a fost decimat de ciumă şi de neînţelegerile dintre faţiunile hipodromului, Albaştrii şi Verzii. A fost asediat de slavi în 540 şi de avari în 562. Iustinian a provocat un scandal însurându-se cu o aşa-zisă dansatoare pe nume Teodora, fiica unui antrenor cipriot al Verzilor. Potrivit *Istoriei secrete* a lui Procopius, Teodora a regretat odată „că Dumnezeu nu o binecuvântase cu mai multe orificii pentru a oferi plăcere mai multor oameni în acelaşi timp". Dar s-a dovedit a fi o soţie inteligentă şi activă; căsătoria lor a rămas celebră. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Iustinian a încercat să cucerească Imperiul de Apus bazându-se pe campaniile generalului său, Belizarie, care a pornit în prima sa expediţie în Africa în 533. Uimitorul său succes în distrugerea Regatului Vandal dintr-o singură lovitură l-a încurajat să-i atace pe ostrogoţii din Sicilia şi Italia. Armata lui de 7 500 de soldaţi înainta pe un teritoriu care se fălea cu 100 000 de războinici germanici. În 535, Belizarie a cucerit Palermo, al cărui consul a devenit, iar pe 9 decembrie 536 a intrat în Roma la cererea episcopului disperat al oraşului. Acolo, în 537–538, a rezistat unui asediu de mari proporţii, în care zidurile aureliene au ţinut la distanţă hoardele barbare. Într-un moment critic, apărătorii au spart capetele goţilor aruncând în ei cu statuile din marmură ale zeilor şi împăraţilor, smulse din mausoleul lui Hadrian. În 540, Belizarie a cucerit Ravenna, capitala goţilor.

Războaiele au continuat vreme de 13 ani. Roma a mai fost asediată şi pustiită de două ori. Invazia lui Totila din 546 s-a dovedit mult mai distructivă decât cele ale lui Alaric şi Genseric. Trupele goţilor au dărâmat zidurile, au ars porţile şi au deportat cetăţenii. Însă cel mai oribil lucru a fost că au dărâmat arcadele apeductelor. „Timp de patruzeci de zile, oraşul imperial a fost pradă lupilor şi bufniţelor."[8] Apoi norocul s-a întors în favoarea celorlalţi. În 553, campania lui Narses, un eunuc bătrân de la palat, a terminat ce începuse Belizarie: Italia a devenit provincie imperială cu un guvernator la Ravenna; ostrogoţii cu hoarda lor s-au împrăştiat. În 554, forţele imperiale au atacat Spania, alungându-i pe vizigoţi până în podişul central şi întemeind o provincie romană în sud.

TEICHOS

O inscripţie de pe Porta Rhegium aminteşte de reconstrucţia zidurilor de pe uscat ale Constantinopolului din 447 d.H. Un cutremur recent afectase a treia linie de fortificaţii a oraşului, construită de Regent Artemius cu treizeci de ani în urmă; era nevoie urgentă de reparaţii şi refaceri. Hunii erau la frontiera Dunării şi reuşiseră să facă o incursiune prin Bosfor. Drept rezultat, în ultimii ani de domnie ai lui Teodosie II s-a construit un sistem de apărare măreţ şi complex, care se întindea de la Poarta de Aur până la Cornul de Aur. Principalul bastion al zidului artemizian se înălţa la 30 de metri deasupra regiunii rurale înconjurătoare; în faţa acestuia s-a construit şi un zid masiv de apărare, dotat cu o pasarelă la înălţime; o esplanadă exterioară apărată de a treia linie de fortificaţii separa zidurile de un şanţ adânc de apărare din cărămidă. Întregul ansamblu era dotat cu nouăzeci şi şase de bastioane principale, o serie de turnuri de pază mai mici şi un labirint de capcane, diguri, posturi de pază şi intrări false. Deşi s-au făcut numeroase extinderi şi s-au operat multe modificări în cele mai vulnerabile puncte ale zidurilor de apărare, principalul zid teodosian, marele *Teichos*, a fost cel care a rezistat la repetatele atacuri ale barbarilor timp de peste o mie de ani.[1] (Vezi harta 9, p. 199.)

Nu există ceva care să amintească mai mult de primele secole ale creştinătăţii decât această impunătoare fortăreaţă a imperiului creştin, inexpugnabilă la atacurile lipsite de vlagă ale tuturor năvălitorilor. Vizigoţii au venit cum au plecat în 378, la fel şi hunii în 441 şi ostrogoţii în 476. Slavii au încercat şi au eşuat în 540, perşii în 609–610, 617–626 şi din nou în 781, iar avarii în 625. Arabii au asediat-o fără succes în 673–678 şi 717–718, bulgarii în 813 şi 913, ruşii kieveni în 865 şi 904, pecenegii în 1087 şi veneţienii în 1203. Cruciaţii au intrat în Constantinopol dinspre mare în aprilie 1204 (vezi p. 228). Dar zidul teodosian a rămas intact până la asediul otoman din 1453. Prăbuşirea acestuia nu avea să marcheze doar sfârşitul Imperiului Roman, ci şi începutul istoriei militare moderne. Praful de puşcă a dus la modificări imortante în arta fortificaţiilor. (Vezi p. 455.)

Una dintre experienţele cele mai emoţionante pentru un istoric este să stea lângă Poarta de Aur la apus. Iniţial construită de către Teodosie I, ca şi cele trei arcuri triumfale în afara oraşului, *Porta durea* a fost încorporată în zid în 417; dar a continuat să fie folosită ca punct de plecare al procesiunii imperiale. (Acum este *Yedi Kuleh*, fortăreaţa cu şapte turnuri, aflată la intrarea în Istanbul). În ochii apărătorilor, barbarii veneau mereu din vest, ca şi ultimele raze ale soarelui de la apus.

În aparenţă, Iustinian adusese imperiul pe culmile gloriei de altădată. Mediterana era din nou un lac roman. Însă gloria a fost superficială: „Reste une grandeur caduque, même

malfaisante" (Măreția rămasă era pieritoare, chiar dăunătoare).[9] Italia era atât de distrusă de războaiele lui Iustinian, atât de asuprită de guvernatori și de perceptorii de taxe, încât locuitorii au început să regrete curând acea refacere. Patriarhul Romei, care nu suporta amestecul în libertatea ecleziastică, se gândea la o separare permanentă. Pe deasupra, odată cu distrugerea hoardei goților, Italia nu mai avea apărare. A constituit o pradă ușoară pentru următorul val de invadatori – lombarzii. În afara exarhatului izolat de la Ravenna, singurele părți stăpânite de imperiu mai erau în sud și în Sicilia. În acest timp, tot soiul de vrăjmași păndeau la orizont. În secolele III, V–VII, Constantinopolul a fost atacat în repetate rânduri. Hunii, ostrogoții, avarii, slavii, perșii și arabii voiau cu toții să cucerească această ultimă redută. Hunii conduși de Attila ajunseseră la Bosfor în incursiunile lor. Au ajuns sub zidurile Constantinopolului în 441. Ostrogoții conduși de Theodoric au ajuns după victoria repurtată la Adrianopol. Au ajuns la ziduri în 476.

Slavii trebuie să fi fost priviți la Constantinopol ca și triburile celtice și germanice la Roma. Deși nu e atât de bine documentată, traversarea întreprinsă peste Dunăre în 551 a semănat probabil cu primele valuri de germanici care au trecut Rinul. Impactul a fost cu siguranță asemănător. Provincii întregi ale imperiului – Iliria, Dalmația, Macedonia și Tracia – au ajuns o întinsă *Sclavinia* sau „Provincie slavă". Aceștia au măturat populația vorbitoare de latină, rămânând doar insulițe izolate – daco-romanii (românii) la nord de Dunăre și comunitățile risipite de „vlahi" la sud. Aceștia din urmă au reprezentat mai târziu principala componentă etnică pentru cele trei principate ale fostului teritoriu imperial – Croația, Serbia și Bulgaria. Navigând cu bărci primitive cioplite dintr-un singur buștean, aceștia au ajuns în insulele grecești și sub zidurile Constantinopolului în 540.

Persiei i s-a schimbat norocul după perioada în care au domnit succesorii lui Alexandru. Sub Dinastia Sasanidă, frontierele estice ale Imperiului Roman erau tot timpul disputate. Sub Ardashir I (227–241) și sub cei doi Khosru (sau Chosroe) – Khosru I (531–579) și Khosru II (590–628), renașterea Persiei a ajuns până în punctul în care ultimul Khosru a pretins stăpânirea Mediteranei într-o „ceremonie a mării", organizată la Antiohia. Aceștia au ajuns sub ziduri în 609–610 și din nou în 625–626. Avarii s-au dus spre Bosfor, fiind alungați peste Dunăre de franci. S-au alăturat perșilor sub ziduri în 625. Arabii au năvălit din est ca o furtună de nisip (vezi p. 253). Au ajuns și ei sub ziduri în 673 și din nou în 717. [TEICHOS]

Heraclius (575–641) este cel mai sprijinit candidat pentru titlul de „primul dintre bizantini". Nu avea interesele lui Iustinian în vest și i-a dat statului un aer oriental. Și-a petrecut mare parte din domnie ținând piept unui mare dușman, numai ca să găsească altul mai puternic. În 617, hoardele persane ale lui Chosroes II s-au apropiat în marș spre Hellespont și i-au cerut orașului Constantinopol să se predea. Deja cuceriseră Damascul și Ierusalimul (614), unde puseseră mâna pe Adevărata Cruce; și, ocupând Egiptul, au tăiat legăturile imperiului de aprovizionare cu grâne – o altă rămășiță din timpurile Romei. A fost o confruntare între Europa și Asia, demnă de Herodot:

> Chosroes, cel mai mare dintre zei și stăpân al pământului, către Heraclius, sclavul său ticălos și smintit. De ce îți mai spui încă rege? Îți voi ierta greșelile dacă mi te supui... Nu te amăgi punându-ți în zadar speranța în Cristos, care n-a fost în stare să se salveze din mâinile evreilor, cei care l-au omorât răstignindu-l pe cruce. Chiar dacă te ascunzi în străfundul mării, îmi voi întinde brațul și te voi înșfăca...[10]

În acel moment, avarii au venit pe coastă și, prinzându-l pe împărat într-o ambuscadă în fața zidurilor, au trebuit să fie mituiți.

Dar în 622 Heraclius a reușit să demareze o serie de campanii reușite care s-au numit „prima cruciadă". O mare armată creștină s-a dus în marș până la Ierusalim. Lăsând Constantinopolul pe mâna perșilor și avarilor, împăratul și-a condus trupele în inima Persiei, a prădat palatul lui Chrosroes de la Dastager, lângă Ctesiphon, reușind să recupereze Adevărata Cruce, cum era stipulat într-una dintre clauzele păcii din 628. În Constantinopol a fost aclamat ca „noul Scipio". Dacă ar fi murit atunci, istoria l-ar fi consemnat ca pe cel mai mare general roman de la Caesar.

De fapt, Heraclius pregătise atât Imperiul Roman, cât și pe cel persan pentru asaltul violent al musulmanilor. Când armatele islamului și-au făcut apariția în anii 630, nu a putut să le opună rezistență. Ierusalimul, salvat din ghearele perșilor, a căzut pradă arabilor în 638. Trei ani mai târziu, cu Heraclius pe patul de moarte, cea mai bogată provincie din Egipt a imperiului era pe punctul de a se prăbuși. Prima parte a războiului de 800 de ani între Bizanț și Islam fusese pierdută. Teritoriul imperiului mai era format doar din Grecia. Limba greacă era singurul mijloc prin care cultura se putea răspândi. Iar în urma pierderii oamenilor săi la Ierusalim, Antiohia și Alexandria, patriarhul Constantinopolului a rămas conducătorul nedisputat al Bisericii Ortodoxe. Conflictul cu arabii a durat decenii întregi. Constantinopolul a mai fost asediat de două ori, scăpând de fiecare dată datorită supremației flotei imperiale și a „focului grecesc". Au avut loc nenumărate dispute și acțiuni de ariergardă în insule și provincii. În 636, bizantinii au pierdut Armenia, Ciprul în 643, Rodosul în 655 și Cartagina în 698. Războaiele cu sarazinii purtate de Iustinian II (685–695 și 705–711) au oglindit haosul general care domnea în acea epocă. După o bătălie, le-a poruncit gărzilor să masacreze singura unitate a armatei sale care nu dezertase, pentru ca aceștia să nu dezerteze la următoarea bătălie. După ce Rodosul a intrat pe mâna arabilor, rămășițele Colosului prăbușit au fost vândute pe nimic unui comerciant evreu. Era un semn al vremurilor.

Iconoclasmul – „distrugerea icoanelor" – a fost o mișcare care a cuprins imperiul în secolele VIII și IX. Într-un anumit fel, a fost o reacție logică la valorile puritane ale islamului. La început s-a iscat o controversă pur religioasă asupra importanței imagisticii în creștinism. Iconoclaștii s-au luat după musulmani și au interzis orice artă figurativă, acuzându-și oponenții de iconodulie – „idolatrie". Prin edictul emis de Leon I Isaurianul în 726, s-a înlocuit peste tot crucifixul cu o cruce simplă. La scurt timp, acesta a poruncit ca toate imaginile cu sfinți, în special cele cu Fecioara Maria, să fie văruite. Însă la un alt nivel se dădea o luptă cu implicații sociale și politice. Prin atacarea mănăstirilor iconodule și preluând proprietățile lor considerabile, împărații iconoclaști întăreau puterea statului asupra bisericii. Aceștia își exercitau influența cu ajutorul Constantinopolului și asupra provinciilor nesupuse din Europa. Principalul iconoclast, Constantin Copronimul (740–775), „năpasta călugărilor" a fost confirmat în funcție în 754 de Conciliul de la Constantinopol, asupra căruia Roma aruncase anatema. La un moment dat, au fost adunați toți călugării și călugărițele din Tracia și li s-au oferit două posibilități: să se căsătorească sau să fie exilați în Cipru. Împăratul a supraviețuit unei revolte fățișe, după care a făcut campanii victorioase în Mesopotamia și s-a ocupat de lucrări publice. [IKON]

Însă războiul icoanelor era departe de a se termina. Atât împărăteasa Irina (797–802), cât și Teodora, soția lui Teofil (829–842) erau iconodule împătimite. Fiul Teodorei, Mihail III (842–867), a exhumat și a ars cadavrul lui Constantin Copronimul, printre

multe alte fapte scandaloase. Iconoclasmul a fost scos în afara legii. Pacea religioasă avea să fie stabilită abia după uciderea lui Mihail şi apariţia dinastiei macedonene în 867. Până atunci, răul fusese deja făcut. Iconoclasmul trebuie perceput ca unul dintre factorii-cheie care au produs ruptura în patriarhii de la Constantinopol şi Roma, lucru care a împins biserica latină în braţele francilor.

În aceeaşi perioadă, bulgarii au ajuns să aibă multă putere în Balcani. Kourat, căpetenia lor ancestrală, fusese aliatul lui Heraclius; mai târziu s-au stabilit pe ţărmul Mării Negre, la sud de Dunăre. În 717–718, au ajutat imperiul să respingă asediul arabilor. Au cucerit şapte triburi slave din vecinătate doar ca să adopte limba şi obiceiurile celor cuceriţi. În secolul IX, războinicul Krum a declarat război imperiului şi creştinismului. El fusese cel care, după ce îl omorâse pe împăratului Nicefor în 811, băuse din craniul împăratului. A forţat Bizanţul să înalţe „Marele zid" – un nou *limes* roman. Boris, succesorul său, deşi botezat la Constantinopol, era loial atât bisericii greceşti, cât şi celei romane. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Civilizaţia bizantină, aşa cum era în secolul IX, avea anumite trăsături care o distingeau de statele contemporane din Vest şi de Imperiul Roman timpuriu. Statul şi biserica erau un tot indivizibil. Împăratul, *autokrator*, şi patriarhul erau văzuţi ca stâlpii laici şi ecleziastici ai autorităţii divine. Imperiul apăra biserica ortodoxă, iar biserica proslăvea imperiul. „Caesaropapismul" nu exista în Vest, unde autoritatea seculară şi cea papală nu fuseseră niciodată unite. [TAXIS]

IKON

Icoanele religioase constituie cel mai rezistent gen de artă europeană. Dar la început nu au fost pictate în scopuri artistice. Acestea ajută credinciosul în rugăciune. Sunt „porţile misterului", „porţile percepţiei" în lumea spirituală, dincolo de imagini. Aprecierea lor depinde de cunoştinţele teologice şi receptivitatea emoţională a celui care le contemplă.[1] Imperiul Bizantin a protejat de multă vreme centrele importante, deşi Occidentul medieval a întemeiat şcoli puternice, de sine stătătoare.

Poziţia pe care trebuia să o adopte adoratorul de icoane se regăseşte în cuvântul grecesc *heschya* sau „calm vigilent". Trebuia să fii răbdător, detaşat, umil şi concentrat în rugăciune. *Philokalia*, un tratat bizantin şi antologie de texte din secolul V, aseamănă această stare cu a unei pisici chitite să prindă un şoarece.

Potrivit legendei, Sf. Luca a fost primul pictor de icoane, printre subiectele predilecte numărându-se Fecioara Maria şi Pruncul. (Vezi ilustraţia 22.) Alături de „Christus Pantokrator", Fecioara era unul dintre subiectele predilecte. Era imortalizată în trei poziţii – *eleus*, unde-şi ţine Pruncul în dreptul feţei; *odititria*, unde-şi ţine Pruncul în braţe şi *orakta*, unde are braţele întinse, iar Pruncul e în pântecele ei.[2]

În timpul îndelungatei *Iconomachia*, „Războiul icoanelor", Sf. Ion Damaschin (675–749) a fost cel mai mare iubitor de icoane sau „iconodul", adică „sclav al icoanelor". Însă acesta făcea distincţia între adoraţia icoanelor şi devotamentul faţă de Dumnezeu pe care acele icoane îl facilitau. Acesta a definit şi teoria teologică pe trei nivele a imaginilor. Isus devenea Om; Omul era făcut după asemănarea lui Dumnezeu; aşadar, icoanele erau întruchiparea Domnului şi a sfinţilor.

Icoanele au avut dintotdeauna un loc important în bisericile ortodoxe. *Iconostasis* sau „altarul cu icoane" separă congregaţia de sanctuarul bisericii, rezervat clerului. Conform tradiţiei, avea patru rânduri de icoane care reprezintă, respectiv, sfinţii sus, cele douăsprezece

sărbători ale bisericii, cei doisprezece apostoli și cei doisprezece profeți. În mijloc, ușile duble sunt acoperite de șase panouri care îi reprezintă pe arhanghelul Gavriil, pe Fecioara Maria și pe cei patru evangheliști. În Grecia acestea sunt „Porțile frumuseții", iar în Rusia „Porțile imperiale". Deasupra sunt trei icoane mai mari cu Dumnezeu la Judecata de Apoi, Sfânta Treime și crucificarea. În timpul unei slujbe ortodoxe, prin biserică este plimbată o icoană pentru a fi sărutată de credincioși.

Icoanele sunt pictate pe panouri de lemn portabile. Pictorii folosesc culori tempera din ou aplicate pe o suprafață albă sau aurită. Pozițiile stilizate, gesturile și chipurile transmit reverența necesară.[3] Lipsa totală de perspectivă este o caracteristică a acestor lucrări. [FLAGELLATIO]

Pictarea de icoane ortodoxe a trecut prin mai multe perioade distincte. Prima „Epocă de aur" a luat sfârșit odată cu controversa iconoclastă. Au mai rămas puține icoane. A doua perioadă s-a terminat când a fost cucerit Bizanțul de către latini în 1204. În epoca bizantină târzie, au început să apară multe școli naționale în Bulgaria, Serbia și Rusia. Novgorodul, Belarusul și Pskovul aveau propriile tradiții până când biserica ortodoxă rusească a impus un stil moscovit obligatoriu. De atunci, iconografia ortodoxă a fost izolată de progresele făcute de arta catolică. Însă au avut loc amestecuri de stiluri. În Creta a luat naștere un stil „venețiano-bizantin". Un amestec de imagistică ortodoxă și catolică poate fi observat în arta greco-catolică ucraineană. [GRECO]

În ciuda Schismei (vezi pp. 300–304), icoanele ortodoxe au continuat să fie foarte apreciate în Apus. Celebrele „Madone negre" ale Europei catolice provin din surse bizantine. [MADONNA] La fel și „Sfântul Chip" al lui Laon din Picardia, o altă icoană neagră, de această dată înfățișându-l pe Cristos. Această *Sainte-Face*, foarte asemănătoare cu „Giulgiul de la Torino", este considerată *mandylion*, adică o imagine nefăcută de mâna omului. Deși pictată pe lemn de pin, aceasta poartă o inscripție cludată în slavonă – OBRAS' GOSPODEN NAUBRUS' (Imaginea Domnului pe pânză), probabil de origine sârbă. Ar putea fi o copie a giulgiului, care a fost odată expusă în Bizanț. Oricum, a fost obținută de Jacques de Troyes, arhidiacon al Laonului și viitorul papă Urban al IV-lea, de la „anumiți oameni pioși" din mănăstirea sârbă din Bari, în sudul Italiei. Potrivit unei scrisori datate 3 iulie 1249, arhidiaconul a trimis-o în dar surorii sale Sibylle, stareță la mănăstirea cisterciană de la Montreuil, de unde a ajuns la Catedrala din Laon.[5]

Icoanele sunt la loc de cinste în toate casele credincioșilor ortodocși. Maxim Gorki și-a amintit de casa părinților săi din Nijni Novgorod din anii 1870:

> Când [bunica mea] vorbea de Dumnezeu, parcă era din nou tânără la față... Îi luam cositele grele în mână și mi le legam în jurul gâtului. „Omul nu-l poate vedea pe Dumnezeu, spunea ea, dacă l-ar vedea, ar orbi. Doar sfinții pot să-l privească în ochi." Îmi plăcea tare mult să o văd ștergând praful de pe icoane și curățându-le... Lua o icoană în mână, zâmbea și spunea cu însuflețire: „Ce chip frumos!" Apoi își făcea cruce și săruta icoana.[6]

Curtea imperială era centrul unei administrații stufoase conduse de o armată de birocrați. Heraclius își luase titlul persan de *Basileus*, iar natura despotică a mașinăriei de stat era evidentă în ceremoniile orientale fastuoase. „Bizanț" a devenit sinonim cu servilismul absolut, secretomania și intrigile. S-au păstrat câteva instituții romane, dar erau complet

subordonate. Senatul era practic o adunare de funcționari de stat, organizați după anumite ordine. Miniștrii de stat sub *eparchos* (prefect), *symponus* (cancelar) și *logothete* (președinte de tribunal) erau conduși de ofițerii curții, toți eunuci, aceștia conduși la rândul lor de *paracomoenus* (mare șambelan). Castrându-și curtenii de rang înalt, practic imperiul se proteja de posibilitatea unei puteri ereditare la palat, cum se întâmpla adesea în Vest. Apărarea militară se împărțea între o rezervă imperială și o gardă formată din mercenari străini, condusă de *domestikos*, și un sistem de *themes* sau „regiuni militare", fiecare condusă de *strategos*.

TAXIS

În septembrie 641, Constanțiu II a fost încoronat de patriarhul Constantinopolului în amvonul Sf. Sofia, „Biserica mare". S-a renunțat la vechea practică romană de a-l aclama pe noul împărat la hipodrom. Cea mai importantă ceremonie politico-religioasă din „repertoriul" bizantin ajungea la o formă finală. De atunci înainte, se așeza o coroană pe capul împăratului, în loc de tradiționalul colier din metal răsucit pus la gât. Se împărțeau daruri generoase; se bătea monedă. Asociații la tron erau încoronați de împărați, iar împărătesele de către soții lor. Reprezentările iconografice convenționale ale ceremoniei îl înfățișau pe împărat încoronat de Cristos.

Ritualul politic juca un rol central în viața bizantină. Scopul acestuia era să întărească idealul de *taxis*, adică „ordinea lucrurilor" neschimbată, armonioasă și ierarhică. Se concepeau spectacole elaborate, unde se punea accent pe detaliile simbolice. Procesiunile și paradele publice erau organizate cu orice pretext, mai ales în zilele creștine de sărbătoare. Ovațiile adresate împăratului erau însoțite de scandarea pasajelor din Biblie și a sloganelor politice, citirea de poezii și panegirice și de strigăte puternice, care contrastau cu tăcerea deplină care trebuia păstrată cu alte ocazii în prezența împăratului. Apariția în public a mireselor imperiale, nunțile și înmormântările erau însoțite de manifestări de bucurie sau tristețe, după cum era cazul. Audiențele imperiale erau aranjate cu meticulozitate în funcție de statutul celui primit. Distanța exactă între tron și cel care se prosterna în fața împăratului erau stabilite dinainte. Sosirea împăratului sau *adventus* impunea să fie întâmpinat doar de o delegație de mari nobili, precum și locul și felul în care era salutat, drumul către oraș, alegerea bisericii pentru slujba de mulțumire și meniul pentru banchet. Plecarea împăratului sau *profectio*, în special la bătălie, era marcată de pomeni, de venerarea steagului Adevăratei Cruci și de binecuvântarea armatei și a flotei. „Triumful imperial" sau *thriambus*, așa cum fusese moștenit de la Roma, implica defilarea trupelor, a prizonierilor și prăzii de război, precum și jocuri și întreceri la circ și hipodrom, dar și *trachelismos*, adică ritualul călcatului în picioare al inamicului sau uzurpatorului înfrânt. Promovarea înalților demnitari era pusă în scenă într-un mod care nu lăsă nicio îndoială în privința sursei succesului lor.

Cu orice ocazie se acorda multă atenție îmbrăcămintei, însemnelor funcției, culorilor și gesturilor. Ceremoniile de îmbrăcare și dezbrăcare deschideau și închideau toate procesiunile. Coroana imperială, globul, sceptrul și *akakia* „punga cu țărână", simbolizând faptul că toți sunt muritori, erau mereu puse pe primul loc. Doar împăratul avea dreptul să poarte purpură și, în iconografie, Cristos și Fecioara Maria. Mimica și gestica bizantină se axau pe *agalma* sau „calmul statuar", care reprezenta idealul.[1]

Cel mai complet compendiu al ritualurilor bizantine se găsește în manuscrisul din secolul X, intitulat *De Ceremoniis aulae byzantinae* sau „Cartea ceremoniilor de la curtea bizantină"[2]. Are 153 de capitole referitoare la practicile și procedurile existente timp de peste 600 de ani. Menționează totul, de la regulile de dans și adresare până la lungimea părului împăratului. Ceremonialul imperial a fost imitat și adaptat de patriarhi, de guvernatorii din provincii, de generali, de episcopi și în cele din urmă de cârmuitorii din toată

lumea creştină. Cu timpul, acest manuscris a constituit baza oricărui simbolism monarhic şi ecleziastic în afara graniţelor imperiului. De pildă, Carol cel Mare a copiat multe dintre regulile Bizanţului, aşa cum şi alţi suverani apuseni l-au imitat pe Carol cel Mare.[3] [KRAL]

Cu toate acestea, nu totul a mers într-un singur sens. Obiceiul de a-l ridica pe împărat pe scuturile trupelor sale a fost preluat de la triburile germanice. A fost pus în practică pentru prima oară de către Iulian la Paris în 361 şi a durat, cu întreruperi, până în secolul VIII. „Ungerea cu ulei sfinţit" sau *chrisma* pare să fi fost preluată de franci şi introdusă la Constantinopol de cruciaţi în secolul XIII.[4] Până atunci, elementul creştin a pătruns peste tot în Europa în ritualul monarhic.

Cu toate acestea, Bizanţul era înainte de toate o putere navală. Flota sa formată din 300 de bireme, înarmate cu berbece şi „foc grecesc", putea să reziste cu succes în faţa inamicilor săi. În ciuda marii bătălii cu arabii la Phoenix în Licia în 655, puterea navală bizantină a continuat să domine Marea Egee şi Marea Neagră.

Statul bizantin avea o atitudine paternă în problemele sociale şi economice. Comerţul era controlat de oficialii de stat, care pretindeau 10 la sută impozite pe toate exporturile şi importurile. Reglementările statului se extindeau asupra ghildelor şi vieţii industriale. Manufacturile de stat, ca de pildă *gynaceum*, cele de fabricare a mătăsii, garantau femeilor un loc de muncă în interiorul zidurilor cetăţii. Monetăria imperială care producea monede de aur – 1 *nomisma* = 12 *milliaressia* = 144 *pholes* – reprezenta principala sursă monetară din est. Pescăriile conduse de stat erau atât de numeroase, încât cei care lucrau la Constantinopol mâncau adesea caviar.

Sub învelişul de cultură grecească, Bizanţul adăpostea o comunitate multinaţională formată din diverse etnii. Nevestele împăraţilor puteau fi hazare, france, ruse. Populaţia era greco-slavă în Balcani, postelenică şi armeană în provinciile asiatice. În afară de satele de iobagi de la ţară, societatea bizantină era foarte educată şi rafinată. Existau şcoli pe lângă biserici, universităţi de stat, facultăţi de drept, unde puteau învăţa şi femeile. Literatura bisericească era predominantă. Dar *Digenis Akritas* din secolul X a fost descrisă drept „cel mai strălucit *chanson de geste* scris vreodată", iar istoricii bizantini de la Procopie la Ana Porfirogeneta (1083–1154) au considerat-o una „dintre cele mai bune şcoli... între Roma antică şi Europa Modernă". Arta şi arhitectura bizantină au avut stiluri absolut inimitabile. În ciuda sau datorită constrângerilor iconoclaste, icoana bizantină a fost o contribuţie de durată la arta europeană. Bizanţul a rămas civilizat, pe când majoritatea ţărilor apusene se aflau în beznă în ceea ce priveşte cultura oficială.[11]

Ascensiunea islamului, 622–778

Pe 20 septembrie 622, un mistic arab obscur pe nume Mohamed a ajuns cu bine în oraşul Medina. Fusese izgonit din Mecca, oraşul său natal. A cerut să fie construit un templu acolo unde l-au întâmpinat discipolii săi nerăbdători. Astfel, în Ziua Unu a Anului Unu a noii religii, a fost ridicată prima moschee mahomedană.

Timp de mai bine de un deceniu, fostul conducător de cămile îşi propovăduise ideile radicale fără succes, căci i se arătase arhanghelul Gavriil, care îi arătase destinul într-o peşteră de pe muntele Hira. „Mohamed, tu eşti cu adevărat Profetul Domnului." Mai

târziu, după această primă Noapte a Destinului, avusese o altă viziune mistică, Călătoria de Noapte spre Paradis. A ajuns la templul lui Solomon pe un armăsar strașnic, iar de acolo prin sferele cerului până la Infinitul Nevăzut. În 624, Mohamed și-a înarmat 300 dintre susținători și a întors din drum o armată trimisă să-i înăbușe revolta. În 628, a ajuns călare pe cămila sa preferată la Mecca, în fruntea a 10 000 de credincioși. Profetul a pus la pământ idolii păgâni din altarul lui Kaaba și l-a transformat în cel mai sfânt altar al religiei sale. După încă patru ani de învățături la Medina, unde s-a așternut în Cartea Sfântă – Coranul – înțelepciunea profetului, el a plecat din nou în Pelerinajul de Rămas-bun la Mecca. În Valea lui Arafat și-a rostit ultimul discurs:

Credincioșii mei, ascultați la vorbele mele, căci în anul ce va veni nu voi mai fi cu voi... Să vă păziți cu strășnicie bunurile, onoarea și viețile... până în ziua în care vă veți întoarce la Dumnezeu. Ajutați-i pe săraci și îmbrăcați-i... Nu uitați că într-o zi veți fi față în față cu Atotputernicul și El vă va întreba de ce ați făcut așa, și nu altfel... Este adevărat că aveți anumite drepturi în ceea ce privește femeile voastre, dar și ele au. Purtați-vă bine cu ele, căci pe ele vă bizuiți... Eu mi-am îndeplinit misiunea și vă las cartea Domnului și pildele Mesagerului Său să vă ghideze în viață... Nu veți da greș de veți respecta ce scrie în Cartea Sfântă.

În timp ce se prăbușea la pământ, profetul a zis:

Astăzi vă dau religia voastră, mi-am făcut Treaba și am ales islamul să vă fie religie.[12]

În Medina, Îngerul Morții a intrat în camera profetului, iar acesta din urmă a zis: „O, Moarte, înfăptuiește-ți porunca". Era 7 iunie 632 după calendarul creștin.

Teritoriul deșertic al Arabiei este o punte între Africa și Asia. Și-a păstrat mereu independența față de imperiile înconjurătoare. Se învecina cu Egiptul și Abisinia la vest, cu Mesopotamia și Persia la nord și cu India la est. În ciuda zonelor aride și a triburilor de beduini, acest pământ și-a adus contribuția la toate marile civilizații din regiune. La Kaaba în Mecca a venit Adam după izgonirea din Paradis, iar Avraam a reclădit altarul sacru. Mecca însăși era un bastion pe drumul caravanelor care lega Mediterana de Africa de Est și India. La începutul secolului VII, era în strânsă legătură cu Imperiul Roman din Egipt și cu rivalul Imperiu Sasanid din Persia. Era un loc neașteptat pentru o nouă religie a lumii; dar reprezenta o bază sigură pentru propagarea islamului.

Islam, care înseamnă „supunere", a fost de la început o religie universală. Deși araba este limba sacră a Coranului, religia a atras toate națiunile, clasele sociale și ambele sexe. Unul dintre preceptele de bază este că toți musulmanii sunt egali între ei. Mahomed a fost împotriva privilegiilor economice ale clasei conducătoare, a supunerii femeilor și „legăturilor de sânge" ale triburilor semitice. Dorința de egalitate socială, economică și politică amenința să dărâme din temelii societățile tradiționale. Faptul că Mohamed a insistat ca săracii și femeile să aibă drepturi, dar și ca toți credincioșii să aibă milă pentru celălalt, i-a făcut pe toți să creadă într-o societate liberă. Acesta era un crez revoluționar, a cărui putere militară s-a clădit imediat datorită credincioșilor fervenți. Presupunea ca soldații să fie egali cu generalii, supușii cu stăpânii și soțiile cu bărbații lor. „Mai bine dreptate fără religie decât tirania unui conducător pios." Precum creștinismul, religia islamică avea

nişte idealuri care adesea depăşeau practicile credincioşilor; dar forţa şi puritatea acestor idealuri este evidentă. „În numele lui Allah, Cel ce iartă totul şi e plin de compasiune" s-a răspândit printre credincioşi, ca focul prin pădurea uscată a unei *wadi*.

Se spune că islamul se sprijină pe cinci concepte de bază. Primul, mărturisirea credinţei, constă în recitarea formulei: „Lă ilăha illă Uăh, Muhammadu 'rasûlullăh" (Nu există alt Dumnezeu în afară de Allah, iar Mohamed e Profetul Său). Cine rosteşte aceste cuvinte înaintea unor martori devine musulman. Al doilea concept, rugăciunea ritualică, presupune ca evlavios să se spele şi să atingă pământul cu capul îndreptat spre Mecca, când se crapă de ziuă, la amiază, la apusul soarelui şi seara. Al treilea concept, numit *Zakat*, constă în oferirea de pomană săracilor. Al patrulea e postul. Fiecare adult musulman sănătos trebuie să se abţină de la mâncare, băutură şi raporturi sexuale din zori şi până seara în timpul Ramadanului, care ţine o lună. Al cincilea concept, *Hadj*, presupune ca fiecare musulman să facă pelerinajul la Mecca măcar o dată în viaţă. Mai presus de orice, musulmanul credincios trebuie să respecte învăţăturile Coranului, ale cărui 114 *sure* sau capitole sunt izvor al legii, manual de ştiinţă şi filosofie, colecţie de mituri şi poveşti, precum şi un manual de bună purtare.

Califii, adică „succesorii" Profetului, au transformat rapid Arabia în baza unui imperiu teocratic mondial. Pe atunci aveau puteri nelimitate şi bogăţie nemăsurată, fiind o sursă de inspiraţie pentru ştiinţă, literatură şi arte. Sub Abu-Bekr (632–634), Omar (634–644) şi Usman (644–656), armatele lor au cucerit Siria, Palestina, Persia şi Egiptul cu o rapiditate fulgerătoare. S-a format o flotă pentru a proteja Alexandria, iar arabii au devenit curând principala putere navală din Mediterana. Sub Ali (656–616), vărul şi ginerele Profetului, au izbucnit disensiuni civile şi religioase. Dar sub dinastia omeiazilor s-a restabilit unitatea. Mo'awiya (661–680) a stabilit capitala la Damasc. Yazid I (680–683) l-a înfrânt pe Hussein, fiul războinic al lui Ali – un eveniment de maximă importanţă pentru secta şiiţilor. Abdulmalik (685–705) a înăbuşit un atentat la calif în Mecca. Sub Walid I (705–715) omeiazii au suferit o înfrângere sângeroasă pe malul fluviului Zab în 750 din cauza abasizilor, duşmanii lor de moarte. Pe urmă, sub Al-Mansur („Victoriosul", 754–775) abasizii au domnit 500 de ani. Pentru o vreme, capitala lor, Bagdad, a fost centrul lumii.

Ierusalimul a căzut în mâinile musulmanilor, un eveniment cu multe consecinţe profunde. Oraşul era şi este sacru pentru toate cele trei religii monoteiste. Dar în secolele scurse de la expulzarea evreilor de către romani, creştinii păziseră Locurile Sfinte pentru ei:

> Într-o zi de februarie a anului 638 d.H., califul Omar a intrat în Ierusalim pe o cămilă albă. Purta straie vechi şi murdare, iar armata care-l urma era formată din oameni aspri şi neîngrijiţi, însă foarte disciplinaţi. Lângă el se afla patriarhul Sofronie şi întâiul judecător al oraşului cucerit. Omar s-a dus glonţ la Templul lui Solomon, de unde prietenul său ajunsese în Paradis. Uitându-se la el stând acolo, patriarhul şi-a amintit cuvintele lui Hristos şi a şoptit printre lacrimi: „Priviţi ruşinea dezolării, aşa cum a spus Daniil profetul"[13].

De atunci înainte, Oraşul Sfânt avea să fie guvernat de autorităţile islamice. Patriarhul a devenit prizonierul banilor. Pelerinii creştini nu au putut să-şi atingă uşor scopul,

alegând tot mai des să meargă la Roma. Centrul de gravitație al creștinismului s-a deplasat spre vest.

În acel secol, după moartea Profetului, armatele islamului înaintau fără oprire. Bizanțul a fost asediat fără succes de două ori, în 673–678 și 717–718. Dar Kabul, Buhara și Samarkand au fost cotropite în est, iar Cartagina și Tangerul în vest. Trecerea prin Coloanele lui Hercule a lui Al-Tariq – de atunci Jebel al-Tariq – sau Gibraltar, i-a adus pe musulmani în Europa, năpădind Spania vizigotă și pătrunzând prin Pirinei. În 732, la comemorarea a 100 de ani de la moartea lui Mohamed, au ajuns la Tours de pe Loara, la câteva zile călare de Paris, în inima Regatului Francilor.

Rezultatul acestor cuceriri îndepărtate a fost apariția unor state islamice autonome în Spania, Maroc, Tunisia, Egipt, Persia și Transoxania, care aparțineau doar cu numele califilor aflați la mare depărtare. Islamul a făcut progrese într-un secol, cât creștinismul în șapte. În Peninsula Iberică, cuceritorii musulmani și-au amintit istoria lor și au numit țara *El-Andalus* „Ținutul vandalilor", întemeind multe principate. Emiratul de Cordoba, înființat la scurtă vreme după sosirea lui Al-Tariq, a fost locul unde au rezistat cel mai mult musulmanii în Europa. Alături de succesorii săi, Imperiul Almoravid și Emiratul Granada aveau să dăinuie aproape opt secole. În perioada de maximă înflorire, sub Abd al-Rahman (912–961), cuprindea mare parte din Peninsula Iberică, fiind califatul întregului islam. A adus în acel loc o civilizație de cel mai înalt rang și un influx de arabi, mauri, berberi și evrei. Din secolul VIII până în XII au venit și mulți nord-africani. [MEZQUITA]

De atunci încolo, islamul a fost o prezență continuă în Europa. Întâi în Peninsula iberică în sud-vest, mai târziu în sud-est, în zona Balcanilor și a Mării Negre (vezi capitolul VII). Interacțiunea între creștini și musulmani a fost una dintre trăsăturile definitorii ale vieții politice și culturale. Începând cu secolul VIII, nu trecea o zi fără să nu se audă dimineața și seara *adhan,* chemarea muezinului la rugăciune:

اذان کا بیان

Allāhu akbar
ašhadu 'an lā ilāha illā llāh
ašhadu anna Muhammadu 'rasūlu 'llāh
'alā ' l-salāh
hayyā 'alā' l-falāh
Allāhu akbar
ašhadu 'an lā ilĀha illā llāh

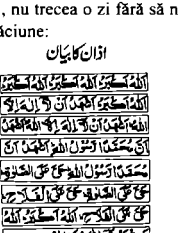

(Dumnezeu e Atotputernic/ Mărturisesc că nu există Dumnezeu mai mare/ Mărturisesc că Mohamed e profetul Domnului/ La rugăciune/ Haideți să ne mântuim!/ Dumnezeu e Atotputernic/ Mărturisesc că nu există alt Dumnezeu în afară de Alah.)[14]

La chemarea din zori, este introdus un apel în plus după a patra formulă: *al-salat khair min al-nawm,* „Rugăciunea e mai bună decât somnul". Toți musulmanii care aud chemarea trebuie să repete cuvintele, mai puțin după a patra și a cincea formulă, când recită: „Nu e putere mai mare ca Allah" și „Ai grăit adevărul". Fiecare adult musulman sănătos trebuie să facă *salat* sau „prosternarea ritualică" de cinci ori pe zi.

În timp ce arabii erau pe Loara, francii se pregăteau să respingă înaintarea musulmană. Carol Martel (688–741), stăpânul palatului merovingian, a strâns o armată care a stăvilit

invazia. Este posibil ca Bătălia de la Poitiers din 732 să fi fost exagerată de cronicarii care ţineau cu creştinii: se poate ca arabii să fi fost forţaţi să se retragă din cauza unui sistem prea complicat de comunicare. Se aflau totuşi la 1 600 de kilometri de Gibraltar. Dar retragerea lor a dat naştere unor pasaje superbe:

> Dorinţa de a ocupa un spaţiu mai mare i-ar fi dus pe sarazini la graniţa cu Polonia şi în ţinutul muntos al Scoţiei; Rinul nu este mai greu de trecut decât Nilul sau Eufratul, iar flota arabă ar fi putut să navigheze fără să dea o luptă navală până la gurile Tamisei. Poate că interpretarea Coranului ar fi acum predată în şcolile de la Oxford, iar în biserici s-ar demonstra unui popor circumcis sfântul adevăr al revelaţiei lui Mohamed.[15]

Aşadar, în Vest, musulmanii trebuiau ţinuţi la poalele Pirineilor. Musulmanii şi francii aveau să-şi dispute generaţii întregi acele trecători montane. Încleştarea din trecătoarea Roncevaux a dat naştere unei celebre legende medievale, pomenite în *Chansons de geste*. Doi cavaleri franci, pe nume Roland şi Oliver sau Orlando şi Rinaldo, sunt presaţi intens de armata musulmană pe când încearcă să-şi retragă efectivele în siguranţă în partea de nord. Oliver îşi îndeamnă tovarăşul să sune din corn pentru a cere întăriri. Roland, mai mult viteaz decât isteţ, nu se conformează decât după ce bătălia este pierdută. Într-un final, când suflă cât poate de tare din corn, sunetul se aude în toată Francia. Roland, care leşinase pe cal, este lovit din greşeală în ambuscadă de Oliver, care orbise:

> *„Sir cumpain, faites le vos de gred?*
> *Ja est co Rollant, ki tant vos soelt amer!*
> *Par nule guise ne m'aviez desfiet!"*
> *Dist Oliver: „Or vos oi jo parler.*
> *Je ne vos vei, veied vus Damnedeu!*
> *Ferut vos ai, car le me pardunez!"*
> *Rollant respunt: „Jo n'ai nient de mel.*
> *Jol vos pardains ici e devant Ḍeu".*
> *A icel mot l'un a l'altre ad clinet.*
> *Par tel amur as les vus desevred.*
>
> („Tovarăşe, domnule, ai vrut să mă loveşti?/ Căci eu sunt Ronald care te iubeşte nespus,/ Şi tu nu m-ai sfidat sau provocat."/ Oliver a spus: „Acum te aud vorbind / Dar nu te văd; să te ţină Domnul în paza Lui!/ Te-am lovit! Atunci te implor să mă ierţi!"/ Roland îi răspunde: „Nu sunt rănit./ Te iert aici în faţa Domnului."/ Spunând aceasta, amândoi fac o plecăciune spre celălalt./ Vezi cu câtă iubire se despart!)[16]

„O, tu, scumpă Francia, astăzi vei fi văduvită de doi vasali de ispravă."

În Est creştinătatea era apărată de forţele bizantine. Dar prezenţa musulmană s-a făcut mult mai simţită în teritoriile slave. Musulmanii voiau din ce în ce mai mulţi sclavi, iar slavii costelivi erau tocmai buni. Negustătorii evrei şi vikingii erau intermediari şi transportatori, mai ales prin Crimeea [HAZAR] [RUSIA KIEVEANĂ], iar mai târziu în zona baltică şi în Europa Centrală [DIRHAM]. Atât de apropiată era legătura slavilor cu comerţul de

sclavi încât cele două cuvinte – „slav" și „sclav" – erau considerate sinonime. Se crede că și cuvântul arăbesc pentru eunuc – *sakaliba* – se trage din „slav". Nu e întâmplător că prima atestare a teritoriului slav a fost scrisă de un maur evreu, un negustor din Tortosa (vezi p. 454).

MEZQUITA

Nicio clădire din Europa nu ilustrează mai bine ciclul civilizațiilor decât Mezquita Aljama, acum catedrala din Cordoba. Cea mai veche parte datează din vremea califului Abd-al-Rahman I (755–788). E o comoară a artei hispano-islamice și se situează pe aceeași poziție cu cea din Alcazar în Sevilla sau Alhambra din Granada. Dar originalitatea acesteia stă în faptul că s-au folosit materiale luate de la San Vicente, bazilica latino-bizantină demolată, care a rămas până în 741 în același loc și care fusese la un moment dat loc de rugăciune atât pentru creștini, cât și pentru musulmani. Ba mai mult, și moscheea, și bazilica se aflau pe locul unui măreț templu roman, care la rândul lui înlocuise un edificiu grec sau fenician. Doar Sf. Sofia din Istanbul se mai poate mândri cu o astfel de istorie îndelungată.

Grandoarea Mezquitei corespunde cu a unui oraș care a depășit de multe ori mărimea Romei medievale. Aceasta are 130 de metri pe 180, împreună cu livada de portocali, și este înconjurată de ziduri și fortificații decorate. Însă cele mai impresionante sunt aspectele unde se întrepătrund elementele creștine cu cele islamice. Naosul impunător este presărat cu multe coloane din marmură colorată care susțin două rânduri de arcade. Coloanele, în vârful cărora se află capiteluri pestrițe, provin din vechea bazilică. Arcadele mai joase în formă de potcoavă sunt făcute dintr-un strat de calcar alb și unul din cărămidă roșie. Stratul superior de arcade rotunjite este în stil roman. Ușa principală dinspre nord este acoperită cu plăci metalice, iar în mijloc sunt scrise cuvintele *deus* și *al-mulk lilah* („Imperiul și puterea sunt doar ale lui Dumnezeu"). Superba Poartă a porumbelului are o arcadă arabă bogat ornamentată, împodobită cu o ogivă medievală. *Miharabul* sau „firida de orientare", indicând direcția în care se află Mecca, a fost construită de arhitecți sirieni, care au îndreptat-o spre sud. Are o formă de cameră octogonală cu un tavan ca o cochilie. Se intră printr-o arcadă din mozaic policrom, precedată de un vestibul situat sub trei cupole în stil bizantin. Abundă inscripțiile persane în arabă, chiar și în zona Capelei regale, care a fost refăcută cu ornamente gotice și însemne heraldice feudale din secolul XIV. Altarul și antablamentul din moschee, precum și Capela încașilor, sunt în stil baroc.[1]

Câteva locuri din Spania, ca de pildă Mezquita din Cordoba sau vechiul oraș Toledo, transmit un puternic sentiment de continuitate. Turiștilor de azi le place să audă că Spania musulmană le-a dat europenilor portocale, lămâi, spanac, sparanghel, vinete, anghinare, paste și pastă de dinți, alături de matematică, filosofie greacă și hârtie. [XATIVAH]

Însă dovezile în privința continuității sunt puține. Civilizația musulmană din Spania nu a fost doar înlocuită, ci eradicată acolo unde s-a putut (vezi p. 345). Turiștii vor avea parte de o experiență istorică dacă vizitează castelul musulman Trujillo din Extremadura sau părăsitul oraș fortificat Vascos din Castilia. În Cordoba, ar trebui să vă duceți și la palatul Madinat al-Zahra (Medina Azahara), aflat în afara orașului. A fost pe vremuri reședința unui calif care putea contacta Egiptul în douăzeci și patru de ore printr-o rețea de oglinzi care reflectau soarele. Ambasadorii străini care voiau să ajungă în sala tronului trebuiau să treacă pe sub un baldachin de trei mile lungime, susținut de un șir dublu de soldați berberi. În palat trăiau pe timpuri 20 000 de oameni și un harem de 6 000 de femei. Dărâmat în timpul revoltei berbere din 1010, arheologii nu au descoperit ruinele sale până în 1911.[2]

Atunci când strigă „olé", mulți spanioli nu știu că de fapt îl invocă pe Allah.

Nu trebuie să exagerăm impactul musulmanilor asupra lumii creştine. Cuceririle islamului au transformat Europa în principala bază a creştinismului. În acel timp, o mare parte din teritoriul musulman i-a izolat practic pe creştini de un contact direct cu alte religii şi civilizaţii. Musulmanii militanţi au schimbat complet peninsula, întrerupând sau modificând primele contacte comerciale, intelectuale sau politice. În privinţa conflictelor religioase, creştinătatea avea două lucruri de făcut – să lupte împotriva islamului şi să-i convertească pe păgânii rămaşi. A forţat Imperiul Bizantin să acorde prioritate apărării frontierei de Est, astfel neglijându-şi misiunea imperială din Vest. Aşa s-a ajuns ca statele creştine mai îndepărtate să se apere singure şi să adopte treptat măsuri care stimulau autonomia locală şi independenţa economică. Cu alte cuvinte, a oferit un impuls foarte mare feudalismului. Controlând Marea Mediterană, a distrus supremaţia pe care ţările cu ieşire la Mediterana o exercitaseră până atunci asupra restului Peninsulei. Înainte de islam, lumea postclasică a Greciei şi Romei creştinate rămăsese practic intactă. După islam a dispărut complet. Iniţiativa politică a trecut aproape pe nesimţite de la Mediterana la regatele care apăreau în nord, în special cel mai puternic regat din „Francia".

De-a lungul secolului VIII, când creştinii europeni luau în considerare consecinţele cuceririlor islamice, un nou ordin se pregătea să apară. Episcopul Romei, lipsit de sprijinul Bizanţului, a fost forţat să ceară ajutor francilor şi să se ocupe de problemele „papalităţii". Francii au profitat de şansa de a-l sprijini pe papă. Carol cel Mare a fost indirect produsul mohamedanismului (vezi pp. 284–290). Potrivit lui Henri Pirenne, a cărui teză a zdruncinat primele concepţii aşa cum islamul a distrus lumea antică, „Imperiul Francilor probabil că n-ar fi existat fără islam, iar Carol cel Mare nu ar fi existat dacă nu ar fi fost Mohamed înainte"[17]. Argumentele aduse de Pirenne au fost demontate, în special privind aşa-zisa întrerupere a relaţiilor comerciale. Dar au revoluţionat studiul tranziţiei de la Antichitate la lumea medievală.

Însă nu e suficient să vorbim doar de Mohamed şi Carol cel Mare. Islamul a afectat Europa de Est chiar mai mult decât pe cea de Vest. Apariţia lui a pus bazele unei entităţi noi, compacte, numite „creştinătate", în mijlocul căreia urma să fie Constantinopolul pentru ceva vreme. Constituia o provocare pentru păgânii care se aflau în Est, în afara conflictului dintre creştini şi musulmani, care se confruntau acum cu dilema de a alege între două religii dominante. Mai important este că s-a creat un bastion cultural, după care se putea defini identitatea europeană. Europa, ca să nu mai pomenim de Carol cel Mare, este de neconceput fără Mohamed.

Rivalitatea dintre creştinism şi islam a ridicat probleme etice şi psihologice, nu mai puţin importante decât cele deja existente între creştini şi evrei. Creştinii şi musulmanii erau învăţaţi să se considere reciproc necredincioşi. Neînţelegerile, conflictele şi stereotipurile negative erau necontenite. Nu era considerat un lucru normal, mai ales în rândul clerului, să se spună cât de multe aveau în comun acele trei mari religii monoteiste. Drept rezultat, s-a căscat o prăpastie între „Vestul" creştin şi „Estul" islamic. Europenii medievali le spuneau adeseori „sarazini" musulmanilor – un epitet derivat din cuvântul arăbesc *sharakyoun* sau „oriental". Vesticii care se credeau exponenţii unei civilizaţii superioare îi priveau cu dispreţ pe musulmani.

Biserica creştină pe timpul Conciliilor Generale, 325–787

Până la Primul Conciliu General de la Niceea din 325 (vezi p. 194), biserica creştină era în fruntea celei mai mari comunităţi religioase din imperiu. De la Edictul de la Milano, a beneficiat de o politică tolerantă şi se bucura de sprijinul împăratului. Dar poziţia acesteia nu era foarte sigură. Nu era religia de stat şi avea mulţi opozanţi cu funcţii înalte. Nu se făcuseră multe incursiuni în afara imperiului. Progresul avea să fie dificil, dacă e să ne luăm după punctul de vedere creştin şi mai ales al partidului „ortodox" condus de Atanasie. [IKON]

Sub Constanţiu II (337–361), arianismul a luat o amploare de scurtă durată. Atanasie a fost exilat, dar nu pentru ultima oară. În 340, când goţii încă mai erau la nord de Delta Dunării, s-au convertit la creştinismul arian. Drept rezultat, când ostrogoţii şi vizigoţii au intrat în imperiu şi şi-au întemeiat regatele în Italia, Galia, Spania şi Africa, au luat şi arianismul cu ei. Reprezentau un mare obstacol pentru răspândirea creştinismului ortodox printre barbari. [BIBLIA] Alte schimbări au avut loc sub împăratul Iulian (361–363), un monarh-filosof cunoscut în tradiţia creştină sub numele de „Apostatul". Primind o educaţie creştină de la oamenii care-i omorâseră familia, „se declarase mereu un susţinător al păgânismului". Rezultatul final a fost un edict de toleranţă generală, un ultim răgaz pentru zeii romani. „Singura problemă era că nu i-a lăsat pe creştini să-şi chinuie supuşii." Nu există probe care să susţină teoria conform căreia ultimele cuvinte rostite au fost *Vicisti Galilaee*, „Ai câştigat, o, tu, galileean palid"[18].

Aceste întâmplări au făcut ca partidul trinitarian să se trezească din visare. Lui Atanasie în Est şi lui Hilary de Poitiers (315–367) în Vest, care conduseseră mişcarea de opoziţie faţă de Constanţiu şi Iulian, le-au urmat cei mai străluciţi părinţi ai bisericii. Ioan Hrisostom (347–407), „Gură de aur", episcop de Constantinopol, a fost cel mai mare predicator al acelei epoci care a reuşit să supere pe mulţi din înalta societate. Vasile cel Mare (330–379), episcop de Caesareea, se trăgea dintr-o familie remarcabilă care pretindea că a avut nu mai puţin de opt sfinţi. El este considerat întemeietorul mănăstirilor. Fratele lui, Grigore de Nyssa (335–395) şi prietenul lui, Grigore de Nazianz (329–389) amândoi teologi remarcabili, au ieşit învingători la al doilea Conciliu General de la Constantinopol (381). În Vest, Martin de Tours (315–397) din Panonia încheiase creştinarea Galiei. Ambrozie din Milano (334–397) a fost principalul politician ecleziast din acea vreme. Ieronim din Dalmaţia (345–420) a fost cel mai important erudit al Bibliei de la începuturile bisericii. Africanul Augustin din Hippo a fost unul dintre cei mai influenţi părinţi ai bisericii.

Eforturile lor au dat roade în domnia lui Teodosie (378–395), ultimul împărat care a condus Estul şi Vestul şi care a sprijinit partidul trinitarian. Teodosie era spaniol, fiu de general, cu un temperament vulcanic. A apelat la trinitarieni din simplul motiv că Valens, predecesorul său, fusese ucis de goţii arieni. Sub domnia sa, al doilea Conciliu General a ratificat Crezul de la Niceea. Creştinismul trinitarian a fost susţinut prin lege; arianismul a fost interzis, iar păgânii persecutaţi. De aici trinitarienii puteau să-şi dorească să fie ortodocşi şi să-şi considere „eretici" rivalii de acum şi din trecut. [INDEX] [RUFINUS] [ZEUS]

Pentru mulţi credincioşi din secolele următoare, acest „triumf al creştinătăţii" a fost considerat o realizare minunată. Teodosie a primit supranumele „cel Mare". Dar, dacă e să ne luăm după învăţăturile lui Cristos, nu se justifica o asemenea asociere între autoritatea politică şi spirituală. Ba mai mult, Teodosie nu era chiar un reprezentant de seamă al virtuţilor creştine. În 388 l-a omorât pe Magnus Maximus, cu care a domnit împreună;

iar în 390 s-a răzbunat crunt pe oraşul Salonic pentru că a permis rebelilor să se răscoale. Le-a poruncit ofiţerilor să aducă toată populaţia la circ, de parcă ar fi asistat la jocuri, apoi a ucis 7 000 de oameni cu sânge rece. Pentru acest genocid Ambrozie l-a forţat să facă penitenţă în public. A murit la Milano, mai lăudat de religia căreia îi adusese atâtea servicii importante.

INDEX

Biserica creştină veche i-a atribuit papei Inocenţiu I (401–417) prima listă de cărţi interzise, iar papei Gelasius (492–466) primul decret în această privinţă. Decretul lui Gelasius adaugă liste de lecturi recomandate şi suplimentare asupra cărora se pronunţa canonul autenticii Scripturi. Însă învăţaţii de azi se îndoiesc că decretul avea vreo legătură cu Gelasius. Sigur este faptul că biserica avea dreptul să se pronunţe asupra decenţei sau indecenţei cuvântului scris. Din secolul V până în secolul XV au fost interzişi mulţi scriitori, de la Arie la Photius, de la Hus la Pico della Mirandola (1486). S-au luat măsuri suplimentare odată cu apariţia tiparului. Deşi nu se ştie exact cine a fost primul, se crede că papa Inocenţiu VIII (1484–1492) a iniţiat sau a întărit regula conform căreia toate publicaţiile ar trebui să primească autorizaţie de la episcop. [TIPARNIŢĂ]

Datorită numărului mare de cărţi apărute în timpul Renaşterii şi Reformei, ierarhia bisericii a căutat mereu îndrumarea Vaticanului, iar Conciliul de la Trento a cerut luarea unor măsuri. În consecinţă a apărut *Index Librorum Prohibitorum* sau „Ghidul cărţilor interzise", conceput de papa Paul IV în 1557. Din cauza disensiunilor din Vatican, prima versiune nu a apărut, iar a doua a fost publicată în 1559. Revizuit din nou la cererea conciliului, Indexul tridentin din 1564 a stabilit normele. Pe lângă autorii şi lucrările care nu intraseră în graţiile bisericii, a propus zece criterii de judecare a cărţilor. Din 1564, „Lista neagră" a Romei s-a mărit treptat. Regulile s-au modificat în 1596, 1664, 1758, 1900 şi 1948. (Vezi anexa III, p. 1084.)

De-a lungul anilor, Indexul a fost foarte criticat. S-a dovedit ineficient, în sensul că titlurile interzise îşi găseau un protestant care să le tipărească, iar Vaticanul nu avea niciun cuvânt de spus. Ba mai mult, din moment ce fructul interzis e mai dulce, Indexul poate fi acuzat că a promovat ceea ce a vrut să interzică. Duşmanii bisericii se grăbeau mereu să aducă vorba de el ca probă a intoleranţei catolice. De la apariţia Iluminismului, intelectualii liberi au ridiculizat deciziile, precum şi însăşi existenţa acelui Index. Date fiind romanele excepţionale care se vindeau ca pâinea caldă şi pe care biserica încerca să le interzică, ne putem da seama şi de ce.

Pe de altă parte, Indexul trebuie judecat în contextul acelei epoci. Fiecare autoritate a Europei moderne, fie ea laică sau ecleziastică, protestantă, catolică sau ortodoxă, îşi dorea să controleze publicaţiile, ca şi Vaticanul. Cenzura a funcţionat în toate ţările europene până în a doua jumătate a secolului XX. Mulţi dintre cei care condamnau Indexul papal nu vedeau nicio contradicţie când ei înşişi voiau să interzică anumite cărţi. Să ne uităm pe această listă, unde este indicat timpul şi locul unde au fost interzişi clasici ai literaturii europene în altă parte decât la Vatican:

35 d.H.	Homer	*Opera omnia*	Imperiul Roman
1497	Dante	*Opera omnia*	Florenţa
1555	Erasmus	*Opera omnia*	Scoţia
1660	Milton	*Eikonoklastes*	Anglia
1701	Locke	*Eseu asupra înţelegerii omului*	Universitatea Oxford
1776	Goethe	*Suferinţele tânărului Werther*	Danemarca
1788–1820	Shakespeare	*Regele Lear*	Marea Britanie

1835	Heine	*Opera omnia*	Prusia
1880	Tolstoi	*Anna Karenina și altele*	Rusia
1931	Marie Stopes	*Opera omnia*	Irlanda
1939	Goethe	*Opera omnia*	Spania
1928–1960	D.H. Lawrence	*Amantul doamnei Chatterley*	Marea Britanie[1]

Evident că există o poziție liberală potrivit căreia toate publicațiile ar trebui permise, chiar dacă subiectul este blasfemiator, incitator, obscen sau neadevărat. Este necesar ca oamenii să tolereze ceea ce dispreţuiesc. Acest punct de vedere a fost pus la încercare în anii 1980 de așa-numita „istorie revizionistă", care nega Holocaustul evreiesc, și de *fatwah* care s-a pronunțat împotriva lui Salman Rushdie pentru *Versetele satanice*. Teoretic, mulți liberali nu pot aplica propriile principii absolute. Fiecare societate, fiecare generație trebuie să stabilească o limită în ceea ce privește diferența mereu schimbătoare între acceptabil și inacceptabil.[2] Nu este corect să comparăm Indexul papal cu cenzura totalitară contemporană. În Germania nazistă (1933–1945) și în Rusia sovietică (1917–1991), toate lucrările erau interzise oficial până erau aprobate. Din acest punct de vedere, permisiunea episcopală poate fi judecată mai aspru decât Indexul.

În 1966, cel care răspundea la Vatican de doctrina credinței a anunțat că nu se vor mai interzice publicații. Până atunci Indexul conținea cam 4 000 de titluri.

Marea parte a informațiilor de mai sus provine dintr-o sursă de mare încredere, fiecare dintre cele optsprezece volume care o compun fiind o mărturie a unei decizii episcopale favorabile – NIHIL OBSTAT (Nu există vreun impediment) și IMPRIMATUR (Să fie publicat).[3]

RUFINUS

Rufin din Aquileea (340–410), uneori asociat cu Sf. Ieronim, a rămas cunoscut din două motive – în primul rând, ca traducător în latină al unor opere teologice grecești, mai ales cele scrise de Origene și, în al doilea rând, ca autor al primei cărți publicate de Oxford University Press. Lucrarea sa în care face comentarii pe baza Crezului Apostolilor, *Expositio Sancti Hieronymi in symbolum apostolorum*, a fost tipărită la Oxford de Theodoric Rood din Köln și finalizată în 17 decembrie 1478. Din păcate, începea cu o greșeală de ortografie, un „x" pierzându-se la „cuvânt înainte", data publicării fiind trecută (greșit): M CCC LXVIII.[1]

De atunci, lista de publicații OUP a avut atât opere importante, cât și minore:

Charles Butler, *The Feminine Monarchie Or a Treatise Concerning Bees* (1609)
John Smith, *A Map of Virginia* (1612)
Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621)
The Book of Common Prayer, and Administration of Sacraments (1675–)
Sfânta Biblie conținând Vechiul și Noul Testament (1675–)
Edmund Pococke (ed.), *Specimen Historiae Arabum* (1650)
— Maimonide, *Porta Mosis* (1655)
— *Greg. Abulfaragii historia compendiosa dynastiarum* (1663)
[Richard Allestree] *The Ladies Calling: scrisă de autorul Whole Duty of Man* (1673)
Johann Schaeffer, *A History of Lapland* (1674)
H.W. Ludolf, *Grammatica Russica* (1696)

William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (4 vol., 1765–1769)
F.M. Müller, *Rigveda-Sanhita: Sacred Hymns of the Brahmins* (1849–1873)
Lewis Carroll, *Aventurile lui Alice în Țara Minunilor* (1865)
Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (2 vol., 1981)

Cea mai remarcabilă faptă a OUP a fost în 1914, când lucrarea unei echipe de istorici de la Oxford a fost tipărită pentru a susține efortul de război al Marii Britanii. Manuscrisul lucrării *Why We Are at War* a văzut lumina tiparului pe 26 august, la aproape trei săptămâni de la declanșarea războiului. Volumul de 206 pagini a fost editat, bătut la mașină, tipărit, legat și gata de distribuție până pe 14 septembrie. S-au schimbat multe de atunci.[2]

Sf. Augustin, teolog și episcop (354–430) se pregătise să fie orator și a fost la un moment dat un susținător al maniheismului. S-a convertit la creștinism la Milano în 386. Simpla lui recunoaștere că omul e supus tentației l-a făcut un scriitor foarte interesant. *Confesiunile* sale, în care descrie sentimentele unui tânăr forțat să renunțe la confortul și plăcerile lumești, se află în contradicție cu polemistul care dezbate cu donatiști, maniheiști și pelagieni. Însă a analizat și a sistematizat caracterul complex al acelor doctrine cu un asemenea talent încât nimeni nu a mai avut mare lucru de adăugat, până la Toma din Aquino, 800 de ani mai târziu, Augustin a insistat pe primatul iubirii în așa fel încât aproape instigă la libertinaj. *Dilige et quod vis fac* (Iubește și fă orice) și *Cum dilectione hominum et odio vitiorum* (Iubește păcătosul și urăște-i păcatele) au fost două din maximele sale. În același timp punea accentul pe nevoia unei biserici instituționalizate. A scris *Salus extra ecclesiam non est* (Nu există mântuire în afara bisericii); dar și *Roma locuta est; causa finita* (Roma a vorbit; s-a terminat.). Cea mai populară carte a lui, *De Civitate Dei* (Orașul Domnului) a fost inspirată din jaful Romei de către Alaric, unde autorul descrie un oraș religios construit pe ruinele lumii materiale. Nimic nu ar caracteriza mai bine acea epocă. Augustin și-a petrecut aproape treizeci de ani ca episcop al Hippo Regius în Africa sa natală, trăind în ascеză, ceea ce a inspirat mai multe ordine bisericești, ca de pildă canonii augustinieni, călugării (negri) dominicani, ordinul premonstratens și brigitinii. Augustin a murit la Hippo în timpul asediului vandalilor.

Tulburările din inima imperiului au slăbit inevitabil legăturile cu periferia. În secolul V, au luat naștere ciudățenii la „granița celtică" și în Caucaz. Biserica celtică era creștină datorită călugărilor gali, anahoreți. Episcopii erau pustnici peripatetici și, datorită practicii de autoconsacrare, foarte numeroși. Irlanda, care nu făcuse niciodată parte din imperiu, a fost creștinată sistematic de Sf. Patrick (cca 389–461), un cetățean roman din vestul Britaniei care a ajuns în Ulster în 432. În acest fel, Irlanda fusese creștinată înainte de pătrunderea păgânismului anglo-saxon în restul Insulelor Britanice. Irlandezii aveau să-și plătească datoria. [BRITO]

ZEUS

Statuia lui Zeus a fost transportată la Constantinopol din altarul de la Olimpia după ultima olimpiadă din 396 d.H. Pe atunci era deja veche de opt secole și considerată o „minune a lumii". Terminată în cca 432 î.H. de exilatul atenian Phidias, a cărui statuie reprezentând-o pe Atena împodobea Partenonul, sculptura era uriașă și din fildeș, Zeus fiind înfățișat stând pe tron cu o cunună de lauri pe cap; avea cam 13 metri înălțime. Placată parțial cu aur solid, îl înfățișa pe Tatăl zeilor ținând o statuie a Victoriei încununate în mâna dreaptă și un sceptru cu un vultur în vârf în mâna stângă. Fusese descrisă în detaliu de Pausanias și Strabon, ultimul spunând că, dacă zeul s-ar mișca, capul lui ar strivi acoperișul. Suetoniu a scris că, atunci când muncitorii împăratului Caligula au încercat să o scoată de acolo în secolul I d.H. „zeul a râs atât de tare încât s-a prăbușit eșafodajul și oamenii au rupt-o la fugă. Așa că a rămas in situ încă trei secole. Când a fost distrusă în 462 în urma unui incendiu accidental în capitala împăratului creștin Leon I, Olimpia era deja părăsită. În 1958, arheologii germani care făceau săpături la Olimpia au găsit o cupă din teracotă pe care scria „AM APARȚINUT LUI PHIDIAS"[1].

BRITO

Pelagius (cca 360–420) a fost un gal sau un celt din Insulele Britanice (se credea că „Pelagius" este un calc greco-roman al numelui său, Morgan). Prietenii îl spuneau „Brito". Era un teolog creștin și unul dintre puținii din Europa Occidentală care participa la dezbaterile doctrinare din vremea sa. A trăit într-o vreme când doctrina ortodoxă, așa cum fusese formulată de greci, începea să se cristallzeze. Deși a fost considerat eretic, a avut o contribuție importantă. A fost contemporan cu Sf. Augustin din Hippo, pe care l-a provocat să formuleze păreri definitive despre probleme importante ca: grația divină, izgonirea din Rai, păcatul originar, liberul arbitru și predestinarea. Alături de alt briton pe nume Celestius, pe care l-a cunoscut la Roma, a pus accentul pe capacitatea omului de a acționa cu îndârjire prin voință, adică să se comporte responsabil. Conceptul lui cheie, „puterea alegerii opuse", este conținut în formula *Si necessitatis est, peccatum non est; si voluntatis, vitiari potest* (De e nevoie, nu e păcat; dar, dacă e voință, se poate păcătui). A susținut și că primii pași spre mântuire trebuie făcuți din voință.

Aceste puncte de vedere au fost parțial respinse pentru că unii erau de părere că astfel rolul lui Dumnezeu era minor, dar și pentru că păcatul era considerat individual, și nu o caracteristică a naturii umane. Vorbim de pelagianism atunci când se neagă sau se limitează păcatul originar. Acestea au fost importante în dezbaterile din secolul XVII din jurul lui Arminius și Jansen. (Vezi pp. 433, 441.)

În 410, Pelagius și Celestius fugiseră din Roma asediată de goți și se refugiaseră în Africa de Nord, unde au mai fost acuzați de încălcarea altor principii doctrinare. Într-unul dintre conciliile de la Cartagina s-au condamnat șase greșeli cardinale:

Adam ar fi murit chiar și dacă nu ar fi păcătuit.
Adam și-a făcut rău însuși, nu doar rasei umane.
Nou-născuții sunt fără de păcat, ca și Adam la naștere.
Rasa umană nu moare din cauza morții și a păcatului lui Adam.
Judecata, dar și cuvântul Domnului te poartă spre Rai.
Existau oameni fără de păcat și înainte de venirea lui Cristos.

Pelagius a plecat pe mare până în Palestina, însă a aflat că Augustin îl atacase în cartea *De peccatorum meritis* (Despre meritele păcătoşilor). A supravieţuit unei inchiziţii; dar a fost pierdut când papa Zosimus s-a dat de partea episcopilor africani. Într-un edict din 30 aprilie 418, împăratul Honorius îl condamna la confiscarea averii şi la exil. Beda Venerabilul nu s-a arătat milos faţă de „învăţăturile sale periculoase şi îngrozitoare":

> Să se târască în faţa marelui Augustin
> Âst scrib nenorocit cutezător a scrie asemenea enormităţi![1]

Episcopul Honoratus din Aries (cca 350–429) a încercat să găsească o cale de mijloc între scrierile lui Pelagius şi ale lui Augustin. Acesta a susţinut că graţia divină şi voinţa sunt necesare pentru mântuire. Acest „semipelagianism" a fost condamnat la Conciliul din Orange (529). Dar în locul său de baştină, la mănăstirea Sf. Honorat pe Isle de Lerins de pe Coasta de Azur, porţile nu i s-au închis. Sf. Vincent de Lerins (m. 450) a inventat celebrul „canon vincenţian", potrivit căruia toate propunerile teologice pot fi judecate după trei criterii: ecumenitate, vechime şi îngăduire. Călugării de la Lerins au publicat în 1977 ediţia definitivă a *Vieţii lui Honoratus*, scrisă de Sf. Hilarius.[2]

Biserica armeană a luat fiinţă când provincia încă mai făcea parte din imperiu. Ca şi cea celtică, a pierdut orice contact direct cu centrul şi a devenit excentrică în toate sensurile cuvântului. Când celţii adoptau pelagianismul, armenii se îndreptau spre monofizitism. Creştinismul ajunsese în Georgia în 330, când casa domnitoare a fost convertită de către o sclavă din Capadocia. Fiind aproape complet despărţită de Armenia, era mai puţin expusă politicilor asiatice şi menţinut legături mai strânse cu Constantinopolul. (Biserica georgiană a avut o istorie separată şi liniară până a fost încorporată forţat în ortodoxia rusă în 1811.) În 431, s-a ţinut un al treilea Conciliu General la Efes, astfel creându-se o serie. Cele şapte Consilii generale recunoscute şi de Occident, şi de Orient au fost: Niceea I (325), Constantinopol I (381), Efes (431), Calcedonia (451), Constantinopol II (553), Constantinopol III (680–681) şi Niceea II (787). La Conciliul de la Efes s-a condamnat erezia lui Nestor. Gibbon a scris că a fost o „revoltă ecleziastică". Ca şi în cazul celor anterioare şi celor succesive, consiliile se adunau din voinţa împăratului de la Constantinopol, care avea cea mai mare autoritate în lumea bisericii. Era dominată complet de episcopii din Orient. Episcopii din Occident acceptau deciziile, dar cu o împotrivire tot mai mare.

Divergenţele doctrinare au continuat, despicându-se firul în patru: în privinţa naturii lui Cristos, voinţei Lui, rolului Său în geneza Sfântului Duh. Are Cristos o singură natură, adică divină, sau o natură duală, umană şi divină? Clericii ortodocşi sprijineau diofizitismul, iar în Definiţia de la Calcedonia (451) s-a pus din nou accentul pe O Persoană, Două Naturi, unite „fără confuzie şi schimbare, indivizibile şi inseparabile". Monofizitismul a fost condamnat; dar a continuat să înflorească în Orient. Împărăteasa Teodora era monofizită, ca şi majoritatea creştinilor din Armenia, Siria şi Egipt. Are Cristos o voinţă sau două? Papa Honorius spunea că „o voinţă", într-o scrisoare din 634 adresată împăratului Constantinopolului. Dar conducătorii ortodocşi sprijineau dioteliţismul, lucru susţinut şi la al şaselea Conciliu General în 681. Monoteliţii erau condamnaţi, iar delegaţii papei Agatho au acceptat acest lucru. Luând în considerare Sfânta Treime – Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh – oare acesta din urmă se trage din Tată, ca singură sursă de divinitate, din Fiu sau din amândoi? Constantinopolul susţinea că *per filium* (prin Fiul); Roma *filioque*

(şi Fiul). Această problemă a apărut în 589 în Spania, iar până în secolul IX a provocat destule tulburări. Nu a fost soluţionată niciodată.

Atracţia exercitată de ascetism a crescut atât de mult încât a dat naştere la nelinişti politice şi sociale. Practicile orientale, atât cele anahoretice, cât şi cele comune, s-au răspândit în Vest. Primele mănăstiri comunale au fost întemeiate înainte de prăbuşirea Imperiului Occidental. Sf. Martin a fondat Ligugé în 360. Dar cea mai mare influenţă a fost cea a lui Benedict de Nursia (cca 480–500), care a formulat una dintre cele mai acceptate reguli ascetice. Pe măsură ce autoritatea imperială îşi pierdea din puteri, mai ales în provinciile din Vest, mănăstirile serveau pe post de locuri liniştite unde se învăţa în deşertul barbar. Îmbinarea învăţăturilor creştine cu aprecierea filosofiei greceşti şi a autorilor latini fusese de multă vreme un lucru acceptat în Orient, mai ales în Alexandria; dar în Occident trebuia cultivat. Artizanul principal a fost Flavius Magnus Aurelius Senator (cca 485–580), cunoscut sub numele de Cassiodorus, uneori guvernator al Italiei sub ostrogotul Theodoric. După ce s-a retras la o mănăstire în urma venirii lui Belizarie, acesta a susţinut un sistem educaţional în care să se predea atât materii sacre, cât şi profane; a început să strângă şi documente antice. Momentul a picat cum nu se putea mai bine. [ANNO DOMINI] [BAUME]

În secolul VII, şocul provocat de islam a schimbat pentru totdeauna configuraţia lumii creştine. Islamul a pus capăt unităţii culturale a teritoriilor mediteraneene şi le-a distrus dominaţia pe care o exercitaseră întotdeauna asupra avanposturilor din nord. Cucerind Persia, Siria şi Egiptul, i-a făcut pe trei dintre cei cinci patriarhi recunoscuţi – al Antiohiei, Ierusalimului şi Alexandriei – să acţioneze *in partibus infidelium*. Scena politicii duse de biserica creştină s-a redus de la una cu cinci competitori la o luptă între doi, şi anume între patriarhul grec din Constantinopol şi cel catolic din Roma. Înainte de islam, patriarhul Romei era singura voce a catolicismului împotriva a patru greceşti; după islam, scorul a fost de unu la unu, iar Biserica Catolică a avut mai mult spaţiu de manevră. În plus, conflictul ameninţător cu monofiziţii din Orient nu era încă rezolvat. Noi conducători musulmani au dat dovadă de mai multă toleranţă faţă de erezii decât creştinii ortodocşi. Aşa că bisericile monofizite armeană, siriană şi coptă nu au mai fost rechemate în sânul creştinătăţii.

Cel mai important lucru este poate că islamul a despărţit creştinătatea de restul lumii. Înainte de islam, evangheliile creştine ajunseseră până în Ceylon şi Abisinia; după islam, nu au mai pătruns secole întregi în Asia sau Africa. Mare parte dintre creştini nu vedeau niciodată un musulman în timpul vieţii lor; dar toţi trăiau în umbra islamului. De fapt mahomedanismul i-a oferit lumii creştine un scut dincolo de care să se consolideze şi să se definească. În acest fel a contribuit în cea mai mare măsură la formarea a ceea ce se va numi până la urmă „Europa".

ANNO DOMINI

Timp de şase secole după naşterea lui Cristos, foarte puţini oameni îşi dădeau seama că trăiesc „în era creştină". De fapt, cronologia de bază a istoriei începând cu momentul în care „Cristos a intrat în Galileea" nu a fost stabilită înainte de Dionisie Exiguul, un călugăr din Asia Mică, vorbitor de greacă şi prieten cu Cassiodorus, care a murit la Roma în 550. Dionisie a venit cu ideea ca număratul anilor să aibă ca punct de reper întruparea lui Isus şi că ar trebui să înceapă odată cu Bunavestire, când Fecioara Maria fusese aleasă să devină mama lui Cristos. Dionisie a fixat această dată, Prima Zi a Anului Unu, pe 25 martie, cu nouă luni

înainte de nașterea lui Cristos pe 25 decembrie. Toți anii de dinainte, care se numărau în ordine descrescătoare aveau să primească titulatura de *ante Christum* (AC) sau „înainte de Cristos" (î.H.). Toți anii care veneau urmau să fie „Anii de la Întrupare" sau *Anni Domini* „Anii Domnului" (AD). Nu exista Anul Zero.[1]

Au mai trecut multe secole înainte ca era creștină să fie folosită treptat, întâi în biserica latină și mai târziu în Orient. Beda Venerabilul (673–735), autorul unei cărți despre cronologie, *De Temporibus,* acceptase noul sistem când a scris la începutul secolului VIII *Istoria bisericii englezești și a poporului ei.*

Între timp, predominau tot felul de cronologii locale. Cel mai folosit sistem era cel al anilor de domnie. Timpul istoric se măsura prin domnii și generații. Datele se determinau prin momentul din domnia unui anumit împărat, papă sau prinț. Modelul se găsea în Vechiul Testament: „În al patrulea an al domniei lui Ezechia, care era și al șaptelea an al domniei lui Osea, fiul lui Ela, regele lui Israel, Salmanasar, împăratul Asiriei, a mărșăluit împotriva Samariei și a asediat-o..."

Era creștină a trebuit să facă față multor sisteme cronologice „rivale". Tabelul olimpiadelor grecești, ciclul de patru ani între Jocurile Olimpice, care a început cu Olimpiada lui Coroebus pe 1 iulie 776 î.H., a continuat să fie folosit până la sfârșitul secolului IV d.H. Epoca babiloniană a lui Nabunassar, folosită de grecii din Alexandria, era cunoscută în Epoca Medievală din operele lui Ptolemeu. Punctul de început era miercuri, 26 februarie 747 î.H. Epoca macedoneană a seleucizilor, care a început cu ocupația Babilonului de către Seleucus Nicator în 312 î.H., se folosea în Levant. Cunoscută evreilor sub denumirea de „era contractelor", a fost folosită de ei până în secolul XV. Epoca romană se baza pe trecerea anilor de la „întemeierea orașului". [AUC] În Spania, era Caesarilor se poate fixa atunci când Octavian a cucerit Iberia în 39 î.H. Adoptată de vizigoți, a fost folosită în Catalonia până în 1180, în Castilia până în 1382 și în Portugalia până în 1415. Epoca musulmană Hegra, care marchează izgonirea Profetului din Mecca, corespunde zilei de vineri, 16 iulie 622 d.H. În lumea musulmană a rămas un reper important.

Nu e de mirare, date fiind complicațiile, că data nașterii lui Hristos calculată de Dionisie Exiguul s-a dovedit a fi imperfectă. Dionisie punea semnul de egalitate între Anul Unu și Epoca olimpiadelor 195 (1) cu 754 AUC și, greșind, cu „Consulatul lui C. Caesar, fiul al lui Augustus și lui L. Aemillius Paullus, fiu al lui Paullus". De fapt, nu există nicio dovadă că Hristos s-a născut în anul 1 d.H. Dacă ne luăm după Sf. Luca sau Sf. Matei, era creștină a început fie în ultimul an de domnie al lui Herodot cel Mare (4 î.H.), fie în primul an al primului recensământ roman în Iudeea (6–7 d.H.).

Atât pentru creștini, cât și pentru evrei, cel mai important este Anul Creației sau *Annus Mundi.* Biserica bizantină l-a fixat în 5509 î.H., punct de bază al calendarului bisericesc în anumite părți ale lumii ortodoxe, în Grecia și Rusia, până în Epoca Modernă. Cărturarii evrei au preferat 3760 î.H. – începutul calendarului evrelesc modern. Biserica copță, ca și alexandrinii, s-au oprit asupra anului 5500 î.H. Biserica Anglicană, condusă de arhiepiscopul Ussher în 1650 a ales anul 4004 î. H

Comparația critică și armonizarea cronologiilor orientale, clasice și creștine a mai avut de așteptat până la învățatul Joseph Scaliger (1540–1609). Lucrarea sa, *De Emendatione Temporum* (Reforma datelor, 1583), scrisă în interes protestant, a coincis cu reforma calendarului iulian făcută de Papa Grigore XIII. Aceasta marchează începutul științei cronologiei și al preocupărilor moderne pentru măsurarea timpului istoric.[2]

Însă calendarul gregorian sau „pe stil nou" și introdus în țările catolice europene în 1585 nu a fost acceptat de toată lumea. Majoritatea țărilor protestante sau ortodoxe au rămas pe „stilul vechi" iulian. Au adoptat „stilul nou" la momentul considerat potrivit: Scoția în 1700, Anglia în 1752 și Rusia în 1918. Atâta timp cât cele două calendare existau împreună, toate referințele internaționale trebuiau făcute având-le pe amândouă în vedere. Scrisorile aveau ambele date scrise pe ele – „1/12 martie 1734" sau „24 octombrie/7 noiembrie 1917".

Drept rezultat, s-au întâmplat multe lucruri ciudate. Cum discrepanța între calendare era de zece sau unsprezece zile în secolul XVII, puteai să treci Canalul Mânecii din Dover și să ajungi la Calais la mijlocul lunii următoare. Din moment ce anul pe stil vechi începea pe 25 martie, iar cel pe stil nou pe 1 ianuarie, puteai să pleci din Calais într-un an și să ajungi la Dover în anul precedent. Europa nu a avut același calendar decât după ce guvernarea bolșevică a renunțat la cel pe stil vechi. Nimic nu s-a întâmplat în Rusia între 31 ianuarie 1918 (SV) și 14 februarie (SN). Din 1918 până în 1940, comuniștii sovietici s-au luat după revoluționarii francezi și au renunțat la săptămâna cu șapte zile, înlocuind numele zilelor cu cifre și numărând „Anii Revoluției" începând cu 1917.[3] [VENDÉMIAIRE]

BAUME

Potrivit Ghidului Michelin, abația Baume a fost întemeiată în secolul VI de călugărul irlandez Sf. Columbanus. Numele acesteia, de origine celtică, înseamnă „grotă" și se afla într-unul dintre cele mai dramatice locuri din Europa – la capătul unui întins defileu calcaros, Cirque de Baume, în adâncul pădurii de pini din Jura. Ca și mănăstirea cu același nume, situată la cincizeci de mile pe malul râului Doubs, unde Sfânta Odile și-a recăpătat văzul, se spune că datează din era când civilizația galo-romană fusese invadată de păgânii burgunzi și când creștinătatea era recăldită de comunitățile ascetice din sălbăticie. A devenit o instituție foarte bogată și puternică, având în posesie câteva sute de sate și beneficii. În cele din urmă, a devenit o comunitate laică de canoane aristocratice. A existat până în 1790, când revoluționarii au dizolvat abația, au distrus majoritatea monumentelor și au schimbat numele orașului din Baume-les-Moines în Baume-les-Messieurs.[1]

În istoria ascetismului creștin, comunitățile burgunde ca Baume formează o legătură importantă între sistemul anahoretic al lumii antice, cum s-a păstrat în Irlanda, și marile instituții medievale care au apărut începând cu secolul X. Până la urmă, din Baume a plecat Berno împreună cu tovarășii săi, în 910, ca să întemeieze marea abație de la Cluny (vezi p. 287).

Însă cititorii Ghidului Michelin sunt dezamăgiți să afle că multe dintre amănuntele din trecutul abației sunt legende neverificate în cel mai bun caz. Nu există probe care să lege Baume de Sf. Columbanus și nu se poate presupune că a fost fondată în secolul VI. De fapt în 869 este prima menționare a unei *Cellula* la Balma – ceea ce înseamnă că e mai „tânără" decât mănăstirea Sf. Odile de la Baume-les-Dames. Este evident că legătura cu Sf. Columbanus a fost inventată de călugării de la Cluny, care astfel și-au sporit faima lăcașului de cult.[2]

Nesiguranța plutește și în jurul uneia dintre cele mai pitorești personalități de la Baume – Jean, Seigneur de Watteville (1618–1702), abate timp de patruzeci de ani în timpul domniei lui Ludovic XIV. Soldat, ucigaș și călugăr, de Watteville fugise odată de justiție la Constantinopol, unde a ajuns la rangul de pașă și guvernator al Moreei, înainte ca papa să-l ierte de păcate. Potrivit lui Saint-Simon, era un adevărat păcătos care s-a mântuit căindu-se cu adevărat. Potrivit mărturiilor, dezerta adeseori, iar trădarea lui a facilitat cucerirea violentă de către francezi a provinciei sale natale Franche-Comté. Pe piatra lui de mormânt scrie:

ITALUS ET BURGUNDUS IN ARMIS
GALLUS IN ALBIS
IN CURIA RECTUS PRESBYTER
ABBAS ADEST.[3]

(„Aici e îngropat un soldat italian și burgund, francez când s-a călugărit, un om drept, un preot și abate").

Aşadar, Baume este un loc de legendă. Oamenii s-au folosit mereu de trecut pentru scopurile lor. Scriitorii de monografii ştiinţifice sunt sortiţi eşecului. Trecutul, aşa cum se transmite posterităţii, este un amestec de fapte, legende şi minciuni sfruntate.

Emanciparea papalităţii nu poate fi stabilită cu exactitate. Episcopii Romei aveau destulă libertate cu mult înainte să pretindă supremaţia. Diferenţele tot mai mari între biserica latină şi cea greacă duceau la schisme temporare frecvente, dar nu la o ruptură permanentă. Este ciudat, dar, în primele patru secole, când Roma reprezenta centrul imperiului, biserica romană fusese dominată de greci şi cultura greacă. Leon I (440–461) a fost primul care a pus accent pe latinitate. În aceeaşi perioadă, patriarhii latini s-au rupt de controlul politic imediat, adăpostindu-se la Roma în timpul luptelor cu puterea civilă. Separarea ulterioară a autorităţii seculare şi ecleziastice, atât de normală pentru Occident şi atât de străină pentru Orient, era ceva existent încă de atunci. În secolul VI, patriarhii Romei au trebuit să reziste primei restauraţii a puterii imperiale sub Iustinian, apoi sub lombarzi. Doi dintre ei, Silverius (536–537) şi Vigilius (537–555) au fost arestaţi. Cel din urmă a fost intimidat cu brutalitate de autorităţile imperiale în privinţa controversei generate de monofizitism.

Grigore I (540–604), primul călugăr care a ocupat tronul Sf. Petru, este adesea văzut ca artizanul viitoarei puteri papale atât prin talentele lui administrative, cât şi prin principialitatea care l-a caracterizat. Autointitulat „slujitor al slujitorilor Domnului", s-a ocupat de problemele civile ale Romei, a negociat un acord cu regii lombarzi, a reorganizat pământurile şi finanţele bisericii şi a restabilit contactele Romei cu Africa, Spania, Galia şi Britania. Lucrarea sa, *Regula Pastoralis* (Pastorala) a devenit foarte repede o lucrare de referinţă pentru episcopii medievali. A protestat în repetate rânduri împotriva folosirii de către fratele său de la Constantinopol a titulaturii „patriarh ecumenic". Până la moartea sa, balanţa înclina în favoarea Romei. Îngrijorat de asaltul violent al musulmanilor, împăraţii au pierdut aproape orice influenţă în Italia, deşi au încercat de câteva ori să preia puterea, dar fără succes. Ca rezultat al ereziei monotelite, Martin I (m. 655), ultimul papă martir, a murit în exil în Crimeea, fiind răpit de exarhul de la Ravenna, biciuit şi alungat de către o curte din Constantinopol. [CANTUS]

CANTUS

Cântecul bisericesc al bisericii latine sau *cantus planus* se numeşte adesea Cântul gregorian în onoarea papei care i-a fixat cele opt tonalităţi şi a strâns peste 3 000 de melodii. Alături de cel înrudit din Bizanţ, se crede că derivă din tradiţiile muzicale greceşti şi evreieşti. La rândul său, a stat la baza muzicii europene. A fost folosit pentru cântatul fără acompaniament al psalmilor, imnurilor, antifoanelor, de obicei la unison şi cu un ritm liber. Avea patru „dialecte" principale – ambrozian, roman, galician şi mozarabic, deşi şcoala romană a câştigat treptat o mai mare influenţă. La început cântul nu era scris; iar formele de la început nu pot fi reconstituite cu certitudine. [MUSIKE]

Scrierea notelor pe portativ a trecut prin mai multe faze. Bizantinii, ca şi grecii, foloseau un sistem pe litere pentru a scrie notele, la care adăugau neume sau „accente" ca să indice desfăşurarea liniei melodice. Slavii ortodocşi au păstrat sistemul mult timp după ce dispăruse în alte părţi:

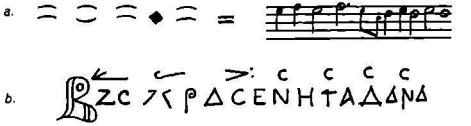

a. notație kufisma din secolul XI fără portativ; *b.* notație rusă din secolele XII–XIII, folosind un sistem literal greco-bizantin, *c.* secolele XVII–XX: semne muzicale folosite în notația liturgică a rușilor ortodocși.
(După Machabey.)

În Occident, așa cum se observă din tratatul franc *De harmonica institutione* al lui Hucbald de St. Amand (cca 840–930), se adoptase o convenție asemănătoare prin care neumele erau puse pe silabele din textul latin. Notker Balbulus de St. Gall a experimentat *tropii* sau „melodii adăugate" cântului principal. În secolul XI, muzicologul Guido d'Arezzo (cca 995–1050) a inventat un sistem de notație, precursor al tonicei sol-fa.

Luând silabele de început din versurile imnului închinat Sf. Ioan Botezătorul *(Ut queant laxis)*, a stabilit hexacordul ascendent UT-RE-MI-FA-SOL-LA. Si, a șaptea silabă pentru (S)ancte (I)ohannis s-a adăugat mai târziu. A mai conceput și un portativ cu spații de până la zece linii, precursor al portativului cu cinci linii. Avea o cheie mobilă și o „notație pătrată" formată din „puncte" și „liniuțe". Nu se știe exact dacă notele aveau o durată sau o accentuare fixă:

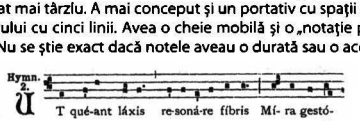

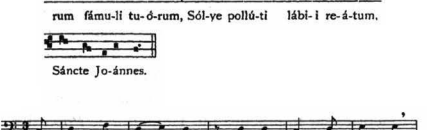

(Sfinte Ioane, să ne amintească pilda ta/ Aici putem cânta bucuroși faptele tale minunate/ Inimile să ne fie purificate, iar ceea ce ne leagă/ Să fie distrus de îndată.")[3]

De la sfârșitul secolului XII încolo, cântul gregorian a fost îmbogățit de arta polifoniei, în care două sau mai multe linii melodice independente erau cântate în paralel. Această practică a încurajat dezvoltarea acompaniamentului instrumental. Urechea muzicală a

medievalilor recunoştea doar optimi, pătrimi şi cincimi. Dar introducerea de măsuri fixe, preluate probabil din cântecele şi dansurile populare, şi nevoia de contrapunct unde se încrucişau melodiile, au încurajat studiul ritmului şi armoniei. Acestea, împreună cu melodia, constituie elementele de bază ale formei muzicale moderne. Arta canonului s-a manifestat în secolul XIII. De atunci înainte, un vocabular standard al frazei muzicale putea să comunice o varietate de emoţii şi semnificaţii. Prin urmare, „limba muzicii" europene are o istorie lungă, de la cântul bisericesc până la Stravinski.[4]

În secolul XIX, aşa-numitul „curent cecilian" considera cântul gregorian singura sursă adevărată a muzicii europene. Călugării benedictini din Solesmes, lângă Le Mans, şi-au asumat sarcina de a-i reconstitui teoria şi practicile. Munca lor, care a inspirat printre altele şi *Christus* de Liszt, e privită ca principala autoritate modernă.

În secolul VIII, împăratul nu mai putea să organizeze nicio manifestaţie în Occident prin care să-şi exercite puterea. În 710, împăratul Iustinian II l-a chemat pe patriarhul Romei la Constantinopol, iar Constantin (708–715), un sirian, s-a supus. La întâlnirea lor – ultima, s-a dovedit, dintre episcopul roman şi împărat – împăratul a sărutat picioarele romanului, primind în schimb absolvire de păcate şi împărtăşanie. Dar Constantin a fost ucis la scurt timp; iar de înţelegerea lor cu privire la Ravenna nu s-a mai ales nimic. În 732, împăratul Leon a trimis o flotă ca să recucerească oraşul, care le aparţinea lombarzilor, şi să-l aresteze pe Grigore III (731–741) care sfidase edictul dat în privinţa iconoclasmului. Dar flota s-a scufundat în Marea Adriatică. Pe urmă patriarhii romani au avut independenţă totală. Niciun alt episcop al Romei nu a căutat să fie ales cu aprobarea papei. Niciun oficial imperial din Constantinopol nu şi-a exercitat niciodată autoritatea la Roma.

Oricum, patriarhatul Romei avea deja mijloacele prin care să-şi susţină independenţa. Ca protector al pelerinajului roman, care a crescut în importanţă după ce islamul a blocat drumul spre Ierusalim, a atras un prestigiu imens şi un venit important. Decretele constituiau corpul de legi care urma să deservească jurisdicţia foarte mare, mai ales după codificarea Legii canonice (vezi p. 389). Patrimoniul Sf. Petru (pământurile bisericii), care avea să crească în curând, constituia o bază solidă a puterii. Prin aliaţele cu lombarzii şi apoi cu francii, duşmanii lor, voia să obţină protecţie universală. Unitatea bisericii creştine mai exista în teorie, dar în practică nu. Titulatura de *Papa* fusese la un moment folosită pentru toţi episcopii ca semn de preţuire. Din acest moment era folosit doar pentru episcopul Romei. În această perioadă a luat naştere papalitatea. [REVERENTIA]

Al şaptelea Conciliu General (787), cel de-al doilea ţinut la Niceea, a fost consacrat iconoclasmului. S-a pronunţat în favoarea unei păreri trimise de la Roma de către Hadrian I. Icoanele puteau fi admirate, dar nu cu aceeaşi intensitate ca şi Dumnezeu. Aceasta a fost ultima dată când Roma şi Constantinopolul aveau să facă front comun în privinţa problemelor de credinţă.

REVERENTIA

Într-o zi din secolul VI, în timp ce mergea cu mama lui între Burgundia și Auverge, pe tânărul Georgius Florentius (viitorul Gregor de Tours) l-a prins furtuna. Mama lui a vânturat o desagă cu rellcve sfînte spre cerul întunecat, norii s-au împrăștiat și drumeții au putut să meargă mai departe în slguranță. La început, băiatul trufaș a crezut că miracolul e o recompensă pentru că s-a purtat bine, moment în care calul lui s-a împiedicat și l-a aruncat din șa. Era o lecție pentru cei aroganți. Cu altă ocazie, când s-a dus la Brioude la altarul Sf. Julien, pe Gregor a început să-l doară foarte tare capul. Punându-și capul în aceeași fântână unde fusese pe vremuri capul unui martir decapitat, durerea l-a lăsat. A fost o lecție de *reverentia* – conștientizarea locurilor și lucrurilor sfinte, precum și a puterii lor binefăcătoare.

După ce epoca persecuțiilor a luat sfârșit, cultul martirilor și păstrarea de relicve sacre dobândea un loc central în viața creștină. Relicvele importante erau cele legate de personajele principale din Evanghelii. Și cele secundare au ajuns să fie acceptate. Constantinopolul a devenit principalul centru de păstrare și distribuire a acestora. Posesiunile de preț, pe lângă două fragmente din Adevărata Cruce, erau cununa de spini, lancea sfântă, brâul Fecioarei și câteva capete ale lui Ioan Botezătorul. După ce la cel de-al doilea Conciliu de la Niceea s-a hotărât ca toate bisericile cu relicve să fie sfințite, s-a dezvoltat rapid un soi de comerț. Trupul Sf. Marcu a fost furat din Alexandria în 823 și adus la Veneția. Trupul Sf. Nicolae a ajuns la Bari în 1087. Cruciații din vest aveau să fie cei mai mari negustori de relicve.

Adorarea relicvelor, atât de evidentă la Gregor de Tours, a fost de multe ori considerată pură naivitate. Dar, la o examinare mai atentă, se constată că a oferit nu doar un cod etic personal, ci și unul referitor la politicile sociale sau poziția în societate. *Reverentia* era apanajul credincioșului adevărat. În lipsa ei, vorbim despre un păgân, analfabet sau încrezut. Clericii care oficiau slujba de la mutarea relicvelor câștigau importanță, consolidând consensul ori aprobarea enoriașilor, sau orașelor care aveau relicve importante, câștigând astfel în prestigiu, protecție divină și fără îndoială venituri obținute de la pelerini. Ce paradox ciudat: credința creștină în sufletul care se înalță spre Paradis este învăluită de moarte și de venerarea oaselor și a mormintelor. A fost însoțită de o sensibilitate aproape barocă, potrivit căreia anumiți morți răspândeau un miros de liliac și trandafir, aura unor lumini puternice și sunetul corurilor de îngeri.[1]

Însă, cu timpul, relicvelor le-a scăzut valoarea și pe bună dreptate. Când toți apostolii, martirii și părinții bisericii fuseseră revendicați, exista pericolul ca fiecare episcop mort să fie canonizat. Episcopul Priscus de la Lyon, care a devenit papă în 573, nici nu a vrut să audă de așa ceva. L-a îngropat pe Nicetius, predecesorul său, într-un mormânt obișnuit și i-a îngăduit diaconului său să poarte sfita acestuia. Ironia este că atât Priscus, cât și Nicetius au fost canonizați, însă abia în 1308.

Reforma protestantă a declarat război relicvelor, multe altare fiind distruse atunci. Dar furia protestanților nu a dăunat nici lumii ortodoxe, nici celei catolice. Mumiile sau scheletele morților foarte importanți pot fi văzute în multe biserici italiene, precum și în catacombele de la Pecerskaia Lavra, „Mănăstirea peșterilor" din Kiev. Una dintre cele mai superbe colecții de relicve, comoara mănăstirii Oignies din secolul XII, s-a păstrat intactă la Namur. Îngropate de două ori pentru a-i sfida pe vânătorii de comori ai Revoluției Franceze și ai ocupației naziste, cele mai valoroase obiecte sunt: o coastă a Sf. Petru, un picior al Sf. Iacob și laptele Fecioarei. Toate sunt închise în relicvarii strălucitoare, fiecare sculptat ca să se potrivească formei anatomice pe care o conține și făcute din aur sau filigran de argint, pietre prețioase sau *niello* argintiu pe negru. Considerate unele dintre „cele șapte minuni ale Belgiei", acestea sunt păstrate de maicile din 17 rue Julie Billiart, Namur.[2]

Exportul creştinătăţii, 395–785

Din ziua în care Cristos a spus „Urmaţi-mă", creştinătatea a devenit o religie evanghelică. Şi conform spuselor Sf. Pavel, potrivit căruia era deschisă oricui, numărul credincioşilor nu avea nicio limită. Dar, odată ce Imperiul Roman adoptase creştinismul ca religie de stat, convertirea religioasă a devenit o problemă de politică imperială. Pentru conducătorii creştini, „exportul" credinţei nu era îndreptat doar spre indivizi, ci spre naţiuni întregi: era o chestiune de ideologie strategică. Şi pentru cei care voiau să se convertească, creştinismul avea anumite consideraţii politice. Era mult de câştigat în ceea ce priveşte educaţia şi comerţul. Dar „importarea" creştinismului de la Roma sau de la Constantinopol, ori de la niciunul, presupunea o decizie politică decisivă.

Irlanda s-a remarcat din vechime datorită răspândirii pelagianismului acolo. Drept rezultat, Germanus de Auxerre, un episcop galo-roman, s-a arătat interesat atât de Insulele Britanice, cât şi de Britania. O misiune condusă de Palladius, „primul episcop al irlandezilor credincioşi", care a ajuns la Wicklow în 432, a fost lipsită de rezultate; dar o a doua misiune a Sf. Patrick (cca 385–461), un discipol britanic al Sf. Germanus, a avut rezultate pe termen lung. La Tara în Meath a purtat o bătălie cu Laoghaire, regele suprem, a aprins focul pascal pe dealul Slane şi i-a redus pe druizi la tăcere. Primul scaun episcopal a fost stabilit la Armagh în 444.

Cucerirea Galiei de către franci a fost strâns legată de diversitatea religiilor din provincie. Până în secolul V, populaţia galo-romană se convertise de multă vreme la creştinătatea romană. Dar vizigoţii, burgunzii şi alamanii care i-au cucerit prima oară erau arieni, în timp ce francii din nord rămăseseră păgâni. Clovis nu a acceptat să fie botezat de Sf. Remi, episcop de Reims, decât abia undeva între 496 şi 506. Dar, lăsându-se botezat de un episcop roman, şi-a aliat dinastia merovingiană cu populaţia galo-romană împotriva conducătorilor lor barbari. Se spune despre el că i-a folosit pe episcopii catolici din Aquitania ca pe a „cincea coloană". „Legătura catolică" a francilor a facilitat fără îndoială consolidarea puterii lor şi a pus bazele relaţiei lor speciale cu Roma. Majoritatea cunoştinţelor noastre despre primii creştini franci provine din *Historia Francorum* a lui Gregor de Tours (540–594). Însă elogiile aduse de acesta merovingienilor nu pot ascunde faptul că Clovis, „Noul Constantin" era un sălbatic. Gregor povesteşte despre vasul furat de la Soissons, care fusese spart de către un războinic franc care refuzase să împartă prada de război. Clovis a aşteptat până la Champ de Mars, parada anuală din primăvara următoare, unde l-a dojenit pe cel care spărsese vaza din cauza stării în care se găsea echipamentul lui. Când războinicul s-a aplecat să ia o armă, Clovis i-a zdrobit craniul cu o halebardă, spunând „Aşa făcut-ai şi tu cu vasul de Soissons"[19].

În secolul VI, lumea creştină încă îşi revenea de pe urma şocului incursiunilor invadatorilor. Misionarii irlandezi au venit cu o serie de contramăsuri. O alta a fost pusă în practică de împăratul Iustinian, care a recucerit Africa, Italia şi Spania din dorinţa de a stârpi arianismul. O a treia măsură a fost opera lui Grigorie I. Misiunile irlandeze, începute în 563 odată cu venirea Sf. Columba (cca 521–597) în Iona, au avut ca scop convertirea Britaniei de Nord, apoi a teritoriilor stăpânite de franci. Douăzeci de ani mai târziu, Sf. Columbanus (cca 540–615) a pornit spre Burgundia cu mai mulţi oameni de la marea mănăstire din Bangor. A întemeiat mai multe mănăstiri, inclusiv Luxeuil, a poposit la Bregenz pe lacul Konstanz, i-a jignit pe regii merovingieni, acuzându-i de desfrânare, şi

a murit la Bobbio, lângă Genova. Sf. Gall (m. 640) a convertit Elveția de azi, dându-și numele marelui centru religios Sf. Gallen. Sf. Aidan (m. 651) s-a dus de la Iona în Insula Sfântă (Lindisfarne) în 635, astfel convertind și mai mulți englezi. În toate aceste cazuri, călugării irlandezi au folosit practici nepermise de Roma. Aveau să apară probleme grave în perioada următoare în încercarea de a împăca tradiția latină cu aceea celtică. [IONA]

Creștinătatea iberică a fost zguduită de invazia imperială din 554. Vizigoții arieni trăiseră departe de supușii lor, care conspirau neîncetat cu imperiul din sud. După decenii de tulburări, în care regatul vizigoților abia a rezistat revoltelor interne și atacurilor externe, Reccared (586–601) – fiul unui tată arian și al unei mame romane – a îmbrățișat pașnic catolicismul din rațiuni politice. Decizia a fost confirmată de-al doilea Conciliu de la Toledo (589). [COMPOSTELA]

IONA

Într-o seară de mai din 597, bătrânul Sf. Columba a murit pe treptele altarului abației sale din Hebride, micuța insulă fără copaci. Copia psalmii și tocmai transcrisese un vers din Psalmul 34: „Cei ce-l caută pe Domnul nu vor lucru curat". Născut la Donegal, întemeiase multe biserici în Irlanda, începând cu aceea din Derry, înainte de a se duce cu doisprezece călugări pe *Innis Druinidh*, „Insula druizilor" în 563. „Apostolul din Caledonia", care l-a încoronat pe regele din Dalriada în biserica sa de pe insulă, a jucat un rol important în expansiunea creștinătății celtice și civilizației galice în Scoția de Vest. Prin misiunea de la Lindisfarne din Northumbria, comunitatea lui avea să înceapă și creștinarea Angliei de Nord. A murit în același an în care Sf. Augustin de Canterbury a stabilit misiunea romană la Kent.

Soarta bisericii celtice de pe insula Iona este plină de învățăminte. A supraviețuit raidului îngrozitor al vikingilor din 806, când abatele și 68 de călugări au fost uciși. Călugării cu tradiția Sf. Columba au fost alungați pe la 1200 când Reginald, Lordul Insulelor, a fondat în avantajul lui o mănăstire benedictină și una augustiniană de maici. Aceste stabilimente dispăruseră sau erau pe cale de dispariție când, în 1560, biserica reformată a Scoției a abolit ascetismul. Insula a trecut în mâinile ducilor Campbell din Argyle, care în 1899 au înapoiat-o Bisericii Scoției în vederea restaurării. Catedrala reconstruită a fost resfințită în 1905. Comunitatea ioniană refăcută, care se dedica muncii ecumenice și rugăciunii, a fost întemeiată de doctorul George Macleod în 1938.[1] Fiecare epocă are propria ei marcă a creștinătății.

În Italia, aproape în același timp, lombarzii arieni au acceptat catolicismul cu ocazia căsătoriei regelui lor Agilulf cu Theodelinda, o catolică francă. La bazilica Monza, de lângă Milano, pe care au întemeiat-o, coroana de fier a Lombardiei mai poate fi văzută cu următoarea inscripție: AGILULF GRATIA DEI VIR GLORIOSUS REX TOTIUS ITALIAE OFFERT SANCTO IOHANNI BAPTISTAE IN ECCLESIA MODICAE. Conflictul dintre catolici și arieni a persistat până la victoria catolicilor la Coronate în 689. [LEPRA]

COMPOSTELA

Potrivit legendei, trupul Sf. Iacob apostolul, împreună cu capul său despărțit de trup, a fost adus pe o barcă din lemn din Palestina până în Galicia undeva prin secolul IV. Pilonul de acostare de care a fost legată barca se află în micuța biserică de lângă port la Padrón, lângă A Coruña. Au început să circule veștile, iar două sute de ani mai târziu, altarul sfântului de la Libredon sau Santiago a atras un număr tot mai mare de pelerini. În 859, invocarea Sf. Iacob le-a adus creștinilor lui Leon o victorie miraculoasă asupra maurilor. Sfântul a primit supranumele de *Matamoros* sau „Ucigașul de mauri"; iar Leon a devenit un regat suveran. Din 889, s-a construit o nouă catedrală peste mormântul sfântului, ca punct central al pelerinajului. Emblema era sacul pelerinului și scoica din Atlantic, *la compostela*.

Motivele pelerinilor nu erau simple. Unii dintre ei credeau în puterea unor sfinți cunoscuți de a interveni pentru salvarea sufletele lor. Alții voiau să fie vindecați. Mulți plecau de dragul tovărășiei, aventurii sau din motive mai josnice, cum ar fi desfrâul, câștigul sau fuga. Santiago reprezenta interes pentru că era foarte departe și pentru că era ales ca loc de penitență de către biserică.

Patru trasee lungi ale pelerinilor acopereau jumătatea distanței din Europa de Vest până în Santiago (vezi anexa III, p. 1084). Se începea de la biserica Sf. Jacques din Paris, apoi spre sud via Tours, Poitiers, Saintes și Bordeaux. Al doilea traseu începea la Ste Marie-Madeleine la Vézelay în Burgundia, apoi în sud-vest prin Bourges și Limoges. Cel de-al treilea începea la catedrala Notre Dame din Le Puy-en-Velay din Auvergne. Cele trei trasee aveau punct comun la trecătoarea Roncevalles din Pirinei. Un al patrulea traseu pornea de la Sf. Trophime din Aries, ducea spre vest la Toulouse, traversa Pirineii la Col de Somport și se încrucișa cu celelalte trei drumuri la Puente la Reina pe râul Arga. Ultimele 250 de mile, parcurse prin ținutul sălbatic din Asturias, Borgos și Leon, erau parcurse de toți pelerinii pe *Camino de Santiago*, până ajungeau în fața Portal de la Gloria.

În secolele XIV și XV, pelerinajul de la Santiago reprezenta o mare afacere transcontinentală. Pelerinii englezi și irlandezi se duceau întâi la Tours sau navigau până la Talmont, situat pe Gironde. Nemții și elveții veneau de pe Ron până la Lyon, în drum spre Vézelay sau Le Puy. Italienii se duceau până în Marsilia sau direct la Arles. S-au scris ghiduri de călătorie. Abațiile și altarele de pe drum, ca de pildă Ste Foy de la Conques, s-au îmbogățit de pe urma donațiilor pelerinilor. La adăpostul de la Roncevalles se serveau 30 000 de mese pe zi. În curțile bisericilor de pe drum zăceau oasele celor care nu au putut merge mai departe.

Istoricii au luat în considerare factorii care au dus la unitatea creștinismului. Santiago de Compostela este cu siguranță unul dintre aceștia.[1]

LEPRA

În 643, regele Rothar al Lombardiei a emis un decret: „Dacă se îmbolnăvește cineva de lepră... și este izgonit din oraș sau locuința lui, să nu-și doneze nimănui posesiunile. Căci în ziua în care e alungat, e considerat mort"[1]. Este o mărturie suficientă pentru a contrazice legenda potrivit căreia lepra a ajuns în Europa odată cu cruciații.

Ostracizarea leproșilor este atestată de-a lungul Evului Mediu. Bizanțul, care avea cel puțin un lazaret în secolul V, împărtășea aceeași părere. Versetul 13 din Levitic oferea și un sprijin biblic. Leproșii erau forțați să trăiască în afara orașelor, trebuiau să poarte o haină lungă de o anumită culoare pe care era cusută litera L și trebuiau să-și anunțe sosirea sunând dintr-un clopot, horn sau strigând: „Murdar, murdar!" Conciliul de la Lyon din secolul VI i-a dat în îngrijirea episcopilor. De fapt, leproșii trăiau din cerșit. În 1179, al treilea

Conciliu Lateran a formalizat procedura. Cei suspecți de lepră erau consultați în fața unui preot sau magistrat și, dacă erau bolnavi, erau separați de comunitate printr-un act ritualic: o înmormântare simbolică.

O descriere a acestui ceremonial, *separatio leprosorum*, a fost scrisă la Sf. Algin în Angers. Leprosul care se căia stătea într-un sicriu deschis și avea o pânză neagră pe cap. Preotul spunea: „Să fii mort în această lume, dar să renaști întru Domnul". Leprosul spunea: „Isus, Mântuitorul meu... să renasc întru Tine". Apoi preotul citea proscrierea:

Îți interzic să intri într-o biserică, mănăstire, târg, moară, piață sau tavernă... Îți interzic să mai ieși din casă fără haina de lepros sau să mergi desculț... Îți interzic să te speli sau să bei din izvor sau fântână... Îți interzic să trăiești cu altă femeie decât a ta. Dacă te întâlnești pe drum cu cineva, îți interzic să răspunzi până nu te-ai pus în direcția vântului... Îți interzic să atingi un puț sau frânghia cu care e ținută găleata fără să-ți pui mănușile. Îți interzic să atingi vreodată copii sau să le dai ceva... Îți interzic să mănânci sau să bei în compania oamenilor sănătoși.[2]

Apoi leprosul era condus de o procesiune până la locul exilului.

Unii conducători au legiferat sancțiuni mai dure. În 1318, regele Filip V al Franței i-a acuzat pe leproșii din țara lui că sunt în cârdășie cu „sarazinii" și că au otrăvit fântânile. A poruncit să fie arși de vii, împreună cu evreii care i-au sprijinit și le-au oferit alinare.[3] În 1371, 1388, 1394, 1402 și 1404, primăria Parisului a cerut ca legile împotriva leproșilor să fie puse în practică. Ferocitatea reacției lor se poate explica prin convingerea că lepra era considerată o pedeapsă pentru depravarea sexuală. Boala purta un stigmat moral, ceea ce a dus la exagerarea riscului contaminării.

Chiar și așa, se îmbolnăveau de lepră atât bogații, cât și săracii. Balduin IV, regele Ierusalimului, și Hugh d'Orivalle, episcop al Londrei (m. 1085) au fost afectați de această boală. Medicii nu aveau idee care era cauza infecției și nu prea știau cum s-o vindece. Luându-se după Avicenna, au susținut că simptomele psihologice ale leprei ar fi viclenia și pofta trupească. Lazaretul sau *leprosarium* era un lucru obișnuit în afara zidurilor orașelor. În Anglia, colonia de leproși de la Hambledown, de lângă Canterbury, a devenit o așezare destul de mare. Era situată la Burton Lazar, lângă apele vindecătoare, mai târziu folosite pentru fabricarea berii.

Literatura medievală folosea lepra ca un procedeu senzaționalist. În mai multe versiuni ale poemului *Tristan și Isolda*, eroina nu mai este arsă de vie, ci oferită leproșilor:

Do sprach der herzoge, ich wil sie
minen sichen bringen,
die suln sie alle minnen
sô stirbet sie lesterlichen.

(Ducele a hotărât: o voi duce la cei bolnavi. O vor iubi cu toții, iar ea va muri cu onoare.)[4]

Potrivit izvoarelor istorice, lepra nu mai făcea ravagii în secolul XVI în Europa. Locul ei a fost luat de sifilis [SYPHILUS]. Dar prejudecățile au rămas neschimbate. În 1933, *OED* definea lepra ca pe „o boală dezgustătoare", *elephantiasis graecorum*. Iar în 1959, un romancier american celebru ar fi putut fi criticat pentru repetiția unor stereotipuri degradante și depășite.[5] Lepra a fost SIDA Evului Mediu.

Se pare că Anglia a reprezentat interes pentru patriarhii romani când Grigore I a văzut băieți blonzi de vânzare ca sclavi în piață. *Non Angli, sed angeli* (nu anglii, ci îngeri), a remarcat el. La scurt timp după aceea, în 596–597, și-a trimis un călugăr, pe Sf. Augustin din Canterbury (m. 605) să-i convertească pe păgânii englezi. La scurt timp Ethelbert, regele din Kent, a fost botezat și s-au înființat episcopii la Canterbury, Rochester și Londra. Istoria complexă a creștinătății engleze este opera de o viață a lui Beda Venerabilul (673–735), călugăr la Jarrow în Northumbria, a cărui *Istorie a bisericii anglicane și a poporului său* este una dintre cărțile monumentale ale epocii. Beda era interesat de conflictul dintre misiunile nordice și sudice, cu centrele rivale la York și Canterbury, și în concilierea lor ulterioară la Sinodul de la Whitby (664). Acesta a consemnat și corespondența dintre papa Grigorie și Augustin:

A Opta Întrebare a lui Augustin. Să fie botezată o mamă gravidă? După ce a născut, când poate intra în biserică? Și când poate fi botezat un copil dacă e în pericol de moarte? Și, după nașterea copilului, când poate un soț să se apropie de nevasta lui? Poate intra femeia în biserică în anumite perioade? Și se poate împărtăși atunci? Și are voie bărbatul să intre în biserică după ce s-a apropiat de soția lui înainte să se fi spălat? Poate primi taina sfântă a împărtășaniei? Englezii aceștia barbari au nevoie de ajutor.[20]

Grigorie era dornic să adapteze practicile păgâne în folosul creștinilor.

Am ajuns la concluzia că templele zeilor... nu ar trebui distruse cu niciun chip. Zeii da, dar templele trebuie stropite cu apă sfințită, trebuie ridicate altare și puse relicve... În acest fel, sperăm că oamenii vor renunța să se mai roage la ei... și să apeleze la aceste locuri ca înainte... Și cum au obiceiul de a sacrifica mulți boi diavolilor, să fie instaurat alt ceremonial în loc... Nu vor mai sacrifica animale diavolului, ci le vor ucide pentru mâncare, întru slava Domnului... Dacă oamenilor le sunt îngăduite anumite plăceri lumești... și le vor dori și pe cele ale spiritului. Căci este imposibil să stârpim toate greșelile din mintea omului; și, cine vrea să ajungă în vârful muntelui, urcă pas cu pas...[21]

Aceste precauții explică de ce misiunile au avut succes până la urmă: a urmat o perioadă lungă de timp când practicile păgâne existau alături de creștinismul care evolua treptat. Biserica a avut succes cu misiunea evanghelică pentru că a reușit să facă apel la perspectiva „barbară". A reușit să-i convingă pe cei convertiți că doar prin botez puteau să facă parte din lumea civilizată. Abordarea tematicilor păgâne de către autorii creștini, ceea ce e evident în poemul *Beowulf,* a fost o caracteristică a vieții culturale de-a lungul unei îndelungate perioade de timp.

În Est, împărații erau prea preocupați de atacul violent al musulmanilor pentru a se îngrijora de sufletele vecinilor și supușilor lor necreștini. Pentru moment, marea *Sclavinia* a fost lăsată de capul ei, ca și bulgarii. În secolele VII și VIII, Constantinopolul s-a mulțumit cu regrecizarea și recreștinarea Peloponezului și a insulelor. Nu este un episod foarte comentat în istoriile moderne ale Greciei. Creta a rămas pe mâna musulmanilor până în secolul X.

În ciuda exemplului francilor, triburile germanice de la est de Rin s-au ținut departe de creștinism încă două secole. Convertirea a căzut în sarcina misionarilor englezi din nord și a războinicilor franci din vest. Sf. Wilfred de York (634–710), a cărui misiune catolică ajunsese la Whitby, a început să propovăduiască religia în Frizia în 678–679. Dar figura centrală a fost cu siguranță Sf. Bonifaciu din Crediton (cca 675–755), întemeietorul primei episcopii germane la Mainz și fondator al abației de la Fulda (744) și martir al credinței la Dokkum în Frizia. Bonifaciu avea mulți asistenți apropiați, printre care SS Sturm și Lull, care nu s-au înțeles asupra Fuldei, Sf. Willibald al Bavariei (cca 700–786), primul pelerin englez cunoscut Țării Sfinte, fratele său, Sf. Winebald de Turingia (m. 761) și sora lui, Sf. Walburga (m. 779), stareță la Heidenheim.

Munca pașnică a misionarilor englezi a fost completată, ca să nu spunem aruncată în dizgrație, de campaniile nemiloase ale francilor în Saxonia între 772 și 785. Convertirea la creștinism era o condiție absolută a cuceririi francilor, unde măcelul și trădarea erau instrumentele predilecte de atac și rezistență. Dumbrava sacră Irminsul a fost distrusă de la început; iar botezurile în masă se oficiau în Paderbornul învecinat, dar și în Ocker sau pe Elba. Rebelii saxoni, 4 500, dintre care au fost decapitați în timpul masacrului de la Verden (782), au fost despărțiți când conducătorul lor, Widukind, a capitulat în fața apei sfințite. S-au întemeiat episcopii misionare la Bremen, Verden, Minden, Münster, Paderborn și Osnabrück.

Înaintarea creștinismului în Germania centrală a marcat începutul unei schimbări strategice. Până atunci creștinismul era doar în Imperiul Roman sau în teritoriile în care se aflau comunități importante de cetățeni creștini, foști romani. Într-o mare măsură mai era o „religie imperială", chiar și în zone care rupseseră orice contact cu imperiul. Dar acum creștinismul pătrundea în țări care nu pretinseseră nicio legătură cu Europa. Renania fusese odată provincie romană; Saxonia nu. În timp ce mai multe foste provincii romane așteptau întoarcerea credinței, mai ales în Balcani, creștinismul începea să se „strecoare" în teritorii păgâne „virgine". După Germania, erau slavii la rând, iar după aceea, scandinavii și balticii.

Dacă prima etapă a creștinării, convertirea imperiului, durase 400 de ani, a doua etapă, reconvertirea fostelor provincii romane, avea să se termine după încă 400 de ani. A treia etapă, convertirea teritoriilor păgâne „virgine", avea să dureze încă 600 de ani după aceea. [BIBLIA]

BIBLIA

Codex Argenteus din secolul VI (Cod. DG 1 fol. 118v) se află în Biblioteca universitară din Uppsala. A fost adus în Suedia din Praga. Scris cu litere argintii pe pergament purpuriu, este cea mai desăvârșită copie timpurie a traducerii gotice a Bibliei, făcută de Ulfilas (Wulfilla, cca 311–383). Wulfilla sau „Micul Lup", nepotul arian al unor prizonieri creștini, a fost „Episcop al goților" în timpul popasului la frontiera cu Dunărea. Traducerea Bibliei în gotică a fost începutul unei lungi istorii de scripturi autohtone și literatură germanică.

Codex Amiatinus, acum în Biblioteca laurentină din Florența, nu este atât de vechi. A fost scris la Jarrow în Nothumbria în jurul anilor 690–700, în timpul domniei abatelui Ceolfrid. Este cea mai veche copie existentă a Vulgatei, traducerea Bibliei în latină făcută de Sf. Ieronim. S-a bazat pe o copie mai veche a Vulgatei lui Cassiodor (vezi p. 260) și a fost prezentată de abatele Ceolfrid papalității, de unde a ajuns în abația Amiata. Pergamentul pe care a fost scrisă a fost făcut din pielile a 1 500 de animale.

Este important de menționat că Wulfilla a terminat traducerea în gotică înainte ca Sf. Ieronim să traducă Biblia în latină. Amândoi au tradus pe baza textelor vechi grecești, niciunul nefiind o versiune autorizată. Reconstrucțiile moderne ale primelor scripturi grecești au la bază *Codex Vaticanus* din secolul IV din Alexandria, sau *Codex Sinaiticus*, tot din secolul IV, adus de pe Muntele Sinai și vândut Muzeului Britanic de către un țar rus, *Codex Alexandrinus*, aflat tot în Biblioteca muzeului, care a ajuns de la Constantinopol și *Codex Ephraemi*, acum la Biblioteca Națională din Paris.

Sarcina de a pune la punct un text corect și de încredere al scripturilor, potrivit pentru fiecare generație, a fost un lucru imposibil. Dar această încercare trebuia făcută neîncetat. *Vechiul Testament* a fost scris în ebraică și aramaică, *Noul Testament* în greacă elenistică. Primul a fost scris în greacă, precum Septuaginta, ca să le fie de folos evreilor din Alexandria care vorbeau greaca. Așadar, în teorie, se pare că a existat un text complet în greacă al ambelor Testamente începând cu secolul I d.H.

Acele cărți care compun Biblia de azi, în formă catolică și protestantă, sunt aproape o sută. Nu au putut fi unite într-un *pandekt* al ambelor Testamente, până când nu s-a stabilit un canon de bază în secolul IV. Între timp au circulat separat versiuni diferite ale fiecărei cărți din Biblie, împreună cu apocrifele necanonice. Învățații de azi cunosc doar fragmentele găsite în papirusuri antice, în pasajele citate de Părinți, în diferite texte pre-Vulgata și în opera vechilor critici iudaici și creștini. Printre ultimii, cel mai important a fost minunatul *Hexapla* din Origen, care a scris șase versiuni ebraice și grecești ale Vechiului Testament pe șase coloane separate. [PAPIRUS]

Nici măcar Vulgata nu exista într-o formă organizată. Pe măsură ce Sf. Ieronim termina anumite secțiuni, le trimitea în destinații diferite. Și acestea trebuiau descifrate din varietatea de compilații biblice în care fuseseră introduse. Ba mai mult, munca copiștilor medievali semăna aproape cu jocul numit „telefonul fără fir", comițându-se greșeli la fiecare pas. E ușor de înțeles de ce cuvântul grecesc *biblia* sau „cărți" sfinte (pl.) a existat la început doar în formă de plural. Textele biblice unitare nu au existat decât odată cu epoca tiparului. [TIPAR]

Însă până atunci creștinismul era pe cale să fie reformat când protestanții aveau să pună sub semnul întrebării toate învățăturile Bibliei. Cărturarii protestanți erau foarte atașați de traducerile autohtone pentru care aveau nevoie de textele originale din ebraică și greacă. Așadar, noua epocă a bibliologiei a fost caracterizată de o rivalitate protestanto-catolică.

În 1907, o comisie a Vaticanului i-a însărcinat pe benedictini cu pregătirea ediției definitive a Vulgatei. S-a lucrat la ea timp de un secol. Însă, ca să citâm un stoic benedictin, va fi gata „Dumnezeu știe când"[1].

La o primă vedere, putem avea impresia că procesele care vor reprezenta problemele principale din Epoca Medievală nu erau într-o strânsă legătură. Ba mai mult, niciunul dintre ele nu a luat sfârșit în acea perioadă. Lungul șir de barbari cotropitori a continuat până la ultimul raid mongol din 1287 (vezi pp. 364–366). Ruptura între Orient și Occident a avut loc atât în plan politic, cât și ecleziastic, devenind formală în 1054 (vezi p. 330). Convertirea păgânilor Europei la creștinism a luat sfârșit în 1417 (vezi p. 430). Soldații islamului mai mărșăluiau când au ajuns otomanii în Europa în 1354 (vezi p. 386). Doar atunci se îndrepta Imperiul Roman spre un sfârșit iminent.

Cu toate acestea, aceste procese variate au interacționat, iar efectele fundamentele ale interacțiunii lor se pot observa atunci când majoritatea teritoriului mediteraneean a fost cucerit de armatele Profetului. Cele patru secole de după Constantin au conturat Europa.

Aceasta a fost perioada când majoritatea popoarelor din peninsulă s-au stabilit permanent, când rămăşiţele Imperiului Roman au devenit o parte din multele state suverane dintr-o comunitate „creştină" care se consolida în spatele islamului. Nimeni nu folosea încă termenul de „Europa" pentru a descrie comunitatea, dar cu siguranţă exista deja.

Mons Iovis, Alpii Apenini, cca 25 noiembrie 753 d.H. Era foarte târziu, înainte să ningă. Ştefan II, episcop şi patriarh al Romei, se grăbea să treacă Alpii până nu se înzăpezeau drumurile. Venise din Pavia, pe cursul Padului, capitala Regatului Lombard şi intra în Regatul Francilor. Se îndrepta întâi spre mănăstirea Sf. Maurice de pe cursul superior al fluviului Ron. De acolo se ducea spre vila regală a lui Ponthion de pe Marne – un drum de aproape 500 de mile. Avea să-i ia cam şase luni, dacă străbătea în medie zece sau douăsprezece mile pe zi.[22]

La Mons Jovis, „Muntele lui Jupiter" se afla unul din cele două drumuri romane, construite cu şapte secole în urmă pentru a lega Galia cisalpină de cea transalpină. Cunoscută şi ca Alpis Poenina sau „Trecătoarea apenină", fusese odată „poarta" teritoriul helveţiilor. Ajungea la o înălţime de 2 476 de metri. Cărarea pavată cu piatră, lată de 4 metri, fusese făcută pentru care, ceea ce în trecut ar fi însemnat că distanţa de 55 de mile de la Praetoria (Aosta) la Octodorus (Martigny) se putea parcurge într-o zi. În secolul VIII, deplasarea se făcea cu mare dificultate. Localnicii ar fi folosit o denumire între cea latinească (Mons Jovis) şi Monte love sau Montjoux.*

Ştefan II ajunsese pe tronul Sf. Petru în circumstanţe neaşteptate cu douăzeci de luni mai înainte. Fiul orfan al unei familii romane aristocrate, a fost crescut în palatul patriarhal al Sf. Ioan Lateran şi a servit ca diacon pentru patriarhul Zaharia (741–752). Fiind administrator, avusese suficientă vechime ca să-şi pună semnătura pe actele sinodului roman din 743. Aşa că, zece ani mai târziu, era probabil între două vârste. După moartea lui Zaharia, ar fi fost prezent când un preot mai în vârstă, şi el pe nume Ştefan, ar fi fost ales să-i succeadă. Ar fi fost şocat când prinţul Ştefan a murit în urma unui atac cerebral, nesfinţit, după doar patru zile; şi probabil că a fost luat pe nepregătite când el însuşi a fost numit în aceeaşi zi. Graţie statutului nesigur al preotului Ştefan, diaconul Ştefan se întâlneşte în scrierile istorice sub numele de Ştefan II, Ştefan III sau Ştefan II (III).[23]

Zaharia, un grec învăţat din Calabria, urmase un set de reguli stabilit de predecesorii săi, Grigore II (715–731) şi Grigore III (731–741). În timp ce rezista pretenţiilor iconoclaste ale împăratului Constantin Copronimul, a avut grijă să nu rupă legătura cu imperiul. În acelaşi timp, urmărise cu interes ce se întâmpla în nord. Stabilise un raport permanent cu Sf. Bonifaciu, pe care l-a numit legat ca să romanizeze practicile bisericii france. Dar, cel mai important lucru, emisese o decizie formală la cererea francilor, care precizase că titlurile regale trebuiau deţinute de cei care chiar îşi exercitau puterea. Practic autorizase „concedierea" ultimului rege merovingian. Semnase un armistiţiu de 20 de ani cu lombarzii din partea Romei şi încercase să medieze conflictele dintre aceştia şi exarhul

* Nu s-a folosit numele Grand St. Bernard decât după secolul XI, când Sf. Bernard de Montjoux (m. 1008) a construit ospicii pe vârfurile Alpis Poenina şi Alpis Graia (Micul Sf. Bernard). Rasa de câini uriaşi St. Bernard, antrenaţi să scoată drumeţii din zăpezi, datează cam din aceeaşi perioadă, la distanţă de trei secole de la călătoria lui Ştefan II.

militar de la Ravenna. Însă, în ultimul an al vieții sale, nu putuse să-l tempereze în niciun fel pe Aistulf, noul rege violent al lombarzilor. În 751, acesta a cucerit Ravenna, înainte de a o lua spre sud. Când „agenții" lombarzi au început să perceapă Romei un tribut anual, era clar că libertățile orașului și ale patriarhului erau amenințate în mod direct. Acestea sunt evenimentele care au dus la călătoria succesorului lui Zaharia.

Francia sau „Țara francilor", cel mai întins stat succesoral situat la vest de Imperiul Roman, fusese condusă vreme de 300 de ani de succesorii lui Merovech (m. 458), bunicul lui Clovis I. Se întindea de la Pirinei la Weser. Dintre cele trei părți care-l

Harta 11. Călătoria lui Ștefan II (753 d.H.)

compuneau, Neustria, de lângă Paris, şi Burgundia, de pe malul Ronului erau încă galo-romane, însă Austrasia în est, cu centrul la Reims, era patria francilor şi predominant germanică. Timp de generaţii întregi fusese împărţită şi reunificată. În secolul VIII, Dinastia Merovingiană pierduse totul, mai puţin controlul nominal asupra „preşedinţilor palatului" ereditari, arnulfingii, care conduceau întreg ţinutul. În 751, Peppin III, nepotul lui Carol Martel, trimisese soli patriarhului Zaharia ca să-l întrebe „doar dacă unul domnea şi altul conducea". Când a primit răspunsul dorit, l-a alungat pe regele său, Childeric III şi i-a luat tronul. (Vezi anexa III.)

Pe când drumeţii făceau eforturi să ajungă în vârful trecătorii, probabil că starea drumului care şerpuia printre munţii maiestuoşi i-a marcat profund. Pavajul odată neted era crăpat, crestat, lăsat în paragină şi pe anumite porţiuni lipsea cu desăvârşire. Dalele de piatră nu mai fuseseră reparate de multă vreme. Posturile imperiale încetaseră să mai funcţioneze. Într-o vale aflată sub vârful golaş şi împânzit de ceaţă, ruinele Templului lui Jupiter Poeninus stăteau abandonate lângă lacul îngheţat. Trăind toată viaţa în apropiere de Forumul degradat, lui Ştefan nu trebuia să i se reamintească gloria apusă a romanilor. Dar se pare că pustietatea trecătorii se potrivea cu starea lui de spirit. Nu putea să nu se gândească la faptul că se înhămase la ceva ce nici predecesorii săi nu încercaseră. Deşi Grigore II pregătise o călătorie similară, nu s-a mai ţinut. Niciun episcop roman nu mai traversase Alpii. Când Ştefan a început lunga coborâre spre Sf. Maurice, cu siguranţă că s-a gândit la consecinţe. Nu acţiona dintr-un impuls. Trimisese soli să ceară ajutor de la Constantinopol, dar în zadar. Vizitase Pavia şi se dusese la regele Aistulf în închisoare, dar fără niciun rezultat. Cerea ajutor francilor, încercând să evite dezastrul printr-o măsură calculată. Dacă mi se poate permite o expresie anacronică, „cerea ajutorul lumii noi ca să redreseze echilibrul celei vechi".

Creştinătatea căreia patriarhul roman voia să-i ofere un rol mai central era mai redusă decât în trecut sau era menită să fie pe viitor. Fusese grav afectată de cuceririle arabe din secolul precedent şi nu ajunsese în centrul şi estul peninsulei. Imperiul Bizantin rezistase asediului arabilor din 718, dar era înconjurat în Balcani şi Asia Mică. Musulmanii cuceriseră recent partea de vest a Mediteranei şi cea mai mare parte a Iberiei. Deşi fuseseră respinşi la Loara cu douăzeci de ani în urmă, încă mai deţineau o mare parte din Galia sudică, unde oraşele gotice Nîmes şi Beziers erau într-o stare de revoltă. Dacă Ştefan ar fi traversat Alpis Graia, trecătoarea învecinată, situată la douăzeci de mile la vest, ar fi ajuns în teritoriu musulman.

În acea situaţie, creştinătatea latină reprezenta un culoar îngust care ducea de la Insulele Britanice până în Italia Centrală. Arta celtică a iluminării, aflată la confluenţa între Evangheliile din Lindisfarne şi Cartea din Kells, era la apogeu. În Anglia, Beda Venerabilul murise cu optsprezece ani în urmă. Erudiţia sa anglo-saxonă i-o transmisese acum lui Alcuin, care urma să devină renumit în Franţa. Partea centrală a Germaniei abia fusese convertită. Sf. Bonifaciu, patronul său spiritual, murise cu numai doi ani în urmă, lăsând abaţia Fulda şi şcoala corală, aflate abia la început de drum. Conducătorii lombarzi ai Italiei fuseseră catolici din secolul precedent, dar nu vedeau cu ochi buni libertăţile asumate de Roma. Ori de câte ori patriarhii se aliaseră cu cetăţenii împotriva Paviei, aceştia simţeau trădarea în aer. Controlul exercitat asupra Italiei Centrale şi de Sud, prin ducatele Toscana, Spoleto şi Benevento, a fost contestat de bizantini ale căror provincii (Sicilia, Calabria şi Napoli) erau încă intacte.

Cea mai mare parte a Peninsulei Europene era încă în mâna triburilor păgâne. Scandinavia era pe cale să explodeze când cotropitorii vikingi se desfășurau pe mările din nord. Frizonii și saxonii păgâni fuseseră invadați în repetate rânduri de franci, care nu fuseseră îngenunchеați. În acel moment, conducătorul franc pe care Ștefan avea să-l cunoască, Pepin cel Scurt (751–768), se odihnea la Bonn, căci tocmai își încheiase una dintre campaniile de pedepsire în Saxonia. Mai la est, slavii păgâni dețineau toate teritoriile de la gura de vărsare a Elbei până la Marea Egee. Pe lângă Elba, aveau control asupra tuturor fluviilor – Oder, Vistula, cursul mijlociu al Dunării și Niprul. Kievul era de puțină vreme punctul de etapă din Marea Baltică până la Marea Neagră și Mesopotamia.

Din fericire pentru creștinătate, lumea musulmană era în fierbere. Califatul abasid era pe punctul de a-și muta centrul de gravitație din Arabia în Persia. Al-Mansur era în plină expansiune. Fiul său, Harun-al-Rashid, care va fi cunoscut în istorie drept eroul celor *O mie și una de nopți,* era un băiețel. Ultimul omeiad învins era în drum spre Spania ca să întemeieze regatul din Cordoba.

Peripețiile din timpul călătoriei patriarhului Ștefan trebuie reconstituite din două surse – una romană și cealaltă francă. *Vita Stephani* face parte din compilația cunoscută sub titlul de *Liber Pontificalis,* care e alcătuită dintr-o serie lungă de biografii și decrete datând din secolele VI–IX.[24] Mă voi strădui să vă prezint și punctul de vedere papal. Prin comparație, a treia continuare a Cronicii Pseudo-Fredegare formează o anexă a principalului izvor franc din epoca merovingiană.[25] Se limitează la domnia lui Pepin III și a fost scrisă la ordinele lui Nibelung, rudă cu Pepin. Îmi vine foarte greu să vă prezint și punctul de vedere carolingian. Insistarea pe anumite evenimente și omisiunile din cele două surse le-au oferit istoricilor spațiu de interpretare.

Din surse nu aflăm multe despre trocul politic care a inspirat călătoria lui Ștefan; însă avem o vedere de ansamblu. Deși Pepin ceruse ajutor de la papă înainte să dea lovitura de stat și fusese probabil tămosit de Sf. Bonifaciu, succesiunea lui la tron era evident pusă sub semnul întrebării. Deși Ștefan II se consultase atât cu împăratul, cât și cu regele lombard, ajutorul cerut francilor i-a neliniștit cu siguranță pe amândoi. Ideea acelui târg era ca Roma să suplinească lipsa legitimității lui Pepin, dacă francii aveau să le asigure romanilor armamentul care le prisosea. Ștefan II era dispus să-și dea binecuvântarea regatului lui Pepin doar dacă acesta restabilea ordinea politică în Italia.

Potrivit tradiției de mai târziu, papalitatea romană suverană avea tot dreptul să acționeze fără să se consulte cu împăratul bizantin. Dar asta însemna să citești istoria invers. Din punct de vedere formal, patriarhul Romei datora supunere imperiului. Așazisa lui imunitate în Cetatea Eternă fusese câștigată fără aprobarea împăratului. Nu există niciun motiv pentru care să credem că încerca intenționat să afecteze interesele imperiului. Până la urmă, începuse prin a călători cu ambasadorul imperial, care l-a însoțit la Pavia pentru întrevederea cu Aistulf. Când i-a prezentat planul lui Pepin, a folosit următoarele cuvinte „pentru cauza Sf. Petru și a republicii romane". Înainte de întemeierea statului papal, *respublica romanorum* se putea referi doar la Imperiul Bizantin. Chemarea unei căpetenii barbare să se lupte cu alta era una dintre tacticile des folosite de imperiu. Astfel, chemarea francilor nu poate fi considerată un act lipsit de loialitate. Ștefan II a rămas credincios imperiului până la sfârșitul acestuia.

Progresul inițial al patriarhului este consemnat în *Liber Pontificalis*. Pleacă din Roma pe 15 octombrie și ajunge la Pavia. Regele malefic al lombarzilor, *malignus rex langobardorum* îl ascultă, dar nu reușește să-l abată de la scopul lui. Părăsește Pavia pe 15 noiembrie:

Unde et cum nimia celeritate, Deo praevio, ad Francorum coniunxit clusas. Quas ingressus cum his qui cum eo erant, confestim laudes omnipotenti Deo reddidit; et coeptum gradiens iter, ad venerabile monasterium sancti Christi martyris Mauricii ... sospes hisdem beatissimus pontifex... advenit.

(Din Pavia, cu ajutorul lui Dumnezeu, a ajuns la porțile Regatului Franc într-o mare viteză. Traversând [trecătoarea] alături de tovarășii săi, i-a mulțumit Dumnezeului Atotputernic. La începutul călătoriei drumul era abrupt, dar binecuvântatul pontif [a supraviețuit] nevătămat până la venerabila mănăstire Sf. Maurice, un martir al lui Cristos.)[26]

Cu el călătoreau doisprezece preoți de rang înalt, era escortat de solul trimis de ducele Aitchar (Ogier) și de cancelar, episcopul Chrodegang din Metz.

La Sf. Maurice, patriarhul a fost primit pe teritoriul franc de reprezentatul personal al lui Pepin, abatele Fulrad de la St. Denis. Mănăstirea era construită pe Agaunum, unde, cu cinci secole în urmă murise Mauricius, centurionul roman, care îi îndemnase pe soldații din legiunea tebană să nesocotească ordinele decât să lupte cu frații lor creștini. De acolo a primit Pepin un mesaj ca să pregătească întâlnirea de la Ponthion. Mesagerii l-au găsit pe rege în Ardeni, pe drumul de întoarcere de la Bonn. Pepin a trimis instrucțiuni pentru Carol, fiul lui mic, să vină și să se întâlnească pe drum cu „vizitatorul". După ce a părăsit Sf. Maurice, patriarhul Ștefan a dat roată lacului Lemanus și a traversat Jura. Întâlnirea sa cu fiul regelui a avut loc undeva în Burgundia pe la sfârșitul lui decembrie. Carol, care avea doisprezece ani, parcursese o sută de mile de la sud de Ponthion.

Ștefan a ajuns la Ponthion pe 6 ianuarie 754. Potrivit unei surse romane, regele a venit să-l întâmpine în afara orașului, a descălecat, a îngenuncheat la picioarele lui și a ținut personal căpăstrul calului. În acel moment, patriarhul a cerut cu lacrimi în ochi ajutorul regelui:

Beatissimus papa praefatum Christianissimum regem lacrimabiliter deprecatus est, ut per pacis foedera causam beati Petri et republicae Romanorum disponeret.

(Binecuvântatul papă l-a implorat cu lacrimi în ochi pe cel mai mare rege creștin să ajungă la un consens de dragul păcii, Sfântului Petru și al Republicii Romane.)[27]

Potrivit relatării francilor, „Papa de la Roma a venit la rege... l-a copleșit cu cadouri pe el și pe francii lui și l-a rugat să-l ajute să lupte împotriva lombarzilor și a regelui lor pentru că jucau la două capete"[28]. Apoi Pepin l-a dat pe Ștefan în grija abatelui Fulrad ca să îl găzduiască pe timp de iarnă la St. Denis.

În săptămânile următoare, Pepin a corespondat cu Aistulf. A fost trimis un sol franc la Pavia, ca să se ducă la lombarzi pentru a-i determina să înceteze invazia și să nu mai aibă „pretenții eretice". Aistulf a contracarat, trimițându-l pe fratele mai mic al lui Pepin, pe Carloman, ca sol în Regatul Francilor. (Carloman se retrăsese la o mănăstire la Roma

şi se afla în zona lombardă.) Pe 1 martie francii au organizat parada lor anuală, Champ de Mars, la Bernacus (Berny-Rivière, Aisne). Apoi la Cariascum (Quercy), s-au întâlnit de Paşti, pe 14 aprilie, ca să discute destinaţia campaniei din acel sezon. S-au hotărât să lupte împotriva lombarzilor, deşi la început nu căzuseră toţi de acord.

Aici informaţiile încep să difere. Cel care a continuat cronica lui Fredegard povesteşte cum armata francilor a traversat Alpii pe la Mont Cenis şi i-a înfrânt pe lombarzi la Val de Susa. Însă în *Liber Pontificalis* se spune cum, în toiul verii, Ştefan i-a uns din nou pe Pepin şi pe regina Bertranda la St. Denis, acordându-le titlul de „patricieni ai romanilor". Fiii şi moştenitorii lui Pepin au primit binecuvântarea papală de a-şi cârmui veşnic ţara. Caracterul istoric al acestor măsuri se regăseşte într-un alt document de atunci, *Clausula de Unctione Peppini,* o relatare a unui martor ocular. Puteţi presupune că istoricii francі se simţeau jenaţi de faptul că dorinţa lui Pepin de a fi uns din nou rege sublinia caracterul impropriu al primei sale încoronări.

Consecinţele au fost mai limpezi abia după câţiva ani. După prima victorie a francilor, Aistulf i s-a supus lui Pepin, iar episcopul a putut să-şi ocupe din nou scaunul la Roma. Însă, după câteva luni, lombarzii şi-au călcat jurământul şi au continuat atacurile. Aşadar, în 756, Pepin a declanşat a doua campanie împotriva Lombardiei, cucerind Pavia şi zdrobind toată rezistenţa. Cu această ocazie, dacă nu cumva chiar înainte, francii au luat fostul exarhat de Ravenna din mâinile francilor şi l-au donat patriarhului. Procedând astfel, au întemeiat o bază teritorială pentru statul papal. Acceptându-l ca parte a patrimoniului Sf. Petru, în ciuda pretenţiilor bizantine, episcopul a dat de înţeles că renunţase la alianţa cu împăratul.

Însă anumite lucruri nu sunt clare. Se pare că multe detalii importante au fost consemnate în documente după respectivul eveniment. Cancelaria papală era expertă în asemenea manipulări. De pildă, în *Liber Pontificalis* se menţionează că „donaţia lui Pepin" nu a fost făcută în 756, ci în 753, la Quercy. Ba mai mult, se insistă că Pepin doar înapoia o proprietate la care Roma avea dreptul din Antichitate. Cum se ştie acum, cancelaria papală punea la cale pe atunci falsa Donaţie a lui Constantin. Până când respectivul fals a fost descoperit în secolul XV, toţi catolicii de bună credinţă au fost păcăliţi, crezând că biserica romană primise exarhatul Ravenna din mâinile primului împărat creştin, cu 400 de ani înainte de Pepin. Aşadar, se părea că falsa Donaţie a lui Constantin a fost făcută ca să întărească adevărata Donaţie a lui Pepin. De asemenea, se pare că în toiul pedepsirii lombarzilor, Pepin a stabilit relaţii cordiale cu bizantinii. Continuatorul franc susţine că nu ştie ce s-a întâmplat cu acea prietenie în afara faptului că nu a înflorit.[29] Dar s-a întâmplat ca bizantinii să-şi ceară înapoi exarhatul, numai ca să li se spună că fusese dat recent papei. Trădaţi de Roma şi fără nicio putere în faţa francilor, bizantinilor nu le mai rămânea decât să facă front comun cu lombarzii.

Cum se întâmplă adesea în istorie, nimeni nu a prevăzut consecinţele pe termen lung. Francii nu au fost capabili să se desprindă de Italia. Episcopul Romei a fost în poziţia de a fi recunoscut ca patriarh suprem, *papa;* papalitatea avea o bază teritorială necesară pentru a întemeia un stat suveran; iar alianţa franco-papală a devenit o trăsătură durabilă pe scena internaţională. Îndrăznind să traverseze Alpii, Ştefan II a întărit legătura mulţumită căreia nordul a avut mereu ceva de spus în ceea ce priveşte starea lucrurilor din sud. Mai presus de toate, autoritatea imperiului a slăbit foarte mult în Occident. Băiatul care venise călare în Burgundia să-l întâmpine pe marele episcop Ştefan a rămas cu ideea că ar putea să-şi întemeieze un imperiu numai al lui.

V

MEDIUM

Evul Mediu, circa 750–1270

Multe descrieri ale lumii medievale sunt statice, întrucât ilustrează ritmul lent al schimbărilor tehnologice, caracterul rigid al societății feudale și percepțiile limitate, teocratice asupra vieții omului. Principalele simboluri ale perioadei sunt cavalerul înarmat, călare pe un armăsar greoi, iobagii legați de glia stăpânului lor și călugării și călugărițele care se roagă în chilii. Aceștia reprezintă imobilitatea fizică, socială și intelectuală.

Medium Aevum, „Evul Mediu", a fost un termen folosit întâi de creștinii pioși care își închipuiau că trăiesc între prima și a doua venire a lui Isus. Mai târziu, termenul a însemnat cu totul altceva. Învățații din Renaștere se refereau în secolul XV la „Evul Mediu" ca la o perioadă de tranziție între declinul Antichității și recrudescența culturii clasice în acea perioadă. Pentru ei Antichitatea reprezenta civilizația supremă, iar Evul Mediu o întoarcere la barbarie, parohialitate și intoleranță religioasă. În timpul Iluminismului, când se punea mai mult preț pe virtuțile rațiunii umane, și nu pe credințele religioase, cuvântul „medieval" a devenit sinonim cu obscurantism și decădere. Evident că, pe măsură ce „Epoca Modernă" care a urmat Evului Mediu începea să aparțină trecutului, trebuiau inventați termeni noi pentru a marca trecerea timpului. Perioada medievală face parte din convenția potrivit căreia istoria Europei este împărțită în patru perioade: antică, medievală, modernă și contemporană. Potrivit convenției, perioada medievală este împărțită la rândul ei în Evul Mediu Timpuriu, Evul Mediu Dezvoltat și Evul Mediu Târziu. Istoricii de mai târziu care îi descriu pe anumiți oameni ca fiind „medievali" nu se referă la sensul de bază al cuvântului.

Din nefericire, nu există un eveniment definitoriu care să marcheze sfârșitul Antichității sau începutul Epocii Moderne. Perioada medievală a început cu creștinarea împăratului Constantin cel Mare. Potrivit unor istorici, Evul Mediu a luat sfârșit în 1453, 1493, 1517 sau mai târziu, pentru cei care feudalismul reprezintă piatra de temelie a medievalismului. Majoritatea medievaliștilor, așadar, ar fi de acord că denumirea subiectului lor de cercetare e cât se poate de nesatisfăcătoare. Mulți dintre cei care se bazează doar pe o cunoaștere a Europei Occidentale subliniază diferența dintre tendințele distructive din epoca timpurie și cele constructive din ultima perioadă. Astfel, Evul Mediu Timpuriu (secolele V–XI) se caracterizează prin ruperea progresivă a oricăror legături cu lumea romană; momentul crucial fiind atins odată cu așa-numita „Renaștere din secolul XII"; înflorirea civilizației Evului Mediu Târziu are loc în secolele XIII–XIV. Aceste distincții nu prea au legătură cu Orientul, căci Imperiul Roman a rezistat până în 1453 și nu s-a înregistrat niciun fel de „Renaștere" în accepțiunea occidentală a cuvântului.

Însă mulţi sunt de acord că expresia unificatoare a lumii medievale rezidă în creştinismul organizat. Aici ar fi pe aceeaşi lungime de undă cu popoarele din Europa medievală care, dacă ar fi fost întrebate, ar fi răspuns că sunt creştine, trăiesc într-o epocă creştină şi în partea creştină a globului. Însă creştinismul era un concept destul de amplu. S-a extins şi s-a restrâns de-a lungul secolelor, drept răspuns la războaiele cu islamul şi la campaniile împotriva păgânilor. Nu avea legătură cu Peninsula „Europa". Creştinismul, în accepţiunea papei Ştefan II, care a trecut Alpii în 753, era cu totul altceva decât noţiunea de creştinism din 1453, când turcii au escaladat zidurile cetăţii Constantinopol.

Golul lăsat de căderea Imperiului Roman a fost umplut de conştientizarea creştinismului nu doar ca o comunitate religioasă, ci şi ca un organism politic coerent. Deşi Imperiul Roman a dispărut, religia lui a triumfat. Trecătorii lideri spirituali ai creştinismului au adoptat treptat mentalitatea împăraţilor. În Vest, unde se prăbuşise întâi Imperiul, episcopul Romei a venit cu ideea unei noi ordini supuse dublei autorităţi a bisericii latine şi a împăratului catolic. „Papalitatea, scria Thomas Hobbes, nu este altceva decât fantoma fostului Imperiului Roman care stă încoronată pe mormântul celui din urmă."[1] Instrumentele folosite de papalitate au fost noii Caesari sau „kaizeri" ai Germaniei. În Orient, unde Imperiul Roman dăinuise mai multă vreme, ideea unei alte ordini, întemeiate pe autoritatea bisericii ortodoxe şi a unui nou împărat ortodox, s-a înfăptuit doar după ce-au apărut Caesarii sau „ţarii" de la Moscova.

Având în vedere acest lucru, dacă preocuparea de bază a Evului Mediu a fost reorganizarea creştinismului în noi sisteme imperiale, atunci avem o cronologie mult mai limpede. Primul pas l-a reprezentat încoronarea lui Carol cel Mare de Crăciun, în anul 800, şi ultimul adoptarea definitivă a titlului de ţar de către Ivan III, Mare Duce de Moscova, în 1493.

Cu toate astea, comunitatea creştină în creştere a avut încă de la început parte de conflicte. Deşi biserica latină şi cea ortodoxă aveau aceleaşi precepte de bază, membrii lor se considerau adesea nişte străini. Poate unii observatori împărţiali consideră că erau de fapt două variante ale aceleiaşi religii, ca suniţii şi şiiţii, însă credincioşii erau mai conştienţi de diferenţele decât de asemănările dintre ei. În primul mileniu, s-a menţinut măcar o unitate de faţadă; în al doilea mileniu nu s-au mai păstrat aparenţele. Prăpastia s-a mărit după Schisma din 1054. Aceasta era dovada că până şi temelia pe care era construit creştinismul putea suferi modificări.

750–1054

Începând cu secolul VIII, ideile timide legate de o nouă ordine politică au fost încurajate de neîncetatele ravagii de dincolo de frontiera teritoriului creştin. Întemeierea Imperiului lui Carol cel Mare în 800, a Sfântului Imperiu Roman în 962 şi, în cele din urmă, a ţaratului Moscovei pot fi înţelese doar punându-le în legătură cu „activităţile" vikingilor, maghiarilor, mongolilor şi turcilor.

Vikingii sau „oamenii din nord" au făcut ravagii pe coastele nordice timp de mai bine de 200 de ani. Au fost rezultatul suprapopulării în fiordurile îndepărtate din Scandinavia, ai căror „vâslaşi" s-au urcat în corăbiile lor ca să jefuiască, să facă comerţ, să fie mercenari sau să caute aventura. Începând din jurul anului 700, vikingii năvăleau în câte o aşezare izolată din Insulele Britanice sau Frizia înainte să ajungă acasă la sfârşitul fiecărui sezon. Au jefuit Lindisfarne în 793 şi Iona în 795 [IONA]. Însă, începând cu jumătatea

secolului IX, au fost instalate tabere mari de vikingi ca baze pentru campaniile de cucerire mai îndelungate. În anumite cazuri, aceste tabere au devenit aşezări permanente. De pildă, vikingii danezi au creat o asemenea „mare armată" la gura de vărsare a Senei, de unde prădau în repetate rânduri oraşele din nordul Franţei, rămase fără apărare. Au pus stăpânire pe porturile din Rouen sau Nantes, timp în care au navigat până în Portugalia (844), Insulele Baleare, ajungând chiar până în Provence şi Toscana (859–862). În 851 au invadat Anglia, răspândindu-se prin jumătatea estică a ţării. Din 866, „Legea daneză" a fost aplicată din Northumbria până în estul Angliei. Conflictele dintre anglo-saxoni şi danezi au continuat în următorii 150 de ani din istoria Angliei. În 911, potrivit izvoarelor, vikingii de pe Sena s-au stabilit permanent sub ducele Rollo, întemeind astfel Normandia.

Vikingii norvegieni s-au concentrat pe insulele din exterior. Au ocupat insulele Orkney şi Shetland în secolul VIII, Feroe, Hebridele şi Irlanda de Est în secolul IX. Islanda, colonia lor importantă, a fost stabilită în 874. Dublin a fost întemeiat în 988. Au descoperit Groenlanda şi, mai mult ca sigur, au navigat sub Eric cel Roşu spre America de Nord, căreia i-au spus Vinland. [EIRIK] Vikingii suedezi au operat de-a lungul Mării Baltice. Şi-au stabilit tabere fortificate la Wolin pe Oder, la Truso pe Vistula şi la Novgorod, de unde au pătruns pe râurile din golful Riga şi golful Finlandei. În secolul IX au preluat controlul drumului celui mai lung dintre Marea Baltică şi Marea Neagră. Cunoscuţi sub numele de varegi, controlau Niprul şi au ajuns şi la Constantinopol. [DIRHAM] [FUTHARK]

În ultima perioadă, aventurierii de origine vikingă, care adoptaseră o parte din cultura ţărilor „adoptive", au creat o serie de noi state.

Ruric Varegul şi fiii săi au întemeiat primul principat durabil al slavilor estici la Novgorod şi Kiev, în 860–880. Knut danezul sau Knut cel Mare (1016–1035) a fost stăpân al vastului imperiu de pe ţărmurile Mării Nordului, care lega Anglia de Danemarca (vezi p. 297). Robert Guiscard, normandul, a navigat până în Italia de Sud în 1059 (vezi p. 303). William Bastardul, duce de Normandia, a cucerit regatul Angliei în 1066 (vezi p. 339). Dominaţia normandă a durat mai mult în Sicilia şi Anglia decât în Normandia însăşi. [DING]

DIRHAM

Pe 12 mai 922, o caravană a intrat în Suvar, un oraş bulgăresc de pe Volga. Călătorise mai mult de trei luni din portul Jurjan din Marea Caspică. Era condusă de un negustor arab, Ibn Fadlhān, care a scris un jurnal al călătoriilor sale.[1] Este un mic incident în istoria legăturilor comerciale între Europa de Est şi statele arabe din Asia Centrală de-a lungul a cinci secole. Ibn Fadlhān venea să cumpere blănuri şi cu siguranţă venea cu mulţi dirhami ca să-şi plătească achiziţiile.

Dirhamul sau *dirhemul* era o monedă din argint pur care cântărea 2,97 grame şi valora o zecime dintr-un dinar. A fost bătută atât în Africa de Nord, cât şi în Asia Centrală, sub diferite dinastii. Era monedă obişnuită în Europa de Est, în perioada când nu se bătea deloc monedă. S-au găsit foarte mulţi dirhami în Rusia europeană, Ucrania, Bielorusia, Statele Baltice, Suedia şi nordul Poloniei. Într-un loc s-au găsit chiar şi 50 000 de monede. Îngropate câteodată de către cei care le deţineau în vremuri nesigure, acestea rămâneau acolo până le găseau arheologii moderni sau vânătorii de comori. Pot fi datate cu precizie începând cu cea mai nouă monedă din fiecare loc.

Analiza locurilor unde s-au găsit dirhami a scos la iveală patru perioade. În prima, circa 800–825, s-au găsit dirhami abasizi, mai ales din Africa de Nord. Asta înseamnă că de-a lungul Mediteranei existau relaţii comerciale între hazari şi arabi. [HAZAR] În a doua perioadă, 825–905, monedele nord-africane dispar şi sunt înlocuite cu monede din Asia Centrală. În a treia perioadă, 905–960, s-au găsit monede samanide, dar şi buide şi ziaride.[2]

În epoca vikingilor, când vikingii suedezi controlau ruta Nipru-Marea Baltică, dirhamii se găseau în tot nordul. [FUTHARK] [RUSIA KIEVEANĂ] S-au făcut descoperiri importante în Suedia şi ales pe insula Gotland.[3] Aşa cum a consemnat Ibn Fadlhān când s-a întâlnit cu o mână de suedezi, să ai dirhami însemna că ai un anumit statut social:

I-am văzut [pe suedezi] când au acostat şi şi-au stabilit tabăra lângă Volga. Nu am văzut oameni mai impunători. Sunt înalţi ca palmierii, au obraji rumeni şi părul roşu. Nu poartă fuste sau caftane, dar bărbaţii au o manta pe care şi-o pun într-o parte ca să aibă mâinile libere...

Între sânii femeilor era un medalion de fier, cupru, argint sau aur, în funcţie de cât de bogaţi erau soţii lor. În acesta era un inel, iar legat de el un cuţit... La gât purtau lanţuri de aur sau argint. Când cineva are 10 000 de dirhami, îi face soţiei un lanţ; când are 20 000, primeşte două lanţuri. Aşadar, se mai adaugă câte un lanţ la fiecare 10 000 de dirhami pe care-i are soţul.[4]

Importul de argint arăbesc în Europa de Est a scăzut spre sfârşitul secolului X şi a luat sfârşit la începutul secolului XI. Cel mai recent dirham samanid a fost găsit în Suedia şi datează din 969, iar în Rusia din 1015. Acest lucru s-a datorat unei „crize a argintului" în Asia Centrală. Dar mai erau şi alţi factori. Sfârşitul exportului de argint arăbesc din Rusia Kieveană spre Suedia coincide cu apariţia dinarului în Europa Occidentală. Până la sfârşitul secolului XI, monedele arabe fuseseră cu totul înlocuite. Informaţiile pot fi neclare; dar probele numismatice susţin dezvoltările din alte surse şi anume reorientarea comerţului baltic şi afirmarea Novgorodului.

Maghiarii au fost ultimii dintre nomazi care au colonizat Europa Centrală. Fiind descendenţii ramurii ugrice a popoarelor fino-ugrice, primul lor ţinut se întindea la est de Ural, în valea fluviilor Irtiş şi Ob. S-au despărţit de finlandezi în mileniul III î.H. De atunci au ocupat porţiuni succesive din stepele sudice, adaptându-se treptat stilului de viaţă nomad, mai întâi în „Magna Hungaria" între râurile Kame şi Ural, mai târziu în „Lebedia", la nord de Marea Azov şi în cele din urmă în Etelköz sau „Mesopotamia", între Nipru şi Nistru (vezi anexa III). În stepele din primul mileniu, maghiarii erau vecini cu sciţii, sarmaţii, alanii, bulgarii, hazarii, uzii şi pecenegii. Erau împărţiţi în şapte triburi: Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenö, Kér, Keszi, şi Maghiar – ultimul nume desemnându-i mai târziu pe toţi. Din sursele bizantine reiese faptul că făceau comerţ cu sclavi în porturile de la Marea Neagră.

Maghiarii au făcut o mişcare decisivă la sfârşitul secolului IX. Oamenii din stepă trăiau de câteva decenii într-o stare de agitaţie. Arabii i-au împrăştiat pe uzi şi le-au furat vitele; uzii au făcut acelaşi lucru pecenegilor. În 894, pecenegii au făcut front comun cu ţarul bulgar şi împreună s-au năpustit asupra maghiarilor. Sosise vremea pentru ce maghiarii înşişi au numit *foglolás*, „ocuparea patriei". Copleşiţi de vecinii lor, au decis să emigreze spre vest. Călăreţii lor, care îşi ofereau serviciile atât francilor, cât şi bizantinilor, nu s-au mai întors în Etelköz. În schimb, în frunte cu Arpad, au condus masele de

oameni prin strâmtoarea Verecke din Carpaţi. Era cel târziu primăvara lui 895. Aproximativ 20 000 de războinici şi 400 000 de oameni şi-au întemeiat ţinutul maghiarilor pe câmpia „Hungaria". [CSABA] [ŞAMAN]

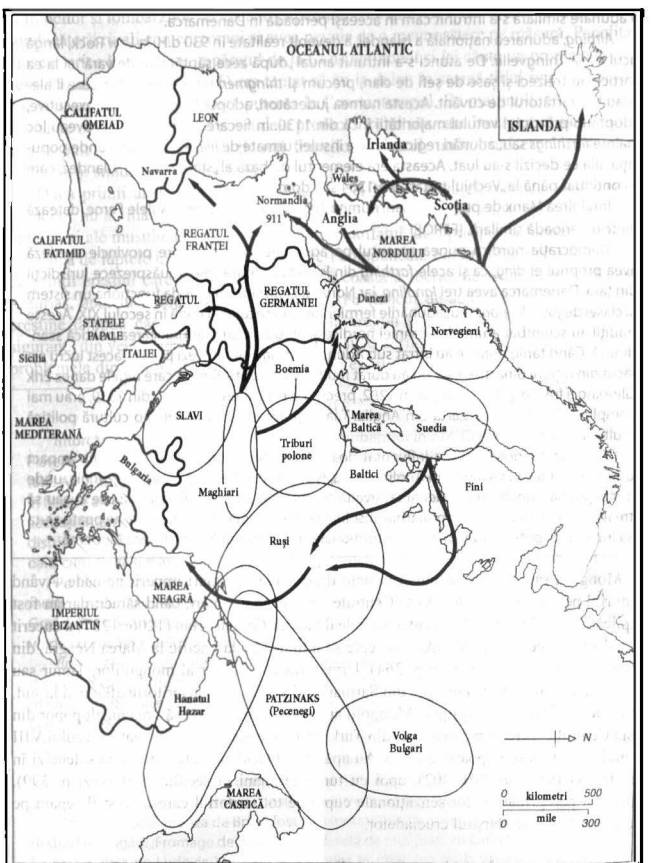

Harta 12. Europa, cca 900 d.H.

DING

Tacit a descris obiceiul triburilor germanice de a ține adunări populare: și se pare că au existat din vremuri preistorice. Una dintre primele adunări consemnate, în *Legenda lui Ansgar* din secolul IX, s-a numit *Ding* și s-a întrunit la Birka, pe insula Björkö din Suedia. O adunare similară s-a întrunit cam în aceeași perioadă în Danemarca.

Althing, adunarea națională a Islandei, a devenit realitate în 930 d.H. la Law Rock, lângă lacul de la Thingvellir. De atunci s-a întrunit anual „după zece săptămâni de vară" și la ea participau treizeci și șase de șefi de clan, precum și *thingmen* sau delegații lor, care îl alegeau pe purtătorul de cuvânt. Acesta numea judecători, adopta legi, lua decizii executive, adoptând principiul votului majorității încă din 1130. În fiecare an, în luna mai, aveau loc înainte *farthings* sau „adunări regionale" ale insulei, urmate de *leid* – o întrunire unde populația afla ce decizii s-au luat. Aceasta era elementul de bază al „statului liber" islandez, care a continuat până la „Vechiul tratat" din 1264 sau dominația norvegiană.[1]

Întâlnirea Manx de pe Isle of Man, numită *Tynwald,* ca și cea din insulele Feroe, datează dintr-o perioadă similară. [FEROE]

Democrația nordică punea accentul pe adunările locale. Fiecare provincie suedeză avea propriul ei *ding,* ca și acele *farthing* din Islanda în toate cele douăsprezece jurisdicții din țară. Danemarca avea trei *landling,* iar Norvegia *lögthing.* În Islanda funcționa un sistem al clasei de jos – *hieppar* sau „adunările fermierilor" din secolul XI până în secolul XIX. Aceste tradiții au schimbat ambițiile domniei nordice și au obstrucționat unificarea politică scandinavă. Când țările nordice au intrat sub Adunarea de la Kalmar (vezi p. 431), acest lucru s-a făcut din rațiuni dinastice care nu au durat mult. Carta drepturilor, pe care regele danez Erik Glipping a fost forțat să o adopte în 1282, precum și echivalentul suedez din 1319, erau mai complexe decât Magna Carta din Anglia. Toate își aveau rădăcinile într-o cultură politică mult mai veche.[2]

Democrația nordică nu a influențat doar Peninsula Scandinavă, ci a avut un impact oriunde se duceau vikingii – în Anglia, Scoția, Novgorod și foarte probabil în Polonia, unde a început să prindă dreptul legal la revoltă (vezi p. 555). Deși țările scandinave aveau să treacă printr-o perioadă de monarhie absolutistă, tradiția democrației locale ne poate ajuta să înțelegem puterea guvernării constituționale și reprezentative din Epoca Modernă.

Mongolii sau „tătarii" conduceau unul dintre cele mai mari imperii nomade. Având teritoriul pe stepele aride ale Asiei Centrale, erau când prosperi, când săraci; dar au fost implicați direct în treburile Occidentului de două ori. Ginghis Han (1206–1227) a cucerit un teritoriu, începând cu Karakorum, care se întindea de la Pacific la Marea Neagră, din Coreea până în Crimeea (vezi p. 364). Următorul conducător al mongolilor, Timur sau Tamerlan (1336–1405), a început din Sarmarkand și stăpânea un teritoriu aflat mai la sud, de la Delhi până la Marea Egee. Mongolii au pus în mișcare fără să vrea un alt popor din Asia Centrală. Turcii erau originari din Turkistan, de unde s-au împrăștiat în secolul VIII și unde mai trăiesc popoare înrudite. Au apărut în Occident alături de turcii seleucizi în secolul XI (vezi pp. 301–302), apoi cu turcii otomani în secolul XIII (vezi p. 399). Povestea peregrinărilor lor senzaționale cuprinde tot teritoriul care în vest îl separa pe Carol cel Mare de sfârșitul cruciadelor.

Imperiul lui Carol cel Mare a făcut o alianță între papalitatea romană și regatul mereu în expansiune. Nu a durat mult, abia supraviețuind morții întemeietorului său și dispărând complet într-un secol. În orice caz impactul a fost profund. Carol cel Mare (768–814), strănepot al lui Carol Martel, a unit cele două jumătăți ale ținutului înaintașului său,

Neustria şi Austrasia, formând un teritoriu de la Atlantic până la Dunăre, din Olanda până în Provence. După cincizeci şi trei de campanii şi o viaţă întreagă petrecută în şa, a reuşit să extindă acel teritoriu în toate direcţiile: până la Regatul Lombarzilor la sud de Alpi (773–774); până la Saxonia (775–804), Bavaria (788) şi Carintia (799); până la marca bretonă (786) şi marca spaniolă de dincolo de Pirinei (795–797). Preluând titlul de „rege al francilor şi lombarzilor" şi cedând papalităţii exarhatul de la Ravenna, îşi depăşise clar conducătorii rivali contemporani şi avea nevoie de o recunoaştere pe măsură. Papalitatea rupsese orice legătură cu împăratul de la Constantinopol şi îşi căuta un protector permanent. Papa Leon III (795–816) era tentat să nu ia deloc în seamă titlul imperial după ce împărăteasa Irina preluase toată puterea la Constantinopol. Ba mai mult, a fost atacat în Roma de o mulţime formată din rudele predecesorului său care încercaseră să-l mutileze şi a trebuit să se refugieze în ţinutul francilor la Carol, unde trimisese înainte cheile Sf. Petru şi stindardul Romei. [BRIE]

După primii ani de domnie ai lui Carol cel Mare, graniţele vestice ale Regatului Francilor nu au mai fost primejduite serios. Graniţa cu Pirineii a fost apărată de marile incursiuni ale musulmanilor (vezi p. 255), iar califatul, deşi prosper şi foarte populat, se preocupa de luptele interne ale statelor care-l compuneau. Poziţia francilor a fost întărită de prinţii creştini care se agăţau de zona de coastă a Iberiei de Nord, întâi în Regatul Asturias, apoi în Leon, Castilia şi Navarra. Pe flancul de sud, era protejat de statele creştine tampon care fuseseră întemeiate în Aragon şi comitatul Barcelona. Relativa siguranţă din vest i-a dat lui Carol cel Mare şi succesorilor săi şansa să se concentreze pe problemele din altă parte, mai ales pe cele din est şi din Italia. [MADONNA]

BRIE

Întorcându-se din campania lui împotriva lombarzilor în 774, Carol cel Mare s-a oprit pe Plateau de Brie, aproape de abaţia Meaux. Călugării i-au oferit un platou cu brânză fermentată. Au insistat s-o mănânce pe toată fără să scoată crusta. Încântat, a poruncit să fie trimise în fiecare an la Aachen două roţi de Brie. Einhard, secretarul lui Carol cel Mare, a consemnat aceeaşi întâmplare patru ani mai târziu, în timpul războaielor cu sarazinii. Oprindu-se în districtul Rouergue din Midi, regelui i-a plăcut brânza „albastră" locală făcută din lapte de oaie, cunoscută şi maturată încă de pe vremea romanilor în peşterile de calcar din Roquefort.[1]

Pe lângă brânzeturi fine, Carol cel Mare avea şi o pivniţă cu vinuri scumpe. Deţinea multe *ouvrées* sau „locuri îngrădite" în viile burgunde de la Aloxe-Corton, al căror vin alb Grand Cru de colecţie, „care mirosea a scorţişoară şi avea gust de cremene", încă se mai vinde cu eticheta CORTON-CHARLEMAGNE.[2]

Brie de Meaux, unul dintre cele 500 de tipuri de brânză înregistrate în Franţa, datează din epoca agriculturii monastice. După ce a prins cheag şi a stat la aer, se pune într-o formă plată făcută din paie şi lăsată să se scurgă pe un pervaz înclinat din piatră. După decantarea care durează 24 de ore se sărează, se usucă, se întoarce de mai multe ori şi e lăsată la maturat în pivniţe timp de 4–7 săptămâni. Produsul final măsoară 37 x 3,5 cm, cântăreşte 3 kg şi este făcut din 23 de litri de lapte nesmântânit, preferabil muls de la vacile din Normandia. Are o crustă auriu-roşiatică, un conţinut tare şi gălbui şi un miez sau âme de culoarea fildeşului – practic „sufletul". Ar trebui consumată între două feliі subţire de pâine prăjită.

Timp de secole, brânza de Brie a fost transportată pe râul Marna la Paris, unde vânzătorii stradali strigau: „Fromage de Brye". Era preferată de regi precum Carol VIII şi Henric IV, dar l-a costat viaţa pe Ludovic XVI, care a fost prins în cărciuma de la Varennes pe când mai zăbovea ca să-şi mănânce brânza. Brie a devenit o marcă de renume internaţional la Congresul de la Viena, unde Metternich a declarat-o *le prince des fromages* – „singurul prinţ pe care Taleyrand nu va reuşi niciodată să-l trădeze".

Din păcate, Comunitatea Europeană aproape a sistat modul tradițional de producere al brânzei. În 1985, s-au produs 6 000 de tone de Brie ANOC *(Appelation Nationale d'Origine Controllée)*, spre deosebire de 18 000 de tone de brânză industrială Brie – un lucru „oribil".

În august 1792, când o parte dintre călugării de la Meaux au fost uciși în timpul Revoluției Franceze, abatele Gobert a fugit în Normandia ca să ajungă în Anglia. S-a oprit ceva vreme într-un sat de lângă Vimoutiers (Orne), ca să-i arate unei soții de fermier ce știa despre producerea brânzei. Satul se numea Camembert.[3]

MADONNA

Doamna noastră din Montserrat este o statuie dintr-o epocă nedeterminată, păstrată în mănăstirea unde se află altarul pe „Muntele cu dinți de ferăstrău" din Catalonia, întemeiat în 975. Figura mică din lemn sculptată în poziție așezată, probabil în Bizanț, are o coroană pe cap și ține într-o mână un glob și în cealaltă pe copilul Isus. Și el are coroană, ridică mâna dreaptă în semn de rugăciune, în timp ce în mâna stângă are un con de brad. Fața Fecioarei, ale cărei trăsături alungite exprimă o seninătate absolută, este neagră.[1]

În 1384, a fost adusă o icoană cu Fecioara Maria și pruncul la mănăstirea paulină Jasna Góra, „Muntele strălucitor", de lângă Częstochowa din Polonia de Vest. Potrivit legendei, a fost pictată de Sf. Luca pe lemnul Sfintei Familii din Nazaret. Mai mult ca sigur a fost copiată după originalul bizantin. Capul este acoperit de o manta închisă la culoare tivită cu auriu și împodobită cu crini, iar deasupra are un halo. Ochii sunt pe jumătate închiși, de parcă ar lăcrima, iar suferința îi este accentuată prin cele două tăieturi lungi de pe obrazul drept. Fața este tot neagră, ca a *Morenetei* (vezi ilustrația 20).[2]

Mai există o Madonna neagră la Notre-Dame de Rocamadour, piesa centrală a unui grup de altare construite în secolul XII în stâncile Gorge d'Alzou din Franța Centrală. Se spune că a fost sculptată de Sf. Amadour sau Amateur, pe care legenda îl asociază cu Zacchaeus publicanul, un discipol al lui Cristos.[3] O altă icoană mică reprezentând o Madonna neagră este de origine bizantină și împodobește altarul criptei Notre-Dame du Port din Clermont.[4]

În Rusia, se crede că Fecioara neagră din Kazan are puteri binefăcătoare. Icoana, descoperită prima oară în 1579, apoi îngropată într-un câmp, a fost dusă în mănăstirea Bogoroditsky din Kazan, la scurtă vreme după ce Ivan cel Groaznic a cucerit orașul. O copie a fost dusă la Moscova în 1612, pentru a marca expulzarea polonezilor de la Kremlin; o alta la Sankt Petersburg în 1710, pentru a sărbători binecuvântarea noii capitale ruse. O catedrală grandioasă în stil neogotic, terminată de Alexandru I, a fost ridicată pentru a adăposti în ea Fecioara de la Sankt Petersburg, despre care puțini știu că e o copie. Icoana originală a fost furată în 1904 de la Kazan. A apărut în Europa de Vest și a fost achiziționată de biserica ortodoxă din SUA – astfel evitând soarta multor icoane rusești, care au fost fie distruse în timpul Revoluției bolșevice, fie depozitate în galerii de artă.[5]

Montserrat, Częstochowa, Rocamadour și Kazan sunt doar patru dintre locurile din Europa unde se găsesc altare închinate Fecioarei. Pe un continent ai căror locuitori sunt albi, Fecioarele negre au un aer și mai misterios. *La Moreneta*, protectoarea Cataloniei, a asistat la convertirea lui Ignațiu de Loyola. A devenit un punct de interes în timpul Războaielor Napoleoniene, când mănăstirea a fost distrusă. E foarte cunoscută în Sicilia, Mexic și Boemia. Wallenstein, generalul imperial, construia o capelă în onoarea ei când a fost asasinat. *Matka Boska* sau „Sfânta Mamă" din Częstochowa, „Regina Poloniei", i-a atras

pe pelerini în timpul războaielor husite, înainte să aibă un rol național în secolul XVII (vezi p. 556). Alături de versiunea lituaniană, „Matka Boska Ostrobramska" din Wilno, este comemorată de polonezi în toate bisericile, din Irkutsk din Siberia până la Doylestown (Pennsylvania). Fecioara din Rocamadour a fost venerată de Sf. Ludovic în 1245, de Carol cel Frumos (1324) și de Ludovic XI (1463). A reprezentat sursa de inspirație pentru *Litanie de la Vierge Noire* (1936) de Francis Poulenc. Fecioara din Kazan a devenit protectoarea supremă a dinastiei Romanovilor, varianta rusească a Fecioarei din Blachernae de la Constantinopol. Spre deosebire de cele catolice, care sunt venerate în timpul Adormii Maicii Domnului, ziua ei de cinstire este pe 8 iulie (stil vechi).

Cultul Fecioarei Maria nu există în Biblie. Apare întâi odată cu doctrina *Theotokos* sau „născătoare de Dumnezeu" la Conciliul de la Efes. A inspirat sfințirea bisericii Sf. Maria Maggiore din Roma (432), a catedralei din Reims cam pe atunci și a Partenonului din Atena. În secolul VI, în Bizanț, au început să aibă loc regulat sărbători: pe 25 martie Buna Vestire, pe 15 august Înălțarea și Adormirea Maicii Domnului, toate teme predilecte în iconografie. De atunci, s-a răspândit în toată comunitatea creștinilor latini. Sf. Maria reprezenta o sfântă imagine a feminității, *Mater Misericordiae, Magna Mater,* neprihănita regină a cerurilor, mama lui Dumnezeu – formând un contrast perfect cu vechea obsesie creștină pentru Eva păcătoasa și pentru Maria Magdalena, târfa pocăită. A fost respins cu vehemență de protestanți, ca și de feministele moderne.[6] Dar nu a fost acceptat oficial până la adoptarea termenului de Imaculată Concepție în 1854. Cererile de recunoaștere a „co-mântuitoarei" au fost respinse de al doilea Conciliu de la Vatican.

Însă Sfânta Fecioară a continuat să fie o sursă de inspirație. Este unul dintre primele subiecte ale artei creștine, sursa recurentă a viziunilor mistice [BERNADETTE] [FATIMA] precum și cea la care se roagă cei mai mulți. [ANGELUS] „Cele cincisprezece decenii" ale rozariului sunt recitate în onoarea ei. Din 1568, *Ave Maria* a avut un loc permanent în breviarul romano-catolic:

> Slăvită fii Maria, cea plină de Grație, Domnul este cu Tine.
> Binecuvântată ești tu între femei și binecuvântat este rodul pântecului Tău.
> Sfântă Marie, mamă a lui Dumnezeu! Roagă-te pentru noi păcătoșii,
> Acum și în ceasul morții.

Alianța franco-papală a luat sfârșit în 800, în timpul celei de-a cincea călătorii a lui Carol în Italia. Un conciliu format din oameni de vază îl absolvise pe Leon de toate fărădelegile comise și, în timpul slujbei de Crăciun, după ce Carol s-a rugat în fața mormântului Sf. Petru, papa i-a pus coroana imperială pe cap. Congregația l-a numit „Caesar" și „Augustus", iar papa a îngenuncheat înaintea lui. Einhard, biograful lui Carol cel Mare, susține că încoronarea a avut loc spontan; cu siguranță că a fost repetată cu grijă înainte. Din punct de vedere al tradiției, era complet neobișnuită: papa Leon nu avea niciun drept să acorde titlul imperial și nici Carol cel Mare nu putea să-l accepte. Dar așa s-a întâmplat. De atunci înainte a fost un împărat catolic în Occident, independent de Imperiul Bizantin. Regatul barbar al francilor a fost ridicat în rang, iar statutul acestuia depindea de papă (vezi anexa III). [AQUILA] [PAPESSA]

Regatul și imperiul lui Carol cel Mare erau guvernate de o curte itinerantă care se deplasa neîncetat de la un domeniu la altul; de un număr de curți subordonate întemeiate în Neustria, Aquitania și Lombardia; și de o rețea formată din 300 de *comitates* sau „ținuturi", fiecare fiind conduse de un locotenent imperial sau „conte". Treaba pe care o

făcea curtea imperială era supravegheată de un grup de clerici, inițial de arhicapelanul Fulrad și mai târziu de Alcuin, călugărul din Northumbria, sfetnicul preferat al regelui. S-a introdus o monedă de argint, o liră însemnând 240 *denarii*. A apărut și o clasă internațională, unită prin favoruri regale și adeseori prin căsătorie. O serie de capitularii sau edicte colective au încercat să impună aceleași reguli atât pentru biserică, cât și pentru stat. Dijma a devenit obligatorie, iar uciderea unui preot era pedepsită cu moartea. Clerul putea fi judecat doar de o curte prezidată de conte și episcop. S-au interzis incinerările păgânilor. Se părea că lua naștere o nouă ordine politică centralizată. De fapt, obiceiurile și conducătorii locali rămâneau intacte.

La curtea lui Carol cel Mare s-a concentrat cu siguranță puterea și influența continentală. Dintr-o consemnare în analele din 798 reiese că avea legături îndepărtate:

> A venit un legat pe nume Froia din partea regelui Alfonso al Galiciei și Asturias, aducând în dar un cort superb. Dar, la Paști, *Nordliudi* de pe Elba s-au răsculat și i-au capturat pe legații regelui care stăteau pe lângă ei ca să împartă dreptatea... Regele a strâns o armată, i-a învins și a luat prizonieri cu el. Și, în timp ce se îndrepta spre palatul lui din Aachen, a primit o delegație de greci de la Constantinopol. În acel an, steaua numită Marte nu s-a mai văzut pe cer un an întreg. Insulele Baleare au fost cotropite de mauri și saraceni. Regele Alfonso, care jefuise Lisabona, și-a trimis legații, pe Froia și Basilicus, pe timp de iarnă la rege cu platoșe, catâri și prizonieri mauri ca dovadă a victoriei lor. Acolo regele a sărbătorit Paștele și Crăciunul.[2]

Vechiul termen „Europa" a revenit în actualitate la curtea lui Carol cel Mare. Carolingienii aveau nevoie de o denumire pentru a descrie acea parte a lumii pe care o dominau, diferită de ținuturile păgâne, de Bizanț sau de creștinătate. Această „primă Europă" era un concept occidental efemer, care nu a durat mai mult decât însuși Carol.

PAPESA

Potrivit tradiției medievale, pe tronul Sf. Petru a stat și o femeie. Conform celei mai comune versiuni, după papa Leon IV, care a murit în 855, a venit la tron o „Johannes Angelicus". Succesorul lui Leon impresionase profund Curia prin cuvântările alese, căci studiase la Atena, însă, doi ani mai târziu, s-a iscat un mare scandal, căci a murit la naștere pe o stradă din Roma. Această relatare se regăsește în opera lui Martinus Polonus din Troppau (cca 1200–1278), care a prezentat evenimentele ca un fapt sigur. Lucrarea sa, *Chronicum summorum pontificum imperatorumque*, a fost considerată o bogată sursă de referințe. O altă versiune a făcut-o pe „papa Ioana" succesoarea lui Victor III, care murise în 1087. În acest caz, s-a aflat că e femeie pentru că a născut în timp ce se urca pe cal. A fost legată imediat de coada calului și ucisă cu pietre. Această istorisire apare în *Cronica universală a lui Mainz*, scrisă la jumătatea secolului XIII de Jean de Mailly, alt călugăr dominican cu o imaginație bogată.

Nu e de mirare faptul că acei cronicari medievali au istorisit povești ciudate, însă e remarcabil că aceste plăsmuiri nu au fost puse sub semnul întrebării secole întregi. Atât Petrarca, cât și Boccaccio credeau în ele. O statuie a papei Ioana se află lângă cele ale altor papi din catedrala de la Siena. Când Jan Hus a făcut referire la ea în timpul Conciliului de la Konstanz cu privire la abuzurile ecleziastice, nimeni nu l-a contrazis. Se presupune că până în anii 1560 nu s-a atins nimeni de un monument ciudat aflat lângă biserica San Clemente din Roma, în locul unde se presupune că s-a născut bebelușul papei. Niciun

învățat nu s-a îndoit de acea istorisire până la *Annales* ale bavarezului „Aventinus", publicate în 1554. Caracterul istoric al acesteia a fost spulberat definitiv în tratate scrise de protestantul francez David Blondel în 1647 și 1657.

În manualele de istorie medievală, papa Ioana este considerată doar o curiozitate minoră. De fapt, ea marchează o percepție a sexului foarte diferită de cea dintr-o epocă succesivă. Probabil că acea istorisire avea ceva incredibil din moment ce dăinuit atâta vreme. E posibil ca Ioana însăși să nu fi fost un personaj de anvergură. Însă povestea da.[1]

Însă Carol cel Mare construia mult. A înteneiat palate la Nijmegen, Engelmein și Aachen. A construit la Mainz un pod peste Rin și a legat afluenții Rinului și Dunării printr-un canal, *Kaisegrab.* A fost un deschizător de drumuri în ceea ce privește arhitectura romanescă de la nord de Alpi. De asemenea, Carol cel Mare sprijinea și educația. Deși era un orator foarte bun, nu știa carte. Dar a angajat învățați de renume – Alcuin din York, Petru din Pisa, Agobard din Lyon. A strâns manuscrise, a revizuit textul Bibliei, a publicat gramatici, istorii și balade. Povestea vieții lui, *Vita Karoli,* scrisă de abatele Einhard, a fost numită „prima biografie seculară". Nu toată lumea a fost impresionată: un istoric l-a acuzat pe Carol cel Mare că „ne-a împovărat cu o tradiție literară derivată dintr-o învățătură care atârnă azi ca o piatră de moară de gâtul sistemului nostru de învățământ"[3]. [AGOBARD] [PFALZ]

Însă biserica a fost pentru Carol cel Mare o parte integrantă din domeniile sale. La Conciliul de la Frankfurt din 794 a respins decretele celui de-al șaptelea Conciliu General de la Niceea. Episcopiile și abațiile erau considerate proprietăți feudale și supuse legii trădării. Deși le interzicea episcopilor să lupte, el a propovăduit cuvântul Domnului prin foc și sabie. Nu e foarte clar dacă a înțeles cu adevărat Predica de pe munte. A fost în cele din urmă canonizat pentru serviciile aduse bisericii, deși procesul a fost obstrucționat 351 de ani de anumite istorisiri potrivit cărora cuceririle sale sexuale nu erau mai prejos decât cele teritoriale.

Carol cel Mare a murit pe 28 ianuarie 814. Pe mormântul său de la Aachen, care nu mai există azi, s-a pus un portret și s-a gravat o inscripție:

În acest mormânt se află trupul neînsuflețit al lui Carol, un mare împărat ortodox, care a mărit Regatul Francilor și a adus prosperitatea în cei patruzeci și șapte de ani de domnie. A murit pe la 70 de ani în anul Domnului 814, în al șaptelea indiction, în a cincea zi din calendele lui februarie.[4]

AGOBARD

Toate semnele indicau că 810 avea să fie cel mai prost an pentru Carol cel Mare. Au fost două eclipse de soare și două de lună, toate vizibile din Regatul Francilor. Pe deasupra a mai murit și elefantul împăratului, cadou din partea califului; a avut loc și o epidemie de ciumă bovină, iar ducele de Benevento a pornit o răscoală.

Toate acestea și multe altele au fost consemnate de Agobard, episcop de Lyon (cca 779–840). Acesta a descoperit că oamenii de rând trăgeau concluzii superstiționale. Credeau că vitele lor mureau din cauza unui praf otrăvitor împrăștiat de spionii ducelui de Benevento. Mai credeau și că Regatul Francilor era invadat de „nave purtate pe nori" conduse de „marinari din cer". Erau convinși că invadatorii stricau recoltele francilor

aruncând grindină din cer, înainte de o duce în „Magonia", un ținut îndepărtat. Agobard nu a fost influențat de aceste povești pe care, după o atentă cercetare, le-a respins. Însă credea că Biserica catolică era invadată de evrei. Când i-au fost descoperite operele în 1605, a ieșit la iveală faptul că a dedicat nu mai puțin de cinci capitole pericolului evreiesc.[1]

Însă lucrul remarcabil a fost că a cerut stabilirea unei legi creștine universale pentru întreaga comunitate creștină. „Dacă Dumnezeu a suferit atât pentru ca totul să se împace în trupul Său, scria el, nu este oare incredibila diversitate a legilor care se opun divinei sale munci unificatoare?"[2] Agobard a fost primul european care a centralizat biserica creștină.

PFALZ

Numele de Aachen provine de la baia romană Aquisgranium, „Apele lui Apollo-Granus". Apele sale calde și binefăcătoare explică de ce Carol cel Mare a ales să stea la *Kaiserpfalz*. Numele franțuzesc – Aix-la-Chapelle – reprezintă celebra capelă, acum parte a Catedralei din Aachen, pe care Carol cel Mare a adăugat-o la palatul său.

Capela lui Carol cel Mare a fost terminată în 805. Este în formă de octogon cu trei nivele, construită în stil bizantin ca și San Vitale din Ravenna, biserică văzută și admirată de Carol cel Mare. Se spune că proporțiile respectă numerele mistice ale Revelației Sf. Ioan. Pe atunci era cea mai mare construcție din piatră de la nord de Alpi. În jurul interiorului octogonului, deasupra primului șir de arcade romane, este scrisă o dedicație probabil compusă de Alcuin:

CUM LAPIDES VIVI PACIS CONPAGE LIGANTUR
Din moment ce pietrele au fost unite în armonie
INQUE PARES NUMEROS OMNIA CONVENIUNT
Și toate numerele și măsurătorile sunt corecte
CLARET OPUS DOMINI, TOTAM QUI CONSTRUIT AULAM
Munca Domnului care a construit acest monument va străluci cu putere.
EFFECTUSQUE PIIS DAT STUDIIS HOMINUM
Monumentul încoronează eforturile pioase ale credincioșilor
QUORUM PERPETUI DECORIS STRUCTURA MANEBIT
A căror muncă va rămâne mereu un monument de frumusețe
SI PERFECTA AUCTOR PROTEGAT ATQUE REGAT.
Dacă Dumnezeu Atotputernicul îl apără și îl conduce.
SIC DEUS HOC TUTUM STABILI FUNDAMINE TEMPLUM
Fie ca Domnul să aibă în pază acest templu
QUOD KAROLUS PRINCEPS CONDIDIT, ESSE VELIT.
Pe care Carol, prințul, l-a întemeiat pe un teren solid.

Capela este plină de ornamente imperiale simbolice, pe care Carol cel Mare și succesorii săi le readuseseră la viață într-un loc nou. Un mozaic din interiorul domului reprezintă Adorarea Mielului. Amvonul sau *ambo* este încrustat cu fragmente de vase romane, sticlă și o camee cu un vultur. Coloanele egiptene de porfir verde și roz susțin al doilea rând de arcade. La altar sau *pala d'oro* se află zugrăvite Patimile cu un colorit specific roman și în aur. *Lotharkreuz* sau Crucea din Lothar este un ornament creștin spectaculos, făcută din aur încrustat cu pietre prețioase. Deasupra este o camee-portret a împăratului Augustus. Tronul imperial, făcut din lespezi simple de marmură albă veghează de la galeria aflată la etajul întâi, așa cum a făcut-o de-a lungul celor 32 de încoronări din 700 de ani. Mesajul este limpede: imperiul pe care l-a întemeiat Carol era considerat și sfânt, și roman.

În secolul XII, la ordinele lui Frederick Barbarossa, capela a devenit altarul lui Carol cel Mare. În 1165, trupul sfântului canonizat recent a fost mutat într-un sicriu din aur masiv. A fost înconjurat de o colecție de relicve – ștergarul lui Isus, cingătoarea Fecioarei și o bucată din craniul lui Carol cel Mare – toate puse în relicvarii de preț. Însuși Barbarossa a donat un candelabru din fier imens și în formă de roată – „Coroana luminilor" – suspendat în mijlocul octogonului și care simbolizează zidurile Noului Ierusalim. Mai e o inscripție lungă:

Ierusalim, Zion celest; Ioan, mesager al salvării Te-a văzut... Frederick, împărat catolic al Imperiului Roman a depus această coroană de lumini în chip de dar... Acum, Sfântă Fecioară, ți-l dedică Ție. O, *Stella Maris,* o, stea a mării, primește-l pe umilul Frederick în grija Ta... și apăr-o pe Beatrix, soția împăratului.

Astăzi, capela imperială de la Aachen este considerată una dintre primele capodopere ale stilului romanesc. Dar e mai mult de atât. Este o lecție de istorie mai vie decât veți găsi în orice carte. La intrare, vizitatorii trec prin Poarta Lupului – denumită așa după legenda lupului care l-a tras pe sfoară pe diavol ca să intre în posesia capelei. Numai cei neinteresați nu pot fi fascinați de amestecul dintre barbarie și clasicism, creștinism și păgânism, care au fost principalele forțe ale acelei epoci. Aici se află cel mai important moment dintr-o perioadă când stilul romanesc era o noutate, iar centrul civilizației încă mai era în Est.[1]

Cât timp a trăit, Carol cel Mare a ținut regatul unit. După moartea lui, moștenirea i-a fost imediat disputată de fiul și nepoții săi. Împărțirile repetate au dus la dezintegrarea timpurie a acestuia. În 817, facțiunea de la Aachen a provocat un război civil; în 843, după crime îndelungate în rândul familiei, Tratatul de la Verdun a provocat o separare în trei între cei trei nepoți rămași. Carol cel Pleșuv a primit sectorul vestic – Neustria, Aquitania, Burgundia de Vest și marca spaniolă. Lothar I, rege al Italiei, a primit titlul de împărat împreună cu „regatul din mijloc" din care făceau parte Austrasia, Burgundia de Est, Provence și Italia. Ludovic Germanul a primit mare parte din sectorul estic germanic (vezi harta 12). Tratatul de la Verdun a reprezentat centrul viitoarei Germanii și a Franței. „Regatul de mijloc" a fost mereu mărul discordiei dintre cele două. Se pare că moștenirea lui Carol cel Mare nu a fost doar o unitate fragilă, ci perspectiva unor lupte continue. [KRAL]

KRAL

Carol cel Mare i-a atacat pe slavi pe cel puțin patru fronturi. I-a supus pe abotriții și sorabii de la est de Elba în 789. I-a forțat pe cehii din Boemia și pe slavii carintieni de pe Sava și Drava să-i plătească tribut. În onoarea marelui cuceritor, slavii i-au folosit numele în limba lor pentru „rege". Karol a devenit *kral* în cehă, *król* în poloneză și *korol'* în rusă. Francii le-au dat slavilor primul model de guvernare creștină monarhică. *(Kral* chiar înseamnă „rege" în turcă.)

În Occident, Carol cel Mare a fost monarhul multor legende medievale, eroul suprem al *chansons de geste.*[1] În secolul IX, un călugăr de la Sf. Gall a compus o cronică neadevărată în mare măsură – *De Gestis Karoli Magni.* În curând Carol cel Mare avea să fie portretizat de trubaduri ca omul de frunte al creștinismului, care își agita sabia sa sfântă pe nume „Joyeuse", doborându-i la pământ pe necredincioși și fiind în fruntea tovarășilor săi – Roland, Ganelon, Naime din Bavaria, Ogier Danezul, Guillaume din Toulouse, Turpin, războinicul arhiepiscop din Reims.

În tradiția franceză, cei „doisprezece tovarăși" ai lui Carol cel Mare erau cei trei duci de Normandia, Burgundia și Aquitania, cei trei conți de Champagne, Toulouse și Flandra și cei șase părinți spirituali – episcopii de Reims, Laon, Châlons, Beauvais, Langres și Noyon.

În legendele germane, Carol cel Mare dormea, așteptând semnalul de trezire ca să-și salveze iubiții supuși de nenorociri. În poveștile bavareze stătea pe un scaun în Untersberg, dar și pe tronul din capela de la Aachen. Sfârșitul lumii va fi aproape când barba lui va crește atât de mult încât să se înfășoare de trei ori în jurul mesei din fața lui. În limba germană, numele lui Carol cel Mare a fost dat constelației Ursa Mare – *Karlswagen*. În engleza veche, „Charles Wain" era un alt nume pentru constelația Carului.

Mai târziu, atât în Franța, cât și în Germania, Carol cel Mare a fost considerat întemeietorul regalității. Pentru francezi „Charlemagne", pentru germani „Karl der Grosse", nu a fost perceput ca franc, ci ca un conducător patriotic francez și german. Modelul său a fost invocat la încoronarea lui Napoleon din 1804. Portretul său e primul în seria de împărați germani, pictată între 1838 și 1852 în *Kaisersaal* la Frankfurt.[2]

În secolul XX, Carol cel Mare a fost perceput ca simbolul reconcilierii franco-germane. În 1943, când naziștii au format o nouă divizie de voluntari francezi pentru Waffen SS sau în 1955, când Consiliul Europei a finanțat un premiu „pentru servicii aduse cauzei unității Europei", organizatorii au apelat la același nume – „Charlemagne".

Conflictele carolingienilor au creat o ocazie pe care vikingii au exploatat-o imediat. În vara lui 841, au navigat până pe Sena ca să jefuiască orașul Rouen. În 843–844, după Tratatul de la Verdun, și-au petrecut iarna pe insula Noirmoutier. În 854, noul oraș Hamburg a fost ars până în temelii, iar Parisul a fost prădat în timp ce Carol cel Pleșuv s-a refugiat pe colina Montmartre. În 847, vechiul oraș Bordeaux a fost ocupat ani întregi. În 852, s-a stabilit un precedent de rău augur când Carol cel Pleșuv, care i-a prins pe vikingi în tabăra lor de la Jeufosse de lângă estuarul Senei, i-a răsplătit cu aur și cu pământ. Drept mulțumire, vikingii au lansat atacuri repetate în urma cărora a rezistat doar orașul Orléans.

În 864, prin Edictul de la Pîtres, Carol cel Pleșuv a dat ordin tuturor localităților să construiască fortificații și să aibă mereu o trupă de cavalerie pregătită. Dar pacea era încă departe. An după an, în urma războaielor sângeroase ale carolingienilor, mureau membri ai casei regale, apăreau facțiuni temporare, iar incursiunile vikingilor erau și mai dese. Din 867 până în 878, danezii au fost în Anglia. În 880, au făcut ravagii în valea Elbei. În 885–886, 40 000 de vikingi s-au năpustit din 700 de nave trase în Camp de Mars de azi și au asediat Parisul timp de unsprezece luni. Contele Odo a condus o apărare eroică, doar ca să afle că împăratul, Carol cel Gras, îi plătise pe vikingi cu 300 de kilograme de argint și îi trimisese în Burgundia.

În Insulele Britanice, care nu-l interesaseră pe Carol cel Mare, impactul vikingilor a fost foarte puternic. Invaziile danezilor au dus la diviziuni care au persistat timp de 200 de ani. Egbert, rege de Wessex, fusese recunoscut drept *Bretwalda* sau stăpân al Britaniei în 828. Însă, după 20 de ani, danezii contestau supremația Wessexului. Alfred cel Mare, rege de Wessex (849–899) și-a petrecut o viață încercând să-i țină în frâu. La un moment dat, în 878, a fost forțat să se ascundă în mlaștinile Athelney din Somerset. Dar luptele din același an i-au permis să împartă țara. Tratatul de la Wedmore a dus la crearea *Danelaw* – o zonă întinsă supusă legilor daneze. De atunci, până în fatidicul an 1066, Anglia a fost disputată de casa engleză de Wessex și de danezi. În secolul X, după alungarea lui Eric

cel Sângeros, ultimul rege danez al Yorkului, invaziile vikingilor s-au reluat în forță. În 994, Londra a fost invadată de puterea combinată a danezilor și norvegienilor. Din 1017–1735, Knut a domnit asupra unui imperiu din Marea Nordului care lega Anglia de Scandinavia. Vechiul regat anglo-saxon s-a bucurat de un scurt răgaz sub Eduard Confesorul (1042–1066), întemeietor al Abației Westminster. Moartea lui Edward în 1066 a dus la un război între trei rivali – Harold Hardrada de Norvegia, Harold Godwinson de Wessex și William Cuceritorul, Duce de Normandia.

În timp ce englezii se luptau cu danezii, în restul Insulelor Britanice vikingii și celții își disputau întâietatea. Federații diferite de nordici se luptau cu ligi diferite de prinți celți. În Irlanda, celții protejau țara de așezările fortificate ale vikingilor de pe coastă. După un secol de distrugeri, au câștigat în cele din urmă datorită mult-apreciatului Bhriain Boroimhe (Brian Boru, 1002–1014), care a lăsat apoi regatul să fie disputat între familiile O'Brian, O'Neill și O'Connor. A urmat o perioadă când irlandezii au deținut controlul asupra întregii Irlande timp de 150 de ani. Un *Ard Rih* sau „Înalt Rege" de Erin avea autoritate asupra celor cinci regi mai puțin însemnați din Meath, Munster, Leinster, Ulster și Connaught; vechile Brehon Laws din Preistorie au fost scrise pentru a avea un cadru administrativ și social; viața clanurilor sau *fine* se desfășura în urma unei adunări, cu judecători și cu influența unei biserici tot mai instituționalizate. În Țara Galilor, principatele celte erau prinse în capcană între vikingii de pe coastă și presiunea engleză exercitată asupra granițelor continentului. Începând cu secolul VIII, au fost ținuți în spatele unei mari frontiere construite de Offa, rege al Merciei, fiind izolați de ceilalți în Strathclyde și Cornwall. Stăpânii lor războinici temporari au fost apreciații Rhodri Mawr (Roderick cel Mare, m. 877) și Grufrydd ap Llywelyn (Griffith, m. 1063). [LLANFAIR]

În nordul Britaniei, regele galic de Kyntyre, Kenneth MacAlpin (m. cca 860) a fost primul care i-a unit pe picți și pe scoțieni, astfel lansând conceptul unei Scoții „unite". După aceea, a urmat o încleștare pe trei planuri între galezii din munți, englezii din câmpie și nordicii din insulele învecinate. În 1040, Macbeth, Lord de Moray, despre care se spune că a făcut un pelerinaj la Roma, era hotărât să-l ucidă pe Duncan, regele scoțienilor:

Dar mâine și iar mâine, tot mereu,
Cu pas mărunt se-alungă zi de zi,
Spre cel din urmă semn din cartea vremii
Și fiecare „ieri" a luminat
Nebunilor pe-al morții drum de colb.
Te stinge dar, tu, candelă de-o clipă!
Că viața-i doar o umbră călătoare,
Un biet actor, ce-n ora lui pe scenă
Se zbuciumă, și-apoi nu-l mai auzi.
E-un basm de furii și de nerozie
Spus de-un prost și făr' de nicio noimă.[5]

Istoria celților din Britania a fost consemnată de barzii lor și de cronicari ca Marianus Scotus (cca 1028–1083). Pe englezii ca William Shakespeare nu i-a interesat acest lucru decât mult mai târziu.

LLANFAIR

În afară de faptul că sunt foarte expresive, denumirile din Țara Galilor medievală oferă o cale de a intra în istoria acelor locuri, cum ar fi cea a așezărilor, care au fost întemeiate înainte de epoca în care a început să se scrie istorie. Acestea sunt o sursă de informații, dar au și ceva ciudat.

În secolele de dinainte de cucerirea englezilor (vezi p. 377), teritoriul Țării Galilor era disputat de jurisdicțiile prinților nativi, de lorzii anglo-normanzi și de ierarhia ecleziastică. Prinții, galezi prin cultură, domneau peste cele cinci principate: Gwynedd, Powys, Deheubarth, Morganwg și Gwent. Lorzii care aveau legături cu englezii și francezii stăpâneau estul și sudul. Episcopii care învățau latina în biserică erau stabiliți la cele patru dioceze din Bangor, St. Asaph, St. David și Llandaff. Analizând interacțiunea între numele galeze și celelalte, alături de autoritatea seculară și ecleziastică, istoricii pot să înțeleagă cum, de ce, de către cine și în ce scop s-au întemeiat sau s-au extins așezările.[1]

De pildă, anumite locuri din Țara Galilor au nume care există doar în galeză și care sunt religioase la origine. Cel mai comun e *Llanfair* care înseamnă Sf. Maria. Altele ar mai fi *Betws-y-Coed* (Capela din pădure) sau *Eglwys Fair* (Biserica Sf. Maria). Mai comune sunt numele de locuri care sunt clar bisericești la origine, dar au forme bilingve. Ca de pildă *Llanbedr*/Lampeter (Sf. Petru), *Caergybi*/Holyhead din Anglesey sau *Llanbedr Fynydd*/Peterson-super-Montem în Glamorgan. Pe urmă, mai sunt locuri cu nume bilingve de origine seculară. Ca de pildă *Abertewe*/Swansea, *Cas Gwent*/Chepstow și *Y Gelli Gandryll*/Hay-on-Wye din Brecknockshire. Ferma „Hay" de azi provine din expresia medievală normandă *La Haie Taillée (gard viu tuns)*.

În ultima categorie intră forme bilingve cu asocieri religioase și seculare. Aici ar fi *Llafihangel Troddi*/Mitchell Troy în Monmouthshire și *Llansanffraid-ar-Ogwr*/St Bride's Minor din Glamorgan.

Însă cel mai cunoscut loc galez nu are origini medievale. Când a fost inaugurată în 1850 calea ferată Londra-Holyhead, prima stație de pe Anglesey din strâmtoarea Menai era satul Llanfair. Căutând faimă și turiști, șeful de gară s-a hotărât să-i schimbe numele, folosind o perifrază galeză, placa pe care era scris numele ajungând să fie mai mare decât peronul gării. Poșta britanică folosea denumirea de Llanfair, însă P. G. „Jones the Station" folosea *Llanfairpwllgwyngyll-gogerychwerndrobwllllantysiliogogogoch*. Turiștilor li se spune că înseamnă „Sf. Maria e într-un aluniș de lângă un vârtej și lângă biserica Sf. Tysillio de lângă peștera roșie"[2].

În tot acel haos, cinci regate ale francilor se distanțau, fiecare rămânând să se apere pe cont propriu. În Neustria, autoritatea regală s-a redus până când au apărut feudele ereditare în fiecare dintre ținuturile principale – în Toulouse (862), Flandra (862), Poitou (867), Anjou (870) Gasconia, Burgundia și Auvergne. Acestea au fost nucleele viitoarelor provincii franceze. În 911, Carol III, regele Franței, a înlăturat primejdia reprezentată de vikingi prin semnarea Tratatului de la Saint-Clair-sur-Epte cu vikingul veteran al mărilor Hrolfe sau Rollo. Se pare că originile „Normandiei" s-au aflat într-o versiune în engleză a *Danelagh*. În regatul oriental, Arnulf al Carintiei a „curățat" țara de nordici, dar a adus în schimb maghiari. Se cristalizase un regat al Burgundiei de Sus în jurul curții contelui Rudolf la St. Maurice/Moritz și un regat al Burgundiei de Jos în jurul contelui Boso la Arles. În Italia, unde maurii „sarazini" din Sicilia profitau de pe urma vikingilor, invaziile succesive ale bizantinilor în 874–895, ale neustrienilor în 877 și ale austrasienilor în 894–896 au distrus autoritatea politică. Până în anul 900, contele Berengar de Friuli a rămas singurul conducător în urma unor lupte sângeroase. Istoricii occidentali au descris adesea acele ultime decenii din secolul IX ca fiind „ceasul cel mai întunecat" al Evului Mediu.

În acele teritorii vestice, dezordinea a dat naștere feudalismului. Nu se pot distinge ușor cauzele de efecte; dar fragmentarea autorității politice și lipsa de apărare a teritoriilor au încurajat o serie de evenimente politice, juridice, sociale, economice și militare care alcătuiesc ceea ce teoreticienii de mai târziu au numit „regimul feudal". În realitate, feudalismul nu a fost un sistem uniform: problemele definirii și variației au abundat. Una dintre cele mai influente sinteze moderne pe aceste subiecte s-a numit *Qu'est-ce que la féodalité?:*

> În sens practic, feudalismul poate fi perceput ca un organism format din mari instituții care creează și reglementează obediența și datoria... omului liber (vasalul) față de alt om liber (lordul), precum și obligația lordului de a proteja și susține relația cu vasalul.[6]

Elementele-cheie erau: cavaleria grea, relația de vasalitate, înfeudarea, imunitatea, castelele private și cavalerismul.

Cavaleria grea, care avea nevoie de catafracte imense sau „cai puternici" pentru a-i duce pe cavalerii cu armură venea dinspre Vest, din Persia și Bizanț. Carol Martel nu numai că îi chemase în țară, dar și secularizase porțiuni din pământul bisericii pentru a-i întreține. Din acest motiv a fost numit „întemeietorul feudalismului"[7]. Cam pe atunci s-a inventat și scara de la șa. Ajutându-l pe călăreț să stea bine pe cal și să țină în mână o lance, scara de șa a schimbat războiul de cavalerie dintr-o luptă ușoară într-una de „categorie grea"[8]. Așadar, problema principală era să se întemeieze un ordin social care să susțină clasa numeroasă a cavalerilor atât din punct de vedere psihologic, cât și material – costul cailor, echipamentului și suita. Întreținerea clasei cavalerilor – *cabalarii, chevaliers, Rittern, szlachta* – unde deținerea de pământ și tradiția cavaleriei mergeau mână în mână, constituie esența societății feudale.

Vasalitatea a avut ca model practica romană târzie numită *commendatio* (comanditare), în care un protector pecetluia o ofertă de protecție strângând mâna clienților săi. În vremea lui Carol cel Mare, lordul a început să fie legat de vasalii sau „subordonații" săi printr-un jurământ de loialitate și printr-un act de omagiu pecetluit cu un sărut. Cei doi bărbați se îmbrățișau; vasalul îngenunchea și era învestit cu simbolurile noului său statut – un steag, o lance, un contract reciproc și un bulgăre de pământ. După aceea erau legați pe viață printr-un contract mutual de obligații și datorii reciproce. Vasalul jura să-și slujească stăpânul, iar suzeranul să-l apere și să-l întrețină:

> *Berars de Monsdidier devant Karle est venuz;*
> *A ses piez s'agenouille, s'est ses horn devenuz;*
> *L'ampereres le baise, si l'a releve suz;*
> *Par une blanche anisagne, li est ses fiez renduz.*

(Berard de Montdidier a venit înaintea lui Carol cel Mare,/
a îngenuncheat la picioarele lui și a devenit omul său./ Împăratul l-a sărutat când
l-a ridicat de jos;/ Și i-a dat cuvântul lui, simbolizat printr-un steag alb.)[9]

Feodum sau „feuda", de unde își trage numele feudalismul, își are originea în vechea practică numită *beneficium,* care presupunea ca protectorul să ofere un teren, așteptând presupuse avantaje viitoare. În vremea lui Carol cel Mare, aceste alocări de teren au început să fie date ca „taxă" pentru serviciul militar. Evident că taxa feudală a fost îmbunătățită și extinsă. La început, se calcula în funcție de serviciul adus de cavaler, adică numărul de cavaleri dat în schimbul unui anumit teren. Dar a cuprins și paza pentru castel, escortă, servicii judiciare la curtea lordului, *consilium* sau „sfat" dat în consiliul lordului și tot felul de *auxilium* sau „asistență". Lorzii credeau că asistența se referă la „facilități" financiare, inclusiv o plată echivalentă cu venitul pe un an plus „ajutoare", care se plăteau pentru răscumpărarea lordului, ridicarea în rang de cavaler a fiului cel mai mare, pentru zestrea fiicei celei mai mari și pentru cruciadă. Își rezervau și drepturile pentru *custodia* (tutela minorilor), *gîte* (cazare), *căsătorie* (permisiunea de a se căsători) și *retrait* (cumpărarea contractului). În schimb, vasalul sau „chiriașul" primea atât venitul rezultat din pământ, cât și jurisdicția asupra tuturor locuitorilor acestuia. În caz de neplată, pământul și venitul se întorceau la proprietar.

În principiu, feuda era indivizibilă și inalienabilă. Contractul lua sfârșit dacă una din părți murea – în germană *manfall* sau *herrenfall.* Practic, vasalii făceau eforturi să asigure succesiunea protejaților lor și dreptul de a împărți sau a se debarasa de pământ. Lorzii își luau precauții pentru a controla succesiunea femeilor, minorilor sau a neputincioșilor. Existau tot felul de condiții și clauze ciudate în contracte. Vasalii principali ai episcopului de la Paris semnaseră prin contract să-l poarte pe episcop pe umeri în timpul sfințirii. Anumite feude din Kent era deținute cu condiția ca proprietarul „să țină capul regelui în barcă" pe durata traversării Canalului Mânecii. Extorcarea se putea face foarte ușor. Când Ferrand al Portugaliei a făcut un contract cu regele Franței pentru Flandra în 1212, a plătit o „taxă" de 50 000 de lire ca să se poată căsători cu moștenitoarea.

Deloc surprinzător, disputele juridice erau la ordinea zilei. La început era un lucru obișnuit ca teritoriile suverane să aibă un cod separat de lege feudală, *Lehnrecht,* și o curte separată, *Lehnsgericht,* pentru a judeca disputele feudale. Prințul era de obicei președintele curții, iar vasalii săi consilieri juridici. Se crede că feudalismul a început să existe când înfeudarea a devenit ereditară și când s-a îmbinat cu vasalitatea pentru a forma un tot unitar. „Legătura indisolubilă între poziția unui vasal și posesia unei feude era la baza sistemului feudal."[10] Însă, în ultimă instanță, vasalitatea și înfeudarea au fost incompatibile. În calitate de vasali, membrii unei familii de cavaleri jurau să pună pe primul loc doar interesele lordului lor. Având o feudă, erau tentați să-și vadă doar interesul lor. De aceea au început să se manifeste tensiunile caracteristice și trădările specifice societății feudale.

Societatea feudală consta dintr-o rețea de relații contractuale care îi legau pe toți din acel ținut, de rang superior și inferior. La cel mai înalt nivel, înfeudarea presupunea un contract între suveran și „arendașul suprem" – baronii care dețineau principalele provincii din regat. Dar prin „subînfeudare", proprietarii principali puteau să-i înfeudeze pe alții și tot așa. Majoritatea celor care erau vasali în relația cu „superiorii" se comportau ca niște lorzi în relația cu „inferiorii".

Contractele feudale au fost consemnate pentru posteritate în hrisoave și acte oficiale, deși s-au păstrat puține din perioada timpurie:

În numele Sfintei Treimi... Amin. Eu, Ludovic, prin mărinimia regelui Franței, fac acum cunoscut celor prezenți și celor care or să vină că, în prezența noastră, contele Henric de Champagne a cedat feuda Savigny lui Bartolomeu, episcop de Beauvais și succesorilor săi. Iar pentru această feudă, episcopul s-a angajat să fie în slujba unui cavaler și să-l servească pe contele Henric... și a fost de acord ca episcopii de după el să facă la fel. Contract încheiat la Mantes, în anul 1167... semnat de Hugh, cancelar.[11]

La nivel local, feudele prinților și baronilor se oglindeau în aranjamentele conacelor boierești. În acest caz, proprietarul moșiei acorda o bucată de pământ fiecărei familii de șerbi în schimbul muncii neplătite pe domeniul lui. Înrobirea, un târg între cei liberi și cei care nu erau liberi, nu avea multe din caracteristicile reciproce ale înfeudării. Însă se baza pe principii similare: un contract prin care se dădea pământ pentru un serviciu, protecție pentru loialitate. Nu trebuie să fie confundat cu sclavia. În anumite părți ale Europei – de pildă, în nordul Italiei – șerbii depuneau un jurământ de loialitate pentru stăpânul lor, asemenea cavalerii lordului.

Dată fiind această rețea de relații contractuale, societatea feudală a devenit extrem de ierarhică. În Tratatul de la Verdun din 843 era menționat principiul potrivit căruia „fiecare om ar trebui să aibă un stăpân". Cel puțin în teorie, singurele persoane care se bucurau de o independență absolută erau papa și împăratul, vasalii Domnului. Încercările de a descrie situația de atunci au dus la crearea unor concepte ca „scara" sau „piramida feudală", unde conducătorul unei țări stă fericit în vârf, iar sub el se găsesc straturi de vasali, subvasali și subsubsubvasali... până la șerbi, care se află chiar la bază. Aceste modele induc în eroare prin organizarea și simetria artificială. În realitate, societatea feudală a fost construită pe o serie confuză de dependențe și loialități care intrau în conflict, la care se adăugau excepții și dispense, iar relațiile între suzeran și vasali erau „stricate" de generații întregi de privilegii contestate, drepturi disputate și obligații uitate pe jumătate. Era cu siguranță o ierarhie, dar nu una organizată.

Și supraviețuirea „proprietății funciare absolute" sau *allodium* nu era clară. În anumite regiuni, ca de pildă în Elveția de azi, proprietatea funciară era comună; în altele, de exemplu în nordul Franței, a dispărut pur și simplu. De obicei, exista un amestec de domenii feudale și proprietăți funciare libere și familii care deținea o parte din pământ în feudă și aveau control total asupra unei alte bucăți. Pentru feudali, ideea de proprietate liberă era o aberație. Uneori se numea *feodum solis,* „feuda soarelui". Însă, din punct de vedere psihologic, lucrurile erau simple. Aproape toată lumea era constrânsă de poziția deținută în societate, dar și de legăturile juridice și emoționale provocate de această dependență. Aceste legături le dădeau o siguranță și o identitate, însă, din cauza acestora, oamenii erau mai supuși exploatării, represiunii și ignoranței involuntare. „Societatea medievală diferă de cea modernă prin faptul că îi lipsește libertatea individuală."[12]

Se poate presupune că oamenii se simțeau neputincioși în privința vieților lor, ceea ce i-a făcut să se preocupe mai mult de religie – în special de credința lor puternică în viața de apoi și în cultul morbid al morții.

Imunitatea sau *immunitas* se referea la scutirea de taxe sau alte dări impuse de autoritatea centrală. La început biserica era principalul beneficiar, dar s-au acordat tot felul de imunități indivizilor, instituțiilor și corporațiilor. Acest lucru s-a întâmplat din cauza faptului că domnitorii nu mai puteau să facă față tuturor responsabilităților; aceștia au

încurajat fragmentarea autorității politice, juridice și economice. Rezultatul a fost un talmeș-balmeș de autorități, unde fiecare localitate nu era guvernată de obligații uniforme, ci de statutul și „libertățile" acordate anumitor abații, districte sau orașe. Particularitatea era caracteristica ordinii feudale.

Castelele din piatră și cavaleria grea au fost factorii care au limitat nenorocirile provocate de invaziile vikingilor, sarazinilor și maghiarilor. O fortăreață inexpugnabilă, cocoțată pe un pisc sau pe un povârniș, constituia pentru locuitorii zonei un refugiu și domina ținutul de unde puteau să atace garnizoanele. Construirea de castele a început în secolele IX și X, când autoritatea regală și princiară era foarte scăzută; castelele, odată construite, puteau fi folosite pentru a sfida regele sau prințul la multă vreme după plecarea invadatorilor. În acest fel, castelele private au devenit bastioane ale puterii locale și feudale, obstacole permanente în calea înființării unui stat centralizat. Multe secole mai târziu, când oameni de stat precum cardinalul Richelieu au vrut să slăbească puterea nobilimii feudale, primul lucru pe care trebuiau să-l facă era să șteargă castelele de pe suprafața pământului. [MIR]

Cavalerismul, care vine de la *chevalerie,* „clasa cavalerilor", se referă la „codul de onoare" pe care trebuie să-l respecte fiecare cavaler. Acesta cuprinde valori morale ca onoarea, loialitatea, modestia, galanteria și curajul. Cavalerul trebuia să apere biserica, să le sară în ajutor celor lipsiți de apărare, să respecte femeile, să-și iubească țara, să-și slujească stăpânul, să lupte împotriva necredincioșilor, să fie drept și să se țină de cuvânt. Prin extensie, cavalerismul se referea la toate obiceiurile și practicile asociate cu demnitatea de cavaler – adică la titluri, ordine, ceremonii, heraldică, vocabular. Însă în sens extins se referă la etosul societății feudale, complet dominată de cavaleri și de tot ce reprezentau aceștia. Împreună cu creștinismul, este unul din cei doi stâlpi ai „concepției medievale".

Deși multe elemente ale feudalismului timpuriu erau prezente în vremea lui Carol cel Mare, îmbinarea lor într-o ordine socială coerentă s-a produs mult mai târziu. „Epoca clasică a feudalismului" s-a întins din secolul X până în secolul XIII. Învățații de seamă au evidențiat două perioade feudale – prima din secolul IX până la jumătatea secolului XI, când aranjamentele la scară redusă pe bază de caste între seniori și țărani erau un obicei, iar o „a doua epocă feudală", de la jumătatea secolului XI până la jumătatea secolului XIII, în care a înflorit cultura feudală și a crescut numărul nobilimii ereditare.[13] Cavalerismul în special a apărut foarte greu: nu s-a manifestat decât în perioada Renașterii din secolul XII (vezi p. 286).

Feudalismul, care și-a avut rădăcinile în dezastrul din vremea lui Carol cel Mare, a rămas în esența lui un fenomen occidental. Imperiul Bizantin le-a dat pământ soldaților; iar sistemul *pomest'ye* din estul continentului se pare că a presupus aceleași practici. Însă feudalismului statal din Orient, dacă asta era, îi lipseau multe ingrediente de bază. În ceea ce privește țările Europei Centrale, istoricii nu se pun de acord asupra importanței instituțiilor feudale. Marxiștii presupun că feudalismul trebuia să fie fundamentul ordinii sociale; alții susțin că nu.[14] Totul depinde de ce definiție a feudalismului se folosește.

Feudalismul a afectat profund viața bisericii. A slăbit autoritatea ecleziastică centrală. Le-a dat o mare putere nobililor locali, lăsând clerul la mila lor. Conții și prinții s-au obișnuit să numească și să revoce episcopi după bunul plac. Nobilii de rang mai mic îi controlau pe clericii mai puțin importanți. „Episcopii erau în pericol să devină baroni cu mitră; regii îi percepeau pe prelați ca oficiali în slujba lor, iar protectorii vindeau

proprietățile [bisericii] cui oferea mai mult."[15] Nici măcar papalitatea nu făcea excepție. Având la rândul lor mijloace limitate, papii erau pe cale să devină marionetele nobililor romani, prinților italieni sau, mai târziu, ai unui imperiu renăscut.

Mulțumită mănăstirii benedictine Cluny din Burgundia, viața monastică occidentală s-a adaptat împrejurărilor schimbătoare. Abațiile și sihăstriile izolate fuseseră vulnerabile atât în fața cotropitorilor, cât și a baronilor locali. Călugării simțeau o puternică nevoie de a face un efort colectiv pentru a-și consolida poziția. Cluny, întemeiată în 910 de Guillaume le Pieux, Conte de Auvergne, a fost o sursă de reforme care răspundeau dorinței oamenilor. Cei de la Cluny au modificat Legea benedictină ca să includă ceremonii și slujbe foarte lungi. Dar mai important a fost că i-au dat abatelui mai multă autoritate asupra altor abații pe care le-au întemeiat sau cooptat. De fapt, aceștia au pus bazele primului ordin monastic. Disciplina lor de fier și independența le-a conferit un punct de vedere solid în politica bisericii. Mai presus de orice, au devenit susținători înfocați ai supremației papale, după ce pontiful le-a oferit sprijin pentru reformele lor. Între 910 și 1057, șapte abați de la Cluny – Berno, Odo, Aymard, Majolus, Odilo, Sf. Hugh și Petru Venerabilul – au creat o rețea formată din 314 mănăstiri, din Spania până în Polonia. Nu este vreo coincidență faptul că Urban II, principalul inițiator al „monarhiei papale", făcea parte și el din Ordinul Cluniac (vezi mai jos).

Feudalismul a lăsat o moștenire de durată în cultura occidentală. A modelat oratoria și manierele; a pus bazele unei percepții a proprietății, statului de drept și a relațiilor între stat și individ. Punând accentul pe contract și pe echilibrul între drepturi și obligații, a dat naștere unei preocupări de durată pentru onoare și încredere reciprocă. Aceste atitudini au avut consecințe care nu s-au limitat la serviciul militar și la deținerea de pământ.

Organizarea militară a societății feudale a fost pusă la încercare când „au intrat în scenă" înfricoșătorii maghiari la sfârșitul secolului IX. Deși nu erau înrudiți cu hunii, maghiarii aveau aceleași obiceiuri care constau în jaf și distrugeri; s-au stabilit tot în câmpiile „Hungariei". Timp de șaizeci de ani, din 895 până în 955, au făcut incursiuni anuale prin fostul imperiu al lui Carol cel Mare. Erau la fel de însetați de sânge ca vikingii și mult mai iuți. Se pricepeau de minune la șantaj, cerând sume mari ca tribut sau răscumpărare. În 899, au nimicit armata Italiei pe râul Brenta. În 904 au cotropit Moravia, în 907 Bavaria, iar în 922 Saxonia. Până în 940 erau liberi să rătăcească oriunde – Apulia, Aragon, Aquitania. Și-au găsit în cele din urmă nașul când prinții și nobilii din Germania s-au unit pentru a respinge ultima invazie asupra Bavariei în 955. Acolo, pe Lechfeld lângă Augsburg, între 10 și 12 august, Otto de Saxonia a repurtat o victorie zdrobitoare pentru germani, după trei zile de măcel. Maghiarii s-au mai liniștit. Cei rămași în viață s-au dus înapoi, unde s-au apucat de îngrijirea turmei și de aratul câmpiei. [BUDA]

Dintr-un motiv sau altul, anumiți istorici au minimalizat influența maghiarilor care „nu au fost un factor creator în Occident"[16]. (Asta înseamnă doar că maghiarii nu au ajuns la Cambridge.) Au reprezentat cu siguranță o forță distructivă. Dar au fost catalizatorul unor schimbări extrem de importante. Distrugând Moravia Mare (vezi p. 321), au remodelat trăsăturile etnice și politice din bazinul dunărean și au determinat felul în care urma să arate Europa Centrală. Prezența lor a fost un element fundamental nu numai în formarea Ungariei, ci și a Boemiei, Poloniei, Croației, Serbiei, Austriei și a Imperiului German. Au format frontiera naturală care i-a separat pe slavii din nord de cei din sud.

Au deschis drumul coloniştilor germani pentru a se deplasa mai jos de Dunăre şi a-şi consolida autoritatea asupra „Austriei". Datorită lor, prinţii germani s-au unit şi l-au acceptat pe învingătorul de la Lechfeld drept împăratul lor. Potrivit unei relatări, trupele germane l-au ridicat pe Otto pe scuturile lor la sfârşitul bătăliei şi l-au numit împărat pe loc. Asta poate că nu a fost intenţia maghiarilor. Dar a fost o mare realizare faptul că şapte triburi de refugiaţi nomazi au trecut Carpaţii şi că în timpul vieţii au dus la întemeierea a şase sau şapte state pe harta Europei. Doar istoricii de bibliotecă, izolaţi complet de lume, ar putea considera neînsemnată o asemenea desfăşurare de forţe.

Evident că ridicarea la demnitatea de împărat a lui Otto I de Saxonia (936–973), care fusese încoronat deja la Roma în 962, nu poate fi atribuită exclusiv victoriei sale de la Lechfeld. Tatăl său, Henric I Păsărarul (919–936) făcuse deja din Saxonia o putere formidabilă. Din palatul său de la Mamleben din Munţii Harz, acesta fusese întemeietorul legiunilor din est, construise oraşe înconjurate de ziduri exterioare şi i-a adus pe coloniştii germani să apere ţinutul de incursiunile danezilor, slavilor şi maghiarilor. Quedlinburg, Meissen şi Merseburg datează toate din acea domnie. Aşa că Otto construia pe o temelie puternică. Legiunile erau consolidate cu ajutor din partea bisericii. Arhiepiscopia de la Magdeburg (968), episcopiile de la Brandeburg şi Havelberg şi noul port din Hamburg puteau fi întemeiate cu uşurinţă acum. Trei campanii în Italia (951–952, 961–965 şi 966–972) au garantat că legătura imperială dintre Germania şi Italia a fost restabilită. Printr-o serie de războaie civile şi alianţe matrimoniale chibzuite, s-au reintegrat ducatele Franconia, Lotharingia, Suabia şi Bavaria.

De atunci înainte, imperiul restaurat a avut o existenţă netulburată până când a fost distrus de Napoleon. Conducerea casei de Saxonia şi-a îndreptat centrul de gravitaţie spre est, deşi puterea economică era încă dominată de Renania. Capitala unde se încoronau regii a rămas la Aachen; iar ducatul Lotharingia, fostul „regat de mijloc", le-a oferit un avantaj în politica occidentală. Dinastia saliană (1024–1125), care a venit după saxoni, era de origine francă. Dar nu mai stăpâneau imperiul francilor, ci o „creatură" care avea să devină Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană, din care avea să ia naştere „Germania" (vezi anexa III, p. 1084).

În 972, la sfârşitul ultimei campanii în Italia, Otto I a făcut o mişcare decisivă. Cucerind teritoriile italiene ale bizantinilor, s-a oferit să le dea înapoi în schimbul recunoaşterii reciproce a titulaturilor lui. Avea să se lase pe mâna „imperiului romanilor" dacă ei îi recunoşteau statutul de împărat. Înţelegerea s-a pecetluit prin căsătoria fiului lui Otto cu Theophano, fiica lui Romanus II, precedentul împărat bizantin. De atunci aveau să fie două imperii. Visul unui singur imperiu universal s-a spulberat pentru totdeauna. Otto III (983–1002), fiul lui Theophano, avea în minte un imperiu mai întins. S-a dus în pelerinaj la Aachen ca să deschidă mormântul lui Carol cel Mare şi a făcut o vizită oficială vecinilor săi polonezi de la est. Dar ideile sale nu au beneficiat nici de susţinerea Germaniei, nici a Constantinopolului, iar Otto III nu a lăsat moştenitor. Succesorul său, Henric II (1002–1024), ultimul descendent saxon, s-a confruntat curând cu toate problemele care au devenit povara imperiului: războaiele civile din Germania, cele de frontieră cu slavii, expediţiile în Italia şi conflictele sporadice cu Franţa.

Otto I desconsiderase papalitatea. A poruncit ca niciun papă să nu fie învestit înainte de a fi jurat credinţă imperiului. Dat fiind că i-a spânzurat pe tribuni şi pe prefectul Romei, l-a impus pe Ioan XIII (965–972), într-un fel de preludiu al propriei sale încoronări. Pentru moment, papa de la Roma era mai puţin independent decât patriarhul grec. În linii

mari, împăraţii saxoni i-au lăsat în pace pe conducătorii „Franciei de Vest" care se războiau. În secolul X, moştenitorii lui Carol cel Mare se luptau cu descendenţii lui Robert, Conte de Paris, mai ales cu Hugues le Grand, „duce al francezilor", care numea regi după bunul plac. În tot acest timp au pierdut Lotharingia, inima vechiului Regat Franc. În 987, când ultimul rege carolingian a murit fără să lase un moştenitor, conflictul s-a rezolvat în favoarea fiului ducelui, Hugo Capet (987–996) – întemeietor al unei dinastii care avea să domnească vreme de 400 de ani.

De atunci, regatul Franţei a fost sortit să aibă o existenţă netulburată. Conducerea Casei Capet a mutat centrul de gravitaţie spre Vest. Evident că amintirea lui Carol cel Mare a rămas, dar şi pretenţiile asupra Lotharingiei; însă regatul nu mai avea un caracter franc. Contrar afirmaţiilor de mai târziu, nu a fost implicat în războaie neîncetate cu vecinii germani; dar separarea definitivă de imperiul reconstituit a fost o motivaţie puternică în căutarea unei noi identităţi. Aşa s-a născut naţiunea franceză.

Atunci când Regatul Francilor era în declin, iar Imperiul Saxon era puternic, Imperiul Bizantin a ajuns la apogeu sub Dinastia Macedoneană. Vasile I (867–886), fost dresor de cai, care a ajuns la tron prin crimă, s-a dovedit a fi un administrator abil care a iniţiat „o epocă a refacerii şi consolidării". Lungile domnii ale succesorilor săi, Leon VI Filosoful (886–912) şi ale lui Constantin VII Porfirogenetul (913–959), amândoi cărturari, au coincis cu avântul prosperităţii comerciale a Constantinopolului. Împăraţii războinici, Ioan I Tzimiskes (969–976) şi Vasile II Bulgaroctonul (976–1025), „ucigaşul de bulgari", s-au luptat pe toate fronturile. Împărăteasa Zoe (cca 978–1050) a rămas la putere jumătate de secol manipulându-şi cei trei soţi. Portretul ei făcut din mozaic se mai găseşte în Hagia Sophia, flancată de Isus într-o parte şi în alta de un împărat a cărui inscripţie a fost ştearsă, aşa cum se şi cuvenea. Teodora (1055–1056), sora ei intrigantă, a domnit singură o scurtă perioadă. [ATHOS]

Sub macedoneni, statul bizantin a putut să se afirme atât pe plan intern, cât şi extern. Patriarhii erau ţinuţi într-o slugărnicie abjectă. Curtea imperială era în fruntea unei birocraţii care a introdus aceleaşi practici şi în provincii. Armata a fost reorganizată cu cadre profesionale, asemenea cavalerilor. Clanurile aristocrate se puneau în slujba statului. Statul reglementa comerţul şi preţurile, care-i aduceau venituri mari. Cu o populaţie de ordinul sutelor de mii, Constantinopolul era puntea de legătură între Orient şi Occident, depăşind toate oraşele europene din acea perioadă. Puterea teritorială a Bizanţului a fost consolidată. Vasile I a restabilit prezenţa bizantină în sudul Italiei, cucerind din nou Taranto (880). Existau două exarhate, unul în Calabria şi în Longobardia, şi un *Catapenatus* la Bari. În Est, campaniile anuale de-a lungul secolului X au dus la reanexarea Siriei, Ciprului, Cretei, Ciliciei şi a unei părţi din Mesopotamia. Înaintarea arabilor a fost respinsă. Armenia, care fusese condusă în secolul IX de Dinastia Bagratidă, a ajuns din nou vasala Bizanţului. Bulgarii, care în 924 au aseziat Constantinopolul, şi-au întins stăpânirea spre vest, dar s-au „cumînţit" prin botez şi sabie.

ATHOS

Într-un crisobul din 885, împăratul Vasile I a recunoscut oficial „Sfântul munte" Athos ca un teritoriu rezervat călugărilor şi pustnicilor. De atunci, tuturor civililor şi femelelor (fie femei sau animale) li se interzicea accesul în cei 360 km² ai „Grădinii Fecioarei", aflată pe promontoriul cel mai la est dintre cele trei din Peninsula Halkidiki. Prima mănăstire permanentă, Marea Lavră, a fost întemeiată în 936. Carta fundamentală, sau *typikon*, datează din 972. Peninsula Muntelui Athos, înaltă de 2 033 de metri, urma să fie condusă de un protos sau primat şi de un consiliu de stareţi care se întâlneau în oraşul central Karyes.[1]

De la început, ascetismul de pe Athos trebuia să fie ori comunal, ori anahoret. Treisprezece dintre cele douăzeci de mănăstiri construite între secolele X şi XVI erau pur şi simplu cenobite, desfăşurându-şi activităţile în comun, în timp ce şapte erau idioritmice, permiţându-le călugărilor să mănânce şi să lucreze individual. Acestea sunt cele trei vechi – Marea Lavră, Vatopedi şi Iviron, fondată de georgieni. Fiecare din mănăstiri este legată de o reţea îndepărtată de ferme, capele şi chilii. Sanctuarul suprem al pustnicilor este în Karoulia, unde te ia ameţeala – se află la capătul abrupt al peninsulei, unde se ajunge la şirul de colibe individuale printr-un labirint de poteci, trepte din piatră şi scări cu lanţuri.

De-a lungul secolelor, Athos a fost în primejdie din cauza succesiunii de invadatori, printre care se numără piraţi arabi, păstori lahi şi cotropitori catalani. În perioada Imperiului Latin (1204–1261), s-au făcut încercări concentrate de a-i converti pe călugări la catolicism – de unde şi opoziţia lor tranşantă faţă de orice alte tentative pentru a uni Estul cu Vestul. După aceea au avut conducători de nădejde: prinţi din Serbia, Bulgaria şi Valahia. Când Salonicul a căzut în mâinile turcilor în 1430, sultanul le-a garantat privilegiile călugărilor.

În secolul XVIII, Athos era centrul unei importante mişcări panortodoxe legată de patriarhul de la Constantinopol. La Academia de la Vatopedi învăţau oameni din toate colţurile lumii.

În secolul XIX, Athos a fost considerat de Sankt Petersburg un instrument al influenţei ruse. Cinci mii de călugări s-au dus să locuiască acolo, mai ales în *roussikonul* Sf. Pantelimon şi în *skelele* Sf. Andrei. Lăcaşurile de cult întemeiate de greci, sârbi, români şi bulgari au devenit şi ele reprezentante ale respectivelor biserici naţionale. Athos şi-a pierdut ultimul mare binefăcător în Revoluţia Rusă din 1917. Legile după care se conduce acum au fost stabilite printr-un tratat cu Grecia în 1926.

După decenii de ruină, au mai venit un număr de călugări în anul 1980, numărul total ridicându-se la circa 1 500, alimentându-se astfel dorinţa de reformă. Mănăstirile au fost reparate, s-au exploatat pădurile, s-au construit căi de acces, iar turiştii (de sex masculin) au fost primiţi cu braţele deschise. S-au purtat discuţii cu privire la restabilirea legăturilor cu Roma. Un călugăr din Athos şi-a publicat obiecţiile pentru un public internaţional.[2] „Călugării de pe Muntele Athos sunt faţcionişti vestiţi şi gâlcevitori, a comentat un observator. Până la urmă, ei reprezintă ce a mai rămas din inima lumii bizantine."[3]

Stabilitatea politică a pregătit terenul pentru o renaştere culturală. Vasile I şi Leon VI, filosof, au codificat decretele imperiale din secolele recente. Arhitectura bisericii bizantine a dobândit o omogenitate armonioasă. Oamenii de litere au venit în număr mare la curte. Photius (cca 810–893), patriarh şi profesor, a suscitat din nou interesul pentru studiul Antichităţii. Simeon Metaphrastes (m. circa 1000) a scris *Menologion*, o colecţie a vieţilor sfinţilor creştini. Contemporanul său, poetul Ioan Geometres, a scris imnuri, epigrame şi versuri de o mare sensibilitate umanistă. Mihail Psellos (cca 1018–1081), filosof de curte şi om de cultură universal, a publicat o serie vastă de lucrări pe teme istorice,

teologice și literare. Criticii „Renașterii macedonene" susțin că realizările țin mai mult de domeniul enciclopedic decât de cel creator.

Bizanțul, protejat și încrezător în ciuda nenorocirilor din Occident, mergea înainte cu grație. Când Liutprand din Cremona, istoricul lui Otto cel Mare și ambasadorul regelui Italiei, a vizitat Constantinopolul în 949, a fost complet uimit. Primirea pe care i-a făcut-o Constantin Porfirogenetul l-a impresionat și l-a jignit în egală măsură:

> În fața tronului împăratului era un copac din fier aurit, pe ale cărui crengi erau păsări de toate felurile, tot din fier aurit, care scoteau o diversitate de triluri. Tronul era atât de bine construit încât părea jos... iar dintr-odată se ridica. De fiecare parte erau de strajă doi lei uriași din metal aurit sau lemn, care dădeau din cozile aflate pe podea și răgeau fioros cu gurile deschise și limbile li se mișcau.
>
> În această sală am fost dus înaintea împăratului, însoțit de doi eunuci. Când am intrat, leii au început să ragă și păsările să cânte... Dar, după ce am îngenuncheat a treia oară, când am ridicat privirea l-am văzut pe împărat, care la început era așezat un pic deasupra mea, aproape de acoperișul încăperii și purtând alte veșminte. Nu mi-am dat seama cum a reușit...[17]

Sentimentul de inferioritate pe care îl simțea Liutprand reflectă atitudinea Occidentului față de Orient în acea perioadă.

Dușmanul de moarte al Bizanțului era islamul, împotriva căruia se împotrivea un adevărat bastion al creștinătății. Dar pe frontul balcanic a avut de-a face cu un stat puternic, un rival redutabil timp de mai bine de două secole. Primul Imperiu Bulgar a apărut în urma peregrinărilor tribale ale lui Terbel, Krum și Omartag (vezi p. 231) și a exercitat dominația asupra fostelor provincii dunărene ale Bizanțului. Adoptarea ortodoxiei (vezi pp. 321–324) l-a adus în lumea civilizației bizantine, dar asta nu a dus la încetarea conflictelor. Sub Simeon (893–927), care s-a supranumit *„Basileus kai Autokrator* al bulgarilor și grecilor" precum și „țar" (Caesar), Bulgaria voia să aibă rolul Bizanțului în Balcani, însă a întâmpinat dificultăți în 924 în fața zidurilor Constantinopolului. În secolul X, forțele bizantine au recucerit inima Bulgariei. Acest lucru le-a fost facilitat de erezia bogumilistă și de aliații mercenari maghiari și kieveni. În 966–967, Sviatoslav din Kiev a asediat și cucerit Preslav, vechea capitală bulgară, în schimbul a 907 kilograme de aur bizantin.

Sub țarul Samuel (976–1014), Imperiul Bulgar a cunoscut o a doua perioadă de înflorire. Noua capitală de la Ohrida a devenit centrul unei puternice mișcări monastice și a unei biserici bulgare autocefale care a supraviețuit recuceririi bizantine. Scopul politic a venit în 1014, după victoria bizantinilor la Serres în Macedonia. Vasile II a orbit 14 000 de prizonieri bulgari de război înainte să-i dea înapoi țarului, care a murit la scurtă vreme de rușine. Bizanțul mai avea ceva până la marea criză din 1071, când normanzii din Sicilia, turcii seleucizi din Asia Mică și pecenegii, aflați în fața zidurilor Constantinopolului, și-au unit forțele pentru a provoca începutul ireversibil al declinului. [BOGUMIL]

La trei secole după Carol cel Mare, frontierele creștinătății se extinseseră mult. Țările convertite erau (în ordinea creștinării lor): Moravia, Bulgaria, Boemia, Polonia și cnezatul Kievului. În nord, înaintarea constantă a saxonilor era însoțită de creștinare forțată; dar, până în secolul XI, în Scandinavia nu s-a înregistrat niciun progres remarcabil. În ciuda unor fricțiuni considerabile, conducerile bisericilor latină și greacă priveau munca de misionariat ca pe o obligație comună a creștinismului.

Moravia – al cărei nume vine de la cuvântul german *Mähren,* însemnând mlaştini – era situată pe malul nordic al Dunării, la est de imperiul lui Carol cel Mare. Era primul dintre ţinuturile slavilor care se organizase într-un principat. În secolul VII, condus de Samo, acesta este menţionat în cronica lui Fredegar ca un ţinut care nu voise să se supună francilor. În secolul VIII, a fost evanghelizat din Bavaria de către (printre alţii) misionarul irlandez Virgil din Salzburg. În secolul IX, se pare că principele domnitor a fost botezat de un episcop german şi i s-a consacrat o biserică la Nitra.

Totuşi, în 862, unei apropieri a Moraviei de patriarhul de la Constantinopol i s-a răspuns printr-o misiune condusă de doi fraţi macedoneni, Mihail şi Constantin, cunoscuţi sub numele de Metodiu (815–885) şi Chiril (826–867). Metodiu fusese guvernatorul uneia dintre provinciile slave ale Imperiului Bizantin; iar Chiril, în calitate de diplomat, călătorise în teritoriile musulmane şi în Khazaria. Scopul venirii lor în Moravia era, în aparenţă, să vadă dacă preoţii germani exercitau o influenţă tiranică şi să-i dea ţării posibilitatea să practice religia în propriul său grai. În acest scop, Chiril a introdus alfabetul glagolitic, liturghia în slavonă şi a tradus Biblia. După înfiinţarea misiunii în Moravia, este important că fraţii s-au dus la Roma, unde Chiril a murit. A fost înmormântat în cripta Sfântului Clement. Dar Metodiu s-a întors să-şi urmeze vocaţia ca episcop al Panoniei şi Moraviei. A murit în 885, probabil la Velehrad, lângă Bratislava de astăzi. În Moravia au fost cu siguranţă multe conflicte între clerul latin şi grec; totuşi, Chiril şi Metodiu, „Apostolii slavilor", s-au bucurat de protecţie atât din partea papei de la Roma, cât şi a patriarhului bizantin, dând astfel un exemplu foarte rar în lumea ecumenică. Au fost veneraţi de cehi, croaţi şi sârbi, dar mai ales de bulgari, printre care cei rămaşi din misiune şi-au găsit refugiul. La 20 de ani după moartea lui Metodiu, Moravia a fost distrusă de maghiari; dar amintirea celor „doi sfinţi protectori ai Europei" a dăinuit.

BOGUMIL

În 975, împăratul Ioan Tzimiskes a mutat o comunitate de eretici armeni în zona Filipolis (Plovdiv), în Tracia bulgară. Aceştia erau „paulicieni", ce mai rămăsese din marea sectă distrusă de bizantini cu ceva vreme înainte. În acest timp, biserica ortodoxă manifesta îngrijorare în privinţa adepţilor unui preot bulgar, pe nume Bogumil, a cărui erezie semăna ciudat de mult cu a paulicienilor. Şi aceştia erau dualişti, moştenitori ai vechii tradiţii gnostice şi ai celei (păgâne) maniheiste. Unindu-se, cele două grupuri aveau să întemeieze o credinţă ai cărei adepţi se vor găsi în toată Europa, „de la Marea Neagră la Biscaya"[1].

Bogumilstvo sau „bogumulismul" se adresa ţăranilor slavi asupriţi din Balcani, care îi urau pe stăpânitorii greci sau bulgari. Avea să se dezvolte în două forme, din care principala era varianta „bulgară" şi cealaltă, mai puţin importantă, „dragoviţeană", numită astfel după un sat de la graniţa cu Macedonia, unde îşi avea originea doctrina dualistă a paulicienilor. Cultul a fost adus la Constantinopol de către un călugăr numit Vasile Bulgarul, iar mulţi dintre adepţii acestuia, care au refuzat să se lepede de credinţa lor, au fost arşi pe rug. Dar a apărut din nou la jumătatea secolului XII, când „episcopii falşi" au trebuit demişi şi un patriarh, simpatizant al bogumilismului, s-a retras din funcţie.

Doctrina lui Bogumil se îndepărta de creştinismul ortodox prin viziunea sa asupra originii răului. Bogumiliştii respingeau povestea creaţiei din Vechiul Testament, crezând că lumea a fost creată de Satan, fiul mai mare al lui Dumnezeu. Acceptau minunile lui Cristos doar ca povestiri alegorice, însă respingeau împărtăşania, icoanele, zilele de sărbătoare şi toate liturghiile şi ritualurile ortodoxiei. Detestau mai ales crucea, deoarece era obiectul pe care fusese răstignit Cristos. Potrivit unei relatări, ei credeau că Dumnezeu Îşi potolise

mânia îngăduindu-i lui Satana să păstreze ce era deja creat, şi Îl trimisese pe Isus, cel de-al doilea fiu al Său, să lecuiască relele făcute de celălalt. Isus, întruparea Cuvântului, „a intrat prin urechea Fecioarei, s-a întrupat acolo şi a ieşit pe aceeaşi cale. Fecioara nu a observat, dar L-a găsit în chip de bebeluş într-o peşteră din Betleem. El a trăit şi i-a învăţat pe oameni, apoi, pârând că moare, a fost în stare să coboare în iad şi să-l lege pe Satana"[2].

Practiciile bogumiliste păreau foarte ciudate contemporanilor. Bogumiliştii citeau doar anumite părţi din Biblie, în special Psalmii, cărţile profeţilor, Evangheliile, Epistolele şi Apocalipsa. Singura lor rugăciune era „Tatăl nostru", pe care o spuneau de 120 de ori pe zi. Posteau, descurajau căsătoria şi pregăteau o castă elitistă de „Aleşi". O ramură, formată din adepţii lui Chiril Desculţul, făceau nudism, încercând astfel să ajungă din nou în Grădina Edenului. O alta, care îl urma pe predicatorul Teodosie, se deda orgiei, comiţând intenţionat păcate ca să aibă pentru ce să se căiască. În chestiunile politice, toţi bogumiliştii formau un front de nonconformişti pasivi şi încăpăţânaţi.

Bogumilismul a fost eradicat în Bizanţ şi Bulgaria în secolul XIII, dar s-a răspândit în Vest (vezi pp. 361–363) şi a prins rădăcini în unele zone din Balcani. În secolul XIV, a pătruns până la sfântul munte Athos. Dar cel mai mare succes îl va avea în principatele Bosnia şi Hum (Herţegovina), ai căror cârmuitori au ales să propage credinţa bogumilistă ca antidot la pretenţiile vecinilor lor, ungurii catolici şi sârbii ortodocşi. În 1199, banul Bosniei şi curtea sa s-au declarat „patareni", aşa cum erau numiţi bogumiliştii bosniaci; şi, în ciuda multor alte influenţe religioase, Bosnia a rămas predominant patarenă, până când a fost cucerită de otomani în 1463. Atunci nobilimea bosniacă s-a convertit repede la islamism, evitând încă o dată capcana reprezentată de religiile catolică şi ortodoxă. [SARAJEVO]

Învăţaţii credeau pe vremuri că slavii erau predispuşi la bogumilism datorită credinţelor lor dualiste păgâne de odinioară. Hetmold din Lübeck afirma, în secolul XII, că slavii germani din nord adorau un zeu bun şi un zeu rău. Dacă a fost aşa, fenomenul era doar local. Este mai probabil ca slavii păgâni să fi fost influenţaţi de bogumilism decât invers. Acelaşi lucru se poate spune şi despre folclorul balcanic.

Dualiştii de tip bogumilist au purtat mai multe nume. În afară de bogumilişti, dragovitani şi patereni, mai erau şi *phundaites* sau „purtătorl de centuri", *babuni* (în Serbia), *runcari* sau Runkeler (în Germania), *kudugeri* (în secolul XV, în Macedonia), *poplicani* (în nordul Franţei), *textores* sau „ţesători", *albigensieni* şi *cathari* în Languedoc.[3]

Bogumilismul a fost supranumit „o credinţă fără speranţă". Dacă e aşa, adepţii săi au dat dovadă de multă perseverenţă în loc de speranţă.

În Bulgaria, lupta dintre bisericile latină şi greacă s-a încheiat în favoarea cultului grec. La mijlocul secolului IX, domnitorul Bulgariei, Boris X (852–888), ar fi vrut să facă o alianţă cu francii; şi în 852 l-a întâlnit pe Ludovic la Tulln, pe Dunăre. Dar alianţa nu s-a încheiat; iar pacea cu Bizanţul din 865 l-a făcut pe Boris să accepte să fie botezat de patriarhul Constantinopolului. Totuşi, Boris a continuat să aibă legături cu Roma, iar lunga lui scrisoare conţinând 106 întrebări despre cultul şi teologia romană a primit celebrul răspuns al papei Nicolae II. Apoi, continua înaintare bizantină a dus la întemeierea misiunii bulgare a Sf. Clement Slovenski (840–916) şi la ultima strădanie de a aduce Bulgaria în lumea ortodoxă. Clement, un macedonean, îi însoţise pe Chiril şi Metodiu în Moravia, fiind principalul continuator al muncii lui Chiril la slujbele slavone. A fost probabil cel care a sistematizat atât limbajul bisericesc slavon, cât şi alfabetul chirilic. A fost primul episcop al bisericii bulgare şi este înmormântat la mănăstirea Sf. Pantaleinion în Ohrida. După 893, când a fost zdrobită opoziţia păgână la creştinism, la curtea ţarului Simeon de la Preslav a înflorit învăţătura ecleziastică, al cărei mijloc de

răspândire era acum vechea biserică slavonă. Biserica autocefală bulgară avea șapte scaune episcopale: Ohrida, Pliska, Preska, Nesebar, Sardica (Sofia), Belgrad și Preslav.

Boemia, ca și Bulgaria, a oscilat mulți ani între influențele latine și grecești. În secolul IX, loialitatea prinților Boemiei mergea în două direcții opuse – către franci și către Moravia. Borivoj (855–891) și soția sa Ludmila, întemeietorii capelei Hradčany de pe colina castelului din Praga, au fost botezați în cultul morav (slavon). Succesorul lui Borivoj, Spytygner (893–915) a fost botezat în ritul latin la Regensburg, în Bavaria. Václav (900–929), mai cunoscut ca Sf. Wenceslas, a cărui viață și moarte sunt venerate atât în sursele latine, cât și slavone, a domnit scurt timp, în toiul incursiunilor maghiare. A fost ucis de fratele lui Boleslas I (929–967), care a încercat să se alieze cu Saxonia. După un timp, în chip de martir al influenței germane din ce în ce mai mari, a devenit sfântul național al Cehiei. Când s-a înființat episcopia din Praga, în 967, aceasta era subordonată arhiepiscopiei din Mainz, reflectând astfel puterea noului Imperiu Otoman. Sf. Voitech sau Adalbert (956–997) a fost al doilea episcop al său.

Totuși, pentru mai mult de un secol, sub protecția Dinastiei Přemyslide, ritul slavon s-a păstrat în Boemia alături de cel latin. În special la mănăstirea Sazanar a înflorit o importantă școală de învățare a slavonei, care avea legături atât la Kiev, cât și în Croația. În 1091, regele Vratislav II, în chip de sfidare, a acceptat să fie încoronat a doua oară de către ultimul stareț de la Sazanar. După aceea, latinizarea practic s-a încheiat. Boemia, un fief al imperiului și o provincie clientelară a bisericii germane, era țara slavă cea mai puternic atrasă pe orbita germană.

Polonia, vecina din est a Boemiei, s-a îndreptat spre creștinism printr-un îndelungat proces asemănător. În secolul IX, când *Wiślanie* sau „tribul de pe Vistula" îi datora supunere Moraviei, cele mai timpurii contacte creștine au fost cu misiunea lui Chiril și Metodiu. Șeful vistulanilor se pare că a acceptat botezul de rit slavon în 875 și s-au descoperit urme ale mai multor biserici creștine din acea vreme. Regiunea de pe cursul superior al Vistulei, cuprinzând și Cracovia, a rămas parte a Boemiei până în 990 și nu a rupt legăturile cu lumea cehă până în 1086. Contactele timpurii ale Poloniei cu ritul slavon nu au fost puse în evidență; dar e discutabil, ca și în cazul Boemiei, dacă au persistat până în secolul XII.[18]

Majoritatea triburilor din nord, care aveau să formeze nucleul primului Regat Polonez, au urmat un drum diferit. Au rămas păgâne până la mijlocul secolului X, după care au fost atrase direct în sfera bisericii latine. Cea mai completă descriere a slavismului în ultimele sale zile de păgânism ne-a lăsat-o un evreu maur, Ibrahim-Ibn-Jakub, care fusese trimis de calif din Cordoba în misiune diplomatică în Europa Centrală în jurul anului 965. A fost la Praga și poate la Cracovia:

> Ținuturile slavilor se întind de la Marea Siriei până la oceanul din nord... În prezent există patru regi: regele bulgarilor; Bojeslav, rege în Faraga, Boiema și Karako; Mesko, rege în nord; și Nakon la hotarul din vest.
>
> În general, slavii sunt violenți și înclinați spre agresivitate. Dacă n-ar fi lipsa de armonie dintre ei... n-ar exista popor mai puternic... Sunt pricepuți mai ales la agricultură. Negustorii lor ajung pe uscat până la ruteni și Constantinopol...
>
> Femeile lor, după ce se căsătoresc, nu comit adulter. Dar o fată care se îndrăgostește de un bărbat sau altul se duce cu el și își face poșta. Dacă un bărbat se însoară cu o fată și o găsește virgină... îi spune: „Dacă era ceva de capul tău... ai fi găsit pe cineva să-ți ia virginitatea". Apoi o trimite înapoi la părinții ei.

Ţinuturile slavilor sunt cele mai reci dintre toate. Când sunt nopţi cu lună şi zile senine, gerul e cel mai năprasnic... Răsuflarea oamenilor le face ţurţuri de gheaţă în bărbi...

Nu au băi ca ale noastre, dar... îşi construiesc un cuptor de piatră pe care, când se încălzeşte, toarnă apă. Iau un mănunchi de iarbă în mână şi răspândesc aburul de jur împrejur. Apoi li se deschid porii şi le ies din corp toate substanţele nocive. O asemenea casă se numeşte *al-istba*...

Regii lor călătoresc în căruţe mari pe patru roţi. În cele patru colţuri ale căruţei este fixat cu lanţuri un leagăn, aşa că pasagerul nu este zgâlţâit...

Slavii poartă războaie cu bizantinii, cu francii şi longobarzii, precum şi cu alte popoare...[19]

Este interesant că Ibrahim-Ibn-Jakub nu-i vede pe ruşi ca fiind slavi, probabil pentru că erau încă priviţi ca nordici. Fără îndoială că acest diplomat din Spania musulmană se uita la popoarele exotice din interiorul continentului cu aceeaşi curiozitate cu care priveşte un antropolog din zilele noastre triburile papuaşe (vezi anexa III).

În 965, anul vizitei lui Ibrahim-Ibn-Jakub, prinţul polonezilor sau *polanie,* stabilit pe malul fluviului Warta, s-a aliat cu cehii. Ca parte a alianţei, a luat-o de nevastă pe prinţesa cehă Dubravka şi a acceptat botezul creştin. Reacţia lui se datora ascensiunii Imperiului Saxon după înfrângerea maghiarilor, precum şi presiunilor care se făceau asupra lui ca să accepte creştinismul din Germania. Prima episcopie a misionarilor latini s-a înfiinţat la Poznań, succedând unui scaun mai vechi al ritului slavon, probabil la Sandomierz. Dependenţa de Imperiul German fusese evitată. Provincia ecleziastică „Polonia" a luat fiinţă treizeci de ani mai târziu, concomitent cu consolidarea rapidă a statului polonez. Când Otto III a vizitat noua mitropolie de la Gniezno, în anul 1000, şi l-a îmbrăţişat pe prinţul polonez ca pe „un prieten şi aliat", *Wielkopolska* (Polonia Mare) a lui Mieszko fusese deja unită cu *Małopolska* (Polonia Mică) din sud. Mănăstiri benedictine se ridicaseră la Międzyrzecz şi Tyniec. Bołeslav Chrobry „Bravul" (992–1025), care a atacat Praga în 1003 şi şi-a înfipt spada în Poarta de Aur din Kiev în 1018, a fost răsplătit de papă cu prima coroană regală a Poloniei. În 1037, o mare răscoală a păgânilor a marcat ultimele zvârcoliri ale vechii ordini. După aceea, capitala regatului s-a mutat la Cracovia; şi bine statornicita dinastie Piast a transformat încet Polonia în primul bastion al creştinismului din Răsărit.

Ungaria a călcat pe urmele Poloniei. Primele contacte creştine le-a avut cu Bizanţul. Un prizonier, călugăr grec pe nume Hierothos, a fost consacrat „episcop al Turkiei" în jur de 950. Dar, în urma Bătăliei de la Lechfeld, s-a manifestat influenţa germană. Prinţul maghiar Géza (972–997) a fost botezat, împreună cu toată familia sa, în rit latin în 975. Fiul lui Géza, István (Sf. Ştefan, 997–1038) a consolidat legătura cu imperiul prin căsătoria cu o prinţesă bavareză şi prin acceptarea coroanei regale de la Roma. Încoronarea lui Ştefan în noua sa capitală, Esztergom (Gran), a avut loc în 1001, la numai un an după ce împăratul Otto fusese la Gniezno. Abaţia de la Pannonhalma s-a deschis în acelaşi an cu lăcaşul asemănător de la Międzyrzecz. [BUDA]

Toate aceste regate primitive erau state patrimoniale, în care prinţul domnitor deţinea toate drepturile de proprietate. Adoptarea creştinismului, care a adus preoţi învăţaţi în aceste ţinuturi, trebuie văzută ca o mişcare menită să consolideze monarhiile în faşă.

Rusia Kieveană a îmbrățișat creștinismul din Bizanț în 988, ca parte a unei ample organizări politice. Timp de un secol, statul s-a apropiat din ce în ce mai mult de Bizanț. Comerțul de pe Nipru, incursiunile varangilor și războaiele din stepă au contribuit la stabilirea contactelor de tot felul. Prințul Kievului, Volodimir sau Vladimir (980–1015), era un „păgân curajos", un fratricid și un poligam. Dar botezul ortodox și căsătoria cu Ana, sora împăratului Vasile II, au fost prețul plătit pentru a-l convinge pe bazileu să angajeze 6 000 de războinici din vestita Gardă Varangiană. Deși bunica prințului, Olga (Sf. Olha) se convertise la creștinism, acesta a cântărit diversele alternative înainte de a face același lucru. A trimis mesageri în străinătate ca să-și dea seama care dintre cele trei religii era mai bună: iudaismul, islamismul sau creștinismul. Trimișii care i-au relatat impresiile lor despre Sf. Sofia din Constantinopol au avut întâietate, căci fuseseră primiți la curtea împăratului cu aceeași bunăvoință ca și Liutprand. Doar după aceea s-a creștinat cneazul. A poruncit oamenilor săi să se ducă pe malurile Niprului, unde au fost botezați *en masse*. I-a luat pe copiii nobililor de la părinții lor și i-a crescut în noua credință. Apoi a trimis în țară misionari care să învețe poporul varianta ortodoxiei propovăduită de Sf. Clement în Bulgaria, împreună cu liturghiile vechii biserici slavone, alfabetul chirilic și loialitatea față de patriarhul din Constantinopol. S-au construit biserici, iar sanctuarele păgâne au fost dărâmate. La începutul secolului XI, creștinismul a ajuns până la Novgorod, Minsk și Polotsk. De atunci încolo, Rusia Kieveană avea să fie un membru de nădejde al lumii creștine. [NOVGOROD]

Volodimir sau Vladimir, cneazul Kievului, este adesea asemănat cu împăratul Carol cel Mare, deoarece a întemeiat un regat vast, dar efemer.[20] Paralela e destul de potrivită, mai ales că amândoi au ajuns eroi ai legendelor naționale. Bineînțeles că Volodimir, kieveanul, nu era rus în mai mare măsură decât fusese francez Carol cel Mare, francul. „Rusia" nu exista în vremea lui, așa cum nici „Franța" nu era un stat pe timpul lui Carol cel Mare. Din păcate, când biserica ortodoxă rusă a început să se afirme, cinci secole mai târziu, a emis mari pretenții asupra moștenirii kievene, iar propaganda rusă a făcut tot ce i-a stat în putință să reprime revendicările și tradițiile rivale, mai ales printre ucraineni. Între timp, Carol cel Mare devenise eroul național din *chansons de geste*, așa că sfântul „cneaz Vladimir" a ajuns figura centrală din acele *biline* medievale rusești. Roland, Olivier și episcopul Turpin își au echivalentele în Alioșa Popovici, Dobrina Nikitici și viteazul țăran Ilia Popovici – tovarășii lui *Krasnoe Solnișko*, „preaiubita noastră rază de soare". Nimeni n-ar fi râs mai cu poftă de acest epitet decât prințul atât de puțin sfânt (vezi anexa III, p. 1084).

NOVGOROD

Străvechiul Novgorod se afla în mijlocul unei zone împădurite și de aceea era construit aproape în întregime din lemn – avea case de lemn, biserici de lemn, străzi de lemn, rigole de lemn și chiar un sistem de scriere pe coajă de mesteacăn. Și-a început existența ca punct comercial pe malurile râului Volhov, la capătul nordic al drumurilor comerciale dintre Mările Baltică, Neagră și Caspică. Cheresteaua a fost probabil întotdeauna marfa de bază.

În 1951–1962, când s-au făcut săpături pe scară largă la Novgorod, una dintre disciplinele remarcabile ale arheologiei, știința *dendrocronologiei* sau „datarea inelelor copacilor" s-a confruntat cu una dintre cele mai mari provocări ale ei. Solul saturat cu apă păstrase resturile de lemn într-o stare foarte bună; și, în treisprezece anotimpuri de excavații, echipa

condusă de A.V. Artikhovski şi B.A. Kolchin a scos la iveală un sit de 9 000 m², în care erau 1 150 de case din lemn. În mod surprinzător, s-au identificat nu mai puţin de 28 de nivele de pavaj pe fosta arteră principală, de la nivelul superior, 1, din 1462 până la cel mai vechi, 28, din 953. În medie, strada era refăcută la fiecare 18 ani, timp de cinci secole, doar punându-se un nou strat de buşteni de pin peste cel vechi, afectat de roţile căruţelor şi tălpicile sănilor. O mulţime de monede, două din Asia Centrală a secolului XVIII, au demonstrat că legăturile comerciale ale oraşului Novdgorod cu ţinuturi îndepărtate nu fuseseră niciodată complet întrerupte, nici măcar de invaziile mongolilor. [DIRHAM]

Din cele 400 de scrisori pe coajă de mesteacăn, toate, în afară de una finlandeză, erau scrise în rusa veche. În cea cu nr. 17, găsită la nivelul 5 (1409–1427), vechilul unei moşii din afara oraşului, îi scrie stăpânului său:

Mikhail îi declară supunere stăpânului său, Timotei. Pământul e pregătit şi trebuie să semănăm. Veniţi, stăpâne, toată lumea e gata, dar nu putem însămânţa secară dacă nu ne daţi poruncă.[1]

În fragmentul nr. 37, găsit între nivelele 12 şi 13 (1268–1299), s-a găsit o cerere în căsătorie:

De la Nikita către Ulianiţa. Mărită-te cu mine. Te doresc şi tu pe mine. Iar Ignatio ne va fi martor.[2]

Umblând pe străzile de lemn ale vechiului Novgorod, ai cărui locuitori au fost masacraţi de agenţii Moscovei, unii se întreabă cum s-ar fi schimbat lumea dacă Rusia s-ar fi dezvoltat sub conducerea acestei republici paşnice.[3] Sigur că Rusia ar fi fost foarte diferită de Rusia Moscovită, care şi-a învins adversarii. Dar un istoric n-ar trebui să gândească aşa. În orice caz, arheologia medievală nu ne oferă nicio indicaţie în acest sens.

Scandinavia nu a intrat în lumea creştină fără să opună rezistenţă. Un episcop misionar care voia să-i convertească pe scandinavi a activat la Bremen din anii 780. Dar modul de viaţă al vikingilor nu prea era compatibil cu Biblia, iar o puternică facţiune păgână exista la curţile fiecăruia dintre cele trei regate. În Danemarca, Harald Dinte Albastru (940–986) s-a creştinat în jur de 960, dar a fost excomunicat după înfiinţarea episcopiilor de la Aarhus şi Schleswig. Fiul său, Swein Barbă Despicată (985–1014), pe vremuri conducătorul rezistenţei păgâne, s-a pus în fruntea procesului de creştinare a danezilor. Sub Knut cel Mare (1016–1035), care a stăpânit atât Anglia, cât şi Danemarca, misionarii anglo-saxoni au venit pe mare în Scandinavia.

Şi în Norvegia, procesul a avut loc în două faze. Prima încercare, a lui Olaf Tryggvason (995–1000), a fost sortită eşecului, dar a doua, aparţinând lui Olaf Haraldson (1016–1028), a reuşit printr-un amestec de mituire, constrângere şi zel. Acest al doilea Olaf, care a murit apărându-şi patria de danezi, a fost înmormântat în catedrala de la Nidaros (Trondheim) şi, la puţin timp, canonizat ca sfânt naţional.

În Suedia, Olaf Skutkonung (995–1022) a primit botezul în 1008; dar această convertire a avut drept urmare războiul civil între facţiunile păgâne şi cele creştine, luptă ce a durat peste un secol. Ca şi Sf. Olaf, Eric al Suediei (m. 1160), care a fost ucis în luptă, şi Knut IV al Danemarcei (m. 1085), care a fost asasinat, au ajuns să fie veneraţi ca sfinţi martiri ai credinţei. Sediile patriarhale au fost stabilite la Trondheim, Uppsala şi Lund în anii 1140 de către cardinalul trimis de papa de la Roma din acel timp, Nicolas Breakspeare, destinat să fie singurul papă englez. [EIRIK]

EIRIK

La un moment dat, înainte de 1075, regele Svein Ulfsson, nepotul lui Knut cel Mare, l-a primit pe un om pe nume Audun, care navigase din Groenlanda până în Danemarca pentru a-i oferi în dar un urs polar. Episodul este evocat într-o saga numită *Povestea lui Audun*. La scurt timp după aceea, regele a primit un preot german, Adam din Bremen, care strângea material pentru o istorie monumentală a arhiepiscopiei din Hamburg, sub a cărei jurisdicție era și Scandinavia. Potrivit lui Adam, regele i-a spus „că mai era o insulă în ocean care fusese descoperită de mulți oameni și numită Vinland, pentru că acolo creștea viță-de-vie sălbatică din care ieșea un vin excelent, precum și o mulțime de recolte nesemănate de mâna omului"[1]. Aceasta este cea mai veche referire la America de Nord. Dovezile arheologice, în special din nordul provinciei Newfoundland, confirmă faptul că nordicii au găsit așezări peste ocean.[2]

Explorarea „Mării glaciale" a durat mai multe secole. Islanda le era cunoscută irlandezilor din secolul VIII. Nordicii au început să se stabilească acolo din jurul anului 870. Groenlanda era cunoscută cu vreo optzeci de ani înainte să-și primească primii coloniști, pe la 985–986, dată atribuită și primei localizări a „Vinland"[3].

Figura centrală a acestor descoperiri a fost aventurierul pe nume Eirik (Eric) cel Roșu (cca 940–1002). Eirik a plecat de acasă (Jaedern, Norvegia) după o serie de crime; dar apoi a avut o dispută în Islanda, când sclavii săi au pus la cale o alunecare de teren ca să dărâme ferma unui vecin al lui. Exilat de Adunarea Islandeză de la Thorness, a plecat pe mare să întemeieze o colonie pe țărmul vestic al unei insule" pe care a numit-o *Țara verde*, pentru a-i tenta și pe alții să vină acolo". Toate acestea s-au întâmplat cu 15 ani înainte ca Islanda să devină oficial creștină, în anul 1000. Băiatul mai mic al lui Eirik, Leif Ericsson, supranumit „cel Norocos", a navigat din Groenlanda, în 1001, ca să verifice informațiile despre existența unui ținut spre vest, și s-a întors cu descrieri ale *Helluland* („Țara de piatră", probabil Insula Baffin), *Markland* („Țara pădurilor") și *Vinland* (Țara strugurilor"), ultima fiind cel mai greu de găsit. Tyrkir Germanul, un membru al echipajului lui Leif, a fost acela care a găsit viile; iar cel care a organizat două expediții pentru a localiza așezările permanente de pe țărmul american a fost Thorfinn Karlsefni, al doilea soț bogat al nurorii lui Eirik, Gutrid. Și Freydis, fiica bastardă a lui Eric, a fost de două ori în Vinland. Prima dată, se pune că ar fi respins un atac al indienilor arătându-și sânii. A doua oară, și-a omorât toți tovarășii de drum. În toamna lui 1009, Gutrid, soția lui Karlsefni și văduva fiului mai mare al lui Eirik, Thornstein, a născut un băiat numit Snorri, primul euro-american.

Stabilirea locului unde se afla Vinland a dat bătăi de cap multor specialiști. Cei mai mulți sunt acum de acord că era vorba de Newfoundland și de un sit de la L' Anseaux-Meadows. Acele *vinber* sau „fructe de vin", găsite de Tyrkir, puteau să fie coacăze sălbatice, iar „grâul nesemănat de oameni", orz păduret. Acest subiect a produs multă vâlvă în jurul scandinavilor. Printre „descoperirile de senzație" este și o inscripție runică, M1 sau 1001 d.H., făcută în 1920 de vreun glumeț pe un bolovan la Martha's Vineyard, și Harta lui Vinland de la Yale, alcătuită în 1965.[4]

Principalele surse istorice rămân acele saga ale nordicilor, în special Saga Graenlandinga (cca 1190), Saga lui Eirik (cca 1260) și Islandingabòk (cca 1127), o istorie a islandezilor, scrisă la ordinul unui episcop care era stră-strănepotul lui Snorri Karsefnisson.[5]

Cu excepția Islandei, cele mai multe colonii nordice n-au durat. Vinland a fost părăsită după două decenii. Groenlanda, odată prosperă datorită comerțului cu fildeș de morsă, blănuri și șoimi albi, a intrat în declin în secolul XIV. Rahitismul și clima din ce în ce mai rece și-au spus cuvântul. Ultima corabie din Groenlanda ajungea în Islanda în 1410. Ultimul colonist nordic din Groenlanda avea să moară puțin mai târziu, „fără dangăt de clopot, neîngropat și necunoscut"[6]. Rămășițele lui înghețate sau cele ale ultimilor săi tovarăși au fost descoperite în 1586, aproape de țărmul Groenlandei, de către exploratorul din epoca elisabetană, John Davys (1550–1605). Așa cum făcuseră Eirik cel Roșu și Leif Ericsson exact cu 600 de ani înainte, Davys naviga spre nord-vest să-și caute norocul în misterioasele ținuturi de după „Marea Trecere"[7].

Caracterul lumesc al tuturor acelor sfinți-regi, de la Wenceslas la Eric, poate să indice superficialitatea convertirilor; dar pune în evidență și procesul prin care creștinismul era folosit pentru a da sentimentul de unitate unui stat. Din toate națiunile neofite, numai Polonia n-a reușit să aibă un rege sfânt sau martir în această perioadă. A avut în schimb un episcop-martir. Stanislaw Szczepanowski (1030–1079), turbulentul episcop al Cracoviei, a fost tăiat în bucăți la propriu în fața altarului de către cavalerii trimiși de regele pe care îl sfidase. Moartea sa, care a constituit un precedent straniu pentru mai cunoscutul martiriu al Sfântului Thomas Becket în Anglia, pune în lumină puterea crescândă a bisericii latine și conflictele ce au urmat între biserică și stat. Mai târziu, avea să fie simbolul dezmembrării regatului Poloniei măcinat de vicii în feude învrăjbite.

În timpul acestei a doua faze de convertiri, bisericile latină și greacă au coexistat într-o stare de separație tensionată. Era puțină colaborare între ele; dar nici nu se pronunțase divorțul. În mijlocul secolului XI au fost totuși pe punctul de a se despărți. La Constantinopol, patriarhul Mihail Kerullarios, ajuns la această demnitate în 1043, a intrat în conflict cu guvernatorul bizantin al Italiei de Sud. Ca urmare a disputei, a închis toate bisericile latine din capitală și le-a scris episcopilor latini, denunțând practicile lor schismatice, mai ales folosirea pâinii nedospite la împărtășanie. În acest timp, papalitatea romană a avut cinci ani de frământări sub conducerea ambițiosului Leon IX (1049–1054), cu numele laic de Bruno von Egisheim, episcop de Toul și vărul împăratului german. Papa Leon era mânat de o credință puternică în misiunea sa și era mai înclinat să îndure meschinăriile patriarhului bizantin decât să tolereze abuzurile episcopilor și regilor din Apus. În ianuarie 1054, a trimis la Constantinopol o delegație condusă de cardinalul Humbert de Moyenmoutier, căruia i-a poruncit să obțină confirmarea supremației papale. N-a fost deloc de mirare că a urmat un fiasco. Patriarhul a refuzat să recunoască împuternicirile legaților și a amenințat cu publicarea unui manifest agresiv, în ciuda veștilor despre moartea papei Leon. Pe 16 iulie, legații au reacționat excomunicându-l pe patriarh printr-o Bulă, pe care au pus-o pe altarul sacru al Sfintei Sofia. Insulta era de neiertat. A fost convocat un sinod al bisericii grecești pentru a condamna ereziile latine în crez și practici și a-i excomunica pe legații papali. Din acest punct nu mai exista întoarcere. [MISSA]

MISSA

Slujbele creștine n-au fost niciodată statice. Serviciul divin cu imnuri, psalmi, predici, omilii, cântece de răspuns, cântări și scurte rugăciuni a început să se cristalizeze din secolul V. Orele canonice, care le dădeau călugărilor posibilitatea să-și extindă recitalul de 150 de psalmi, pe vremuri rostiți în fiecare zi, au fost instituite de Sf. Benedict. Lui Prudentius, episcop de Troyes (mort în 861), i se atribuie un vechi *Breviarum* sau rezumat de texte liturgice aprobate.

Cea mai solemnă dintre sacramentele creştine, liturghia sau *missa*, a căpătat o formă definitivă un pic mai târziu. Cunoscută în diverse locuri sub numele de Euharistie sau „Ritul recunoştinţei", de „Împărtăşanie" sau de comemorare a „Cinei cea de taină" era de obicei separată de restul serviciului divin. Cel mai vechi Missal sau „Ordine liturgică" datează din secolul X. Actul central al Împărtăşaniei are loc atunci când preotul sfinţeşte pâinea şi vinul, trupul şi sângele lui Cristos, şi le oferă credincioşilor. Din secolul XIII şi până în 1965, Biserica Catolică nu a permis decât preotului accesul la pocalul cu vin. Dar acum, ca şi la început, oferă ambele tipuri de Împărtăşanie. Implicaţiile teologice ale Euharistiei, în special doctrina tomistă, conform căreia sufletul reprezintă un tip aparte de substanţă, au provocat numeroase controverse în timpul Reformei.

Obiceiul de a pune pe muzică părţile importante ale liturghiei a avut consecinţe nebănuite. „Cuvenitele" sau rugăciunile ale căror cuvinte diferă în funcţie de ocazie, erau de obicei recitate sau scandate. Acestea includ Introitul, Gradualul, Ofertariul şi Imnul Comuniunii. Dar „cele obişnuite", al căror text era invariabil, au deschis calea spre invenţii muzicale elaborate. „Obişnuitele" cuprind: *Kiryie Eleison* („Doamne miluieşte"), o veche incantaţie preluată din cultul soarelui; *Gloria in Excelsis Deo* („Slavă Ţie, Dumnezeule din ceruri"), un imn care nu se cântă în timpul postului; *Credo* sau Crezul niceean; *Sanctus* („Slăvit să fii de-a pururi", un imn de proslăvire care precede de obicei Împărtăşania; *Agnus Dei* „O, Miel al Domnului, care ai luat asupra Ta păcatele întregii lumi"); iar în final *Ite, missa est* („Mergeţi cu Domnul, slujba s-a terminat").

Punerea imnurilor obişnuite pe două sau mai multe voci, iar apoi aranjarea lor pentru coruri cu acompaniament instrumental erau principalele provocări ale polifoniei medievale. Un ciclu complet de liturghii a compus Guillaume de Machaut (m. 1377), iar asemenea compoziţii erau răspândite în Renaştere. Cei mai mari maeştri erau Palestrina (m. 1594) şi contemporanul său William Byrd (1543–1623), un catolic în serviciul bisericii anglicane. Lucrarea foarte originală a lui Palestrina, *Missa Papae Marcellae* (1555) a urmat instrucţiunile Conciliului de la Trento, şi anume de a conferi maximă claritate cuvintelor. [CANTUS]

Impactul liturghiei asupra istoriei muzicii este incalculabil. Întocmai cum incantaţia a transformat efectul spiritual şi estetic al liturghiei, aşa şi corul şi aranjamentele instrumentale au influenţat profund evoluţia tradiţiei muzicale în Europa. „Textul liturgic formează poarta pe care intră muzica în istoria culturală a lumii creştine din vestul Europei."[1]

Minunata *Misa în Si minor* (1738) a lui Bach a marcat începutul unei faze în care reprezentaţiile muzicale ale liturghiei puteau fi separate de ceremoniile religioase. Haydn a scris paisprezece asemenea mise, printre care *Misa pentru tobe* (1796 şi *Misa pentru instrumente de suflat* (1802). Mozart a compus optsprezece mise, inclusiv sublimul *Recviem*, din păcate neterminat. *Misa Solemnis în Do major* a lui Beethoven (1823) este poate cea mai desăvârşită din acest gen de piese muzicale, căreia îi vor urma cele romantice de Liszt, Gounod, Bruckner şi Janáček. În secolul XX, „misa" a rezistat ca gen muzical, în ciuda pierderilor masive înregistrate de religia creştină şi a dezintegrării formelor muzicale tradiţionale. Frederick Delius a compus *Misa vieţii* pentru cor (1909), bazată pe texte antireligioase de Nietzsche. *Misa* lui Stravinski pentru cor şi instrumente de suflat (1948) experimentează noi tehnici polifonice, avându-l ca model pe Machaut.[2]

Liturghii cântate sau necântate pot fi auzite încă zilnic în bisericile catolice şi ortodoxe din lumea întreagă. Atât tradiţiile religioase, cât şi genurile muzicale care se trag din liturghie înfloresc încă.

Schisma dintre Apus şi Răsărit, cel mai mare scandal al creştinătăţii, nu s-a putut repara niciodată. Începând din 1054, n-au existat decât două imperii creştine aşa-zise universale. Au existat doar două biserici, aşa-zise universale. Cu trei sute de ani înainte, principala linie de demarcaţie din Europa despărţea teritoriile creştine din sud de cele

păgâne din nord. De atunci încolo, aceasta a fost între țările catolice din Vest și cele ortodoxe din Est. (Vezi harta 3.)

1054–1268

În timp ce, în epoca vikingilor și a maghiarilor, vestul și centrul Europei provocaseră tulburări, acum din Est venea prăpădul, odată cu apariția turcilor seleucizi și apoi a mongolilor. Într-adevăr, începând cu a doua jumătate a secolului XI, creștinismul latin a intrat într-o perioadă de reformare și revitalizare. În aceeași epocă, Imperiul de Răsărit a intrat într-o fază de declin ireversibil. Așa cum au demonstrat cruciadele, între cele două fenomene exista o legătură.

În timpul Marii Schisme dintre Răsărit și Apus, Imperiul Bizantin era preocupat de o serie de incidente minore care izbucniseră din cauza războaielor de la granițe și luptelor politice de la palat. Într-adevăr, revoltele generalilor, ambițiile patriarhului și intrigile împărătesei nu se dovedeau mai puțin perturbatoare decât normanzii din Italia, pecenegii de la Dunăre și turcii seleucizi în Armenia. Moartea bătrânei împărătese Teodora în 1057, care a pus capăt dinastiei macedonene, a distras atenția imperiului într-un moment în care îl pândeau cele mai mari pericole.

Seleucizii trecuseră râul Oxus în 1031, impunându-și dominația în Persia în anii 1040, în Armenia în anii 1060 și asupra Ierusalimului în 1070. Au fost cât pe ce să cucerească și Bagdadul. Sultanii lor, Tughril Beg (1038–1063), „Salvatorul islamului", și Alp Arslan (1063–1072), le-au insuflat supușilor lor spiritul războinic, cu un extraordinar efect mobilizator. Din anturajul lor făceau parte administratori perși, consilieri greci precum și o mulțime de filosofi, matematicieni și poeți:

Treziți-vă! Căci Dimineața în Cupa Nopții
Aruncă Piatra, lăsând Stelele să zboare
Și iată! Prinse Vânătorul de la Răsărit
Al Sultanului Turn într-un Laț de Lumină.

Aci, cu o Bucată de Pâine sub Frunziș
O Sticlă cu Vin, o Carte de Poezii – și Tu
Și deșertu-i Paradis acum.

Totu-i o tablă de șah de Nopți și Zile
Pe care joacă Omul cu Destinul,
Piesele le mută la-ntâmplare, iubește și omoară
Și una câte una, înapoi le pune.[21]

Omar Khayyam (1048–1131), ale cărui catrene persane, în traducere, au ajuns să fie îndrăgite de cititorii din lumea întreagă, a fost astronom și calendarist la curtea seleucidului Alp Arslan, sultanul care le-a adus turcilor cea mai mare victorie. Pe 19 august 1071, la Manzikert, lângă lacul Van, seleucizii au prefăcut un conflict de frontieră într-o mare bătălie. Armata bizantină a fost pur și simplu nimicită. Împăratul, Romanus IV Diogenes, a fost luat prizonier. Inima imperiului din Asia Mică a fost ocupată, servind pe

urmă ca bază pentru emiratul turcesc Rum. Populația imperiului și resursele sale economice au fost drastic reduse.

Bizanțul nu și-a mai revenit niciodată. De acum încolo, împărații încercau să apere teritoriul din jurul cetății Constantinopol. Și seleucizii și-au pierdut din vigoare. Curând au trebuit să renunțe la Ierusalim, cucerit de fatimizii șiiți din Egipt; iar războaiele dintre emiratele rivale i-au dat un răgaz Imperiului Bizantin. Tânărul și energicul împărat Alexis Comnenul (1081–1118) a reușit să mențină imperiul pe linia de plutire printr-un amestec de bravură și tertipuri financiare, cum ar fi confiscarea tezaurului bisericii. I-a alungat pe normanzi din Grecia și a recuperat teritoriul strategic de pe țărmul Mării Negre și Egee. Dar revenirea la *statu-quo ante* era imposibilă. Sub Manuel I (1143–1180), Bizanțul a înflorit în așa-zisa „Renaștere comnenă" care s-a manifestat mai mult în știință, teologie și arhitectură. Dar planurile sale mărețe de a reuni Bizanțul cu Roma și de a cuceri Egiptul nu s-au realizat. Influența crescândă a latinilor, de care era plină curtea lui Manuel, a dus la conflicte din ce în ce mai mari cu venețienii. Degeneratul Andronic Comnenul (1183–1185) a fost torturat până și-a dat sufletul de o gloată care îi urma exemplul. Măreția imperiului nu fusese atinsă, cel puțin la suprafață. Constantinopolul era încă cel mai bogat și civilizat oraș al lumii creștine: comerțul, ceremoniile și devotamentul față de religie continuau să înflorească. Dar își pierdea din consistență. Organismul său politic aștepta șocul care avea să-l doboare în 1204.

Declinul Bizanțului a avut repercusiuni grave în ținuturile ortodoxe slave. Nu exista nici voința, nici mijloacele prin care patriarhul grec ar fi putut să exercite asupra bulgarilor, sârbilor sau kievenilor același control pe care începea papalitatea să-l dețină în Apus. În secolul care a urmat Bătăliei de la Manzikert, Balcanii au fost din nou cuprinși de frământări. Pecenegii, care au ajuns a doua oară sub zidurile Constantinopolului în 1090, n-au fost subjugați până în 1122. Au trebuit organizate campanii de durată în nord-vest pentru a nu-i lăsa pe maghiari să intre în Serbia. În 1186, bulgarii s-au eliberat din nou și au reușit să-și întemeieze „Al doilea imperiu".

Rusia Kieveană era lăsată să se descurce singură. Iaroslav cel Înțelept (1019–1054), succesorul Sf. Vladimir, luase de la polonezi Rutenia Roșie, îi învinsese pe pecenegi și trimisese și o mare flotă împotriva Constantinopolului. Dar după moartea sa, statul s-a dezmembrat în principate care se războiau între ele – Halicz și Volhinia în vest; Kiev, Turov și Cernigov în sud; Novgorod, Polotk și Smolensk în nord; Tver, Vladimir-Suzdal și Riazan pe cursul superior al Volgăi. Disensiunile din Rusia Kieveană erau alimentate de inteligenții bizantini și ar fi putut fi exploatate și de polonezi, dacă regatul polonez n-ar fi intrat și el într-o lungă perioadă de fărâmițare după 1138. Regatele primitive ale slavilor erau cuprinse de mari frământări cu mult înainte invazia mongolilor.

Divergențele dintre slavii din est deveniseră acum evidente. Kievul rămânea un centru comercial și religios; dar era expus toanelor pecenegilor și cumanilor din stepe, și își pierduse aproape toată influența politică. În secolul XII, *Ucraina,* însemnând „pe muchie" sau „frontieră", a râvnit prima la teritoriile din jurul Kievului. Halicz (Galiția), prima cucerită în 1140, și Volhinia au trecut în stăpânirea Dinastiei Romanovici. Daniel Romanovici (1235–1265) a primit coroana de la un legat papal, dar mai târziu a renunțat la relațiile cu lumea catolică. Într-o cronică scrie că a fost îndemnat să ia partea poporului în reprimarea boierilor. „Nu poți mânca miere, i s-a spus, până nu omori albinele."

Principatele din nord-est desprinse din Rusia Kieveană au atras o migrație masivă a țăranilor în zona împădurită de pe cursul superior al Volgăi, ceea ce a contribuit la

dezvoltarea oraşelor. Aşezarea Moscova de pe râul cu acelaşi nume a apărut pentru prima dată în documente în 1146. În 1169, Andrei Bogulibuski, prinţul din Vladimir, a ajuns destul de puternic ca să jefuiască Kievul. În 1169, prinţul Igor din Sever a condus o vestită expediţie împotriva polovţienilor. Oraşul Novgorod s-a afirmat ca republică independentă din 1126. Adunarea sa de cetăţeni liberi, numită *veche,* îi alegea atât pe conducătorul oraşului, cât şi pe arhiepiscop. Stabilea termenii contractului care limita puterile prinţului. Vastele teritorii din nord, care se întindeau până la mănăstirea Sf. Mihail Arhanghelul de pe malul Mării Albe, aparţineau Novgorodului. Alexandr Nevski (cca 1120–1163), prinţ de Vladimir şi Novgorod, i-a respins atât pe suedezi în bătălia de pe Neva din 1240, cât şi pe cavalerii teutoni pe lacul îngheţat Peipsi. [NOVGOROD]

Un alt beneficiar al declinului Bizanţului a fost categoric tânărul regat al Ungariei. Apărat în nord de Carpaţi şi situat faţă de Constantinopol şi Imperiul German la o distanţă care îi garanta liniştea, Ungaria şi-a putut consolida poziţia în bazinul Dunării fără să întâmpine o opoziţie serioasă. În 1004 a ocupat Transilvania şi, după 1089, Croaţia şi Dalmaţia, deschizând astfel un important coridor spre mare. În secolul XII, a cucerit frumoasa provincie muntoasă Bosnia. În toate teritoriile periferice, inclusiv Ungaria de Sus (Slovacia), nobilii maghiari de religie catolică stăpâneau domenii întinse, locuite de slavi, germani sau români. La graniţa de est, pe o zonă militară întinsă locuiau cumanii, care fuseseră cuceriţi. Păgânismul era eradicat. Sub „regele-soldat" Sf. Ladislau sau Laszlo (1077–1195) şi nepotul său Coloman I sau Kálmán (1095–1116), ambii având strânse legături de familie cu Constantinopolul, misiunea Sf. Ştefan a fost dusă la bun sfârşit. În 1222, prin „Bula de Aur" dată de Andrei II, regele ungur confirma imunitatea nobililor şi a marelui cler, care formau o adunare naţională înarmată cu dreptul oficial de a opune rezistenţă.

Retragerea bizantină a dus la schimbări importante şi în Transcaucazia. Statul bagratid al Marii Armenii, de pe Ani, lângă Kars, care înflorise în secolul IX, a fost subjugat de seleucizi. Mulţi armeni au fost nevoiţi să ia calea exilului, unii ajungând chiar până în Polonia. În sud, în fosta provincie Cilicia, s-a întemeiat „Mica Armenie", o rămăşiţă a marelui stat de odinioară, care a mai rezistat trei secole.[22] Dar Georgia s-a eliberat: sub David Întregitorul (1089–1125), seleucizii au fost alungaţi din Tbilisi. Sub regina Tamara (1184–1213), a înflorit o strălucită cultură de curte, elementul nativ creştin îmbinându-se cu influenţe turceşti, persane şi arabe. Poetul Shotha Rustaveli, educat în Grecia, a câştigat o faimă mondială. Poemul său epic, *Viteazul în piele de tigru,* dedicat Tamarei, a fost considerat cu optimism „prima suflare a Renaşterii"[23].

Societatea medievală a rămas covârşitor rurală. Viaţa se concentra pe domeniile feudale şi în veşnicele relaţii dintre stăpân şi vasal. Aşadar, apariţia oraşelor în stadiu embrionar nu a modificat imaginea de ansamblu; dar a fost importantă, nu doar pentru viitor, ci şi pentru dezvoltarea meşteşugurilor şi răspândirea culturii.

Oraşele înconjurate de ziduri, precum castelele fortificate, oglindeau lipsa de siguranţă a locuitorilor. Bastioanele, porţile şi turnurile lor erau menite să protejeze oaza de siguranţă din interior. Dar şi adăposteau comunităţi diferite din punct de vedere social, care încercau să obţină o identitate juridică şi politică. Acestea se coagulau în jurul porturilor şi podurilor peste ape, în jurul pieţelor sau al reşedinţelor conţilor şi episcopilor. Multe dintre oraşele întemeiate în Evul Mediu au dispărut sau au rămas într-un con de umbră; dar, până în secolul XII, în mai multe zone din Europa s-au ivit centre urbane

înfloritoare. În Italia, oraşele-porturi Veneţia, Pisa şi Genova erau cele mai puternice şi bogate. Dar, în curând, le-au făcut concurenţă oraşele din Lombardia şi din Renania, precum şi mai multe centre ale industriei textile – Florenţa şi Siena în Toscana, Ypres, Bruges şi Ghent în Flandra. Londra şi Parisul s-au dezvoltat atât din raţiuni economice, cât şi politice. Cele mai mari oraşe aveau 50 000 de locuitori sau mai mult, un număr în continuă creştere. [FIESTA]

Societatea urbană a fost marcată de formarea unei clase de burghezi care s-au organizat împotriva meşteşugarilor din ce în ce mai numeroşi şi a veneticilor. Cel mai important lucru a fost că majoritatea locuitorilor oraşelor din Apus s-au eliberat de povara relaţiilor feudale predominate dincolo de zidurile centrelor urbane. „Libertatea a devenit un fel de statut juridic al burgheziei... nu mai era un privilegiu personal, ci unul teritorial, inerent terenului urban."[24] Totuşi, sclavia pe model musulman era răspândită, mai ales în Italia. Se dădeau legi speciale pentru a face faţă influxului de evrei aduşi acolo de dezvoltarea comerţului în bazinul mediteraneean. [GHETTO]

Desfăşurarea comerţului depindea de o mână de drumuri bătătorite de mult timp. Veneţia şi Genova au preluat de la Constantinopol dreptul de a organiza comerţul cu Levantul. Drumurile din zona Mării Nordului au fost construite pentru a satisface cererea de lână englezească. Lombardia şi Renania se aflau fiecare la câte un capăt al coridorului transalpin. Din 1180, conţii de Champagne au înfiinţat o zonă comercială liberă, ale cărei târguri au ajuns evenimente importante ale comerţului internaţional. [GOTTHARD] [HANSA]

FIESTA

În anul 1000, dogele Veneţiei şi-a luat titlul de duce al Dalmaţiei, după ce a cucerit forturile piraţilor din Adriatica de la Curzola şi Lagosta. Era primul pas pe care îl făcea Veneţia în cucerirea puterii maritime. Ceremonia *Sposalizio del Mar*, „Logodna dogelui cu marea", în care avea loc o regată de gondole împodobite pe Canal Grande, a început să se ţină în acelaşi an. Obişnuia să fie piesa de rezistenţă a târgului anual de Înălţare, numit Sensa, dar acum face parte din *Regata Storica* din septembrie.

Calendarul european e plin de tot felul de sărbători cu procesiuni, parade ale măştilor, dansuri, târguri sau jocuri. Multe dintre ele, cum ar fi *Bloemen Curso* din Haarlem, *Midsommer* din Suedia sau festivalul berii, *Oktoberfest*, din München, celebrează trecerea anotimpurilor. Zilele de *Fasching* care se sărbătoresc în toată Germania şi Austria, ca şi focurile aprinse de *Dożynki* în Polonia, amintesc de tradiţiile păgâne. Acele *fêtes des vignerons* din Franţa sunt echivalentul sărbătorilor recoltei.

Multe altele au conotaţii religioase. *Carnevale* sau „Adio, carne", ţinut de *Mardi Gras* sau „Marţea clătitelor", este foarte cunoscut în Nisa. Marchează ultima zi înainte de postului Paştelui. La Sevilla, în *Semana Santa* dinaintea Paştelui, poţi vedea parada penitenţilor cu pălării negre ţuguiate. Corpus Christi este o altă zi importantă pentru creştini, la fel ca Whitsun sau Sărbătoarea Sfintei Fecioare (15 August). La Sainte-Marie de la Mer, lângă Arles, ţigani din multe ţări duc icoana Fecioarei în mare. Procesiunea Sângelui Sfânt de la Bruges şi cea numită *Ommegang* de la Bruxelles venerează relicve din partea locului.

Multe fieste îmbracă forma unor întreceri publice. Aşa sunt jocurile din munţii Scoţiei, acea *course à la cocarde* din arenele romane de la Arles şi Nîmes, cursele de tauri de la Pamplona şi măreţele întreceri ale călăreţilor din *Palio* de la Siena.

Dar cel mai adesea europenii îşi amintesc de evenimentele spectaculoase, cum ar fi *Sposalizio*, care dau savoare istoriei oraşelor lor:

Moros y Cristianos	Alcoy (Alicante)	Cucerirea creştină din 1227
Lajkonik	Cracovia (Polonia)	Invaziile mongole din sec. XIII
Giostra del Saracino	Arrezzo (Italia)	(turnir): războaiele cu sarazinii
Jeanne d'Arc	Orléans (Franţa)	Asediul din 1428
Fürstenhochzeit	Landshut (Bavaria)	Nunta bavaro-poloneză din 1475
Escalade	Geneva (Elveţia)	Asaltul savoiard din 1602
Guy Fawkes	Anglia	Complotul prafului de puşcă, 1605
Up Helly Aa	Lerwick (Shetland)	Stăpânirea vikingă, 751
Meistertrunk	Rothenberg (Germania)	Asediul din 1631
Vikingspillene	Frederikssund (Danemarca)	Descoperirea unei corăbii vikinge, 1950

Vechi sau noi, fiestele sunt evenimente anuale. Întăresc sentimentul de mândrie al localnicilor în privinţa continuităţii oraşului lor de-a lungul secolelor.[1]

Însă nimic nu e mai măreţ decât sărbătorile şi paradele care însoţesc victoriile militare. În iunie 1942, Wehrmachtul a mărşăluit simbolic sub Arcul de Triumf din Paris. Cu cinci ani mai târziu, în Piaţa Roşie, drapelele Wehrmachtului erau puse într-o grămadă mare la picioarele lui Stalin. În ţările aliate, dar nu şi în Germania, pe 11 noiembrie este sărbătorită cu multă solemnitate „Ziua Armistiţiului".

GHETTO

În multe oraşe italiene existau încă din secolul XI cartiere înconjurate de ziduri, în care locuiau evrei. Acestea erau consecinţa punctelor de vedere comune ale conducătorilor municipali, care cereau segregaţie, dar şi a propriilor legi ale evreilor, care le interziceau să se stabilească printre arieni. În Veneţia, cartierul evreiesc se numea *Il Ghetto,* fie printr-o contragere a cuvântului *borghetto* sau „orăşel", fie prin deformarea lui *gietto* sau „topitorie", un atelier care existase odată acolo. Denumirea a ajuns să fie folosită în toată Europa. Mari ghetouri s-au înfiinţat la Praga, Frankfurt, Trieste şi Roma, oraş în care ghetoul a fost menţinut din 1536 până în 1870.[1]

Nu s-au cunoscut totuşi ghetouri oficiale în principalul refugiu al evreilor, Polonia-Lituania, unde s-au aplicat carte regale de protecţie din 1265. În mai multe oraşe poloneze, inclusiv Varşovia, s-a introdus statutul *de non tolerandis Judaeis,* care îi excludea pe evrei din cartierele aflate sub jurisdicţia municipalităţii. (Dar şi nobilii, ţăranii şi ofiţerii aflaţi în slujba coroanei erau excluşi.) Rezultatul a fost că evreii s-au stabilit pe domeniile nobiliare din imediata apropiere a porţilor oraşelor. Astfel, s-au dezvoltat la ţară acele „orăşele" ale evreilor, numite *stetln* şi aflate sub protecţia nobililor, alături de reşedinţele seniorale. Evreii din Polonia şi Lituania se bucurau de autonomie locală şi aveau propriul parlament central, reprezentat de Consiliul celor patru teritorii.[2]

În Rusia, evreilor le era interzis să se stabilească înainte de împărţirile Poloniei. După aceea, Ecaterina II a transformat fostele provincii poloneze ale Rusiei în nucleul unei zone masiv populate cu evrei. Dar ghetourile izolate de tip apusean n-au ajuns în Europa Răsăriteană până la înaintarea naziştilor din 1939–1941.

Să scapi din ghetou nu era lucru uşor. Aşa-zişii evadaţi trebuiau să sfideze legile şi tradiţiile arienilor, dar şi pe cele ale comunităţii evreieşti, şi riscau pedepse aspre. Până în Epoca Modernă, convertirea oficială era singura soluţie.

În a doua jumătate a secolului XI, în multe părţi ale Europei Apusene, o serie de invenţii, aparent fără legătură între ele, au declanşat un proces de lungă durată. Instituţiile începeau să încremenească; unele soluţii temporare s-au prefăcut în planuri pentru un viitor îndepărtat.

Pe 14 aprilie, papa Nicolae II a decretat ca alegerea papei să fie făcută de Colegiul cardinalilor. Hotărârea era menită să susţină independenţa papalităţii şi să evite evenimente ca acelea din anul precedent, când două facţiuni rivale desemnaseră doi papi cu viziuni opuse. Secole de-a rândul, numirea papilor de către „poporul şi clerul din Roma" îi lăsase pe aceştia la cheremul politicii locale. Mai recent, împăraţii germani îşi luaseră obiceiul de a desemna şi ei candidaţi. Acum papalitatea lua măsuri pentru a-şi asigura independenţa de orice putere din exterior. Curia romană, curtea şi guvernul papalităţii, a apărut la scurt timp după aceea. [CONCLAV]

În august 1059, la Melfi în Apulia, lui Robert Guiscard, al patrulea dintre cei doisprezece fii ai lui Tancred d'Hauteville, i s-a acordat de către papă ducatul de Apulia şi Calabria, împreună cu „viitorul" ducat al Siciliei. În schimb, dacă reuşea să pună mâna pe teritoriile alocate, ducele Robert urma să-i plătească papei o taxă de doisprezece bani pe teren arabil. În acel timp, tratatul încheiat nu părea decât un alt capriciu al politicii încălcite a papalităţii. Chiar de la sosirea lor în Calabria, în 1017, aventurierii normanzi se opuseseră Romei; într-adevăr, în toiul Schismei cu Bizanţul, în 1054, în timpul marşului său spre sud cu o armată germană, papa Leon IX fusese luat prizonier de normanzi. Dar acum, Nicolae II a decis să colaboreze cu ei. Ceea ce nu prevăzuse a fost că familia d'Hauteville îşi va pune planurile în aplicare aşa de repede. Au trecut Strâmtoarea Messina în 1060 şi au început să cucerească sistematic Sicilia de la sarazini. În zece ani, au reuşit să ocupe Palermo şi să-i alunge pe bizantini din Bari, ultimul lor bastion din Italia. Apoi cuceritorii normanzi din sud s-au unit, formând Regatul celor Două Sicilii, care a durat până în zilele lui Garibaldi.

Înainte să se încheie cucerirea Siciliei, papa a hotărât să sprijine un alt aventurier normand. În 1066, lui William Bastardul, duce de Normandia, i s-a trimis stindardul Sfântului Petru, prin care i se binecuvânta expediţia împotriva Angliei. Papalitatea credea că aceasta era încă o mişcare inteligentă prin care să-şi formeze un grup de susţinători care nu depindeau de Imperiul German. Din punctul de vedere al lui William, era un mijloc de a-şi convinge trupele să lupte. (Mai târziu a refuzat solicitările papei de a încheia un târg asemănător cu acela făcut în privinţa Siciliei.) Dar încă o dată norocul a fost de partea expediţiei. După ce au aşteptat mai mult timp până să traverseze Marea Mânecii, normanzii au atacat armata anglo-saxonă desfăşurată la Hastings. Harold al Angliei, care avusese timp să se întoarcă din nord, unde îşi învinsese alt adversar, Harold al Norvegiei, era încrezător în victorie. Dar, pe 28 septembrie, a murit în luptă, nimerit în ochi de o săgeată normandă. William, acum Cuceritorul, a fost încoronat la Westminster Abbey de Crăciun. Regatul Angliei, asemenea Siciliei, a fost împărţit între cavalerii normanzi, devenind un model de regat feudal. (Englezii pretind că nu a mai fost cucerit niciodată de atunci.)

În martie 1075, un nou papă, Grigore VII (1073–1085), a formulat cele 27 de propoziții din *Dictatus Papae* (Supremația papei). Pretindea putere absolută legislativă și juridică asupra lumii creștine, atât spirituală, cât și laică, împreună cu dreptul de a detrona monarhii. La scurt timp după aceea, în sinod, a poruncit excomunicarea oficială a tuturor cârmuitorilor laici care au numit candidați în funcții clericale fără știința autorității ecleziastice. Papa, numit înainte Hildebrand, un călugăr toscan și sfătuitor de frunte al papilor de dinainte, a fost ales de cardinali, după noua „modă". Împăratul, Henric IV (1056–1106), nu a fost înștiințat și cu atât mai puțin consultat. Un conflict major între Imperiul German și papalitate era pe cale să izbucnească. Era începutul „Luptei pentru Învestitură".

HANSA

Întrucât coloniștii și cruciații germani s-au deplasat spre est, pe țărmurile Mării Baltice, era normal să urmeze și interese comerciale. De asemenea, era de așteptat ca, într-o zonă care ieșea din epoca vikingilor, negustorii stabiliți în porturile de la Marea Baltică și Neagră să se alieze pentru a se simți mai în siguranță. Prima astfel de *hansa* sau „asociație comercială" s-a înființat la Wisby, pe insula Gotland, în 1161, sub numele de „Călătorii din Sfântul Imperiu German uniți la Gotland". Într-un secol, o confederație mult mai mare de *am-see staten* sau „orașe portuare libere" s-a dezvoltat de la Atlantic până în Golful Finlandei.

Bund van der dudeschen hanse sau „Liga Hanseatică" și-a atins influența maximă în cursul secolului XIV. Cuprindea o serie de ligi constituente, ale căror delegați se întâlneau la intervale regulate ca să-și coordoneze politicile. Cea mai importantă era „Cercul wendo-saxon" cu sedii la Hamburg, Bremen, Lübeck, Wismar și Rostock. Cercul westfalian era condus de Köln, cel livonian de Wisby, iar mai târziu de Reval. Cele trei mari cercuri formau un „Triunghi" sau *Drittel,* care era nucleul organizației. Fiecare dintre orașele membre aveau orășele dependente, cunoscute sub numele de *vororte* sau „suburbii", iar Liga în ansamblu a înființat un lanț de *kontore* „ministere de externe", de care beneficiau toți membrii. Existau cinci astfel de kontore: la Bruges – principalul punct terminus al drumului comercial transalpin spre Veneția, la „Peterhof" în Novgorod (din 1229), la „Balanța romană" din Londra (1237), la „Podul German" din Bergen (1343) și la piața anuală de hering din Falsterbo, în Skania.

Puteau deveni membre ale ligii și alte orașe, în afară de cele din Germania sau de pe litoral. În unele perioade, aparțineau rețelei peste 200 de orașe. Acestea se întindeau de la Dinant în vest până la Oslo în nord și Narva în est. Membrii marcanți din interiorul continentului au fost Brunswick, Magdeburg, Breslau și Cracovia.

Liga Hanseatică nu avea o organizare oficială și nicio conducere centrală. În schimb, cu timpul s-a format un corp de legi și obiceiuri; iar din 1373, orașul imperial liber Lübeck a fost confirmat ca sediul curții de apel și ca loc al celor mai frecvente întruniri pentru „Adunarea generală" a Ligii sau *Hansetage,* care se ținea o dată la fiecare trei ani. Legea de la Lübeck a fost adoptată de multe orașe-membre.

La început, Liga a avut scopul de consolida drepturile de ancorare, depozitare, rezidență și imunitate locală, pe care le solicitau membrii săi ca să-și poată face afacerile. De asemenea, se preocupa de stabilizarea monedei și de facilitarea mijloacelor de plată. (Cuvântul englezesc *sterling* derivă de la „Easterling", un epitet atribuit în general negustorilor din Hansa.)

Dar urmărirea intereselor negustorești a implicat în curând și preocupări politice. Arma inițială a Ligii era *Verhansung* sau „boicotul comercial" al inamicilor. Dar a fost treptat obligată să aplice taxe și să-și întărească forțele navale, mai întâi ca să-i reprime pe pirați și apoi ca să lupte împotriva politicilor impuse de unele regate, cum ar fi Danemarca. Alianța dintre

Norvegia, Suedia şi Hansa s-a datorat jefuirii de către danezi a oraşului Wisby în 1361. În acest prim război cu Danemarca, Liga a suferit o mare înfrângere. Dar în cel de-al doilea război din 1368–1369, trupele Ligii au cucerit Helsingborg, au distrus Copenhaga şi au ocupat Soundul. Prin Tratatul de la Stralsund (1370), Danemarca a fost obligată să accepte că niciun rege danez nu va mai fi încoronat fără aprobarea Ligii şi confirmarea privilegiilor sale. [SUND]

După aceea, factorii economici şi politici au provocat declinul treptat al Ligii Hanseatice. Bancurile de heringi din Baltică s-au mutat inexplicabil în Marea Nordului în secolul XV. În aceeaşi perioadă, centrul comercial de gravitate al nordului Europei s-a mutat în Ţările de Jos. Hansa se confrunta cu probleme din ce în ce mari pentru a se impune în faţa unor state moderne precum Anglia, Prusia şi Rusia Moscovită. Închiderea pieţii Peterhof din Novgorod (1494) şi a „Balanţei romane" din Londra (1558) au fost primele semne ale unor vremuri grele. Hansa a primit un sprijin neglijabil din partea Sfântului Imperiu Roman. În timpul Războiului de 30 de ani, aceasta s-a redus la activitatea intensă a celor trei oraşe-membre – Lübeck, Hamburg şi Bremen – care şi-au ţinut ultima Adunare Generală în 1669. De atunci încolo, numele Hansei a fost legat doar de independenţa acelor trei oraşe, care au rămas în afara Uniunii Vamale Germane până în 1889.[1]

Moştenirea Hansei a rezistat mai mult decât Liga propriu-zisă. De-a lungul secolelor crease un mod de viaţă ale cărei virtuţi durabile sunt impregnate în fiecare piatră a oraşelor ei elegante şi agitate. Să fii hanseatic însemna să aparţii unei civilizaţii internaţionale inimitabile, bazate pe valori şi priorităţi comune. Mari oraşe ca Hamburg, Danzig (Gdańsk) sau Riga nu aveau să împărtăşească acelaşi destin politic, dar şi-au păstrat un puternic sentiment al originilor lor comune. Cetăţenii Hamburgului încă se mândresc să-şi înregistreze maşinile cu vechiul însemn municipal „HH" – Hansestadt Hamburg. Pe plăcuţele maşinilor din Bremen scrie „HB", pe cele din Lübeck „HL", iar pe cele din Rostock „HRO".

Normal că ideologia nazistă a făcut mari eforturi să-şi însuşească tradiţia hanseatică. De exemplu, într-un celebru tablou pictat de Grotemeyer în 1942, un convoi de căruţe medievale porneşte din Hamburg pe Elba, ca şi cum ar vrea să cucerească acel *Lebensraum* al Germaniei din est.[2] Dar aceasta a fost o falsificare penibilă a adevărului. În istoria germană, tradiţia hanseatică este foarte diferită de prusianism, naţionalism şi imperialism, mişcări care i-au luat locul. În istoria europeană, este un far călăuzitor pentru toţi cei care îşi doresc un viitor bazat pe autonomie locală solidă, cooperare internaţională şi prosperitate reciprocă.

În ciuda elevatului limbaj juridic şi teologic în care s-a purtat, lupta pentru învestitură a fost de fapt o luptă pentru putere. Trebuia împăratul să deţină controlul asupra papei? Sau papa asupra împăratului? Teoria la care s-a ajuns era simplă: creştinătatea latină era susţinută de doi stâlpi ai autorităţii – laică, în fruntea cărei se afla împăratul, şi spirituală, condusă de papă. Dar relaţia dintre cei doi era deschisă interpretărilor. În viziunea imperială, papa trebuia să se limiteze la preocupările privitoare la viaţa spirituală a supuşilor săi. În viziunea papei, cum pământul era sub cer, aşa trebuia să se supună şi împăratul voinţei papei. Propoziţiile din Dictatus al lui Hildebrand erau categorice:

2. Numai pontiful roman merită titlul de catolic şi „universal".
3. Numai pontiful poate să-i demită sau să-i absolve de greşeli pe episcopi.
12. Numai pontiful are voie să-i detroneze pe împăraţi.
16. Numai pontiful poate convoca un Sinod General.
20. Nimeni nu poate critica o decizie a Sfântului Scaun.

22. Biserica din Roma nu a greşit niciodată şi, aşa cum scrie în Scriptură, nu poate greşi niciodată nici în viitor...

23. Nimeni care se opune Bisericii din Roma nu poate fi considerat catolic.

27. Pontiful îi poate elibera pe vasalii unor oameni nedrepţi de jurământul lor de credinţă... [25]

La prima vedere, întrucât papa nu avea la dispoziţie mijloacele necesare pentru a-şi pune în aplicare poruncile, se părea că poziţia împăratului era mai avantajoasă. În practică, deoarece mulţi episcopi se simţeau jigniţi de dependenţa lor faţă de protectori laici şi multor baroni le displăcea dependenţa de prinţ sau împărat, forţele centrifugale din ordinea feudală lucrau în avantajul papei. Pe termen lung, lupta s-a poticnit şi s-a transformat într-un compromis, dar nu înainte ca, în prima etapă, împăratul să îndure mari umilinţe.

Provocarea lansată de Hildebrand a dus la o ceartă cu totul lipsită de sfinţenie. La porunca împăratului, episcopii din imperiu l-au excomunicat pe papă. Papa l-a excomunicat imediat pe împărat, eliberându-i pe supuşii acestuia de sub dominaţia lui religioasă. Baronii germani s-au revoltat, alegându-l pe Rudolf de Suabia drept „Caesarul" lor. Henric a ales penitenţa. Trecând Mont Cenis iarna, împreună cu soţia şi copilul, l-a căutat pe Hildebrand la castelul izolat din Canossa. Acolo a stat descult trei zile în zăpadă, îmbrăcat în zdrenţe, implorându-l pe papă să-i acorde iertarea. În a patra zi, Hildebrand s-a înduplecat, iar Henric i s-a aruncat la picioare, strigând: „Sfinte Părinte, iartă-mă!" Dar chinurile îndurate la Canossa n-au rezolvat nimic; Henric n-a renunţat la obiceiul de a face învestituri. După un lung război civil în Germania şi a doua excomunicare a lui Henric, un sinod de episcopi imperiali s-a întrunit la Brixen şi a ales un „antipapă", pe Clement III. Apusul avea acum doi papi şi doi împăraţi. În 1083–1084, trupele imperiale au ocupat Roma şi l-au închis pe Hildebrand la Castel Sant'Angelo. Robert Guiscard i-a alungat pe germani cu o armată sarazină care a jefuit Roma. Hildebrand a murit în exil. Henric şi-a dat sufletul în 1166, dar nu înainte ca a doua sa soţie, Adelaide, să-i aducă acuzaţii publice în faţa bisericii. Concordatul de la Worms, încheiat în 1122, a fost un armistiţiu care a aplanat conflictul, acordând atât papei, cât şi împăratului drept de învestitură. [MARSTON]

MARSTON

Vechiul Marston se întâmplă să fie cea mai apropiată parohie medievală de locul unde s-a scris această carte. Are o istorie neîntreruptă de aproape 900 de ani. O capelă din acest loc a fost donată în 1122 mănăstirii de călugări augustinieni, Sf. Frideswide din Oxford; şi localitatea a fost ridicată la rangul de parohie în secolul următor. În 1451, printr-o bulă papală, a fost unită cu parohia învecinată, Headington, şi aşa a rămas până în 1637. În mare parte din Epoca Modernă, aşezarea a fost susţinută financiar de către lordul Headington.

În lunga sa existenţă, Marston a fost martor la puţine evenimente importante. Acest „sat din mlaştină", situat la aproape cinci kilometri de Oxford, nu are alte trăsături distinctive în afară de feribotul *Marston*, care a traversat râul Cherwell din 1279 până în anii 1960. La dimensiunile sale cele mai mari, înainte de a apărea suburbii moderne, în sat erau 40–50 de gospodării, ai căror membri lucrau cam 240 de hectare şi aveau în jur de 200 de cai şi vite şi 800 de oi. După 1655, când au fost îngrădite cele două câmpuri mari şi transformate în păşuni, numărul de locuitori a scăzut. În timpul Războiului Civil Englez, Marston a fost

ocupat de forțele parlamentare care asediau cartierul general al regelui din Oxford. Comandantul acestora, Sir Thomas Fairfax, a fost cazat în 1643 la familia Croke la conacul din Marston, unde a primit vizita lui Oliver Cromwell. Nu a existat școală în sat până în 1816, când s-a construit un pension cu taxă. Școala primară s-a deschis în 1851. Singura instituție de caritate din parohie a luat ființă în 1671, mulțumită testamentului unei văduve, Mary Brett, care a lăsat o casă și un lot pentru a se asigura pâinea săracilor. Singurul locuitor al satului care a dobândit o faimă internațională a fost un foxterier, o cățeluță pe nume Trump, care fusese cumpărată din cătunul Elsfield în 1815. Noul stăpân al lui Trump, Jack Russell, un pastor pasionat de vânătoare, a folosit-o la crearea rasei de câini care îi poartă numele.[1]

Biserica parohială Sf. Nicolae din Marston, construită în stil gotic târziu, poate fi caracterizată ca „modestă"[2]. Are în vest o turlă mai puțin înaltă cu parapet fortificat. Materialul original nu a mai rezistat decât pe ici, pe colo. Majoritatea zidăriei de piatră datează din secolul XV și a fost restaurată în 1883. Mobilierul de stejar din interior este în mare măsură în stil elisabetan sau iacobin.

O listă cu preoții care au oficiat aici din 1210 până în 1991 este pusă în naos, pe un panou. În afară de perioada dintre 1529 și 1637, când la Marston au venit să slujească clerici care nu locuiau în sat, lista transmite un puternic sentiment de continuitate. Numele primului preot consemnat în listă este Osbert, fiul lui Hereward (cca 1210). John de Bradeley (1349) a murit în timpul Marii Ciume. Robert Kene (1397–1398) a fost primul preot care a folosit un nume de familie. Thomas Fylldar (1529), călugăr dominican, a fost ultimul preot catolic înainte de Reformă. John Allen (1637–1685), desemnat de arhiepiscopul Laud, a slujit parohia reconstituită patruzeci și opt de ani. Așa a făcut și succesorul său eduardian, John Hamilton Mortimer (1904–1952).

Peste tot în Europa, cele câteva zeci de mii de parohii ale bisericii formează o rețea de autoritate teritorială, adesea mai veche și mai continuă decât aceea a puterii laice. Acestea răspund în fața episcopului, nu a Coroanei. În Anglia au precedat comitatele. Corespund în mare măsură comunităților sătești, unde preotul-paroh rămâne figura centrală, respectată și influentă, indiferent de schimbarea regimurilor politice și a proprietarilor de pământuri. În ultimul timp, consiliul parohial a devenit un element al democrației rurale și, împreună cu fântâna și casa parohială, un nucleu al vieții sociale.

Registrele parohiale de nașteri, căsătorii și decese, care s-au ținut în Anglia de pe vremea reginei Elisabeta I, sunt una dintre cele mai importante surse de informații demografice și genealogice. Prin ele pătrunzi în istoria locală.[3]

Mai presus de toate, parohia este piatra de temelie a vieții ordonate din satele Europei. Țăranii, prin truda lor neîncetată din toate anotimpurile, au rezistat șerbiei, molimelor, foametei, războaielor, sărăciei și politicii agrare comune a Uniunii Europene:

> Departe de lupta josnică a mulțimilor înnebunite,
> Dorințele lor modeste niciodată nu au rătăcit;
> Prin valea izolată, răcoroasă, a vieții
> Tăcuți, au mers pe drumul lor.[4]

În 1075, orașul Pisa a încercat să obțină aprobarea papală pentru codul său de legi municipale, numit *consuetudine di mare*. Acesta a fost confirmat printr-un act imperial cu șase ani mai târziu. În cadrul aranjamentului, ducele de Toscana a renunțat la jurisdicția asupra orașului și s-a angajat să nu mai numească alt marchiz în regiune fără consimțământul locuitorilor din Pisa. Pe atunci, Pisa își lua precauții în cazul conflictului iminent între

papă şi împărat, dar oferea şi primul exemplu de oraş important care îşi câştiga independenţa. Pisa se îmbogăţise din jafurile făcute în Sicilia şi Sardinia în campaniile împotriva sarazinilor, fapt ce se reflectă în splendida dantelărie de marmură a catedralei sale cu turnul înclinat al baptisteriului (cca 1089). Mai târziu a fost îngenuncheată de portul rival Genova, iar apoi preluată de vecina sa de pe uscat, Florenţa. Dar dezvoltarea comunităţilor orăşeneşti bogate, cu propriile lor constituţii, forţe militare şi parade civice, a fost o caracteristică a secolelor următoare. În Franţa, Le Mans, St. Quentin şi Beauvais erau oraşe cu propriile lor legi şi conducere la sfârşitul secolului XI. În Flandra, statutul dobândit de St. Omer a deschis drumul pentru oraşele independente Bruges şi Ghent. În nordul Germaniei, autoguvernarea din Lübeck (1143) a precedat-o pe cea din Hamburg (1189). În aceste comunităţi au început să se formeze asociaţii ale negustorilor şi bresle ale meşteşugarilor.

În mai 1082, oraşul Veneţia a primit o cartă a libertăţilor de la împăratul bizantin, prin care i se garanta tranzit liber şi scutire de taxe pe tot cuprinsul imperiului de la vest de Bosfor. Trei dane de acostare urmau să fie rezervate corăbiilor veneţiene în Cornul de Aur. Pe atunci, concesiile trebuie să fi părut un preţ rezonabil pentru ajutorul acordat de Veneţia în războaiele împăratului cu normanzii. Comerţul dintre Italia şi Levant fusese cu mult restricţionat de cuceririle otomane din secolul VII, iar negustorii din Veneţia, care fuseseră atât supuşii, cât şi aliaţii împăratului, nu prea aveau multă putere. În această situaţie, Bula de Aur din 1082 s-a dovedit un eveniment important. Acordată în pragul cruciadelor şi a redeschiderii estului Mediteranei, a prefăcut laguna veneţiană în principalul centru comercial dintre Apus şi Răsărit, o putere maritimă ce avea să rivalizeze cu însuşi Constantinopolul. Înainte, oraşul Sf. Marcu, ale cărui relicve fuseseră aduse la Rialto în 828, fusese pus în umbră de insula învecinată Torcello. Ravagiile făcute de maghiari, ca şi invaziile anterioare ale lombarzilor, care îi aduseseră în lagună pe primii refugiaţi, întrerupseseră contactele cu Germania. De acum încolo, comerţul transalpin avea să înflorească. Cu o serie lungă de forturi, puncte comerciale şi mai târziu colonii în Ragusa, Corfu, Corint, Creta şi Cipru, galerele veneţiene puteau să apere convoaiele de transport, pline cu mătase, mirodenii, argint şi sclavi, cherestea, grâne şi sare. Republica Veneţia nu a avut o relaţie lipsită de conflicte cu Bizanţul; în 1182, toţi negustorii săi din Constantinopol au fost masacraţi. Dar oraşul-port a durat mai mult decât Imperiul Bizantin, rezistând până a fost distrus de Napoleon în 1797. [GHETTO] [MORES]

În 1084, la mănăstirea Chartreuse de lângă Grenoble, a fost înfiinţat Ordinul Carthusian de către Sf. Bruno din Köln (1033–1101). Regulile sale stricte ce impuneau meditaţia îi constrângeau pe călugări să trăiască în tăcere, închişi în chiliile lor. În acel timp, trebuie să fi părut o variantă austeră a mai vechiului Ordin Cluniac; de fapt, era un semn că biserica latină intra într-o epocă de instituţionalizare sistematică. În 1098, la Citeaux, în Burgundia, a luat fiinţă Ordinul Cistercian, care avea să reziste mult timp. I s-a datorat în mare parte Sf. Bernard de Clairvaux (1090–1153). În alte părţi, clerici laici sau „preoţi obişnuiţi" intrau în comunităţi organizate şi guvernate de cele trei jurăminte: de castitate, sărăcie şi supunere. Mulţi preferau ordinul Sfântului Augustin, devenind astfel augustinieni. Un asemenea grup de călugări, premonstratensienii sau norbertinii, fondat de Sf. Norbert în 1120 la Prémontré, lângă Laon, s-a răspândit repede atât în estul, cât şi în vestul Europei. Cam în acelaşi timp, călugării de la Cluny construiau un lăcaş sfânt care avea să rămână, pentru cinci secole, cel mai mare din lumea creştină occidentală.

În vara lui 1085, Alfonso VI de Castilia-Leon a cucerit oraşul musulman Toledo. Pe atunci părea să fie doar încă un incident la frontiera creştino-musulmană: Alfonso era în relaţii bune cu emirul din Sevilla, a cărui fiică îi era concubină. De fapt, s-a dovedit a fi primul pas din *Reconquista* creştină – lupta de 400 de ani pentru dominaţie în Peninsula Iberică. Toledo era cel mai mare şi central dintre cele 25 de *taifa* sau „mici regate" în care se dezmembrase vechiul emirat Cordoba. Dezbinarea lor le-a dat o şansă domnitorilor creştini. În zece ani, cel mai bun luptător al lui Alfonso, Rodrigo Díaz de Vivar, El Cid, ocupase Valencia. Într-un secol, războaiele dintre creştini şi musulmani se prefăcuseră în lupte de uzură pe toate fronturile. Maurii suferiră o înfrângere decisivă în pasul Las Navas de Tolosa, în 1212. După cucerirea Cordobei în 1236, a Sevillei în 1248 şi a Murciei în 1266, cea mai mare parte a peninsulei era în mâinile creştinilor. [EL CID]

MORES

La sfârşitul secolului XI, când o prinţesă bizantină a venit la Veneţia să se mărite cu dogele, s-a aflat că fata mânca servindu-se de o furculiţă de aur. A fost aspru dojenită de episcop pentru comportament antisocial. Oamenii din Apusul medieval luau carnea cu degetele dintr-un vas comun. Furculiţa a ajuns să fie folosită de aproape toată lumea doar în timpul Renaşterii şi numai pentru a scoate bucăţele din propria farfurie.[1] Masa cu tacâm alcătuit din cuţit, furculiţă şi lingură a fost o inovaţie a secolului XVIII.

Manierele europene pot fi studiate în amănunt din nenumăratele cărţi scrise pentru a-i învăţa pe oameni cum să se poarte. Cele mai vechi astfel de cărţi, cum ar fi *De institutione novitarum* de Hugh St. Victor (m. 1141), se adresau clericilor. *Maniere curtenitoare* sau *Hofzucht*, apărută în Bavaria şi atribuită lui Tannhäuser, a fost scrisă pentru curtenii grobieni, ca şi cartea lui Russell din secolul XV, intitulată *Book of Courtesye*. Cea mai influentă publicaţie de acest gen, *De Civilitate Morum Puerilium* (1530) de Erasmus, a apărut în 130 de ediţii. A fost retipărită în Rusia după 200 de ani, atunci când Petru cel Mare a vrut să-şi „civilizeze" curtea.[2] *Il Cortegiano* (Curtezanul) din 1528, de Baldassare Castiglione, şi un tratat latin asemănător (1566) de Łukasz Górnicki, s-au bucurat de un succes de durată în toată lumea. După aceea, numeroase ghiduri de comportament în „înalta societate", mai ales pe model franţuzesc, au răspândit bunele maniere în cercuri sociale din ce în ce mai largi.

La un moment dat, istoricii tratau manierele ca făcând obiectul modei trecătoare. Dar specialiştii au demonstrat că acestea oferă dovezi de necontestat asupra unor profunde schimbări sociale şi psihologice. Atitudinile faţă de orice activitate pot fi împărţite de-a lungul timpului şi asociate cu tendinţele pe termen lung.

De exemplu, interdicţiile în privinţa scuipatului relevă o serie de schimbări fundamentale:

Nu scuipaţi peste sau pe masă. (Anglia, cca 1463)

Nu scuipaţi în partea cealaltă a mesei, ca vânătorii. (Germania, sec. XV)

Întoarceţi-vă când scuipaţi, ca să nu ajungă saliva la cineva. Dacă vă cade scuipatul pe podea, călcaţi imediat pe el. (Erasmus, 1530)

Ar trebui să vă abţineţi să scuipaţi la masă, în măsura posibilului. (Italia, 1558)

Înainte vreme era permis să scuipi pe jos în faţa cuiva de rang înalt... Astăzi, e o dovadă de proastă creştere. (Franţa, 1572)

Scuipatul frecvent este dezagreabil. În casele nobililor, se scuipă în batistă... Nu scuipaţi aşa departe încât să trebuiască să vă căutaţi saliva ca s-o călcaţi în picioare. (Liège, 1714)

E o dovadă de foarte proastă educaţie să înghiţiţi ce ar trebui să scuipaţi... după ce aţi scuipat într-o batistă, împăturiţi-o imediat, fără să vă uitaţi la ea, şi puneţi-o în buzunar. (La Salle, 1729)

Este de neiertat pentru copii să-şi scuipe în faţă tovarăşii de joacă. (La Salle, 1774)

Scuipatul este un obicei dezgustător în orice ocazie. În afară de faptul că e bădărănesc şi scârbos, face foarte rău sănătăţii. (Anglia, 1859)

Aţi observat că astăzi [ascundem] ceea ce taţii noştri nu ezitau să arate fără jenă?... Scuipătoarea e o piesă de mobilier care nu se mai găseşte în casele din zilele noastre. (Cabanès, 1910)[3]

Din toate acestea reiese că nevoia de a scuipa nu era reprimată până în secolul XVIII, dar apoi constrângerile referitoare la locul, timpul şi împrejurările în care se putea scuipa s-au înmulţit treptat. În secolul XIX, scuipatul a devenit un lucru reprobabil, presupunem că din cauza fricii de tuberculoză. Totuşi, exista o anumită ipocrizie în bunele maniere care permiteau folosirea pe scară largă a scuipătorii – un obiect necesar obiceiului de a mesteca tutun. Abia în secolul XX s-a interzis scuipatul. Anunţuri cu „Nu scuipaţi!" au existat în autobuzele din Londra până în anii 1960. Pe atunci, unii membri ai formaţiilor de rock erau îndemnaţi de fanii lor să scuipe în semn de sfidare a societăţii. Dar scuipatul mai poate încă reveni la „statutul său respectabil".

Aşa cum se consideră că „procesul civilizator" conduce treptat la stăpânire de sine în societate, la fel şi educaţia copiilor duce la o mai mare stăpânire de sine în rândul adulţilor:

Aşadar, procesul socioistoric desfăşurat de-a lungul secolelor, în care ştacheta a ceea ce este ruşinos şi jignitor se ridică încetul cu încetul, are loc într-o formă mai redusă în viaţa fiinţelor umane... Am putea vorbi, în paralel cu legile biogenezei, de o lege fundamentală a sociogenezei şi psihogenezei.[4]

Criticii teoriei „civilizatoare" ar putea să aducă obiecţii unei definiţii atât de limitate a civilizaţiei. Unii ar putea s-o creadă o teorie tipic germană – doar ordine în obiceiuri şi capete seci. Mulţi ar putea susţine că arta lui *savoir faire* presupune mai mult decât capacitatea de a deţine controlul asupra scuipatului, sfincterelor sau a tacâmurilor de argint. „Curbele civilizaţiei" ale lui Norbert Elias şi teoria sa cu privire la progresul în salturi nu vor convinge pe nimeni. Dar toţi vor recunoaşte existenţa unei prăpastii între „omul civilizat occidental" şi tipurile medievale de comportament, când lipseau cu desăvârşire conceptele moderne de igienă, respect reciproc, intimitate, şi „spaţiu personal". Nu ne rămâne decât să meditâm asupra altor interdicţii din Evul Mediu:

> Nu e frumos... să porţi coif când slujeşti doamnele.
> Nu vă suflaţi nasul cu degetele cu care ţineţi carnea.
> Dacă vă vine să vă scărpinaţi la ceafă, faceţi-o politicos cu haina voastră.
> Vânturile pot fi ascunse tuşind în acelaşi timp.
> Înainte să vă aşezaţi, asiguraţi-vă că locul vostru n-a fost murdărit.
> E nepolitico să salutaţi pe cineva care urinează sau defechează.
> Când mâncaţi, nu-i uitaţi pe cei săraci. Domnul vă va răsplăti.[5]

EL CID

Cavalerul Rodrigo Diaz a murit la Valencia în 1099. Conform istoriei, a luptat toată viaţa atât pentru mauri, cât şi împotriva lor. Dar legenda l-a ridicat întotdeauna la rangul de *al-sayyid* (în arabă) sau *El Cid*, „Stăpânul"; şi l-a prefăcut în apărătorul nepătat al cauzei creştine, eroul Castiliei. Legenda se răspândise deja un secol mai târziu, prin epopeea cavalerească *El Canto del mío Cid*.[1]

Transformarea figurilor istorice în eroi naţionali cu un statul special este un proces mult mai complicat decât glorificarea bărbaţilor şi femeilor celebri. Face parte din căutarea unei identităţi colective care poate fi găsită doar prin antiteză cu vecinii ostili sau asupritorii. În Anglia, a cărei istorie a dus mereu lipsă de invadatori din exterior, singurul candidat posibil a fost Robin Hood, haiducul din umbră care îi apăra pe oamenii de rând de hrăpăreţii baroni anglo-normanzi. Eroii naţionali ai ţărilor învecinate cu Anglia, fie Llywelyn ap Gruffydd, William Wallace, supranumit Braveheart, Hugh O'Neill sau Ioana d'Arc, au fost cu toţii personaje care luptau împotriva englezilor. În istoria britanică mai recentă, eroii naţionali nu puteau fi decât figuri militare care, ca amiralul Nelson sau ducele de Wellington, au salvat imperiul de duşmanii străini. În Albania, George Castriota (cunoscut ca „Skanderbeg", 1403–1467) era considerat, ca şi El Cid, simbolul rezistenţei împotriva otomanilor, cu toate că şi el se alăturase acestora, iar apoi îi părăsise atât pe ei, cât şi cauza musulmană.

Cultul eroilor naţionali a devenit obligatoriu când Romantismul s-a combinat cu Naţionalismul, în secolul XIX (vezi p. 815). Naţiunile cărora le lipsea un erou din vechime au adoptat unii mai recenţi: Kościuszko, Kossuth şi Shamil au luptat împotriva ruşilor; Andreas Hofer din Tirol, împotriva francezilor; Janosik, „Robin Hood al Tatrei", împotriva austriecilor. În partea de nord a Munţilor Tatra, Janosik este eroul polonezilor munteni: în partea sudică, eroul naţional al Slovaciei.[3] Ar fi corect să afirmăm că, în privinţa actualei identităţi europene, nu există niciun erou al Europei.

Pe 27 noiembrie 1095, la Sinodul din Clermont, în Auvergne, papa Urban II i-a chemat pe toţi creştinii la lupta pentru eliberarea Ierusalimului. De pe podiumul care trona pe o colină de sub Notre Dame du Port, s-a adresat unei mulţimi de episcopi cu mitre, cavaleri şi oameni de rând. Pe atunci, încerca să promoveze aşa-zisul armistiţiu al lui Dumnezeu şi să pună capăt războiului endemic din societatea feudală. De asemenea, ducea o politică de reconciliere cu patriarhul Bizanţului, fiind dornic să împărtăşească nefericirea bizantinilor de care se apropia armata turcească. Totuşi, apelul său a reuşit să atingă o coardă sensibilă, aducându-i simpatia poporului: mulţimea a strigat *Dios lo volt*, „E voia lui Dumnezeu"; un cardinal a căzut în genunchi, apucat de convulsii, recitând *Confiteor*. Atunci şi acolo, oamenii s-au îmbulzit să intre în armată. Ideea unei cruciade, un „război în numele Crucii", a fost îmbrăţişată peste tot unde erau creştini catolici. Predicatori ca Petru Sihastrul au răspândit cuvântul papei. De atunci încolo, timp de şase-şapte generaţii, conţi, regi, oameni de rând şi chiar copii s-au strâns „să ia crucea" şi să lupte cu păgânii din Ţara Sfântă.

Toate aceste progrese au contribuit la ceea ce învăţaţii au numit „Renaşterea din secolul XII" – momentul în care, pe fondul unei încrederi şi prosperităţi sporite, creştinătatea din Apus a încercat să-şi împlinească idealurile. Evenimente ca „Lupta pentru învestitură" sau cruciadele nu erau doar dovada existenţei unor noi energii; erau mai degrabă „ideologice". Setea de cunoaştere era inerentă noii mentalităţi. S-a constatat o însemnată creştere a numărului cărţilor şi a colecţiilor din biblioteci în centrele culturale recunoscute. Clasicii latini erau idolatrizaţi; limba latină era simplificată şi perfecţionată; poezia latină a revenit în modă:

Meum est propositum in taberna mori,
Ut sint vina proxima morientis ori.

Tunc cantabunt letius angelorum cori:
„Sit Deus propitius huic potatori."

(M-am hotărât să mor în tavernă. Fie-mi vinul ca moartea aproape de buze.
Apoi corul de îngeri vesel va cânta: „Mila Domnului pentru acest beţivan".)[26]

S-a scris istorie în orice formă, de la simple anale şi vieţi ale sfinţilor până la tratate ca *De pignoribus santorum* (cca 1119) de Guibert de Nogent, *Gesta regum* (1120) de William din Malmesbury sau *Gesta* (cca 1156), în care Otto von Freising relatează faptele de vitejie ale împăratului Frederic I. În *Historia Regnum Britanniae* (cca 1136), o scriere fantastică, Geoffrey din Monmouth a strâns o colecţie de basme şi legende din trecutul celtic, care aveau să fie adăugite şi înfrumuseţate de numeroşi poeţi şi trubaduri. Sistematizarea Legii Canonice, mai ales în *Decretum* (1141), de către Gratian din Bologna, a însoţit studiul dreptului roman cu ajutorul a numeroşi interpreţi ai textelor juridice, începând cu Irnerius (apogeu cca 1130). S-a înmulţit numărul de traducători din arabă şi greaca veche, printre aceştia fiind şi învăţaţi ca Adelard din Bath şi Burgundio din Pisa. Şcoli de drept, medicină şi învăţământ general au înflorit la Salerno, Montpellier şi mai ales la Bologna. La nord de Alpi, şcolile de pe lângă catedrale, ca acelea de la Chartres şi Paris, au intrat în competiţie cu vechile centre monastice, în care Anselmo de Aosta (1033–1109), un timp abate de Bec, şi arhiepiscopul de Canterbury, fuseseră figuri centrale. La Palermo, în Sicilia, şi la Toledo, în Spania, înţelepciunea anticilor, păstrată de învăţaţii arabi, a fost în sfârşit transmisă creştinătăţii. Comentariile lui Averroes din Cordoba (Ibn Rushd, 1126–1198) au făcut din Aristotel marele filosof al Evului Mediu. Spania musulmană a dat Europei numerele zecimale şi competenţă în matematică. [XATIVAH]

Literatura de curte a apărut ca reacţie la stilul de viaţă grosolan al baronilor şi la constrângerile morale ale bisericii. La început, au fost două mari centre – la curţile franceze din nord, care au popularizat aşa-numitele *chansons de geste,* celebrând isprăvile cavalerilor franci şi arturieni, şi la curtea Aquitaniei de la Poitiers, care s-a specializat în *chansons d'amour,* cântecele „iubirii curteneşti". Primele, din care au apărut multe în deceniile de după 1120, se bazau în mare măsură pe cultul lui Carol cel Mare, mai ales în poeme epice precum *La Chanson de Roland* şi derivatele acestuia – *Pélérinage de Charlemagne* sau *La Prise d'Orange.* Ultimele, care au ajuns celebre după 1170, au elaborat un cod stilizat de maniere, consemnat în cele 31 de articole din *De Arte Honeste Amandi,* „Arta iubirii oneste", concepute de Andreas Capellanus. Aceste reguli, care făceau din *dompna* sau „iubită" stăpâna afecţiunii cavalerului, inversau rolul sexelor din acea epocă şi încălcau tradiţiile matrimoniale. „Căsătoria, spunea Andreas, nu e un obstacol în calea iubirii." Se poate ca acest gen literar să-şi fi avut originile în Spania musulmană; dar a fost îmbrăţişat de trubadurii din tot sudul, de unde s-a răspândit printre truverii din nord şi aşa-numiţii *Minnesänger* din Germania. „Iubirea, scria unul dintre autorii lui *Tristan,* e mai puternică decât legile." Dar recunoscutul maestru al romanelor curteneşti a fost Chrétien de Troyes (cca 1135–1190), originar din Champagne, autor al trilogiei – *Yvain, ou le Chevalier au Lion, Lancelot, ou le Chevalier á la Charette* şi *Perceval, ou le Conte du Graal.* [TRISTAN]

XATIVAH

Arta și meșteșugul producerii de hârtie au fost consemnate pentru prima dată în Europa în 1144, în micul oraș maur Xativah, acum San Felipe, lângă Valencia. I-a luat 1 000 de ani să străbată Eurasia, din China, via Samarkand și Cairo. Importante inovații tehnice, printre care înmuierea matrițelor și semnele colorate, au fost făcute întâia oară în Italia, cel mai probabil la Fabriano, lângă Ancona. Primul semn cunoscut era un F mare (pentru Fabriano).

De acolo, hârtia s-a răspândit peste tot, înlocuind materialele de scris mai vechi, ca papirusul și pergamentul. Primele manufacturi de hârtie au apărut la Ambert în Auvergne (1326), Troyes (1338), Nürnberg (1390), Leira în Portugalia (1411), Hertford în Anglia (mijlocul secolului XIV), Constantinopol (1453), Cracovia (1491) și Moscova (1565). Cererea de hârtie a crescut mult după inventarea tiparului. [TIPARNIȚĂ]

Mărimi standardizate ale colilor de hârtie au fost introduse la Bologna: imperială (56 x 46 cm), regală, medie și de arhivă. Paginile cărților se realizau împăturind foile o dată (folio), de două ori (quarto) sau de trei ori (octavo). În 1783, frații Montgolfier, care dețineau o fabrică de hârtie la Annonay, și-au construit din hârtie balonul cu aer cald. Dar hârtia a avut o importanță covârșitoare în răspândirea cunoștințelor. „Slăvit fie cel ce a inventat hârtia, scria Herder, care a făcut mai mult pentru literatură decât toți monarhii din lume."

Hârtia lucrată manual mai are adepți chiar și astăzi. Există o Asociație Internațională a Istoricilor Hârtiei, cu o revistă editată în Germania și o serie de muzee ale hârtiei. Vechile manufacturi de hârtie mai funcționează la Fabriano, la Moulin Richard-en-Bas în Franța, la Koog aan de Zaan în Olanda, la Niederzwonitz în Germania, la St. Alban în Basel, Elveția, și la Duszniki Zdrój în Silezia.[1]

Lupta Imperiului German cu papalitatea fusese întotdeauna complicată de politica Italiei. Dar în secolele XII și XIII, lucrurile se încurcaseră rău, iar ambele părți implicate în conflict erau mult slăbite. Pe lângă ideologia hildebrandrină a papilor, împărații germani au trebuit să facă față și tendințelor separatiste ale ducatelor tribale, în special ale Saxoniei, rivalităților dinastice din Germania, mai ales celei dintre guelfi și familia Hohenstaufen, încăpățânatei dorințe de independență a orașelor din Lombardia, toanelor Romei, și îndepărtatului Regat al Siciliilor. Așadar, calea spre puterea imperială era presărată cu obstacole. Competitorii trebuiau să obțină mai întâi sprijinul nobililor și episcopilor germani și apoi să câștige întrecerea în urma căreia erau numiți regi ai Germaniei. După aceea, aveau de trecut prin aceleași greutăți pentru a câștiga coroana Italiei. Numai atunci puteau să intre în ultima fază a jocului pentru putere și să încerce să fie încoronați ca împărați de către papă. Timp de peste un secol, această cursă cu obstacole a cheltuit energia a trei generații de bărbați puternici din Casa de Hohenstaufen von Weiblingen – Frederic I Barbarossa, Henric VI și inimitabilul Frederic II.

Barbarossa (1155–1190), fiu al ducelui de Suabia (din neamul Hohenstaufen) și al unei prințese guelfe din Bavaria, a fost însurat cu moștenitoarea provinciilor Franche-Compté și Arles, unde a fost încoronat rege. Apoi, având destulă putere, a reușit să-i împace pe ducii germani, mereu în conflict. Principalul său rival guelf, Henric Leul, duce de Saxonia și Bavaria, s-a ruinat într-un proces împotriva curții imperiale, în urma căruia a fost spoliat de majoritatea posesiunilor sale. Dar conflictul de la Dieta din Besançon din 1157, unde legatul papal s-a referit la coroana imperială ca la un „beneficiu" ecleziastic, a revigorat „Lupta pentru învestitură". Al doilea conflict, la Dieta din Roncaglia, în 1158,

în care grupul imperial a scos în evidență suveranitatea „guvernatorului imperial" sau *podestà* asupra tuturor celorlalți oficiali din orașele imperiului, a alimentat nesfârșitele războaie dintre ligile lombarde. Barbarossa a urmat exemplul predecesorilor săi – a fost excomunicat de papă, a organizat alegerea altui papă, s-a confruntat cu revolte în Germania, a intrat în conflict cu Roma și a condus șase campanii obositoare în Italia. Pe 27 iulie 1177, în portalul bisericii Sf. Marcu din Veneția, la o sută de ani după Canossa, a căzut în genunchi în fața papei Alexandru III și a obținut iertarea. Dar, ca și la Canossa, era doar un gest. Cel mai mare succes al său a fost că și-a căsătorit fiul, pe Henric (1190–1179), cu moștenitoarea normandă a Siciliei, Constanza di Apulia. În 1186, a asistat la cununia tinerilor în Milano, oraș pe care îl asediase cu 18 ani în urmă. Încrezător în faptul că va despărți papalitatea de aliații săi sicilieni, a plecat să lupte în Cruciada a III-a și nu s-a mai întors niciodată. [CONSPIRO]

CONSPIRO

Liga Sfintei Curți, sau *Heilige Fehme,* se deosebea de altele prin faptul că era cea mai veche societate secretă din Europa – cu excepția celor care au rămas cu adevărat secrete. A devenit foarte cunoscută în Germania în timpul tulburărilor care au urmat exilului impus de împărat lui Henric Leul, conducătorul partidului guelfilor, la sfârșitul secolului XII. Scopul său era să aplice legea în orice loc unde autoritatea imperială nu mai exista, prin așa-numiții *Freischöffen* sau *franc-juges* și să țină populația sub teroare. Liga avea o castă elitistă de inițiați, cărora li se spunea *Wissenden* sau „sages", un sistem sofisticat de jurăminte, însemne și ritualuri și o structură ierarhică în frunte cu un *Oberststuhlherr* – inițial arhiepiscopul de Köln. În secolul XIV, avea deja 100 000 de membri. Activitățile sale în Westfalia erau recunoscute oficial. În secolul XV, recrutându-l pe însuși împăratul Sigismund, influența sa nu a scăzut nici în timpul reformelor juridice din anii 1490. Ultima sa întrunire a avut loc în 1568.

Femgerichte (curțile din păduri) urmau aceleași proceduri, audiau martorii acuzării și ai apărării. Dar moartea era singura lor sentință. Persoana condamnată era spânzurată de un copac în care era înfipt un cuțit gravat cu literele mistice SSGG (inițialele cuvintelor *Stein, Strick, Gras, Grün* – „Piatră", „Frânghie", „Iarbă", „Verde".

Societățile secrete se pot clasifica în politice, religioase, sociale și criminale, deși aceste categorii s-au suprapus de multe ori. La începutul secolului XVII, mistica Frăție a Rozacrucienilor a hotărât să-și facă existența cunoscută. Teosofia sa ocultă a fost sistematizată de englezul Robert Fludd (1574–1637). A stârnit un interes considerabil în nordul Europei, de la Bacon la Descartes printre alții, și a exercitat o importantă influență asupra fazelor inițiale ale Francmasoneriei. [MASON]

Între 1776 și 1785, Ordinul Luminariilor, înființat de Adam Weishaupt, se declara în favoarea unor reforme sociale foarte progresiste în Bavaria. Membrii săi aveau legături strânse atât cu francmasonii, cât și cu iacobinii. În secolul XIX, au apărut Carbonarii (vezi p. 823), Mafia și societățile secrete din Irlanda. Unele există încă.[1]

Teoriile conspirațiilor din istorie nu mai sunt la modă. Dar istoria europeană nu a dus niciodată lipsă de societăți conspiraționiste, conspirații sau conspiratori.

Nepotul lui Barbarossa, Frederic II (1211–1250), era fiul împăratului Henric IV și al Constanzei de Sicilia. A moștenit Sicilia, strâns legată de imperiu, și și-a iubit așa mult regatul, încât a fost acuzat că neglijează restul imperiului. Cruciat, filosof, ornitolog, protector al artelor și al evreilor și stăpânul unui harem, Frederic II a fost excomunicat

de papă de două ori pentru nesupunere şi declarat oficial eretic de un Consiliu General. A domnit în sud ca un despot, impunând bisericii şi statului o administraţie centralizată eficientă. A şi încurajat cultul propriei sale personalităţi. Avea o curte strălucitoare şi cultivată la Palermo – un măreţ amestec de elemente latine, germane, evreieşti, greceşti şi sarazine. Pentru contemporanii săi era *stupor mundi,* „minunea lumii".

Totuşi, era imposibil să conduci prin mijloace autocratice un întreg imperiu constând în feude separate, aşa că, în afara Siciliei şi zonei Napoli, Frederic II a fost obligat în repetate rânduri să facă anumite concesii ca să menţină imperiul intact. În Germania, după ce a acordat bisericii o cartă a libertăţilor (1220), a renunţat la controlul direct asupra pământurilor clerului, sperând să conducă prin prelaţi ca arhiepiscopul de Köln. Drept urmare, a reuşit ca fiul său, Henric VII, să fie ales rege al romanilor. În 1231, la Dieta din Worms, i-a poruncit lui Henric să promulge un *Statutum in favorem Principum,* prin care prinţilor laici li se acordau aceleaşi libertăţi extinse ca şi episcopilor. În Est, i-a garantat drepturi nelimitate vechiului său camarad de cruciadă, Hermann von Salza, primul Mare Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, care a încercat de mai multe ori să-i medieze conflictul cu Roma. În nordul Italiei, repetatele sale încercări de a consolida partidul dominant al ghibelinilor au fost mereu dejucate de tacticile abile ale papei, în special ale lui Grigore IX (1227–1241), şi ale ligii oraşelor lombarde.

Frederic trăia într-o furtună pe care nu o iscase numai el. Apărător al papalităţii în tinereţe, primise Sicilia doar cu sprijinul papei şi ajunsese în cele din urmă împărat la sfârşitul unui război de 21 de ani între baronii din Germania, când papa s-a împotrivit celuilalt pretendent şi client al papalităţii, Otto de Brunswick. Nu a participat la bătălia hotărâtoare de la Bouvines, în Flandra, când francezii au zdrobit coaliţia antipapală a lui Otto. A fost o ironie a jocurilor politice faptul că papa avea să se întoarcă împotriva sa. În 1235, a restabilit cu forţa ordinea în Germania, surghiunindu-şi fiul mai mare, Henric, în favoarea celui mai mic, Conrad. În 1236–1237, a înfrânt oraşele lombarde la Cortenuova şi a mărşăluit prin Cremona cu oşteni călare pe elefanţi. În 1241, după ce a scufundat o flotă papală lângă Genova, a luat ostatici mai mulţi arhiepiscopi şi preoţi ostili. Dar în 1248, după nereuşitul asediu al Parmei, şi-a pierdut haremul. Se pare că nicio forţă de pe pământ nu putea stăvili ura dintre fanaticii guelfi şi ghibelini.

După moartea lui Frederic, fiul său, Conrad IV (1250–1254), şi nepotul lui, Conradin (m. 1268), n-au reuşit să asigure succesiunea Dinastiei Hohenstaufen, iar imperiul a fost din nou slăbit o lungă perioadă de timp (1254–1273). Papa a cerut imediat supremaţia asupra Siciliei, care a fost dată angevinilor francezi. Papii, chipurile victorioşi, erau totuşi din ce în ce mai aproape de a depinde de Franţa. Sub Grigore X (Tedaldo Visconti, 1271–1276), s-au finalizat aranjamentele prin care se asigurau alegeri papale rapide şi eficiente. [CONCLAV]

Franţa a fost cea care a profitat cel mai mult de slăbiciunea imperiului. În secolul XI, regii capeţieni erau stăpâni doar în minusculul domeniu regal din Île de France, în jurul Parisului; în alte părţi, prerogativele regalităţii erau exercitate de seniorii feudali. Dar, începând cu Ludovic VI (1108–1137), o serie de monarhi longevivi au consolidat regatul Franţei. Au fost ajutaţi în acest sens şi de o mare explozie demografică, mai ales în provinciile din nord, care a antrenat o creştere a numărului de comunităţi prospere, precum şi de achiziţiile teritoriale, în special în Midi. Ludovic VII (1137–1180) a fost destul de puternic să conducă toată nobilimea franceză în Cruciada a II-a, iar apoi să-şi lase regatul

pacificat şi să meargă în pelerinaj la Compostella şi Canterbury. După ce şi-a repudiat regina, Eleonora de Aquitania, care s-a măritat imediat cu vasalul său, Henric II al Angliei, a îndurat umilinţa de a vedea cum dinastia rivală, Plantagenet, îşi forma un regat de la graniţa cu Scoţia până la Pirinei. Dar criza a trecut; iar capeţienii urmau să-şi redobândească supremaţia. (Vezi anexa III, p. 1084.) [GOTIC]

GOTIC

Vizitatorilor abaţiei St. Denis de lângă Paris li se arată arcadele ascuţite din absida pe care a terminat-o abatele Suger în 1143 sau 1144, despre care se spune că au fost începute în stil gotic. Dacă lucrarea de arhitectură de la St. Denis a precedat sau nu bolţile gotice ale catedralei din Sens, construită în aceeaşi perioadă, rămâne o problemă controversată. Dar cea mai veche bazilică franceză, locul a numeroase încoronări şi înmormântări de regi, precum şi cel al *oriflamme,* era potrivit pentru aşa nişte evenimente de seamă; şi e sigur că a precedat atât Notre-Dame de Paris, capodopera „stilului de tranziţie", cât şi minunatele catedrale de la Chartres, Reims şi Amiens.

De la începuturile sale în Franţa, goticul s-a răspândit peste tot în lumea catolică şi avea să devină stilul arhetipal în care se construiau bisericile de la nord de Alpi. S-au înălţat multe catedrale gotice, din Sevilla la vest până la Dorpat în nord şi Milano în sud. Stilul acestora era imitat în mii de biserici parohiale.

Mulţi experţi susţin că s-a obţinut cel mai spectaculos efect estetic la Sainte-Chapelle, care a fost terminată în Paris la ordinul lui Ludovic cel Sfânt pe 25 aprilie 1248. Mai mică decât vastele catedrale, este un edificiu de o graţie rafinată, cu o lumină deosebită care se filtrează prin ferestrele înalte şi zvelte, cu vitralii scânteietoare.

Aflată mult mai departe, între Vistula şi Bug, capela castelului Sfintei Trinităţii din Lubin, constituie unul dintre acele puncte de orientare care îţi oferă posibilitatea de a privi Europa ca pe un întreg. Construită în stil gotic pur din ordinul regelui Władisław Jagiełło (m. 1434), pentru o capitală a Poloniei şi Lituaniei care nu s-a dezvoltat niciodată, constituie un ecou îndepărtat şi rustic al Sainte-Chapelle. Ca şi în cazul catedralei gotice învecinate de la Sandomierz, pereţii interiori erau pictaţi într-un splendid stil bizantin, bogat ornamentat, cu fresce concepute de artişti aduşi din Rutenia sau poate din Macedonia ocupată de Imperiul Otoman. A fost înălţată pe timpul când arhitectura Apusului se îmbina cu stilul decorativ al Orientului. Data finalizării ei este menţionată la sfârşitul unei lungi dedicaţii scrise cu litere chirilice, în limba vechii biserici slavone, ca fiind ziua de Sf. Laurenţiu, anul 1418.

Totuşi, perioada stilului gotic nu s-a încheiat cu ridicarea de biserici medievale. Acesta a renăscut ca stil arhitectural preferat în epoca romantică, care încerca să-i recupereze marele farmec estetic şi să-l aplice la tot felul de clădiri laice. Primăria din Manchester, castelul fantastic al regelui Ludovic al Bavariei de la Neuschwanstein şi băile austriece de la Cracovia, aflate la punctul terminal al liniei de metrou 13, toate sunt urmaşele bazilicii abatelui Suger.

Toate interpretările moderne ale stilului gotic sunt încă tributare entuziasmului din secolul XIX. Teoriile lui Schlegel, Ruskin şi Villet-le-Duc au fost la fel de imature ca şi înclinaţia lor de a „îmbunătăţi" originalele medievale, inclusiv St. Denis. De la un termen care definea un „dispreţ suveran" pentru „sălbăticie", ca să folosim cuvintele lui Ruskin, goticul a devenit obiectul unei admiraţii înflăcărate.[1] Eseul lui Goethe, intitulat „Von deutscher Baukunst" *(Despre arhitectura germană),* în care autorul ridica în slăvi Catedrala din Strasbourg şi pe arhitectul ei, Erwin von Steinbach, a inspirat pe mulţi alţii. La un moment dat, învăţaţii germani au fost tentaţi să pretindă că goticul aparţine poporului lor. De fapt, goticul a fost unul dintre cele mai internaţionale stiluri, cu numeroase variante regionale. Reprezintă unul dintre factorii pe care s-ar putea întemeia cu uşurinţă teorii despre unitatea culturală a Europei.[2]

În această perioadă, problemele Franței și ale Angliei au rămas strâns legate unele de altele. Dinastia angevină sau Plantagenet a luat ființă prin căsătoria anglo-normandă a nepoatei lui William Cuceritorul, Matilda, cu Geoffrey Plantagenet, conte de Anjou. Fiul lor, Henric II (1154–1189) a pus capăt anarhiei ce prevala din timpul domniei lui Ștefan și a rămas destulă vreme cu regina lui, Eleonora, ca să procreeze un neam de monarhi ce avea să reziste pe tronul Angliei până în 1399. Domnia sa a fost marcată de reforme importante, de invazia engleză în Irlanda, de nenumărate călătorii în toate locurile dintre Northumberland și Gasconia și de conflictul între biserică și stat, care a culminat cu asasinarea arhiepiscopului Becket (1170). Pe fiul său mai mare, Richard Inimă-de-Leu (1189–1199), nu-l interesau decât cruciadele. Fratele lui Richard, Ioan Fără-de-Țară (1199–1216), și-a pierdut încrederea supușilor din cauza repetatelor sale acte tiranice, a pierdut și ducatul Normandiei în urma înfrângerii suferite în Bătălia de la Bouvine (1214) și a mai pierdut și inițiativa în politica engleză prin concesiile făcute în Magna Carta (1215). Fiul lui Ioan, Henric III (1216–1172), a fost un rege longeviv, exilat de Dante în „limbul sufletelor incapabile".

În primele decenii ale domniei Plantageneților au început și incursiunile englezilor în Irlanda. O bandă de aventurieri anglo-normanzi, condusă de Richard „Strongbow", conte de Pembroke, a conspirat să-l sprijine pe regele din Leinster, alungat de pe tron. Cavalerii lui în zale au înaintat atât de mult în țară, după ce debarcaseră la Wexford în 1169, încât Henric II s-a simțit obligat să-i urmeze și să primească jurământul de vasalitate al principalilor regi irlandezi. De atunci, englezii n-au mai plecat niciodată din Irlanda. Ioan Fără-de-Țară a obținut titlul de *Dominus Hiberniae*, „Domn al Irlandei", în timpul vieții tatălui său. În 1210, a întemeiat o colonie engleză la Dublin, formând o serie de comitate guvernate de legi și judecători englezi. Sub Henric III, s-au luat primele măsuri discriminatorii în vederea separării legale a nou-veniților de băștinași și excluderii irlandezilor din funcții de autoritate.

Eleonora de Aquitania (1122–1204) a fost o personalitate de seamă a timpului ei. S-a distins nu numai prin inteligența ei remarcabilă, dar și prin imensa influență pe care a avut-o în politică și în cultură. Femeia era moștenitoarea îndărătnică a unui mare ducat. Măritată la 15 ani, a trebuit să fie adusă din Cruciada a II-a în arest, pentru că își sfidase soțul. Repudiată la 28 de ani, s-a recăsătorit după doar două luni, iar apoi a dat cea mai mare lovitură dinastică a secolului. Trăind separată de cel de-al doilea soț după vârsta de 45 de ani, din cauza legăturii acestuia cu frumoasa Rosamund de Godstow, s-a întors să domnească în provincia ei de baștină, Poitiers. În mijlocul copiilor și nepoților ei, a trăit să-l vadă pe unul împărat, pe trei regi ai Angliei, pe alții regi în Ierusalim și Castilia; unul dintre urmașii ei a ajuns Duce de Bretania și una dintre fete, regina Franței. La Poitiers, în fruntea unei suite de doamne la fel ca ea, a devenit „regina trubadurilor":

Domna vostre sui e serai
Del vostre servizi garnitz.
Vostr'om sui juratz e plevitz,
E vostre m'era des abans.
E vos etz lo meus jois primers,
E si seretz vos lo derrers.
Tan com la vida m'er durans.

(Doamnă, al vostru sunt şi voi fi mereu,/ Jurai să vă slujesc toată viaţa mea./
Acesta mi-e jurământul de fidelitate/ Ce vi l-am făcut de mult./ Căci prima bucurie
în voi mi-o găsii,/ Aşa că voi fi aici până-n ultima mea clipă,/
Cât timp mai am un strop de viaţă-n mine.)[27]

Francezii ostili au încercat să păteze reputaţia Eleonorei, inventând poveşti despre otrăviri şi incest. Dar ea rămâne o figură centrală în istoria culturii unui ţinut pe care duşmanii ei erau cât pe ce să-l distrugă.

Aquitania era zona centrală a unei regiuni (numită acum Occitania) cu o cultură şi o limbă aparte. *Langue d'oc,* ai cărei vorbitori spuneau *oc* pentru „da", era foarte diferită de *langue d'oïl,* limba „franceză" din nordul Galiei. Era vorbită în Midi, din Catalonia până în Provence. Trecea toate frontierele statale, din Regatul Aragonului până în Arelate (Regatul Burgundia-Arles), care aparţinea încă imperiului. În secolul XII şi la începutul celui de-al XII-lea, în ajunul înaintării franceze, oferea scena uneia dintre cele mai strălucite civilizaţii.

Filip-August (1180–1223) a dat monarhiei franceze imboldul decisiv. A triplat dimensiunile domeniului regal şi a scos un mare profit atâtând rivalităţile dintre Imperiul German şi papalitate. A pus bazele unei armate naţionale şi ale unei administraţii centralizate, prin sistemul de *baillis* sau inspectori regali. A fost în stare să reziste veşnicelor intrigi ale marilor nobili şi pretenţiilor necontenite ale dinastiei Plantagenet. După ce l-a deposedat pe Ioan Fără-de-Ţară de drepturile sale legale, acuzându-l de încălcarea obligaţiilor feudale, a aplicat decizia curţii de judecată cu sabia în mână. Începând din 1202, a anexat fără mari probleme Normandia, Anjou, Touraine şi cea mai mare parte din Poitou. În 1214, la Bouvines, când a fost dat jos de pe cal şi salvat de vasalii săi, şi-a nimicit apoi, pe acelaşi câmp de luptă, duşmanii imperiali Plantageneţi.

Nepotul său, Ludovic IX (1226–1270), i-a dat Franţei prestigiul moral pe care succesul militar şi economic nu i-l puteau conferi. Moştenind regatul extins pe care tatăl său, Ludovic VIII, tocmai îl apărase în provinciile Aquitania şi Languedoc, nu mai trebuia să poarte războaie cu vecinii. Era întruchiparea celor mai nobile trăsături ale unui rege creştin, aşa cum era conceput pe atunci, iar în viaţa lui, scrisă de Sire de Joinville, ni se oferă un portret fascinant: „Mon cher fils, îi spunea el fiului său mai mare, te rog să iubeşti poporul... Căci sincer aş prefera să văd un scoţian conducându-l cum trebuie şi cu onestitate, decât să cârmuieşti tu prost regatul"[28]. Ludovic îşi petrecuse tinereţea sub regenţa mamei sale, stră-strănepoata Eleonorei, Blanche de Castilia, când a survenit o periculoasă reacţie feudală. Dar integritatea sa şi numărul mare de rude cu fete de măritat i-au adus marile feude în colaborare cu Coroana. Într-o perioadă cu multe litigii, a fost ales să arbitreze disputele regale sau feudale, împărţind dreptatea sub Stejarul din Vincennes. În schimb, tratamentul pe care l-a aplicat evreilor şi regiunii Midi nu a fost deloc drept sau demn de un sfânt. Spre sfârşitul domniei sale, Sf. Ludovic era totuşi considerat cel mai mare prinţ al lumii creştine.

În Anglia, un război cât se poate de normal între baroni s-a încheiat cu un rezultat anormal. Henric III Plantagenetul (1216–1272), fiul lui Ioan Fără-de-Țară, le devenise antipatic baronilor din cauza preferinței pe care o arăta rudelor sale din Pitou, Savoia și Lusignan, a înfrângerii suferite în războiul cu Franța și a proiectelor sale arhitecturale extravagante, cum ar fi renovarea Westminster Abbey. În 1258, a apărut o facțiune reformistă, condusă de Simeon de Montfort, Conte de Leicester, fiu al cruciatului cathar (vezi mai jos). Refuzând să-i dea regelui un credit ca să-și rezolve problemele financiare, reformiștii au încercat să-i impună monarhului o nouă constituție, numită Provisions of Oxford, prin care administrația regală era pusă sub controlul reprezentanților lor. Dar regele a refuzat, așa că Simon i-a declarat război, iar în Bătălia de la Leeds, a reușit să-i ia prizonieri pe rege, pe fiul lui cel mare și pe fratele său, Richard de Cornwall, regele Germaniei. În următorul an, regaliștii au strâns rândurile, iar Simon a fost ucis la Evesham (1265). În acest timp, în ianuarie 1265, a fost convocat un alt fel de parlament – care nu era alcătuit numai din potentați și prelați, ci și din cavaleri din comitate și cetățeni din anumite orașe. Pentru constituționaliști era un precedent important, un pas decisiv pe calea monarhiei limitate – prima Cameră a Comunelor.

Totuși, este îndoielnic ca Anglia sau Franța să fi avut pe atunci sentimentul identității naționale de mai târziu. În secolul XIII, regatul Angliei avea încă multe posesiuni pe continent. Clasa conducătoare era încă legată de cultura și ambițiile rudelor sale franceze. Franța tocmai își dobândise baza teritorială de la Marea Mânecii până la Mediterană, pe care avea să-și clădească viitorul. Multe lucruri în privința Angliei erau mai „franceze" decât în majoritatea regiunilor noii Franțe.

Obsesia recuceririi Țării Sfinte a durat 200 de ani și s-a terminat cu un eșec. Între 1096 și 1291, au fost șapte cruciade importante și numeroase mai mici. Prima cruciadă (1096–1099), condusă de baronii Godfroi de Bouillon, Raymond de St. Gilles, Conte de Toulouse, și Hugues de Vermandois, fratele regelui Franței, a reușit să cucerească Ierusalimul, masacrându-i pe locuitorii săi, și să întemeieze un Regat Latin în Palestina. A doua cruciadă (1147–1149), propovăduită de Sf. Bernard și condusă atât de Ludovic VII al Franței, cât și de Konrad III al Germaniei, n-a realizat prea multe, cu excepția cuceririi Lisabonei de la mauri de către o flotă engleză. Cea de-a treia cruciadă (1189–1192), inițiată de împăratul Frederic Barbarosa, Filip-August al Franței și Richard Inimă de Leu al Angliei, nu a reușit să recucerească Ierusalimul. A patra cruciadă (1202–1204), al cărei scop a fost obstrucționat de ambițiile dogelui venețian, a reușit să cucerească orașul Constantinopol, să-i masacreze locuitorii și să transforme Bizanțul într-un Imperiu Latin – ceea ce nu era căutși de puțin țelul acestei expediții. Cruciadele a cincea (1218–1221), a șasea (1248–1254) și a șaptea (1270) au luat sfârșit în Egipt sau Tunisia, unde Ludovic cel Sfânt al Franței a murit de ciumă. În 1291, după ce a căzut și cetatea Acra, ultimul bastion al creștinătății în Țara Sfântă, a încetat orice acțiune coerentă a cruciaților.

Comportamentul cruciaților era șocant – nu numai pentru omul modern, ci și pentru contemporanii lor. Chiar și Sf. Bernard l-a condamnat cu multă tulburare. Devastau ținuturile prin care mărșăluiau – Boemia, Ungaria, Bulgaria și Bizanț. În 1096, au omorât 8 000 de evrei în timpul înaintării lor prin Țara Rinului – primul pogrom masiv din istoria Europei. Expedițiile lor navale au devastat porturile din Mediterană. Se luptau între ei în aceeași măsură ca și cu necredincioșii. Își jupuiau supușii ca să-și umple cuferele. „Am să vând Londra, spunea Richard Inimă de Leu, dacă găsesc un cumpărător." Eforturile și viețile pierdute erau incalculabile. Un împărat german s-a înecat într-un râu din Cilicia,

altul l-a ţinut prizonier pe regele Angliei pentru răscumpărare; un al treilea a fost excomunicat şi a ridicat ancora spre Palestina. Crima şi masacrul în numele credinţei erau la ordinea zilei. Se spune că au fost ucişi cu sânge rece 7 000 de civili în timpul primei cuceriri a Ierusalimului. „Vieţile şi munca a milioane de oameni din Orient ar fi fost mai bine folosite pentru propăşirea ţărilor lor de baştină."[29] „Ciudat, dar singurul rod al cruciadelor a fost caisa."[30]

Dar ororile săvârşite de cruciaţi în drumul lor maschează adesea cauzele mai profunde ale motivaţiei lor. Fervoarea religioasă se combina cu resentimentele unei societăţi suferind de foame, ciumă şi suprapopulare. Cruciadele erau un mijloc de a uita chinurile îndurate într-o existenţă nefericită. În acestea, numărul cavalerilor bine hrăniţi, cu un alai strălucitor, era cu mult depăşit de cel al săracilor care se luau după ei. „Cruciadele poporului" şi „Cruciadele păstorilor" continuau mult timp după ce se sfârşeau expediţiile. Pentru astfel de oameni, Ierusalimul era oraşul vizionar al Apocalipsei, unde Cristos le făcea semn cu mâna. Cruciadele erau un „pelerinaj armat", *„un imitatio Christi* colectiv, un sacrificiu în masă care urma să fie răsplătit printr-o apoteoză la Ierusalim", sursa de inspiraţie a „mesianismului săracilor"[31]. Cruciaţii încununaţi cu lauri din casta cavalerilor erau înfăţişaţi în basoreliefuri de piatră în biserica lor parohială, cu picioarele încrucişate cu smerenie în clipa morţii. Mulţi dintre camarazii lor de arme nu se întorceau niciodată acasă, fiind consideraţi morţi. Desigur, conceptul de cruciadă nu s-a limitat la Ţara Sfântă. Pentru biserica latină, erau la fel de importante şi cruciadele din nord, în ţinuturile baltice (vezi pp. 362–364) şi cele din „al treilea flanc", precum *Reconquista* din Spania.

Impactul cruciadelor a fost imens. Regatul latin al Ierusalimului (1099–1187) a fost primul experiment al unei „Europe peste hotare"[32]. Mediterana de Est a fost redeschisă comerţului şi călătoriilor. Oraşele italiene, mai ales Genova, au înflorit. Identitatea colectivă a bisericii latine s-a consolidat sub conducerea papalităţii. Cruciaţii au fost modele de eroism şi sete de cunoaştere, care au stat la baza înfloririi romanului de dragoste medieval, a filosofiei şi literaturii. De asemenea, cruciadele au întărit legătura dintre creştinătatea apuseană, feudalism şi militarism. Au permis apariţia ordinelor militare. Din cauza faptelor rele comise de cruciaţi şi a dezgustului resimţit de grecii care au fost martori la aceste orori, reunificarea lumii creştine a fost imposibilă. Mai presus de toate, cruciadele au consolidat barierele care îi despărţeau pe creştini de musulmani, otrăvind relaţiile în care occidentalii erau văzuţi atât ca agresori, cât şi perdanţi. Pe scurt, cruciaţii i-au adus creştinismului o faimă proastă.

Ordinele militare, în special Ospitalierii şi Templierii, au fost în centrul dezbaterii despre etica cruciadelor. Cavalerii Ordinului Sf. Ioan din Ierusalim au apărut în 1099, după prima cruciadă. Aveau fraţii militari, medici şi pastori. După căderea Acrei, au fugit în Cipru, au condus Insula Rhodos (1309–1522) şi, în cele din urmă, Malta (1530–1801). Ordinul Cavalerilor Săraci ai lui Hristos şi ai Templului lui Solomon a luat fiinţă în 1118 cu scopul de a-i apăra pe pelerini în drumul spre Ierusalim. Totuşi, pe urmă s-au diversificat, ocupându-se de afaceri bancare şi proprietăţi imobiliare, îmbogăţindu-se enorm de pe urma posesiunilor din toată lumea creştină. Au fost reprimaţi în 1312, pe baza unor false acuzaţii de vrăjitorie, sodomie şi erezie, aduse împotriva lor de regele Franţei. Emblema lor, doi cavaleri călărind acelaşi cal, provine de la primul Maestru, Hugues de Payens, care era aşa sărac că îşi împărţea calul cu un prieten. A fost o idee ciudată a minţii medievale să-i oblige pe unii bărbaţi să fie în acelaşi timp călugări şi soldaţi. Cavalerii teutoni, spre deosebire de primii, au plecat de la început spre Baltica (vezi mai jos).

Ordinele militare de Santiago, Calatrava şi Alcantara nu au operat în afara graniţelor Spaniei.

Dubla cucerire a Constantinopolului din 1203–1204 ilustrează de minune virtuţile îndoielnice ale mişcării cruciate. Armata Cruciadei a patra, care se strânsese la Veneţia, a acceptat curând planurile bătrânului doge Enrico Dandolo şi ale regelui german Filip de Suabia, care se căsătorise cu Irina de Bizanţ. Dogele a văzut în cruciadă o şansă de a-şi extinde posesiunile din Levant; iar regele a văzut o şansă de a-şi repune nepotul exilat pe tronul Bizanţului. Aşadar, în schimbul închirierii flotei, cruciaţii au trebuit să accepte să împartă prada cu veneţienii şi să sprijine repunerea în drepturi a lui Alexis IV. În plus, când n-au reuşit să plătească pentru corăbii, au fost obligaţi să cucerească portul maghiar Zara din Dalmaţia. În iulie 1203, au trecut prin Dardanele fără să întâmpine rezistenţă şi au atacat zidurile dinspre mare. Dar o răscoală la palatul din Constantinopol, în care Alexius IV a fost sugrumat, le-a răpit victoria; şi în aprilie au trebuit să reia asediul. De această dată, oraşul lui Constantin fost devastat aproape în întregime, bisericile jefuite, cetăţenii masacraţi şi icoanele călcate în picioare. Balduin, Conte de Flandra, a fost încoronat bazileu la Sf. Sofia de către un patriarh veneţian. Imperiul a fost împărţit în colonii veneţiene şi feude latine. După care, la Adrianopol, în aprilie 1205, armata cruciaţilor a fost nimicită de bulgari. N-au mai ajuns niciodată la o distanţă mai mică de 1 500 de kilometri de Ierusalim. Se făcuseră vinovaţi de „Marea trădare"[33].

În urma Cruciadei a patra au rămas două Imperii Romane în Răsărit: „Imperiul Latin din strâmtori" cu centrul la Constantinopol şi restul de Imperiu Bizantin, guvernat de la Niceea din Asia Mică. Primul a rezistat 60 de ani, până în 1261, în absenţa temporară a flotei veneţiene, iar cel de-al doilea şi-a refăcut poziţia. Pe termen lung, Veneţia a fost singura care a beneficiat.

Cu toate acestea, eşecul Cruciadei a patra a coincis cu ceea ce mulţi consideră apogeul politic al bisericii latine – pontificatul lui Inocenţiu III (1198–1216). Născut Lotario d'Agnani, Inocenţiu era un demolator de regi care aproape şi-a atins idealul de a-i subordona pe toţi cârmuitorii unei „guvernări teocratice". În Germania, a reuşit atât să-l încoroneze pe unul dintre pretendenţii la tron, Otto Brunswick, cât şi să-l detroneze ulterior. În Franţa, a refuzat să aprobe aranjamentele matrimoniale ale lui Filip-August, punând ţara sub interdict, iar în cele din urmă l-a obligat pe rege să-şi aducă din nou regina la palat, după 20 de ani de separaţie. În Anglia, după o luptă lungă cu regele Ioan, s-a folosit iar de interdict şi l-a silit pe monarh să i se supună. Anglia s-a alăturat Aragonului, Siciliei, Danemarcei şi chiar Bulgariei, ca vasală a Sfântului Scaun. La al XII-lea Conciliu General al Bisericii, convocat la Sf. Ioan Lateran în noiembrie 1215, au participat 150 de prelaţi din toată lumea creştină, care au aprobat supuşi propunerile papei.

În realitate, biserica latină era mai influentă în politica la nivel înalt decât în viaţa bărbaţilor şi femeilor de rând. Ierarhia era adesea de neatins pentru oamenii din popor. Predominau erezia, întoarcerea la păgânism, superstiţiile şi puternicele resentimente faţă de bogăţia bisericii. Pentru a combate criza, Inocenţiu III a binecuvântat noile ordine de călugări cerşetori, care aveau să ducă o viaţă exemplară în serviciul maselor. Ordinul Predicatorilor (OP), călugării negri sau dominicanii, a fost înfiinţat de un castilian, Sf. Dominic Guzmán (1170–1221), care a stabilit regulile în două capitole generale în 1220–1221. De atunci, membrii acestui ordin s-au dedicat în special evanghelizării şi studiului. Ordinul Fraţilor Minori (OFM) sau minoriţii, ori preoţii cenuşii a fost întemeiat

de Sf. Francisc de Assisi (cca 1181–1226) și a primit carta papală în 1223. De atunci, s-au dedicat mai ales propovăduirii învățăturilor morale. Atât dominicanii, cât și franciscanii acceptau în rândul lor bărbați și femei care făceau cu toții legământ de sărăcie. Până să apară modificări, în 1274, li s-au alăturat și alți călugări cerșetori, printre care „săracii desculți" sau carmeliții și frații augustinieni. Spre deosebire de călugări, a căror pietate era uneori suspectă, „frații cei joviali" se bucurau de succes în rândurile laicilor, dar nu și în rândul marelui cler. Sf. Francisc este fără îndoială cea mai îndrăgită figură a lumii medievale creștine. Fiu al unui negustor bogat din Assisi, în Umbria, și-a schimbat hainele bogate cu unele de cerșetor și a renunțat la moștenire. Era „însurat cu doamna Sărăcie". A trăit un timp ca sihastru într-o peșteră din munții din spatele orașului Assisi, dar în 1219 a însoțit o expediție a cruciaților în Egipt. A avut mai multă influență în înființarea Ordinului Carmeliților decât al Franciscanilor. În 1224, când se ruga pe Monte Verna, i-au apărut pe trup stigmatele – cicatrici corespunzătoare rănilor lui Hristos crucificat. Capacitatea sa legendară de a fi în comuniune cu natura străbate „Cântarea fratelui soare" și *Fioretti* (Micuțele flori ale Sf. Francisc și ale tovarășilor săi), o creație mai târzie. A compus imnuri și rugăciuni care le merg creștinilor la suflet:

Doamne, adu prin mine pacea;
Unde-i ură, să semăn iubire,
Unde-i injurie, iertare,
Unde-i îndoială, credință,
Unde-i disperare, speranță,
Unde-i întuneric, lumină.
Unde-i tristețe, bucurie.
O, Stăpâne Divin, fă în așa fel să nu caut
Să fiu consolat, ci să consolez,
Să fiu înțeles, ci să înțeleg,
Să fiu iubit, ci să iubesc;
Căci dăruind, primim;
Iertând, suntem iertați;
Și murind, ne naștem pentru viața veșnică.[34]

Călugării au fost cei care au contribuit enorm la un alt fenomen al epocii – apariția universităților. „Renașterea din secolul XII" a stabilit principiul conform căruia învățământul laic avea o valoare diferită de a celui teologic. Dar nu se accepta ca instituțiile de învățământ să fie înființate fără aprobarea bisericii. De aici s-a născut ideea de *Studium Generale* sau „Universitate", împărțită în patru sau cinci facultăți – teologie, drept, medicină, arte sau filosofie și muzică – cu o cartă a drepturilor și condusă de un corp academic pe deplin autonom. Printre cele mai vechi universități din Europa, după Bologna (1088, reînființată în 1215), vine cea din Paris (cca 1150) și apoi cea din Oxford (1167). Până în 1300, vreo douăzeci de asemenea instituții au luat ființă în Italia, Franța, Anglia și Spania, după care multe altele. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Cruciada Albigensiană (1209–1229) ilustrează un aspect foarte diferit al lumii creștine medievale. În 1199, Inocențiu III a declarat erezia „trădare a lui Dumnezeu". Ținta furiei lui erau catharii sau „albigensienii" din Languedoc. Descendenți spirituali ai gnosticilor antici, maniheiștilor și bogumiliștilor, catharii au lăsat urme ale prezenței lor în Bosnia, și

au fost învinuiți de erezie în procesul de la Milano. Apoi s-au răspândit repede în orașele Albi, Agen, Pamiers, Carcassonne și Toulouse, toate aflate în aceeași regiune, unde au câștigat protecția conților din partea locului. Ei credeau că predominanța răului contrazice existența unui unic Creator binefăcător; că, prin urmare, binele și răul trebuie să fi fost creații separate. Erau vegetarieni, ascetici și puritani; propovăduiau egalitatea dintre bărbați și femei; și sprijineau o castă de *perfecti,* care oficiau ritualul numit *consolamentum,* „inițiere spirituală". În 1167, au înființat un consiliu disident la Saint Félix de Caraman, lângă Toulouse, care menținea legătura cu semenii lor disidenți din Asia Mică. Al XI-lea Consiliu General al bisericii, convocat în 1179 să discute problema catharilor, nu a ajuns la niciun rezultat; și nici recomandările insistente ale Sf. Dominic nu și-au făcut efectul. În 1209, asasinarea unui legat papal a fost folosită ca pretext pentru lansarea unui atac masiv. [BOGUMIL]

Inocențiu III a declarat o cruciadă asemănătoare cu cele împotriva islamului – promițând iertarea păcatelor și un jaf fără limite. În prima fază, între 1209 și 1218, 12 000 de cavaleri din Franța și Burgundia, conduși de Simon de Montfort cel Bătrân, s-au bătut cu ereticii care îi aveau în frunte pe Raymond VI și Raymond VII de Toulouse. În a doua fază, din 1225 până în 1271, a intrat în luptă armata regelui Franței. Catharilor li s-a dat de ales între abjurare și moarte. Mulți au ales moartea. Sfânta Inchiziție, condusă de un cathar trădător, Robert Pederastul*, a semănat teroarea și tortura. În 1244, la Montségur, locul sfânt al acelor *perfecti,* 200 de revoltați au fost arși de vii pe un rug uriaș. An de an, sat de sat, cu sabia sau prin procese, a continuat nimicirea catharilor. Castelul Queribus a căzut în 1255. Până în secolul XIV, toți catharii care supraviețuiseră urgiei au îmbrățișat religia catolică. Provincia Languedoc a fost anexată Franței. Unitatea Franței s-a clădit pe suferința celor din Midi.[35]

Cruciadele puteau fi folosite în mai multe feluri. Dacă fuseseră inițiate împotriva necredincioșilor însemna că se puteau folosi și împotriva păgânilor aflați mai aproape de casă. În 1247, la Frankfurt, Sf. Bernard descoperise că nobilii saxoni erau mult mai dornici să-și atace vecinii slavi decât să meargă în marș spre Țara Sfântă. A fost obținută o bulă papală, *Divina dispensatione,* iar Sf. Bernard i-a îndemnat pe cruciații nordici „să lupte împotriva păgânilor până când, cu ajutorul lui Dumnezeu, vor fi toți convertiți sau vor dispărea de pe fața pământului"[36]. În timpul Cruciadei din 1147–1185, saxonii, danezii și polonezii au reușit să supună triburile dârze din Mecklenburg și Lusatia și să le convertească la catolicism. (Vezi ilustrația 26.)

În 1298, Hartwig II, arhiepiscop de Bremen, a pornit o altă „cruciadă continuă" în Livonia. Ajutat de un ordin de călugări germani războinici, Frații Sabiei, cu sediul la Riga, a creat o organizație care a adus treptat tot nord-estul Balticii sub control catolic. Livonia a fost cucerită de acest ordin, Estonia de către danezi, iar Finlanda de către suedezi. Isprăvile lor au fost relatate în jur de 1295 de autorul anonim al *Livlandische Reimchronik,* care le descrie pofta de a ucide și a da foc în numele Domnului:

Primul dintre focurile ce au ars în ziua aceea
L-a aprins Fratele Cenușiu cu mâna lui,
Iar următorul Fratele cel Negru.[37] [DANNEBROG]

* Robert le Bougre. Mulțumită legăturilor cu bogumiliștii, catharii erau cunoscuți și sub numele de *bougres,* o denaturare a cuvântului „bulgari". De asemenea, întrucât *perfecti* erau adepții unui celibat sever, mulți îi acuzau de sodomie. De aici a evoluat sensul termenului de „homosexualitate".

DANNEBROG

Pe 15 iunie 1219, expediția daneză în Estonia a fost la un pas de dezastru. Băștinașii estonieni tocmai i se supuseseră regelui Valdemar cel Victorios, care se pregătea să-i creștineze. Dar ei au năvălit în tabăra daneză la căderea nopții, l-au omorât pe episcop și i-au alungat pe cruciați pe malul mării. Conform legendei, soarta bătăliei s-a schimbat doar atunci când a căzut din ceruri un steag roșu cu o cruce albă și s-a auzit o voce care îi îndemna pe danezi să se strângă în jurul acestuia. Valdemar a ieșit victorios; a întemeiat orașul Tallin sau „Castelul danez"; iar Danemarca a adoptat „steagul roșu" sau *dannebrog* ca „drapel național".

De atunci, toate națiunile independente au adoptat propriul lor drapel. Multe, ca *dannebrog*, aveau o cruce pe ele – crucea roșie a Sf. Gheorghe în Anglia, crucea albastră în diagonală a Sf. Andrei în Scoția, în Suedia crucea galbenă pe fond albastru. Elveția a adoptat culorile Danemarcei, dar cu altfel de cruce. Drapelul Marii Britanii, numit Union Jack, care combină crucile Sfinților Gheorghe, Andrei și Patrick, a fost înălțat pentru prima oară după unificarea cu Irlanda, pe 1 ianuarie 1801.

Toate monarhiile europene aveau un steag regal pe lângă drapelul național. Steagul regal al Danemarcei, pe care sunt trei lei de culoare albastră, în patru labe, cu boturile deschise, pe un fond auriu, îl antedatează pe Dannebrog.

Urmând exemplul Țărilor de Jos (1652), multe republici de astăzi au adoptat steaguri simple, tricolore sau bicolore. Unele dintre acestea, cum ar fi cel francez (1792), cel italian (1805) sau cel irlandez (1922), au culorile dispuse vertical. Altele, ca acelea ale Germaniei (1918) sau Rusiei (1917), au culorile dispuse orizontal. Majoritatea au trebuit să intre în competiție cu drapelele regimurilor inamice. Steagurile naționale constituie un puternic simbol al patriotismului și identității comune. Ordinea în care au fost adoptate este relevantă pentru maturizarea neuniformă a comunităților naționale europene.

Cruciada împotriva Prusiei a început în 1230. Prusacii își păstraseră independența din timpul Sf. Vojtech și îi îngrijorau pe prinții polonezi din partea locului cu incursiunile lor repetate. Unul dintre acești prinți, Konrad Mazowiecki (Conrad de Mazovia), hotărât să rezolve problema, a făcut apel la un ordin militar minor, Cavalerii Teutoni, care nu aveau treabă de când fuseseră recent izgoniți din Țara Sfântă. Semăna dinții dragonului: în loc să-și respecte contractul și apoi să plece, acești cavaleri au obținut de la împărat și papă o carte care le dădeau dreptul să se războiască permanent și au rămas acolo mult timp. Învrăjbindu-și diverși patroni, au reușit să se sustragă oricărui control. Bula *Pietate proximum* (1234), prin care Prusia era declarată feudă papală, a rămas fără rezultat, ca și decretul imperial din 1245, care hotăra că Semigalia, Kurlanda și Lituania erau provincii ale imperiului. Frații-cavaleri, în veșmintele lor cu cruci negre, puse peste armuri, au continuat să înainteze nepăsători, construind forturi și puncte comerciale în drumul lor – Thorn (Toruń, 1231), Marienwerder (Kwidzyn, 1233), Elbing (Elbląg, 1237). Până în 1295, după ultima revoltă a păgânilor, Prusia devenise un stat teuton, în urma unei cruciade independente în inima Europei.

Metodele și motivele Cavalerilor Teutoni au făcut mult timp obiectul a numeroase controverse. Vecinii lor din Polonia și Pomerania, împotriva cărora luptau fără încetare, s-au plâns amarnic papei, iar mai târziu și-au pledat cauza în fața Conciliului de la Constanza. Mulți observatori milosi n-au sesizat discrepanța:

Principalul motiv al Cavalerilor Teutoni, ca de altfel al tuturor cruciaților, a fost dorința de a se izbăvi prin sacrificiu. Metoda aleasă poate să pară bizară, mai ales în comparație cu iubirea propovăduită de Franciscani... dar Cavalerii Teutoni și călugării... aveau în comun un singur lucru: ambii încercau să-și găsească mântuirea și sfințenia fără a se izola de preocupările lumești... ei se dedicau vocației monastice, dar duceau o viață de laici.[38]

Așa a evoluat civilizația.

În secolul XIII, pe teritoriul Europei au năvălit niște invadatori atât de cruzi, încât, pe lângă ei, Cavalerii Teutoni păreau niște îngerași. Mongolii lui Ginghis Han, veniți din stepele Asiei, s-au năpustit asupra ei ca niște animale de pradă, întâi în 1207, când Juji, fiul lui Ginghis, a ocupat nordul Siberiei, și apoi în 1223, când au devastat Transcaucazia și au nimicit armata kieveană pe fluviul Kalka. În 1236–1237, Batu Han, nepotul lui Ginghis, a trecut Uralii și a pustiit principatele Riazan și Vladimir, ștergând Moscova de fața pământului. Hanul a cucerit Kievul, asediindu-l în 1240, înainte să se deplaseze spre vest. În 1241, Galiția a fost devastată, iar Cracovia distrusă. Pe 9 aprilie 1241, prinții polonezi, conduși de Henric cel Bărbos, au fost măcelăriți pe câmpul de la Legnica, în Silezia. Ca dovadă a victoriei repurtate, se spune că mongolii au strâns nouă saci plini cu urechi tăiate de la cadavrele sfârtecate. O altă parte a hoardei a năvălit în Ungaria, unde, pe râul Tisa, prinții maghiari sub conducerea lui Bela IV au avut aceeași soartă ca și polonezii. Apoi Batu s-a întors spre est, stabilindu-și tabăra la Sarai, lângă gurile Volgăi. Distrugeri asemănătoare au avut loc și în 1259 și 1287. [HEJNAŁ]

HEJNAŁ

Hejnał, care derivă din cuvântul unguresc pentru zori și, prin extensie, pentru *reveille*, a trecut în limba polonă ca termen folosit pentru sunetul trâmbițelor care dădeau alarma când se apropiau dușmanii.

Hejnał - Portativ

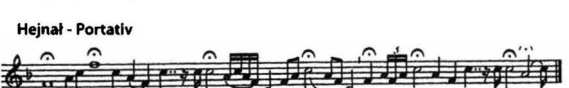

Astăzi, *hejnał mariacki* sau „apelul trâmbițelor Sfintei Marii" este una dintre multele curiozități din vechea Cracovie. Se cântă din vârful turlei străvechii biserici care domină piața orașului. Se aude la fiecare oră fixă din zi sau din noapte, iarna și vara, și se repetă de fiecare dată de patru ori: către nord, sud, est și vest. Constă dintr-o melodie simplă cu acorduri ample, care se întrerupe întotdeauna în mijlocul cadenței finale. Îl comemorează pe trâmbițașul care, pe când a dat alarma în 1241 sau poate în 1259, a fost străpuns în gât de săgeata unui mongol. Apelul său, deși întrerupt, le-a dat târgoveților posibilitatea de a fugi din oraș. De atunci, supraviețuitorii au angajat mereu câte un trâmbițaș al orașului.

Tradiția s-a păstrat peste 700 de ani, cu scurte întreruperi în secolul XIX și în timpul ocupației germane din 1939–1945. Melodia are forma actuală din secolul XVII. E mai veche decât biserica de pe a cărei turlă se cântă. După 1945, radioul polonez a folosit-o ca preludiu la semnalul său zilnic de la ora 12. Le amintește milioanelor de ascultători atât de originile străvechi ale culturii poloneze, cât și de poziția expusă a Poloniei. Este una dintre amintirile care s-au păstrat până azi despre Ginghis Han și invazia călăreților săi în inima Europei.[1]

Pe 25 octombrie 1405, în orașul Lausanne, a avut loc un incendiu devastator. Episcopul a dat imediat un edict cu 11 puncte în vederea prevenirii incendiilor. Articolul 5 dispunea ca „la fiecare oră a nopții, un soldat din gărzile puse în turnul catedralei să strige ora și să le cheme pe celelalte gărzi din alte cartiere... în caz contrar, trebuia să plătească o amendă de 6 denieri". După șase secole, de la ora 10 noaptea, strigătul paznicului încă răsună în cele patru vânturi: „Il a sonné dix!"[2]

La Ripon, în Yorkshire, se spune că „trâmbițașul" a „cântat la trompetă" în fiecare seară începând cu 886.

European Ground and Tower Watch Association s-a înființat în 1987 la Ebeltoft, în Danemarca. Majoritatea membrilor săi reînvie trecutul. Cracovia, Lausanne și Ripon, împreună cu Annaberg, Celle și Nordlingen în Germania, și Ystad în Suedia, formează o companie selectă care poate pretinde că a marcat trecerea timpului „de la început".

Năvălirile mongole au adus schimbări însemnate în mai multe țări. Călăreții lui Batu Han s-au stabilit pentru totdeauna pe Volga. Statul „Hoarda de Aur", pe care l-au întemeiat pe Volga și Don, a luat locul celui al bulgarilor de pe Volga, a cărui somptuoasă capitală a fost ștearsă de pe fața pământului. În hanatele Kazan și Astrahan, care au fost în cele din urmă anexate de Rusia Moscovită în 1552–1556, s-a stabilit o populație asiatică pe locul unde astăzi se află Republica Tatarstan. Tătarii din Crimeea au întemeiat un stat înfloritor având capitala la Baccisarai și prosperând secole întregi din incursiunile lor sau *czambuls*. Prezența lor pe acest teritoriu a dus mai târziu la formarea comunităților cazace de pe Nipru și Don și a amânat mult timp întemeierea de așezări în Ucraina vecină.

Polonia și Ungaria, cu populația decimată, au trebuit să se refacă așa cum puteau. În ambele cazuri, întrucât exista un număr mare de coloniști dispuși să vină din Imperiul German, invaziile mongole au accelerat procesul deja început de emigrare și colonizare. În această perioadă, coloniștii germani și flamanzi au emigrat în Silezia și Pomerania, precum și în Transilvania. Prinții „gazde" ofereau terenuri în condiții convenabile de arendă și convingeau convoaie întregi de țărani să se îndrepte spre est. În același timp, orașele erau reconstruite și primeau o cartă pe modelul celei de la Magdeburg sau, mai rar, pe cel al Constituției din Lübeck. Orașele de acest fel – Breslau (1242), Buda (1244), Cracovia (1257) și altele – erau guvernate după legile germane și pline de negustori germani. Împreună cu acțiunile Hansei de pe țărmurile Balticii și ale Cavalerilor Teutoni, aceste schimbări au dus la creșterea masivă a influenței germane. [BUDA] [HANSA]

Mongolii au distrus orice urmă de unitate a slavilor estici, ale căror pământuri le ocupaseră. Unii dintre prinții Rusiei Kieviene au reușit în cele din urmă să scape, apelând la vecinii lor lituanieni (vezi p. 392). Dar cei din Răsărit au fost forțați să-și „plece capul" în sensul propriu. Convocați la intervale regulate în tabăra hanului, erau obligați să meargă printre focuri aprinse, să-și plece capul în jug și să se prosterneze în fața stăpânului

lor. Era o umilire rituală, al cărei scop nu era uitat. Poporul lor era condamnat să plătească tribut, strâns de către *baskiki* mongoli sau „guvernatorii" locali. Dar biserica ortodoxă nu a avut de suferit. Era perioada „jugului tătar".

A rămas celebră o descriere a „provinciei Rusia" din acea vreme în însemnările de călătorie ale venețianului Marco Polo, al cărui tată vizitase Rusia în 1260, în cadrul unor afaceri comune:

> Provincia... are o întindere vastă... și hotare în zona de nord, care sunt descrise ca fiind Regiunea Întunericului. Locuitorii săi sunt creștini de rit grecesc... Bărbații sunt foarte bine făcuți, înalți și blonzi; femeile la fel... frumos proporționate, cu păr de culoare deschisă, pe care și-l poartă lung. Țara plătește tribut regelui tătarilor din Vest... Din ținut se strâng multe blănuri de hermină, samur, jder și vulpe... precum și cantități mari de ceară. Sunt și mai multe mine [de argint]... Este o regiune foarte rece și am fost asigurat că se întinde până la Oceanul Nordic, unde... se prinde un mare număr de șoimi migratori.[39]

BUDA

În 1244, regele Bela IV al Ungariei a acordat o cartă de autonomie „orașului liber Pesta" de pe Dunăre. Decizia lui făcea parte dintr-un plan extins de reconstrucție după recentele invazii tătare. Începând din acel moment, orașul urma să se autoguverneze conform Constituției de la Magdeburg, regele renunțând la aproape toate puterile sale asupra lui. La un moment dat, aceleași drepturi le va primi și suburbia castelului din Buda, de pe malul opus al Dunării, creându-se astfel două orașe cu jurisdicții diferite în aceeași zonă urbană.[1] Buda, numită în germană Ofen, a devenit în 1361 capitala regală a Ungariei, după Esztergom.

Viitoarea viață a orașului era influențată în mare măsură de natura autorității care îi acordase carta de întemeiere. Cu toate că aceste carte municipale acordate de regi sau prinți erau la ordinea zilei, episcopii își exercitau adesea influența, mai ales în Germania. Oriunde era puternică nobilimea, ca în Ungaria și Polonia, răsăreau și orașe independente, care ofereau oaze de imunitate față de mâna lungă a bisericii și statului. Dezvoltarea orașelor a accentuat mult tendințele centrifugale din statele medievale constituite mai târziu. În Ungaria a completat sistemul existent de districte teritoriale și de libertăți nobiliare.

Dacă un oraș adopta modelul Magdeburg, asta nu însemna neapărat că era o așezare germană. Constituția de la Magdeburg a fost introdusă în toată Europa de Est și Centrală, atât în orașele germane, cât și în cele nongermane. Cu toate acestea, a existat mereu o comunitate germană puternică în Buda și Pesta, chiar și în timpul stăpânirii otomane. Orașele germene n-au fost unite într-o singură municipalitate până în 1872, la scurt timp după ce Ungaria și-a reafirmat existența separată în cadrul monarhiei duale a Habsburgilor. În 1896, au fost gazdele sărbătoririi extravagante a unui mileniu de la întemeierea Ungariei.

Evenimentul s-a axat firește pe persoana Sfântului Ștefan și pe coroana dăruită de papă. Ca și întemeierea Pestei, manifestarea a întărit legătura durabilă a Ungariei cu Occidentul. Regina lui Ștefan, Gisella, era sora lui Henric al Bavariei (viitorul împărat german, care a fost și el canonizat). Încoronarea lui din 1011 nu l-a ajutat să-și alunge rivalii la tron, sprijiniți de bulgari și ortodocși. De atunci înainte, ca și Polonia, Ungaria a mers hotărâtă pe calea catolicismului apusean.

Coroana, care poartă numele Sfântului Ştefan şi este acum cel mai de seamă exponat din Muzeul Naţional al Ungariei, a ajuns să simbolizeze extraordinara putere a ţării de a supravieţui. Se pare că a fost purtată de toţi regii maghiari, de la Dinastia Arpadiană la cea a Hasburgilor, fiind obiectul absolut necesar oricărei încoronări valide. A fost de multe ori pierdută sau ascunsă, dar niciodată distrusă. În 1405, a căzut pe neobservate într-o mlaştină din Austria, în timp ce era dusă ilegal acolo de Sigismund de Luxemburg, dar a fost recuperată când din apă au ieşit raze de o strălucire divină. În 1945, a fost din nou scoasă ilegal din ţară, dusă în SUA şi păstrată la Fort Knox. În 1978, i-a fost înapoiată Budapestei, chiar dacă Ungaria era încă sub regim comunist.

Ar fi interesant, aşadar, să aflăm ce dubii au existat în privinţa faptului că „Coroana Sf. Ştefan" îi aparţinea sau nu Sfântului Ştefan. Dar se pare că nici la Roma nu a fost creată, conform ultimelor cercetări. Potrivit celor mai recente păreri emise de istorici, principalul cerc de aur, *corona greca*, a fost făcut în Bizanţ, în secolul XI, probabil pentru Sinadene, soţia lui Geza I (1074–1077). În viziunea tradiţională, „coroana greacă" a fost sudată pe o coroană mai veche, *corona latină*, făcută pentru Ştefan I.[2] În viziunea modernă, singura legătură posibilă cu Sfântul Ştefan ar fi crucea originală, o relicvă din Adevărata Cruce, acum pierdută, care se afla odată în vârful cercurilor arcuite ale coroanei latine.

Oricare le-ar fi originile, cele două părţi componente ale coroanei, greacă şi latină, combinate, reprezintă cea mai frumoasă amintire, nu numai a legăturilor Ungariei cu Apusul, dar şi a poziţiei Ungariei medievale în inima creştinătăţii. Coroana greacă este împodobită cu un cerc în care alternează pietrele nestemate cu plăcuţe de email cloisonné. În faţă, deasupra frunţii, stă o plăcuţă ridicată cu Hristos Pantokrator, iar în spate, o altă placă pe care e gravat împăratul Mihail VII Dukas (1071–1078) cu o aureolă verde. De fiecare parte a împăratului, sunt portretele fiului său, Constantin, şi al regelui Geza. Pe placa lui Geza se află şi o inscripţie grecească: GEOBITZAS PISTOS KRALES TURKIAS (Geza, regele creştin al Turciei). În alte părţi, în jurul cercului, se află arhanghelii şi sfinţi. Spre deosebire de prima, coroana latină are opt plăcuţe cu apostoli şi Hristos pe tron în punctul unde se încrucişează benzile. O cruce înclinată, care a înlocuit-o pe cea originală în 1551, când a fost încoronat primul Habsburg, stă într-o poziţie nesigură peste întreaga coroană.[3]

Dar sigură este calitatea cu care a fost înzestrată din plin această coroană – *caracterul său inadmisibil*, „capacitatea sa de a fi mereu pierdută şi regăsită"[4].

Contrar presupunerilor anterioare, viaţa economică din Evul Mediu nu stagna. Există o şcoală de gândire care susţine că „revoluţia din agricultura" acelui timp în nordul Europei a fost „la fel de hotărâtoare şi a avut aceleaşi efecte istorice" ca şi „aşa-numita Revoluţie Industrială" din secolul XIX.[40] Argumentul se bazează în principal pe apariţia unor noi surse de putere ca moara de apă, pe dezvoltarea mineritului, pe impactul plugului cu brăzdar de fier şi forţei de tracţiune a cailor, pe rotaţia culturilor şi alimentaţia mai bună. Uneori dura secole până să se aplice noile tehnici, dar efectul în lanţ de-a lungul timpului a fost decisiv. Agricultura s-a mutat pe solurile din văi, mai greu de cultivat, dar mai mănoase. Creşterea producţiei agricole a declanşat o explozie demografică, mai ales în nordul Franţei şi în Ţările de Jos. Populaţia în creştere a umplut noile oraşe, constituind o nouă forţă de muncă. Mâna de lucru putea fi folosită în noile activităţi industriale, cum ar fi mineritul sau ţesătoriile: au apărut oraşe specializate în producţia textilă. Comerţul maritim s-a dezvoltat constant. [PLOVUM] [MURANO]

Alţi istorici au mers şi mai departe. Faţă de condiţiile anterioare, înflorirea oraşelor era spectaculoasă, iar activităţile pe care le desfăşurau au fost luate drept o „lansare" a economiei europene.[41] Poate că este o exagerare. Marile târguri anuale care se organizau începând

din 1180 pe câmpiile din Champagne, la Provins, Lagny, Troyes sau Bar-sur-Aube erau într-adevăr dovada unui progres însemnat. Se ţineau la jumătatea drumului dintre centrele urbane din Lombardia, Renania şi Ţările de Jos, şi în nordul Franţei; şi constituiau un loc de întâlnire pentru negustorii şi bancherii cu legături în toată lumea. S-ar putea spune că au constituit nucleul unei Europe lărgite, dacă nu al unui sistem economic paneuropean.

MURANO

Murano este o insulă în laguna venețiană. Aici se află o frumoasă biserică în stil romanesc, Santa Maria e Donato, datând din 999, precum şi atelierele de sticlărie ale fostei Republici Veneţia.

Sticlă s-a făcut în Europa din Antichitate, dar sticla grecească şi romană era grosieră ca textură şi opacă. Doar la Murano, la începutul secolului XIII, maeştrii sticlari au creat un produs atât dur, cât şi transparent. Timp de mai multe zeci de ani, formula lor a rămas un secret, dar apoi a ajuns la Nürnberg, de unde s-a răspândit în toate colţurile continentului.

Sticla transparentă a făcut posibilă ştiinţa opticii şi producerea instrumentelor de precizie. Principiile lentilei şi ale refracţiei luminii erau cunoscute în jur de 1260, când Roger Bacon a fost însărcinat să facă prima pereche de ochelari. (Există un portret al împăratului Henric VII purtând ochelari pe unul dintre vitraliile catedralei din Strasbourg.) Ferestrele de sticlă au ajuns cu timpul la modă în secolele XIV–XVI, mai întâi în biserici şi palate, apoi şi în casele mai umile. Flacoanele, retortele şi tuburile de sticlă au uşurat experienţele alchimiştilor, iar mai târziu ale chimiştilor. Clopotele de sticlă şi serele au adus mari schimbări în grădinărit. Microscopul (1590), telescopul (1608), barometrul (1644) şi termometrul (1593), toate bazate pe sticlă, ne-au revoluţionat viziunea despre noi înşine şi lumea în care trăim.

Consecinţele sociale ale producerii sticlei au fost impresionante. Folosind ochelari, călugării şi învăţaţii au putut să vadă mai bine şi, deci, să citească mai mult, accelerându-se astfel procesul de răspândire a cunoştinţelor. Datorită geamurilor transparente, a crescut numărul de ore de lumină şi eficienţa muncii depuse în interior, mai ales în nordul Europei. Locurile de muncă au putut fi mai bine luminate şi încălzite. Serele au influenţat benefic cultivarea florilor, fructelor şi legumelor, ceea ce a avut drept consecinţă o alimentaţie mai sănătoasă şi variată, cunoscută înainte doar în bazinul mediteraneean. Au apărut felinarele cu pereţi de sticlă, trăsurile cu geamuri şi oglinzile, iar instrumentele de precizie au contribuit la dezvoltarea a numeroase discipline ştiinţifice, de la astronomie la medicină.

Oglinda a avut importante consecinţe psihologice. Conştiinţa oamenilor care îşi vedeau imaginea fidelă a chipului a suferit schimbări. Au devenit mai conştienţi de înfăţişarea lor şi, prin urmare, de îmbrăcăminte, coafuri şi cosmetice. Au fost îndemnaţi şi să mediteze asupra legăturii dintre aspectul exterior şi viaţa interioară, pe scurt, să studieze personalitatea şi individualitatea. Au început să manifeste interes pentru portretistică, biografii şi modă. Introspecţia, un obicei care nu-şi găsea locul în Evul Mediu, a devenit evidentă în tablourile lui Rembrandt, precum şi în romane. *Galerie de Glaces* (Sala Oglinzilor) din palatul Versailles a fost inaugurată pe 15 noiembrie 1684. Era o minune a epocii. Întinsă pe toată faţada pavilionului central şi cu vedere la parc, oglinzile sale enorme reflectau lumina a şaptesprezece ferestre până în tavan şi a şaptesprezece candelabre. Era echivalentul laic al vitraliilor de la Chartres.

Oamenii din Antichitate nu vedeau prea bine prin sticlă. Cei moderni vedeau clar, într-o uimitoare cascadă de lumină care le pătrundea adânc în suflet.[1]

Prosperitatea oraşelor a antrenat multe probleme de ordin politic. Municipalităţile dobândeau mijloacele de a contesta autoritatea episcopului sau a contelui din partea locului, întocmai precum breslele şi asociaţiile de negustori puteau să facă presiuni asupra conducătorilor oraşelor. (Prima grevă consemnată de istorie a fost organizată de ţesătorii din Douai în 1245.[42]) Ordinea feudală slăbea din interior. În Germania, independenţa solidă a oraşelor ca Nürnberg şi Köln poate explica de ce nici biserica, nici baronii nu mai puteau impune autoritatea Dinastiei Hohenstaufen. În Italia, enormele resurse ale oraşelor Milano, Genova, Veneţia şi Florenţa explică de ce războaiele dintre guelfi şi ghibelini au fost atât de crâncene, de ce nici papa, nici împăratul n-au putut să le pună capăt. În Flandra, suprapopularea urbană a stat la baza migraţiei spre Răsărit. Erau contraste puternice între Europa Răsăriteană şi Apuseană – care, totuşi, ca întotdeauna, trădau un grad mai mic sau mai mare de interdependenţă. Continentul se transforma.

PLOVUM

Plugul greu de fier, din trei părţi sau *plovum* era o unealtă mult mai sofisticată decât cea anterioară, plugul simplu de lemn sau *aratrum*,-care doar „zgâria pământul". Prevăzut cu un cuţit vertical sau fier de plug, un brăzdar orizontal, o colmană înclinată, de obicei pe roţi, putea să are şi cel mai uscat sol. Dar avea nevoie de o forţă de tracţiune care se găsea rareori în lumea antică. Au trecut o mie de ani de când l-a văzut Pliniu arând în valea Padului şi până la introducerea sa în nordul Europei în secolele XI–XII. În tot acest timp, principala problemă a fost cum să fie tractat. La începutul Evului Mediu, plugul era de obicei tras de boi. Pământul se măsura în piei de bou sau în grupuri de boi, adică unităţi de teren care puteau fi arate de o singură echipă de boi. Dar boul era prea lent şi o echipă completă de opt boi costa mult şi era greu de hrănit. Caii erau singura specie mai rapidă, dar erau mai mici şi mai puţin puternici decât boii.

A fost nevoie de încă cinci adaptări pentru ca plugul să poată fi folosit la randament maxim. În primul rând, trebuiau crescute rase de cai puternici – urmaşi ai cailor de luptă carolingieni. Al doilea era hamul, neobservat până în anul 800, care îi permitea animalului de tracţiune să tragă greutăţi mari fără să fie gâtuit. A treia era potcoava, introdusă pe la 900. A patra era cultivarea ovăzului, hrana de bază a calului de tracţiune. Foarte importantă a fost şi introducerea sistemului de asolament pe trei câmpuri. Trecerea de la două la trei câmpuri a îmbunătăţit mult recoltele, crescând productivitatea unei familii de ţărani cu cel puţin 50%. A permis cultivarea tuturor celor patru cereale şi a distribuit echitabil munca ţăranilor între semănatul de primăvară şi de toamnă. Dar solicita o sporire însemnată a capacităţii de arat pământul. (Vezi ilustraţia 29.)

Cel mai târziu în secolul XII, toate elementele revoluţiei în agricultura din nord apăruseră din Franţa până în Polonia. Poate că istoricii au modificat ecuaţiile mai simple ale chestiunii, ca Meltzen în „Plug rudimentar + arat încrucişat = terenuri pătrate" sau Marc Bloch în celebra sa: „Plug cu trei părţi + roţi = fâşii = câmpuri deschise = agricultură comunală". Însă principalele direcţii sunt acum general acceptate. Câmpurile pătrate de la munte care cereau arat încrucişat erau adesea părăsite, pe când cele deschise, ca nişte fâşii, şi-au făcut apariţia pe pământurile fertile din văile apelor. Peisajul Europei s-a schimbat pentru totdeauna. Câmpurile au fost împodobite cu acel cunoscut model de ridicături şi brazde. Timpul economisit cu plugăritul putea fi folosit la extinderea terenului arabil. Pădurile au fost defrişate, mlaştinile secate şi polderele smulse mării. Sate mai mari se înşirau în văi, iar cultivarea fâşiilor de pământ era reglementată de noi forme de conducere comunală. Consiliul sătesc şi economia seniorială au intrat ambele în acţiune. Din toate acestea, Europa a obţinut cantităţi crescânde de hrană mai nutritivă, care urma să susţină o populaţie ce creştea în acelaşi ritm până în zorii Revoluţiei Industriale.[1]

Scheidam, Districtul Olanda, 5 decembrie 1262. În ajunul Sfântului Nicolae, Hendrik, episcop de Utrecht, a acordat autorizaţie bisericii construite şi înzestrate „pe pământ nou", la Scheidam, de către contesa Aleida van Henegouwen, regentă a Olandei şi Zeelandei:

> Henricus Dei Gratia episcopus universis presentes literas inspecturis salutem in Domino sempiternam. Cum illustris domina, dilecta nostra consanguinea domina Aleidis, uxor quodam domini Iohannis de Avennis, Hollandie et Selandie tutrix, i nova terra apud Schiedam in divini honorem nominis de novo ecclesiam construi fecerit et dotaverit eandem, nos ipsius in hac parte piis supplicationibus inclinati ad huiusmodi structuram ecclesiae licentiam concedimus...[13]

Doi ani mai târziu, contesa Aleida a poruncit construirea unui dig cu ecluză pe pârâul Schie în punctul unde se vărsa în apele cu maree ale deltei Rinului. Scopul acestei lucrări era să regleze debitul de pe canalul care lega oraşul învecinat Delft cu micul său port riveran, Delfshaven. Urma să fie construit împreună cu un alt dig pe un pârâu şi mai mic, Rotte, la trei kilometri în amonte. La o distanţă de trei ani, pe 11 august 1270, tânărul conte Floris V le-a acordat privilegii cetăţenilor oraşului Rotterdam. Cam în acelaşi timp, a început construcţia unui dig pe râul Amstel, la 50 km spre nord. Pas cu pas, delta Rinului a fost regularizată.

Deşi nu erau cele mai vechi lucrări în zonă, digurile erau concepute în scopul de a uşura navigaţia comercială pe vastele teritorii primejdioase care se întindeau ca un arc uriaş pe o suprafaţă de circa 25 000 km², între Scheldt şi Ems (vezi harta 13). În retrospectivă, pot fi privite ca nişte paşi decisivi în evoluţia celei mai dens populate ţări din Europa, a celui mai mare port din lume şi a unei naţiuni europene deosebite de altele. Dar nu părea aşa în acel timp.

Provincia Olanda era unul dintre cele mai izolate şi subdezvoltate districte din Sfântul Imperiu German. Numele ei, însemnând *Holt-land* sau „Ţinut mlăştinos", sublinia faptul că avea pe toată întinderea ei doar mlaştini. Era cea mai joasă regiune din Ţările de Jos sau *Nederlanden*. Între cercul de insule de nisip dinspre mare şi terra ferma din interior, cel puţin două treimi din suprafaţa ei era sub nivelul mării. Consta în cea mai mare parte din bancuri de aluviuni, mlaştini sărate, zăgazuri împotriva mareelor, lacuri cu apă sălcie şi zone periculoase cu ape puţin adânci sau *wadden*. Se călătorea în general cu barca, cu excepţia iernii, când apele nu prea adânci îngheţau şi formau drumuri pe gheaţă.

Delta Rinului era cel mai tânăr şi mai mobil pământ din Europa. Creat în cele câteva mii de ani de la ultima perioadă glaciară, fusese formată prin acţiunea opusă a trei fluvii care se vărsau în nord – Sheldt (Escaut), Maas (Meusa) şi Rijn (Rin) – şi a vânturilor din vest şi a mareelor. În consecinţă, era supusă schimbării şi deplasării. Nisipul adus de mare formase o barieră masivă de dune cu o înălţime de până la 70 m şi o lăţime de 4-5 km. Dincolo de acestea, sedimentele aduse de râuri alcătuiau formaţiuni mereu schimbătoare, iar apa dulce curgea în şuvoaie şi izbea în punctele mai puţin rezistente, în lupta ei neîncetată de a-şi croi drum spre mare. Pe timpul romanilor, se construiseră o serie de forturi

Harta 13. Ţările de Jos, 1265

de coastă pe bariera de nisip din faţa marii lagune interioare, Fleo Lacus. Majoritatea apelor „vechiului Rin" ajungeau la mare printr-un canal care există încă în Leyda de astăzi, iar „vechiul Mass" îşi croia alt drum cam la 30 km mai în sud.

Dar ultimul mileniu adusese schimbări dramatice. În 839, o mare inundaţie deviase cursul principal al Rinului în Maas, creând astfel canalele legate între ele Lek, Waal şi „Noul Maas". Laguna cu apă dulce din nord, însetată de apă, s-a despicat parţial. Apoi, în secolele XII şi XIII, o perioadă de climă mai caldă a dus la ridicarea nivelului mării. Bariera de dune a fost spartă în repetate rânduri; estuarul fluviului Scheldt s-a despărţit în mai multe canale, deschizând Anversul traficului maritim; iar insulele au proliferat. Apa sărată a năvălit, transformând laguna nordică într-un golf mare, Zuider Zee, care împarte Frizia în două. Fluxuri puternice pătrundeau pe afluenţii principalelor canale, ameninţând oraşele de pe malurile lor. Această problemă a dus la construirea digurilor.

Înainte de mijlocul secolului XIII, aşezările din deltă se limitau la trei tipuri. Exista un şir de oraşe vechi la marginea continentului. Arnhem (Arenacum sau „Oraşul nisipului"), lângă Nijmegen (Novimagnum sau „Piaţa nouă"), şi Utrecht (Trajectum ad Rhenam sau „Vadul Rinului") fuseseră toate întemeiate de romani. Antwerp sau Anvers (Aen de Werpen ori „Ancoraj") se dezvoltase în jurul bisericii din secolul VII, numită

St. Amand, pe malurile fluviului Scheldt. Existau câteva aşezări izolate pe dunele de nisip, ca abaţia Middleburg pe Walcheren, datând din 1120 sau castelul de vânătoare construit recent la Gravenhaage ori „Gardul contelui" în 1242. Câteva sate de pescari îşi găsiseră un adăpost nesigur pe dunele de nisip. Mai multe dintre acestea au obţinut statutul oficial de oraşe cu drepturi – Dordrecht (1220), Haarlem (1245), Delft (1246) şi Alkmaar (1254). Dar niciunul dintre ele nu avea nici măcar o fracţiune din populaţia activă a oraşelor „textile" din învecinata Flandră. Secole de-a rândul, episcopul de Utrecht a fost principala autoritate religioasă şi laică. Porturile din deltă au fost mult timp doar debarcadere pentru comerţul de pe coastă.

Smulgerea uscatului din mare era o artă străveche care se perfecţiona mereu. Caracteristice sunt în Olanda acele „movile" artificiale, numite *terpen,* pe care se construiseră case peste nivelul de inundaţie, conform unei tradiţii din timpuri imemoriale. Au fost menţionate de Pliniu. Cele mai vechi diguri ale sistemului de apărare împotriva mării sau *zeewering* datează din secolul VIII sau IX. Barajele de pe râuri au început să se răspândească după perfecţionarea ecluzelor în secolul XI. Construcţia de poldere sau „câmpuri îngrădite" depindea de un sistem sofisticat de drenare, care s-a pus la punct abia în jur de 1150. Canalele de scurgere trebuiau făcute, cu mult efort, de jur-împrejurul ţărusilor înfipţi adânc în pământul moale, apoi umplute cu pietriş şi pietre şi plantate cu iarbă. Odată îngrădit, câmpul trebuia inundat de mai multe ori cu apă dulce, timp de 10-15 ani, şi drenat în mod repetat ca să dispară sarea. Doar atunci solul aluvionar rodnic îi răsplătea pe oameni pentru eforturile depuse. Fertilitatea acestor poldere era proverbială: ca şi carnea, lâna şi pieile oilor şi vitelor care păşteau pe islazurile smulse mării, ofereau atât susţinerea necesară unei colonizări masive, cât şi o abundenţă de produse destinate exportului în oraşele învecinate.

În secolul XIII, construcţia de poldere în Olanda era abia la început: putea să se obţină teren agricol doar la marginea mlaştinilor. Înainte de introducerea pompelor acţionate de vânt, nu erau mijloace eficiente pentru asanarea terenurilor mai mari. În 1421, cumplita inundaţie de Sf. Elisabeta a produs mari pagube: 72 de sate au fost acoperite de apă şi 10 000 de oameni şi-au pierdut viaţa, distrugându-se astfel progresele înregistrate în două secole. De cea mai mare parte din pământul aflat sub nivelul mării, care trebuia drenat mereu, nu s-a atins nimeni până nu s-au inventat în 1150 morile de vânt cu palete rotitoare, care pompau non-stop, indiferent de direcţia vântului. Nu exista nicio lege în privinţa recuperării terenurilor din întreaga Olandă până s-a dat, în 1918, Decretul de recuperare a pământurilor. A fost nevoie de o altă inundaţie catastrofală, în 1953, pentru a se pune în aplicare marele plan de sistematizare a deltei (1957–1986), prin care se regulariza cursul râurilor şi se umpleau canalele către mare. Opt sute de ani de luptă îndârjită împotriva elementelor naturii nu puteau să nu lase urme asupra locuitorilor ţării. Unii istorici au fost tentaţi să considere că această luptă continuă a fost un factor decisiv în formarea caracterului olandezilor.

Construirea digurilor a constituit o etapă marcantă în lunga istorie a ţării. A dus la formarea unui sistem de cursuri de apă interioare, care era reglat de supraveghetorii stăvilarelor. Pentru că marile vase care se îndreptau spre mare nu puteau trece prin porţiunile înguste, au răsărit *entrepôts* în jurul digurilor, unde încărcătura navelor era transferată pe şlepuri mai mici. Schiedam-Rotterdam şi Amsterdam s-au dezvoltat ambele pe baza comerţului maritim şi a celui fluvial. Totuşi, n-au ajuns la întâietate până nu s-au produs o serie de schimbări importante, care au ruinat principalele oraşe concurente. Cel mai

însemnat din acestea, Anvers, a decăzut după închiderea forțată a fluviului Scheldt în 1648–1863.

Poziția strategică a Olandei, la granița de vest a imperiului, a dus la multe amestecuri ale politicii în destinul său. Pe vremuri, formase partea de nord a regatului mijlociu Lotharingia. La începutul secolului X, a fost anexată Franciei de Vest pentru 12 ani, înainte să treacă definitiv în sfera imperială estică, în 925. În următorii 300 de ani, ca parte a ducatului Lorena de Jos, a fost atrasă în nesfârșitele conflicte dintre prinții feudali, în manevrele pe care le făceau aceștia între imperiu și Regatul Franței.

Conții de Olanda se trăgeau din Dirk I (Dietrich, Thierri sau Teodoric). Dirk I primise pământuri lângă Haarlem în 922, într-un district numit pe atunci Kennemerland, unde a întemeiat mănăstirea benedictină Egmont. Averea familiei a fost asigurată după 1018, când contele Dirk III, care pusese taxe neautorizate pe cursul inferior al Rinului, l-a înfrânt pe Ducele de Lorena în celebra bătălie de pe diguri. Dirk III a fost primul care a folosit numele de Olanda în titulatura lui. Pe urmă, feriți de primejdii în castelul lor din Haarlem, conții au început să se angajeze în nesfârșite lupte feudale. Olanda era unul dintre cele douăsprezece comitate ale căror interese intrau în conflict cu acelea ale imperiului. Nici împăratul, nici regele Franței nu puteau să-și exercite o influență permanentă decât prin intermediari, adică prin combinațiile mereu schimbătoare ale vasalilor lor. Seniorii feudali din Țările de Jos, impropriu denumite astfel, care se întindeau din Renania până în Picardia, se războiau între ei pentru a-și atinge scopuri concrete. Procedând astfel, creau treptat o regiune cu o identitate distinctă și un destin care nu era nici german, nici francez.

În acest cerc, Olanda era printre țările mai puțin importante. Puternicii episcopi de Utrecht și Liège, ducii de Lorena și Brabant, și comitatul învecinat al Flandrei erau mult mai influenți. Disputa câștigată de Olanda asupra controlului insulelor din Zeeland a durat secole, până la Pacea de la Bruxelles din 1253. Subjugarea aprigilor locuitori ai Friziei sau Friesland, care au rămas păgâni până în timpul lui Carol cel Mare, s-a rezolvat mai degrabă prin inundațiile provocate de mare decât prin cucerire. Împreună cu populația în exces din aglomeratele orașe flamande, nefericiții frizieni alcătuiau unul dintre cele mai mari contingente de emigranți care colonizau teritoriile mlăștinoase din estul Germaniei.

Cu toate acestea, conții de Olanda erau buni politicieni. Wilhelm I (1205–1222) a luptat la Bouvines de partea împăratului și a fost luat prizonier de francezi. Ca și strămoșul său, care cucerise Lisabona de la sarazini, era un cruciat înflăcărat. A murit în Egipt, după ce luase parte la asediul Damiettei. Wilhelm II (1234–1256) a aspirat la tronul de împărat. Fiind minor când a ajuns rege, a fost crescut ca fiu al bisericii de către episcopul de Utrecht, tutorele său, și s-a trezit intrând în jocul politic al papei Inocențiu IV, care încerca să alunge de pe tron Dinastia Hohenstaufen. (Vezi p. 353.) În 1247, a fost încoronat la Aachen ca împărat al romanilor, cu binecuvântarea papală. Căsătorit cu o ducesă guelfă și aliat cu influenta confederație de orașe din Renania, a câștigat puteri depline în politica internă a Germaniei. În ianuarie 1256, după ce s-a întors acasă în Olanda să rezolve o problemă în Frizia, s-a dus să fie încoronat ca împărat la Roma. O crăpătură din gheață care s-a lărgit și prin care s-au scufundat și cal, și călăreț, ambii în armură, a pus capăt unei cariere promițătoare. Dacă n-ar fi fost acest accident, olandezul ar fi ajuns să stăpânească Sfântul Imperiu German.

Floris V (1256–1296), contele actual și nepotul lui Wilhelm II, avea să fie penultimul membru al primei dinastii din Olanda. El a fost cârmuitorul care a pus capăt revoltelor

din Frizia şi care a câştigat dragostea celor mai umili supuşi ai săi. Confruntat cu o răscoală a ţăranilor care şi-au unit forţele cu plebea din Utrecht, s-a apucat să limiteze puterea arbitrară a judecătorilor şi să introducă un cod de legi scrise. Era amintit în legende ca *der keerlen God,* „Dumnezeul ţăranilor". Mulţi ani s-a bucurat de alianţa solidă cu Anglia, ţară la curtea căreia şi-a trimis fiul moştenitor să fie educat şi însurat. Acesta era contele Floris, eroul „Cronicii în versuri" a Olandei, *Rijmkronik van Melis Stoke:*

Tgraefscap ende dat jonghe kynt
Daer wonder of ghesciede sint.

(Aşa s-a terminat domnia tânărului conte [care] a fost minunea istoriei.)[45]

Aleida van Henegouven era mătuşa şi tutorele tânărului Floris V. Ca regentă a Olandei până la majoratul contelui, era una dintre cele câteva femei puternice care au ţinut frâiele statului în Ţările de Jos. Dintre acestea, cea mai vestită a fost vecina ei, extraordinara contesă Margareta de Flandra (d. 1280). Cunoscută şi ca Zwarte Griet sau „Greta cea Neagră", contesa Margareta a avut parte de toate binecuvântările şi nenorocirile din lumea feudală. Era fiica mai mică a contelui Baldwin IX, conducătorul Cruciadei a patra, care cucerise Imperiul Roman de Răsărit. Ca şi sora ei Joanna, se născuse la Constantinopol, de unde fusese adusă acasă după moartea tatălui ei, şi, împreună cu Joanna, a fost o garanţie a politicii lui Inocenţiu III. În copilărie, asistase la căsătoria surorii ei cu Ferdinand al Portugaliei, nepot al regelui Franţei, iar ea însăşi fusese promisă de soţie, deşi era încă o copilă, lui Bouchard d'Avesnes, Conte de Hainault. După Bătălia de la Bouvines, în urma căreia Ferdinand a fost trimis în temniţele castelului Louvre, şi-a văzut sora măritată a doua oară cu Tomaso de Savoia, iar ea însăşi, la insistenţele papei, a trebuit să divorţeze şi apoi să ia de bărbat un cavaler francez, Guy de Dampierre. Până în 1244, când i-a urmat la tron Joannei, în chip de contesă atât de Hainault, cât şi de Flandra, era mama a cinci copii din două căsătorii. N-a putut să-i împiedice pe cei doi fii mai mari să se bată pentru moştenirea ei şi a fost obligată să accepte celebra mediere a lui Ludovic cel Sfânt, care i-a dat comitatul Hainault lui Jean d'Avesnes şi Flandra lui Guillaume de Dampierre. Ea avea să trăiască mai mult decât ei.

Flandra, care era sfâşiată de rivalitatea dintre Bruges şi Ghent, era totuşi premiul cel mare din politica Ţărilor de Jos. Soarta acesteia nu putea să lase Olanda indiferentă. În trecut, conţii de Flandra oscilaseră între imperiu şi Franţa şi acceptaseră feude de la ambele părţi, creând grupuri de teritorii cunoscute sub numele de *Kroon-Vlaanderen* sau *Rijks-Vlaanderen.* Totuşi, după lupta de la Bouvines, influenţa Franţei a crescut enorm, ceea ce avea să ducă la o masivă ocupaţie franceză. În 1265, lupta dintre papă şi împărat se apropia cu repeziciune de nivelul cel mai jos. Papalitatea blocase ascensiunea familiei Hohenstaufen după moartea lui Frederic II; iar frământările din imperiu pe care, murind, contele Wilhelm le lăsase nerezolvate, se complicau din ce în ce mai mult. În 1257, a avut loc o dublă alegere; o întrunire a electorilor imperiali a decis în favoarea lui Richard, Conte de Cornwall, fratele mai mic al lui Henric III al Angliei, iar a doua l-a ales pe Alfonso, regele Castiliei. Spre deosebire de Alfonso, care a rămas în oraşul său natal, Toledo, contele Richard a pornit la drum să fie încoronat ca împărat al germanilor. Dar niciunul dintre candidaţi nu putea să aibă autoritate asupra întregii Germanii.

Richard de Cornwall (1209–1272) era unul dintre cei mai bogaţi şi influenţi bărbaţi de vârsta lui.[46] Faptul că deţinea minele de cositor din Cornish făcea cât un al doilea domeniu de conte, iar conducerea monetăriei şi a sistemului monetar reformat al Angliei îi aducea un venit fabulos. Prin consilierul său financiar, Abraham de Berkhamsted, reuşea să acorde împrumuturi regilor şi cardinalilor; şi n-a avut nicio problemă să găsească cele 28 000 de mărci necesare gresării maşinăriei care urma să-l aleagă împărat al Sfântului Imperiu German. Senior de Corfe, Wallingford şi Berkhamsted, s-a confruntat cu opoziţia baronilor din Anglia, fiind unul dintre puţinii nobili care vorbeau engleza. Purtând şi titlul de Conte de Poitou, avea mari interese în Gasconia, unde fusese guvernator regal. Condusese o cruciadă la Acra, dar văzuse expediţia ca pe o ocazie de a-i cunoaşte personal pe cei doi cumnaţi ai săi, mai întâi pe Ludovic cel Sfânt la Paris şi apoi pe Frederic în Sicilia. Avea relaţii bune cu Ţările de Jos, de unde Floris V venise într-un suflet la Londra să-i prezinte personal omagiile sale. Urma să-şi ia a treia soţie, după Isabella Marshal şi Sancia de Provence, pe Beatrice, Contesă de Falkenburg din Brabant.

Totuşi, în cea mai mare parte a anului 1265, soarta nu a fost de partea contelui Richard. Cele trei vizite în Germania nu îi aduseseră niciun beneficiu. În plus, după ce se implicase în războiul purtat de fratele său, fusese prins de oamenii lui Montfort şi era acum prizonier în castelul Kenilworth. Aventurile sale lipsite de glorie de după Bătălia de la Lewes, unde se ascunsese într-o moară de vânt, au stat la baza celei mai vechi satire politice din Anglia:

The King of Alemaigne do ful wel
He saisede the mulne for a castel,
With hare sharpe swerds he grounde the stel
He wende that the sayles were mangonel to helpe Wyndesor.
Richard, thah thou be ever trichard
trichen shalt thou never more.[47]

Pe acel timp, regele şi curtea sa erau foarte urâţi de oamenii din Anglia. Simon de Montfort, acel *protector gentis Angliae,* era văzut şi admirat ca un apărător al poporului oprimat:

Il est apelé de Montfort,
Il est el mond et si est fort
Si ad grant chevalerie.
Ce voir, et je m'acort.
Il aime droit, et hete le tort.
Si avera la mesterie.[48]

(Îl cheamă Montfort/ E protectorul *(mund)* nostru şi e atât de puternic *(fort)*/ Şi aşa un mare cavaler./ Uite, sunt foarte de acord,/ Iubeşte dreptatea şi urăşte nedreptatea./ Aşadar, va lua stăpânirea.)

După ce Simon a fost ucis la Evesham, pe 4 august 1265, oamenii săi din amplasamentul de pe Dealul Verde au murit până la ultimul; a fost jelit ca un sfânt şi martir.

În acel an a avut loc şi alegerea papei. Clement IV era un francez care, ca Guy Foulques, avusese înainte nevastă şi copii şi fusese consilier pe probleme juridice al lui Ludovic cel Sfânt. Roma şi unele regiuni din nordul Italiei manifestau încă atâta simpatie pentru familia Hohenstaufen, că papa Clement, care fusese plecat cu o misiune în Anglia, a trebuit să călătorească spre casă travestit în călugăr şi să-şi stabilească reşedinţa în Perugia. De acolo a aranjat pentru Carol de Anjou să fie învestit cu regatul Siciliei şi al Neapolelui şi a găsit finanţare pentru crâncenele sale campanii, în care avea să moară mai întâi fiul bastard al împăratului, Manfred, iar apoi tânărul Conradin, nepotul lui Manfred. Din Perugia, a trimis o bulă abaţiei Egmont, în Olanda, prin care îi reconfirma vechile drepturi şi imunităţi.[49]

Ca şi Războiul civil din Anglia, conflictele imperiale din Germania au adus în ţară haosul:

> S-au deschis toate porţile anarhiei; prelaţii şi baronii şi-au extins domeniile prin război; cavalerii-tâlhari au umplut drumurile şi râurile; necazurile celor slabi, tirania şi violenţa celor puternici erau atât de mari că nu se mai văzuse de secole aşa ceva... Imperiul Roman se cuvenea acum să sufere ca să-şi ispăşească păcatele.[50]

Istoricii mai puţin tradiţionalişti nu văd situaţia imperiului chiar atât de catastrofală. Lipsa unui împărat a dat semnalul dezvoltării mai multor state şi oraşe regionale, care erau destinate să joace un rol important în istoria Europei. Printre altele, Ţările de Jos au prosperat datorită slăbiciunii imperiului.

Totuşi, Olanda nu era nici nucleul politic al Ţărilor de Jos, nici al limbii olandeze. Diferite forme de proto-olandeză mijlocie erau vorbite în Ţările de Jos, spre vest până la Kortrijk (Courtrai) şi Rijsel (Lille). Franceza era dominantă în Hainault, Liège şi Namur, şi era limba folosită în general de nobili. Germana de Jos se suprapunea la hotarele de est, în Guelders, dar cei mai mulţi vorbitori de olandeză se găseau, fără îndoială, în oraşele din Flandra. Nuanţele dialectale între *vlaams* şi *hollandisch* nu erau însemnate. Olanda era încă pe cale de a asimila elemente friziene, franceze şi saxone. Friziana mai ales, care, din dialectele germanice, era cea mai apropiată de engleză, o vorbeau încă mulţi locuitori din nordul Olandei şi insule. Olanda a devenit mult mai târziu ţara în care limba oficială era olandeza standard sau *neerlandeza*.

Şi literatura olandeză a fost scrisă în mare măsură în Flandra. În Olanda secolului XIII s-au realizat câteva texte valoroase, printre care *Cronica lui Egmont* şi un roman animalier fantastic, *Van den Vos Reinarde* (cca 1270) de un anume Wilhelm. Dar scriitorii de seamă, ca Jacob van Maerlent (cca 1235–1271), autor al operei *Ospeţele lui Alexandru* (1258) şi născut la Bruges, erau flamanzi.

Comerţul fluvial era încă slab dezvoltat. Dordrecht, unde se construise un castel ca să impresioneze vasele care treceau din Renania spre Marea Nordului, era singurul port mai important. Avea contacte cu Anglia şi trăgea nădejde să atragă mărfurile englezeşti mai profitabile din prosperele porturi flamande de pe coastă. Nu existau decât legături sporadice cu ţările de pe ţărmurile Balticii şi Rusia.[51] Condiţiile sociale din Olanda nu se conformau standardului din „epoca feudală". De fapt, instituţiile feudale erau slabe. Şerbia era rară în afara moşiilor bisericii, iar aşezările de ţărani liberi sau pescari erau multe. Nobilii, deşi bine deprinşi cu obiceiurile şi moravurile de cavaleri şi proprietari de domenii, nu erau de regulă vasalii seniorilor lor feudali. Deşi mici, oraşele urmau exemplul

celor din Renania alăturată şi erau destinate să joace un rol important în viitor. Viaţa religioasă din Olanda era oarecum atipică. Episcopul de Utrecht îşi pierdea mult din putere şi nu exercita aceeaşi autoritate laică şi juridică de care se bucura dioceza alăturată din Liège. În ciuda întemeierii câtorva noi lăcaşuri de cult, nici călugării şi nici noile ordine monastice nu aveau prea mare influenţă. Frizia era un bine cunoscut refugiu al păgânilor care supravieţuiseră; sectele mistice rebele erau la ordinea zilei.

Orice descriere a istoriei vechi a Olandei contrazice răspândita concepţie greşită că viitoarele naţiuni ale Europei au existat în fază embrionară din Evul Mediu. Secolul XIII marchează mijlocul intervalului de timp dintre perioada contemporană şi aşa-zisa „Naştere a Europei" pe ruinele lumii clasice. Poate că ne-am fi aşteptat ca aceste comunităţi naţionale, care au ajuns să domine la sfârşitul poveştii, să fie măcar vizibile, deşi într-un stadiu incomplet de dezvoltare. Dar nu a fost aşa. În cazul Ţărilor de Jos, cunoscuţii termeni de „Olanda", „olandezi" sau „neerlandezi", aveau cu toţii alte conotaţii decât cele dobândite mai târziu. Mitul modern al unităţii unei „naţiuni" şi a „pământului" ei era cu totul irelevant. În secolul XIII, Olanda nu era nucleul unei naţiuni olandeze în dezvoltare. De fapt, mult din pământul care, după 300–400 de ani, avea să formeze baza teritorială a conştiinţei naţionale era încă sub apă.

În 1265, în marea majoritate a Europei nu se formaseră încă naţiuni recognoscibile. În toiul *Reconquistei* creştine, statele iberice Portugalia, Castilia şi Aragon nu conştientizau aproape deloc că Spania era patria lor comună. În anul morţii lui Dante, înfrângerea Dinastiei Hohenstaufen spulbera visul unei Italii unite. În toiul invaziilor mongole şi a „epocii fragmentării", o Polonie unită era doar o amintire. Nu mai exista o Rusie Kieveană şi nici sentimentul de apartenenţă la Rusia. Dar Regatul Angliei exista, pe ruinele imperiului Plantagenet; însă tot avea legături mai puternice pe continent, cu Gasconia şi Aquitania, decât cu Ţara Galilor sau Irlanda. Aristocraţia anglo-normandă, vorbitoare de franceză, nu avea aceeaşi cultură ca poporul englez, iar opoziţia baronilor era condusă de aventurieri de pe continent precum Simon de Montfort. Nu exista niciun concept care să ilustreze apartenenţa la spaţiul englez. Regatul Scoţiei îşi disputa încă teritoriul cu norvegienii, care tocmai invadaseră insulele din nord. Sub Ludovic cel Sfânt, Regatul Franţei se întindea de la Marea Mânecii până la Mediterană. Dar era un amalgam format din elemente diferite, care urmau să se dezintegreze înainte să poată fi reconstituite pentru a doua oară într-un întreg cu mai multă coeziune. Aşa cum se constată în această perioadă, Imperiul German se prăbuşise, rămânând doar cu numele. Era măcinat fără speranţă de interesele opuse ale teritoriilor sale germane şi italiene de pe ambele părţi ale Alpilor. Elveţia nu exista, iar Habsburgii încă nu se stabiliseră în Austria. Prusia Cavalerilor Teutoni era în primele decenii de existenţă; dar nu semăna deloc cu Prusia de mai târziu a Dinastiei Hohenzollern (care, în 1265, stătea încă departe de ochii lumii, în castelul său natal din Suabia). În Scandinavia, Norvegia se eliberase de sub ocupaţia daneză, dar nu pentru mult timp. Suedezii, ca şi lituanienii, erau implicaţi în cucerirea mai multor popoare din Est. Boemia sub Ottokar II (1253–1278) era pe culmile gloriei, întrucât îşi anexase recent Austria şi Styria. Ungaria era un stat în declin după cele două invazii mongole şi se afla la sfârşitul Dinastiei Árpádiene de domni pământeni. Imperiul Bizantin, cea mai veche formaţiune statală a Europei, recuperase Constantinopolul cu patru ani înainte şi îi alungase pe uzurpatorii latini în locurile lor fortificate din Grecia. Niciuna dintre aceste entităţi politice nu era menită să reziste până în Epoca Modernă.

Prin urmare, ar fi problematic să vorbim de state naţionale în orice interval din secolul XIII. Dar, dacă identitatea naţională s-a format cu adevărat în unele locuri pe acel timp, acestea nu puteau fi statele mici care s-au separat cu totul de vecinii lor. Portugalia şi Danemarca erau în această situaţie, ca şi Serbia şi Bulgaria în Balcani. Atât Serbia, cât şi Bulgaria şi-au reafirmat independenţa faţă de Imperiul Bizantin în anii 1180. Dar mai important a fost că şi-au întemeiat biserici ortodoxe naţionale, cu patriarhi proprii – Bulgaria în 1235, iar Serbia în 1346. Această măsură le-a pus la dispoziţie un instrument puternic pentru făurirea unei identităţi separate, pentru educarea unei elite naţionale, pentru publicitate politică şi consacrarea instituţiilor naţionale. A fost un pas pe care nu l-a făcut niciuna dintre ţările creştinătăţii latine până la Reformă şi pe care Rusia Moscovită l-a făcut abia în 1589. Acest lucru a întărit legăturile dintre cele două popoare slave, a căror coeziune avea să fie pusă la încercare în 500 de ani de ocupaţie otomană.

Căci Europa îşi trăia ultimii zeci de ani înainte de invazia otomană şi a doua mare înaintare a musulmanilor. Drumul mătăsii spre Orient era încă deschis. Călătorii creştini vorbeau despre drumurile lor în Tartar. În anul în care „Veneţia Nordului" a fost întemeiată pe Amstel, Marco Polo a pornit de la Rialto spre China.

Istoricii olandezi, ca toţi ceilalţi, au trebuit să se opună obiceiului de a citi istoria de-a-ndoaselea. Când s-au scris primele istorii naţionale, în secolul XIX, Ţările de Jos abia fuseseră definitiv împărţite în regatele Belgiei şi al Olandei; şi era un lucru general acceptat să susţii că existaseră comunităţi distincte flamande şi olandeze din cele mai vechi timpuri. Mult mai greu era să demonstrezi, de pildă, că bisericile medievale din Sluis, de pe unul din malurile lui Scheldt, erau bijuterii ale stilului olandez, iar cele din Damme, de pe celălalt mal al fluviului, erau comori ale patrimoniului flamand. Istoricii trebuiau să facă un mare efort de imaginaţie pentru a demonstra că tradiţiile diferite, olandeze şi belgiene, nu precedaseră Revolta olandeză din 1556–1648 (vezi pp. 534–539), care a oprit în mod arbitrar procesul anterior de formare a unei conştiinţe naţionale comune în Ţările de Jos. A fost mai greu de sugerat în primele capitole ale poveştii că exista doar un vag sentiment al identităţii comune şi chiar mai greu că Olanda poate că nu a fost în mijlocul spiritului olandez. Au existat multe răsturnări de situaţie în această poveste, sub stăpânire burgundă şi habsburgică, şi multe schimbări esenţiale în modelele economice şi demografice, înainte ca „Ţara digurilor" să-şi capete forma şi rolul din prezent. La urma urmei, acest lucru nu s-a petrecut până când Crolus Clusius (1526–1609), profesor de medicină la Leyda, nu a primit din Turcia primii bulbi de lalele şi i-a plantat în fertilele câmpuri de flori dintre Leyda şi Haarlem.

În toate problemele legate de naţionalitate, elementul-cheie este conştiinţa. Aşa cum a explicat un istoric olandez, naţionalitatea nu constă nici în sânge, nici în pământ şi nici măcar în limbă:

> Naţionalitatea există în mintea oamenilor... singurul habitat imaginabil... În afara minţii oamenilor, nu poate să existe naţionalitate, pentru că naţionalitatea este un mod de a te privi pe tine însuţi, nu o entitate *an sich (în sine)*. Bunul-simţ este în stare s-o detecteze, iar singura disciplină care o poate descrie şi analiza e psihologia... Această conştientizare, această percepţie a naţionalităţii, acest sentiment naţional, este mai mult decât o caracteristică a naţiunii. E pur şi simplu spiritul unei naţiuni.[52]

În secolul XIII, în toiul luptelor feudale, este foarte îndoielnic că patriotismul local al olandezilor ar fi putut fuziona cu vreun sentiment de solidaritate generală cu Țările de Jos. Cu trei sute de ani înainte de experiențele tulburătoare și revigorante din Revolta olandeză, e sigur că provinciile nordice pe jumătate formate, ca Olanda, nu puteau avea conștiința unei identități comune cu acelea din sud. Aceasta era o lecție pentru întreaga Europă medievală.

Așadar, am putea fi tentați să ne întrebăm unde, dacă nu în națiuni, se afla conștiința oamenilor din secolul XIII. Singurul răspuns posibil este „era acolo unde trebuia să fie". Europenii din Evul Mediu erau conștienți că aparțineau satului sau orașului lor natal și unui grup cu o limbă locală, ai cărui membri puteau comunica fără să recurgă la greacă sau latină. Erau conștienți că aparțineau unei comunități de bărbați și femei care recunoșteau dominația aceluiași senior feudal; unei clase sociale cu aceleași privilegii; și, mai presus de toate, marii societăți creștine. În afară de toate acestea, așa cum va descrie în curând marele fiu al anilor 1260, oamenii nu puteau să aștepte decât moartea și Ziua Judecății de Apoi. Atunci, în cele din urmă, aflau cărui grup social cu adevărat important aparțineau – călătorilor de pe corabia condamnaților, penitenților care se îndreptau spre Purgatoriu sau, eventual, cântăreților din corurile Paradisului.

VI

PESTIS

Creştinismul în criză, cca 1250–1493

Exista un fel de fatalism în ultima perioadă a Evului Mediu. Oamenii ştiau că creştinismul era bolnav; ştiau că idealurile din Evanghelia Iubirii nu corespundeau realităţilor, dar nu prea aveau idee cum să-l însănătoşească. Din cel mai vechi stat creştin, Imperiul Bizantin, nu mai era decât o rămăşiţă jalnică. Sfântul Imperiu Roman nu putea să-şi exercite controlul asupra puternicilor săi supuşi, ca să nu mai vorbim să-i conducă pe alţii. Papalitatea ajunsese dependentă politic. Conflictele feudale atinseseră punctul în care fiecare oraş sau principat trebuia să lupte neîncetat pentru supravieţuire. Lumea era condusă de briganzi, superstiţii şi ciumă. Când a lovit Moartea Neagră, a fost clar că mânia lui Dumnezeu se revărsa asupra păcatelor creştinătăţii. Potrivit unei credinţe populare, de la începutul Marii Schisme, nimeni nu mai intrase în Rai."[1]

În acelaşi timp, „tendinţele violente" ale vieţii medievale, „patosul său vehement" intensificaseră aşa de mult suferinţele şi plăcerile, încât se spune că omul modern nu le poate înţelege. „Contrastele puternice şi formele impresionante au împrumutat vieţii de zi cu zi un fel de tulburare şi pasiune care a dus la perpetua oscilaţie între disperare şi bucurie nepăsătoare care caracterizează Evul Mediu."[2]

Johan Huizinga, ale cărui opere au avut un puternic impact asupra conştiinţei din acea perioadă, nu vorbea doar de senzaţia de nesiguranţă provocată de multele calamităţi, dar şi de „publicitatea mândră şi crudă" care se făcea aproape tuturor persoanelor şi evenimentelor – leproşii în lanţuri, cerşetorii din biserici, execuţiile publice, predicile care îi amenităau pe păcătoşi cu focul iadului, procesiunile, piticii şi magicienii, obiceiurile păgâne, culorile vii ale însemnelor heraldice, clopotele din turle şi negustorii care îşi strigau marfa în stradă, putoarea şi parfumul:

> Când masacrul locuitorilor din Armagnac era în toi... [în 1418] parizienii au înfiinţat Ordinul Sf. Andrei în biserica Sf. Eustaţiu; toţi, fie preoţi sau laici, purtau cununi de trandafiri roşii, aşa că parfumul lor se răspândea în toată biserica... de parcă fusese spălată cu apă de trandafiri.[3]

Această „imensă excitabilitate a sufletului medieval" poate datorează ceva entuziasmului pentru stilul gotic al ultimilor romantici. Dar este un element esenţial care trebuie avut în vedere când ne asumăm imposibila misiune de a reconstitui trecutul medieval.

Totuşi, strălucita teză a lui Huizinga trebuie tratată cu prudenţă. Ca mulţi alţi istorici din Occident, el îşi îndreaptă atenţia spre o singură parte a Europei de Vest, în acest caz spre Franţa şi Ţările de Jos; de aceea, ar trebui să aplicăm cu o oarecare reticenţă generalizările la toată lumea creştină. Mult mai important este că, zugrăvind cu atâta strălucire

spiritul Evului Mediu în declin, trebuie să fi observat germenii schimbării şi regenerării care existau de pe atunci. Erudiţii din Renaştere nu au avut nicio dificultate în a găsi originile acestui declin la începutul secolului XIV (vezi capitolul VII). E logic că a fost o perioadă foarte lungă în care vechiul a coexistat cu noul. Istoricii pun accentul pe un aspect sau altul, în funcţie de întinderea poveştii pe care o spun. Huizinga sugerează că formele umaniste au apărut târziu, dar fără să fie inspirate de Renaştere. Şi a încheiat cu metafora sa preferată în care îi vedea pe toţi istoricii luptându-se cu ritmurile schimbării: „se întoarce roata"[4].

Harta 14. Europa. cca 1300

În orice caz, ar fi poate înțelept să nu luăm în seamă metafora apusului lumii medievale. Poate că este mai corect să ne gândim la această perioadă ca la o criză prelungită, pentru care oamenii de atunci nu aveau nicio soluție. Nu conștientizau faptul că vor veni din nou zorile. În mai multe sensuri, europenii din Evul Mediu Târziu erau „copiii ciumei".

Imperiul Bizantin, așa cum se reconstituise după alungarea împăraților latini, era doar umbra unei umbre. Pe țărmul european nu mai avea mult teritoriu în afară de orașul Constantinopol și provincia alăturată Rumelia. În Asia Mică avea câteva orașe la Marea Neagră și majoritatea pe țărmurile Egeei. În alte părți, fostele sale provincii erau acum stăpânite de regatele independente Bulgaria și Serbia; de mai mulți principi franci, de unii foști cruciați și de guvernatorii venețieni; iar în Anatolia, de sultanii turci din Iconium, așa-zisul Imperiu al Trebizondei, și de Regatul Armeniei Mici. Din 1261 și până la căderea sa din 1453, a fost condus de Dinastia Paleologilor, descendenți ai lui Mihail VIII Paleologul (1258–1282), care pusese la cale recucerirea Constantinopolului în timpul absenței flotei venețiene. Despre imperiul său în declin, s-a scris:

> Grecii cinsteau numele de romani; se agățau de formele de guvernare imperiale, dar fără putere militară; au păstrat codul roman, dar nu administrau sistematic justiția, și se mândreau cu ortodoxia unei biserici în care clerul... trăia într-o stare de vasalitate față de Curtea imperială. O asemenea societate nu putea decât să decadă, dar a decăzut încet"[5].

Paleologii, disperați, au căutat ajutor peste tot. Pentru a ține la distanță Veneția, au apelat la genovezii care au stăpânit, la momente diferite, Amastris, Pera și Smirna, precum și insulele Lesbos, Samos și Chios. S-au aliat cu Aragonul; și, de mai multe ori; l-au tentat pe papă cu planul de a pune capăt Schismei. În epoca războielor civile, între 1321 și 1354, au reocupat Epirul pentru scurt timp. Până în 1382, un alt împărat și-a păstrat curtea la Mistra, în Moreea. Până atunci, Ioan V devenise atât catolic, cât și vasalul turcilor. În 1399, succesorul său, Manuel II (1391–1425), a plecat într-o călătorie zadarnică să obțină sprijin de la Roma, Paris și Londra. [MOUSIKE]

Cel mai important eveniment din acea epocă a fost apariția unui nou trib de turci războinici care aveau să-i înlocuiască pe bizantini. Osmanlâii sau otomanii au ocupat spațiul liber lăsat de mongoli după înfrângerea seleucizilor. Își luaseră numele de la Osman I (1281–1326), fiul întemeietorului lor, Ertugrul, care își stabilise un avanpost în interiorul Anatoliei. Din acea bază făceau incursiuni la mari distanțe, atacând frontiera bizantină, lansând flote de pirați în Egee și trecând Balcanii. Au intrat pentru prima dată în Europa în 1308, când o trupă de mercenari turci a fost adusă în rândul forțelor mercenare bizantine, Marea Companie Catalană, care se răsculase împotriva angajatorilor ei imperiali. În acel an, au cucerit Efesul; în 1326, Bursa – care a devenit prima lor capitală; în 1329, Niceea; în 1337, Nicomidia. Fiul lui Osman, Orhan (1326–1362), a înființat un cap de pod permanent în Dardanele și s-a autointitulat sultan. Nepotul lui, Murad I (1362–1389), stabilind capitala otomană la Adrianopol (Edirne), a îndrăznit să folosească vechiul titlu de „Sultan-i-Rum" (Sultanul Romei). Sultanul Baiazid (1389–1403), deși

învins de Timur Lenk, a condus cea mai mare campanie de cucerire a Asiei Mici şi a copleşit numeric oraşele greceşti cu coloniştii turci, iar apoi a atacat atât Peloponezul, cât şi Valahia. La moartea lui, teritoriul otoman era de patruzeci de ori mai mare decât cu un secol în urmă, iar Constantinopolul era înconjurat (vezi anexa III, p. 1084).

În acest secol de cuceriri, graniţa dintre creştinătate şi islam a suferit schimbări dramatice. Ţările ocupate înainte de bizantini, Grecia, Bulgaria şi Bosnia, s-au bucurat de un scurt răgaz de libertate până au fost subjugate de turcii cei invincibili. Sultanii otomani conduceau o naţiune vitează de *ghazizi*, „războinicii islamului" – şi o ştiau. În vechea moschee din Bursa, într-o inscripţie dedicată lui Orhan, scrie: „Sultanului, fiu al sultanului poporului ghazid, fiu de ghazid, margraf al orizonturilor, erou al lumii"[6].

Grecia medievală, în intervalul dintre cuceririle latine şi otomane, era împărţită în principate. Despotatul Epir, Ducatul Atena, principatul sudic al Ahaiei şi ducatul insular Naxos, toate s-au bucurat de vremuri bune câteva secole. Interesele lor comerciale erau sub controlul oraşelor italiene, iar populaţia, ortodoxă. [ROMI]

ROMI

În 1378, guvernatorul veneţian al oraşului Nauplion din Peloponez a confirmat privilegiile deja acordate comunităţii locale de atsingani. Este prima atestare a prezenţei romilor în Europa. În 1416, oraşul Braşov (Kronstadt) din Transilvania a făcut daruri de argint, grâne şi păsări de curte unui anume „Emaus din Egipt şi celor 120 de tovarăşi ai săi". În 1418, acelaşi grup a ajuns la Hamburg. În august 1427, unei cete de cam o sută de călători care s-au declarat victime ale persecuţiilor din Egiptul de Jos li s-a refuzat intrarea în Paris, aşa că au rămas la St. Denis. Cronicarul anonim i-a descris în *Journal d'un bourgeois de Paris,* ca fiind oacheşi, sărăcăcios îmbrăcaţi, femeile lor purtând basmale, iar copiii, cercei. Au fost alungaţi când autorităţile bisericeşti i-au învinuit că ghiceau viitorul în palmă sau în alt fel.[1]

Nu există niciun dubiu că romii au emigrat în Europa din India, deşi migraţiile lor mai vechi pot fi reconstituite doar cu ajutorul dovezilor lingvistice. Romanes este o limbă indo-europeană, înrudită cu hindi, şi se vorbeşte peste tot, din Orientul Mijlociu până în Europa. Faptul că dialectele europene ale limbii romanes conţin multe cuvinte slave şi greceşti indică o şedere îndelungată a ţiganilor în Balcani.

Lunga listă de nume date romilor accentuează confuzia în privinţa originii lor. Cuvântul grecesc *atsigani,* de la care provin *gitans* (franceză), *gitanos* (spaniolă), *zigeuner* (germană), *zingari* (italiană) şi *tsigan* (rusă), derivă de la numele sectei manicheiste din Asia Mică şi este clar o atribuire greşită. Alte nume ca „boemieni" şi „egipţieni" – de unde *gyfti* (greacă), *gipsy* (engleză) şi *faraoni* (maghiară) – sunt şi ele răspândite. „Romi" derivă probabil de la legătura lor cu Bizanţul din Evul Mediu, mai degrabă decât de la România. Ei îşi spun *romi,* cu singularul *rom.*

Tentativele de a reglementa prin lege prezenţa ţiganilor nomazi au dat naştere la tot felul de practici. Un decret englez din 1596 face distincţia clară între ţigani şi vagabonzi obişnuiţi. [PICARO] O şatră de ţigani a fost arestată în Yorkshire şi unii dintre ei executaţi pentru necromanţie. Dar decretul le permitea ţiganilor care respectau legea să călătorească, să-şi practice meseria de cazangii şi să primească de-ale gurii ca plată. În 1683, erau protejaţi într-un mod asemănător şi în Franţa. În Austria, legile din 1761 au căutat să-i stabilească pe ţigani în locuri fixe – dar fără un efect de durată. În Rusia, Ecaterina II s-a gândit să-i protejeze pe ţigani acordându-le statutul de „robi ai Coroanei", care li se dăduse mai înainte

în Moldova și Valahia. Dar, asemenea evreilor, li se interzicea să intre în Sankt Petersburg. În Țările de Jos și în câteva state germane, s-a urmărit o politică de excludere totală.

În secolele XIX și XX, romii s-au străduit să-și păstreze stilul de viață nomad, meseriile tradiționale, limba și muzica strămoșească. [FLAMENCO] Cultura lor pune accentul pe magie, organizarea socială pe importanța familiilor mari și triburilor conduse de „regi" sau judecători. Activitățile lor comune au în centru adunările anuale care se țin în aceleași locuri. De pildă, Saintes-Maries-de-la-Mer în Camargue este scena unei sărbători a romilor cu un pelerinaj care se îndreaptă în fiecare lună mai către mormântul protectoarei lor. Potrivit legendei, Sara era o însoțitoare a Mariei Magdalena, care a salvat de persecuții mai multe rude și discipoli ai lui Cristos și i-a adus ca refugiați în Provence.

În epoca romantică, țiganii au atras atenția multor scriitori și pictori. Hugo, Mérimée și Borrow, toți au scris cărți inspirate din viața țiganilor. Opera lui Henri Murger, *Scènes de la vie de bohème* (1849) s-a bucurat de un imens succes la public. Liszt a scris un tratat savant despre muzica țigănească, inițiind o modă care a influențat atât repertoriul clasic, cât și pe cel al muzicii din cafenele. *Carmen* (1875) de Bizet, bazată pe o povestire de Mérimée și *La Bohème* (1895) de Puccini, inspirată din cartea lui Murger, sunt printre operele care au înfruntat cel mai bine timpul.

Romii au făcut întotdeauna obiectul diverselor persecuții și al violențelor periodice.[2] Dar genocidul naziștilor asupra țiganilor, la fel ca și exterminarea în masă a evreilor, nu a avut precedent. Regimurile comuniste nu erau de regulă preocupate de problema țiganilor. Democrațiile postbelice au încercat să combine reglementările cu toleranța umanitaristă. Dar stereotipul țiganilor nomazi și ciudați reapare mereu, cel mai recent în urâta campanie din 1993 împotriva romilor care își căutau refugiul în Germania. Poate că este inevitabil ca populația stabilă a Europei să simtă un amestec de fobie și fascinație pentru un stil de viață atât de diferit de al ei:

> Vino, să-ți citesc din nou povestea spusă de atâtea ori:
> Povestea acelui biet învățat din Oxford,
> Cu imaginație multă și minte inventivă,
> Care, obosind să bată pe la uși să fie avansat,
> Într-o dimineață de vară, prietenii și i-a lăsat
> Și s-a dus să învețe ale țiganilor științe,
> Și lumea a cutreierat cu neîmblânziții săi frați...[3]

Și Bulgaria a ieșit din sfera de influență bizantină. Al doilea Imperiu Bulgar, care a apărut la sfârșitul secolului XII, era un ținut multinațional dinamic. Din capitala sa Tîrnovo, Ivan Asen (1186–1218), „țar al bulgarilor și grecilor", și-a extins stăpânirea până la Belgrad și Skopje. Urmașul său, Ivan Asen II (1218–1241), a ocupat Albania, Epirul, Macedonia și Tracia. Cele două dinastii următoare au fost de origine cumană. Dar, în iunie 1330, țarul Mihail Șișman a fost ucis de sârbi, care și-au instaurat hegemonia. În deceniul următor, otomanii au început să jefuiască așezările din valea Mariței. În 1366, ultimul țar bulgar, Ivan Șișman III, a fost obligat să-și trimită sora în haremul sultanului și să se declare vasal otoman. Tîrnovo a fost dărâmat din temelii. Bulgaria avea să fie de acum încolo, pentru 500 de ani, provincie otomană.

Serbia a avut o soartă asemănătoare. Cu toate insistențele regatului învecinat al Ungariei, unde slavii de sud, înrudiți cu ei, îmbrățișaseră catolicismul, sârbii oscilau între religia catolică și cea ortodoxă. Țara a fost unită pentru prima dată de către Ștefan I Nemanja (1114–1200), care a obligat Bizanțul să-i acorde independența. Fiul cel mic al

lui Nemanja, Sava cel Sfânt (1175–1235), călugăr la muntele Athos, a scos biserica sârbă de sub conducerea arhiepiscopului grec al Ohridei. L-a convins pe fratele său, Ştefan II, să accepte coroana regală de la papă. Serbia medievală a ajuns la apogeu sub crudul Ştefan IV Duşan (1308–1355). În 1346, când Duşan a fost încoronat ţar, Serbia ocupa mai multe foste provincii bulgare din sud; un patriarh sârb conducea de la Pec (Ipek); iar administraţia era reglementată de un Codex imperial sau *Zakonnik*. Duşan era şi suzeran al recent formatelor principate din Valahia şi îşi făcea chiar planuri de a cuceri Constantiopolul. Dar Serbia nu se putea compara cu otomanii care înaintau. Pe 15 iunie, la Kosovo, pe „Câmpia Mierlei", oastea sârbă a suferit o înfrângere umilitoare. Ultimul rege sârb a fost ucis, iar sultanul turc asasinat prin trădare. Serbia a devenit, ca şi Bulgaria, provincie otomană. [ZADRUGA]

ZADRUGA

Articolul 70 din Codul de legi al lui Ştefan Duşan, publicat în 1349–1354, face referire clară la existenţa familiilor extinse şi a gospodăriilor unite pe linie paternă. „Fiul şi tatăl sau fraţii care locuiesc în aceeaşi casă şi împart aceeaşi vatră, dar care au hrană şi proprietăţi separate, ar trebui să lucreze ca şi ceilalţi ţărani." Ţarul sârb încerca să se asigure că fiecare gospodărie ţărănească era taxată pe aceleaşi principii.

Articolul a fost invocat pentru a justifica presupunerea că *zadruga* sau „gospodăriile unite pe linie paternă" erau forma obişnuită de organizare socială a slavilor balcanici din timpuri imemoriale. Acum mulţi istorici prea entuziaşti discută despre rolul jucat de *zadruga* în relaţiile de rudenie ale slavilor în toată perioada cuprinsă între Preistorie şi Epoca Contemporană. Totuşi, recent, experţii susţin că ar fi o generalizare nepotrivită. S-a dovedit că termenul de *zadruga* este un neologism savant, introdus pentru prima dată într-un dicţionar de limbă sârbă în 1818. Nu a fost niciodată răspândit în graiul oamenilor care se presupune că trăiau în astfel de familii mari. În plus, nu este de menţionat ca atare în textul Codului de legi al lui Duşan. Deşi din articolul 70 am putea trage concluzia că aceste gospodării unite existau în Serbia medievală, nu avem niciun motiv să presupunem că *zadruga* reprezenta forma standard sau predominantă în toate părţile din ţinut.

În Epoca Modernă, aceste *zadruga* există în Balcani doar în anumite locuri. Sunt răspândite în zona muntoasă, unde se practică creşterea vitelor şi oilor, care se întinde din Bosnia şi Herţegovina până în Muntenegru, Macedonia şi Albania Centrală. Se întâlnesc des în Rodopi şi în lanţul Balcanilor. Dar această formă de asociere nu e cunoscută pe litoralul Adriaticii şi nici în cea mai mare parte din Bulgaria. Există în unele sectoare de frontieră şi în *Krajina*, colonizată de sârbii care au venit din Croaţia în secolul XVI, precum şi printre valahii neslavi. Nu apare decât arareori în Grecia şi România.

Un studiu recent, efectuat pe acest subiect de specialiştii din Occident, demonstrează că termenul de *zadruga* este folosit în mai multe sensuri contradictorii. Se foloseşte mai ales fără vreun suport faptic sau ştiinţific, pentru a sprijini afirmaţiile false, fie despre înclinaţiile colectiviste ale popoarelor slave, fie despre structura uniformă a unei societăţi panslave (inexistentă, de altfel) sau despre înapoierea popoarelor din Balcani, un adevărat *Volksmuseum* al Europei. Pe scurt, există un pericol real ca acest fenomen să devină un mit rasial, un demn partener pentru alte roade ale imaginaţiei occidentale, cum ar fi „sufletul slav"[1].

La nord de Dunăre, vlahii, vorbitorii unei limbi latine, sprijiniți de migratorii din munții Transilvaniei, au reușit să-și întemeieze principate independente. Din acel moment, Valahia și Moldova au devenit avanposturi de graniță ale domniei creștinismului în Balcani. Situația grea a creștinilor din Balcani a redeșteptat tradiția cruciadelor din Apus. În 1344, o ligă maritimă condusă de Veneția și Cavalerii Ospitalieri au reușit să smulgă Smirna din mâinile turcilor pentru un anotimp. În 1365, Amadeus VI de Savoia cucerit pentru scurt timp Gallipoli și l-a eliberat pe împăratul întemnițat de bulgari. În 1396, o armată de cruciați condusă de Sigismund al Ungariei a fost zdrobită la Nikopolis (Nicopole) pe Dunăre. În 1402, o garnizoană de cruciați avându-l în frunte pe cavalerul francez Boucicault a ocupat zidurile Constantinopolului, unde a așteptat atacul iminent al sultanului. Dincolo de Marea Neagră, creștinii ortodocși ai fostei Rusii Kievene s-au eliberat treptat de sub jugul tătarilor, ajutați de două puteri din nord-est în plină ascensiune – Marele Cnezat al Moscovei și Marele Ducat al Lituaniei. [NIKOPOLIS]

NIKOPOLIS

În seara de 25 septembrie 1396, un mare luptător francez, Sire de Coucy, a fost târât în fața victoriosului sultan Baiazid pe câmpul de la Nikopolis (Nicopole). Împreună cu alți cruciați bogați, printre care și Jean de Nevers, viitorul Duce de Burgundia, care erau ținuți prizonieri pentru răsplată, i-a văzut pe soldații sultanului decapitând mai multe mii de captivi creștini mai puțin înstăriți. (De altfel, cruciații făcuseră recent la fel cu prizonierii lor musulmani.) Străbătuse în lanțuri cei 500 de kilometri până la Galliopoli, apoi fusese dus la Bursa în Asia, unde și-a scris testamentul și a murit fără moștenitor.

Bătălia de la Nikopolis a fost întotdeauna considerată ca ultima și cea mai mare înfrângere a mișcării cruciate. Cucerirea de către otomani a principalei fortărețe bulgare, care domina cursul inferior al Dunării, a avut ca urmare expediția organizată de regele Ungariei. Armata cavalerilor catolici fusese strânsă la Buda ca să se răzbune pe sultan, care se lăudase că „își va hrăni caii cu ovăz în altarul Sfântului Petru". Cavalerii apuseni aduseseră cu ei vin și mătăsuri, dar nu și catapulte. Așa că asediul de la Nicopole a eșuat și s-au văzut nevoiți să-i înfrunte pe otomani în câmp deschis. Atacul prematur al francezilor, asemănător cu acela de la Crécy, a fost exploatat de cavaleria aliaților sârbi ai sultanului: și principalul corp de armată al cruciaților a fost înconjurat. Sigismund al Ungariei a scăpat cu viață, iar un cavaler polonez a devenit celebru pentru că a traversat Dunărea înot cu întreaga armură pe el. Majoritatea supraviețuitorilor au fost luați prizonieri. Înfrângerea lor a lăsat Bulgaria în mâinile musulmanilor pentru 500 de ani, a pus capăt drumului catolicismului spre Răsărit și a prevestit căderea Contantinopolului.

Enguerrand de Coucy (1340–1397), Conte de Soissons, este considerat omul a cărui biografie cuprinde și „criza creștinismului". Stăpân al celui mai mare castel din Europa, Coucy din Picardia, și protector atât al lui Froissart, cât și al lui Chaucer, a fost implicat personal în aproape toate dezastrele unei epoci catastrofice. Tatăl său a fost probabil ucis la Crécy. Mama sa, din Familia Habsburg, a murit de ciumă. După Bătălia de la Poitiers, a stat cinci ani ca ostatic în Anglia, unde s-a însurat cu fiica regelui. A luptat alături de Hawkswood, vestitul *condottiere*, în Savoia, împotriva acelor „trupe libere" care bântuiau prin Franța și în campania elvețiană din 1375–1376. A fost primul care acostat în Tunisia (1390). A slujit cu loialitate o monarhie franceză putredă în toate conflictele cu imperiul și papalitatea. Când au ajuns emisarii unguri la Paris, chemându-i pe cavalerii la cruciadă „în numele regalității și a iubirii de Dumnezeu", el s-a oferit imediat voluntar.[1]

Prinții de Moscova s-au remarcat în cele două secole după invazia mongolă. Mai întâi, printr-un amestec de vitejie și trădare, au dobândit supremația asupra principatelor rurikide din regiunea alăturată Vladimir-Suzdal. Din 1354, și-au luat titlul ereditar de Mari Cneji de Vladimir. În al doilea rând, intrând în grațiile hanului Hoardei de Aur, au obținut *yarlyk*, dreptul de a strânge tribut, ca și conducătorii mongoli, asumându-și responsabilitatea pentru plățile (inclusiv cele restante) tuturor celorlalți prinți. Ivan I (1301–1340), supranumit Kalita sau „Punga cu bani", și-a petrecut mai mulți ani de domnie pe drumul spre Sarai decât la Moscova. Karl Marx scria că în Ivan era „un amestec de personaje tătare: călău, sicofant și stăpân de sclavi"[7]. În al treilea rând, făcând daruri bogate Bisericii ortodoxe, adăugau o aură de religiozitate la supremația lor politică. În 1300, arhiepiscopul Kievului s-a mutat la Vladimir, iar din 1308, și-a avut scaunul în Moscova. Mănăstirile erau risipite peste tot în păduri nepătrunse, formând noi centre de expansiune comercială și teritorială. În ciuda blocadei mongole, a unui fluviu lung și a unei călătorii pe mare de două luni, s-au menținut legături strânse cu patriarhul de la Constantinopol. Cnezatul Moscovei era un stat patrimonial *par excellence*, în care supușii prințului și bunurile lor puteau fi tratate cu un dispreț suveran. Deținerea resurselor fiind apanajul domnitorilor, principatele au întărit inexorabil hegemonia moscovită. În 1327, Ivan Kalita i-a ajutat pe mongoli să înăbușe răscoala principalului său rival, orașul Tver de pe Volga. Totuși, în 1380–1382, prințul Dmitri Donskoi (1350–1389) s-a luptat pentru prima oară cu puternicii mongoli. La Kulikovo, pe 8 septembrie 1380, a obținut o celebră victorie asupra hoardei socotite invincibile, însă și-a văzut Moscova arsă până în temelii cu doi ani mai târziu. În 1408, fiul lui Dmitri, Vasile I (1389–1425), a fost tentat să-și păstreze tributul, dar a renunțat după asediul Moscovei. Cnejii moscoviți erau foarte puternici, dar încă vasalii mongolilor.

În această perioadă, moscoviții au început să-și numească statul cu termenul grecesc de *Rossiya* (Rusia) și pe ei înșiși, ruși. Acești ruși moscoviți nu cârmuiseră niciodată Kievul, dar acest neajuns nu i-a oprit să considere Moscova singurul moștenitor legitim la succesiunea kieveană. Varianta de limbă a slavilor estici a stat la baza rusei de astăzi. Versiunea lor tendențioasă a istoriei, care întreținea confuzia între Rusia Moscovită și întreaga Rusie, nu a fost acceptată de ceilalți slavi răsăriteni care au rămas sub conducerea Moscovei în secolele următoare.

Lituanienii erau ultimii păgâni din Europa. Feriți de primejdii în pădurile baltice izolate, au scăpat atât de înaintarea cavalerilor teutoni, cât și de invaziile mongolilor. Erau conduși de prinți războinici din zona Balticii, care și-au dat seama de ocazia ce li se ivea prin dezmembrarea statului kievean. Așadar, în același timp în care Moscova își consolida rămășițele nordice și estice din Rusia Kieveană, Lituania începea să cucerească restul de teritorii din vest și sud. În acea perioadă se remarcă trei mari conducători care au contribuit la făurirea unui stat, chiar și fără eforturile Moscovei – Marele Duce Gediminas I (cca 1275–1341), fiul său Algirdas (1345–1377) și Jogaila (1377–1434), care au întreprins unificarea istorică a Poloniei. Un secol de incursiuni, construire de castele și strângere a tributului a avut efecte spectaculoase pe tot cuprinsul vastului bazin al Niprului. Rutenia Albă (acum Belarus) a fost anexată în întregime. Rutenia Roșie (sau Galiția) a fost împărțită în 1349 cu polonezii. Kievul a fost cucerit în 1362, după ce Algirdas înlăturase stăpânirea mongolă prin Bătălia de la Apele Albastre, în cotul Niprului. În 1375, a ocupat Polotk. Lituanienii n-au putut fi opriți până în 1399, când au fost înfrânți de tătari departe în sud, pe râul Vorksla. Pe atunci, Lituania se întindea „de la o mare la alta", de la Baltica până aproape de Marea Neagră. Din 1386, clasa ei conducătoare

s-a convertit la catolicism (vezi p. 430) și a devenit una dintre cele mai polonizate categorii. Dar populația din Rutenia Albă și Ucraina era formată din ortodocși slavi. Își spuneau *rusini* sau „ruteni"; și varianta ruteană a graiului slavilor estici din Marele Ducat al Lituaniei a fost cea care a stat la baza limbilor vorbite acum în Bielorusia și Ucraina. Până în 1700, limba oficială a Marelui Ducat, administrat în mare măsură de slavi creștini educați, nu era lituaniana, ci ruteana.

La prima vedere, Biserica ortodoxă pare mai pasivă decât cea catolică. Capul acesteia, patriarhul din Constantinopol, era strâns legat de soarta Imperiului Bizantin. Totuși, rolul său nu era neînsemnat. Țăria și încăpățânarea bisericii ortodoxe în Est, unde creștinătatea se afla sub atacul mongolilor și turcilor, a sădit germenii națiunilor moderne din Balcani – sârbă, bulgară, și română – precum și printre rușii moscoviți și rutenii din Lituania.

La capătul celălalt al Peninsulei, în Spania, *Reconquista* era practic întreruptă. După 1248, trupele maurilor se retrăseseră în Sierra Nevada, lanț muntos în a cărui umbră a înflorit Emiratul Granadei încă două secole. Era pe atunci singurul stat din Iberia condus de musulmani. Dincolo de granițele sale, conducătorii musulmani locali, mai ales Ibn-Hud, își detronaseră stăpânii mauri și se stabiliseră în „Al-Andaluz", ca vasali ai Castiliei. Rezultatul a fost o întinsă regiune de frontieră, unde spațiul rural era dominat de domeniile ordinelor militare, iar orașele erau pline de imigranți musulmani și evrei. Majoritatea populației vorbea spaniola, indiferent de religia pe care o practica. Regatul Portugaliei, independent din 1179, stăpânea fâșia de pe țărmul Atlanticului unde cucerise regiunea Algarve în 1179. Regatul Navarra, situat între ținuturile bascilor din nordul Pirineilor, aparținea, din 1234, regilor Franței, care i-au menținut independența până în 1516.

Victoriosul Regat al Leonului și Castiliei, extinzându-se din nord până la țărmul sudic, unde înconjura Granada din toate părțile, se afla într-o stare de anarhie. Primii *conquistadores* s-au îmbogățit din jefuirea sudului și din înființarea de mari latifundii. Urmașii lui Ferdinand III cel Sfânt (1217–1252), care a fost canonizat pentru rolul jucat în Reconquista, s-au confruntat cu luptele pentru succesiune, cu facțiunile de nobili rebeli, cu nestatornicia dietelor sau *Cortes* și cu „ligile armate" sau *hermandades* ale orașelor. Alfonso X (1252–1284) a concurat fără succes la coroana imperială germană. În 1340, la Saldo, Alfonso XI (1312–1350) a obținut prima victorie castiliană de aproape un secol asupra maurilor și a trecut prin strâmtori spre Algeciras. Pedro cel Crud (1350–1369) și-a meritat epitetul. Henric III (1390–1406) a combinat talentul pentru administrație cu o alianță cu regii Angliei din Dinastia Lancaster. Dar a murit tânăr, iar Castilia a trecut sub guvernarea despotică a lui Alvaro de Luna, conetabil și mare maestru al Ordinului Sf. Iacob. Mulțumită rezistentelor oi merinos din Africa, acestea păsteau pe podiș sau *meseta,* Castilia a devenit cel mai mare exportator de lână din Europa, care se ducea pe mare din Bilbao și Santander până în Flandra.

Regatul Aragonului, spre deosebire de Castilia, și-a îndreptat privirile spre mare. (Vezi anexa III, p. 1084.) Format prin unirea regiunii din Pirinei, Aragon, cu Valencia și Catalonia, și-a câștigat curând o poziție privilegiată pe coastă. Iacob I Cuceritorul (1213–1276) a ocupat Minorca și Mallorca în urma războiului cu maurii și a oferit cu generozitate Murcia Castiliei. Petru III (1276–1285) a primit tronul Siciliei în 1282, după alungarea francezilor. Sardinia a fost cucerită de genovezi în 1326. Alfonso V (1416–1458) a luat sudul Italiei de la angevini în 1442. Dominația Aragonului asupra vestului

Mediteranei a creat o inimitabilă comunitate maritimă, cu sedii la Barcelona, Palermo și Napoli, în care catalana era lingua franca și nobilii se bucurau de un regim foarte liberal. Disputele între monarhi și supușii lor erau trimise unui Justiciar al Cortes, de obicei un cavaler de rang mic, care era crescut de semenii săi ca să devină arbitru suprem. În 1287, prin Privilegiul Uniunii, nobilii primeau puteri prin care se puteau revolta împotriva regelui, dacă acesta le încălca drepturile – o libertate egală doar cu aceea din Polonia. Rezultatul a fost o națiune extrem de solidară. „E la fel de greu să-i învrăjbești pe nobilii din Aragon, spunea Ferdinand V (1479–1516), ca și să-i unești pe nobilii din Castilia." În secolul XV, Aragonul deținea atât Barcelona – cel mai mare oraș din Iberia –, cât și Napoli.

Sinteza culturală din Spania medievală a fost ceva inimitabil. În trei regate, se practicau trei religii principale: creștinismul, mahomedanismul și iudaismul și se vorbeau șase limbi principale: castiliana, galiciana, catalana, portugheza, araba și basca. Populația creștină din Podișul Central, formată mai mult din fermieri și soldați, era în general mult mai necivilizată decât maurii mai urbanizați și educați din sudul fertil. Dar ieșeau din secole întregi de izolare și aveau acum multe contacte comerciale și intelectuale cu restul creștinătății. Evreii spanioli, care se afirmaseră datorită toleranței conducătorilor musulmani, s-au răspândit pe tot cuprinsul peninsulei și jucau un rol important în administrație, medicină, învățământ, comerț și finanțe. Apăreau în mai multe roluri. Filosoful Maimonide din Cordoba (1135–1204), care emigrase din Egipt, a fost mult timp pomenit ca autor al operei *Ghid pentru cei nedumeriți*. Samuel Halevi (m. 1361), perceptor-șef al lui Pedro cel Crud, care l-a torturat până la moarte, a fost un protector al artelor. Convertitul Pablo de Santa María (Solomon Halevi, n. 1350) a slujit Coroana ca diplomat, a fost episcop de Burgos și un antisemit notoriu. La început, disputele religioase erau la ordinea zilei. Mai târziu, și în special între anii 1348 și 1351 și în 1391, au avut loc pogromuri violente. În secolul XV, o mare castă de *conversos* sau „noi creștini" – familiile Luna, Guzmán, Mendoza, Enríquez – au preluat funcțiile înalte din biserică și stat. Nicăieri nu se exprimă mai bine această simbioză ca în arhitectură, un amestec rafinat de gotic romanic mediteraneean, gotic catolic și decorații orientale.[8] [CABALA]

CABALA

La câtva timp după 1264, dar înainte de 1290, a început să circule printre evreii spanioli o carte ebraică intitulată *Sepher ha-Zohar al ha-Torah*, „Cartea splendorii". Se presupunea că erau scrierile unui rabin venerat din secolul II, Simon ben Jochai. În realitate, fusese scrisă de un învățat din partea locului, foarte probabil Moses din Leon (1250–1305). Îmbrăca forma unor comentarii lungi și complicate asupra Pentateuhului și a ajuns curând cunoscută de interpreții Bibliei, atât evrei, cât și creștini. O ediție definitivă în trei volume s-a publicat la Mantova, în Italia, în 1558–1560. A fost și este cartea de bază a Cabalei.

Cuvântul *Cabala* înseamnă „tradiția". În general, se referă la o colecție de doctrine și tehnici mistice, care fuseseră folosite secole de-a rândul pentru a se găsi sensurile ascunse ale textului scripturilor. Doctrinele esențiale ale Cabalei au derivat probabil de la ideile neoplatoniciene și maniheiste din perioada clasică târzie. Se axau pe tărâmurile opuse ale Luminii și Întunericului, primul condus de Dumnezeu și celălalt de Diavol. Dumnezeu, ca și Diavolul aveau componente paterne și materne, bărbatul fiind alb de culoare și activ prin natura lui, iar femeia roșie și receptivă. Formele lui Dumnezeu puteau fi sau *abba* (tată/rege) sau *imma* (mamă/regină); cele ale Diavolului erau fie Shamael, maleficul Înger al Morții, fie Alolah, Marea Curvă. Interacțiunea acestor două perechi producea fie armonie, fie dezordine.

Cuvântul *Cabala* înseamnă „tradiția". În general, se referă la o colecție de doctrine și tehnici mistice, care fuseseră folosite secole de-a rândul pentru a se găsi sensurile ascunse ale textului scripturilor. Doctrinele esențiale ale Cabalei au derivat probabil de la ideile neoplatoniciene și maniheiste din perioada clasică târzie. Se axau pe tărâmurile opuse ale Luminii și Întunericului, primul condus de Dumnezeu și celălalt de Diavol. Dumnezeu, ca și Diavolul aveau componente paterne și materne, bărbatul fiind alb de culoare și activ prin natura lui, iar femeia roșie și receptivă. Formele lui Dumnezeu puteau fi sau *abba* (tată/rege) sau *imma* (mamă/regină); cele ale Diavolului erau fie Shamael, maleficul Înger al Morții, fie Alolah, Marea Curvă. Interacțiunea acestor două perechi producea fie armonie, fie dezordine.

Întrucât Dumnezeu și Diavolul erau considerați infiniți și invizibili, nu puteau fi înțeleși decât cu ajutorul celor zece emanații ale lor. Fiecare emanație corespundea uneia dintre cele zece părți ale lui *Adam Kadmon* (Omul Primordial) sau ale lui *Adam Belial* (Cel Ticălos). Cele zece emanații divine erau: *Kether* (Coroana sau capul), *Chochma* (Înțelepciunea sau creierul) și *Bina* (Înțelegerea inimii), care alcătuiau „lumea intelectuală"; *Chased* (Mila) și *Din* (Justiția), brațele, și *Tephereth* (Frumusețea sau pieptul), care alcătuiau „lumea morală"; *Nezach* (Splendoarea) și *Hod* (Măreția), picioarele, și *Jesod* (Fundamentul sau organele genitale), care formau „Lumea materială"; și, în cele din urmă, *Malchuth* (Regatul). Puteau fi aranjate și în trei ramuri de *Ilan*, „copacul cabalistic", sau cei Trei Stâlpi:

Înțelegerea	Coroana	Înțelepciunea
Justiția	Frumusețea	Mila
Splendoarea	Fundamentul	Măreția
	Regatul	

Cabaliștii credeau că Dumnezeu crease lumea după câteva încercări nereușite: că tot ce este real e nepieritor și că sufletele migrează din trup în trup. Căutau un Mesia care avea să vină când ispitele Diavolului vor fi respinse de oameni.

Printre tehnicile de decodare a Scripturilor erau *notarikon*, atribuirea de cuvinte literelor inițiale din alte cuvinte, *gematria*, echivalența dintre numere și litere, și *temurah* sau „permutația cifrurilor".

Exemple de *notarikon* sunt ADaM, „Adam, David, Mesia", sau celebrul ICHTIOS („pește") al grecilor creștini, însemnând „Isus Hristos, fiul lui Dumnezeu".

Gematria funcționa prin calcularea sumelor derivând din nume și date. O asemenea sumă a fost făcută în secolul XIX pentru împăratul Wilhelm I al Germaniei, născut pe 22 martie 1797. Aceasta era: 22 + 3 + 1797 + 7 (literele din numele său) = 1829 (anul căsătoriei sale), de unde decurgeau:

1829 + 1 + 8 + 2 + 9 = 1849 (Înfrângerea Revoluției)
1829 + 1 + 8 + 9 = 1871 (Încoronarea imperială)
1871 + 1 + 8 + 7 + 1 = 1888 (Moartea)

Temurah folosea 24 de secvențe permutate ale alfabetului ebraic. Aplicația sa pentru cele patru litere din YaHVeH sau „Dumnezeu", de exemplu, producea 2 112 variante ale numelui divin.

Cabala a influențat profund gândirea iudaică. A întărit mult aspectele mistice ale religiei și a subminat studiul rațional al Torei. A prezentat mult interes pentru hasizii de mai târziu, care cântau și dansau pe incantații cabalistice și atribuiau adevărul pur profeților și cimiliturilor ambigue ale preotului lor numit *zaddik*.

Şi mulţi învăţaţi creştini, de la Raymond Llull la Pico şi Reuchlin, au fost fascinaţi de Cabală, care a devenit un ingredient obişnuit al practicilor magice europene. O traducere în latină a *Cărţii splendorii*, publicată de baronul Rosenroth la Sulzbach, în Germania, în anii 1677–1678, i-a făcut secretele mai accesibile multor oameni. Ideile, imaginile şi vocabularul său au pătruns în limba şi literatura europeană, adesea neanunţate şi neatribuite.[1]

În inima lumii catolice, politica încă se învârtea în jurul unui triunghi de rivalităţi între imperiu, papalitate şi regatul Franţei. În secolul XIV, fiecare dintre cele trei părţi s-a confruntat cu frământări locale din care niciuna n-a ieşit victorioasă. După răgazul din anii 1254–1273, împăraţii au fost atât de ocupaţi cu treburile interne ale Germaniei, că au abandonat Italia. Papalitatea, copleşită de războaiele din Italia, s-a refugiat în Midi pentru aproape şaptezeci de ani înainte de declinul datorat Schismei. Regatul Franţei, cotropit fără speranţă în Războiul de 100 de Ani împotriva Angliei, nu s-a restabilit până la mijlocul secolului XV. În 1410, când erau trei împăraţi, trei papi şi doi regi ai Franţei, conducătorii lumii catolice se aflau într-o situaţie disperată. Atât de mare era haosul la centru, încât crearea unor noi state puternice a reprezentat o oportunitate. În afară de Aragon, s-au înteneiat Elveţia, Burgundia şi Polonia-Lituania.

Sfântul Imperiu German era slăbit definitiv prin prăbuşirea Dinastiei de Hohenstaufen. Perioada de linişte s-a încheiat cu asasinarea lui Conradin la Napoli, după care au urmat zeci de ani de haos (vezi p. 340). Şi mai rău, erau puţine şanse ca puterea imperială să se restabilească. Riscând atât de mult din cauza ambiţiilor în Italia, Dinastia Hohenstaufen şi-a condamnat urmaşii la o perpetuă poziţie de subordonare în Germania. Cu visteria imperială goală şi posesiunile ştirbite, nici nu putea fi altfel. În consecinţă, prinţii germani şi-au perpetuat privilegiile, iar constituţia electorală a devenit limitată. În 1338, Colegiul Electoral a respins pretenţiile papei de a-i confirma pe împăraţi; iar, prin Bula de Aur din 1356, modul de desfăşurare a alegerilor a fost fixat pentru mult timp. De atunci încolo, Frankfurt-am-Main urma să fie sediul alegerilor imperiale. Cei şapte electori aveau să fie arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier şi prinţii de Boemia, Palatinatul Rinului, Saxonia şi Brandenburg.* Împăratul Carol V, care a formulat Bula de Aur, s-a înclinat în faţa realităţii. Conform faimoasei declaraţii a lui Bryce, „a legalizat anarhia şi i-a dat numele de constituţie"[9].

Începând din 1273, imperiul slăbit s-a străduit să se refacă. Dintre cei nouă împăraţi, de la Rudolf von Habsburg (1273–1291) la Sigismund de Luxemburg (1410–1437), doar trei au avut parte de demnitatea unei depline încoronări imperiale). Doi dintre concurenţi – Adolf von Nassau în 1298 şi Wenzel de Luxemburg în 1400 – au fost respinşi de electori. Henric VII (1308–1313), ultima mare speranţă a lui Dante, şi-a întrecut strămoşii înaintând în Italia; a fost împiedicat să intre în Roma şi a murit jalnic la Pisa, de friguri. Urmaşul său, Ludovic de Bavaria (1314–1347), supărat pe papă, a năvălit în Roma în 1328; dar acţiunea sa n-a reuşit decât să dea naştere altei serii de papi şi regi rivali. Carol IV de Luxemburg (1346–1378) a adus oarecare stabilitate. Avansând de la rege rival la împărat, s-a folosit de imperiu pentru a-şi consolida scumpa Boemie. Pentru un anotimp, Germania a fost cârmuită de la Karlstein. Politica înaltă şi-o disputau patru familii conducătoare – Wittelsbach, cu sediul în Bavaria, care stăpâneau şi Hanault, şi Olanda; Luxemburg, care domnea peste Luxemburg, Brabant şi Boemia din 1310, Silezia din

* Aranjamentul s-a păstrat intact până în 1623, când Palatinatul a fost înlocuit cu Bavaria. În 1648, Palatinatul a fost reînfiinţat alături de Bavaria, iar în 1708, Hanovra a devenit al nouălea elector. Amendamentele extinse ale lui Napoleon n-au fost puse niciodată în practică.

1333, Lusatia şi Brandenburg până în 1415; Wettin din Saxonia; şi Habsburg din Austria, ale cărei posesiuni se întindeau în sud, de la Sundgau până la Carniola. Politica locală era controlată de omniprezenţii prelaţi lacomi, de puternicele oraşe imperiale sau de masa clocotitoare de cavaleri mărunţi. Era epoca acelor *Raubritter,* baronii tâlhari, şi a legii pumnului, *Faustrecht,* legea celui mai tare. Germaniei din Evul Mediu Târziu îi lipseau monarhiile naţionale încrezătoare în forţele lor, care existau de fiecare parte a sa, în Franţa şi Polonia. Până la alegerea succesivă a trei Habsburgi, în 1438, 1440 şi 1486, imperiul nu şi-a căpătat aspectul unei monarhii evasiereditare. Chiar şi ulterior, împăraţii nu au câştigat prea multă libertate de acţiune. Dacă particularitatea caracteriza sistemul feudal, atunci Germania era cea mai feudală ţară dintre toate.

Şi în Italia, Dinastia Hohenstaufen a lăsat amintiri triste. În nord, comunităţile aflate mereu în conflict făceau obiectul asupririi germane care nu se putea exercita la ea acasă. Toate oraşele din Lombardia şi Toscana au căzut sub stăpânirea unuia sau altuia dintre adversarii lor – Milano, Florenţa sau Veneţia. Aceasta era o epocă de înflorire a comerţului care aducea bogăţie şi a culturii, dar şi a unei lupte continue. Spadasinii şi otrăvitorii prosperau alături de artişti şi poeţi. În Italia Centrală, un tratat semnat în 1205 între imperiu şi papalitate a pus capăt oricăror pretenţii de suzeranitate asupra patrimoniului Sfântului Petru. Statul papal, care, pe lângă Roma, includea Romagna, Pentapolis, marca Ancona şi Campania, s-a trezit liber, dar lipsit de apărare. Şi era veşnic extorcat de cetăţenii Romei, niciodată mulţumiţi. În sud, clienţii papalităţii, Casa de Anjou, care fusese adusă s-o înlocuiască pe cea de Hohenstaufen, deveniseră şi ei de nesuportat. „Vecerniile siciliene" din 30 martie 1282, când populaţia furioasă din Palermo a masacrat 4 000 dintre asupritorii ei francezi, a dus la instaurarea domniei aragoneze în Sicilia, la încercuirea angevinilor în Napoli şi la un război de 24 de ani. [CONCLAV]

CONCLAV

Biserica romano-catolică nu este o democraţie. Dar procedurile ei de alegere a papei se bazează pe multe experienţe neplăcute. Sistemul conclavului a fost instituit de Grigore X pentru a evita amânări scandaloase la propria lui alegere. Întruniţi la Viterbo pe la sfârşitul lui 1268, cardinalii s-au ciondănit timp de trei ani. Tertipurile lor le-au revoltat atât de mult pe autorităţile oraşului, încât uşile reşedinţei cardinalilor au fost închise pe dinafară, apoi s-a scos acoperişul şi li s-a redus hrana până la înfometare.

De acum încolo, Colegiul cardinalilor avea să se întrunească la palatul Vatican din Roma timp de cincisprezece zile de la moartea papei. (Înainte de epoca trenului şi telegrafului, aceasta regulă îi excludea automat pe majoritatea cardinalilor care nu se aflau în acel moment în Italia.) Şambelanul papal primea atunci ordinul să le încuie pe eminenţele lor într-un apartament unde aveau toate cele necesare, de obicei Capela Sixtină, şi să-i ţină acolo *con la chiave* – „sub cheie" – până luau o decizie. Hotărau aclamându-l pe noul papă sau se forma un comitet, ori, cum a ajuns obiceiul, prin vot secret. La votare, care avea loc dimineaţă sau după-amiază, fiecare cardinal scria numele favoritului pe o hârtie, pe care o punea într-un potir de pe altar. În fiecare zi, şambelanul ardea voturile din tururile neconcludente, iar din coşul sobei ieşea o coloană de fum negru. Votul continua până când unul dintre candidaţi întrunea două treimi din sufragii plus unu, moment în care şambelanul dădea semnalul aşteptat, o coloană de fum alb, iar electorii pecetluiau alegerea noului pontif adăugându-i ornamiile lor.

Sistemul lui Grigore X a rămas aproape neschimbat, fiind uşor modificat doar prin constituţia *Vacantis apostolicae sedis* (1945). În secolul XX, providenţa a înfrânt un veto din partea împăratului Franz-Iosef, dat conclavului în 1903, şi a avut ca rezultat un conclav record de o zi în 1939. Papa Ioan-Paul II a fost ales în octombrie 1978, se pare că la al optulea tur de scrutin, cu un vot final de 103 din totalul celor 109 cardinali.[1]

Orașul Florența a stat în centrul furtunilor și zilelor însorite din Italia Evului Mediu Târziu. Datorită lânii obținute în frumosul său *contado* din Apenini, s-a dezvoltat în secolul XIII, ajungând o comunitate prosperă de circa 100 000 de suflete impetuoase. Moneda sa de aur, florinul, se folosea pe scară largă cu mult peste hotarele Italiei. O burghezie ambițioasă, care își spunea *popolo,* s-a organizat în opoziție cu tradiționala *comune* a nobililor care dețineau castele în contado – familii ca Donato, Uberti, Cerchi, Alberti. Breslele sau *arti* își cereau cu insistență locul în consiliile orășenești alese și magistraturile prin rotație; și o gloată viguroasă complica lucrurile, căci se amesteca în conflicte de o parte sau de alta. *Podestà* sau guvernatorul, numit de împărat, intra apoi sub controlul municipal. Constituțiile date în 1266, 1295 și 1343 nu au reușit să potolească nemulțumirile.

Tradițional, Florența era un oraș guelf, care rezista bine autorității imperiului. Dar absența împăratului a canalizat energiile orașului în alte direcții. Relațiile cu papalitatea erau tensionate, iar guelfii florentini erau divizați în facțiuni. Florența și-a câștigat supremația locală în urma Bătăliei de la Campaldino, unde, în iunie 1289, forțele orașului ghibelin Arezzo au fost învinse, după ce fuseseră înfrânte mai înainte de către sienezi la Montaperti (1260). Dar apoi au început luptele între „negri" și „albi". În 1301, după eșecul arbitrajului unui legat papal, în persoana lui Carol de Valois, guelfii albi, ca și ghibelinii dinaintea lor, au fost exilați. Crearea de facțiuni prevestea instaurarea unui regim despotic, care avea să fie al Familiei Medici. Florența era plină de otravă, spune unul dintre personajele ajunse în *Infernul* lui Dante, „că dă pe dinafară... Trei scântei din iad – Avariția, Invidia, Orgoliul – / În toți oamenii și-au sădit sămânța arzătoare"[10].

Cu toate acestea, tulburările sociale și politice au stimulat viața culturală. Cei trei mari scriitori ai epocii – Dante, Petrarca și Boccaccio – erau toți florentini. Clădirile din oraș îi reflectau progresul până la încredere în sine și opulență: Bargello (început în 1254), noile ziduri ale orașului (1284–1310), Palazzo Vecchio (început în 1298), reconstrucția lui Ponte Vecchio (1345) și Loggia della Signoria (1381); palatele Artei della Lana sau ale Ghildei Lânii (1300), ale guelfilor, familiilor Pazzi, Pitti, Strozzi, Antinori și Medici-Riccardi (1444), și, mai presus de toate, arta religioasă – biserica romanică San Miniato del Monte, gotica Santa Croce (1294), octogonul placat cu marmură al Baptisteriului Sf. Ioan (1296), il Duomo (început în 1294); Campanile a lui Giotto (1399), domul catedralei proiectat de Brunelleschi (1436), porțile baptisteriului executate de Ghiberti (1452) și frescele lui Fra Angelico din mănăstirea dominicană San Marco.

Dante Alighieri (1265–1321) a fost cel mai mare poet al creștinătății. Era profund implicat în politica florentină și se plimba pe străzile orașului pe când cele mai frumoase monumente ale sale erau în construcție. Talentul său literar și vizionarismul sunt inegalabile. Tânăr fiind, a luptat în primele rânduri în Bătălia de la Campaldino. A fost unul dintre cei șase magistrați municipali în regimul guelfilor albi, doar pentru a fi surghiunit de guelfii negri. Îndurerat de cei douăzeci de ani de exil, a murit la Ravenna, la curtea lui Can Grande da Polenta, care a pus cununa de lauri pe fruntea lui ofilită. Opera lui *Vita nuova* (Noua viață) face o rară călătorie medievală în lumea interioară a unui om. *De Monarchia* (Despre monarhie) este o pledoarie înflăcărată în sprijinul reinstaurării regimului imperial. În *De Vulgari Eloquentia,* apără dialectul local cu argumente raționale, ceea ce face din el părintele literaturii europene moderne.

Capodopera lui Dante, *La Commedia,* un poem cu 100 de cânturi, și-a dobândit epitetul de „Divina" de la cititorii săi entuziasmați. Descrie călătoria poetului în cele trei

tărâmuri ale lumii de dincolo – prin adâncurile iadului în *Inferno*, pe Muntele Ispășirii în *Purgatorio* și prin Cercurile înșorite ale raiului în *Paradiso*. Într-un fel, ca și *Odiseea* sau *Eneida*, este o călătorie ficțională, plină de aventuri, în care Dante este condus la început de Virgiliu și poetul conturează o atmosferă convingătoare pentru întâlnirea cu umbrele din trecut și prezent. La alt nivel, este o amplă alegorie a călătoriei spirituale făcute de sufletul unui creștin de la păcat la izbăvire, răsplătită în final de imaginea orbitoare a lui Dumnezeu. La un alt nivel, este un exercițiu elaborat de configurație spirituală, prin care forfotitoarele suflete sunt puse exact la locul lor, potrivit viciilor și virtuților acestora, printre condamnați, cei care speră să ajungă în Rai și cei binecuvântați. Limba uimește prin economia de cuvinte. Poveștile încântă atât prin detaliile pitorești ce apar în cadrul întâlnirilor poetului, cât și prin măreția peisajului moral în care au loc. În mod cât se poate de corect, cea mai josnică experiență umană se petrece acolo unde s-a pierdut iubirea – adâncurile înghețate ale infernului din jurul figurii împietrite a lui Iuda. Paradisul terestru este situat într-o dumbravă înmiresmată de pe vârful Muntelui Purgatoriului, unde „suferința lasă loc speranței". La ultima culme se ajunge dincolo de Primum Mobile, în inima cerescului Trandafir de Lumină, într-un extaz prea mare ca să poate fi exprimat prin cuvinte. Aceasta este sursa „iubirii care mută din loc soarele și celelalte stele", „L'amor che muove il sole e l'altre stelle".

Dante a dat naștere și multor legende. Una dintre ele povestește cum l-a auzit poetul pe un om care își mâna măgarul fredonând un cântecel, întrerupt din când în când de strigătele: *Arri, arri!*, „Mișcă mai repede!" Apoi poetul furios s-a făcut că-l lovește pe om, strigând: „Cotesto arri non vi misi io".[11] („Nu eu ți-am pus în gură acel „Mișcă mai repede"!)

Dante era în floarea vârstei în timp ce Francesco Petrarca (1304–1374) era foarte tânăr. Minunatele poezii de dragoste ale acestuia, intitulate *Canzonieri*, aminteau de spiritul din *Vita Nouova*, așa cum pasiunea lui pentru Laura se aseamănă cu iubirea lui Dante pentru Beatrice. Amândoi se inspirau de la predecesorii lor care aduseseră în poezie *il dolce stil nuovo*, cum ar fi bolognezul Guido Guinicelli (1230–1276), pe care Dante îl numise „părintele" lui pe tărâm literar; și, la rândul său, „dulcele stil nou" purta amprenta trubadurilor. Doar criticii pedanți l-ar considera pe Dante „profund medieval", iar pe Petrarca „vestitorul Renașterii":

Di pensier in pensier, di monte in monte,
mi guida Amor; ch'ogni segnato calle
provo contrario alla tranquilla vita.
Se'n solitaria pioggia, rivo, o fonte,
Se'n fra duo poggi siede ombrosa valle,
ivi s'aquieta l'alma sbigottita;
e, com'Amor la 'nvita
or ride, or piange, or teme, or s'assicura:
e 'l volto che lei segue, ov'ella il mena
si turba e rasserena,
ed in un esser picciol tempo dura;
onde alla vista uom di tal vita esperto
diria: questi arde, e di suo stato è incerto.

(Din gând în gând, din munte-n munte,/ Iubirea mă poartă mai departe; dar pe orice cale/ tot nu găsesc o viață liniștită./ Oriunde un râu sau izvor [împodobește] un povârniș solitar,/ Sau între două dealuri o vale umbroasă [stă ascunsă],/ Acolo sufletu-mi agitat se liniștește;/ Și, așa cum iubirea poruncește,/ Fie râde sau plânge, se teme sau se însenințează./ Iar chipul ce sufletul peste tot îl însoțește/ E frământat sau calm pe rând,/ și puțin timp e în aceeași stare./ Și, dacă-l vede un om trecut prin așa o viață/Ar zice: ăsta arde și nu e sigur cum stă.)[12]

Italia secolului XIV a fost terenul pe care s-au desfășurat lupte sângeroase între orașele învrăjbite, dar și acela în care au apărut primii negustori-bancheri ai Europei. Primul fenomen a dus la jaful necontenit făcut de mercenari – mai ales armate străine mari, ca aceea a lui Conrad von Wolfort, a fostului călugăr ospitalier Fra Moriale, a cavalerului rătăcitor Ioan de Boemia sau a englezului John Hawkwood. Veneția și Genova se războiau mereu pe mare pentru acapararea comerțului cu Levantul. Roma, rămasă fără papă, era epuizată de împilarea îndurată din partea facțiunilor aristocratice și de revoltele cetățenilor săi, în special cea din 1347–1354, condusă de vizionarul dictator popular Cola di Rienzo. În Neapolele angevin, populația clocotea de furie și crea o anarhie peste care domnea Ioana I (1343–1382) și cei patru soți ai ei.

Bancherii italieni au învățat cum să profite de pe urma conflictelor. Au conceput tot felul de tehnici financiare moderne, de la scrisori de schimb, la asigurări și contabilitate; și, folosind rețeaua ierarhiei bisericești, și-au extins afacerile în tot clerul catolic. Florența a fost zguduită în 1339–1349 de falimentul celor mai importanți bancheri ai săi, ruinați din cauza acordării de prea multe credite nerambursate; dar s-a refăcut. Undeva, în mijlocul mizeriei și bogăției, a luat naștere capitalismul. [COMPUTATIO]

Papalitatea din Evul Mediu Târziu, după o scurtă perioadă de afirmare paroxistică sub Bonifaciu VIII, a recăzut într-o fază de dependență și exil. Bonifaciu VIII (1294–1303) a fost considerat „ultimul papă din Evul Mediu". A fost ales ca succesor al nefericitului eremit Pietro del Morrone (Celestin V), pe care l-a sfătuit să abdice și, mai târziu, l-a întemnițat pe viață. Era pornit să-și îmbogățească familia, Gaetano, sărăcindu-și neamul rival, Colonna, și redându-le tronul Angevinilor în urma necontenitului „război al vecerniilor". Cu toate acestea, el a fost răspunzător pentru *Sextus* (1298), a treia parte a corpului de legi canonice, și a declarat 1300 an jubiliar, cu deplină indulgență față de cei un milion de pelerini care au venit la Roma. Bula sa *Unam Sanctam* (1302) declara categoric supremația papală, susținând că niciun om nu putea să spere la izbăvire fără aceasta. Totuși, începând să se certe cu Franța, în beneficiul căreia fusese concepută bula *Unam Sanctam*, și-a făcut greșit socotelile. A murit din cauza șocului provocat de răpirea sa din orașul natal, Agnani, de către un agent al regelui Franței. Dante, care poate îl întâlnise pe Bonifaciu în timp ce făcuse parte din solia de florentini trimisă la Roma. Nu l-a iertat deloc, numindu-l „prințul noilor farisei". În *Inferno*, l-a trimis în iad pentru simonie. În Paradis, a pus în gura Sf. Petru aceste cuvinte acuzatoare:

Quegli ch'usurpa il luogo mio,
il luogo mio, il luogo mio...

Cel care pe pământ îmi uzurpă scaunul,
scaunul meu, scaunul meu, care e liber acum...

în fața Fiului lui Dumnezeu
A făcut o cloacă din mormântul meu
plină de sânge și puroi – de care Cel Pervers,
ce a căzut de aici, se bucură acolo în adâncuri...

În blană de oaie, lacomi lupi
se văd prin pășuni. O, de ce
mint atât de josnic cei ce pe Dumnezeu îl apără?
Gasconii și cei din Cahors se pregătesc
sângele să ni-l bea. O, lege minunată,
în ce scop mârșav ți-e dat să fii călcată?

„Sfârșitul mârșav" al papalității s-a dovedit a fi lungul exil al papilor la Avignon, început de gasconul Bertrand de Got, care a fost pontif sub numele de Clement V (1305–1314).

COMPUTATIO

În 1494, lucrarea lui Luca Pacioli, *Summa de Arithmetica,* a fost tipărită și publicată la Veneția. Conținea și tratatul autorului, intitulat *Particularis de computis et Scripturis,* „Despre particularitățile calculelor și ale evidenței socotelilor". Lucrarea sa a fost primul manual de contabilitate din lume.

Luca Pacioli (1447–1517), cunoscut și sub numele lui de călugăr franciscan, Fra Luca di Borgo Sepolcro, era un profesor florentin de seamă, care preda și în alte orașe. Cel mai cunoscut tratat al său, *De Divina Proportione* (1509), a fost ilustrat de Leonardo da Vinci. Unii autori l-au supranumit „părintele contabilității"[1].

„Metoda venețiană" a dublei înregistrări în contabilitate s-a dezvoltat în orașele italiene cu destul de mult timp înainte s-o descrie Pacioli. Erau necesare trei feluri de registre – unul de păstrat, un jurnal zilnic și un registru contabil. Cel de păstrat conținea toate tranzacțiile, pe măsură ce se făceau. Jurnalul zilnic era alcătuit pe baza primului și rezuma afacerile din fiecare zi, în ordine cronologică. Avea în stânga o coloană cu datorii *in dare* și în dreapta altă coloană cu credite, *in havere.* În registrul contabil era o pagină împărțită în două pentru fiecare cont, debitele în stânga și creditele în dreapta, împreună cu un index al conturilor. Mai conținea și bilanțul la zi, un rezumat al bunurilor bancherului și liste de diverse venituri și cheltuieli. Când se închidea fiecare cont, profitul și pierderea erau înregistrate în principalul cont de capital, unde valoarea netă a bancherului reieșea din bilanțul capitalului total.[2]

Metodele contabile sistematice sunt văzute adesea ca o condiție preliminară a dezvoltării capitalismului. Dovezi ale răspândirii lor în toată Europa sunt publicațiile de după Pacioli. Printre acestea sunt: *Nieuwe instructie ende biwijs de der loofelijcker consten des rekenboecks* de Jan Ympyn Christoffel (Anvers, 1543); *Practique brifue pour cyfrer et tenir livres de coupte* de Valentin Mennher (Anvers, 1550); *The maner and forme how kpe perfect reconying...* de James Peele (Londra, 1553); *Boeckhouwen op die Italienische maniere* de Claes Pietersz (Amsterdam, 1576); și *Vorsteliche Bouckhouding...* de Simon Stevin (Leyda, 1607), care a fost scrisă pentru prințul Maurice de Nassau.

Istoricii uită adesea. Chiar și cea mai practică profesie are istoria sa.[3] Și aceste profesii practice au din ce în ce mai multă importanță în lumea capitalistă, inclusiv în cea academică.

Captivitatea babiloniană a papilor la Avignon a durat din 1309 până în 1377. A început la insistența lui Filip cel Frumos, care l-a forțat fără milă pe Clement V și a luat sfârșit la cea a Sf. Caterina din Siena, care l-a sprijinit pe Grigore IX (1370–1378) să revină la Roma. În acest timp, toți papii au fost francezi, aleși de un colegiu dominat de cardinali francezi. Avignon de pe Ron nu se afla pe teritoriu francez, ci într-o enclavă, numită Venaissin, acordată papalității de clienții săi angevini și cumpărată în 1348 cu 80 000 de coroane de aur. Dar influența franceză era enormă; și multe acte politice, cum ar fi desființarea Templierilor, au fost dictate de aici. Autoritatea papilor din Avignon nu era recunoscută în toate țările. Creștinătatea latină era împărțită, împotriva intereselor sale, în maniera cea mai evidentă.

Abuzurile fățișe ale puterii ecleziastice au provocat inevitabil reacții puternice. Pe o astfel de reacție s-a bazat retragerea în misticism, cu accent pe extazul religios și pe comuniunea nemijlocită cu Dumnezeu (vezi pp. 436–437). O altă urmare a fost proliferarea sectelor populare – toate mai mult sau mai puțin convenționale din punct de vedere teologic. Ce aveau în comun era sentimentul că fuseseră trădate de biserica oficială. Exemple de astfel de secte sunt: *Fraticelli* sau Franciscanii Spiritualiști, care susțineau că proprietatea se opune izbăvirii, Cerșetorii Rătăcitori, cunoscuți ca „begharzi sau beguini", Frăția Spiritului Liber, luciferanii germani, care erau panteiști, mistica *Gottesfreunde* sau Prietenii lui Dumnezeu, și Lolarzii din Anglia. Toți adepții acestor secte au fost persecutați cu o deosebită cruzime de Inchiziție.

Reforma bisericii nu putea fi discutată pe larg, dat fiind haosul din politică și frica de Inchiziție. Avea atât aspecte teologice, cât și organizaționale. Englezul John Wyclif (cca 1330–1384), un timp profesor la Colegiul Balliol, pronunța împotriva bogăției bisericii, respingea supremația papală și nega doctrina Euharistiei. A fost declarat eretic și condamnat să fie ars pe rug, ceea ce s-a întâmplat doar după moartea sa, când oasele i-au fost deshumate și arse. Cehul Jan Hus (cca 1372–1415), un timp rector al Universității din Praga, a fost influențat de ideile lui Wyclif. A pus accentul pe conceptele de predestinare și de biserică a aleșilor. În Boemia, a devenit simbolul resentimentelor cehilor față de administrația germană. Excomunicat, Hus a apelat la Conciliul General al Bisericii. Deși nu s-au intitulat protestanți, Wyclif și Hus au fost promotorii protestantismului. [MAGIE]

Elveția, *die Schweiz,* își ia numele de la regiunea Schwyz din zona lacului Lucerna, unul dintre cele trei cantoane care au început să-și afirme identitatea politică distinctă față de Imperiul German la sfârșitul secolului XIII. În 1291, Schwyz, Uri și Unterwalden au semnat pentru o „Alianță eternă" de apărare, jurând să se ajute reciproc în caz de amestec străin în Elveția. Căutau astfel să se elibereze de sub dominația conților locali, Habsburgii, care încercaseră să impună judecători aserviți lor oamenilor liberi din văi. În 1315, în Bătălia de la Morgarten, armata habsburgică a fost alungată, iar alianța a devenit nucleul altor districte neafectate. Primul din acestea a fost Lucerna (1331), a cărui anexare a creat *Vierwaldstaette* sau „Uniunea celor patru cantoane împădurite". După aceea au intrat în uniune orașul imperial Zürich, (1351), Glarus (1351), Zug (1352) și puternicul oraș-stat Berna (1359). O altă înfrângere a Habsburgilor, la Sempach în 1386, unde cavalerii dați jos de pe cai au fost măcelăriți de halebardierii elvețieni, le-a adus cantoanelor independența. (vezi anexa III, p. 1084.)

La mijlocul secolului XV, Habsburgii au instigat la război civil, sprijinind orașul Zürich contra vecinilor săi. Dar victoria zdrobitoare a elvețienilor asupra Burgundiei din

1474–1476, când steagul roşu cu cruce albă a fost purtat pentru prima oară, a mai adus şi alţi membri – Fribourg şi Solothurn (1481), Basel şi Schaffhausen (1501) şi Appenzell (1513). Pe atunci, Elveţia se întindea de la Munţii Jura în vest şi până în Tirol în est. Existau vaste teritorii „supuse" şi „protejate", printre care Vaud din jurul lacului Geneva, Valais pe cursul superior al Ronului, Ticino în sud, pe malul lacului Lugano, şi Graubunden sau cantonul Grizon, sau „Ligile cenuşii", spre est. Locuitorii vorbeau germana, franceza, italiana şi romanşa. Totuşi, în afară de Acordul de la Stans (1481), care reglementa alianţele reciproce, nu existau alte instituţii comune. Deşi imperiul a recunoscut existenţa Alianţei prin tratatul din 1499, nu se făcuse nicio declaraţie oficială de independenţă. Elveţienii se dovediseră a fi cei mai buni soldaţi din Europa, de aceea erau foarte solicitaţi ca mercenari. Garda elveţiană de la Vatican, în costume concepute de Michelangelo, datează din 1516.

La sud şi vest de Elveţia, vechea Casă de Savoia îşi consolida propriile teritorii alpine. Amadeus V (1285–1323) a unificat Comitatul de Savoia în jurul Chambéry, cu Principatul Piemote la Torino. Amadeus VI (1343–1383), un cruciat supranumit *Contele Verde*, a introdus un sistem sprijinit de stat de ajutorare a săracilor. Amadeus VIII (1391–1440) a trăit în mănăstirea izolată Ripalle, pe malul lacului Geneva. Împăratul l-a făcut duce, iar Conciliul din Basel l-a ales ultimul antipapă, cu numele de Felix V (1439–1449).

MAGIE

Cele „Douăsprezece concluzii" ale lolarzilor din 1395 conţineau un atac direct la implicarea în magie a bisericii medievale engleze. Mişcarea protestantă era foarte hotărâtă „să scoată magia din religie", iar această primă manifestare a protestantismului în acest sens nu era prea convingătoare:

> Exorcismele şi sfinţirile făcute de biserică asupra vinului, pâinii şi lumânărilor, sării, uleiului şi tămâii, asupra pietrei de altar şi veşmintelor, mitrei, crucii, hainelor pelerinilor pot fi chiar ritualuri ale necromanţiei, nu ale sfintei teologii. Căci... nu vedem nicio schimbare în astfel de creaturi, care să fie atât de minunată, în afară de credinţă falsă, care constituie principiul fundamental al lucrărilor diavolului.[1]

Cu toate acestea, în secolele XV–XVII, Europa a continuat să se consacre oricăror forme de magie. Toate oraşele erau pline de alchimişti, astrologi, clarvăzători, solomonari, vindecători şi vrăjitoare. [ALCHIMIA] [HEXEN] [NOSTRADAMUS] Mediul rural era populat de fantome, zâne, drăcuşori şi spiriduşi. Wyclif, guru al lolarzilor, a tradus Biblia în engleză, ca să o facă accesibilă tuturor. Totuşi, după 300 de ani, în Anglia puritană a lui Cromwell, cele mai bune vânzări le înregistra almanahul astrologic al lui William Lilly, *Merlinus Angelicus*, şi *Colecţia* [sa] *de profeţii străvechi şi moderne*.[2] Magia şi religia erau adesea inseparabile. Oamenii care îi venerau pe sfinţii creştini credeau şi în Puck, regina Mab şi vrăjitorul Merlin. Magia s-a menţinut şi în epoca Reformei.

În această privinţă, aşadar, atacurile virulente ale protestanţilor asupra magiei nu se prea bucurau de succes nici măcar în ţările în care avea să triumfe protestantismul. Dar intenţiile radicalilor erau clare. După Wyclif, a urmat atacul lui Luther asupra indulgenţelor (vezi p. 484) şi respingerea împărtăşaniei de către Calvin ca fiind „vrăjitorie". Orice aspect al vieţii religioase care avea cea mai vagă legătură cu supranaturalul era motiv de suspiciune. Protestanţii aveau o puternică aversiune pentru miracole, jurăminte, consacrări,

simboluri, imagini, apă sfinţită, zilele sfinţilor, procesiuni, pelerinaje. În plus, de când lumea protestantă se eliberase, chipurile, de magie, duşmanul protestantismului, „papistăşia", era considerată echivalentul magiei negre; papa era un vrăjitor; iar liturghia catolică făcea parte din cultul diavolului.

În realitate, o asemenea viziune conţinea şi o mare doză de ipocrizie. În ciuda a tot felul de decrete şi reforme, clerul protestant n-a putut să evite un *modus vivendi* cu magia. Anglicanii şi luteranii vor fi mai aproape de o religie sacramentală decât calviniştii, anabaptiştii sau alţi evanghelici. Dar s-a dovedit dificil să abandoneze crucea, jurămintele solemne sau „reprimirea în sânul bisericii" a femeilor după naşterea unui copil. Le-a fost imposibil să se renunţe la sfinţirea bisericilor, a steagurilor de luptă, a navelor sau a locurilor de îngropăciune. Protestantismul trebuia să creeze o nouă formă de creştinism, cu accentul pe credinţa conştientă, dar n-a reuşit niciodată să înlăture magia.

Declinul magiei nu a început cu adevărat până în a doua parte a secolului XVII. A fost atribuit Revoluţiei Ştiinţifice (vezi pp. 507–510) şi apariţiei ulterioare a raţionalismului, medicinii moderne, matematicii şi a unei mai mari înţelegeri a probabilităţii, precum şi a unui mediu social din ce în ce mai puţin ameninţător. [LLOYD'S] Însă, credinţa în magie şi în interdependenţa acesteia cu religia nu s-a stins niciodată. În secolul XII, horoscoapele erau la ordinea zilei. În Ţara Iolarzilor, magia sacramentală a reînviat în noile ritualuri de la curtea monarhilor britanici, atingând culmea la încoronarea din 1953.[3] În ţările catolice, precum Polonia şi Italia, preoţii sfinţesc orice, de la maşini la mascote de fotbal. Vaticanul încă susţine vindecarea prin credinţă şi profeţiile. [BERNADETTE] [FATIMA] Chiar şi în Rusia, ţară în care comunismul a decimat religia ortodoxă, credinţa în astrologie şi zâne nu poate fi eradicată.

Studiul magiei şi al religiei este inevitabil. Plin de prejudecăţi şi preferinţe. De la *Creanga de aur* a lui Frazer, antropologii au încercat să fie imparţiali. Dar oamenii de ştiinţă nu pot rezista întotdeauna tentaţiei de a denigra magia altor popoare. S-ar putea să fie o formă de superstiţie. [ARICIA]

Dată fiind slăbiciunea imperiului şi a papalităţii, regatul Franţei a avut câteva ocazii istorice să ajungă cea mai mare putere din Europa. Ca urmaşi ai lui Ludovic cel Sfânt, ultimele trei generaţii de regi capeţieni – Filip III cel Viteaz (1270–1285), Filip IV cel Frumos (1285–1314) şi cei trei fii ai ultimului, Ludovic X (1314–1316), Filip V (1316–1322) şi Carol IV (1322–1328) – au domnit peste o populaţie numeroasă, mereu în creştere, a cărei prosperitate sporea şi era bine administrată. Faptul că nu au reuşit să profite de acest avantaj se datorează parţial luptelor pentru succesiune, parţial nefericitei rivalităţi cu Anglia şi, în al treilea rând, ciumei.

Filip cel Frumos, nepot al lui Ludovic cel Sfânt, avea un chip atrăgător, dar o fire ticăloasă. A fost notoriu pentru faptul că a bătut monedă devalorizată şi pentru că a născocit tot felul de impozite. Singura sa măsură bună, prin care a mărit teritoriul Franţei – anexând oraşul Lyon în 1312 – a fost luată pe furiş, în timp ce împăratul era în Italia. Conflictul lui cu papalitatea, care a declanşat scandalul de la Anagni, a început din cauza banilor. Când s-a confruntat cu Bula *Clericis laicos*, prin care papa încerca să-l împiedice să pună impozite clerului, a interzis pur şi simplu scoaterea din ţară a oricăror sume de bani. Lupta sa împotriva Templierilor, care s-a sfârşit cu proscrierea lor, a avut la origine invidia şi s-a desfăşurat cu răutate. La proces, 1307–1312, li s-au adus acuzaţii perverse că ar avea legături cu diavolul sau cu necredincioşii, mărturisirile le-au fost smulse sub tortură şi, în final, au fost ucişi, iar regele le-a confiscat averile. Moartea

ultimului Mare Maestru, Jacques de Molai, ars pe rug la Paris, a lăsat o pată ruşinoasă pe domnia lui Filip cel Frumos. [ANGELUS]

Totuşi, regele Filip IV a înfiinţat şi instituţii durabile. Cu ajutorul consilierilor săi juridici sau légistes, a găsit tot felul de pretexte ca să-şi jupoaie supuşii, să-şi instituţionalizeze jaful şi să-l îmbrace în haina consensului naţional. Principiul lui în viaţă era dictonul latin *quod principi placuit legis habet vigorem* (orice îi place regelui e lege). Vechea curte regală era împărţită în trei: consiliul regal condus de rege; *chambre des comptes* sau trezoreria, care se ocupa de finanţe; *parlement*, care era însărcinat cu justiţia regală şi cu înregistrarea edictelor. (Nu era un parlament în adevăratul sens al cuvântului.) Stările Generale, care s-au întrunit prima dată în 1302, erau alcătuite din nobili, cler şi oameni din popor şi aprobau măsurile luate de rege. Filip cel Frumos a murit la timp ca să evite o răscoală populară, dar mare parte din maşinăria sa administrativă a rezistat până în 1789.

ANGELUS

În timp ce propovăduia Prima cruciadă, papa Urban II îi îndemnase pe credincioşi să spună „Angelus" de trei ori pe zi. Sfânta Fecioară era protectoarea cruciaţilor, iar rugăciunea care începe aşa: *Angelus Domini nuntiavit Mariae* („Îngerul Domnului a vestit-o pe Maria") ajunsese deja cea mai des rostită invocaţie a Fecioarei Maria. Cei mai mulţi nu au băgat în seamă propunerea papei, cu excepţia celor de la catedrala Saint-Pierre din Saintes, în Poitou; preoţii de acolo nu numai că spuneau Angelus în mod regulat, dar au instituit şi obiceiul de a bate clopotul la răsăritul soarelui, la amiază şi seara ca să anunţe începerea invocării Sfintei Fecioare.

Conform tradiţiei locale, papa Ioan XXII a reînnoit apelul lansat de predecesorul său în 1318, poruncind ca obiceiul de la Saintes să fie adoptat de toate lăcaşurile sfinte ale bisericii.[1] Alţi specialişti indică pontificatul lui Calist III, în 1456. Oricum, sunetul clopotului urma să devină o caracteristică a oraşelor şi satelor catolice, la fel ca glasul muezinului din lumea musulmană. În Evul Mediu, nu existau zgomote de fond. Nu erau fabrici sau maşini, nici trafic, radio sau muzică. Sunetele nu fuseseră devalorizate. Pe străduţele înguste şi aglomerate ale târgurilor, strigătele vânzătorilor se amestecau cu larma din atelierele meşteşugăreşti. Dar la ţară, pe întinderi nesfârşite de pământ, nu se auzeau decât sunetele din natură. Singura concurenţă le-o făceau clopotului vântul şuierând printre crengile copacilor, mugetele vitelor şi zăngănitul venind de departe, de la fierărie. [SOUND]

În 1316, succesiunea la tronul Capeţienilor a devenit problematică. Cei trei fii ai lui Filip cel Frumos aveau împreună şase fete, dar niciun moştenitor de sex bărbătesc. Când Ludovic X le Hutin (Arţăgosul) a murit subit, a lăsat în urma lui o singură fiică, o regină însărcinată şi un copil nenăscut, care, ca şi Ioan I Postumul, a trăit şi domnit mai puţin de o săptămână. Rezultatul acestei situaţii a fost aşa-zisa Lege Salică, alcătuită de avocaţii fraţilor lui Ludovic pentru a o exclude pe sora lor de la tron (şi, ulterior, pe toate femeile din casa regală a Franţei). Dar în 1328, când tronul i-a revenit lui Filip de Valois, întemeietorul unei noi dinastii, succesiunea a fost inevitabil contestată. Cel care o contesta era singurul nepot în viaţă al lui Filip cel Frumos, Eduard III, regele Angliei. [MONTAILLOU]

Anglia condusă de cei trei regi pe nume Eduard din Dinastia Plantagenetă – Eduard I (1272–1307), Eduard II (1307–1327) şi Eduard III (1327–1377) – a avut doar trei monarhi în mai mult de un secol. Nemulţumirile baronilor şi războaiele purtate în străinătate nu au

lipsit; şi, întrucât Plantageneţii încă aveau în stăpânire Gasconia şi Guyana, ca domenii în Franţa, baza teritorială era nesigură. Comerţul cu lână din Flandra înflorea, iar oraşele se dezvoltau. Mai ales sub Edward I s-au luat măsuri de consolidare a instituţiilor statului şi de securizare a poziţiei dominante deţinute de Anglia în Insulele Britanice. Modelul de parlament din 1295, ulterior celui al lui De Montfort, creat cu 30 de ani în urmă, era alcătuit atât din burghezi, cât şi din lorzi şi cavaleri din comitate, punând astfel bazele Camerei Comunelor. Magna Carta a fost reconfirmată. Dar într-un amendament votat în timpul sesiunii parlamentare de la Stepney Green în 1297, s-a stabilit principiul „nicio taxare fără reprezentare". După aceea, Westminster Hall a devenit sediul permanent al Parlamentului Angliei. Edictul dat de Eduard în 1278, *Quo Warranto,* ameninţase pământurile baronilor; dar de Al Doilea Decret de la Westminster Hall (1285), care îi favoriza pe deţinătorii de domenii, au profitat atât monarhia, cât şi marii nobili. Conflictul său cu biserica în privinţa *Clericis laicos* l-a rezolvat scoţând pur şi simplu clerul în afara legii. Cucerirea provinciei Wales de către Eduard (1277–1301), împiedicată înainte de un şir de castele măreţe de la Harlech până la Conway, s-a dovedit a fi definitivă. Dar invadarea Scoţiei s-a soldat cu tentativa scoţienilor de a cere independenţa totală. Eduard II, care a înţeles foarte puţin din deviza tatălui său, *Pactum servare* („Ţine-ţi angajamentele"), a fost ucis la castelul Berkeley, la ordinul reginei sale. Edward III a domnit în timpul Războiului de 100 de Ani cu Franţa.

MONTAILLOU

Între 1318 şi 1325, Jacques Fournier, episcop de Pamiers, din ţinutul Foix din Pirinei, a condus o campanie a Inchiziţiei împotriva recrudescenţei ereziei în dioceza sa. În 370 de şedinţe a interogat 14 suspecţi, dintre care 48 erau femei şi 25 din satul Montaillou. Toate întrebările şi răspunsurile au fost consemnate în catastiful episcopului.

Montaillou era o comunitate de circa 250 de suflete, formată din 26 de clanuri cunoscute sub numele de *ostal* sau *domus,* care existau în cam 50 de gospodării separate. Se întindea pe povârnişul unui deal, de la castelul din vârf până la biserica de la poale. Locuitorii săi erau în cea mai mare parte ţărani, fermieri şi meşteşugari. Mai era şi un influent contingent de ciobani care practicau transhumanţa, fiind organizaţi în *cabanes* sau „stâne", şi îşi păşteau animalele pe păşunile şi drumurile care duceau spre Catalonia. Deşi oficial catolici, mulţi dintre ei erau în taină cathari, care îl ascundeau pe *Perfecti* itineranţi în hambare sau pivniţe. Duşmăniile şi rivalităţile normale într-o asemenea comunitate restrânsă s-au accentuat din cauza fricii de Inchiziţie, ale cărei arestări din 1308 transformaseră satul într-un „pustiu locuit de copii şi de oi". Catastiful a servit drept un fel de „microscop istoric", dezvăluind toate detaliile din viaţa sătenilor. „Montaillou e doar o picătură dintr-un ocean, scria un istoric celebru, dar putem vedea protozoarele înotând în ea."[1]

Cei 25 de membri ai *ostalului* Clergue ţineau sub dominaţia lor întreg satul. Bătrânul Pons Clergue, un eretic convins, avea patru fii şi două fiice. Unul dintre băieţi, Pierre, preotul din Montaillou, era un afemeiat notoriu care a murit în puşcărie. Un alt fiu, Bernard, *bayle* sau vechilul domeniului, a avut aceeaşi soartă, după ce a încercat în fel şi chip să mituiască martorii. Văduva lui Pons, Mengarde, „mama" ereticilor din Montaillou, a fost, totuşi, îngropată sub altarul bisericii parohiale. Una dintre multele amante ale preotului, Béatrice de Planissoles, o doamnă nobilă, fusese prima oară măritată cu Béranger de Roquefort, castelanul şi agentul Contelui de Foix. Rămasă văduvă de două ori, a ajuns concubina oficială a vărului bastard al preotului, Pathaud, care o violase odată. A avut numeroşi iubiţi chiar şi când îmbătrânise, a născut patru fete şi a dezvăluit totul Inchiziţiei. În 1322, a fost condamnată să poarte dubla cruce galbenă a ereticilor care se pocăiau. [PREZERVATIV]

Scoția s-a afirmat ca națiune-stat mult mai curând decât Anglia. Scoțienii nu fuseseră ocupați de cuceritorii normanzi; și au ajuns la un *modus vivendi* cu clanurile celtice înainte ca Anglia să aibă relații bune cu galezii. Regii și nobilii scoțieni se amestecau de mult în treburile Angliei, la fel ca englezii în Franța. Dar se eliberaseră cu aproape două secole în urmă. Momentul critic a fost atins în zecile de ani de război de după intervenția lui Eduard într-o succesiune disputată. Unul dintre concurenți, John Balliol (m. 1313), a fost întemnițat în Anglia, apoi exilat în Franța. Celălalt, Robert de Bruce (1306–1329), învingător la Bannockburn în iunie 1314, a fost la început vasalul Angliei, apoi salvatorul Scoției. Dar niciun conducător nu a avut un impact mai mare ca William Wallace (1270–1305), care a îndemnat poporul Scoției să opună rezistență. Trădat și spânzurat la Londra ca un tâlhar, a devenit eroul-martir al cauzei scoțiene:

Scoțieni, pentru care a curs sângele lui Wallace,
Scoțieni, pe care adesea v-a condus,
Bineveniți să fiți în glia însângerată
Sau victoria să o câștigați.[14]

„Suntem hotărâți să nu ne supunem niciodată Angliei, l-au informat lorzii scoțieni pe papă în Declarația de la Arbroath (1320); luptăm pentru libertate și numai libertate."[15] În cele din urmă au avut câștig de cauză în 1328.

Războaiele dintre Anglia și Scoția au avut repercusiuni directe în Irlanda. În 1297, viceregele lui Edward I la Dublin, Sir John Wogan a înființat un parlament irlandez, după modelul celui din Londra. Dar înfrângerea englezilor la Bannockburn le-a oferit lorzilor irlandezi ocazia de a se răscula și, pentru trei ani, 1315–1318, l-au acceptat pe un rege scoțian din Casa Bruce. Timp de câteva decenii au fost frământări, cărora le-a pus capăt doar Decretul de la Kilkenny (1366), care limita dominația și limba engleză la Dublin și zona înconjurătoare.

„Moartea Neagră" din 1137–1150 a pus capăt problemelor insignifiante din Europa. A fost o pandemie de ciumă cum nu mai văzuse lumea din secolul VI și cum nu avea să-i mai fie sortită până în anii 1890. A fost alimentată de o combinație devastatoare de trei boli înrudite: ciuma bubonică, ciuma septicemică și ciuma pulmonară. Primele două forme se transmiteau prin puricii a căror gazdă era șobolanul negru; a treia se lua din aer și avea o evoluție rapidă care se sfârșea cu moartea. În cea mai răspândită formă, cea bubonică, bacilul *pasteurella pestis* forma noduli sau buboaie ca niște furuncule la subsuorile victimei și în zona inghinală, împreună cu pete negre pe piele de la hemoragia internă. Omul murea după trei sau patru zile de dureri insuportabile, dacă nu se spărgeau buboaiele.

Medicina medievală, care nu neglija infecția și contaminarea, nu înțelegea totuși mecanismele de transmitere a ciumei. Doctorii îi urmăreau neputincioși evoluția. Locuințele aglomerate și igiena precară, mai ales la orașe, creau un mediu propice înmulțirii șobolanilor. Rezultatul era o mortalitate în masă. Boccaccio a scris că numai în Florența au murit 100 000 de oameni. La Paris erau 800 de cadavre de îngropat în fiecare zi. „La Marsilia, scria cinicul cronicar englez Henry Knighton, niciunul dintre cei o sută cincizeci de călugări franciscani nu a supraviețuit ca să spună povestea. Asta a fost o treabă bună."[16]

Ritualurile religioase ale catharilor erau discutate cu însuflețire iarna, la gura sobei și în multele ceasuri consacrate despăducherii. Acestea aveau o morală dublă – foarte severă pentru *perfecți* și extrem de indulgentă pentru laici. La sfârșitul vieții lor, primii se supuneau unei *endura,* un ultim act ritualic de sinucidere prin înfometare. Lalcii încercau să fie „eretizați", adică să primească ritualul de „iertare a păcatelor" sau *consolamentum.*

Dilemele inerente în cadrul unei comunități parțial cathare și parțial catolice sunt foarte bine ilustrate de cele întâmplate fetiței lui Sybille Pierre, căreia i s-a dat *consolamentum. Perfectus* a interzis să i se dea micuței lapte sau carne. „Când au plecat din casă, n-am mai suportat, a relatat mama, nu puteam să-mi las fiica să moară în fața mea. Așa că am pus-o la sân. Când s-a întors bărbatul meu... era foarte îndurerat."[2]

Viața zilnică din Occitania medievală se desfășura într-un mediu emoțional aparte. Oamenii puteau să plângă fără jenă. Nu vedeau niciun păcat în relațiile sexuale care erau satisfăcătoare pentru ambii parteneri; nu erau atrași de vreo etică a muncii; și îi dezgusta etalarea bogăției. Făceau mulți copii ca să compenseze rata ridicată a mortalității infantile; dar sufereau când pierdeau unul dintre ei. Trăiau într-o lume cu credințe complicate, în care magia și folclorul se amestecau cu erezia și catolicismul. Și moartea venea des pe la ei.

Cariera episcopului Fournier nu a fost afectată de zelul său din Pamiers. A ajuns cardinal în 1327 și papă, ca Benedict XII, în 1334. Catastiful său a fost dus la Biblioteca Vaticanului. Cel mai durabil monument al său este Palatul papilor de la Avignon.

Pandemia venită din Asia s-a răspândit cu viteza fulgerului. La început, a luat-o înapoi spre est, către China și India; dar a fost consemnată pentru prima oară în Europa în vara lui 1346, în colonia genoveză Caffa din Crimeea, care era asediată de tătari. Asediatorii catapultau cadavre de ciumați în oraș ca să înfrângă rezistența locuitorilor; după care apărătorii au fugit la galere și au vâslit să scape de primejdie. În octombrie 1347, ciuma a ajuns la Messina, în Sicilia. În ianuarie 1348, la Genova, adusă de o galeră contaminată din Caffa. Alungată din portul orașului-mamă de către cetățenii îngroziți, galera s-a îndreptat spre Marsilia și Valencia. În iarna aceluiași an, ciuma a lovit Veneția și alte orașe de pe țărmul Adriaticii, înainte să se îndrepte spre Pisa, Florența și centrul Italiei. Până în vară era deja la Paris și până la sfârșitul anului trecuse Canalul Mânecii. În 1349, a ajuns în Insulele Britanice dinspre nord, la est a bântuit prin Germania, iar spre sud-est în Balcani. În 1350 și-a făcut intrarea în Scoția, Danemarca și Suedia, iar prin orașele hanseatice din Baltica, în Rusia. Au fost puține locuri care au scăpat – Polonia, comitatul Béarn din Pirinei, orașul Liège.

Una dintre cele mai reușite încercări de a descrie ciuma îi aparține unui poet galez, Ieuan Gethin, care fusese martor la izbucnirea epidemiei în aprilie 1349:

> Vedem moartea venind în mijlocul nostru ca un fum negru, o molimă care îi seceră pe cei tineri, un spectru rătăcitor care nu simte milă pentru cei frumoși. Vai mie, cu buboiul sub braț... Are forma unui măr, e ca o ceapă, un furuncul care nu cruță pe nimeni. Mare e clocotul său, ca un tăciune aprins, un lucru dureros de culoarea cenușii... [Buboaiele] sunt la fel ca semințele de mazăre neagră, fărâme de cărbune din mare... bucățele de ierburi otrăvitoare, o mulțime amestecată, o ciumă neagră cât un bănuț, ca fructele de pădure...[17]

Oamenii aveau reacții diferite față în față cu ciuma, de la panică la desfrâu nestăvilit și până la curaj în fața morții. Mulți care puteau să fugă de molimă fugeau. *Decameronul*

lui Boccaccio surprinde un grup de bărbaţi şi femei care au hotărât să se retragă la un castel din provincie cât avea să dureze epidemia de ciumă. Alţii, pierzându-şi sentimentul de ruşine, se dedau la orgii în care beau până uitau de ei şi preacurveau. Preoţii aveau adesea enorm de suferit pentru că îşi îngrijeau turma. În alte părţi, lăsau bolnavii de izbelişte, iar steagul negru flutura pe bisericile parohiale părăsite. Domnea convingerea că Dumnezeu pedepsea omenirea pentru păcatele ei.

Calcularea numărului de victime ale ciumei este o sarcină dificilă şi complicată. Estimările contemporanilor sunt adesea exagerate. Boccaccio susţinea că au fost 100 000 de morţi în Florenţa, un număr mai mare decât populaţia de atunci a oraşului; poate că 50 000 ar fi o cifră mai corectă. În general, oraşele erau mult mai lovite de molimă decât mediul rural, săracii mai mult ca bogaţii, tinerii şi adulţii în putere mai mult decât bătrânii şi infirmii. Niciun papă sau rege nu s-a îmbolnăvit de ciumă. În absenţa oricărui tip de recensământ, istoricii trebuie să-şi bazeze calculele pe informaţii fragmentare. În Anglia se folosesc de documentele de la curţile de justiţie, de achitare a taxelor percepute grupurilor de zece persoane, de actele de moştenire şi catastifele episcopale. Studiile amănunţite relevă rate foarte mari de mortalitate: domeniul Cuxham din Oxfordshire a pierdut peste două treimi din locuitori;[18] au murit 45% dintre preoţii parohi ai Angliei. Dar e greu să tragem concluzii de ordin general. Estimările prudente sugerează că Europa a pierdut o treime din populaţie, ceea ce înseamnă „că un european din trei a murit în timpul Morţii Negre... lucru nu prea departe de adevăr"[19]. Deci ar rezulta că în Anglia au fost 1,4–2 milioane de victime, 8 milioane în Franţa, poate 30 de milioane în toată Europa.

Consecinţele sociale şi economice ale acestei enorme pierderi de populaţie trebuie să fi fost dramatice. Într-adevăr, Moartea Neagră este considerată de istorici punctul din care a început declinul sistemului feudal în Europa Occidentală. A doua jumătate a secolului XIV a fost categoric o perioadă de dezorganizare a domeniilor senioriale, de stagnare a comerţului, de lipsă de mână de lucru şi decădere a oraşelor. Totuşi, unii specialişti contemporani afirmă că multe dintre aceste schimbări erau vizibile înainte de 1347. Chiar şi declinul demografic începuse cu cel puţin 30 de ani înainte. Asta înseamnă că epidemia de ciumă mai degrabă a accelerat procesele existente decât le-a iniţiat. Oricum, din ce în ce mai mulţi şerbi cereau să li se plătească truda în bani, creând astfel o forţă de muncă mai mobilă şi mai puţin dependentă. Vasalii feudali îşi ofereau din ce în ce mai des serviciile militare şi juridice pe bani gheaţă, dând astfel naştere unui fenomen numit în Anglia „feudalism bastard". Mai presus de toate, într-o piaţă a muncii lipsită brusc de mână de lucru, sigur că lefurile creşteau în raport cu cererea crescută. Economia bazată pe bani se dezvolta; barierele sociale erau ameninţate. [PROSTIBULA]

Trauma psihologică era profundă. Deşi instituţia bisericii era slăbită, religiozitatea maselor sporea. Fundaţiile de caritate proliferau. A ajuns la modă să fii foarte cucernic: oamenii simţeau că trebuie să potolească mânia lui Dumnezeu. În Germania a crescut foarte mult numărul autoflagelatorilor până când acest gen de manifestări au fost interzise de către papa de la Avignon. În comunităţi se căutau ţapi ispăşitori. În unele locuri erau prigoniţi leproşii; în altele, evreii erau acuzaţi de otrăvirea apei. În septembrie 1348, procesul evreilor de la Chillon a dus la condamnarea acestora pe baza mărturisirilor smulse prin tortură. A fost un semnal pentru pogromuri în masă; la Basel, toţi evreii au fost încuiaţi în case de lemn şi au murit acolo arşi de vii; scene asemănătoare au avut loc în Stuttgart, Ulm, Speyer şi Dresda. Două mii de evrei au fost masacraţi la Strasbourg, iar în Mainz în jur de 12 000. Ce a mai rămas din comunitatea evreiască germană a fugit în Polonia – de atunci principalul refugiu al evreilor din Europa. [ALTMARKT] [CĂMĂTĂRIE]

PROSTIBULA

Ultima perioadă a Evului Mediu european, din 1350 până în jur de 1480, „a fost vârsta de aur a prostituției"[1]. *Prostibula publica,* bordelurile publice, erau autorizate să funcționeze în majoritatea orașelor. Un târg ca Tarascon, cu 500–600 de gospodării, susținea financiar zece târfe ale orașului. Biserica nu protesta: întrucât răul exista, trebuia ținut în frâu. Bordelurile autorizate temperau conflictele de pe străzi, le abătea gândul tinerilor de la sodomie sau alte lucruri și mai rele și îi pregăteau pentru îndatoririle conjugale. După 1480, situația s-a schimbat. Curtezane scumpe îi serveau pe bogați, dar multe lupanare au fost închise. În țările protestante, femeile decăzute erau supuse reeducării.[2]

De-a lungul istoriei, prostituția a trecut prin faze de control autorizat, inutilă interzicere și tolerare neoficială.

Răscoalele populare au fost o trăsătură importantă a perioadei de după Moartea Neagră. Cerințele țăranilor care supraviețuiseră epidemiei de ciumă au devenit mai mari și forța de muncă decimată nu accepta ca plata să fie menținută la un nivel redus, așa ca în Statutul muncitorilor din Anglia (1351). Răscoala țărănească numită *Jacquerie* a devastat castelele și familiile nobililor din Île de France și Champagne, înainte să fie înăbușită cu multă cruzime. Dar multele răscoale de după ciumă par să fie simptomele unei stări proaste a societății. Istoricii marxiști au considerat că aceste evenimente ilustrează „caracterul etern" al luptei de clasă. Alții l-au privit doar ca pe niște „izbucniri de furie fără viitor"[20].

Însă contemporanii lor aveau motive întemeiate să se teamă atunci când răzmerițele endemice din orașe fuzionau cu răscoale mai extinse la țară. În 1378, în timpul revoltei *ciompilor* sau dărăcitori de lână, Florența a fost ocupată de răsculați pentru mai multe luni. În 1379, țesătorii din Ghent și Bruges s-au ridicat împotriva conților de Flandra într-o izbucnire violentă ce amintea de un episod anterior din anii 1320. Ambele au culminat cu lupte crâncene între răsculați și armata regală; și, încă o dată, orașul Ghent a rezistat timp de șase ani. În 1381, mai multe comitate din Anglia au fost cuprinse de Răscoala țăranilor; în 1382, a venit rândul și Parisului.

Ramificațiile mișcării au fost observate de un negustor florentin, Buonocorso Pitti, care era pe atunci la Curtea franceză:

> Oamenii din Ghent s-au răsculat împotriva stăpânului lor, contele de Flandra, care era tatăl ducesei de Burgundia. S-au îndreptat în număr mare spre Bruges, au cucerit orașul, l-au alungat pe conte și i-au jefuit și ucis pe toți ofițerii săi... Conducătorul lor era Filip van Artevelde. Deoarece numărul [răsculaților flamanzi] creștea, aceștia au trimis în secret soli la populația din Paris și Rouen... În consecință, aceste două orașe s-au răsculat împotriva regelui Franței. Prima scânteie a răscoalei care a izbucnit în Paris a fost aprinsă de un zarzavagiu care, când a vrut perceptorul să-i ia impozit pe legumele și fructele pe care le vindea, a început să țipe: „Jos cu *gabelle!*". La auzul acestui strigăt, întreaga populație s-a dus într-un suflet la casele perceptorilor, le-au jefuit și i-au omorât pe cei găsiți acolo... *Popolo grasso* sau oamenii bine situați, care în Franța se numesc *bourgeois,* temându-se că gloata dezlănțuită ar putea să-i jefuiască și pe ei, s-au înarmat și au reușit să-i înfrângă.[21]

ALTMARKT

De Lăsata Secului, în 1349, *Altmarkt* din Dresda, piața centrală din orașul vechi, era plină de fum și flăcări de la rugurile care ardeau. Margraful de Meissen dăduse ordin ca toți evreii din oraș să fie arși, probabil acuzați că răspândiseră ciuma. Acest adevărat *auto-da-fé* este descris în *Chronicum Parvum Dresdense*[1].

Șase sute de ani mai târziu, la ora 10 seara, într-o altă zi de Lăsata Secului, 13 februarie 1945, orașul vechi al Dresdei s-a luminat brusc de un prim semnal fosforescent lansat de la mare înălțime dintr-un un avion de cercetare al Escadrilei 83 a RAF-ului. Altmarkt fusese aleasă ca țintă principală a celui mai distrugător raid aerian din istoria Europei.

În ciuda afirmațiilor publice, conform cărora se alegeau doar ținte militare și industriale, atât RAF, cât și USAF urmaseră exemplul strategiei aplicate de *Luftwaffe*, aviația de război germană, care nu ținea cont de amplasarea zonele bombardate. În controversa aprinsă în privința zonelor care trebuiau bombardate de ofensiva Aliaților, susținătorii bombardamentului nediscriminatoriu, în frunte cu vicemareșalul de aviație Arthur Harris, au avut câștig de cauză. Tehnica era să trimiți flote masive de bombardiere grele în repetate rânduri deasupra unui oraș, pentru ca distrugerile să fie din ce în ce mai mari.[2] Așa cum urma să se laude Harris, „Vom desființa oraș după oraș german, ca și cum am scoate niște dinți". Primul raid aerian de 1 000 de bombardiere a fost lansat asupra Kölnului pe 31 mai 1942. Dar efectul dorit nu s-a obținut cu adevărat până la bombardamentul de noapte asupra Hamburgului din 27/28 iulie, când incendiul devastator provocat de bombe a omorât 40 000 de oameni.

Dresda, capitala Saxoniei, rămăsese intactă până în 1945. Medievalul *Altstadt* era înconjurat de piețe și bulevarde elegante, mărginite cu monumente în stilurile renascentist și baroc. *Georgenschloss*, Palatul Regal, data din 1535. *Hofkirche*, lăcașul de cult catolic, (1751) comemora convertirea electorului saxon la catolicism. Protestanta *Frauenkirche* (1742) fusese construită ca să deplângă acel eveniment.

Dresda era acum aleasă de Forțele Aliate ca răspuns la solicitarea de suport aerian făcută de URSS. Orașul era principalul centru de primire a mii de refugiați alungați de înaintarea sovietică și a echipelor de ajutorare, alcătuite mai mult din tinere femei.

La zece minute după lansarea primei rachete de semnalizare, primul val de 529 de bombardiere Lancaster a început să sosească din sud-vest, pe un culoar aerian de 68°. Neîmpiedicate de antiaeriană sau avioane de luptă, acestea au aruncat un cocktail letal de bombe explozibile și incendiare. În 45 de minute, incendiul se extindea, inima veche a Dresdei și toți oamenii de acolo fiind mistuiți de foc.[3]

Dimineața, în timp ce soseau echipele de salvare la locul respectiv, un al doilea val de 450 de Fortărețe Zburătoare din Divizia aeriană 1 a Forțelor Aeriene Strategice Americane și-a făcut apariția deasupra orașului. Erau însoțite de avioane de luptă care au secerat orice mișca.

Există discrepanțe foarte mari între estimările pagubelor. British Bombing Survey a raportat 1 683 acri complet distruși. „Oficiul morții" din localitate sau *Abteilung Tote* a anunțat un număr de 39 773 cadavre identificate până în mai 1945. Cifra nu includea persoanele dispărute sau fără acte de identitate, pe cele îngropate clandestin sau în gropile comune. Șeful acestui oficiu a avansat mai târziu un număr total de 135 000 de victime. Un istoric englez a propus o cifră cuprinsă între 120 000 și 150 000.[4] Nimeni nu știe câte cadavre neidentificate fuseseră aruncate dincolo de cordoanele SS, în timp ce un număr nesfârșit de căruțe alimenta rugurile aprinse încă o dată în *Altmarkt*.

Totuși, impactul raidului se pare că nu a fost atât de mare. Trenurile circulau prin Dresda la două zile de la bombardament. Fabricile vitale de armament, precum uzina de produse

electronice de la Dresden-Neusiedlitz, scăpaseră neatinse. Armata Roşie n-a ajuns în oraş până pe 8 Mai.

A urmat o „bătălie" a declaraţiilor. Un articol al *Associated Press*, ulterior dezavuat, anunţa: „Comandanţii Forţelor Aeriene Aliate au luat decizia mult aşteptată de a lansa bombardamente distrugătoare asupra centrelor dens populate ale Germaniei". Un comunicat nazist constata: „Criminalii de război din SHAEF au ordonat cu sânge rece exterminarea populaţiei germane nevinovate". În Camera Comunelor, pe 6 martie 1945, parlamentarul Stokes a pus întrebarea: „Au făcut bombardamentele teroriste parte din politica guvernului?" Răspunsul oficial a fost: „Noi nu pierdem timp şi bombe pe tactici pur teroriste"[5].

Pe 13 februarie 1946, la ora 10.00, au bătut clopotele în toată zona sovietică a Germaniei în amintirea celor întâmplate. Toate bisericile din Dresda, în afară de silueta singuratică a lui *Frauenkirche*, a cărei cupolă căzuse, erau aproape intacte. În aceeaşi zi, fostul mareşal de aviaţie Harris, cu un melon pe cap, s-a îmbarcat pe un vapor la Southampton, pornind spre o carieră de civil în străinătate. Deşi a fost făcut cavaler mai târziu, în 1952, n-a fost glorificat ca alţi militari până la dezvelirea unui monument închinat lui în Strandul londonez, pe 31 mai 1992. Era a cincisprezecea comemorare a bombardamentelor de la Köln. Oberbürgermelster din Köln a protestat public: „În opinia mea, n-are niciun rost să comemorăm eroi de război ca Arthur Harris, scria el, deşi a luptat de partea cui trebuia pentru o cauză dreaptă".[6]

Anticipând comemorarea organizată în Dresda în 1995, preşedintele de atunci al Germaniei, Herzog, s-a gândit în viitor. Bombardarea Dresdei, a spus el, „a fost un exemplu... de brutalizare a omului în război... Istoriei scrise de naţiuni diferite, în care fiecare alege ce a făcut bine, nu i se mai poate permite să continue. Dacă vrem cu adevărat să unificăm această Europă, atunci trebuie să unificăm şi istoria"[7].

CĂMĂTĂRIE

Încă în 1317, la Marsilia, un anume Bondavid de Draguignan a fost acuzat în faţa curţii de judecată că a continuat să ceară plată după ce i se achitase deja împrumutul făcut lui Laurentius Girardi. Bondavid era evreu şi împrumuta bani oamenilor, şi a fost suspectat că încălcase legile împotriva cămătăriei. Acesta era doar unul dintre nenumăratele incidente care întăreau stereotipul medieval al evreului şarlatan, fără inimă. Bondavid a fost un precursor în carne şi oase al personajului Shylock, imortalizat de Shakespeare după două secole în *Negustătorul din Veneţia*.[1]

Cămătăria – perceperea unei dobânzi, de multe ori prea mare, la un împrumut de bani – era privită în Europa creştină ca un păcat şi o crimă. Oamenii bisericii aminteau de învăţăturile lui Isus: „Dar iubiţi-vă duşmanii şi faceţi bine, şi nu împrumutaţi nimic în speranţa de a obţine ceva... Fiţi miloşi, aşa ca Tatăl vostru" (Luca 6: 35-6). S-au făcut mute încercări de a interzice dobânda sau, mai târziu, de a o limita la 10% pe an.

În schimb, obiceiurile evreieşti interziceau camăta printre evrei, dar îi îngăduiau unui evreu să ia dobândă de la un nonevreu: „unui străin poţi să-i iei dobândă; dar fratelui tău nu trebuie să-i împrumuţi bani cu dobândă" (Deut. 23: 20). Probabil că această deosebire le-a oferit evreilor un avantaj pe piaţa financiară şi a afacerilor cu împrumuturi din Evul Mediu. A fost de asemenea unul dintre cele mai întemeiate motive ale antagonismului dintre creştini şi evrei, surprins de minune în monologul rostit de Shylock la adresa concurentului său, Antoniu:

Îl urăsc pentru că e creştin;
Dar mai mult pentru că, în prostia lui,
Împrumută bani pe nimic şi coboară
Rata dobânzii la noi, în Veneţia...
Ne urăşte sfânta naţiune; şi vociferează
Chiar şi în locurile unde se adună mulţi negustători,
Împotriva mea, a târgurilor ce le închei şi a prosperităţii mele,
Pe care cămătărie le numeşte. Blestemat să-mi fie tot neamul
Dacă îl iert vreodată.

(Negustătorul din Veneţia, I. iii. 37-47)

În realitate, legile împotriva cămătăriei erau respectate prin încălcarea lor. Bancherii creştini îşi ascundeau dobânzile mari neînregistrând sumele împrumutate, ci doar pe cele rambursate.[2] Cămătarii evrei atrăgeau asupra lor un şi mai mare oprobriu pentru că dădeau împrumuturi mici unui număr mare de cetăţeni. Ipocrizia şi o oarecare animozitate erau probabil inevitabile, aşa că una dintre tehnicile fundamentale ale capitalismului a fost inhibată secole întregi. Totuşi, rolul important pe care l-au jucat evreii în lumea financiară şi bancară rămâne un fapt istoric incontestabil.

Răscoala ţăranilor din Anglia nu poate fi pusă pe seama disperării şi furiei săracilor. Cronicarul Froissart afirma că oamenii de rând care au condus-o trăiau „în lux şi bogăţie". Cererile lor de a pune capăt robiei veneau într-un timp când condiţiile de viaţă se îmbunătăţeau. Nemulţumirile lor se refereau în special la un al treilea impozit pe cap de locuitor, plătibil la patru ani; şi exprimau un puternic protest de ordin moral, foarte potrivit în epoca lolarzilor. Furia lor se îndrepta împotriva clerului, dar şi a micilor nobili din partea locului. Predicatori de succes, ca preotul rebel John Ball, răspândeau idei egalitariste: „Când Adam cerceta şi Eva povestea, cine era stăpân?"

Timp de câteva zile, în iunie 1381, s-a părut că întreaga ierarhie socială era sub atac. Wat Tyler şi oamenii săi din Kent intrau în Londra în număr mare. Jack Straw venea din Essex. Au dat foc locuinţei lui John de Gaunt de la Savoy House. Au ars din temelii Highbury Manor şi un bordel flamand de lângă Podul Londrei. L-au spânzurat pe arhiepiscop şi au decapitat mulţi cetăţeni. La Smithfield au ajuns faţă în faţă cu tânărul rege şi anturajul său, iar Wat Tyler a fost omorât într-o încăierare. După aceea, răzmeriţa a fost înăbuşită. Conducătorii răsculaţilor au fost prinşi şi executaţi. Restul rebelilor s-au împrăştiat, dar au fost mai târziu judecaţi de curţile cu juri din comitate. Nimeni nu s-a lăudat cu ce realizase. Chaucer, care fusese martor la răscoală, n-a abordat niciodată acest subiect; şi nici Shakespeare în piesa *Richard II.* Până în secolul XIX, răscoala ţăranilor nu a fost privită cu simpatie.[22] [TABARD]

Schisma papală, care a durat din 1378 până în 1417, a urmat întoarcerii papilor de la Avignon. Fireşte că fuseseră antipapi şi până atunci, dar spectacolul oferit de doi oameni, amândoi aleşi de acelaşi colegiu de cardinali şi fiecare declarând război rivalului său şi aruncând anatema asupra lui, a provocat un mare scandal. Cei doi competitori, Urban VI şi Clement VII, pot fi cu greu consideraţi oameni sfinţi. Primul s-a dovedit a fi un sadic nebun care îşi citea breviarul în grădinile Vaticanului pe când poruncea să fie torturaţi cardinalii. Ultimul, Robert de Geneva, ordonase odată groaznicul măcel de la Cesena.

În 1409, când atât grupul care îl susținea pe Urban, cât și cel care era de partea lui Clement, au refuzat să participe la conciliul menit să-i împace, Colegiul a ales un al treilea papă. Schisma nu a luat sfârșit până când Conciliul de la Constanța nu i-a dat jos pe cei trei pontifi existenți și nu l-a ales în unanimitate pe cardinalul Odo Colonna ca papa Martin V (1414–1431) în locul lor.

Conciliul de la Constanța (1414–1417) a fost punctul culminant al mișcării conciliare. Profesorii de la Universitatea din Paris cereau o asemenea adunare de jumătate de secol. A fost convocat de regele german Sigismund de Luxemburg și au fost trimise invitații tuturor cardinalilor, episcopilor, abaților, prinților, călugărilor și profesorilor. Opt mii de clerici, însuflețiți de misiunea lor unificatoare, s-au strâns în orășelul de pe malul lacului. Printre altele, trebuiau și să limiteze puterile papei. Au pus capăt schismei confirmând alegerea lui Martin V ca papă unic. Dar l-au ars pe rug pe Jan Hus, pe motiv că mandatul imperial nu era valabil în mâinile unui eretic declarat; și nu au făcut nimic în privința propriilor abuzuri. O altă întrunire a conciliului, prevăzută la Constanța, a avut loc în cele din urmă la Basel, în 1431, sub protecția Ducelui de Savoia, și a durat ani întregi. Dar a intrat în conflict cu papa Eugen IV și s-a sfârșit prin confirmarea ducelui însuși ca antipapă. În mod destul de ironic, rezultatul final al mișcării conciliare a fost întărirea convingerii că biserica avea nevoie de o papalitate puternică.

Italia a evitat orice dominație străină. În secolul XV, Peninsula Italică se caracteriza printr-o mare prosperitate, mari tulburări interne și o imensă energie culturală. Era la apogeul orașelor-state, al orașelor conduse despotic, al acelor *condottieri* și al Renașterii timpurii (vezi capitolul VII). Nesfârșitele conflicte municipale distrugeau comunitățile oligarhice, netezind drumul tiranilor locali. Milano sub cei doisprezece Visconti (din 1277 până în 1447) și cei cinci Sforza (din 1450 până în 1535), sau Florența sub Cosimo și Lorenzo de Medici (din 1434 până în 1494), nu au văzut nicio incompatibilitate între politica josnică și marea artă. Veneția a ajuns în culmea puterii și bogăției sale, câștigând posesiuni extinse pe uscat, inclusiv Padova. Napoli intrase în conul de umbră al războiului civil. Dar Roma, pe mâna unor papi ambițioși și iubitori de cultură ca florentinul Nicolae V (1447–1455), își ducea din nou viața în plin soare. Italia a fost liberă să se bucure de propriile conflicte și splendori până când și-au făcut din nou apariția francezii pe teritoriul ei, în 1494.

Războiul de 100 de Ani, încadrat de istorici între 1337 și 1453, nu a fost o luptă continuă între Franța și Anglia. Este denumirea aleasă de istorici pentru o perioadă îndelungată de tulburări, „le temps des malheurs", care erau folosite de englezi ca ocazii de a face incursiuni, raiduri și expediții militare. (Termenul folosit uneori este de *Al Doilea* Război de 100 de Ani – care a urmat primului conflict anglo-francez din 1152–1259.) A fost, mai presus de toate, un exces al celor mai urâte aspecte ale Evului Mediu, care aveau să fie judecate aspru de generațiile următoare – necontenite măceluri, superstiții absurde, cavaleri lipsiți de loialitate și nenumărate interese personale, urmărite fără nicio considerație pentru binele public. Scena e presărată cu figuri pitorești. Erau mari cavaleri, ca bretonul Bertrand Duguesclin (cca 1320–1380), conetabil al Franței, sau adversarul său, Eduard de Woodstock (1330–1376), Prinț de Wales și Aquitania, supranumit „Prințul Negru". Erau baroni trădători precum Carol de Mauvais al Navarrei, aventurieri grosolani ca Sir John Fastolf, și o mulțime de prelați fără scrupule, ca Pierre Cauchon, episcop de Beauvais, cel care avea să formuleze o justificare teologică pentru omor sau

să pornească un proces ecleziastic de faţadă. Puţini erau oameni de încredere. Însă, aşa cum era şi cazul, cel mai influent personaj al războiului a fost principala victimă a episcopului Cauchon, Ioana d'Arc, o ţărăncuţă nevinovată care auzise voci din cer, după care a condus armata în armură şi care a fost arsă pe rug în urma acuzaţiilor nejustificate de erezie şi vrăjitorie care i se aduseseră. Pe atunci, în 1430, se uitase cu desăvârşire din ce motive izbucnise războiul. Charles d'Orléans (1394–1465), poet nobil şi 35 de ani prizonier la englezi, îşi deplânge patria în versuri amare:

Paix est tresor qu'on ne peut trop loer
Je hé guerre, point ne la doy prisier;
Destourbe m'a long temps, soit tort ou droit,
De voir France que mon coeur amer doit.[23]

(Pacea-i o comoară ce nu poate fi lăudată îndeajuns./
Urăsc războiul: nimeni n-ar trebui să-l preţuiască./ Mult timp m-a chinuit,
pe drept sau pe nedrept,/ Să văd aşa Franţa, patria mea iubită.)

Necazurile Franţei se datorau problemelor dinastice ale Casei de Valois, nesupunerii marilor feude – mai ales Flandra, Bretonia, Aquitania şi Burgundia – şi nestatorniciei Parisului. Interesul Angliei era ca Plantageneţii să-şi satisfacă eternele pretenţii la tronul Franţei; să-şi obţină posesiunile – în principal pe cele din Aquitania; să domine relaţiile comerciale cu Flandra; şi, mai ales, să împlinească visul a patru sau cinci generaţii de englezi convinşi că dincolo de Canalul Mânecii îi aşteptau faima şi averea. Franţa era, ca putere, cel mai temut adversar; dar dominaţia engleză pe mare proteja insula de atacurile aliaţilor scoţieni ai Franţei; dar superioritatea tehnică a trupelor engleze a amânat în repetate rânduri o decizie categorică. Prin urmare, toate luptele au avut loc pe pământ francez; iar englezii erau liberi să-şi încerce norocul şi bărbăţia. Chiar şi în anii 1450, după un secol de căutat aventura, era îndoielnic că englezii ar fi stat deoparte, dacă n-ar fi fost prinşi în vâltoarea unui mare război civil în ţara lor.

Date fiind aceste diverse aspecte, trebuie să scoatem în evidenţă faptul că cele şase mari expediţii regale din Anglia, care încep cu debarcarea lui Eduard III la Anvers din iulie 1338 şi se sfârşesc cu moartea lui Henric V la Vincennes în august 1422, sunt totuşi mai puţin tipice decât campaniile în provincii, mai mici, dar mai frecvente, sau jafurile comise de trupele independente implicate în război. Victoriile răsunătoare ale englezilor în bătăliile de la Crécy (1346), Poitiers (1356) sau Azincourt (1415), deşi spectaculoase, au fost mai puţin reprezentative pentru acest război decât interminabilele încăierări şi atacuri asupra castelelor. Şi ar trebui puse în contrast cu scandalosul măcel al locuitorilor din Limoges, săvârşit în 1370 de către Prinţul Negru sau cu impetuoasa *chevauchée* din 1373, de la Calais la Bordeaux, a fratelui său John de Gaunt, Duce de Lancaster. Au fost cu siguranţă mai puţin decisive ca bătălia navală de lângă L'Écluse (Sluys), în care au pierit 20 000 de francezi în 1340. Armatele regale, mobilizate mai rar, probabil că au făcut mai puţine distrugeri decât grupurile răzleţe de războinici, acele *Grandes Compagnies* ale nobililor, sau cele de bandiţi şi ucigaşi, formate din *routiers* sau *écorcheurs*. Cele mai importante evenimente diplomatice, cum ar fi Pacea de la Brétigny

(1360) sau Tratatul de la Arras (1435), nu au avut mai mult efect decât nenumăratele pacte neînsemnate sau armistiții încălcate.

Necazurile Franței formează un fundal pentru principalele evenimente militare și diplomatice. Ciuma din 1347–1349, care a impus al treilea armistițiu, a fost unul dintre factorii importanți. Ca și *Jacqueria* din 1358, isprăvile lui Étienne Marcel, postăvar din Paris, care a preluat controlul asupra Stărilor Generale, revolta din 1382 a așa-numiților *maillotins,* care le-au dat în cap cu ciocanul perceptorilor regelui până i-au omorât; mulțimea de măcelari ai lui Jean Caboche sau facțiunile burgunzilor și celor din Armagnac. Omorurile săvârșite cu ferocitate erau la ordinea zilei: Marcel, care îi ucisese pe mareșalii curții în fața stăpânului lor la Luvru, a fost și el asasinat. Ludovic de Orléans, întemeietorul Familiei Armagnac, a fost ucis în 1407, ca și Conetabilul de Armagnac și principalul lor adversar, fostul cruciat Jean Sans Peur de Burgundia, pe podul de la Montereau. Nefericita Casă de Valois își vedea periclitat tronul. Cu excepția domniei lui Carol I cel Înțelept (1364–1380), un despot luminat, nu au avut prea multă tihnă. Ioan cel Bun (1350–1364), făcut prizonier la Poitiers, a murit în captivitate la englezi. Carol VI (1380–1422) a fost nebun treizeci de ani. Carol VII (1422–1461), după ani de zile în care a fost Delfin și nefericitul „Rege de Bourges", a petrecut decenii în umbra ducilor de Burgundia și Armagnac, înainte de a fi uns rege al Franței și supranumit „Victoriosul". [VÂNĂTOARE]

Punctul culminant al conflictului a fost atins în anii 1420, un deceniu care a început cu agresiunea englezilor și s-a sfârșit cu insurecția franceză. După Azincourt, tânărul Henric V s-a ocupat de organizarea noului stat anglo-francez. Prin Tratatul de la Troyes (1420), deținea practic controlul asupra întregii Franțe de la nord de Loara; și, ca ginere al regelui francez, a fost recunoscut oficial succesor legal al Casei de Valois. După moartea lui subită de la Vincennes, fiul său minor, Henric VI, a fost proclamat rege sub regența lui Ioan, Duce de Bedford. Parisul a rămas în mâinile englezilor și burgunzilor din 1418 până în 1436, cu o garnizoană engleză în La Bastille. În 1428, când Bedford a asediat orașul Orléans, ultima fortăreață din nord a casei regale și de Armagnac, șansele Dinastiei Valois erau minime. Dar nimeni nu s-a așteptat să apară o țărăncuță, Ioana d'Arc, *la Pucelle,* fecioara-cavaler, care l-a făcut de rușine pe Delfinul șovăielnic în așa măsură încât acesta s-a hotărât să acționeze. Pe 8 mai 1429, Ioana s-a năpustit pe pod și a spart asediul Orléansului. Apoi l-a condus pe monarhul ezitant prin teritoriul anglo-burgund, la încoronarea lui de la Reims. Până să moară în 1431, legată de rugul înălțat în piața centrală din Rouen din ordinul englezilor, norocul îi părăsise deja pe fiii Albionului. [RENTES]

După aceea, ritmul în care se desfășura conflictul a slăbit. Odată ce, prin Tratatul de la Arras din 1435, Burgundia a ieșit din alianța cu Anglia, era puțin probabil ca englezii să mai aibă vreo șansă. *Ordonnace sur la Gendarmerie* din 1439 le-a dat în sfârșit regilor Franței o armată permanentă, formată din cavalerie și arcași. Înăbușirea revoltei *Praguerie* a însemnat sfârșitul Casei de Armagnac și al rezistenței nobililor. Ultimele acțiuni au avut loc în 1449–1453. Când Contele de Shrewsbury a fost înfrânt de focul artileriei la Castillon, în iulie 1453, și porțile orașului Bordeaux s-au deschis să-i primească pe francezii învingători, doar Calais mai rămăsese posesiune engleză. În 1475, într-un fel de prelungire, armata engleză a debarcat în Franța, așteptându-se la sprijin de la burgunzi; dar au trebuit să-l cumpere cu o sumă de 50 000 de coroane pe an, un acont de 75 000 și promisiunea ca Delfinul să se însoare cu fiica lui Eduard IV.

Pentru Franța, Războiul de 100 de Ani a fost o experiență tristă. Populația țării a scăzut la jumătate. Regenerarea națiunii s-a produs când aceasta ajunsese la cel mai scăzut nivel

cu putință. Sub Ludovic XI (1461–1483), „păianjenul universal" și maestru al diplomației, a continuat rapid, mai ales după ce regele a înlăturat amenințarea burgundă.

Pentru Anglia, perioada Războiului de 100 de Ani a fost crucială în formarea unei comunități naționale. La început, Anglia Plantageneților a fost o țară dominată de o dinastie care, din punct de vedere cultural și politic, era puțin mai mult decât un avanpost al civilizației franceze. Către sfârșit, văduvită de posesiunile sale de pe continent, Anglia Dinastiei Lancaster era un regat insular, din acest motiv ferită de primejdii, încrezătoare în recent formatul său spirit englez. Țara anglo-normandă fusese complet anglicizată. Odată cu Geoffrey Chaucer (cca 1340–1400), literatura engleză și-a început drumul cel lung prin timp. Sub Richard II (1377–1399) și cei trei regi din Casa Lancaster – Henric IV (1399–1313), Henric V (1413–1422) și Henric VI (1422–1461) – luptele din Franța au oferit o supapă pentru energiile încă neepuizate în conflictele violente dintre monarhi și baroni. Richard II a fost silit să abdice și apoi a fost asasinat la Pontefract. Henric IV, fiul uzurpator al lui Ioan de Gaunt, a pus mâna pe tron cu ajutorul unei genealogii fabricate. Henric V a fost împiedicat să cucerească Franța. Henric VI, un alt rege-copil, a fost în cele din urmă alungat de pe tron. Însă, în spatele scenei politice pe care se vărsa așa de mult sânge, se forma un puternic sentiment de patriotism și mândrie națională. Fără îndoială că a fost anacronic din partea lui Shakespeare, care a scris după două sute de ani, să pună cel mai frumos elogiu adus vreodată patriotismului în gura lui Ioan de Gaunt, care a cheltuit atâta timp și energie să se lupte pentru prada de război din Franța. Dar personajul exprima un sentiment care se adâpase din conflictele unei epoci anterioare:

VÂNĂTOARE

Le livre de la chasse (Cartea vânătorii) de Gaston Phoebus sau, cu titlul său întreg, *Les Deduits de la chasse des bestes sauvages et des oiseaulx de proye* (1381), este un document social remarcabil, care a inspirat unele dintre cele mai frumoase manuscrise iluminate produse vreodată. Este cel mai bine cunoscută în versiunea franceză MS 616, aflată la Bibliothèque Nationale din Paris. Autorul ei, Gaston III, numit Phébus, Conte de Foix și Senior de Béarn (1331–1391), a fost un aventurier pitoresc din Gasconia, care luptase pentru francezi la Crécy și pentru Cavalerii Teutoni în Prusia și care îl distra deseori pe cronicarul Froissart la castelul său din Pirînei de la Orthez. Cartea cuprinde toate speciile de vânat și metodele de a le vâna: lupi, cerbi, urși, mistreți și viezuri; copoi, ogari, dogi englezi și prepelicari: gonirea, vânătoarea de iepuri cu câini, prinderea în laț, în plase, împușcatul, punerea de capcane, chiar și braconajul; fiecare pas, de la adulmecare până la *mort*, este descris și ilustrat de un expert.[1] (Vezi ilustrația 30.)

În secolul XIV, vânătoarea făcea parte integrantă din economia europeană. Vânatul oferea un supliment esențial regimului alimentar, mai ales iarna. Armele de vânătoare – arc, sabie, furcă – călăria și psihologia urmăririi și uciderii vânatului formau împreună un element fundamental al realizării militare. Domeniile împădurite, protejate de legi stricte, erau un privilegiu important al casei regale și al nobililor.

În estul Europei, unde pădurile erau mai întinse și se găsea vânat din abundență, iar agricultura mai puțin practicată, arta vânătorii era încă și mai importantă. Istoricul Marcin Kromer a descris în 1577 o vânătoare de zimbri în Podolia, pe Nipru, în termeni care amintesc de o *corrida* spaniolă:

În acest timp, unul dintre vânători ajutat de copoi puternici se apropie și atrage zimbrul și îl gonește în jurul unui copac de mai multe ori, întărâtând animalul și fugărindu-l până ce

acesta se prăbuşeşte la pământ din cauza rănilor sau de epuizare. Dacă vânătorul... e cumva în primejdie, tovarăşii săi vor abate atenţia zimbrului agitând cape mari şi roşii, căci roşul este culoarea care îl înfurie cel mai mult. Chinuit astfel, zimbrul îi dă drumul primului om şi îl atacă pe următorul, care e atunci în stare să-i dea lovitura de graţie.[2]

Perfecţionarea armelor de foc şi creşterea producţiei agricole au transformat treptat tehnicile de vânătoare, precum şi rolul social al acesteia. În Anglia, de pildă, unde ultimul lup a fost omorât în secolul XVIII, vânătoarea a trebuit să se axeze pe vulpe, duşmanul cel mai mare al fermierilor. Ritualul străvechi, care include hainele stacojii ale vânătorilor, coarnele şi urletele de „Tally-ho", s-a păstrat. Dar utilitatea acestuia s-a pierdut. În 1883, Oscar Wilde l-a portretizat cu umor pe nobilul englez galopând după o vulpe: „cumplita creatură care fugăreşte o alta necomestibilă"[3]. În ochii celor ce sunt împotriva sporturilor sângeroase, chiar şi pescuitul se poate adăuga pe lista tehnicilor de supravieţuire barbare.[4] [KONOPIŠTE]

În Europa de Est, vânătoarea şi-a păstrat amprenta socială mai mult timp. A fost practicată de demnitarii comunişti ca simbol al statutului lor social privilegiat. Pentru ei, ca şi pentru Reichsmarschall Herman Goering în anii 1930, un cap de zimbru era trofeul suprem, ultima parodie după obiceiurile aristocraţiei feudale.

Acest tron al regilor, astă insulă regală
Acest tărâm măreţ, sălaş al lui Marte,
Acest alt Eden, rai pe jumătate,
Astă cetate făcută de Natură să-i fie adăpost
Împotriva molimei şi războiului,
Acest neam fericit de oameni, astă mică lume,
Nestemată pusă în marea de argint,
... Acest tărâm binecuvântat, pământ sfânt, Anglia.[24]

În Franţa au făcut englezii acele fapte de vitejie care le-au consolidat patriotismul. De n-ar fi fost Harfleur, înaintea Bătăliei de la Azincourt, oare ar fi putut Shakespeare să scrie acest monolog care de atunci încolo a fost considerat „cea mai nobilă expresie a patriotismului englez"?

În regatul insular englez, galezii formau singura comunitate care nu putea fi complet asimilată. În 1400–1414, în toiul războaielor cu Franţa, aceştia au pornit o revoltă cu şanse de succes, căci se aliaseră cu alţi duşmani ai regelui, ca Northumbria, Irlanda, Scoţia şi Franţa. Sub Owain ap Gruffyd, Lord de Glyndyvrdwy (cca 1359–1416), cunoscut englezilor cu numele de „Owen Glendower", a renăscut în rândurile lor ideea unei Ţări a Galilor eliberată şi în scurt timp organizată ca principat independent. În 1404–1405 a fost convocat la Machynlleth un parlament galez suveran. Totuşi, peste zece ani, acţiunile lor nu au dus la nimic. Soarta Ţării Galilor a fost pecetluită de victoria englezilor de la Azincourt. După aceea, castele regale din Ţara Galilor au fost treptat recucerite de englezi, care l-au obligat pe fiul lui Glendower să abdice. De atunci înainte, deşi diferită din punct de vedere cultural şi lingvistic, Ţara Galilor avea să facă parte integrantă din teritoriul englez.

Începând din 1450, Anglia avea să fie slăbită de un război fratricid, care aducea aminte de cel dintre burgunzi şi gasconi. Din cauza unui rege nebun şi a unei succesiuni disputate, familiile Lancaster şi York au sărit una la gâtul celeilalte. Războiul Rozelor nu

i-a permis Angliei să beneficieze de prosperitatea sa crescândă până când conflictele dintre cei trei opozanți – Eduard V, Richard III și Henric VII – nu s-au încheiat cu victoria Casei Tudor.

Din nou, Shakespeare a făcut o licență istorică, descriind cum „Sângele Angliei va îngrășa pământul... câmpia Golgotei și craniile morților". În realitate, dacă e să dăm crezare studiilor recente, luptele s-au purtat mai degrabă în spiritul cavalerismului.[25]

RENTES

Cliometrica – știința istoriei cantitative – a fost posibilă datorită computerelor. Înainte vreme, istoricii erau adesea demoralizați de cantitatea imensă de date din trecut și de mijloacele inadecvate pe care le aveau la dispoziție ca să le proceseze. Eșantioanele statistice erau puține; timpul de care dispuneau era scurt; iar concluziile îi tentau. Intro- ducerea contabilității istorice a înlăturat multe dintre aceste inhibiții.

„Secția șase" a École Pratique de Hautes Études din Paris, înființată în 1947, a fost printre primele de acest fel. Într-unul dintre proiectele ei a căutat să stabilească creșterea arendei pe terenuri din Evul Mediu Târziu și până la Revoluție.[1] În prima etapă, folosind 23 000 de date publice și private, urmau să se calculeze arendele medii anuale în livres tournois. În a doua etapă, pentru a se compensa deprecierea, aveau să se convertească monedele în sume reprezentând adevărata putere de cumpărare. Acest lucru s-a realizat făcând legătura dintre arende și ciclurile de trei ani ale prețurilor grâului, exprimate în *setiers* sau „hectolitri" de grâu. În a treia etapă s-a comparat curba deprecierii arendelor cu eșantioane de măsurători din a doua sursă, independentă de prima – în acest caz, din înregistrările existente în *Minutier Central* sau „Principalul registru al notarilor", care era disponibil din 1550. Rezultatele au fost apropiate (vezi anexa III, p. 1084):

Arende medii obținute pe baza calculelor			*Arende din* Minutier Central		
	Livres	*Setiers*		*Livres*	*Setiers*
1549–1551	64,24	16,77	1550	63,72	16,64
1603–1605	168,39	17,81	1604	229,00	24,23
1696–1698	481,96	23,41	1697	531,00	25,79
1732–1734	835,55	55,70	1734	818,35	54,55
1786–1788	1 281,04	58,63	1788	1 697,65	77,69

„Curba arendei" din Paris reflectă atât evenimentele politice, cât și tendințele economice. Punctele mai joase, când arendele au scăzut, au survenit, destul de previzibil, în timpul „Depresiunii economice din vremea Ioanei d'Arc" din 1420–1423, „Bazinului Sf. Bartolomeu" din 1564–1575, „Crizei economice din timpul asediului" din 1420–1423 și „Depresiunii Frondei" din 1650–1656. Perioadele de redresare tind să fie mult mai lungi – în „Renașterea" din 1445–1500, în deceniile de „Revoluție a prețurilor" după 1500, când creșterea „arendelor reale" rămânea cu mult în urma creșterii nestăvilite a arendelor nominale, în epoca stabilă a lui Ludovic XIV până în 1690, și au urmat o curbă ascendentă constantă la mijlocul secolului XVIII. Conform calculelor făcute de computer, vârfurile au fost atinse în 1759–1761 (69,78 *setiers)* și în 1777–1782 (65,26 *setiers).* După *Minutier,* acestea au fost atinse în 1788 (77,69 *setiers).*

Ultima valoare a acestor date e încă sub semnul întrebării. Curba arendei nu ne oferă informații despre factorii-cheie care au afectat piața de locuințe din Paris, ca să nu mai vorbim de economia franceză în ansamblu. Nu ne spune nimic despre creșterea populației,

despre mărimea şi condiţiile din locuinţele închiriate sau despre construcţia unora noi. Totuşi, în comparaţie cu epoca premodernă, în care istoricii nu puteau decât visa la tot felul de statistici despre preţuri, salarii, costuri şi venituri, oferă un modest indicator în funcţie de care se pot calibra diversele surse de informaţii. Dar împlineşte mai ales speranţele structuraliştilor economici, care şi-au pus credinţa în stabilirea acelei *conjoncture*, modelul general al tuturor tendinţelor de bază. În viziunea lor, *conjoncture* este fundamentul pe care se pot încadra toate celelalte fapte istorice.

Cu excepţia celei de la Tewkesbury din 1471, prizonierii nu erau de obicei omorâţi. Mare parte din bătălii au avut loc la graniţa cu celţii: la St. Michael's Mount în Cornwall şi în Ţara Galilor – la Denbigh, Harlech, Carreg Cennen şi la Pembroke, locul de naştere al lui Henric Tudor, cel care avea să câştige victoria finală. Scena de pe Câmpia Bosworth – în care cocoşatul cuprins de disperare, Richard III, strigă: „Regatul meu pentru un cal", în timp ce coroana îi zăcea într-un hăţiş – a devenit un clişeu. Dar a fost un sfârşit potrivit pentru istoria medievală engleză.

Unul dintre efectele colaterale ale Războiului de 100 de Ani a fost ascensiunea Burgundiei ca stat semiindependent de o mare strălucire. Eclipsa în care intrase atât Franţa, cât şi imperiul a creat un mediu propice pentru un „regat de mijloc", care a jucat un rol important în politica europeană, dar care, lipsindu-i coeziunea, s-a stins pe cât de rapid apăruse. Cu toate că n-au ajuns regi, cei patru mari Valois, duci de Burgundia – Filip cel Îndrăzneţ (1342–1404), Ioan fără Frică (1371–1419), Filip cel Bun (1396–1467) şi Carol Temerarul (1433–1477) – au avut un prestigiu şi o bogăţie mai mari decât ale multor regi. Posesiunea lor iniţială, vechiul ducat de Burgundia din jurul oraşului Dijon, i-a fost acordată lui Filip Îndrăzneţul, în 1361, de către tatăl său, regele Franţei. De atunci a fost constant mărită prin anexarea a numeroase teritorii aflate de fiecare parte a graniţei dintre Franţa şi imperiu (vezi anexa III, p. 1084). Filip a rămas de fapt unul dintre „prinţii francezi ai dinastiei crinilor" , ca şi fraţii săi, Ducele de Berry şi Contele de Anjou. Dar, mulţumită alianţei cu englezii, fiul şi apoi nepotul său au reuşit să rupă legăturile de familie. Nepotul lui Filip, Carol Nebunul, s-a întins mai mult decât îi era plapuma, încercând să fie mai deştept decât vecinii săi. Bogăţia lor provenea în mare măsură din înfloritoarele oraşe nordice – Bruges, Arras, Ypres, Ghent şi Anvers. Curtea lor încă nu avea un loc fix, dar, în afară de Hôtel d'Artois din Paris şi Palatul ducal din Dijon, deţineau reşedinţe importante: Prinsenhof în Bruges, Coudenberg în Bruxelles şi castelul Hesdin din Artois (vezi anexa III).

Curtea burgundă era un centru al extravagantului cult al cavalerismului, manifestat prin ceremoniile Ordinului Lânii de Aur şi sponsorizarea generoasă a cruciadelor. Turnirele, întrecerile cavalereşti, banchetele, spectacolele şi procesiunile de tot felul erau în vogă. Ducii erau protectori mărinimoşi ai artelor – ai sculptorilor precum Claus Sluter, ai pictorilor precum Jan van Eyck şi Roger van der Weyden, ai poeţilor, muzicienilor, romancierilor şi celebrilor creatori de tapiserii. Se înveşmântau atât ei, cât şi curtenii lor în haine cusute cu fir de aur, blănuri de hermină, îşi puneau bijuterii de preţ – totul era menit să impresioneze şi să epateze. Erau foarte buni diplomaţi, mai ales când era vorba de căsătorii din interes. Filip cel Bun i-a oferit odată adăpost vărului său, viitorul Ludovic XI, dar acesta i-a devenit pe urmă cel mai înverşunat duşman. Ducele Carol a fost treptat prins în plasa politicii lui Ludovic, înfrânt de aliaţii elveţieni ai acestuia la Morat şi ucis în lupta cu lorenii de la Nancy. *Burgundenbeute* sau „prada de la burgunzii" umple şi astăzi muzeele elveţiene.[26] [PROHAB]

PROHAB

După victoria de la Morat din 1476, soldaţii elveţieni au jefuit tabăra burgundă, însuşindu-şi cufere mari cu veşminte bogate, pe care le-au tăiat în bucăţi, şi au făcut o paradă caraghioasă, îmbrăcaţi în hainele inamicului lor. Incidentul nu a fost folosit doar pentru a explica originea „dublei tăieturi" din secolul XVI, cât şi pentru a ilustra originile militare ale modei masculine în general.[1]

Pe atunci, alte două articole vestimentare bărbăteşti erau în vogă, ambele având conotaţii sexuale. *Poulaine* sau *cornadu*, „pantofii cu vârfuri lungi şi ascuţite" erau pe cale de dispariţie. Inventaţi să uşureze poziţia în scările de la şa, vârful lor îndreptat în sus era menit să demonstreze bărbăţia altor membre în afara piciorului. *Braguette* sau „prohabul" începea să fie la modă. Inventat, după Rabelais, să protejeze organele genitale în bătălie, a fost mai probabil născocit să-i ajute pe cavalerii în armuri să dea cât mai repede curs chemărilor naturii. S-a spus şi că proteja hainele de petele uleioase lăsate de alifiile contra sifilisului. Dar niciuna dintre variantele de mai sus nu explică de ce s-a făcut atâta caz de prohab timp de peste o sută de ani. În *Cum vă place*, Shakespeare a scris despre Hercule, al cărui şliţ era „la fel de mare ca şi ciomagul lui".

Până în ultimul timp, multe articole de îmbrăcăminte intimă, mai ales rufăria de corp, erau considerate „imposibil de menţionat". Istoricii pudici nici nu le pomeneau. În zilele noastre, acestea fac subiectul unor dizertaţii savante şi al unor expuneri obscene.[2]

Moartea lui Carol a grăbit decăderea şi dezmembrarea Burgundiei. Ludovic XI şi-a recăpătat ducatul iniţial al său; dar partea leului i-a revenit Mariei, fiica lui Carol şi, aşadar, soţului ei, Maximilian von Habsburg. Partea lor din moştenirea burgundă – Flandra, Brabant, Zeeland, Olanda şi Guelders – a format baza viitoarelor Ţări de Jos şi a averii nepotului lor, Carol V, „ultimul duce de Burgundia". Din statul burgund n-a mai rămas nimic; nici măcar măreţul mausoleu ducal de la Champol, lângă Dijon.[27]

După mulţi ani, un călugăr i-a arătat craniul lui Ioan fără Frică regelui Franţei, Francisc I şi, pare-se, i-a spus: „Asta-i spărtura prin care au pătruns englezii în Franţa". Alţii ar putea susţine că de vină au fost ambiţiile nesăbuite ale lui Carol cel Groaznic, din cauza cărora Habsburgii şi-au croit drum spre vestul Europei.

Totuşi, pe atunci, Habsburgii erau încă pe cale de a se afirma. Deşi deţineau titlul de împăraţi fără întrerupere din 1438 – Frederic III von Habsburg (1440–1493) fiind ultimul împărat încoronat de Roma – încă nu-şi întrecuseră adversarii. Într-adevăr, în secolele XIV şi XV, nu erau cu nimic mai presus faţă de alte dinastii puternice din zonă. Până la urmă, doar din întâmplare, Habsburgii au reuşit unde au dat greş Jagelonii.

Timp de două secole, puternicii nobili din Boemia, Ungaria şi Polonia, care aveau dreptul de a confirma succesiunea regală în regatele lor, dansau o *gavotte* complicată cu reprezentanţii celor patru mari dinastii central-europene. Semănau foarte mult cu acţionarii unei vechi companii care încearcă să se asocieze cu una sau mai multe firme multinaţionale. Făcând acest lucru, ar fi obţinut atât un management cu experienţă al propriilor afaceri, cât şi protecţie din partea celor care îi preluau sau fuzionau cu ei. În toate cele trei ţări, breşa s-a creat prin dispariţia casei domnitoare din partea locului. Neamul lui Árpád s-a stins în Ungaria în 1301, regii Boemiei din casa Přemyslidă în 1306, dinastia Piast din Polonia în 1370. (Vezi anexa III, p. 1084.)

În consecinţă, Europa Est-Centrală a intrat într-o perioadă lungă de alternare a dinastiilor, în care s-au succedat Habsburgii, Casa de Luxemburg, Angevinii şi Jagelonii.

La început, se părea că Dinastia de Luxemburg avea să domine. Membrii acesteia au stăpânit imperiul în anii 1308–1313 şi 1347–1437, Boemia în 1310–1437 şi Ungaria în 1387–1437. La mijlocul secolului XV, la cârma imperiului s-au perindat aşa de mulţi Habsburgi, încât atât Boemia, cât şi Ungaria s-au întors la domnii pământeni. În 1490, Jagelonii deţineau Polonia şi Lituania, Boemia şi Ungaria, dar nu şi imperiul. Istoriei imperiului sau a naţiunilor din această perioadă, dacă e scrisă fără a se ţine seama de conexiunile mai ample, îi lipseşte un element de bază.

Boemia a ajuns un trofeu râvnit de toţi după ce regii ei au devenit electori ereditari ai imperiului. În ultima lor perioadă de domnie, prinţii din Casa Přemyslidă ocupaseră Austria-Styria-Carinthia, însă aveau să piardă aceste provincii după ce au fost învinşi de Habsburgi în Bătălia de la Dürnkrut din 1278. Mai târziu, Vaclav II (1278–1305) a câştigat coroanele Poloniei şi Ungariei. După ce s-a stins Dinastia Přemyslidă, Boemia a fost cârmuită pe rând de Casele de Luxemburg şi Habsburg, precum şi de Jageloni. În secolul XV, coroana Boemiei s-a implicat în războaie de amploare atât cu nobilii, cât şi cu husiţii. Ultimul rege pământean, Jiři z Poděbrad (George de Podiebradi (1458–1471), a dăruit ţării două decenii de independenţă discontinuă.

Husiţii, care au înfiinţat biserica naţională cehă, au rezistat mai multor tentative de nimicire. Au apărut într-o conjunctură în care Schisma papală era la apogeu şi Boemia era sfâşiată de conflictele între cehi şi germani, între regi şi nobili, între cler şi papă, între universitate şi arhiepiscopul de Praga. Solicitările husiţilor au devenit în curând mai mari decât propunerile teologice şi politice avansate de Hus. I-a înfuriat atât de mult moartea lui, precum şi faptul că întregul popor ceh fusese excomunicat de Conciliul de la Constanţa, încât au început o revoltă naţională care era de fapt „Prima Reformă". Se împărţeau în două grupări principale: una moderată, a ultraquiştilor, care a preluat biserica existentă de la ierarhia ei în mare măsură germană şi catolică, şi alta radicală, de taboriști, care a întemeiat comunităţi evanghelice separate în tabăra lor fortificată sau „Tabor".

Lucrurile au ajuns în punctul culminant la Praga, pe 30 iulie 1419. S-a aruncat cu pietre într-o procesiune husită în Oraşul Nou, iar burgmaistrul german a fost azvârlit mulţimii înfuriate de la fereastra Rathaus-ului său. Papa a reacţionat anunţând o cruciadă împotriva ereticilor. După care ultraquiştii, care susţineau că pâinea şi vinul Împărtăşaniei trebuiau distribuite *sub utraque specie,* „în ambele feluri", şi-au formulat repede doctrina în Articolele de la Praga (1420), în timp ce taboriţii au pornit la luptă sub conducerea viteazului lor căpitan chior, Jan Žižka z Torncova (1376–1424). An după an, au învins marile armate de cruciaţi germani care le invadau ţara. Husiţii, care au purtat lupte în Saxonia, Silezia şi Ungaria, aveau mult de suferit din cauza dezbinării dintre grupări. Victoria zdrobitoare a ultraquiştilor din 1434 asupra taboriţilor, le-a dat învingătorilor posibilitatea să facă pace cu Biserica catolică. Prin Acordurile de la Basel, au reuşit să păstreze rânduiala ultraquistă în bisericile din Boemia până în 1620. În situaţia politică ulterioară, nobilii cehi au încercat să-şi vadă de propriile afaceri, alegând un Habsburg minor să-i urmeze la tron casei de Luxemburg, iar, cu douăzeci de ani mai târziu, l-au ales pe puternicul general Jiři z Poděbrad. După moartea lui Jiři, dieta a hotărât să-l înscăuneze pe Vladislav Jagiello (1471–1490) ca să scape şi de unguri şi de Habsburgi.

Istoria Ungariei a urmat o traiectorie asemănătoare cu aceea a Boemiei. În acest caz, după o perioadă scurtă sub domnia Casei bavareze Wittelsbach, Ungaria a fost stăpânită de Angevinii din Napoli. Carol Robert sau Carobert (1310–1342) şi Ludovic (1342–1382), cunoscut sub numele de Lajos cel Mare, a pus bazele unui stat mare şi puternic, doar pentru

a-l ceda apoi Dinastiilor de Habsburg şi Luxemburg. Ultimul domn pământean important, Mattias Corvinus (Matei Corvin), a cârmuit ţara între 1458 şi 1490. Primul Jagelon care a fost chemat să domnească, Ladislas de Varna (1440–1444), a fost ucis în luptă de turci. Al treilea, Ludovic II (1516–1526), a murit în aceleaşi împrejurări, la Mohács.

Polonia se îndrepta spre un destin mai măreţ şi mai independent. După 182 de ani de fărâmiţare feudală, a fost unificată ca regat de sine-stătător de către Władysław Łokietek, care, vizitând Roma cu ocazia Jubileului, a obţinut coroana de la papă. Fiul lui Łokietek, Cazimir cel Mare (1333–1370), ultimul din Dinastia Piast, a introdus o administraţie eficientă, un cod de legi, şi a urmărit o politică externă coerentă. Renunţând la provinciile vestice ale Poloniei, mai ales la Silezia, pe care le-a cedat Casei de Luxemburg, a fost liber să-şi pornească expansiunea spre Est. Cucerirea Galiţiei şi a oraşului Lvov în 1349 a fost primul pas important al Poloniei spre teritoriile slave din est. Faptul că i-a primit pe evrei refugiaţi din Germania în acelaşi an a pus bazele celei mai mari comunităţi evreieşti din Europa. Domnia lui Ludovic de Anjou a fost marcată de Edictul de la Košice (1374), prin care li s-au acordat nobililor polonezi aceleaşi drepturi ca şi celor din Ungaria. De atunci încolo, puterea dietei, numită *Szlachta,* a crescut considerabil. Dar mai spectaculoasă a fost nunta fiicei lui Ludovic (care fusese deja acceptat ca *rex* în Polonia), Jadwiga, cu Jogaila, Marele Duce al Lituaniei. [SZLACHTA]

Unirea Poloniei cu Lituania a avut profunde implicaţii internaţionale. Două mari ţări unite, ambele în plină dezvoltare, au dat naştere unei puternice fuziuni, aproape unei noi civilizaţii. Raţiunea de a se uni a fost, în primul rând, ameninţarea reprezentată de Cavalerii Teutoni, de ale căror incursiuni se plângeau atât Cracovia, cât şi oraşul Vilnius. Însă era vorba de mult mai mult. Polonia care se refăcuse după invaziile mongole şi scăpase de Moartea Neagră, privea cu jind la vastele întinderi din Răsărit. Lituania, condusă încă de o elită păgână şi temându-se de pretenţiile expansioniste ale Moscovei învecinate, căuta să intre în lumea creştină. Amândouă ţările aveau nevoie să se sprijine reciproc. De aceea se făcuse acea căsătorie, din interese mult mai mari decât fericirea celor doi miri. Jadwiga, o fată de 12 ani, orfană de tată, s-a înclinat în faţa datoriei. Jogaila, un războinic de 40 de ani, burlac până la acea vârstă, căruia polonezii îi spuneau Jagiełło, a sesizat o oportunitate istorică pe care nu putea să o refuze.

Creştinarea Lituaniei s-a realizat după zeci de ani de oscilare între biserica latină şi cea ortodoxă. Tatăl lui Jogaila, Marele Duce Algirdas (1341–1377), urmărise politica „echilibrului dinamic". În timpul domniei sale, a făcut promisiuni deşarte atât papei de la Avignon, cât şi patriarhului de la Constantinopol, că se va converti la religia respectivă. În anii 1370, se părea că va alege ortodoxia pentru a-i lua Moscovei rolul de conducător al slavilor ortodocşi. În 1375, l-a convins pe patriarhul Constantinopolului să înfiinţeze o mitropolie separată a Rusiei Kievene şi a Lituaniei, în contrast cu vechea mitropolie a Kievului şi întregii Rusii, controlată acum de Moscova. Chiar Jogaila însuşi înclina pentru soluţia răsăriteană. În 1382, a fost nevoit să opteze pentru Moscova, când fratele său trădător s-a aliat cu Teutonii. Iar în 1384, printr-un acord provizoriu încheiat de mama lui creştină, Juliana de Tver, prin care Jogaila era promis de soţ unei prinţese moscovite şi Lituania ortodoxiei. Planurile ei au fost dejucate probabil de tătari, care au dărâmat Moscova din temelii, distrugând astfel valoarea unei alianţe moscovite. Aşa că zarurile au fost aruncate repede în favoarea uniunii cu Polonia catolică. Jogaila a ajuns la o înţelegere cu solii angevini ai Poloniei şi Ungariei la Kreva, în august 1385. Pe 15 februarie 1386 a fost botezat la Cracovia, primind numele creştin de Władisław. După trei zile s-a

căsătorit cu Jadwiga. Pe 4 martie a fost încoronat rege-asociat al Poloniei.[28] (Vezi anexa III, p. 1084.)

Destul de ciudat, când s-au doborât stejarii sacri din Vilnius, în 1387, nu avusese încă loc ultima convertire la creştinism în Europa. Pe atunci, provincia Samogiţia sau „Lituania de Jos" era ocupată de Cavalerii Teutoni, care nu aveau de ce să facă acest lucru. Aşa că provincia nu a fost creştinată până nu şi-a anexat-o Lituania în 1417.[29] La unsprezece secole de la moartea lui Constantin, Europa a încetat să mai fie păgână.

Jagelonii au devenit curând o mare putere. Viitorul le era asigurat odată ce i-au alungat pe Cavalerii Teutoni, în urma Bătăliei de la Grunwald din 1410. Cu o ramură a familiei domnind în Vilnius şi alta la Cracovia, Jagelonii stăpâneau cel mai mare teritoriu creştin. Cu toate că religia catolică era forţa culturală dominantă, iar polona din ce în ce mai vorbită de nobilime, regii conduceau o comunitate multinaţională, în care interesele polonezilor, rutenilor şi evreilor erau bine reprezentate. (Cultura lituaniană şi-a pierdut din valoare printre masele de ţărani din nord-est.) Fiul lui Jogaila, Ladislas/Władisław IV (1444) a domnit în Ungaria şi Polonia, murind în Cruciada de la Varna. Nepotul lui, Kazimierz Jagiellończnk (1445–1492), care a luat de soţie o habsburgă, era supranumit „bunicul Europei". Într-adevăr, când a murit Kazimierz, în 1492, urmaşii lui păreau hotărâţi să moştenească întregul pământ. Dar soarta a intervenit prin intermediul turcilor. Când Ludovic Jagiellończyk, rege al Boemiei şi Ungariei, a pierit fără moştenitor pe câmpul de luptă de la Mohacs în 1526, posesiunile sale au revenit Habsburgilor. Aceştia au moştenit Europa Centrală. Dar şi aşa, Jagelonii au întemeiat o civilizaţie care a durat mai mult decât perioada lor de eclipsă. [MICROB]

MICROB

Cazimir Jagiellończyk, rege al Poloniei şi Mare Duce de Lituania, a fost îngropat în Capela Sfintei Cruci din Catedrala Wawel din Cracovia, în iulie 1492. În mai 1973, după 481 de ani, cardinalul arhiepiscop al Cracoviei, Karol Wojtyła, a permis unei echipe de ecologişti să deschidă mormântul său şi pe acela al soţiei sale, Elisabeta de Austria. Ocazia n-a fost unică: mormântul lui Cazimir cel Mare (mort în 1370) fusese deschis în 1869, iar reînhumarea a prilejuit o mare demonstraţie de patriotism din partea polonezilor. Cripta Sf. Jadwiga fusese redeschisă în 1949.

Totuşi, exhumarea din 1973 a fost tulburătoare în toate privinţele. Într-o perioadă scurtă de timp, nu mai puţin de şaisprezece persoane care participaseră nemijlocit la acţiune au murit din cauze misterioase. Presa internaţională şi-a amintit de „Blestemul faraonului", lansând ipoteza unor bacili vechi de 500 de ani, dar încă activi. Un jurnalist din Cracovia a scris o carte care s-a bucurat de succes, intitulată *Blesteme, microbi şi învăţaţi*, care, în buna tradiţie medievală, a atras atenţia cititorilor asupra mortalităţii omului.[1]

În Scandinavia din Evul Mediu târziu, cele trei monarhii a fost eclipsate de interesele contrare ale nobililor recalcitranţi şi de activităţile comerciale ale Hansei. Comunităţile vikinge renunţaseră din secolul XII la incursiuni pe mare şi se stabiliseră în aşezări să practice agricultura pe câmpii, să taie copaci pentru lemne şi să lucreze în minele de fier sau să pescuiască în zonele bogate în peşte, ca renumitele bancuri de heringi din largul coastelor Scaniei. Reţeaua Hansei, cu sediile la Lübeck şi Visby, lega Scandinavia de Europa Occidentală, dar şi de Rusia.

În 1397, remarcabila regină Margareta (1353–1412), care a moştenit tronul Danemarcei, a domnit prin căsătorie în Norvegia, iar în Suedia a fost aleasă regină, a reuşit să creeze o unitate limitată a celor trei ţări. Dar această Uniune de la Kalmar era mai degrabă artificială; şi urma să se destrame în ţările componente. Dar zicala preferată a tatălui Margaretei, Waldemar IV era „Mâine e o altă zi".

Civilizaţiei medievale i se spune adesea „teocratică" – pentru că era guvernată de conceptul omniprezent de Dumnezeu al creştinilor. Voinţa lui Dumnezeu era suficientă pentru a explica toate fenomenele. Slujirea lui Dumnezeu era considerată singurul scop legitim al oricărei acţiuni umane. Contemplarea lui Dumnezeu era cea mai desăvârşită formă a strădaniilor intelectuale şi creatoare.

Aşadar, este important să ne dăm seama că aproape tot ce ştim acum despre Evul Mediu a fost văzut prin prisma clericilor care au furnizat informaţii şi au scris cronici. Într-o anumită măsură, istoricii din timpul nostru pot fi induşi în eroare „să creadă că civilizaţia medievală a fost mult mai legată de creştinism decât a fost cu adevărat"[30]. Şi în acest caz, poziţia centrală a religiei creştine poate fi cu greu negată. În această privinţă, schisma crescândă dintre creştinătatea latină şi ortodoxă nu a contat prea mult. Dacă Apusul era teocratic în mare măsură ca viziune, Răsăritul era aproape la fel. Într-adevăr, lumea ortodoxă a evitat majoritatea noilor influenţe, ceea ce, începând din secolul XIV, face ca generalizările să fie mai puţin utile (vezi capitolul VII).

Totuşi, trebuie făcută o deosebire între „cultura elevată" a elitei educate şi „cultura populară" a oamenilor de rând. Specialiştii din ultimul timp pun în contrast „cultura clericală" cu „tradiţia folclorică". Întrucât minoritatea educată era alcătuită fie din clerici sau învăţăceii lor, cultura oficială a cercurilor de oameni învăţaţi era de aşteptat să fie apropiată de preceptele religioase tradiţionale. De asemenea, dat fiind că mare parte din populaţie era analfabetă, inclusiv femeile şi aristocraţia fără ştiinţă de carte, n-ar fi surprinzător să fi existat printre ei rămăşiţe ale păgânismului, credinţe eretice sau puncte de vedere clar antireligioase. Învăţământul medieval tradiţional se adresa în mare măsură celor cu o cultură elevată. Cultura populară este una dintre temele acelui „nou Ev Mediu", aşa cum este acesta denumit de ultima generaţie de medievalişti.

Problema este cum ne imaginăm viaţa în Evul Mediu. Istoricii ar trebui să scoată în evidenţă nu numai ce exista pe atunci, ci şi ce lipsea. În jurul omului medieval lipseau multe privelişti, sunete şi mirosuri care sunt acum lucruri obişnuite. Nu erau coşuri de fabrici, nici zgomot de trafic, nici substanţe sintetice poluante sau deodorante. Existau aşezări izolate în mijlocul unei sălbăticii de nepătruns, de obicei păduri sau stepe, cufundate în aşa o tăcere încât sunetul clopotului sau mugetul unei vaci se auzeau de la o distanţă de mile, printre mirosurile înţepătoare de gunoi sau fum de la focuri. Oamenii percepeau ce era în jurul lor fără a face deosebirea, ca mai târziu, între ce era natural şi supranatural, între fapte şi fantezie, între prezent şi trecut. Bărbaţii şi femeile aveau puţin timp să verifice mesajele primite de la simţuri, aşa că dădeau crezare oricăror feluri de senzaţii. Îngeri, diavoli şi spirite, toate li se păreau la fel de reale ca şi vecinii lor. Eroii de anul trecut sau din Biblie erau la fel de prezenţi (sau îndepărtaţi în timp) ca şi regii sau reginele din ţările lor. Cea mai edificatoare în această privinţă este povestea lui Dante, în care un om în viaţă putea să meargă prin rai şi iad şi să întâlnească umbrele oamenilor din orice epocă – nedescompuse, întregi şi fără deosebiri între ele.

Pentru medievali noțiunile de timp și spațiu erau foarte diferite de ale noastre. Timpul era măsurat prin schimbarea zilei cu noaptea, a anotimpurilor, prin perioadele de semănat sau culeș. Orele fixe și calendarele erau păstrate de sfânta biserică. Oamenii călătoreau atât de încet, încât nu aveau posibilitatea să-și verifice cunoștințele geografice. Ierusalimul era în centrul a trei continente – Asia, Africa și Europa, date fiilor lui Noe: Sem, Ham și Iafet. Dincolo de continente se întindea oceanul care le înconjura, iar după ocean, linia unde raiul și pământul se contopeau imperceptibil. [TEMPUS]

TEMPUS

Giovanni da Dondi (1318-1389), profesor de astronomie la Padova, nu a fost totuși primul ceasornicar. Dante pomenește de un ceas în *Paradisul*; și există consemnări în privința ceasurilor de la Sf. Paul din Londra în 1268 și de la Milano în 1309. Dar în tratatul lui, *Il Tractus Astarii* (1364), Dondi ne oferă cea mai veche descriere detaliată a mecanismului de ceasornic. Prezintă un ceas astronomic cu șapte cadrane, reglat de un mecanism de tip coroană-roată-tijă. (A fost sursa de inspirație pentru mai multe imitații moderne, din care una este expusă la Muzeul de Știință din Kensington și alta la Institutul Smithsonian, Washington.)[1] (Vezi anexa III.)

Invenția inițială a mecanismului de ceasornic îi este de regulă atribuită unui chinez din secolul VIII, Liang Lin-son. Dar nu s-a aplicat în practică în Europa până la sfârșitul secolului XIII. Primele ceasuri nu băteau decât ora fixă. O mașinărie de acest tip, realizată în 1386, funcționează încă la catedrala din Salisbury. Modelele de mai târziu aveau cadrane, indicau nu numai orele zilei, ci și fazele lunii, traiectoria planetelor, ba chiar și calendarul zilelor sfinților și sărbătorilor religioase. Cele mai reușite exemplare s-au construit la Milano (1335), Strasbourg (1354), Lund (1380), Rouen (1389), Wells (1392) și Praga (1462). Ceasurile mecanice au înlocuit tipurile mai vechi de măsurare a timpului ca acele ceasuri bazate pe umbră, cadranele solare, precum și clepsidrele. Prezentau mult interes în țările nordice, unde nu puteai conta pe soare. S-au construit în toate marile catedrale, în piețele centrale ale orașelor și la porțile acestora, dar mai ales în mănăstiri.

Ceasul de 24 de ore, cu ore de o durată fixă, a revoluționat obiceiurile zilnice de măsurare a timpului. Majoritatea oamenilor trăiau pe ritmurile invariabile ale răsăritului și apusului soarelui. Unde sistemele de ore erau cunoscute și folosite, acestea variau în lungime de la anotimp la anotimp și de la țară la țară. „Orele temporale" din timpul zilei se deosebeau atât de cele de noapte, cât și de „orele canonice" ale bisericii, împărțite în matins, laude, prime, terce, sext, none, vespers și compline. Oamenii de rând au preluat de la călugări ideea unei rutine zilnice fixe, reglementate în ore egale. Aceasta a fost preludiul necesar regulilor de mai târziu ale vieții urbane și disciplinei artificiale a societății industrializate. Ceasul este „un stăpân tiranic" cu o puternică influență socializatoare. Fizica newtoniană a consfințit ideea că întregul Univers era un mare „ceas ceresc"; și le-a făcut pe mințile strălucite din Epoca Modernă, inclusiv Einstein și Proust, să arate cât de nefirească este percepția mecanicistă a timpului.[2] [COMBRAY] [$e = mc^2$]

Etapele importante din evoluția mecanismelor de ceasornic au inclus miniaturizarea, care a dus în secolul XV la apariția ceasurilor din case și ceasurilor personale în secolul XVI; pendula (1657), care a sporit mult gradul de precizie; cronometrul marin (1761), care a rezolvat vechea problemă a măsurării longitudinii pe mare; și mecanismul fără cheie (1823), care a dus la răspândirea ceasuri de buzunar sau de mână. Supremul mecanism de măsurare a timpului, un ceas atomic cu o precizie de o secundă la 3 000 de ani, a fost construit la National Physical Laboratory din Marea Britanie în 1955.

De-a lungul secolelor, fabricarea de ceasuri s-a dezvoltat de la un meșteșug specializat la o industrie. Primele centre au fost Nürnberg și Augsburg, Paris și Blois. Elveția a beneficiat

de pe urma influxului de meşteri hughenoţi. În secolul XVII şi XVIII, Anglia domina producţia de masă. Franţa se remarca în domeniul proiectării de modele şi ceasuri ornamentale. Zona Pădurii Negre s-a specializat în „ceasuri cu cuc" din lemn. În secolul XIX, industria elveţiană cu centre la Geneva şi La Chaux-de-Tonds din Munţii Jura a dobândit supremaţia mondială prin ceasurile sale de cea mai bună calitate.

Meseria de ceasornicar a derivat din cele de lăcătuş şi giuvaiergiu. Printre cei mai renumiţi ceasornicari îi amintim: Jaqcues de la Garde din Blois, care a făcut primul ceas (1551); Christian Huygens (1629–1695), inventatorul pendulei; John Arnold, Thomas Earnshaw şi John Harrison (1693–1776), ale căror invenţii au stat la baza cronometriei marine; Julien Leroy (1686–1759), ceasornicar al Palatului Versailles; Abraham Louis Bréguet (1747–1823), inventator al ceasului cu întoarcere automată sau *montre perpetuelle;* şi Edward John Dent (1790–1853), proiectantul lui Big Ben. Antoni Patek din Varşovia şi Adrienne Philippe din Berna şi-au unit forţele în 1832 ca să înfiinţeze Patek-Philippe, cea mai bună firmă elveţiană de atunci.

Până în acea perioadă, ceasurile şi ceasurile de mână erau deja o caracteristică universală a societăţii urbanizate din Occident. Ţăranii din Europa de Est s-au adaptat mai încet. Dar înaintarea în Europa a milioane de soldaţi sovietici, Armata Roşie, în 1944–1945, le-a oferit marea sansă să se „elibereze" şi să poarte ceasuri.

Interesul medievalilor faţă de corpul uman a fost la fel de redus ca şi înţelegerea acestuia. Nu se făcea o diferenţiere clară între organele interne, ca să nu mai spunem de funcţionarea sistemelor osos, circulator, digestiv şi reproducător. În schimb, se credea că organismul omului era compus dintr-o minunată combinaţie de patru elemente, cele patru umori şi cele patru aspecte ale oamenilor. Pământului, focului, aerului şi apei le corespundeau bila neagră şi galbenă, sângele şi flegma, de unde şi cele patru temperamente: melancolic, coleric, flegmatic şi sangvin. Cunoştinţele de specialitate se îmbogăţeau foarte încet. La începutul secolului XIV, doctorii au început să facă disecţii postmortem şi, în consecinţă, s-au îmbunătăţit tratatele de medicină, dintre care cel mai complete au fost *Anatomia* de Mondini di Luzzi (1316) şi cea a lui Guido Vigevano (1345). Chirurgia a beneficiat de pe urma unor noi tratate, cum ar fi *Chirurgica Magna* a lui Guy Chauliac (1363). După epidemiile de ciumă, s-au instituit carantine împotriva vaselor care puteau aduce molima, mai întâi la Ragusa (Dubrovnik) (1377), apoi la Marsilia în 1393.

Mai presus de toate, s-a afirmat că oamenii din Evul Mediu trăiau într-un mediu psihologic dominat de teamă şi nesiguranţă, care inhiba îndrăzneala şi libertatea de gândire. Expunerea la forţele naturii, războaiele neîncetate, tâlhăria răspândită, incursiunile vikingilor, nomazilor şi necredincioşilor, ciuma, foametea şi anarhia – toate contribuiau la formarea convingerii că omul e slab şi Dumnezeu atotputernic. Doar la adăpostul unei mănăstiri putea o minte strălucită să-şi urmeze calea către geniu.

Filosofia medievală a rămas, aşadar, în cea mai mare parte o ramură a teologiei. Principala ei sarcină era să pună în acord ideile aristotelice cu dogmele religioase şi, la modul mai general, să împace raţiunea cu credinţa. Cel mai mare dintre filosofii medievali, dominicanul Toma de Aquino (cca 1225–1274) a reuşit acest lucru, susţinând că raţiunea i-a fost dată omului de către Dumnezeu, că credinţa este raţională şi, interpretată cum trebuie, nu intră în contradicţie cu raţiunea. La alte probleme de acest fel s-au referit şi trei franciscani, toţi din Britania: Roger Bacon (1214–1292), John Duns Scotus (1265–1308) şi Wilhelm de Ockham (cca 1285–1349). Bacon, supranumit *doctor mirabilis,* a stat paisprezece ani în închisoare pentru „noutăţile lui suspecte". Duns Scotus, după care, oarecum ciudat, a apărut în engleză cuvântul „dunce" (nătâng) era un discipol al lui

Aquino, afirmând că raţiunea nu putea fi folosită decât în domeniul lucrurilor perceptibile. A fost un apărător al Imaculatei Concepţii. Ockham, *venerabilis inceptor,* excomunicat pentru ideile sale, a fost liderul aşa-zişilor nominalişti. A negat existenţa universaliilor lui Platon – forme abstracte care se credea că există independent de obiectele particulare – subminând bazele filosofice ale multor convenţii medievale rigide, inclusiv ordinea socială. „Briciul lui Ockham" – principiul conform căruia faptele ar trebui interpretate cu un minim de explicaţii simple – s-a dovedit un instrument foarte folositor pentru gândirea logică. Completa lui separaţie a raţiunii de credinţă a deschis calea cercetărilor ştiinţifice laice. Deviza sa era *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem* (Entităţile nu ar trebui multiplicate dacă nu e necesar). Când a fost prezentat împăratului Ludovic de Bavaria, se spune că ar fi afirmat: „Dacă mă apăraţi cu sabia, Sire, eu vă voi apăra cu scrisul meu".

Ştiinţa medievală era, de asemenea, legată inextricabil de teologie. Nu exista distincţia clară între fenomenele fizice şi spirituale, aşa că cercetarea „secretelor naturii" era deseori considerată o examinare indecentă a „pântecelui bisericii-mamă". De pildă, germana medievală nu făcea nicio diferenţă între „abur" şi „spirit". Ambele erau *Geist,* echivalentul modern al cuvântului englez „ghost" (spectru). Dacă făceai experienţe ştiinţifice, riscai să fi acuzat de vrăjitorie. Alchimia a înlocuit mult timp fizica şi chimia, iar astrologia, astronomia. Oxfordul lui Robert Grosseteste (cca 1170–1253), rector al universităţii şi episcop de Lincoln, este uneori considerat locul în care a început tradiţia ştiinţifică.

Dar majoritatea realizărilor de seamă au fost rodul muncii unor oameni risipiţi prin toată Europa. Experienţele lui Roger Bacon în optică şi mecanică au făcut parte din atacul generalizat asupra corupţiei şi superstiţiilor. El încerca să verifice cunoştinţele în acelaşi fel în care insistenţa sa demodată asupra grecilor era un efort menit să verifice acurateţea Scripturilor catolice. Maestrul lui Bacon, Pierre de Maricourt (Peter Străinul) a elaborat un tratat fundamental asupra magnetismului pe când nu avea ce face, în timpul asediului angevin al cetăţii Lucera din Calabria, în 1269. Witello sau Vitellon (1230–1280), un silezian, a scris un tratat fundamental de optică, *Perspectiva,* în care, despărţind operaţiunile mecanice ale ochiului de funcţia coordonatoare a creierului, a deschis calea spre psihologia modernă. Nicolas Oresme (1320–1382), episcop de Lisieux, a conceput o operă importantă despre economia financiară şi alta despre astronomie, *De Coelo et Mundo,* care sprijinea teoria mişcării de rotaţie a Pământului. A fost un entuziast apărător al Raţiunii, un om al Iluminismului înainte să apară mişcarea, un acuzator al astrologilor şi făcătorilor de minuni. „Tot ce scrie în Evanghelii, susţinea el, e *rationabilissima.*" Cu un secol mai târziu, cardinalul Nicholas Cusanus (1401–1464), din Kues de pe Moselle, a reluat ideea rotaţiei Pământului, a prevăzut reforma calendarului şi a prevestit sfârşitul lumii în 1734. Tuturor acestor oameni nu le-a fost greu să facă deosebirea între *mirabilia* naturii şi *miracula* bisericii.

Datorită acumulării treptate de cunoştinţe, s-a simţit nevoia unui compendiu enciclopedic. Printre cele mai răspândite erau *Speculum Maius* (1264) de Vincent de Beauvois şi *Opus Maius* (1268) de Roger Bacon.

Cu toate acestea, credinţa religioasă avea în jur tot felul de absurdităţi şi superstiţii. În Evul Mediu Târziu, dogmele bisericii erau încă pe cale să fie formulate şi sistematizate. Numărul de credinţe pe care erau obligaţi oamenii să le accepte fără să pună întrebări era în creştere. Conciliul Lateran din 1215 declarase obligatorii confesiunea şi penitenţa.

În 1439, doctrina celor şapte sacramente, de la botez până la ultimul, a fost reglementată. Doctrina Împărtăşaniei – afirmaţia că pâinea şi vinul Euharistiei sunt transformate miraculos în trupul şi sângele lui Hristos – era atât de nobilă, încât doar preotul avea voie să bea vinul din cupă. Laicii puteau să guste doar din pâine. Separarea oamenilor de casta preoţească magică era astfel subliniată. Liturghiile se oficiau ori de câte ori se ivea vreo ocazie. Cultul Fecioarei Maria, care intervenea pe lângă Hristos în favoarea credincioşilor, a fost adoptat în mod oficial, recitarea rugăciunii *Ave Maria* fiind adăugată în liturghie după *Pater Noster*. Orice fel de organizaţie, de la ghilde la ordinele cavalereşti, avea un sfânt protector. Relicvele erau venerate peste tot. Pelerinajele făceau parte din viaţa cotidiană a tuturor, nu doar a oamenilor cucernici. Credinţa în forţele supranaturale era încurajată de învăţăturile oficiale despre o ierarhie complicată de îngeri buni sau răi şi de teama de diavol. Lucifer, arhanghelul căzut, care stătea odată alături de Gavriil în empireul Raiului, cutreiera acum pământul în fruntea forţelor întunericului. Ororile iadului au fost o temă predilectă atât pentru predicatori, cât şi pentru artişti.

Tradiţia mistică dădea întâietate intuiţiei religioase în detrimentul credinţei tradiţionale găsindu-şi o expresie coerentă în secolul XII, la mănăstirea de călugări augustini Sf. Victor din Paris. Mai târziu s-a răspândit în mase largi. În fruntea exponenţilor săi erau Sf. Bonaventura (cca 1217–1274), într-un timp Mare Maestru al Franciscanilor şi autor al influentei opere *Itinerarium Mentis in Deum;* „Meister" Johann Eckhart (1260–1327) de Strasbourg, vicar general al Boemiei, care a susţinut că lumea a fost creată din degetul lui mic; flamandul Jan van Ruysbroeck (1294–1381), „Învăţătorul extatic", autor al cărţii *De Septem Gradibus Amoris;* englezul Walter Hilton (m. 1396), care a scris în dialect o operă similară, *Scara perfecţiunii,* dar mai ales Thomas Hemerken din Keempen, lângă Köln, cunoscut sub numele de Thomas à Kempis (cca 1380–1471), autor al *Imitatio Christi*. Şi anonimul englez care a scris *Norul necunoaşterii* a fost reprezentativ pentru agest gen. Mulţi mistici erau filosofi speculativi; dar îi învăţau pe creştini să-şi cultive viaţa spirituală, să ocolească lumea răului, pe care nu o puteau controla. Scrierile lor au scormonit jarul din care va izbucni până la urmă focul Reformei.

Vrăjitoria a luat amploare în paralel cu misticismul creştin şi cam din aceleaşi motive. Vrăjitoarele de la ţară, care practicau magia albă sau neagră, erau fără îndoială rămăşiţe ale animismului păgân din era precreştină. Ca şi credinţa nezdruncinată în zâne, elfi, fantome şi spiriduşi. Totuşi, se pare că practicarea sistematică a vrăjitoriei a fost caracteristică doar perioadei medievale târzii. În plus, intrând în luptă pe faţă cu vrăjitoria, a întreţinut, cu totul inadecvat, un climat de isterie, în care presupusele vrăjitoare prosperau. Bula crucială, intitulată *Summis Desiderante,* care a lansat contraofensiva bisericii, a fost dată de Inocenţiu VIII abia în 1484. *Malleus Maleficarum,* „manualul" vânătorilor de vrăjitoare, a fost publicat în 1486 de către dominicani. Dacă înainte exista o oarecare reticenţă în privinţa faptelor vrăjitoarelor, acum nu mai era. Toată creştinătatea ştia acum că hoardele diavolului erau conduse de femei rele care se ungeau pe corp cu grăsime din carnea copiilor nebotezaţi, care zburau în pielea goală pe cozi de mătură sau pe spinarea berbecilor sau ţapilor, care se duceau noaptea la „sabat" să-şi facă vrăjile şi să se împerecheze cu demoni. Femeile erau considerate fiinţe slabe, inferioare, care nu puteau rezista tentaţiilor. Odată ce biserica recunoscuse public asemenea lucruri, puterea vrăjitoarelor a fost mult exagerată. Ele puteau să ia mulţi bani oamenilor, promiţându-le că vor distruge recolta vecinului sau o vor face să lepede pe nevasta unui duşman. Deosebirea între fapt şi iluzie, între şarlatanie şi halucinaţie era greu de făcut.

Am auzit, a spus Inocențiu VIII, că în ultimul timp... mulți oameni de ambele sexe s-au lăsat pe mâna diavolilor, *incubi et succubi*, și, prin incantații, vrăji, magie și alte blestemății... au ucis prunci în pântecele mamei lor... au distrus roadele pământului; strugurii din vie, fructele din livezi... Nenorocitele, pe deasupra, păcătuiesc renunțând la credința lor, primită la botez, și, la instigarea Dușmanului Omenirii, nu se dau în lături... să facă excesele cele mai scârboase... punându-și sufletele în pericol de moarte.[31]

După această declarație, timp de 300 de ani sau mai mult, vrăjitoria și vânătoarea de vrăjitoare au fost endemice în cea mai mare parte din Europa. [HEXEN]

Etica medievală, așa cum o concepea biserica, era reglementată de noțiuni ierarhice prezente atât în ordinea socială, cât și în codul moral. Oricine era inferior trebuia să se supună superiorului său: șerbii trebuiau să asculte de stăpânii lor, femeile de bărbați. Greșelile ușoare se deosebeau de cele șapte păcate mortale. În țările unde se putea ierta un păcat pentru bani, dacă ucideai sau violai o persoană nobilă, erai mai aspru judecat și te costa mai mult decât în cazul în care victima era un om de rând. Tarifele indicau că un delict minor nu trebuia pedepsit ca unul major. În ciuda învățăturilor stricte ale Sf. Augustin în materie de relații sexuale, asemenea greșeli nu erau pedepsite sever. „Iubirea pentru cine nu trebuie", susținea Dante, nu se poate compara cu păcate ca ura sau trădarea. Adulterinii se aflau în cercul cel mai de sus al Infernului; trădătorii în bolgia cea mai adâncă. Trădarea lui Dumnezeu era păcatul suprem. Blasfemia și erezia atrăgeau cel mai mare oprobriu. Conciliul de la Constanța din 1414–1417, care a decis arderea pe rug a lui Jan Hus, a atras în oraș cam 700 de prostituate. [PROSTIBULA]

Și sistemul juridic ținea seama de o ierarhie a valorilor. Cel puțin teoretic, legile umane se supuneau legii divine formulate de biserică; în practică, nu era întotdeauna așa. Unui amestec de dispoziții juridice – legea canonică în curțile ecleziastice, obiceiurile locului în orașe sau curțile nobililor, decretele regale la curtea regelui – îi corespundea o abundență de surse juridice, practici și pedepse. Legea romană a rămas principalul izvor în sudul Europei; obiceiurile triburilor germanice și slave au fost cea mai bună sursă în nordul și estul Europei.

Legea provenită din obiceiul pământului nu trebuie totuși privită doar ca fiind inspirată din practici primitive. A fost rezultatul unui lung proces de negociere între prinți și supușii lor și s-a scris adesea în coduri complicate. De exemplu, *Weistümer* era răspândit în Austria și unele regiuni din vestul Germaniei. În Austria i se spunea *Banntaidingen*, în Elveția *Öffnungen*. Peste 600 de legi s-au păstrat în Alsacia, unde erau cunoscute sub numele de *Dingofrodeln*. Existența lor a întărit conceptul de *Gutherrschaft*, opus celui de *Grundherrschaft* dominant la est de Elba, păstrând poziția țăranului *Gemeinde* sau a comunităților de la țară. Acestea oferă explicația de bază pentru faptul că Germania a scăpat de valul „noilor șerbi", care urma să apară în Răsărit (vezi pp. 583-584). În unele zone din estul Europei, ca Boemia și Silezia, influxul de coloniști germani a dus la un amestec de obiceiuri legale germane și locale.

În secolele următoare, reluarea studiilor clasice a ajutat legea romană să-și extindă sfera, în detrimentul legii provenite din obiceiuri. În 1495, de exemplu, a fost preluată de *Reichskammergericht* sau Curtea Supremă de Justiție a Imperiului German. Impactul său a fost foarte mare. Dată fiind fragmentarea suveranității în imperiu, i-a încurajat pe toți prinții

să se considere unica sursă de legislaţie şi, după un timp, să introducă reglementări în fiecare aspect al vieţii. *Rechtsstaat* sau „statul de drept" avea să se dezvolte într-o ţară în care există la Baden celebrul semn de circulaţie: „Este permis să circulaţi pe această stradă"[32].

Anglia a fost singura ţară care a rămas ataşată legii pământului. În Anglia, ca şi în alte ţări de la vest de Rin, se presupune că, dacă legea tace, cetăţeanul e liber. Franţa, în afară de puterea din ce în ce mai mare a acelor *ordonnances* regale şi a unui *Parlement* central, a continuat să fie divizată între sfera legii pământului şi sfera legii romane în Midi.

Multe ţări au elaborat coduri de legi în Evul Mediu. În Castilia, s-au dat *Leyes de las Siete Partidas* (1264–1266), care au stat la baza legii spaniole şi au avut acelaşi scop ca şi Codul de legi (1364) al lui Cazimir cel Mare şi *Dygesta* (1488) din Polonia sau *Sudiebnik* al lui Cazimir Jagelonul din Lituania. În lipsa forţelor de poliţie, aplicarea legii era mai degrabă slabă. Numărul celor care fugeau de justiţie era mare. Aşa că pedepsele celor ce erau prinşi erau foarte aspre şi exemplare: spânzuratul era adesea însoţit de tăierea corpului în patru, iar mutilarea prin arderea cu fierul roşu sau prin amputare era menită să-i sperie pe răufăcători. Întemniţarea (şi amenzile), care se aplica mai des odată cu apariţia codului de legi, însemna condiţii inumane de viaţă pentru bieţii prizonieri, întrucât li se dădea puţină mâncare sau deloc.

Educaţia medievală s-a clădit pe fundaţiile puse în secolele XIII şi XIV. Învăţământul primar, al literelor şi numerelor, era lăsat de obicei în grija familiei sau a preotului din sat. Învăţământul gimnazial se făcea în şcolile de pe lângă catedrale sau era finanţat de consiliile orăşeneşti, metodă din ce în ce mai răspândită. De conţinutul destul de sumar se ocupa clerul. Cele trei discipline incluse în Trivium – Gramatica, Retorica şi Logica – erau la ordinea zilei. S-au întemeiat instituţii ca Winchester College (1382) sau Latin School la Deventer, care aveau un renume naţional, dacă nu şi internaţional. În mai multe oraşe mari din Italia s-au deschis şcoli comerciale. Florenţa secolului XIV avea şase asemenea şcoli, cu peste 1 200 de elevi. În secolul XV, s-au înfiinţat universităţi în toate ţările lumii creştine, printre care cele din Leipzig (1409), St. Andrews (1413) şi Louvain (1425).

Literatura medievală a rămas esenţialmente religioasă, deşi tradiţia laică promovată prin *chansons de geste* şi *byliny* a continuat să se dezvolte. Majoritatea cărţilor erau scrise în latină sau greacă. Multe dintre ele rămâneau în mediul în care se scriau. În secolul XV, descoperirea operelor lui Hrotswitha de Gandersheim, o călugăriţă germană care scrisese în latină o serie de comedii cu numai cinci secole în urmă, sugerează că o parte însemnată din literatura medievală nu a fost niciodată la îndemâna publicului. Totuşi, o literatură bogată, cum ar fi baladele sau vieţile sfinţilor, se regăsea în limba vorbită, parţial pentru că femeile nu aveau acces la educaţie. Teatrul popular a început cu miracolele puse în scenă de biserică. Alte încercări teatrale, deşi importante pentru viitor, au rămas doar pentru cei din cercurile înalte (vezi capitolul VII).

Istoriografia medievală a rămas domeniul cronicarilor şi scriitorilor de anale – bărbaţi, adesea călugări, care au vrut să consemneze trecutul, dar nu să-l şi explice. Providenţa a fost acceptată ca fiind o cauză suficientă. S-au scris câteva sute de cronici în Epoca Medievală. Unele, ca vechea *Cronică anglo-saxonă* din Anglia sau *Cronica* lui Nestor din Kiev, din secolul XI, erau scrise în dialectul local; la fel şi operele marilor cronicari francezi – Villehardouin (1150–1212), Joinville (1224–1317), Froissart (1337–1400) şi Commynes (1447–1511). Dar latina sau greaca predominau. Vederile cronicarilor asupra evenimentelor erau foarte apropiate de cele ale bisericii sau prinţului domnitor. „Qui Diex

vielt aidier, concluzionează Villehardouin, nuls hom ne li puet nuire" (Nimeni nu îi poate face rău celui pe care îl ajută Dumnezeu). Gândirea politică s-a axat pe veşnica problemă a puterilor bisericii şi statului. Gândirea carolingiană îl vedea pe domnitor conducătorul bisericii, ca în Bizanţ. Feudalismul a pus accentul pe conceptul de contract. Lupta pentru învestitură a avut drept rezultat apariţia de susţinători înflăcăraţi ai papalităţii, ca Dante în *De Monarchia,* sau ai cauzei imperiale. Dar nimic n-a fost atât de revoluţionar ca tratatul antipapal, *Defensor Pacis,* al lui Marsilio din Padova (1270–1342), un timp rector al Universităţii din Paris, care a îndrăznit să sugereze ca puterea într-un stat laic să fie deţinută de poporul suveran.

Relaţiile internaţionale erau dominate de ideea Sfântului Augustin de război drept. Teoretic, războiul putea fi drept doar dacă împlinea unele condiţii. Potrivit lui Ramón di Peñafort, acestea erau: dorinţa de a restabili dreptatea, epuizarea altor mijloace, folosirea de soldaţi profesionişti, buna-credinţă a instigatorului şi aprobarea suveranului. În practică, războiul era endemic. Clerici servili care să confirme public dreptatea cauzei oricui se puteau găsi întotdeauna. Perioadele de pace temporară nu făceau decât să întrerupă războiul. Şi în război, soldaţii aveau mână liberă. Logistica şi tehnologia militară medievală nu facilitau rezolvarea rapidă a disputelor. Armatele erau mici, teatrele de operaţiuni vaste. Un inamic învins putea să se retragă uşor şi să lovească din nou. Ţintele erau castelele sau cetăţile. Asediile erau mai dese decât bătăliile. Prada de război era mai dorit decât victoria. În secolele XIV–XV, trupele de mercenari, la început folosite de oraşele italiene, erau adăugate la oştiile feudale greu de strâns. Arcurile mari şi arbaletele, cu mult îmbunătăţite de la apariţia lor în secolul XII, sporeau forţa de luptă. Praful de puşcă, folosit pentru prima dată în secolul XIV, a dus la înfiinţarea artileriei, care, în mâinile husiţilor sau turcilor, a devenit o armă decisivă. Dar cavaleria în armuri rămânea coloana vertebrală a oricărei armate.

Arhitectura medievală era dominată de două tipuri de clădiri din piatră – biserici şi castele. Stilul medieval târziu la bisericilor, pe care secolul XIX l-a numit „gotic", este considerat esenţial estetic în aspiraţie – se înalţă spre cer. Este adesea pus în contrast cu turelele, donjoanele şi fortificaţiile castelelor. De fapt, toate trăsăturile gotice, de la arcul ascuţit la contraforturi, sunt atât estetice, cât şi funcţionale; erau concepute pentru a susţine ferestrele înalte. De la inovaţiile abatelui Sugar la St. Denis, goticul s-a răspândit în toată creştinătatea latină. S-au construit catedrale de la Sevilla la Donprat pe tot teritoriul Europei Apusene. În schimb, Biserica ortodoxă a rămas loială tradiţiei romanice-bizantine. La est de catolicism şi ortodoxie nu există nici catedrale gotice, nici castele. Spiritul civic recent consolidat a dus la construirea a minunate turnuri cu ceas, primării şi sedii ale postăvarilor. Exemple convingătoare se găsesc la Bruxelles (1402), Arras, Ghent, Ypres (1302) şi Cracovia (1392). [GOTIC]

Multe arte medievale s-au dezvoltat în biserici şi catedrale. Pictura consta în icoane şi piese de altar sau scene religioase zugrăvite pe pereţii bisericilor. Iluminatul cărţilor s-a întreprins pentru a împodobi bibliile şi psaltirile. Sculpturile în piatră decorau faţadele catedralelor, capelele votive şi mormintele. Lemnul sculptat înfrumuseţa balconul corului şi stranele. Vitraliile umpleau spaţiul vast al ferestrelor gotice din biserici, „toată arta era mai mult sau mai puţin aplicată"[33].

Cu toate acestea, elementul laic din arta medievală, niciodată complet absent, a luat amploare. Prinţii, iar apoi burghezii bogaţi, au început să-şi comande portrete sau statui. Arta iluminării se aplica pe copiile acelor *chansons de geste* sau pe cărţile la modă, despre

calendar, plante sau animale. Veşmintele din Evul Mediu Târziu au intrat într-o perioadă extravagantă, în care materialele bogate, stilul fantastic şi culorile vii erau menite să producă un efect spectaculos. Verdele simboliza iubirea; albastrul, fidelitatea; galbenul, duşmănia; albul, inocenţa. Heraldica şi-a uitat rolul militar iniţial, intrând pe tărâmul ostentaţiei sociale.

Şi muzica medievală a fost o îmbinare rodnică de sacru şi profan. Sunetele dominante ieşeau încă din biserici; dar patronajul laic era în creştere, mai ales în Burgundia şi în oraşele flamande. În secolul XIV, stilul *ars nova* se bucura de aceeaşi influenţă ca şi goticul în arhitectură. John Dunstable (cca 1390–1453), muzician la curtea ducelui de Bedford în Franţa, a fost la fel de inovator şi influent ca şi Guillaume Dufay (cca 1400–1474). Polifonia corală s-a dezvoltat odată cu muzica instrumentală. Ţitera este cunoscută din 1400, clavicordul din 1404, orga din 1450, iar trombonul din 1495.

„Omul medieval este o noţiune abstractă, deci n-are legătură cu istoria. Indivizii sunt prin definiţie unici, de aceea nicio persoană nu poate să reflecte toate tendinţele sociale, intelectuale şi artistice ale unei epoci. Totuşi, se poate face o încercare de a scoate din anonimat multe realizări medievale. Pictori ca Jan van Eyck îşi semnau câteodată lucrările – JVE FECIT –, dar adesea marii maeştri rămâneau anonimi. De unde şi valoarea lucrărilor moderne care încearcă să reconstituie în amănunt viata oamenilor de rând. [MERCANTE]

MERCANTE

În 1348 sau 1349, tânărul Messer Francesco Datini a moştenit o mică bucată de teren în oraşul Prato de lângă Florenţa. Părinţii săi muriseră de ciumă. El a vândut pământul şi, cu banii obţinuţi, a început o afacere în oraşul papal Avignon. Aici a prosperat, importând din Italia mătase, mirodenii, arme şi armuri. După un timp, a fost în stare să-şi mute afacerea la Florenţa, înfiinţând filiale la Pisa, Genova, Barcelona, Valencia, Mallorca şi Ibiza. Se specializase mai mult în comerţul cu lână, pe care o cumpăra direct de la producătorii din Anglia, Spania şi Baleare. Pe când îşi deschisese un magazin în Florenţa, s-a îngrijit şi de construcţia unui splendid *palazzo* în Prato şi de conducerea moşiei sale de la ţară de la poalele Apeninilor. Acel *palazzo*, care există încă, era construit în jurul unei curţi interioare cu arcade şi avea faţada placată cu marmură. Era condus de soţia lui, Monna Margharita, ajutată de fiica sa din flori, Ginevra, şi de un personal numeros, inclusiv sclavi. Era însufleţit de fluxul constant de mesageri şi de căruţele trase de măgari. Când a murit fără moştenitor pe 16 august 1410, de pietre la vezica biliară, şi-a lăsat palatul, documentele şi suma enormă de 70 000 de florini de aur, săracilor din Prato. Deasupra porţii se găseşte următoarea inscripţie:

Ceppo di Francescho di Marco
Mercante dei Poveri di Xto
del quale il Chomune di Prato
è dispensatore
lasciato nell'anno MCCCCX.

(Casa lăsată de pomană de Francesco, fiul lui Marco/ Negustor al săracilor lui Hristos/ Încredinţată oraşului Prato,/ Moştenită în anul 1410).

Prin testament, Francesco a poruncit să fie eliberaţi sclavii, să se şteargă toate datoriile şi să se plătească o sumă pentru restituirea profiturilor obţinute prin camătă.[1]

Arhiva Datini conţine peste 150 000 de scrisori, 500 de registre de socoteli, 400 de poliţe de asigurare şi 300 de contracte cu partenerii. Arată cum Messer Francesco, foarte atent la detalii, a condus o companie multinaţională. De asemenea, oferă istoricilor o imagine inegalabilă a unei firme şi gospodării medievale.[2] Într-o poliţă tipică scrie:

În numele lui Dumnezeu, 12 februarie 1399. Plăteşte la termenul obişnuit această primă poliţă lui Giovanni Aspardo de 306 lire, 13s., 4d. *barceloneze*, sumă pentru cei 400 de florini primiţi aici de la Bartolomei Garzoni, la rata de 15s. 4d pe florin. Plăteşte din contul nostru de acolo şi răspunde. Dumnezeu să-ţi dea sănătate. Francesco şi Andrea, salutări din Barcelona. Acceptată pe 13 martie. Înscrie în Cartea Roşie B, f 97.[4]

Prin asemenea tranzacţii banii şi creditele circulau fără efort în Europa. Dar acestea nu îl vindecau pe Messer Francesco de temerile sale adânc înrădăcinate:
Noaptea trecută am visat o casă care s-a năruit... şi m-am gândit mult la asta. Căci nu sunt veşti despre galera care a plecat din Veneţia în urmă cu două luni cu destinaţia Catalonia. Am asigurat-o pe 300 de florini... Dar mi-e foarte teamă... cu cât caut mai mult, cu atât mai puţin găsesc. Dumnezeu ştie ce se va întâmpla.[5]

Potrivit lui Braudel, lumea unui *mercante a taglio* sau *Fernhandler*, bogaţii şi puternicii „negustorii de cursă lungă", derivă din negustoria cu amănuntul şi crâncena competiţie la scară mică din economiile de piaţă locale. Ei au fost primii capitalişti. Mulţumită informaţiilor pe care le primeau şi faptului că aveau la dispoziţie mari sume de bani gheaţă, reuşeau să se sustragă legilor competiţiei de pe piaţă. Axându-se pe o singură tranzacţie foarte promiţătoare, acest „mic grup de mari negustori" făcea profituri exorbitante:

De la bun început, [aceşti oameni] s-au dus dincolo de hotarele ţării lor... [Ei] ştiau o mie de trucuri să întoarcă soarta în favoarea lor: manipularea creditului şi jocul profitabil al banilor buni pentru cei răi... Puneau mâna pe tot ce merita luat: pământ, proprietăţi imobiliare, chirii.[6]

În general, capitaliştii nu se specializau şi nu finanţau manufacturi. Îşi investeau repede banii în tot ce aducea profit. Operaţiunile bancare au constituit un domeniu în care şi-au concentrat uneori interesele. „Dar succesul nu dura mult, deoarece edificiul economic nu alimenta suficient economia." Începând din secolul XIV, o serie de capitalişti bogaţi scoteau cele mai mari profituri din economia europeană – de Bardi, Medici, familiile Fugger, Necker şi Rothschild.

Succesele şi dezastrele capitaliştilor depindeau categoric de tendinţele generale ale economiei europene. În secolul XV, „baza" vieţii economice s-a restabilit, mai ales în oraşe. În secolul XVI, când s-a extins comerţul atlantic, „forţa conducătoare opera la nivelul târgurilor internaţionale – Anvers, Frankfurt, Lyon şi Piacenza. Deşi adesea descris ca o perioadă de stagnare, secolul XVII a fost martorul „fantasticei înfloriri a oraşului Amsterdam". În „accelerarea generală a economiei" din secolul XVIII, când Londra a luat locul Amsterdamului, piaţa particulară necontrolată a avut rezultate mai bune decât cea publică, reglementată. În cele din urmă, „capitalismul financiar a reuşit doar... după perioada 1830–1860, când băncile a pus mâna atât pe industrie, cât şi pe mărfuri, şi când economia generală a fost în stare să sprijine permanent acest edificiu"[7].

Cam pe atunci, în 1870, au fost găsite registrele lui Messer Francesco într-o grămadă de saci aflaţi sub scara casei sale din Prato. Deviza lui era scrisă în fiecare din ele: „În numele lui Dumnezeu şi al câştigului".

Nimeni nu a fost mai medieval, prin convingerea sa nezdruncinată în misiunea creştinătăţii şi, totuşi, mai receptiv la toate influenţele epocii, decât celebrul doctor catalan, lingvist, poet, mare călător şi martir, Ramon Llull (cca 1235–1315). Născut la Palma de Mallorca, ştia araba la fel de bine ca latina; şi cunoştea din tinereţe operele filosofilor mauri şi evrei. A lucrat mulţi ani în mănăstirea franciscană de la Miramar, pe Muntele Randa, înainte să plece în numeroasele sale călătorii pentru a-i convinge pe prinţi şi papi

să introducă în şcoli studiul limbilor orientale. A fost profesor la Montpellier, Paris, Padova, Genova, Napoli şi Messina şi a călătorit până în Georgia şi Abisinia. La Conciliul de la Viena din 1311, a asistat la acceptarea oficială a propunerilor sale. A călătorit de mai multe ori ca misionar în Africa de Nord musulmană, unde a fost lapidat până la moarte pentru străduinţele sale. Cartea sa, *Libro del Gentil* (1272) (Cartea păgânului şi a celor trei înţelepţi), publicată întâi în arabă, prezintă o dispută fără rezultat între exponenţii celor trei religii. *Ars Major* şi *Ars generalis,* alte două opere ale sale, conţin multă filosofie speculativă, care i-a impresionat pe gânditori atât de diferiţi ca Giordano Bruno şi Leibniz, dar care nu mai este băgată în seamă. Llull a avut viziunea cunoaşterii universale:

> A luat forma unui lucru care nu poate fi descris decât ca o maşină de calculat, care lega principiile de bază sau „cuvintele de bază" ale întregii cunoaşteri printr-un mecanism constând în cercuri concentrice segmentate de raze şi simboluri geometrice. S-ar fi putut numi o maşină cibernetică, pregătită să dezlege orice problemă, orice ştiinţă, chiar şi credinţa...[34]

Opera lui *Blanquerna* (1283) este considerată primul roman din lume, prima utopie. Poeziile sale din *El Desconort* sau *Lo Cant de Ramon,* sunt minunat de simple şi sincere. Llull a fost supranumit „un mare european".

Secolul XV este considerat un veac de tranziţie între perioada medievală şi cea modernă. În anumite domenii, schimbările rapide au dus la o ruptură decisivă cu tradiţia medievală. Aşa s-a întâmplat în învăţământ, artă şi, într-o anumită măsură, în politică, prin apariţia monarhiilor naţionale (vezi capitolul VII). În multe alte domenii, vechea ordine s-a păstrat. Bineînţeles că au continuat să existe diferenţe enorme. Dacă viaţa în unele oraşe medievale s-a schimbat mult, mai ales în Italia şi în Ţările de Jos, viaţa din mediul rural a rămas la fel. Vechiul şi noul coexistau. [TIPARNIŢĂ] Prăpastia dintre creştinătatea catolică şi cea ortodoxă se adâncea mereu.

TIPARNIŢA

Tiparniţa lui Johann Gensfleisch zum Gutenberg, care a început să funcţioneze în jurul anului 1450 în oraşul renan Mainz, nu a iniţiat arta tipăririi. Era succesoarea unor străvechi blocuri de lemn, plăci metalice gravate şi a litografelor de piatră chinezeşti. Dar şi aşa, tot a reprezentat o revoluţie în tehnologia informaţiei. Ca multe alte invenţii, a creat un proces original folosind o combinaţie de tehnici cunoscute, inclusiv cele ale presei de vin romane, a perforatorului bijutierului şi a hârtiei impresionabile. De asemenea, folosind cofraje metalice mobile în mai multe matriţe, a fost prima aplicaţie a „teoriei părţilor interşanjabile" – unul dintre principiile de bază în viitoarea epocă a maşinilor. Avea o mare uşurinţă de a aranja, edita şi corecta textul unei cărţi înainte să fie reprodus în mii de copii identice.

Gutenberg a rămas celebru pentru Bibliile cu 43 şi 36 de rânduri pe care le-a tipărit. Însă faptul că a tipărit şi *Catholicon* sau „Cartea cunoaşterii universale" îi aduce un plus de faimă. În ediţia tipărită de Gutenberg, aceasta a fost prima carte laică pusă în circulaţie. Are o scurtă prefaţă scrisă de editor:

> Cu ajutorul Celui de Sus, a cărui voinţă dezleagă şi limbile copiilor de ţâţă... această carte nobilă a fost tipărită şi publicată fără ajutorul papirusului, penei sau tocului, ci prin minunata învoială, proporţie şi armonie a perforatorului şi literelor, în anul Domnului 1460, în marele oraş Mainz al vestitei naţiuni germane.[1]

În perioada *incunabulei,* înainte de 1500, când tipărirea era la începuturi, au apărut caractere romane, italice și gotice; și tiparniţele s-au răspândit repede la Basel (146), Roma (1467), Pilzno în Boemia (1468), Paris (1467), Cracovia (1474), Westminster (1476) și Cetinje în Muntenegru (1493). Tiparul a ajuns la Moscova în 1555.

Puterea cuvântului tipărit a stârnit, inevitabil, frica autorităţilor bisericești. De aceea Mainz, leagănul tiparului, a devenit și leagănul cenzurii. În 1485, arhiepiscopul elector a cerut consiliului municipal din Frankfurt-am-Main, oraşul învecinat, să examineze cărţile ce urmau să fie prezentate la Târgul Lenten și să contribuie la interzicerea publicaţiilor periculoase. Ca urmare, în anul următor, s-a înfiinţat primul oficiu de cenzură, cu aportul electoratului din Mainz și al oraşului Frankfurt. Primul edict emis de cenzorul din Frankfurt contra cărţilor tipărite interzicea traducerile Bibliei în dialectul local.[2] [INDEX]

Spre deosebire de creştinătate, lumea islamică a interzis cu desăvârşire cărţile tipărite până în secolul XIX. Consecinţele, atât pentru islam, cât și pentru cunoaştere, au fost imense.[3]

În secolul XV, s-a produs o schimbare majoră în confruntarea strategică dintre lumea creştină și islam. În 1400, Peninsula Europa trăia încă sub ameninţarea musulmanilor și aşa urma să rămână timp de 700 de ani. Un braţ al necredincioşilor strângea încă, deși mai slab, Granada. Celălalt se întindea cu mai multă hotărâre să sugrume Constantinopolul. Totuși, în anul 1500, musulmanii au lăsat din strânsoare Apusul și au mutat confruntarea în Răsărit. Islamul, învins în cele din urmă în Apus, a izbândit în ţările estice. Pe vremea în care Europa Occidentală s-a eliberat de blocada musulmană, Europa Răsăriteană s-a confruntat cu atacuri mai intense ale turcilor. În 1400, lumea musulmană presa întregul front sudic al Europei. În 1500, deși steagurile verzi ale profetului fâlfâiau încă de-a lungul coastei africane, turcii își concentrau forţele în est. Creştinii din vestul catolic se puteau bucura; creştinii din estul ortodox nu. [MATRIMONIO]

Schimbarea strategiei a fost semnalată de două evenimente importante: căderea Constantinopolului cucerit de turci în 1453 și căderea Granadei în mâinile spaniolilor în 1492. Consecinţele au fost mari. Schimbarea a fost urmată, în sfera religiei, de ultima tentativă de a reuni cele două jumătăţi separate ale lumii creştine; în domeniul economiei, de căutarea unor noi drumuri comerciale. În geopolitică, regatul spaniol emergent se scălda în triumfalism catolic, în timp ce principatul Moscovei, tot în ascensiune, era cufundat în resentimentele provocate de înfrângerea ortodoxiei. Apusul eliberat, în frunte cu Spania, se pregătea să cucerească noi lumi. Răsăritul ortodox învins, condus de Moscova, a rămas în urmă, fiind bulversat. Fiecare se pregătea în felul său pentru următoarea rundă de căutare medievală a unui imperiu al creştinătăţii.

Din cauza asediului Constantinopolului de către turci (vezi p. 386), liderii creştinătăţii s-au gândit să termine cu Schisma dintre bisericile latină și ortodoxă. Rezultatul a fost nefasta Uniune de la Florenţa din 1439, unul dintre cele mai jalnice episoade din scandaloasele anale ale dezbinării creştinilor. Grecii se rugaseră de zeci de ani de papalitatea de la Roma, iar un papă venețian, Eugen IV (1431–1447) a recunoscut în sfârșit că era vorba de o urgenţă. Într-adevăr, fiind presat îngrozitor de Conciliul reformist de la Basel, s-a gândit că reluarea relaţiilor cu biserica ortodoxă i-ar putea consolida poziţia. Negocierile care au început la Ferrara în ianuarie 1438 și au continuat la Florenţa au fost conduse de papă, de împăratul bizantin Ioan VIII Paleologul (1425–1448) și patriarhul său, precum și de cei 22 de episcopi care își părăsiseră colegii din Basel pentru a participa la această întrunire. Deloc surprinzător, grecii au cedat în toate chestiunile importante, acceptând imediat doctrinele romane de supremaţie papală, purgatoriu, Eurahistie și *Filioque.* Drumul era liber pentru reinstaurarea unităţii bisericii în termenii papali. Prin decretul

Laetantur coeli din 6 iulie 1439, unirea a fost pecetluită oficial. Textul actului a fost citit în latină din amvonul bisericii Santa Croce de către arhiepiscopul Bessarion de Niceea; iar cele două înalte feţe bisericeşti s-au îmbrăţişat.

MATRIMONIO

Sigismund de Zorzi şi soţia lui, nobili din Ragusa secolului XV, aveau doisprezece copii – şase băieţi şi şase fete. În ordinea naşterii lor, cca 1427–1449, aceştia erau Johannes, Franciscus, Vecchia, Junius, Margarita, Maria, Marinus, Antonius, Helisabeth, Aloisius, Artulina şi Clara.

Trei băieţi şi una dintre fete nu s-au căsătorit. Chiar şi aşa, găsirea unor parteneri de viaţă potriviţi celorlalţi opt trebuie să le fi dat de furcă părinţilor cel puţin două decenii. Margarita (cea de-a cincea născută) s-a logodit prima în 1453, la puţin timp Maria (cea de-a şasea, 1455) şi cea mai mare filcă, Vecchia (1455). Fiul mai mare, Johannes, nu s-a însurat până în 1459, când avea probabil 32 de ani. L-a urmat anul viitor sora lui Helisabeth (a noua), care era cu aproape 16 ani mai mică decât el. Franciscus (al doilea născut) a aşteptat până în 1465, când avea 36 de ani, iar în 1471 s-au căsătorit atât Artulina (a unsprezecea), de 24 de ani, cât şi Junius (al patrulea) la vârsta de cca 38 de ani.

Modul în care s-au căsătorit copiii acestei familii era obişnuit. La fel se întâmpla şi în alte familii nobile din Ragusa, precum şi în alte locuri din Italia renascentistă. Se confirmă astfel ceea ce demografii istorici denumesc Modelul Mediteraneean de Căsătorii (MMC), caracterizat printr-un celibat răspândit şi o diferenţă între vârsta la care se căsătoreau fiii şi fiicele.[1]

Ragusa era un oraş-republică şi trăia din negoţul din Adriatica şi Balcani.[2] (De la numele ei se trage cuvântul englezesc „argosy" (flotă). Populaţia ei de 20 000 de locuitori era dominată de vreo douăzeci de familii aristocrate, înrudite între ele, care deţineau toate funcţiile municipale. Căsătoria în Ragusa medievală era o afacere serioasă. Se redactau *pacta matrimonialia* amănunţite între tatăl miresei şi viitorul său ginere. Zestrea era stabilită la aproximativ 2 600 *hyperi* (866 ducaţi de aur). Penalizarea pentru sustragerea de la căsătorie şi consumarea ei, după perioada convenită de logodnă, era de 1 000 ducaţi de aur. Vârsta medie pentru logodnă, de regulă încheiată cu doi-trei ani înainte de căsătorie, era de 18 ani pentru fete şi de 33,2 ani pentru bărbaţi. Aşa cum ne arată exemplul familiei Zorzi, fraţii trebuiau de obicei să aştepte până îşi vedeau surorile măritate.

Factorii aflaţi la baza „culturii căsătoriei în Ragusa" erau de ordin economic, biologic, matematic şi depindeau de obicei. Bărbaţii nu se căsătoreau până nu-şi puteau permite să-şi întreţină familia şi se aşteptau la o parte din moştenirea tatălui lor peste zestrea nevestei. Mulţi aşteptau aşa mult timp că nu se mai însurau. Femeile se măritau mult mai devreme, dar nu numai pentru a-şi spori şansele de a face copii. Trebuiau şi să aducă zestre mirilor şovăielnici. Familiile preferau ca ginerii lor, care urmau de regulă să le devină parteneri de afaceri, să fie oameni maturi care să-şi asume răspunderea pentru „onoarea" fiicelor lor.

Ramificaţiile strategice ale căsătoriei în istorie sunt atât de complicate, încât teoretizarea generală asupra acestui subiect s-a dovedit mai puţin satisfăcătoare decât studiile locale empirice. Teoria care împărţea întreaga Europă în două zone: una de căsătorii târzii, „Modelul European de Căsătorie", şi alta de căsătorii precoce, „Modelul Estic de Căsătorie" e mai puţin convingătoare decât microanaliza căsătoriei în Florenţa medievală[4] sau în Ragusa renascentistă. [ZADRUGA]

Ragusa şi-a păstrat independenţa până în 1805, când a fost ocupată de francezi. După un secol de ocupaţie habsburgică, a fost anexată în 1918, ca Dubrovnik, Iugoslaviei, şi Republicii Croaţia în 1922. Oraşul medieval în care a trăit familia Zorzi a fost devastat de două ori – de cutremurul din 1667 şi de bombardamentele navale ale sârbilor în 1991–1992. Printre multele clădiri renascentiste din Stari Grad care au fost grav afectate se numără şi Palatul Sponza, unde se găsea arhiva oraşului şi registrele de căsătorii.[5]

Din păcate, niciunii dintre cei ce doreau unirea nu aveau mijloacele s-o înfăptuiască. Papa era acuzat de fapte grave de către restul Conciliului de la Basel, care a ales în grabă un ultim antipapă, pe Felix V (1439–1449). Episcopii germani au rămas indiferenți. Episcopii francezi, entuziasmați de recenta adoptare a Sancțiunii pragmatice de la Bourges, sprijineau Conciliul. Încercarea de a pune capăt Schismei cu Constantinopolul produsese o altă schismă în sânul bisericii catolice. Nici biserica ortodoxă nu manifesta mai mult entuziasm. La Constantinopol, clericii care semnaseră Unirea au fost alungați. „Nu avem nevoie de catolici, le-a strigat mulțimea, Dumnezeu și Fecioara care ne-au salvat de perși și arabi ne vor salva acum și de Mohamed." La Alexandria, un sinod convocat de patriarhii din Est a condamnat uniunea pe față. La Moscova, mitropolitul Isidor, întors din Florența purtând crucea latină, a fost degradă întemnițat. Episcopii săi s-au revoltat împotriva „trădării grecilor" și au purces imediat să aleagă un alt mitropolit fără legături cu patriarhul de la Constantinopol. Acesta a fost începutul tradiției ortodoxe rusești.

Otomanii înaintau. La Varna, pe țărmul Mării Negre, în 1444, sultanul turc Murad II a nimicit ultima cruciadă organizată împotriva lui din banii papalității. În 1448, a zdrobit ultimele campanii ale ungurilor dincolo de Dunăre. Doar în Albania, sub Skanderberg, a întâmpinat o rezistență îndârjită. Slab, fără aliați, dar încă sfidător, Constantinopolul își aștepta soarta. [VLAD]

VLAD

Vlad III, prinț al Valahiei (1431–1476), cunoscut și sub numele de „Dracula" sau „Vlad Țepeș", a trecut repede în legendă ca întruchipare a cruzimii. În epoca actuală, perversiunile sale de natură sexuală i-au atras multă notorietate. Dar a fost și o figură istorică, al cărui loc de naștere din Sighișoara și castele de la Poenari și Bran pot fi vizitate în România de astăzi. Principatul său, Valahia, era situat pe malul stâng al Dunării, între marele regat al Ungariei, care îl considera vasal, imperiul din ce în ce mai mare al turcilor otomani, căruia îi plătea tribut. În timpul Cruciadei de la Varna, în 1443–1444, când era adolescent, fusese trimis ca ostatic la curtea sultanului Murad II; iar relațiile homosexuale la care a fost supus ar putea fi considerate sursa obsesiilor sale de mai târziu.

Turcii cunoșteau bine *pala* sau „țeapa ascuțită" ca formă de pedeapsă. Dar în mâinile lui Vlad a devenit un adevărat instrument de teroare în masă. Într-o variantă mai rafinată, o țeapă subțire, bine ascuțită și gresată, era introdusă în rectul victimei și scoasă pe gura acesteia, în așa fel încât chinurile morții să dureze zile în șir. Vlad III a urcat pe tron în 1456, la doar trei ani după ce turcii au cucerit Constantinopolul, și s-a văzut drept cel mai mai vajnic apărător al creștinătății de necredincioși. Într-o singură expediție peste Dunăre se spune că a adus în țară 23 883 de prizonieri ca să fie trași în țeapă, în afară de cei decapitați sau arși de vii din milă. În principatul său, și-a început domnia masacrând nobilimea valahă, trăgând în țeapă poate 20 000 de bărbați, femei și copii într-o pădure de țepe aflată sub ferestrele palatului domnesc.[1]

Arestarea și întemnițarea lui Dracula de către Matei Corvinul, regele Ungariei, a dus în 1463 la publicarea în Viena a unei relatări în germană despre faptele sale de cruzime, *Geschichte Dracola Wayde*, care a constituit baza operelor literare ulterioare. Varianta în rusă, publicată în 1488, trebuie să-i fi fost cunoscută lui Ivan cel Groaznic, căci s-a inspirat din ea. Paginile sale ne amintesc de acel ciudat amestec de fanatism religios și cruzime patologică care a dăinuit atât în Răsărit, cât și în Apus. Torturile Inchiziției spaniole sau persecuțiile Mariei Tudor din Anglia, zugrăvite de John Foxe în *Cartea martirilor* (1563), aparțin aceluiași gen de nebunie monstruoasă ca și ororile săvârșite de prințul vampir din Valahia.[2] [LUDI] [TORMENTA]

Asediul final al Constantinopolului a început pe 2 aprilie 1453, în lunea Paştelui, şi a durat opt săptămâni. Sultanul de 28 de ani, Mahomed II (1451–1481), chipeş şi rezervat, era dornic să atace, deoarece fusese frustrat înainte când nu i se acceptase planul de asediu al zidurilor. Încă necăsătorit, împăratul Constantin IX Paleologul (1484–1553), care îşi tot căuta o mireasă, l-a aşteptat fără să-şi facă iluzii. Pregătirile au fost minuţioase. Oraşele din Tracia şi de pe ţărmul Mării Negre au fost devastate ca să nu-i poată veni în ajutor împăratului. La Galliopoli s-a strâns o flotă de trireme şi barje de transport. S-a construit un castel în punctul cel mai îngust al Bosforului, la Rumeli Hisar. A fost turnat un tun din bronz de 7,9 metri, care arunca pietre de 609 kilograme de către inginerul ungur al sultanului, şi apoi adus de la Adrianopol de 60 de boi. În cetate, se strângeau arme şi bani pentru plata trupelor. În exteriorul zidurilor, se adânceau şanţurile, iar cel din dreptul porţii Blachernae a fost inundat. Au fost trimişi soli la Veneţia, Vatican, în Franţa şi Aragon. Unei companii de 700 de soldaţi, conduşi de căpitanul genovez Giustiniani Longo, i s-a încredinţat apărarea zidurilor de pământ. În ziua în care s-au văzut trupele turcilor, a zburat peste strâmtoare un stol de cocostârci. Porţile oraşului s-au închis. Un enorm lanţ de fier a fost întins la intrarea în Cornul de Aur. Cei 7 000 de apărători încercau să reziste unei armate de 80 000 de turci.

Mersul asediului i-a încurajat la început pe apărători, deşi turcii au tras în ţeapă prizonieri în faţa cetăţii ca să bage groaza în ei. Marele tun, trăgând la fiecare şapte minute, de la răsăritul soarelui până la apus, zi de zi, a reuşit să transforme în moloz părţi considerabile din zidul exterior. Dar breşele erau acoperite noaptea cu palisade de lemn. Pe 20 aprilie, o flotilă imperială de transport a încercat să intre în port. Aşa s-au descoprit operaţiunile de minare ale turcilor.

Dar apoi, sultanul a dat o lovitură de geniu, poruncind ca flota sa de galere să fie trasă pe uscat, în spatele Perei şi în Cornul de Aur. Oraşul şi-a pierdut portul. Din acel moment, apărătorii cetăţii nu mai aveau decât trei opţiuni: victoria, moartea sau convertirea la religia islamică. Pe 27 aprilie, s-a ţinut o slujbă ecumenică la Sf. Sofia, pentru greci şi italieni, ortodocşi sau catolici. „În acel moment, unirea se înfăptuise în biserica din Constantinopol"[35].

Atacul decisiv s-a dat în jurul orei 1.30 în dimineaţa de marţi, 29 mai, în a 53-a zi de asediu. Întâi au atacat başbuzucii, apoi cei din Anatolia şi pe urmă ienicerii:

> Ienicerii înaintau în marş forţat, nu se năpusteau ca nebunii... îşi păstrau rândurile în perfectă ordine, nesparte de proiectilele inamicilor. Muzica marţială care îi mobiliza era atât de tare că sunetul ei se auzea, cu tot bubuitul tunurilor de pe malul celălalt al Bosforului. Însuşi Mahomed i-a condus până la şanţ şi s-a oprit acolo strigându-le încurajări... Val după val, aceşti soldaţi odihniţi, măreţi şi bine împlătoşaţi s-au repezit în sus la palisade, să zdrobească butoaiele cu pământ de deasupra lor, să taie bârnele care le susţineau, să-şi pună scările pe zid... fiecare val îşi croia drum fără să se teamă de următorul.[36]

Chiar înainte de revărsatul zorilor, Giustianini a primit o şarjă de tun drept în platoşă şi s-a retras, plin de sânge. Un ienicer cât un munte a fost ucis după ce se urcase pe palisadă; dar arătase că e posibil. O poartă mică, Keroporte, fusese lăsată deschisă de grecii care se retrăgeau, iar turcii au năvălit în cetate. Împăratul a descălecat de pe calul său arab, s-a aruncat în încăierare şi s-a făcut nevăzut.

Constantinopolul a fost devastat. Au urmat masacrul şi jaful de proporţii. Sf. Sofia a fost transformată în moschee:

Muezinul s-a urcat în turla înaltă şi a proclamat *ezan* sau invitaţia făcută publicului... Imamul predica; iar Mohamed II a oficiat *namaz*, aducând mulţumiri lui Alah în faţa marelui altar, unde misterele creştine fuseseră celebrate de curând, înaintea dispariţiei ultimului Caesar. De la Sf. Sofia, sultanul a purces spre măreţul palat, acum părăsit, al o sută de urmaşi ai marelui Constantin. O meditaţie melancolică asupra vicisitudinilor măreţiei umane i-a venit în minte şi a recitat un elegant distih dintr-o poezie persană. „Păianjenul şi-a ţesut pânza în Palatul Imperial şi bufniţa şi-a intonat cântecul de jale în turnurile lui Afrasiab."[37]

Imperiul Roman nu mai exista.

În decursul cuceririi Mediteranei de Est, turcii otomani şi-au impus treptat condiţiile comerciale în zonă, controlând rutele ce legau Europa de Levant şi India. În practică, turcii erau toleranţi cu negustorii creştini, iar şovăiala Veneţiei de a ajuta Constantinopolul se poate explica doar prin comerţul profitabil pe care îl făceau deja în zona de influenţă a otomanilor. Dar contemporanii lor poate nu vedeau aşa lucrurile; iar ascensiunea otomanilor este de obicei asociată cu încercările conducătorilor creştini din Apus, mai ales din Portugalia, de a găsi un nou drum spre India. Cu siguranţă că portughezii nu erau agreaţi nici de veneţieni, nici de turci sau erau atraşi de gândul de a aduce sclavi din Africa şi de a lua în stăpânire insule frumoase.

Oricum ar fi fost, timp de patruzeci de ani, prinţul Henric al Portugaliei (1394–1460) a trimis expediţie după expediţie pe coasta vestică a Africii în urma călătorilor arabi. Corăbiile sale au găsit Porto Santo (1419), Madeira (1420), Canarele (1421), mai târziu cedate Castiliei, Azorele (1431), Cabo Blanco (1441) şi Capul Verde (1446). Soarta Canarelor, unde populaţia băştinaşă *guanche* a fost nimicită sub stăpânirea spaniolă, a dat frâu liber instinctelor colonizării europene de mai târziu. În 1437, a fost înfiinţat Institutul Colonial şi Naval de la Sagres, primul de acest fel. Până în 1471, portughezii se întăriseră destul ca să cucerească Tangerul de la mauri. În 1486, plecând pe mare dintr-o aşezare portugheză de pe Coasta de Aur, Bartolomeo Diaz a înconjurat Capul Bunei Speranţe. În 1497, Vasco da Gama a întreprins o călătorie pe mare de la Lisabona la Calicut (India), evitând astfel zona de influenţă otomană. [GONCALVEZ]

În Spania învecinată, în aceeaşi perioadă, a avut loc o vestită uniune politică. Cele două regate rivale, Castilia şi Aragonul, îşi temperaseră de mult duşmănia prin alianţe dinastice şi căsătorii. Căsătoria lui Ioan I de Trastámara, regele Castiliei, cu Eleonora de Aragon a fost primul pas spre unirea celor două case regale în secolul următor. Unul din fiii lor, Henric III (1390–1406), a domnit în Castilia, iar al doilea, Ferdinand I, a fost ales pe neaşteptate la Barcelona, în 1412, pentru tronul Aragonului. Căsătoria dintre nepoata lui Henric III, Isabela, Prinţesă de Castilia (1451–1504), „La Católica", şi nepotul lui Ferdinand I, Ferdinand, Prinţ de Aragon (1452–1516), „El Católico", încheiată în 1469 la Valladolid, nu era fără precedent; dar implicaţiile ei în viitor aveau să fie majore.

Atât mirele, cât şi mireasa erau moştenitorii unor familii cu multe probleme şi ai unor regate crâncen disputate. Erau veri şi ştiau foarte bine la ce să se aştepte dacă le permiteau marilor nobili să preia controlul. Isabela, inflexibilă şi pioasă, care fusese cerută în

căsătorie de prinți din Portugalia, Anglia și Franța toată copilăria ei scăpase de altar numai datorită morții unui pețitor nedorit în drum spre cununie. Pretențiile Isabelei asupra Castiliei au apărut doar după excluderea ilegală de la tron a nepoatei ei; iar accederea acesteia la domnie din 1474 a declanșat atât un război civil, cât și internațional, cu Franța și Portugalia. Ferdinand, abil și profund credincios, i-a cerut mâna doar ca să iasă din situația sa nefericită. Își petrecuse copilăria fiind martor la o prelungită răscoală a catalanilor. A ridicat pretenții la tronul Aragonului doar după excluderea vărului său bastard, Ferrante de Napoli și otrăvirea fratelui său vitreg, Carol de Viana, prinț de Navarra. Fratele Isabelei, Henric IV (1454–1474), a fost descris ca „un om de nimic, abject și anormal". Tatăl lui Ferdinand, Ioan II (1458–1479), își otrăvise un fiu și o fiică. Așa că nu era de mirare că Ferdinand și Isabela, „monarhii catolici", își doreau o guvernare puternică și liniștită.

GONCALVEZ

În 1441, Antam Goncalvez s-a îmbarcat pe mica sa corabie din Lisabona, s-a îndreptat spre sud de-a lungul coastei atlantice a Marocului, a trecut de Insulele Canare și a înconjurat Capul Bojador. Deoarece vânturile dominante băteau dinspre nord în acea parte a coastei africane, doar o corabie portugheză ca a lui reușise cu șapte ani în urmă să treacă pe lângă acel cap îngrozitor și să se întoarcă nevătămată în Europa.

Goncalvez pornise în căutarea unei încărcături de grăsime și piei de morsă. Dar, acostând pe țărmul lui Rio de Oro, i-a venit ideea să ia câțiva băștinași ca să-i ofere în dar domnului său, prințul Henric. Așa că, în seara următoare, un grup de zece marinari au intrat mai adânc în teritoriu. Întorcându-se în zori, cu mâna goală, printre dunele de nisip, au văzut un berber gol mergând în urma unei cămile, cu două sulițe în mâini. Omul s-a apărat cu vitejie, dar a fost în curând rănit, copleșit numeric și capturat. A fost legat și dus de acolo, împreună cu o femeie fără noroc, probabil o sclavă din partea locului, care apăruse și ea prin zonă. Cei doi sunt primele victime consemnate ale europenilor în căutare de sclavi în sudul Saharei.[1]

La puțin timp după aceea, Goncalvez și-a unit forțele cu o altă corabie, comandată de Nuno Tristao. Ambele echipaje au atacat noaptea o așezare băștinașă. Strigând „Portugalia" și „Santiago", s-au năpustit asupra sătenilor adormiți, omorând trei și luând prizonieri zece. Cu totul, s-au întors la Lisabona cu 12 băștinași. Isprăvile lor au fost consemnate de cronicarul Zurara, iar prințul Henric a trimis o solie la Roma pentru a obține binecuvântarea papei pentru acest nou gen de cruciadă. Papa a acordat „iertarea tuturor păcatelor... celor implicați în respectivul război"[2].

Prinderea băștinașilor și negoțul de sclavi au avut loc din timpuri imemoriale pe continentul african, însă acesta a fost momentul în care au intrat europenii în acțiune, până atunci făcând negoț cu sclavi doar africanii și musulmanii. Acest lucru s-a întâmplat cu vreo 50 de ani înainte de primele contacte ale Europei cu cele două Americi, iar negustorii europeni s-au îmbogățit din această nouă resursă. În 1501, Spania a emis un decret prin care limita exportul peste Atlantic de fete creștine pentru bordelurile garnizoanelor. În 1515, Spania a trimis primul transport de sclavi negri din Africa în America și a primit prima încărcătură de trestie-de-zahăr cultivată de sclavi.

La peste un secol după Goncalvez, negoțul cu sclavi peste Atlantic a intrat într-o nouă fază, când englezii au spart monopolul deținut până atunci de Portugalia și Spania. În octombrie 1562, John Hawkins a plecat din Plymouth spre coasta Guineei cu trei corăbii – *Salomon*, *Swallow* și *Jonas*. Considerat de unii pirat, de alții amiral, Hawkins a stabilit „Marele circuit", cu profituri întreite din mărfurile englezești vândute în Africa, din slavii africani vânduți în Indii și din produsele americane vândute în Anglia. În această primă călătorie, a

luat-o pe o scurtătură ca să arunce în mare încărcătura umană a unei corăbii portugheze pline cu sclavi. În a doua călătorie, din 1564, a primit sprijin financiar de la însăşi regina Angliei, care l-a răsplătit făcându-l cavaler, cu o emblemă ce reprezenta un „un om pe jumătate maur, în lanţuri". În cea de-a treia călătorie, în 1567, a obţinut 470 de sclavi ca pradă, după ce îşi împrumutase membrii echipajului ca mercenari ai regilor din Sierra Leone şi Castros, care purtau un război împotriva duşmanilor lor, Zacina şi Zatecama.[3] [USKOK]

În acest fel, negustorii europeni au intrat într-un parteneriat profitabil de lungă durată cu furnizorii lor africani. „Rădăcina răului", scrie un istoric, este „cererea de sclavi, de o parte, şi de cealaltă, interesele monopoliste ale şefilor de triburi africane de a obţine mărfuri europene, mai ales arme de foc."[4] Înainte să se interzică negoţul cu sclavi, în secolul XIX, cam 15 milioane de africani fuseseră luaţi sclavi în emisfera occidentală. Dintre aceştia, doar 11 sau 12 milioane fuseseră debarcaţi în viaţă.[5]

Pentru un timp, uniunea Castiliei cu Aragonul a rămas doar personală. Cele două regate îşi păstraseră legile şi guvernele proprii. Isabela nu avea de ales decât să atace nobilimea din Castilia, iar Ferdinand trebuia, vrând-nevrând, să colaboreze cu Cortes de Aragon. Chiar şi când a cerut să se închidă o fereastră de la sala de dezbateri, a trebuit să adauge „dacă *fueros* îngăduie". Sentimentul unui ţel comun s-a realizat parţial când s-a introdus o monedă comună şi s-au înlăturat barierele comerciale, şi parţial prin aplicarea ideologiei ultracatolice. În 1476, Isabela a înfiinţat o instituţie sinistră, dar eficientă în aplicarea legii – *Santa Hermandad* sau Sfânta Frăţie. În 1483, atât Aragonului, cât şi Castiliei li s-a cerut să găzduiască prima instituţie a Spaniei unite, o versiune regală reorganizată a Sfintei Inchiziţii, având-l în frunte pe confesorul reginei, dominicanul Thomas Torquemada (1420–1498). De atunci înainte, n-a mai existat practic nicio diferenţă între trădare şi erezie. Nonconformiştii, evreii şi disidenţii erau pedepsiţi cu asprime. Existenţa Emiratului de Granada nu mai putea fi tolerată. [DEVIATIO]

DEVIATIO

Nicio instituţie medievală nu şi-a atras un mai mare oprobriu ca Sfânta Inchiziţie. Din punctul de vedere al multor istorici moderni, ferocitatea cu care au fost vânaţi ereticii, evreii şi vrăjitoarele [HEXEN] este de neînţeles. Inchizitorii trebuie să fi fost bolnavi mintal. Dar, dacă ne gândim mai bine, fenomenul nu a fost exclusiv medieval. Aprecierea că un om e „normal" sau „pervers" este întotdeauna subiectivă. Oamenii al căror comportament îi ameninţă pe alţii pot fi uşor declaraţi „nebuni" sau „periculoşi". S-au făcut comparaţii între Inchiziţie şi opoziţia contemporană dintre instituţiile medicale şi Mişcarea pentru sănătate mintală.[1] Se poate compara şi cu tratamentul disidenţilor de către regimul sovietic, care, în anii 1980, erau încă închişi în clinici psihiatrice, diagnosticaţi ca „schizofrenici" şi „îmblânziţi" prin administrarea de produse medicamentoase cu forţa.[2]

Ultima cucerire a Granadei a început în 1481 şi s-a încheiat după zece ani. Ca bogăţie şi populaţie, aceasta era superioară tuturor provinciilor Spaniei, aşa cum era şi Constantinopolul întâiul din oraşele Orientului. Cele şaptezeci de oraşe fortificate, înconjurate de câmpii fertile, sperau să reziste la nesfârşit. Dar disensiunile dintre conducătorii mauri au favorizat forţele unite ale Spaniei. În timpul asediului cetăţii Granada, s-a construit din lemn un oraşel numit Santa Fé sau „Sfânta Credinţă" pentru a-i adăposti pe asediatori. Oraşul a capitulat pe 2 ianuarie 1492. Pentru creştinii entuziaşti, Constantinopolul fusese răzbunat.

Cucerirea Granadei a fost însoțită de o cumplită încălcare a bunei-credințe. Promisiunile de toleranță religioasă nu au fost ținute. De câte ori regina Isabela ezita, se spune că Marele Inchizitor Torquemada îi întindea crucea, rostind următoarele cuvinte: „Iuda și-a vândut stăpânul pe treizeci de arginți. Cât ați da pe crucea aceasta?" Evreii s-au confruntat atunci cu un decret care prevedea pentru ei convertirea sau surghiunul.[38] În jur de 20 000 de familii sefarde au ales exilul – multe, în mod ironic, în Smirna sau Istanbul, de unde a trimis sultanul corăbii pentru ele.[39] Numărul de *conversos,* dintre care mulți rămaseră în taină credincioși iudaismului, s-a mărit foarte mult. Printr-un decret din 1502, musulmanilor li s-a dat aceeași alegere. Mulți au migrat în Africa de Nord; restul au rămas să formeze o a doua pătură socială de convertiți neconvinși, numiți *moriscos*. Doar în Aragon, Cortes l-a împiedicat pe rege să-i silească pe șerbii musulmani să-și schimbe religia. Într-un climat de ură religioasă și suspiciuni, inchizitorii abia mai făceau față. Rugurile acelor așa-numite *autos-da-fé,* „acte de credință", ardeau peste tot în Spania. Spaniolii au ajuns obsedați de *limpieza de sangre,* „puritatea sângelui".

Ca o coincidență, la căderea Granadei din 1492 a asistat și un navigator genovez, care venise în tabăra de la Santa Fé să ceară protecția monarhilor catolici. Cristofor Columb (cca 1446–1506), cunoscut și ca Cristóbal Colón, le dorise de mult sprijinul pentru planul său de a traversa Oceanul Atlantic în căutarea Asiei. Acolo, după căderea Granadei, au ajuns la o înțelegere. Pe 3 august, ca „Amiral al Oceanului", Columb a ridicat ancora din portul Palos, plecând cu trei corăbii foarte mici – *Santa Maria, Pinta* și *Niña.* După două săptămâni, pe 12 (21) octombrie, un marinar a zărit pământul. Columb a acostat în zori, a sărutat pământul, l-a numit San Salvador și l-a dăruit Castiliei și Leonului. S-a întors la Palos, prin Azore și Lisabona, pe 15 martie 1493, convins că descoperise drumul spre „Indiile (de Est)"[40].

În același an, după repetate plângeri din partea Spaniei și Portugaliei, papa Alexandru VI a acceptat să tragă o linie de demarcație între sferele lor de interese din străinătate. Toate ținuturile descoperite în vestul liniei trasate la 100 de leghe de Azore urmau să aparțină Spaniei; tot ce era la est avea să fie al Portugaliei. Lumea era împărțită cu precizie în două doar prin voința papei. În 1494, prin Tratatul de la Tordesillas linia a fost mutată cu 250 de leghe mai spre vest. Evenimentul era cât se poate de medieval. Totuși, nu s-ar fi putut petrece și nici exploata dacă regatele iberice nu ar fi scăpat de grija Islamului. La urma urmei, Ferdinand și Isabela au refuzat cu încăpățânare să negocieze cu Cristofor Columb până ce nu a căzut Granada. [STATE]

STATE

În 1493, anul în care Columb s-a întors în Regatul Castiliei, pe harta Europei, din Portugalia până în Hanatul Astrahanului, erau cel puțin treizeci de state suverane. Cu cinci sute de ani mai târziu, în afară de Andorra și Monaco, Uniunea de la Kalmar și Federația elvețiană, a cărei independență era puțin mai mult decât *de facto,* niciun singur stat dintre cele treizeci nu-și păstrase suveranitatea. În 1993, din statele suverane de pe harta Europei, patru se formaseră în secolul XVI, patru în secolul XVII, două în al XVIII-lea, șapte în al XIX-lea, și nu mai puțin de 36 în secolul XX. Mărirea și decăderea statelor este unul dintre cele mai importante fenomene din Europa modernă (vezi anexa III).

La trei mii de mile spre est, la celălalt capăt al creştinătăţii, deplasarea frontierei între creştini şi musulmani a avut urmări dramatice. Până în 1452, aproape toată lumea ortodoxă fusese subjugată de turci. Ortodocşii de rit grecesc, cu excepţia micului Imperiu Bizantin şi teritoriile dependente de acesta, căzuseră sub stăpânire otomană. Ortodocşii de rit slavon, cu mici excepţii, fuseseră subjugaţi de tătari, polonezi, lituanieni sau unguri. Aşadar, când a cedat Constatinopolul, se părea că partea ortodoxă a Europei era sortită unei captivităţii de lungă durată, la fel ca aceea pe care o înduraseră ortodocşii din Asia şi Africa în secolul VII. Un singur loc, oraşul Moscova, urma să aibă altă soartă.

Moscova la jumătatea secolului XV, deşi oficial vasală a hanului tătar, se bucura totuşi de o anumită autonomie. Era condusă de Marele Cneaz Vasile II (1425–1462), care, pierzându-şi vederea, se bizuia în mare măsură pe fiul şi moştenitorul lui. Succesorul său, Ivan III (d. 1462–1505), a fost deja un politician cu experienţă când a urcat pe tron. Hoarda tătară, puternică pe vremuri, era acum slăbită, iar Moscova nu-i plătise tributul anual din 1452. Drept urmare, Ivan nutrea speranţa să scape pentru totdeauna de sub „jugul tătarilor". Evident, pentru a realiza acest lucru, trebuia să joace rolul de apărător îndârjit al creştinilor ortodocşi, împotriva musulmanilor de la sud şi catolicilor din Polonia-Lituania de la vest. Dacă reuşea să-i fie recunoscută suveranitatea, ar fi ajuns singurul prinţ ortodox independent de pe pământ.

În mod destul de ciudat, realizarea ambiţiilor lui Ivan a fost mult înlesnită de planurile papei de la Roma. După dezastrul din 1453, papalitatea acceptase să-i fie tutore lui Zoe Paleoloaga (n. 1445), nepoata ultimului împărat bizantin. Zoe, fiica lui Toma, despotul Moreii, se născuse în Grecia, dar primise o educaţie aleasă de la tutorii ei din Roma. În 1469, era o femeie remarcabilă de 24 de ani, abia aşteptând să scape de sub tutelă. Papa Paul II, veneţian de origine, se gândea că poate să refacă unitatea Florenţei şi să încheie o alianţă cu Moscova împotriva turcilor. Aşa că, atunci când a auzit că Ivan III rămăsese văduv, i-a propus o soţie perfectă. Solii papei au venit la Moscova şi căsătoria a fost aranjată. Şi Zoe a călătorit cu ei prin portul baltic Reval. A fost primită din nou în biserica ortodoxă şi s-a căsătorit cu Ivan pe 12 noiembrie 1472. Prestigiul câştigat de Ivan prin căsătoria cu o prinţesă bizantină a fost imens. Până atunci, Moscova fusese cea mai periferică provincie a celei mai obidite ramuri a creştinismului. Prinţii ei aproape că nu contau. Dar acum atingeau mantia Caesarilor. Erau la doar un pas de a îmbrăca şi ei mantia imperială.

În 1477–1478, Ivan a condus o campanie împotriva marelui Novgorod, ale cărui cinci provincii depăşeau teritoriul deţinut de Moscova. Novgorodul recunoscuse recent dominaţia laică a Lituaniei şi autoritatea ecleziastică a mitropoliei de la Kiev. Ivan a văzut în asta un afront personal, aşa că armata sa a forţat în curând slab apăratul oraş să capituleze şi să i se supună. A doua lui „vizită" a fost făcută cu scopul de a înăbuşi revoltele şi urmată de execuţii şi deportări în masă. Pskov şi Vyatka au avut parte de acelaşi tratament. În vara lui 1480, Ahmad, hanul Hoardei de Aur, a întreprins a treia expediţie menită să oblige Moscova să plătească tribut. Contase pe ajutorul Poloniei şi Lituaniei, dar acesta n-a mai venit. Dar Ivan s-a ţinut tare, iar Ahmad s-a întors din Moscova cu mâinile goale. Dependenţa Moscovei faţă de hoardă se încheiase în sfârşit. Moscova era

liberă. Pe atunci începuse Ivan să se autointituleze „ţar“ şi „samodirjeţ“ – termenii ruşi pentru Caesar şi autocrator. Ca şi Carol cel Mare cu aproape 700 de ani în urmă, un prinţ pe jumătate barbar îşi construia o imagine nu numai de întemeietor al unui stat modern, ci şi de întruchipare a vechiului, mortului şi abia deplânsului imperiu al romanilor.

Sărbătoarea de Bobotează, 6 ianuarie 1493, Kremlin, Moscova. Sărbătorirea acestei zile sfinte avea loc în splendoarea capelei private a Marelui Duce, din *Blagovecenski Sobor,* Catedrala Buna Vestire. Era a douăsprezecea zi a Crăciunului, ultima din sezonul Naşterii Domnului, o amintire din vremea când la Hristos au venit cei Trei Magi. Voci sonore intonau rugăciunile ritului bizantin în slavonă, răsunând în toată catedrala zugrăvită cu fresce. Iconostasul din faţa sanctuarului interior era mult mai vechi decât biserica. Era pictat cu multe icoane realizate de cei mai mari artişti ai Moscovei medievale – Teofan Grecul, Andrei Rubliov, Prohor din Gorodeţ. Preoţi bărboşi în veşminte negre înconjurau altarul, în cadrul ceremoniilor preliminare de înveşmântare, tămâiere şi acoperire a darurilor.

Fiind Boboteaza, liturghia Sfântului Vasile cel Mare îi lua locul celei obişnuite, a Sf. Ioan Gură de Aur.[41] În versiune slavonă, era aproape la fel ca aceea folosită de ortodocşii din Balcani. Deşi oarecum cunoscută, nu era mai inteligibilă pentru enoriaşii ruşi stând răbdători în faţa altarului decât cea în latină pentru italieni sau spanioli. Slujba pentru public, *Synaxis* sau Adunarea, începea când intrau credincioşii în naos şi un diacon recita Litania păcii: „Pentru pacea din ceruri şi pentru izbăvirea sufletelor noastre, Domnului să ne rugăm. Pentru pacea întregii lumi...“ Urmau imnuri de slavă, imnuri de sărbătoare, psalmi, învăţăturile apostolilor din Evanghelii, rugăciuni, alte litanii şi Imnul Heruvimilor închinat Sfintei Treimi. Citirea din Evanghelii începea, de regulă, cu Prefaţa luată din primele rânduri din Evanghelia lui Matei 2:

> Preotul, înclinându-se când lua Cartea şi ieşind prin sfintele uşi, precedat de clerici cu lumânări, se întoarce spre apus şi spune:
> „Înţelepciune, fii de neclintit, să ascultăm Sfânta Evanghelie. Pacea fie cu voi toţi.“
> *Corul*: „Şi cu duhul Tău.“
> *Diaconul*: „Învăţătura din Evanghelia după Sfântul Matei.“
> *Corul*: „Слава Ţie, Doamne!“
> *Preotul*: „Să luăm aminte.“
> *Diaconul* citeşte apoi Învăţătura:

ГЛАВА̀ в҃.	ГЛАВА 2.
Іи҃сꙋ же рождшꙋсѧ въ виѳлеемѣ іꙋдейстѣмъ во дни҇ иршда царѧ̀, сѐ, волсви̑ ѿ востѡкъ прїидоша во іерⷭ҇лимъ, глаголюще:	Когда же Іисусъ родился въ Виѳлеемѣ Іудейскомъ во дни царя Ирода, пришли въ Іерусалимъ волхвы * съ востока и говорятъ:
в҃. гдѣ̀ есть рождейсѧ цр҃ь іꙋдейскїй; видѣхомъ бо ѕвѣздꙋ̀ егѡ̀ на востоцѣ и прїидохомъ поклонитисѧ емꙋ̀.	2. гдѣ родившійся Царь Іудейскій? ибо мы видѣли звѣзду Его на востокѣ и пришли поклониться Ему.

(Acum, când Isus s-a născut în Betleem din Iudeea, în timpul regelui Irod,
vedeți cum vin oameni înțelepți de la Răsărit de Ierusalim și spun:
Unde este acela care s-a născut să fie regele iudeilor? Căci am văzut steaua
de la Răsărit și am venit să i ne închinăm...)[42]

A doua parte a slujbei, *Anaphora* sau oferirea darurilor, începea cu Marea Intrare, când preoții și diaconii intrau în naos cu lumânări, spunând rugăciuni și cădelnițând. Urma recitarea Crezului, pregătirea pâinii și a vinului, rugăciunea *Tatăl nostru* și Împărtășania. În timpul Împărtășaniei, corul cânta: „Primiți trupul lui Hristos, adăpați-vă din izvorul vieții veșnice". În tradiția ortodoxă, preotul îl striga pe nume pe fiecare enoriaș. „Robul lui Dumnezeu Ivan, împărtășește-te din trupul și sângele sfânt al... Mântuitorului nostru Isus Hristos, pentru iertarea păcatelor tale și viață veșnică." După ce aducea mulțumiri, preotul împărțea pâinea sfințită, înălța crucea s-o sărute oamenii, apoi intra din nou în altar și ușile se închideau după el. Ultimele sale cuvinte „Doamne, lasă-l acum pe slujitorul Tău să meargă în pace" – erau însoțite de imnuri ce se sfârșeau cu un condac în a șasea tonalitate:

Temelie neclintită a bisericii Te-ai arătat
Revărsând asupra întregii omeniri o stăpânire blândă
Pecetluită prin poruncile Tale,
Vasile, cel ce mai sfânt Te-ai dovedit.
Și acum și în vecii vecilor. Amin.

Departe, neștiut de locuitorii Moscovei, Amiralul Oceanului se lupta chiar atunci cu furtunile din toiul iernii în ultima etapă a călătoriei de întoarcere în Spania. Avea să acosteze la Palos după o săptămână.

În acel an, sărbătorile creștine de la Moscova au fost însoțite de emoții deosebite. Călugării învățați preziseseră de câtva timp că nimeni nu va mai trăi până la sfârșitul anului. Potrivit calculelor ortodocșilor, august 1492 – luna în care Columb pornise în călătoria pe ocean – marca sfârșitul celui de-al șaptelea mileniu de la Creație: și fusese prezis aproape peste tot ca Sfârșitul Lumii. Într-adevăr, nu se luaseră niciun fel de măsuri pentru întocmirea calendarului bisericesc pentru anii următori. Deși ortodocșii foloseau calendarul iulian al bisericii latine, aveau un sistem diferit de a calcula *anni mundi*, anii de la Creație. De asemenea, ca și în Bizanț, aveau obiceiul de a începe anul ecleziastic pe 1 septembrie. Așadar, dată fiind credința lor că acele „șapte zile" ale creației erau o metaforă pentru cele șapte milenii și datând Creația în 5509 î.H., anul 1492 era socotit echivalentul a 7000 AM și cea mai probabilă dată a Judecății de Apoi. 31 august reprezenta data critică. Dacă nu se întâmpla atunci, începutul sfârșitului putea fi amânat până pe 31 decembrie, ultima zi a anului laic – și mijlocul sezonului Nașterii Domnului. Când au trecut de Bobotează nevătămați, locuitorii Moscovei au suspinat ușurați.[43]

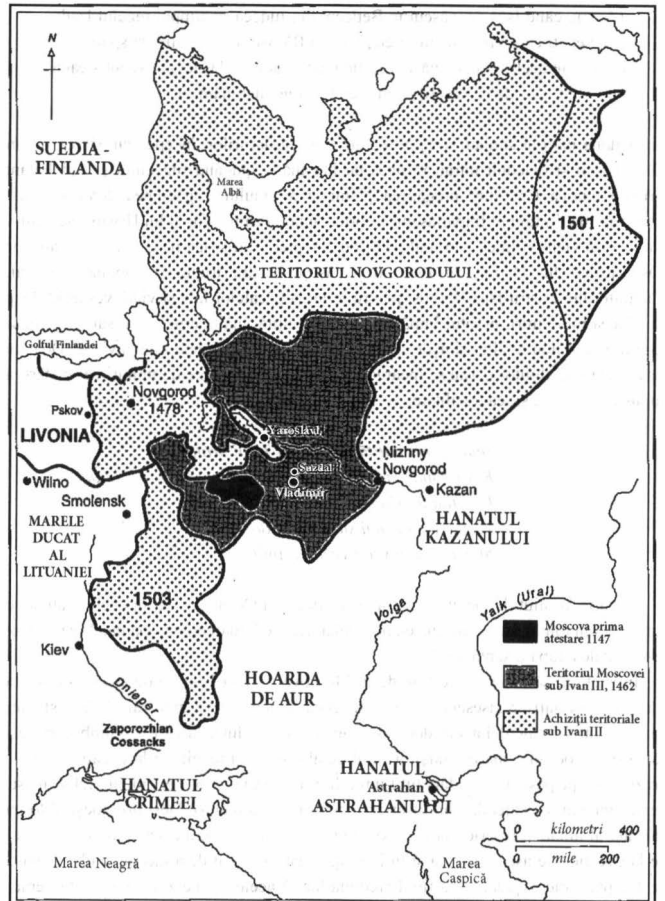

Harta 15. Expansiunea Moscovei

De fapt, Moscova era în faţa unui nou drum. Marele său Duce, Ivan III, nu se bazase pe Ziua Judecăţii. Era pe cale să-şi termine grandiosul plan de reconstrucţie a *Kremlinului* sau „cetatea fortificată" a capitalei sale. Prin mijloace simbolice şi ideologice, se pregătea să lanseze puternicul mit rusesc, care urma să însoţească aşa cum se cuvine puterea politică crescândă a statului.

Majoritatea oraşelor Rusiei aveau kremlinuri. Dar Kremlinul din Moscova, aşa cum fusese proiectat de Ivan III, a întrecut în splendoare tot ce existase vreodată. În ianuarie 1493, cetatea dintre zidurile înalte de cărămidă roşie, cu turnuri din loc în loc, fusese terminată cu câteva luni înainte. Acoperea un triunghi neregulat cu un perimetru de 2,5 km, destul de mare ca să cuprindă jumătate din Londra. În mijlocul său era o piaţă vastă, în jurul căreia se înşiruiau patru catedrale şi reşedinţa Marelui Duce. Catedrala Buna Vestire era ca şi înainte, primind ultimele retuşuri doar cu trei ani mai târziu. Vecina sa, *Upenski Sobor,* Catedrala Dormition, sediul mitropoliei, era acum veche de treisprezece ani. Fusese construită de un arhitect bolognez, Aristotle Firavanti, a cărui misiune era să adapteze vechiul stil Vladimir cerinţelor moderne. A devenit un model răspândit de arhitectură bisericească moscovită. Interiorul său era vast, nu avea galerii, ci doar o cupolă mare şi compartimente cu bolţi. Frescele erau încă pictate în inimitabilele culori vii şi reprezentau figurile alungite ale lui Dionisie Grecul. Pe de altă parte, biserica Razpololojenie, a „Depunerii Veşmântului", era veche de şapte ani. *Arhangelski Sobor,* cu faţada în stil renascentist, era încă în stadiu de proiect. *Granovitaia Palata* sau „Palatul Faţetelor", conceput de Marco Rulto şi Pietro Solano – şi numit aşa datorită pietrelor de pe faţadă, tăiate ca nişte diamante „„„„– tocmai fusese ocupat de Ivan şi familia lui. S-a mutat acolo după ce stătuseră mai mulţi ani în casa ministrului său favorit. Această reşedinţă a înlocuit fostul palat de lemn în care locuiseră timp de secole predecesorii lui Ivan. Puţine capitale ale lumii creştine, în afară de Roma sau Constantinopol, se puteau mândri cu aşa o splendoare.

În Palatul Faţetelor, familia lui Ivan era zguduită de rivalitatea dintre două femei puternice – Zoe Paleoloaga, a doua lui soţie, şi Elena Stepanovna, nora sa. Zoe, nepoata ultimului împărat bizantin, se căsătorise cu Ivan după moartea primei sale soţii, Maria de Tver. Principala ei preocupare era să apere interesele celor şapte copii ai ei, în frunte cu Vasile, care avea 13 ani. Elena era fiica lui Ştefan IV, domnul Moldovei, şi văduva primului fiu şi moştenitor al lui Ivan, Ivan cel Tânăr, care murise de curând. Grija ei era să-şi protejeze fiul de nouă ani, Dmitri. În 1493, Ivan nu se hotărâse încă pe cine să desemneze moştenitor al tronului: pe fiul său Vasile sau pe nepotul lui Dmitri. Avea să-i numească pe amândoi, pe rând. Tensiunile din Kremlin erau probabil foarte mari.[44]

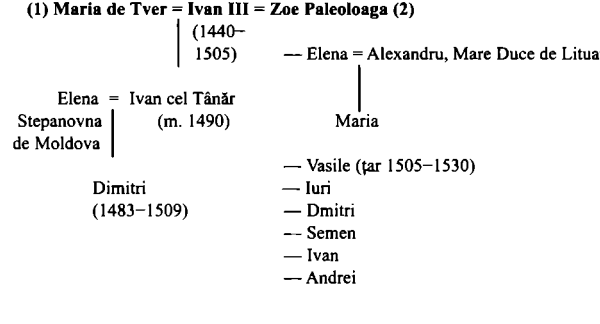

Ivan III este venerat în Rusia ca ţarul care a eliberat ţara de sub jugul hoardei tătare. Mai bine ar fi considerat un exponent al metodelor financiare, militare şi politice ale tătarilor, pe care le-a folosit ca să înlocuiască jugul tătar cu al Moscovei. În lupta cu Hoarda de Aur, de sub dominaţia căreia a scăpat pentru totdeauna după 1480, cel mai de nădejde aliat al său a fost hanul din Crimeea, care l-a ajutat să subjuge principatele creştine ca al lui într-un grad pe care nu-l atinseseră niciodată tătarii. Din punctul de vedere moscovit, care s-a generalizat mai târziu, „Ivan cel Mare" a reinstaurat hegemonia „rusă". Din punctul de vedere al celor din Novgorod sau Pskov, a fost Anticristul, distrugătorul celor mai bune tradiţii ale Rusiei. Când şi-a scris testamentul, s-a descris pe sine, aşa cum făcuse şi tatăl său, ca fiind „Preapăcătosul rob al lui Dumnezeu"[45].

Ivan III se autointitulase ţar sau Caesar cu douăzeci de ani înainte. O făcuse într-un tratat cu Republica Pskov, probabil pentru a-şi arăta superioritatea faţă de prinţii locali, şi a repetat acest lucru în mai multe ocazii în anii 1480. Dar denumirea de ţar, deşi mai importantă decât cea de Mare Duce, nu era echivalentul titlului bizantin de basileu. Nu putea fi concepută ca o demnitate imperială fără alte însemne ale imperiului. Caesar, la urma urmelor, era un termen care fusese folosit să-i desemneze pe asociaţii la tron ai supremului Augustus.

În 1489, Ivan III s-a gândit la o altă propunere care i se făcuse. În decursul tratativelor sale cu Habsburgii, i se spusese că s-ar putea procura o coroană regească pentru el de la papă. Poziţia sa în Apus ar fi fost cu siguranţă întărită de un statut regal. Dar titlul de *rex* sau *korol'* avea conotaţii care jigneau mândria moscovită. [KRAL] A-l accepta ar fi însemnat să repete presupusa trădare a Adevăratei Credinţe, pe care grecii o comiseseră la Florenţa. Aşa că Ivan a refuzat propunerea. „Strămoşii mei, a explicat el, erau prietenoşi cu împăraţii care i-au dat pe vremuri Roma papei."[46] Totuşi, a făcut un lucru: a împrumutat stema imperială a Habsburgilor. Din anii 1490, vulturul cu două capete a început să simbolizeze atât statul Moscova, cât şi puterea de la Viena, cum o făcuse înainte în Constantinopol. [AQUILA]

În afară de teama privitoare la sfârşitul lumii, biserica moscovită trecea printr-o perioadă de mari incertitudini. Se despărţise de patriarhul din Constantinopol (vezi pp. 446–447), însă nu-şi găsise încă rolul complet independent. Spre deosebire de mitropolia din Kiev, care îşi avea acum scaunul în Lituania, mitropolitul Moscovei era ales de

episcopi şi conducea o organizaţie ecleziastică absolut independentă. Timp de patruzeci de ani, a fost imposibil să se acomodeze această stare a lucrurilor cu absenţa unui împărat şi, deci, cu tradiţia bizantină care susţinea că biserica şi statul sunt indivizibile. Aşa cum nu putea să fie un împărat fără adevărata credinţă, tot aşa nu putea exista adevărata credinţă fără un împărat. Unii renunţaseră la speranţa de a recuceri Constantinopolul pentru un împărat ortodox – aşa-numita „mare idee". Alţii sperau că se putea face un aranjament cu împăraţii germani catolici. Dar nu s-a putut. Singura soluţie rămasă era ca Moscova să procedeze ca Serbia şi Bulgaria în trecut – să-şi găsească propriul împărat.

Totuşi, problema care se cerea imediat rezolvată era să facă un nou canon pascal, pe baza calculelor privitoare la Paşte pentru al optulea mileniu. Aceasta era sarcina asupra căreia s-a concentrat mitropolitul Zosima în toamna anului 1492. „Aşteptăm Venirea lui Hristos, a scris el în Prefaţă, dar nu putem stabili ora sosirii sale." Apoi a adăugat un scurt rezumat istoric. „Constantin a întemeiat «Noua Romă», iar Sf. Vladimir i-a creştinat pe ruşi. Acum Ivan urma să fie «noul împărat Constantin al noului Constantinopol» – Moscova".[47] Aceasta era prima menţiune a descendenţei ce avea să fie atribuită Moscovei.

Tot în 1492 şi tot pentru prima oară, „noul Constantinopol – „Moscova" a fost denumită „A Treia Romă". În acel an, arhiepiscopul Ghenadie al Novgorodului se pare că a primit o traducere a legendei romane cu inorogul alb, însoţită de o prefaţă în care se spunea cum fusese găsit manuscrisul la Roma. Oamenii de ştiinţă nu sunt de acord cu vârsta textului, părţi din care au fost incluse mai târziu. Dar este relevant că Prefaţa conţine o referire clară la Moscova ca fiind „A Treia Romă". Autorul acesteia este, după unii, un cunoscut traducător care lucra la Apocalipsa lui Ezra. Această operă făcea parte din planul arhiepiscopului Ghenadie de a înzestra biserica moscovită cu o versiune completă a Bibliei, echivalentă cu traducerea latinească a Cărţii Sfinte.[48]

Odată subjugate principatele ruse, ambiţiile imperiale ale Moscovei se îndreptau fără îndoială împotriva Marelui Ducat al Lituaniei – vecinul de la vest al Moscovei. Lituania beneficiase de pe urma invaziilor mongole, folosindu-şi baza de la periferia nordică ca să-şi anexeze fragmente din Rusia Kieveană, aşa cum făcuse şi Moscova. La sfârşitul secolului XV, Lituania, ca şi Moscova, stăpânea un teritoriu vast – mai ales bazinul Niprului – care se întindea de pe ţărmurile Balticii până la Marea Neagră.

Spre deosebire de Moscova, Lituania era deschisă influenţelor vestice. Pentru mai bine de un secol, Marele Ducat a înflorit în uniunea cu Polonia (vezi pp. 429–430). Până în anii 1490, curtea lituaniană de la Wilno şi elita catolică de la cârma ţării erau în mare măsură polonizate, atât ca limbă, cât şi cultură politică. Dinastia lituaniană nu era numai în posesia Poloniei şi Lituaniei, dar şi a Boemiei şi Ungariei. Spre deosebire de Moscova, Lituania permitea mai multă diversitate religioasă. Biserica latină oficială nu împiedica predominanţa creştinismului ortodox sau influxul constant de evrei cu o religie diferită. Spre deosebire de Moscova, biserica ortodoxă a Lituaniei nu rupsese legăturile cu Constantinopolul şi rămăsese loială vechiului Bizanţ. Mitropolia Kievului avea toate motivele să reziste politicii separatiste a Moscovei, care voia să divizeze ortodoxia slavă şi se îndrepta inexorabil spre formarea unei biserici ortodoxe ruse independente.

În ianuarie 1493, relaţiile Moscovei cu Lituania urmau să ia alt curs. Cu şase luni înainte, murise Cazimir Jagello, regele Poloniei şi Mare Duce de Lituania, împărţindu-şi teritoriul între cel de-al doilea şi cel de-al treilea dintre fiii lui. Regatul polonez l-a primit Jan Olbracht, Lituania i-a revenit lui Alexandru, încă necăsătorit. (Fiul cel mare era deja rege al Boemiei şi Ungariei.) Ivan III a întrezărit o mare oportunitate. Pe de o parte, pregătea o solie pe care s-o trimită la Wilno să poarte negocieri în privinţa unei căsătorii

politice între Marele Duce Alexandru şi fiica lui, Elena. Pe de altă parte, punea condiţii menite să submineze actualul *modus vivendi* al celor două state. Pentru prima oară în istoria Moscovei i-a dat ambasadorului său instrucţiuni să ceară recunoaşterea titlului, necunoscut până atunci, de *gosudar' vseia Rusi* – „stăpân al întregii Rusii"[49]. Era clasica lovitură politică dublă – cu o latură aparent prietenoasă, iar cealaltă potenţial ostilă. Ivan atrăgea intenţionat Lituania într-un angajament care punea sub semnul întrebării viitorul tuturor slavilor estici.

Ca să se facă bine înţeles, Ivan a pus în scenă o demonstraţie spectaculoasă. Cu oarecare timp înainte de Crăciun, arestase doi angajaţi lituanieni de la Kremlinul din Moscova. I-a acuzat că plănuiau să-l otrăvească. Învinuirile aduse lui Jan Lukhomski şi lui Maciej Polonezul nu păreau credibile; dar nu conta prea mult că erau vinovaţi sau nu. Au fost ţinuţi într-o cuşcă pe râul îngheţat Moscova ca să-i vadă toată lumea, iar în ajunul plecării trimisului lui Ivan în Lituania, au fost arşi de vii în acea cuşcă.[50] Deoarece gheaţa se topea de la căldura emanată de foc şi cuşca grea de fier se scufunda în apă, ducându-i pe nefericiţii carbonizaţi în adâncuri, nu era greu să-ţi închipui că viitorul politic al Lituaniei era pecetluit.

Titlul de „Stăpân al întregii Rusii" nu avea prea multă bază nici în istorie, nici în situaţia actuală. Intra în aceeaşi categorie cu pretenţiile regilor Angliei asupra Franţei. În anii 1490, la două secole şi jumătate după ce fusese distrusă orice urmă a Rusiei Kievene, avea aceeaşi credibilitate ca şi cea pe care ar fi avut-o Franţa, dacă, în urma luptei sale cu Imperiul German, regele acesteia s-ar fi proclamat „stăpân al tuturor francilor". În acel timp, această titulatură intra în conflict cu identitatea separată pe care „rutenii" din Lituania o dobândiseră de la „ruşii" din Moscova. Într-adevăr, părea destul de greu de conceput ca lituanienii să o accepte ca pe un preţ mic de plătit pentru liniştea lui Ivan. N-aveau de unde să ştie, dar făceau o mare concesie ideologică ambiţiilor Moscovei, care nu se vor stinge nici după 500 de ani.

Aşadar, până în 1493, toate elementele ideologiei unei „A Treia Rome" existau deja. Era o ramură autonomă a bisericii ortodoxe care căuta un împărat; avea acum un prinţ înrudit cu ultimul împărat bizantin care se declarase deja ţar; şi avea pretenţia să stăpânească întreaga Rusie. Tot ce lipsea era un ideolog destul de ingenios ca să îmbine toate aceste elemente într-un fel de teorie mistică, atât de necesară unui stat din ce în ce mai autocratic. Un asemenea om era la îndemână.

Filoftei din Pskov (cca 1450–1525) era un călugăr învăţat de la mănăstirea Eleazar din Pskov. Cunoştea bine profeţiile biblice ale lui Ezra şi Daniil, precedentele istorice din Serbia şi al doilea Imperiu Bulgar, Apocalipsa lui Pseudo-Methodius şi Cronica lui Manasses, precum şi legenda inorogului alb. Dar nu era singurul care ştia toate acestea, însă singurul dispus să folosească aceste cunoştinţe în beneficiul prinţilor Moscovei. Pskovul, ca şi Novgorodul, trăia cu teama de Moscova, în faţa căreia tremura. Majoritatea călugărilor erau antimoscoviţi convinşi. Când făceau referire în cronica lor la visul lui Nabucodonosor sau la cele patru fiare din viziunea lui Daniil, reuşeau să pună semnul de egalitate între Nabucodonosor şi Moscova. Nu se ştie din ce motiv Filoftei era gata să răstălmăcească trecutul în avantajul Moscovei. În 1493, abia trecut de 40 de ani, nu avea nicio funcţie importantă în mănăstirea pe care avea s-o conducă mai târziu ca *egumen* sau stareţ; şi încă nu scrisese Epistolele care urmau să-l facă celebru. Dar agitaţia bisericii, care avea să-i influenţeze vederile, începuse deja. La timpul potrivit, avea să fie propovăduitorul supunerii totale a tuturor creştinilor faţă de ţar şi al opoziţiei înverşunate faţă de biserica

latină. În Epistola sa către urmaşul lui Ivan, îl îndeamnă pe noul ţar să fie un domnitor drept, pentru că lumea intra acum în ultima etapă a istoriei:

> Şi acum îţi spun ţie, cucernicule ţar, să ai grijă şi să iei aminte: toate imperiile creştinătăţii se unesc în tine. Căci două Rome au căzut, dar a treia există; şi nu va mai fi a patra. Imperiul tău creştin, potrivit marelui teolog, nu va pieri. Şi, pentru biserică, cuvântul binecuvântatului David se va împlini: „ea este locul meu de odihnă veşnică"...[51]

Mai târziu, în Epistola către Munnexin, Filoftei avea să tune şi să fulgere împotriva astrologilor şi catolicilor:

> Şi acum, Sfânta Biserică Apostolică din Răsărit singură străluceşte mai tare ca soarele din Univers; şi doar marele ţar ortodox al Romei, precum Noe salvat de potop pe arca lui, conduce biserica...[52]

Iată acum, la douăzeci de ani după moartea lui Ivan III, dar categoric inspirată din politicile sale, formularea definitivă a unei ideologii a bisericii şi statului, care nu îngăduie niciun compromis.

Tradiţia rusă de mai târziu avea să susţină că Moscova pur şi simplu moştenise mantia bizantină. În realitate, deşi formele bizantine s-au păstrat, fondul etosului bizantin s-a pierdut. Ideologii moscoviţi manifestau prea puţin interes pentru idealurile ecumenice universale ale creştinătăţii din Imperiul Roman de Răsărit. Cel mai distins istoric care s-a ocupat de aceste probleme a descris ideologia unei „A Treia Rome" ca pe un „expedient de prost gust". „Universalismul creştin al Bizanţului a fost transformat şi deformat în cadrul mai îngust al naţionalismului moscovit."[53]

Teologia moscovită a fost perturbată în ultimii ani de viaţă ai lui Ivan III de două controverse înrudite care aveau să fie rezolvate în favoarea celor mai intransigente elemente. Una din ele se axa pe vederile unei secte sau tendinţe cunoscute sub numele de „iudaizanţi" sau *jidovstuvuşcie*. Cealaltă avea în centru presupusul scandal iscat de mănăstirile creştine care se îmbogăţeau din pământurile deţinute. Iosif, stareţ de Volokhamsk, a organizat ambele mişcări: atât pe cea „antiiudaizanţi", cât şi pe cea împotriva „deţinătorilor de pământuri".

Deţinerea de pământuri era parte integrantă a puterii bisericii moscovite. Dar i s-a opus un grup călugări puritani conduşi de „Bătrânii de dincolo de Volga", care îndrăgeau viaţa monahală ortodoxă din trecut, tradiţia ascetică. Se pare că Ivan III pregătea un plan prin care să secularizeze averile mănăstirilor, dar a fost convins să renunţe. Dar situaţia s-a agravat după moartea lui, când fostul său favorit, Patrikeev, acum călugăr, a publicat o nouă ediţie a *Nomocanon,* legea canonică ortodoxă. Unul din adepţii lui Patrikeev, Maxim Grecul, care a oferit o interpretare „neposesorială" proprietăţii funciare a bisericii, a avut noroc să scape cu viaţă.

Iudaizanţii au stârnit pasiuni şi mai mari. Apăruseră în anii 1470 la Novgorod, unde se spune că formau o facţiune antimoscovită. Se presupune că vederile lor erau inspirate de evreii din Polonia şi Lituania, iar membrii sectei erau adepţi clandestini ai iudaismului. Activităţilor lor nu păreau să-l îngrijoreze pe ţar, care desemnase un suspect din Novgorod ca preot principal al Catedralei Uspenski; şi probabil s-au bucurat de sprijinul Elenei Stepanovna. Deşi s-a convocat un conciliu în 1490 să examineze acuzaţiile de

antitrinitarism şi iconoclastie, membrii sectei au continuat să se învârtă în cele mai înalte cercuri. Darstareţul Iosif n-a renunţat. În 1497, în al său *Prosvetitel'* sau „Tălmăcitor", l-a făcut pe însuşi mitropolitul Zosima şeful „iudaizanţilor şi sodomiţilor", „un lup feroce şi ticălos"[54]. Stareţul Iosif şi aliatul său, arhiepiscopul Ghenadie, erau amândoi admiratori ai Inchiziţiei spaniole, iar zelul le-a fost răsplătit până la urmă printr-un grandios *auto-da-fé*. Au reuşit să-şi convingă compatrioţii să creadă în ceea ce se va dovedi a fi o temă recurentă în istoria Rusiei – că răul venea din Apus. Pe atunci, Apusul însemna în primul rând Novgorod, Polonia şi Lituania.

Şi politica externă a lui Ivan III urma aceeaşi direcţie.[55] Diplomaţia de pe atunci mergea foarte încet. Solilor Moscovei le trebuiau între şase luni şi patru ani să se întoarcă şi să raporteze rezultatele obţinute în ţările străine; şi ambasadorii găseau adesea la sosire o situaţie ce nu mai corespundea cu instrucţiunile primite. Dar şi aşa, până în anii 1490, Moscovei i-a devenit clar că încercuirea Lituaniei era prioritatea sa. Tatăl lui Ivan păstrase pacea cu Lituania zeci de ani; iar la moartea sa, le-a cerut lui Ivan şi mamei lui să aibă grijă de „fratele meu, rege al Poloniei şi Mare Duce al Lituaniei, Cazimir"[56]. Toate acestea s-au schimbat.

Prin 1493, Ivan III ajungea la sfârşitul a douăzeci de ani de activitate diplomatică intensă. Tendinţa era acum să-i încercuiască pe lagelloni. Prin tratatul încheiat cu Ştefan IV, domn al Moldovei, şi pecetluit prin căsătoria fiului său, a încercat în zadar să împiedice Moldova să se prosterneze la picioarele regelui polonez. Planul său de a încheia o alianţă împotriva Jagellonilor cu Ungaria nu a reuşit din cauza morţii subite a lui Matei Corvin şi a alegerii ulterioare a lui Wladislav Jagello rege al Ungariei. A luat legătura chiar şi cu ducii independenţi ai Mazoviei. Începând cu 1486, Ivan III a trimis de mai multe ori solii la Habsburgi, care credeau că Moscova era o feudă a Lituaniei. În 1491, un mesager din Austria, Jörg von Thurn, i-a prezentat planuri pentru o mare coaliţie împotriva Poloniei, alcătuită din imperiu, cavalerii teutoni, Moldova şi tătari. În ianuarie 1493, trimisul lui Ivan, Iuri Trakhaniot, s-a dus după Maximilian până la Colmar, doar ca să afle că împăratul făcuse deja pace cu Jagellonii şi nu mai era interesat de cruciadă. Relaţiile lui Ivan III cu Crimeea aveau o pronunţată componentă antilituaniană. O folosea în special ca aliată împotriva Hoardei de Aur; iar, în iunie 1491, a trimis trei armate ca să distrugă tabăra pe care Hoarda de Aur şi-o stabilise la gurile Niprului. În acelaşi timp, nu putea să nu observe că tătarii, când erau îmbunaţi de Moscova, îşi cheltuiau mare parte din energie făcând incursiuni în Polonia şi Lituania.

În iarna anului 1493, Moscova era angajată în lupte de graniţă cu Lituania. Mai mulţi prinţişori de la frontieră trecuseră de partea cealaltă a baricadei. Prinţul din Riazan se pregătea să reziste unei expediţii de pedeapsă organizată de voievodul din Smolensk. Armata moscovită, care avea ordine să cucerească oraşul Viazma de pe cursul superior al Niprului, a plecat din zonă la câteva zile după misiunea de pace trimisă de Moscova la Wilno. Dar nimeni nu ştia dacă pacea era pentru Ivan mai importantă decât războiul sau viceversa.

În această epocă a descoperirilor, Moscova, deşi aflată atât de departe, nu era complet izolată. Fiecare din soliile Moscovei se întorcea cu ingineri, arhitecţi şi tunari străini; şi negustorii germani şi polonezi veneau în fiecare an să cumpere cantităţi mari de blănuri. E adevărat că nu existau legături cu Tudorii din Anglia sau cu regii de Valois din Franţa şi nici cu Spania Isabelei şi a lui Ferdinand. Comerţul cu Ţările de Jos din zona Balticii se oprea în Livonia, iar ruta din jurul Capului Nord nu fusese încă deschisă. Dar şi aşa, Moscova avea linii de comunicare bine stabilite cu restul Europei. În nord, „ruta

germană" ducea prin Novgorod la Reval sau Riga şi de colo, pe mare până la Lübeck. Pe uscat, drumurile din păduri se întindeau către vest spre frontieră, înainte de Smolensk, iar de acolo spre Wilno şi Varşovia. Ivan III a introdus pentru prima oară un sistem de forturi şi posturi unde se schimbau caii, a căror întreţinere o poruncise în testament.[57] Spre sud, transportul se desfăşura rapid pe râuri către Caspica sau Marea Neagră şi apoi pe mare, până în toate punctele Mediteranei. În ciuda înaintării otomane, Moscova tot mai avea legături cu vechea lume bizantină – şi anume cu popoarele din Balcani şi Grecia, mai ales cu mănăstirea Athos, iar prin Grecia cu Italia.

În orice caz, Moscova îşi făcea propriile descoperiri. În 1466–1472, un negustor din Tver, Afanasii Nikitin (mort în 1472), a făcut o călătorie de şase ani în Persia şi India.

A plecat prin Baku şi Ormuz şi s-a întors prin Trebizonda şi Caffa. Peripeţiile lui au fost aşternute pe hârtie într-una dintre primele cărţii de călătorie, *Khozenie za tri moria* (O călătorie dincolo de cele trei mări). Trei ani mai târziu, expediţia militară a lui Saltyk şi Kurbskii a trecut Uralii şi a ajuns la izvoarele lui Irtiş şi Obi (o ispravă asemănătoare cu a lui Lewis şi Clark în America, după 300 de ani). În 1491, doi prospectori unguri au pătruns până la afluenţii arctici ai fluviului Peciora, unde au găsit cupru şi argint. Descoperirea explică probabil sosirea la Moscova a unui prospector austriac, pe nume Snups, care aducea scrisori de la împăratul Maximilian, prin care acesta cerea permisiunea de a explora fluviul Obi. Întrucât lui Ivan nu-i mai convenea legătura cu Habsburgii, Snups a fost refuzat.

Cât despre Amiralul Oceanului, veştile despre călătoriile sale le-a adus Maxim Grecul la Moscova cu un sfert de secol întârziere. Maxim Grecul (Mihail Trivolis, 1470–1560) aparţinea lumii bizantine pe moarte, ale cărei părţi încă mai formau o regiune culturală unică. S-a născut la Arta, în Epir, de unde familia lui s-a mutat în Corfu, insulă aflată sub stăpânire venetiană. În 1493 a plecat la Florenţa, unde a studiat cu platonicienii şi a ascultat cu admiraţie predicile lui Savonarola. După ce a mai făcut alte studii la Veneţia şi Mirandola, unde s-a specializat în exegeza textelor greceşti, a intrat în ordinul dominican, chiar la mănăstirea lui Savonarola, San Marco. Mai târziu, fiind acum călugărul Maximos, a lucrat ca traducător zece ani la mănăstirea Vatopedi de la Muntele Athos, într-un mediu panortodox şi greco-slav în care tradiţia schismatică între ortodocşi şi catolici nu se aplica. A fost chemat la Moscova să se ocupe de colecţia ţarului de manuscrise greceşti şi bizantine, pe care învăţaţii moscoviţi nu erau pregătiţi să le descifreze. A dat curând de necaz, faţiunea radicală din biserica moscovită acuzându-l de vrăjitorie, spionaj şi respect pentru patriarhul Constantinopolului. Dar a supravieţuit unei detenţii lungi, l-a întâlnit pe Ivan IV în persoană şi s-a bucurat de protecţia lui. A fost „unul dintre ultimii de felul său".[58]

În lucrările lui Maxim, apărute în anii 1550, se pomeneşte de „o insulă mare pe nume Cuba".[59] Fără îndoială că el ştia foarte bine pe atunci de călătoriile lui Columb în Caraibe. Însă cronologia este foarte importantă în viaţa şi opera sa. Întrucât Maxim a fost închis treizeci de ani într-o temniţă moscovită, putem presupune că aflase de aceste descoperiri când fusese la Moscova pentru prima dată, în 1518, la douăzeci şi cinci de ani după prima călătorie a lui Columb.

Una dintre minunatele coincidenţe ale istoriei este că atât „Rusia" modernă, cât şi „America" modernă şi-au luat zborul în acelaşi an, 1493. Europenii au aflat de „Lumea nouă" în acelaşi moment în care au aflat şi moscoviţii că „Lumea lor veche" nu se va sfârşi încă.

VII

RENATIO

Renaşterea şi Reforma, cca 1450-1670

Există un puternic sentiment al irealităţii în privinţa Renaşterii. Modul de gândire despre care se presupune că deosebeşte civilizaţia europeană atât de creştinătatea medievală, cât şi de alte civilizaţii noneuropene precum islamul, nu a avut un început sau un sfârşit clar. Vreme îndelungată a rămas domeniul exclusiv al unei mici elite intelectuale şi a fost nevoită să intre în competiţie cu ideologii rivale, vechi şi noi. Aşa numita „Epocă a Renaşterii şi a Reformei" care, în mod convenţional, începe în jurul anului 1450, poate fi descrisă doar ca interes al unei minorităţi. Existau importante sectoare ale societăţii europene şi mari teritorii europene în care Renaşterea nu a avut absolut nicio influenţă. A reuşit cumva să devină cea mai remarcabilă trăsătură a epocii, cu toate acestea stând departe de principalele aspecte ale vieţii de zi cu zi, ale vieţii politice, sociale şi culturale. A fost atipică şi nereprezentativă şi cu toate acestea extrem de semnificativă. Precum minunatele picturi ale lui Sandro Botticelli, care sunt printre cele mai puternice manifestări ale perioadei, fie că vorbim despre splendida *Primavera* (1478) sau diafana *Venus ieşind din valuri* (cca 1485), curentul părea să nu fie ancorat la pământ. Plutea deasupra suprafeţei lumii din care se ridicase, o abstracţiune imaterială, un nou spirit energizant.

Puşi în faţa acestei probleme, mulţi istorici ai perioadei şi-au abandonat temerile iniţiale. Nu mai este la modă să se scrie atât de mult despre acele interese minoritare. Gândirea umanistă, teologia reformei, descoperirile ştiinţifice şi explorarea dincolo de mări au trebuit să cedeze locul studiilor despre condiţiile materiale, despre continuităţile medievale şi despre credinţele populare (sau lipsa acestora) spre deosebire de înalta cultură. Specialiştilor le place în ziua de azi să pună reflectorul pe magie, vagabondaj, boli sau chiar pe decimarea populaţiilor coloniale. Acest demers ar putea să fie o măsură corectoare necesară; dar este la fel de ciudat să îi uităm pe Leonardo sau pe Luther pe cât de ciudat a fost să îi ignorăm pe Nostradamus sau pe Morarul din Friuli. Nimeni dintre cei care doresc să afle de ce Europa a fost atât de diferită la mijlocul secolului XVII de ceea ce fusese în secolul XV nu poate să ignore subiectele tradiţionale.

Chiar şi aşa, cititorului lipsit de precauţie trebuie să i se reamintească anumite aspecte. Lumea Renaşterii şi a Reformei a fost şi o lume a divinaţiei, astrologiei, miracolelor, a invocării spiritelor, vrăjitoriei, necromanţiei, a leacurilor băbeşti, fantomelor, semnelor prevestitoare de rău şi a zânelor. Magia continua să fie în competiţie şi să interacţioneze cu religia şi cu ştiinţa. Într-adevăr, dominaţia magiei printre oamenii de rând şi-a continuat influenţa şi într-o lungă perioadă de coabitare cu noile idei, perioadă întinsă pe mai bine de două secole.[1] Una dintre implicaţii este că această „Perioadă Modernă Timpurie"

se poate să nu fi fost chiar atât de modernă. În ciuda noilor seminţe semănate, este foarte posibil să fi avut mai multe în comun cu perioada medievală precedentă decât cu Iluminismul care avea să îi urmeze.

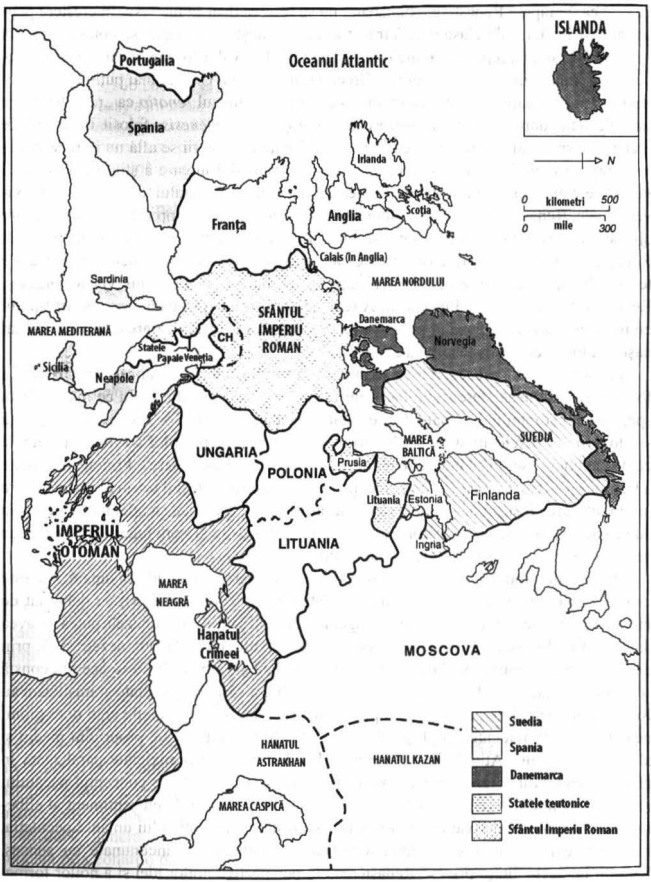

Harta 16. Europa, 1519

Renaşterea, prin urmare, nu poate fi definită cu uşurinţă. Este mai simplu să o defineşti negativ, spunând ceea ce nu a fost. „De când Renaşterea s-a inventat pe sine acum aproape şase sute de ani", se plângea un istoric american, „nu a existat un consens despre ce este ea de fapt."[2] Renaşterea, bunăoară, nu se referea doar la interesul în creştere pentru arta şi învăţăturile clasicilor, întrucât această redeşteptare căpătase contur încă din secolul XII. Şi nu a reprezentat nicio respingere totală a valorilor medievale sau o întoarcere bruscă la viziunea despre lume a Greciei sau a Romei. Cu atât mai puţin nu a reprezentat o abandonare conştientă a credinţei creştine. Termenul *renatio* ca „renaştere" era un calc latin după un termen grecesc din teologie, *palingenesis*, folosit în sensul de „renaştere spirituală" sau „înviere din morţi". Esenţa Renaşterii se află nu în redescoperirea bruscă a civilizaţiei clasice ci mai degrabă în modul în care a ştiut să folosească modelele clasice pentru a testa autoritatea fundamentală a gustului şi înţelepciunii convenţionale. Renaşterea nu poate fi înţeleasă fără a face referire la proasta reputaţie la care ajunsese Biserica medievală, principala sursă de autoritate anterioară. În această privinţă, Renaşterea se înscrie în aceeaşi mişcare care a avut ca rezultat reformele religioase. Pe termen lung, ea a reprezentat prima etapă în evoluţia care a condus via Reformă şi Revoluţie Ştiinţifică spre Iluminism. A reprezentat o forţă spirituală care a spart tiparul civilizaţiei medievale, punând în mişcare lungul proces de dezintegrare care a dat treptat naştere „Europei moderne". [BALLETTO]

În cadrul acestui proces, religia creştină nu a fost abandonată. Dar puterea Bisericii a fost treptat restrânsă sferei religioase: influenţa religiei a fost din ce în ce mai limitată spaţiului conştiinţei individuale. Ca rezultat, speculaţiile teologilor, oamenilor de ştiinţă şi filozofilor, operele artiştilor şi ale scriitorilor şi politicile prinţilor au fost eliberate de controlul unei Biserici cu puteri de monopol şi cu pretenţii „totalitare". Principala calitate a Renaşterii a fost definită ca fiind „independenţa gândirii". Idealul uman al perioadei era individul care, însuşindu-şi toate ramurile artei şi ale gândirii, nu depindea de nicio autoritate externă pentru a-şi forma cunoştinţele, gusturile şi convingerile. O astfel de persoană era *l'uomo universale*, „omul complet".[3]

Principalul produs al noii gândiri se afla în convingerea crescândă că umanitatea este capabilă să domine lumea în care trăieşte. Marile figuri ale Renaşterii au debordat de încredere de sine. Erau de părere că ingeniozitatea lăsată de Dumnezeu putea şi avea datoria să fie folosită la descălcirea secretelor universului creat de Dumnezeu; şi că, prin extensie, soarta omului pe Pământ putea fi controlată şi îmbunătăţită. În aceasta constă schisma esenţială faţă de mentalitatea Evului Mediu, a cărei religiozitate şi misticism au fost întărite tocmai de convingerea opusă – aceea că bărbaţii şi femeile erau doar pionii neajutoraţi ai Providenţei, copleşiţi de insondabilele mecanisme ale propriului mediu şi ale propriei naturi. Atitudinile medievale erau dominate de o anxietate paralizantă în privinţa inadecvării, ignoranţei şi impotenţei umane – pe scurt, de conceptul păcatului universal. Atitudinea renascentistă, prin contrast, era încărcată de un sentiment al eliberării şi al reînnoirii, derivat din cunoaşterea în creştere a potenţialului uman. Speculaţia, iniţiativa, experimentul şi explorarea puteau cu siguranţă fi încununate cu succes. Istoricii intelectualităţii privesc Renaşterea din perspectiva noilor idei şi a noilor forme; psihologii ar privi mai degrabă înspre cucerirea temerilor şi a inhibiţiilor care preveniseră înflorirea noilor idei o vreme atât de îndelungată (vezi anexa III).

BALLETTO

Dansul, care jucase un rol central în riturile religioase păgâne, a fost în mare parte ignorat în timpul Evului Mediu, cu excepția divertismentului populației rurale. Este în general o opinie acceptată că spectacolul de dans lumesc prezentat de Bergonzio di Botta la nunta Ducelui de Milano, la Tortona în 1489, este cel mai timpuriu exemplu consemnat al acestui gen modern. Din Italia, *baletto* a fost exportat pe vremea Caterinei de Medici la curtea Franței, unde, sub Ludovic al XIV-lea, a devenit o formă de artă majoră. *Triumful dragostei* (1681) al lui Lully a imortalizat genul balet-operă, un gen ce se va dovedi de lungă durată. Teoria modernă și practica baletului au fost dezvoltate în principal în Parisul mijlocului de secol XVIII, mai ales de către maestrul regal de balet Jean Georges Noverre (1727–1810). Dansatori de seamă precum Marie Camargo sau Gaetano Vestris, care se autointitula cu modestie *le dieu de la danse*, și-au bazat antrenamentul și spectacolele pe cele cinci poziții clasice. Într-o etapă mai târzie, combinația dintre tehnica clasică și muzica romantică, precum *Coppelia* (1870) a lui Leo Delibes sau fantezia lui Roy Douglas pe muzica lui Chopin, *Silfidele* (1909), s-a dovedit extrem de atractivă. Rusia a importat baletul francez și italian întâia oară sub Petru cel Mare, dar în secolul XIX a trecut rapid de la imitație la excelență creativă. Muzica lui Ceaikovski pentru *Lacul Lebedelor* (1876), *Frumoasa Adormită* (1890) și *Spărgătorul de Nuci* (1892) a pus bazele supremației rusești în domeniu. În ultimii ani de pace, Baletele rusești lansate de Serghei Diaghilev (1872–1929) s-au bucurat de o serie de triumfuri de neegalat. Coreografia lui Fokine, dansul lui Nijinski și Karsavina, și mai ales partiturile lui Stravinsky, au adus baletul la apogeul său cu *Pasărea de foc* (1910), *Petruşka* (1911) și *Ritualul primăverii* (1913). După Revoluția din 1917, Baletele rusești au rămas în străinătate, în timp ce Balșoiul sovietic și Baletele lui Kirov combinau uimitoarea măiestrie tehnică cu rigidul conservatorism artistic. Dansul modern, spre deosebire de balet, este mai vechi decât s-ar putea presupune. Principiile sale de bază, de a traduce ritmul muzicii în mișcări corespunzătoare ale corpului, au fost prezentate de profesorul de muzică François Delsarte (1811–1871). Delsarte i-a inspirat pe principalii doi practicanți ai artei, elvețianul Jacques Dalcroze (1865–1950), pionierul gimnasticii ritmice, și pe maghiarul Rodolf Laban (1879–1958). După ce dansul modern din centrul Europei a căzut în dizgrația naziștilor, centrul de gravitate s-a mutat în nordul continentului.

Renașterea nu poate fi încadrată cu ușurință într-un tipar cronologic. Istoricii literari îi caută originile în cântecele și sonetele de secol XIV ale lui Petrarca, acesta observând emoțiile umane doar pentru valoarea lor intrinsecă (vezi capitolul VI). Istoricii artei privesc spre pictorii Giotto și Masaccio (1401–1428), spre arhitectul Filippo Brunelleschi (1379–1446), care a măsurat domul Panteonului din Roma pentru a construi unul și mai îndrăzneț în catedrala din Florența sau către sculptorii Ghiberti (1378–1455) și Donatello (cca 1386–1466). Istoricii politici privesc spre Niccolo Machiavelli (1469– 1527), primul care a explicat mecanismele politicii ca putere de dragul puterii. Toți acești pionieri au fost florentini. Ca prima casă a Renașterii, Florența poate în mod just susține că este „mama Europei moderne". [FLAGELLATIO]

În acele generații de neegalat de florentini multilaterali, nimeni nu l-a întrecut vreodată pe Leonardo da Vinci (1452–1519). Pictorul probabil celui mai renumit tablou al lumii, *La Gioconda* (1506), acesta părea să dețină un număr infinit de talente pentru a-și satisface curiozitatea la rândul ei nețărmurită. Caietele sale conțin totul, de la desene anatomice la schițele unui elicopter, a unui submarin, a unei mitraliere. (Astfel de invenții mecanice fuseseră la modă în Germania într-o perioadă chiar mai timpurie.[4]) Faima sa

este înconjurată de misterul rezultat din opere pierdute, din reputația de vrăjitor. Se spune că, tânăr băiat în piața din Florența, cumpăra păsări în cușcă doar pentru a le elibera. A făcut la fel cu secretele artei și ale naturii. Și-a trăit ultimii ani în Franța, în serviciul lui Francisc I. A murit în Château de Cloux lângă Ambroise pe Loara – într-o parte a lumii care a fost numită „o Italie mai italiană chiar decât Italia."[5] [LEONARDO]

Renașterea nu a fost niciodată limitată la Italia sau la modele italiene și efectele sale au fost diseminate treptat în întreagă creștinătate latină. Cărturarii moderni ignoră uneori acest fapt. Asemenea a fost impactul operei istoricului elvețian Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Basel, 1860) încât mulți oameni nu au aflat dimensiunea mai largă a fenomenului. De fapt, fermentul intelectual al perioadei a putut fi observat încă de timpuriu în nordul Europei, mai ales în orașele din Burgundia și Germania. În Franța a beneficiat de numeroase filoane autohtone pe lângă modelele importate din Italia. Nu s-a limitat nici la vecinii imediați ai Italiei: a afectat Ungaria și Polonia, de exemplu, mai profund decât Spania și nu a întâlnit vreo barieră de netrecut până la grani- țele creștinătății ortodoxe. Urme ale Renașterii sunt puține în țările absorbite de Imperiul Otoman, iar în Cnezatul Moscovei se limitează la câteva imitații artistice. Într-adevăr, înnoind Occidentul latin, Renașterea nu a făcut decât să mărească distanța dintre Est și Vest.

FLAGELLATIO

Piero Della Francesca (cca 1415–1492) a pictat micul studiu cunoscut în general ca *Flagelarea* cândva între anii 1447 și 1460. Tabloul, aflat acum în *Galleria Nazionale* din Urbino, este remarcabil prin structura sa de diptic, pentru detaliile sale arhitecturale, pentru uimitoarea încorporare a perspectivei, și, mai presus de orice, pentru enigmatica sa alegorie (a se vedea Planșa 39).[1] Tabloul este împărțit în două zone distincte. În stânga, o scenă de flagelare nocturnă are loc în interiorul perlat al unei curți antice. În dreapta, trei siluete masculine discută într-o grădină deschisă. Lumina palidă a lunii din stânga devine difuză în prezența luminii zilei care o inundă din dreapta. Elementele arhitecturale sunt ambigue în mod straniu. Curtea pretoriul este cât se poate de clasică. Panourile grele ale acoperișului sunt susținute de două șiruri de coloane corintice cu caneluri ridicându-se din caldarâmul de marmură. În centru, un prizonier este legat de coloana *Helia capitolina*, simbol al Ierusalimului, în al cărei vârf se află o statuie de aur. Cu toate acestea, două case medievale cu foișor proeminent apar și ele în tablou. În spatele acestora putem observa elemente de verdeață și cerul albastru. O secțiune a tabloului, prin urmare, este plasată în trecut, cealaltă în prezent. Cele două grupuri de personaje nu par să aibă vreo legătură evidentă. Flagelarea din curte este privită de un oficial așezat care poartă o pălărie ascuțită „Palaeologi", de către un arab sau turc cu turban și de către un slujitor într-o togă romană. Grupul din prim-plan, din grădină, este compus dintr-un grec cu barbă și cu o pălărie rotundă, îmbrăcat într-o robă maro și cizme moi, un tânăr în picioarele goale într-un veșmânt roșu și cu o cunună de lauri și un negustor bogat îmbrăcat în brocart tivit cu blană, în stil flamand. Piero se folosește de perspectivă pentru a se asigura ca mica siluetă a prizonierului să rămână punctul central al tabloului. Liniile convergente ale grinzilor, dalelor acoperișului și coloanelor precum și pătratele de marmură ale pavajului reduse în dimensiune constituie o expunere clasică a unui decor arhitectural menit să accentueze acțiunea care se petrece în centrul său.[2] În privința alegoriei, un critic important al artei lui Piero a afirmat că interpretările contrastante sunt prea numeroase pentru a fi menționate.[3] Interpretarea convențională este că tabloul înfățișează biciuirea lui Isus în fața lui Pillat. Mulți comentatori

l-au identificat pe tânărul cu picioare goale ca fiind Oddantonia di Montefeltro. Cu toate acestea, accentele bizantine sunt foarte puternice şi sugerează un număr de interpretări legate de asediul şi de cucerirea otomană a Constantinopolului care a dominat ştirile acelei perioade. În care caz, prizonierul s-ar putea să nu fie Cristos, ci Sfântul Martin, papa roman din secolul VII, martirizat de către bizantini. Oficialul care prezidează adunarea s-ar putea să nu fie Pillat, ci împăratul bizantin. Cele trei personaje din prim-plan ar putea să fie participante la Conciliul de la Mantova (1459), unde un emisar grec i-a implorat pe prinţii vestici să organizeze o cruciadă pentru a salva Imperiul Răsăritean.

O autoritate britanică de seamă, însă, susţine cu fermitate că tabloul reprezintă *Visul Sfântului Ieronim*. Ieronim visase odată că era biciuit pentru că îl citise pe păgânul Cicero. Aceasta ar putea explica discordanţa dintre cele două planuri. Cele trei personaje din prim-plan – cei doi bărbaţi şi un „înger desculţ" – discută relaţia dintre literatura clasică şi cea patristică întrupată în visul Sfântului Ieronim.[4] Perspectiva liniară era senzaţia artistică a veacului.[5] L-a entuziasmat atât de tare pe contemporanul lui Piero, Paolo Uccello, încât acesta îşi trezea soţia din somn pentru a discuta subiectul. Era un sistem de pictură care permitea crearea unei imagini realiste a unei lumi tridimensionale pe o suprafaţă plată, bidimensională. Îşi propunea să prezinte lumea văzută prin ochiul uman, reprezentând astfel o respingere fundamentală a proporţiilor hieratice ale artei medievale. A fost descoperită întâia oară de Brunelleschi în explorarea sa a arhitecturii clasice şi a fost extinsă prin numeroase tratate teoretice dintre care cele mai de seamă sunt *De Pictura* (1435) lui Alberti, lucrarea lui Piero *De Prospettiva Pingendi* (înainte de1475) şi *Tratat despre măsurare* (1525) al lui Dürer. Regulile includeau convergenţa în tablou a liniilor paralele spre un iluzoriu „punct de dispariţie" şi „linia orizontului", mărimea în descreştere a obiectelor în raport cu distanţa lor faţă de „punctul de observaţie" şi reducerea mărimii obiectelor aflate pe linia centrală de privire.[6] Primele exemple ale sistemului pot fi găsite în panourile de bronz ale lui Ghiberti „Porţile Paradisului" (1401–1424) din Baptisteriul din Florenţa precum şi în fresca înfăţişând Trinitatea a lui Masaccio (cca 1427) din nava bisericii Sf. Maria Novella. Alte exemple includ *Bătălia de la San Romagno* (cca 1450) a lui Uccello, *Cristos mort* al lui Mantegna (cca 1480) şi *Ultima cină* a lui Leonardo (1497). Perspectiva avea să domine arta reprezentării în următorii 400 de ani. Leonardo o numea „hăţul şi cârma picturii".[7] Un critic modern avea să o numească „un mod unic european de a privi".[8] Fireşte, atunci când artiştii moderni au început să deconstruiască metodele tradiţionale, perspectiva liniară a devenit una dintre ţintele lor. Giorgio de Chirico (1888–1978) şi a sa *Şcoală metafizică* au explorat efectele perspectivei dislocate în tablouri precum *Muzele tulburătoare* (1917), aşa cum a făcut-o şi Paul Klee în a sa *Perspectivă fantomă* (1920). A rămas în sarcina olandezului M.C. Escher (1898–1970) să inventeze ghicitorile vizuale care ne arată în ultimă instanţă că toate liniile de pe hârtie sunt în fapt iluzii. [IMPRESIE]

Cauzele Renaşterii erau la fel de adânci pe cât erau de vaste. Pot fi atribuite creşterii oraşelor şi negoţului medieval târziu, apariţiei susţinătorilor culturali capitalişti, bogaţi şi puternici, progresului tehnic care a afectat atât viaţa economică, cât şi pe cea artistică. Dar sursa dezvoltării spirituale trebuie căutată mai presus de orice în sfera spirituală. Aici, starea de rău a Bisericii şi deznădejdea legată de învăţătura ei tradiţională au devenit un factor major. Nu este un accident că rădăcinile Renaşterii şi ale Reformei pot fi găsite deopotrivă pe tărâmul ideilor.

LEONARDO

Leonardo da Vinci (1412–1519) a fost un inginer stângaci, homosexual, cel mai bine cunoscut pentru pasiunea sa pentru pictură. A fost copilul din flori al unui avocat din Florența și al unei țărănci din satul Vinci. Este apreciat ca fiind cel mai multilateral dintre toate geniile Europei. Doar douăsprezece dintre tablourile sale au supraviețuit, unele dintre ele neterminate. Dar acestea includ un număr de capodopere supreme, inclusiv *Mona Lisa* la Paris, *Ultima cină* la Milano și *Doamna cu hermină* la Cracovia. Faptul că era stângaci l-a făcut să scrie invers, scris descifrabil doar folosind o oglindă. Înclinațiile sale sexuale l-au făcut să susțină un companion parazit, pe numele său Salai, și să trăiască într-o teamă constantă de persecuție. Posibil cea mai valoroasă moștenire lăsată de Leonardo da Vinci sunt voluminoasele sale caiete științifice, conținând schițe și explicații ale miilor de dispozitive și invenții care nu au văzut niciodată lumina zilei.[1] Deloc surprinzător, a atras în permanență atenția celor care încearcă să măsoare ingredientele geniului. Numele său este inclus în diverse liste de europeni de seamă despre care se presupune că i-au împărtășit caracteristicile:

Stângăcie	*Nivel radiații creier*[2]	*Homosexualitate*
Tiberiu	(Pe Scala Brunler unde 500 = „geniu")	Sappho
		Alexandru cel Mare
Michelangelo		Iulius Cezar
C.P. E. Bach	Leonardo, 720	Hadrian
George II	Michelangelo, 688	Richard Inimă de leu
Nelson	Cheiro (chiromant), 675	A. Poliziano, cărturar
Carlyle	Helena Blavatsky, 660	Botticelli
	Titian, 660	Iulius III, papă
IQ Estimat	Frederick cel Mare, 657	Cardinalul Carafa
John Stuart Mill, 190	Raphael, 649	Henric III
Goethe, 185	Francis Bacon, 640	Francis Bacon
T. Chatterton, 170	Rembrandt, 638	James VI și I
Voltaire, 170	Goethe, 608	Jean-Baptiste Lully
Georges Sand, 150	Napoleon, 598	Regina Cristina
Mozart, 150	Chopin, 550	Frederic cel Mare
Lord Byron, 150	El Greco, 550	Alexander von
Dickens, 145	Rasputin, 526	Humboldt
Galileo Galilei, 145	Picasso, 515	Hans Christian
Napoleon, 140	Mussolini, 470	Andersen
Wagner, 135	Einstein, 469	Ceaikovski
Darwin, 135	Freud, 420	Wilde
Beethoven, 135		Proust
Leonardo, 135		Keynes

După moartea lui Leonardo, a fost făcut un experiment pentru a încerca să i se copieze geniul. Fratele său vitreg, Bartolomeo, a căutat o fată din același sat ca mama lui Leonardo, a făcut un fiu cu ea și a crescut băiatul într-unul dintre cele mai bune ateliere ale Florenței. Pierino da Vinci (1530–1553) a arătat mare talent: tablourile sale de tinerețe erau suficient de bune pentru a-i fi atribuite în mod greșit lui Michelangelo. Dar a murit înainte ca geniul său să poată ajunge la maturitate.[3]

Noua Învățătură a secolului XV avea trei trăsături inovatoare. Prima dintre ele era cultivarea îndelung neglijaților autori clasici, mai ales a celora precum Cicero sau Homer, care nu îi fascinaseră pe cărturarii medievali. A doua a fost cultivarea limbii vechi grecești ca un partener esențial al latinei. A treia a fost dezvoltarea erudiției biblice bazată pe studiul critic al textelor originale evreiești și grecești. Această ultimă activitate a constituit o importantă legătură între Renașterea laică și Reforma religioasă care avea să acorde o importanță deosebită caracterului autoritar al Scripturii. Critica scolastică a textelor clasice s-a dezvoltat rapid cu mult înaintea apariției cuvântului tipărit. Rolul de pionier i-a revenit și aici lui Petrarca. Acesta a fost imitat de Boccaccio, Guarino, Filelfo, Bruni, Aurispa și de neobositul colecționar și secretar papal G.F. Poggio Bracciolini (1380–1459). Rivalul lui Poggio, Lorenzo Valla (cca 1406–1457), a fost răspunzător atât pentru tratatul *De Elegantiis Latinae Linguae*, care stabilea superioritatea latinei ciceroniene, cât și pentru dezvăluirea adevărului în privința falsei Donații a lui Constantin. Tradiția greacă, cultivată de bizantinul Manuel Chrysoloras (1355–1415), la un moment dat profesor de greacă la Florența și de către Angelo Poliziano (1454–1494), poet și traducător din Homer, a primit un mare imbold din partea valului de refugiați greci și al manuscriselor lor după 1453. O generație mai târzie de eruditi a fost dominată de elenistul și orientalistul G. Pico della Mirandola (1463–1494), care a explorat cabala și de către Marsilio Ficino (1433–1499); în Franța de către Jacques Lefevre d'Etaples (1455–1537) și Guillaume Budé (1467–1540); în Germania de către ebraistul Johann Reuchlin (1455–1522), de către cavalerul rătăcitor Ulrich von Hutten (1488–1523) și de către Philip Melanchton (1497–1560). Deosebit de relevantă pentru viitorul științei a fost traducerea lui Ficino a alexandrinului Hermes Trismegistus. Tiparul și-a făcut apariția când mișcarea era deja avansată. [CABALA] [TIPAR]

Cercuri entuziaste de astfel de „umaniști" au apărut peste tot, de la Oxford și Salamanca, la Cracovia și Lvov. Susținătorii acestora, de la cardinalul Beaufort la cardinalul Oleśnicki, erau adesea figuri de seamă ale bisericii. Toți, în devotamentul lor față de antici, ar fi fost de acord cu apelul unuia dintre frații lor mai puțin cunoscuți, Cyriac din Ancona: „Mă duc să trezesc morții". Toți îl omagiau pe cel mai mare dintre ei – Erasmus din Rotterdam.

Gerhard Gerhards (cca 1466–1526), un olandez din Rotterdam cunoscut sub pseudonimele sale latine și grecești de „Desiderius" și „Erasmus", a fost principalul practicant al umanismului creștin. Cărturar la Deventer, membru al corului la Utrecht, secretar al episcopului de Cambrai, frecvent vizitator la Londra și Cambridge, și rezident pe termen lung la Basel, Erasmus „a făcut din sine centrul studiului științific al Divinității... un monument al erudiției clasice și al gustului literar".[6] Unul dintre primii autori cu adevărat populari din epoca tiparului – a sa *Moriae Encomium* (*Elogiul nebuniei*, 1511) a avut parte de 43 de ediții în timpul vieții sale – a făcut mai mult ca oricine pentru a împăca noul umanism cu tradiția catolică. Opera sa *Enchiridion Militis Christiani* (*Manualul combatantului creștin*, 1503) s-a bucurat la rândul ei de succes. Asemenea prietenul său apropiat Thomas More, era pe cât de paulician, pe atât de platonist. Publicarea *Noului Testament* grec (1516) a fost un eveniment de referință. Prefața acestuia conține faimoasele cuvinte:

Mi-aș dori ca fiecare femeie să citească Evanghelia și Epistolele Sfântului Pavel. De ar fi traduse în fiecare limbă... și înțelese nu doar de scoțieni și de irlandezi, ci și de turci și de sarazini. De-ar cânta fermierul frânturi din Scriptură în timp ce ară și de-ar fredona țesătorul fraze din Scriptură acompaniind sunetul făcut de suveica sa...[7]

Cel mai fascinant, poate, era temperamentul lui superb de paradoxal. A fost un preot cu o puternică înclinație anticlericală; un cărturar cu o ură profundă față de pedanterie; un pensionar regal și imperial care critica virulent regi și prinți; un protestant adevărat împotriva abuzurilor Bisericii care nu a luat parte la Reformă; un umanist devotat și un creștin devotat. Cărțile sale au rămas în Indexul Bisericii vreme de secole, dar au fost tipărite liber în Anglia, Elveția și Țările de Jos. A fost posesorul atât al unui spirit blând al moderației, cât și al unei inteligențe sălbatice. „Ce dezastre s-ar întâmpla, întreba el despre Roma lui Iulius II, dacă vreodată supremii pontifi, vicarii lui Cristos, ar încerca să îi imite viața de sărăcie și trudă?" Răspunsul era că „mii de scribi, sicofanți... catargii ... și proxeneți" ar rămâne fără slujbă.[8] „Însuși Hristos, scria el spre indignarea Inchiziției, s-a făcut cumva de râs, pentru a ajuta nebunia omenirii."[9]

Erasmus a influențat semnificativ limbajul timpului său. Colecția sa adnotată *Adagia* (1508) a fost primul bestseller al lumii, aducând peste 3 000 de proverbe și fraze clasice în circulație populară:

oleum camino	(a turna) ulei (gaz) pe foc
ululas Athenas	(a trimite) bufnițe la Atena
iugulare mortuos	a tăia gâtul cadavrelor
mortuum flagellas	a biciui un (cal) mort
asinus ad lyram	(a pune) un măgar la lăută
arare litus	a ara țărmul mării
surdo oppedere	a râgâi în fața surzilor
mulgere hircum	a mulge un țap
barba tenus sapientes	înțelept doar până la barbă[10]

Umanismul este o etichetă aplicată unei mișcări intelectuale mai largi pentru care Noua Învățătură a fost atât precursor, cât și catalizator. Aceasta a fost marcată de o trecere fundamentală de la viziunea asupra lumii centrată pe Dumnezeu sau teocratică a Evului Mediu spre viziunea centrată pe om sau antropocentrică a Renașterii. Manifestul său pare să fi fost tratatul lui Pico *Despre Demnitatea Omului;* și, în timp, mesajul a trecut în toate ramurile cunoașterii și ale artei. Umanismul este creditat cu apariția conceptului de personalitate umană, creat de noua emfază pusă pe unicitate și valoarea indivizilor. Este creditat cu nașterea istoriei ca studiu al proceselor de schimbare și, prin urmare, a noțiunii de progres și este asociată mișcărilor din știință – și anume principiul că nimic nu trebuie luat ca adevărat dacă nu poate fi încercat și demonstrat. În gândirea religioasă, era o precondiție necesară pentru emfaza protestantă asupra conștiinței individuale. În artă a fost însoțită de un interes reînnoit pentru corpul uman și pentru unicitatea feței umane. În politică a pus accentul pe suveranitatea statului prin opoziție cu comunitatea creștină și, prin urmare, pe începuturile naționalității moderne. Statul națiune suveran este echivalentul colectiv al persoanei umane autonome. [STATE]

Atât în simpatia sa față de Antichitatea păgână, cât și în accentul pus pe exercitarea facultăților critice ale omului, umanismul Renașterii a contrazis modalitățile și presupunerile principale ale practicii creștine. Fără a ține seama de intențiile mișcării, tradiționaliștii

considerau că era distructivă pentru religie şi că ar trebui limitată. Cinci sute de ani mai târziu, când dezintegrarea creştinismului era mult mai avansată, a fost văzută de mulţi teologi creştini ca fiind sursa întregii putreziri. Potrivit unui filozof catolic:

„Diferenţa dintre Renaştere şi Evul Mediu nu a fost o diferenţă făcută prin adunare, ci una prin scădere. Renaşterea... nu a fost Evul Mediu plus Omul, ci Evul Mediu minus Dumnezeu".

Un protestant american a fost la fel de vehement: „Renaşterea este leagănul unui concept foarte necreştin: individul autonom." Un ortodox rus a fost cel mai intransigent:

„Umanismul Renaşterii a afirmat autonomia omului şi libertatea sa în sferele creaţiei culturale, ale ştiinţei şi ale artei. Aici se află adevărul ei, întrucât era esenţial ca forţa creatoare a umanităţii să depăşească obstacolele şi interdicţiile puse în calea sa de creştinismul medieval. Din păcate, însă, Renaşterea a început să afirme şi autosuficienţa omului şi să creeze o prăpastie între el şi adevărurile eterne ale creştinismului... Aici avem izvorul tragediei istoriei moderne... Dumnezeu a devenit inamicul Omului şi omul inamicul lui Dumnezeu".[11]

În mod similar, mulţi oameni ai timpurilor recente care nu îşi ascund disprețul față de creştinism – marxişti, sociologi ştiinţifici şi atei printre alţii – au lăudat apariţia Renaşterii ca începutul eliberării Europei. Nimic nu ar fi îngrozit mai mult pe maeştrii Renaşterii. Puţini dintre ei au văzut vreo contradicţie între umanismul şi religia lor şi majoritatea creştinilor moderni ar fi de acord cu ei. Toate evoluţiile derivate din Renaştere de la raţionalismul cartezian la darwinism au fost judecate de fundamentalişti ca fiind opuse religiei; cu toate acestea, creştinătatea s-a adaptat şi i-a primit pe toţi. Lăsat în sinea lui, umanismul îşi va găsi întotdeauna destinaţia logică în ateism. Dar majoritatea civilizaţiei europene nu a urmat acest drum extrem. Prin toate conflictele care au urmat, o nouă şi o mereu în schimbare sinteză a fost găsită între credinţă şi raţiune, tradiţie şi inovaţie, convenţie şi convingere. În ciuda creşterii preponderenţei subiectelor laice, majoritatea covârşitoarea a artei europene era dedicată în continuare temelor religioase; şi toţi marii maeştri erau credincioşi. În mod potrivit, la finalul unei vieţi lungi, Michelangelo Buonarroti (1474–1564), sculptor al florentinului *David* (1504), pictor al Capelei Sixtine şi arhitectul domului bisericii Sfântul Petru, a apelat pentru consolare la poezia religioasă:

Giunto è già 'l corso della vita mia,
con tempestoso mar per frágil barca,
al commun porto, ov'a render si varca
conto e ragion d'ogni 'opra trista e pia.
Ondel'affettuosa fantasia,
chel'artemefeceidol' emonarca,
conosco or ben, com'era d'errorcarca,
e quel c'amal suo gradoogn'uom desia.
Gli amoros ipensier, già vani e lieti,
che fien'or, s'a due morti m'avvicino?

D'una so '1 certo, e l'altra mi minaccia.
Né pinger né scolpir fia più che quieti
l'anima volta a quell'Amor divino
c'aperse, a prender noi, 'n croce le braccia.

(Am ajuns la capătul vieţii mele,/ cu o fragilă barcă pe mări învolburate,/ la portul comun, unde ajunge omul/ să dea socoteală pentru toate relele şi pentru faptele pioase./ Unde draga fantezie,/ care a făcut din Artă idolul şi monarhul meu,/ştiu acum că a fost o încărcătură a erorii,/ şi văd ce îşi doreşte fiecare om spre propria pieire./ Acele gânduri de iubire, odată uşoare şi vesele,/ unde s-au dus dacă acum două morţi mă aşteaptă?/ Cunosc siguranţa uneia, în timp ce alta mă oprimă./ Nici pictura, nici sculptura nu aduc o linişte reală;/ sufletul meu se întoarce spre acea iubire divină/ care, pentru a ne cuprinde, îşi deschide braţele pe cruce.)[12]

Educaţia a jucat un rol esenţial în gândirea Renaşterii. Umaniştii ştiau că pentru a crea un Om Nou trebuiau să înceapă cu elevii de vârstă şcolară şi cu studenţii. Tratatele şi experimentele educaţionale au proliferat – de la Vittorino da Feltre la *Instruirea unui Prinţ* a lui Erasmus. Idealul lor, menţinând în acelaşi timp bazele instruirii creştine, era de a dezvolta atât talentele mentale, cât şi cele fizice ale tineretului. În acest scop, gimnastica era predată împreună cu greaca şi latina. Academia lui Vittorino din Mantova este adesea considerată a fi prima şcoală de tip nou. Exemple de mai târziu includ refondata Şcoală a Sfântului Paul (1512) din Londra.

Muzica Renaşterii a fost marcată de apariţie muzicii laice corale împreună cu aranjamentele polifonice pentru Misă. Maeştrii supremi, Josquin des Prés (cca 1445–1521) şi Clément Jannequin (cca 1485–1558), a căror operă a fost puternic apreciată în Italia şi în Franţa, au pictat veritabile panorame sonore. Opere precum *Cântecul păsărilor*, *Strigătul Parisului* sau *Bătălia de la Marignan* ale lui Jannequin abundă de bucurie şi de energie. Această artă a madrigalului a fost răspândită pe scară largă, la ea contribuind şi o şcoală internaţională de interpreţi la lăută.

Manualele de arta Renaşterii tind să împartă subiectul în trei perioade distincte. Renaşterea Timpurie sau „inovaţia" de secol XV este urmată de Renaşterea Înaltă sau „armonia atinsă" de la mijlocul secolului XVI şi de Manierismul imitativ de după. Marile figuri inovatoare îi includ pe Paolo Uccello (1397–1475), cuceritorul perspectivei, Andrea Mantegna (1431–1506), maestrul acţiunii realiste şi Sandro Botticelli (1446–1510), magicianul îmbinării peisajului şi al formei umane. Cei trei giganţi supremi sunt în general recunoscuţi ca fiind Leonardo, Rafael Sanzio (1483–1520) şi măreţul Michelangelo. Imitatori, desigur, au fost cu sutele. Dar imitaţia este o formă de laudă, iar tratamentul chipului şi corpului uman, al peisajului şi al luptei a fost transformat. Madonele lui Rafael sunt la o lume distanţă în spirit de icoanele medievale.

Cu toate acestea, clasificările care fac distincţii prea clare trebuie evitate. În primul rând, inovaţia a continuat. Nimic nu poate fi mai inovator în privinţa formei şi a culorii decât pânzele îndrăzneţe ale lui Antonio Allegri (Correggio, 1489–1534), ale veneţienilor Tiziano Verceli (Tiţian, 1477–1576) şi Jacopo Robusti (Tintoretto, 1518–1594) sau ale cretanului Domenico Theotocopulul (El Greco, cca 1541–1614), care a ajuns la Toledo via Veneţia. Pe lângă aceasta, arta Europei de Nord, întâi proeminentă în Burgundia, s-a dezvoltat puternic şi independent. Şcoala germană care se forma în jurul lui Albrecht

Dürer (1471–1528), a lui Lucas Cranach de Nürenberg (1472–1553), a peisagistului Albrecht Altdorfer din Regensburg (1480–1538) şi a portretistului Hans Holbein din Augsburg (1497–1543), se afla în contact cu Sudul, dar e departe de a fi doar un derivat al acestuia. Într-un final, trebuie luaţi în considerare şi artiştii puternici şi originali care erau mai apropiaţi de continuarea tradiţiilor medievale. Aceştia îi includ pe extraordinarul sculptor de altare Veit Stoss sau Wit Stwosz (cca 1447–1533), care a lucrat în Germania şi Polonia, pe misteriosul Maestru din Grünewald (cca 1460–1528), pe fantasticul olandez Hieronymus Bosch (m. 1516), cu a sa viziune a Iadului, sau pe pictorul flamand al „genului ţărănesc" Pieter Bruegel cel Bătrân (cca 1525–1569).

Arhitectura Renaşterii este în general caracterizată de reacţii împotriva stilului gotic. „Stilul clasic" florentin, ale cărui exemple timpurii pot fi găsite în Capela Pazzi (1430) a avut numeroşi admiratori. Vilele clasice ale lui Andrea Palladio (1518–1580) au devenit o obsesie pentru nobilimea europeană. Opera sa frumos ilustrată *Cele patru cărţi ale arhitecturii* (1570), publicată la Veneţia, a apărut în toate bibliotecile respectabile. Atunci când praful de puşcă a făcut din castele o rămăşiţă a trecutului, fondurile de construcţie au fost cheltuite pe palate minunate, ceea ce se poate constata cel mai bine la reşedinţele aristocratice de pe Loara; în monumentele mândriei municipale din casele membrilor păturii mijlocii şi în pieţele cu arcade din Germania şi Olanda; în primăriile italienizate de la Amsterdam la Augsburg, Leipzig şi Zamość.

Literatura Renaşterii se caracterizează printr-o explozie a limbilor vernaculare, care au dus la înnoirea lumii în toate modurile posibile. Munca de început a umaniştilor a lăsat locul în secolul XVI lansării efective a literaturilor naţionale. Într-adevăr, posesia unei tradiţii literare populare în limbă vernaculară avea să devină una dintre atributele cheie ale identităţii naţionale moderne. Această tradiţie a fost stabilită în Franţa de către poeţii *Pleiadei*, în portugheză de Luiz de Camoens (1524–1580), în spaniolă de Miguel Cervantes (1547–1616), în olandeză de Ann Bijns (circa 1494–1575) şi Joost van den Vondel (n. 1587), în poloneză de Jan Kochanowski (1530–1584), în engleză de către poeţii şi dramaturgii elisabetani Spenser, Marlow şi Shakespeare. În italiană, unde tradiţia era mai veche şi mai puternică, a fost consolidată de Ludovico Ariosto (1474–1533) şi de către Torquato Tasso (1544–1595). [SINGULARIS]

Nu toate comunităţile lingviste ale Europei au produs o literatură serioasă. Cele care au rămas în urmă, mai ales Germania, Rusia şi Balcanii, erau încă preocupate de tematica religioasă. În afară de Luther şi de *Narrenschiff* sau „Corabia nebunilor" (1494) şi de Sebastian Brant (1457–1527), de poezia silezienilor, Andreas Gryphius (1616–1669) şi Martin Opitz (1597–1639), istoriograf al regelui Poloniei, şi de romanul picaresc *Simplicissimus* al lui H.J.C von Grimmelhausen (cca 1625–1676), nimic notabil nu a fost publicat în Germania în afara tratatelor religioase şi a popularelor *Volksbücher* cum ar fi povestea lui *Doctor Faustus* (1657). [FAUSTUS]

În Europa Centrală, o importantă ramură a literaturii continua să fie scrisă în latină. Exponenţii principali ai poeziei neolatine îi includeau pe germanul Conrad Pickel, alias „Celtis" (1459–1508), primul poet laureat al Imperiului Roman de Naţiune Germană; Ianus Pannonius (1434–1472), maghiarul; italienii Fracastorius (1483–1553) şi Alciati (1492–1550) şi polonezii Danticus (1485–1548) şi Ianicius (1516–1543).

În mod clar, Renaşterea a avut ceva în comun cu mai vechea mişcare de reformare a Bisericii. Umaniştii şi viitorii reformatori se revoltau împotriva atitudinilor clericale fosilizate şi sufereau din cauza suspiciunilor ierarhiei conducătoare. Mai mult, încurajând

studiul critic al Noului Testament, ambele au făcut generația în dezvoltare să viseze la virtuțile pierdute ale creștinismului primitiv, la fel cum alții visaseră la epoca pierdută a clasicismului antic. Pornind de la această legătură, dar neutilizând cea mai reușită metaforă, se obișnuia să se spună că „Erasmus a făcut oul și Luther l-a clocit".

SINGULARIS

Individualism este considerat în mod frecvent una dintre calitățile inerente ale „civilizației vestice" și Michel de Montaigne poate fi considerat printre pionierii individualismului: Cel mai măreț lucru de pe Pământ este să știi cum să-ți aparții. Toți privesc în fața lor. Dar eu privesc în mine. Nu am alte preocupări în afară de ale mele. Reflectez constant la mine însumi; mă controlez; mă gust... Datorăm anumite lucruri societății, dar cea mai mare parte ne-o datorăm nouă. Este necesar să ne împrumutăm altora, dar să ne dăm pe noi doar nouă.[1] Rădăcinile individualismului au fost identificate în Platonism, în teologia creștină a sufletului, în nominalismul filozofiei medievale.[2] Dar avântul principal a venit odată cu Renașterea, pe care Burckhardt o caracteriza prin individualitățile sale geniale. Interesul cultural față de ființa umană, interesul religios în conștiința privată și interesul economic în inițiativa capitalistă au contribuit cu toate la punerea individului în avanscenă. Începând cu Locke și Spinoza, Iluminismul a dezvoltat tema până când „libertatea individului" și „drepturile omului" s-au alăturat temelor comune ale discursului european. În secolul XIX teoria individualismului s-a dezvoltat în câteva direcții divergente. Kant remarcase că urmărirea nerestricționată a propriului interes era imorală; și a rămas în seama lui John Stuart Mill în *Despre libertate* (1850) să reconcilieze interesele în conflict ale indivizilor și ale societății. În *Socialism și libertate* (1898) Jean Jaurès a întreprins un exercițiu similar în termeni socialiști. Cu toate acestea, au existat întotdeauna oameni pregătiți să urmărească extremele. În *Unicul și Proprietatea sa* (1844) Max Stirner condamna toate formele de colectiv, fie ele „națiune", „stat" sau „societate". În *Sufletul omului sub socialism* (1891), Oscar Wilde apăra drepturile absolute ale artistului creator: „Arta este cea mai intensă formă de individualism pe care a cunoscut-o lumea."

În secolul XX și comunismul, și fascismul au tratat individul cu dispreț. Până și în statele democrate, birocrațiile guvernamentale exacerbate i-au oprimat adesea pe cei cărora le fuseseră destinate să îi servească. Răspunsul neo-liberal s-a pus în mișcare odată cu „Școala vieneză" din anii 1920. Liderii ei – Karl Popper (1902–1994), Ludwig von Mises (1881–1973) și Friedrich von Hayek (1899–1992) – au emigrat cu toții. *Drumul către servitude* (1944) și *Individualismul și ordinea economică* (1949) ale lui Hayek i-au educat pe conservatorii postbelici. Un discipol devotat proclama cu indignare: „Nu există societate".[3]

Astfel de exagerări aveau tendința de a prezenta cetățeanul ca un simplu consumator de bunuri, servicii și drepturi. Politica amenința să degenereze într-o „cultură a plângerilor". La un moment dat, contra-tendința trebuia să se manifeste la rândul ei în la fel de venerabilă tradiție a Datoriei.[4]

Reforma. Cu toate acestea, nu putem să privim Reforma ca pe o simplă extensie a Renașterii. Spre deosebire de umanism, aceasta aprecia cele mai adânci tradiții religioase ale Evului Mediu și a profitat de un val de renaștere religioasă care i-a cuprins nu doar pe cărturari, ci și masele. A fost lansată de bărbați care aveau toate intențiile de a menține Biserica catolică intactă și care și-au reînnoit campania pentru o religie purificată și unificată doar atunci când o ramură a mișcării de reformare a început să se desprindă de centru. Nu avea nimic de a face cu spiritul umanist al toleranței. Izvoarele comune ale Renașterii și ale Reformei, prin urmare, nu ar trebui să ascundă faptul că ambele s-au

dezvoltat apoi în râuri care au curs în direcții opuse. O scindare similară s-a petrecut și în cadrul mișcării de reformare a Bisericii. Ceea ce începuse ca o renaștere religioasă la scară largă s-a divizat treptat în două mișcări separate și ostile, cunoscute mai târziu ca Reforma catolică și Reforma protestantă.

Renașterea religioasă, clar vizibilă la finalul secolului XV, a fost animată în principal de dezgustul popular față de decadența clerului. În ciuda intenției declarate de a convoca un Conciliu General la fiecare zece ani, Biserica nu mai convocase unul din anii 1430. Canonizarea unui lung șir de sfinți, de la Sfântul Vincent Ferrer OP (m. cca 1455) și Sfântul Bernardino din Siena (m. cca 1450) la Sfântul Cazimir al Poloniei (1458–1484), nu putea distrage atenția de la evidenta lipsă de sfințenie a Bisericii ca întreg. Europa era plină de povești despre episcopi simoniaci, papi nepotiști, preoți promiscui, călugări leneși și, mai presus de toate, de bogăția lumească a Bisericii.

Încă o dată, vestitorul acestor lucruri pare să fi venit din Florența. Predicile feroce despre focul iadului ale unui călugăr fanatic, Fra Girolamo Savonarola (1452–1498), au stârnit o revoltă în anii 1490 care i-a alungat temporar pe cei din familia de Medici și care s-a încheiat doar după arderea pe rug a călugărului. În Spania, sub cardinalul Cisneros, disciplina religioasă era combinată cu erudiția energică. Noua școală de teologie de la Universitatea din Alcalá, fondată în 1498, a dat naștere Bibliei Poliglote (1510–1520). În Italia, sub cardinalul Giampietro Carafa (1476–1559), viitorul papă Paul IV și cofondator în cca 1511 al Oratoriului Iubirii Divine, un cerc influent de clerici romani s-au devotat unui regim de exerciții religioase intense și carității practice. De la aceștia au pornit o nouă serie de congregații catolice de clerici normali, nici monahi, nici călugări – printre ei numărându-se teatinii (1523), barnabiții (1528), iezuiții (1540) și oratorienii (1575).

Agitația legată de renașterea Bisericii a coincis cu punctul cel mai de jos al reputației acesteia, atins în timpul papilor Rodrigo de Borgia (Alexandru VI, 1492–1503) și Gialiano della Rovere (Iulius II, 1503–1513). Pasiunile lui Alexandru erau pentru aur, femei și pentru carierele copiilor săi bastarzi. Iulius și-a satisfăcut „înnăscuta dragoste pentru război și cuceriri": este ținut minte ca papa care a intrat în luptă în armură completă, ca reconstruitorul catedralei Sfântul Petru și ca papa care a refondat statelor papale. În 1509, pe când plănuia să plătească pentru războaiele sale și pentru reconstrucția catedralei prin vânzarea de „indulgențe" în Germania – certificate de hârtie care garantau iertarea de la pedeapsă în Purgatoriu – Roma a fost vizitată de un tânăr călugăr augustinian din Wittenberg, Saxonia. Martin Luther a fost profund șocat de ceea ce a văzut. „Până și depravarea, scria Ranke, s-ar putea să își aibă forma perfectă."[13]

În doar zece ani de la acea vizită, Luther (1483–1546) se afla în fruntea primei revolte „protestante". Cursurile sale ca profesor de teologie la Wittenberg arată că doctrina sa de „justificare doar prin credință" se afla în pregătire de câțiva ani; și ca un om aflat în luptă cu propriile convingeri, nu avea multă răbdare cu umaniștii moderați ai zilei. Era excesiv de nepoliticos și prost dispus. Limbajul său era adesea de nerepetat. Roma era pentru el un centru al sodomiei și Bestia Apocalipsei.

Furia lui Luther a atins punctul său maxim atunci când în Germania și-a făcut apariția un călugăr, Johann Tetzel, care vindea indulgențe. Tetzel fusese interzis pe teritoriul electorului de Saxonia, care nu avea nicio dorință să își vadă supușii vărsând sume mari de bani direct în vistieria papalității. Contestând recomandarea teologică a lui Tetzel, Luther nu făcea decât să respecte politica prințului. Pe 31 octombrie 1517, de Ziua Tuturor

Sfinților, a făcut pasul decisiv, acela de a bate în cuie o foaie conținând 95 de Teze sau argumente împotriva indulgențelor, pe ușa principală a bisericii Castelului din Wittenberg. Sau cel puțin așa se povestește.

Din acel faimos act de sfidare au decurs un număr de consecințe. În primul rând, Luther a fost implicat într-o serie de dispute publice, cea mai cunoscută fiind cea înscenată la Leipzig cu Dr. von Eck care i-a precedat excomunicarea oficială (iunie 1520). În cursul pregătirilor sale a așternut pe hârtie principalele tratate ale luteranismului – *Rezoluțiile, Despre libertatea unui creștin, Către nobilimea creștină de națiune germană despre îmbunătățirea stării creștine, Despre captivitatea babiloniană a Bisericii*; și a ars public Bula papală de Excomunicare, *Exsurge Domine*. În al doilea rând, politica germană a fost împărțită între susținătorii și opozanții pedepsei lui Luther. În 1521 împăratul Carol V l-a convocat pe Luther să apară în siguranță în fața Dietei imperiale de la Worms. Luther, precum Hus la Constanța, s-a apărat cu tărie:

> Sunt copleșit de Scripturile pe care le-am citat; conștiința mea este captivă Cuvântului lui Dumnezeu. Nu pot și nu voi retrage nimic din ce am spus, pentru că a acționa împotriva conștiinței nu este nici sigur, nici onest... *Hier stehe ich. Ich kann nich anders.* [Aceasta este poziția mea. Nu pot altfel.]

După aceasta, a fost luat de oamenii electorului de Saxonia și ascuns în Castelul Wartburg. Interdicția pronunțată de Dietă împotriva lui Luther nu putea fi aplicată. Protestul religios se transforma în revoltă politică.

Germania în 1522–1525 a fost tulburată de două izbucniri majore: conflictul Cavalerilor Imperiali (1522–1523) de la Trier și violentele tulburările sociale ale Războiului Țărănesc (1524–1525) care a început la Waldshut în Bavaria. Sfidarea Bisericii inițiată de Luther poate să fi fost un factor în sfidarea autorității politice; dar acesta nu avea nicio simpatie față de „cele douăsprezece articole" ale țăranilor schițate în Suabia de către Christoph Schappeler și Sebastian Lotzer din Memmingen. Când bande noi de rebeli au apărut în Turingia, Luther și-a publicat *Apelul împotriva hoardelor ucigașe și tâlhare de țărani*, apărând în mod tranșant ordinea socială și drepturile prințului. Țăranii rebeli au fost zdrobiți sângeros.

Revolta luterană și-a căpătat o formă definitivă în timpul a trei sesiuni de mai târziu ale Dietei imperiale. Oponenții împăratului au profitat de șansă pentru a-și consolida pozițiile în timp ce acesta era distras de războaiele împotriva francezilor și a turcilor. La Speyer în 1526, în Declarația de suspendare a Dietei, aceștia au reușit să introducă o clauză pentru libertatea principiară în religie, anticipând faimoasa formulă: *Cuius regio, eius region* (cel care domnește are dreptul să stabilească religia). La a doua Dietă de la Speyer din 1529, au înaintat oficial Protestul care avea să le dea numele, deplângând anularea Suspendării. La Augsburg în 1530, au prezentat un rezumat cumpătat al convingerilor lor. Această Confesiune de la Augsburg, compusă de Melanchthon, a fost manifestul protestant – după care împăratul hotărât a fixat aprilie 1531 ca termen limită pentru supunerea lor. Ca răspuns, prinții protestanți au format Liga armată de la Schmalkalden. Din acel moment, taberele catolică și protestantă au fost clar definite. [GESANG]

GESANG

Parafraza lui Martin Luther la Psalmul 46 – „Dumnezeu este refugiul și puterea noastră" – a fost întâia oară pusă pe muzică în *Gesangbuch*-ul lui J. Klug în 1529. Aceasta preocupare ne arată că „privighetoarea din Wittenberg" era și poet și compozitor pe lângă reformator al bisericii și teolog. S-a dovedit a fi poate cel mai măreț imn din întreg repertoriul creștin.

Ein' feste Burg ist unser Gott,
ein gute Wehr und Waffen.
Er hilft uns frei aus aller Not,
die uns jetzt hat betroffen.
Der alt böse Feind
mit Ernst er's jetzt meint,
gross Macht und viel List,
sein grausam Rüstung ist
auf Erd ist nich seins gleichen.[1]

O fortăreață puternică ne este încă Dumnezeu,
Un scut și o armă de nădejde;
Ne va feri de toate relele
Ce ne-au cuprins acum
Străvechiul prinț al ladului
S-a ridicat cu un scop anume;
Puternice zale de șiretenie și putere
Le poartă el acum;
Pe pământ nu are prieteni.[2]

Luther, fiind călugăr, cunoștea muzica bisericească. Avea o voce bună de tenor și dorea ca toți oamenii să împărtășească bucuria lui de a cânta în biserică. Participarea muzicală avea să fie echivalentul liturgic al doctrinei sale teologice a comuniunii tuturor credincioșilor. A acordat o mare prioritate realizării de muzică congregațională. Lucrarea sa *Formula Missae* (1523) a reformat misa latină, punând bazele liturghiei suedeze de mai târziu. Lucrarea *Geystliche Gesangk Buchlein* (1524), publicată de discipolul său J. Walter, a oferit o antologie de decoruri corale polifonice. În 1525 a adus primul tipar muzical la Wittenberg. Lucrarea sa *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst* (1526) a oferit o formă cântată a misei în limba vernaculară. Se încheia cu o versiune a imnului husit „Jesus Christus, unser Heiland". *Enchridion* (de asemenea 1526) al lui Heinrich Lufft a reprezentat prima carte de imnuri congregaționale. În cinci ani de la Dieta de la Worms, adepții lui Luther erau complet echipați muzical.

Tradiția muzicală luterană a avut consecințe vaste. Necesita ca fiecare parohie să aibă un cantor, un organist, propria școală corală și propriul corp de cântăreți și instrumentiști instruiți. Ca rezultat, a jucat un rol important în transformarea Germaniei în națiunea cu cea mai bună educație muzicală a Europei – cea mai bogată resursă pentru creația de muzică laică a Europei. Geniul lui J.S. Bach nu avea cum să găsească un sol mai fertil decât cel al luteranismului.

Există o ipoteză care susține că limba germană și ritmul acesteia se află la rădăcina întâietății muzicale germane. Aceasta s-ar putea sau nu să fie adevărat. Dar în 1525 Luther afirmă că „atât textele, cât și notele, accentul, melodia și reprezentația trebuie să crească din adevărată limbă mamă și din reflecțiile acesteia". Accentul pus de Luther pe utilizarea limbajului vernacular a afectat puternic educația germanilor. Există o legătură directă între imnuri și misele lui Luther, Walter, Rhaw și Heinrich Schutz (1585–1672) și gloria de mai târziu a lui Bach, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert și Brahms.[3]

Celebrând doar tradiția luterană cu siguranță că facem un deserviciu muzicii catolice și interacțiunilor productive dintre diferitele tradiții creștine. Dar trebuie doar să ne referim la muzica sterilă a calvinismului, a cărei interzicere a „polifoniei papale" a redus Psaltirea de la Geneva (1562) la o colecție de unisoane metrice, pentru a putea aprecia cu adevărat înzestrarea creației muzicale a lui Luther. În multe privințe Biserica anglicană împărtășește muzicalitatea lui Luther, dezvoltând o minunată tradiție lansată de Tallis, Gibbons și Byrd. În uimitoarea sa simplitate, *Canonul* lui Tallis, compus de un călugăr de la Abația Waltham

care a devenit un gentleman al Chapel Royal, este echivalentul anglican al *Ein' feste Burg*, fiind compus și din opt părți:

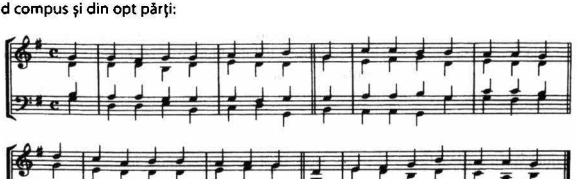

Glory to thee, my God, this night
For all the blessings of the light.
Keep me, oh keep me, King of Kings
Beneath thine own almighty wings.

Glorie ție, Dumnezeul meu, în această noapte
Pentru toate binecuvântările luminii.
Ține-mă, oh ține-mă, Rege al Regilor
Sub aripile tale atotputernice.[4]

Nu ar trebui să neglijăm nici minunata tradiție muzicală a Bisericii ortodoxe, care a adoptat polifonia cu același entuziasm cu care o făcuse Luther. În acest caz, interzicerea utilizării instrumentelor a dus la o pricepere foarte specială în cântarea părților din cor. Biserica catolică a permis întotdeauna acompaniamentul instrumental. Cea mai timpurie orgă rămasă, datând din 1320, este încă în funcțiune la Sion în Valais. Dar în Rusia și Ucraina polifonia trebuia generată doar de vocea umană, încurajând astfel o cultură la fel de dornică să facă muzică pe cât este să o aprecieze. În acest context, Ceaikovski a fost un accident în aceeași măsură în care a fost și Bach.

Între timp, mișcarea luterană de protest a fost inflamată de o serie de proteste paralele, fiecare dintre acestea lărgind natura protestantismului. În 1522 în Elveția, Huldrych Zwingli (1484–1531), elenist, corespondent cu Erasmus, și „preot al poporului" la Zürich, a contestat Biserica catolică atât în privința organizării ecleziastice, cât și în cea a doctrinei. Precum Luther, a început prin a denunța indulgențele; și a împărtășit conceptul de justificare prin credință al lui Luther. Dar a respins autoritatea episcopilor și a transmis mesajul că Euharistia nu este nimic mai mult decât o simplă și simbolică ceremonie. A fost ucis la Kappel în 1531, ținând sus stindardul protestantismului în războiului împotriva celor cinci cantoane de pădure care împărțise Confederația Elvețiană. A lansat o importantă tendință protestantă, în care congregațiile și comunitățile locale și-au cerut dreptul de a-și controla propriile afaceri. [HOLISM]

În anii 1520 predicatorii radicali și sectele au proliferat în Germania. Andreas Karlstadt (1480–1541), care s-a contrazis cu Luther, a plecat la Basel. „Profeții din Zwickau" – Storch, Stuebner și Thomae – erau milenariști de modă vechi. Misticul Thomas Muentzer (1490–1525), posedă atât trăsături comuniste, cât și anarhiste, modelându-și grupul după

HOLISM

În februarie 1528, minunatul „Dr. Paracelsus" şi-a pierdut funcţia de doctor al oraşului Basel. Fusese interzis la universitate, jignise tagma spiţerilor şi dăduse în judecată un prelat care refuzase să îi plătească onorariul întreg. Când i-a acuzat în mod public pe magistraţi de pârtinire, a riscat să fie arestat, aşa că a fugit din oraş. Ideile lui erau la fel de puţin acceptabile medicinei teoretice din vremea sa pe cât au fost medicinei aşa-zis ştiinţifice de mai târziu.

Phillipus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493–1541), cunoscut ca Paracelsus, s-a născut la Einsiedeln în cantonul Schwyz. A fost contemporan cu Luther, Erasmus şi Michelangelo. A absolvit Facultatea de Medicină din Ferrara în 1524. Dar a renunţat să studieze mai departe şi şi-a petrecut şapte ani călătorind, învăţând cunoştinţele specialiştilor în lerburi, ţiganilor şi ale magicienilor şi câştigându-şi traiul ca bărbier-chirurg. A vizitat Spania şi Portugalia, Rusia şi Polonia, Scandinavia şi Constantinopol, Crimeea şi probabil Egiptul. Fost catolic, s-a asociat adesea cu sectele radicale precum anabaptiştii şi Fraţii Spiritului Liber. Arestat la Salzburg în 1525 pentru susţinerea ţăranilor rebeli, a scăpat de execuţie. În afară de Basel, opririle sale mai îndelungate au fost la Strasbourg, Nürnberg, St. Gallen, Meran în Tyrol, St. Moritz, Bad Pfeifers, Augsburg, Kromau în Moravia, Bratislava, Viena şi Villach. A fost un autor prolific în orice subiect de la teologie la magie – piesa centrală fiind *Opus Paramirium* (1531), opera sa „Mai presus de miracole".

Paracelsus a respins noţiunea la modă care susţinea desprinderea cunoştinţelor medicale din textele antice. La Basel, s-a alăturat unor studenţi care ardeau textele lui Avicenna. În schimb, a propus pe de o parte, învăţarea din observaţii practice şi de cealaltă parte, cei „patru stâlpi" – filozofia naturală, astrologia, alchimia şi „Virtutea" (prin care se referea la puterea intrinsecă a oamenilor, plantelor şi mineralelor). Tendinţa sa empirică a dus la o serie de tratamente extraordinare şi tehnici de amputare, antisepsie, homeopatie şi balneologie. Celelalte direcţii ale sale l-au dus spre un sistem alternativ de biochimie bazat pe sulf, sare şi mercur care i-a creat o reputaţie de durată de vrăjitor. Timp de încă 400 de ani, Europa nu a fost nici pe departe pregătită să îi accepte conceptul holist – că un doctor bun caută armonia tuturor factorilor ce afectează bunăstarea pacientului, incluzând factorii de mediu, cei psihosomatici şi cei supranaturali. Paracelsus a trăit într-o epocă în care nimeni nu înţelegea funcţionarea sistemelor digestiv, circulator, neural şi reproducător, cu atât mai puţin genele sau cromozomii. Cu toate acestea, multe dintre descoperirile sale îşi păstrează logica peste secole: Bărbatul şi femeia au fiecare jumătate de sămânţă, şi cel doi împreună alcătuiesc o sămânţă întreagă... Există matricea (pântecele) o forţă de atracţie (ca ambra sau un magnet)... Odată ce voinţa a fost stabilită, matricea îşi trage sieşi sămânţa femeii şi a bărbatului din umorile inimii, ale ficatului, ale splinei, ale osului, ale sângelui... şi din tot ceea ce este corpul. Întrucât fiecare parte a corpului are propria sa sămânţă. Dar când toate aceste seminţe vin la un loc, sunt o singură sămânţă.[1]

taboriţii cehi. După multe peregrinări, a fost prins în fruntea unei bande de hoţi în timpul Războiului Ţărănesc din Turingia şi executat la Muhlhausen. Anabaptiştii sau „Rebotezaţii" au apărut din rândul unor zwingliştii elveţieni nemulţumiţi. Respingând orice formă de autoritate încetăţenită, aceştia au declarat toate formele anterioare de botez ca fiind invalide. Au încercat de asemenea să fondeze o republică creştină ideală pe principii evanghelice, renunţând la jurăminte, proprietate şi (în teorie) la orice violenţă. În 1534–1535 la Münster în Westfalia sub doi olandezi – Jan Matthijs din Haarlem şi Jan Beukelz din Leiden – au creat pentru puţină vreme un „Regat al celor Aleşi" care a fost zdrobit cu o mare cruzime. Cuştile care odată adăpostiseră rămăşiţele conducătorilor lor, încă atârnă de turla Bisericii Sfântul

Lambert. Anabaptiştii au fost primii fundamentalişti ai creştinătăţii, persecutaţi în aceeaşi măsură şi de protestanţi şi de catolici. Şi-au revenit sub numele de „menoniţi" sub conducerea lui Menno Simons (1496–1561) din Friesland, semănând seminţele din care aveau să răsară mai târziu baptiştii, unitarienii şi quakerii. Spiritualismul creştin, prin contrast, îşi trăgea sprijinul din partea denckienilor din Bavaria, a franckienilor din Suabia şi a schwenkfeldienilor din Silezia.

În 1529, regele Henric VIII al Angliei a iniţiat separarea Bisericii Angliei de Roma. Cauza iniţială era dorinţa obsesivă a acestuia de a avea un urmaş pe linie masculină şi refuzul papei de a-i acorda divorţul. Henric, care căpătase înainte titlul de *Fidei Defensor* pentru denunţarea lui Luther, avea o slabă motivaţie religioasă; dar a obţinut un sprijin puternic din partea Parlamentului şi imense avantaje materiale, atacând privilegiile şi proprietăţile Bisericii. Actul anatelor (1532) sista plăţile către Roma. *Statutul apelurilor* (1533) reducea jurisdicţia ecleziastică a Romei. *Actul supremaţiei* (1534) abolea autoritatea papală complet, ridicându-l pe rege la rangul de şef suprem al Bisericii Angliei. Supuşi precum Thomas More sau cardinalul John Fisher, care au refuzat să accepte schimbările, au fost executaţi pentru trădare. Cele zece articole (1536) şi Cele şase articole (1539) proclamau inviolabilitatea Misei romane şi a doctrinei tradiţionale. Directa asociere dintre Biserică şi Stat – mai târziu denumită Erastianism – a apropiat anglicanismul mai mult de ortodoxism decât de catolicism. [UTOPIA]

În 1541, la a doua încercare, Jean Calvin (1509–1564) a fost convins să preia controlul bisericii din Geneva. Un francez aflat pe fugă, mai radical decât Luther, Calvin a fondat ramura Protestantismului cea mai influentă la scară largă. Un cărturar crescut în spiritul lui Lefèvre d'Étaples şi la un moment dat preot catolic, fusese protejat de cercul Margueritei d'Angoulème. Fusese convertit spre noua gândire după ce ascultase un omiliar despre suveranitatea Scripturilor ţinut de rectorul Sorbonei, Nicholas Cop. Temându-se de represalii, renunţă la funcţia din Noyon, oraşul său natal şi fuge la Basel. Acolo, în 1535, publică esenţiala sa lucrare *Instituţia religiei creştine*.

Calvin a exprimat idei originale despre teologie, despre relaţiile dintre Biserică şi Stat şi mai ales despre moralitatea privată. Era mai aproape de Luther decât de Zwingli în privinţa Euharistiei; dar doctrina predestinării relansată de el s-a dovedit şocantă. Vedea umanitatea ca fiind împărţită în Damnaţi şi Aleşi. Prin aceasta, şi-a învăţat discipolii să se considere o minoritate izolată, o trupă de fraţi cucernici înconjuraţi de o lume ostilă, „Străini printre Păcătoşi":

> Ainsi les Bourgeois du Ciel n'aiment point le Monde, ni les choses qui sont au Monde ...il s'écrient avec le Sage: 'Vanité des Vanités; tout n'est que vanité et rongement d'Esprit'.
>
> (Locuitorii oraşului Paradisului nu iubesc Lumea, nici lucrurile din Lume...
> Ei plâng alături de Profet, „Deşertăciune a deşertăciunilor; totul este doar vanitate şi devorarea spiritului.")[14]

Şi în privinţa organizării bisericii, inovaţiile lui Calvin le-au depăşit cu mult pe cele ale lui Zwingli. A insistat nu doar pe separarea dintre Biserică şi Stat, dar şi în privinţa competenţei congregaţiilor locale. Pe de altă parte, se aştepta şi ca puterea temporală să se inspire din preceptele religioase şi de o dorinţă de a aplica toate judecăţile organismelor bisericeşti. În privinţa toleranţei, prin urmare, era la fel de flexibil ca Inchiziţia lui Henric VIII. [SIROP]

UTOPIA

Utopia, însemnând „Niciun loc", a fost numele inventat în 1516 de Sir Thomas More pentru cartea sa în care descrie căutarea formei ideale de guvernare. Tradusă în engleză în 1551, după martiriul autorului, cu denumirea completă *A Frutefull, pleasant and wittie worke of the beste state of a publique weale, and of the new yle called Utopia* şi, de asemenea, în franceză, germană, spaniolă şi italiană, a devenit un bestseller. În lucrare, More descria un loc în care proprietatea este deţinută în comun, în care atât bărbaţii, cât şi femeile beneficiază de educaţie universală şi în care toate religiile sunt tolerate.[1]

Gândirea utopică răspunde unei nevoi profund umane a unei viziuni ideale a unei lumi mai bune. Genul a atras mulţi practicanţi, de la *Republica* lui Platon la *Noua Atlantidă* a lui Bacon şi *Oceana* lui Harrington. Efecte similare pot fi obţinute imaginând ororile Distopiei sau ale „Locului rău". Aceasta a fost intenţia lui Aldous Huxley în *Minunata lume nouă* (1932) sau a lui George Orwell în *1984* (1949). În secolul XX, utopianismul a fost în general asociat cu gândirea de stânga. Rusia Sovietică era considerată de admiratorii săi o utopie modernă, eliberată de relele democraţiei capitaliste. „Am văzut viitorul, spunea un vizitator american în 1919, şi acesta funcţionează." Astfel de opinii au fost între timp desconsiderate de cunoaşterea crimelor în masă comise în numele „socialismului" şi al „progresului". Liberalii moderni au trecut între timp la sarcina mai banală de a îmbunătăţi lotul de indivizi.[2] [RECOLTĂ] [VORKUTA]

Ceea ce nu este la fel de uşor de acceptat este faptul că şi fascismul şi-a avut propriile utopii. După faza iniţială de cucerire brutală, mulţi nazişti, asemenea multor comunişti, visaseră la un viitor frumos, armonios. Scriitorul francez „Vercors", de exemplu, îşi aminteşte gândurile unui ofiţer german din Franţa ocupată, care privea spre viitorul glorios al unei uniuni franco-germane: „Va fi o replică a Frumoasei şi Bestiei".[3] După război, în închisorile Europei de Est, mulţi democraţi închişi pentru că se opuseseră comunismului au fost nevoiţi să asculte visele spulberate ale colegilor lor de celulă nazişti.[4] Utopia fascistă, precum cea comunistă, era falsă şi a generat o suferinţă imensă. Dar au fost şi unii care au visat cu sinceritate la ea. [LETONIA]

În materie de etică, Calvin a stabilit un nou şi imposibil de imitat cod prin care i-a făcut pe discipolii săi de neconfundat. O bună familie calvinistă avea să deteste orice formă de plăcere sau de frivolitate – dansul, cântecele, băutura, jocurile, flirtul, hainele viu colorate, cărţile amuzante, vorbitul cu voce tare, până şi gesturile mai însufleţite. Viaţa lor avea să fie marcată de sobrietate, autocontrol, muncă grea, economie şi, mai presus de orice, cucernicie. Apartenenţa lor la cei Aleşi avea să fie vizibilă din aspectul lor, din conduită, frecventarea bisericii şi din succesul lor în lume. Vechii poveri catolice a păcatului i-au adăugat povara păstrării aparenţelor. În artă, aveau să evite orice ilustrare directă a Divinităţii, toate simbolurile mistice şi alegoriile. Aveau să îşi găsească singura sursă zilnică de bucurie şi îndrumare în lectura Bibliei. Aceştia sunt cei care aveau să fie cunoscuţi de lumea vorbitoare de engleză ca Puritani.

Definitivarea principiilor calviniste a trebuit să aştepte publicarea definitivă a *Instituţiei* în 1559 şi cea de-a doua Confesiune Helvetică din 1559, întocmită de H. Bullinger (1504–1575), succesorul lui Zwingli la Zurich, în 1566.

Succesorul lui Calvin la Geneva, Theodore Beza (1519–1605), un cărturar de formaţie greacă şi teolog, a introdus o viziune foarte rigidă, deterministă, a predestinării care a fost vehement contestată de către urmaşii lui Jakub Hermans (Arminius, 1560–1609),

SIROP

Sâmbătă, 12 august 1553, un bărbat care fugea de Sfânta Inchiziție a intrat călare în satul Louyset, în partea franceză a Genevei. Cu patru luni mai devreme, fusese arestat la Lyon sub acuzația de erezie și, după ce fusese interogat de Inchizitorul General, a fost condamnat la moarte. Scăpase din închisoare și hoinărise de atunci. Scopul lui era să traverseze lacul Geneva într-o barcă și să ajungă la Zürich. Geneva era fortăreața calviniștilor, Zürich a zwinglienilor. Înainte să fie arestat, fugarul fusese angajat ca doctor al arhiepiscopului Vienei. Născut în Navarra, studiase la Toulouse, Paris, Louvain și Montpellier. Era autorul câtorva tratate de medicină, al unui studiu al *Geografiei* lui Ptolemeu și autorul a două studii anti-trinitariene *De Trinitas Erroribus* (1521) și al anonimei *Christianismi restitutio* (1553). În ultimii opt ani corespondase cu o anumită animozitate cu Calvin, cu care se și întâlnise o dată.[1] Duminică, după ce își vânduse calul, a intrat pe Jos în Geneva, a găsit o cameră la La Rose și a asistat la o slujbă de după-amiază. În biserică, a fost recunoscut de cineva și denunțat autorităților orașului. A doua zi dimineață îi erau puse aceleași întrebări de către interogatorul calvinist care îi fuseseră puse de cel catolic. Era Fr. Miguel Serveto de Villanova, cunoscut sub numele de „Servetus" (1511–1553). Atitudinea lui Calvin față de Servetus a fost, puțin spus, necreștină. Îl avertizase într-o ocazie să nu vină la Geneva. Oferise chiar Inchiziției din Lyon un specimen cu scrisul corespondentului său. Dădea acum la o parte legile Genevei în privința toleranței religioase și recomanda decapitarea lui Servetus. Însă, prin ordin judecătoresc, acesta a fost ars de viu la Champel pe 27 octombrie. Gânditorii radicali nu erau în siguranță niciunde în Europa. Biserica ortodoxă rusă îi arsese pe „ludaizatori". Bizanțul își avea la rândul său propria Inchiziție. Giordano Bruno (1548–1600), filozof și dominican renegat, care a fost ars de viu la Roma, era, se pare, spion englez.[2] Polonia-Lituania era un adăpost izolat, unde din 1565 curțile episcopale nu și-au putut aplica verdictele. Anti-trinitarienii au fost cantonați în Transilvania înainte de a se muta în Polonia. Liderul lor, născut în Sienna, Fausto Sozzini (1539–1604), adesea comparat cu Servetus, locuise de asemenea în Lyon și Geneva, unde, înscris la Școala Catolică, își ținuse gura. Mult după moartea sa, Servetus a fost păstrat în amintire ca un simbol al interdependenței bigotismului protestant și catolic. Monumente în amintirea sa aveau să fie ridicate la Madrid (1876), Paris (1907) și Viena (1910). Dacă ar fi trăit mai mult, s-ar fi putut bucura de succesul celor patru ediții ale lucrării sale despre siropurile medicinale, *Syroporum universa ratio* (1537).

profesor la Leyden în Olanda. Arminienii susțineau doctrina liberului arbitru și eficiența morții lui Cristos pentru toți credincioșii, nu doar pentru cei Aleși.

Răspândirea Protestantismului trebuie descrisă atât în termeni sociopolitici, cât și în termeni geografici.

Luteranismul i-a atras în mod direct pe prinții deschiși la minte. Le confirma legitimitatea domniei menținând ordinea socială existentă. A fost rapid adoptat într-un număr de state – cel mai notabil în Württemberg, Hesse, Anhalt, în Saxonia electorală și ducală, Neumark și Pomerania – și în majoritate orașelor din nordul Germaniei de la Bremen la Riga. A intrat într-o criză prelungită în 1540, atunci când Luther a girat căsătoria bigamă a lui Filip de Hesse sfătuindu-l pe cel mai de seamă susținător al noii religii „să spună o minciună cinstită". Până la Concordia (1580), a suferit câteva decenii de schismă între „Gnesio-luterani" și mai liberalii „melanctonieni". În Danemarca și Norvegia, prin predicile „Lutherului danez", Hans Tausen, a devenit religie de stat în 1537. A contribuit la perpetuarea pierderii Suediei de către Danemarca, unde nu a fost consolidată ca religie până în 1593 și a accelerat prăbușirea statelor teutone ale Prusiei (1525) și Livoniei (1561).

Calvinismul, prin contrast, a coincis mai puţin cu politica de stat şi mai mult cu înclinaţiile anumitor grupuri sociale. În Europa de Vest a atras adesea burghezia aflată în creştere şi în Franţa importante secţiuni din nobilime. În Europa de Est, de asemenea, a atras atât nobilimea de ţară, cât şi magnaţii. În Regatul Angliei, calvinismul a început să aibă un impact după moartea lui Henric VIII în 1547. Domnia regelui-copil Eduard VI a produs multă confuzie şi scurta domnie a ultracatolicei regine Maria a rezultat într-o recoltă de martiri protestanţi, mai ales la Oxford. Prin urmare, sub Elisabeta I, acordul bisericesc inclus în Actul de Uniformitate (1559) şi Cele Treizeci şi nouă de Articole (1571) au dus la o sinteză chibzuită a influenţelor erastiene, luterane, zwingliene, calviniste şi catolice. De la acel moment, anglicanismul a oferit mereu o umbrelă pentru două mari tendinţe politice şi teologice – „Înalta Biserică" a anglo-catolicismului şi „Biserica de Jos" a evangheliştilor calvinişti. În ciuda persecuţiilor lipsite de milă de sub domnia Elisabetei, atât catolicii disidenţi, cât şi puritanii nonconformişti au supravieţuit în ilegalitate. Cei din urmă au revenit în forţă în secolul XVII şi, sub Commonwealth-ul lui Cromwell (1649–1658), au controlat statul o scurtă vreme.

Datorită eforturilor lui John Knox (1513–1572), calvinismul a devenit singura religie recunoscută în Scoţia în 1560, în forma numită prezbiterianism. Deşi supus influenţelor anglicane, Kirk-ul scoţian şi-a păstrat independenţa.

În Franţa, calviniştii au fost denumiţi hughenoţi. S-au răspândit rapid pe fostele teritorii ale albigenzilor din sud şi din vest şi în rândul populaţiei urbane din toate provinciile. Au format coloana vertebrală a Partidului Bourbonilor în timpul Războaielor religiilor şi o trăsătură esenţială a scenei religioase franceze până la expulzarea lor finală din 1685.

În Olanda, dezvoltarea calvinismului, mai ales în rândul păturii mijlocii din Amsterdam, Rotterdam şi Leyden, a constituit un factor important în fractura dintre provinciile catolice din Vest şi provinciile unite din Est. Biserica reformată olandeză a jucat un rol important în ţară de la stabilirea ei ca religie de stat în 1622.

În Germania, calvinismului i s-au opus o lungă perioadă şi luteranii şi catolicii. A primit cel mai mare sprijin în 1563 prin aderarea la religie a electorului-palatin, Frederick III, care a impus Catehismul de la Heidelberg tuturor supuşilor săi; de la Christian I al Saxoniei (m. 1591) şi în 1613 prin convertirea familiei de Hohenzollern din Brandenburg. Brandenburg-Prusia a fost neobişnuită prin tolerarea atât a calvinismului, cât şi a luteranismului. [FAUSTUS]

În Polonia-Lituania, Boemia şi Ungaria, calvinismul a atras o mare parte a nobilimii de la ţară. În unele părţi, precum Transilvania sau Ducatul Szczecin, prezenţa sa s-a dovedit de durată. Oraşul maghiar Debrecen a fost „Roma calvinistă" încă din acea perioadă. În Lituania a obţinut susţinerea a numeroşi magnaţi, inclusiv cei mai mari latifundiari ai Europei – familia Radziwill.

Efectele protestantismului pot fi observate în toate sferele vieţii europene. Subliniind necesitatea lecturii Bibliei, a avut un impact major asupra educaţiei din ţările protestante, şi, prin urmare, asupra alfabetizării maselor. În sfera economică a avut o contribuţie majoră în dezvoltarea culturii întreprinzătoare, şi, prin urmare, a creşterii capitalismului. În politică s-a dovedit un motiv major de controversă atât între state, cât şi între grupări rivale din cadrul unui stat. Împărţind lumea catolică în două, a grăbit Reforma Bisericii catolice, reformă îndelung amânată de aceasta. Mai presus de orice, a dat o lovitură grea ideii de creştinătate unită. Până în 1530, creştinătatea fusese împărţită în două – ortodoxă

şi catolică. Din 1530 avea să fie împărţită în trei: ortodoxă, catolică şi protestantă. Şi însuşi protestanţii erau împărţiţi în facţiuni opuse. Scandalul a fost atât de mare şi fragmentarea atât de răspândită, încât lumea a încetat să mai vorbească despre creştinătate şi a început să vorbească despre „Europa".

FAUST

Adevăratul „Dr. Faust" a fost un şarlatan vagabond şi scamator de bâlci, care a murit la Staufen în Breigsau în 1541. Se presupune că a absolvit Universitatea din Cracovia, asemenea lui Copernic, frecventând şi numeroase universităţi germane, prezentându-se sub numele de Magister Georgius Sabellicus Faustus Junior. A devenit notoriu pentru blasfemiile sale, pentru „miracolele" sale precum preschimbarea apei în vin şi pentru afirmaţia sa de a se fi înţeles cu Diavolul. Faptele sale au inspirat o serie de aşa-numite *Faustbuchs*. Prima dintre ele, compilată la Frankfurt în 1587, a fost tradusă în daneză în 1588, în franceză şi olandeză în 1592, în engleză înainte de 1594 şi în cehă în 1602. Ca personaj fictiv, Faust şi-a făcut debutul în 1594 în piesa lui Christopher Marlowe, unde apare ca un om cu o ambiţie nemăsurată, încercând să devină „cel mai mare împărat al lumii". Se bucură de o perioadă de putere înainte ca Diavolul să redobândească ce îi aparţine. În Germania, a apărut într-o dramă pierdută a lui Lessing şi într-un roman al lui F.M. Klinger (1791) înainte de a fi adoptat ca personaj central al tragediei în versuri în două părţi a lui Goethe (1808, 1832). Opera lui Ferruccio Busoni, *Doktor Faust* (1916), rămâne neterminată.

Faustul lui Goethe este dificil de rezumat. Pactul său cu Mefisto îi oferă întinerirea şi ajunge să trăiască până la o sută de ani. *Gib meine Jugend mir zurück!* În Partea I, care tratează „lumea mai mică" a emoţiei personale, Faust se confruntă cu lupta dintre datoria faţă de Diavol şi iubirea pentru Gretchen. În Partea a II-a, care tratează marea lume a societăţii şi politicii, este ministrul unui împărat cheltuitor. Atunci când moare, Gretchen intervine şi Diavolul este înşelat; Coruri din Paradis salută progresul unui suflet salvat şi victoria Dragostei:

Der früh Geliebte,
Nicht mehr Getrübt,
Er kommt zurück!
(Iubitul de demult,
nu mai este înceţoşat,
se întoarce!)[1]

Capodopera lui Goethe a inspirat două opere, de Gounod şi Berlioz şi Simfonia Faust (1857) a lui Liszt. Mai recent, romanul lui Thomas Mann *Doctor Faustus* (1947) reactualizează legenda în cadrul unei judecăţi întunecate a Germaniei contemporane. Un muzician, Adrian Leverkühn, sedus de operele lui Wagner şi Nietzsche, contractează diabolica boală sifilis de la o *femme fatale* şi moare după ce a compus o cantată nihilistă, *D. Fausti Weheklag*. În finalul acesteia, un diminuendo susţinut din partea unui singur violoncel aminteşte de „o lumină în noapte", sugerând că lumea germană s-ar putea, până la urmă, să nu fie complet lipsită de speranţe.[2]

Contrareformei i s-a dat numele de către istoricii protestanţi care au presupus că aceasta a avut loc pentru a se opune Reformei protestante. Istoricii catolici văd problema în mod diferit, ca o a doua etapă într-o mişcare de reformă a bisericii care are o istorie continuă de la susţinătorii concilierii finalului de secol XIV până la Conciliul de la Trento. Trebuie subliniat însă că această Contrareformă nu a fost un fel de motor istoric

autarhic, acționând izolat. Asemenea Renașterii și a Reformei, a interacționat cu toate celelalte mari fenomene ale epocii.

Paralizia instaurată în centrul Bisericii catolice s-a diminuat odată cu pontificatul lui Paul III (Alessandro Farnese, 1534–1549). Poreclit „cardinalul fustangiu", Paul III a fost un nepotist flagrant, fratele unei concubine papale și susținătorul excesiv de darnic al lui Michelangelo și Tițian. În același timp, el este cel care a întrezărit nevoia unei schimbări. A revitalizat Colegiul Sacru, a ordonat o anchetă-cheie pentru reforma Bisericii, *Consilium de emendanda ecclesia* (1537), i-a ironizat pe iezuiți, a înființat Oficiul Sfânt și a lansat Conciliul de la Trento. Până în anii 1530, Colegiul Sacru al cardinalilor, care îi alegea pe papi, a fost unul dintre punctele slabe ale Bisericii. Dar odată cu tăierea bugetului acestuia și cu creșterea numărului cardinalilor prin câteva numiri geniale, a devenit cea mai puternică instituție a Vaticanului. Printre membrii de excepție s-au numărat cardinalii Caraffa (mai târziu Paul IV, 1555–1559), Cervini (mai târziu Marcel II, 1555) și englezul Reginald Pope, care a pierdut alegerea în 1550 la un singur vot. Următoarea generație de papi avea să fie de un calibru diferit. Pius IV (1559–1565) nu a ezitat să condamne la moarte nepoții criminali ai predecesorului său. Austerul și fanaticul Pius V (1566–1572), la un moment dat Inchizitor General, se plimba desculț prin Roma, a fost mai târziu canonizat. Grigore XIII (1572–1585), care s-a bucurat de masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu, era în întregime politic.

Societatea lui Isus a fost numită „corpul de elită" al Reformei catolice. Îmbina pietatea feroce și stilul de viață militar al fondatorului său basc, Iñigo López de Recalde (Sf. Ignațiu de Loyola, 1491–1556), autorul *Exercițiilor Spirituale* (1523). Aprobată în 1540 prin Bula papală a lui Paul III *Regimini Militantis Ecclesiae*, societatea acționa sub directa comandă a papei. Membrii săi erau organizați în ranguri sub generalul lor și erau antrenați să se considere „tovarăși ai lui Isus". Scopul lor era de a-i converti pe păgâni, de a-i reconverti pe cei căzuți și, mai presus de orice, de a educa. În câteva decenii de la formarea lor, misionarii au apărut peste tot în lume, din Mexic în Japonia. Colegiile lor au apărut în fiecare colț al Europei catolice, de la Braganza la Kiev. „Nu am părăsit niciodată armata, spunea Sfântul Ignațiu, am fost doar repartizat în serviciul lui Dumnezeu." Și în altă scriere: „Dați-mi un băiat la vârsta de șapte ani și va fi al meu pentru totdeauna". La canonizarea sa, s-a spus: „Ignațiu a avut o inimă suficient de largă să cuprindă tot Universul."[15]

În ciuda succeselor lor, iezuiții au stârnit teamă și resentimente imense printre catolici și protestanți. Erau faimoși pentru cazuistica lor în dispute și erau considerați ca fiind adepți ai dictonului „scopul scuză mijloacele". Au ajuns să fie considerați poliția secretă a Bisericii, neobligați să dea socoteală nimănui. Deja în 1612 falsificata *Monita Secreta*, publicată la Cracovia, susținea că dezvăluie instrucțiunile conspirației lor globale sub formidabilul general Acquaviva, „Papa cel Negru". Societatea a fost desființată în 1773 și reînființată în 1814.

Sfântul Oficiu a fost înființat în 1542 având funcția de curte supremă de apel în probleme de erezie. Având ca membrii cardinali de seamă, această instituție și-a asumat supravegherea Inchiziției și în 1557 a emis primul Index, lista cărților interzise. În 1588 a devenit una dintre cele nouă Congregații sau departamente executive ale Curiei romane reorganizate. A lucrat împreună cu Oficiul pentru Propagarea Credinței, însărcinat cu convertirea păgânilor și a ereticilor. [INDEX] [INCHIZIȚIA] [PROPAGANDA]

INCHIZIȚIA

Sevilla secolului XVI. Isus Cristos s-a întors pe pământ și a fost prins înfăptuind miracole. Este arestat grabnic. Marele Inchizitor conduce interogatoriul personal. „De ce ai venit să te amesteci în treburile noastre?" întrebă el. Nu primește niciun răspuns. Printre multe reproșuri, Inchizitorul îl acuză pe Cristos că îi induce în eroare pe oameni cu darul liberului-arbitru. Omul este prin natura sa rebel și dacă i se oferă ocazia va opta întotdeauna pentru drumul spre pierzanie. Pentru propriul lor bine, sugerează el, oamenilor trebuie să li se refuze libertatea pentru a li se salva sufletele. „Ai uitat că o minte liniștită și o moarte liniștită este mai dragă Omului decât libertatea în cunoașterea Binelui și a Răului?" Mai mult, afirmă Inchizitorul, faptele Istoriei susțin acest lucru. Oamenii sunt prea slabi pentru a rezista tentațiilor. Timp de 1 500 de ani, s-au bălăcit în păcat și suferință, incapabili să dea atenție făgăduielii lui Cristos. „Le-ai promis pâine din Paradis, dar se poate ea compara cu pâinea pământească în ochii rasei slabe, vicioasă și mereu ignobilă a oamenilor? Suntem mai umani ca tine." Inchizitorul îl acuză pe Cristos de a nu fi dat replică provocării Diavolului și de a nu fi făcut dovada Divinității sale. A căzut testul din trei părți despre mister, miracol și autoritate. Papalitatea, de fapt, este în secret de partea Diavolului. „Am fost de partea lui și nu a ta, dezvăluie Inchizitorul, referindu-se la schisma catolic-ortodoxă, timp de opt secole". Inchizitorul anticipează cu amărăciune victoria materialismului lipsit de credință. „Știi că vor trece secole și omenirea va proclama... că nu există crimă și, prin urmare, păcat, ci doar oameni flămânzi? «Hrăniți-i întâi și apoi cereți virtute!» Asta va fi scris pe semnele lor cu care ne vor distruge templul."

În închisoarea Inchizitorului, concluzia pare inevitabilă. „Ai fost dat afară din Infern", îi spune lui Cristos; „Ești un eretic. Mâine te vom arde!"

În ultimul moment, iertarea creștină triumfă. Cristos îl sărută pe Inchizitor pe obraz. Copleșit de puterea dragostei, Inchizitorul dă înapoi și porțile închisorii se deschid...

Un astfel de rezumat ar putea servi ca ajutor de lectură unui student pentru „Legenda Marelui Inchizitor". Creatorul „Legendei" a fost un tânăr autor rus, Ivan Karamazov, care a trăit împreună cu tatăl și frații săi în anii 1860. Saga familiei Karamazov, asemenea „Legendei", care formează unul dintre episoadele sale centrale, ridică eterna întrebarea a Binelui sau Răului. Părintele Karamazov este un depravat sinistru, împotriva căruia fiul cel mare, Dmitri, se revoltase deja. Ivan și Alioșa, frații lui vitregi, reprezintă ateul sceptic și optimistul încrezător. Dar cel de-al patrulea, fiul bastard, Smerdiakov sau „Împuțitul" este cel care își ucide tatăl înainte de a se sinucide. La proces, Ivan este măcinat de vină pentru că incitase fapta și încearcă să ia asupra sa vina. Dar într-o greșeală judiciară atroce, inocentul Dmitri este condamnat. În scena finală, copiii familiei le arată celor mai bătrâni ca ei cum se poate trăi în armonie.[1]

Creatorul *Fraților Karamazov* (1880) a fost Fiodor Dostoievski. În acest roman, autorul rus a reluat numeroase dintre temele și gândurile muncii sale de o viață. Romanul este, după Sigmund Freud, „cel mai minunat roman scris vreodată". Dostoievski a inventat Legenda Marelui Inchizitor ca un vehicul pentru cea mai aspră critică adusă bisericii creștine în literatura europeană. În el, prevestește obiecțiile morale care vor fi aduse mai târziu totalitarismului. Își imaginează un eveniment fictiv. Textul ilustrează foarte bine prejudecățile autorului împotriva catolicismului, dar și credința sa în unitatea fundamentală a creștinătății. La suprafață, Dostoievski a fost un șovinist rus. Nu îi plăceau evreii „nemiloși"; îi disprețuia pe catolici, mai ales pe polonezi, pe care adesea îi înfățișa ca fiind criminali și îi detesta pe socialiști. Vedea biserica ortodoxă rusă ca fiind ceea ce susținea aceasta – singura credință adevărată. „În Vest nu mai există creștinism", afirma el. „Catolicismul se transformă în idolatrie, în timp ce protestantismul se transformă rapid în ateism și într-o etică variabilă."[3] Se presupune că formula lui era: „catolicism = unitate fără libertate.

protestantism = libertate fără unitate; ortodoxism = libertate în unitate, unitate în libertate." Mulți critici consideră că Dostoievski a exprimat argumentele Inchizitorului mai convingător decât pe cele ale lui Cristos. În confruntarea dintre biserică și credință, credința pare să piardă. Aceasta probabil că i-a fost intenția, întrucât plasa logica mult mai sus decât credința. „Chiar dacă mi s-ar demonstra că Isus Cristos a fost în afara adevărului, scria el odată, aș rămâne oricum cu El."[4]

Critica Vestului făcută de Dostoievski a fost constantă (ceea ce poate explica aprecierea de care se bucură în rândul intelectualilor vestici). Dar vedea împărțirea creștinătății ca o ipostază a Răului ce avea să fie depășită într-un final. Scandalurile bisericii erau un preludiu necesar armoniei creștine. Urmând acest raționament, ororile Inchiziției Spaniole nu erau decât un indiciu al triumfului final al creștinismului. În sufletul său, bătrânul reacționar era un creștin universal și, în sens spiritual, devotat ideii europene.

Mai presus de orice, Dostoievski credea în puterea vindecătoare a credinței. Pe pagina de titlu a *Fraților Karamazov* a adăugat versurile: „Cu adevărat, cu adevărat, vă spun vouă, dacă o grăunță de grâu nu cade în pământ și moare, suferă de una singură. Dar dacă moare, aduce după sine multe fructe."[5] Aceleași cuvinte i-au fost gravate pe piatra de mormânt.

PROPAGANDA

Propaganda este rezultatul ideilor conflictuale și a hotărârii oamenilor de a-și răspândi propriile doctrine în rândul altora. Originile sale rezidă cu siguranță în sfera religioasă. Este în esență subiectivă, fiind cel mai eficientă atunci când face apel la ură și prejudicii. Este antiteza oricărei educații și informații oneste. Pentru a fi cât mai eficientă, propaganda are nevoie de ajutorul cenzurii. Într-o arenă informațională închisă, poate mobiliza toate mijloacele de comunicare – tipărite, orale, artistice și vizuale – și să facă afirmații spre propriul avantaj. În acest scop, *Officium de Propaganda Fidei* al Romei, de unde provine termenul, a lucrat alături de Inchiziție. A devenit una dintre congregațiile permanente ale Vaticanului în 1622. Propaganda a fost la fel de frecventă în țările protestante și ortodoxe, unde bisericile erau subordonate puterii statului. Propaganda politică, la rândul ei, existase dintotdeauna fără a purta acest nume. A luat amploare odată cu apariția tiparului și, mai târziu, cu ajutorul ziarelor și al foilor volante. A fost cel mai evident în vreme de război, mai ales în timpul războaielor civile și al celor religioase. În anii 1790, soldații francezi apăreau adesea în tabăra adversă înarmați doar cu broșuri. În secolul XX, oportunitățile propagandei au fost dramatic extinse de inventarea noilor medii de transmitere a informațiilor, precum filmul, radiodul sau televizorul; de tehnicile de marketing, convingerea în masă, reclamele comerciale și „PR"; de apariția ideologiilor utopice și de lipsa de scrupule a statului totalitar. „Propaganda totală" și arta „Marii Minciuni" a fost inițiată de bolșevici. Lenin, după Plekhanov, a făcut distincția între propagandistul de nivel înalt, care dezvolta strategia și agitatorul de rând care o punea în practică. Acolo unde *agitpropul* sovietic deschisese drumul, fasciștii i-au urmat grabnic. Teoreticienii propagandei au identificat cinci reguli de bază:

1. Regula simplificării: reducerea tuturor datelor la o simplă confruntare între „Bine și Rău", „Prieten și Dușman".
2. Regula desfigurării: discreditarea opoziției prin mânjiri și parodieri din tușe groase.
3. Regula transfuziei: manipularea valorilor consimțite ale populației-țintă în propriile scopuri.

4. Regula unanimității: prezentarea propriului punct de vedere de parcă ar fi opinia unanimă a oamenilor care gândesc așa cum trebuie: atragerea individului cu îndoieli prin puterea de atracție a unor personaje remarcabile, prin presiune socială și „contaminare psihologică".
5. Regula orchestrării: repetarea la nesfârșit a aceloraşi mesaje cu diferite variații și combinații.

În această privință, unul dintre marii maeștri ai propagandei și-a recunoscut predecesorii. „Biserica catolică continuă să existe, spunea Goebbels, pentru că repetă aceleași lucruri de două mii de ani. Partidul Național Socialist trebuie să facă la fel."[1]

Una dintre cele mai subversive forme de propagandă însă este aceea în care sursele adevărate de informație sunt ascunse și de cei ce o primesc și de cei ce o propagă. Genul așa-numitei „propagande direct ascunse" are ca scop mobilizarea unei rețele de „agenți de influență" care nu bănuiesc nimic și care transmit mesajul dorit de parcă ar acționa spontan. Mimând o coincidență de păreri cu indivizii din societatea-țintă, pe care încearcă să îi corupă, și linguşind înclinațiile unor indivizi-cheie, pot corupe o elită dominantă de formatori de opinie pe furiș.

Aceasta, se pare, a fost metoda aleasă de șefii propagandei lui Stalin care și-au întins plasele în cercurile culturale ale țărilor vestice începând cu 1920. Personajul principal în acest domeniu a fost un comunist german aparent inofensiv, coleg odinioară cu Lenin în Elveția și o cunoștință de demult a lui Goebbels din Reichstag, Willi Munzenberg (1889–1940). Lucrând împreună cu spionii sovietici, a perfectat arta de a face afaceri secrete pe față. A stabilit programul unor serii de campanii împotriva „antimilitarismului", „antiimperialismului" și, mai presus de orice, a „antifascismului", dirijându-le spre un număr de medii receptive din Berlin, Paris și Londra. Principalii săi recruți și oameni păcăliți, numiți „tovarăși de călătorie" de către sceptici, se alăturau arareori Partidului Comunist și ar fi negat cu indignare că sunt manipulați. Printre ei se aflau scriitori, artiști, editori de stânga și celebrități alese cu grijă – și anume Romain Roland, Louis Aragón, André Malraux, Heinrich Mann, Bertolt Brecht, Anthony Bunt, Harold Laski, Claud Cockburn, Sidney și Beatrice Webb și jumătate din grupul Bloomsbury. Întrucât cu toții atrăgeau după ei mulțimi mari de acoliți, porecliți „Cluburile Inocenților", se obținea un efect de val care a fost numit propice „înmulțirea iepurilor". Scopul final a fost definit clar: „de a crea pentru Vestul noncomunist, corect gânditor, prejudecata dominantă a epocii: credința că orice părere care servea... Uniunii Sovietice era derivată din elementele fundamentale ale decenței umane." Un astfel de cinism este fără egal. Poate fi judecat doar prin soarta pe care Marele Lider a rezervat-o celor mai devotați propagandiști ai săi, precum Karol Radek, și probabil chiar lui Munzenberg, care a fost găsit spânzurat în mod misterios în munții francezi. Comentariul lui Brecht despre victimele lui Stalin era și mai puțin o glumă decât considera autorul: „Cu cât sunt mai nevinovați, scria el, cu atât merită mai mult să fie împușcați".[3]

Conciliul de la Trento, care s-a întrunit în trei sesiuni, 1545–1547, 1551–1552 și 1562–1563, a reprezentat Conciliul General pentru care reformatorii Bisericii se rugaseră de decenii. A oferit definițiile doctrinale și structurile instituționale care au permis Bisericii romane să își revină și să se ridice la nivelul provocării protestante. Decretele sale în privința doctrinei au fost în mare parte conservatoare. Acestea confirmau că doar Biserica putea interpreta Scripturile și că adevărul religios era derivat din tradiția catolică și din Biblie. Conciliul a păstrat viziunea tradițională a păcatului originar, a justificării și a meritului și a respins variatele alternative protestante la transsubstanțiere în timpul Euharistiei. Decretele în privința organizării au reformat ordinele bisericești, au regularizat numirea episcopilor și au stabilizat seminariile din fiecare diocează. Decretele în privința

formei Misei, care conţineau un nou Catehism şi un Breviar revizuit, au afectat cel mai mult viaţa catolicilor de rând. După 1563 aceeaşi Misă Latină Tridentină a putut fi auzită în bisericile romane catolice din jurul lumii.

Criticii Conciliului de la Trento subliniază neglijarea eticii practice, eşecul de a oferi catolicilor un cod moral care să fie pe seama celui protestant. „A imprimat Bisericii marca unor vremuri netolerante, scria un catolic englez, şi a perpetuat... spiritul unei moralităţi austere."[16] Istoricul protestant Ranke subliniază paradoxul unui Conciliu care intenţionase să reducă influenţa papalităţii. În schimb, prin jurăminte de loialitate, regulamente detaliate şi pedepse, întreaga ierarhie catolică a fost subordonată papei. „Disciplina a fost reinstaurată, iar toate modalităţile de dirijare a acesteia au fost centralizate la Roma."[17] Unii monarhi catolici, printre care şi Filip II al Spaniei, se temeau atât de mult de decretele tridentine, încât au trunchiat publicarea acestora.

Etosul religios specific promovat de contrareformă pune accentul pe disciplină şi pe viaţa colectivă a celor credincioşi. Reflectă marile puteri de coerciţie acordate ierarhiei şi manifestarea exterioară a conformităţii pe care credincioşii erau acum nevoiţi să o afişeze. Insista în privinţa spovedaniei regulate ca semn al supunerii. Era susţinută de o gamă largă de practici comunitare – pelerinaje, ceremonii şi procesiuni – şi de teatralitatea susţinută a artei, arhitecturii şi muzicii ce le acompania. Propaganda catolică de acest tip era puternică atât din punct de vedere al argumentelor raţionale, cât şi al mijloacelor de impresionare a simţurilor. Bisericile baroce ale perioadei, încărcate cu altare, coloane, statui, heruvimi, frunze de aur, icoane, chivoturi, candelabre şi tămâie erau toate menite să nu lase răgaz gândurilor intime ale congregaţiei. Spre deosebire de predicatorii protestanţi, care puneau accentul pe conştiinţa individuală şi pe probitatea individuală, clerul catolic părea tot mai mult să îşi îndemne turma de credincioşi spre o obedienţă oarbă.

Contrareforma a adus cu sine o recoltă bogată de sfinţi catolici. Printre ei se numără misticii spanioli: Sf. Tereza de Avila (1515–1582) şi Sfântul Ioan al Crucii (1542–1591); o lungă linie de servitori ai celor săraci şi bolnavi: Sf. Filip Neri (1515–1595), Sf. Camil de Lellis (1550–1614), Sf. Vicenţiu de Paul (1576–1660), Sf. Luiza de Marillac (1591–1660); apoi sfinţii şi martirii iezuiţi: Sf. Francisc Xavier (1506–1552), Sf. Stanislaw Kostka (1550–1568), Sf. Aloysius Gonzaga (1568–1591), Sf. Petru Canisius (1521–1597), Sf. Ioan Berchmans (1599–1621) şi Sf. Robert Bellarmine (1542–1621). Aceştia au recâştigat mult din terenul pierdut de Biserică.

Efectele Contrareformei au fost resimţite în întreaga Europă. Susţinerea tradiţională pentru Biserică era cea mai puternică în Italia şi în Spania, însă până şi acolo au trebuit stinse câteva focuri ale nonconformismului. Ţările de Jos spaniole, prinse între Franţa şi Provinciile Unite, au fost transformate într-un punct central al militantismului catolic în care Universitatea din Leuven şi Colegiul Iezuit de la Douai se aflau în frunte. O reacţie importantă împotriva acestui zel a fost provocată de Cornelius Jansen (1585–1638), episcop de Ypres şi critic puternic al iezuiţilor. În analiza sa a lucrărilor Sfântului Augustin, *Augustinus* (1640), Jansen a atacat ceea ce el considera a fi cazuistica teologică şi superficialitatea morală a epocii, punând accentul pe nevoia credinciosului de Graţie Divină şi renaştere spirituală. Deşi nu a ezitat niciodată în loialitatea sa faţă de Roma şi a respins doctrina protestantă a justificării prin credinţă, câteva dintre afirmaţiile sale legate de Graţia Divină se apropiau de punctul de vedere protestant şi au fost condamnate prompt ca atare (vezi capitolul VIII).

Elveţia era scindată de ostilitatea cantoanelor catolice şi protestante. Doctrinele din Zurich şi Geneva au pătruns în multe dintre satele alpine ale regiunilor înconjurătoare. Au fost eradicate prin măsuri violente la graniţa italiană de către Sf. Charles Borromeo, cardinal-arhiepiscop de Milano (1538–1584) şi contestate în Savoia de puterea de convingere mai blândă a Sfântului Francisc de Sales (1567–1622), autorul bestsellerului *Introducere în viaţa evlavioasă* (1609). [MENOCCHI]

MENOCCHI

În 1599, un simplu morar din Montereale în Friuli, Comenico Scandella, a fost ars pe rug pentru erezie, cu doar doi ani înainte ca Giordano Bruno să albă aceeaşi soartă la Roma. Documentele cazului său, care au supravieţuit la Udine, deschid lumea credinţelor neconvenţionale atât de greu de pătruns de către istorici. După două procese, un interogatoriu îndelungat, încarcerare şi tortură, Sfânta Inchiziţie a insistat că inculpatul negase „virginitatea Sfintei Fecioare, divinitatea lui Cristos şi Providenţa Domnului". Cunoscut ca „Menocchio", morarul din Montereale, la un moment dat primar al satului, era tatăl a unsprezece copii, un bârfitor dezmăţat, un anticleric convins şi un cititor vorace. La data arestării lui, în casă se găseau:

o ediţie vernaculară italiană a Bibliei;
// *Fioretto della Bibbia* (o antologie biblică catalană, în traducere);
// *Rosario della Madonna* de Alberto da Castello, OP;
o traducere a *Legenda Aurea*, „Legenda de Aur";
Historia del Giudicio, în rima secolului XV;
//*Cavalier Zuanne de Mandavilla* (o traducere a *Călătoriilor* lui Sir John Mandeville);
// *Sogno di Caravia* (Veneţia, 1541);
// *Supplemento delle Cronache* (o versiune a cronicii lui Foesti);
Lunario al Modo di Italia (un almanah);
o ediţie necorectată a *Decameronului* lui Boccaccio;
o carte fără titlu, identificată de un martor ca fiind Coranul.

Menocchio vorbise îndelung cu un anume Simon Evreul, era interesat de luteranism şi nu dorea să accepte povestea biblică a Creaţiei. Repetând o idee a lui Dante[1] şi numeroase mituri antice, a insistat că îngerii erau produşi de natură „aşa cum viermii sunt produşi de brânză".[2]

În Franţa, mulţi catolici s-au dat la o parte din faţa noului militantism, parţial respectând tradiţia galică şi Concordatul din 1516 şi parţial din pricina ostilităţii francezilor faţă de Habsburgi. Dar un partid „ultramontan" proroman a crescut în importanţă în jurul Casei de Guise. Cea mai întunecată faptă a lor a fost masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu de pe 23 august 1572, când 2 000 de hughenoţi au fost masacraţi în Paris – după care papa a ţinut un *Te Deum* şi regele Spaniei „a început să râdă". În secolul XVII jansenismul a oferit o cale de mijloc, un antidot partizanatului extremiştilor opuşi şi hughenoţilor.

Regatul Angliei a fost ţinta reconvertirii într-o campanie care a dat lumii Cei Patruzeci de Martiri Catolici conduşi de Sf. Edmund Campion SJ (1540–1581) şi multe alte victime. Irlanda şi-a confirmat catolicismul, mai ales după brutala expediţie elisabetană din 1598. Dar unitatea religioasă din Irlanda a fost zdrobită după plantarea unei colonii prezbiteriene scoţiene în Ulster în 1611 şi de către înclinaţiile anglicane ale moşierimii anglo-irlandeze.

Pe teritoriile Habsburgilor austrieci, Contrareforma s-a confundat în mod direct cu dinastia şi cu politicile acesteia. Într-adevăr, acel tip special de catolicism, *pietas austriaca*, care a apărut la turnura secolului XVII a devenit elementul principal al unei largi comunităţi culturale care a supravieţuit domniei Habsburgilor. A fost la un moment dat numit „absolutism confesional". Collegium Germanicum din Roma a jucat un rol strategic. Iezuiţii au pus o stăpânire fără precedent pe educaţia din Viena şi Praga prin eforturile olandezului Canisius. Ungaria de vest, Slovacia, Croaţia, Silezia, Boemia şi, mai târziu, Galiţia de Vest au aparţinut aceleiaşi sfere. Cultura barocului, s-a argumentat, a reprezentat iedera care nu numai că a acoperit şubrezitul edificiu habsburgic, dar a şi ajutat să îl ţină la un loc (a se vedea p. 529).

În alte părţi ale Germaniei, se ajunsese la un tulburat *modus vivendi* între catolici şi protestanţi până în 1555 la Pacea de la Augsburg; fiecare prinţ avea să decidă în privinţa religiei supuşilor săi; luteranismul avea să fie singura religie protestantă permisă; luteranii care locuiau în state catolice aveau să fie toleraţi. Germania a fost transformată într-o amestecătură religioasă unde, însă, prinţii şi împăraţii catolici se temeau de un nou progres al protestantismului. Asta întrucât începând cu anii 1550, „preoţii spanioli" au înfiinţat centre iezuite la Köln, Mainz, Ingolstadt şi München, creând bastioane catolice durabile în Renania şi Bavaria. Enclavele calviniste, din Palatinat şi Saxonia şi alte părţi, nu au devenit sigure până în a doua jumătate a secolului. În decembrie 1607, ducele Bavariei a ocupat ostentativ oraşul Donauwörth din Suabia pentru a opri amestecul protestanţilor în procesiunile catolice. Zece prinţi protestanţi au căzut de acord asupra unei Uniuni evanghelice pentru a-şi proteja interesele, fiind contraţi de activităţile rivale ale Ligii catolice. Este dificil de spus, prin urmare, dacă începutul Războiului de 30 de ani s-a petrecut în 1618 sau înainte.

În această lume a intoleranţei religioase în creştere, Polonia-Lituania ocupa un loc aparte. Un teritoriu vast cu o populaţie foarte diversă, conţinea un mozaic de credinţe: catolică, ortodoxă, iudaică şi musulmană, chiar înainte ca luteranismul să acapareze oraşele din Prusia poloneză sau calvinismul o mare parte a nobilimii. Poziţia *szlachtei* conducătoare era de o asemenea natură, că fiecare conac îşi putea conduce afacerile religioase cu aceeaşi libertate de care se bucurau principatele germane. Din 1565 verdictele curţilor ecleziastice nu au mai putut fi aplicate pe domeniile private ale nobililor. În acelaşi timp când cardinalul Hozjusz, preşedintele Conciliului de la Trento şi episcop de Warmia, îi introducea pe iezuiţi, Polonia primea tot felul de eretici şi de refugiaţi religioşi – catolici din Anglia şi Scoţia, fraţi cehi, anabaptişti din Olanda sau, precum Faustus Sozzini (Socinius), greco-catolici din Italia. În 1573, cu calviniştii preluând majoritatea în Senat, parlamentul polonez a votat un statut de toleranţă permanentă şi universală de la care erau excluşi doar socinienii. Sub Sigismund III Vasa (1587–1632), un elev pasionat al iezuiţilor, partidul ultramontan a reafirmat treptat supremaţia catolică. Dar progresul era lent şi doar metode nonviolente erau la îndemână. În această perioadă, Polonia se putea lăuda atât cu rolul ei de parapet al creştinătăţii împotriva turcilor şi a tătarilor, cât şi cu acela de bastion european al toleranţei.

În alte părţi ale Europei de Est, Contrareforma a avut ecouri răspândite. Vaticanul, sub Grigorie XIII (1572–1585) a avut speranţe de a-şi extinde influenţa nu doar asupra Suediei şi a Poloniei, dar şi asupra Cnezatului Moscovei. În Suedia aceste speranţe au dăinuit până la victoria protestanţilor în războiul civil din anii 1590, victorie care a năruit planurile iezuiţilor pentru totdeauna. În Cnezatul Moscovei, nunţiul papal Possevino a

fost primit de Ivan cel Teribil, doar pentru a afla că interesul principal al ţarului pentru catolicism consta în lectica papală. Presiunile neîndemânatice din partea catolicilor probabil că l-au făcut pe fiul lui Ivan, Fedor, să creeze Patriarhatul Moscovei în 1589, finalizând astfel apariţia bisericii ortodoxe ruse independente.

Demersul Moscovei a provocat o criză în rândul ortodocşilor din Polonia-Lituania învecinată, care până atunci priviseră mereu spre patriarhul de la Constantinopol. Cu noul patriarh de la Moscova afirmându-şi jurisdicţia asupra lor de dincolo de graniţă, mulţi dintre aceşti ortodocşi au cerut protecţia Romei. În 1596, la Uniunea de la Brest, majoritatea episcopilor au ales să formeze o nouă comuniune Unită – Biserica greco-catolică de rit slav. Şi-au păstrat ritualul şi clerul lor căsătorit, recunoscând în acelaşi timp supremaţia papei. Majoritatea bisericilor ortodoxe din Belarus şi Ucraina, inclusiv străvechea catedrală Sfânta Sofia din Kiev, au trecut în mâinile Uniţilor. Pentru o vreme, vechea rămăşiţă „greco-catolică" a fost interzisă de stat.

Moscova însă nu s-a împăcat niciodată cu această evoluţie. Hotărârea furioasă a Bisericii ortodoxe ruse de a pedepsi şi de a reconverti cu forţa pe greco-catolici a rămas constantă în cursul istoriei moderne. Nicăieri stereotipul iezuitului netrebnic, intrigant, nu s-a păstrat mai puternic ca în această situaţie. Războaiele ruso-poloneze, în decursul cărora în 1610–1612 polonezii au ocupat pentru o scurtă perioadă Kremlinul, au folosit doar la cimentarea urii religioase. La mănăstirea rusă de la Zagorsk, de lângă Moscova, pe o tăbliţă comemorativă, subliniază viziunea populară a ruşilor despre Contrareformă: „Tifosul – tătarii – polonezii: Trei Molime".

În Ungaria, o comuniune Unită similară a evoluat din Uniunea de la Ujhorod (1646). În acest caz, rutenii ortodocşi din regiunea Subcarpaţilor au ales să se unească cu Roma după modelul adoptat în Ucraina învecinată. (Decizia lor cauza încă fricţiuni între rutenii romano-catolici şi cei uniaţi în SUA anilor 1920.)

Pe tot cuprinsul Europei, fervoarea religioasă a afectat profund progresul artei. Formele mai severe de protestantism chestionau chiar esenţa demersului artistic. Artele plastice au fost canalizate spre subiecte laice, întrucât subiectele religioase deveniseră suspecte. În unele ţări, precum Olanda sau Scoţia, muzica a fost redusă la cântarea imnurilor religioase şi la psalmi metrici. În Anglia, prin contrast, Thomas Tallis (cca 1505– 1585) şi alţii au pornit minunata tradiţie a muzicii anglicane de catedrală. În ţările catolice, toate ramurile artei au fost expuse cererilor de înfăţişare somptuoasă şi teatrală a gloriei şi puterii Bisericii. Tendinţa este cunoscută sub numele de „Baroc". În muzică, a fost asociată cu numele lui Jan Peterzoon Sweelinck (1562–1621), a lui Heinrich Schutz (1585–1672) şi, mai presus de orice, a lui Giovanni Palestrina (1526–1594), capelmaistru la Sfântul Petru, ale cărui nouăzeci şi cinci de mise existente dezvăluie o uriaşă varietate şi inventivitate. Claudio Monteverdi (1567–1643), pionier al monodiei prin contrast cu polifonia, redescoperitor al disonanţei şi propunător al „Noii Muzici" italiene, ocupă un loc special în evoluţia muzicii laice europene. A fost în cea mai mare parte angajat în Veneţia, ca întotdeauna un contrapunct artei romane. Pictura barocă a fost dominată de Michelangelo Caravaggio (1573–1610), un ucigaş iertat; de flamandul Paul Rubens (1577–1640) şi de spaniolul Diego Velasquez (1599–1660). În arhitectură, omniprezentele biserici baroce au fost modelate adesea după Biserica Iezuită Gesu (1575) din Roma.

Fervoarea religioasă a ieşit în faţă prin războaiele din secolele XVI–XVII. Pasiunile şi ura care serviseră odată în campaniile împotriva islamului alimentau acum conflictele dintre creştini. Temerile protestante de o dominaţie catolică au ieşit la suprafaţă în

Războaiele Ligii Schmalkaldice din Germania, 1531–1548, încheiate prin Pacea de la Augsburg; în Războaiele Franceze ale Religiei, 1562–1598; în Războiul Civil Suedez, 1598–1604; în Războiul de 30 de ani, 1618–1648. Temerile catolice de o dominație protestantă au inspirat numeroase episoade precum Pelerinajul Grației (1536) în Anglia, rezistența irlandeză împotriva lui Mountjoy și Cromwell, rezistența polonezã în fața suedezilor în 1655–1660. În Est, campaniile militare extinse între ruși și polonezi – 1561–1565, 1578–1582, 1610–1619, 1632–1634, 1654–1656 – au preluat toate caracteristicile unui Război Sfânt între catolici și ortodocși. Fanatismul religios putea fi utilizat pentru a inspira armatele. În secolul XVI invincibilii spanioli au fost învățați să creadă că luptau pentru singura credință adevărată. În secolul XVII trupele cântătoare de psalmi ale lui Gustav Adolph sau ale minunatei Armate pe Model Nou a lui Cromwell au fost învățate exact același lucru.

Războaiele Religioase Franceze au fost spectaculos de necreștine. Persecuția hughenoților începuse cu *chambre ardente* sub Henric II. Dar moartea subită a regelui în 1559 și cea a Ducelui de Anjou au provocat o nesiguranță prelungită în legătură cu succesiunea. [NOSTRADAMUS] La rândul său, aceasta a inflamat ambițiile facțiunii catolice conduse de Casa de Guise și a întregii facțiuni Bourbon-Huguenot condusă de regii de Navarra. O încercare inutilă de reconciliere religioasă la Colocviul de la Passy (1561) a fost încadrată de două provocări violente – una din partea protestanților la Amboise în 1560 și a doua din partea catolicilor la Vassy în 1562. Din acel moment facțiunile rivale s-au aruncat la gâtul celeilalte, alimentate de intrigile Reginei Mamă, Caterina de Medici. Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu a fost doar cel mai mare eveniment dintr-o întreagă serie. Fioroase înfruntări mărunte care aminteau de războaiele engleze anterioare au produs puține bătălii clasice, dar au oferite suficiente oportunități aventurierilor arătoși precum protestantul Baron d'Adrets sau catolicul Blaise de Montluc. Opt războaie în treizeci de ani au fost presărate cu armistiții încălcate și crime mișelești. În anii 1580, atât de mare era puterea Ligii Sfinte a Familiei Guise, având atât intenția de a suprima toleranța, cât și a-l opri pe regele homosexual, încât cel din urmă a ordonat asasinarea ducelui și a cardinalului de Guise (1588). (Tatăl lor, François de Guise, faimosul general, fusese ucis la Orleans în 1563). Ca răspuns, pe 1 august 1589 la St. Cloud, însuși regele a fost asasinat de un călugăr furios, Jacques Clément. Această situație l-a lăsat pe Henric de Navarra în ipostaza de unic pretendent la tron. Atunci când clerul catolic a refuzat să investească un eretic păcătos, acesta s-a reconvertit în mod cinic; a fost încoronat la Chartres în 1594 și a intrat triumfător în Paris. *Paris vaut bien une messe* (Parisul merită o Mișă) rezumă bine tonul moral. Rezultantul Edict de la Nantes (1598) nu a fost cu nimic mai bun. După ce luptase întreaga viață în numele libertății religioase, Henric IV a încercat acum să limiteze tolerarea hughenoților la casele aristocratice, la două biserici per district și la 120 de bastioane numite. Temeri și suspiciuni puternice au rămas.

Având în vedere durabilitatea pluralismului religios în Marea Britanie, Franța, Țările de Jos și Polonia-Lituania, este eronat să privim Europa acestei perioade în termenii unei simple diviziuni între „Nordul protestant" și „Sudul catolic". Irlandezii, belgienii, polonezii, printre alții, au dreptul să insiste că Nordul nu era în mod uniform Protestant. Atât creștinii ortodocși, cât și musulmanii au motive întemeiate să obiecteze la clasificarea Sudului ca fiind în mod uniform catolic. Diviziunea protestanți-catolici a fost o trăsătură importantă a Europei Centrale și, mai ales, a Germaniei. Dar nu poate fi aplicată cu precizie întregului continent. Încercările lui Marx și Weber de a o corela cu diviziunea de mai târziu, bazată pe criterii sociale și economice, pare să fie în mod greșit germanocentrică.

Ar putea la fel de bine să întrebe de ce Dumnezeul protestant a avut atât succes în a-şi dota urmaşii cu mine de cărbune.

Un lucru era clar. Vărsarea inutilă de sânge în numele religiei a declanşat în mod inevitabil o reacţie în minţile oamenilor inteligenţi. Războaiele religiei au oferit un teren fertil pentru fragilele seminţe ale raţiunii şi ştiinţei.

Revoluţia ştiinţifică, despre care se consideră în general că ar fi avut loc între mijlocul secolului XVI şi mijlocul secolului XVII a fost numită „Cel mai important eveniment din Istoria Europei de la apariţia creştinismului".[18] A urmat unei evoluţii fireşti de la umanismul Renaşterii şi a fost ajutată într-o anumită măsură de atitudinile protestante. Punctul său forte a stat în astronomie şi în acele ştiinţe precum matematica, optica şi fizica de care era nevoie pentru a colecta şi a interpreta datele astronomice. Dar a schimbat perspectiva umanităţii atât în privinţa naturii umane, cât şi a situaţiei umane. A început cu observaţii făcute din turnul bisericii capitulare din Frombork (Frauenburg) în Prusia poloneză în a doua decadă a secolului XVI şi a culminat cu întâlnirea Societăţii Regale la Colegiul Gresham în Londra pe 28 aprilie 1686.

Dificultatea cu Revoluţia Ştiinţifică, precum cu orice schimbare fundamentală în gândirea umană, stă în faptul că preceptele sale nu au fost în acord cu ideile şi practicile predominante. Aşa-numita „Epocă a lui Copernic, Bacon şi Galileo" este un nume greşit: în mare măsură această era în continuare o epocă a alchimiştilor, astrologilor şi a magicienilor. Pe de altă parte, istoricii moderni nici nu ar trebui să îşi bată joc de realizările celor ale căror teorii s-au dovedit până la urmă greşite. Este cinstit să spunem că alchimiştii au înţeles prost natura materiei. Nu este cinstit să spunem că oamenii de ştiinţă care au văzut partea constructivă a alchimiei erau „loviţi de aceeaşi nebunie pe care încercau să o descrie". Ar fi greu să găsim o interpretare mai „contemporană" a istoriei ştiinţei.[19]

Mikołaj Kopernik (Copernic, 1473–1543), care studiase şi la Cracovia şi la Padova, a susţinut că Soarele, nu Pământul, se află în centrul sistemului solar. Ideile sale heliocentrice coincid cu obiceiul comun al astrologilor de a utiliza soarele ca simbol al unităţii. Dar ideea principală constă în faptul că a demonstrat ipoteza prin experimente şi măsurători detaliate. Fiul unei familii de negustori germani din Thorn (Toru) şi un supus loial al regelui Poloniei, pe care îl apărase în mod activ împotriva Cavalerilor Teutoni, a trăit vreme de treizeci de ani în Frombork în calitate de preot al provinciei Warmia (Ermeland). A fost angajat de rege în scopul reformei monetare; tratatul său *Monetae cudendae ratio* (1526), despre „bani răi care îi alungă pe cei buni", a explicat Legea lui Gresham cu treizeci de ani înaintea acestuia. Teoria sa heliocentrică, întâi propusă în 1510, a fost susţinută complet cu date statistice în *De revolutionibus orbium coelestium* (Despre revoluţiile sferelor cereşti, 1543). A fost publicată la iniţiativa unui coleg matematician din Wittenbergul luteran, G.J. von Lauchen (Rheticus), dedicată papei Paul III şi livrată autorului pe patul său de moarte. Dintr-un foc a răsturnat concepţiile înstăpânite asupra Universului, eliminând ideile aristoteliene despre un pământ central şi imobil. Impactul său imediat a fost mult redus deoarece un editor înfricoşat a înlocuit prefaţa lui Copernic cu o înşelătoare prefaţă proprie.

Teoria lui Copernic a rămas în gestaţie vreme de aproape un secol. Danezul Tycho Brahe (1546–1601) a respins heliocentrismul; dar observând traiectoriile cometelor a distrus încă o concepţie greşită antică, şi anume că Universul constă din sfere cristaline asemănătoare cepelor. Colegii lui Brahe de la Praga, dar şi Johann Kepler (1571–1630),

au stabilit forma eliptică a traiectoriilor planetare şi au enunţat legile mişcării subiacente teoriei lui Copernic. Dar un florentin, Galileo Galilei (1564–1642), unul dintre primii ce se folosiseră de nou inventatul telescop, este cel care l-a adus pe Copernic publicului larg. Din fericire pentru posteritate, Galileo era la fel de impulsiv pe cât era de receptiv. Descoperind că luna nu este „netedă sau uniformă, ci aspră şi plină de cavităţi, precum pământul", a distrus teoria prevalentă a „sferelor perfecte". Mai mult, şi-a apărat descoperirile cu comentarii ironice la adresa referinţelor biblice ale oponenţilor săi. „Limbajul astronomic al Bibliei, i-a sugerat el distinsei ducese de Toscana, este destinat înţelegerii ignorantului." Aceasta, în 1616, i-a adus o convocare la Roma şi o admonestare papală. Iar lauda adusă de Galileo lui Copernic a dus la trecerea lucrării acestuia în Index. Când Galileo a insistat însă şi a publicat *Dialogo dei due massimi Sistemi del mondo* (Dialogul despre cele două sisteme principale ale lumii 1632), care explica superioritatea lui Copernic în dauna lui Ptolemeu, a fost judecat oficial de Inchiziţie şi obligat să se dezică de propriile afirmaţii. Presupusul său comentariu final pentru inchizitori, *Eppur si muove* (Şi totuşi se mişcă), este apocrif. [LESBIA]

LESBIA

În 1622, într-un proces ecleziastic care nu a beneficiat de prea multă publicitate, o stareţă florentină numită Benedetta Carlini a fost acuzată de practici neobişnuite. Se lăudase cu viziuni mistice; afirmase că posedă stigmate secrete şi cauzase suspiciuni printr-o formă de abatere sexuală. Ca urmare, a fost retrogradată şi a petrecut 45 de ani încarcerată.

În 1985, însoţit de mult mai multă publicitate, un editor american de seamă a lansat o descriere a procesului sub titlul „O călugăriţă lesbiană în Italia Renaşterii".[1] Din păcate, materialele procesului nu prea coincideau cu implicaţiile titlului. Inchizitorii post-renascentişti se concentraseră pe convingerile religioase ale acuzatei. Nu numai că nu subliniaseră detaliile lugubre ale „stilului de viaţă" lesbian; pur şi simplu nu erau interesaţi. Un critic dezamăgit a comentat că în niciun moment înaintea secolului prezent bărbaţii nu au fost capabili să înţeleagă noţiunea de lesbianism. În acelaşi timp, „termenul aparent oximoronic de «călugăriţă lesbiană» atâţă cu uşurinţă curiozitatea... şi garantează vânzarea unui anumit număr de cărţi."[2] Este într-adevăr sarcina istoricilor să sublinieze contrastul dintre standardele trecutului şi cele ale prezentului. Unii îndeplinesc această sarcină intenţionat, alţii din greşeală.

Ştiinţa practică a rămas în perioada sa incipientă în timpul epocii în care teoria lui Copernic era subiect de dispută. Unele afirmaţii importante au fost, însă, făcute de cel care a fost la un moment dat cancelar al Angliei, Francis Bacon (1561–1626), părintele metodei ştiinţifice. În operele sale *Progresul învăţăturii* (1605), *Novum Organum* (1620) şi *Noua Atlantidă* (1627), Bacon a lansat afirmaţia potrivit căreia cunoaşterea ar trebui să pornească prin experimentare ordonată şi sistematică şi să se axeze pe inducţie bazată pe datele experimentale. Prin aceasta se opunea cu îndrăzneală tradiţionalei metode deductive, unde cunoaşterea putea fi atinsă doar prin referire la anumite axiome acceptate de Biserică. În mod semnificativ, Bacon a susţinut că descoperirile ştiinţifice trebuie să fie complementare studiului Bibliei. Ştiinţa trebuia să rămână compatibilă cu teologia creştină. „Omul de ştiinţă a devenit preotul Cărţii Naturii a Domnului." Unul dintre discipolii pasionaţi ai lui Bacon, John Wilkins (1614–1672), la un moment dat episcop de Chester şi membru fondator al Societăţii Regale, a scris strania lucrare *„Descoperirea unei lumi noi"* (1638) care conţinea ideea călătoriei pe Lună: „Locuitorii altor lumi sunt mântuiţi prin aceleaşi mijloace ca noi, prin sângele lui Cristos."[20]

Progrese importante au fost făcute şi de filozofii cu înclinaţie matematică, în special cei doi uimitori francezi, René Descartes (1596–1650) şi Blaise Pascal (1623–1662), şi succesorul lor, Benedictus Spinoza (1632–1677). Descartes, un soldat aventurier care a fost martor la Bătălia de la Muntele Alb (vezi p. 564), şi-a trăit cea mai mare parte a vieţii în exil în Olanda. Este cel mai adesea asociat cu sistemul de raţionare lipsit de compromisuri care îi poartă numele (cartezianism) şi pentru scrierea *Discursului asupra metodei* (1637). Respingând orice informaţie care i-a parvenit prin intermediul simţurilor, sau prin autoritatea altora, a ajuns la concluzia că trebuie măcar să existe, dacă este capabil să gândească: *Cogito, ergo sum*, „Gândesc, deci exist", rampa de lansare a epistemologiei moderne. În acelaşi timp, într-o filozofie care despărţea materia de spirit şi care se ocupa de toate subiectele de la medicină la morală, Descartes a pus accentul pe viziunea mecanicistă a lumii care devenea predominantă încă de atunci. Animalele, de exemplu, erau văzute ca nişte maşinării complexe, la fel ca oamenii.

Pascal, născut la Clermont-Ferrand şi un elev al Port Royal-ului jansenist din Paris, a dus idealul mecanic până la punctul în care a reuşit să creeze primul „calculator". Opera sa *Scrisori provinciale* (1656) este în continuare citată în literatura iezuiţilor ca fiind o cupă de otravă. Dar *Cugetările* (1670) adunate sunt un amestec delectabil între raţionalismul la modă şi bunul-simţ. „Le coeur a ses raisons, scria el, que la Raison ne connaît point" (Inima are propriile motive pe care Raţiunea nu le poate cunoaşte). Precum şi: „Oamenii nu sunt nici îngeri, nici demoni. Dar ghinionul face ca oricine încearcă să creeze un înger creează o bestie." Pe măsura creşterii conflictului dintre ştiinţă şi religie, a propus faimosul său pariu în favoarea credinţei. Dacă Dumnezeul creştin există, argumenta el, credincioşii vor avea parte de viaţă eternă. Dacă nu, nu vor avea o soartă mai rea ca a ateilor. În care caz, credinţa creştină merită riscul.

Spinoza, un evreu sefard şi un şlefuitor de lentile de meserie, a fost exclus din comunitatea evreiască din Amsterdam pentru erezie. A împărtăşit viziunea matematică şi extrem de logică al lui Descartes în privinţa Universului format din principii de bază şi conceptul de contract social al lui Hobbes. A fost un panteist, percepând pe Dumnezeu şi natura ca fiind indistincte. Cea mai înaltă virtute stă în reţinerea ghidată de o înţelegere totală a lumii şi a sinelui. Răul derivă din lipsa de înţelegere. Credinţa oarbă era demnă de dispreţ. „Voinţa lui Dumnezeu" era refugiul ignoranţei.

În Anglia, susţinătorii „filozofiei experimentale" au început să se organizeze încă din anii 1640. Un cerc al iniţiaţilor, condus de dr. Wilkins şi dr. Robert Boyle (1627–1691), a format un „Colegiu invizibil" la Oxford în timpul Războiului Civil. S-au alăturat în 1660 pentru a forma Societatea Regală pentru îmbunătăţirea cunoştinţelor despre natură. Prima lor întâlnire a fost condusă de arhitectul Christopher Wren. Printre membrii iniţiali s-au numărat şi un număr de magicieni, a căror influenţă nu a fost depăşită de noua şcoală de oameni de ştiinţă, precum Isaac Newton, vreme de încă douăzeci de ani. Odată cu Newton, ştiinţa modernă a ajuns la maturitate (vezi capitolul VIII) şi exemplul Societăţii Regale s-a transmis în întreaga Europă.

Ca întotdeauna, ideile vechi s-au amestecat cu cele noi. Până în a doua jumătate a secolului XVII, gânditorii cei mai de seamă ai Europei erau în mare parte de acord în privinţa viziunii mecanice a universului operând pe principii analoge cu mecanismul unui ceas. Galileo intuise principiul forţei – elementul de bază al mecanicii; şi forţa, aşa cum a fost ea aplicată de la Legea gazelor a lui Boyle la Legea mişcării a lui Newton, putea fi calculată cu precizie. Într-un final, se părea, Universul şi tot ceea ce conţinea

putea fi explicat şi măsurat. Mai mult, legile naturii, care îşi dezvăluiau acum secretele oamenilor de ştiinţă puteau fi acceptate ca exemple ale voinţei lui Dumnezeu. Dumnezeul creştin, pe care Toma de Aquino îl echivalase cu „prima cauză" a lui Aristotel, a fost echivalat cu „Marele Ceasornicar". Nu avea să mai existe un conflict între ştiinţă şi religie timp de aproape două sute de ani. [MAGIE] [MAIMUŢĂ]

Europa de peste mări nu este un subiect care să înceapă cu Columb sau cu Marea Caraibelor. Un prim experiment, regatele cruciaţilor din Ţara Sfântă, era deja istorie. Altul, în Insulele Canare, era în desfăşurare de 70 de ani. Dar odată ce contactul a fost stabilit cu insule îndepărtate, europenii au început să navigheze peste mări în număr tot mai mare. Navigau din motive de comerţ, pentru a jefui, a cuceri şi tot mai des din motive de religie. Pentru mulţi, a reprezentat o primă întâlnire cu oamenii de alte rase. Pentru a-şi valida stăpânirea asupra locuitorilor teritoriilor cucerite, monarhii spanioli trebuiau să stabilească în primul rând că noneuropenii erau şi ei oameni. Potrivit Cerinţei din 1512, pe care conchistadorii trebuiau să o citească tuturor băştinaşilor: „Dumnezeul Nostru, Viu şi Etern, a creat Paradisul şi Pământul şi un bărbat şi o femeie dintre care tu şi eu şi toţi bărbaţii şi femeile de pe pământ ne tragem..."[21] Pentru a confirma acest punct, papa Paul III a decretat în 1537 că „toţi indienii sunt cu adevărat oameni, nu doar capabili să înţeleagă credinţa catolică, ci şi... excesiv de dornici să o primească".[22] [GONCALVEZ]

Călătoriile iniţiale de explorare au fost continuate şi extinse. Existenţa unui al patrulea continent vast în Vest a fost stabilită treptat după o serie de erori, în intervalul de douăzeci de ani de după prima întoarcere a lui Columb din Palos. Responsabilitatea acestei reuşite a fost intens disputată. Columb însuşi a făcut trei călătorii fără a şti vreodată unde ajunsese cu adevărat. Alt genovez, Giovanni Caboto (John Cabot, 1450–1498), a navigat de la Bristol la bordul navei *Matthew* în mai 1497 sub pavilionul lui Henric VII; a ajuns în insula Cape Breton, pe care a considerat-o ca fiind parte a Chinei. Florentinul Amerigo Vespucci (1451–1512), la un moment dat agentul Familiei Medici în Sevilla, a făcut trei sau patru călătorii transatlantice între 1497 şi 1504. A obţinut apoi postul de *piloto mayor* sau „Pilot Principal" al Spaniei. Acest fapt a determinat, într-un mod just sau nu, numirea celui de-al patrulea continent după el. În 1513, un pasager clandestin, Vasco Núñez de Balboa (1519), a trecut de istmul Panama şi a văzut Oceanul Pacific. În 1519–1522 o expediţie spaniolă condusă de căpitanul portughez Ferdinand Magellan (cca 1480–1521) a înconjurat lumea. A dovedit fără putinţă de tăgadă că pământul este rotund, că Pacificul şi Atlanticul sunt oceane separate şi că America se află între ele. [SYPHILUS]

Prezenţa unui al cincilea continent la antipozi nu a fost bănuită vreme de încă un secol. În 1605, o navă spaniolă plecată din Peru şi o navă olandeză plecată din Java au navigat în Golful Carpentaria. Contururile generale ale marelui *Zuidland* sau „Ţara de sud" (Australia şi Noua Zeelandă) au fost cartografiate de către navigatorul Abel Tasman (1603–1659) în perioada 1642–1643.

Portughezii au fost cei mai rapizi în a exploata oportunităţile comerciale ale noilor pământuri. Au pus stăpânire pe Brazilia în 1500, pe Mauritius în 1505, pe Sumatra în 1509, pe Malacca şi „Insulele Mirodeniilor" (Indonezia) în 1511. Pentru a-şi proteja negoţul, au înfiinţat un lanţ de fortificaţii care se întindea de la Goa în India la Macao în China. Spaniolii, prin contrast, nu au ezitat să pună în aplicare toată măreţia lor militară. Atraşi de visul lui *El Dorado* conchistadorii, care abia de curând supuseseră Iberia, şi-au canalizat acum energiile spre cucerirea Americii. Au colonizat Cuba în 1511 şi au folosit-o

ca bază pentru campaniile viitoare. În 1519–1520 Hernando Cortez (1485–1547) a cucerit Imperiul Aztec din Mexic suprimând băştinaşii într-o mare de sânge. Între anii 1520 şi 1530 aşezări permanente au fost înfiinţate în Costa Rica, Honduras, Guatemala şi Noua Granada (Columbia şi Venezuela). Începând cu 1532 Francisco Pizarro (cca 1476–1541) a cucerit imperiul incaşilor din Peru.

SYPHILUS

Vreme de mulţi ani nu a avut un nume oficial. Italienii, germanii, polonezii şi englezii o numeau cu toţii „boala franceză". Francezii o numeau „boala napolitană". Napolitanii o numeau „boala spaniolă". Portughezii o numeau „boala castiliană" şi turcii „boala creştină". Doctorul spaniol care a fost printre primii care a tratat-o, dr. Ruy Diaz de Isla, a numit-o „Şarpele din Hispaniola".[1] Sifilisul se pare că şi-a făcut debutul european la Barcelona în 1493. Diaz de Isla a susţinut mai târziu că l-ar fi tratat pe căpitanul navei *Niña*, Vicente Pinzón; şi se presupune că nava ar fi traversat Atlanticul cu echipajul lui Columb. În orice caz, fie adusă de marinari sau de sclavi, sau de ambele categorii, a ajuns la Napoli în 1494 la timp pentru a primi armata franceză invadatoare. Când mercenarii regelui francez s-au împrăştiat în anul următor au dus-o cu ei în aproape toate ţările Europei. În 1495, împăratul Maximilian a emis un decret împotriva „vărsatului cel rău", considerat a fi pedeapsa lui Dumnezeu pentru blasfemie. În 1496, oraşul Geneva a încercat să îşi cureţe bordelurile de sifilis. În 1497, în îndepărtatul Edinburgh, un statut îi trimitea pe cei bolnavi pe insula Inchkeith ameninţându-i cu pedeapsa arderii cu fierul roşu. Despre campania lui Carol VIII în Italia, Voltaire avea să scrie mai târziu: „Franţa nu a pierdut tot ceea ce câştigase. A păstrat vărsatul."[2]

Din motive neclare, microbul spirochet, *Treponema pallidum*, care provoacă sifilis, a căpătat o formă deosebit de virulentă când a ajuns în Europa. Şi-a făcut drum în zona genitală, exploatând fisurile scabroase comune zonelor genitale nespălate ale epocii, formând şancre deosebit de contagioase. În câteva săptămâni acoperea corpul cu pustule supurânde, ataca sistemul nervos central şi distrugea complet părul. Ucidea în câteva luni, în mod dureros. Doctorii au ales să trateze pustulele cu mercur, otrăvindu-şi pacienţii fără să-şi dea seama. Peste şase sau şapte decenii, microbul şi-a creat propria rezistenţă şi s-a domolit în intensitate. Din acel moment, avea să cauzeze comuna boală venerică în trei faze ce îi lăsa gazdei sale deformate şi sterile o durată de viaţă mai îndelungată. Până la acel moment printre milioanele sale de victime s-au numărat papa Iulius II, cardinalul Wolsey, Henric VIII şi Ivan cel Groaznic. Nu a fost îmblânzită decât odată cu inventarea penicilinei. Impactul sifilisului a fost unul extins. A fost legat de puritanismul sexual care a cuprins după aceea toate clasele sociale, mai puţin aristocraţia; de interzicerea caselor de baie până atunci populare, dar licenţioase; de instituţia strângerii mâinii în locul sărutului public şi, începând cu 1570, cu moda în creştere a perucilor. În 1530, poetul italian Girolamo Fracastoro a scris un poem despre un păstor lovit de boala franceză. În timp, acest poem a fost folosit de eruditi pentru a-i da bolii numele erudit. Numele păstorului era Syphilis.[3]

Colonizarea europeană în America de Nord a început în 1536 cu fondarea oraşului Montreal în Canada de către navigatorul breton Jacques Cartier (1491–1557) şi în 1565 a oraşului Sf. Augustin în Florida de către Pedro Menéndez. Menéndez tocmai distrusese o aşezare hughenotă din apropiere (în viitoarea Carolină de Sud) unde a spânzurat primii exilaţi religioşi ai Americii „ca luterani". Trei ani mai târziu compatriotul hughenoţilor, Dominique de Gourgues, a ajuns în acelaşi loc şi i-a spânzurat pe cei din garnizoana spaniolă ca fiind „hoţi şi ucigaşi". Civilizaţia vestică era în mişcare.

Olandezii şi englezii au intrat relativ târziu în jocul colonizării, iar spre finalul secolului XVI au început să se bucure de beneficiile acesteia. Fondând Batavia în Java în 1597, olandezii au încercat să obţină Indiile de Est de la portughezi. Colonia engleză Virginia, înfiinţată în 1598, a avut prima sa aşezare de succes în oraşul Jamestown în 1607. Nava *Mayflower*, având la bordul ei 120 de „părinţi fondatori puritani" împreună cu familiile lor, a sosit în colonia Plymouth pe 11 (21) decembrie 1620. Colonia din golful Massachusetts i-a urmat după zece ani. Deşi erau refugiaţi religioşi din Anglia, aceştia nu s-au dovedit a fi toleranţi. Colonia din Rhode Island (1636) a fost fondată de disidenţi alungaţi din Massachusetts. Până la acea dată existenţa unei reţele mondiale de colonii europene şi liniile lor de comunicare maritime era deja un fapt stabilit.

Comerţul internaţional maritim s-a dezvoltat enorm. Spre vest, ruta transatlantică era demult dominată de Spania. Până la 1600, intrau în Sevilla 200 de nave pe an venind din Lumea Nouă. În decada de vârf 1591–1600, 19 milioane de grame de aur şi aproape 3 miliarde de grame de argint au venit împreună cu ele. Ruta de sud via Capul Bunei Speranţe a fost speculată întâi de portughezi şi apoi de olandezi, care deţineau şi principala rută comercială între Marea Nordului şi Mediterană. Spre est, olandezii au fost pionierii unui imens comerţ cu grâne baltice. Nevoia în creştere de hrană în oraşele Europei de Vest a fost suplinită prin capacitatea în creştere a producătorilor polonezi. Negoţul de grâne baltic şi-a atins apogeul în 1618, atunci când 118 000 de „încărcături de navă" au părăsit Danzigul pentru a ajunge la Amsterdam. Negoţul englezesc de pânză cu Ţările de Jos atinsese niveluri record mai devreme, în 1550. Aventurierii englezi au lansat o Companie moscovită (1565), o Companie levantină (1581) şi Compania Indiei de Est (1600).

Punctul central al acestor activităţi se afla în Ţările de Jos. Antwerp, care era principalul centru comercial şi pentru spanioli şi pentru englezi, a dominat necontestat până la crahul din 1557–1560; după aceea centrul s-a mutat la Amsterdam. Anul 1602, în care s-a înfiinţat Compania Olandeză a Indiilor de Est şi prima bursă de valori la Amsterdam, poate fi considerat începutul unei noi ere în istoria comerţului. [INFANTA]

INFANTA

În 1572 Martin de Voos a pictat un portret de familie pentru Antoon Anselme, un magistrat din Antwerp. I-a înfăţişat pe soţ şi soţie aşezaţi la masă, unul ţinând pe fiu şi celălalt pe fiică. În partea de sus a tabloului se află o inscripţie care anunţă că stăpânul casei se născuse pe 9 februarie 1536, soţia sa, Johanna Hooftmans, pe 16 decembrie 1545, fiul lor, Aegidius, pe 21 august 1565 şi fiica lor, Johanna, pe 26 septembrie 1566. Tabloul ilustrează apariţia conceptului modern de familie alcătuită din indivizi distincţi, atât copii, cât şi adulţi.[1]

În 1579, Sanchez Coello a pictat un portret al Infantei Isabella, fiica lui Filip II al Spaniei, în vârstă de treisprezece ani. Aceasta era o micuţă doamnă perfectă, strălucitoare cu broboada ei de bijuterii, părul buclat, gulerul înalt, rochia de ceremonie şi cu degetele pline de inele. Tradiţia avea să dureze la curtea Spaniei până în anii 1650 şi faimoasa serie a lui Velasquez cu o altă Infantă, Margareta de Austria, fiica lui Filip IV. Din nou, superba fată de şapte sau opt ani este înfăţişată ca o doamnă în miniatură, îmbrăcată în corset şi crinolină cu părul înelat ca în cazul coafurii unei doamne. Copiii erau consideraţi în continuare persoane de o statură inferioară, incomplet dezvoltaţi, dar nediferiţi calitativ de părinţii lor.[2]

În vremuri anterioare, nici familia nucleară, nici vârsta copilăriei nu fuseseră recunoscute ca entităţi distincte. Toate generaţiile locuiau împreună în gospodării mari. Copiii treceau direct de la scutece la hainele de adulţi. Participau în toate jocurile şi activităţile gospodăriei. Toate clasele sociale, în afară de cele mai bogate, erau puţin sau deloc şcolite; dacă erau totuşi educaţi, erau educaţi la un loc. De obicei erau trimişi să muncească ca servitori sau ca

ucenici încă de la vârsta de şapte-opt ani. Mureau pe capete încât toată lumea era interesată ca ei să crească cât mai repede. Familiile existau, dar „existau în tăcere". Copilăria, la rândul ei, exista; dar nu i se oferea vreun statut special şi se termina cât mai rapid posibil.

„Descoperirea copilăriei" este un proces care a avut loc între secolele XVI şi XVIII. Poate fi urmărită în hainele şi iconografia vremii, în inventarea jucăriilor, a jocurilor şi a hobby-urilor speciale pentru copii, în morala şi manierele în schimbare; mai presus de orice, într-o abordare radical nouă a educaţiei.

Copiii Evului Mediu învăţaseră în mare parte trăind, mâncând şi dormind cu cei mai în vârstă ca ei, ale căror activităţi le observau direct. Nu erau izolaţi sau protejaţi de lumea adulţilor. Doar băieţii din înalta societate mergeau la şcoală şi o făceau în grupuri largi, de toate vârstele. Unul dintre primele exemple de şcoală împărţită pe clase a fost înregistrată la Şcoala Sfântul Paul din Londra în 1519. Cu gruparea pe vârste şi extinderea şcolarizării a venit şi o creştere a disciplinei impuse. Moralitatea creştină, codurile de conduită şi pedepsele umilitoare au fost impuse de sus. Şcolarii au fost primii introduşi unei progresii treptate spre maturitate. Fetele, uneori măritate încă de la vârsta de 13 ani, pierdeau mult mai multe. Copilăria implică inocenţă. Dar indecenţa la copii şi în relaţiile cu ei fusese considerată ca fiind firească. Comportamentul de băiat al lui Ludovic XIII (n. 1601) a fost observat în fiecare detaliu de către doctorul de la curte, dr. Héroard. Delfinul nu era certat pentru că îşi pipăia guvernanta în pat, de exemplu, nici pentru că se lăuda cu primele erecţii, care se ridicau şi coborau „ca un pod mobil". Căsătorit la paisprezece ani, a fost pus în patul nupţial de mama sa, la care s-a întors „cam după o oră şi două reprezentaţii", „cu penisul roşu tot".[3]

„Vârstele omului", aşa cum sunt ele rezumate în monologul din *Cum vă place*, reprezintă în mod clar o schemă bine realizată pentru vremurile lui Shakespeare. Dar fiecare secol şi-a adus contribuţia la conceptele generale. Dacă copilăria a fost descoperită la începuturile Europei moderne, adolescenţa a fost descoperită de către romantici, după Werther al lui Goethe şi „vârstnicii" de către era postindustrială.

Pe măsură ce comerţul de peste mări creştea, Europa a primit o mare gamă de alimente de bază, precum şi produse „coloniale" exotice printre care se numărau piperul, cafeaua, cacao, zahărul şi tutunul. Dieta, bucătăria şi gusturile europene nu aveau să mai fie la fel. Fasolea, prima oară înregistrată în Franţa în 1542, roşia, care s-a răspândit via Italia în aceeaşi perioadă, şi ardeiul capsicum, crescut pe întreg cuprinsul Balcanilor, erau toate de origine americană.

Relaţiile Europei cu America, până atunci în mare parte o zonă ecologică ermetică, au dus la un vast schimb de oameni, boli, plante şi animale. Acest „Schimb Columbian" a funcţionat în mod clar în favoarea Europei. Coloniştii europeni au înfruntat greutăţile şi lipsurile şi în anumite locuri au avut de a face cu „indienii" ostili. Dar pierderile lor au fost minuscule prin comparaţie cu pierderile de nivel de genocid pe care ei şi armele lor de foc le-au cauzat. Au adus unele beneficii, dar alături de ele, şi depopulare, şi jaf la scară mare. Europa a primit sifilisul; dar distrugerea cauzată de această boală nu poate fi comparată cu epidemiile de vărsat, pleurezie şi tifos care au decimat efectiv băştinaşii americani. Europeni au reintrodus caii; în schimb au primit două alimente de importanţă capitală, cartofii şi porumbul, precum şi curcanul, cea mai substanţială şi hrănitoare dintre păsările domestice. Cartofii au fost adoptaţi în Irlanda de foarte devreme şi au apărut treptat în nordul Europei, devenind o mâncare de bază în Germania, Polonia şi Rusia. Porumbul, cunoscut şi ca „porumb american" sau „ţelină americană", îmbogăţea solul epuizat facilitând mult atât rotaţia culturilor, cât şi creşterea animalelor. S-a dezvoltat foarte bine în valea râului Po în secolul XVI. Nu a putut trece Alpii până la îmbunătăţirea

situației climaterice câteva sute de ani mai târziu, dar impactul său pe termen lung a fost unul enorm. Există motive întemeiate să numărăm alimentele aduse din America ca fiind unul dintre factorii importanți în creșterea dramatică a populației europene de la sfârșitul perioadei moderne timpurii.[23] [SYPHILUS]

Descrierile sosirii europenilor în America au fost revizuite semnificativ recent. Au fost „decolumbizate". Ce a fost odată „descoperire" este numită acum „întâlnire" sau „întâlnire dintre culturi".[24] Ar fi mai bine să fim cinstiți și să îi spunem cucerire. Columb, la rândul său, a fost retrogradat. Primatul călătoriilor sale a fost acordat vikingilor sau irlandezilor sau chiar unui galez într-o luntre pescărească. Sosirea sa în San Salvador (Insula Watling) a fost mutată în Samana City în Bahamas.[25] „Navigatorul nepereche" este numit acum un „pirat colonialist" rapace și lipsit de scrupule sau un don Quijote evreu navigând în căutarea triburilor pierdute ale lui Israel.[26] Se afirmă chiar că ar fi auzit despre un alt continent de la femeile americane care locuiau deja în Europa.[27] Sursele activității lui Columb sunt puține, miturile abundente.[28] Adevărații descoperitori ai Americii sunt cei care au mers în urma conchistadorilor, adesea călugări precum Bernardino de Sahagún, „primul antropolog al lumii", și care au încercat să înțeleagă ce se întâmplă.[29]

Relația cu America a avut un impact profund asupra culturii europene. A început să se deschidă o prăpastie între țările care aveau deja acces la Lumea Nouă și cele care nu aveau. „Filozofia se naște din comerț. Știința se naște din comerț. Prin urmare, Europa este aproape tăiată în două. Vestul este preocupat de mare. Estul este preocupat de sine."[30]

Societatea modernă timpurie nu a fost concepută în termeni de clasă, o invenție mai recentă, ci în termeni de stări sociale – în latină *status*, în germană *Stände*, în franceză *état*. Aceste grupuri sociale de bază erau definite prin funcția lor, prin restrângerile lor legale și prin privilegiile impuse pentru a le facilita acea funcție și prin instituțiile lor cooperatiste. Averea și venitul jucau doar un rol secundar. Ereditatea era factorul principal pentru a determina cărei stări (cu excepția clerului) îi aparținea o anumită familie.

Nobilimea, de exemplu, descendenți ai cavalerimii medievale, se definea prin funcția sa militară și prin legile care le acordau drepturi speciale de proprietate asupra pământului și de a-și conduce aceste proprietăți. Odată cu creșterea armatelor regulate, funcția lor militară exclusivă a fost într-o anumită măsură diminuată, dar poziția lor de coloană vertebrală a castei conducătoare a fost păstrată. Prin adunările lor regionale conduceau politica locală de la țară și se bucurau de obicei de jurisdicție completă asupra locuitorilor pământurilor lor. În majoritatea țărilor erau conduși de un strat superior precum pairii din Anglia sau granzii din Spania; sau erau împărțiți, precum în Germania, în numeroase ranguri. Statutul de burgher, construit pe libertățile orașelor autoguvernante și a ghildelor orășenești, a fost la rândul său stratificat în patricieni, oameni liberi și plebei lipsiți de proprietate. Era de obicei protejat prin carte regale și se bucura de jurisdicție completă în limitele zidurilor orașului. Țăranii erau împărțiți într-o majoritate aservită și într-o minoritate care rămăsese liberă sau care ieșea din servitute. Statutul șerbilor putea varia semnificativ în funcție de pământul pe care locuiau – dacă acesta aparținea bisericii, coroanei sau nobililor.

Existența a numeroase jurisdicții fragmentate era incompatibilă cu despotismul de stat și prin urmare cu țarismul moscovit și cu conducerea otomană. Aici se afla baza socială care făcea absolutismul vestic oarecum diferit de autocrația estică. Era construit pe o masă de practici moștenite dintr-o perioadă anterioară și care, în ciuda inovațiilor,

era în continuare esențial medievală. În Vest precum și în Est, restrângerile sociale asupra indivizilor au rămas foarte apăsătoare după standardele moderne. Toată lumea, și nu doar șerbii, trebuia să aparțină unei entități corporatiste și să i se supună regulilor. Individualismul Renașterii a fost sărbătorit de istorici precum Burckhardt tocmai pentru că reprezintă primele încercări fragile de eliberare de constrângerile și compartimentările sociale. Când se făcea câte o excepție, precum eliberarea lui Michelangelo din ghilda artizanilor, era nevoie de un papă pentru a o realiza.[31]

Revoluția prețurilor. Prima întâlnire a Europei cu inflația, a fost inițial atribuită răutății cămătarilor. Din anii 1550, prin cercetările Universității din Salamanca, a fost atribuită aportului de aur și argint ajuns în Spania. „Ceea ce sărăcește Spania, scria un observator, este tocmai bogăția ei".[32] Deși perspectiva contemporanilor este afectată de fluctuațiile mari de prețuri și de către încercările repetate ale guvernelor de a face față devalorizării monedelor lor, este clar că tendința generală în decursul secolului XVI a fost de creștere a prețurilor. Prețurile grânelor în Franța, de exemplu, unde rezerva monetară era relativ scăzută, erau de șapte ori mai ridicate în 1600 decât în 1500.

Costurile de trai, mai ales în Europa de Vest, au crescut dramatic (vezi anexa III, p. 1084). Explicând aceasta, cărturari ai vremurilor recente au pus mai puțin accent pe aur și mai mult pe creșterea populației, pe nevoia de pământ și pe creșterea arendelor și a taxării. În secolul XVI, cele cinci orașe gigant cu peste 100 000 de locuitori au devenit 14: Constantinopol, Napoli, Veneția, Milano, Paris, Roma, Palermo, Messina, Marseille, Lisabona, Sevilla, Antwerp, Amsterdam și Moscova. Țăranii au venit în număr mare în orașele în creștere; salariile au rămas mult în urma prețurilor; numărul cerșetorilor a crescut semnificativ. Latifundiarii și-au maximizat profiturile, în timp ce guvernele, lovite constant de scăderea veniturilor lor, au crescut taxele. Nu a existat o ușurare a situației până la începutul secolului XVII.

Consecințele sociale ale revoluției prețurilor sunt subiectul unor imense controverse. Extinderea economiei monetare a încurajat mobilitatea socială, mai ales în Anglia și Olanda. Burghezia comercială a fost întărită în lăcomie. Capitalismul și-a atins punctul de decolare. Dar creșterea orașelor din Vest a fost strâns legată și de creșterea paralelă a „neoservituții" în Est. Nobilimea din Germania, Polonia și Ungaria și-a întărit poziția în timp ce nobilimea din Vest a intrat într-o stare de confuzie. Istoricii englezi ai perioadei nu se pot pune de acord dacă nobilimea de țară era în cădere sau în ascensiune. Războiul Civil Englez a fost atribuit fie autoafirmării unei mici nobilimi încrezătoare în fața unei aristocrații ruinate, fie disperării unei mici nobilimi secătuite de revoluția prețurilor.[33] [CAP-AG]

Deosebit de interesante sunt legăturile dintre dezvoltarea economică și cea religioasă. Reforma protestantă a fost întotdeauna explicată în termeni religioși și politici. Dar nu doar marxiștii au văzut o corelație între „etica protestantă" și demersul comercial. *Etica protestantă și spiritul capitalismului* (1904) lui Max Weber și *Religia și ridicarea capitalismului* (1926) lui Richard Tawney, deși mult criticate în detaliile lor, au inspirat o întreagă școală a comentariului. Capitalismul, până la urmă, avea nevoie la fel de mult de ideologi pe cât avea nevoie de tehnicieni. Din acest punct de vedere, protestanții au jucat cu siguranță un rol important în a se opune atitudinilor înrădăcinate în privința cămătăriei. Dar au făcut asta la o dată mai târzie decât au presupus inițial istoricii. Tawney se bazează puternic pentru dovezi pe puritanul Richard Baxter; Weber, în manieră anacronică, pe americanul de secol XVIII, Benjamin Franklin. Abia în 1658 s-a decretat în

Olanda că niciunui bancher nu trebuie să i se refuze comuniunea pentru practicarea cămătăriei. Teoria, prin urmare, era cu mult în urma practicii. [CĂMĂTĂRIA]

În realitate, capitalismul a prosperat la fel de mult în oraşele catolice pe cât a făcut-o în cele protestante. Fugger din Augsburg nu era protestant. A prosperat ca urmare a comerţului şi a industriei în dezvoltare şi deoarece războiul, cu toate distrugerile sale, stimula cererea de bunuri şi de servicii financiare. Clericii protestanţi erau mai puţin eficienţi ca susţinători ai tehnicilor capitaliste decât erau numeroşii antreprenori refugiaţi care au inundat ţările protestante.

Prin aceste migrări au fost răspândite seminţele capitalismului medieval în Europa. Cel mai mare afacerist din Geneva, Francesco Turrettini (1547–1628), era un refugiat din Lucirca. Louis de Geer (1587–1652), finanţist şi industriaş pentru Gustav Adolph în Suedia, venise de la Liege. Marcus Perez (1527–1572), finanţatorul iniţial al lui William cel Tăcut, a fost un evreu convertit din Spania.[34]

Schimbările militare ale epocii – care, asemenea majorităţii lucrurilor, sunt clasate ca o „revoluţie" – au avut efecte pe scară largă. În esenţă, au constat din noi arme, mai ales lănci, muschete şi artilerie îmbunătăţită; introducerea antrenamentului sistematic, care avea nevoie de cadre profesioniste şi de instructori, precum şi creşterea armatelor regulate, pe care şi le puteau permite doar prinţii bogaţi.

Un lucru a urmat altuia. Lancea elveţiană de infanterie lungă de cinci metri s-a dovedit o mult dorită modalitate de a opri asalturile de cavalerie. Dar putea fi folosită în mod eficient doar într-un careu mobil de lăncieri care trebuiau să se întoarcă şi să se mişte cu precizie pentru a face faţă liniei circulare de atacatori. Aşa cum au descoperit spaniolii, aceste lănci erau folosite cel mai eficient în combinaţie cu muschetele, a căror putere de foc putea efectiv să îi doboare pe atacatori.

Precizia muschetei, însă, şi rata ei de reîncărcare, lăsa mult de dorit. Era doar eficientă atunci când un corp de muschetari erau antrenaţi să tragă la unison, mişcându-se cu inteligenţă în interiorul şi în afara careului de lăncieri printre salve. Deşi a apărut întâia oară la Ravenna în 1512, a fost adoptată la scară largă doar din 1560 în războaiele din Ţările de Jos. Combinaţia de lance şi muschetă necesita tehnici de antrenament elaborate, împreună cu o stăpânire de sine şi un *esprit de corps* pe care doar nişte profesionişti disciplinaţi îl posedau.

Un răspuns la careul de lănci a fost găsit în forma artileriei grupate. Tunul, care făcuse rapid inutile fortificaţiile medievale, a început să fie folosit în mod comun pe câmpurile de bătălie pentru a deschide breşe în liniile inamice. Dar trenurile lărgite de artilerie necesitau un sprijin tehnic complex, o industrie eficientă a fierului, praf de puşcă de calitate superioară, transport scump şi tunari profesionişti.

În luptele navale, calibrele crescute ale tunurilor au stimulat o creştere rapidă în mărimea, tonajul şi manevrabilitatea navelor. Navele de război au trebuit să fie transformate în platforme plutitoare pentru tunuri. Raza de bătaie crescută a navelor a stimulat ştiinţa navigaţiei, care depindea la rândul ei de precizia instrumentelor, de datele astronomice şi cartografice corecte şi de matematică avansată.

În conflictele terestre, s-a gândit mult la salvarea artei fortificaţiilor de efectele bombardamentului de artilerie. Fortul în formă de stea, cunoscut şi ca *trace italienne,* care a apărut la mijlocul secolului XVI, a adus cu sine un sistem sofisticat de şanţuri, capcane şi bastioane joase, cu multe unghiuri, care le refuzau tunarilor ţinte şi acces uşor, expunându-i

în acelaşi timp la replici nimicitoare. Antwerp, fortificat în acest fel de ingineri italieni în 1568, a început o tendinţă ce avea să reînvie predominanţa războiului de asediere. Până pe vremea recunoscutului Sebastien le Prestre de Vauban (1633–1707), inginerii recăpătaseră avantajul în faţa artileriştilor. Cavaleria nu a devenit niciodată arhaică, dar a fost nevoită să se adapteze. A fost treptat împărţită în regimente cu scopuri specifice; de cavalerie uşoară pentru recunoaştere şi încălierare; de lăncieri pentru ofensivă pe câmpul de luptă, de dragoni călare pentru o forţă mobilă de tragere.

Comandanţii militari care au supravegheat această evoluţie au avut de înfruntat o sumedenie de probleme tehnice şi organizaţionale necunoscute. Soldaţii proveniţi din gentlemeni nu mai puteau face faţă. Apariţia ofiţerilor de carieră a fost însoţită de consolidarea profesiei militare şi a castei navale. Carierele militare ofereau perspective nu doar fiilor vechii nobilimi, ci tuturor categoriilor sociale. Domnitorii au fost nevoiţi să înfiinţeze academii militare pentru a-i instrui pe soldaţi.

Domnitorii au fost nevoiţi să găsească noi surse de venit pentru armatele lor şi o nouă birocraţie pentru a le administra. Odată ce au făcut asta, au descoperit că se aflau în posesia unui instrument politic incomparabil pentru a reduce puterea nobililor şi pentru a-şi forţa supuşii să îi asculte. Statul modern fără această revoluţie militară era de neconceput. Drumul de la archebuză la absolutism sau de la mortarul maritim la mercantilism este unul direct.

Dar revoluţia militară este încă un subiect unde teoreticienii amatori au fost tentaţi să îşi folosească studiile locale din părţi ale Europei de Vest pentru a trage concluzii nefondate în privinţa întregului continent. Se sugerează adesea că metodele de luptă din Europa de Est, unde cavaleria nu a cedat supremaţia infanteriei, erau cumva rămase în urmă. Nu erau. Armele poloneze şi cele moscovite nu aveau nevoie de lecţii din partea omologilor lor vestici. S-au obişnuit rapid cu cele mai noi evoluţii ale tehnicii şi organizării; dar luptând în întinderile mari din Est, într-un climat aspru, întâlneau probleme logistice necunoscute câmpurilor de luptă din nordul Italiei sau din Ţările de Jos. Când minunaţii husari înaripaţi polonezi s-au confruntat cu infanteria de stil vestic, aşa cum au făcut-o împotriva suedezilor la Kirchholm în 1605, au provocat un masacru teribil. Au repetat isprava şi când au întâlnit hoarde de cavalerie uşoară de stil oriental la Klushino în 1610 sau la Chocim în 1621 (vezi mai jos). În acelaşi timp, datorită structurii flexibile, pe bază de celule a unităţilor lor, *towarzysze* sau „camarazii" husari erau capabili să îşi facă rost de alimente, să poarte mici lupte şi să se descurce într-o ţară ostilă unde armate mai puţin adaptabile ar fi fost devorate. În întâlnirile lor cu polonezii, moscoviţii au suferit multe decenii de eşecuri, de multe ori din cauza unor inovaţii vestice prost gândite. Dar au beneficiat de o artilerie de prima mână din cele mai timpurii perioade; şi artileria rusă este cea care a pus capăt într-un final supremaţiei militare a Suediei la Poltava.[35]

„Statul-naţiune" şi „naţionalism" sunt termeni frecvent aplicaţi sau aplicaţi greşit secolului XVI. Sunt mult mai potriviţi secolului XIX când au fost inventaţi de istoricii aflaţi în căutarea originilor statelor-naţiune ale propriilor timpuri. Cu siguranţă nu trebuie folosiţi pentru a sugera preocupări premature în legătură cu identitatea etnică. Ceea ce pot sugera, însă, este un sentiment puternic al suveranităţii asumat atât de monarhi, cât şi de supuşii lor, odată cu dezintegrarea unităţii Evului Mediu. *Raison d'état*-ul lor principal avea o dimensiune economică asociată mercantilismului, cât şi una pur politică.

Il Principe (Principele), scris în 1513, a servit drept manual pentru toţi acei conducători care şi-au dorit să ajungă într-o poziţie de controlat nerestricţionat. Este adesea

considerată a fi punctul de pornire al ştiinţelor politice moderne. Autorul său, Niccolò Machiavelli (1469–1527), istoric, dramaturg şi diplomat florentin, care îi observase pe Cesare Borgia şi pe papa Alexandru VI, „marele înşelător", de aproape, a scris cartea în speranţa că aceasta îl va inspira pe un prinţ să realizeze vechiul vis al lui Dante al unei Italii unite. Dar fascinaţia exercitată de carte a fost una universală. Separând politica de scrupulele morale, dădea vocii artei *Machtpolitik* sau puterii politice nerestricţionate. La un anumit nivel, acest „machiavelism", a provocat un mare scandal. Concepte precum *frodi onorevoli* (fraude onorabile) sau *scelleratezze gloriose* (netrebnicii glorioase) au devenit de notorietate. La un nivel mai serios, dacă *Principele* este citit în legătură cu *Discursurile* lui Livy, Machiavelli poate fi văzut ca un susţinător puternic al guvernării limitate, al domniei legii şi al libertăţii. Părerea sa proastă despre natura umană oferă punctul de pornire de pe care trebuie construite structurile constituţionale. Dar aforismele sale cinice au fost cel mai bine ţinute minte. „Cu cât sunt mai apropiaţi oamenii de Biserica Romei, scria el, cu atât sunt mai lipsiţi de religiozitate." „Un principe care vrea să îşi menţină poziţia trebuie să înveţe să fie bun sau nu după nevoie." „Războiul trebuie să fie singurul studiu al unui principe. Trebuie să privească pacea doar ca o pauză de respiraţie care... îi oferă mijloacele să îşi pună în aplicare planurile militare." Machiavelli nu a dus lipsă de discipoli.

Abordând subiectul prinţului model al Renaşterii, majoritatea istoricilor s-ar gândi în primul rând la despoţii italieni precum Lorenzo Magnificul sau Ludovico Sforza. După aceea probabil că i-ar propune pe acei teribili vecini şi rivali, Francisc I şi Henric VIII, a căror întâlnire pe „Câmpul de la Cloth of Gold" (1520) a oferit exemple pentru atât de multe ciudăţenii şi calităţi ale epocii. Dar niciunul nu merită mai multă atenţie ca Matthias Hunyadi „Corvinus", rege al Ungariei (1458–1490).

Corvinus – numit astfel din cauza corbului de pe blazonul său – a fost un parvenit social, fiul unui baron şi cruciat din Transilvania, Iancu de Hunedoara (János Hunyadi), care îşi făcuse un nume în luptele cu turcii. Şi-a folosit baza din Transilvania şi o armată puternică de mercenari pentru a-i supune pe magnaţii maghiari şi pentru a iniţia o domnie în care cultura italiană a devenit o marcă a prestigiul politic. Fusese educat de către arhiepiscopul umanist Vitez; era căsătorit cu o prinţesă napolitană, Beatrice de Aragon: şi a ajuns în fruntea unei curţi regale care îşi cultivase legăturile cu Italia încă din vreme Dinastiei Angevine. Curtea de la Buda era plină de cărţi, tablouri şi de filozofi şi ţinea legătura cu toţi cărturarii de seamă ai epocii, de la Poliziano la Ficino. Se putea lăuda şi cu o mare bibliotecă, care prin colecţia sa de incunabula şi de manuscrise era principala rivală a bibliotecii familiei Medici din Florenţa. În 1485, atunci când Corvin a ocupat Viena, părea să fie pe punctul de a fonda monarhia austro-ungară care avea în curând să îşi afirme intenţia de a controla Imperiul. În orice caz, toate planurile i-au fost zădărnicite de moartea subită. Fiul său erudit a fost respins de nobilii maghiari în favoarea unui Jagiellon. Cu o mică întârziere, recolta a fost culeasă de către Habsburgi şi de către turci. Precum cărţile din biblioteca regală jefuită şi rămăşiţele Ungariei renascentiste s-au risipit în patru zări. [CORVINA]

Desigur, întărirea puterii regale în unele domenii nu înseamnă că putem discuta despre adoptarea generală a absolutismului, eventual doar ca unul dintre multele idealuri aflate în competiţie. În Franţa, restrângerile regelui erau în continuare atât de mari încât cercetătorii pot dezbate îndelung dacă, sub Francis I, de exemplu, guvernul francez a fost mai „mult consultativ" sau „mai puţin descentralizat".[36] În Anglia, după afirmarea Dinastiei

CORVINA

Undeva în jurul anului 1460 Matei Corvin, regele Ungariei, a început să colecţioneze cărţi. Pasiunea aceasta i-a fost inspirată de bătrânul său mentor, János Vitez, episcop de Oradea şi de către nepotul episcopului, János Csezmiczei. Amândoi erau cărturari clasici, educaţi în Italia şi bibliofili fervenţi. Primul s-a ridicat până la statutul de Primat al Ungariei, cel din urmă, sub numele de Janus Pannonius, la cel de principal poet de limbă latină al perioadei. Atunci când ambii au intrat în dizgraţie în urma unui complot politic, Primatul s-a retras; poetul s-a sinucis; regele a adăugat bibliotecile acestora bibliotecii proprii. În 1476 Matei s-a căsătorit cu Beatrice de Aragón, care şi-a adus cu ea propria colecţie bogată de cărţi de la Napoli. În 1485 a capturat Viena, făcând planuri pentru o nouă monarhie austro-ungară, a cărei piesă de rezistenţă culturală avea să fie biblioteca regală aflată pe atunci în construcţie la Buda. Având angajaţi o armată de arhivişti, copişti, traducători, legători şi ilustratori şi o reţea transcontinentală de agenţi, Biblioteca Corviniana a fost proiectată pentru a excela în această „renaştere europeană a literelor". A depăşit chiar magnifica bibliotecă a lui Lorenzo Magnificul din Florenţa.

Niciuna dintre speranţele regelui Matthias nu s-a realizat. Atunci când a murit în 1490, fiul său nu i-a urmat la tron. Habsburgii au recuperat Viena, iar nobilii maghiari s-au revoltat împotriva taxelor. Lucrul la bibliotecă s-a oprit. Atunci când armata otomană a capturat Buda în 1526, librăria a fost jefuită. Majoritatea conţinutului său, inclusiv cele 650 de manuscrise străvechi de valoare inestimabilă au dispărut.

Nu s-a pierdut totul însă. La 500 de ani de la moartea regelui Matthias, Biblioteca Naţională a Ungariei a organizat o expoziţie încercând să aducă din nou împreună comorile ce au supravieţuit. A reieşit faptul că regina Beatrice conspirase ca unele dintre obiectele de preţ să ajungă înapoi la Napoli. Nora ei dusese o parte dintre ele în Germania. Sora lui Carol V, Maria, la un moment dat regină a Ungariei, a dus şi mai multe la Bruxelles. Cel mai important, a ieşit la iveală că operele furate duse la Constantinopol fuseseră folosite de-a lungul secolelor ca un fond de cadouri pentru ambasadorii străini bine văzuţi. Nepreţuitul catalog descriptiv al Bibliotecii Corviniana pregătit de către agentul regelui Florenţei, Naldo Naldi, îi fusese dat de către sultan unui ambasador polonez şi păstrat la Torun. Tragediile lui Seneca, oferite unui ambasador englez, au fost păstrate la Oxford. „Cartea de ceremonii" bizantine a fost păstrată la Leipzig. [TAXIS] 26 de manuscrise trimise lui Franz Josef au fost păstrate la Viena. Încă şi mai multe au ajuns în biblioteca ducelui Augustus de Wolfenbüttel. La Uppsala s-au găsit piese pe care armata reginei Cristina le jefuiseră din Praga... Madrid, Besançon, Roma şi Volterra au contribuit la rândul lor.

Expoziţia din 1990 a inclus doar fragmente din colecţia pierdută. Dar suficiente pentru a arată că bibliofilia se afla în centrul impulsului renascentist. Ca mărime şi varietate, Biblioteca Corviniana fusese inferioară doar Bibliotecii Vaticanului. Datorită circumstanţelor împrăştierii sale, rolul său în răspândirea învăţăturii a fost probabil inegalabil.[1]

Tudor, Parlamentul este cel care s-a afirmat în timpul domniei care a urmat, cea a familiei Stuart. În Sfântul Imperiu Roman, dieta imperială a câştigat teren în faţa împăratului. În Polonia-Lituania republicanismul a triumfat în faţa monarhiei.

Este adevărat că unii învăţaţi ai Renaşterii, precum Budé, priveau spre Imperiul Roman pentru părerile lor despre monarhie; dar alţii precum episcopul Goślicki (Goslicius) priveau în spate spre Republica Romană. Unul din cele două tratate cele mai influente ale perioadei, *De la République* (1576) de Jean Bodin, prefera monarhia constituţională, în timp ce *Leviatanul* (1651) lui Thomas Hobbes folosea în mod excentric teoria contractului pentru a favoriza absolutismul. Fără prea multe dovezi, Hobbes a continuat să susţină că regii deţineau drepturi nelimitate deoarece într-un moment nespecificat din trecut supuşii

lor se presupune că renunţaseră la ale lor. Rezultantul Leviatan, „un monstru compus din oameni" – metafora sa pentru statul modern – a fost o necesitate regretabilă, singura alternativă a unui conflict nesfârşit:

> În timpul în care oamenii trăiesc fără o putere comună să îi ţină speriaţi, se afla în condiţia ce se numeşte război... în care fiecare om este duşman cu fiecare om. În o atare condiţie, nu este loc pentru industrie... sau navigaţie... sau artă, sau litere sau societate şi... teama continuă de moarte violentă; şi viaţa omului, solitar, sărac, rău, brutal şi scund.[37]

Renaşterea a stimulat studiul legii romane; dar perioada este în egală măsură marcată de aplicare şi colarea unor legi naţionale separate şi, prin tratatul *De jure belli et pacis* (1625) al lui Hugo De Groot (Grotius, 1583–1645), de apariţia dreptului internaţional.

Mercantilismul sau „sistemul mercantil" este o etichetă fără prea mare importanţă până la popularizarea sa de la finalul secolului XVIII. [PIAŢĂ]

Dar setul de idei pe care avea să le critice Adam Smith formează resursa principală a gândirii economice a perioadei moderne timpurii. Termenul mercantilism a însemnat diverse lucruri pentru oameni diferiţi; dar în esenţă se referea la convingerea că pentru a prospera, statul modern trebuia să manipuleze orice instrument legal, administrativ, militar şi regulator aflat la dispoziţia sa. Din acest punct de vedere, era opusul sistemului *laissez-faire,* al cărui susţinător avea să fie Smith mai târziu. Într-o formă populară, sistemul consta din bulionism – ideea că bogăţia şi puterea unei ţări depind de acumularea de aur. Pe de altă parte, se concentra pe îmbunătăţirea raportului de comerţ ajutând exporturile, penalizând importurile şi încurajând manufactura. În toate formele sale, se preocupa de întărirea surselor puterii economice – coloniile, manufacturile, marinele, tarifele – şi era manifest împotriva rivalilor comerciali ai unei ţări. În versiunea sa olandeză – unde până şi marina era controlată de cinci amiralităţi diferite – politica era lăsată în cea mai mare parte în seama iniţiativei private sau locale. În cea franceză şi mai apoi în cea prusacă, aceasta se afla extrem de ferm în mâinile miniştrilor regelui. În Anglia depindea de un amestec de iniţiative private şi regale. O expoziţie timpurie poate fi găsită în *Discurs despre averea comună în acest tărâm al Angliei* (1549). „Mijloacele comune de a ne mări bogăţia şi comorile sunt prin comerţ extern, scria Thomas Mun puţin mai târziu, de aceea trebuie mereu să respectăm regula: să vindem mai mult străinilor anual decât consumăm din bunurile lor."[38]

Practica diplomatică precum gândirea mercantilistă s-a dezvoltat ca răspuns al creşterii puterii etatice. În trecut, monarhii se mulţumiseră să îşi recheme ambasadorii odată cu încheierea unei misiuni. În secolul XV, Veneţia era singura putere care îşi menţinuse o reţea de ambasade permanente în străinătate, până când nunţii papali şi celelalte state italiene i-au urmat exemplul. Aproximativ în jurul anului 1500, însă, conducătorii suverani au început treptat să numească ambasadori rezidenţi ca un simbol al statutului şi al independenţei acestuia. Au apreciat şi aportul câştigat de spionaj comercial şi politic. Unul dintre primii a fost Ferdinand Catolicul, a cărui ambasadă la curtea Sfântului James datează din 1487 şi a fost condusă iniţial de dr. Rodrigo Gondesalvi de Puebla, mai târziu de o femeie – Caterina de Aragon, Prinţesă de Wales, fiica regelui. Francisc I al Franţei

este de obicei creditat ca fiind primul în posesia unui serviciu diplomatic regal extins, inclusiv o ambasadă la Poarta Otomană din 1526.

În curând, un corp diplomatic a apărut la fiecare curte şi în fiecare capitală majoră. Trăind în condiţii destul de periculoase, diplomaţii au descoperit destul de rapid regulile necesare ale imunităţii, reciprocităţii, extrateritorialităţii, scrisorii de recomandare şi ale priorităţii. În 1515 papa a hotărât că nunţiul trebuie să acţioneze ca un decan al corpului diplomatic, că ambasadorul imperial va avea prioritatea în faţa colegilor săi şi că toţi ceilalţi ambasadori trebuie să primească un rang în funcţie de data convertirii ţării lor la creştinism. În practică, aranjamentul nu a funcţionat deoarece Carol V i-a preferat pe spanioli diplomaţilor imperiali şi, în calitate de „cel mai catolic rege" al Spaniei, a refuzat să acorde întâietate francezilor. Aceasta a pornit o ceartă în care ambasadorii francezi şi spanioli şi-au păstrat poziţiile vreme de 200 de ani. Într-o ocazie, la Haga în 1661, atunci când însoţitorii ambasadorilor francez şi spaniol s-au întâlnit pe o stradă îngustă, diplomaţii au rămas înţepeniţi o zi întreagă, până când consiliul oraşului a dărâmat balustradele permiţând celor două părţi să treacă cu rang egal. Şi moscoviţii ţineau la fel de mult la formă. Ambasadorii ţarului erau obişnuiţi să ceară întâietate în faţa curtenilor împăratului. În Varşovia, un ambasador moscovit a sosit purtând două pălării: una pentru a fi ridicată în faţa regelui Poloniei într-un salut obişnuit, cealaltă pentru a-şi păstra capul acoperit conform instrucţiunilor de la Kremlin.

În epoca lui Machiavelli, diplomaţii şi-au creat rapid o reputaţie de oameni înşelători. Trebuiau să fie cunoscători ai codurilor, cifrurilor şi ai cernelii invizibile. „Un ambasador, făcea o epigramă Sir Henry Wootton, este un om cinstit trimis în străinătate să mintă pentru binele ţării sale." Cu toate acestea, dezvoltarea diplomaţiei permanente a marcat o etapă importantă în formarea unei comunităţi de naţiuni. În 1643–1648, când au fost anunţate conferinţe la Münster şi Osnabrück pentru a încheia Războiul de 30 de ani, „Concertul Europei" începea deja să existe.

La răscrucea secolului XVI, senzaţia principală pe harta Europei a constat din ascensiunea subită a Casei de Habsburg spre o poziţie de măreţie excesivă. Succesul Habsburgilor nu a fost obţinut prin cucerire, ci prin eşecul dinastiilor rivale, prin aranjamente matrimoniale bine gândite şi pur şi simplu prin noroc. *Fortes bella gerant*, zicea mottoul, *Tu felix Austria nube**.

În 1490 Maximilian I de Habsburg, rege al romanilor, era un alt refugiat din Viena ocupată de maghiari. Controlul său asupra imperiului părea unul de formă şi era obligat să iniţieze o serie de reforme imperiale dintr-o poziţie de slăbiciune. A supravegheat înfiinţarea în 1495 a *Reichskammergericht* (Curtea Imperială de Justiţie), în 1500 a *Reichsregiment* (Consiliul de Regenţă permanent) şi în 1512 a *Reichsschlüsse* sau „Împuterniciţii" Dietei Imperiale. Odată cu crearea celor trei Colegii ale Dietei – Electori, Prinţi, Oraşe – şi cu împărţirea imperiului în zece Cercuri teritoriale, fiecare dintre ele sub directoratul a doi prinţi însărcinaţi cu administrarea justiţiei, a taxării, a problemelor militare, împăratul a renunţat efectiv la conducerea directă a imperiului. A făcut Casa de Habsburg indispensabilă prinţilor germani dându-le tot ceea ce îşi doriseră.

În acelaşi timp, Maximilian a întărit puternic *Hausmacht*-ul Habsburgilor, puterea privată a dinastiei. Moartea timpurie a soţiei sale, Maria, i-a adus fabulosul ducat de Burgundia, iar în 1490 a moştenit Tirolul, aducându-i reşedinţa sa favorită de la

*Accentul era pe *felix*, „norocos", şi *nube*, „căsătorie".

Innsbruck. Un tratat de moştenire din 1491 cu Jagellonii i-a adus înapoierea Boemiei, iar un alt tratat din 1515 înapoierea Ungariei. Ambele acorduri aveau să devină aplicabile în 1526 odată cu moartea lui Ludovic Jagellon, lăsând dinastiei „fundaţiile unei monarhii dunărene".[39] La fel de importantă a fost căsătoria fiului său cu moştenitoarea lui Ferdinand şi a Isabelei, ceea ce i-a asigurat accesul la posesiunile spaniole. În 1497, cea de-a doua sa căsătorie, cu Bianca Sforza de Milano, i-a uşurat nevoia de lichidităţi şi l-a ajutat în confirmarea ca împărat din 1508. În acel moment, acest cel mai ideolog dintre Habsburgi trebuie să fi simţit că misiunea sa era pe cale a se îndeplini. La scurtă vreme după aceea, a fost suficient de încrezător să propună alegerea sa ca papă!

Atunci când Maximilian a murit, nepotul său Carol de Gent i-a succedat la conducerea unui teritoriu „asupra căruia soarele nu apunea niciodată". Ca o încununare, cu ajutorul ducaţilor familiei Fugger, Carol a trecut peste opoziţia francezilor şi a papei pentru a fi ales împărat al Sfântului Imperiu Roman în timp record şi la scurtă vreme după bunicul său. (Vezi anexa III.) [DOLAR]

DOLAR

Jachimov este un mic oraş din Boemia în Joachimsthal, cam la 80 km nord de Plzen (Pilsen). În 1518, Contelui von Schlick i s-a acordat un patent imperial pentru a exploata argintul şi pentru a înfiinţa o monetărie. Monedele sale de argint au fost produse cu ajutorul *Walzenwerke* sau„maşinii de rulat" şi erau cunoscute oficial ca „bani mari". Numele lor popular era *Joachimsthaler*, în curând prescurtat la *thaler*. Până în secolul XVII talerul devenise unitatea monetară a întregii Europe Centrale. Fusese copiat şi în Spania habsburgică, a cărui *taleros* sau „bucăţi de opt" au circulat pe tot cuprinsul Americii. Erau cunoscute englezilor sub numele de „dolari". Piesa de argint de 30 de şilingi a regelui James VI al Scoţiei a fost numită „dolarul sabie". În secolul XVIII talerii de argint au fost înlocuiţi la scară largă de „banii farfurie" de cupru importaţi din Suedia, care au achiziţionat numele suedez de *daler*. Un *daler* de cupru din 1720 era echivalent în valoare cu un taler de argint, deşi greutatea sa era de 250 de ori mai mare şi putea fi transportat doar cu ajutorul unui cal şi al unei căruţe.[1] Capodopera recunoscută a acestei serii era însă dolarul Maria Tereza din 1751. Această monedă superbă era inscripţionată cu bustul împărătesei, cu vulturul bicefal pe verso şi inscripţia R[omae] IMP[eratrix] * HU[ngariae et] BO[hemiae] REG[ina] * M[aria] THERESIA * D[ei] G[ratia] ARCHID[ux] AUST[riae] * DUX BURG[undiae] *COM[es] TUR[olis]* A continuat să fie bătută în milioane de exemplare pe parcursul secolului XIX, toate ediţiile postume purtând data morţii împărătesei din 1780. A fost bătut de Mussollini în 1936 pentru a finanţa invazia Abisiniei şi de către britanici în Bombay. Două sute de ani mai târziu, încă se află în circulaţie în anumite părţi ale Asiei ca o monedă internaţională de schimb.[2] Dolarul a fost adoptat ca monedă de către SUA în 1787 şi de către Canada în 1871. Dar el nu mai figurează printre monedele actuale ale Europei.

Carol V (1519–1556), ale cărui ţinuturi se întindeau din Filipine până în Peru, a fost treptat copleşit de multitudinea de probleme apărute. Fizic, era cât se poate de neimperial: adenoida slabă îi dădea o voce plângăcioasă şi o gură permanent lăsată, despre care un grande spaniol i-a spus odată în mod impertinent să o închidă „pentru a nu lăsa muştele să intre". Dar poseda multe talente pentru a guverna vastele sale posesiuni, ştiind să vorbească flamanda, spaniola, franceză şi italiană cu oficialii săi şi „germana calului său". Şi nu era lipsit de tărie. „Numiţi-mi un împărat care să fi fost lovit de o ghiulea de tun",

a răspuns el refuzând să rămână în spate la Mühlberg. Ca lider acceptat al prinţilor catolici, era în fruntea celei mai puternice cauze care ar fi putut să ţină creştinătatea la un loc. Dar mărimea efectivă şi complexitatea crizelor interne şi externe făceau acţiunea coordonată imposibil de îndeplinit. În Biserică, deşi a avut succes în lansarea Consiliului General, şi-a dat seama că discuţiile de la Trento nu făcuseră decât să întărească poziţiile opuse. Planurile sale de a reface unitatea religioasă în Imperiu au fost amânate dezastruos. În ciuda victoriei de la Mühlberg, războaiele Ligii Schmalkaldice s-au terminat nehotărât cu Pacea de la Augsburg (1555). În Spania, unde a domnit drept co-rege împreună cu mama sa instabilă mental, a avut de-a face cu revolta *comuneros* şi apoi cu interesele divergente ale Castiliei şi ale Aragonului. În Lumea Nouă a luptat o bătălie pierdută pentru a-i proteja pe amerindieni. În Ţările de Jos, pe care le lăsase în mâinile mătuşii sale, Margareta, a fost obligat în mod dureros să suprime cu forţa revolta din Gentul său natal (1540). În principalele teritorii moştenite de Habsburgi – Austria, Boemia şi Ungaria – pe care le încredinţase fratelui său Ferdinand, a avut de înfruntat opoziţia constantă a liderilor locali, precum Jan Zapolya în Transilvania şi în 1546–1547 prima revoltă boemă. Peste tot a avut de înfruntat dietele locale, nobili fracţionari, interese particulare. La o scară strategică, a avut de înfruntat ostilitatea Franţei, expansiunea turcilor şi ameninţarea cooperării franco-otomane.

Rivalitatea cu Franţa a stârnit cinci războaie, purtate în toate punctele de contact teritorial – în Ţările de Jos, în Lorena, în Savoia, în Pirinei şi în Italia – şi, indirect, spre marea ruşine a vieţii sale, Jefuirea Romei (1527). Teama de turci a dus la preluările de către Habsburgi ale Ungariei şi Boemiei; pe termen lung, însă, acestea au produs o serie interminabilă de complicaţii, atât în Balcanii, cât şi în Mediterană. [ORANIA]

ORANIA

În 1544, în punctul de vârf al războaielor franco-imperiale, un ofiţer al armatei imperiale, René von Nassau, a fost ucis la St. Dizier de un glonţ francez. Moartea sa avea să cauzeze evenimente care aveau să afecteze istoria nu doar a Nassaului său de baştină, dar şi a Provence, a Ţărilor de Jos şi a Irlandei.

Nassau era un mic ducat german pe malul drept al Rinului Mijlociu. Între pădurile Westerwald şi asprii Munţi Taunus de la nord de Wiesbaden, Rheingaul fertil din Nassau conţinea câteva dintre cele mai bune podgorii ale Germaniei, inclusiv Johanisberg şi Rudesheim. Tatăl lui René, Heinrich von Nassau, îşi avea reşedinţa la Siegen, împărţind ducatul cu ramura cadetă a familiei la Dillenberg. Mama lui René, Claudia, era sora şi moştenitoarea unui general imperial, Philibert de Châlons, care condusese jefuirea Romei şi care fusese recompensat abundent de către Carol V cu teritorii în Brabant. Mai mult, preluase titlul lui Philibert din Principatul Oraniei. Atunci când René cel lipsit de moştenitori a fost ucis, a ieşit la iveală că acesta lăsase moştenire colecţia sa de pământuri şi titluri verişorului său de unsprezece ani, William de Nassau-Dillenburg.

Orania era un mic principat suveran pe malul stâng al Ronului, la nord de Avignon (vezi anexa III, p. 1084). Mărginit la Est de înălţimile Muntelui Ventoux, era un district bogat în creşterea viţei-de-vie, câteva dintre satele sale, precum Gigondas şi Châteauneuf-du-Pape, având să devină celebre. Minuscula sa capitală, străvechea Arausio, era dominată de uriaşul arc roman ridicat de către Tiberiu. Începând cu secolul XII a fost fieful conţilor din Provence, şi prin urmare al imperiului. Dar în 1393, moştenitoarea de Orania, Maria de Baux, a fost oferită în căsătorie burgundianului Jean de Châlons; şi moştenitorii lor sunt cei care din acel moment vor deveni conducătorii absenţi ai principatului. În 1431, atunci când Contele de Provence a avut nevoie de o răscumpărare grabnică, a fost de acord să vândă obligaţia de omagiu a

familiei Châlons, făcându-i astfel prinți de Orania de sine stătători. Ca o enclavă independentă în cadrul Regatului Franței, Orania a atras numeroși comercianți italieni și evrei și la mijlocul secolului XVI devenea rapid un bastion protestant.[1] Avea într-un final să fie suprimată de către Ludovic XIV, care a hotărât să stârpească acest cuib de hughenoți în 1703. Datorită moștenirilor sale în Germania, Provence și Brabant, William de Nassau-Dillenburg (1533–1584) a devenit unul dintre cei mai bogați oameni din Europa. Avea chiar o pretenție la tronul defunctului Regat de Arles. Născut luteran, dar crescut catolic la curtea imperială de la Bruxelles, unde îi spunea reginei Margareta „mamă", și-a înființat propria reședință îmbelșugată la Breda în nordul Brabantului. În 1555 i-a ținut mâna suferindului Carol V în timpul ceremonlei de abdicare a acestuia și în 1559 a servit ca plenipotențiar papal la Tratatul de la Câteau-Cambrésis. A mers apoi la Paris ca unul dintre cei trei chezași ai implementării Tratatului. Conform tuturor aparențelor era un stâlp al instituției catolice imperiale. Dar la Paris, a auzit planurile spaniole de a ocupa Țările de Jos căpătând astfel un dispreț pe viață față de mașinațiunile spaniolilor. Este cunoscut în istorie ca „William cel Tăcut" (vezi pp. 536–538).[2]

În ciuda legăturilor sale viitoare cu olandezii, prin urmare, Casa de Orania-Nassau, pe care William o fondează, nu era olandeză la origini. Era un amalgam dinastic multifuncțional tipic, fondat din greșeală și perpetuat de noroc. Dintre cei trei fii ai lui William, doar unul avea să ducă mai departe linia. Acest copil a fost conceput de cea de-a patra soție a lui William între două încercări din partea agenților spanioli de a-l ucide pe acesta. (William acordase la un moment o iertare iubitului adulter al celei de-a doua soții, care a devenit apoi tatăl lui Peter Paul Rubens). Strănepotul lui William, de asemenea William de Orania (1650–1702), a devenit regele William III al Angliei, s-a născut în timpul Revoluției olandeze, la opt zile după ce tatăl său murise de vărsat.

Ordinul de Orania a fost fondat în Armagh în 1795. Ca mai timpurii „Peep o'Day Boys" scopul său era de a menține supremația protestantă (episcopală) în Irlanda. Eroul ordinului era „regele Billy" (William III): cuvântul secret „Nu ne predăm!" Într-o vreme în care legea britanică discrimina catolicii și prezbiterienii în aceeași măsură, Ordinul se vedea ca scutul unei elite izolate împotriva popularității în creștere a mișcării unitariene a irlandezilor conduși de Wolfe Tone. Tone (1763–1798), un protestant moderat, a urmărit scopurile îngemănate ale toleranței universale și ale unui republici irlandeze suverane. Ceruse ajutor militar din partea Franței. În luptele aprige din 1795–1798, Ordinul de Orania a jucat un rol important în planurile britanice de a respinge invazia și de a suprima revolta. Având de înfruntat adversari incompetenți, a câștigat. Expediția generalului Hoche, care a navigat de la Brest în 1796, a fost respinsă în Golful Bantry. Debarcarea cu succes a generalului Humbert la Killala în Ținutul Mayo a fost de scurtă durată. Revolta armată de la Wicklow și Wexford s-a prăbușit după Bătălia de la Vinegar Hill (iunie 1798). Tone, capturat în uniforma marinei franceze, s-a sinucis. În aceste evenimente și în cele care le-au urmat, susținătorii Casei de Orania și-au urmat propriile interese. S-au opus atât Actului Uniunii (1801), cât și lui Daniel O'Connell. Nu au fost convertiți în Uniune până la apariția după 1829 a unei Irlande autonome conduse de catolicii emancipați. Dar au respins curentul principal al unionismului britanic. În 1912–1914 au constituit coloana vertebrală a voluntarilor din Ulster care se pregăteau să sfideze Westminster și Actul autoguvernării Irlandei (a se vedea p. 831). Cea mai mare influență a lor a fost exercitată atunci când Irlanda de Nord s-a autoguvernat în cadrul Regatului Unit între 1920 și 1976. Timp de 200 de ani, Ordinul de Orania și-a ținut paradele anuale cu ocazia aniversării Bătăliei de la Boyne (vezi p. 547). Participanții cu meloane și brasarde portocalii pășesc sfidător prin cartierele catolice, acompaniați de șuieratul și bătaia fluierelor și a tobelor. Și vechea urare este ținută:

„În amintirea glorioasă, pioasă și nepieritoare a marelui și bunului rege William care ne-a salvat de papistășism, sclavie, ticăloșie, bani de alamă și pantofi de lemn. Și o smochină pentru episcopul din Cork!"

În ultimul său deceniu de domnie, Carol V s-ar putea să fi avut anumite motive de optimism. Dar Pacea de la Augsburg a fost o dezamăgire; şi, frustrat la nesfârşit, a abdicat. A lăsat Spania şi Ţările de Jos fiului său Filip, iar restul fratelui său. A murit în retragere la Yuste. A fost ultimul împărat care să ţină la un vis de unitate universală şi a fost invocat de către unii contemporani ca fiind un protector al unei Europe unite. „Carol V, odată privit ca ultimul luptător al unei acţiuni retrograde, scrie o parte interesată, este deodată văzut ca un anternergător."[40]

După abdicarea sa, Habsburgii austrieci au uitat de viziunea universală a lui Carol. Maximilian II (1564–1576), nepot al Jagellonilor, nu a avut nimic de câştigat din alegerea sa nominală ca rege al Poloniei-Lituaniei. Cei doi fii ai săi, Rudolf II (1576–1612), excentricul eremit din Praga, şi Matias (1612–1619), au fost cuprinşi în întregime de suspiciunile şi conflictele lor religioase reciproce. Peste 200 de revolte şi răscoale religioase au avut loc în deceniul de după Incidentul de la Danauworth din 1607. Ferdinand II (1619–1637), Ferdinand III (1637–1657) şi Leopold I (1658–1705) au fost în întregime ocupaţi cu Războiul de Treizeci de Ani şi cu urmările sale. Odată cu apariţia unei Cancelarii austriece permanente şi separate la Viena, centrul de gravitate al operaţiunilor a fost mutat decisiv spre Est, în timp ce Imperiul însăşi părea să se afle pe marginea prăpastiei. Aşa cum cântau băutorii din taverna din *Faustul* lui Goethe:

Dragul Sfânt Imperiu Roman,
Cum o mai duce?

Răspunsul, după părerea unui distins istoric britanic, se află mai puţin în sfera politică, ci în „civilizaţie", un set comun de atitudini şi sensibilităţi.[41]

Împăratul Rudolf II a strâns o curte la Praga care a reprezentat într-adevăr o minunată curiozitate. Tovarăşii săi aleşi, cei mai de seamă artişti şi oameni de ştiinţă ai epocii, oameni care considerau naturalul şi supranaturalul ca fiind parte integrantă a cercetării lor de zi cu zi. În afară de Kepler, Brahe, Campion şi Bruno, Giuseppe Arcimboldo (1537–1593) a devenit faimos ca fondator al picturii suprarealiste (vezi planşa 54) şi Cornelius Drebber (1572–1633), iluzionist şi proiectant de operă, ca inventator al mecanismului de mişcare perpetuă. Drebber, care a vizitat Londra, i-a promis lui James I un telescop care putea să citească cărţile de la distanţa de o milă. Se crede că el ar fi reprezentat modelul pentru Prospero, „prins de studii secrete", în *Furtuna* lui Shakespeare, precum Rudolf însuşi ar fi putut fi inspiraţia pentru ducele din *Măsură pentru măsură*.[42] Colecţia fabuloasă de artă a lui Rudolf a devenit o ţintă strategică pentru armata suedeză în timpul stadiilor mai târzii ale Războiului de 30 de ani. [ALCHIMIA] [OPERA]

Spania a trecut de la grandoare la declin în mai puţin de un secol. „Timp de câteva decenii fabuloase, Spania avea să fie cea mai mare putere a lumii" şi „aproape stăpâna întregii Europe".[43] Sub Carol V/Carol I (1516–1556) a trecut prin epoca *crucero*, a conchistadorilor, şi *tercio,* existând o legătură clară între livrarea de aur din America şi menţinerea uneia dintre cele mai bune armate ale Europei. Sub Filip II (1556–1598) a atins culmea puterii sale politice şi culturale, până când a fost subminată de rezistenţă internă, de ostilitatea Franţei şi a Angliei şi de către revolta din Ţările de Jos. Sub urmaşii lui Filip – Filip III (1598–1621), Filip IV (1621–1665) şi imbecilul Carol II (1665–1700) – nu şi-a revenit niciodată dintr-o dinastie decadentă, din dezbinarea nobililor şi din implicarea sa în Războiul de 30 de ani. Căderea a fost atât de bruscă încât însăşi spaniolii se întrebau: „Realizarea iniţială să fi fost doar un *engaño* – o iluzie?"[44] [FLAMENCO]

ALCHIMIA

În 1606, împăratul Rudolf II a devenit subiectul unei plângeri oficiale compuse de arhiducii Habsburgi. „Maiestatea Sa, scria în Propunerea lor, este interesată doar de vrăjitori, alchimiști, cabaliști și alții asemenea lor." Curtea lui Rudolf de la Praga era într-adevăr centrul artelor oculte.[1] În același an un alchimist maghiar, Janos Bánffy-Hunyadi (1576–1641), a plecat din Transilvania sa natală. S-a oprit la curtea lui Mauritius de Hesse din Cassel, centrul protestant principal al ocultismului, înainte de a se muta la Londra.[2] Sosirea sa a coincis cu moartea galezului învățat, dr. John Dee (1527–1608), la un moment dat astrolog al reginei Elisabeta I, care inventase termenul „Marea Britanie" pentru a-și mulțumi regina și care petrecuse un număr de ani atât la Praga, cât și în Polonia. Asemenea „cosmopoliți", așa cum erau ei numiți, „și-au construit carierele în circuitul internațional al alchimiei, adevărul predecesor al comunității științifice de mai târziu". Europa trecea prin o adevărată „renaștere a ocultismului", în care alchimia era doar unul dintre subiectele legate de „artele secrete". „Alchimia", scrie cronicarul lumii lui Rudolf, „era cea mai mare pasiune a veacului în Europa Centrală."[3] Aceasta combina căutarea pietrei filozofale, care avea să transforme metalele de bază în aur, cu căutarea paralelă pentru renașterea spirituală a omenirii. „Ceea ce este dedesubt este la fel cu ce este deasupra." Alchimiștii aveau nevoie de cunoștințe dintr-o gamă foarte largă de domenii. Pentru a-și efectua experimentele cu metale și cu alte substanțe, trebuiau să fie informați cu privire la cea mai nouă tehnologie. Pentru a-și interpreta rezultatele, aveau nevoie de cunoștințe temeinice de astrologie, de teorie cabalistică a numerelor, de lapidarism, de herbalism și de „iatrochimia" dezvoltată de Paracelsus. [HOLISM] Mai important, într-o perioadă atât de religioasă, încercau să își prezinte descoperirile în limbajul simbolismului creștin mistic. Nu este întâmplător faptul că tocmai în această perioadă societatea secretă Rozicruciană, adepții „Rozei" și ai „Crucii", au ales să iasă la vedere, la Kassel sau faptul că principalul sistematizator al teozofiei rozicruciene, Robert Fludd, era la rândul său un alchimist respectat. [CONSPIRO]

În vremurile științifice de mai târziu, alchimiștii au fost priviți ca o stirpe aberantă care a întârziat cu mult apariția adevăratei cunoașteri. Într-adevăr, în așa-numită „epocă a Revoluției Științifice" au fost uneori numiți „opoziția". Cei mai caritabil istoric al științei îi numește practicanți ai „tehnologiei fără știință".[4] Dar în propriii ochi și în ochii susținătorilor lor potenți, nu exista o mare distincție. Erau „vrăjitori albi" luptând pentru Bine; erau reformatori, erau implicați într-o misiune de a deschide forțele secrete ale minții și materiei. Nu aveau să fie depășiți de oamenii de știință moderni până la finalul secolului următor; chimia a apărut și mai târziu. [ELDLUFT][5]

Alchimiștii cosmopoliți ai împăratului Rudolf dețineau adesea funcții de răspundere. Mulți dintre ei, precum Michael Maier, care a lucrat și în Londra, sau simpatizantul huguenoților, Nicholas Barnard, au deținut funcția de *Leibarzt* sau medic al curții. Alții, precum Sebald Schwaertzer, au avut funcția de controlori imperiali ai minelor la Rudolfov și Joachimsthal. [DOLAR] Heinrich Kuhnrath (1560–1605), autorul grandiosului *Amphitheatrum Sapientiae Aeternae Christiano-kabalisticum*, se trăgea din Leipzig. Michał Sędziwój sau „Sendivogius" (1566–1636), a cărui *Novum Lumen Chymicum* (1604) a beneficiat de 54 de ediții și care avea să fie studiat temeinic de Isaac Newton, se trăgea din Varșovia. Avea legături cu puternica aripă a magnaților pro-Habsburgi din Polonia, care aveau contacte cu Oxford și care l-au adus pe John Dee la Cracovia. Asistentul dubios al lui John Dee, Edward Kelley, numit *Cacochimicus*, probabil a murit în închisoare la Praga. Compania lor îi include pe nenorocosul Giordano Bruno [SIROP], pe astronomii Kepler și Brahe și o poetesă engleză pe numele ei Elizabeth Jane Weston. Exista și un element evreiesc de seamă. Rabinul-șef din Praga, Judah Loew ben Bezalel (m. 1609), a susținut o renaștere a [CABALA]. Această a fost alimentată de lucrările unor autori sefarzi precum Isaac Luria sau Moses Cordovero,

a cărui *Pardes Rimmonim* a fost publicat la Cracovia în 1591. Unul dintre cei mai apropiați oameni ai împăratului, Mardochaeus Evreul, era un specialist al elixirurilor pentru fertilitate. Pentru contemporani, alchimia a avut cele mai pozitive conotații:

Multe dimineți glorioase am văzut
Flatând vârfurile munților cu ochiul suveran,
Sărutând cu aurită față pajiștile verzi,
Aurind palide izvoare cu divina alchimie.[6]

OPERA

Compozitorul a numit-o *favola in musica*, „o fabulă pe muzică". Era menită să fie o imitație a unei drame grecești antice și a fost montată în februarie 1607 înaintea Academia degli Invaghiti din Mantova, probabil în Galeria Râurilor din palatul ducal al familiei Gonzaga. Cele cinci acte constau dintr-o serie de grupuri madrigale și dansuri legate prin interludii instrumentale și recitative. Libretul a fost scris de poetul Alessandro Striggio. Muzica scenelor infernale a fost lăsată în seama tromboanelor, pastoralele a flautelor și flautelor dulci. Culmina cu marea arie pentru tenor Possente *spirto* de la finalul actului al III-lea. Era *Orfeu* a lui Claudio Monteverdi, „prima operă viabilă din repertoriu".[1] Încă de la originile sale ca amuzament al curților Renașterii italiene târzii, genul operei, care combină muzica, drama seculară și spectacolul, a cunoscut numeroase faze. *Opera seria*, al cărui reprezentant cel mai prolific a fost Pietro Metastasio (1698–1782), autor a peste 800 de librete, era devotată temelor clasice și istorice. Pe lângă ea, *opera buffa* a lansat o lungă tradiție a spectacolului vesel trecând prin *opéra comique* spre operetă și spre comedia muzicală. Grand Opera, care începe la finalul secolului XVIII, și-a atins momentul de vârf în școlile vieneze, italiene, franceze, germane și rusești. Naționalismul romantic a constituit un ingredient important. Laurii supremi sunt disputați între admiratorii lui Verdi și Puccini și aceliții fanatici ai lui Richard Wagner. Opera modernă a debutat cu *Pelléas et Mélisande* (1902) a lui Debussy, precursorul unei categorii abundente care îi include pe Berg cu *Wozzeck* (1925), Britten cu *Peter Grimes* (1945) și Stravinsky cu *Cariera unui libertin* (1951) (vezi anexa III, p. 1084). [SUSANIN] [TRISTAN]

Tema orfeică a servit ca inspirație recurentă. Mascarada florentină a lui Jacopo Peri *Euridice* (1600) a anticipat producția lui Monteverdi de la Mantova. *Orfeu în Infern* (1858) al lui Offenbach este una dintre cele mai vesele operete standard. *Opera* (1971) lui Luciano Berio pune povestea tradițională pe o partitură de serie.

Filip II trebuie să fi fost prototipul tuturor monarhilor care au încercat să domnească fără să se ridice de pe tron (vezi planșa 43). Auster, penitent, neobosit, cuprins în studiu solitar în întunecatul Escorial pe platoul sterp din afara Madridului, a încercat să impună o uniformitate spirituală și administrativă pe care varietatea vastelor sale posesiuni nu avea să o permită niciodată. Domnea prin două seturi paralele de consilii – un set pentru domeniile principale ale politicii, celălalt pentru cele șase unități teritoriale mari. Pe lângă Castilia, Aragon, Italia, Burgundia și America lăsate moștenire de tatăl său, în 1580 a pus mâna și pe moștenirea portugheză a mamei sale. Lipsa lui de respect pentru drepturile diferitelor Diete a culminat cu spânzurarea *Justizarului* din Aragon. Dar visul unui singur „monarh, imperiu, sabie" a fost urmărit neobosit sub pretextul că regele știa cel mai bine[3] cum să *trabajar para el pueblo*, „să lucreze pentru poporul lui".[45] În realizarea acestui

FLAMENCO

Muzica ţigănească din Andaluzia este stilul cunoscut acum sub numele de flamenco, dar ea a fost cântată şi admirată încă din secolul XVI. Melodiile tânguitoare ale *cante* sau „cântecului" se îmbină într-un efect inimitabil cu posturile dramatice şi bătaia din picioare ritmică a *baile* sau „dansul". Disonanţele şi sferturile de ton, execuţia vocală minunat de răguşită, chitarele şi castanietele pulsând contribuie la crearea unui sunet fără echivalent în folclorul muzical european. Istoria flamenco-ului are trei coordonate principale – numele, ţiganii şi muzica. Nu există un consens academic în privinţa niciunuia dintre aceste trei aspecte.[1] *Flamenco* înseamna pur şi simplu „flamand". În vocabularul artei, a căpătat şi conotaţia de „exotic" sau „ornamentat". Una dintre teorii susţine că melodiile evreieşti interzise de Inchiziţie s-au întors în Spania via Flandra, unde se refugiaseră mulţi evrei spanioli. Altă teorie sugerează că *flamenco* este derivat din termenul arab *fellah-mangu* sau „ţăran cântător". Ţiganii au ajuns în Spania după expulzarea evreilor şi a maurilor. Erau cunoscuţi sub numele *gitanos* sau *egipcianos*. Călătorul şi scriitorul englez George Borrow a fost primul care a înregistrat faptul, în 1840, că oamenii le spuneau *flamencos*. [ROMANY]

Lunga tradiţie andaluză a muzicii maure data din secolele VIII şi IX. Omeiazii din Cordoba erau distraţi de cântăreţi orientali acompaniaţi la lăută. Punctul de vârf a fost atins în timpul domniei lui Abd-er-Rahman (821–852) odată cu sosirea unui cântăreţ din Bagdad numit Zoriab. Un alt moment de vârf a avut loc la curtea din Sevilla a regelui poet Al-Motamit (1040–1095), la care se ştie că ar fi cântat împreună orchestre alcătuite din mai mult de 100 de lăute şi de fluiere. În secolul XII filozoful Averroes spunea: „Când un cărturar moare la Sevilla, cărţile îi sunt vândute în Cordoba; când un muzician moare la Cordoba, instrumentele îi sunt vândute în Sevilla". Ar fi nechibzuit să speculăm despre legătura muzicii flamenco cu mai timpuria muzică maură a regiunii. Ţiganii Europei îşi aveau propria tradiţie muzicală, care a produs rezultate surprinzătoare în alte părţi – cel mai notabil în România şi în Ungaria. Exact cum s-a ajuns la produsul muzical şi la muzicienii din Andaluzia rămâne un mister. Traumele psihologice ale Andaluziei au pregătit cu siguranţă terenul. Străvechiul *flamenco jondo* sau „flamenco adânc", mai ales *tonas*-ul „melodiilor neacompaniate", aparţin lumii lacrimilor şi a lamentărilor. Precum blues-ul sud-american, exprimă stările sufleteşti întunecate ale oamenilor disperaţi: sunt cântece ale celor rămaşi fără nimic. Prin aceasta, diferă puternic de stilul bombastic al *flamenco chico*, „flamenco-ul elegant", care a traversat cafenelele Spaniei în anii 1860 şi care a extins „reinventarea" romantică a Andaluziei. *„Flamenco jondo*, scria Federico Garcia Lorca este o bâlbâire, o undulaţie bucală minunată care distruge celulele rezonante ale balanţei noastre temperate, care evită recile şi rigidele canoane ale muzicii moderne şi care face florile închise ale semitonurilor să îmbobocească în mii de petale."[2]

proces, l-a dus pe fiul său bolnav şi încarcerat la moarte; a dus Inchiziţia spre valuri de auto-da-fé; şi i-a împins pe persecutaţii Moriscos din Granada la rebeliune în 1568–1569, pe olandezii înjigniţi la rebeliune în 1566 şi pe aragonezii umiliţi în 1591–1592. Adversarii săi, precum William cel Tăcut, îl considerau simplu: „un ucigaş şi un mincinos". Niciodată nu a mai existat un om în aparenţă sensibil care să ignore atât de complet sensibilităţile altora. Stăpân absolut asupra bisericii Spaniei, a căutat să extirpe toţi adversarii bisericii din Europa. A jurat să răzbune amintirea celei de-a doua soţii în Anglia. A intervenit împotriva hughenoţilor în Franţa. I-a considerat în mod greşit pe protestanţii olandezi ca fiind sursa tuturor nemulţumirilor din Olanda. Dar Dumnezeu, precum Filip II, nu a zâmbit asupra Spaniei. Până în 1590 o criză generală era în pregătire. Marea Armada din 1588 fusese împrăştiată de furtuni. Olandezii au rezistat. Ciuma mătura oraşele spaniole. Ţara, stoarsă

de taxe şi lovită de eşecuri în agricultură începea să se depopuleze. Cea mai bogată trezorerie din lume era goală. În 1596, Filip II era în mod oficial falit pentru a patra oară. Exista mizerie în mijlocul splendorii şi un sentiment copleşitor de dezamăgire. Filip, precum Don Quijote, se luptase cu morile de vânt. Supremaţia Castiliei era puternic invidiată de celelalte regate care erau parte integrantă din Spaniei. „Castilia a făcut Spania, scria pe epitaf, şi Castilia a distrus-o."[46] [INQUISITIO]

După moartea lui Filip, Habsburgii spanioli au încercat în zadar să îşi refacă averile. O încercare susţinută a fost făcută de a-şi uni forţele cu rudele lor din Austria. Gaspar de Guzman, Conte de Oliverez şi Duce de San Lucar, cunoscut sub numele de *El Conde Duque*, „Contele-Duce", care s-a aflat la cârma politică în perioada 1621–1643, a aplicat principiile reformatorilor castilieni dinaintea sa. Dar cariera sa s-a încheiat nefericit odată cu secesiunea zdrobitoare a Portugaliei (1640) şi cu revolta Cataluniei (1640–1648). Implicarea Spaniei în Războiul de Treizeci de Ani s-a încheiat cu pierderea Provinciilor Unite – cea mai bogată posesiune a sa. Războaiele interconectate cu Franţa s-au prelungit până la Tratatul din Pirinei (1659). Copleşită de costurile în creştere ale războiului, de multiplicitatea fronturilor, de absenţa oricărui interval de odihnă, Spania nu putea să se salveze nici pe sine, nici pe partenera sa austriacă. Datorită problemelor extraordinare ale „drumului spaniol", logistica implicată în susţinerea unei armate în Ţările de Jos a devenit de nerealizat. *Poner una pica en Flandres* (să duci un lăncier în Flandra) a devenit o expresie spaniolă pentru a spune „încercăm imposibilul".[47] „Blocul habsburgic", scrie un istoric al logisticii politice, „oferă unul dintre cele mai mari exemple de supraîntindere strategică din istorie."[48] [PICARO] [VALTELLINA]

PICARO

Picaro era numele spaniol dat pungaşilor şi vagabonzilor, cu alte cuvinte, oamenilor trăind în afara marginilor societăţii aşezate şi respectabile. A fost dat şi unui gen al literaturii populare, cel picaresc, care a înflorit pe tot cuprinsul Europei din secolul XVI până în XVIII înaintea romanului. Arhetipul genului a fost găsit în *Guzman de Alfrache* (1599) al lui Mateo Aleman, a cărui aventuri pe drumul de la Sevilla la Roma în compania unei prietene dubioase a avut parte de 26 de ediţii. Guzman a dezvăluit felul în care frăţia de cerşetori forma o societate care se proteja reciproc, delectându-se cu schemele lor ingenioase de a păcăli clasele conducătoare.

Dar Guzman era doar unul dintre cei mulţi. În Spania, un anume Lazarillo apăruse cu o jumătate de secol mai devreme. În Germania, glumeţul Till Eulenspiegel era cunoscut cu mult înainte ca lucrările sale să fie tipărite. În 1523 Luther a scris prefaţa pentru mult retipărita *Liber Vagatorum*, care conţine o descriere a celor 28 de categorii de vagabonzi. *Simplicissimus*, fost soldat în Războiul de Treizeci de Ani care a cutreierat în jurul lumii, a fost creaţia lui H.J.C. von Grimmelshausen în 1669. În Franţa, după numeroase apariţii anterioare, *Gil Bias* a ieşit de sub peniţa lui Le Sage în 1715. În Italia a apărut *Il vagabondo* (1621). În Anglia, multe referinţe minore la vagabondaj începând cu Chaucer au culminat cu extrem de populara *Operă a cerşetorilor* din 1728 al lui John Gay.[1]

Literatura picarească venea în mod clar ca răspuns şi reprezentare a unei condiţii sociale răspândite. Vagabondajul şi cerşetoria umpleau un mare spaţiu social, la jumătatea drumului dintre tâlharii medievali din păduri şi regimentele de locuitori urbani pauperi ai secolului XIX. Au apărut ca urmare a dezintegrării ierarhiei societăţii rurale şi au fost încurajate de politicile sociale care combinau pedepsele feroce cu aplicarea extrem de incompetentă. Bărbaţii şi femei alegeau calea drumului în număr mare pentru că nu aveau unde munci, pentru că fugeau de justiţie şi cel mai adesea pentru că doreau să scape de statutul opresiv de şerbi

şi servitori. *Picaro* era sălbatic dar liber. Vagabonzii se protejau prin numerul lor mare, având propriile lor ierarhii. Călătoreau în grupuri cu familiile lor, unii dintre el mutilaţi pentru a stârni mila. Aveau ghilde specializate de hoţi de buzunare, tâlhari, spărgători, negustori de mărunţişuri, cerşetori, ologi reali sau prefăcuţi, jongleri, animatori, ghicitori, tinichigii, prostituate, capelani şi muzicieni – fiecare cu propriile reguli şi gardieni. Se adunau ocazional la întâlniri şi „parlamente", unde alegeau „regi" şi „regine" şi împărţeau drumurile cu triburi de ţigani şi bande de soldaţi neplătiţi:

Ascultă! Ascultă! cum latră câinii.
Vin cerşetorii-n oraş.
Unii în zdrenţe şi alţii în cojoace,
Şi unii-n veşmânt de catifea.

Reglementările sociale pentru vagabondaj erau minime. Doar cele mai bogate oraşe îşi puteau permite refugii caritabile – precum erau cele din Bruges în 1565, Milano în 1578 şi Lyon începând cu 1613. În orice caz, „caritate" avea să fie un termen prost ascuns pentru represiune. În 1612, când oraşul Paris le-a cerut celor 8 000–10 000 de vagabonzi să se adune în Place St. Germain pentru a primi asistenţă, doar 91 de persoane au apărut. [NEBUNIE]

Legislaţia deosebit de dură sublinia neputinţa autorităţilor. În Anglia elisabetană, de exemplu, fiecărei parohii i s-a dat dreptul de a marca „cerşetorii solizi" pe umăr cu un R de la „rogue" (tâlhar), de a-i bicliui pe cei fără adăpost şi de a-i trimite „acasă": de fapt de a-i condamna la a fi biciuiţi „din parohie în parohie". Anglia georgiană a făcut un efort de a-i diferenţia pe cei „săraci în mod legitim". În acelaşi timp, Actul Black Waltham din 1713 permitea spânzurarea tâlharilor de drumul mare şi a complicilor acestora fără proces. În practică, cele mai multe ţări reuşeau să reducă vagabondajul doar prin expediţii militare periodice la ţară, unde aveau loc spânzurări şi recrutări exemplare. În Europa de Est, vagabondajul era condiţionat de un climat mai aspru şi de menţinerea servituţii. Dar şerbii care fugeau erau un fenomen comun. În Rusia *yurodiv* sau „nebunul sfânt" itinerant era primit în mod tradiţional cu ospitalitate şi caritate – dovadă, de asemenea, a unor atitudini sociale mai creştine.[2]

Revolta din Ţările de Jos, care a început în 1566 şi s-a încheiat în 1648, a constituit o dramă îndelungată care s-a întins pe întreaga durată a tranziţiei de la supremaţia Habsburgilor la cea a Franţei. La început, cele 17 provincii ale Cercului Burgund care au fost transferate coroanei spaniole în 1551 reprezentau un mozaic de privilegii locale şi de împărţiri sociale şi culturale. Aristocraţia feudală de la ţară se afla în contrast puternic cu pătura de mijloc citadină şi cu pescarii bogaţi din oraşele de pe coastă. Valonii francofoni şi predominant catolici din Hainault, Namur şi Liège se aflau în contrast cu populaţia vorbitoare de olandeză şi puternic calvinistă din Olanda, Zeeland şi Utrecht. Provinciile centrale Flandra şi Brabant se aflau de-a lungul principalei diviziuni religioase şi lingvistice. Peste 200 de oraşe controlau probabil 50 la sută din comerţul Europei, aducând Spaniei de peste şapte ori mai mult din taxe decât aurul adus din Indii. Cu siguranţă, în etapele iniţiale ale domniei spaniole, ameninţarea adusă libertăţilor provinciale şi controlului nobililor asupra beneficiilor Bisericii au fost motive mai mari de tulburare a populaţiei decât ameninţarea activării Inchiziţiei (vezi anexa III, p. 1084).

Sub regenţa Margaretei de Parma, 1559–1567, nemulţumirea a căpătat proporţii în privinţa unei scheme de reformă ecleziastică. Trei protestatari – William cel Tăcut, Prinţ de Orania (1533–1584), Lamoral, Conte de Egmont şi Philip Montmorency, Conte de Horn – au trimis o petiţie regelui cu permisiunea regentei. Au fost ridiculizaţi ca *Geuzen, les Gueux*, „cerşetorii", iar în 1565, prin Edictul de Segovia, Filip şi-a exprimat refuzul de a autoriza schimbarea. Ca urmare a altor petiţii pentru reformă şi o întâlnire în 1566 a nobililor confederaţi la St. Trond, care au cerut toleranţă religioasă, au avut loc revolte

grave şi profanări religioase. Acţiunea confederaţilor de a ajuta regenta să potolească nemulţumiţii nu l-a oprit pe Filip din a ordona represiune generală. Sub regenţa ducelui de Alva, 1567–1573, un Consiliu al Răzmeriţelor, notoriul *Bloedraad* sau „Consiliu al Sângelui" a fost convocat pentru a-i judeca pe oponenţii regelui. Egmont şi Horn au fost decapitaţi în piaţa din Bruxelles, iar capetele lor au fost trimise la Madrid într-o cutie. William de Orania a scăpat pentru a continua lupta. În timp ce întreaga populaţia a Ţărilor de Jos era condamnată la moarte pentru erezie de către Biserică, sudul şi nordul s-au revoltat. „Cerşetorii mării" au atacat nave. Haarlem-ul, asediat, a capitulat. Garnizoanele spaniole au semănat foc şi jaf în rândul populaţiei. Mii de oameni au pierit în urma arestărilor aleatorii, a proceselor înscenate şi a violenţei întâmplătoare.

VALTELLINA

În 1620, un sângeros masacru a avut loc într-o vale alpină izolată – Valtellina sau Veltlin. Facţiunea catolică din vale şi-a atacat vecinii protestanţi şi, cu ajutorul forţelor spaniole de la Milano, a ucis cât de mulţi dintre aceştia a putut prinde. Acest *Veltlinermord*, de la începutul Războlului de Treizeci de Ani, a alertat puterile în privinţa potenţialului strategic al Valtellinei.

Valtellina se află pe panta sudică a secţiunii Bermina a principalei creste alpine. Este formată de râul Adda şi se întinde pe 50 de kilometri spre est de la vârful lacului Comon, apoi spre nord-est până la vechea baie romană de la Bormio. O importantă vale laterală, Val di Poschiavo, duce spre nord via Pasului Bernia spre St Moritz. Valea principală trece prin Pasul Stelvio sau Stilfserjoch (2 760 m) spre Tirolul de Sud. În 1520 un altar pentru Madonna di Tirano a fost construit acolo unde drumul principal traversează o potecă nord-sud dinspre Val din Poschiavo spre Val Carmonica. În 1603 o fortăreaţa spaniolă a fost construită pentru a controla intrarea în vale dinspre Lacul Como. Un şir de sate de pe terasele însorite de nord ale Adda sunt cunoscute pentru castanii, smochinele, mierea şi vinul aromatic „Retico".[1] (Vezi anexa III.)

Geografia politică era, însă, cea esenţială. Până în 1600 aproape toate rutele transalpine erau controlate de către Ducele de Savoia, de către Confederaţia Helvetică sau de către Republica Veneţiană. Atunci când Habsburgii austrieci au avut nevoie de sprijin din partea rudelor lor spaniole în Italia, Valtellina devenise singurul coridor accesibil între cele două mari blocuri ale teritoriului habsburgic. Într-adevăr, întrucât rutele pe mare între Spania şi Ţările de Jos erau din ce în ce mai mult ameninţate de către navele de război olandeze şi engleze, Valtellina a devenit ultima rută sigură pentru a trimite aur şi trupe din Spania şi Italia spaniolă în imperiu. Era vena jugulară a corpului habsburgic. Cu toate acestea, coloanele de lăncieri în marş şi convoaiele trase de măgari încărcate cu monede de 8 reali, au rămas extrem de vulnerabile. Nu erau bine primite de localnici, mai ales întrucât mulţi dintre aceştia trecuseră la calvinism; coloanele erau expuse atacurilor directe din partea Statului Liber Elveţian *Graubunden* sau Grizon, via Val di Poschiavo şi disputelor complicate pentru proprietate. Atât Habsburgii, cât şi Grizonii moşteniseră pretenţii asupra Valtellinei datând încă de la disputele medievale dintre ducii Visconti şi episcopii din Chur. Pentru a nu se lăsa mai prejos, francezii considerau că Charlemagne lăsase Valtellina pentru eternitate abaţiei din St. Denis.

După 1620, valea a devenit ţinta eforturilor diplomatice ale lui Richelieu cu Veneţia, Elveţia şi Savoia. De cinci ori în următorii douăzeci de ani valea a fost martoră schimbărilor de garnizoane spaniole şi franceze. În 1623 şi în 1627 valea a fost predată în timpul arbitrajului forţelor papale. În 1623–1625 a fost preluată de Grizoni. În 1635–1637 a fost ocupată de forţele franceze conduse de hughenotul Duce de Rohan. Dar francezii i-au jignit într-atât pe aliaţii lor protestanţi încât un pastor local, George Jenatsch, a schimbat tabăra, a chemat spaniolii în ajutor şi a trecut la catolicism roman. Punând însă mâna pe Rin, francezii puteau acum lăsa în siguranţă Valtellina în seama destinului ei catolic şi într-un final, Italian. După o generaţie de nelinişte valea se putea întoarce la viile ei, la producerea de Sassella, Grumello, Valgella, Montagna şi la vinul de desert de culoare portocalie *Sfurzat*.

Sub guvernarea lui Don Luis de Requesens, Mare Comandant al Castiliei şi a lui Don Ioan de Austria 1576–1578 reconcilierea a fost încercată dar nu s-a reuşit. Leyden, asediat, a rezistat. Jefuirea Antwerp-ului în timpul Furiei Spaniole din 1576 a întărit rezistenţa. Sub regenţa Ducelui de Parma 1578–1592, despărţirea a devenit ireversibilă. Prin Uniunea de la Arras (1578) zece provincii sudice au acceptat condiţiile spaniole şi şi-au recuperat libertăţile. Prin Uniunea de la Utrecht (1579) cele şapte provincii de nord au hotărât să lupte pentru independenţă. Din acest moment, războiul a devenit permanent. Resursele militare spaniole nu aveau cum să reziste în faţa digurilor, banilor, navelor de luptă şi aliaţilor olandezilor. În 1581–1585 şi 1595–1598 olandezii au fost ajutaţi de către francezi, în 1585–1587 de către englezii conduşi de contele de Leicester. În 1609 s-au bucurat de un armistiţiu de unsprezece ani, dar au fost forţaţi să lupte între 1621 şi 1648 ca parte a unei coaliţii antiimperiale. Dârzenia lor a învins până la urmă. Spiritul unei noi naţiuni a fost inscripţionat pe faţada casei unui burgher din Zijlstraat, Haarlem: „INT SOET NEDERLAND; ICK BLYF GETROU; ICK WYCT NYET AF" (Dragii Olande. Îi voi fi credincios. Nu voi şovăi.)[49]

Republica Olandeză sau „Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos" – cunoscute în mod greşit în Anglia sub numele de Olanda – a fost minunea Europei secolului XVII. A reuşit din aceleaşi motive pentru care spaniolii care doreau să îi conducă au eşuat: pe parcursul celor 80 de ani ai dificilei lor naşteri, resursele lor au fost chiar în creştere.

După ce au rezistat celei mai mari puteri militare ale epocii, Ţările de Jos au devenit o putere maritimă de sine stătătoare. Societatea sa statornică de locuitori urbani din pătura mijlocie practica la scară generală virtuţile unei conduceri prudente, ale democraţiei şi toleranţei. Inginerii, bancherii şi navigatorii săi erau vestiţi pe bună dreptate. Constituţia sa (1584) asigura ca guvernele celor şapte provincii să fie separate de consiliul federal al statului de la Haga. Acesta din urmă era condus de un *Stadholder* cu rol executiv, a cărui funcţie era în general deţinută, împreună cu cele de căpitan-general şi de amiral-general de către Casa de Orania. [ORANIA]

Republica Olandeză a devenit rapid un sanctuar pentru disidenţii religioşi, pentru capitalişti, pentru filozofi şi pentru pictori. Şcoala flamandă timpurie a lui Rubens (1577–1640) şi Van Dyck (1599–1641) a fost depăşită de şcoală olandeză a lui Hals, Ruysdael, Vermeer, şi, mai presus de toţi, Rembrandt (Harmenszoon van Rijn, 1609–1666). Olandezii nu au fost nimiciţi nici de acalmia burgheză. Afacerile religioase ale ţării au fost însufleţite de controversa arminiană, afacerile militare de un element pacifist vocal, iar politica de un partid de republicani extremi, care în 1651–1672, sub Jan de Witt (1625–1672), au reuşit să menţină funcţia de Stadholder neocupată. Puterea politică a republicii a început să scadă odată cu cele trei războaie cu Anglia 1651–1654, 1665–1667 şi 1672–1674. Chiar şi aşa, în ciuda constituţiei sale aparte, descentralizată, are toate motivele să se considere primul stat modern.[50] [BATAVIA]

Franţa, de asemenea, intra într-o perioadă de vigoare şi splendoare reînnoită. Mai puţin încurcată de colonii îndepărtate şi mai compactă geografic, era un rival demn pentru Habsburgi. Dar Franţa era încercuită strategic, de către imperiu de o parte şi de Spania de cealaltă, de către Ţările de Jos Spaniole în nord şi de către Mediterana Spaniolă la sud. Francezii au fost împiedicaţi în mod repetat să ajungă la poziţia de dominare la care considerau că au dreptul.

În secolul şi jumătate care a despărţit Franţa Renaşterii de Ludovic XIV, regii francezi au întâlnit în mod repetat complicaţii debilitante atât acasă, cât şi în străinătate. Carol VIII

a pornit războaiele italiene în 1494, într-o urmărire romantică a revendicării angevine asupra orașului Napoli, doar pentru a-și implica țara într-o serie de conflicte titanice ce aveau să dureze 65 de ani. Ludovic XII (1498–1515), *Père de son Peuple* și urmaș al Familiei Visconti, a făcut la fel în urmărirea moștenirii sale a orașului Milano. Francisc I (1515–1547), născut la Cognac, un cavaler extraordinar, un om cultivat al plăcerii și prinț renascentist prin excelență a întâlnit primul său obstacol la alegerile imperiale din 1519 și al doilea la capturarea Paviei în 1525. „Tout est perdu, scria el mamei sale, fors l'honeur et la vie." Eliberarea sa și căsătoria cu sora împăratului nu l-au împiedicat să continue vrajba franco-germană care a acaparat Europa restul istoriei ei moderne. A fost un prinț cu orizonturi largi: susținător al expediției lui Jacques Cartier în Canada, dar și al lui Rabelais, Leonardo, Cellini; fondator al orașului Le Havre și al Colegiului Franței; ctitor al Chambord, Saint-Germain, Fontainebleau. [ALCOFRIBAS] [NEZ] [TORMENTA]

BATAVIA

La mijlocul secolului XVII mai mulți călători la Amsterdam au înregistrat uimirea lor la așa-numita „celulă de înecare" pe care o văzuseră, sau despre care auziseră, din casa de corecție a orașului. Pentru a-i învăța pe tinerii leneși să muncească, candidații pentru corecție erau ținuți într-un beci închis în care se afla doar un robinet deschis și o pompă manuală. Atunci când nu mai utilizau pompa, erau puși în fața perspectivei înecului. Această instalație era o minunată metaforă pentru situația fizică a Republicii Olandeze și a digurilor sale. Este și o bună ilustrare a „geografiei morale" a țării – ceea ce a fost numit „temperamentul batav".[1] Republica Olandeză în punctul său de glorie era faimoasă pentru comerțul său, pentru orașele sale, puterea sa maritimă, pentru canale, mori de vânt și lalele, pentru arta sa, toleranța religioasă, pentru vitele alb-negre și pentru cultura puritană a elitei de burgheri. Tabloul este veridic. Dar ridică două mari întrebări. Una este privitoare la ambiguitățile care abundă în întrepătrunderea acestor părți componente, cealaltă întrebare se referă la începutul efectiv al acestui miracol – „cum este posibil ca un grup modest de comunități de fermieri, pescari și navigatori, fără a avea o limbă, religie sau un guvern comun să se transforme într-un imperiu mondial." Un istoric de seamă al acestui subiect subliniază faptul că nu a fost munca unei clase, ci al unei prețioase „comunități a națiunii".[2]

Paradoxul central al culturii olandeze stă în contradicția centrală dintre etosul frugal, muncitor, temător de Dumnezeu și „jenantele" depozite pline de bogății. Burgherilor olandezi sobri, îmbrăcați în negru le plăcea să petreacă, adorau tutunul, construiau case somptuoase, le mobilau luxos, colecționau tablouri, aveau vanitatea portretului și adunau bani. Relațiile sexuale erau relaxate. Viața de familie era mai degrabă un parteneriat decât un model patriarhal. Femeile, după standardele acelor vremuri, erau emancipate și copiii erau prețuiți. Practica acceptată de strângere de fonduri pentru a ajuta săracii era de a organiza o loterie municipală sau o licitație de aur, bijuterii și argintărie. Mai presus de toate domnea o libertate inimitabilă a spiritului. Era un lucru acceptat că bogăția și siguranța puteau fi obținute doar de cei dispuși să își asume riscuri:

Aici zace Issac le Maire, negustător, care în timpul afacerilor sale în lume, cu grația lui Dumnezeu, a avut parte de multă abundență și a pierdut în 30 de ani (cu excepția onoarei sale) peste 150000 de guldeni. A murit creștin la 30 septembrie 1624.[3]

Multe dintre aceste aspecte erau cunoscute învățaților olandezi. Dar sarcina de a recrea această mentalitate distinctă pentrulume a căzut în sarcina unui învățat britanic cu părinți olandezo-evrei. Acesta a redeschis dificila întrebare a existenței reale sau nu a caracterului național.

În timpul domniilor ultimilor patru regi Valois – Henric II (1547–1559), Francisc II (1559–1560), a tânărului Carol IX (1560–1574) și a notoriului Henric III (1574–1589) – Franța a căpătat un răgaz de la conflictul cu Habsburgii prin Pacea de la Câteau-Cambrésis (1559), doar pentru a se scufunda în mocirla îngrozitoare a Războaielor Religiei (a se vedea mai sus). Cinicul rege Bourbon Henric IV (1589–1610) a salvat Franța de la discordie religioasă și, cu ajutorul ministrului său vizionar, ducele de Sully (1560–1641), a pregătit planuri atât pentru restaurarea proprietății, cât și a păcii internaționale. „Nu va exista niciun muncitor în regatul meu, a promis el, fără măncare în oală". Precum predecesorul său, a fost ucis de un asasin. [DESSEIN]

Lunga domnie a lui Ludovic XIII (1610–1643) și minoritatea fiului său, Ludovic XIV (1643–1651), au fost adumbrite de lungile cariere a doi formidabili oameni ai bisericii – Armand Duplessis, cardinal de Richelieu (1585–1642) și Giulio Mazzarini, cardinal Mazarin (1602–1661). Afacerile externe au fost acaparate în întregime doar de Războiul de Treizeci de Ani, afacerile interne de afirmarea puterii regale centralizate împotriva privilegiilor provinciilor și ale nobililor. Stările Generale au fost suspendate după sesiunea din 1614. Atacul nemilos al lui Richelieu asupra surselor averii și puterii nobililor din provincii stă la baza revoltelor disperate și al Războaielor Frondei, din 1648–1653. Răsăritul de soare al anilor maturi ai lui Ludovic XIV a izbucnit din fiecare cer înnorat.

ALCOFIBRAS

Operele lui François Rabelais, fost călugăr, fost avocat și doctor, alcătuiesc una dintre cele mai bogate mine de bogăție literară și istorică pe care le poate oferi Europa modernă timpurie. Dar excentricitatea lor a stârnit suspiciunile unei epoci intolerante, astfel că au fost întâi publicate sub pseudonimul anagramat Alcofribas Nasier. Studiile lui Lucien Febvre și Mihail Bahtin ilustrează anvergura interesului academic pe care aceste opere încă îl suscită. Febvre, cofondator al *Analelor*, a fost atras de Rabelais după ce a aflat că specialiștii înclinau spre teoria că inventatorul lui Gargantua și Pantagruel fusese în secret un militant ateist. După ce inventase comunitatea de la Thélème, a cărei singură regulă era *Fais ce que voudras* („Fă ceea ce vrei"), nimeni nu ar putea să afirme că Rabelais era un gânditor religios convențional. Pe de altă parte, a-l acuza de subminarea creștinismului era o problemă serioasă. Febvre, ca răspuns, a produs una dintre cele mai importante studii ale „mentalului colectiv": *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle* (1942). După ce a studiat toate acuzele de scandal și toate sursele posibile ale credinței neobișnuite, în protestantismul radical, știință, filozofie și ocult, a ajuns la concluzia că Rabelais împărtășise „religiozitatea profundă" a „unui secol care dorea să creadă".[1] Bahtin, un distins exeget rus al lui Dostoievski, a ajuns la Rabelais dintr-un interes în psihologie. Rabelais are reputația de a fi maestrul râsului vulgar, cu toată burta [NEZ]. Dar pătrunde și pe tărâmul profund unde râsul se îmbină cu lacrimile. Bahtin și-a lansat ipoteza pornind de la faimoasa propoziție a lui Rabelais că „râsul este marca umanității". „A râde este uman, a fi uman înseamnă să râzi." *Mieux est de rire que de larmes écrire. Pour ce que rire est le propre de l'homme.* Dar Bahtin bănuiește în mod serios că civilizația modernă a suprimat această cea mai umană dintre calități. Europenii, de la Rabelais, au devenit atât de inhibați că nu mai râd decât la trivialități. Într-adevăr, nu mai știu ce este sacru pentru a putea să râdă de acel lucru. Este o opinie profund pesimistă care merge în paralel cu analiza socială al lui Michel Foucault. Te poți întreba dacă Rabelais nu a fost ultimul european cu adevărat uman.[2] [CARITAS]

NEZ

În 1532, Rabelais a descris un duel imaginar al gesturilor între eroul său ficțional, Panurge și un englez: Apoi englezul a făcut acest gest. Mâna sa stângă deschisă a ridicat-o în aer, apoi... a închis deodată cele patru degete și cu degetul mare întins l-a plasat pe cartilajul nasului. Apoi, a ridicat mâna dreaptă deschisă, punând degetul mare lângă degetul mic al mâinii stângi, iar cele patru degete ale mâinii drepte le-a fluturat în aer. Apoi în manieră opusă, a făcut cu dreapta ceea ce făcuse cu stânga și apoi cu stânga ceea ce făcuse cu dreapta. Conform unui studiu recent „a-ți băga un deget în nas" sau „a-ți sufla nasul" este cel mai răspândit dintre gesturile europene. Exprimă batjocura. În Franța este cunoscut ca *le pied de nez* sau „nasul prostului", în Italia ca *marameo* sau „a mieuna", în Germania ca *die lange Nase*, în Portugalia ca *tocar tromfete*, „a sufla trompeta", în sârbo-croată ca *sviri ti svode* „a cânta la fluier".

Este mai comun și mai puțin ambiguu ca sărutul vârfurilor degetelor, învârtirea degetului la tâmplă, tragerea de pleoapă, tragerea de antebraț, inelul, smochina, bătaia pe nas și semnul V – toate având importante variații regionale și contextuale.[1]

Este discutabil dacă există o cultură a gesturilor exclusivă Europei sau creștinătății. Dar nu există îndoială în privința faptului că gesturile evoluează în timp. Englezii, care au refuzat efectiv să facă plecăciuni în China, au renunțat la acest gest și acasă spre finalul secolului XVIII inventând strângerea de mână ca o modă mai simplă, lipsită de sexualitate și de clasă a salutului. *A l'anglaise donc*, spunea Madame Bovary în 1857 când un bărbat i-a întins mâna. În secolul XX, însă, englezii au devenit mult mai reticenți, în mod încăpățânat, adesea refuzând să strângă mâna în timp ce continentalii făceau asta în mod obișnuit.[2] Se află la polul european opus al polonezilor, a căror disponibilitate de a face plecăciuni, de a îmbrățișa ambele sexe și de a săruta mâinile în public a supraviețuit celor două războaie mondiale, modernizării, fascismului și chiar comunismului.

Războaiele Italiene au fost adesea folosite ca un punct de început al istoriei moderne și ca un model al unui conflict local ce s-a internaționalizat. (Nu au reprezentat nici una, nici cealaltă.) Atunci când trupele franceze au traversat trecătoarea Montgenèvre în septembrie 1494 în direcția Napoli, au făcut asta având acordul Imperiului, care fusese compensat în avans prin Franche-Comté și a Aragonului, care fuseseră cumpărate prin dăruirea Roussillonului. Conflictul fusese astfel „internaționalizat" încă din start. Rezultatul au fost trei expediții franceze, fiecare dintre ele provocând formarea unor coaliții puternice pentru a le înfrânge. Expediția lui Carol VIII, 1494–1495, după ce a trecut triumfător prin Milano, Florența și Roma, a capturat Napoli; dar a fost forțată să se retragă cu aceeași viteză. Expediția lui Ludovic XII, 1499–1515, a capturat Milano într-o manieră similară – folosind statuia ecvestră a lui Leonardo pentru exerciții de tir; dar a stârnit opoziția Ligii Sfinte strânsă de papa Iulius II. Expediția lui Francisc I, 1515–1526, a început cu uluitoarea victorie de la Marignano care, printre alte lucruri, i-a întors pe elvețieni spre neutralitate permanentă și l-a convins pe papă să semneze Concordatul din 1516. Dar a fost întreruptă de amărăciunea alegerilor imperiale, care i-au transformat pe Francisc I și pe Carol V în dușmani de moarte. La Pavia, în 1525, episodul de la Marignano a fost răzbunat și Francisc I a fost luat prizonier. Forțele imperiale au intrat în Provence până la Marsilia. După eliberarea sa, Francisc l-a convins pe papă să formeze o nouă Ligă Sfântă împotriva unui împărat prea puternic. Îngrozitorul jaf al Romei, declanșat de către trupele imperiale a urmat în 1527, de această dată cu capturarea papei. Deja la acest moment Războaiele italiene deveniseră doar un front al războiului franco-imperial generalizat.

TORMENTA

După Târgul din miez de vară din Parisul mijlocului de secol XVI, arderea pisicilor a devenit o atracție obișnuită. O scenă specială a fost construită conținând o plasă suficient de mare pentru ca mai multe zeci de pisici să poată fi coborâte pe rugul de sub ele. Spectatorii, inclusiv regi și regine, chiuiau de râs în timp ce animalele, urlând de durere, erau coborâte în foc, arse și într-un final carbonizate. Cruzimea era evident percepută ca amuzantă.[1] Și-a jucat rolul și în multe dintre sporturile tradiționale ale Europei, inclusiv bătăile de cocoși, chinuirea ursului, luptele cu tauri și vânătoarea de vulpi. [LUDI]

Două sute de ani mai târziu, pe 2 martie 1757, Robert François Damiens a fost condamnat în Paris „pentru a se face reparații onorabile".

A fost adus într-o căruță cu două roți, gol în afara unui halat și ținând o torță de ceară arzând în mână. Eșafodul se afla în Place de la Grève. Cu clești fixați pe piept, brațe, coapse și pulpe, ținând în mâna dreaptă cuțitul cu care comisese crima, avea să îi fie arsă mână cu sulf, avea să fie oprit la locurile de prindere cu ulei încins, plumb topit și rășină arzând și apoi dezmembrat de patru cai înainte ca trupul să îi fie ars, transformat în cenușă și răspândit în vânt. Atunci când focul a fost aprins era atât de slab, că doar pielea de pe spatele mâinii a fost afectată. Dar apoi unul dintre călăi, un bărbat puternic și robust, a apucat cleștii de metal, fiecare lung de jumătate de metru și răsucind și trăgând de ei a început să smulgă bucăți de carne, lăsând găuri vizibile care erau opărite la rândul lor cu ajutorul unei lînguri roșii. Printre urlete, Damiens a repetat „Dumnezeul meu, ai milă de mine!" și „Isuse, ajută-mă!" Spectatorii au fost puternic impresionați de compasiunea unui bătrân preot care nu a pierdut niciun moment ca să-l consoleze. Aprodul Curții, Sieur-ul de Breton, s-a dus la suferind de câteva ori și l-a întrebat dacă are ceva de spus. Răspunsul a fost negativ... Operațiunea finală a durat foarte mult timp, deoarece caii nu erau obișnuiți cu ea. A fost nevoie de șase cai; dar nici măcar aceștia nu au fost suficienți... Călăul a întrebat dacă nu ar trebui să îl taie în bucăți, dar aprodul le-a ordonat să încerce din nou. Confesorii s-au apropiat din nou și el le-a spus: „Sărutați-mă părinților" și unul dintre ei l-a sărutat pe frunte. După încă două sau trei încercări, călăii și-au scos cuțitele și i-au tăiat picioarele... Au anunțat că bărbatul murise. Dar atunci când corpul a fost dezmembrat, maxilarul încă se mișca, de parcă ar fi vorbit... În executarea decretului, ultimele bucăți de carne nu au fost arse până la 10.30 seara...[2]

Damiens a fost pedepsit pentru încercarea sa de regicid. Familia sa a fost alungată din Franța; frații și surorilor sale li s-a ordonat să își schimbe numele și casa i-a fost demolată. Se apropiase de Ludovic XV când regele se pregătea să intre în caleașcă și reușise să îi facă o rană minoră cu un cuțit mic. Avusese o oarecare plângere în legătură cu Parlamentul. Nu a făcut nicio încercare să fugă și a spus că dorise doar să-l sperie pe rege. În zilele noastre, ar fi fost catalogat drept țicnit. Tortura fusese un demers standard atât al procedurilor legale cât și al execuțiilor încă de pe vremea romanilor. Sf. Augustin i-a recunoscut fallibilitatea, dar și necesitatea. Tortura de la execuții era considerată ca având un scop didactic. Moartea era cea mai puțin importantă parte a pedepsei atunci când cineva era tras în țeapă, când i se scoteau mărunțaiele, când era ars pe rug sau dezmembrat pe roată. [VLAD]

Moartea lui Damiens a fost ultima de acest fel din Franța. Iluminismul nu a aprobat aceste metode. La scurt timp după aceasta, un milanez, marchizul Cesare Beccaria-Bonesana (1735–1794), a publicat un tratat *Dei delitti i delle pene* („Despre crime și pedepse", 1764). Acest tratat argumenta că tortura era și nepotrivită, și ineficientă. Tradus în multe limbi, cu o prefață de Voltaire, avea să fie catalizatorul reformei în toată Europa. Este văzută în general ca fiind punctul de pornire al unei lungi tendințe progresive care avea să militeze întâi pentru metodele umane de execuție și apoi pentru abolirea pedepsei capitale. „Curba cruzimii" avea să intre în declin până când opinia liberală a ajuns la concluzia că tortura degradează, nu doar pe cel torturat, ci pe cel care torturează și pe stăpânii acestuia. Dar aceasta nu era întreaga poveste. Și tortura în Europa nu avea să se încheie încă.[4] [ALCOFRIBAS]

Războaiele franco-imperiale au căpătat proporții continentale. În încercarea sa de a sparge încercuirea imperială, Francisc I nu a ezitat să își recruteze aliați din toate categoriile. În 1519, el însuși a candidat ca împărat. În ciuda întâlnirii neizbutite de la splendidul Câmp Cloth of Gold, a câștigat într-un final simpatia lui Henric VIII al Angliei. A făcut planuri scandaloase împreună cu prinții protestanți ai Germaniei, și în 1536, în faimoasele Capitulări, a făcut cauză comună cu necredinciosul, Suleiman Magnificul și cu vasalii nord-africani ai sultanului, inclusiv cu regele corsar Kair-el-Din Barbarossa. În numeroasele permutări din Italia a fost susținut atât de papă, cât și de principalul oponent al Vaticanului, Republica Veneția nă.

Rezultatul au fost încă patru războaie. În 1521–1526 imperialiștii au atacat întâi Burgundia franceză, înainte de a se concentra pe campania italiană ce avea să se încheie cu Pavia și cu Tratatul de la Madrid (1526). În 1526–1529 împăratul a supralicitat și s-a făcut de râs, semnând Pacea Doamnelor de la Cambrai (1529). În 1536–1538 și 1542–1544 s-a aflat în luptă și cu turcii și cu germanii protestanți și cu francezii și a fost obligat să semneze Tratatul de la Crépy-en-Valois (1544), ceea ce a creat un interval ce a permis deschiderea Conciliului de la Trento și mult întârziatul atac împotriva Ligii Schmalkaldice. În 1551–1559, sub Henric II, francezii au conspirat cu protestanții germani pentru a ocupa cele trei arhiepiscopii din Lorena – Metz, Toul și Verdun – lansând astfel „Marșul asupra Rinului" și o luptă la frontieră ce nu s-a încheiat până în 1945. (vezi anexa III, p. 1084) Habsburgii au răspuns în Țările de Jos prin ocuparea orașului Artois și printr-o alianță cu englezii care i-a inspirat instant pe francezi să uite diferențele religioase dintre ei și să captureze Calais (7 ianuarie 1558). Maria Tudor, a cărei căsătorie prin procură cu Filip II a fost prețul acestui *rapprochement* Habsburg-Tudor, a exclamat: „Când voi muri, îmi veți găsi Calais gravat în inimă". Prin pacea generală de la Câteau-Cambrésis, Franța a păstrat Lorena și Calais, Habsburgii au păstrat Artois, Milano și Napoli. Anglia a fost lăsată complet în afara continentului. Problema principală a fost amânată, nu rezolvată. [NOSTRADAMUS

NOSTRADAMUS

Convocarea regală a sosit la Salon în Provence devreme în iulie 1556. Regina Franței, Maria de Medici, dorea să vorbească cu autorul unei cărți de profeții publicate în anul anterior. Unul dintre versuri părea să prezică moartea soțului reginei:

Le lion jeune le vieux surmontera
(Leul cel tânăr va lua locul celui bătrân)
En champ bellique par singulier duelle.
(Pe un câmp de luptă, într-o singură bătălie.)
Dans caige d'or les yeux lui crevera.
(În cușcă de aur îi va străpunge ochii.)
Deux classes une, puis mourir, mort cruelle.
(Două răni într-una, apoi va avea parte de o moarte crudă.)[1]

În aceeași lună, adus de caii regali, autorul a fost introdus în prezența reginei la St. Germain-en-Laye. I-a calmat temerile spunându-i că a văzut patru regi printre cei patru fii ai ei. Dar trei ani mai târziu regele Henric II a fost ucis într-un turneu. Așchiile din lancea oponentului său, Montgomery, căpitan al gărzii scoțiene, au despicat vizorul căștii aurite a regelui, străpungându-i ochiul și gâtul, răni care i-au provocat moartea după zece zile de agonie.

Michel de Nostredame (1503–1566), numit Nostradamus, era bine-cunoscut în Midi ca un vindecător neconvențional. Se trăgea dint-o familie de *conversos* evrei din St. Rémy-en-Provence și era absolvent de medicină la Montepellier. Era învățat în ale potțiunilor și leacurilor, pregătind un elixir al vieții pentru episcopul de Carcassonne și o dietă din jeleu de gutui pentru legatul papal. A lucrat în orașele Marsilia și Avignon lovite de ciumă atunci când toți ceilalți doctori plecaseră, refuzând să lase sângele pacienților așa cum era obiceiul și insistând în privința aerului proaspăt și a apei curate. Mai mult de o dată, bănuit de vrăjitorie, a atras atenția Inchiziției și a fost nevoit să fugă în străinătate. Într-o astfel de călătorie din anii 1540 se spune că ar fi întâlnit un tânăr călugăr și fost păstor italian, Felice Peretti, căruia i s-a adresat fără ezitare cu „Sfinția Voastră". Patruzeci de ani mai târziu, cu mult după moartea lui Nostradamus, Peretti avea să fie ales papă sub numele de Sixt V.

Profețiile lui Nostradamus au fost compuse târziu în viața acestuia cu ajutorul cărților de magie, astrologie și cabalistice. Au fost scrise în catrene și organizate pe secole. Au fost publicate în două părți, în 1555 și 1568 și au fost o senzație imediată. La un an după publicarea lor integrală, fiul cel mai mare al Mariei de Medici, regele Francisc II, soț al Mariei, regina Scoțienilor, a murit subit la vârsta de 17 ani, 10 luni și 15 zile:

Premier fils, veuve, malheureux mariage
(Primul flu, o văduvă, o căsătorie nefericită)
Sans nul enfant; deux isles en discorde,
(Fără copii; două insule în discordie,)
Avant dixhuit incompetant eage
(Înainte de vârsta de optsprezece ani, un minor)
De l'autre prés plus bas sera l'accord.
(Încă mai tânăr decât celălalt va fi logodit.)[2]

În același an, cel mai tânăr frate, mai târziu Carol IX, în vârstă de 11 ani, a fost logodit cu o prințesă austriacă. Acest succes postum a asigurat reputația Profețiilor pentru totdeauna. Au fost retipărite de nenumărate ori și aplicate aproape tuturor evenimentelor cunoscute, de la submarine și rachete balistice la moartea fraților Kennedy și la aselenizare. Nostradamus a numit corect familia Saulce, unde Ludovic XVI a fost găzduit în timpul fugii la Varennes. I-a convins atât pe Napoleon, cât și pe Hitler, care apare ca „Hister" că au carierele scrise în stele. Catrenele sunt minunat de sugestive și de obscure și pot fi făcute să se potrivească tuturor coincidențelor. Dar unele sunt prea precise pentru liniștea noastră:

Quand la licture du tourbillon versée
(Atunci când gunoaiele sunt răscolite de vânt)
Et seront faces de leurs manteaux couvers
(Și fețele acoperite de mantii)
La République pars gens nouveaux vexée
(Republica va fi tulburată de noi oameni.)
Lors blancs et rouges jugeront á l'envers.
(În acel moment, Albii și Roșii vor domni invers.)[3]

În 1792, Republica s-a instaurat în Franța și Roșii i-au răsturnat pe Albi. Și, ca o scurtă descriere a vieții din secolul XX, următoarea descriere este supranaturală:

Les fléaux passées diminue le monde.
(Ciume extinse, lumea devine mai mică.)
Long temps la paix terres inhabitées:
(Multă vreme, este pace în țări goale.)
Seur marchera par ciel, terre, mer et onde;
(Oamenii vor umbla în siguranță prin aer, pe pământ, apă, valuri.)
Puis de nouveau les guerres suscitées.
(Apoi se vor stârni din nou războaie.)[4]

Insulele britanice, din ce în ce mai mult dominate de englezi, s-au apropiat de posibilitatea unificării care se mai ivise o dată sau de două ori. Pierzându-şi avanpostul de pe continent, Regatul Angliei şi-a îndreptat energia spre afacerile vecinilor săi imediaţi şi spre afacerile de peste mări. Un compus politic tipic al epocii, constând din Anglia, Ţara Galilor şi Irlanda, îi lipsea coeziunea naţională pe care Scoţia o deţinea deja. Dar sub Dinastia Tudor a manifestat o mare vigoare. Lăsând la o parte conflictele religioase ale epocii, Henric VIII (1509–1547) şi cei trei copii ai săi – Edward VI (1547–1553), Maria I (1553–1558) şi Elizabeth (1558–1603) – au creat Biserica Angliei, simbioza de durată dintre monarhie şi Parlament şi Marina Regală. [BARD]

BARD

Shakespeare şi-a scris piesele în scurtul interval de după ce Anglia post-Reformă şi-a tăiat legăturile directe cu continentul, dar înainte să îşi făurească imperiul de peste mări. Dramele sale principale au fost scrise în acelaşi deceniu în care erau fondate primele colonii engleze în America. Vocea sa avea să domnească deasupra tuturor în lumea vorbitoare de engleză, şi, din câte cunoaştem, nu a păşit niciodată în afara Angliei. Universalitatea geniului său nu va fi recunoscută în Europa până în Epoca Romantică. Dar locurile în care se desfăşoară acţiunea pieselor sale sugerează că Lebăda din Avon în niciun caz nu era doar un Little Englander. Se poate să fi fost chiar catolic în secret. Cenzura Dinastiei Tudor este foarte posibil să fi inhibat materialul sensibil politic. Dar din 37 de titluri, doar zece sunt plasate integral sau parţial în Anglia; iar seria istorică prezintă un amestec puternic de locaţii franceze. *Nevestele vesele* este plasată în Windsor, *Cum vă place* în pădurea din Arden. Cele trei povestiri întunecate *Macbeth*, *Regele Lear* şi *Cymbeline* sunt plaste în antica Britanie celtică şi opt drame clasice în Atena, Roma, Tiron sau Troia. Fabulele fantastice din *A doisprezecea noapte*, *Poveste de iarnă* şi *Furtuna* se desfăşoară în mitica Ilirie, într-o Boemie înconjurată de ape şi pe o „insulă nelocuită". Dar restul sunt în cea mai mare parte continentale:

Mult zgomot pentru nimic	Messina	*Visul unei nopţi de vară*	Atena
Neguţătorul din Veneţia	Veneţia	*Romeo şi Julieta*	Verona
Îmblânzirea scorpiei	Padua	*Hamlet*	Danemarca
Măsură pentru măsură	Viena	*Otello*	Veneţia
Zadarnicele chinuri ale dragostei	Navarra	*Totul e bine când se termină cu bine*	Roussillon Paris Marsilia Florenţa

Ţările pe care Shakespeare le evită sunt Irlanda, Rusia, abia cunoscută, Polonia, cu excepţia unor referiri în treacăt în *Hamlet*, Germania şi principalul adversar al Angliei al momentului, Spania şi Ţările de Jos spaniole. Despre unde exact se aflau aceste ţări, Shakespeare, precum contemporanii săi, era nesigur. Sir John Falstaff dorea să se descrie drept „cel mai activ individ din Europa". Dar Petrucchio, curtând Scorpia, o numeşte „cea mai dragută Kate din creştinătate".[1] „Creştinătatea" şi „Europa" erau în continuare aproape interşanjabile.

Dinastia Stuart, care domnea în Scoţia încă din 1371, a acceptat Uniunea Personală dintre Scoţia şi Anglia (1603) după ce Dinastia Tudor a rămas fără moştenitori. Aveau multe de câştigat. Înşelată de aliaţii săi continentali, Scoţia trăise în umbra Angliei de la dezastrul sângeros de la Flodden Field (1513). Relaţiile anglo-scoţiene au fost puternic zdruncinate de intrigile reginei deposedate Maria, regina Scoţiei (1542–1587), care a murit pe un eşafod englezesc. Dar fiul său cel mai mare, James I şi al VI (1567(1603)–1625), a urmat prin consens general la moştenirea care îi scăpase mamei sale. El, fiul său, Carol I (1625–1649) şi nepotul său Carol II (1649(60)–1685), au domnit de la Holyrood şi de la Whitehall în paralel. James I a vorbit primului său Parlament la Westminster despre:

> Anglia şi Scoţia acum în... eternitatea timpului unite... în Persoana mea, descendent liniar al ambelor Coroane, devenind acum precum o mică Lume în sine, având fortificaţii în jurul ei formate dintr-un natural, dar admirabil lac sau şanţ...

Integrarea principatelor dependente nu a decurs la fel de lin. Ţara Galilor, transformată în comitat de către Henric VIII, a intrat în comunitatea guvernată de englezi fără ezitare. Mica nobilime anglo-galeză era rezonabil de mulţumită cu ceea ce avea. Dar Irlanda, al cărui parlament se desprinsese practic de controlul englez de la Războiul Rozelor, a fost domolită doar cu dificultate. În 1541 – după ce atât Biserica Angliei, cât şi comitatele din Ţara Galilor fuseseră înfiinţate în 1534 – regele Henric VIII s-a proclamat „Rege al Irlandei". Pregătea multe probleme urmaşilor săi. Politica de a transforma căpeteniile irlandeze în conţi şi baroni a reprezentat doar un paliativ, mai ales atunci când obiceiurile şi limba irlandezilor au fost restricţionate. Resentimentul împotriva Coroanei s-a amestecat în curând cu resentimentul împotriva Reformei protestante, alimentând o serie de revolte. Războiul de Nouă Ani, 1592–1601, a fost purtat în jurul Rebeliunii din Ulster a lui Hugh O'Neill, Conte de Tyrone. Rebeliunea a fost înfrântă de represaliile devastatoare ale locotenentului reginei Elisabeta, Lordul Mountjoy, care a eliminat distincţia dintre pământurile din regiunea Pale şi cele native, a abolit legea irlandeză şi a început o politică de colonizare sistematică. O decadă prosperă de reconciliere din anii 1630 sub Contele de Strafford a fost urmată de o altă decadă insurecţională în anii 1640, atunci când irlandezii au profitat de problemele englezilor pentru a introduce toleranţa religioasă şi un parlament independent. Irlanda a fost cucerită brutal de Cromwell în 1649–1651 şi anexat efectiv. (Vezi anexa III, p. 1084.) [BLARNEY]

Puterea şi prosperitatea Angliei erau vizibil în creştere, nu doar prin afacerile sale oceanice. Noua colonie din Ulster era în cea mai mare parte populată de prezbiterieni scoţieni, căutând acelaşi fel de refugiu religios oferit de coloniile engleze dincolo de Atlantic, în Virginia sau Noua Anglie. Fondarea Maryland (1632) a fost urmată de Jamaica, capturată de la spanioli în 1655, de cele două Caroline (1663), New York, fostul New Amsterdam olandez (1664) şi New Jersey (1665). După Actul de Navigaţie din 1651, trecut de Parlamentul Rump al lui Cromwell după proclamarea independenţei olandeze, insista, printre alte prevederi, ca navele olandeze să salute steagul englez. Era un semn al aroganţei în creştere a Angliei.

Scoţia a fost scena unor conflicte religioase şi politice încrâncenate care au dus până la urmă la Războaiele civile britanice de la mijlocul secolului XVII. Kirk-ul prezbiterian al lui Knox fusese fondat pe modelul Genevei şi proiectat de fondatorii săi calvinişti ca o teocraţie. Dar un partid resentimentar de la curte i-a trunchiat aspiraţiile în mod repetat.

BLARNEY

În 1602, Cormack McCarthy, Lord de Blarney în comitatul Cork a întârziat în mod repetat predarea castelului său englezilor printr-o serie interminabilă de parlamentări, promisiuni, cereri și discursuri menite să tragă de timp. În ciuda ajutorului dat de expediția spaniolă, lorzii irlandezi fuseseră deja decisiv înfrânți în anul precedent la Kinsale; și era doar o problemă de timp până când armata engleză a lui Mountjoy avea să facă întreaga Irlandă să se supună.[1] Dar actul de sfidare al lui McCarthy i-a distrat pe oameni, și „Blarney" a trecut în limbajul comun ca un sinonim pentru „miraculoasa putere a limbajului" sau „darul vorbirii".[2] Într-adevăr, întrucât irlandezii înfrânți au devenit faimoși pentru talentele lor muzicale și literare, castelul Blarney a devenit un simbol al Irlandei și al mândriei irlandeze. Popularizat de cântecul „Crângurile din Blarney" (1798), a devenit un loc de pelerinaj. Piatra de temelie a castelului, care poartă inscripția „Cormac McCarthy fortis me fieri fecit AD 1446", este considerată ca având puteri magice, iar periculosul ritual de a „săruta piatra Blarney" de sub parapeții care o străjuiesc se consideră că aduce pelerinului darul convingerii. Lucrul interesant, istoric, este că limba în care irlandezii au devenit atât de expresivi și de convingători nu este a lor.

În 1572, anul morții lui Knox, un regent a forțat Kirk-ul să accepte episcopi, declanșând astfel o dispută neîncetată între Biserică și stat. În 1610, pentru a apăra succesiunea apostolică, James VI a organizat consacrarea a trei episcopi scoțieni de către omologii lor englezi. În 1618 a impus cele Cinci Articole ale sale, care insistau în privința unui număr de practici precum îngenuncherea la comuniune. La fiecare pas a suspendat Adunarea Generală a Kirk-ului până când acesta a cedat, stârnind însă o intensă furie populară. În 1637, Carol I a impus o versiune modificată a liturghiei anglicane și a cărții de rugăciuni. A făcut asta prin ordin personal și fără a se consulta cu Adunarea Generală, provocând o rebeliune. Când liturghia a fost întâia oară introdusă la Catedrala Sf. Gile din Edinburgh pe 23 iulie, a stârnit o revoltă. În scurt timp a dus la formarea „Meselor", un comitet revoluționar al tuturor stărilor și în februarie 1638 la semnarea „Legământului". Semnatarii au strâns o ligă armată care jurase, în stil polonez, să își apere statutele până la moarte. Doreau să protejeze Kirk-ul prezbiterian de rege și de episcopi și Scoția de englezi. Cereau în curând loialitatea tuturor scoțienilor adevărați și au format un parlament fără aprobare regală. În august 1640 una din multele armate de semnatari ai legământului a trecut râul Tweed și a invadat Anglia.

În acest fel, războaiele religioase scoțiene s-au amestecat cu la fel de lunga luptă constituțională dintre rege și parlament în Anglia. Sub Dinastia Tudor, parteneriatul dintre monarh și reprezentanții aleși din comitate și districte nu ascundea faptul că parlamentul Angliei era un instrument al politicii regale. „Nu suntem niciodată mai înalți în starea noastră regală ca atunci când ne aflăm în parlament, declara Henric VIII unei delegații parlamentare, în care noi, în calitate de conducător, și voi, în calitate de membri, suntem uniți și alcătuim un singur corp politic." Nu exista nicio îndoială cine era conducător; parlamentarii nu aveau imunitate și aveau motive să se teamă de furia regală.

Câștigarea inițiativei politice de către Camera Comunelor sub domnia lui James I, însă, a pus capăt supunerii Parlamentului. Pe termen lung, controlul taxelor de către parlament se va dovedi un aspect decisiv. În 1629–1640, atunci când Carol I a decis să guverneze fără Parlament, nimeni nu a avut mijloacele să i se opună. Dar în aprilie 1640, atunci când costurile războiului spaniol l-au forțat pe rege să recheme Parlamentul și să cerșească bani, furtuna a izbucnit. Discuțiilor de la curte despre dreptul divin al regilor li

s-au opus susținătorii parlamentari invocând Magna Carta. Potrivit dictonului popular al judecătorului suprem de mai târziu, Sir Edward Coke, „Legea regatului nu putea fi schimbată decât de parlament". O Mare Mustrare (1641) l-a pus pe rege în fața unui vast catalog de acuze. Prim-ministrul său, Contele de Strafford, a fost pus sub acuzare de parlament și, cu acordul fără tragere de inimă al regelui, sacrificat.

Irlanda intra acum în ecuație. Strafford îi tratase pe prezbiterienii din Ulster cu aceeași asprime pe care predecesorii săi o avuseseră față de catolicii irlandezi. Începuse să strângă o armată irlandeză care să fie folosită împotriva supușilor rebeli ai regelui în Anglia și Scoția; dar atunci când a părăsit Irlanda în 1641 fără să plătească trupele, a lăsat țara într-o stare de revoltă totală. O armată de scoțieni a sosit în Irlanda pentru a-i susține pe coreligionarii lor și a urmat un război cu multe tabere. Atacat din toate părțile, Carol I a încercat într-o bună tradiție Tudor să îi aresteze pe membrii neascultători ai Camerei Comunelor. A eșuat. „Văd că păsările au zburat", s-a bâlbâit el. Nu mai avea ce face în afară să părăsească Londra și să își cheme supușii la arme. Sfidat de Parlamentul pe care nu dorise să îl convoace, a abandonat tradiția regilor care acceptă sfatul consiliilor lor și și-a ridicat tabăra la Nottingham. Era vara lui 1642. Conflictul avea să îl coste viața. Un echilibru constituțional nu avea să fie atins până în 1689.

Conceptul de Război Civil Englez este de fapt unul greșit, care nu explică în mod potrivit natura unui conflict foarte complex. Nu a început în Anglia și nu s-a limitat la spațiul Angliei. A inclus trei războaie civile separate în Scoția, Irlanda și Anglia și a conținut evoluții interconectate în toate părțile tărâmului Stuart. Criza din Anglia din august 1642 nu poate fi privită în mod izolat. Comportamentul agresiv al regelui față de Parlamentul de la Westminster a fost, fără îndoială, condiționat de experiențele sale nefericite de la Edinburgh. Militantismul parlamentarilor englezi a fost ascuțit de cunoașterea politicilor despotice ale regelui lor din Scoția și Irlanda, de istoria cunoscută a impunității sale religioase și de luptele aflate deja în desfășurare. Aici, mai presus de orice exista un conflict de principii politice și religioase. Încercările de a explica în termeni de grupuri sociale și interese economice, deși util în anumite momente, nu au înlocuit analizele mai vechi bazate pe un amestec de convingeri constituționale și religioase. Catolicii și anglicanii simțeau cea mai mare loialitate față de rege, ale cărui prerogative monarhice erau atacate. Puritanii englezi și scoțienii calviniști reprezentau sprijinul principal al Parlamentului pe care îl vedeau ca pe un zid împotriva absolutismului. Mica nobilime era împărțită între cele două tabere.

Englezii au fost învățați că războiul lor civil nu a împărtășit bigotismul religios și uciderile fără rațiune ale războaielor contemporane de pe continent. Unul dintre citatele favorite este luat dintr-o scrisoare a maiorului general parlamentar, Sir William Waller, pe care acesta a adresat-o comandantului armatei de vest a loialiștilor, Sir Ralph Hopton, în ajunul bătăliei de la Roundway Down din 1643:

> Afecțiunea mea față de tine este atât de neschimbată, că însăși ostilitatea nu poate încălca prietenia ce o simt față de persoana ta, dar trebuie să fiu loial cauzei pe care o servesc. Bunul Dumnezeu, care îmi cunoaște inima, știe... cu ce ură perfectă privesc acest război fără dușmani. Suntem amândoi pe scenă și trebuie să ne jucăm rolurile ce ne-au fost rezervate în această tragedie. Să o facem într-un mod onorabil și fără animozități personale.[51]

Dacă o astfel de înțelegere ar fi fost generală, războiul poate că nici nu ar fi fost purtat. Erau însă un număr de aspecte în care niciuna din părți nu era dispusă să manifeste vreo urmă de toleranță. „Filozofia taxării reduse" a parlamentarilor nu oferea regelui mijloacele de a guverna eficient. De asemenea, marea majoritate a cercurilor conducătoare engleze erau doar interesate de Anglia și indiferente intereselor separate ale Irlandei și Scoției. Mai presus de orice, în probleme religioase, ambele tabere erau hotărâte să își persecute adversarii în speranța de a impune o religie unică. Războiul nu s-a purtat pentru libertate religioasă, ci între grupuri rivale de persecutanți.[52] Regaliștii au susținut Actul de Uniformitate. Parlamentul, în momentul său maxim de triumf militar, a încercat să impună Legământul Prezbiterian. Ambele au realizat că o uniformitate absolută nu putea fi atinsă.

Nici acest război nu a fost lipsit de orori. Atrocități bine documentate precum masacrul general de la Bolton (iunie 1644) declanșat de către trupele prințului Rupert al Rinului, sau îngrozitorul Jaf de la Drogheda (1649), unde Cromwell a masacrat întreaga populație a unui oraș irlandez, au fost însoțite de practici mai puțin publice de ucidere a prizonierilor și de jefuire a satelor.

Patru ani de lupte au fost martori unui număr mare de altercații în care erau implicate forțe locale și centrale. Regaliștii, cu sediul în Christ Church, Oxford, au deținut inițial avantajul în majoritatea comitatelor engleze. Dar forțele parlamentare, ajutate de Liga Scoțiană a Jurământului deținea o bază de nestrăpuns la Londra și, prin urmare, organele centrale de guvernare. În scurt timp au reușit să strângă o armată pe model nou, a cărui creator, formidabilul Oliver Cromwell (1599–1658), și-a asumat treptat rolul de comandant al afacerilor politice și militare. Parlamentul adesea controla orașele și regele provincia. Niciun combatant nu s-a bucurat de un avantaj general până când parlamentul a început să culeagă beneficiile organizării superioare, ale unui general invincibil și a aliaților cu scoțienii. După confruntarea inițială de la the Edge Hill (24 septembrie 1642), de la nord de Oxford, bătăliile decisive s-au dat la Marston Moor în Yorkshire (2 iulie 1644) și la Naseby (14 iunie 1645). După ce regele s-a predat scoțienilor la Newark în 1646, orice rezistență deschisă din partea regaliștilor a încetat.

Odată ce luptele s-au redus, situația politică s-a accelerat cu viteză revoluționară. Tabăra parlamentară s-a radicalizat rapid, atât în republicanismul său, cât și în asocierea sa cu sectarieni evanghelici extremi, printre ei Nivelatorii și Săpătorii. Nefiind în stare să-l convingă pe rege să încheie un acord ferm, Cromwell s-a hotărât să îl execute – execuție care a avut loc în fața Palatului Whitehall pe 31 ianuarie 1649, inițiind astfel Commonwealthul. Neputând controla Parlamentul cel Lung, Cromwell l-a epurat. Neputând să-i câștige de partea lui pe irlandezi și pe scoțieni prin convingere, a invadat întâi Irlanda și apoi Scoția. Victoria asupra scoțienilor de la Worcester (1651) l-a făcut invincibil pe câmpul de bătălie. Dar nu a reușit niciodată să ajungă la o înțelegere politică pe seama triumfurilor sale militare. Nereușind să controleze nici măcar Parlamentul Barebones alcătuit din susținători, l-a dizolvat. „Necesitatea, le-a spus acestora, nu cunoaște lege." Cromwell a rămas la conducere ca Lord Protector prin colonei din unsprezece districte militare. Cauza parlamentară, odată cu abandonarea guvernării parlamentare, era una pierdută.

„Marele Oliver" a fost un om cu o putere de urmărire a scopului nemaiîntâlnită. „Domnule Lely, s-a adresat el portretistului, doresc... să mă pictați cu adevărat asemenea mie și să remarcați toate asperitățile, coșurile și negii; altfel nu o să vă plătesc niciun

bănuț." Dar nu a găsit soluții pe termen lung și era dispus să atribuie aproape orice, chiar și masacrul de la Drogheda, judecății lui Dumnezeu. La moartea sa, cauza regalistă și-a revenit. Nu exista o alternativă în afara revenirii la *statu-quo ante bellum*. Atât regele, cât și parlamentul trebuiau restaurați. Carol II a revenit din exil pe 29 mai 1660, în termenii Actului de Indemnizație și Uitare. Și regele, și Parlamentul au trebuit să reînvețe regulile coabitării precaute.

Într-un fel, Războaiele Civile Engleze au fost simptomatice pentru tensiunile ce înconjurau creșterea statelor moderne în numeroase țări europene. Dar nu au inspirat imitatori pe continent și trebuie judecate ca fiind o tragedie cu importanță regională.

Dincolo de Marea Nordului, țările scandinave mergeau în direcția opusă – se îndepărtau de unificare. Suedia, mai ales, se ridicase de multă vreme împotriva dominației daneze. Avusese propriul *Riksdag* sau „parlament" al celor patru stări încă de la 1460 și propria universitate la Uppsala încă din 1479. De Crăciun în 1520 a izbucnit o revoltă în Darlecarlia împotriva încoronării încă unui rege danez. O baie de sânge în piața din Stockholm, acolo unde o sută de susținători ai revoltei au fost executați pentru trădare nu a făcut decât să atâțe flăcările. Conduși de un tânăr nobil, Gustav Eriksson Vasa, rebelii au scos din țară armata daneză. În 1523, Uniunea de la Kalmar s-a destrămat. Suedia, sub Gustavus Vasa (1523–1560), a mers pe propriul drum. Danemarca și Norvegia, sub Frederick I (1523–1533) și succesorii săi s-au numărat printre primii recruți ai luteranismului. Rivalitatea rezultantă, și din cauza disputatei provincii Halland, a rămas aprinsă vreme de mai bine de un secol.

Soarta Suediei s-a legat din acest moment de cea a Dinastiei Vasa, de încercarea de obținere a supremației în zona Baltică și, cu o anumită întârziere, de cauza protestantă. În 1527, la Dieta de la Vasteras, Gustav a creat Biserica Erastiană anticipând-o pe cea a lui Henric VIII din Anglia. A abolit ritul catolic; dar prin transferul terenurilor care alcătuiau bogăția Bisericii susținătorilor săi a creat o bază socială pentru o monarhie puternică. Al doilea fiu al său, Ioan III (1568–1592), s-a căsătorit cu moștenitoarea Jagellonilor polonezi, iar nepotul său, Sigismund Vasa (1592–1604), a fost ales rege al Poloniei. Sigismund a fost văzut ca ultima speranță a partidului catolic suedez aflat în mare scădere și războiul civil ce a urmat ascensiunii sale la tron a convins majoritatea nobililor să identifice independența națională cu Protestantismul. În 1593, Sinodul de la Uppsala a adoptat Confesiunea de la Augsburg ca religie de stat. Sigismund a fost înlăturat de la tron în favoarea unchiului său, Carol IX de Södermanland (1604–1611), părinte al unei linii de urmași protestanți. Din acest moment, în războaiele constante cu Polonia, Suedia a adăugat motive dinastice și religioase conflictului de interese strategice din zona Baltică.

Tânărul Gustav Adolph (1611–1632) a considerat că atacul este cea mai bună formă de apărare. Înzestrat cu un imens talent, o bază politică sigură, o marină și o armată nativă care avea să o surclaseze până și pe cea spaniolă, a perfectat arta autofinanțării expedițiilor militare. În 1613 a recuperat Kalmarul de la Danemarca; în 1614–1617 a intervenit în momentul dificil al Ducatului Moscovei, alegându-se cu Ingria și Karelia; în 1617–1629 a atacat Polonia-Lituania, ocupând Riga (1621) și asediind Gdanskul (1626–1629). O dată a scăpat de la a fi capturat de husarii polonezi la mustață; dar a câștigat atât de mulți bani din taxele de pe Vistula încât își permitea să joace pentru mize și mai mari. În 1630, având susținere franceză și-a făcut intrarea dramatică în Germania. Moartea sa în Bătălia de la Lützen (vezi mai jos) a scurtat o carieră ce se anunța promițătoare.

Regina Cristina (1632–1654), care a crescut sub regența cancelarului Oxenstierna, a văzut Suedia atingându-și momentul de glorie prin cucerirea provinciei Halland (1645) și prin Tratatul de la Westfalia. Dar a trecut în secret la catolicism, a abdicat și s-a retras la Roma. Vărul ei, Carol X (1654–1660), îngrijorat de ambițiile Moscovei și de costurile unei armate fără ocupație, a apelat din nou la vechea politică de intervenție în Polonia-Lituania. Moartea sa timpurie a dat ocazia semnării înțelegerii cuprinzătoare a Tratatului de la Oliva (1660) (vezi mai jos).

Suedia nu a obținut niciodată controlul complet al zonei Baltice, mult-vestitul *dominium moris Balticae*. Dar, timp de jumătate de secol, a jucat un rol disproporționat în afacerile europene – teroarea nordului, minunea militară a epocii, cea mai activă dintre puterile protestante.

Polonia-Lituania a fost o altă țară care și-a cunoscut „Epoca de Aur" între secolele XVI și XVII. Tărâmul ultimilor Jagelloni a fost cel mai întins stat al Europei; a scăpat și de războaiele religioase și de invaziile otomane care au cuprins multe din țările epocii. Sub Sigismund I (1506–1548) și Sigismund-August (1548–1572), soț și fiu al unei alte regine Sforza, s-a bucurat de legături puternice cu Italia, mai ales cu Veneția, iar Cracovia a găzduit una dintre cele mai însuflețite curți renascentiste ale epocii.

Rzeczpospolita – „Republica" sau „Commonwealth-ul" – înființată prin Uniunea de la Lublin (1569) a rezultat parțial din lipsa unui moștenitor regal și parțial din amenințarea unei expansiuni moscovite. A fost o formă timpurie de *Ausgleich* al intereselor poloneze și lituaniene. *Korona* sau Regatul Poloniei a acceptat Marele Ducat al Lituaniei ca pe un partener egal, deși a preluat vastele palatinate ale Ucrainei în compensație. Marele Ducat și-a păstrat propriile legi, administrația și armata. Statul dual avea să fie guvernat de o monarhie aleasă și de un *Seim* sau Dietă comună. *Szlachta* conducătoare care a proiectat acest sistem de democrație a nobililor și-a rezervat un loc dominant. Prin adunările lor locale sau *sejmiki* (dietine), care controlau Dieta centrală, ei hotărau taxarea și afacerile militare. Prin *Pacta Conventa* sau „termenii convenției" pe care le-au atașat Jurământului de Încoronare își puteau angaja regii precum managerii cu contract. Prin dreptul lor legal de rezistență, întrupat în ligi și confederații armate, își puteau apăra poziția împotriva mașinațiunilor regale. Prin principiul unanimității, care le guverna toate discuțiile, se asigurau că niciun rege și nicio facțiune nu putea trece peste binele comun. Acesta nu era sistemul de anarhie generală predominant în secolul XVIII. Oricare i-ar fi fost dezavantajele, era un experiment îndrăzneț în democrație care, într-o epocă a absolutismului și a discordiei religioase, oferea o alternativă salutară. Reputația *Rzeczpospolita* printre democrați nu trebuie să depindă de propaganda părtinitoare a asasinilor săi ulteriori.

În cei optzeci de ani care despart Uniunea de la Lublin de criza generală din 1648, *Rzeczpospolita* s-a descurcat mai bine decât vecinii săi. Comerțul de pe Marea Baltică a adus o bogăție neobișnuită multor nobili. Orașele, mai ales Gdansk, au prosperat puternic sub cartele lor regale. Contrareforma, deși aplicată puternic, nu a provocat lupte pe față. Nobilii, deși au blocat efectiv guvernarea în timpul marelui *rokosz* sau „rebeliune legală" din 1606–1609, nu au împins practicile paralizante ale epocilor ulterioare până la extrem. Alegeau de obicei regi opuși episcopilor și facțiunii ultramontane, prohabsburgice. Războaiele străine erau purtate fie la periferie, fie pe teritoriu străin.

Monarhia, deși condusă de regi mai mult sau mai puțin înțelepți, și-a păstrat autoritatea generală. Într-adevăr, primul rege ales, Henric Calois (1574–1575), a fost un dezastru fără seamăn, dar a fugit după câteva luni, pentru a-și bucura Franța natală cu prezența

sa şi nu a fost deplâns. Următorul, puternicul transilvănean Ştefan Bathory (1576–1586), a reimpus respectul şi a repus complicata maşinărie de stat în mişcare. Războiul lui victorios împotriva lui Ivan cel Groaznic din 1578–1582 a adus cu sine posesia Limoniei. Cel de-al treilea rege, suedezul Sigismund Vasa (1587–1632), a avut de înfruntat multe greutăţi, dar a supravieţuit atât *rokosz*-ului, cât şi tulburătoarei intervenţii a Poloniei în Moscova din 1610–1619. Cei doi fii ai săi, Vladislav IV (1632–1648), la un moment dat ţar, şi Ioan Cazimir (1648–1668), la un moment dat cardinal, au domnit în perioade de acalmie şi respectiv haos.

Reacţia în lanţ a calamităţilor care au marcat domnia lui Ioan Cazimir a erupt dintr-un cer aproape lipsit de nori. Între 1648–1654, rebeliunea cazacilor de pe Nipru sub Bogdan Chmielnicki (Khmelnitski) a adus cu sine o armată ucigaşă de cazaci şi tătari până la Vistula, lăsând o urmă sângeroasă de catolici şi evrei măcelăriţi prin toată Ucraina. Acest episod a legat furia ţăranilor de nemulţumirile politice, sociale şi religioase reale din provinciile de est. Rebeliunea era practic deja înfrântă în momentul în care un Chmielnicki disperat a apelat la ajutorul ţarului. Invazia moscovită din 1654–1667, care a adus moarte şi distrugeri atât Lituaniei, cât şi Ucrainei, a stârnit neliniştile strategice ale suedezilor. Dubla invazie suedeză din 1655–1660, cunoscută în Polonia sub numele *Potop*, a ocupat şi Regatul, şi Marele Ducat împingându-l pe rege în exil şi pe magnaţi la trădare. Doar mănăstirea Jasna Góra de la Częstochowa, a cărei Madona Neagră a respins ghiulele suedeze cu o uşurinţă miraculoasă, a rezistat. Invaziile însoţitoare ale transilvănenilor şi ale brandenburgienilor au împins ţara spre un colaps aproape total. Dar Polonia şi-a revenit cu o dârzenie uimitoare. Moscoviţii au fost opriţi; suedezii au fost încercuiţi; prusacii au fost mituiţi. În 1658, Herman Czamecki şi-a putut permite chiar o campanie împotriva suedezilor în Iutlanda. Tratatul de la Oliva (1660), care a retrocedat cererile vecinilor vestici ai Republicii, a încheiat vrajba cu Familia Vasa, a confirmat independenţa Prusiei Ducale şi a promis timpuri mai bune.

Din acel moment, se părea că Republicii îi fusese dat spaţiul pentru a-şi rezolva extraordinarele probleme. În campaniile anuale din anii 1660, cavaleria poloneză i-a împins constant pe moscoviţi înapoi spre Rusia. Cu o revenire generală deja întrezăribilă, programul de reformă constituţională al regelui a stârnit o reacţie disproporţionat de violentă din partea democraţilor nobili. În perioada 1665–1667 conflictul fratricid al rebeliunii hatmanului Lubomirski a pus capăt progresului pe toate fronturile. A produs un impas politic între rege şi oponenţii săi. În acelaşi timp a împins Republica spre fatalul Armistiţiu de la Andrusovo (1667), care a acordat Kievul şi malul drept al Ucrainei ruşilor, în teorie pentru 20 de ani, în practică pentru totdeauna. Regele a abdicat şi s-a retras în Franţa, unde a fost îngropat în biserica de la St. Germain-des-Prés. Devalorizata lui monedă îi purta iniţialele, ICR: Iohannes Casimirus Rex. Acestea au fost apoi citite ca *Initium Calamitatum Reipublicae*, Începutul Catastrofelor Republicii.

Începutul necazurilor polonezilor a coincis cu ascensiunea la putere a doi dintre vecinii acesteia – Prusia şi Marele Cnezat al Moscovei.

Prusia, care la începutul secolului XVI găzduia în continuare rămăşiţele statului teutonilor, se afla pe o pantă descendentă de decenii întregi şi avea nevoie disperată de o renovare radicală. Îşi pierduse misiunea de a converti păgânii odată cu convertirea Lituaniei şi supremaţia militară prin înfrângerea de la Grunwald (1410) şi dominaţia comercială prin achiziţia de către polonezi a oraşelor Elbing, Thorn şi Gdansk (1466).

Însuşi existenţa statului a fost ameninţată de declanşarea Reformaţiei Germane, şi a fost transformată de către ultimul său Mare Maestru, Albrecht von Hohenzollern, într-o feudă secular a Regatului Poloniei. Convertit la luteranism, acesta a desfiinţat Ordinul Teuton şi în 1525 a jurat loialitate noului său ducat în piaţa Cracoviei. Din capitala Königsberg, a fixat strategia care avea până la urmă să lege posesiunile sale de cele ale rudelor din Brandenburg. Răscumpărând legal ducatul, s-a asigurat că eşecul propriilor moştenitori va aduce posesiunea familiei Hohenzollern din Berlin. Acest lucru s-a întâmplat în 1618: după aceasta, unul şi acelaşi domnitor Hohenzollern s-a bucurat de titlurile de elector de Brandenburg şi duce de Prusia şi statul Brandenburg-Prusia a luat fiinţă (vezi anexa III, p. 1084).

Frederick-William (1640–1688), Marele Elector, care vorbea poloneza şi avea pretenţia de a fi „primul prinţ al Poloniei", a jurat loialitate ducatului său în 1641. Cincisprezece ani mai târziu, trupele sale au ocupat Varşovia, capitala seniorului său, în momentul de vârf al potopului suedez. Armata prusacă îşi făcuse debutul pe scena internaţională. Singurul lucru de care a mai fost nevoie a fost o înşelăciune diplomatică pentru a smulge statul suveran al Prusiei întâi de la suedezi şi apoi de la polonezi. A obţinut recunoaşterea oficială la Oliva. Spiritul prusac începuse să mărşăluiască.

Marele Cnezat al Moscovei, a cărei strategie grandioasă fusese lansată de Ivan III, şi-a menţinut direcţia cu o tenacitate minunată. Ivan IV (1533–1584), cunoscut sub numele de Grozny sau „cel Groaznic", şi-a finalizat statul ereditar pe care predecesorii săi îl pregătiseră. „Toţi oamenii se consideră *kholop,* scria unul dintre primii călători vestici, adică sclavi ai prinţului."[53] Înfiinţând *opricinina* – predecesoarea tuturor agenţiilor ruseşti de securitate ce aveau să urmeze – a reuşit să pună întregi provincii la dispoziţia sa şi să dezlănţuie o domnie de teroare nelimitată. Distrugând Novgorod şi măcelărind aproape întreaga populaţie a acestuia într-o baie de sânge ce s-a întins pe săptămâni întregi, a afirmat supremaţia Moscovei în Rusia. Distrugând puterile vechilor clanuri boiereşti şi a *zemskii Sobor* sau Consiliul a creat o societate ierarhizată, extrem de servilă. Numind primul patriarh al Moscovei a completat natura separată şi dependentă a Bisericii ortodoxe ruse, din acel moment ruptă complet de influenţele din exterior. Anexând hanatul Cazanului, acolo unde marea catedrală ortodoxă a Bunei Vestiri (1562) a fost ridicată ca un monument al unei victorii creştineşti într-un teritoriu musulman şi-a afirmat ambiţiile imperiale nestăpânite. Prin *razryiiad* sau „lista de servicii" şi *pomestnii prikaz,* „biroul de plasament", a urmărit toţi angajaţii statului şi numirile acestora; predecesorul *nomenklatura.* După asemenea transplanturi şi amputări sociopolitice la scară largă, nu este surprinzător că pacientul s-a îmbolnăvit.

Smutnoe Vremia sau „Timpurile Tulburi" sunt anii dintre moartea fiului lui Ivan, Fiodor, în 1598, şi ascensiunea Dinastiei Romanov de cincisprezece ani mai târziu. Cu autoritatea centrală distrusă, facţiunile boiereşti aflate în război au adus la putere cinci ţari consecutivi, toţi cu un final nefericit; în acest timp au existat răscoale ţărăneşti şi razii cazace; ţara a fost invadată de suedezi, polonezi şi de tătari. Ministrul principal al lui Fiodor, Boris Godunov (1598–1605), un boier tătar, a fost deposedat de tron fiind acuzat că l-ar fi ucis pe moştenitorul de drept. Dmitri I cel Fals (1605–1606), un impostor, a susţinut că era fiul ucis al lui Ivan. Obţinând sprijinul unui magnat polonez, Jerzy Mniszek, şi al prietenilor iezuiţi ai lui Mniszek, s-a căsătorit cu fiica lui Mniszek, Marina, şi a pornit spre Moscova. Scurta şi reformatoare sa domnie a avut un final exploziv atunci când a fost tras dintr-un tun în Piaţa Roşie de către susţinătorii următorului candidat,

Vasile Shuiskiy (1605–1611). Shuiskiy a fost la rândul său îndepărtat de un alt impostor, Falsul Dmitri II, „Hoțul din Tushino", care a reușit cumva să o convingă pe Marina că era soțul ei înviat. Shuiskiy a murit ca prizonier al polonezilor. A fost urmat de prințul moștenitor polonez, Vladislav Vasa, a cărui candidatură a fost susținută de o altă facțiune boierească.

Deși mulți nobili polonezi, precum Mniszek, fuseseră de multă vreme implicați personal în Timpurile Tulburi, politica oficială a *Rzeczpospolita* a fost de a nu se implica. Regele refuzase să susțină planul lui Mniszek – în ciuda zvonurile opuse venite din partea rusă și Dieta îl avertizase pe rege să nu angajeze resurse financiare sau forțe poloneze în afara obiectivului limitat de a recaptura Smolensk. Astfel, atunci când armata poloneză a înaintat spre Smolensk în 1610, în paralel cu suedezii deja la Novgorod, nu avea ordine să treacă mai departe. Cu toate acestea, așa cum a explicat comandantul acesteia mai târziu unei Diete furioase, polonezii au înaintat în ciuda instrucțiunilor primite. Cu armata rusă învinsă la Klusino și drumul spre Moscova lipsit de apărare, au ocupat Kremlinul fără a întâlni opoziție. O garnizoană a rămas la Kremlin vreme de un an înainte să fie forțată să se predea. A dat foc Moscovei înainte de a fi ucisă de o populație rusă patriotă strânsă în jurul lui Minin măcelarul, prințului Pojarskii și al lui Mihail Romanov (1613–1645), noul țar. Rușii își găsiseră dinastia și identitatea națională. Era un subiect gata făcut pentru operă. [SUSANIN]

Recuperarea Moscovei a fost una înceată, dar metodică. Polonezii fuseseră alungați până în 1619; prințul Vladislav a renunțat la pretențiile sale; Smolenskul a fost recuperat (1654). Sub Alexei Mihailovici (1645–1676), reformele fundamentale au declanșat tulburări interioare doar parțial calmate de cucerirea de teritorii. O reformă a legii, ce a dus la *Ulojenie* sau Codul Legal din 1649 și care conținea peste 1 000 de articole, a perpetuat și sistematizat șerbia, creând condițiile ce aveau să ducă la marea răscoală țărănească de la Sten'ka Razin. Reformele bisericești ale patriarhului Nikon (1605–1681), care a încercat să modernizeze și ritul și să reducă controlul etatic, au provocat dezertări din rândul vechilor credincioși și iritarea țarului. Reformele militare ce urmau modelul vestic au precedat campaniile nu foarte reușite împotriva Poloniei. În acest context, marile câștiguri teritoriale obținute în urma Armistițiului de la Andrusovo (1667) au reprezentat un bonus neașteptat (vezi anexa III, p. 1277).

Dar achiziția Ucrainei de la Polonia nu poate fi subestimată. A oferit Moscovei resursele economice necesare și ipostaza geopolitică de a deveni o mare putere. Mai mult, a venit în cadrul aceleiași generații care a împins explorarea și cucerirea Siberiei până la Pacific. Formula Moscova + Ucraina = Rusia nu figurează în versiunea rușilor a istoriei, dar este fundamentală. În care caz, adevăratul fondator al Imperiului Rus a fost Alexei Mihailovici, nu mult mai lăudatul său fiu Petru. [TEREM]

Îndelungata dispută dintre Rusia, Polonia și Suedia decidea soarta întregii Europe de Est. Privind în urmă, se poate vedea că Armistițiul de la Andrusovo din 1667 a înclinat balanța puterii. Polonia-Lituania era înlocuită imperceptibil de Rusia ca stat dominant al regiunii. Polonia și Rusia, însă, aveau ceva în comun. Niciuna nu s-a lăsat implicată în Războiul de Treizeci de Ani.

Imperiul Otoman, vecinul sudic al Poloniei și Rusiei, a cunoscut apogeul în același moment cu Habsburgii. Din perspectivă musulmană, cheia dezvoltării stătea în decizia otomanilor de a conduce ramura principală sunnită a islamului împotriva șiiților. Atunci

TEREM

Sofia Alexeievna, al şaselea copil al ţarului Alexei Mihailovici, s-a născut la Kremlin, la Moscova, pe 17 septembrie 1657. Ca prinţesă într-o ţară care nu recunoscuse niciodată succesiunea feminină, perspectivele ei de a obţine puterea politică erau cvasinule. În Marele Cnezat al Moscovei, doamnele de familie înaltă erau ţinute în izolare absolută.[1] Locuiau în încăperi separate destinate femeilor, Teremul, în manieră musulmană şi nu ieşeau decât învăluite sau în caleşti închise. Un palat Terem special fusese adăugat Kremlinului în 1630 pentru a le găzdui pe doamne. Mai mult, surorile şi fiicele ţarului erau de obicei condamnate la celibat. Aşa cum explica un oficial, nu se puteau căsători cu nobili, întrucât ar fi fost o dezonoare „să dai o doamnă unui sclav". Şi nu puteau fi măritate cu uşurinţă cu prinţi străini de teama de a nu contamina curtea cu erezie sau cu faţiuni opuse. „Sexul feminin nu este venerat printre moscoviţi, raporta un trimis austriac, aşa cum este în majoritatea popoarelor Europei. În această ţară, femeile sunt sclavele bărbaţilor, care le preţuiesc puţin."[2] Cu toate acestea, în asociere cu ministrul principal, prinţul Goliţin, Sofia a ajuns să exercite o anumită influenţă în timpul domniei fratelui ei Feodor (1676–1682). Atunci, după ce mediase între-o revoltă militară, a rupt barierele Teremului complet, devenind regentă în timpul minoratului co-ţarilor Ivan şi Petru şi prima femeie domnitor din Rusia. A prezidat personal asupra politicii externe, mai ales asupra „Păcii eterne" cu Polonia, care a pus Moscova în fruntea afacerilor Europei de Est (a se vedea p. 657). Reputaţia Sofiei a fost distrusă de susţinătorii lui Petru cel Mare, care i-a încheiat regenţa în 1689. Considerată o intrigantă ambiţioasă, a fost adesea descrisă în cuvintele unui dubios citat ca fiind „de o mărime monstruoasă, cu un cap mare cât o baniţă, cu păr pe faţă şi umflături pe picioare".[3] Şi-a trăit ultimii paisprezece ani de viaţă ca sora Suzana în Mănăstirea Novodevici – o ctitorie pe care o decorase înainte în stilul „barocului moscovit".

Biografia feminină este adesea inspirată de o dorinţă de a compensa reuşitele bărbaţilor. Este cea mai veche formă de istoriografie şi a fost aplicată cu succes unui număr mare de eroine de la Sappho şi Boudicca la Eleonora de Aquitania şi Elisabeta a Angliei. Dar dintr-un anumit punct de vedere poate fi înşelătoare. Vieţile femeilor excepţionale nu pot sublinia prăpastia care le despărţea de vieţile femeilor obişnuite. Sofia Alexeievna a fost o conducătoare, o excepţie care întărea regula.

când sultanul Selim I (1512-1520) a atacat Persia, a încheiat pauza de şaizeci de ani ce a urmat căderii Constantinopolului. După aceea, cucerirea fostelor califate Damasc, Cairo şi Bagdad (1534), s-a petrecut în rapidă succesiune. Suleiman I „Magnificul" (1520–1566), care şi-a adăugat mormântul Profetului de la Mecca tărâmului său, avea motive întemeiate să se autointituleze *Padishah-i-Islam*, „Împărat al Islamului". Multe monumente, inclusiv Moscheea Suleiman din Istanbul stau mărturie adevărului acestei afirmaţii.

Din punctul de vedere al creştinilor, semnele de alarmă au început să apară atunci când turcii şi-au folosit noua putere pentru a se îndrepta spre vest. Au avansat rapid în valea Dunării în Ungaria şi împotriva statelor corsare din nordul Africii. Campaniile dunărene au început în 1512 cu ocuparea Moldovei. Apoi, după ce a fost capturat Belgradul (1521), întinsa câmpie maghiară a devenit accesibilă atacului otoman. După 1526, atunci când ultimul rege independent al Boemiei şi Ungariei, Ludovic II Jagellon, a fost ucis în Bătălia de la Mohacs, însăşi Austria a fost ameninţată. Turcii au asediat prima oară fără succes Viena în 1529 şi trei ani mai târziu încă prădau văile alpine. Armistiţiul din 1533 a fost obţinut doar cu preţul împărţirii Ungariei. Ungaria de Vest a fost lăsată în seama noilor ei conducători Habsburgi; Ungaria Centrală, inclusiv Budapesta, a devenit o provincie otomană; Transilvania a devenit un principat separat

sub tutelă otomană. Mici înfruntări au avut loc de-a lungul graniței în permanență până la Pacea de la Adrianopol (1568) atunci când Habsburgii au fost de acord să plătească un tribut anual. În 1620–1621, turcii au avansat pe Nistru dincolo de Moldova doar pentru a simți puterea husarilor polonezi la Chocim. [USKOK]

În Mediterană, reînnoita expansiune otomană a fost semnalată de atacul asupra Rodosului și de capitularea Cavalerilor Ospitalieri (1522). Algerul a fost capturat în 1529, Tripoli în 1551, Cipru în 1571, Tunisul din a doua încercare în 1574. Malta a supraviețuit unui mare asediu (1565). Din perspectiva lumii catolice, momentul cel mai important a fost reprezentat de Bătălia navală de la Lepanto (1571), acolo unde Don Ioan de Austria, fratele natural al lui Filip II, a reușit să unească forțele navale ale Veneției, Genovei și ale Spaniei și să distrugă flota otomană. Aici a fost ultima cruciadă, ultima bătălie cu nave strânse una lângă cealaltă și ultima mișcare majoră a otomanilor vreme de multe decenii. [GRECO]

USKOK

În 1615–1617 Republica Venețiană a purtat un așa-numit „Război Uskok" în Marea Adriatică împotriva Habsburgilor. Obiectul acestui război, așa cum îl vedea Veneția, era de a suprima pirateria Habsburgilor. După cum o vedeau Habsburgii, *uskoki* sau „corsarii din Senj", erau o parte necesară a apărării Europei, iar venețienii le subminau această siguranță.[1] Senj, acum în Croația, era un port la Adriatică situat la punctul de întâlnire al teritoriilor veneține, habsburgice și otomane. Castelul său era punctul de ancorare al *Militärgrenze* sau *vojna krajina*, „frontiera militară" a Habsburgilor, care fusese înființată în anii 1520 și consolidată pe întreaga sa lungime cu fortificații. Portul său oferea o bază piraților patrioți, care trăiau parțial din pescuit, dar mai ales din jefuirea navelor veneține pe mare și a orașelor otomane în interior.

Acești *uskok* – al căror nume derivă din cuvântul croat *uskočiti*, „a sări în" sau „la bordul" – trăiau după un cod al onoarei și răzbunării. Erau echivalenții maritimi ai războinicilor locuitori ai frontierelor sau *grenzer*, mulți dintre ei refugiați sârbi sau șerbi fugari, care păzeau lungimea granitei de pe uscat și care la un moment dat aveau să se ridice împotriva domniei croate. Precum frații lor de la frontiera otomană din Polonia și Ungaria, sau precum cazacii din Ucraina, se vedeau în postura de campioni ai credinței, apărători ai *antemurale christianitatis*, eroi ai unui război sfânt. Au fost prezentați astfel în legendele epice ale literaturii Sudului slav. Activitățile le-au fost încurajate și recompensate de Habsburgi până la mijlocul secolului XVIII. Krajina nu a fost abolită oficial până în 1881.

Pirateria, precum banditismul, este un concept relativ. Istoria timpurie a Europei era plină de *klephts, hajduks*, „corsari" sau „jefuitori ai mărilor", ale căror operațiuni puteau fi aprobate de o autoritate, dar socotite și judecate ca fiind ilegale de o alta.

Câinii de mare ai Angliei și ai Franței erau un bun exemplu. Atunci când Francis Drake (1545–1595) a navigat din Plymouth pentru a jefui teritoriul spaniol sau pentru a „pârjoli barba regelui Spaniei" la Cadiz, a făcut-o având aprobarea reginei Angliei, și făcut cavaler pentru serviciile sale. Dar când altii s-au comportat similar, au fost denunțați în Anglia ca fiind sălbatici. O vreme în secolul XVII, de exemplu, corsarii musulmani de pe Coasta Berberă și-au fixat baza pe Insula Lundy, atacând porturile Devon și Cornwall și vânzându-și captivii în sclavie. Atunci când Jean Bard din Dunkirk (1650–1702) a terorizat navigația din Canal și din Golful Biscay având aprobarea lui Ludovic XIV, a fost primit la Versailles și înnobilat. În ochii compatrioților lor, Drake sau Bart erau „amirali". În ochii spaniolilor, erau criminali internaționali. „Câinele" unuia era „banditul" altuia.

GREKO

Doi artişti cretani importanţi au fost cunoscuţi contemporanilor lor sub numele de *El* sau *Il Greco* – „Grecul". Unul a fost pictorul Dominikos Theotokopoulos, care s-a stabilit la Toledo. Celălalt a fost muzicianul şi compozitorul Frangiskos Leondaritis (1518–1572), la un moment dat organist catolic la Kastro, cantor în San Marco din Veneţia şi maestru muzical al ducelui de Bavaria. Ambii erau produse ale Renaşterii cretane. Creta, aflată sub stăpânirea Veneţiei între 1221 şi 1669, se afla la răscrucea culturilor greacă şi latină. Capitala sa fusese fondată şi fortificată ca „El Khandak" în timpul ocupaţiei arabe anterioare din 827–961, dar sub numele de Candia sau Chandax a devenit scaun al ducelui Veneţiei. Piaţa oraşului Candia era flancată de palatul ducal, de o catedrală a Sfântului Marcu cu campanilă şi de către o logie care era locul de întâlnire preferat al lorzilor veneto-cretani. Din 1648 până la capitularea sa finală din 16 septembrie 1669, a fost punctul nervos central al rezistenţei de 21 de ani a Ducelui Morosini în faţa asediului otoman. După căderea Constantinopolului, Creta primise un număr mare de cărturari bizantini aflaţi în drum spre Italia. Şi-a adus astfel o contribuţie la Redeşteptarea Greacă care a reprezentat un stimul atât de important pentru Renaşterea din Vest. O colonie greacă importantă în Veneţia, centrată pe Biserica San Giorgio, jucase de multă vreme un rol important în istoria picturii şi tipăriturii greceşti.

Un venetian din Creta, Zacharias Kalliergis, rival al Presei Aldine din Marucci, a produs prima carte în greaca demotică în 1509. Dar în ultimul secol al ocupaţiei veneţiene, Creta însăşi a fost martoră la o izbucnire de creativitate care avea să aibă urme mult dincolo de graniţele insulei. Punctul principal, pe lângă pictură, muzică şi arhitectură era literatura greacă vernaculară. O şcoală de dramaturgi utilizând dialectul cretan a compus un corp de lucrări în cuplete în rimă care a acoperit o gamă largă de subiecte religioase, comice, tragice şi pastorale. *Erofili* a lui Georgios Chortatzis (1545–1610) este o tragedie plasată în Egipt. *Erotokritosa* lui Vizentzos Komaros (1553–1614) este o romanţă în stilul lui Ariosto. *Războiul cretan* al lui Marinos Bounialis este o istorie epică amintind de evenimentele asediului otoman:

Ω Κάστρο μου περίδοξο, τάχατες όσοι ζούνε,
τάχατες να σε κλαίσινε και να σ' αναζητούνε;
Έπρεπε όλ' οι Καστρινοί μαύρα για να βαστούσι,
να κλαίγουνε καθημερνό κι όχι να τραγουδούσι·
άντρες, γυναίκες και παιδιά και πάσα κορασίδα,
να δείχνου πως σχάσανε τέτοιας λογής πατρίδα.

(S. Alexiou 1969a: 229)

(O gloriosul meu Kastro, cei care încă trăiesc/ plâng ei după tine şi întreabă ei de tine?/ Toţi oamenii din Kastro ar trebui să poarte negru/ şi să plângă zi după zi şi să nu mai cânte;/ bărbaţi, femei şi copii şi fiecare fecioară / ar trebui să lase să se vadă ce patrie au pierdut.)[1]

Teatrele şi academiile din Candia, Kastro şi Rhethymno s-au închis subit în 1669. Aşa a făcut-o şi această ultimă productivă simbioza dintre culturile veneţiene şi cretane, care pentru o scurtă perioadă de timp a atins statutul de „forţă creatoare, inovatoare". Dar exilaţii cretani şi-au luat literatura cu ei pe continent, unde a devenit rapid lectură populară. Deşi disprefuită de elita atenian, cataloagele de cărţi din secolul XVIII arată că se bucura de o circulaţie răspândită. Într-adevăr, înainte de opera lui Dionysius Solomos (1798–1857) şi a Şcolii Ioniene, dramele cretane au format singurul repertoriu dramatic substanţial. Renaşterea Cretană este cea care le-a dat grecilor începutul de naţiune modernă, alfabetizată.[2]

Avântul musulman a avut mai multe consecințe. În primul rând, a reînviat vechiul spirit al cruciaților, mai ales în țările catolice. Întrebarea pusă de Erasmus – „Nu este și turcul un om și un frate?" – reflecta un răspuns excentric la pasiunile vremii. În al doilea rând, a ajutat la menținerea diviziunii din cadrul creștinismului ținând forțele catolice ocupate în momentul cel mai de vârf al reformei protestante. Sultanul a fost cel mai bun aliat al lui Luther. În al treilea rând, pe frontul diplomatic, a făcut puterile vestice să se gândească mai atent la Europa de Est, și să facă primele încercări de contact cu Estul. Acestea sunt cauzele deschiderii Franței spre Poartă și spre Polonia-Lituania și a misionilor Imperiului la Moscova. În ultimul rând, a dezlănțuit o adevărată nebunie pentru stilul și obiectele turcești – prima experiență europeană a „orientalismului".

Războiul de 30 de ani (1618–1648) poate fi văzut ca un episod în vechiul conflict german dintre împărat și prinți. La un alt nivel, poate fi văzut ca o extensie a războaielor internaționale ale religiei dintre catolici și protestanți; la un alt nivel, ca o etapă importantă a unei lupte pentru putere continentală care a implicat cele mai multe dintre statele și din domnitorii Europei. A crescut de la o ceartă în Boemia între susținătorii și oponenții arhiducelui Ferdinand și a evoluat în patru faze distincte. „Aproape toți (combatanții)", scria unul dintre cei mai distinși istorici ai conflictului, „au fost cuprinși mai degrabă de teamă decât de dorința de cucerire sau de pasiunea credinței. Doreau pace și au luptat 30 de ani ca să fie siguri de ea. Nu au învățat atunci și nici de atunci că războiul aduce după sine doar război."[54]

Faza boemiană, 1618–1623, a început pe 23 mai 1618, atunci când o delegație de nobili cehi a intrat în Castelul Hradčany din Praga și i-a aruncat pe guvernatorii Habsburgi, Jaroslav von Martinitz și Wilhelm von Salvata, de la o fereastră înaltă într-o groapă de gunoi (ceea ce le-a amortizat căderea). Protestau împotriva atacurilor recente asupra bisericilor protestante, împotriva preluării de către Arhiducele Ferdinand a tronului boem și împotriva presupusei încălcări a Cartei Regale a Toleranței, *Majestätsbrief*-ul din 1609. (Această defenestrare de la Praga a fost o imitare intenționată a unui incident care declanșase Războiul Husit cu două sute de ani mai devreme). În acel moment, Ferdinand se afla în campanie pentru alegerile imperiale, iar pacea religioasă din Germania era una precară. Prinții luterani priveau neliniștiți la Uniunea Evanghelică condusă de Frederick, Electorul Palatin, pregătindu-se de înfruntare cu Liga Catolică condusă de Maximilian, Electorul Bavariei. Rebelii boemi au atacat Viena și au pornit o revoltă în Austria. În 1619, atunci când Ferdinand a ajuns împărat, a fost deposedat oficial de titlul de Rege al Boemiei, fiind ales Electorul Palatin calvinist în locul său. Aceasta a fost o declarație de război (vezi anexa III, p. 1084).

La marea Bătălie de la Bílahora (Weissenberg sau Muntele Alb) de lângă Praga de pe 7 noiembrie 1620, armata boemă a fost zdrobită de imperialiști. Apoi, într-o răzbunare teribilă, nobilimea nativă a Boemiei a fost suprimată, prin executare sau confiscare. Societatea cehă a fost efectiv decapitată. Țara a fost sistematic catolicizată și germanizată. Calviniștii au fost alungați. „Regele Iernii" a fugit. Pământurile sale din Palatinat au fost invadate din Țările de Jos spaniole și capturate de bavarezi. Generalul catolic, Contele Tilly (1559–1632), învingător la Praga, a atacat Heidelbergul (1622) și a traversat Germania în urmărirea forțelor protestante conduse de Contele von Mansfeld (1580–1626). Armatele neaprovizionate au început să trăiască din ceea ce găseau în provincii precum atât de mult alte stoluri de lăcuste.

Faza daneză, 1625–1629, a început atunci când Christian IV al Danemarcei, Superior al Cercului Imperial din Saxonia Inferioară, a intrat în luptă în apărarea mult încercaţilor săi fraţi protestanţi. Sprijinit financiar de englezi, francezi şi olandezi, a avut de înfruntat o nouă armată imperială strânsă de un nobil catolic din Boemia, Albrecht von Waldstein sau „Wallenstein" (1583–1634). După înfrângerea de la Podul Dessau de pe Elba (1626), forţele protestante au încercat să facă joncţiunea cu aliatul lor transilvănean, Bethlen Gábor. Mansfeld a mărşăluit până la Dunăre, via Silezia. Apoi a fost rândul imperialiştilor, după ce se ocupaseră de Mansfeld la Neuhausel (lângă Bratislava) să pornească în forţă împotriva nordului protestant. Tilly a atacat Ţările de Jos cu ajutorul spaniolilor. Wallenstein a ocupat Brunswick, Saxonia Inferioară, Mecklenburg, Schleswig, Holstein, Iutlanda şi coasta Baltică până la marginile Stralsund, proclamându-se „Generalissimo al Mărilor Baltice şi Oceanice". Prin Tratatul de la Lübeck (1629) danezii au fost convinşi să se retragă, primind, în schimb, teritoriile pe care le pierduseră. Prin Edictul de Restituire al Împăratului, protestanţilor li s-a ordonat să înapoieze toate fostele teritorii ecleziastice pe care le obţinuseră de la Pacea de la Augsburg. Wallenstein, a cărui armată conţinea mulţi noncatolici, a obiectat şi a fost demis.

Faza suedeză, a început atunci când Gustav Adolph a trimis un contingent pentru a apăra Stralsund. În 1632, întărit de Tratatul de la Bärwalde cu Franţa, a sosit cu armata suedeză principală şi a început să îndrepte conflictul în favoarea protestanţilor. În 1631 nu a reuşit să ajute Magdeburg înainte ca oraşul să fie jefuit fără milă de imperialişti; dar la Breitenfeld l-a zdrobit pe Tilly şi a intrat în Palatinat. I s-a alăturat John George, Elector al Saxoniei, un luteran care îl susţinuse anterior pe împărat. În 1632 a intrat în Bavaria. Münchenul şi Nürnbergul şi-au deschis porţile. Cu suedezii pregătindu-se să înainteze spre Viena, şi saxonii spre Praga, un împărat disperat a fost nevoit să îl recheme pe Wallenstein. În încrâncenata Bătălie de la Lützen de lângă Leipzig (16 noiembrie 1632), suedezii au învins. Dar Gustav a căzut; corpul său gol a fost descoperit sub un maldăr de cadavre, cu o gaură de glonţ în cap, un pumnal înfipt într-o parte, un alt glonţ, ameninţător, în spate. Cauza protestantă a şovăit înainte de a fi reînsufleţită de Liga de Heilbronn. În 1634 Wallenstein a deschis negocierile, doar pentru a fi pus ca răsplată pentru eforturile sale pe lista neagră a imperiului şi asasinat. După succesul imperial de la Nordlingen, un împărat în pierdere a făcut pace cu prinţii luterani la Praga. Edictul de Restituţie a fost suspendat.

Într-o zi din 1631, oraşul bavarez Rothenburg-ob-der-Tauber a fost înconjurat de către armata imperială. Conform tradiţiei, generalul Tilly a ordonat ca oraşul să fie jefuit dacă unul dintre cetăţeni nu reuşea să bea o carafă imensă de vin. *Bürgermeisterul,* Heinrich Toppler, a băut carafa, a salvat oraşul şi apoi a căzut la pământ mort. Fapta sa este comemorată într-o piesă, *Der Meistertrunk,* care se joacă şi în ziua de azi în fiecare luni de Rusalii în Kaisersaal a Primăriei.

Experienţa unui singur sat trebuie să fie un exemplu pentru alte mii. În ianuarie 1634, 20 de soldaţi suedezi au intrat călare în Linden din Franconia, cerând mâncare şi vin. Au intrat într-unul dintre cele 13 bordeie, aparţinând lui Georg Rosch, i-au violat nevasta şi au luat ce şi-au dorit. La scurt timp după aceea, au fost prinşi în capcană de săteni, li s-au luat hainele, prada şi caii. A doua zi, suedezii s-au întors cu un comis, care a arestat patru dintre sătenii care îi atacaseră pe suedezi. A făcut apoi un raport către generalul Horn, indicându-l pe unul dintre soldaţi, un finlandez, ca fiind violatorul doamnei Rosch. Ceea ce s-a întâmplat apoi nu este clar; dar la scurt timp după aceea satul apare înregistrat ca fiind nelocuit. Locuitorii săi nu au revenit la numerele de dinainte de război până în 1690.[55] [HEXEN]

HEXEN

În 1635, dr. Benedikt Carpzov (1595–1666), profesor la Leipzig, fiul și fratele unor reputați juriști ai Saxoniei, a publicat a sa *Practica rerum criminalium* despre procesele vrăjitoarelor. Deși recunoștea că tortura a adus cu sine și multe confesiuni false, i-a susținut totuși necesitatea. „Avea să trăiască până la o vârstă venerabilă și să privească înapoi spre o viață plină de merite în care citise Biblia de 53 de ori, se împărtășise în fiecare săptămână... și contribuise la moartea a peste 20 000 de persoane."[1] Era protestant și principalul vânător de vrăjitoare al Europei. În zilele noastre, istoricii contestă acest număr. Cu câțiva ani mai devreme, Johann Julius, primar în Bamberg din Franconia, se afla în temnița orașului, condamnat la moarte pentru că participase la sabatul vrăjitoarelor. Fusese denunțat de cancelarul principalității, care fusese deja ars pentru că arătase „o toleranță suspicioasă" în procesul vrăjitoarelor. Omul a reușit să trimită o povestire detaliată a celor întâmplate fiicei sale. „Dragul meu copil... totul este fals și invenție, așa să mă ajute Dumnezeu... Nu încetează să torturece până omul nu cedează... Dacă Dumnezeu nu trimite vreo metodă de a scoate adevărul la lumină, toată stirpea noastră va fi arsă."[2] Prințul-episcop catolic de Bamberg, Johan Georg II Fuchs von Dornheim, deținea o casă pentru vrăjitoare special construită, cu o cameră de tortură decorată cu texte biblice. În domnia sa de zece ani (1623–1633) se spune că ar fi ars 600 de vrăjitoare. Nebunia europeană a vrăjitoarelor atinsese una dintre perioadele de vârf. În Anglia, vrăjitoarele Pendle din Lancashire au fost aduse în fața justiției în 1612. În Polonia, consemnarea unui proces de la Kalisz detalia procedurile din același an:

Goală, rasă deasupra și dedesubt, unsă cu ulei sfânt, suspendată de tavan pentru ca să nu îl poată invoca pe Diavol în ajutor atingând pământul, și legată de mâini și picioare, „nu a fost dispusă să recunoască nimic în afară că uneori îi îmbăiază pe oamenii bolnavi cu ierburi. Interogată, spune că este nevinovată, Dumnezeu știe. Arsă cu lumânări, nu spune nimic, doar că este nevinovată. Coborâtă, spune că este nevinovată în fața Atotputernicului Dumnezeu și a Trinității. Reașezată în poziție și arsă din nou cu lumânări strigă: Ah! Ah! Ah! Pentru numele lui Dumnezeu, s-a dus într-adevăr cu Dorota și cu soția brutarului... În consecință, confesiunile s-au supraput."[3]

La țară, sătenii luau adesea astfel de probleme în propriile mâini. Dacă o persoană bănuită de vrăjitorie se îneca, atunci când era scufundată într-un lac pe „scaunul de scufundare", era evident nevinovată. Dacă plutea, era vinovată. Multe tratate culte au fost scrise despre arta neagră a vrăjitoriei. Acestea includeau *De la démonomanie des sorciers* (1580) a lui Jean Bodin, *Daemonolatreia* (1595) lui Nicholas Rémy din Lorena și *Demonologia* (1597) regelui James în Scoția. Acestea tratau mecanica zborului pe timp de noapte pe mături, natura și efectele vrăjilor și a blestemelor, meniul ceaunelor vrăjitoarelor și, mai presus de toate, orgiile sexuale organizate la sabaturile vrăjitorești. Se spunea că Diavolul apărea sub forma unui bărbat negru cu barbă sau a unui „țap puturos", căruia îi plăcea să fie sărutat sub coadă, sau sub forma unui broscoi. Putea fi un duh rău pentru beneficiul vrăjitoarelor sau o femeie demon pentru beneficiul vrăjitorilor. Uneori își invoca credincioasa coloană a cincea la adunări generale aglomerate în locuri bine-cunoscute precum poiana Blakulla din Suedia, vârful Blocksberg din Harz sau Aquelare la La Hendaya în Navarra.

Nebunia vrăjitoarelor a ridicat multe probleme. Istoricii trebuie să găsească o explicație pentru care epoca Renașterii și a Reformei s-a dovedit mult mai rea în această privință decât așa-numitul Ev Întunecat, de ce superstiția a înflorit tocmai când se presupune că umanismul și Revoluția Științifică lucrau într-o direcție contrară. Motivul este, de obicei, atribuit efectelor patologice ale conflictului religios. Trebuie, de asemenea, să explice de ce anumite țări și regiuni, cele mai notabile Germania și zona Alpilor, erau în mod deosebit susceptibile și

de ce o mare parte a celor mai înfocați vânători de vrăjitoare, precum regele James VI și regele James I, se numărau printre cei mai învățați și, la un nivel conștient, printre cei mai creștini oameni ai epocii. Există și un important aspect comparativ: isteria colectivă și denunțurile false ale vânătorii de vrăjitoare au multe în comun cu fenomenul prigonirii evreilor sau al epurărilor comuniste. [DEVIATIO] [HARVEST] [POGROM]

De la bula papală din 1484 la declinul său din secolul XVIII, această nebunie a persistat cu intermitențe vreme de 300 de ani, strivind între fălcile sale numeroși inocenți. Semne ale unui protest critic față de demers au apărut întâia oară printre iezuiții din Bavaria, unde persecuțiile fuseseră în mod deosebit fanatice, cel mai notabil *Cautio criminalis* (1631) a lui Friedrich Spee. Ultimele vrăjitoare au fost arse în Scoția în 1722, în Elveția și Spania în 1782 și în Poznanul ocupat de prusaci în 1793. Până la acel moment, deveniseră deja ilegale. Ultima dintre vrăjitoarele din Lancashire, Mary Nutter, a murit din cauze naturale în 1828.

Faza franceză, 1635–1648, a început atunci când Franța a devenit protectoarea Ligii de la Heilbronn, a cărei membri calviniști rămași fuseseră excluși de la Pacea de la Praga. Strategia lui Richelieu a devenit acum clară. Franța a declarat război Spaniei, i-a angajat pe suedezi și a invadat Alsacia. Războiul s-a dezvoltat pe trei fronturi, în Țările de Jos, pe Rin și în Saxonia. În 1636 spaniolii au înaintat spre Paris, dar s-au retras atunci când au fost amenințați din flanc. În 1637 împăratul Ferdinand a murit, trezind speranțele de pace. Din 1638, atunci când aliații germani ai lui Richelieu i-au oferit marea fortăreață de la Breisach pe Rin, norocul francezilor a cunoscut o creștere. Sosirea tânărului Duce d'Enghien, Prinț de Condé (1621–1686), le-a dat cel mai bun general din Europa. Victoria sa senzațională de la Rocroi în Ardeni (1643) a pus capăt supremației militare spaniole care se instaurase odată cu Pavia în 1525. Din 1644 diplomații au muncit din greu, circulând între delegații protestanți de la Osnabrück și cei catolici de la Münster. În timp ce se certau, francezii și suedezii răvășeau Bavaria.

Tratatul de la Westfalia, care a fost aranjat simultan în cele două părți ale sale, a fixat planul de bază al ordinii internaționale din Europa din următorul secol și mai bine. A marcat atât ascensiunea Franței, cât și subordonarea Habsburgilor de către prinții germani. În problema religioasă, a pus capăt conflictului în Germania acordând aceleași drepturi calviniștilor ca și catolicilor și luteranilor. A fixat 1624 ca dată a restituirii ecleziastice și a făcut pregătiri pentru schimbări denominale cu excepția Palatinatului Superior și a teritoriilor ereditare ale Casei de Austria, care au fost rezervate credinței catolice. În problema constituțională, i-a întărit puternic pe prinți acordându-le dreptul de a semna tratate externe și condiționând toată legislația imperială de acordul Dietei. A propus ca Bavaria și Palatinatul să devină electorate. În numeroasele probleme teritoriale, a încercat să acorde câte ceva tuturor revendicatorilor principali. Elveția și Provinciile Unite și-au obținut independența. Olandezii au reușit în cererea lor ca Scheldtul să fie închis traficului. Franța și-a primit partea leului – suveranitatea asupra orașelor Metz, Toul și Verdun; Pinerolo; Sundgau din sudul Alsaciei; Breisach; drepturi de garnizoană în Philippsburg, *Landvogtei* sau „Drept de protectorat" adesea asupra unor orașe alsaciene mai îndepărtate. Suedia a primit Bremen și Verden și Pomerania Vestică inclusiv Stetin. Bavaria a luat Palatinatul Superior; Saxonia a luat Lusatia; Brandenburg a luat cea mai mare parte a Pomeraniei de Est până la granița cu Polonia, fostele episcopii Halberstadt, Minden și Kammin și „candidatia" Magdeburg. Mecklenburg-Schwerin, Brunswick-Lüneburg și Hesse-Kassel au primit la rândul lor câte o bucățică. Semnăturile finale au fost puse la 24 octombrie 1648.

Finalul a venit încet. La Praga, unde începuse războiul, încă se lupta. Călugări, studenți și orășeni apărau podul Carol împotriva unui asalt suedez așteptat. Dar, cu o întârziere de nouă zile, au sosit veștile păcii. „Dângănitul clopotelor bisericii a înecat ultimele salve de tun."[56] Dar trupele nu s-au întors acasă. Un al doilea congres avea să aibă loc la Nürnberg în 1650 pentru a stabili despăgubirile cerute de armate. Spaniolii și-au păstrat garnizoana de la Frankenthal, în Palatinat, până în 1653, când împăratul le-a oferit Besançon în schimb. Ultimii soldați suedezi nu au plecat până în 1654. Delegații de la Westfalia începuseră deja să îi spună „Războiul de Treizeci de Ani". De fapt, de la primele violențe de la Donauworth, trecuseră 47 de ani.

Papa Inocențiu al X-lea a fost scandalizat. Un adversar de o viață al cardinalului Mazarin, care încercase să se opună alegerii sale, a fost jignit de concesiile făcute Franței și protestanților, i-a ordonat nunțiului de la Münster să denunțe înțelegerea. În scurtul său *Zelus domus Dei* (1650), a descris Tratatul ca „nul, gol, invalid, arbitrar, nedrept, condamnabil, reprobabil, fără rost și lipsit de înțeles pentru totdeauna". În spatele furiei sale stătea conștientizarea faptului că speranțele unei creștinătăți unite dispăruseră pentru totdeauna. După Westfalia, oamenii care nu mai puteau să vorbească despre „creștinătate" au început să vorbească despre „Europa".

Germania fusese pustiită. Populația scăzuse de la 21 de milioane la aproape 13. Între o treime și jumătate dintre locuitori muriseră. Orașe întregi, precum Magdeburg, fuseseră transformate în ruine. Districte întregi rămăseseră fără locuitori, vite și rezerve. Comerțul încetase. O întreagă generație de jaf, foame, boală și tulburări sociale crease un asemenea haos încât la final prinții au fost nevoiți să reinstituie șerbia, să limiteze libertățile municipale și să anuleze progresul unui secol întreg. Numeroasele fapte amoroase ale soldaților spanioli, suedezi, italieni, croați, flamanzi și francezi schimbaseră compoziția etnică a populației. Cultura germană a fost atât de traumatizată, încât arta și literatura au trecut complet sub influența modelor străine, mai ales a celui francez.

Poziția strategică a Germaniei a fost mult slăbită. Francezii aveau acum Rinul Mijlociu. Gurile celor trei mari râuri ale Germaniei – Rin, Elba și Oder – erau ocupate de olandezi, danezi și respectiv suedezi. Interesul comun al imperiului era subiectul intereselor separate ale statelor germane mai mari: Austria, Bavaria, Saxonia și Brandenburg-Prusia. Sărăcia a fost însoțită de umilire. Unii istorici au văzut-o ca pe solul disperării în care au crescut semințele virulentei mândrii germane ce au încolțit în revenirea de mai târziu. Austria, care începuse perioada aceasta ca o minune a epocii, a fost redusă la condiția de simplu stat german.

În anii de după 1648, Germania nu a fost singură în condiția sa mizerabilă. Spania întâmpina dificultăți cu revoltele din Portugalia și Catalunia, aflându-se în continuare în război cu Franța. Anglia se afla în șoc după Războiul civil. Franța era zguduită de Frondă. Polonia-Lituania era destrămată de revolta cazacă, de „Potopul" suedez și de războaiele cu Rusia. Suprapunerea de catastrofe a dus la crearea unei „crize a secolului XVII". Cei care cred în existența unui sistem feudal european tind să argumenteze în favoarea unei revoluții europene sociopolitice cauzate de greutățile tot mai mari ale capitalismului european. Unii se pronunță însă în favoarea unei „crize a statului modern" unde periferiile au reacționat violent împotriva cererilor tot mai mari ale centrului. Alți bănuiesc că ar fi vorba doar de o coincidență.

Roma, 19 februarie 1667. Gianlorenzo Bernini (1598–1680), arhitectul papal, a înaintat planurile sale pentru cea de-a treia şi ultima secţiune a marii colonade care se apropia de completare în jurul pieţei Sfântul Petru. A propus ca acest *terzo braccio* sau al treilea braţ al colonadei să ia forma unui *propylaeum* ori „poartă de acces", detaşată cu nouă arcade deasupra cărora să fie plasat un turn ceas. Avea să fie poziţionat la intrarea în piaţă în partea opusă a punctului central al faţadei Sfântului Petru (vezi harta 17).

În *giustificazione* sau „argumentul propunerii" care a însoţit planurile originale cu 12 ani mai devreme, Bernini explicase cum fusese proiectat şi simbolismul pieţei Sfântul Petru. Piaţa avea să ofere o modalitate de abordare a bisericii, un loc de întâlnire al mulţimii care primea binecuvântările papale şi o graniţă a spaţiului divin. Colonada avea să fie permeabilă, cu mai multe spaţii decât coloane, facilitând astfel circulaţia pietonilor şi evitând sentimentul unei bariere fizice. Avea să fie acoperită de frontoane continue, oferind protecţie procesiunilor în cazul vremii nefavorabile; iar deasupra frontoanelor de un cerc de statui, ilustrând împărăţia sfinţilor. Cele două braţe semicirculare, proiectate dincolo de laturile drepte ale curţii imediat din faţa catedralei, au fost asemănate specific de Bernini cu „braţele care îmbrăţişează ale Mamei Biserici", oferind mângâiere întregii omeniri. Intrarea propusă avea să ia locul mâinilor strânse în rugăciune, unind extremităţile mâinilor întinse ale Bisericii.

Dar cardinalii din *Congregazione della Reverenda Fabbrica*, răspundeau de construcţia efectivă a clădirii aveau alte idei. Au autorizat construirea pavajului pieţei şi a unei a doua fântâni, dar nu şi a intrării. La scurt timp după aceea suferindul susţinător papal al lui Bernini a murit şi nu s-a mai luat niciodată o decizie în privinţa celui de-al treilea *braccio*. Închiderea „amfiteatrului universului creştin" a rămas incompletă.[57]

Aşa cum o cerea mărimea bisericii, dimensiunile pieţei erau grandioase. Lungimea sa totală, de la porticul principal la intrarea de vest, era de 339 m: lăţimea maximă de 220 m. În piaţă puteau să încapă 100 000 de oameni fără dificultate. Formele zonelor sale conectate, deşi complicate, erau în mod genial armonioase. Patrulaterele conice din faţa faţadei se deschideau într-o elipsă în faţa braţelor colonadei. În total, colonada conţinea 284 de coloane dorice şi 88 de pilaştri romboizi aranjaţi în patru serii de rânduri. Antablamentul său ionic conţinea 96 de statui, cu încă 44 deasupra galeriei din curtea din faţă. Obeliscul de la Heliopolis, înalt de 41 de metri, ridicat în 1586, a fost lăsat în punctul central al elipsei. Era flancat în fiecare parte de o fântână circulară, una realizată de Maderna (1614) şi cealaltă adăugată de Bernini în 1667.

Construirea colonadei lui Bernini a încheiat un program de reconstrucţie care începuse la Sfântul Petru cu 161 de ani înainte. A încheiat seria de lucrări întinse pe întreaga perioadă a Contrareformei. Deşi se făcuse un început în 1506, cea mai mare parte a planului gândit de Bramante, primul arhitect al bazilicii, rămăsese doar pe hârtie în decursul secolului XVI. Domul lui Michelangelo a fost completat în 1590. Chiar şi atunci, nu exista navă; şi rămăşiţele bazilicii lui Constantin din secolul IV încă blocau vechea piaţă. Doar în 1605 Carolo Maderno a autorizat demolarea vechii bazilici şi ridicarea unui nou portic şi a faţadei la timp pentru marea deschidere în Duminica de Florii 1615. Tânărul Bernini a adăugat două *campanili* sau clopotniţe impunătoare la faţada lui Maderno în anii 1620, doar pentru a le vedea dărâmate douăzeci de ani mai târziu. Nominalizat ca arhitect-şef în 1628, nu i s-au acordat „marile comisioane" rămase până în 1655. *Scala Regia* – scara principală spre Palatul Vaticanului – Tronul Sfântului Petru şi noua piaţă cu a sa colonadă l-au ţinut ocupat pe Bernini în următorii 12 ani.[58]

Roma din timpul vieții lui Bernini era un stup al intrigii și activității unde arta și politica Bisericii se îmbinau cu ambițiile marilor clanuri aristocrate, cu prosperitatea extraordinară a comercianților și artizanilor și cu sărăcia măcinantă a plebeilor. Bernini ar fi auzit de arderea lui Giordano Bruno și a fost prezent la procesele lui Galileo. Ar fi fost martor și la ruina statelor papale și la neputința papilor de a interveni în războaiele religioase. Ar fi văzut și Tibrul revărsat – ceea ce i-a inspirat unul dintre cele mai spectaculoase tablouri – episoadele de ciumă și lamentările cetățenilor împotriva taxelor mereu în creștere:

Han' fatto più danno
Urbano e nepoti
Che Vandali e Gothi,
A Roma mia bella.
O, Papa Gabella!

(Papa cel cu Taxa pe sare,/ Urban și „nepoții" săi/
Au făcut mai mult rău frumoasei mele Rome/ Decât vandalii și goții.)[59]

Este un mister cum a reușit Biserica să susțină o asemenea splendoare în mijlocul unor asemenea greutăți.

La vârsta de 68 de ani, Bernini se afla la înălțimea maximă a puterilor sale creative și mai avea încă un deceniu de realizări în față. Era fiul unui inginer-arhitect din serviciul papal, Pietro Bernino, care printre multe alte lucruri proiectase „fântâna navă" din Piazza di Spagna. Din ziua în care a venit la Roma împreună cu tatăl său la vârsta de opt ani, a intrat în contact zilnic cu monumentele orașului și a avut o bună relație cu cardinalii și cu susținătorii bogați. A cunoscut personal opt papi, de la Borgia, Paul V (1605–1621) la Odaleschi, Inocențiu XI (1676–1689). Paul V i-a spus tatălui lui Bernini: „Sperăm ca băiatul să devină Michelangelo al acestui secol". Urban VIII (1623–1644) i-a spus: „Este norocul tău, cavaliere, să îl vezi pe cardinalul Matteo Barberini acum papă. Dar norocul nostru este și mai mare că Bernini trăiește în timpul pontificatului nostru". Alexandru VII (1655–1667) l-a chemat la Vatican și l-a însărcinat cu ultimele lucrări la Sfântul Petru în chiar prima seară a pontificatului său.

Bernini era capabil să facă la rândul său complimente. Mulțumit de abilitatea lui Ludovic XIV de a rămâne nemișcat ca model, i-a spus: „Sire, întotdeauna am știut că sunteți măreț la lucruri mărețe. Acum știu că sunteți măreț și în lucrurile minore". Și știa cum să le flateze pe doamne. „Toate femeile sunt frumoase", a spus el la un moment dat. „Dar sub pielea italiencelor curge sânge, sub pielea franțuzoaicelor, lapte."

De profesie Bernini era sculptor. A dat cele mai măiestre dovezi ale talentului și capacităților sale încă de timpuriu. Primele sale lucrări majore, precum *Aenea*, *Anchise e Ascanio* (1618–1619) care înfățișau o siluetă musculoasă purtând un om mai în vârstă pe umeri, au fost executate în tinerețe. Ultimele lucrări, precum extraordinarul mormânt al lui Alexandru VII, care înfățișa Adevărul în forma îndrăzneață a unui nud feminin, le făcea 60 de ani mai târziu. Operele sale erau caracterizate de tensiunea produsă din calitățile aflate în competiție ale realismului și fanteziei. Portretele sale în piatră puteau să fie șocant de însuflețite: la dezvăluirea bustului monseniorului Montoia, papa s-a adresat statuii și i-a spus: „Acum acesta *este* monseniorul", apoi, întorcându-se spre Montoia, „și acesta seamănă teribil". Ipostazele dramatice, gesturile corporale și faciale dinamice și conceptele întotdeauna originale aduceau putere spirituală până și celor mai des utilizate subiecte.[60]

Potrivit expertului Filippo Baldinucci, care i-a scris prima biografie, Bernini deținea două virtuți supreme – ingeniozitatea și îndrăzneala. „Cel mai mare merit al său este de a... face lucruri frumoase din cele nepotrivite sau prost adaptate." Mai presus de orice, nu avea vreo teamă de neconvențional. „Cei care nu încalcă uneori regulile", a spus el la un moment dat, „nu trec niciodată de ele".[61]

Catalogul sculpturilor lui cuprindea sute de lucrări. Cele mai cunoscute dintre ele includ portretele lui Carol I al Angliei (1638), executat după un tablou al lui Van Dyck, și al lui Ludovic XIV al Franței (1665), *Violul Proserpinei*, *David*, arcuit pe spate pentru a tensiona catapulta, *Extazul Sfintei Tereza*, *Moartea lui Beata Albertoni*, *Adevărul scos la lumină de către Timp* și mormântul lui Urban VIII, unde îngerul morții este înfățișat scriind cartea istoriei.

Sculptura însă a fost doar punctul de început al lui Bernini. I-a oferit intrarea în compunerile artistice care presupuneau cea mai mare coordonare dintre toate artele. Expertiza lui s-a extins înspre decorații, pictură și arhitectură în paralel cu sculptura. În Sfântul Petru, acest aspect este vizibil la fiecare pas: în fantastic filetații pilaștrii de bronz ai *Baldacchino* (1632), din altarul înalt; în decorațiunile contraforților care susțin domul; în basoreliefurile de pe ușa din față și în pavajul de marmură multicoloră al arcadei; în ciboriumul de bronz și *lapis lazuli* Capelei Împărtășaniei – „cea mai sfântă dintre lucrurile sfinte din cel mai mare templu al Creștinătății".

Contribuția majoră a lui Bernini la orașul Roma s-a extins la nu mai puțin de 45 de clădiri majore. A construit minunata *Fontana del Tritone* (1643), acolo unde Tritonul împroașcă un jet de apă din cochilie așezat într-o scoică mai mare, sprijinită pe trei delfini; și autorul parțial al *Fontana dei Fiumi* din Piața Navona, cu ilustrarea celor patru mari râuri ale lumii – Nil, Gange, Dunăre și Plate. A construit fațada Colegiului Propagării Credinței, a Bisericii Iezuite Sf. Andrea din Monte Cavallo și a bisericii orașului Castelgandolfo. A restaurat palatele Quirinal și Chigi și Arsenalul de la Civitavecchia.

În ochii contemporanilor săi, cele mai apreciate contribuții ale lui Bernini au fost pe tărâmul scenografiei. Posteritatea este în pierdere din faptul că o mare parte din energia inventivă investită în piese, măști, carnavaluri și procesiuni, montate la o scară eroică nu a lăsat nicio urmă. În 1661 a decorat dealul S. Trinità del Monte pentru un foc de artificii celebrând nașterea delfinului Franței. În 1669 a organizat un spectacol faimos pentru a marca apărarea Cretei. În teatrul de la Tor di Nona (1670–1676) a lucrat alături de dramaturgi, proiectanți de scene, actori și compozitori precum Corelli și Scarlatti. Teatralitatea este adesea menționată ca spiritul barocului. În această privință, Bernini trebuie descris drept cel mai însuflețit practicant al genului.

Eșecurile lui Bernini au fost puține, dar au lăsat răni adânci. Demolarea celor două clopotnițe ale sale de la Sfântul Petru trebuie atribuite relei intenții a sfătuitorilor rivali de sub Inocențiu X. Dar eșecul reprezentat de incursiunea sa în Franța în 1665 este mai puțin explicabil. Proiectul a început cu o invitație flatantă din partea lui Colbert, care l-a descris într-o scrisoare ca „admirația lumii întregi". A călătorit la Paris, luând cu el planuri pentru reconstrucția unei clădiri amfiteatru, bazată pe Colosseum, pentru a umple spațiul dintre Luvru și Grădinile Tuileries. Dar planurile i-au fost respinse și s-a întors acasă după șase luni, dezamăgirea fiind îndulcită doar de veselele sesiuni în compania lui Ludovic XIV. La finalul carierei sale, când au apărut fisuri în piatra contraforților de sub trecerea de la Sfântul Petru, Bernini a fost acuzat pentru aceste defecte. Baldinucci a fost inspirat să își scrie cartea tocmai pentru a demonta aceste acuzații.

În 1667, papa Alexandru VII a fost aproape exact contemporanul lui Bernini. În funcția sa de cardinal, Fabio Chigi a fost un diplomat de carieră. Servind ca nunțiu la Köln în anii 1640, a fost negociatorul principal al Vaticanului în înțelegerea de după Războiul de Treizeci de Ani, unde și-a dobândit reputația de a se opune tuturor concesiilor făcute protestanților. A aprobat din plin butada lui Bernini, „Mai bine un catolic prost decât un eretic bun". A fost un devotat al Sfântului Francisc de Sales, pe care l-a canonizat, era prieten cu iezuiții și a abordat o linie fermă împotriva jansenismului. Pe scurt, a fost un papă model al Contrareformei. În același timp era un om cu un deosebit rafinament literar și artistic. La rândul său, poet publicat de limba latină, era un colecționar de cărți și un susținător hotărât al artelor. Îl angajase deja pe Bernini să lucreze la reședințele Chigi când era încă secretar de stat, înainte de a-l chema la el în acea prima seară de pontificat.

Principalul adversar al lui Alexandru de la Roma în ceea ce privește susținerea artelor a fost fără îndoială fosta regină Cristina a Suediei. Ajungând la Roma în decembrie, după alegerea lui Alexandru, Cristina a fost cea mai faimoasă convertire la catolicism din epoca sa. Un intelectual puternic, a transformat Palazzo Riario într-un salon al inteligenței și al gustului și, prin *squadro volante* (grupul de acțiune) al cardinalului Azzelino într-un focar al intrigii ecleziastice. Înclinațiile sale lesbiene și atracția sa spre un catolicism cerebral de care fusese inițial impresionat Descartes, au făcut-o să nu se potrivească deloc în Roma puritană a lui Alexandru.

Văzută de la Roma, creștinătatea intrase într-o perioadă deplorabilă. Până în anii 1660 lupta îndelungată împotriva protestantismului ajunsese într-un impas. Speranțele de unire cu ortodocșii erau pierdute. Cu excepția Franței, toate puterile catolice erau în derivă; și Franța, asemenea Portugaliei se afla într-o stare de revoltă tacită împotriva autorității papei. Imperiul de sub Leopold I era răvășit și depopulat, Polonia-Lituania la fel, Spania era falită.

În nordul Europei, tot felul de conflicte au avut loc fără a avea vreo legătură cu Roma. De îndată ce Anglia a făcut pace cu Țările de Jos prin Tratatul de la Breda, francezii au declarat război Flandrei spaniole. Anglia Restaurației tocmai supraviețuise ciumei și Marelui Foc din Londra, descris în *Annus Mirabilis* al lui Dryden. În Est, la Andrusovo, moscoviții ortodocși momeau Polonia să cedeze Ucraina amenințând să încline balanța în favoarea lor pentru totdeauna. Brandenburgul din Prusia, independentă de dată recentă, se pregătea să înlăture Suedia din postura de putere militară protestantă dominantă.

În Balcani și în Mediterana, turcii erau în ascensiune. Veneția se agățau cu îndârjire de ultima lor posesiune cretană de la Candia (Heraklion). Statele papale, precum restul Italiei, sufereau un declin economic dramatic. Este inexplicabil cum au asigurat fondurile pentru a plăti extravaganțele lui Bernini precum și subsidiile Veneției. Cu toată splendoarea sa, Roma catolică se apropia vizibil de finalul zilelor sale de măreție.

Motivul conflictului dintre Vatican și Franța se afla în doleanțele cardinalului Mazarin. Acesta nu putea ierta Roma pentru că îl adăpostise pe *bête noire*-ul său, cardinalul de Retz, arhiepiscop de Paris. S-a răzbunat ajutând familiile Farnese și d'Este în disputa lor pentru proprietate în statele papale. Pentru eforturile sale, a fost exclus de la Conclavul din 1655 care l-a ales pe Alexandru VII, pe motivul că un cardinal are nevoie de permisiunea Curiei pentru a se stabili permanent în străinătate. Ludovic XIV a ales să mențină această vrajbă și după moartea lui Mazarin. Sub pretextul că imunitatea ambasadei Franței de la Roma fusese încălcată, a alungat nunțiul din Paris și a ocupat Avignon.

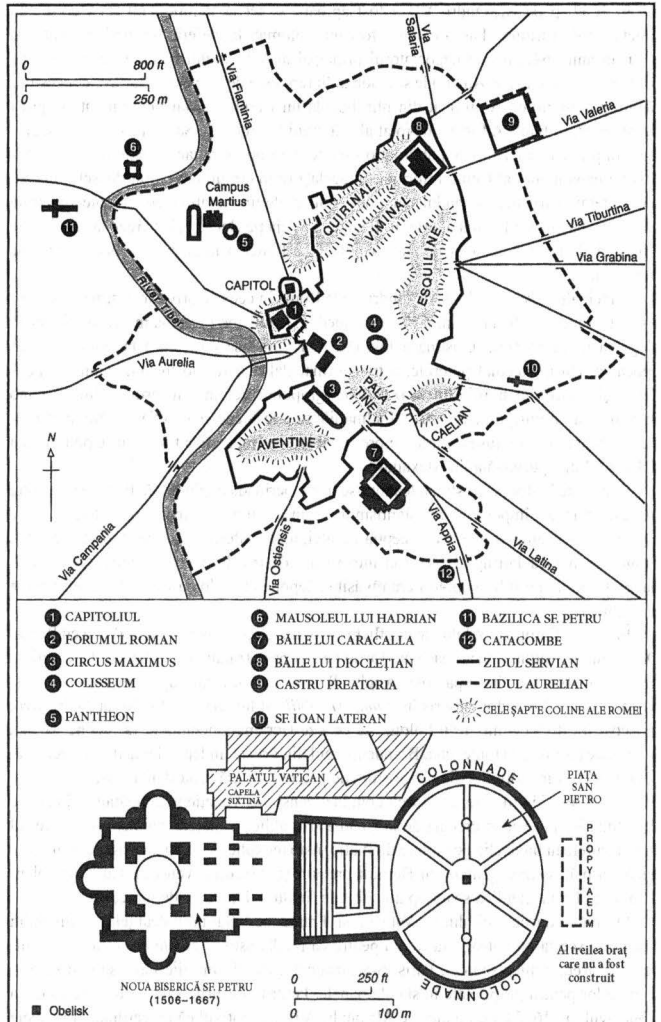

Harta 17. Roma, antică și modernă

Nefericitul Alexandru a fost obligat să ofere scuze umilitoare, şi să ridice o piramidă la Roma inscripţionată cu o recunoaştere a greşelilor propriilor supuşi ai papei. Relaţiile nu s-au îmbunătăţit în 1655 prin umilirea simţită de Vatican atunci când Bernini nu a avut succes la Versailles. Bernini a obţinut un mare succes cu Ludovic, împărţind în două peruca regelui în timpul uneia dintre şedinţele lor, a inspirat instant un stil de coafură cunoscut ca *la modification Bernin*. Dar nimeni nu putea să nu observe, în gusturi precum şi în politică şi religie, că Franţa era hotărâtă să îşi fixeze propriul drum. Versailles-ul nu avea să observe atunci când Vaticanul s-a opus persecutării hughenoţilor.

În literatură, în anul 1667 s-au publicat şi *Andromaca* lui Racine şi *Paradisul pierdut* al lui Milton. Prima dintre ele, plasată în Troia antică, a confirmat continua vitalitate a tradiţiei clasice, precum şi supremaţia literelor franceze. Cadenţa nepereche a celei de-a doua opere a confirmat atracţia de durată a temelor creştine:

Atât de fericiţi în Ceruri, ei, stăpânii lumii,
De Creatorul lor s-au îndepărtat, nesocotindu-i voia,
Doar pentru că li s-a oprit un fruct.
Spre-această răzvrătire cine oare i-a împins?
Doar infernalul şarpe, ce cu a sa viclenie,
Mânat de răzbunare şi invidie, a amăgit
Pe-a omenirii mamă.[62]

Contemporanii creativi ai lui Bernini se aflau în toate fazele posibile ale variatelor lor cariere. La Amsterdam, cu *Mireasa evreică*, Rembrandt îşi picta ultima mare pânză. La Madrid, Murillo era angajat într-o serie de tablouri pentru biserica capucinilor. La Paris, Claude Lorraine a pictat *Europa*. La Londra, după Marele Foc, Christopher Wren îşi plănuia spectaculoasa serie de biserici; şi Richard Lower efectua prima transfuzie de sânge uman. În Cambridge, tânărul Isaac Newton tocmai descifrase teoria culorilor. La Oxford, Hooke propunea un sistem pentru înregistrarea meteorologică. La München, Theatinerkirche era în construcţie. În februarie 1667, Frans Hals, portretistul, tocmai murise; Jonathan Swift, satiristul, era conceput.

Nu există îndoială că prelungita reconstrucţie a Sfântului Petru a constituit un eveniment central al reformei Bisericii. Aceasta nu era doar o clădire; era templul principal şi simbolul loialităţii împotriva căruia se revoltase Luther şi în jurul căruia se strânseseră propriile divizii ale papei. Este de asemenea, adevărat că edificiul colonadei lui Bernini a marcat o etapă definită a istoriei. De dragul convenabilităţii, istoricii ar putea fi tentaţi să afirme că ea reprezintă sfârşitul Contrareformei. Şi aşa şi este, dintr-un anumit punct de vedere.

Dar, în realitate, Contrareforma nu s-a încheiat, aşa cum nici colonada nu a fost finalizată vreodată. Istoria civilizaţiei este o continuitate cu puţine opriri şi începuturi clar definite. Biserica romană era deja umbrită de ascensiunea puterilor seculare; dar nu a încetat să fie o trăsătură de seamă a vieţii europene. Idealurile Contrareformei au continuat să fie urmărite vreme de secole. Instituţiile sale operau încă aproape 400 de ani mai târziu. Într-adevăr, misiunea Bisericii romane nu va fi încetat atâta timp cât pelerinii se adună în Piaţa Sfântul Petru, se roagă în faţa Tronului Sfântului Petru şi se amestecă printre turişti sub Colonada lui Bernini.

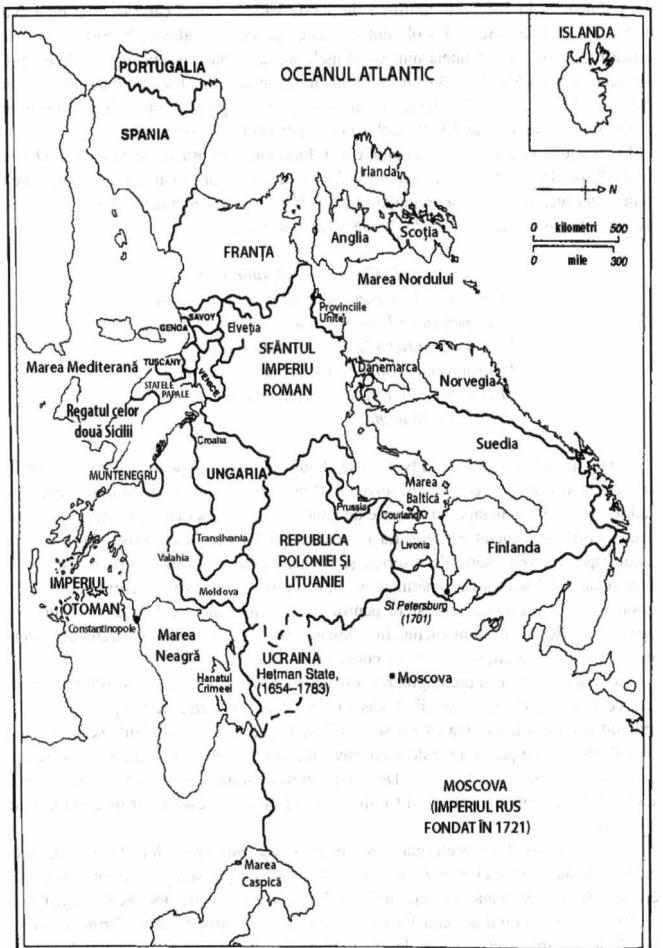

Harta 18. Europa, 1713

VIII

LUMEN

Iluminismul şi Absolutismul, cca 1650–1789

Există un aer de naivitate în legătură cu aşa-numita „Epocă a Raţiunii". Privind în urmă, pare extraordinar că numeroşi intelectuali de seamă au acordat atât de multă atenţie unei singure facultăţi umane – Raţiunea – în ciuda tuturor celorlalte. O naivitate de asemenea proporţii, ar putea deduce cineva, se îndrepta spre un eşec; şi un eşec într-adevăr, în forma teribililor ani revoluţionari, este ceea ce Epoca Raţiunii a întâlnit până la urmă.

În perioadele de dinainte şi de după, virtuţile Raţiunii au fost mult mai puţin apreciate. Văzând fantoma tatălui său, Hamlet al lui Shakespeare le-a spus tovarăşilor săi mai puţin credituli: „Există mai multe lucruri în cer şi pe pământ, Horatio, decât aţi visat în filozofia voastră."

În secolul XIX, nici raţionalismul nu mai era la modă:

> ILUMINISM... 2. Intelectualism de suprafaţă şi pretenţios, dispreţ nerezonabil faţă de autoritate şi de tradiţie etc. aplicat mai ales spiritului şi scopurilor filozofilor francezi din secolul XVIII circa 1865.[1]

Pe de altă parte, atunci când judecăm perioada care a urmat Reformei, trebuie să ţinem minte cu ce se luptaseră europenii vreme îndelungată. Consensul dintre Raţiune şi Credinţă, aşa cum fusese el promis de umaniştii renascentişti, nu învinsese în faţa unei lumi a dogmei religioase, a magiei şi a superstiţiei. După Războaiele Religioase, se poate vedea că exerciţiul „luminii dulci a raţiunii" era un antidot natural şi necesar. Într-adevăr, nici măcar întregul val al Iluminismului nu a spălat decât suprafaţa bigotismului continuu.

Probleme similare înconjoară eticheta de „Epocă a Absolutismului" pe care istoricii politici o aplică aceleiaşi perioade. Cineva şi-ar putea cu uşurinţă imagina că majoritatea conducătorilor europeni ai perioadei s-au bucurat fie de puteri absolute sau măcar au crezut că o fac. Dar nu acesta era cazul.

Europenii din Epoca Absolutismului erau la fel de puţin uniform absolutişti cât au fost uniform raţionalişti.

***

În secolul şi jumătate dintre Pacea de la Westfalia şi Revoluţia Franceză, harta Europei a suferit câteva schimbări radicale. Fiecare dintre războaiele perioadei s-au încheiat cu o anumită negociere teritorială. Tratatul de la Utrecht (1713), mai ales, a cauzat tulburare; prima împărţire a Polono-Lituaniei (1773) a semnalat debutul unei

avalanşe. Unificarea insulei Marii Britanii (1707) a confirmat emergenţa unei importante noi uniuni. Dar majoritatea blocurilor principale de pe hartă au rămas intacte. Avansul Franţei spre Rin a fost doar parţial victorios; Prusia s-a mulţumit cu câştiguri modeste; ultimul avânt al otomanilor a fost oprit şi apoi inversat. Doar Rusia a continuat să se extindă într-o manieră dramatică. Niciunul dintre invalizii Europei nu au dispărut efectiv: Spania, Sfântul Imperiu Roman şi Polonia erau cu toate suferinde, dar au supravieţuit.

Varietatea de sisteme politice a fost cu mult mai mare decât lasă să se înţeleagă manualele de istorie (vezi anexa III, p. 1265). În această „Epocă a Absolutismului", statele absolutiste au format de fapt o minoritate. Între confederaţia republicană a Elveţiei complet descentralizată, constituţională la un capăt al scalei până la autocraţiile extreme din Rusia, Imperiul Otoman şi statele papale la celălalt a înflorit o mare varietate. Republicile Europei au fost reprezentate de Veneţia, Polonia-Lituania şi de către Provinciile Unite; monarhiile constituţionale la momente diferite de către Anglia, Scoţia şi Suedia; monarhiile absolutiste de Franţa, Spania şi Austria. Sfântul Imperiu Roman, cu monarh şi ales şi ereditar, se încadrează undeva între republică şi monarhie constituţională; Prusia, care funcţiona cu structuri constituţionale în funcţie de tradiţia autoritară, a intrat undeva între constituţionalism şi absolutism. O varietate şi mai mare poate fi găsită între *Kleinstaaterei* europene – sutele de state mărunte pe care tânărul Pitt avea să le numească la un moment dat exasperat „roiul de ţânţari". Erau oraşe-republici în miniatură precum Ragusa (Dubrovnik), Genova sau Geneva; erau principate în miniatură precum Courland; state ecleziastice precum Avignon şi hibride ciudate precum Andora.

Mai mult, numeroase state europene au continuat să reprezinte conglomerate în care conducătorul a fost nevoit să opereze cu un sistem diferit în fiecare dintre teritoriile constituente. Regii prusaci erau nevoiţi să se poarte într-un fel la Berlin, unde erau supuşi imperiali, şi în altul la Königsberg, unde erau complet independenţi şi în cu totul alte feluri în Minden sau Neuchâtel. Habsburgii puteau fi marionete în cadrul imperiului, despoţi la Praga sau Viena şi monarhi constituţionali după 1713 la Bruxelles. Regii britanici puteau fi monarhi constituţionali acasă şi autocraţi în colonii.

Au existat şi variaţii importante petrecute în timp. Anglia, de exemplu, a virat în direcţia republicană sub Cromwell, în cea monarhică după restaurarea Dinastiei Stuart şi înapoi spre mult admirata sa poziţie centristă după „Revoluţia fără sânge" din 1688–1689. Spre finalul secolului XVII atât monarhia daneză, cât şi cea suedeză s-au îndreptat rapid spre absolutism. În Suedia secolului XVIII „Pălăriile" şi „Băştile" au evoluat în direcţii opuse. Sub Ioan Sobieski (1674–1696) Polonia-Lituania a funcţionat conform regulilor democraţiei nobiliare. După 1717 a putut să funcţioneze doar ca protectorat rusesc. În Rusia, ţarii au acţionat ca autocraţi lipsiţi de ruşine; în Polonia au pozat în campioni ai „libertăţii de aur". Aparenţele şi categoriile simpliste înşală.

Absolutismul, mai ales, trebuie privit cu circumspecţie. Era mai puţin decât autocraţia ţarilor şi a sultanilor, care nu aveau de înfruntat niciun obstacol instituţional în a-şi exercita voinţa. Dar era ceva mai mult decât spiritul autoritar care le permitea anumitor monarhi să urmeze modelul prusac şi să forţeze instituţiile cu care ar fi trebuit să coopereze. Îşi avea în mod clar rădăcinile în perioada feudală târzie, unde monarhiile în dificultate au fost nevoite să se lupte cu privilegiile încetăţenite şi ale provinciilor, şi ale nobilimii, şi în lumea catolică, acolo unde Biserica romană a rămas imună controlului politic direct. Nu se potrivea de obicei condiţiilor lumilor protestantă şi ortodoxă. În anumite etape, Franţa,

Spania, Austria şi Portugalia s-au apropiat cu siguranţă de modelul absolutist. Din diferite motive Marea Britanie, Prusia, Polonia-Lituania şi Rusia nu au făcut-o.

Absolutismul, trebuie menţionat, se referă mai mult la ideal decât la realităţile practice de guvernare. Se preocupa mai mult de un set de idei politice şi presupuneri care au început să existe ca o manieră de corectare a instituţiilor excesiv de descentralizate rămase din perioada medievală târzie. Adesea reprezenta puţin mai mult decât „putere personală" a anumitor monarhi prin opoziţie cu „puterile limitate" ale celor a căror autoritate era limitată de diete, provincii autonome, carte municipale, nobili scutiţi şi cler. Nu putea fi definit cu uşurinţă şi era adesea justificat mai mult în tonurile laudative ale curtenilor decât în argumentaţia detaliată a filozofilor. Avea parte de numeroşi Bossuet sau Boileau, dar de un singur Hobbes. Este probabil cel mai bine ilustrat prin exemplele sale minore, precum Toscana, decât prin exemplele marilor puteri. Nu a avut un succes total nicăieri: niciunde nu a făcut să existe un stat perfect absolutist. Dar în secolele XVI şi XVII a oferit cu siguranţă o forţă radicală de schimbare. În secolul XVIII, atunci când influenţa i-a devenit mai difuză, a fost depăşită de noi tendinţe pentru democraţie, libertate şi voinţa generală. Epoca „despoţilor luminaţi" a fost în mod egal epoca constituţionalismului britanic şi american.

Trebuie să fim conştienţi şi că strigătele de „absolutism" au fost ridicate frecvent într-o manieră înşelătoare. Atunci când mica nobilime engleză s-a plâns în privinţa absolutismului dinastiei Stuart, erau mai puţin speriaţi de balanţa puterii dintre rege şi parlament şi mai mult de posibilitatea impunerii practicilor franceze sau spaniole. Atunci când nobilii polonezi au început să ţipe despre „absolutismul" regilor lor saxoni, a căror poziţie era mai limitată decât cea a oricărui monarh limitat, nu făceau decât să îşi exprime obiecţiile faţă de schimbare.

Absolutismul Franţei a funcţionat ca punctul principal de referinţă. Sub Ludovic XIV (1643–1715), a cărei domnie a fost cea mai lungă din istoria Europei, Franţa a fost de departe cea mai mare putere a Europei; şi exemplul ei a creat mulţi admiratori. Dar cel mai mare dintre absolutişti a murit deziluzionat, convins că idealul său nu putea fi atins.

În final, deci, absolutismul s-a dovedit a fi un eşec îngrozitor. Regimul Vechi creat de Ludovic XIV avea să se încheie cu dezastrul Revoluţiei care, deşi a transformat Franţa în apărătorul republicanismului, i-a încheiat şi supremaţia. Triumful final avea să fie savurat de cei mai înverşunaţi adversari ai absolutismului. Constituţionalismul britanic a inspirat nu doar puterea principală a secolului XIX dar, via constituţia coloniilor rebele ale Marii Britanii, şi superputerea dominantă a secolului XX.

Coloniile europene şi posesiunile de peste mări au continuat să se înmulţească după 1650, şi în unele cazuri au atins o viabilitate independentă. Spania şi Portugalia erau prea ocupate cu posesiunile pe care le aveau deja. În America de Nord, spaniolii au înaintat în interiorul continentului dinspre Noua Spanie (Mexic) spre California, Arizona, Colorado. În America de Sud, ajutaţi de aşezările iezuite, şi-au concentrat eforturile asupra Venezuelei, asupra Noii Granade (Bogotá), spre Peru, Paraguay şi La Plata (Córdoba). Au încercat să menţină tot negoţul pentru navele lor, până când au fost forţaţi prin Tratatul Asiento din 1713 să primească şi străini. Portughezii au supravieţuit unei campanii îndelungate din partea olandezilor de a prelua coasta braziliană. După tratatul din 1662, au înaintat spre sud dinspre São Paulo spre râul Plate (1680) şi spre vest în interiorul plin de aur al Minas Gerais (1693) şi al Matto Grosso. În afară de Insulele de Est, olandezii au rămas şi cu

coloniile din Guyana şi Curaçao. Ruşii, care descoperiseră ce avea să fie mai târziu numită Strâmtoarea Bering în 1648, au ocupat Kamchatka (1679) şi au semnat un tratat de graniţă cu China pe Amur (1689). Un secol mai târziu, după explorările danezului Vitus Bering (1680–1741), şi-au stabilit un fort pe Insula Kodiak (1783) şi au revendicat Alaska (1791), de unde au pornit în jos spre Fort Ross în nordul Californiei (1812).

Majoritatea aventurilor coloniale însă au fost începute de către francezi şi britanici. Franţa a lansat Compania Indiilor în 1664, înfiinţând baze pe Coasta de est a Indiei la Pondicherry şi Karaikal, cu staţii de popas în Madagascar şi Reunion. În 1682 Louisiana a fost fondată pe Mississippi în onoarea lui Ludovic XIV, cu capitala la New Orleans (1718). Anglia şi-a consolidat coloniile americane odată cu fondarea oraşului Delaware (1682), a coloniei de quakeri din Pennsylvania (1683) şi a Georgiei (1733). În India, Compania Indiilor de Est, care acum deţinea Bombay şi Calcutta pe lângă Madras, avea concurenţă puternică din partea francezilor. Interesele comerciale mergeau mână în mână cu descoperirile maritime. În 1766–1768 amiralul francez Bougainville a navigat în jurul globului, aşa cum au făcut-o şi cele trei expediţii ale căpitanului James Cook între 1768 şi 1780. În aceste circumstanţe, conflictele coloniale franco-britanice au devenit inevitabile. Au fost decise de către puterea navală superioară a britanicilor. Marea Britanie a ocupat Newfoundland în 1713, India franceză în 1757 şi Canada franceză în perioada 1759–1760, confirmându-şi astfel statutul de putere colonială principală.

Colonialismul a fost în linii mari limitat acelor puteri maritime care l-au iniţiat. Statele germane, Austria şi statele italiene nu au luat parte. Prin aceasta au rămas în spatele feudei poloneze Courland, a cărui duce a cumpărat Tobago în 1645 şi a menţinut pentru o scurtă perioadă un post de negoţ în Gambia; sau a Danemarcei, a cărei Companie a Indiilor de Vest a obţinut St. Thomas şi St. John (1671) şi St. Croix (1733).

Impactul contactului în creştere al Europei cu continente şi culturi îndepărtate nu poate fi exagerat. Europa fusese de multă vreme închisă. Cunoştinţele despre civilizaţiile din afara Europei erau puţine. Poveşti fantastice, precum cea despre „El Dorado" existau din abundenţă. Dar acum un flux continuu de povestiri detaliate despre India, China sau frontiera americană au început să stimuleze o reflecţie mai serioasă. *Les Six Voyages* (1676) a lui J.B. Tavernier (1605–1689), care a străns o mare avuţie în Persia, a pus bazele unui gen scris în aceeaşi manieră cu foarte popularele *Nou voiaj în jurul lumii* (1697) al corsarului William Dampier (1652–1715), *Istoria Japoniei* (1727) scrisă de chirurgul german Engelbert Kaempfer (1651–1716), sau mai târziu *Călătorii în Arabia* a elveţianului J.L. Burckhardt (1784–1817), primul european care a vizitat Mecca. *Ciudatele, surprinzătoarele aventuri ale lui Robinson Crusoe* (1719), primul roman popular al lumii, a fost scris de un satirist englez, Daniel Defoe (1659–1731), pe baza experienţelor reale ale unui marinar scoţian naufragiat pe Insula Juan Fernández de lângă Valparaiso chiar de către Dampier. Aceste lucrări ofereau adesea cititorilor europeni o perspectivă comparativă asupra religiilor, folclorului şi asupra culturii lumii; şi au oferit filozofilor Iluminismului una dintre cele mai eficiente mijloace de a chestiona presupunerile europene şi creştine. Europenii au fost loviţi greu de aflarea faptului că siamezii ar putea fi mai fericiţi, brahmanii mai înţelepţi sau indienii Iroquois mai puţin însetaţi de sânge decât ei. Este un fapt ciudat că autorii iezuiţi, care au excelat în jurnale de călătorie de tipul etnologic, au oferit tocmai muniţia cu care propria lume a fost cel mai puternic bombardată. Aici trebuie menţionată descrierea vieţii amerindienilor din Canada de către

Fr. J.-F. Lafitau (1670–1740) sau mult tradusele memorii despre Persia ale lui Fr. T. Krusiński SJ (1675–1756), publicate în 1733.

Relaţiile internaţionale au fost clar afectate de factorul colonial. Aproape toate războaiele acestei perioade au avut loc în teatre coloniale sau navale în care lupta se desfăşura în paralel cu conflictul militar principal de pe continent. Marile puteri continentale – Franţa, Spania, Austria şi, din ce în ce mai mult, Prusia şi Rusia – au trebuit să ţină cont de bogatele puteri maritime, mai ales britanicii şi olandezii, care, deşi posedând puţine trupe proprii, puteau juca un rol vital ca finanţatori, timonieri sau ţesători ai coaliţiilor diplomatice.

Diplomaţia a fost din ce în ce mai guvernată de Balanţa Puterilor – o doctrină care vedea orice schimbare dintr-o parte a Europei ca pe o potenţială ameninţare asupra întregului continent. Acesta era un semn sigur că „sistemul european" intra în fiinţă. Şi bunurile coloniale erau o parte integrantă a ecuaţiei. Sistemul era în mod deosebit interesant pentru britanici, care se opuneau instinctual oricărei puteri coloniale importante şi care făcuseră o artă din a menţine Balanţa cu costuri proprii minime. Relaţiilor internaţionale de acest fel le lipsea complet fervoarea religioasă şi morală a timpurilor anterioare. Erau adesea reduse aproape la o formă de ritual, unde Balanţa curentă era testată în bătălii artificiale purtate de mici armate de profesionişti; unde ofiţerii eleganţi ai ambelor părţi aparţineau aceleiaşi fraternităţi internaţionale a armelor şi în care rezultatele erau atent calculate în teritoriu cedat sau câştigat. Posesiunile teritoriale erau văzute mai degrabă ca jetoanele de cazino pe care conducătorii le câştigau sau le pierdeau în funcţie de soarta războaielor, fără vreun gând pentru soarta locuitorilor. Precum Westfalia, toate marile congrese ale epocii ce a urmat – Utrecht (1713), Viena (1738), Aix-la-Chapelle (1748) şi Paris (1763) – au fost conduse în acelaşi spirit de cinism vesel.

Viaţa economică, de asemenea, a fost puternic afectată de către colonii. Europa a fost din ce în ce mai mult divizată în ţări care puteau beneficia de comerţ colonial şi din ţări care nu o puteau face. Marea Britanie a beneficiat cel mai mult, mai ales după Utrecht, obţinând o poziţie dominantă în comerţul transatlantic cu zahăr, tutun şi sclavi, din care Liverpool, Glasgow şi Bristol s-au îmbogăţit. Politica Marii Britanii de a forţa o blocadă asupra porturilor inamice pe timp de război a dus la conflicte constante nu doar cu Franţa şi cu Spania, dar şi cu ţările neutre – olandezii, danezii şi suedezii – care se specializaseră în contrabandă, raiduri şi realizarea blocadelor. În Marea Britanie, prin imitarea olandezilor, această perioadă a adus cu sine creşterea tuturor instituţiilor permanente de credit public – Banca Angliei (1694), Bursa Regală şi Datoria Naţională. Primii paşii ai Revoluţiei Industriale au fost făcuţi în anii 1760. [CAP-AG]

Tot Marea Britanie l-a dat lumii pe John Law (1671–1729), finanţist scoţian, care a inventat primul experiment de a subjuga comerţul colonial capitalismului popular. Marea sa „schemă" şi *Banque royale* (1716–1720) din Paris, patronată de regent, şi care a coincis cu la fel de dezastruoasa Companie a Mării de Sud din Londra, a creat o veritabilă febră a speculaţiei prin vânzarea de acţiuni în viitoarea Louisiana. Bula s-a spart însă; mii, dacă nu milioane, de investitori au fost ruinaţi, Law a fugit şi Franţa a fost inoculată pe vecie împotriva operaţiunilor de creditare. Între timp, operaţiunile comerciale ale companiei lui Law au prosperat; şi valoarea comerţului francez de peste mări s-a cvadruplat între 1716 şi 1743.

În Europa Centrală şi de Est au avut loc puţine astfel de evoluţii. Pământul a constituit sursa principală de avere, şerbia a rămas la locul său, comerţul în interiorul continentului

CAP-AG

În volumul 70 al jurnalului ştiinţific *Trecut şi Prezent* (1976) un istoric american înainta ipoteza unei „Structuri de clasă agrare şi a dezvoltării economice în Europa preindustrială". Punea sub semnul întrebării părerea încetăţenită care atribuia schimbarea economică presiunilor populaţiei în creştere. Pornind de la contrastele dintre Anglia şi Franţa, a argumentat că esenţa precocităţii Angliei şi a retardului Franţei stăteau în structura de clasă diferită. Dacă clasa de lorzi latifundiari ai Angliei crease un sistem înfloritor de capitalism agrarian, „cea mai completă libertate şi drepturi de proprietate pentru populaţia rurală (în Franţa) au însemnat sărăcie şi un ciclu autoperpetuant de sărăcie".[1]

O dezbatere complexă a istoricilor a fost iniţiată în următoarele 17 numere ale jurnalului. Volumul 78 a inclus un simpozion pe tema „Populaţia şi relaţiile de clasă în societatea feudală", o critică a ipotezei şi o expunere pe tema „Organizarea ţăranilor şi a clasei în estul şi vestul Germaniei". Volumul 79 a mai conţinut încă două articole ostile una deplângând „viziunea confuză a dezvoltării boiereşti" şi cealaltă, din partea starului istoriei franceze rurale, care ataca virulent teza lui Brenner printr-un extins „Răspuns" în optsprezece puncte. Volumul 85 a extins dezbaterea la „Boemia preindustrială". În sfârşit, în volumul 97, mult aşteptata replică a profesorului Brenner a întins problema şi mai departe extinzându-şi perspectiva la „rădăcinile agrariene ale capitalismului european".[2]

Dezbaterile de acest fel reprezintă metoda aleasă de istorici pentru a apropia diferenţele din cunoştinţele existente. Par să aibă două slăbiciuni. Se folosesc de mici exemple pentru a face generalizări uriaşe şi sunt nerusinat de neconcludente. Dacă inginerii şi-ar aborda subiectele în aceeaşi manieră, nu s-ar fi ridicat niciodată vreun pod peste un râu.

O soluţie pe moment, însă, a fost disponibilă. În acelaşi an al lansării dezbaterii lui Brenner, un alt academician american a luat acelaşi subiect al „agriculturii capitaliste" şi l-a folosit pentru a explica „originile economiei mondiale".[3]

Aplicând tehnica teoriei sistemelor, Immanuel Wallerstein a reuşit să localizeze „centrul" economiei europene în Vest şi o „periferie" dependentă în Est. În perspectiva sa, regiunea centru era alcătuită din Anglia, Ţările de Jos, nordul Franţei şi vestul Germaniei, care deţinuseră doar un „mic avans" în secolul XV. Dar au fost capabile să-şi exploateze avantajul prin relaţii de negoţ favorabile şi au pregătit condiţiile ce au transformat nobilimea feudală a Europei de Est într-o clasă latifundiară capitalistă. Şi-au proiectat puterea economică în creştere şi în Lumea Nouă. Ca rezultat, au creat cadrul familiar în care „capitalismul coercitiv, recoltă de bani" a cuprins atât agricultura est-europeană, cât şi pe cea colonială. În timp ce ţările centrale prosperau, şerbii din Prusia, Boemia, Polonia şi Ungaria au fost reduşi la statutul de negri pe plantaţie. Odată înfiinţat, sistemul nu putea decât să îşi mărească dezechilibrele. „Micul avans din secolul XV a devenit marea diferenţă din secolul XVII şi diferenţa monumentală din secolul XIX."[4]

Ipoteza a fost rapid atacată de specialişti, printre ei şi Brenner. Wallerstein a fost acuzat de suprasimplificare, de supraemfază a comerţului, chiar de „neosmithianism".[5] Se pare că „modelul polonez", central în argumentarea sa, nu a funcţionat nici măcar pentru Polonia şi că a fost în mare parte inventat. Comerţul ungar cu carne de vacă, nu era condus de nobili sau de intermediari capitalişti, ci de ţărani liberi, salariaţi. Elementele ruse şi otomane din comerţul european fuseseră ignorate. În locul unei microteorii care nu putea susţine generalităţile, aici aveam o macroteorie, ale cărei exemple specifice nu se confirmau. În cele din urmă, cel mai interesant aspect al muncii lui Wallerstein a fost lumina pe care a pus-o asupra relaţiilor dintre Europa de Est şi cea de Vest. Deşi postulatul unui centru şi al unei periferii dependente nu fusese demonstrat, interdependenţa tuturor părţilor Europei fusese demonstrată deplin.

nu se putea compara cu echivalentul său maritim. Recuperarea Germaniei a fost una înceată, cea a Boemiei puțin mai rapidă, Polono-Lituania după 1648 a trecut printr-un regres economic din care nu și-a mai revenit niciodată. Comerțul baltic a trecut din ce în ce mai mult spre Rusia, unde înființarea orașului St. Petersburg (1701) a deschis „o fereastră spre Vest".

Viața socială, în ciuda ciclicelor izbucniri violente, a rămas în canalele ei încetățenite până la redeschiderea porților puhoaielor în 1789. Extremele de bogăție printre aristocrați și sărăcie printre țărani erau normale. Diferențele dintre Europa de Vest și cea de Est erau în creștere, dar nu dramatice. Până și Marea Britanie, unde presiunile comerciale erau mari, aristocrația latifundiară și-a menținut supremația.

Într-adevăr, întrucât lorzii englezi nu aveau nimic împotriva activităților comerciale precum construirea de canale sau exploatarea cărbunilor, menținerea statului lor a fost prelungită. Aceasta era epoca granzilor și a magnaților – Medina Sidonia și Osuña în Spania, Brahe și Bonde în Suedia, Schwarzenberg în Austria, Esterhazy în Ungaria, Lobkowitz în Boemia, Radziwitt și Zamoyski în Polonia – fiecare cu întinderi de teren vaste protejate de ereditate, un stil de viață princiar și o putere enormă. [SZLACHTA]

SZLACHTA

Potrivit unui inventar din 1739, Stanislaw Lubomirski (1719–1783) moștenise o latifundie care însuma 1 071 de moșii. Acestea se întindeau de-a lungul celor nouă palatinate de sud ale Poloniei, de la scaunul familiei de la Wisnicz de lângă Cracovia la Tetiev lângă Kiev în Ucraina și erau lucrate de aproape un milion de șerbi. Mare Mareșal al Coroanei începând cu 1766, Lubomirski putea afirma că este cel mai mare latifundiar privat al Europei. Aliat prin căsătorie și politică cu clanurile înrudite Czartoryski, Poniatowski și Zamoyski, a apărținut cu siguranță celui mai puternic cerc de magnați din țară. Fiecare dintre ei deținea domenii vaste, o armată privată și un venit mai mare decât cel al regelui. Se aflau în vârful unui sistem social a cărei clasă de nobili – *szlachta* – era cea mai numeroasă din Europa.

Magnații, însă, erau extrem de netipici nobilimii. Până la mijlocul secolului XVIII, o majoritate absolută a nobililor polonezi rămăseseră fără pământ. Supraviețuiau închiriind proprietăți, servind magnații sau chiar lucrând pământul asemenea țăranilor. Dar niciun grad de degradare economică nu i-a putut lipsi de ceea ce prețuiau cel mai mult – sângele lor nobil, *herbul* lor sau „blazonul", statutul lor legal și dreptul lor de a îl transmite copiilor lor. [CRUX]

Drobna szlachta sau „mica nobilime" a Poloniei era absolut inimitabilă. În anumite provincii, precum Mazovia, alcătuiau un sfert din populație. În anumite districte, unde au construit sate înconjurate de ziduri pentru a se separa de țărănime, *zaścianki* sau „nobilii din spatele zidurilor" alcătuiau întreaga populație. Și-au păstrat modul de viață cu o îndârjire de fier, adresându-se unul altuia cu *Pan* sau *Pani*, „Domn sau Doamnă", și țăranilor cu *Ty*, „Tu". Îi priveau pe toții nobili ca pe frați și pe toți ceilalți ca fiind inferiori. Au rezervat cele mai aspre pedepse pentru orice pretindea în mod fals că este nobil și păzeau cu gelozie procedurile de înnobilare. Nu făceau comerț, participând doar în meseria de soldat și în administrarea pământului. Intrau întotdeauna călare în oraș, chiar dacă pe o mârțoagă; și purtau cape și arme carmin, chiar dacă săbiile erau de lemn. Casele lor putea fi cocioabe, dar trebuiau să aibă o terasă pe care să fie etalat scutul familiei. Mai presus de orice, insistau că prințul Lubomirski și cei ca el le erau egali.

Cea mai predominantă trăsătura a *szlachta*, prin urmare, era teribilul contrast dintre stratificarea economică și solidaritatea lor legală, culturală și politică. Spre deosebire de

personale pe care unii dintre ei le primiseră în Lituania înaintea uniunii din 1569 sau care, precum familia Lubomirski, fuseseră acordate de papă sau de împărat. În termeni legali, clasa nobiliară a Poloniei a sfârşit atunci când legile care i-au guvernat statutul au fost abolite de Partiţii. Unii, precum familia Lubomirski, au reuşit să îşi confirme nobilitatea în Austria sau în Prusia. Puţini au reuşit în Rusia, deşi 80 la sută şi-au pierdut statutul acolo, formând un rezervor de declasaţi cu nemulţumiri antiruseşti care au făcut ravagii pe parcursul secolului XIX. În 1921, atunci când Republica Poloneză a fost restaurată, un Seim polonez democrat a confirmat în mod oficial abolirea privilegiilor nobiliare. Dar conştiinţa propriei identităţi speciale a *szlachtei* a supravieţuit tuturor catastrofelor. Chiar şi în anii 1950, sociologii au găsit fermieri colectivi în Mazovia care îşi evitau vecinii „ţărani", se îmbrăcau diferit, vorbeau diferit şi urmau obiceiuri complexe de căsătorie pentru a preveni căsătoriile mixte. În 1990, atunci când regimul comunist polonez s-a prăbuşit, existau încă tineri polonezi care purtau inele cu sigiliu cu blazon, doar pentru a arăta cine erau. Deja la acest moment, toţi polonezii se adresau unul altuia cu *Pan* şi *Pani*. „Cultura nobilimii" devenise un ingredient major al întregii naţiuni. Nobilimea a jucat un rol central în viaţa politică şi socială peste tot în Europa modernă timpurie. Dar singurul loc unde modelul polonez a fost egalat, măcar în parte, a fost Spania, unde granzii şi *hidalgos* din Vest semănau cu magnaţii şi mica nobilime din Est.[1]

În multe ţări nobilimea fusese acum mobilizată în serviciul statului. În Franţa şi în Rusia, aceasta a fost făcută într-un mod formal, sistematic. Ludovic XI a introdus o ierarhie de ranguri şi titluri, fiecare susţinută de pensii potrivite, începând cu *enfants de France* (familia regală) şi pairii (prinţii de sânge, împreună cu 50 de duci şi 7 episcopi) şi terminându-se cu cadrele *noblesse d'épée* (vechile familii militare) şi *noblesse de robe* (curtenii civili). Petru cel Mare a introdus o nobilime de serviciu împărţită în 14 ranguri şi mult mai dependentă de angajarea de către stat. În Prusia, alianţa dintre Coroană şi iuncheri era mai informală, dar la fel de eficientă. Nobilimea măruntă, în mod deosebit numeroasă în Spania şi Portugalia, a fost trecută în solda magnaţilor, în serviciul militar şi în serviciile străinilor. În Anglia, în absenţa şerbiei, mişcarea de anexare putea capitaliza cel mai eficient deţinerea de pământ. Un strat prosper de fermieri liberi şi de gentlemeni fermieri s-a dezvoltat în detrimentul ţăranilor evacuaţi de pe pământurile lor.

În toate marile oraşe ale Europei a existat o clasă bogată comercială şi profesională, împreună cu artizanatul, sărăcimea urbană şi, în două sau trei localităţi, începuturile unei forţe de muncă industrială. Vorbind la modul general, vechile instituţii ale stărilor sociale au rămas intacte. Nobilii şi-au păstrat dietele, oraşele-cartele şi ghildele, ţărănimea-clăcile şi sărăcia. Schimbări sociale aveau în mod neîndoielnic loc, dar în cadrul unui tipar stabilit. Atunci când lucrurile au luat-o într-un final razna, aşa cum s-a întâmplat în Franţa în 1789, explozia socială avea să fie una fără precedent. [PUGACHEV]

PUGACHEV

Întrucât ţăranii formau de departe cea mai mare clasă socială a Europei moderne, iar Imperiul Rus era de departe cel mai întins stat, nu este surprinzător să aflăm că unele dintre cele mai mari răscoale ţărăneşti au avut loc pe teritoriul Rusiei. Au existat patru – cea a lui Bolotnikov, 1606–1607, a lui Sten'ka Razin, 1670–1671, a lui Bulavin, 1707–1708 şi a lui Pugachev, 1773–1774. În mod similar, Războiul civil din Rusia Sovietică, 1917–1921[1] a conţinut un substrat important de nemulţumire ţărănească. Emelyan Ivanovici Pugachev (1726–1775) a fost un mic latifundiar cazac şi ofiţer veteran. Îşi petrecuse ani întregi cutreierând

mănăstirile Vechilor Credincioşi, acumulând o serie de nemulţumiri. În 1773 a ridicat stindardul revoltei la laiţk pe râul Ural, chiar la frontiera cu Europa, proclamându-se împăratul Petru III şi promiţând emanciparea şerbilor. Sute de mii i s-au alăturat din provinciile Volgăi. A fost aclamat de ţărani, de cazaci, chiar şi de başkiri şi de cazacii nomazi. Lipsindu-le coordonarea, susţinătorii săi s-au răspândit în grupuri de jefuitori. La început, împărăteasa nu a luat prea în serios *L'affaire du Marquis de Pugachev,* punând un modest preţ de 500 de ruble pe capul acestuia. Dar preţul a crescut rapid la 28 000. La un moment dat, toate forturile Volgăi se aflau în posesia acestuia. Pugachev a transformat Cazanul în cenuşă, măcelărindu-i pe toţi cei care i se opuseseră. A menţinut o curte satirică, imitând anturajul soţului ucis al Ecaterinei. Sfârşitul a venit după doi ani de haos, atunci când forţele principale ale lui Pugachev au fost încercuite la Ţariţin. Pugachev a fost adus la Moscova şi apoi sfâşiat în patru.[2]

În toate momentele de până la jumătatea secolului XX preponderenţa numerică a ţărănimii nu a fost reflectată în istoriografie. Ţăranii au intrat în manuale doar atunci când răscoalele lor periodice au tulburat scena politică. Evenimente precum Răscoala Ţărănească Engleză din 1381 sau Războiul Ţărănesc German din 1524–1525, au fost favorizate de istoriografia marxistă deoarece au fost percepute ca demonstrând potenţialul revoluţionar al maselor.[3] De fapt, nicio răscoală ţărănească nu a fost victorioasă. Despre ţărani s-a demonstrat că reprezintă cea mai conservatoare dintre forţele sociale, puternic ataşată de religie, de pământul ei, de familie şi de un mod de viaţă arhaic. Furorile lor temporare au fost izbucniri ale disperării. Ciclul lor continuu de noroc şi ghinion le era mult mai important decât gândul unei revoluţii sociale.[4] Studiile despre ţărani reprezintă un înfloritor nou domeniu academic. Oferă mari oportunităţi de a examina interrelaţiile sociale, economice, antropologice şi culturale. Se potrivesc în mod deosebit analizei comparative – atât între regiunile Europei, cât şi între continente. *Jurnalul studiilor ţărăneşti* (1973) a evoluat dintr-un seminar centrat la Şcoala londoneză de studii orientale şi africane. Declaraţia sa editorială punea accent pe mărimea efectivă a ţărănimii mondiale şi pe problemele acestora: Din majoritatea defavorizată a omenirii, (ţăranii) sunt cea mai defavorizată... Nicio altă clasă socială nu are o istorie mai lungă de luptă împotriva unor asemenea condiţii... Până în prezent, studiile academice au tratat problema ţărănească într-o manieră izolată. Oferim acest jurnal ca unul în care ţărănimea va avea un loc central...[6]

Franţa precum Rusia, a atras istoricii spre studiul numeroasei sale ţărănimi. Un multivolum *Istoria economică şi socială a Franţei* avea să inspire o a doua generaţie a echipei *Analelor.* Volumul-cheie a fost scris de Le Roi Ladurie, a cărui analiză combina factorii tematici ai teritoriului, demografiei şi ai economiei cu o periodizare cronologică de peste patru secole. „Renaşterea rurală" a sfârşitului de secol XV a urmat mai timpuriei „Distrugeri a lumii" şi a precedat „Trauma războaielor civile" şi „Deriva, reconstrucţia şi criza" ecosistemului secolului XVII ce avea să supravieţuiască Revoluţiei.[6]

Numeroase studii au fost făcute despre revoltele ţărănimii franceze – „revoltele contra zeciuielii" din secolul XVI, revolta *Pitauts* împotriva taxei pe sare din Guyana (1548), *Croquants* şi *Nouveaux Croquants* în Limousin-Perigord (1594, 1636–1637),[7] *Gautiers* şi *Nu-pieds* în Normandia (1594,1639), „Enigma frondei rurale" (1648–1649) şi insurecţiile repetate din Provence (1596–1715). Au fost făcute repetate încercări de a găsi o legătură între tulburările ţărăneşti din Franţa şi cele din Rusia, chiar şi cele din China.[8]

Istoricul insurecţiilor din Provence demonstrează că răscoalele ţărăneşti s-au încrucişat cu alte forme de tulburare socială. A propus o tipologie a celor cinci categorii ale revoltei: 1. lupte între facţiuni în cadrul nobilimii şi a burgheziei; 2. lupte între oamenii de rând şi cei bogaţi; 3. acţiune populară a ţăranilor împotriva uneia dintre facţiunile politice; 4. lupte între diferitele grupuri de acţiune ţărăneşti; 5. o luptă unită a întregii comunităţi împotriva unor agenţi externi.[9]

Studiile antropologice sunt deosebit de productive. Acestea dezvăluie calităţile universale, imemoriale ale vieţii ţărăneşti. Secerătorii sicilieni cântă aşa cum o fac ţăranii de secole din Galway până în Galiţia:

Zboară, zboară seceră rapidă
Ţara toată este plină,
Plină de bunătăţi
Pentru bucuria stăpânilor *[bis]*
Cât de dulce este viaţa bună!
Tutrutrü, Tutrutrü,
Porcul a costat patru scuzi *[bis]*
Săraci sau bogaţi, suntem cu toţii încornoraţi.[10]

Viaţa culturală a înflorit sub patronajul regal, ecleziastic şi aristocratic. Artele europene au intrat în era clasicismului, unde, ca reacţie la baroc, regulile, rigoarea şi austeritatea au fost la ordinea zilei. Arhitectura s-a întors la stilurile grecesc şi roman ale Renaşterii, cu puţină ornamentare ţipătoare sau rococo. Clădirile remarcabile erau palate sau instituţii publice. Planificarea urbană, oficială, grădinile geometrice şi proiectarea peisagistică au căpătat importanţă. Obsesia era de a reduce haosul lumii naturale la ordine şi armonie. Oraşele-spectacol, după Paris, erau Dresda, Viena şi St. Petersburg.

Pictura trecuse de punctul său de vârf. În Franţa peisajele clasice şi scenele mitologice ale lui Nicolas Poussin (1594–1665), Claude Lorrain (1600–1682) şi Charles Le Brun (1619–1690) au fost urmate de frivolităţi idilice pictate de J.A. Watteau (1684–1721) şi J.H. Fragonard (1732–1806). Şcoală engleză de portretistică socială, care a debutat cu Godfrey Kneller (1646–1723), a culminat cu operele la superlativ ale lui Joshua Reynolds (1723–1792) şi Thomas Gainsborough (1727–1788). Cei doi Canaletto (1697–1768, 1724–1780) au lăsat în urma lor panorame realiste ale Veneţiei, Londrei şi ale Varşoviei. Cu excepţia unor ocazionali oameni de stat, precum G.B. Tiepolo (1693–1770) în Veneţia, pictura religioasă a intrat în declin. Decoraţiunile interioare, mai ales mobila, au venit ca răspuns cererii aristocraţilor. Artizanii de birouri din Paris, conduşi de A.C. Boulle (1642–1732), au profitat de importuri exotice precum fildeşul, mahonul şi lemnul de satin; Boulle s-a specializat în incrustaţii şi în fildeş furniruit. Creaţiile lor, acum instant recognoscibile ca „Ludovic XIV", „Ludovic XV" sau „Ludovic XVI", şi-au găsit într-un final un rival pe măsură în produsele lui Grinling Gibbons (1648–1721) şi Thomas Chippendale (m. 1779). Porţelanul de calitate s-a datorat mai ales importurilor din China. Fabricile regale de la Saint Cloud (1696) şi mai târziu Sèvres (1756) a avut echivalente la Meissen (1710) în Saxonia, la St. Petersburg (1744), la Worcester (1751) şi la fabrica „Etruria" (1769) a lui Josiah Wedgwood (1730–1795). Mătasea, argintul şi diverse alte obiecte somptuoase saturau saloanele.

Literatura europeană a intrat în faza în care limbile vernaculare au căpătat un avans ireversibil în faţa latinei. Dramaturgia, în mâinile dramaturgilor de la curtea franceză – Pierre Corneille (1606–1684), Jean-Baptiste Poquelin (Molière, 1622–1673) şi Jean Racine (1639–1699) – a adoptat forme de limbaj şi de structură care aveau să funcţioneze ca un model internaţional în secolul care a urmat. Tradiţia comediei sociale şi moralizatoare a fost extinsă în Anglia prin scriitorii de comedii ai Restauraţiei şi prin Richard Brinsley Sheridan (1751–1816); în Franţa de Pierre Augustin Beaumarchais (1732–1799); în Italia de către Carlo Goldoni (1707–1793).

Poezia a fost în mod deosebit susceptibilă îmboldului de rigoare în stil şi formă. În Anglia, poezia este dominată de triada John Milton (1608–1674), John Dryden (1631–1700) şi Alexander Pope (1688–1744). Discursurile intelectuale ale lui Pope, scrise în cuplete eroice în *Eseu despre critică* (1711) şi *Eseu despre om* (1733), exprimă în mod caracteristic temperamentul şi interesele generaţiei sale:

Adevărata uşurinţă în a scrie izvorăşte din artă, nu din şansă,
Aşa cum cu uşurinţă se mişcă cei ce au învăţat cum să danseze.
Nu ajunge că nicio asprime nu jigneşte,
Sunetul trebuie să fie un ecou al raţiunii.

Toată natura este doar artă, necunoscută Ţie;
Şansa, o direcţie pe care nu o poţi vedea;
Discordia, armonie neînţeleasă;
Tot răul parţial, bine universal.
Şi, în ciuda mândriei, în ciuda raţiunii greşite,
Un adevăr este clar, orice există, este corect.[2]

Mai târziu, poezia lirică s-a reafirmat pentru a reechilibra balanţa – în poeziile scoţianului Robert Burns (1759–1796), ale germanilor Christian von Kleist (1715–1759), F.G. Klopstock (1724–1803), şi ale tânărului Goethe, ale francezilor Jean Roucher (1745–1794) şi André Chénier (1762–1794). Proza, deşi dependentă puternic de genurile nonficţionale, a fost martora unei dezvoltări a ficţiunii adevărate. Aici, pionierii au apărut în Anglia. În afară de *Robinson Crusoe*, titlurile cele mai de seamă îi includ pe Jonathan Swift şi *Călătoriile lui Gulliver* (1726), Samuel Richardson, *Pamela* (1740), Henry Fielding, *Tom Jones* (1749) şi Laurence Sterne, *Tristram Shandy* (1767). În Franţa, şi Voltaire, şi Rousseau, printre celelalte talente pe care le deţineau, au fost romancieri împliniţi (vezi mai jos).

Deşi au predominat autorii francezi, englezi şi germani, publicul cititor nu a fost limitat la ţara lor natală. Aproape toţi oamenii educaţi ai Europei vremii citeau în franceză şi traducerile locale ale unor titluri importante erau răspândite. În Polonia, de exemplu, pe care mulţi ar putea-o considera în mod greşit o zonă înapoiată cultural, catalogul traducerilor în poloneză includea *Robinson Krusoe* (1769), *Manon Lesko* (1769), *Kandyd* (1780), *Gulliwer* (1784), *Awantury Amelii* (1788), *Historia Tom-Dżona* (1793). Unii autori polonezi, precum Jan Potocki (1761–1825), orientalistul, au scris în franceză atât pentru cititorii locali, cât şi pentru cei internaţionali.

Muzicienii europeni, de la J.S. Bach (1685–1750) la W.A. Mozart (1756–1791) şi Ludwig van Beethoven (1770–1827) au consolidat fundaţiile repertoriului clasic. Au lucrat la fiecare dintre diviziunile principale ale acestuia: instrumentală, de cameră, orchestrală şi corală şi au dezvoltat un stil, care, deşi adesea confundat cu barocul ce l-a precedat, a fost marcat de o foarte specifică energie ritmică, ce i-a oferit atracţia finală. [SONATA] Au păstrat şi un echilibru între sacru şi profan. Aceasta poate fi ilustrat prin cantatele lui Bach, prin *Recviemul* lui Mozart (1791) şi *Missa solemnis* (1823) a lui Beethoven şi de concertele lui Bach, de cele 41 de simfonii ale lui Mozart şi nouă ale lui Beethoven. Compozitorii austro-germani s-au bucurat de o superioritate în creştere. Pe lângă Bach, Mozart şi Beethoven, alţi muzicieni de seamă au fost Johann Pachelbel (1653–1706), G.P. Telemann (1681–1767), G.F. Händel (1685–1759) şi Josef Haydn (1732–1809). Dar muzica a rămas esenţial internaţională în caracterul său. În epoca lor, italienii J.-B. Lully (1632–1687), Arcangelo Corelli (1653–1713), Alessandro Scarlatti (1660–1725), Tomaso Albinoni (1671–1751) şi Antonio Vivaldi (1675–1741) au fost la fel de influenţi ca germanii. La fel au fost danezul Dietrich Buxtehude (1637–1707), francezul François Couperin (1668–1733) şi J.-P. Rameau (1683–1764), organistul de la Catedrala Westminster, Henry Purcell (cca 1659–1695) în Londra. Vioara, instrumentul

primar al muzicii europene, a fost perfecționată de Antonio Stradivari (1644–1737) din Cremona. Pianul a fost inventat în 1709 de B. Cristofori din Padova. Opera s-a dezvoltat de la stadiul timpuriu de dialog-cu-muzica la stadiul complet de dramă muzicală a lui W.C. Gluck (1714–1787). [CANTATA] [MOUSIKE] [OPERA] [STRAD]

SONATA

La origini, *sonata* se referea la muzică ce „suna", nu care era „cântată". Dar în secolul XVIII termenul a fost aplicat unui anumit tip de compoziție care a ajuns să domine muzica instrumentală aproape în întregime. Forma sonatei ocupă un loc central în opera compozitorilor clasici de la Haydn la Mahler. Ea trebuie pusă în contrast cu stilul polifonic al erei precedente; și încorpora convențiile împotriva cărora aveau să reacționeze stilurile „moderne" de mai târziu. Are două aspecte – împărțirea compozițiilor într-o secvență formală de mișcări și în crearea unei armonii omofone. [TONE]

Forma sonatei nu avea un singur punct de pornire. Un exemplu timpuriu a fost *Sonata pian e forte* (1597) a lui Gabrieli, pentru vioară, cornet și șase tromboane. Dar codificarea sa în patru seturi de mișcări nu a avut loc până la lucrările lui Arcangelo Corelli (1653–1713) din Bologna. S-a dezvoltat în compozițiile pentru claviatură ale lui C.P.E. Bach (1714–1788) și a fost perfecționată de Haydn și Mozart. Fundațiile sale teoretice au fost anticipate de J.P. Rameau în *Traité d'harmonie* (1722), dar nu au fost dezvoltate complet până la *Școala compoziției practice* (1848) a lui Carl Czerny, la 20 de ani de la moartea celui mai mare exponent al său – Beethoven.

Forma convențională a sonatei împarte lucrarea muzicală în patru mișcări contrastante. *Allegro* din deschidere, cu un tempo rapid, își găsește echivalentul în uvertura operei. Cea de-a doua mișcare, înceată, s-a dezvoltat din *aria da capo* a Barocului. Cea de-a treia mișcare, de obicei menuet sau trio, s-a bazat pe suita de dans. Ultimele întoarceri în cheie și în tempo amintesc de deschidere. Fiecare dintre cele patru mișcări urmărește un tipar standard ce constă din *expoziția* subiectului melodic, *dezvoltarea* sa armonioasă și, la final, *recapitularea* lor, uneori cu o *coda* legată sau un „gând final".

Omofonia este opusul polifoniei. Este caracterizată de o muzică bazată pe, asemenea imnurilor, o progresie de acorduri, a căror note constituente nu au nici independență ritmică, nici melodică. Armonia clasică, prin urmare, este opusul contrapunctului polifonic. Scena cu J.S. Bach compunând „Arta fugii" într-o biserică goală din Leipzig simbolizează trecerea de la era polifoniei. Scena cu Beethoven, epuizat dar sublimat, luptându-se să completeze ultimele cinci cvartete, poate fi considerată punctul cel mai înalt al polifoniei.

Beethoven și-a considerat *Cvartetul în C diez minor, Opus 131* (1826), ca fiind cea mai mare dintre operele sale. În el, explică fiecare dintre elementele din care s-a dezvoltat forma sonatei – o fugă introductivă; un scherzo cu o singură temă; o arie centrală cu variații și „o sonată în cadrul unei sonate" pe fuga inversată. A fost numită „un ciclu al experienței umane" și „un microcosmos al muzicii europene".[1]

În acest interval dintre 1750 și 1827, Haydn, Mozart și Beethoven au compus între ei peste 150 de simfonii, peste 100 de sonate de pian, peste 50 de cvartete pentru corzi și numeroase concerte – toate în formă de sonată. Aceste lucrări alcătuiesc centrul repertoriului clasic.

Religia oficială a rămas fixată în tiparul său timpuriu. Harta religioasă a Europei nu s-a schimbat semnificativ. Bisericile recunoscute au continuat să opereze conform riguroaselor legi ale statutului de toleranță sau nontoleranță. Membrii religiilor oficiale au câștigat un tratament preferențial, după ce juraseră și trecuseră teste stricte de conformitate, nonmembrii și nonjurații, atunci când nu erau persecutați activ erau prinși într-un purgatoriu legal. În țările catolice, protestanții erau în general lipsiți de drepturi cetățenești. În țările protestante, catolicii sufereau aceeași soartă. În Marea Britanie, Biserica Angliei și cea a

STRAD

Le Messie, „Mesia", poartă cea mai prestigioasă dintre toate etichetele: *Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1716*. A fost una dintre cele zece viori încă aflate în atelierul lui Antonio Stradivari (cca 1644–1737) la aproape 40 de ani de la moartea acestuia și vândută fiilor contelui Cozio di Salabue în 1775. Cu excepția a doisprezece ani în care s-a aflat în posesia profesorului de muzică francez Delphin Alard (1815–1888), „Il Salabue" a aparținut exclusiv comercianților – Tarisio, Vuillaume și W.E. Hills. Tarisio promitea întotdeauna să le-o arate prietenilor, dar nu a făcut-o niciodată. „Este precum Mesia", spunea unul dintre ei: „mereu promisă, niciodată arătată".[1]

Instrumentul, la care s-a cântat rar, se află în stare aproape nouă în cutia sa umidificată din Muzeul Ashmolean din Oxford. Nu este deloc remarcabilă de privit. Spre deosebire de „Stradurile lungi" mai timpurii, are lungimea standard de 356 mm. Are o burtă granulată drept, colțuri unghiulare, este împodobită simplu, găuri în formă de f oblice și un spate cu două panouri din alun în flăcări. Pedigriul său este dezvăluit doar de lucirea portocaliu-maro a lăcuirii unice a lui Stradivari. Joachim, care a cântat la instrument o dată, a spus că acesta combină dulceața cu grandoarea.[2] Cheia spre calitatea tonului unui instrument se credea adesea că stă în lacul său. Prea mult lac produce un sunet metalic urât; prea puțin atenuează rezonanța. Stradivari, un maestru în toate departamentele negoțului său, a găsit un lac a cărui mare elasticitate era și durabilă. Reputația sa este fără egal.

Vioara a apărut în timpul Renașterii italiene târzii. A descins din familia violelor cu șase corzi și mai ales din rebec și din *lira da braccio*. A fost extrem de versatilă. Calitatea sa melodică o făcea potrivită pentru solo-uri, fiind liderul natural al grupului de corzi alcătuit din vioară, violă, violoncel și contrabas. Ca „scripcă" comună a fost cu ușurință adoptată de muzica de dans. Mică, portabilă și relativ ieftină a devenit în curând calul de bătaie cel mai popular pentru muzica europeană clasică și pentru cea populară. Cu excepția lui Jacob Stainer (1617–1678) din Tirol, toți maeștrii făuritori de vioare, de la Maggini din Brescia la Amati și Stradivari din Cremona sau Guarneri din Veneția, au fost italieni.

Arta cântecului la vioară a fost mult avansată de dezvoltarea metodelor de predare sistematice, inclusiv cele ale lui Leopold Mozart și G.B. Viotti. Conservatorul din Paris, din 1795, a fost predecesorul instituțiilor similare din Praga (1811), Bruxelles (1813), Viena (1817), Varșovia (1822), Londra (1822), St. Petersburg (1862) și Berlin (1869).

O trăsătură marcantă a cântecului la vioară de la mijlocul secolului XIX la mijlocul secolului XX a fost predominanța est-europenilor. Fenomenul poate reflecta tradiția cântecului la scripcă printre evrei și țigani și mai probabil statutul special al muzicii printre culturile reprimate politic. În orice caz, Niccolò Paganini (1782–1840) a fost pentru multă vreme primul și ultimul dintre „cei mari" care nu au fost nici est-europeni, nici evrei sau ambele. Joseph Joachim (1831–1907) din Viena sau Henryk Wieniawski (1835–1880), un polonez din Lublin care a ajutat la lansarea școlii din St. Petersburg, au fost fondatorii minunatei linii care i-a cuprins pe Kreisler, Ysaye, Szigeti, Heifitz, Milstein, Oistrakh, Szeryng și Isaac Stern. Toți au cântat la „Straduri". „Mesia" se numără printre foarte puținele viori Stradivarius cărora, din păcate, i-a fost destinat să fie văzută nu auzită. Artizanii moderni acordă atenție specială alegerii lemnului, variațiilor în grosime și curbură și efectului îmbătrânirii.

Scoției au interzis în mod oficial și pe romano-catolici, și pe dușmanii lor protestanți. În Suedia, Danemarca și Olanda s-au aplicat reguli similare. În Rusia, Biserica ortodoxă rusă era singura recunoscută; nu existau evrei rezidenți legali. În Polonia-Lituania, unde exista cel mai mare grad de heterodoxie religioasă, restricțiile au crescut și ele. Socinienii au fost expulzați în 1658 pentru presupusă colaborare cu suedezii. În 1718 toți noncatolicii au fost

interzişi în Dietă. În 1764 evreii şi-au pierdut Parlamentul, dar nu *kahalele* sau comunele locale. Propaganda rusească a început să deplângă situaţia ortodocşilor polonezi, a căror poziţie era considerată mai uşoară decât era a catolicilor din Rusia. Propaganda prusacă a amplificat proporţiile presupusei persecuţii a luteranilor.

Biserica romano-catolică a intrat într-o rutină care nu mai încerca să recupereze ţările protestante. Mare parte a energiei sale a fost direcţionată spre străinătate, mai ales spre misiunile iezuite din America de Sud, sudul Indiei, Japonia până în 1715, China şi America de Nord. Lanţul de douăzeci şi una de misiuni franciscane frumoase din California, iniţiate de Fr. Junípero Serra (1713–1784) şi care se întindeau de la San Diego la San Francisco, au rămas o alinare spirituală în sălbăticia înconjurătoare până în ziua de azi. În Europa, Vaticanul nu a putut suporta creşterea tendinţelor centrifuge ale provincii- lor Bisericii. Un papă, Inocenţiu XI (1676–1689), a fost obligat în 1688 să îl excomunice pe Ludovic XIV în secret pentru că ocupase Avignonul în disputa *regalia*. Un altul, Clement IX (1700–1721), a fost împins împotriva mai bunei sale judecăţi să lanseze Bula *Unigenitus Dei filius* (1713) condamnând jansenismul. Bula, menită specific împotriva *Reflexions morales* a lui Pasquier Quesnel, un oratorian simpatizant al cauzei janseniste, a cauzat o furtună de proteste, care a împărţit opinia franceză vreme de mai multe decenii. În Ţările de Jos, în 1724 a dus la schismă în rândurile catolicilor şi la crearea Arhiepiscopiei Utrecht şi a Vechii Biserici Catolice a Olandei. În Germania o mişcare a fost iniţiată în 1763 de către o broşură a lui J.N. von Hontheim (Febronius) menită să-i reconcilieze pe catolici şi pe protestanţi prin limitarea puterilor centralizatoare ale Romei. În Polonia, Vaticanul a pierdut controlul efectiv prin dominarea politică a ierarhiei bise- riceşti de către Rusia.

În toate aceste dispute, iezuiţii, care s-au dovedit mai catolici decât papa, au devenit o ruşine din ce în ce mai mare. Benedict XIV (1740–1758), a cărui moderaţie i-a atras neobişnuite laude din partea lui Voltaire, a iniţiat o anchetă în afacerile lor. Au fost acuzaţi de desfăşurarea de operaţiuni de obţinere de bani la scară largă, dar şi de adoptarea culturilor native pentru a câştiga convertiţi cu orice preţ. În 1759 au fost interzişi în Portugalia, în 1764 în Franţa şi în 1767 în Spania şi Napoli. Clement XIII (1758-1769) a sprijinit Societatea spunând *Sint ut sunt, aut non sint* (Să fie aşa cum sunt sau să nu mai fie). Dar Clement XIV (1769–1774), ales sub umbra cererii oficiale a puterilor catolice de abolire a ordinului, a consimţit într-un final. Scurtul *Dominus ac Redemptor noster* din 16 august 1773 a abolit Societatea lui Isus, pe motiv că nu mai urmărea obiectivele fondatorului său. S-a aplicat în toate ţările europene, cu excepţia Imperiului Rus. A trimis activităţile educaţionale şi de misionariat catolice în haos, deschizând oportunităţi majore mai ales pentru şcolile şi universităţile laice.

Oroarea epocii s-a petrecut însă în 1685, atunci când Ludovic XIV a revocat Edictul de la Nantes trimiţând toţi hughenoţii Franţei în exil (a se vedea mai jos). Dar, în general, ritmul persecuţiilor se moderase. În multe ţări, regulile nontoleranţei erau aplicate mai mult teoretic. Acolo unde nonconformiştii supravieţuiseră, acum îşi afirmau în public convingerile. În Anglia a fost inventat un nou termen – Latitudinarianism – pentru a descrie puternicul grup care susţinea toleranţa pentru toţi protestanţii. Congregaţionaliştii sau „independenţii" au ieşit la suprafaţă în 1622, iniţial cu condiţia ca lăcaşurile lor de cult să fie localizate la cel puţin cinci mile de orice biserică a unei parohii. Ca urmare a remarcabilei cariere a lui George Fox (1624–1691), Societatea Prietenilor sau „quakerii" a suferit numeroase martiraje până când membrii săi au primit dreptul la închinare, precum ceilalţi disidenţi, prin Actul de Toleranţă din 1689. Corpul General al Disidenţilor –

independenţii, prezbiterienii şi baptiştii – a fost organizat la Londra în 1727. Biserica Moraviană a reapărut în Olanda, în Anglia şi în comunitatea experimentală din Herrnhut (1722) în Saxonia. Manierele secolului XVIII, spre deosebire de multe dintre legile secolului XVIII favorizau toleranţa. Climatul era potrivit pentru deişti, pentru disidenţi, chiar pentru glumele religioase. „Se spune, scria Voltaire, că Dumnezeu este întotdeauna de partea batalioanelor mari." [MASON]

Au apărut diferite contracurente religioase, ca reacţie la inerţia crescândă a Bisericilor recunoscute. În lumea catolică, Chietismul lui Miguel de Molinos (cca 1640–1697) a cauzat o adevărată nelinişte. Fondatorul său, care învăţa oamenii că păcatul poate fi evitat doar într-o stare de pasivitate spirituală completă, a murit în închisoare la Roma; iar cartea sa, *Ghidul spiritual* (1675), a fost condamnată de iezuiţi ca fiind eretică. În lumea luterană, pietismul lui P.J. Spener (1635–1705) a cauzat certuri similare. Fondatorul său, a proclamat preoţia universală a celor credincioşi, a instituit practica cercurilor religioase de citire a Bibliei, iar cartea sa *Pia Desideria* (1675), a devenit piatra de temelie a unei mişcări de durată. Universitatea din Halle se afla în centrul său.

În lumea anglicană, metodismul lui John Wesley (1703–1791) a ameninţat să distrugă Biserica Angliei. Wesley crease o metodă spirituală pentru „clubul său sfânt" al studenţilor de la Oxford şi vizitase Herrnhut. Viaţa sa de evanghelist, călătorind prin locurile cele mai izolate ale Insulelor Britanice, a entuziasmat masele neglijate. Respingerea episcopiei însă avea să cauzeze o schismă, iar prima Conferinţă Metodistă avea să fie organizată la Londra în 1785. Fratele său Charles Wesley (1707–1788) a fost un scriitor de imnuri anglicane de geniu, a cărui cadenţe minunate au exprimat foarte bine tonurile schimbătoare ale epocii.

Metodismul a avut rădăcini deosebit de puternice în Ţara Galilor, unde se crede că a inspirat nu doar o renaştere religioasă, ci una naţională.[3] Prima Asociaţia Metodistă Galeză, care s-a întrunit în ianuarie 1743, a precedat prima întâlnire echivalentă din Anglia. Teologia sa calvinistă avea să ducă spre o direcţie mai apropiată de prezbiterianism. În acelaşi timp, Şcolile Itinerante organizate de reverendul Griffith Jones, rector la Llanddowror, magnificele imnuri galeze ale lui Williams (1717–1791), „Williams Pant y Celyn", şi o ridicată tradiţie a predicii bisericeşti începută de Daniel Rowland (1713–1790) din Llangeitho, „Ierusalimul de Ţara Galilor" au creat instrumentele care aveau să asigure supravieţuirea limbii şi culturii galeze în timpurile moderne. Cei care au auzit un cor galez înălţându-se în armonie deplină pe melodiile *Llanfair, Cwm Rhondda* sau *Blaenwern* nu poate să nu aprecieze mândria naţională şi înălţarea spirituală. Nu mai trebuie adăugat, *hwyl* sau fervoarea metodiştilor galezi s-a opus diametral temperamentului iluminismului, care până la acel moment fusese tendinţa dominantă în cercurile intelectuale ale Europei.

În lumea evreiască, Hasidismul lui Baal Shem Tov (1700–1760), *Besht-ul* din Miedzybóż în Podolia, a subminat rabinii polonezi la fel de mult cum îi subminase Wesley pe episcopii anglicani. *Hasidismul* sau „Cei pioşi" a respins formalismul uscat al sinagogilor şi s-a izolat în comunităţi de tip clan conduse de *zaddik* sau „oameni sfinţi" ereditari. Erau foarte îndepărtaţi în spaţiu şi cultură de metodismul creştin, dar foarte apropiaţi ca temperament. Au aderat riguros la legile iudaismului ortodox ale veşmântului şi dietei, dar, din nou, mişcarea a fost marcată de fervoarea maselor, de muzica veselă, de renaşterea spiritualităţii.

La fel de proeminentă a fost o schimbare decisă în manierele sociale ale Europei. Oamenii au reacționat împotriva strictețiii epocii precedente nu atât prin schimbarea legilor, cât prin ignorarea normelor de gust și de conduită pe care autoritățile religioase fuseseră la un moment capabile să le impună. În contrast puternic cu puritanismul calvinist și iezuit care încă predomina în jurul lui 1660, următorul secol a cunoscut atât o creștere puternică în sensibilitatea artistică, cât și o scădere puternică în restrângerile morale. „Epoca Eleganței" a mers mână în mână cu o epocă a moravurilor ușoare. Pe de o parte, clasele superioare și imitatorii lor au apelat la artele traiului grațios ca niciodată înainte: luxul și rafinamentul erau evidente peste tot în îmbrăcămintea lor, în palate, mobilă, muzică și în colecții. În același timp, în toate clasele, exista o relaxare evidentă a moravurilor sociale și mai ales sexuale. Cu timpul, licențiozitatea sexuală a devenit nu doar tolerată, ci și ostentativă. După lunga perioadă a Reformei, toată lumea era liberă, dacă dorea, să se comporte din nou iresponsabil. Pentru cei a căror sănătate și buzunare le-o permitea, excesul în îmbrăcăminte, petreceri, mâncare și flirt deveniseră o rutină. Oamenii se mândreau cu peruca și cu fustele umflate, cu parcurile amenajate, cu porțelanul pictat și cu organele genitale pudrate. Acesta era climatul social care cu siguranță a ajutat în promovarea renașterii religioase. Dar a mărit și limitele toleranței religioase pe care filozofii Iluminismului au fost capabili să le exploateze. [EROS]

EROS

Se spune că „nu a lăsat nicio petală neîntoarsă". Friedrich Augustus, elector al Saxoniei și rege al Poloniei, este presupus a fi tatăl a peste 300 de copii, inclusiv a lui Maurice de Saxa, mareșal al Franței (1696–1750). Armurile sale minunate erau mărturie atât a gusturilor sale catolice, cât și a vitalității sale fenomenale.[1] Cu excepția soției sale, Eberdine din Bayreuth, a cultivat favorurile unui adevărat stol de concubine – oficiale, confidențiale și ultrasecrete. Maurice de Saxa a fost fiul contesei suedeze Aurora de Konigsmark; fratele său vitreg, contele Rotowski, a fost fiul Fatimei, o turcoaică capturată la Buda; sora sa vitregă, contesa Orzelska, a Henriettei Duval, fiica unui comerciant de vinuri din Varșovia. Pe lista oficială, contesa d'Esterle a fost urmată de Madame Teschen, Madame Hoym, Madame Cosel, Maria, contesă Denhoff, dar nu, în mod excepțional, de fosta amantă a ambasadorului britanic din Dresda. Friedrich Augustus ar fi fost un rege măreț dacă acțiunile sale politice ar fi fost măcar pe jumătate la fel de bine țintite ca spermatozoizii săi.[2] (Cei care vor să strice cheful altora estimează descendenții săi doar la opt.)[3]

Iluminismul, după Kant, a fost perioada din dezvoltarea civilizației europene în care „omenirea a crescut din imaturitatea sa autoprovocată". Mai simplu, s-ar putea spune că europenii au atins „epoca discreției". Metafora este una puternică, creștinătatea medievală fiind văzută ca părintele și cultura laică a Europei, ca un copil în creștere conceput în Renaștere. Copilăria îi fusese îngreunată de bagajele tradiției parentale și religioase și de către certurile din familie. Câștigul-cheie a venit odată cu „autonomia rațiunii", abilitatea de a gândi și de a acționa de unul singur. Dar copilul a continuat să aibă un număr de trăsături de familie puternice.

Poate că Iluminismul este cel mai bine înțeles, însă, prin referință la întunericul pe care această „lumină a rațiunii" încerca să îl lumineze. Întunericul a fost creat, nu atât de religie, percepută de filozofi ca răspunzând unei nevoi umane esențiale, dar de toate atitudinile lipsite de gândire, irațională, dogmatice de care se acoperise creștinătatea europeană. Aceste atitudini, ce au inclus bigotismul, intoleranța, superstiția, călugăria și fanatismul

au fost rezumate în cel mai peiorativ termen al epocii „entuziasm". *Lumières*, aşa cum numeau francezii mişcarea, aveau să fie fixate pe o serie mare de subiecte: filozofie, ştiinţă şi religie naturală, economie, politică, istorie şi educaţie.

Habitatul intelectual specific care a încurajat creşterea raţionalismului nu putea fi găsit peste tot. Necesita, pe de o parte, prezenţa şi a catolicilor, şi a protestanţilor, a căror dogme rivale au creat o înfruntare de idei potrivită şi, pe de altă parte, o măsură a toleranţei în cadrul căreia putea fi iniţiat un dialog raţional. În secolul XVII a putut fi găsită doar în trei sau patru locuri. Astfel de condiţii au existat în Polonia-Lituania – unde iezuiţii s-au amestecat cu ortodocşii, evreii şi cu un număr de secte radicale. Au existat într-o anumită măsură în Elveţia, unde un schimb de idei era întotdeauna posibil între cantoanele catolice şi cele protestante. Au existat în Scoţia şi în Anglia, acolo unde larga tradiţie anglicană a protejat împotriva punctelor de vedere contrare. Dar au existat mai ales în Ţările de Jos, unde resursele native au fost suplimentate de o lungă linie de refugiaţi intelectuali, de la J.J. Scaliger şi René Descartes la Spinoza, Shaftesbury, Le Clerc şi Bayle. Leyden, „Atena Batavieî", Amsterdam, „Cosmopolisul" Europei şi Haga au fost laboratoarele principale ale Iluminismului. Deşi francezii au fost predominanţi la început şi franceza a fost adoptată ca *lingua franca,* Franţa însăşi nu a devenit principala scenă de activitate până la jumătatea secolului XVIII, atunci când condiţiile locale s-au relaxat. Voltaire, una dintre figurile centrale, a fost forţat să se stabilească în Elveţia sau la graniţa elveţiană.

Conceptul-cheie – *lumen naturale* sau „lumina naturală a raţiunii" – a fost identificat într-una dintre lucrările lui Melanchton, *De lege naturae* (1559), şi via Melanchton la Cicero şi filozofii stoici. Din acest motiv, traducerea textelor stoice de către Joost Lips (Lipsius, 1547–1606) la Leyden este văzută ca un moment de referinţă. Împreună cu fructele Revoluţiei Ştiinţifice şi ale metodei raţionale a lui Descartes, a format parte centrală a ideologiei care a ocupat centrul scenei din anii 1670 până în 1770. A dus la convingerea că raţiunea putea să descopere regulile care existau la baza haosului aparent al lumii umane şi a celei materiale şi, prin urmare, a religiei naturale, a moralităţii naturale şi a legii naturale. Şi în arte a condus la noţiunea că regulile stricte şi tiparele simetrice sunt singurele ce pot să dea expresie ordinei naturale cu care toată Frumuseţea ar trebui asociată. Frumuseţea era ordine şi ordinea frumuseţe. Aici se afla adevăratul spirit al clasicismului.

Filozofia Iluminismului a fost în primul rând preocupată de epistemologie, adică de teoria cunoaşterii – sau cum ştim ceea ce ştim. Aici, baza dezbaterii a fost oferită de trei britanici: englezul John Locke (1632–1704), episcopul irlandez George Berkeley (1685–1753) şi scoţianul David Hume (1711–1776), la un moment dat secretar al Ambasadei Britanice din Paris. Ca empirişti, au acceptat cu toţii că metoda ştiinţifică de observaţie şi de deducţie ar trebui aplicată afacerilor umane şi, prin urmare, preceptului contemporanului lor, Alexander Pope:

> *Cunoaşte-te pe tine, nu îndrăzni să-l cercetezi pe Dumnezeu,*
> *Cel mai potrivit studiu al omenirii este Omul.*[4]

Faimosul *Eseu privind înţelegerea umană* (1690), al lui Locke, a avansat teoria că mintea umană este goală la naştere – o *tabula rasa*. Tot ceea ce ştim, este produsul experienţei, fie prin simţuri, care procesează datele din lumea externă, fie prin facultatea reflecţiei, care procesează datele din activităţile interne ale minţii. Teoria lui Locke a fost dezvoltată în Franţa de Abbé Condillac (1715–1780), a cărui *Traité des Sensations* (1754) a folosit analogia unei statui adusă la viaţă prin obţinerea simţurilor şi de Julien Offray de

la Mettrie (1709–1751), a cărui materialism exhaustiv din *L'Homme machine* (1748) nega complet existența spiritului. Episcopul Berkeley a mers în cealaltă extremă, argumentând că doar mințile și elementele mentale pot exista. Hume, al cărui *Tratat despre natura umană* (1739–1740) urmează o anchetă rațională a înțelegerii, pasiunilor și moralei, ajunge la final să nege posibilitatea credinței raționale. Raționalismul secolului XVIII a ajuns la concluzia că iraționalitatea s-ar putea să nu fie până la urmă complet nerezonabilă.

Pe tărâmul filozofiei morale, mai multe linii de gândire religioasă și intelectuală au dus spre destinația finală a utilitarianismului. Tendința raționaliștilor a fost să judece principiile morale prin utilitatea lor în îmbunătățirea condiției omului. Tendința era deja prezentă la Locke. Baronul d'Holbach (1723–1789), în anumite privințe cel mai radical dintre *philosophes*, a fost susținătorul unei moralități hedoniste în care virtutea este cea care cauzează cea mai mare plăcere. Mai târziu, fericirea a fost privită mai mult ca o virtute comunală, decât ca una individuală. Armonia socială a devenit scopul, nu doar bunăstarea individuală. În 1776, un tânăr, Jeremy Bentham (1748–1832), a formulat principiul de urmat: „Cea mai mare fericire a celui mai mare număr de oameni este măsura binelui și a răului".

Iluminismul nu a fost un simpatizant al evreimii europene. Evreii erau priviți ca o comunitate religioasă și religia lor ca fiind nerezonabilă și obscurantistă. Dryden, de exemplu, nu i-a cruțat de sarcasmul său:

„Evreii, o rasă încăpățânată, temperamentală, care murmură,
Poporul răsfățat al lui Dumnezeu, pe care, corupți cu ușurință,
Niciun rege nu i-ar putea guverna și niciun Dumnezeu nu i-ar putea mulțumi".[5]

Cu timpul, anumiți lideri evrei au devenit la fel de critici cu ei înșiși. Tânjeau după o evadare din constrângerile iudaismului tradițional. Rezultatul final a fost Iluminismul iudaic, *Haskalah*, care urmărea să reformeze comunitatea iudaică din interior (vezi p. 843).

Cunoștințele științifice, între timp, au avansat semnificativ. Gigantul perioadei a fost Sir Isaac Newton (1642–1727), președinte al Societății Regale, care a publicat *Principia* în 1687. Legile sale cu privire la mișcare și gravitație au oferit bazele fizicii și ale funcționării Universului, în următorii 200 de ani. A inventat calculul diferențial, pe care l-a numit „fluxiuni". În mod potrivit pentru un părinte al Iluminismului, își desfășurase primele experimente în 1666 asupra naturii Luminii, plasând o prismă de sticlă în spatele unei găuri din storul geamului său de la Colegiul Trinity, Cambridge:

„Și am văzut... că lumina, tinzând spre un capăt al Imaginii, a suferit o refracție considerabil mai mare decât lumina care tindea în cealaltă. Și astfel cauzele adevărate ale lungimii Imaginii au fost detectate ca fiind nu altele decât că Lumina constă din raze diferit refractabile care... au fost, conform gradelor lor de refractabilitate, transmite spre părți diferite ale peretelui."[6]

A fost o frumoasă ironie că proprietățile luminii i-au dat într-un final indiciile lui Einstein pentru a răsturna sistemul newtonian. [$e = mc^2$] Newton, ca unitarian, a fost exclus de la multe onoruri oficiale, dar nu i-au lipsit faima și averea. A jonglat chiar și cu alchimia. S-a descris șarmant ca un „băiat jucându-se la malul mării... în timp ce marele ocean al adevărului stă nedescoperit sub mine".[7] Pope a scris un epitaf special pentru mormântul lui Newton de la Catedrala Westminster:

Natura și legile naturii erau ascunse-n noapte;
Dumnezeu a spus, să fie Newton! și s-a făcut lumină.

Exploatarea principiilor lui Newton a fost ajutată şi de îmbunătăţirile din tehnologie şi de progresul în paralel din alte ştiinţe. Observatorul regal (1675) de la Greenwich a dezvoltat telescoape superioare; amiralitatea britanică, oferind un premiu de 20 000 de lire, a încurajat invenţia cronometrului. În matematică, Gottfried Leibniz (1646–1716) din Leipzig este posibil să fi descoperit calculul matematic în mod independent înaintea lui Newton. În biologie şi, mai specific, în botanică, suedezul Carl von Linne (Linnaeus, 1707–1778), a adus ordine în haos prin sistemul de clasificare a plantelor explicat în *Systema naturae* (1735) şi *Fundamenta botanica* (1736). În chimie, paşi fundamentali au fost făcuţi de Joseph Priestley (1733–1804), care a explorat natura compusă a aerului şi de către Henry Cavendish (1731–1810), care a demonstrat natura compusă a apei, şi, mai presus de toţi, de Antoine-Laurent Lavoisier (1743–1794), care a descoperit într-un final mecanismele reacţiilor chimice. [ELDLUFT] [EULER]

EULER

În 1765, ambasadorul rus la Berlin a fost autorizat să invite un om cu un singur ochi la St. Petersburg fără a se gândi la costuri. Leonhard Euler (1707–1783) a acceptat doar cu condiţia să fie făcut director al Academiei Imperiale Ruse, să primească un salariu imens de 3 000 de ruble, o pensie pentru soţia sa şi numiri în funcţii importante pentru cei patru fii ai săi. Condiţiile sale au fost acceptate fără ezitare. Cu numai cinci ani înainte, atunci când armata rusă îi vandalizase ferma de la Charlottenburg, ţarul îl compensase din plin. Asta întrucât Euler era geniul matematic suprem al epocii. De comun acord, singurul pe seama sa din întreaga istorie a matematicii a fost C.F. Gauss (1777–1855), născut la Brunswick la zece ani după ce Euler părăsise Berlinul. Se spunea că „Euler calculează aşa cum alţi oameni respiră sau aşa cum vulturii zboară în înalt". Fiul unui pastor elveţian şi educat la Basel, avea o memorie fenomenală. Putea să recite întreaga *Eneidă* a lui Vergiliu, inclusiv numerele liniilor şi ale paginilor. A mers întâia oară în Rusia ca tânăr în compania fraţilor Bernouilli, înainte de a fi „recrutat" de agenţii lui Frederick cel Mare. Realizările sale au fost la fel de prolifice, pe cât au fost de originale. A scris 886 de lucrări ştiinţifice şi circa 4 000 de scrisori, cu o rată medie de două pagini tipărite pe zi în decurs de cinci decenii. Jurnalul rusesc *Commentarii* la 45 de *Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* încă publica articole de-ale sale la 45 de ani după moartea sa. A descoperit un număr foarte mare de teoreme, a inventat calculul sinusurilor, a complet căutarea evaluării numerice a lui pi şi a postulat existenţa numerelor transcendentale. Teorema lui Euler demonstra legătura între funcţiile exponenţială şi trigonometrică:

$$e^{ix} = \cos x + i \sin x.$$

Prestigiul lui Euler a adus Academia Rusă în avanscena ştiinţei europene. Excepţionala şcoală de matematică de la St. Petersburg a rezistat multă vreme după moartea sa. Dar nu a fost dispus să discute despre asta. Când a fost presat în privinţa subiectului la Potsdam de mama lui Frederick cel Mare, a răspuns: „Doamnă, în acea ţară îi spânzură pe cei ce vorbesc".[1] Atât de mare era însă autoritatea lui Euler, încât simbolurile utilizate în manualul său *Introductio in analysis infinitorum* (1748) aveau să constituie bazele notaţiei matematice standard. A fost esenţial în promovarea pentru matematicieni a unui mediu universal de comunicare de un tip care, pentru scopul vieţii de zi cu zi, europenii nu îl dezvoltaseră niciodată. (Vezi anexa III, p. 1084.)

Interesul în teoria cunoaşterii, adăugată la corpul în creştere al informaţiei, a avut un corolar natural în mania enciclopediilor. Compendiile de cunoştinţe universale fuseseră destul de comune în Evul Mediu; dar nu mai erau la modă. Încercările timpurii de a reînsufleţi genul le-au inclus pe cele ale lui J.H. Alsted, publicată în Olanda în 1630, a lui Louis Moreri, publicată la Lyon în 1674. Părintele modern al enciclopediei însă este considerat în general a fi Pierre Bayle (1647–1706). Primul folio al *Dictionnaire historique et critique* a apărut la Rotterdam în 1697. În Anglia, genul a fost reprezentat de *Lexicon technicum* (1704) a lui John Harris FRS şi de *Cyclopaedia* (1728) a lui Ephraim Chambers; în Germania, de J. Hübner *Reales Staats Zeitungs- und Conversations-Lexicon* (Leipzig, 1704) şi de J.T. Jablonski *Allgemeines Lexicon* (Leipzig, 1721); în Italia, de G. Pivati *Dizionario universale* (Veneţia, 1744) şi în Polonia de B. Chmielowski's *Nowe Ateny* (1745–1746). Un *Lexicon Universal* în cea mai mare parte ilustrat în 64 de volume şi 4 suplimente a fost publicat la Leipzig de J.H. Zedler între 1732 şi 1754. În Franţa, marele proiect al *Encyclopédie* sau *Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et des métiers*, început de Denis Diderot (1713–1784) şi Jean d'Alembert (1717–1783) a fost inspirat iniţial de traducerea în franceză a lui Chambers. A apărut la Paris în 17 volume a 16 288 de pagini între 1751 şi 1765, cu mai multe suplimente, ilustraţii şi indexuri apărute până în 1782. A fost programatic, doctrinar, anticlerical şi extrem de critic în privinţa regimului şi editorii săi au fost hărţuiţi în mod repetat de oficialităţi. Dar a fost un monument al epocii. Ţintea spre nimic altceva în afara unui rezumat complet al tuturor cunoştinţelor umane. Prima ediţie a *Encyclopaedia Britannica*, mai puţin distinsă, dar cu o rezistenţă mai mare în timp, a apărut la Edinburgh în 1768. Între timp, *Lexiconul* lui Hübner avusese parte de numeroase ediţii şi traduceri. Drepturile sale de publicare aveau să fie cumpărate într-un final în 1808 de către editorul F.A. Brockhaus (1772–1823), care l-a folosit ca bazele celei mai apreciate dintre toate enciclopediile germane.

Gândirea religioasă a fost puternic influenţată de raţionalism – mai ales în sfera erudiţiei biblice. Problema iniţială a fost cum să se distingă între afirmaţiile rivale ale catolicilor şi protestanţilor, ambele părţi oferind susţinere biblică dogmelor lor. Un prim început fusese făcut de *Religia protestanţilor* (1637) a lui William Chillingworth, de la Oxford care studiase cu iezuiţii la Douai şi care, în mod tipic, a fost acuzat în mod fals de socinianism. Cel mai mare progres a fost făcut de oratorul francez Richard Simon (1638–1712), care a aplicat regulile clasice ale criticii literare franceze la a sa *Histoire critique du Vieux Testament* (1678). Cartea lui Simon a fost atacată de Bossuet şi plasată pe Index, iar toate copiile primei ediţii distruse. Dar metoda a supravieţuit.

În scurt timp, raţionarea în privinţa religiei a dus la creşterea modei intelectuale a Deismului. Aceasta era credinţa religioasă redusă la esenţa ei minimă: credinţa în „Fiinţa Supremă", în Dumnezeu Creatorul sau în Providenţă. Primele sale manifestări au ieşit la suprafaţă în Anglia în diferite credinţe dubioase, cel mai notabil *De Veritate* (Paris, 1624) a lui Lord Herbert din Cherbury (1583–1648) şi *Creştinismul nemisterios* (1696) a lui J.J. Toland. Şi-a atins punctul culminant în anii 1730 atunci când Voltaire a fost citit în Anglia, dar a fost mult redusă ca amploare după publicarea *Analogiei religiei* (1736) a episcopului Joseph Butler – despre a cărei influenţă îndelungată i-a fost spus la un moment dat reginei Caroline: „Nu doamnă, nu este mort, dar este îngropat". Poziţii deistice au fost atinse în Franţa în încercarea de a găsi un drum de mijloc între creştinismul tradiţional şi gânditorii liberi mai extremi, precum Baronul d'Holbach (1723–1789) şi Claude Helvetius (1715–1771), care începuseră să exprime în mod liber convingeri atee. Diderot, de exemplu, scriind articolele pentru a sa *Encyclopédie* pentru „Creştinism", „Credinţă" şi „Providenţă"

a adoptat o poziție deistă. Voltaire, ale cărui atacuri asupra religiei oficiale au fost neobosite, a sărit totuși în apărarea existenței lui Dumnezeu împotriva atacurilor lui d'Holbach din *Système de la nature* (1770). Reflectând despre cerul din timpul nopții, scria: „Ar trebui să fii orb să nu fi uimit de ceea ce vezi; ar trebui să fii prost să nu îi recunoști autorul; ar trebui să fi nebun să nu îl venerezi. *Si Dieu n'existait pas,* lansa el o butadă, *il faudrait l'inventer.*[8] (Dacă Dumnezeu nu ar fi existat, ar fi trebuit inventat.)

Lupta *philosophes* împotriva autorităților Bisericii și a statului a creat inevitabil impresia că atât catolicismul, cât și monarhia absolutistă erau unite în opoziția lor oarbă față de ratiune și schimbare. Diderot a fost creditat cu comentariul lipsit de caritate despre mântuirea care va veni atunci când „ultimul rege va fi spânzurat cu măruntaiele ultimului preot". A fost doar la un pas de simplificata viziune revoluționară a războiului universal dintre progres și reacțiune. În scurt timp editorul catolic Joseph de Maistre (1754–1821) a acceptat aceeași poziție extremă, dar din punctul opus de vedere; susținând în a sa *Considérations sur la France* (1796) că rebeliunea și lipsa de cuviință sunt sinonime.

Economia rațională s-a aflat printre prioritățile Iluminismului. Noțiunea generală de progres și-a găsit expresia în ideea specifică a dezvoltării economice. La un micronivel, gentlemenii au fost preocupați de știința în dezvoltare a administrării domeniului, convinși că proprietățile lor nu puteau fi pur și simplu organizate, dar puteau fi transformate în afaceri profitabile. Îmbunătățirea pământului de către olandezi sau pe model olandez a schimbat fața cătorva regiuni joase, de la mlaștinile din East Anglia la delta de pe Vistula. Mișcarea de anexare a căpătat viteză, mai ales în Anglia, amenințând țărănimea, dar promițând unități agrare mai mari potrivite pentru cultivarea comercială. Înmulțirea sistematică a animalelor, selecția plantelor, nutriția solurilor, rotația culturilor și scurgerea, așa cum erau ele practicate de „Fermierul George" la Windsor în anii 1770 sau de Thomas Coke din Holkham în Norfolk, a fost răsplătită de recoltele îmbunătățite semnificativ. În țările unde șerbia era încă predominantă, unii latifundiari luminați s-au convins că șerbii ar munci mai eficient dacă ar fi eliberați de obligații. Exemple de emancipare voluntară pot fi găsite din Franța până în Polonia.

La macronivel, mercantilismul de varietate autocrată a dominat multă vreme. Cel mai mare exponent al său a fost Jean-Baptiste Colbert (1619–1683), ministrul lui Ludovic XIV. Manufacturile de stat au fost inițiate. Coloniile au fost plantate, taxarea raționalizată, porturi, drumuri și canale construite, transportul îmbunătățit. Marele Canal du Languedoc (1681) are echivalente în toată Europa, de la Guadalquivirul canalizat din Spania la Canalul Eskilstuna din Suedia, Canalul Augustów din Lituania și marele complex Neva-Volga din Rusia.

Dar a sporit și convingerea că viața economică nu putea fi extinsă dincolo de un anumit punct fără a fi eliberată de restricțiile artificiale. Această tendință și-a găsit expresia timpurie în munca bancherului irlandez Richard Cantillon (1734), citat de Mirabeau senior în foarte populara lucrare *L'Ami des hommes* (1756). Însă a câștigat credibilitate în rândul economiștilor sau „fiziocraților" asociați cu *Encyclopédie*-Francois Quesnay (1694–1774), Jean de Gournay (1712–1759) și J.P. Dupont de Nemours (1739–1817). Renumitul slogan „Pauvres paysans, pauvre royaume" conținea noțiunea revoluționară că prosperitatea națională poate fi asigurată doar prin prosperitate personală și prin libertate pentru toți. Discipolul lui Quesnay, Jacques Turgot (1727–1781) a eșuat în încercarea de a aplica principiile mișcării guvernării practice. Dar profesorul scoțian Adam Smith (1723–1790), locuitor al Parisului în 1765-1766, a intrat în cercul de apropiați al lui Quesnay. Avea să fie o experiență formativă pentru părintele economiei moderne. [PIAȚA]

PIAȚA

Dr Adam Smith (1723–1790) a fost prototipul profesorului distrat. A creat la un moment dat o infuzie de pâine și unt numind-o apoi o ceașcă foarte proastă de cafea. A devenit una dintre apariţiile demne de văzut la Edinburgh, unde se spune că umbla fără direcţie pe străzi în transă, pe jumătate dezbrăcat sau zvâcnind din tot corpul, dezbătând înfocat cu sine însuși într-o voce deosebit de afectată și gonind în inimitabilul său „mers ca de rămă". A intrat la un moment dat direct într-un atelier de pielărie în plină dezbatere. Practic de neînsurat, a locuit întotdeauna cu mama sa. Este plăcut să credem că al său caracter șarmant de haotic este cel ce avea să pună ordine intelectuală în mecanismul vieţii de zi cu zi.[1]

Împreună cu prietenul său David Hume, Smith a fost una dintre vedetele Iluminismului scoţian într-o eră în care viaţa academică engleză era adormită. Păstra legătură cu Johnson, Voltaire, Franklin, Quesnay și Burke. Atunci când profesorul în vârstă a fost primit de miniștrii regelui, aceștia s-au ridicat în picioare. „Ne ridicăm cu toţii în picioare, domnule Smith," i-a spus William Pitt, pentru că suntem cu toţii studenţii dumneavoastră."

Cariera academică a lui Smith a început la vârsta de 28 de ani cu Catedra de Filozofie Morală la Glasgow, unde și-a publicat *Teoria sentimentelor morale* (1759). Era un studiu al originilor aprobării și dezaprobării. A pătruns pe tărâmul economiei întrebându-se în legătură cu implicaţiile lăcomiei umane și a felului în care autointeresul ar putea funcţiona pentru binele comun. Cele 900 de pagini ale *Bogăţiei naţiunilor* (1776) au fost în esenţa lor un eseu extins în căutarea acestui răspuns. A zdrobit filozofia protecţionistă a mercantilismului, care dominase gândirea economică a ultimilor 200 de ani. Speculaţiile lui Smith l-au făcut să postuleze existenţa „societăţii", la mecanismele căreia participă toţi oamenii, și să formuleze legile „pieţei". A subliniat mecanismele producţiei, ale competiţiei, ale cererii și ofertei și ale preţurilor. A acordat o atenţie deosebită organizării muncii. Aceasta se poate cel mai bine observa din faimoasa sa descriere a unei fabrici de ace. Sarcinile raţionalizate și aptitudinile specializate au permis forţei de muncă să producă 48 000 de ace într-o zi, acolo unde fiecare dintre muncitori ar fi putut să producă în mod individual două sau trei. A subliniat și natura autoregulatoare a pieţei, care, fără implicare externă, ar duce la armonie socială. A identificat două legi de bază ale pieţei – Legea Acumulării și Legea Populaţiei. „Nevoia de oameni, scria el în mod șocant, regulează în mod necesar producţia de oameni." Cuvântul său de ordine era: „Lăsaţi Piaţa în pace."[2]

Știinţa economiei explorează de atunci problemele ridicate de Smith. Pe urmele sale au pășit Ricardo, Malthus și Marx, via Hobson, Bastiat și Marshall, Veblen, Schumpeter și Keynes. În mâinile lui Smith a fost o ramură a filozofiei speculative și cei mai mari practicanţi ai acesteia au recunoscut fragilitatea concluziilor sale. În opinia populară, însă, economia are pretenţii mai mari. A intrat în golul lăsat de declinul religiei și al consensului moral; este văzută din ce în ce mai mult ca principala preocupare a politicii publice, un panaceu pentru răul social, chiar sursa mulţumirii private. De la a fi un subiect tehnic, explicarea societăţii umane în același fel în care explică medicina corpul uman, ameninţă să devină o finalitate în sine, cu propriile scopuri, motive, imbolduri. Smith, moralistul, ar fi fost îngrozit.

Teoria politică raţionalistă a fost multă vreme asociată cu sprijinul pentru monarhia absolută, aflându-se în acord cu spiritul clasic al ordinii și armoniei. Căuta cele mai eficiente mijloace de a pătrunde prin labirintul de privilegii locale și feudale. Concluziile lui Hobbes, dacă nu argumentarea sa, nu erau atât de diferite de cele ale clericilor francezi precum marele J.B. Bossuet, episcop de Meaux (1627–1704), principalul susţinător al dreptului divin al regilor. În secolul XVIII, însă, argumentele s-au schimbat. Cele două *Tratate despre guvernare* (1690) ale lui Locke propuneau ca guvernul să fie supus legii

naturale şi se opunea principiului ereditar. A cerut o formă de autoritate neutră pentru rezolvarea disputelor între conducător şi supuşii săi. Mai important, deşi punea accentul pe dreptul la proprietate, a dezvoltat ideea guvernării prin contract social şi deci principiul consimţământului, piatra de temelie a liberalismului. Deşi a avut puţine de spus despre sistemul juridic, a fost un susţinător al separării puterilor în stat şi al nevoii de verificare şi de echilibru între executiv şi legislativ. Aceste două principii au fost cel mai clar formulate în *L'Esprit des lois* (Geneva, 1748), a lui Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu (1689–1755), care s-a inspirat din republicanismul grec şi roman, precum şi din acordul constituţional englez din 1689:

> În fiecare stat, sunt trei tipuri de puteri: puterea legislativă, puterea executivă asupra lucrurilor ce depind de drepturile oamenilor şi puterea executivă în legătură cu dreptul civil... Totul ar fi pierdut dacă acelaşi om ar exercita toate cele trei puteri: puterea de a face legile, puterea de a aplica deciziile publice şi puterea de a judeca crimele.[9]

Teoriile lui Locke şi Montesquieu au fost diseminate la scară largă de *Encyclopédie*, mai ales în articolele precum „Autoritatea politică" şi „Libertatea naturală". Acestea a încurajat tendinţele democratice şi, ar spune unii, revoluţia.

Istoriografia raţionalistă a intrat în centrul atenţiei. Istoria a trecut de la simpla relatare a evenimentelor în cronici şi în jurnale şi de la susţinerea bisericii dominante sau a monarhului la o ştiinţă a cauzalităţii şi schimbării. Aşa-numita *Histoire universelle* (1681) a lui Bossuet sau *Istoria marii rebeliuni* (1704) a Contelui de Clarendon încă aparţineau vechii tradiţii, aşa cum o făceau şi numeroasele relatări catolice sau protestante ale războaielor religioase. Dar în secolul XVIII mulţi oameni şi-au întors faţa spre istoria de tip nou. *Dicţionarul* (1702) lui Bayle avea intrări alfabetice ale tuturor marilor nume ale istoriei şi literaturii şi analiza cu implacabil scepticism toate certitudinile şi incertitudinile din informaţiile legate de aceste nume. A arătat lumii că niciun fapt istoric nu putea fi acceptat fără dovezi. *Scienza nuova* (1725) a lui Vico a introdus teoria istoriei ciclice. *Considérations* (1734) despre lumea antică a lui Montesquieu a introdus ideea determinanţilor de mediu, în timp ce studiile lui Voltaire despre Carol XII şi Ludovic XIV au introdus factorii şansei şi ai marilor personalităţi. Tratatul lui Hume despre *Istoria naturală a religiei* (1757) a pătruns pe tărâmul sacru al istoriei religiei. Toate respingeau rolul providenţei ca explicaţie a evenimentelor trecutului întorcându-se astfel la practici ale gândirii care nu mai fuseseră utilizate de pe vremea lui Machiavelli şi Guicciardini. Toţi erau supuşi noii noţiuni de progres, a cărei expunere clasică a fost făcută la Sorbona de tânărul Turgot, într-un lung discurs în limba latină citit în două părţi, pe 3 iulie şi 11 decembrie 1750:

> Natura le-a dat tuturor oamenilor dreptul de a fi fericiţi. Toate generaţiile sunt legate una de cealaltă printr-o serie de cauze şi efecte care leagă condiţia prezentă a lumii de toţi cei care au precedat-o... şi întreaga specie umană, privită de la origini, îi apare filozofului ca un imens gol, care, precum un individ îşi are copilăria şi progresul... Totalitatea umanităţii, fluctuând între calm şi agitaţie, între vremuri bune şi rele, se mişcă ferm dar încet spre o mai mare perfecţiune.[10]

Istoricii au aplicat dintre în ce mai mult îngrijorările sociale, economice şi culturale ale propriei epoci analizei trecutului. Ceea ce făceau regii şi curtile regale nu mai era suficient. Două mari monumente ale zilei au fost *Istoria Americii* (1777) a lui William Robertson şi incomparabila *Declinul şi căderea Imperiului Roman* (1788) a lui Edward Gibbon. Doar un volum al *Istoriei naţiunii poloneze* (1780) a episcopului Adam Naruszewicz a fost tipărit, în ciuda faptului că ambasadorul reginei Ecaterina a obiectat împotriva unei istorii a slavilor în care polonezii erau mai remarcabili decât ruşii.

Reflectând, trebuie să ne îndoim că învăţaţii Iluminismului erau mai obiectivi ca istoricii curtilor sau ca acei clerici pe care îi ridiculizau fără nicio milă. Atacurile lui Gibbon, de exemplu, asupra monahismului sau atacurile prost informate ale lui Voltaire împotriva Poloniei, pe care o folosea pe post de cal de bătaie pentru a-şi reînsufleţi părerile despre bigotismul religios, au înlocuit o formă de subiectivism cu alta. Dar, în acest proces, şi obiectivul, şi reputaţia istoriografiei au fost mult mărite. În realitate, Iluminismul a fost plin de contradicţii. Practicanţii săi cei mai de seamă erau într-o anumită măsură de acord asupra scopurilor şi metodelor sale, dar nu au ajuns la vreun consens al perspectivelor şi opiniilor. Cei mai influenţi componenţi, Voltaire şi Rousseau, erau cât se poate de diferiţi.

François-Marie Arouet (1694–1778), care îşi luase pseudonimul de Voltaire în timpul încarcerării sale la Bastilia, a fost un poet, dramaturg, romancier, istoric, filozof, pamfletar, corespondent al regilor şi, mai presus de toate, o inteligenţă militantă. Născut şi educat la Paris, a petrecut o bună bucată din lunga sa viaţă în varii tipuri de exil. Cărţile sale, tipografii şi editorii săi au fost condamnaţi în mod repetat. A plutit la marginile exterioare ale respectabilităţii politice şi sociale şi într-un final s-a stabilit, simbolic, la cea mai îndepărtată frontieră a Franţei la Ferney, lângă Geneva. A părăsit Parisul, dizgraţiat, la 32 de ani şi, cu excepţia a trei ani stânjenitori ca istoriograf regal la Versailles în perioada 1744–1747, nu a mai revenit până la vârsta de 84 de ani. A petrecut şase ani productivi în Anglia, dintre care trei la curtea primitoare a lui Stanislaw Leszczyński la Lunéville în Lorena şi trei în Prusia în compania admiratorului său, Frederic cel Mare. A fost alungat din Elveţia pentru comentariile sale la adresa lui Calvin. La Ferney, 1760–1778, unde a fost vizitat constant de un număr mare de admiratori, „Hangiul Europei" era salutat ca *Le Roi Voltaire* şi *le seigneur du village* şi-a pus teoriile în aplicare: a secat o mlaştină, a condus o fermă model, a construit o biserică, un teatru, o fabrică de mătase şi o ceasornicărie. „Refugiul a patruzeci de sălbatici a fost transformat într-un mic orăşel opulent cu 1 200 de persoane utile", nota el cu mândrie.

Lucrările publicate ale lui Voltaire, care umplu peste 100 de volume, tratează subiectele toleranţei în religie, păcii şi libertăţii în politică, iniţiativei în economiei, conducerii intelectuale în artă. *Lettres anglaises* (1734), care vorbesc cu admiraţie despre totul de la quakeri, Parlament şi spiritul comercial a lui Bacon, Locke şi Shakespeare au oferit o nouă hrană intelectuală cercurilor catolice convenţionale de pe Continent. *Siècle de Louis XIV* (1751) le-a oferit francezilor o bogată dar, critică perspectivă a trecutului lor recent. Romanul filozofic *Candide ou l'optimisme* (1759) a fost scris ca un răspuns dat lui Rousseau. Acesta spune povestea tânărului şi dornicului Candide şi a luminatului său îndrumător, Pangloss, al cărui motto este „totul este spre bine în cea mai bună dintre lumile posibile". Cei doi pornesc în lume din Castelul Thunder-ten-tronckh doar pentru a întâlni toate formele cunoscute de dezastre: războaie, masacru, boală, arestări, tortură, trădare, cutremur, naufragiu, închiziţie şi sclavagism. Într-un final ajung la concluzia,

întrucât răul din lume este copleşitor, că tot ceea ce poţi să faci este să îţi aranjezi propriile afaceri. Cuvintele de încheiere ale lui Candide sunt *il faut cultiver notre jardin* (trebuie să ne cultivăm propria grădină). *Traité sur la tolérance* (1763), inspirat de oribila afacere Calais din Toulouse, acolo unde un părinte calvinist ar fi fost tras pe roată pentru că se opusese trecerii fiului său la catolicism, a fost un strigăt din inimă. *Dictionnaire philosophique portatif (1764)*, un rival de buzunar al marii *Encyclopédie*, este un tur de forţă de ironie şi satiră. Pe lângă acestea există un număr mare de tragedii, o colecţie vastă de pamflete polemice şi 15 000 de scrisori. A murit la Paris, văzându-şi bustul încoronat pe scena celei mai noi piese ale sale. „Ar veni în acelaşi număr să mă vadă executat", a spus el. Şi încă scria versuri:

Nous naissons, nous vivons, bergère,
Nous mourons sans savoir comment;
Chacun est parti du néant;
Où va-t-il?... Dieu le sait, ma chère.
(Ne naştem, trăim, păstorita mea/ Cum sau de ce murim, nu este clar;/
Toţi am pornit din nimic;/ Spre ce ne îndreptăm?... Dumnezeu ştie, draga mea.)[11]

„Mor adorându-l pe Dumnezeu, proclama el, iubindu-mi prietenii, neurându-mi duşmanii, dar detestând superstiţia."[12]

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), născut în Geneva protestantă, a cutreierat chiar mai mult decât Voltaire. A posedat aproape aceeaşi gamă de talente, de muzician, romancier şi filozof şi s-a bucurat de o reputaţie asemănătoare. Fugit de acasă de copil şi petrecându-şi aproape zece ani din viaţă pe drumurile din Savoia şi Elveţia a fost primit în casă, cu preţul convertirii sale, de o doamnă catolică din Annecy. În cea mai mare parte autodidact, şi-a câştigat existenţa ca meditator, compozitor, maestru de balet, valet la Paris, ca secretar al ambasadei Franţei de la Veneţia. Legătura sa cu o fată simplă şi lipsită de educaţie, Thérèse Levasseur, şi soarta celor cinci copii ai lor, daţi în grija „Enfants Trouvés" (Copii găsiţi), a fost o sursă de mare stres, de speculaţie intelectuală şi posibil a bolii sale mentale recurente. A căpătat o celebritate subită la vârsta mijlocie câştigând un premiu din partea Academiei din Dijon pentru a sa *Discours sur les sciences et les arts* (1750), şi producând o operă populară, *Devin du village* (1752). Prieten cu Diderot, a devenit pe rând star şi victimă a saloanelor din Paris până când a luat din nou calea exilului. Obsedat de o conspiraţie imaginară împotriva sa, a fugit din refugiu în refugiu de teama partizanilor lui Voltaire şi din cauza propriei instabilităţi: la Geneva, la Motiers în Neuchâtelul prusac, pe o insulă de pe lacul de Bienne, în Anglia, la Bourgoin şi Montquin în Dauphiné. Ultimii ani de la Paris şi i-a petrecut editându-şi memoriile şi ale sale *Rêveries du promeneur solitaire* (1782). A murit în castelul de la Ermenonville.

Caracterul dificil al lui Rousseau s-a folosit de metodele Iluminismului pentru a denunţa realizările acestui curent. Discursul care l-a făcut faimos argumenta că civilizaţia corupe natura umană. Al doilea său *Discours sur l'inégalité* (1755) prezenta o viziune idilică a omului primitiv şi învinovăţea prosperitatea pentru toate relele relaţiilor politice şi sociale. Acest fapt i-a unit pe conservatori şi pe radicali împotriva sa. Romanul *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761), o poveste de dragoste plasată în Alpii natali ai lui Rousseau, a creat o legătură fără precedent între pasiune, sentimentul moral şi natura neîmblânzită. *Émile ou l'éducation* (1762), alt succes extraordinar, descrie creşterea unui

copil prin evitarea decadenței artificiale a civilizației. Acest copil al naturii avea să învețe de la natura lăsată de Dumnezeu, nu din cărțile făcute de om; pentru a fi fericit, trebuie să aibă aptitudini și să fie liber.

Du contrat social (1762) a fost cu adevărat revoluționar. Propoziția de început ataca puternic lipsa de echitate a ordinii sociale: „L'homme est né libre, et partout il est dans les fers" (Omul s-a născut liber, dar pretutindeni este încătușat). Ideile sale principale – voința generală, națiunea suverană și Contractul însăși – indicau soluții care aveau să fie definite eficient, nu de un conducător ideal, ci de interesele celor guvernați. În timp ce Voltaire făcea apel la elita intelectuală, Rousseau făcea apel la mase.

Confesiunile lui Rousseau (publicate 1782–1789) analizau personalitatea extrem de lipsită de șarm a autorului cu mare șarm și candoare. Face o expoziție din vina și îndoielile sale. „Își bate pieptul cu putere, scria un critic, știind că cititorul îl va ierta." Preocuparea pentru contorsiunile propriei psihologii amintea de o epocă ulterioară. Rousseau îi disprețuia pe ceilalți filozofi, mai ales pe Voltaire. Era pregătit să îi spună Ființei Supreme în Ziua Judecății: „Je fus meilleur que cet homme-là!" (Am fost mai bun ca omul acela!).[13]

Educația a fost sfera în care ideile Iluminismului erau cel mai ușor de pus în practică. Biserica deținea un monopol virtual asupra programelor școlilor și universităților. Influența umanismului renascentist fusese demult diluată. În lumea catolică, școlile iezuite și piariste pentru băieți, și cele ursuline pentru fete, aveau felul lor tradițional de a face lucrurile. În Franța, pedagogia se osificase după închiderea școlilor hughenote și a celor janseniste. În lumea protestantă, de asemenea, dacă e să credem memoriile lui Gibbon de la Oxford, letargia era dominantă. „Cei cinci ani petrecuți în Colegiul Magdalen, își amintea el, au fost cei mai leneși și neprofitabili ani din întreaga mea viață." Școlile și universitățile Scoției erau într-o stare mult mai bună, așa cum erau și cele din Prusia. Fundațiile lui August Hermann Francke (1664–1727) de la Halle și *Realschule* din Berlin puneau fundațiile învățământului vernacular și a celui tehnic. Cu toate acestea, Iluminismul s-a opus aproape peste tot unei tradiții religioase puternic încetățenite în educație. Articolul lui D'Alembert din *Encyclopédie* la intrarea „Colegiu" a stârnit un teribil scandal:

> Tot ceea ce înseamnă este că un tânăr... părăsește colegiul după zece ani, cu o cunoaștere imperfectă a unei limbi moarte, cu noțiuni de retorică și filozofie pe care ar trebui să încerce să le uite: adesea cu o sănătate șubredă... și cel mai frecvent cu o cunoaștere atât de superficială a religiei, încât cade pradă primei conversații blasfematoare...[14]

Pe termen lung, sub influența Iluminismului, învățătura religioasă s-a separat de educația generală; materii moderne au fost introduse pentru a le suplimenta pe cele clasice; și, precum în lunga campanie a lui Bentham pentru Universitatea din Londra, educația înaltă a ieșit de sub patronajul ecleziastic. [COMENIUS]

Nimic însă nu putea rivaliza cu impactul avut de Êmile. Rousseau nu a fost impresionat de metodele colegilor săi *philosophes*. „Marea maximă a lui Locke era să raționăm cu copiii, și aceasta este moda actuală, scria el, dar... nu văd copii mai proști decât aceia cu care s-a rațional" (Êmile, cartea 11). În loc, susținea „educația naturală" de la naștere la maturitate, cu studierea cărților interzise înainte de adolescență. A aruncat în aer presupunerile vremii în legătură cu dezvoltarea copilului. Primul manual educațional în spiritul lui Rousseau, *Elementarwerk*-ul lui J.B. Basedow, a apărut între anii 1770–1772; prima sa școală, Philanthropinium-ul de la Dessau, și-a deschis porțile doi ani mai târziu.

COMENIUS

Atunci când Jan Amos Komensky a murit la Amsterdam la 15 noiembrie 1670, era considerat a fi exponentul principal al unei cauze complet pierdute. Era ultimul episcop al sectei Fraţilor Cehi; fusese în exil aproape cincizeci de ani şi marea sa operă, care propunea o viziune pansofică a păcii şi culturii universale, a rămas neterminată. Profeţiile sale în privinţa răsturnării papei sau a sfârşitului lumii în 1672, i-au adus doar ridiculizarea.

Născut în Moravia în 1592, Komenský îşi petrecuse întreaga viaţă luptându-se cu valurile. Călătorise mult, fusese educat la Heidelberg şi sperase să rămână director al şcolii Fraţilor de la Fulnek. Dar triumful Habsburgilor din Boemia I-a forţat să ajungă în 1621 în Polonia, iar persecuţiile protestanţilor prosuedezi din Polonia în perioada 1657–1658 l-au împins în Ţările de Jos. Şi-a consumant cea mai mare parte a energiei făcând publică soarta Boemiei, scriind despre pedagogie sau funcţionând ca un consultant educaţional itinerant. În această ultimă calitate, a făcut vizite îndelungate în Anglia, Suedia şi Transilvania.[1] A fost invitat chiar să fie preşedinte la Harvard.

Dar părerile lui Komenský au fost mai coerente decât admit criticii săi. Pasiunea sa pentru reforma în educaţie a crescut direct din principiile Fraţilor Cehi, care au respectat tradiţia husită de citire a Bibliei în limba vernaculară. Nevoia de predare a limbii era evidentă pentru cineva dintr-o provincie multilingvă precum Moravia, care locuise în douăsprezece ţări. Obsesia pentru o utopie pacifistă era produsul natural al unei vieţi care a fost urmărită de războiul şi de conflicte religioase.

Ca un autor poliglot, Comenius (aşa cum era el mai bine cunoscut) şi-a făurit o reputaţie internaţională. Lucrarea sa timpurie *Labirintul lumii şi paradisul inimii*, un fel de pelerinaj spiritual, a fost scrisă în cehă. *Janua Lingarum* sau „Poarta limbilor" care a început ca un manual trilingv în latină, cehă şi germană a avut parte de sute de versiuni, inclusiv în persană şi în turcă. *Orbis sensualium pictus* (1658) sau „Lumea în imagini", o carte pionier a învăţării vizuale, a fost la fel de populară. Lucrări sale pedagogice strânse la un loc, *Opera didáctica omnia* (tot în 1658), au depăşit în importanţă cu mult efemerele sale scrieri politice. Moştenirea lui Komenský a crescut în statură cu timpul şi i-a adus patru categorii distincte de admiratori.

În probleme religioase, numele său a fost onorat de cei ce în secolul următor aveau să reinţieze vechea sectă a Fraţilor Cehi în noua formă a „Bisericii Moraviene" (vezi p. 529 deasupra). În era renaşterii cehe, a fost ridicat la rangul de sfânt naţional. Palacký i-a compilat biografia; Contele Lützow a popularizat *Labirintul* în toată lumea şi T.G. Masaryk l-a văzut ca figura- cheie în istoria democraţiei şi umanismului ceh. Prima parte a memoriilor lui Masaryk se intitulează „Testamentul lui Komenský".[2]

Teoreticienii educaţionali moderni îl văd pe Comenius ca pe unul dintre părinţii fondatori ai discplinei lor. Manualele sale accesibile elevilor au inspirat metodele progresive centrate pe copil dezvoltate de Froebel, Pestalozzi sau Montessori [BAMBINI]. Susţinătorii educaţiei universale au citat textele sale ca modele anticipatoare:

Nu doar copiii celor bogaţi şi puternici; dar băieţi şi fete la un loc, bogaţi şi săraci, în toate oraşele şi satele ar trebui trimişi la şcoli... Dacă vreunul întreabă: „Care va fi rezultatul dacă artizanii, ţăranii, slujbaşii şi chiar femeile învaţă să citească? Eu răspund: niciunuia dintre aceştia nu le va lipsi materialul pentru a gândi, a alege, a urma şi a face lucruri bune. Nici nu reprezintă un obstacol faptul că unii par în mod natural plictisitori sau proşti... Cu cât este mai înceată şi mai slabă dispoziţia unui om, cu atât are mai mare nevoie de ajutor..."[3]

Fiecare copil care citeşte un desen, care consultă un manual ilustrat sau priveşte o lecţie la televizor, pe film sau video ar trebui să îl aprecieze pe Komenský ca pe mentorul său.

Unul dintre cele mai îndrăznețe proiecte educaționale ale epocii însă a avut loc în Polonia, unde în 1772–1773 circumstanțe foarte speciale au dus la apariția Comisiei Educației Naționale, cel mai timpuriu minister de stat pentru educație din Europa. A coincis și cu criza politică a Primei Partiții, care a oferit motivația, dar și cu desființarea iezuiților, care ofereau cea mai mare parte a puterii de gândire. Cu câțiva ani mai devreme, reformatorii polonezi, disperați să scape din strânsoarea de moarte a Rusiei asupra Poloniei, se apropiaseră de Rousseau pentru ideile acestuia; și înțelegătorul său *Considérations sur le gouvernement de Pologne* (1769) conținea un foarte important capitol referitor la educație. Rousseau a recomandat crearea unui sistem educațional unificat în locul instituțiilor existente. Sfatul i-a fost urmat și ultimul rege al Poloniei, Stanislaw August Poniatowski, a înaintat această cerere ca o condiție pentru acceptarea Partiției. Perspectivele politice ale Poloniei se scufundau; dar supraviețuirea sa culturală putea fi în continuare câștigată. În următorii douăzeci de ani Comisia Națională pentru Educație a creat aproape 200 de școli laice, multe dintre acestea având să supraviețuiască distrugerii republicii. Acum profesorii erau instruiți. Manualele în limba poloneză și literatura, materiile de știință și limbile moderne erau scrise de foști iezuiți. „Dacă peste 200 de ani, scria regele în jurnalul său, vor mai fi oameni care să se numească polonezi, munca mea nu va fi fost în zadar." Polonia a fost într-adevăr distrusă, dar cultura sa nu a fost. Comisia Națională pentru Educație a fost închisă; dar idealurile sale au fost preluate în ceea ce a devenit comisia educațională a regiunii de vest a Imperiului Rus. Sub conducerea luminată a prințului Czartoryski a supraviețuit până în 1825 și a educat cea mai sclipitoare generație de patrioți polonezi și oameni de litere care au învățat vreodată poezie sau care au mânuit condeiul.[15]

Din aceasta se poate observa că ideile Iluminismului erau folosite pentru scopuri diferite în țări diferite. În Țările de Jos și în Marea Britanie, au format parte a repertoriului aripii liberale a Establishment-ului. Și-au găsit expresia în Parlamentul Britanic în discursurile lui C.J. Fox și Edmund Burke. În coloniile americane au fost invocate de „rebelii" care au sfidat Establishment-ul britanic. În Franța, și într-o mai mică măsură în Spania și Italia, au inspirat cercurile intelectuale care se opuneau Vechiului Regim fără a avea mijloacele legale să o facă. În multe părți ale Europei Centrale și de Est, au fost adoptate selectiv de către „despoții" iluminați care au încercat să își îmbunătățească imperiile așa cum gentlemenii încercau să își îmbunătățească feudele lucrate de șerbi. Frederick II al Prusiei sau împărăteasa Ecaterina II în Rusia s-au considerat cu siguranță raționali și iluminați, așa cum au făcut-o și Carol III al Spaniei sau Leopold, Mare Duce de Toscana, sau fratele său, Iosef II al Austriei. Dar relația lor cu consultanții lor *philosophe* era adesea cea dintre un stăpân absolut și un client ascultător. În această privință, sicofantismul lui Voltaire era la fel de dezvoltat ca inteligența sa. Arareori a spus ceea ce trebuie să fi gândit despre jafurile de război ale lui Frederick sau despre persecuțiile Ecaterinei. Doar Rousseau i-a spus lui Frederick ceea ce gândea cu adevărat. [PASUL GĂȘTEI]

Se poate observa și că idealurile Iluminismului au supraviețuit prefacerilor crizei revoluționare. Reformatorii luminați ai epocii prerevoluționare – precum Baronul von Stein (1757–1831) în Prusia, evreul convertit Baronul J. von Sonnenfels (1732–1817) în Austria, Stanislaw Staszic (1755–1828) în Polonia sau Contele von Montgelas (1759–1838) în Bavaria – erau încă activi în 1815. Dar puțini dintre revoluționarii care s-au afirmat după 1789 – Mirabeau, Danton, Condorcet, Robespierre, Saint-Just – fuseseră cunoscuți anterior. În aceasta, Tom Paine era o excepție, așa cum era în majoritatea lucrurilor (vezi capitolul IX).

PASUL GÂȘTEI

Paradeschritt sau „Marșul de paradă" al armatei prusace a fost una dintre cele mai lipsite de naturalețe și expresive mișcări inventate vreodată pentru corpul uman. Criticii săi străini l-au numit „pasul de gâscă". Liniile sale de soldați în cizme erau instruiți să își îndrepte degetele de la picioare la fiecare bătaie în sus, ridicându-și picioarele într-o poziție orizontală. Pentru a-și păstra echilibrul erau nevoiți să se aplece în față, fluturându-și mâinile precum macaralele și ținându-și bărbia într-o poziție caracteristică proeminentă. Întrucât fiecare pas necesita un efort enorm, tempo-ul muzical trebuia să fie moderat spre lent; și marșul era executat cu un aer sumbru, intenționat amenințător. Expresiile faciale feroce erau o parte esențială a demersului soldaților.

Limbajul corporal al pasului gâștei transmitea un set clar de mesaje. Generalilor prusaci, le spunea că disciplina și atletismul soldaților lor avea să îi facă pe aceștia să urmeze toate ordinele, oricât de dureroase și de ridicole ar fi. Civililor prusaci le spunea că orice insubordonare avea să fie zdrobită fără milă. Dușmanilor Prusiei le spunea că armata prusacă nu era alcătuită doar din băieți în uniforme, ci din supraoameni înregimentați. Lumii în general, îi anunța că Prusia nu era doar puternică, ci și arogantă. Aici, efectiv, se afla întruparea militarismului prusac.[1]

Etosul pasului de gâscă contrasta foarte puternic cu tradițiile de paradă ale altor armate. Armata franceză, de exemplu, se mândrea mai ales cu ritmul accelerat de marș la infanteriei sale ușoare, care, cu trompete sunând, transmitea spiritul de *élan* atât de cultivat. Atacul frontal al cavaleriei poloneze, care se oprea la un singur pas de poziția de salut a comandantului său, demonstra un amestec entuziasmant de competență în călărie și de paradă. În Londra, magnific de încetul Marș încet al Gardei pedestre regale, cu momentul său de mișcare înghețată în mijlocul fiecărui pas transmitea un temperament seren, încrezător și un autocontrol specific britanic.

Cariera pasului de gâscă a fost una de durată. A fost înregistrat prima oară în secolul XVII și exista încă de la finalul secolului XX. A fost o trăsătură standard a tuturor paradelor militare din Prusia și Germania până în 1945. A fost exportat și către alte armate din lume instruite de ofițeri prusaci, sau care admirau modelul prusac. În Europa, a fost adoptat de către armata rusă, mai târziu de Armata Roșie și de către toți sateliții sovietici. A fost respinsă de Bundeswehr-ul Germaniei de Vest, dar a fost menținut de armata RDG până cu o lună înaintea prăbușirii acesteia în noiembrie 1990. În 1994 era încă executat la Moscova de trupele speciale ale KGB care făcuseră pasul gâștei în jurul mausoleului lui Lenin în ultimii 70 de ani.

Cu toate acestea, până în 1778, atunci când au murit Voltaire și Rousseau, Iluminismul începuse să piardă din putere. Influența sa avea să fie puternică vreme de multe decenii. Într-adevăr, își asigurase un loc în panteonul permanent al gândirii europene moderne. Dar raționalismul care l-a inspirat inițial începea să își piardă din forța de convingere. Rațiunea pură era percepută ca inadecvată sarcinii de a înțelege lumea și de a citi semnele prevestitoare ale răsturnărilor sociale.

Romantismul este o etichetă care acoperă o multitudine de păcate. Pentru teoreticienii culturii, problema este atât de complexă încât unii susțin că nu a existat un singur Romantism, ci mai multe. Dar se referă la titanica mișcare culturală ce a debutat spre finalul secolul XVIII ca reacție la Iluminismul aflat în scădere. Nu a fost în niciun fel asociat cu vreo religie oficială. Într-adevăr, a conținut multe elemente care pot fi considerate cel puțin necreștine, dacă nu de-a dreptul anticreștine. Dar preocupările sale principale s-au îndreptat spre acele sfere spirituale și supranaturale ale experienței umane de

care se preocupase și Religia și pe care Iluminismul le neglijase. Din acest punct de vedere, este adesea privit ca o reacție împotriva suprareacției Iluminismului împotriva preocupărilor Reformei și Contrareformei ce i-au precedat. Ar putea fi mai bine privită ca o continuare și o extensie a anumitor tendințe ale modei și gândului care, deși mereu prezente, au avut prea puțin în comun cu idealurile Iluminismului. Aceste tendințe sunt adesea subsumate titlurilor precum „Anti-Iluminism" sau „Pre-Romantism".

Discuțiile despre Anti-Iluminism sunt centrate pe temele filozofice pornite de la napolitanul G.B. Vico (1668–1744) și de la cei trei prusaci din est Hamann, Kant și Herder. În afara de teoria sa ciclică a istoriei *Scienza nuova* (1725), Vico a acordat mare atenție mitologiei și formelor simbolice de expresie utilizate de societățile primitive. Erau subiectele pe care majoritatea *philosophes* le-ar fi respins ca fiind pur și simplu nelegate de educație. Și Vico și Herder s-au preocupat de problema felului în care mintea umană filtrează și interpretează colosala masă de date necesare pentru a stabili cunoștințele noastre despre lumea trecută și prezentă. Ambii au subliniat rolul perspectivei istorice. Ambii „au perceput că... sarcina sintetizării unui material atât de eterogen într-o imagine coerentă necesită daruri foarte diferite de cele necesare metodelor raționale de investigare... mai presus de orice, talentul... unei imaginații creative".[16]

J.G. Hamann (1730–1788), care și-a petrecut viața la Königsberg și Riga, este adesea considerat un filozof obscur, de categorie ușoară, a cărui proză dificilă, dezarticulată (și netradusă) în limba germană este un amestec de pamflete minore. Dar critica sa a Iluminismului, care a dezvoltat linia iraționalității lui Hume, era bine cunoscută contemporanilor săi și este bine apreciată de către specialiști. Se afirmă chiar că Hamann „a aprins un fitil care a declanșat mare revoltă romantică":

> Hamann vorbește pentru cei care aud orăcăitul broaștei sub grapă, chiar atunci când ar fi just să se treacă cu plugul peste ea; întrucât, dacă oamenii nu aud acest orăcăit, dacă broasca este dată la o parte pentru că a fost „condamnată de istorie"... atunci astfel de victorii se vor dovedi propria lor pieire.[17]

Desigur, ideile nu penetrează scena culturală instant. Câteva figuri deja active și mature între anii 1770 și 1780 nu au exercitat o mare influență până mai târziu. Acesta este mai ales cazul lui Kant și al lui Herder (vezi capitolul IX).

Mulți comentatori însă ar insista pe incluziunea lui Rousseau în această companie, întrucât acesta este adesea privit ca primul romantic mai degrabă decât ultimul dintre *philosophes*. (Nu există vreun motiv pentru care n-ar fi ambele.) Viziunea lui Rousseau despre natură drept ca fiind ceva benign contrazicea cu siguranță majoritatea contemporanilor săi, care o priveau cu ostilitate ca pe ceva ce trebuia îmblânzit și corectat. Apelul lui Rousseau la *sensibilité*, la cultul emoției, a inițiat încă o schimbare în manierele europene:

> Având gusturile unui vagabond, a găsit restrângerile societății pariziene deranjante. De la el, romanticii au învățat disprețul pentru hățurile convenției – întâi în îmbrăcăminte și apoi în maniere... și într-un final în privința întregii sfere a moralei tradiționale.[18]

Iubirea lui Rousseau pentru Alpii săi elvețieni natali a inițiat o schimbare de atitudine față de mediu care până la acel moment fusese respinsă cu oroare. Cultul oamenilor de rând al lui Rousseau, deși însoțit de un devotament sincer față de democrație, este uneori văzut ca una dintre rădăcinile totalitarismului.

Discuțiile despre preromantici se axează de obicei pe teme literare legate de Școala *Sturm und Drang* – astfel numită după piesa cu același nume a lui F.M. Klinger jucată în 1777 – și de Teoria Simbolurilor. Prin acea „Furtună și stres" a anilor 1770, Germania, îndelungat pasivă, se manifesta împotriva raționalismului francez și cultura europeană trecea într-o nouă eră. Un impact major a fost făcut de către primul roman al lui Goethe, *Suferințele tânărului Werther* (1774) a cărui adolescent temperamental se sinucide. În scrierea acestei cărți, Goethe spunea că s-a „predat sie însăși". Era o decizie extrem de neclasică.

Dar nimeni nu a avut un impact mai mare ca un profesor scoțian din Kingussie numit James Macpherson (1736–1796), care a realizat cel mai mare fals literar din toate timpurile. Și-a prezentat propriile lucrări *Fragmente de poezie antică* (1760), *Fingal* (1761) și *Temora* (1763), ca fiind operele traduse ale legendarului bard galez, Ossian. Precum și-a dat seama dr. Johnson, acesta nu era cazul. Dar recitirea lor melancolică a folclorului Highlandului a fost extrem de populară, chiar în Germania, acolo unde Herder a fost unul dintre admiratorii eruditi. O traducere italiană se pare că ar fi constituit lectura favorită a lui Napoleon.

Convențiile clasice au fost atacate și în artă. În 1771, la expoziția de vară a Academiei Regale de la Londra, pictorul de la curte Benjamin West (1738–1820) a dezvăluit un tablou înfățișând *Moartea generalului Wolfe*, ucis la Quebec cu douăsprezece zile mai devreme. Spre scandalul spectatorilor, scena fusese înfățișată în veșmânt contemporan. Generalul pe moarte era înfățișat în tunica sa roșie de armată. Joshua Reynolds, principalul artist al epocii, l-a luat pe West deoparte și i-a ținut un discurs despre convenția înfățișării tuturor scenelor istorice și moralizatoare în togile și laurii Antichității. Tablourile care încălcau această convenție erau lipsite de decorul atemporal și neutru ce avea să asigure transmiterea mesajului lor. Dar nu mai avea rost: Realismul sosise. Dacă sau nu Romantismul sosise odată cu el era o problemă de conjunctură.[19]

Supremația franceză în Europa durase cea mai bună parte a ultimilor 200 de ani. Începuse cu domnia personală a tânărului Ludovic XIV în 1661 și a durat până la căderea lui Napoleon din 1815. Într-adevăr, lăsând la o parte înfrângerea în Războaiele Napoleoniene, Franța nu și-a pierdut definitiv statutul de cea mai puternică forță a Europei Continentale până la predarea ei în fața Germaniei lui Bismarck în 1871. În cea mai mare parte a acestui inter- val Parisul a fost capitala fără de rival a politicii, culturii și modei europene. [CRAVATE]

Îndelungata dominare a Franței poate fi explicată parțial prin avantajele naturale ale teritoriului și populației sale mari și prin creșterea sistematică a resurselor sale economice și militare. Este explicabil în parte și prin starea de dezorganizare a rivalilor săi principali; prin decăderea Spaniei, ruina Germaniei, diviziunea Italiei, preocuparea Austriei cu Imperiul Otoman. A fost cu siguranță asistată de extraordinara longevitate a regilor Bourbon – Ludovic XIV (1643–1715), Ludovic XV (1715–1774) și Ludovic XVI (1774–1792) – care au reprezentat un punct central de unitate și stabilitate. Într-un final, acest punct central a fost subminat de tensiunile în creștere din societatea franceză și de către apariția noilor puteri – cel mai notabil Marea Britanie, Regatul Prusiei și Imperiul Rus, care nici măcar nu existaseră în momentul venirii la tron a lui Ludovic XIV.

Precum toate marile organisme politice, Franța Vechiului Regim a trecut prin trei faze distincte, de creștere, maturitate și declin. Prima fază dinamică a coincis cu deceniile centrale ale lui Ludovic XIV în culmea sa magnifică, din 1661 până la finalul secolului XVII. Faza a doua a fost martoră la oprirea Franței de către coaliițile strânse împotriva ei.

CRAVATE

Cuvântul francez *cravate*, „cravată", a fost preluat în aproape toate limbile europene. În germană, este *krawatte*, în spaniolă, *corbata*, în greacă, *gravata*, în română, *cravata*, în poloneza standard, *krawat*, iar în Cracovia, mai excentric, *krawatka*. În Anglia, a dobândit înțeles special de „batistă de pânză sau satin trecută o dată sau de două ori în jurul gâtului în afara gulerului cămășii".[1]

În ediția standard franceză a *Littré*, i se dau două înțelesuri alternative: 1. *„Cheval de Croatie. 2. Piece d'étoffe légère que les hommes et quelquefois les dames mettent autour du cou."*[2]

Toate sursele sunt de acord că derivă dintr-o formă a adjectivului pentru „croat" sau, așa cum ar spune un croat, *hrvati*. Exact cum a ajuns un adjectiv est-european permanent atașat unuia dintre cele mai comune obiecte vestimentare europene este o problemă de conjunctură. O teorie este că Napoleon admira eșarfele purtate de soldații habsburgi capturați.[3] Este clar vorba de o confuzie, întrucât *Littré* îl citează pe Voltaire utilizând cuvântul cu mult înaintea nașterii lui Napoleon: „Vous figurez-vous ce diable habillé d'écarlate? ... Un serpent lui sert de cravate" (Îl vedeți pe acest diavol îmbrăcat în stacojiu?... Poartă un șarpe pe post de cravată).[4] Ludovic XIV este poate mai aproape de sursa termenului. Mercenarii croați din serviciul francez la Versailles sunt cea mai probabilă sursă a acestei mode ce s-a răspândit în lumea întreagă. La toate evenimentele, oamenii care neagă influența „națiunilor mai mici" ale Europei ar trebui să își amintească faptul că croații ne țin literalmente de gât pe toți. În Croația, așa cum se întâmplă, bărbații pot alege să poarte la gât fie locala *masna*, fie reimportata *kravata*.[5]

Aceasta s-a întins de la anii deziluzionați ai lui Ludovic XIV la moartea lui Ludovic XV. Ultima faza a coincis cu domnia lui Ludovic XVI. A fost martoră la pierderea controlului de către rege și de miniștrii acestuia a problemelor în creștere care în 1789 au dus la izbucnirea celei mai mari revoluții văzute vreodată de Europa. Pentru francezii, aceasta era epoca *la gloire*.

„S'agrandir, îi scria Ludovic XIV Marchizului de Villars pe 8 ianuarie 1688, est la plus digne et la plus agréable occupation des souverains".[20] (Mărirea de sine este cea mai notabilă și agreabilă dintre ocupațiile unui suveran.)

Ludovic XIV, mai mult ca oricare alt monarh european, a fost privit ca simbolul suprem al epocii. Domnind timp de șaptezeci și doi de ani deasupra celei mai puternice națiuni, acest Rege-Soare a fost obiectul unui cult care a marcat părerile curtenilor săi, cât și pe ale istoricilor de mai târziu. Domnind deasupra Franței din magnificul său palat de la Versailles, precum domnise Filip al Spaniei la un moment dat asupra lumii de la Escorial, i se atribuie puteri aproape supraumane. Era, se presupune, întruchiparea celei mai pure monarhii, a celei mai perfecte forme de absolutism; arhitectul și inspirația unui sistem de guvernământ model și uniform; spiritul în mișcare al antreprizei economice și coloniale, dictatorul gustului artistic și intelectual, cel mai „creștin rege" al unei națiuni catolice care nu a acceptat nicio deviație religioasă, decanul diplomației europene, comandantul celor mai formidabile armate ale continentului. Mitul nu este lipsit de substanță. „Le Grand Roi" este cu siguranță monarhul pe care prinții mai puțin dotați iubeau să îl imite. Și-a imprimat personalitatea în mediul său înconjurător, iar reușitele sale nu au fost puține. Dar niciun om nu ar putea să se ridice la nivelul unei imagini atât de exagerate. Deși acceptăm grandoarea experimentului, trebuie să vedem și omul din spatele măștii regale, pământul în suferință al Franței din spatele fațadei strălucitoare de la Versailles.

Personalitatea lui Ludovic XIV nu poate fi separată cu uşurinţă de performanţa teatrală care el simţea că este o parte esenţială a meseriei sale. A crescut printre ororile Frondei, atunci când fundaţiile monarhiei franceze moderne fuseseră zguduite din temelii; şi a simţit instinctiv că era liderul unei naţiuni care tânjea după ordine şi după o guvernare puternică. Prin urmare curtea de la Versailles, pe care el a proiectat-o şi a construit-o, nu era doar un artificiu ostentativ. Îi lega pe nobili de serviciul regelui şi al statului. Spectaculoasele baluri regale, baletele, concertele, piesele şi vânătorile, petrecerile şi artificiile din Grand Pare, toate au servit la cimentarea supunerii supuşilor celor mai de seamă şi la crearea unui simţ al comunităţii naţionale. Din ziua din 1661 când, la moartea lui Mazarin, şi-a asumat personal conducerea guvernului, a jucat un rol cu un scop. Nu doar de dragul amuzamentului a apărut ca actorul principal din prima mare petrecere în aer liber a regimului său, *Les Plaisirs de l'Île Enchanté* (vezi Planşa 47). Ludovic a moştenit de la mama sa spaniolă iubirea pentru etichetă şi a învăţat de la Mazarin arta secretului şi a disimulării. Posesor al unui fizic arătos şi puternic, a combinat energia şi apetitul remarcabile cu un temperament care oscila de la galant şi generos la rău şi ranchiunos. Călăreţ, vânător, gurmand, atlet sexual, în orice calitate îi surclasa pe cei din anturajul său entuziast. Dar deşi câştiga şi flirta cu avânt, putea în acelaşi timp să plănuiască ruina tovarăşilor săi sau, precum a fost cazul marelui Nicolas Fouquet în 1661, arestarea arbitrară a celui mai de seamă ministru al său. „Le Grand Roi" nu era deasupra meschinăriei.

Elev al lui Richelieu şi al lui Mazarin, Ludovic era un bun maestru al instrumentelor ce îi puteau spori puterea. A moştenit o uriaşă şi servilă birocraţie, o armată terestră mare, o vistierie centrală vastă şi o nobilime supusă. Şi-a extins controlul asupra Bisericii Galicane deja aservită, a distrus „statul în stat" al hughenoţilor, a subordonat provinciile intendenţilor săi şi a domnit fără nicio formă de legislatură centrală. Dar cel mai mare talent al său a fost acela al publicităţii. Versailles era simbolul unui ideal care strălucea adumbrind realităţile franceze. Pentru francezi şi pentru vizitatorii străini, splendorile ceremoniilor sale au creat fără îndoială iluzia că Regele-Soare se afla în centrul unui sistem al autorităţii perfecte. Când Ludovic a intrat în Palatul Justiţiei şi l-a întrerupt pe unul dintre judecători cu comentariul „L'État, c'est moi", e posibil sau nu să fi crezut în propria butadă; dar se purta cu siguranţă de parcă ar fi crezut. Prin lunga sa serie de legături faimoase, de la Louise de la Vallière la Madame de Maintenon, a luat în derădere codul moral al vechilor *cabale de dévots*, creând un climat în care plăcerea regelui era lege. Dar în spatele faţadei, marele experiment al absolutismului era plin de eşecuri. Versailles nu era Franţa; voinţa regelui era sfidată la scară largă. Într-o ţară uriaşă, mijloacele de a evita o lege erau mai mari decât cele de a o aplica. Încercarea de uniformizare, oricât de puternică ar fi fost, nu putea să elimine toţi disidenţii. Parlamentul şi provinciile s-au opus permanent. Războaiele străine ale lui Ludovic au adus mai multă datorie şi umilinţă decât câştiguri consistente.

Guvernul Franţei, prin urmare, nu poate fi înţeles prin vreo analiză formală a instituţiilor sale. Lunga campanie de reafirmare a autorităţii regale de la centru nu a fost însoţită de o abolire generală a specificităţilor regionale şi municipale. Marile provincii ale Franţei au rămas împărţite între *pays d'élection*, acolo unde oficialii regali exercitau un control direct în mare măsură, şi *pays d'état*, care se bucurau de un mai mare grad de autonomie. Legea uzuală funcţiona în nord, legea codificată romană în sud. În fiecare dintre provincii, o masă de *libertés, parlements, franchises* şi *privileges* locale au supravieţuit şi

nobilii şi-au păstrat multe dintre puterile lor tradiţionale de jurisdicţie în propriile domenii. Era esenţial, desigur, ca Adunarea centrală, sau Statele Generale, să supravieţuiască doar în starea de suspendare permanentă, şi ca Parlamentul central de la Paris să fie instruit să înregistreze decretele regale fără discuţie. Vasta armată de aproape 50 000 de oficiali regali, venali şi corupţi, atârnau ca o mare greutate de gâtul ţării, la fel de înceţi a reacţiona la instrucţiunile regale precum erau la nevoile supuşilor locali.

Avantajul principal al regelui stătea în absenţa oricărei instituţii majore spre care ar fi putut converge centrele alternative de autoritate. Lipsit de o opoziţie unită, a reuşit să construiască un mic, dar extrem de puternic complex de organizaţii centrale conduse de el însuşi, împreună cu o nouă reţea în provincii care putea trece peste obiecţiile locale. În momentul său de vârf, regele a convocat *Conseil en Haut* (Consiliul Suprem), unde discuta politica de vârf de două sau de trei ori pe săptămână cu un mic anturaj de sfătuitori. Ludovic s-a ţinut de cuvânt când a spus că îşi va fi propriul ministru-şef. În decada formativă de după 1661 a muncit îndeaproape cu triada favorită formată din Le Tellier, Lionne şi Colbert. Formularea sfaturilor şi executarea politicilor erau lăsate în seama secretariatelor – iniţial *Étranger, Guerre, Marine* şi *Maison du Roi* – şi unei serii de comitete secundare – *Conseil Royal* pentru finanţe, *Conseil Privé* pentru decrete judiciare, *Conseil de Conscience* pentru religie şi *Conseil de Justice* pentru codificarea legii.

Pentru aplicarea deciziilor sale regele se baza în zilele de început ale Domniei Sale pe comisii speciale, care erau trimise pentru a rezolva probleme specifice. Dar din ce în ce mai mult a început să se bazeze pe ai săi *Intendants*, care au fost transformaţi rapid din simpli inspectori de anchetă în viceregi permanenţi, fiecare supraveghind afacerile financiare şi judiciare ale *généralités*-urilor sau al ariile lor de competenţă. În ultimă instanţă s-a bazat pe reforme militare, care au abolit vechea contribuţie a nobililor şi au creat o uriaşă armată regulată în întregime subordonată comandei regale. Această armată a devenit un important instrument de politică internă şi externă.

Realităţile societăţii franceze aveau o mică legătură cu structurile încetăţenite ale Stărilor tradiţionale. În teorie, acestea ar fi trebuit să fie comunităţi autonome, autoregulante. În practică, erau extrem de fragmentate; erau lipsite de orice autonomie serioasă şi toate erau din ce în ce mai subordonate controlului regal. Clerul (Prima Stare) era singurul care îşi păstrase organizarea proprie, adunările cincinale. Dar era lipsit de orice iniţiativă corporatistă prin patronajul regelui a 600 de numiri abaţiale şi episcopale şi de către abisul în creştere de interes şi pespectivă dintre clerul înalt şi cel mărunt.

Nobilimea (Starea a doua) fusese îmblânzită de către Richelieu şi căzuse în dizgraţie odată cu eşecul Frondei. Era la fel de divizată intern. Granzii au fost transformaţi în pensionari regali, beneficiind de mai multe titluri decât de influenţă reală. Majoritatea vechilor familii nobiliare depindeau din ce în ce mai mult de serviciul regal, fie în *noblesse de robe*, prin poziţii legale sau administrative, fie în *noblesse d'épée*, prin funcţii în armată. Influenţa lor a fost puternic afectată de aportul unei mase de proaspăt îmbogăţiţi şi parveniţi – *bourgeois gentilhommes* de care făcuse atâta haz Molière.

În privinţa celei de-a Treia Stări, care îi cuprindea pe toţi ceilalţi neincluşi în primele două, aceasta nu avea nicio şansă de a-şi dezvolta vreun sentiment al scopului comun. Cea mai bună speranţă de avansare socială se afla în cumpărarea unei funcţii regale sau a unui patent de nobilitate. Cea mai mică atenţie era acordată ţăranilor – majoritatea absolută a populaţiei – care a au rămas şerbi triplu-taxaţi, oprimaţi de conducătorul lor, de preot şi de oficialii regali. Trăiau la limita sărăciei. Academicianul La Bruyère i-a

numit „nimaux farouches". Şi-au descris în mod repetat propria condiţie numind-o „la Peur", teama primordială de dispariţie. Răscoalele lor frecvente, disperate şi lipsite de eficienţă făceau parte din peisajul rural.

Politica economică a constituit o parte importantă a Marelui Experiment. Sub Jean-Baptiste Colbert (1619–1683), iniţialul „homme de marbre" şi un *„bourgeois gentilhomme par excellence"*, un plan sistematic a fost conceput pentru a repune finanţele, taxele şi comerţul ţării pe un drum sănătos. Acest *Colbertism* reprezintă o formă specială de mercantilism şi este adesea considerat un eşec, mai ales în perioada sa târzie. Dar este motorul care a făcut toate celelalte proiecte ale lui Ludovic XIV posibile; şi poate fi judecat doar ţinând cont de uriaşele cereri făcute de apetitul financiar cu adevărat de nestăvilit al regelui.

În sectorul financiar, Colbert a creat *Controle Général* (1665) prin care toate celelalte instituţii subordonate erau supravegheate – *Trésor de Vépargne* (Trezorerie), *Conseil Royal*, *État de Prévoyance* şi *État au Vrai* (estimarea anuală şi bilanţul contabil) şi *Grand Livre* (cartea mare a conturilor statului). Din 1666 Monetăria a bătut aspectuosul *louis d'or* şi *écu* de argint, care şi-au păstrat o valoare stabilă vreme de 30 de ani.

În sectorul fiscal, *Caisse des Emprunts* (1674) a fost creat pentru a strânge bani din împrumuturile de stat. *Ferme Générale* (1680) a fost creat pentru a coordona colectarea tuturor taxelor cu excepţia notoriei *Taille* sau taxă de pământ (lăsată în seama *Intendants)*. După moartea lui Colbert deficitul bugetar a crescut şi o serie de tertipuri au fost încercate, inclusiv *capitation* sau impozitul pe cap de locuitor din 1695, *billets de monnaie* sau bani de hârtie din 1701 şi *dixième* sau dijma de stat în 1710.

În sectorul comercial, Colbert a introdus un regim care a încercat să includă toată activitatea privată în reglementările statului şi să acorde prioritate iniţiativei de stat, mai ales în manufactură şi comerţul exterior. *Code de la Draperie* (1669) sau „Codul textil" a fost un exemplu al maniei sale pentru reglementarea detaliată. Marea fabrică de textile Vanrobais din Abbeville şi fabrica Gobelin adusă la Paris de la Bruxelles au fost exemple ale predilecţiei sale pentru manufactură. Diferitele companii de comerţ de stat – *des Indes Orientale* (1664), *des Indes Occidentale* (1664), *du Nord* (1669), *du Levant* (1670) – erau monumente ale credinţei sale că bogăţia totală a unei ţări putea fi crescută doar prin veniturile externe. Entuziasmul lui Folbert pentru marină şi pentru construirea de porturi navale şi arsenale de stat, era derivată din dogma mercantilistă comună că comerţul exterior implică o luptă internaţională pentru resurse finite. Victoria în competiţii necesita o forţă militară. În mod semnificativ, principala industrie a Franţei – agricultura – a primit puţină atenţie, cu excepţia faptului de a fi obiectul regulării preţurilor şi o sursă de mâncare ieftină.

Mobilizarea resurselor militare ale Franţei a necesitat un efort susţinut de câteva decenii. Însuşi Folbert a subliniat importanţa formării unei flote care să poată concura cu cea olandeză sau cu cea engleză. În afara tradiţionalelor *chiourmes* sau bande de puşcăriaşi care formau echipajele galerelor de la Toulon, a creat un registru cu toţi marinarii şi cu toate navele ţării, toate susceptibile a fi înregimentate. În douăzeci de ani a mărit numărul navelor de la 30 la 107, dintre care nava *Royal-Louis* cu patru catarge, înarmată cu 118 tunuri era mândria flotei. A fondat baza navală de la Rochefort, a fortificat forturile din nord de la Brest, Le Havre, Calais şi Dunkerque şi a deschis şantiere navale şi academii navale.

Din motive evidente, însă, Franța privea mai mult spre granițele sale terestre decât spre mare. Ludovic XIV a păşit pe una dintre navele sale de război cu o singură ocazie. Sub *Bureau de guerre* a principalului adversar al lui Colbert, nemilosul ministru de război François Michel Le Tellier, Marchiz de Louvois (1641–1691), principalul efort a fost devotat armatei. Birocraţii lui Louvois au preluat controlul fiecărui detaliu. Fosta datorie a nobililor faţă de armată a fost abandonată şi structurile de înregimentare au fost revoluţionate. Noi formaţiuni de grenadieri (1667), fusilieri (1667) şi bombardieri (1684) au fost create. Supremaţia tradiţională a cavaleriei a fost predată infanteriei. Supuse exerciţiilor şi unei instruiri riguroase, înarmate cu flintă şi baionetă şi îmbrăcate în uniforme de calitate, noile formaţiuni anticipau practicile militare ale secolului XVIII. Artileria şi corpul de ingineri, la un moment dat lăsate în seama civililor, au fost integrate în comandamentul general. Ofiţerii de carieră, instruiţi în academii militare şi promovaţi în funcţie de merit, erau conduşi de comandanţi de renume – întâi bătrânul Turenne, apoi tânărul Condé şi năvalnicul Mareşal du Villars. Barăcile şi arsenale masive au fost construite în toate marile oraşe. La iniţiativa renumitului maestru de asediu, *ingénieur du roi* şi *commissaire-général des fortifications*, Mareşalul Sébastien Le Prestre de Vauban (1633–1707), un magnific lanţ de 160 de fortăreţe a fost construit de-a lungul frontierelor de nord şi de est. Construcţii precum cele de la Saarlouis, Landau, Neubreisach şi Strasbourg au costat Franţa chiar mai mult decât Versailles. Rezultatul a fost o maşinărie de război ce putea fi oprită doar de eforturile conjugate ale vecinilor Franţei. Mottoul acestei maşinării a fost *Nec pluribus impar* (un adversar pe măsură pentru mulţi). [ELSASS]

ELSASS

Într-o zi a anului 1670 armata franceză a ocupat podul de peste Rin de la Strassburg şi l-a ars. Acesta era un semnal că francezii nu erau mulţumiţi cu partea din Elsass care le-a revenit prin Tratatul de la Westfalia şi că nu vor avea odihnă până când însăşi Strassburgul nu va fi al lor. La acel moment, Strassburg era al doilea oraş al Sfântului Imperiu Roman, în întregime german în caracter, limba sa aceleaşi dialect alemanic vorbit de cealaltă parte a Rinului. Dar Ludovic XIV a fost implacabil. Mulţumită strategiei dubioase a *Réunions*, Strassburg sau Strasbourg, avea în curând să fie absorbit, împreună cu întreaga „Alsacie". Deşi dialectul local avea să supravieţuiască, provincia avea să devină simbolul unităţii franceze.[1] Ocupaţiile germane, din perioadele 1870–1918 şi 1940–1945 nu aveau să fie de durată.

Pe celălalt mal, cel estic, al Imperiului, în Silezia, marele oraş Breslau era condus în numele Habsburgilor austrieci de către ultimul prinţ al Piaştilor silezieni. Originile Sileziei erau austriece în aceeaşi măsură în care cele ale Alsaciei erau franceze. Primele legături ale Sileziei erau poloneze şi, până în 1526, boeme. Aşa cum şi limba nativă şi cultura Alsaciei aveau să reziste oricărei încercări de francizare completă, aşa şi slavii silezieni aveau să reziste valurilor de germani, austrieci şi prusaci din Boemia ce au venit să le domine provincia pe parcursul secolelor.[2]

În celălalt flanc, cel de est al Poloniei, în provincia Rutenia Roşie, marele oraş Lwów fusese condus de polonezi de 300 de ani. Era mult mai polonez decât era Strasburgul francez sau Breslaul austriac. Comunitatea sa evreiască, de asemenea, se bucurase de o mare continuitate. Dar originile Lwów-ului sau L'viv-ului nu erau poloneze, ci rutene. În 1670, cariera sa de centru principal al Uniatului culturii ucrainene era abia la început.[3] [ĀYCZAKÓW] În celălalt flanc, cel estic al Ruteniei, marele oraş Kiev de pe Nipru tocmai fusese cucerit de Moscova (vezi p. 556). Biserica ortodoxă rusă îşi afirma supremaţia asupra Ucrainei Centrale şi lansa mitul că oraşul Kiev era leagănul civilizaţiei ruse.

Strassburg, Breslau, Lwów și Kiev aveau mai multe în comun decât știau. Toate erau capitale cosmopolite ale unor provincii sau țări multinaționale pentru care revendicările exclusiv naționale se vor dovedi în mod deosebit păguboase. Până în 1945, fiecare fusese reocupată de mai multe ori. Alsacia trecuse de la Franța la Germania de patru ori. Silezia (Śląsk sau Schlesien) fusese disputată în mod regulat de Austria, Prusia, Germania și Polonia. Rutenia Roșie (sau Galiția de Est, Ucraina de Vest sau Małopolska Răsăriteană) fusese disputată de austrieci, polonezi și de ucraineni de cel puțin șase ori. Ucraina Centrală a fost împărțită de ruși și de germani, ucraineni și polonezi, roșii și albi, naziști și sovietici de cel puțin douăzeci de ori.

Când Strasbourgul a devenit capitala Consiliului Europei în 1949, Cortina de Fier a izolat omoloagele sale din Est. Într-adevăr, întrucât populația germană din Breslau fusese forțată să plece, întrucât Breslau tocmai devenise Wrocław prin aportul masiv de refugiați polonezi din Lwów și întrucât L'viv fusese luat cu asalt de masele de ruși, resentimentele existente erau puternice. Frontierele interne ale blocului sovietic erau fel de impermeabile precum Cortina de Fier. Procesul reconcilierii, început în Vest, nu avea să ajungă în întreaga Europă vreme de încă cincizeci de ani.

Religia se afla în mod clar aproape de centrul afacerilor. Ludovic XIV a dat dovadă de mai mult decât convenționala pietate catolică, dar a fost ghidat de tradiția care îi cerea ca *le Roi Très Chrétien* să fie stăpân în propria casă și că disidența religioasă reprezenta o amenințare pentru unitatea națională. După cea de-a doua căsătorie a sa, în secret, cu Françoise de Maintenon din 1685, a fost puternic influențat de sfaturile iezuiților. Rezultatul general a fost unul extrem de inconsecvent și, precum în alte sfere, de puternic contrast între anii timpurii și cei târzii ai domniei regelui. În 1699, când a fost jucată mult amânată satira anticlericală a lui Molière, *Tartuffe*, aceasta primit aplauze regale; în 1680 fusese interzisă.

Vreme de treizeci de ani, Ludovic a fost un galican adevărat – umplând episcopiile franceze cu rudele miniștrilor săi, autorizând Declarația celor Patru Articole (1682) și provocând ruptura deschisă cu papalitatea din 1687–1688. Cele Patru Articole, cea mai pură formulare a doctrinei galicane, au fost comandate pentru a fi predate în seminariile și facultățile Franței:

1. Autoritatea Sfântului Scaun este limitată la probleme spirituale.
2. Deciziile Consiliilor bisericești sunt superioare celor ale papei.
3. Obiceiurile galicane sunt independente de cele ale Romei.
4. Papa nu este infailibil, cu excepția consimțământului Bisericii Universale.

Dar apoi, afectat de izolarea sa de către puterile catolice, Ludovic și-a schimbat părerea. În 1693 a retras cele Patru Articole și restul vieții sale a acordat sprijin devotat facțiunii ultramontane. Decretul său din 1695, prin care acorda control deplin episcopatului asupra mijloacelor de existență și asupra proprietăților clerului parohial, i-a adus opoziția de durată a radicalilor. În disputa în privința Chietismului, decizia sa de a-l favoriza pe bombasticul episcop Bossuet, „Vulturul din Meaux", în dauna campionului Chietismului, episcopul Fénelon, „Lebăda din Cambrai", a jignit și elementele aristocrate, și pe cele mai spirituale. Până la urmă, Bossuet fusese cel care îl numise pe Ludovic „un zeu pentru oamenii lui".

În politica sa față de protestanți, Ludovic a trecut de la discriminare pasivă la hărțuire măruntă și apoi la persecuție violentă. La început, sub tutela lui Mazarin, regele nu a fost

înclinat să distrugă o comunitate care își demonstrase loialitatea în timpul războaielor Frondei. De la țesătorii din Abbeville la însuși marele Turenne, hughenoții erau oameni muncitori și influenți. Din păcate, încălcările Edictului de la Nantes și presupusul tratament preferențial al „RPR" (*religion prétendue réformée* sau „așa-numita religie reformată") erau două dintre problemele care uneau toate aripile opiniei catolice. Astfel că din 1666 toate activitățile hughenoților care nu erau în mod expres aprobate prin Edict au fost considerate ilegale. Primele capele au fost distruse: un *caisse des conversions* sau „fond de conversii" a fost creat pentru a-i răsplăti pe NC *(nouveaux convertis)* cu șase livre de persoană. Din 1679, o serie de măsuri legale și militare au căutat să pună capăt protestantismului cu forța. În *dragonadele* depravate din Poitou, Béarn și Languedoc unde soldați au fost încartiruiți în casele familiilor care refuzau conversia, atrocități de neimaginat au fost comise. Într-un final, în octombrie 1685, presat de Louvois (Le Tellier) și de depravatul arhiepiscop al Parisului, Harlay de Champvallon, regele a revocat Edictul toleranței. Episcopul Bossuet l-a răsplătit cu epitetul de „Noul Constantin". Până la un milion dintre cei mai valoroși cetățeni ai Franței erau forțați să renunțe la credința lor sau să fugă în mijlocul unei veritabile domnii a terorii. Rezistența în Dauphiné și în Cévennes a continuat pentru o perioadă de treizeci de ani.

În mod similar, în tratamentul aplicat jansenișților, politica regală a ezitat între compromis și represiune. Ideile lui Jansen au fost primite cu entuziasm de către o aripă a Bisericii Franceze și au fost diseminate la scară largă prin lucrările Abatelui de St. Cyran (1581–1643), ale lui Antoine Arnauld I (1612–1694) și, mai presus de toți, ale lui Blaise Pascal. Activitățile janseniste s-au centrat pe mănăstirea cisterciană din Port-Royal în Paris și pe omniprezentul clan Arnauld, care avea legături puternice la Curte – cu verișoara regelui, Madame de Longueville, cu ministrul de externe al regelui, Simon Arnauld, Marchiz de Pomponne (1616–1699), cu Racine, un fost elev al școlii din Port-Royale, chiar și cu Bossuet. Dar din 1650, când cele „Cinci Propuneri" extrase din lucrarea *Augustinus* a lui Jansen au fost declarate în mod oficial ca fiind eretice, iar janseniștii au fost tratați ca subversivi, Pascal și alții au fost obligați să publice în secret. În 1661, o Formulație de Obedință denunțând Propunerile a cauzat o breșă, iar surorile de la Port-Royal „pure precum îngerii, mândre precum demonii", au fost mutate într-o nouă locație la Port-Royal-les-Champs lângă Versailles. Prima rundă de persecuții s-a încheiat cu *Paix de l'Église* (1668), care le-a permis janseniștilor să semneze Formulația păstrându-și obiecțiile cinstite „într-o tăcere respectuoasă". Însă atacuri ulterioare au fost lansate împreună cu campania împotriva hughenoților. Arnauld *le Grand* a fost forțat să plece în exil la Bruxelles în 1679.

Runda decisivă a urmat publicării în 1693 a *Reflecțiilor* oratorianului Pasquier Quesnel (1634–1719). Când furoarea ce a urmat acestei publicări a devenit inextricabil amestecată cu cealaltă dispută dintre episcopii Bossuet și Fénelon în privința Chietismului, regele a decis să acționeze. În 1705, papa a fost convins să retragă compromisul în privința „tăcerii respectuoase" și în 1713 Bula *Unigenitus* i-a condamnat pe larg pe janseniști și toate lucrările acestora. Port-Royal a fost închisă, biserica distrusă și cimitirul dărâmat. Rămășițele lui Pascal și ale lui Racine au fost salvate din mormintele lor noaptea. Dintr-o lovitură, Ludovic a transformat o dispută doctrinară într-o confruntare de durată între Establishment-ul dominant al Bisericii și Statului și criticii săi intelectuali. Aici se află cu adevărat începutul Iluminismului Francez.

Nimic nu a fost mai schematizat în cărți ca politica lui Ludovic XIV față de arte. Acest „absolutism intelectual" este uneori descris ca un model în care gustul regal și patronajul puteau determina întreaga viață culturală a unei epoci. „Clasicismul este făcut să apară ca o doctrină oficială corespunzătoare pe plan literar doctrinelor ordinii monarhice și unității religioase ce a fost predominantă în sferele politice și spirituale."[21] În cuvintele lui Nicolas Boileau (1636–1711), principalul critic literar al zilei. „Un Auguste aisément peut faire des Virgiles" (un August poate cu ușurință crea Virgili).

Este adevărat, desigur, că darnicul patronaj regal a oferit un stimul puternic în direcția uniformității instituționalizate. Académie Française (1635), al cărei mare Dicționar a apărut în 1694, a acționat ca gardian oficial al limbii franceze. Académie de Peinture et de Sculpture, mai târziu Beaux-Arts, a pus puteri enorme în mâinile pictorului regelui, Charles Le Brun (1619–1690). Académie des Sciences (1666) a urmărit activități similare celor ale Societății Regale din Londra. Académie de Musique (1669) a oferit o platformă similară talentelor muzicianului regelui, Jean-Baptiste Lully (1633–1687), autor al unui număr mare de opere. La Beaux-Arts, care legau dictatura artistică a lui Le Brun de geniul organizațional al lui Colbert, arhitecții, decoratorii, gravorii fiind mobilizați în proiecte în care armonia și ordinea erau pasiunile dominante. Mai presus de orice, Curtea comanda o concentrație de creativitate culturală fără paralel. În literatură, cei „patru prieteni ai regelui" – Boileau, Molière, Racine și La Fontaine – au exercitat o influență în vremurile lor de glorie de care puțini scriitori s-au mai bucurat vreodată. Comédie-Française (1680) a unit câteva trupe existente într-o operațiune teatrală unită.

Dar la o examinare mai atentă devine clar că monopolul clasic era mai mult iluzoriu decât real. Pe de o parte, gustul regelui era mai eclectic decât se presupune. Mania clasică pentru formularea regulilor artistice era cu siguranță prezentă, dar regulile nu erau neapărat respectate de toată lumea. Pe de altă parte, „Parnassusul clasic" ce a dominat vreme de douăzeci de ani a fost gradual subminat. Începând cu 1687 viața culturală franceză a fost absorbită de furibunda ceartă dintre *Anciens* și *Modernes*. Fațada unității a fost dată la o parte, pentru a expune un peisaj cultural de o varietate și o heterodoxie de la care parada giganților ne-a distras de prea multe ori atenția.

Politica externă a lui Ludovic XIV a fost cea mai bună măsură a puterii și prestigiului său. Se baza pe cel mai complet serviciu diplomatic pe care îl văzuse vreodată Europa – condus personal de rege la Versailles – și pe o forță militară utilizată din plin doar după o lungă perioadă de pregătiri. A dus continentul european sub o zodie a conflictului. Ca rezultat, Ludovic XIV este văzut în anumite cercuri ca primul dintr-o linie de tirani care au încercat să cucerească Europa cu forța, precursor al lui Napoleon și al lui Hitler. Coalițiile realizate împotriva sa pot fi văzute ca strămoșii „Puterilor aliate" de peste secole.

În realitate, viziunea lui Ludovic era mai degrabă una limitată. În ciuda comentariilor de mai târziu, nu pare să fi avut vreun plan real de obținere a „frontierelor naturale" ale Franței, cu atât mai puțin de a subjuga continentul. Deși precauția primilor săi ani a fost abandonată, țintele sale au rămas în mod esențial dinastice și de consolidare. Fiind legat de Mazarin de o infanta spaniolă, María Teresa, cu care s-a căsătorit la Saint Jean-de-Luz în 1660 ca parte a Tratatului Pirineilor, nu avea cum să evite probleme reprezentate de succesiunea în dezagregare a Spaniei. Implicarea sa constantă în Țările de Jos și pe Rin se datorează unei frici justificate legate de încercuire. Setea lui pentru război și expansiunea nu poate fi comparată cu cea a altor monarhi precum, de exemplu, cei ai Suediei sau Rusiei. Iubirea sa pentru *la gloire* ar fi putut să pară cu totul convențională dacă nu

ar fi fost susţinută de o logistică atât de ameninţătoare. Dintre cele patru războaie majore ale lui Ludovic, primele două s-au limitat la Ţările de Jos, al treilea a fost provocat de *réunions* – campania lui Ludovic de a obţine un teritoriu german prin subterfugiu judecătoresc, în timp ce al patrulea a rezultat direct din eşecul dinastiei conducătoare spaniole. În spatele tuturor se afla rivalitatea internaţională pentru colonii şi comerţ. [GROTE MARKT]

Războiul de Devoluţie (1667–1668) a derivat din exploatarea de către Ludovic a pretenţiilor sale dinastice în Brabant. A început cu invazia franceză a Ţărilor de Jos Spaniole; a inspirat o „Triplă Alianţă" între Anglia, Olanda şi Suedia; şi s-a încheiat cu Pacea de la Aix-la-Chapelle în urma căreia Ludovic a intrat în posesia a douăsprezece fortăreţe belgiene.

Războiul franco-olandez (1672–1679) a pornit din pricina hotărârii lui Ludovic de a-i pedepsi pe olandezi pentru amestecul lor în campania anterioară. A fost pregătit minuţios din punct de vedere diplomatic, cu rivalele maritime ale Olandei, Anglia şi Suedia convinse să îşi schimbe aliata şi cu Polonia adăugată la tabăra franceză. L-a transformat pe William III de Orania, Stadtholder al Provinciilor Unite în coordonator al opoziţiei. A început, asemenea conflictului anterior, cu francezii avansând în Ţările de Jos Spaniole; dar traversarea de către Condé a Rinului a iritat imperiul, iar Ludovic nu a ratat ocazia de a întrerupe ocupaţia de către Spania a Franche-Comté. Congresul de la Nijmegen (1678–1679) i-a avut pe diplomaţii lui Ludovic la conducerea negocierilor – mulţumindu-i pe olandezi cu avantaje comerciale, forţându-i pe spanioli să cedeze teritorii, impunând o înţelegere puterilor mai mici.

Prin politica *réunions*, Ludovic a suspendat războiul deschis în favoarea anexărilor aranjate prin proceduri legale, dar dubioase. Au fost înfiinţate curţi pentru a judeca petiţiile regale ce ridicau pretenţii asupra a numeroase oraşe şi jurisdicţii de pe graniţa de est. Fiecare verdict favorabil ducea la ocuparea imediată a districtului respectiv. Nu mai puţin de 160 de anexări au fost organizate în acest fel în anii 1680, cele mai notabile fiind Strassburg (1681) şi Luxemburg (1684). Cu imperiul preocupat de înaintarea turcilor spre Viena, Ludovic planifică bine operaţiunea.

Războiul de Nouă Ani (1689–1697) a avut loc ca urmare a sfidării de către acesta a Ligii de la Augsburg (1686), formată la iniţiativa lui William de Orania pentru a opri anexările viitoare ale Franţei. Invazia franceză a Ţărilor de Jos Olandeze şi a Palatinatului, acolo unde Heidelbergul a fost devastat, a deschis seria epuizantă de asedii şi de bătălii navale. Prin Tratatul de la Ryswick (1697), Ludovic a fost obligat să îşi abandoneze majoritatea *réunions*, dar nu Strasbourg. [ELSASS] [GROTE MARKT]

Războiul Succesiunii Spaniole (1701–1713) este considerat de unii a fi „primul război mondial". A fost purtat în Germania, în Ţările de Jos, în Italia, în Spania, în colonii şi pe mare. Conflictul mocnea încă din 1700 când Carol II a murit fără urmaşi şi când Ludovic XIV s-a hotărât să respecte testamentul regelui mort în dauna propriilor afaceri. A fost de neevitat odată ce Ludovic îl prezentase curţii pe tânărul său nepot, Filip d'Anjou, cu apelativul „Voici le Roi d'Espagne". A reunit cea mai puternică şi cea mai mare coaliţie antifranceză, condusă pe câmpul de luptă de triumviratul format din Prinţul Eugeniu de Savoia, Ducele de Marlborough şi de Marele Pensionar Heinsius. Luptele au început atunci când Ludovic şi-a luat precauţia de a reocupa „fortăreţele-barieră" din Ţările de Jos Spaniole deţinute de olandezi. Conflictul s-a desfăşurat în reprize de asediu şi contraasediu, pe pământ şi pe mare, până când toate părţile au fost temeinic sleite de forţe. În 1709, după bătălia „extrem de ucigaşă", dar nedecisivă de la Malplaquet, care a salvat Franţa de la invazie, se spune că Mareşalul du Villars i-ar fi spus suveranului său: „Încă o victorie ca asta pentru duşmanii dumneavoastră, Sire, şi vor fi complet terminaţi".

GROTE MARKT

În 1695 *Grote Markt* sau *Grand'Place* din Bruxelles a fost distrusă atunci când unul dintre cei mai inepți mareșali ai Franței, Ducele de Villeroi, a bombardat orașul la foc deschis. Doar în acel conflict, în care armatele lui Ludovic XIV au avansat în Țările de Jos Spaniole, au distrus șaisprezece biserici, 4 000 de case și o piață publică care fusese descrisă ca o „imagine perfectă în piatră a culturii politice europene în cea mai bună ipostază a sa".[1]

Realizată în deceniile de după 1312, când Bruxelles își primise propria cartă, întinderea Grote Markt găzduise turniruriile ducilor de Brabant și de Burgundia. În partea de sud, Primăria în stil gotic susținea o subțire dar înaltă clopotniță cu o înălțime de 50 de metri, în vârful căreia se afla o statuie aurită a Sfântului Mihai. În partea opusă Maison du Roi în stil renascentist a găzduit mulți duci, dar niciodată un rege. Pe fiecare flanc se înălțau case ale gildelor ale celor „nouă națiuni", printre ele „Domul Brutarilor" al Le Roi d'Espagne, fațada cu statui a Casei Arcașilor, La Louve și etajul de sus în formă de pupă al „Constructorilor de bărci". În fața lor, pavajul cu pietre rotunjite fusese martor la spânzurarea lui Egmont și a lui Horn. În 1795 avea să răsune la declarația Republicii Franceze de către Dumouriez și în 1830 la luptele cu trupele olandeze. În zilele noastre, este decorul anualei procesiuni Ommegang, condusă de actori jucând „curtea lui Carol al V-lea". În rest, a fost ocupată de vânzători de flori, de piața de păsări de Duminică și, până mai recent, de locuri de parcare.

Bruxelles-ul a fost aspectuos restaurat de domnia austriacă după 1713 și extensiv renovat atunci când a devenit capitala Regatului Belgiei în 1830. În secolul XIX, legate printr-un pentagon de bulevarde noile districte s-au răspândit pe dealurile din apropiere. Coundenbergul a primit palatul regal, ministerele guvernului și Parlamentul. Koelkebergul, o imitație a Montmartre, a primit grandioasa bazilică cu dom Sacré-Cœur, terminată abia în 1970. Strălucitoarea moleculă metalică Atomium amintește de Expoziția Universală din 1958. Modernul Cité de Berlaymont (1967) găzduiește sediul Comisiei Europene, Zaventem sediul NATO. Din 1971, Brussels-Bruxelles a format o regiune bilingvă în cadrul celor trei cantoane lingvistice ale Belgiei – egală din punct de vedere legal în statut cu omologele sale vorbitoare de flamandă, franceză și germană. Originar un oraș predominant vorbitor de flamandă, acum găzduiește un mozaic lingvistic complicat, ce include franceza, turca și chiar sectoare de limbă engleză.

Observatorii sentimentali au văzut în Bruxelles o capitală potrivită pentru viitoarea Europă pentru că se presupune că orașul și-a depășit propriul naționalism precum și pe cel al vecinilor săi. A fost descris ca o gură la un „tunel al istoriei", trecând pe sub întunecatul munte al naționalismului modern spre „minunatul model" al „multiculturalei", „polifonicei Burgundii".[2]

Este posibil să fie așa. Dar pretențiile intelectuale extravagante nu se potrivesc stilului local. De pe piedestalul său dintr-un colț de stradă chiar lângă Grote Markt, statuia lui *Manneken Pis*, jovialul „Băiat care face pipi" (1619), care a supraviețuit bombardamentului lui Villeroi, exprimă cea mai sănătoasă opinie despre toate aceste fantezii.

Deznodământul final al Războaielor Franceze, așa cum este el imortalizat în tratatele gemene de la Utrecht (1713) și Rastatt (1714), nu s-a ridicat la așteptările niciunuia dintre principalii combatanți. Ambițiile Franței au fost reduse, dar nu eliminate complet. A păstrat numeroase orașe și teritorii câștigate inclusiv Lille, Franche-Comté și Alsacia; dar Filip d'Anjou a rămas pe tronul Spaniei. Olandezii, ca și francezii, erau epuizați, dar au supraviețuit păstrând și controlul fortărețelor-barieră. Spania, care pierduse atunci când se aliase coaliției antifranceze, a pierdut din nou de data aceasta în calitate de aliată a Franței. Scopul principal al spaniolilor fusese de a păstra unitatea imperiului lor. Și-au dat seama că provocaseră tocmai catastrofa pe care încercaseră să o evite. Austriecii, care

încercaseră să evite ca moştenirea Spaniei să intre pe mâinile Franţei, s-au mulţumit în schimb cu partea leului, inclusiv Ţările de Jos Spaniole, Milano, Napoli şi Sardinia. Puterile periferice s-au dovedit însă beneficiarii cei mai evidenţi. Atât Casa de Hohenzollern în Prusia, cât şi Casa de Savoia au fost confirmate în statutul lor regal. Prima au obţinut Gerdelandul Superior pe Rin şi, cu o anumită întârziere, Pomerania Suedeză; cea din urmă au obţinut Sicilia. Noul Regat Unit al Marii Britanii (a se vedea mai jos) a câştigat enorm în statut, confirmat prin controlul Gibraltarului şi a Minorcăi, a Newfoundlandului şi a celorlalte teritorii americane, precum şi a comerţului colonial spaniol. Regatul Unit – de acum înainte nu doar Anglia – a ieşit acum în faţă ca principala forţă maritimă, ca broker diplomatic principal şi ca adversar al supremaţiei Franţei.

De la punctul său cel mai înalt de la începutul anilor 1680, prin urmare, Marele Experiment al lui Ludovic, a produs până la final un profit redus. Războaiele, persecuţiile religioase, moartea marilor personalităţi au fost însoţite de eşecuri de o natură mai profundă. Atât statul francez, cât şi societatea franceză arătau semne ale unei boli de durată. Finanţele statului, de exemplu, au intrat într-o mare dezordine. Până în 1715 venitul brut al Guvernului era de 69 de milioane de livre şi cheltuielile de 132 de milioane; datoria publică a fost estimată undeva între 830 şi 2 800 de milioane.[22] Şi mai grav, marea masă a populaţiei Franţei avea puţin de câştigat dintr-o viaţă de depravare în creştere: scutirile scandaloase ale nobilimii au continuat; clasele de mijloc rănite puternic de plecarea hughenoţilor, se luptau pentru a scăpa de povara reglementărilor de stat; ţăranii se epuizau la limita înfometării fără speranţe de ameliorare a situaţiei. În anii de înfometare, rapoartele contemporane despre situaţia lor cumplită – desculţi, morţi de foame, subzistând dintr-o dietă de coajă de copac, fructe sălbatice şi sfeclă – sunt susţinute de studii statistice moderne ale mortalităţii şi preţurilor la mâncare. Lunga procesiune de provincii aflate în revolte deschise şi sângeroase a continuat – Béarn (1664), Vivarais (1670), Bordeaux (1674), Brittany (1675), Languedoc (1703–1709), Cahors (1709). Răscoalele rurale şi izbucnirile soldate cu arderea castelelor au fost pedepsite nemilos prin represiuni militare şi spânzurări în masă. Faţada strălucea în continuare, dar fundaţiile începuseră să se clatine. Atunci când Ludovic XIV a murit, pe 1 septembrie 1715, cortina a căzut odată cu răsunătoarele cuvinte ce au deschis cuvântarea funerară: „Dieu seul, mes frères, a intonat episcopul Massillon, Dieu seul est grand". (Fraţii mei, doar Dumnezeu este mare.)

Franţa secolului XVIII a fost în întregime copilul grandiosului dar eronatului experiment al lui Ludovic XIV. Fermentul intelectual al Iluminismului francez a fost o reacţie naturală împotriva imobilităţii politice şi sociale a Vechiului Regim pe care Ludovic îl crease. Atât politica externă, cât şi cea internă au fost devotate menţinerii *statu-quo-ului* în toate sferele. Conservatorismul intrinsec al sistemului a fost accentuat de şocul iniţial al proiectelor riscante ale lui John Law, care păreau să discrediteze tocmai noţiunea schimbării şi a reformei. A fost întărită de minoratul (1715–1723) lui Ludovic XV, atunci când conducerea guvernului a fost asigurată de un rafinat, dar depravat regent, Ducele d'Orléans, şi de către lunga subordonare a tânărului rege în faţa tutorelui său André, Cardinal de Fleury (1653–1743). Regentul a restaurat grabnic dreptul Parlamentului de a obiecta în legătură cu decretele regale – o reţetă clasică pentru nebunii nesfârşite făcute fără responsabilitate. Cardinalul a supervizat o eră de stabilitate competentă, marcată doar de crize diplomatice şi de o reînviere violentă a controversei în privinţa Jansenismului. Domnia personală a lui Ludovic XV (1723–1774), care a acordat mai multă atenţie vânătorii de femei şi de cerbi decât guvernării ţării, a fost cea a unei stagnări

epuizante. Perpetua criză financiară, alimentată de războaiele recurente, a transformat ciocnirile dintre curte și Parlament într-un spectacol de rutină. Vrajbele religioase între ultramontani, galicani și jansenişti, care au culminat în 1764 cu expulzarea iezuiților, au degenerat într-o rundă rituală de dușmănie și obscurantism. Distanța dintre curte și popor a crescut și mai mult. Cea mai memorabilă personalitate a epocii a fost cu siguranță cea a lui Jeanne Poisson, Madame de Pompadour (1721–1764) – inteligentă, influentă și complet neajutorată. A făcut tot ce i-a stat în putere pentru pune capăt plictiselii inimaginabile a regelui și ei i se atribuie cea mai relevantă dintre remarci „Après nous le déluge". [CORSICA] [DESSEIN]

CORSICA

Este irelevant faptul că Napoleon Bonaparte s-a născut ca supus al regelui Franței. Fratele său mai în vârstă, Joseph, cu siguranță nu se născuse așa. Insula Corsica fusese vândută lui Ludovic XV de Republica Genova într-o înțelegere ce nu a fost confirmată de către adunarea insulei până în septembrie 1770, atunci când Napoleon era deja în vârstă de un an. Tatăl lui Napoleon servise ca secretar lui Pasquale Paoli, care condusese revolta împotriva Genovei și care avea să mai conducă încă una împotriva conducerii Convenției Iacobine, înainte de a muri în Anglia. Corsica avea o lungă istorie de autoguvernare, *terra di commune*, datând încă din secolul XI. A supraviețuit sub suzeranitatea Pisei, Genovei și a Franței, până când a fost suprimată de Republica Franceză. Din 1793, Corsica a fost încorporată în Franța metropolitană ca Département 90, dar caracterul său individual este unul puternic, iar separatismul local a fost mereu prezent. Legea regională din 1982 i-a oferit un grad de autonomie, dar nu suficient pentru a elimina terorismul antifrancez. Ilegalul Front Național de Liberare a Corsicăi poate fi comparat cu ETA din provinciile basce ale Spaniei sau cu IRA din Irlanda de Nord.[1] În ciuda unui stereotip răspândit, naționalismul cu manifestări teroriste nu este limitat la Europa de Est sau la Balcani.

Ludovic XVI a anticipat cu siguranță o domnie la fel de lungă și de plictisitoare ca aceea a bunicului său. A văzut chiar nevoia de reformă. Dar a fost primul prizonier al Vechiului Regim. La o zi după izbucnirea Revoluției, la 14 iulie 1789, jurnalul său conținea ceea ce bunicul său folosise întotdeauna pentru zilele fără vânătoare – „Rien" (nimic).

În Insulele Britanice, evenimentul principal al perioadei, fondarea Regatului Unit (1707), a avut loc ca o culminare a complicatelor conflicte religioase, dinastice, constituționale și internaționale. Restaurarea Dinastiei Stuart după Războiul Civil a dus la o confruntare stânjenitoare, și domnia lui Carol II (m. 1685) a supraviețuit în ciuda a două războaie cu Olanda, a fraudulentului Complot Papal din 1679 și a două rebeliuni a partizanilor scoțieni ai Covenant-ului. Precum tatăl său, regele a fost obligat fără voia sa să domnească prin Parlament și a făcut tot ce i-a stat în putință să îl evite. Politica sa religioasă a abordat drumul de mijloc între fațiunile protestantă și cea catolică. Revenirea supremației anglicane a limitat toleranța. Această revenire s-a manifestat în Anglia prin Codul Clarendon și prin Actele Test, iar în Irlanda și Scoția, prin reimpunerea episcopiilor. În politica externă au existat mari disensiuni în legătură cu lupta contra olandezilor din motive comerciale sau cu susținerea lor din motive religioase și strategice. [LLOYD'S]

Toate aceste probleme au atins un punct crucial după 1685, atunci când lui Carol i-a urmat la tron fratele său, James II (1685–1688 (1701)) – un catolic militant, un absolutist și un client al lui Ludovic XIV. Ascensiunea sa la tron a fost marcată de încă două revolte lipsite de succes – cea a Ducelui de Argyll în Scoția și cea a Ducelui de Monmouth în

Anglia. Atunci când regele a încercat să extindă actul de toleranţă şi asupra catolicilor, principalul partid protestant şi parlamentar din Anglia – din acel moment cunoscut ca „Whigs" – a forţat o confruntare cu oponenţii lor regalişti – din acel moment cunoscuţi ca „Tories". Spectrul conflictului civil era vizibil, deşi persoane şovăielnice de toate nuanţele, precum anglo-irlandezul Vicar din Bray, erau pregătiţi să îşi păstreze poziţiile cu orice cost:

Când regalul James era pe tron
Şi papalitatea iar la modă,
Legile Penale le-am redus la tăcere
Şi am semnat Declaraţia.
Biserica Romei mi s-a părut
Că se potriveşte bine cu constituţia;
Şi am fost un iezuit
Cu excepţia Revoluţiei.
Şi aceasta este legea pe care o voi respecta,
Până în ziua morţii mele, Domnule!
Că orice rege ar fi pe tron,
Eu voi fi Vicar în Bray, Domnule![23]

LLOYD'S

Fiul lui Lloyd, 18 februarie 1688, *London Gazette* menţionează o cafenea condusă de Edward Lloyd în Tower Street. La scurt timp după aceea, Lloyd a lansat un buletin săptămânal, precursorul *Lloyd's List*, oferind ştiri despre comerţ şi navigaţie. Făcând asta, oferea şi locul de întâlnire şi un serviciu de informare tuturor celor interesaţi de domeniul asigurărilor. Lloyd's avea să se dezvolte în cea mai mare companie de asigurări a lumii. Transferat la Bursa Regală, a emis prima sa poliţă standardizată în 1774. A fost reorganizat în 1811 [TABARD], privilegiile sale fiind confirmate printr-un statut în 1888. Oferea punctul de contact dintre sindicatele de „nume", care subscriu capitalul, şi firmele care asigură acoperirea pe fiecare poliţă emisă. Domeniul asigurărilor oferă siguranţă. Rădăcinile sale pot fi găsite în oraşele Italiei medievale, unde principiul „reciprocităţii", a împărţirii riscului, a fost în mod clar înţeles. A fost una dintre precondiţiile dezvoltării comerţului. Accelerarea sa din secolul XVIII reflectă creşterea la scară largă a asigurării în multe sfere. Iniţial, cultura asigurării a fost domeniul exclusiv a unei mici elite mercantile. [MERCANTE] Dar şi-a extins treptat frontierele – întâi în noile zone de risc, precum incendiile, asigurările de viaţă, de accident şi de sănătate; apoi în noi sfere sociale; şi în al treilea rând, în regiuni noi, mai puţin comerciale ale Europei. Până la mijlocul secolului XIX, guvernele începuseră să se gândească la beneficiile planurilor de asigurări universale; iar în 1888 guvernul german a introdus un plan de asigurări de sănătate şi de pensii pentru toţi angajaţii statului. Până spre finalul secolului XX, conceptul de „siguranţă socială", accesibilă tuturor prin drept, era un ideal universal acceptat. Asigurarea a avut implicaţii extinse pe tărâmul psihologiei sociale. Dacă nesiguranţa cronică încurajase credinţa tradiţională în religie şi [MAGIE], dezvoltarea siguranţei materiale era cu siguranţă menită să aibă un efect şi asupra răspunsului popular şi la marile probleme imponderabile ale vieţii şi ale morţii. În 1693, Societatea Regală l-a însărcinat pe Edmund Halley să pregătească un raport statistic despre „Gradele Mortalităţii la Om". Erau îngrijoraţi din cauza unui dezastru financiar recent rezultat din anuităţi vândute fără a se ţine cont de vârstă. Halley şi-a dat seama că singurele date potrivite veneau de la Breslau (acum Wroclaw) din Silezia austriacă, unde înregistrarea morţilor includea şi vârsta celor decedaţi. Analizând 6 193 de naşteri şi 5 869 de morţi la Breslau între anii 1687–1691, a reuşit să realizeze un tabel, ilustrând grupurile de vârstă ale populaţiei, totalul estimat de populaţie din fiecare grup şi numărul anual de morţi pentru fiecare vârstă. Din aceasta a demonstrat principiul speranţei de viaţă şi probabilitatea variabilă a morţii. „Tabelul Breslau" al lui Halley a fost pionierul tuturor calculelor actuariale. I-a răpit Providenţei monopolul asupra mortalităţii umane.

James şi-a pus speranţele în mobilizarea ajutorului francezilor şi a reuşit să fugă în străinătate la a doua încercare.

Victoria protestantă a fost asigurată de acţiunea fermă a Stadholderului olandez, William de Orania, soţul fiicei lui James, Mary, care era hotărât să nu permită căderea Angliei în mâinile lui Ludovic. Debarcând la Torbay pe 5 noiembrie 1688 cu o puternică armată de mercenari, a curăţat Londra de trupele engleze fără a i se opune rezistenţă şi a stabilit o poziţie de necucerit. Doar atunci a convocat Parlamentul Convenţiei pentru a realiza revoluţia „glorioasă" şi „fără sânge" ce avea să-i ofere tronul Angliei împreună cu soţia sa.[24] Aceasta era o hotărâre ce se potrivea tuturor participanţilor principali. Statele Generale ale Provinciilor Unite, care plătiseră pentru această operaţiune, erau mulţumite să îl vadă pe Stadholder într-o poziţie mai puternică în străinătate decât cea pe care o avea în Ţările de Jos. William era mulţumit că îşi mărise considerabil resursele de război cu Franţa. Partidul „Whigs" din Anglia era mulţumit să aibă un rege străin pe care îl putea controla mai uşor ca pe Dinastia Stuart.

În Anglia, „Revoluţia" a fost confirmată prin Declaraţia şi prin Legea Drepturilor şi printr-un alt Act de Toleranţă (ce îi recunoştea pe disidenţii protestanţi, dar nu pe catolici). A fost în strânsă legătură cu noile aranjamente constituţionale ce au înclinat balanţa dinspre Coroană spre Parlament. În Irlanda, a fost obţinută prin cucerire sângeroasă şi prin triumful lui „King Billy" şi ai săi „Orangemen" în Bătălia de pe Boyne din 1 (11) iulie 1690. A perpetuat supremaţia protestantă într-o ţară majoritar catolică. În Scoţia, a fost parafată prin mărşavul Masacru de la Glencoe (1692) – unde uciderea clanului catolic Macdonald de către Familia Campbell susţinută de englezi a creat un război pe viaţă şi pe moarte în Lowlands şi Highlands. Internaţional, a fost însoţită de angajarea Angliei şi a Scoţiei în Liga de la Augsburg, şi în toate coaliţiile viitoare împotriva lui Ludovic XIV.

„Revoluţia Glorioasă" din 1688–1689, prin urmare, nu a fost nici glorioasă în mod deosebit, nici revoluţionară. Scopul său a fost de a salva Establishment-ul politic şi religios de propunerile radicale ale lui James; şi a fost dus la bun sfârşit de singura invazie reuşită a Angliei din 1066. Dar în generaţiile care au urmat avea să dea naştere unui puternic mit. Se află la originea unei doctrine constituţionale ce avea să fie cunoscută ca „ideologia engleză" şi care postulează suveranitatea absolută a Parlamentului. Această doctrină susţine că „puterea despotică absolută", aşa cum a formulat-o juristul Blackstone, fusese transferată dinspre monarh spre Parlamentul ales. În teorie cel puţin, oferă Parlamentului puterea de a conduce cu toată autoritatea înaltă rezervată înainte regilor Angliei. Prin aceasta diferă fundamental de doctrina suveranităţii poporului, pe care majoritatea ţărilor europene aveau să o obţină din exemplul fie al SUA, fie al Franţei revoluţionare, şi care operează printr-o constituţie oficială ce guvernează toate ramurile politicii. A devenit inevitabil nava amiral nu doar a supremaţiei protestante, ci şi a supremaţiei engleze în Marea Britanie, întrucât parlamentarii englezii au reuşit întotdeauna să obţină o majoritate în dauna membrilor nonenglezi. Avea să supravieţuiască tuturor schimbărilor din secolele ce au urmat; 300 de ani mai târziu, avea să reprezinte în continuare princi- palul obstacol în calea intrării Marii Britanii într-o Comunitate Europeană unită.[25]

Complicaţiile dinastice au amânat deznodământul vreme de 25 de ani. Din 1701, Ludovic XIV a recunoscut în mod oficial revendicările lui James Edward Stuart, „Bătrânul Pretendent" sau „James III" (1688–1766), în timp ce moartea lui Mary (1694), a lui William III (1702) şi a tuturor celor şaptesprezece copii ai reginei Anne (1702–1714) i-au lăsat pe Stuarţii protestanţi fără urmaşi. În mijlocul Războiului Succesiunii Spaniole,

nimănui nu trebuia să i se amintească ce haos putea să cauzeze lipsa urmaşilor; şi Actul Uniunii (1707) între Anglia şi Scoţia a venit în cea mai mare parte ca rezultat al frustrărilor din Londra şi de la Edinburgh în legătură cu învălmăşeala de înţelegeri dinastice ce se realizau. Ca preţ al dizolvării sale, Parlamentul scoţian a reuşit să obţină acceptul Angliei în privinţa comerţului liber între cele două ţări, bani englezi pentru a achita datoria uriaşă a Scoţiei, acceptul englez pentru existenţa separată a legii scoţiene şi a Kirk-ului presbiterian şi promisiunea nescrisă a forţelor armate engleze împotriva Highland-ului revoltat (vezi anexa III).

Prin urmare, „Regatul Unit al Marii Britanii" avea să fie condus de un Parlament unit la Westminster; şi noua naţionalitate „britanică" avea să fie supraimpusă celorlalte naţiuni din insule. Identitatea britanică modernă derivă din acele vremuri. Tradiţiile engleze aveau să fie inversate. Amintirea istoriei separate a Scoţiei avea să fie subminată. Marea Britanie a intrat în era celei mai mari încrederi de sine, eliberată de diviziuni insulare. Alegerea Casei de Hanovra ca succesoare a Dinastiei Stuart, deşi puternic contestată, a fost dusă până la capăt. Din acel moment, o monarhie care nu era nici engleză, nici scoţiană a devenit simbolul britanicităţii.[26] [GOTHA] [MASON]

MASON

De ziua Sfântului Ioan Botezătorul 1717, reprezentanţii celor patru loje ale masonilor liberi din Londra s-au întâlnit la berăria *Goose and Gridiron* pentru a forma o „Mare Lojă Mamă a Lumii" cu scopul de a-şi alege primul Mare Maestru. Deşi procesul-verbal al întâlnirii nu s-a păstrat până în zilele noastre, istoricii Francmasoneriei nu au dubii în privinţa existenţei întâlnirii sau asupra faptului că din acel moment Marea Lojă din Londra avea să fie centrul nervos al mişcării internaţionale.[1]

Istoria timpurie a Francmasoneriei este una neclară. Povestea unei bule papale din secolul XIII prin care se crea o societate a constructorilor de biserici este ficţiune pură. Legăturile cu *commecines* sau *steinmetzen* medievali, dar şi cu o asociaţie subterană a foştilor templieri nu sunt dovedite. Un raport din 1713 conţinea cântecul:

Dacă istoria nu este doar o fabulă antică/ Francmasonii se trag de la Turnul Babel. Cele mai timpurii referinţe demne de încredere indică Scoţia secolului XVII şi contactele cu Anglia făcute în timpul Războiului Civil. Elias Ashmole (1617–1692), anticarul, astrologul şi fondatorul Muzeului din Oxford, şi-a notat propria iniţiere în jurnal:

> 1646 Oct 16, 4.30 pm. Am fost făcut Francmason la Warrington în Lancashire împreună cu col. Henry Mainwaring din Cheshire. Numele celor care aparţineau în acel moment Lojei: Mr. Rich. Penket, Warden, Mr. James Collier, Mr. Rich, Sankey, Henry Littler, John Ellam, Richard Ellam şi Hugh Brew.[2]

Aerul de mister ce înconjoară Francmasoneria este cultivat intenţionat. Este atractiv pentru simpatizanţi, jignitor pentru oponenţi. Neiniţiaţii se întreabă în privinţa ritualilor, a ierarhiei, a jargonului pseudooriental, a semnelor, simbolurilor şi scopurilor sale. Compasul şi pătratul, şorţul şi mănuşile şi cercul de pe podea sunt evident menite să încurajeze credinţa în originile de ghildă medievală ale mişcării. Dar este presupusul jurământ de păstrare a secretului ce a cauzat cea mai mare controversă. Potrivit unei relatări, iniţiatul legat la ochi a fost întrebat: „În cine îţi pui încrederea?", iar el a răspuns: „În Dumnezeu". „Încotro călătoreşti?" şi a răspuns „Din Vest spre Est, spre Lumină." I s-a cerut apoi să jure pe Biblie, că nu dezvăluie secretele societăţii „sub pedeapsa de a i se tăia gâtul de-a lungul, de a i se smulge limba şi de a i se îngropa corpul în nisipurile aspre ale mării..."[3]

Francmasoneria a acționat mereu esențial ca o societate de beneficiu reciproc, deși beneficiile nu apăreau definite niciunde. Adversarii săi au susținut adesea că este antifeministă, întrucât nu permite intrarea femeilor, și antisocială precum și anticreștină, întrucât se presupune că membrii săi se ajută prin contacte politice, comerciale și sociale în detrimentul altora. Francmasonii și-au declarat întotdeauna opoziția față de ateism, toleranța lor religioasă, neutralitatea în politică și angajamentul față de munca caritabilă.

Francmasoneria s-a extins dramatic în secolul XVIII. A recrutat dintre cele mai ridicate niveluri ale aristocrației britanice și a devenit un stâlp de durată al monarhiei. O lojă a fost fondată la Paris în 1725 de scoțienii expatriați; din acel moment mișcarea s-a extins în fiecare țară de pe continent. Loji au fost înființate la Praga (1726), Varșovia (1755), chiar în St. Petersburg. Până la momentul Războaielor Napoleoniene rețeaua era suficient de extinsă pentru ca povești să circule despre ofițeri din tabere opuse la Borodino și Waterloo făcând semnul secret de recunoaștere și încetând să tragă.

În țările catolice, francmasoneria a luat o turnură anticlericală și a jucat un rol important în Iluminismul radical.[4] Membrii săi erau adesea deiști, filozofi, critici ai Bisericii și ai Statului. În Austria, de exemplu, unde bulele papale care denunțau mișcarea nu au fost publicate, a fost extrem de activă în promovarea artelor până la suprimarea sa din 1795. În Franța, a contribuit la fermentul prerevoluționar. În secolul XIX și după acesta, avea să fie puternic asociată cauzelor liberalismului.

Răspunsul Bisericii catolice a fost unul lipsit de echivoc. Vaticanul privea Francmasoneria ca pe o asociație malefică. De la Bula *In Eminenti* (1738) la *Ab Apostolici* (1890), papii au condamnat-o în șase ocazii diferite ca fiind conspirativă, rea și subversivă. Catolicii loiali nu putea fi francmasoni, adesea catalogați în cercurile ultracatolice ca fiind dușmanii publicl împreună cu iacobinii, carbonarii și evreii. Regimurile totalitare ale secolului XX au fost și mai ostile. Francmasonii au fost trimiși în lagăre de concentrare și de fasciști, și de comuniști. În multe țări ale Europei au putut să își reia activitățile doar după căderea fascismului sau, în Est, după căderea blocului sovietic.

Controversa în legătură cu rolul Francmasoneriei continuă. Dar cel mai impresionant document legată de aceasta este lista sa de membri, care i-ar include pe Francisc I al Austriei, Frederick II al Prusiei, Gustav IV al Suediei, Stanislaw-August al Poloniei și Paul I al Rusiei; Wren, Swift, Voltaire, Montesquieu, Gibbon, Goethe, Burns, Wilkes, Burke; Haydn, Mozart, Guillotin și Marat; generalii Lafayette, Kutuzov, Suvorov și Wellington; mareșalii MacDonald și Poniatowski; Talleyrand, Canning, Scott, Trollope, O'Connell, Pushkin, Liszt, Mazzini, Garibaldi și Kossuth; Leopold I al Belgiei, William I al Germaniei; Eiffel, Tirpitz, Scharnhorst, Masaryk, Kerensky, Stresemann și Churchill; și toți regii englezi cu excepția unuia de la George IV la George VI. Ceea ce arătă că societatea cea mai secretă dintre societățile internaționale nu era chiar atât de secretă.

Cauza iacobină, care a rezistat cea mai mare partea a secolului XVIII, a conținut tot ceea ce a fost pierdut în evenimentele din 1688–1714. În afară de sorțile personale ale bătrânului pretendent și a fiului său, Charles Edward Stuart, cunoscut și ca „tânărul pretendent", „Bonnie Prince Charlie" sau „Carol III" (1720–1788), a reunit toate sentimentele rănite în legătură cu ordinea înfrântă. Deplângea distrugerea vechilor monarhii, a catolicismului englez și a legăturilor sale europene, a drepturilor scoțienilor și irlandezilor de a-și controla propriile destine. În Anglia a beneficiat de susținerea multor Tories importanți și a tuturor celor ce îi deplângeau pe cei fugiți și exilul lor. A inspirat două mari revolte – „The Fifteen" (1715), în care armatele iacobine au ajuns până la sud de Lancashire și „Forty-Five" (1745) în care acestea au ajuns până la Derby.

Ultima ocazie a inspirat suprema campanie de distrugere a civilizației Highlandului scoțian. După teribilul dezastru de la Culloden Moor, de pe 16 aprilie 1746, când ultimul

mare asalt al membrilor de clan a fost secerat la pământ de salvele englezilor în tunici roşi şi de către scoţienii din Lowland, viaţa clanurilor a fost suprimată pentru totdeauna. Limba lor galică a fost interzisă, la fel şi veşmintele lor tradiţionale, organizaţiile şi liderii lor. Teribilele epurări, care le-au permis latifundiarilor loialişti să îi expulzeze pe locuitori în favoarea oilor, au lăsat mai mulţi gaeli în America de Nord decât în Scoţia. Acestea măsuri au cauzat Highlandului acea părăsire tulburătoare pe care turiştii neştiutori au admirat-o de atunci. [PHILIBEG]

PHILIBEG

În 1727, căpetenia Clanului Macdonnell din Glengarry a intrat în afacerea topirii oţelului. A închiriat pădurea de la Invergarry unui maestru fierar quaker din Barrow în Lancashire, Thomas Rawlinson, şi a strâns o forţă de muncă pentru a tăia lemnul şi a lucra la cuptor. Rawlinson, care venea regulat în vizită, a observat că îmbrăcămintea tradiţională a membrilor de clan, lungul *breacon* sau „pled cu curea", îi încurca pe aceştia în munca lor. Astfel, consultându-se cu croitorul garnizoanei de la Inverness, a creat un veşmânt mai scurt, cu pliuri, până la genunchi, ce avea în curând să fie cunoscut sub numele de *felie-beg*, „philibeg" sau kilt scurt. În acest fel, elementul central al presupusului costum antic al celor din Highland a fost inventat de un englez.[1]

La scurt timp după aceea a doua Rebeliune Iacobină a fost înfrântă şi Parlamentul de la Westminster a interzis toate veşmintele muntenilor din Highland. Timp de patruzeci de ani, kiltul nu a putut fi purtat în public, cu excepţia regimentelor Highland pe care armata britanică le recruta – Garda Neagră (1739), Infanteria Uşoară Highland (1777), Seaforth Highlanders (1778), Camerons (1793), Argyll, Sutherlands şi Gordons (1794). În aceleaşi decenii, în timp ce Societatea Highland din Londra făcea campanii pentru revenirea la kilt, civilii din Highlands au adoptat permanent pantalonii. [NOMEN]

În 1822 George IV a făcut prima vizită regală la Edinburgh de la Uniune. Sir Walter Scott, romancierul, a servit ca maestru de ceremonii. Regimentele Highland, care se umpluseră de glorie la Waterloo, au defilat în splendoarea kilturilor lor. Toate căpeteniile de clan din Scoţia au fost încurajate să participe în „costum tradiţional". Şi ele, la rândul lor, au purtat kilturi, fiecare dintr-un tartan distinctiv. Pledul în carouri fusese ţesut de secole de o industrie prosperă, care livra „trews" sau pantalonii conici ai celor bogaţi. Dar coloratele sale „seturi" sau tipare fuseseră asociate vag cu regiuni, nu cu clanuri; şi nu fuseseră folosite de oamenii obişnuiţi. Cel mai faimos set, tartanul negru şi verde al familiei Campbell, care avea să fie preluat şi de Garda Neagră, fusese cunoscut în industrie ca „Kidd Nr. 155", după un plantator din Caraibe care îl comandase pentru sclavii săi. Dar regimentele Highland şi adunarea din 1822 au contribuit la stabilirea obiceiului de a asocia fiecare set cu un anume nume de clan. Obiceiul a fost puternic susţinut şi de publicarea târzie a unei opere frumos ilustrate, dar contrafăcute, *Vestiarium Scoticum* (1842), scrisă de doi fraţi şarlatani, autodenumiţii Sobieski-Stuart, care deţineau o curte romantică pe insula Eileann Aigas de lângă Inverness.

Alocarea tartanelor a completat un proces remarcabil de invenţie culturală care evoluase de peste două secole. În primă fază, după fondarea coloniei presbiteriene din Ulster, originile evident irlandeze ale civilizaţiei Highland au fost neglijate, apoi repudiate. O nouă istorie, exclusiv scoţiană, a fost compilată, la aceasta contribuind şi geniala falsă poezie a lui James Macpherson „Ossian". Obiceiurile Highland presupuse „străvechi şi originale", precum kiltul, s-au dovedit atrăgătoare, întrucât răspundeau unei cereri pentru un pedigri naţional lipsit de ambiguitate. În ultima etapă, ce a debutat cu Actul de Amnistiere (1786), mase de refugiaţi din Highland s-au îngrămădit în Lowlands, şi noile tradiţii au fost adoptate de scoţienii din toate straturile sociale ca o marcă a nonenglezismului lor. Acest joc foarte romantic a fost aţâţat de regina Victoria, care a achiziţionat domeniul de la Balmoral în 1848 şi a inventat un tartan de Balmoral pentru propriul ei consort şi propria familie

extrem de nescoțiană. Clanul Macdonnel din Glengarry nu a apucat finalul acestei revoluții.[2] Original un sept sau un subclan al Clanului Macdonald din Skye, la un moment dat „Lorzi ai Insulelor", numele lor galic însemna „fii lui Domhull", „conducătorul lumii". În intervalele vrajbei lor cu clanul Mackenzie, fuseseră mereu membri marcanți ai cauzelor catolică și iacobină. Un Macdonnell a purtat stindardul lui James II la Killiecrankie în 1689 și a luptat din nou la Sherlffmuir în 1715. Succesorul lui a luptat în Patruzeci și cinci în fruntea a șase sute de membri de clan, și a fost încarcerat în Turnul Londrei. Dar a șaisprezecea căpetenie a vândut pământurile ancestrale și a emigrat în Noua Zeelandă. Tartanul lor roșu, negru, verde închis și alb are toate semnele unui set simplu și străvechi. Dacă acestea împodobeau kiltul scoțian original din 1727, nu se știe.

Spre finalul secolului XIX, „tradiția inventată" a fost un produs la scară largă în întreaga Europă.[3] Când socialiștii germani au inventat Ziua de Mai (1890), atunci când grecii au relansat Jocurile Olimpice (1896), atunci când rușii au marcat fondarea Dinastiei Romanov (1913) sau scoțienii au instituit „Nopțile Burns" – răspunsul celor din Lowland a fost kiltul, cimpoaiele și hagis – cu toți doreau să le ofere membrilor lor un simț comun al identității.

În combinație cu mișcarea de încercuire, care îi alungase pe micii proprietari de pământ de pe terenurile lor din Anglia de peste două secole, epurările au venit în completarea unui proces care avea să îi dea societății britanice unele dintre trăsăturile sale cele mai de durată. Aceste epurări au lipsit țara de țăranii care formau coloana majorității națiunilor din Europa. Le-au luat solidaritatea socială, democrația primitivă și tipul de conștiință națională ce se dezvoltă natural dintr-o comunitate bazată pe țărani. Aceasta însemna că sentimentul naționalității britanice putea fi proiectat doar în jos dinspre instituțiile statului și nu putea crește exponențial dinspre atașamentul tradițional al familiilor de țărani față de pământ. Din acel moment pământul a fost în cea mai mare parte proprietatea unei clase restrânse de fermieri și de latifundiari. Societatea britanică a fost împărțită într-o minoritate loialistă cu mijloace și o minoritate deposedată, care avea să ducă cu sine resentimentele pe jumătate uitate ale dezmoștenirii lor în vintrele sistemului de clasă britanic.

În cadrul Insulelor Britanice, Irlanda era o țară aparte. Deși soarta sa nu poate fi comparată cu spolierea Highlandului scoțian, tradiția conflictului era adâncă și amarnică. Și protestanții și catolicii suferiseră persecuții urâte în timpul Războaielor Religioase. După 1691 supremația protestantă a fost sporită cu ajutorul legilor penale draconice care le-au interzis catolicilor dreptul de a lucra în serviciul public, de a deține proprietăți, dreptul la educație și la căsătorii mixte. Irlanda a fost exclusă din Uniune în 1707. Și-a păstrat propriul Parlament, dar era încă supusă străvechii „Legi a lui Poyning", care dădea controlul automat asupra legislației miniștrilor regelui de la Londra. Spre deosebire de Scoția, Irlandei nu îi era permis să beneficieze de comerțul liber cu Anglia. Spre deosebire de Țara Galilor, nu a trecut prin nicio formă de renaștere națională sau culturală. Cu excepția singulară a Ulsterului protestant, unde refugiații hughenoți au inițiat prospera industrie de pânză, nu a participat direct la Revoluția Industrială a Marii Britanii. O populație în creștere a făcut din nefericirea rurală o parte a vieții. Foametea din 1726–1729 și cea din 1739–1741 au anticipat dezastrul din anii 1840. Teribilele bande ale „Whiteboys" și-au făcut prima dată apariția la țară în 1761. O mișcare de reformă condusă de Henry Flood (1732–1791) și de Henry Grattan (1746–1820) a fost într-un final depășită de rebeliunea nereușită a lui Wolfe Tone și a Irlandezilor săi Uniți (1798), și de încorporarea cu forța a Irlandei în Regatul Unit prin al Doilea Act de Uniune (1801).

Marea Britanie hanoveriană a rezistat 123 de ani. Domeniile celor patru George – I (1714–1727), II (1727–1760), III (1760–1820) şi IV (1820–1830) au fost martorele unei monarhii cu adevărat constituţionale prezidând deasupra achiziţiei şi pierderii unui imperiu, deasupra primei Revoluţii Industriale a lumii şi deasupra creşterii unei puteri navale fără de seamăn ce a făcut Marea Britanie imună în mod unic la problemele continentului. Atât de mari erau diferenţele dintre Marea Britanie şi vecinii săi continentali ce au apărut în această perioadă că mulţi istorici insulari au înclinat să vadă istoria britanică şi cea continentală ca două subiecte separate.

Privind retrospectiv, cel mai important moment al domniei hanoveriene târzii pare să fi fost pierderea celor treisprezece colonii britanice în timpul aşa-numitei „Revoluţii Americane" din 1776–1783. Desigur, nimeni în 1776 nu ar fi putut să prevadă adevăratul potenţial al SUA. Cele treisprezece colonii păreau în continuare o afacere fragilă, înconjurate de forţele de necontrolat ale naturii pe un continent în marea lui parte neexplorat. Chiar şi aşa, perspectivele Imperiului Britanic în pragul Războiului de Independenţă erau enorme după orice standard. Puterea navală britanică ridicase deja foarte reala posibilitate ca vastele teritorii de vest şi din centru-vest ale Spaniei şi Franţei să fie absorbite fără vreo opoziţie serioasă. (În 1803, francezii au fost într-adevăr obligaţi să îşi vândă „Louisiana" – în fapt, întregul centru-vest – pe o sumă infimă.) Rămaşi fără cea mai atractivă dintre posesiunile lor transatlantice, însă, britanicii au fost din ce în ce mai constrânşi să îşi caute norocul imperial în altă parte, mai ales în India şi în Africa.

La acel moment, guvernul britanic nu a putut să vadă însă nici implicaţiile cele mai apropiate. John Hancock a avut dreptate să semneze Declaraţia de Independenţă (1776) cu litere mari, astfel ca regele George să o poată citi „fără ochelari". Pentru rivalii continentali ai Marii Britanii, revolta americană a oferit o ocazie de amestec pe termen scurt. Franţa şi Spania au sprijinit o cauză pe care nu ar fi tolerat-o niciodată în propriile colonii. Dar pentru toţi europenii cu conştiinţă, conflictul a ridicat probleme de principiu politic fundamental, contestând tocmai fundaţiile monarhiilor prin care aproape toate erau conduse. Cele şapte articole ale Constituţiei căreia i-au dat naştere conţineau cele mai clare şi cele mai practice formulări ale idealurilor Iluminismului. Sunt scurte, laice, democratice, republicane, raţionale; puternic înrădăcinate în teoria contractului a lui Locke; în legalismul englez, în gândurile lui Montesquieu despre diviziunea puterilor în stat, în conceptul lui Rousseau despre voinţa generală. Constituţia a fost scrisă de „Noi, poporul Statelor Unite", şi s-a dovedit remarcabil de durabilă. Ironia acestei constituţii stă în faptul că mulţi dintre autorii săi de seamă, inclusiv Thomas Jefferson şi George Washington, erau proprietari de sclavi, şi că a fost smulsă de la una dintre ţările cele mai libere şi bine guvernate ale epocii.

Înaintea secolului XVIII, Savoia fusese o provincie de frontieră a Sfântului Imperiu Roman. Încăleca creasta Alpilor de vest între Regatul Franţei şi câmpia Lombardiei. Casa sa conducătoare, care pretindea a fi una dintre cele mai vechi dinastii domnitoare ale Europei, descindea din contele Umberto Biancamano din secolul XI, „Humbert cel cu Mâna Albă", a cărui familie obţinuse teritorii pe fiecare versant ale strâmtorilor Muntelui Cenis şi Grand St. Bernard. Regiunea sa vestică – comitatul francofon Savoia, inclusiv Chambéry, Annecy şi masivul Mont Blanc – se întindea până la ţărmul Lacului Geneva. Regiunea sa de est, principatul vorbitor de italiană al Piemontului, inclusiv Aosta, Susa şi Torino se întindea până la riviera ligurianâ. După ascensiunea Confederaţiei Helvetice

provincia a fost despărțită de corpul principal al imperiului și conducătorii din Torino, atunci când au fost ridicați la rangul de duci imperiali, au fost capabili să-și urmeze o existență aproape independentă. Precum predecesorii săi, ducele Victor Amadeus II (1675–1730) a acționat cu precauție pentru a nu supăra pe niciunul dintre vecinii săi puternici francezi și habsburgi. Totuși, părăsind alianța cu Ludovic XIV într-un moment critic al Războiului Succesiunii Spaniole, a fost răsplătit de către împărat cu un statut regal și cu insula Sicilia. În 1720 a fost obligat de austrieci să dea Sicilia la schimb cu Sardinia, încheindu-și astfel domnia pe tronul unui compus „Regat al Sardiniei" alcătuit din Savoia, Piemont și Sardinia însăși. Acest straniu conglomerat, un produs arhetipal al politicilor dinastice, o „Prusie a sudului" avea să devină un secol mai târziu conducătorul nebănuit de nimeni al mișcării pentru unificarea Italiei (vezi capitolul X).

Spania s-a aflat în fruntea lungii procesiuni de țări care își pierdeau rapid fostul statut politic și economic. Sub regii Bourbon – Filip V (1700–1746), Ferdinand VI (1746–1759), Carol III (1759–1888) și Carol IV (1788–1808) – și-a pierdut toate pretențiile de a fi o mare putere. Rămasă fără toate posesiunile sale continentale cu excepția Parmei și a Piacenzei și legată de un imperiu american de o valoare dubioasă, a rămas sub dominația granzilor, a Bisericii și a Inchiziției. Doar în timpul domniei lui Filip, au fost înscenate 700 de *auto-da-féuri*. Un anumit succes a fost obținut în reorganizarea administrării pe model francez, în decorarea Madridului și în încurajarea vieții culturale prin intermediul Academiei (1713). [BASERRIA] [PRADO]

BASERRIA

Că *baserria* sau „ferma comunală" a format baza unui tip unic de organizare socială a țării baște este confirmat de înregistrările de recensământ din Navarra începând cu 1786. Pentru a depăși crizele de succesiune care au cuprins adesea gospodăriile țărănești unice. [GRILLENSTEIN] Dieta din Navarra confirmase dreptul fiecărei ferme de a fi condusă de două cupluri manageriale corezidente. Toți membrii adulți ai unei ferme, fie ei proprietari sau chiriași, aveau puterea de a alege un urmaș sau o urmașă în fiecare generație care avea să le ia locul de îndată ce unul dintre cuplurile manageriale era dezabilitat prin moarte sau retragere din activitate. Căsătoriile și dotele managerilor și ale copiilor lor erau de asemenea, subiectul aprobării comunale. Și, ca rezultat, *baserria* a fost remarcabil de stabilă în ceea ce privește deținerea și managementul, fiind și autosuficientă economic. Era „adevărată purtătoare a culturii baște" în fața urbanizării și a industrializării în creștere, punctul-cheie al identității baște individuale până la depopularea rurală a vremurilor recente. Cultura, economia și organizarea socială erau inseparabile într-un sistem care prezervase unul dintre cele mai vechi popoare preindo-europene ale Europei de-a lungul a multe secole.[1]

Portugalia a vegetat în mod similar sub domnia unor monarhi indiferenți și a unei biserici militante. Ioan V (1706–1750), cunoscut drept „Cel Credincios), a fost un regepreot, „al cărui fiu cu o stareță a devenit Inchizitor General". Domnia succesorului său, Iosef I (1750–1777), a fost zdrobită de cutremurul de la Lisabona și restaurată de energicele, dar de scurtă durată reforme ale Colbertului de mai târziu al Portugaliei, Sebastão, Marchiz de Pombal (1699–1782). Pombal probabil că nu a rostit niciodată

cuvintele care i se atribuie cel mai des – „Îngropați-i pe cei morți și hrăniți-i pe cei vii" – dar din 1750 a dominat țara timp de un sfert de secol, reorganizând finanțele, educația, marina, comerțul și coloniile. Maria I (1777–1816), precum contemporanii săi britanici, a înnebunit, și Portugalia, precum Marea Britanie, avea să petreacă întreaga perioadă revoluționară sub o regență. [CUTREMUR]

CUTREMUR

La 1 noiembrie 1755, capitala portugheză, Lisabona, a fost zdruncinată de un cutremur. Un val înalt a distrus cheiurile și navele din Tagus. Două treimi dintre clădirile orașului au fost distruse sau arse. Între 30 000 și 40 000 de cetățeni și-au pierdut viețile. Șocul a fost resimțit din Scoția la Constantinopol.

Cutremurul din Lisabona nu a fost nici primul, nici ultimul dintre dezastrele Europei. Distrugeri similare s-au petrecut în 1421, atunci când prăbușirea Maas Polder a scufundat sute de sate joase din Olanda, în decembrie 1631, când o erupție a Vezuviului a ucis aproape 18 000 de oameni în Italia sau în 1669, atunci când lava vulcanului Etna a îngropat portul Catania din Sicilia. Cutremurul din 1356 a distrus Basel, în timp ce acela din 28 decembrie 1908 a nivelat Messina și Reggio di Calabria, cu pierderi de 70 000 de vieți omenești. Marele Incendiu al Londrei (1666) a avut numeroase corespondente. Episoadele de holeră și de ciumă nu au încetat până la finalul secolului XIX. [SANITAS]

Dar cutremurul din 1755 a cauzat mai mult decât simple daune fizice. A zguduit cele mai prețuite speranțe ale Iluminismului. A zguduit credința *philosophes* într-o lume ordonată, previzibilă și într-un Dumnezeu rațional, benign. A adus ruina și celor jusți și celor injuști. Așa cum însuși Voltaire a fost forțat să recunoască: „Până la urmă, lumea chiar conține rău."[1]

Italia secolului XVIII era încă împărțită, chiar dacă liniile de diviziune au fost oarecum modificate. Rivalitatea principală era acum cea dintre Casa de Savoia de la Torino și habsburgii austrieci, care dețineau Milano și Ducatul Toscanei. Reînființarea în 1738 a unui regat Bourbon independent în Napoli a dus la un anumit echilibru. Toate aceste teritorii au beneficiat de o conducere sănătoasă din partea unor despoți luminați. În alte locuri, vechile contraste predominau între orașele republică precum Veneția și autocrația divină a statelor papale. Vaticanul și-a pierdut mult din spațiul de manevră politică atunci când puterile catolice au devenit dezbinate în toate în afara cererii lor de a fi desființați iezuiții (vezi pp. 593–594). Trei mandante lungi de papă, cele ale lui Clement XI (1700–1721), Benedict XIV (1740–1758) și Pius VI (1775–1799), nu au putut împiedica decăderea politică a Vaticanului. Cultura laică a beneficiat de o renaștere evidentă; limba și literatura italiană au fost promovate de academiile oficiale din Florența și de la Roma. Știința și erudiția au înflorit. Nume precum cel al lui L.A. Muratori arhivistul (1672–1750) din Ferrara, Antonio Genovesi economistul (1712–1769) din Napoli, Cesare Beccaria criminologul (1738–1794) din Milano sau Alessandro Volta fizicianul (1745–1821) din Pavia au câștigat faimă continentală. Au strâns cu siguranță legăturile unei comunități culturale naționale în creștere. [TORMENTA]

Provinciile Unite, precum Portugalia, la un moment dat o nestemată în coroana spaniolă, au rămas în continuare în posesia unui imperiu peste mări, dar cu foarte puțină influență în evenimentele mai apropiate de casă. Pe mare își pierduseră supremația maritimă în fața britanicilor; pe uscat erau înconjurați din toate părțile de habsburgi. Îndelungatul conflict dintre oligarhia republicană și Casa de Orania a continuat până în 1815, atunci când o monarhie ereditară a fost într-un final creată. [BATAVIA]

Scandinavia secolului XVIII a fost în centrul scenei într-o singură ocazie. Ultimul avânt spre măreţie al Suediei sub Carol XII (1697–1787) a fost un anacronism încheiat cu dezastru (a se vedea mai jos). Cu acea excepţie, ţările scandinave s-au mulţumit cu o existenţă caracterizată de inofensivă obscuritate. În Danemarca – Norvegia, cei patru regi Oldenburg – Frederick IV (1699–1730), Christian VI (1730–1746), Frederick V (1746–1766) şi Christian VII (1766–1808) – au făcut paşi importanţi în modernizarea ţării pe linii iluministe. Un experiment zelos în această direcţie – cu 2 000 de decrete aprobate în doi ani, s-a sfârşit abrupt în 1772 când ministrul-şef al regelui, J.F. Struensee, un prusac, şi presupusul tată al copilului reginei, a fost decapitat pentru *lèse-majesté*. În Suedia, o îndelungată şi puternică reacţie împotriva absolutismului regal a dat predominanţă unei Diete ale cărei proceduri neclare au fost atribuite mecanismelor laborioase ale celor patru stări şi rivalităţii dintre facţiunile „Pălării" şi „Băşti". Monarhia a fost puternic slăbită de abdicarea sorei lui Carol XII, Ulrica Leonora, în favoarea nefericitului său soţ german Frederick I (1720–1751) şi în 1756 de intrigile de origine prusacă ale succesorului său, Adolphus Frederick (1751–1771) din Holstein-Gottorp-Eutin. Reafirmarea plină de succes după lovitura de stat regală din 1772 de sub Gustav III (1771–1792) a apropiat Suedia de curentul principal al politicii şi culturii contemporane. Acest patriotic şi împlinit tânăr rege, care luase pe sus la un moment dat saloanele Parisului, avea să fie asasinat în 1792 pe când încerca să organizeze o ligă a prinţilor împotriva Revoluţiei Franceze. [ELDLUFT]

ELDLUFT

În 1773, farmacistul suedez Karl Scheele (1742–1786) a descoperit că aerul este un amestec din mai „multe aere" şi că unul dintre componentele sale, pe care el îl numea *eldluft* sau „aer de foc" conţinea secretul combustiei.[1] În octombrie anul următor, a trimis descoperirea sa lui Antoine Laurent Lavoisier (1743–1794), directorul monopolului francez de praf de puşcă şi salpetru. În aceeaşi lună Lavoisier l-a cinstit cu prânzul pe disidentul şi experimentatorul englez Joseph Priestley (1733–1804), şi a auzit şi de la acesta cum „aerul deflogisticat" făcea lumânările aprinse să ardă cu o flacără incandescentă.

Lavoisier, care era directorul *Ferme Générale* a regelui sau al sistemului de taxare a fermelor precum şi al *Régie de Poudre*, avea timpul şi banii să îşi satisfacă pasiunea pentru experimentare. Observase deja că multe substanţe capătă greutate atunci când sunt arse şi ştia că acest efect nu este compatibil cu teoria valabilă a zilei, cea a lui Phlogiston – o formă invizibilă (şi imaginară) a materiei în care majoritatea oamenilor de ştiinţă, inclusiv Priestley, încă credeau.

Astfel că Lavoisier a proiectat un experiment prin care putea să măsoare cantitatea de „aer de foc" ce putea fi absorbită atunci când mercurul era ars într-un recipient închis.[2] A observat nu doar că mercurul încălzit se combina cu aer de foc, dar şi că încălzirea continuă separa noul compus în elementele sale componente. Notaţia chimică modernă ar fi descris experimentul lui Lavoisier astfel:

$$Hg + O = HgO \text{ (Oxid mercuric): } HgO = Hg + O.$$

Ştiinţa ajunsese în sfârşit la o înţelegere a naturii reacţiilor chimice, anume faptul că substanţele puteau fi combinate şi separate cu altele într-o lume materială alcătuită din elemente simple şi compuşii lor.

Lavoisier s-a ocupat apoi de sarcina de a da nume simple elementelor simple şi nume compuse compuşilor. „Aerul de foc" al lui Scheele sau „aerul deflogisticat" al lui Priestley au devenit *oxygenè*, „aerul necurat" al lui Scheele *hydrogène*. Compusul mercurului şi al

oxigenului a devenit „oxid mercuric". În 1787 a contribuit la publicarea unei liste cu 33 de elemente și noua lor nomenclatură. În 1789, a publicat al său *Traité préliminaire de la Chimie*, primul manual de chimie al lumii.
Scheele murise deja, foarte probabil otrăvit de gazele propriului cuptor. În 1791, lui Priestley i-a fost arsă casa de către mulțimea furioasă din Birmingham pentru că susținuse Revoluția Franceză. A fugit în SUA. Pe 8 mai 1794, Lavoisier murea ghilotinat împreună cu alți douăzeci și șase de taxatori ai fermelor regale. Se spune că judecătorul apelului ar fi remarcat, „Republica nu are nevoie de savanți". Revoluția chimică a coincis aproape exact cu omoloaga sa politică. Ambele „și-au consumat propriii copii".

În timp ce Europa de Vest era preocupată de supremația Franței, țările Europei Centrale și de Est aveau preocupări majore proprii. În timpul vieții lui Ludovic XIV, Europa Centrală a trecut prin două evoluții neașteptate ce au afectat serios istoria statelor germane. Una din ele a fost ultimul mare avânt al otomanilor, care în 1683 au încercat un nou asediu al Vienei. Cea de-a doua a fost oferită de încă o etapă dramatică în evoluția Prusiei, ale cărei ambiții erau acum pe punctul de a tulbura o întreagă regiune. Europa de Est a fost martora unei etape decisive în ridicarea Imperiului Rus, din acel moment o putere militară și politică de prim rang. Prinsă în mijlocul acestor schimbări rapide, vechea Republică Polonia-Lituania a contribuit întâi la salvarea Vienei, pentru a se scufunda apoi încet sub loviturile vecinilor ei rapaci. Înainte de sfârșitul secolului XVIII, structura tradițională de putere a Europei Centrale și de Est fusese transformată fără a mai putea fi recunoscută.

Avântul otoman de la finalul secolului XVII a fost asociat cu o criză politică extinsă, care timp de treizeci de ani a pus marele vizirat în mâinile familiei Köprülüs, de origine albaneză. Această ascensiune începuse în anii 1650 în mijlocul unor dispute în privința Cretei și a blocadei venețiene a strâmtorii Dardanele, lămurită după 1660 de o succesiune disputată în Transilvania ce a pus Poarta în opoziție directă cu Habsburgii. Familia Köprülüs privea războiul ca pe un mijloc de a direcționa intrigile și resentimentele armatei, mai ales a corpului de ieniceri, împotriva căruia luaseră măsuri disciplinare atât de aspre. În 1672 au atacat provincia poloneză Podolia, ocupând fortăreața Kamieniets de pe Nistru, înainte de a fi înfrânți la Chocim de Hatmanul, Ioan Sobieski. În 1681–1682, în Ungaria, au luat partea rebelilor conduși de contele Tököli și, după ce au declarat Ungaria vasala Porții Otomane, au înaintat pe Dunăre spre Viena.

Asediul Vienei a durat două luni, din iulie până în septembrie 1683. În această perioadă, prost aprovizionata capitală austriacă a fost înconjurată de o armată masivă de 200 000 de oameni însoțiți de o puternică artilerie grea. Într-un moment în care prinții germani erau ocupați cu înaintarea lui Ludovic XIV pe Rin, împăratul a întâmpinat mari dificultăți în a reacționa la pericolul de pe Dunăre. Acesta fiind cazul, cel mai puternic ajutor a venit din partea Poloniei, unde Sobieski, devenit rege și ieșit din alianța sa anterioară cu Franța, a văzut războiul cu turcii și subvențiile austriece ca pe o soluție pentru propriile probleme domestice. La comanda forței de ajutor la începutul lui septembrie, s-a rugat în capela de pe înălțimile Kahlenbergului în pădurile Vienei. Apoi, în după-amiaza zilei de 12, a ordonat atacul: husarii săi înaripați au coborât în galop dealul pornind direct spre centrul taberei otomane. La cinci și jumătate galopa prin mijlocul rândurilor inamice semănând panică, confuzie și măcel. În seara următoare, a găsit timp să îi scrie soției sale, regina Maria-Luiza, din cortul Marelui Vizir:

Singură alinare a inimii și a sufletului meu, frumoasă și iubită Marysienka! Domnul Dumnezeul nostru, Binecuvântat de toate vârstele, ne-a adus o victorie nemaiîntâlnită și glorie națiunii noastre. Toate tunurile, întreaga tabără, pradă nemaivăzută au căzut în mâinile noastre... Există suficientă pulbere și muniție pentru un milion de oameni... Vizirul a fugit în așa o grabă, că a avut timp să își ia cu el un singur cal... (Tabăra este) la fel de întinsă ca orașele Varșovia sau Lvov înconjurate de zidurile lor... Am pus mâna pe toate corturile și toate căruțele, *et mille autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches*.... Și-au abandonat ienicerii în tranșee, care au fost apoi executați în timpul nopții... au lăsat în urma lor o masă de austrieci nevinovați, mai ales femei; dar au măcelărit câți de mulți au putut... Vizirul avea un minunat struț... dar și acesta a fost ucis... Avea băi; avea grădini și fântâni; iepuri și pisici și un papagal care tot zbura ca să nu îl putem prinde...[27]

Când Sobieski i-a trimis stindardul verde al Profetului papei, a adăugat și comentariul lui Carol V de după Mühlberg: „Veni, vidi, Deus Vicit" (Am venit, am văzut, Dumnezeu a cucerit).

Retragerea otomană care a început în acea zi la Viena a continuat în etape în următorii 200 de ani. Pe termen scurt i-a inspirat pe liderii Ligii Sfinte, organizată de papă, să continue să avanseze pe Dunăre spre teritorii nedisputate de pe vremea cruciadelor. Prin Pacea de la Carlowitz (1699), Ungaria a revenit Austriei, Podolia Poloniei, Azov Cnezatului Moscovei și Moreea Veneției. Pe termen lung a blocat provinciile europene ale otomanilor între o mișcare susținută de clește, cu Habsburgii menținând linia frontierei lor militare de pe flancul de vest și cu rușii avansând neîncetat în jurul Mării Negre pe flancul de est. Din acest punct de vedere, tratatul ruso-austriac semnat în 1726 a jucat un rol strategic de durată (vezi anexa III, p. 1084).

Soarta războaielor cu otomanii a oscilat. În 1739 Austria a fost obligată să renunțe la tot ceea ce câștigase, inclusiv la Belgrad, obținut prin Tratatul anterior de la Passarowitz (1718). Dar trei războaie ruso-turce extinse – în 1735–1739, 1768–1774 și 1787–1792 – au lăsat întreaga coastă de nord a Mării Negre pe mâinile rușilor. Tratatul decisiv de la Küçük-Kainardji (1774) a oferit țarului protectoratul asupra tuturor subiecților creștini ai sultanului și drepturi comerciale în Imperiul Otoman de care anterior beneficiaseră doar francezii. A marcat începutul „Problemei Orientale". Cea mai mare parte a Balcanilor, însă, a rămas sub dominație otomană. Secolul XVIII a fost o perioadă de așteptări naționale în creștere, adesea printre oameni a căror prim instinct era de a susține autoritățile otomane.

Grecia a fost adusă în arena politică parțial printr-un grad crescut de autonomie, parțial prin intervenția rusă. O clasă de oficiali greci s-a dezvoltat, împreună cu școlile grecești pentru a-i pregăti. Tributul de copii *devșirme* a fost suspendat după 1676. Societatea greacă a devenit în mod conștient greacă. Prezența venețiană în Corfu și, după 1699, în Moreea a întărit legăturile cu Vestul. În 1769, o flotă rusă trimisă în Mediterana împotriva otomanilor a acordat ajutor grecilor. Extinderea privilegiilor comerciale rusești negustorilor greci a fost un pas important.

Serbia a fost afectată de evoluții similare. Bătăliile pentru Belgrad și ocupația austriacă din 1711–1718, atunci când mulți voluntari sârbi s-au strâns sub culorile habsburgilor, au arătat că otomanii nu erau invincibili. Legăturile ortodoxe ale Serbiei cu Rusia erau și mai strânse ca ale Greciei. Activitățile lui „Karađorđe" sau „George cel Negru" Petrović (1767–1817), care a luptat și cu tâlharii turci și într-un regiment al

habsburgilor, au culminat cu rebeliunea din 1804–1813 ce va aduce cu sine primul gust al independenței. O a doua rebeliune din 1815–1817 condusă de asasinul lui Karadorđe, Miloš Obrenović (1780–1860), avea să paveze drumul spre recunoașterea internațională.

Cele două principate române, Moldova și Valahia, erau conduse de Poartă prin intermediul grecilor fanarioți – numiți așa după cartierul grec Fanar din Constantinopol. Regimul fanariot, deși corupt și exploatator, a încurajat imigrația și contactele culturale cu Vestul. Ocuparea de către austrieci a Bucovinei (1774) și, mai mult, ocupațiile rusești din 1769–1774 și 1806–1812 au fost catalizatoare ale schimbării. Noțiunea de eliberare de sub otomani s-a format întâi în cadrul minorității grecești de la conducere.

Bulgaria a suferit teribil din cauza trecerii armatelor otomane dar și a bandelor de dezertori, cunoscuți sub numele de *Krajlis*, care au răvășit teritoriul vreme de decenii. În 1794, unul dintre liderii acestor Krajli, Pasvanoílu, s-a stabilit la Vidin pe Dunăre într-o republică a hoților independentă. Precum sârbii, bulgarii creștini priveau din ce în ce mai mult spre Rusia.

Albania a căzut pe mâinile căpeteniilor de trib locale. O astfel de căpetenie, Mehmet din Bushat, a fondat o dinastie în cca 1760, ce a domnit în Albania superioară de la Scutari timp de mai multe generații. Altul, Ali Pasha din Tepelen, și-a creat o feudă cu centrul la Ioanina, ce s-a întins de la Adriatică până la Marea Egee. [SHQIPERIA]

SHQIPERIA

Albania *(Shqiperia,* „Țara Vulturilor") poate afirma în mod cinstit că este cea mai puțin cunoscută restului europenilor dintre țările Europei. Navigând în josul coastei sale în anii 1780, Edward Gibbon scria despre „o țară aproape de Italia care este mai puțin cunoscută ca interiorul Americii". Dar nicio țară nu a suferit mai mult din cauza toanelor politicii internaționale.

Insurecția din 1911, ce avea să elibereze Albania de sub suveranitatea otomană, a accelerat crearea Ligii Balcanilor ce îi includea pe vecinii creștini ai țării. Toți membrii Ligii, cu excepția Bulgariei, dețineau teritorii ce conțineau importante populații albaneze; și niciuna dintre ele nu era dornică să vadă o „Albanie Mare" în care toți albanezii să fie uniți. Tratatul de la Londra (mai 1913), care a încheiat Războiul Ligii Balcanice, a recunoscut suveranitatea Albaniei. Dar a insistat pe delimitarea frontierelor acesteia de către o comisie internațională și introducerea unei monarhii pe stil vestic (vezi anexa III).

Societatea albaneză era puternic divizată și de structura socială și de religie. Clanurile muntene din nord, Gheg, care trăiau după legea vrajbei de sânge, aveau puține în comun cu cele din zona joasă, Tosk, din sud. Două treimi din locuitori erau musulmani. Cealaltă treime era împărțită între catolici și ortodocși. Minorități importante includeau pastoraliștii de limbă vlahă din est, italienii din orașele de pe coastă și grecii, care erau obișnuiți să considere sudul Albaniei ca „Epirul de Nord". [GAGAUZ]

În timpul Primului Război Mondial, Albania a fost invadată și de Serbia și de Grecia. Prin Al Doilea Tratat de la Londra (1915), cu Italia, puterile aliate au promis în secret să transforme Albania în protectorat italian. Monarhia albaneză a suferit o soartă variată. Primul *Mpret* sau rege, Wilhelm von Wied (1914) a ajuns în martie și a fugit în septembrie. După război, generalul Ahmet Zogu a devenit președinte al statului într-o Republică Albaneză, pentru a fi proclamat rege în 1926.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Mussolini a instaurat protectoratul italian promis cu un sfert de secol mai devreme. Teritoriul Albaniei a fost extins pentru a include districtul Kossovo și Victor Emmanuel al X-lea a fost proclamat Rege. A existat o scurtă ocupație germană în 1944–1945.

Republica Populară Albaneză a fost înființată în 1946 de un grup de partizani comuniști Tosk, care căpătaseră ascendență în timpul războiului datorită sprijinului vestic. Liderul lor, Enver Hodzha, a abandonat toate interesele albanezilor ce locuiau în Muntenegru, Kossovo și Macedonia, retrăgându-se aproape în izolare completă în spatele frontierelor antebelice. Două sute de ani după Gibbon, turiștii la Adriatica treceau în continuare pe lângă Albania cu aceleași sentimente de mirare și de neînțelegere.[1]

Crna Gora, cunoscută lumii exterioare sub numele dat de venețieni „Montenegro", a fost singura parte a Balcanilor care a scăpat de ocupația otomană. Potrivit legendei, atunci când Dumnezeu a creat pământul au rămas foarte multe pietre, așa că Dumnezeu a făcut Muntenegru. Deși turcii au ocupat capitala, Cetinje, pentru o perioadă scurtă, nu au păstrat-o niciodată multă vreme. „O armată mică este înfrântă, spuneau ei, și o armată mare moare de înfometare". Din 1516 până în 1696 Muntenegru fusese un stat teocrat, condus de episcopi călugări. Din 1696 până 1918 a fost condus de prinții ereditari ai Dinastiei Petrović.

Până la finalul secolului XVIII, atunci când elitele Balcanilor au început să viseze pentru întâia oară la independența țărilor lor, se aflaseră sub domnie otomană vreme de patru sau cinci secole. Experiența și-a lăsat urmele. Biserica ortodoxă și-a făcut și ea simțit efectul, inoculând credincioșilor săi atitudini profund conservatoare și antivestice. Încă de pe vremea cruciadelor, ortodocșii au privit spre Vest ca spre o sursă de subjugare mai rea decât cea venită din partea păgânilor. Ca rezultat, niciuna dintre marile mișcări civilizatoare care au zguduit lumea vestică – Renașterea, Reforma, Știința, Iluminismul, Romantismul – nu au putut să penetreze eficient Balcanii. Tradițiile politice datorau puțin raționalismului, absolutismului sau constituționalismului; politica rudeniei domina toate nivelurile; nepotismul însoțit de mită era un mod de viață. „Puterea este o troacă", spunea un proverb turcesc, „iar cel ce nu se hrănește este un porc." Granița enclavei în micșorare a ceea ce avea să fie numită „Turcia în Europa" a format una dintre cele mai adânc înrădăcinate linii de falie culturală a Europei.

Odată ce amenințarea otomană a fost respinsă, norocul habsburgilor a revenit. Leopold I (1658–1705) nu a supraviețuit pentru a fi martor la supunerea lui Ludovic XIV; dar fiii săi, Iosef I (1705–1711) și Carol VI (1711–1740), au urmat la o succesiune mult mărită în Ungaria, Italia și Țările de Jos. Principala criză politică a apărut din nou dintr-o problemă de succesiune, ce a dus la pornirea unui mare război continental. Carol VI, precum tizul său spaniol căruia îi succedase la un moment dat nominal, nu avea un urmaș de sex masculin. Un bigot îngust la minte, și-a devotat o mare parte a vieții menținerii conformismului religios și, prin Sancțiunea Pragmatică, asigurării succesiunii fiicei sale, Maria Tereza. La moartea împăratului, tronul imperial a fost ocupat de Charles Albert, Elector de Bavaria, care sub numele de Carol VII (1742–1745) a domnit o scurtă vreme cu susținerea francezilor ca singurul împărat nonhabsburg în 400 de ani. Tronul a revenit apoi soțului Mariei Tereza, Francis I (1745–1765), Mare Duce de Toscana și fiului lor cel mai în vârstă, Iosef II (1765–1790). De fapt, în diferitele ei capacități de împărătească– consoartă, împărătească-mamă sau regină a Boemiei și Ungariei, Maria Tereza (1717–1780) a dominat Viena vreme de 40 de ani. Era o femeie cu conștiință și stăpânire de sine, devotată, printre altele, reformei agrare și ușurării situației țăranilor șerbi. Iosif II, prin contrast, a fost un radical fără răbdare, „un revoluționar încoronat", un anticleric convins

şi un oponent al privilegiilor nobililor. Iosefismul – numele dat politicii manifestării puterii statului împotriva stâlpilor tradiţionali ai Bisericii şi nobilimii – a fost una dintre variantele mai meticuloase ale despotismului luminat.

În această perioadă, Austria şi-a dezvoltat un sistem birocratic ce este uneori numit *cameralism*, adică un sistem bazat pe o castă de elită de funcţionari profesionişti. Împreună cu un sistem militar extins şi reorganizat, a oferit cimentul ce avea să ţină la un loc monarhia habsburgică multă vreme după distrugerea imperiului în Germania. Universitatea din Viena deţinea o facultate specială pentru instruirea acestor funcţionari civili, care treceau direct în eşaloanele mai înalte ale finanţelor, justiţiei şi educaţiei. (Universitatea din Halle a făcut la fel pentru Prusia.) Aceşti birocraţi cu educaţie înaltă, bine plătiţi, vorbitori de limbă germană, loiali, erau în întregime dependenţi de favorurile monarhiei. Au format un amortizor solid împotriva intereselor divergente ale nobilimii, bisericii şi a naţionalităţilor şi au condus avântul raţionalizării şi reformei dezinteresate.

În această (aşa cum s-a dovedit până la urmă) fază terminală, coeziunea Sfântului Imperiu Roman a fost puternic subminată de politicile dinastice separate ale prinţilor săi cei mai de seamă. Aşa cum împăraţii habsburgi se puteau baza pe teritoriile şi posesiunile lor de dincolo de imperiu, din ce în ce mai mult aşa puteau face şi electorii. Din 1697 până în 1763 Casa Wettin, electorii din Saxonia, au domnit ca regi în Polonia-Lituania (a se vedea mai jos). Din 1701 Familia Hohenzollern, electori de Brandenburg, au domnit ca regi în Prusia (a se vedea mai jos). Din 1714 electorii Hanovrei au domnit ca regi în Marea Britanie (a se vedea deasupra). Pe parcursul secolului Casa Wittelsbach, electorii de Bavaria, au încercat să îşi îmbunătăţească condiţia prin alianţa lor tradiţională cu Franţa. Din cauza variatelor lor legături, toate „marile oraşe" ale „Germaniei" – Viena, Dresda, Berlin, Hanovra şi München – au căpătat trăsături foarte diferite. Ultimii doi împăraţi, Leopold II (1790–1792), Mare Duce de Toscana şi Francisc II (1792–1806) – au avut puţine şanse de a salva Imperiul de la potopul revoluţionar ce l-a distrus. [FREUDE]

Ungaria, eliberată de turci, a căzut victimă planurilor despotice ale eliberatorilor săi Habsburgi. În 1687, monarhia electivă veche de 700 de ani a fost abolită. Habsburgii ereditari au transformat Dietele nobililor în simple aprobatoare ale decretelor regale. Străvechiul „drept la rezistenţă" al nobililor maghiari a fost eliminat. Din 1704 până în 1711 o rebeliune la scară largă sub Francisc Rákóczi II a reuşit să exploateze preocupările habsburgilor cu Spania şi cu turcii. Multe dintre vechile libertăţi au fost restaurate întâi de către Pacea de la Szátmár (1711) şi mai târziu de către preţul plătit de maghiari pentru a accede la Sancţiunea Pragmatică. Aici se aflau legile de bază ce au dominat până în 1848. Ungaria a scăpat sorţii Boemiei învecinate. Totuşi, compromisul nu a fost unul uşor. Maria Tereza a domnit după 1764 fără să recurgă la Dieta maghiară; în timp ce Iosif II a călcat în picioare toate formalităţile constituţionale, omiţând chiar să fie încoronat. În 1784, tratând Austria şi Ungaria ca pe un stat unit, a introdus limba germană ca limbă oficială. Furtunile de proteste au fost potolite de Leopold II, care în 1791 a reconfirmat statutul separat al Ungariei, împreună cu utilizarea latinei şi a maghiarei. Conservatorismul profund al vieţii maghiare, centrat pe patronajul magnaţilor şi a dietinelor comitatelor, a fost întărit de războaiele repetate cu turcii şi de către diviziunile etnice şi religioase. Este posibil să fi fost prelungită şi de reformele agrare ale Mariei Tereza care, în aşa-numitul *Urbarium* din 1767, a finalizat legarea ţăranilor de pământ şi le-a redus avântul revoluţionar. Reformele ei educaţionale, împreună cu fondarea Universităţii din Buda şi renaşterea literară maghiară de la finalul secolului, au reprezentat semințele conştiinţei naţionale

moderne. În scurt timp, curentul de opinie al naţionalismului maghiar avea să trezească sentimente corespondente printre minorităţile croată, slovacă şi evreiască.

Ascensiunea Prusiei şi-a atins momentul critic în secolul XVIII. Este în general interpretat în contextul misiunii de mai târziu a Prusiei în unificarea Germaniei. În realitate, s-a petrecut prin urmărirea neîncetată a politicilor dinastice, care au divizat în mod repetat lumea germană şi care au dus la ridicarea unui regat ce nu întrunea niciuna dintre caracteristicile unui stat naţional latent. A fost obţinută prin crearea unui mecanism administrativ de o eficienţă minunată, care le-a permis conducătorilor săi să menţină o armată regulată de o mărime disproporţionată. (În privinţa raportului dintre soldaţii profesionişti şi populaţie, Prusia era de treizeci de ori mai eficientă decât vecina sa, Polonia-Lituania). Acciza prusacă (1680) a făcut posibilă întreţinerea unei armate prusace. Armata se baza pe un corp de ofiţeri aristocratic şi după 1733 pe sistemul cantonal al înregimentării ţăranilor. [PASUL GĂŞTEI]

Sub Frederick III (1688–1713) şi Frederick-William I (1713–1740), „sergentul major al Europei", Familia Hohenzollern a urmat aceeaşi potecă deschisă de „Marele Elector" (a se vedea capitolul VII). În 1700, votul lor electoral a fost vândut Habsburgilor în schimbul recunoaşterii propriei revendicări la tron. În 1728 ascensiunea lor la Sancţiunea Pragmatică a fost cumpărată de cesiunea lui Berg şi Ravenstein. Acţiunea flotei în alianţele Succesiunii Spaniole şi ale Marelui Război Nordic a avut ca rezultat importantele achiziţii ale Stettin-ului şi a Pomeraniei de Vest. Suedia a fost doar ultima care a aflat că era la fel de periculos să o ai pe Prusia aliată precum este să o ai duşman. Inimitabilul „spirit prusac" s-a dezvoltat dintr-un amestec de loialitate faţă de dinastie, o aroganţă născută din bravura sa militară şi o mândrie justificată de avansul său cultural şi educaţional. Halle a fost sediul primei universităţi prusace în 1694; Berlinul, înviorat de aportul major al hughenoţilor francezi şi a protestanţilor austrieci, şi-a primit Academia Regală de Arte (1696) şi Academia Regală de Ştiinţe (1700). Un edict din 1717 avea scopul de a îmbunătăţi educaţia publică.

Sub Frederick cel Mare (1740–1786), Prusia a dezlănţuit forţele atât de atent acumulate de predecesorii săi. De la începutul de senzaţie al lui Frederick, ocuparea Sileziei austriece în 1740, războiul a fost instrumentul principal al politicii vreme de un sfert de secol. Apoi, după ce îşi adusese ţara la un pas de anihilare, Frederick a apelat la briganddajul diplomatic, care la prima Partiţie a Poloniei au adus într-un final premiul unei baze teritoriale consolidate (a se vedea mai jos). [GROSSENMEER]

Personalitatea lui Frederick a fost una dintre minunile epocii. A fost formată sub dojana unui tată brutal, care îl forţase din copilărie să privească execuţia prietenului său, Katte, pe care îl ţinuse închis ani de zile în fortăreaţa de la Küstrin (Kostrzyn) de pe Oder. În timpul domniei sale, duduitul tunurilor şi gemetele de pe câmpul de luptă s-au amestecat cu acordurile flautului regelui şi cu sporovăiala *philosophes*. „M-am născut prea devreme, a spus Frederick la un moment dat, dar l-am văzut pe Voltaire." Istoricii germani nu au fost singurii care îi laudă meritele. Lord Acton l-a numit „cel mai desăvârşit geniu practic care a moştenit vreodată un tron modern".

Războaiele şi bătăliile lui Frederick cel Mare pot umple multe volume. Ele se numără printre exemplele clasice ale istoriei războiului. După cele două războaie sileziene, 1740–1742 şi 1744–1745, care au făcut parte din mai amplul Război al Succesiunii Austriece şi care i-au adus ura de moarte a Mariei Tereza, a cules fructele agresiunii sale.

GROSSENMEER

În 1785, Grossenmeer era un sat în Ducatul Oldenburg din nord-vestul Germaniei, situat în apropierea graniței cu Țările de Jos și nou-achiziționata provincie prusacă a Frieslandului de Est. La acel moment avea 885 de locuitori, era alcătuit din 142 de gospodării, plus 77 de „pauperi" sau alți locuitori întâmplători. O analiză a gospodăriilor satului ne dezvăluie următoarele categorii:

Tip de gospodărie	Nr.	%
1 Solitare (ex.: geamuri)	2	1.4
2. Gospodării nonconjugale (frați corezidenți)	1	0.7
3 Gospodării cu o singură familie (părinți și copii)	97	68.3
4. Unități familiale extinse (mai multe generații și rude)	28	19.7
5. Gospodării cu mai multe familii (două sau mai multe unități conjugale corezidente)	14	9.9
Total	142	100

Din datele de mai sus este evident că gospodăriile cu o singură familie erau în mod clar majoritare (68%), deși gospodăriile extinse și cele cu mai multe familii reprezentau o minoritate puternică (30%). Un specialist de seamă în acest domeniu a ales acest exemplu pentru a caracteriza „acea zonă europeană prost definită în care gospodăriile tindeau să aibă caracteristicile pe care le-am numit „de mijloc". O „ipoteză cu patru regiuni" a fost realizată pornind de la exemple izolate de acest tip. Dacă Grossenmeer (1785) era tipic pentru regiunea „Vest-Centrală" sau de „Mijloc" a Europei, satul Essex din Elmdon (1861) era caracteristic pentru „Vest", Fagagna (1870) de lângă Bologna pentru „mediteraneean" și Krasnoe Sobakino (1849), din Rusia, pentru „Est". Geografia este la fel de suspectă pe cât de grandioasă este generalizarea.

Ipoteza a fost prezentată ca o variantă rafinată a unei scheme mai vechi, luată ca fiind „universal acceptabilă", presupunând că familia tradițională europeană se împărțea în două tipuri mai simple – „vestică" și „estică". Grossenmeer a fost considerat o variație a lui Elmdon, unde nu mai puțin de 73% dintre gospodării se potriveau tipului simplu, în timp ce Fagagna a fost considerată o variație a Krasnoe Sobakino, unde 86% dintre gospodării erau de tip extins sau multiplu.[1]

Istoria socială comparativă este un subiect extrem de generos. Dar este un principiu absolut ca precum să fie comparat cu precum. Să compari un sat din Germania preindustrială cu unul dintre cele mai puternice momente ale industrializării Angliei victoriene pare a fi un lucru dubios. Dar a caracteriza o întreagă altă zonă „prost definită" numită „Europa de Est" pe baza satului cu șerbi legați de glie din adâncimile Rusiei este, pentru academicienii „vestici", alarmant de tipic. Diversitatea schematizată este o diversitate refuzată. [ZADRUGA]

Istoria familiei a luat amploare abia în anii 1970. Jurnalul de limba engleză *Journal of Family History* datează din 1976. Până în acel moment, savanții sociali care studiaseră problemele de familie fuseseră în mod aparent „indiferenți la dimensiunile istorice", în timp ce istoricii sociali fuseseră preocupați cu întrebări de clasă. Mulți eruditi presupuseseră că o formă mare, tradițională, patriarhală de gospodărie existase în Europa dintotdeauna și prin urmare că nu exista prea mult de studiat până la apariția modernismului. Munca unor pionieri în domeniu, precum Frédéric Le Play (1806–1882), a cărui *Organisation de la Familie* (1871) a introdus o tipologie a familiei, nu este cunoscută pe scară largă. Le Play a postulat

existența a trei tipuri familiale: familia patriarhală extinsă; *familie souche* sau „familia tulpină", cu trei nuclee generaționale; și unitatea familială instabilă sau *cellule*, care exista doar atât timp cât părinții își creșteau copiii. În afara genealogiei, studiul sistematic al problemelor de familie în istorie avea să mai aștepte o sută de ani.[2]

Cu toate acestea, varietatea studiilor în domeniu a devenit impresionantă. Se pot găsi studii despre orice de la tehnici pentru doici în Islanda medievală la bastardism în Anglia de secol XVII, sau autoritatea paternă în secolul XIX în Sardinia. Există câteva linii principale de cercetare. Una privește formarea, structurile și dezintegrarea unităților gospodărești. [BASERRIA] Alta este centrată pe tendințele statistice, biologice și sexuale din domeniul familiei și al înrudirii. O a treia se concentrează pe problemele indivizilor, pe sexe și pe generațiile din cadrul unității familiale – și prin urmare pe „analiza cursului vieții", pe femei, pe tiparele de muncă, pe copilărie, căsătorie și pe vârstele înaintate. [GRILLENSTEIN] O a patra, antropologică, se axează pe obiceiurile de familie, pe ceremonii și pe ritualuri. O a cincea este legală, examinând evoluția legii familiale și a politicii guvernamentale. O a șasea este economică și examinează bugetele familiale într-o varietate de contexte agrare, urbane și industriale. Toate problemele familiei moderne, de la familiile monoparentale la șomaj, disciplina copilului și crimele juvenile, au rădăcini istorice. Nici genealogia nu a fost uitată. Ce a fost la un moment dat pasiunea unei elite nobile a devenit recent cel mai popular hobby.[3] Într-o anumită măsură, interesele istoricilor reflectă natura surselor disponibile. Gospodăriile nobilimii medievale, de exemplu, sau ale negustorilor Renașterii fuseseră de multă vreme accesibile întrucât ambele lăsaseră suficiente surse de informație. [MERCANTE]

Gospodăriile țărănimii sau a plebei erau mult mai puțin accesibile. Dar aplicarea tehnicilor de sociologie și a celor cantitative [RENTES] și exploatarea surselor vizuale, literare, statistice și orale a dus la descoperirea a foarte multă informație. Nicio perioadă sau vreun loc nu au scăpat. Istoria familiei prezintă un farmec universal. Întrucât fiecare fie a fost, fie îi lipsește să fie, un membru de familie.

La Mollwitz, Chotusitz, Hohenfriedberg, Frederick a ieșit învingător. În 1745 a ocupat Praga. În Războiul de Șapte Ani a atins înălțimile gloriei și adâncimile disperării. A început cu atacul Saxoniei. Prin Lobositz, Rossbách, Zorndorf, Leuthen, Kolin, Kunersdorf, Liegnitz și Torgau a exploatat genial liniile sale interne de comunicare și a dejucat în mod repetat încercările adversarilor săi de a face uz de numărul lor superior. La Rossbach, a triumfat cu pierderi minime. La Kunersdorf, a supraviețuit în mijlocul unor scene de masacru. În 1762, cu vistieria goală, cu subvențiile britanice sistate și cu rușii având intenția de a ocupa Berlinul, a fost salvat de moartea împărătesei Rusiei și de către un armistițiu neașteptat. Din nou, prin Tratatul de la Hubertusburg (1736) și-a păstrat câștigurile intacte. „Hunde", a strigat el la un moment dat, când gărzile sale au ezitat, „wollt ihr ewig leben?" (câinilor, vreți să trăiți veșnic?).

Sub Frederick-William II (1786–1797) Prusia a început să urmeze un curs diferit. Noul rege a riscat chiar o alianță cu Polonia-Lituania. Dar logica erei revoluționare și a puterii rusești l-au adus înapoi pe vechiul drum. La a doua și la a treia Partiție a Poloniei, Prusia a obținut și Danzigul și Varșovia. Până în 1795 Berlinul domnea asupra unei țări care era în proporție de 40% slavă și catolică, incorporând și o mare comunitate evreiască. A fost unul dintre cele mai dinamice „melting pot" al Europei. Dacă situația s-ar fi dezvoltat fără întreruperi, este greu de imaginat ce drum ar fi urmat istoria Germaniei și a Europei Centrale. Însă, vechea Prusie avea să fie învinsă de Napoleon și noua Prusie apărută în 1815 avea să fie o bestie cu totul diferită.

Dacă Prusia a oferit exemplul eşecului dorinţei de putere al unei ţări mici, Rusia a oferit exemplul unui fenomen similar la o scară eroică în cea mai mare ţară a Europei. Însuşi Frederick cel Mare a fost impresionat. Despre ruşi, a remarcat la un moment dat: „Va fi nevoie de întreaga Europă pentru a-i opri pe aceşti domni".

În cei 149 de ani care au despărţit moartea lui Alexei Mikhailovitch în 1676 de cea a lui Alexandru I în 1825, Familia Romanov a schimbat soarta ţării lor de la cea a unei puteri regionale la cea a unui invincibil „jandarm al Europei". Alexei, care venise la putere în acelaşi deceniu cu Ludovic XIV, era un prinţ moscovit obscur despre care, la Versailles, se ştiau foarte puţine; Alexandru a călărit prin Paris triumfător. În intervalul de un secol şi jumătate dintre cei doi domnitori, sute de campanii militare au fost purtate, cele mai multe încununate cu succes; Marele Cnezat al Moscovei a fost redenumit „Imperiu al tuturor ruşilor"; teritoriul statului conţinea o serie de ţări învecinate; societatea şi administraţia au fost supuse reformelor totale; întreaga identitate a statului şi a naţiunii conducătoare a fost remodelată. Pentru toţi cei ce se bucurau de această manifestare a puterii, toate persoanele şi politicile care au făcut posibilă transformarea erau prin definiţie bune şi, aşa cum a scris Klyuchevsky despre Petru cel Mare, „necesare".

În autocraţii, personalitatea autocratului este un aspect central şi în Rusia două personalităţi au ieşit în evidenţă – cea a lui Petru I (1682–1725) şi a Ecaterinei II (1762–1796). Ambii au fost răsplătiţi cu epitetul „Mare", ambii erau uriaşi, în statură, energie animalică şi hotărâre şi au fost elogiaţi pentru contribuţia lor de netăgăduit la măreţia Rusiei. În orice judecată de ansamblu, însă, fie despre domnitor, fie despre ţară, trebuie să ne întrebăm dacă mărimea efectivă şi forţa brută pot fi luate ca manifestări reale ale măreţiei. Criticilor nu le este greu să găsească trăsături care mai degrabă provoacă ruşine decât respect. Petru, în special, a fost un monstru moral. Participarea sa permanentă în depravarea *Soborului* Proştilor şi al Clovnilor – o variantă rusească obscenă şi blasfematoare a clubului englez Hell-fire – poate fi dată la o parte ca fiind un exemplu de prost gust excentric. Dar implicarea sa personală în torturi scârboase şi sadice, întâi dezvăluită în timpul maltratării în masă a rebelilor *streltsy* în 1697, nu poate fi considerată o simplă ciudăţenie, nici măcar după standardele zilei de azi. Ciudata sa pasiune pentru machete de nave şi pentru soldaţi de plumb trebuie pusă în contrast cu imensul său dispreţ faţă de suferinţa umană ce a însoţit multe dintre proiectele sale – cel mai notabil, construirea Sankt Petersburgului. Un ţar care îşi putea privi fiul inocent schingiuit până la moarte şi apoi participa la o petrecere desfrânată de curte nu era departe de Nero, chiar dacă a schimbat Rusia din „nefiinţă în fiinţă".

Ecaterina, la rândul ei, oferă istoricului „imagini ale splendorii în concurenţă cu spectrul scandalului".[28] Prinţesa germană, născută la Stettin sub numele de Sophia Augusta Frederica von Alhalt-Zerbst, avea puţini rivali de seamă în privinţa ambiţiei acaparatoare. Licenţa ei sexuală pură nu era în sine nelalocul ei, dar trebuie judecată ca fiind respingătoare atunci când este amestecată cu intriga murdară. Zvonul că ar fi murit prin proasta funcţionare a unei maşinării numite „Cricul Ecaterinei" în timp ce încerca să facă dragoste cu un cal este notabil doar prin faptul că oamenii chiar erau dispuşi să îl creadă. Mai punctual, a ajuns pe tron printr-un *puci* de palat, incitând gărzile imperiale să îi ucidă soţul, Petru III (1761–1762). A domnit cu ajutorul unei lungi linii de amanţi oficiali – de la Gregory Orlov şi Gregory Potemkin la Platón Zubov, cu treizeci şi opt de ani mai tânăr ca ea. În favoarea ei, se poate spune că a condus un anturaj de civili care practica mai mult convingerea decât teroarea. Un biograf indulgent ar putea ajunge la concluzia: „a făcut

pentru Rusia ceea ce a făcut Ludovic XIV pentru Franța înainte să devină prizonier la Versailles... autocrația a fost curățată de petele tiraniei... despotismul a fost transformat în monarhie."[29]

Revoluțiile pretorienilor au devenit un obicei al Dinastiei Romanov, la fel ca în cazul romanilor. Succesiunea legală a moștenitorului dinastic era o raritate. Ecaterina I (1725–1727), alias Skovorotska, o țărancă letonă și a doua consoartă a lui Petru, l-a detronat pe patul de moarte. Petru II (1727–1730) a ajuns pe tron datorită unui testament falsificat; împărăteasa Ana (1730–1740), Ducesă de Courland, printr-un complot al Consiliului Privat, Ivan IV (1740–1741), infantele Duce de Brunswick, printr-un complot al Baronului Biron; împărăteasa Elisabeta (1741–1761), la un moment dat logodnică a episcopului de Lübeck și vizitatoarea barăcilor gărzilor, printr-o *coup de force* pe față; Alexandru I (1801–1825), prin asasinarea tatălui său. Paul I (1796–1801), ce s-a dorit un țar reformator, a fost multă vreme considerat instabil psihic de către istoriografii oficiali, evident pentru că era mult prea întreg la minte. Când acesta a insistat în privința exhumării corpului tatălui său ucis, Petru III, și pe reînhumarea părinților săi în catedrala Petru și Paul, bătrânul conte Orlov a fost obligat să care coroana imperială în spatele sicriului victimei pe care o ucisese cu treizeci și cinci de ani mai devreme. Acest sinistru act de reconciliere simbolizează foarte bine frauda, teama și violența ce au înconjurat curtea de la St. Petersburg și afacerile sale.

Cnezatul Moscovei a făcut marele pas al ieșirii din umbră după cel de-al Doilea Mare Război Nordic, 1700–1721. Acest conflict de douăzeci de ani a fost centrat pe rivalitatea dintre Petru cel Mare, care privea cu invidie posesiunile suedeze de la Baltică, și tânărul Carol XII al Suediei, dornic să își atace toți vecinii deodată. A început în august 1700 cu debarcarea aventuroasă a lui Carol lângă Copenhaga și dezastruosul atac al lui Petru de la Narva, o fortăreață suedeză din Golful Finlandei. Dar a fost în cea mai mare parte purtat pe teritoriul Poloniei-Lituaniei, a cărui rege (Augustus, elector de Saxonia) formase o alianță privată cu Petru. Într-un final, Polonia-Lituania avea să fie o pierdere și mai mare decât Suedia (vezi mai jos).

După ciocnirile inițiale, Carol XII a preluat inițiativa pe uscat. A încercat întâi să pedepsească aliatul saxon al lui Petru și în 1704 a reușit să îl înlocuiască pe Augustus de pe tronul polonez cu un conducător al facțiunii prosuedeze, Stanislaw Leszczyński. Făcând aceasta, i-a oferit lui Petru ocazia să ocupe provinciile suedeze Livonia și Ingria, acolo unde în 1703 a fost proclamată fondarea noului oraș Sankt Petersburg. În 1707, s-a întors spre est, bazându-se pe sprijin din Livonia și de la Mazeppa, Hatman al Ucrainei. S-a înșelat în ambele așteptări. În iarna lui 1708–1709, hărțuit de gherile țărănești, a fost forțat să își abandoneze planul original de a mărșălui spre Moscova și s-a întors spre sud. Pe 27 iunie 1709, la Poltava în Ucraina, a fost învins în mod clar și obligat să se refugieze pe domeniile otomane. Armatele moscovite triumfătoare s-au îndreptat spre vest. Varșovia a fost ocupată și Augustus II repus pe tron. Provinciile baltice au rămas în mâinile moscoviților. Au existat destui vulturi în persoana prinților germani dornici să se alăture Danemarcei și Prusiei în a ataca provinciile suedeze vestice. Carol XII a fost ucis în bătălie în noiembrie 1718, asediind fortăreața Frederikshald la frontiera norvegiană – suedeză. Un congres diplomatic ținut pe Insulele Aland a precedat Tratatul ruso-suedez semnat în apropiatul Nystadt (1721). Suedia a fost adusă cu picioarele pe pământ. Petru a rămas arbitru al nordului, posesorul mândru al „porții spre Vest". În 1721 s-a autoproclamat

de la titlul de „țar" moscovit la cel de împărat – un titlu nerecunoscut în mod general în timpul vieții sale. [PETROGRAD]

Cu Moscova îmbrăcându-și mantia imperială, reforme extinse au fost impuse pentru a transforma noul imperiu într-un stat vestic, modern. În ochii lui Petru, mai ales, reformele erau echivalente cu „vesticizare". Țarul a făcut două vizite îndelungate în Europa de Vest, în 1696–1698 și în 1717, luând notițe despre orice, de la construcție navală la raderea feței. Dar Marele Război Nordic este cel care a servit ca normator al Rusiei. În primul rând a venit cererea țarului pentru o armată regulată și pentru instituțiile financiare și sociale necesare a o susține. Vechiul stat moscovit fusese dezastruos de ineficient. O armată pestriță, care se topea în timpul iernii, consuma produsele a două treimi din populație și, în anii grei precum 1705, până la 96% din veniturile statului. Până la finalul domniei lui Petru o forță permanentă de peste 300 000 de soldați instruiți era susținută de un impozit sau de o „taxă pe suflete" care triplase veniturile, de către înregimentarea țăranilor și de către reorganizarea nobilimii.

Puține lucruri au rămas neschimbate. Un statut-cheie, *Preobrazhensky Prikaz* (1701), reglementa sistemul poliției politice. Schimbări importante au fost făcute în diviziunea țării în gubernii sau „provincii" (1705); de crearea Senatului și a Colegiilor administrative în cadrul administrației centrale (1711); de introducerea guvernării municipale (1718–1724); de către promovarea de stat a comerțului, industriei, educației, literaturii, științei și a artelor. În 1721 Patriarhia a fost desființată, iar Biserica ortodoxă rusă a fost subordonată Sfântului Sinod condus de stat. Preoților le-a fost ordonat să trădeze secretele spovedaniei. Din 1722 tabelul rangurilor a încadrat nobilimea extinsă într-un sistem de castă ierarhic legat de serviciul de stat și de privilegiile funciare. Crearea atâtor instituții noi a implicat ceea ce o autoritate a numit „dezmembrarea parțială a statului ereditar" și prima realizare în Rusia a distincției dintre „stat" și „societate".[30] Aceasta s-a întâmplat chiar dacă nu s-au făcut schimbări semnificative în sfera politică și însuși nobilii erau ținuți într-o servitute abjectă. Erau supuși la biciuiri publice și *shelmovanie* (scoaterea în afara legii) dacă încercau să fugă de educație sau de serviciul public. Majoritatea istoricilor ar cădea acum de acord că reformele lui Petru nu au fost chiar ceea ce și-au imaginat contemporanii. Nu au acționat ca o mare forță unificatoare; chiar din contră, au creat diferențe de loialitate între supușii țarului; mai ales în probleme de religie și naționalitate. În mod similar, au fost introduse formele instituțiilor vestice, ignorându-se însă substanța. Petru nu putea să îi transforme pe moscoviți în europeni obligându-i să își radă bărbile și să poarte peruci pudrate.

Ecaterina II s-a preocupat mai mult de substanță. Încă o dată, în ciuda retoricii luminate, nu au existat schimbări în privința fundațiilor autocrației și ale șerbiei. Dar faimoasele ei instrucțiuni pentru comisia legislativă în 1766–1768 au țintit spre un cod legal modern, tendințele ei centralizatoare și „rusificatoare" în administrația provincială, și, mai presus de toate, acceptarea de către ea a „libertății nobilimii" au dus la schimbări de durată în sistem. Carta Nobilimii (1785), care a confirmat un decret anterior ce garanta drepturi limitate de adunare nobililor și de autoguvernare în provincii a venit în completarea tabelului rangurilor, iar restricțiile străvechi ale vânzării șerbilor ca sclavi au fost ușurate. Produsul final a fost un compromis, pe jumătate vechi, pe jumătate nou: un hibrid prin care monarhia autocratică a devenit treptat dependentă de nobilimea de serviciu pe care o crease, în timp ce aceasta nu putea transmite guvernului central puterea pe care o avea asupra maselor de populație din localități. „Paradoxal, prin insistența lor asupra monopolului puterii politice, autocrații ruși au obținut o autoritate mai puțin

eficientă decât omologii lor constituționali din Vest."[31] Vechea tiranie moscovită era una consistentă. Noul Imperiu Rus conținea semințele propriei distrugeri. [EULER]

Cu toate acestea, expansiunea fără remușcări a Rusiei a continuat. O țară care deja deținea mai mult pământ decât putea exploata în mod eficient a continuat să își satisfacă apetitul gargantuan. În Vest, Rusia a ocupat cea mai mare parte a Suediei-Finlandei și a Poloniei-Lituaniei. În Sud, începând cu Azov (1696), a înghițit toate provinciile de la Marea Neagră ale Imperiului Otoman și Crimeea (1783), înainte de a înainta spre Persia, Caucaz și Asia Centrală. În Est, traversând Siberia spre Pacific, din 1740 a explorat țărmurile Alaskăi, unde o așezare permanentă a fost construită pe Insula Kodiak în 1784.

Istoricii ruși au rationalizat expansiunea țării lor folosindu-se de termeni precum „sarcină națională" și „adunarea pământurilor". În realitate, Rusia și conducătorii săi erau dependenți de extinderea teritorială. Foamea lor de pământ era un simptom al condiției patologice născută din ineficiență evidentă și din militarism tradițional. Este ironic că cea mai mare țară a lumii avea nevoie constantă de pământ și de oameni pentru a-și liniști sentimentul de nesiguranță, de a executa operațiuni pe care alții le realizau cu resurse mult mai puține și de a răsplăti mașinăria supraextinsă ce păzea tronul Romanovilor. Putem vorbi, în cazul Rusiei, despre o situație de *bulimia politica*, a așa-numitei „foame canine", de o obezitate teritorială dezgustătoare într-un organism care putea supraviețui doar consumând din ce în ce mai mult din carnea și sângele vecinilor săi. Fiecare ofițer rus plin de succes avea nevoie de un domeniu administrat de sute sau mii de șerbi, pentru a-i susține familia în stilul obișnuit. Din 800 000 de „suflete" cucerite astfel redistribuite de Ecaterina II, nu mai puțin de 500 000 veneau din Polonia-Lituania. În mod semnificativ, în timp ce nobilimii germane a fostei „Baltikum" suedeză i-a fost permis să își păstreze privilegiile, fostei nobilimi poloneze din Lituania și Rutenia (Bielorusia și Ucraina) i s-a interzis.

În cadrul Imperiului Rus în extindere, Ucraina și-a menținut identitatea separată vreme de mai bine de o sută de ani. Din 1654 până în 1783 „Hatmanatul" Ucrainei a fost condus, sub supraveghere țaristă, de către moștenitorii cazacilor de pe Nipru care ceruseră întâia oară alianța țarului împotriva Poloniei. Încercarea lor de eliberare, condusă de hatmanul Mazeppa, în timpul invaziei suedeze din 1708–1709 (vezi mai sus) nu a dus la nimic. Suprimarea lor a coincis cu anexarea Crimeii și cu sfârșitul utilității lor ca zonă tampon împotriva tătarilor și a otomanilor. [RUS']

Din acel moment, distincția istorică dintre Rutenia și Rusia a fost abandonată în mod oficial. Ucraina a fost redenumită Malorossiya (Mica Rusie) și toate urmele tradiției sale separate au fost șterse. Cazacilor săi le-a fost negat același grad de autonomie garantat omologilor lor ruși de pe Don sau din Kuban. Pământurile bogate au fost supuse rusificării intense și colonizării. „Câmpiile sălbatice" ale Sudului, ultima frontieră a Europei, au fost colonizate cu țărani imigranți, mai ales ruși și germani. Monopolul Bisericii ortodoxe ruse printre slavi a fost menținut, așa cum a fost și utilizarea publică a limbii ruse. Toți greco-catolicii rămași au fost îndepărtați. Imigranții ruși au început să schimbe alcătuirea orașelor, mai ales a Kievului, acum prezentat ca un străvechi oraș rusesc. Culturile ucraineană, poloneză și evreiască au pierdut treptat teren. Limba ruteană (ucraineană), ce a supraviețuit la țară, a fost descrisă în mod oficial ca un dialect rusesc. Magnificul nou port de la Odessa, fondat în 1794 cu funcția de capitală a provinciei „Noua Rusie" a deschis un punct de desfacere pentru comerțul de porumb în creștere, o fereastră spre Sud. [POTEMKIN]

Republica Polonia-Lituania a fost principala victimă europeană a expansiunii ruseşti. Într-adevăr, distrugerea provinciei a fost condiţia *sine qua non* a succesului Imperiului Rus. Precum fosta sa provincie, Ucraina, Republica a fost obiectul dintâi al expansiunii ruseşti şi apoi al perioadelor alternative de domnie directă sau indirectă. Influenţa moscovită a crescut constant după moartea lui Sobieski din 1696.

RUS'

Pe 6 septembrie 1749, istoricul imperial, dr. Gerhard Müller, s-a ridicat pentru a citi o lucrare în latină despre „Numele şi originea Rusiei". Avea să expună teoria sa că străvechiul stat Kiev fusese fondat de către nordici. Dar a fost obligat să se aşeze la strigătele indignate ale ascultătorilor; patrioticul său auditoriu nu era dispus să audă că Rusia nu fusese fondată de slavi. După o anchetă oficială, dr. Müller a fost obligat să îşi abandoneze subiectul şi publicaţiile sale existente au fost distruse. (Măcar a scăpat de soarta cărturarului francez, Nicholas Fréret, care murise în acelaşi an şi care fusese trimis la Bastilia pentru că scrisese la un moment dat că francii nu se trăgeau din troieni.)[1]

Istoricii Rusiei s-au contrazis în privinţa teoriei „nordice" de atunci. Datorită cenzurii de stat, istoria Rusiei a fost supusă unui grad ciudat de ridicat de intervenţie politică şi de argumentare teleologică. Istoria Statului Kievean a fost manipulată pentru a servi intereselor naţionalismului rusesc modern, sau în mod opus, ca reacţie la versiunea rusească, interesele naţionalismului ucrainean modern. S-a dovedit imposibil de negat, însă, că nordicii au fost într-un fel implicaţi. Numele de Rus' a fost în mod variabil atribuit vikingilor cu „părul roşu" (cf. *russet* în engleză); *ruotsi*, un nume finlandez pentru suedezi; unui trib scandinav numit *Rhos*, necunoscut în Scandinavia; şi chiar unui consorţiu mercantil multinaţional cu baza la Rodez în Languedoc.

Potrivit ultimei sale ingenioase (şi improbabile) ipoteze, Rodez Inc. a folosit sperma nordică pentru a penetra piaţa de sclavi khazară via rutei Baltică-Nistru cca 830, pentru a învinge consorţiul evreiesc rival Radaniya, care controlase comerţul de sclavi de la Marea Neagră până în Nordul Africii de la Arles. Înfiinţând un „kaganat" al Rus' pe Khazaria, rodezienii se presupune că au făcut schimbarea de la o elită străină conducătoare centrată pe T"mutorakan/Tamartarka pe Volga la prinţii nativi ai unei comunităţi slave predominantă centrată pe Kiev.[2] [KHAZARIA]

Acolo unde concluziile ferme se dovedesc imposibil de tras, reexaminarea surselor este esenţială. Dar cel mai neplăcut aspect al studiilor kievene se află în vasta gamă de materiale sursă. În afara cronicilor slave şi bizantine, cercetătorii trebuie să examineze şi vechea literatură nordică, mitologia comparativă germanică şi turcică (khazară), inscripţiile runice, codurile de legi scandinave şi friziene, analele daneze şi islandeze, geografiile arabe, documentele ebraice, chiar şi inscripţiile turceşti din Mongolia. Arheologia, de asemenea, este vitală. Un element rar al acestui puzzle se află în monedele arabe care se găsesc peste tot în Europa de Est. [DIRHAM]

Cea mai timpurie menţionare a Kievului – în forma de OYYWB – se găseşte într-o scrisoare ebraică aflată acum la biblioteca Universităţii Cambridge, scrisă de evreii din Khazaria sinagogii de la Fustat-Misr de lângă Cairo.[3] Dar, de pe vremea lui dr. Müller până în 1991 principalul obstacol al cercetătorilor s-a aflat în faptul că nimeni din Rusia sau din Ucraina nu a avut libertatea de a face cercetări independente. Apariţia unei Ucraine libere şi a unei Rusii libere, ar putea sau nu să îmbunătăţească climatul academic. [METRYKA] [SMOLENSK]

POTEMKIN

În 1787 feldmareşalul prinţ Gregory Potemkin (1739–1791), guvernator al Noii Rusia, a organizat o excursie pe râul Nipru pentru împărăteasa Ecaterina şi anturajul ei. Scopul său era de a demonstra succesul în colonizarea provinciei, recent obţinută de la otomani. În acest scop a adunat un număr de „sate" mobile, fiecare localizat într-un loc strategic pe malul râului. De îndată ce barja imperială se apropia, oamenii lui Potemkin, toţi îmbrăcaţi în ţărani veseli, chiuiau din inimă pentru împărăteasă şi pentru ambasadorii străini. Apoi, de îndată ce barja dispărea din vedere, îşi scoteau căciulile şi veşmintele ţărăneşti, demontau satele şi le reconstruiau peste noapte în josul râului. Întrucât Ecaterina era amanta lui Potemkin la acel moment, nu este posibil să credem că ea nu era conştientă de stratagemă; principalii păcăliţi au fost ambasadorii străini. „Satele lui Potemkin" au devenit un eufemism pentru lunga tradiţie rusă a înşelăciunii şi dezinformării.[1] Forţa şi frauda sunt armele cele mai comune ale tuturor dictaturilor. Dar în Rusia, potemkinismul a fost o temă recurentă.

Pe acest subiect, părerea unui înşelător profesionist s-ar putea să nu fie în totalitate irelevantă. Potrivit unui dezertor important din KGB, opinia vestică a fost păcălită în mod sistematic şi abil încă de la NEP-ul lui Lenin. Controlul tuturor informaţiilor în combinaţie cu scurgeri şi plantări de informaţii selective au permis serviciului de siguranţă sovietic să livreze Vestului un flux continuu de impresii false. „Destalinizarea" anilor 1950 a fost o formă modificată de stalinism. „Conflictul sino-sovietic" din anii 1960 a fost organizat de comun acord de PCUS şi de PCC. „Independenţa românească" a fost un mit inventat convenabil şi pentru Moscova, şi pentru Bucureşti. „Democratizarea" cehoslovacă din 1968 a fost organizată de elementele progresive din KGB. „Eurocomunismul" a fost o altă păcăleală. Până şi „Solidaritatea" din Polonia a fost condusă de agenţii de la Moscova. Publicată în 1984, după ascensiunea la putere a lui Gorbaciov, această dezvăluire a KGB de către un membru din interior este o lectură obligatorie pentru oricine reflectă la ambiguităţile *glasnost* şi *perestroika*, la misterele puciului din 1991. Problema este: când încetează înşelătorii profesionişti să înşele?[2]

În afara de „satele" sale, prinţul Potemkin este cel mai adesea asociat cu vasul de luptă ce îi poartă numele, a cărui echipaj în revoltă a ieşit navigând din Odessa în timpul Revoluţiei din 1905. Oamenii se întreabă în mod inevitabil dacă acea revoltă nu a fost la rândul ei o păcăleală.[3] [SOVKINO]

Susţinătorii teoriei conspiraţiei afirmă că toate evenimentele istorice ascund în spatele lor planurile unor păcălitori, ale unor complotişti şi ale unor malefice „forţe neidentificate". Oponenţii lor afirmă contrariul, că înşelăciunea şi conspiraţiile nu există. Ambele părţi greşesc sever. [PROPAGANDA]

În cursul Marelui Război Nordic, s-a ajuns la stadiul în care un protectorat rusesc putea fi înfiinţat cu excepţia numelui. Apoi, după decenii de tulburări între reformatorii polonezi şi agenţii susţinuţi de Rusia ai statu-quo-ului, s-a îndreptat spre concluzia logică a partiţiilor. Între 1772 şi 1795, Rusia a condus banchetul în care republica a fost consumată total.

Ioan Sobieski (1674–1696) a câştigat gloria în străinătate ignorând însă problemele de acasă. Asediul Vienei a arătat că republica era în continuare o putere militară de prim rang; dar a fost ultimul avânt. Lituania a fost lăsată în seama războiului civil; Seimul a fost în mod repetat întrerupt de *liberum veto;* magnaţii nu au mai fost pedepsiţi; legislaţia centrală şi taxarea au fost sistate. Prin neratificatul „Tratat etern" cu Moscova din 1686, Ucraina a fost abandonată. Regele şi-a irosit puterea luptând pentru Liga Sfântă, sperând să obţină o bază pentru fiul său în Moldova. Mulţi ani mai târziu, privind statuia lui Sobieski din Varşovia, un ţar rus avea să remarce: „Iată încă unul [ca mine] care şi-a irosit viaţa luptându-se cu turcii".[32]

Alegerile regale din 1697 au ruinat toate planurile lui Sobieski. Jakub Sobieski nu a obținut încrederea electorilor; candidatul austriac nu a oferit suficientă mită; candidatul francez, Ducele de Conti, a naufragiat pe coastă lângă Danzig. Datorită aurului rusesc și a unei convertiri oportune la catolicism, premiul a fost câștigat de Friedrich-August, Elector de Saxonia, care a urcat pe tron ca Augustus II. Exilații Sobieski nu au mai avut ce face în afară să-și mărite fiica cu exilații Stuart, care dăduseră de necaz în același moment. Bonnie Prince Charlie a avut o mamă poloneză.

Perioada Saxonă – sub Augustus II (1697–1704, 1710–1733) și Augustus III (1733–1763) – este în general judecată ca fiind nadirul istoriei poloneze. Marele Război Nordic, în care regele polonez, în calitatea sa de Elector al Saxoniei, a fost un combatant de seamă, a adus cu sine nesfârșite dezastre și diviziuni. Polonia-Lituania a fost disputată ca principalul teatru de operațiuni între suedezi și ruși, fiecare parte susținută de o confederație rivală a nobililor polonezi (a se vedea deasupra). A fost tratată de curtea saxonă ca o contragreutate pentru vecina Prusia și ca o sursă de jaf. Armată saxonă, desfășurată în Polonia, a fost imună protestelor Seimului. Delapidările făcute de armată au dus la conflicte între rege și nobilime, având multe în comun cu conflictul paralel din Ungaria. Aceasta a oferit un bun pretext pentru o intervenție rusă directă.

După victoria rușilor de la Poltava din 1709, Augustus II și-a recuperat tronul polonez cu ajutorul trupelor rusești. Din acel moment a fost privit ca un dublu pericol, atât ca un pion al țarului, cât și ca un „absolutist" în sine. În 1715–1716 un război deschis a izbucnit între rege și opozanții săi. Pentru țar, a fost o oportunitate divină. Acționând ca mediator, Petru cel Mare putea să îi salveze pe nobilii polonezi de regele lor saxon impunând în același timp condiții care aveau să reducă Republica la o condiție de dependență. La „Seimul Tăcut" sau „Dieta Mută" convocată la Varșovia în ianuarie 1717, armata rusă a stat în așteptare în timp ce următoarele rezoluții prearanjate au fost adoptate fără discuții:

1. *Armata saxonă a regelui va fi alungată din Republică.* (Cu alte cuvinte, regele a pierdut orice pretenție de bază de forță independentă.)
2. *„Libertățile de aur" ale nobilimii vor fi respectate.* (Cu alte cuvinte, prin menținerea *liberum veto*, guvernul central al Republicii putea fi paralizat la nevoie.)
3. *Forțele armate ale Republicii vor fi limitate la 24 000 de oameni.* (Cu alte cuvinte, Polonia-Lituania avea să fie lăsată fără apărare.)
4. *Forțele armate vor fi finanțate prin alocații dintr-o listă de domenii regale, ecleziastice și magnațiale.* (Cu alte cuvinte, au fost puse sub controlul regelui și al Seimului.)
5. *Înțelegerea este garantată de țar.* (Cu alte cuvinte, țarul putea interveni în Polonia-Lituania în orice moment și putea suprima în mod legal orice mișcare de reformă.)

Din acel moment, din toate punctele de vedere, Republica Polonia-Lituania a devenit un protectorat rusesc, un simplu apendice al Imperiului Rus, un vast stat-tampon care proteja Rusia de Vest și care nu costa nimic pentru a fi menținut. [EROS]

Sub Augustus III guvernarea centrală s-a prăbușit complet. Regele a trebuit să fie instalat de o armată rusească anulând astfel realegerea lui Stanislaw Leszczyński, declanșând Războiul Succesiunii Poloneze, dar acesta a rămas la Dresda. Seimul a fost convocat în mod regulat, dar blocat la fel de regulat de *liberum veto* înainte să se poată întruni. O singură sesiune în 30 de ani a reușit să aprobe legislația. Printr-un exemplu

extrem al principiului subsidiarităţii, guvernarea a fost lăsat în seama magnaţilor şi a dietinelor provinciale. Republica nu avea diplomaţie, trezorerie, apărare. Nu putea face reforme. Era motivul de glumă al *philosophes*. Când primul volum al *Encyclopédie* a fost publicat în 1751, articolul principal despre „Anarhie" era despre Polonia. [CANTATA] [SZLACHTA]

CANTATA

În octombrie 1734, când nou-încoronatul rege al Poloniei s-a întors acasă subit, maestrul său muzical a fost nevoit să compună o întreagă *Cantata Gratulatoria* din nouă părţi în maximum trei zile. Cuvintele sunt la fel de baroce ca muzica înălţătoare:

1. *Chorsatz*	*Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen* (Slăvit să-ţi fie bunul noroc, binecuvântată Saxonie)
4. *Rezitativ*	*Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen...?* (Ce te-a tulburat, Sarmaţie...?)
5. *Arie*	*Rase nur verwegner Schwarm...* (Amenință acum, îngâmfat roi, în propriile-ţi măruntaie!)
7. *Arie*	*Durch die von Eifer entflammeten Waffen...* (Să-ţi pedepseşti înamicii cu arme inflamate de zel...)
8. *Rezitativ*	*Lass doch, o teurer Landesvater, zu* (Fă astfel, Părinte al ţării noastre, ca Muzele să onoreze ziua când Sarmaţia te-a ales rege.)
9. *Chorsatz*	*Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen...* (Fondator al Imperiilor, Domn al Coroanelor...)

Evenimentele care au inspirat această cantata au fost uitate demult. Dar muzica putea fi refolosită în compoziţii ulterioare şi a devenit nemuritoare. Nr. 7 a devenit nr. 47 în *Oratoriul de Crăciun*. Nr. 1 formează „Hosannah" al Misei în B Minor. Aceasta întrucât regele Poloniei era şi Electorul Saxoniei, iar maestrul său muzical era Johann Sebastian Bach.[1]

Partidul reformator a fugit în străinătate, demarând neîntrerupta tradiţie poloneză a emigrării politice. Stanislaw Leszczyński, de două ori ales rege şi de două ori alungat de ruşi, s-a refugiat în Franţa. Căsătorindu-se cu fiica lui Ludovic XV, i s-a oferit Ducatul Lorenei, unde, la Nancy, ca *le bon roi Stanislas* şi-a putut practica guvernarea luminată interzisă acasă.

Stanisław August Poniatowski (1764–1795), ultimul rege al Poloniei, a fost o figură tragică şi în anumite privinţe nobilă. Unul dintre primii amanţi ai Ecaterinei cea Mare, i-a fost atribuită sarcina imposibilă de a reforma Republica păstrând şi supremaţia rusească. Aşa cum se prezenta situaţia, încătuşat de Constituţia din 1717, a provocat chiar convulsiile pe care reforma ar fi trebuit să le evite. Cum se putea restrânge dreptul sfânt la rezistenţă al nobililor fără ca aceştia să se opună? Cum se putea limita dreptul de intervenţie al ruşilor fără intervenţia rusească? Cum se putea aboli *liberum veto* fără ca cineva să îşi exercite *liberum veto*? Regele a încercat să rupă acest cerc vicios în trei ocazii diferite; şi de trei ori a eşuat. Cu fiecare ocazie, o armată rusească a sosit pentru a restabili ordinea, şi cu fiecare ocazie republica a fost pedepsită cu Partiţia. În anii 1760,

propunerile de reformă ale regelui au dus la războiul Confederației din Bar (1768–1772) și la Prima Partiție. În 1787–1792 sprijinul regelui pentru reformele Marelui Seim și pentru Constituția din 3 mai (1791) au dus la Confederația de la Targowica și la a Doua Partiție (vezi capitolul IX). În 1794–1795 aderarea regelui la răscoala națională a lui Tadeusz Kościuszko a dus la deznodământul final. După cea de-a Treia Partiție, nu mai exista republică peste care să domnească. Poniatowski a abdicat de Ziua Sfintei Ecaterina în 1795 și a murit în exil în Rusia.

În timpul agoniei terminale a Republicii, Marele Ducat al Lituaniei și-a păstrat individualitatea. Slăbiciunea sa politică nu a exclus o viață viguroasă ce a făcut-o sursa a patru tradiții de durată. Orașul său capitală – Wilno-Vil'na-Vilnius – era o adevărată intersecție culturală. Elita poloneză dominantă a fost de două ori întărită, întâi de Comisia pentru Educație Națională de după 1773 și mai târziu de o comisie regională de educație, cu sediul la Universitatea din Vilnius, care avea să înflorească sub domnia țaristă până în 1825. Cultura Yiddish a Lituaniei avea să fie întărită atunci când Marele Ducat a fost făcut baza pentru Palia Înțelegerii Evreiești a Rusiei. Țărănimea lituaniană și ruteană (bielorusă), rezistând la polonizare, și-a păstrat suficientă substanță pentru a rezista rusificărilor ulterioare. Odată absorbit de Imperiul Rus, Marele Ducat nu avea să își revină niciodată ca entitate administrativă. Dar locuitorii săi nu aveau să își uite complet originile. Aveau să participe în toate revoltele poloneze ale secolului XIX. Tradițiile poloneze și evreiești aveau să reziste până la era ucigașă a lui Stalin și Hitler. Cele lituaniene și, într-o mai mică măsură, cele bieloruse, aveau să supraviețuiască multor opresiți până la independența obținută în anii 1990. [BNR] [LIETUVA]

Relațiile internaționale ale secolului XIX vizau, mai presus de orice, balanța puterilor. Toate războaiele generale ale perioadei au fost menite să o mențină (vezi anexa III). Niciun stat nu s-a simțit suficient de puternic să se încerce cucerirea militară a întregului continent, dar tulburări regionale relativ minore au putut să provoace reacții în lanț de coaliții și alianțe menite să oprească amenințarea percepută. Puține concepte de ideologie sau mândrie națională au fost implicate în aceste conflicte. Alianțele se puteau schimba cu rapiditate și mici armate de profesioniști puteau acționa rapid pentru a rezolva disputele în bătălii curate, de decor. Concertul Europei fiind în plină desfășurare, o serie de congrese diplomatice puteau cântări consecințele și alcătui un bilanț contabil de colonii, fortărețe și districte câștigate sau pierdute. La modul general vorbind, aceste războaie și-au servit scopul. Nicio redistribuire masivă de putere sau de teritorii nu a avut loc în Europa ca rezultat direct al cuceririi militare. Ajustările pe care războiul le-a provocat totuși – cel mai notabil cedarea teritoriilor spaniole la Utrecht sau capturarea Sileziei de către Prusia – nu se pot compara cu cea mai mare redistribuire teritorială a epocii, partițiile Poloniei, aranjate însă fără a se ajunge la război. [DESSEIN]

Cele trei partiții ale Poloniei-Lituaniei au oferit cele mai bune exemple de agresiune pașnică cu care se poate lăuda Europa. Completate în trei etape, 1773, 1793 și 1795, au împărțit bunurile unei țări de mărimea Franței. Au fost făcute prin metode specifice gangsterilor, în care amenințarea nescrisă de violență se afla la baza acordurilor oficiale și unde victimele erau forțate să își tolereze propria mutilare.

DESSEIN

Atunci când a doua ediție a memoriilor Ducelui de Sully era pregătită pentru publicare în 1742, a avut loc multă reeditare. În principal, un număr mare dintre comentariile împrăștiate și adesea contradictorii ale ducelui despre relațiile externe au fost simplificate și consolidate într-un singur capitol intitulat „Schema politică cunoscută în mod comun sub numele de Marele Plan al lui Henric cel Mare". În acest mod, *Marele Dessein* al lui Sully a fost reconstruit, pentru a nu folosi termenul inventat, la mai mult de un secol de la moartea sa. Criticii au argumentat că era mai mult un produs al secolului al XVIII-lea decât al XVII-lea.[1]

Trebuie spus că Maximilien de Béthune (1560–1641), Baron de Rosny și Duce de Sully, a avut puțin de-a face cu politica externă în timpul deceniului petrecut ca ministru principal al lui Henric IV. Fusese superintendent al finanțelor regale, Grand Voyer (de la viarius, „maestru al drumurilor") al Franței, mare maestru al artileriei și apoi al fortificațiilor și guvernator al Bastiliei.[2] Gândurile sale despre relațiile internaționale datează din primii ani ai săi de retragere de după 1610 și, apoi, cu amendamente majore, din timpul Războiul de 30 de Ani. Le publicase pe toate, nesortate, în două volume de *Mémoires des sages et royales oeconomies d'estat* (1638).

Scopul imediat al lui Sully a fost să reducă dominația Habsburgilor. De la acest scop în mod esențial oportunist, însă, a realizat un plan care își imagina atât o nouă hartă a Europei, cât și mașinăria necesară pentru a menține pacea permanentă. Harta avea să conțină cincisprezece state egale ce aveau să fie create prin restrângerea Spaniei la Iberia, prin separarea Casei de Austria de Imperiu și prin redistribuirea posesiunilor acestora. Țările de Jos Spaniole, de exemplu, aveau fie să fie împărțite între Anglia și Franța fie să fie date Provinciilor Unite. Ungaria avea să fie restaurată ca o monarhie electivă independentă. Tronul imperial din Germania avea să fie ocupat prin alegeri libere și eliberat de puterea de monopol a oricărei dinastii. În interesul unei păci permanente, Sully a plănuit o Ligă Europeană a Prinților. Liga avea să fie guvernată de un Consiliu Federal, în care puterile mari aveau să dețină câte patru reprezentanți și celelalte puteri câte doi, și în care conducerea consiliului, începând cu Electorul de Bavaria, avea să fie dată prin rotație. Avea să își folosească forțele combinate pentru a rezolva disputele și pentru a-și aplica politicile.

Conceptul-cheie din spatele atât al noii hărți, cât și al noii ligi avea să fie „echilibrul puterii". Nicio putere nu avea să fie suficientă de puternică să își impună propria voință celorlalte. Europa avea să fie „une république très chrétienne" și „o mare familie". În cadrul propriilor granițe, avea să se bucure de libertatea comerțului. Dincolo de granițele sale, avea să îi distrugă pe turci și să obțină cuceriri „convenabile" în Asia și Nordul Africii.

Realizat de un om de stat în retragere iresponsabilă și refăcut de către un editor din secolul XVIII, Marele Proiect are o bună parte de teorie abstractă. S-ar putea să fi fost influențat de *Nouveau Cynée* (1623) al lui Emeric Crucé, cu planul său pentru o adunare a păcii mondiale ce avea să fie condusă de papa la Veneția, care la rândul său datora o parte din idee „Ligii Uniunii Perpetue" propusă de un rege al Boemiei chiar din 1458 (a se vedea p. 428). Aparținea cu siguranță lungii tradiții a scrierii teoretice de la *De Monarchia* lui Dante la Erasmus și Campanella. Dar popularizat în epoca „balanței puterii" a atras mare atenție. În cele două secole ce au despărțit relansarea sa de către Liga Națiunilor și Comunitatea Europeană, ideile sale principale despre stabilitatea internațională, despre comerț liber, despre suveranitate comună și despre aplicarea comună a forței nu au încetat să fie atrăgătoare. Mai presus de orice, a recunoscut ceea ce mulți au ignorat, că pacea este o funcție a puterii.[3]

Mulţi observatori contemporani, mulţumitori pentru evitarea războiului, erau condiţionaţi de acceptarea explicaţiilor celor ce făceau partiţia. Mulţi istorici au acceptat părerea că polonezii sunt responsabili de dezastrul abătut asupra lor. A fost nevoie de un Burke, de un Michelet, de un Macaulay pentru a spune crimei pe nume.

Mecanismul Partiţiilor se baza pe două consideraţii simple: în primul rând, că o armată rusă de intervenţie era necesară pentru a suprima mişcarea de reformă poloneză; şi în al doilea rând, că o avansare a Rusiei în republică reprezenta o ameninţare pentru ceilalţi vecini ai acesteia, Prusia şi Austria. După experienţa epuizantă a Războiului de Şapte Ani, Prusia mai ales nu se afla capabilă să mai lupte încă un război împotriva Rusiei. În schimb, s-a sugerat că interesele prusace şi austriece puteau fi protejate cel mai bine dacă, în schimbul acceptării lor tacite a acţiunilor ruse din Polonia, vor primi compensaţii teritoriale. Astfel, prin acordul general al vecinilor săi, republica lipsită de apărare avea să se supună presiunii reformatorilor săi prin forţa ruşilor şi avea să plătească pentru operaţiune prin cedarea unor uriaşe bucăţi de teritoriu. Mai rău, era nevoită să asculte în tăcere în timp ce torţionarii săi spuneau lumii cât de generoase şi de paşnice le erau intenţiile.

În prima rundă, momentul a fost întins spre finalul anilor 1760 atunci când tulburările din Polonia-Lituania nu mai au putut fi controlate. Propunerea regelui pentru reforme limitate au stârnit opoziţie din toate părţile. Prusacii bombardaseră vămile poloneze de pe Vistula, încheind astfel toate pregătirile pentru un sistem fiscal modern. Ruşii stârniseră o campanie împotriva presupusului prost tratament al minorităţilor religioase din Polonia şi îi reţinuseră pe episcopii polonezi care protestaseră. Confederaţii din Bar, conduşi de Casimir Pułaski (1747–1779), porniseră la luptă pentru a se opune şi regelui şi ruşilor. În 1769, austriecii se folosiseră de revoltă pentru a ocupa cele treisprezece oraşe din districtul Spisz. St. Petersburg avea să fie obligat să ia măsuri dramatice de îndată ce războiul turcesc avea să îi permită. Berlinul a sesizat ocazia: Prusia nu avea să se opună intervenţiei ruseşti dacă i s-ar fi acordat provincia poloneză a Prusiei Regale. Austria ar fi fost de acord dacă i s-ar fi dat o bucăţică din sudul Poloniei. „Cu cât plânge mai mult", glumea Frederick II cu Maria Tereza, „cu atât luăm mai mult". Rusia avea să ia cea mai mare parte din „Rutenia Albă".

Primul Tratat al Partiţiei a fost semnat la St. Petersburg pe 5 august 1772. Plezanteriile legale au fost respectate pe parcursul procesului. Aerul era plin de omagiu faţă de „libertatea de aur" a Poloniei. Apoi victima a fost convinsă să se supună cuţitului. Regele a propus o moţiune în favoarea Partiţiei în faţa Seimului. Singurul membru care a protestat, Tadeusz Rejtan, care a blocat pragul Camerei pentru a împiedica intrarea regelui, a fost declarat mai târziu nebun. Cele trei tratate de succesiune între republică şi fiecare dintre puterile partiţionare au fost completate la 7/18 septembrie 1773. Singurul suveran care a protestat a fost regele Spaniei. „M-am împărtăşit euharistic din corpul Poloniei", a fost comentariul lui Frederick, „dar nu ştiu cum a îndreptat regina-împărăteasă situaţia cu confesorul ei".

Prima Partiţie a adus mai mulţi ani de calm relativ. Polonia-Lituania a fost preocupată de lucrările Comisiei Naţionale pentru Educaţie (a se vedea deasupra), şi în 1775, regelui i s-a dat permisiunea să formeze liniile de contur ale guvernului ministerial. Toţi Confederaţii din Bar au fost deportaţi în Siberia sau au fugit în afara ţării. Pułaski fugise în America, unde a fondat cavaleria SUA. Rusia, Prusia şi Austria erau ocupate cu absorbirea câştigurilor lor nemeritate.

Secolul Iluminismului se încheia cu spectacolul a trei despoți luminați acționând împreună pentru a strivi o mișcare luminată de reformă. Asaltul asupra statului polonez a fost însoțit de o retorică mult luminată; și „raționalizarea hărții Europei" ce a urmat a fost scuzată pe scară largă. „Un polonais", glumea Voltaire, „c'est un charmeur; deux polonais – une bagarre; trois polonais, eh bien, c'est la question polonaise" (un polonez – un șarmant, doi polonezi – o încăierare, trei polonezi – problema poloneză).[33] [METRYKA]

Dar problema esențială rămânea. Polonia-Lituania era în continuare prizoniera Rusiei și reformatorii săi se sufocau în lesă. Dacă regele avea să piardă controlul, alții aveau să acționeze în numele său. Și de îndată ce aveau să acționeze, întregul ciclu de reformă și represiune avea să se reia. Lucru petrecut în 1787.

Luni, seara, 29 octombrie 1787, Praga. În Teatrul Național al contelui Nostitz din vechiul oraș (acum Teatrul Tyl), opera italiană a lui Bondini prezenta premiera *Il dissoluto punito*, „Don Giovanni". Spectacolul fusese inițial anunțat pentru seara de 14 sub titlul de „Musafirul de piatră", fiind menit să o distreze pe Prințesa de Toscana aflată în drum spre propria nuntă la Dresda. În această situație, partitura noii opere nu fusese completată. Potrivit unui anumit Václav Svoboda (Wenzel Swoboda), care cânta la contrabas în orchestră, compozitorul nu dormise toată duminică noaptea în data de 28 cu o mică armată de copiști; partitura uverturii a fost livrată teatrului cu cerneala încă udă pe pagină.[34] Dar interpreții nu au fost descurajați. Urale au izbucnit atunci când compozitorul s-a înclinat în fața auditoriului la lumina lumânărilor la ora 7 seara. Două corzi *forte* extinse în D minor au oprit aclamațiile. Apoi muzica a devenit mai rapidă, *molto allegro*, cu măsurile de deschidere ale uverturii.

La finalul uverturii maestrul s-a întors spre orchestră și i-a complimentat pentru felul în care citiseră partiturile „Bravo, Bravo, meine Herren, das war ausgezeichnet" (Bravo, domnilor, a fost admirabil).

Libretul, tipărit în avans pentru curte, putea fi cumpărat doar de la casa de bilete din Italia (40 kr. Legat în hârtie aurită, 20 kr. normal). Pe prima pagină era scris:

IL DISSOLUTO PUNITO. O sia II D. Giovanni. Dramma giocoso in due atti. Da representarsi nel Teatro di Praga l'anno 1787. In Praga di Schoenfeld ... La Poesia è dell'Ab Da Ponte, Poeta de' Teatri Imperiali di Vienna. La Música è del Sig Wolfgango Mozzart, Maestro di Cap, dadesco.

Distribuția îi cuprindea pe: Giovanni-Luigi Bassi; Anna-Teresa Saporiti; Ottavio-Antonio Baglioni; Elvira-Caterina Micelli; Leporello-Felice Ponziani; Zerlina-Caterina Bondini (soția impresarului); Commendatore-Giuseppe Lolli.[36]

Don Giovanni al lui Mozart așa cum avea această operă să fie cunoscută, era doar ultima variantă a unei populare povești de seducție care se ridicase la statutul de mit european. Don Juan, *burlador*-ul din Sevilla, se jucase timp de două secole și la carnavalul napolitan și în pantomima franceză de bâlci. Mitului îi fusese dată forma literară de către Molina (1630), Cicognini (circa 1650), Molière (1665), Corneille (1677), Goldoni (1736) și Shadwell (1776). Fusese pus pe muzică, pentru balet sau dramă, la Roma în 1669, la Paris în 1767, la Cassel în 1770. În deceniul dinainte să ajungă la Mozart inspirase cel puțin patru opere complete – de Righini la Viena, de Albertini la Varșovia (1783),

de Foppa/ Guardi şi Berlati/ Gazzaniga la Veneţia (1787). Libretistul lui Mozart, Abatele da Ponte se bazase puternic pe cuvintele lui Berlati; iar tenorul care l-a interpretat pe Ottavio la Praga venise în grabă la Praga după ce interpretase acelaşi rol pe muzica lui Gazzaniga la Veneţia.[37]

Subiectul de bază era dezarmant de simplu. În scena de deschidere Giovanni îl ucide pe Commendatore, furiosul tată al Annei, cea mai recentă cucerire amoroasă a sa. După numeroase intrigi, este de două ori confruntat în scenele de final de statuia Commendatorului mort, care cere răzbunare în timp ce păcătosul este înghiţit de focurile iadului. Da Ponte a condensat povestea în două acte pereche, fiecare construit în jurul aceleiaşi structuri dramatice:

ACT I	ACT II
Nos. 1–7	Nos. 14–18
EXPOZIŢIE SEPARATĂ	SEPARAREA ANTAGONIŞTILOR
[*Giovanni şi 3 femei*]	[*Giovanni deghizat sau absent*]
(Aria) Giovanni–Anna	Giovanni–Leporello
(Trio) Moartea lui Commendatore	(Trio) Amăgirea Elvirei
(Duet) Anna–Ottavio	
Elvira îndrumată greşit spre Leporello	Elvira îndrumată greşit spre Leporello
(Nr. 4)	
Zerlina–Giovanni–Masetto	Giovanni–Masetto
Giovanni–Zerlina	Zerlina–Masetto

Nos. 8–10	Nos. 19–21
AMESTEC DE PERSOANE & PASIUNI	AMESTEC DE PERSOANE & PASIUNI
Antagonism colectiv	Antagonism îndreptat spre Leporello
Cvartet	Sextet
[*Giovanni în fundal*]	[*Leporello evadează*]
Anna vede vina lui Giovanni	Ottavio vede vina lui Giovanni
Aria (Nr. 10)	Aria (Nr. 21)
	[*Scenă Cimitir*]
Povestea lui Leporello	Povestea lui Giovanni
Aria (Nr. 11)	Duet (Nr. 22)
[*Grădina lui Giovanni*]	[*Casei Annei*]
Aria (Nr. 12)	Aria (Nr. 23)
FINAL: Intrarea Măştii	FINAL: Intrarea Elvirei
Încercarea asupra Zerlinei	Răsplată: statuia
Antagonism Colectiv	Concluzie colectivă[38]

Niciun rezumat, însă, nu poate face dreptate excepţionalei simbioze dintre partitură şi libret, a căror momente memorabile au rezistat oricărei repetiţii şi parodieri. În aria nr. 4 („Madamina, il catalogo è questo") servitorul lui Giovanni se laudă Elvirei în legătură cu îndemânarea în galanterie a stăpânului său:

În Italia șase sute patruzeci,
În Germania, două sute treizeci și una,
O sută în Franța, în Turcia nouăzeci și una,
În timp ce în Spania deja o mie trei! Mille e tre!)[39]

În delicioasa nr. 7 („Là ci darem la mano") – „cel mai perfect duet al seducției imaginabil" – Giovanni o câștigă pe nebănuitoarea Zerlina fără vreo urmă de violență sau înșelăciune. Melodia sa puternică, încrezătoare, este preluată, interpretată cu soprana până când ambii pleacă braț la braț cuprinși de încântare pură:

Duetul Zerlina, D. Giovanni
Ser. 1 FL 2 Ob. 2 Bin. 2 Hn. Andante

În melodramatica scenă a cimitirului (Actul II, Scena 11) actorii tremură în timp ce Musafirul de Piatră își declamă profeția cumplită acompaniat zdrobitor de tromboane: „Până în zori veți fi râs pentru ultima oară":

Sestetto D. Anna, D. Elvira, Zerlina, D. Ottavio, Leporello, Masetto
Str. 2 FL2 Ob. 2 CL 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp.

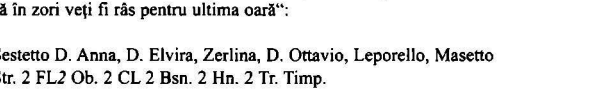

După scena finală, în care damnațiunea lui Giovanni devine completă, membrii distribuției cântă morala nu foarte convingătoare în cor pe o efervescentă fugă dublă:

Questo è il fin di chi fa mal
E de' perfidi la morte alia vita è sempre ugual

(Acesta este finalul jocului păcătosului/ Viața și moartea lui sunt exact la fel.)[42]

Pentru a doua reprezentație a operei, care a avut loc șapte luni mai târziu la Viena, Mozart și Da Ponte au făcut un număr de schimbări pentru a se potrivi unei noi distribuții și unui nou teatru. Pentru a încorpora câteva adăugiri, au renunțat la Aria lui Ottavio, nr. 21 (22) („Il mio tesoro intanto"):

Aña D. Ottavio
Str. 2 CL 2 Bsn. 2 Hn.

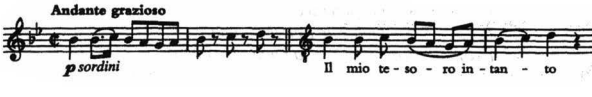

Dar numărul a fost rapid reintegrat şi a rămas o parte esenţială a repertoriului standard de atunci.

Mozart a făcut două vizite la Praga în 1787, ambele împreună cu soţia sa, Constanze. Se afla în momentul cel mai înalt al carierei sale. În timpul primei vizite, în ianuarie şi februarie, şi-a prezentat Simfonia nr. 38, „Praga" (K. 504) şi mai târziu a dirijat triumfător spectacolul *Le nozze di Figaro*. Primirea a fost atât de favorabilă, încât a semnat imediat un contract cu Bondini pentru o nouă operă, ce avea să fie prezentată la începutul noii stagiunii. La întoarcerea la Viena a dat câteva lecţii unui pianist în vârstă de şaptesprezece ani din Bonn numit Beethoven. În mai a fost puternic îndurerat de moartea iubitului său tată şi tulburat de rezolvarea moştenirii. Dar nicio urmă din această tulburare nu poate fi detectată nici în *Divertimento* în F (K. 222), nici în delectabila *Eine Kleine Nachtmusik* în G (K. 525) ambele compuse în acea vară.

Călătoria de şase săptămâni a lui Mozart la Praga cu *Don Giovanni* poate fi urmărită şi prin corespondenţa sa şi prin presa locală. A părăsit Viena pe 1 octombrie, abia primind săracul profit rezultat din vânzarea bunurilor tatălui său la Salzburg. A călătorit din nou cu Constanze, însărcinată în şase luni. Călătoria de circa 240 km a durat trei zile, întrucât *Praeger Oberpostamtszeitung* îi anunţa deja sosirea pe data de 4. „Veştile s-au răspândit aici că opera nou scrisă de [faimosul nostru Herr Mozart], *Das steinerne Gastmahl* va fi prezentată întâia oară la Teatrul Naţional."[44] A ocupat camere la Hanul Trei Lei la Kohlmarkt 20, iar patru zile mai târziu i s-a alăturat şi libretistul Da Ponte, care a locuit vizavi la Hotelul Glatteis. Datele de 13, 14 şi 15 au fost ocupate cu vizita Prinţesei de Toscana şi de decizia de ultim moment de a pune în scenă o versiune germană a *Le nozze de Figaro* special pentru ea. În acest moment Mozart era deprimat. „Totul se târâgăneză aici", îi scria el unui prieten, „deoarece interpreţii, care sunt leneşi, refuză să repete opera zile întregi iar managerul, care este agitat şi timid nu îi forţează".[45] Ultima săptămână a lunii a fost ocupată de boala diferiţilor interpreţi şi de lipsa unei uverturi. Dar într-un final premiera a avut loc în mijlocul aclamaţiei universale. Ziarul *Oberpostamtszeitung* raporta cu entuziasm:

> Luni... Compania italiană de operă a prezentat mult aşteptata opera a maestrului Mozart [sic], *Don Giovanni*... Cunoscătorii şi muzicienii spun că Praga nu a auzit niciodată ceva similar... Toată lumea de pe scenă şi din orchestră şi-a încordat fiecare muşchi pentru a-i mulţumi lui Mozart cu o prestaţie bună. Au existat şi costuri suplimentare importante, cauzate de prezenţa a mai multor coruri şi de schimbarea de decor, de care s-a ocupat în mod genial Herr Guardosoni. Auditoriul neobişnuit de numeros a stat martor în aprobare unanimă.[46]

Opera a fost repetată pe 3 noiembrie special pentru Mozart. Familia Mozart a plecat din Praga pe data de 13, dar nu înainte ca un număr de locuitori de seamă ai oraşului Praga să scrie complimente generoase în albumul compozitorului:

Atunci când lăuta magică a lui Orfeu depășește
Cântecul lirei lui Amfion,
Leii sunt îmblânziți, râurile se liniștesc,
Tigrii ascultă, pietrele pornesc la plimbare.
Când Mozart interpretează muzica cu măiestrie
Și obține laude unanime,
Corul de Muze rămâne să asculte,
Însuși Apollo este tăcut.
Admiratorul și prietenul tău,
Joseph Hurdalek
Praga, 12 noiembrie 1787, rector al Seminarul General[47]

În timpul celei de-a doua călătorii la Praga, familia Mozart a petrecut cea mai mare parte a timpului în compania prietenilor lor, familia Dušek, în casa acestora, Villa Bertramka de la Smichov, unde numerele finale din *Don Giovanni* au fost completate. Franz Dušek era un pianist de concert; soția lui, Jozefa, o soprană și prietenă veche în compania căreia Mozart se simțea liniștit. Înainte să plece, Mozart a fost recomandat pentru o sinecură pentru *Kammermusikus* imperial.

S-a înapoiat la Viena pentru a afla că salariul anual oferit era de doar 800 de guldeni, ocupantul anterior, Gluck, murind cu un salariu de 2 000. Ca întotdeauna, prestigiul îi depășea cu mult finanțele. Pe 27 decembrie, Constanze a dat naștere celui de-al patrulea copil, o fetiță care a trăit doar șase luni. Mozart se apropia de finalul unui deceniu de aur.

Colaborarea lui Mozart cu Abatele Da Ponte marchează un punct important în dezvoltarea muzicală a Europei. Cele trei producții – *Le nozze di Figaro* (1786), *Don Giovanni* (1787) și *Cosi fan tutte* (1790) – aparțin genului *opera buffa*, unul dintre cele mai ușoare și, se presupune, mai efemere dintre genuri; dar acestea au supraviețuit în mod triumfător. Împreună cu operele germane ale lui Mozart *Die Entführung aus dem Serail* (1782) și *Die Zauberflöte* (1791), formează cel mai timpuriu grup de compoziții încetățenite în repertoriul Marii Opere. Într-adevăr, în acel repertoriu de aproximativ treizeci de piese sunt egalate în cantitate și popularitate nesfârșită doar de operele lui Wagner și de cele ale lui Verdi. Da Ponte s-a dovedit un partener ideal. Un fugar din Viena sa natală, acolo unde se născuse în ghetou, nu și-a luat convertirea și ordinele sfinte prea în serios. A scris textul lui *Don Giovanni* din inimă.[48] (Vezi anexa III.)

În absența înregistrării sunetelor [SUNET], au existat câteva încercări literare de a recaptura extraordinarul ambient în care Mozart și-a compus muzica. La șaizeci de ani de la moartea lui, de exemplu, poetul Eduard Mörike (1804–1875), a făcut asta în scurta sa nuvelă, *Mozart auf der Reise nach Prag* (1851). Acesta povestește o întâlnire imaginară pe care ar fi putut să o aibă cu genul de oameni cultivați care alcătuiesc cea mai mare parte a audienței sale entuziaste. Wolfgang și Constanze călătoresc spre Praga printre dealurile pline de pini ale pădurii din Boemia când observă castelul Conților von Schinzberg. Wolfgang este prins în flagrant furând o portocală din parcul castelului. Dar este răsplătit cu o invitație la cină. După cină se așază la pian și povestește, cu ilustrații muzicale, cum a compus finalul lui *Don Giovanni*.

Harta 19. Călătoria lui Mozart la Praga, 1787

Fără alt adaos, a stins lumânările din cele două candelabre de lângă el, şi acea arie terifiantă – Di rider finirai pria dell'aurora – a răsunat în liniştea de mormânt a camerei... Din sfere înstelate îndepărtate, notele trompetei de argint par să cadă prin noaptea albastră, să străpungă sufletul cu tremurul de gheaţă al damnării.
Chi va là. – Cine este acolo?
Dă un răspuns – Se aude întrebarea lui Don Giovanni.
Apoi vocea se aude din nou, monotonă ca înainte, cerându-i tânărului lipsit de pietate să lase morţii în pace...[49]

Nici cehii nu au uitat puţinele zile când Mozart i-a onorat cu prezenţa. Un poet ceh contemporan foloseşte o seară de la Villa Bertramka ca un pretext pentru reflecţiile sale despre paradisul de neobţinut:

A když počal hrát
a copánek mu poskakoval po zádech
přestaly šumět i lastury
a nasta vily svá rozkošná ouška...

(Şi când a început să cânte/şi coada să îi danseze pe spate/până şi scoicile
au încetat să murmure/şi şi-au ridicat delicatele urechi. De ce nu au închis uşa atunci?/
De ce nu au dezlegat caii de la căruţă?/A plecat atât de repede.)[50]

Praga pe care Mozart o iubea atingea o culme de splendoare la care puţine oraşe europene puteau spera. Era al doilea oraş al domeniilor Habsburgilor şi trecuse recent prin cinci sau şase decenii de reconstrucţie arhitecturală fără seamă. Elegantul neoclasic Teatru Tyl, vechi de doar patru ani, unde a fost prezentat *Don Giovanni*, era doar una dintre minunatele noi clădiri publice. Palatul Thun (1727), acum Ambasadă Britanică, unde a stat familia Mozart în timpul primei vizite din 1787, era doar una dintre somptuoasele reşedinţe aristocrate de dată recentă, inclusiv cele de la Colleredo-Mansfeld, Goltz-Kinsky, Clam-Gallas, Caretto-Millesimo şi Lobkowitz-Schwarzenberg. Bazilica Sf. Nicolae (1755), unde Misa în C a lui Mozart a fost interpretată la o săptămână după plecarea sa, a fost una dintre cele douăsprezece biserici baroce proiectate de familia Diezenhofer, tată şi fiu. Carolinum (completat în 1718) găzduia complexul universitar, iar Clementinum (completat 1715) biserica şi librăria iezuită.

Cel mai important, fiecare dintre cele patru centre istorice ale oraşului fusese recent încercuit, împodobit şi unit într-un întreg armonios. Hradčany, străvechiul castel de pe deal al Pragăi de pe malul stâng al Vltava, conţinând Catedrala Sf. Vitus (1344) şi Vladislavský Sàl (1502) a Jagellonilor, fusese înconjurat în 1753–1775 de zidurile înalte ale birourilor impozante ale lui Pacassi. *Malá strana* sau Oraşul Mic, de la poalele Hradčany, a fost împodobit cu un nou palat episcopal (1765). Străvechiul *Karlův Most* sau Podul Carol (1357) care leagă cele două părţi ale oraşului, fusese împodobit pe întreaga lungime de 660 de metri cu o uimitoare serie de statui religioase şi istorice, străzile din vechiul oraş de pe malul drept, încă dominate de *Týnsky chrám* şi de primărie, fuseseră revitalizate prin renovare. Au fost însufleţite, ca întotdeauna, de spectacolul din oră în oră a ceasului oraşului unde Hristos şi apostolii conduc o procesiune la finalul căreia se află Moartea, turcul, săracul, nebunul şi cocoşul şi de către clopotele carilonului Loretto (1694). Carta oraşului Praga unit a fost acordată de împăratul Iosif II din 1784.

Aristocraţii ale căror reşedinţe onorau oraşul şi al căror patronaj a dominat muzica au fost principalii beneficiari ai domniei Habsburgilor. Se trăgeau în cea mai mare parte din familii germane care beneficiaseră de sechestrarea nobilimii cehe în timpul Războiului de 30 de Ani. Bogăţia domeniilor lor prospere din Boemia susţinea viaţa lor strălucitoare de la oraş. Până pe vremea lui Mozart majoritatea cehilor deveniseră o naţiune de ţărani, lipsiţi de conducere, deşi un număr de oameni din clasa mijlocie, precum familia Dušek, locuiau la marginea societăţilor cehă şi germană.

Contrastul dintre bogaţi şi săraci era unul extrem. În timpul primei sale vizite la Praga din 1711, când a şasea parte din populaţia oraşului murise de foame, împăratul Iosif II fusese şocat:

> Cât de ruşinoase sunt cazurile petrecute în timpul foametei de anul acesta. Oamenii chiar au murit şi şi-au primit ultima împărtăşanie pe stradă... În acest oraş, unde există un arhiepiscop bogat, o mare catedrală, atâtea abaţii şi trei palate iezuite... nu există niciun caz dovedit în care oricare dintre aceştia să fi luat înăuntru pe vreunul dintre amărâţii întinşi în faţa uşilor lor.[51]

Iosif II nu a avut răbdare cu automulţumirea Bisericii catolice. Ordinul Iezuit fusese desfiinţat în deceniul anterior; iar când Iosif a rămas singur la domnie în 1780 a dezlănţuit o avalanşă de decrete reformatoare care ameninţau să submineze cei mai sacri piloni ai ordinii sociale. Şerbii au fost emancipaţi. Toleranţa religioasă a fost extinsă la grecii ortodocşi, ortodocşi, protestanţi şi evrei. Copiilor sub nouă ani le-a fost interzis să muncească. Căsătoria civilă şi divorţul au fost permise. Pedeapsa capitală a fost abolită. Francmasoneria a înflorit. Bogăţia derivată din secularizarea averii ecleziastice a fost reflectată într-un potop de extravaganţă arhitecturală imperială şi aristocratică.

Şi extinsa comunitate evreiască a oraşului Praga s-a bucurat de această creştere de bogăţie. Lăsaseră în urma lor ultimele expulzări din 1744–1745 şi în anii 1780 culegeau roadele *Toleranzpatent*-ului imperial. Cartierul evreiesc, redenumit Iozefov în onoarea împăratului, a participat la renovarea extensivă a oraşului. Medievala Veche-Nouă Sinagogă şi Sinagoga Klaus au fost reconstruite. Pe primăria evreiască, un ceas modern arăta timpul cu cifre latine, în timp ce altul de sub el făcea acelaşi lucru cu cifre evreieşti. Evreii din Praga aveau să devină mai târziu cel mai dinamic element al evreimii vieneze.

La rândul lor, francmasonii din Praga s-au bucurat de strălucirea toleranţei imperiale. L-au primit pe Mozart, în Marea Lojă a Austriei din Viena, ca pe unul de-al lor. Au reprezentat reacţia puternică ce acţiona împotriva strângerii sufocante a Bisericii catolice a tuturor afacerilor intelectuale şi culturale.

Mozart a prosperat în climatul social relaxat al anilor 1780, fapt reflectat de creşterea *operei buffa*. A adoptat o poziţie de neutralitate faţă de moralitatea epocii sale. Dar „Recompensa" din *Don Giovanni* era prea melodramatică pentru a fi luată în serios, şi mesajul următoarei sale colaborări cu Da Ponte, *Cosi fan tutte* (Aşa fac toate), a fost judecat de unii ca fiind scandalos de permisiv. Rânduri despre „fundul desfăcut al fiecărei văi cu apă dulce" nu erau deschise la prea multe interpretări. Însuşi Lorenzo Da Ponte, un evreu convertit îşi câştigase o reputaţie nu departe de cea a unui alt veneţian, prieten al său, Giovanni Casanova di Seingalt (1725–1798). După o viaţă întreagă de spionaj, desfrâu şi fugă de justiţie, Casanova îşi petrecea ultimii ani ca bibliotecar al contelui Waldstein la Dux (Duchcov) în nordul Boemiei. Se ştie că şi-ar fi vizitat editorul la Praga

pe 24 octombrie 1787 şi este foarte probabil să fi rămas şi la premiera lui *Don Giovanni*. Unii critici aveau să sugereze că el a fost inspiraţia pentru Don.

Libertinismul brut fusese întotdeauna un subcurent puternic al secolului XVIII.[52] Dar având în vedere puritanismul oficial al Austriei catolice, nu era un pas mărunt să faci din seducţia sexuală o temă de distracţie publică. Îi jignea pe gardienii morali ai oraşului Iozefin Praga la fel de mult pe cât îi jigneşte pe gardienii corectitudinii feminine în ziua de azi. Don Giovanni, până la urmă, precum Casanova, a fost un afemeiat cinic pentru care femeile erau doar obiectele dorinţei. Cuvintele lui însuşi Casanova nu sunt lipsite de relevanţă:

> Omul care iubeşte... clasifică plăcerea pe care este sigur că o va oferi obiectului iubit mai presus decât plăcerea pe care obiectul i-o poate oferi în împlinire. Prin urmare, el este dornic să o satisfacă pe ea. Femeia, a cărei mare preocupare este propriul interes, nu poate decât să clasifice plăcerea pe care ea o va primi mai presus decât cea pe care o va oferi. Prin urmare, ea amână...[53]

Una dintre cele mai mari calităţi ale lui Mozart, însă, a fost să se plaseze pe sine deasupra pasiunilor lumii din jurul său. Partiturile sale erau vesele sau sublime, chiar şi atunci când era oprimat de cea mai agonizantă dintre durerile sănătăţii sale proaste, ale sărăciei şi ale ghinionului. Muzica sa, deşi compusă în lume, nu făcea parte din ea. Deşi călătorise mult, petrecându-şi douăzeci de ani pe la curţile Europei, nu există nici cea mai mică urmă a politicii din vremea sa.

În 1787, Europa se apropia de punctul de criză al dezvoltării sale din ultimele două secole. Acesta era anul în care constituţia republicană a SUA era semnată, spre oroarea monarhiilor europene, şi acela în care dolarul american începea să circule. În Marea Britanie, sub conducerea lui Pitt cel Tânăr, îngrijorarea imperială mondială era discutată odată cu lansarea atât a punerii sub acuzare a lui Warren Hastings, primul guvernator general al Indiei Britanice, cât şi a Asociaţiei pentru Abolirea Negoţului de Sclavi. În Rusia, împărăteasa Ecaterina tocmai se lansase în cea mai nouă dintre campaniile ei împotriva turcilor – în care scop, în noua provincie Crimeea, l-a distrat pe aliatul ei, împăratul Iosif, susţinătorul lui Mozart. În Ţările de Jos, stadholderul William V fusese alungat şi nevasta sa luată ostatică de partidul „patriot" republican. În timp ce Mozart se pregătea să plece spre Praga, armata prusacă pornea spre Olanda pentru a-l repune la conducere pe stadholder. Vaticanul se lupta cu valul laic: lui Pius VI (1775–1799) îi fusese interzis să trimită un nunţiu la München şi îi fusese refuzat omagiul feudal obişnuit de către regele din Napoli. În Florenţa a avut de a face cu un Mare Duce care introdusese reguli galicane în Biserica toscană. În Franţa, până la momentul punerii în scenă a operei *Don Giovanni*, atât Adunarea Notabililor, cât şi Parlamentul de la Paris fuseseră convocate şi dizolvate. Regele Franţei fusese convins de falimentul iminent al ţării sale şi hotărâse să convoace Stările Generale, iniţial în iulie 1792. Alte evenimente, de mare importanţă pentru viitor, au avut loc practic neobservate. Primul vapor utilizabil cu aburi a fost prezentat lumii. În august, Horace Saussure a reuşit prima ascensiune a vârfului Mont Blanc. Omul cucerea natura.

Privind în urmă, istoricul poate observa că muzica lui Mozart acompania multe dintre elementele damnate şi uzate ale Ancien Régime. Nimeni nu ştia în acel moment, dar Iosif II era penultimul ocupant al tronului Sfântului Imperiu Roman. Dogele Paolo Renier

(1779–1789) a fost al 125-lea în linia celor 126 de dogi ai Veneţiei. Vecina Boemiei, Polonia, intrase deja în ultimul deceniu al ultimei domnii a celor 51 de regi şi prinţi suverani. Papa Pius VI avea să moară într-o închisoare revoluţionară franceză.

În artele creative, ca întotdeauna, tradiţionalul s-a îndreptat spre inovativ. În 1787 a apărut *Apărarea cămătăriei* a lui Jeremy Bentham, *Ifigenia* în versuri a lui Goethe şi *Don Carlos* al lui Schiller. Fragonard, David şi Goya lucrau pe şevaletele lor, împreună cu Reynolds, Gainsborough, Stubbs şi Romney. Printre contemporanii lui Mozart se numără Haydn, Cherubini şi C.P.E. Bach.

Desigur, se poate spune că *Don Giovanni* a fost concepută ca o genială, intuitivă alegorie a judecăţii ce aştepta un continent corupt şi desfrânat. Dacă aceasta a fost intenţia, nu exista vreo referinţă în corespondenţa lui Mozart sau în lucrare însăşi. Oamenii nu erau conştienţi de catastrofa iminentă, cel mai puţin în Franţa. Marchizul de Condorcet, de exemplu, unul dintre cei mai radicali *philosophes* ai epocii era sigur de un singur lucru, că monarhia era de neînlăturat.[54] O tânără şi inteligentă franţuzoaică cu înclinaţii muzicale şi-a consemnat impresiile despre Parisul epocii:

> Adunările muzicale [de la Hotel de Rochechouart] erau foarte distinse. Se ţineau o dată pe săptămână... dar repetiţii se făceau tot timpul. Madame Montgeroux, o faimoasă pianistă a epocii, cânta la pian; un cântăreţ italian de la Operă interpreta părţile pentru tenor; Mandini, un alt italian cânta la bas; Madame de Richelieu era prima donna; eu cântam contralto, Monsenior de Duras bariton; corurile erau cântate de alţi amatori buni. Viotti ne acompania la vioară. Executam cele mai dificile finaluri în acest mod. Toată lumea se străduia din greu şi Viotti era excesiv de sever... Mă îndoiesc că există undeva naturaleţea, armonia, bunurile maniere şi absenţa prefăcătoriei care se putea găsi în acel moment în toate marile case ale Parisului...
> În mijlocul tuturor acestor plăceri, ne apropiam de luna mai a anului 1789, râzând şi dansând în drum spre prăpastie. Gânditorii se mulţumeau să vorbească despre abolirea abuzurilor. Franţa, spuneau ei, era pe punctul de a renaşte. Cuvântul „revoluţie" nu a fost rostit o singură dată.[55]

IX

REVOLUTIO

Un continent în tumult cca 1770–1815

Revoluția Franceză are o calitate universală care nu se aplică la niciuna dintre numeroasele convulsii care au avut loc în Europa. Într-adevăr, acesta a fost evenimentul care a dat termenului „revoluție" sensul său complet și modern: adică nu o simplă revoltă politică, ci răsturnarea completă a unui întreg sistem de guvernământ, împreună cu fundațiile sale sociale, economice și culturale. În zilele noastre, manualele de istorie sunt pline de „revoluții". De exemplu, au existat încercări de a transforma Războiul Civil din Anglia în „Revoluția Engleză" și încă și mai multe încercări de a transforma Revoluția Rusă în a treia rundă a unei serii universale. Mai există Revoluția Romană, Revoluția Științifică, Revoluția Militară, Revoluția Industrială, Revoluția Americană, iar mai recent chiar și Revoluția Sexuală. Nu toate își merită denumirea.

Însă în 1789 exista un motiv să credem că se petreceau schimbări care aveau să afecteze oamenii mult dincolo de granițele Franței și mult dincolo de simpla politică. Parisul era capitala unei puteri dominante și centrul culturii internaționale. Revoluționarii moșteniseră credința Iluminismului în caracterul abstract universal al omului. Aceștia simțeau că acționau în numele oamenilor de pretutindeni, ridicându-se împotriva tiraniei universale. Monumentul lor cel mai nobil nu era vreo lectură provincială a drepturilor francezilor, ci o declarație răsunătoare a Drepturilor Omului (vezi dedesubt). „Mai devreme sau mai târziu,", spunea Mirabeau în Adunarea Națională,

> „influența unei națiuni care... a redus arta vieții la simplele noțiuni de libertate și egalitate – noțiuni împodobite cu farmecul irezistibil pentru sufletul uman și răspândite în toate țările lumii – influența unei asemenea națiuni va cuceri fără îndoială întreaga Europă pentru Adevăr, Moderație și Dreptate, poate nu imediat, poate nu într-o singură zi..."

Acesta era genul de sentiment care inspirase eticheta de „prima revoluție a Europei", în loc de ceva care să fie exclusiv francez.[1]

Străinii împărtășeau același sentiment viu de implicare. Un tânăr entuziast englez, care mai târziu avea să se căiască, scria plin de extaz: „Fericirea era în acei zori în care eram viu". Un om de stat mai vârstnic, se tânguia: „Era cavalerismului a apus. A urmat cea a sofiștilor, economiștilor și matematicienilor; iar gloria Europei a dispărut pentru totdeauna". „Aici și acum", remarca scriitorul cel mai important al epocii urmărind Bătălia de la Valmy, „începe o nouă eră în lume".[2] Istoricii, fie că erau pro, fie că erau contra, au recurs invariabil la cuvinte puternice. Thomas Carlyle, îngrozit de ceea ce el numea

„sans-culottism", denumea Revoluția Franceză „cel mai înfricoșător lucru născut vreodată în istorie".[3] Jules Michelet, care nutrea sentimente opuse, începea: „Definesc Revoluția: zorii Legii, reînvierea Dreptății și reacția Justiției".[4]

Revoluția Franceză a aruncat Europa în criza cea mai profundă și mai prelungită pe care o cunoscuse vreodată. A consumat o întreagă generație în revoltele sale, în războaiele și inovațiile sale tulburătoare. Din epicentrul său din Paris, a trimis unde de șoc către colțurile cele mai îndepărtate ale continentului. De pe țărmurile Portugaliei până în inima Rusiei, din Scandinavia până în Italia, undele de șoc erau urmate de soldați îmbrăcați în uniforme strălucitoare, cu cocarda albastră-alb-roșie la pălărie și cu deviza „Liberté, Égalité, Fraternité" pe buze. Pentru partizanii săi, revoluția promitea eliberarea de formele tradiționale de opresiune, reprezentate de monarhie, nobilime și religia organizată. Pentru oponenții săi, era sinonimă cu forțele întunecate ale legii gloatei și ale terorii. Pentru Franța a însemnat începutul identității naționale moderne. Pentru Europa ca întreg, a oferit o lecție obiectivă despre pericolul înlocuirii unei forme de tiranie cu alta. A început cu speranțele unei schimbări limitate și pașnice; „s-a sfârșit în mijlocul unor promisiuni de rezistență la orice formă de schimbare". Pe termen scurt a însemnat înfrângere; pe termen lung, din punctul de vedere al ideilor sociale și politice, a adus și continuă să aducă o contribuție importantă și de durată.

Alaiul revoluției include personalități și clișee recunoscute de orice școlar european. La parada centrală a liderilor revoluționari – Mirabeau, Danton, Marat, Robespierre și Bonaparte – se adaugă un șir lung de oponenți și victime: Ludovic XVI și Maria-Antoaneta pe eșafod, Charlotte Corday, fata din popor care l-a asasinat pe Marat în baie pentru a „salva o sută de mii de oameni"; ducele emigrat d'Enghien, prins și executat la ordinele lui Bonaparte. La aceștia se adaugă o adevărată oaste de personalități secundare, pline de culoare și întreprinzătoare – radicalul Tom Paine, filozoful englez exilat care a „văzut revoluția pe două continente", inimitabilul Charles de Talleyrand-Périgord, episcop *ci-devant*, „pastorul ireverențios d'Autun", supraviețuitor suprem, Antoine Fouquier-Tinville, procurorul general rece ca gheața. În fiecare stat european revoluția a fost însoțită de o galerie vastă de eroi și ticăloși, care erau fie pentru, fie împotriva ei – în Marea Britanie de Nelson care murea pe puntea corabiei regale *Victory*, în Germania de Scharnhost și Gneisenau, în Austria de patriotul martir Andreas Hofer, în Polonia de mareșalul nobil Poniatowski care își călărea armăsarul alb spre mormântul său acvatic, în Rusia de Kutuzov cel încărpățânat care se târa prin zăpadă. În arta și literatura europeană revoluția a fost reprezentată de o serie de tablouri de neuitat, în cuvinte și ulei, de la *Desastres de la Guerra* a lui Goya sau portretele făcute de David lui Napoleon, până la *Mănăstirea din Parma* a lui Stendhal, *Poveste despre două orașe* a lui Dickens, *Pan Tadeusz* a lui Mickiewicz sau *Război și pace* a lui Tolstoi.

Orice relatare despre perioada revoluționară trebuie să trateze succesiv cauzele, evenimentele propriu-zise ale revoluției și consecințele. Fiecare povestire cronologică trebuie să înceapă cu preludiul frământărilor prerevoluționare. Trebuie să examineze modul în care cererile moderate au dus la schimbări extreme și modul în care conflictul din Franța a declanșat războaie pe tot continentul. Criza începe odată cu apusul Iluminismului în anii 1770 și se încheie cu Congresul de la Viena, inițiat în 1814.

Preludiul

Cauzele Revoluției Franceze sunt subiectul unor dezbateri fără sfârșit. Se pot distinge cadrul general (care uneori poate fi considerat întreaga istorie anterioară), cauzele profunde sau sursele adânci de instabilitate și evenimentele imediate sau „scânteile" care au aprins butoiul cu pulbere. În ultimul sfert al secolului XVIII, cadrul general a fost caracterizat de un climat de neliniște din ce în ce mai profundă în toată Europă. Schimbările care au provocat acea neliniște nu erau concentrate în Franța; însă aceasta a fost atât participant, cât și martor. Franța, care se confrunta cu paralizie politică și probleme financiare, s-a dovedit mai puțin capabilă să facă față dificultăților decât vecinii ei. „Revoluția [era] iminentă în aproape toată Europa. A izbucnit în Franța, pentru că acolo Vechiul Regim era mai erodat, mai detestat și mai simplu de distrus decât în alte părți".[5]

Din punct de vedere politic, cutremurul principal a avut loc dincolo de Atlantic. Marea Britanie, pe care filozofii au considerat-o întotdeauna drept țara cea mai stabilă și mai moderată, a fost aruncată într-un război cu coloniștii săi americani care, cu ajutor francez, au reușit să se elibereze de sub stăpânirea britanică. Însă Războiul American de Independență (1776–1783) a avut repercusiuni importante în Europa. Pe de o parte, a împins la limită criza financiară a Franței. De asemenea, i-a făcut pe francezi și pe alții să se gândească la propriile lor necazuri: dacă George III cel Bătrân și bâlbâit era considerat tiran, atunci cum ar fi trebuit considerați ceilalți monarhi ai Europei? Dacă americanii se puteau revolta împotriva celei de-a treia taxe pe ceai, ce justificare posibilă putea exista pentru impozitele uriașe sub care gemeau cei mai mulți europeni? Dacă a fost nevoie să ia naștere SUA pentru că americanii nu aveau reprezentare în Parlamentul britanic, ce ar fi trebuit să gândească toți europenii ale căror țări nici măcar nu aveau un parlament? Gândirea constituțională americană era extrem de simplă și relevantă la nivel universal:

> „Considerăm aceste adevăruri ca fiind de la sine înțelese, că toți oamenii sunt egali prin naștere, că sunt înzestrați de Creator cu drepturi inalienabile, că printre acestea se numără dreptul la Viață, la Libertate și la căutarea Fericirii".[6]

Participarea Europei la Revoluția Americană este recunoscută formal prin statui și monumente. Factorul american în revoluția europeană nu este întotdeauna recunoscut. Însă în cei doisprezece ani care separă Declarația de Independență din 4 iulie 1776 de alegerea primului președinte, George Washington, la 29 aprilie 1789, înființarea SUA a fost cea care a adus în prim-plan dezbaterile despre un guvern modern.

Tom Paine (1737–1809), un quaker din Thetford, Norfolk, a fost legătura vie dintre Europa și America. „Tom cel Radical" s-a dedicat cauzei americane după ce a fost proscris din Anglia. Lucrarea sa *Bunul simț* (1776) a reprezentat tratatul cel mai reușit despre Revoluția Americană; scrierea sa *Drepturile omului* (1791) avea să fie unul dintre cele mai radicale răspunsuri la Revoluția Franceză. A făcut parte din Convenția Franceză și a scăpat de ghilotină ca prin urechile acului. Lucrarea lui *Epoca rațiunii* (1793), un tratat deist scris într-un stil instigator, a provocat scandal. „Țara mea este lumea, scria el, iar religia mea este să fac bine".

În Europa de Est, cele trei mai imperii se aflau imediat după prima împărțire a Poloniei (vezi capitolul VIII). Era o ușurare că războiul fusese evitat, însă norii propagandei nu puteau ascunde actele de violență. Mai mult, în Polonia-Lituania însăși,

împărțirea nu a făcut decât să sporească resentimentul față de hegemonia rusă. Eforturile Iluminismului polonez duceau inexorabil către o confruntare cu țarina. Sfera de influență a Rusiei se muta în paralel cu aceea a Franței către un impact între „tirani" și „prietenii libertății". Nu a fost întâmplător faptul că era revoluționară avea să culmineze cu o ciocnire titanică între Franța și Rusia.

Dincolo de politica obișnuită sau în spatele acesteia erau semnale că forțe profunde, invizibile la suprafața ordonată a Europei de la sfârșitul secolului XVIII, începeau să scape de sub control. Una dintre sursele de neliniște era de ordin tehnologic: apariția mașinilor acționate de energie, cu potențial uriaș, atât distructiv, cât și constructiv. A doua sursă era la nivel social: o conștientizare tot mai mare a „maselor", realizarea că milioanele de oameni, excluși din înalta societate, își pot lua soarta în propriile mâini. A treia sursă era intelectuală: o îngrijorare tot mai mare atât în literatură, cât și în filozofie, față de comportamentul uman irațional. Istoricii încearcă să decidă dacă aceste dezvoltări sunt fenomene care au legătură între ele: dacă așa-zisa Revoluție Industrială, tendința colectivistă din gândirea socială și începuturile Romantismului au fost sau nu părți conectate ale unui proces coerent unic; dacă au fost cauzele freamătului revoluționar sau doar însoțitorii și elementele auxiliare ale acestuia.

Revoluția Industrială e un termen-umbrelă folosit în general pentru a descrie modificări tehnologice și organizaționale mult mai extinse decât elementul unic cel mai cunoscut: invenția mașinilor acționate cu energie. Mai mult, termenul a ajuns să reprezinte, după dezbateri istorice aprinse, doar o etapă într-un lanț mai complex de schimbări – astăzi denumite „modernizare" – care au început să aibă efect cu adevărat abia în secolul următor (vezi p. 660). Chiar și așa, există anumite elemente ale „protoindustrializării" care trebuie să fie luate în considerare; printre acestea se numără fermele, munca mobilă, puterea aburului, mașinile, minele, metalurgia, fabricile, orașele, comunicațiile, finanțele și demografia.

Agricultura științifică a fost una dintre obsesiile Iluminismului, în special a fiziocraților. Din stadiul său inițial, de raționalizare, aceasta a progresat către punctul în care mașinăriile acționate de cai (deși încă nu de motoare) creau potențialul pentru o producție mult mai accelerată. Un fermier englez din Hungerford, Jethro Tull (1674–1741), promova un burghiu mecanic în lucrarea *Horse-Hoeing Husbandry*, publicată foarte devreme, în 1703; în 1803 a apărut pe piață plugul Rotherham cu vârf de oțel. Pe tot parcursul secolului, experimentele în agricultură au înflorit. Însă progresul se făcea mult prea lent; nivelul mediu al producției agricole era dictat nu de ritmul inovațiilor, ci de cel al fermierului obișnuit. [CAP-AG]

Pe măsură ce fermele creșteau producția de hrană, tot mai mulți oameni puteau fi hrăniți din produsele aceluiași teren. Bărbații care în trecut lucrau câmpul erau disponibili pentru alte forme de muncă. Sporirea eficienței agricole a contribuit la o creștere a ratei natalității și la crearea unui surplus de forță de muncă, cel puțin în acele țări în care țăranii erau liberi să plece. Însă rezerva de țărani nepricepuți nu oferea decât jumătate din răspuns. Industria avea nevoie nu doar de putere de muncă, ci și de competență. Locurile preferate erau acelea în care tradițiile meșteșugărești erau cele mai dezvoltate.

Puterea aburului fusese cunoscută încă din Antichitate. Însă nu i se dăduse niciodată o aplicație practică înainte să fie folosită în 1711 de Thomas Newcomen (1663–1729) pentru un motor uriaș stângaci, folosit pentru pomparea apei dintr-o mină din Devon. Motorul cu abur a fost îmbunătățit foarte mult de James Watt (1736–1819), un fabricant

scoţian de instrumente din Glasgow, care în 1763 a fost chemat să repare un model al monstrului lui Newcomen, căruia i-a perfecţionat condensatorul. De atunci, tipurile de maşini la care se putea aplica puterea motorie a aburului păreau nenumărate.

Instalaţia mecanică fusese utilizată încă de la moara cu apă şi tipar. În mâinile ceasornicarilor din secolul XVIII atinsese un nivel înalt de precizie. Însă perspectiva unei surse de energie mult mai puternice decât mâna, apa sau arcul a determinat o adevărată erupţie de invenţii, iniţial toate din domeniul textilelor. Trei bărbaţi din Lancashire, James Hargreaves (1720–1778) din Blackburn, Richard Arkwright (1732–1792) din Preston şi Samuel Crompton (1753–1827) din Hall'ith' Wood, Bolton, au construit roata de tors (1767), maşina de filat (1768) şi selfactorul (1779). Roata de tors era potrivită doar pentru utilizare manuală, în casă; maşina de filat şi selfactorul s-au dovedit potrivite pentru tracţiune cu abur în fabrici. În Franţa a fost atins un nivel de sofisticare nou, odată cu războiul de ţesut mătase (1804) al lui. [JACQUARD]

JACQUARD

În 1804 Joseph-Marie Jacquard (1752–1834), inginer de textile din Lyons, a perfecţionat un război care putea ţese pânza într-un număr de modele prestabilite, prin utilizarea unui set de cartele perforate, pentru a controla bătătura şi suveica. În istoria textilelor, războiul de ţesut al lui Jacquard a reprezentat un progres important faţă de invenţiile anterioare ale lui Arkwright, Hargreaves şi Crompton. În istoria generală a tehnologiei a fost un pas determinant în direcţia maşinăriilor automate, fiind predecesorul multor invenţii, de la pianolă şi flaşnetă până la sistemele de stocare de date cu cartele perforate. Poate că lucrul cel mai semnificativ a fost acela că a stabilit principiul dual după care aveau să opereze computerele de astăzi. Cadrul şi celelalte părţi componente ale războiului de ţesut al lui Jacquard erau *hardware-ul*, iar seturile de cartele perforate erau *software-ul*.[1]

Însă puterea aburului şi maşinile nu puteau fi utilizate la scară largă decât dacă cărbunele – combustibilul cel mai eficient pentru crearea aburului – putea fi excavat la un nivel mult mai extins. Acest lucru a fost realizat printr-un număr de inovaţii, cum ar fi pompele subterane, lampa de siguranţă (1816) a lui Humphry Davy şi folosirea prafului de puşcă pentru explozii. La rândul lor, maşinăriile care trebuiau produse din oţel întărit nu puteau fi construite în cantităţi mari decât prin extinderea producţiei de fier şi oţel. Acest lucru a fost obţinut printr-o serie de îmbunătăţiri, cum ar fi cele aplicate în turnătoriile Carron din Scoţia (1760) şi invenţiile lui Henry Cort pentru afinarea şi laminarea oţelului (1783–1784).

Concentrarea muncitorilor din industrie sub un singur acoperiş, într-o „fabrică", au precedat cu mult timp apariţia maşinilor acţionate cu motor. (Conceptul de „fabrică" derivă din cel de „manufactură", care înseamnă „producţie manuală"). Fabricile de mătase, de covoare şi de porţelan erau destul de răspândite în secolul XVIII. Însă montarea utilajelor grele, care necesitau întreţinere constantă şi rezerve regulate de combustibil şi materie primă, au transformat organizarea fabricilor dintr-o opţiune într-o necesitate. Priveliştea acelor „mori satanice întunecate" – structuri uriaşe, posomorâte, de dimensiunea unui palat regal, aşezate caraghios pe marginea unui râuleţ a cărui apă o consumau şi scuipând fum negru şi înţepător dintr-un coş de dimensiunea Columnei lui Traian – a apărut pentru prima dată în aşezările textile din Lancashire şi Yorkshire. Apariţia fabricilor a provocat o

dezvoltare bruscă a noilor centre urbane. Arhetipul îl constituia oraşul Manchester, capitala industriei de pânză din Lancashire. Primul recensământ britanic din 1801 arăta că populaţia din Manchester crescuse de zece ori în douăzeci şi cinci de ani, de la dimensiunile unei parohii la cele ale unui oraş cu 75 275 de cetăţeni înregistraţi. Dacă populaţia era atrasă de noile oraşe industriale, fabricile, la rândul lor, erau atrase de cele câteva centre mari cu populaţie ridicată. Oraşe precum Londra sau Paris, cu mulţi meşteşugari şi săraci, erau ţinte atrăgătoare pentru angajatorii în căutare de forţă de muncă.

Căile de comunicaţie terestre erau cruciale; acestea trebuiau să fie la fel de ieftine şi de eficiente precum comerţul maritim. Încărcături uriaşe de cărbune, fier şi alte bunuri, cum ar fi bumbac, lână sau lut trebuiau transportate din mine şi porturi către fabrici. Bunurile produse trebuiau livrate către pieţe îndepărtate. Transportul se făcea atât pe râuri, cât şi pe drumuri şi căi ferate. Din nou, cele mai mari încurajări au venit din Marea Britanie. În 1760, inginerul ducelui de Bridgewater, James Brindley (1716–1772), a îmbu- nătăţit reţeaua existentă de canale, construind o cale navigabilă minunată, care traversa râul Irwell din Lancashire pe la apeductul Barton (1760). În 1804, la Merthyr Tydfil, în Ţara Galilor de Sud, inginerul Richard Trevithick (1771–1833) din Cornwall a făcut ca o locomotivă cu abur cu presiune înaltă să tragă vagoane cu cărbune de-a lungul unei căi ferate scurte. Metoda s-a dovedit mai scumpă decât caii. În 1815, J.L. McAdam (1756–1836) şi-a dat numele (scris întotdeauna greşit) unui sistem de construcţie de şosele prin folosirea unei baze de piatră sfărâmată şi a unei suprafeţe de gudron.

Nimic nu se putea face fără bani. Erau necesare sume uriaşe de bani de la investitorii dispuşi să îşi asume riscuri imense pentru a obţine câştiguri imense, însă nesigure. Astfel de bani erau disponibili doar în acele ţări în care alte forme de acţiuni preindustriale acumulaseră deja un capital de risc.

Factorii demografici erau, de asemenea, critici. E uşor de înţeles felul în care funcţiona motorul demografic acolo unde procesele Revoluţiei Industriale generau o creştere a populaţiei, iar o creştere a populaţiei încuraja procesele Revoluţiei Industriale. Dificultatea constă în înţelegerea modului în care acest motor a fost creat şi dezvoltat. Cu siguranţă, în Franţa a existat o perioadă îndelungată de impotenţă demografică, în care *la grande nation* (marea naţiune – n.trad.) a Europei, de douăzeci de milioane de locuitori, s-a dovedit incapabilă să îşi sporească numărul populaţiei în ultimele trei secole. Prin contrast, Marea Britanie s-a bucurat de avantaje multiple: fermieri prosperi, muncitori mobili, meşteşugari pricepuţi, rezerve de cărbune şi fier, o reţea comercială extinsă, distanţe interne mici, antreprenori comerciali, populaţie în creştere şi stabilitate politică. Abia după multe decenii a avut concurenţă (vezi anexa III).

Colectivismul – convingerea că societatea ca întreg poate avea drepturi şi interese – nu era prea bine articulat în acea perioadă. Se opunea individualismului, pe care se pusese un accent foarte puternic încă din Renaştere şi în perioada Reformei protestante. Însă a reprezentat o dezvoltare importantă. A fost implicit atât prin ideea de stat modern, care punea accentul pe existenţa unei singure clase pentru toată lumea, cât şi în dezbaterile fiziocraţilor şi economiştilor despre modul în care funcţionează organismul sociopolitic. A fost explicit în conceptul de voinţă generală a lui J.J. Rousseau şi a reprezentat un principiu cardinal al utilitariştilor. Este posibil să fi fost încurajat de gloatele şi mulţimile din oraşele în dezvoltare ale Europei, de imaginea muncitorilor din industrie care ieşeau în număr mare prin porţile fabricilor. Oricum, puterea colectivă, supusă sau nesupusă, a influenţat nu doar imaginaţia filozofilor, ci şi pe cea a generalilor, agitatorilor şi poeţilor.

Romantismul a înflorit pe fondul unor tensiuni crescânde. După rădăcinile inițiale din Germania, următoarea generație a fost marcată de poeții și publiciștii din Anglia – mai ales de trioul tinerilor Poeți ai Lacurilor, Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), William Wordsworth (1770–1850) și Robert Southey (1774–1843) și de uimitorul William Blake (1757–1827), poet, gravor și ilustrator. Romantismul german încă era foarte productiv. Prietenul lui Goethe, Friedrich von Schiller (1759–1805), a publicat piesele istorice *Wallenstein* (1799), *Maria Stuart* (1800) și *Wilhelm Tell* (1804) într-o perioadă în care Goethe își schimbase direcția. Însă în perioada în care Wordsworth urca piscurile de la Tintern în 1798, romanticii englezi erau cei care preluaseră conducerea. Europa fusese aruncată deja în ororile războiului și revoluției. Umanitatea părea irațională până în punctul autodistrugerii. Lumea era din ce în ce mai greu de înțeles. Domnia logicii și a rațiunii se apropiase de sfârșit:

Ah! Well a day! What evil looks
Had I from old and young!
Instead of the cross, the albatross
Around my neck was hung.[7]

* * *

Oh rose, Thou art sick!
The invisible worm
That flies in the night
Hath found out Thy bed
Of crimson joy;
And his dark secret love
Doth Thy life destroy.[8]

Iată versuri freudiene cu aproape o sută de ani înainte de Freud. [FREUDE]

FREUDE

În 1785, în satul Gohlis de lângă Leipzig, Friedrich Schiller compunea *An die Freude*, „Oda bucuriei". Acesta reprezenta un imn dedicat eliberării spirituale care îl copleșise după o poveste de dragoste nefericită și o iarnă petrecută în sărăcie în Mannheim. Avea tente atât politice, cât și personale: conform unor zvonuri, se pare că titlul original era „Imn libertății":

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium,
wir betreten feuertrunken,
Himmlische, dein Heiligtum.
Deine Zauber bindet wieder,
was die Mode streng geteilt;
alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.Seid umschlungen,
Millionen!
Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder—überm Sternenzelt
Muß ein lieber Vater wohnen[1]

Joy, brilliant spark of the gods,
daughter of Elysium, heavenly
being,
we enter, drunk with fire,
your holy sanctuary.
Your magic reunites
what was split by convention,
and all men become brothers
where your gentle wings are
spread.Be embraced, you millions!
This kiss for all the world!
Brothers, above the starry canopy
must surely dwell a loving father

Şapte ani mai târziu, tânărul Beethoven şi-a exprimat public intenţia de a pune oda pe muzică. A meditat asupra ei vreme de peste treizeci de ani. Beethoven a venit cu ideea unei „simfonii germane" grandioase cândva în 1817. A simţit că aceasta ar putea culmina cu un final coral. Notele sale timpurii menţionau un *Adagio Cantique*, „un cântec religios într-o simfonie în modurile vechi... În *Adagio* textul trebuia să fie un mit grecesc (sau) un Cantique Ecclesiastique. În *Allegro*, un festival închinat lui Bacchus".[2] Abia în luna iunie sau iulie a anului 1823 s-a hotărât definitiv asupra odei, apoi a continuat cu îndoieli constante. În timpul acelor ani, abătut şi deprimat din cauza surzeniei tot mai acute, a triumfat asupra necazurilor prin *Missa Solemnis* şi prin minunatele sonate pentru pian, Op. 109–111. Însă Simfonia a 9-a (corală) în re minor (Op. 125) avea să treacă dincolo de limitele invenţiei intelectuale şi ale îndrăznelii emoţionale. După un prolog rapid şi şoptit, primul tempo, *allegro ma non troppo*, este lansat de sunetul extraordinar al întregii orchestre care interpretează la unison acordul descendent în re minor. Al doilea tempo, *molto vivace*, „cel mai divin dintre Scherzo-uri", este presărat cu momente în care muzica se opreşte complet, doar ca să pornească din nou cu o energie sporită. Al treilea tempo, *adagio*, este construit în jurul a două melodii îngemănate de un mare rafinament. Tranziţia către finalul grandios a fost concepută prin alcătuirea unui recital separat al subiectelor precedente în două reprize ale faimoasei cacofonii sau „clamour". Aceasta, la rândul ei, este întreruptă de sunetul de clopoţel al vocii: *„O Freunde, nicht diese Toene!"* (Oh friends, no more of these tones! Let us sing something full of gladness!) În scurt timp, un motiv nou iese în prim-plan din zona instrumentelor de suflat. Repetată în gama triumfătoare de re major, gama trompetelor, aceasta este cea mai simplă şi totuşi cea mai puternică dintre toate melodiile simfonice. Într-o linie de cincizeci şi şase de note, aceasta are doar trei care nu sunt consecutive. Este acordul care va personifica felul în care Beethoven a rearanjat strofele lui Schiller.

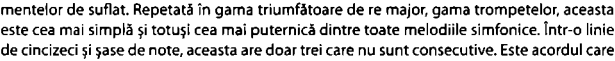

Complexitatea uimitoare care urmează îi conduce pe artişti şi pe ascultători pe tărâmuri incredibile ale efortului şi imaginaţiei. O orchestră mărită este completată de un cor complet şi patru solişti. Cvartetul interpretează tema cu două variaţii. Tenorul cântă „Glad, glad as suns through ether wending" în ritmuri de marş militar cu percuţie turcească. Un interludiu de orchestră în fugă dublă conduce la refrenul ca de tunet „Oh, ye millions, I embrace you!". Soliştii se schimbă cu corul în rândurile de început ale lui Schiller, apoi altă fugă dublă le împinge pe soprane să susţină un la pentru douăsprezece măsuri fără sfârşit. Coda îi amestecă pe soliştii într-un soi de „cerc universal", un pasaj de polifonie flamboaiantă şi o ultimă interpretare a versiunii diminuate a temei principale. La sfârşit, cuvintele „Daughter of Elysium, Joy, O Joy, the God-descended" se repetă *maestoso* înainte de momentul final, afirmativ, de la *la* până la *re*.[3]

În ciuda unei comenzi din partea Societăţii Filarmonice din Londra, „a noua" a avut prima interpretare la Teatrul Kaerntnertor din Viena la 7 mai 1824. Compozitorul a fost cel care a dirijat. Deoarece nu putea auzi, a pierdut complet controlul; încă dirija când muzica încetase deja. A fost întors de către unul dintre artişti ca să poată *vedea* aplauzele.

Beethoven a fost considerat întotdeauna un geniu universal. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, începutul Simfoniei a V-a era folosit pentru a anunţa emisiunile BBC în Europa ocupată de naziţi. La un secol şi jumătate după moartea sa, interpretarea pe care a adus-o pentru *An der Freude* a fost adoptată ca imn oficial al Comunităţii Europene. Cuvintele alese pentru a aduce un omagiu înfrăţirii universale a oamenilor, fac legătura între o perioadă prenaţionalistă şi una postnaţionalistă. Melodia a fost considerată ca fiind în ton cu speranţele unui continent ce ieşea din vâltoarea a două războaie mondiale.

Tinerii rebeli sfidători aveau să forțeze și mai mult frontierele Romantismului. În 1797 în Germania, Friedrich von Hardenberg (Novalis, 1772–1801) compunea misticele *Imnuri către noapte (Hymnen an die Nacht)*, în care, precum Dante pentru Beatrice, sublima pasiunea pentru o dragoste demult pierdută. În 1799, Friedrich Schlegel (1772–1829), fratele mai mic al traducătorului lui Shakespeare, Dante și Calderon, a scris scandalosul roman *Lucinde* în care sugera că dragostea pentru frumusețe reprezintă idealul suprem. În Franța, François-René Chateaubriand (1768–1843) publica *Eseu despre revoluții (Essai sur les revolutions)* (1797) și *Geniul Creștinismului* (*Génie du Christianisme)* (1801) în ghearele convențiilor contemporane. În 1812 în Anglia, scandalosul Lord George Byron (1788–1824) publica *Pelerinajul lui Childe Harold (Childe Harold's Pilgrimage)*, care avea să stârnească un adevărat cult în toată Europa.

La fel de importante erau saloanele și centrele care promovau ideile noi. Cercul de la Iena al fraților Schlegel avea o mare influență în Germania. Însă meritul principal a fost al lui Germaine Necker (Madame de Staël, 1766–1817), fiica ministrului principal al lui Ludovic XVI și una dintre cele mai îndârjite susținătoare ale ideilor romantice. La rândul ei scriitoare, Madame de Staël și-a deschis salonul întâi pe Rue du Bac în Paris, apoi în exil, pentru toți oamenii de litere ai vremii. Romanul ei, *Delphine* (1803), avea idei feministe; *Corinne* (1807) era un manifest al pasiunii; *De l'Allemagne* (1810) a fost un tratat care a făcut ca lumea romantismului german să fie accesibilă Franței.

Însă rațiunea nu a fost îmblânzită decât atunci când înșiși filozofii s-au întors împotriva ei. Divergențele anterioare de la Iluminism ale lui Vico au fost urmărite într-un cadru destul de neașteptat, în estul Prusiei. Immanuel Kant (1724–1804), un uriaș de necontestat printre filozofi, a creat o punte între Rațiune și Romantism. Pietist, burlac și un adept al rutinei pedante, acesta a fost destul de izolat de evenimentele tulburătoare din timpul vieții sale. Nu a părăsit nici măcar o dată împrejurimile orașului său natal Königsberg și s-a făcut și mai inaccesibil prin proza sa densă, alambicată, în stil profesoral. („Faza kantiană a lui Coleridge", scria un comentator, „nu i-a îmbunătățit versurile".[9]) Însă cele trei Critici ale lui Kant promovau idei care aveau să îi influențeze pe aproape toți filozofii de după el.

Critica rațiunii pure (*Kritik der reinen Vernunft)* (1781) neagă faptul că metafizica raționalistă poate fi acceptată ca știință perfectă, ca matematica. Susține că fiecare fenomen care există în afara timpului și spațiului are propria sursă enigmatică de existență. Fiecare astfel de sursă se numește *das Ding-an-sich*, „lucrul-în-sine". „A trebuit să renunț la știință, se tânguia el, pentru a face loc credinței". Rațiunea trebuie să fie însoțită de credință și imaginație. *Critica rațiunii practice* (*Kritik der praktischen Vernunft)* (1788) e un tratat de filozofie morală, în care Kant elaborează teoria „imperativului categoric". Susține etica tradițională creștină și pune accentul pe datorie drept criteriu suprem de conduită morală. *Critica facultății de judecare* (*Kritik der Urteilskraft)* (1790) e un tratat de estetică. Aici autorul face faimoasa distincție între *Verstand* (intelect) și *Vernunft* (rațiune) ca instrumente ale judecății. Kant susține că arta trebuie să se supună moralității și să evite portretizarea obiectelor obscene. „Frumusețea nu are valoare decât când este în serviciul omului."

Kant era foarte interesat de filozofia istoriei. La fel ca și contemporanul său, Gibbon, era impresionat de „țesutul nebuniei", „vanitatea puerilă" și „setea de distrugere" care umpleau dosarele istoriei. În același timp, încerca să găsească un sens în haos. A găsit ideea conform căreia conflictul era un profesor care extindea rațiunea de la câțiva indivizi nobili la purtarea întregii umanități. În *Conceptul de istorie universală (Concept of Universal History)* (1784) scria: „Poate că oamenii doresc înțelegere, însă natura știe ce este bine pentru specie. [Natura] dorește discordie". Politica lui Kant promova republicanismul.

A susținut Revoluția Franceză, însă nu și Teroarea, denunțând atât guvernul paternal, cât și privilegiile ereditare. În *Despre pacea perpetuă (Zum ewigen Frieden)* (1795) a promovat ideea creării unei „Comunități mondiale" (*Weltbürgertum)* care să se dedice dezarmării universale și îngropării balanței puterii. Niciuna dintre aceste viziuni nu era prea potrivită pentru un supus al regelui Prusiei. [GENUG]

GENUG

Înainte să moară, la Königsberg, la 12 februarie 1804, ultimul cuvânt al lui Immanuel Kant a fost *Genug* (*Ajunge*). Niciodată un cuvânt nu este mai adevărat decât cel rostit pe patul de moarte.[1]

Agrippina, mama lui Nero	59	*Loviți-mi pântecul.*
Pierre Abelard, filozof	1142	*Nu știu.*
Papa Alexandru VI, Borgia	1503	*Stați puțin.*
Cavalerul de Bayard	1524	*Dumnezeu și țara mea.*
Martin Luther	1546	*Da.*
Regele Henric VIII	1547	*Călugări, călugări, călugări!*
François Rabelais	1553	*Cred că mă duc să caut mărețul.*
Walter Raleigh	1618	(către călău) *Loveşte, omule!*
Regele Carol I	1649	*Nu uitați.*
Thomas Hobbes	1679	*Un mare salt în întuneric.*
Julie de Lespinasse	1776	*Sunt încă vie?*
Voltaire	1778	*Pentru numele lui Dumnezeu, lăsați-mă să mor în pace.*
Împăratul Iosif II	1790	*Aici zace Iosif, care nu a avut succes în nimic din ceea ce a făcut.*
W.A. Mozart	1791	*Scriam asta pentru mine.*
Napoleon Bonaparte	1821	*Josefina.*
Ludwig van Beethoven	1827	*Comedia s-a terminat.*
Georg Wilhelm Hegel	1831	*Și totuși nu m-a înțeles.*
J.W. von Goethe	1832	*Mai multă lumină!*
Nathan Rothschild	1836	*Și totul din cauza banilor mei*
J.M.W. Turner, pictor	1851	*Soarele e Dumnezeu.*
Heinrich Heine	1856	*Dumnezeu mă va ierta. E meseria lui.*
Charles Darwin	1882	*Nu mi-e deloc frică de moarte.*
Karl Marx (când i s-a cerut un ultim cuvânt)	1883	*Haide, ieșiți!*
Franz Liszt	1886	*Tristan.*
Împăratul Franz-Iosef	1916	(cântând) *Dumnezeu să-l aibă în pază pe Împărat!*
Georges Clemenceau	1929	*Vreau să fiu îngropat pe verticală – cu fața spre Germania.*
Heinrich Himmler	1945	*Eu sunt Heinrich Himmler.*
H.G. Wells	1946	*Sunt bine.*

J.G. Herder (1744–1803), născut la Mohrungen (Morag), şi-a început cariera ca cititor entuziast al lui Rousseau, renunţând la slujba pe care o avea la Riga pentru a pleca pe vas în Franţa. Ulterior s-a stabilit la Weimar, sub patronajul lui Goethe. Mintea sa fertilă a produs o adevărată recoltă de idei originale despre cultură, istorie şi artă. A adus o contribuţie antiraţionalistă la dezbaterea epistemologică, susţinând ideea că percepţia este o funcţie a personalităţii totale. În lucrarea sa *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791), a dezvoltat conceptul ciclic de naştere, înflorire şi moarte a civilizaţiilor al lui Vico, definind însă progresul drept un element mult mai complex decât simpla înaintare liniară. Însă, conform propriei sale opinii, cel mai important demers al său l-a reprezentat un devotament de care a dat dovadă pe parcursul întregii vieţi pentru colectarea şi studiul folclorului şi cântecelor folclorice, atât germane, cât şi străine. Acesta a fost un subiect care avea să joace un rol central nu doar în literatura romantică, ci şi în întregul context al conştiinţei naţionale. Toate artele au răspuns mediului în schimbare. În muzică, atât Mozart, cât şi Haydn au rămas devotaţi canonului clasic al formei ordonate, delicateţii şi armoniei. Însă Beethoven, care stăpânise convenţiile clasice, a trecut imediat la echivalentul muzical al furtunii revoluţionare. Ajunsese deja în punctul culminant când a compus Simfonia nr. 3, „Eroica" (1805), dedicată iniţial lui Napoleon. Carl Maria von Weber (1786–1826), care o vreme a fost maestru de operă la Dresda, avea să devină un stereotip al artistului romantic. Prima sa operă de succes, *Das Waldmädchen* (1800), prezintă povestea îndioşătoare a unei fete mute care putea să comunice cu misterele pădurii. Geniul melodic al lui Franz Schubert (1797–1828) a fost întrerupt, la fel ca simfonia sa neterminată, de boală şi de o moarte prematură, însă nu înainte să lase în urmă o operă de neegalat, care cuprinde 600 de cântece. Alături de maeştri renumiţi se află o adevărată oaste de nume aproape uitate, cum ar fi J.K. Dussek (1761–1812), Muzio Clementi (1752–1832), M.K. Ogiński (1765–1833), J.N. Hummel (1778–1837), John Field (1782–1837) sau Maria Szymanowska (1789–1831) – ultima fiind o compozitoare şi interpretă, fapt neobişnuit pentru acea perioadă.

În pictură, preferinţa pentru neoclasicism nu a fost întrecută decât parţial. Cel mai influent pictor francez, Jacques-Louis David (1748–1825), nu a încetat niciodată să folosească subiecte clasice. Însă patosul romantic şi-a făcut simţită prezenţa încă din primele tablouri, cum ar fi *Saint Roch* (1780), inspirat de ciuma de la Marsilia; şi a furnizat un element important în portretizarea eroică a odiseei napoleoniene. Şi totuşi inovaţiile cele mai radicale au apărut în altă parte. În Germania, portretistul P.O. Runge (1777–1810) căuta „simbolurile ritmului etern al universului". În Anglia, animalele lui George Stubbs (1724–1806) trec de la păşunile clasice liniştite şi austere la scene mai dinamice precum mult-admiratul *Cal atacat de leu*. J.M.W. Turner (1775–1851) a făcut primii paşi pe un drum care avea să-l ducă până la Impresionism. A vizitat Elveţia pentru prima dată în 1802 şi a pictat *Cascada Reichenbach*. A fost atras de la bun început de puterile nemăsurate ale Naturii, în special pe mare. Contemporanul său, peisagistul John Constable (1776–1837), a adus o abordare mai blândă, însă la fel de talentată, în studiul capriciilor Naturii. Ca ilustrator, William Blake intră în lumea fantasticului şi supranaturalului. Ilustraţiile făcute de el pentru opera lui Dante indică înclinaţia spre romantism care se răspândea în toată Europa. În Spania, Francisco Goya (1746–1828), pictor regal din 1789, şi-a ales drept meserie înregistrarea tuturor coşmarurilor şi ororilor războiului şi conflictelor civile. „Somnul raţiunii naşte monştri", spunea el despre unul dintre tablourile sale.[10]

Vreme îndelungată, istoricii au căutat rădăcinile revoluției în principal în conflictele intelectuale și politice ale epocii anterioare. S-a considerat că filozofii au subminat fundațiile ideologice ale așa-zisului *Vechi Regim*, în timp ce miniștrii lui Ludovic XVI – Turgot (1774–1776), Necker (1776–1781) și (1788–1789), Calonne (1783–1787) și arhiepiscopul Loménie de Brienne (1787–1788) – au condus Franța la faliment național. Istoricii au considerat convocarea Statelor Generale și căderea ulterioară a Bastiliei drept consecința directă a nedreptăților față de popor, a exceselor săvârșite de Curte, biserică și nobilime și a reformelor aplicate într-o măsură prea mică și prea târziu. Burke bănuia că la mijloc a fost o conspirație a „mulțimilor de mojici"; Thiers, scriind în memoria Revoluției, punea accentul pe nedreptățile guvernării absolutiste; iar Michelet scotea în evidență suferințele „poporului".

Subiectul a fost tratat cu mult tact de Alexis de Tocqueville (1805–1859). În lucrarea sa *Vechiul regim și Revoluția* (*Ancien Régime et la Révolution)* (1856) arăta că dinamica reformelor și revoluția nu au reprezentat o chestiune simplă și directă. Multe aspecte ale guvernării se îmbunătățeau de fapt sub domnia lui Ludovic XVI, care fusese întotdeauna dedicat reformei. „Ordinea socială distrusă de Revoluție, scria el, este aproape întotdeauna mai bună decât cea care o preceda; iar experiența arată că momentul cel mai periculos pentru un guvern rău este în general acela în care acesta stabilește reforme..."[11] Cele mai mici acte de putere arbitrară sub Ludovic XVI păreau mai greu de îndurat „decât tot despotismul lui Ludovic XIV".[12]

Cercetările mai recente au demonstrat veridicitatea multora dintre aceste afirmații. Au scos la iveală rolul Parlamentului din Paris în blocarea reformelor regelui, al pamfletarilor parlamentului în răspândirea ideilor filozofilor și al ideologiei ca forță de sine stătătoare. Unul dintre studii chiar pretinde că Necker reușise să echilibreze bugetul în timpul primului său mandat ca ministru. Acest lucru sugerează că criza financiară care a urmat Războiului de Independență American, care a grăbit convocarea Statelor Generale, a fost nu rezultatul colapsului unui sistem ca întreg, ci pur și simplu al unui management greșit.[13]

Într-o primă etapă a dezbaterii, accentul principal a fost plasat pe problemele economice și sociale care au fost considerate drept baza revoltei politice. Marx a fost un sociolog istoric ce aparținea unei categorii pentru care Revoluția Franceză rămânea centrul tuturor discuțiilor istorice; și mulți marxiști și semimarxiști i-au urmat direcția de gândire. În anii 1930, C.E. Labrousse publica dovezi cantitative atât pentru crizele agrare ciclice din Franța sfârșitului de secol XVIII, cât și pentru penuria alimentară acută și catastrofa prețurilor din 1787–1789.[14] În anii 1950, lungul război de interpretare între susținătorii lui Lefebvre și cei ai lui Cobban nu a făcut decât să scoată în evidență preocupările sociologice ale acestora.[15] În cele din urmă, s-a ajuns la un consens în privința întâietății intereselor „burgheze". „Revoluția a fost a lor, concluziona Cobban, iar pentru ei, cel puțin, a fost o revoluție care a avut un succes total".[16] „Revoluția Franceză, scria alt participant, constituie încununarea unei lungi evoluții sociale și economice care a făcut din burghezie stăpâna lumii".[17] Însă, ulterior, teoria burgheză a fost contestată, iar cercetările s-au îndreptat către meșteșugari și sanculoți. O bună parte a acestei analize de clasă păstrează un accent marxist puternic, mai ales în cazul celor care neagă orice influență marxistă. Unul dintre punctele de vedere susține că „lupta învățaților" în subiectul Revoluției Franceze „a devenit *Divina Comedie* a lumii seculare moderne".[18]

Ca în orice altă criză, factorii psihologici au fost dominanți. Regele și miniștrii săi erau conștienți de dezastrul iminent; însă, spre deosebire de istorici, nu au avut 200 de ani la dispoziție să îl studieze. Într-adevăr, fără reprezentare populară nu aveau mijloace

sigure pentru a măsura atitudinea publică. La fel, în inima unei zone rurale dominate de iobagi sau a Parisului proletar, nu existau mijloace de stăpânire a valurilor de frică determinate de sărăcie și a furiei oarbe. Combinația între nehotărârea de la centru și panica din rândurile populației a fost o rețetă sigură pentru catastrofă. Mai presus de orice, violența a dat naștere la violență. „De la bun început... violența a fost motorul revoluției".[19]

Sunt multe de spus în explorarea dimensiunilor internaționale ale Revoluției încă din punctul ei cel mai timpuriu.[20] Atunci când sunt luate în considerare mecanismele care au transformat tumultul generalizat într-o revoluție explozivă, trebuie incluse în ecuație logistica politică și militară. În pivnița Europei existau mai multe butoaie gata să-și arunce dopul și care, de fapt, au și făcut-o. Însă, în cazul butoaielor mai mici, dopurile au putut fi înlocuite rapid. Pivnița întreagă era în pericol doar atunci când unul dintre cele mari amenința să sară în aer. Acesta este motivul pentru care istoricii au acordat o atenție aproape exclusivă evenimentelor din Paris. Și totuși, din punct de vedere cronologic și al precedenței, trebuie aduse în discuție mai multe centre de revoltă. Foarte importante, deși nu întotdeauna menționat, au fost întâmplările din Olanda, întâi din Provinciile Unite, apoi din Olanda Austriacă. La fel de importantă a fost nemulțumirea mai multor provincii franceze, mai ales în Dauphiné. Crucială pentru toată Europa de Est a fost întâlnirea Marelui Seim din Polonia-Lituania, care dorea să aplice reforma cu orice preț. Fiecare dintre aceste evenimente a avut o anumită influență asupra celorlalte. Împreună au arătat că tumultul revoluționar luase deja proporții transcontinentale înainte să se producă explozia.

În Provinciile Unite, vechiul conflict între stadholder și oponenții săi a atins un nou punct culminant în octombrie 1787, când armata prusacă a fost invitată pentru a menține statu-quoul. Olandezii avuseseră mult de suferit în urma aderării la neutralitate armată în timpul Războiului de Independență american și din războiul naval care a rezultat cu Marea Britanie. La sfârșitul anilor 1780, cei cu interese comerciale și republicane stabilite se revoltau împotriva stadholderului Willem V (1766–1794) și a aliaților săi britanici și prusaci. Aceștia au început să se autodenumească „patrioți", după modelul american, și pretindeau că reprezentau poporul împotriva prinților. Au provocat o reacție internațională când, în cursul campaniei lor împotriva guvernului, au răpit-o pe consoarta stadholderului, Wilhelmina. Soarta nefericită a Wilhelminei a stârnit reacția prusacilor și a oferit pretextul pentru pacificarea care a urmat în Amsterdam și în alte locuri. Însă apelul la forță nu a fost trecut cu vederea de către cei care urmăreau de pe margine. A întărit, fără îndoială, voința „patrioților" din Olanda Austriacă, care erau prinși ei înșiși într-un test de putere; și a atras atenția francezilor chiar în perioada în care relația monarhului cu supușii săi era cercetată atent. Disidenții francezi considerau Olanda drept o oază de libertate încă din vremea lui Descartes. Începând cu 1787, aceștia vedeau din nou Franța drept unica sursă realistă de salvare.

Stările din Dauphiné s-au întrunit în Sala Jocului cu mingea din Castelul Vizille, lângă Grenoble, la 21 iulie 1788. Întâlnirea, ilegală, fusese concepută de personalitățile locale ca mijloc de apărare a parlamentului provincial împotriva decretelor regale care îi ordonaseră recent să se înregistreze. Aceea a fost prima adunare de acest tip de după 1628, când Richelieu desființase multe instituții provinciale, și a avut susținerea unei demonstrații turbulente în sprijinul parlamentului care avusese loc la Grenoble la 7 iunie. A început un proces de cereri tot mai mari, care a anticipat multe dintre evenimentele care au avut loc la Paris cu un an mai târziu. Parlamentul din Dauphiné sfidase autoritatea regală vreme de peste douăzeci de ani. Refuzul său de a legaliza multe dintre cererile regelui pentru mărirea impozitelor îi oferise o mare popularitate locală. Decretele din mai

1788, care aveau ca scop desființarea tuturor acestor parlamente recalcitrante și care urmăreau exilarea magistraților rebeli, amenințau să dea peste cap neutralitatea confortabilă a unei întregi generații.

O a doua întâlnire a Stărilor din Dauphiné la Romans în septembrie 1788 a fost, teoretic, legală, deoarece a coincis cu pregătirile autorizate pentru convocarea Stărilor Generale. Însă evenimentul a fost martor la elaborarea unei adevărate constituții provinciale. În afară de alegerea deputaților pentru Stările Generale, printre care Lefranc de Pompignan, arhiepiscop de Vienne, adunarea a asistat la discursurile înflăcărate despre drepturi civice ținute de președintele acesteia, judecătorul J.-J. Mounier (1758–1806), viitorul președinte al Adunării Constituante, și de Antoine Barnave (1761–1793), care în curând avea să devină autorul Manifestului Iacobin. A pus bazele pentru reprezentarea dublă în Starea a Treia (*Tiers État)*, pentru dezbaterea celor trei ordine unite și pentru votul individual. Fiecare dintre aceste măsuri, atunci când au fost repetate în Stările Generale, avea să transforme un corp aservit convocat de rege într-o adunare independentă decisă să implementeze o agendă proprie. După cum proclamă cu mândrie ghidul local, „1788 este anul Revoluției din Dauphiné".[21]

Mica revoluție din Dauphiné a provocat dispute la curtea regală. A dus la demisia prim-ministrului regelui, arhiepiscopul Loménie de Brienne, care obținuse convocarea Stărilor Generale, însă căruia i se refuza atunci permisiunea de a zdrobi provincia rebelă prin forță. Astfel, se deschisese drumul pentru întoarcerea lui Jacques Necker, bancherul elvețian, care a fost rechemat să salveze finanțele regale. Evenimentele din Dauphiné au dominat deliberările celei de-a doua adunări de personalități, convocată la Versailles în noiembrie 1788 pentru a li se cere sfatul în privința pregătirilor pentru Sările Generale. Propunerile celor din Dauphiné în privința rolului Stării a Treia au influențat, fără îndoială, cel mai radical pamflet al vremii. „Ce este Starea a Treia?" întreba autorul pamfletului, abatele Sieyès. „Totul. Și ce a fost până acum? Nimic. Și ce anume cere? Să devină ceva".[22]

La Varșovia, adunarea Marelui Seim sau „Dieta de patru ani" în octombrie 1788 a fost gândită ca parte a planului regal de a primi aprobarea Rusiei pentru restabilirea independenței Republicii. În Polonia-Lituania începe un proces de reforme care s-a desfășurat în paralel cu evenimentele din Franța, până când ambele au fost supuse constrângerilor. Multe se schimbaseră în ultimii ani. Frederick cel Mare murise, iar noul rege al Prusiei era receptiv la vecinii săi polonezi. Rusia era implicată în campaniile împotriva suedezilor și turcilor. Austria sub Iosif al II-lea era preocupată de Olanda. În 1787 Stanisław-August a considerat că venise momentul pentru o deschidere către împărăteasa Ecaterina. Dacă aceasta permitea republicii să dezvolte o armată modernă și structurile financiare și administrative pentru a o susține, atunci regele semna imediat un tratat de alianță cu Rusia pentru operațiuni comune împotriva turcilor. Rusia și Republica ar fi putut atunci să-și urmărească în armonie obiectivele. În mai, regele o primește pe împărăteasa rusă la Nipru, lângă castelul regal de la Kaniów. În acea ultimă întâlnire cu fosta sa iubită, a obținut puține de la Ecaterina. Însă, treptat, s-a aflat că împărăteasa, care discutase și cu Iosif II, nu fusese prea receptivă. De altfel, era hotărâtă să mențină cu orice preț *statu-quo-ul*. Aspirațiile poloneze nu trebuiau atinse.

Dieta Poloniei a continuat să facă presiuni, în ciuda aspectelor interne ale planurilor regelui. În octombrie 1788 a început prin a se autoproclama confederație și a se supune votului majorității, ignorând astfel *liberum veto* al membrilor rusofili. Apoi s-a trecut la votul pentru crearea unei armate naționale formată din 100 000 de soldați, un pas care

fusese blocat după constituția garantată de ruși în 1717. De asemenea, a acoperit o reînnoire a relațiilor de prietenie cu Frederick-Wilhelm II al Prusiei. Activiștii săi erau grupați în jurul regelui anglofil, care visa la o monarhie în stil britanic, și al unui grup de intelectuali – reverendul Hugo Kołłataj (1750–1812), rector la Universitatea Jagiellonianã reformată, reverendul Stanisław Staszic (1755–1826) și Stanisław Małachowski (1736–1809), purtător de cuvânt în Seim, toți admiratori înflăcărați ai exemplului american. După trei ani de legislație frenetică, momentul lor scurt de glorie avea să vină în mai 1791, când au forțat aprobarea Constituției de la 3 Mai (vezi dedesubt).

În noiembrie 1788 membrii Stărilor din Brabant și Hainault au făcut un pas la fel de spectaculos. Înfuriați de avalanșa de reforme impuse de suzeranul lor, împăratul Iosif II, aceștia au votat pentru refuzul taxelor în provincii. Se simțiseră de mult timp nedreptățiți atât din punct de vedere religios, cât și politic. Ca membri ai școlii catolice spaniole, aceștia nu puteau accepta cu ușurință decretele imperiale care desființaseră seminarele, pelerinajele și ordinele contemplative, care înlocuiseră cenzura episcopală cu aceea de stat, și care supuseseră Biserica la impozite directe. De asemenea, ca beneficiari ai privilegiilor care funcționaseră încă din 1354, aceștia nu puteau trece cu vederea faptul că împăratul nu fusese consultat. Orașele Bruxelles, Antwerpen și Louvain erau puternic atașate de dreptul lor tradițional de veto în defavoarea deliberării Stărilor. Însă, susținându-și poziția în acel moment, au accelerat o criză constituțională care avea să se termine în Olanda Austriacă cu un pas înaintea crizei paralele care lua naștere în Franța. „Patrioții" belgieni erau pe buzele tuturor în Paris în aceeași săptămână în care personalitățile Franței se îndreptau către Versailles pentru discuțiile privind agenda Stărilor Generale. Împăratul a încercat să impună o constituție nouă în Stările belgiene la 29 aprilie 1789, exact cu șase zile înainte de convocarea Stărilor Generale în Franța. Când ordinele împăratului au fost respinse de Consiliul de Stat al Olandei Austriece, acesta s-a hotărât să recurgă la forță. Armata austriacă a invadat Bruxelles, a desființat Consiliul de Stat și a abolit *Joyeuse Entrée* la 20 iunie 1789. Aceea era ziua în care o adunare sfidătoare a Statelor Generale, prin depunerea „Jurământului din Sala jocului cu mingea", punea în mișcare procesul revoluționar în Franța (vedeți dedesubt).

Bruxelles și Paris aveau în comun aceeași limbă. Veștile circulau rapid între cele două orașe. „Revolta belgiană", care a continuat mult după lovitura de stat a împăratului, a reprezentat un element esențial al „Revoluției Franceze". Nu Parisul a condus Bruxellesul, ci Bruxelles-ul a fost cel care a condus Parisul.

Ultima săptămână din aprilie 1789 a adus moartea pe străzile Parisului. O iarnă neobișnuit de rece a înăsprit și mai mult greutățile provocate de un guvern falit, de prețurile crescânde și de șomaj. Foametea domnea în cartierele sărace, iar atacurile asupra brutăriilor erau frecvente. Când un producător bogat pe nume Réveillon a îndrăznit să spună în public că muncitorii lui puteau trăi foarte bine cu jumătate din cei 30 de soli pe zi cu care îi plătea el, casa lui din Faubourg Saint-Antoine a fost încercuită. În prima zi, mulțimea furioasă a distrus mai multe clădiri în strigăte de „Trăiască Starea a Treia!" și „Trăiască Necker!". A doua zi, când au fost aduși soldații din regimentul Royal-Cravatte, aceștia au fost întâmpinați cu pietre, iar cineva a tras un foc de armă. Soldații au răspuns cu rafale de muschetă, lăsând în urmă cel puțin 300 de morți. Acelea erau veștile care i-au întâmpinat pe membrii Stărilor Generale când s-au întrunit în capitală în acel sfârșit de săptămână, din toate colțurile Franței.

Revoluția

În Franța, așa cum se întâmplase în Anglia cu 149 de ani înainte, criza generală s-a agravat când un rege falit a chemat în ajutor un Parlament îndelung neglijat. Toate părțile așteptau ca un ajutor financiar pentru guvernul regal să fie oferit în schimbul rezolvării plângerilor. Astfel, conform unei înțelegeri anterioare, toți delegații aleși de provincii și orașe au venit să participe la adunarea Stărilor Generale înarmați cu „caiete de doleanțe" (*cahiers de doléances*). Aceste caiete au fost analizate de miniștrii regelui și au fost foarte folosite de istorici, ca instrument principal pentru evaluarea naturii și proporțiilor nemulțumirii populare. Unele plângeri nu erau nici pe departe revoluționare: „maestrul peruchier din Nantes să nu fie deranjat cu noi frați în ghildă, căci numărul actual de nouăzeci și doi este mai mult decât suficient".[23]

Scena de deschidere din Paris, în duminica de 4 mai 1789, a fost zugrăvită într-unul dintre memorabilele tablouri ale lui Carlyle:

> Priviți... ușile bisericii St. Louis s-au deschis larg, iar Procesiunea Procesiunilor înaintează către Notre-Dame!... Aleșii Franței, apoi Curtea Franței, sunt așezați... toți în locul stabilit și cu costumul stabilit. Reprezentanții poporului „în mantii simple și negre și eșarfe albe"; nobilii în mantii de catifea țesute cu aur și vopsite în culori strălucitoare, minunați, cu dantela foșnind, ținând pene în mâini; clerul în mantie scurtă, stihar sau alt *pontificalibus*. În cele din urmă, apare regele însuși și anturajul său, de asemenea în pompă strălucitoare... aproape o mie patru sute de oameni adunați acolo din toate colțurile, cu misiunea cea mai măreață.
> Da, în acea mulțime care mărșăluiește în liniște se întrezărește viitorul. Oamenii aceștia nu poartă vreun chivot simbolic precum vechii evrei, și totuși, și ei duc un legământ. Și ei conduc spre o eră nouă în istoria omenirii. Întregul viitor este aici, iar Destinul se țese deasupra lui, în inimile și gândurile (lor) fără formă...[24]

Însă, odată convocate, Stările Generale s-au dovedit imposibil de controlat. Cele trei ordine ale clerului, nobilimii și Stării a Treia trebuiau să se întrunească separat și să urmeze o agendă întocmită de administratorii regali. Însă Starea a Treia, căreia i se acordase reprezentare dublă, ca în Dauphiné, și-a dat seama curând că putea întoarce balanța discuțiilor în favoarea propriilor dorințe, dacă celor trei camere li s-ar fi permis să voteze ca una singură. Clerul și nobilimea, care includeau mulți simpatizanți, nu s-au opus. Astfel, la 17 iunie, după ce a invitat celelalte două Stări să i se alăture, Starea a Treia a încălcat regulile și s-a declarat Adunare Națională unică. Acela a fost pasul decisiv. Trei zile mai târziu, încuiați în sala lor obișnuită, deputații s-au întâlnit pe un teren de tenis alăturat, *le jeu de paume*, unde au depus jurământul să nu se despartă decât atunci când Franța va primi o Constituție. „Spuneți-i comandatului vostru, a tunat contele Mirabeau către soldații trimiși să-i împrăștie, „că suntem aici din voința poporului și nu ne vom împrăștia sub amenințarea baionetelor". [STÂNGA]

S-a dezlănțuit iadul. La Curte, miniștrii concilianți ai regelui s-au certat cu colegii lor mai agresivi. La 11 iulie, Jacques Necker, care fusese primit cu aplauze la deschiderea lucrărilor Stărilor Generale, a fost demis. Parisul a explodat. S-a format un comitet revoluționar în jurul ducelui d'Orléans la Palais Royal. Grădinile de la Palais Royal au

STÂNGA

Încă din primele zile ale Stărilor Generale franceze, nobilii de la Curte s-au așezat instinctiv în dreapta regelui, în timp ce membrii Stării a Treia stăteau în stânga. Așezarea în dreapta autorității, care simboliza „mâna dreaptă a lui Dumnezeu", era o marcă recunoscută a privilegiului. Ca rezultat, „Dreapta" a devenit un sinonim natural pentru instituția politică, în timp ce termenul de „Stânga" se aplica oponenților săi. Aceste diviziuni au fost marcate mai bine după 1793 în Convenția Națională, unde iacobinii și adepții lor ocupau băncile din stânga în zonele mai înalte ale camerei. Au format blocul revoluționar de deputați din *Montagne*, care tronau, la propriu, deasupra moderaților din *Plaine* de dedesubt. Opoziția dintre „Stânga" și „Dreapta" a furnizat metafora de bază pentru tot spectrul politic care a urmat.[1]

Însă metafora are problemele ei. Funcționează doar dacă spectrul politic este dispus în linie dreaptă, cu „Stânga" și „Dreapta" separate de „Centrul" conciliator dintre ele:

Reformă——————Statu-quo——————Reacție
Extremă stânga—Stânga—Centru-Stânga—CENTRU—Centru-Dreapta—Dreapta—Extremă dreapta

În această schemă, politicienii cei mai de succes sunt de obicei aceia care susțin consensul din „terenul centrului", cu ajutorul Stângii moderate sau al Dreptei moderate. Însă marxiștii și alți dialecticieni consideră spectrul politic nu ca neliniar, ci ca bipolar. În schema lor, politica reprezintă efortul în care două forțe opuse sunt sortite să rivalizeze și unde una sau cealaltă va stabili în mod necesar supremația. Pe termen lung, într-o luptă decisivă sau într-o înfruntare, Centrul nu poate menține echilibrul pe termen nedefinit și trebuie întotdeauna să cedeze în fața Stângii sau a Dreptei. Noțiunea de ordine politică bazată pe consens, toleranță, compromis, reținere sau respect reciproc în fața legii este o „iluzie burgheză".

STÂNGA————————————————————DREAPTA
Progres Regres

Ceea ce au în comun schemele neliniară și bipolară este presupunerea de pus sub semnul îndoielii că Stânga și Dreapta sunt doar simple elemente opuse.

Astfel, dispunerea spațială a adunărilor politice implică considerații importante. De exemplu, Camera Comunelor britanică amplasează băncile Guvernului în dreapta vorbitorului, în confruntare directă cu băncile opoziției, din stânga vorbitorului. Această așezare reflectă perfect politicile adversare ale sistemului cu două partide, așezând miniștrii și miniștrii din umbră față în față pentru confruntările de la tribună. Și acesta este un concept dialectic, care descurajează activ activitățile unei a treia părți și spiritul de coaliție de care depind majoritatea adunărilor continentale. Nu poate fi adaptat la scopurile unei adunări alese de o reprezentare proporțională. Spre deosebire de aceasta, Camera Lorzilor, care trebuie să furnizeze un corp însemnat de membri independenți pe „băncile opuse", este dispusă în jurul a trei laturi ale unui triunghi deschis. În Sovietul Suprem al USSR, rândurile comasate ale unei săli neîmpărțite indică unanimitatea obligatorie a tuturor celor prezenți (vezi anexa III). Totuși experiența secolului XX a arătat că Dreapta politică poate fi la fel de radicală precum Stânga politică. În plus față de caracterul opus, elementele radicale ale Dreptei și Stângii au în comun ambiția de răsturnare a consensului democratic. În această lumină, s-a constatat că este de preferat ca forțele politice să fie aliniate circular. În această schemă, Stânga este opusă Dreptei și, mai mult, totalitarismul se opune democrației.

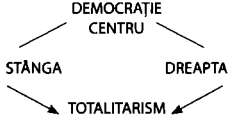

În urma acestor considerații se poate vedea că o potcoavă sau un semicerc oferă dispunerea spațială cea mai potrivită pentru interese multiple, însă opuse, în cadrul unei adunări democratice. Acesta este înfățișarea nu doar a multor adunări naționale din Europa, de la Varșovia la Paris, ci și a așa-zisului *hémicercle* al Parlamentului European de la Strasbourg.[2]

devenit o scenă importantă pentru discursul liber și dragostea liberă. Au apărut o mulțime de spectacole cu tematică sexuală, alături de o altă mulțime de discursuri politice. „Exilul lui Necker", urla cu înflăcărare oratorul Camille Desmoulins, temându-se de represalii, „e semnalul pentru o altă noapte a Sfântului Bartolomeu a patrioților". Garnizoana regală este cucerită. Pe data de 13 este creat un Comitet al Salvării Publice, iar 48 000 de oameni se înrolează în Garda Națională sub conducerea generalului Lafayette. Bande de insurgenți distrug mult-urâtele *barrières* – punctele vamale interne din oraș – și jefuiesc mănăstirea Saint-Lazare în căutare de arme. În ziua de 14, după ce 30 000 de muschete sunt luate de la Hôtel des Invalides, fortăreața regală a Bastiliei este asediată. După un schimb scurt de focuri de armă, guvernatorul se predă. Regele își pierduse capitala.

În acel moment, în centrul tuturor evenimentelor, încă mai exista speranța unui deznodământ pașnic. La 17 iulie, spre surprinderea tuturor, Ludovic XVI vine de la Versailles la Paris și își arborează în public cocarda tricoloră. În provincii, prin contrast, vestea căderii Bastiliei declanșează o adevărată orgie de atacuri împotriva a „patruzeci de mii de alte bastilii". Castelele și abațiile sunt incendiate; familiile nobile, atacate fără discernământ de țăranii flămânzi, încep să emigreze; orașele se declară autonome; tâlhăria e la ordinea zilei. Franța se împărțea în tabere înarmate. Este o perioadă ce avea să rămână cunoscută sub numele de *la Grande Peur*, Marea Spaimă – o vară de isterie socială fără precedent, alimentată în toată țara de zvonuri de comploturi aristocratice și atrocități împotriva țărănimii.[25]

De atunci, Revoluția a căpătat propriul avânt, iar ritmurile sale au fost dictate de valurile unor evenimente imposibil de controlat. A trecut prin trei etape principale.

În prima fază, care a durat cinci ani, 1789–1794, Revoluția Franceză a fost accelerată printr-un grad tot mai ridicat de radicalism, până când toate instituțiile ordinii sociale și politice anterioare au fost distruse. Timp de peste doi ani, Adunarea Națională (*Constituantă*) a lucrat la un proiect de monarhie constituțională. Într-o singură noapte, 4–5 august 1789, treizeci de decrete separate au abolit tot aparatul iobăgiei și al privilegiilor nobilimii. Declarația Drepturilor Omului (26 august 1789) a fost urmată de abolirea provinciilor (decembrie 1789) și de instituirea caracterului civil al clerului (iunie 1790). Se părea că se ajunsese la stabilitate și la consens când, la aniversarea căderii Bastiliei, la 14 iulie 1790, întreaga Franță s-a unit într-un mare festival al federației. La Paris, regele participă la slujbă în prezența liderilor adunării, iar comandantul Gărzii Naționale, generalul Lafayette, depune un jurământ de credință solemn conceput de episcopul d'Autun, Talleyrand.

În Olanda Austriacă, revoluția se mișca și mai rapid. În august 1789, influentul arhiepiscop de Liège este capturat de „patrioți" în urma unei loviturii de stat pașnice. În august,

o armată patriotică este adunată de generalul de Mersch pentru a-i înfrunta pe austrieci. În noiembrie, demonstrațiile din Ghent se sfârșesc în masacre sângeroase; și, în sfârșit, în decembrie, Bruxellesul își alungă garnizoana austriacă. La sfârșitul anului fusese deja declarată o Uniune Independentă a Statelor Belgiene. A durat treisprezece luni, până la reintrarea în forță a austriecilor în februarie 1791.

În Franța, introducerea unei Constituții consolidate (septembrie 1791) a determinat alegeri care i-au aruncat pe tușă pe liderii inițiali, moderați. Noua Adunare Legislativă era mult mai puțin înțelegătoare față de monarhie. A încercat să țină frâiele timp de douăsprezece luni, până când și aceasta a fost înlăturată de declararea Republicii și de deschiderea lucrărilor Convenției Naționale a Republicii. Apoi, în vara lui 1792, cu o Franță în război, mișcarea revoluționară principală este înlăturată de radicalii extremiști, care înainte puseseră stăpânire pe Comuna municipală din Paris. Astfel, dacă Stările Generale și Adunarea Națională (1789–1791) fuseseră dominate de constituționaliștii lui Mirabeau, iar Adunarea Legislativă (1791–1792) de girondinii republicani, Convenția Națională (1792–1795) primea ordine de la iacobinii extremiști ai lui Robespierre.

Cei doi ani înspăimântători ai supremației iacobine au început în timpul fricii de invazie din 1792, când se credea că armata prusacă se afla la mică distanță de Paris (vedeți dedesubt). Când regele și-a destituit miniștrii girondini în așteptarea ajutorului extern, nemulțumirea populară s-a amplificat. În iulie, când manifestul Ducelui de Brunswick anunța intenția acestuia de a-l elibera pe rege și de a executa întreaga populație a Parisului dacă Palatul Regal era atins, oamenii au luat foc. A fost exact pretextul de care aveau nevoie iacobinii pentru a declara că „patria-mamă e în pericol" și pentru a cere abolirea monarhiei. Cinci sute de marsiliezi înflăcărați au mărșăluit în sprijinul Parisului. La 10 august, cu marsiliezii în avangardă, palatul Tuileries este luat cu asalt, iar gărzile elvețiene ale regelui sunt masacrate. În septembrie, cu Comuna deținând controlul asupra capitalei, mii de prizonieri din închisorile pariziene sunt măcelăriți cu sânge-rece; regele este înlăturat de la putere și este proclamată Republica.

La 20 septembrie, deschiderea lucrărilor Convenției Naționale a coincis exact cu canonada de la Valmy, care a salvat Revoluția de atacul extern. 22 septembrie, ziua în care a fost proclamată Republica, a fost considerată mai târziu punctul de început al Calendarului republican. [VENDÉMIAIRE]

În timp, puterea executivă este concentrată în două Comitete ale Salvării Publice succesive – primul (aprilie–iulie 1793), dominat de Danton, iar al doilea (iulie 1793–iulie 1794) de Robespierre. Inițiativele independente ale Convenției se încheiaseră. Războiul extern este continuat în forță. „Contrarevoluția" din Vandeea și din alte regiuni este anihilată fără milă. Este aprobată o nouă Constituție superdemocratică, în care se stipulau dreptul la vot universal, referendumul și guvernul ales, fără să fie însă aplicată. Comitetele Salvării Publice din Paris își mențin controlul asupra întregii țări printr-o rețea de comitete auxiliare în fiecare comună și departament francez. Aceste comitete formate în urma legii din 21 martie 1793 și destinate străinilor, devin instrumente de control dictatorial nelimitat.

Revoluția a început să-și devoreze propriii copii. Teroarea se dezlănțuise, înghițind din ce în ce mai multe victime. Danton și asociații săi sunt denunțați și executați în aprilie 1794, pentru că puseseră la îndoială scopurile Terorii. Robespierre, teroristul principal, este denunțat și ucis la 28 iulie 1794, 10 Thermidor II. [GUILLOTIN]

VENDÉMIAIRE

În octombrie și noiembrie 1793, Convenția Națională a Franței votează pentru introducerea unui Calendar republican bazat pe principii revoluționare. În urma unei serii de decrete se decide ca anul să înceapă la miezul nopții în noaptea echinocțiului de toamnă, la 22 septembrie, și că Anul I al Erei Republicane să fi început în ziua în care fusese proclamată Republica, la 22 septembrie 1792. Anul urma să fie împărțit în douăsprezece luni egale de treizeci de zile și fiecare lună în trei decade de zece zile. (Nu mai existau săptămâni sau duminici.)

LUNI: *Vendémiaire* (luna recoltei); *Brumaire* (luna ceții); *Frimaire* (luna înghețului); *Nivôse* (luna zăpezii); *Pluviôse* (luna ploii); *Ventôse* (luna vântului); *Germinal* (luna semințelor); *Floréal* (luna florilor); *Prairial* (luna fânului); *Messidor* (luna secerișului); *Thermidor* (luna căldurii); *Fructidor* (luna fructelor).

ZILE: 1, 11, 21, *primidi;* 2, 12, 22, *duodi;* 3, 13, 23, *tridi;* 4, 14, 24, *quartidi;* 5, 15, 25, *quintidi;* 6, 16, 26, *sextidi;* 7, 17, 27, *septidi;* 8, 18, 28, *octidi;* 9, 19, 29, *nonidi;* 10, 20, 30, *decadi* (vezi anexa III, p. 1084).

Când a intrat în funcțiune acest sistem, 1 ianuarie 1794 a fost transformat oficial în *Duodi* al Decadei a doua, 12 Nivôse, Anul II.

Pentru a rămâne în ton cu anul natural de 365¼ de zile, anii calendarului au fost împărțiți în grupe de patru ani denumite *franciades;* și fiecărui an i se alocau cinci zile suplimentare, așa-numitele *sans-culottides*. Anul al patrulea al fiecărei *franciade* primea o „zi în plus", Ziua Revoluției (*Jour de la Révolution*). Calendarul Republican a fost menținut oficial timp de patru ani, însă a fost abandonat după șase. Calendarul Gregorian era din nou utilizat la scară largă în perioada Consulatului, cu mult înainte să fie restaurat formal, la 1 ianuarie 1806/11 Nivôse XIV.

Nimic nu era mai bine calculat pentru a dezorienta națiunea decât modificarea calendarului. Contrarevoluționarii încercau să mențină vechiul calendar. Revoluționarii insistau pentru cel nou. Istoricii au trebuit să le accepte pe ambele.

Soarta monarhiei oglindea aceste evenimente. În octombrie 1789, după un marș de protest al femeilor la Versailles, Ludovic XVI este adus împreună cu familia la palatul Tuileries din Paris. Deja era țintă pamfletelor indecente:

Louis si tu veux voir
Bâtard, cocu, putain,
Regarde ton miroir
La Reine et le Dauphin.

(Ludovic de dorești să vezi/ Un bastard, un încornorat și-o târfă/
Privește-te în oglindă/ Cu fiul și regina ta.)[26]

În iunie 1791, respingând toate concesiile făcute încă din vremea Jurământului din Sala Jocului cu Mingea, regele fuge deghizat către granița estică, însă este prins la Varennes în Champagne. Reîntors la Paris în dizgrație, semnează prima Constituție așa cum fusese întocmită de Adunarea Națională, devenind „agentul ereditar" al poporului. În august 1792, când Tuileries este luat cu asalt, este arestat și „suspendat din funcție". În septembrie este înlăturat definitiv. La 21 ianuarie 1793 este judecat și executat ca trădător. La 16 octombrie, Marie-Antoinette are aceeași soartă. Delfinul Ludovic XVII, în vârstă de zece ani, este dat unor părinți adoptivi din popor și moare ulterior din cauza neglijenței și a tuberculozei.

GUILLOTIN

Doctorul Josèphe-Ignace Guillotin (1738–1814) nu este cel care a inventat ghilotina. Ceea ce a făcut el a fost să convingă Adunarea Naţională a Franţei să adopte maşinăria de execuţie mai umană inventată de colegul său, Antoine Louis. Propunerea a fost adoptată în aprilie 1792, într-o perioadă potrivită pentru Teroarea lacobină, ridicându-l astfel pe Guillotin la rangul de eponim (*eponym*) – persoană după care (se presupune că) este denumit ceva.[1] Anii revoluţionari au produs mulţi astfel de eponimi. Printre aceştia se numără Jean BIGOT, ministrul cultelor lui Napoleon, şi soldatul ultrapatriot Nicolas CHAUVIN, care cânta „Je suis français, je suis Chauvin" (Sunt francez, sunt şovin).

Mulţi termeni eponimi au intrat în vocabularul internaţional. Botanica a fost o sursă fertilă, deoarece multe plante exotice au fost denumite după cei care le-au descoperit. BEGONIA, care îşi datorează numele botanistului Michel Begon (m. 1710), este unul dintre primele exemple, la fel ca şi CAMELIA, DALIA, FUCSIA şi MAGNOLIA. Planta roşie de stâncă AUBRIETIA a fost denumită după pictorul francez Claude Aubriet (1665–1742). Fizica a păstrat memoria pionierilor săi dând numele acestora unităţilor de măsură universale. AMPERUL, unitatea de măsură a curentului electric, provine de la André Ampère (1775–1836). Multe altele, de la ANGSTROM la OHM, VOLT şi WATT, se încadrează în aceeaşi categorie.

Hainele sunt o sursă frecventă de termeni eponimi. CARDIGAN şi RAGLAN derivă de la generalii britanici din Crimeea. LEOTARDUL derivă de la acrobatul Jules Léotard (1842–1870). Toţi purtătorii de PANTALONI de diverse feluri ar trebui să-şi amintească de părintele acestora, Pantaleone de' Bisognosi, care a jucat în Commedia dell'Arte.

Lumea culinară a produs multe exemple. Sosul BECHAMEL derivă de la un intendent al lui Ludovic XIV. Sandviciul (în original SANDWICH), denumit după John Montagu, al patrulea Conte de Sandwich (1718–1792), a fost o invenţie a secolului XVIII. Secolul XIX a dat naştere fripturii CHATEAUBRIAND, prăjiturii MADELEINE şi PAVLOVEI, amintind de un marchiz, o cofetăreasă şi o primă balerină. Fumatul după cină aminteşte de un ambasador francez în Portugalia, Jean Nicot (1530–1600).

Invenţiile tehnice folosesc adesea numele inventatorilor lor: printre aceştia se numără SPINET şi MANSARD, DIESEL, SHRAPNEL şi BIRO.

Însă mulţi termeni eponimi sunt contestaţi. Nu toţi cărturarii sunt de acord că pictorul Federigo Barocci (m. 1612) este iniţiatorul BAROCULUI, sau că un irlandez din Londra victoriană, Patrick Houlihan, a fost primul HULIGAN. Însă e un lucru care nu poate fi contestat: Europa din prezent este plină de umbrele verbale ale Europei din trecut.

În Polonia-Lituania, evenimentele urmează acelaşi fir, de la reforma constituţională la terorismul revoluţionar. În Constituţia de la 3 mai 1791, într-un document scurt cu unsprezece clauze, toate abuzurile evidente ale vechiului sistem, printre care *liberum veto*, sunt abolite. *Rzeczpospolita oboyga narodów*, „federaţia a două naţiuni", este stabilită ca stat constituţional modern. Monarhul este declarat ereditar (cu toate că regele era în vârstă şi burlac). Burgheziei i se acordă privilegii limitate anterior doar la nobilime. Ţăranii sunt aduşi în domeniul dreptului public, de la care fuseseră excluşi. Acela era primul succes concret al unei reforme paşnice, prima constituţie de acel tip din Europa, formulată, aprobată şi publicată cu patru luni înaintea celei din Franţa. Era genul de progres la care speraseră reformatorii liberali dintotdeauna. În Londra, entuziasmul lui Edmund Burke nu cunoştea limite. Constituţia poloneză din 3 mai, scria Burke, „este probabil bunul public cel mai pur... care i-a fost oferit vreodată umanităţii":

Mijloacele erau în egală măsură uimitoare pentru imaginaţie şi mulţumitoare pentru raţiune şi la fel de liniştitoare pentru sentimentele morale... Totul a fost păstrat în pace şi ordine, însă... totul s-a îmbunătăţit. Iar la această îmbinare nemaiauzită între înţelepciune şi noroc, la această minune fericită, se adaugă faptul că nu a fost vărsată nicio picătură de sânge, nu a avut loc nicio trădare, nicio crimă... Vor fi un popor fericit dacă vor şti să continue aşa cum au început.[27]

Laudele lui Burke pentru „Revoluţia poloneză" sunt la fel de cunoscute precum criticile pe care le-a adus evenimentelor din Franţa. În Olanda, *Leyden Gazette* scria: „Dacă există minuni în acest secol, atunci una s-a întâmplat în Polonia".

„Minunea fericită" a durat puţin mai mult de un an. Rusia nu era pregătită să tolereze nici măcar o Polonie constituţională, cu atât mai puţin una independentă, chiar în pragul ei. Chiar când Polonia-Lituania trecea prin prima rundă de reforme revoluţionare, a încercat şi prima rundă a războiului revoluţionar. La fel ca în Franţa, reformatorii polonezi au trecut de la moderaţie la disperare. După ce Constituţia din 1791 a fost suprimată de intervenţia rusă şi de A Doua Împărţire (vezi dedesubt), revolta naţională din 1794 a adus în discuţie propuneri încă şi mai radicale, însă s-a dezintegrat în mijlocul violenţelor şi al terorii. În Franţa, procesul revoluţionar a fost reţinut de propriile reacţii interne; în Polonia a fost distrus de forţele străine.

În a doua fază, 1794–1804, care începe cu Thermidor II, Revoluţia Franceză a stagnat vizibil, pentru a-şi lua o pauză şi a face o evaluare. Cu toate că instabilitatea executivă a continuat, setea de sânge s-a oprit. La fel şi mania legislativă. (Convenţia Naţională a aprobat 11 250 de decrete în trei ani.) Revoluţionarii îşi descoperiseră talentul pentru război şi erau absorbiţi de lupta cu duşmanii lor. Au fost încercate o serie de soluţii politice de către politicienii uniţi doar din nevoia de a menţine ordinea şi a împiedica excesul. După căderea lui Robespierre, termidorienii au condus timp de 16 luni. În noiembrie 1795, în urma altei constituţii şi a unei alte adunări pe două nivele, a luat fiinţă un Directorat executiv cu cinci membri. În septembrie 1797 (18 Fructidor V), Directorii au înăbuşit adunarea. În noiembrie 1799, în urma loviturii de stat din 18 Brumaire VIII condusă de generalul cel mai de succes al Directoratului, este instituit un Consulat alcătuit din trei membri, apoi confirmat prin plebiscit naţional. În mai 1802, generalul Bonaparte s-a autoproclamat prim-consul pe viaţă, iar în mai 1804, împărat.

În a treia fază, cea imperială, 1804–1815, Revoluţia a căpătat stabilitate legându-se de cultul generalului creator al Imperiului, Napoleon Bonaparte. Îndoielile şi diviziunile care încă rămăseseră în Franţa au fost îngropate în operaţiunile măreţe ale misiunii sale de a cuceri lumea. Bonapartismul a transformat războiul revoluţionar şi cucerirea în scopuri în sine şi necesităţile militare în prioritate absolută. Instituţiile pseudodemocratice erau conduse de o pseudomonarhie, iar o administraţie centralizată eficientă acţiona pe fondul unui amestec ciudat de rămăşiţe legislative şi inovaţii îndrăzneţe. Succesul sau eşecul stăteau în mâinile zeilor războiului. „Succesul, afirma Napoleon, este cel mai mare orator al lumii."

Periodizarea după autoritatea executivă dă un rezultat uşor diferit. În acel caz, faza monarhiei constituţionale durează din iunie 1789 până în septembrie 1792; „Prima Republică" din 1792 până în noiembrie 1799; dictatura lui Napoleon din „18 Brumaire"

până în 1815 (vezi anexa III, p. 1084). Dimensiunea completă a opiniei revolu- ționare devine aparentă la începutul anilor 1790 prin dezbaterile din Adunarea Națională și prin formarea cluburilor politice.

Constituționaliștii inițiali, conduși de contele Honoré de Mirabeau (1749–1791) și alți nobili liberali precum generalul Lafayette, au fost responsabili pentru abolirea monarhiei absolutiste și a privilegiilor nobilimii și clerului. În momentul morții (naturale) a lui Mirabeau, în aprilie 1791, aceștia deveniseră deja o minoritate supusă presiunilor dure. Se întâlneau în clubul *Feuillants*, iar după fuga regelui la Varennes s-au confruntat cu misiunea imposibilă de a întârzia abolirea unei monarhii nepopulare. La un moment dat, Mirabeau avusese ideea să-i dedice un monument lui Ludovic XVI, „fondatorul libertății franceze".

Girondinii și-au luat denumirea de la un grup de deputați din Bordeaux, capitala regiunii Gironde, conduși de elocventul avocat Pierre Vergniaud (1753–1793), care s-au reunit în Adunarea Legislativă. Aceștia au fost centriști în primii ani, dispuși să coopereze cu guvernul regelui, însă, în timp, și-au manifestat tot mai deschis sentimentele democratice și republicane. Activitățile lor se desfășurau în salonul Madame Roland, iar influența lor a atins punctul culminant în 1792, când au înlăturat ultima guvernare a regelui și au inaugurat trecerea la Republică.

Spre deosebire de aceștia, iacobinii, *la Société des Amis de la Liberté et l'Égalité*, promovau democrația fără limite, dictatura revoluționară și violența. Aceștia și-au luat numele de la locul în care se afla clubul lor, într-o fostă mănăstire dominicană de pe Rue Saint-Honoré. (Dominicanii din Paris erau cunoscuți ca iacobini datorită sediului lor anterior pe Rue Saint-Jacques.) Aceștia formau o clică foarte mică și dură – probabil 3 000 de persoane, care au perfecționat arta de a sugruma 20 de milioane. Membrii lor variau de la Prințul de Broglie și câțiva duci – ducele d'Aiguillon și tânărul Duce de Chartres (viitorul rege Ludovic-Filip) până la necioplitul țăran breton „Père" Gérard. Gérard le spunea cândva: „M-aș fi crezut în Rai printre voi dacă n-ar fi fost atâția avocați". Printre liderii lor se numărau Georges Danton (1759–1794), pe care Carlyle îl numea „un bărbat născut din însuși sânul de foc al naturii", Camille Desmoulins (1760–1794), jurnalist instigator, care a murit alături de el, Jean Marat (1743–1793), „medicul bolnav", editorul ziarului *L'Ami du Peuple*, Jérôme Pétion de Villeneuve (1756–1794), o vreme primar al Parisului, Antoine de Saint-Just (1767–1794), supranumit „Arhanghelul Terorii" și „Sfântul Ioan" din cauza servilismului său față de Robespierre și Robespierre însuși.

Despre Maximilien Robespierre (1758–1794), avocatul sever, puritan, „incoruptibilul din Arras", se spune că a preferat să refuze o carieră de judecător înainte de Revoluție, decât să condamne la moarte un om. Puterea și influența acestuia au căpătat proporții legendare în timpul celui de-al doilea Comitet al Salvării Publice. A fost eroul gloatei pariziene, iar pentru oponenții săi, diavolul în persoană.

Iacobinii s-au afirmat pentru prima dată în 1791, prin riscanta „politică a răului" (*politique du pire*) a regelui, pe baza ideii de susținere a celor mai mari adversari ai acestuia în speranța de a-i îmblânzi pe ceilalți. După ce Pétion este numit primar al Parisului cu aprobarea regelui, iacobinii au preluat un control de nezdruncinat asupra guvernului municipal al capitalei, Comuna. Apoi, după eliminarea sistematică a rivalilor lor și supunerea Convenției, și-au decimat propriile rânduri, până când a rămas viu doar Robespierre. Lozinca lui Danton era „Îndrăzneală, și mai multă îndrăzneală, întotdeauna îndrăzneală" (*De l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace)*. Saint-Just, atacând

monarhia, declara: „Nu se poate domni fără vină". În propunerea de a redistribui bogățiile dușmanilor, spunea: „Fericirea e o idee nouă în Europa". Robespierre întreba cândva Convenția: „Cetățeni, doriți o Revoluție fără revoluție?" (*Citoyens, voulez-vous une Révolution sans révolution?*) Clubul asociat al Cordelierilor, *la Société des Droits de l'Homme et du Citoyen*, a căror apartenență se suprapunea cu aceea a iacobinilor, se reunea într-o fostă mănăstire franciscană din cartierul Cordelier din Paris. Ultimii lideri ai acestuia, adevărații extremiști (*enragés)* precum J.R. Hébert (1757–1794), au ieșit în evidență prin ateismul lor militant și prin cultul rațiunii. Hébert a fost executat la ordinele lui Robespierre pentru „extremism". [GAUCHE]

Dacă majoritatea iacobinilor erau de profesie avocați și ziariști, cei mai mulți susținători activi ai acestora proveneau din proletariatul anonim al suburbiilor Parisului. Printre acești sanculoți se numărau indivizi și radicali decât orice alt grup sau persoană care exercita puterea. Dintre aceștia fac parte primii comuniști, socialiști și feministe din Europa. Organizate în case de rugăciuni în toate „secțiunile" Parisului, grupări obscure precum *Société Patriotique de la Section du Luxembourg* sau *Société Fraternelle des Deux Sexes du Panthéon-Français* exercitau o influență care nu a fost evaluată întotdeauna corect. Într-adevăr, în termeni de putere motorie revoluționară, au fost probabil mai eficienți decât burghezii care primesc de obicei laudele. Din rândurile lor provin mulți dintre comisarii revoluționari ai perioadei iacobine. Au făurit o tradiție de durată care a contestat autoritatea consacrată în fiecare „revoluție" a secolului XIX.[28]

Opoziția față de Revoluție s-a manifestat în multe forme și din toate direcțiile. Poate fi clasificată drept politică, socială, ideologică și regională. Inițial se concentra asupra curții regale, unde „ultrașii" conduși de Contele de Provence (mai târziu Ludovic XVIII) aveau ca scop restaurarea vechiului regim. Acestora li s-a alăturat majoritatea nobililor deposedați și formidabila mulțime de emigrați (*émigrés)* de peste tot. Aceștia se opuneau nu doar republicanilor și iacobinilor, ci și constituționaliștilor: disprețul Curții față de generalul Lafayette, de exemplu, nu cunoștea limite. După 1790, când papa le-a interzis să depună jurământul de loialitate față de instituția civilă, membrii clerului au fost obligați să se supună sau să sfideze. După 1792, când Revoluția a luat o turnură atee, nu doar anticlericală, toți romano-catolicii, deci marea majoritate a populației, au fost ofensați. Această sursă importantă de sentimente contrarevoluționare a rămas activă până la Concordatul lui Bonaparte cu papalitatea în 1801. Masele țărănești care își primiseră libertatea în 1789, au fost mult timp considerate beneficiarele principale ale revoluției. Acum, însă, este recunoscut la scară largă că o mare lipsă de înțelegere separa etosul țărănesc de liderii revoluționari din Paris. Curând, țărănimea avea să se întoarcă împotriva opresiunilor unui regim republican pe care mulți îl considerau mai rău decât predecesoarele sale.

Opoziția intelectuală în fața ideilor revoluționare a fost formulată complet doar după Restaurație. Însă nimic nu putea fi mai ostil decât lucrarea *Considérations sur la France* (1796) a magistratului savoiard Josèphe de Maistre (1753–1821), care afirma despre revoluționari că sunt servitorii Satanei. De asemenea, se opunea tendinței de universalitate iluministă care își găsise locul în gândirea revoluționară. Scria că întâlnise mulți francezi, italieni, germani și ruși – „însă nu am întâlnit nici măcar un Om în toată viața mea". Contemporanul său, Antoine Rivarol (1753–1801), cunoscut drept Contele de Rivarol, care scrisese un discurs faimos în cinstea limbii franceze, s-a văzut obligat să fugă când

a adoptat stilul pamfletului contrarevoluționar. „Nu se trage cu arma împotriva ideilor", scria el.

Mai multe provincii franceze au rămas credincioase regalității și s-au revoltat în repetate rânduri. Răscoalele regaliste trebuiau suprimate chiar și în Paris, cea mai importantă fiind cea din 13 Vendémiaire IV (1795). În unele dintre departamentele mai îndepărtate, cum ar fi Le Gard, rezistența a continuat până în 1815.[29] Însă rezistența cea mai îndârjită a fost concentrată, fără îndoială, în vest. Furia populară continuase să crească în ultimii ani, după o reacție inițial favorabilă căderii Vechiului Regim. În 1792, multe parohii îi susțineau pe preoții care refuzau să jure credință noii instituții civile. Aceștia erau de multe ori răsplătiți de bande de republicani din mediul urban care făceau tunuri prin țară, distrugând biserici și atacându-i pe „refractari". În 1793, aceleași sate erau lovite din greu de introducerea înrolării universale a bărbaților. Oamenii erau jigniți mai ales de scutirile acordate frecvent fiilor administratorilor și angajaților republicani: se părea că țăranii catolici primeau ordinul să moară pentru o Republică atee pe care nu și-o doriseră vreodată. În mai 1792, Danton era informat în privința unui presupus complot uneltit de Marchizul de la Rouairie în Bretania. Complotul a fost înăbușit din față, însă a fost precursorul a două episoade legate între ele ale revoltei de masă, și anume răscoala din Vandeea și războaiele șuanilor, care aveau să cuprindă vestul vreme de peste un deceniu.

Răscoala din Vandeea a generat războaie civile care au durat aproape trei ani. A izbucnit în martie 1793 la St. Florent-sur-Loire, însă curând s-a răspândit în toate satele din *bocage*. A fost pornită de țărani precum J. Cathelineau, vânzător ambulant din Pin-en-Mauges, și J.N. Stofflet, paznic de vânătoare din Monlévrier, însă curând a trecut sub comanda nobilimii locale – Marchizul de Bonchamps, Marchizul de Lescure, „Monsieur Henri" de La Rochejacquelin, generalul Gigot d'Elbée, Prințul de Talmont. „Armata regală și catolică de sfinți" era echipată cu coase, furci și puști de vânătoare. A mărșăluit sub un stindard alb împodobit cu crini și cu deviza „Trăiască Ludovic XVII". Luptătorii purtau un scapular la gât și ecusonul Sfintei Inimi și Crucii în flăcări. Au luptat douăzeci și unu de bătălii importante, au triumfat pe câmpul însângerat de la Cholet, au cucerit Angers, au asediat Nantes și au pătruns în provinciile Maine și Anjou. Curajul lor disperat e surprins în ordinele lui „Monsieur Henri":

Si j'avance, suivez-moi! Si je recule, tuez-moi! Si je meurs, vengez-moi!"
(Dacă înaintez, urmați-mă! Dacă mă retrag, ucideți-mă! Dacă mor, răzbunați-mă!)

În octombrie 1793, vandeenii se îmbarcau în inițiativa lor cea mai ambițioasă și (după cum s-a dovedit) cea mai nesăbuită. Aproximativ 30 000 de bărbați înarmați, urmați de câteva sute de mii de civili de toate vârstele, au trecut Loara și s-au îndreptat spre coasta Normandiei. Destinația lor era micul port Granville, unde fuseseră convinși să creadă că o flotă britanică și o armată de emigrați îi așteptau să-i întâmpine. Însă au avut parte de o decepție crudă: Granville era blocat. Atacurile lui Rochejacquelin au fost respinse; și nu se vedea nici urmă de corabie britanică. Astfel a început retragerea. La întoarcere, pe aproape 200 km de drumuri de iarnă, au căzut pradă tuturor nedreptăților și violențelor. Refuzându-li-se intrarea în orașe, erau nevoiți să lupte pentru fiecare centimetru de drum. Peste 15 000 au murit pe străzile din Le Mans. Au pierit de frig și foame. Au fost prădați, supuși violurilor și vânați fără milă de forțele republicane. Cei care au ajuns la Loara au găsit podurile baricadate și bărcile arse. Luptătorii lor au fost despărțiți și uciși. Civilii

fără apărare au fost apoi masacrați fără teamă de pedeapsă. Sfârșitul a venit la Savenay lângă Nantes, cu două zile înainte de Crăciun. Generalul Westermann, client al lui Danton, raporta către Convenție:

> Vandeea nu mai există... Am îngropat-o în pădurile și mlaștinile din Savenay... Conform ordinelor voastre, le-am călcat copiii cu copitele cailor noștri; le-am masacrat femeile ca să nu mai dea naștere la tâlhari. Nu a mai rămas nici măcar un prizonier care să-mi reproșeze. I-am eliminat pe toți. Drumurile sunt pline de cadavre. La Savenay, tâlharii vin tot timpul și pretind că se predau, iar noi îi împușcăm fără răgaz... Mila nu e un sentiment revoluționar.[30]

Retragerea vandeenilor este cunoscută sub numele de „la Virée de Galerne". Din punctul de vedere al vieților omenești pierdute, a fost asemănătoare cu retragerea lui Napoleon din Moscova.

Pe atunci, inima Vandeei era jefuită și distrusă de generalul Kléber și o armată republicană transferată de pe Rin. Pe tot parcursul anului 1794, „coloanele infernale" ale Republicii s-au răzbunat barbar pe satele rebele. Zeci de mii de oameni au fost împușcați, ghilotinați, arși în hambare sau în biserici. În portul Rochefort, mai multe mii de preoți care nu depuseseră jurământul au fost lăsați să moară de foame pe punțile galerelor. La Angers, mii de prizonieri au fost împușcați. La Nantes, alte mii au fost înecați sistematic. Ulterior, ca să înăbușe rezistența, în centrul regiunii a fost organizată o fortăreață militară cu o garnizoană de 20 000 de soldați. (Denumită inițial Napoléon-Vendée când a fost terminată în 1808, aceasta a fost redenumită Bourbon-Vendée în 1815, iar acum se numește Roche-sur-Yon). În apropiere, pe câmpurile deschise, se află o cruce în memoria ultimului atac al ultimului comandant al vandeenilor, Cavalerul de la Charette de la Contrie, care, expirând înaintea plutonului de execuție de la Nantes, a strigat pentru ultima dată „Trăiască Regele!" [NOYADES]

Datorită propagandei Republicii victorioase, termenul de „vandeism" a fost asociat cu ignoranța țărănească, cu superstițiile religioase și cu domnia preoților tiranici. Imaginea e nedreaptă. E adevărat că unii vandeeni s-au dedat *in extremis* la forme de martiriu mistic și la excese proprii. Însă revolta lor nu a fost irațională. Fuseseră supuși multor atacuri și umilințe reale, inclusiv la luarea în râs publică a religiei lor. În orice altă țară din Europa, devotamentul lor față de modul tradițional de viață ar fi fost foarte admirat. Integritatea lor morală a fost foarte bine ilustrată atunci când muribundul Bonchamps și-a iertat cei 5 000 de prizonieri. Tragedia lor a fost că au ridicat armele în timpul fazei de fanatism iacobin extrem. Dușmanii lor nu au ezitat să folosească măsuri de genocid, apoi să-și calomnieze victimele. Napoleon i-a numit „uriași". A fost nevoie de aproape 200 de ani pentru ca Franța să se împace cu această poveste îngrozitoare de populicid (*populicide*), de genocid franco-francez (*genocide franco-français*).[31]

Revoltele șuanilor dintre 1793–1801 au avut în comun multe dintre motivele de bază ale răscoalei din Vandeea și s-au suprapus geografic cu aceasta. Pe de altă parte, au fost răspândite la o scară mult mai largă, cuprinzând cea mai mare parte din Bretania, Normandia și Anjou și, deoarece au căpătat trăsăturile unor războaie de gherilă, au durat mult mai mult. Șuanii și-au luat numele de la *chat-huant* sau „mierlăitul de pisică", ce reprezenta mijlocul preferat de comunicare între flăcăii țărani din păduri. Primul lor lider organizat, Jean

ÎNECĂRILE (NOYADES)

În primăvara lui 1794, ofițerii republicani francezi din Nantes aveau de ucis atât de mulți rebeli din Vandeea, încât nu știau cum să o facă. Dezlănțuiseră „coloanele infernale", îi înfometaseră, îi masacraseră pe prizonieri și îi împușcaseră cu miile. Însă nu era de ajuns. Atunci le-a venit ideea înecării. Nantes era un port de sclavi la Atlantic și o flotă de corăbii mari și goale le era la îndemână. Prin scufundarea în râu în timpul nopții a corăbiilor, apoi prin reîncărcarea acestora, inventaseră un sistem eficient și ascuns de camere reutilizabile ale morții. Acestea erau teribilele *înecări*. Necesitatea s-a dovedit mama invențiilor în tehnologia morții.[1]

Un secol și jumătate mai târziu, ofițerii naziști din Polonia ocupată se confruntau cu o problemă similară. Aveau atât de mulți evrei de ucis, încât nu puteau face față. Dezlănțuiseră așa-numitele *Einsatzgruppen;* îi înfometaseră pe evrei în ghetouri aglomerate: la Sobibór, își duseseră victimele la țară în vagoane de tren ticsite cu var nestins.[2] Însă nu era de ajuns. Atunci s-au gândit la gazare. Experimentele inițiale cu monoxid de carbon în dube mobile s-au dovedit nesatisfăcătoare. Însă la începutul anului 1941, experimentele cu capsule de Zyklon-B în camere etanș, alături de sfaturile proiectanților germani principali ai crematoriilor,[3] promiteau o creștere semnificativă a capacității. În interval de un an, naziști din SS începeau deja un program de genocid industrializat în spații amenajate în acest scop.[4] Un martor ocular din lagărul de exterminare de la Treblinka avea să descrie mai târziu acest proces pentru anchetatorii Tribunalului de la Nürenberg:

[RAJZMAN] Soseau zilnic transporturi; uneori trei, patru sau cinci trenuri pline doar cu evrei. Imediat după sosire, oamenii trebuiau să se alinieze pe un peron – bărbații, femeile și copiii separat. Erau obligați să se dezbrace imediat… sub biciul germanilor. Apoi erau obligați să meargă goi pe stradă spre camerele de gazare.

Cum numeau germanii acea stradă?

Himmelfahrtstrasse [drumul spre rai].

Te rog să ne spui cât trăia o persoană după ce ajungea acolo?

Tot procesul dezbrăcării și mersului către camerele de gazare dura pentru bărbați între opt și zece minute, iar pentru femei aproape cincisprezece minute, căci femeile trebuiau să fie tunse pe piele…

Te rog să ne spui care era un aspect caracteristic pentru gara Treblinka?

Comandantul lagărului, Kurt Franz, a construit o gară de primă clasă, cu indicatoare. Barăcile unde erau depozitate hainele aveau inscripții pe care scria „Restaurant", „Casă de bilete", „Telegraf" etc…

Un fel de gară închipuită?… Și te rog să ne spui cum se purtau germanii când își omorau victimele?

Au adus o femeie în vârstă cu fiica ei [însărcinată] în această clădire. Mai mulți germani au venit să vadă nașterea… bunica a implorat să fie ucisă. Însă, bineînțeles, nou-născutul a fost omorât primul, apoi mama copilului și la urmă bătrâna…

Spune-ne, martor, câte persoane au fost exterminate în lagăr în medie pe zi.

În medie, între zece și douăsprezece mii de persoane zilnic.[5]

Se poate spune că, în teorie, camerele de gazare naziste reflectau o „abordare umană" asemănătoare cu aceea dintr-un abator care funcționează după regulile bine stabilite. Dacă subumanii trebuiau să moară, era mai bine să moară rapid decât în agonie prelungită. În practică, nu există dovezi că logica nazistă avea la bază asemenea considerații. Operațiunea din lagărele de exterminare naziste se caracteriza printr-o eficiență complet lipsită de suflet și bestialitate gratuită.

„Fabrica morții" de la Jasenovac din Croația a fost operată de gruparea fascistă Ustaša din 1942 până în 1945. A devenit obiectul unei propagande intense în Iugoslavia postbelică, iar numărul oficial de „700 000 de victime, majoritatea sârbi", a fost pus încă de atunci sub semnul întrebării.[6] Însă nu există îndoială în privința absenței complete a milei și a tehnologiei moderne la Jasenovac. Poveștile senzaționale abundă. Însă împușcarea sau gazarea ar putea fi privite drept o pășuire binecuvântată de la moartea prin bătaie, prin aruncarea în căldări încinse sau decapitarea cu fierăstrăul.

Cottereau, pădurar din St. Ouen-des-Toits de lângă Le Mans, și-a luat porecla de „Jean Chouan". Pentru autoritățile republicane, aceștia erau simpli „tâlhari", care însă au organizat trei campanii lungi împotriva tuturor forțelor pe care le putea aduna Republica.

Prima campanie (octombrie 1793–aprilie 1795) a fost declanșată de trecerea vandeenilor prin vestul Normandiei, când 5 000 de șuani s-au alăturat acestora. Aceasta a fost în cele din urmă suspendată în urma unui armistițiu prin care Directoratul a ordonat sfârșitul persecuției preoților nonjurați. A doua campanie (iunie 1795–aprilie 1797) a început printr-un atac îndrăzneț asupra unui arsenal republican la Pont-de-Buis în Bretania. Promitea să devină un război cu armate propriu-zise după ce o forță regalistă a debarcat de pe corăbii engleze pe peninsula Quiberon din apropiere. Însă generalul Hoche s-a dovedit la înălțimea sarcinii sale: după anihilarea acelei forțe, a pacificat treptat zona rurală, combinând toleranța religioasă cu măsuri militare fără milă. A treia campanie (septembrie 1797–iulie 1801) a fost declanșată de decizia Directoratului de a anula rezultatele electorale în toate departamentele din nord și vest, în care candidații monarhiști avuseseră un succes deplin. Această campanie a fost marcată de reluarea persecuției împotriva preoților nonjurați și de o serie de conflicte locale sângeroase între șuani și „Albaștri". În 1799, sub conducerea lui Georges Cadoudal (1771–1804) de Kerleano din Morbihan, insurgenții reușesc să-și coordoneze activitățile și să ocupe pentru scurt timp mai multe orașe, printre care Redon, Le Mans, Nantes și St. Brieuc. Însă succesul lor se sfârșește odată cu Consulatul lui Napoleon, care a urmat o strategie asemănătoare celei a lui Hoche. Ostilitățile generale încetează după înțelegerea religioasă adusă de Concordatul din 1801; însă bandele locale de rebeli continuă să își facă veacul prin păduri până când Cadoudal este prins și executat în 1804.[32] [CHOUAN]

Nicio descriere corectă a „contrarevoluției" nu trece cu vederea schimbarea rapidă de repere. În 1792, constituționaliștii care au condus Revoluția în 1789 deja erau considerați „reacționari". Unul dintre valurile cele mai mari de rezistență, care a dat naștere insurecțiilor din Lyons, Marsilia, Bordeaux și în alte regiuni în iunie 1793, a fost stârnit în sprijinul girondinilor, care până recent fuseseră partenerii cei mai apropiați ai iacobinilor. Chiar și sanculoții, care câștigaseră dreptul la vot și la pâine ieftină, s-au întors în timp împotriva patronilor lor iacobini. Bonaparte, care era considerat trădător atât față de Bourboni, cât și față de Republică, și-a atras ura și a „Albilor", dar și a „Roșilor". Explozia unei „mașini infernale" în Paris la 24 decembrie 1800, care avea ca scop asasinarea lui Bonaparte în drumul său spre operă, a fost complotul emigraților regaliști, însă a fost folosită pentru a justifica execuția oponenților iacobini și republicani. Toți oponenții fără succes puteau fi condamnați ca „reacționari". [ROUGE]

Violența este acea caracteristică a Revoluției pe care criticii acesteia au considerat-o întotdeauna drept cea mai respingătoare. A îmbrăcat multe forme. Legea gloatelor și linșajul au avut loc încă de la începutul lui 14 iulie 1789, când capetele guvernatorului

CHOUAN

În cea mai mare parte a secolelor XIX și XX, politica locală a regiunii vestice departamentului Sarthe, dincolo de Le Mans, a fost dominată de o tradiție de dreapta antirepublicană solidă. S-a aflat în contrast puternic cu regiunea estică, dominată de un bloc la fel de solid de stânga, anticlerical și prorepublican, așa-zisa „zonă roșie" (*la zone rouge*), care în anii 1960 încă vota cu Partidul Comunist. Modelul nu putea fi atribuit factorilor sociali, de proprietate sau religioși. Conform istoricului rural cel mai important al Franței, acest fenomen poate fi explicat prin trauma prelungită a revoltei șuanilor din 1793–1739. Toate acestea sunt cu atât mai remarcabile cu cât caietele de doleanțe (*cahiers de doléances*) din 1789 arată că cele mai multe proteste militante împotriva dărilor bisericești și clerului proveneau din vest, nu din est. Comportamentul Republicii revoluționare a fost, aparent, atât de extrem, încât i-a transformat pe susținătorii săi inițiali în dușmani de neînduplecat. Comportamentul electoral al celei de-a Cincea Republici încă era influențat de greșelile Primeia. „E imposibil, scria Le Roy Ladurie, de explicat prezentul prin prezent".[1] Dacă acest lucru e adevărat pentru un departament din Franța, oare cu cât mai mult se poate aplica Europei ca întreg?

ROUGE

Tricolorul din 1789 era alcătuit din albul stindardului regal al Franței și din însemnul roșu și albastru al Parisului. Era destinat să devină steagul Republicii Franceze. Aceleași culori, dispuse pe orizontală, au fost adoptate de Republica Batavă în 1794, pentru a înlocui steagul asemănător, dar mult mai vechi, al Provinciilor Unite. Însă steagul roșu a fost cel adoptat curând de revoluționari. În perioada romană, steagul roșu fusese un simbol al războiului. Roșu era culoarea sângelui, focului și magiei. Conform tradiției, cariera sa modernă a început în 1791, când mulțimea care atacase Tuileries a ridicat de jos un stindard regal înecat în sânge. De atunci, „roșul" și „albul" au devenit codurile de culoare acceptate pentru revoluție și contrarevoluție. Stendhal a folosit varianta *Roșu și negru* (*Le Rouge et le Noir*) pentru a înfățișa lupta dintre radicali și reacția clericală în timpul Restaurației. Aplicarea codurilor de culoare pentru mișcările politice a avut conotații profunde. Roșul a fost preluat de „Mia" lui Garibaldi, de socialiști și, cel mai mult, de comuniști. Verdele, culoarea pământului (și cândva a Merovingienilor), a fost adoptat de partidele țărănești, de patrioții irlandezi și, mult mai târziu, de militanții pentru protecția mediului. „Albastrul adevărat", cândva un epitet spaniol pentru sângele aristocratic, a fost preluat de partidul Tory britanic și de alți conservatori. Unioniștii preferau [PORTOCALIU], iar liberalii galben. Naziștii cu uniforme SA au fost cunoscuți întâi drept „Cafenii". Mai târziu, de la uniforma SS, au fost asociați cu negrul, care pentru alții reprezenta culoarea europeană tradițională a răului, morții și pirateriei. În lagărele lor de concentrare, aceștia își obligau prizonierii să poarte ecusoane colorate după schema roșu = politic; verde = criminal; negru = antisocial; roz = homosexual; violet = Martor al lui Iehova; maro = țigan; galben = evreu.[1]

Ambiguitățile abundă. În simbolismul catolic, roșu reprezintă martiriul și cardinalii, albul puritatea și castitatea, albastrul speranța și Fecioara Maria și negrul suferința, dominicanii și iezuiții. În era conștiinței rasiale și a corectitudinii politice, „negrul e frumos"; „albii" sunt la fel de nepotriviți precum „masculii morți", „pieile roșii" au fost modificate în „cardinali"; iar metafora preferată este curcubeul.

Bastiliei, du Launay, şi ale celorlalte victime au fost plimbate în paradă prin Paris în furci. Atacurile excesive asupra persoanelor şi proprietăţilor preoţilor şi nobililor erau la ordinea zilei. Au avut loc masacre haotice, cum a fost cel din închisorile din Paris din septembrie 1792, multe asasinări, precum cea a lui Marat, şi multe uciderі îngrozitoare din războinare, cum au fost cele din Marsilia după căderea iacobinilor. Niciunul dintre aceste evenimente nu a fost unic. Însă două aspecte ale violenţei revoluţionare au fost fără precedent: unul a fost scara uriaşă a victimelor militare produse de introducerea recrutării în masă; celălalt a fost domnia cu sânge-rece a terorii politice declanşate de iacobini. În psihologia maselor, ambele fenomene au fost conectate cu energii vaste care trimiteau o naţiune deznădăjduită şi sărăcită într-o dezlănţuire de douăzeci de ani de cuceriri entuziaste. Ambele erau inevitabile.

Regimul Terorii a fost conceput de (al doilea) Comitet al Salvării Publice şi derulat ca instrument politic intenţionat. Nu s-a limitat la distrugerea oponenţilor activi ai Revoluţiei. A fost gândit să creeze un asemenea climat de frică şi nesiguranţă, încât simplul gând la opoziţie să fie paralizat. Armele sale se regăseau, pe de o parte, în Legea Suspecţilor adoptată în Prairial, iar pe de altă parte, în Tribunalul Revoluţionar. Prima cerea tuturor cetăţenilor să denunţe pe oricine putea fi bănuit că nutreşte gânduri potrivnice faţă de autorităţi. Legată de Legea Preţurilor Maximale, care a transformat toată sfera economică într-o sursă de crimă potenţială, aceasta expunea fiecare familie franceză la posibilitatea unei catastrofe bruşte şi nefondate. Cealaltă lege, care rareori dădea naştere la altceva decât la o condamnare sumară la moarte, hrănea ghilotina cu o cantitate constantă de nevinovaţi. Numărul total de victime din Paris se ridica la zeci de mii. În provincii, a fost susţinută de forţă militară. Nu este deloc exagerată să credem că pentru fiecare victimă ucisă de Teroare în Paris mureau alte zece în Vandeea.

Şi totuşi, etosul Terorii nu încetează să uimească. A produs un climat de spioni, informatori şi bănuieli fără limite. A dat naştere unor scene cu căruţe pline care duceau condamnaţii pe străzile pline de ură, cu bărbaţi şi femei în faţa morţii, senini sau înspăimântaţi, cu tricoteze (*tricoteuses)* macabre croşetând lângă ghilotină în timp ce capetele tăiate cădeau într-un coş de lângă ele. Caracterul extremist sumbru al situaţiei a produs un repertoriu bogat de umor sinistru. Întrebat de numele şi domiciliul său, Danton a răspuns: „Sunt Danton, un nume tolerabil de cunoscut. Locuinţa mea este Neantul, însă o să trăiesc în Panteonul istoriei". Întrebat de vârstă, Desmoulins a răspuns: „Vârsta mea e aceea a bunului sanculot Isus: vârsta fatală a revoluţionarilor". Avea 38 de ani. Pe eşafod, Ludovic XVI a început un discurs neterminat: „Mor nevinovat şi îmi iert duşmanii, a început el, şi sper ca sângele meu..." Danton, în aceeaşi situaţie, spune: „Danton, fără slăbiciuni"; apoi: „Călău, arată-le capul meu; merită văzut". Robespierre, care înainte primise o lovitură de pistol în falcă, nu a putut scoate decât un ţipăt incoerent.

Mulţi dintre susţinătorii violenţei revoluţionare, ca Robespierre, au cunoscut ei înşişi o moarte violentă. Westermann, „Măcelarul din Vandeea", a murit pe acelaşi eşafod ca Danton. Directoratul a iniţiat procese care i-a pedepsit pe unii dintre cei mai cunoscuţi sadici.

Reforma legislativă a urmat aceleaşi tendinţe extinse precum Revoluţia în sine, trecând printr-o fază constituţională, republicană şi imperială. Efectul a fost foarte confuz. Instituţiile vechii ordini au fost abolite şi înlocuite de măsuri nereuşite sau cu viaţă scurtă, pe care apoi Imperiul le-a întrerupt sau le-a modificat în funcţie de scopurile proprii. De aici au luat naştere creaturi hibride ciudate, nici peşti din Vechiul Regim, nici

cocoşi revoluţionari. De exemplu, nobilimea ereditară a fost abolită în 1789, împreună cu alte ordine sociale. În timpul Republicii, toţi oamenii erau reduşi la un singur rang, acela de cetăţean/ cetăţeană (*citoyen* sau *citoyenne*). Bonaparte a introdus ideea promovării pe baza meritelor, *la carrière ouverte aux talents;* iar Imperiul a adoptat un sistem ierarhic de ranguri şi titluri noi, o aristocraţie de prinţi, duci şi conţi pe baza serviciului în folosul statului. Legiunea de Onoare (*Legion d'Honneur)* (1802) a fost ideea lui Napoleon pentru un ordin de merit.

În religie, instituţia civilă a clerului (1790) i-a transformat pe toţi preoţii în oficiali de stat salariaţi şi a sechestrat toate proprietăţile Bisericii. Republica i-a persecutat pe nonjuraţi, a despărţit Biserica constituţională de stat şi a decreştinizat viaţa publică inventând propriul Calendar secular şi propriile culte seculare, cum ar fi Venerarea Fiinţei Supreme în 1794 sau Teofilantropia în 1796. Bonaparte, după umilirea papalităţii, a reintrodus oficial romano-catolicismul. Concordatul din iulie 1801 a recunoscut-o drept religia majoritară a francezilor, însă a păstrat întâlnirile, salariile şi proprietăţile Bisericii la dispoziţia statului. Papa Pius VII a participat la încoronarea împăratului la Notre Dame la 2 decembrie 1804, însă se mişca prea lent şi Bonaparte şi-a pus singur coroana pe cap. Pe bună dreptate sau nu, Jean Bigot de Préamenau (1747–1825), ministrul cultelor al lui Napoleon, şi-a dat numele conceptului de intoleranţă religioasă. [GUILLOTIN]

În domeniul educaţiei, fostul monopol al Bisericii asupra şcolilor a fost întrerupt. În timpul Imperiului, sistemul şcolilor de stat centralizate, alcătuit din Ministerul din Paris şi din liceele (*lycées)* din toate oraşele principale, a dat vieţii franceze una dintre instituţiile sale caracteristice.

În guvernarea regională, vechile provincii sunt distruse, împreună cu privilegiile şi adunările sale istorice. Cele 83 de departamente (*départements) sau* districte mai mici din 1790, denumite de obicei după râuri sau lanţuri muntoase, au rămas şi în perioada Imperiului, iar numărul lor a crescut foarte mult. Organizarea internă a acestora a fost remodelată de Napoleon, care a înfiinţat funcţia de prefect de departament.

În sfera economică, regimurile revoluţionare au încercat mai multe experimente. În 1790 Adunarea Constituantă, după abolirea vechilor beneficii, este obligată să inventeze impozite noi pentru terenuri, venituri şi proprietăţi. A finanţat naţionalizarea proprietăţilor bisericii, emiţând faimoasele asignate (*assignats)* sau garanţii de stat, care treptat s-au transformat într-o formă foarte devalorizată de bancnotă. În 1793 iacobinii au adoptat un program economic menit să corespundă cererilor armatei de masă, ale terorii şi ale propriei lor ideologii sociale. Doctrina „voinţei unice" a acestora a fost aplicată nu doar în politică, ci şi în economie şi a produs o industrie de armament coordonată de stat; controlul riguros al preţurilor prin intermediul Legii preţurilor maximale şi anularea tuturor datoriilor ţăranilor. După 1795 Directoratul a aplicat masiv jaful şi tributul ca înlocuitori ai politicilor economice. Napoleon a adăugat perspectiva unui mercantilism colbertist de modă veche. Proiectele publice grandioase au fost posibile acordând prioritate fluxului intern de numerar.

Atât Republica, cât şi Imperiul se opuneau comerţului liber, iar lupta îndelungată cu britanicii pentru controlul asupra comerţului pe mare a început în timpul primei coaliţii. În noiembrie 1806, Decretul de la Berlin al lui Napoleon declara formal starea de blocadă a Insulelor Britanice. „Îmi doresc", spunea el, „să cuceresc marea prin puterea pământului." Răspunsul britanic a venit prin Ordinul Consiliului din 1807 prin care li se interziceau tuturor statelor neutre să facă comerţ cu Franţa, singura excepţie fiind printr-o

licență specială. Acest lucru a provocat Decretul de la Milano al lui Napoleon din decembrie 1807, prin care îi amenința cu repercusiuni crunte pe toți cei care urmau regulile impuse de britanici. Sistemul continental care a rezultat a fost impus în toate țările ocupate de francezi și a devenit condiție pentru cooperarea lui Napoleon cu alte țări, cum a fost cazul Danemarcei, Suediei și Rusiei. A oferit Europei primul exemplu de comunitate economică unită, însă a generat și o mare parte din disprețul care a subminat poziția Franței.

Impozitele au avut de îndurat încercări grele. Vechile și detestatele taxe și impozite dispăruseră. Regimul constituțional avea ca scop impozitarea echitabilă și universală pentru toată lumea; iacobinii au scos cerința prin care franciza se limita la plătitorii de impozite. Directoratul s-a întors către o democrație a proprietarilor. În timpul Imperiului, cu toate că impozitele centralizate pe teren erau derulate mai eficient, greutatea taxelor, în special asupra țăranilor, era uriașă.

Torentul legislativ din anii 1790 a provocat o adevărată încâlceală de registre care nu puteau fi sortate decât prin examinare și codificare sistematică. Lucrul început de Convenție în 1792 a culminat cu impunătorul Cod Civil (1804), care în curând avea să fie redenumit Codul Napoleonian (*Code Napoléon*). Codul a înlocuit cele 360 de coduri locale în vigoare în 1789 și a introdus o cale de mijloc între dreptul roman din sud și dreptul comercial din nord, între principiile egalitare din 1789 și reacția autoritară, bazată pe proprietate, a Directoratului. (Dreptul comun și-a pierdut locul în sfera civilă.) Drepturile universale la cetățenie și egalitate în fața legii au fost confirmate. În dreptul familiei, căsătoria civilă și divorțul s-au menținut, însă împărțirea egală a proprietății era limitată la moștenitorii bărbați. Femeile căsătorite erau considerate „incapabile" să încheie contracte. Acest Cod a influențat profund dezvoltarea socială a cel puțin treizeci de țări.

Pe termen lung, cel mai mare impact al Revoluției a fost probabil în sfera ideilor pure. O mare parte din această legislație detaliată urma să fie supusă unei analize mai aprofundate după 1815 sau era aplicabilă doar în Franța. Însă multe dintre ideile și idealurile de bază au rămas disponibile pentru toată lumea, chiar și când nu și-au găsit o formă imediată de expresie practică. De exemplu, republicanismul a fost înfrânt în Franța cu mult înainte de restaurarea monarhiei în 1814–1815. Însă a rămas viu pentru a hrăni o tradiție care s-a reafirmat în 1848–1851 și a cuprins definitiv țara după 1871. Deoarece monarhia era modul predominant de guvernământ în Europa secolului XIX, amintirea și exemplul primei Republici Franceze din 1792–1799 reprezentau o influență puternică.

Ideea de revoluție în sine era de nestăpânit, chiar și acolo unde anumite mișcări revoluționare fuseseră suprimate. Înainte de 1789, majoritatea europenilor aveau o viziune statică asupra ordinii sociale și politice, unde schimbarea se putea face cel mult limitat și treptat. După 1789 toți știau că lumea putea fi întoarsă pe dos, că oameni hotărâți puteau să mobilizeze forțe sociale și motoare psihologice care așteptau sub suprafața societății celei mai liniștite. Această realizare a răspândit panica și, în unele locuri, speranța. De asemenea, a dat un imbold puternic dezvoltării științelor sociale. Așadar, revoluția trebuie deosebită de toate formele mai mici de rebeliune, cum ar fi jacqueria sau puciul.

Și contrarevoluția s-a conturat. Astfel, idealurile revoluționare aveau să fie echilibrate prin numărul oponenților acestora. *Reflecțiile* lui Burke (1790) în lumea anglofonă și ale lui Goethe în cea germanofonă au avut o influență durabilă. *Considerațiile* (1796) teocentrice ale lui De Maistre, care a considerat Revoluția drept mânia lui Dumnezeu, aveau să aibă un ecou prelungit, întinzându-se de-a lungul mai multor generații până la

Aleksandr Soljenițîn. Toate împărățeau reacția instinctuală a lui Burke împotriva „lumii antagoniste a nebuniei, discordiei, viciului, confuziei și nefericirii inutile".

Conceptul de drepturi umane, chiar dacă nu a fost inventat de revoluționarii francezi, a primit, fără îndoială, de la aceștia avântul său modern cel mai puternic. Declarația Drepturilor Omului și ale Cetățeanului a dus mai departe elementele incluse în Legea Drepturilor elaborată în Anglia în 1689 și declarațiile fundamentale care au stat la baza independenței SUA. Măcinată și stâlcită, a supraviețuit ca monument de durată al idealismului timpuriu al Revoluției. Aprobată la 26 august 1789, „în prezența și sub auspiciile Ființei Supreme", aceasta era alcătuită dintr-un Preambul, scris în stilul predecesorului său american, și din șaptesprezece Articole care menționau „drepturile naturale, inalienabile și sacre ale umanității":

I. Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi. Distincțiile sociale se pot face doar în folosul public.
II. Scopul oricărei asociații politice este de a păstra drepturile naturale ale omului. Aceste drepturi sunt drepturi la libertate, la proprietate și la apărare și rezistență împotriva opresiunii.
III. Principiul oricărei suveranități se bazează pe națiune. Niciun grup de oameni și niciun individ nu poate exercita o autoritate care nu provine direct de acolo.
IV. Libertatea constă în posibilitatea de a face orice acțiune care să nu îi afecteze pe ceilalți.
V. Legea poate interzice doar acțiuni care dăunează societății...
VI. Legea este expresia voinței generale... Trebuie să fie aceeași pentru toți, fie că protejează sau pedepsește.
VII. Nimeni nu poate fi acuzat, arestat sau reținut cu excepția acelor situații determinate de lege.
VIII. Legea trebuie să stabilească doar pedepse care sunt strict necesare. Nimeni nu trebuie să fie pedepsit prin legislație retrospectivă.
IX. Orice persoană [este] considerată nevinovată până la proba contrarie...
X. Nimeni nu trebuie să fie persecutat pentru opinii, nici măcar pentru cele religioase, atât timp cât manifestarea acestora nu amenință ordinea publică.
XI. Comunicarea liberă a ideilor și opiniilor este unul dintre cele mai prețioase drep- turi ale omului. Astfel, fiecare cetățean poate să scrie, să vorbească și să publice liber, trebuind să dea socoteală doar pentru abuzurile definite de lege.
XII. O forță publică este necesară pentru garantarea drepturilor [de mai sus]. Aceasta este instituită în folosul tuturor, nu pentru uzul acelora cărora le este încredințată.
XIII. Impozitarea publică este indispensabilă pentru întreținerea forțelor și administrației. Aceasta trebuie împărțită între toți cetățenii fără deosebire, în funcție de posibilitățile acestora.
XIV. Cetățenii... au dreptul să aprobe scopurile, nivelurile și dimensiunea impozitelor.
XV. Societatea are dreptul să ceară socoteală tuturor servitorilor publici.
XVI. Orice societate în care drepturile nu sunt garantate sau în care puterile nu sunt separate, nu are o constituție.

XVII. Deoarece proprietatea reprezintă un drept sacru şi inviolabil, nimeni nu poate fi lipsit de aceasta, cu excepţia cazului de necesitate publică, proces legal şi compensaţie dreaptă.[33]

Convenţia socială considera că „drepturile omului" includea automat şi drepturile femeilor. Însă mai mulţi îndrăzneţi, printre care şi Cordorcet, respingeau ideea, susţinând că femeile pur şi simplu fuseseră neglijate. În timp, Declaraţia iniţială a fost completată cu idei noi, mai ales privind drepturile omului în sfera socială şi economică. Articolul XXI al Declaraţiei revizuite din iunie 1793 specifica:

Ajutorul public este o datorie *[dette]* sacră. Societatea trebuie să ofere de mijloace de trai pentru cetăţenii năpăstuiţi, fie găsindu-le de lucru, fie asigurând mijloace de supravieţuire pentru cei care nu pot munci.[34]

Sclavia a fost scoasă în afara legii în 1794. A fost garantată toleranţa religioasă. [FEMME]

Desigur, versiunea franceză a drepturilor omului a fost înscrisă în sfera practicilor dictatoriale atât ale Republicii, cât şi ale Imperiului. După 1815 a continuat să se lupte cu un stat puternic, centralizat şi birocratic. Însă influenţa acesteia în toată Europa a fost mult mai mare decât varianta anglo-saxonă, deoarece cultura franceză în general era mai influentă în acea perioadă şi, de asemenea, deoarece soldaţii francezi o răspândiseră pe tot continentul în ranităle lor. Nu era prima dată când agenţii de represiune răspândeau seminţele altei eliberări.

Variaţiunile geografice la modelul revoluţionar sunt de obicei trecute cu vederea. Parisul, cu toate că era dominant, nu reprezenta întreaga Franţă. În Toulon, ocupat de o forţă navală anglo-spaniolă în 1793, portul şi oraşul fuseseră scena unor lupte crâncene între regalişti şi republicani. La Marsilia, Bordeaux şi Lyons, între 1794–1795 s-au purtat războaie civile extinse, în care Teroarea Roşie a iacobinilor era egalată de „Teroarea Albă". În multe regiuni, sentimentul regalist ar fi putut probabil să obţină ajutorul majorităţii dacă ar fi fost organizat mai eficient. În cele din urmă, revoluţionarii au ieşit învingători, în parte datorită capacităţii militare superioare şi centralizate şi în parte datorită izbucnirii războiului, care a legat efectiv apărarea Revoluţiei de cea a Franţei. Nicăieri nu este mai evidentă coincidenţa între fervoarea patriotică şi cea revoluţionară decât în *Cântecul de război al armatei de pe Rin* (*Chant de Guerre de l'Armée du Rhin)* (1792), denumit şi Marseilleza (*La Marseillaise)*, care, opt ani mai târziu, avea să devină imnul naţional al Republicii Franceze. [STRASSBURG]

Conceptul de stat modern, în sensul administraţiei centralizate care aplică legile dreptului comun uniform pentru toţi cetăţenii dintr-un întreg teritoriu, a primit un avânt puternic. Elementele sale se dezvoltaseră timp de câteva secole şi nu doar în Franţa. Însă uniformizarea feroce a iacobinilor şi dictatura energică a Imperiului au atacat particularitatea franceză în douăzeci de ani mai mult decât o făcuse guvernarea absolutistă în multe decenii. Mai mult, măturând din cale un adevărat muzeu de structuri de stat învechite în Europa, de la Sfântul Imperiu Roman până la Republica de la Veneţia, armatele revoluţionare au făcut loc reformelor administrative din secolul XIX. Din nou, naţionalismul nu a fost creat pe de-a-ntregul de Revoluţia Franceză (vezi capitolul X); ideologia naţiunii şi conştiinţa de naţionalitate au fost întărite enorm în toate acele ţări în care vechea ordine a fost răsturnată.

FEMME

Olympe de Gouges (1748–1793), fiica unui măcelar din Montauban, a venit la Paris ca tânără văduvă. Născută Marie Gauzes, a refuzat să-şi accepte numele de căsătorie şi şi-a inventat un pseudonim sub care a aspirat la o carieră literară. A scris piese de teatru şi pamflete politice încă din primele zile ale Revoluţiei. Înfuriată de excluderea femeilor din Adunarea Constituţională, a publicat lucrarea *Les Droits de la Femme et du Citoyen* (1791) ca răspuns la Drepturile Omului:

I. Femeia se naşte liberă şi rămâne egală în drepturi cu bărbatul...

II. Scopul tuturor asociaţiilor politice este să păstreze drepturile naturale şi inalienabile ale bărbatului şi femeii. Acestea sunt: dreptul la libertate, la proprietate, la siguranţă şi la rezistenţă în faţa opresiunii.

III. Principiul suveranităţii constă în esenţă în Naţiune, care nu e altceva decât unirea dintre bărbat şi femeie.

IV. ... Exercitarea drepturilor naturale ale femeii nu are alte limite decât tirania bărbatului care li se opune.

V. Legile naturii şi raţiunea interzic orice acţiune care dăunează societăţii...

VI. Legea trebuie să fie o expresie a voinţei generale; toţi cetăţenii, femei şi bărbaţi, trebuie să participe la formarea acesteia. Deoarece toţi cetăţenii sunt egali în ochii săi, aceştia trebuie să fie egali şi în privinţa onorurilor, poziţiei şi slujbelor... fără altă deosebire decât cea a virtuţilor şi talentelor.

VII. ... Femeile se supun rigorilor legii la fel ca bărbaţii.

VIII. Nimeni nu trebuie să fie pedepsit decât în virtutea unei legi promulgate înainte de crima respectivă şi care se aplică femeilor.

IX. Orice femeie găsită vinovată trebuie pedepsită conform legii.

X. Nimeni nu trebuie să fie persecutat pentru opinii fundamentale. Femeia are dreptul să urce pe eşafod; trebuie să aibă în mod egal şi dreptul de a urca la tribună.

XI. ... Orice cetăţean poate să spună liber „sunt mama copilului tău", fără ca vreo prejudecată barbară să o oblige să ascundă adevărul.

XII. Garanţia drepturilor femeii atrage respectare absolută...

XIII. Contribuţia femeii şi bărbatului la menţinerea serviciilor publice este egală.

XIV. Cetăţenii bărbaţi şi femei au aceleaşi drepturi de a stabili nevoia de taxe.

XV. Toate femeile, unite prin contribuţiile lor cu toţi bărbaţii, au dreptul să ceară socoteală pentru administrarea lor de la toţi oficialii publici.

XVI. Nicio societate în care drepturile nu sunt garantate, iar puterile nu sunt separate, nu are constituţie.

XVII. Proprietatea este comună sau împărţită în mod egal între ambele sexe...[1]

Acest text, carta fondatoare a feminismului, nu a rămas altceva decât o simplă curiozitate. După ce îndrăznise să se opună deschis Terorii lui Robespierre, autoarea lui a înfruntat ghilotina.

Anne-Josèphe Thérouingue de Méricourt (1758–1817), „amazoana libertăţii", a venit la Paris din Liège pentru a promova un tip de feminism mai militant. Susţinea că femeile trebuie să lupte pentru Revoluţie, iar în acest scop a organizat o legiune feroce de miliţie feminină. „Acele şi fusurile", scria ea în *Les Françaises devenues libres* (1791), „nu sunt singurele arme pe care ştim să le mânuim".

Mary Wollstonecraft (1759–1797) vine la Paris de la Londra, unde, în lucrarea *Revendicarea drepturilor omului* (1791) atacă *Cugetările* lui Burke. Cartea ei *Revendicarea drepturilor bărbatului* (1792) a extins viziunea raţionalistă a lui Olympe de Gouges. S-a căsătorit cu

scriitorul politic William Godwin şi a murit în timp ce dădea naştere unei fiice care avea să fie soţia poetului Shelley.

Viziunile acestor feministe radicale pioniere nu au stârnit prea multă simpatie în cercurile revoluţionare. Rousseau, care dăduse tonul, propusese un model care să îmbine eroismul altruist al matroanelor romane cu o feminitate care să-i încurajeze pe bărbaţi să fie mai bărbaţi. Cele ca Gouges, Thérouangue de Méricourt, Madame Roland, Charlotte Corday sau Cécile Renaud nu l-au impresionat pe Robespierre mai mult decât îl impresionase pe rege marşul femeilor la Versailles. În iunie 1793, femeile sunt excluse deschis de la cetăţenie.[2]

Militarismul – credinţa că forţa militară e un instrument politic valid şi eficient – a câştigat inevitabil teren. Războaiele secolului XVIII aveau obiective relativ limitate, iar jucătorii lor cei mai importanţi au avut mai mult de câştigat prin diplomaţie decât pe câmpul de luptă. Armatele revoluţionare franceze, prin contrast, s-au reunit după 1792 într-un moment în care armatele formate prin recrutare în masă, economia de război şi entuziasmul unei naţiuni ce ridicase armele puteau aduce rezultate la o cu totul altă scară. Chiar dacă înfrângerea acestora a demonstrat, poate, limitările militarismului, progresul lor aparent invincibil timp de aproape un sfert de secol a arătat câte poate realiza un război. Aceea era moştenirea lui Lazare Carnot (1753–1823), inginerul militar şi administratorul considerat „organizatorul victoriei" în timpul Comitetelor Salvării Publice, al Directoratului, Imperiului şi, mai ales, al lui Bonaparte. „Războiul are un caracter violent", scria Carnot; „trebuie să-l duci *à l'outrance* (cu îndârjire; fr. – n.tr.) sau să stai acasă".

Războiul revoluţionar, 1792–1815

Perspectiva că revoluţia avea să provoace primul război civil, apoi internaţional, era prezentă de la bun început. În ciuda renunţării formale la războaiele de cucerire formulată de Adunarea Constituantă Franceză în mai 1790, niciun monarh nu putea asculta cu plăcere strigătele de „Moarte tiranilor" (*Mort aux Tyrans*), care se auzeau din ce în ce mai puternic pe străzile Parisului. La fel, niciun revoluţionar nu putea dormi liniştit în mijlocul comploturilor ostile ale emigraţiilor şi monarhiştilor. Comportamentul ostentativ al autorităţilor a creat un climat general de nelinişte. În 1791, papa a condamnat deschis Revoluţia. Provocarea a fost întâmpinată, pe de o parte, de girondinul J.-P. Brissot, care a cerut o cruciadă a poporului împotriva despoţilor, şi pe de altă parte, de împăratul Leopold, fratele Mariei-Antoaneta, care, după întâlnirea monarhilor prusac şi saxon la Pillnitz, a cerut formarea unei ligi a prinţilor care să „restaureze onoarea Majestăţii Sale Creştine".

Conducătorii Rusiei, Austriei, Suediei, Prusiei, Saxoniei şi Spaniei erau toţi în favoarea intervenţiei active. Planurile acestora erau încurajate puternic de Ecaterina cea Mare, care susţinea că „întâmplările din Franţa priveau toate capetele încoronate". Căpetenia acestora, Gustav III, a pus la cale fuga nefericită de la Varennes. Deja primea subvenţii din Rusia când a fost asasinat la un bal mascat în Stockholm la 16 martie 1792. Însă cel mai mare obstacol al acestora era reprezentat de poziţia ambiguă a lui Ludovic XVI, ale căror declaraţii publice contraziceau corespondenţa sa secretă şi care în acelaşi timp coopera cu Revoluţia şi se opunea acesteia. În cele din urmă, sfaturile divizate ale aşazişilor salvatori ai lui Ludovic au provocat o întârziere suficient de mare pentru ca revoluţionarii să preia iniţiativa în propriile mâini. În aprilie 1792, cu consimţirea tacită a regelui, declară război Austriei şi Prusiei. [STRASSBURG]

Intrarea în război poate fi asociată cu una dintre cele mai cumplite decizii ale așa-numitei *politique du pire* a lui Ludovic XVI. În primăvara lui 1792, atât Curtea, cât și radicalii extremiști l-au convins pe rege să intre în război. Regina dorea războiul pentru ca Revoluția să poată fi înfrântă de forțele internaționale de salvare ale fratelui ei. Radicalii doreau războiul pentru ca facțiunea lui Brissot să exploateze un triumf militar. Astfel că Ludovic le-a ascultat sfaturile și a respins părerile miniștrilor girondini mai moderați și ale iacobinilor. La 20 aprilie 1792, soldații francezi nepregătiți au primit ordinul să treacă granița și să invadeze Olanda Austriacă. Rezultatele încercării lui Ludovic nu au fost nici pe departe cele la care speraseră susținătorii acesteia. Nu a existat confruntare militară imediată. Forța de salvare a reginei s-a materializat cu greu. Facțiunea lui Brissot nu a obținut niciun avantaj pe termen lung, fiind înlăturată în acea vară de iacobini. Treptat, Europa a pierdut speranța unui acord pașnic. Regele însuși și-a pierdut toată credibilitatea, iar înlăturarea acestuia era în desfășurare înainte de prima bătălie importantă, cea din septembrie de la Valmy.

Singura care nu a arătat vreo urmă de ezitare a fost Rusia. Împărăteasa Ecaterina era prinsă în războiul cu turcii, care s-a sfârșit doar prin Pacea de la Iași din ianuarie 1792. Însă, după aceea, aceasta și-a îndreptat imediat privirea spre Occident. Contribuția ei la cruciada antirevoluționară avea să fie îndreptată direct împotriva Constituției poloneze, „pe care nu putea s-o accepte nici în ruptul capului":

> Constituția poloneză nu semăna deloc cu cea iacobină. Însă, în primăvara lui 1791, pentru Ecaterina nu era mare diferență între Polonia revoluționară și Franța revoluționară... A simțit curentul revoluționar în Polonia... și a zdrobit Revoluția din locul în care îi era cel mai ușor să o ajungă.[35]

După convocarea unei confederații fictive de trădători polonezi cu funcții înalte la St. Petersburg și presiunile făcute asupra regelui Prusiei să renunțe la simpatiile sale poloneze, a ordonat armatei ruse să pornească, exact în momentul în care Ludovic XVI ordona armatei franceze să facă același lucru. Astfel, războaiele revoluționare au pornit simultan în Est și Vest. Aveau să treacă douăzeci de ani până când inițiatorii acestora, Franța și Rusia, să se întâlnească într-o înfruntare decisivă a puterii.

STRASSBURG

La 24 aprilie 1792, armata franceză de la Strasbourg primea vestea că se declarase război împotriva Primei Coaliții. În acea noapte, în timpul unui banchet din casa primarului din Strasbourg, un căpitan de genigti din Jura, Claude-Josèphe Rouget de Lisle (1760–1836), a improvizat atât versurile, cât și muzica pentru „Le Chant de Guerre pour l'Armeé du Rhin" (Cântec de război pentru Armata de pe Rin). Strofele sale puternice aveau să fie intonate curând oriunde era în pericol cauza revoluționară:

Allons, enfants de la Patrie!
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé, *[bis]*
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras

Égorger nos fils et nos compagnes
Aux armes, Citoyens! Formez vos bataillons!
Marchons, marchons!
Qu'un sang impur abreuve nos sillons.

(Înainte, fii ai Patriei!/ Ziua gloriei a sosit./ Tirania a ridicat/ Stindardul sângeros împotriva noastră./ *[bis]* | Auziți soldații încrâncenați/ Urlând pe pământurile noastre?/ Se aruncă în brațele noastre/ Să ne măcelărească fiii și fiicele./ La arme, cetățeni! Formați batalioanele!/ Haideți, să mărșăluim!/ Să udăm brazdele cu sângele spurcat.)

Pentru a fi intonat în Strasbourg, cântecul a trebuit să fie tradus în limba germană ca *Strassburgerlied*. În acea vară, sub numele de *La Strasbourgeoise*, acesta ajunsese deja în Midi. În seara de 22 iunie era cântat la un banchet din Marsilia de un student la medicină din Montpellier, François Miroir. Acesta s-a dovedit atât de seducător, încât a însoțit batalionul de voluntari din Marsilia până în Paris. Când au intrat în capitală la 30 iulie, intonând cântecul, acesta a fost denumit imediat „Imnul marsiliezilor" sau pur și simplu *La Marseillaise*. Se știe care a fost istoria ulterioară a cântecului. Însă există unele îndoieli dacă batalionul de voluntari din Midi chiar știau franceză.[1] *La Marseillaise* a accelerat pasul armatelor revoluționare care mărșăluiau prin Europa. A fost tradusă și cântată în multe limbi, de la italiană la poloneză. A fost adoptată formal, printr-un decret al Convenției din 26 Messidor III (14 iulie 1795), inițiind astfel ideea de imn național care se opunea celui regal (precum „Dumnezeu să-l aibă în pază pe rege"). *La Marseillaise*, obișnuia Napoleon să spună, a fost cel mai mare general al Republicii. Cât despre Rouget de Lisle, acesta a fost arestat în 1793 pentru orientări regaliste, a supraviețuit și a murit în sărăcie. A fost ridicat un monument în cinstea lui la Lons-le-Saunier.

Războiul ruso-polon din 1792–1793 a fost astfel o parte integrantă a panoramei revoluționare. A influențat la scară largă echilibrul de forțe care aveau să-l aștepte ulterior pe Napoleon în Est. Rezultatul nu a fost o concluzie anticipată. Sub comanda nepotului regelui, Józef Poniatowski, și a veteranului războaielor americane, Tadeusz Kościuszko, fondator al Academiei Militare West Point, armata poloneză fără experiență s-a făcut remarcată. O victorie excepțională a fost obținută la Zielence în Podolia la 18 iunie 1792, la o lună după ce forțele rusești intraseră în Ucraina polonă. Poziția Poloniei a continuat să pară solidă până când a fost atacată de prusaci din spate. În final, problema a fost rezolvată prin capitularea regelui, nu prin forța armelor. Prin alăturarea la Confederația de la Targowica, susținută de ruși, pentru a pune capăt vărsării de sânge, Stanislaw-August acceptă termenii celei de-a doua împărțiri, semnată la St. Petersburg la 4 ianuarie 1793, și i-a pus în practică. Șase luni mai târziu, ultimul Seim din istoria Republicii s-a întrunit la Grodno în Lituania, în umbra armelor rusești. Reprezentanții nobilimii, amenințați cu sechestrarea, dau o formă legală umilinței prin care trecea țara lor. Constituția de la 3 Mai, atacată dur, este anulată. Rusia anexează o bucată de teritoriu echivalentă cu jumătate din Franța. Prusia ia Danzigul (care se revoltă imediat). [TOR]

În Occident, războaiele revoluționare s-au dezvoltat într-un complex titanic de conflicte care au cuprins aproape tot continentul. Campania din 1792 i-a provocat Franței o sperietură care i-a făcut pe liderii revoluționari întâi să-l înlăture pe rege, apoi să organizeze un efort militar deschis. Incursiunea franceză inițială în teritoriul austriac avea să fie curând anulată de înaintarea trupelor prusace și austriece în Franța. Însă manifestul politic puternic al Ducelui de Brunswick nu era însoțit de o acțiune militară la fel

de puternică. Prusacii înaintau atât de încet, încât Goethe, care călătorea cu detaşamentul de la Weimar, avea timp să îşi facă experimentele în efectele psihologice ale ghiulelelor. Încă erau în Pădurea Argonne, la treizeci de kilometri distanţă de frontieră, când, în Bătălia de la Valmy din 20 septembrie 1792, au fost învinşi de faimoasa „canonadă revoluţionară". După aceea, războiul s-a hrănit cu Revoluţia, iar Revoluţia, la rândul ei, s-a hrănit dintr-un război de succes. Înainte de încheierea anului, armatele revoluţionare erau din nou în Olanda şi ocupaseră deja Savoia. Au mărşăluit fără încetare, timp de aproape douăzeci de ani.

TOR

Brandenburger Tor a fost construită ca una dintre cele nouăsprezece porţi ale vechiului zid de apărare al Berlinului în 1793, anul în care Regatul Prusiei intră în războaiele revoluţionare. Coloanele sale dorice elegante au fost modelate după propileea din Atena. Având în vârf o *Auriga* – un grup de statui uriaşe de bronz care înfăţişează „Carul Victoriei" – colonada avea să fie martorul tragediilor şi triumfurilor Germaniei moderne. A asistat la intrarea măreaţă a lui Napoleon în Berlin în 1806 şi la toate celelalte parade militare care s-au desfăşurat cu mare fală pe bulevardul Unter den Linden pentru rege, kaizer preşedinte şi Führer. În 1871 i-a întâmpinat pe soldaţii victorioşi care reveneau din Războiul franco-prusac într-un oraş care încă era considerat „insalubru" şi „păgân" – eveniment care a determinat prima reconstruire a Berlinului drept capitală imperială a Germaniei. În 1933, l-a găzduit pe cancelarul Hitler. În timpul Bătăliei Berlinului din aprilie–mai 1945, a stat pe linia de margine dintre „Fronturile" rivale belorus şi ucrainean comandate de mareşalii Jukov şi Koniev. În ziua în care doi sergenţi ruşi din armata lui Jukov au pus un steag roşu pe acoperişul Reichstagului din apropiere, pe ruinele sale a fost montată o flamură roş-albă de către soldaţii Primei Armate Polone care luptau sub Koniev. În 1953, a fost martora marşului fatal de protest al muncitorilor din Germania de Est. Din august 1961 până în noiembrie 1989, a format piesa centrală a Zidului Berlinului.

De-a lungul secolelor, *Auriga* a fost considerată drept un ceas meteorologic neştiutor al climatului politic. În 1807 a fost dusă la Paris. Restaurată în 1814, a fost ridicată din nou, cu Carul spre vest. În 1945 a fost distrusă doar pentru a fi înlocuită în 1953 cu sculpturi noi, turnate după machetele originale. De data aceea, autorităţile comuniste au aşezat intenţionat Carul către est. În final, după cea de-a treia reconstruire a Berlinului a început în 1991, pregătind guvernarea unei Germanii reunite, *Auriga* a fost orientată spre vest. Poziţia sa marca nu doar condiţia legăturilor dintre cele două jumătăţi de Berlin, ci şi pe cea dintre cele două jumătăţi ale Europei.[1]

Imagini simbolice în bronz sau piatră se pot găsi în multe locuri. De exemplu, în Zagreb, statuia eroului croat, generalul Jelačić, a fost ridicată întâi la sfârşitul secolului XIX, cu degetul acuzator îndreptat clar spre Budapesta. În 1991, a fost reaşezată pentru a indica spre Belgrad. În 1993, a fost întoarsă din nou pentru a arăta spre Knin, capitala Republicii sârbe autoproclamate Krajina.

Progresul războaielor revoluţionare este descris de obicei în raport cu cele trei mari coaliţii formate împotriva Franţei în 1793–1796, 1799–1801 şi 1805–1814. Acest lucru poate induce în eroare, deoarece pe de o parte fiecare coaliţie a avut tendinţa să se dezintegreze rapid şi, pe de altă parte deoarece luptele au continuat de obicei şi în perioadele dintre coaliţii. Interesele puterilor continentale care au reprezentat coloana vertebrală a

forţelor de coaliţie – Austria, Prusia şi Rusia – nu coincideau întotdeauna cu acelea ale organizatorilor principali ai coaliţiilor, britanicii, şi cu ale marelui lor ministru de război, William Pitt cel Tânăr (1759–1806). Conform altor criterii, nu au existat trei, ci cinci, şase sau şapte coaliţii. Partenerii de coaliţie ai Marii Britanii s-au confruntat în mod repetat cu invazii şi ocupaţii; britanicii, pe insulele lor de necucerit, nu. Conflictul presupunea dimensiuni importante, atât economice, cât şi militare. De mai multe ori s-a răspândit dincolo de graniţele Europei şi au arătat semnele unei strategii globale, intercontinentale.

Prima coaliţie, 1793–1796, a demonstrat cât de dificil era pentru aliaţi să rămână uniţi. Rusia a adus o contribuţie minimală, fiind ocupată cu asimilarea Poloniei. Prusia a ieşit în 1795 din acelaşi motiv. Austria a rămas expusă unor atacuri franceze devastatoare atât în Olanda, cât şi în nordul Italiei. În 1795–1796 Spania trece de partea inamicului, iar Marea Britanie rămâne singură, încercând să împiedice dezastrul doar cu flota. Francezii, în timp ce anihilau contrarevoluţia în ţară, încep să producă regimuri revoluţionare în străinătate. Republica Batavă (1794) din Olanda este prima dintr-un şir de mai multe. De asemenea, încep să trimită pe câmpul de luptă generali tineri, cu abilităţi şi energie uimitoare. Primul dintre aceştia este generalul Lazare Hoche (1769–1797), care cucereşte Rinul, îi zdrobeşte pe şiani şi o dată porneşte să cucerească Irlanda.

În Est, în ciuda celei de-a doua împărţiri, Polonia-Lituania încă refuză să se predea. La începutul lui 1794 Tadeusz Kosciuszko revine din exil, iar la 24 martie, în vechea piaţă din Cracovia, citeşte public Actul Insurecţiei, „pentru autonomie naţională... şi pentru libertate generală". În luna mai emite un manifest prin care susţinea emanciparea şerbilor. Victoria ţăranilor săi cosaşi în faţa armatei ruse profesioniste la Raclawice (4 aprilie) a fost un ecou al triumfului vandeenilor de la Cholet. Totuşi, la Varşovia şi Wilno, mulţimea s-a răsculat. Tribunalele populare i-au condamnat la moarte pe episcopi, pe agenţii ruşi şi pe confederaţi. Acolo era o revoluţie deschisă: monarhii erau obligaţi să ia măsuri. Varşovia era asediată de prusaci în vest. Două armate ruse înaintau dinspre est. La 10 octombrie, la Maciejowice, un Kosciuszko rănit cădea de pe cal şi se spunea (greşit) că striga „*Finis Poloniae*". Suvorov ataca suburbia estică a Varşoviei, Praga, şi îi trecea pe locuitori prin sabie. A trimis un raport de trei cuvinte la St. Petersburg – URA, PRAGA, SUVOROV şi a primit un răspuns tot de trei cuvinte – BRAVO FELDMAREŞAL, ECATERINA. [METRYKA]

Cu această ocazie, a treia împărţire avut loc pornind de la ideea că polonezii şi republica lor nu mai existau; astfel, nu se urmărea un consimţământ. Prusacii anexează Mazovia şi Varşovia şi le denumesc „Noua Prusie de Sud". Austriecii iau o altă porţiune mare de teritoriu şi o denumesc „Noua Galiţie". Ruşii se mulţumesc cu o bucată de teritoriu de dimensiunea Angliei. Tratatul final semnat la St. Petersburg este urmat de un protocol secret:

> Datorită necesităţii de a aboli tot ceea ce ar putea reînvia memoria existenţei Regatului Poloniei... Marile părţi contractante sunt de acord să... nu menţioneze niciodată numele sau eticheta de Regatul Poloniei, care va rămâne suprimat acum şi pentru totdeauna.[36]

La acea vreme, când Bonaparte deja se afla în mişcare, nimeni din Europa de Vest nu se putea gândi la nedreptatea sorţii Poloniei. Rusia îşi stabilise reputaţia de oponentul cel mai feroce al revoluţiei, susţinător al monarhiei. Polonezii fuseseră etichetaţi drept oponenţii cei mai insensibili ai unei guvernări sănătoase. Aceştia aveau să furnizeze cele mai mari dintre numeroasele contingente străine care au luptat în rândurile franceze în timpul războaielor revoluţionare.

METRYKA

În 1795, după suprimarea Republicii Polonia-Lituania, armata rusă a dus la St. Petersburg arhivele de stat ale țărilor cucerite. Printre acestea se număra *Metryka Koronna* sau „Registrul Coroanei" a Regatului Poloniei, care conținea copii ale tuturor actelor, statutelor și cartelor emise de cancelaria regală încă din Evul Mediu, alături de colecții similare din Marele Ducat al Lituaniei și din Ducatul Mazoviei. Deoarece au fost luate, de asemenea, toate cataloagele și indicii, nimeni din Varșovia nu știe ce s-a pierdut exact. Istoricii polonezi nu puteau studia istoria țării lor așa cum o făceau prusacii sau rușii în secolul XIX. În străinătate s-a creat impresia că locul Poloniei în istoria europeană a fost la fel de marginal ca acela din prezent.

Încercările de a identifica, reconstitui și, în măsura posibilului, de a recupera arhivele pierdute ale Poloniei se derulează de 200 de ani. Unele părți au fost returnate după 1815, apoi și mai multe după Tratatul de la Riga din 1921. Alte părți au fost recompuse din copii împrăștiate peste tot. Armata sovietică și-a însușit din nou toate elementele de interes în 1945, returnând doar o parte dintre acestea în anii 1960. Niciun cercetător independent nu era lăsat să lucreze individual, nesupravegheat, în arhivele țariste sau sovietice.[1] [LOOT]

O relatare detaliată a sorții Registrului Lituanian, *Metryka Litewska*, care datează din 1440, a fost realizată de un cărturar american în anii 1980. Lucrând la un studiu autorizat al arhivelor sovietice în beneficiul cărturarilor occidentali și înarmată cu o copie parțială a cataloagelor realizate în Varșovia de suedezii care invadaseră în secolul XVII a reușit, cu mare efort, să dea de urma colecțiilor componente, pe care arhiviștii ruși le reetichetau constant, le reatribuiau și le relocau.[2] Totuși, la două secole de la furtul acestuia, cea mai mare parte din Registrul Lituanian a rămas la St. Petersburg. Apelurile făcute de guvernele Lituaniei și Belarusului rămân fără ecou, iar Federația Rusă emite un document prin care își apropie oficial toate documentele care au legătură „cu istoria Rusiei" din arhivele fostei RSFSR „indiferent de locul în care sunt păstrate și de forma de proprietate a acestora".[3]

Istoricii occidentali au fost instruiți să pună accent pe principiul consultării surselor documentare. Acesta este un sfat foarte bun de câte ori sunt accesibile surse documentare. Acești specialiști uită un principiu și mai important pe care autoritățile rusești l-au înțeles foarte bine timp de secole, și anume că acela care controlează documentele poate controla și modul de utilizare și interpretarea acestora.

Campania italiană din 1796–1797 a fost inițiată de Directorat împotriva posesiunilor unei Austrii deja izolate prin prăbușirea partenerilor săi de coaliție. Este demnă de menționat ca fiind debutul internațional al generalului Bonaparte, cu un an mai tânăr decât Hoche. De-a lungul câtorva săptămâni, armata franceză jerpelită de la frontiera Alpilor Maritimi a fost transformată într-o forță de neînvins. „Soldați ai armatei Italiei", le spunea tânărul, „vă voi conduce pe câmpiile cele mai fertile din lume. Veți afla onoare, glorie și bogății. Vreți să aveți curaj?" În interval de două săptămâni, Italia de Nord era cucerită. Geniul tactic al lui Bonaparte, demonstrat prima dată la 10 mai 1796 la Podul Lodi, i-a adus dominația strategică. Milanul este eliberat; Mantua este cucerită prin asediu; rezistența austriacă este înfrântă la Rivoli. Se deschidea calea spre Carinthia, iar Viena însăși era pregătită să primească atacul. [GRILLENSTEIN]

Bonaparte s-a arătat interesat de toate problemele legate de război. Revoltele și răscoalele erau suprimate cu o brutalitate rapidă și hotărâtă. La intrarea pe teritoriul Ducelui de Parma, cere predarea imediată a tuturor comorilor de artă. Această politică avea ca scop să transforme Luvrul în cel mai important muzeu de artă. La începutul

negocierilor care au precedat Pacea de la Campo Formio (octombrie 1797) a insistat să dicteze termeni fără referire la Paris. Acest comportament avea să-i aducă supremația asupra politicienilor de acasă.

GRILLENSTEIN

În 1797, într-o familie de țărani țesători din satul Grillenstein, parohia Gmünd, districtul austriac Waldviertel, se născea un fiu. Numele de familie nu este menționat, însă ciclul de viață este reconstruit din registrele parohiei (vezi anexa III, p. 1084). În 1817, la vârsta de douăzeci de ani, fiul se căsătorește cu o femeie cu șase ani mai mare decât el, iar în decembrie proaspăt căsătoriții aveau un fiu al lor. În acel moment, gospodăria părea să reprezinte un exemplu perfect al „familiei-trunchi", așa cum era descrisă de Le Play – unitate patriarhală, de trei generații, condusă de un bunic în vârstă de 51 de alți. [GROSSENMEER]

Însă, foarte curând, imaginea avea să se schimbe. În anul care a urmat (1818), bunicul s-a retras *(Ausnahm)*, luând cu el soția și două fete adolescente nemăritate, lăsându-l în fruntea gospodăriei pe fiul său. Continuă să trăiască undeva la acea fermă încă doisprezece ani, până când, după moartea soției sale, se recăsătorește și pleacă.

Astfel, după 1818, gospodăria nu mai semăna prea mult cu modelul familiei-trunchi. Vreme de doisprezece ani, fiul este capul familiei, fără autoritatea părintească, însă cu părinții retrași în apropiere. Familia lui crește prin nașterea a încă trei copii, însă este afectat de moartea fiului celui mai mare (1821), a mamei (1826) și a fiicei celei mai mici, nou-născute (1827). După plecarea tatălui și a surorilor sale nemăritate (1830), singurul mod prin care putea face față pierderilor sale era să primească alți țesători și familiile lor, plus servitori. În 1841, când cel mai mare fiu supraviețuitor al lui a împlinit douăzeci și unu de ani, gospodăria conținea trei familii separate, neînrudite – familia capului și familiile celor doi țesători mai în vârstă, care le-au înlocuit pe cele două femei singure și pe fiii lor nelegitimi. Vă puteți imagina dificultățile.[1]

Acest exemplu a fost ales de istoricii care doreau să demonstreze pericolul generalizării de la modelele sociologice standard în timp ce observau schimbările dinamice care au avut loc în timp. Ciclul de viață al familiei, care dezvăluie fluxul și refluxul averii, este un concept vital pentru înțelegerea vieții țărănești în toată Europa și în toate perioadele istorice.

Campania egipteană din 1798–1789 a fost organizată de Directorat pentru a întrerupe supremația colonială și comercială a Marii Britanii. Prin stabilirea unei prezențe franceze în Orientul Mijlociu, legăturile britanicilor cu India se slăbeau și se pregătea calea dominației franceze asupra întregii Mediterane. A început cu cucerirea Maltei și cu descinderea a 40 000 de soldați în Alexandria. În ciuda înfrângerii militare ale mamelucilor conducători, campania a fost subminată de distrugerea flotei franceze de către amiralul Nelson la Aboukir Bay (1799) și de alianța strategică dintre Rusia și otomani. A fost predecesoarea încercărilor asemănătoare nereușite de a-i învinge pe britanici în Caraibe (1802), în America prin vânzarea Louisianei (1803) și chiar în Australia (1804). Nimic nu s-a concretizat, deoarece Flota Regală s-a dovedit la fel de invincibilă pe mare precum Bonaparte pe uscat. Acesta părăsește Egiptul în august 1799 pentru a da Lovitura din 18 Brumar și pentru a prelua frâiele puterii în Franța.

Nabulione Buonaparte (1769–1821) – la fel ca Hitler și Stalin – era străin de teritoriul pe care avea să-l stăpânească. S-a născut la Ajaccio în Corsica, la un an după ce Ludovic XV cumpărase insula de la Genova. Când a fost trimis în Franța pentru educație militară drept cadet, nu avea bogăție personală, legături sociale și nu vorbea bine franceza. S-a transformat într-un tânăr scund, arogant, încrezător, căruia i se citea dorința de *vendetta* natală pe chipul palid. Însă Franța era o „iapă rebelă" ce aștepta să fie îmblânzită:

O Corse à cheveux plats! Que la France était belle
Au grand soleil de messidor!
C'était une cavale indomptable et rebelle
Sans frein d'acier ni renes d'or.

(Oh, corsican cu părul lins! Cât de frumoasă era Franța/
În soarele de vară de Messidor!/ Era o iapă, rebelă și de nestăpânit,/
Fără căpăstru de oțel sau frâie de aur.)[37]

„Corsicanul cu părul lins" îi datora totul Revoluției, care îl ridicase la rangul de general de artilerie la vârsta de numai 24 de ani. Urmărise personal haosul din atacului de la Tuileries. Însă apoi a plecat din Franța pentru a-și ajuta frații din Corsica și ar fi rămas acolo dacă familia lui nu ar fi fost gonită de necazurile locale. În 1794, după ce servește la Toulon împreună cu fratele lui Robespierre, este arestat pentru scurt timp de termidorieni și aplică fără succes pentru un post la sultanul otoman. Totuși, în 1795 este util în Paris în timpul revoltelor regaliste din octombrie, când salvează Convenția ca prin urechile acului.

După aceea, artileristul cândva suspect nu putea face un pas greșit. În 1796 primește comanda armatei Italiei, aflată într-o stare deplorabilă. Se transformă rapid în maestru al superiorilor săi politici, simțind pe bună dreptate că soarta guvernului de la Paris depindea de veștile bune de pe frontul de luptă. Sprijinul său era căutat adesea de Directorii șovăielnici, iar absența sa în Egipt în 1798–1799 nu a făcut decât să-i întărească poziția. Lovitura din 18 Brumar, care l-a transformat în dictatorul virtual al Franței, a fost executată fără niciun impediment. A fost o acțiune care nu putea fi întreprinsă decât de un străin. De atunci, prin consulate și Imperiu, printr-o mare de sânge vărsată în patruzeci de bătălii pe care a pretins că le-a dus pentru autoapărare, Napoleon nu a privit înapoi. Înconjurat de mareșali la fel de insolenți – Berthier, Masséna, Macdonald, Murat, Soult și Ney – și de miniștri la fel de inteligenți – Talleyrand, Gaudin, Fouché și Clarke – a călărit iapa franceză fără greșeală.

Iar când Franța a primit căpăstrul de la călărețul ei corsican, el a înșeuat-o după gradele de rudenie corsicane cu tot tribul Bonaparte: cu Iosif, rege al Napoliului și Spaniei; cu Lucien, Prinț de Canino; cu Ludovic, rege al Olandei; cu Ieronim, rege al Westfaliei; cu Elisa, Pauline și Caroline – ducesă, prințesă și regină. S-a împiedicat doar de propria sa cale dinastică. Căsătoria lui cu Josephine de Beauharnais, o creolă din Martinica, văduva unui nobil executat, nu a dat niciun moștenitor și s-a sfârșit cu divorțul. Amanta sa poloneză, Maria Walewska, i-a dat un fiu care nu a fost recunoscut. A doua sa soție, Maria-Luiza de Austria, l-a născut în 1811 pe Napoleon II, rege al Romei. La acea vreme, norii se adunau deasupra „soarelui din Messidor". Primul conducător al întregii Europe deja se gândea la o invazie în Rusia. Conform lui Tocqueville, Napoleon a fost „măreț atât cât poate fi de măreț un om fără virtute". [CORSICA]

A doua coaliție, 1799–1801, a fost organizată de noul țar Pavel I, dornic să joace un rol mai activ. Armata rusă a lui Suvorov a recuperat aproape toată Italia austriacă înainte ca Bonaparte să reapară și să restabilească echilibrul. Însă Pavel I este asasinat; aliații continentali sunt descurajați; iar Marea Britanie rămâne din nou singură să înfrunte Franța. Tratatul de la Lunéville (1801) al aliaților este completat de Pacea de la Amiens a Marii Britanii (1802).

După eşecul celei de-a doua coaliţii, Bonaparte îşi dă seama că se afla într-o poziţie de putere. Continuă cuceririle din Italia, anexând Piemontul, Parma şi Piacenza. Trimite o expediţie fără succes pentru a înăbuşi revolta din Haiti; invadează Germania, provocând moartea Sfântului Imperiu Roman: şi începe să adune aşa-zisa Armée de l'Angleterre la Boulogne. Începe chiar să comploteze din nou pentru încercuirea strategică a adversarilor săi principali. La 30 martie 1805 îi scria şahului Persiei:

> Bonaparte, împărat al Franţei, către Feth Ali, şah al persanilor, salutări!
> Am motive să cred că duhul care veghează asupra destinelor statelor doreşte să susţin eforturile pe care le faceţi pentru a confirma puterea imperiului vostru.
> Persia este cea mai nobilă ţară a Asiei, iar Franţa cel mai mare imperiu al Occidentului...
> Însă pe acest pământ mai există imperii... [în care] oamenii se nasc neliniştiţi, lacomi şi invidioşi. Plictisiţi de deşerturile lor, ruşii pătrund în zonele cele mai frumoase ale ţinutului otoman. Englezii, aruncaţi pe o insulă care nu se compară nici măcar cu cea mai mică dintre provinciile imperiului vostru... îşi stabilesc în India o putere care creşte pe zi ce trece. Acestea sunt state de urmărit şi de temut...[38]

Consideraţia lui Napoleon pentru ţările Asiei nu era pe de-a-ntregul nesinceră. În timpul campaniei egiptene afirmase: „Europa e un muşuroi. Toate marile imperii şi revoluţii au fost în Orient".[39] Însă problemele europene aveau să intervină curând.

A treia coaliţie, 1805–1814, ultima capodoperă diplomatică a lui Pitt, este organizată cu intenţia unei confruntări decisive. Însă confruntarea întârzia să aibă loc. Pe mare, victoria britanică de la Capul Trafalgar (21 octombrie 1805) a asigurat supremaţia navală totală, care avea să îi suprime Franţei orice şansă de a invada Marea Britanie. În schimb, pe continent, Napoleon i-a distrus, pe rând, pe toţi inamicii lui. În 1805 Austerlitz a asigurat înfrângerea completă a Austriei şi retragerea Rusiei; în 1806, Iena şi Auerstadt au adus zdrobirea totală a Prusiei; în 1807 Eylau şi Friedland au dus la retragerea completă a tuturor soldaţilor ruşi. În interval de 18 luni, Viena, Berlinul şi Varşovia erau ocupate. Când Napoleon încheia pacea cu Rusia şi Prusia, la bordul unei ambarcaţiuni de pe râul Niemen la Tilsit (iulie 1807), Marea Britanie rămânea singură a treia oară. [SLAVKOV]

Însă activităţile Marii Britanii au fost mai mult decât suficiente pentru a menţine războaiele. Prin blocada Marinei Regale, Marea Britanie declara război comercial tuturor ţărilor recrutate în Sistemul Continental al lui Napoleon (vedeţi dedesubt). Mai mult, prin trimiterea unei armate în nordul Spaniei în 1808, opunându-se astfel cuceririlor recente ale lui Napoleon în Spania şi Portugalia, a internaţionalizat războaiele civile ale Peninsulei Iberice, creând un „Duce de Fier" din tânărul Arthur Wellesley şi o diversiune importantă pentru care Napoleon nu a putut găsi timpul sau resursele necesare pentru a o înăbuşi.

Rând pe rând, cu întârzieri chinuitoare, toţi membrii coaliţiei muribunde au început să reînvie. În 1808, părţi din Italia s-au alăturat Spaniei în revolta împotriva stăpânirii franceze. În 1809 Austria încalcă acordul cu Napoleon, însă este din nou zdrobită la Wagram (1809), aproape de Viena. În 1810–1812 Prusia începe să acţioneze, întâi printr-o rezistenţă secretă, ascunsă. În aceeaşi perioadă, Rusia se satură de legătura cu francezii, se teme de planurile lui Napoleon pentru Polonia-Lituania şi, la fel ca toţi ceilalţi, este iritată de constrângerile Sistemului Continental. Napoleon se apropia de punctul culminant al puterii sale. [VIOLETE]

SLAVKOV

Slavkov, „locul faimei", este un orășel situat la douăzeci și patru de kilometri la est de Brno în Moravia. La 2 decembrie 1805, sub numele său german de Austerlitz, a constituit locul în care s-a desfășurat Bătălia celor Trei Împărați, cea mai dramatică dintre victoriile lui Napoleon.

Napoleon, retrăgându-se în fața forțelor unite ale Austriei și Rusiei, le atrăgea pe urmele lui. Trei coloane de aliați mărșăluiau împotriva francezilor în ceața dimineții. „În timp ce mărșăluiesc să îmi întoarcă dreapta, proclamase Napoleon, îmi oferă flancurile".

Mareșalul Davout, ai cărui oameni tocmai străbătuseră 144 de kilometri de la Viena în 48 de ore, au rezistat atacului principal pe parcursul întregii zile, în fața unei forțe de patru ori mai mari. La 10 dimineața, ceața s-a ridicat și faimosul „soare de Austerlitz" a început să strălucească. Francezii au ocupat înălțimile impunătoare ale platoului Pratzen, de unde puteau să atace toate zonele de câmp cu tunuri și să taie în două forțele inamice. După ce Garda Imperială Franceză a respins-o pe cea rusă, a început retragerea. Spărgând gheața de pe lacurile din vale, artileria franceză a blocat calea principală de scăpare. În mijlocul a 20 000 de morți din 150 000 și al tot atâtor prizonieri, Napoleon își savura cel mai mare moment de glorie. „Il vous suffira de dire", le spunea el supraviețuitorilor, „j'étais à Austerlitz". (O să fie sficient să spuneți: am fost la Austerlitz.)[1]

Bătălia a fost pictată de Gros, Vernet, Callet, Gerard. A fost cântată în poezii. Însă nicio descriere nu se compară cu aceea făcută de Lev Tolstoi în Cartea a III-a din *Război și pace*:

Când răsări soarele... Iar câmpurile și ceața luciră sub lumina orbitoare... scoase mănușa de pe mâna zveltă și albă, îi făcu semn mareșalului său și îi ordonă să înceapă atacul.[2]

În zilele noastre, Austerlitz, la fel ca Waterloo, e o gară ce deservește sud-vestul Franței. Istoricii militari sunt mai puțin preocupați să povestească planurile generalilor decât emoțiile și experiențele soldaților.[3] Însă marile bătălii au fost cele care au decis cine avea să fie maestrul tuturor elementelor care constituie trecutul.

VIOLETE

Într-un an, 1810, Napoleon a comandat 162 de sticle din apa lui de colonie preferată, pe bază de uleiuri esențiale, de la parfumierul Chardin. Într-o scrisoare faimoasă o implora pe Josephine să nu facă baie două săptămâni până se întâlneau, ca să se poată bucura de aromele ei naturale. La moartea ei, i-a plantat violete pe mormânt și a purtat un medalion din ele pentru tot restul vieții.[1] Era un *odomane* mândru.

Mirosul, „simțul mut", „dimensiunea olfactivă", a fost prezent în toată istoria, însă foarte ignorat de istorici.[2] Conform unei teorii, impulsul sexual masculin este stârnit de mirosul feminin al „saramurii de hering" și de dorința de a înota înapoi în oceanul primordial.[3] Parfumurile naturale, cum ar fi ambra cenușie, castoreumul, secreția de zibetă și moscul, reprezentau unul dintre cele mai scumpe sectoare ale comerțului de lux încă din Antichitate. Evul Mediu era plin de obiecte parfumate și tămâie, de cele 165 de petale de rozariu, floarea Fecioarei. Revoluția Franceză era îmbibată de mirosul canalelor deschise ale Parisului, secolul XX de mirosul de cadavre din tranșee și taberele militare, Epoca Modernă de poluarea industrială și de introducerea primei aldehide artificiale, Chanel No. 5, în 1922.

În perioada dintre 1792–1812, harta Europei şi sistemul de state au fost schimbate foarte mult. Armatele revoluţionare franceze au introdus schimbări teritoriale şi politice de trei feluri.

Întâi, în diverse momente, au extins foarte mult teritoriul Franţei, anexând direct părţi mari din Olanda, Germania, Elveţia şi Italia. În 1810, cele 83 de departamente ale Republicii crescuseră la 130 de departamente ale Imperiului, cu o populaţie de 44 de milioane. Seriei Aisne, Allier, Aude... i s-au adăugat noutăţi precum „Bouches de l'Elbe" (Hamburg), „Simplón" şi „Tibre". Caracterul francez al Imperiului Francez se diminua odată cu fiecare teritoriu cucerit.

Apoi a apărut o întreagă panoplie de state noi, fiecare strâns legat de Franţa şi fiecare având propria constituţie şi administraţie după model francez. Printre aceste state se numărau Republica Batavă (1795–1804), transformată în Regatul Olandei (1804–1810), Regatul Etruriei (1801–1805), Confederaţia Rinului (1806–1813), Marele Ducat al Bergului (1806–1813), Regatul Westfaliei (1807–1813), Marele Ducat al Varşoviei (1806–1813), cinci republici italiene şi aşa-numitul Regat al Italiei (de nord) (1805–1814). [ILIRIA]

În al treilea rând, după cuceririle ulterioare ale lui Napoleon, multor state mai vechi li s-a permis să supravieţuiască, însă cu frontiere modificate drastic şi cu afacerile interne sub control strict. Printre aceste state se numărau Austria, Prusia, Spania, Napoli şi Portugalia.

ILIRIA

La fel ca multe alte creaţii efemere ale erei napoleoniene, Provinciile Ilirice din 1809–1813 au continuat să suscite interes cu mult după desfiinţarea lor formală. Ataşate Regatului Italiei condus de francezi, acestea includeau o porţiune lungă din coasta Adriaticii, de la Trieste la Dubrovnik, dar şi părţi importante din Carinthia, Carniola, Istria, Slovenia, Slavonia şi Kraina. Guvernatorul lor francez locuia în capitala Ljubljana (Laibach). Intervalul scurt de libertate de sub dominaţia habsburgică a fost suficient pentru a stârni o mişcare „iliristă" de durată în rândul slovenilor şi croaţilor şi o campanie iredentistă italiană pe termen lung pentru recuperarea regiunilor Trieste şi Fiume (Rijeka) (vezi anexa III).

După 1815, caracterul special al regiunii a fost subliniat atunci când dominaţia habsburgică a fost restaurată în cadrul unui „Regat al Croaţiei-Slavoniei" separat. Acest experiment s-a sfârşit în vâltoarea evenimentelor din 1848–1849, când banul Croaţiei, generalul Jelacic, şi-a condus armata în bătălie împotriva forţelor Revoltei Naţionale Maghiare. Cu o oarecare întârziere, Croaţia a fost răsplătită cu o autonomie extinsă în interiorul Regatului Ungariei al habsburgilor.

Termenul de „ilirism" a căpătat contur pentru prima dată în anii 1830, ca mişcare prin care erau protejaţi toţi slavii sudici din dominioanele habsburgice în faţa efectelor tot mai mari ale dominaţiei culturale străine.[1] A fost întărit prin încercarea de a impune maghiara ca limbă oficială în Croaţia-Slavonia. Însă, de la jumătatea secolului XIX, renaşterea naţională a slovenilor din Ljubljana, s-a îndepărtat uşor de cea a croaţilor din Zagreb (Agram). Slovenii, care s-au trezit după 1867 în sectorul austriac al monarhiei duale, au cultivat şi au sistematizat propria limbă slovenă distinctă, care avusese o formă literară fixă încă din perioada Reformei.[2] Liderii croaţi, spre deosebire de aceştia, au ales să se alăture unui grup de activişti culturali sârbi şi, împreună cu ei, să creeze o limbă literară comună cunoscută drept „sârbo-croată". Au bazat această limbă pe aşa-numitul dialect „ştokavski", care foloseşte *sto* în loc de *ca* sau *kaj* ca termen pentru „ce". În acelaşi timp, şi-au întărit identitatea naţională separată punând accent pe ataşamentul lor faţă de romano-catolicism (în loc de ortodoxismul sârb) şi scriind sârbo-croată în alfabet latin.[3] În 1918, atât slovenii, cât şi croaţii deveniseră deja naţionalităţi discrete, însă aliate, în cadrul Mişcării Slavilor din Sud. Ambele au jucat un rol important în formarea statului iugoslav[4] (vezi p. 979). [CRAVATE] [MAKEDON] [SARAJEVO]

După 1945, cu toate că Federația Iugoslavia reconstruită era complet subordonată comuniștilor lui Tito, Slovenia și Croația aspirau la statut autonom în interiorul Federației, alături de Serbia, Muntenegru, Bosnia și Macedonia. Slovenia, statul component cel mai mic și mai bogat, avea un PNB pe cap de locuitor asemănător cu cel al Austriei. În 1992, a fost vârf de lance pentru obținerea independenței. Croația a avut mai puțin noroc. În ciuda sprijinului Uniunii Europene, declarația sa de suveranitate a declanșat întâi un război cu rămășițele conduse de sârbi din Federația Iugoslavă, apoi fragmentarea violentă a Bosniei. Doar timpul va spune dacă tinerele republici Slovenia și Croația se vor dovedi mai puțin efemere decât Provinciile Ilirice de mult uitate din care făcuseră cândva parte.

Singurele părți din Europa care au scăpat de remodelarea revoluționară a despotismului iluminat al lui Napoleon au fost Insulele Britanice, Scandinavia, Rusia și teritoriile otomane. Cu acele excepții, întreaga Europă a fost supusă unor schimbări radicale care au distrus ordinea tradițională, oferind popoarelor sale, chiar dacă pentru scurt timp, gustul a ceva complet diferit. [BOUBOULINA]

BOUBOULINA

În 1801 o văduvă tânără din insula Hydra de lângă Atena se căsătorea cu Demetrios Bouboulis, proprietar de corăbii de pe insula vecină Spetses. Tatăl ei fusese arestat de otomani după revolta susținută de ruși a contelui Orlov, iar ea avea să intre în contact cu societatea secretă *Philiki Etaireia* („Compania prietenilor") din cartierul grecesc Fanar din Istanbul. Provenea dintr-un grup de insule unde se vorbea albaneza, însă în care biserica ortodoxă formase identitatea grecească. Atunci când Bouboulis este asasinat de pirați, Laskarina Bouboulina (1771–1825) devine o femeie de afaceri bogată și patroana importantă a mișcării naționale grecești.[1]

În timpul războiului de independență, Bouboulina a participat personal la conflict. A construit o corabie de război, *Agamemnon*, care a luat parte la multe acțiuni. Supranumită „Căpitanul", călărea neînfricată în bătălie pe un cal alb, împărțind gloanțe, hrană și încurajări. În timpul asediului de la Naphlion, conducea grupul care a încercuit castelul și a masacrat garnizoana otomană. Însă nu a scăpat criticilor. Istoricii neîngăduitori au sugerat că acest idol al naționalismului burghez a ordonat ca femeile turce și evreice să fie măcelărite și să li se ia bijuteriile și că a topit tunurile din Naphplion ca să obțină profit.

Lupta națională a Greciei a produs multe povești despre patriotismul femeilor. Satul Souli din Epir este venerat în mod special. După ce bărbații lor au fost luați prizonieri de către otomani în 1801, femeile și copiii satului s-au adunat pe muchia unei stânci pentru a executa dansul Zallongos. Fiecare femeie conducea, pe rând, cercul în mișcare, apoi sărea de pe stâncă să moară, până când nu a mai rămas niciuna. Școlărițele din Grecia modernă refac dansul, sărind de pe scenă pe un teanc de saltele, intonând cântecul Zallongos:

Peștii nu pot trăi pe pământ,
Iar florile nu pot înflori în nisip;
Femeile din Souli nu pot înțelege
Viața fără libertate.

Eroinele naționale precum Bouboulina au multe echivalente. Contemporana ei poloneză, Emilia Plater (1806–1831), o femeie nobilă, a murit luptând cot la cot cu rușii deghizată în bărbat. Astfel de personalități sunt privite acum ca o diversiune de la problemele generale ale feminismului. Bouboulina nu a trăit să vadă independența Greciei. A fost ucisă nu de turci, ci de un vecin mânios care a împins o muschetă prin fereastră în timpul unei încăierări și a împușcat-o în inimă.

Gradul în care populaţia locală întâmpina sau iniţia schimbările reprezintă o problemă destul de complexă. În unele locuri, schimbările erau primite fățiș cu bucurie. De exemplu, în Olanda şi în Elveţia existau elemente republicane bine înrădăcinate, care îşi doreau intervenţia franceză; şi existau motive clare pentru care anumite oraşe precum Bruxelles, Milano sau Varşovia să manifeste un mare entuziasm. În alte părţi, primirea francezilor a stârnit sentimente de la amestecate la ostile. Napoleon stăpânea retorica eliberării, însă nu stătea prea bine cu punerea ei în practică. Beneficiile emancipării pentru şerbi şi ale conducerii republicane erau puse în balanţă cu greutăţile impozitelor mărite şi ale recrutării militare nemiloase. În mai multe ţări, mai ales în Spania, sosirea francezilor a provocat conflicte civile puternice. Multe popoare europene care susţinuseră revoluţia în teorie au ajuns să o considere foarte opresivă în practică.

Olanda napoleoniană a deschis drumul pentru experimentele străine ale Franţei. Republica Batavă (1794) a făcut loc Regatului Olandei (1806) sub Ludovic Bonaparte, înainte ca toată Olanda să fie anexată direct la Imperiul Francez. Ideile revoluţionare despre drepturile naţiunilor i-au influenţat în egală măsură pe valoni, flamanzi şi olandezi. Aveau să îşi facă simţită prezenţa în deceniile următoare.

Italia napoleoniană a căpătat formă în decursul mai multor ani, după mai multe alternanţe. Aranjamentele iniţiale ale lui Bonaparte din 1797 au fost date peste cap de a doua coaliţie, însă au fost reinstaurate şi extinse în campaniile ulterioare. Între 1797–1799 s-au format cinci republici locale – Republica Cisalpină în Lombardia, Republica Ligurică în Genova, Republica Partenopee în Napoli şi Republicile Lucca şi Roma – care au fost vârfurile de lance ale ordinii revoluţionare. Acestora li s-au alăturat alte entităţi trecătoare, cum ar fi Principatul Piombino şi Regatul Etruriei, până când s-au unit în 1805 fie cu Imperiul Francez, fie cu Regatul Napoli sau cu Regatul Italiei (de nord) creat pentru fiul vitreg al lui Napoleon, Eugène de Beauharnais. Abolirea statelor papale şi persecutarea papilor erau în mod special şocante pentru opinia contemporană, mai ales în ţările catolice. Lui Pius VI (1775–1799), care condamna drepturile omului, i s-au luat puterile seculare şi a murit în custodie franceză la Valence. Pius VII (1800–1823), care declara cândva că creştinismul nu era compatibil cu democraţia, a sfârşit vreme de cinci ani sub arest francez pentru excomunicarea tuturor „hoţilor patrimoniului Sfântului Petru" (pe care, însă, nu i-a numit). Experienţa napoleoniană a sporit foarte mult senti- mentele naţionaliste în Italia, pregătind o confruntare dură între conservatorii înspăimântaţi şi o generaţie nouă de liberali.

La fel ca Italia, Germania a fost construită şi deconstruită de mai multe ori în timpul războaielor revoluţionare. În anii 1790 se întrevedeau schimbări importante, datorate câştigurilor obţinute de Prusia în urma ultimelor două împărţiri ale Poloniei. Sub Frederick-Wilhelm II (1786–1797), Prusia a riscat chiar şi o alianţă cu Polonia-Lituania. Însă logica puterii ruse l-a readus curând pe linia iniţială. În 1795, Berlinul obţinuse Danzig şi Varşovia şi s-a trezit domnind peste o populaţie care era în proporţie de 40% slavă şi catolică, cu un număr foarte mare de evrei. O cincime din populaţia Prusiei erau la origine imigranţi. Domnia scurtă în Varşovia a lui E.T.A. Hoffmann (1776–1822) nu a rămas fără urmări. Autorul „Poveştilor fantastice" (*Phantasiestücke)* (1814), în calitate de administrator principal al Noii Prusii de Sud, a fost responsabil personal pentru inventarea poreclelor germane de obicei fantastice pentru cea mai mare comunitate evreiască a Europei. E greu de presupus ce curs ar fi luat istoria Germaniei dacă Prusiei i s-ar fi permis să se dezvolte fără întrerupere. Însă vechea Prusie a fost copleşită de Napoleon, iar noua Prusie, care a reapărut în 1815 pe un teritoriu reconstruit, era o creatură complet diferită.

Germania napoleoniană a apărut ca o consecință a eforturilor susținute ale Franței de a diviza Sfântul Imperiu Roman în perioada de după cea de-a doua coaliție. Procesul a început în 1803, odată cu secularizarea averilor mănăstirești și cu realocarea a 112 alte orașe și principate imperiale în beneficiul regiunilor Baden, Prusia și Württemberg și Bavaria. În 1804, 350 cavaleri imperiali și-au pierdut statutul independent, în timp ce mai mulți prinți mai importanți și-au ridicat titlurile. Francisc de Habsburg și-a atribuit rangul de împărat al Austriei, în vreme ce colegii săi din Bavaria și Württemberg s-au declarat regi. În 1806, șaisprezece prinți din sudul și vestul Germaniei au format o Confederație a Rinului, care se obligase să-i furnizeze lui Napoleon sprijin militar. Liderul acesteia, *Fürstenprimas*, era Karl Theodor, Freiherr von Dalberg (1744–1817), arhiepiscop de Mainz și Mare Duce de Frankfurt. Deoarece toate aceste evenimente contraziceau constituția Sfântului Imperiu Roman, poziția Imperiului a fost distrusă fără cale de întoarcere. Napoleon a pus cu ușurință la cale distrugerea definitivă a acestuia, în august 1806. În același an, după Iena, Prusia cade, iar regele se retrage la Königsberg. Saxonia se alătură Confederației Rinului. În 1807, după Pacea de la Tilsit, se formează Regatul Westfaliei din posesiunile vestice ale Prusiei, pentru fratele lui Napoleon, Jérôme; iar Danzig devine Oraș Liber. Restul Prusiei, inclusiv Berlinul, rămâne sub ocupației franceză. În afară de librarul J.W. Palm din Nürenberg, împușcat de francezi pentru pamfletul „Despre cea mai mare umilință a Germaniei" și de maiorul de husari prusac Ferdinand von Schill, care și-a condus regimentul într-o revoltă prematură în 1809, au existat foarte puțini martiri.

Însă experiența napoleoniană, distrugând atâtea particularități vechi, a pregătit terenul pentru identitatea națională unificată a Germaniei. Napoleon comentase cu cinism că Germania era întotdeauna în mijlocul unui proces de a „deveni neființă". Însă el a fost cel care a schimbat lucrurile. Universitatea din Berlin, fondată în 1810 în timpul ocupației franceze, promova gândirea nouă. Primul său rector a fost filozoful J.G. Fichte (1762–1814), autor al lucrării patriotice *Reden an die deutsche Nation* (1808). „Războiul de eliberare" din 1813–1814 s-a dovedit a fi unul plin de însuflețire. Cuvintele unui cântec, „Was ist das deutsche Vaterland?", scrise de poetul și istoricul Ernst Moritz Arndt (1769–1860), erau pe buzele tuturor. Arndt, care în lucrarea *Geist der Zeit* (1806) subliniase pentru prima dată nevoia de rezistență, și-a răspuns probabil propriei întrebări: „Germania este acolo unde se aude limba germană și se cântă imnuri pentru Dumnezeu din Cer". În aceeași perioadă, baronul prusac exilat von Stein, care vizitase St. Petersburg și îl denunțase pe Napoleon ca „dușman al omenirii", punea la cale un complot precoce pentru uniunea federală a popoarelor germane. „Germania trebuie să se afirme", scria el, „prin poziția sa strategică între Franța și Rusia". Aici se afla sâmburele conceptelor de *Gross Deutschland* și *Mitteleuropa*. [CAUCAZIA]

CAUCAZIA

Ideea că toate popoarele Europei aparțineau unei rase albe unice care provenea din Caucaz, a pornit de la un profesor învățat de la Göttingen, Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840). Cu toate că era falsă, această teorie avea să aibă o carieră lungă.

Europenii erau învățați din Biblie, iar clasicii fuseseră mult timp pregătiți să caute în Caucaz povestea originii lor. Povestea Potopului din cartea Facerii spune că „arca s-a oprit... pe munții Ararat" (Facerea 8: 4) – Ararat fiind numele biblic al Armeniei. Legenda Lânii de Aur și cea a lui Prometeu erau amândouă caucaziene. Însă compoziția etnică și rasială a popoarelor din Caucaz este foarte complicată (vezi anexa III, p. 1084). Nu există vreun motiv ca acestea să fie considerate drept o sursă de puritate rasială. Niciunul dintre sub-tipurile mai proeminente din Caucaz, cum ar fi așa-numitul grup armenoid, nu este bine reprezentat în altă zonă a Europei.

Lui Blumenbach, un pionier al anatomiei comparate şi mai ales al craniometriei sau „analizei craniilor" i se atribuie în general invenţia „schemei celor cinci rase". Aceasta a derivat din studiul pe care l-a făcut asupra unei colecţii extinse de cranii, publicată pe parcursul unei perioade de treizeci de ani, începând cu 1798;[1] şi a trecut în domeniul ştiinţei convenţionale. Conform sistemului lui Blumenbach, caucazienii reprezintă tipul rasial european şi cel mai dezvoltat dintre speciile umane. În timp ce studia etnologia, profesorul a primit un craniu din regiunea Caucaz şi l-a considerat drept cel mai reuşit standard al tipului uman.[2] Cu această istorie, e extraordinar că unele guverne încă utilizează categoria caucaziană în formularea politicilor şi statisticilor sociale. În Africa de Sud, conceptul greşit al rasei albe a alimentat legislaţia opresivă şi discriminatoare a *apartheid*-ului până în 1991.

În afară de „rasa caucaziană" albă, Blumenbach a identificat o „rasă malaieză creolă", o „rasă mongolă galbenă", o „rasă neagră de culoare" şi o „rasă americană roşie". Această clasificare în cinci categorii a fost acceptată cu mai mult interes decât schema simplă a raselor albă, creolă şi galbenă a baronului G.L. Cuvier (1769–1852), alt anatomist comparativ care lucra la Collège de France.

Mai târziu, clasificarea după coduri de culoare a raselor a fost întărită de noţiunea unei ierarhii rasiale complete, în care popoarele cu pielea albă de origine europeană ocupau primul loc. Această teorie a fost promovată pentru prima dată în lucrările lui Victor Courtet (1813–1867), cu toate că susţinerea ei cea mai importantă a avut loc în lucrarea *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1855) a lui Joseph-Arthur, Conte de Gobineau (1816–1882). „Istoria arată, scria el, că toate civilizaţiile derivă de la rasa albă şi că o societate e măreaţă şi strălucitoare doar dacă păstrează sângele rasei nobile care a creat-o". Relaţiile interrasiale erau echivalente cu degenerarea. „Popoarele degenerează doar ca o consecinţă a amestecurilor de sânge prin care trec".[3]

Gobineau, care a scris o istorie a Persiei, a fost, de asemenea, responsabil pentru răspândirea coincidenţei greşite între „rasa albă", pe care o considera ca descendentă din vechii arieni sau „iranieni" şi familia lingvistică indo-europeană. Astfel, a transformat eticheta eronată de arian într-un partener şi un rival pentru termenul mai vechi, însă la fel de eronat, de caucazian.

Termenii „alb", „caucazian", „arian" şi „europoid" reflectă căutarea prelungită a unui numitor comun exclusiv, deci inexistent, în alcătuirea rasială a populaţiei Europei. Aceştia formează o parte din vocabularul mai larg de termeni îndoielnici, din care mai fac parte „negru", „asiatic", „semit" şi „hispanic", unde criteriile fizice, geografice şi culturale sunt încurcate fără speranţă.

Marea diversitate de tipuri fizice care există în cadrul populaţiei Europei a inspirat multe încercări de a stabili graniţele subgrupurilor componente sau regionale. „Nordicii" cu păr blond-deschis[4] (termen adoptat de ideologia nazistă), „ibero-celţii", „atlanto-balticii" (în care intră englezii, olandezii şi nord-germanii), „central-europenii" (categorie care include majoritatea germanilor şi majoritatea ruşilor) şi oacheşii „indo-mediteraneeni" apar în lucrările de referinţă curente. Aceşti termeni sunt uşor mai puţin fanteziste decât practica, cândva la modă, de a încadra fiecare naţionalitate modernă în propriul grup rasial (vezi p. 817). Chiar şi aşa, sintagme precum „rasa insulară", „gene germane" sau „sânge polonez" nu au dispărut încă din limbajul popular, ca să nu mai vorbim de „piele deneză" şi „irlandezi cu părul roşu", sau de „câini negri" şi „doamne albe", de care abundă folclorul european.

Genetica modernă a progresat mult dincolo de metodele şi concluziile pionierilor din secolul XIX. În acest domeniu, pasul crucial a fost făcut de demonstrarea funcţiilor ADN-ului în 1953. La modul general, progresele au subliniat masa copleşitoare de material genetic pe care o au în comun toţi membrii rasei umane şi numărul imens de caracteristici codate în gene.[5] Într-o serie de declaraţii făcute între 1956 şi 1964, UNESCO condamna miturile rasiale principale care dominaseră încă din vremea lui Blumenbach şi Gobineau.[6] Diferenţele rasiale şi de rudenie au rămas importante. Însă a fost deschisă calea pentru un accent mai puternic pe factorii culturali, religioşi şi socioeconomici, pentru analiză genetică sofisticată bazată pe principii ştiinţifice dovedite şi pentru respingerea definitivă a vechii obsesii pentru piele şi cranii.

Spania napoleoniană s-a prăbuşit într-o adevărată mlaştină a dezordinii. Expediţia franceză iniţială din 1807 nu intenţionase decât să pedepsească Portugalia pentru afinităţile sale britanice. Însă prezenţa garnizoanelor franceze şi impunerea fratelui lui Napoleon, Iosif, pe tronul spaniol, au produs furie în Spania. De atunci, nenorocirile francezilor s-au înteţit. Cu portughezii în tranşee în spatele liniilor din Torres Vedras şi cu britanicii porniţi de la baza lor din Corunna, cu Madridul şi multe centre provinciale în mâinile opoziţiei şi o mare parte din zona rurală în ghearele războiului de gherilă, francezii s-au confruntat cu costuri tot mai mari pentru menţinerea Spaniei. În 1808–1809 impasul francez a fost rezolvat temporar de intervenţia personală a lui Napoleon. Însă acesta trebuia să plece; şi fiecare victorie a deputaţilor săi, Soult şi Masséna, nu a făcut decât să sporească şi mai mult problemele. În 1812 liberalii antifrancezi, aşezaţi la Cadiz, au reuşit să adopte o Constituţie liberală pentru restaurarea unei monarhii limitate. În 1813, partidul profrancez a reuşit să îl restabilească pe monarhul iniţial, Ferdinand VII. Însă totul a fost de prisos: Wellington deja era pe cale să cucerească întreaga peninsulă. [GHERILA]

GHERILA

În iunie 1808, încărcat cu pradă de război după cucerirea Cordobei, generalul francez Dupont se retrăgea către Andujar şi către trecătorile Sierra Morena. Este încercuit nu doar de armata Andaluziei, ci şi de bande înarmate de ţărani andaluzi care îl atacau din spate. Predarea lui şi a celor 22 000 de oameni ai săi dovedea că Spania era mult mai greu de menţinut decât de invadat.

De-a lungul întregului război peninsular, armata franceză a avut de-a face cu două tipuri de conflict – unul, campaniile militare principale împotriva trupelor spaniole, portugheze şi britanice, iar celălalt, *gherila* sau „micul război" împotriva bandelor de ţărani. A doua formă de război s-a dovedit foarte grea. Bandele de gherilă evitau lupta deschisă, specializându-se în schimb în ambuscade, raiduri de noapte şi atacuri-surpriză în avanposturi izolate. Aceştia i-au provocat pe francezi să iniţieze represalii criminale colective asupra civililor. Şi au dat numele lor tuturor celor care l-au copiat metodele. Au arătat cum bande mici de luptători hotărâţi se puteau împotrivi forţei copleşitoare a unei armate profesioniste.

Bandele de gherilă ale Spaniei napoleoniene au avut mulţi moştenitori, printre care eroii populari ai războaielor coloniale şi revoluţionarii din pădurile Americii Latine. Însă aveau discipoli şi în Europa – în anarhiştii ruşi, în partizanii şi machisarzii Mişcării de Rezistenţă Antinazistă şi, prin IRA sau ETA, în „bandele de gherilă urbane" ale terorismului politic modern.[1]

Singura dispută importantă este cea legată de precedenţă. În istoriografia franceză, mândria întâietăţii nu este dată bandelor de gherilă spaniole, ci lui „Jean Chouan" şi oamenilor săi, adică francezilor care au sfidat puterea Republicii cu mai bine de zece ani înainte ca trupele franceze să intre în Spania.[2]

Polonia napoleoniană a fost spaţiul unui entuziasm aprins şi al unei deziluzii profunde. Sosirea lui Napoleon în decembrie 1806 şi crearea Marelui Ducat autonom al Varşoviei au stârnit bucurie; însă printre schimbări nu s-a numărat şi restaurarea fostei republici. În 1809, a doua înfrângere a austriecilor a alipit Cracovia la ducat; însă nu se întrevedea ajutor pentru recuperarea Danzigului şi Lituaniei şi a provinciilor absorbite de Rusia. Voluntarii polonezi au servit în toate etapele războaielor revoluţionare, începând de la legiunile din Italia din 1796. Însă pretenţiile financiare excesive simbolizate de aşa-numitele Sume

Bayonne şi tributul constant de recruţi, morţi şi mutilaţi au dat naştere la mânia populară. Napoleon nu şi-a dezvăluit niciodată intenţiile adevărate legate de Polonia nici măcar în 1812, când a controlat pentru scurt timp întregul teritoriul polonez istoric. Legenda lui s-a resimţit mai puternic în perioada romantică, după moartea lui, decât în timpul vieţii. Când cel mai credincios locotenent al său, mareşalul Poniatowski, dădea pinteni calului spre apele Eisterului la sfârşitul Bătăliei Naţiunilor, îşi exprima disperarea faţă de un popor tot mai înşelat şi mai obosit.

Marea Britanie, cu toate că nu a trecut prin ocupaţie franceză, a fost zguduită din temelii de războaiele revoluţionare. În timp ce duşmanul extern era respins, au existat momente în care ameninţa revoluţia internă. În 1797–1798, coincidenţa revoltelor navale de la Spithead şi Nore cu cea a irlandezilor uniţi ai lui Wolfe Tone a fost cea mai ameninţătoare. Desigur, războiul aproape constant cu Franţa a împiedicat reforma politică. Unirea Marii Britanii cu Irlanda, de exemplu, care a avut loc în 1801 ca o consecinţă a înfrângerii lui Tone, a fost pusă în umbră de amânarea vreme de aproape treizeci de ani a emancipării catolice promise. În acelaşi timp, simţul solidarităţii britanice a fost sporit foarte mult de victoriile navale şi de ameninţarea invaziei franceze, care, o dată, în 1798, într-o extremitate izolată a Irlandei, chiar s-au materializat. Prestigiul Parlamentului a fost întărit de magnifica încăierare între Pitt cel Tânăr şi elocventul său rival Charles James Fox (1749–1806). În tot acest timp, puterea comercială, colonială şi economică a Marii Britanii continuă să sporească. Replica premiilor coloniale franceze, spaniole şi olandeze se întinde din ce în ce mai mult. Acasă, Actul Închiderii Generale (1801) a accelerat semnificativ ritmul schimbărilor sociale. Canalul Caledonian (1803–1822) a fost construit în ciuda războiului. Iar în 1811 are loc la Nottingham primul dintre atacurile luddite asupra maşinilor. În acelaşi an, bătrânul rege este declarat nebun definitiv şi este urmat de fiul său, prinţul regent. Regenţa, 1811–1820, s-a dovedit una dintre cele mai frumoase perioade pentru arhitectura, patronajul şi înalta societate britanică.

Şi Scandinavia a evitat revoluţia, însă nu şi tulburările asociate acesteia. Suedia este implicată de două ori în războaiele împotriva Rusiei. În 1788–1790, după victoria navală de la Svenskund, iese nevătămată. În 1808–1809 pierde Finlanda şi, în dezastrul care a urmat, şi pe regele Gustav IV Adolf (1792–1809). Constituţia din 1809 introduce o monarhie limitată, iar unul dintre foştii mareşali ai lui Napoleon, Jean-Baptiste Bernadotte (1763–1844), este invitat să accepte tronul drept Carol XIV. Intră în coaliţia antifranceză, participă la războiul de eliberare din Germania şi desparte Norvegia de Danemarca. [NORGE]

Pe de altă parte, Danemarca încercase cu disperare să menţină o politică de neutralitate, care în două rânduri i-a atras represaliii cumplite din partea Marii Britanii. Sub marele reformator C.D.F. Reventlow (1748–1827), iluminismul danez a obţinut multe lucruri, inclusiv emanciparea iobagilor, drepturi civile pentru evrei, comerţ liber şi presă liberă. Însă nu a salvat ţara de vecinii ei. În aprilie 1801, flota daneză este scufundată la Copenhaga, când se spune că Nelson şi-a dus ochearul la ochiul orb şi a refuzat semnalul de oprire a atacului. În septembrie 1807, Copenhaga este înconjurată din toate părţile de britanici şi obligată să capituleze. După aceea, danezii au preferat legătura cu francezii, pentru care au fost pedepsiţi de Bernadotte şi de Congresul de la Viena.

Balcanii se întindeau dincolo de sfera directă de influenţă a Franţei. Singura regiune deţinută şi administrată de francezi erau aşa-zisele Provincii Ilirice – respectiv teritoriile Sloveniei şi Croaţiei moderne. [ILLYRIA] Însă avântul ideilor revoluţionare şi naţionale se resimţea în toate colţurile. Grecia a fost puternic afectată. În 1799 se formează Republica

Septinsulară, cu sprijin din partea Rusiei [HEPTANESOS]; iar momentul în care o parte mai mare a frizei Partenonului a fost dusă din Atena a declanșat o explozie imediată a sentimentului naționalist. [PRADĂ DE RĂZBOI] În Serbia, două revolte împotriva stăpânirii otomane, în 1804–1813 și 1815–1817, au primit, de asemenea, sprijin rus. În Principatele Române, ocupația rusă din 1806–1812 și cedarea ulterioară a Basarabiei au provocat resentimente care au alimentat sentimentele naționaliste. [BOUBOULINA]

NORGE

La sfârșitul Războaielor Napoleoniene, când Danemarca era în mod cert de partea perdanților, liderii Norvegiei s-au desprins de cei 400 de ani de stăpânire daneză. La 17 mai 1814 se întrunește o adunare la Eisvold, lângă Christiania, pentru a declara Norvegia monarhie suverană constituțională. Constituția a fost elaborată în mare parte după modelul Spaniei (1812). Guvernatorul danez al țării, prințul Christian Frederick, a fost aclamat în unanimitate drept primul rege al Norvegiei de după 1389.

Însă adunarea de la Eisvold nu a făcut pace nici cu Suedia, nici cu regele Danemarcei. De când au pierdut Finlanda în 1809, suedezii urmăresc să obțină Norvegia drept compensație; iar regele danez le acceptă unilateral pretenția. Mai mult, armata suedeză, sub conducerea moștenitorului la tron, Bernadotte, era deja în marș pentru a pune în aplicare acordul. După un război de două săptămâni, norvegienii sunt obligați să accepte un târg prin care își puteau păstra constituția și parlamentul separat (*Storthing*), însă nu și regele, în cadrul unui teritoriu suedezo-norvegian unit. Acest acord este protejat printr-o Lege a Unirii și confirmat la Congresul de la Viena.

De atunci, mișcarea națională a Norvegiei s-a orientat în sfera culturală împotriva dominației daneze, însă, în cea politică, împotriva unirii cu Suedia. Nicio presiune nu-i putea convinge pe norvegieni să renunțe la constituția lor; iar nouăzeci de ani de certuri în privința politicii externe, al drapelului național și, mai ales, a puterilor regelui suedez, a afectat unirea. La un moment dat, întregul cabinet norvegian a fost adus în fața Curții constituționale a țării, iar premierul a fost amendat, pentru depășirea drepturilor pe care le aveau. Într-un final, guvernul suedez se supune celei de-a doua declarații de independență a Norvegiei. Prințul danez Carol este ales rege în unanimitate și intră în capitală la 25 noiembrie 1905. Regele ia numele de Haakon VI, iar capitala revine la vechiul nume de Oslo. Cu o oarecare întârziere, voința adunării de la Eisvold fusese, în sfârșit, îndeplinită.[1]

Imperiul Rus al lui Alexandru I (1801–1825), nepotul Ecaterinei cea Mare, a reprezentat una dintre perioadele cele mai liberale ale istoriei sale. Tatăl lui Alexandru, Pavel I (1796–1801) era aproape nebun: politica sa internă s-a caracterizat prin toane și accese de răutate, cum ar fi reintroducerea pedepsei corporale pentru nobili și civili, iar cea externă de capricii personale trecătoare. A părăsit a doua coaliție în 1799 din cauza dorinței de a deține Ordinul Maltei; iar în 1801 s-a certat cu Marea Britanie fără vreun motiv concret. Este asasinat de un grup de ofițeri beți. După aceea, Alexandru a intrat într-o confruntare de durată cu Napoleon. Îndrumat de prietenul său din copilărie și prim-ministru, prințul Adam Czartoryski (1770–1861), nobil polonez luat cândva ostatic de Ecaterina, a abordat problemele politice și sociale ale vremii cu seriozitate și inteligență. Avea viziuni largi pentru reconstrucția Europei și arăta un interes autentic pentru avantajele monarhiei constituționale.[40] A încorporat Finlanda ca mare ducat autonom, i-a eliberat pe iobagii fără pământ ai provinciilor baltice, iar vreme de două decenii a transformat regiunea vestică anexată de la Polonia-Lituania într-o scenă a experimentelor sociale și culturale liberale, cu centrul în cartierul universitar și educațional Wilno.[41] A fost responsabil

HEPTANESOS

În martie 1799, garnizoana franceză din Corfu capitulează în fața unei forțe de expediție comune ruso-turcă, sub conducerea amiralului Uștakov. Corfu era cea mai mare dintre *Heptanesos*, cele șapte insule ionice pe care Tratatul de la Campo Formio le cedase Franței de la fosta Republică Venețiană. (Cucerirea acesteia a fost rezultatul unui exemplu rar de cooperare ruso-turcă, inspirat de invazia lui Napoleon în Egipt.) Odată stabiliți acolo, rușii s-au descotorosit de aliații lor otomani și au creat o „republică septinsulară" model, cu un parlament și constituție proprie (1803), elaborată de prim-ministrul țarului Alexandru, prințul A.J. Czartoryski.[1] Scopul mărinimiei lor era să suprasolicite Franța revoluționară și să creeze nucleul unui stat grec viitor. Însă această stare de lucruri a durat doar patru ani. Insulele ionice au redevenit posesiune franceză prin Tratatul de la Tilsit, însă au fost luate una câte una de către flota britanică începând din 1809.

Regimul britanic s-a dovedit mai puțin liberal decât predecesorul său susținut de ruși. O constituție impusă dădea puteri de prim-rang guvernatorului. O mână de personalități conduceau atât adunarea consultativă, cât și sistemul opresiv *colonia* de proprietate asupra terenului. În timpul războiului de independență a Greciei, scopul principal al britanicilor era să înăbușe dorința insularilor de a se alătura Greciei. În 1848 și 1849, Cephalonia devine scena revoltelor agrare, pe care guvernatorul de atunci, Sir Henry Ward, le suprimă prin arestări în masă, biciuiri și execuții. Chiar când Palmerston îi condamna pe austrieci ca fiind „cele mai mari brute care și-au asumat termenul nemeritat de oameni civilizați" și când generalul Heynau era aruncat într-un jgheab pentru cai din Londra, guvernatorul Ward era descris în Camera Comunelor ca „sângerosul Heynau al Insulelor Ionice". Însă în zadar. Era un preludiu potrivit felului brutal în care Palmerston avea să rezolve Problema Don Pacifico.[2] Unirea cu Grecia a fost interzisă în 1859, la sfatul comisarului britanic W.E. Gladstone. Însă a fost acordată în 1864 ca gest de onoare în acordul general cu Grecia. În timpul crizei, lui Alfred, Duce de Edinburgh, i se oferă tronul Greciei, însă acesta refuză. Este ironic că monarhia britanică avea să-i ofere titlul defunct de Duce de Edinburgh unui prinț grec exilat născut Corfu. [GOTHA]

PRADĂ DE RĂZBOI (LOOT)

În 1799, ambasadorul britanic la Poarta Otomană, Lordul Elgin, vizitează Atena și obține cele mai frumoase porțiuni ale Frizei Partenonului. Partenonul fusese utilizat ca arsenal: o mare parte din el fusese demolat în urma unei explozii: și nimeni nu încerca să-l repare. Elgin susținea că înțelegerea lui cu autoritățile otomane era legală și spre binele obștesc. Însă atenienii s-au împotrivit. Unul dintre liderii greci care se împotriveau stăpânirii otomane dăduse un avertisment în privința vânzării comorilor Greciei „europenilor". „La urma urmei, scria el mai târziu, pentru asta ne-am luptat".[1]

„Marmura Elgin" reprezintă una dintre expoziițiile cele mai importante ale Muzeului Britanic, iar unii o consideră parte a patrimoniului britanic.[2] (Dacă porțiuni uriașe din Stonehenge ar fi fost transportate legal la Atena, atunci și acestea ar fi putut fi considerate la fel de bine parte din „patrimoniul Greciei".)

Multe galerii și muzee europene au fost înființate pornind de la prăzi de război naționale sau particulare. În secolul XVII, suedezii au luat foarte multe obiecte de artă și alte obiecte de valoare din Germania, Boemia și Polonia. Napoleon a fost patronul cel mai înflăcărat al Luvrului (vezi p. 722). O mare parte din prada arheologică de război adusă de el din

Egpit a fost luată apoi de britanici. Multe dintre colecţiile de bază ale bibliotecilor şi muzeelor de stat din Rusia au fost aduse din Polonia. În anul în care Lordul Elgin se afla la Atena, armata generalului Suvorov era însoţită spre Italia de echipe instruite de experţi culturali. Puterea politică grea era însoţită de obicei de degete uşoare.

În secolul XX, naziştii au fost consideraţi cei mai mari hoţi de obiecte de artă. Göring se considera expert, iar Hitler, fost student la arte, plănuia să transforme oraşul său de baştină, Linz, în cel mai mare centru artistic al lumii. Cracovia, Paris, Florenţa, Ghent şi Amsterdam şi multe alte centre mai mici au fost jefuite. Vagoane pline de pradă de război au ajuns la Reich dinspre Est. La sfârşitul războiului, mii dintre cele mai mari comori artistice ale Europei au fost găsite într-o mină de sare dezafectată la Alt Aussee în Austria.[3]

Însă jaful nazist nu constituie decât mai puţin de jumătate din întreaga poveste. Naziştii nu aveau ce să-i mai înveţe pe ruşi în privinţa prăzilor de război. La cincizeci de ani de la război, multe dintre lucrările marilor maeştri şi alte capturi naziste pe care Armata Roşie le jefuise la rândul său de la germanii jefuitori, au început să iasă la lumină în Rusia. Aşanumita „Mască a lui Agamemnon" din aur de la Micene, de exemplu, împreună cu 16 000 de elemente ale „Comorii lui Priam" din Troia, aduse cândva la Berlin de Schliemann, se aflau în 1991 la Moscova.[4] Fără să fie cunoscute decât de KGB şi de o mână de experţi în conservare, aceste „trofee" şi „descoperiri speciale" fuseseră păstrate în secret timp de aproape jumătate de secol la Hermitage, şi la Muzeul Puşkin, şi la mănăstirea Zagorsk. Majoritatea proveneau din colecţii private cum sunt cele ale lui Herzog şi Hatvany din Budapesta, a lui Franz Koenigs din Amsterdam, sau ale Fundaţiei Krebs din Mannheim. Se estima că era vorba despre un milion de lucrări de artă. Problema, la fel ca în cazul Muzeului Britanic, era de a-i convinge pe descoperitorii ruşi că a găsi nu e sinonim cu a păstra.

Nici ceilalţi aliaţi nu au scăpat de bănuieli. Colecţia Mozartiana din Berlin, care fusese dusă în Polonia în timpul războiului pentru siguranţă, nu s-a mai întors din Biblioteca Univer- sităţii din Cracovia. În 1990, obiecte nepreţuite din „Comoara Quedlingburg", printre care o Biblie germană cu anluminuri din secolul X, într-o legătură incrustată cu pietre preţioase, au fost descoperite într-un garaj din Texas care aparţinea cândva unui fost locotenent din armata americană.[5]

Nu mai e nevoie să spunem că termenul legal de „proprietate culturală" aşa cum este definit în Convenţia de la Haga din 1954 este o inovaţie relativ recentă.[6]

pentru înfiinţarea unui sistem de învăţământ de stat şi al Consiliului (consultativ) de Stat care a rămas de atunci un organ central al guvernării ţariste. Rusia nu a fost foarte docilă în aplicarea ideilor radicale; însă o generaţie de soldaţi ruşi care au intrat în legătură directă cu Polonia, Italia şi chiar Paris au reprezentat o sursă de efervescenţă.

Războaiele Napoleoniene nu au oprit expansiunea teritorială a Rusiei către Est. În 1801, cucerirea de şaizeci de ani a Caucazului a început cu anexarea Georgiei. În 1812, chiar când Napoleon se apropia de Moscova, o expediţie rusă a înfiinţat colonia mică Fort Ross pe coasta nordică a Californiei – cu peste treizeci de ani înainte ca pionierii americani să ajungă în regiune.[42] [GĂGĂUZ]

În timp, neajunsurile sistemului continental al Franţei au început să se facă simţite, la fel şi efectele blocadei britanice. Acestea au stat la baza alianţei din martie 1812 a ţarului cu Suedia şi la trimiterea de către Napoleon a unei Mari Armate (*Grande Armée)* de aproximativ 600 000 de oameni la frontiera vestică a ţarului. De asemenea, au constituit motivul principal de dispută pentru războiul ruşinos din 1812–1814 dintre Marea Britanie şi Statele Unite. Corăbiile americane erau de prea mult timp blocate între reglementările contradictorii ale britanicilor şi francezilor; iar în 1807, faptul că la bordul navei

GĂGĂUZ

La scurt timp după ce ruşii au cucerit Basarabia în 1812, noua provincie a ţarului a atras un val de imigranţi. Printre aceştia se afla un grup de creştini balcanici denumiţi *găgăuzi*. Aceştia proveneau dintr-o zonă aflată în nordul Bulgariei de azi şi s-au stabilit în regiunea Komrat, pe teritoriul Moldovei moderne. Limba lor aparţine ramurii Ghoz a limbilor turcice şi are echivalente în Asia Centrală. Orientarea lor religioasă era ortodoxismul bulgar de rit slav. Rămâne deschisă întrebarea dacă şi-au părăsit pământul natal mai mult din speranţă decât de teamă. Mai multe comunităţi găgăuze, care erau musulmane, au rămas sub stăpânire otomană în Bulgaria.

Există două puncte de vedere în privinţa istoriei timpurii a găgăuzilor. Unul susţine că aceştia erau turci medievali care fuseseră bulgarizaţi parţial. Celălalt susţine că aceştia erau bulgari turciţi, care şi-au păstrat religia când şi-au pierdut limba. Niciunul nu reflectă de fapt realitatea.[1]

Găgăuzii erau doar una dintre numeroasele minorităţi din Europa de Est care au fost împărţite în creştini şi musulmani.[2] Tătarii musulmani de pe Volga aveau şi o minoritate botezată, *Krieşenii*, care adoptaseră religia cuceritorilor lor ruşi. Cecenii din nordul Caucazului, deşi majoritar musulmani, includeau şi câţiva creştini. Abkazienii erau într-o poziţie asemănătoare [ABKHAZIA]. Musulmanii albanezi, cu toate că reprezentau majoritatea atât în Albania, cât şi în provincia Kosovo din Serbia (vezi anexa III), formau o minoritate importantă în Macedonia. [MAKEDON] [SHQIPERIA]

De ambele părţi ale Munţilor Rodopi, la graniţa dintre Bulgaria şi Grecia, există o comunitate substanţială de musulmani vorbitori de bulgară, cunoscuţi sub numele de *pomaci*. Aceştia au legături îndepărtate în părţi din Macedonia şi Albania. Existenţa lor în Grecia nu este recunoscută oficial. În 1876, miliţia locală a pomacilor, nu armata otomană profesionistă, a fost cea care a comis ceea ce Gladstone a denunţat ca „ororile bulgare". Dacă este aşa, atunci au plătit din plin în ororile Războaielor din Balcani care au urmat. Însă nu au plecat din teritoriu.[3]

În Bosnia, religia este singurul criteriu prin care se deosebesc musulmanii bosniaci de „sârbii ortodocşi" şi „croaţii catolici". Toţi vorbesc aceeaşi limbă „sârbo-croată" şi toţi sunt slavi. Musulmanii bosniaci (44% din populaţie în 1991) sunt consideraţi de obicei de vecinii naţionalişti drept renegaţi care au renunţat la catolicism sau la ortodoxism în favoarea religiei otomanilor stăpânitori. De fapt, cel mai probabil, înainte de adoptarea islamismului multe asemenea familii bosniace fuseseră patareni. [BOGUMIL]

La sfârşitul secolului XX, aceste popoare puţin cunoscute s-au aflat în mod repetat pe prima pagină a ştirilor europene. La jumătatea anilor 1980, regimul comunist în căderea al Bulgariei făcea o ultimă încercare disperată de a menţine controlul, lansând o campanie ultranaţionalistă denumită „Proces pentru Renaştere". Moscheile au fost distruse, iar minorităţile musulmane ale Bulgariei – găgăuzii, pomacii şi turcii – au fost obligaţi să aleagă între schimbarea numelui sau emigrare. Mulţi au ales să emigreze. În 1991, când Moldova şi-a declarat independenţa, găgăuzii din Komrat, pe atunci în număr de 200 000, au şovăit. Cecenii au ridicat sfidător stindardul independenţei faţă de Rusia, proclamându-şi propria republică naţională în Groznîi, în timp ce tătarii de pe Volga din Kazan s-au pregătit pentru „Tatarstan".

În 1992, în mijlocul dezintegrării rapide a lugoslaviei, guvernul Bosniei se declară independent, în speranţa că va menţine integritatea unei republici multinaţionale. A primit recunoaştere internaţională, însă nu şi ajutor sau protecţie internaţională semnificativă. Prezenţa ajutoarelor occidentale şi a forţelor ONU de menţinere a păcii nu a făcut mare lucru pentru a opri luptele pentru teritoriu, masacrele în masă şi „epurarea etnică" ce au urmat. O republică autoproclamată a Bosniei, cu capitala la Pale, era echivalentul Republicii

autoproclamate Sârbe a Krajinei, cu capitala la Knin, care fusese întemeiată pe teritoriul vechii frontiere militare habsburgice din Croația. Într-un an, sârbii care reprezentau 31% din populație ocupaseră 77% din teritoriu. Sarajevo, la fel ca alte enclave, era luat cu asalt. Atacurile croate i-a îndepărtat pe musulmanii din cartierele vestice mixte cum ar fi Mostar, în vreme ce sârbii se retrăgeau din cartierele dominate de musulmani din centru. Se estimează că au pierit 250 000 de oameni. Liderii mondiali fluierau în timp ce Bosnia ardea. În absența unui guvern decisiv, disoluția comunismului avea același efect ca retragerea otomană care avusese loc în urmă cu aproape două sute de ani.[4] [SARAJEVO]

americane *Chesapeake* s-a îmbarcat un grup de pe nava regală britanică *Leopard* a constituit o ofensă gravă. Președintele Jefferson a introdus propriile lui reglementări privind „constrângerea pașnică" și „neintervenția", însă ulterior a cedat în fața cererilor „vulturilor războiului" din al XII-lea Congres. Forțele americane nu au câștigat niciun teritoriu semnificativ din Canada; iar britanicii nu au reușit să preia din nou controlul în fostele sale colonii. Dintr-o perspectivă ulterioară, este ironic să ne gândim că sistemul continental a dus atât la incendierea clădirii executivului din Washington, cunoscută din 1814 sub numele de Casa Albă, cât și la incendierea Moscovei.

Campania rusă din 1812 a fost, așa cum acesta recunoștea ulterior, cea mai mare greșeală a lui Napoleon. A denumit-o „Războiul polonez", întrucât cea mai mare parte a acțiunii a avut loc pe vechiul teritoriu al Poloniei și, de asemenea, deoarece un rezultat pozitiv ar fi ridicat inevitabil problema restaurării Poloniei-Lituaniei. Granița pe care a trecut-o Marea Armată la 22 iunie 1812 devenise de curând frontiera Imperiului Rus. În ochii locuitorilor locali era o graniță istorică, ce lega Polonia de Lituania. [MIR] Napoleon s-a confruntat cu o alegere clară între o campanie politică, în care ar fi trebuit să-și folosească armata pentru a-i elibera pe iobagi și pentru a mobiliza sentimentele antiruseşti ale populației, sau pentru o campanie pur militară, în care rezultatul să fie lăsat exclusiv pe seama norocului în război. A observat că polonezii din Lituania erau diferiți de cei din Varșovia. Astfel, la fel precum Carol XII înaintea lui și Hitler după el, alege să ignore condițiile locale și plătește pentru asta. Ținând pentru el toate ideile despre viitorul politic, trece prin Lituania către inima Rusiei. La Borodino, la porțile Moscovei, a avut parte de cea mai costisitoare victorie a sa. Moscova a fost ocupată, însă a ars împreună cu o mare parte din depozitele sale. Țarul refuză să negocieze și ordonă armatei sale să evite un conflict major. În noiembrie, sub amenințarea foametei, se anunță retragerea. Coloanele Marii Armate, care se întindeau pe 800 km, au căzut pradă iernii rusești, cazacilor prădători și inundațiilor râului Berezina. Napoleon pleacă pe sanie la Varșovia, apoi la Paris. Cât despre oamenii săi, din cei 600 000 care trecuseră pe la Niemen în iunie, abia unul din douăzeci a supraviețuit pentru a relata povestea îngrozitoare. Așa cum remarca împăratul cândva, „Toate imperiile mor de indigestie". [MALET] [SPASIT'EL]

Campaniile finale din 1813 și 1814 au fost decise în egală măsură de logistică și de performanța în bătălie. Cu toate că forțele lui Napoleon au fost copleșite în Bătălia Națiunilor, care a durat trei zile și a avut loc lângă Leipzig în octombrie 1813, acesta a continuat să câștige cea mai mare parte a înfruntărilor ulterioare. Însă se confrunta cu voința colectivă a popoarelor al căror simț naționalist îl stârnise chiar el, dar și cu hotărârea dinastiilor de a-și restabili supremația. Înaintarea rușilor, prusacilor și austriecilor dinspre est și a lui Wellington de la sud nu putea fi împiedicată. Numărul de tineri

MIR

În iulie 1812, când generalul Platov se retrăgea în Bielorusia din fața Marii Armate (*Grande Armee*), cazacii săi au așezat butoaie cu praf de pulbere sub zidurile castelului Mir și le-au aruncat în aer. Jerome Napoleon, regele Westfaliei, a folosit acel loc drept sediu timp de câteva zile, în drumul său spre Moscova. Însă la 10–11 noiembrie, când armata țaristă s-a întors, o luptă disperată cu francezii în retragere a desăvârșit dezastrul.[1]

Mir fusese multă vreme una dintre marile fortărețe ale granițelor polone-lituaniene, unul dintre castelele feudale cele mai răsăritene ale Europei. Cândva o fortăreață a marilor duci ai Lituaniei, acesta a trecut în mâini private în 1434. Fortificațiile masive au fost terminate în cca 1500 sub Jerzy I Illinicz, Mareșal de Lituania, și de fiul său Jerzy II, conte al Sfântului Imperiu Roman. Cinci bastioane mărețe din cărămidă roșie au fost adăugate la zidul de apărare. Acestea erau protejate de o barbacană în formă de potcoavă și împrejmuite de un șanț cu apă. După 1569, fortăreața centrală a fost transformată de prințul M.K. Radziwitt într-un mare palat renascentist din piatră finisată. Până în 1812, a servit, împreună cu castelul Nieswiez din apropiere drept unul dintre cele două scaune principale ale lui Radziwitt.

În decursul vieții sale lungi, Mir a fost martorul multor acțiuni militare. A fost jefuit de Cavalerii Teutoni în 1395, invadat de două ori de tătari în secolul XV, cucerit de suedezi în 1655, incendiat de Carol XII în 1706 și asediat de ruși în 1794.

Zilele de glorie ale castelului Mir au fost asociate prințului Karol Radziwitt, „Panie Kochanku" (1734–1790), care a restaurat palatul după stricăciunile aduse de războaiele suedeze. A fost proprietatea cea mai importantă dintr-un complex uriaș de domenii pe care lucrau mii de iobagi bieloruși. Biserica catolică și cea greco-catolică (uniații) s-au alăturat sinagogii evreiești și moscheii tătărâști. Târgul anual de cai era condus de o mare comunitate de țigani al căror „rege" era încoronat de către prinț. În 1761, palatul a găzduit o orgie uriașă în timpul unei sesiuni a Tribunalului Marelui Ducat. În 1785 a fost spațiul unei recepții mărețe în onoarea ultimului rege al Poloniei. Stăpânirea rusă a început odată cu a doua împărțire, în 1793. Țiganii au migrat imediat *en masse* în Moldova. Familia Radziwitt a plecat la proprietățile lor din Prusia. După 1812 au rămas doar ruinele.

Însă Mir a continuat să existe, imortalizat în poemul epic *Pan Tadeusz* al lui Adam Mickiewicz. Poetul se gândea la palatul Mir când descria „Cina cea de taină" a Lituaniei. Plini de speranță și bunăvoința la ideea eliberării aduse de Napoleon, nobilii locali s-au adunat și au organizat un banchet strălucitor. Domnii și doamnele au dansat *poloneza*. Au fost distrați de talgerele lui Jankiel Evreul, „care își iubea țara ca un polonez". La sfârșit au ridicat paharul și au rostit tradiționala urare poloneză „Să ne iubim!" *(Kochajmy Sie!)*[2]

francezi morți a fost uriaș. În acei ultimi doi ani, Napoleon a pierdut peste un milion de oameni, cu toate că nu reușise să-i atragă pe inamicii săi în altă bătălie organizată. A venit și momentul în care împăratului i s-a spus că soldații nu mai doreau să lupte. În aprilie 1814, cu britanicii, rușii și prusacii în Paris, Napoleon abdică. Războaiele revoluționare și Revoluția se sfârșeau. Sau cel puțin așa se părea.

La prima vedere se poate presupune că rezultatul războaielor revoluționare a fost destul de limpede. Și totuși, în ochii istoricului care a studiat foarte amănunțit subiectul, Aliații nu au obținut o victorie clară. „Coaliția europeană a triumfat în final în fața armatelor franceze, scria el, însă nu se poate spune că Franța a fost înfrântă de conflict".[43] Se gândea, fără îndoială, la menținerea integrității teritoriale a Franței, la continuarea ideilor revoluționare și la surprizele care aveau să vină.

MALET

La ora 3 în dimineaţa zilei de 23 octombrie 1812, un bărbat în uniforma completă a unui general imperial sosea la cazărmile Popincourt din Paris şi cerea o întrevedere urgentă cu comandantul Gărzii Naţionale. Prezentându-se drept generalul Lamotte, noul guvernator al armatei, anunţa că Napoleon fusese ucis la Moscova, că o sesiune de urgenţă a Senatului declarase o Republică Provizorie şi că Garda Naţională trebuie să se adune imediat în Place Vendôme. Întinzând comandantului un certificat de promovare, i-a ordonat să se ocupe şi de celelalte unităţi, apoi să asigure ieşirea în siguranţă a doi prizonieri de stat, generalii Guidal şi Ladurie. Instrucţiunile sale erau susţinute de un dosar impresionant de decrete.

Vreme de câteva ore, planul a decurs cu succes. „Generalul Lamotte" făcu rondul garnizoanelor din Paris fără împotrivire. La fel şi generalul Ladurie. Generalul Guidal a preferat o masă bună la restaurant. Însă treisprezece ofiţeri seniori au urmat ordinele Republicii Provizorii inexistente. Ofiţerul care comanda Palatul Luxembourg, unde se spunea că avusese loc sesiunea de urgenţă a Senatului, nu remarcase nimic deplasat.

Lucrurile au început să meargă prost doar atunci când o mare parte din Garda Naţională era strânsă deja în Place Vendôme. Într-o întrevedere privată cu generalul Hulin, pe care îl înlocuia Lamotte, „Lamotte" fusese obligat îi urmeze ordinele. Însă acesta l-a împuşcat pe Hulin în cap. La scurt timp după aceea, întâlnindu-se cu alt grup de ofiţeri, a fost recunoscut de un fost camarad, care a strigat: „Acela nu este Lamotte, e Malet". Împresurat, şeful conspiratorilor a fost dezarmat şi demascat.

Claude-François Malet (1754–1812), originar din Jura, fusese brigadier-general cu convingeri iacobine puternice. Scos de mult din serviciul activ, fusese ţinut în detenţie pentru ostilitate făţişă arătată pentru Napoleon. A pus totul la cale cu ajutorul altui deţinut, abatele Lafon, regalist şi susţinător al papei, care a întocmit documentele false. Soţia lui a închiriat uniforme de la un costumier de la teatru. Adevăratul Lamotte era un general republican care trăia în exil în SUA.

Malet şi Lafon se căţăraseră pe zidul temniţei în miez de noapte. Malet a mers acasă să se îmbrace înainte să meargă la Popincourt. Lafon a dispărut până după Restauraţie. În faţa Curţii marţiale, Malet şi-a asumat întreaga responsabilitate, însă nu i-a putut salva pe cei care îi căzuseră în capcană. Ultima lui dorinţă a fost ca el să fie cel care dă ordinul plutonul său de execuţie.[1]

Incidentul Malet a dezvăluit adevărul despre Imperiul lui Napoleon. Malet calculase corect că soarta unui Imperiu depindea de viaţa unui singur om. În minutul în care Napoleon fusese considerat mort, nimeni nu se gândise la regele Romei sau la succesiunea napoleoniană. Ca rezultat, Franţa aproape că a fost transformată din nou în republică, cu un singur glonţ. „Incidentele minore" au potenţialul de a efectua schimbări majore în cursul istoriei.

Toţi au acceptat faptul că era la mijloc soarta unui întreg continent. Napoleon iubea să vorbească despre „Europa". Când a menţionat termenul la Tilsit, ţarul l-a combătut. „Europa", a întrebat Alexandru I, „ce e asta?" Apoi a dat singur răspunsul: „Europa suntem noi" (probabil referindu-se la prinţii conducători). În primăvara lui 1814, când călărea spre Paris, spunea: „Am venit să împac Franţa cu Europa". Acea reconciliere a durat mai mult decât se aştepta cineva.

Miercuri, 20 aprilie 1814, Fontainebleau. Napoleon Bonaparte, rege al Elbei, îşi lua rămas-bun de la garda imperială înainte de a părăsi Franţa pentru noul său regat. În holul castelului i-a întâmpinat pe membrii rămaşi ai anturajului său şi grupul de comisari din

SPASIT'EL

În 1812, pentru a sărbători salvarea Rusiei de Napoleon, Alexandru I a decretat ca în Moscova să fie construită o biserică închinată lui Hristos Mântuitorul. Proiectul a fost pus în practică de un comitet convocat de Nicolae I. Lucrările au început pe malul râului, aproape de Kremlin, în 1837. Proiectul, făcut de Konstantin Ton, arhitect de căi ferate, prevedea o bazilică uriașă în formă de cruce, peste care se ridicau cinci domuri, o cupolă mare de bronz și o cruce înaltă pe un turn ascuțit. Interiorul era aurit cu 422 de kilograme de aur curat. Clopotnița adăpostea cele mai mari clopote din Rusia. Exteriorul era învelit cu plăci de marmură podoliană și granit finlandez. După o muncă de patruzeci și cinci de ani, *Khram Khristusa Spasit'yel'ya* sau Templul Mântuitorului a fost sfințită în prezența țarului Alexandru III la 26 mai 1883.

La 18 iulie 1931, *Pravda* anunța că un comitet condus de V. Molotov hotărâse să construiască un Palat al Sovietelor lângă râul Moscova. Cinci luni mai târziu, Templul Mântuitorului era dinamitat. În 1933 Stalin a comandat un proiect realizat de Yofon și Șciusev, care prevedea un edificiu înalt de 415 metri și de șase ori mai mare decât Empire State Building. Deasupra urma să fie montată o statuie a lui Lenin de trei ori mai înaltă decât Statuia Libertății, cu un deget arătător lung de 6 metri.

Palatul nu a fost construit niciodată. Plăcile de marmură ale templului demolat au fost folosite pentru a decora stațiile de metrou din Moscova. După treizeci de ani, Nikita Hrușciov a decretat ca întregul spațiu de lângă râu să fie transformat într-o piscină deschisă, pentru toate anotimpurile.[1] Inevitabil, după căderea comunismului, au reapărut planuri pentru refacerea locului și pentru restaurarea templului Mântuitorului la gloria sa pierdută.

partea aliaților. Apoi s-a îndreptat către intrarea din capătul Scării Potcoavă, al cărei balcon de marmură avea vedere la spațioasa Curte a Calului Alb. Aproximativ 5 000 de soldați din vechea gardă se adunaseră acolo. Ofițerii seniori stăteau în picioare în față, într-un semicerc, cu detașamentul și orchestra. Trăsurile pentru călătorie așteptau la poartă. Când a apărut pe parapet, trompetiștii cavaleriei au cântat *Fanfare de l'Empéreur.*

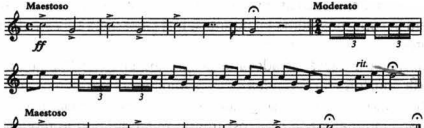

Stindardul care a fluturat în acea zi a supraviețuit și se află la Musée de l'Armée (Muzeul Armatei). Este un tricolor pătrat, cu dungi verticale albastre, albe și roșii, brodat cu aur. Marginea din față era împodobită cu emblemele imperiale – două coroane în colțurile de sus, două cercuri cu monograma „N" în laturi, doi vulturi în colțurile de jos, un snop înconjurat de albine în centru sus. Inscripția menționează: GARDE IMPÉRIALE— L'EMPÉREUR NAPOLÉON AU 1er RÉGIMENT DES GRENADIERS À PIED. Pe spate este acoperit cu onorurile de bătălie ale regimentelor: Marengo, Ulm, Austerlitz, Iéna, Eylau, Friedland, Eckmühl, Essling, Wagram, Smolensk, Moskowa, Vienne, Berlin, Madrid, Moscou. Onorurile din 1813–1815 de la Lutzen, Bautzen, Dresda, Leipzig, Hanau, Champaubert, Montmirail, Vauchamps – încă așteptau să fie adăugate.

Anturajul personal al lui Napoleon fusese redus la douăzeci de oameni. Printre aceştia se numărau generalul Drouot, „înţeleptul Marii Armate", care într-o zi avea să pronunţe discursul funerar al împăratului, generalul Bertrand, care avea să aducă cenuşa împăratului în Franţa, şi ducele de Bassano, ministrul său de externe. Printre civili se numărau aghiotanţii Belliard, Bussy şi Montesquiou şi baronii Fait şi Lorgne d'Ideville şi cavalerul Jouanne, membri ai secretariatului. Din personalul militar făceau parte contele Kossakowski, comandant al *maison militaire*, contele d'Ornano, comandant de dragoni, doi colonei de artilerie, Gourgaud şi La Place, colonelul Atthalin din serviciul topografic şi colonelul Vauzovits (Wasowicz), interpretul polonez. Comandantul vechii gărzi, mareşalul Lefebvre-Desnoëttes, Duce de Danzig, aştepta călare în fruntea cavaleriei care avea să însoţească trăsura la Briare. În afară de el, nu erau prezenţi niciunul dintre mareşalii imperiului şi niciun reprezentant al familiei imperiale.

Generalul Petit, care conducea detaşamentul, a ordonat prezentarea armelor. Tobele băteau „Aux Champs". Napoleon a coborât scara şi s-a aruncat în mijlocul soldaţilor adunaţi. Nu au fost înregistrate cuvintele exacte ale împăratului, însă generalul Petit era suficient de bine poziţionat pentru a-şi aminti:

> Ofiţeri, subofiţeri, soldaţi ai vechii mele gărzi! Îmi iau rămas-bun de la voi. Vreme de douăzeci de ani am fost mulţumit de voi. Mereu v-am găsit pe drumul spre glorie.
> Puterile aliate au înarmat întreaga Europă împotriva mea. O parte a armatei şi-a trădat datoria şi Franţa însăşi... Cu voi şi cu alţi bărbaţi curajoşi, care mi-aţi rămas credincioşi, aş fi putut să duc mai departe războiul încă trei ani. Însă asta ar fi adus suferinţă Franţei şi ar fi contrazis scopurile pe care le-am declarat. Aşa că fiţi credincioşi noului suveran ales de Franţa. Nu abandonaţi această dragă *Patrie*, atât de îndelung nefericită.
> Nu-mi deplângeţi soarta. Voi fi mereu mulţumit dacă şi voi sunteţi mulţumiţi. Aş fi putut să mor... Însă nu. Am ales calea onorabilă. Voi scrie despre toate pe care le-am săvârşit.[45]

În acel moment, generalul Petit a ridicat sabia şi a strigat: „Vive l'Empereur", urmat de ecoul puternic al soldaţilor.

> Nu vă pot îmbrăţişa pe toţi, aşa că te îmbrăţişez pe tine, generale. *Approchez, General Petit* („Apropie-te, generale Petit)...

Apoi, cuprinzându-l pe general, a spus: „Aduceţi-mi Vulturul". A sărutat de trei ori tivul stindardului spunând: „Dragul meu Vultur, fie ca aceste sărutări să se răsfrângă în sufletul tuturor celor curajoşi". Apoi, la final: „Adieu, mes enfants" („Adio, copiii mei"). „Acei războinici suri, care de multe ori şi-au privit împietriţi propriul sânge curgând, nu-şi puteau stăpâni lacrimile."[46] Napoleon s-a îndreptat cu paşi mari către trăsură, s-a aşezat brusc pe locul său, apoi a fost dus.

Castelul Fontainebleau, situat la 60 km la sud-est de Paris, era reşedinţa preferată a lui Napoleon. Construit de Francisc I în jurul turnului unei case de vânătoare medievale, data din 1528 şi reprezenta una dintre cele mai vechi construcţii renascentiste din Franţa. Înconjurat de stejarii şi pinii pădurii sale dese, castelul oferea cu adevărat izolare şi

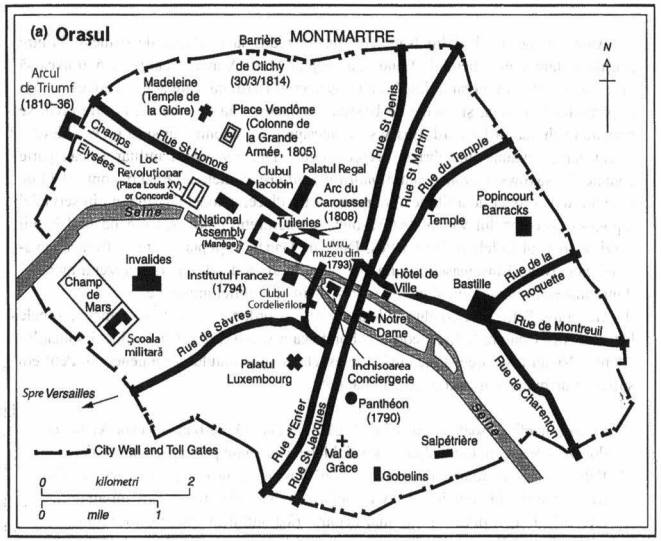

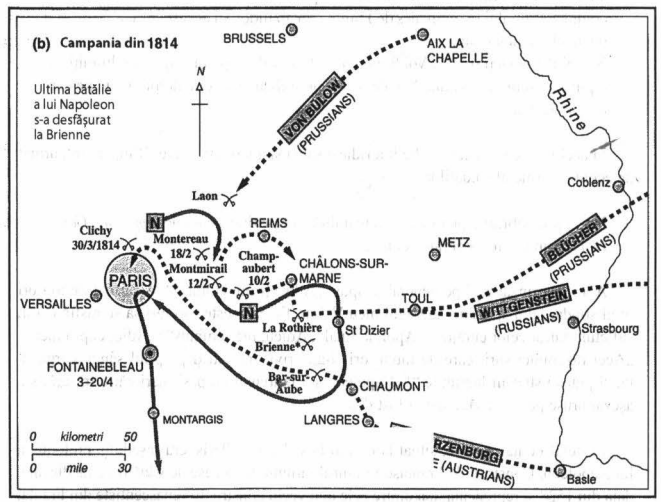

Harta 20. Parisul Revoluționar

relaxare. Mai puțin restrictiv decât Versailles, nu avea umbrele gloriei altcuiva. Clădirile sale erau dispuse în jurul unor curți – la Cour Ovale, la Cour des Princes, la Cour de la Fontaine, la Cour des Offices, le Jardín de Diane. La Cour du Cheval Blanc, cunoscută după evenimentele din aprilie 1814 drept „La Cour des Adieux" („Curtea despărțirilor" – n.tr.), a fost construită în vremea lui Ludovic XIII. Interiorul, care includea comori artistice precum frescele lui Rosso din Galeria Francisc I, a fost proiectat cu o anumită splendoare, însă nu la scară gigantică. Ornamentele și garniturile, care proveneau în mare parte din secolele XVI și XVII, fuseseră aduse din propria colecție a lui Napoleon de mobilă Empire. Castelul fusese folosit ca o colivie aurită pentru papa Pius VII, însă văzuse, de asemenea, zilele fericite ale lui Napoleon și Josephine. „Pădurea Fontainebleau este grădina mea engleză, spunea el cândva, nu vreau alta".[47] Nu era puțin lucru pentru el să părăsească acel loc.

Garda Imperială întruchipa esența a doi termeni militari – *corps d'élite* și *esprit de corps*. Formată în noiembrie 1798 ca Gardă Consulară, aceasta a fost extinsă constant până a devenit o armată în cadrul armatei. În 1805 număra 5 000 de oameni din toate cele patru armate – infanterie, cavalerie, artilerie, ingineri. În 1809 a fost scindată în Vechea Gardă, o elită de veterani în cadrul elitei, și Tânăra Gardă, formată din recruți și transferați. În 1813, în momentul său culminant, includea aproape 60 de regimente diferite, aproape 50 000 de oameni.

Garda îi accepta doar pe aplicanții cei mai buni. Aceștia trebuiau să aibă 1,78 m înălțime, 25 de ani, să fie educați și să fi luptat în trei campanii. Primeau uniforme strălucitoare, un salariu generos, instruire specială și comandanți de vârf, cu acces direct la împărat. Aveau dreptul ca toți ceilalți soldați să li se adreseze cu „Monsieur". Săptămânal, dacă era posibil, însuși cel poreclit *Tondu* („cel cu părul scurt") își inspecta așa-numiții *moustaches* și *grognards*, „invincibili" și „nemuritori". În timp, nucleul de veterani, „cei mai vechi dintre cei vechi" luptaseră deja de 17, 20 sau chiar 22 de ani. Erau acceptate glumele cu împăratul. Odată, un soldat a întrebat de ce nu a primit încă Legiunea de Onoare. „De ce întrebi asta?" „Pentru că v-am dat un pepene în deșertul egiptean!" „Un pepene, *non, non*..." „Da, un pepene și unsprezece campanii și șapte răni – la Arcola, la Lodi, la Castiglioni, la Piramide, la Acra, la Austerlitz, la Friedland...". Înainte să termine, era cavaler al imperiului, cu un salariu de 1 200 de franci. Garda avea mulți străini exotici. Două dintre cele patru regimente de „grognards" erau formate din olandezi. Existau formațiuni întregi de „Velită" formate din italieni. Cavaleria includea un regiment format din mameluci mânuitori de iatagane, lăncieri germani, călăreți tătari din Lituania și trei regimente de lăncieri polonezi, „cei mai buni dintre cei mai buni".

Mulți ani, Napoleon s-a făcut cunoscut prin ezitarea de a-și sacrifica garda în bătălie, cu excepția loviturilor fulger în momentele critice. La Borodino îi ținuse spunând: „N-o să-mi distrug garda la 300 de leghe de Paris!" Însă în campaniile ulterioare, pe măsură ce numărul de oameni instruiți se micșora odată cu rândurile tot mai mari ale noilor recruți, nu i-a mai protejat. În strălucitoarea luptă de retragere din 1814, aceștia au mărșăluit și au sângerat pe tot parcursul acelui drum.[48]

Napoleon ajunsese la Fontainebleau cu trei săptămâni înainte, încă încrezător că va înfrânge armatele aliate. Din poziția lui defensivă din Champagne, plănuise să se întoarcă și să lovească din plin liniile de comunicare inamice. Însă cazacii prădători îi capturaseră

un curier şi îi descoperiseră intenţia de a „atrage inamicul din Paris".[49] Astfel, în ultima săptămână din martie, a aflat că ruşii, prusacii şi austriecii, în loc să înainteze ca să se lupte cu el, au atacat brusc, într-o armată unită, capitala slab apărată. Ruşii au înaintat în Romainville. Prusacii şi-au instalat bateriile în Montmartre. Austriecii au înaintat pe Sena spre Charenton. Două sute de mii de soldaţi aliaţi au înconjurat liniile defensive ale capitalei. Apărătorii conduşi de mareşalul Marmont, Duce de Ragusa, rămân de neclintit. Galantul Duroc, care îşi pierduse un picior în Rusia, refuză să se predea: „O să renunţ la postul meu când îmi veţi da piciorul înapoi". Însă politicienii nu îşi doreau un asediu. Cetăţenilor le era teamă să nu aibă soarta Moscovei. Talleyrand îşi retrage spionii de la ţar. Fratele lui Napoleon, Iosif, părăseşte oraşul împreună cu împărăteasa pe data de 30.

În goana sa înapoi de la St. Dizier în landoul său rapid, Napoleon a parcurs 193 km într-o singură zi. La fel ca în călătoria sa cu sania de la Moscova din urmă cu doi ani, era însoţit de ministrul său de externe, loialul Caulaincourt. La ora 11.00, pe data de 31, schimba caii la hanul *Cour de France* la Juvisy-sur-Orge, la doar 12 km de Notre Dame, când îl întâlneşte pe un ofiţer francez şi află că Parisul capitulase. Vestea era prematură. Împăratul pleacă pe jos spre Paris; însă, întâlnind pe drum tot mai mulţi oameni în retragere, îşi dă seama că e prea târziu să intervină. Se retrage la Fontainebleau pentru a se regrupa, unde soseşte, obosit, la ora 6 dimineaţa. Trei zile mai târziu, la 3 aprilie, în Duminica Floriilor, trece în revistă Garda la Fontainebleau. 10 000 de infanterişti şi 4 600 cavalerişti îl aud spunând: „În câteva zile voi mărşălui spre Paris. Am dreptate?" Toţi au strigat în semn de aprobare. „À Paris! Vive l'Empereur!"

Însă împăratul slăbit este curând obligat să renunţe la toate planurile active. Prima lovitură este să afle că Senatul imperial aprobase un guvern provizoriu în lipsa lui şi că propunea restaurarea Bourbonilor. Apoi află că trupele lui Marmont fugiseră, făcând astfel aproape imposibilă rezistenţa. Limba franceză primeşte un nou verb – *raguser*, a trăda. A treia lovitură este să audă că mareşalii săi îl sfătuiau să abdice în favoare fiului său minor. Mareşalul Macdonald îi spune că e de neconceput să ridice sabia asupra semenilor francezi. Mareşalul Ney anunţă: „Armata nu va mărşălui. Armata îşi va asculta comandanţii".[50] „Cel mai brav dintre cei bravi" îşi pierduse dorinţa de a mai lupta. În sfârşit, împăratul află că aliaţii nu mai acceptau termenii primei sale abdicări, aprobaţi pe 4 aprilie. Timp de o săptămână teribilă se crispă la gândul tot mai clar că doar exilul îi va mulţumi. Degringolada, „dezintegrarea", se încheiaseră.

Lovitura cea mai amarnică îi e administrată de soţia lui, Marie-Louise. Ignorându-i scrisorile tandre şi curajoase, împărăteasa îi răsplăteşte înzecit toată nepăsarea şi lipsa de credinţă din trecut. Îi răspunde cu nehotărâre, apoi cu un dispreţ aspru. Presupunerea iniţială fusese că i se va alătura la Fontainebleau sau pe drumul către un exil pe care să-l împărtăşească. Apoi că va merge să-şi întâlnească tatăl, împăratul Francisc, pentru a susţine cauza soţului ei. Însă, după cum avea să se vadă, nu avea astfel de intenţii. Urma să plece la Viena, însă ca să se despartă pentru totdeauna de soţul ei.

Armata trebuia să fie eliberată de jurământul de credinţă. Formula aleasă de mareşalul Augerau era una dureroasă. „Soldaţi, declara el, sunteţi eliberaţi de jurământ prin abdicarea unui om care, după sacrificarea a milioane de victime pentru ambiţia sa crudă, nu a avut curajul să moară ca un soldat".[51] Tricolorul este înlocuit cu o cocardă albă.

Singurul punct fix în toate aceste nisipuri mişcătoare rămâne garda imperială. În noaptea de după prima abdicare, soldaţii se strâng pe străzile din Fontainebleau, cu torţe în mâini şi strigăte de „Vive l'Empereur!". A trebuit ca împăratul să le dea ordin să se

întoarcă la cazărmi. Primește, de asemenea, o scrisoare emoționantă de la contele Wincenty Krasiński, generalul senior al contingentului polonez. „Mareșalii dezertează. Politicienii vă trădează... Însă polonezii dumneavoastră rămân..."[52] Însă chiar și regimentele poloneze sunt împărțite. O treime din *chevau-légers-lanciers* (cavaleria ușoară-lăncieri) rămân. Însă altă treime, în principal francezi, se retrag. Cei 1 384 rămași se îndreaptă spre Polonia sub conducerea eroului de la Somosierra. Strălucitor și parfumat, călare pe armăsarul său arăbesc negru, Kozietulski își ia un ultim rămas-bun:

> Sire, lăsăm la picioarele Majestății Voastre Imperiale armele pe care nimeni nu ni le-a putut lua cu forța... Am fost, ca polonezi, în serviciul celui mai uimitor om al secolului... Acceptați, Sire, omagiul loialității noastre eterne... față de un prinț nefericit.[53]

Campania politică din Paris era condusă de Talleyrand, președintele Senatului, care a fost ales președinte al guvernului provizoriu. Acesta se afla în spatele semnalelor anonime care îndemnau armatele aliate să atace; iar acum îl avea oaspete pe țar în propria casă. Emigrații regaliști începuseră să se întoarcă, iar numărul Bourbonilor creștea zilnic. Contele de Provence (Ludovic XVIII), în vârstă de 59 de ani, reveneau acasă. Petrecuse douăzeci și trei de ani în exil, la Coblenz, Verona, Blankenberg, Calmar, Mittau in Courland, Varșovia și, în ultimii cinci ani, în Anglia. Își făcea bagajele la Hartwell în Buckinghamshire în aceeași săptămână în care Napoleon își făcea bagajele la Fontainebleau. Era hotărât să își sublinieze dreptul ereditar respingând o constituție pregătită de Senat, însă, de asemenea, să ofere o constituție liberală proprie. Supranumit *Louis des Huîtres* („mâncătorul de stridii"), din cauza reputației sale de gurmand, era un bărbat împăciuitor, care nu avea de gând să înlocuiască întreg sistemul imperial. Mareșalii și miniștrii lui Napoleon așteptau restaurația cu indiferență. Rușii erau campați pe Champs Elysées. Împăratul Francisc era la Rambouillet, Frederick-Wilhelm al Prusiei la Tuileries. Parizienii au ieșit să vadă priveliștea exotică – grenadieri prusaci veterani cu părul strâns în coadă, croați și maghiari plini de culoare, cerchezi cu zale, arcași bașchiri călare.

În vreme ce Franța se lupta cu fostul său împărat, restul Europei se adapta consecințelor căderii sale. În 1814, veștile circulau încet. Nici Wellington, nici Soult nu știau că Napoleon abdicase deja când luptau în ultima bătălie din campania peninsulară, lângă Toulouse, la 10 aprilie. Garnizoana imperială de la Corfu nu a aflat vestea decât atunci când o fregată britanică i-a cerut să se predea în iunie. În alte locuri, porțiunile principale ale Imperiului Napoleonian deja se destrămaseră. În Est, ducatul Varșoviei fusese ocupat de ruși de peste un an. Monarhiile Prusiei și Austriei reînviaseră. Confederația Rinului se dizolvase. În Elveția, revenise vechea Constituție. În Spania, Ferdinand VII tocmai fusese restaurat. În Olanda, Wilhelm de Orania tocmai se întorsese. În Scandinavia, Norvegia tocmai se revoltase împotriva transferului său de la Danemarca la Suedia. În Italia, statele napoleoniene fuseseră cucerite de austrieci. Papa Pius era în drum spre Roma, unde avea să reînvie Ordinul și Inchiziția.

Marea Britanie, imună la lupta continentală, se scălda în strălucirea Regenței victorioase. Nash reconstruia Pavilionul Brighton într-un stil pseudooriental fantastic. Prim-ministrul, Lord Liverpool, spunea despre Napoleon: „Curând va fi uitat". Sir Walter Scott publica primul dintre romanele Waverley. George Stephenson perfecționa prima locomotivă eficientă cu abur la Killingworth Colliery lângă Newcastle. Limba engleză

primeşte mai târziu de la doamna Margaret Sanger termenul de „natalitate controlată". Clubul de Crichet Marylebone îşi deschide primul sezon la Lord's. Se întrevedea nemulţumirea populară cauzată de recesiunea de după război. Războiul cu Statele Unite se stinsese, însă nu se finalizase.

În domeniul artelor, 1814 a fost un an în care Clasicismul încă rivaliza cu Romantismul în ascensiune. Acesta a fost anul în care E.T.A. Hoffmann a publicat lucrarea de „Povestiri" fantastice, *Phantasiestücke*. În pictură, Goya, Ingres şi Turner erau activi. În muzică, tânărul Schubert scria *The Erlking*, Beethoven îşi termina singura operă, *Fidelio*. J.G. Fichte murea; Mihail Lermontov se năştea.

Criza politică a Franţei ajunge la apogeu în timpul Săptămânii Mari. Comisarii aliaţi sosesc la Fontainebleau la 6 aprilie pentru a administra actul revizuit al abdicării, pe care îl semnează Napoleon.

> Puterile Aliate proclamă că împăratul Napoleon este singurul obstacol în calea reinstaurării păcii în Europa, iar împăratul Napoleon, respectându-şi jurământul, declară că renunţă pentru el şi pentru moştenitorii săi la tronul Franţei şi al Italiei şi că nu există niciun sacrificiu personal, nici măcar cu propria viaţă, pe care să nu fie dispus să îl accepte în interesul Franţei.[54]

Negocierile ulterioare au dus la Tratatul de la Fontainebleau, încheiat pe data de 11, prin care Napoleon urma să-şi păstreze titlul, o pensie de două milioane de franci, insula Elba ca teritoriu personal şi un grup de apropiaţi şi escortă.

Comisarul britanic, Sir Neil Campbell, a petrecut multe ore vorbind cu fostul împărat:

> Am văzut înaintea mea un bărbat scurt şi activ, care păşea rapid prin apartament, ca un animal sălbatic cu epoleţi, pantaloni albaştri şi cizme înalte cu margine roşie, nebărbierit, nepieptănat, cu firimituri de tutun presărate pe buza superioară şi pe piept...[55]

Au discutat despre campaniile lui Wellington în Peninsulă. Apoi, împăratul ar fi spus: „Naţiunea voastră e cea mai măreaţă dintre toate... Am încercat să ridic naţiunea franceză, însă planurile mele au eşuat. E soarta".[56]

Criza psihologică a fostului împărat a ajuns la apogeu după încheierea negocierilor. Este convins că e părăsit de familie şi de mareşali. Încredinţându-i comanda Gărzii mareşalului Ney, fusese asigurat: „Suntem cu toţii prieteni". Iar el răspunsese cu amărăciune: „Da, iar prietenii lui Cezar au fost şi ucigaşii lui!" Mesagerii săi către împărăteasă au întâmpinat mari dificultăţi în trecerea liniilor aliate. La Orleans, unde Tânăra Gardă rămăsese de partea ei, casierul imperial ascundea rămăşiţele tezaurului împăratului sub o grămadă de bălegar de cal în grajdurile episcopului. În ziua de 11, Napoleon ia cina întâmplător cu Caulaincourt, era un intermediar între el şi senatorii din Paris. Află că valetul său golise praful de puşcă din pistoalele pe care le ţinea întotdeauna lângă pat. Însă mai avea o fiolă de opiu pe care o păstra încă de când era să fie prins de cazaci în Rusia, cu doi ani în urmă. Se retrage în cameră şi înghite conţinutul. Otrava îşi pierduse din putere. Era suficient de puternică să-l facă să urle de durere de stomac de la crampe şi convulsii, însă nu să-l şi omoare. Caulaincourt aduce un doctor. Împăratul îşi revine

până dimineață. Spune: „Cât de greu e să mori în pat!" (Secretul e ascuns până la publicarea memoriilor private ale lui Caulaincourt, în 1933.)[57]

În ziua de 13, Napoleon își ia rămas-bun de la James Macdonald, Duce de Taranto, ultimul dintre mareșalii săi care îi rămăseseră aproape. Scoțianul devotat, fiu al unei familii iacobine, i se alăturase lui Caulaincourt în discuțiile de abdicare cu puterile aliate. Observase că un Campbell sosise chiar când Macdonald se pregătea să plece. Însă își încheiase misiunea. Napoleon îi înmânează sabia de ceremonie a lui Murad Bei, o amintire a campaniei din Egipt din 1799: „Primește asta ca să-ți amintești de mine și de prietenia noastră".[58]

Pregătirile pentru călătoria spre Elba încep imediat după semnarea Tratatului de la Fontainebleau. Împăratul este escortat în sudul Franței de patru comisari aliați – colonelul Campbell, contele Șuvalov, baronul von Koller și contele Trachsess von Waldburg. Urmau să călătorească prin Lyons și Avignon către un port de pe Riviera, unde o fregată britanică îi aștepta pentru drumul de cinci zile până în Elba. O echipă de grăjdari și birjari munceau din greu la grajdurile Rosnières din pădurea Fontainebleau, curățând și lustruind cele opt trăsuri ale convoiului, pictând blazonul imperial, împachetând totul în cele douăzeci de vehicule ale trăsurilor de bagaje, pregătind cei 101 cai de călărie și de trăsuri de care era nevoie. O sută de vagoane pline cu mobilă și obiecte personale ale împăratului urmau să plece după ei mai târziu. Cele mai grele obiecte urmau să fie trimise în avans la Briare, în sud, unde îl așteptau pe împărat și escorta sa la sfârșitul primei zile. Primul convoi pleacă în dimineața zilei de 14, pe șoseaua Montargis.

Alegerea escortei a rămas în seama împăratului. I s-a permis un grup de treizeci de ofițeri și o garnizoană de 600 de oameni. Detașamentul de cavalerie a fost format sub conducerea generalului Jerzmanowski, dintr-un escadron de lăncieri polonezi, în care au fost primiți, de asemenea câțiva francezi și mameluci. S-a mai format un echipaj de marină, o baterie de artilerie cu 100 de artileriști și un batalion de infanterie alcătuit din trei companii de grenadieri și trei de vânători. Oamenii din batalion urmau să fie aleși personal la ultima trecere în revistă.

În ultima sâmbătă, Napoleon încearcă să-și încheie socotelile cu femeile din viața lui. Lui Josephine îi scrie:

> În exil voi înlocui sabia cu peniță... M-au trădat câte unul, cu toții... *Adieu, ma bonne Joséphine.* Învață să te resemnezi așa cum am făcut-o și eu și nu-l alunga vreodată din memorie pe cel care nu te-a uitat niciodată și nu te va uita niciodată.[59]

Cu Marie-Louise, împărăteasa lui, folosește exprimarea formală *vous*:

> Draga mea soție, Providența... și-a dat verdictul împotriva mea. Vă felicit pentru decizia pe care ați luat-o... Mă îndoiesc că Destinul ne va mai aduce vreodată împreună... Dintre toate pedepsele, despărțirea de tine este cea mai crudă. Îmi aduc un singur reproș. De ce nu mi-am folosit imperiul inimii pe care ți l-a adus maternitatea? Te-ai temut de mine și m-ai iubit...[60]

Scrisorile nu au fost trimise. Au fost găsite în biroul său de la Fontainebleau după câteva zile, nesemnate.

După aceea nu-i mai rămânea decât să aştepte ziua plecării, fixată pentru miercurea următoare. Napoleon îşi mai revine. Şi provoacă pe cât de multe necazuri putea. O dată sau de două ori a izbucnit în crizele lui de furie obişnuite. Şi le-a stricat cina comisarilor, spunându-i valetului său să-i anunţe venirea la masa lor şi făcându-i să se ridice în picioare, în timp ce el a rămas în camera lui.

Ca soldat, Napoleon se gândise de multe ori la moarte şi la uitare. Odată îl întrebase pe mareşalul Segur despre ceea ce vor spune oamenii după ce el nu va mai fi. Ministrul îi recitase un adevărat imn al durerii şi elogiilor. „Non", răspunsese Napoleon, mişcându-şi încheietura mâinii într-un gest tipic galic, „ils diront «Ouf»" („Nu, pur şi simplu or să spună «Ptiu!»").[61]

În dimineaţa zilei de miercuri, Napoleon se îmbracă simplu pentru ceremonia de rămas-bun. Era un maestru al teatralităţii şi al momentului potrivit. Cândva explicase că istoria era alcătuită din timp şi spaţiu. „O persoană are întotdeauna ocazia de a recupera terenul pierdut", remarca el, „însă niciodată timpul pierdut". Probabil a savurat ocazia să pună în scenă ceea ce istoricii aveau să numească „Cina cea de Taină" a iconografiei napoleoniene. Conform unor povestiri contradictorii, era îmbrăcat fie cu uniforma de mică ţinută a Vânătorilor Gărzii (Chasseurs de la Garde) – o tunică tăiată verde peste vestă albă şi pantaloni – sau cu o tunică albastră şi pantaloni albaştri. Oricum, purta cizme înalte, sabie într-o parte, la piept avea steaua unică a Legiunii, iar pe cap avea pălăria legendară neagră, cu borul întors în sus la spate. La 11 fix dimineaţa sau, după alte relatări, când a bătut ora 13.00, s-a îndreptat spre hol şi a ieşit în capul scării de marmură.

În istorie sunt multe momente în care se pare că o eră ia sfârşit, că un regim sau un sistem consacrate vreme îndelungată au dispărut în sfârşit. Acestea sunt momente periculoase pentru toţi cei implicaţi, cu atât mai mult pentru istoricii care vor să-şi împartă subiectul studiului în perioade bine definite. Şi asta, deoarece regimurile şi societăţile şi economiile rareori mor peste noapte, la fel ca oamenii. Chiar şi în perioadele de aparent colaps de proporţii seismice, forţele continuităţii şi ale inerţiei continuă să se împotrivească motoarelor schimbării. Napoleon nu era mort. Încă nu trecuse în legendă. Îşi luase „Adieu" de la Gardă, însă nu pentru ultima dată.

Harta 21. Europa, 1815

X

DYNAMO

Motorul lumii, 1815–1914

Europa secolului XIX are un dinamism care depăşeşte cu mult toate epocile anterioare. Europa vibra de putere ca niciodată până atunci: de putere tehnică, putere economică, putere culturală, putere intercontinentală. Simbolurile sale principale erau motoarele – locomotivele, instalaţiile sale de combustibil şi generatoarele electrice. Puterea brută părea să fi devenit o adevărată virtute, fie că era vorba de viziunile populare asupra evoluţiei, care propovăduiau „supravieţuirea celui mai puternic", de filozofia materialismului istoric, care promova triumful clasei mai puternice, cultul supraomului sau teoria şi practica imperialismului.

De fapt, europenii se simţeau nu doar puternici, ci şi superiori. Nu conteneau să fie impresionaţi de „forţele" neobişnuite de care erau înconjuraţi. Vedeau forţe fizice noi, de la curentul electric la dinamită; forţe demografice noi, care au însoţit o creştere fără precedent a populaţiei; forţe sociale noi, care au adus „masele" în atenţia publică; forţe comerciale şi industriale noi, care au înflorit prin extinderea pieţelor şi a tehnologiei; forţe militare noi, care puteau mobiliza milioane de oameni şi maşinării; forţe culturale noi, care au dat naştere unor „mişcări" adresate maselor; forţe politice noi, care au câştigat o supremaţie de necontestat în lume.

Acesta a fost, într-adevăr, secolul puterii triumfătoare a Europei. Liderii ei au fost iniţial Marea Britanie, „atelierul lumii", iar în ultimele decenii Germania, al cărei eşec de a găsi „un loc sub soare" a contribuit la prăbuşirea întregului edificiu. Perdanţii şi victimele sale au fost toţi oamenii şi popoarele care nu s-au putut adapta sau nu au putut concura – ţăranii, ţesătorii, săracii oraşelor; popoarele coloniale; irlandezii, sicilienii şi polonezii, forţaţi să emigreze cu milioanele; cele trei mari imperii ale Estului – Turcia, Austro-Ungaria şi Rusia. Secolul a început după o revoluţie, în Franţa, şi s-a sfârşit în preludiul altei revoluţii, în Rusia. A început cu un om care se dorea stăpân al întregii Europe, Napoleon, care proclama că puterea era amanta sa. S-a sfârşit cu altul, Lenin, care proclama: „Comunismul este puterea sovietică plus electrificarea întregii ţări".

Desigur, se poate spune că experienţa puterii secolului XIX a fost mai mică decât cea din secolul XX. La urma urmei, puterea aburului şi electricităţii nu se compară cu cea a fisiunii nucleare. Viteza uimitoare a trenului nu se poate compara cu cea a avioanelor sau rachetelor intercontinentale. Capacitatea de oprimare a imperialismului şi colonialismului, oricât ar fi fost de mare, nu se apropie măcar de tirania totalitară a fascismului şi comunismului. Pentru omul secolului XIX, puterea era o întruchipare a minunii şi speranţei; pentru omul secolului XX a devenit un motiv de reticenţă. În intervalul care desparte Revoluţia Industrială de lupta pentru protecţia mediului, atitudinile au suferit transformări.

La descoperirea lor în 1805, beneficiile electricității nu au fost puse sub semnul îndoielii; în schimb, beneficiile puterii nucleare au stârnit polemici dureroase. Industrializarea sau colonialismul erau văzute cândva ca un mare pas înainte pentru toți cei implicați. Acum sunt văzute cel mult ca îndoielnice.

Psihologia puterii și vitezei s-a schimbat radical. În 1830, când primul tren de pasageri din lume făcea legătura între Liverpool și Manchester, un politician britanic senior era doborât și ucis de *Rocket*, care mergea cu 38 km/oră; în ciuda avertismentelor, nu reușise să înțeleagă implicațiile. În 1898, când vehiculele cu motor au fost permise pentru prima dată pe șoselele publice din Marea Britanie, acestea erau restricționate la 6 km/oră, pentru ca un bărbat să poată merge înainte cu un steag roșu. În prezent, nu există griji din partea milioanelor de oameni care călătoresc cu 160 km/oră cu autobuzul german, cu 380 km/oră cu TGV-ul francez sau cu 1 600 km/oră cu Concorde. În secolul XIX oamenii s-au familiarizat cu puterea și viteza; iar familiaritatea a dat naștere la dispreț.

Desigur, cei mai mulți europeni nu și-au dat seama cât de uriașă era puterea care le fusese încredințată. Cei grăbiți și ambițioși urmăreau să o exploateze la maximum; cei înțelepți urmăreau să o folosească cu precauție. Britanicii, liderii inițiali, nu aveau de ales decât să intervină cu prudență în politicile continentale. La fel a făcut și Otto von Bismarck, creatorul celei mai puternice unități industriale și militare a epocii. Cancelarul de Fier a transformat Germania într-o mare putere, însă nu într-o amenințare universală. Cuvintele lui cele mai cunoscute despre „fier și sânge" (1849) sau „sânge și fier" (1886) au fost rostite referindu-se la bugete și politici sociale, nu la război. În calitate de cel mai mare om de stat al secolului, chiar a recunoscut limitările ideii de om de stat, fără să aspire să „controleze cursul evenimentelor, ci doar să-l devieze din când în când". „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister", spunea una dintre epigramele lui Goethe (Stăpânul triumfă prin reținere, sau Geniu înseamnă să știi când să te oprești)[1]; urmașii lui Bismarck nu au dat dovadă de aceeași reținere.

În ciuda anumitor așteptări, interacțiunea Europei cu puterea modernă a reînviat cultura creștină. „Era căilor ferate" a fost și era creștinismului proeminent. Inginerii străbăteau lumea însoțiți de misionari. Oamenii care își conștientizau propria vulnerabilitate într-o lume ce se schimba rapid tânjeau după modelele trecute de evlavie și disciplină. În ciuda mașinăriilor fără rațiune și în linie cu noul val în dezvoltare al Romantismului, oamenii simțeau o nevoie tot mai mare de asigurare divină, o dorință mai mare de a accepta supranaturalul, de a experimenta „profunzimea ființei lor". Iar la moarte își vedeau viața ca pe o călătorie pe „Calea ferată a spiritualității":

Calea către Rai de Hristos e făurită
Cu șine de adevăr divin bătătorită,
De la Pământ la Cer calea se adâncește,
Spre viața veșnică, unde se și oprește.
Focul e dragostea divină, iar adevărul său e abur
Ce acționează motorul și trenul.
Toți cei ce către glorie vă-ndreptați
Veniți către Hristos, pe El îl ascultați
La clasa-ntâi, a doua și a treia
Pocăință, sfințenie și credință....

Haideți, bieți păcătoși, a venit vremea
În orice gară de pe întreaga cale,
De vă pocăiți și vă-ntoarceți de la păcat,
Trenul oprește și în el v-ați îmbarcat.[2]

Contextul inițial al Europei secolului XIX a fost crucial. Forțele schimbării nu puteau acționa decât din interiorul cadrului politic și internațional care a luat naștere la sfârșitul războaielor revoluționare. Iar acel cadru a suferit o întorsătură foarte specială odată cu evenimentele extraordinare din 1815.

În luna februarie a acelui an, într-un moment în care Congresul de la Viena nu reușea să cadă de acord asupra unei înțelegeri, geniul revoluționar a ieșit din nou din sticluța lui. Napoleon a evadat de pe Elba. În cele „O sută de zile" care au urmat, Europa a fost nevoită să se confrunte din nou cu spectrul războiului revoluționar. Șocul a fost uriaș. Dacă atmosfera politică din rândul puterilor victorioase fusese una de precauție în 1814, în 1815 a devenit de-a dreptul reacționară. În deceniile care au urmat a creat un climat în care orice semn de schimbare era înăbușit imediat.

Astfel că așa-zisele *Cent Jours* au electrizat Europa. În doar trei săptămâni de la debarcarea lui singulatică la Antibes pe 1 martie, Napoleon traversase deja Alpii Dauphiné, îl înfrânsese pe mareșalul Ney, care fusese trimis să îl „aducă închis în cușcă" și intrase triumfător în Paris, forțându-l pe Ludovic XVIII să fugă. În trei luni își refăcuse deja armata și părăsea Parisul ca să atace forțele coaliției, care se adunau la frontiera nordică. Strategia lui era simplă – să îi doboare pe rând pe aliați, înainte ca aceștia să se poată uni împotriva lui. La 16 iunie, la Ligny, i-a înfrânt pe prusaci, însă asta nu i-a împiedicat să se retragă în ordine. La 18 iunie i-a atacat încrezător pe britanici la Waterloo lângă Bruxelles. Însă „linia roșie subțire" a Ducelui de Wellington a rezistat tuturor atacurilor înverșunate ale francezilor, într-o zi marcată de un măcel necruțător; iar cavaleria prusacă a lui Blücher, apărută călare la orizont în după-amiaza târzie, i-a măturat pe francezi de pe câmpul de luptă. Napoleon, după cea de-a șaizecea bătălie a sa, dispărea definitiv din peisajul istoriei. La 22 iunie abdică din nou; la 15 iulie, după ce fugise la Rochefort, se predă căpitanului Maitland de pe corabia regală *Bellerophon*. Este adus la Plymouth, iar de acolo, pe insula îndepărtată Sfânta Elena. De data aceasta nu mai fuge. În timp ce își scria memoriile, prezicea că, în zece ani, Europa va fi „fie cazacă, fie republicană". Moartea lui „nu a fost un eveniment", spunea Talleyrand, „ci doar un subiect de știri". [ECO]

Întrunit din nou după Waterloo, Congresul de la Viena se întâlnește într-o atmosferă moderată. Reprezentanții puterilor victorioase nu pot fi acuzați, ca în anul anterior, că „dansaseră în loc să facă progrese". Nu mai erau dispuși să riște nimic. Mai mult decât orice, erau hotărâți să restaureze drepturile monarhiei – instituția sacră considerată cea mai amenințată de Revoluție. Astfel, nu acordau prea mare atenție pretențiilor de democrație sau naționalitate. Și-au rezolvat divergențele compensându-i pe nemulțumiți în defavoarea celor înfrânți. O Confederație Germană de 39 de state urma să înlocuiască Confederația Rinului și Sfântul Imperiu Roman (vezi anexa III, p. 1084). Prusia, care făcuse presiuni pentru Alsacia, Lorena și Varșovia, primește în schimb jumătate din Saxonia. Austria, care își pierduse interesul în Olanda, primește o mare parte din nordul Italiei. Provinciile Unite, care pierduseră Capul Bunei Speranțe, primesc Olanda Austriacă. Suedia, care pierduse Finlanda, primește Norvegia. Rusia este confirmată ca

stăpână peste Finlanda, Lituania şi estul Poloniei şi primeşte un regat separat al Poloniei în jurul Varşoviei, unde ţarul putea fi rege. Marea Britanie se mulţumeşte cu un pâlc de insule din Heligoland până în Ceylon. Câteva monarhii învechite revin în Napoli, Madrid şi Turin – însă doar câteva dintre vechile republici sunt lăsate să reînvie. După cum remarca ţarul Alexandru, „Republicile nu sunt la modă". Se face o excepţie pentru Republica Cracoviei, oraş cerut de Prusia, Rusia şi Austria şi apărat de toate acestea.

Astfel, spiritul acordului a fost mai mult decât conservator: de fapt chiar a dat ceasul înapoi. Era gândit pentru a preveni schimbarea într-o lume în care forţele schimbării fuseseră oprite ca prin urechile acului. Comentariul Ducelui de Wellington la Waterloo fusese: „un lucru al naibii de frumos, lucrul cel mai aproape de un avânt pe care l-am văzut în viaţa mea". Acesta era sentimentul în toată Europa. Problema schimbării şi a opoziţiei împotriva schimbării era atât de aproape, încât victorioşii erau îngroziţi de cea mai mică concesie. Chiar şi limitată, reforma treptată era privită cu suspiciune. „Începutul reformei", scria ducele în 1830, „este începutul revoluţiei". Mai mult, Franţa, sursa eternă de tulburări revoluţionare, nu fusese îmblânzită. Parisul avea să erupă în mod repetat – în 1830, 1848, 1851, 1870. „Când strănută Parisul", comenta cancelarul austriac Metternich, „toată Europa răceşte." Democraţia în stil francez era o ameninţare la adresa monarhului, a Bisericii şi a proprietăţii – stâlpii întregului său edificiu. Era, spunea, el, „boala care trebuie tratată, vulcanul care trebuie stins, cangrena care trebuie arsă cu fier încins, hidra ale cărei fălci se deschid ca să înghită ordinea socială".[3]

În forma sa extremă, întruchipată de Metternich, spiritul reacţionar din 1815 se opunea oricărui fel de schimbare care nu obţinuse aprobare prealabilă. Şi-a găsit expresia întâi în cvadrupla alianţă dintre Rusia, Prusia, Austria şi Marea Britanie, care decid să organizeze congrese viitoare de câte ori era necesar, apoi în mai larga Sfântă Alianţă organizată de ţar. Prima a dat naştere Congresului de la Aix-la-Chapelle (1818), care a readus Franţa în rândul naţiunilor respectabile. Ultima a dus la propunerea în urma căreia puterile trebuiau să garanteze etern frontierele şi guvernele existente.

Toate acestea au fost prea mult pentru guvernul britanic, care, sfătuindu-l pe prinţul regent să se împotrivească Sfintei Alianţe, l-a adus în compania sultanului şi papei. După standardele britanice, guvernul Lordului Liverpool era neobişnuit de conservator: în politicile sale interne se opunea reformei pe toate fronturile. Însă nu le putea permite reacţionarilor Europei să creeze un echivalent internaţional al unui motor cu abur fără nicio valvă de siguranţă. La fiecare dintre congresele ulterioare care au avut loc la Troppau (1820), Laibach (1821) şi Verona (1822), britanicii şi-au menţinut rezerve puternice în privinţa expediţiilor succesive pentru zdrobirea revoluţiei din Napoli, Grecia şi Spania. În privinţa subiectului critic al revoltei coloniilor sud-americane ale Spaniei, secretarul de externe al Marii Britanii, George Canning, s-a alăturat preşedintelui SUA, James Monroe, interzicând orice formă de intervenţie europeană în Americi. „Am chemat la viaţă Lumea Nouă", spunea el în Camera Comunelor în 1826, „pentru a reface echilibrul celei vechi". De fapt, a ucis întregul sistem al Congresului. „Lucrurile revin la un stat sănătos", remarca el cu puţin înainte să moară. „Fiecare naţiune pentru ea însăşi şi Dumnezeu pentru noi toţi".

Însă „sistemul Congresului", cu o viaţă foarte scurtă, a fost important pentru stabilirea scenei pe care Europa secolului XIX şi-a început existenţa tumultuoasă. În ciuda eşecului său de a crea instituţii durabile – care promiseseră pentru scurt timp să-şi asume sceptrul unei ligi premature a naţiunilor – acesta a stabilit climatul ordinii continentale conservatoare

împotriva căreia s-au ridicat toți reformiștii și revoluționarii ulteriori. A delimitat arena internațională în care cele cinci puteri recunoscute – cvadrupla alianță plus o Franță refăcută – urmau să acționeze împotriva insolenților și nou-veniților în tot secolul următor. În ciuda modificărilor importante, a prezidat asupra unei hărți a Europei care nu avea să sufere schimbări importante decât în 1914–1918.

Încă de la începutul său, din 1815 secolul s-a dezvoltat în trei etape clar delimitate, cea a reacțiunii (1815–1848), cea a reformei (1848–1871) și cea a rivalității (1871–1914). În prima etapă, fortăreața conservatoare a rezistat cu un succes mai mare sau mai mic, până când s-a prăbușit în mijlocul izbucnirilor revoluționare din 1848. În a doua etapă, puterile au acceptat cu șovăială că reforma controlată era de preferat unei rezistențe fără sfârșit. Au fost făcute concesii importante pe toate fronturile. Au fost garantate constituții, cei din urmă iobagi rămași au fost emancipați. Doi din trei luptători pentru independența națională au fost lăsați să o obțină. În a treia și ultima etapă, Europa intră într-o perioadă de rivalitate intensă, agravată de realinieri diplomatice, reînarmare militară și concurență colonială. Patruzeci de ani de pace de neegalat nu puteau înfrâna tensiunile crescânde care în august 1914 au izbucnit în conflict deschis. Societățile moderne și în curs de modernizare ale Europei, înarmate cu arme moderne, intră cu nechibzuință într-un război modern al cărui măcel face ca bătăliile lui Napoleon să pară simple încăierări.

„Modernizarea", termen care nu trebuie să fie confundat cu Modernismul*, este termenul sociologic preferat în prezent pentru a descrie seria complexă de transformări prin care au trecut comunitățile în calea lor de la „înapoiere" la „modernitate". Punctul său de început este reprezentat de tipul tradițional de societate agrară, bazată pe țărani, unde cei mai mulți oameni lucrează pământul și își produc propria hrană; iar destinația este tipul modern de societate urbanizată și industrializată, unde majoritatea oamenilor își câștigă existența în orașe și fabrici. Constă într-un lanț de aproximativ 30 sau 40 de schimbări legate între ele, fiecare astfel de legătură formând o componentă necesară în operațiunea ca întreg. Include și subsumează, cu siguranță, industrializarea și Revoluția Industrială, care acum este considerată doar o parte vitală sau o etapă a procesului în ansamblu. „Nicio schimbare din viața umană de la inventarea agriculturii, metalurgiei și orașelor la sfârșitul Epocii pietrei nu a fost atât de profundă precum apariția industrializării".[4]

Conform părerii generale, modernizarea s-a petrecut pentru prima dată în Marea Britanie – sau mai degrabă în anumite regiuni din marea Britanie, cum ar fi Lancashire, Yorkshire, Black Country, Tyneside, Clydebank și South Wales. Însă curând avea să se resimtă pe tot continentul, mai ales în locurile din sau din apropiere de marile zăcăminte de cărbune din Belgia, în Ruhr și în Silezia. Din aceste zone de concentrare industrială, efectele sale s-au făcut simțite treptat în cercuri tot mai largi, întâi în porturi, apoi în capitale și în cele din urmă la nivelul întregilor țări care au primit stimulul industrial. Nu putea fi niciodată finalizată; însă, în grade diferite efectele sale au fost simțite pe toată suprafața Europei. Când au ajuns peste ocean, prin capătul colonial al economiilor imperiale sau prin inițiativă locală, efectele industrializării erau considerate aspecte ale „europenizării". Astfel, modernizarea devine punctul central nu doar pentru un sistem economic la nivel mondial, ci și ca distincție între țările „dezvoltate" și cele „în curs de dezvoltare".

* Termenul „modernism" este rezervat de obicei pentru tendințe culturale, diferite de tendințele socioeconomice. În secolul XIX, era utilizat cu sens peiorativ de conservatorii catolici (vezi p. 797), însă ulterior a fost folosit ca etichetă pentru toate mișcările artistice de avangardă.

Mai mult decât orice, modernizarea trebuie privită ca motor al schimbării, nu ca sumă statică a elementelor sale componente. Acesta trebuie întâi să se aprindă, apoi să accelereze şi, în sfârşit, să ajungă la punctul critic de „pornire", în care trece într-un mod complet diferit de mişcare. (Cel mai bine poate fi comparat cu fenomenul zborului din secolul XX, deşi poate că e mai potrivit cel al locomotivei de la începutul secolului XIX.) Există o perioadă lungă de pregătire, când boilerul este aprins şi se acumulează abur suficient; apoi momentul spectaculos al pornirii, când presiunea aburului se aplică la pistoane, iar roţile încep să se mişte; apoi faza consolidării, pe măsură ce motorul prinde viteză în mijlocul unui amalgam de gemete şi trepidaţii; şi, în sfârşit, starea glorioasă de mers propriu-zis, când toarce pe şine cu viteză şi eficienţă maxime.

De-a lungul întregului secol XIX, majoritatea guvernelor europene se străduiau să favorizeze condiţiile care le-ar duce ţările de la aprindere economică la „pornire" socială. Unele au reuşit; altele nu; unele nu aveau de la bun început nicio şansă de succes. După pornirea singuratică a Marii Britanii, majoritatea ţărilor din nord-vestul Europei au urmat-o la jumătatea secolului – întâi Belgia şi Olanda, apoi Prusia, Piemont şi Franţa. La sfârşitul secolului, poziţia fruntaşă a marii Britanii era depăşită de resursele şi dinamismul superioare ale unei Germanii unite.

Cele mai multe ţări au prezentat contraste mari între regiunile metropolitane modernizate şi provinciile de la periferie. În Regatul Unit, Anglia începe să arate foarte diferit de zonele deluroase şi insulele mărginaşe. Regiuni foarte dezvoltate îşi fac apariţia de-a lungul axei Paris-Lyons-Marsilia în Franţa; de-a lungul axei Lille-Liège-Rotterdam în Ţările de Jos; de-a lungul axei Rin-Ruhr-Berlin-Saxonia-Silezia în Germania; în nucleul Boemia-Viena-Budapesta al Austro-Ungariei; în Lombardia în interiorul Italiei unite. Provincii precum Irlanda, Bretania, Galiţia sau Sicilia rămân foarte nedezvoltate. Imperiul Rus, în ciuda contrastelor regionale extreme, accelerează rapid spre modernizare în ultima perioadă de dinainte de 1914.

Ca urmare a dezvoltării diferite atât dintre state, cât şi în interiorul statelor, contrastele economice existente din Europa se accentuează foarte mult. Într-adevăr, în decursul secolului XIX, se remarcă două zone economice distincte: una avansată, predominant industrializată şi modernizată în nord şi vest şi una întârziată, în curs de industrializare, însă foarte nemodernizată în sud şi est. Prima zonă participă la „economia maritimă mondială", dominată încă de Marea Britanie şi, la fel ca Marea Britanie, reuşeşte să-şi mărească performanţa prin achiziţia de colonii peste ocean. Cea de-a doua funcţiona doar ca sursă dependentă de hrană, materie primă şi mână de lucru migratoare ieftină şi ca piaţă captivă pentru bunurile fabricate.

Discrepanţa majoră era vizibilă în Germania, care, cu toate că devenise ţara cea mai dinamică a zonei industrializate, era împiedicată din motive politice şi de coordonare să achiziţioneze o colecţie proporţională de colonii. Ca rezultat, după Germania se unifică în 1871, încheie legături economice strânse cu ţările Europei de Est, compensându-şi astfel insuccesul colonial. Dacă în trecut împărţirea dintre Europa de Est şi cea de Vest se făcuse în mare parte din considerente religioase şi politice, acum căpăta puternice accente economice.

În Europa de Est, industrializarea se limita la zone localizate care ieşeau în evidenţă ca nişte insule într-o mare de înapoiere rurală. Astfel de insule s-au dezvoltat în nordul Boemiei, în triunghiul Lodz-Varşovia-Dąbrowa, în filaturile de bumbac de la Nijni

Novgorod şi St. Petersburg, în Donbass şi în zonele cu zăcământ petrolifer din Galiţia, România şi bazinul Caspic. Mai mult, aceste insule nu erau izolate doar geografic: chiar şi la sfârşitul secolului, nu generau suficient avânt pentru a duce toată economia la punctul de pornire. Consecinţele, atât sociale, cât şi strategice, au fost considerabile. Masa populaţiei de ţărani începe să aibă probleme tot mai mari; ţăranii sunt eliberaţi de obligaţiile de pe moşii, însă nu li se oferă o oportunitate adecvată pentru un trai mai bun în oraşe. Nu puteau beneficia nici de agricultură modernă, nici de un grad semnificativ de angajare în domeniul industrial. Mai mult, într-o societate săracă, statul trebuia să-şi impoziteze fără milă supuşii loviţi de sărăcie. Aici s-au creat bazele revoltei sociale şi politice. Văzând acest lucru şi temându-se de dinamismul Germaniei, puterile occidentale se hotărâsc să susţină apropierea politică de Rusia printr-o campanie de investiţii masive. În perioada 1890–1914, investiţiile franceze, britanice şi belgiene în Rusia cresc foarte mult, alimentând o dezvoltare importantă a liniilor de căi ferate, a producţiei industriale şi a comerţului extern rus.

Întrebarea care rămâne este dacă a existat sau nu o economie europeană unificată. Răspunsul este probabil că nu. Însă, dacă ar fi existat, iar acele investiţii occidentale masive în Rusia prevesteau o integrare economică tot mai mare, atunci poziţia cea mai importantă ar fi fost în mod cert ocupată de Germania. În 1900, Germania combina deja un rol major în industria şi comerţul vestic cu un rol dominant în economia estului.

În contextul contrastului dintre precocitatea economică a Germaniei şi retardul politic al acesteia, nu este surprinzător că teoreticienii cei mai importanţi ai modernizării erau amândoi germani. Şi totuşi, Friedrich List (1789–1846), a cărui lucrare *Sistemul naţional de economie politică* a fost publicată în 1841, trage concluzii foarte diferite de cele ale lui Karl Marx (vezi pp. 837–838). Pentru Marx, motorul schimbării se regăsea în lupta de clasă; pentru List, în politicile economice ale statului, care puteau susţine dezvoltarea prin taxe protecţioniste şi prin investiţii considerabile în infrastructură şi educaţie. List a fost susţinătorul cel mai coerent al aşa-numitului „drum prusac spre capitalism" – un exemplu care a incitat imaginaţia multora, mai ales în Europa de Est, care tânjeau să urmeze paşii făcuţi de Prusia.[5]

În acea perioadă, puţini europeni se deranjau să îşi pună întrebarea fundamentală, de ce această modernizare a avut loc în Europa, şi nu în altă parte. Răspunsul pare să se afle într-o anumită coincidenţă de circumstanţe ecologice, economice, sociale, culturale şi politice pe care alte civilizaţii mai vechi şi foarte sofisticate nu le aveau. Accentul cade pe coincidenţă – cu alte cuvinte, pe „miracolul european".[6]

Analizat în detaliu, procesul modernizării poate fi împărţit într-un lanţ aparent fără sfârşit de subprocese şi dezvoltări noi care interacţionează unele cu altele. În afară de cei doisprezece factori care au contribuit la Revoluţia Industrială iniţială, alţi treizeci trebuie să fie luaţi în considerare pe măsură ce o schimbare o determina pe alta în sferele economică, socială, culturală, psihologică, politică şi militară (vezi anexa III, p. 1084).

Producţia agricolă beneficiază de introducerea treptată a maşinilor, de la secerătoarele trase de cai ale lui McCormick (1832) până la treierătoarele acţionate cu abur şi, în final, la tractoarele pe bază de carburant (1905). Exportul maşinăriilor agricole a reprezentat un element semnificativ în comerţul dintre regiunile industriale şi nonindustriale. Mai multe maşini însemnau mai puţină mână de lucru în ferme şi mai mulţi oameni puteau migra la oraşe şi în fabrici.

Mobilitatea muncii a crescut semnificativ în timpul războaielor revoluționare, când a fost abolită iobăgia în Franța, Italia și Spania și când milioane de soldați și-au părăsit satele în care nu s-au mai întors niciodată. În Europa de Est, emanciparea iobagilor a avut loc în decursul mai multor decenii. A provocat multă suferință în Prusia între 1811–1848, unde închirierea brutală a serviciilor a dus de obicei la aprobări forțate. S-a întâmplat peste noapte în Austria în 1848, lăsând în urmă mai multe dispute nerezolvate. A intrat în vigoare în Imperiul Rus prin proclamația (*ukaz*) din 1861, iar în Regatul Poloniei prin proclamația (*ukaz*) din aprilie 1864.

Noi surse de energie au fost folosite pentru a suplimenta „regele cărbune", întâi gazul, apoi benzina, iar mai târziu utilizarea comercială a electricității. Pall Mall în Londra fusese iluminat cu lămpi de petrol în 1813; iar gazul de iluminat era disponibil în Marea Britanie pentru uz domestic și urban începând cu anii 1820. Benzina a fost disponibilă din anii 1860. Câmpuri petrolifere s-au deschis în Europa la Borystaw (Galiția), la Ploiești (România) și la Baku în bazinul Caspic. În timp, motorul cu combustie internă (1889) avea să se dovedească la fel de revoluționar precum motorul cu abur. Electricitatea a devenit disponibilă la scară largă abia în anii 1880, după ce Gramme perfecționează dinamul (1869) și Deprez construiește cablurile de transmisie de înaltă tensiune (1881). Se puteau produce căldură, lumină și tracțiune. Debutul „Zânei Electricitate" a avut loc la Expoziția Universală de la Paris din 1900. La acea vreme, 92% din energia lumii provenea încă din cărbune.

Mașinile și motoarele acționate cu energie erau aplicate la o diversitate tot mai mare de operațiuni, de la benzi rulante la bărci cu abur. Dezvoltările cele mai importante au fost, însă, cele ale mașinilor-unelte – mașini care fabricau mașini – și ale uneltelor grele, cum ar fi ciocanul cu abur sau berbecul, care eliminau elementul manual din operațiunile de mari dimensiuni. Henry Maudslay (1771–1831) din Woolwich, inventatorul strungului de metal (1797), este considerat uneori ca părinte al domeniului.

Cu toate progresele făcute în domeniul pompajului și siguranței, minele rămâneau o industrie intensivă bazată pe forță de muncă. În 1900, la fel ca în 1800, milioane de mineri europeni stăteau ghemuiți la abataj cu târnăcopul în mână, vânzându-și sănătatea pe un salariu mare și silicoză. Extracția de fier era concentrată în depozitele „Minette" bogate din Luxemburg-Lorena, în nordul Spaniei, în nordul Suediei și la Krivoi Rog în Ucraina. Metalurgia a făcut progrese mai mari. O serie de progrese în proiectarea cuptoarelor de topit au culminat cu Convertorul lui Sir Henry Bessemer de la Sheffield (1856) și cu procesul în vatră deschisă a lui Martin de la Sireuil (1864). Era Căilor Ferate era alimentată cu oțel ieftin, de calitate înaltă, care, în afară de căi ferate, mai putea fi utilizat pentru poduri, vapoare, cadre de construcție, muniție. În anii 1880, progresele teoretice și practice ale alotropiei au adus pe piață o varietate largă de aliaje de grad înalt, cu utilizări specializate în construcția de unelte și artilerie. Electrometalurgia a facilitat producția de aluminiu. Dacă maeștrii fierari ai secolului XVIII erau prinții primei Revoluții Industriale, producătorii de oțel de la sfârșitul secolului XIX, cum ar fi Schneider în Le Creusot sau Krupp în Essen, păreau să fie adevărații urmași ai acestora. Producția de oțel devine indicele-cheie al puterii industriale (vezi anexa III).

Transportul s-a îmbunătățit dramatic în privința vitezei, eficienței și confortului. Șoselele intră într-o nouă eră odată cu suprafața de piatră și smoală a lui John McAdam (1815), utilizată pe deplin doar după introducerea automobilului. Construcția de poduri a căpătat o dimensiune nouă odată cu primul pod suspendat construit de Telford în

Strâmtoarea Menai (1819). Căile ferate transportau şi mai mulţi pasageri şi erau mai ieftine şi mai rapide. Timpul de călătorie între Paris şi St. Petersburg este redus de la 20 de zile în 1800 la 30 de ore în 1900. Europenii erau uniţi prin romantismul şi utilitatea căilor lor ferate. La sfârşitul secolului, reţeaua cea mai densă era de departe cea construită în Belgia (42,8 km de drum per 100 km^2 comparativ cu 19 km în Regatul Unit şi 17,2 km în Germania). De departe, cea mai mare densitate era în Suedia (27 km per 10 000 locuitori, comparativ cu 12,2 km în Belgia). De departe, cel mai mic raport era în Serbia (2,5 km per 10 000 locuitori, comparativ cu 5,7 km în Rusia Europeană). [BENZ]

BENZ

În 1885, Carl Benz de Mannheim (1844–1929) construieşte un autovehicul (*motorwagen*) cu trei roţi, autopropulsată, acţionată cu carburant. Etichetat de obicei drept „primul automobil", acesta marca doar punctul de mijloc în două secole de dezvoltare a istoriei maşinilor. Un vehicul acţionat cu abur, construit de Nicholas Cugnot (1725–1804) îşi câştigase denumirea de *automobil* încă din 1769. Trăsurile cu abur erau deja răspândite în 1850. Maşinile acţionate cu gaz au fost, de asemenea, încercate. Însă motoarele în patru timpi, cu combustie internă, ale lui Nikolaus Otto (1876), Gottlieb Daimler (1885) şi Rudolf Diesel (1897) au fost cele care i-au oferit cu adevărat un viitor transportului cu motor.

Triciclul Benz original este expus la *Deutsches Museum* în Munchen. Acesta are două roţi cu 80 de spiţe şi muchie solidă, conectate la angrenajul de diferenţial şi o roată în faţă acţionată de o manetă perpendiculară. Motorul, aflat sub o banchetă ridicată, avea combustie electrică. S-a dezvoltat cu mai puţin de 1 hp, însă obţinea o viteză de 16 km/h. Nu exista vizitiu.[1]

Motorizarea europeană a fost ajutată foarte mult de cauciucul pneumatic al lui Andre Michelin (1888) şi de metodele americane de producţie în masă (1908). Bicicletele, vagonetele şi autobuzele cu motor au înflorit. Sfârşitul secolului vede apariţia celor mai mari firme comerciale, precum Fabbrica Italiana di Automobilismo di Torino (FIAT, 1899) şi Renault în Paris (1901). Modelul „Mercedes" Daimler-Benz din 1901 şi „Silver Ghost" Rolls-Royce din 1906 au impus standarde noi de lux şi fiabilitate. (Lenin deţinea un Rolls-Royce.) Cele două războaie mondiale au încetinit cumpărarea de maşini personale, însă au crescut numărul vehiculelor de transport şi al şoferilor instruiţi. Maşinile populare au atins un punct de referinţă odată cu inaugurarea de către Hitler a modelului Volkswagen „Beetle" în 1938. În Scandinavia, industria automobilului a avut ca pionier Volvo din Gothenburg, iar în Czechoslovakia, Skoda din Plzen. Un Polski Fiat a fost construit sub licenţă în Polonia interbelică. Era motorizării generale a ajuns în Europa de Vest după 1950, iar în blocul sovietic începând cu sfârşitul anilor 1960.

Istoria tehnologiei este tulburată de pretenţiile de „întâietate" care de obicei distorsionează natura esenţială de colaborare şi cumulativă a progresului tehnologic. Însă momente de schimbare calitativă au loc. Dificultatea constă în identificarea acestora. De exemplu, când a avut loc primul zbor acţionat cu energie? Putem alege între modelul de elicopter „coadă de arc" al lui Launoy şi Bienvenu (1784), aeronava cu abur a lui Henry Giffard (1852), aeroplanul acţionat cu benzină (1890) al lui Clément Ader, pe care l-a dus într-un zbor de 50 de metri sau rachetele experimentale ale lui K.E. Ţiolkovski. Cele mai multe lucrări de referinţă preferă un zbor de la Kill Devil Hill (Carolina de Nord) de la 17 decembrie 1903. Însă acestea se referă la o categorie diferită, „zbor acţionat cu energie şi controlat".[2]

În aviație, balonul cu aer cald al fraților Montgolfier, testat prima dată la 5 iunie 1783 la Annonay lângă Lyons, face ca transportul cu balonul să devină o abilitate militară importantă de-a lungul întregului secol XIX. Este întrecut de dirijabilul aerian al contelui Zeppelin (1900) și, curând după aceea, de aeroplan. În anii 1890, Otto Lilienthal devine pionierul planorului în Germania, iar în 1903, la Dayton (Ohio), frații Wright inaugurează zborul cu pilot, pe bază de carburant. La 25 iulie 1909 Louis Blériot face un zbor senzațional cu aeroplanul peste Canalul Mânecii în 31 de minute.

În paralel s-a dezvoltat și sistemul de comunicații. Crearea unor servicii poștale unificate a făcut corespondența rapidă disponibilă pentru toți. Timbrele poștale și-au făcut apariția odată cu „Penny Black" al Marii Britanii, la 1 mai 1840. Acestea au fost introduse la Zurich și Geneva (1843), în Franța și Bavaria (1849), în Prusia, Austria și Spania (1850) în Suedia (1855) în Rusia și România (1858) în Polonia (1860), în Islanda (1873). Inventarea telegrafului electric (1835), a telefonului (1877) și a radioului (1896) a permis comunicarea instantanee pe distanțe lungi. Cea mai faimoasă demonstrație a valorii comunicației superioare este înregistrată la 19 iunie 1815, când Nathan Rothschild face un profit record pe bursa de valori din Londra, după ce utilizează un iaht special pentru a da vestea despre Waterloo cu multe ore înaintea rivalilor săi. Îmbunătățiri semnificative în comunicațiile internaționale sunt aplicate de Uniunea Poștală Internațională (1874), de Uniunea Internațională a Telegrafului (1875), Biroul Internațional de Greutăți și Unități de Măsură (1875) și de Biroul Central pentru Traficul Căilor Ferate (1890). [FOTOGRAFIA]

Investițiile de capital își sporesc proporțiile și obțin profituri tot mai mari. Firmele private reinvestesc profiturile în creștere; guvernele investesc o proporție tot mai mare din impozitele mărite. O cerere insațiabilă de capital secătuise posibilitățile împrumuturilor private și reînviase potențialul pentru societățile pe acțiuni (pe care Anglia și Franța, însă nu și Scoția, le reduseseră după dezastrul Bubble din 1720). Începând cu anii 1820, societatea pe acțiuni limitată devine cunoscută în toată Europa. Aceste *sociétés anonymes* (SA) sau *Aktiengesellschaft* (AG) sau „Firme limitate", cu acționari și AGM, plăteau dividende investitorilor lor, datorând doar o răspundere limitată creditorilor lor. Curând, prin fuziuni „pe orizontală" sau contracte „pe verticală", acestea se uneau în conglomerate și mai mari – fie trusturi consolidate sau carteluri confederate. În Marea Britanie, unde teama de monopol era puternică, trusturile și cartelurile se dezvoltau încet. Multe dintre cele mai mari companii britanice, cum ar fi liniile de vapoare cu abur P. & O. sau Cunard, au apărut în anii 1840. Însă în Franța cartelurile erau ceva obișnuit. În Germania unită nu exista o opoziție prea mare față de trusturile uriașe sau *Konzernen* după model american, care dominau fiecare sector al pieței.

Piețele interne sunt ridicate de creșterea populației, de accesibilitatea sporită a centrelor de populație, de creșterea bogăției și de crearea unui tip complet nou de cerere. Dintre numeroasele industrii noi, cea mai importantă este industria chimică, ce se dezvoltă din separarea coloranților anilini (1856), din procedeul Solvay de extracție a sodei (1863) și din producția de îngrășăminte artificiale. Apar astfel multe materiale artificiale inovatoare, printre care materialele plastice, betonul, celofanul, celuloza, mătasea artificială, vâscoza, aspirina. În rândul pionierilor chimiei se remarcă în primul rând germanii, printre care Liebig, Hofmann, Bunsen și Bayer. [MAUVE]

Comerțul extern se dezvoltă prin deschiderea noilor continente, mai ales a Americii și Africii, prin nevoia de colonii, prin foamea de acasă pentru materie primă, prin setea

din străinătate pentru şi mai multe bunuri fabricate. Pieţele externe şi interne devin interdependente. [JEANS]

Politica guvernului, orientată spre modernizare, a variat în funcţie de regimul fiecărei ţări, de resursele acesteia şi de poziţia ei. Toţi vedeau care erau beneficiile; însă guvernele ţărilor sărace ca Rusia sau Spania ezitau între ruşinea înapoierii şi teama de dependenţă. Regimurile autocrate precum cel din Rusia se puteau izola până la decizia de a accepta investiţii străine. Regimurile mai liberale sau mai nehotărâte, precum Austro-Ungaria, nu puteau.

Odată ce Revoluţia Industrială a fost pusă în mişcare, din ea au derivat o serie de consecinţe. În sfera pur economică, dezvoltarea economiei banilor i-a transformat pe ţăranii independenţi în salariaţi, consumatori şi plătitori de impozite, fiecare cu cereri şi aspiraţii noi. Bancnotele de hârtie au intrat în circulaţia generală. Sunt promovate numeroase aptitudini şi tehnici noi în domenii precum marketingul, publicitatea şi distribuţia. Fluviul de dezvoltări ştiinţifice şi tehnologice îndepărtează inovaţiile de inventatorul privat şi le aduc în domeniul cercetării şi dezvoltării sistematice, sponsorizate. Nevoia de servicii financiare mari şi mici duce la răspândirea asociaţiilor de creditare, a băncilor de economii şi a companiilor de asigurări. Multiplicarea tranzacţiilor comerciale încurajează standardizarea greutăţilor, unităţilor de măsură şi monedelor.

În sfera socială, urbanizarea la scară masivă a adus un adevărat haos de probleme noi, un set de clase sociale noi şi servicii publice noi. Printre ultimele se numărau străzi

FOTOGRAFIA

Un vechi hambar din Chalons-sur-Sâone are onoarea de a-şi fi transpus imaginea în prima fotografie a lumii. Într-o zi din 1826, Joseph Nicéphore Niepce reuşeşte să captureze imaginea pe o plăcuţă de cositor şi plumb după o expunere de opt ore. Treisprezece ani mai târziu, partenerul lui Niepce, Louis Daguerre (1789–1851), reuşeşte să scoată pe piaţă un sistem fotografic care necesita o expunere de treizeci de minute pe plăcuţe de cupru acoperite cu clorură de argint sensibilă la lumină. Daghertipul lansa un proces lung de evoluţie care a dus la populariul aparat de fotografiat, la filmul color, la cinematografie, la filmele cu sunet, la razele X, la infraroşu şi la fotografia miniaturală şi, mai recent, la camerele video electronice.[1]

Impactul fotografiei pe vreme de pace sau război a fost unul major. A contribuit la distrugerea aşa-zisului *raison d'être* al artei de reprezentare. [IMPRESSION] A transformat conştiinţa vizuală a oamenilor asupra lor înşişi şi asupra lumii înconjurătoare. A pus un instrument puternic la dispoziţia fiecărei ramuri din ştiinţă şi comunicaţii. Imaginile Războiului din Crimeea au adus realităţile conflictului militar în atenţia lumii, aşa cum portretele de familie au revoluţionarizat percepţiile asupra vieţii sociale. De asemenea, fotografia a adus o dimensiune nouă dosarelor istoriei. Cu cincizeci de ani înainte de a fi posibilă înregistrarea sunetului [SUNET], colecţiile fotografie încep să strângă imagini adevărate despre toate aspectele trecutului. [AUSCHWITZ]

Şi totuşi, realismul fotografiei era înşelător. De exemplu, arta retuşului în fotografia oficială sovietică, era renumită. Stalin elimină toate urmele prezenţei lui Trotki din toate înregistrările; iar semnul de naştere al lui Gorbaciov este înlăturat începând cu 1985. Însă chiar şi selecţia arbitrară făcută de un fotograf cinstit în privinţa unghiului, a cadrului, a luminii, tonului şi texturii şi, mai ales a subiectului, ascunde şi dezvăluie în egală măsură. Camera, la fel ca istoricul, este întotdeauna înşelătoare.

MAUVE

Cândva în 1856, un student în vârstă de 18 ani începea să facă experimente în camera din spatele locuinței sale din înverzitul cartier Harrow din Londra. Băiatul, care mai târziu avea să devină Sir William Henry Perkin (1838–1907), încerca să producă o formă sintetică a medicamentului antimalarie, chinina. În schimb, prin oxidarea sulfatului de anilină cu bicromat de potasiu, a încercat un nou precipitat. Când l-a uscat și l-a extras în alcool, a văzut o culoare strălucitoare pe care nimeni nu o mai văzuse până atunci. Era prima culoare sintetică din lume. A numit-o „Purpurlu de Tyr". Mai târziu, chimiștii francezi au denumit-o *mauveine* după floarea de nalbă, sau *mauve*:[1]

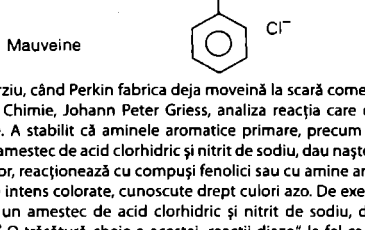

Mauveine

Doi ani mai târziu, când Perkin fabrica deja moveină la scară comercială, alt tânăr de la Colegiul Regal de Chimie, Johann Peter Griess, analiza reacția care dusese la asemenea rezultate uluitoare. A stabilit că aminele aromatice primare, precum anilina, atunci când sunt tratate cu un amestec de acid clorhidric și nitrit de sodiu, dau naștere la compuși diazo. Aceștia, la rândul lor, reacționează cu compuși fenolici sau cu amine aromatice pentru a da naștere la produse intens colorate, cunoscute drept culori azo. De exemplu, anilina, atunci când e tratată cu un amestec de acid clorhidric și nitrit de sodiu, dă naștere la clorură benzenodiazoniu.[2] O trăsătură-cheie a acestei „reacții diazo", la fel ca în cazul altor culori, este dată de prezența moleculei așa-numiților *cromofori*, adică grupuri de atomi care absorb lumina unei anumite lungimi de undă și dau produsului finit o culoare unică.

După ce moveina a deschis drumul, au urmat alte culori artificiale: magenta și violetul imperial (1860), bleu de Lyon (1862), galben anilină și negru anilină (1863), roz dalie, verde Perkin și maro Manchester sau Bismarck (1864), roșu Alizarin (1871) și portocaliu de Londra (1875). Atunci când Poșta britanică alege moveina pentru imprimarea faimoaselor timbre „1d. lilac" din 1881, aceasta deja nu mai era la modă. Însă estetica culorilor avea să se schimbe pentru totdeauna. Asta deoarece culoarea reprezintă una dintre proprietățile fundamentale ale materiei și, deci, ale reacțiilor umane la mediu. În Europa, galbenul a fost asociat în mod tradițional cu lașitatea, roșul cu furia, negrul cu depresia. Nuanțele de verde și maro sunt liniștitoare, cele de albastru și roșu sunt stimulante. Nord-europenii preferă nuanțele subtile, mai atenuate; popoarele mediteraneene înclină spre culori primare, strălucitoare.

Invazia culorilor nerestricționate asupra vieții cotidiene a declanșat o schimbare profundă. Înainte de moveină, toate culorile și toți pigmenții trebuiau extrași din materiale naturale. Rădăcina de rolbă, *Rubia tinctorum*, era sursa standard pentru nuanțele de roșu. Mii de tone din această plantă trebuiau transportate în toate orașele textile. Indigoul, pe care romanii îl obțineau din cochilii pentru „purpura imperială", era sursa principală de nuanțe de albastru: lemnul galben sau *annatto* erau sursa de galben. Unele nuanțe și culori, mai ales verde, nu puteau fi obținute prin vopsire dublă. Un roșu semiartificial denumit *murexidă* era produs în Franța la 1850, prin tratarea găinațului de pasăre cu acid azotic. După moveină, însă, cantitatea de nuanțe strălucitoare nu a mai cunoscut limite. La sfârșitul secolului XX, numărul de culori sintetice produse comercial în Europa crescuse la peste 4 000.[3] Afișe țipătoare, haine îndrăznețe, tapete strălucitoare – asta ca să nu mai vorbim de filmele în „technicolor", fotografiile color și televiziune.

Poziția fruntașă deținută inițial de Anglia a fost preluată ulterior de Germania, unde Friedrich Bayer (1825–1880) înființează prima fabrică de coloranți anilini într-o spălătorie din Wuppertal-Barmen în 1863.[4] Bayer, BASF (Badische Anilin und Soda Fabrik) și Hoechst au transformat curând Germania în capitala mondială a substanțelor chimice. În 1890, industria chimică a Germaniei era de douăzeci de ori mai mare decât a Marii Britanii.[5] Conglomeratul I.G. Farben, la fel ca ICI din Marea Britanie, a fost înființat după Primul Război Mondial.[5]

Culorile sintetice i-au condus curând pe oamenii de știință pe tărâmuri necunoscute primilor maeștri ai culorilor. Producând atâtea categorii de materiale sintetice și semisintetice care au fost inventate de atunci, chimia modernă a respins presupunerea că doar natura și Dumnezeu puteau modela structura internă a substanțelor. Culorile sintetice au precedat primul material semisintetic – *Parkseină* sau *celuloid* (1862) și fibra semiartificială – *vâscoza* (1891). Acestea au prevestit inventarea medicamentelor sintetice, cum ar fi fenacetina (1888), *aspirina* (1899), *salvarsanul* (1910), *acriflavina* (1916) și *heroina*, izolarea hormonilor ca *insulina* (1921) sau *tiroxina* (1926), care au fost în cele din urmă obținuți sintetic, și producerea de *cloramfenicol* (1950), primul antibiotic sintetic. Chimia a devenit în egală măsură artă și știință. Creațiile sale, care încep să fie larg răspândite după *bachelita* lui Baekeland (1907), amino-plasticele lui Raschig (1909) și clorura de polivinil (*PVC*) a lui Ostromislenski (1912), au devenit o componentă esențială a vieții materiale. Din ziua din 1864 când împărăteasa Eugenie a Franței a purtat o rochie colorată în verde trifenilmetan, produsele sintetice sunt recunoscute ca având și calități estetice, nu doar practice.

JEANS

„GÊNES" este numele francez pentru Genova și, prin extensie, al stilului tradițional de pantaloni purtați de marinarii genovezi. *Serge de Nîmes* era numele unei pânze tari și albastre de cânepă, acum devenită „denim", țesută în mod tradițional în orașul francez. Levi Strauss (1829–1902) era un bavarez emigrat la New York la vârsta de paisprezece ani, care s-a alăturat fraților săi ca furnizor pentru căutătorii de aur și coloniștii din Goana după Aur din California. În anii 1860, firma lui Levi vine cu ideea de a asocia pânza denim cu pantalonii genovezi și cu întărirea buzunarelor și cusăturilor cu nituri de alamă. Așa este produs articolul cel mai durabil și universal din istoria designului vestimentar – un imigrant german care folosește materiale franțuzești și stil italienesc pentru a inventa un produs american arhetipal.

Așa-numiții „Blue jeans" rămân uniforma de lucru în America de Nord vreme de aproape un secol, înainte să cucerească Europa (și restul lumii) în anii 1960, ca un simbol elocvent al „americanizării".[1]

pavate, transport urban, iluminare stradală, brigăzi de pompieri, sisteme de alimentare cu apă, uzine de gaz, canalizări, sistematizare, spitale, parcuri și poliție. Vechea distincție rurală dintre nobili și țărani este înlocuită cu noua distincție urbană între clasa de mijloc și clasa muncitoare. Așa cum clasa de mijloc conștientizează stratificarea din interiorul ei, cu avocați și doctori care se simțeau superiori comercianților și micilor negustori, tot așa și clasa muncitoare avea propriile ierarhii. Salariații formau un sector important de angajați atât la ferme și fabrici, cât și ca muncitori necalificați în proiectele de construcție omniprezente. Serviciile interne în numeroasele case de familie ale clasei mijlocii prospere furnizau o sursă vitală de angajare deopotrivă pentru bărbați și femei. Angajarea în noile fabrici era considerată mai de prestigiu decât activitățile independente în vechile

meşteşuguri. Specialişti şi brigadieri pricepuţi, bine plătiţi, se simţeau „aristocraţi proletari" care se deosebeau de cei angajaţi temporar, fără abilităţi, şi de sărăcimea oraşelor. Conceptul de clasă bazată pe criterii economice flexibile intra în opoziţie puternică faţă de grupările mai vechi bazate pe privilegiu de naştere şi legal şi a constituit o trăsătură centrală a societăţii moderne.

Gospodăria de familie europeană tradiţională fusese considerată întotdeauna drept mare, complexă, stabilă şi patriarhală. Cercetările moderne au contestat unele dintre ideile preconcepute despre această „familie clasică a nostalgiei occidentale" şi a arătat că gospodăria mică, simplă şi familia constituită în jurul unui nucleu nu au fost invenţii exclusiv moderne. Chiar şi aşa, e greu de acceptat că modernizarea nu a avut un efect profund asupra structurilor familiei. Desigur, credinţa că viaţa modernă distrugea stabilitatea familiei a fost cea care l-a motivat pe Frederic Le Play (1806–1882), pionierul istoriei familiale şi cel care a conceptualizat sistemul „familiei-rădăcină" (*la famille souche*).[7]

Situaţia femeii se transformă radical. Viaţa rurală tradiţională le asigurase femeilor o împărţire echitabilă a muncii şi prezenţa unei familii numeroase, care uşura presiunile în privinţa copiilor şi maternităţii. Viaţa urbană modernă transformă bărbatul în persoana care „aduce pâinea", iar femeia rămâne ori o casnică singuratică stăpână peste gospodărie, ori, în cazul clasei muncitoare, ca muncitoare de acasă, menajeră şi părinte, de trei ori mai împovărată. Deloc surprinzător, în spatele saloanelor pretenţioase ale societăţii politicoase se afla o lume interlopă înfloritoare a prostituţiei, disperării şi morţii timpurii.

Industrializarea a dus la valuri de migraţii: întâi la nivel local sau sezonier, de la sat la fabrici; apoi la nivel regional, de la ţară la oraş; şi, începând cu anii 1850, la nivel internaţional şi intercontinental, în toate oraşele industriale ale Europei şi de SUA. Emigrarea neregulată aduce la rândul său supraaglomerare urbană, vagabondajul, insuficienţa locuinţelor, persoane fără adăpost, epidemii de tifos şi holeră, şomaj în mijlocul prosperităţii, sărăcie persistentă şi iremediabilă. Cu multă întârziere, cele mai cumplite epidemii, cum ar fi cele de holeră izbucnite în toată Europa în 1830–1835, 1847–1848, 1853–1856, 1865–1867, 1869–1874, 1883–1887 şi 1893–1895 provoacă o revoluţie în igiena publică şi privată şi instituirea unor servicii de sănătate publică. [SANITAS] Progresul medicinii a dus în cele din urmă la o diminuare simţitoare a ratei decesului şi mortalităţii infantile.

Însă creşterea continuă a numărului populaţiei îmbina relele suprapopulării de la sate şi pe cele ale atelierelor cu condiţii grele de muncă, muncii copiilor, orelor inumane de lucru, exploatării femeilor şi nefericirii de nedescris din mahalale. Crima organizată înfloreşte în contextul sărăciei şi al psihopatologiei traiului urban. A dat naştere unei noi subclase de criminali dedicaţi, ideii noi de poliţie profesionistă formată după modelul Scotland Yard, unei noi meserii, aceea de detectiv, unui nou val de construire de închisori şi, odată cu *Memoriile lui Sherlock Holmes* (1894), unui nou gen literar – thrillerul cu crime.

Contrastul teribil dintre bogaţi şi săraci nu a fost descris mai bine decât a făcut-o Benjamin Disraeli (1804–1881), romancier şi prim-ministru. În *Sybil* (1845), Disraeli scrie despre „două naţiuni între care nu există raporturi sau înţelegere; care sunt la fel de ignorante în privinţa obiceiurilor, gândurilor şi sentimentelor fiecăruia ca şi când ar fi fost... locuitorii unor planete diferite".[8] Descrierea era destul de corectă; însă acuzaţia nu era chiar dreaptă. Secolul XIX a cunoscut, de asemenea, şi o explozie uriaşă a actelor de caritate private. [CARITAS]

SANITAS

În1829, orașul Orenburg din munții Urali este lovit de un val de holeră fără precedent. În 1830, aceeași holeră lovește Moscova. În 1831, aceasta mărșăluiește împreună cu armata rusă împotriva Poloniei, după care se răspândește în Ungaria, Austria și Prusia. Ajunge la Londra în februarie 1832, la Paris în martie, la Amsterdam în iunie și de acolo în Scandinavia. Spaniolii încearcă să se protejeze emițând un decret prin care îi condamnă la moarte pe toți imigranții care nu erau în carantină. Însă în ianuarie 1833, holera ajunge la Oporto și intră în Spania prin Portugalia. Cu toate că nimeni n-o știa, Europa se afla în primul front al celei de-a doua dintre cele șase pandemii de holeră care avea să cuprindă în mod repetat întreaga lume în următorii nouăzeci de ani; iar Rusia era poarta bacteriană a Europei.[1] [EPIDEMIA]

Efectele pandemiei au fost cu atât mai mortale cu cât acțiunea sa nu era încă înțeleasă pe deplin. *Holera* reprezintă vechiul termen grecesc pentru „canalizare" și descria cu acuratețe fluxul intestinal violent care putea să golească în două zile substanța unui suferind. Opinia medicală e nesigură dacă formele mai vechi ale acestei boli asemănătoare cu dizenteria, cunoscute sub o varietate de denumiri, reprezentaseră exact același lucru. Însă agentul vinovat a fost identificat în cele din urmă în 1883 sub forma unei bacterii, *vibrio cholerae 01*, care infecta intestinul subțire după ce acesta fusese îmbibat cu apă contaminată. Observată întâi de doctorii armatei britanice în India, rampa de lansare a tuturor pandemiilor, medicii și-au dat seama într-un final că metoda cea mai bună de prevenire este prin provizii de apă curată și că cel mai bun tratament este prin tehnici simple de rehidratare. Valul inițial din 1817–1823 se mutase spre Est în Asia. Însă toate pandemiile ulterioare – în 1829–1851, 1852–1859, 1863–1879, 1881–1896 și 1899–1923 – fac ravagii în Europa. A doua pandemie, care durase cincisprezece ani în SUA, revine pentru o ultimă zvâcnire în Europa în 1847–1851. În Marea Britanie, 53 000 de persoane mor în 1848 și cam tot atâtea pier în Franța în 1849. În 1851, în Paris se ridică o statuie pentru a implora mila lui Dumnezeu față de victimele neajutorate ale holerei.

Însă ajutorul trebuia oferit. Holera are onoarea de a fi stârnit primele inițiative coordonate ale Europei pentru sănătate publică, atât la nivel național, cât și la nivel internațional. În 1848, un Consiliu General al Sănătății ia ființă la Londra pentru a se ocupa de condițiile cumplite și de rata ridicată a decesului în orașele burgheze ale Marii Britanii. Întărit prin măreața Lege a Sănătății Publice a lui Disraeli (1875), care punea în seama tuturor autorităților locale tratamentul eficient al canalizărilor, scurgerile și alimentarea cu apă, acesta proteja foarte bine Regatul Unit. La a patra pandemie, pierderile britanicilor, de circa 15 000 de oameni, reprezentau doar o zecime din cele înregistrate în Rusia, Germania, Italia sau Austro-Ungaria. După a cincea pandemie, când orașul Hamburg (1893) pierde peste 8 000 de cetățeni, iar Moscova și St. Petersburg (1893–1894) peste 800 000, Marea Britanie se putea lăuda că tocmai îndepărtase pericolul ultimului caz indigen de holeră.

În 1851, Napoleon III preia inițiativa de a organiza prima ediție a Conferinței Internaționale pentru Sănătate la Paris. Scopul acesteia era să schimbe informații despre răspândirea și prevenirea bolii, mai ales a holerei. La acea vreme, nici Pasteur, nici Lister nu făcuseră marile descoperiri în domeniul bacteriologiei, însă evenimentul a dus la organizarea unei serii regulate de conferințe despre igienă, iar în 1907 la înființarea Organizației Internaționale a Sănătății la Paris, predecesoarea Organizației Mondiale a Sănătății. În acel moment, mai ales în Polonia, *Cholera!* nu mai era decât una dintre înjurăturile preferate ale Europei.

Ironic, îndată ce Europa supune holera, o epidemie aberantă de gripă anulează tot triumful asupra holerei. Cu originea într-o epidemie de gripă porcină din Iowa din ianuarie 1918, pandemia de gripă din 1918–1919 ajunge pe mare în Europa odată cu armata americană. Cunoscută sub numele de *Blitzkatarrh*, „Gripă de Flandra" și, prin infectarea regelui

Spaniei, de „Doamna Spaniolă", aceasta dobora în principal tineri adulți, mai ales femei. În timpul ultimelor luni ale Primului Război Mondial devastează Germania, unde gripa nici măcar nu era o boală observabilă, paralizând forța de muncă în marile orașe, întrerupând transporturile de mărfuri și înaintarea soldaților. În trei momente culminante teribile – iulie 1918, octombrie 1918 și februarie 1919 – distruge milioane de europeni, posibil 40 de milioane în toată lumea. „[Această pandemie] a ucis în câteva luni mai mulți oameni decât orice calamitate din istorie".[2]

În sfera culturală, educația și-a extins foarte mult frontierele. Locuitorii orașelor nu mai puteau exista fără să aibă cunoștințe de bază de citit și matematică: educația primară universală devine necesară pentru copiii de ambele sexe. Educația în domeniul tehnic este necesară pentru armata de lăcătuși, tehnicieni și ucenici; educația științifică superioară pentru corpurile de ingineri și cercetători. Guvernul și oamenii de afaceri importanți decid înființarea unui nou tip de școală gimnazială, pentru instruirea cadrelor executive pentru serviciul civil, departamentele coloniale și industrie. Începe educația femeilor. Însă educația în masă deschide drumul unor forme noi de cultură de masă: reviste populare, romane proaste, cărți romantioase și romane polițiste, benzi desenate,

CARITAS

În 1818 organizația olandeză *Maatschaapij van Weldadigheid* (Societatea Binevoitoare) deschide un complex de colonii muncitorești pentru îngrijirea șomerilor. Se conformează unei tradiții olandeze mult mai vechi pentru îndreptarea celor fără ocupație. [BATAVIA] O colonie de la Veenhuizen primea până la 4 000 de oameni condamnați pentru cerșetorie. Alta, la Leyden, îngrijea femei nevoiașe. Trei „colonii gratuite" sunt proiectate la Frederiksoord, Willemsoord și Wilhelminasoord pentru a-i învăța tehnici de agricultură pe deținuții voluntari. În timp, acestea ajung să fie finanțate de stat. Instituții similare apar în Germania, Belgia și Elveția, de obicei cu disciplină după model militar.[1] Acestea reprezintă exemple atât pentru atenția tot mai mare pentru asistența socială în Europa secolului XIX, cât și pentru înregimentarea tot mai dezvoltată. La fel ca în cazul azilurilor de săraci înființate în urma Amendamentului la Legea Sărăciei în Anglia (1834), se presupunea că cei care primesc servicii de caritate și sunt fizic capabili, trebuiau să muncească.

Caritatea, în diversele ei forme, fusese practicată încă din Antichitate. Însă principiile creștine fundamentale au fost enunțate de Sfântul Toma D'Aquino, care făcea deosebirea între cele șapte „ajutoare spirituale" și cele „șapte fapte bune". Primele erau *consule* (sfaturi), *carpe* (susținere), *doce* (instruire), *solare* (consolare), *remitte* (salvare), *fer* (iertare) și *ora* (rugăciune); ultimele erau *vestio* (îmbrăcăminte), *poto* (a oferi apă), *cibo* (hrană), *redimo* (iertare din închisoare), *tego* (adăpost), *colligo* (îngrijire) și *condo* (înmormântare). De aici se puteau deduce clasele de nefericiți pentru care se ofereau servicii caritabile. Printre aceștia se numărau cei tulburați, cei slabi, cei neștiutori de carte, cei îndoliați, cei năpăstuiți, criminalii, păcătoșii, străinii, zdrențăroșii, cei înfometați, cei închiși, cei fără adăpost, cei bolnavi, cei nebuni și cei morți. Învățătura creștină era una empatică: „Credința, Speranța și Mila: acestea trei", spune Sfântul Pavel, „însă cea mai mare dintre acestea este Mila".[2] Pentru că Mila care înseamnă „dragostea pentru vecin" este cea care dă naștere milei care înseamnă „dar generos".

În perioada medievală, povara caritații cade asupra Bisericii și este finanțată din zeciuială. Sfântul Bernard lansează tradiția caritabilă în mănăstiri, Sfântul Francisc pe cea a acțiunii sociale în comunitate. Amândoi au foarte mulți urmași. Patroni regali, aristocrați și

municipali înființează o adevărată rețea de așa-numite *maisons-Dieu* pentru cei bolnavi și infirmi, de cămine pentru pelerini, drumeți și străini, de case de milostenie pentru săracii merituoși și de case pentru leproși. Orașele mari precum Londra, aveau multe instituții mai specializate, cum ar fi Spitalul Sfântul Bartolomeu, Sfânta Maria din Bethleem sau „Bedlam", pentru nebuni, și Hanul Convertiților Sfintei Maria pentru evreii convertiți excluși din comunitatea lor.[3] La fel ca în alte părți, negustorii prosperi precum Sir Richard Whittington (1423), fost lord primar, lăsau sume generoase. [LEPER] [MERCANTE]

Acest sistem medieval începe să se fracturece în perioada Reformei, mai ales în țările protestante. Închiderea mănăstirilor engleze (1540) are consecințe sociale cărora legile pentru săraci din perioada elisabetană nu le pot face față. Europa modernă este obligată să caute soluții noi. Pe măsură ce numărul populației crește, instituțiile de caritate devin mai mari și mai specializate. Casele de bătrâni, azilurile pentru bolnavii mintal, casele de corecție, închisorile, infirmeriile, atelierele, coloniile de muncă și școlile de caritate se înmulțesc cu rapiditate în secolele XVIII și XIX. Mișcările liberale și umanitare fac presiuni pentru abolirea sclaviei, a torturii și pentru remedierea condițiilor insalubre. Povara finanțelor și administrației trece de la Biserică, parohii și la primării în seama societăților de binefacere private și a statului. [PICARO] [TORMENTA]

Dezvoltarea activităților de caritate este considerată de obicei, în tradiția Partidului Whig, ca o dovadă de avans al civilizației. Însă unii istorici au altă părere. Aceștia scot în evidență faptul că, în vreme ce instituțiile de asistență socială s-au extins masiv, acestea au supus armata tot mai mare de internați la un nivel tot mai mare de represiune. Acestora nu le fusese teamă de brutalitățile fizice ale vremurilor trecute, însă regimurile riguroase de corecție psihologică și morală îi putea priva de libertate, de demnitate și de individualitate. Înregimentarea era tot mai des aplicată în viața socială, pe terenul de paradă militară, în sala de clasă, în fabrici, în saloanele de spital, în ateliere. Era considerată de creatorii săi ca prețul necesar al eficienței.

Însă e posibil să fi existat o latură și mai întunecată. Trebuie să ne întrebăm dacă înregimentarea maselor nu era cumva legată de dorința de a avea instituții politice mai liberale. Munca constantă era soarta atât a angajaților, cât și a șomerilor. Și, după cum remarca Nietzsche cu cinism: „Munca este forma cea mai eficientă de poliție". Controlul politic nu putea fi slăbit decât atunci când controlul social era strâns.

Această linie de gândire e implicită în lucrările filozofului și istoricului francez Michel Foucault (1926–1984). El însuși un sado-masochist care a murit de SIDA, era hotărât să exploreze experiențe extreme și a devenit un critic necruțător al reformei sociale moderne. Studiile sale despre istoria azilurilor pentru bolnavi mintal, care îi încuiau departe de ochii lumii pe cei mai vulnerabili, sau a atitudinilor sexuale, care împing dorințele umane de bază la ipocrizie și tabu, l-au determinat să numească perioada modernă drept „Epoca represiunii".[4] Toate relațiile sociale sunt determinate de putere. „Societatea burgheză, declara el, era societatea perversiunii arogante și fragmentate."[5] Ridică probleme pe care internii acelor colonii ale muncii din secolul XIX le-ar fi aprobat cu siguranță.

almanahuri de sfaturi practice, lucrări de referință pentru familie. Veniturile regulate creează posibilitatea unor noi forme de divertisment și recreere: asociații muzicale, vacanțe de familie, turism, excursii montane și sport, fotbal pentru muncitori, golf pentru șefi. [RELAXATIO] [TOUR] Mania pentru activități fizice, produs al traiului urban înghesuit, se îmbina cu mania pentru educație pentru a crea un număr de mișcări de tineret hibride, cum ar fi faimoasele asociații „Sokol" din Europa Centrală sau *Cercetași pentru băieți* și *Călăuze pentru fete* (1908). Cultura religioasă răspunde în același ton. Copiilor educați nu li se mai putea pretinde să învețe pur și simplu catehismul pe dinafară. Sălile bisericilor

din parohiile urbane devin punctul central al activităţilor sociale, de caritate şi abstinenţă. În ţările protestante, fundamentalismul evanghelic, şcolile duminicale şi orele de citire a Bibliei sunt tot mai răspândite. În ţările catolice, Biserica organizează primele parohii industriale, cu preoţi muncitori, şi şcoli primare catolice private. În universităţi, într-o perioadă în care cărturarii încearcă să înţeleagă lumea în schimbare din jur, apare o întreagă serie de ştiinţe sociale – economie, etnografie, antropologie, lingvistică, sociologie. Fiecare dintre noile discipline avea să aibă o influenţă profundă asupra domeniilor de studiu recunoscute: filozofie, ştiinţă, istorie şi literatură.

Din punct de vedere psihologic, viaţa urbană şi industrială promovează atitudini complet străine locuitorilor zonelor rurale. Sirena fabricii, orarul trenurilor, nevoia de punctualitate şi seriozitate au reprezentat inovaţii care unui ţăran i se puteau părea ciudate şi enervante. Consumul şi chibzuiala erau reacţii complementare ale cheltuitorului precaut lăsat liber într-o piaţă necunoscută. Conştiinţa de clasă s-a născut în rândul oamenilor neliniştiţi, nesiguri de statutul lor într-o societate ciudat de mobilă. Conştiinţa naţională este promovată în rândul noilor generaţii educate, care în satul lor de la ţară nu se gândiseră vreo clipă la identitatea sau limba lor. Conştiinţa politică se dezvoltă în rândul unor generaţii care nu mai erau iobagi neajutoraţi şi puteau cultiva opinii personale despre cât de drepte sau de greşite erau evenimentele politice. Într-adevăr, conştiinţa naţională şi politică era de cele mai multe ori stârnită foarte puternic în acele ţări în care o populaţie asuprită era privată de dreptul la liberă exprimare şi la vot liber. În sfârşit, mai exista psihologia imperialismului de la sfârşitul secolului XIX, în care o întreagă generaţie de europeni parveniţi erau învăţaţi să privească de sus alte rase şi culturi, în moduri pe care societăţile sigure şi înrădăcinate nu le-ar fi aprobat.

În sfera politică, guvernele se confruntă cu tipuri noi de provocări. Nu se mai adresează unei elite înguste, ci unui public larg format din plătitori de impozite, care avea opinii diverse, exprimate cu o încredere şi sofisticare tot mai mari. Nu puteau restricţiona la nesfârşit viaţa politică la casta tradiţională a bărbaţilor proprietari; şi se confruntau tot mai mult cu campaniile organizate în favoarea sufragiului universal al bărbaţilor şi, mai târziu, a sufragiului femeilor. Majoritatea europenilor primesc drepturi electorale între 1848 şi 1914. Ca rezultat, creşte numărul partidelor politice, fiecare cu susţinătorii lui şi fiecare dedicat intereselor liberalilor, conservatorilor, catolicilor, ţăranilor, muncitorilor sau altui grup. De asemenea, guvernele trebuie să instituie o diversitate de ministere specializate care să conducă o birocraţie tot mai dezvoltată, cu o minte şi voinţă proprii. Erau angajaţi la scară mare şi erau obligaţi să ia în considerare bunăstarea angajaţilor lor cu Asigurare Naţională şi pensii. Trebuiau să reorganizeze guvernul local pentru a se potrivi nevoilor oraşelor importante şi ale provinciilor proaspăt populate şi, astfel, să regândească întreaga relaţie dintre capital şi periferie. Trebuiau să facă faţă unei varietăţi de asociaţii profesionale, comerciale şi industriale – şi, mai ales în a doua jumătate a secolului, cu sindicatele – care pretindeau dreptul de a acţiona ca grupuri de presiune cu mult înainte să fie integrate formal în viaţa politică.

În sfârşit, în sfera militară, atât generalii, cât şi politicienii trebuiau să se gândească la conflicte în care civilii şi femeile să fie recrutaţi pentru război, în care armatele recrutate, de dimensiuni nemaiauzite, să fie mobilizate şi în care ofiţerii înarmaţi cu orarele căilor ferate vor conduce oameni înarmaţi cu puşti pe un teren care putea fi supus la 20 de tone de explozibil per metru pătrat per oră. Dintre toate provocările, aceasta era cea căreia, în 1914, erau cel mai puţin pregătiţi să-i facă faţă. Ideile în privinţa

implicaţiilor unui război nu i-au făcut pe europeni să-şi reducă instituţiile militare. În, 1797, Kant rostise condamnarea morală definitivă. „Războiul", scria el în finalul cărţii sale *Metafizica moravurilor*, „nu are ce căuta aici". Însă mult mai obişnuită era presupunerea lui De Maistre că războiul era „starea obişnuită a speciei umane". Tratatul *Despre război* (1832), scris de generalul prusac Karl von Clausewitz (1780–1831), este una dintre cele mai lucide şi mai influente cărţi ale secolului. „Războiul, scria el, este continuarea politicii prin alte mijloace."

Privind marşul modernizării, este simplu să rămânem cu impresia că drumul a fost neted şi direcţia clară. Însă asemenea impresie ar fi una falsă. Teritoriul era de obicei ostil, obstacolele uriaşe, accidentele constante. Pentru fiecare antreprenor exista un aristocrat care nu dorea calea ferată peste moşia lui; pentru fiecare maşinărie exista un meşteşugar deposedat care dorea s-o facă ţăndări; pentru fiecare fabrică nouă existau sate abandonate; pentru fiecare primărie strălucitoare, existau mahalale. Din zece copii născuţi în acea Europă a mândriei şi progresului, trei sau patru mureau. Creşterea economică nu a urmat o linie ascendentă constantă; noul capitalism era plin de capricii. Creşterile uriaşe au alternat cu prăbuşiri bruşte; prima decadă de pace de după 1815 a fost martora unei recesiuni la nivelul întregii Europe. Perioadele ulterioare de recesiune au avut loc după 1848 şi după 1871. Toate perioadele includeau cicluri mai scurte de progres şi retragere. Salariile şi preţurile se mişcau cu intermitenţe. În trecut, crizele economice fuseseră provocate de lucruri vizibile precum ciuma sau foametea. Acum erau provocate de lucruri inexplicabile, precum supraproducţia, condiţiile pieţei sau eşecurile monetare. Condiţiile materiale medii se îmbunătăţeau cu siguranţă; însă, în cazul familiilor individuale, de obicei însemnau bogăţie neobişnuită sau sărăcie disperată. Din punct de vedere material, societatea europeană o ducea mai bine; din punct de vedere psihologic, europenii aveau serios de suferit.

Însă lumea creată de modernizarea europeană era pentru beneficiarii săi principali, de clasă mijlocie, incredibil de bogată în posesiuni materiale, în diversitate, în cultură şi stil, în experienţe noi. Un profesor universitar din Scoţia în anii 1880 putea câştiga anual 600 de lire, de zece ori mai mult decât clasa muncitoare superioară, echivalentul preţului pentru o casă cu şase camere. În perioada 1890–1891, cele şaptesprezece naţionalităţi oficiale ale Austro-Ungariei împărţeau 215 izvoare termale înregistrate şi 1 801 ziare şi periodice. „La Belle Époque" era o perioadă în care oamenii valsau, luau cina la Café Royale, cumpărau tablouri ale impresioniştilor, trăiau în luxul Art Nouveau. „Un politician francez precum Édouard Herriot, primar al oraşului Lyons, putea vorbi excelent germană şi îi cunoştea pe Wagner şi Kant." În 1895, Henry James, romancierul american stabilit în Europa, avea lumină electrică; în 1896 mergea cu bicicleta; în 1897 bătea la maşina de scris. Şi era o perioadă pe care o Comisie Regală Britanică o denumise „Marea Recesiune". Banii începeau să aibă o valoare tot mai mare, iar preţurile scădeau încet. Săracii cel puţin îşi permiteau mâncare ieftină. Doar aristocraţia proprietară dădea din colţ în colţ, îngrozită de averea ei în scădere. Vreme de patruzeci de ani nu are loc niciun război important. „Părea că lumea ar putea s-o ţină aşa la nesfârşit".[9]

Creşterea demografică era unul dintre indicatorii cei mai siguri ai dinamismului Europei. În termeni statistici, populaţia înregistrează o creştere de la circa 150 de milioane în 1800 la peste 400 de milioane în 1914. Rata accelerată a creşterii era de peste două ori mai mare decât în ultimele trei secole (vezi anexa III, p. 1084). Europenilor li se aminteşte de implicaţii încă de la început. În 1816, economistul englez Thomas Malthus

(1766–1834) publică ediția finală a lucrării sale deprimante *Eseu asupra principiului populației*. Prezicea că, deși producția de hrană crește în progresie aritmetică, creșterea populației se va face în progresie geometrică. Dacă ar fi avut dreptate, europenii ar fi început să moară de foame în câteva decenii. Într-adevăr, unii consideră că Foametea Irlandeză a Cartofului din anii 1840 era o premoniție a dezastrului general. [FOAMETE]

Insulele Britanice, cu o cantitate limitată de teren arabil și o populație în creștere, păreau cu atât mai vulnerabile. Însă dezastrul general nu are loc. Foametea ca aceea din Irlanda a lovit doar în cele mai înapoiate regiuni rurale din Europa, în Galiția și pe Volga, nu în orașele supraaglomerate ale Europei. A existat un moment în anii 1870, când cantități uriașe de grâne încep să fie importate din America de Nord. Însă mai multe țări europene, precum Ucraina și Franța, aveau un surplus sănătos, iar prețurile la hrană scădeau peste tot între 1870–1900. Situația generală nu a fost niciodată critică.

Dinamica demografiei europene ajunge să fie înțeleasă mult mai bine în decursul secolului. Suedia se dovedise excepțională în efectuarea unui recensământ general încă din 1686; însă toate guvernele europene încep acum o serie regulată: Franța și Marea Britanie din 1801, Uniunea Germană a Vămilor din 1818, Austro-Ungaria din 1857, Italia din 1861, Rusia din 1897. La sfârșitul secolului, statistici sofisticate erau disponibile pentru toate țările. (În Europa de Est erau mult superioare față de cele realizate în secolul XX.)

Dezvoltarea generală a populației Europei se datora creșterii naturale. Rata anuală a nașterilor a fost cea mai mare la începutul secolului, când și rata mortalității a fost ridicată; însă în anii 1900 încă era în urcare, până la 40 per 1 000 în multe țări. Cu ajutorul progreselor în medicină, rata mortalității se înjumătățește de la circa 40 la 20 per 1 000. Cu excepția curioasă a Franței, fertilitatea și entuziasmul pentru reproducere erau mai sporite ca oricând până atunci. Dezvoltarea orașelor a fost spectaculoasă: în 1914 Europa avea deja douăsprezece milioane, plus conurbații. Londra, Paris, Berlin, Viena, St. Petersburg și Istanbul atinseseră deja acel statut; Glasgow, Manchester, Leeds, Liverpool, Birmingham, Ruhr, Hamburg și Moscova urmează mai târziu. Alte douăzeci de orașe, de la Madrid la Odessa, depășiseră jumătate de milion de locuitori. În zonele rurale, numărul de locuitori rămâne static în țările dezvoltate, cu toate că proporția crește. În 1900, în Marea Britanie aceștia reprezentau doar 8%, în Germania ajungeau la 40%, scăzând de la 75% în 30 de ani. În țările subdezvoltate, unde puteau reprezenta până la 80%, cum se întâmpla în Rusia, numărul de locuitori creștea alarmant. Europa pierde 25 de milioane de emigranți care pleacă în SUA în ultimul sfert de secol. Un sfert din populația Galiției emigrează în ultimii 20 de ani de dinainte de 1914 (vezi anexa III, p. 1084).

Istoricii nu au stabilit dacă schimbările sociale și economice uimitoare ale secolului XIX trebuie privite doar ca simplu „fundal" pentru viața culturală sau ca determinant al acesteia. De exemplu, Marx a fost un determinist: „din punctul lui de vedere, toate formele de gândire și conștiință sunt determinate de lupta de clasă, care, la rândul ei, e determinată de relațiile economice de la bază". (Dacă acest lucru e adevărat, atunci Marx însuși nu era neapărat un gânditor original, cât un produs al timpului său.) La cealaltă extremă se află cei care susțin că și cultura are o viață proprie. În zilele noastre, tot mai mulți oameni cel puțin acceptă calea de mijloc, în care cultura nu poate fi înțeleasă corect fără a o raporta la contextul său politic, social și economic.

Romantismul, care devine tendința intelectuală dominantă în multe țări europene în al doilea sfert al secolului XIX, este privit de unii istorici, în esență, ca o reacție la

Iluminism. Alţii îl consideră o emanaţie a atitudinilor generate de Revoluţia Industrială şi de Războaiele Napoleoniene. De fapt, a reprezentat toate aceste lucruri. Circumstanţele originilor sale, în anii 1770, erau, într-adevăr, strâns legate de preferinţa tot mai scăzută pentru Iluminism (vezi capitolul IX). În acelaşi timp, motivele pentru care a fost preferat în masă între anii 1820 şi 1830 erau strâns legate de experienţele unei generaţii care a trăit încercările revoluţionare grele, care a simţit impactul maşinilor şi fabricilor şi care a răbufnit după 1815 sub greutatea moartă a regimurilor reacţionare. Romantismul şi-a găsit expresia aproape peste tot, chiar şi în Rusia, tratând cu indiferenţă împărţirea catolic protestant şi catolic ortodox. A influenţat toate artele, în special poezia, pictura şi muzica, şi toate domeniile ştiinţelor umaniste. A fost foarte puternic în Germania. A fost foarte bine reprezentat în Marea Britanie, cu toate că primii romantici britanici, precum Lord Byron, au fost mai bine primiţi pe continent decât în ţara lor. Cu o oarecare întârziere a apărut în forţă în Franţa şi Italia, ca o contragreutate la tradiţiile puternic înrădăcinate ale clasicismului şi raţionalismului. În Polonia şi în Ungaria, unde a fost influenţat de agoniile înfrângerii naţionale, a devenit modul dominant de gândire.

Teoriile principale ale mişcării romantice respingeau toate valorile Iluminismului. Dacă Iluminismul punea preţ pe puterea raţiunii, romanticii erau atraşi de tot ceea ce era iraţional în experienţa umană: de pasiuni, de supranatural şi paranormal, de superstiţii, durere, nebunie şi moarte. În vreme ce Iluminismul punea accent pe dominaţia naturii de către om, romanticii erau încântaţi să tremure în faţa puterii neîmblânzite a acesteia: de teroarea furtunilor şi cascadelor, de întinderile munţilor, de pustietatea deşerturilor, de singurătatea mărilor. În timp ce Iluminismul urmase gustul clasic pentru armonie şi cumpătare şi pentru regulile care stau la baza convenţiilor civilizate, romanticii preferau toate elementele care sfidau convenţiile: sălbaticul, bizarul, exoticul, straniul şi alienatul. Dacă Iluminismul urmărise să explice ordinea care stătea la baza haosului aparent al lumii, romanticii chemau „spiritele" interioare ascunse din tot ceea ce trăieşte şi se mişcă. Dacă Iluminismul era fie nereligios, fie antireligios, romanticii erau profund religioşi chiar şi atunci când disprețuiau practica creştină convenţională. Dacă Iluminismul promova o elită intelectuală, romanticii promovau masele proaspăt eliberate şi educate. [PARNASSE] [RELAXATIO]

Apelul la nivel european al Romantismului poate fi ilustrat în multe feluri, însă nicăieri mai bine ca în poezie. John Keats (1795–1821) tânjea arhaic după farmecele unei fecioare medievale:

Ce suferinţă, cavaler în zea.
Te face, palid, să te pierzi?
În lac rogoz şi trestii s-au uscat,
Cu păsări nu te mai dezmierzi.
(traducere de Lucian Blaga – n.tr.).[10]

Alphonse de Lamartine (1790–1869) se desfăta în egală măsură cu frumuseţile Lacului du Bourget şi cu gânduri la eternitate:

Ó temps, suspends ton vol! et vous, heures propices,
Suspendez votre cours!
Laissez-nous savourer les rapides délices
Des plus beaux de nos jours.

(O, timpule, te-opreşte! Şi voi, grăbite ore/ Lăsaţi al vostru zbor;/ Cruţaţi pe-aceia care voiesc să se adore/ Tot timpul vieţii lor (traducere de Ioan. I. Ciorănescu – n.tr.)[11].

Giacomo Leopardi (1798–1837) cânta „Cântecul nocturn al unui păstor rătăcitor din Asia":

Pur tu, solinga, eterna peregrina,
che si pensosa sei, tu forse intendi,
questo viver tereno,
il patir nostro, il sospirar, che sia;
ché sia questo morir, questo supremo
scolorar del sembiante
e perir dalla terra, e venir meno
ad ogni usata, amante compagnia...

(Tu, călătorule singuratic, etern/ atât de gânditor, poate tu înţelegi/ ce înseamnă această viaţă trecătoare/suferinţa şi suspinele noastre/ şi ce înseamnă moartea, această cea mai mare/ pălire a noastră/ şi pieirea de pe pământ şi îndepărtarea/ de toţi cei care ne sunt cunoscuţi şi dragi.)[12]

Joseph, Freiherr von Eichendorff (1788–1857) foloseşte temele sale preferate, *Lust* (dorinţă), *Heimat* (pământ natal) şi *Waldeinsamkeit* (singurătatea pădurii), în Silezia sa natală:

In einem kühlen Grunde,
Da geht ein Mühlenrad,
Mein' Liebste ist verschwunden,
Die dort gewohnet hat...

Sie hat mir Treu' versprochen,
Gab mir ein'n Ring dabei,
Sie hat die Treu gebrochen,
Mein Ringlein sprang entzwei.

Hör' ich das Mühlrad gehen:
Ich weiss nicht, was ich will—
Ich mocht' am liebsten sterben,
Da war's auf einmal still!

Într-o vale răcoroasă şi umbroasă
Vechea roată a morii se învârte.
Însă iubita mea a plecat
Din casa în care locuia.

Mi-a promis să-mi fie dragostea cea adevărată
Şi a legat promisiunea cu un inel.
Acum toate jurămintele le-a încălcat
Şi inelul s-a spulberat.

Când ascult roata morii,
Pierd gândul şi voinţa.
Şi cel mai bine e să pier
Căci atunci totul va fi nemişcat.[13]

Iar Juliusz Slowacki (1809–1849), intens şi elocvent, sărbătoreşte şi preţuieşte viaţa interioară:

(Cine, care are de ales, în loc de casă, ar alege/ Cuib de vulture pe stânci, va şti poate/ cum să doarmă chiar dacă ochii îi sunt roşii de la fulger/ Şi cum să asculte tânguirea spiritelor în murmurul pinilor.)[14]

PARNASSE

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa". Dar în vara lui 1835, un grup plecat la plimbare, printre care se numărau pianistul maghiar Franz Liszt şi scriitoarea franceză Georges Sand, se caza la Hotel de l'Union la Geneva. Comentariile lor în registrul hotelului sunt o dovadă a simţului umorului lor şi a perspectivei generaţiei romantice din care făceau parte:

	Liszt	*Sand*
Locul naşterii	Parnassus	Europa
Domiciliu	—	Natura
Ocupaţie	Muzician-filozof	—
Provenienţă	Îndoială	Dumnezeu
Destinaţie	Adevăr	Rai
Data paşaportului	—	Infinit
Emis de	—	Opinia publică [1]

În 1835, ideea de „Europă" era considerată la fel de fantastică precum „Parnassus".

RELAXATIO

La 14 iulie 1865, un tânăr englez, ilustrator şi iubitor al muntelui, Edward Whymper, urcă Matterhorn, sau Monte Cervino, din a şaptea încercare. Pe drumul de întoarcere de pe piramida de stâncă înaltă de 4 440 m, care tronează peste Zermatt, patru membri ai grupului lui Whymper şi-au găsit sfârşitul.[1]

Acela nu era primul urcuş alpin important. Vârful Mont Blanc fusese escaladat de Ferdinand de Saussure în 1799. Însă soarta tragică a lui Whymper a făcut publicitate unui sport nou, alpinismul, şi au subliniat atitudinile în schimbare asupra conceptului de recreere. Sportul nu mai era rezervat doar pentru recreerea elitei. Şi nici nu se mai încadra în tradiţionalele vânătoare, tir, pescuit, călărie, „plimbări pe apă" şi Grand Tour. Europenii de toate tipurile căutau sporturi noi, provocări noi şi surse noi de menţinere a formei fizice.

Cu mai puţin înainte de doi ani, fusese înfiinţată de Asociaţia de Fotbal, la o întâlnire ce a avut loc la *Freemasons' Tavern* din Londra la 26 octombrie 1863. Scopul era să standardizeze regulile jocului de fotbal şi să furnizeze un cadru pentru competiţii organizate. (Reprezentanţii cu alte idei despre joc s-au desprins de ei şi au înfiinţat Uniunea de Rugby.) Curând au urmat cluburile profesioniste; iar Liga Engleză de Fotbal a fost înfiinţată în 1888.[2]

Tipul de fotbal promovat de Asociaţia de Fotbal se răspândeşte rapid pe continent. La sfârşitul secolului deja se stabilise drept cel mai popular sport al Europei şi forma de divertisment cu cei mai mulţi spectatori. Federaţia Internaţională a Asociaţiilor de Fotbal (FIFA) este înfiinţată la Paris în mai 1904 de către reprezentanţi din Austria, Belgia, Danemarca, Anglia, Finlanda, Franţa, Germania, Ungaria, Italia, Olanda, Norvegia, Suedia şi Elveţia. Este cel mai egalitar dintre jocuri. După cum spune un vechi proverb: „Cu toţii suntem colegi la fotbal".[3]

În timp, Romantismul stârneşte reacţii împotriva propriului său succes. Reacţia ia forma unei reînvieri a idealurilor Clasicismului: pe scurt, a Neoclasicismului. După aceea, tendinţele rivale rămân influenţe majore pe tot parcursul secolului. Rivalitatea lor este evidentă mai ales în arhitectură. Companiile rivale de căi ferate îşi construiesc gările terminale în stiluri contrastante: London and North Western construieşte Gara Euston în stil elegant clasic; Midland Railway construieşte gara învecinată St. Paneras în stil neogotic flamboaiant.

Amestecul între clasic şi romantic dă roade mai ales în literatură. Trei uriaşi ai epocii, Aleksandr Puşkin (1799–1837), Adam Mickiewicz (1798–1855) şi J.W. Goethe, sfidează clasificarea, întrucât în lucrările lor se îmbină elemente clasice şi romantice într-un tot unitar indivizibil. Capodoperele lor – *Evgheni Oneghin* (1832), *Pan Tadeusz* (1834) şi *Faust* (1808–1832) sunt romane în versuri sau piese în versuri, terminate aproape în acelaşi timp. Măiestria limbii într-un moment în care educaţie se răspândeşte rapid le-a oferit autorilor lor statutul de barzi naţionali, făcând ca versurile şi frazele lor să devină parte integrantă a comunicării de zi cu zi. Nu există polonez care să nu poată recita „Oh, *Litwo*, patria mea, eşti ca sănătatea…"; sau un german care să nu fi fost vrăjit de „tărâmul unde înfloresc lămâii"; sau un şcolar rus care să nu fi învăţat versurile „Călăreţului de bronz" din St. Petersburg:

Iată-ne aleşi de natură/ Să tăiem o fereastră spre Europa;/
Şi să ne impunem pe mare… Te iubesc, creaţie a lui Petru,/
Îţi iubesc chipul sobru şi graţios,/ Curentul maiestuos al Nevei,/
Granitul ţărmurilor ei…/ Oraş al lui Petru, stai drept în toată splendoarea ta,/
Stai la fel de neclintit ca Rusia!/ Şi fie ca şi cei cuceriţi să facă pace.)[15]

Însă Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) nu a fost un simplu bard naţional. A fost un Olimpian care a atins aproape toate domeniile intelectuale. Diversitatea de genuri în care a excelat, conştientizarea lumii în schimbare rapidă şi numeroasele evoluţii prin care a trecut creativitatea sa l-au făcut să fie considerat ultimul „om universal". Născut la Frankfurt-am-Main, educat la Leipzig şi Strasbourg şi rezident vreme de jumătate de secol în Weimar, a fost poet, dramaturg, romancier, filozof, om de ştiinţă, călător, avocat, administrator. Înclinaţiile sale iniţiale spre romantism se estompează în anii 1780; faza sa clasică, întărită de prietenul său Schiller, continuă până în jurul lui 1820. Panorama psihologică vastă din *Faust* oglindesc reflecţii de-o viaţă asupra condiţiei umane. La moartea sa, era cea mai importantă personalitate a celei mai mari epoci culturale a Europei, tânjind tot timpul să atingă neatinsul:

Alies Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche
Hier wird's Ereignis;
Das Unbeschreibliche,
Hier ist's getan;
Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

(Toate lucrurile trecătoare/ Sunt doar o parabolă;/ Inaccesibilul/
Devine aici realizate/ Aici se atinge inefabilul;/ Eternul feminin/ Ne atrage.)[16]

Faza târzie a romantismului se caracterizează mai ales printr-o tentă morbidă. A fost asociat cu tuberculoza de care sufereau mulți artiști și cu opiul care era prescris de obicei pentru a o vindeca. O personalitate reprezentativă a fost Thomas De Quincey (1785–1859), care fuge de la Școala de Gramatică de la Manchester și trăiește ca un vagabond fără adăpost, după care devine dependent de droguri în Oxford. Lucrarea sa *Confesiunile unui opioman englez* (1822) a exercitat o influență formatoare asupra scriitorului american de grotesc, Edgar Allan Poe, și a lui Baudelaire. Accesele de straniu și mistic din ultimii ani ai lui Slowacki fac parte din aceeași categorie,[17] la fel ca versurile lui Gerard Labrunie sau Nerval (1808–1855), un schizofrenic, „superromantic", „Cel mai romantic dintre toți":

Oú sont nos amoureuses?
Elles sont au tombeau.

(Unde sunt iubitele noastre?/ În mormânt.)[18]

În nebunia lui aparentă și în interesul pentru viziuni și halucinații, nu e greu de văzut primele semințe ale Simbolismului, Freudianismului și Decadenței, care aveau să constituie elemente importante ale Modernismului (vezi mai jos).

Frăția Prerafaelită a fost înființată în 1848 într-o casă de pe Gower Street, Londra, de un cerc de poeți și pictori care s-au adunat în jurul lui Dante Gabriel Rossetti (1828–1882), fiul unui exilat napolitan. În ciuda surselor de inspirație de pe Continent, aceasta a rămas o mișcare exclusiv engleză, însă arhetipală pentru epocă. În afară de frații Rossetti, printre membrii săi cei mai importanți se numără J.E. Millais (1829–1896), W. Holman Hunt (1827–1910), Ford Madox Brown (1821–1893) și Edward Burne-Jones (1833–1898); și și-a găsit susținătorul în criticul John Ruskin (1819–1900). Grupul și-a luat numele de la entuziasmul împărtășit al membrilor ei pentru arta italiană quattrocento, care le-a alimentat revolta împotriva picturii contemporane academice. Erau puternic formați de legăturile dintre artă și literatură – D.G. Rossetti fiind translator al lui Dante și Villon – și și-au aplicat principiile la toate elementele, de la arhitectură și mobilă până la mozaicuri, tapiserie și vitralii și design interior. Au cultivat atât tehnicile, cât, mai ales, spiritul artei medievale târzii. Au imitat claritatea formei și strălucirea culorii picturii iconografice; și au promovat sobrietatea morală, de obicei exprimată în religiozitate mistică. Printre cele mai cunoscute imagini se numără *Ophelia* lui Millais (1851) și *Lumina lumii* a lui Hunt (1854). Printre cei care li s-au alăturat mai târziu a fost William Morris (1834–1896), poet, socialist primitiv, meșteșugar, pictor și designer. La Kelmscott Manor, Morris a găzduit unele dintre cele mai inspirate activități ale Frăției, mult timp după ce grupul ca întreg s-a destrămat.

Aceeași epocă a cunoscut și înflorirea romanului pe tot continentul. Honoré de Balzac (1799–1850) și Charles Dickens (1812–1870), născuți *en face* la Rouen și Portsmouth, s-au numărat printre primii care au capturat imaginația populară. Însă, în timp, toate romanele importante au fost traduse în toate limbile europene importante. Criticii nu au aceleași estimări; însă parada de primă mână ar trebui cu siguranță să includă *I promessi sposi* (*Logodnicii,* 1825) de Alessandro Manzoni, *Le Père Goriot* (*Moș Goriot*) al lui Balzac (1834), *Oliver Twist* a lui Dickens (1838), *Un erou al timpului nostru* de Mihail Lermontov (1840), *Jane Eyre* de Charlotte Bronte (1847), *Bâlciul Deșertăciunilor* de W.M. Thackeray (1848), *Madame Bovary* (1857) de Gustave Flaubert, *Les Miserables (Mizerabilii)* de Victor Hugo (1862), *Ana Karenina* de Lev Tolstoi (1877), *Crimă și*

Pedeapsă și *Frații Karamazov* (1880) de Feodor Dostoievski (1866) și *Lalka* (*Păpușa*, 1890) de Boleslaw Prus. Prin analiza problemelor sociale și psihologice, ficțiunea devine o caracteristică centrală a culturii populare a Europei. Autorii adoptă convenția proiectării celor mai intime observații ale lor în creațiile de ficțiune. Se spune că Flaubert ar fi zis: „Madame Bovary, c'est moi". („Doamna Bovary sunt eu" – n.trad.)

În domeniul muzicii, ca și în literatură, secolul XIX adună un corp vast și divers de opere care depășesc cu mult repertoriul întemeiat de maeștrii clasici și romantici timpurii. Johannes Brahms (1833–1897), născut la Hamburg, poate fi considerat drept personalitate centrală. Acesta a combinat preocuparea intelectuală pentru forma clasică cu pasiunea romantică pentru lirism și intensitate emoțională, câștigându-și astfel titlul de „adevărat urmaș al lui Bach și Beethoven". Succesiunea de compozitori romantici de orchestră mai proeminenți începe cu Hector Berlioz (1803–1869), a cărui „Symphonie Fantastique" (1831) încalcă toate regulile existente. Berlioz s-a bazat puternic pe literatura romantică pentru inspirație. S-a spus: „Victor Hugo e romantic, însă Berlioz e Romantismul însuși". Lista romanticilor continuă cu exilatul polonez apatic Frederic Chopin (1810–1849), maestrul suprem al pianului; cu neobositul virtuoz maghiar Franz Liszt (1811–1886); cu Robert Schumann (1810–1856) și Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809–1847). Conține aproape toate numele celor care de obicei sunt considerați lideri ai școlilor naționale (vezi pp. 819–820); și mai târziu în acel secol continuă cu magnificii ruși Anton Rubinstein (1830–1894), Piotr Ceaikovski (1840–1893) și Serghei Rahmaninov (1873–1943); cu protestantul german Max Bruch (1838–1920) și cu evreul suedez Ernest Bloch (1880–1959); și cu un contingent puternic de neoromantici austro-germani în frunte cu Anton Bruckner (1824–1896), Gustav Mahler (1860–1911), Richard Strauss (1864–1949) și compozitorul Hugo Wolf (1860–1903). Pe tot parcursul secolului, școala franceză a produs o serie de talente remarcabile, caracterizate printr-o mare delicatețe și originalitate, de la César Franck (1822–1890) și Camille Saint-Saëns (1835–1921) până la Gabriel Fauré (1845–1924), Claude Debussy (1862–1918) și Maurice Ravel (1875–1937).

Marea operă, care a alăturat muzica dramei istorice și literare, era un mediu potrivit stilului romantic. Succesul acesteia era determinat de rivalitatea celor trei mari centre principale: opera franceză, condusă de Charles Gounod (1818–1893), Giacomo Meyerbeer (1791–1864), Georges Bizet (1838–1875) și Jules Massenet (1842–1912); opera germană, lansată de Mozart și Weber și culminând cu personalitatea uimitoare a lui Richard Wagner (1813–1883); și opera italiană, ale cărei tradiții melodice de neegalat erau promovate de Gioachino Rossini (1792–1868), Gaetano Donizetti (1797–1848), Giuseppe Verdi (1813–1901) și Giacomo Puccini (1855–1924). Genul cunoscut în general ca *opéra comique*, operetă, sau comedie muzicală a înflorit de asemenea, mai ales în Parisul lui Jacques Offenbach (1819–1880), în Viena lui Johann Strauss II (1825–1899) și Franz Lehar (1870–1948) și în Londra lui Gilbert și Sullivan (vezi anexa III).

Secolul XIX a văzut ridicarea unor instituții care aveau să transforme arta muzicii într-o întreprindere publică majoră – conservatoarele, societățile orchestrale și corale, sălile de concert construite special, editurile muzicale și secții de muzicologie.

Filozofia în perioada romantică este dominată de speculațiile puternice ale lui G.W.F. Hegel (1770–1831), succesorul lui Fichte la Berlin. Hegel era neromantic în multe dintre atitudinile sale, iar ca filozof profesionist se considera în rândul raționaliștilor. Într-un tur la Bernese Oberland a remarcat: „Spectacolul acestor mase eterne moarte nu-mi

oferă nimic decât gândul plictisitor *Es ist so* [Așa este]". Pe de altă parte, originalitatea multora dintre ideile sale a atras foarte mult atenția într-o perioadă de efervescență intelectuală; și, de asemenea, filozoful a format mulți elevi și critici distinși, mai rebeli decât el, cu un depozit de muniție. Aproape să se intersecteze cu Napoleon la Jena în octombrie 1806, în ziua în care a terminat *Fenomenologia spiritului* a scris admirativ despre „sufletul lumesc" al împăratului.

Două dintre ideile preferate ale lui Hegel s-au dovedit foarte fertile. Una dintre acestea era Dialectica, ciocnirea productivă a opozițiilor. Cealaltă era *Geist* sau „Spirit", esența identității pure, pe care, în *Filozofia istoriei,* o atribuie fiecărui stat politic și fiecărui stadiu de dezvoltare a civilizațiilor. Dialectica, pe care Hegel a încadrat-o în domeniul ideilor pure, s-a dovedit a avea multe aplicații suplimentare, care dădeau întregului concept de progres o explicație dinamică și universală. Părea să extragă logica din haos, să promită că se poate naște și binele din conflict. Pe de altă parte, Spiritul istoric, pe care Hegel îl folosea pentru glorificarea statului, s-a dovedit o armă în mâinile mișcărilor naționale care se luptau împotriva puterilor din acea vreme. Părerile lui Hegel erau foarte germanocentrice și păreau să raționalizeze supremația protestantă și prusacă ce devenea dominantă în timpul vieții sale. Îi lăuda pe eroii de război și militari și conferea germanilor rolul de lideri ai civilizației moderne. „Spiritul german este spiritul lumii noi. Scopul său este atingerea adevărului absolut ca autodeterminare fără limite a libertății". Americanii pot să fie sau să nu fie flatați să afle că acest furnizor lipsit de umor al metafizicii mistice considera America drept „întruparea supremă a ideii de absolut, dincolo de care nu mai este posibilă dezvoltarea".[19] Acest lucru poate contribui la explicarea tradițiilor germanofile bine înrădăcinate din mediul academic american.

Gândirea științifică a furnizat una dintre tendințele care au continuat tradițiile Iluminismului, nu ale Romantismului. Însă, împins la extreme în opera lui Auguste Comte (1798–1857), a dus nu doar la apariția unei ramuri noi a filozofiei, denumită „pozitivism", ci și a unei noi pseudoreligii golite de rituri, dogme și preoțime. Comte considera că toată cunoașterea trecea prin trei etape succesive de dezvoltare, unde este sistematizată conform principiilor teologice, metafizice și „pozitive" sau științifice. Această „Lege ale celor trei state", explicată întâi în *Système de politique positive* (1842), furnizează cheia pentru clasificarea lui elaborată a științelor și pentru felul în care a conturat o nouă „știință a societății", pe care a prezentat-o în *Philosophie positive* (1850–1854). Disciplina „fizicii sociale" ar permite reordonarea societății umane după linii științifice. Corpul de „ingineri sociali" era înarmat cu sloganul: „Savoir pour prévoir, prévoir pour prevenir" (A ști pentru a anticipa, a anticipa pentru a preveni). Comte trebuie să fie privit drept unul dintre părinții sociologiei moderne, pe care a adus-o în vârful ierarhiei științelor. În același timp, insistând asupra necesității puterii spirituale instituționalizate și lansând ceea ce constituia de fapt o biserică științifică, a sfârșit în poziția paradoxală de a transforma știința în obiectul unui cult mistic. În ochii unuia dintre criticii săi, T.H. Huxley, pozitivismul lui Comte era egal cu „catolicism minus creștinism".

În aceeași perioadă, știința și tehnologia au făcut progrese ca niciodată până atunci. Cu toate că natura descoperirii științifice era probabil mai puțin fundamentală decât cea a lui Copernic, Newton sau Einstein, întregi continente noi ale cunoașterii au fost trecute pe hartă. Știința a trecut în prim-planul interesului public. Numele cele mai distinse aparțineau domeniilor fizicii, chimiei, medicinii și biologiei – în primul rând, Faraday, Mendeleev, Pasteur, Mendel, Hertz și Darwin. Lista descoperirilor și invențiilor importante începe să fie exprimată nu în zeci sau sute, ci în mii (vezi anexa III, p. 1084).

Cu excepția unuia sau a câtorva genii americane, știința era dominată în întregime de europeni. Marea Expoziție din 1851, care a avut loc la Londra sub patronajul prințului Albert și ale cărei profituri au fost donate Muzeelor de Știință și Colegiului Imperial pentru Știință și Tehnologie, a atras milioane de vizitatori din toată lumea. [ELEMENTA] [GENE]

ELEMENTA

La 1 martie 1869, un profesor de chimie de la Universitatea din St. Petersburg, Dmitri I. Mendeleev (1834–1907), se pregătea să facă o călătorie la Tver. Cu toate că era ocupat cu pregătirea manualului său, *Osnovîi Khimii* (Principii de chimie), era, de asemenea, foarte implicat în schemele liberale pentru aplicarea științei la viața cotidiană în Rusia și acceptase o solicitare de a studia metodele de fabricare a brânzei de către țărani. Ajunsese cu manualul său în punctul în care căuta un sistem pentru a clasifica elementele chimice; iar în acea zi a descoperit brusc avantajul ordonării acestora într-un tabel care le lista în funcție de greutatea lor atomică și de proprietățile comune.

Cu nouă ani în urmă, Mendeleev participase la primul Congres Internațional de Chimie la Karlsruhe, unde italianul Stanislao Canizzaro îi atrăsese atenția asupra unei liste de elemente dispuse după greutatea atomică. De atunci dovedise o mare răbdare mentală, așezând elementele atât după valoarea atomică, cât și după setul de proprietăți. După aceea a combinat lista lui Canizzaro cu propria lui grupare tipologică. Rezultatul a fost o versiune primitivă a Tabelului Periodic, însoțită de o formulare provizorie a Legii Periodicității: „Elementele dispuse în funcție de valoarea greutăților lor atomice prezintă o periodicitate clară a proprietăților". În acea lună a citit la Societatea Rusă de Chimie o lucrare denumită „Încercare pentru un sistem al elementelor bazat pe greutatea lor atomică și afinitatea lor chimică". Aceasta a fost publicată într-un ziar german în martie 1871.

Înaintea lui Mendeleev, elementele erau înțelese doar în parte. Anticii recunoscuseră zece elemente pure, însă gândirea lor era alterată de credința lor paralelă în „forțele elementare", adică pământul, focul, aerul și apa. Lavoisier cunoștea 23 de elemente. Humphry Davy a izolat sodiul și potasiul prin electroliză. În 1860, la Karlsruhe, Canizzaro avea deja 60 de elemente pe listă – exact două treimi dintre cele 90 care apar în natură.

Descoperirile lui Mendeleev nu au primit susținere imediată. Acestea au fost respinse de chimiștii britanici și germani renumiți, printre care și Bunsen, cu care lucrase cândva la Heidelberg. Pasul a fost făcut în 1875, când un francez a identificat un element nou, denumit galiu. Mendeleev a reușit să demonstreze că acela era unul dintre cele șase elemente nedescoperite a căror existență, greutate atomică și proprietăți fusese capabil să le anticipeze. Spre surprinderea branșei sale, teoreticianul rus formulase teoria înaintea cercetării empirice. Au urmat faima și renumele internațional. Însă, în Rusia, opiniile liberale ale lui Mendeleev au provocat neliniște. În 1880 nu este acceptat ca membru deplin al Academiei Imperiale; iar 1890 este obligat să demisioneze de la universitate. În ultimii ani de viață a lucrat drept consultant pentru orice, de la praf de pușcă și spărgătoare de gheață până la greutăți și unități de măsură, aeronautică și industria petrolului.

În mod surprinzător, când Mendeleev a învățat despre structura atomică, a simțit că teoria radioactivității nu este compatibilă cu Legea periodicității. De fapt, aceasta oferea confirmarea finală a marii sale descoperiri. Numărul de electroni din atomul fiecărui element este strict legat de greutatea și proprietățile sale. [ELEKTRON]

La moarta lui Mendeleev, studenții săi au purtat un exemplar al Tabelului Periodic deasupra sicriului său. În acel moment, acesta devenise deja baza acceptată pentru clasificarea chimică a materiei, punctul de întâlnire al chimiei și fizicii moderne. În 1955, unul dintre cele nouăsprezece elemente radioactive artificiale create prin bombardarea de einsteiniu-253 cu ioni de heliu a fost denumit în memoria sa. Se numește Mendeleeviu (Me^{101}).

Provocarea ştiinţifică tot mai mare pe care trebuiau să o înfrunte presupunerile religioase tradiţionale a culminat cu o dispută uriaşă asupra *Originii speciilor* (1859) a lui Darwin şi a teoriei asociate a evoluţiei. Fundamentaliştii creştini, şcoliţi în adevărul literal al Cărţii Genezei, în care Dumnezeu a creat lumea în şase zile şi şase nopţi, nu a găsit nicio metodă de a accepta o teorie conform căreia umanitatea a evoluat încet, de-a lungul a milioane de generaţii. A fost ciudat că această dispută particulară între ştiinţă şi religie nu izbucnise mai devreme. La urma urmei, tratate inovatoare de paleontologie, despre vechimea fosilelor, fuseseră scrise de danezul Nils Steno încă din 1669. Primul calcul ştiinţific al vârstei pământului – lucrarea *Époques de la Nature* a lui G. Buffon, care ajungea la cifra de circa 75 000 – fusese publicată în 1778; iar Ipoteza Nebulară a lui Laplace, care atribuia originea universului unui nor gazos în creştere, intrase în circulaţie încă din 1796. Naturalistul francez J.-B. Lamarck (1744–1829) prezentase în 1809 o teorie a evoluţiei bazată pe moştenirea caracteristicilor dobândite. Încă de pe vremea lui Steno, oamenii de ştiinţă geologi fuseseră prinşi în bătălia cu aşa-zişii „diluvieni", care atribuiau toate formele fizice de relief efectelor Marelui Potop. [MAIMUŢĂ]

MAIMUŢĂ

Într-o zi de sâmbătă, la 30 iunie 1860, şapte sute de oameni se înghesuiau într-o sală de cursuri de la Oxford pentru o întâlnire a Asociaţiei Britanice pentru Progresul Ştiinţei. Teoretic, aceştia veniseră să asculte prezentarea lucrării unui cărturar american, dr. Draper, despre Dezvoltarea intelectuală a Europei, cu referinţe raportate la viziunile dlui Darwin". De fapt, veniseră ca să urmărească o polemică între cei doi prezentatori principali ai lucrării. Pe de o parte, se afla Samuel Wilberforce, episcop de Oxford, un adversar înverşunat al Teoriei evoluţiei, poreclit „Sam cel Dulceag". De cealaltă parte, în absenţa lui Darwin, se afla profesorul T. H. Huxley, paleontolog, care avea să-şi câştige eticheta de „Câinele lui Darwin".

Nimeni nu-şi mai amintea lucrarea doctorului Draper. Însă episcopul Wilberforce, care a venit la tribună foarte jovial, şi-a terminat remarcile întrebând dacă domnul Huxley „se trăgea din maimuţă pe linia bunicului sau a bunicii?" Huxley şi-a păstrat calmul şi a explicat că teoria lui Darwin era mult mai mult decât o ipoteză. „Nu mi-ar fi ruşine să am o maimuţă drept strămoş", încheia el, „însă mi-ar fi ruşine să mă înrudesc cu un bărbat care s-a folosit de daruri măreţe ca să ascundă adevărul".[1] O femeie a leşinat în zarva creată.

Întâlnirea a reprezentat un moment critic în receptarea populară a ştiinţei moderne. A avut loc la doar un an după publicarea *Originii speciilor* şi la doi ani după ce Darwin citise o lucrare la care era coautor, „Despre tendinţa speciilor de a forma varietăţi: şi despre perpetuarea varietăţilor şi speciilor prin selecţie naturală". Patru ani mai târziu, la o revanşă ce a avut loc la Teatrul Sheldonian, Benjamin Disraeli nu s-a putut abţine să nu facă o glumă în stilul lui „Sam cel Dulceag". „Întrebarea care se pune, spunea el, este dacă omul e maimuţă sau înger? Dumnezeul meu, eu sunt de partea îngerilor!"

Cariera ulterioară a teoriei evoluţioniste are o istorie bine cunoscută. O direcţie de dezvoltare, promovată chiar de Darwin, a devenit cunoscută ca „darwinism social". Acesta susţinea nu teoria sumbră că doar cei mai puternici supravieţuiau, ci şi pe aceea că doar cei mai puternici aveau dreptul să supravieţuiască. Altă direcţie se ocupa cu ştiinţa practică a „îmbunătăţirii standardelor rasiale", adică ale reproducerii umane. Acest lucru a fost promovat de o serie de cărturari englezi conduşi de Sir Francis Galton (1822–1911), profesor la University College în Londra, şi a devenit cunoscută sub denumirea de eugenie. Printre susţinătorii săi ulteriori se numărau studentul şi biograful lui Galton, Karl

Pearson (1857–1936), statistician și marxist, care a pus bazele teoriei „imperialismului social", și H.S. Chamberlain, care și-au promovat ideile în Germania.

Francis Galton a fost responsabil pentru unele dintre cercetările și pseudocercetările cele mai influente ale epocii sale. Lucrarea sa *Arta călătoriei* (1855) a fost scrisă după o expediție inovatoare în inima Africii de Sud-Vest, dând tonul modei explorării africane. Lucrarea sa *Meteorographica* (1863) a lansat știința modernă a *meteorologiei*. Ca psiholog timpuriu, a condus primele studii asupra comportamentului gemenilor și a fondat primul centru de consult mintal din lume. Ca pasionat pentru eugenie, a scris mai multe volume despre *Caracterul sociabil la vite și oameni* (1871), de *Cercetări asupra facultăților umane* (1883) și despre *Moștenirea naturală* (1889). Înainte de asta, a finalizat un studiu foarte popular asupra *Geniului ereditar: legile și consecințele sale* (1869). Aplicând metodele statistice la genealogiile unor oameni cu realizări din diverse domenii, de la judecători la luptători sportivi, a încercat să arate că „talentul și geniul și o înclinare spre trăsături morale tind să se perpetueze în familie". Într-o secțiune finală, analiza „Valoarea comparativă a diferitelor rase". A încadrat rasele pe o scară de la A la I, ajungând la concluzia că grecii antici erau „rasa cea mai capabilă înregistrată vreodată în istorie"; că africanii de culoare, în ciuda faptului că aveau indivizi remarcabili, nu puteau atinge niciodată nivelul mediu al anglo-saxonilor; și că aborigenii australieni erau cu un grad sub persoanele de culoare.[2] Darwin spunea că nu a citit niciodată ceva „mai original sau mai interesant", însă respingea știința eugeniei ca fiind „utopică". La înmormântarea lui Darwin, la Westminster Abbey, Galton a cerut public ca Fereastra Creației a bisericii să fie înlocuită cu ceva mai potrivit pentru teoria evoluției.[3] Motivul era că Galton, susținătorul „geniului ereditar", era vărul lui Darwin.[4]

Impactul pe care l-a avut Darwin trebuie explicat parțial prin faptul că dezbaterile științifice se adresau în vremea lui unui public mult mai larg, însă în principal prin aspectul uman – vestea senzațională că toți oamenii se trăgeau nu din Adam, ci din maimuță: dintr-un „patruped păros, împodobit cu coadă și urechi ascuțite, probabil cu obiceiul de a se cățăra în copaci". Darwin începuse să adune date despre formarea speciilor încă din timpul călătoriei sale pe nava regală *Beagle* în America de Sud și în insulele Galapagos în 1831–1836; iar inspirația inițială i-a venit după ce a citit Malthus în 1838. Au trecut peste douăzeci de ani înainte să fie împins să publice argumentele sale în *Originea speciilor* și peste treizeci ca să le descrie complet în *Originea omului și selecția sexuală* (1871). Multe elemente particulare din descrierea lui Darwin despre selecția naturală, cunoscute și drept „supraviețuirea celui mai puternic", au fost înăbușite de criticile ulterioare; însă argumentul principal al teoriei evoluționismului, acela că toate speciile lumii plantelor și animalelor au evoluat de-a lungul unor schimburi constante cu mediul înconjurător și prin competiție între ele, și-a câștigat rapid o acceptare aproape universală. În timp, creștinismul nu a găsit dificil să accepte teoria evoluției umane ca parte a scopului lui Dumnezeu. Oamenii de știință sociali au adaptat ideea evoluției la numeroase discipline; iar „darwinismul social" – ideea că lumea umană e o junglă în care supraviețuiesc doar cele mai puternice națiuni, clase sau cei mai puternici indivizi – avea să aibă o carieră lungă.

Într-adevăr, convingerea generală că metodele științifice pot și trebuie să fie aplicate în studiul uman ca și în cazul fenomenelor naturale a reprezentat una dintre schimbările caracteristice ale epocii. De aceea, în plus față de economie și etnografie, au apărut sociologia, antropologia, geografia umană, științele politice și apoi psihologia și psihiatria. Pe măsură ce aria științelor fizice și sociale s-a extins, filozofia pură s-a restrâns, până când

a rămas doar cu o mână de câmpuri tradiționale – epistemologia, logica, etica, estetica și teoria politică.

Religia era renăscută. Și-a găsit expresia într-un corpus masiv de scrieri teologice, în fervoarea maselor, în întărirea dogmei și organizării bisericii. Noul climat s-a format parțial pe fondul repulsiei față de excesele erei revoluționare și parțial prin încetarea multor forme anterioare de discriminare religioasă. Iluminismul se apropia de final, însă nu înainte ca principiul toleranței religioase să fie acceptat. Legile discriminatoare împotriva catolicilor, care datau din secolul XVII, au fost anulate în majoritatea statelor protestante. Protestanții au primit drepturi echivalente în cele mai multe state catolice. Iudaismul a fost reintrodus în multe locuri de unde fusese exclus încă din perioada medievală. De exemplu, în Prusia, a fost creată o nouă biserică națională în 1817, printr-o îmbinare de elemente luterane și calviniste; biserica de rit catolic a fost stabilită pe deplin prin constituția de la 1850. În Austro-Ungaria, toleranța religioasă completă era garantată ca parte a *Ausgleich* din 1867. În Regatul Unit, romano-catolicii au fost emancipați pe scară largă prin Legea Parlamentului din 1829, iar evreii în 1888; cu toate că ambele categorii au continuat să fie excluse din monarhie. În Olanda, măsuri asemănătoare au fost luate în 1853. În Franța, Concordatul napoleonian a rămas în vigoare până în 1905, în ciuda tensiunilor dintre catolici și republicani. Raționaliștii francezi extremiști promovau un fanatism propriu: la Limoges au pus în scenă un festival de matematică pentru a concura cu Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului.

În Rusia, prin contrast, instituția ortodoxă a impus restricții severe în privința diversității religioase. Cu toate că protestanții provinciilor ex-suedeze din regiunea baltică, creștinii nativi din munții Caucaz și musulmanii din Asia Centrală s-au bucurat în mare măsură de autonomie, evreii, romano-catolicii și uniații din fostele provincii poloneze au fost supuși controlului de stat, hărțuirii și discriminării. Evreii erau obligați legal să locuiască în așa-numita Colonie (vezi anexa III, p. 1084), dincolo de care nu aveau voie să trăiască decât cu permis special. Biserica romano-catolică era condusă prin așa-zisul Sfânt Sinod și nu avea voie la contact direct cu Vaticanul. St. Petersburg a refuzat toate legăturile oficiale cu Roma până când a reușit să aranjeze Concordatul din 1849 în propriile condiții. Uniații au fost convertiți cu forța la ortodoxism, în Imperiu în 1839, iar în fostul Regat al Poloniei în 1875.

Dezbaterea teologică a fost stimulată în toată Europa de trei dezvoltări separate – de schimbul între punctele de vedere protestante și cele catolice, care ieșeau atunci din izolare, de interesul profund din perioada romantică față de religiile exotice, mai ales față de budism și hinduism, și prin dezvoltarea atitudinilor științifice. De-a lungul secolului, mulți teologi au dobândit o reputație interconfesională și internațională. Printre aceștia se numărau silezianul Friedrich Schleiermacher (1768–1834), calvinist și profesor din Berlin, radicalul abate breton Hugues Lamennais (1782–1854), bavarezul catolic J.J. Ignaz von Dollinger (1799–1890), rector la Munchen, anglicanul convertit la religia romano-catolică John Henry-Newman (1801–1890) și posomorâtul danez Soren Kierkegaard (1813–1855), ale cărui opere nu au fost înțelese decât după decenii de la moartea lui.

Schleiermacher, care avea influență în Uniunea Prusacă a Bisericilor, a adus rigoare teologică unei viziuni integrate asupra artei și culturii umane. Lucrarea sa *Über die Religion* (1799) a învățat generația romantică că disprețul lor față înșela simpatii

profunde; opera lui principală, *Der Christliche Glaube* (1821–1822), este rezumatul standard al dogmaticii protestante. Lucrarea sa *Kurze Darstellung* (1811) sau „Scurtă prezentare a teologiei" încă era citată în 1989 ca fiind cea mai bună introducere în subiect.[20]

Abatele Lamennais a încercat să împace Biserica și acele părți ale tradiției revoluționare pe care le considera compatibile cu creștinismul. Sub deviza „Dieu et Liberté", a împins treptat Roma să-l excomunice. Scandalizat de rezultatul Revoluției de la 1830, de trădarea Vaticanului față de biserica polonă și de lipsa de interes a bisericii în dreptatea socială, a devenit un oponent al instituției. Credința nu trebuia confundată cu loialitatea față de biserică, iar patriotismul cu loialitatea față de stat. Titlurile cărților sale vorbesc de la sine – *Paroles d'un croyant* (1833), *Les Affaires de Rome* (1836), *Le Livre du peuple* (1837), *L'Esclavage moderne* (1840). Munca lui Lamennais a avut un impact profund asupra tendinței disidente din sânul catolicismului european, unde o minte critică nu era un obstacol în calea credinței profunde.

Döllinger a condus rezistența la doctrina infailibilității papale (vezi mai jos). Lucrarea sa *Der Papst und die Konzil* (1869) a fost descrisă drept „cel mai dur atac la adresa Sfântului Scaun din ultimii o mie de ani". Newman, la un moment dat vicar al Bisericii Universității Sfintei Fecioare Maria din Oxford, suscită interesul, deoarece cariera sa ilustrează interacțiunea dintre protestanți și catolici. A devenit faimos în anii 1830 ca lider al mișcării Tractariene sau Mișcării de la Oxford din sânul bisericii anglicane. Seria polemică a „Tratatelor pentru timpuri", pe care le-a pregătit în compania lui Edward Pusey (1800–1882) și John Keble (1792–1866), urmărea să împace tradițiile anglicană și romano-catolică. Însă atacurile asupra lucrării sale *Tract 90* (1841), care legau cele Treizeci și nouă de articole cu viziunile primilor părinți ai bisericii, i-au distrus încrederea în anglicanism și l-au făcut să se resemneze. Lucrarea sa *Apologia pro Vita Sua* (1864) examinează cu mare candoare lupta lui spirituală. După cum înregistrează el, intrarea sa în rândurile catolicilor a provocat un mare scandal. Mai târziu a avut o dispută cu colegul său convertit și cardinal, H.E. Manning (1808–1892), pe tema infailibilității papale; însă nu și-a împins nemulțumirea până la nesupunere.

Scrierile lui Kierkegaard erau îndreptate inițial asupra filozofiei lui Hegel și în alt doilea rând asupra practicilor lejere ale Bisericii Danemarcei; însă acestea treceau dincolo de aceste subiecte, ajungând în zone intelectuale neexplorate până atunci. Lucrările sale *Frică și cutremur* (1843), *Conceptul de anxietate* (1844) și *Boala de moarte* (1849) intră în și explorează psihologia inconștientului. Cartea sa *Postfață nestiințifică* (1846) este considerată de obicei textul care a dat naștere existențialismului. Toate lucrările sale constituie o ofensivă devastatoare împotriva raționalismului. În opinia lui Kierkegaard, subiectivitatea înseamnă adevăr. „Istoria creștinismului, scria el, este istoria desconsiderării subtile a creștinismului". Într-un fragment care prezicea într-un fel straniu tragedia *Titanicului*, îi asemuia pe europeni cu pasagerii unei nave uriașe, care petrec noaptea la banchet, în timp ce se îndreaptă spre ghețarul osândei.

În cursul acestor dezbateri, învățătura teologică și biblică începe să adopte multe dintre metodele și valorile criticii literare și istorice. Incursiunea cea mai îndrăzneață în această direcție, *Viața lui Iisus* (1863) al lui Ernest Renan (1823–1892), a dus la excluderea autorului său din College de France. Chiar și așa, „modernismul" a continuat să se facă simțit, mai ales când a fost denunțat în mod solemn de ierarhie.

Fervoarea religioasă nu este simplu de măsurat; însă nu există îndoială că credința creștină trezea pasiuni mai mari în rândul unei populații mai numeroase decât în secolul

precedent. Tendința generală spre cultură a întărit educația religioasă și pe cea seculară; iar campaniile misionare erau îndreptate în egală măsură către săracii și sufletele pierdute din noile orașe industriale, cât și către păgânii de pe continentele îndepărtate. Cu precădere în țările protestante, bisericile au oferit măsuri de autoritate socială și disciplină socială care în trecut erau necunoscute. Mișcările de reînviere, cum ar fi pietismul german sau metodismul englez, puneau stăpânire pe cartiere întregi, pe secțiuni întregi ale societății. În alte țări, cum ar fi Irlanda sau în părți din Polonia, evlavia populară a devenit asociată cu rezistența națională. Peste tot a avut loc o adevărată explozie de artă religioasă, inspirată de obicei și alimentată de modele medievale. Și-a găsit expresia în valul de construcții bisericești în stil gotic, în scrierea de imnuri, în mișcările artistice de inspirație religioasă, cum ar fi prerafaeliții în Anglia sau nazarinenii în Germania, și într-o colecție impresionantă de muzică bisericească. Conform lui C.F. Schinkel (1781–1841), arhitect neogotic, „Arta însăși e religie". Compozitori de la Berlioz la Franck încercau să îndeplinească cerințele pentru scenarii mereu noi ale Liturghiei. [MISSA]

Biserica romano-catolică nu era imună la schimbări, însă reticența acesteia de a ține pasul cu timpurile era fățișă. Centrele catolice din Spania, Italia, Austria, Polonia și sudul Germaniei au fost afectate mai târziu de industrializare și modernizare. Mai mult, capii ierarhiei catolice fuseseră zguduiți de evenimentele erei revoluționare și rămaseseră prinși într-o poziție ultraconservatoare din care nu mai aveau să iasă decât în anii 1960. Vaticanul era și mai înspăimântat de luptele îndelungate ce aveau loc în Italia pentru statele papale, care au fost suprimate în 1870. Ultramontanismul a redevenit la modă, mai ales în urma presiunilor din partea episcopilor francezi și a Ordinului Iezuit, restabilit în 1814. [BERNADETTE]

BERNADETTE

Între 11 februarie și 16 iulie 1858, într-o grotă de lângă orașul Lourdes din Bigorre, un copil hoinar, subnutrit și astmatic, Marie-Bernadette Soubirous, a avut o serie de optsprezece viziuni remarcabile. A auzit un foșnet de vânt, apoi a văzut o tânără frumoasă în rochie albă și cordon albastru, cu trandafiri aurii la picioare. I-a spus lui Bernadette să se roage, să se pocăiască, să construiască o capelă și să bea din fântână. Odată aceasta a anunțat, în dialect, că era *immaculada concepciou*, „neprihănita zămislire". S-a lăsat stropită cu apă sfințită pentru a fi ferită de diavol; și s-a arătat capabilă de pedeapsă și răsplată. Sătenii care spuneau blasfemii despre ea s-au îmbolnăvit. Alții, care au călcat în picioare trandafirii de lângă grotă, și-au găsit proprietățile distruse. Apa din fântână s-a dovedit a avea puteri vindecătoare.

La început, nici autoritățile civile, nici cele ecleziastice nu au fost impresionate. Acestea au interogat-o amănunțit pe Bernadette, adunând un dosar voluminos de dovezi; și au pus o barieră în jurul grotei. Când nu au mai putut să-i oprească pe localnici și pe ceilalți vizitatori, au dus-o pe Bernadette la o mănăstire de lângă Nevers. Apoi au hotărât să susțină ceea ce nu puteau înfrânge, construind o bazilică uriașă pentru a-i primi pe pelerini și un centru medical catolic pentru a testa pretinsele proprietăți vindecătoare miraculoase. Lourdes avea să devină cel mai mare centru creștin al vindecării prin credință din Europa.[1]

În istoria bisericii, Sfânta Bernadette (1844–1879) face parte din grupul uriaș de vizionari Mariani și devotați catolici care au susținut religia tradițională împotriva laicității tot mai avansate. Împreună cu Sf. Thérèse Martin (1873–1897), bolnavă de tuberculoză, „micuța floare de la Lisieux", a cărei autobiografie *Istoria unui suflet* a devenit un bestseller de senzație, a ajutat la demonstrarea sanctității credinciosului suferind. Astfel, a fost recrutată

pentru lupta bisericii franceze împotriva dușmanilor ei. A fost canonizată în 1933, la opt ani după Sf. Thérèse.

Din alt punct de vedere, cazul Bernadettei Soubirous sugerează faptul că epoca modernizării sociale în care credea ea nu era atât de simplă pe cât fusese portretizată în mod convențional. Istoricii au descris procesul în care țăranii erau transformați constant de școala de stat și de serviciul militar în francezi în uniformă.[2] Însă evenimentele din 1858 arată că la mijloc erau alți factori. Toți cei din Lourdes, chiar și episcopul, vorbeau în dialect. Nimeni nu a dat de înțeles că Bernadette era nebună sau îl venera pe diavol. Iar ea nu i-a descris nici pe Fecioară, nici pe pruncul Hristos. Aparținea unei comunități atemporale, unde apa era venerată și unde ritualurile spălării, fie că era vorba de hainele mortului sau ale nou-născutului era strict munca femeii. Locuia într-o regiune în care, cu toate că episcopul repara altarele închinate Fecioarei Maria, încă se credea că peșterile și grotele din sălbăticia Pirineilor ascundeau zâne. Chiar a numit apariția *petito demoisella* – o sintagmă utilizată uneori pentru „zână". Picioarele ei goale, trupul plin de păduchi, rezistența ei încăpățânată și, mai ales, lungile ore în genunchi în extazul rugăciunii, s-au dovedit foarte convingătoare. S-a sugerat că limbajul trupului ei funcționa ca un „vehicul nonverbal pentru memorie socială".[3] Bernadette transmitea ceva ceea ce vecinii ei considerau autentic.

Sub Pius IX (1846–1878), pe care Metternich îl crezuse inițial liberal, au fost adoptate dogme care depășeau pretențiile celor mai categorici papi medievali. În 1854 a fost promulgată doctrina Neprihănitei Zămisliri a Fecioarei. În 1864, enciclica *Quanta Cura* decreta supremația bisericii asupra tuturor formelor de autoritate civilă, în timp ce Syllabus-ul expunea o listă extraordinară de „erori moderne", în care era inclus totul, de la căsătoria civilă la toleranța religioasă. În 1870, prin constituția doctrinară *Pastor Aeternus* aprobată de Conciliul General de la Vatican, dogma infailibilității papale a fost introdusă în probleme legate de credință și morală. Aceste poziții erau atât de extreme, încât papalitatea a pierdut o mare parte din respect atât în interiorul, cât și în afara Bisericii. Un conflict major, cunoscut sub numele de *Kulturkampf*, a avut loc în Germania, iar mai mulți clerici elvețienii, germani și olandezi s-au desprins și au format Vechea Biserică Catolică. Pius IX a murit la Palatul de la Vatican, după ce i s-au luat toate puterile temporale, protestând că era „un prizonier moral". Servitorii săi loiali, iezuiții, au fost alungați din Germania în 1872, iar din Franța în 1880. [SYLLABUS]

SYLLABUS

La 8 decembrie 1864, papa Pius IX a publicat enciclica *Quanta cura* împreună cu un „Syllabus al celor mai importante erori ale timpului nostru". Documentele au stat pe agenda Vaticanului timp de peste cincisprezece ani și au fost revizuite de mai multe ori. Deja stârniseră furie în 1862, când un ziar anticlerical din Turin, *Il Mediatore*, publicase o selecție a conținutului scurs al acestora.

Syllabus-ul este împărțit în zece secțiuni tematice, fiecare conținând mai multe clauze. Deoarece scopul era acela de a demasca erorile, poziția bisericii romane asupra oricărei chestiuni particulare poate fi înțeleasă prefațând clauza relevantă cu cuvintele „Nu este adevărat că":

Ateismul și raționalismul absolut

1. Dumnezeu nu există.

2. Revelația divină poate fi utilizată pentru a se opune tuturor speculațiilor științifice sau filozofice.

Despre raţionalismul moderat

Lipsa de interes

15. Toate religiile şi confesiunile sunt egale.

Despre societăţile politice

18. Toate societăţile socialiste, comuniste, secrete, cititoare de Biblie şi clerico-liberale sunt permise.

Drepturile Bisericii

24. Biserica nu are putere temporală.

26. Bisericii i se poate nega dreptul de a deţine proprietăţi.

28. Episcopii pot promulga doar scrisori apostolice prin aprobare guvernamentală.

30. Drepturile bisericii derivă doar din dreptul civil.

32. Scutirea bisericii de la serviciul militar poate fi anulată.

33. Bisericii i se poate lua dreptul de a propovădui doctrina sacră.

37. Bisericile naţionale pot fi înfiinţate fără control papal.

Drepturile statului

39. Statul este singura sursă de autoritate socială.

43. Statul poate anula unilateral concordatele.

44. Legea civilă este superioară legii canonice.

45. Dreptul statului de a determina politica educaţională este absolut.

46. Statul poate exercita control absolut asupra seminarelor.

49. Statul poate refuza libera comunicare a ierarhiei cu Roma.

50. Doar corpurile laice au dreptul de a numi sau înlătura episcopi.

54. Regii şi prinţii pot fi scutiţi de legile bisericii.

55. Separarea bisericii de stat este necesară.

Etica

56. Legile oamenilor nu trebule să se conformeze legii naturale sau divine.

58. Doar puterile înrădăcinate în materie trebuie recunoscute.

63. Este permisă revolta împotriva prinţilor legitimi.

Căsătoria creştină

66. Căsătoria nu este sacră prin natura sa.

67. Legătura matrimonială se poate anula, şi astfel divorţul *sensu stricto* poate fi permis de către Stat.

68. Doar statul poate defini impedimentele căsniciei.

Puterile temporale ale pontifului

75. Catolicii credincioşi pot pune la îndoială puterile temporale sau spirituale ale Pontifului.

76. Biserica ar câştiga beneficii prin renunţarea la puterile sale temporale.

Liberalismul

77. Nu mai este indicat ca singura confesiune să fie cea catolică.

78. Imigranţii în ţările catolice trebuie să aibă dreptul să practice public orice religie.

80. Pontiful roman poate şi trebuie să se împace şi să fie în armonie cu „progresul", „liberalismul" şi „civilizaţia modernă".[1]

Originea Syllabus-ului se află în cerinţele episcopilor italieni de a fi îndrumaţi în vârtejul dezbaterilor care înconjurau crearea Regatului Italiei. Papalitatea era participant activ la lupta politică şi multe dintre clauze, cu toate că erau prezentate în termeni universali, erau dictate de condiţii locale foarte specifice. Acest neajuns grav a dus la multe confuzii. De exemplu, condamnarea aparent acoperită a tuturor societăţilor „clerico-liberale" din clauza 18 a fost considerată un atac asupra tuturor clericilor luminaţi începând cu Montalembert.

Intenţia sa fusese doar de a înăbuşi acea parte a clerului din Piemont care susţinea planurile guvernului de a desfiinţa mănăstirile.

La o citire atentă a textului devine clar că, în privinţa chestiunilor importante, Vaticanul pur şi simplu îşi rezerva poziţia. Spunând: „Nu este adevărat că pontiful trebuie să fie în armonie cu civilizaţia modernă", Syllabus-ul doar specifica un lucru evident: acela că biserica era ghidată de principiile atemporale ale religiei sale şi că nu se va înclina în faţa sloganurilor la modă.

Însă impresia creată a fost destul de diferită. Mai multe dintre clauzele cheie au fost schiţate lamentabil şi nu ar fi trebuit incluse. Odată ce dublele negaţii fuseseră răspândite de către presa ostilă, multe persoane erau convinse că Biserica romano-catolică se opunea implacabil oricărei toleranţe, gândirii raţionale, tuturor formelor de separare matrimonială, autodeterminării naţionale şi tuturor formelor de caritate socială.

Pe frontul politic, privind retrospectiv, este extraordinar că avocaţii Vaticanului i-ar fi băgat pe toţi socialiştii, comuniştii, societăţile secrete, cititorii independenţi ai Bibliei şi clericii liberali în acelaşi cerc al Iadului. Însă acela era un semn al timpurilor. Alţi conservatori foarte inteligenţi din alte zone ale Europei gândeau la fel. Feodor Dostoievski, considerat poate cea mai măreaţă minte a epocii, ar fi aprobat clauza 18 aşa cum era. Mai puţin că, din poziţia lui particulară de rus, ar fi fost tentat să adauge: „şi toţi romano-catolicii".[2]

Sub Leon XIII (1878–1903), „papă al păcii", Biserica s-a apropiat mult mai mult de gândirea modernă, în privinţa aspectelor politice şi mai ales sociale. Enciclica *Libertas* (1888) urmărea să afirme aspectele pozitive ale liberalismului, democraţiei şi libertăţii conştiinţei. Alta, *Rerum Novarum* (1891), a aşezat biserica de partea dreptăţii sociale, condamnând excesele capitalismului fără rezerve şi îndemnând toate statele să promoveze bunăstarea tuturor cetăţenilor săi. Însă, sub Pius X (1903–1914), enciclica *Pascendi Dominici Gregis* (1907) a denunţat deschis modernismul ca fiind un „rezumat al tuturor ereziilor" şi părea să ridice din nou stindardul reacţionar.

Lumea ortodoxă a cunoscut schimbări mai ales în sfera politicilor naţionale. Pe măsură ce puterea otomană scădea în Balcani, biserici autocefale separate s-au stabilit în Grecia, Serbia, România, Muntenegru şi Bulgaria, fiecare cu propriul sinod sau Patriarh. Acestea reprezentau un punct central important pentru identitatea în dezvoltare a naţiunilor balcanice. Patriarhii ecumenici ai Constantinopolului au pierdut mult din prestigiul şi influenţa din trecut. Înlăturaţi în mod repetat de către Poartă, aceştia erau ameninţaţi mai ales de pretenţiile Bisericii ortodoxe ruse, care pretindea din ce în ce mai insistent să exercite protecţie şi patronaj asupra tuturor supuşilor ortodocşi ai sultanului. Împărţirea între creştini s-a dovedit greu de vindecat: nu exista o dorinţă generală de unitate sau relaţii strânse. Ortodocşii ruşi au arătat un anumit interes faţă de vechii catolici; iar la încoronarea ţarului în 1895 s-a stabilit primul dintr-o serie de contacte cu Biserica Angliei. Însă primele manifestări ale ecumenismului au fost legate de lumea protestantă. Uniunea bisericească din 1817 din Prusia i-a adus împreună pe calvinişti şi luterani. Societatea Biblică Britanică şi Străină (1804), YMCA (1844) şi YWCA (1855) au reprezentat exemple timpurii de cooperare interconfesională şi internaţională. În general, ierarhia romano-catolică a rămas rezervată până la scandalul organizaţiilor misionare aflate în competiţie în Africa şi Asia, când a luat măsuri. Conferinţa Mondială a Misionarilor care a avut loc la Edinburgh în 1910 a dat naştere Consiliului Internaţional al Misionarilor, una din cele două surse recunoscute ale mişcării ecumenice ulterioare.

Politica secolului XIX se concentra asupra sorții monarhiilor a căror supremație a fost restabilită, însă ulterior subminată treptat de cele trei mișcări mari ale epocii – liberalismul, naționalismul și socialismul. La modul general, în ciuda unor pierderi remarcabile, monarhiile au supraviețuit intacte. În 1914 existau mai multe capete încoronate pe tronuri sacre decât cu o sută de ani mai devreme. Însă acestea au supraviețuit modificând profund natura legăturii dintre stăpân și supuși.

Liberalismul s-a dezvoltat de-a lungul a două linii paralele, cea politică și cea economică. Liberalismul politic se concentra asupra conceptului esențial de guvernare prin consimțământ. Și-a luat denumirea de la așa-zișii *liberales* din Spania, care au întocmit propria Constituție în 1812 în opoziție cu puterile arbitrare ale monarhiei spaniole, însă are rădăcini mult mai adânci, în teoriile politice ale Iluminismului și dincolo de acestea. Într-adevăr, o mare parte a istoriei sale timpurii, nu s-a distins de creșterea unui guvern limitat. Primul său succes de durată poate fi observat în Revoluția americană, cu toate că s-a bazat în mare măsură pe experiențele parlamentarismului britanic și pe prima fază constituțională a Revoluției Franceze. În forma sa cea mai desăvârșită, a îmbrățișat republicanismul, însă majoritatea liberalilor au primit cu brațele deschise un monarh popular, cu puteri limitate și minte deschisă, ca factor de încurajare a stabilității. Susținătorii săi puneau accent mai presus de orice pe domnia legii, libertate individuală, proceduri constituționale, toleranță religioasă și drepturile universale ale omului. Se opuneau prerogativelor integrate, acolo unde acestea supraviețuiseră, ale Coroanei, Bisericii sau aristocrației. De asemenea, liberalii secolului XIX puneau mare preț pe proprietate, pe care o considerau sursa principală de judecată responsabilă și cetățenie solidă. Ca rezultat, cu toate că preluau conducerea în tăierea aripilor absolu- tismului și în punerea bazelor democrației moderne, aceștia nu erau pregătiți să prevadă schemele radicale pentru sufragiul universal sau pentru egalitarism.

Liberalismul economic s-a concentrat asupra conceptului de comerț liber și pe doctrina asociată de *laissez-faire*, care opunea obiceiul guvernelor de a reglementa viața economică prin tarife protecționiste. Punea accent pe dreptul proprietarilor de a se angaja în activități comerciale și industriale fără constrângeri. Energiile sale erau îndreptate pe de o parte către dezmembrarea barierelor economice care se extinseseră atât în interiorul, cât și între țări și, pe de altă parte, pe lupta împotriva tuturor formelor de organizare colectivistă, de la vechile ghilde și până la noile uniuni sindicale.

Liberalismul este descris de obicei ca ideologia noii clase de mijloc; și, cu siguranță, se adresa acelei circumscripții sociale largi și în extindere, situată între vechea nobilime privilegiată și masele industriale fără proprietăți. Totuși interesul pentru acesta nu trebuie limitat astfel. A ajuns, de asemenea, și la o varietate mare de interese care nu erau în esență sociale sau economice prin motivație – la foarte răspândițele *Burschenschaften* sau asociațiile studențești ale anilor 1820, la Francmasonerie, la disidenții culturali, la reformele educaționale și din închisori, la aristocrații britanici Whig și magnații polonezi, chiar și la grupuri precum ofițerii de armată disidenți din Rusia, „decembriștii" care în 1825 au îndrăznit să comploteze împotriva relelor autocrației.

Dată fiind dezvoltarea precoce a Angliei, nu este surprinzător că exponentele cele mai convingătoare ale liberalismului se găsesc în scrierile engleze. În economie, *Principiile economiei politice* (1817) a lui David Ricardo (1771–1823) încheia opera economiștilor

clasici începută de Adam Smith. Discipolii lui Ricardo au pus teoria în practică în activităţile Ligii Legii Antiporumb şi în campaniile Şcolii de la Manchester, avocaţi ai comerţului liber conduşi de Richard Cobden (1804–1865) şi John Bright (1811–1889). În filozofia politică, lucrările lui John Stuart Mill (1806–1873) reprezintă un monument suprem al unei tendinţe tolerante şi echilibrate a liberalismului, în care unele dintre principiile mai radicale ale susţinătorilor anteriori au fost rafinate şi modificate în lumina dezbaterilor şi experienţelor recente. Mill apără economia de tip *laissez-faire*, de exemplu, însă doar dacă puterea angajatorilor capitalişti este pe măsura drepturilor uniunilor sindicale ale angajaţilor. Promovează principiul „celei mai mari fericiri" al utilitariştilor – aşa cum era proclamat de tatăl său filozof, James Mill (1773–1836) – însă doar dacă fericirea nu se confundă cu plăcerea. În eseul său *Despre libertate* (1859) a creat manifestul standard al drepturilor individuale ale omului, care trebuie restricţionate doar atunci când încalcă drepturile celorlalţi. „Singurul motiv pentru care omului i se permite... să intervină în libertatea de acţiune a oricărei persoane, scria el, este autoprotecţia." În *Supunerea femeii* (1869) a adus cele mai clare argumente în favoarea cauzei feministe, susţinând că nu există nimic din numeroasele diferenţe între femei şi bărbaţi care să justifice faptul că acestea au drepturi diferite.

Însă spectacolul politic central al liberalismului avea să se joace în Franţa, patria revoluţiei frustrate şi scena opiniilor politice celor mai dezvoltate, mai şlefuite şi mai diametral opuse. Politica franceză se caracteriza nu prin simpla poziţie adânc înrădăcinată a monarhiştilor catolici conservatori şi a republicanilor radicali anticlericali. Aceasta era complicată de mai multe personalităţi paradoxale, cu ar fi fostul iacobin şi „cetăţean-rege" Ludovic-Filip (1830–1848), sau de aşa-zisul liberal şi revoluţionar transformat în împărat, Ludovic-Napoleon (Napoleon III, 1848–1870).

Rezultatul a fost o istorie ezitantă de regimuri conservatoare şi liberale alternative, presărate cu o serie de izbucniri revoluţionare violente. Restaurarea Bourbonilor a lui Ludovic XVIII (1815–1824) şi a lui Carol X (1824–1830) a fost anulată de Revoluţia din Iulie din 1830. Monarhia din iulie a lui Ludovic-Filip a fost înlăturată de revoluţia din 23 februarie 1848. A doua Republică, cu o viaţă scurtă, a fost înlăturată de beneficiarul său iniţial, care s-a proclamat împărat. Al doilea Imperiu (1851–1870) a fost înlăturat pe fondul umilinţei Războiului franco-prusac şi al violenţelor Comunei din Paris. A treia Republică, desemnată în 1870, a supravieţuit vreme de 70 de ani; însă a fost marcată de instabilitatea extremă a guvernelor sale, de aprinderea şi inutilitatea extreme ale dezbaterilor sale publice şi de animozitatea extremă a taberelor aflate în opoziţie. Faimoasa afacere a căpitanului Dreyfus, care a zguduit Franţa între 1894 şi 1906 a fost dovada că pasiunile liberale şi antiliberale ale francezilor încă nu-şi găsiseră un *modus vivendi*.

Întorsături violente asemănătoare au avut loc şi în Spania, care a servit drept un fel de laborator al liberalismului. O prăpastie de netrecut se deschidea între *exaltados* sau „radicaliştii extremi" şi *apostolicos*, monarhiştii extremişti, susţinuţi de biserică. Începând din 1829, mulţi dintre ultimii au susţinut cauza pretendentului la tronul regal, Don Carlos (m. 1855) şi a urmaşilor acestuia, care cereau să fie urmaţi cu loialitate de către basci şi catalani. O succesiune de monarhi săraciţi şi desfrânaţi – Ferdinand VII (1814–1843), Isabella (1840(3)–1868), Alfonso XII (1874–1885) – se aplecau după cum bătea vântul. Astfel, Constituţiile liberale erau anulate cu frecvenţa cu care erau adoptate în 1812, 1820, 1837, 1852, 1855, 1869, 1876. Intrigile clericale, excesele şi războiul civil erau la ordinea zilei. După scurta domnie a lui Amadeo, duce de Aosta (1870–1873),

a existat o republică de scurtă durată. După 1876, sub Alfonso XIII (1885–1931), centrul liberal era, în sfârşit, suficient de puternic pentru a menţine o monarhie constituţională până în anii 1920. [PRADO]

PRADO

Muzeul Regal de Artă al Spaniei a fost deschis pentru public pe strada Prado din Madrid, la 19 noiembrie 1819. Acesta şi-a datorat existenţa entuziasmului regelui Ferdinand VII, readus recent pe tron, şi celei de-a doua regine a sa, Isabella de Braganza. A fost condus de primul său director, prinţul de Anglona, sub Consiliul Aristocraţilor. A fost găzduit în spatele faţadelor corintice ale unei clădiri noi, proiectate cu trei ani înainte de arhitectul Don Juan Villanueva ca muzeu de istorie naturală. Expoziţia iniţială cuprindea 311 tablouri. Nu includea numărul mare de capodopere care fuseseră capturate de Ducele de Wellington cu şase ani înainte, din bagajul lui Iosif Bonaparte, fără să fie însă returnate.

Primul catalog al muzeului a fost publicat în 1823 în franceză, deoarece Ducele de Angoulême şi ultima armată franceză de ocupaţie, „fiii Sfântului Ludovic", intraseră de curând în Spania pentru a-l salva pe rege de supuşii săi. A fost redenumit Muzeul Naţional în 1838, după ce s-a unit cu Colecţia Trinidad, confiscată de la mănăstirile ocupate. Şi-a luat denumirea de Muzeul Prado în 1873, după revolta liberală. A fost închis în timpul Războiului civil spaniol (1936–1939), când multe dintre comorile sale au fost luate şi expuse la Geneva. Colecţia regală de artă a Spaniei datează din vremea lui Ioan II de Castilia (m. 1445), renumit pentru faptul că achiziţionase tablouri de-ale lui Roger Van der Weyden. Cei mai mari donatori ai săi au fost Carol V şi Filip II, patronii lui Tiţian, Filip IV, care l-a angajat pe Velazquez, şi Carol III, care în 1774 a confiscat întreaga proprietate a iezuiţilor. În ciuda pierderilor mari din cauza incendiilor şi a francezilor, s-a transformat treptat într-una dintre cele mai importante colecţii ale lumii, păstrată în condiţii excepţionale de aerul uscat al platoului castilian.

Gloriile de la Prado acoperă multe nume mari ale şcolilor italiană, flamandă, germană, olandeză şi franceză. Cele mai importante nume, reprezintă baza şcolii spaniole: – a lui El Greco (1541–1614), cretanul care s-a stabilit la Toledo; a sevillienilor Diego de Velazquez (1599–1660) şi Bartolomé Murillo (1618–1682); a valencianului José de Ribera (1591–1652), şi a nepreţui- tului Francisco de Goya (1746–1828), cel mai apreciat artist contemporan spaniol din momentul înfiinţării muzeului Prado.

„Galeriile de artă păstrează esenţa geniului creator al omului."[1] Acestea furnizează, probabil, calea cea mai accesibilă spre trecutul Europei, luând cu asalt simţurile şi stârnind imaginaţia aşa cum nu o poate face vreo carte de istorie. Prado se află în vârful unei linii frontale de galerii naţionale din care mai fac parte Luvrul din Paris, Rijksmuseum din Amsterdam, Kunsthistorisches Museum din Viena, National Gallery din Londra, Hermitage din St. Petersburg, Uffizi din Florenţa şi Vaticano. Acestea sunt susţinute de o linie secundară de galerii şi muzee „provinciale" din Munchen, Cracovia sau Oxford, de obicei de o măreţie surprinzătoare; de galerii dedicate artei moderne; şi de o echipă secundară de instituţii obscure şi devotate, de la Cholet până la Jedrzejów sau Dulwich.

În 1784, când s-a născut Ferdinand VII şi a început construirea clădirii Prado, alt monarh european planifica altă galerie publică. Regele Stanislaw-August al Poloniei comandase unui specialist din Londra să alcătuiască o colecţie de lucrări ale vechilor maeştri pentru colecţia sa privată din Varşovia. Apoi au avut loc războiul turco-polonez şi divizările Poloniei. Regele a fost deportat în Rusia, împreună cu 2 900 dintre tablourile sale, destinate să împodobească galeriile ruseşti, nu poloneze. Nu a văzut niciodată tablourile de la Londra, pentru care nu putea plăti. Acestea au rămas şi au format nucleul colecţiei Galeriei de Pictură Dulwich, una dintre numeroasele case-comori minore care merită să fie cunoscute mai mult.[2]

Portugalia a îndurat o luptă constituțională de 80 de ani, încheiată cu abolirea monarhiei. Carta constituțională a fost acordată în 1826, curând după ce Brazilia își declarase independența, iar regele Pedro se hotărâse să rămână împărat la Braziliei. Însă au fost folosite tot felul de stratageme pentru împiedicarea implementării Cartei. Până în 1853, curtea absolutistă a reginei Maria II și a celor doi fii ai ei a rezistat. Sub Carlos (1889–1908), *rotativos* sau „ministerele prin rotație" ale Partidelor Progresist și Regenerator au dominat Cortesul și s-au unit pentru a exclude sentimentul republican tot mai puternic. Domnia a culminat cu o dictatură regală scurtă și cu asasinarea regelui și a prințului moștenitor. Ultimul rege al Portugaliei, Manuel II (1908–1810), s-a retras în Anglia când forțele armate au susținut revoluția din 5 octombrie 1910 și au proclamat Republica.

Toate „revoluțiile" Franței au avut răsunet în toată Europa. În 1830, „zilele de iulie" din Paris au anticipat revolta din august de la Bruxelles și pe cea din noiembrie de la Varșovia (vezi mai jos). În Paris, priveliștea lui Lafayette în fruntea rebelilor a dus la abdicarea reacționarului Carol X și a *parti prêtre*-ului acestuia și la alegerea lui Ludovic-Filip de către Camera Deputaților. La Bruxelles, cucerirea Hotel de Ville și eșecul armatei olandeze de a restabili ordinea au dus la alegerea fiului lui Ludovic-Filip, Ducele de Nemours, ca rege viitor al belgienilor. Provinciile belgiene ale Regatului Unit al Olandei își disprețuiseră subordonarea la interesele olandeze încă din 1815. Independența Belgiei era acceptabilă pentru puteri, care aprobau crearea unei monarhii constituționale model. Însă Leopold I de Saxa-Coburg (1831–1865) a fost cel desemnat rege, nu Ducele de Nemours. [GOTHA]

În februarie 1848, avântul revoluționar era mult mai puternic decât în 1830, iar revoltele au izbucnit în toate statele importante, cu excepția Regatului Unit și a Rusiei. În acest caz, pericolul putea fi anticipat deja în Elveția încă din 1845, în Republica Cracoviei din 1846, iar în Sicilia din 1847. Detronarea lui Ludovic-Filip a dat semnalul care a aprins toate orașele principale din Germania, Italia, Austria și Ungaria. Evenimentele din 1848–1849 au fost denumite „Revoluția intelectualilor", în principal datorită caracterului puternic al dezbaterilor cu greutate din Vorparlamentul din Frankfurt și din Congresul Slav din Praga și al publicației care a făcut senzație în epocă, *Manifestul comunist* (vezi mai jos). În realitate, era o perioadă în care acțiunile sângeroase vorbeau mult mai elocvent decât simplele cuvinte. Nu doar intelectualii erau cei care conduceau baricadele, cu toate că și poeți precum Lamartine, Mickiewicz sau Sándor Petőfi s-au aruncat în luptă. Lamartine a fost ministru de externe în guvernul revoluționar inițial al Franței. Mickiewicz a strâns o legiune de exilați polonezi ca să lupte pentru Republica Romană. Petőfi a murit în bătălie împotriva austriecilor. În Paris, peste 10 000 oameni au murit în timpul „Zilelor de iunie" când soldații generalului Cavaignac au zdrobit rezistența muncitorilor, ale căror ateliere naționale cu o viață scurtă fuseseră interzise. La Berlin și în alte părți, monarhii aveau tendința întâi să tragă, apoi să discute constituțiile. În Italia, Sardinia a lansat o „Guerra Santa" împotriva stăpânirii austriece din Lombardia. În Ungaria, unde habsburgii erau detronați, iar Kossuth se proclama regent și dictator, a fost nevoie de două armate ruse și o campanie de un an pentru ca restaurația să fie pusă în aplicare. În Italia a fost nevoie să fie chemați soldații francezi, austrieci și napolitani pentru a distruge republicile autoproclamate ale Romei și Veneției.

Astfel, imediat după aceea, 1848 a provocat o serie de dezastre liberale. O singură monarhie a fost răsturnată, aceea din Franța, unde președintele Ludovic-Napoleon s-a mișcat

rapid pentru a submina instituțiile republicane care îl aduseseră la putere. În trei ani, francezii, care își detronaseră regele, aveau încă o dată de-a face cu un împărat autoritar. Niciuna dintre noile republici ale Europei nu a supraviețuit. Metternich, simbolul erei precedente, revine la Viena din exilul din Londra. Noile represiuni, sub noii lideri, revin odată cu el.

Însă, curând, 1848 ajunge să fie văzut ca un moment de cumpănă în afacerile Europei. Regimurile reacționare triumfaseră, însă cu costuri atât de mari, încât nu puteau îndura o altă situație asemănătoare. Constituțiile care fuseseră garantate, impuse și, în unele cazuri, retrase, au fost reintroduse sau extinse treptat. Dacă metodele violente ale revoluționarilor erau respinse, reformele politice și sociale cerute de aceștia erau luate în considerare cu seriozitate. Cu o oarecare întârziere, monarhii au realizat că răspunsurile înțelepte la cererile populare erau de preferat în fața unor represiuni fără sfârșit. Principiul liberal de bază al guvernării prin consimțământ a câștigat rapid acceptarea pe scară largă. Pe rând, în decursul următoarelor două decenii, victorioșii de la 1848 și-au abandonat poziția înțepenită. Aspirațiile naționale și constituționale ajung din nou în prim-plan. Chiar și imperiile autocratice ale Orientului încep să se încline. În 1855, odată cu ascensiunea lui Alexandru II (1855–1881), Dinastia Romanovilor a inițiat o perioadă de liberalizare *à la russe*. În 1867, prin așa-numitul *Ausgleich* sau „Acordul de egalizare", habsburgii au răspuns dorințelor mai vechi ale maghiarilor și au înființat monarhia dualistă a austro-ungară, *Kaiserliche und Königliche*, cu care aveau să trăiască pentru tot restul domniei lor.

Desigur, liberalismul economic nu era legat în mod necesar de echivalentul său politic. De exemplu, în Germania, *Zollverein* sau Uniunea Vămilor, a fost inițiată de Frederick-Wilhelm III al Prusiei în 1818, într-o perioadă în care liberalismul politic era în retragere simțitoare. Adresată inițial doar teritoriilor prusace, a fost extinsă treptat la toate statele Confederației Germane, cu excepția Austriei. Prin interzicerea tuturor tarifelor interne, a creat o zonă tot mai mare de comerț liber, în interiorul căreia industriile aflate la început din Germania au putut să se dezvolte. În 1828 au apărut două uniuni ale vămilor rivale, una bazată în Bavaria și Wurttemberg, iar cealaltă în Saxonia; însă, în interval de patru ani, acestea au fost absorbite. În 1852, Austria a încercat să iasă din izolare, propunând o uniune vamală pentru întreaga Europă Centrală și Italia de Nord. Însă prusacii s-au opus. Intrarea Hanovrei în 1854 a definitivat victoria prusacă, cu excepția orașelor care s-au opus, Bremen și Hamburg. Fundațiile unei economii germane unite, din care Austria era exclusă, fuseseră puse într-un context în care posibilitatea unei unificări politice încă părea departe.

După standardele continentale ale liberalismului, Regatul Unit a fost mai mult sau mai puțin avansat decât principalele sale rivale. Pe de o parte, putea pretinde pe bună dreptate că era căminul „Mamei Parlamentelor", al domniei legii, al Declarației Drepturilor și al comerțului liber. Mult timp, societatea britanică a fost cea mai modernizată și mai industrializată din Europa și, probabil, cea mai deschisă la ideile liberale. Pe de altă parte, instituțiile britanice erau excepționale prin faptul că nu au trecut prin șocul revoluțiilor sau ocupațiilor. Atitudinile politice dominante au rămas intens pragmatice. Monarhia a continuat să domnească după legile și obiceiurile aprobate la sfârșitul secolului XVII, ca și când Revoluția Franceză nu s-ar fi întâmplat. În regina Victoria (1837–1901) și în familia ei cea extinsă, și-a găsit idealul guvernului parlamentar, o forță a stabilității și un canal pentru o influență externă discretă. În Regatul Unit au existat afinități republicane, însă nu a avut loc vreo mișcare serioasă de abolire a monarhiei sau de introducere a Constituției. [GOTHA]

GOTHA

Ducatul Turingian de Saxa-Coburg şi Gotha a fost înfiinţat în 1826, când Ducele de Saxa-Coburg-Saalfeld a fost obligat prin divorţ să renunţe la Saalfeld pentru Gotha. Împreună cu Saxa-Altenburg, Saxa-Meiningen şi Saxa-Weimar-Eisenach, cele opt mici enclave ale sale au fost sortite în cele din urmă să se alipească la Imperiul German.

Ducele avea doi fii: – Ernest (1818–1893) şi Albert (1819–1861). Fratele său, Leopold (1790–1865), fusese cândva căsătorit cu moştenitoarea Casei de Hanovra, Charlotte Augusta. Sora lui, Louise, căsătorită la rândul ei cu un hanovrian, a fost mama prinţesei Victoria (1819–1901), născută la Amorbach în Franconia. Perspectivele familiei s-au îmbunătăţit considerabil în 1830 când, la fel ca mătuşa ei decedată, Victoria a devenit pe neaşteptate moştenitoarea posibilă la tronul Hanovrei, iar Leopold rege ales al Belgiei.

„Unchiul Leopold" era un peţitor regal prin excelenţă. Albert de Saxa-Coburg şi Gotha era nepotul său, iar Victoria de Hanovra nepoata sa. În mai 1836, i-a adus împreună. Amândoi aveau şaptesprezece ani. Aceştia aveau să fie „tatăl şi mama Europei"[1] (vezi anexa III).

Casa de Hanovra, care în perioadele trecute folosise titlurile „Luneburg-Celle" şi „Braunschweig-Lüneburg", a domnit simultan din 1714 ca electori (apoi regi) ai Hanovrei şi regi ai Regatului Unit. Cu toate că locuiau în Regatul Unit, şi-au luat întotdeauna soţii germane, în timp ce un *staathalter* sau adjunct le conducea teritoriile strămoşeşti. Pentru că legile din Hanovra nu permiteau monarhi femei, atunci când Victoria a urcat pe tronul britanic, în 1837, Hanovra a trecut la fratele tatălui ei, apoi la Prusia. Albert şi Victoria s-au căsătorit la 10 februarie 1840. Au fost binecuvântaţi cu nouă copii. După 1858, cei trei copii mai mari s-au căsătorit cu Frederick Wilhelm de Hohenzollern, viitorul împărat al Germaniei; cu prinţesa Alexandra a Danemarcei şi, respectiv, cu viitorul mare duce Ludovic de Hesse-Darmstadt.[2]

Marele Ducat de Hesse-Darmstadt a avut doar un statut de mijloc până când fiica marelui duce, Marie, s-a căsătorit cu Alexandru II Romanov, viitorul ţar al Rusiei, în 1841. Doi dintre fiii lui Marie şi-au luat soţii din familia Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg. Fiica sa, tot Marie, s-a căsătorit cu prinţul Alfred (1844–1900), Duce de Edinburgh, amiral al marinei regale şi viitor Duce de Saxa-Coburg şi Gotha. Alianţa Darmstadt-St. Petersburg a fost întărită întâi prin căsătoria lui Elizabeth de Hesse cu un mare duce rus, apoi prin căsătoria surorii mai mici a lui Elizabeth, Alix, cu Nicolae II, ultimul ţar.

Familia germană de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg a obţinut tronul danez în 1853. Însă curând aveau să se extindă. Fiul cel mare al lui Cristian IX, Frederick (1843–1912), a fost părintele monarhiilor daneză şi norvegiană. Cel de-al doilea fiu al său, Wilhelm (1845–1913), avea să se căsătorească cu o mare ducesă rusă şi, ca George I, să întemeieze linia regală greacească.[3] Fiica sa Alexandra (1844–1925), soţia lui Edward, Prinţ de Wales, a devenit regina britanică. A doua fiică a sa, Marie (1847–1928), soţia lui Alexandru al III-lea Romanov, a devenit ţarină.

În această încrengătură densă de legături de rudenie germanice au păşit arivistii supremi – familia Battenberg.[4] Conţii hessieni de Battenberg se stinseseră în secolul XIV. Însă titlul lor a fost reînviat în 1858 în beneficiul unei uniuni morganatice. Prinţul Alexandru de Hesse (1823–1888) a însoţit-o pe sora lui, Marie, în Rusia şi a servit în cavaleria ţaristă. Însă, fugind cu o domnişoară de onoare imperială, Julia Hauke (1825–1895), fiica unui general polonez asasinat, pleacă din Rusia şi se angajează în Viena. Mireasa lui morganatică, luându-şi numele de Julia, Contesă de Battenberg, le dă copiilor ei frumuseţe şi un nume.

Sora ei scria povești pentru copii. Fratele ei luptase în 1848 fiind comandant al Legiunii Poloneze în Toscana.[5]

Alexandru și Julia au avut patru fii. Cel de-al doilea s-a căsătorit cu o prințesă din Muntenegru. Al treilea a urcat pe tronul Bulgariei, apoi a fost detronat. Al patrulea, contele Henry, s-a căsătorit cu ultimul copil al lui Albert și al Victoriei, Beatrice. Însă fiul cel mai mare a fost cel care a câștigat lozul cel mare al înrudirii. Căsătorit cu nepoata preferată a reginei Victoria, Victoria de Hesse, contele Ludovic Battenberg (1854–1921) era văr din partea tatălui atât cu Alfred, Duce de Edinburgh, cât și cu țarul Alexandru III, și cumnat al împărătesei Alix. După ce se alătură Marinei Regale în calitate de cadet, ajunge până la gradul de amiral, Director al Seriviciului de Informații Naval și, la izbucnirea războiului în 1914, Primul Lord al Mării din Regatul Unit. Din păcate, ca german, este obligat imediat să demisioneze. Atunci, fiica lui mai mare devenise deja regină a Suediei, iar fiica lui mai mică, Alice, prințesă a Greciei. Nepoata sa a fost regină a Spaniei. Fiul său mai mic, Louis (1900–1979), cunoscut cu porecla de „Dickie", mai târziu Conte de Birmania, avea să-l urmeze în amiralitatea engleză. În iulie 1917, numele de familie a fost schimbat din nou, de data aceasta din Battenberg în Mountbatten. Rudele Romanov erau arestate, iar rudele lor din Casa de Saxa-Coburg-Gotha-Hanovra-Teck s-au grăbit să-și schimbe numele în „Windsor".

În timp, amiralul Louis Mountbatten a dovedit aceleași talente de pețitor precum ale unchiului Leo al reginei Victoria. Nepotul său preferat era un tânăr prinț exilat din Grecia, pe nume Philip.[6] În familia Windsor tânăra prințesă Elisabeta fusese numită neașteptat, în 1937, ca moștenitoare posibilă a Regatului Unit. „Unchiul Dickie" le-a făcut cunoștință. Prințul Filip de Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg (n. 1921) și prințesa Elisabeta de Windsor (n. 1926) s-au căsătorit în 1947. Amândoi proveneau în aceeași măsură din liniile de Saxa-Coburg și Gotha, Hanovra, Hesse și Danemarca. Cu excepția câtorva relații din partea mamei scoțiene a Elisabetei, niciunul nu a avut strămoși englezi din perioada modernă. Amândoi și-au schimbat de două ori numele. Filip a luat numele adoptat de Mountbatten al unchiului său. După încoronarea soției sale ca Elisabeta II în 1953, el și familia lui au revenit printr-un Ordin de Consiliu la numele de fată al reginei, Windsor. Genealogii pricepuți au arătat că amândoi sunt descendenți ai Plantageneților, Tudorilor și Stuarților, chiar ai lui Carol cel Mare, Egbert și ai regelui Alfred.

Când Casa de Windsor a fost creată prin act unilateral în 1917, republicanul H.G. Wells îi numise „străini și neimpozanți". Însă vărul lor, kaizerul german, a fost mai puțin critic. Într-o rară sclipire de inteligență, a spus că pleacă la teatru pentru a vedea o reprezentație a piesei *Nevestele vesele din Saxa-Coburg și Gotha.*[1]

Vechile instituții ale Regatului Unit aplicau încet reformele. Reformiștii radicali se loveau de porți închise, uneori timp de decenii. Parlamentul nereformat, care a supraviețuit până în 1832, reprezenta un anacronism scandalos, la fel ca echivalentul său francez sub Monarhia din Iulie. Legile porumbului au respins comerțul liber până în 1846. Căsătoria civilă și divorțul au fost posibile abia din 1836 și, respectiv, 1857. Cererile pentru un sufragiu universal, exprimate întâi de chartiști în 1838–1848 nu au fost acordate niciodată pe deplin. Biserica Angliei nu a fost desființată niciodată, cu excepția Irlandei (1869) și a Țării Galilor (1914). Privilegiile feudale ale Camerei Lorzilor nu au fost atinse decât abia în 1911. Toleranța religioasă nu a fost acordată vreodată pe deplin. Sistemul bipartit, în care vechile echipe Whigs și Tories și-au luat costume noi de liberali și conservatori, au întârziat apariția unei mișcări socialiste puternice și a unei mari părți a legislației sociale. Sub W.E. Gladstone (1809–1898) și Benjamin Disraeli (1804–1881), care au dominat scena în al treilea trimestru al secolului și care aveau tendințe liberale, reformele interne

erau umbrite de cele mai multe ori de grijile imperiului. Țara Galilor rămâne parte administrativă a Angliei. Scoția își primește propriul secretar de stat, un ministru de rangul al doilea, în 1885. Irlanda nu obține niciodată autonomia legislativă (vezi mai jos). Cu toate că erau urmate politici liberale în privința dominioanelor vorbitoare de limbă engleză, nu exista dorința de a le extinde la coloniile în ansamblu. Britanicii iubeau să se mândrească cu liberalismul și toleranța lor; însă o mare parte din mândria lor devine învechită. În deceniile care au urmat, au rămas mult în urma Franței în privința democrației interne, în urma Germaniei în privința legislației sociale, în urma Austro-Ungariei în privința politicilor naționalității. [RELAXATIO]

Legătura dintre politicile liberale și dezvoltarea unei burghezii puternice a dat naștere multor comentarii istorice, cu referire mai ales la contrastele dintre Regatul Unit și Germania. Atenția a fost îndreptată asupra succesului Marii Britanii și a eșecului Germaniei de a construi un sistem parlamentar stabil, deci pe diferențele de structură și etos ale claselor lor mijlocii. Spre deosebire de omologii lor britanici, noii capitaliști germani erau văzuți ca „revenind la stat", sustrăgându-se de la datoria lor democratică și supunându-se îndrumării unor miniștri luminați, însă în esență neliberali din serviciul imperial prusac. Teza despre *Sonderweg* sau „calea specială" a Germaniei a fost inspirată mult mai târziu de îngrijorarea față de ascensiunea lui Hitler și față de slăbiciunea liberalismului german, așa cum se arată din „colaborarea dintre capitaliști" din anii 1930.[21] Cu siguranță, Prusia a dat exemplul unui *Rechtsstaat* care onora formele legale, însă în care constituțiile erau supuse la tradițiile autoritare ale Curții, armatei și birocrației. Acest lucru a dat guvernului imperial german după 1871 eticheta de „democrație de fațadă". Pe de altă parte, trebuie amintit că Imperiul German era un stat federal, unde mai multe regate erau mult mai puțin autoritare decât Prusia.

În orice caz, un eșantion comparativ ușor mai extins poate sugera că drumul Germaniei nu a fost atât de special la urma urmei. De exemplu, Suedia a combinat un sistem parlamentar în creștere, de tip britanic, cu o birocrație luminată și cu o clasă capitalistă deloc prea liberală de tip german. Parlamentul bicameral al Suediei a fost organizat la îndemnul birocraților cu gândire liberală, în 1866. O burghezie capitalistă, care s-a dezvoltat pe fondul industrializării rapide în deceniile ce au urmat, s-a opus extinderii francizei și nu s-a implicat în Partidul Uniunii Liberale care a preluat torța cauzelor liberale la începutul noului secol. Capitaliștii suedezi nu erau mai interesați de liberalism decât partenerii lor germani. Liberalismul suedez a fost inspirat de o coaliție care îi lega pe miniștrii de stat de așa-zisul *Bildungsbürgertum* sau „clasa mijlocie educată" noncapitalistă și chiar de țărani, asigurând împreună păstrarea democrației în dezvoltarea Suediei.[22] [NOBEL]

Dintre toate puterile, Rusia a fost cea mai rezistentă la liberalism. Seriile recurente de reforme – după 1815, 1855 și 1906 – au adus rezultate impresionante în anumite sfere. După înființarea unui Consiliu al statului și a sistemului de învățământ de stat sub Alexandru I și după emanciparea iobagilor (1861) sub Alexandru II, au fost acordate grade importante de autonomie pentru *mir* sau comunele țărănești, *zemstva* sau consiliile districtuale, universităților și tribunalelor criminale. O adunare legislativă sau Dumă de Stat, cu puteri consultative, a fost fondată la o a doua încercare. Aceasta a funcționat cu intermitențe între 1906 și 1917 și promitea să aducă definitiv Rusia pe calea constituționalismului. Însă progresul părea să fie mai degrabă aparent decât real. Niciun țar reformist nu a reușit să susțină un curs liberal prea mult timp. Atât Alexandru II, cât și Nicolae II

păreau să fie conduși pe calea liberală de înfrângerile militare – primul, de înfrângerea din Crimeea, iar al doilea, de Războiul ruso-japonez și „Revoluția" care a urmat în 1905. Amândoi au fost nevoiți să schimbe direcția. Fiecare serie de reforme a fost oprită prin *force majeure* – de revolta decembristă din 1825, de revolta polonezilor din 1863–1964 și de izbucnirea Primului Război Mondial. În fiecare caz au urmat perioade de reacțiune feroce, când forțele liberale au fost reprimate. La o sută de ani după Congresul de la Viena, autocrația rusă și regimul său polițienesc rămâneseră în esență intacte. Nimic nu fusese făcut pentru a știrbi dreptul fundamental al țarului autocrat de a anula toate concesiunile făcute. Mai mult, Rusia intervenise frecvent pentru a opri avansul liberalismului în străinătate. Cu toate că Alexandru III a abandonat intervenționismul direct, instinctul bine înrădăcinat al Rusiei fusese acela de a acționa ca „jandarmul Europei". Atunci când Nicolae I a auzit în timpul unui bal de la palat din februarie 1848 că Ludovic Filip fusese detronat, a anunțat: „Domnilor, înșeuați-vă caii! Franța e Republică".

Astfel, într-o măsură mai mare sau mai mică, vântul liberalizării sufla în toate monarhiile europene. Însă rafalele lor erau neregulate, iar efectele aspre. Liberalismul european și-a construit vârful de lance în timpul deceniilor reacționare de după 1815 și a avut cel mai mare impact după explozia din 1848. În a doua jumătate a secolului, cu toate că liberalii s-au luptat, agenda lor neterminată trebuia să concureze cu revendicările conservatorismului, naționalismului, socialismului și imperialismului.

Conservatorismul a început să se cristalizeze ca ideologie coerentă în asociere cu tendințele liberale. Nu s-a opus democrației sau schimbării ca atare și nu trebuie confundat cu simplele poziții reacționare. Ceea ce a făcut a fost să insiste că toate modificările trebuie orientate și gestionate, astfel încât creșterea organică a instituțiilor stabilite ale statului și societății – monarhia, biserica, ierarhia socială, proprietatea și familia – nu trebuie să fie amenințate. De aici și numele, din latinescul *conservare*: „a păstra". Părintele său fondator, Edmund Burke (vezi mai jos), primise cu bucurie Revoluția Franceză, apoi s-a întors decisiv împotriva excesele acesteia. La fel ca liberalii, conservatorii puneau preț pe individ, opus statului omnipotent, și căutau o diminuarea a puterilor executive centrale. Astfel s-au dovedit cei mai eficienți dintre doritorii de reformă, domolind propunerile venite din partea zonelor mai radicale și purtându-se ca intermediari pe lângă Curtea domnitoare. Practicanții principali ai artei conservatoare din Regatul Unit au fost Sir Robert Peel (1788–1850) și discipolul acestuia, Disraeli. Aceștia aveau mulți admiratori pe continent. Distincția între conservatorii liberali și liberalii moderați era una clară. În multe democrații, zona destul de mare a acordului dintre ei a ajuns să fie definită ca „terenul de mijloc" al vieții politice.

Naționalismul, o colecție de idei privind națiunea, ale cărei interese sunt considerate bunul suprem, a devenit una dintre forțele cele mai mari ale perioadei moderne. Și-a primit avântul din Revoluția Franceză și a fost cristalizată de schimbările sociale și politice ale Europei secolului XIX. De atunci a călătorit pe toate continentele globului. A avut două variante opuse. Una dintre ele, naționalismul de stat sau civic, a fost alimentată de instituțiile conducătoare ale statelor existente. Cealaltă, naționalismul popular sau etnic, a fost alimentată de cererile comunităților care locuiau în acele state și împotriva politicii guvernelor lor. În această privință, unii istorici au pus în contrast procesul de „clădire a statului" cu acela de „clădire a națiunii". Diferența esențială constă în sursa

ideilor şi acţiunii. Naţionalismul de stat a fost iniţiat „la vârf", în rândul elitei politice, care urmărea să-şi proiecteze valorile în jos, în societatea la scară largă. Naţionalismul popular a început „de la rădăcină", de jos, căutând să atragă sprijinul maselor înainte să încerce să influenţeze sau să înlăture ordinea existentă.[23] Altă deosebire importantă are loc între naţionalismul cultural paşnic de tip herderian, limitat la propagarea sau păstrarea culturii unei comunităţi naţionale, şi naţionalismul politic agresiv, care pretinde dreptul autodeterminării de a ajunge la condiţia de stat-naţiune.[24] Statul-naţiune este unul în care marea majoritate a cetăţenilor sunt conştienţi de o identitate comună şi împărtăşesc aceeaşi cultură.

Există la fel de multe teorii despre esenţa naţiunilor precum teoreticieni. Însă calităţile esenţiale par să fie de natură spirituală. „Naţiunea este un suflet, scria Renan, un principiu spiritual. [Acesta] constă în două lucruri. Unul este moştenirea comună de amintiri bogate din trecut. Cealaltă este consensul prezent, voinţa de a trăi împreună...". Pentru a ajunge la acel consens, mulţi membri ai naţiunii trebuie să uite opresiunile şi nedreptăţile care i-au despărţit cândva. *„L'oubli*, actul uitării, iar unii ar putea spune chiar falsul istoric, sunt factori necesari în crearea naţiunilor."[25]

Naţionalismul de stat, determinat de interesele elitei conducătoare, este foarte bine ilustrat în cazul Regatului Unit, chiar mai bine decât în cazul Statelor Unite. În 1707, când s-a înfiinţat Regatul Unit, nu exista o naţiune britanică. Locuitorii Insulelor Britanice se considerau englezi, scoţieni galezi sau irlandezi. Însă, de-a lungul anilor, propagarea culturii engleze dominante şi promovarea servitorilor săi loiali protestanţi şi vorbitori de limba engleză, au consolidat treptat un simţ puternic al identităţii britanice. În secolul XIX, când instituţia liberală a favorizat educaţia în masă, culturile nonengleze erau sufocate activ. De exemplu, copiii galezi, dacă îndrăzneau să vorbească în galeză, erau pedepsiţi cu o „notă galeză". Toţi „britanicii" trebuiau să arate loialitate faţă de simbolurile noii naţionalităţi britanice – să vorbească engleza standard, să se ridice în picioare şi să cânte imnul regal „God Save Our Noble King" („Dumnezeu să-l aibă în pază pe nobilul nostru rege" – n.tr.) (1745) – şi să respecte steagul britanic (1801). Astfel, noua naţiune britanică a fost făurită cu succes. Naţiunile sale componente mai vechi, cu toate că nu au fost eradicate, au primit statutul de parteneri juniori şi subordonaţi (vezi capitolul VIII).

La fel, guvernul SUA a fost obligat să adopte o cultură naţională oficială pentru a o înlocui pe cea a imigranţilor săi diverşi. În timpul Războiului Civil, Congresul SUA ar fi votat pentru adoptarea obligatorie a limbii engleze în locul celei germane la diferenţă de un vot (însă alte surse nu sunt de acord cu această teorie). De atunci, înainte ca noii cetăţeni să fie lăsaţi să jure credinţă în faţa steagului american, cunoaşterea limbii engleze echivala cu aceea a cunoaşterii Constituţiei. Noua naţiune americană vorbitoare de limbă engleză s-a făurit sub sponsorizare guvernamentală, în special prin educaţie. Adoptarea versiunii americane a culturii engleze a fost considerată drept piatra de temelie pentru succesul tuturor familiilor americane de imigranţi.

O caracteristică comună a naţionalismului de stat constă în adoptarea unui concept comun de „cetăţenie" şi „naţionalitate". În utilizarea oficială britanică, naţionalitatea este sinonimă cu cetăţenia, adică ceva garantat de legea britanică. În concepţia americană, „naţiunile" înseamnă ţările sau statele politice. Asemenea terminologie nu face decât să creeze confuzie, poate chiar intenţionat. Este parţial responsabilă pentru erorile persistente, cum ar fi aceea de a-i considera „ruşi" pe toţi locuitorii Imperiului Rus sau ai

Uniunii Sovietice; şi intră într-un contrast nefavorabil cu practicile ţărilor în care „cetăţenie" trebuie să fie definită mai exact.[26] Naţionalismul de stat acceptă faptul că guvernele determină naţionalitatea, respingând în acelaşi timp ideea că naţiunile pot făuri state. După cum scria Lordul Acton: „Un stat poate crea uneori o naţiune, însă e împotriva naturii ca o naţiune să creeze un stat".

Majoritatea guvernelor europene s-au străduit să întărească coeziunea naţională a supuşilor săi – prin ceremonii, artă simbolică, interpretări ale istoriei şi, mai ales, prin educaţie şi prin promovarea unei culturi comune. Niciun guvern din secolul XIX care plănuia introducerea educaţiei elementare universale nu a putut evita actul crucial de a alege limba sau limbile în care să fie instruiţi copiii. Imperiul Otoman, care garantase întotdeauna autonomie grupurilor minoritare, a fost singurul care nu a încercat niciodată să impună o cultură de stat comună. Austro-Ungaria a abandonat încercarea după 1867, copleşită de valurile contrare ale naţionalismului popular.

Naţionalismul popular, care s-a dezvoltat de jos, a fost plantat, ca multe alte seminţe, sub statele dinastice şi imperiile multinaţionale ale epocii. Adânc înrădăcinat în doctrina suveranităţii populare a lui Rousseau, acesta presupunea că forumul cel mai adecvat pentru exercitarea voinţei generale era constituit de comunitatea naţională sau etnică, nu de frontierele artificiale ale statelor existente. Acesta a creat o mitologie elaborată în care „sângele" naţiunii era amestecat ireversibil cu „pământul" teritoriului naţional. Astfel, dacă italienii locuiau pe teritoriul a şase state între Elveţia şi Sicilia, se presupunea că dreptatea pentru naţiunea italiană implica abolirea acelor state şi înlocuirea acelora cu un regat italian unit. Desigur, naţionaliştii mai realişti realizau că existenţa unei naţiuni depline, complet conştiente în privinţa unei culturi naţionale uniforme, era doar un vis. După înfiinţarea statului italian, mulţi lideri italieni ştiau că trebuiau să urmeze exemplul altor guverne şi să folosească puterea statului pentru a consolida cultura şi conştiinţa cetăţenilor săi. După cum remarca Massimo d'Azeglio în sesiunea de deschidere a parlamentului Italiei unite în 1861: „Acum că am creat Italia, trebuie să începem să creăm italieni".

O mare parte din dezbaterile secolului XIX privind naţionalitatea erau dominate de convingerea că popoarele Europei puteau fi împărţite în naţiuni „istorice" şi „neistorice". Primul care a promovat ideea a fost Hegel. Aceasta a fost adoptată de darwiniştii sociali, care considerau concurenţa între naţiuni drept proces evoluţionist, în care unele erau adaptate pentru supravieţuirea în stare independentă, iar altele erau destinate extincţiei. Cu Marx, factorul economic a ajuns în prim-plan. Criteriile şi calculele variau, iar lista de state-naţiuni potenţiale era foarte diferită. Însă, la jumătatea secolului XIX, se ajunsese deja la un anumit consens. Se presupunea în general că puterile consacrate – Franţa, Regatul Unit, Prusia, Austria şi Rusia – deţineau un destin istoric, la fel ca şi statele pe care puterile le recunoşteau deja – Spania, Portugalia, Belgia, Olanda, Suedia, Danemarca şi Grecia – şi concurenţii naţionali principali – italienii, germanii şi polonezii. Mazzini a schiţat o hartă a unei Europe viitoare, ce conţinea douăsprezece state-naţiuni.

În realitate, conceptul de istoricitate era în întregime subiectiv, dacă nu de-a dreptul fals. Trei dintre cele cinci puteri, ai căror admiratori le considerau printre accesoriile cele mai permanente ale scenei europene, aveau să dispară în interval de un secol. Mai multe ţări, printre care Danemarca sau Regatul Unit, cărora le plăcea să se considere drept state-naţiuni de coeziune, aveau să afle că nu era aşa. Multe dintre naţiunile care simţeau că aveau dreptul de neclintit la autodeterminare aveau să fie deziluzionate. Aici, factorii decisivi s-au dovedit a fi nici dimensiunea, nici viabilitatea economică, nici pretenţiile

istorice valide, ci contextul politic. Naţionaliştii germani, care nu aveau mari şanse să se opună puterii Prusiei, au avut succesul asigurat îndată ce Prusia şi-a schimbat orientarea. Speranţele italienilor depindeau de susţinerea activă a Franţei. Polonezii, al căror stat istoric a rămas o amintire vie până în anii 1860, nu aveau nici sprijin din exterior, nici noroc. Doar politica a hotărât că grecii, belgienii, românii şi norvegienii puteau reuşi, în timp ce irlandezii, cehii sau polonezii nu. La început, Imperiul Otoman în prăbuşire a oferit cele mai evidente contexte ale schimbării. Naţionalităţile Imperiului Ţarist şi Imperiului Habsburg, care aveau să dea naştere celui mai mare număr de state-naţiuni, nu au ieşit în prim-plan decât la începutul secolului următor. [ABHAZIA]

ABHAZIA

Abhazienii constituie o naţiune mică, cu mai puţin de un sfert de milion de oameni, care locuiesc pe coasta Mării Negre, la aproximativ 500 km est de Crimeea. Oraşul lor principal este Sukhum sau Sukhumi. Limba şi cultura lor musulmană, care seamănă cu acelea ale circazienilor, nu au prea multe în comun nici cu ruşii din nord, nici cu georgienii creştini din est. Aceştia spun că trăiesc „la marginea Europei".

Teritoriul unui fost regat medieval, care a înflorit sub influenţa greco-bizantină, Abhazia a ocupat întotdeauna o poziţie vitală, legând sudul Rusiei cu Caucaz. Cucerirea sa de către ţari în 1810 şi 1864 (vezi Anexa III, p. 1290) i-a obligat pe mulţi nativi să fugă. Începând cu 1931, a devenit una dintre cele trei republici autonome nominal din interiorul Georgiei; şi un flux important de ruşi şi georgieni-mingrelieni au transformat populaţia locală într-o minoritate absolută în propriul lor teritoriu. Şeful poliţiei lui Stalin, Beria, el însuşi un mingrelian, a deportat întreaga comunitate a grecilor pontici şi a iniţiat o politică brutală de georgianizare.

Astfel, atunci când Georgia s-a desprins de Moscova în 1991, abhazienii au căutat o măsură de autoguvernare faţă de aceasta. Însă, conflictul lor cu Tbilisi în timpul devastatorului război civil georgian din 1992–1993 nu a făcut decât să deschidă drumul reocupării Abhaziei de către forţele ruseşti. După cum i-a spus un hatman cazac unui reporter, soarta teritoriilor periferice, precum Abhazia sau Insulele Kurile, avea să testeze măreţia Rusiei. „Acestea sunt ale noastre – şi acesta este adevărul".[1]

Neînţelegerile dintre fostele naţionalităţi sovietice alimentau o ramură agresivă a naţionalismului rus. Voci de la Moscova cereau recucerirea „teritoriilor apropiate" ale Rusiei. După Abhazia aveau să urmeze mai multe ţinte ale intervenţiei ruse, inclusiv Tatarstan şi Cecenia şi alte teritorii nonruse din interiorul Federaţiei Ruse. Mai devreme sau mai târziu, Rusia avea să fie nevoită să aleagă între democraţia sa în stil nou şi imperialismul său în stil vechi.

Cu toate acestea, naţionalismul nu a înflorit doar acolo unde avea cele mai mari şanse de reuşită: din contră, s-a dezvoltat pornind de la sărăcie şi represiune. Se poate spune chiar că ardoarea idealului naţional creştea direct proporţional cu imposibilitatea succesului său. De-a lungul secolului, activiştii naţionalişti dedicaţi s-au străduit să aprindă conştiinţa naţională a celor pe care doreau să-i recruteze. Poeţi, artişti, cărturari, politicieni apelau la şase surse importante de informaţii pentru a construi imaginea unei realităţi care avea să-i inspire pe credincioşi.

Istoria a fost cercetată pentru a găsi dovezi ale luptei îndelungate a unei naţiuni pentru drepturi şi teritoriu. Preistoria era un subiect preferat, deoarece putea fi utilizat pentru a susţine pretenţiile de colonizare aborigenă. Acolo unde nu s-au găsit dovezi, trebuia să se recurgă la mitologie sau chiar la invenţii. Eroii şi eroinele naţionale şi

victoriile naţionale îndepărtate au fost scoase la lumină pentru a fi venerate. Tot ceea ce era de interes uni- versal era ignorat. Orice putea discredita o naţiune sau credita pe duşmanii acesteia era trecut cu vederea.

Limba a fost reformată şi standardizată ca dovadă a identităţii separate şi unice a unei naţiuni. Au fost compilate dicţionare şi gramatici, au fost întemeiate biblioteci acolo unde nu existau. Au fost pregătite manuale pentru şcolile naţionale şi universităţile naţionale. Lingviştii au încercat să arate că limbile autohtone până atunci neluate în seamă erau la fel de sofisticate precum greaca şi latina; că ceha, sau catalana, sau galica, sau norvegiana, erau la fel de eficiente ca mijloace de comunicare precum limbile de stat existente. Cazul norvegienei este foarte interesant. Un construct compus de dialecte ţărăneşti denumite *nynorsk* sau *landsmål* (norvegiana nouă sau „limba de la ţară") a fost inventat pentru a provoca consacrata *riksmål* sau *bokmål* („limba de stat"/„limba cărţilor" din Danemarca şi Norvegia). Mişcarea noua norvegiană, care a atins apogeul în 1899, s-a considerat partenerul necesar în lupta pentru independenţa politică. Însă, la fel ca galica în Irlanda, a avut doar un succes limitat. [NORGE]

Folclorul, sau *Volkskunde*, era exploatat la maximum. Pe de o parte, se considera că unea naţiunea modernă cu rădăcinile sale culturale cele mai vechi; pe de altă parte, autenticitatea sa nu putea fi verificată cu uşurinţă. Spre deosebire de Herder, a cărui colecţie de *Volkslieder* (1778) inclusese cântece de la Groenlanda până la Grecia, cărturarii naţionalişti s-au limitat la folclorul naţional. În acest context, opera fraţilor Jakob (1785–1863) şi Wilhelm Grimm (1786–1859) este fundamentală. Colecţia lor uriaşă includea *Über den altdeutschen Meistergesang*, *Deutsche Sagen*, *Deutsche Grammatik* şi faimoasele *Kinder- und Hausmärchen* (1812–1815), „Poveştile fraţilor Grimm". Contemporanul lor sârb Vuk Karadzic (1787–1864) a publicat o colecţie cunoscută de poveşti sârbo-slavone, alături de o gramatică, un dicţionar şi reforma sa a alfabetului chirilic. [KALEVALA]

Religia a fost mobilizată pentru sanctificarea sentimentul naţional şi, în multe situaţii, pentru a ridica bariere între grupurile etnice. Pentru bisericile protestante sau ortodoxe, această formă de separatism existase de mult timp. Însă chiar şi religia romano-catolică putea fi întoarsă împotriva misiunii sale universale, aceea de a-i separa pe croaţi de sârbi, de a-i menţine pe lituanieni imuni la rusificare sau pe polonezi la germanizare. În unele ţări, creştinii priveau uimiţi cum se resuscita interesul pentru rituri şi practici ale zeilor păgâni ai naţiunii. Preoţii baptişti galezi se îmbrăcau în druizi la festivalul naţional galez *Eisteddfod;* zeii germanici călăreau din nou pe scena Germaniei imperiale. [ŞAMAN]

Teoriile rasiale se dovedeau extrem de atrăgătoare. Noţiunea unei rase caucaziene a fost inventată la sfârşitul secolului XVIII. Noţiunea asociată de „rasă ariană" a fost menţionată pentru prima dată în 1848 de un profesor german de la Oxford, Max Muller. Toate naţionalităţile Europei erau tentate să se considere ca aparţinând unui grup rasial unic, al cărui sânge forma un arbore distinct şi separat. Un interes extraordinar era acordat etnologiei şi studiului „tipurilor rasiale", care se presupuneau că ar corespunde fiecăreia dintre naţiunile moderne. La Londra, Societatea Istorică Regală sponsoriza o serie de experimente pe membrii ei, arătând că există o inferioritate a cutiei craniene a celor cu nume celtice faţă de cei de origine anglo-saxonă.[27] (Nu există speranţă pentru familia Davies.) În Germania, ştiinţa eugeniei a venit cu rezultate asemănătoare. Houston Stewart Chamberlain (1855–1927), rezident englez în Germania, a îngustat rasa creatoare de la arieni la teutoni. „Adevărata istorie, scria el, începe din momentul în care germanul cu

KALEVALA

Kalevala sau „Tărâmul eroilor" este considerată epopeea națională a finlandezilor. Este un poem de aproximativ 50 de cânturi sau 22 795 de versuri, publicat întâi în 1835 și în a doua ediție, cea definitivă, în 1849. Este o epopee semiliterară, compilată în mare parte din folclorul autentic. De fapt, în mare măsură, este produsul autorului său principal, Elias Lönnrot (1802–1884), care a folosit modelele clasice pentru a transforma și a înfrumuseța materialele orale brute pe care le strânsese de la țăranii din estul Finlandei și din Karelia rusească. Astfel, aceasta ilustrează nu doar moștenirea folclorului păgân al Europei, ci și procesul prin care activiștii secolului XIX s-au inspirat din surse populare neglijate pentru a crea o conștiință națională. Herder (1744–1803) dezvoltase ideea că națiunile moderne pot înflori doar dacă au o identitate culturală distinctă bazată pe limbă vernaculară și pe tradiții populare. *Kalevala* era un exercițiu herderian *par excellence*.

Pe vremea lui Lönnrot, finlandezii trecuseră de la stăpânirea suedeză la cea a Rusiei țariste și simțeau nevoia să se desprindă de cultura stăpânilor lor suedezi și ruși. Poveștile sunt concentrate în jurul lui Vainamoinen, „Înțeleptul etern", care prezidă asupra tărâmului Kalevala, conducând bătălia cu Pohjola, populată de zei, uriași și spirite nevăzute.

Siltä vanha Väinämöinen,	Atunci bătrânul Vainamoinen
Laskea karehtelevi	A pornit în călătorie cântând,
Venehellä vaskisella,	Vâslind în barca sa de cupru,
Kuutilla kuparisella	În vasul său de cupru,
Yläisihin maaemihin	Către pământul de dincolo de ceruri
Alaisihin taivosihin.	A vâslit spre ținuturi mai semețe.
Sinne puuttui pursinensa,	Iar acolo a rămas cu vasul său
Venehinensä väsähyti.	A rămas obosit cu vasul său,
Jätti kantelon jälille,	Însă kantele său a rămas la noi,
Soiton Suomelle sorean,	Și-a lăsat harpa fermecată în Suomi,
Kansalle ilon ikuisen,	Întru încântarea nemuritoare a poporului său,
Laulut suuret lapsillensa.	Cântece de vitejie pentru copiii din Suomi.[1]

Toate națiunile Europei au trecut prin faza de compilare, romantizare și inventare a folclorului. Republicarea legendelor regelui Arthur ale lui Chretien de Troyes și ale lui Sir Thomas Malory aparțineau aceleiași tendințe. Chiar și americanii doreau să participe; iar opera lui Lonnrot a exercitat o influență puternică asupra lucrării *Hiawatha* (1855) a lui Henry Longfellow, care cunoștea o traducere germană a *Kalevalei* publicată în 1851 de un membru al Academiei Imperiale de Științe din St. Petersburg.

Epopeile naționale precum *Kalevala* finlandeză sau *Mabinogion* galeză au avut o semnificație specială pentru acele națiuni a căror pornire către o identitate culturală separată era oprită de dependența politică. Nu este surprinzător că atât *Hiawatha*, cât și *Kalevala* fuseseră traduse deja în poloneză în anii 1860.

braț puternic pune stăpânire pe moștenirea Antichității." Sau: „acela care susține că Hristos era evreu este fie ignorant, fie nesincer".[28] [CAUCAZ]

În Rusia, mișcarea panslavică era încărcată de tendințe rasiale. Pledând pentru unificarea tuturor popoarelor slave sub pavăza țarului, aceasta presupunea de obicei că solidaritatea politică se va naște din afinitatea rasială (nonexistentă) a slavilor. Nu s-a bucurat de prea mare răsunet în rândul polonezilor și croaților catolici, care produseseră versiuni

ŞAMAN

Şamanul, sau „medicul" tribal, este un personaj bine cunoscut în rândul popoarelor băştinaşe din Siberia şi mai departe, în rândul inuiţilor şi amerindienilor. Vindecător popular, înţelept şi magician, acesta face parte dintr-o profesie imemorială ale cărei poţiuni, ritualuri şi proverbe îi conferă o autoritate unică. Purtând probabil o mască cu coarne şi ducând cu el un instrument caracteristic al meseriei sale, toba, cu care intră în comuniune cu spiritele pădurii, pietrelor şi cerului, acesta poate fi o forţă a binelui sau răului. Călătoreşte nevăzut în lumile de dincolo, deasupra şi dedesubt, şi aduce umanităţii înţelepciunea Marelui Spirit. Şamanismul a supravieţuit până în perioada modernă în multe regiuni izolate din Rusia; însă în Europa Centrală este neaşteptat.[1] Şi femeile pot fi şamani.

În Ungaria, controversa în privinţa originilor maghiarilor a fost în prim-plan în tot secolul XIX. Părerea populară era că se trăgeau din huni. [CSABA] Însă cărturarii aveau altă părere. O şcoală i-a identificat drept strămoşi pe iranieni sau kazari. Alta, fondată de Janos Sajnovits (1733–1785), ajungea şi mai departe în orient. De atunci, legătura fino-ugrică a fost demonstrată definitiv de filologi, arheologi şi antropologi. De exemplu, un loc de înmormântare de la Bol'she Tigan de pe râul Kama, descoperit în 1974, a fost confirmat drept una dintre escalele importante înainte ca maghiarii să înainteze spre Vest. La fel, cercetarea modernă a folclorului maghiar a dezvăluit numeroase urme de şamanism, subliniind astfel asocierea cândva nebănuită cu Siberia.[2]

anterioare de panslavism şi care acum demonstrau contrariul cu lucrări ştiinţifice în care arătau că ruşii erau de fapt finlandezi slavicizaţi.[29] Impactul cel mai mare l-a avut asupra sârbilor, cehilor şi bulgarilor, care toţi vedeau în Rusia un eliberator. Naţionalismul rus, amestecat cu panslavismul, a afişat un avânt mesianic fără precedent. Dostoievski scotea o notă optimistă şi din cel mai slab material:

> Marele nostru popor a crescut precum animalele sălbatice. A suferit torturi încă de când s-a înfiinţat, torturi pe care niciun alt popor nu le-ar fi putut îndura, dar care doar l-a făcut şi mai puternic şi mai unit în nefericirea sa... Rusia, alături de slavism şi de conducătorul ei, va rosti în faţa lumii cuvântul cel mai măreţ auzit vreodată; iar acel cuvânt va fi legământul frăţiei între oameni... [Căci] ideea naţională rusă, în ultima sa analiză, înseamnă frăţia universală a oamenilor.[30]

Aceasta era doar o fantezie foarte potrivită respectivei ţări.

În toată Europa, toate ramurile artei şi literaturii au fost mobilizate pentru a ilustra şi a scoate în evidenţă teme naţionale. Poeţii urmăreau să câştige laurii de bard naţional sau „poet laureat". Romancierii au dezvoltat o predilecţie pentru romanele de dragoste istorice sau pseudoistorice despre eroi naţionali şi obiceiuri naţionale. Romanele Waverley ale lui Sir Walter Scott (1771–1832) erau modelul recunoscut în acest domeniu, cu toate că au existat şi exemple anterioare. Un roman denumit *Tadeusz al Varşoviei* (1803) de Jane Porter (1776–1850), despre viaţa lui Kosciuszko, s-a bucurat de faimă internaţională. Pictorii şi sculptorii au urmat năzuinţele romantice în aceeaşi direcţie. Romanticul cel mai important al Franţei, Victor Hugo (1802–1885), a dorit să strălucească în toate domeniile.

Muzicienii luau armonii şi ritmuri din dansul şi cântecul folcloric băştinaş pentru a elabora stiluri naţionale distincte elaborate care au devenit marca numeroaselor „şcoli naţionale". De la mazurcile şi polonezele minunate ale lui Chopin şi Rapsodiile maghiare

ale lui Liszt un traseu strălucitor trece prin lucrările cehilor Bedrich Smetana (1824–1884), Antonin Dvorak (1841–1904) şi Leos Janácek (1854–1928); ale norvegienilor Edvard Grieg (1843–1907), ale finlandezului Jan Sibelius (1865–1957) şi ale danezului Carl Nielsen (1865–1931); ale spaniolilor Isaac Albeniz (1860–1909), Enrique Granados (1867–1916) şi Manuel de Falla (1876–1946) ale maghiarilor Béla Bartók (1881–1945) şi Zoltán Kodály (1882–1967); ale englezilor Edward Elgar (1857–1934), Frederick Delius (1862–1934) şi Ralph Vaughan Williams (1872–1958); şi ale faimosului „cvintet" rus – Cezar Cui (1835–1916), Mili Balakirev (1836–1910), Aleksandr Borodin (1833–1887), Nikolai Rimski-Korsakov (1844–1909) şi Modest Mussorgski (1839–1881). Aceste şcoli naţionale au mărit interesul social pentru muzică. Mai mult, naţiunile care erau împiedicate de bariera lingvistică să-şi extindă cauza prin literatură se puteau adresa întregii Europe într-o sală de concerte.

În mod interesant, natura abstractă a muzicii a trezit un val de reacţii diferite la aceleaşi portative. Un compozitor precum Chopin putea plăcea nu doar acelor ascultători care înţelegeau prea bine mesajul său politic, ci şi altora care nu aveau vreo legătură cu asta. Nu exista nicio contradicţie între aspectul naţional şi cel universal al geniului său. Calităţile emoţionale delicios de ambigue ale melodiilor sale poloneze dulci-amare erau întreţesute printre izbucniri alternative de protest şi apatie melancolică. Pentru unii, a tradus istoria poloneză în note pentru pian; pentru alţii, a exprimat amărăciunile unui caracter pur personal şi intim. După cum spunea Robert Schumann despre, poate, cea mai faimoasă piesă a lui Chopin, „Revoluţionarul *Étude*", Op. 10 Nr.12, vorbeşte despre „arme îngropate în flori".

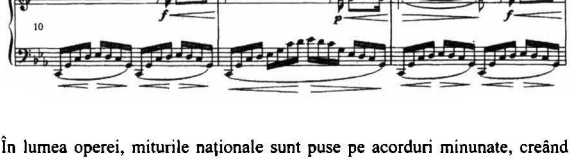

În lumea operei, miturile naţionale sunt puse pe acorduri minunate, creând drame muzicale cu o putere de neegalat. Publicul care urmărea şi asculta ţintuit în scaun o reprezentaţie *Boris Godunov* a lui Mussorgski sau *Ring* al lui Wagner pierdea tot interesul pentru dreptăţile şi nedreptăţile istoriei. Opera naţională este un domeniu în care măreţia muzicii pare să fie întrecută doar de caracterul neobişnuit al libretului. [NIBELUNG] [OPERA] [SUSANIN] [TRISTAN]

Faptul că dezvoltarea naţionalismului a fost strâns legată de modernizarea societăţii europene este de necontestat. Într-adevăr, unii istorici ai convingerilor marxiste merg până acolo încât insistă că legătura era una absolută. „Caracteristica de bază a naţiunii moderne şi a tuturor elementelor asociate cu ea, scria unul dintre aceştia, este modernitatea sa".[31] Acest tip de afirmaţie strică o ipoteză bună prin exagerare. Opresiunea politică putea fi la fel de eficientă precum modernizarea socioeconomică în stimularea naţionalismului modern; şi există mai multe exemple de mişcări naţionale precoce dezvoltate cu mult înainte ca modernizarea să domine. Ceea ce a făcut cu siguranţă procesul

de modernizare a fost să schimbe natura naţionalismelor existente şi să îşi extindă apartenenţa socială dincolo de limitele anterioare. „Transformarea naţionalismului" în perioada cea mai dezvoltată a Europei de după 1870 era o realitate pe care puţini doreau să o combată.

De asemenea, naţionalismul a subliniat o diferenţă importantă între „civilizaţie" şi „cultură". Civilizaţia era suma totală a ideilor şi tradiţiilor moştenite de la lumea antică şi de la creştinism, era grefată în cultura nativă a tuturor popoarelor din Europa din exterior, formând o moştenire comună. Cultura *(Kultur* în înţelesul german), prin contrast, se dezvolta din viaţa cotidiană a oamenilor. Era alcătuită din toate elementele specifice unei anumite naţiuni: graiul nativ, folclorul, deviaţiile religioase, practicile idiosincratice. În trecut, civilizaţia fusese proslăvită, iar cultura disprețuită. Naţionalismul făcea acum opusul. Culturile naţionale erau preamărite, iar civilizaţia comună disprețuită. Elita educată, poliglotă şi cosmopolită a Europei devenea tot mai slabă; masele naţionale semieducate, care se considerau doar francezi, germani, englezi sau ruşi deveneau mai puternice.

Teoretizarea naţionalismului nu s-a atenuat în timp. Printre ideile la modă la sfârşitul secolului XX trebuie luată în considerare legătura sociologică sus-menţionată între naţionalism şi modernizare: conceptul psihologic de naţiune drept „comunitate imaginată", la care alegeau să aparţină indivizi dezrădăcinaţi sau proaspăt educaţi: şi noţiunea de „tradiţie inventată" – mecanismul prin care naţiunile nou formate îşi creau propriile mitologii. E interesant de notat faptul că fiecare dintre aceste idei foarte contemporane se regăsesc în scrierile unui socialist şi teoretician social polonez puţin cunoscut, Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905).[32]

Pasiunile naţionalismului au dus, inevitabil, la conflict. Aproape toate regiunile Europei conţineau minorităţi etnice al căror naţionalism popular avea să se lovească de naţionalismul condus de stat al autorităţilor. În Regatul Unit au existat trei mişcări separatiste potenţiale; în Imperiul Rus, şaptezeci. Chiar şi în Imperiul German, remarcabil de omogen din punct de vedere etnic, au izbucnit conflicte pe termen lung în fostele provincii poloneze, la graniţa daneză de la Schleswig-Holstein şi în Alsacia-Lorena. [ELSASS] [SLESVIG] De asemenea, conflicte importante au avut loc între liderii mişcărilor naţionale şi cei ai opiniei liberale sau socialiste, care fie nu erau de acord cu naţionalismul *per se*, fie obiectau în faţa priorităţii acordate obiectivelor naţionale.

Rusia era un astfel de caz, în care construcţia imperială a statului a Dinastiei Romanovilor a intrat în conflict nu doar cu popoarele nonruseşti ale imperiului, ci şi cu sentimentele populare în favoarea construirii unei naţiuni ale ruşilor. În vechea inimă moscovită, „imperiul" exista cu teamă alături de „naţiune". Instituţiile imperiale bazate pe tribunal, nobilime şi birocraţie funcţionau precum o putere străină de ocupaţie în interiorul unei societăţi predominant ţărăneasca, cu care nu prea aveau nimic în comun. Emanciparea iobagilor nu a făcut decât să amâne frustrările acestei naţiuni ţărăneşti, a cărei viaţă se baza pe comuna sătească şi pe Biserica Ortodoxă Rusă. Eşecul încercărilor de la începutul secolului XIX de a promova o biblie rusă vernaculară, care ar fi putut servi drept piatră de temelie pentru o cultură naţională modernă, fusese considerat crucial.[33]

Pe măsură ce treceau deceniile, naţionalismul îşi asuma în mod frecvent un ton din ce în ce mai agresiv. Mişcările naţionale care începuseră ca parte a cruciadei liberale împotriva dinastiilor reacţionare au devenit frustrate atunci când cererile lor nu au putut fi îndeplinite în întregime. Astfel, în ultimul sfert al secolului, „vechiul naţionalism eliberator şi unificator" a lăsat de obicei loc unui concept intolerant de „naţionalism

integral". Au început discuțiile despre expulzarea minorităților și despre „trădarea" oricărei persoane care nu se conforma cu propria definiție dogmatică de comunitate a naționaliștilor. (Cu acest înțeles negativ a intrat termenul de „naționalism" în accepțiunea generală în anii 1890.) Germania avea să fie doar a germanilor, „România a românilor", Ruritania a ruritanilor.

Poate că Germania imperială a fost locul în care ideile de *Blut und Boden* sau „sânge și pământ" au fost cel mai adânc înrădăcinate. Însă în Franța, naționalismul integral și-a găsit susținătorii cei mai aprigi, în scrierile lui Maurice Barres (1862–1923) și Charles Maurras (1868–1952), cofondatorii, în 1899 ai mișcării *Acțiunea Franceză*. Pentru aceștia, Franța era doar a francezilor, mai exact a francezilor loiali, născuți catolici. Barres, deputat de Moselle, și-a petrecut cariera luptând pentru revenirea Alsaciei-Lorena de la Germania. Cartea sa *Les Déracinés* (Dezrădăcinații, 1897) a etichetat ideea de element dezrădăcinat, deci fără valoare, al societății. Curând aceasta avea să fie aplicată împotriva evreilor și a altora. *La Colline inspirée* (1913) a promovat ideea că adevăratul caracter francez și catolicismul erau de nedespărțit. Maurras a avut un rol de vârf în tabăra potrivnică în afacerea Dreyfuss, iar mai târziu ca susținător al lui Pétain în Franța guvernului de la Vichy. Limbajul său a devenit atât de extremist, încât în 1926 scrierile sale au intrat pe lista cărților interzise din Indicele catolic.

Naționalismul integral a influențat toate mișcările naționale de la *fin de siècle*. În afară de Germania și Franța, a avut un impact puternic și în Polonia, unde Mișcarea Democratică Națională a lui Roman Dmowski (1864–1939) a fost caracteristică tendinței. În Italia se regăsea în activitățile iredentiștilor precum Gabriele D'Annunzio (1863–1938), care încercau să ia Trieste și Tirolul de Sud de la Austria. În Rusia a dus la respingerea tuturor celor care nu se conformau cu identificarea caracterului rus cu ortodoxia. În Regatul Unit putea fi observată în rândul tuturor celor care echivalau termenul „britanic" cu „englez". În Irlanda era reprezentat atât de poziția multor protestanți de la Ulster, care nu găsea în Ulster loc pentru catolici, și de tendința extremistă din rândul naționaliștilor catolici irlandezi, care îi considerau pe toți protestanții și anglo-irlandezii drept agenți ai dominației străine. În rândul evreilor putea fi observat în aripa sionistă, care vedea în Palestina nu doar un refugiu pentru evreii oprimați, ci și teritoriul pentru un „stat evreu", unde nonevreii trebuiau să se supună.

Un factor important era mediul politic în care erau obligate să funcționeze diversele mișcări naționaliste. Unii teoreticieni politici au fost tentați să amplaseze formele „moderate, umane și eliberatoare" de naționalism în Europa de Vest și să înghesuie naționalismele Europei de Est în categoria etnică intolerantă.[34] Această clasificare este nedreaptă. Există multe exemple de naționalism etnic intolerant în Europa de Vest, de la IRA la Frontul Flamand. Multe mișcări naționale din Europa de Est au inclus atât elemente „vestice", cât și „nonvestice". Etichetele pur și simplu nu se potriveau. Este adevărat faptul că imperiile autocratice ale Europei de Est înăbușeau naționalismul de tip liberal, încurajând opoziția violentă din toate sursele. În timp ce naționalismul popular devenea dominant în cele mai multe părți ale Europei în cei cincizeci de ani de după 1870, multe dintre acele popoare care s-au trezit sub controlul Imperiului Rus au fost nevoite să-și amâne speranțele de eliberare timp de aproape un secol. Această întârziere a fost provocată mai degrabă de natura statelor ruse succesive decât caracteristicilor inerente ale popoarelor sale captive.

Mişcarea de eliberare naţională italiană a acţionat vreme de trei sferturi de deceniu înainte de a-şi îndeplini obiectivul, în 1871. Aceasta este cunoscută cu denumirea de *il Risorgimento*, „Renaşterea", după un ziar înfiinţat în 1847 la Torino de liderul ei cel mai activ, contele Camillo di Cavour (1810–1861), prim-ministrul Sardiniei. Însă originile sale se află în rândul societăţilor secrete pentru independenţă, cum ar fi faimoasa Carbonari, care a dat tonul revoltelor eşuate din Napoli (1820), Torino (1821) şi Roma (1830), şi *Giovane Italia* sau „Tânăra Italie" a lui Giuseppe Mazzini (1805–1872). Mazzini, revoluţionar şi profet naţional, şi-a petrecut o mare parte a vieţii în exil, la Marsilia, Berna şi Londra. A creat o ideologie naţională, şi-a ridicat compatrioţii din letargie şi le-a cerut conducătorilor simpatizanţi precum Carol Albert de Sardinia, să-i susţină. „O naţiune, declara el, este universalitatea cetăţenilor care vorbesc aceeaşi limbă." În 1834 a înfiinţat o ramură internaţională a campaniei sale, „Tânăra Europă", care a instruit o reţea de conspiratori pentru pregătirea constituţiilor democratice pe tot continentul.

1848, Anul Revoluţiilor, a adus Italia în prim-planul erupţiilor care cuprinseseră Europa. Au fost proclamate republici independente în Veneţia şi Roma. Sicilia şi Napoli s-au întors către monarhul lor din Dinastia de Bourbon, Ferdinand II. Carol-Albert a început un „război sfânt" împotriva Austriei, sperând să profite de pe urma revoltei din Milano. Toate au fost zdrobite de contraatacurile generalului Radetzky şi de bombardamentele nemiloase ale „regelui bomba". Sloganul lui Mazzini, „Italia fară da sé" (Italia se va descurca singură), eşuase. Asociatul său romantic Giuseppe Garibaldi (1807–1882), care luptase atât la Roma, cât şi la Veneţia, fuge în America de Sud.

Un deceniu mai târziu, condiţiile s-au îmbunătăţit. Sardinia lui Cavour s-a alăturat cauzei italiene ca fiind cea mai bună metodă de a se descotorosi de austrieci. După frumoasa performanţă a soldaţilor sardinieni în Crimeea, Napoleon III a întrebat în mod neobişnuit: „Ce pot să fac pentru Italia?" şi s-a semnat un Pact franco-sardinian. Franţa s-a legat să susţină Sardinia în nord împotriva Austriei, continuând în acelaşi timp să apere statele papale în centru. După trei războaie, jocul se încheia. Între 1859–1860 victoriile de la Magenta şi Solferino asigurau succesul atacului franco-sardinian asupra Italiei austriece, în timp ce expediţia privată senzaţională a celor „O mie" de cămăşi roşii ale lui Garibaldi asigura căderea Siciliei şi Napoliului. Plebiscitele din Parma, Modena şi Toscana au votat pentru Italia; Franţa ia Savoia şi Nisa; Austria încă păstrează Veneţia; iar cu ajutor francez, papa încă domneşte la Roma. Însă în mai 1861, parlamentul italian de la Torino îl proclamă pe Victor Emanuel II (1849–1878) rege al Italiei. În 1866, cu Austria în război cu Prusia, Italia pune la cale cucerirea Veneţiei. În 1870, cu Franţa în război cu Prusia, Italia cucereşte ce mai rămăsese din statele papale şi îl restrânge pe papă la Vatican. Cu excepţia Trentino (Tirolul de Sud) şi Istriei, regatul Italiei era întreg. Cavour era mort; Garibaldi se retrage în Insula Caprera; Mazzini, republicanul, încă în exil, era cu inima frântă. (Vezi anexa III, p. 1084.) [GATTOPARDO]

Progresul mişcării naţionale germane a semănat în toate aspectele sale esenţiale cu echivalentul său italian. A început pe fondul entuziasmului „Războiului de Eliberare" din 1813–1814 şi al societăţilor secrete din perioada Restauraţiei. A cunoscut cel mai mare recul în 1848, când adunarea germană a fost întrunită doar pentru a fi desfiinţată. Şi-a atins obiectivul în 1871, când regele Prusiei s-a alăturat cauzei.

GATTOPARDO

Mai 1860. *„Nunc et in hora mortis nostrae. Amen".* Recitarea zilnică a rugăciunii se încheiase. Timp de jumătate de oră, vocea sigură a prințului amintise de Misterele Triste și Glorioase; alte voci întreteseau un murmurat cadențat din care, din când în când, răzbătea un cuvânt ciudat; dragoste, feciorie, moarte. În timpul acelui murmurat, întregul aspect rococo al salonului părea să se schimbe. Chiar și papagalii care își deschideau aripile colorate peste pereții cu mătase păreau stingheriți. Chiar și Magdalena dintre cele două ferestre părea pocăită...

Acum totul revenea la ordinea sau dezordinea obișnuită. Bendico, marele danez, apăru fluturându-și coada pe ușa pe care ieșiseră servitorii. Femeile se ridicară încet în picioare, fustele lor mari dezvăluind figurile mitologice nude pictate în adâncimile lăptoase ale dalelor. Doar o Andromedă rămase acoperită de sutana părintelui Pirrone, încă adâncit într-o altă rugăciune...[1]

Don Fabrizio Corbera, Prinț de Salina, își ține ritualurile fără vârstă de familie în vila sa de deasupra orașului Palermo. Sicilia trecea printr-o perioadă de neliniște între revolta eșuată de la Messina din aprilie și sosirea lui Garibaldi la Marsala pe 11 mai. Prințul, cunoscut după blazonul său drept „Leopardul", intra în crepusculul Dinastiei de Bourbon, al privilegiului feudal și al propriei vieți emoționale dezamăgite.

Romanele istorice se încadrează în mai multe categorii. Cele foarte slabe scormonesc trecutul pentru a furniza un fundal exotic unei povești fără legătură. Unele îl folosesc ca scenă neutră pentru a-și împărtăși convingerile în contextul unei teme atemporale. Câteva pot îmbogăți modul de percepție asupra istoriei și umanității. *Il Gattopardo* (Leopardul), publicată 1958, a fost opera postumă a lui Giuseppe Tomasi (1896–1957), Duce de Palma și Prinț de Lampedusa. Rar a existat un romancier care să dovedească asemenea empatie, asemenea sensibilitate istorică.

Mai 1910. Cele trei fiice domnișoare ale lui Don Fabrizio încă locuiesc la Villa Salina. Relicvele capelei de familie trebuie să fie înlăturate, fiind declarate false de către arhiepiscopul Cardinal. Din întâmplare, blana lui Bendico, păstrată îndelung drept covoraș, este aruncată împreună cu ele. În timp ce cadavrul era târât afară, ochii de sticlă o priveau cu un reproș umil. Ceea ce mai rămăsese din Bendico a fost dus într-un colț al grădinii. În timpul căderii sale de pe fereastră, forma sa s-a recompus preț de o clipă; în aer părea să danseze un patruped cu mustăți lungi, cu piciorul drept din față ridicat în semn de imprecație. Apoi totul și-a găsit liniștea într-o bucățică de praf palid. *Poi tutto trovó pace in un mucchietto di polvere livida.*[3]

În perioada de după martie 1848, cunoscută ca *Vormärz*, inutilitatea Confederației Germane a devenit autoevidentă. Dieta sa rămăsese doar ceva puțin mai mult decât o Curte de apel. Încă era preocupată în reglarea datoriilor din Războiul de 30 de Ani. Articolul din Constituție care le cere tuturor prinților germani să convoace un parlament a fost respectat sau ignorat după voie. Inițiativa liberală a fost suprimată prin dreptul prinților de a anula legislația și a chema ajutor extern. În 1848–1849 Germania s-a aprins, la fel ca Franța și Italia, odată cu revoltele de la Viena, Berlin, Cologne, Praga, Dresda, Baden și din alte regiuni. Vorparlamentul național întrunit la Biserica Sf. Pavel din Frankfurt a elaborat o Constituție pentru un viitor Imperiu German. Însă nu a putut aplica niciuna dintre hotărârile sale. Era împărțit puternic din cauza chestiunii

Schleswig-Holstein. Nu a putut decide dacă Germania ar trebui să fie limitată la teritoriul german etnic sau dacă ar trebui să includă tot Imperiul Austriac, predominant nongerman. I-a oferit coroana lui Frederick-Wilhelm IV al Prusiei, care a respins o onoare „cu miros de canal". S-a desființat în iulie 1849 în urma învinuirilor reciproce și represiunii (vezi anexa III, p. 1084).

Convertirea Prusiei la reunificarea germană a avut loc în anii 1860, în mare parte ca mijloc de a ieși din Confederația germană și din amestecul cu Austria. În primii ani de domnie ai lui Wilhelm I (1861–1888) afacerile Prusiei atinseseră un statut foarte ambiguu. Instituția autoritară fusese întărită prin reformele militare ale lui von Roon, în timp ce alegerile *Landtag* produseseră o majoritate liberală condusă de *Fortschrittspartei*-ul lui Waldeck. În 1862 Otto von Bismarck (1815–1898) este numit prim-ministru pentru a rezolva criza, chiar și prin măsuri neconstituționale dacă era necesar. Scopul său era să așeze Prusia „în șa" în Germania, și Germania în șa în Europa. Au apărut disensiuni foarte mari provocate de administrația prusaco-austriacă a Schleswig-Holstein. Wilhelm I nu se putea hotărî dacă să conducă Confederația sau să o lase în seama lui Franz Iosif, așa cum făcuse pentru Frankfurt Furstentag în 1863. Toate aceste probleme au fost rezolvate de determinarea lui Bismarck de a crea o nouă Confederație a Germaniei de Nord fără Austria și de folosirea cu măiestrie a războiului limitat. În 1864, Prusia atacă și înfrânge Danemarca pentru anexarea Schleswig. În 1866, când Austria încredințează Chestiunea Schleswig în seama Dietei Confederației, Prusia iese imediat, atacând și înfrângând Austria și pe aliații germani ai Austriei. Victoria fulgerătoare de la Sadová, de lângă Hradec Králové (Königgrätz), a asigurat supremația prusacă și formarea Federației Germaniei de Nord. În 1870–1871 Prusia atacă și înfrânge Franța. În euforia care a urmat, Bismarck a aranjat ca Federația să primească statele germane din sud, iar Wilhelm I să fie proclamat împărat german. Germania era reunificată; cetatea conservatoare era triumfătoare, iar liberalii înfrânți. [HERMANN]

Mișcarea națională poloneză are cea mai mare vechime, cele mai bune acreditări, cea mai mare determinare, cea mai nefavorabilă publicitate și cel mai mic succes. Își trage originile din confederațiile antiruse ale secolului XVIII și a dat naștere unei revolte înarmate în timpul fiecărei generații între Împărțiri și al Doilea Război Mondial – în 1733, 1768, 1794, 1830, 1848, 1863, 1905, 1919, 1944. A însuflețit o tendință precoce de naționalism care deja ajungea la maturitate în perioada napoleoniană. În esență, acesta avea puține lucruri în comun cu raționamentul economic și totul cu păstrarea culturii, identității și onoarei.

Revoltele poloneze de la începutul secolului XIX intenționau să restabilească federația crucificată a Poloniei-Lituania. Acestea erau influențate de imaginile mistice ale poeziei romantice, de convingerea că Polonia, „Hristosul Națiunilor", va avea cea de-a „Treia Zi":

O, Hristoase, Dumnezeul oamenilor!
Polonia Îți calcă pe urme
Suferă la fel ca Tine la porunca Ta
Și, ca și Tine, se va înălța din nou.[35]

HERMANN

Hermannsdenkmal, monumentul lui Arminius, stă pe un afloriment masiv deasupra pantelor împădurite ale Teutoburgerwald lângă Detmold în Westfalia. Comemorează victoria din anul 9 a căpeteniei germanice Hermann, sau Arminius Cherasconul, care undeva în apropiere a anihilat legiunile romane invadatoare. Un piedestal cu colonade susţine o statuie uriaşă din cupru bătut, înaltă de aproape 30 de metri. De zece ori mai mare decât dimensiunile reale, Hermann se încruntă de sub casca lui cu aripi în timp ce întinde o sabie uriaşă a războinării peste câmpia de dedesubt.

Monumentul a fost construit în aproape patruzeci de ani. La fel precum clasicul Templu al Valhalei (1830–1842), construit de regele Bavariei pe o movilă orientată spre Dunăre lângă Regensburg, acesta a fost conceput de o generaţie care îşi amintea de Napoleon şi de războaiele de eliberare. Însă a fost definitivat abia când Germania a fost unită, iar naţionalismul german lua o formă mai puternică. Proiectantul şi coordonatorul principal al proiectului, Ernst von Bandel, eşuase în mod repetat să găsească finanţele necesare. Într-un final a reuşit strângând donaţii de la şcoli din tot imperiul german. Hermann a fost dezvelit în 1875, un simbol potrivit al mândriei proaspăt regăsite a imperiului.

În punctul culminant al naţionalismului, toate naţiunile cu respect de sine s-au simţit legate prin onoare să găsească eroi potriviţi pentru comemorare; iar monumentele publice serveau unui scop social şi educaţional precis. *Hermannsdenkmal* a fost fruntaş într-un gen pseudoistoric special care a cuprins Europa.[1] În Germania, acesta a avut mai mulţi rivali, printre care *Niederwaldsdenkmal* de pe ţărmurile Rinului, statuia ecvestră a împăratului Wilhelm I de pe Muntele Kyffhauser din Turingia şi *Völkerschlachtdenkmal* (1913), ridicat de o ligă a patrioţilor din Leipzig cu ocazia centenarului Bătăliei Naţiunilor. Ca timp şi spirit, statuia seamănă îndeaproape cu ceea ce regele cel mai neparlamentar, Richard Inimă de Leu, a ridicat lângă Parlamentul din Londra, cu monumentul Grunwald (1910) din Cracovia şi cu monumentul lui Vercingetorix de pe Plateau de Gergovie lângă Clermont-Ferrand.

Poate că esenţialul în estetica politică a sentimentului naţional poate fi regăsit în monumentul câinelui prinţului Llewellyn, Gelert, ridicat la Beddgelert (Mormântul lui Gelert) în North Wales în anii 1790.[2] Cu cât mai mare este patosul, cu atât mai îndepărtată este perioada şi cu atât se entuziasmează mai mult generaţia romantică în faţa acestor rămăşiţe ale rădăcinilor lor.

Acţiunile principale erau direcţionate de Regatul Congresului împotriva Rusiei, cu toate că au luat parte şi polonezii din Austria şi Prusia. Mişcări asemănătoare au izbucnit în Lituania, Bielorusia şi Ucraina. În noiembrie 1830, o mare conspiraţie provocată de zvonurile despre planul ţarului de a detaşa armata sa poloneză împotriva Belgiei, a stârnit un război ruso-polonez. Ţarul a respins sfatul guvernului de la Varşovia preluat de prinţul conservator Czartoryski şi a refuzat dialogul. Astfel că problemele au rămas în seama intransigenţilor. Cu această ocazie, armata poloneză profesionistă avea o şansă adevărată de victorie, însă a fost întrecută treptat şi copleşită. În septembrie 1831, când ruşii au invadat ultimele aşezări de lângă Varşovia, au găsit trupul generalului Sowiński încă drept în câmpul de morţi şi muribunzi. Bătrânul ofiţer napoleonian le ordonase oamenilor săi să îi înfigă piciorul de lemn „adânc în pământul polonez", ca să nu se plece în faţa tiranilor. Constituţia Regatului Congresului a fost suspendată. Toţi insurgenţii şi-au pierdut libertatea şi proprietăţile. Zecе mii de exilaţi au plecat în Franţa; alte zeci de mii au mărşăluit spre Siberia în lanţuri.

Activităţile poloneze din 1848 au fost descurajate de eşecul unei revolte generale care fusese pusă la cale cu doi ani înainte, când Republica de la Cracovia îşi semnase condamnarea prin faptul că nu-şi controlase revoluţionarii. Mii de nobili fuseseră masacraţi în zonele rurale apropiate ale Galiţiei de către ţăranii instigaţi de oficialii austrieci. Contribuţia Poloniei la „primăvara altor naţiuni" a fost astfel o tulburare minoră în Poznan, două răbufniri în Cracovia şi Lemberg şi un contingent impresionant de exilaţi conduşi de generalul Jozef Bem, care a luptat pentru Ungaria.

În ianuarie 1863, Regatul Congresului a erupt din nou, frustrat de contradicţiile „ţarului eliberator" Alexandru II. Cu toate că şi-a emancipat iobagii din Imperiu, Alexandru nu era pregătit să le acorde polonezilor o Constituţie. Doi ani de demonstraţii patriotice în Varşovia, conduse de preoţi, pastori şi rabini, au dus la formarea unui Guvern Naţional secret. Şaisprezece ani de războiu cumplit de gherilă s-au sfârşit cu executarea liderilor insurgenţilor pe zidurile cetăţii. Cu această ocazie, Regatul Congresului a fost, la rândul său, suprimat. Optzeci de mii de polonezi au făcut teribila călătorie în Siberia – cel mai mare contingent politic din istoria ţaristă.

În 1905 torţa insurecţiilor patriotice a fost preluată de Partidul Socialist Polonez. Valurile de greve şi lupte de stradă din Varşovia şi Lodz au durat cu mult peste revolta contemporană rusă din St. Petersburg. Recrutările uriaşe de tineri posaci din provinciile poloneze umpleau rândurile armatei ruse, luptând fără prea mare convingere împotriva japonezilor în Manciuria.

Înfrângerile constante ale naţionalismului polonez a dus la două direcţii de dezvoltare importante. Generaţiile ulterioare de patrioţi alegeau de obicei să lucreze pentru ţară în loc să lupte pentru ea. Conceptul lor de „muncă organică" avea ca scop să întărească resursele economice şi culturale şi să treacă toate cererile politice dincolo de autonomia locală. Acest lucru a devenit strategia standard pentru toate mişcările naţionale al căror sprijin militar şi diplomatic era defectuos. În acelaşi timp, „naţionalismul integral" şi-a făcut apariţia în fiecare naţionalitate de pe teritoriile poloneze. Naţionalismul lituanian, bielorus, ucrainean şi cel evreu sionist au luat o poziţie care efectiv a paralizat orice urmă a luptei comune. Naţionaliştii polonezi ai lui Dmowski se opuneau cu vehemenţă mişcării de independenţă polonezâ a lui Piłsudski. Sloganurile sale care solicitau o „Polonie pentru polonezi" dezvăluiau complexe antigermane, antiucrainene şi antisemitice puternice.

În interiorul Imperiului Rus, au putut fi observate gradaţii importante în atitudinile oficiale faţă de valul tot mai mare al naţionalismului. Bieloruşii şi ucrainenii pur şi simplu nu erau lăsaţi să deţină o identitate separată. Până în 1906, polonezilor nu le era permisă nicio formă de expresie politică. Şi totuşi, în Marele Ducat al Finlandei, finlandezii se bucurau de autonomia care multora dintre vecinii lor nu le era permisă. Germanii baltici, în mare parte luterani, se bucurau de toleranţa religioasă şi culturală care le fusese refuzată altor locuitori ai provinciilor baltice. „Închisoarea naţiunilor" avea multe zăbrele şi multe găuri în zid.

Chestiunea naţională în Austro-Ungaria era foarte întunecată. *Ausgleich*-ul din 1867 avea ca scop moderarea problemelor; de fapt, le-a făcut de nerezolvat. Nu exista nicio şansă ca elita vorbitoare de limbă germană să îşi poată impune cultura în toată Austria, cu atât mai puţin să o extindă în toată monarhia dualistă. La urma urmei, „Austria era o casă slavă cu faţadă germană". În practică, cele trei „rase stăpâne" – germanii, maghiarii şi polonezii galiţieni – erau încurajate să o impună asupra celorlalţi. Structurile administrative erau făurite, astfel încât minoritatea germană din Boemia să îi limiteze pe cehi,

maghiarii din Ungaria să îi limiteze pe slovaci, români şi croaţi, iar polonezii din Galiţia îi puteau limita pe ruteni (ucraineni). Astfel că presiunile au crescut pe măsură ce fiecare dintre naţionalităţile excluse au căzut în mrejele naţionalismului. Mai mult, când politicile habsburgice au fost complicate de introducerea întâi a *Reichsrat*-ului sau Consiliului imperial şi apoi, în 1896, a votului universal, cele trei grupuri conducătoare şi-au putut menţine supremaţia doar printr-un joc nesfârşit de înţelegeri şi compromisuri. Germanii austrieci, care dominau curtea şi armata, îi puteau evita pe maghiarii cei mândri doar încurajând interesele aristocraţilor polonezi ultraconservatori din Galiţia. Ca rezultat, polonezii au rămas elementul *Kaisertreu* cel mai credincios până la sfârşit. Maghiarii erau etern nemulţumiţi; opinia germană din Austria se întorcea tot mai mult la vechea idee a unei Germanii mai mari, iar cehii în particular se simţeau prinşi într-o capcană fără speranţă. Franz Iosif I (1848–1916), care s-a descris ca „ultimul monarh în stil vechi", a domnit peste un stat cu adevărat multinaţional, unde imnul imperial putea fi cântat în oricare dintre cele şaptesprezece limbi oficiale, inclusiv în Yiddish. A fost popular chiar din cauza imobilităţii sale politice. Dincolo de suprafaţă, rele netratate începeau să supureze. După cum era gata să recunoască un prim-ministru: „Politica mea este să păstrez toate naţionalităţile din monarhie într-o stare echilibrată de nemulţumire bine modulată."[36] [GENE]

Europa era plină de mişcări naţionale care nu apar în manualele de istorie. Multe dintre comunităţile mai mici se dedicau de bunăvoie activităţilor culturale. În Provence, Frederic Mistral (1830–1914) a putut să pună la cale renaşterea limbii şi culturii provensale şi, cu toate acestea, să fie ales în Academia Franceză. În Ţara Galilor, obiceiul unui *Eisteddfod* sau întâlnire a barzilor anuală a fost reînviată în 1819 după secole de suspendare. Ceremoniile pseudodruidice iniţiate la Llangollen în 1858 au devenit o caracteristică esenţială a seriei. În Germania, populaţia slavă a reînviat vechile ei culturi slavone. Polabii supravieţuiseră într-o enclavă minusculă pe lângă Lüchow în apropiere de Hanovra; o colecţie a literaturii acestora şi un manual de gramatică au fost publicate cu sprijin rus în 1871. Sorbii din Lusatia, care însumau în total aproximativ 200 000 de oameni, au pus înfiinţat o *Macica* sau „societate culturală" la Budisyn (Bautzen) în 1847. Kaşubii din Pomerania au făcut acelaşi lucru.

Atât sistemul constituţional, cât şi cel autocratic se puteau dovedi ostile aspiraţiilor naţionale. Din acest punct de vedere, experienţa irlandezilor şi ucrainenilor merită o comparaţie; aritmetica politică a fost împotriva amândurora.

Irlandezii au participat la o „democraţie occidentală" puternică. Începând din 1801, când a avut loc Uniunea Irlandei şi Marii Britanii, peste cincizeci de reprezentanţi irlandezi au stat în Parlamentul Britanic de la Westminster. Acest lucru le oferea tot felul de beneficii, cu excepţia celui pe care şi-l doreau cel mai mult – controlul asupra propriilor afaceri. Însă activităţile lor politice au fost neîncetate. Asociaţia catolică a lui Daniel O'Connell (1775–1847), care a organizat întâlniri publice uriaşe timp de ani întregi, a obţinut toleranţa religioasă în 1829. Nemulţumirea a continuat să crească din cauza suferinţelor aduse de foamete, de nedreptăţile legilor succesive ale pământului şi de lipsa progresului politic. Mulţumirea conservatorilor englezi, rezistenţa încăpăţânată a protestanţilor de la Ulster şi excesele violente ale aripii irlandeze radicale, reprezentată de Fenians (Frăţia Republicană Irlandeză după 1858) şi de Sinn Fein (din 1905), au dus la impasul politic. În zona rurală irlandeză, războiul de lungă durată dintre moşierii susţinuţi

GENE

În 1866 părintele Gregor Mendel (1811–1884), abate la mănăstirea augustiniană din Brno, Moravia, publica rezultatele experimentelor sale despre propagarea mazării verzi comune, *Pisum sativum*. Vreme de mai mulți ani, abatele cercetase mazărea din grădina mănăstirii. Prin polenizare încrucișare atentă și prin concentrarea doar asupra câtorva caracteristici specifice precum înălțimea și culoarea, a reușit să demonstreze modelele definite de moștenire la generații succesive de plante. A stabilit existența unor caracteristici dominante și recesive a căror recurență în hibrizi o putea prezice empiric. Rezultatele sale au fost complet ignorate. „Legile mendeliene ale moștenirii", care formează punctul de plecare al geneticii moderne, au fost redescoperite separat în 1900 de trei biologi diferiți.[1]

Mendelismul a rămas în stadiu experimental timp de mai multe decenii. Cu toate că prezența *cromozomilor* în celulele vii fusese stabilită la începutul secolului XX, mecanica *genelor*, sau „caracterelor-unități", după cum le numise Mendel, îi sfidaseră mult timp pe cercetători. Semnificația acidului dezoxiribonucleic (ADN) nu a fost înțeleasă decât în 1944, iar structura în spirală elicoidală dublă a moleculei de ADN nu a fost demonstrată decât în 1953. Din acest punct de vedere, biologia a fost cu mult în urma progreselor echivalente din fizica și chimia modernă.

Între timp, un om de știință sovietic pretindea că rezolvase multe dintre problemele fundamentale. Trofion Denisovici Lisenko (1898–1976) a respins baza cromozomială a eredității, susținând că schimbări ce se pot moșteni pot fi induse la plante prin influențe de mediu și prin altoire. A publicat rezultate experimentale, arătând că germinația seminței de grâu poate fi îmbunătățită spectaculos dacă este supusă la temperaturi scăzute. Chiar încearcă să facă planta de grâu să producă semințe de secară. Totul fusese o înșelătorie: rezultatele sale fuseseră falsificate. Însă prin faptul că îl convinsese pe Stalin că teoriile sale vor remedia eșecurile agriculturii sovietice, Lisenko și-a făurit o carieră strălucitoare, care a înflorit timp de trei decenii. Ales președinte al Academiei Lenin de Științe Agricole în 1938, a comandat semănarea a milioane de hectare cu grâu tratat prin metodele sale. Când grâul nu a încolțit, fermierii au fost arestați pentru sabotaj. Criticii, printre care și geneticianul cel mai important al Rusiei, N.I. Vavrilov, au fost aruncați în Gulag. Profesorii trebuiau să prezinte teoriile lui Lisenko ca pe Evanghelie. Biologia sovietică era distrusă aproape iremediabil. Lisenko a primit două Premii Stalin, Ordinul Lenin și titlul de Erou al URSS.[2]

Biologii occidentali îl considerau pe Lisenko „analfabet". La rândul său, Lisenko îi lua în râs pe toți geneticienii de bună credință, numindu-i „decadenți reacționari care se târăsc în fața capitalismului vestic". Printre țintele injuriilor sale se număra mai ales părintele Gregor Mendel.[3]

de guvern și arendașii rebeli ai Ligii Pământului (1879) a creat un climat generalizat de frică. Chiar și atunci când C.S. Parnell (1846–1891) și partidul său irlandez de la Westminster au câștigat sprijinul liberalilor lui Gladstone aflați la putere, trei legi succesive privind autonomia legislativă irlandeză au fost blocate în Camera Lorzilor. Adevărata trezire culturală a irlandezilor a avut loc târziu, în anii 1890, când s-au înființat Teatrul Literar Irlandez, Asociația Atletică Galeză și Liga Galeză, „din necesitatea de a deangliciza poporul irlandez". În 1900, regina Victoria vizitează Dublin pentru prima dată în patruzeci de ani, anulează interdicția „de a purta verde" și încurajează paradele cu ocazia Zilei Sfântului Patrick în tot imperiul. Însă era prea târziu pentru gesturi simbolice. În 1912, când a patra lege privind autonomia legislativă a Irlandei este pregătită, atât voluntarii din Ulster în Belfast, cât și voluntarii naționali în Dublin au adunat armate formidabile. Pe măsură ce Europa se apropia de Marele Război, Irlanda se afla la un pas

de război civil. Irlanda era, într-adevăr, împărțită. Ulster, sfidător, nu simțea spiritul irlandez. „Irlanda nu e o națiune, spunea un viitor prim-ministru britanic, ci două popoare despărțite de un golf mai adânc decât cel care separă Irlanda de Marea Britanie".[37] Sinn Fein, care căutase întotdeauna sprijin din partea SUA, acum căuta de la Germania. [FOAMETEA]

FOAMETEA

Între 1845 și 1849, Irlanda a suferit unul dintre cele mai mari dezastre naturale ale Europei. Foamea irlandeză a cartofului a provocat un milion de morți, a dus la emigrarea altui milion de oameni și a redus populația insulei la 8,2 milioane (1845), cu cel puțin un sfert. Cu toate că Irlanda făcea parte din Regatul Unit, statul cel mai puternic al epocii, nu a primit un ajutor prea mare. Pentru unii observatori a fost apocalipsa malthusiană ultimă: pentru alții, punctul culminant al unor secole de conducere greșită.[1]

Cauza imediată a dezastrului este parazitul *phytophthora infestans*, care a decimat recolta de cartofi trei ani la rând. Parazitul fusese descoperit în Insula Wight cu un an înainte să traverseze Marea Irlandei, în 1845. În Anglia a fost doar o pacoste minoră, în vreme ce în Irlanda a fost aducătorul de moarte.

La începutul secolului XIX, o mare parte din populația rurală a Irlandei devenise dependentă complet de „cultura cartofului". O legumă bogată în vitamine și proteine, acesta creștea ușor în pământul irlandez umed. Susținea foarte mulți oameni săraci, cărora le rămânea mult timp liber pentru cântec, dans, băut whisky irlandez și spus povești. Aveau pentru cartof tot atâtea nume pe cât aveau englezii pentru trandafir. Îl numeau barabulă, spud, tater, pratie și „exoticul primejdios".

Dependența de cartof era produsul multor tulburări. În cele șase decenii de după 1780, Irlanda a trecut printr-o explozie demografică – o creștere cu aproape 300% comparativ cu 88% în Anglia și Țara Galilor. Însă, cu excepția Ulsterului, nu a avut parte de suficientă industrializare pentru a absorbi surplusul, cu toate că după Războaiele Napoleoniene a început emigrarea în SUA și Australia. Mai serios, societatea irlandeză era constrânsă de o legislație represivă, care bloca multe soluții evidente la problemele ei. Condițiile privind terenurile fuseseră atroce o perioadă mult prea lungă de timp. Până în 1829, irlandezii catolici nu aveau voie să cumpere pământ și puțini erau cei care chiar aveau bani pentru asta. Moșierii anglo-irlandezi, de obicei absenți, solicitau chirii mari sau livrări în natură, având dreptul de a da afară imediat. Evacuările erau organizate de armată, care de obicei făceau razii sau „călcau" casele datornicilor. Țăranii irlandezi nu aveau nici siguranță, nici imboldul de a munci. Aceștia își asasinau frecvent persecutorii sau se alăturau armatei britanice. În cuvintele Ducelui de Wellington, „Irlanda era o pepinieră inepuizabilă care dădea cei mai buni soldați". Însă era, de asemenea, patria mizeriei, cu familii mari și zdrențăroase care locuiau în case de chirpici fără mobilă și în tovărășia porcilor. După cum remarca un călător german: „se pare că și cei mai săraci dintre letoni, estonieni și finlandezi duceau o viață confortabilă în comparație cu aceștia".[2]

Un istoric irlandez generos scrie că politicile inițiale ale guvernului lui Sir Robert Peel „erau mai eficiente decât era permis uneori".[3] În 1846 prețurile erau controlate, se distribuia masa indiană și lucrările publice începuseră să creeze locuri de muncă. Însă căderea lui Peel după Legea porumbului a adus un ministru Whig care nu credea în intervenție. „Cartofii stricați au făcut toată treaba", exclama Ducele de Fier. Irlandezii plăteau arendă și mâncau urzici.

În 1847 au fost servite 3 milioane de porții de supă. Însă acestea nu au pus capăt tifosului sau mulțimilor care plecau de la țară. În districtul Skibbereen din County Cork, unde doisprezece moșieri cereau chirie de 50 000 de lire, pe câmpuri erau cadavre, iar în hambare copii muribunzi; iar grâul încă se exporta sub pază engleză. Bandele de hoți jefuiau orășelele

de provincie. „Noi trebuie să ne luptăm acum, spunea ministrul trezoreriei responsabil cu calmarea situației, nu cu răul fizic al foametei, ci cu cel moral al caracterului egoist, perverse și turbulent al oamenilor".[4]

În 1848 recolta de cartofi a fost din nou dezastruoasă, iar exodul uman a crescut uimitor. Familiile sărace își adunau ultimele puteri să ajungă la porturi. De obicei moșierii îi plăteau ca să plece. Câdeau pe drum, piereau în încăperile supraaglomerate ale corăbiilor și mureau pe capete pe docurile din New York și Montreal. Ajungeau bolnavi de febră, cu crampe la stomac și anglofobie.

Foametea a oprit campania lui Daniel O'Connell de a respinge Uniunea. Însă, în același timp, a pus capăt oricăror speranțe autentice de împăcare. Iar exodul a continuat:

> Un milion în zece ani! Liniștite și reci
> Unitățile sunt citite de înțeleptul statului nostru.
> Nu se mai gândesc la o veche națiune,
> Ce se șterge de pe pagina Istoriei:
> – Buruieni aruncate pe o mare pustie
> Frunzele căzute ale Umanității![5]

Aceea nu era ultima foamete a Europei. A fost urmată în 1867–1868 de catastrofe asemănătoare în Finlanda și Belgia. Nu a fost nici la scara foametei de pe Volga din 1921 și nici nu a avut natura foametei-teroare din Ucraina anilor 1932–1923. [RECOLTĂ] Însă au fost rușinoase locul și felul în care s-a întâmplat. Măsura cea din urmă a guvernului britanic, din august 1849, a fost să îi trimită pe regina Victoria și prințul Albert într-o vizită de stat la Dublin.

Ucrainenii trăiau sub două „autocrații estice". Cândva supuși ai Poloniei, acum erau supușii fie ai Rusiei, fie ai Austriei. Un popor alcătuit în cea mai mare parte din țărani, nivelul conștiinței lor naționale a fost scăzut până la abolirea iobăgiei la jumătatea secolului. Cunoscuți în mod tradițional cu denumirea de *rusini* sau ruteni, acum încep să adopte eticheta de „ucraineni" ca reacție la termenul înșelător și jignitori de „micuții ruși" pe care aparatul oficial țarist îl inventase pentru ei. (Un ucrainean însemna pur și simplu un rutean cu conștiință politică.) Trezirea lor culturală a fost stimulată mai ales de scrierile poetice ale lui Taras Șevcenko (1814–1861); trezirea lor politică a avut loc în deceniile ulterioare. În Rusia se confruntau cu un regim care refuza să le recunoască existența, privindu-i ca minoritate regională rusă și permițându-le o singură religie – ortodoxă rusă. În Austria, unde se bucurau de o libertate culturală și politică mai mare, au păstrat ritul uniat și au adoptat mai încet eticheta de ucraineni. La începutul secolului următor, au organizat școala ruteană la scară largă. Însă se confruntau cu o comunitate poloneză puternică, ce deținea majoritatea numerică în Galiția în general, inclusiv în Lemberg. [UCRAINA]

Atunci, în ambele imperii, ucrainenii trebuiau să se lupte cu faptul că patria lor era locuită de mai multe naționalități diferite – polonezi, evrei și ruși – care se împotriveau naționalismului ucrainean. Era cel puțin frustrant. Comunitatea potențială a națiunii ucrainene era la fel de numeroasă precum cea franceză sau engleză. Însă nu reușeau să fie recunoscuți. La fel ca irlandezii, au rămas o națiune fără stat. La fel ca în cazul irlandezilor, activiștii lor și-au îndreptat privirea spre Germania.

Naționalismul balcanic s-a intensificat în mod special. Imperiul Otoman tolerase întotdeauna în mare măsură autonomia religioasă și culturală, însă înăbușise disidența politică. Cu excepția Bosniei, Albaniei și a unor părți din Bulgaria, asimilarea la cultura

musulmană dominantă a fost scăzută. Astfel, naţiunile creştine existente doreau să devină de sine stătătoare odată cu scăderea puterii otomane. În mare parte, acestea s-au bucurat de o perioadă lungă de autonomie practică, fiind supuse prezenţei unor garnizoane otomane nominale, înainte de a-şi câştiga suveranitatea absolută. De asemenea, tendinţa a fost ca acestea să ia naştere pe o bază teritorială minimală, care nu le satisfăcea aspiraţiile şi care a dus la conflicte repetate cu vecinii lor. Niciuna dintre ele nu avea nici pe departe omogenitate etnică. Grecia şi-a câştigat independenţa formală în 1832, Principatele Române (Ţara Românească şi Moldova) în 1856, Muntenegru în 1860, Serbia şi Bulgaria în 1878. Albanezii, singura naţiune predominant musulmană din regiune, nu au avut sprijinul puterilor creştine şi au fost nevoiţi să aştepte până în 1913 (vezi anexa III, p. 1084). [SHQIPERIA]

Experienţa Greciei nu a fost deloc una fericită, cu atât mai puţin cu monarhii ei. În şapte domnii între 1833 şi 1973, au existat cinci abdicări. Primul rege al elenilor, Otto I de Bavaria (1833–1862), entuziast catolic al eficienţei germane, s-a dovedit mai puţin popular chiar decât otomanii. Al doilea, George I (1864–1913), a fost importat din Danemarca şi a înfiinţat o dinastie înclinată spre accidente. Naţionalismul şi regii străini nu se puteau amesteca. Experienţa sârbă nu a fost una mai fericită: disputa sângeroasă dintre dinastiile rivale Karadgordgević şi Obrenović a dus la zece asasinate regale. Sprijinul rus a stârnit o reacţie puternică din partea Austriei, mai ales deoarece slavii din monarhia dual㠄 erau tot mai impresionaţi de exemplul sârb. Succesul Serbiei în Războaiele Balcanice a împins într-un final Viena să cedeze.

Din păcate, mozaicul etnic din Balcani a împiedicat crearea unor state naţionale stabile. „Balcanizarea" a devenit un alt nume pentru fragmentarea politică, naţionalism îngust şi dispute sângeroase. În cele trei Războaie Balcanice de la începutul secolului XX, statele succesoare creştine au luptat la fel de dârz mai mult între ele decât împotriva turcilor în retragere (vezi mai jos).

De asemenea, istoricii trebuie să se gândească şi de ce, pe un continent în care naţionalismul popular era în floare, anumite ţări nu au urmat tendinţa generală. De ce, de exemplu, nu s-a dezvoltat o mişcare naţională eficientă în Scoţia secolului XIX? La urma urmei, scoţienii erau expuşi la modernizare intensă la o dată timpurie; şi, ca parteneri juniori în interiorul Regatului Unit, puteau să-şi fi găsit cu uşurinţă motiv să dispreţuiască dominaţia engleză. Însă nu au făcut-o. Răspunsul se află parţial în împărţirile dintre elementele galice şi de şes din cultura scoţiană, care au împiedicat dezvoltarea unei identităţi comune şi parţial în atracţiile puternice ale naţionalismului de stat britanic. La fel ca în cazul oraşelor Cardiff sau Belfast, oraşul principal al Scoţiei, Glasgow, înflorea de pe urma întreprinderilor Imperiului Britanic. Ataşamentul Scoţiei faţă de o Uniune de succes nu avea să scadă decât abia atunci când imperiul însuşi avea să intre în declin. Bardul pionier al naţionalismului scoţian, Hugh MacDiarmid (1892–1978), a început să scrie abia în anii 1920. Tratatul politic principal al mişcării, *Despărţirea de Marea Britanie* a lui Tom Nairn, a fost publicat abia în 1977.[38]

Între timp, unul dintre observatorii cei mai vizionari au ajuns la concluzia că naţionalismul nu era altceva decât o fază. În 1882, Ernest Renan a făcut uimitoarea observaţie că niciun stat şi nicio naţiune nu erau eterne. Mai devreme sau mai târziu aveau să fie înlocuite cu altele, „probabil cu o confederaţie europeană". Metternich spusese cândva: „Pentru mine, Europa a avut de multă vreme esenţa unei patrii-mamă".[39] Speranţa era ca asemenea sentimente să revină cândva într-o formă mai practică.

Socialismul, la fel ca naţionalismul, era un crez colectiv. Se opunea exploatatorilor şi manipulatorilor pentru protecţia nu doar a individului, ci şi a societăţii ca întreg. Şi-a luat numele de la ideea de frăţie sau, în termeni moderni, „solidaritate" – *socius* în latină înseamnă „tovarăş". Susţinea că săracii, neajutoraţii şi oprimaţii nu puteau avea o viaţă tolerabilă decât prin strângerea la un loc a tuturor resurselor, prin distribuirea echitabilă a bogăţiei şi prin subordonarea drepturilor individuale la binele comun. Spre deosebire de liberalism, nu se temea de statul modern; ba, din contră, considera statul ca arbitru şi de obicei ca principal întreprinzător al măsurilor de compasiune. Socialismul era îndreptat împotriva asupritorilor atât de acasă, cât şi din străinătate. Sentimentul solidarităţii internaţionale l-a transformat în duşmanul natural al naţionalismului. Socialismul secolului XIX este considerat în general ca inspirându-se din patru surse diferite: din socialismul creştin, din mişcarea sindicală, din mişcarea cooperativă şi din teoreticienii socialişti „utopici" (vezi anexa III, p. 1084).

Fără să fi folosit vreodată această etichetă, socialismul creştin avea o tradiţie de secole. Doctrina creştină a propovăduit dintotdeauna serviciul în folosul comunităţii şi renunţarea la bogăţia personală. Predica de pe munte era invocată cu regularitate pentru a justifica schemele economice colectiviste, de la activităţile practice ale ordinelor mănăstireşti până la utopiile lui More, Campanella, Harrington şi Morelli. În secolul XIX, protestanţii au arătat în general cel mai puternic imbold, prin personalităţi precum J.F.D. Maurice (1805–1872), primul director al Colegiului Muncitorilor (1854), Charles Kingsley (1819–1875), Adolf Wagner (1835–1917) sau predicatorul kaizerului, Adolf Stoecker (1835–1899). De asemenea, Mişcarea de la Oxford a avut şi o tendinţă socialistă, manifestată în „misiunile" acesteia în mahalalele oraşului. Romano-catolicii au fost mai reţinuţi până la publicarea *Rerum novarum* în 1891. În Rusia, doctrinele Bisericii ortodoxe, tradiţiile colectiviste ale comunelor ţărăneşti şi existenţa unui stat atotputernic au format un teren fertil pentru receptarea ideilor socialiste.

Mişcarea sindicală s-a dezvoltat din vulnerabilitatea muncitorilor salariaţi în economia de piaţă. Din zilele Martirilor Tolpuddle din Dorset, muncitorii şi-au câştigat cu greu dreptul de a forma uniuni, de a negocia colectiv salariile şi condiţiile de muncă şi de a face grevă. Datele cele mai importante sunt considerate 1834 în Regatul Unit, 1864 în Franţa, 1869 în Germania. În 1900, aproape toate ţările europene aveau o mişcare muncitorească activă. Încă de la început, uniunile sindicale au adoptat o diversitate de structuri şi ideologii. În afară de uniunile nonideologice de tip britanic, au mai existat uniuni meşteşugăreşti „orizontale", dezvoltate din vechile ghilde, uniuni industriale „verticale", uniuni anarho-sindicaliste după model francez sau spaniol, asociaţii liberale de muncitori, uniuni „yellow" galbene pacifiste care se opuneau atât grevelor, cât şi războiului, şi uniuni creştine bazate pe biserică. În multe ţări, cum ar fi Belgia, existau împreună mai multe tipuri de uniune. În Rusia, poliţia ţaristă a luat atitudine, hotărând să pună în umbră diversele organizaţii ilegale formând uniuni oficiale proprii. Acest experiment de „socialism poliţienesc" a avut un sfârşit tragic la 5 ianuarie 1905, când o demonstraţie condusă de părintele Gapon, agent de poliţie, a fost întâmpinată cu focuri de armă de către poliţie. „Duminica sângeroasă" a dus la izbucnirea revoluţionară din 1905; iar părintele Gapon a fost asasinat. Unionismul sindical rus s-a bucurat doar de un deceniu de existenţă independentă înainte să fie suprimat de bolşevici.

Formarea de cooperative, care urmăreau protejarea membrilor lor de relele afacerilor mari, a avut loc în trei sectoare principale – industria prelucrătoare, industria de consum și agricultură. În 1800, colonia textilă experimentală din New Lanark Mills a fost întemeiată în Scoția de către vizionarul Robert Owen (1771–1858). Aceasta garanta o zi de lucru de zece ore și jumătate și asigurare de boală, însă a murit odată cu fondatorul ei. În 1844 a apărut la Lancashire prima cooperativă a consumatorilor, Pionierii din Rochdale. Cooperativele agricole, care au apărut întâi în Germania la inițiativa lui F.W. Raiffeisen (1818–1888), aveau să aibă un viitor de durată oriunde fermierii țărani erau liberi să se organizeze, în special în Europa de Est.

Teoria socialistă fusese elaborată încă de la organizarea „Conspirației celor egali" la Paris în 1796 de către Francois-Noël Babeuf (1760–1797). La fel ca Babeuf, executat de Directorat, toți teoreticienii fondatori au fost utopiști francezi. Printre aceștia se numărau Claude Henri de Rouvroy, Conte de Saint-Simon (1760–1825), Charles Fourrier (1772–1837), Étienne Cabet (1788–1856), Louis Auguste Blanqui (1805–1881), Louis Blanc (1811–1882) și Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865). Saint-Simon, socialist creștin care fusese apropiat al lui Comte, urmărea să mobilizeze știința și tehnologia pentru o comunitate ideală guvernată de experți. Lucrarea sa *Nouveau Christianisme* (1825) a dus la înființarea unei biserici sectante, a comunelor model și la procese pentru imoralitate. Atât Fourrier, cât și Cabet au înființat colonii cooperative model în SUA. Lucrarea *Theorie des Quatre Mouvements* (1808) a lui Fourrier prevedea o societate ordonată științific, fără vreo formă de guvernământ, care să se dezvolte trecând prin mai multe stadii de perfecțiune în calea către „Armonie". (Este considerată în general drept sursa pentru ideile lui Marx privind stadiile istoriei și decăderea statului.)

Blanqui, cunoscut cu porecla de „l'Enfermé", „cel închis", era un conspirator din clasa lui Babeuf, care a petrecut un total de 33 de ani în închisoare pentru organizarea persistentă a celulelor de insurecție împotriva atât a monarhiei, cât și a republicii. Încercarea lui de a cuceri Hotel de Ville din Paris timp de două zile în 1839 a fost un dezastru; însă adepții săi au jucat un rol de seamă în Comuna din 1871. (El a pierdut evenimentul, fiind arestat cu o zi înainte.) Deviza lui era „Ni Dieu, ni maitre" (Nici Dumnezeu, nici șef). Louis Blanc, spre deosebire de el, propunea crearea de ateliere egalitare, conduse de muncitori și finanțate de stat, la care muncitorii trebuiau să contribuie în funcție de abilitățile lor și să fie plătiți în funcție de nevoile lor. Această schemă, schițată în *L'Organisation du Travail* (1839), a fost pusă în practică pentru scurtă vreme în timpul Revoluției de la 1848, înainte ca autorul său să fie exilat în Anglia. Proudhon a fost din anumite puncte de vedere cel mai influent dintre toți. Atacul său împotriva proprietății private (excesive) din *Qu'est-ce que c'est la propriété?* (1840) a făcut senzație, mai ales când cea mai faimoasă frază a sa, „Proprietatea este hoție", a fost citată în afara contextului. Lucrarea sa *Philosophie de la Misère* (1846) a provocat una dintre ripostele mai tranșante ale lui Marx din *La Misère de la Philosophies* în vreme ce *Ideé générale de la Revolution* (1851) descria o Europă viitoare fără granițe, guverne centralizate și legi de stat. Proudhon a fost fondatorul socialismului modern, care curând i-a adus pe adepții săi în conflict cu curentul principal al socialismului; însă sprijinul pe care îl acorda acțiunii directe a muncitorilor împotriva statului a devenit piatra de temelie a sindicalismului francez.

Influențele franceze erau puternice în gândirea primilor socialiști germani. Ferdinand Loslauer (Lassalle, 1825–1864), evreu din Silezia, ucis într-un duel romantic după

înființarea primului partid socialist german, a petrecut o perioadă de formare la Paris. Cei doi exilați inseparabili, Friedrich Engels (1820–1895) și Karl Marx (1818–1883), care s-au întâlnit la Paris, și-au bazat multe dintre argumente pe studiul Revoluției Franceze. Au lansat *Manifestul comunist* (1848) la momentul potrivit. „Un spectru bântuie Europa, menționa documentul, spectrul comunismului. Să facem clasele conducătoare să tremure... Proletarii nu au altceva de pierdut decât lanțurile... Proletari din toate țările, uniți-vă!"

Marx și Engels erau o pereche ciudată. Alungați din Prusia pentru jurnalismul lor radical, s-au stabilit în Anglia. Engels a devenit curând un capitalist prosper, conducând o fabrică de bumbac din Manchester. Marx ducea o existență sărăcăcioasă la Londra, susținându-se ca cărturar particular printr-o leafă de la Engels. Lucrarea sa de-o viață, *Das Kapital* (Capitalul, 3 volume, 1867–1894) a fost rezultatul a treizeci de ani de studiu singuratic în sala de lectură a Muzeului Britanic. A fost un exercițiu susținut în filozofia socială speculativă, un amestec de intuiție strălucitoare și pedanterie emfatică. A împrumutat mai multe idei disparate ale vremii sale și le-a reunit într-o combinație originală de „materialism dialectic". Marx avea ca scop crearea unei teorii universale pentru societatea umană, așa cum făcuse Darwin pentru istoria naturală; și sperase să-i dedice primul volum lui Darwin. A luat subiectul istoriei materialiste de la Feuerbach, lupta de clasă de la Saint-Simon, dictatura proletariatului (pe care curând avea să o respingă) de la Babeuf, teoria muncii și a valorii de la Adam Smith, teoria valorii surplusului de la Bray și Thompson, principiul progresului dialectic de la Hegel. Toate aceste componente au fost combinate într-o doctrină mesianică ale cărei rădăcini psihologice stăteau probabil în iudaismul la care familia sa renunțase în timpul copilăriei sale. Marx era Profetul; proletariatul era Poporul Ales; mișcarea socialistă era Biserica; revoluția era A Doua Venire; comunismul era Pământul Făgăduinței.[40]

Marx nu avea prea mult de-a face cu politica practică. A contribuit la înființarea unei Asociații Internaționale a Muncitorilor, un corp-fantomă elogiat mai târziu drept „prima internațională", pentru care a scris o Constituție și câteva discursuri înflăcărate. În ultimii ani de viață și-a atras mulți adepți din rândul socialiștilor germani și ai discipolilor ruși ai acestora, însă nu și în Regatul Unit. Când a murit a fost îngropat la Cimitirul Highgate, într-un mormânt aflat în fața celui al lui Herbert Spencer, cu epitaful: „Filozofii au explicat până acum lumea în diverse moduri: însă ideea a fost să o schimbe". Engels a scris ultimele două volume din *Kapital* pornind de la notele lui Marx, terminând astfel o operă comună ale cărei elemente individuale nu pot fi urmărite întotdeauna. Însă avea idei proprii. Era mai familiarizat cu condițiile sociale decât Marx și mai preocupat de implicațiile practice ale teoriilor lor. Explicând „diminuarea puterii statului", lucrările sale *Anti-Dühring* (1878) și *Originile familiei, proprietății private și statului* (1884) i-au încurajat mult pe revoluționarii activi.

Analiștii de mai târziu au avut tendința de a rămâne nepăsători în fața meritelor marxismului. Marx, spun ei, a fost „un exponent al Europei liberale" sau „un teoretician social tipic al secolului XIX".[41] Probabil au dreptate; însă pierd ideea principală. Rigoarea intelectuală a marxismului s-a dovedit mult inferioară puterii sale emoționale. Marea majoritate care a ajuns să creadă că Marx a furnizat o bază științifică pentru visele lor de dreptate socială nu s-a gândit nicio clipă la scrierile sale. Marx le oferise fără să știe încă o religie înlocuitoare.

Circumscripția socială evidentă pentru socialism a fost furnizată de noua clasă muncitoare. În practică, mulți muncitori îl evitau; și aproape toate organizațiile socialiste erau dominate de intelectuali de clasă mijlocie. Societatea engleză Fabian era un arhetip. În Europa de Est, unde clasa muncitoare novice era redusă ca număr, socialismul a fost preluat fie de conspiratori internaționaliști, cum a fost cazul Rusiei, fie, ca în cazul Poloniei, de acea ramură a mișcării pentru independență care dorea să depășească diviziunile etnice despre care vorbeau rivalii săi naționaliști. Încercările de a mobiliza o mișcare socialistă cu o masă de adepți s-au lovit în mod repetat de zidurile intereselor locale, ale represiunii guvernamentale sau ale dulcegăriilor intelectuale. În cele mai multe țări, partidele socialiste de un fel sau altul s-au chinuit să iasă la lumină, de obicei după decenii de frustrare. Abia în anii 1890 a fost posibilă consolidarea unei pleiade respectabile de partide (vezi anexa III, p. 1084). Cel mai important lucru, Partidul Social-Democratic German (PSDG) a fost înființat definitiv în 1890, după doisprezece ani de interdicție sub legea antisocialistă a lui Bismarck. Avea originea în Programul Gotha din 1875 și în unirea asociației lui Lassalle cu diverse grupuri marxiste. Programul Erfurt don 1891 a fost formulat în principal de Karl Kautsky (1854–1938) și era marxist în mod deschis. Însă curând a fost modificat de criticile revizioniste ale lui Eduard Bernstein (1850–1932), care a respins viziunea apocaliptică a socialismului, și de înclinațiile pragmatice ale liderilor de partid din Reichstag.

Ramura internaționalistă a mișcării a întâmpinat probleme asemănătoare. „Prima Internațională" s-a destrămat pe fondul acuzațiilor reciproce dintre marxiști și anarhiști. „A Doua Internațională", care în 1889 a reușit să înființeze un secretariat permanent la Bruxelles, avea să fie curând dominată de reprezentanți ai PSD. Aceasta a organizat congrese, a funcționat ca grup de presiune în mare parte pentru susținerea cauzei pacifiste și a dispărut în 1914 când niciuna dintre ramurile sale internaționale nu s-a opus războiului. Destrămarea ei a lăsat în urmă un câmp fără membri, cu excepția partidului revoluționar rus, condus de exilați precum V.I. Ulianov (Lenin, 1870–1924) și de alți conspiratori cu același mod de gândire.

Tradiția revoluționară rusă era la fel de veche precum autocrația care o alimenta. Prima sa încarnare în secolul XIX a ieșit la suprafață odată cu decembriștii din 1825 – o frăție de ofițeri din armată influențați de idei franceze și poloneze. Însă în deceniile care au urmat, sub conducerea lui Alexander Herzen (1812–1870) și a lui Nikolai Cernișevski (1828–1889), a căpătat tendințe socialiste, populiste și anarhiste tot mai pronunțate. În anii 1860 și 1870, populismul rus – *narodnichestvo* sau „mișcarea pentru popor" – a cunoscut idealiști visători care mergeau în sate pentru a converti țărănimea, rezultatul fiind însă lipsa de înțelegere. În 1879 populiștii s-au separat în două aripi, una care punea accent pe reforma agrară și educațională și alta, *Narodnaya Vol'ya* sau „Voința poporului", care promova violența. Un membru al celei de-a doua l-a asasinat pe țarul Alexandru II în 1881.

O personalitate importantă, P.N. Tkacev (1844–1885), este de obicei trecută cu vederea în relatările occidentale. Și nu a fost aleasă nici în panteonul bolșevic de mai târziu. Cu toate acestea, a fost adevăratul precursor al bolșevismului. Un „iacobin" între populiști și un materialist economic, a furnizat legătura intelectuală dintre Cernișevski și Lenin. Respingea educația maselor, cerând în schimb instruirea unei elite revoluționare. „Problema *Ce trebuie făcut?* nu ar trebui să ne mai privească", scria el în anii 1870. „A fost rezolvată de mult timp. Faceți Revoluția!" Și-a petrecut ultimii ani de viață în exil

în Elveţia, unde Lenin avea să-i citească avid lucrările în timp ce în public îl denunţa. Nu existau „legături de rudenie", cu un spirit definit al fraternităţii.[42]

Istoria grupului lui Lenin ilustrează foarte bine dilemele imposibile cu care se confruntau socialiştii într-un mediu ostil. Ca exilaţi sau funcţionând în ilegalitate, nu aveau ocazia să pună în practică metodele democratice ale PSD-ului german, din care se inspiraseră iniţial. Ca revoluţionari, se puteau adresa unui anumit corp de opinie rus care susţinea pe oricine promitea să se lupte cu ţarul. Însă, ca socialişti, intrau în conflict cu alte ramuri ale mişcării, mai ales cu Revoluţionarii Sociali sau RS, care erau mai înclinaţi spre cele două circumscripţii mai mari ale imperiului, ţăranii şi naţionalităţile nonruse. Ca marxişti, trebuiau să recunoască faptul că o revoluţie autentică a clasei muncitoare avea slabe şanse de succes acolo unde, aşa cum se întâmpla în Rusia, clasa muncitoare era puţin numeroasă; iar ca grupul cel mai devotat metodelor conspirative, erau reticenţi în a organiza o mişcare deschisă, de masă. (În ciuda denumirii de *Bol'sheviki* sau „majoritari", pe care Lenin a folosit-o la momentul cel mai potrivit, aceştia formau de obicei o minoritate, chiar şi în interiorul PSD-ului rus). Lenin bănuia pe bună dreptate, la fel ca Tkacev, că o minoritate disciplinată putea pune mâna pe putere fără sprijin popular. Şi totuşi, încercând să justifice asemenea strategie cu principii socialiste, a fost condamnat încă de la început să o considere fantezistă. „Mitomania este sufletul bolşevismului".[43] Altfel spus, leninismul a fost socialismul cu accent principal pe cultul devotamentului – o imitaţie ciudată şi îndepărtată a modelului iniţial. „Marxismul care a dominat în revoluţia rusă", comentează un critic foarte apreciat în Rusia postcomunistă, „avea tot atâta legătură cu originalul precum „creştinismul" lui T'ai Ping cu acela al lui Toma d'Aquino".[44] A fost nevoie de aproape un secol pentru recunoaşterea generală a acestui fapt.

Anarhismul, cu toate că şi-a petrecut copilăria în compania socialismului, a ajuns în curând incompatibil cu acesta. În centrul gândirii anarhiste se află afirmaţia că toate formele de dominaţie sunt răuvoitoare, că guvernul nu este doar inutil, ci şi dăunător. O tendinţă timpurie, care avea originea în anabaptiştii şi minerii secolului al XVII-lea,[45] a fost elaborată în Anglia în *Cercetare despre dreptatea politică* (1793) a lui William Godwin (1756–1836) şi în viziunea înălţătoare a lui *Prometeu descătuşat,* scris de ginerele lui Godwin, Shelley:

The loathsome mask has fallen, the man remains
Sceptreless, free, uncircumscribed, but man
Equal, unclassed, tribeless, and nationless,
Exempt from awe, worship, degree, the king
Over himself...
And women, too, frank, beautiful and kind ...
From custom's evil taint exempt and pure;
Speaking the wisdom once they could not think,
Looking emotions once they feared to feel
And changed to all which once they dared to be,
Yet being now, made earth like heaven ...[46]

O a doua tendinţă apărută în Franţa, în opera şi scrierile lui Proudhon şi ale discipolului său, Anselme Bellegarrigue, era centrată pe doctrina reciprocităţii (*mutualité*).

Aceasta afirma că muncitorii trebuie să evite implicarea în politica parlamentară şi să se elibereze prin acţiune directă pe străzi şi în fabrici.

A treia tendinţă s-a dezvoltat dintr-o reacţie extremă împotriva autocraţiei extreme a Imperiului Rus. A fost dezvoltată de doi aristocraţi exilaţi ruşi, Mihail Bakunin (1814–1876) şi prinţul Piotr Kropotkin (1842–1921). Bakunin, care cândva declara că „pasiunea pentru distrugere este în egală măsură şi un impuls creator", a desfiinţat Prima Internaţională a lui Marx. „Comuniştii cred că trebuie să organizeze clasa muncitoare pentru a prelua puterea în state", declara el. „Socialiştii revoluţionari [adică anarhiştii] se organizează pentru a distruge statele". A fost sursa de inspiraţie a variantei colectiviste a anarhismului care a dominat în ţările latine. Kropotkin, autor şi geograf distins, a scris *Cucerirea pâinii* (1892), *Câmpuri, fabrici şi ateliere* (1899) şi *Ajutorul reciproc* (1902) în campania sa pentru o societate comunistă fără guvernare centrală.

A patra tendinţă, descrisă iniţial în *Der Einzige und sein Eigentum* (Individul şi proprietatea sa, 1845) a fost lansată de jurnalistul berlinez Max Stirner (1806–1856). Aceasta punea accentul pe drepturile absolute ale individului la eliberarea de controlul instituţional. Acest lucru s-a dovedit atrăgător pentru mulţi artişti şi scriitori de avangardă, de la Courbet şi Pissarro, la Oscar Wilde. Însă, de asemenea, arată de ce propriile principii ale anarhiştilor excludeau orice şansă a unei organizaţii anarhiste eficiente.

În termeni practici, anarhismul a dat roade în mai multe direcţii. Anarho-sindicaliştii revoluţionari dominau mişcările muncitoreşti din Franţa, Italia şi mai ales din Spania, unde *Confederacion Nacional del Trabajo* (CNT) s-a dezvoltat într-o mişcare populară importantă. Arma lor preferată era greva generală, concepută pentru a paraliza toate instituţiile muncii. Anarhiştii ţărani aveau influenţă în regiuni de la Andaluzia până în Ucraina. De asemenea, anarhismul a dus la naşterea terorismului modern – ceea ce unul dintre primii militanţi italieni, Enrico Malatesta, numea „propaganda faptelor". Ideea era că acte senzaţionale precum crimele sau distrugerea vor face publice nedreptăţile, vor influenţa politicile guvernamentale şi vor distruge energia elitei conducătoare. Pe lista victimelor se numără ţarul Alexandru II (1881), preşedintele Sadi Carnot al Franţei (1894), împărăteasa Elisabeta a Austriei (1896), premierul Cánovas del Castillo al Spaniei (1897) şi regele Umberto I al Italiei (1900). În niciun caz aceste acte de violenţă nu au adus pacea şi armonia pe care anarhiştii le vedeau drept scop final.

În sfârşit, şi în contrast diametral, anarhismul a inspirat o tradiţie importantă de protest moral împotriva oricărei forme de constrângere. Începând cu contele Lev Tolstoi, romancierul, care considera căsnicia la fel de constrângătoare precum ţarismul, Evanghelia nonviolenţei a atras mulţi adepţi dedicaţi, de la Mahatma Gandhi în India până la mişcarea Solidaritatea din Polonia şi a dus la mentalitatea modernă promediu.[47] Faimosul strigăt de luptă al lui Bellegarrigue, „L'Anarchie, c'est l'ordre", este respins la scară largă ca fiind un sentiment pur negativ. Însă conţine un element moral foarte serios, care subliniază în mare parte preocuparea modernă faţă de forţa distrugătoare a puterii politice şi tehnologice. Astfel, anarhismul a fost clasificat drept „cel mai atrăgător dintre crezurile politice".[48] S-a aflat la capătul opus al spectrului politic faţă de cel al acelui politician, Bismarck, care era pentru politica europeană la fel de central pe cât erau anarhiştii de marginali.

Otto von Bismarck (1815–1898) a ţinut în frâu Germania sfârşitului de secol XIX, aşa cum Imperiul German alcătuit de el a ţinut în frâu restul Europei. Mai mult decât

oricine altcineva, a fost arhitectul ordinii europene create după tulburările de la 1848, anul în care a intrat el în politică şi ale cărei revoluţii le detesta. Era un bărbat al unor contradicţii imense, atât ca personalitate, cât şi ca politică. Cancelarul de Fier care stârnea spaima în *Reichstag* sau în întâlnirile diplomatice era în privat un isteric, un insomniac şi, după cum s-a dezvăluit recent, un dependent de morfină. A fost un nobil împroprietărit, căsătorit cu proprietăţile lui de la Schonhausen şi Varzin, care prezida asupra celui mai puternic program de industrializare a Europei. A fost un conservator prusac de modă veche şi un monarhist care îşi dispreţuia suveranul, care a adoptat naţionalismul opoziţiei liberale şi care a dat Germaniei atât votul universal, cât şi asigurarea socială. A fost un militarist victorios foarte bănuitor în privinţa roadelor victoriei. A fost eroul aşa-zisei unificări germane pe care a ales-o pentru a menţine Germania Mare împărţită. Cheia succesului său a fost o combinaţie minunată de putere şi cumpătare. A construit poziţii de mare putere, doar pentru a-şi dezarma oponenţii cu concesii cântărite atent, care i-au făcut să se simtă uşuraţi şi siguri. „Poţi face orice cu baioneta", spunea el cândva, „mai puţin să te aşezi pe ea."

Însă reputaţia lui Bismarck este una amestecată. Nimeni nu îi poate nega talentul în arta politicii; însă mulţi îi pun la îndoială moralitatea şi intenţiile. Pentru patrioţii germani şi pentru conservatori, a fost cel care a dat ţării sale şi continentului său o perioadă de stabilitate fără precedent: trebuie luate în considerare conflictele care s-au iscat după căderea lui, când Wilhelm II „s-a descotorosit de pilot". Însă, pentru criticii liberali, a fost şi va rămâne, în cuvintele lui Isaiah Berlin, „un om măreţ şi rău". Îl consideră un agresor care a utilizat războiul ca instrument conştient al politicii (şi, ceea ce este şi mai rău, a reuşit); un trişor, care a introdus forme democratice pentru a păstra instituţia prusacă nedemocratică; un tiran care şi-a ciomăgit adversarii cu instrumentele puterii de stat – pe catolici cu *Kulturkampf*, pe polonezi cu Comisia pentru Colonizare, pe social-democraţi cu interdicţia. Nu ar fi negat acest lucru. Fără îndoială, credea că acea operaţie minoră şi acele doze mici de medicamente rele erau justificate dacă bolile grave erau păstrate la distanţă. În cuvintele unui admirator rar al unui demers sângist: „Istoria Europei moderne poate fi scrisă pornind de la trei titani: Napoleon, Bismarck şi Lenin. Dintre cei trei... Bismarck a făcut probabil cel mai puţin rău".[49]

Evreii europeni au jucat un rol atât de important în perioada modernă, încât povestea lor a fost supusă la tot felul de mituri şi neînţelegeri, atât pro, cât şi contra. Însă liniile principale sunt clare. După separarea Poloniei-Lituania, singurul stat mare care a constituit un cămin sigur în secolele din urmă, au avut loc trei direcţii de dezvoltare înrudite. Întâi, evreii au început o nouă perioadă de emigrare. Apoi, aceştia au primi drepturi civile depline în majoritatea ţărilor europene. Şi, în al treilea rând, s-au revoltat într-un număr din ce în ce mai mare împotriva restricţiilor tradiţionale care le fuseseră impuse de propria comunitate.[50]

Emigraţia evreiască a început în principal după 1773 odată cu împărţirile Poloniei. Evreii din regiunile vestice ale Poloniei, din Posen sau Danzig, s-au trezit cetăţeni ai Prusiei şi liberi să călătorească fără restricţii la Berlin, Breslau şi în alte oraşe germane. Evreii din Galiţia, care au devenit cetăţeni austrieci, au început să se mute în alte provincii habsburgice, mai ales în Bucovina, Ungaria, Boemia şi Moravia şi, într-o etapă ulterioară, la Viena. Evreii care locuiau în fostul Mare Ducat al Lituaniei sau în estul Poloniei s-au trezit cetăţeni ai Imperiului Rus, unde li se cerea prin lege să locuiască în Colonie (vezi anexa III, p. 1084). Însă legea era de multe ori încălcată; iar comunităţi evreieşti dinamice

noi au început să ia ființă în marile orașe rusești, mai ales în St. Petersburg, Moscova, Kiev și Odessa. Emigranții evrei care și-au lăsat în urmă casele din comunitățile religioase ultraconservatoare ale Poloniei istorice s-au supus mai multor tendințe noi: „Iluminismului evreiesc" (*Haskalah*), asimilării și politicilor evreiești seculare.

Scara și ritmul emigrației evreiești au crescut remarcabil în a doua jumătate a secolului XIX. Până la un punct, acest flux poate fi explicat prin presiunea demografică crescândă și prin procesele regulate de modernizare și urbanizare. Populația evreiască a Europei a crescut de la aproape două milioane în 1800 la aproape nouă milioane în 1900. Însă persecuțiile și frica de persecuție au reprezentat alți factori. Sub Alexandru III (1881–1894), guvernul țarist a urmărit să pună în aplicare legile Coloniei. În învălmășeala creată, deosebirea dintre emigrați și refugiați a fost de multe ori trecută cu vederea. Sute de mii de evrei au părăsit Rusia pentru totdeauna, îndreptându-se spre Europa de Vest și SUA. [POGROM]

Emigrația evreiască a fost susținută de cercul tot mai mare de state europene în care evreii se bucurau de drepturi civile depline. Din acest punct de vedere, la conducere era Franța revoluționară, unde la 27 septembrie 1791 Convenția garanta cetățenie tuturor evreilor care depuneau jurământul de credință. Inițiativa fusese a președintelui Convenției, abatele Gregoire (1750–1831), care considera tratamentul egal al evreilor ca parte a datoriei sale creștine. În timpul dezbaterii, Marchizul de Clermont-Tonnerre a făcut faimoasa distincție: „Evreilor trebuie să li se refuze totul ca națiune separată și să li se ofere totul ca persoane individuale".[51] De atunci, emanciparea legală a evreilor a devenit un articol standard al liberalismului european și a fost introdusă treptat aproape în toate statele, mai puțin în Imperiul Rus (vezi anexa III, p. 1084).

Și totuși, emanciparea evreilor era o operațiune cu dublu tăiș. Necesita o schimbare fundamentală în comportamentul și atitudinea atât ale societăților gazdă, cât și ale evreilor înșiși. Cerea nu doar desființarea constrângerilor impuse asupra evreilor din exterior, ci și a „ghetoului intern" din mintea evreilor. Preocuparea modernă față de rădăcinile antisemitismului trece uneori cu vederea severitatea propriilor legi de segregare ale evreilor. Evreii ascultători nu puteau respecta cele 613 de reguli privind portul, alimentația, igiena și rugăciunea dacă încercau să trăiască în exteriorul comunității lor închise, iar căsătoriile mixte erau strict interzise. Deoarece legea iudaică predica faptul că așa-zisul caracter evreiesc era moștenit biologic pe linie maternă, femeile evreice erau protejate cu gelozie. O fată care îndrăznea să se mărite în afara comunității se putea aștepta la dezmoștenire din partea familiei ei și să fie declarată ritualic moartă. Era nevoie de o hotărâre extremă pentru a face față acestor presiuni sociale acute. Nu este surprinzător că evreii care își respingeau propria religie recurgeau de obicei la alternative extreme, inclusiv la ateism și comunism.

Haskalah, care a apărut prima dată la Berlin, a fost asociat cu numele lui Moise Mendelsohn (1729–1886) prototipul lui „Nathan cel Înțelept" al lui Lessing. O desprindere naturală din Iluminismul care era deja dominant în lumea creștină de ceva timp, acesta urmărea să modifice conținutul religios exclusiv al educației evreiești și să le dea evreilor acces la cultura europeană principală. Discipolii săi, denumiți *maskilim* sau „oameni ai înțelegerii", și-au găsit aderenți în *shtetlakh* spre est, mai ales în Galiția, unde au început să se deschidă școli evreiești seculare de limbă germană. În 1816, interzicerea *maskilim* de către rabinul Lemberg a scos la iveală neliniștile liderilor evrei ortodocși.

POGROM

În aprilie 1881 orașul Eelisavetgrad din Ucraina a fost scena unui pogrom organizat. Era primul dintr-un val de atacuri care aveau să aibă loc în următorii trei ani împotriva comunităților evreiești din Kiev, Odessa, Varșovia și Nijni Novgorod. Înspăimântați de asasinarea țarului Alexandru II, autoritățile ruseți nu au făcut mare lucru pentru a împiedica societățile reacționare și mulțimile din orașe să-i transforme pe evrei în țap ispășitor public. *Pogrom* era un vechi cuvânt rusesc ce însemna „razie" sau „linșaj". A fost folosit pentru a denumi un asalt coordonat organizat de o grupare etnică împotriva alteia și fusese aplicat la multe tipuri de victime, printre care armeni și tătari. După 1881 a primit conotația specială de asalturi împotriva evreilor.[1]

Al doilea val de pogromuri a avut loc în perioada 1903–1906. Propaganda oficială s-a bazat pe asocierea evreilor cu scandalagiii revoluționari. Cincizeci și cinci de oameni au murit la Chișinău (1903), trei sute la Odessa (1905) și 80 în Bialistok. În total, peste 800 de victime în incidente din tot Imperiul.

Al treilea val, între 1917–1921, a depășit cu mult toate ororile anterioare. Un masacru inițial de la Novgorod Severski a fost săvârșit de Armata Roșie, care inventase sloganul: „Să batem burghezia și pe evrei". Forțele naționaliste „Albe" ucrainene și ruse s-au dovedit și mai lipsite de milă. Armata lui Denikin avea deviza *Biy zhyda, spassiy Rossiyu*, „Distruge un evreu și salvează Rusia". 1 700 de oameni au fost uciși la Proskirov (1919), 1 500 la Fastov (septembrie 1919) și 4 000 la Tetiev. Totalul victimelor din rândul evreilor depășea 60 000. Cât de mult puteau fi considerați victime ale războiului civil sau exclusiv ale antisemitismului e altceva.[2]

În noaptea de 22–23 noiembrie 1918, imediat după ce armata poloneză recucerise Lvov (Lemberg) de la ucraineni (vezi p. 921), au izbucnit revolte în mai multe zone ale orașului, în care soldații polonezi susțineau că se deschisese focul asupra lor. În baia de sânge care a urmat, aproximativ 374 de persoane și-au pierdut viața, dintre care 55 erau evrei. Trei misiuni aliate s-au contrazis în privința cauzelor. Oare antisemitismul să fi fost motivul unui masacru în care marea majoritate a victimelor erau creștini? Oricum, s-a vorbit mult despre *Lembergerpogrom*, iar „Pogromurile din Polonia" au ajuns pe prima pagină în lumea postbelică. Cele mai mari atrocități avuseseră loc în altă parte. Însă, nu pentru ultima dată, Polonia era victima publicității negative.[3] [ŁYCZAKÓW]

În timp, idealurile educaționale limitate ale Haskalah-ului timpuriu s-au extins. Unii lideri evrei au început să promoveze asimilarea la scară completă, în timp ce evreii erau sfătuiți să participe în toate sectoarele vieții publice. Această tendință urmărea să restrângă practicile evreiești la cercurile private ale familiei și sinagogii și să îi transforme pe evreii care altfel nu se distingeau cu nimic de concetățenii lor. Astfel, a încălcat multe dintre tabuurile tradiționale și a necesitat înființarea iudaismului reformat, o nouă confesiune care a apărut în Germania în 1825. Iudaismul reformat urma să împace principiile religiei evreiești cu cerințele vieții din societatea modernă; adepții săi nu erau obligați să respecte în același grad regulile și restricțiile. A devenit normă pentru cei mai mulți evrei imigranți din Europa de Vest și SUA, însă nu a influențat marea masă a comunităților evreiești tradiționale din Europa Centrală și de Est.

În Europa de Vest și în unele dintre centrele mai mari din Est, combinația de destindere legală și asimilare tot mai mare a evreilor a creat oportunități fără precedent. Numele evreiești apăreau tot mai frecvent pe listele de finanțiști, avocați, doctori, scriitori, cărturari, artiști și politicieni ai epocii. În cuvintele unuia dintre beneficiarii săi, Sigmund

Freud, era o eră în care „toți școlarii evrei sârguincioși avea în ghiozdan un portofoliu de ministru". Puncte importante de reper se creaseră în Regatul Unit, de exemplu în 1841, când orașul Londra l-a ales pe baronul Lionel de Rothschild ca membru (descalificat) al parlamentului și în 1868, când Disraeli a devenit primul prim-ministru evreu al Europei.

Mai exact, Benjamin Disraeli (1804–1881), Conte de Beaconsfield, nepot al unui imigrant sefard din Veneția, se încadra în categoria de foști evrei. Botezat împreună cu întreaga familie în confesiunea anglicană, se desprinsese pentru totdeauna de iudaism, care, după cum spunea tatăl său, „îi desparte de evrei de marea familie a umanității". „Da, le spunea el prietenilor săi, am urcat în vârful stâlpului unsuros".

Și totuși, după cum demonstrează cariera lui Disraeli, succesul asimilării ridica o amenințare la însăși existența comunității evreiești. Dacă toți evreii i-ar fi urmat exemplul, toți ar fi devenit foști evrei. Ca rezultat, pe măsură ce emigrarea și asimilarea s-au înmulțit, a avut loc o reacție serioasă. Începutul naționalismului evreiesc (sionism), întâi în formă culturală, iar mai târziu în formă politică, făcea parte din tendința naționalistă la nivel european; însă era alimentată de neliniștile provocate de experiențele evreiești specifice. Sionismul cultural apărea în opera așa-numitei Renașteri evreiești, care a reușit să transforme limba evreiască dintr-o limbă liturgică „moartă" într-un vehicul de folosință literară și politică modernă. Printre pionierii săi se numărau satiristul galițian Jozef Perl (1774–1839), filologul I.B. Levinsohn (1788–1860) din Krzemieniec, istoricul Nachman Krochmal (1785–1840) din Tarnopol și poetul Iehudi Loeb Gordon (1830–1892) din Wilno, autor al *Hakitzah Ammi* (Trezește-te, poporul meu). A fost importantă pentru înființarea ramurii seculare a culturii evreiești, care avea să fie adoptată un secol mai târziu în Israel; însă s-a bucurat doar de o influență marginală în Europa.

Renașterea Yiddish opusă a avut loc puțin mai târziu. În 1897, 90% dintre evreii din Colonie și din Galiția încă vorbeau Yiddish ca limbă maternă. Hasidimul o folosea la scară largă în formă scrisă, însă doar în scopuri religioase. La începutul secolului următor, limba Yiddish scrisă în caractere evreiești era promovată de liderii care se opuneau atât sionismului, cât și educației de asimilare în poloneză, rusă sau germană. Timp de 40 sau 50 de ani a dat naștere unei prese înfloritoare, unei colecții vii de *belles-lettres* și unui sistem de învățământ secular susținut mai ales de Bund. Practicanții săi cei mai cunoscuți erau I.L. Peretz (1852–1915) din Zamosc și Isaac Bashevis Singer (1904–1992), amândoi începându-și cariera ca scriitori polonezi.

Sionismul politic era diferit de alte manifestări ale naționalismului european în primul rând prin faptul că pământul său național sacru se afla în afara Europei. Altfel, deținea toate trăsăturile celorlalte mișcări naționaliste ale epocii – o elită dedicată, vizionară; o ideologie complexă, bazată pe interpretări naționaliste ale istoriei și culturii; un spectru larg de opinii politice; o clientelă de masă care încă trebuia să fie convinsă; o întreagă panoplie de adversari; și, la început, nicio șansă evidentă de succes practic. A început în anii 1860 odată cu primele încercări de a-i trimite pe coloniștii evrei în Palestina. Una dintre asociațiile de coloniști, *Hoveve Zion* (Prietenii Sionului), a obținut sprijin financiar în 1882 de la baronul Edmund de Rothschild. Prima lor conferință federală a avut loc doi ani mai târziu, la Kattowitz (Katowice) în Silezia; iar o Organizație Sionistă Mondială unită (OSM) a fost creată la Congresul de la Basel din Elveția în 1897. Părinții fondatori ai mișcării au fost în principal rabini polonezi independenți precum Zvi Hirsch Kalischer (1795–1874) din Thorn su Samuel Mohilever (1824–98) din Bialystok. Însă conducerea OSM a revenit activiștilor conduși de jurnalistul născut la Budapesta

Teodor Herzl (1860–1904) şi mai târziu de personalităţi precum David Wolfson (1856–1914), bancher din Cologne, şi Chaim Weizmann (1874–1952), chimist academician care lucra în Manchester. Ideologia sionistă îşi are rădăcinile în *Ghidul perplexului* (1851) al lui Krochmal, însă textele sale cele mai convingătoare au fost cele din tratatul *Autoemanciparea* (1882) scris de doctorul Leo Pinsker, medic din Odessa, şi cele din *Der Judenstaat* (1896) al lui Herzl.

Încă de la început, diferenţele mari au despărţit aripa religioasă a sionismului, *Mizrachi* sau „centrul spiritual", de naţionaliştii seculari dominanţi. De asemenea, tot diferenţele mari au separat aripa socialistă, bazată pe partidul *Poalei Zion* (Muncitorii Sionului) al lui David Gruen, alias Ben-Gurion (1886–1973), născut la Plock pe Vistula, de naţionaliştii evrei care s-au desprins din gruparea sionistă revizionistă a lui Vladimir Jabotinski (1880–1940). Singurul lucru pe care îl aveau în comun era convingerea că viaţa evreilor în Europa era din ce în ce mai puţin tolerabilă. Viitorul sionismului a declanşat atunci trei probleme: nivelurile fluctuante de antisemitism, radicalizarea maselor evreieşti în Europa de Est şi negocierile pentru o bucată de pământ potrivită. Niciun sionist nu se putea simţi încă încrezător într-o soluţie timpurie. Negocierile pentru achiziţia unei patrii-mamă sioniste a dat puţine rezultate. Audienţele lui Herzl la sultanul otoman între 1901–1902 nu au dat roade, iar în 1903 oferta britanică privind un teritoriu acordat în zonele înalte kenyene din Africa de Est a separat OSM de sus în jos. Această ultimă experienţă a întărit convingerea că visul sionist nu putea fi desprins de „pământul istoric al Israelului" din Palestina. Nu s-au putut face progrese pe acel front înainte de cucerirea britanică a Ierusalimului în 1916 şi de Declaraţia de la Balfour care a urmat.

Antisemitismul în sensul de „ură faţă de evrei" fusese endemic în toată istoria europeană. Cauzele sale au fost împărţite în religioase, economice, sociale şi culturale. Însă, în esenţă, este un sindrom psihologic negativ, în care încadrarea stereotipă a evreilor precedă acuzaţiile de conspiraţie şi trădare. A transformat comunitatea evreiască într-un ţap ispăşitor arhetipal pentru tot soiul de rele. Tăciunii săi erau permanent aprinşi, izbucnind în flăcări şi stingându-se în modele dificil de explicat. Însă, la sfârşitul secolului XIX, a fost alimentat de emigrările care au adus mulţi europeni în contact pentru prima dată cu evrei, prin condiţii sociale adverse, mai ales în oraşele în dezvoltare rapidă, şi de valul tot mai puternic de naţionalism, care făcea ca tot mai puţine persoane să fie tolerante în faţa diversităţii etnice şi culturale. A ieşit la suprafaţă în pogromurile ruseşti, în Afacerea Dreyfus din Franţa şi în intervenţia sinistră a „Protocoalelor bătrânilor sionului".[52]

Pe de altă parte, opinia liberală era de părere că răbdarea şi educaţia vor elimina neînţelegerile existente. Comunităţile evreieşti bine integrate, cum ar fi cea reprezentată de Asociaţia anglo-evreiască din Londra, denunţau ceea ce considerau dorinţa sioniştilor de a exagera antisemitismul în scopuri politice. În 1911, *Encyclopaedia Britannica*, de exemplu, afirma că „odată cu dispariţia antisemitismului, naţionalismul evreiesc va dispărea şi el".[53] Nimic nu putea fi mai greşit. Pentru că atât antisemitismul, cât şi naţionalismul evreiesc aveau să se amplifice. Într-un anumit grad, se hrăneau unul din celălalt. Ceea ce nu a putut fi prea uşor de prevăzut a fost că antisemitismul, foarte răspândit în ţări precum Rusia, Polonia şi Ucraina, în care evreii erau cei mai numeroşi, va lua forma cea mai virulentă în Germania şi Austria, unde numărul de evrei era relativ scăzut.

Politica evreiască radicală s-a dezvoltat mai ales în rândul maselor evreieşti din Est. Sionismul era doar una dintre tendinţele aflate în concurenţă. Comunismul revoluţionar, care condamna toate formele de naţionalism, inclusiv sionismul, şi-a atras un număr mare

de recruți evrei, sau mai degrabă foști evrei. Aceștia formau un segment important al fenomenului care a fost definit drept „Evreii nonevrei".[54] Liga Socialistă a Muncitorilor Evrei sau *Bund*, care avea ca scop să îmbunătățească condițiile din cadrul societăților evreiești în care locuiau aceștia, se opunea atât sioniștilor, cât și comuniștilor.

Există un puzzle fascinant de motive pentru care evreii Europei au adus o contribuție formidabilă la toate aspectele culturii și realizărilor europene. Această dezvoltare a perioadei a stârnit atât invidie, cât și admirație și a generat o varietate largă de speculații. Fără îndoială, iscusința evreilor a atins coarda sensibilă a ultimilor apărători ai civilizației creștine a Europei și a acelor inadaptați care se simțeau amenințați de succesul „cosmopoliților dezrădăcinați" și al „străinilor". Însă, retrospectiv, acesta poate fi legat de motivația de ordin psihologic a familiilor care se străduiau să depășească atât respingerea din partea comunităților de evrei închise pe care le părăsiseră, cât și bănuielile societății predominat creștine în care încercau să fie acceptați. În mod evident, a fost legat și de pasiunea evreiască pentru educație, care își trăgea rădăcinile din studiul Torei, însă care putea fi redirecționată cu ușurință spre învățarea limbilor străine sau a calificărilor legale sau a expertizei științifice. De asemenea, trebuie să fi fost legat de frontierele tot mai extinse ale științei și comunicațiilor, unde oamenii cu contacte internaționale aveau un avantaj față de confrații lor indigeni. Pentru indivizii talentați, doza corectă de nesiguranță putea fi benefică. [$e=mc^2$] [WIENER WELT]

Desigur, majoritatea evreilor nici nu ieșeau în evidență, nici nu se dezvoltau prea mult. Statistic, cea mai mare parte a evreimii europene la începutul secolului XX rămăsese exact ca în urmă cu 100 de ani – un grup împrăștiat de oameni săraci, ultrareligioși, comunități rurale înghesuite în golfurile fostelor provincii poloneze. Din multe puncte de vedere, perspectiva lor avea mai puține în comun copiii lor care emigraseră în Occident decât cu țăranii săraci și ultrareligioși în rândul cărora trăiseră dintotdeauna. Acești *Ostjuden* asupriți erau ținta multor prejudecăți, nu doar din partea localnicilor, ci și a celorlalți evrei care reușiseră în Germania și Austria și care lăsaseră cu desăvârșire în urmă lumea evreiască.[55]

WIENER WELT

Între 1848 și 1914 populația Vienei s-a mărit de trei ori, ajungând la aproximativ 2 milioane. Populația evreiască a Vienei s-a mărit de treizeci și cinci de ori, ajungând de la 5 000 la 175 000, adică de la cca 1% (1848) la cca 9% (1914).

Evreii au venit la Viena pentru a fugi de viața evreiască tradițională din Est, mai ales din Boemia și Galiția, și pentru a avea parte de o educație secular modernă. Din aceste motive, numărul de evrei din liceele, universitățile și profesiile din Viena era foarte ridicat. În anii de vârf dintre 1881–1886 formau 33% din corpul studențesc. În 1914 reprezentau 26% din rândul studenților de la drept și 41% din rândul studenților la medicină. Aceștia au ajuns la procentul de 43% (1910) din facultățile de profesori. În 1936, 62% din avocații și 47% din doctorii vienezi erau de origine evreiască.[1]

Însă cifrele sunt doar o parte a poveștii. Mulțumită situației lor speciale, ca profesioniști în ascensiune, evreii Vienei alcătuiau un bastion al burgheziei. Aceștia erau patroni și activiști proeminenți ai organizațiilor de caritate educaționale, culturale și artistice. Ca minoritate predominant imigrantă, nerăbdătoare să-și afirme egalitatea, reprezentau coloana vertebrală a politicilor liberale ale mișcării socialiste. Ca persoane care, în grade diferite, și-au respins propria cultură, aceștia erau deschiși la tot ce era modern și inovator în lumea culturală. Experiențele lor erau o avanpremieră a unui val ulterior de emigrări ale evreilor în

America. „Evreii din Viena erau doar una dintre forțele principale ale avangardei europene din anii 1900. Însă evreii aceia au fost cei care au făcut din Viena ceea ce era în lumea culturii moderne".[2]

O selecție de nume poate indica profunzimea și diversitatea talentului evreiesc:

Muzică: Mahler, Schoenberg, Korngold, compozitori; Guido Adler, muzicolog; S. Sulzer, muzică bisericească; Ed Hanslick, critic; J. Joachim, violonist. *Filozofie:* T. Gomperz, L. Wittgenstein și *Wiener Kreis;* Frank, Hahn, Neurath. *Drept:* J. Glaser, J. Unger, juriști; E. Steinbach și J. Ofner, legislatori sociali; A. Loeffler, S. Türkel, criminologi. *Medicină:* Zuckerhandl, anatomist; Schenk, embriolog; Steinoch, fiziolog; Gruber, igienist; Landsteiner, hematolog; von Basch, patolog; Pick, farmacolog; Benedikt, neuropatolog; Karplus, neurolog; Freud și Adler, psihoterapeuți; Kassowitz, pediatru; Klein, oftalmolog; Mandl, chirurg; Halban, ginecolog; Neuburger, istoric medical. *Literatură:* A. Schnitzler, J. Roth, S. Zweig, R. Beer-Hofmann, M. Herzfeld, scriitori; M. Szeps, M. Benedikt, T. Herzl, F. Austerlitz, editori și ziariști; K. Kraus, critic. *Politică:* N. Birnbaum, autonomist evreu; T. Herzl, sionist; Eugenie Schwartzbach, reformator în domeniul educației; Josephine von Wertheimstein, amfitrioană liberală.

Relația evreilor vienezi cu iudaismul nu era una simplă. Un grup religios puternic a susținut sinagogile din oraș sub rabinul Moritz Güdemann (1835–1918). Mai existau și congregații sefarde și hasidice. Însă mulți oameni considerați evrei se vedeau mai degrabă ca foști evrei. Mahler făcea parte dintr-un contingent mare care se convertise la catolicism. Freud făcea parte dintre cei care respingeau orice religie. „Îmi recunosc bucuros și cu mândrie caracterul evreiesc, scria el, însă atitudinea mea față de orice religie este critic negativă."[3]

De asemenea, trebuie amintit că evreii nu formau nici singurul, nici cel mai mare grup de imigranți din Viena. Aceasta primea mai mulți slavi și maghiari decât evrei, mulți dintre ei provenind din straturile sociale cele mai de jos. Dacă este luat în considerare antisemitismul austriac de la începutul secolului, nu se poate trece cu vederea xenofobia generalizată din care făcea parte. Așa cum a arătat cel mai renumit antisemit al Vienei , Adolf Hitler, ura față de evrei era însoțită de și de obicei confundată cu disprețul pentru slavi. Paranoia privind „bolșevismul evreiesc" a avut rădăcini veneze adânci.

Și nici nu trebuie uitate propriile prejudecăți ale evreilor. Evreii occidentalizați erau tentați să-i privească de sus pe evreii din Est: „evreul din Frankfurt îl disprețuiește pe evreul din Berlin; evreul din Berlin îl disprețuiește pe evreul vienez; iar evreul vienez îl disprețuiește pe evreul din Varșovia". Toți aveau tendința de a-i privi de sus pe evreii din Galiția, „cei mai de jos dintre toți".[4]

Chiar și rabinul șef putea avea sentimente îndoielnice. Răspunzându-i unei doamne catolice care îl rugase să-i citească un pamflet despre antisemitism, acesta a răspuns cu o tendință psihanalitică, spunând, între altele, că „creștinismul se află în rolul nesatisfăcător al unui hermafrodit":

> Creștinul îngenunchează în fața imaginii unui evreu, își frânge mâinile în fața imaginii unei evreice: apostolii, sărbătorile și psalmii săi sunt evreiești. Cei mai mulți se eliberează de [această contradicție] prin antisemitism. Obligați să venereze un evreu ca Dumnezeu, aceștia se răzbună pe restul evreilor tratându-i ca pe niște diavoli...

> Puteți spune, dragă doamnă, că arienii i-au emancipat pe evrei. Nu este așa. Arienii s-au emancipat ei înșiși încă din Evul Mediu. Aceasta este una dintre influențele tăcute și treptate pe care Biblia evreiască le-a exercitat asupra omenirii.[5]

Rabinul șef spunea: „Iudaismul mă obligă să iubesc și să respect pe toată lumea".

Mediul dulce-amărui al Vienei amesteca fierea cu veselia. Împăratul trebuia să mențină echilibrul. Când un politician antievreu deschis, Karl Lueger, a fost ales ca Lord Primar în 1897, Franz Iosif a refuzat să-l confirme. Înduplecat după două zile de gândire, a acceptat numirea lui Lueger, însă, în același timp, i-a acordat o medalie rabinului șef Güdemann.

Imperialismul european de la sfârşitul secolului XIX era diferit de formele anterioare ale fenomenului din mai multe puncte de vedere importante. A fost parte a luptei mondiale pentru controlul asupra ultimelor ţări rămase şi potrivite pentru exploatare. Era evident că resursele lumii erau finite: statele care înfiinţau un imperiu colonial obţineau un avantaj permanent; cele care întârziau riscau să fie excluse pentru totdeauna din „Prima divizie". În cele două decade de după 1875, peste un sfert din suprafaţa globului era ocupat de şase puteri europene. Coloniile erau privite ca parte integrantă a economiilor industriale avansate. Provizia de materie primă, mâna de lucru ieftină şi produsele semifinite erau planificate pentru maximizarea beneficiilor „ţării-mamă". A existat un salt atât calitativ, cât şi cantitativ în privinţa exploatării. În ochii unora, cum ar fi marxiştii, competiţia crescândă pentru resurse coloniale avea să ducă la un conflict internaţional. *Imperialismul, ca forma cea mai înaltă de capitalism* (1916) a lui Lenin era o lucrare tipică a acestui gen.

Imperialismul politic şi economic a fost însoţit de o misiune culturală conştientă de „europenizare" a coloniilor în spiritul imaginii ţărilor-mamă. În acest demers, misionarii creştini au format un element important, cu toate că relaţia lor cu autorităţile politice şi cu firmele comerciale era doar rareori una directă. Spre deosebire de predecesorii săi, cum ar fi misionarii spanioli din Americi, aceştia îşi desfăşurau de obicei activitatea la scară largă, incluzând medicina, educaţia seculară, reformele administrative şi inovaţiile tehnologice.

Puterile imperiale urmăreau să exploateze şi potenţialul militar al coloniilor. Introducerea regimentelor coloniale în Europa a fost la fel de ciudată precum sosirea anterioară a soldaţilor europeni peste ocean.

Pe măsură ce harta globului se umplea cu rapiditate, imperialiştii europeni erau obligaţi să îşi concentreze atenţia asupra unor ţinte tot mai restrânse. Americanii deja ieşiseră din experienţa colonialistă. Cea mai mare parte a Asiei fusese supusă într-o etapă anterioară. În anii 1880 rămăseseră doar Africa, Indochina, China şi insulele din Pacific.

Trebuie făcută o distincţie importantă între diversele tipuri de colonii întemeiate. Regatul Unit era cel mai mare dintre imperii, menţinându-şi teritoriul cu o forţă militară minimă. A continuat să se bazeze în mare parte pe prinţi indigeni şi pe trupele locale ale acestora. Erau mai puţin birocraţi britanici în Delhi, conducând o populaţie indiană de 400 de milioane de locuitori, decât birocraţi austrieci în Praga. Toate teritoriile mai mari colonizate de imigranţii britanici au primit statut de dominion autonom – Canada în 1867, Australia în 1901, Noua Zeelandă şi Newfoundland în 1907, Africa de Sud în 1910. Franţa, prin contrast, a urmat o politică de integrare mai intensă. Departamentele algerian şi tunisian s-au alăturat la administraţia metropolitană a Franţei. Emigrarea franceză în Africa de Nord, mai ales a locuitorilor din Alsacia şi Lorena alungaţi de războiul franco-prusac, a fost încurajată oficial. Această tradiţie a centralizării s-a apropiat mai degrabă de Rusia decât de Regatul Unit. A provocat probleme uriaşe în momentul în care legăturile au fost tăiate.

Africa, „continentul negru", şi-a păstrat multe dintre secretele geografice până la o dată surprinzător de târzie. Coloniile europene fuseseră plantate pe coasta nordică încă din cele mai vechi timpuri. Însă izvorul Nilului, care scălda ţinutul faraonilor, nu a fost identificat corect decât abia în 1888. Exploratorii misionari precum David Livingstone

încă se mai pierdeau în anii 1870 timp de ani întregi. Contrar părerii europene, Africa avea și guvern organizat, și religie ordonată; iar o varietate mare de limbi și culturi îndepărtau ideea că toți africanii erau sălbatici din Epoca Pietrei. Însă „goana după Africa" a avut loc pornind de la presupunerea că pământul și oamenii acesteia erau acolo ca să fie luate. Discrepanța în privința tehnologiei militare era atât de mare, încât nici măcar venerabilele regate ale Africii de Vest nu puteau opune mai multă rezistență decât aztecii și incașii. Abisinia a fost singurul imperiu băștinaș care și-a menținut independența, poate pentru că a aderat la creștinismul copt.

China, care avea cea mai veche civilizație a lumii, avea și un împărat pe care l-au recunoscut guvernele europene. Colonizarea formală de tip african nu a fost permisă; astfel că închirierea teritoriilor și concesiile comerciale au ajuns la ordinea zilei. Valoarea guvernului imperial chinez era atât de mică în ochii europenilor, încât în 1901 a devenit obiectul unui protectorat european comun. Acest episod umilitor a dat naștere unui elan care, după zece ani, avea să ducă la crearea Republicii Naționale a Chinei și la începuturile istoriei chineze moderne. [BOXER]

BOXER

La aproximativ ora 14.00, în după-amiaza zilei de 14 august 1900, o forță multinațională își făcea drum la Pekin după un marș de zece zile de la Tientsin. A ridicat asediul asupra cartierului străin îngrădit din Pekin, care fusese izolat de lumea exterioară timp de opt săptămâni.

Spre sfârșitul perioadei de domnie a împărătesei moștenitoare, China a fost cuprinsă de Răscoala Boxerilor – o mișcare xenofobă care avea ca scop eliminarea tuturor „diavolilor străini" și a tot ceea ce făcuseră aceștia. Boxerii, al căror nume englez deriva de la emblema lor chineză – „pumnul armoniei dreptății" – erau înfuriați pe tot ceea ce era european, de la căi ferate la creștinism. Considerau că legațiile străine exercitau o influență infamă asupra propriului lor guvern. În încercările lor de a-i alunga, nu ezitaseră să ucidă misionari și diplomați europeni, să masacreze chinezi creștini și să ardă o mare parte din orașul vechi. Au fost ajutați de aprobarea secretă a cel puțin unei părți a oficialilor imperiali și li s-au alăturat soldați chinezi.

În istoria europeană, expediția în China din 1900 a fost unică prin faptul că a unit pentru scurt timp toate puterile într-un demers comun. Britanici, francezi, germani, italieni, ruși, americani și japonezi și-au unit forțele pentru a suprima amenințarea comună. Apărarea cartierului străin a fost preluată de un corp de marină de naționalități diverse sub comanda ministrului britanic Sir Claude Macdonald. Coloana de soldați, formată din 20 000 de oameni, a fost condusă de generalul Sir Alfred Gaselee și era alcătuită din ruși, americani, japonezi și o brigadă a armatei indiene. O forță de expediție permanentă de 20 000 de soldați germani sub contele feldmareșal von Waldsee au sosit la sfârșitul lui septembrie, însă a fost retrasă imediat.

Asta deoarece solidaritatea dintre europeni a luat sfârșit îndată ce situația de urgență a fost salvată. Germania și Italia insistau să primească despăgubiri excesive de la partenerii lor. Rusia refuza să participate la mișcările de pedepsire a chinezilor responsabili pentru masacre. Într-adevăr, soldații ruși care preluaseră controlul în Manciuria făcuseră și ei, la rândul lor, masacre la scară largă. Regatul Unit și Germania interpretau convenția de final în moduri foarte diferite. Nu era nici prima, nici ultima dată când participanții demonstrau că unitatea europeană, dacă chiar exista așa ceva, nu era altceva decât praf în ochi.[1]

Vecina Chinei, Japonia, a fost complet închisă influenței externe până în 1855; însă a învățat atât de bine esența metodelor europene, încât într-un timp foarte scurt a reușit să înființeze un imperiu colonial propriu, întâi în Coreea, apoi în Manciuria Chineză. Înfrângerea completă a Rusiei de către Japonia în războiul din 1904–1905, atât pe apă, cât și pe uscat, a reprezentat una dintre senzațiile epocii, subminând una dintre cele mai prețioase iluzii ale Europei.

Insulele din Pacific au rămas neatinse pe perioada cea mai îndelungată. În pașii finali ai poveștii imperialiste, Germania a luat Samoa de Vest (1898), iar SUA a luat Hawaii (1900), în timp ce condominiumul anglo-francez a fost stabilit în Noile Hebride (1906).

În vreme ce imperialismul european, prin „europenizare", a reprezentat una dintre cele mai puternice experiențe formative ale lumii moderne în general, acesta a supus, de asemenea, Europa însuși unui interval extins de mari accente și influențe. Acesta a împărțit națiunile Europei în cele care s-au dovedit *imperiumgültig* sau „demne de un imperiu" și cele care nu, adăugând încă un strat la vechea categorie de națiuni „istorice" și „neistorice". A accelerat foarte mult dezvoltarea economiei și, deci, a potențialului militar, în acele țări transformate în imperii, înclinând balanța strategică în favoarea Europei de Vest. A mărit foarte mult familiaritatea Europei atât cu culturile noneuropene, cât și cu produsele „coloniale" exotice. În unele cazuri, cum ar fi Regatul Unit, i-a familiarizat mai mult pe oameni cu Tibetul sau Bechuanaland decât cu propriii lor vecini europeni. Însă, în același timp, a amplificat prejudecățile religioase și rasiale ale Europei, creând bariere și complexe care au avut aceeași durată de viață precum imperiile. Acele prejudecăți erau atât de extreme, încât, de exemplu, în 1904 în orașul Hamburg au fost expuse un grup de femei din Samoa la grădina zoologică locală.[56]

Așa cum prevăzuseră cei mai pesimiști, conflictele coloniale au început să apară la începutul secolului. În 1898, Regatul Unit și Franța aproape au izbucnit când forțele lor de expediție au ajuns să se confrunte la Fashoda în Sudan. În 1899–1902, războiul Regatului Unit împotriva celor două Republici Boere din Africa de Sud a fost complicat de sprijinul acordat de Germania boerilor. În 1906, apoi din nou în 1911, mișcările franceze pentru a pune stăpânire pe Maroc au declanșat proteste mari din partea Germaniei. Însă nu au existat situații în care rivalitatea colonială să ducă la război. Cu siguranță, aceasta s-a adăugat la suma totală a nemulțumirilor; însă era înlăturată cu ușurință printr-un soi de „politică a ușilor deschise" pentru interese comerciale, cum a fost cea adoptată în China și Maroc.

Puterea navală era cheia succesului imperial. Navele de război erau legate de controlul asupra intereselor comerciale la nivel mondial într-un fel în care nu fuseseră vreodată armatele de la sol. (Studiul clasic *Influența puterii maritime asupra istoriei, 1660–1783* (1890), a fost scris de un amiral al SUA, Alfred Thayer Mahan.) Problema a fost adusă în prim-plan în 1898. În acel an, în timpul războiului americano-spaniol, Marina SUA i-a luat Spaniei o fâșie din coloniile care îi mai rămăseseră, din Cuba până în Filipine. În același timp, ministrul german de război, von Tirpitz, ia decizia strategică de a lansa un program de construire de corăbii și de a provoca marea flotă de corăbii de război a Regatului Unit. Începuse cursa înarmării.

Rusia sfârșitului de imperiu era minunată. Defectele sale evidente erau umbrite de un depozit aparent interminabil de putere și energie. Fusese identificată de mult timp, de Alexis de Tocqueville și de alții, drept singura putere capabilă să concureze în viitor cu SUA. Avea cel mai mare teritoriu de stat consolidat de pe glob, cea mai mare populație

din Europa şi cea mai mare armată din lume. Era resursa principală de exporturi agricole a Europei şi, cu resurse minerale nespuse, destinatarul principal al investiţiilor externe. Din punct de vedere cultural, Rusia ieşise de curând în evidenţă drept una dintre cele mai strălucitoare stele de pe firmamentul european. Limba rusă, ale cărei tradiţii literare anterioare erau limitate, ajunsese la o maturitate bruscă. Puşkin, Lermontov, Tolstoi, Dostoievski şi Cehov puteau fi enumeraţi printre uriaşii literaturii universale. În mâinile lui Mussorgski, Ceaikovski, Rimski-Korsakov, muzica rusă era de neegalat. *Ballet Russe* şi Şcoala de Teatru Stanislavski erau lideri în domeniile lor. Din punct de vedere social, Rusia încă avea la bază o societate înapoiată de ţărani sau foşti iobagi. Însă situaţia ţăranilor se îmbunătăţea; şi nicăieri problema ţărănească nu a primit o atenţie mai mare. Reformele agrare ale lui P.A. Stolipin din 1906–1911 le-au dat ţăranilor mobilitate şi mijloacele de a cumpăra pământ. În ochii europeni, o mare parte din înapoierea Rusiei era mascată de curtea strălucitoare a ţarului şi de fluxul de aristocraţi, comercianţi, artişti şi profesori ruşi care erau integraţi în toate aspectele vieţii europene. Din punct de vedere politic, se considera că Rusia făcea progrese liberale vizibile după 1905; problema naţionalităţilor fusese în mare parte îngropată. Mai mult decât orice, era necesară stabilitatea; criza internă fusese provocată în mod repetat de efectele adverse ale războaielor externe. Elementul de care Rusia avea nevoie pentru a-şi realiza potenţialul enorm era o prelungire nelimitată a păcii europene. [CERNOBÎL]

CERNOBÎL

„Cernobîl, *vedeţi Czarnobly*. Orăşel de pe râul Pripet în Ucraina, la 20 de verste de confluenţa Niprului şi la 120 de Kiev. 6 483 de locuitori – 2 160 ortodocşi; 566 credincioşi de rit vechi; 84 catolici; 3 683 „israeliţi". Castelul regiunii, proprietatea contelui Wladyslaw Chodkiewicz, are o amplasare fermecătoare pe un deal cu vedere la trei râuri. Oraşul trăieşte din comerţul de râu, pescuit şi din cultura de ceapă".[1]

Dicţionarul geografic polonez, din care este extras citatul de mai sus, a fost publicat în 1880 cu un titlu înşelător, menit să înfrângă cenzura ţaristă. Acesta conţine o intrare pentru fiecare oraş şi sat care aparţinuseră vreodată comunităţii poloneze. Cernobîl era un oraş tipic pentru acele teritorii vaste care cândva făcuseră parte din Polonia şi care mai târziu aveau să devină parte a Imperiului Rus şi a Uniunii Sovietice. Locuitorii săi evrei îl numeau *shtetl*. Proprietarii de pământuri polonezi, orăşenii evrei şi ţărănimea ruteană locuiseră în armonie timp de secole.

Cernobîl a apărut pentru prima dată într-un hrisov din 1193, descris drept o cabană de vânătoare a prinţului rutean Rostislavici. Mai târziu, a fost încorporat în Marele Ducat al Lituaniei, devenind sat al coroanei. Castelul a fost construit pentru apărarea împotriva tătarilor prădători. În 1566, cu trei ani înainte ca provinciile ucrainene ale Marelui Ducat să fie transferate Regatului Poloniei, Cernobîl este oferit cu caracter perpetuu unui căpitan al cavaleriei regale, Filon Kmita, care după aceea s-a autodenumit „Kmita Czarnobylski". În timp a trecut prin căsătorie la familia Sapieha, iar în 1703 familiei Chodkiewicz. A fost anexat de Imperiul Rus după a doua împărţire a Poloniei, în 1793.

Cernobîl are o istorie strâns legată de religie. Comunitatea evreiască, ce forma o majoritate absolută, a fost adusă probabil de Filon Kmita, în calitate de agenţi şi arendaşi (manageri de pământuri date în arendă) în timpul campaniei poloneze de colonizare. Mai târziu, aceasta includea atât evrei hasidici, cât şi ortodocşi. Ţărănimea ruteană a regiunii a trecut în mare parte la religia greco-catolică (uniată) după 1596, însă au fost convertiţi cu forţa la ortodoxismul rus de către ţari. Biserica şi mănăstirea dominicană au fost înfiinţate în 1626

de Lukasz Sapieha, în punctul culminant al contrareformei. În acea perioadă, Cernobîl era un cămin al toleranței. Exista un grup de catolici de rit vechi, care se opuneau decretelor Conciliului de la Trent, chiar atunci când, în secolul XVII, a sosit aici un grup de *raskolniki* sau credincioși de rit vechi, din Rusia. Aceștia fugiseră de ororile cele mai crunte ale răscoalei lui Hmelnițki din 1648–1654 și de cea din 1768–1769, când unul dintre conducătorii răsculaților, Bondarenko, a fost prins și executat brutal de husarii lui Chodkiewicz. Mănăstirea dominicană a fost sechestrată de autoritățile țariste în 1832, iar biserica lui Raskolniki în 1852.

După 1880, Cernobîl a trecut prin multe schimbări de situație. În 1915 a fost ocupat de germani, iar în războiul civil care a urmat au luptat bolșevici, albi și ucraineni. În Războiul sovieto-polonez din 1919–1920 a fost capturat întâi de armata poloneză, apoi de cavaleria roșie. După 1921 a fost încorporat în RSS ucraineană și a trecut prin uciderile în masă din timpul campaniei de colectivizare a lui Stalin și a Marii Foamete. Populația poloneză a fost deportată în timpul curățării frontierelor din 1936. Comunitatea evreiască a fost ucisă de naziști în timpul ocupației germane din 1941–1944. Douăzeci de ani mai târziu a fost ales ca locul de construire a primei centrale nucleare sovietice. În 1991 a fost inclus în Republica Ucraina. [RECOLTĂ] [KONARMIA]

Marea Enciclopedie Sovietică nu menționează niciuna dintre aceste fapte. O intrare de șase rânduri vorbește doar de un oraș regional din RSS Ucraineană, care deține o topitorie de fier, o fabrică de brânză, un șantier de reparații navale, un atelier artistic și o școală medicală.[2]

Întâmplător, numele de Cernobîl privine dintr-unul dintre cuvintele slave pentru pelin *(artemisia)*, care înflorește în mlaștinile din jur. În Biblie, pelinul este folosit ca sinonim pentru amărăciune, deci pentru mânia lui Dumnezeu.

Și așa a căzut o stea uriașă din Cer, arzând ca o făclie, și a căzut peste a treia parte a râurilor și peste fântâni și ape. Iar numele stelei e Pelin... Și mulți oameni au murit din cauza apelor, căci acestea au devenit amare.[3]

Pentru cei care interpretează literal Noul Testament, explozia de la Cernobîl din 26 aprilie 1986 a fost cu siguranță provocată de mânia lui Dumnezeu.

Germania de la sfârșitul perioadei imperiale era țara care se simțea cea mai păcălită de experiența imperialistă. Din multe puncte de vedere a fost statul model al secolului XIX – modernă, orientată spre știință, naționalistă, prosperă și puternică. Însă a fost asemuită unei mașinării magnifice cu o rotiță slabă, o mașinărie care a început să trepideze, să se încingă și, în exploziile sale terminale, să dărâme întreaga fabrică. Sub Wilhelm II (1888–1918), al cărui braț ofilit era considerat un simbol al punctelor slabe ale țării, și-a asumat un aer arogant și agresiv. Industrializarea puternică a Germaniei a avut loc mai târziu decât cea a Franței și Regatului Unit. Unirea politică a venit abia în 1871. Ca rezultat, imperiul colonial german nu s-a gândit la proporțiile pe care mândria și bravura Germaniei părea să le merite. Ideile germane de *Lebensraum*, sau „spațiu de viață", au fost exprimate întâi în legătură cu cea mai modestă mândrie colonială a sa. Obiectiv, dezavantajul Germaniei era mai mult imaginar decât real: pătrunderea ei economică în zonele vecine din Europa de Est a compensat din plin lipsa coloniilor îndepărtate. Însă resentimentele ei psihologice erau profunde. Kaizerul și curtea sa nu vedeau că pacea era cheia pentru eventuala dominație a Germaniei asupra scenei politice și economice a Europei. [e=mc²]

$$e = mc^2$$

La 28 ianuarie 1896, ministerul de interne al Germaniei aproba o aplicație neobișnuită de renunțare la cetățenia de stat. Aplicantul, cu domiciliul în Elveția, avea doar 16 ani. Picase la examenul de admitere la *Eidgenossische Technische Hochschule* din Zurich și studia la școala cantonală de la Aarau. Născut la Ulm și crescut în Munchen, studentul refugiat ura înregimentarea sistemului de învățământ german. Nu îi plăcea școala lui primară catolică și a fugit rapid din gimnaziu. S-a simțit foarte nesigur după ce familia lui s-a mutat la Milano. La fel ca mulți alți tineri foști evrei, era antireligios, pacifist și atras de socialismul radical. Singurul său talent era la matematică.

Admis în sfârșit la ETH, Albert Einstein (1879–1955) nu se ducea la cursuri, însă făcea propriile experimente electrodinamice în laboratoare. Se împrietenise cu Friedrich Adler, care mai târziu l-a asasinat pe prim-ministrul austriac la Viena. În timp ce a fost angajat la biroul elvețian pentru invenții din Berna între 1901–1905, a continuat să analizeze implicațiile teoretice ale operelor lui Maxwell, Hertz și Mach.

Se spune că presupunerile lui Einstein referitoare la relativitatea timpului și spațiului au fost stimulate de mersul său zilnic cu tramvaiul de la Kramgasse în Berna, când își imagina că mergea spre turnul cu ceas cu viteza luminii. Presupunând că valurile care îi reflectau imaginea se mișcau cu aceeași viteză, s-a întrebat vreme de ani întregi dacă se vedea sau nu pe el în oglinda șoferului. În orice caz, în principiul „relativității simultaneității", a ajuns să realizeze că Natura nu cunoaște interacțiuni instantanee. În vreme ce viteza luminii e absolută, de circa 300 000 km pe secundă, intervalele de timp și spațiu sunt relative. În 1905, în *Annalen der Physik*, publică un articol intitulat „Inerția unui corp depinde de cantitatea de energie a acestuia?". Acesta conținea ecuația care avea să răstoarne fizica clasică și să pună bazele erei nucleare. $e = mc^2$, unde e = energia, m = masa, iar c = viteza luminii.

În timp, în plus față de Teoria sa specială a Relativității, Einstein a produs Teoria Generală a Relativității (1916), înlocuind Legile Gravitației ale lui Newton. A adus o contribuție majoră la fizica cuantică. S-a mutat la Institutul Kaizer Wilhelm din Berlin în 1914, primind un Premiu Nobel în 1921.

Înainte ca teoriile sale să fie dovedite drept corecte, Einstein se îngrijora constant. „Dacă Relativitatea se dovedește corectă, spunea el, germanii mă vor numi german, elvețienii mă vor numi elvețian, iar francezii vor spune că sunt un mare om de știință. Dacă Relativitatea se va dovedi greșită, francezii mă vor numi elvețian, elvețienii mă vor numi german, iar germanii mă vor numi evreu".[1]

În 1933, când Einstein a căutat refugiu la Paris împotriva naziștilor, College de France a refuzat să îl angajeze din cauza cetățeniei sale germane, obligându-l astfel să plece în SUA. Europa pierdea cea mai strălucitoare minte a ei.

Modernismul. Neliniștea politică a Europei era însoțită de multe tendințe culturale ale așa-zisului *fin de siècle*, care de obicei se subsumează termenului general de Modernism. Modernismul a însemnat o serie de desprinderi fundamentale de tradiție, care treceau cu mult de obișnuitul curs al modei intelectuale. După cum avea să scrie un critic, „Țelul a cinci secole de efort european este abandonat în mod deschis".[57] A influențat toate artele și de obicei este corelat de teoreticieni cu alte dezvoltări fundamentale ale perioadei, mai ales cu psihologia freudiană, cu teoria relativității a lui Einstein, cu antropologia lui Frazer, chiar și cu politica anarhistă. Indiferent dacă a reprezentat sau nu o proiecție directă a tensiunilor politice și sociale, a fost însoțit cu siguranță de un sentiment profund de nemulțumire. [ARICIA] [SUNET]

SUNET

La sfârşitul anului 1888 sau începutul anului 1889, în locuinţa sa din Londra, poetul vârstnic Robert Browning a fost invitat să recite câteva poezii de-ale lui pentru a testa „fonograful perfecţionat" al lui Edison. A început cu cea mai cunoscută poezie a sa:

I sprang to the stirrup, and Joris, and he;
I galloped, Dirck galloped, we galloped all three.
„God Speed!" cried the watch, as the gatebolts undrew;
„Speed!" echoed the wall to us galloping through.
Behind shut the postern, the lights sank to rest,
And into the midnight we galloped abreast.

Not a word to each other, we kept the great pace
Neck by neck, stride by stride, never changing our pace;
I turned in my saddle, and ... and ...[1]

După câteva rânduri s-a bâlbâit şi a recunoscut că uitase cuvintele pe care le scrisese cu peste patruzeci de ani în urmă. După ce şi-a revenit a spus în aplauze că nu va uita niciodată ziua în care a vorbit la faimoasa maşină a domnului Edison. Acest spectacol improvizat şi nedatat a reprezentat una dintre primele înregistrări cu sunet care au supravieţuit.[2] În acelaşi an, germanul Emile Berliner şi-a demonstrat gramofonul, care, în loc de cilindri de ceară, folosea discuri care se puteau copia mult mai uşor. Produs de fabrica de jucării Kammerer und Reinhardt din Waltershausen dln Turingia, gramofonul a devenit rapid baza pentru înregistrările de sunet pentru piaţă – o caracteristică centrală a vieţii moderne.[3]

Sunetul înregistrat a transformat lumea muzicii şi aprecierea muzicală. Pentru bicentenarul Mozart din 1991, de exemplu, a fost posibilă montarea unei expoziţii care să demonstreze evoluţia calităţii şi diversităţii sunetului interpretat în ultimii 200 de ani. Vizitatorii din Neue Burg din Viena erau echipaţi cu căştl stereo care răspundeau unor semnale cu infraroşu, pe măsură ce treceau de la o „zonă de sunet" la alta. Puteau să asculte propria vioară a lui Leopold Mozart interpretând pasaje din faimoasa sa Primer publicată în anul naşterii lui Wolfgang, sau să compare sunetele cornului fără valve şi trompetelor cu cele ale instrumentelor de percuţie moderne. Puteau asculta ritmul foarte lent al unei înregistrări timpurii de la 1900, cu Wilhelm Hersch cântând aria „O Isis und Osiris", sau să urmărească în timp ce un ecran sonograf computerizat analiza intervalul armonic al Editei Gruberova cântând „Regina nopţii". Din păcate, Mozart însuşi nu putea fi auzit. Însă chiar şi cel mai puţin expert dintre ascultători putea spune cât de mult a evoluat modul de interpretare a portativelor mozartiene în timp. Acolo era adusă la viaţă „lumea sunetelor" în schimbare a lui Mozart.[4]

Înregistrarea sunetului a revoluţionat percepţia oamenilor asupra trecutului lor. Înainte de 1888, consemnărilor istorice le lipsea una dintre dimensiunile cele mai importante: erau mute. Documentele şi artefactele sunt surde şi mute. Nu există nicio urmă a tumultului bătăliilor lui Napoleon, a ritmului concertelor lui Beethoven, a tonului discursurilor lui Cavour. După 1888, istoria a primit o coloană sonoră şi a fost îmbogăţită inestimabil.

Arhiva Naţională Audio a Bibliotecii Britanice, care deţine recitalul stânjenit al lui Browning, este tipică pentru sutele de colecţii similare care există astăzi în fiecare ţară europeană. Prima asemenea fonotecă s-a deschis la Paris în 1910. Membrii Asociaţiei Internaţionale a Arhivelor Audio (IASA) variază de la colecţii extinse de corporaţii de radiodifuziune naţionale până la concerne micuţe, locale sau private. În afară de muzică, diviziile principale au ca obiect folclorul, literatura, radioul, istoria orală şi dialectologia.[5]

În Europa de Est, contele Tolstoi a fost printre pionierii înregistraţi pentru posteritate. În 1910, numărul din martie al *Talking Machine News* comenta: „A fost emis un ordin care interzice vânzarea înregistrării lui Tolstoi pe teritoriul ţarului. Când se vor ridica slavii să se descotorosească de asemenea îngustime a minţii?"[6]

Germanul excepțional și instabil Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900), profesor la Basle, a articulat multe dintre ideile cele mai șocante ale epocii. Cândva îl descria pe filozof drept un „băț de dinamită", iar în cărțile sale *Așa grăit-a Zaratustra* (1883–1884), *Genealogia moralei* (1887), *Amurgul zeilor* (1889) și *Voința de putere* (1901) a aruncat în aer atitudinile dobândite. S-a revoltat împotriva creștinismului și democrației și a acceptat norme ale moralei. „Morala, explica el, este instinctul de turmă al individului". Iar „religia este o lume a ficțiunii pure". Lumea modernă era infamă. În locul ei, „vă învăț despre supraom". Elitele conducătoare au învins întotdeauna prin violență. „Bestia blondă, înfometată de jaf și victorie, nu trebuie confundată". Mai îndrăznеț, anunța că „Gott ist tot" (Dumnezeu a murit), adăugând că „poate există încă peșteri în care se va proiecta umbra lui". Moartea lui Dumnezeu era considerată un eveniment eliberator.

Nietzsche părea să susțină faptul că viața nu avea niciun sens în afară de acela de a deveni puternic. Era considerat de dușmanii săi drept profetul ticăloșiei și al iraționalității cultivate. Avea să devină pentru filozofie ceea ce Kierkegaard fusese pentru teologie. Amândoi au fost pionieri ai existențialismului. „Creștinismul a hotărât că lumea era rea și urâtă", declara Nietzsche, „și a făcut-o rea și urâtă".[58] [NEBUNIE]

NEBUNIE

Nietzsche se plângea cândva că istoricii nu scriu niciodată despre lucrurile care fac cu adevărat istoria interesantă – mânia, pasiunea, ignoranța și nebunia. Se referea probabil doar la școala germană. De exemplu, în Polonia exista o tradiție îndelungată de analizare a trecutului în termenii viciilor și virtuților. Lucrarea clasică a lui Bochenski, *Istoria prostiei în Polonia*, a fost publicată în 1842.[1] În 1985 istoricul disident Adam Michnik scria povestirea sa despre rezistența polonezā în comunism folosind termenii *Istoria onoarei.*[2]

Astăzi, toți au învățat că studiul „Mentalităților" este esențial pentru orice istoric. Un istoric american a demonstrat că nebunia a marcat istoria europeană de la început până la sfârșit. Troienii au primit calul de lemn; papii Renașterii au provocat secesiunea protestantă; guvernul britanic i-a condus pe coloniștii americani la revoltă...[3] Însă cu toții învață din greșeli. Vechiul proverb polonez spune că *Polak mądry po szkodzie* (un polonez e înțelept când răul a fost deja înfăptuit). Blake spune ceva asemănător în *Proverbe din iad:* „Dacă orice prost ar persista în nebunia lui, ar deveni înțelept". Adevărata nebunie înseamnă comiterea aceleiași greșeli de două ori. Istoria europeană ar putea fi scrisă, de asemenea, în acești termeni. [ANALE]

La fel de influentă precum Nietzsche a fost versiunea cenzurată a filozofiei sale, promovată de sora lui. Elizabeth Nietzsche-Foerster (1846–1935), care a condus un grup de coloniști „arieni" în colonia Nueva Germania din Paraguay în 1886, și-a îngrijit fratele aflat pe patul de moarte și și-a însușit ideile lui. S-a împrietenit cu Wagner și Mussolini, i-a idolatrizat pe naziști și a legat numele de Nietzsche de rasism și antisemitism. Fuhrerul în lacrimi a participat la înmormântarea ei.[59]

Din punct de vedere sociologic, ideile lui Nietzsche pot fi considerate repulsia intelectualului față de dezvoltarea educației maselor și a culturii de masă în general. Acestea erau promovate de o clică internațională de artiști și scriitori care doreau să întărească barierele dintre așa-zisa „cultură înaltă" și „cultura joasă" și, astfel, să păstreze rolul aristocrației autoproclamate a ideilor. Astfel, au reprezentat un partener potrivit pentru modernismul în arte, a cărui atracție principală consta în faptul că nu era ușor de înțeles

pentru omul de pe stradă. „Cultura de masă i-a dat naştere lui Nietzsche în opoziţie cu el însuşi", scria un critic recent, „ca antagonist al acesteia. Popularitatea imensă a ideilor sale în rândul intelectualilor de la începutul secolului XX sugerează panica pe care o stârnea ameninţarea maselor".[60]

Privind retrospectiv, elementul cel mai şocant este virulenţa cu care Nietzsche şi admiratorii săi îşi manifestau disprețul faţă de „mase". „Se nasc mulţi, prea mulţi", spunea Zaratustra al lui Nietzsche, „şi rămân pe creangă prea mult timp". În *Voinţa de putere*, Nietzsche a cerut o „declaraţie de război a celor mai înalţi împotriva maselor... Marea majoritate a oamenilor nu au dreptul la existenţă". Într-o scrisoare privată scrisă în 1908, D.H. Lawrence, care tocmai îl descoperise pe Nietzsche în Biblioteca Publică Croydon, chiar îşi imaginase o cameră de gazare pentru eliminarea fără durere a oamenilor inutili:

> „Dacă ar fi după mine, aş construi o cameră letală mare cât Crystal Palace, cu o fanfară militară cântând încet şi un cinematograf cu imagini strălucitoare; apoi m-aş duce pe străduţele laterale şi principale şi i-aş aduce pe toţi acolo, pe toţi bolnavii şi mutilaţii; i-aş conduce cu blândeţe, iar ei mi-ar arunca un zâmbet de mulţumire obosit; iar fanfara va intona uşor corul Aleluia".[61]

Această bijuterie, care datează cu treizeci şi trei de ani dinainte de Auschwitz, provine din Anglia edwardiană. La fel şi gândurile profunde ale lui H.G. Wells (1866–1946), vizionar, socialist, autor al *Maşinii timpului* (1895) şi *Războiului lumilor* (1898) şi unul dintre cei mai populari şi prolifici scriitori ai epocii. În *Anticipaţiile* (1902) sale, s-a arătat drept un susţinător entuziast al eugeniei, ştiinţa reproducerii umane îmbunătăţite care presupunea eliminarea celor slabi, celor inferiori şi celor nedoriţi. „Şi cum va trata Noua Republică rasele inferioare, întreba el, pe negri... pe galbeni... pe aşa-zisa termită a lumii civilizate, evreul?"[62]

Desigur, lucrul important de amintit este faptul că „masele", aşa cum sunt ponegrite de detractorii lor, nu au existat şi nu există. „Se pot vedea mulţimi; însă masele – suma tuturor mulţimilor posibile, [reprezintă] mulţimea în aspectul ei metafizic... o metaforă... [care] îi transformă pe ceilalţi oameni într-un conglomerat... [şi] le neagă individualitatea pe care ne-o atribuim nouă şi cunoscuţilor noştri".[63]

În aceeaşi epocă, provocarea marxismului a dat naştere unor dezbateri intelectuale care au depăşit cu mult graniţele înguste ale politicii. De exemplu, primele lucrări de materialism istoric au dat naştere „Filozofiei spiritului" dezvoltată de scriitorul napolitan Benedetto Croce (1866–1952). Opera lui Croce din *Estetica* (1902), *Logica* (1905) şi *Teoria istoriografiei* (1917) a fost însoţită de studii istorice ale Napoliului, Europei moderne şi Italiei contemporane. Respingând atât metafizica, cât şi religia, el accentua rolul intuiţiei umane şi importanţa istoriei ca studiu al spiritului evolutiv. Ziarul său *Critica*, înfiinţat în 1903, a oferit o platformă pentru ideile sale vreme de jumătate de secol. Mai târziu, Croce avea să devină liderul intelectual al opoziţiei faţă de fascismul italian.

Sigmund Freud (1856–1939), medic austriac, a fost fondatorul teoriei şi practicii psihanalizei. Lucrarea lui a exercitat o influenţă profundă nu doar în domeniul ştiinţelor medicale noi ale psihologiei şi psihiatriei, ci asupra tuturor ramurilor ştiinţelor umane care analizau funcţiile minţii şi personalităţii. Începând de la hipnoză, a explorat procesele inconştiente în care mintea umană se apără singură în faţa presiunilor externe şi

interne. A dezvăluit mai ales rolul sexualității în viața inconștientului și al reprimării în apariția nevrozelor. Publicarea *Interpretării viselor* (1900) i-a atras mulți adepți care în curând aveau să formeze Asociația Internațională pentru Psihanaliză. Însă au apărut și disensiuni, mai ales când unul dintre primii asociați ai lui Freud, Carl Jung (1875–1961), a lansat conceptul de „psihanaliză colectivă" în *Psihologia inconștientului* (1912), împreună cu deosebirea dintre personalitățile introvertită și extrovertită. În *Civilizația și nemulțumirile ei* (1930) Freud spunea că reprimarea dorinței, cerută de viața în societățile dezvoltate, face ca fericirea să fie virtual imposibilă. Ascensiunea nazismului l-a determinat să fugă în Anglia în 1938. La acea vreme, psihanaliza avea multe direcții și mulți critici; însă stabilise o dimensiune nouă, neliniștită, în modul în care oamenii se percepeau pe ei înșiși: „Egoul nu este stăpân în propria casă".[64]

Decadența, ca mișcare artistică, poate fi privită ca o ramură a Romantismului târziu. S-a născut din dorința de a explora experiențele cele mai extreme ale senzualității umane. Aceasta, în ciuda nesfârșitelor scandaluri, a furnizat unele dintre cele mai originale capodopere ale culturii europene. Legăturile sale cu precursorii romantici pot fi observate în opera lui Charles Baudelaire (1821–1867), care i-a tradus în limba franceză pe De Quincey și Poe. Volumul lui Baudelaire *Les Fleurs du Mal* (1857) a fost considerat mai târziu manifestul simbolismului poetic, un stil care încearcă să găsească „corespondențe" ascunse ale ordinii și frumuseții dincolo de suprafața urâtă a realității:

La Nature est un temple où de vivants piliers
Laissent parfois sortir de confuses paroles;
L'homme y passe à travers des forêts de symboles
Qui le regardent avec des regards familiers.

(Natura e un templu ai cărui stâlpi trăiesc/ Și scot adesea tulburi cuvinte ca-ntr-o ceață/ Prin codri de simboluri petrece omu-n viață/ Și toate-l cercetează cu glas prietenesc. (trad. de Al. Philippide)[65]

În „Invitație la călătorie", pornește spre un paradis imaginar, „Unde nu-i decât plăcere și splendoare, / Odihnă voluptoasă și calmă desfătare (trad. de Al. Philippide) – *Là, tout n'est qu'ordre et beauté, / Luxe, calme et volupté.* Urmașii lui Baudelaire, mai ales Paul Verlaine (1844–1896) și Arthur Rimbaud (1854–1891), au atins efecte poetice care erau echivalentele lingvistice ale imaginilor pictorilor impresioniști, printre ai căror primi admiratori s-au numărat:

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.

(Șoaptele prelungi/Ale viorilor/Toamnei/Îmi rănesc sufletul/Cu o tristețe/Monotonă.)[66]

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu: voyelles

(A negru, E alb, I roșu, U verde, O albastru – vocale)[67]

Decadenţii au plătit scump pentru sfidarea lor. Verlaine afirma că „decadenţa implică... gândurile cele mai sofisticate ale civilizaţiei extreme". Însă doar puţini dintre contemporanii săi îl aprobau. Baudelaire a fost amendat şi umilit pentru „ofensa la adresa moralei publice" pe care o conţinea poeziile sale. Verlaine este închis după ce fuge cu Rimbaud şi îl împuşcă în timpul unei certe. În 1893, un scriitor german din Paris deplângea drogurile, homosexualitatea, pornografia, isteria şi „sfârşitul unei ordini prestabilite care a satisfăcut logica şi a împiedicat depravarea vreme de mii de ani". „Sentimentul predominant, scria Max Nordau, este acela al unei pierzanii şi extincţii iminente."[68] În Anglia, Oscar Fingall O'Flahertie Wills Wilde (1854–1900), autor al mai multor comedii excepţionale, printre care *Importanţa de a fi onest* (1895), a petrecut doi ani la închisoarea Reading pentru ofense homosexuale. O mare parte din lucrările colaboratorului său, ilustratorul erotic Aubrey Beardsley (1872–1898), nu a putut fi publicată, la fel ca în cazul lui Algernon Swinburne (1837–1909), poet, critic şi vechi autoflagelant de la Eton. Preocupările acestor esteţi erau complet diferite de cele ale majorităţii sectoarelor societăţii, în care ascultarea religioasă, progresul social şi abstinenţa erau la mare rang. [BAMBINI] [TOUR]

BAMBINI

La 6 ianuarie 1907, o grădiniţă cu o singură sală îşi deschidea porţile într-un cartier sărăcăcios al Romei, San Lorenzo. Era echipată cu mobilă pentru copii, cu un dulap plin de jocuri puzzle şi de învăţare şi fără profesor calificat. Era înfiinţată pentru copiii muncitorilor care nu îi puteau lăsa pe străzi în timp ce ei erau la serviciu. A fost denumită *La Casa dei Bambini*, „Casa copiilor".

Fondatoarea şcolii, dr. Maria Montessori (1870–1952), era o femeie cu mult înaintea timpului ei. Era o feministă care susţinea plata egală pentru muncă egală, doctoriţă calificată şi directoarea unui institut pentru copii cu handicap. În secret, era şi mama unui băieţel nelegitim, Mario Montessori, care mai târziu avea să conducă Asociaţia Internaţională Montessori din Amsterdam.

Metoda Montessori, publicată în 1910, promova principiile educaţiei centrate pe copii. Copiii vor să înveţe. Copiii pot învăţa singuri. Copiii au cinci simţuri şi trebuie să le exploreze pe toate. Copiii trebuie să aibă libertatea să aleagă ce şi când să înveţe. Au nevoie doar de un loc în care să nu fie intimidaţi, de echipament corespunzător şi de încurajare. Aceste idei au fost o anatemă pentru majoritatea educatorilor acelei vremi, care preferau „creta şi discursul", instrucţia religioasă, disciplina feroce şi o programă şi un orar rigide. „Educaţia nu se dobândeşte prin ascultarea cuvintelor", le spunea dr. Montessori, „ci prin experienţele din mediu".[1]

Unele dintre ideile lui Montessori pot stârni ridicări din sprânceană chiar şi acum. Credea că toţi copiii urau dulciurile şi iubeau liniştea. Insista că scrisul trebuie învăţat înaintea cititului. Însă convingerea ei centrală, aceea că nevoile copilului sunt supreme, a devenit piatra de temelie a pedagogiei progresive moderne. S-au deschis sute de şcoli ca a ei în toată Europa şi în SUA. În Italia fascistă şi în Germania nazistă au fost închise.

Din multe puncte de vedere, Montessori a călcat pe urmele a doi pionieri – elveţianul J.H. Pestalozzi (1746–1827) şi turinglanul Friedrich Froebel (1782–1852). Prima *Kindergarten* sau „Grădiniţă a copiilor" a lui Froebel, înfiinţată la Burgdorf lângă Berna în 1837, a fost adevăratul strămoş al *Casa dei Bambini*. Ideile lui Montessori privind psihologia copilului au fost la rândul lor dezvoltate de expertul elveţian în educaţie Jean Piaget (1896–1980).[2]

Pictura modernă s-a desprins pentru totdeauna de arta figurativă care dominase de la Renaștere până atunci și pe care fotografia o făcea să pară învechită. Momentul de desprindere a avut loc în 1863, când Édouard Manet (1832–1883), într-un acces de exhibiționism, a expus *Le Déjeuner sur l'herbe* la așa-zisul „Salon des Refusés" din Paris. De atunci au trebuit inventate etichete pentru a ține pasul cu tendințele și grupările în care se făceau experimente neîncetate cu genul, tehnica, culoarea și forma. Impresioniștii inițiali, Monet, Pissarro, Sisley, Renoir, Cézanne și Degas, denumiți astfel după lucrarea *Impresie, Răsărit* (1874) a lui Monet, au fost urmați de Pointilliștii (1884) conduși de Seurat, de neoimpresioniști (1885), de așa-zișii „Nabis" (1888) ai lui Serusier și Bonnard, de sintetiștii (1888) inspirați de Gauguin și de expresioniștii (1905) inaugurați de Ensor, Van Gogh și de grupul german Brücke Group. După ei au urmat orfiștii, foviștii (1905), conduși de Matisse, Dufy și Vlaminck, cubiștii (1908) lui Braque și Picasso, futuriștii, grupurile Pisica Neagră și Călărețul Albastru (1912). În 1910 sau 1911, prin opera lui Vasili Kandinski (1866–1944), rus stabilit în Germania, pictura se apropia de stadiul abstracționismului pur. [IMPRESIONISTUL]

TOUR

La ora 14.15 în ziua de 1 iulie 1903, aproape șaizeci de ciclişti porneau de la o linie de start de lângă cafeneaua Réveil-Matin din cartierul parizian Montgéron. Aceștia se îndreptau spre Lyon, pe o distanță de aproape 467 km de drumuri proaste, în prima dintre cele șase etape desemnate ale primului *Tour de France*. Aceștia trebuiau să pedaleze zi și noapte. După nouăsprezece zile, Maurice Garin ieșea învingător și era întâmpinat cu urale când a intrat în Parc des Princes, după ce acoperise o lungime totală de 2 430 km la o viteză medie de 26,5 km/h. Pedala pe un vehicul cu ghidoane joase și purta șosete până la genunchi, pantaloni de golf, un pulover pe gât și o șapcă cu urechi. Premiul său era de 6 125 franci, echivalentul a 242 de lire. Cu excepția perioadei de război, cursa a avut loc de atunci în fiecare lună iulie.[1]

Evenimentul sportiv cel mai extins și mai popular al Europei a luat naștere din îmbinarea mai multor fenomene moderne – conceptul de divertisment și recreere; organizarea sportului de masă (masculin); tehnologia specifică – în acest caz frâne cu cablu, roți pentru biciclete și cauciucuri; și competiția între ziarele cu tiraj de masă.

Originile sale imediate se află în rivalitatea dintre două săptămânale pariziene, *L'Auto* („Automobilul") și *Le Vélo* („Bicicleta"). Editorul de la *L'Auto*, Henri Desgrange, care încerca să pătrundă pe piața de biciclete, fusese dat cu succes în judecată pentru că schimbase numele ziarului său în *L'Auto-Vélo*. Răspunsul lui a fost Turul. Nu a privit niciodată înapoi. A văzut cum tirajul *L'Auto* crește spectaculos, în timp ce *Le Vélo* a intrat în obscuritate. A rămas patronul și sponsorul Turului până la pensionarea sa, în 1936.

Turul a căpătat forma finală în decursul mai multor ani. Mai ales traseul a variat. Vreme de cinci ani, începând din 1906, a fost extins pentru a include Alsacia; însă guvernul german și-a retras permisiunea când mulțimile de la marginea drumului au început să cânte *La Marseillaise*. În munți a fost îndreptat prin Col de Tourmalet (2 122 m) în Pirinei și prin înfricoșătorul Col du Galibier (3 242 m) în Savoia, unde concurenții trebuiau să-și care vehiculele pe poteci neamenajate. De la o lungime maximă de peste 5 000 km, în anii 1930 a fost stabilită o lungime mai modestă, de circa 3 700 km, parcurși în 30 de etape zilnice. Ideea unui jerseu viu colorat pentru a identifica liderul cursei a fost adoptată în iulie 1913, când Desgrange a intrat în grabă într-un magazin de pe marginea drumului și a cumpărat primul *maillot jaune*.

După Primul Război Mondial, Turul a luat proporţii internaţionale. Ciclişti belgieni, italieni şi spanioli câştigau laurii frecvent. Campioni precum Eddie Merckx sau Jacques Anquetil aveau tot atâţia fani ca orice alt star sportiv. În iulie 1991, urmărit de 22 de milioane de spectatori, cel de-al 79-lea Tur a fost câştigat de un basc din Spania, Miguel Indurain, cu o viteză medie 39 504 km/h.[2] În 1994, la cel de-al 82-lea Tur, Indurain a câştigat pentru a patra oară consecutiv, un record neatins până atunci, într-o cursă care i-a dus pe participanţi dincolo de Canalul Mânecii până în Anglia. Iar Indurain va participa din nou.

IMPRESIONISTUL

În anii 1860, Claude Monet şi Auguste Renoir pictau împreună. Doreau să vadă cum va surprinde fiecare alt efect din aceeaşi scenă şi să îşi compare rezultatele. Unul dintre locurile lor preferate era ţărmul suburban Bougival, dincolo de St. Cloud, lângă Paris.

La Seine à Bougival a lui Monet datează din 1869 (vezi Tableta 67). La început pare să fi preferat scena obişnuită, de-a dreptul banală, a oamenilor care treceau pe pod în soarele amurgului. Însă încerca să obţină un efect cu totul nou: nu picta lumea aşa cum o gândea sau aşa cum era, adică realist sau idealist; picta impresia pe care i-o lăsa lumea. Altă pânză de-a sa, *Impression: Lever du soleil* (1874), avea să dea numele unei mişcări care era subiectivă în mod deliberat şi sfidător. Monet a plătit un preţ mare pentru că şi-a urmat propriul drum încăpăţânat. Nu a vândut ani de zile niciun tablou. Pentru contemporanii săi, opera lui era fie fără valoare, fie scandaloasă. Odată, când a plecat din Paris ca să-şi vadă fiul nounăscut, creditorii i-au luat tot ce avea în atelier şi le-au vândut pe nimic. A încercat să se sinucidă.[1]

Impresioniştii au fost interesaţi de trei lucruri. Înainte de toate, urmăreau să exploreze slăbiciunile ochiului uman care vrea să vadă anumite lucruri şi să nu le observe pe altele. Din acest motiv, intenţia lor era aceea de a construi o imagine imprecisă sau selectivă. Urmele de pensulă intenţionat neclare ale lui Monet de la Bougival au dat naştere la valuri pătate, ferestre strâmbe, frunze difuze şi nori estompaţi.

În al doilea rând erau fascinaţi de acţiunea minunată a luminii. Monet făcuse parte doi ani din Chasseurs d'Afrique şi văzuse efectele extreme ale luminii deşertului în Sahara. Mai târziu a condus o serie de experimente sistematice cu lumina, pictând aceleaşi subiecte de mai multe ori. Cele douăsprezece studii ale sale ale faţadei Catedralei din Rouen, fiecare în altă lumină în alt moment al zilei, a reuşit în nebunia lui să-şi convingă publicul în privinţa metodei sale.

În al treilea rând, cercetau variaţiile complexe în sensibilitatea şi receptivitatea propriei minţi a artistului. Aceea era cheia către avântul pe care l-au dat artei moderne.

Uneori se consideră că arta modernă, în special impresionismul, reacţiona împotriva imaginarului realist care era posibil prin fotografie. [FOTOGRAFIE] De fapt, nimic nu putea fi mai selectiv şi mai trecător decât imaginea înregistrată de lumina care intra prin obiectiv timp de o fracţiune de secundă la o anumită expunere şi într-un anumit unghi. Impresioniştii erau foarte interesaţi de fotografie. De obicei o foloseau în studiile lor pregătitoare. De exemplu, Cezanne folosea instantanee atât pentru peisaje, cât şi pentru autoportrete.[2] Însă camera, cu toate că era la fel de selectivă precum ochiul uman şi foarte receptivă la jocul luminii, nu are minte. Iar mintea umană este cea care a constituit universul în care s-au dezvoltat artiştii moderni. Din acest motiv, aceştia şi-au atins într-un final scopul, care, în cuvintele lui Cezanne, era acela de a deveni „mai faimoşi decât vechii maeştri".

În arhitectură şi design, valul extins pe tot continentul al curentului Art Nouveau s-a retras din standardele şi practicile curente. Primul exemplu a fost Casa Tassel a lui Victor Horta (1893) din Bruxelles. Însă monumentele sale puteau fi întâlnite la fiecare colţ între Şcoala de Artă din Glasgow (1898) a lui C.R. Mackintosh, fabricile lui Peter Behrens din Germania şi un şir de gări austro-ungare dintre Carlsbad şi Czernowitz. Secessionshaus (1898) din Viena a fost construită de J. Olbrich în ceea ce a rămas cunoscut drept *Jugendstil* pentru expunerea lucrărilor artiştilor avangardişti. Are inscripţia: „DER ZEIT IHRE KUNST:/ DER KUNST IHRE FREIHEIT" (Arta pentru timpul său; libertate pentru artă).

În muzică, Debussy şi Ravel au explorat impresionismul muzical. Apoi, cu Schoenberg, Hindemith şi Webern, avangarda a abandonat armoniile şi ritmurile de bază care dominaseră încă din Evul Mediu. [TON]

În literatură, sfidarea decadenţilor faţă de morala socială şi sexuală a fost înlocuită cu radicalismul intelectual a unei ordini şi mai profunde. Întâi francezul Marcel Proust (1871–1922) şi irlandezul James Joyce (1882–1941), apoi Franz Kafka (1883–1924), evreu german din Praga, au răsturnat viziunile acceptate în privinţa realităţii lumii şi mijloacele prin care acestea sunt percepute de oameni. Au fost partenerii literari ai lui Freud şi Einstein. [COMBRAY]

COMBRAY

Europa e plină de locuri care amintesc de trecut. Însă nimic nu egalează satul Illiers, lângă Chartres. Şi asta deoarece Illiers a fost locul în care Marcel Proust şi-a petrecut vacanţele în copilărie şi pe care avea să îl recompună în mintea lui sub denumirea de „Combray".

Dintre toţi maeştrii literaturii, Proust a fost meşteşugarul suprem al timpului şi, astfel, un scriitor interesat în special de istorici. Era convins că trecutul nu moare niciodată şi că poate fi readus la viaţă de către artă din cele mai adânci niveluri ale memoriei subconştientului. Astfel, un incident banal precum fărâmiţarea unei prăjituri într-o ceaşcă de ceai putea duce la reamintirea unor locuri şi întâmplări asemănătoare, crezute pierdute pentru totdeauna. Mai exact, putea declanşa nu doar amintirea unor banalităţi asemănătoare din trecut, ci şi lumi ale emoţiilor şi experienţelor de care acestea erau legate inextricabil.

Din acest motiv, Proust şi-a petrecut nouăsprezece ani, între 1903 şi 1922, închis într-o cameră afumată şi lambrisată cu plută din Paris, izolat de lume, într-o încercare de a aduce trecutul la viaţă. Iar o mare parte din ceea ce a reuşit să reînvie, împreună cu nenumăratele gânduri şi nelinişti ale tinereţii sale, aveau să fie descoperite la Illiers – „la maison de Tante Léonie", „la rue de l'Oiseau-Flèche", „le Pare de Tansonville", „le côté de chez Swann":

Acestea nu sunt locurile în care s-a născut sau a murit un mare om şi pe care oamenii le vizitează ca să-i aducă omagiu. Acestea sunt locuri pe care le-a admirat, pe care le-a rugat să-i dea gândirea şi care încă îi păzesc acea gândire...[1]

În general, spiritul trecutului se păstrează cel mai bine în mici muzee intime. Însă se mai simte prezenţa lui Charles Dickens în casa sa de pe strada Doughty din Londra WC1; încă se mai poate vedea viaţa tânărului Karl în Marxhaus, păstrată de SPD în ciuda împotrivirilor de la Trier; şi încă te mai poţi imagina întins pe canapeaua de catifea roşie a lui Freud în casa sa de pe Bergstrasse 19 din Viena. Însă cel mai de seamă pelerinaj în căutarea timpului pierdut este cel din satul foarte banal din Eure-et-Loir, redenumit astăzi în onoarea lui Proust „Illiers-Combray".

Anul 1913 a fost anul apariției primului volum al seriei *À la recherche du temps perdu* și a primelor povestiri ale lui Kafka. Premiera operei *Sacre du Printemps* a lui Stravinski a provocat o revoltă în Paris. Un editor din Dublin a rupt manuscrisele lui Joyce de teama calomniei, în vreme ce alții și-au făcut curaj pentru lucrarea *Fii și îndrăgostiți* a lui D.H. Lawrence și *Alcooluri* a lui Apollinaire. Prima rază de lumină a zilei a căzut pe tabloul lui Max Ernst *Peisaj (Oraș și animale)* și pe *Autoportretul* lui Kokoshka. Majoritatea aventurilor artistice europene, la fel ca și cea mai mare parte a societății europene, încă se agățau de formele încercate și tradiționale; însă în lumea Modernismului, moda era să se sfâșie întreaga fundație a culturii convenționale.

Relațiile internaționale rămâneseră remarcabil de stabile în secolul XIX. Europa a continuat să fie dominată de cele cinci mari puteri care organizaseră Congresul de la Viena; și niciun conflict general nu se declanșase între ele după 1815. Războaiele care au avut loc au fost limitate ca timp și spațiu. Au existat acțiuni de poliție internațională, în care una dintre puteri putea interveni pentru a suprima izbucnirile revoluționare care nu puteau fi controlate la nivel local. Așa au fost intervențiile repetate ale francezilor în Spania și în Italia sau intervențiile rusești în Polonia și Ungaria. Au existat conflicte regionale, mai ales în Italia, Germania și în Balcani. Peste ocean au avut loc diverse războaie coloniale. Însă nimic care să se ridice la scara Războaielor Napoleoniene de dinainte de 1815 sau la cea a marelui război care a început în 1914. Energiile Europei au fost direcționate mult timp fie în interior, către acțiuni de schimbare internă, fie în exterior, către cuceriri imperialiste noi pe tot globul. Doar două probleme dificile au avut capacitatea să tulbure ordinea internațională. Una dintre acestea a fost rivalitatea accelerată dintre Franța și Germania. Cealaltă a fost așa-zisa „Problemă Orientală".

Rivalitatea franco-germană își are rădăcinile în împărțirea Imperiului lui Carol cel Mare; însă emanațiile sale moderne derivă din războaiele revoluționare. Francezii își aminteau de cele două puteri germane, Prusia și Austria, ca de invadatorii de la 1793 și 1814–1815. Prusacii și austriecii considerau Franța invadatorul de la 1805–1813, împotriva căreia își câștigaseră și își definiseră existența modernă. Vreme de mai multe decenii după 1815, o Franță înfrântă și o Germanie divizată nu aveau chef de ceartă. Însă vechile animozități au început să iasă din nou la suprafață. În 1840, Franța avea iarăși pretenții la frontiera Rinului, stârnind protestul germanilor, reflectat în cântecele patriotice ale momentului, „Die Wacht am Rhein" și „Deutschlandlied". În 1848, Franța era din nou considerată sursa neliniștilor interne ale Germaniei. În anii 1860, când Franța s-a lansat în aventurile sigure pe ele ale celui de-al Doilea Imperiu, iar Prusia se afirma în Germania, ambele puteri erau înspăimântate de postura agresivă a celeilalte. Bismarck a pus la cale pretextul perfect prin Telegrama de la Ems. După cum avea să se dovedească, a pus la cale evenimentul ale cărui consecințe aveau să distrugă echilibrul.

Războiul franco-german din 1870–1871, al treilea dintre războaiele fulger ale lui Bismarck, a provocat o senzație și mai mare decât Sadová. A fost urmărit activ de către francezi, care tânjeau să le dea prusacilor o lecție. Însă s-au trezit în fața unei coaliții de state germane ale căror forțe erau mai bine înarmate, mai bine organizate și mai bine conduse. Supremația militară a Franței, care durase de la Bătălia de la Rocroi din 1643, a fost anulată în mai puțin de două luni. Prima lovitură de tun a fost trasă ceremonios la 1 august 1870 de către fiul împăratului Napoleon, în strigăte de „À Berlin". După aceea, o forță germană puternică a trecut frontiera și a încercuit armata franceză principală la

Metz. Altă armată franceză, care mărşăluia să dea ajutor la Metz, cu împăratul în frunte, nimerit într-o cursă întinsă lângă Sedan. În cuvintele nemuritoare ale generalului Bazaine în zorii unei înfrângeri aproape sigure: „Nous sommes dans le pot de chambre, et demain nous serons emmerdés"[69] (Suntem în oala de noapte, iar mâine o să ne înecăm în ea). Înconjuraţi din toate părţile şi atacaţi de o armată care învăţase să se abţină de la asalturi frontale, francezii au rezistat în faţa armelor de oţel ale lui Krupp timp de câteva ore, înainte să capituleze. Împăratul a fost luat prizonier, a abdicat şi a căutat refugiu în Anglia. Franţa s-a luptat timp de opt luni; însă cu Parisul asediat, înfometat şi prăbuşindu-se sub artileria prusacă, guvernul celei de-a Treia Republici a fost forţat să încheie o pace umilitoare. În mai 1871 acesta este de acord să cedeze Alsacia şi Lorena, să plătească reparaţii de război uriaşe şi să accepte ocupaţia germană timp de doi ani.

Victoria strălucitoare a Prusiei a avut mai multe consecinţe pe termen lung. A facilitat declaraţia unui Imperiu German unit, al cărui prim împărat, Wilhelm I (1871–1888), rege al Prusiei, a fost aclamat de prinţii Germaniei adunaţi la Versailles. A dat de înţeles că noua Germanie este neîntrecută din punct de vedere al puterii militare. În Franţa a provocat evenimentele disperate ale Comunei din Paris şi a alimentat ura antigermană care cerea tot mai insistent răzbunare.

Problema Orientală, după cum a fost denumită, s-a dezvoltat din două procese legate între ele şi aparent de neoprit – expansiunea continuă a Imperiului Rus şi declinul tot mai mare al otomanilor. A dat naştere independenţei naţiunilor balcanice, Războiului Crimeii (1854–1886) şi unui lanţ de complicaţii care în cele din urmă au stârnit criza fatală din 1914. Spectrul prăbuşirii otomane era tot mai vizibil de-a lungul secolului. Pentru ruşi, acest lucru era de dorit. Restabilirea puterii creştine la Bosfor reprezentase ţelul suprem al politici ţariste încă de la formularea mitului celei de-a Treia Rome. Posesiunea strâmtorilor ar fi împlinit visul Rusiei de acces direct la ape calde. După cum remarca Dostoievski în 1871, într-o aşteptare triumfătoare: „Constantinopolul va fi al nostru!" Pentru celelalte puteri, stingerea „Bolnavului Europei" aducea o mulţime de pericole. Marea Britanie se temea pentru liniile sale de comunicare cu India. Austria se simţea ameninţată de apariţia unui grup de state susţinute de Rusia la graniţa ei sud-estică. Germania se simţea ameninţată de ascensiunea singurei puteri a cărei capacitate militară ar fi putut într-o zi să o depăşească pe a sa.

Expansiunea obsesivă a Rusiei a continuat cu o rată care pentru perioada 1683–1914 a fost calculată cu o medie, probabil conservatoare, de 145 km² pe zi.[70] Însă nu ameninţase întotdeauna Europa în mod direct. După câştigurile din perioada napoleoniană, principalele forţe erau direcţionate atunci împotriva a ceea ce ruşii numeau uneori „Sudul mijlociu", în Caucaz şi Asia Centrală, şi împotriva Chinei şi Japoniei. Însă Europa nu era imună în faţa ursului care încerca necontenit limitele răbdării. Implicarea Rusiei în războiul pentru independenţa Greciei a tras semnalul de alarmă, iar câştigurile sale după Tratatul de la Adrianopol (1829) erau limitate la un colţ mic al Deltei Dunării. În 1831 şi în 1863, încălcarea de către Rusia a independenţei nominale a Poloniei a stârnit proteste puternice din partea Marii Britanii şi Franţei. Însă a fost bine-venită la Berlin şi Viena, care aveau la rândul lor teritorii poloneze pe care doreau să şi le păstreze. Aşa că nu s-a făcut nimic. Înaintarea Rusiei în principatele de la Dunăre în 1853 a provocat un răspuns militar imediat din partea Austriei şi declanşarea Războiului Crimeii (vezi mai jos). După aceea, St. Petersburg a înţeles că anexările directe în Europa puteau fi costisitoare şi că părţi ale imperiului său erau vulnerabile în faţa atacurilor din partea adversarilor cu puteri

navale superioare. S-a luat decizia retragerii din America de Nord; iar în 1867 Alaska a fost vândută către USA pentru suma modestă de 8 milioane de dolari. Proprietățile se obțineau mai bine în alte părți. În 1859, după jumătate de secol de brutalitate și devastare, se desăvârșea cucerirea triburilor montane din Caucaz, iar eroul cecen Șamil era prins. În 1860 provinciile Amur și Maritime erau luate de la China, în 1864 Turkestan era luat de la Persia, în 1875 insulele Sahalin și Kurile erau luate de la Japonia. Toate aceste câștiguri aveau să fie denunțate ulterior de perdanți drept rezultatul unor „tratate inegale". În 1900, ocupația rusă a Manciuriei a provocat conflictul și înfrângerea în Războiul ruso-japonez (1904–1905). În 1907, împărțirea Persiei între sferele de influență britanică și rusă a terminat mai multe decenii de temeri britanice în privința Asiei Centrale și a ridicat bănuieli în privința planurilor Rusiei în Golful Persic.

Războiul Crimeii (1853–1856) a avut loc atunci când Marea Britanie și Franța s-au hotărât să ofere ajutor Porții în eforturile acesteia de a-și apăra principatele de la Dunăre și de a se opune pretențiilor de protectorat ale Rusiei asupra supușilor creștini ai otoma- nilor. Austria a ocupat imediat principatele, iar puterile vestice, cu ajutorul Sardiniei, a trimis o expediție punitivă în Crimeea. În ciuda situației tulburi de război, holerei și a pierderilor uriașe, asediul aliat de la Sevastopol a avut într-un final succes. Pacea de la Paris (1856) a neutralizat Marea Neagră, a impus un protectorat european comun asupra creștinilor otomani și a garantat integritatea atât a Imperiului Otoman, cât și a principatelor. [ABHAZIA]

Însă, în douăzeci de ani, rușii se întorceau în Balcani. De data aceasta, deschiderea a fost oferită de revoltele simultane din trei provincii otomane – în Bosnia, Herțegovina și Bulgaria. Intervenția militară a Serbiei și Muntenegrului, amestecul diplomatic al Austriei și uciderea a 136 de oficiali turci în Bulgaria au stârnit un răspuns feroce din partea otomanilor. În mai 1876, peste 20 000 de țărani au fost măcelăriți în faimoasele Orori Bulgare. La Londra, Gladstone se înfuria: „Să-i facem pe turci să își ducă de aici abu- zurile în singura manieră posibilă, adică să plece". În Constantinopol au fost înlăturați doi sultani succesivi. În St. Petersburg, țarul s-a simțit dator să îi protejeze pe creștinii din Balcani. Două conferințe internaționale au avut loc pentru a impune condiții noului sultan, Abdul Hamid II Blestematul (1876–1909), care a promis constituții parla- mentare. În aprilie 1877, armatele rusești invadează teritoriul otoman de la Dunăre și în Armenia. Înaintarea lor a fost întârziată foarte mult de rezistența turcă la trecătorile din Balcani; însă în ianuarie 1878, cazacii ameninţau zidurile Constantinopolului. În urma Tratatului de la San Stefano (1878), Poarta era obligată să accepte termenii rigizi ai țarului, printre care crearea unei „Bulgarii mari" independente, de proporții îngrijorătoare (vezi anexa III, p. 1084).

Congresul de la Berlin, 13 iunie–13 iulie 1878, a fost întrunit pentru a satisface cererile britanice și austriece de revizuire a Tratatului de la San Stefano și de reducere a ambițiilor rusești. A fost o mare ocazie diplomatică, ultima la care puterile europene se puteau întâlni să-și rezolve divergențele în termeni egali. Cu Bismarck drept „broker cinstit", a marcat statutul suprem al Germaniei unite în Europa; și a stârnit febra răz- boiului, care umplea sălile de concert din Londra:

Nu vrem să ne luptăm, însă atunci când o facem,
Avem corăbii, avem oameni și avem și bani.
Ne-am mai luptat cu Ursul, iar cât timp britanicii rămân viteji,
Rușii nu vor avea Constantinopolul![71]

Însă, din multe puncte de vedere, Congresul a exemplificat cele mai cinice aspecte ale jocului de putere european. Niciunul dintre popoarele din Balcani nu a fost reprezentat efectiv. Niciunul nu a fost tratat cu respect: Bosnia și Herțegovina au fost cedate ocupației austriece; Bulgaria a fost împărțită în două și exclusă din Marea Egee; Serbia, Muntenegru și România, cărora li s-a confirmat politicos independența, nu au primit teritoriile pe care le considerau cele mai importante. Puterile, prin contrast, pur și simplu s-au servit: Rusia, căreia i s-au refuzat Strâmtorile, a luat Basarabia de la aliatul său român; Marea Britanie a luat Ciprul de la clientul ei otoman; Austria a luat provincia turcească Novi Bazar; Disraeli a părăsit Berlinul susținând „Pace cu onoare". Deloc surprinzător, națiunile din Balcani aveau să-și caute în curând propriile soluții, de obicei violente. Puterile abandonează concertul și caută securitatea în tratate și alianțe bilaterale. Sunt eliminate toate frânele din calea interesului național.

Forțele continentale încă furnizau cheia pentru politica europeană. Atât timp cât acest lucru rămânea valabil, era posibil să se înțeleagă că Germania și Rusia vor juca roluri principale în orice conflict generalizat. Dintre cele cinci puteri europene, trei aveau defecte militare grave. Marea Britanie avea o flotă puternică, însă nu avea armată de recruți. Franța trecea printr-o scădere catastrofală a ratei natalității care amenința serios rezerva de recruți. Armata austro-ungară era tehnic și psihologic dependentă de Germania.

Formarea a două blocuri diplomatice și militare opuse a avut loc în decursul a trei decenii. La început, Marea Britanie și Franța erau despărțite de rivalitatea colonială, Marea Britanie și Rusia, de bănuielile reciproce în privința Asiei Centrale, Rusia și Franța de animozitățile dintre regimul țarist și cel republican. Astfel, o vreme, Bismarck a fost liber să construiască un sistem care să protejeze Germania de războinarea franceză. În 1879 a făurit Dubla Alianță cu Austria, în 1881–1887 *Dreikaiserbund* dintre Germania, Austria și Rusia, din 1882 Tripla Alianță a Germaniei, Austriei și Italiei, în 1884–1887 și 1887–1890 cele două „tratate de reasigurare" cu Rusia. Însă logica celor două cele mai intense patimi politice ale Europei – ura Franței față de Germania și dorința Rusiei de a avea Strâmtorile – avea să se afirme. Franța trebuia să caute scăpare din plasa pe care o țesuse cu atâta îndemânare Bismarck; iar Rusia trebuia să își țină sub control ambițiile balcanice. Astfel, în anii de după demiterea lui Bismarck, relațiile Rusiei cu Germania s-au răcit, iar țarul era în căutare de parteneri noi. În 1893, în condițiile în care băncile franceze deja investeau masiv în concernele rusești, se semnează Alianța franco-rusă între Paris și St. Petersburg. Dintr-odată, Franța scapă din izolare, își recapătă încrederea și amenință Germania din ambele direcții. În 1904, Franța își rezolvă divergențele cu Marea Britanie și intră în *Entente Cordiale*. În 1907, după acordul anglo-rus pentru Persia, se deschide în sfârșit drumul pentru Tripla Alianță dintre Franța, Marea Britanie și Rusia.

La acea vreme părea că spectacolul diplomatic al Europei aruncase încă o constelație temporară. Atât Tripla Alianță, cât și Tripla Antantă erau în esență de natură defensivă; și încă mai erau multe verigi lipsă. Atât Marea Britanie, cât și Germania, de exemplu, sperau încă să ajungă la o înțelegere, în ciuda divergențelor dintre ele. De fapt, când Vestul și Estul s-au unit împotriva Centrului, puterile s-au manevrat într-o configurare strategică ale cărei tonuri aveau să fie interpretate pentru tot restul secolului XX. Aproape fără să-și dea seama, Europa se împărțise în două tabere înarmate masive; și nu mai rămăsese niciun „broker cinstit" (vezi anexa III, p. 1084).

Dezvoltările din domeniul tehnologiei militare au rămas destul de încete pentru cea mai mare parte a secolului, cu toate că au avut loc schimbări importante din punct de vedere

organizațional și logistic. Căile ferate au revoluționat metodele de transport existente, mobilizarea și aprovizionarea. Activitățile statului major au fost reproiectate după model prusac pentru a face față fluxului permanent de recruți. Însă în afară de muschetele lor, armatele din Crimeea erau destul de asemănătoare cu cele de la Austerlitz. Efectul țevilor ghintuite s-a simțit doar treptat, întâi la arma (needle gun) prusacă Dreyse din 1866, apoi în pușca superioară franceză *chassepot* și în tunul cu încărcare pe la culată a lui Krupp din 1870. În proiectarea navală, navele de război cu abur și placate cu armură erau la modă. Însă exploatarea aprofundată a mașinăriilor și substanțelor chimice moderne trebuia să aștepte apariția, în anii 1880, a explozibililor puternici, a mitralierei și a artileriei cu rază lungă. [NOBEL]

NOBEL

E o ironie supremă că cele mai prestigioase premii ale lumii pentru merite în fizică, chimie, literatură, medicină și, mai ales, pace, au fost fondate din profiturile din arme.

Alfred Bernhard Nobel (1833–1896) a fost un suedez care a crescut la St. Petersburg, unde tatăl său înființase o fabrică de torpile. Cu pregătire de chimist, a revenit în Suedia să lucreze la o metodă de îmbunătățire a explozibililor. După ce produce nitroglicerina, inventează ulterior dinamita (1867), explozivul cu fulmicoton (1876) și balistita (1889), precursoarea prafului de pușcă cu cordită. Firma de familie s-a dezvoltat foarte mult, iar ei s-au îmbogățit extrem de mult din producția de explozivi și din dezvoltarea acestora în câmpiile petrolifere de la Baku. Întotdeauna un bărbat cu vederi pacifiste, Nobel a înființat prin testament cinci premii care îi poartă numele. În primele nouă decenii ale Premiului Nobel pentru Pace și probabil datorită faptului că Europa avea nevoie urgentă de pacifiști, marea majoritate a câștigătorilor premiului au fost europeni.

1901	J.-H. Durant	1930	Arhiepiscopul Nathan
	Frédéric Passy		Söderblom
1902	Élie Ducommun	1935	Carl von Ossietzky
	Charles-Albert Gobat	1937	Sir Edgar Cecil
1903	William Randall Cremer		—
1905	Bertha von Suttner	1946	Emily Balch
1907	Ernesto Moneta		J. R. Mott
1908	K. P. Arnoldson	1949	Lord Boyd Orr
	Fredrik Bajer	1951	Léon Jouhaux
1909	Auguste Beernaert	1952	Albert Schweitzer
	Baronul P. d'Estoumelles	1958	Fr. Dominique Pire
1911	Tobias Asser	1959	Philip Noel-Baker
	A. H. Fried	1961	Dag Hammarskjöld
1913	Henri L. Fontaine	1962	Linus-Carl Pauling (SUA)
	—	1968	René-Samuel Cassin
1920	L.-V. Bourgeois	1971	Willy Brandt
1921	Karl Branting	1974	Sean Macbride
	Christian Lange	1976	Elizabeth Williams
1922	Fridtjof Nansen		Mairead Corrigan
1925	J. Austen Chamberlain	1979	Maica Tereza
1926	Aristide Briand	1982	Alva Myrdal
	Gustav Streseman	1983	Lech Wałęsa

1927	F. E. Buisson	1986	Elie Wiesel
	Ludwig Quidde	1990	Mihail Gorbaciov

Dintre toţi deţinătorii premiului, doar doi, amândoi germani, au avut de suferit pentru că au susţinut pacea. Ludwig Quidde (1858–1941) a fost închis pentru că s-a opus reînarmării germane. Carl von Ossietzky (1889–1939), conducător al mişcării pacifiste germane, a murit într-un lagăr de concentrare nazist.

În ciuda absenţei acţiunilor majore după 1871, nu se poate spune că teoreticienii militari nu au luat în considerare impactul noilor arme. Un scriitor, magnatul de căi ferate polonez Jan Bloch, spunea în *La Guerre future* (1898) că războiul ofensiv a încetat să fie o idee viabilă. Reacţia celor mai mulţi generali a fost să ceară tot mai mulţi soldaţi.[72] Pe măsură ce numărul acestora s-a mărit, iar pronosticurile pe câmpul de luptă prevesteau un impas, s-a ajuns la concluzia că procedurile de mobilizare pot fi cheia victoriei. Mobilizarea generală era considerată mai ameninţătoare decât simplele declaraţii de război. Şi totuşi, nimeni nu dădea semn să se grăbească. În punctul culminant al imperialismului, armatele Europei păreau predispuse să înfrunte mai degrabă triburi cu suliţe decât să se înfrunte între ele.

Însă o conştientizare tot mai puternică a posibilităţii unui conflict la scară largă a dat naştere ştiinţei geopoliticii. Tentaculele puterii imperiale înconjurau un glob care era intersectat de comunicaţii la nivel mondial. Era de aşteptat ca strategii militari şi politici să înceapă să gândească în temeni globali. În discursul seminal „Pivotul geografic al istoriei" (1904), Halford Mackinder (1861–1947), primul profesor de geografie de la Oxford, remarca faptul că nu mai existau teritorii virgine în care să se poată extinde imperiile. Aşa că era firească intensificarea concurenţei pentru resursele existente. Progresul acelei concurenţe va fi constrâns de distribuţia populaţiei şi de configuraţia continentelor. Într-o hartă senzaţională denumită „Sediile naturale ale puterii", marca Rusia eurasiatică drept locul fortăreţei naturale supreme a lumii. Acest „nucleu" era înconjurat de o „semilună interioară" de puteri semicontinentale, de la Marea Britanie până la China, şi de o „semilună externă" oceanică ce lega Americile de Africa, Australia şi Japonia. Într-o primă fază, scopul său era să avertizeze puterile vestice în privinţa unei posibile alianţe între Rusia şi Germania. Ulterior, când promova crearea unei centuri de state noi şi puternice pentru a ţine despărţită Rusia de Germania, a elaborat faimoasa formulă:

Cine stăpâneşte Europa, stăpâneşte nucleul;
Cine stăpâneşte nucleul, stăpâneşte insula lumii;
Cine stăpâneşte insula-lumii, stăpâneşte lumea.[73]

Ideile lui Mackinder aveau să fie luate foarte în serios în Germania şi, în era următoare a puterii aerului, de SUA.

În primii doisprezece ani ai secolului XX, lunga pace europeană încă se menţinea. Însă au început să apară temeri referitoare la fragilitatea acesteia. Rivalitatea franco-germană, crizele balcanice recurente, blocurile diplomatice antagonice, neînţelegerile imperialiste şi cursa înarmării navale s-au combinat şi au mărit temperatura relaţiilor internaţionale. Un semnal de alarmă s-a făcut auzit în Bosnia în 1908, iar altul la Agadir în 1911. Cu toate că toate puterile propovăduiau dorinţa de continuare a păcii, toate se pregăteau de război. [EULENBERG]

EULENBERG

La 23 octombrie 1907, la un tribunal din Berlin se deschidea cazul *Moltke* versus *Harden*. Era primul din cele şase procese foarte mediatizate cunoscute sub denumirea colectivă de „Afacerea Eulenburg". Aceasta expunea o reţea de homosexuali foarte extinsă din anturajul kaizerului.

În Germania, la fel ca în alte ţări, sodomia între bărbaţi era ilegală. Paragraful 175 din Codul penal pedepsea „viciul nenatural" dintre bărbaţi cu închisoare de 1 până la 5 ani. Generalul Kuno von Moltke îl dăduse în judecată pe editorul ziarului *Die Zukunft* (Viitorul), Maximilian Harden, pentru că publicase materiale în care îi ridiculizase pe doi curteni suspuşi, cu poreclele de „Drăguţul" şi „Harpistul". Moltke pretindea că el şi prietenul său Philip, Prinţ de Eulenburg, fuseseră calomniaţi. Detalii explicite au fost spuse la tribunal, mai ales de fosta soţie a lui Eulenburg şi de un soldat pe nume Bollhardt. Însă dovada cea mai importantă a venit din partea doctorului Magnus Hirschfeld, sexolog profesionist. Homosexualitatea latentă, explica el, nu era ilegală în sine, însă practicarea sodomiei era. Tribunalul a acceptat apărarea lui Harden că homosexualitatea reclamantului era evidentă, însă nu avusese loc vreo încălcare a Paragrafului 175.[1]

Implicaţiile politice au fost serioase. Moltke era comandantul militar al Berlinului. Eulenburg, cândva ambasador la Viena, era foarte apropiat de kaizer şi aspira la titlul de cancelar. Atât Harden, cât şi Hirschfeld aveau vederi liberale şi se opuneau politicii externe a kaizerului. Amândoi militau pentru eliminarea Paragrafului 175 şi amândoi erau evrei. Instituţia imperială s-a simţit atacată din cauza elementelor trădătoare.

Într-un scandal ulterior, cancelarul von Bulow l-a dat în judecată pe un alt editor liberal, Adolf Brand; şeful secretariatului militar al kaizerului, contele von Huelsen-Haeseler, a murit în prezenţa kaizerului, îmbrăcat într-un tutu în mijlocul unui spectacol; iar cazul Moltke/Harden a fost reluat de două ori. Garnizoana de la Potsdam a fost zguduită de o serie de procese în faţa Curţii Marţiale, cu acuzaţia de sodomie, şi de o serie de sinucideri asociate. (Pantalonii albi mulaţi şi cizmele înalte până la coapsă ale cuirasierilor fuseseră considerate în special provocatoare.) Cheltuielile de judecată ale lui Harden au fost rambursate în secret de cancelaria imperială. Eulenburg era ruinat. În ciuda unei vieţi de desfrâu, şi-a susţinut nevinovăţia. Însă a fost condamnat cu acuzaţia de sperjur şi a evitat arestarea doar prefăcându-se bolnav şi prin amânări legale care au continuat până în 1918.

Germania nu a fost singura ţară care a trecut prin scandaluri de lascivitate cu tonuri politice. În aceeaşi perioadă, Marea Britanie era zguduită atât de procesul lui Oscar Wilde, cât şi de tragedia lui Sir Roger Casement, executat pentru trădare.[2] Însă, în anii 1920, când Germania era umilită de înfrângerea naţională, urmele scandalurilor sexuale anterioare erau încă adânci. Cercul homosexualitate-trădare-evrei a fost implantat şi mai puternic în mintea populară printr-un lanţ de asocieri care au început cu asasinarea ministrului de finanţe, Walter Rathenau, evreu homosexual, în 1922. În memoriile sale, kaizerul însuşi lega catastrofa marelui război cu o conspiraţie a „evreimii internaţionale" dezvăluită pentru prima dată în acuzaţiile lui Harden. Istoricii au legat evenimentele din 1907–1909 cu dependenţa tot mai mare a kaizerului de generalii săi şi de politica de atac preventiv a acestora.[3]

Partidul Nazist, a cărui propagandă se hrănea din astfel de lucruri, era în special ostil faţă de homosexuali. Institutul de Sexologie al doctorului Hirschfeld a fost demolat în urma unei revolte naziste în mai 1933. Gestapoul a decimat marea comunitate de homosexuali din Berlin printr-o serie de raiduri chiar înainte de Jocurile Olimpice din 1936. Lotul de „Triunghiuri roz" din lagărele de concentrare trebuie plasat printre primele loturi pe lista crimelor naziste.[4] Paragraful 175 a fost abolit în cele din urmă în 1969.

Criza bosniacă a indicat unde se afla cel mai probabil punct de semnalizare al Europei. Austro-Ungaria anexează Bosnia în 1908 fără nicio urmă de justificare legală, după ce ocupase şi administrase ţara în ultimii treizeci de ani prin mandat internaţional. Însă kaizerul Wilhelm declară că va lupta alături de Austria „ca un cavaler în armură strălucitoare"; iar puterile s-au simţit incapabile să intervină. Demersul Austriei a luat Belgradului speranţele pentru o Serbie unită şi a dat de înţeles Rusiei că va interveni şi mai mult. De asemenea, a reprezentat un factor în revolta „Tinerilor Turci" care, între 1908–1909, au preluat guvernul otoman, aruncându-se într-un program de naţionalism şi modernizare. Mai presus de orice, a convins statele balcanice că problemele lor puteau fi rezolvate doar între ele şi prin forţă.

În 1912–1913 s-au purtat trei războaie regionale în Balcani. În mai 1912, Italia atacă Imperiul Otoman şi cucereşte Rodos, Tripoli şi Cyrenaica. În octombrie 1912, cu Poarta ocupată cu o revoltă din Albania, Liga Balcanică a Muntenegrului, Serbiei, Bulgariei şi Greciei încep ofensiva împotriva otomanilor în Macedonia. În iunie 1913 Bulgaria atacă Serbia şi porneşte războiul balcanic al împărţirii. De fiecare dată au avut loc conferinţe internaţionale şi s-au semnat tratate. Albania a devenit stat suveran, însă Macedonia nu. Pariul pus de Austria a dat roade. Influenţa Germaniei în Turcia a crescut foarte mult. Ambiţiile ruseşti au rămas nesatisfăcute. Problema Orientală a rămas nerezolvată (vezi anexa III, p. 1084). [MAKEDON] [SHQIPERIA]

Într-un climat de nelinişte crescândă, s-a pus serios problema diminuării conflictului internaţional. În absenţa unui guvern lider, mai multe iniţiative private au dat naştere unor agenţii precum Institutul pentru Drept Internaţional (1873), Uniunea Interparlamentară (1887) şi Comitetul Nobel. După o lungă perioadă de gestaţie care a început în 1843, când a avut loc primul Congres de Pace la Londra, Biroul Internaţional pentru Pace a început să funcţioneze regulat din 1891 în Berna, Elveţia, coordonând filialele naţionale şi organizând întâlniri. Opiniile pacifiste au primit publicitate din partea a numeroase personalităţi precum juristul elveţian J.K. Bluntschli (1808–1881), Bertha von Suttner (1843–1914) din Germania, austriacul A.H. Fried (1864–1921), socialistul francez Jean Jaurès şi economistul englez Norman Angell (1873–1967). *Marea iluzie* (1910) a lui Angell susţinea că interesul economic al naţiunilor a făcut ca războiul să devină redundant. [NOBEL]

Însă chemarea la acţiune cu cel mai mare succes a venit din partea ţarului Rusiei. După intervenţia acestuia, au avut loc două mari Conferinţe de pace la Haga, în 1899 şi 1907, pentru a dezbate problema dezarmării, arbitrarea disputelor internaţionale şi regulile războiului continental. Nu au lipsit rezultatele practice. Curtea Internaţională de Justiţie a fost înfiinţată în 1900, iar Convenţia de la Haga în 1907. Între 1908–1909 a avut loc la Londra o conferinţă pe probleme maritime.

Însă pacifismul nu s-a bucurat de susţinere generală nici în rândul cetăţenilor, nici al politicienilor din statele conducătoare. Etosul puterii de stat fără limite avea rădăcini foarte adânci. După cum îi scrisese feldmareşalul von Moltke ca răspuns lui Bluntschli:

> „Pacea perpetuă e un vis şi nici măcar unul frumos. Războiul face parte din ordinea lui Dumnezeu. Fără război, lumea ar stagna şi s-ar pierde în materialism. În el sunt arătate cele mai nobile virtuţi ale omului – curajul şi negarea de sine, devotamentul faţă de datorie, dorinţa de a se sacrifica şi de a-şi pune în pericol însăşi viaţa."[74]

Sentimente asemănătoare şi-au găsit glasul în Franţa şi Marea Britanie. Jaurès este asasinat la 31 iulie 1914 pe motiv că pacifismul însemna trădare.

În acelaşi timp, generalii începeau să recunoască faptul că un caracter distructiv al unui război viitor ar depăşi cu mult tot ce se cunoscuse până atunci şi că puterile s-ar implica în el cu pierderi mari. În ultima sa adresă către Reichstag în mai 1890, bătrânul Moltke dădea un avertisment grav:

„Dacă va izbucni acest război, nimeni nu va putea prevedea cât va dura sau cum se va sfârşi... Domnilor, ar putea să fie un război de şapte ani; sau un război de treizeci de ani; şi vai de cel care... va fi primul care să se arunce în butoiul cu pulbere."[75]

Ca rezultat, organizaţiile militare ale Europei erau sfâşiate între spiritul curent al militarismului şi sfaturile tot mai numeroase în privinţa prudenţei. Apoi au urmat cursul cel mai periculos dintre toate. Au accelerat pregătirile de război, adunând arsenaluri uriaşe şi instruind armate mari de recruţi, evitând cu grijă conflictul deceniu după deceniu. Căldarea de rivalităţi, temeri şi ură a ajuns treptat la punctul exploziv.

Capacul ei a fost aruncat în cele din urmă de alt asasinat, cu o lună înainte de cel al lui Jaurès. La 28 iunie 1914, moştenitorul tronului Austro-Ungariei, arhiducele Franz Ferdinand de Austria-Este, se afla într-o vizită oficială în capitala Bosniei, Sarajevo. Însoţit de soţia sa morganatică cehă, Sofia, Ducesă de Hohenberg, nesocotise toate avertismentele, programându-şi intenţionat vizita în timpul Festivalului Naţional Sârb *Vidovdan* (Ziua Sfânului Vitus), aniversarea Bătăliei de la Kosovo (vezi capitolul VI). În ochii sârbilor, a fost o insultă calculată. Astfel, mulţimile aliniate pe străzile din Sarajevo au ascuns un grup de tineri asasini trimis de o societate secretă sârbă ce se opunea conducerii habsburgice, Mâna Neagră.

Dimineaţa, maşina arhiducelui, un Graf und Stift (1910) de 28 c.p., a urmat un traseu neaşteptat; iar vizitatorii au ajuns în siguranţă să ia prânzul la primărie, unde Sofia a primit o delegaţie de doamne musulmane. Fusese aruncată o bombă, însă explozia nu se soldase cu răniţi şi un bărbat fusese arestat. Însă, după prânz, şoferul arhiducelui a luat o curbă greşită. În eforturile sale de a schimba direcţia, a întors vehiculul deschis, iar pasagerii au ajuns în apropierea altui conspirator, un student tuberculos de 19 ani, Gavrilo Princip. Trase pe o rază directă, gloanţele revolverului lui Princip a rănit de moarte cuplul imperial. Franz-Ferdinand a murmurat „Sopherl, Sopherl! Sterbe nicht! Bleibe am Leben für unsere Kinder!" (Sofia draga mea, nu muri! Rămâi în viaţă pentru copiii noştri!) Însă Sofia era moartă. Iar soţul ei murea la rândul său după o oră. Au fost îngropaţi noaptea în capela casei lor de la Arstetten pe Dunăre. Maşina şi hainele lor murdare de sânge sunt păstrate la Muzeul Armatei din Viena.[76] [KONOPISTE]

În patru săptămâni, gloanţele de la Sarajevo au zdrobit constrângerile diplomatice şi militare ale Europei. Ultimatumurile, ordinele de mobilizare şi declaraţiile de război ricoşau în toate cancelariile. Viena dorea acţiune împotriva Serbiei şi a primit *carte blanche* de la Berlin. La 23 iulie, la Belgrad a fost trimis un ultimatum care cerea participarea austriacă la urmărirea asasinilor. Guvernul sârb se eschivează şi ordonă mobilizare parţială. La 25 iulie, Consiliul Imperial al Rusiei se hotărăşte să acorde sprijin Serbiei, însă nu se consultă nici cu Marea Britanie, nici cu Franţa în privinţa acestui lucru. La 28 iulie, Austro-Ungaria declară oficial război Serbiei.

Din acel moment Rusia se mobilizează, determinând Germania să dea ultimatumuri întâi Rusiei, apoi Franței. Datorită planului de război al generalului Schlieffen, Statul Major german trebuia să fie asigurat că nu va fi prins într-un atac simultan de pe două fronturi. Zarurile fuseseră aruncate. Când cele două ultimatumuri nu au primit răspuns, kaizerul a urmat sfatul generalilor săi, că siguranța Reichului nu permitea întârziere. La 1 august, Germania declară război Rusiei, iar pe 3 august Franței. Mai târziu, deoarece trupele germane trecuseră frontiera belgiană în drum spre Franța, guvernul britanic trimite un ultimatum la Berlin. Cele cinci puteri europene intrau într-un război general pe care îl evitaseră cu grijă vreme de nouăzeci și nouă de ani.

KONOPISTE

Castelul Konopište (fost Konopischt) este situat în mijlocul pădurii de pini din regiunea Boemia Centrală. În anii 1890, când servea drept cabană de vânătoare arhiducelui Franz Ferdinand, era decorat somptuos cu piele și mahon. Aici se afla colecția enormă de trofee de vânătoare a arhiducelui. Era, și încă este, o cameră mortuară elegantă, ticsită cu fildeșuri de elefanți și coarne de cerbi. Ulterior a servit drept reședință de odihnă pentru ofițerii naziști, care au zugrăvit-o în negru.

Arhiducele Franz Ferdinand a rămas în istorie pentru patru lucruri. În primul rând, a încheiat o căsătorie morganatică cu o contesă cehă, Sofia von Chotek, fiind astfel obligat să renunțe la drepturile copiilor lui la succesiune. În al doilea rând, având acordul Sofiei, a fost campionul ferm al bigotismului (catolic) îngust care, în Austria, era cunoscut sub numele de religie.[1] În al treilea rând, a vrut să transforme monarhia dualistă într-o federație de națiuni cu drepturi egale. În al patrulea rând, pentru că nu a ținut cont de sfatul de a nu interveni în Bosnia în vara lui 1914, aprinzând astfel fitilul care a detonat Primul Război Mondial.

Asasinarea lui Franz Ferdinand a fost a treia în seria asasinatelor suferite de această familie. Devenise moștenitorul tronului în urmă cu douăzeci și cinci de ani, odată cu moartea vărului său, Rudolf. Acesta fusese extrem de tulburat de influențele contradictorii ale unui tată ultratradiționalist, împăratul Franz Iosif, și o mamă îndărătnică și capricioasă, împărăteasa Elisabeta. Ostil clericilor, a notat într-un carnet: „Ce suntem noi, spirite înălțate sau animale? Animale suntem..."[2] Și-a împușcat iubita de șaptesprezece ani, Maria Vetsera, și apoi s-a sinucis într-o altă cabană de vânătoare a Habsburgilor, în Mayerling, Austria, în 1889. Împărăteasa Elisabeta a fost înjunghiată mortal de un anarhist în Geneva în 1898.

Există puține surse care menționează pasiunea lui Franz Ferdinand pentru vânătoare. Cu toate acestea, a cutreierat tot globul pentru a ucide tot felul de specii, cu un entuziasm ce depășea cu mult cerințele sociale ale acelor vremuri. A fost un adept timpuriu al mitralierei și nimicea toate animalele pădurii care îi ieșeau în cale. După două dintre expedițiile sale în Polonia, bizonul european ajunsese în pragul dispariției. A ordonat ca restul potențialelor sale victime să fie atent protejate. La Konopiste, trupurile animalelor au fost împăiate și montate în vitrine de sticlă cu miile; capetele le-au fost agățate pe pereți; dinții lor, reparați cu meticulozitate de dentistul imperial, așezați în rânduri după rânduri în alte vitrine.

Arhiducele a părăsit castelul Konopiste împreună cu soția sa pe 23 iunie 1914, îndreptându-se spre Sarajevo. Se spune că înainte să-și dea duhul, împăratul a răsuflat ușurat. „Pe Dumnezeu nu-l poți soma în niciun fel", ar fi îngăimat el spre aghiotantul său; „o putere superioară a restabilit ordinea pe care eu unul nu am mai putut s-o mențin"[3]. Se crede că acest epitaf se referă la căsătoria morganatică a arhiducelui. La fel de bine s-ar putea aplica și la măcelărirea intenționată a animalelor neajutorate.

Luni, 3 august 1914, Ministerul Afacerilor Externe, Whitehall, Londra, SW1

Ministrul britanic de externe se afla în biroul său într-o liniştită seară de vară. Sir Edward Grey era responsabil de reacţiile internaţionale ale celui mai mare imperiu din istorie. Austria era în război cu Serbia. Cu două zile în urmă, Germania declarase război Rusiei, iar Franţa fusese mobilizată şi ea; trupele nemţeşti ocupaseră Luxembourgul şi aveau de gând să atace şi Belgia. În Anglia era încă pace. După un discurs lung în Camera Comunelor, Sir Edward îl ajutase pe prim-ministru, Henry Asquith, să formuleze un ultimatum care urma să fie trimis la Berlin în cazul în care Belgia era invadată. Mai mult ca sigur era 8-9 seara, pentru că îşi amintea că lampagiul aprindea felinarele din curte. S-a întors spre prietenul venit la el în birou şi care ulterior şi-a adus aminte cuvintele lui: „Luminile se vor stinge în toată Europa. Mă îndoiesc că noi vom mai apuca să le vedem aprinse." Scena aceasta este una dintre cele mai celebre din istoria britanică, descrisă în numeroase cărţi. Cuvintele lui sunt citate în aproape toate antologiile de citate.[77]

Din nefericire, această poveste nu este pe deplin confirmată în memoriile lui Sir Edward:

> În acele trei zile, 1, 2 şi 3 august, îmi aduc aminte că am avut aproape în permanenţă consilii, într-o tensiune enormă; ce anume am discutat însă, nu-mi mai amintesc... Nu puteam face mare lucru; circumstanţele şi evenimentele ne-au constrâns să luăm acele decizii...
>
> Într-una dintre serile săptămânii trecute am primit vizita unui prieten – el îşi aduce aminte că era luni, 3 august. Stăteam la fereastra biroului meu din Ministerul de Externe. Se înserа, iar lampagiu aprindea felinarele dimprejur... Prietenul meu îşi aminteşte că am făcut următoarea remarcă „Se sting luminile în toată Europa: noi doi nu le vom mai vedea aprinse niciodată."[78]

Ideea care reiese de aici stârneşte destul de multă nedumerire. Este ciudat ca o metaforă despre luminile stinse să fie adusă în discuţie de imaginea unor lămpi care tocmai erau aprinse. Cel mai meticulos biograf politic al lui Grey nu a făcut nicio referire la acest moment.[79] Mai mult, chiar în ajunul începerii războiului, când diplomaţia trebuia să fie în plină vervă, bărbatul care avea o influenţă foarte mare „nu putea face mare lucru". A avut timp să primească vizita unui prieten cu care să poarte o conversaţie atât neimportantă, încât nu şi-a mai putut aduce aminte detaliile.

În aceeaşi seară, Berlinul se vedea pus în situaţia în care diplomaţii săi tocmai băgaseră Germania într-un război pe două fronturi, fără niciun aliat de partea sa. În clădirea parlamentului, Reichstag, cancelarul Bethmann Hollweg a dat toată vina pe Rusia: „Rusia ne-a băgat un ţăcîune aprins în casă", a declarat el. La Sankt Petersburg, unde declaraţia de război fusese primită cu două zile înainte, ţarul şi generalii lui puseseră deja maşinăria în funcţiune. La Paris, francezii erau încă buimăciţi de acuzaţia neverídică a lui Bethmann că un avion francez bombardase Nürembergul. La Viena, unde guvernul austriac atacase Serbia pe parcursul săptămânii anterioare, împăratul-rege şi miniştrii săi nu se grăbeau deloc să pornească într-un alt război împotriva Rusiei. La Roma, cel de-a treilea partener al Triplei Alianţe nu dădea niciun semn. Doar în Belgrad se putea auzi zăngănit de arme.

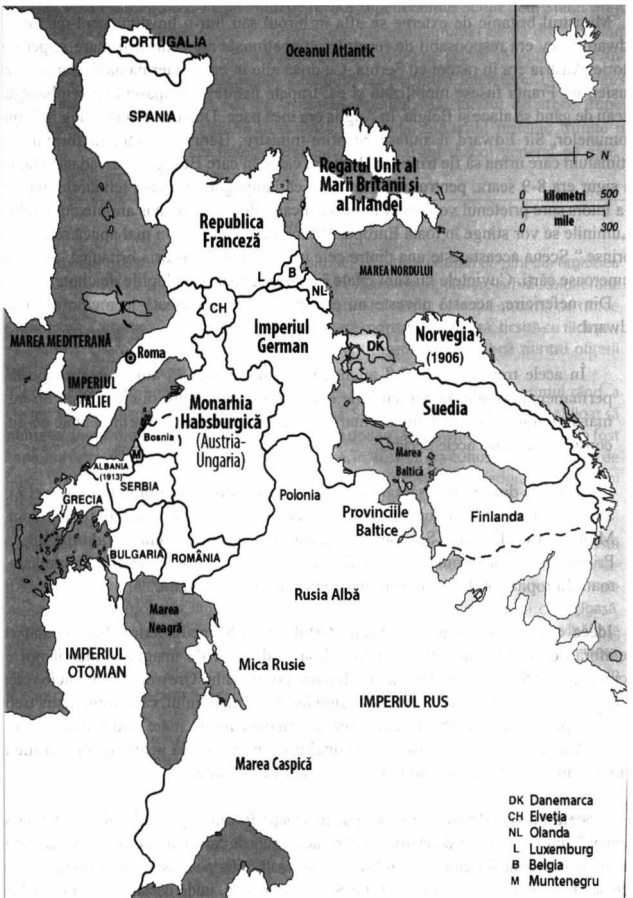

Harta 22. Europa, 1914

În interminabilele dezbateri despre motivele care au dus la începerea Războiului cel Mare, s-a susţinut de multe ori că vinovatul principal a fost sistemul diplomatic de început de secol douăzeci. S-a afirmat de multe ori cu tărie că balanţa a atârnat în favoarea războiului prin prisma logicii celor două blocuri opozante, Alianţa şi Antanta. Forţe politice şi economice vaste ar fi trebuit să creeze un „consens geopolitic", în care ambele părţi să cadă de acord asupra necesităţii sprijinirii aliaţilor săi şi a consecinţelor devastatoare în caz de neintervenţie. Acest consens i-ar fi legat însă pe diplomaţi de mâini, conducându-i inexorabil pe drumul fatal care a transformat un incident balcanic minor într-o conflagraţie globală. Această controversă trebuie examinată. Puterile Centrale erau deja unite de Tripla Alianţă. Germania era cu adevărat obligată să-şi ajute aliatul austriac, în cazul în care Austria era atacată. Austria însă nu a fost atacată, iar Viena nu putea invoca termenii tratatelor existente. Asasinatul de la Sarajevo nu putea fi considerat ca un act de război împotriva Austriei, mai ales după răspunsul împăciuitor al Belgradului la ultimatumul austriac. Mai mult, Germania ştia prea bine că cel de-al treilea aliat al ei, Italia, nu ar fi ridicat niciodată armele în apărarea Austriei decât în caz de absolută forţă majoră. Hotărârea Austriei de a pedepsi Serbia, şi prin urmare cererea ei pentru acordul Germaniei, nu poate fi atribuită pretenţiilor Triplei Alianţe.

În cazul Triplei Înţelegeri, nici aici lanţul obligaţiilor nu era prea strâns. Antanta nu era o alianţă. Rusia şi Franţa erau într-adevăr obligate prin tratat să se ajute reciproc în cazul în care erau atacate; dar în acelaşi timp ştiau că, din păcate, cel de-al treilea membru al Antantei, Marea Britanie, nu era oficial obligată să se ridice la luptă în apărarea lor. Mai mult, de vreme ce niciuna dintre puterile Antantei nu era oficial aliată cu Belgradul, un atac austriac asupra Serbiei nu putea constitui un casus belli. În mod particular, nu exista niciun tratat ruso-sârb în vigoare.[80] Prin tratatul din 1839, Marea Britanie se angajase să sprijine independenţa Belgiei. Dar aceasta era o obligaţie veche, care precedase angajamentele Antantei. În pofida aparenţelor, în consecinţă, sistemul diplomatic din 1914 a permis guvernelor un spaţiu larg de manevră. Germania nu a fost obligată să sprijine Austria în orice circumstanţe, nici Rusia să sprijine Serbia sau Marea Britanie Rusia şi Franţa. Aproape toate deciziile cheie au fost justificate în termeni precum „onoare", „prietenie", „teamă" sau „oportunitate", nu de tratate. Fiecare dintre aceste cazuri trebuie analizate mai puţin prin prisma sistemului diplomatic şi mult mai mult prin cea a diplomaţilor.

Sir Edward Grey (1862–1933), devenit ulterior contele Grey de Fallodon, a fost un gentleman englez care a avut un rol covârşitor. Chipeş, decent şi retras, profund pătruns de spiritul patriotic. G.B. Shaw l-a categorisit, cu o oarecare răutate, „englezul aristocrat tipic". Provenea dintr-o familie din comitatul Northumberland, care s-a remarcat mai întâi prin faptele vitejeşti ale unui strămoş soldat în Bătălia de la Minden din 1759, iar mai târziu prin cel de-al doilea conte, membru al partidului Whig, sponsor al Legii Reformei din 1832. Familia a rămas cunoscută mai ales pentru soiul parfumat de ceai indian, care şi-a primit numele în onoarea celui de-al doilea conte (Earl Grey). Sir Edward era suficient de mare cât să-şi aducă aminte de Războiul franco-prusac. Pe când avea 8 ani, l-a întrebat pe tatăl său de ce parte era Marea Britanie, iar răspunsul primit a fost „a germanilor". A fost trimis împreună cu cei doi fraţi la internatul şcolii de la Winchester, după care la Balliol College, Oxford, pentru ca apoi să urmeze o carieră impecabilă ca membru al parlamentului liberal pentru North Berwick, subsecretar la Ministerul Afacerilor Externe între 1892–1895 şi ministru de externe în guvernul liberal condus de Asquith între 1906–1916.[81]

Stilul de viață al lui Grey era cât se poate de simplu. Îi era extrem de devotat soției sale, Dorothy, cu care împărtășea aceeași pasiune pentru natură și cu care a corespondat, în momentele în care erau despărțiți, în fiecare zi a mariajului lor. Alături de ea a remodelat proprietatea de la Fallodon, creând o rezervație vastă pentru păsări sălbatice. Pescuia și studia păsările cu regularitate și era un cărturar poetic împlinit. Pe când lucra în Londra, respecta cu sfințenie o anumită rutină, prinzând trenul de 6 dimineața de la Waterloo în fiecare sâmbătă dimineață pentru a-și petrece sfârșitul de săptămână pescuind lângă căsuța de la Ichen Abbas din Hampshire. „Ar prefera să prindă un păstrăv de 1,5 kg la muscă decât să rostească un discurs extrem de apreciat la Casa Comunelor."[82]

Lui Grey i-a fost predestinat să descrie în scris toate aceste bucurii simplu. A publicat cărți despre pescuitul la muscă, despre păsările acvatice de la Fallodon și despre Preludiul lui Wordsworth.

That serene and blessed mood
In which...
...we are laid asleep
In body, and become a living soul.
With an eye made quiet by the power
Of harmony, and the deep power of joy,
We see into the life of things.

Ca lector invitat în America, a ales la un moment dat subiectul „Recrearea". A povestit cum, pe când era ministru de externe, a întreținut o conversație cu fostul președinte, Theodore Roosevelt, pe care l-a dus într-o excursie de douăzeci de ore în regiunea rurală a Hampshire-ului. Musafirul lui era un ornitolog pasionat, ce putea distinge foarte bine cântecele păsărelelor. Grey a fost cu adevărat impresionat când Roosevelt a identificat fără să stea pe gânduri cântecul unei pitulice – singura membră comună a speciilor care trăiesc în Anglia și America. „Astăzi ascultăm", a spus el, „cântece pe care le-au auzit specii de oameni despre care nu știm nimic".[83]

Grey nu a fost un imperialist tipic sau un diplomat care să cutreiere lumea în lung și-n lat. Spre deosebire de cei doi frați ai lui, care au fost uciși în Africa, unul de un leu și celălalt de un bivol, a văzut puțin din Imperiul Britanic. Deși putea citi în franțuzește, nu vorbea nicio limbă străină; și, cu excepția vacanțelor petrecute în Europa continentală, nu cunoștea bine nicio altă țară. Era un om profund impregnat de spiritul „splendidei izolări" anilor 1890, când a avut primul contact cu lumea relațiilor pe plan extern. Nu a considerat că există niciun motiv pentru ca Anglia să se implice în mod nejustificat în afacerile Europei. Lozincile lui erau „fără obligații" și „nu trebuie să ne legăm la mâini". În 1914, la 52 de ani, viața personală a lui Grey intrase într-un mare impas. Soția îi fusese ucisă într-un accident de trăsură cu opt ani înainte. Se afunda singur în natură, iar vederea îi era din ce în ce mai slăbită. Nu mai putea citi cu ușurință ziarele: avea cataractă și leziuni pe retină. Din cauza presiunilor exercitate de natura serviciului său, urma să se ducă în vara lui 1914 în Germania la un medic oftalmolog.

Opiniile lui Grey vizavi de Germania nu erau ostile. Nu era o persoană care să aibă vederi ostile față de nimic. Îl neliniștea însă ambițiile Germaniei. În ciuda discuției despre rivalitatea colonială și a dorinței Germaniei de a își „găsi un loc sub soare", a apreciat că ambițiile kaizerului erau îndreptate într-o altă direcție. „Ceea ce a dorit cu

adevărat Germania, scria el după război, a fost un loc într-o zonă cu climat temperat și sol fertil, populat doar de poporul ei alb... sub steag nemțesc. Nu am avut niciun asemenea loc de oferit."[84] Nu a fost de acord; pe de altă parte, planurile Germaniei ce vizau Europa de Est nu amenințau în niciun fel Imperiul Britanic.

Majoritatea știrilor din luna care a urmat evenimentelor de la Sarajevo n-au avut o legătură prea mare cu criza europeană. În după-amiaza zilei în care arhiducele a fost împușcat, Sardanapale, calul baronului de Rothschild, a câștigat Marele Premiu al Parisului la mustață. Calendarul britanic pentru iulie 1914 era plin de anunțuri estivale obișnuite:

2 Moartea lui Joseph Chamberlain.
3 La Christie, pictura lui Corot, Le Rond des Nymphes, s-a vândut cu 6 600 de guinee.
4 Harvard a câștigat Grand Challenge Cup la Henley Regatta.
7 În Candide Park, Guernsey, a fost dezvăluită statuia lui Victor Hugo
9 Biserica anglicană a permis accesul femeilor în consiliile parohiale
10 Cursa aeriană Londra-Paris-Londra a fost câștigată în 7 ore, 13 minute și 6 secunde
12 Diventis, Elveția: cea de-a 1 300 aniversare a Sfântului Sigisbert
16 Gravesend Parish Church: ambasadorul american dezvelește vitraliile ce o comemorează pe prințesa indiană Pocahontas. Georges Carpentier (Franța) îl învinge pe „Gunboat" Smith (America) la Campionatul mondial de Box la categoria grea
24 Eșec la Conferința despre autonomia irlandeză
26 Regimentul de grănicieri scoțieni deschide focul asupra mulțimii la Howth, ca urmare a unui incident provocat de un traficant de arme irlandez
31 Jean Jaurès, lider socialist francez, este ucis la Paris. La 1 august, expediția condusă de Sir Ernest Shackleton pornește spre Antarctica.[85]

Primul semn că lucrurile iau o întorsătură cu adevărat proastă în Londra a fost în 31 iulie, când Bursa de Valori a fost închisă, iar rata de schimb la bancă a crescut cu 8%. Sâmbătă, 2 august, în toate bisericile și capelele din Regatul Unit se auzeau „rugăciuni pentru națiune". Mai mult, pe 3 august Cowes Regatta a fost anulată.

Acțiunile lui Grey pe parcursul crizei din 1914 au atras atât laude, cât și indignare. Winston Churchill, Prim Lord al Amiralității, îl admira:

> [Grey] s-a aruncat într-această luptă interioară greu de dus pentru: a) a preveni războiul și b) pentru a nu abandona Franța în cazul în care războiul izbucnește. I-am urmărit... abilitățile calculate... cu admirație. Trebuia să-i facă pe nemți să realizeze că suntem o forță de luat în considerare, dar fără ca Franța și Rusia să simtă că ar avea o influență asupra noastră.[86]

Ziarul *Guardian* din Manchester, cel mai important ziar englez al liberalilor, l-a contrazis cu înverșunare. Se așteptaseră ca Anglia să rămână neutră, așa că au fost îngroziți când a războiul a fost declarat. „În toți anii aceștia," au strigat ele, „[Grey] ne-a ascuns adevărul."[87]

David Lloyd George, ministrul finanțelor, a fost și el foarte critic. La începutul anului 1914 a pledat pentru o reducere a cheltuielilor armatei, fiind de părere că relațiile anglo-germane „erau mult mai prietenoase decât în ultimii ani." „Grey este cel mai închistat dintre oamenii noștri de stat", a scris el mai târziu. „Mai bine rămânea în Northumberland..." Iar apoi a

subliniat ceea ce considera că a fost slăbiciunea lui fatală: „Dacă ar fi [Grey] avertizat Germania la timp că Anglia ar putea declara război... chestiunea ar fi fost cu totul alta."[88]

Şi în Germania au fost exprimate critici similare, într-un limbaj şi mai dur. Mulţi l-au catalogat pe Grey ca pe un „ageamiu", „ipocrit viclean", „marele arhitect al războiului" care a tras Germania în jos. Până şi nemţii care apreciaseră bunăvoinţa lui l-au judecat cu asprime. „[Sir Edward] şi-a închipuit că îşi cârmeşte vaporul cu o mână sigură, fără să-şi dea seama că mai erau şi alte mâini pe timonă." Era „un om cu două seturi de valori umane... cu o moralitate dublă."[89]

După război, Grey nu a menţionat nimic de vina colectivă, cu atât mai puţin despre greşelile diplomaţilor. A pomenit în schimb o anecdotă despre Japonia. „Pe vremuri eram un popor de artişti", îi spusese odinioară un diplomat japonez; „dar acum... când am învăţat să ucidem, voi susţineţi că ne-am civilizat."[90]

Drumul lui Sir Edward către război a început foarte târziu – în ultima săptămână din iulie. În data de 25 a plecat, ca de obicei, să pescuiască peste weekend la Itchen Abbas – „cu un sânge rece nemaipomenit... sau dând dovadă de o indiferenţă culpabilă faţă de spiritul datoriei."[91]

În acel moment, „nu credea că e posibil un război." Iniţial, simpatia sa a înclinat spre Austria, iar din punctul său de vedere lucrurile trebuiau lăsate să-şi urmeze cursul şi după ce Austria a respins cu dispreţ atitudinea conciliantă a Serbiei. A fost convins că puterile „se vor feri de abis"; că Anglia trebuia să sprijine Franţa dacă izbucnea războiul; că Anglia nu trebuia să nu facă niciun angajament pe care nu şi-l putea respecta; şi că, prin urmare noi (guvernul britanic) „trebuie să ne adresăm Germaniei". În data de 26, după ce a servit masa cu vicontele Haldane, a vorbit cu un emisar neoficial al Germaniei, Ballin, care a raportat la rândul lui că Anglia va rămâne neutră, cu excepţia cazului în care Belgia va fi pe deplin „înghiţită". În 27 iulie a propus o conferinţă internaţională, dar propunerea lui nu a fost acceptată.

Pe 31, când Germania şi Rusia se mobilizaseră deja, Grey nu se angajase încă faţă de nimeni, deşi respinsese propunerea Germaniei pentru un tratat de nonagresiune (a se vedea mai jos). Sâmbătă, 1 august, şi-a anulat excursia la Hampshire, a luat masa la clubul Brooks, unde a fost văzut jucând biliard. Pe 2, a participat la o întrunire de duminică la minister, un eveniment nemaiauzit până atunci, unde miniştrii nu au putut trage nicio concluzie clară despre consecinţele unei invazii germane în Belgia. Mai mulţi miniştri, printre care Morley, Lordul Preşedinte, şi John Burns, preşedintele Camerei de Comerţ, au adus la cunoştinţă celorlalţi că în cazul în care Anglia nu rămâne neutră vor demisiona.

Programul lui Sir Edward în ziua de 3 august a debutat cu o altă întrunire ministerială. La ora 2 după-amiază s-a dus la Ministerul de Externe pentru a se întâlni cu ambasadorul german, prinţul Lichnowsky, care l-a informat că invazia Belgiei era iminentă şi i-a cerut să-i dezvăluie tonul discursului pe care Sir Edward trebuia să-l ţină într-o oră. Grey a refuzat, după care a traversat strada la Palatul Westminster, iar la ora 3 a rostit următoarele cuvinte:

> Săptămâna trecută am declarat că ne străduim... să păstrăm pacea în Europa. Astăzi... este clar că pacea nu mai poate fi menţinută în Europa. Rusia şi Germania au declarat război cu orice preţ.

Sir Edward a precizat că Anglia dispune în continuare de libertatea de a-şi alege politica. Anglia nu făcea parte din alianţa franco-rusă şi „nici măcar nu îi cunoaştem

condițiile". Vrând să sublinieze factorii care vor determina acțiunile Angliei, a început prin a-și exprima compasiunea pentru situația dificilă a Franței. „Nu există nici o țară și nici un guvern care să-și dorească mai puțin să se implice într-un război pornit de la o dispută între Austria și Serbia decât Franța. Sunt implicați în această situație pentru că trebuie să-și respecte angajamentele de onoare... existente datorită alianței categorice cu Rusia." A continuat apoi prin prezentarea intereselor Angliei, menționând în mod special Canalul Mânecii și Tratatul anglo-belgian din 1839. Pornind de la acesta, a concluzionat că „neutralitatea necondiționată" a Angliei nu mai poate constitui o poziție acceptabilă. Grație Marinei, Anglia nu avea să aibă prea mult de suferit în comparație cu cazul în care nu ar fi intervenit. Prestigiul Angliei însă ar fi avut enorm de suferit în cazul în care „obligațiile de onoare și interesul nației" ar fi fost nesocotite. Și-a exprimat încrederea că Anglia nu avea să se dea în lături de la obligațiile sale:

> Dacă, după cum se prea pare, suntem obligați să luăm o poziție cu privire la aceste aspecte, atunci cred... că vom avea sprijinul hotărârii, dârzeniei, curajului și rezistenței întregii țări.[92]

Deși printr-un limbaj vag, Sir Edward a reușit într-un final să transmită lumii că neutralitatea continuă a Angliei era condiționată de retragerea amenințării din partea Germaniei la adresa Belgiei și a porturilor de-a lungul Canalului.

După încheierea discursului, Sir Edward a fost abordat de Winston Churchill, care l-a întrebat „Și acum ce urmează?". „Acum le vom trimite un ultimatum să oprească invazia Belgiei în cel mult 24 de ore."[93] Asquith a fost vizitat de soția lui în biroul prim ministrului din Camera Comunelor. „Așadar, totul e pierdut?", a întrebat ea. „Da, totul e pierdut." „Henry s-a așezat la masa lui de scris, s-a sprijinit de spătarul scaunului, a rămas cu creionul în mână... M-am ridicat și mi-am sprijinit fruntea de capul lui. Niciunul dintre noi nu putea vorbi din cauza lacrimilor."[94]

În 1914, apărarea Angliei depindea aproape în totalitate de flotă. Nici Primul Lord al Amiralității, nici Primul Lord al Mării, prințul Louis Battenberg, nu au fost în favoarea războiului. Prințul Louis însă a oprit dispersarea flotei după manevrele din vară, iar pe 2 august a recomandat mobilizarea completă a marinei.[95] Churchill a fost de aceeași părere. În zorii zilei de 3 august, aflat la biroul său de la Amiralitate, Churchill a primit o scrisoare de la soția sa, care îl anunța că „ar fi un război imoral". El a răspuns:

> „Pisicuța mea, nu se mai poate face nimic. Germania a înăbușit orice speranță de pace declarând război Rusiei și din moment în moment se așteaptă o declarație împotriva Franței. Îți înțeleg perfect punctul de vedere. Lumea a luat-o razna, iar nouă nu ne-a mai rămas decât să avem grijă de noi și de prietenii noștri... Pisoiului meu, dragostei mele, devotatul tău W. Sărută-i și pe pisoi."[96]

După ce a vorbit cu Grey, Churchill a trimis un bilet prim-ministrului: „Voi da ordin ca marina anglo-franceză să treacă la apărarea Canalului, dacă nu voi primi alte ordine."[97]

Marți, 4 august, Londra a așteptat. Știrile au anunțat de dimineață că trupele nemțești au trecut în forță granița belgiană. Ultimatul britanic a fost trimis la Berlin la ora 2 după-amiază și solicita un răspuns în aceeași zi. Asquith i-a scris confidentei sale, Venetia Stanley: „Winston s-a pictat tot ca un războinic, dar a lăsat totul baltă pentru o luptă pe mare..."[98]

Două crucișătoare germane, Goeben și Breslau, traversau Mediterana pentru a ajunge în Turcia. Britanicii erau siguri că le vor ajunge din urmă.

Ultimatumul a expirat, nu s-a primit niciun răspuns până la 11 seara – miezul nopții la Berlin. Cincisprezece minute mai târziu a fost convocat cabinetul de miniștri la 10 Downing Street. Episodul a fost relatat ulterior de David Llyod George într-o scrisoare particulară, trimisă doamnei Asquith:

> Winston a dat năvală în cameră radiind, cu chipul luminos, hotărât, și a vorbit întruna despre cum avea să trimită telegrame la Med., Marea Nordului și Dumnezeu mai știe unde. Părea un om cu adevărat fericit.[99]

În acel moment Amiralitatea a transmis semnalul către toate navele flotei:

„Lansați imediat ostilitățile împotriva Germaniei." În ciuda opiniei politicienilor ei conducători, Anglia abandonase neutralitatea și pacea. Această decizie a transformat un război continental într-un conflict mondial.

Declarația de război a Angliei a pecetluit decisiv cel mai mare dezastru diplomatic al timpurilor moderne. A completat perfect cel mai sinistru scenariu pe care îl anticipaseră diplomații în ultimele luni. A fost a patra declarație de acest fel la rând – prima a aparținut Austriei, a doua și a treia Germaniei. Anglia a fost singura membră a Antantei care a preluat inițiativă de intrare în război.

Cu patru săptămâni mai devreme, când Viena ceruse socoteală Belgradului pentru asasinatul de la Sarajevo, analiștii puteau prevede că pentru rezolvarea crizei europene existau patru variante. Era foarte probabil să se poată calma situația fără război, la fel cum se întâmplase în 1908, după Criza bosniacă. Pe de altă parte, ar fi putut duce la izbucnirea unui război local, limitat între Austria și Serbia. În al treilea rând, dacă Marile Puteri nu ar fi avut dat dovadă de reținere, atunci ar fi izbucnit războiul continental pentru care alianțele diplomatice existente și planurile statului-major se pregătiseră. În ultimul rând, Doamne păzește, era la fel de probabil ca Anglia să fie direct implicată și ca războiul continental controlat să se extindă într-un conflict mondial complet scăpat de sub control. Din acest motiv, relațiile diplomatice dintre Londra și Berlin contau mai mult decât cele dintre celelalte capitale europene. Viena era cheia războiului local, Berlinul pentru cel continental, Londra pentru conflictul internațional.

Orice elev silitor ar putea înșira motivele pentru care implicarea Angliei a provocat aceste complicații speciale. Din punct de vedere strategic, capitalul Angliei era împrăștiat în toată lumea, iar soarta acestuia nu afecta doar interesele statelor europene. Din punct de vedere politic, Imperiul Britanic era, în 1914, considerat încă cea mai mare putere a lumii, iar un război împotriva Angliei ar fi fost considerat ca un atentat la supremația asupra lumii. Din punct de vedere economic, Anglia era în continuare capitala financiară a lumii. Deși puterea ei tehnică și industrială nu se mai ridicau la nivelul Germaniei, putea mobiliza resurse colosale. Din punct de vedere diplomatic, distinșii „lorzi ai Albionului" nu fuseseră niciodată înfrânți. Erau cunoscuți pe plan global pentru încrederea inefabilă în propriile forțe, pentru simțul lor justițiar îndărătnic și pentru perfidia lor.

Cea mai importantă însă a fost percepția din punct de vedere militar, prin prisma căreia Anglia reprezenta elementul surpriză, un competitor, un participant al cărui impact era cu totul imprevizibil. Grație supremației navale, Insulele Britanice nu puteau fi eliminate nici prin cea mai decisivă campanie continentală. În același timp, Anglia

deţinea ceea ce kaizerul a numit „o amărâtă de armată, vrednică de dispreţ"*, care nu putea avea un rol important pe continent până nu îşi mărea gradat numărul recruţilor. Guvernul britanic beneficia de extraordinarul lux de a se situa pe poziţia în care o înfrângere bruscă nici nu intra în discuţie şi în care un război prelungit ar fi dus la creşterea efectivului militar, într-o perioadă de doi-trei ani.

Toate aceste realităţi aveau consecinţe clare. În cazul în care campaniile continentale decurgeau bine pentru Franţa şi Rusia încă din din stadiile incipiente, participarea Angliei putea înclina bine balanţa în favoarea unei victorii decisive. În cazul în care lucrurile mergeau bine pentru Puterile Centrale, Berlinul şi Viena nu se puteau bizui pe un deznodământ la fel de favorabil. Chiar dacă armatele franceze şi ruse erau înfrânte în zăpăceala primelor confruntări, Puterile Centrale, precum Imperiul Napoleonian, s-ar fi găsit în faţa unei Anglii sfidătoare şi invincibile, care ar fi apelat la toate şiretlicurile pentru a forma noi coaliţii împotriva lor. Dacă luptele iniţiale nu aveau niciun rezultat clar, Anglia ar fi fost în cea mai bună situaţie pentru a-şi întrema forţele relative pentru fazele următoare. Spre deosebire de Germania, Anglia nu avea şanse să câştige o campanie continentală; asta nu însemna că putea fi înfrântă cu uşurinţă. Pe scurt, indiferent de ce s-ar fi întâmplat, Anglia avea capacitatea de a nărui perspectivele unui „război limitat" şi rapid, la care visau toţi generalii nemţi.

În vremea aceea s-a vorbit mult despre militarism. Colonelul House, americanul care a vizitat Berlinul în 1914, a fost şocat să vadă asemenea manifestări bombastice. Toate puterile cultivaseră într-o măsură oarecare pompa şi fanfaronada militară; diferenţele erau, în cel mai bun caz, de stil. În toate ţările, în 1914, spre deosebire de 1939, etosul militar era strâns legat de codul onoarei. Unul dintre observatorii germani a remarcat cu amărăciune: „În Regatul Unit, militarismul este privit [de către britanici] ca un Dumnezeu, iar în Germania ca pe diavolul în persoană."[100] Un rol important îl aveau şi strategiile armatei. Una dintre ele viza controlul asupra Canalului Mânecii. Statele-majore ale forţelor navale britanice şi franceze au căzut în prealabil de acord că flota franceză ar trebui concentrată în Marea Mediterană, iar canalul ar trebui patrulat de Marina Regală. Asta însemna că neutralitatea Angliei din timpul campaniei franco-germane din Belgia ar da automat navelor de război nemţeşti cale liberă spre coastele franceze şi britanice. Dispoziţiile Germaniei au anticipat o etapă pregătitoare, intitulată „starea de război iminent", urmat de o a doua etapă, în care trebuia rezolvată aproape imediat problema mobilizării generale. Într-adevăr, declaraţia Kriegsbereitschaft a echivalat cu declaraţiile celorlalte ţări pentru mobilizarea generală.

Acestea erau chestiunile cu care diplomaţii nemţi, conduşi de cancelarul lor, Bethmann Hollweg, trebuiau să-şi bată capetele înainte de a forţa luarea unei decizii.

Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1920) a fost un funcţionar de stat prusac tipic. Învăţat, politicos şi serios, şi-a petrecut toată viaţa în funcţii superioare ale birocraţiei statale. Provenea dintr-o familie de bancheri din Frankfurt, care se mutase la Berlin şi fusese înnobilată în urmă cu două generaţii. Se făcuseră remarcaţi prin bunicul lui Theobald, Moritz August, un profesor de drept care se distinsese prin opoziţia liberală faţă de regimul lui Bismarck. Theobald fusese prea tânăr ca să participe la Războiul franco-prusac, pe care bunicul său îl urâse. A fost apoi trimis împreună cu fratele lui,

*Comentariul kaizerului a fost tradus greşit şi răspândit la scară largă în Marea Britanie ca „o amărâtă de armată, vrednică de dispreţ" – de aici şi porecla dată Corpului Expediţionar Britanic, „The Old Contemptibles" (Amărâţii).

Max, la internatul şcolii Fürstenschule Pforta, înainte de a trece, datorită studiilor de drept de la Strasburg şi Leipiz, cu succes examenele formidabile din serviciul civil. Ca *primus omnium* la şcoală şi cu un doctorat în jurisprudenţă susţinut spre treizeci de ani, avea pregătirea perfectă pentru o ascensiune lină pe scara birocraţiei şi asigurată o carieră strălucită – *Oberpräsidialrat* la Potsdam,

Regierungspräsident la Bromberg (Bydgoszcz), *Oberpräsident* sau „guvernator provincial" al Margrafiatului Brandenburg, ministru de interne în 1905, vicecancelar în 1907, cancelar imperial şi prim-ministru al Prusiei din 1909. Din acel an până în 1917 a fost responsabil de toate politicile civile, interne şi externe, ale celui mai puternic stat european.[101]

Bethmann Hollweg nu era aristocratul tipic. Moştenise o moşie frumoasă la Hohenfinow, în estul Berlinului, dar Rittergutwas fusese cumpărată de bunicul său, nu aparţinuse în mod tradiţional familiei. Făcuse serviciul militar la regimentul local, Divizia 15 ulani, dar doar pentru un an, după terminarea şcolii. În timp s-a ataşat profund de Hohenfinow – o clădire din cărămidă roşie, cu trei etaje, amplasată la capătul unui drum lung mărginit de tei, pe 7 500 acri de faleză cu vedere spre Oder. A adoptat motto-ul *Ego et domus mea serviemus domino* (Eu şi casa mea suntem servitorii Domnului). Anii tinereţii lui au fost zbuciumaţi, cu multe escapade romantice, cărţi de poezii, plimbări prin munţii Eifel şi Siebengebirge cu boemii lui prieteni. Se simţea jenat de fratele lui, care preferase să o ţeargă să facă pe agentul imobiliar în Texas, în loc să-şi dea examenele de stat. La un moment dat a candidat pentru Reichstag la circumscripţia locală; însă votul la limită în favoarea lui a fost anulat de comisia electorală din cauza unei chestiuni minore; nici că a mai îndrăznit vreodată să se implice în politica populară. S-a căsătorit cu o fată oarecum neconvenţională, Martha Pfuel-Wilkendorf, care a exclamat, în momentul în care i s-a oferit cel mai înalt post în Reich: „Dragul meu Theo, nu poţi face una ca asta!"[102]

Personalitatea lui Bethman era cât se poate de simplă. Era o persoană rutinată, care călărea în fiecare dimineaţă la ora 7, în orice condiţii, chiar şi când se afla în Berlin. Obiceiurile lui disciplinate însă nu aveau legătură cu eficienţa sau cu determinarea. Era extrem de logic şi de bine informat; avea însă o înclinaţie fatidică spre amânări şi a comis în repetate rânduri gafe pe care un politician mai isteţ le-ar fi evitat. Una dintre problemele sale era că se nu se simţea deloc în largul lui în baza militară care îl înconjura pe kaizer; în acelaşi timp, era îngrozit de social-democraţi, care aveau o influenţă mare asupra sectorului democratic, subordonat politicii Germaniei.

O mare parte a informaţiilor despre dedesubturile acestui cancelar provin din jurnalul asistentului său personal, Kurt Riezler, care s-a descurcat de minune alături de el pe parcursul crizei din 1914. Riezler nota: „E pe cât de viclean, pe atât de ineficient."[103] Biografiul lui vorbeşte despre „caracterul lui agresiv-defensiv."[104]

Bethman şi-a menţinut poziţia parţial datorită vechimii în serviciul civil, parţial credinţei că putea menţine echilibrul dintre conservatori şi radicali. După standardele germane, era un conservator foarte moderat: pe plan extern, declara public în mod frecvent că este un apărător al păcii şi avertiza cu privire la pericolele militarismului. Din acest motiv era considerat oaia neagră a Ligii Pangermane, care i-a şi solicitat de mai multe ori demisia.

Se presupune că principiul după care se ghida era *Weltmacht unà kein Krieg* („putere globală, dar fără război"). Cu un an în urmă, în noiembrie, îl mustrase pe prinţul moştenitor pentru nepăsarea sa: „Să zăngăniţi armele cu prilejul oricărei încurcături diplomatice... dă dovadă nu doar de o viziune limitată, dar şi criminală."[105] După ce a

analizat perspectivele la scurt timp după Sarajevo, i-a făcut următoarea mărturisire lui Riezler: „Orice conflict general [va genera] o revoluție la toate nivelele existente."[106] Două săptămâni mai târziu, se plânsese personal Kaiserului de declarațiile bombastice ale prinților moștenitori și a unei anume părți a presei.

În iulie 1914, la vârsta de 58 de ani, viața personală a lui Bethmann era umbrită de moartea soției sale, petrecută cu două luni în urmă. Călătorea adesea singur între Hohenfinow și Berlin, uneori cu Riezler. Sentimentele lui Bethmann la adresa Angliei erau foarte prietenoase. Fiul său, Ernst, ucis în război, fusese la Oxford în 1908 cu o bursă Rhodes. Tot ce a spus sau scris înainte de criză a evidențiat dorința și speranța lui pentru ca relațiile anglo-germane să fie bune

Acțiunile lui Bethmann nu au fost apreciate decât de asociații săi apropiați. Riezler îi admira forța morală în condiții tensionate și îi compara „scrupulele" cu „ipocrizia de gheață" a lui Grey. „Cancelarul este copilul primei jumătăți a secolului al nouăsprezecelea", nota el, „și moștenitorul unei culturi mult mai idealiste."[107] Cu toate acestea, kaizerul a reacționat cu brutalitate: în momentul când situația a început să se deterioreze la mijlocul lunii iulie, iar Bethmann și-a prezentat demisia, kaizerul ar fi spus: „Tu ești cel care a pus la fiert toată ciorba asta, acu' să stai s-o mănânci."[108] Albert Ballin, președintele liniei aviatice Hamburg-Amerika și mediatorul neoficial cu Londra, nu a fost nici el mai înțelegător. Prieten cu cancelarul predecesor al lui Bethmann, i-a spus lui Bethmann că este „răzbunarea lui Bülow" și vorbea despre „apatia", „pasivitatea", „incapacitatea decizională" și „nepriceperea lui enormă". „Bethmann, spunea el, e un om nemaipomenit de logic... care nu aflat nici acum că politica e o treabă murdară." Von Bülow, fostul cancelar, a subliniat ceea ce considera că este cea mai mare slăbiciune a lui: „Ar fi fost suficient să spunem la Viena [după Sarajevo] că refuzăm categoric să ne pronunțăm acordul pentru orice problemă ivită între Serbia și Austro-Ungaria."[110]

Criticile aduse la adresa lui Bethmann în Anglia erau nemiloase. Surse populare relatau nu doar despre „lipsa lui de entuziasm" și „nehotărârea" lui, ci și de „concepțiile lui, tipic prusace, de moralitate politică". Toată lumea era de părere că Bethmann a condus politica externă a Germaniei, fără să știe că mașinăria statului era de fapt în mâinile armatei.[111] După război, Bethmann a pus accentul pe vina colectivă. „Toate națiile sunt vinovate", a insistat el în Memoriile sale. „Și Germania poartă o mare parte din vină."[112]

Drumul lui Bethmann către război a început în prima săptămână din iulie. Ministrul de externe era plecat în luna de miere, așa că Bethmann a preluat frâiele diplomației germane încă de la început. Și-a manifestat în mod constant hotărârea de a evita un conflict internațional. În dimineața zilei de 5 iulie a fost convocat de kaizer pentru a se consulta în legătură cu cererea de asistență venită din partea Austriei vizavi de neînțelegerea cu Serbia. Au fost luate două decizii contradictorii – una de a evita un răspuns direct, iar cealaltă de a-l asigura pe Franz Iosif că Germania nu îl va abandona. După-amiază a participat la o întâlnire cu consilierii militari ai kaizerului, unde opinia dominantă a fost că Rusia nu avea să intervină și că Serbia trebuia pedepsită, „cu cât mai repede, cu atât mai bine". Aceste concluzii l-au încurajat pe Bethmann să-i comunice următoarele ambasadorului austro-ungar:

> Decizia vizavi de acțiunile care trebuie întreprinse pentru a clarifica relațiile Austriei cu Serbia aparține Vienei. [Cu toate acestea], în întreprinderea aceasta, monarhia se poate baza fără nicio problemă pe sprijinul Germaniei ca aliat și prieten – indiferent de decizia luată.[113]

Acesta a fost faimosul „cec în alb" primit de Austria în războiul cu Serbia.

Întors la Hohenfinow în seara zilei de 8, Bethmann a avut o discuție cu Riezler „pe verandă, sub cerul înstelat". I-a explicat pericolele unui conflict generalizat. Apoi a spus că lipsa acțiunii era cea mai rea politică dintre toate. Era obsedat de frica de Rusia: „Viitorul aparține Rusiei, care se dezvoltă din ce în ce mai mult și plutește pe deasupra noastră ca un coșmar din ce în ce mai apăsător."[114] Prin urmare, în cele din urmă cancelarul a fost de acord cu generalii cei mai realiști care au precizat că poziția Germaniei ar avea doar de suferit în cazul unei amânări. Șase zile mai târziu, pe 14, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic deosebit, Riezler i-a raportat cancelarului: „Poziția noastră este disperată... Acțiunea aceasta este ca un salt în beznă și o treabă cât se poate de serioasă." Se pare că Bethmann renunțase deja la teoria cu „riscul calculat" al războiului continental.[115]

În a treia săptămână a lunii iulie, Bethmann a început să bănuiască că acțiunea sa riscantă fusese prost plănuită. Niciuna dintre piesele indispensabile acestui puzzle nu se potrivea. L-a sfătuit pe kaizer să-și prelungească croaziera baltică pentru a menține o aparență de normalitate. În clipa în care sfatul i-a fost refuzat, și-a înmânat demisia, care i-a fost, la rândul ei, refuzată. Conform mărturiilor lui Riezler, cancelarul se afla într-o dispoziție fatalistă și că simțea că opinia publică este în favoarea războiului – „unul imens, dacă nu luăm deciziile potrivite pentru oameni."[116] Având toate aceste gânduri, a făcut doi pași practici. L-a împiedicat pe ministerul de interne să îi aresteze pe socialiștii cunoscuți polonezi și pe alții, aflați pe lista Rechsfeinde, considerați drept „elemente agitatoare"; s-a întâlnit în secret cu conducătorul social-democraților, informând opoziția de gravitatea situației. Acești doi pași au avut ca efect dezamorsarea opoziției populare față de război.

Pe 29, când Rusia a răspuns atacului Austriei asupra Belgradului cu o mobilizare parțială, Bethmann a sesizat în sfârșit posibilitatea declanșării unui conflict general. A propus Marii Britanii un acord de neutralitate, garantându-i integritatea teritorial-metropolitană a Franței. Peste noapte, contrar liniei pe care o adoptase până atunci, a bombardat Viena cu telegrame „Incendiu mondial", prin care cerea medierea. Niciuna dintre aceste strategii nu a avut efect. Drept rezultat, Germania se afla în situația intrării în război cu Rusia, fără să fie sigură de sprijinul Austriei. Berlinul se angajase să ajute Viena, dar era posibil ca Viena să nu ajute Berlinul. Alianța era într-o debusolare totală.

Momentul luării unei decizii a venit pe 30 iulie. Kaizerul s-a speriat de telegramele care soseau din Sankt Petersburg. Pe marginea uneia dintre ele a mâzgălit cu mâna lui textul „războiul de exterminare dus împotriva noastră".[117] Berlinul era convins că „e luat prin învăluire". La ora 9 dimineața, Bethmann s-a întâlnit cu șefii armatei, von Moltke și von Falkenhayn. Împreună au luat decizia de a declara „stare de război iminent", declanșând automat numărătoarea inversă până la izbucnirea unui război continental în primele zile ale lui august. Au luat decizia fără să știe de mobilizarea generală a Rusiei sau de intențiile Belgiei și Angliei. Din acel moment, făcând abstracție de retragerile de forțe, zarurile erau aruncate.

Există puține dovezi care să sugereze, după luarea acestor decizii cheie în 5 iulie și 30 iulie, că generalii au forțat adoptarea unei linii beligerante, în pofida recomandărilor lui Bethmann. Este adevărat că în ultimă instanță kaizerul dispunea de tradiționalul Kommandogewalt prusac, adică de „dreptul decizional", care cântărea mai greu decât deciziile luate de generali și miniștri. Cancelarul însă nu s-a pus niciodată într-o poziție în care acestea să poată fi folosite împotriva lui. Nu a căutat cu dinadinsul să provoace

un război; a fost implicat în luarea deciziilor care l-au provocat.[118] Singurul argument care poate fi adus în apărarea sa, ignorat de multe ori de istoricii Aliaților, este că și Rusia s-a mobilizat cu aceeași grabnică nechibzuință ca și Germania.

Din clipa aceasta, principala preocupare a cancelarului era să arunce vina pe Antantă. La ora 11 dimineața, pe 30 iulie, a fost înștiințat că în Rusia era în plină desfășurare mobilizarea generală și s-a folosit de această informație pentru a-și justifica decizia anterioară, luată în necunoștință de cauză. Pe 1 august Bethmann a declarat război Rusiei, și cerea, în mod cu totul nerealist, la Paris ca Franța să părăsească alianța franco-rusă.

Ballin asista și el la scena din camera-grădina a Kanzlerspalais, unde Bethmann îi zorea frenetic pe funcționari să termine proiectul declarației. „De ce vă grăbiți așa de tare să declarați război Rusiei, Excelența Voastră?", a întrebat el. „Dacă nu declarăm război Rusiei, nu îi vom putea convinge pe socialiști să lupte."[119] Pe 2, ambasadorul Germaniei la Bruxelles a primit ordin să desfacă o scrisoare dintr-un plic sigilat, pregătită în urmă cu șapte zile de von Moltke. Scrisoarea solicita ca Belgia să accepte sprijinul Germaniei împotriva unui atac (inexistent) din partea Franței. Pe 3, Germania a declarat război Franței.

În după-amiaza zilei de 3 august, Grey ținea un discurs în Camera Comunelor, iar în același timp Bethmann se adresa Reichstagului, pomenind de „instigatorul cu tăciunele aprins" rus. „Am fost târâți într-un război cu Rusia și Franța", a declarat el. Repetând parcă cuvintele lui Grey despre hotărâre și determinare, Bethmann a spus: „Întreaga națiune germană... este unită până la ultimul om."[120]

În data de 4, trupele nemțești au invadat Belgia. La mijlocul după-amiezii, Bethmann a auzit de la Wilhelmstrasse că a sosit ultimatumul din partea Angliei. În discursul său de pe tron, kaizerul a vorbit cu calm despre „scoaterea sabiei cu conștiința împăcată și cu mâinile curate."[121] Bethmann însă se albise la față. În momentul în care ambasadorul britanic a anunțat că pleacă, zidurile palatului Kanzlerspalais au reverberat de ecourile tensionate ale unei tirade fără precedent de acuzații reciproce. Cancelarul striga în franceză la ambasador, lansat într-o tiradă de douăzeci de minute:

> Războiul ăsta se va transforma într-o catastrofă mondială de proporții nemărginite cu participarea Angliei. Era în puterea Londrei să modeleze politica revanșardă a Franței și șovinismul panslavic. Whitehall-ul nu a făcut nimic, ci i-a ațâțat în mod constant... Mi-au fost denaturate toate tentativele [de menținere a păcii]. Și de cine? De Anglia. Și pentru ce? Pentru neutralitatea Belgiei. Poate această neutralitate, pe care o vom încălca de nevoie în lupta noastră pentru supraviețuire, să constituie un motiv pentru un război mondial?... Comparată cu dezastrul unui asemenea holocaust, nu va rămâne această neutralitate doar pe un petic de hârtie? Germania, împăratul și guvernul sunt pacifiști. Ambasadorul știe aceste lucruri la fel de bine ca noi. Intrăm în război cu conștiința curată. Răspunderea Angliei este însă monumentală.[122]

Ambasadorului i-au dat lacrimile. Diplomația nu-și mai avea nici un rost. În mod ciudat, exprimarea lui Bethmann despre „peticul de hârtie" – un chiffon de papier – nu apare în sumarul original al ambasadorului. La fel ca și în cazul cuvintelor lui Grey despre „luminile care se sting", există o anumită îndoială că au fost cu adevărat rostite în acea întâlnire hotărâtoare.[123]

Emoţiile acelor zile de vară şi-au găsit cel mai răsunător ecou în locuri de multe ori îndepărtate de cele frecventate de diplomaţi.

La Paris, 3 august, Marcel Proust se îndrepta împreună cu fratele său, medic, spre Gara de Est, care pleca la Verdun, apoi s-a întors după miezul nopţii în bulevardul Haussmann şi i-a scris agentului său: „Milioane de oameni vor fi masacraţi într-un Război al Lumilor, întocmai ca acele al lui Wells."[124]

În Anglia, Virginia Woolf îşi petrecea o minivacanţă la Rodmell, lângă Lewes, în Sussex. La ora 4 după-amiaza, 3 august, i-a scris Vanessei Bell. „Draga mea, crezi că s-ar putea să ne laşi jumătate din chirie – 15 lire – înainte să plecăm?... Poştaşul zicea că ne-au fost scufundate două dintre navele de război – nu-i nimic, am aflat... că pacea încă există... Te ador."[125]

Tânărul poet Rupert Brooke, care cu o săptămână în urmă luase masa pe 10 Downing Street împreună cu Asquiths şi Churchill, i-a scris repede o scrisoare lui Gwen Darwin, devenită între timp doamna Raverat:

> Nimic nu mai e cum ar trebui. Vreau ca Germania să spulbere Rusia, iar apoi Franţa să termine odată cu Germania. Mă tem însă că Germania va zdrobi Franţa, după care va fi măturată de Rusia. Franţa şi Anglia sunt singurele ţări care ar trebui să aibă vreo putere. Prusia este malefică. Iar Rusia înseamnă sfârşitul Europei şi a oricărei brume de decenţă. Cred că în viitor vom avea un Imperiu slav, care va domni în toată lumea despotic şi nebunește.[126]

D.H. Lawrence se afla în vacanţă împreună cu trei prieteni în Lake District:

> Mă plimbam prin Westmoreland, mă simţeam oarecum fericit, aveam nuferi la pălărie... mă jucam în ploaie, [în timp ce] Kotilianski mormăia nişte ritmuri evreieşti – Ranani Sadekim Badanoi... Apoi am coborât în Barrow-in-Furness şi am aflat că fusese declarat război. În acel moment am luat-o toţi razna. Îmi aduc aminte de soldaţii care sărutau femeile în gara Barrow, de o femeie care striga sfidător la iubitul ei: „Când pui mâna pe ei, Clem, să îi înveţi minte..." – şi pe toate tramvaiele scria „Război" şi Messrs Vickers Maxim şi-a chemat toţi muncitorii"... Apoi m-am plimbat câteva mile de-a lungul coastei. Şi mă gândesc la apusurile nemaipomenite peste întinderile de nisip şi peste marea înceţoşată... şi la frumuseţea aceea răpitor de însufleţită şi vizionară a toate, intensificată de o durere imensă... [127]

În Germania şi Austria reacţiile au fost la fel de pătimaşe. Thomas Mann era la Bad Tölz în Bavaria, întrebându-se când va fi convocat de Landsturm. A refuzat să fie martor la nunta fratelui său, Heinrich, şi şi-a aşternut pe hârtie emoţiile de moment:

> Nu ar trebui să fim recunoscători pentru şansa, complet neaşteptată, de a trăi asemenea evenimente măreţe? Principalul sentiment care mă încearcă este o curiozitate extraordinară – şi, trebuie să recunosc, o adâncă compasiune pentru această Germanie detestată, indescifrabilă, fatidică, care dacă până acum nu şi-ar fi susţinut cu abnegaţie „civilizarea" ca pe cel mai de preţ bun, se pregăteşte cel puţin să zdrobească cu orice preţ cel mai mârşav stat poliţienesc din lume.[128]

În Viena, zvonurile că nunțiul papal a refuzat accesul împăratului se răspândeau cu repeziciune. Se vorbea că papa Pius al X-lea ar fi suferit cumplit pentru că nu reușise să mențină pacea. (La 20 august a și murit.) Documentele de la Vatican au arătat ulterior că zvonurile au fost false: secretatul de stat papal a fost de acord cu politica imperială.

Viena mocnea de agresivitate. Șeful statului-major, generalul von Hoetzendorff, îl întrebase pe omologul său german în urmă cu șase luni: „Ce mai așteptăm?" Acum era și mai iritat de toate amânările. Până și scepticul prim-ministru ungar, contele Tisza, a fost câștigat de partea aceasta. „Bunul meu prieten", s-a adresat el ambasadorului belgian în 31 iulie, „Germania este de neînvins".[129]

Poetul Stefan Zweig, care ulterior va condamna războiul, era impresionat de mulțimile de demonstranți patrioți. Tocmai își scurtase vacanța la mare în localitatea Le Coq, lângă Ostend, și ajunsese acasă cu ultima cursă Orient Express. „Să mă spânzuri de un felinar", i-a spus el unui prieten francez, „dacă vreodată Germania pune piciorul în Belgia". A văzut apoi trenurile militare ale Germaniei trecând frontiera la Herbesthal:

> Ca niciodată, mii și sute de mii au simțit ceea ce ar fi trebuit să simtă în timp de pace, anume că sunt uniți, [recunoscând] puterea misterioasă care i-a scos din existența lor obișnuită.[130]

Zweig se temea de serviciul militar pe frontul de Est. „Cea mai mare ambiție a mea... este să cucerim Franța", a mărturisit el, „Franța care trebuie pedepsită cu asprime tocmai de cei care o iubesc." În scurt timp va tipări un mesaj de adio public pentru prietenii din tabăra inamică: „Nu voi încercat să intermediez această ură [larg răspândită] împotriva voastră, pe care eu unul nu o resimt, [dar care] va aduce victorii și forțe eroice de-acum înainte."[131]

Pe 3 august, în timp ce Zweig sosea în gara Westbahnhof din Viena, Lev Davidovich Bronshtein—Trotki – pleca. Văzuse și el aceleași demonstrații, aceeași confuzie printre colegii socialiști din birourile de la Arbeiterzeitung și fusese și el avertizat cu privire la restricțiile de tot felul. S-a urcat de îndată în trenut spre Zurich, unde a început să scrie *Războiul și internaționala* – o lucrare în care a folosit expresii celebre precum „autodeterminarea popoarelor" și „Statele Unite ale Europei" în viziunea sa despre un viitor socialist.[132]

Spre deosebire de el, Lenin stătea ascuns în refugiul său din Poronin, de lângă Zakopane în Galiția, încrezător că opoziția democraților sociali nemți va împiedica un conflict major. Când a auzit că tovarășii lui nemți votaseră pentru război, se spune că ar fi exclamat următoarele: „Începând de astăzi nu mai sunt socialist, ci o să devin comunist."[133] În Cracovia, aflată nu departe, anul universitar tocmai se încheiase. Studenții absolvenți, mulți ofițeri în rezervă, plecau să se înroleze în regimentele lor – unii ca să lupte pentru împăratul-rege, unii pentru kaizer, iar alții pentru țar.

La Sankt Petersburg, curtea lui Nicolae II se împăcase cu ideea deciziilor fatidice luate în zilele precedente. Țarul ordonase mobilizarea generală joi 17/30 iulie, aparent fără să se fi consultat cu ministrul de război. Nu s-a răspuns ultimatumului german care a rezultat. La Sankt Petersburg s-a auzit de declarația de război a Germaniei sâmbătă, urmată de cea de duminică. Luni 21 iulie/3 august a fost, prin urmare, prima zi de război. La ora 7 seara a intrat în vigoare cenzura militară. Ziarele au anunțat că „nația trebuie să accepte lipsa de informații emise și trebuie să se mulțumească cu faptul că acest sacrificiu

este dictat de necesităţi militare."[134] În acea zi ţarul a vizitat Moscova şi a ţinut o cuvântare în Marele Palat al Kremlinului. Maiestăţile imperiale s-au dus să se roage în capela Maicii Domnului din Iviron, la o icoană care comemora primele legături religioase cu muntele Atos.

Optimiştii din Rusia şi-au pus toate speranţele în *Bol'shaya Voennaya Programma*, „Marele program militar", care fusese lansat mai devreme în 1914 şi care avea ca scop, printre altele, să scurteze perioada de mobilizare a armatei imperiale la optsprezece zile. După cum a raportat ataşatul militar britanic, speranţa lor era ca „ruşii să ajungă la Berlin înainte ca nemţii să ajungă la Paris". Pesimiştii, în fruntea cărora se afla Pyotr Durnovo, ministrul de interne şi şeful poliţiei, a avut o presimţire cât se poate de sumbră. Durnovo raportase ţarului în februarie că dacă războiul nu merge bine, atunci „nu se va mai putea evita o revoluţie socială la scara cea mai extremă."[135]

La Vevey, Elveţia, Romain Rolland, muzicolog, romancier şi vedetă pe scena internaţională literară, asista înspăimântat cum prietenii lui se predau necondiţionat febrei războiului. Furios pe poziţia adoptată de Vatican, a susţinut că Europa şi-a pierdut orice fel de îndrumare morală după moartea lui Tolstoi, a cărui biografie tocmai o terminase de scris:

> 3–4 august. Sunt devastat. Aş vrea să mor. Este îngrozitor să trăieşti în mijlocul acestei umanităţi demente şi să fii martor neputincios la prăbuşirea civilizaţiei. Acest război european este cea mai mare catastrofă din istoria ultimilor sute de ani. [Este] ruina celor mai sfinte speranţe ale noastre pentru o frăţie a omului şi mă simt de parcă aş fi aproape singur în Europa.[136]

Izbucnirea războiului în 1914 a provocat mai multe analize asupra subiectului cauzelor istorice decât orice alt eveniment modern. Mulţi au ajuns să creadă că o catastrofă de asemenea proporţii titanice fusese cu siguranţă produsă de cauze de aceeaşi mărime titanică. Puţini şi-au imaginat că doar câteva persoane au purtat toată vina. Au fost scrise lucrări impresionante despre „cauzele profunde" ale războiului. Firește, istoricii încă discutau în contradictoriu pe marginea acestor chestiuni când a izbucnit cel de-al doilea război, care le-a dat şi mai mult de gândit.

Cuvântul „titanic" este irelevant. Cu puţin timp înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, Europa fusese şocată de un dezastru maritim uriaş, despre care toţi experţii afirmaseră că nu se poate întâmpla. În data de 15 aprilie 1912, cel mai mare vas cu aburi din lume, deţinut de linia White Star, SS Titanic, 43 500 de tone, se izbise de un aisberg din Atlantic în prima sa călătorie şi se scufundase odată cu 1 513 de suflete. Ţinând cont de dimensiunile navei, era evident că un asemenea accident avea consecinţe excepţionale. Pe de altă parte, nu exista niciun motiv pentru o corelaţie între cauzele dezastrului şi mărimea vasului. Două comitete de examinare au subliniat trăsăturile foarte specifice acestui vas deosebit şi ale acelei călătorii. Printre acestea au fost enumerate proiecţia corpului navei, disponibilul de bărci de salvare, starea neobişnuită a gheţii arctice, viteza excesivă, cursul spre nord ales de căpitanul Smith şi lipsa acţiunilor de coordonare pe parcursul unei ore şi treisferturi de după coliziunea iniţială cu aisbergul. Istoricii care se ocupă de epave trebuie neapărat să se întrebe de ce s-a scufundat Titanicul, dar şi de ce alte numeroase vase enorme au putut traversa Atlanticul în perfectă siguranţă.[137]

Analogia cu războaiele nu este pe deplin deplasată. Istoricii preocupaţi de războaie trebuie să se întrebe nu doar de ce nu s-a făcut pace în 1914, dar şi de ce în 1908, 1912

sau 1913 s-a putut menține pacea. Experiența mult mai recentă a Războiului Rece a demonstrat că, în pofida unui dezastru colosal potențial, armagedonul nu izvorăște neapărat din dinamica a două forțe militare și blocuri politice rivale.

Cel care a provocat cele mai multe discuții pe aceste teme a fost nimeni altul decât atotștiutorul de la Magdalen College, A.J.P. Taylor. Pentru generațiile implicate, istoricul războiului a fost puternic marcat de nuanțe emoționale și morale, declanșate de moartea a milioane de oameni; și a fost nevoie de o persoană cu o lipsă de respect monumentală pentru a schimba atitudinile convenționale. Referindu-se la evenimentele din 1914, Taylor a pronunțat persoanele care au provocat războiul fără niciun alt ajutor: „Cei trei bărbați care au luat deciziile, chiar dacă și ei, la rândul lor, au fost victimele circumstanțelor, au fost Berchtold [ministrul de externe austriac], Bethmann Hollweg și cel mort, Schlieffen. Fiind un germanofob incurabil, nu a suflat o vorbă despre Sir Edward Grey.[138]

Într-o altă lucrare excepțională despre logistica militară din 1914, Taylor a abordat o poziție extremă, în care până și noțiunea de cauzalitate părea redundantă: „Este la mare modă acum să căutăm cauze profunde pentru niște evenimente majore... În iulie 1914, lucrurile au mers prost. Singura explicație sigură este că lucrurile s-au întâmplat pur și simplu."[139]

Cu un alt prilej, a revenit la un punct de vedere mult mai convingător, care explică marile catastrofe din istorie în termenii unei combinații fatale între cauze generale și specifice. „Cauzele profunde", asupra cărora orice alt istoric a insistat, erau, în opinia lui, un element esențial atât pentru pacea de dinaintea războiului, cât și pentru spulberarea acestei păci. Fără „cauzele specifice", acestea n-ar fi avut consecințe atât de grave:

> Aspectele care sunt blamate pentru izbucnirea războiului în 1914 – diplomația secretă, balanța puterilor, armatele continentale numeroase – au oferit în același timp Europei o perioadă neasemuită de pace... Nu are niciun rost să ne întrebăm «Care sunt factorii care au provocat războiul?». Întrebarea care ar trebui să se pună este «De ce factorii care au menținut pacea în Europa o perioadă atât de lungă nu au mai contat în 1914?».[140]

Cu alte cuvinte, cu siguranță trebuie să fi existat o scânteie care să aprindă butoiașul plin cu praf de pulbere. Fără această scânteie, praful de pușcă rămâne inert. Iar dacă butoiașul nu este deschis, scânteia nu poate aprinde pulberea.

Pentru a-și susține punctul de vedere, Taylor ar fi putut apela la cazul Titanicului. El însă a făcut o analogie cu mașinile. A scos în evidență elementul dinamic comun celor mai multe tipuri ale teoriei catastrofice, când evenimentele par că se îndreaptă inexorabil către punctul critic:

> Războaiele se aseamănă mult cu accidentele de mașină. Există concomitent o cauză generală și una particulară. Orice accident de mașină este provocat în ultimă instanță de invenția motorului cu combustie internă... [Dar] poliția și tribunalele nu iau în considerare cauzele profunde. Ei caută doar o cauză specifică fiecărui accident în parte – erori făcute de șofer, viteză excesivă, alcoolemia, defecțiuni ale frânei, terenul accidentat. Așa este și cu războaiele.[141]

XI

TENEBRE

Europa în eclipsă, 1914–1945

Există în Europa secolului XX varietăți de barbarism care i-ar fi uluit odinioară și pe cei mai barbari dintre barbari. Într-o perioadă în care instrumentele schimbării constructive depășeau tot ce se cunoscuse până atunci, europenii consimțeau tacit la un lanț de conflicte care au dus la distrugerea mai multor vieți omenești decât toate convulsiile trecute ale istoriei, puse laolaltă. Mai ales cele două războaie mondiale, din 1914–1918 și 1939–1945, au fost peste măsură de distructive și au acaparat întreg mapamondul. Dar focarul lor cel mai puternic s-a aflat, fără îndoială, în Europa. Mai mult decât atât, pe parcursul acelor două generații care au fost marcate de semnul însângerat al războiului, cele mai populate două țări ale Europei au căzut în mâinile unor regimuri politice criminale, care cu ura lor față de propriul popor au ucis mai multe zeci de milioane de oameni decât războaiele însele. Vocea unei conștiințe deosebite anunța, încă de la primele semne, că se petreceau lucruri îngrozitoare:

De ce evul acesta-i mai rău ca vremile trecute?
Amorțiți de groază și durere
n-am răcâit noi rănile cele mai roase
și le-am lăsat apoi nevindecate de-ale noastre mâini?

Spre apus lumina dispărând mai licăre
și acoperișuri grămădite sclipesc în soare,
însă aici Moartea marchează deja ușile în cruci de cretă,
și cheamă corbii, iar ei sosesc în zbor.[1]

Istoricii viitorului, așadar, cu siguranță trebuie să considere cele trei decenii cuprinse între luna august 1914 și luna mai 1945 ca pe o perioadă în care Europa și-a ieșit din minți. Ororile născute de totalitarismul comunist și de cel fascist, la care s-au adăugat ororile războiului total, au atins, cumulate, un nivel de moarte, nenorocire și degradare neegalat încă. Dacă ar fi să alegem simbolurile care să reprezinte cel mai bine experiența umană a acelor ani, cu greu am putea alege altceva decât uneltele mortale ale secolului XX: tancul, bombardierul și butelia de gaz, tranșeele, mormintele soldatului necunoscut, lagărele de exterminare și gropile comune.

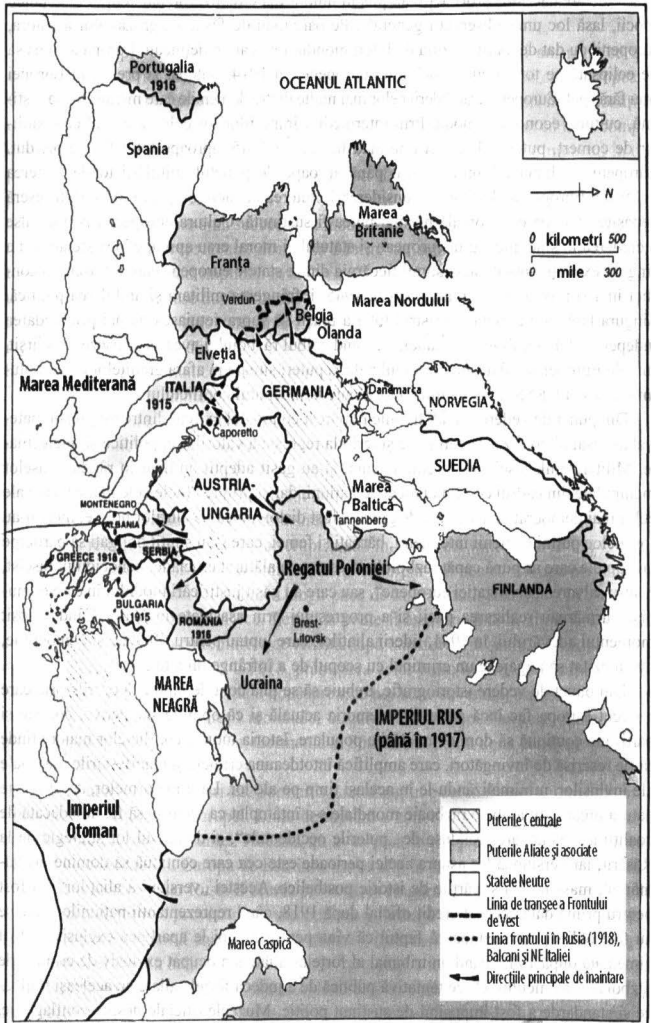

Harta 23. Europa în timpul Marelui Război, 1914-1918

Cercetarea acestor orori, care au pus în umbră toate realizările dătătoare de viață ale epocii, lasă loc unor observații generale. Pe parcursul desfășurării grozăviilor acestora, europenii au dat deoparte poziția de lideri mondiali pe care o dețineau. Europa a ajuns să fie eclipsată pe tot parcursul nebuniei europene. În 1914, puterea și prestigiul Europei erau fără egal. Europenii erau liderii celor mai multe dintre domeniile care meriță atenția – știință, cultură, economie, modă. Prin intermediul imperiilor lor coloniale și al companiilor de comerț, puterile Europei dominau lumea. În 1945, aproape totul fusese pierdut. Europenii se luptaseră unii cu alții până aproape de punctul anihilării totale. Puterea politică a Europei se diminuase considerabil. Puterea economică și cea militară fuseseră depășite; puterea ei colonială nu mai putea fi susținută. Cultura europeană își pierduse încrederea în sine, prestigiul european și statutul ei moral erau aproape inexistente. Cu o singură excepție, notabilă, destinul fiecăruia dintre statele europene care intraseră în conflict în 1914 avea să însemne, până în 1945, înfrângerea militară și anihilarea politică. Singura țară care a evitat dezastrul total a reușit să supraviețuiască numai prin cedarea independenței ei politice și financiare. Când colbul războiului avea să se așeze, în sfârșit, ruinele Europei se aflau sub controlul a două puteri situate în afara granițelor continentului – SUA și URSS, niciuna din ele prezente la începutul conflictului.

Din punct de vedere moral, trebuie remarcat contrastul extrem dintre progresul material avansat al civilizației europene și teribila regresie a valorilor ei politice și intelectuale. Militarismul, fascismul și comunismul și-au găsit adepții nu doar în rândul maselor manipulate din cadrul celor mai afectate națiuni, dar și printre elitele cele mai educate ale celor mai democratice țări. Atât de gravă a fost distorsiunea idealurilor nobile, încât n-au fost deloc puțini oamenii inteligenți, bărbați și femei, care s-au simțit obligați să participe la „luptele care să pună capăt războiului", care s-au alăturat cruciadei genocidului fascist, pentru salvarea „civilizației europene", sau care au găsit justificări modului în care comuniștii urmăreau realizarea păcii și a progresului prin asasinate în masă. Când a sosit momentul adevărului, în 1941, liderii aliaților, care luptau pentru libertate și democrație, nu au ezitat să angajeze un criminal cu scopul de a înfrânge un altul.

Din punct de vedere istoriografic, trebuie să se țină cont de faptul că ororile prin care a trecut Europa fac încă parte din memoria actuală și că opiniile subiective, politice și partizane continuă să domine relatările populare. Istoria tuturor conflictelor majore tinde să fie rescrisă de învingători, care amplifică întotdeauna crimele și manifestările iraționale ale învinșilor, minimalizându-le în același timp pe ale lor. La urma urmelor, aceasta este natura umană. În ambele războaie mondiale s-a întâmplat ca victoria să fie adjudecată de coaliții asemănătoare, conduse de „puterile occidentale", și de aliatul lor strategic de la Răsărit; iar versiunea lor asupra acelei perioade este cea care continuă să domine învățământul, mass-media și cărțile de istorie postbelice. Acestei „versiuni a aliaților" i-a fost pentru prima dată acordat credit oficial după 1918, când reprezentanții națiunilor învinse au fost obligați să recunoască faptul că vina pentru război le aparținea exclusiv. A fost cimentată după 1945, când un tribunal al forțelor aliate s-a ocupat exclusiv de crimele de război ale inamicului. Orice tentativă publică de a judeca forțele aliate cu aceleași mijloace și standarde a fost imposibil de susținut politic. Muzeele oficiale despre conflagrație, înființate de la Lambeth la Moscova și Washington, continuă să prezinte un punct de vedere unilateral despre ceea ce a fost rău și despre eroism. Arhivele capturate ale învinșilor au fost pe deplin accesibile, în toate detaliile lor groaznice; arhivele importante ale

celor care au câştigat războiul au rămas secretizate. La cincizeci de ani distanţă, era încă prematur să se poată contura un bilanţ obiectiv şi corect.

În ceea ce priveşte diversele interpretări, a trebuit să treacă mulţi ani până ce unii istorici au început să analizeze mai în profunzime coeziunea „războiului civil european". Cei care au trăit experienţa celor două războaie mondiale au fost adeseori impresionaţi de discontinuităţi. „Războiul dintre soldaţi" din 1914–1918 a fost considerat ca fiind complet diferit de „războiul dintre popoare" din 1939–1945. Toţi cei care au fost implicaţi în disputa dintre comunism şi fascism au fost încurajaţi să considere cele două direcţii ca fiind pur şi simplu opuse. Astăzi, însă, privind retrospectiv, devine din ce în ce mai clar faptul că diferitele conflicte care s-au succedat au făcut parte dintr-un proces dinamic: cele două războaie mondiale au reprezentat doar acte diferite ale aceleiaşi tragedii. Mai presus de toate, principalii adversari implicaţi în al Doilea Război Mondial au fost rezultatul chestiunilor nerezolvate, rămase după Primul Război Mondial. Prin implicarea lor în conflictele armate, în 1914, statele europene au dezlănţuit haosul din care au apărut nu una, ci două mişcări revoluţionare – din care una a fost anihilată în 1945, iar cealaltă avea să se prăbuşească în timpul dramaticelor evenimente din 1989–1991 (vezi capitolul XII).

Confruntate cu tendinţele expansioniste ale Germaniei şi, ulterior, cu cele două hidre gemene, fascismul şi comunismul, puterile occidentale democratice nu ar fi putut supravieţui decât solicitând ajutorul SUA, prima dată în 1917–1918 şi apoi în 1941–1945. După 1945 nu le-a rămas decât să se sprijine, în mare măsură, pe puterea americană pentru a putea face faţă unui imperiu sovietic în expansiune. Numai în anii 1990, odată cu reunificarea Germaniei şi cu prăbuşirea Imperiului Sovietic, popoarele Europei au reuşit să-şi reia cursul dezvoltării, întrerupt brutal în frumoasa vară a anului 1914.

În acest scenariu, aşadar, anii dintre 1914 şi 1945 par a fi pentru Europa perioada de tulburări care umple intervalul dintre lunga pace de la sfârşitul secolului XIX şi încă şi mai lunga pace a Războiului Rece. Perioada poate fi asemănată unei alunecări a plăcii continentale, urmate de cutremurele ce rezultă după o astfel de mişcare. Ea acoperă zguduirile militare iniţiale din 1914–1918, prăbuşirea celor patru imperii, declanşarea revoluţiei comuniste în Rusia, apariţia a douăsprezece noi state suverane, armistiţiul deceniilor dintre cele două conflagraţii mondiale, în care nu s-au depus armele, preluările de putere de către fasciştii din Italia, Germania şi Spania şi, apoi, a doua conflagraţie generală armată din 1939–1945.

În centrul acestor tulburări stă Germania, statul-naţiune cel mai nou, cel mai dinamic şi cel mai nemulţumit al Europei. Linia de ruptură a zonei seismice mergea de-a lungul graniţelor de est ale Germaniei. Aceasta nu avea prea multe planuri secrete în privinţa Europei Occidentale. În Europa de Est, însă, ea se afla în faţa tentaţiei unor state vecine relativ slabe şi sărace, iar Rusia îi oferea provocarea singurului stat european suficient de mare ca să constituie o provocare pentru puterea militară a Germaniei. De aceea, principalul duel pentru viitorul Europei s-a desfăşurat, încă de la început, între Germania şi Rusia. Un duel care în mâinile revoluţionarilor totalitari a fost menit să devină o luptă pe viaţă şi pe moarte. Dintru început, statelor democratice occidentale li s-a atribuit rolul de gargaragiu, lipsite, în fond, de interes faţă de soarta est-europenilor, dar hotărâte să stopeze ascensiunea pe continent a oricărei puteri arogante în exces, care s-ar fi putut întoarce până la urmă împotriva Occidentului. Această constelaţie de forţe a dominat politica europeană pentru tot restul secolului XX. Ea a stat la baza celor două războaie mondiale

şi, fără inventarea bombei nucleare şi implicarea americană, ar fi provocat probabil şi o a treia conflagraţie la nivel planetar.

Aşa cum au stat lucrurile, totuşi, perioada de conflicte deschise şi generale s-a limitat oarecum la acei 30 de ani înecaţi de sânge. Lucrurile au început şi s-au sfârşit, aşa cum se şi cuvenea, în Berlin, capitala Germaniei. Au început în 1 august 1914, în cancelaria imperială, odată cu declaraţia de război pe care kaizerul i-a făcut-o Rusiei. S-au încheiat pe 8 mai 1945, la Cartierul General al Armatei Uniunii Sovietice de la Berlin-Karlshorst, unde un al treilea act de capitulare încheia, în sfârşit, acţiunile de predare necondiţionată a Germaniei.

Primul Război Mondial în Europa, 1914–1921

Lumea se aştepta îndeobşte ca Marele Război, care a început în luna august 1914, să nu dureze mai mult de trei sau patru luni. Urma să se încheie înainte de Crăciun. Înţelepciunea tradiţională susţinea că războiul modern va fi mai puternic decât cele din trecut, dar şi mai decisiv. Indiferent care ar fi fost partea care obţinea un avantaj în primele stadii, ea era aceea care avea şi mijloacele necesare unei victorii rapide. În realitate, luptele au durat nu patru luni, ci mai bine de patru ani. Chiar şi după această perioadă, ele nu au ajuns la o încheiere decisivă. „Marele Triunghi" al blocurilor reprezentând puterile politico-militare nu a fost rezolvat decât în 1945, iar unele aspecte au trenat cu soluţionarea până în 1991. (Vezi anexa III.)

În configuraţia lor iniţială, structurile geopolitice ale Marelui Triunghi erau oarecum provizorii. Aliaţii occidentali (Marea Britanie şi Franţa) sufereau de handicapul acut al faptului că doar Franţa avea o armată permanentă suficient de mare. A trebuit ca aliaţii să traverseze doi ani de nesiguranţă, înainte de a atinge deplinul lor potenţial. Iniţial au rezistat graţie invitaţiei pe care i-au făcut-o Italiei, în luna mai 1915, de a se alătura taberei aliate; ulterior, graţie sporirii constante a efectivelor armate din Marea Britanie şi din Imperiul Britanic; şi, în al treilea rând, prin intrarea SUA în alianţă, în luna aprilie 1917. Japonia, aliatul asiatic al Marii Britanii, care declarase război Germaniei pe 23 august 1914, nu a jucat niciun rol în conflictul din Europa. Rusia imperială, principalul partener al forţelor aliate, era considerată a prezenta dezavantajul unor proceduri greoaie de mobilizare, al reţelei întinse de comunicaţii interne, era supusă îndoielii în privinţa capacităţilor ei industriale şi dezbinată de recomandări divergente în privinţa ţintelor ei strategice. Cu toate acestea, Rusia a reuşit să lanseze foarte rapid o ofensivă. S-a prăbuşit, până la urmă, dar nu din pricina lipsei de muniţie sau de trupe, din cauza degradării politice şi morale.[2]

Puterile Centrale (Germania şi Austro-Ungaria) au putut beneficia de toate avantajele unor politici şi a unor linii de comunicare consolidate. Prin dezertarea Italiei ele au pierdut un asociat, dar au câştigat în schimb un aliat neaşteptat şi foarte rezistent, Imperiul Otoman, care, de teama Rusiei, a fost silit să li se alăture în luna noiembrie 1914. În acel an, Puterile Centrale se temeau de perspectiva unui război pe două fronturi. Temerile s-au dovedit însă neîntemeiate. Aveau să fie pe deplin capabili să susţină campanii importante, în opt teatre de operaţiuni – pe Frontul de Vest, în Belgia şi Franţa; pe Frontul de Est, împotriva Rusiei: în Balcani, Levant, Munţii Caucaz, Italia, în colonii şi pe mare.

La izbucnirea conflictului, combatanții nu-și formulaseră încă limpede scopurile conflagrației. Puterile Centrale au intrat în război în scopuri defensive și de intimidare. Vizau împiedicarea subminării Austriei, spargerea a ceea ce ei considerau încercuirea Germaniei și zădărnicirea pretențiilor ridicate de Franța și Rusia. Cu toate acestea, nu a durat mult până să-și alcătuiască o listă de cereri. Aveau în plan transferarea către Germania a provinciilor estice ale Belgiei (Liège și Anvers) și a unor părți din Serbia și România, către Austria; sporirea colecției de colonii a Germaniei, cu scopul subminării Imperiului Britanic și a Imperiului Rus; și stabilirea hegemoniei politice și economice asupra „Mitteleuropa", inclusiv Polonia. Numai otomanii aveau ca unic țel supraviețuirea imperiului.

Puterile Antantei au pus mâna pe arme pentru că au fost atacate, de unde și sentimentul neclintit de superioritate morală al acestora. Serbia, totuși, spera să-i alunge pe austrieci din Bosnia, Franța viza recuperarea regiunii Alsacia-Lorena, Marea Britanie avea să caute curând compensații financiare și în teritorii coloniale, iar Rusia alcătuia planuri extinse de expansiune. În luna septembrie 1914, statul-major al Rusiei publica „Harta Europei Viitoare", surprinzător de asemănătoare cu aceea realizată în 1945.[3] În plus, Rusia a reușit să obțină din partea aliaților promisiunea secretă că după război va controla strâmtorile Bosfor și Dardanele. Italia viza să redobândească *irredenta*.**

Mai multe țări au reușit să rămână neutre. Spania, Elveția, Olanda și cele trei țări scandinave și-au păstrat neutralitatea pe tot parcursul perioadei și, drept urmare, au prosperat. Bulgaria a fost atrasă în conflict în luna septembrie 1915, România, în luna august 1916, iar Grecia, în 1917. În ciuda faptului că Japonia a atacat și a ocupat enclavele chinezești concesionate Germaniei, China a intrat în război în 1917, de partea aliaților. Alții au fost mai puțin rezervați în a intra în luptă. Cele câteva sute de membri ai Legiunii Poloneze conduse de Piłsudski deschideau Frontul de Est trecând în marș granița cu Rusia din apropiere de Cracovia, în 6 august 1914. Duceau cu ei șei de cavalerie, în speranța că vor găsi și caii. Scopul lor era să demonstreze că, la mai bine de un secol de la împărțirea ei, Polonia este încă vie. Când cazacii au ajuns în apropiere, ei s-au retras cu prudență și au fost încorporați în armata austriacă.

Tactica și strategia militară se baza, ca întotdeauna, pe lecțiile conflictelor armate recente. Războiul franco-prusac și războiul cu burii dovediseră vulnerabilitatea atacurilor de infanterie. Soluția se credea că stă în trei elemente: folosirea artileriei masive ca armă ofensivă primară împotriva pozițiilor pe câmpul de luptă, utilizarea căilor ferate pentru deplasarea rapidă a trupelor de atac și folosirea cavaleriei pentru încercuire și urmărire. Pe Frontul de Est aceste măsuri nu s-au dovedit ineficiente. Dar pe Frontul de Vest, unde s-au realizat tranșee fortificate, a fost nevoie de sute de operațiuni ratate, înainte ca superioritatea cazematelor din beton în fața muniției explozive să fie măcar bănuită. În ciuda avantajelor vădite ale apărării, în comparație cu atacul, generalii și-au revizuit cu greu teoriile. Avioanele, ale căror motoare erau slabe și nesigure, nu puteau fi folosite decât în raiduri de recunoaștere, pentru ghidarea artileriei și în lupte aeriene. În majoritatea locurilor unde

---

* Termenul în limba germană, echivalent pentru Europa Centrală, a însemnat, începând cu Primul Război Mondial, nu doar o zonă geografică, ci și un concept politic, o uniune central-europeană dominată și exploatată de Germania. (n.tr.)

** Regiune legată istoric și cultural de o anumită națiune, dar supusă unei guvernări străine (în lb. ital. în orig.) (n.tr.)

existau puține drumuri pietruite, tracțiunea animală, cu cai, rămânea indispensabilă. Pe mare, torpilele submarinelor s-au dovedit a fi mai letale decât tunurile cuirasatelor.

Pe Frontul de Vest, armata germană a reușit aproape un atac-șoc înainte de începerea războiului de uzură. În timp ce corpul principal de armată al Germaniei se lansa în atac asupra provinciei Champagne, flancul drept s-a înscris pe o traiectorie în arc, măturând nordul Franței. Cu scopul de a repeta triumful din 1870, s-au îndreptat spre Paris din trei direcții. Pentru o scurtă perioadă, trupele au fost ținute pe loc de belgieni, la Liège, și de Forțele Expediționare Britanice, la Ypres. [LANGEMARCK]

Înaintarea forțelor germane centrale a fost întârziată în dreptul orașului Épernay. În prima săptămână a lunii septembrie 1914, capitala franceză era amenințată de dezastru. În ultima clipă, generalul Joffre a rechiziționat 600 de taxiuri Renault, pentru a transporta toate rezervele franceze pe linia frontului de pe Marna. Înaintarea corpului central german nu a fost suficient de rapidă, iar aripa dreaptă se afla prea departe. Așa că linia frontului s-a retras. În lunile octombrie și noiembrie frontul s-a stabilizat de-a lungul liniei de tranșee duble, care se întindea din Elveția și până la Canalul Mânecii (vezi harta 23).

LANGEMARCK

Langemarck este un mic sat situat la opt kilometri nord de Ypres, în Belgia. Asemenea tuturor celorlalte din regiune, satul are un cimitir tihnit, plin de mormintele celor decedați în timpul luptelor anglo-germane care s-au succedat în zona brеșei de la Ypres, în perioada 1914–1917. În aparență, nu este cu nimic deosebit de alte zeci de cimitire. Într-adevăr, mormântul năpădit de iarbă al celor 25 000 de soldați germani neidentificați nu poate fi comparat cu impozanta Poartă Menin, din apropiere, unde sunt înscrise numele a 40 000 de soldați britanici neidentificați. Cu toate astea, în opinia unui important istoric militar, acesta „este, în adevăratul sens al cuvântului, locul de naștere al celui de al Doilea Război Mondial"*, pentru că, neștiut multora dintre vizitatorii contemporani, Langemarck adăpostește ultimul loc de odihnă al tovarășilor unui tânăr voluntar austriac, pe care Providența l-a destinat unor fapte mult mai mari.

Hitler, un student la arte lipsit de succes și dezertor din armata austriacă, ascultase fermecat, din mijlocul unei gloate, declarația de război, citită la München pe 1 august 1914, și se înrolase imediat în serviciul activ al armatei germane. A fost repartizat la Regimentul de Infanterie 16 Bavarez (în rezervă) și a sosit pe Frontul de Vest în luna octombrie, la timp pentru a participa la prima Bătălie de la Ypres. A devenit astfel martor la teribilul *Kindermord*, „Masacrul inocenților" în care zeci de mii de recruți germani, majoritatea studenți entuziaști și abia pe jumătate instruiți, au fost căsăpiți de tenacea putere de foc a soldaților britanici. A fost primul masacru de proporții al trupelor germane, răzbunat din plin, fără doar și poate, la Passchendaele și pe Somme. Hitler nu l-a uitat niciodată.

„Experiența supremă" trăită de Hitler în tranșee, unde a dus timp de patru ani viața fermecată a unui curajos Meldegänger sau „curier al regimentului", i-a modelat fără îndoială ardoarea patologică a carierei sale ulterioare. Sfâșiat de soarta pe care au avut-o tovarășii lui, uciși și mutilați, ca și de uriașul sacrificiu german care nu a avut drept rezultat decât înfrângerea, el s-a decis să le răzbune moartea; să-i supună umilințelor pe învingătorii Germaniei; și să-i facă din nou pe germani mândri, superiori, plini de ură și nemiloși. Jurământul de răzbunare făcut de el a atins o coardă, aceeași coardă, în milioanele de inimi rănite ale germanilor.

Langemarck simbolizează, deci, legătura psihologică esențială între Primul și al Doilea Război Mondial, între masacrele de la Ypres și Verdun, Blitzkrieg* și masacrele de la Varșovia și de la Stalingrad.

* Atacul fulger asupra Londrei (n.tr.)

În următorii trei ani, linia frontului nu s-a modificat aproape deloc. Ambele tabere au epuizat oameni și materiale în proporții titanice, în efortul de a-și întări breșele ocazionale sau pentru a reuși o străpungere a frontului. Niciuna dintre „forțări" nu a avut succes. Sângele european nu mai fusese niciodată astfel irosit, în asemenea cantități. În cele trei bătălii – de la Ypres, pe culmea Vimy, de pe Somme și, mai presus de toate, de la Verdun – pierderile de vieți omenești s-au ridicat uneori la zeci de mii pe oră sau la sute pe metrul pătrat. A avut loc o tragedie lipsită de sens, pe care nimeni nu a prevăzut-o și căreia nimeni nu a știut cum să-i pună capăt. Planificata retragere a germanilor, din luna februarie 1917, în scopul pregătirii pozițiilor defensive dintre Arras și Soissons a reprezentat un act rar de raționalitate. Inevitabil, degetul opiniei publice a arătat spre generalii lipsiți de putere. Despre trupele armatei britanice se spunea că „sunt niște lei conduși de măgari". [DOUAMONT]

DOUAMONT

În 25 februarie 1916, în a patra zi a ofensivei germane asupra Verdunului, trupele prințului moștenitor au cucerit fortăreața de piatră și beton din Douaumont. Fortul se afla la 6 km față de punctul lor de plecare, de pe circumferința breșei, și la jumătatea drumului până în centrul orașului. În următoarele optsprezece luni, avea să fie punctul central al unei bătălii fără egal, din punctul de vedere al duratei și intensității. Flancată la vest de Fort de Vaux, fortăreața controla malul drept al fluviului Meuse și domina dealurile de pe malul stâng, mai ales Cota 304 și satul Le Mort-Homme. Pentru trupele germane atacatoare, ea reprezenta pivotul unei uriașe manevre „în clește" alimentate de paisprezece linii de cale ferată situate de-a lungul unui arc de 200 km. Pentru apărătorii francezi fortul reprezenta punctul terminus al unei *voie sacrée**, coridorul îngust prin care soseau întăririle, prin orașul evacuat Bar-le-Duc. Bombardate zi și noapte, minate de la bază și zguduite permanent de explozii, tunelele și ruinele fortului au fost scena unei lupte corp-la-corp și locul unde membrii unei întregi companii au fost îngropați de vii. Peisajul aproape selenar a fost asiduu măcinat, transformat într-o tocană rece de noroi, eșafodaje și rămășițe umane. Fortul a fost recâștigat de francezi pe 24 octombrie și atacat în continuare de nemți până în luna august 1917, dar asediul nu a fost ridicat definitiv decât odată cu ofensiva americană de la Saint-Michel, din luna septembrie 1918. Promisiunea lui Pétain s-a dovedit adevărată: *„Courage, on les aura."***

La Verdun s-au stins circa 800 000 de vieți, de patruzeci de ori populația orașului. El reprezintă pentru memoria francezilor ceea ce sunt Somme și Ypres pentru britanici și Caporetto pentru italieni sau ceea ce avea să fie Stalingradul pentru ruși. Din partea germanilor, el a implicat ceea ce au presupus toate celelalte eșecuri militare ale lor: sacrificii titanice și inutile.

Pe Frontul de Est, care trecea chiar prin inima Poloniei, Puterile Centrale s-au bucurat de un succes mult mai mare și a fost evitat iadul continuu al luptelor de tranșee. În luna august 1914, două grupe ale armatei ruse au trecut frontiera, una intrând prin nord în Prusia de Est, cealaltă a pătruns adânc în Galiția, prin sud. Dat fiind că acest „compresor

* Cale sfântă (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

** Curaj, îi vom învinge. (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

rus" era gândit să se miște încet, cele două pătrunderi reprezintă o realizare considerabilă. Apoi sorții s-au schimbat: în Bătălia de la Lacurile Mazuriene, din luna septembrie, Hindenberg și Ludendorf au distrus complet trupele armatei ruse de nord, răzbunând astfel înfrângerea germană de pe Marna. Trupele armatei de sud au fost oprite la periferia Cracoviei. În iarna 1914–1915 au avut loc lupte la frontiera ruso-germană de lângă Łódź și pe granița ungară din Carpați, dar care nu au fost decisive. În luna mai 1915, însă, trupele germane au reușit ca în Galiția, la Gorlice, să realizeze ceea ce se dovedise imposibil în vest – au penetrat liniile inamice și s-au desfășurat în zona de câmpie din spatele frontului. Au ocupat Varșovia în luna august și au recâștigat orașul Lvov. În luna septembrie au intrat în Lituania și erau gata să treacă munții în România. [PETROGRAD]

PETROGRAD

În 1914 numele capitalei rusești, Sankt-Petersburg, a fost schimbat cu unul având o rezonanță mai patriotică, Petrograd. La fel se întâmplase și cu numele casei regale britanice de Hanovra-Saxa-Coburg, care fusese schimbat în Windsor, pentru că un nume de origine germană era considerat nepotrivit într-o vreme când se purta un război împotriva Germaniei. Numele de Petrograd avea să reziste însă doar zece ani, înainte de a face loc numelui Leningrad. [GOTHA]

Sankt-Petersburg a devenit unul dintre cele mai minunate orașe ale Europei. Pe lângă palatele clasice și clădirile guvernamentale, malurile râului Neva găzduiau un port și un centru comercial important, o comunitate culturală strălucită și un cartier industrial în dezvoltare, pe lângă o uriașă garnizoană. Spiritul acestei comunități cu două milioane de cetățeni a fost surprins în statuia de bronz a călărețului, oferită orașului de Ecaterina II, în onoarea predecesorului ei, Petru.

La momentul primei schimbări de nume, cel care avea să-i dea orașului următorul nume era exilat în Elveția, fără speranța de a putea reveni în țară. Nu era nici pe departe un pacifist, iar în cuvântarea sa despre *Sarcinile social-democrației revoluționare*, în care a chemat la „război civil internațional" pentru a profita de conflict, a prevestit prăbușirea țarismului. Toți susținătorii lui de marcă din Rusia au fost arestați, bănuiți de trădare. La proces, aceștia au fost apărați de avocatul liberal Aleksandr Kerenski, care ulterior a regretat probabil felul în care și-a ales clienții[1].

În perioada sovietică, Petrograd/Leningrad a fost supus unor experiențe dintre cele mai extreme. Desconsiderat de bolșevici, care au mutat capitala la Moscova, a fost în repetate rânduri privit de Stalin ca fiind un cuib al conspirațiilor unei rezistențe care nu exista; orașul a pierdut o parte importantă a populației, mai întâi în timpul revoluției și apoi în perioada epurărilor. În perioada 1941–1944 a fost supus unui asediu de o mie de zile la marginea frontului germano-sovietic și, în condiții indescriptibile de ger și foamete, a pierdut până la un milion de locuitori.[2] Deși oficialii guvernamentali și armata au asigurat mijloacele unei rezistențe armate timp de trei ani, autoritățile sovietice fie nu au putut, fie nu au vrut să evacueze civilii ori să le asigure proviziile. Rezultatul a fost un soi de amestec zilnic de Coventry și de ghetou al Varșoviei. Descrierile despre chefurile de la Casa Partidului, ținute alături de cadavrele de pe străzi și despre cercetătorii științifici morți la mesele lor de laborator, nu fac decât să se adauge la recordurile de cruzime.[3]

După fiecare nou calvar, Leningradul primea un nou aflux de imigranți. „Orașul erou" a devenit un simbol al capacității umane de regenerare. În 1991, în ajunul prăbușirii Uniunii Sovietice, s-a pus pentru a treia oară problema numelui orașului. Spre groaza veteranilor comuniști, la referendumul organizat cetățenii nu au ales nici Petrograd, nici Leningrad, ci Sankt-Petersburg.

Cum Imperiul Rus se confrunta cu o invazie de-a lungul unui front cu o lungime de peste 1 500 km, ţarul a preluat comanda personală a trupelor sale pe câmpul de luptă. În luna ianuarie 1916, contraofensiva lui Brusilov a ajuns adânc în Galiţia şi a iniţiat un asediu asupra fortăreţei Przemyśl. Preţul a fost însă uriaş şi aici s-a oprit. În România, germanii au cucerit Bucureştiul în luna decembrie. În 1917, s-a relansat avansarea principalelor trupe germane şi austriece, care s-au deplasat încet şi constant spre provinciile baltice, spre Belarus şi Ucraina. Dată fiind revoluţia internă, care potenţa eşecul armatei ruse, era o problemă de subtilă apreciere, dacă Puterile Centrale ar putea distruge imperiul ţarist înainte ca acesta să se prăbuşească de la sine. Se afirmă adeseori că armata rusă a suferit pierderi nemăsurate; în realitate, procentul de pierderi din populaţia Rusiei a fost mai scăzut decât în cazul altor ţări combatante. Statisticile reprezentative se referă la prizonierii de război. Pentru fiecare 100 de soldaţi ai ţarului, care au căzut în lupte, s-au predat alţi 300. Numărul similar, în cazul armatei britanice a fost de 20, pentru francezi, de 24, iar pentru germani, de 26. Soldaţii armatei ţariste aveau o slabă dorinţă de a lupta.[4]

Între timp, pe teatrul de operaţiuni din Balcani trupele austriece, superioare, câştigau constant avantaj. Au ocupat Belgradul (octombrie 1915), Muntenegru şi Albania (1916). O eroică retragere a sârbilor peste munţi, spre coasta dalmată, a devenit legendară. În 1915 sârbii erau încercuiţi în Macedonia, unde Bulgaria s-a alăturat atacurilor austriece. Frontul macedonean a rezistat însă, în parte şi datorită sprijinului venit de la francezi, prin Salonic. Nemiloasa presiune occidentală asupra Greciei a dus la prăbuşirea guvernului şi a pus capăt neutralităţii greceşti. [FLORA]

FLORA

La sfârşitul lunii august în 1914, Flora Sandes, fiica în vârstă de treizeci şi cinci de ani a unui cleric din Sufflok, poposea în oraşul sârb Kragujevak, însoţită de câţiva tovarăşi. Situat la vreo optzeci de kilometri de Belgrad, Kragujevac era principala bază a forţelor sârbe care luptau pentru capitala lor, împotriva ofensivei austro-ungare. Grupul Florei preceda o serie de echipe medicale britanice, franceze, ruseşti şi americane, angajate de Fundaţia pentru ajutorarea Serbiei. La mijlocul lunii aprilie 1915 li s-a alăturat Miss Mabel St. Claire Stobart, o formidabilă doamnă care instituise în timpul recentelor Războaie Balcanice un Corp al Convoaielor cu Bolnavi şi Răniţi. Acum sosea de la Salonic, având în subordine un spital de campanie deservit de 70 de persoane specializate, toate femei, cu excepţia soţului doamnei, John Greenhalgh, trezorierul. Femeia aduna răniţii cu ajutorul unei „coloane rapide" speciale, pe care o conducea călare. În Serbia activau peste 600 de voluntare britanice.

Dintre toate organizaţiile feminine din perioada războiului, serviciile medicale britanice oferite de femei erau, fără îndoială, printre cele mai profesioniste. Cunoscute ca Spitalele Scoţiene de Femei (SWH), după originea fondatoarei lor, Elsie Inglis, medic chirurg din Edinburgh, aceste organizaţii şi-au propus să demonstreze că femeile pot face faţă celor mai stresante şi mai responsabile dintre acţiuni. Până la final au reuşit să expedieze paisprezece unităţi spitaliceşti complet echipate pe toate fronturile aliaţilor, cu excepţia celor controlate de armata britanică. Înainte de a se îmbarca spre Serbia, Miss St. Claire Stobart lucrase la Cherbourg şi Anvers. Dr. Inglis a murit în luna noiembrie 1917, după ce petrecuse un an în Rusia.[1] Femeile chirurg erau încă un lucru neobişnuit în anii aceia, mai ales în spitalele militare. Un jurnalist francez, care solicitase odată să o urmărească pe dr. Inglis la lucru, a ieşit din sală galben la faţă şi a exclamat: „C'est vrais, elle coupe!" (E adevărat, chiar taie!)[2]

Când austriecii şi bulgarii au spart linia frontului, în luna octombrie 1915, armata sârbă nu a reuşit să scape decât retrăgându-se pe un traseu de iarnă peste munţii coastei albaneze. Acel marş teribil prin noroi, zăpadă, foame, degeraturi, tifos şi cangrene a costat vieţile a 40 000 de oameni. Unitatea Stobart a mărşăluit alături de ei.

Dintre toţi voluntarii, Flora Sander (1879–1961) a avansat cel mai mult în cariera sa de roluri inversate. S-a înrolat în infanteria sârbă, a supravieţuit marşului spre Albania, a fost soldat combatant, rănită de câteva ori, şi a fost decorată pentru vitejie. A terminat războiul cu grad de ofiţer. Ulterior s-a căsătorit cu un emigrant rus, s-a stabilit la Belgrad, a înfruntat Gestapoul şi nu a revenit în Anglia decât după ce a rămas văduvă.[3] A respectat o veche tradiţie est-europeană, prezentă din Rusia şi până în Polonia sau Albania, în care în vremuri de restrişte femeile iau locul bărbaţilor lor ucişi.

O sursă a hotărârii femeilor britanice o reprezintă însăşi atitudinea propriului guvern. Când Elsie Inglis i-a oferit Ministerului de Război serviciile unităţilor SWH, în luna august 1914, i s-a răspuns: „Buna mea doamnă, mergi acasă şi stai liniştită".[4]

În Mediterana puterile occidentale se bucurau de supremaţie navală şi au întreprins mai multe tentative de a compensa lipsa de victorii din Franţa. În 25 aprilie 1915, unităţi militare ale forţelor britanice au debarcat la Gallipoli, în Dardanele. Scopul era să cucerească Constantinopolul, să stabilească un contact direct cu trupele ruseşti şi, conform declaraţiei amiralului marinei regale, Winston Churchill, să atace „burta moale şi expusă" a Puterilor Centrale. Planul era gândit în mod strălucit, dar s-a încheiat cu o tragedie. Manevrele forţei expediţionare, care includea eroica Divizie Anzac din Australia şi Noua Zeelandă, fuseseră trădate dintru început. Trupe turceşti, sub comanda unui tânăr şi energic ofiţer numit Kemal Paşa, aşteptau pe culmile stâncoase. După aceea, puterile occidentale şi-au limitat acţiunile la zona periferică a Imperiului Otoman. Un tânăr englez vizionar, T.E. Lawrence, a condus de unul singur triburile Peninsulei Arabia la revoltă. Francezii, la rândul lor, s-au stabilit în Liban. Pornind de la baza britanică din Egipt, generalul Allenby a avansat în 1916 în interiorul Palestinei şi în ziua de Crăciun a intrat în Ierusalim. Britanici au intrat şi în Mesopotamia. Au cucerit Bagdadul, după o umilitoare retragere în luna martie 1917, şi au forţat graniţa cu Persia. Atât arabii, cât şi evreii sionişti au fost încurajaţi de victoriile britanicilor. În 2 noiembrie 1917 ministrul britanic al afacerilor externe, Arthur Balfour, a fost convins să emită o declaraţie prin care recunoştea principiul unui cămin naţional al evreilor în Palestina. În Caucaz, ruşii şi otomanii s-au luptat mutând frontul dincolo şi dincoace de regiunea muntoasă a graniţei armene. Luptele au oferit guvernului otoman cadrul pentru represaliile îndreptate împotriva supuşilor lui armeni. [GENOCIDE]

În Italia, austriecii s-au alăturat luptelor din dificila zonă alpină situată la limita teritoriilor pe care italienii le pretindeau ca fiind ale lor. În cele unsprezece mari bătălii de pe râul Isonzo, lupta nu a fost cu nimic mai puţin disperată decât în Vest. O jumătate de milion de oameni au murit la Caporetto (septembrie – decembrie 1917). Pierderile din partea italiană au fost la fel de grele ca şi cele ale britanicilor. Minunata revenire a Italiei de pe marginea dezastrului a slăbit Puterile Centrale. Armata austriacă a fost nimicită în Italia. Sacrificiul italienilor, foarte puţin recunoscut de aliaţi, a lăsat în urmă un adânc sentiment de mândrie rănită.

În colonii, fiecare avanpost al forţelor combatante se simţea obligat să susţină cauza ţării-mamă. A existat o îndepărtată campanie militară, între Camerunul francez şi cel

german. Britanicii au acaparat Africa de Est Germană (Tanganyika) și Africa de Sud-Vest Germană. În această luptă inegală, partea germană, mai slabă, s-a dovedit a fi mai plină de resurse. Trupele germane din Africa de Est, sub conducerea generalului Paul von Lettow-Vorbeck (1870–1964), au rezistat fără pierderi până la momentul armistițiului.

GENOCIDE

În 27 mai 1915, guvernul otoman a decretat că populația armeană din estul Anatoliei trebuie deportată cu forța. Armenii, de credință creștină, erau suspectați că au simpatizat cu inamicul rus pe frontul din Caucaz și că plănuiseră înfăptuirea unei Armenii unite, sub protecția rușilor. Au fost afectate circa două sau trei milioane de persoane. Deși rapoartele diferă, o treime dintre aceste persoane se crede că au fost masacrate; o treime au pierit în timpul deportării; iar o treime au supraviețuit. Episodul este adesea considerat a fi primul caz de genocid în masă din Epoca Modernă. Prin Tratatul de la Sèvres (1920), puterile aliate au recunoscut statul unit Armenia ca republică suverană. În practică, ele au permis ca țara să fie împărțită între Rusia Sovietică și Turcia.[1]

Adolf Hitler cunoștea bine precedentul armean. Când, în ajunul invaziei în Polonia, și-a convocat generalii la Obersalzburg, pentru a-i pune la curent, le-a dezvăluit acestora planurile lui pentru națiunea poloneză:

> Cu inima ușoară și din propria voință, Ginghis-Han a pus să fie uciși milioane de bărbați și femei. Istoria nu îl vede altfel decât ca pe un măreț fondator de stat... Eu mi-am trimis unitățile cu cap-de-mort în Răsărit, cu ordinul de a ucide fără milă bărbații, femeile și copiii de națiune sau de limbă poloneză. Numai în acest fel ne vom putea câștiga *lebensraum*, spațiul vital de care avem nevoie. Cine, la urma urmelor, mai vorbește astăzi despre anihilarea armenilor?[2]

Termenul de „genocid" nu a fost totuși folosit înainte de 1944, când a fost inventat de un avocat polonez, evreu de origine, Rafał Lemkin (1901–1959), care activa în SUA. Campania lui Lemkin, lansată cu scopul de a trage concluzii practice din soarta Poloniei și a evreilor polonezi, a fost premiată în 1948 de către Convenția ONU pentru Prevenirea și Pedepsirea Genocidului.[3] Din păcate, așa cum au demonstrat războaiele din fosta Iugoslavie, Convenția în sine nu poate nici preveni, nici pedepsi genocidul.

Teoretic, războiul naval ar fi trebuit să producă o serie de lupte majore între belicoasele flote de nave militare. În fapt, flota franceză a patrulat prin Mediterana, în timp ce flota germană, după o confruntare neconcludentă cu marina regală, în largul coastelor regiunii Iutlanda (31 mai 1916), s-a retras în port. Britanicii, care puteau pretinde așa-zisa supremație maritimă, nu au reușit să facă față submarinelor germane care operau din porturile Kiel și Bremerhaven și care au scufundat peste 12 milioane de tone de nave ale aliaților. Blocada britanică, însemnând atacuri nerestricționate ale submarinelor în Marea Nordului, a contribuit la lipsa serioasă de alimente din Germania. Marea Britanie, însă, se confrunta și ea cu lipsuri acute. Scufundarea vasului comercial de linie *Lusitania* de către submarinul U20, la 7 mai 1915, și extinderea ulterioară a atacurilor libere cu submarine germane în Oceanul Atlantic (1917) au fost esențiale în decizia SUA de a renunța la neutralitate.

În al treilea an de război, tensiunile au început să se reflecte în politică. La Dublin, Rebeliunea de Paşti (1916) a trebuit să fie înăbuşită cu forţa. În Londra, guvernul alcătuit în mod tradiţional de un singur partid a fost răsturnat de Cabinetul de Război a lui Lloyd George, format de o coaliţie (decembrie 1916). În acelaşi timp, în Austro-Ungaria moartea lui Franz Iosif a aruncat o umbră rău-prevestitoare. Prima şedinţă de război a Reichsrat-ului (mai 1917) s-a încheiat în mijlocul cererilor de autonomie ale cehilor şi al zvonurilor privind o pace separată. În Franţa o epidemie de revolte a provocat o criză prelungită care, în final, a fost controlată prin eforturile combinate ale noului comandant, mareşalul Pétain, şi ale noului premier, Georges Clemenceau. În mesajul său de Paşti din 1917 kaizerul propunea reforme democratice, iar în luna iulie, toate partidele din Reichstag care votaseră în favoarea creditelor de război în 1914 acum au votat pentru o pace reconciliantă. Pe Frontul de Est, după eşecul manevrelor pentru realizarea unei păci separate cu Rusia, Puterile Centrale au reinstaurat la Varşovia un regat polonez marionetă. Regatul nu avea un rege, iar consiliul de regenţă nu avea regent. Nu exista nicio legătură cu provinciile poloneze din Prusia, din Austria sau cu cele de la est de Bug. Constituirea regatului a fost rapid urmată de desfiinţarea Legiunilor poloneze ale lui Piłsudski, care a refuzat să jure credinţă kaizerului german. În Rusia avea loc o revoluţie. În SUA se instaurase febra războiului. [LAŞUL] [LILI]

LAŞUL

La ora 6 a.m., pe 18 octombrie 1916, soldatul Harry Farr din Regimentul West Yorkshire a fost împuşcat mortal de un pluton de execuţie, la Carnoy, pe Frontul de Vest. Nu fusese mobilizat, ci era voluntar, cu şase ani de serviciu militar şi fusese de două ori retras de pe linia frontului din cauza stresului posttraumatic al bombardamentelor. Când i s-a întâmplat pentru a treia oară, o unitate medicală a refuzat să-l trateze, deoarece nu avea nicio rană, şi a fost arestat pentru că a opus rezistenţă când un sergent a vrut să-l escorteze înapoi în tranşee. A spus în repetate rânduri „Nu mai suport". În faţa curţii marţiale, generalul comandant al Corpului al XIV-lea de armată a susţinut că acuzaţia de laşitate părea „limpede demonstrată". Lucrul a fost confirmat şi de comandantul-şef Douglas Haig.

Ulterior, văduva lui Farr, Gertrude, a primit din partea Departamentului de Război o scrisoare: „Stimată doamnă, regretăm să vă aducem la cunoştinţă că soţul dumneavoastră a decedat. El a fost condamnat pentru laşitate şi a fost împuşcat în zorii zilei de 16 octombrie". Văduva nu a primit nici pensie ca văduvă de război şi nici alocaţie pentru fiica ei. Prin intermediul vicarului din localitatea ei, a primit însă un mesaj de la capelanul regimentului: „Spuneţi-i soţiei lui că nu a fost un laş. Nu a existat un soldat mai bun ca el". Văduva lui Farr a trăit până la 99 de ani şi a reuşit să citească documentele curţii marţiale, pe care Departamentul Arhivelor Naţionale nu le-a făcut publice decât în 1992.

Soldatul Farr a fost unul dintre cei 3 080 de soldaţi britanici pe care curtea marţială i-a condamnat la moarte în intervalul 1914–1918, cei mai mulţi pentru dezertare, şi unul dintre cei 307 care nu au fost graţiaţi. În pledoaria de respingere a solicitării de graţiere făcute într-un caz similar, Douglas Haig comenta: „Cum am putea să mai câştigăm, dacă o astfel de cerere ar fi acceptată?"[1]

În al Doilea Război Mondial au dezertat cam 100 000 de soldaţi britanici, dar niciunul nu a fost împuşcat. Dezertorii recapturaţi de Armata Roşie sau cei ai Wehrmacht-ului nu au fost la fel de norocoşi.[2]

LILI

La un moment dat, în 1915, undeva pe Frontul de Vest din inima Poloniei, o santinelă germană visa la locurile natale. Hans Leip şi-a imaginat că două dintre prietenele lui, Lili şi Marlene, stăteau împreună cu el sub felinarul de la poarta cazărmii. A fluierat o melodie ca să se mai înveselească, a născocit câteva versuri sentimentale şi apoi le-a uitat imediat. Douăzeci de ani mai târziu, la Berlin, şi-a amintit melodia şi a mai adăugat câteva versuri, contopind cele două nume ale fetelor într-unul singur. Versurile au fost puse pe muzică de Norbert Schultz şi cântecul a fost publicat în 1937. În perioada interbelică, Berlinul era unul dintre cele mai mari centre ale muzicii populare şi de cabaret. Dar cântecul *Sentinela singuratică* nu s-a bucurat de niciun succes.[1]

În 1941, când armata germană a ocupat Iugoslavia, puternicul emiţător al postului Radio Belgrad a fost rechiziţionat de armată. Printre stocurile de discuri second-hand existente se afla şi o înregistrare de dinainte de război a cântecului lui Hans Leip. Întâmplarea a făcut ca programul nocturn de muzică al postului belgrădean să poată fi recepţionat şi dincolo de Balcani, în Africa de Nord, ascultat atât de oamenii lui Rommel, cât şi de „şobolanii de deşert" ai Armatei a VIII-a Britanice. De data aceasta, vocea Lalei Andersen, care plutea în eter pe sub cerul înstelat al Mediteranei, i-a fermecat pe soldaţii care o ascultau. Versurile au fost curând traduse în engleză, iar cântecul, înregistrat de Anne Shelton. După asediul asupra Tobruk-ului, când o coloană de prizonieri britanici a trecut prin liniile ocupate de *Afrika-Korps*, ambele tabere cântau aceeaşi melodie:

1. Lili Marleen

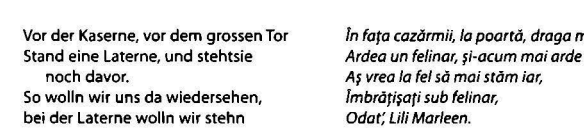

Vor der Kaserne, vor dem grossen Tor
Stand eine Laterne, und stehtsie
noch davor.
So wolln wir uns da wiedersehen,
bei der Laterne wolln wir stehn
Wie einst Lili Marleen.

În faţa cazărmii, la poartă, draga mea,
Ardea un felinar, şi-acum mai arde aşa.
Aş vrea la fel să mai stăm iar,
Îmbrăţişaţi sub felinar,
Odat', Lili Marleen.
Odat', Lili Marleen.

Când SUA a intrat în război, *Lili Marlene* a fost preluat de Marlene Dietrich. Cântecul avea să traverseze toate graniţele.[2]

Melodia *Les feuilles mortes* a fost compusă în Parisul anului 1943, acolo unde *Lili Marlene* era pe buzele tuturor. Versurile lui dulci-amărui fuseseră scrise de Jacques Prévert, iar melodia tulburătoare, de Joseph Kosma. Tema iubiţilor care se despart se poate să fi fost din nou în consonanţă cu starea de spirit a milioane de oameni. Însă filmul lui Jean Gabin, pentru care fusese comandat cântecul, nu s-a mai făcut; iar cântecul nu a mai fost difuzat. După război, când a fost redescoperit, climatul social şi politic se schimbase; iar versurile în engleză pierduseră din parfumul lor original:

2. Feuilles Mortes

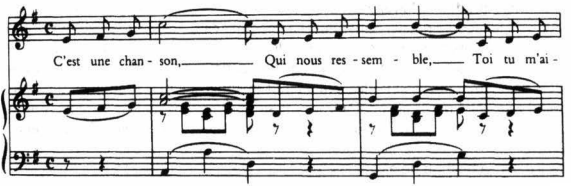

C'est un chanson, qui nous ressemble
Toi tu m'aimais, et je t'aimais.
Nous vivions tous les deux ensemble
Toi qui m'aimais, moi qui t'aimais.
Mais la vie sépare ceux qui s'aiment,
Tout doucement, sans faire de bruit.
Et la mer efface sur le sable
Les pas des amants désunis.

E un cântecel care ne seamănă.
Tu mă iubeai, eu te iubeam.
Amândoi mereu doar împreună,
Tu care mă iubeai, eu cel ce te iubea.
Viața-i desparte, dar, pe cei ce se iubesc,
Neauzit, fără să știm.
Iar marea șterge apoi, pe plajă,
Pașii iubiților despărțiți.

Unde erau valurile de pe țărm și urmele pașilor iubiților, pierduți pe nisip? În anii 1950, însă, *Les feuilles mortes* era de neoprit.

În epoca de după război, cântecele populare se aflau pe creasta valului culturii americane – bună, rea, indiferentă – care avea să mature Europa. Sonoritățile transatlantice ale cântecelor anglo-americane erau făcute să domine. Este însă bine să nu uităm că în multe părți din Europa, la Napoli, Varșovia, la Paris și la Moscova, idiomurile locale își păstrau calitatea excelentă:

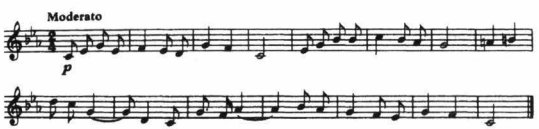

1. Не слышны в саду даже шорохи,
Всё здесь замерло до утра.
Если б знали вы, как мне дороги
Подмосковные вечера.

În grădina mea totu-i nemișcat.
Nicio șoaptă nu-i până-n zori.
Dacă tu ai ști, cât m-a fermecat
Tihna nopții la Moscova.
Dacă tu ai ști, cât m-a fermecat
Tihna nopții la Moscova.

3. Что ж ты, милая, смотришь искоса,
Низко голову наклоня?
Трудно высказать и не высказать
Всё, что на сердце у меня.

De ce mă privești, draga mea, așa?
Cu uimire-ți pleci capul iar.
Ah, ce greu îmi e să spun sau să tac.
Cât de grea îmi e inima.[4]

Mai tânărul *Friedenkaiser* (împărat al păcii) al Austriei a condus personal o serie dintre negocierile secrete purtate cu puterile aliate. În primăvara anului 1917, în Elveţia, s-a întâlnit de două ori cu cumnatul lui, prinţul Sixtus de Bourbon-Parma, un ofiţer belgian activ care acţiona ca intermediar între Paris şi Londra. Era gata să facă Italiei concesii teritoriale şi a acceptat pretenţiile Franţei pentru Alsacia-Lorena. Nu i-a convins totuşi nici pe italieni, nici pe francezi în privinţa abilităţii sale de a influenţa Berlinul şi a fost silit să se ploconească dinaintea împăratului Germaniei când, într-un final, Clemenceau a făcut publice aceste contacte. Începând din acel moment, soarta monarhiei habsburgice a devenit legată de destinul militar al Germaniei; şi toate speranţele pentru un viitor paşnic al naţionalităţilor din Austro-Ungaria au fost zdrobite.[5]

Intrarea în război a SUA, care a avut loc pe 6 aprilie 1917, a venit după multe tentative ale americanilor de a promova pacea. Thomas Woodrow Wilson (1856–1924) – al douăzeci şi optulea preşedinte al SUA, liberal de pe coasta de est şi profesor la Universitatea Princeton – fusese reales în funcţie în luna noiembrie 1916, pe cartea neutralităţii: trimisul său, colonelul House, vizitase toate capitalele europene. În luna ianuarie 1917, discursul lui Wilson privind Starea Naţiunii susţinea o „pace fără victorie". Dar economia maritimă a Americii era ameninţată mortal de submarinele germane; iar stângacea stratagemă germană de atragere a Mexicului, aşa cum a fost ea dezvăluită de telegrama lui Zimmerman din luna februarie 1917, a înlăturat în sfârşit toate dubiile. Idealismul lui Wilson s-a opus deschis diplomaţiei secrete a britanicilor şi francezilor. Cele paisprezece puncte ale sale (ianuarie 1918) au conferit coerenţă şi credibilitate scopurilor militare ale aliaţilor. Wilson era un puternic susţinător al principiului autodeterminării naţionale, aplicat în mod echitabil. Graţie seratelor muzicale oferite la Casa Albă de Ignaţiu Paderewski, Wilson a pus pe agendă şi independenţa Poloniei.

Luate laolaltă, totuşi, schimbările din 1917 au stârnit o mare nelinişte în sânul taberei aliaţilor. Deocamdată, intrarea SUA în război era mai mult decât pusă în umbră de haosul din Rusia. Antanta câştiga un partener puternic pe teren. Aveau să treacă mai mult de douăsprezece luni înainte să ajungă a se simţi ponderea forţelor armate şi a producţiei industriale americane. Până atunci, în timp ce rezistenţa rusă slăbea, Puterile Centrale au putut transfera o parte din ce în ce mai mare a resurselor lor de la Est spre Vest. Se considera că rezultatul războiului depindea de o cursă contra cronometru între efectele mobilizării din SUA şi efectele Revoluţiei din Rusia.

Revoluţia Rusă din 1917 a constat dintr-un şir de colapsuri interdependente. Cele două izbucniri de ordin politic – Revoluţia din Februarie, care a înlăturat monarhia ţaristă, şi Revoluţia din Octombrie sau lovitura care a instalat dictatura bolşevică – au fost acompaniate de tulburări care au atins chiar fundamentele sociale, economice şi culturale ale imperiului. Ele au fost însoţite şi de o avalanşă de revolte naţionale în fiecare dintre ţările neslave care fuseseră incluse în imperiu şi care acum profitau de şansa de a-şi cuceri independenţa.

Efectele asupra continuării războiului au fost dramatice. La jumătatea lunii februarie 1917, ultimul ţar din Dinastia Romanov se mai afla încă la cârma celei mai vaste maşini de război din Europa. În următoarele douăsprezece luni, Dinastia Romanov s-a stins; imperiul ei se dezintegrase într-un grup de state autonome, iar liderii bolşevici din teritoriul secesionist central se retraseseră definitiv din război. Ca urmare a armistiţiului semnat la Brest-Litovsk, participarea rusă la război s-a încheiat complet, începând din 6 decembrie 1917. Politica

germană, care susţinuse atât aspiraţiile separatiştilor, cât şi maşinaţiile bolşevicilor, a înregistrat un triumf de proporţii neegalate până atunci.

Dezintegrarea Imperiului Rus trebuie văzută nu doar ca un simplu efect al revoluţiei, ci şi ca una dintre cauzele acesteia. Ţarul pierduse statutul de suveran în ochii supuşilor săi neslavi, cu mult înainte ca apariţia dictaturii bolşevice să confirme definitiv dorinţa acestora de a exista separat. Când provinciile poloneze au fost pierdute din cauza avansării armatei germane din 1915, cel mai de seamă politician polonez al imperiului, Roman Dmovski, a întors spatele Rusiei, o dată pentru totdeauna. De atunci încolo avea să lupte pentru independenţa Poloniei sub auspiciile puterilor occidentale. În luna august 1916 a fost înfiinţat la Paris un Comitet Naţional Polonez, prezidat de Dmovski. În Lituania a fost înfiinţat în luna septembrie 1917 Taryba sau Consiliul Naţional, sub auspiciile Germaniei. În Finlanda, o republică independentă a trebuit să lupte pentru a-şi câştiga dreptul la existenţă, cu ajutorul Germaniei, de la jumătatea lui 1917 şi până în luna mai 1918. În Ucraina, mişcarea naţionalistă a devenit vizibilă de îndată ce puterea imperială a slăbit. La Kiev s-a format Republica Ucraineană în luna noiembrie 1917. Prin aşa-numitul „Tratat al păinii", din 9 februarie 1918, a reuşit să obţină recunoaşterea din partea Puterilor Centrale în schimbul unor contracte pentru vânzarea de grâne. În Caucaz, a luat fiinţă în acelaşi timp Federaţia Transcaucaziană, independentă.

Confruntate cu un val spontan de mişcări separatiste, guvernele succesive de la Petrograd nu au putut să facă altceva decât să se plece sub furtună. În luna aprilie 1917, Guvernul Provizoriu s-a declarat în favoarea independenţei acestor naţionalităţi. Bolşevicii şi ceilalţi i-au urmat exemplul. În realitate şi în pofida retoricii, bolşevicii nu aveau nicio intenţie să le acorde acestor naţionalităţi independenţa. De îndată ce au preluat puterea în Petrograd, comisarul-şef bolşevic pentru naţionalităţi, un obscur revoluţionar din Georgia, cunoscut ca I.V. Stalin, a început să organizeze filiale ale Partidului Bolşevic în fiecare dintre republicile nou create, provocând tensiuni între guvernele naţionale lipsite de experienţă. Politica bolşevicilor viza restaurarea defunctului Imperiu Rus sub noua înfăţişare comunistă. Încă de la început, ei au căutat să impună dictatura centralizată a partidului, sub faţada unei autonomii culturale şi a unor structuri statale existente doar cu numele. Aceasta a reprezentat una dintre sursele principale ale aşa-zisului „război civil din Rusia" (vezi mai jos).

Revoluţia din Petrograd a vizat, în consecinţă, administraţia centrală a unui stat care se afla deja într-o stare avansată de descompunere. Cauza imediată o constituia criza administrativă a curţii ţariste. Ţarul însuşi lipsea, aflat pe front, bâjbâind în propria încăpăţânare nesăbuită de a conduce în persoană războiul. Duma a fost ignorată, iar miniştrii ţarului au fost lăsaţi la mila paranoicei ţarine „nemţoaice" şi a confidentului său, Grigori Rasputin (1872–1916), impostorul poreclit „călugărul nebun". Cum au fost neglijate chestiuni grave legate de starea de război – inflaţia, lipsa alimentelor şi aprovizionarea armatei – membrii cercurilor cele mai apropiate de ţar s-au revoltat. Rasputin a fost asasinat de prinţul Felix Iusupov, absolvent la Oxford, fiul celei mai bogate femei din Rusia şi soţul nepoatei ţarului. În alte circumstanţe, crima ar fi fost consemnată în istorie ca o neînsemnată intrigă de curte. Aşa cum au stat lucrurile, însă, ea a reprezentat picătura care a umplut paharul resentimentelor, cea care a rupt eşafodajul întregului sistem. Dincolo de hotarele politicii de curte, se aflau zeci de milioane de supuşi muţi ai ţarului – intelectuali decepţionaţi, constituţionalişti frustraţi, birocraţi confuzi, muncitori lipsiţi de orice

drepturi, țărani fără pământ, soldați care nu mai sperau nici la viață, nici la victorie. Carapacea strălucitoare a țarismului a rămas în picioare până în ultima clipă, apoi s-a prăbușit ca un castel de cărți.

Șirul de evenimente care au condus de la asasinarea lui Rasputin, în 17 decembrie 1916, la preluarea puterii de către bolșevici, zece luni mai târziu, au fost destul de întortocheate și absolut neplanificate. La sfârșitul lunii februarie, iarna polară care contribuise la întreruperea aprovizionării cu alimente, s-a transformat brusc într-o primăvară timpurie și plină de soare. Mii de greviști și demonstranți s-au revărsat pe străzile Petrogradului, cerând pace, pâine, pământ și libertate. Pe 26 februarie, în piața Znamenskaia, o companie a Gărzilor Imperiale a tras prima salvă de foc fatală. În ziua următoare 16 000 de țărani mobilizați cu forța, din garnizoana capitalei, s-au revoltat și s-au alăturat demonstranților. Generalii țarului au ezitat. Duma a îndrăznit să numească un guvern provizoriu, fără țar, în timp ce reprezentanții diferitelor facțiuni socialiste au convocat Sovietul din Petrograd sau „Consiliul Deputaților Muncitorilor și Soldaților".

În acest fel s-a născut *dvoievlastie* sau „dubla putere", în care Duma trebuia să concureze cu Sovietul din Petrograd. Fiecare din cele două structuri a adoptat măsuri foarte importante. La 1 martie Sovietul a emis unilateral Decizia nr. 1, care cerea fiecărei unități militare să-și aleagă un soviet al ei. Dintr-o lovitură, autoritatea corpului ofițeresc a fost distrusă în întreaga armată. În 2 martie, guvernul provizoriu a emis un program în opt puncte, în care se cerea instalarea în administrația locală a unor oficiali aleși și înlocuirea poliției de stat cu miliții populare. Dintr-o lovitură autoritatea poliției și a funcțio- nărimii locale a ajuns să fie subminată în întreaga Rusie. Imperiul Rus s-a dezmembrat „prin telegraf". În noaptea aceea Nicolae II a abdicat.

Un timp, alianța dintre liberalii constituționaliști din cadrul dumei și socialiștii moderați din Soviet – mai ales menșevici și socialiștii revoluționari (SR), ambele facțiuni opuse bolșevicilor – a menținut constantă puterea dublă. Figura centrală aici era Aleksandr Kerenski (1881–1970), avocat socialist care era membru și în guvernul provizoriu, și în soviet. Politica lor de continuare a războiului era însă foarte nepopulară. Nu au reușit decât să aprindă climatul de nemulțumiri constante, care s-a dovedit atât de favorabil elementelor mult mai radicale. Guvernul provizoriu și-a declarat intenția de a cere alegeri generale pentru Adunarea Constituantă care, ulterior, putea reinstitui democrația rusă cu un statut permanent. Lucrul a dat bolșevicilor un nou scop: pentru a reuși să aibă vreo șansă la conducerea Rusiei, trebuia să preia controlul sovietelor și să înlăture Guvernul Provizoriu, înainte ca Adunarea Constituantă să se poată întruni. [FATIMA]

Înainte de revenirea lui Lenin la Petrograd, în luna aprilie, bolșevicii nu jucaseră decât un rol minor în desfășurarea evenimentelor revoluționare. Dar deteriorarea situației în timpul primăverii și al verii au creat un mediu fertil grupărilor subversive disciplinate. În trei rânduri – în luna aprilie, în lunile iunie și iulie – acestea au făcut tentative ca să-și exploateze influența crescândă pe care o aveau în interiorul garnizoanei din Petrograd, încercând să transforme demonstrațiile de stradă în insurecții armate. În ultima ocazie guvernul provizoriu a ordonat în fapt arestarea liderilor bolșevici sub acuzații de înaltă trădare, după ce au aflat despre legăturile acestora cu germanii. Lenin a fost obligat să se refugieze la țară. În lunile august și septembrie, totuși, guvernul a fost paralizat de conflictul cu armata condusă de generalul Lavr Kornilov. Puciul eșuat al lui Kornilov i-a acordat lui Lenin răgazul să plănuiască o lovitură de stat a lui.

FATIMA

Pe 3 mai 1917, când Primul Război Mondial era la apogeu, papa Benedict XV s-a rugat Fecioarei Maria pentru un semn în sprijinul păcii. Zece zile mai târziu, trei copii analfabeți au relatat despre apariția Preasfintei la marginea satului Fatima, din Portugalia. Copiii au auzit-o pe Fecioară spunând că este „Fecioara Rozariului", că ajunul sosirii Antihristului se apropie și că pe locul acela ar trebui ridicată o capelă pentru rugăciuni. La un timp după aceea, Lucia dos Santos, una dintre cei trei, a destăinuit faptul că profeția Fecioarei se referea la Rusia:

„Am să vin și am să cer ca Rusia să fie sfințită și dedicată Inimii mele Imaculate. Dacă îmi vor fi auzite cererile, Rusia se va converti și va fi pace. Dacă nu, ea va răspândi greșelile ei în lumea întreagă, va isca războaie și persecutarea Bisericii... Dar până la urmă, Inima mea Imaculată va triumfa"[1].

Cultul marian a fost adeseori asociat cu anticomunismul, mai ales în timpul Războiului civil din Spania. În 1942, papa Pius XI a inițiat Festivalul Inimii Imaculate a Fecioarei Maria. În 13 mai 1981, papa Ioan Paul II, care a jucat personal un rol important în căderea comunismului, a fost doborât de glonțul unui presupus asasin, în Roma. Papa s-a rugat Fecioarei Rozariului, și-a revenit și a participat apoi la pelerinajul de la Fatima.[2]

Creștinii practicanți trebuie încă să se lupte cu misterul acelei profeții. Viziuni cu Fecioara, dintre care prima consemnată este cea a Elisabetei de Schonau (1164), au existat în toată perioada timpurilor moderne. Printre ele se numără cele de la La Salette (1848), Lourdes (1854), Pontmain (1871), Knock în Mayo (1879), de la Banneux, în Belgia (1933), și de la Medjugorje, din Bosnia (1981). Aparițiile de la Medjugorje, lângă Mostar, care continuă să atragă mii de pelerini, nu au fost recunoscute de ierarhia Bisericii catolice. Ele sunt cu atât mai tulburătoare, cu cât se pare că s-au petrecut pe locul masacrelor din timpul războiului, prevestind ororile conflictului bosniac din 1992–1993.[3] [BERNADETTE] [MADONNA]

La începutul lunii octombrie, când Lenin s-a furișat înapoi la Petrograd, guvernul lui Kerenski era izolat și discreditat puternic. Armata era nemulțumită; sovietele erau divizate. Planurile bolșevicilor vizau neutralizarea principalului soviet din Petrograd, prin convocarea unui Congres al sovietelor, organizat în paralel, ticsit cu delegați bolșevici din provincie. În același timp, organizația-cheie a Comitetului militar-revoluționar, acum sub control bolșevic, a fost instruită să asigure soldații, marinarii și muncitorii înarmați necesari, pentru a fi folosiți în scopuri pe care sovietul însuși nu le aprobase. Trotki a preluat comanda. [SOVKINO]

În noaptea de 25 octombrie, planul a fost pus în acțiune. Pichete de bolșevici au înconjurat toate clădirile guvernamentale. Nu a fost înregistrată nicio reacție. În dimineața de 26, la ora 10, Lenin a emis un comunicat de presă:

Către Toți Cetățenii din Rusia

Guvernul provizoriu a fost demis. Autoritatea guvernării a fost predată în mâinile organului sovietului din Petrograd... Comitetul militar-revoluționar, care se află în fruntea proletariatului și a garnizoanei din Petrograd. Țelul pentru care poporul a luptat este acum atins – oferirea de îndată a unei păci democratice, abolirea proprietății private a moșierilor asupra pământului, controlul asupra producției și crearea unui guvern sovietic. Trăiască Revoluția muncitorilor, soldaților și țăranilor![6]

SOVKINO

În 24 octombrie 1917, cinematografele din Sankt-Petersburg difuzau *Podoabele tăcute ale vieții*, o dramă psihologică axată în jurul relațiilor complexe dintre un anume prinț Oboleski, delicata Claudia și Nelly cea intrigantă. În chiar ziua următoare puterea a fost preluată de bolșevici. Aceștia aveau o viziune complet diferită și foarte precisă asupra artei cinematografice. „Dintre toate artele, scria Lenin, cinematografia este cea mai importantă pentru noi." Era nu doar un mijloc de distracție, ci și un instrument de propagandă, pentru îndoctrinarea maselor. Așadar, în 1919 Lenin a semnat un decret prin care industria fotografică și cinematografică era transferată sub controlul Comisariatului Poporului pentru Educație. Nu peste mult timp era înființată Societatea Prietenilor Cinematografului Sovietic, de către nimeni altul decât Felix Dzerjinski, șeful poliției politice.[1]

Cinematografia rusească își făcuse debutul la scurt timp după ce Louis Lumièr a lansat filmul mut la Grand Café din Paris, în 28 decembrie 1895. Existau regizori ruși de film, jurnale rusești de știri, studiouri de film rusești, vedete ruse, așa cum era formidabila Vera Holodnaia. Primul film artistic rus a fost o dramă istorică, *Stenka Razin* (1908), a regizorului Drankov. După Revoluția din Februarie 1917 a existat o scurtă perioadă de înflorire a filmelor de senzație despre politicile contemporane, cum a fost *Escapadele amoroase a lui Grișa Rasputin*. Sub bolșevici, toate aceste frivolități aveau să înceteze.

Bolșevici nu au făcut un secret din planurile lor de a transforma cinematograful într-o armă a partidului. Pentru aceasta trebuia mai întâi să distrugă instituțiile existente. În poezia *Kino-Fot* (1922), poetul Maiakovski și-a scris versurile ca sub dictarea celor de la Departamentul agitprop:

> Pentru tine, un spectacol de cinema
> Pentru mine, un Weltanschauung!
> Cinema – furnizor de mișcare
> Cinema – regeneratorul literaturii
> Cinema – distrugătorul estetismului
> Cinema – neînfricare
> Cinema – un sportiv
> Cinema – o cascadă de idei.
> Dar cinematografia este bolnavă. Capitalismul i-a acoperit
> ochii cu aur...
> comunismul trebuie să salveze cinematografia
> de speculanți.[2]

După anii de haos, Consiliul de Stat al Cinematografiei, Sovkino, a început să funcționeze în realitate abia din a doua jumătate a anilor 1920. Chiar și atunci, s-a bucurat de succesul scontat doar după ce a fost subordonat sistemului minuțios de planificare stalinistă, în anii 1930.

Cea mai mare parte a istoriei cinematografiei sovietice este ocupată fie de producții ale realismului socialist, fie de cele despre actele de eroism din al Doilea Război Mondial. Dar au existat și zone de lumină în acest întuneric – una dintre ele legată de strălucitoarele creații ale perioadei de dezgheț din anii 1960, când au apărut *Război și pace* al lui Bondarciuk sau *Zboară cocorii* de Kalatozov, precum și alte creații ale unor regizori de geniu ca Eisenstein, în special.

Serghei Eisenstein (1898–1948), fiul arhitectului-șef al orașului Riga, aparține acelei părți a tineretul țarist înstărit care și-a legat soarta de bolșevici. Dincolo de tehnica sa strălucită, Eisenstein avea o idee foarte limpede despre care îi sunt obiectivele, cel mai

important dintre ele fiind acela de a reda fluxul irezistibil al istoriei. Nu a realizat decât şase filme şi în fiecare dintre ele omul este în prim-plan.

În primul său film, *Greva* (1925), regizorul face portretul pasiunii unei grupe de muncitori care îşi descoperă propriul sens al puterii. A făcut de asemenea şi critica şefilor, caricaturizaţi în maniera revistei *Krokodil*. În *Crucişătorul Potemkin*, care prezenta într-o lumină favorabilă un incident real din perioada Revoluţiei din 1905, regizorul s-a concentrat pe descrierea emoţiilor echipajului şi pe înfăţişarea opresiunii oamenilor simpli. Tabloul scenei „Treptele din Odessa", unde un regiment de cazaci măcelăreşte demonstranţii paşnici, este probabil unul dintre cele mai faimoase cadre din istoria cinematografiei. În octombrie (1927) Eisenstein a celebrat a zecea aniversare a loviturii bolşevice de stat, punând din nou accentul pe rolul maselor, în scene atât de mobilizatore (dar imaginare), precum atacul asupra Palatului de iarnă. *Vechi şi nou* (1929) este un film în care examinează viaţa în comunitate a ţărănimii.

Când Eisenstein a revenit în Rusia, după câţiva ani petrecuţi în străinătate, el s-a ocupat de istoria mai îndepărtată. Filmul *Aleksandr Nevski* (1938) a reprezentat un studiu profetic al conflictului viitor cu Germania. Tabloul bătăliei medievale pe gheaţă, unde cavaleri teutoni groteşti s-au înecat *en masse* din cauza greutăţii propriilor armuri, era o alegorie stranie a Stalingradului, realizată cu cinci ani înainte de evenimentul respectiv. Faptul că a regizat un film precum *Ivan cel Groaznic* (1945), în timp ce Stalin era încă în viaţă şi l-a vizionat – era un împătimit spectator de film – dovedeşte ţinuta morală fără egal a lui Eisenstein.

Filmele sale au demonstrat că arta adevărată nu este incompatibilă cu propaganda făţişă. Într-adevăr, la fel ca şi în cazul artei religioase, unde mesajul este lipsit de ambiguităţi, publicul receptor se poate concentra pe talentul cu care acest mesaj este transmis. La Festivalul de film de la Bruxelles din 1958, *Crucişătorul Potemkin* a fost desemnat cel mai bun film, dintr-o listă de douăsprezece cele mai bune filme din lume. [POTEMKIN]

Practic, fiecare cuvânt din declaraţie era fals sau înşelător. Nu avea însă nicio importanţă. Aşa cum corect estimaseră Lenin şi Troţki, în capitală nu era nimeni care să aibă voinţa de a li se opune. Miniştrii din guvern erau încă înghesuiţi unii în alţii în Palatul de iarnă, aşteptând o salvare care nu avea să mai vină. Armata imperială nu se zărea nicăieri. La ora 9 seara, marinarii bolşevici de pe cuirasatul *Aurora* au tras o salvă oarbă spre Palatul de iarnă. Circa 30 de obuze au fost trase din fortăreaţa Sfinţii Petru şi Pavel, dintre care două şi-au atins ţinta în jurul orei 11 p.m. Cea mai mare parte a gărzilor guvernamentale a părăsit pur şi simplu palatul; văzând că nu i se opune nicio rezistenţă, mulţimea a intrat în palat. „Asaltul palatului de iarnă" este o invenţie apărută mai târziu. La ora 2.30 a.m. miniştrii s-au predat. Acela a fost momentul în care bolşevicii au preluat puterea în Petrograd. Nu aveau intenţia să se oprească aici. Cu prilejul unei scurte vizite făcute în acea dimineaţă la Congresul sovietelor, Lenin a salutat „revoluţia socialistă mondială". Nu era nici pe departe vorba despre aşa ceva. Nu a fost nici măcar o revoltă a socialiştilor din Petrograd. În ciorna iniţială a declaraţiei din 26 octombrie, Lenin încheia cu sloganul „Trăiască socialismul!". Dar apoi tăiase această lozincă.

Ceea ce nu înseamnă că Lenin şi bolşevicii lui nu erau revoluţionari de cea mai adevărată speţă. Odată ajunşi la putere, au început să dezmembreze Rusia, rădăcină cu rădăcină, ramură cu ramură. Sub conducerea lui Lenin, în 1917–1921, şi încă şi mai mult sub Stalin, începând cu 1929 şi după aceea, ei au restructurat aproape fiecare aspect al vieţii ruşilor. Au făcut-o însă prin constrângere, de sus în jos; şi în opoziţie cu principalele

mişcări radicale şi socialiste. Metodele lor aveau prea puţin în comun cu revoluţia spontană, pornită de jos, despre care vorbeau din plin manualele lor.

Acţiunile bolşevicilor din perioada imediat următoare loviturii de stat au fot rezumate de cele trei faimoase „decrete" pe care Lenin le-a prezentat Congresului sovietelor în seara zilei de 26 octombrie. Niciunul dintre ele nu era exact ceea ce pretindea a fi. Decretul de pace era de fapt un apel personal la marile puteri, pentru a accepta un armistiţiu de trei luni. Decretul privind pământul ordona transferul către comunităţile săteşti a proprietăţii private asupra terenurilor. Fusese preluat din programul SR şi era complet incompatibil cu linia anterioară (şi ulterioară) a bolşevicilor, care susţinea transferarea pământului în proprietatea statului. Se susţinea că decretul privind guvernul – prin care s-a creat *Sovnarkom* sau Consiliul Comisarilor Poporului, prezidat de Lenin – va fi supus aprobării viitoarei Adunări Constituante. Cu fiecare prilej Lenin se lăsa pradă sofismelor. Pacea internaţională, care fusese realizată prin armistiţiul din luna decembrie şi prin Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat cu Germania în 3 martie 1918, era folosită în scopul lansării războiului total împotriva oponenţilor de acasă ai bolşevicilor. Acordarea de pământ ţăranilor era o tactică bine-venită pentru a calma furia celei mai numeroase clase sociale din Rusia, într-un moment critic. Avea să fie curând urmată de un „război total asupra satului", atunci când bolşevicii şi-au impus monopolul de stat în stabilirea preţurilor şi comerţului cu alimente.

Gestul Adunării Constituante a fost unul de oportunism pur. Bolşevicii au lăsat ca alegerile naţionale pentru constituantă să se desfăşoare aşa cum prevăzuse guvernul provizoriu. Alegerile au avut loc, conform planificării, în a doua jumătate a lunii noiembrie, iar candidaţii bolşevici au obţinut 24% din voturi. În aceste singure şi unice alegeri libere din istoria sovietică, victoria clară a revenit SR, care a obţinut 40,4%. Dar astfel de detalii nu-l puteau împiedica pe Lenin. El a permis ca Adunarea Constituantă să se întrunească în 5 ianuarie 1918, apoi a desfiinţat-o, pur şi simplu. În 6 ianuarie, între 3 şi 4 a.m., Victor Cernov (1873–1952), preşedintele Adunării Constituante şi şeful SR, tocmai supunea la vot o lege care abolea proprietatea privată asupra pământului, când a fost bătut pe umăr de un marinar, comandantul Gărzii Bolşevice. Acesta i-a spus: „Am primit ordin să vă anunţ că toţi cei prezenţi trebuie să părăsească Sala Marii Adunări, pentru că soldaţii gărzii au obosit"[7]. Începând din acel moment, Rusia a fost condamnată la un conflict în care aveau să moară mai mulţi ruşi decât cei pieriţi pe Frontul de Est (vezi anexa III, p. 1084).

La începutul lui 1918, ultimul an al Marelui Război, Puterile Centrale au plănuit o ofensivă care trebuia să fie decisivă în câştigarea războiului şi care s-a încheiat cu retragerea lor completă. Frontul de Est fusese închis, iar frontul de pe crestele muntoase ale Italiei nici nu avansa, nici nu se retrăgea. Toate resursele fuseseră aşadar orientate spre Frontul de Vest. Din luna martie şi până în luna iulie, comandamentul german şi-a aruncat în luptă rezervele rămase. Nu au avut succes. În sectorul britanic au reuşit să avanseze circa 56 km spre Amiens. În sectorul central al frontului au mai avansat o dată către Marna. Dar nu au reuşit să spargă nici linia frontului şi nici voinţa aliaţilor. În luna iulie, în a doua Bătălie de pe Marna, „defensiva elastică" a generalului Pétain a demonstrat că atacatorii nu întruniseră masa critică a unei superiorităţi ofensive. Apoi, pe 8 august, în „vinerea neagră a armatei germane", 456 de tancuri britanice au atacat linia frontului şi au recâştigat într-o singură zi 13 km din cei 56 pierduţi. O săptămână mai târziu, împăraţii

Germaniei şi Austriei au fost anunţaţi de către generalii lor că războiul trebuia să ia sfârşit. În lunile septembrie şi octombrie, forţele americane au reuşit în sfârşit să-şi facă simţită prezenţa, mai întâi la Saint-Michel, unde a fost eliminat cel mai întins dintre avanposturile frontului, şi mai apoi în Argonne. Linia germană nu a fost niciodată străpunsă; germanii nu s-au simţit înfrânţi. Pe 3 octombrie, aceştia au fost suficient de presaţi pentru a emite un apel la armistiţiu transmis preşedintelui Wilson. [URA]

Luna octombrie 1918 a fost o lună deosebită. Izul de pace a reuşit să distrugă Puterile Centrale mai mult decât o făcuseră cei patru ani de lupte propriu-zise. Veştile de pe frunturile mai mici erau proaste. Aliaţii reuşiseră un atac în Macedonia, iar Bulgaria tocmai cedase. În Palestina, britanicii reuşiseră în sfârşit o victorie adevărată pe câmpul de luptă la Megiddo, aproape de Munţii Carmel, iar otomanii ceruseră pacea. După o ultimă tentativă

URA

În ziua de 3 august 1918, arhiepiscopul de Canterbury, Randall Davidson, ţinea o predică la biserica St. Margaret, în Westminster, în prezenţa regelui şi a reginei, a miniştrilor şi a membrilor ambelor camere ale Parlamentului. Mulţi dintre membrii acelei congregaţii trebuie să fi fost la curent cu faptul că arhiepiscopul protestase în numeroase rânduri, în cadru privat, faţă de moralitatea politicii guvernului din perioada războiului. Probabil că mulţi erau deranjaţi de ceea ce el rostea acum în public. „Există un tip de mânie ce poate degenera în ură otrăvitoare, care este total contrară principiilor credinţei creştine", a rostit el, cu vocea sa tărăgănată, de scoţian. „Ca discipoli juruiţi ai unui Dumnezeu şi Stăpân ce S-a jertfit pe cruce pentru toţi cei care L-au urât, trebuie să veghem pentru ca duhul urii să nu-şi găsească un culcuş în inimile noastre."[1] Alături de el se afla reverendul George Bell (1883–1958), duhovnicul şi biograful arhiepiscopului, ulterior episcop de Chichester. Sub îndrumarea acestuia, el avea să devină exponentul central al „internaţionalismului creştin" din Europa protestantă.[2]

Episcopul Bell era un internaţionalist surprinzător. Nu vorbea nicio boabă de limbi străine, dar stăpânea cu temeinicie principiile creştine şi avea curajul să le exprime. În anii de după război a ajuns sub influenţa apropiată a arhiepiscopului Nathan Söderblom din Uppsala, un luteran suedez care fusese odinioară profesor la Leipzig. În 1919 participase la Conferinţa de la Wassenaar, în Olanda, unde se dezbătuse problema culpei în război, iar în 1935 contribuise la organizarea Conferinţei de la Stockholm privind „munca şi viaţa" creştină, conferinţă care a sădit sământa constitutiri ulterior a Consiliului Mondial al Bisericilor.

La începutul anilor 1930, din postura de preşedinte al Consiliului Universal Creştin pentru Viaţă şi Muncă (UCCLW), Bell s-a confruntat cu problema bisericilor germane aflate sub presiune din partea naziştilor. În 1935 a insistat pentru semnarea unei rezoluţii publice de protest. I-a trimis lui Müller, episcopul Bisericii evanghelice germane, o scrisoare dură în numele Bisericii confesionale şi a primit la Chichester vizita lui von Ribbentrop în persoană, foarte indignat. Convorbirile lui Bell cu UCCLW de la Novi Sad (1933) şi Fano (1934) au deschis calea pentru Conferinţa de la Oxford din 1957, care a unit mai multe grupuri ecumenice şi, recunoscând ameninţarea totalitarismului nazist şi a celui comunist, a asistat la naşterea Grupului de la Oxford pentru Siguranţă Morală.

Pe măsură ce umbra ameninţătoare a războiului se apropia, episcopul Bell rostea tot mai răspicat ceea ce gândea. În luna iunie 1939 a vorbit la Oxford despre „Dumnezeu mai presus decât naţiunea", denunţând insistenţa „flagrantă" pentru suveranitatea statală şi „haosul provocat de egoismul colectiv".[3] În luna noiembrie a publicat articolul „Funcţia Bisericii în vreme de război":

Biserica nu reușește să fie ea însăși dacă uită că membrii ei aparținând unei națiii sunt într-un aceeași tovărășie cu membrii ei din toate națiile. [Biserica] trebuie... să condamne aplicarea de represalii sau bombardamentele forțelor militare asupra propriei lor națiuni. Ar trebui să se opună minciunilor propagandei și urii. Ar trebui să fie gata să încurajeze reluarea unor relații prietenești cu națiunea dușmană. Ar trebui să se facă pavăză împotriva oricărui război de exterminare sau de înrobire și oricăror măsuri care vizează direct distrugerea moralului populației...[4]

Aceste principii nu erau foarte populare, cel puțin nu în rândul membrilor guvernului britanic și al congregației din dioceza sa. Ele au fost însă urmate de discursuri în Camera Lorzilor, împotriva reținerii străinilor în lagăre (august 1940), împotriva „bombardamentelor de distrugere completă" (9 februarie 1944) și împotriva folosirii bombei atomice. [ALTMARK] În legătură cu bombardamentele ofensive ale aliaților, Bell nu a făcut uz de eufemisme:

Nu mai este vorba despre apărare, despre obiective militare și industriale care sunt ținta bombardierelor. Ci de faptul că un oraș întreg... este ras de pe fața pământului. Cum poate fi vorba despre discriminare în astfel de situații, când civili, monumente, obiective industriale și militare reprezintă, laolaltă, ținta?[5]

În luna iulie 1942 episcopul a riscat o primejdioasă călătorie cu avionul, la Stockholm, pentru a se întâlni cu membri ai rezistenței creștine din Germania. Apelul său către puterile aliate, în numele acestora, avea să fie respins. Pastorul Bonhoffer îi va trimite clandestin lui Bell ultimul lui mesaj din temnița nazistă în care își aștepta pedeapsa cu moartea. „Spuneți-i că... aidoma lui, cred în principiul frăției noastre universale creștine și că victoria noastră este sigură."[6]

„Europa creștină" era întotdeauna principalul obiectiv al gândirii lui Bell pentru viitor. Despre ofensiva de bombardamente el a întrebat: „Sunt [conștienți] de consecințele pe care le pregătesc pentru viitoarele relații între popoarele Europei?" Într-un discurs radio transmis Germaniei după război, în 1945, el făcea apel la „spiritul european":

Astăzi, unul dintre obiectivele principale... ar trebui să fie refacerea creștinismului. Ne dorim să vedem Europa ca pe un tărâm al creștinismului... nicio națiune, nicio Biserică, niciun singur om nu este lipsit de vină. Fără pocăință și fără iertare nu poate fi vorba despre regenerare.[7]

Aceste idei au stat în prim-planul etapei inițiale a mișcării europene postbelice, înainte de a fi deturnată de economiști. George Bell a jucat un rol esențial și oportun în fondarea Consiliului Mondial al Bisericilor, care a avut loc la Concertgebouw, în Amsterdam, la 22 august 1948, cu aproape treizeci de ani după slujba arhiepiscopului Davidson de la Westminster.

eșuată, pe râul Piave, în Italia, armata austro-ungară încetase luptele. Toată lumea din Europa știa că Antanta se află în avantaj, că emisarii de pace își începuseră misiunea, iar continuarea rezistenței armate nu ar fi făcut altceva decât să prelungească agonia. Ori de câte ori puteau, trupele luau chestiunile în propriile mâini. Garnizoanele germane și austriece neoperative din Est erau infestate de *Soldatenräte* care imitau sovietele rusești. Armata austriacă s-a dezmembrat, ca urmare a dezertării regimentelor cehești, poloneze,

croate, maghiare şi chiar germane, care au hotărât pur şi simplu să plece acasă. Cu toţii îşi cereau independenţa naţională. În 20 octombrie, când la Viena s-a întrunit un Consiliu austriaco-german în pregătirea proclamării Republicii Austria, jocul luase în mod evident sfârşit. Peste noapte, împăratul Carol I al Austriei şi cei 500 de ani de domnie a Casei de Habsburg şi-au pierdut relevanţa. State până atunci necunoscute au emis proclamaţii de independenţă: Cehoslovacia (28 octombrie), Iugoslavia (29 octombrie), Ungaria (1 noiembrie) şi, la Lemberg, Republica Ucrainei de Vest (1 noiembrie). [ŁYCZAKOW]

Epidemia păcii se întindea rapid în Germania, iar cererile de pace au devenit repede pretenţii la capul kaizerului. Flota imperială s-a revoltat în portul din Wilhelmshaven. Revoluţia socialistă a izbucnit la München pe 7 noiembrie şi la Berlin în 9 noiembrie, când a fost proclamată Republica Germania. În 10 noiembrie, după ce abdicase cu câteva zile mai înainte, kaizerul Wilhelm şi prinţul moştenitor au plecat în exil în Olanda. Cu o ultimă zvâcnire, serviciul de informaţii german l-a eliberat pe cel mai periculos prizonier

ŁYCZAKÓW

În 24 noiembrie 1918, trei tineri erau înmormântaţi în sectorul militar special al cimitirului catolic din Łyczaków, la periferia oraşului Lvov. Zygmunt Menzel, în vârstă de 23 de ani, Jozef Kurdyban, 19 ani, şi Felicja Sulimirska, de 21 de ani, fuseseră ucişi cu toţii în timpul luptelor dintre polonezi şi ucraineni pentru fosta capitală a Galiţiei austriece. A fost prima dintre cele câteva mii de înmormântări în care trupurile polonezilor morţi au fost transferate în cimitire după ce au fost scoase din mormintele lor temporare situate prin parcuri şi pieţe, şi a fost înmormântarea cu care a început Cimitirul Apărătorilor Oraşului Lvov, *Capo Santo* al „Ţinerilor Vulturi".[1] Mormântul celui mai tânăr dintre ei este cel al lui Antós Petrykiewicz, ucis în luptă la vârsta de 13 ani.

La fel cu cele mai mari cimitire urbane ale secolului XIX din Europa, Łyczaków era deja un loc remarcabil din punct de vedere istoric şi artistic. Ca şi Père Lachaise din Paris sau Highgate, din Londra, ambianţa plină de verdeaţă a acestuia străjuieşte mausoleele bogat decorate ale familiilor care au dat strălucire dezvoltării unui oraş important. Două sectoare separate au rânduri de cruci simple, care marchează mormintele soldaţilor căzuţi în timpul revoltelor din 1830 şi 1863.

Cimitirului militar de la Łyczaków îi corespund sute de locuri pentru odihna celor căzuţi în Marele Război, mai ales din Belgia şi din nordul Franţei. Construit în perioada guvernării poloneze, între 1919 şi 1934, cimitirul era dominat de un *arc de triomphe** înalt, flancat de lei de piatră şi de un semicerc de colonade. Deasupra arcului central se află inscripţia MORTUI SUNT UT LIBERI VIVAMUS (Ei au murit ca noi să putem trăi liberi); leii susţin scuturi pe care stă scris mottoul oraşului, SEMPER FIDELIS (pururi credincios) şi inscripţia TOBIE POLSKO (Ţie, Polonia). În spatele mormintelor se afla o criptă în arcade, flancată de trepte care duc la rotonda capelei. Ansamblul era decorat cu tufişuri de plante veşnic verzi şi luminat cu lampadare din bronz. Monumentele individuale au fost ridicate în memoria voluntarilor din Poznan, a infanteriştilor francezi şi a piloţilor americani care şi-au pierdut viaţa în apărarea oraşului împotriva bolşevicilor în anii 1919–1920. [DOUAUMONT] [LANGEMARCK]

Dacă originile cimitirului Łyczaków sunt obscure, soarta lui a fost una remarcabilă. În anii anexării sovietice de după 1945 el a fost vandalizat şi devastat. Crucile au fost smulse, inscripţiile, profanate, au fost mutilate monumentele, capela a fost transformată în atelier de pietrărie. Păzit de câini fioroşi, locul năpădit de vegetaţie nu putea fi vizitat de cineva decât cu riscul de a fi arestat. Declinul lui a fost planificat în secret; nu trebuia ca vizitatorii

*Arc de triumf (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

să privească dincolo de Monumentul Războiului Sovietic, construit alături. Lucrările de restaurare inițiate de guvernul de la Varșovia nu au început decât după 1989.

În Europa Occidentală, cimitirele existente au supraviețuit celui de-al Doilea Război Mondial, în general intacte. Peste tot în Europa de Est, însă, cimitire germane, evreiești, poloneze, lituaniene și ucrainene au căzut victime campaniei comuniste de aruncare în uitare. Ele reprezentau un obstacol în acțiunea de rescriere a istoriei. În luptele din 1918–1919, ucrainenii învinși au suferit pierderi similare celor ale dușmanilor lor polonezi. Cu toate acestea, cimitirul militar din Lvov s-a bucurat de respect și a fost întreținut în toată perioada guvernării poloneze. Sub control sovietic el a fost lăsat uitării.

Ca metropola cea mai importantă din vestul Ucrainei, Lvov a devenit în 1991 al doilea oraș ca mărime din independenta Republică Ucraina. Visele zdrobite ale anilor 1918–1919 au reînviat. Speranțele tinerilor polonezi înmormântați la Łyczaków au fost zdrobite definitiv. [ELSASS]

polonez al ei, Josef Piłsudski, pe care l-a expediat cu trenul la Varsovia. Acesta a sosit în dimineața de 11, a supravegheat dezarmarea garnizoanei germane și, spre mâhnirea aliaților occidentali, a preluat frâiele Poloniei independente.

În final la fel ca și Rusia, Puterile Centrale au fost, deci, învinse mai mult de colapsul politic, decât de înfrângerile militare propriu-zis. Armata germană, victorioasă în Est, era încă intactă în Vest; nu a fost niciodată împinsă înapoi pe teritoriul german. S-a distanțat însă de autoritățile politice care îi dăduseau ordine. Negocierile pentru armistițiu au avut loc începând cu 8 noiembrie, la Réthondes-sur-Aisne, aproape de Soissons. S-a ajuns rapid la un acord, pe baza celor 14 puncte ale lui Wilson, plus alte 18 cereri ale aliaților. Acestea priveau evacuarea teritoriilor ocupate, crearea unei zone neutre în Renania, predarea flotei germane, a armamentului greu și transportul acestuia, plata despăgubirilor de război și anularea tratatelor de la Brest-Litovsk și București. Aliații au insistat asupra unor condiții de capitulare atât de dure, încât să poată dicta condițiile păcii. Înțelegerea a fost semnată pe 11, la ora 3 a.m., într-un vagon de tren garat, și avea să intre în vigoare șase ore mai târziu. Armele au tăcut la ora unsprezece, în a unsprezecea zi a lunii a unsprezecea.

Au murit peste 10 milioane de soldați – în covârșitoarea lor majoritate bărbați tineri, proaspăt căsătoriți sau burlaci (vezi anexa III, p. 1084). Rata pierderilor a fost deosebit de ridicată în rândul tinerilor ofițeri. Fuseseră porecliți „generația pierdută", *les sacrifiés*. Familiile lor, mai ales femeile, trebuiau să poarte povara serviciului lor militar în timpul războiului, a pierderii lor și a rănilor suferite de aceștia. În perioada războiului, femeile au fost recrutate pentru slujbele lăsate vacante de către soldați. Ele au lucrat în fabricile de muniție și au practicat meserii care anterior le erau refuzate: conducătoare de tramvai, directoare sau jurnaliste. Pentru multe fete, aceasta a reprezentat poarta deschisă spre emanciparea lor socială, simbolizată de moda părului scurt, tuns „castron", și a fumatului în public. În țările industrializate cel puțin, femeile Europei au ieșit din custodia protectoare a căminelor și familiilor lor mai mult decât oricând înainte. Schimbarea s-a reflectat în răspândirea fără seamăn a dreptului la vot pentru femei. Costurile psihologice și sociale au fost însă enorme. Generația pierdută de tineri bărbați a mers mână în mână cu o generație abandonată de tinere văduve sau de femei nemăritate și singure, ale căror șanse vitale pentru a-și găsi un partener dispăruseră, odată cu cei dragi, în noroiul tranșeelor.

Scăderile demografice şi dezechilibrul dintre sexe urmare să aibă efecte pe termen lung.

Statisticile nu sunt la fel de uşor de înţeles precum experienţele individuale ale familiilor. Pe 5 septembrie 1918, locotenentul de 18 ani Norman Davies, din Bolton, Lancashire, membru al Escadrilei 11, Flotila de vânătoare 48 RAF, care sosise în Franţa cu o zi înainte, s-a prăbuşit lângă Saint-Omer, în timpul instrucţiei cu avionul de luptă. Raportul comandantului său demonstra că acesta era mult mai preocupat de pierderea aparatului decât de cea a pilotului[8]. Pe 11 noiembrie 1918, familia Bolton, tot din Bolton, sărbătorea încheierea războiului. O zi mai târziu au primit o „telegramă din partea regelui" în care erau anunţaţi, cu regret, că fiul lor cel mai mare, soldatul James Bolton, în vârstă de 19 ani, din Batalionul 11, Regimentul East Lancashire, murise cu doar câteva minute înainte de Armistiţiu. Milioane de familii de francezi, germani, italieni, austrieci şi germani au suferit în mod asemănător.

Europa era plină de refugiaţi, mai ales din Belgia, Galiţia şi Serbia. Peste toate, a venit şi cea mai mare pandemie pe care o cunoscuse Europa, de la ciuma neagră încoace. „Gripa spaniolă" a omorât mai mulţi europeni decât războiul, printre ei numărându-se şi soldatul Bolton. [EPIDEMIA] Europa a devenit ţinta unui uriaş efort de ajutorare venit din afara ei. Crucea Roşie Internaţională şi Administraţia Americană de Ajutorare s-au confruntat, mai ales în Europa de Est, cu o sarcină de proporţii nemaiîntâlnite.

Era totuşi exagerat să afirmi că în Europa era pace. Europa occidentală câştigase un răgaz, dar erau în Europa Centrală şi de Est zone întinse unde vechea ordine fusese aruncată în aer. Se născuseră o serie de state independente, fiecare în conflict cu vecinii (vezi harta 24). Cel mai mare dintre ele, Rusia Sovietică, era în război cu cea mai mare parte dintre cetăţenii ei şi cu toţi vecinii şi acţiona ca un *provocateur** pentru tot soiul de evenimente revoluţionare de aiurea. Aşadar, în timp ce aliaţii victorioşi se străduiau să aducă pacea peste tot pe unde puteau, cea mai mare parte a continentului european continua să fie cuprins de conflicte violente. „Războiul giganţilor s-a încheiat, scria Churchill, începe războiul pigmeilor." Din punct de vedere geopolitic, Marele Triunghi fusese aplatizat în atare măsură încât nu mai rămăseseră intacte decât puterile occidentale. Rusia fusese învinsă de Puterile Centrale, iar acestea fuseseră învinse de Occident. Rusia şi Germania, totuşi, continuau să respire; spre deosebire de Austro-Ungaria şi de Imperiul Otoman, ele nu erau victime totale. În luna noiembrie 1918, puterilor occidentale li s-a asigurat nu mai mult decât un mic respiro în timpul căruia să poată construi o ordine europeană stabilă „în timp ce Rusia şi Germania adormiseră". Din păcate, eforturile de realizare a păcii făcute de puterile occidentale au fost serios viciate încă de la început.

Conferinţa de Pace ale cărei lucrări s-au desfăşurat la Paris pe tot parcursul anului 1919, a fost organizată ca un congres al celor victorioşi, şi nu ca o adunare generală a statelor Europei. Nici Rusia Sovietică, nici Germania nu au avut reprezentanţi, iar celelalte state succesoare nu au fost acceptate decât în calitate de clienţi şi reclamanţi. Toate deciziile majore au fost luate de Consiliul celor Zece, de succesorul acestuia, Consiliul Celor Patru – Clemenceau, Lloyd George, Wilson şi uneori Orlando, pentru Italia –, sau de Conferinţa permanentă a Ambasadorilor (Forţelor Aliate). În sine, acest lucru era suficient pentru a crea impresia unui *Diktat,* a unui „acord impus". În ciuda pretenţiilor

---

* Provocator (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

exaltate ale organizatorilor, Conferința de Pace nu și-a asumat responsabilitatea pentru multe dintre problemele cele mai urgente ale Europei. S-a limitat numai la sarcina pregătirii tratatelor pentru a fi semnate de către statele adversare în timpul războiului. Refuzul conferinței de a recunoaște dezintegrarea Imperiului Rus, ale cărui interese se consideră că au fost „păstrate cu sfințenie", a avut consecințe dintre cele mai distrugătoare. Politica insuficient „coaptă" a intervenției aliaților în Rusia, urmărită fără prea mare tragere de inimă, cu măsuri luate doar pe jumătate pe parcursul anului 1919, a făcut jocul bolșevicilor (vezi pp. 931–932).

Deși idealul wilsonian al autodeterminării naționale era susținut pe scară largă, el nu a fost aplicat nici constant și nici echitabil. Aliații victorioși nu au considerat necesar să ia în discuție aspirațiile propriilor supuși de naționalități diverse, cum era cazul irlandezilor, de exemplu, și cu atât mai puțin pe cele ale popoarelor din colonii. Au încurajat schimburile teritoriale din zonele cele mai îndepărtate, în detrimentul foștilor lor inamici, descurajând în același timp doleanțele care veneau în detrimentul taberei proprii. Cehii, de exemplu, ale căror cereri vizau granițele Austriei și Ungariei, au fost susținuți deplin atunci când au reclamat proprietatea pe care o aveau încă din Evul Mediu asupra „pământurilor Sf. Wenceslas" (vezi anexa III). Polonezii, a căror cerere pentru refacerea granițelor de la 1772 era incompatibilă cu restaurarea Imperiului Rus, au fost sever sancționați pentru „manifestările imperialiste ale unei națiuni mici". Pentru fiecare client mulțumit, existau doi sau trei care rămâneau nemulțumiți.

Puterile occidentale au manifestat un palid sentiment de solidaritate și între ele. Americanii îi bănuiau pe britanici și pe francezi că au planuri imperialiste. Britanicii îi suspectau pe francezi de tendințe napoleoniene. Atât francezii, cât și britanicii puneau sub semnul îndoielii nivelul de angajare al americanilor. Temerile lor au fost confirmate deplin când Congresul SUA nu a reușit să ratifice nici Tratatul de la Versailles cu Germania, nici participarea SUA ca membră în Liga Națiunilor, proiectul de inimă al lui Wilson (vezi mai jos). Activitatea diplomatică a aliaților a subestimat grav chestiunea implementării. Una era ca politicienii să ia decizii majore la Paris și cu totul altceva ca aceste decizii să fie puse în practică și susținute în zone îndepărtate din Europa, acolo unde puterile occidentale aveau o influență slabă și puțin control. Diferitele comisii interaliate ofereau ajutor temporar în diferitele puncte fierbinți. Liga Națiunilor s-a născut însă fără dinți. SUA a întors spatele acestei înțelegeri, britanicii s-au demobilizat, Franța și-a diminuat efortul de a face de una singură poliție pe continent. Era doar o chestiune de timp înainte ca părțile ofensate de aceste aranjamente să înțeleagă că li se puteau opune fără teamă de consecințe.

Conferința de Pace și-a făcut drum, desigur, rezolvând un număr impresionant de probleme. Cinci tratate importante au fost puse în aplicare. Douăsprezece noi state au primit recunoașterea internațională. Au fost oferite recompense teritoriale. O serie de plebiscite au fost organizate și gestionate. Celei mai mari părți a Europei i s-a asigurat o bază pentru acel nou început pe care și-l doreau foarte mulți. Ar fi nedrept să spunem că spiritul răzbunării era cel care domina. Pe măsură ce lucrările conferinței progresau, intensitatea a mai scăzut. Lloyd George, cel mai flexibil dintre „cei trei mari" a sosit în luna ianuarie, în mijlocul celor care strigau „Spânzurați-l pe kaizer!", dar ulterior a preluat conducerea în efortul de a găsi cale care să-i mulțumească pe toți. Crearea orașului liber Danzig, pentru care nimeni nu i-a mulțumit, a fost un exemplu al influenței de moderator al lui Lloyd George. Nu se poate nega existența sentimentelor vindicative care stăteau la baza

clauzelor privind vinovăţia, principiile despăgubirilor – care au fost puse pe seama Germaniei, pentru toate costurile războiului – şi planurile unilaterale de dezarmare. În acelaşi timp, în ciuda intransigenţei lui Clemenceau, exista un sentiment din ce în ce mai stăruitor că doleanţele aliaţilor trebuie ajustate în funcţie de limitele de toleranţă ale Germaniei. [SLESVIG]

Cu toate acestea, climatul internaţional rezultat era departe de a fi unul sănătos. Amestecul de răzbunare şi cinism afişat de aliaţii victorioşi nu au fost de bun augur. Europa de Est, sursa originară a conflictului, era încă dezorganizată. Abia se uscase cerneala pe tratate, că sumedenie de popoare au pornit să le revizuiască.

Cele mai multe dintre conflictele care au izbucnit între 1918 şi 1921 au fost alimentate de dispute de natură pur locală. Au fost scrise enciclopedii întregi cu acţiunile pozitive sau negative ale unor localităţi obscure, care ţineau prima pagină a ştirilor, de la

SLESVIG

În ziua de 10 iulie 1920, regele Christian X traversa, călare pe un cal alb, frontiera Danemarcei, pentru a lua în stăpânire regiunea Sónderjylland (Iutlanda de Nord sau Schleswig de Nord) care fusese de curând oferită Danemarcei prin intermediul unui plebiscit[1]. Se încheia astfel una dintre cele mai înverşunate şi mai îndelungi dispute teritoriale din istoria modernă a Europei.

Provinciile învecinate Schleswig şi Holstein, situate la baza peninsulei Iutlanda, formaseră din vechime graniţa între Germania şi Danemarca. Din punct de vedere istoric, Schleswig – sau Slesvig, în limba daneză fusese un fief danez, în timp ce Holstein aparţinuse Sfântului Imperiu Roman. Antica „Piatră Eider", încastrată în poarta oraşului Rensburg, marchează frontiera tradiţională a imperiului. Deşi populaţia este eterogenă din punct de vedere etnic, vorbitorii de limbă daneză erau predominanţi în nord, în timp ce sudul şi centrul erau dominate de cei de limbă germană. (Vezi anexa III, p. 1084.)

„Chestiunea Schleswig-Holstein" a apărut pentru prima dată în 1806, când francezii au recompensat Danemarca, oferindu-i ambele regiuni. Oferta a fost confirmată de Congresul de la Viena, însă ulterior a devenit ambiguă, atunci când Holstein a fost declarată membră a Confederaţiei Germane. Faptul a reprezentat sursa problemelor. Într-o perioadă în care naţionalismul lua avânt, „germanii autohtoni de la graniţele de nord" şi-au cerut secesiunea de Danemarca. „Danezii de pe Eider", patrioţi, s-au aliat pentru a se opune. Cererile cu caracter naţionalist s-au amestecat curând cu lupta pentru stabilirea unui sistem constituţional de guvernare. În 1848, trupele prusace au ocupat Schleswig-Holstein, ca răspuns la apelurile făcute de adunările regionale, dominate de germani. Au fost până la urmă silite să se retragă, după ce atât Marea Britanie, cât şi Rusia au ameninţat cu contramăsuri. Prusia pusese ochii pe portul din Kiel[2].

O altă criză s-a declanşat în luna noiembrie 1863, când Frederic VII al Danemarcei a murit, fără să lase un moştenitor de sex masculin, după ce tocmai aprobase o constituţie comună pentru „Danemarca-Schleswig". Trupele din Saxonia şi din Hanovra au pătruns imediat în teritoriu, pentru a asigura protecţia regiunii Holstein. În 1864, în mijlocul tulburărilor crescânde, Prusia şi Austria au convenit asupra unei acţiuni comune, stabilind să ocupe împreună ambele provincii, pe o perioadă de şase ani, în scopul analizării tuturor problemelor. Aceste prevederi au fost anulate de Războiul austro-prusac din 1866. Victoria repurtată le-a permis prusacilor să exercite de unii singuri controlul asupra teritoriilor ocupate, iar apoi să le anexeze de-a dreptul. Acordurile privind organizarea unui plebiscit şi permisiunea ca populaţia să opteze pentru cetăţenia daneză nu au fost respectate.

Mândria națională a danezilor a cunoscut un mare reviriment odată cu războaiele din 1848–1851 și 1863–1864. Fortificațiile de pe linia Dannevirke au fost martorele unor lupte grele, iar punctele de extremă rezistență, cum a fost Moara Dybbol, aveau să devină altare naționale. Mai persistente însă au fost resentimentele provocare de maltratarea celor care au optat pentru cetățenia daneză și de politicile nemiloase de germanizare aplicate, la fel ca în Polonia prusacă, în deceniile opt și nouă din secolul XIX.

Plebiscitele din Schleswig organizate în 1920 au fost inițiate sub auspicille aliaților, în conformitate cu Tratatul de la Versailles. În regiunea nordică ele au demonstrat un procent de 92% voturi în favoarea Danemarcei; în Flensburg și în centrul regiunii Schleswig, procentul a fost de 75% voturi pentru Germania. Frontiera convenită atunci mai rezistă și astăzi.

Lordul Palmerston a spus o dată că numai trei oameni au înțeles chestiunea Schleswig-Holstein: „Prințul-consort, care era mort, un profesor german, care a înnebunit, și el însuși, care a uitat absolut totul despre asta". După 1920, întreaga Europă era liberă să urmeze exemplul lui Palmerston, deși multe dispute la fel de greu rezolvabile au trenat în alte părți ale lumii. Pentru fiecare conflict teritorial soluționat la acel moment au fost create altele noi.

Allenstein la Zips. Cu toate acestea, patru dintre conflicte au avut implicații mai largi. Este vorba despre Războiul civil din Rusia, Războiul civil din Ungaria, Războiul polonezo-sovietic și Războiul greco-turc. În fiecare dintre aceste ocazii, incapacitatea puterilor occidentale de a exercita o influență pozitivă în zona de est a Europei a fost demonstrată din belșug.

Războiul civil din Rusia, din perioada 1919–1921, poate fi considerat drept rezultatul unei denumiri eronate. În fapt, a fost vorba despre o serie de războaie civile și de războaie internaționale, rulate toate într-unul singur. A constat din două filoane principale. Unul s-a concentrat pe lupta pentru controlul administrației centrale ruse și s-a dus între bolșevicii „roșii" și o combinație de diverși inamici „albi" ai acestora. Toți participanții din această parte a evenimentelor aspirau la reconstituirea Imperiului Rus, într-o formă sau alta. Un al doilea filon a implicat o succesiune de conflicte între roșii sau albi, pe de o parte, și republicile independente de la fostele granițe țariste, pe de alta. Toate republicile luptau pentru păstrarea nou-dobânditei lor suveranități. Aceasta nu era însă totul. Roșii au mobilizat formațiuni locale în fiecare dintre republici, pe lângă unitățile centrale localizate la Moscova. Albii, la rândul lor, au mobilizat câteva armate separate. Au intervenit și numeroase trupe străine. Guvernele republicilor naționale se confruntau frecvent cu rivalii locali; mai exista și un număr de forțe imprevizibile, cum era Legiunea Cehă, formată din foști prizonieri de război, care în 1918 au pus mâna pe calea ferată transsiberiană. Drept urmare, în cele mai multe dintre zone melanjul a luat forma unei păruieli dezorganizate între numeroși oponenți. [RNB]

În Ucraina, de exemplu, care reprezenta unul dintre trofeele cele mai valoroase, unsprezece armate au pornit la luptă. Trupele Republicii Ucraina, formate în luna ianuarie 1918, erau divizate în suporteri ai *Rada,* Consiliul Național constituit inițial, și susținătorii Directoratului, format ulterior. Armata germană de ocupație de pe Frontul de Est rămăsese pe loc până în luna februarie 1919, pentru a da o mână de ajutor la independența Ucrainei. Armata Roșie a Ucrainei se bucura de o puternică susținere în rândul muncitorilor ruși din regiunea Donbass și i s-au mai alăturat și unități de la Comandamentul Central bolșevic din Moscova.

Armata voluntarilor ruşi, condusă de generalul Denikin, sprijinită de unităţi franceze, a debarcat la Odessa; Armata Albă a succesorului lui Denikin, baronul Wrangler, s-a aşezat în Crimeea. Armata Poloneză a lui Piłsudski a învins trupele Republicii Ucraina de Vest la începutul lui 1919, înaintând apoi spre Kiev în luna aprilie 1920, aliată cu Direc- toratul ucrainean. Trupele de gherilă ale ţăranilor anarhistului Nestor Makho au preluat o zonă întinsă din centrul Ucrainei. Capitala statului, Kiev, a schimbat stăpânirea de cincisprezece ori în doi ani. Să reduci un astfel de caleidoscop la un conflict binar între roşii şi albi este o simplificare dusă la absurd (vezi anexa III).

Cursul evenimentelor nu a fost mai puţin complicat decât *l'ordre de bataille**. Aşa cum se vedeau lucrurile din punctul de vedere al bolşevicilor aflaţi la centru, au existat două etape, fiecare cu priorităţile ei. Prima etapă, care a durat pe tot parcursul anilor 1918 şi 1919, a fost cea în care albii au înaintat în Rusia sovietică din toate direcţiile; din vest, generalul Iudenici în Estonia, amiralul Kolceak, din est, spre Siberia, generalul Denikin, din sud, în Ucraina. Bolşevicii se străduiau cu disperare să nu piardă inima moscovită a patriei mamă şi să respingă, pe rând, toate armatele care avansau. A doua fază, care a început în iarna din 1919–1920, a însemnat preluarea ofensivei de către Armata Roşie care i-a urmărit pe fiecare dintre albii aflaţi în retragere mai înainte de a trece la zdrobirea fiecărei republici naţionale.

Momentul critic a avut loc în luna noiembrie 1919, când Denikin a ajuns în oraşul Tula, situat la numai 160 de kilometri de Moscova, iar polonezii nu erau nici ei prea departe, la vest, în apropiere de Smolensk. Un singur atac concertat ar fi putut foarte bine determina sfârşitul regimului bolşevic. Emisarii lui Piłsudski nu au primit însă un răspuns satisfăcător în privinţa atitudinii lui Denikin în chestiunea independenţei Poloniei. Aşa că polonezii au rămas pe loc şi au început negocierile cu Lenin. Denikin a continuat să ezite în mod dezastruos, până când cavaleria Armatei Roşii l-a măturat de pe poziţiile ocupate, imediat după victoria ei în asediul de la Ţariţîn. În memoriile sale, Denikin avea să dea vina pe Piłsudski pentru victoria finală a bolşevicilor.[9]

După această perioadă şi având centrul bine asigurat, numeroase trupe ale Armatei Roşii s-au răspândit în toate direcţiile, bucurându-se de unanimă recunoaştere. Recucerirea republicilor din sectorul european al fostului imperiu s-a încheiat în 1921, când trupele bolşevice au răsturnat regimul menşevic din Georgia (vezi anexa III).

Victoria bolşevicilor, care i-a surprins pe experţii militari, trebuie pusă pe seama lipsei de unitate între inamicii lor, pe seama talentului lui Leon Troţki, comisar de război, un „Carnot al ruşilor", pe seama avantajului strategic al liniilor interne de comunicare şi al măsurilor extrem de brutale ale „comunismului de război". Regimul bolşevic nu era bine primit de niciuna dintre clasele sociale importante din Rusia, inclusiv de ţărani, de niciuna dintre grupările importante din spectrul politic, de la reacţionarii monarhişti, la liberali şi socialişti, şi de niciuna dintre naţionalităţi în afară de cea rusă. Izbucnirea războiului civil – pe care chiar Lenin l-a provocat – a oferit însă pretextul pentru suspendarea tuturor instituţiilor existente şi pentru desfiinţarea oricărei opoziţii de ordin social sau politic. *Cheka* sau Comisia Extraordinară a poliţiei revoluţionare (predecesoare a OGPU, NKVD şi KGB) a fost organizată de nobilul polonez Felix Dzerjinski (1877–1926), cu o ferocitate care a făcut ca Robespierre să pară slab de inimă. Organizaţia a nimicit toţi „duşmanii de clasă", reali sau imaginari, de la fostul ţar şi familia acestuia – asasinaţi din

* Ordinul de luptă (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

ordinul lui Lenin la Ekaterinburg, în luna iulie 1918 –, la o mulțime fără număr de victime anonime. Militarizarea tuturor sectoarelor economiei, inclusiv munca, transporturile și producția, a permis bolșevicilor să preia toate întreprinderile și sindicatele și să-i împuște pe toți cei nemulțumiți, pentru „sabotaj contrarevoluționar". Susținerea populară intra arareori în calcul, cu excepția cazurilor când bolșevicii puteau face apel la sentimentul patriotismului rus, împotriva „intervenționiștilor" străini. În luna aprilie 1920, când polonezii i-au ajutat pe ucraineni să recâștige Kievul, toată mascarada ideologică a fost lăsată la o parte. Lenin a chemat la luptă pentru apărarea Maicii Sfinte Rusia, iar Trotki, pentru înrolarea tuturor foștilor ofițeri țariști. Necesitatea extremă a fost mama invențiilor extreme.

Intervenția străină în Rusia a fost exagerată. La prima vedere, un număr teribil de outsideri rău-intenționați și-au băgat nasul peste nenorocirea Rusiei. După Primul Război Mondial, armata germană regulată a fost lăsată în *Ober Ost*. Armata germană de voluntari din „Baltikum" mărșăluia cu greu prin Letonia și Lituania, iar grupele paramilitare poloneze au apărut în *Ober Ost* de îndată ce nemții s-au retras. Forța expediționară britanică a debarcat la Murmansk și la Batum, în Georgia; francezii au ocupat Odessa, iar americanii și japonezii controlau Vladivostokul și Orientul Îndepărtat. Pentru propaganda sovietică era floare la ureche să transforme toți acești străini într-o conspirație concertată a capitaliștilor malefici, angajați să distrugă Rusia. Nu exista o astfel de conspirație. Guvernele aliaților erau preocupate mai ales să mențină laolaltă Imperiul Rus; nu aveau nimic de a face cu prezența germanilor și mai ales cu a polonezilor, care în mod deliberat nu au respectat recomandarea aliaților de a nu se amesteca. Au fost trimise expediții ale forțelor aliate pentru paza muniției care, anterior, fusese transportată în porturile rusești în beneficiul guvernului provizoriu. Simpatiile lor mergeau fără îndoială către foștii lor aliați ruși, pe care lovitura de stat bolșevică îi înlăturase de la putere și care acum le cereau ajutorul. Aliații nu au trimis însă niciodată trupele sau banii necesari unor operațiuni militare serioase. S-au retras când toată lumea a remarcat că prezența lor asigura propagandei bolșevice un succes important. Dar răul fusese deja făcut. De zeci de ani, manualele sovietice de istorie bat toba naționalistă pe această temă.

Cărțile de istorie occidentale au și ele ciudățeniile lor. Prăbușirea Imperiului Rus este arareori discutată în aceiași termeni în care se discută prăbușirea similară a Imperiului Austro-Ungar sau a Imperiului Otoman. Cu excepția Poloniei, Finlandei și a Țărilor Baltice, care au fost toate recunoscute de Conferința de Pace, republicilor naționale care s-au eliberat de sub controlul rus nu li s-a acordat același statut ca și celor dezlipite de Puterile Centrale. Puțini istorici par să considere recucerirea Ucrainei sau a zonei Caucaz de către Rusia Sovietică drept altceva decât un eveniment „rusesc" de natură internă. Este și mai nefericit faptul că formarea Uniunii Sovietice, începută în luna decembrie 1922, este adeseori văzută doar ca o simplă schimbare de nume. În felul acesta, lungul proces de descompunere a imperiului și eforturile depuse de bolșevici vreme de cinci ani pentru a-l înlocui pot fi trecute sub tăcere. Distincțiile majore între Rusia, Imperiul Rus, Rusia Sovietică (RSFSR) și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS) nu au pătruns în discursul general decât atunci când mașinațiunile bolșevicilor au început să se destrame, șaptezeci de ani mai târziu. [RNB]

RNB

Până nu de mult, majoritatea istoricilor occidentali habar nu aveau despre Republica Națională Belarusă (RNB), proclamată la Minsk în 25 martie 1918. Într-adevăr, cei mai mulți dintre occidentali nu știau că Bielorusia sau Belarus ar fi fost și altceva decât o regiune din Rusia[1]. Înainte de 1918, înghesuită între Polonia și Rusia, Belarus nu avusese niciodată o existență politică distinctă. Cunoscută odinioară lumii largi ca „Rutenia Albă", regiunea reprezentase partea cea mai importantă a Marelui Ducat al Lituaniei, dar devenise obscură după divizarea Imperiului Țarist, când a primit numele de „Rusia Albă".

Sprijinul german primit în timpul Primului Război Mondial a întărit conștiința de națiune aparte a țării. În 1914–1915 au început să funcționeze în Vilnius și Minsk școli, librării, ziare și edituri belaruse. În ziua de 1 ianuarie 1916, un decret semnat de feldmareșalul von Hindenburg recunoștea bielorusa ca limbă oficială în teritoriile ocupate de armata germană. În 1916–1917 teatrele, seminariile, institutele pedagogice și, într-un final, partidele politice belaruse au primit libertatea de a se constitui.

Inițiativa a fost luată de *Hramada*, o grupare socialist-democrată. Congresul Național Bielorus s-a întrunit la Minsk în luna decembrie 1917, dar a fost dispersat de bolșevici. Avansarea ulterioară a trupelor germane, în luna februarie 1918, a înlăturat Armata Roșie și a permis populației locale să preia conducerea. RNB, care a jurat pentru bunăstarea tuturor naționalităților ei, ruteni, polonezi, evrei, lituanieni și tătari, a supraviețuit până la sfârșitul anului. A fost suprimată în forță, la revenirea Armatei Roșii care a creat mai întâi o RSS Lituaniano-Bielorusă și apoi o RSS Bielorusă.

În timpul Războiului ruso-polonez din 1919–1920 cea mai mare parte a Bielorusiei a fost ocupată de polonezi. Tratatul de la Riga (1921) a împărțit țara fără să țină cont de dorințele populației. Sub controlul sovietic sectorul estic a fost supus unor represalii considerate de către cei le-au suportat ca „genocid"[2]. Ororile au continuat în 1939–1945 cu crimele naziștilor și cu deportările staliniste. Amintirea RNB a supraviețuit însă. În 1992, când Republica Belarus a fost reconstituită, decanul de vârstă al Parlamentului European, sosit în vizită, și-a exprimat convingerea fermă că Belarus are toate drepturile să devină candidată la integrarea în Comunitatea Europeană[3]. În această privință a fost chiar mai înflăcărat decât o bună parte din populația locală, a cărei clasă conducătoare administrativă și managerială fusese complet rusificată și sovietizată. Îngrozitoarele evenimente ale istoriei moderne a Belarus au asigurat ca țara să rămână mult mai dependentă de Rusia decât oricare dintre celelalte republici ex-sovietice.

Scara la care s-a desfășurat Războiul civil din Rusia a fost și ea trecută cu vederea. Cu toate acestea, dacă victimele luptelor, ale terorii roșii și a celei albe, precum și victimele teribilei foamete de pe Volga ar fi puse toate împreună, numărul total al celor decedați nu ar fi mai mic decât mortalitatea de pe toate fronturile Marelui Război.

Prăbușirea Imperiului Habsburgic a fost însoțită de un număr de conflicte serioase, dar niciunul nu a fost mai serios decât cel din Ungaria. Republica Sovietică a Ungariei a rezistat numai cinci luni, din luna martie până în luna august 1919. Multe partide comuniste europene au fost înființate în acea perioadă, dar Budapesta a fost singurul oraș din afara Rusiei în care un regim comunist a reușit să preia puterea pentru o perioadă de timp. Scurta carieră a primei „revoluții maghiare" este plină de învățăminte. Șansa ei primă a fost demisia guvernului liberal inițial al Ungariei independente, în semn de protest față

de caracterul punitiv al convenției de pace. Majoritatea maghiarilor erau îngroziți de perspectiva pierderii Slovaciei și a Transilvaniei, teritorii pe care le considerau drept leagănul civilizației lor. Liderul comunist Béla Kun (1886–1939) – un fost prizonier de război evreu, proaspăt întors din Rusia – a exploatat acea febră națională. Comuniștii unguri au luat puterea cu sprijinul social-democraților, dar și al trupelor de foști ofițeri, promițând să-i alunge pe slovaci și pe români din teritoriile disputate. În luna iunie 1919, o armată maghiară a intrat în Slovacia. În același timp delegații consiliilor de muncitori și soldați au votat o nouă Constituție, după modelul sovietic, și au fost decretate reforme radicale. Toate mijloacele de producție au fost naționalizate; proprietățile bisericești au fost confiscate; preoții și țăranii au fost deopotrivă siliți la muncă forțată.

În acel moment Ungaria a trezit monstrul pe care îl hrănise. Greviștii au fost întâmpinați cu gloanțe. Răscoalele țăranilor înarmați au fost înăbușite cu execuții în masă. La Szeged, aflat sub ocupație franceză, s-a adunat un grup de ofițeri disidenți. Acestora li s-a alăturat Nicholas Horty de Nagybánya (1868–1957), un fost amiral al Imperiului Habsburgic, și s-a format un guvern. Românii au exploatat această situație și armata română a intrat în Budapesta în luna august, punând capăt existenței Republicii Sovietice Ungare.

Terorii Roșii i s-a răspuns acum cu o Teroare Albă. Partizanii lui Kun, mai ales comuniștii și evreii, au căzut pradă răzbunării fără discernământ. În 1920 Horty a fost declarat regent și s-a instituit o dictatură care a durat 24 de ani. Două tentative ale fostului împărat Carol de a recâștiga tronul Ungariei au fost respinse, la fel ca și încercările parlamentului de a slăbi controlul militar. Deși eticheta de „fascist" nu este încă folosită și s-ar putea să nu fie cu totul adecvată, amiralul Horty este uneori considerat drept „primul fascist al Europei". Nu va fi fost pentru ultima oară când o aventură comunistă extremă provoca o puternică reacție anticomunistă (vezi anexa III, p. 1084) [11].

Războiul sovieto-polonez din 1919–1920 a avut implicații pentru Europa întreagă. Contrar versiunii bolșevicilor asupra acestor evenimente, nu Antanta a fost cea care l-a pornit, nu a făcut parte din intervenția Aliaților în Rusia și nu a început cu atacul lui Pilsudski asupra Kievului, din luna aprilie 1920. A existat desigur o dispută teritorială. Principala sursă a conflictului a reprezentat-o totuși intenția declarată a bolșevicilor de a uni revoluția lor din Rusia cu așteptata revoluție din Germania și apoi de a mărșălui prin Polonia. Aceste intenții erau aproape explicite în ideologia bolșevică de început și a fost un pas necesar dacă era ca experimentul sovietic în Rusia să fie aliniat doctrinei marxiste.

Bolșevicii s-au gândit întâi să mărșăluiască în Germania peste „Podul Roșu" în iarna din 1918–1919. În momentul acela i-au ordonat „armatei de vest" să facă incursiuni în teritoriile poloneze de graniță. Totuși, necesitățile războiului civil erau de așa manieră, încât forța armată militară de un milion de soldați nu a putut fi adunată decât un an mai târziu. Trotki exprimase întotdeauna explicit nevoia de precauție și, în ciuda expresiei publice despre „boala de copilărie a mișcării de stânga", Lenin avea să devină cel mai entuziast susținător al războiului revoluționar.[12] Luptele regulate dintre polonezi și sovietici au început în luna februarie 1919, aproape din întâmplare, și au continuat timp de douăzeci de luni. Au început când armata germană s-a retras din zona de intervenție *Ober Ost*. Trupele poloneze și cele sovietice au fost prinse în vârtej din ambele părți. Confruntarea inițială a avut loc în Bielorusia, la ora 6 a.m., în dimineața zilei de 14 februarie, când o

patrulă polonează călare a tulburat o tabără bolşevică de la masa de dimineaţă. La vremea aceea Piłsudski spera să organizeze o federaţie a tuturor republicilor de graniţă, din Finlanda până în Georgia. Planul lui a fost în mod repetat dejucat de disputa dintre Polonia şi Lituania. În luna august 1919 totuşi, după ce cucerise şi Minsk, şi Vilnius, el a ajuns la graniţele istorice ale Poloniei. A fost tentat să-l ajute pe Denikin (vezi mai sus), dar a început totuşi negocierile cu bolşevicii.

Pentru polonezi, problema era discrepanţa dintre sloganurile bolşevicilor şi faptele lor. În toată vremea în care Lenin ţinea discursuri extravagante despre pacea cu Polonia, forţa de atac a Armatei Roşii de pe Berezina creştea constant. Aşa că polonezii au aşteptat. În luna ianuarie 1920 Piłsudski a executat un raid peste apele îngheţate ale Dvinei, pentru a confirma independenţa Letoniei. Apoi a primit semnalul de care se temea cel mai tare: comanda trupelor sovietice de pe frontul polonez îi fusese dată celui mai victorios general al Armatei Roşii, tânărul Mihail Tuhacevski (1893–1937), cuceritorul Siberiei şi teoreticianul tehnicilor războiului revoluţionar. Convins că mult amânata ofensivă bolşevică avea să fie lansată în curând, Piłsudski a încropit o tardivă alianţă cu una dintre facţiunile ucrainene şi i-a atacat pe bolşevici în punctul lor cel mai slab, la sud. Polonezii şi ucrainenii au avansat spre Kiev şi au fost întâmpinaţi ca eliberatori. Pregătirile lui Tuhacevski au fost întrerupte. În Vest, lumea care nu înţelegea nici politica, nici geografia a adoptat sloganul bolşevic „Jos mâinile de pe Rusia".

Campania din 1920 nu a fost o hărţuială de graniţă, ci un război extins, în mişcare, ce l-a inspirat pe tânărul consilier al misiunii militare franceze din Varşovia, colonelul Charles de Gaulle, în formularea noilor sale idei despre războiul modern. Timp de şase luni, aproape un milion de oameni, din ambele tabere, au parcurs în marş cea mai mare parte din cei peste 3 000 km, dus şi întors. Sosirea cavaleriei roşii în lunile mai-iunie i-a împins pe polonezi în afara graniţelor Ucrainei. Comandantul lor se lăudase că va „tropăi pe străzile Parisului înainte ca vara să se sfârşească". În 4 iulie, Tuhacevski şi-a lansat în sfârşit ofensiva, cu ordinul „Spre Vest! Dincolo de cadavrul Poloniei Albe se întinde calea către conflagraţia mondială". Viteza cu care a avansat era formidabilă. La mijlocul lunii august cavaleria lui ajunsese la cotul Vistulei din apropiere de Thorn, la numai cinci zile de marş distanţă de Berlin. zerjinski era în spate, gata să preia puterea în Polonia, împreună cu un Comitet Revoluţionar Polonez. Lenin i-a trimis o telegramă în care îi cerea să împuşte şi mai mulţi proprietari de pământuri. La Varşovia, legatul papal, viitorul papă Pius XI, se pregătea să înfrunte hoardele Antihristului în persoană. Voluntarii, printre care şi mulţi evrei, se adunau să-şi apere patria. Guvernele occidentale au trimis câţiva generali, dar nu şi trupe de întărire. [KONARMIA]

„Miracolul de pe Vistula" a apărut pe 15–16 august. Piłsudski pregătise în secret un contraatac pe flancul sudic. Tuhacevski nu reuşise să protejeze extinsele linii de comunicaţii. Când Piłsudski a atacat, cinci armate sovietice au fost decapitate. Trei dintre ele au fost anihilate, o alta s-a refugiat în estul Prusiei. Retragerea a fost completă. Pe 31 august, în sud, pe „inelul Zamosc", cavaleria albilor avea în sfârşit să-şi găsească un adversar pe măsură. În ultima mare bătălie din istoria Europei la care a participat cavaleria, 20 000 de călăreţi au atacat şi contraatacat în formaţie completă, până când ulanii polonezi au câştigat bătălia. Armata Roşie pierdea primul ei război. Lenin a cerut pacea. În 10 octombrie s-a semnat un armistiţiu, iar în 18 martie 1920, Tratatul de la Riga.

Semnificaţia în plan mai larg a victoriei poloneze nu a fost întotdeauna apreciată. Independenţa Poloniei era asigurată şi, odată cu ea, şi acordul de la Versailles. Ambasadorul britanic la Berlin, care urmărise o parte a acţiunii lângă Varşovia, din Rolls-Royce-ul lui decapotabil, a rezumat totul pe un ton care aducea cu Gibbon:

KONARMIA

Isaac Babel (1894–1941) era în vara lui 1920 corespondent de presă al Yug-ROSTA, Agenţia de Presă pentru sudul Rusiei. Era ataşat pe lângă Cavaleria Roşie a lui Budionnîl, care îl avea drept comisar politic pe I.V. Stalin. Mai târziu şi-a relatat experienţele din acea perioadă în *Konarmia* (*Cavaleria roşie*, 1926), o reuşită colecţie de povestiri care pulsează de autenticitatea realismului istoric:

Traversarea râului Zbruci

Comandantul de divizie a raportat faptul că în zori fusese capturat Novohrad-Volinski. Statul-major avansa dinspre Krapivno, iar zgomotoasa ariergardă a convoiului nostru se întindea pe toată lungimea nesfârşitului drum dintre Brest şi Varşovia, pe care Nicolae I îl construise odinioară pe spinările ţăranilor...[1]

În acest prim paragraf al primei povestiri, cititorul poate fi scuzat dacă îşi închipuie că sunt relatate evenimente reale, aşa cum s-au petrecut ele.

Oricine este familiarizat însă cu Războiul sovieto-polonez poate să-şi dea repede seama că nu acesta este adevărul. Desigur, există un oraş care se cheamă Novohrad-Volinski. În 1920, acolo era cartierul general al directoratului ucrainean al lui Simeon Petliura. Oraşul se află însă pe malul râului Sluci, nu Zbruci şi nu a fost capturat de Cavaleria Roşie, ci de Armata a XIV-a sovietică. Există desigur o şosea care leagă Varşovia de Brest, construită de şerbi sub Nicolae I, dar ea se află la 300 km de Novohrad şi nu s-ar fi putut buluci pe ea ariergarda...

Numeroase astfel de exemple arată că Babel nu făcea pur şi simplu confuzii. El jongla deliberat cu datele, numele, locurile şi evenimentele în scopul de a crea un efect precis calculat. Se angajase într-o formă de colaj literar ale cărui aparenţe erau mai degrabă „istorice", decât „istoria" însăşi. „Este foarte mulţumit să fure istoria, atâta vreme cât prada rezultată este mulţumitoare din punct de vedere artistic." Acelaşi lucru se poate spune şi despre cultul lui pentru violenţă. *Cavaleria roşie* este scrisă ca o specie aparte de „nonficţiune" care nu este exactă din punct de vedere istoric.[2]

Luate separat, totuşi, multe dintre fapte se verifică. În „Comandantul de escadron Trunov", Babel relatează povestea unui comandant cazac macho, care într-o bună zi s-a hotărât să doboare unul dintre piloţii voluntari americani care luptau de partea polonezilor. Memoriile escadronului american Kościuszko, sub comanda col. Cedric E. Fauntleroy, coincid exact cu relatarea lui Babel. Acestea vorbesc despre cum un nesăbuit mitralior sovietic trăgea înspre avioanele americane dintr-o zonă deschisă şi neprotejată şi cum unul dintre ei s-a desprins din formaţie, a executat un picaj şi l-a făcut arşice.[3]

Până la urmă, nici lui Babel nu i-a fost mai moale. Autorul care a făcut probabil cel mai mult pentru răspândirea faimei Armatei Roşii a murit în gulagul sovietic.

Dacă la Tours Carol Martel nu ar fi înregistrat o victorie asupra sarazinilor cuceritori... astăzi la colegiile din Oxford s-ar fi predat Coranul... Dacă în Bătălia de la Varşovia Piłsudski şi Weygand nu ar fi reuşit să oprească marşul triumfător al armatei sovietice, nu s-ar fi petrecut doar un regres periculos al creştinătăţii, ci ar fi fost pusă în pericol însăşi existenţa civilizaţiei occidentale.[13]

Impactul asupra bolşevicilor a fost la fel de important. Înfrângerea din 1920 a ruinat speranţele unei joncţiuni strategice cu Germania revoluţionară. Au fost siliţi să renunţe la internaţionalism. Rusia sovietică nu a avut altă opţiune decât să revină la baza a ceea ce Stalin avea să numească, nu peste mult timp, „socialismul unei singure ţări". Lenin a abandonat rapid fervoarea sa stângistă, comunismul de război a fost părăsit. În aceeaşi săptămână a lunii martie s-a semnat pacea cu Polonia şi Lenin a lansat compromisul său tactic faţă de capitalism, Noua Politică Economică, cunoscută ca NEP.

Mai mult, odată ce Bielorusia şi Ucraina au fost împărţite cu Polonia, bolşevicii au fost liberi să-şi reorganizeze statul pe principiile federalismului. Constituirea URSS, formată iniţial din Rusia, Bielorusia, Ucraina şi Caucaz, nu s-ar fi putut realiza înainte ca războiul cu Polonia să decidă soarta ţinuturilor de graniţă. În realitate, polonezii nu au câştigat altceva decât o perioadă de respiro: înaintarea bolşevicilor în Europa fusese respinsă, dar nu abandonată (vezi anexa III, p. 1084).

Prăbuşirea definitivă a Imperiului Otoman nu a fost o surpriză pentru nimeni. Puterile occidentale nu au avut cu toate acestea niciun plan de urgenţă. Se gândiseră la un moment dat să-şi amplaseze aliaţii ruşi în Dardanele şi Bosfor, dar nu aveau de gând să le ofere bolşevicilor o astfel de favoare. Cu acordul Aliaţilor, Grecia a ocupat, deci, golul rămas.

În luna august 1920, rămăşiţele unui guvern otoman aproape dizolvat şi cu foarte puţină autoritate a semnat Tratatul de la Sèvres. Flota aliaţilor controla Istanbulul, italienii ocupau coasta sudică, francezii, Calicia, iar separatiştii kurzi şi armeni deţineau teritorii vaste din est. Grecii controlau Tracia şi Smirna (Izmir). Aveau amintiri îndepărtate despre Constantinopol, smuls lumii creştine în 1453, şi se temeau sincer pentru populaţia grecească foarte numeroasă din Asia Minor. Aşadar, când ultimul parlament otoman a ratat ratificarea tratatului, Consiliul suprem al aliaţilor de la Paris i-a invitat pe greci să „restabilească ordinea în Anatolia". Nu-l luaseră în calcul pe Kemal Paşa.

Cu doi ani înainte, Kemal ajunsese în fruntea unei mişcări naţionaliste a turcilor, care viza crearea unei republici naţionale bazate pe o societate modernă şi laică. Cartierul lui general era la Ankara, în centrul teritoriilor cu populaţie vorbitoare de limbă turcă. Erou la Gallipoli, Kemal era duşmanul de moarte al sultanului, al moscheilor şi al vălului. Un război împotriva unor invadatori era exact ceea ce-i trebuia. În această lumină, rezultatul campaniilor greco-turce din 1920–1922 era destul de previzibil. Trupele greceşti singuratice au înaintat pe platoul anatolian până când au fost oprite de râul Sakarya. Kemal i-a ridicat pe turci în apărarea pământului strămoşesc. În 1922 retragerea grecilor s-a transformat într-o debandadă: Smirna a căzut, trupele elene au fost împinse în mare. Cea mai mare parte a grecilor din Asia Minor – unde strămoşii lor au trăit vreme de trei milenii, alături de greci pontici de pe litoralul Mării Negre – au fost expulzaţi. Pentru ei, aceasta a reprezentat „marea catastrofă". Majoritatea vor fi daţi la schimb, pentru populaţia turcă

din nordul Greciei, expulzată în același timp. Între timp Kemal s-a proclamat *Ghazi Paşa* sau „şef războinic" şi, ulterior, *Atatürk*, „părintele turcilor". Sultanul a fost detronat.

Intervenţia aliaţilor în Turcia a oferit un exemplu mai evident decât în cazul Rusiei despre ceea ce însemna amestecul străin. Efectul a fost însă acelaşi: a stimulat ceea ce trebuia să limiteze. Republica Turcia şi-a asumat controlul exclusiv asupra teritoriului ei naţional. Tratatul de la Sèvres, impus, a trebuit să fie înlocuit cu un altul, negociat – Tratatul de la Lausanne (1923). Grecia şi Turcia şi-au asumat organizarea unui extins schimb de populaţii, iar strâmtorile Bosfor şi Dardanele, demilitarizate, au fost trecute sub controlul unei alte comisii internaţionale.[14] În acest punct şirul de conflicte generate de Marele Război s-au oprit temporar. [SOCIALIS]

SOCIALIS

Rezultatele alegerilor din primăvara anului 1920 l-au obligat pe regele Suediei să numească un şef în fruntea guvernului. Nu a făcut-o însă prea uşor. L-a convocat pe liderul Partidului Social Democratic al Muncitorilor, Karl Hjalmar Branting (1860–1925), şi i-a comunicat că poate deveni premier cu condiţia să nu încapă niciun fel de discuţii despre „socialism, dezarmare şi modificări constituţionale". Pentru un partid socialist care ceruse reduceri ale bugetului pentru apărare, pentru a fi folosite la finanţarea asistenţei sociale, şi instaurarea republicii, condiţiile impuse erau dificile. Învoiala s-a făcut cu toate acestea, iar Branting a format un cabinet de coaliţie. Se făcea astfel primul pas în cariera guvernamentală a unui partid a cărui longevitate la putere a rămas inegalată în lumea democratică.

*Sveriges Socialdemokratiska Arbetarparti** (SSDA) fusese fondat cu peste treizeci de ani înainte, în 1889. Modelată foarte îndeaproape după Partidul Social-Democrat German (SPD), formaţiunea a uitat de cochetarea cu marxismul şi a înclinat în schimb spre calea parlamentarismului şi spre un program care să susţină reforma socială, redistribuirea avuţiei şi intervenţia statului. La fel ca Partidul Laburist britanic, avea legături foarte strânse cu sindicatele, inclusiv prin afilierea la diverse blocuri, şi era bine organizat la nivel local în comunităţile de muncitori. Masa lui electorală consta mai ales din membri noii clase de lucrători industriali suedezi, condimentată cu susţinerea unor membrii ai clasei de mijloc şi ai intelectualităţii. A reuşit să intre în Riksdag** în 1896 şi în 1914 a înregistrat un succes electoral copleşitor. În 1920 Branting se afla la cârma singurului partid mare reprezentat în ambele camere ale parlamentului.

Sistemul suedez de reprezentare proporţională, care fusese introdus în 1909 împreună cu votul universal pentru bărbaţi, făcea dificilă atingerea unei majorităţi clare din partea unui singur partid. Din forumul legislativ făceau parte patru partide democratice – conservatorii, liberalii, partidul ţăranilor şi socialiştii – şi se întâmpla adesea să existe o coaliţie sau un cabinet provizoriu. Era reprezentat şi un Partid Comunist. Înainte de reforma constituţională din 1952, partidele politice puteau constitui carteluri, pentru a-şi spori reprezentarea.

Accesul SSDA la putere şi influenţă a traversat mai multe etape. În anii 1920 Branting a condus trei coaliţii – în 1920, 1921–1923 şi 1924–1925(6). A pierdut o dată, din cauza unei propuneri legislative privind şomajul şi altă dată din cauza înverşunării lui de a reduce cheltuielile pentru apărare. Nu a format niciodată o majoritate guvernamentală.

* Partidul Social-Democrat Suedez al Muncitorilor (n.tr.)

** Dieta Regală a Suediei, Parlamentul suedez (n.tr.)

Din 1932 succesorul lui Branting, Per Albin Hansson, a început să dea SSDA aparența unui partid permanent conducător. Cu o scurtă pauză, avea să controleze guvernul suedez timp de paisprezece ani. Guvernul din perioada 1936–1939 a fost o coaliție a roșilor și verzilor cu Mișcarea Țăranilor, iar cel din 1939–1945 a fost o coaliție de război multipartită, de unitate națională.

După război, social-democrații au câștigat o putere atât de mare, încât ar fi putut transforma Suedia după propria lor imagine. Tage Erlander a deținut funcția de premier timp de douăzeci și trei de ani, începând cu 1946. Prosperitatea Suediei era la fel de ridicată pe cât de mare era și nivelul de impozitare și standardele sistemelor ei de sănătate, învățământ și securitatea socială, finanțate de stat.[1] O perioadă scurtă de dominație a conservatorilor a despărțit cele două guvernări socialiste ale lui Olof Palme (1969–1976, 1982–1986). Fortăreața SSDA nu s-a prăbușit decât în 1988 – după o inegalată supremație de peste o jumătate de secol. În ciuda temerilor exprimate de rege în 1920, monarhia suedeză le-a supraviețuit socialiștilor.

Cât despre faptul că socialismul este instalat în mod neliniștitor în una dintre cele mai bogate țări ale Europei, paradoxul este mai mult unul aparent, decât real. Ideile socialiste nu pot fi aplicate eficient decât acolo unde există un surplus substanțial, care să fie distribuit, și un guvern democratic apt să asigure o distribuție echitabilă. Într-adevăr, aceste idei au acționat din ce în ce mai puțin eficient în Suedia, pe măsură ce distanța dintre resursele disponibile și aspirațiile populare s-a micșorat. Cu toate acestea, în țări unde surplusul este mic sau unde guvernul este dictatorial, sau unde se întrunesc ambele situații, muncitorii unei economii colective sunt vulnerabili în fața exploatării, iar elitele conducătoare colectează toate beneficiile. A fost și cazul Uniunii Sovietice, „primul stat socialist din lume", care nu a fost în fapt socialist nici ca spirit, nici ca practică.

Perioada interbelică

În perioada interbelică – al cărei început convențional este ziua Armistițiului din luna noiembrie 1918 și care se încheie pe 1 septembrie 1939 – Europa nu a scăpat niciodată de umbra războiului. Anii 1920 au fost o perioadă de șocuri posttraumatice. Anii 1930 s-au scurs sub imperiul convingerii crescânde că se cocea o a doua comoție. În vremea aceea existau oameni de stat și istorici, printre care și Churchill, care susțineau că lipsa unor acțiuni decisive împotriva celor care instigau la ruperea păcii va duce în mod inevitabil la un reviriment al conflictului. Teoretic, amenințările lor au fost corecte; însă aceștia nu țineau cont de realitățile politice și militare. Democrațiile occidentale, îngrozite de pierderile suferite în perioada 1914–1918, nu au putut fi convinse să acționeze la primele semnale de alarmă. Pe de altă parte, experiența lor în operațiuni limitate, de tip „pompieristic", era de natură să-i descurajeze. Intervenția aliaților în Rusia arătase că Occidentul nu avea nici dorința, nici resursele pentru a-i putea controla pe bolșevici. Ocupația franceză din bazinul Ruhrului demonstra că Germania nu putea fi convinsă prin mijloace coercitive limitate. Din acel moment, cea mai mare parte a statelor-majore militare s-au convins că nu putea fi vorba decât despre un război la scară mare. Iar un război la scară mare nu se putea pregăti peste noapte.

Mai mult decât atât, dacă Rusia și Germania nu puteau fi ținute sub control, nici separate, nu exista nicio șansă să le poți controla dacă decideau să conlucreze. Această posibilitate de coșmar a fost întrezărită pentru prima dată în luna aprilie 1922, când delegații

germani și cei sovietici, care participau la o conferință economică interaliată la Geneva, au decis să facă o călătorie neprogramată cu trenul, de-a lungul rivierei până la Rapalo, și să semneze un acord comercial germano-sovietic fără să-i menționeze și pe aliații care le erau gazdă și care au fost înfuriați de acest gest. În sine, incidentul de la Rapallo nu a fost unul crucial; dar el a dezvăluit care era slăbiciunea esențială a victoriei aliaților, a demonstrat că Moscova și Berlin împreună pot desfide Occidentul, fără teama de pedeapsă. Adeseori tacit, el a subminat deliberările pe timp de pace ale Europei, până când, într-un final, coșmarul a devenit realitate.

Limitele puterilor occidentale au fost evidențiate și în lumea din afara Europei. Problemele majore legate de Pacific, de China și de puterea maritimă globală a trebuit să fie rezolvate la Conferința de la Washington din 1921–1922, și nu la Conferința de pace de la Paris. Acordul Naval de la Washington (1921) a stabilit limitele tonajului naval astfel: SUA – 5, Marea Britanie – 5, Japonia – 5, Franța – 1,5, Italia – 1,5. Prin Tratatul Gondra, semnat în 1923, SUA și-a atins obiectivele din America Latină fără să-i implice pe foștii parteneri europeni. Centrul de gravitate al puterii mondiale se schimba. Europa nu mai era singură stăpână pe soarta ei.

Rezultatele Conferinței de Pace nu au fost acelea pe care le scontaseră inițiatorii ei. Germania era ofensată grav, dar nici pe departe reconciliată. Tânăra republică germană era deosebit de fragilă. Adunarea Națională, care s-a întrunit în sesiune permanentă la Weimar pe parcursul anului 1919, era condusă de o coaliție dominată de social-democrați. Reprezentanții acesteia nu au semnat Tratatul de la Versailles decât sub amenințarea expresă a aplicării de măsuri coercitive. S-au organizat ceremonii emoționante de comemorare a germanilor care își luau adio de la Reich. Berlinul, care trecuse deja prin experiența revoltei stângiste din luna ianuarie 1919, declanșată de asasinarea Rosei Luxemburg*, era acum martorul puciului forțelor de dreapta, organizat de Wolfgang Kapp în luna martie 1920, și trăia momentul apropierii Armatei Roșii. Nimeni nu putea prezice cum ar fi evoluat lucrurile dacă Tuhacevski și-ar fi atins punctul de destinație. Numai că, prin faptul că a alungat populația poloneză din orașele disputate și a predat acele orașe în mâinile populației germane, el și-a trădat intenția de a face jocul nemților și a anula prevederile Tratatului de la Versailles. Trei sute de mii de membri ai trupelor armate ale *Freikorps*** se aflau încă în degringoladă. „Saxonia Roșie" era controlată de comuniști, Bavaria, de ultraconservatorii care vorbeau despre secesiune. Germania se afla la un singur pas de haos.

Spectrul revoltelor sociale bântuia țara. Se amplifica ostilitatea violentă manifestată în egală măsură de forțele de stânga și de cele de dreapta din Germania. În 1922, ministrul pentru reconstrucție, industriașul evreu Walter Rathenau, a fost asasinat. Socialiștii radicali insistau pe șomajul în masă și pe efectele dezastruoase ale hiperinflației. Naționaliștii radicali pedalau pe umilitoarele clauze privind răspunderea de război, pe împotrivirea față de reparațiile datorate și pe faptul că forțele aliate ocupaseră Renania. După 1920 a luat naștere un nou tip de desperado, care încerca o fuziune între nemulțumirile stângii și ale dreptei, prin apariția Partidului Național-Socialist al Muncitorilor Germani (NSDAP).

---

* Rosa Luxemburg (1871–1919) – teoreticiană marxistă, una dintre fondatorii Partidului Comunist German, ucisă la Berlin în cursul unei încercări ratate de preluare în forță a puterii de către grupările de extremă stângă (n.tr.)

** Unități militare sau paramilitare anticomuniste formate din voluntari germani. (n.tr.)

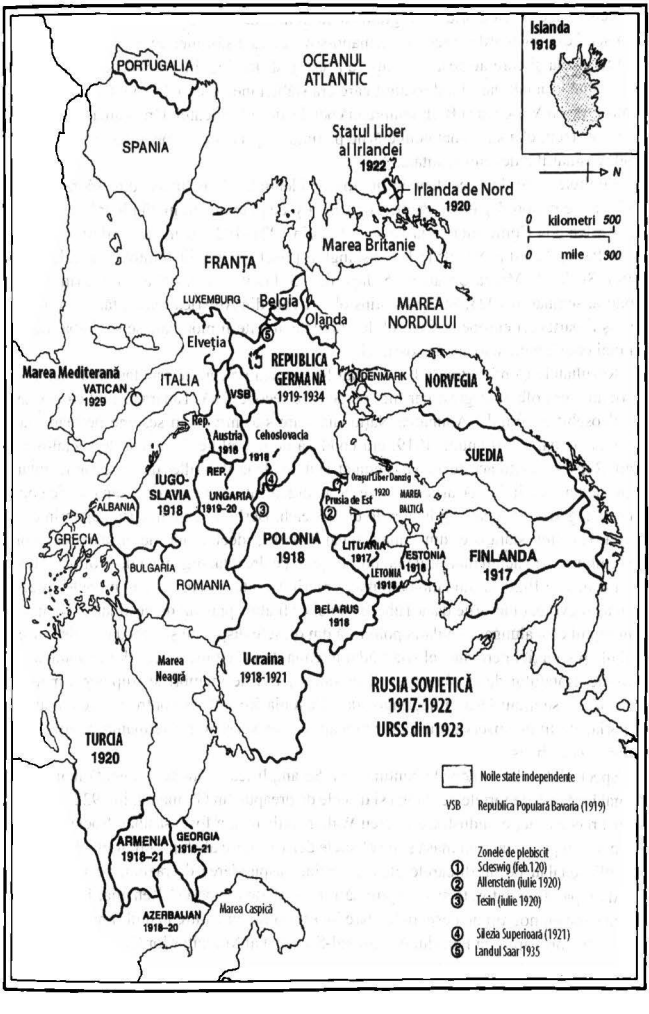

Harta 24. Noua Europă, 1917-1922

Liderul acestuia, Adolf Hitler, a devenit faimos odată cu eşecul Puciului de la Berărie, organizat în 8–9 noiembrie 1923, la München.

O perioadă de relativă încredere a renăscut în rândul populaţiei germane datorită lui Gustav Stressmann (1878–1929), cancelar pentru o vreme şi ministru de externe începând cu 1923. Cu sprijinul secret al Uniunii Sovietice, Stressmann a permis armatei germane să încalce clauzele privind dezarmarea. A obţinut totuşi asentimentul forţelor occidentale, prin eliminarea guvernelor comuniste din Saxonia şi Turingia şi reluarea plăţii datoriei de război. Ulterior, i-a convins pe aliaţi că disputele privind daunele de război provocau pagube economiei europene. În 1924, prin Planul Dawes, a negociat un împrumut de 800 de milioane de mărci de la SUA, garantat cu aur, ceea ce a asigurat renaşterea industriei germane. În 1925, la Locarno, a obţinut reabilitarea Germaniei ca membră a comunităţii internaţionale, în schimbul garantării graniţei franco-germane, iar în 1926 a obţinut acceptarea Germaniei în Liga Naţiunilor. În 1927 au fost retrase ultimele comisii interaliate. Orbiţi de îmbunătăţirea relaţiilor cu Occidentul, puţini au fost aceia care să bage de seamă că frontierele de est ale Germaniei, ca şi politica acesteia faţă de Est, rămâneseră deschise pentru revizuire.

În domeniul finanţelor internaţionale, confuzia a persistat vreme de ani întregi. Graţie aranjamentelor realizate de Antantă în perioada războiului, Marea Britanie şi Franţa aveau de primit sume colosale, mai ales din partea Rusiei, în timp ce datorau, la rândul lor, sume şi mai mari în special faţă de SUA. Planul pentru despăgubirile de război, inclus Tratatului de la Versailles, încerca să determine Germania să plătească integral costurile războiului, astfel încât guvernele forţelor aliate să-şi poată achita datoriile de război. Planul nu s-a dovedit însă fiabil. Sumele implicate nu au putut fi calculate cum trebuie, Germania a refuzat plata integrală, guvernul Uniunii Sovietice a refuzat să recunoască datoriile făcute de ţar, iar SUA a refuzat să ia în calcul o reeşalonare. Aşa că a trebuit să se realizeze înţelegeri alternative. La Conferinţa de pace, J.M. Keynes, un delegat britanic, deja criticase public şi intens abordarea dominantă. În lucrarea sa, *Consecinţele economice ale păcii* (1919), el afirma că susţinerea reconstrucţiei economice a Germaniei era o precondiţie pentru reconstrucţia Europei şi că despăgubirile de ordin punitiv vor aduce prejudicii celor care le impun. Ideile sale au întâmpinat o puternică opoziţie din partea forţelor politice, în parte pentru că el părea să recomande aplicarea unui tratament preferenţial Germaniei, în raport cu aşa-zisele victime ale acesteia. Cu timpul însă, s-a ajuns la concluzia că reconstrucţia trebuie să constituie o acţiune prioritară.

Daunele de război au fost iniţial fixate la suma de 269 miliarde de mărci-aur germane, plătibilă în 42 de ani, adică până în 1962, însă această sumă a fost diminuată succesiv. În 1921, Marea Britanie a făcut un pas, prin promovarea Tratatului comercial anglo-sovietic, stopând boicotul împotriva bolşevicilor. A făcut presiuni pentru reducerea despăgubirilor Germaniei la 132 miliarde de mărci-aur, acceptând riscul ca Franţa să ocupe bazinul Ruhr dacă sumele diminuate nu aveau să fie plătite. În 1922, a propus anularea tuturor datoriilor de război sau, ca alternativă, limitarea rambursării sumei de 33 de milioane de lire pe an, dinspre Marea Britanie către SUA, pe parcursul a 63 de ani, până în 1985. În 1923, după ce au alimentat hiperinflaţia din Germania din cauza cererilor lor financiare, francezii au ocupat bazinul Ruhr, fără însă a obţine vreun efect pozitiv. În sfârşit, în 1924 a avut câştig de cauză o poziţie mai moderată, prin Planul Dawes. Germania urma să plătească daune de război într-un ritm moderat până în 1929, urmat de achitarea sumei de 2 500 de milioane de mărci pe an. Un împrumut de 800 de milioane de mărci din partea aliaţilor avea să faciliteze următoarea rată. Dar chiar şi aceste prevederi s-au dovedit imposibile.

Prin Planul Young, din 1929, Germaniei i s-a cerut să achite 34 500 de milioane de mărci-aur anual, pe o perioadă de 58 de ani, până în 1988, cu o ipotecă asiguratorie pe căile ferate naționale ale Germaniei. La Conferința de la Lausanne din 1932, Germania a fost invitată să facă o ultimă plată, de 3 000 de milioane de mărci – ceea ce nu s-a întâmplat. La acea dată, întreaga chestiune devenise total irelevantă. Germania primise sume mult mai mari, prin intermediul împrumuturilor din SUA, decât plătea ca daune de război. În orice caz, începând din 24 octombrie 1929 – ziua Marelui Crah de la Bursa din New York – economia mondială se îndrepta spre depresiune; și toate împrumuturile SUA către Europa au fost suspendate.

Politicile din perioada interbelică au fost dominate de spectacolul repetat al democrațiilor liberale care cădeau pradă dictaturii. Puterile Occidentale au sperat că victoria repurtată va fi preludiul unei ere modelate după propria imagine. La urma urmelor, la începutul Marelui Război continentul european cuprindea 19 monarhii și 16 republici. „Revoluția democratică" s-a dovedit totuși curând a fi doar o iluzie. Abia de trecea un an fără ca vreo constituție democratică să nu fie violată de un tip sau altul de dictatură. Situația nu putea fi pusă pe seama vreunei cauze simple, cu excepția incapacității puterilor occidentale de a proteja regimurile pe care chiar ele le inspiraseră. Dictatorii erau de toate felurile și structurile – comuniști, fasciști, radicali și reacționari, exponenții unor sisteme autoritariste (ca Piłsudski) sau militariste (ca Franco), monarhi, antimonarhiști, ba chiar și un cleric, monseniorul Tiso*, din Slovacia. Unicul lucru pe care îl aveau în comun era convingerea că democrația occidentală nu era pentru ei (vezi anexa III, p. 1084). [EESTI]

EESTI

Tronul din palatul de la Cnossos era considerat „cel mai vechi scaun din Europa". Dar probabil că nu e corect. Singurul lucru cert este că scaunele cu spătar și cotiere erau rezervate în vechime pentru ceremonii. Îi ajutau pe conducători și marii preoți să adopte o poziție relaxată, demnă și mândră, în timp ce toți le stăteau la picioare. De la tronul regal, conceptul de scaun văzut ca un simbol al autorității a trecut la *cathedra* sau sediul oficial al episcopilor, apoi la catedra profesorilor.

Mobila pe care să te așezi este o invenție europeană relativ modernă. Când nu stăteau în picioare, oamenii primitivi ședeau ghemuiți sau întinși pe jos. Multe popoare asiatice, inclusiv japonezii, preferă și acum această poziție. Grecii și romanii din Antichitate stăteau lungiți pe canapele. În Evul Mediu, oamenii ședeau pe bănci de lemn neșlefuit. Scaunele au fost introduse pentru prima oară în chiliile din mănăstiri, probabil pentru citit. Nu au făcut parte din mobilierul obișnuit dintr-o casă până în secolul XVI și nu au fost obiectul unei proiectări îngrijite până în secolul XVIII. Și nici nu s-au folosit pe scară largă în școli, birouri sau la locul de muncă până la sfârșitul secolului XIX.

Din păcate, scaunele cu fundul plat nu întrunesc cerințele anatomiei umane, spre deosebire de șei, care transferă mult din greutatea corpului în scări, păstrând curbura normală a coloanei vertebrale. În schimb, poziția așezat pe scaun obligă coapsele să formeze un unghi drept cu trunchiul, afectând echilibrul scheletului. Astfel, se exercită o presiune anormală asupra bazinului imobilizat, articulațiilor șoldurilor și a zonei lombare. Durerile cronice de spate sunt unul dintre inconvenientele majore ale progresului de acum.[1]

* Jozef Tiso (1887–1947) – preot catolic, ajuns președintele Republicii Slovace în 1939, sub presiunea Reichului; a impus un regim monopartinic, violent antisemit și pronazist.

Din cele două noi state care apăruseră în perioada interbelică, unul, anume Irlanda, era o republică naţională, iar celălalt, Vaticanul, era o dictatură de factură apostolică. Statul Liber Irlandez a luat fiinţă în 1922, iniţial ca dominion al Imperiului Britanic. În timpul Marelui Război, milioane de irlandezi slujiseră cu loialitate în armata britanică. În 1918 însă, opiniile erau încă împărţite în privinţa Home Rule*. Regiunea Ulster s-a pregătit încă o dată să apere Uniunea cu ajutorul forţei, iar în 1920, a devenit o provincie autonomă a Marii Britanii. Populaţia predominant catolică din sud s-a pregătit pentru dobândirea independenţei. A reuşit, dar numai după două războaie sângeroase – unul împotriva forţelor paramilitare poliţieneşti britanice „Black and Tan", celălalt, un război civil intern. Personalitate dominantă şi premier în mai multe rânduri, Éamon de Valera (1882–1975), era un catolic pe jumătate cubanez, născut la New York dintr-o mamă irlandeză. Statul Liber s-a autoproclamat Republica Irlandeză în 1937, întrerupând toate contactele oficiale cu Marea Britanie în 1949.

Statul Vatican, apropae la fel de papistaş ca şi Republica Irlanda, a fost creat în 1929, ca urmare a Tratatului de la Lateran, semnat de Italia lui Mussolini şi de papa Pius XI. Statul are o suprafaţă de 44 de hectare şi este situat în centrul Romei, pe malul drept al râului Tibru. Populaţia, în număr de 1 000 de locuitori, probabil, urma să fie condusă de autoritatea absolută a papei. Crearea acestui stat a pus capăt „captivităţii" de 60 de ani a papei, de la suprimarea statelor papale din 1870.

În ciuda victoriei repurtate de democraţiile occidentale, cel mai dinamic rezultat politic al Marelui Război a fost monstrul antidemocratic şi antiliberal al totalitarismului. Termenul a fost consacrat de fasciştii italieni care denumeau astfel atât fascismul, cât şi comunismul. După desfiinţarea Ungariei Sovietice, Rusia Sovietică (1917–1922) şi urmaşa acesteia, URSS (din 1923), a rămas pentru multă vreme singurul stat comunist. Exemplul ei a avut o influenţă uriaşă. Cele mai importante regimuri fasciste au apărut în Italia (1922), Germania (1933) şi Spania (1936).[15]

Conceptul de totalitarism a fost respins atât de comunişti, cât şi de fascişti, cu alte cuvinte chiar de reprezentanţii totalitarismului. Era menit să devină o adevărată minge de fotbal în timpul Războiului Rece, iar oamenii de ştiinţă şi teoreticienii politici occidentali i-au arătat un interes diferit.[16] Nu a reuşit să-i atragă pe aceia care aveau nevoie de modele ordonate, infailibile sau care puneau semnul egalităţii între fenomenele politice şi forţele sociale. El reprezintă anatema şi un „relativism" abominabil pentru oricine consideră că fascismul sau comunismul sunt absolut malefice. Pe de altă parte, acest concept este susţinut de acei europeni care au trăit nemijlocit experienţa comunismului şi fascismului. Comunismul şi fascismul nu au fost niciodată identice. Fiecare din ele au evoluat în timp şi fiecare a dat naştere unor variate vlăstare. Însă au mult mai multe în comun decât erau pregătiţi să recunoască practicienii lor. Trăsăturile pe care le-au împărtăşit formează o lungă listă. Un studiu original vorbeşte despre „un sindrom în şase puncte".[17] Şase puncte nu sunt însă suficiente:

* Guvernarea autonomă (n.tr.)

Ideologia național-socialistă. Atât comunismul, cât și fascismul au fost mișcări radicale care au dat naștere unor ideologii care manifestă un amestec de elemente naționaliste și socialiste. În perioada anilor 1920 bolșevicii au diluat treptat principiile lor internaționaliste, adoptând în același timp postulatele naționalismului extrem rus. Sub Stalin, amestecul ideologic a fost catalogat drept „bolșevism național". În aceeași perioadă, naziștii germani au modificat elementele de socialism din ideologia lor. În ambele cazuri, amestecul de național-socialism s-a consolidat în același moment, în 1934.

La nivelul conștientului, comuniștii și fasciștii erau educați în direcția accentuării diferențelor dintre ei. Pe de altă parte, însă, atunci când erau forțați să-și prezinte succint convingerile, răspunsurile pe care le dădeau erau adeseori izbitor de asemănătoare. Unii afirmau că „Pentru noi, membrii patrioți ai sovietelor, patria mamă și comunismul au ajuns să fuzioneze într-un tot inseparabil". Un altul a formulat astfel: „Mișcarea noastră a pus stăpânire pe marxismul laș și a extras din el semnificația (adevărată) a socialismului. A preluat și naționalismul de la fricoasele partide burgheze. Le-am aruncat pe amândouă în creuzetul modelului nostru de viață și din sinteza lor a apărut un concept limpede ca un cristal – național-socialismul german."[18] Nu degeaba cei expuși unor astfel de discursuri erau capabili să-i considere pe comuniști „fasciști roșii", iar pe fasciști, „comuniști bruni".

Pseudoștiința. Comuniștii, dar și fasciștii, susțineau că ideologiile lor au la bază legi fundamentale ale științei, care se presupune că guvernează dezvoltarea societății umane. Comuniștii făceau apel la versiunea lor asupra „marxismului științific" sau a materialismului istoric, naziștii apelau la eugenie și la știința raselor. În niciunul din cazuri, metodele sau descoperirile lor științifice nu s-a bucurat de o largă recunoaștere din partea oamenilor de știință independenți.

Obiective utopice. Toți partizanii totalitarismului au împărtășit viziunea unui om nou care trebuia să creeze o nouă ordine, curățată de orice impurități. Natura viziunii lor era totuși diferită. Putea fi vorba despre etapa finală a comunismului pur, în care nu ar mai fi existat nicio clasă socială – așa cum era propovăduit de marxiștii-leniniști, despre paradisul rasist, arian, curățat de evrei, al naziștilor sau despre restaurația pseudoistoricului Imperiu Roman, în Italia. Realizarea noii ordini era obiectivul care justifica toate sacrificiile de vieți omenești și brutalitățile prezentului. **[UTOPIA]**

Statul unipartid dualist. Odată ajuns la putere, partidul totalitar și-a creat în interiorul propriului aparat de conducere organe care să dubleze și să supravegheze toate celelalte instituții existente. Structurile de stat erau reduse la statutul de curele de transmisie pentru executarea dorințelor partidului. Acest sistem dictatorial dualist era cu mult mai penetrant decât ar lăsa să se înțeleagă termenul obișnuit și înșelător de „stat unipartid". (Vezi anexa III.)

Führerprinzip *sau „Principiul conducătorului".* Partidele totalitare funcționau pe sisteme strict ierarhice. Ele obțineau o supunere de sclav din partea celor aflați sub aripa lor protectoare, prin intermediul cultului absolut al conducătorului de partid,

izvorul înțelepciunii și al tuturor binefacerilor – *Führer*-ul, *Vozd'*, *Il Duce*, *Caudillo* sau „marele cârmaci". Lenin a ocolit un astfel de cult, dar acesta a reprezentat elementul central atât al stalinismului, cât și al hitlerismului.

Gangsterismul. Mulți observatori au remarcat puternicele similitudini dintre comportamentul elitelor din regimurile totalitare și cel al confreriilor criminale profesionale. Gangsterii obțin o putere parazitară asupra comunității pe care o „protejează" de violența pe care ei înșiși o generează. Obișnuiesc să terorizeze atât propriii membri, cât și victimele pe care le vizează, și își elimină rivalii. Manipulează legile și, în timp ce mențin o importantă fațadă de respectabilitate, fac uz de șantaj și de extorcare, pentru a prelua controlul tuturor organizațiilor locale.

Birocrație. Toate regimurile totalitare au nevoie de o vastă armată de birocrați, care să ocupe funcțiile din structurile supradimensionate și dublate ale statului unipartid. Această nouă birocrație a oferit o promovare rapidă pentru cohorte de indivizi oportuniști, indiferent de originea lor socială. Complet dependentă de partid, această birocrație forma probabil singurul corp social ale cărui interese partidul trebuia să le ia în considerare. În același timp, ea cuprindea un număr de „centre de putere" aflate la concurență, ale căror rivalități ascunse dădeau naștere singurei forme adevărate de viață politică existentă.

Propaganda. Propaganda totalitară a datorat mult tehnicilor subliminale ale publicității moderne în masă. A făcut uz de simboluri emoționale, de *son et lumière**, de arta angajată politic și de arhitectura impunătoare și de principiul „minciunii sfruntate". Demagogia nerușinată viza elementele vulnerabile și vindicative ale unei societăți dezrădăcinate de talazurile războiului și ale modernizării. [PROPAGANDA]

Estetica puterii. Regimurile totalitare au edificat un monopol în domeniul artelor, dezvoltând un mediu estetic în care se ridica în slăvi partidul aflat la conducere, care înfrumusețea legăturile dintre partid și popor, care se regala cu imaginile eroice ale miturilor naționale și se răsfăța cu fantezii megalomane. Fasciștii italieni, naziștii germani și comuniștii sovietici împărtășeau cu toții gustul pentru portretele de dimensiuni monstruoase ale liderului, pentru sculpturile supradimensionate ale muncitorilor pline de mușchi și pentru clădirile publice ostentative, cu proporții ultragrandioase.

Dușmanul dialectic. Niciun regim totalitar nu ar fi putut spera să-și legitimeze propriile proiecte malefice fără existența unei forțe malefice adversare cu care să se lupte. Răspândirea fascismului în Europa a fost o mană cerească pentru comuniști, care altfel nu și-ar fi putut justifica acțiunile decât prin raportarea la răul mai îndepărtat al liberalismului, imperialismului și colonialismului. Fasciștii nu au încetat nicio clipă să se justifice altfel decât în termenii cruciadei pornite împotriva bolșevismului, iar comuniștii, prin „lupta împotriva fascismului". Contradicțiile

* Sunet și lumină (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

din cadrul totalitarismului au constituit motorul urii și al conflictelor pe care le promova.

Psihologia urii. Regimurile totalitare ridicau nivelul emoțional fluturând ura față de „dușmani" atât în interior, cât și în afara granițelor. Adversarii cinstiți sau oponenții onorabili nu existau. În repertoriul fascist, evreii și comuniștii se aflau în capul listei. În repertoriul comuniștilor, fasciștii, capitaliștii lachei, „culacii"* și presupușii sabotori erau puși fără milă la stâlpul infamiei.

Cenzura preventivă. Ideologia totalitară nu putea opera fără o cenzură strictă, care să controleze toate sursele de informare. Nu era suficientă suprimarea opiniilor sau a actelor nedorite, era necesară prefabricarea tuturor datelor care aveau permisiunea să circule.

Genocidul și coerciția. Regimurile totalitare au împins violența politică dincolo de toate limitele existente anterior. O rețea complexă de poliție politică și agenții de securitate era în permanență ocupată, inițial cu distrugerea tuturor rivalilor și a indezirabililor, iar mai apoi cu inventarea unor oponenți care să mențină mecanismul în mișcare. Campaniile de genocid îndreptate împotriva „dușmanilor" de rasă sau de clasă (nevinovați) conferea veridicitate imperativelor ideologice și menținea populația într-o stare de permanentă teamă. Arestările și execuțiile în masă prin împușcare, lagărele de concentrare și crimele aleatoare erau lucruri obișnuite.

Colectivismul. Regimurile totalitare au pus accentul pe tot felul de activități menite să întărească legăturile colective și să slăbească identitatea individuală și de familie. Creșele de stat, „arta socială", mișcările de tineret, ritualurile de partid, paradele militare și uniformele diferitelor grupări serveau toate la consolidarea unei discipline sociale de înalt nivel și a unui comportament corespunzător. În Italia fascistă s-a realizat un sistem de asociații, conduse de partid, care au înlocuit toate fostele sindicate și organizații ale muncitorilor, iar în 1939 acestea au preluat puterea în camera inferioară a Adunării naționale.

Militarismul. Regimurile totalitare, în general, au amplificat sau au inventat o „amenințare externă", cu scopul de a coaliza cetățenii în apărarea patriei mamă. Reînarmarea a reprezentat o prioritate economică absolută. Sub controlul partidului, forțele armate ale statului s-au bucurat de un monopol al armamentului și de un ridicat prestigiu la nivel social. Toate planurile militare ofensive erau prezentate ca având caracter defensiv.

Universalismul. Regimurile totalitare acționau sub imperiul ipotezei că sistemul lor se va extinde la un moment dat pe întreg globul. Ideologii comuniști susțineau că marxism-leninismul era „științific" și, deci, universal aplicabil. Naziștii mărșăluiau sub lozinca „Denn heute gehört uns Deutschland,/ Und morgen die ganze Welt" (Căci azi Germania este a noastră, iar mâine, lumea întreagă.) [LETTLAND]

* Culac (pumn, în lb. rusă) – termen peiorativ în limbajul politic sovietic, prin care erau numiți țăranii relativ bogați din Imperiul Rus, care stăpâneau ferme mai întinse și care foloseau mână de lucru angajată. (n.tr.)

Disprețul față de democrația liberală. Toți adepții totalitarismului au disprețuit democrația liberală pentru caracterul ei umanitar, pentru credința în compromis și în coexistență, pentru spiritul ei comercial și pentru atașamentul față de lege și de tradiție.

Nihilismul moral. Toți adepții totalitarismului au împărtășit opinia că scopurile lor au scuzat mijloacele folosite. „Nihilismul moral, scria un observator britanic, nu reprezintă doar trăsătura centrală a național-socialismului, ci și trăsătura centrală dintre aceasta și bolșevism."[19]

Conceptul de totalitarism se susține sau este infirmat de esența acestor puncte de comparație între principalii lui practicanți. Validitatea nu îi este afectată de diferitele jocuri politice sau intelectuale în care a fost folosit ulterior.

Cu toate acestea, comunismul și fascismul diferă, în mod evident, în privința originilor identității fiecăreia din cele două. Comuniștii erau legați de lupta de clasă, naziștii, de campania lor pentru puritate rasială. Alte diferențe importante existau în domeniul social și în cel economic. Fasciștii au avut grijă să lase intactă proprietatea privată și să-i atragă pe marii industriași pentru cauza lor. Comuniștii au abolit proprietatea privată în cele mai multe dintre formele ei. Au naționalizat industria, au colectivizat agricultura și au instituit planificarea controlată de la centru. Pe aceste temeiuri, comunismul trebuie considerat ramura cea mai totalitară a totalitarismului. [GAUCHE]

Trebuie să accentuăm desigur faptul că ideea „controlului total asupra individului uman", clamată uneori ca aparținând totalitarismului, este rodul imaginației cuiva. Utopiile totalitare și realitățile totalitarismului au fost două lucruri diferite. Marile proiecte totalitare au fost adeseori ineficiente. Totalitarismul nu se referă la realizările unor regimuri politice, ci la ambițiile acestora. Mai mult încă, molima totalitarismului a generat și propriii anticorpi. Opresiunea masivă a inspirat adeseori o rezistență eroică. Expunerea la o filozofie iluzorie poate da uneori naștere unor indivizi cu înalte principii morale. Cei mai aprigi anticomuniști au fost ex-comuniștii. Cei mai buni „antifasciști" au fost adevărații patrioți germani, italieni sau spanioli.

Din punct de vedere istoric, una dintre cele mai interesante întrebări este cât de mult s-au alimentat reciproc fascismul și comunismul. Înainte de 1914 principalele ingrediente ale celor două mișcări – socialismul, marxismul, naționalismul, rasismul și autocrația – erau prezente în Europa în stare diluată și în diverse combinații. Dar comunismul a fost primul care s-a cristalizat. Apariția lui în 1917 s-a produs cu mult înainte de orice manifestări coerente ale fascismului. Comuniștii, așadar, trebuie considerați drept lideri, iar fasciștii, cei care au învățat rapid. Problema este următoarea: se poate vorbi de o relație cauză-efect în situația unei precedențe cronologice? A reprezentat fascismul doar o cruciadă pentru salvarea lumii de bolșevism, așa cum au susținut mulți dintre adepții lui? Ce anume au învățat fasciștii de la comuniști? Este greu de negat faptul că Béla Kun a dat regimului lui Horthy propria lui *raison d'être** . Greva generală din Italia, izbucnită în luna octombrie 1922 și dominată de comuniști, i-a oferit lui Mussolini pretextul necesar pentru al său „marș asupra Romei". Forța manifestată de comuniști în stradă și la cabinele

* Rațiune de a fi (în lb. fr. în orig.) (n. tr.)

de vot din Germania i-a speriat pe conservatorii germani şi i-a făcut să-i ofere lui Hitler puterea.

Aceasta nu este însă nici pe departe toată povestea. La ca şi comuniştii, fasciştii erau mistificatori notorii: declaraţiile lor nu trebuie luate prea în serios. Benito Mussolini (1883–1945), odinioară ex-editor al ziarului socialist *Avanti* (Înainte), autor al unei lucrări pseudo-marxiste despre lupta de clasă (1912), delapidator şi derbedeu scandalagiu, nu a fost prea angajat faţă de principiul politic. Nu a avut niciun scrupul în a-şi folosi bandele de *fascisti* mai întâi în sprijinul ocupării brutale a regiunii Fiume de către naţionalişti, în 1920, pentru a susţine blocul liberal al lui Giolitti* la alegerile generale din 1921, iar mai apoi pentru asasinarea liderului socialist Matteotti**. S-a declarat, de exemplu, în favoarea unei monarhii constituţionale pe care la scurtă vreme a răsturnat-o. Nu trebuie să mai căutăm o consecvenţă ideologică în astfel de tactici: el urmărea pur şi simplu să exploateze haosul la dezlănţuirea căruia a contribuit.

Acelaşi lucru se poate spune despre comportamentul său extraordinar şi încununat de un succes, extraordinar din luna octombrie 1922. După ce a contribuit iniţial la haosul provocat de greva generală, el i-a telegrafiat regelui un ultimatum în care i-a cerut să-l numească prim-ministru. Regele ar fi trebuit să-i ignore cererea, dar nu a făcut-o. Mussolini nu a obţinut puterea, ci doar a ameninţat că o va face, iar sub pericolul continuării haosului, democraţii italieni s-au predat. „Marşul asupra Romei, scrie istoricul cel mai important al Italiei, a reprezentat o confortabilă călătorie cu trenul, urmată de o anemică demonstraţie, totul ca răspuns la o invitaţie expresă din partea regelui."[20] Câţiva ani mai târziu, când regimul lui Mussolini se confrunta cu frământări crâncene, Adolf Hitler a insistat să-l salveze pe acesta. „La urma urmelor – se relatează că ar fi afirmat führerul – Ducele este cel care ne-a arăta că orice este posibil."[21] Ceea ce arătase Mussolini că este posibil a fost subminarea democraţiilor liberale şi o a doua rundă teribilă a „războiului total" în Europa.

Tonul relaţiilor internaţionale a fost dat de oroarea aproape universală a războiului. Cel puţin la suprafaţă, „nonagresiunea" era obligatorie. În douăzeci de ani, au fost semnate un număr mare de pacte de nonagresiune (vezi anexa III, p. 1084). Pentru acele state care nu aveau în intenţie vreo agresiune, astfel de pacte erau irelevante. Pentru acelea care intenţionau agresiuni, ele ofereau un camuflaj perfect: atât Hitler, cât şi Stalin erau pasionaţi de ele.

Crearea Ligii Naţiunilor trebuie contabilizată printre realizările Conferinţei de Pace. Convenţia Ligii a intrat în vigoare la 10 ianuarie 1920, în aceeaşi zi ca şi Tratatul de la Versailles, în care a fost inclusă în mod incorect. Convenţia încerca să asigure rezolvarea disputelor prin arbitraj şi consens şi stipula folosirea forţei colective împotriva agresorilor. Prevedea o Adunare Generală, care să se întrunească anual şi în care fiecare stat membru avea un vot egal, un Consiliu executiv şi un Secretariat permanent, toate cu sediul la Geneva. Liga a preluat şi Curtea Internaţională de Justiţie de la Haga şi Camera Internaţională a Muncii. Adunarea Generală s-a întrunit pentru prima dată în luna noiembrie 1920 şi apoi în fiecare an, până în 1941. S-a autodizolvat în luna aprilie 1946, când acţiunile rămase au fost transferate la Organizaţia Naţiunilor Unite din New York.

---

* Giovanni Giolitti (1842–1928), om politic italian (n.tr.)

** Giacomo Matteotti (1885–1924), politician italian de orientare socialistă (n.tr.)

Activitatea ligii a demarat prea târziu pentru a mai afecta reglementările imediate ale Marelui Război şi a fost împiedicată de neparticiparea acelor puteri care ar fi putut să o facă efectivă. În cei douăzeci şi unu de ani de funcţionare a ligii, cele trei centre de putere ale Europei nu au fost niciodată reprezentate cum se cuvine. Dintre puterile occidentale, numai Franţa şi-a jucat integral rolul. SUA, finanţatorul iniţial al ligii s-a ţinut deoparte; Marea Britanie nu a semnat actul fundamental, Protocolul de la Geneva (1924) privind rezolvarea paşnică a disputelor. Germania nu a participat între 1926 şi 1933, nici Italia, între 1920 şi 1937. Uniunea Sovietică a fost admisă în 1934 şi exclusă în 1940. Franţa şi SUA au avut o iniţiativă importantă în 1928 pentru a pune capăt unora dintre ratările evidente ale ligii. Pactul Briand-Kellogg privind renunţarea la război a fost până la urmă semnat de 64 de state, inclusiv de URSS. El nu a fost însă niciodată inclus în reglementările proprii ale ligii. De aceea, deşi liga susţinea sancţiunile de ordin militar sau economic împotriva statelor agresoare, ea nu avea mijloacele de a-şi pune în practică aceste sancţiuni. Drept urmare, liga a jucat un rol major în managementul problemelor minore şi unul neglijabil în rezolvarea celor majore.

Graţie atitudinii ambivalente a puterilor occidentale, liga nu era împuternicită să conteste reglementările europene generale pe care acestea crezuseră că le-au stabilit în 1919–1920. O decizie fatală a stabilit ca solicitările pentru revizuirea tratatului să nu poată fi acceptate drept „dispută", conform prevederilor Protocolului de la Geneva. Principiul unanimităţii, care guverna votul în cadrul Adunării şi al Consiliului, garanta că nicio hotărâre nu putea fi luată dacă ea contravenea dorinţelor marilor puteri. Cruciala Conferinţă pentru Dezarmare nu s-a reunit decât în 1932, moment în care procesul de reînarmare era deja avansat în URSS şi avea să fie curând iniţiat şi în Germania.

Cu alte cuvinte finanţatorii ligii au lipsit-o, în ansamblu, de mijloacele necesare pentru a-şi atinge înaltele idealuri. Liga a condus Comisia Mandatelor Coloniale pentru Palestina şi Siria. A administrat Oraşul Liber Danzig, Landul Saar şi Comisia Strâmtorilor. A mediat disputa dintre Turcia şi Irak privind oraşul Mosul, pe cea dintre Grecia şi Bulgaria asupra Macedoniei (1925) şi, fără succes, disputa dintre Polonia şi Lituania privind oraşul Vilnius (1925–1927). Liga nu a putut face faţă invaziei Japoniei în Manciuria (1931) sau invaziei Italiei în Abisinia (1936). Nu din vina ei, liga a fost complet depăşită în momentul în care puterile Europei au început să-şi arate colţii, la finele anilor 1930.

Cel mai activ om de stat în domeniul păcii europene a fost, fără îndoială, Aristide Briand (1862–1932). Socialist reformator născut la Nantes, Briand a fost de zece ori premier al Franţei, dar etapa cea mai fructuoasă a carierei sale a fost atinsă în 1925–1932, când a fost ministru de externe. Cu o energie deosebită, el a urmărit reconcilierea franco-germană. A fost arhitectul principal al Pactului de la Locarno, a elaborat Pactul Briand- Kellogg de renunţare la război şi a avansat propuneri pentru o uniune europeană. Nobilele sale idealuri şi lipsa de succes în realizarea lor au fost tipice pentru acele vremuri.

Propunerile lui Briand privind o uniune a Europei a avut puţine consecinţe imediate. Dar ele sunt importante pentru toţi cei care caută ideile incipiente ale acelor politici care au dat roade până la urmă, douăzeci de ani mai târziu. Acestea au fost pentru prima dată prezentate într-un discurs ţinut în faţa Adunării ligii în luna septembrie 1929:

> Cred că între popoarele care se coagulează în grupuri, pe criterii geografice – aşa cum sunt popoarele Europei – ar trebui să existe un anume fel de legături, de tip federal... Evident, această asociere va fi primordial de ordin economic, pentru că

acesta este cel mai urgent aspect al problemei... Totuşi, sunt convins că această legătură federativă ar putea acţiona în mod util şi din punct de vedere politic şi social, fără a afecta suveranitatea niciuneia dintre naţiunile care fac parte din asociaţie...[22]

Cuvintele-cheie au fost „grupuri geografice", „primordial economic" şi „suveranitate".

Un Memorandum mult mai detaliat a fost prezentat în luna mai 1930. Acest document vorbea despre o „uniune morală a Europei" şi descria principiile şi mecanismele de bază prin care aceasta se putea realiza. Documentul insista asupra „subordonării generale a chestiunilor economice în raport cu cele politice". Se preconiza stabilirea unui Comitet politic permanent, care să funcţioneze ca un corp decizional executiv, şi a unui organ reprezentativ, Conferinţa europeană, în cadrul căreia să aibă loc dezbaterile. Pentru perioada imediat următoare, cele 27 de ţări europene membre ale ligii erau chemate să se întrunească într-o serie de întâlniri în care să analizeze o gamă largă de probleme conexe, inclusiv cu caracter financiar, cu privire la forţa de muncă şi relaţiile interparlamentare. Începând cu luna ianuarie 1931, Briand a prezidat în cadrul ligii subcomitetul însărcinat să analizeze reacţiile ţărilor membre la acest memorandum. Dintre ele, numai răspunsul dat de Olanda demonstra că această ţară era pregătită să accepte faptul că o uniune europeană însemna o reducere inevitabilă a suveranităţii.

Aşa cum s-a dovedit, 1931 a fost ultimul an pentru Briand, dar şi pentru ideile sale. Discursul lui iniţial despre o uniune europeană a fost urmat la scurtă vreme de crahul de pe Wall Street. Discuţiile pe marginea memorandumului au coincis cu primul succes electoral al naziştilor germani. Planurile europene ale lui Briand au fost date deoparte de activitatea sa ca preşedinte al Comitetului Manciurian care, după îndelungi deliberări, a emis o admonestare publică a Japoniei pentru că a invadat China. În Asia, Japonia a nesocotit Liga şi a cules recompensele actului de agresiune. În Europa „spiritul tratatului de la Locarno" slăbise. Stresemann* era mort; Briand însuşi, bolnav, îşi dăduse demisia. La moartea sa ministrul de externe britanic, Austen Chamberlain**, i-a adus un omagiu înflăcărat. Briand „era mândru de ţara lui şi gelos pe prerogativele ei, a spus Chamberlain. Dar mândria lui nu a fost deplină decât atunci când Franţa, ca o zeiţă, a ieşit în faţă şi a condus celelalte naţiuni pe calea păcii şi a civilizaţiei. Nu mai există acum nimeni de calibrul său."[23] Aceste cuvinte au reprezentat o rară demonstraţie de solidaritate anglo-franceză.

Într-o astfel de atmosferă, Italia fascistă a sugerat un plan alternativ privind securitatea europeană. Mussolini propunea un pact cvadripartit al marilor puteri, între Marea Britanie, Franţa, Germania şi Italia. Propunerea reprezenta o cinică revenire la proastele obiceiuri ale Concertului European*** şi ar fi însemnat renunţarea la orice pretenţie privind statutul egal al statelor. Era o tentativă nemascată de a mobiliza „Occidentul" în faţa pericolelor venite din „Est" – cu alte cuvinte, împotriva disputelor dintre statele succesoare şi

---

* Gustav Stresemann (1878–1929) – om politic german, fondator şi lider al Partidul Popular German, cancelar în 1923 şi ministru de externe din 1923 şi până la moartea sa (n.tr.)

** Sir Joseph Austen Chamberlain (1863–1937) – om de stat britanic, laureat al Premiului Nobel pentru Pace (n.tr.)

*** Sistemul de echilibru între puterile Europei – cunoscut şi ca Sistemul Congresului (după Congresul de la Viena) –, care a funcţionat de la sfârşitul Războaielor Napoleoniene (1815) şi până la izbucnirea Primului Război Mondial (1914); ţările fondatoare au fost Austria, Prusia, Imperiul Rus şi Marea Britanie – membrii Alianţei Cvadruple care a desfiinţat Primului Imperiu Francez –, cărora li s-a alăturat ulterior şi Franţa. (n.tr.)

împotriva expansiunii potențiale a comunismului. Propunerea s-a bucurat de un oarecare interes din partea ministerului de externe britanic, dar nu a fost bine primit în Quai d'Orsay*, unde s-a preferat respectarea convențiilor deja existente. Cu excepția Conferinței de la München, prevederile acestei propuneri au rămas literă moartă.

Viața culturală a Europei era profund afectată de mahmureala războiului, care accentua problema valorilor tradiționale și accelera tendințele centrifuge existente. Tonul de neliniște și de pesimism a fost dat de scrierea lui Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* (Declinul Occidentului, 1918), care oferea un punct de vedere specific german asupra „civilizației occidentale". Apariția comunismului a entuziasmat mulți intelectuali vestici, pentru care atitudinea cutezător-utopică a bolșevicilor din Rusia se dovedea neobișnuit de fascinantă. Politica activă comunistă nu era pentru cei mulți, dar opiniile promarxiste erau foarte la modă. Lungul șir de pelerini către Moscova, oameni pentru care cel mai criminal regim din istoria Europei nu era capabil să facă vreun rău, oferă unul dintre cele mai stranii spectacole de iluzie în masă înregistrate vreodată.[24] Și fascismul avea să-și recruteze colaboratorii din rândul oamenilor de știință și de cultură. Unii, cum ar fi George Bernard Shaw**, au reușit să se gudure pe lângă dictatorii de toate felurile. La vizita lui în URSS din 1931 G.B. Shaw remarca: „Mi-aș fi dorit să instituim și noi munca forțată în Anglia, caz în care nu am mai fi avut două milioane de șomeri". Iată părerea lui despre Stalin, după o întâlnire personală cu acesta: „Se spune despre el că e un exemplu de atașament familial, de virtute și de inocență"[25]. Privind retrospectiv, cărți precum cea semnată de soții Webb***, *Soviet Communism: A New Civilisation* (1935), par pur și simplu niște prostii, dar ele au alimentat neliniștile veritabile ale generației de după război, ajutând în același timp la ascunderea față de întreaga lume a realităților din URSS. Lipsa de integritate morală vădită de intelectualii asupra cărora se exercitau presiuni de ordin politic, așa cum este ea descrisă în *La Trahisón des clercs* (1927) a lui Julien Benda****, a constituit o temă recurentă. Ar fi fost mai convingător Benda, dacă el însuși nu ar fi încercat să justifice procesele spectacol comandate de acesta. Filosoful spaniol José Ortega y Gasset***** a văzut totalitarismul ca pe un semnal de amenințare din partea culturii de masă. În lucrarea sa *Rebelión de las masas* (Revolta maselor, 1930), el avertiza că democrația purta germenii tiraniei majorității.

În gândirea religioasă, ierarhia catolică conservatoare a luat o poziție mai dură împotriva comunismului decât Biserica protestantă. În 1937 însă cele două enciclice ale papei Pius XI, *Mit brennender Sorge******* și *Divini Redemptoris*******, au hotărât că atât fascismul, cât și comunismul sunt incompatibile cu credința creștină. În același timp, filosofii catolici

---

* Nume sub care este îndeobște cunoscut Ministerul de Externe Francez, după numele străzii pe care se află sediul acestuia (n.tr.)

** Scriitor irlandez (1856–1950), autor de piese de teatru, critic de artă și publicist politic de orientare socialistă, laureat al Premiului Nobel pentru literatură (1925) (n.tr.)

*** Sidney și Beatrice Webb (1859–1947 și, respectiv, 1858–1943), economiști socialiști englezi (n.tr.)

**** Filosof și romancier francez (1867–1956), autorul controversatului volum *Trădarea cărturarilor* (n. trad.)

***** Filosof și eseist liberal spaniol (1883–1955) (n.tr.)

****** „Cu arzătoare grijă" (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

******* „Mântuirea divină" (în lb. lat. în orig.) (n.tr.)

moderniști, cum ar fi neotomistul Jacques Maritain (1882–1973), au încercat să aducă în prezent gândirea socială a bisericii. Dezbaterile religioase interconfesionale au fost stimulate de teologul evreu Martin Buber (1875–1965), care a fost o perioadă profesor la Frankfurt, și de elvețianul Karl Barth (1886–1968), a cărui influență lucrare, *Die kirchliche Dogmatik* *(1932), încerca să restabilească fundamentele protestantismului.

În literatură, sentimentul rămas în urma războiului, de distrugere devastatoare și de dezorientare, a fost redat cu elocvență în minunatul poem al lui T.S. Eliot, *Țara pierdută*, în piesa lui Pirandello, *Șase personaje în căutarea unui autor* (1920) și de textele în stilul „fluxul conștiinței" din romanele lui James Joyce, *Ulise* (1923) și *Veghea lui Finnegan* (1939). Anul 1928 a marcat crearea romanului de nepublicat al lui D.H. Lawrence, *Amantul doamnei Chatterley* un atac îndrăznel la adresa moravurilor sexuale ale Angliei, dar și a piesei de teatru *Dreigroschenoper Opera de trei parale*, semnată de Bertold Brecht, care a ajuns cea mai renumită producție a unui mediului artistic de stânga, din Berlinul perioadei premergătoare dezvoltării nazismului. În aceeași perioadă scriitorul Thomas Mann (1875–1955), care căpătase notorietate chiar înainte de război, cu romanele *Casa Buddenbrooks* (1900) și *Moarte la Veneția* (1911), a preluat rolul de frunte în efortul de a proteja cultura germană de proasta reputație a politicii țării. A continuat să publice romane, ca *Der Zauberberg Muntele vrăjit*, 1924, în care a explorat moștenirea echivocă lăsată de Wagner și Nietzsche, apoi a emigrat și a devenit epitomul „germanului bun" din exil. În Rusia, scurta perioadă de libertate a literaturii, din anii 1920, a făcut loc manifestării talentelor poetice de forță ale lui Aleksander Blok (1880–1921) și Vladimir Maiakovski (1893–1930). Apariția stalinismului i-a împărțit pe scriitorii ruși în slujitori ai partidului, cum au fost Gorki și Soholov, și în disidenți persecutați, ca Osip Mandelștam (1891–1938) sau Ana Ahmatova (1889–1966). Memoriile văduvei lui Mandelștam, Nadejda, sub titlul *Fără speranță* nu au putut fi publicate decât în anii 1960, dar ele oferă cea mai elocventă mărturie despre literatura rusă din catacombe. În Europa Centrală, prevestirea totalitarismului plutește peste romanele lui Kafka precum *Castelul* (1925) și *Procesul* (1926), peste drama alegorică *Din viața insectelor* – (1921), pe deasupra romanului lui Witkievicz, *Nesațul* ca și în opera poetului român Lucian Blaga (1885–1939) și a croatului Miroslav Klreza (1893–1975). Antieroul lui Kafka, numit „K", este arestat sub acuzații pe care nu le poate nicicum afla și va fi ucis în final de către doi bărbați cu joben, la comanda „ca un câine". Stanislav Witkievicz (1885–1939), cunoscut cu numele de Witkacy, a fost și pictor, și matematician și este recunoscut ca pionier al teatrului absurdului. Aproape necunoscut dincolo de granițele Poloniei în timpul vieții sale, avea să se sinucidă în ziua în care Armata Roșie s-a alăturat invaziei Wehrmachtului german. Cu toate acestea, nimic nu a rivalizat ca popularitate cu memoriile din insula Capri ale doctorului suedez Axel Munthe, al cărui roman *Cartea de la San Michele* (1929) a fost tradusă în patruzeci și una de limbi. [INDICE] [ȚARA PIERDUTĂ]

În domeniul științelor sociale, așa-numita „Școală de la Frankfurt" a exercitat o influență uriașă într-un interval de timp foarte scurt. Înființat în 1923 și închis de naziști în 1934, Institut für Sozialforschung de la Frankfurt a fost gazda unui cerc de intelectuali care activau la granița dintre filosofie, psihologie și sociologie. Personalități ca Max Horkenheimer (1895–1973), Theodor Adorno (1903–1969) și Karl Mannheim (1893–1947) au fost de părere că științele moderne încă mai aveau nevoie să descopere metode

*„Dogmatica bisericească" (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

eficiente pentru a putea analiza fenomenele umane şi pentru a susţine evoluţia acestora. Cu o orientare radicală şi de stânga, dar opunându-se tuturor ideologiilor, inclusiv marxismului, aceştia au respins logica şi epistemologia convenţionale, temându-se în acelaşi timp de influenţele malefice ale tehnologiei, ale societăţii industrializate şi ale unei reforme pas cu pas. Cercetările lor în domeniul unei „teorii critice" neangajate, condiţionată, dar nedeterminată de momentul prezent, aveau să impresioneze o întreagă generaţie de oameni de ştiinţă din sfera ştiinţelor sociale, atât din SUA, cât şi din Europa, după 1945.

ŢARA PIERDUTĂ

Poemul lui T.S. Eliot, *Ţara pierdută*, apărut în 1922, era opera unui american stabilit în Europa. Schiţa iniţială începea astfel: „Mai întâi au fost câţiva cercetaşi, acolo la coliba lui Tom". În versiunea publicată începutul era:

Aprilie este luna cea mai nemiloasă, stârnind
Liliacul dintr-un pământ mort, amestecând
Aducerile-aminte şi dorinţele, trezind
La viaţă rădăcinile amorţite în ploi primăvăratice.

Poemul de 433 de versuri al lui Eliot, scris în cea mai mare parte în Elveţia, a fost inspirat de Legenda Sfântului Graal şi este compus dintr-un şir de aluzii şi fragmente literare ezoterice. Efectul general aduce cu o plimbare printre relicvele unei civilizaţii distruse.

Ultima parte tratează, printre altele, decăderea Europei de Est:

Cine sunt gloatele acelea cu faţa ascunsă rotindu-se
Peste câmpii nesfârşite, împleticindu-se în pământul crăpat
Prins în inel de zarea fără adâncime...

O notă face trimitere la un citat din romancierul german Herman Hesse: „Cel puţin frumoasă este acea jumătate estică a Europei care umblă beată pe drumul spre Haos, în căutarea Sfântului Graal, cântând aidoma lui Dmitri Karamazov".

Poemul se încheie astfel:

Podul Londrei se năruie, se năruie.

Poi s'ascose nel fuoco che gli affina
Quando fiam uti chelidon – O rândunică, rândunică
Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie.
Frânturile acestea le-am ţărmurit pe lângă ruinurile mele
O, dar atunci am să-ţi arăt eu. Hieronymo a înnebunit iarăşi.
Datta. Dayadhvam. Damyata.
Shantih shantih shantih

„Mai mulţi critici – a explicat Eliot ulterior, în cadrul unei prelegeri ţinute la Harvard – mi-au oferit onoarea de a interpreta poemul ca fiind o critică asupra lumii contemporane... Pentru mine... nu a fost altceva decât o mormăială ritmică."[1]

Rodul cel mai cunoscut al cercetării lor generale a fost lucrarea comună semnată de Horkheimer şi Adorno, *Die Dialektik der Aufklärung Dialectica iluminismului*, 1947.[26] [ANNALES]

ANNALES

Numărul 1 al revistei *Annales d'histoire économique et sociale* a apărut la Paris, în 15 ianuarie 1929[1]. Scurta prefaţă „Către cititorii noştri" era semnată de cei doi directori, Lucien Febvre (1878–1956) şi Marc Bloch (1886–1944). În ea se exprima credinţa că noua revistă îşi va „lăsa amprenta sub soare". Erau publicate patru articole principale: Gustave Glotz scria despre preţul papirusului în Antichitatea greacă; Henri Pirenne, despre educaţia primită de negustori în Evul Mediu; M. Baumont semna articolul despre activitatea industrială a Germaniei după ultimul război; şi G. Méquet (Geneva), despre problema populaţiei în URSS. O a doua secţiune a revistei, „Viaţa ştiinţifică", includea diferite elemente noi, alături de o descriere tehnică a *plans parcelaires*, sau „schiţele de plan ale terenurilor în proprietate", semnată de Bloch, şi de o prezentarea a carierei lui Max Weber, autor Maurice Halbwachs. O secţiune dedicată prezentărilor conţinea vreo douăsprezece eseuri care acopereau subiecte de la sclavagismul sicilian la istoria economică a Ţării Galilor. Coperta de spate conţinea reclame pentru „Colecţia Armand Colin", principalul sponsor al revistei, şi pentru cele 22 de volume de *Géographie universelle* semnată de Paul Vidal de la Blanche şi L. Gallois.

Annales avea să lanseze nu doar o revistă, ci o şcoală de istorie cu un prestigiu de neegalat. Ţinta era desfiinţarea dominaţiei exercitate de domeniile consacrate şi lărgirea studiilor de istorie prin intermediul unor tehnici şi subiecte luate din ştiinţele sociale. Nu doar sociologia şi economia, ci şi psihologia, demografia, statistica, geografia, climatologia, antropologia, lingvistica şi ştiinţele medicale, toate aveau să-şi găsească locul aici. Un accent deosebit urma să cadă pe abordările de tip interdisciplinar.[2]

Pedigriul intelectual al revistei *Annales* este edificator. Febvre l-a cunoscut pe Bloch la Universitatea din Strasbourg. Îşi făcuse un renume prin intermediul unui studiu regional executat în Franche-Comté. Bloch lucra la o istorie a Franţei rurale. Niciunul nu se simţea atras de figurile importante ale momentului, ca Renouvin, istoric al diplomaţiei, sau Fustel de Coulanges, apostolul cercetării documentaristice. Amândoi fuseseră influenţaţi de maeştri foarte diferiţi. Unul dintre ei a fost Émile Durkheim (m. 1917), pionier al sociologiei. Al doilea era belgianul Henri Pirenne (1862–1935), autorul unor studii concentrate pe problematicile speciale ale democraţiei medievale şi ale „istoriei sociale a capitalismului". Cel de al treilea era Paul Vidal de la Blanche (1845–1918), profesor la École Normale Supérieure şi fondator al disciplinei geografiei umane. Vidal a fost acela care i-a inspirat pe Febvre şi Bloch să caute în zonele rurale noi surse şi perspective asupra trecutului.[3]

Cel mai important, poate, era un păcat profesional împotriva căruia originalii directori ai revistei *Annales* erau gata să lupte. Era vorba de păcatul specializării. Istoricii îşi concentrau eforturile în domenii din ce în ce mai înguste, ascunşi în spatele propriilor *cloisonnements* sau „ziduri despărţitoare". Apelul lor era lipsit de ambiguităţi:

„Nimic nu ar fi mai perfect decât ca toţi specialiştii adevăraţi care îşi îngrijesc minuţios grădina proprie să facă în acelaşi timp efortul de a cerceta şi lucrarea vecinilor lor. Cu toate acestea, zidurile sunt atât de înalte, încât vederea este adeseori blocată. Împotriva acestor formidabile ziduri despărţitoare ne vedem luând poziţie"[4].

Dacă această ameninţare era uşor de recunoscut în 1929, ea avea să crească inexorabil în deceniile care au urmat.

În artă, stilurile tradiționaliste au continuat să se dezintegreze. După simbolism, cubism și expresionism, au urmat primitivismul, dadaismul, suprematismul, abstracționismul, suprarealismul și constructivismul. Printre artiștii de frunte care au experimentat noile tehnici se numără exilatul rus Vasili Kandinsky (1866–1944), un exilat evreu, Marc Chagall (1889–1985), exilatul catalan de stânga, Pablo Picasso (1881–1973), exilatul italian Amedeo Modigliani (1886–1980), francezul Jean Arp (1887–1966) și spaniolul Salvador Dali (1904–1989). Franța a fost Mecca lor. Inventivitatea lor eclectică a fost dublată de longevitate. Klee a pictat abstracțiuni în culori pure; Dali a pictat tulburătoare peisaje onirice freudiene; Arp a aruncat pe jos bucăți de hârtie.

În muzică, stilurile neoromantic și modernist lansate înainte de război și-au găsit ambele noi susținători în compozitorii ruși Stravinski, Prokofiev, Șostakovici și Rahmaninov, în polonezul Karol Szimanovski (1882–1937) și în maghiarul Béla Bartok (1881–1945). Poziția importantă ocupată de est-europeni, atât ca instrumentiști, cât și în postura de compozitori, a subliniat legăturile culturale care treceau dincolo de falia politică din ce în ce mai mare. [STRAND] Germanul Carl Orff (1895–1982) s-a remarcat atât prin compoziții, cât și în domeniul educației muzicale. Renumitul lui oratoriu laic, *Carmina Burana* (1937), a pus o serie de poeme medievale pe ritmuri puternice și deliberat primitive. [TONALITATE]

TONALITATE

În 1923 Arnold Schoenberg termina *Serenada* sa. Era prima piesă compusă integral după regulile dodecafonlei sau ale „serialismului cu douăsprezece sunete". Dodecafonia a fost maniera aleasă de școala muzicală atonală de pionierat.[1]

De la Evul Mediu încoace, cele douăsprezece game muzicale, majore sau minore, au reprezentat elementele fundamentale ale gramaticii muzicale europene, iar octava cu cele opt note ale fiecărei game au oferit compozitorilor o serie de note cu care să-și construiască melodiile, acordurile și armoniile. Prin contrast, în dodecafonie gamele și octavele tradiționale au fost abandonate în favoarea unui set fundamental de „șiruri" de sunete, folosind toate punctele scării cromatice cu douăsprezece puncte. Fiecare set poate începe cu orice sunet sau orice punct din scară și poate fi aranjat în inversiuni sau regresii, rezultând 48 de modele posibile pentru fiecare serie. Muzica rezultată era plină de intervale muzicale și de combinații de note necunoscute până atunci și, pentru urechea neobișnuită cu ele, era chinuitor de discordantă. Dodecafonia reprezenta o despărțire de trecut, tot atât de radicală pe cât era cea a artei abstracte, nonfigurative sau a prozei nongramaticale a „fluxului conștiinței". Principalii adepți ai dodecafoniei, după Schoenberg, au fost Berg, Webern, Dallapiccola, Lutyens și Stravinski.

Atonalismul nu a fost totuși singurul mod de deconstrucție a formei muzicale. „Grupul celor șase" din Paris, care și l-au luat pe Erik Satie (1866–1925) drept maestru și din care făceau parte Artur Honegger (1892–1955), Darius Milhaud (1892–1974) și Francis Poulenc (1899–1955), au experimentat politonalitatea, adică folosirea simultană a uneia sau a mai multor game muzicale. Paul Hindemith (1895–1963) a extins armonia tonală prin exploatarea seriilor armonice. Olivier Messiaen (1898–1993), organist la Saint Sulpice, a realizat ritmuri complexe inspirate de muzica orientală, melodii bazate pe cântul păsărilor și tonuri muzicale care să reflecte culorile. Henryk Gorecki (n. 1933) s-a inspirat din armoniile medievale. Harrison Bitwhistle (n. 1934) a dat noi utilizări monodiei renascentiste. Anthony Burgess (1917–1993) a compus muzică „posttonală", dar a fost și critic și autor de ficțiune.[2]

Messiaen și Gorecki erau amândoi catolici practicanți și au căutat metode moderniste pentru a recupera vechi efecte. Lucrarea primului, *Quattuor pour la fin du temps* (1941), a fost compusă în perioada întemnițării sale din Silezia, iar nemaipomenit de faimoasa *Simfonie Nr. 3* (1976) a celui de-al doilea, motivată și ea de experiențele de război în Silezia, reflectă o sensibilitate deosebită față de timp și de starea sufletească. Aceste două lucrări au avut un succes la public mai mare decât au obținut vreodată dodecafonicii cerebrali.[3]

În domeniul arhitecturii și designului, Școala Bauhaus a luat ființă la Weimar, la inițiativa lui Walter Gropius (1883–1969) și a fost închisă de naziști. Sursele de inspirație au fost, pe rând, expresionismul și constructivismul, școala punând bazele metodelor funcționale. Printre personalități se numără Itten, Moholy-Nagy, Kandinsky și Klee.

Cu excepția muzicii, unde barierele internaționale erau cele mai permeabile, contribuția Europei de Est la mișcarea culturală de avangardă a rămas îndelung și larg nerecunoscută. Un număr de grupări sau de personalități și-au câștigat renumele, fie emigrând în Occident, așa cum a fost cazul sculptorului român Constantin Brâncuși (1876–1957), fie prin intermediul expozițiilor sovietice finanțate de stat în anii 1920, care au adus în atenția publicului figuri precum Kazimierz Malewicz (1878–1935), Pavel Filonov (1882–1946), Vladimir Tatlin (1885–1953) sau Alexander Rodcenko (1891–1956). Evident, acceptarea deplină a avangardei a avansat lent peste tot. În Europa de Est, însă, apropierea fascismului și dominația comunistă, încă și mai lungă, a împins în umbră cultura nonconformistă, vreme de o jumătate de secol. „Grupul Osma" al primilor cubiști cehi, de exemplu, s-a centrat în jurul unor pictori ca Antonin Prochazka (1882–1945) sau Bohumil Kubista (1884–1918) și a fost cunoscut numai de experții cei mai specializați. Importanța simbolistului lituanian Mikalojus Ciurlionis (1875–1911) sau a lui Wladislaw Strzeminski (1893–1952), teoretician și practician al constructivismului, ori puternica prezență evreiască, nu au fost revelate decât după expozițiile organizate în anii 1990.[27] Unitatea culturală a unei Europe divizate politic a fost mult mai profundă decât s-a conștientizat la vremea respectivă.

Cu toate acestea, importanța modernismului nu trebuie să mascheze faptul că influențele cele mai puternice asupra culturii europene interbelice au venit din alte două direcții – din schimbările de ordin tehnologic și din America. Impactul asupra conștiinței populare exercitat de radio, de aparatul de fotografiat Kodak sau de gramofoanele ieftine și, mai presus de orice, de cinematograf, a fost unul imens. Grație Hollywoodului, Charlie Chaplin (1889–1977), un comediant orfan din cartierul londonez East End, a devenit probabil persoana cea mai cunoscută din lume. Multe dintre filmele lui, cum ar fi *Luminile orașului* (1931), *Timpuri noi* (1935) sau *Dictatorul* (1939), conțineau mesaje sociale și politice evidente. Printre alți europeni reexportați de ecranul cinematografului s-au numărat suedeza Greta Garbo, nemțoaica Marlene Dietrich și poloneza Pola Negri. Importurile americane ale epocii au inclus automobilismul de masă, desenele animate ale lui Walt Disney (1928), jazzul și muzica de dans. Mulți dintre tinerii europeni au dansat de la un război la altul pe ritmuri de ragtime, Charleston și tango.

În sfera socioeconomică, modernizarea societății europene a continuat, dar după formule complet neregulate. Nevoile impuse de război stimulaseră puternic industria grea și o gamă largă de inovații tehnologice. Cu toate acestea, pacea s-a instalat în mijlocul unei

extinse dezagregări a pieţelor, a comerţului şi a sistemelor de creditare. În pofida potenţialului imens pentru dezvoltare, mai ales în sectoare noi ca petrolul şi motorizarea, ţările industrializate s-au confruntat cu ameninţarea recesiunii postbelice şi cu şomajul masiv, însoţit de protestele de ordin social.

Lupta femeilor pentru dreptul la vot era abia la început şi departe de a fi fost câştigată. În Marea Britanie, de exemplu, Constance Gore-Booth (contesa Markiewicz, 1868–1927), care fusese odinioară condamnată la moarte pentru rolul jucat în Rebeliunea de Paşti, s-a bucurat de onoarea de a fi atât prima femeie britanică aleasă ca membră a parlamentului, dar şi prima femeie membră a cabinetului irlandez.[28] Mişcarea pentru sufragiul universal, născută în timpul copilăriei celei mai devotate activiste a ei, Emmeline Pankhurst (1858–1928), nu a izbândit în Marea Britanie decât la un an după moartea acesteia. Marie Stopes (1880–1958), pionieră a măsurilor contraceptive, care a deschis prima clinică de contracepţie din Regatul Unit în 1921, a fost în acelaşi timp şi paleontolog profesionist, angajată la Universitatea din Manchester. [PREZERVATIV]

Societăţile rurale din Europa de Est se confruntau cu problema suprapopulării zonelor rurale, cu diminuarea oportunităţilor de migraţie, cu o scădere drastică a preţurilor la produsele agricole, dar şi cu lipsa investiţiilor de capital, atât autohton, cât şi străin. În toate aceste privinţe, paralizarea economică a Germaniei şi izolarea nefirească a URSS au provocat disfuncţionalităţi dincolo de graniţele celor două ţări. Abia ce se ajunsese la un oarecare grad de stabilitate, că Europa a fost lovită de Marea Depresiune.

Ţările Europei de Est, prinse între Germania şi URSS se confruntau cu dificultăţi deosebite. Pe măsură ce se luptau să instaureze regimuri politice stabile, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi Ţările Baltice au fost silite să suporte consecinţele economice ale prăbuşirii imperiilor. Semiindustrializate, dar în continuare predominant agrare ca tip, economiile lor, încă în faşă, s-au dezvoltat sub apăsarea multiplelor neajunsuri ale hiperinflaţiei, ale recesiunii industriale postbelice şi ale neajunsurilor din mediul rural. Lodz, de exemplu, cel mai mare centru al industriei textile din regiune, a suferit o scădere a producţiei cu 57% între 1918 şi 1939, când i s-au închis pieţele tradiţionale de desfacere din URSS. Societăţile rurale erau din ce în ce mai polarizate din cauza conflictelor dintre interesele conservatoare ale proprietarilor de terenuri şi partidele ţărăneşti radicale, din cauza impunerilor noilor birocraţii guvernamentale şi a întreprinderilor cu capital străin, precum şi din pricina protestelor cu caracter de clasă şi etnice. Din această perspectivă, marile progrese din domeniul educaţiei şi eliminarea analfabetismului, progresele făcute în direcţia parcelării marilor latifundii şi în domeniul dezvoltării urbane sunt demne de tot respectul – cu atât mai mult cu cât regimurile ulterioare aveau să nege existenţa acestor progrese.

Cel mai mare experiment realizat vreodată în domeniul modernizării planificate a avut loc începând cu 1929, în Uniunea Sovietică. A fost atât de radical şi de nemilos, încât mulţi analişti susţin că acesta, şi nu evenimentele din cursul anului 1917, reprezintă adevărata revoluţie din Rusia.[29] Experimentul a fost posibil odată cu accederea la putere a lui Iosif Stalin, secretar general al PCUS începând cu 1922.

Iosif Vissarionovici Djugaşvili (1879–1953), alias „Koba", alias „Stalin", este cel mai clar exemplu din istorie de criminal patologic ajuns la nivelul suprem de putere prin însăşi exercitarea talentelor lui criminale. În *Cartea recordurilor Guinness* el ocupă primul loc la capitolul „asasinate în masă". S-a născut în Didi-lilo, un sat de munte din

apropiere de Gori, în Georgia, fiul unui tată beţiv şi a unei mame devotate şi abandonate. Georgienii susţin că era din regiunea Osetia. În orice caz, nu era rus, deşi a fost trimis să facă şcoală la un seminar ortodox rus. A fost exmatriculat de acolo, nu însă înainte de a fi pătruns de naţionalismul paranoic al Bisericii ruse, care în Georgia reprezenta o cultă venetică. A alunecat spre politica revoluţionară, în acea zonă fertilă în care se intersectau politica şi criminalitatea ilegală. Şi-a făcut un nume în cadrul Partidului Bolşevic în 1908, când a organizat cel mai spectaculos jaf armat din istoria ţaristă, atacând trăsura de poştă din Tbilisi şi părăsind scena cu o pradă în aur. A fost arestat de mai multe ori şi exilat în Siberia, de unde a evadat în repetate rânduri. Situaţia aceasta a dat naştere la suspiciunea, formulată pentru prima dată de Troţki – biograful lui cel mai pizmaş –, că Stalin ar fi fost un agent al poliţiei secrete ţariste, Ohrana. A sosit la Petrograd la începutul lui 1917, după cea mai recentă evadare şi, fără a avea vreo calificare ca jurnalist sau ca marxist, a preluat conducerea editorială a ziarului *Pravda*. În anii revoluţiei Lenin l-a numit în funcţia de comisar pentru naţionalităţi, poziţie din care şi-a consolidat un cerc de acoliţi loiali – mai ales la Ţarîţîn (ulterior numit Stalingrad) – care de atunci încolo i-au călcat pe urme. Momentul cel mai periculos din carieră a avut loc în Polonia, în luna august 1920, când, fiind comandant politic al Frontului de Sud-Vest, a ignorat ordinul de a face joncţiunea cu Tuhacevski şi a fost acuzat de un tribunal politic ca fiind responsabil de dezastrul care a rezultat. Ca de obicei, Stalin a scăpat ca prin urechile acului, dar nu a uitat niciodată întâmplarea. (Şapte ani mai târziu, ordinul de condamnare la moarte pentru Tuhacevski şi pentru alţi patru tovarăşi ai săi din 1920 era semnat de către trei generali care cu toţii activaseră pe Frontul de Sud-Vest alături de Stalin.)

Stalin a devenit secretar general al partidului în perioada când Lenin s-a îmbolnăvit prima dată şi a supravieţuit recomandării de a fi înlăturat, făcută prea târziu de acesta. Conform spuselor lui Troţki, Stalin l-ar fi otrăvit pe Lenin pentru a preveni cercetările ulterioare. După moartea lui Lenin, având în mâinile lui abile Ceka şi Congresul partidului, nimic nu l-a mai putut opri. Şi-a afişat cu măiestrie violenţa şi cinismul. Şi-a depăşit cu dibăcie toţi rivalii mai în vârstă, atrăgându-i spre decizii politice pe care ulterior le-a luat el însuşi, fără probleme, sau pe care le-a folosit pentru a-i discredita. I-au trebuit cinci ani ca să îi discrediteze pe Kamenev, Zinoviev şi Buharin şi şapte ani ca să-l termine pe Troţki. Apoi s-a apucat să-i omoare. Stalin nu avea o viaţă de familie. Pe cea de-a doua soţie a sa a împins-o la suicid. Trăia ca un pustnic, într-una dintre încăperile Kremlinului, îngrijit doar de fiica lui, Svetlana Allilueva, ale cărei memorii reprezintă o sursă importantă de informaţii. În timpul zilei dormea, iar noaptea lucra împreună cu acoliţii lui, asculta la nesfârşit gramofonul şi urmărea filme mute; pentru relaxare mergea la căsuţa lui de vacanţă. Apărea arareori în public şi ţinea puţine discursuri. În timpul călătoriei anuale în Georgia folosea unul dintre cele cinci trenuri identice, fiecare dintre cele patru rămase având la bord o „sosie", în scopul a de micşora riscul unui asasinat. Nu avea de ce să-şi facă griji. A murit de bătrâneţe. Mai târziu, deşi nu vorbea nicio altă limbă străină în afară de rusă, s-a dovedit la fel de abil ca diplomat pe cât a fost ca tiran la el în ţară sau ca şi comandant de război. Când a fost în sfârşit pus la pământ, era conducătorul necontestat al unei superputeri.

Căutând superlative cu care să-l descrie pe rivalul cel mai important al lui Stalin, un ofiţer american din Petrograd l-a numit la un moment dat pe Troţki „fiu de căţea cu şapte feţe, dar cel mai tare evreu de la Iisus Hristos încoace" [30]. Cu toate acestea, ţinta lui Stalin era să facă în aşa fel ca realizările lui Troţki să pară neînsemnate. Iar Troţki

se aştepta la asta. În 1924 el prezicea deja, corect, că „groparul partidului revoluţiei" va prelua puterea:

> Dialectica istoriei l-a agăţat deja şi îl va ridica pe culmi. Cu toţii au nevoie de el, radicalii extenuaţi, birocraţii, beneficiarii NEP, culacii, parvenitii, toate năpârcile care se târăsc afară din pământul răscolit de revoluţie... El le vorbeşte limba şi ştie cum să se poarte cu ei. Stalin va deveni dictatorul URSS-ului.[31]

Ca manipulator al puterii politice, Stalin are tot dreptul să fie considerat cel mai mare om al secolului XX. El declara la un moment dat, cu modestie: „Liderii vin şi pleacă, dar poporul rămâne"[32]. De fapt, sub conducerea lui poporul a fost cel care a venit şi a plecat, în timp ce conducătorul a rămas. Singura persoană al cărei caracter malefic poate fi comparat cu al lui Stalin a fost un alt omuleţ, cu o altfel de mustaţă, pe care Stalin nu l-a întâlnit niciodată şi care nu s-a bucurat de acelaşi succes.

Odată ce Stalin s-a instalat bine la cârmă, ritmul vieţii în Uniunea Sovietică a devenit trepidant. NEP-ul lui Lenin realizase mult în direcţia refacerii echilibrului social şi economic, dar nimic pentru a promova idealurile comuniste sau ca să pregătească Uniunea Sovietică pentru un război modern. Aşadar, încrezător în nelimitata lui putere coercitivă, Stalin s-a lansat într-un program periculos de rapid, menit să edifice o putere industrială şi militară de primă clasă, în intervalul a zece ani. Ambiţiile lui erau formidabile, însă din punctul de vedere al vieţii individului caracterul distructiv al acestui program a surclasat orice alt dezastru din istoria Europei, chiar şi al Doilea Război Mondial. Apologeţii programului, care mai fiinţează încă prin depărtate universităţi, sunt în stare să susţină că „nu poţi face omletă fără să spargi ouăle"[33]. Dar Stalin îi distrugea tocmai pe acei oameni a căror viaţă se presupunea că o face mai bună şi, până la urmă, omleta s-a dovedit necomestibilă. Au existat şase elemente principale şi interrelaţionate: planificarea centralizată, industrializarea accelerată, reînarmarea, agricultura colectivizată, războiul ideologic şi teroarea politică.

Metodele staliniste de planificare au depăşit orice se încercase anterior undeva. Comisia de Stat pentru Planificare, Gosplan, a fost împuternicită să elaboreze un plan cincinal care stabilea fiecare detaliu din fiecare ramură a activităţii economice – producţie, comerţ, servicii, preţuri, salarii, costuri. Fiecărei întreprinderi şi fiecărui muncitor i se alocau „norme" care trebuiau realizate fără comentarii. Pentru că statul sovietic era angajatorul monopolist, toţi muncitorii au devenit „sclavii planului". Cu adevărat, de vreme ce partidul insista pe etosul „emulaţiei socialiste" – cu alte cuvinte forţa muncitorii să-şi depăşească normele, în stilul legendarului miner Alexei Stahanov –, se cerea în mod regulat depăşirea planului. Planurile cincinale din 1928–1932, 1933–1937 şi 1938–1942 au fixat ţinte fără precedent ale creşterii economice şi ale productivităţii muncii. Industrializarea urma să fie realizată în schimbul reducerii semnificative a consumului. În fapt, aceasta însemna „mai multă muncă, mai puţină mâncare". Ratele creşterii economice au fost stabilite la peste 20 de procente pe an. Produsul industrial brut total s-a ridicat la valori astronomice: în 1928 indicele era de 111% faţă de nivelul din 1913, în 1933, de 281%, iar în 1938, de 658%. Prioritatea absolută o avea industria grea – oţel, cărbune, energie electrică şi produse chimice. Cantitatea prima în mod absolut asupra calităţii. Statisticile falsificate au devenit obiectul unui cult oficial, al cărui templu central se afla la Expoziţia Permanentă a Realizărilor Economice, de la Moscova.

Reînarmarea nu a fost anunțată, deși complexul militar-industrial era în mod evident principalul beneficiar al acestor schimbări. Un sector special, al industriei militare, a fost înzestrat cu propriile fabrici, care aveau un tratament privilegiat, cu propriul personal și propriul buget. (Nici chiar existența unui buget separat nu a fost recunoscută, decât în 1989.) Începând din 1932, Armata Roșie a fost capabilă să-și invite partenerii germani ca să participe la aplicații și manevre în care se foloseau cele mai moderne echipamente, inclusiv tancuri, avioane de luptă și trupe de aeroportate.

Colectivizarea agriculturii, amânată în 1917, fost pusă acum în practică, în totalul dispreț al costurilor umane. Obiectivul era ca statul să preia controlul deplin al proviziilor alimentare, într-o perioadă în care o mare parte a forței de muncă rurale era recrutată pentru noile orașe industriale. În cei zece ani ai perioadei 1929–1938, 94% dintre cele 26 de milioane de gospodării țărănești au fost amalgamate într-un sfert de milion de colhozuri, sau „ferme colective", deținute de stat. După 70 de ani de emancipare, țăranul rus se întorcea la iobăgie sub amenințarea armei. Toți cei care s-au opus au fost împușcați sau deportați. Un dușman de clasă închipuit, culacul – sau țăranul cu pumnii strânși – a fost născocit pentru a justifica asasinatele. Un număr estimat la 15 milioane de oameni, bărbați, femei și copii, au murit. Producția agricolă a scăzut cu 30%. Foametea, naturală, dar și artificială, bântuia ținuturile.

Ideologia stalinistă, așa cum a fost ea instituită în anii 1930, presupunea adoptarea unui număr mare de mituri oficiale, care trebuiau să întărească adevărul absolut și incontestabil. Aceste gogoriţe nu aveau aproape nimic de a face cu filosofia politică serioasă și s-au îndepărtat radical de marxismul internaționalist al lui Lenin. Printre ele se numărau: rolul lui Stalin drept „cel mai bun discipol al lui Lenin", rolul comuniștilor ca lideri aleși să conducă poporul, rolul velicorușilor ca „frați mai mari" între naționalitățile sovietice, statutul Uniunii Sovietice drept cea mai mare realizare a „tuturor forțelor patriotice și democratice", unitatea popoarelor sovietice și adeziunea lor față de sistemul comunist, „încercuirea" forțelor capitaliste în jurul URSS, distribuția echitabilă a veniturilor, libertatea entuziastă de care se bucură învățământul și artele, emanciparea femeii, solidaritatea dintre muncitori și țărani, justețea „mâniei populare" îndreptate împotriva dușmanilor țării. Multe dintre aceste mituri au fost menționate cu evlavie în lucrarea *Curs scurt* (1939) despre istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), biblia celor credincioși. Oamenii de știință, educatorii și legislatorii sovietici erau obligați să le diseminеze sub amenințarea cu moartea. Vesticii, însă, nu.

Cultul personalității lui Stalin nu cunoștea măsură. Toți poeții și artiștii importanți ai țării erau înregimentați în acest cor:

> *Tu, soare strălucitor al naţiunilor,*
> *Mereu pe bolta timpu rilor noastre*
> *Mai mult eşti chiar şi decât astrul,*
> *Căci Soarele nu are a ta înţelepciune...*[34]

În problemele religioase, stalinismul a respectat linia ateistă hotărâtă. Învățământul de stat era militant antireligios. În anii 1920 și 1930, Biserica ortodoxă a fost atacată nemilos, locașurile de cult au fost distruse, iar preoții, uciși. Mai târziu, accentul s-a mutat preponderent pe manipulare: în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Stalin avea să

cheme la apărarea Sfintei Rusia şi a redeschis bisericile. Stalinismul perioadei mature consta într-o ciudată simbioză între ateismul de stat şi patriotismul ortodox.

Principalele instrumente de coerciţie şi teroare – Ceka (OGPU/NKVD/KGB), gulagul, sau reţeaua de lagăre de concentrare administrate de stat şi sistemul judiciar dependent – au fost perfecţionate în perioada de început a bolşevismului. În anii 1930, ele au fost extinse până la punctul în care numărul de angajaţi ai agenţiilor de securitate rivaliza cu cel al Armatei Roşii, iar până la 10% din populaţie se afla internată în lagăre. Până în 1939, gulagul era cel mai mare angajator al Europei. Prizonierii-angajaţi, „zek", înfometaţi sistematic şi munciţi până la extenuare în condiţiile climei arctice, aveau o durată de viaţă estimată la o iarnă. Victimele inocente erau ridicate din casele sau din satele lor; alţii erau acuzaţi de delicte imaginare de „sabotaj", „trădare" sau „spionaj" şi torturaţi până recunoşteau. Sentinţele obişnuite constau fie într-o execuţie sumară, fie în perioade fixe de încarcerare sau de exil – de exemplu de 8, 12 sau 25 de ani – din care puţini reuşeau să supravieţuiască. Erau organizate procese-spectacol pentru victimele cu renume, de dragul publicităţii. Astfel de procese serveau şi ca paravane care să mascheze adevărata natură şi scara la care se desfăşurau adevăratele acţiuni represive. Atât de mare era teama paralizantă care a dominat cel mai mare stat al lumii vreme de trei decenii, încât cea mai mare parte a informaţiilor concrete legate de teroare au fost suprimate. [VORKUTA]

VORKUTA

Dacă în cărţile de istorie spaţiul alocat unei perioade ar fi proporţional cu suferinţa umană, atunci Vorkuta ar ocupa unul dintre cele mai lungi capitole. Din 1937 şi până în 1957, acest oraş minier de pe malul fluviului Peciora, în zona arctică a Rusiei, a reprezentat centrul celui mai întins complex de lagăre de concentrare din Europa. În Arhipelagul Gulagului lui Stalin, *Vorkutlag* era depăşit doar de Kolima, situat în nord-estul Siberiei, ale cărui porţi de intrare aveau deasupra sloganul „MUNCA ESTE O CHESTIUNE DE ONOARE, CURAJ ŞI EROISM". În momentul revoltei *zek* din 1953, Vorkuta număra circa 300 000 de suflete. De-a lungul anilor aici au pierit mai mulţi oameni decât la [AUSCHWITZ]; şi aceştia au murit încet şi lipsiţi de speranţă. Puţine cărţi de istorie însă îşi amintesc de ei.[1] Există multe relatări ale martorilor oculari de la Vorkuta, unele dintre ele publicate în limba engleză;[2] puţini sunt însă cei care le-au citit. Există chiar şi un ghid detaliat al celor peste 2 000 de „staţiuni" ale gulagului sovietic, scris de un supravieţuitor evreu în anii 1970. Mărturia lui a trecut aproape neobservată.[3] Pe lângă categoriile obişnuite – lagăre, închisori şi *psihbolniţe* sau „închisori psihiatrice" [DEVIATIO] – această mărturie are un capitol dedicat „lagărelor de exterminare". Este vorba despre unităţi precum cele de la Paldiski (Estonia), Otmutninsk (Rusia) şi Cholovka (Ucraina), unde prizonierii erau forţaţi să muncească fără echipamente de protecţie, la activităţi precum curăţarea manuală a submarinelor atomice sau în galeriile subterane ale minelor de uraniu. Decesul survenit în urma iradierii nu era decât o chestiune de timp[4] (vezi anexa III, p. 1084).

La apogeul perioadei Glastnost, localnicii au început să facă săpături în pădurea Kurapaty din apropierea oraşului Minsk, în Belarus. Ştiau că acolo se află rămăşiţele bărbaţilor, femeilor şi copiilor ucişi cu cincizeci de ani în urmă, în perioada Marii Terori. Au descopertat câteva zone circulare, fiecare reprezentând o groapă comună pentru circa 3 000 de cadavre. Au observat că mai existau răspândite printre arbori câteva zeci, dacă nu sute, de alte astfel de zone. În 1991 săpăturile au fost însă întrerupte. Localnicii au ridicat o cruce la marginea drumului şi au lăsat neatinse secretele pădurii.[5]

În 1989, organizația rusă „Memorial", care se dedică descoperirii adevărului despre perioada stalinistă, a făcut săpături la Celiabinsk, în Urali, la o groapă datând din anii 1930. Conținea 80 000 de schelete. Găurile de glonț din craniile mărturiseau fără dubiu care era povestea. Acolo nu erau victimele muncii extenuante din gulag. „Oamenii au fost ridicați din apartamentele lor, relatează un fotograf local, și au fost împușcați împreună cu copiii lor, în locul acesta."[6]

Suntem îndreptățiți să ne întrebăm câte alte astfel de situri sunt ascunse în imensitatea Rusiei?

Cele trei etape ale terorii staliniste s-au succedat una după alta, într-un val crescând de brutalitate și iraționalitate. În etapa ei preliminară, Teroarea a fost direcționată spre obiective atent selecționate. Victimele erau mai ales personaje de rangul doi – foști directori menșevici din Gosplan, în perioada anterioară lui 1929, istorici marxiști internaționaliști, inteligheția din Bielorusia și acoliții mai puțin importanți ai unor figuri centrale. Văduva lui Lenin, Krupskaia, a fost prevenită că nu este „de neînlocuit". Teroarea țărănească sau „vânătoarea anticulaci" s-a generalizat după 1932, întrucât țăranii se opuneau colectivizării sau își măcelăreau șeptelul în semn de protest. Nu a existat o definiție clară a culacului, deși țăranii mai săraci erau îndemnați să-și denunțe vecinii mai înstăriți decât ei. Foametea-teroare din 1932–1933 a fost un produs secundar cu scop dublu al colectivizării, destinat să suprime dintr-o singură lovitură naționalismul ucrainean, dar și cea mai mare concentrare de țărani înstăriți. [RECOLTA]

RECOLTA

„Un sfert din populația rurală, bărbați, femei și copii, zăceau morți sau muribunzi" pe un „teritoriu cu circa patruzeci de milioane de locuitori", „aidoma unui nesfârșit Bergen-Belsen". „Restul se aflau în diferite stadii de debilitate", „nu aveau puterea să-și îngroape familiile sau vecinii". „(La fel ca la Belsen), grupuri bine hrănite de oficiali din poliție sau din partid le supravegheau pe victime."[1]

Ca parte a campaniei de colectivizare sovietică, regimul stalinist a dezlănțuit în Ucraina și în teritoriile cazace învecinate o campanie provocată de foametea-teroare din perioada 1932–1933. Toate rezervele de hrană au fost rechiziționate cu forța. O blocadă militară împiedica intrarea oricăror produse, iar populația era lăsată să moară. Scopul era exterminarea națiunii ucrainene și, odată cu ea, a „dușmanului de clasă". Numărul morților a ajuns la aproape șapte milioane.[2] Multe au fost perioadele de foamete cumplită la nivel mondial, multe dintre ele accentuate de războaie civile. Dar o foamete organizată ca un act de genocid al unei politici de stat trebuie considerată ca având caracter unic.

Scriitorul Vasili Grossman va descrie mai târziu copiii:

Ați văzut vreodată fotografiile din ziare cu copii din lagărele germane? Exact așa erau și aceștia, cu capetele ca niște mingi grele pe gâturile mici și subțiri, aidoma berzelor... și întreg scheletul, acoperit de pielea întinsă ca o pânză gălbuie... Iar spre primăvară, nu mai aveau chipuri deloc. În locul lor aveau niște capete ca de pasăre, cu cioc – sau capete de broască – buzele subțiri și albicioase – și unii dintre ei semănau cu niște pești cu gurile deschise... aceștia erau copiii sovietici, iar cei care îi dăduseră morții erau oameni sovietici.[3]

Restul lumii nu a fost informată. În SUA, Premiul Pulitzer i-a fost decernat corespondentului *New York Times*, care în cercurile private vorbea deschis despre milioane de morți, dar care nu a publicat nimic.[4] În Anglia, George Orwell se plângea că [foametea-teroare] „a trecut neobservată de cei mai mulți dintre rusofilii englezi"[5].

Istoricul care a adus până la urmă dovada convingătoare a evenimentului s-a luptat să-i redea enormitatea. A scris o carte de 412 pagini, cu circa 500 de cuvinte pe pagină, iar apoi, în „Cuvântul-înainte", a afirmat: „aproximativ douăzeci de vieți omenești s-au pierdut, nu pentru fiecare cuvânt, ci pentru fiecare literă din această carte"[6].

Teroarea politică, sau „purificările", a început cu adevărat în luna decembrie 1934, odată cu asasinarea lui S.M. Kirov, liderul de partid din Leningrad. Din acel moment s-a răspândit în cercuri din ce în ce mai largi, până când a cuprins conducerea OGPU*, inclusiv ofițeri ai Armatei Roșii și chiar din OGPU, iar în final întreaga populație. Cum fiecărei victime i se cerea să denunțe zece sau douăzeci de „complici", cu tot cu familiile acestora, nu era decât o chestiune de timp până ce numărul celor implicați avea să se ridice la mii, iar în final la milioane, de oameni. Scopul inițial a fost acela de a-i elimina pe toți bolșevicii care supraviețuiseră și tot ceea reprezentau ei. Acesta nu a fost însă decât începutul. Participanții la Congresul al XVII-lea al partidului, din 1934, „Congresul celor victorioși", au salutat cu slugărnicie triumful lui Stalin asupra „opoziției" doar pentru a afla la scurt timp că sunt acuzați și decimați la rândul lor. După cele trei procese-spectacol intentate lui Zinoviev (1936), Piatakov (1937) și Buharin (1938), unicul lider bolșevic rămas în viață era Trotki, care a supraviețuit în refugiul lui fortificat din Mexic până în 1940. Furia deplină a *ejovșcina,* teroarea lui N.I. Ejov – călăul principal de sub comanda lui Stalin –, încă nu se declanșase. Infernala mașinărie avea un dinamism atât de mare, încât la începutul lui 1939, Stalin și Molotov semnau în fiecare dimineață liste conținând numele a câtorva mii de victime, în timp ce fiecare sucursală regională a poliției politice colecta cote cu mult mai mari de civili nevinovați, aleși la întâmplare. Teroarea nu și-a încetinit ritmul decât după ce, la Congresul al XVIII-lea, din luna martie 1939, Stalin l-a incriminat senin pe Ejov, ca degenerat, și nu a încetat decât după ce *Vozhd*** însuși a murit.

Timp de multe decenii, opinia publică din restul lumii nu a fost în stare să cuprindă toate aceste fapte. Înainte de apariția scrierilor lui Soljenițîn din anii 1960 și de publicarea rezultatelor cercetărilor minuțioase ale unor oameni de știință curajoși, cei mai mulți dintre occidentali credeau că relatările despre teroare erau mult exagerate. Cei mai mulți dintre sovietologi au încercat să le minimalizeze. Autoritățile sovietice nu au admis faptele decât spre sfârșitul anilor 1980. Spre deosebire de Hitler, Stalin nu a plătit prețul demascării publice. Bilanțul total al victimelor lui nu va putea fi niciodată calculat cu exactitate, dar este puțin probabil să fie sub 50 de milioane.

Stalinismul a fost, fără îndoială, vlăstarul leninismului. Pe de altă parte, a dobândit multe trăsături caracteristice, care nu aveau relevanță în perioada vieții lui Lenin. Trotki cataloga această modificare drept o „reacție de tip termidorian" și ea a complicat în mare măsură toate dezbaterile referitoare la istoria sovietelor și a comunismului. Elementul

* Administrația Politică Unită de Stat de pe lângă Sovietul Comisarilor Poporului al URSS, instituție a serviciilor secrete și poliția politică din URSS (n.tr.)

** Liderul (în lb. rusă. în orig.) (n.tr.)

central care nu trebuie uitat este că stalinismul a reprezentat modalitatea prin care comunismul sovietic s-a stabilizat şi care a oferit fundamentele vieţii sovietice din URSS până în 1991. Din acest motiv, atunci când trebuie făcută o evaluare generală a sistemului, oricare ar fi aceasta, trebuie să se facă referire la versiunea lui Stalin asupra comunismului, şi nu la aceea a lui Lenin (vezi anexa III, p. 1084).

Întâmplarea a făcut ca 1929, anul revoluţiei lui Stalin în URSS, să fie şi anul de criză al lumii capitaliste. Istoricii şi-au pus întrebarea dacă nu cumva cele două evenimente au legătură în vreun fel, poate din cauza ritmului adaptării postbelice a economiei. În orice caz, la 24 octombrie 1929, în „Joia Neagră", preţurile acţiunilor la Bursa din New York s-au prăbuşit brusc. S-a instalat panica, băncile şi-au retras împrumuturile şi, înainte să o mai poată controla cineva, Marea recesiune s-a rostogolit peste toate ţările cu care SUA avea legături de afaceri. Era o injurie mascată faţă de gradul în care America influenţa economia mondială. Chiar şi în SUA, sfârşitul brusc al perioadei de creditări facile din „veselii ani douăzeci" a provocat un val masiv de falimente care, la rândul lor, au atras creşterea puternică a şomajului. În punctul de maximum al recesiunii, anul 1933, o treime din mâna de lucru a Americii rămăsese fără muncă; industria metalurgică funcţiona la doar 10% din capacitate; rezervele alimentare erau distruse pentru că muncitorii înfometaţi nu îşi permiteau să le cumpere, iar „sărăcia bântuia în inima abundenţei".

În Europa, care se lupta să-şi plătească datoriile de război – adeseori din rezervele sărace de aur – efectele recesiunii s-au resimţit cu o întârziere de puţin peste un an. În luna mai 1931, cea mai importantă bancă din Austria, *Kreditanstalt,* din Viena, şi-a declarat insolvenţa; în luna iunie, SUA a trebuit să accepte un moratoriu al tuturor datoriilor guvernelor europene şi în luna septembrie Banca Angliei a trebuit să renunţe la etalonul-aur. Încrederea, piatra de temelie a capitalismului, se năruia. În câţiva ani mediul de afaceri şi-a pierdut busola şi 30 de milioane de muncitori au rămas fără slujbe. În 1934, SUA avea un preşedinte nou şi plin de dinamism, Franklin D. Roosevelt, al cărui program New Deal, de lucrări finanţate de stat, avea să tragă America înapoi în zona prosperităţii. „Singurul lucru de care trebuie să ne fie teamă, a declarat Roosevelt, este teama însăşi". Europa nu avea însă un Roosevelt şi niciun New Deal. Recuperarea a fost la fel de lentă pe cât de bruscă a fost recesiunea.

Efectele recesiunii au fost psihologice şi politice, dar şi economice. Toată lumea, de la brutar la hamalul de hotel, a fost surprinsă. Marele Război adusese moarte şi distrugere, dar dăduse şi un scop nou vieţii şi asigurase lipsa şomajului. Pacea nu părea să aducă nimic. Erau oameni care spuneau că viaţa în mijlocul pericolului, însoţită de camaraderia din tranşee, era preferabilă aceleia trăite din alocaţia de şomaj. Alţii susţineau că prevestirile sumbre ale lui Spengler* despre revenirea Europei la Evul Întunecat erau corecte. Neliniştile au erupt în violenţe de stradă: în multe dintre oraşele Europei grupurile de bătăuşi de stânga se năpusteau peste bandele de dreapta. Era anotimpul şarlatanilor, al aventurierilor şi al extremiştilor. [MOARTE]

---

* Oswald Arnold Gottfried Spengler (1880–1936) – filosof idealist (reprezentant al antiintelectualismului) şi istoric german, preocupat şi de matematică, ştiinţă şi artă; lucrarea sa cea mai cunoscută este *Declinul Occidentului* (1918–1922), în care îşi elaborează concepţia metafizică asupra evoluţiei ciclice a civilizaţiilor. (n.tr.)

MOARTE

În 1927, Corneliu Codreanu înființa la București Legiunea Arhanghelului Mihail. Împreună cu aripa ei paramilitară, Garda de Fier, formațiunea avea să ajungă una dintre cele mai violente mișcări fasciste. În 1937, ea obținea o bună parte a voturilor dreptei radicale, iar în 1940–1941, în alianță cu armata generalului Antonescu, a condus pentru scurtă vreme „Statul național legionar" din România. În luna februarie 1941, ca urmare a unei rebeliuni împotriva aliaților lor militari, legiunea a fost suprimată.

Ideologia legionară expunea o variație particulară a temei „sânge și țărână", acordând un loc special „osemintelor strămoșilor". Pentru a revigora viitorul României, Legiunea susținea că a creat o comuniune națională a „viilor cu morții". Ritualurile de partid se concentrau pe cultul morților. Întrunirile începeau cu un apel al camarazilor căzuți în luptă, ale căror nume erau salutate cu strigătul „Prezent". Pământul din mormintele sfinților se amesteca împreună cu „țărâna îmbibată de sânge" de pe câmpurile de luptă ale formațiunii. Ceremonii grandioase însoțeau exhumarea, curățirea și înmormântarea la loc a trupurilor *martirilor* legionari. Exhumarea „căpitanului", Codreanu, ucis în 1938, a reprezentat cel mai grandios eveniment din perioada în care mișcarea a fost la putere. Avioanele naziste au survolat capitala, aruncând jerbe peste mormântul deschis. Moartea lui Codreanu a fost unul dintre sutele de asasinate politice care au avut loc în România la sfârșitul anilor 1930, când escadroanele legionare ale morții au dus o luptă continuă cu poliția politică a regelui. Codreanu a fost strangulat, împușcat în cap și desfigurat cu acid înainte de a fi îngropat în secret, sub șapte tone de ciment.

În România, Serbia și Grecia, credința ortodoxă susține că sufletul celui decedat nu poate părăsi trupul înainte ca acesta să se descompună. Din acest motiv, tradiția face ca familiile să se reunească după un interval de trei-șapte ani de la înmormântare, pentru a exhuma scheletul, prilej cu care acesta este curățit cu evlavie și spălat cu vin, înainte de a fi dat odihnei veșnice. Se mai crede și că anumite categorii de trupuri nu se pot descompune. În slujbele religioase ortodoxe de excomunicare există fraza „fie ca trupul să nu i se strice niciodată". În cazurile de crimă sau de sinucidere, se crede că sufletele chinuite rămân pe veci captive în mormânt. În regiunea Maramureșului există o ceremonie de „Cununie a morților", menită să le împace pe acestea.

În anumite zone ale României, tradiția populară susține că un suflet astfel prins poate ieși între apus și primul cântat al cocoșului. Mai ales de ziua Sfântului Andrei (30 noiembrie) și în ajunul zilei Sfântului Mihail (8 noiembrie), trupul reînviat se întoarce și bântuie prin lume, strecurându-se prin gaura cheii, pentru a obține favoruri sexuale de la victimele sale adormite, și pentru a le suge sângele. Ca să se ferească de astfel de apariții, țăranii mână un armăsar negru prin cimitir. Ori de câte ori acesta ezită să pășească peste un mormânt, ei înfig un țăruș lung prin trupul suspectului, pentru a-l priponi. Din studiile etnografice vechi este bine cunoscut faptul că aceasta este o țară a vampirilor.[2]

Politologii au ajuns la concluzia că fascismul românesc nu a fost decât o varietate urâtă a acestui gen, cu un interes special față de antisemitism și necrofilie. Antropologul ar putea conchide că mișcarea a mobilizat tradițiile religioase și populare adânc înrădăcinate. În luna decembrie 1991, imediat după prăbușirea dictaturii comuniste, a apărut o nouă „Mișcare pentru România", având-l pe Codreanu ca erou.[2]

În Germania, ascensiunea lui Hitler și a Partidului Național-Socialist erau fără îndoială legate de Marea recesiune. Dar legătura nu era una simplă. Naziștii nu au mărșăluit prin Berlin în fruntea unei armate de șomeri; nu a fost vorba de o „preluare a puterii".

Hitler nu a fost nevoit să răstoarne un guvern slăbit, așa cum au făcut bolșevicii, și nici nu l-a amenințat pe șeful statului, ca Mussolini. A ajuns la putere prin participarea la procesul democratic din Germania și la invitația autorităților de drept. Nu are nicio importanță faptul că, în realitate, el și brutele lui erau orice numai susținători ai democrației și ai constituționalității nu.

Politica germană a fost deosebit de vulnerabilă față de recesiune, ale cărei efecte au fost turnate în cupa unei insecurități care deja dădea pe dinafară. Ranchiuna înfrângerii persista încă. Luptele de stradă dintre extrema dreaptă și extrema stângă erau omniprezente. Liderii democrați erau presați fără milă, atât de puterile aliate, cât și de temerile votanților. Economia germană era roasă de zece ani, mai întâi de daunele de război, apoi de hiperinflație. La sfârșitul anilor 1920, economia era deosebit de dependentă de împrumuturile americane. La moartea lui Stresemann, survenită în luna octombrie 1929, la câteva zile înaintea crahului, nu trebuia să fi fost un geniu ca să prevestești timpurile tulburi care se apropiau. Cu toate acestea, tulburările declanșate în 1930–1933 au fost însoțite de circumstanțe neobișnuite și neprevăzute.

În acei ani, național-socialiștii au luat parte pentru prima oară la o serie de cinci scrutine parlamentare. În trei ocazii succesive, ei și-au crescut atât votul popular, cât și numărul deputaților aleși; și nu au câștigat niciodată o majoritate confortabilă. În scurt timp însă au ajuns cel mai mare partid din Reichstag. Mai mult, valul crescând al violențelor de stradă, la care au contribuit din plin bandele de naziști, a apărut într-un context internațional mult schimbat. La începutul anilor 1920, grevele și demonstrațiile conduse de comuniști au fost puse în umbră de puterea aparent nelimitată a Antantei. Industriașii germani și democrații știau exact la cine să facă apel în cazul când comuniștii ar fi încercat vreodată să preia puterea. La începutul anilor 1930, Marea Britanie, Franța și SUA nu erau într-o stare mai bună decât Germania, iar Uniunea Sovietică era într-un proces vizibil de modernizare, cu o energie remarcabilă. Cum comuniștii aveau aproape la fel de multe voturi ca și național-socialiștii, liderilor conservatori le rămâneau mijloace foarte limitate pentru a ține la distanță amenințarea roșie.

Undeva în cadrul culturii politice germane persista sentimentul că, în cazul unor chestiuni specifice controversate, alegerile generale puteau fi suplimentate de un plebiscit național. Dacă i se ivea o astfel de ocazie, Hitler nu ar fi ratat-o. În haosul iscat de guvernele care se prăbușeau, unul dintre miniștrii tranzitorii a invocat conferirea unor puteri prezidențiale de criză. În luna septembrie 1930, în interesul democrației, un premier minoritar l-a convins pe președintele Hindenburg să aplice Articolul 48 al Constituției de la Weimar. Din acel moment, președintele german putea „folosi forța armată pentru a restabili ordinea și siguranța" și putea „suspenda drepturile fundamentale ale cetățeanului". Erau instrumente pe care alții le puteau exploata, ca să răstoarne ordinea democratică.

Evenimentele care s-au succedat au fost cruciale. Furtuna a bântuit timp de trei ani: recesiune din ce în ce mai profundă, valuri tot mai mari de șomeri, comuniștii care se băteau pe străzi cu anticomuniștii, alegeri indecise, nesfârșitele crize de guvern. În luna iunie 1932, un alt cancelar minoritar, Franz von Pappen, a câștigat sprijinul Reichstagului conlucrând cu deputații național-socialiști. Șase luni mai târziu, acesta a pus la cale o altă combinație. A decis să-l facă pe Hitler cancelar – el însuși rămânând vicecancelar – și să numească în cabinet miniștri național-socialiști pentru trei dintre cele douăsprezece ministere. Președintele Hindenburg și dreapta germană, în general, au considerat că este o idee

inteligentă: credeau că îl folosesc pe Hitler împotriva comuniștilor. De fapt, când Hitler a acceptat invitația, îmbrăcat corespunzător, cu frac și joben, el era cel care se folosea de ei.

La mai puțin de o lună, cu doar o săptămână înainte de următoarele alegeri, un incendiu misterios a distrus clădirea Reichstagului. Național-socialiștii au declarat că a fost un complot al comuniștilor, au arestat liderii comuniști, au câștigat 44 de procente din votul popular în atmosfera frenetică anticomunistă, apoi au votat liniștiți un act de împuternicire, care garanta cancelarului puteri dictatoriale timp de patru ani.

În luna octombrie, Hitler a organizat un plebiscit care să aprobe retragerea Germaniei din Liga Națiunilor și de la Conferința pentru Dezarmare. A obținut 96,3% dintre voturi. În luna august 1934, după moartea președintelui, a mai convocat un plebiscit, care să-i aprobe alegerea în nou creata poziție de partid și de stat, „Führer și cancelar al Reichului" cu puteri depline în situații de criză. De data aceasta a fost susținut cu 90%. Hitler deținea controlul. În ultima etapă a drumului spre vârf, Hitler nu a încălcat constituția nici măcar o dată. Nu este greu de arătat cine are responsabilitatea personală pentru succesul lui Hitler. La patru ani de la acest eveniment Hitler l-a primit la Berchtesgaden pe fostul lui partener, von Papen. Hitler i-a spus: „Odată cu numirea mea în funcția de cancelar, Herr von Papen, ați făcut posibilă revoluția național-socialistă în Germania. Nu voi uita niciodată asta". La care von Papen a replicat: „Desigur, *mein Führer*"[36].

Victoria lui Hitler, obținută prin mijloace democratice a dezvăluit adevăratul caracter al democrației. Aceasta are câteva reguli particulare: este la fel de bună sau de rea pe cât sunt principiile celor care fac uz de ea. În mâinile unor persoane liberale și tolerante, democrația va produce un guvern tolerant; în mâinile unor canibali, un guvern de canibali. În Germania anilor 1933–1934, a produs un guvern nazist, rezultat al culturii dominante a electoratului german, care nu a considerat ca prioritară excluderea gangsterilor.

Adolf Hitler (1889–1945) era un austriac devenit stăpânul întregii Germanii, așa cum niciun german nu fusese vreodată. S-a născut la Braunau, la frontiera cu Bavaria, ca fiu al unui funcționar vamal, și a crescut cu stigmatul faptului că tatăl său era bastard (din acest motiv, cunoștințele răutăcioase îl numeau uneori „Schickelgrüber"). Prima parte a vieții lui a fost o perioadă dureroasă și dezastruoasă, din punctul de vedere al carierei. Avea oarece abilități artistice, dar nu a reușit să urmeze cursurile necesare și a rătăcit printre posomorâtele casele-dormitor ale Vienei, ca decorator și realizator de cărți poștale. Introvertit, ranchiunos și însingurat, a ajuns un bun cunoscător al patologiei sociale a Vienei demimondene, slavofobe și antisemite. A plecat la München și a salutat cu bucurie declanșarea Primului Război Mondial, ca pe un leac binecuvântat pentru nefericirea personală. A luptat curajos, a fost decorat în două rânduri cu distincția Crucea de Fier (clasa a doua și clasa întâi), a supraviețuit atunci când camarazii lui au pierit și a fost gazat. A încheiat războiul plin de resentimente, pe un pat de spital. [LANGEMARK]

Cariera politică a lui Hitler de după război a umplut golurile eșecurilor anterioare. Partidul lui, NSDAP, a adoptat un amestec de rasism banal, naționalism german și socialism vulgar, care s-a dovedit atractiv mai întâi pentru haimanale de genul lui, iar apoi pentru milioane de alegători. Suit pe lădițele de săpun, pe la colțurile de stradă ale Germaniei învinse, el și-a descoperit darul pentru oratorie sau demagogie, care îl va duce până în vârf. A învățat să-și moduleze ritmul și înălțimea vocii, să gesticuleze, să-și schimonosească fața în zâmbete cuceritoare și în mimici furioase și astfel să captiveze un public pentru care cuvintele sale aveau un înțeles aproape imaterial. Talentul lui, care

curând avea să fie sporit de reflectoare, megafoane şi coruri, nu poate fi asemuit decât cu acela al predicatorilor evanghelişti sau al starurilor pop, ale căror spectacole pseudohipnotice induc o isterie în masă. Intensitatea emoţională pe are o demonstra Hitler rezona straniu cu sentimentele unei naţiuni umilite. Profita de temerile oamenilor, îndrugând împotriva „conspiraţiei iudeo-bolşevice" şi a „loviturii de pumnal pe la spate" dată de puterile aliate. Unica lui tentativă de a prelua puterea a fost un total fiasco. Puciul de la Berărie, din luna noiembrie 1923, l-a învăţat să se limiteze la „mijloacele legale", adică la adunări ale maselor, la proceduri electorale şi la şantajul politic. Procesul care i s-a intentat – şi în timpul căruia a făcut impresie cu felul în care a atacat verbal completul de judecată – l-a transformat într-un personaj cunoscut de toată naţiunea, iar cei doi ani la Landsberg i-au dat timpul liber necesar pentru a-şi scrie memoriile de hoinar, *Mein Kampf* (1925–1926) devenind un bestseller. *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* era exact ceea ce voia să audă majoritatea germanilor. A promis că va reface măreţia Germaniei într-un „Al Treilea Reich" care va dăinui o mie de ani. Ca să fim exacţi, l-a menţinut vreme de doisprezece ani şi trei luni. „În minciuna sfruntată, scrisese el, există întotdeauna o anume potenţă de credibilitate".

În viaţa privată Hitler a rămas retras şi nu s-a căsătorit până în ceasul din urmă. Iubea animalele şi copiii şi a avut o amantă modestă. În contrast cu tovarăşii lui, dintre care mulţi erau nişte fanfaroni bădărani, el era întotdeauna îngrijit şi politicos. Nu a fost niciodată pus în legătură cu vreo violenţă personală, deşi evident a dat ordinele (nescrise) pentru genocid. Dar sufletul lui era plin de ură. Îi plăcea să-l citeze pe Frederik II, al cărui portret a stat agăţat în biroul lui până la sfârşit: „Acum, după ce i-am cunoscut pe oameni, prefer compania câinilor"[37]. Unica lui pasiune era arhitectura. În anii 1920 şi-a ridicat o minunată cabană de munte, *Berghof*, cocoţată pe un vârf de munte în apropiere de Berchtesgaden. Mai târziu avea să se distreze cu planuri grandioase pentru reconstrucţia Berlinului în ruină sau pentru transformarea oraşului natal, Linz, în centrul artistic al Europei. Comentatorii occidentali i-au construit lui Hitler o imagine de „geniu malefic". „Malefic" este un termen potrivit, dar „geniu", îndoielnic. [BOGEY BAUBAU]

BOGEY BAUBAU

Curând după ce armata germană a ocupat Austria, în luna martie 1938, se spune că Adolf Hitler ar fi ordonat comandantului Wehrkreis XVII să radă de pe faţa pământului satul Dollersheim, folosindu-l ca ţintă pentru antrenamente. Locuitorii au fost evacuaţi şi artileria a transformat în moloz toate clădirile din sat, inclusiv cimitirul. Explicaţia din spatele acestei operaţiuni sălbatice pare să fi fost faptul că atât tatăl lui Hitler, cât şi bunica paternă, Maria Anna Schicklgruber, erau înmormântaţi la Dollersheim şi că Hitler aflase de curând despre copilăria tatălui său. Conform unui raport al Gestapo, tânăra Fräulein Schicklgruber îl concepuse pe tatăl lui Hitler pe vremea când muncea ca slujnică nemărităţă în casa unei familii de evrei cu stare. Implicaţiile, din punctul lui Hitler de vedere, erau supărătoare.

De aici, ca şi din alte multe indicii, există motive să credem că Hitler suferea din pricina unor intense sentimente reprimate de vinovăţie, de ruşine şi de autodispreţ pentru originile, sângele şi personalitatea lui. Nu este obligatoriu să luăm drept bune aceste dovezi

contradictorii pentru a conclude că Hitler constituie un subiect de prima clasă pentru „psihoistorie".[1]

Deosebit de interesantă și poate crucială pentru dispoziția mintală a führerului în perioada războiului este ipohondria sa agresivă. Din 1936 și până în 1945 și-a pus toată încrederea într-un medic dubios, dr. Theo Morell, care i-a administrat doze masive de glucoză, vitamine și stimulente, de stimulatoare pentru pofta de mâncare, de medicamente pentru relaxare, de tranchilizante și sedative, injectate de obicei intravenos. Obsesia lui Hitler în problema flatulenței l-a făcut dependent de o porție zilnică de pastile împotriva balonării, pe bază de atropină și stricnină. Rivalii lui Morell au denunțat la Gestapo, fără succes, faptul că Morell otrăvește führerul pe neobservate.[2]

Soldații pot avea o foarte bună intuiție. La un moment dat, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pe când bătea pasul pe minunatul ritm al marșului „Colonel Bogey", cineva din armata britanică a compus acest refren imoral:

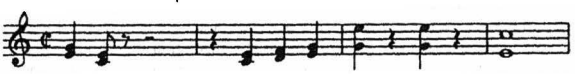

Ítler – n-are decât un ou;
Göring le are, dar foarte mici.
Ímmler – nu-i prea departe,
Însă Gerballs – n-are ouă – deloc.[3]

Ideea este că douăzeci de ani mai târziu, când autoritățile sovietice au dat publicității textul unei presupuse autopsii a trupului fostului führer, în el se menționa că „testiculul stâng lipsește"[4]. Raportul poartă urmele unei intervenții de tip KGB și nu a fost susținut de alți martori. Unii istorici însă l-au luat în serios. Dat fiind că monorhidismul congenital este rar, ei au conchis că Hitler s-a automutilat castrându-se singur.[5] Misterul nu a fost rezolvat nici la desecretizarea dosarelor KGB din anii 1990.

Totuși, observațiile nu se opresc doar asupra probelor fizice. Numeroase aspecte ale comportamentului lui Hitler trimit la existența a ceva oribil, ascuns sub rezervata lui înfățișare exterioară. Hitler nu îngăduia în prezența lui nicio discuție pe teme sexuale, fie ele cât de nevinovate. Avea o teamă profundă de incest și își declara repulsia față de „mizeria" de toate felurile. Deși dovezile sunt contradictorii, viața lui sexuală era ori complet sublimată, ori dezgustător de perversă. La fiecare etapă, oportunitățile lui strălucite au fost paralizate de un sentiment pătrunzător al eșecului și a cochetat în repetate rânduri cu sulcidul. În dragostea lui pentru ritualurile politice s-a lăsat sedus de o serie de parodii pseudoreligioase catolice. Mai presus de toate, a simțit permanent pornirea de a spune că istoria sau națiunea germană sau Dumnezeu sau cine-o fi, l-au considerat würdig – „demn". Ce voia să spună era probabil că acel cazan plin de disprețul de sine, care fierbea înăuntrul lui, alimenta ura față de care apoi o proiecta asupra evreilor, slavilor, comuniștilor, homosexualilor și țiganilor și, în ultimă instanță, asupra Germaniei.

Inutil să subliniem că autoironia este un mecanism mai sănătos decât lauda de sine. În Primul Război Mondial, britanicii au mărșăluit pe un alt refren minunat, cântat pe notele lugubre ale imnului „Greenland's Icy Mountains":

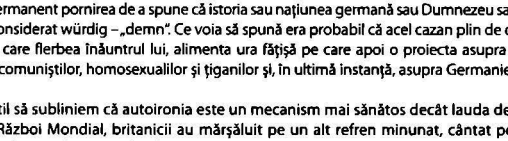

Suntem ai lui Fred Carno*, pifanli de ragtime,
Nu ştim lupta, nu ştim puşca;
De ce folos om fi?
Dar la Berlin când vom sosi, kaizerul va striga:
Hoch! Hoch! Mein Gott! Câtă-i ceata, ce cumpliţi

Odată ajuns la cârmă, Hitler a trecut rapid la eliminarea rivalilor şi a oponenţilor. A trebuit să zdrobească aripa socialistă din NSDAP, care se bucura de o popularitate considerabilă şi care cerea „a doua revoluţie, socialistă" în continuarea succesului său personal. În noaptea de 30 iunie 1934, „Noaptea cuţitelor lungi", şi-a chemat nou creata gardă de elită a partidului, „Cămăşile negre" ale SS, pentru a anihila mai vechea formaţie de trupe de asalt, „Cămăşile Brune" ale SA. Toţi rivalii imediaţi ai führerului au fost ucişi dintr-o singură lovitură – Ernst Röhm, şeful SA, Gregor Strasser, liderul aripii socialiste din partid, generalul von Schleicher, aliatul principal al naziştilor în parlament. După ce a scos în afara legii partidul comunist în 1933, Hitler a desfiinţat toate celelalte partide. A preluat funcţia lui Hindenburg de comandant suprem, câştigând astfel de partea lui armata, şi a continuat să-i înlăture pe cei în care nu avea încredere. Nu avea de oferit un program economic formidabil. La urma urmelor, Germania nu avea nevoie să se modernizeze, ca Rusia. S-a îndrăgostit însă repede de economia colectivistă şi dr. Hjalmar Schacht, preşedintele Reichsbank*, i-a oferit o schemă gata fabricată. Finanţatorii lui industriali iniţiali îi cereau să treacă la acţiune şi el a presupus că aceasta va genera încredere şi locuri de muncă. Planul lui Schacht combina managementul financiar keynesian cu o direcţionare totală a industriei şi a agriculturii din partea statului: sindicatele au fost înlocuite de un front nazist al muncitorilor, grevele au fost declarate ilegale. Noua orientare, la fel ca şi varianta americană, viza obţinerea unei producţii nereduse şi eliminarea totală a şomajului prin programe finanţate de stat, care să genereze locuri de muncă. Proiectele centrale includeau construirea de autostrăzi în Germania (1933–1934), lansarea producţiei de Volkswagen (1938) şi, mai presus de toate, reînarmarea.

Relaţia dintre nazism şi industria germană reprezintă o chestiune deosebit de controversată. O interpretare standard, preferată îndeosebi de academicii comunişti, postulează „primatul economicului". Conform cu această interpretare, interesele marilor afacerişti au determinat nu doar deciziile politice pe termen scurt, care vizau distrugerea stângii germane, ci şi deciziile strategice pe termen lung. Expansiunea Germaniei spre Est se presupunea că a fost motivată de aşa-zisa nevoie de a asigura industriei germane materii prime, petrol şi mână de lucru ieftină. O interpretare contrară a postulat „primatul politicului". În această viziune, Hitler a renunţat rapid la tutelajul industriaşilor şi a dezvoltat sectorul de stat pentru a contrabalansa industria cu capital privat. Dovadă stă faptul că începând cu 1936 a introdus un plan pe patru ani, l-a înlocuit pe Schacht din poziţia de consilier economic principal şi a promovat corporaţia metalurgică de stat Reichswerke Herman Göring. O interpretare de compromis, bazată pe schimbarea structurii alianţelor, vorbeşte despre „un centru de putere poliarhic", compus din NSDAP, armată şi industriaşi.[38]

---

* Fred Carno a fost proprietarul unei renumite companii de circ din epocă.

* Banca Centrală a Germaniei între 1876 şi 1945. (n.tr.)

Reînarmarea era importantă din considerente psihologice şi politice. Sectorul german de armament, care fusese restrâns în mod artificial, s-a putut reface foarte rapid. Cifra de afaceri a uzinelor Krupps a început să crească dramatic începând cu 1933. Pe de altă parte, reînarmarea a consolat mândria rănită a Germaniei şi a atras armata, care în 1935–1936 a putut să reintroducă serviciul militar obligatoriu. Hitler nu avea planuri precise de a-şi folosi trupele reînarmate. Dar era convenabil să-i lase pe oameni să creadă că pistolul de sub mantaua lui era încărcat.

Agricultura nu era un subiect de interes pentru naziști. Aceştia au elaborat un proiect pentru formarea de cooperative, însă scopul principal a fost garantarea preţurilor stabilite de stat şi, prin urmare, garantarea siguranţei fermierilor.

Ideologia nazistă nu era prea sofisticată, ca să ne exprimăm delicat. Spre deosebire de Stalin, Hitler nu moştenise un corpus de concepţii partinice, pe care să le poată modela conform intereselor proprii. Unica lui scriere, *Mein Kampf* (1925), care avea să-şi găsească un loc în biblioteca fiecărei familii germane, aproape, nu conţinea decât una sau două idei coerente şi nimic original. Cel mai important era şirul de argumente care ducea de la presupusa existenţă a „rasei stăpânitoare", *Herrenvolk,* la aşa-zisul drept al germanilor de a avea *Lebensraum,* un „spaţiul vital" în Est.

Hitler lua de bună ierarhia rasială. El împărţea omenirea în „fondatori de cultură", „purtători de cultură" şi „distrugători de cultură". Astăzi „purtătorii evoluţiei culturale a omenirii" erau „arienii". „Adversarul cel mai puternic al arianului este evreul." Evreii erau *Todfeind,* duşmanul de moarte. Nu s-a obosit să definească rasa ariană, nici să stabilească o ierarhie a naţiunilor în cadrul rasei ariene. Capitolul care tratează acest subiect începe cu constatarea că unele lucruri sunt atât de evidente, încât nu mai au nevoie de explicaţii.[39] Hitler credea şi în „logica de fier" a „purităţii rasei". „De fiecare dată când sângele arian s-a amestecat cu sângele unui popor inferior, observa el, rezultatul a fost pieirea naţiei culte". Toate marile culturi ale trecutului s-au stins... din cauza otrăvirii sângelui."[40] Hitler credea că sănătatea unei naţiuni depindea de valoarea teritoriului ei naţional. „Numai un spaţiu suficient de mare pe acest pământ asigură libera existenţă a unei naţiuni." „Politica externă a statelor naturale trebuie... să creeze o relaţie sănătoasă între populaţia acelei naţiuni şi cantitatea şi calitatea solului pe care trăieşte."[41]

Cum vecinii Germaniei aveau deja pământ din belşug, fie în colonii, fie – ca în cazul Rusiei – prin cucerirea stepelor, Germania nu putea face faţă decât prin acapararea ţinuturilor alăturate dinspre Est. „Vom opri nesfârşita deplasare a Germaniei spre Sud sau spre Vest şi ne vom întoarce privirile spre pământurile de la Est."[42] Expansiunea Germaniei spre Polonia şi Ucraina îi va da puterea nu doar să lupte împotriva Rusiei, dar şi să ţină sub control Franţa, un alt „duşman de moarte". Hitler credea că Germania era dezavantajată în lupta ei pentru existenţă. „Germania nu este o putere mondială" se plângea el. Fie Germania va deveni o putere a lumii, fie nu va mai exista nicio Germanie."[43]

Rasismul evident era însoţit de o convingere colectivistă, adeseori descrisă în termeni vagi, precum „instinctul de turmă", dar care avea un distinct subtext marxist. Despre îndatorarea lui faţă de marxismul SPD antebelic, Hitler a declarat la un moment dat:

> Nu a trebuit decât să dezvolt logic partea unde democraţia socială a dat greş... Naţional-socialismul este ceea ce marxismul ar fi putut fi dacă s-ar fi putut desprinde de legăturile absurde cu ordinea democratică ... De ce ar trebui să ne batem capul să educăm băncile şi fabricile? Noi educăm oamenii.[44]

Studiile recente au arătat că în tinerețe Hitler era familiarizat cu scrierile marxiste și că a fost impresionat de mitingurile sub flamuri fluturânde, organizate de social-democrații austrieci.[45] Se poate să fi asimilat mai mult decât își dădea seama: naziștii nu aveau o tradiție intelectuală puternică, dar reticența lor nu înseamnă că dincolo de orizontul lor nu licărea geana unui tip primitiv de socialism. Naziștii au fost cei care au declarat primii ziua de 1 mai ca sărbătoare națională a muncitorilor (germani).

Politicile naziștilor au derivat cum nu se poate mai logic din aceste câteva șubrede afirmații. Naționalismul rasist al lui Hitler a dus imediat la introducerea măsurilor antisemite. Evreii au fost excluși din posturile unităților de producție deținute de stat și li s-a ridicat cetățenia germană; negustorii evrei au fost boicotați oficial; căsătoria și relațiile sexuale dintre evrei și nonevrei au fost interzise. Aceste măsuri au primit formularea cea mai clară prin intermediul Legilor de la Nürnberg din 1935. De la început, naziștii au fost în favoarea eutanasiei, omorârea celor cu handicap mintal sau genetic, și pentru recompensarea mamelor germane eroine, care nășteau mai mulți copii. În plan social, naziștii disprețuiau toate ierarhiile existente – aristocrația, corpul ofițeresc, profesiile și breslele. Rangurile statului unipartid erau deschise oricui era gata să servească fără rușine și fără să crâcnească. În fiecare oraș sau sat german, funcțiile erau ocupate prin promovarea elementelor celor mai vulgare, mai necalificate și mai avare. Idolii lor erau Heinrich Himmler – un fost fermier ratat, crescător de pui –, aflat la conducerea SS, sau Reichsmareșalul Herman Göring, un ex-pilot supraponderal care nu mai putea să se strecoare într-o carlingă.[46] Și aceasta era o altă apropiere de etosul birocrației staliniste din URSS, care stătea să înflorească.

Nazismul, ca și stalinismul, se baza în cele mai multe cazuri pe minciunile oficiale. Propaganda nazistă vehicula o sumedenie de noțiuni ciudate. Hitler era numit noul Frederick sau noul Bismarck. Naziștii erau urmașii zeilor germanici sau ai Cavalerilor Teutoni. Al Treilea Reich era moștenitorul natural al Sfântului Imperiu Roman și al Dinastiei Hohenzollern. Poporul german, liber și unit, nutrea o dragoste nețărmurită față de patrie, o bucurie fără margini în dorința de a învăța și de a se manifesta artistic, o mândrie nestăvilită pentru femeile sale emancipate și o furie nestinsă față de trădători și dușmani... Totul sună foarte familiar. Cultul personalității lui Hitler nu cunoștea limite. Führerul era întruparea a tot ceea ce este frumos, înțelept și bun.

Cei mai mulți lideri naziști erau atei; Hitler însuși era un catolic nepracticant. Ritualurile lor erau tributare mai degrabă unei parodii de vechi păgânism germanic decât vreunei religii moderne. Aveau așadar o problemă importantă în a-și defini legătura cu o națiune germană care era încă predominant creștină. Cel mai adesea, naziștii ignorau chestiunile teoretice. Pentru a-i liniști totuși pe catolici, Hitler a semnat cu Vaticanul un Concordat, în luna iulie 1933, prin care se confirma autonomia diecezei germane, în schimbul renunțării la implicarea politică a ierarhicilor acesteia. Compromisul i-a încurajat pe unii prelați catolici, precum arhiepiscopul Innitzer din Viena, să-și exprime simpatia pentru idealurile naziste. Ceea ce nu a împiedicat Vaticanul să ordone ca în toate bisericile din Germania să fie citit *Mit brennender Sorge* (1937), care condamna ideologia nazistă. Pentru a-i liniști pe protestanți, Hitler a anunțat crearea în 1935 a unei Uniuni a Bisericilor protestante, controlată de stat. A existat și o tentativă de a fonda o nouă mișcare pentru „creștinii germani", în care svastica și crucea se îmbrățișau sub conducerea dr. Müller, episcop al Reichului. În luna noiembrie 1933, aceste surogate pseudocreștine

au organizat la Berlin o manifestație în onoarea lui „Hristos Eroul". În final, religia și ireligiunea au fost nevoite să coexiste pe cât posibil.

În privința coerciție și a terorii, naziștii au învățat foarte repede. Grupările „Cămășile Brune" și „Cămășile Negre" aveau o instrucție solidă constând din infracțiuni de drept comun, șantaj și banditism. Pe de altă parte, ajunși în fruntea *Rechtsstaat*-ului* german, ei nu aveau în spate 500 de ani de existență a opricinicilor** moscoviți. Structurile destinate controlului social nu erau atât de complexe ca acelea din URSS. Nu exista un monopol de stat în folosirea forței de muncă, nu exista un mediu rural colectivizat și nici celule de partid sau comisari în Wehrmacht înainte de 1944. Toace acestea explică într-o oarecare măsură stilul deosebit al naziștilor, în care bestialitatea sălbatică deliberată trebuia să compenseze slăbiciunile de ordin structural. Era nevoie de un nivel ridicat de brutalitate bine promovată pentru că pur și simplu adeseori lipseau instrumentele mai rafinate de control.

Organele securității Reichului n-au bănuit niciodată la ce monstruoase proporții ajunseră omologii lor sovietici. Atât *Schuzstaffen,* escadrila de apărare a partidului, cât și *Gestapo,* „poliția secretă de stat", erau folosite de partid pentru a completa forțele militare și de poliție. Niciuna din ele nu avea însă aceeași plajă de competențe ca NKVD. În 1934, la Dachau, lângă München, s-a deschis un lagăr de concentrare, dar numărul de prizonieri a început să scadă la sfârșitul anilor 1930. Tribunalele populare conduse de naziști și judecătorii poporului absorbeau din ce în ce mai mult din atribuțiile sistemului judiciar tradițional. Dar nu teroarea generalizată era norma. În Germania, violența nazistă s-a păstrat între parametri predictibili. Germanii care se conformau aveau toate șansele să supraviețuiască. Aproximativ 500 000 de evrei germani au fost persecutați și expulzați; *Kristallnacht*** din 1938, când sinagogile și magazinele evreiești au fost vandalizate, a provocat pagube și temeri considerabile. „Soluția finală" nu pare însă a fi fost gândită în avans. Anterior declanșării războiului, Reichul nu a deținut niciodată instalațiile și nici tehnologia de exterminare modernă care vor fi folosite mai târziu. În ce măsură naziștii au depășit mașinăria sovietică de teroare, mai veche și mai extinsă decât a lor, rămâne o întrebare deschisă.

Politologii se preocupă prea mult de poziționarea teoretică a nazismului. Unii, după Arendt***, acceptă că face parte din familia sistemelor totalitare; alții, după Nolte****, îl consideră una dintre cele „trei fațete ale fascismului"; alții preferă să-l considere o mișcare *sui generis*.[47] Nazismul a fost una, niciuna sau toate trei la un loc, în funcție de criteriile după care îl analizăm. La mai puțin de cincizeci de ani de la căderea în dizgrație a ultimului nazist, mulți analiști sunt dominați încă de ranchiuna personală, de pârtinirea cu caracter politic sau de sindromul învingătorului. Este suficient dacă spunem că nazismul a fost cea mai respingătoare mișcare din vremurile moderne. Idealurile utopiei ei nu au fost la fel de urâte ca realitatea Reichului instaurat de ea.

---

* Statul de drept (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

** Nobili, luptător care făcea parte din opricinina, garda personală a țarului, care funcționa ca o poliție secretă. (în lb. rusă. în orig.) (n.tr.)

*** Noaptea de Cristal (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

**** Hannah Arendt (1906–1975) – figură marcantă a gândirii sociopolitice contemporane, preocupată de problemele totalitarismului postbelic (n.tr.)

***** Ernst Nolte (n. 1923) – istoric și filosof german, preocupat de studiul comparativ al fascismului și comunismului (n.tr.)

Europa, distrusă de recesiune, nu era în stare să facă faţă provocărilor lansate de Stalin şi Hitler. Puterile occidentale erau absorbite de propriile probleme. SUA era absentă. Statele Europei Centrale şi de Est erau slabe şi divizate. Chiar în momentul în care ideea de securitate colectivă era adusă în discuţie, atenţia Europei a fost distrasă de Războiul civil din Spania.

La finele Primului Război Mondial, Marea Britanie a revenit la preocupările ei insulare şi imperialiste. În ciuda formării a două guverne laburiste, în ţară se înmulţeau problemele legate de forţa de muncă. Greva generală din mai 1926, lansarea ziarului comunist *Daily Worker* (1930), excluderea din rândurile Partidului Laburist a liderului lui, Ramsay MacDonald – pentru că formase un guvern de uniune naţională (1931) –, şi crearea Uniunii Britanice a Fasciştilor (1932) de către Sir Oswald Mosley, toate au avut loc pe fundalul creşterii şomajului la 3 milioane de persoane. Guvernul conservator, condus iniţial de Stanley Baldwin, apoi de Neville Camberlain, a fost ales în 1935 datorită promisiunii de stabilitate şi bună guvernare. Principalele dureri de cap ale guvernului, înaintea crizei de la München, au fost idila tânărului rege cu o americancă divorţată şi abdicarea lui ulterioară. În tot acest timp se realizau o serie de progrese sociale şi tehnologice remarcabile: lansarea BBC (1922), iniţierea sistemului de planificare familială (1922), instituirea dreptului deplin la vot al femeilor (1928) şi apariţia cărţilor broşate (1935); inventarea televiziunii (1926), a penicilinei (1928) şi a motorului cu reacţie (1937). Generaţia de englezi care a ajuns la maturitate după Marele Război considera că a trecut prin destule încercări; ultimul lucru de care ar fi vrut să se preocupe erau norii de furtună ce se adunau deasupra continentului european.

Franţa nu se putea retrage de pe continent. În anii 1920 politicile franceze au dat prioritate construirii securităţii, pe de o parte adoptând o atitudine dură faţă de Germania şi, pe de alta, prin realizarea Micii Antante în Est (vezi mai jos). Apoi accentul s-a schimbat. Anii 1930 au fost martorii apogeului atins de coloniile franceze din Alger şi Saigon, în vreme ce acasă recesiune a adus în prim-plan problemele şomajului. Édouard Daladier (1884–1970) – un socialist radical ajuns de două ori premier şi care a schimbat coaliţiile –, şi scandalul Stavinsky (1934) au provocat o deziluzie generalizată. Opinia politică s-a polarizat, Partidul Comunist Francez şi Action Française* fiind amândouă foarte agitate. Un întreg stereotip referitor la presupusa atitudine de nemişcare a ajuns să fie asociat cu numele lui André Maginot, ministru de război între 1929 şi 1932 şi constructorul unei vaste linii de fortificaţii de-a lungul frontierei de Est. Acuzaţiile nu erau întru totul îndreptăţite. Nu este adevărat – aşa cum aveau să acuze britanicii mai târziu – că armata franceză nu dorea să lupte; dar în absenţa unor trupe britanice, ea nu se dădea în vânt să lupte împotriva Germaniei de una singură; pe de altă parte, era blocată în planuri organizatorice care împiedicau acţiunile timpurii de ofensivă.

Scandinavia anilor 1930 avea norocul să se situeze dincolo de sfera tensiunilor strategice. Suedia a fost puternic lovită de recesiune în ramura metalurgică, dar guvernul social-democrat a răspuns prin organizarea celui mai cuprinzător sistem de asistenţă socială din lume. [SOCIALIS]

Europa Centrală şi de Est, în schimb, se afla în chiar inima furtunii care se pregătea. Cu Hitler pe o parte şi Stalin pe cealaltă, liderii ei erau complet îndreptăţiţi să fie nervoşi. Acordurile vizând securitatea semnate de Franţa în anii 1920 aveau câteva lacune serioase.

---

*Mişcare politică de orientare naţionalistă şi antisemită (n.tr.)

Conceptul de *cordon sanitaire,* care iniţial a însemnat o centură de state care să ţină piept Rusiei sovietice, nu a fost dus la înfăptuire cu consecvenţă. Mica Antantă, din care făceau parte Cehoslovacia, România şi Iugoslavia, era un sistem cooperativ proiectat să îngrădească Ungaria revoluţionară, dar nu includea şi Polonia – cea mai mare ţară din regiune –, iar din 1934 ea a fost acompaniată de Înţelegerea Balcanică dintre România, Iugoslavia, Grecia şi Turcia. Puterile Occidentale nu erau cine ştie ce recunoscute pentru caracterul lor hotărât. Când Varşovia a fost atacată de Armata Roşie în 1920, ele au trimis o rafală de misiuni militare nesolicitate, dar niciun fel de întăriri militare. Când în 1934 mareşalul Piłsudski a sondat terenul la Paris, în legătură cu un război preventiv împotriva Germaniei naziste, el nu a reuşit să obţină vreun răspuns. Puterile occidentale nu s-au decis niciodată dacă politica lor în Europa de Est ar trebui să se bazeze pe noile state, cum era Polonia, sau pe mai potrivita Rusie postbolşevică, dar care nu s-a materializat niciodată. Din 1935, când teama lor de Hitler a depăşit antipatia faţă de Stalin, ele au ales o hienă ca să îmblânzească un lup.

În Europa Centrală şi de Est criza internaţională din anii 1930 a afectat inevitabil afacerile interne. Partidele comuniste, în general ilegale, nu s-au bucurat de prea multă simpatie populară – cu excepţia Cehoslovaciei –, dar au acţionat ca un important factor de iritare care să provoace reacţia elementelor naţionaliste. Când nu incita minorităţile germane din Polonia, Cehoslovacia şi România, Hitler încuraja alte elemente naţionaliste să-l imite. În acest fel s-au întărit sistemele dictatoriale, bugetele militare au sporit, iar rolul ofiţerilor a crescut; naţionalismul şi conflictele etnice de tot felul s-au intensificat.

În Polonia, de exemplu, vecinătatea cu Stalin şi Hitler se făcea simţită peste tot locul. Mareşalul Piłsudski, care semnase un pact de neagresiune cu URSS în 1932 şi un altul, cu Germania, în 1934, căuta să adopte o atitudine echilibrată, rezumată în „doctrina celor doi inamici". Partidul Comunist Polonez, care în 1918–1920 se opusese independenţei Poloniei, a adoptat o linie internaţionalistă şi trotkistă. Conducerea lui, majoritar formată din evrei şi aflată în exil, a fost lichidată *en masse* în timpul epurărilor lui Stalin. La cealaltă extremă, mişcarea naţional-democrată a produs o ramură fascistă, *Falanga,* scoasă şi ea în afara legii. La fiecare dintre minorităţile naţionale au apărut organizaţii naţionaliste militante. OUN din Ucraina – o ramificaţie radicală a mai vechii organizaţii UWO – practica un terorism general şi instiga la o pacificare brutală a ţăranilor. Sionismul îşi croia rapid drum în rândul comunităţii evreieşti, unde grupările „revizioniste", cum era *Betar,* dădeau naştere unor militanţi precum Menahem Begin* sau Yţhzac Şamir**, care se vor bucura de glorie în alte contexte. O Coloană a Cincea nazistă a fost organizată în rândul minorităţii germane. Activităţile tuturor acestor grupuri au alimentat flacăra urii reciproce. După moartea lui Piłsudski, în 1935, aşa-numita „guvernare a coloneilor" s-a luptat să ţină sub control forţele centrifuge prin formarea unui front de unitate naţională (OZON). Au descoperit însă că principalele partide de opoziţie se aliaseră împotriva lor. Generalul Sikorski s-a unit cu Paderewski în Elveţia, formând Frontul Morges. S-a acordat prioritate reformei militare, mult amânate, şi reînarmării, printr-un plan economic gestionat de stat. Ministrul de externe, colonelul Josef Beck, a adoptat o atitudine imparţială,

* Menachem Begin (1913–1992) – prim-ministru al Israelului (1977–1983), unul dintre pionierii sionismului, laureat al Premiului Nobel pentru Pace (n.tr.)

** Iţhak Şamir (1915–2012) – de două ori prim-ministru al Israelului (1983–1984 şi 1986–1992) (n.tr.)

care displăcea puterilor occidentale care doreau ca el să coopereze cu Stalin. Față de vecinii mai puțin importanți a bătut, totuși, toba naționalismului. A pus ochii pe districtul Transolza (Cieszyn, în limba poloneză), care fusese preluat cu forța de cehi în 1919. La începutul lui 1939 i-a trimis Lituaniei un ultimatum spontan, în care cerea încetarea stării de război nedeclarat. Au existat puține episoade violente, dar amenințarea cu violența venea de dincolo de granițe.

Comunitatea evreiască din Polonia – cea mai mare din Europa, încă – își trăia ultimele veri. La finele anilor 1930 temerile legate de viitor creșteau din ce în ce, mai ales odată cu sosirea valurilor de evrei refugiați și expulzați din Germania. Luau amploare tot felul de forme de hărțuieli mărunte, în învățământ, în legislația municipală și la angajare, dar nimic nu se compara cu accesele de violență ale naziștilor. Impresia cu care rămâne oricine a văzut fotografiile și documentele din acele vremuri este aceea a unei vieți comunitare vibrante și multicolore. Cahalele* se bucurau de o autonomie deplină. Partidele evreiești de toate orientările aveau libertate desăvârșită. Existau vedete de film, campioni de box, femei parlamentar, milionari, proveniți din comunitatea evreiască. Să afirmi, așa cum se face uneori, că evreimea poloneză era „la limita distrugerii" este adevărat, dar ar însemna să citim istoria invers.

Cehoslovacia avea reputația unei democrații care se manifesta mai puternic în afara granițelor decât față de minoritățile germană, maghiară, poloneză și ruteană din țară. Fapt excepțional pentru zonă, țara era puternic industrializată, avea o mișcare comunistă adevărată și aștepta susținerea morală din partea Rusiei. În timpul lungii președinții a marelui om de stat T.G. Masaryk, care s-a retras în 1935, țara a rămas unită.

În 1929, „Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor" și-a schimbat numele în Regatul Iugoslaviei. Nu avea o limbă, o istorie sau o religie comune. A luat ființă la inițiativa slovenilor și croaților din Austro-Ungaria, care au îndemnat autoritățile sârbe să îi recunoască, iar apoi au ajuns să aibă resentimente față de dominația sârbă. Monarhia sârbă și armata au jucat un rol central, mai ales după consolidarea unei dictaturi regale unitare, în 1929. În Croația catolică, Partidul Național al lui Stefan Radić a avut câștig de cauză în problemele interne – lucru imposibil în perioada dominației maghiare –, dar s-a văzut apoi blocat la Belgrad. Slovenia prospera liniștită, sub conducerea liderului ei, monseniorul Korošec, cel care a convocat pentru prima dată Consiliul Național Iugoslav. Macedonia fierbea. Climatul de violență a fost sporit de asasinarea lui Radić (1929) și apoi a regelui Alexandru (1934). Opoziția democrată sârbă a început să facă front comun cu croații. Timpul era însă foarte scurt: „Iugoslavia este o necesitate, scria un observator, și nu o armonie predestinată"[49]. (Vezi anexa III, p. 1084.) [SARAJEVO]

În bazinul Mediteranei, principalele unde de șoc au fost generate de Italia fascistă. Mussolini, căruia îi plăcea să vorbească în limbajul roman antic despre „Mare Nostro" (greșit în original!! Forma corectă este Nostrum) (Marea Noastră), era hotărât să devină o putere regională. După ce a eliminat opoziția activă, care a părăsit parlamentul după asasinarea unui deputat socialist, Mussolini a avut mână liberă. Planurile sale au fost înlesnite de un rege docil și de organele dirijate de un stat-corporatist eficient. În anii 1930, a privit mai departe: trupele italiene au fost trimise în Abisinia, în Spania și, în luna martie 1939, în Albania. Liga Națiunilor a recomandat sancțiuni, britanicii și francezii au amenințat cu

* Organism de conducere în fostele comunități evreiești din Europa, care gestiona problemele religioase, legislative și comunitare. (n.tr.)

represalii, dar nu s-a făcut nimic, de fapt. Mussolini prospera, hărțuind Austria pentru Tirolul de Sud. Anterior semnării „Pactului de Oțel", în 22 mai 1939, și a Axei Roma-Berlin, lui Mussolini îi plăcea să facă paradă de independența sa față de Germania.

SARAJEVO

Oricine rămâne treaz noaptea în Sarajevo poate să audă sunetele orașului în întuneric. Ceasul de la catedrala catolică anunță ora exactă cu o siguranță solemnă: 2 a.m. Trece mai bine de un minut – șaptezeci și cinci de secunde, mai precis – și abia atunci clopotul de la biserica ortodoxă bate propria lui oră 2 a.m. Un moment mai târziu, ceasul din turnul Moscheii Beiului sună ora exactă, pe un ton răgușit și îndepărtat; și bate de 11 ori, ora spirituală a turcilor. Evreii nu au ceas, așa că numai Dumnezeu știe ce oră e pentru ei... O astfel de împărțeală îi ține treji și îi separă pe membrii acestui popor care se trezește, se bucură și jelește, se ospătează și postește după patru calendare diferite...

Bosnia este o țară a urii și a fricii. Trăsătura fatală a bosniacilor este aceea că nu-și dau seama de ura care zace în ei, se dau înapoi de la a o analiza – și urăsc pe oricine încearcă să o facă. Cu toate acestea, aici există oameni, mai mulți decât în zone mult mai întinse, gata să ucidă și să fie uciși într-un acces de ură subconștientă... este o ură care acționează ca o forță independentă: o ură ca un cancer care roade totul în jurul lui.

Printr-un straniu contrast, se poate spune că există puține țări cu o credință mai statornică, cu atâta tandrețe, atâta loialitate și neclintită devotiune. Dar în adâncurile ascunse, uragane întregi de ură crescândă și reprimată își așteaptă momentul propice. Legătura dintre ce iubești și ce urăști este aceeași ca și aceea dintre munții semeți și nevăzutele straturi geologice care se află dedesubt. Ești condamnat să trăiești în straturile profunde cu material explozibil, care din când în când sunt aprinse tocmai de scânteile iubirii tale.

În țări ca Bosnia, virtutea însăși acționează și vorbește prin intermediul urii. Aceia care cred și iubesc la fel simt o ură mortală pentru cei care nu o fac sau care cred și iubesc diferit. (Chipurile cele mai malefice și mai sinistre se pot întâlni în cel mai mare număr în lăcașurile de rugăciune – în mănăstiri și în *tekke** ale dervișilor.)

De fiecare dată ți se va spune: IUBEȘTE-L PE FRATELE TĂU, CHIAR DACĂ NU ARE ACEEAȘI CREDINȚĂ CU TINE, NU CRUCEA ÎL ÎNSEAMNĂ PE SLAV și RESPECTĂ OBICEIURILE CELORLALȚI ȘI FII MÂNDRU DE ALE TALE. Din vremuri imemoriale însă au fost destule ocaziile în care s-a practicat o falsă curtoazie. Sub masca acestor maxime, vechile instincte și planuri fratricide s-ar putea să fie doar ațipite. Ele vor continua să existe până ce se vor schimba complet fundamentele vieții materiale și spirituale. Când vor sosi acele vremuri și cine va avea puterea să le realizeze?

Într-o povestire de Maupassant există o descriere dionisiacă a primăverii, care se încheie cu observația că, într-o astfel de zi, la fiecare colț de stradă ar trebui să existe câte un anunț: CETĂȚENI! ESTE PRIMĂVARĂ – FERIȚI-VĂ DE IUBIRE!

Poate că și în Bosnia oamenii ar trebui să fie preveniți...[1]

Aceste paragrafe fac parte dintr-o scriere care este catalogată drept ficțiune. Ele înfățișează gândurile închipuite ale unui emigrant care a plecat din Bosnia în 1920. Au fost scrise în 1946 de Ivo Andrić (1892 1975), născut la Travnik, student la Zagreb, Viena și Cracovia, în câteva rânduri luat prizonier de habsburgi, diplomat iugoslav înainte de război și laureat al Premiului Nobel.

Este oare doar ficțiune? „Cea mai mare parte [din scrierea lui Andrić] are loc în Bosnia, explică editorul acesteia, și este îndeaproape legată de acest loc. Își ancorează povestirile într-un context geografic și istoric specific."[2] Cu alte cuvinte, un element important al acestor povestiri nu este ficțiune. Andrić descrie peisajul psihologic al societății bosniace cu

* Clădire special destinată întrunirilor dervișilor, loc de reculegere spirituală și de reformare a caracterului. (n.tr.)

aceeași precizie cu care relatează despre sunetele nocturne ale Sarajevo-ului. Aceste descrieri pot fi considerate drept documente istorice nepreţuite.

Exact în aceeași perioadă, pe la 1946, o funcţionară cu experienţă în domeniul asistenţei sociale lucra pentru UNRRA în Sarajevo. Ea a oferit o părere complet diferită. „Numai dacă lucrează împreună oamenii își pot depăși sentimentele de ură, scria ea. Momentul de faţă este unul bun. Toţi cei tineri gândesc aşa cum trebuie... Acum nu ne mai pasă – e musulman, e catolic, e ortodox? Acum e vremea fraternităţii și a unităţii."

Conflictele civile măcinau Spania de cel puţin douăzeci de ani. Spaniolii au dat și peste alte necazuri, atunci când au declanşat un război civil într-un moment când rivalitatea dintre comuniști și fasciști atingea apogeul în Europa. Drept urmare, insurecţia armată din 1936 a atras atenţia lui Hitler și a lui Stalin. Spania a devenit un laborator pentru cele mai dezgustătoare practici politice. Trei ani de agonie au culminat cu înfrângerea răsunătoare a democraţiei. Rădăcinile conflictului sunt adânc înfipte în istoria instabilă a Spaniei, în caracterul polarizat al societăţii și într-o insolubilă chestiune a pământului. Peste jumătate din terenuri era deţinută de mai puţin de 1% din populaţie. Marea masă de ţărani trăiau de pe urma unor gospodării minuscule sau a unor salarii de mizerie. Clasa muncitorilor, puţini la număr, a fost rău lovită de recesiune. Fiind cel mai important proprietar de pământ și deţinând controlul multor întreprinderi, de la Banco Espiritu Santo, la tramvaiele din Madrid, Biserica romano-catolică, dominată de o ierarhie ultrareacţionară, era adânc implicată în problemele economice. Armata – al cărui număr de ofiţeri era neobișnuit de mare, în raport cu soldaţii – a reprezentat un bastion al sentimentelor ultracatolice și monarhiste. Rezultatul a fost edificarea unei fortăreţe sociale deosebit de obtuze și de rezistente, compusă din preoţi, mici nobili și ofiţeri, care obstrucţionau de obicei orice reformă ce le atingea interesele. Protestele sociale erau disperate, aprinse și anticlericale. Anarhiștii dominau atât în rândul lucrătorilor agricoli din sud, cât și printre sindicatele muncitorilor din Barcelona. Provincii separatiste existau în Catalonia, în Regiunea Bască și, într-o anumită măsură, în Galiţia. În Maroc, unde lungul război împotriva regiunii Rif se încheiase în 1925, armata avea puterea absolută. În perioada 1930–1931, ultima zvâcnire a alternanţei politice a dus la o serie de evenimente: căderea dictatorului militar, generalul Primo de Rivera, un interregn*, *Dictablanca*** (termen greșit în original!!! Forma corecta este Dictablanda), abdicarea regelui Alfonso și, în final, declararea celei de-a Doua Republici.

Cei cinci ani de guvernare constituţională, între 1931 și 1936, au transformat haosul într-unul și mai mare. În 1931, arhiepiscopul de Toledo a fost exilat pentru acuzele publice aduse Republicii. În 1932 generalii au iniţiat un *pronunciamiento* nereușit. În 1933 proprietarii de pământuri din sud au preferat să-i împiedice pe ţărani să intre pe pământuri, decât să accepte reforma. Legislaţia care introducea școlile de stat și divorţul, precum și separarea Bisericii de stat, nu a putut fi pusă în practică. S-a renunţat la reforma agrară și pământurile sechestrate au revenit foștilor proprietari. În 1934 o grevă decisivă a minerilor din Asturias s-a transformat într-o mișcare separatistă, care nu a fost înfrântă decât

* Interval de timp în care un stat monarhic este lipsit de suveran (n.tr.)

** Termen folosit de politologi pentru a descrie o dictatură în care libertăţile civile se presupune că sunt păstrate. (n.tr.)

cu o masivă vărsare de sânge. La alegerile din luna februarie 1936, *Frente popular,* „Frontul popular" format de republicani, socialişti, catalani şi comunişti a repurtat victoria. Dar guvernul central pierduse deja terenul. Ţăranii recalcitranţi ocupaseră marile moşii. Muncitorii organizau grevă generală după grevă generală. Catalanii cereau autonomia. Se înmulţeau asasinatele politice şi bisericile incendiate. „Asistăm astăzi, declara premierul catolic, la slujba funerară a democraţiei." Ţara devenea neguvernabilă.

În 18 iulie 1936, generalii au dat o a doua lovitură. Generalul Francisco Franco (1892–1975) a plecat din insulele Canare, unde era comandant, şi ajuns la Tetuan a făcut public un manifest. Spania avea să fie salvată de Revoluţia Roşie; armata din nordul Africii nu ezita să-şi folosească trupele marocane. „Cruciada împotriva marxismului, aşa cum preciza un simpatizant republican, urma să fie dusă de mauri împotriva catolicilor."[50]

La început spectrul politic din Spania era extrem de larg şi de complicat. În Cortes, Frontului Popular i s-a opus o coaliţie de dreapta, din care făcea parte şi *Acción Popular* sau „Acţiunea Populară" şi formaţiunea fascistă *Falange Espanola,* recent fondată de fiul lui Primo de Rivera. În stânga, Partidul Comunist nu avea decât 16 dintre cele 277 de locuri ocupate de front, în comparaţie cu cele 89, deţinute de socialiştii conduşi de Largo Caballero, şi cele 84 pentru republicanii de stânga al lui Manuel Azaña. În mod inexorabil, totuşi, tensiunile războiului civil au susţinut soarta a două dintre cele mai violente şi mai radicale extreme. *Falange* era destinată să devină principalul instrument politic al armatei. Comuniştii erau destinaţi să domine republica asediată. Franco susţinea – şi probabil chiar credea – că luptă să zădărnicească avansarea bolşevismului. Sloganul său era *Fe ciega en la victoria,* adică „Credinţă oarbă în victorie". Nu avea importanţă că ameninţarea comunismului era exagerată, ce conta era faptul că multor spanioli le era teamă de el.

Structura sprijinului politic şi geografic a devenit foarte complexă atunci când comanda armatei lui Franco şi-a proclamat insurecţia în Maroc, ea s-a răzvrătit împotriva guvernului Republicii Spania din Madrid, condus la acea vreme de Azaña. Armata se putea baza pe garnizoanele din toate oraşele importante ale Spaniei continentale, pe grupările paramilitare ale *Falangei* şi, în unele zone, pe *Requetes,* formaţiuni ultracatolice rămase din perioada carlistă. În general, puteau conta pe sprijinul politic al prelaţilor catolici, al marilor latifundiari şi al tuturor celor care considerau ca prioritară reinstaurarea legii şi ordinii. Încă de la început au primit asistenţă militară din partea Portugaliei, a Germaniei naziste şi a Italiei fasciste. Portugalia a oferit baze securizate. Avioanele de luptă germane ale Legiunii Condor au asigurat superioritatea aeriană. La începutul anului 1937, trupele italiene au ocupat insulele Baleare şi coasta sudică din apropiere de Malaga.

Guvernul, pe de altă parte, avea puţine trupe de militari profesionişti pe care să le poată numi ale lui. Cu timpul, şi-a constituit şi antrenat o armată regulată; dar a trebuit să se sprijine puternic pe miliţiile armate ale diferitelor uniuni de stânga – socialiştii PSOE, anarhiştii FAI, POUM – marxişti dar antistalinişti –, UGT şi CNT, condus de comunişti. În general, putea conta pe susţinerea politică a ţărănimii din zonele rurale, a muncitorilor din oraşe, a anticlericilor de pretutindeni şi a tuturor celor care favorizau prioritar guvernul constituţional. De la început a primit sprijin din străinătate: tancuri, avioane, muniţie şi consilieri din URSS, iar Brigăzile Internaţionale au fost invadate de aproximativ 50 000 de voluntari străini. În ultimele etape, 1938–1939, trebuie spus că acel coşmar pe

care îl descrisese propaganda fascistă s-a adeverit. Sub conducerea dr. Negrín* guvernul a căzut sub influența comuniștilor, adepți ai liniei dure, iar serviciile speciale de securitate, Serviciul de Investigații Militare (SIM), au intrat sub controlul direct al GPU-ului sovietic. Aurul Republicii Spaniole, transferat la Odessa pentru siguranță, în 1936, nu a mai fost returnat niciodată. [ADELANTE]

ADELANTE

În luna septembrie 1936 șeful pentru Europa de Est al propagandei Cominternului recomanda Moscovei să formeze o serie de Brigăzi Internaționale care să lupte pentru Republica Spaniolă. Ideea fusese lansată de Maurice Thorez, din Partidul Comunist Francez, care își amintise de „Legiunea Internațională a Armatei Roșii" care luptase în Războiul Civil din Rusia.[1]

Încă de la început, așadar, deși brigăzile fuseseră prezentate ca rezultat al acțiunii spontane a voluntarilor, ele erau puternic subordonate mișcării comuniste. Brigăzile operau independent de comanda obișnuită a Armatei Republicane spaniole; și toți membrii personalului militar și politic de rang superior erau comuniști numiți în aceste funcții; iar toți recruții erau verificați și aprobați de agenții sovietici. Sloganurile lor erau „Spania – cimitirul fascismului din Europa", *No pasaran* (Nu vor trece) și *Adelante*, „Înainte".

Principalul birou de recrutări din Paris era condus de Iosip Broz, alias Tito, viitorul dictator al Iugoslaviei. De acolo s-a organizat o „rețea secretă de transport" care folosea pașapoarte false ca să trimită recruții la granița spaniolă și de acolo, la principala bază a brigăzilor situată la Albacete, în La Mancha.

În Europa dominată de recesiune exista o masă mare de forță de muncă de unde puteau atrage participanți – muncitori șomeri, refugiați din statele fasciste, intelectuali rebeli. Din cei 50 000 de oameni care au făcut parte din brigăzi, contingentele cele mai mari au fost mobilizate de Confédération Générale du Travail, din Franța, de organizațiile de mineri polonezi din Belgia și de Departamentul de Nord francez, precum și de exilații germani de stânga. Optzeci la sută dintre ei erau muncitori. Exista și un nucleu de voluntari străini care serveau deja pe front. Din ele făceau parte și „coloanele" de francezi, germani, italieni și britanici (vezi anexa III, p. 1084). Printre liderii lor se aflau și Carlo Rosseli, un socialist care scăpase dintr-o temniță fascistă din Italia, și Hans Beimler, un evadat german de la Dachau.

Recruții din rândurile intelectualității erau puțini, dar foarte expresivi. Ei au răspuns chemării la luptă adeseori fără să cunoască exact care erau implicațiile:

> Mulți au auzit-o prin depărtate zări,
> Pe câmpuri adormite, în bizare insule pescărești
> Sau în desfrânata inimă a vreunui oraș;
> Au aflat și au migrat ca păsările ori sămânța din floare.[2]

Conducerea militară a brigăzilor nu avea experiență de război. Comandantul-șef, André Marty, un marinar catalan din Perpignan, condusese în 1919 o revoltă a flotei franceze situate în largul portului Odessa. Consilierul-șef militar, col. Karol Swierczewski, alias Walter, era un ofițer polonez din cadrul serviciilor de securitate sovietice și profesor la academia militară din Moscova. Luigi Longo, inspector general, și ofițerul șef pe probleme politice, Giuseppe di Vittorio, erau comuniști italieni. Singurul comandant care demonstra un talent

---

* Henri René Albert Guy de Maupassant (1850–1893) – scriitor francez, unul dintre precursorii nuvelei moderne (n.tr.)

real era Lazăr Stern, alias generalul Kléber, un evreu austriac din Bucovina care trecuse la bolșevici pe când fusese prizonier de război în Rusia. Ca mulți alți tovarăși de ai săi, va fi împușcat la revenirea în Rusia, din ordinul lui Stalin.

Curajul acestor bărbați nu a fost pus la îndoială. Au trăit în condiții mizere și pentru cea mai mică ofensă erau supuși unei discipline feroce, din care nu lipseau execuțiile. Au luptat cu un curaj disperat. La asediul Madridului din luna noiembrie 1936, de exemplu, batalionul britanic a pierdut o treime din efective. La Jarama, aceeași unitate a numărat 375 de victime din cei 600 de oameni ai ei.[3] Mai rău decât orice, brigăzile erau folosite pentru a-i suprima prin forță brută pe foștii aliați socialiști și anarhiști ai comuniștilor.

La sfârșitul anului 1938, Kremlinul a fost de acord să scoată din luptă brigăzile. Circa 12 000 de oameni au plecat, lăsând în urmă vreo 6 000 de germani, care nu aveau unde să se ducă. La parada de adio organizată în 15 noiembrie la Barcelona, ținută sub portretele lui Negrin, Azaña și Stalin, discursul a fost ținut de „La Pasionaria"*:

Voi sunteți istoria... sunteți o legendă... Nu vă vom ulta. Iar când ramura de măslin a păcii își va răsfira din nou frunzele, împletite cu laurii victorioasei Republici Spaniole... reveniți![4]

Grație evoluțiilor ulterioare ale evenimentelor, când puterile occidentale au adoptat cauza antifascismului, istoria Brigăzilor Internaționale din Spania a atras multă publicitate favorabilă. De fapt, ele au fost întotdeauna depășite numeric de străinii care luptau pentru Franco. Dintre aceștia din urmă făceau parte trupe regulate fasciste, un număr de voluntari idealiști și unii aventurieri gălăgioși, așa cum era Brigada Irlandeză a generalului O'Duffy. Pentru a avea o imagine de ansamblu, trebuie făcută o comparație între recruții adunați de comuniști în 1936–1937 și cei atrași de fasciști atât în Spania, cât și în al Doilea Război Mondial. [LETTLAND]

Luptele au fost lungi, fragmentate și adeseori confuze (vezi anexa III, p. 1084). Confruntările locale, acerbe și neregulate erau mai frecvente decât campaniile sau bătăliile susținute. Planul strategic nu era unul simplu. În spatele liniilor, ambele părți se dedau la masacrarea prizonierilor sau a civililor.

Planul strategic nu era simplu. După schimburile inițiale de focuri, când garnizoanele armatei din Madrid și Barcelona au fost bombardate până ce au cedat, guvernul deținea controlul asupra celei mai mari părți din țară, cu excepția nord-vestului, la Corunna și în extrema sudică, la Sevilla. Odată ce armata și-a reîntărit pozițiile de-a lungul frontierei cu Portugalia și a capturat cetatea Toledo-ului ea a reușit treptat să încercuiască pozițiile întărite ale guvernului, de pe coasta de nord și de pe coridorul care lega Madridul de Valencia. Junta militară s-a stabilit la Burgos, iar centrul de comandă, la Salamanca; guvernul era la Valencia. Au avut loc evenimente uluitoare, printre care asediul de un an al naționaliștilor asupra orașului Oviedo, bombardamentul german asupra localității Guernica, în luna aprilie 1937, atacurile pentru preluarea controlului asupra fluviului Ebru și încleștarea de la Teruel din 1938, iar în 1939, asediile finale, mai întâi la Barcelona (ianuarie) și apoi la Madrid (martie). În Barcelona, „cel mai sălbatic oraș al Europei", unde catalanii și anarhiștii s-au confruntat cu toate formele de guvernare spaniole, fie ele

* Isidora Dolores Ibárruri Gómez (1895–1989) – om politic de origine bască, unul dintre liderii Războiului civil spaniol (n.tr.)

albe sau roşii, tragedia s-a încheiat cu groaznicele masacre făcute atât de comuniştii învinşi, cât şi de foştii lor aliaţi anarhişti. La Madrid – unde Consiliul de Apărare, o rămăşiţă a Frontului Popular, a renunţat într-un final la comunişti – s-a încheiat cu intrarea triumfătoare a rebelilor, în 29 martie. La parada dedicată victoriei Franco a putut în sfârşit să dea glas cu convingere sloganurilor lui: „Hay orden en el pais" (este ordine în ţară) şi „España, una, grande, libre" (Spania este una, măreaţă şi liberă). Liderii republicani au fugit. Mii de refugiaţi s-au revărsat dincolo de Pirinei.[51] Spania a rămas în ghearele fascismului timp de 40 de ani. [FARAON]

FARAON

Mausoleul generalului Franco, de la Cuel de Moros, pe Valea celor Căzuţi de lângă Madrid, a fost construit după victoria sa din 1939. Constă dintr-o grandioasă bazilică subterană, mai mare decât naosul bazilicii San Pietro, în care se ajunge printr-un tunel tăiat în granit şi în care sunt aliniate mormintele celor dispăruţi în războiul civil. Deasupra, la exterior, se înalţă „cel mai mare simbol creştin ridicat vreodată" – o cruce din piatră, de aproape 50 de metri înălţime şi 181,740 de tone.[1] A fost construită cu munca de sclavi a foştilor prizonieri de război, însemnaţi cu litera T – de la *trabajador* sau „muncitor", care au trudit timp de două decenii, între şantier, cariera de piatră şi slujbele religioase obligatorii, ţinute în vecinătate, la Escorial. Ei au fost angajaţi oficial de „Consiliul pentru Recuperarea Penalităţilor prin Muncă" – un nume care aminteşte de sloganurile nazişte. La vizita pe care a făcut-o pe şantier în 1940, un ofiţer nazist se spune că ar fi remarcat: „Cine se crede [Franco] – un nou faraon?"

Victoria lui Franco asupra „poporului spaniol", aşa cum se exprimau oponenţii lui, a fost adeseori atribuită armamentului superior de care a beneficiat şi ajutorului extern. Adevărul nu era totuşi atât de simplu sau de uşor de acceptat. „Poporul spaniol" nu se afla tot de o singură parte a baricadei, la fel cum nu erau nici toate forţele „antidemocratice" din Spania. Este greu de spus dacă Republica Spaniolă a fost mai degrabă învinsă de duşmanii ei naţionalişti sau de elementele totalitariste din propriile rânduri. Franco a reuşit să-şi ţină susţinătorii uniţi; cei ai republicii nu au putut organiza o democraţie unită şi efectivă.

Pentru Spania, războiul civil a reprezentat o lecţie tragică, rodită din fructele mâniei fratricide. Estimările privind pierderile variază de la 400 000 la un milion.[52] Pentru Europa, a fost încă o lecţie despre mecanismul prin care minorităţile disciplinate pot prelua controlul ţărilor care le-au îngăduit să propăşească. Pe de altă parte, pentru că simpatiile occidentalilor mergeau puternic alături de republica învinsă, războiul a intensificat zdravăn teama de o ameninţare fascistă generală. În acelaşi fel, a diminuat temerile faţă de „Baubaul roşu". Graţie succesului deloc bine-venit al lui Franco, opinia publică din democraţiile occidentale a intrat într-o tonalitate „antifascistă" care avea să-i caracterizeze priorităţile pe termen lung. Franco a întărit decizia Occidentului de a i se împotrivi lui Hitler şi lui Mussolini, scăzând în acelaşi timp susceptibilităţile faţă de Stalin. După luna martie 1939, niciunui politician din Vest nu i-a mai fost uşor să susţină că mişcarea comunistă a reprezentat o ameninţare la fel de mare ca şi fascismul.

În mod destul de ironic, victoria lui Franco a venit prea târziu ca să mai împiedice cursul general al evenimentelor. Dacă fascismul ar fi triumfat în Spania în 1937 sau 1938, se poate imagina că Occidentul s-ar fi trezit la timp în faţa pericolului şi l-ar fi încolţit pe Hitler încă din faşă. Se poate imagina că s-ar fi evitat întreaga istorie regretabilă a concilierii. Aşa cum au stat însă lucrurile, în cei trei ani în care s-a derulat Războiul Civil din Spania, dictatorii au devenit din ce în ce mai puternici, iar şansa la o securitate colectivă a fost ratată.

„Securitatea colectivă" a fost unul dintre rezultatele nepuse în practică ale gândirii puterilor occidentale, mai ales ale britanicilor, care fuseseră odinioară maeştri în a-i face pe alţii să lupte pentru ei. Discuţiile datau încă din 1933, când Hitler a retras prima dată Germania din Liga Naţiunilor. Înainte de asta, dat fiind că URSS nu ameninţa direct Occidentul, neliniştile acestuia nu au fost excesive. Dar perspectiva unei Germanii naziste care făcea prăpăd prin Europa Centrală a adus pericolul destul de aproape de casă. Soluţia evidentă era ca Londra şi Parisul să reanimeze triunghiul strategic din Primul Război Mondial şi să recruteze Uniunea Sovietică drept contrapondere pentru Germania. Era o mişcare pe care mai ales britanicii sperau să o facă încă din 1917. Era oarecum o problemă de relaţii publice, desigur, în măsura în care politicienii occidentali se obişnuiseră să tot ocărască comunismul sovietic; dar diplomaţilor, cu inventivitatea lor, nu le era imposibil să explice că regimul sovietic intra acum într-o etapă constructivă sau că Stalin era mai democrat decât Lenin şi Troţki. Prin urmare, în mijlocul celor mai extinse campanii de exterminare în masă din istoria Europei, Stalin era înfăţişat ca lider respectabil şi adus în sânul naţiunilor pacifiste. Reprezentantul lui Hitler a părăsit liga în 14 octombrie 1933; reprezentantul lui Stalin, Maxim Litvinov, şi-a ocupat locul în 18 septembrie 1934.

Din punctul lui Stalin de vedere, apropierea de Occident oferea un număr de avantaje. Urma să stimuleze comerţul şi, odată cu el, importul de tehnologie. Îmbunătăţea imaginea URSS, lăsându-i pe naziştii în derută. Partidelor comuniste din afara URSS, care erau fidele Moscovei, le oferea şansa de a dobândi notorietate şi de a fi mai bine acceptate şi, prin includerea lor în fronturi populare – aşa cum s-a întâmplat în Spania –, şansa să ajungă în parlament şi în sindicate. Din nou era vorba de relaţii publice, dat fiind că staliniştii, prin tradiţie, îi catalogaseră pe politicienii democraţi în toate felurile, de la „exploatatori burghezi" la „lachei ai imperialismului internaţional"; toate acestea nu însemnau totuşi că Stalin trebuia să abandoneze relaţiile sale discrete cu Berlinul şi posibilitatea ca, până la urmă, să se înţeleagă cu Hitler. Deocamdată putea menţine deschise toate opţiunile.

În anii următori naziştii au reacţionat cu un dispreţ abia mascat la toate tatonările Occidentului. Fiecare mişcare a lor semnala dezastrul din perspectiva celor convenite la Versailles. În luna iulie 1934, aproape că au reuşit o lovitură de stat în Austria, unde au asasinat cancelarul, pe dr. Engelbert Dolfuss, al cărui Front Patriotic organizase un stat unipartid, dar antinazist. În 1935 au sărbătorit intrarea în Reich a Landului Saar printr-un plebiscit prevăzut de tratat, apoi au reintrodus imediat serviciul militar obligatoriu, au reorganizat Luftwaffe şi au renunţat la clauzele privind dezarmarea. În 1936 au sfidat pe faţă tratatul, ocupând din nou zona demilitarizată din Renania. În 1937 au retras Comitetul pentru Nonintervenţie, susţinut de britanici, care încerca să împiedice intrarea în Spania a forţelor străine, şi a semnat cu Italia Pactul Anti-Comintern. În luna martie,1938, Hitler a pus la cale *Anschluss*-ul sau „fuziunea" cu Austria, a proclamat Marele Reich German şi a intrat triumfal în Viena (vezi anexa III, p. 1084).

În toată această perioadă Hitler se lăudase, exagerând, cu nivelul la care ajunsese reînarmarea Germaniei. Nu a spus nimic, însă, despre faptul că își prevenise deja subalternii să se pregătească de război. [HOSSBACH] Aceasta nu înseamnă că pregătise deja un calendar al evenimentelor care vor urma; dimpotrivă, conflictul cel mai important pentru care se pregăteau generalii și industriașii germani nu era estimat să se întâmple înainte de 1942. Între timp, Hitler se va implica într-o serie de tactici de bluf și amenințări, în ceea ce a fost numerit denumită o politică de „agresiune pașnică". Simțea că poate obține tot ceea ce își dorea, fie fără război, fie printr-un conflict limitat. În acest scop, în primăvara lui 1938 a început să agite apele în legătură cu opresiunile intolerabile la care erau supuși germanii din Regiunea Sudetă, din Cehoslovacia. La acel moment, liderii occidentali nu puteau să nu

HOSSBACH

În ziua de 15 noiembrie 1937, între orele 4.15–8.30 p.m., a avut loc o ședință la Cancelaria Reichului din Berlin. La ea a participat un grup de demnitari germani de prim rang, printre care Göring, Neurath și Raeder, și a fost deschisă de un discurs al lui Hitler pe tema „oportunităților de dezvoltare a poziției noastre în domeniul afacerilor externe". Conținutul discursului, anunța führerul melodramatic, trebuia considerat drept testamentul lui, în cazul în care el ar fi murit. Este cunoscut datorită memorandumului scris de Hossbach, cel care înregistra procesele-verbale:

Scopul politicii germane era să asigure și să mențină *Volksmasse*, comunitatea rasei, și să o sporească. Era o problemă de spațiu... Diplomația germană trebuia să țină cont de doi oponenți mânați de ură, Marea Britanie și Franța, pentru care un colos german... însemna un ghimpe în talpă.

Problema Germaniei nu putea fi soluționată decât prin intermediul forței și aceasta presupunea, ca întotdeauna, o sumă de riscuri... Mai rămâne de rezolvat problema lui „când" și „cum". În această privință, existau trei cazuri ce trebuia soluționate:

Cazul 1: Perioada 1943–1945. După această dată, din punctul nostru de vedere, nu ne mai putem aștepta decât la schimbări în rău... dacă führerul mai este în viață, este hotărârea lui de neclintit ca până în 1943–1945 să rezolve cel puțin problema de spațiu a Germaniei.

Cazul 2: Dacă luptele interne din Franța... îi vor acapara complet pe francezi, atunci a sosit vremea să acționăm împotriva cehilor.

Cazul 3: Dacă Franța este atât de indecisă dacă să intre în război cu un alt stat, încât nu va putea să se împotrivească Germaniei... primul nostru obiectiv, dacă suntem prinși în război, trebuie să fie acela de a distruge Cehoslovacia și Austria simultan...

Polonia – cu Rusia în spate, va fi prea puțin înclinată să se angajeze...

O intervenție militară din partea Rusiei a fost mai mult decât îndoielnică, ținând cont de atitudinea Japoniei...

Nu trebuie să presupunem că Marea Britanie – ea însăși în război cu Italia – ar decide să nu acționeze împotriva Germaniei...[1]

Memorandumul Hossbach a dezvăluit, mai mult decât orice alt document, controversele privind originile celui de-al Doilea Război Mondial. Procurorii aliaţilor au făcut public documentul în timpul procesului de la Nürnberg şi el a fost folosit drept cap de acuzare pentru Göring şi alţii, ca dovadă a rolului jucat în planificarea războiului din 1939–1945. Semnificaţia Memorandumului a fost totuşi puternic diminuată când un istoric britanic a demonstrat că documentul nu susţinea punctele de vedere ale procurorilor de la Nürnberg.

Dimpotrivă, el demonstra că în 1937 naziştii nu aveau planuri concrete de război şi că Hitler nu avea o evaluare clară a felului în care evolua situaţia. Documentul arăta cum führerul bătea câmpii, destul de imprecis, despre posibilitatea unui război foarte limitat în perioada 1943–1945:

> Expunerea lui Hitler reprezenta, în mare parte, doar visele lui... gândurile cele mai profunde nu şi le-a mărturisit... memorandumul nu ne spune decât ceea ce ştim deja, şi anume că Hitler (la fel ca orice alt om de stat german) intenţiona să devină puterea dominantă în Europa. Ne mai spune şi că făcea speculaţii despre cum s-ar putea realiza acest lucru. Speculaţiile lui au fost eronate. Aproape că nu au nicio legătură cu actuala declanşare a războiului în 1939. Un consultant de curse, care nu ar depăşi nivelul de acurateţe al lui Hitler, n-ar face mare scofală pentru clienţii săi...[2]

Analiza lui A.J.P. Taylor a fost cu atât mai surprinzătoare cu cât venea din partea unui istoric renumit ca germanofob.

Criticii revoltaţi au denunţat aşa-numita lipsă de preocupare faţă de „contextul istoric" şi de dinamica expansionismului nazist. La mijlocul lunii decembrie 1937, insistau acei critici, directivele armatei germane fuseseră schimbate în vederea unei agresiuni militare împotriva Austriei şi Cehoslovaciei. Ei au considerat această schimbare drept o justificare pentru interpretarea dată Memorandumului – şi şedinţei – ca punct de demarcare a „momentului când expansiunea celui de Al Treilea Reich a încetat să mai fie latentă şi a devenit explicită"[3]. Ei nu au observat că agresiunea militară împotriva Austriei şi Cehoslovaciei nu s-a materializat, aidoma altor scenarii eronate ale führerului.

Într-adevăr, pentru că a desfiinţat „punctul de vedere aproape general, conform căruia Hitler a plănuit al Doilea Război Mondial", Taylor a fost acuzat pe nedrept că încearcă să-l absolve pe Hitler de vină. Ceea ce a demonstrat Taylor cu succes a fost strania elaborare a führerului privind nişte intenţii în general agresive şi incapacitatea lui de a formula planuri de război sistematice.

Aproape treizeci de ani mai târziu, una dintre trăsăturile cele mai izbitoare ale dezbaterii legate de originile celui de-al Doilea Război Mondial iese în evidenţă din faptul că Stalin nu este menţionat absolut deloc, cum nu este pomenită nici dinamica jocului dintre diplomaţia germană şi cea sovietică. Toţi participanţii la dezbatere, inclusiv Taylor, s-au limitat să discute intenţiile Germaniei. Nimeni nu s-a gândit să comenteze intenţiile URSS. Istoricii s-au lovit de uşile închise ale arhivelor sovietice. Dacă există un echivalent sovietic al memorandumului Hossbach, el nu a fost niciodată scos la lumină. Nu avem de unde să ştim dacă Stalin a făcut sau nu speculaţii pe tema războiului, aşa cum a făcut Hitler. În lipsa unei dovezi documentate despre intenţiile lui Stalin, aşadar, cei mai mulţi comentatori au preferat să presupună că nu există subiect de discuţii.

Lunga tradiţie a scrierilor istorico-documentare a promovat, deci, două extreme. Una susţine de fapt că: dacă nu există documente care pot fi cercetate, atunci nu s-a petrecut nimic. Cealaltă opinie, bine formulată de „Legea lui Taylor", aşa cum a fost ea numită de detractorii ei, spune: documentele nu au nicio semnificaţie. Ambele extreme sunt la fel de pernicioase.

observe că Germania nazistă era pornită spre expansiune şi că securitatea colectivă nu producea rezultate concrete. La provocarea noului premier britanic, Neville Chamberlain, s-au angajat în politica de descurajare. Chamberlain era deplin conştient că războiul revitalizat în Europa va submina însănătoşirea economiei fragile a Marii Britanii, dar şi poziţia ei externă ca putere imperială.

Politica de descurajare, în ciuda reputaţiei ei recente, nu trebuia neapărat să fie o politică de josnică abdicare. Ea conţinea atât elemente de realism, cât şi de mărinimie; în formula care favoriza negocierile cu Germania, respingea cu certitudine cinismul dovedit de înţelegerile anterioare franco-britanice cu Italia. Aşa cum Chamberlain ştia foarte bine, Pactul Hoare-Laval din luna decembrie 1935, care pur şi simplu căuta să fie de acord cu atacul italian asupra Abisiniei, fusese dezavuat atât la Londra, cât şi la Paris şi dusese la decăderea celor care îl iniţiaseră. Mai mult, la douăzeci de ani după Primul Război Mondial, majoritatea opiniilor liberale acceptau că nemulţumirile germanilor privind minorităţile lor din Europa de Est meritau să fie discutate. Mulţi erau de acord şi cu Planul MacDonald din 1933, care propusese un echilibru al armamentelor din Europa, în locul prelungirii indefinite a supremaţiei aliaţilor. Generalii erau de părere că nu există decât două linii directe de acţiune a aliaţilor împotriva eventualei agresiuni germane în est. Cooperarea cu Armata Roşie a lui Stalin era totuşi încărcată de pericole; iar acţiunile directe împotriva Germaniei în Vest nu puteau fi realizate prin lansarea unui război pe scară largă, când evitarea lui era dorită cu atâta tărie. Una peste alta, nu era dezonorant pentru Chamberlain să-l caute pe „Herr Hitler" în Germania sau să caute o soluţie la chestiunea Regiunii Sudete. Problematice nu erau negocierile în sine, ci doar priceperea şi priorităţile negociatorilor. Chamberlain s-a dus precum mielul la tăiere, lamentabil de ignorant despre „îndepărtata ţară" a cărei soartă trebuia decisă. Nici nu trebuie să-şi închipuie cineva că politica de descurajare se limita la politicile puterilor occidentale faţă de Hitler. Ea conţinea un capitol şi mai lung privind relaţiile lor cu Stalin în viitorul apropiat. Guvernele democratice care desconsideră fundamentele morale duc negocieri cu dictatorii, punându-se pe ei în pericol.[53]

Criza de la München, aşa cum a fost ea cunoscută, s-a desfăşurat în luna septembrie 1938, în termenii stabiliţi de Hitler şi care nu au fost niciodată contestaţi. Avea legătură cu planurile Germaniei privind alianţa Franţei cu Cehoslovacia. Cu toate acestea, Franţa a dat înapoi; guvernul cehoslovac a fost exclus de la principalele discuţii; şi nimeni nu s-a gândit să menţină în stare de funcţionare sistemul de apărare al Cehoslovaciei. Negocierile se presupunea că vor pune capăt expansiunii Germaniei spre Est. Au continuat totuşi fără participarea celor mai interesate două părţi, şi anume Polonia şi URSS. Se presupunea că îi vor reliefa lui Hitler riscurile pe care le provoacă. Negociatorii occidentali nu au aruncat totuşi în joc cel mai puternic atu al lor. Aşa cum foarte bine a sesizat Hitler, aspectele cele mai teribile ale politicii de descurajare nu aveau să fie testate. Acestea, plus credulitatea fără limite a lui Chamberlain, au determinat rezultatul. „În ciuda duritâţii şi a trăsăturilor necioplite ale feţei lui – relata Chamberlain despre Hitler – am avut impresia că era un bărbat în care puteai avea încredere"[54].

Chamberlain a făcut trei vizite în Germania. La Berchtesgaden, în 15 septembrie, el a primit din partea lui Hitler o solicitare pentru secesiunea Regiunii Sudete – în mod sigur „ultima cerere a führerului". A promis că va fi examinată. La Godesberg, în data de 23, a fost pus în faţa unui neaşteptat ultimatum privind evacuarea şi anexarea Regiunii Sudete

în intervalul a cinci zile. Cabinetul britanic şi toţi cei interesaţi l-au respins. Franţa şi Germania au început mobilizarea. La München, în 29-30 septembrie, Chamberlain s-a întâlnit cu führerul pentru o confruntare finală, în prezenţa lui Daladier şi a lui Mussolini, care propusese întâlnirea. A înmânat un memorandum care accepta esenţa (inacceptabilului) ultimatum de la Godesberg. Cu ajutorul distinşilor săi colegi, a transmis un ultimatum cehilor, care se aflau înghesuiţi într-o sală alăturată, forţându-i să accepte, la rândul lor, inacceptabilul sau să suporte consecinţele. Contribuţia lui finală a fost să sublinieze garanţia pe care aliaţii i-o dădeau zdrenţuitului stat Cehoslovacia, despuiat de minunatele lui fortificaţii de frontieră, şi să redacteze o declaraţie despre prietenia anglo-germană. A coborât din avion fluturând o foaie de hârtie despre care susţinea că aduce „pacea în timpurile noastre". A făcut-o în acelaşi spirit care a stat şi la baza sfatului pe care Ministerul de Externe britanic l-a dat echipei engleze de fotbal, în acelaşi an – să folosească salutul nazist la începutul meciului lor împotriva reprezentantei Germaniei, ţinut la Berlin.

Cele trei runde de discuţii ale lui Chamberlain cu Hitler pot fi considerate ca una dintre cele mai înjositoare capitulări din istorie. Sub presiunea lipsei de compasiune, nepricepere combinată cu slugărnicie, pentru ajunge la nimicnicie. Chamberlain nu avea de ce să cedeze la niciuna dintre cererile führerului fără să asigure un aranjament solid în privinţa securităţii Cehoslovaciei; dar a făcut-o. Benes, preşedintele Cehoslovaciei, nu avea dreptul să renunţe la integritatea ţării lui manifestând doar un simplu protest personal; dar a făcut-o. Rezultatul urma să fie rezumat de Churchill în Camera Comunelor:

> Cu pistolul la tâmplă, ni s-a cerut doar o liră. După ce am dat-o, ni s-au cerut două lire, cu pistolul la tâmplă. În sfârşit, Dictatorul a fost de acord să ne ia o liră, şaptesprezece şilingi şi şase peni, iar restul să-l primească în promisiuni de bune intenţii pentru viitor... Am suferit o înfrângere fără să mergem la război.[55]

Cu altă ocazie, Churchill a scris că Marea Britanie a avut şansa de a alege „între ruşine şi război"; „am ales ruşinea şi vom primi război". După şase luni, ce mai rămăsese din Cehoslovacia s-a dezmembrat şi Hitler a cucerit Praga. München a marcat fără îndoială momentul psihologic crucial în diplomaţia interbelică. Încă nu a reuşit să facă inevitabil războiul, dar ceea ce a făcut a fost să semene confuzia în care s-au născut două fatale presupuneri. Mai întâi l-a convins pe Hitler – şi pe Stalin, probabil – că o continuare a agresiunii paşnice va produce mai departe dividende fără costuri. În al doilea rând, a creat în Occident impresia că tratativele cu naziştii au fost o greşeală. În următoarea rundă a jocului, când harta garanta că Polonia va fi ameninţată, Tratatul de la München garanta că Hitler şi Stalin vor căuta agresiunea prin metode paşnice; că Occidentul va încerca să o descurajeze fără negocieri şi că polonezii vor căuta să evite soarta Cehoslovaciei, cu orice preţ. Aceasta a fost reţeta cu efect letal.

Într-o serie de cărţi europene de istorie, 1939 este anul în care se spune că „lumea a intrat din nou în război" – sau alte expresii de acest fel. În toate cronologiile, cu excepţia celor publicate odinioară în URSS, 1939 marchează „izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial". Aceasta nu face decât să arate cât de egoişti pot fi europenii. În ultimii opt ani, războiul mărşăluise prin lume. Japonezii invadaseră Manciuria în 1931 şi se războiau în

centrul Chinei, din 1937. Din luna august 1938 erau implicați în lupte cu armata sovietică la frontiera mongolă. Ca parte din acest conflict, Japonia se alăturase Germaniei și Italiei, ca una dintre Puterile Axei. Ce s-a întâmplat, deci, în 1939 nu a fost decât simpla adăugare a Europei la teatrele de război existente. S-a dat o a doua dimensiune, europeană, campaniilor care de aici încolo aveau să fie concis denumite „Asia pentru asiatici", ca să citâm un slogan japonez. În acest sens, un război regional a fost transformat într-unul global. A mai fost numit și „Războiul lui Hitler". Și aceasta este inexact.

În 1939, reînarmarea generală contribuia din plin la tensiunile existente. Toate marile puteri se reînarmau. Cu doi ani mai devreme, la insistențele lui Churchill, Marea Britanie luase decizia de a extinde și reechipa RAF*. Aceasta a fost decizia care va asigura supraviețuirea țării. În același timp Franța crease un nou Minister al Apărării și naționalizase marele concern Schneider-Creusot. Era un semnal că guvernele europene se pregăteau pentru un conflict prelungit, în care forța industrială va fi la fel de decisivă pe cât erau de instruiți soldații. În tabelul următor sunt indicate rezultatele studiilor de specialitate privind schimbările dramatice care avuseseră loc în ultimul deceniu.

		SUA	UK	Franța	Germania
Producția (1938) (1932 PIB=100%)		153	143	108	211
Putere relativă de fabricație (Valoare la nivel mondial=100%)	1929	43,3	9,4	6,6	11
	1938	28.7	9.2	4.5	13.2
Cheltuieli militare (1933–1938) (milioane)		1.175	1.201	1.088	3.540
Potențial mondial relativ (1937) (Mondial=100%)		41.7	10.2	4.2	14.4

Fără îndoială că estimările variază. Valorile oferite pentru Marea Britanie subliniază câteva elemente clare. Puterile totalitare au suferit mult mai puțin în urma recesiunii decât democrațiile occidentale. Cheltuielile lor militare au fost de două ori mai mari decât cele ale tuturor puterilor occidentale luate laolaltă. „Potențialul relativ de război" (PRR) al acestora – rezultat prin calculul bazat pe capacitatea de a transforma forța industrială în putere miliară, prin indici cum ar fi nivelul de utilare cu mașini-unelte – a fost aproximativ egal și echivalent cu cel al Franței și al Marii Britanii împreună. Italia abia dacă a putut fi inclusă în estimări. În cazul Japoniei, PRR a fost estimat, oarecum ridicol, la 3,5%. Toate celelalte țări din lume abia dacă au adunat împreună 10%.

Nu trebuie să fii genial ca să tragi concluziile: în Europa, Stalin și Hitler erau deja în posesia unor mașini de război care lăsau mult în urmă orice altceva. Dacă SUA rămânea deoparte, puterile occidentale urmau să fie puternic presate să-i aplice fie lui Stalin, fie lui Hitler, măsuri de descurajare. Dacă Stalin și Hitler și-ar fi unit forțele, Occidentul nu ar fi avut puterea să-i oprească. Toți ochii erau, sau ar fi trebuit să fie, ațintiți asupra lui

* Royal Air Force – Forțele Aeriene Regale ale Marii Britanii (în lb. engl. în orig.) (n.tr.)

Stalin şi Hitler şi asupra nefericitelor ţări prinse în clești între cei doi. Orice altceva trecea pe un plan secund.

Intenţiile lui Stalin în 1939 erau guvernate de factori care nu sunt întotdeauna pe deplin discutaţi. Istoricii de profesie, pentru că nu au obţinut niciodată accesul la documente, s-au prefăcut adeseori că subiectul nici nu există. Liniile directoare nu sunt însă imposibil de reconstituit. În general, revoluţia internă din URSS atinsese un anume nivel de stabilitate relativă, iar *Vozd'* putea privi înainte cu încredere, spre o implicare externă mai activă. Anii cei mai vulnerabili, ai primului plan cincinal şi ai colectivizării, trecuseră; Marea Teroare se apropia de final; iar Armata Roşie, reînarmată, putea fi deja cotată drept una dintre cele mai puternice formaţiuni de acest fel din Europa. Rămâneau totuşi doi factori majori de reţinere. Ultima etapă a epurărilor, direcţionată împotriva corpului ofiţeresc, nu era încă încheiată; în 1939, asasinarea vechilor cadre militare mai continua. Armata Roşie, pe de altă parte, era în continuare angajată în Mongolia, în luptele împotriva japonezilor. Nu părea probabil ca Stalin, foarte precaut, calculat şi secretos, să se angajeze într-o aventură majoră în Europa înainte ca noile cadre militare să încheie pregătirea şi înainte de a se închide conflictul cu Japonia. Obiectivul lui evident, într-o primă instanţă, era să ademenească Germania într-un război împotriva puterilor occidentale, în vreme ce URSS îşi aduna forţele.[57]

Hitler nu era într-o situaţie chiar aşa de incomodă. Nu de mult obţinuse controlul complet în Wehrmacht şi nu avea niciun angajament militar. Deţinea acum funcţiile de ministru de război şi de comandant suprem. În marele stat-major eliminase orice opoziţie, iar după demiterea dr. Schacht preluase controlul direct asupra industriei germane. Protejatul său din Spania era la un pas de victorie, iar propriul său triumf de la München zădărnicise planurile defensive ale vecinilor din Est. Lingăii lui tulburau apele pretutindeni – în oraşul Klaipeda (Memel) din Lituania, în Oraşul Liber Danzig, în comunitatea germană din Polonia şi în Slovacia, unde o mişcare naţionalistă locală aştepta sprijinul Berlinului. Hitler nu avea planuri clare de război pentru perioada următoare, dar în timp ce stătea aplecat asupra hărţii desfăşurate în dreptul ferestrei de la „Cuibul Vulturului", la Berchtesgaden, trebuie să se fi gândit că Europa era plină de ocazii potrivite. Asupra cărei nefericite prăzi avea să se năpustească vulturul?

La începutul lui 1939, preferinţele lui Hitler înclinau încă spre o înţelegere cu Polonia. La trei săptămâni după München, el l-a convocat pe ambasadorul Poloniei la Berchtesgaden şi i-a înfăţişat posibilităţile. Era încoronarea unor pregătiri de durată, care îl duseseră pe Göring de câteva ori la vânătoare prin pădurile poloneze şi care determinase propaganda comunistă să creadă că exista deja o alianţă polono-nazistă.[58] Propunerile lui Hitler se concentrau pe ideea că, dacă polonezii ar renunţa la drepturile lor asupra oraşului Danzig şi ar permite construirea şoselei Berlin-Königsberg, care ar fi traversat teritoriul Poloniei, atunci ar fi putut deveni membrii unei uniuni politicoeconomice favorabile, direcţionată împotriva Uniunii Sovietice. Ameninţarea nerostită nu trebuia să fie mai explicită de atât. Dacă polonezii ar fi fost atât de nesăbuiţi încât să refuze, atunci Hitler ar fi ocupat oricum Danzigul şi s-ar fi putut să caute o schimbare a alianţelor, alături de URSS şi împotriva Poloniei. Trebuie să presupunem că bine-cunoscutele prejudecăţi rasiale şi ideologice ale lui Hitler l-ar fi determinat să se aştepte la o acceptare fără zăbavă. La urma urmelor, de vreme ce coloniile polonezi trebuiau să se lupte cu cea mai mare comunitate de evrei din Europa, iar Polonia era violent anticomunistă, probabil că Hitler a considerat că Polonia şi Germania nazistă erau în mod natural parteneri.

Din păcate, nici Hitler, nici cei care îl consiliau nu știau mare lucru despre temperamentul Poloniei. Nu știau că naționalismul polonez era la fel de ostil Germaniei pe cât era față de Rusia. Nu știau că militarii polonezi puteau deveni defensivi când venea vorba despre felul în care tratau „chestiunea evreiască", mai ales atunci când se amestecau străinii. Mai presus de toate, nu au înțeles că răspunsul urmașilor mareșalului Piłsudski va fi complet diferit de răspunsurile primite de la Chamberlain și Benes. Coloneii nu aveau să se plece servili în fața unui fost caporal ex-austriac. Instinctul lor era să lupte și să piară luptând. Toate oficialitățile poloneze care avuseseră de-a face cu amenințările venite din partea naziștilor sau a sovieticilor în 1939 fuseseră educate în spiritul testamentului moral al mareșalului: „Să fii învins, dar să nu capitulezi, aceasta înseamnă victoria"[59].

Führerul a fost așadar lăsat să pocnească din călcâie. Săptămânile treceau; Polonia a deschis intenționat „tratative comerciale și de prietenie" cu URSS; propunerile venite de la Berlin au fost lăsate fără răspuns. În 21 martie 1939, la o săptămână după prăbușirea Cehoslovaciei, ambasadorul Poloniei a fost din nou convocat și i s-a comunicat că führerul era furios că lucrurile nu progresaseră. În 28 martie, Germania a renunțat la pactul de neagresiune cu Polonia. Propaganda nazistă s-a concentrat pe problema orașului Danzig, plângându-se de opresiunea intolerabilă la care era supusă minoritatea germană din Polonia. În 31 martie, Polonia a primit, fără să o solicite, o garanție de independență sale, din partea Marii Britanii. Răspunsul lui Hitler, în 3 aprilie, a fost emiterea unor directive confidențiale privind planificarea capturării Danzigului și pentru un eventual război cu Polonia. [SUSANIN]

SUSANIN

În ziua de 26 februarie 1939, Balșoi Teatr din Moscova răsuna de acordurile unei opere renăscute somptuos. *O viață pentru țar* (1836) de Glinka, cea mai populară lucrare de operă în Rusia, căzuse în adormire de la începutul Revoluției Bolșevice, iar o fugară punere a ei în scenă, în 1924, sub titlul *Pentru seceră și ciocan*, nu se bucurase de succes. Dotată însă cu un libret nou, just din punct de vedere politic, și având un alt titlu, opera *Ivan Susanin* putea acum să ajungă din nou la popularitatea imensă de care se bucurase în deceniile prerevoluționare.[1] Era semnalul cel mai clar că linia partidului se schimbase pentru a putea îmbrățișa naționalismul rusesc tradițional.

Opera lui Glinka fusese un concept ideologic încă de la început. Descrisă ca „operă patriotică și eroico-tragică", ea a fost compusă în urma Răscoalei poloneze din 1830–1831 și reflecta „hotărârea compozitorului de a întruchipa ideologia de stat în sunete simbolice".[2] Libretul pune acțiunea în anul 1613, în momentul când fondatorul Dinastiei Romanov se lupta să pună ordine în haosul din Vremea de Restriște. În cea mai bună tradiție a genului *Singspiel*, se spune povestea unui brav țăran rus, Susanin, care îl salvează pe țar din ghearele netrebnicilor invadatori polonezi. Cu această temă libretul urmează îndeaproape o carte de texte patriotice, *Istoria Rusiei în scopul educației copiilor* (1817), compilate de fratele compozitorului.

Conceptul estetic al lui Glinka era folosirea pe tot parcursul spectacolului a dihotomiei dintre eroii ruși și polonezii ticăloși. Există două seturi de personaje principale, două coruri alternante – polonezii și rușii – două stiluri muzicale și scenografice contrastante. Polonezii fără chip sunt caracterizați prin comportamentul excesiv, cântece și dansuri exclusiv colective, acompaniați de melodiile polonezelor, mazurcilor și cracovienelor. Rușii cântă fie minunate melodii populare, fie versuri romantice în stilul italo-rus la modă. Nu se face economie la nimic atunci când trebuie subliniat mesajul politic.

După uciderea lui Susanin, epilogul atinge apogeul în scena intrării triumfătoare a lui Mihail Romanov în Piaţa Roşie. Aici muzica devine un „imn-marş" sacru, pe versurile unui imn superpatriotic:

Slav'sya slav'sya, nash ruskiy Tsar'
Gospodom danniy nam Tsar-gosudar.
Da budet bessmyerten tvoy tsarskly rod.
Da im blagodenstvuyet russkly narod.

(Glorie ţie, Ţarul nostru rus,/ Ţarul nouă sortit de Cel de Sus./ În veci să nu se stingă stirpea ta!/ Şi-al nostru norod să crească prin ea.)

În montarea din 1939 imnul a fost modificat corespunzător:

Slav'sya slav'sya, ty Rus ' moya!
Slav'sya ty russkaya nasha zemlya!
Da budet vo veki vekov silna
Lyubimaya nasha rodnaya strana.

(Glorie ţie, Rusia mea!/ Glorie ţie, pământ rusesc!/ Mereu puternică fii patria mea/ În veci de veci să-ţi ducem slava.)

Problema forţei unei lucrări de operă acordată cu naţionalismul este cel mai adesea discutată în legătură cu Wagner. La Glinka însă legătura este şi mai explicită. Într-adevăr, sensibilitatea faţă de naţionalismul rus a decis unde şi când s-a putut monta această operă. În Rusia ţaristă ea a devenit alegerea automată pentru spectacolul de deschidere a fiecărei stagiuni la Moscova şi Sankt-Petersburg. Până în 1879 ajunsese la 500 de spectacole. A fost pusă în scenă la Praga, în Cehia, în 1866, la Riga, în Letonia, în 1878 şi la Teatrul German din Posen, în Prusia, în 1899. Dar nu şi-a găsit niciodată un public la Varşovia sau la Cracovia. Cel mai semnificativ este că în luna februarie 1940, la prima aniversare a reluării ei pe scena moscovită, avea loc şi premiera sub auspicii naziste de la Berlin.

Între timp, führerul primea plocon tot mai multe recompense. În 10 martie, la Praga, autorităţile centrale ale Cehoslovaciei au decretat destituirea guvernului Slovaciei autonome şi liderul slovac, monseniorul Tiso, a cerut protecţia führerului. Apoi preşedintele Cehoslovaciei s-a milogit pentru o întrevedere la Berchtesgaden. După ce a fost supus unei bruftuluieli serioase, în faţa ferestrei largi – una dintre cele mai histrionice interpretări ale lui Hitler, în timpul căreia vizitatorul căzut în leşin a trebuit să fie reanimat cu ajutorul injecţiilor –, preşedintele Hacha a acceptat umil că divizarea ţării era inevitabilă.

Boemia şi Moravia urmau să fie transformate într-un protectorat nazist; Slovacia avea să fie o republică suverană; Rutenia sub-carpatică era cedată Ungariei. Hitler a intrat triumfător în Praga, aşa cum intrase şi în Viena, fără să se tragă nici măcar un foc de armă. În ziua de 21 trupele germane au capturat oraşul Memel din Lituania. Acesta a reprezentat momentul în care Chamberlain a înţeles în sfârşit că Hitler nu era „un om de cuvânt". Garanţia dată Poloniei de britanici, un bluf lansat de pe poziţia celui mai slab, era rezultatul acestei târzii descoperiri a adevărului. Pentru a pune capac la toate acestea,

ungurii au ocupat Rutenia fără permisiunea cuiva. În Vinerea Mare, pe 2 aprilie, armata italiană a invadat Albania. Europa era deja în război.

Confruntate cu nevoia unui anume fel de angajament față de Polonia, puterile occidentale căutau acum să pună la punct câteva măsuri practice. În lunile aprilie și mai o misiune interaliată a vizitat Varșovia. Ea a stabilit ferm că, în cazul unui atac german asupra Poloniei, sarcina armatei poloneze era să țină piept Wehrmachtului în timp ce în vest s-ar fi pregătit un contraatac al forțelor aliate. Generalul Gamelin a precizat foarte clar: cel mai târziu la cincisprezece zile de la mobilizare, „le gros de nos forces", „cea mai mare parte a efectivelor noastre" vor fi masate dincolo de granița franco-germană. O altă misiune militară a fost trimisă la Moscova, pentru a discuta despre cooperarea cu Armata Roșie. Cu mult înainte de a se angaja, în 5 august, pe lungul drum spre Leningrad, într-o totală necunoaștere a mizei principale, Hitler și Stalin deciseseră să rezolve de unii singuri Criza Poloneză.

Un *rapprochement* – sovieto-nazist se întrevedea încă din prima săptămână a lunii mai, când Molotov, unul dintre cei mai apropiați subalterni ai lui Stalin, a devenit Comisar pentru Afaceri Externe. Predecesorul lui Molotov, Litvinov, era evreu, avea o soție englezoaică, multe legături cu Occidentul și era adeptul politicii de securitate colectivă. Ultima sa tentativă pentru o alianță defensivă anglo-sovietică fusese lansată în van. Numirea lui Molotov viza reactivarea legăturilor cu Berlinul. Negocierile directe au început la Moscova, în luna iunie, după paravanul „tratativelor comerciale".

Odată ce Stalin și Hitler și-au lăsat deoparte suspiciunile și reprezentanții lor au început tratativele, probabil că au înțeles repede care este adevărata dimensiune a ocaziei apărute. Dată fiind lipsa de hotărâre a occidentalilor, Polonia era singurul obstacol serios în fața perspectivei de a împărți Europa de Est între ei doi. Cu un astfel de strălucitor premiu dinainte, nici Hitler și nici Stalin nu și-au făcut prea multe probleme legate de faptul că, mai târziu, Rusia și Germania s-ar putea lupta între ele pentru prada de război. Și nici nu s-au străduit probabil să ghicească reacțiile pe termen lung ale Occidentului. Cu aprobarea lui Stalin, Hitler a apreciat că ar putea face față Marii Britanii și Franței de unul singur, întărind considerabil între timp poziția Germaniei; iar Stalin era mai mult decât mulțumit să-l lase să încerce. Cu aprobarea lui Hitler, Stalin a apreciat că ar putea face ordine în statele Europei de Est de unul singur, întărind considerabil între timp poziția URSS. Amândoi au crezut probabil că era mai bine să rezolve problemele Europei înainte ca SUA – ale cărei cheltuieli militare la acel moment erau mai mici decât ale Marii Britanii – să semnaleze pericolul. Ocazia nu trebuia ratată; s-ar fi putut să nu mai existe o a doua. La o săptămână după ce misiunea britanică a ajuns la Moscova, Herr von Ribbentrop ateriza și el repede, de la Berlin.

În acele zile de vară, când vremea era la fel de senină pe cât de sumbre erau perspectivele politice, exuberanța lui Hitler era din ce în ce mai mare. Recordul reînarmării, care crescuse diviziile de front ale Wehrmachtului de la 7 la 51 în trei ani, îl depășea pe cel al armatei kaizerului din deceniul anterior anului 1914. Era sigur că Occidentul va putea fi prostit, ca de obicei, și că polonezii nerecunoscători vor putea fi pedepsiți fără să intervină cineva. Cu marele Stalin gândind la fel ca el, era pregătit pentru un război limitat, fără să știe măcar dacă va fi nevoie de un război. Nu era cine știe ce dispus să asculte văicărelile diplomaților occidentali și nici văicărelile celor din tabăra sa – ca Göring sau Mussolini –, care doreau să prelungească pacea. La o conferință militară din 23 mai a vorbit insistent despre *Lebensraum* în Est și despre inevitabilitatea războiului, mai devreme

sau mai târziu. În 14 iunie, a stabilit un calendar pentru care generalii lui trebuiau să fie pregătiți în opt săptămâni. În 22 august, la încheierea celor opt săptămâni, el a declarat, la o altă ședință ținută la Berghof, că „E mai bine să avem acum război". În notițele lui consemna: „Fără milă – atitudine brutală – forța înseamnă dreptate – cea mai mare severitate"[60].

Ultimul element al pregătirilor s-a îndeplinit chiar a doua zi. În 23 august a parvenit de la Moscova știrea că Germania nazistă și Uniunea Sovietică, cei doi dușmani de moarte, au însoțit recenta convenție comercială cu un pact de neagresiune. Mai mult (deși nimeni în afară de Moscova și de Berlin nu aveau să știe exact acest lucru, decât șase ani mai târziu, când se vor fi capturat arhivele naziste), Pactul Ribbentrop-Molotov fusese suplimentat cu un protocol secret:

Moscova, 23 august 1939

Cu ocazia semnării Pactului de neagresiune dintre Reichul german și URSS, miniștrii plenipotențiari subsemnați... au discutat granițele sferelor de influență în Europa de Est ale respectivelor state. Aceste discuții au condus la următoarele concluzii:

În cazul unei reașezări teritoriale și politice în zonele aparținând Țărilor Baltice (Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania), granița nordică a Lituaniei va forma granița sferelor de influență ale Germaniei și URSS. În acest sens, interesul Lituaniei în zona Vilnius este recunoscut de ambele părți.

În cazul unei reașezări teritoriale și politice în zonele aparținând Poloniei, sferele de influență ale Germaniei și URSS vor fi despărțite aproximativ prin linia formată de cursurile de apă Vistula, Narev și San. Chestiunea dacă menținerea unui stat polonez independent este sau nu în interesul ambelor părți și care ar trebui să fie granițele unui astfel de stat poate fi stabilită definitiv în cursul evoluțiilor politice viitoare. În orice caz, ambele guverne vor rezolva această problemă prin intermediul unui acord prietenesc.

În ceea ce privește Europa de Sud-Est, partea sovietică atrage atenția asupra interesului ei pentru Basarabia. Partea germană își declară dezinteresul pentru această zonă.

Acest protocol va fi tratat de ambele părți ca strict secret.

Pentru Guvernul Reichului German
„J. VON RIBBENTROP"

Plenipotențiar al Guvernului URSS
„V. MOLOTOV"[61]

Hitler și Stalin au ciopârțit Europa de Est în sfere de influență. Așa-numitul Pact de neagresiune reprezenta planul perfect pentru agresiune.

Niciuna din părți nu avea ceva bun de spus despre puterile occidentale. Ribbentrop era sigur că Germania putea face față armatei franceze. Cât despre Marea Britanie, „Ministrul de externe al Reichului a afirmat că... Anglia era slabă și dorea ca alții să lupte pentru aroganta ei pretenție la dominația mondială. Herr Stalin a fost de acord... [dar el] a continuat, exprimându-și opinia că Anglia, în ciuda slăbiciunii ei, se va angaja în război cu prețepere și cu încăpățânare"[62].

Pactul germano-sovietic este adeseori descris ca fiind permisul lui Hitler pentru război. Este adevărat, dar reprezintă numai jumătate din poveste; pentru că pactul era în egală măsură și permisul lui Stalin pentru război. Din clipa în care cerneala s-a uscat pe hârtie, fiecare din semnatari a fost liber să-și atace vecinii, fără a fi stânjenit de celălalt. Ceea ce au și făcut.

Wehrmachtul trebuia să pornească marșul pe 24 august; dar führerul, într-una dintre crizele lui de nervi, nu a reușit să dea ordinul. Era și curios să vadă dacă nu era posibilă o a doua situație ca la München. Presa nazistă publica relatări despre cum polonezii îi castrau pe germani; iar Göring îl îndemna să intre în contact cu Londra. În ziua de 25, ambasadorul britanic a fost convocat și i s-a înmânat un set de propuneri imposibile. Un prieten suedez al lui Göring a fost trimis să discute direct la Whitehall. Chamberlain și-a ratat apoi momentul propice, garantând încă o dată independența Poloniei, printr-un tratat oficial anglo-polonez. După aceea diplomații au lucrat inutil: nu mai putea fi un al doilea München. În ziua de 31, la ora 1 p.m. Hitler a emis Directiva nr. 1, privind lansarea războiului împotriva Polonei. [GENOCID]

Lansarea campaniei poloneze a fost pusă în scenă în cel mai bun stil nazist. Nu a existat o declarație de război. În schimb, SS Sturmbannführer Alfred Helmut Naujocks a primit ordinul să adune un detașament de pușcăriași, cu numele de cod *Konserven* sau „conserve" și să-i ducă la un post de radio german din Gleiwitz, în Silezia, aproape de frontiera poloneză. Studioul a fost apoi atacat de oameni îmbrăcați în uniforme poloneze și s-a difuzat un cor polonez mobilizator, în sunet de împușcături de pistol. Odată ieșiți afară, conservele au fost secerate de mitralierele paznicilor lor din SS, iar trupurile lor însângerate au fost aruncate într-un loc unde aveau să fie repede descoperite de poliția locală. Primele victime ale campaniei au fost niște pușcăriași nemți uciși de criminali nemți. Înainte de sfârșitul nopții, serviciile naziste de știri anunțau că armata poloneză a lansat un atac neprovocat asupra celui de al Treilea Reich.

Al Doilea Război Mondial în Europa, 1939-1945[64]

Invazia asupra Poloniei, lansată la 1 septembrie 1939, nu a marcat începutul luptelor în Europa. Ea a fost precedată de atacul german asupra Lituaniei, din luna martie 1939, și de invazia Italiei în Albania, din luna aprilie. Ea a transformat însă o serie de războaie locale importante în cadrul general pentru un conflict la scară mondială. Prin implicarea URSS – care era deja angajată în lupte împotriva Japoniei, în Mongolia – s-a stabilit legătura dintre teatrele de operațiuni din Europa și cele din Asia. Teoretic, Japonia aparține sistemului nazist de alianțe, chiar și atunci când Pactul sovieto-nazist a blocat clubul anti-Comintern. Faptul că Japonia, URSS, Polonia, Germania și puterile occidentale erau cu toate prinse în rețeaua conflictelor este cel mai bun argument pentru a considera că al Doilea Război Mondial începuse deja.

Rolul Armatei Roșii în Polonia a rămas nesigur până când nu s-a încheiat confruntarea cu Japonia. Victoria decisivă a sovieticilor de la Halhin Gol, în 28 august, reușită cu ajutorul blindatelor unui general rus necunoscut pe nume Jukov, pare să fi fost precondiția pentru o politică sovietică activă în Europa. Probabil că nu a fost un accident faptul că Stalin și-a amânat intrarea în Polonia până la semnarea unui armistițiu cu Mongolia, în 15 septembrie, după care diviziile lui Jukov s-au putut întoarce dincoace de Urali.[65]

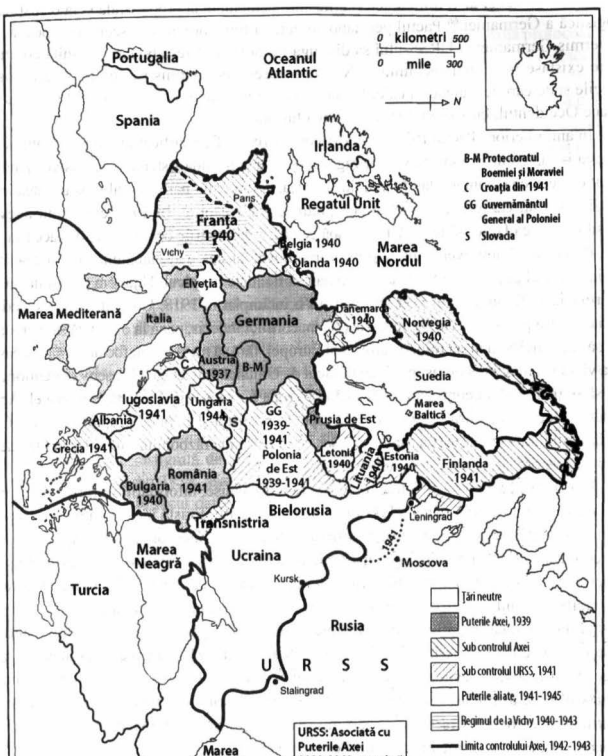

Harta 25.
Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, 1939–1945

Pactul germano-sovietic a creat un nou cadru geopolitic în Europa. Marele Triunghi se întorcea acum, iar puterile occidentale (Marea Britanie, Franța și Canada) se confruntau cu o alianță de țări din centru și din est (vezi anexa III, p. 1084). Triunghiul nu era totuși complet, pentru că atât puterile occidentale, cât și URSS evitau o confruntare directă. Acesta însemna că Occidentul ar fi închis ochii la agresiunile lui Stalin, atâta

vreme cât acesta şi-ar fi limitat activităţile antioccidentale la propagandă şi la o susţinere logistică a Germaniei.[66] Pactul germano-sovietic a transformat însă scena europeană. El a permis Germaniei şi URSS-ului să distrugă Polonia şi să restabilească graniţa comună care existase în timpul secolului XIX. După aceea, le-a permis să dea la o parte toate micile state care le stăteau în cale. Pe termen ceva mai lung, i-a oferit lui Hitler şansa să atace Occidentul, cu sprijinul şi încurajarea lui Stalin.

În anii ulteriori, Pactul Ribbentrop-Molotov avea să fie justificat în temeiul faptului că acesta i-a asigurat Uniunii Sovietice răgazul de a-şi consolida sistemele defensive. Ţinând cont de ceea ce s-a întâmplat doi ani după aceea, argumentul pare plauzibil; s-ar putea însă să fie încă un caz clasic de interpretare retroactivă a istoriei. În 1939 exista într-adevăr posibilitatea ca Hitler să atace URSS după ce ar fi înfrânt ţările occidentale; dar aceasta nu era decât una dintre eventualităţi şi nu în mod necesar cea mai plauzibilă şi nici cea mai iminentă. Cel puţin alte trei scenarii trebuiau să fie luate în calcul. Unul era posibilitatea ca Germania să fie învinsă în Vest, aşa cum i s-a întâmplat în 1918. Un altul era perspectiva ca aceasta şi puterile occidentale să susţină un conflict indecis, până la o remiză sângeroasă, după care URSS să preia rolul de arbitru al Europei, fără să tragă vreun foc de armă. Aceasta era viziunea lui Goebbels asupra jocului făcut de Uniunea Sovietică. „Moscova intenţionează să se ţină în afara conflictului până când Europa nu va ajunge... sleită, observa el. Apoi Stalin va acţiona pentru bolşevizarea Europei şi pentru a-şi impune propria regulă.[67] O a treia posibilitate era aceea ca Stalin să folosească perioada războiului lui Hitler în Occident pentru a se pregăti şi a lansa o ofensivă proprie.

Dat fiind că arhivele sovietice relevante rămân închise, informaţiile istorice referitoare la aceste chestiuni rămân şi ele la nivel de presupoziţii. Există însă două indicii importante. Mai întâi, există puţine dovezi care să arate că după luna august 1939 Armata Roşie a acordat prioritate pregătirii defensive de adâncime. Dimpotrivă, a preferat principiul atacului revoluţionar. Stalin subliniase în repetate rânduri cum comunismul nu era totuna cu pacifismul; într-un discurs din 1938, adresat cadeţilor, el a subliniat că statul sovietic va lua întotdeauna iniţiativa militară atunci când va fi necesar. În al doilea rând, studiul dispoziţiilor emise de Armata Roşie la începutul verii 1941 sugerează că acei doi ani precedenţi fuseseră destinaţi creării unei poziţii distinct ofensive.[68] Ele explică aproape dezastrul care a urmat (vezi mai jos). În acest caz trebuie conchis că Stalin a intrat în pactul cu naziştii nu pentru a câştiga timp să-şi pregătească defensiva, ci pentru a-l surclasa pe Hitler în acel joc al agresiunii calculate.[69]

Ceea ce este sigur e faptul că Pactul germano-sovietic a dus Europa la evenimente pe care nimeni nu le-ar fi putut prezice. În prima etapă, 1939–1941, în timp ce pactul era încă valabil, naziştii şi sovieticii au acţionat concomitent şi rapid, fiecare în sfera desemnată. Armata Roşie a avut parte de şanse de tot felul, dar succesul uluitor al Wehrmachtului în Europa de Vest a fost mai rapid decât şi-a putut imagina până şi cel mai credul general german. În a doua etapă, 1941–1943, maşina de război nazistă se năpustea deasupra estului. Războiul sovieto-german a reprezentat confruntarea militară centrală în care avea să se decidă soarta Europei. Puterile occidentale, reduse la controlul unei insule asediate, nu puteau exercita decât o influenţă periferică. În ultima etapă, 1943–1945, armata sovietică din Est s-a combinat cu forţele americane şi britanice din Vest, în creştere, pentru a asigura căderea Germaniei.

Parteneriatul sovieto-nazist (septembrie 1939–iunie 1941). Mulţumită protocoalelor secrete ale Pactului sovieto-nazist, mulţi dintre participanţii la campania care a deschis al Doilea Război Mondial au intrat în conflict pe false premise. Puterile occidentale au crezut că asiguraseră securitatea unui aliat aflat sub ameninţarea unei agresiuni din partea naziştilor; de fapt, ele garantaseră securitatea unui aliat care era atacat de Uniunea Sovietică, dar şi de al Treilea Reich. Polonezii crezuseră că sarcina lor era să ţină pe loc avansarea germanilor timp de cincisprezece zile, până când francezii ar fi trecut graniţa de vest a Germaniei; de fapt, ei s-au confruntat cu sarcina imposibilă de a ţine piept de unii singuri atât Wehrmachtului, cât şi Armatei Roşii. Francezii nu au lansat nicio ofensivă; britanicii şi-au limitat ajutorul la lansarea unor fluturaşi deasupra Berlinului.

În această conjunctură, invadatorii Poloniei se bucurau de toate avantajele posibile. Comandamentul german avea aproximativ acelaşi număr de divizii, 60, ca şi adversarul polonez; dar graţie ocupării Cehoslovaciei, Polonia era încercuită din trei părţi simultan. Germania se bucura de o superioritate decisivă, atât în ce priveşte forţele mecanizate, cât şi cele aeriene, ceea ce putea provoca Poloniei, în zilele de început ale conflictului, o sută de Guernica. Mai presus de orice, îşi putea lansa cu încredere diviziile de Panzer adânc în teritoriul Poloniei, ştiind sigur că partenerii sovietici ar lua orice contramăsuri în ariergardă. Comandamentul sovietic avea cartea decisivă. Declinând orice planificare comună cu germanii, generalii sovietici au putut rămâne în espectativă, până când Polonia avea să fie răstignită de germani, înainte de a da asaltul şi *coup de grâce**. În campania poloneză din 1939, aşadar, operaţiunile militare erau umbrite de politică şi de trădări. Polonezii şi-au făcut datoria, luptând preţ de cinci săptămâni cu disperare şi fără şanse. Puterile occidentale au declarat război Germaniei, dar au refuzat să intre în confruntarea cu Uniunea Sovietică, nici chiar atunci când complicitatea acesteia a devenit evidentă. Nu au intervenit nici în lupte. Britanicii nu puteau să o facă, francezii nu voiau. Procedurile pentru mobilizarea francezilor erau prevăzute să pregătească efectivele pentru un război de durată: au cerut tuturor diviziilor din linia frontului să fie demantelate până la stadiul de cadre temporare, pe parcursul unei lungi perioade de reorganizare care excludea orice operaţiuni ofensive imediate. În concluzie, Hitler şi Stalin aveau toate atuurile de partea lor.

În zorii zilei de 1 septembrie, coloanele germane au pătruns în Polonia din trei direcţii: nord, vest şi sud. Liniile poloneze de apărare din apropierea frontierelor erau prinse în cursă. Varşovia a fost încercuită începând cu data de 9. Populaţia civilă a fost supusă unor bombardamente fără precedent. Coloana a cincea germană opera în spatele liniilor. *Einsatzgruppen* naziste au apărut în spatele frontului, împuşcând nucleele de rezistenţă, soldaţii rătăciţi şi evreii. Bombardierele Stuka, în picaj, au distrus liniile de cale ferată, şoselele şi podurile, odată cu refugiaţii care se înghesuiau pe ele. Varşovia, redusă aproape la o grămadă de moloz, s-a oţelit, gata pentru un asediu prelungit. Armata poloneză s-a regrupat la sud-est pentru a apăra Lvov, în timp ce pregătea un contraatac decisiv în centru, pe râul Bzura. În ziua de 15 un comunicat nazist anunţa în mod fals că Varşovia căzuse. (Oraşul a mai rezistat încă două săptămâni.) Stalin însă şi-a închipuit probabil că pierdea. Lovitura a venit pe 17, când trupele Armatei Roşii s-au revărsat peste graniţa de est. Au semănat o confuzie totală prin propriile lor comunicate false, în care anunţau că vor salva Polonia de nazişti. De fapt, ele au avansat direct spre linia de demarcaţie de pe

* Lovitura de graţie (în lb. fr. în orig.) (n.tr.)

râul Bug şi spre graniţa de sud cu România şi Ungaria, pentru a o asigura. Germanii şi sovieticii au organizat la Brest-Litovsk o paradă comună care să marcheze victoria, înainte de a stabili detaliile acestei victorii.

Tratatul germano-sovietic de prietenie, cooperare şi demarcaţie, semnat la 28 septembrie, ţintea mult mai departe decât pactul semnat cu cinci săptămâni în urmă. El retrasa linia de demarcaţie, aşezând Lituania în sfera sovietică, în schimbul unei porţiuni din centrul Poloniei. El conţinea încă un protocol secret care prevedea o acţiune comună împotriva „agitaţiei" poloneze. Aceste măsuri au fost definitivate după ce Varşovia a fost în sfârşit cucerită. Guvernul polonez a plecat în exil. Un mare număr de trupe poloneze s-au ascuns în păduri sau au fugit în străinătate. Capitularea finală a avut loc pe 4 octombrie, ziua în care Hitler a sosit la Varşovia pentru a primi onorul legiunilor sale pline de admiraţie. Tot ceea ce se afla la est de Bug a fost luat de sovietici.

Gândurile lui Hitler cu acest prilej au fost înregistrate de credinciosul lui şef responsabil cu propaganda:

> Verdictul führerului despre polonezi este distrugător. Mai mult nişte animale, decât fiinţe umane, complet primitivi şi amorfi. Iar clasa conducătoare este rezultatul nesatisfăcător al amestecului dintre fiinţe de ordin inferior şi o rasă ariană stăpânitoare. Murdăria polonezilor este de neimaginat. Capacitatea lor pentru raţionamente inteligente este absolut zero...
> Führerul nu are nicio intenţie să-i asimileze pe polonezi... dacă Henric Leul* ar fi cucerit Estul... rezultatul ar fi fost cu certitudine o rasă de germani corciţi, puternic slavizată. Situaţia prezentă este mai bună. Acum cunoaştem legile eredităţii rasiale şi putem trata lucrurile în consecinţă.[70]

Dubla ocupare a Poloniei a adus unul lângă altul două laboratoare ale totalitarismului. Timp de doi ani, vulturul sovietic şi cel nazist s-au înfruptat nestingheriţi din trupul căzut al ţării. În zona germană, regiunile vestice au fost anexate Reichului şi supuse unui regim intens de screening rasial şi de germanizare. Toate celelalte regiuni au fost aruncate într-un aşa-numit Guvernământ General al Poloniei, sub comandă SS şi militară. Acest „Gestapoland", care nu se supunea nici legii germane, nici celei poloneze, a devenit ultimul banc de probe al ideologiei naziste. Era singura parte ocupată a Europei unde, în căutarea spaţiului lor vital din est, *Lebensraum,* strategii naziştii au avut timp să-şi aplice cu deplină vigoare politicile rasiale unei întregi populaţii. După prima inspecţie a lui Himmler, vârstnicii şi cei cu dizabilităţi mintale au fost scoşi din spitale, au fost organizate razii prin orfelinate, în căutarea de băieţi şi fete potriviţi pentru programul pilon al organizaţiei Lebensborn;[71] au fost înfiinţate lagăre de concentrare la Auschwitz şi Majdanek, pentru luptătorii din Rezistenţă. Într-un act de genocid executat cu sânge rece, aşa-numitul *AB-Aktion,* 15 000 de polonezi, intelectuali, oficialităţi, oameni politici şi membri ai clerului, au fost aleşi pentru a fi împuşcaţi sau închişi în lagărele de concentrare. Începând cu sfârşitul lui 1939, marea comunitate de evrei din Polonia a fost constrânsă la

---

*Henric Leul (Heinrich der Löwe) (1129–1195), Duce de Saxonia şi de Bavaria, a fost membru al Dinastiei Welf, unul dintre cei mai puternici prinţi germani ai vremii; a domnit peste un teritoriu care se întindea de la coastele Mării Nordului şi Mării Baltice la Alpi şi de la Westfalia la Pomerania. (n.tr.)

a trăi în cartiere special destinate ei, ghetouri, care au fost apoi treptat îngrădite de ziduri, închise şi segregate total; au fost recrutate consilii evreieşti, susţinute de o forţă de poliţie evreiască, pentru a conduce ghetourile sub supraveghere nazistă.[72] [AUSCHWITZ]

În zona sovietică alăturată au fost organizate false referendumuri pentru a susţine că „Bielorusia de Vest" şi „Ucraina de Vest" au optat pentru anexare. „Acest teritoriu GPU", care a rămas izolat de restul URSS, a fost pârjolit cu toată forţa terorii staliniste. Circa patruzeci de categorii de oameni, de la politicieni la filatelişti, au fost aleşi pentru a fi arestaţi şi deportaţi imediat. Până în vara lui 1941, între 1 şi 2 milioane de oameni au fost transportaţi fie în lagărele de la Cercul Polar, fie exilaţi în Asia Centrală. Teroarea nu-i viza doar pe toţi foştii funcţionari de stat polonezi, până la profesorii de la sate şi pădurari, ci şi toate organizaţiile comunitare din care făceau parte bieloruşi, ucraineni şi evrei. Popoarele care fuseseră chipurile „eliberate de sub jugul polonez" erau la fel de nemilos decimate ca toţi ceilalţi. Într-o acţiune de genocid cu sânge rece, circa 26 000 de prizonieri de război polonezi – cei mai mulţi dintre ei ofiţeri în rezervă, şi deci intelectuali, funcţionari, politicieni şi membri ai clerului – au fost luaţi din lagărele unde se aflau şi împuşcaţi într-o serie de masacre cunoscute sub numele generic Katyn. La Brest, pe podul de frontieră care traversează Bugul, oameni care intrau în URSS s-au întâlnit cu alţii, inclusiv evrei, care căutau refugiu în Reich. „Unde naiba vă duceţi? – a exclamat un ofiţer SS cu acea ocazie – Noi avem de gând să vă ucidem."[73]

Nu s-a lămurit niciodată care a fost întreaga dimensiune a cooperării dintre SS şi NKVD în acei ani. Dosarele naziste au dispărut; iar arhivele sovietice au rămas închise. Chiar şi aşa, până în 1941 un ofiţer sovietic cu rang înalt a fost ataşat ca ofiţer de legătură pe lângă Comandamentul General SS din Cracovia. Delegaţii naziste şi sovietice au participat la şedinţe comune; s-a făcut schimb de prizonieri; propaganda nazistă şi cea sovietică lucrau la unison, cu toată forţa. Începând cu 24 august, presa sovietică şi-a inversat politica anterioară şi a început să citeze *Völkischer Beobachter** ca o sursă credibilă de informaţii. *Pravda* a anunţat că prietenia germano-sovietică este acum pecetluită pentru vecie".[74] [KATYN]

Neputinţa Puterilor Centrale i-a încurajat fără îndoială pe Hitler şi Stalin. Ceea ce un politician francez a poreclit *drôle de guerre* sau „războiul ciudat" nu a fost ciudat decât pentru cei care nu erau direct implicaţi. În cele douăzeci de luni de după căderea Poloniei, 13 ţări europene aveau să fie cotropite – 8 de către Hitler şi 5 de Stalin. Stalin a deschis atacul, trimiţând Armata Roşie în Finlanda, în 30 noiembrie 1939.

„Războiul de iarnă" din 1939–1940 a scos la iveală deficienţe serioase în rândul trupelor Armatei Roşii, în acelaşi timp încercând până la limită toleranţa puterilor occidentale. Timp de cinci luni, trupele finlandeze, puternic motivate, au ţinut piept invadatorului sovietic. În primele luni au provocat un măcel sângeros, ca răspuns la tentativele stângace ale sovieticilor de a penetra linia Mannerheim. Tactica şi tehnica militară sovietice erau făcute să pară inferioare; politica sovieticilor era condamnată drept o agresiune vădită. Când Liga Naţiunilor a expulzat URSS, puterile occidentale nu au mai putut pretinde, ca în cazul Poloniei, că raidurile lui Stalin erau oarecum mai legitime decât ale lui Hitler. În primăvară, în timp ce Armata Roşie se pregătea de un asalt copleşitor, guvernul britanic

* Formaţiuni paramilitare sub comanda SS, „escadrile ale morţii" folosite la masacrele în masă, mai ales prin împuşcare, a căror principală sarcină pe perioada războiului a fost anihilarea evreilor, a ţiganilor şi a comisarilor politici sovietici. (n.tr.)

a fost obligat să țină cont de solicitările Finlandei de a primi ajutoare și asistență prin orașul Narvik și pe căile ferate din Laponia. A existat chiar și un plan de bombardare a câmpurilor petroliere de la Baku, drept represalii pentru că URSS furniza petrol Germaniei. Escadrile de bombardiere britanice, vopsite cu emblema în formă de svastică a forțelor aeriene finlandeze, erau gata de decolare când a apărut știrea că s-a semnat un tratat fino-sovietic, fapt ce a scos Londra din dilema în care se afla. Finlanda urma să rămână independentă și neutră, deși fusese silită să cedeze o fâșie largă din teritoriile ei de est, în Karelia. Marele stat-major german nu se poate să nu-și fi dat seama care erau implicațiile aparentei slăbiciuni a URSS.

KATYN

În 5 martie 1940, Stalin a semnat un ordin care autoriza NKVD să împuște peste 26 000 de prizonieri de război aliați. Aceștia, capturați în timpul operațiunilor comune germano-sovietice desfășurate în Polonia în cursul lunii septembrie a anului anterior, erau ținuți în trei lagăre sovietice separate – la Kozielsk, Ostashkov și Starobielsk. Aproape cu toții erau ofițeri polonezi în rezervă – doctori, avocați, profesori, ingineri, polițiști, preoți și o femeie – care fuseseră aleși dintr-un număr mult mai mare de prizonieri de război din URSS. Legați la mâini și la ochi, ei au fost transportați în grupuri mici spre locuri secrete unde au fost uciși prin împușcare în cap și apoi îngropați în gropi comune. Operațiunea s-a încheiat în 6 iunie.

În timpul acelorași luni, consecință a unei clauze secrete din Tratatul germano-sovietic de Prietenie și Demarcație, organizația nazistă SS și NKVD-ul sovietic au cooperat îndeaproape. Ascunse de ochii lumii, ambele puteri de ocupație au pus la cale, în paralel, o serie de deportări și de masacre.[2] În timp ce Occidentul era încremenit în „războiul ciudat", aliații lor polonezi erau asasinați sistematic și cu cinism.

În 1941, când Pactul sovieto-nazist s-a încheiat și Stalin a semnat o alianță cu guvernul polonez în exil, polonezii au încercat să afle informații despre ofițerii lor dați dispăruți. În timpul unei discuții la Kremlin, Stalin l-a spus generalului Sikorski că e probabil ca aceștia să fi evadat. „Dar unde ar fi putut fugi?" „Păi, în Manciuria, de exemplu."[3]

În luna aprilie 1943, în perioada revoltei din ghetoul de la Varșovia, autoritățile naziste din Polonia au difuzat un documentar de știri în care erau arătate trupurile a circa 4 500 de ofițeri polonezi uciși, dezgropați în pădurea Katyn din apropiere de Smolensk (descoperiseră victimele luate din lagărul Kozielsk). Germanii au afirmat că era vorba despre o crimă a sovieticilor. Sovieticii au susținut că era o provocare a naziștilor. Guvernul polonez în exil a făcut apel la Crucea Roșie Internațională, solicitând o anchetă. Din acest motiv Kremlinul i-a acuzat pe membrii guvernului de „colaborare cu fasciștii" și le-a retras imediat acreditarea diplomatică. O comisie internațională sub patronaj german, care a vizitat locul masacrului în 1943, a susținut afirmațiile germanilor. O a doua comisie, din 1944, sub patronaj sovietic, a susținut afirmațiile sovieticilor.[4]

Masacrele de la Katyn au pus în mare dificultate diplomația britanică. Deși era gazdă a guvernului polonez, Londra era profund angajată în alianța cu Stalin. Un raport britanic oficial, deși nepublicat, a conchis că vina sovieticilor era „aproape o certitudine". Dar scopul moral superior al cauzei aliaților putea fi pus în pericol. În consecință, s-au făcut toate eforturile pentru a ascunde faptele. Agențiile oficiale au încurajat opinia care era în favoarea sovieticilor. Cenzura de război scosese din circulație publicá relatările contrare.[5] Situația a fost rezumată în dosarele confidențiale ale SOE *: „Linia oficială în Marea Britanie a fost să

* Special Operations Executive (SOE) – organizație britanică din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ale cărui obiective erau declanșarea de operațiuni de luptă prin alte mijloace decât cele ale războiului clasic. (n.tr.)

susţină că întreaga afacere era falsă... Orice alt punct de vedere nu ar fi fost pe gustul publicului, pentru că s-ar fi putut presupune că suntem aliaţii unei puteri vinovate de acelaşi fel de atrocităţi ca şi germanii."[6]

Mai surprinzător de atât, nici în timp de pace nu s-au oferit prea multe informaţii reale. Crimele de la Katyn au fost menţionate pentru prima dată de procurori la Tribunalul de la Nürnberg; numai că s-a renunţat repede la acuzaţiile împotriva germanilor şi cazul nu a mai fost urmărit. În timpul Războiului Rece, emigranţilor polonezi din Londra nu li s-a permis să ridice un monument public; iar ofiţerilor britanici li s-a interzis să participe la slujbele anuale de pomenire. În ciuda descoperirilor neechivoce ale Comitetului Congresului SUA din anii 1950, un ministru de externe britanic mai susţinea încă în 1989 că nu era clar ce este adevărat sau greşit. În 1990–1991, când responsabilitatea sovieticilor a fost parţial confirmată de preşedintele Gorbaciov, iar apoi integral, de către preşedintele Elţîn, Legea britanică privind Crimele de Război a fost redactată cu grija de a exclude din obiectul ei criminalii din tabăra forţelor aliate. Despre mai mulţi dintre presupuşii criminali NKVD au existat rapoarte că sunt bine şi trăiesc în Rusia.[7]

În URSS şi în Polonia condusă de comunişti, „Katyn" a continuat să fie un nonsubiect vreme de exact cincizeci de ani.[8] Un important monument sovietic comemorativ în amintirea barbarilor naziste a fost ridicat în Khatyn, satul vecin din Belarus. La el au fost aduşi milioane de vizitatori, într-o calculată politică de dezinformare. Carta neagră a cenzurii poloneze clasează Katyn drept un eveniment care nu poate fi menţionat, nici măcar pentru a-i blama pe nazişti.[9] Deţinerea unei *Lista Katynska*, o listă alfabetică a victimelor, publicată în străinătate, reprezenta un delict grav.[10]

Pe parcursul acelei jumătăţi de secol, „Katyn" a oferit un simbol pentru onestitatea profesională a istoricilor şi pentru felul în care au interpretat adevărurile marii Alianţe. A fost fără doar şi poate cel mai extrem act de violenţă al sovieticilor. Dar a fost chestiunea care *par excellence* a forţat comentatorii să aleagă între dovezile din ce în ce mai multe şi afirmaţiile egoiste ale guvernelor victorioase din Occident şi din URSS. Aceia care aleg să spună adevărul riscă să fie descalificaţi ca „lipsiţi de temeiuri ştiinţifice"[11].

Campania din Finlanda a dezvăluit vulnerabilitatea intereselor germane din Scandinavia, mai ales în privinţa exportului de minereu de fier din Suedia, via Narvik. Hitler a atacat în 9 aprilie 1940. Danemarca a fost invadată rapid, iar Norvegia i-a urmat curând după aceea. Forţele expediţionare aliate trimise la Narvik au fost respinse, suferind pierderi grele. Aceasta a fost prima ocazie în care spionajul britanic a preferat să ascundă informaţii vitale, decât să trădeze faptul că sparsese codul Enigma al naziştilor, ale căror secrete fuseseră infiltrate pentru prima oară de polonezi.[75] Din acel moment Scandinavia s-a aflat sub control german. Danemarca şi-a păstrat regele şi guvernul; Norvegia a fost dată pe mâna unui colaborator local, Vidkun Quisling; Suedia urma să-şi menţină neutralitatea atâta vreme cât avea să continue alimentarea cu minereu de fier. Existau semnale că politica Germaniei în Occident va fi incomparabil mai îngăduitoare decât în Est.

La începutul verii 1940, maşina de război nazistă era gata pentru asaltul asupra aliantei occidentale. Era esenţială lansarea unei ofensive cât timp moralul germanilor era încă ridicat şi înainte ca reînarmarea britanicilor să dea rezultate. Campania se baza pe trei strategii legate între ele – o operaţiune în Ţările de Jos, cu scopul curăţării liniilor, un important teatru de război în Franţa şi un atac aerian împotriva Marii Britanii, cu scopul de a neutraliza Marina Regală şi a-i dezbina pe aliaţi. Încă o dată, performanţele germanilor au depăşit toate aşteptările. De la bombardamentele nemiloase asupra oraşului

Rotterdam, din 10 mai, până la capitularea Belgiei din 28 mai, cucerirea Ţărilor de Jos a durat 18 zile. De la data trecerii frontierei franceze din 14 mai, la căderea Parisului din 16 iunie, a durat mai puţin de cinci săptămâni până ce Franţa a fost înfrântă.

Căderea Franţei a fost unul dintre acele evenimente cutremurătoare care marchează sfârşitul unei ere. Timp de trei secole, Franţa fusese considerată o mare putere militară. Victoria din 1918 s-a presupus că ar fi răscumpărat dezastrul din 1870. Cu toate acestea, armata franceză, cu sprijinul britanic şi polonez, era acum distrusă de Wehrmachtul german în mai puţin timp decât le luase Rusiei şi Germaniei laolaltă ca să distrugă Polonia. Anul 1940 a demonstrat că 1870 nu a fost o aberaţie. Invadatorii germani nu aveau o superioritate numerică generală, nici chiar în ce priveşte vehiculele blindate; dar diviziile lor de panzere s-au angajat în acest al doilea blitzkrieg cu o mare forţă şi vigoare. Inexpugnabila linie Maginot, care nu ajungea până în Belgia, a fost pur şi simplu ocolită; iar panzerele au format o coloană de oţel între trupele britanice din nord şi principalele grupări franceze din centru. Când trupele franceze s-au retras, au fost urmărite de un adversar care se deplasa cu o viteză şi cu o putere de foc cu mult mai mari. La Arras un brigadier pe nume Charles de Gaulle a condus singurul contraatac semnificativ al blindatelor. Confuzia era generală. Forţa Expediţionară britanică era total înfrântă şi eşuase pe ţărmul mării la Dunkerque. Divizia 51 infanterie (Highlands) şi-a vândut scump pielea pe stâncile de la Sainte-Valerie-en-Caux. Moartea, capturarea sau evacuarea erau singurele opţiuni.

La mijlocul lunii iunie, când Parisul era gata să repete teribilul asediu din urmă cu 70 de ani, instituţiile politice au cedat. Spre deosebire de corespondenţii lor polonezi, care refuzaseră să discute cu invadatorii, liderii francezi au luat iniţiativa de a propune o înţelegere. Mareşalul Péttain, eroul de la Verdun, şi-a trimis un subaltern la simbolicul vagon de la Compiègne, pentru a semna capitularea. Franţa urma să fie dezarmată; două milioane de soldaţi francezi aveau să fie trimişi la muncă în Reich; un guvern autonom, cu sediul la Vichy, în Auvergne, avea permisiunea de a conduce jumătatea de sud a ţării, cu condiţia ca Alsacia-Lorena să fie retrocedată Germaniei, iar nordul Franţei să fie supus ocupaţiei militare germane. Când Hitler a sosit pentru a primi salutul legiunilor sale pe Champs-Élysées, el era stăpânul Europei de la Pirinei şi până la Pripet. Câteva trupe combinate, formate din unităţi britanice, poloneze şi unităţi franceze libere se înghesuiseră dincolo de Canalul Mânecii; iar o voce nouă şi sfidătoare de-a englezilor tărăgăna pe calea undelor – era Churchill, vorbind într-o franceză execrabilă: „Une nation qui produit trois cents sortes de fromage ne peut pas périr."* Generalul de Gaulle declara: „Franţa a pierdut o luptă, dar nu a pierdut războiul". [UME]

Comparată cu impresionanta cucerire a Franţei, ofensiva aeriană împotriva Marii Britanii trebuie să fi părut o chestiune secundară. S-a dovedit însă a fi unul dintre cele mai costisitoare eşecuri ale naziştilor. Încrezătoarea mareşalului Göring, a constat dintr-un crescendo de raiduri aeriene nocturne în care s-au bombardat porturi şi fabrici – aşa-numitul blitzkrieg – şi din lupte aeriene care vizau obţinerea supremaţiei asupra sudului Angliei şi a Canalului Mânecii. S-a folosit o flotilă de 1 330 bombardiere Heinkel şi Junkers, care operau de pe o bază situată în nordul Franţei şi susţinută de grupuri de

* Pentru semnarea armistiţiului cu Franţa, Hitler a ales în mod deliberat acelaşi loc, pădurea de la Compiègne, şi acelaşi vagon de cale ferată – adus dintr-un muzeu – în care Germania semnase armistiţiul din 1918, în condiţii umilitoare pentru ea. (n.tr.)

UME

În vara anului 1940, Reichsbank a elaborat un plan care urma să facă din marca germană moneda comună a unei uniuni economice care cuprindea întreaga Europă ocupată de germani. Întrucât naziștii nu au reușit niciodată să stabilească un regim politic stabil, planul a rămas doar pe hârtie.

O a doua tentativă de uniune monetară a fost făcută treizeci de ani mai târziu, sub auspiciile Comisiei Europene. Aranjamentele postconflict, bazate pe dolarul american cu acoperire în aur, erau în dificultate; iar valutele de pe Piața Comună, mai ales marca germană, Deutschmark, erau neliniștitor de puternice. Raportul Barre din 1969, urmat de un comitet condus de Pierre Werner din Luxemburg, au elaborat planurile pentru realizarea unei deplîne Uniuni Monetare Europene (UME) până în 1980. Între timp, un mecanism poreclit „Șarpele" urma să mențină ratele de schimb ale valutelor țărilor membre pe același nivel și între ele și în raport cu dolarul. Sistemul a fost repede dezarmat de faptul că SUA a renunțat în 1971 la dolarul etalon-aur și de acceptarea în Piața Comună a Marii Britanii care avea să părăsească Șarpele la scurtă vreme. În anii 1970 numai cinci dintre cele nouă valute posibile mai susțineau Șarpele, mult modificat.

A treia încercare a fost lansată în 1977, printr-un discurs ținut de președintele Comisiei Europene, Roy Jenkins. Inițiativa lui dădea roade doi ani mai târziu, prin introducerea Sistemului Monetar European (SME), împreună cu un nou mecanism al ratei de schimb (MRS) și cu o nouă monedă care să-l susțină, *écu* (vezi p. 947). Sistemul a fost puternic ranforsat în anii 1980 prin politica franceză de *franc fort*, legat de DM, și de Actul Unic European (1986) care a atras lira sterlină în MRS. Totul părea să meargă bine până la reunificarea Germaniei din 1990 și la fatala decizie de a schimba marca est-germană, fără valoare, la paritate cu DM. După aceea, ratele ridicate ale dobânzilor au pus în dezavantaj valutele mai slabe, silindu-le să se devalorizeze sub limitele permise sau să floteze în afara sistemului. În luna august 1993 numai DM și guldenul olandez mai rămâneseră în banda îngustă a MRS, descris de primii susținători ai Tratatului de la Maastricht drept „panta de coborâre a MRS".

În 1940–1945, în ciuda victoriilor militare ale Germaniei, Reichsbank, subordonată, nu a fost niciodată suficient de puternică pentru a-și pune în operă planurile monetare. După 1969, o Bundesbank independentă a fost întotdeauna suficient de puternică pentru a pune înainte propriile priorități imediate. Nu se poate conchide deci decât că planurile economice concepute în absența unui cadru politic eficient sunt întotdeauna sortite eșecului.

avioane de luptă Messerschmitt și Focke-Wolf. Ofensiva a fost gândită ca preludiu la „Operațiunea Leul-de-Mare", care însemna invadarea Marii Britanii și ale căror detalii, inclusiv arestarea unui număr de circa 1 100 de personalități marcante, erau într-un stadiu mult avansat. A primit reacția escadrilelor de avioane de vânătoare ale RAF echipate cu aeronave Hurricane și Spitfire, pilotate în proporție de 10% de către aviatori polonezi, cehi și francezi din zona Franței libere. (Cel mai bun s-a dovedit a fi un pilot ceh care a activat în cadrul escadrilei 303 poloneze.) Raidul asupra orașului Coventry, care nu a reușit să lovească fabrica de tancuri, dar a ras catedrala și 500 de case, a reprezentat un eveniment minor în comparație cu acțiunile ulterioare ale RAF deasupra Germaniei. În etosul aliaților el a devenit unul dintre primele simboluri ale barbariei naziste. Bătălia pentru Anglia, care a durat peste cinci luni, a culminat în 15 septembrie – o zi în care rezervele RAF au fost aproape distruse. Göring a decis totuși atunci, fără mare convingere, că

pierderile suportate de Luftwaffe, mai mari decât ale RAF, nu mai puteau fi susținute. Ofensiva aeriană și invazia Marii Britanii au fost amânate *sine die*. „Niciodată în sfera conflictelor umane, declara Churchill în Camera Comunelor, nu a existat o astfel de situație în care atât de mulți oameni să datoreze atât de mult unui număr așa de mic de oameni". După dezastrul de la Dunkerque, acesta era „Momentul de glorie" al Marii Britanii.

Victoria aeriană a englezilor a reprezentat un moment crucial, din trei perspective. Ea a asigurat cauzei aliaților o bază inexpugnabilă, unde forțele terestre din Europa, mult superioare, nu puteau niciodată acționa. În al doilea rând, transformând Marea Britanie în „portavionul cel mai imposibil de scufundat din lume", victoria a asigurat o platformă pentru sporirea senzațională a forțelor aeriene aliate – elementul decisiv al războiului în Vest. În al treilea rând, pe frontul diplomației, ea a obținut un respiro în care s-a putut maturiza alianța latentă a țărilor anglofone. Churchill, care devenise prim-ministru în 7 mai, la apogeul crizei franceze, avea legături puternice în America și era foarte decis să implice partea americană cât mai curând cu putință. În toamna lui 1940 însă, Marea Britanie reprezenta ultimul cap de pod din Europa al cauzei aliaților. Fără menținerea ei cu ajutorul RAF, SUA nu ar fi putut niciodată interveni în conflictul european. Așa cum stăteau lucrurile, însă, ajutorul american a menținut Marea Britanie pe linia de plutire, financiar și psihologic, în „cele mai negre zile". În luna septembrie 1940, vechile distrugătoare ale SUA au fost cedate în schimbul dreptului SUA de a construi baze militare în insulele britanice din Caraibe. Acest drept a fost extins în luna martie 1941 prin principiile mai largi ale Legii împrumutului și închirierii*. Germanii aveau toate motivele să se plângă.

Războiul maritim nu și-a găsit la fel de repede o rezolvare. Germania a pus la punct un atac hotărât la supremația navală a Marii Britanii, cu o linie de „nave militare de buzunar" ultra moderne și cu o flotă sporită de submarine. În prima rundă s-a asistat la scufundarea navei britanice veteran, *Royal Oak*, chiar în dana portului natural Scapa Flow, unde era acostată, iar nava germană *Graf Spee* a fost asaltată și trimisă pe fundul râului Plate. Apoi au plecat în misiune *Bismarck* și *Tirpitz*. Prima a distrus nava care o urmărea, *HMS Hood*, cu o lovitură spectaculoasă, dar a fost scoasă apoi din luptă de o torpilă și ulterior scufundată. Cea de a doua a fost urmărită până într-un fiord norvegian. La fel ca în Primul Război Mondial, efortul major al Germaniei s-a concentrat pe campania cu submarine. După ce porturile franceze de la Brest și Nantes au căzut în mâinile naziștilor, „Bătălia pentru Atlantic" a durat trei ani (vezi mai jos).

În Marea Mediterană interesele aliaților s-au confruntat cu cele ale puterilor Axei pentru controlul Africii de Nord și a Canalului Suez. Chestiunea a ajuns la punctul critic în luna mai 1940, când Mussolini a declarat război și a invadat Alpii francezi. Baza italiană de la Tripoli a fost încercuită de trupele britanice din Palestina și Egipt și de cele franceze din Tunisia și Alger; curând a fost nevoie să fie trimise și *Afrika Korps* germane pentru a o susține. Culoarul de navigație de 2 000 de mile dintre Gibraltar și Alexandria nu era protejat decât de baza britanică situată la jumătatea distanței, la Malta, și care a supraviețuit eroic blocadei și bombardamentelor nesfârșite. Cu toate acestea, cea mai tragică acțiune a primilor ani de război a avut loc între puterile occidentale. Când Parisul a căzut în mâinile naziștilor, Marea Britanie a cerut predarea întregii flote a Franței, din care o mare parte era acostată în baza algeriană de la Mers-el-Kabir. Când amiralul francez

* Râu aflat la granița dintre Ucraina și Belarus (n.tr.)

a refuzat, în 3 iulie 1940, Marina Regală a executat ordinul nemilos de a distruge toate navele franceze, cu echipajele la bord. Apoi atenţia s-a mutat asupra deşertului libian. Confruntaţi cu înaintarea *Afrika Korps,* pe de o parte, şi cu creşterea acţiunilor teroriste ale evreilor în Palestina, pe de altă parte, controlul exercitat de britanici în Egipt a rămas precar până la victoria din a doua Bătălie de la El Alamein, din 23 octombrie 1942. Forţele anglo-americane au debarcat în Algeria şi Maroc în luna următoare.

Între timp, cum Hitler era preocupat de acţiunile din Vest, Stalin şi-a reînnoit agresiunile din est. După fiascoul finlandez, a revenit la ceea ce *New York Times* descria inspirat ca „jocul de-a hiena cu leul lui Hitler". De această dată ţintele lui erau reprezentate de cele trei ţări baltice şi de părţi din România, pe care le-a ocupat fără probleme în timp ce lumea era distrasă de soarta Franţei.

În ţările baltice, Uniunea Sovietică organizase o campanie concertată de subversiuni. Apoi, în luna iunie 1940, celulele comuniste din Estonia, Letonia şi Lituania au fost activate pentru a solicita „ajutorul" sovieticilor. Moscova a cerut primirea Armatei Roşii sub pretextul intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice. În agitaţia care a urmat au început să cadă guverne; Armata Roşie a intrat în acele teritorii; s-au pus în scenă plebiscite „la pachet", cu rezultate uşor de prevăzut; iar teroarea stalinistă s-a pus pe lucru cu o ferocitate neegalată. Printre masacre şi deportări, s-a ajuns la convenţia ca întreaga populaţie germană din ţările baltice să fie transferată în zonele ocupate de germani în Polonia. Este dificil pentru occidentali să înţeleagă aceste lucruri, dar din punctul de vedere al oficialităţilor din Tallinn, Riga sau Vilnius, posibilitatea crescândă a unei înaintări a naziştilor era simţită ca o binecuvântată eliberare de eliberatori. În cazul României, Stalin a mizat mai mult pe un ajutor direct din partea nemţilor. Libertatea fragilă a României depindea masiv de continuarea exportului de petrol înspre Germania. Când Moscova a ridicat pretenţii şi Berlinul a recomandat satisfacerea lor, Bucureştiul nu avea căi simple pentru a le refuza. În 27 iunie 1940, la zece zile după ţările baltice, provinciile româneşti Bucovina şi Basarabia au fost acaparate în sunete de fanfară care sărbătoreau „reunirea cu patria sovietică". Umilită, România a rămas în suferinţă şi dornică de răzbunare. [MOLDOVA] [CERNĂUŢI]

În toamna anului 1940, beneficiile parteneriatului sovieto-nazist puteau fi cântărite şi era evident că Hitler câştiga mai mult decât Stalin. Valoarea industrială şi strategică a Franţei, a Ţărilor de Jos şi a Scandinaviei era cu mult mai mare decât aceea a cuceririlor sovieticilor. Deşi führerul era ţinut în loc de şiretul Franco, pe care îl întâlnise la Hendaye, blocul fascist controla cea mai mare parte a continentului. Mai mult, Germania obţinuse câştiguri colosale cu costuri minime: se evitase o confruntare prelungită cu Occidentul. Din punctul de vedere al lui Stalin, succesul lui Hitler începea să aibă un aer amenințător. După Franţa, nu mai rămăseseră decât două direcţii pentru expansiunea germană: una era terenul tradiţional de vânătoare al Rusiei din Balcani; cealaltă era chiar Uniunea Sovietică.

Tensiunile au ieşit la suprafaţă când Molotov a vizitat Berlinul, în noiembrie 1940. Acesta s-a comportat cu o înfiorătoare grosolănie, lansând o avalanşă de cereri lipsite de tact. S-ar fi zis că i se ordonase să testeze care sunt limitele toleranţei germanilor. Când führerul a recunoscut că Germania este angajată într-o „încleştare pe viaţă şi pe moarte" cu Marea Britanie, Molotov a spus: „Da, Germania se luptă pentru viaţa ei, iar Marea Britanie, pentru moartea Germaniei". Ambele părţi băniuiau că parteneriatul dintre ele era pe sfârşite. Nu se cunoaşte exact ce instrucţiuni a transmis Stalin Armatei Roşii; însă în 18 decembrie, Hitler a emis Ordinul 21 pentru pregătirea operaţiunii Barbarossa.

MOLDOVA

Cinci tineri la culesul recoltei stau pe o culme şi mănâncă, aşezaţi pe o carpetă, în mijlocul lanurilor galbene. O fată cu basma de un roşu strălucitor şi-a deschis în poală un ziar şi le citeşte tovarăşilor ei, care zâmbesc. Împart un urcior cu apă sau cu vin, un castron cu pâine sau orez şi un imens pepene verde. Întinderi de snopi semeţi de grâu coboară spre valea înverzită şi spre dealurile împădurite din depărtare. În prim-plan se vede o motocicletă verde şi scliptoare; în depărtare o combină recoltează. Locul, aşa cum este indicat de modelul carpetei, este Moldova. Data poate fi oricând, după anul 1940, când Moldova a fost anexată de URSS. Tabloul, pictat de Alexei Vasilev, se numeşte „*Pravda* scrie despre noi"[1]. (Vezi Ilustraţia 70.)

Cu greu se poate numi artă. Dar tehnica este competentă, iar efectul este plăcut ochiului. Fără să înfăţişeze vreun gest politic necizelat, Vasilev a reuşit să mobilizeze toate elementele principale ale curentului Realismului Socialist – sau „romantism revoluţionar", cum îl numea Jdanov – aşa cum fusese el decretat de autorităţile de partid în 1934. Pictorul a produs o lucrare care, pentru a-l cita pe Stalin, este „naţională în formă şi socialistă în conţinut". *Narodnost* sau spiritul naţional din pictură este implicit în legătura dintre aceşti ţărani moldoveni şi admiratorii lor de la Moscova. *Partiinost* sau „devotamentul partinic" este explicit în încântarea lor că munca le este pomenită în ziarul partidului. *Klassovost* sau „conştiinţa de clasă" este subliniată de veşmintele lor populare şi de munca fizică. *Ideinost* sau „caracterul ideologic" este manifestat prin atitudinile lor optimiste şi corecte din punct de vedere politic. *Tipichnost* sau „mesajul reprezentativ" transpare tare şi este sonor: muncitori fericiţi plus utilaje moderne au ca rezultat o productivitate ridicată şi bunăstarea maselor. Este explicit socialist şi are aparenţele realităţii.

Fapt este că toate realităţile importante ale vieţii din Uniunea Sovietică au fost sistematic falsificate. În realitate, ţărănimea din Moldova fusese recent jefuită de pământul şi de cultura ei. Erau siliţi să trăiască şi să muncească în cooperative, al căror surplus era luat de statul sovietic. Mii şi mii fuseseră împinşi spre moarte în gulag sau împuşcaţi ca aşa-zişi sabotori. Limba le fusese în mod arbitrar trecută la alfabetul chirilic, aşa încât copiii educaţi de soviete să nu mai poată citi literatura română sau moldovenească antebelică. Li se refuza orice contact cu jumătatea vestică a provinciei lor, din România, despre care li se spunea că este o ţară străină. Erau bătuţi, sărăciţi şi agresaţi. Iar restului lumii i se spunea că ei sunt mulţumiţi.

Pentru privitorul imparţial, întrebarea care se pune este următoarea: câtă valoare estetică poate reţine arta când, în termenii umanităţii şi ai moralităţii, scopul ei este unul fraudulos?

Criza din Balcani, izbucnită în luna aprilie 1941, şi-a avut sorgintea în gafele lui Mussolini. Trupele italiene care au pătruns din Albania în nordul Greciei, erau măcinate de grecii neînfricaţi, iar Il Duce avea din nou nevoie de ajutorul Germaniei. Pe lângă acestea, guvernul iugoslav regalist a fost hăituit din toate părţile. După ce regenţa a încercat semnarea unui acord cu Germania, ea a fost destituită de armată. Când Wehrmachtul a invadat-o, ţara s-a destrămat. După unsprezece zile de lupte germanii au rămas să ocupe un teritoriu întins şi ostil. Guvernul iugoslav a fugit în exil la Londra. Croaţia s-a autoproclamat republică independentă. Ungurii, bulgarii şi italienii au rupt fiecare hălci din cadavru. Armatele secrete proliferau. Teribilii ustaşi – insurgenţii croaţi – erau decişi să purifice etnic minoritatea sârbă, făcând uz de întregul repertoriu fascist, cu lagăre de exterminare şi execuţii în masă. Cetnicilor regalişti, care conduceau rezistenţa iugoslavă,

li se opunea din ce în ce mai puternic o mişcare rivală, a comuniştilor conduşi de Iosip Broz Tito (1892–1980). Hotărârea neclintită a partizanilor iugoslavi de a-i omorî pe invadatori nu era depăşită decât de pornirea de a se ucide între ei. [NOYADES]

CERNĂUŢI

Intrarea Armatei Roşii în Bucovina de Nord, în luna iunie 1940, a fost primul pas spre distrugerea unei civilizaţii. Cucerită de Austria de la otomani în 1775, acest colţ al Moldovei vechi fusese un secol şi jumătate cel mai îndepărtat avanpost al regatului habsburgic. Apoi fusese preluat de România timp de douăzeci de ani. Capitala ei, Cernăuţi, aşezată pe râul Prut, era centrul unei societăţi poliglote, multireligioase şi ierarhice, în care cultura Germaniei imperiale a *Mitteleuropa* se aşezase ca o pojghiţă transparentă peste bogatele straturi ale vieţii locale evreieşti, româneşti, poloneze şi rutene. După cincizeci de ani de uniformizare sovietică, a rămas doar o bucăţică de răstoacă provincială, numită Cernivţi, din Ucraina.

Vechea Bucovină a dispărut. Dar crâmpeie din ea se mai pot încă zări în nostalgia unui exilat care a revenit în ultimele luni ale stăpânirii sovietice, după ce, în anll 1920, fusese crescut într-un mediu care „încerca zadarnic să menţină demnitatea unei clase conducătoare germane în marşurile unui imperiu defunct":

Vechile case mai sunt încă vopsite în culoarea gălbenuşului de ou, specific austriacă, alternând cu verdele-mazăre al Rusiei imperiale. Dar creuzetul Bucovinei a pierit... toţi au fost ucişi sau repatriaţi, iar locul lor a fost luat de ucraineni greoi şi mâncători de varză. Împestriţeala sălbatică, plină de culoare şi criminală... a fost înlocuită de unlformitatea substalinistă a Cernivţiului. Târgul din piaţa oraşului, unde „sub un nor aromat de usturoi" evrei, armenii, lipovenii şi germanii se ciorovăiau pentru piei de oi, brânză puturoasă, basamac şi tutun, untdelemn şi bălegar, este acum o zonă de promenadă acoperită cu asfalt, deasupra căreia atârnă un gigantic poster cu Lenin.

Mai la sud, în Grecia, germanii cucereau totul în cale. Atena era ocupată, iar trupele britanice care încercaseră să apere Creta erau deja biruite la finele lunii mai.

Reacţia lui Stalin la criza din Balcani nu a dovedit nici urmă de solidaritate cu Hitler. Cu o zi înainte de atacul germanilor, în 5 aprilie, el semnase un tratat de prietenie cu Iugoslavia. În 13 aprilie a semnat şi un vital pact de neutralitate cu Japonia. URSS făcea curăţenie pentru acţiuni majore în Europa. Se ştie că în 15 mai, Jukov propusese ca Armata Roşie să ţină pe loc Wehrmachtul, atacând Germania şi întrerupând pregătirile acesteia.

Din Iugoslavia, diviziile germane de luptă au fost transportate la graniţele estice ale Reichului. La începutul lunii iunie 1941, drumurile secundare şi zonele provinciale din Prusia de Est şi până în România erau pline de forfota bivuacurilor germane şi de huruitul motoarelor de tanc. Fiecare ţăran polonez şi majoritatea serviciilor secrete ale lumii ştiau că Hitler se pregăteşte să atace Uniunea Sovietică. Singura persoană care nu părea să ştie era Stalin care ordonase ca provocările la graniţă să fie evitate cu orice preţ.

În lipsa documentaţiei necesare, circumstanţele nu au fost niciodată clarificate. Varianta convenţională susţine fie că Stalin nu putea înţelege cât de adâncă era trădarea lui Hitler, fie că trăgea de timp pentru a-şi completa forţele defensive. Niciuna din variante nu pare probabilă. Nu trebuie să fie cineva expert ca să înţeleagă că maşina de război germană nu avea încotro să se îndrepte dacă nu spre Est. Analiza lui Hitler din primii ani

prevăzuse un război total în 1942 sau 1943, dar acum era nevoie să decidă dacă trebuia să continue, purtat de avântul succesului, sau dacă trebuia să facă o pauză şi să riște pierderea inițiativei. Pentru fostul caporal şi banda lui de aventurieri ezitarea abia dacă a durat o clipă. Imboldul lor era să meargă mai departe spre glorie sau spre *Götterdämmerung**.

Cât despre Stalin, maestrul secretoşeniei, nu putem decât să speculăm. Însă, aşa cum aveau să descopere germanii curând, sovieticii nu stătuseră degeaba. Mari concentrări militare fuseseră repoziționate în zonele vulnerabile de avanpost. Avioanele forțelor aeriene sovietice stăteau expuse pe aeroporturi. Cordoanele de frontieră fuseseră retrase, drumurile şi podurile fuseseră reparate ca să înlesnească transportul de echipamente grele. Armata Roşie se afla în alarmă pentru atac iminent. Totul indică probabilitatea ca Stalin să fi făcut pe prostul pentru a masca pregătirile pentru o ofensivă surpriză împotriva Reichului.[76] Dacă astfel au stat lucrurile, i s-a furat startul. Wehrmachtul a atacat în zorii zilei de 22 iunie.

Supremația nazistă în Europa (iunie 1941–iulie 1943). Operațiunea Barbarossa, care a dus armata germană adânc pe teritoriul Uniunii Sovietice, a lansat jocul politic şi militar central al celui de-al Doilea Război Mondial în Europa. A deschis frontul care avea să înregistreze 75 la sută din victimele de război ale Germaniei şi care trebuie văzut ca principala scenă a înfrângerii supreme a lui Hitler. A fost uluitor de aproape de a fi un succes total şi timp de doi sau trei ani a extins uluitor de mult teritoriul noii ordini naziste. Ofensiva din 1941 a dus Wehrmachtul până la porțile Moscovei; ofensiva din 1942 i-a dus până la Volga şi Munții Caucaz (vezi harta 25).

Atacul inițial din luna iunie 1941 a avut rezultate spectaculoase. O sută cincizeci şi şase de divizii constând din peste trei milioane de oameni au trecut linia tratatului Ribbentropp-Molotov şi au prins Armata Roşie complet afară din dispozitiv. Avioanele forțelor aeriene sovietice au fost distruse la sol în doar câteva zile. Armate sovietice întregi au fost înconjurate şi a fost luat un număr impresionant de prizonieri. Coloanele de panzere avansau cu o viteză nemaiîntâlnită. În țările baltice, în Belarus şi Ucraina erau ovaționați ca eliberatori. Soldații germani erau întâmpinați de localnici şi li se oferea tradiționala pâine cu sare. La Lvov, unde NKVD-ul în retragere a masacrat multe mii de prizonieri politici, independența Ucrainei a fost solicitată public în cadrul unei manifestații. În ciuda lipsei echipamentului de iarnă, în luna decembrie unitățile germane de avangardă intraseră în Rusia şi începuseră asediul Leningradului. Luaseră ca țintă Kremlinul din Moscova, înainte de sosirea – în aceeaşi zi cu Pearl Harbor – rezervei secrete a lui Stalin, diviziile siberiene odihnite care să-i împingă înapoi. [SMOLENSK]

În 1942, Comandamentul german a ales să-şi direcționeze avansarea trupelor de-a lungul stepelor sudice. Prioritatea lor era să captureze solul bogat al Ucrainei şi petrolul din îndepărtatul Baku. Întâmpinau totuşi o rezistență din ce în ce mai eficientă, iar sovieticii în retragere pustiiseră complet ținuturile. Zonele industriale erau goale; fabricile fuseseră dezasamblate şi mutate spre est, iar mâna de lucru, evacuată; marele baraj de la Dnepropetrovsk, mândria planurilor cincinale, fusese dinamitat. Soldații germani au escaladat vârful Elbruz. Când a sosit a doua iarnă erau deja în apropiere de Volga, la Stalingrad.

---

* *Amurgul zeilor* – ultima parte a tetralogiei *Inelul Nibelungilor*, compusă de Richard Wagner, în care se povestește ultima luptă între zei, încheiată cu dispariția lumii. (în lb. germ. în orig.) (n.tr.)

SMOLENSK

În luna iulie 1941, Wehrmachtul capturase oraşul Smolensk cu o astfel de viteză, încât sediul local al partidului comunist, cu tot ce era în el, a căzut pe mâinile nemţilor. Arhivele din Smolensk conţineau dosare detaliate privind toate aspectele activităţii comuniste de la revoluţie încoace, inclusiv despre epurările lui Stalin şi Marea Teroare. Transportate în Germania, ele au fost apoi capturate a doua oară în 1945 de armata americană şi duse în SUA. Erau cu mult mai mici decât vasta colecţie de documente naziste care au căzut în mâinile americanilor şi care vor constitui nucleul Centrului de Documentare din Berlin, condus de americani. Autorităţile sovietice însă nu au acordat niciodată acces liber la arhivele lor de stat, ca să nu mai vorbim de dosarele secrete de partid. De aceea, captura neaşteptată de la Smolensk are o valoare inestimabilă. Studiile istorice bazate pe aceste dosare au străpuns perdeaua de fum a propagandei sovietice şi teoretizările occidentale şi a oferit una dintre primele imagini autentice asupra adevăratei naturi a regimului comunist.[1]

Mulţi sovietologi şi apologeţi ai sistemului sovietic nu au fost însă mulţumiţi. După ce şi-au îngrădit fanteziile în credinţa că există prea puţine dovezi disponibile, sau nu există deloc, nu mai aveau dorinţa să dea piept cu adevărul dur. De aceea, când cercetătorul care a analizat primul arhivele de la Smolensk a conchis că Stalin a aplicat „o epurare aproape continuă" în anii 1930, el a fost atacat public. „Acest punct de vedere, putea declara volubil arhiapologetul, este inconsistent susţinut de dovezile primare disponibile."[2] Un astfel de sofism putea adeseori trece drept ştiinţă înainte de căderea Uniunii Sovietice.

Arhivele i-au atras întotdeauna pe aceia care doresc să manipuleze scrierea istoriei. În 1992, autorităţile ruse au dezvăluit existenţa aşa-numitului *Osobii Arkhif* sau „Arhivele speciale", pe care regimul sovietic le-a ţinut separat de alte documente. Conţinutul lor integral trebuia încă stabilit; în plus însă faţă de jurnalele lui Goebbels, ele includ cu siguranţă lucruri precum documente de la *Sûrete Nationale* a Franţei, şi de la *Dwojka* sau „Serviciile secrete militare" poloneze antebelice, ba chiar şi documentele Forţelor Expediţionare Britanice (1940) şi ale Marelui Ducat de Luxemburg. S-a spus că ar conţine toate colecţiile dispărute ale Oficiului Suprem al Securităţii Reichului nazist. Vânătorii de arhive naziste se pare că şi-au plasat prada prin toată Europa, în diferite castele şi beciuri din Polonia şi din estul Germaniei, pentru a fi însă prădate la rândul lor de către Armata Roşie. Sovietele au recuperat mai mult decât dublu pierderea arhivei de la Smolensk. [METRYKA]

Mai interesantă încă este posibilitatea ca părţi din arhivele capturate de naziştii să fi fost falsificate după ce au căzut în mâinile comuniştilor. La Varşovia, de exemplu, Biroul de Securitate comunist de după război a moştenit conţinutul fostului secretariat al Gestapoului. Înarmat cu registrele, codurile, hârtia, cu formularele de raport în alb şi cu ştampilele oficiale, modificarea documentelor era o chestiune simplă. Biroul nu a avut cine ştie ce dificultate în a furniza documentele care să arate că mişcarea poloneză de rezistenţă, Armata Teritorială, era condusă de colaboratori ai naziştilor.[3]

Timp de cincizeci de ani, aşadar, punctele de vedere ale istoricilor cu privire la mijlocul secolului XX au avut un unghi unilateral şi pieziş, din cauza naturii unilaterale a documentaţiei.[4] În anii 1990 însă, comorile ascunse ale lumii ex-comuniste au început să reechilibreze balanţa. În Germania, pe măsură ce dosarele organizaţiei est-germane Stasi îşi dezvăluiau secretele, documentele naziste de la Centrul de Documentare din Berlin erau pregătite pentru a fi transferate către guvernul federal. La Washington aveau loc audieri în Congres pentru a contesta această măsură.[5] Pentru că, aşa cum foarte bine ştiau învingătorii din al Doilea Război Mondial, „Puterea aduce cunoaştere, iar cunoaşterea, putere".

Înaintarea germanilor până la Volga a extins teritoriile aflate sub control nazist cu o suprafață egală cu toate celelalte cuceriri ale naziștilor din Europa Occidentală. Le-a asigurat acel *Lebensraum* la care visaseră. Zona nelegiuită aflată dincolo de granița Reichului se întindea acum pe mai mult de 1 600 de kilometri. S-a aflat că naziștii nu aveau nicio intenție să consulte locuitorii în legătură cu dorințele lor. Nu aveau să existe republici independente – ci numai guverne militare, în regiunile de pe linia frontului, iar în „Ostland" și Ucraina, Reichskommissariate conduse de SS. Mișcarea naționalistă din Ucraina, care în 1917–1918 primise sprijin deplin din partea Germaniei, urma să fie zdrobită. Cu o stupiditate îndărătnică, naziștii și-au spulberat toate șansele de a câștiga populația de partea lor. Din pură aroganță au transformat cel mai mare atu al lor într-o povară insuportabilă. Sălbăticia lor nu cunoștea limite. Nu le-au dat noilor lor supuși altă soluție decât să li se opună. Pentru fiecare soldat german ucis de „banditi", urmau să fie executați o sută de țărani. Se organizau în mod regulat razii prin sate și locuitorii erau omorâți. Oficialii naziști se simțeau liberi să masacreze lumea după bunul lor plac. La fel ca în Polonia, populația era supusă unui screening, împărțită pe categorii rasiale și i se eliberau cartele de rație și permise de muncă în funcție de clasificarea primită. Când nu erau pur și simplu uciși, evreii erau aruncați în ghetouri. Națiunile slave, ale căror elite erau programate pentru anihilare, erau considerate potrivite doar pentru includerea în marea masă a muncitorilor-sclavi fără educație. Câteva milioane de bărbați și femei au fost trimise în Reich, la muncă forțată. Odată cu creșterea numărului de indivizi din toate categoriile de „indezirabili", rețeaua nazistă de lagăre de concentrare și de prizonieri de război a fost mult extinsă. Întrucât prizonierilor de război sovietici nu li se garantau niciun fel de drepturi, un număr de circa trei, patru milioane au fost lăsați să piară în zone îngrădite, sub cerul liber. Estul era tratat ca un fond de exploatare umană și materială. În trei ani, populația Ucrainei a scăzut cu nouă milioane.

Cu toate acestea „Cruciada pentru civilizație", concepută de naziști după un stil propriu, a reușit să atragă o susținere considerabilă. Contingente numeroase au fost trimise pe frontul de Est de către România, Ungaria și Italia. România a preluat controlul orașului Odessa și al regiunii „Transnistria". „Divizia Albastră" de elită a generalului Franco a fost trimisă din Spania. În țările baltice, unitățile de armată și de poliție existente au fost transferate în serviciul german. Recruți și voluntari se adunau din aproape toate țările ocupate. Unii dintre ei, mai ales din rândul prizonierilor de război sovietici, erau voluntari numai cu numele, oferindu-se alternativa serviciului sau a înfometării. Mulți alții însă, în special dintre cei veniți din Europa Occidentală, s-au înrolat de bunăvoie. Generalul Vlasov, un fost ofițer sovietic, a comandat armata de eliberare rusă, cu un efectiv de un milion de militari. O brigadă a cazacilor i-a atras pe mulți dintre exilații de dinainte de război. Până și Waffen-SS a recrutat un mare număr de străini. [LETTLAND]

LETTLAND

Letonii nu nutreau cine ştie ce dragoste faţă de Germania. Încă din timpurile medievale, în ţările baltice nemţii formaseră o castă conducătoare şi serviseră cu loialitate Rusia ţaristă. Efectul deportărilor şi al masacrelor din perioada controlului sovietic din 1940–1942 fuseseră însă de aşa natură, încât sosirea Wehrmachtului promitea o binecuvântată eliberare.

Germanii nu au întâmpinat aşadar o prea mare rezistenţă, atunci când au început organizarea formaţiunilor militare letone, imediat după ce au invadat Riga, la 1 iulie 1941. La început, fostele unităţi militare şi de poliţie ale Letoniei şi foştii soldaţi dezertori ai armatei sovietice au fost reorganizaţi sub comandă germană. „Poliţia Auxiliară de Securitate", redenumită mai târziu *Schutzmannschaft* sau Schuma, a fost folosită pentru serviciu în prima linie, pentru sarcini de pază, pentru muncă şi ca pompieri, precum şi pentru „operaţii speciale". (Ultimul eufemism s-a dovedit a include uciderea evreilor sub îndrumarea SS.) În 1942, un decret privind stagiul militar a sporit mult numărul efectivelor, înlesnind în acelaşi timp formarea atât a unor unităţi de nivel inferior, Hilfswillige sau Hiwi, cât şi a unei „Legiuni Letone" regulate. Începând cu 1943, lărgită prin aportul de voluntari, Legiunea a alimentat principala direcţie de recrutare pentru cele trei divizii letone ale Waffen-SS (vezi anexa III, p. 1084). Oamenii au depus un jurământ pentru „a lupta împotriva bolşevismului" şi de „supunere faţă de comandantul-şef al forţelor armate, Adolf Hitler". Limba de comandă era letona şi purtau însemne militare pe care sta scris numele Letonia. Au luptat la Leningrad şi, în timpul retragerii germane, pe tot traseul spre Berlin.[1]

La o întâlnire cu Reichsführerul SS din 1944, şeful de personal al Legiunii Letone a consemnat viziunea actualizată a lui Himmler despre ordinea nazistă:

> Cererea actuală, care susţine că fiecare ofiţer SS, indiferent de naţionalitate... trebuie să privească spre întregul spaţiu vital al familiei naţiunilor germane. [*Apoi a nominalizat acele naţiuni pe care le considera ca aparţinând familiei germane: germanii, olandezii, flamanzii, anglo-saxonii, scandinavii şi popoarele baltice.*] Să combinăm toate acele naţiuni într-o singură mare familie este cea mai importantă sarcină în prezent. Este natural în acest proces ca naţiunea germană, fiind cea mai mare şi cea mai puternică, să-şi asume rolul conducător. [Dar] această unificare trebuie înfăptuită pe principiul egalităţii... [Mai târziu] această familie... trebuie să-şi asume misiunea de a include toate naţiunile romanice, apoi pe cele slave, pentru că şi ele fac parte din rasa albă. Numai prin intermediul unificării rasei albe cultura occidentală poate fi salvată de ameninţările rasei galbene.
>
> În timpurile prezente, Waffen-SS este în frunte din acest punct de vedere pentru că organizarea ei se bazează pe egalitate. Waffen-SS nu cuprinde numai unităţi de germani, romanici sau slavi, ci chiar şi unităţi islamice... care luptă într-o strânsă unitate. De aceea este de o importanţă majoră ca fiecare ofiţer Waffen-SS să fie instruit la acelaşi colegiu militar...[2]

Internaţionalismul nazist nu a ieşit la rampă decât în faza finală a războiului, când Germania se afla în pragul înfrângerii. În scrierile ideologiei fasciste el nu ocupă un loc vizibil. La fel se întâmplă şi cu motivele pentru care atât de mulţi europeni au luptat pentru el. Se uită faptul că naziştii au editat o revistă numită *Nation Europa*.

Holocaustul. Împreună cu ocuparea în est a *Lebensraum*-ului, naziștii au lansat cea mai sistematică și mai mare campanie a lor de genocid în masă. Ceea ce ei au etichetat în mod caracteristic drept „Soluția finală a problemei evreiești" este numit de atunci încoace Holocaust sau Shoah, în ebraică. A fost o încercare de folosire a tehnologiei industriale moderne în scopul uciderii fiecărui bărbat, femeie sau copil evreu din Europa, doar pentru că era evreu. Nu este foarte clar care a fost punctul de început. Nu a fost descoperit vreun ordin direct al führerului, deși responsabilitatea lui finală este incontestabilă. Există toate motivele să presupunem că Hitler și-a luat măsuri de precauție pentru a ascunde implicarea lui și pentru a evita publicitatea negativă ce se iscase după scurgerile de informații legate de mai vechea Campanie de eutanasiere.[77] Evreii din Europa urmau să fie principala, dar nu singura, țintă a programului nazist de asasinate rasiale.

După mai mulți ani de reținere prudentă, în 1938–1939 Hitler a revenit la limbajul extremist de la începutul carierei sale. Într-un discurs difuzat în 30 ianuarie 1939 el a „prevăzut" că, dacă evreii vor provoca un alt război, atunci efectul va fi *Vernichtung*, distrugerea pentru toți evreii. Anterior anului 1941, totuși, în pofida ratei înalte a mortalității din ghetourile ridicate de naziști în Polonia ocupată, nu se făcuse încă pasul spre asasinarea în masă. Este adevărat că se discutase în continuare, vag, despre trimiterea evreilor în zone îndepărtate și despre sensibilitățile SUA, care era neutră. În data de 31 iulie 1941, însă, Göring i-a ordonat șefului RSHA (Oficiul Suprem al Securității Reichului) să pregătească „Soluția finală"[78]. Cu puțin timp înainte de aceasta el trebuie să fi primit instrucțiuni exprese de la führer. Trebuia să se renunța la orice fel de ezitări. Politica era anihilarea. „Relocarea" a devenit un eufemism oficial pentru genocid. În timp ce armatele germane avansau în inima fostei zone de rezidență țariste, au reapărut faimoasele *Einsatzgruppen*, care adunau evreii cu miile, îi transportau la gropi și tranșee și îi împușcau *en masse*. O astfel de acțiune, desfășurată la râpa Babi Yar de lângă Kiev, a implicat împușcarea a circa 70 000 de victime.

În luna ianuarie 1942, șefii SS, inclusiv Adolf Eichmann, șeful Departamentului evreiesc IV-B-4 al RSHA, au participat la o ședință de o zi întreagă, ținută la o vilă din Wannsee, în apropiere de Berlin, cu scopul de a coordona aspectele de ordin tehnic și organizațional. S-a luat decizia de accelerare a experimentelor cu gaz Zyklon-B; de creare a unui număr de lagăre speciale ale morții, la Chelmno, Belzec, Sobibior și Treblinka; de extindere a lagărelor de concentrare naziste din Polonia ocupată, mai ales KL Auschwitz II-Birkenau; de a consulta cele mai bune firme germane pentru proiectarea unor crematorii și pentru „eliminarea surplusului"; de a elabora orare și a planifica materialul rulant necesare pentru transportul feroviar internațional; și de a recruta formațiuni auxiliare. Dacă nu cunoștea care era obiectul acestui exercițiu, nimeni nu ar fi fost de condamnat că îl ia drept întâlnirea Generală Anuală a lucrătorilor germani din abatoare: 7–8 milioane de „unități" au fost destinate procesării. Problema era colectarea lor, transportul și lichidarea lor cât mai eficient și mai silențios cu putință. [NOYADES] De aici încolo, Soluția Finală a urmat fără întrerupere timp de trei ani – oraș după oraș, ghetou după ghetou, regiune după regiune, țară după țară. În 1942–1943, ea s-a concentrat asupra unei singure categorii, cea mai numeroasă – cele trei milioane de evrei din Polonia ocupată. În 1943–1945 s-a extins în Balcani, Țările de Jos, Franța și Ungaria. Până la final a reușit poate 65% din ceea ce-și propusese. Nu a încetat decât atunci când armatele aliate au pătruns în unitățile respective.

Cu timpul, dimensiunile îngrozitore ale umanității *in extremis* au devenit bine cunoscute, prin intermediul unor memorii și al unor materiale documentare. O tânără evreică* de o sclipitoare inteligență și-a consemnat gândurile zilnice în timp ce stătea ascunsă în clădirea de la numărul 263, pe Prinsengracht, în Amsterdam.[79] Șeful *Judenrat* sau Consiliul Evreiesc din Varșovia a consemnat dilema tulburătoare cu care se confrunta încercând să-i slujească atât pe naziști, cât și propriul popor.[80] Autobiografia scrisă în celula condamnatului la moarte de către un fost comandat de lagăr al morții a revelat un individ conștient și sentimental, complet impermeabil la reflecțiile de ordin moral:

> La Auschwitz, sincer, nu aveam niciun motiv să mă plâng de plictiseală... nu aveam în vedere decât un singur scop, să mișc totul și pe toți înainte, astfel încât să pot îndeplini măsurile trasate.
> Trebuia să mă uit cu sânge rece cum mamele cu copiii râzând sau plângând se îndreptau spre camerele de gazare... trebuia să stau timp de ore în șir în duhoarea aceea îngrozitoare... Trebuia să privesc prin găurile de supraveghere... și să urmăresc procesul morții în sine.
> Fără îndoială că familia mea avea de toate la Auschwitz. Când i-am văzut pe copiii mei cum se joacă fericiți sau când vedeam cât de încântată era soția mea de mezinul nostru, îmi venea adeseori în minte întrebarea cât va mai dura oare fericirea noastră?[81]

Unii au folosit tehnicile de introspecție imaginativă a literaturii pentru a putea aborda aceste zone inferioare.[82] Dar mărturiile cele mai impresionante vin de la cei care pur și simplu au încercat să-și păstreze umanitatea. [RESPONSA]

RESPONSA

În 3 octombrie 1943, un băiețel a fost salvat de la *Kinderaktion* care a ucis un mare număr de copii evrei în ghetoul construit de naziști la Kaunas (Kowno), în Lituania. Bărbatul care l-a salvat l-a întrebat pe rabinul lui dacă îl poate crește pe băiat ca pe fiul lui. Rabinul a rostit cuvinte de consolare, dar răspunsul lui a fost „Nu". Băiatul trebuie învățat întotdeauna să-i onoreze pe mama și pe tatăl lui cei adevărați.[1]

În vasta literatură despre Holocaustul evreilor sunt puține lucruri care se pot compara, în grandoarea lor morală, cu „responsa" rabinice din ghetourile Europei ocupate de naziști. Una dintre îndatoririle de bază ale rabinilor era să răspundă întrebărilor legate de dilemele religioase ale turmelor lor de credincioși; iar obiceiul lor era să păstreze un catalog al întrebărilor puse și al răspunsurilor date. Există mai multe astfel de registre, dar niciunul nu este așa de impresionant precum acela al rabinului Ephraim Oshry din Kaunas, un supraviețuitor, care le-a adunat împreună după război. Chiar și cea mai sumară selecție a conținutului ne dezvăluie o comunitate aflată în pragul extincției și care era totuși hotărâtă să ducă o existență bazată pe principii:

• Pot încerca evreii să se salveze obținând un fals certificat de botez (creștin)? *Este absolut interzis.*

* Sectă mistică mozaică, întemeiată în Polonia în sec. al XVIII-lea, care pune accentul pe asceză, pe studiul savant al Torei și Talmudului, pe atmosfera de cântece, joc și bucurie a celor simpli, capabili să-L întâmpine și să se apropie de Dumnezeu. (n.tr.)

• Este permis ca o femeie însărcinată să caute să avorteze în ghetou? *Da, pentru că fără avort, atât mama, cât și copilul vor fi uciși.*

• O femeie din ghetou al cărui bărbat a dispărut are dreptul să nu respecte regulile obișnuite care guvernează o nouă căsătorie? *Nu.*

• Poate un evreu din ghetou să se sinucidă? *Este mai bine să fii îngropat după sinucidere decât să fii incinerat după exterminare.*

• Un evreu renegat, care poartă o cruce, poate fi înhumat în pământ sfânt? *Da, dar la o mică distanță de celelalte morminte.*

• Un copil născut dintr-o relație extraconjugală poate să primească ritualul *pidyan haben* al primului născut? *Da.*

• Ce trebuie făcut cu hainele evreilor uciși? *În conformitate cu legile religioase, hainele pătate de sânge trebuie îngropate; dar veșmintele nepătate pot fi date copiilor victimelor.*[2]

S-a spus că răspunsurile emise sub presiunea Holocaustului dovedesc o îngăduință gratuită. Este o chestiune care rămâne la aprecierea experților. Oricine poate însă recunoaște dorința de a combina rigoarea legii iudaice cu datoria de a exprima compasiunea. În luna august 1941, de exemplu, soldații germani au umplut sinagoga din Slobodka cu cadavre de câini și pisici, apoi i-a ordonat unui grup de evrei să rupă manuscrisele Tora deasupra acelor corpuri și au dat foc clădirii. Când rabinul Oshry a fost întrebat cum se poate obține căința, persoanele vizate erau înfometate. Răspunsul lui a fost limpede, dar blajin: „Ar trebui să postească în căință, dacă pot"[3].

S-au irosit multe comentarii pe seama presupusei „pasivități" a evreilor condamnați ai Europei. În unele cercuri, evreii împinși spre colaborationism au fost chiar etichetați drept „criminali de război"[4]. Punctul de vedere al hasidismului era clar acela că „fața lui Dumnezeu este acoperită" în perioadele de persecuții, iar evreii devotați ar trebui să-și accepte soarta.[5] Rabinii care nu susțin filosofia hasidismului nu au respectat o astfel de regulă fermă, deși a existat o lungă tradiție în respectarea legii pământului. Rabinul șef din Atena a distrus listele cu membrii congregației sale, permițând multora să supraviețuiască. Rabinul șef din Salonika nu a făcut astfel, iar cea mai mare parte a turmei lui de credincioși a fost ucisă.

Ideea este că deciziile de a colabora sau de a se opune au fost luate pe baza unor principii morale pozitive. Chiar și acolo unde nu s-au luat niciun fel de măsuri, dovada nu se sprijină pe pasivitatea morală sau pe indiferență. Este imposibil să se nege faptul că indivizii pot comite tot felul de trădări. Dar contraexemplele sunt foarte multe. O echipă de medici evrei din ghetoul de la Varșovia s-a hotărât să-și folosească util nenorocirea și să realizeze un studiu științific al simptomelor și evoluției propriei lor înfometări. Ascuns într-un putinei de lapte îngropat, studiul lor a supraviețuit și a fost publicat în Varșovia, după război.[6]

În lagărul morții nazist de la Sachsenhausen, un membru evreu al *Sonderkommando*, care înfăptuia muncă fizică de exterminare, l-a recunoscut pe rampă pe rabinul propriei lui congregații. Singura cerere a rabinului a fost ca *luz*, prima vertebră a coloanei lui să fie păstrată. (În credința mozaică, *luz* este miezul în jurul căruia trupul se va reconstitui în Viața de Apoi.) Așa că omul a extras vertebra din cadavrul rabinului și ultima oară când a fost văzut s-a jurat că o va îngropa în pământul de la Ierusalim, după război.[7]

Discuțiile despre atitudinile contemporane s-au centrat pe presupusa pasivitate a evreilor și presupusa automulțumire a neevreilor. Ambele acuzații sunt exagerate. Atent la inspiratul exemplu dat de Janusz Korczak – un bine-cunoscut scriitor polonez care a însoțit cu calm un grup de orfani pe ultimul lor drum afară din ghetou –, un combatant supraviețuitor a spus: „Să pleci în tăcere era tot un gest eroic."[83] Un altul evocă lipsa de acțiune a propriei sale familii evreiești, când vecinii lor erau scoși din camerele de gazare.[84] Evreii au participat la mișcarea de rezistență a partizanilor, uneori în unități separate; iar în mai multe ghetouri au avut lor revolte armate. La Varșovia, eroica revoltă din ghetou a izbucnit în 19 aprilie 1943, pentru a se opune lichidării finale a ghetoului. A durat trei săptămâni, până când nu au mai rămas decât optzeci de luptători, restul fiind uciși. Liderul revoltei, Mordecai Anielewicz, s-a sinucis împreună cu ultimul grup de prieteni, la ultima redută de pe strada Mila.[85] La Treblinka, într-o evadare reușită, au scăpat trei sute de prizonieri. [KATYN]

Atitudinile neevreilor nu erau uniforme. Cei mai mulți trăiau ei înșiși în umbra terorii și nu au făcut nimic; puțini dintre ei au asistat la genocid. Cu toate acestea, mulți au dat dovadă de compasiune. Un poet a resimțit durerea născută de vederea unui teren de joacă pentru copii situat dincolo de zidul ghetoului din Varșovia, care i-a amintit de moartea în singurătate a lui Giordano Bruno:

M-am gândit la Campo di Fiori
În Varșovia, lângă carusel
Într-o seară senină de primăvară,
Cu muzică veselă, vie.
Mai puternică-i melodia
Decât împușcăturile din ghetou,
Spre cerul senin se înalță
Rotocoale din fumul de tun.
.....
Și cei dispăruți, singuratici,
De lume uitați prea curând,
Le este străin graiul nostru
Ca limba pe altă planetă.
Și totul devine legendă.
Și atunci, după mulți ani,
Pe un nou Campo di Fiori,
Pana poetului aprinde mânia.

Un intelectual catolic frământat a scris despre implicarea morală chiar și a celor care nu au participat efectiv.[87]

Răspunsul Europei la Holocaust a atins afundurile decăderii morale și culmile eroismului. În inima furtunii, în Polonia ocupată, șansele de a salva evreii segregați nu au fost niciodată prea mari. Criticii din țările ceva mai norocoase nu-și dau întotdeauna seama cum un regim totalitar reușește să aducă pe toată lumea în diverse stadii de complicitate. Oamenii lipsiți de libertate nu trebuie judecați după criteriile societăților libere. Chiar și așa, au existat persoane, așa numiții *szmalcownicy* sau „unsuroșii", care i-au vândut Gestapoului pe evreii fugari (și pe membrii Rezistenței). Au existat alții care și-au riscat

viața lor, și pe cea a familiilor lor, pentru a-i ascunde și a-i proteja pe fugari. În 1943, Rezistența poloneză a înființat organizația *Zegota* pentru a ajuta la salvarea evreilor.[88] Un număr de aproximativ 150 000, sau 5%, au supraviețuit ascunzându-se în hambare și beciuri, în mănăstiri, ajutați de documente false, sau în păduri.[89] [BAT-101]

În alte părți ale Europei, în situații mai puțin extreme, europenii au dovedit toată gama de reacții, de la sacrificiul nobil la apatie. În Copenhaga, unde regele Christian a ieșit pe străzi într-o demonstrație de simpatie, purtând pe braț o banderolă cu steaua lui David, cea mai mare parte a celor trei sute de evrei din țară au reușit să scape. În România, unde armata și poliția au ucis sute de mii de evrei, conform propriilor lor evidențe, guvernul însuși a fost refractar în a preda evreii din țară în mâinile naziștilor. În Franța, unde regimul de la Vichy conducea propriile lagăre mizere de concentrare, cum este cel de la Le Vernet, milițiile locale au preluat conducerea în acțiunea de colectare a evreilor. Se făcea o distincție între refugiații evrei „străini" și evreii „autohtoni" francezi, dintre aceștia din urmă doar opt la sută pierzându-și viața. Bisericile franceze protestante au protestat în scris, iar Rezistența franceză a luat măsuri pentru sabotarea trenurilor cu deportați. În Olanda, în ciuda unei mișcări de rezistență hotărâte, cei mai mulți dintre evrei au pierit. În Ungaria, care a reușit să evite ocupația nazistă până în 1944, un diplomat suedez plin de inițiativă, Ralph Wallenberg, a organizat fuga multor evrei. Pentru eforturile sale el avea să dispară în timpul detenției din Uniunea Sovietică. Liderii sioniști locali au fost acuzați că au obținut foloase în detrimentul celorlalți. Chiar și în Insulele Anglo-Normande ocupate de Germania, evreii erau predați. În general, locurile cele mai sigure pentru evrei au fost Italia fascistă, Iugoslavia ocupată de italieni, Spania fascistă sau Portugalia.[90] [TAIZE]

Lipsa protestelor deschise din partea Vaticanului a făcut obiectul nesfârșitelor controverse ulterioare. Detractorii papei Pius XII cred că acesta a fost indiferent la tragedia evreiască. Cei care i-au luat apărarea au susținut că era sfâșiat între teama represaliilor împotriva catolicilor germani și dorința de a menține „imparțialitatea" între răul fascismului și cel al comunismului.[91] Cert este că a făcut puțin pentru milioanele de catolici omorâți de naziști.

Numărul exact al evreilor uciși nu va fi cunoscut niciodată. Tribunalul de la Nürnberg l-a estimat la 5,85 de milioane. Este greu de crezut că numărul este inexact. În valori rotunjite, totalul era format din circa trei milioane de evrei din Polonia înainte de război, circa două milioane din URSS și circa un milion din alte țări. S-ar putea să existe ceva suprapuneri între categoriile din Polonia și URSS, întrucât în 1939 partea estică a Poloniei a fost anexată de URSS. Dar niciunele dintre estimările creditabile nu au ajuns la un total mai mic de cinci milioane.[93] În termeni cantitativi această cifră poate fi comparată cu estimările pierderilor militare, de circa 8,7 milioane de sovietici și circa 3,5 milioane de germani și cu numărul de civili morți dintre ucraineni, polonezi neevrei, belorușii și ruși, fiecare de câteva milioane.[93] [BUCEACI]

Timp de mulți ani după război, două valori rotunjite s-au bucurat de o largă circulație: „șase milioane", numărul total al victimelor Holocaustului, și „patru milioane", numărul celor morți la Auschwitz. Primul număr, deși oarecum mare, este probabil real. Al doilea număr este unul imposibil. Auschwitz a primit doi oameni care ulterior au fost declarați sfinți creștini. Prea binecuvântata Edith Stein a fost o evreică convertită la catolicism, prinsă de naziști în Olanda. Monseniorul Maximilian Kolbe era un preot catolic care și-a dat viața ca să salveze de la moarte un camarad de lagăr căsătorit. Cincizeci de ani mai

târziu, încercările de a găsi modalități potrivite pentru comemorarea caracterului multinațional și multiconfesional al victimelor mai provoca încă durere.[94]

BAT-101

La primele ore ale zilei de 13 iulie 1942, membrii Batalionului 101 al poliției germane de rezervă au fost convocați înainte de răsăritul soarelui în satul Josefow din Polonia și trimiși în orașul învecinat, Otwock. Nu li s-a spus ce îi așteaptă. Ajunși acolo, ofițerii lor SS le-au ordonat să strângă toți bărbații evrei în putere din oraș și să împuște restul de evrei: femei, copii și bătrâni. În ziua aceea au omorât circa 1 500 de persoane, prima tranșă a Batalionului, din totalul estimat la 83 000 de victime.

În 1962–1972, foștii membri ai Batalionului 101 au fost audiați de procurori vest-germani, care au realizat dosare detaliate pentru ei. Erau cu toții bărbați mobilizați, nemembri de partid, de vârstă mijlocie și în majoritate făceau parte din clasa muncitoare; proveneau din Hamburg, unul dintre orașele cele mai puțin naziste din Germania. Erau germanii cei mai obișnuiți. Aproape toți și-au exprimat repulsia față de sarcinile pe care le-au avut în vremea războiului; și mulți au susținut că nu sunt vinovați de uciderі directe. Dar majoritatea covârșitoare a participat la ele. „Era mai ușor pentru ei să împuște":

În fiecare societate modernă, birocratizarea și specializarea atenuează sensul responsabilității personale al celor care trebuie să implementeze politicile oficiale. Grupul de apartenență exercită o presiune uriașă asupra comportamentului și a setului de norme morale. Dacă oamenii din Batalionul 101 au putut deveni ucigași în astfel de circumstanțe, ce grup nu ar fi putut să o facă?[1]

Din motive evidente, se cunosc foarte puține lucruri despre evreii care au fost puși în situații moralmente similare cu aceea a Batalionului 101. Foarte puțini au supraviețuit. Era totuși o practică standard ca SS-ul să folosească în ghetouri polițiști evrei și să recruteze *Sonderkommando*-uri de evrei pentru sarcinile cele mai dificile în lagărele morții. Carel Perechodnik a fost un astfel de recrut. Era un bărbat școlit, care intrase în rândurile poliției din ghetoul din Otwock în speranța de a evita moartea și ca să-și hrănească familia. S-a supus ordinelor naziștilor și a dus-o destul de bine. Cu ajutorul prietenilor neevrei a reușit să treacă în „zona ariană", unde a trăit suficient de mult pentru a-și scrie memoriile. Acestea poartă titlul *Sunt oare un criminal?*[2]

Pentru oricine nu este familiarizat cu Europa de Est, activitățile poliției politice comuniste, care a invadat Polonia în 1944–1945, sunt încă greu de crezut. Credința populară în Polonia a insistat întotdeauna că faimosul Birou al Securității (UB) includea un număr disproporționat de evrei (sau mai degrabă foști evrei), iar crimele lor au fost atroce. Puține fapte incontestabile au fost însă făcute publice, iar relatările au rămas nedovedite. Dezvăluiri recente au spart totuși tabuul. Acestea sunt cu atât mai convingătoare, cu cât au fost făcute de un investigator evreu pe baza dovezilor oferite de participanții evrei, în spiritul evreiesc al salvării pocăinței. Studiul s-a desfășurat cu referire la regiunea Silezia Superioară și în particular la orașul Gliwice (Gleiwitz). Concluzia a fost că în 1945 absolut toți comandanții și trei sferturi dintre agenții locali ai UB erau evrei la origine; că fostele lagăre și închisori naziste fuseseră umplute din nou cu civili total nevinovați, mai ales germani; și că tortura, înfometarea, bătăile sadice și omorurile reprezentau practici de rutină. Numărul de morți provocate de regimul comunist în rândul populației germane este estimat la 60 000 – 80 000. Din această perspectivă, este dificil de justificat larg răspândita practică prin care criminalii, victimele și observatorii pasivi din Polonia în perioada războiului sunt fiecare net identificați cu câte un grup etnic specific.[3]

La acel moment, una dintre principalele probleme era faptul că aceia aflați în afara lumii respective nu puteau cuprinde enormitatea faptelor petrecute. Încă din luna septembrie 1940, un curajos ofițer al mișcării subterane poloneze, Witold Pilecki (1901–1948), a reușit să pătrundă în lagărul Auschwitz I. A petrecut doi ani organizând celule secrete de rezistență în interiorul lagărului, înainte de a evada.[95] Informația adunată de el nu a fost totuși considerată credibilă de către cei din afara Poloniei. Când guvernul polonez aflat în exil la Londra a publicat un raport despre soarta evreilor din Polonia, un membru evreu al guvernului s-a sinucis de disperare, din cauza reacției lipsite de vlagă.[96] Când un curier polonez a făcut o vizită la Washington pentru a oferi o relatare de martor ocular despre lagărele morții, a fost întâmpinat de cuvintele reci ale judecătorului Frankfurter, de la Curtea Supremă de Justiție: „Nu spunem că mințiți, dar..." Evreii americani nu au fost mai înclinați spre acțiune decât oricare alții.[97] Când s-a făcut în final propunerea de a bombarda împrejurimile Auschwitzului, Puterile Aliate au găsit motive pentru a refuza acțiunea.[98] Stalin a ucis milioane de oameni în anii 1930, fără să apară vreo reacție semnificativă la nivel mondial. Hitler a reușit să facă același lucru în anii 1940, până ce lumea exterioară să vadă dovezile cu propriii ochi. [AUSCHWITZ]

TAIZÉ

Într-o zi din luna august 1940, curând după căderea Franței, un tânăr de 25 de ani din Elveția, student la teologie, se plimba prin orășelul burgund Cluny. Scria o teză despre monahismul prebenedictin. Nu îl interesau atât ruinele mănăstirii, cât posibilitatea vagă de a întemeia el însuși o comunitate monastică. Era fiul unui pastor protestant din departamentul Neuchâtel, un agnostic confuz până nu demult. Tânărul zări o pancartă pe care scria „Casă de vânzare în Taizé", bătu cei zece kilometri în susul văii, cu bicicleta, și cumpără casa situată în satul pe jumătate pustiu. Numele tânărului era Roger-Louis Schutz-Marsauche.[1]

În timpul războiului, Talzé se afla foarte aproape de linia care demarca zona ocupată de Germania de zona controlată de la Vichy. Călugărul autoproclamat a trăit aici de unul singur, cu intermitențe. Timp de doi ani s-a dedicat adăpostirii de refugiați evrei, până când Gestapoul i-a preluat toți oaspeții. În luna septembrie 1944, după eliberare, s-a reîntors și a început să ofere adăpost prizonierilor germani de război. Sătenii au reacționat violent și unul dintre prizonieri, un preot catolic bolnav, a fost ucis. La sfârșitul războiului, lui Roger i s-a alăturat sora sa, Geneviève, și împreună au oferit un cămin pentru douăzeci de orfani din zona rurală. Au mai sosit încă șapte alți „frați". Nefiind catolici, a trebuit să solicite o aprobare specială pentru a putea folosi biserica parohială, părăsită. Când au primit permisiunea, în 1948, ea purta semnătura nunțiului papal, cardinalul Roncalli.

Comunitatea de la Taizé sfidează catalogarea de vreun fel. Nu are un regulament oficial și nu aparține niciunei confesiuni. Este inspirată de *Fericiri* în cea mai pură formă a lor – bucurie, simplitate, milostenie, slujirea tinerilor, misiunea reconcilierii – și o puternică idee care reprezintă subiectul cărții fratelui Roger, *Dinamica provizoriului* (1965). Ideea recunoaște imediat din „sunetul Taizé" – sunetul vocilor tinere și energice care cântă cele mai simple cuvinte și melodii într-o armonie ritmică, incantatorie, pe patru voci.

Odată cu construirea în 1962 a Bisericii Reconcilierii, pe o colină din apropiere, aceasta a devenit nucleul unei mișcări la nivel mondial, al unui trafic în două sensuri dedicat perpetuului „Consiliu al Tinerilor" și al „pelerinajului adevărului pe pământ". Optzeci de frați în sutane albe au dirijat un generator spiritual care a ajuns pe toate continentele. Au fost inițiate misiuni în Asia, Africa, America Latină, New York. Oriunde existau dispute între oameni, spiritul comunității Taizé a căutat să le ostoiască. Respins inițial atât de Consiliul Mondial al

Bisericilor, cât și de Vatican, le-a câștigat pe amândouă de partea lui. În Europa a găsit sprijinul Patriarhului Ortodox al Constantinopolului și apoi al arhiepiscopului de Cracovia. În anii 1980 a reușit să spargă Cortina de Fier, atunci când întrunirile europene s-au mutat din catedralele San Pietro și Saint Paul în Berlinul de Est și la Varșovia.

Creștinătatea europeană contemporană a produs un număr de personalități care au reprezentat o sursă de inspirație și care au depășit toate barierele existente. O astfel de figură a fost Agnes Gonxha Bojanxhiu (n. 1910, Skopje), o călugăriță albaneză cunoscută sub numele de Maica Tereza din Calcutta.[2] O alta a fost cea a monseniorului Werenfried van Straaten, fondatorul organizației „Ajutor pentru Biserica în Nevoie"[3]. O a treia astfel de personalitate, simplu la suflet și cu un nume deloc simplu, a fost fără îndoială fratele Roger. Papa Ioan-Paul II spunea: „Prin Taizé se trece tot așa cum treci printr-un pârâu limpede".

Holocaustul a inspirat un corpus vast de literatură. Istoricii de marcă sunt cu toții specialiști evrei care cred cu fervoare în caracterul lui unic. Aceștia resping „natura ecumenică a răului", așa cum resping și vechea întrebare: „De ce veniți cu jeluirile voastre tipic evreiești?[100] Chiar și așa, varietatea mare a accentelor este ceea ce primează. Pe seama lui Elie Wiesel se pune folosirea sensului actual pentru termenul de „Holocaust"[101]. Lucy Dawidowicz a susținut caracterul premeditat al programului nazist de genocid.[102] Raoul Hilberg a considerat Holocaustul drept punctul de maximum a două milenii de antisemitism creștin.[103] Yehudah Bauer a realizat o hartă completă a „criminalilor" naziști, a evreilor „victime" și a „asistenților pasivi" neevrei.[104] Martin Gilbert a compilat un emoționant compendiu de experiențe individuale.[105]

Vocile celor care au opinii diferite sunt departe de a demonstra uniformitate. Martorii nonsioniști, cum este Mark Edelman, ultimul lider supraviețuitor al revoltei din ghetoul Varșoviei, au fost puși la stâlpul infamiei pentru că s-au opus punctului de vedere sionist, dominant.[106] Un specialist a susținut că Holocaustul a apărut în circumstanțe neprevăzute, în 1941.[107] Un altul a încercat să demonstreze că tragedia evreiască ar trebui judecată în contextul mai larg al terorii naziste în general.[108] Un grup de jurnaliști îndoielnici, adunați în jurul revistei *Journal of Historical Review,* au încercat să susțină fie că „poveștile cu camerele de gazare" au fost o farsă, fie că statisticile sunt mult umflate. Cea mai ferventă dispută pe care au provocat-o se referă chiar la dreptul lor de a fi tolerați.[109] Alți critici s-au plâns de faptul că „industria Holocaustului" a exploatat suferințele evreilor în scopuri politice.[110] Cineastul Claude Lanzmann, autorul filmului *Shoah* (1984), a obținut o recunoaștere cvasimondială a peliculei, pe care mulți au confundat-o cu un documentar istoric.[111] Toate acestea pentru că patimile încă tulburâ sufletele. Ultimul cuvânt nu a fost încă rostit.

Nicio țară europeană nu a fost mai înspăimântată de Holocaust decât Polonia. Vietuirea poloneză, veche de o mie de ani, a evreimii a fost practic desființată. Un element important al populației și culturii poloneze a fost îndepărtat brutal. Generațiile viitoare de cetățeni polonezi vor trebui să suporte nu doar amintirea degradantă a atrocităților înfăptuite pe pământul lor, dar și umilitoarea moștenire a acuzelor, a dezinformării și a confuziei morale. Numai aceia care erau atât polonezi, cât și evrei au putut înțelege pe deplin această traumă. „Drumurile acestor două nații, cele mai triste de pe pământ, s-au despărțit pe vecie."[112] [BUCEACI]

AUSCHWITZ

În 31 mai 1944, un „Mosquito" – avion britanic de recunoaștere, unul dintre cele 60 ale escadronului care preleva fotografii – a decolat de la o bază aeriană din Brindisi, în sudul Italiei. Misiunea lui era să zboare circa 1 440 de kilometri, până deasupra Poloniei ocupate de germani și să fotografieze o fabrică de carburant sintetic din localitatea Oświęcim (Auschwitz). Printr-o întâmplare, pentru că echipajul sud-african a lăsat camera să ruleze, ultimele cadre, filmate de la 8 230 de metri, s-au imortalizat pentru prima oară din aer cele două lagăre de concentrare ale SS din apropiere, Auschwitz I și Auschwitz II-Birkenau.[1]

Multe astfel de fotografii au fost ulterior obținute în timpul zborurilor de recunoaștere efectuate de către aliați. O fotografie făcută de la o altitudine mai mică deasupra lagărului Auschwitz-Birkenau, în 25 august 1944, a fost suficient de clară pentru a arăta un șir de nousosiți care erau duși sub escortă de la rampele de tren spre poarta deschisă a Crematoriului nr. 2. Sunt ușor de observat trenurile de pe liniile de descărcare, ventilatoarele de pe acoperișul camerei de gazare, coșurile cuptoarelor de ardere și grupurile de prizonieri.[2] Fotografii făcute la o dată ulterioară, în luna decembrie, arată că deja se începuse demontarea crematoriilor.

Fotografia aeriană este un instrument valoros în mai multe ramuri ale cercetării istorice. Ea este folosită întens de arheologi, de urbaniști și de analiștii peisagiști. În acest caz, ea a oferit un element convingător pentru demonstrarea campaniei de genocid pe care „revizioniștii" postconflict au încercat să o nege.

Cunoașterea parțială a lagărelor naziste ale morții au fost disponibile în Occident încă de la sfârșitul anului 1942, când guvernul polonez în exil la Londra a publicat informațiile furnizate de curierii lor din mișcarea de rezistență. În pofida acestui fapt, aliații nu au considerat potrivit să treacă la acțiune.[3] Identificarea lagărului Auschwitz II drept acea „destinație necunoscută" spre care erau deportați evreii din toată Europa a fost confirmată numai după relatările a cinci evadați, în luna iulie 1944.[4]

De la acea dată începând, grupurile sioniste au făcut apeluri repetate, în speranța că bombardarea instalațiilor din lagăr și a liniilor de cale ferată ar fi putut întrerupe șirul crimelor. Apelurile nu au avut niciun ecou. Ofițerii forțelor aeriene insistau asupra priorității țintelor lor militare și industriale. Un oficial al Ministerului de Externe britanic nota: „o cantitatea disproporționată de timp... se irosește... pe văicărelile acestor evrei"[5].

Soarta fotografiilor luate de serviciile aeriene de informații nu este mai puțin instructivă decât conținutul lor. Filmele au fost aduse înapoi din Italia, pentru a fi procesate și interpretate la baza aeriană Medmenham din Buckinghamshire. Acolo, pentru că directorii de operațiuni nu erau interesați decât de fabrica de combustibil sintetic, ultimele cadre de pe bobină nu au fost verificate. Fotografiile istorice din 31 mai și 25 august 1944 au fost descoperite treizeci de ani mai târziu, în arhivele agenției de informații militare DIA a Statelor Unite – nedevelopate.[6]

Auschwitz a fost eliberat de armata sovietică la 27 ianuarie 1945. Cererile urgente ale guvernelor occidentale de a primi informații detaliate nu au adus totuși știri noi până la o telegramă ambiguă sosită la Moscova în 27 aprilie. În ea se menționau „investigațiile de la Auschwitz" care au arătat că au fost ucișipeste patru milioane de cetățeni din diferite țări"[7]. Acest număr, dacă se referă numai la victimele de la Auschwitz, nu este compatibil cu statisticile produse de procurorii aliați de la Nürnberg.[8] Dar el a intrat totuși în memoria colectivă. Abia după prăbușirea comunismului, în 1990, Muzeul de Stat de la Oświęcim s-a simțit liber să transmită o estimare ceva mai credibilă, de 1,2–1,5 milioane de victime[9], dintre care circa 800 000 – 1,1 milioane erau evrei.

Între cele două extreme, credulitatea și incredulitatea, a fost nevoie de exact cincizeci de ani pentru a scoate la iveală un adevăr aproximativ despre unul dintre subiectele cel mai intens cercetate din istoria contemporană. „După Auschwitz, a spus Theodor Adorno, poezia nu mai este posibilă". Se pare că și istoricii și-au pierdut aptitudinile.

Atacul german asupra URSS a transformat rapid alianţele diplomatice la nivel mondial. Încă din luna august 1939 centrul şi estul structurii tripartite de putere din Europa fuseseră parteneri. Acum au devenit duşmani de moarte. Acest fapt a deschis calea ca al treilea centru de putere, Marea Britanie, rămasă acum singură, să se alăture Uniunii Sovietice şi să reconstruiască o nouă variantă a sistemului diplomatic al Primului Război Mondial. Vestul se putea acum combina cu Estul pentru a prelua sub control Centrul, înainte de a aduce SUA în combinaţie, pentru a înclina balanţa. Marele Triunghi renăscuse. Pentru Churchill, anticomunist de când se ştia, aceasta însemna „să-l vorbeşti de bine pe diavolul însuşi".

Pentru Stalin, oferea singura sursă posibilă de susţinere. În 12 iulie 1941 s-a semnat la Moscova un Tratat anglo-sovietic de Asistenţă Mutuală. Pactul germano-sovietic a fost oficial anulat. Stalin a fost chiar convins să semneze o alianţă cu celălalt aliat al Marii Britanii, guvernul polonez de la Londra. Convenţia militară sovieto-poloneză din luna iulie 1941 a fost urmată de un tratat politic. S-a garantat o „amnistiere" pentru milioanele de deportaţi şi prizonieri polonezi din URSS; iar în depărtata Rusie avea să se formeze o nouă armată poloneză. Comanda acesteia i-a revenit generalului Anders, proaspăt eliberat din carcerele închisorii Lubianka. Era începutul unei faimoase Odisee.[113]

Pasul crucial avea să vină însă mai târziu. Fără SUA, Puterile Aliate nu reprezentau cu mult mai mult decât un club al invalizilor. Churchill şi Roosevelt au semnat în 11 august Carta Atlanticului, care definea opt principii comune. Printre ele se numărau:

> Primul – ţările lor nu vor căuta niciun fel de expansiune, teritorială sau de alt fel... Al treilea – vor respecta dreptul tuturor popoarelor de a-şi alege forma de guvernământ în care vor trăi... Al optulea – cred că toate naţiunile lumii, din considerente realiste, dar şi de ordin spiritual, trebuie să ajungă să renunţe la folosirea forţei.[114]

Dar congresul SUA tot nu se arăta prea dornic să intre în război. Guvernul sovietic se retrăsese la Kuibîşev, pe fluviul Volga; primul serviciu pe care l-a făcut cauzei aliaţilor a fost să li se alăture britanicilor într-o acţiune de ocupare a Persiei. Din fericire pentru Londra şi Moscova, japonezii s-au dovedit mai convingători decât aliaţii. În 7 decembrie 1941, când bombardierele nipone au atacat flota SUA din Pacific la Pearl Harbor, în Hawaii, ele „au trezit uriaşul adormit". Acţiunea nu a avut legătură directă cu războiul din Europa; cu toate acestea ea a schimbat peste noapte atitudinea americanilor. Timiditatea Americii faţă de război s-a evaporat; Congresul a votat credite extravagante de război, iar preşedintele a avut mână liberă. „Cei trei mari" – trioul câştigător în război, format de Churchill, Stalin şi Roosevelt – îşi intrau în pâine.

Germanii s-au simţit desigur trădaţi. Nu voiau un conflict cu SUA, numai preşedintele să fi încetat în a-i mai ajuta pe britanici. În orice caz, contau pe faptul că vor încheia războiul înainte ca americanii să poată interveni. Berlinul a optat, aşadar, pentru o atitudine de bravadă: într-un discurs susţinut în Reichstag la 11 decembrie 1941, Hitler a declarat război SUA.

În acest fel, aparţia Marii Alianţe a fost la fel de şocantă ca şi parteneriatul sovieto-nazist din urmă cu doi ani. Fiecare principiu al democraţiilor anglo-saxone era contrazis de sistemul sovietic. Nu era vorba nici de simpla chestiune de a uita crimele trecute ale lui Stalin. Liderii occidentali au trebuit să închidă ochii la faptul că acesta a continuat să

ucidă poate un milion dintre conaționalii lui în fiecare an până la finalul războiului. Dar când Stalin era slab și Hitler era puternic, primul trebuia să fie ajutat. Conform standardelor lui Stalin, democrațiile occidentale erau tot atât de greșoase și de „antisocialiste" pe cât era și führerul. Cum însă Wehrmachtul era la porțile Moscovei, mâna de ajutor întinsă de Occident trebuia acceptată; amabilitățile ideologice nu intrau în calcul. Deși alianța antinazistă urma să fie ambalată în vorbăria despre libertate, democrație și dreptate, „cei trei mari" erau legați între ei de o convenientă cinică.

Deocamdată, Marea Alianță nu putea face mare lucru pentru a contesta hegemonia germană în Europa. Sarcinile imediate erau asigurarea liniilor de comunicare, împiedicarea expansiunii Germaniei în viitor, distrugerea industriilor germane de război și construirea bazei pentru o acțiune viitoare ofensivă. În aceste scopuri anglo-americanii s-au combinat pentru a lansa Bătălia pentru Atlantic; au plănuit o vastă campanie de bombardamente aeriene; și și-au asumat sarcina de a furniza Uniunii Sovietice materialele de război necesare. Totul depindea de abilitatea Armatei Roșii să evite colapsul, de capacitatea Marii Britanii în a menține fortăreața ei insulară și de abilitatea americanilor în a aduna colosalele lor resurse pentru teatre de război simultane în Pacific și Europa. [OXFAM]

OXFAM

Comitetul Oxford pentru Combaterea Foamei își are începuturile în 5 octombrie 1942, la Biserica Universității St. Mary the Virgin. Scopul lui imediat era ușurarea suferințelor cauzate de război în Grecia. Nu era nici pe departe singura organizație devotată asistenței umanitare internaționale: Crucea Roșie Internațională opera la Geneva încă din 1863, când a fost înființată de Henri Dunant, ca rezultat al ororilor la care fusese martor în timpul Bătăliei de la Solferino. În timpul campaniilor din Primul Război Mondial fusese organizată pentru a acorda ajutor victimelor de război din Belgia, Serbia (FLORA) și Galiția. În 1918–1921, Administrația Americană pentru Ajutor (ARA) a oferit un sprijin uriaș, mai ales în Europa de Est, așa cum a făcut-o și UNRRA după 1945. Aproape toate țările combatante, inclusiv Germania, au avut o formă sau alta de agenții de ajutorare și asistență. Oxfam a avut totuși câteva avantaje. La fel ca și IRC, acționa independent de politicile guvernamentale. Având sediul central într-unul dintre statele aliate, Oxfam nu și-a încetat funcționarea odată cu încheierea războiului. În al treilea rând, fiind o organizație britanică, avea deja accesul asigurat, prin intermediul Imperiului Britanic, pe toate continentele. A avut o poziție bună și atunci când nevoia de susținere internațională și-a mutat punctul maxim de interes din Europa.[1]

Istoria agențiilor de asistență umanitară a reflectat inevitabil schimbarea de poziție a Europei în lume. Afluența de după război a creat o uriașă discrepanță economică între „Nord" și „Sud" exact în momentul când „Vestul" înfrunta „Estul". SUA era mai preocupat de politică decât înainte; blocul sovietic nu se implica în chestiuni umanitare; iar ONU era oarecum constrâns de guvernele țărilor membre. Un rol important a revenit așadar organizațiilor private din Europa postimperială, precum Oxfam, Salvați Copiii, CAFOD (Fondul Catolic pentru Dezvoltare Externă) și Médecins Sans Frontières. Comisia Nord-Sud (1978–1983) și Raportul Brand asociat ei au stabilit ca țintă valoarea de 1 la sută din PIB, valoare cu care țările bogate ar trebui să se străduiască să ajute „Lumea a Treia". Dezastrele din fosta Iugoslavie din perioada 1992–1993 au subliniat însă faptul că agonia Europei era departe de a se fi terminat.

Bătălia pentru Atlantic a asigurat căile maritime care garantau Marii Britanii linia de alimentare dinspre SUA, iar americanilor poarta de acces spre Europa. 21 194 000 de tone de mărfuri ale aliaților, 77 000 de marinari britanici și 70 la sută din toate submarinele germane aveau să piară înainte ca apele oceanului să fie libere. Bazele de submarine germane erau invincibile: raidul britanicilor asupra șantierului naval de la St. Nazaire, în luna martie 1942, a subliniat contrastul dintre superioritatea aliaților pe mare, față de supremația Germaniei în luptele terestre. Implementarea măsurilor antisubmarine, incluzând sistemul de convoaie, patrulele aeriene și sonarele, a durat luni și luni de zile. Pierderile de transporturi ale aliaților au culminat în luna martie 1943, exact înainte ca submarinele germane să fie ele însele lovite de catastrofă. Scufundarea a 41 de submarine în încleștarea cu Convoiul ONS-5 l-a forțat pe amiralul Dönitz să-și retragă definitiv submarinele din Atlantic.

De la primul raid asupra orașului Köln, din 31 mai 1942, la care au participat 1 000 de bombardiere, ofensiva de bombardamente a aliaților a crescut constant și considerabil. Bombardamentele riguroase – cum a fost faimosul „raid de distrugere a barajelor", efectuat asupra lacurilor de acumulare din bazinul Ruhr, sau eliminarea uzinei naziste de apă grea de la Telemark, în Norvegia – au avut obiective foarte precise. Însă distrugerea masivă a orașelor germane cu bombe incendiare și încercarea de a teroriza populația civilă nu a avut rezultatele scontate. În perioada 1941–1945, asupra Reichului au fost lansate 1,35 milioane de tone din șiruri interminabile de avioane Halifax, Lancaster și Boeing B-17, fortărețele zburătoare. Măsurile împotriva acestor acțiuni au absorbit o mare parte din resursele din ce în ce mai puține ale Germaniei. Industriile de război naziste nu și-au încetat însă niciodată producția, iar germanii civili, aidoma oponenților lor britanici în timpul blitzkriegului, au făcut front comun în jurul cauzei naționale. Un uriaș raid efectuat asupra orașului Hamburg în luna mai 1943 a provocat un incendiu de proporții, care a ucis 43 000 de nevinovați. Un altul, la Dresda, este posibil să fi adus distrugeri apropiate acelora ale bombelor atomice lansate asupra Japoniei. [ALTMARKT]

Operațiunile occidentalilor destinate aprovizionării Uniunii Sovietice, care s-au intensificat începând cu 1941, au fost arareori recunoscute de cei cărora le erau destinate. Marina regală și-a asumat sarcina riscantă de a conduce convoaiele de la Cercul Polar spre Murmansk. O mulțime de marinari și de vase și cea mai importantă parte a unui convoi întreg, PQ17, au dispărut fără urmă. SUA a organizat imense transporturi terestre spre Rusia din Golful Persic. Ajutorul oferit de americani URSS în cadrul Programului de Împrumut și Închiriere a fost estimat la 7 la sută din producția militară sovietică și la 2,8 milioane în furnituri nonmilitare.

Planurile politice ale aliaților au prins contur în jurul Cartei Atlanticului și al Pactului de la Washington din 1 ianuarie 1942, prin care cele douăzeci și două de state aflate în război cu puterile Axei se angajau să nu semneze un tratat de pace separat. Aceste state au format nucleul care în intervalul a patru ani avea să se extindă, formând Organizația Națiunilor Unite, succesoare a Ligii Națiunilor.

De îndată ce Marea Alianță a început să acționeze, Stalin a făcut presiuni asupra anglo-americanilor ca să deschidă un al doilea front în Europa. Mașina de război germană aproape în integritatea ei era concentrată în est; pentru Stalin era perfect rezonabil să le ceară aliaților lui să împartă greul. El însuși deținea efective de militari bine pregătiți mai mari decât declarase cuiva – ceea a reprezentat unul dintre motivele pentru care Armata Roșie a depășit constant estimările făcute de germani cu privire la capacitatea ei. Chiar și așa, exista o mare discrepanță între cele 150 de divizii germane pe care Armata

Roşie a trebuit să le înfrunte şi numărul de patru divizii alocate pe atunci celui de al doilea front activ, în Africa de Nord. Anglo-americanii nu aveau totuşi mijloace prea uşoare pentru a se conforma. Forţele lor aeriene au atras Luftwaffe departe de Volga într-un moment crucial; iar în final au luat mai mulţi prizonieri ai Axei în Africa decât cei de la Stalingrad. Dar nu şi-au putut trimite forţele pe continentul european. Absolut toate porturile continentale erau în mâinile duşmanului, iar în nordul Franţei se afla deja în construcţie un şir imens de structuri de apărare costieră. Un raid nereuşit asupra oraşului Dieppe a demonstrat ce obstacole de temut ar fi avut de înfruntat orice forţe terestre aliate care ar fi debarcat acolo. Nici britanicii, nici americanii nu aveau forţe rezerviste bine pregătite. Stalin a fost informat că o ofensivă majoră va fi lansată în Vest în 1943; faptul nu s-a materializat decât în 1944. Înainte de aceasta, singura uşurare pe care anglo-americanii o puteau aduce războiului de pe continent era intervenţia la periferia de sud, în Italia.

Încrâncenata campanie din Italia a avut ca sursă puterea crescândă a aliaţilor în toată Mediterana. Contrar aşteptărilor, Marea Britanie a păstrat controlul asupra Maltei şi a rutei spre Suez, iar trupele de desant ale anglo-americanilor din extremitatea vestică a Africii de Nord au reprezentat un pericol mortal pentru *Afrika Korps*. Operaţiunea Torţa a reuşit să încolţească trupele Axei în Tunisia, de unde acestea au fost obligate să se retragă complet, în luna mai 1943. Pasul ulterior a fost unul relativ simplu, în care aliaţii au traversat strâmtoarea Messina şi au atacat vârful cizmei fasciste.

Invazia din Sicilia a început în 10 iulie 1943, când trupele britanice şi americane au debarcat simultan pe ţărmul estic şi cel sudic. Întâririle germane au sosit prea târziu pentru a împiedica rapida cucerire a întregii insule. Din Sicilia, în luna septembrie aliaţii au trecut în Calabria şi au pornit în misiunea arzătoare de a forţa avansarea spre nordul montan al peninsulei. Le va lua aproape doi ani, cu totul, pentru a duce acţiunea la îndeplinire. Acest picior de pod din sudul Italiei al aliaţilor urma să aibă totuşi consecinţe foarte importante. Odată stabilită, baza de la Brindisi, foarte importantă, a permis lansarea forţelor aeriene aliate către o serie largă de destinaţii din toată Europa Centrală şi de Est, inclusiv în Polonia şi Iugoslavia. Ea a forţat Comandamentul german să trimită o serie de divizii vlăguite ca să ocupe sudul Franţei. Mai important însă, a provocat prăbuşirea regimului lui Mussolini. În 25 iulie 1943, mareşalul Badoglio l-a convins pe regele Italiei să-l demită pe Il Duce şi să accepte propunerile aliaţilor. Ducele a fost scăpat de arestarea pe muntele Gran Sasso într-o senzaţională acţiune de salvare întreprinsă de trupele germane de desant şi a ajuns să conducă din nou, de la Milano, o Republică a Nordului, sponsorizată de germani. Cea dintâi fisură majoră în fortăreaţa Axei nu putea fi însă mascată.

Între timp, pe Frontul de Est uriaşul război germano-sovietic era pe cale să ajungă în punctul de maximum. După ce au supravieţuit dezastrului din 1941, regimul sovietic s-a îndreptat spre exploatarea marelui rezervor al patriotismului rus. Stalin a redeschis bisericile ortodoxe pe care aproape că le distrusese şi a făcut apel, la fel ca Lenin înaintea lui, la apărarea Sfintei Rusii. Ceea ce părea imposibil vreodată, înainte de 1941, milioane de oameni s-au dus de bunăvoie la moarte cu strigătul „Za Stalina" (pentru Stalin) pe buze. Felul prodigios în care Armata Roşie a făcut uz de carnea de tun la îndemână a uluit şi, până la un punct, a demoralizat trupele germane. Fără vreo urmă de susţinere din partea artileriei, valuri de trupe de infanterie au fost folosite în asalturile asupra unor poziţii fixe. Traversând câmpuri acoperite cu mormane de cadavre, hoardele de „ivani" prost îmbrăcaţi şi prost înarmaţi continuau să vină şi să tot vină, până când mitralierele germane se încingeau şi trăgătorii îşi pierdeau apetitul pentru carnagiu. Era un fapt acceptat al conflictului că partea

sovietică putea susține pierderi de trei sau patru la unu și tot terminau victorioși. Sacrificiile Armatei Roșii erau sprijinite de sălbăticia naturii teritoriului și de condițiile meteorologice, precum și de T-34, cel mai performant tanc din război. O echipă militară strălucită, condusă de mareșalul Jukov, a maximizat avantajele oferite de spațiu și de număr.

În 1942, Wehrmachtul era din ce în ce mai aproape. Seriile constante de succese ale germanilor ascundeau faptul că derutantul dușman sovietic nu mai era acum prins în capcană sau încercuit și că liniile de comunicare erau din ce în ce mai lungi. La începutul toamnei, când vremea a început să se strice, nemții nu ajunseseră încă nici pe Volga și nici la Marea Caspică, în timp ce o pungă periculoasă se forma în apropiere de Stalingrad. O retragere tactică ar fi putut remedia situația. Führerul a refuzat însă neînduplecat. Hitler poartă de unul singur răspunderea pentru ordinul fatal dat generalului von Paulus, de a se menține pe poziție cu orice preț. Forța cu care avansau i-a adus în final pe germani până în suburbiile de pe malul drept ale „orașului lui Stalin". Au intrat însă în ochiul unui laț. Zi după zi trupele lui Jukov intrau puțin câte puțin în flancurile germane, până când, într-o acțiune fulger, von Paulus a fost în sfârșit încercuit. Trei luni de disperate lupte corp la corp printre ruinele înghețate au precedat capitularea lui von Paulus din 2 februarie 1943. Stalingrad a costat peste un milion de vieți. A fost cea mai mare bătălie integrată din istoria lumii. Ea a demonstrat că invincibilul colos nazist nu era de neînvins.

Știrile despre Stalingrad au traversat lumea, dând curaj mișcărilor de rezistență antinaziste din toată Europa. Înainte de Stalingrad liderii Rezistenței nu reușiseră să se implice decât în sabotaje la scară mică sau în coordonarea traseelor de evadare pentru aviatorii și prizonierii aliați. După Stalingrad au început să viseze la momentul eliberării.

În Europa Occidentală rezistența era relativ simplă. La îndemnul emisiunilor BBC și grație stratagemelor organizației britanice SOE (Special Operations Executive), celule devotate formate din oameni curajoși, bărbați și femei, au pus la cale sabotaje și diversiuni care în final au ajutat la înaintarea armatelor aliate. În Danemarca, unde naziștii sperau să poată crea un protectorat model, Rezistența i-a obligat pe germani să instituie legea marțială în luna august 1943. În Norvegia la fel, naziștii au renunțat la încercarea de a conduce prin intermediul guvernului fascist al lui Vidkun Quisling. Primul și singurul lor transport de apă grea de la hidrocentrala companiei Norsk Hydro a fost scufundat în fiordul Tinnsjo de către sabotorii norvegieni. În Olanda au fost mai puțin deranjați, după ce au penetrat rezistența olandeză printr-o strălucită acțiune numită *Englandspiel*, „Jocul englez". În Belgia, Franța, Italia și Grecia rezistența a fost din ce în ce mai influențată de elementele comuniste. Rezistența franceză a devenit activă după 1942, când germanii au ocupat Zona Vichy, unde un număr mare de patrioți au trecut la *maquis*. În același timp, partizanii italieni, ale căror realizări erau și mai importante, și-au concentrat activitatea în zona de nord condusă de Mussolini pe care în final l-au capturat și executat.

Nicăieri însă sfidarea populară nu a fost mai hotărâtă decât în minusculul Luxemburg. În plebiscitul din luna octombrie 1941, numai 3 la sută dintre luxemburghezi au votat pentru alipirea la Reich. Ulterior aceștia au organizat singura grevă generală efectivă împotriva regimului nazist, susținând în același timp o campanie neîncetată de obstrucționare și de propagandă.

În Europa de Est, Rezistența a fost mai problematică. Politicile germane în zonă au fost cu mult mai dure. În ciuda coloraturilor politice foarte diferite, formațiunile subterane conducătoare – organizația democratică poloneză *Armia Krajowa* (Armata Teritorială, AK), armata subterană insurecțională nedemocratică ucraineană (UPA) și cetnicii sârbi – au fost prinse într-o dureroasă capcană politică, în care realizarea libertății naționale reclama rezistența nu doar față de Hitler, ci și față de Stalin. Cooperarea cu Armata Roșie

care înainta sau cu partizanii comuniști, care nu recunoșteau principiul „independenței burgheze", implica în cel mai bun caz o predare abjectă a armelor, iar cel mai adesea încarcerarea și moartea. **[BUCEACI]**

BUCEACI

În anul 1939 eparhia Buceaci era locuită de 45 314 de polonezi. Dintre cele 17 parohii, erau 4 875 în Bartsch, 10 257 în Buceaci, 2 353 în Koropiec, 3 009 în Kowalowka, 7 175 în Monastiřiska... în Bartsch câteva familii de polonezi au fost ucise de ucraineni în 1939... Unui bărbat din Biernackis i s-a retezat un picior... Dar atacul principal a avut loc în noaptea de 5 spre 6 iulie 1944, când 126 de polonezi au fost uciși. Bărbați, femei și copii au fost împușcați sau căsăpiți cu topoarele. Cartierul mazur al orașului a fost ars din temelii. Atacatorii erau înarmați cu mitraliere și strigau „Rizaty, palyty" (ucideți, dați foc). Supraviețuitorii au fugit în Buceaci, unde au rezistat peste iarnă în condiții îngrozitoare, în fostele case ale evreilor, fără uși sau ferestre...

Parohia [catolică] din Nowostawce, deși aproape fără enoriași, conținea trei parohii greco-catolice între granițele ei. Raportul polonezilor față de ucraineni era de 2:3. În anul 1939 mai era încă posibilă coabitarea. Condițiile s-au înrăutățit însă după ocupația germană. În 1944, când linia frontului germano-sovietic trecea pe aici, nu mai rămăseseră decât ruinele...

Vicarul din Korosciayn a raportat un atac asupra satului său în 28 februarie 1944. Un număr de 78 de persoane au fost împușcate, asfixiate sau măcuite cu toporul în pivnița vicariatului... în jur de nouăzeci de persoane au pierit într-un atac anterior din 1943. Apoi tifosul a mai ucis încă cincizeci. S-a produc un fenomen curios. Satul avea treisprezece așa-numite „căsătorii sălbatice". Au murit cu toții, excepție făcând doar una.

În Koropiec nu a fost omorât niciun polonez. Dar s-a relatat faptul că de la amvoanele greco-catolice răsunau cuvinte de ocară împotriva căsătoriilor mixte polono-ucrainene: „Maică, alăptezi la sân dușmanul – gătuie-l!"[1]

Patruzeci de ani după aceste evenimente, Biserica romano-catolică din Polonia mai încerca încă să aducă documente despre „purificarea etnică" din perioada războiului desfășurată în provinciile estice ale Galiției și Volniei. Estimările privind victimele variază între 60 000 și 500 000.[2]

Buceaci era una dintre zecile de regiuni care au împărtășit aceeași soartă. Se afla în arhidioceza Lvov, care acoperea toată zona Ruteniei Roșii (Galiția de Est) și mai mult. Înainte de război populația era compusă din ucraineni, evrei și polonezi. Toate trei comunitățile au fost devastate de represiunile sovietice la începutul războiului. Apoi evreii au fost uciși de către naziști și colaboratorii lor autohtoni. După aceea polonezii au fost atacați de ucraineni. În fine, sovieticii reveniți au distrus pe oricine și pe toți cei care aveau legătură cu organizațiile independente.

Purificarea etnică în Polonia din perioada războiului a început în 1939–1941, aplicată atât de naziști, care au curățat mai multe regiuni vestice pentru relocarea germanilor, cât și de sovietici, care au deportat milioane de oameni din Est. După 1941 acțiunea a fost reluată de mici facțiuni ale mișcării subterane poloneze, care încercau să-i alunge din centrul Poloniei pe ucraineni, și – pe o scară mai mare – de UPA (Armata Insurecțională Ucraineană), care îi teroriza pe polonezi. În anul 1945, comuniștii au încheiat purificarea polonezilor din Ucraina și, cu „Operația Vistula", purificarea ucrainenilor din câmpiile lor aflate în „Polonia Populară". La Potsdam, politica aliaților a aprobat expulzarea germanilor de la est de Oder (vezi p. 926).

UPA a fost înființată în luna octombrie 1942, cu scopul de a fonda o Ucrainâ unică, naționalistă și de a se opune grupărilor din ce în ce mai multe de partizani sovietici infiltrați în spatele liniilor germane. (Comandantul organizației, generalul Roman Schukhevici, „Chuprinka", a continuat să lupte până în momentul când a fost capturat, în 1950.) Cu toate acestea, când curentul comunist a luat amploare, fără a i se opune nici Wehrmachtul, nici formarea trupelor SS Galizien, mișcarea subterană ucraineană a adoptat măsuri disperate. Vestul Ucrainei se îndrepta spre o revenire fie a conducerii sovietice, fie a celei poloneze. Elementele mai radicale au decis atunci să-și elimine adversarii cei mai vulnerabili, și anume populația civilă polonezâ.[3] Nu au avut niciun scrupul în a ucide pe oricine li se împotrivea:

11 martie 1943. În orașul ucrainean Litogoszcz (Volînia) naționaliștii ucraineni au ucis un învățător polonez pe care îl răpiseră. Împreună cu acest polonez, ei au ucis și câteva familii de ucraineni care se opuseseră masacrului.[4]

Într-un conflict cu puternice tendințe subiacente, membrii clerului erau aleși pentru tratamentele cele mai inumane:

Reverendul Ludwik Wlodarczyk din Okopy a fost crucificat; reverendul Stanislaw Dobrzanski, din Ostrowka, a fost decapitat cu o secure; reverendul Karol Baran a fost tăiat în două cu ferăstrăul în Korytnica; reverendului Zawadzki i s-a tăiat beregata...[5]

După încheierea conflictului, în Europa de Est toate crimele de război au fost oficial puse pe seama naziștilor. Victimele din zone precum Buceaci au fost puse la grămadă sub genericul „douăzeci de milioane de morți în războiul rus", sau ascunse în tăcere.[6] Dimensiunile multinaționale ale tragediei nu au fost măsurate. Toate naționalitățile au fost vinovate de a fi făcut cunoscute propriile pierderi și de a le fi ignorat pe celelalte, deși uneori mai poți da peste relatări ale suferințelor comune:

Între lunile mai și decembrie 1942, peste 140 000 de evrei din Volînia au fost uciși. Unii își găsiseră adăpost în casele de polonezi și au fost omorâți împreună cu protectorii lor polonezi în primăvara lui 1943, când dintre cei 300 000 de polonezi care trăiau în Volînia 40 000 au fost uciși de „bandiții" ucraineni. În multe sate polonezii și evreii au luptat cot la cot împotriva dușmanului comun.[7]

Nu a fost însă realizată nicio analiză generală imparțială asupra genocidului din perioada războiului. Încercările de a stabili pierderile din partea poloneză sau catolică, de exemplu, dau inevitabil la o parte pierderile evreilor și ucrainenilor. Ele accentuează rolul colaboratorilor evrei și ucraineni aflați în serviciul sovieticilor sau pe cel al unităților de ucraineni de sub comanda germană. Aceste studii nu se ocupă de activitățile polonezilor silezieni din unitățile germane *Schupo*, nici de cooperarea poloneză cu armata sovietică. Numărarea victimelor evrei și ucraineni ale UPA nu face obiectul lor. Orice astfel de exercițiu care nu privește decât o parte a problemei este înclinată spre a genera distorsiuni.

Buceaci, din întâmplare, a fost satul natal al lui Simon Wiesenthal, vânătorul de naziști prin excelență.

În Polonia, de exemplu, cea mai mare și mai veche mișcare de rezistență din Europa s-a confruntat cu o sarcină aproape imposibilă. Ea a luat ființă la sfârșitul anului 1939, când i-a considerat ca forțe de ocupație atât pe naziști, cât și pe sovietici. Principala ei

formaţiune *Armia Krajowa* (AK), era o confederaţie dezlănată de grupări total nepotrivite. Autoritatea AK era respectată de numeroase Batalioane Ţărăneşti (BCh), dar nu şi de Forţele Armate Naţionale (NSZ) semifasciste (dar violent antigermane) sau de Garda Populară (GL) comunistă. Avea relaţii cordiale, deşi slabe, cu Organizaţia Evreiască de Luptă (ZOB) din ghetouri – şi a avut confruntări sângeroase cu ucrainenii, partizanii sovietici şi cu grupurile de dezertori, fugari şi bandiţi cu care împărţea zonele împădurite. AK a organizat şi condus un impresionant „stat secret" – cu spionaj clandestin, cu structuri dedicate diversiunilor, educaţiei, legislaţiei şi chestiunilor politice. Organizaţia nu a supravieţuit însă „eliberatorilor" sovietici. Liderii ei democraţi au sfârşit prin a fi judecaţi la un proces-spectacol la Moscova. Persoane onorabile, precum neînfricatul general Okulicki, comandantul AK, merită să stea printre eroii cauzei aliaţilor. În schimb, cu acordul ruşinos şi tăcut al camarazilor lor din Occident, ei au fost condamnaţi să intre în obscuritate, dezonoare şi mormânt înainte de vreme.[115]

În Iugoslavia problema a fost rezolvată printr-o decizie controversată şi, ar spune unii, dezonorantă a anglo-americanilor. Spre deosebire de Polonia, Iugoslavia se afla în afara sferei sovietice de influenţă directă, dar în 1943 ea a ajuns în raza de acces a ajutoarelor aliaţilor pentru Italia. Londra şi Washingtonul au ales să-i sprijine pe comuniştii lui Tito. Din acel moment, rivalii lui Tito, cetnicii, au fost copleşiţi cu toate tipurile de calomnii. Liderii lor, inclusiv Mihajlovic, vor fi în final executaţi de tribunalele lui Tito pentru „trădare".

Astfel de evoluţii ale evenimentelor ilustrează perfect definiţiile facile date termenilor de „rezistenţă" şi „colaborare" care dominau cercurile anglo-americane. Naţiunile care nu au trăit niciodată experienţa unei invazii străine arareori pot înţelege complicaţiile unei atare situaţii. Desigur, unele popoare din zona continentală a Europei au ales să-i servească pe invadatori din considerente joase de câştig personal. Altele, aşa cum a fost Rexismul lui Leon Degrelle în Belgia, au acţionat în conformitate cu principiile dezvoltate înainte de război. Multe s-au îndreptat spre colaboraţionism în scopul de a exercita o influenţă moderatoare şi de a limita efectele negative. În Franţa, după fatala întâlnire dintre Pétain şi Hitler, politica de colaborare se poate sau nu să fi fost direcţionată greşit. Ea a fost însă stabilită din motive de necesitate patriotică.

În larga întindere a Europei ocupată succesiv atât de sovietici, cât şi de nazişti, elementul libertăţii de alegere a fost cel mai adesea absent. Ambele regimuri totalitare au încercat să impună supunerea prin intermediul terorii complete. Pentru cei mai mulţi dintre civilii obişnuiţi perspectiva de a servi sovietele ridica aceleaşi dileme morale ca şi cea de a servi fasciştii. Singura direcţie de acţiune principială pentru patrioţi şi democraţi era aceea suicidală de a încerca să li se opună simultan şi lui Stalin, şi lui Hitler.

După Stalingrad, veştile dinspre Frontul de Est au continuat să fie demoralizante pentru Berlin. În primăvara anului 1943, Armata Roşie a trecut pentru prima oară în doi ani la o ofensivă generală. În etapele iniţiale ale celor cinci campanii uriaşe care îi vor duce până la Berlin, mareşalii apropiaţi ai lui Stalin au început să împingă înapoi duşmanul nazist. În vastele stepe din preajma oraşului Kursk, în luna iulie, forţa strategică a blindatelor lui Hitler a fost zdrobită. Capacitatea lor pentru atacurile pe scară mare a fost înfrântă. Curentul, ca să folosim metafora lui Churchill, se inversase.

Triumful Marii Alianțe (iulie 1943–mai 1945). De la mijlocul anului 1943, Marea Alianță a avut câștig de cauză în aproape toate direcțiile. Reichul, deși lupta cu înverșunare era sub asediu. Sovieticii dețineau inițiativa în luptele terestre. Anglo-americanii aveau supremația aeriană și maritimă. Sfera tot mai restrânsă a lui Hitler nu putea face față resurselor combinate ale puterii industriale americane, ale forței numerice a Rusiei și ale Imperiului Britanic. Nu exista încă un al doilea front mai departe de Italia și nici vreun semn de opoziție serioasă în interiorul Germaniei. Dacă nu se ținea cont de *Wunderwaffen* sau „armele minune", care trebuiau să întoarcă norocul pălind al führerului, neantul Reichului părea din ce în ce mai probabil.

În ciuda unor zvonuri exagerate, competiția intensă în domeniul dezvoltării de noi armamente era destul de reală. Ea se concentra pe motoarele cu reacție, pe sisteme de rachete și pe bomba atomică. Cercetătorii germani câștigaseră scurt două din trei astfel de competiții. Un prototip al avionului Messerschmitt 262, propulsat de un motor cu reacție, a decolat în 1942. Rachetele *Vergeltung* sau „Răzbunare", V1 și V2 erau realizate la Peenemunde, la Marea Baltică și începând din luna iunie 1944 aveau drept țintă Londra, spre care stăteau orientate. Cursa pentru bomba atomică a fost însă câștigată de Proiectul Manhattan al aliaților, care se realiza în depărtata regiune New Mexico. Succesul acestui proiect, din luna iulie 1945, a venit prea târziu pentru conflictul din Europa.

Pentru aliați cea mai acută problemă era coordonarea politică și strategică. În acest scop au fost organizate întâlniri directe ale „Celor trei mari" – la Teheran (decembrie 1943), la Yalta (februarie 1945) și la Potsdam (iunie 1945). Trei chestiuni de o importanță majoră au stat la baza acestor discuții – stabilirea scopurilor conflictului, prioritatea teatrelor de război din Pacific și din Europa și planurile pentru Europa după terminarea războiului. În ce privește scopurile războiului, Marea Alianță a decis să insiste pentru o capitulare necondiționată a Reichului. Hotărârea a fost luată, pe de o parte, din respect pentru suspiciunile lui Stalin cu privire la un al doilea front, pe de altă parte, ca recunoaștere a greșelilor din 1918. Efectul, pe lângă întărirea coeziunii aliantei, a fost acela că astfel Uniunea Sovietică a primit permisiunea să-și dezvolte proiectele totalitare în Europa de Est. Odată ce liderii occidentali au renunțat la posibilitatea de a se retrage din conflict, au cedat și cea mai puternică pârghie de control al conduitei Uniunii Sovietice.

Conflictul priorităților, între un război împotriva Germaniei și un război împotriva Japoniei, era acut mai ales pentru partea americană, care suporta singură cea mai mare parte a ambelor conflicte. Lucrurile aveau să se rezolve la Yalta. Sovieticii respectaseră o neutralitate strictă față de Japonia începând din 1941 și nu aveau de gând să-și schimbe poziția câtă vreme nu se încheia conflictul în Europa. Britanicii, în schimb, erau profund implicați în războiul nipon. Legăturile lor fragile cu Orientul Îndepărtat erau foarte tensionate și se punea cea mai multă bază pe efortul independent de război al dominioanelor, mai ales al Australiei și al Noii Zeelande. Singapore căzuse în mod dramatic, la începutul conflictului. Ulterior, participarea Marii Britanii s-a limitat la Birmania (unde sfera de influență a japonezilor depășea granițele Indiei britanice) și la ajutorul auxiliar pentru americani.

Planurile pentru o Europă viitoare nu au ajuns niciodată la un acord deplin. Aliații occidentali l-au exclus pe Stalin de la analizele privind Europa de Vest de la Italia încolo, iar Stalin a continuat să facă presiuni indiferent de înclinațiile lui personale pentru zona estică. O importantă excepție a constituit-o așa-numitul „Acord procentual" pe care Churchill l-a discutat cu Stalin în timpul vizitei lui la Moscova din luna octombrie 1944.

Acordul nu a fost niciodată adoptat oficial, dar există temei în a crede că ambele părți l-au considerat drept cadru de lucru pentru zona Balcanilor. Se spune că după ce a scos o jumătate de foaie de hârtie din buzunar Churchill a notat pe ea o listă scurtă a țărilor și în dreptul lor o serie de procentaje care reprezentau echilibrul estimat dintre influența rusă și cea occidentală. După ce a tras din pipă, se spune că Stalin a bifat cu negru în dreptul următoarelor:

	Rusia	Alții
România	90%	10%
Grecia	10%	90%
Iugoslavia	50%	50%
Ungaria	50%	50%
Bulgaria	75%	25%[116]

„Documentul buclucaș", cum l-a numit Churchill, nu s-a păstrat în secțiunea publică a Arhivelor Naționale britanice și existența lui a fost pusă la îndoială. Ce a reprezentat el totuși în practică a fost faptul că Grecia a fost marcată ca singura țară de pe listă în care influența occidentală se presupunea că va prevala. Și exact așa s-a și întâmplat.

Polonia a singura țară asupra viitorului căreia nu s-a ajuns la un acord fie doar și neoficial, în linii generale. Situația ei disperată este adeseori văzută ca sursă a Războiului Rece din viitor. Ca și Franța, Polonia era membră a alianței inițiale din 1939. Guvernul ei de la Londra era deplin recunoscut, soldații, marinarii și aviatorii ei au servit cu onor atât sub comandă britanică, dar și sovietică. În luna aprilie 1943, Stalin s-a folosit de pretextul dezvăluirilor naziste de la Katyn pentru a întrerupe relațiile cu guvernul polonez. În același timp, la Moscova, el a recunoscut fals denumita Uniune a Polonezilor Patrioți, nucleul regimului marionetă sovietic. În luna iulie premierul polonez și comandant-șef al armatei, generalul Sikorski, singurul politician polonez care se bucura de încrederea universală, a murit într-o catastrofă aeriană deasupra Gibraltarului. Din acel moment, tragedia poloneză s-a îndreptat spre dezastrul total. Propaganda sovietică cerea revenirea la frontierele stabilite de Pactul Ribbentrop-Molotov, elegant redenumită acum Linia Curzon. Fără a se putea face dovada rațional, s-a afirmat că populația din estul Poloniei ar fi cerut unirea cu URSS și s-a susținut că un guvern polonez „prietenos" față de interesele sovietice ar fi fost esențial. Aceste afirmații nu se susțin la o examinare mai atentă, dar opinia Occidentului, a cărui admirație pentru magnificul efort de război al sovieticilor a fost fără margini, era mai mult decât dispus să le creadă. În consecință, pe măsură ce Armata Roșie pătrundea tot mai adânc în inima Poloniei, puterile occidentale făceau presiuni asupra nefericiților lor aliați polonezi pentru a ceda.

Teheranul se afla la mijlocul rutei aeriene din perioada războiului dintre Londra și Moscova. A fost orașul unde între 28 noiembrie și 1 decembrie 1943 a avut loc prima întâlnire între Churchill, Roosevelt și Stalin. Cei trei au reușit să progreseze suficient pentru a asigura continuarea războiului. Au convenit asupra urgenței deschiderii unui al doilea front în Franța și asupra independenței postconflict a Iranului. Au fost însă într-un dezacord destul de violent în privința Poloniei. În timpul unei dispute încinse între Eden și Molotov, președintele Roosevelt „a adormit pe scaun". Liderii occidentali au acceptat

ca teritoriul Poloniei să se mute fizic către vest, luând din teritoriul Germaniei, pentru a compensa pretențiile teritoriale ale lui Stalin, dar au ținut secret acest lucru față de polonezi. Conjunctura nu era deloc una prielnică – dar s-a realizat suficient pentru a reinstala încrederea în perspectiva unui asalt comun al aliaților asupra Reichului, în anul următor.

Ofensivele Armatei Roșii din 1943–1945 au menținut o iscusită presiune asupra Wehrmachtului aflat astfel într-un recul permanent. Au început în centrul țărilor baltice, în Belarus și în Ucraina și au încheiat cu asediul Berlinului. Ofensivele au fost organizate ca salturi uriașe înainte, în timpul cărora concentrări colosale de forțe armate, umane și materiale, au fost comasate în dreptul liniilor germane mult prea întinse, pentru ca apoi aceste mase să fie năpustite asupra lor, ca o viitură de nestăpânit. O a doua astfel de ofensivă, după cea de la Kursk, a avut drept țintă fluviul Nipru, apărat de germani printr-o zonă extinsă de pământ pârjolit. A treia ofensivă, lansată în luna ianuarie 1844 a avut ca țintă îndepărtatul fluviu Vistula. Cea de-a patra ofensivă, inițiată în luna august 1944, s-a întors spre zona Balcanilor și viza fluviul Dunărea. A cincea ofensivă, din luna ianuarie 1945, a fost îndreptată spre Oder și dincolo de el.

În fiecare dintre aceste mișcări de trupe, tactica de bază a fost încercuirea și învăluirea punctelor de rezistență. Odată ce fortificația de rezistență era izolată și i se tăiau legăturile, ea putea fi lăsată în siguranță pentru a fi distrusă la un moment ulterior. În felul acesta, mai multe armate germane au fost izolate în Kurzeme și lăsate, fără a fi înfrânte, până la finele războiului. Cele mai importante fortificații din Est, cum era cea de la Breslau, erau încă intacte în momentul căderii Berlinului. Principalul obiectiv era ca Wehrmachtul să nu fie lăsat să pregătească o contralovitură și în consecință trebuia hărțuit, tracasat și pisat. Rușii cunoșteau cum să ducă războiul de stepă: de obicei agresiunea dădea rezultate, apărarea la punct fix putea fi de obicei înfrântă. Cu cât câmpia se îngusta, cu atât creștea tentația Wehrmachtului de a se opri și a lupta. Trei astfel de puncte gâtuite s-au aflat la trecătoarea Dukla, în Carpați, la Bătălia pentru Budapesta și la linia de fortificații din Pomerania. Aici s-a vărsat din greu sânge german și sovietic.

Reputația Armatei Roșii – redenumită după 1944 Armata Sovietică – o preceda. După amintirile perioadei 1939–1941, ea a fost adesea considerată ca o forță străină chiar și în Uniunea Sovietică. În Balcani ea a fost primită cu sentimente amestecate, în cel mai fericit caz. În Germania, unde trupele au fost încurajate să ucidă și să violeze, a provocat panică. Primul sat german care a fost eliberat de sub control nazist a fost martirizat. Naziștii distribuiau fotografii cu femei crucificate pe ușile hambarelor, ca să întărească rezistența față de eliberatori. În loc de asta, în iarna 1944–1945 cea mai mare parte a populației a fugit.

Intrarea sovieticilor în Europa Centrală a fost una dintre cele mai grandioase și mai teribile operațiuni militare din istoria modernă. Unul dintre soldații din rândurile lor, care a fost el însuși arestat pe front, scria despre „Juggernaut-ul Cominternului" care zdrobea totul sub roțile lui.[117] Pentru că, dacă armata sovietică a adus eliberarea de naziști cei detestați, ea a adus și subjugarea față de stalinism. A adus cu ea prădăciunile, violurile, violența brută și teroarea oficializată, la o scară îngrozitoare. Pentru cei care i-au fost martori, imaginea a fost de neuitat. În timp ce formațiunile germane înfrânte se retrăgeau, în urma lor treceau valuri și valuri de eliberatori. Mai întâi au apărut trupele din prima linie, vigilente, bine îmbrăcate și înarmate până în dinți. Apoi urmau unitățile de rangul doi și batalioanele de pedeapsă, care mărșăluiau transportând muniții, nu și hrană. În urma lor, zgura frontului – sugrumători, cei care însoțeau trupele, rănițiii care puteau merge, refugiații prinși între liniile frontului. La sfârșit venea cordonul de NKVD-iști, cu uniformele

lor elegante şi jeepuri americane, împuşcându-i pe toţi aceia care nu mai reuşeau să avanseze. În fine, veneau şi „hoardele Asiei", nesfârşitele coloane cu provizii care se deplasau cu orice se putea mişca spre vest – camioane rablagite, căruţe rechiziţionate de la ţărani, ponei, chiar şi cămile. Contrastul dintre soldaţii germani, istoviţi, cu ochii roşii şi bandaje, şi nesfârşitele şiruri de camioane pline cu flăcăi slavi şi asiatici, cu chipuri proaspete, vorbea de la sine.

Înaintarea sovieticilor în Balcani, din luna august 1944, a avut consecinţe politice importante. România a schimbat taberele şi a întors armele împotriva foştilor ei aliaţi naziştii. Ungaria a fost ocupată de armata germană, pentru a preveni repetarea la Budapesta a exemplului de la Bucureşti. În Bulgaria, guvernul regalist a fost răsturnat în luna septembrie. În Iugoslavia, partizanii lui Tito s-au alăturat trupelor sovietice şi au eliberat Belgradul în luna octombrie. În Grecia şi Albania, amândouă aflate dincolo de linia ocupaţiei sovietice, mişcarea comunistă în ilegalitate a făcut pregătiri pentru preluarea puterii. Moment în care, în luna decembrie, sovieticii s-au opintit în apărarea încăpăţânată a Budapestei şi înaintarea s-a oprit până în ziua de Anul Nou.

În Occident, al doilea front a fost în sfârşit deschis în 6 iunie 1944, Ziua Z, când trupele britanice, canadiene, poloneze şi americane au debarcat pe plajele din Normandia. Operaţiunea Overlord a implicat fără îndoială cel mai mare triumf tehnic din timpul războiului. Ea a presupus debarcarea în siguranţă a sute de mii de oameni şi a armamentului lor, pe un ţărm puternic fortificat, ai cărui apărători se pregăteau de patru ani pentru această primire. Operaţiunea a reuşit pentru că o bună planificare a fost însoţită de şansă. Măsurile de mistificare, care au inclus bombardarea unor ţinte false în Pas-de-Calais, au provocat confuzia statului-major german în legătură cu locul debarcării. Hitler, a cărui intuiţie despre Normandia fusese corectă, a fost respins. Supremaţia aeriană a asigurat controlul îndeaproape al plajelor şi, mai important, au blocat puternica rezervă de blindate a germanilor. Minunile tehnologice includeau imensul şantier naval plutitor numit „Mulberry Harbours", care a fost remorcat şi adus la poziţie, în largul coastelor Normandiei, şi Pluto (conductă petrolieră pe sub ocean), care asigura alimentarea nelimitată cu combustibil. O schimbare a vremii, care a produs cea mai mare furtună pe Canalul Mânecii de 25 de ani, a făcut ca generalul Rommel, comandantul german, să plece acasă în acel weekend vital.

Oponentul lui Rommel, generalul american Dwight D. Eisenhower, ştia că nu i se va permite decât o singură aruncătură a zarurilor. Lansarea operaţiunii a fost amânată de două ori. Cu luna favorabil intrată rapid în descreştere, 156 000 de oameni, 2 000 de vase de război, 4 000 de şalande de debarcare şi 10 000 de avioane de război au fost ţinute în alertă timp de zile. Apoi, în mijlocul unei mari agitaţii, a fost dat ordinul. În miezul nopţii, în timp ce furtuna se potolea, paraşutiştii americani ai diviziilor de aeropurtate 82 şi 101 s-au lansat în mijlocul liniilor germane. Unul dintre ei, din Kansas, s-a prefăcut mort, în timp ce atârna suspendat de turla bisericii Saint-Mère. Ceva mai la vest, în dreptul „Podului Pegasus", sergentul Jim Wallwork, primul soldat britanic ajuns pe pământ francez, a aterizat în tăcere cu planorul său Horsa, la orele 00.16, la numai 30 de metri de ţintă, şi a rămas inconştient ca urmare a impactului cu solul. Membrii Companiei D din Batalionul al II-lea de Infanterie Uşoară „Oxford and Bucks" şi-a forţat apoi trecerea peste pod, a capturat ecluza de pe şenalul Orne, a mers la cafeneaua domnului şi doamnei Gondrée şi au adus vestea eliberării: „E în ordine, amice[118]".

Odată cu zorii cenuşii, trapele de oţel ale şalandelor de debarcare s-au deschis şi grosul trupelor au călcat pe cinci plaje purtând nume codificate. 73 000 de soldaţi din Armata I-a a SUA au invadat plajele Utah şi Omaha; 83 000 de soldaţi din armatele a II-a britanică şi I-a canadiană au pătruns pe Gold, Juno şi Sword. Germanii şocaţi ai trupelor defensive s-au ascuns în buncărele lor, bombardaţi masiv de artileriile unor vase de război pe care nu le puteau zări şi mitraliaţi fără milă din aer. „Sângeroasa Omaha" a fost singura plajă pe care nemţii au reuşit să realizeze un ecran de foc pentru a-i ţine în loc pe atacatori. Aici, Texas Rangers au escaladat cu eroism stânca, sub ploaia de foc, dar ajunşi în vârf au constatat că tunul de acolo fusese deja demontat. Această nereuşită a fost însă doar una locală. Ziua Z a reprezentat un succes. Pe lângă capul de pod din Italia, aliaţii câştigaseră unul şi în Franţa. Reichul putea fi de acum strâns în cleşte din toate părţile.

Operaţiunea Overlord, pe de altă parte, avansa cu greutate. Când Wehrmachtul şi-a revenit din surpriză, a opus o rezistenţă tenace. Timp de trei săptămâni americanii nu au reuşit să cucerească Cherbourg, principalul port al coastei de invazie. Britanicii, care trebuiau să intre în Caen în seara zilei Z, au avut nevoie de Z+34 de zile (9 iulie). Dar logistica folosită a depăşit orice se văzuse până atunci în Est. Întăririle se revărsau în Mulberries, combustibilul curgea lin prin conducta Pluto. Când americanii au răzbit în final din ariergardă, germanilor nu le-a mai rămas altceva de făcut decât să fugă. Prinşi la Falaise într-o strânsoare din ce în ce mai puternică, au fugit din încercuire printre scene de măcel. După aceea calea aliaţilor a fost liberă spre Paris şi Rin.

După doi ani de înfrângeri, armata germană a reacţionat în sfârşit împotriva lui Hitler. În 24 iulie 1944, la cartierul general din Est al führerului, un *Wolfschanze* al său de lângă Rastenburg, în estul Prusiei (astăzi Kętrzyn, în Polonia), a avut loc o tentativă de asasinat care îl viza. Sub masa de stejar masivă din sala de şedinţe a fost lăsată o servietă cu o bombă. Aceasta a explodat în prezenţa führerului care a scăpat, zgâlţâit bine şi cu un braţ rănit. Bomba fusese plantată de colonelul Claus von Stauffenberg, un membru al Cercului Kreisau creat de von Moltke. Eşecul atentatului şi soarta teribilă pe care au avut-o complotiştii, a căror moarte lentă agăţaţi în cârlige de abator a fost filmată pentru distracţia führerului, au descurajat alte încercări de acest gen. Despre rezistenţa germană s-au scris nenumărate volume. Rolul unor persoane de mare noblеţe şi al micilor grupări, aşa cum au fost pastorul Bonhoeffer sau „Trandafirul Alb" nu poate fi pus la îndoială. Adevărul însă este că mişcarea nu şi-a atins scopul.[119]

La momentul complotului cu bombă, Polonia şi Franţa, vecinele directe ale Germaniei, îşi aşteptau nerăbdătoare eliberarea. Armata sovietică se apropia de suburbiile din estul Varşoviei. Armata americană îşi croia drum în jurul celor vestice ale Parisului. Ambele oraşe erau pline de grupuri de luptători din rezistenţă, majoritatea dirijate de la Londra; ambele se încordau în lesă, încercând să se revolte împotriva opresorilor nazişti. În Varşovia erau conduse de AK, aflată în ilegalitate, la Paris, de Franţa Liberă.

Parisul s-a revoltat în 19 august. În ciuda sărăciei de informaţii, ideea era să se organizeze atacuri în interiorul oraşului şi să se accelereze asaltul final al americanilor. O parte din rezistenţa franceză coopera cu Comandamentul american care îi recunoscuse valoarea în lupte de la debarcarea normandă încoace. Asaltată din toate colţurile, garnizoana germană a dat înapoi – iar americanii au atacat. Diviziei franceze de blindate a generalului Leclerc, care lupta sub comanda britanicilor, i s-a acordat onoarea de a fi vârful de lance. În 25 august, când lunetiştii erau încă pe poziţii, generalul de Gaulle a defilat ţanţoş şi

magnific pe Champs-Élysées. Catedrala Notre-Dame a sărbătorit cu un impresionant *Te Deum*. În ciuda pierderilor mari din rândul civililor, populația s-a bucurat. A fost reinstaurată A Treia Republică, a Franței antebelice. Parisul era liber.

Revolta din Varșovia a început în 1 august, cu aproape trei săptămâni înainte de Paris. Planul era să se coordoneze atacurile din interiorul orașului cu asaltul final al sovieticilor. Dar varșovienii nu aveau să se bucure de succesul locuitorilor Parisului. Serviciile de informații ale rezistenței poloneze erau slabe și au aflat prea târziu că nu vor primi ajutor din partea comandamentului sovietic. Generalii ruși folosiseră mișcarea poloneză de rezistență în toate luptele duse după trecerea frontierei poloneze. Stalin nu a recunoscut însă forțele armate independente și nu avea de gând să-i permită Poloniei să-și recâștige independența. Asaltată din toate direcțiile, garnizoana germană a început retragerea. Sovieticii s-au oprit totuși brusc, exact la porțile orașului. Era vorba despre trădare. Radio Moscova, care chemase populația Varșoviei să se răscoale, îi denunța acum pe liderii revoltei drept o „bandă de criminali". Două divizii de blindate panzer au trecut la ofensivă, iar garnizoana a avut astfel timp să primească întăriri masive din partea celor mai înrăite formațiuni ale rezervelor germane. Armata poloneză a generalului Berling, care lupta sub comanda sovieticilor, a fost retrasă de pe front pentru nerespectarea ordinelor și încercarea de a sprijini revolta. Berling însuși a fost destituit. Tentativele occidentalilor de a alimenta Varșovia pe calea aerului, din Italia, au fost zădărnicite de refuzul sovieticilor de a permite avioanelor să aterizeze și să realimenteze cu combustibil. Stradă după stradă, casă de casă, canal după canal, insurgenții au fost bombardați, mitraliați și dinamitați pe un mal al Vistulei, în timp ce soldații sovietici făceau plajă pe malul celălalt. Într-unul dintre cele câteva desfrâuri de măcel, în suburbia Mokotow, trupele naziste au masacrat 40 000 de civili neajutorați, în cadrul unor scene care aminteau de lichidarea ghetoului Varșoviei, întâmplat cu un an în urmă. La săptămâni după eliberarea Parisului, insurgenții din Varșovia continuau să se bată. S-au predat după șaizeci și trei de zile, în 2 octombrie, când comandantul lor, generalul Bor, a devenit prizonier german.[2] Singura lor consolare a fost faptul că li s-a acordat statutul de combatanți. În ciuda sacrificiului a 25 000 dintre cetățenii lui, orașul Varșovia nu a fost eliberat. Republica poloneză de dinaintea războiului nu a fost reinstaurată. Nu a avut loc niciun *Te Deum* în catedrala Sf. Ioan, distrusă. Populația supraviețuitoare a fost evacuată. În furia lui, Hitler a ordonat să nu rămână piatră pe piatră din orașul răzvrătit. Demolarea a durat trei luni fără întrerupere, în timp ce armata sovietică, împreună cu comitetul marionetă polonez, urmărea pasivă de pe malul opus al fluviului. Nu a intrat în ruinele pustii, tăcute și acoperite de zăpadă ale Varșoviei decât în 17 ianuarie 1945.

În pofida debarcării din Normandia, aliații occidentali au întâmpinat multe greutăți. În Italia, Roma a căzut cu o zi înainte de Ziua Z, dar numai după ce armatele aliaților fuseseră ținute pe loc luni întregi la Monte Cassino. La o săptămână după Ziua Z, blitzkriegul asupra Londrei a fost reluat, mai întâi cu lansarea de rachete V1 „păduchele-de-lemn", iar în luna septembrie cu V2. O debarcare în luna august a americanilor pe Riviera franceză a fost greșit concepută și a avansat foarte încet. În nord, orașul Bruxelles a fost eliberat în mijlocul unei euforii uriașe, în 3 septembrie. Schema britanicilor însă, concepută ca Operațiunea Market Garden, care presupunea un salt înainte și capturarea podurilor peste Rin de la Arnhem, s-a dovedit un dezastru costisitor. În centru, în timpul „Ofensivei din Ardeni" din luna decembrie, americanii a trebuit să facă față impactului ultimului contraatac major al blindatelor Wehrmachtului, în Ardeni. La Bastogne, unde

Divizia 101 Aeropurtate a fost somată să se predea, resursele statului-major german şi traducătorii acestuia au fost în final învinse de replica americanilor: „Pe dracu'!" În Mediterana, armata britanică a reintrat în Grecia în luna octombrie, dar a picat în mijlocul unui război civil. Churchill nu a ezitat să sprijine guvernul de la Atena împotriva atacurilor comuniste. Înainte de a se prăbuşi, Reichul a fost lăsat să se clatine pe marginea prăpastiei.

Cucerirea finală a Germaniei în intervalul ianuarie – mai 1945 a avut loc în mijlocul unor scene nemaitrăite până atunci. În Vest, bombardierele britanice şi americane transformau sistematic toate oraşele germane importante în hecatombe de moloz şi cadavre. Oficialii naziştii îşi organizau în van ultima rezistenţă în redutele lor montane din Austria şi Bavaria. În Est, milioane de refugiaţi germani băteau lunga cale spre Vest, în plină iarnă. Zeci de mii au pierit odată cu scufundarea vasului *Wilhelm Gustloff* şi a altor navespital, sau de-a lungul traseului mortal care traversa apele îngheţate ale lagunei Vistula. Ultima încercare a führerului a fost să recruteze toţi băieţii germani cu vârsta peste 14 ani în aşa-numitul *Volkssturm*. Cei mai mulţi dintre acei băieţii de şcoală, bărbaţi invalizi şi veterani aveau să moară din cauza politicii sovieticilor de a-i ucide pe toţi cei care purtau uniformă germană. Evacuarea obligatorie a celor mai importante dintre oraşe, cum erau Danzig sau Breslau, şi a lagărelor de concentrare ca Auschwitz a fost însoţită de marşuri ale morţii. Viaţa germanilor în Est se apropia de final. [DÖNHOFF]

DÖNHOFF

Contesa Marion Dönhoff s-a născut în 1909, la palatul familiei din Friedrichstein, la douăzeci de mile de Königsberg, în Prusia de Est. Al şaptelea copil dintr-un număr mare de progenituri, ea a urmat eterna rutină a aristocraţiei est-europene semifeudale, care nu realiza că vremea ei era pe cale de a se sfârşi.

În anii 1900, Friedrichstein le mai oferea încă rezidenţilor lui toate frumuseţile naturii şi beneficiile privilegiilor. Ridicat printre lacuri şi păduri, în clima cu anotimpuri bine definite din est, castelul îi atrăgea pe copii cu un fericit carusel de cai, picnicuri şi biblioteci, cu profesori, bone iubitoare şi oaspeţi distinşi. Mama lui Marion, odinioară damă de companie a împărătesei la Potsdam, conducea familia după moda etichetei rigide şi a ierarhiei sociale ale curţii imperiale a kaizerului. Îşi instruise servitorii să i se adreseze cu salutul „Preaplecat, bună dimineaţa, Excelenţa Voastră". Tatăl lui Marion, Karl Augustus, un globe-trotter relaxat şi uneori diplomat cu funcţie la ambasadele Germaniei de la Sankt-Petersburg şi Washington, făcea parte din Senatul prusac, ereditar, dar şi din Reichstagul ales al Germaniei. Stilul era unul de opulenţă în public, de austeritate în viaţa privată şi de pioşenie luterană.

Familia Dönhoff, asemenea multor familii de nobili germani, se mutase în Est în Evul Mediu. Locul lor de origine era la Dunehof, pe Ruhr, în Westfalia. Al doilea cămin, tot la Dunehof, a fost stabilit în 1330 lângă Riga, în Livonia, unde au rămas timp de opt generaţii. Acea străveche ramură livoniană a familiei, cunoscută în general cu numele Denhoff, a produs magnaţi polonezi de marcă – palatini, hatmani, starosti şi cardinali. Ramura prusacă protestantă Dönhoff erau descendentă a livonianului Magnus Ernst von Dönhoff, la un moment dat ambasador polonez în Saxonia şi Grandenburg, care s-a stabilit lângă Königsberg în 1620. Fiul acestuia, Friedrich, a cumpărat moşia principală de lângă Pregd în 1666. Nepotul lui, Otto Magnus guvernator de Memel şi ambasador al Prusiei pentru Tratatul de la Utrecht, a ridicat complexul de la Friedrichstein în perioada 1709–1714.

Războaiele și dezastrele au traversat pe rând frontiera prusacă. În Marele Război al Nordului, 40% din populația Prusiei de Est a murit din pricina ciumei. Războaiele revoluționare au însemnat grevarea moșiei din 1791, sosirea francezilor, în 1807, emanciparea șerbilor din 1810 și sosirea lui Kutuzov în 1813. În Primul Război Mondial, după ce a scăpat de înaintarea rușilor din luna august 1914, castelul l-a întâmpinat pe salvatorul lui, feldmareșalul von Hindenburg în persoană.

Inițial, războiul din 1939 părea la fel ca oricare altul. Totuși, când a sosit iarna anilor 1944–1945, devenise deja limpede că se apropie o catastrofă finală și totală. Spre deosebire de toate celelalte predecesoare ale ei, Armata Roșie era hotărâtă să eradicheze germanitatea din Prusia de Est o dată pentru totdeauna. Cum toți membrii de sex bărbătesc ai familiei ei erau morți, fie uciși pe Frontul de Est, fie executați după complotul cu bombă împotriva lui Hitler, Marion Dönhoff rămăsese singură să administreze moșiile de la Friedrichstein și Quittainen. Într-o noapte din luna ianuarie 1945, Marion s-a urcat în șa și s-a alăturat șuvoiului de refugiați care se îndreptau spre Vest și a călărit 1 600 km în două luni, până în Westfalia. (S-a oprit o singură dată numai, pentru a rămâne o vreme la nora lui Bismarck, la Varzin, în Pomerania.) Aventura de 600 de ani în Est a familiei Dönhoff făcuse un cerc complet. Părăsit, domeniul Friedrichstein a fost anexat RSFSR.

Soarta domeniului Friedrichstein și a familiei Dönhoff s-a repetat de sute de ori pe tot întinsul Europei. Distrugerile pe care bolșevicii le-au semănat peste propria aristocrație rusească în perioada 1918–1921 îi așteptau pe proprietarii de pământuri din fiecare țară în care a ajuns Armata Roșie fie în 1939–1940, fie în 1944–1945. Vechile familii germane din Prusia, Boemia și din țările baltice au fost azvârlite în același abis care a înghițit și familiile poloneze din Lituania, Belarus și Ucraina, ca și pe cele maghiare din Slovacia și Croația. Cu adevărat, nu doar aristocrația, ci populații întregi, din toate clasele sociale, au fost îndepărtate. Pârjolul sovietic a distrus nu numai privilegiile, ci și secole întregi de cultură.[1]

Marion Dönhoff a supraviețuit, cel puțin. După război a lucrat ca jurnalistă la Hamburg și în 1968 a devenit redactorul ziarului *Die Zeit*, apoi editorul lui, în 1973. În memoriile pe care le-a scris ea a meditat la zădărnicia răzbunării:

„Nici nu cred că urându-i pe cei care ți-au luat patria... demonstrează neapărat iubirea pentru acea patrie. Când îmi amintesc de pădurile și lacurile Prusiei de Est, de pajiștile ei întinse și de străzile vechi și umbroase, sunt convinsă că au rămas și acum la fel de incomparabil de frumoase precum erau atunci când reprezentau căminul meu. Poată că forma cea mai înaltă de dragoste este să iubești fără să posezi"[2].

Ofensiva lui Jukov asupra Berlinului a fost lansată în 12 ianuarie 1945, de la o distanță de circa 600 km. Armata Roșie curățase Polonia când aliații occidentali mai aveau până să ajungă la Rin. Căderea Budapestei la jumătatea lunii februarie a permis un salt înainte pe două direcții, vizând în același timp Viena și Berlinul. La începutul lunii martie americanii au realizat o breșă norocoasă, când geniștii germani nu au reușit să arunce în aer ultimul pod rămas peste Rin, la Remagen. Curând apoi generalul Patton avea să treacă triumfător din pozițiile de cap de pod din Vest, mai repede chiar decât Jukov din Est; oamenii lui au făcut până la urmă joncțiunea cu sovieticii la Torgau, în Saxonia, în 23 aprilie. Britanicii, cu ajutorul canadienilor și al polonezilor, au eliberat Olanda și au ocupat poziții avansate de-a lungul câmpiei de nord. Berlinul a fost izolat de un inel de

oţel rus. Din buncărul lui aflat sub maldăre de ruine rămase după bombardament, führerul urmărea prăbuşirea sistemului defensiv al Reichului.

Când „Cei trei mari" s-au întâlnit din nou la Yalta, în Crimeea, între 4 şi 11 februarie 1945, sfârşitul era deja aproape. În privinţa Germaniei, au convenit asupra stabilirii a patru zone separate de ocupaţie ale aliaţilor, asupra distrugerii capacităţilor militar-industriale ale Reichului, asupra judecării criminalilor de război şi asupra necesităţii de a garanta germanilor numai „minima subzistenţă". În privinţa Poloniei au fost de acord că trebuie să aibă loc „alegeri libere" şi că un guvern provizoriu va trebui să-şi aleagă membrii atât din rândurile Comitetului Lublin al lui Stalin, cât şi dintre polonezii de la Londra. Pentru Japonia, care îl îngrijora cal mai tare pe Roosevelt, au convenit ca URSS să intre în războiul din Pacific cu două sau trei luni după încheierea ostilităţilor din Europa. Un protocol secret îi împuternicea pe sovietici să reocupe insulele Kurile. Aceste înţelegeri nu au avut forţa unui tratat internaţional; erau linii directoare de lucru cu caracter privat ale Puterilor Aliate. [KEELHAUL]

KEELHAUL

În luna februarie 1945, maiorul Denis Hills, ofiţer în Armata a VIII-a britanică din Italia a primit comanda unei tabere de prizonieri de război de la Taranto, unde se aflau cei 8 000 de soldaţi din Divizia 162 de Infanterie Turkistan înregistraţi ca „repatriaţi". Cei care îi erau încredinţaţi fuseseră înrolaţi în Armata Roşie, capturaţi pe Frontul de Est de către germani şi înduraseră foametea şi canibalismul în detenţie înainte de a se oferi voluntari pentru serviciul militar sub stindardul Wehrmachtului. După ce a călătorit alături de ei pe apă până la Odessa, de unde aceştia au fost transportaţi conform termenilor înţelegeril de la Yalta, Hills nu a mai avut nicio îndoială că toţi repatriaţii sovietici de acest fel erau trimişi acasă pentru a fi ucişi.[1]

În timpul misiunilor sale ulterioare, el s-a confruntat în mod repetat cu dilema veche de secole a soldatului a cărui conştiinţă nu se armonizează cu ordinele primite. În cazul vaporului *Fede*, care a încercat să părăsească La Spezia cu destinaţia Palestina, încărcat cu un transport ilegal de emigranţi evrei, el le-a sugerat superiorilor săi că regulamentul ar trebui nesocotit, pentru a le permite să ridice ancora – ceea ce s-a şi întâmplat. „Mi-am dorit să sting mica sclipire de ură înainte ca ea să se transforme în vălvătaie"[2].

În timpul Operaţiunii Keelhaul (1946–1947), Hills a primit 498 de prizonieri ex-sovietici pentru screening în tabăra de la Riccione. Ordinele pe care le primise erau să repatrieze în URSS: (1) toate persoanele capturate în uniforme germane; (2) toţi foştli soldaţi dln Armata Roşie; (3) toate persoanele care au ajutat duşmanul. Inventând false categorii, cum ar fi „paramilitari" şi îndemnând în particular oamenii să evadeze, Hills a reuşit să reducă numărul de repatriaţi la 180. Când au plecat, liderul rus i-a spus: „Aşadar, ne trimiţi la moarte... Democraţia ne-a dezamăgit". „Voi reprezentaţi sacrificiul, a răspuns Hills, ceilalţi vor fi acum în siguranţă"[3].

În cazul ucrainenilor din Divizia Waffen-SS Galiţia, deţinuţi la Rimini, maiorul Hills a fost unul dintre cei câţiva ofiţeri britanici care a respins personal cererile Comisiei Sovletice de Repatriere. Când divizia a fost graţiată, el a primit din partea comandantului acesteia o scrisoare în care i se mulţumea „pentru atitudinea deosebit de omenoasă... în apărarea principiilor în numele cărora a început al Doilea Război Mondial"[4]. Conform legilor internaţionale, locuitorii Galiţiei erau polonezi şi nu cetăţeni sovietici.

Hills a recunoscut că a „încălcat regulile"[5]. La scurt timp după aceea a fost judecat de curtea marţială şi retrogradat sub învinuirea de comportament necorespunzător, fiind surprins în zori, în timp ce făcea roata şi se dădea tumba în piaţa oraşului Trieste.

Poliția aliaților de repatriere forțată a unui mare număr de bărbați, femei și copii, pentru a fi uciși de Stalin și Tito a fost catalogată drept crimă de război. În valea Dravei din Austria, unde în luna iunie 1945 trupele britanice au făcut uz de violență pentru a aduna așa-numita Brigadă a Cazacilor și pe acoliții acesteia, s-au provocat o sinucideri în masă. Faptul a fost însă bine ascuns până când un raport scris de maiorul Hills a ieșit la lumină în 1973, în SUA. Odată cu deschiderea arhivelor britanice. Soljenițîn l-a numit „Ultimul secret". Adevărul nu a ajuns la publicul mai larg decât prin intermediul cărților publicate la treizeci-patruzeci de ani după eveniment.[6]

Mai recent, un neobișnuit proces de calomnie de la Londra a acordat 1,5 milioane de lire despăgubiri datorate de contele Nicolai Tolstoi, autorul cărții *The Minister and the Massacres*, care a relatat despre o conspirație și o mușamalizare oficială a britanicilor. Reclamantul nu a fost ministrul acuzat că ar fi ordonat predarea cazacilor, ci un ofițer britanic, care confruntat cu aceeași problemă ca Hills a urmat o altfel de politică. Acesta nu a primit niciun penny din despăgubire, pentru că acuzații au contestat decizia la Curtea Europeană.[7]

Responsabilitatea individuală este întotdeauna greu de probat. Principiile morale însă sunt neechivoce. Dacă „respectarea ordinelor" nu poate reprezenta un motiv în apărarea lui Adolf Eichmann, nici pentru ofițerii forțelor aliate nu poate fi altfel.

Exact așa cum doctorii dezbat ora exactă a morții unui organism uman la nivelul inimii, al creierului, al plămânilor sau al altor organe, așa se întâmplă și cu organismele politice. În cazul celui de-al Treilea Reich, asediul Berlinului a asigurat sufocarea; sinuciderea führerului, în 30 aprilie, a stingherit orice șansă de recuperare a organismului; capitularea generală din 8/9 mai a marcat ultima zvâcnire. Tribunalul de la Nürnberg al anului 1946 poate fi asemuit medicului legist.

Așa cum se plănuise la Yalta, asediul Berlinului a fost lăsat pe seama armatei sovietice. Faza terminală a durat trei săptămâni, începând din 20 aprilie. Jukov a aruncat în luptă toate rezervele, fără să țină cont de costuri; probabil că a pierdut mai mulți oameni într-o singură operațiune decât a pierdut armata SUA în tot războiul. Pe măsură ce lațul se strângea, mai mulți oficiali naziști s-au strecurat din încercuire. Adjunctul lui Hitler, Martin Bormann, a fugit – și nu avea să mai fie văzut vreodată. Unul dintre ultimele avioane care au decolat au dispărut cu o încărcătură de arhive naziste. Berlinul s-a vândut scump – a fost inversul Revoltei din Varșovia. Până la urmă soldații sovietici au înălțat drapelul roșu deasupra Reichstagului distrus.

În buncărul lui de la intersecția străzilor Wilhelmstrasse și Unter den Linden, führerul pierduse orice legătură cu evenimentele de afară. „Dacă ar fi să pierdem războiul, remarcase el, atunci și națiunea va pieri."[120] Ordinele pe care le dădea erau trimise spre un vid fără reacție. În 29 aprilie a organizat un fel de căsătorie cu Eva Braun care refuzase oferta de a pleca. În ziua de 30 aprilie proaspăt căsătoriții au murit într-un pact de sinucidere prin otrăvire și împușcare. Au evitat astfel soarta lui Mussolini și a amantei lui, care cu o zi înainte fuseseră spânzurați de picioare la Milano. Când cei doi Hitler au murit, rușii erau la vreo 200 de metri distanță. Führerul a lăsat ordinul ca trupurile să le fie incinerate într-o groapă cu benzină și un testament succint:

Nu este adevărat că eu, sau oricine altcineva din Germania, am dorit războiul în 1939. El nu a fost dorit şi instigat decât de acei oameni de stat internaţionali care erau fie de origine evreiască, fie lucrau în interesul evreilor... Mor cu sufletul fericit, conştient de faptele incomensurabile ale soldaţilor noştri de pe front... Mai presus de orice, însărcinez pe liderii naţiunii... să respecte cu scrupulozitate legile raselor şi să se opună fără milă otrăvitorului universal al tuturor popoarelor, evreimea internaţională.[121]

Rămăşiţele pământeşti ale führerului şi ale soţiei lui au fost îngropate de KGB undeva în estul Germaniei şi ulterior incinerate în anul 1970. Două fragmente de craniu despre care se spune că i-ar aparţine lui Hitler au fost găsite în arhivele ex-sovietice în 1993.

„Victoria în Europa" sau Ziua Victoriei a sosit în a doua săptămână a lunii mai. Pentru naziştii ea a reprezentat anihilarea, răzbunarea zeilor; pentru naţiunea germană a fost înfrângerea totală. Generalul Montgomery a acceptat capitularea din partea unei delegaţii germane, în cortul său din Landa Lüneburg: generalul Eisenhower a acceptat capitularea oficială la baza sa de lângă Reims; mareşalul Jukov a făcut la fel la cartierul său general de la Karlshorst. Momentul capitulării necondiţionate a Germaniei a fost fixat la miezul nopţii pe 8 (GMT). Era ora 5 a.m. a zilei de 9 (ora Moscovei).

Ca întotdeauna, proclamarea păcii nu s-a potrivit întocmai realităţilor. Puterile aliate mai erau încă în război în Pacific. În deşertul din New Mexico oamenii de ştiinţă încă lucrau cu înfrigurare pentru primul test atomic. În Europa luptele mai continuau în mici enclave. O armată germană încolţită la Praga a fost zdrobită de elemente ale Armatei Ruse de Eliberare condusă de Vlasov, care au încercat în van să-şi schimbe orientarea în speranţa unei graţieri. Astfel de pungi de rezistenţă locală împotriva preluării sovieticilor au continuat în Europa de Est şi în vestul URSS până prin anii 1950.

La şase săptămâni după aceea, între 17 iulie şi 2 august, „Cei trei mari" s-au întâlnit la Potsdam pentru ultima oară. Dintre liderii din timpul războiului numai Stalin singur supravieţuise, suspicios că puterile capitaliste s-ar putea întoarce împotriva lui. Contrar tuturor previziunilor, Churchill a fost învins în alegerile britanice de după război, înlocuit în mijlocul conferinţei de pace de socialistul Clement Attlee. Roosevelt murise înainte de căderea Germaniei; i-a urmat pragmaticul vicepreşedinte Harry Truman. Diferenţele dintre ei erau atât de mari, încât ideea iniţială de a organiza o conferinţă de pace a fost lăsată deoparte. Când Truman a organizat anunţarea melodramatică a succesului testului cu bomba atomică americană, Stalin nici nu a clipit.

La Potsdam, aşadar, s-au discutat numai chestiunile de ordin practic. Germaniei urma să i se constituie un Consiliu interaliat care să coordoneze administrarea celor patru zone de ocupaţie. Austria avea să-şi recapete independenţa. Franţei i se înapoia Alsacia-Lorena, iar Cehoslovaciei, Regiunea Sudetă. Polonia urma să primească o frontieră pe linia Oder-Neisse, fie că polonezii şi-o doreau sau nu. Toţi germanii care trăiau la est de noile frontiere urmau să fie expulzaţi. Toţi liderii naziştii care căzuseră în plasa aliaţilor urmau să fie judecaţi de un Tribunal Internaţional al Crimelor de Război. În afară de acestea toate, aliaţii nu prea au căzut de acord cu altceva; şi nici nu au încercat să o facă.

În acel moment procesul de reconstrucţie şi de iertare era în plin avânt:

După fiecare război
cineva trebuie să curețe totul.
Pentru că lucrurile nu-și mai găsesc locul
de unele singure.

Cineva trebuie să împingă
molozul la marginea drumurilor
ca să poată trece
căruțele pline de cadavre.

Desigur că nu-i prea frumos;
și durează cu anii.
Aparatele de fotografiat au plecat
cu toatele la alte războaie.

Cei ce cunosc
ce înseamnă toate acestea
să le facă loc și acelor
ce știu doar nițel, sau chiar nici atât,
ori nu știu nimic.[122]

Vineri, 19 octombrie 1945, Nürnberg.[123] Orașul era ocupat de armata SUA. Un colonel american preluase comanda închisorii orașului, aflată imediat în spatele Palatului de Justiție de pe Fürtherstrasse. Dintre cei 24 de acuzați numiți în „Procesul celor mai importanți criminali de război germani", 21 erau închiși în celulele lor. Era ziua în care trebuia să li se înmâneze capetele de acuzare.

Sarcina înmânării acestora căzuse în seama unui tânăr maior britanic, un fost prizonier de război care vorbea fluent limba germană. Când a intrat în secțiunea cu celule, imediat după ora 2 p.m., tânărul a văzut trei rânduri de celule, fiecare ușă având câte o ferestruică zăbrelită. În dreptul fiecăreia stătea sprijinit câte un paznic și se uita înăuntru printre zăbrele. La nivelurile superioare balcoanele deschise erau acoperite cu rețele de sârmă. Acuzatul numărul douăzeci și doi se sinucisese nu de mult. La eveniment fuseseră martori vreo douăsprezece persoane. Maiorul a fost condus în interiorul secțiunii de celule de către comandantul închisorii și de un sergent care ținea cheile. În spatele lor mergeau secretarul-general al Tribunalului Militar Internațional împreună cu translatorul său, doi soldați americani care duceau documentele, un ofițer din personalul de securitate SUA, psihologul închisorii, cu carnețelul de notițe în mână, și preotul luteran al închisorii. O mână de „ghiocei" – membri ai poliției militare americane cu căștile lor albe, caracteristice – încheiau grupul.

Acuzațiile, proaspăt traduse din limba engleză în germană, constituiau documente destul de voluminoase. Pe copertă stătea scris: „Statele Unite ale Americii, Republica Franceză, Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste împotriva..." Urma o coloană cu 24 de nume, în frunte cu Göring. Capetele de acuzare erau patru la număr – conspirație în comun, crime împotriva păcii, crime de război, crime împotriva umanității. Fiecare dintre acuzați urma să primească

două exemplare, care defineau atât acuzațiile generale, cât și speţele individuale în care era acuzat fiecare dintre ei. Practica anglo-americană cerea ca acuzațiile să fie înmânate personal.

Tânărul maior, deși absolvent de drept, nu avea o experiență în astfel de îndatoriri. Când a văzut plasele de sârmă, gândul i-a zburat la unul dintre tovarășii lui din vremea războiului, un aviator belgian capturat de Gestapo, care se aruncase spre moarte exact de la un astfel de balcon, în închisoarea Suresnes. Deși lucra deja de câteva luni pentru Tribunalul Internațional, maiorul sosise de curând la Nürnberg și nu se întâlnise niciodată față în față cu vreunul dintre prizonieri:

„M-am uitat spre fereastra înaltă din capătul îndepărtat al clădirii. Scările în spirală care duceau la rândurile superioare de celule se profilau în contre-jour în lumina strălucitoare a soarelui de toamnă. Era o liniște eternă, spartă doar de sunetul amenințător al cheilor...

Tăcerea a continuat până când am ajuns la o celulă dinspre capătul culoarului. Paznicul de serviciu a salutat. Am observat că era înarmat cu un revolver și cu matracă... Când s-a deschis ușa celulei mi-am făcut curaj să-l întâlnesc [pe prizonierul care] se ridicase în picioare clătinându-se...

Am fost surprins că îmi găsisem tonul potrivit:

– Herman Wilhelm Göring?

– *Jawohl.*

– Sunt maiorul Neave, ofițerul numit de Tribunalul Militar Internațional pentru a vă înmâna o copie a acuzațiilor în care sunteți inculpat.

În timp ce vorbele mele îi erau traduse, expresia lui Göring a devenit încruntată, cu privirea unui gangster de operetă. I-am înmânat un exemplar al capetelor de acuzare, pe care l-a luat în tăcere. A ascultat în timp ce eu am continuat:

– Mi s-a cerut să vă explic articolul 16 din carta Tribunalului.

I s-a întins o copie în limba germană.

– Vă rog să citiți paragraful (*c*). Aveți dreptul să vă susțineți singur apărarea în fața juriului sau să beneficiați de asistența unui avocat.

Vorbele mele erau corecte și precise. Când m-am întrerupt, Göring avea un aer serios și deprimat.

– Deci s-a ajuns... a rostit el.

– Puteți beneficia de un avocat la alegerea dumneavoastră sau Tribunalul vă va numi unul din oficiu.

Era evident că Göring nu înțelegea... Apoi a spus:

– Nu cunosc niciun avocat. Nu am avut de-a face cu ei...

– Cred că ar fi benefic să fiți reprezentat de cineva...

A ridicat din umeri.

– Totul mi se pare destul de inutil. Trebuie să citesc aceste acuzații cu foarte mare atenție, dar nu văd cum ar putea să aibă o bază legală...

Câteva ore după ce am părăsit celula lui Göring, dr. Gilbert, psihologul închisorii, i-a cerut să semneze un exemplar al acuzației. Göring a scris „Învingătorul va fi întotdeauna judecător, iar învinsul, acuzat"[124].

În acest fel, dilema fundamentală a proceselor de la Nürnberg și-au găsit expresia reprezentativă chiar înainte de începerea lor în sine.

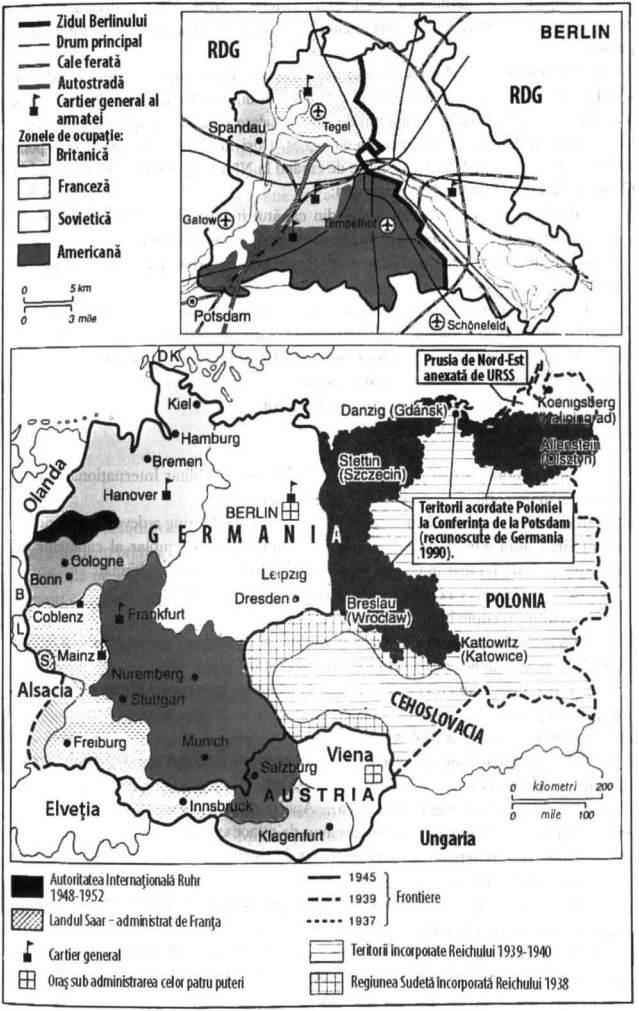

Harta 26. Germania postbelică, după 1945

În toamna lui 1945, Europa funcționa la cel mai de jos nivel de subzistență. Aliații victorioși împărțiseră Germania devastată în patru zone de ocupație și străduiau să păstreze un front comun. Țările occidentale eliberate de anglo-americani – Franța, Italia, Belgia, Olanda – încercau să reia tiparele existenței lor de dinainte de război. Țările din Est, eliberate de sovietici, descopereau că eliberarea era însoțită de o nouă formă de subjugare. Marea Britanie, singura țară combatantă care evitase ocupația, tocmai alesese un guvern de coloratură socialistă, care își dădea seama că victoria nu reprezenta un dispozitiv de protecție împotriva declinului considerabil al statutului. Nu exista niciun singur stat în Europa de genul SUA, care era și victorioasă, și teafără. O parte din statele neutre, începând cu Spania și terminând cu Suedia, erau libere să-și exercite un anume grad de independență reală.

Mai multe țări organizaseră deja procese în care să pedepsească anumite acte din perioada războiului, care acum erau considerate a fi acte criminale. La Oslo, Quisling a fost judecat și executat în luna septembrie; la Paris, Laval a primit pedeapsa capitală în 9 octombrie. La Moscova, procesul liderilor mișcării poloneze subterane a avut loc în luna iunie; opinia publică din Occident nu era pe deplin conștientă că acuzații în acest caz nu erau nici fasciști, nici colaboraționiști, ci aliați plini de eroism a căror singură crimă era că luptaseră pentru independența țării lor. Guvernele occidentale au preferat să facă presiuni pe căi personale pentru sentințe mai îngăduitoare, decât să protesteze în mod public.

Nürnberg (Nuremberg), unul dintre cele mai vechi și mai germane orașe ale Germaniei fusese redus la o mare de ruine, supus la un număr de unsprezece raiduri masive de bombardamente. Apoi, când două divizii SS au decis să îl transforme în scena ultimei lor rezistențe, orașul a fost bombardat fără milă de artileria americană, până când a fost cucerit. Orașul natal al Maeștrilor Cântăreți și al lui Tanhäuser, al lui Albrecht Dürer și al lui Veit Stoss, fusese ales cu un secol în urmă drept cămin pentru Muzeul German, o minunată colecție de artă și de istorie națională germană. În anii 1930, fusese ales ca scenă pentru cele mai dramatice parade naziste ale lui Hitler. Acum era ales pentru Procese în parte pentru valoarea lui simbolică, parte pentru că impunătorul lui Palat al Justiției supraviețuise în mod miraculos bombardamentelor. Organizarea proceselor la Nürnberg însemna sublinierea punctului de vedere al aliaților că rădăcina răului în Germania nu se afla în militarismul prusac (așa cum se considerase în 1918), ci în chiar natura identității naționale a germanilor. Cadrul desfășurării proceselor părea destinat să țină o lecție de istorie mai profundă decât delictele individuale ale acuzaților.

Contribuția specială a orașului Nürnberg la aceste procese a rezidat totuși în persoana acuzatului nr. 8, Julius Streicher (n. 1885), care condusese orașul între 1933–1940, ca Gauleiter nazist. Era pentru a doua oară în celulele din spatele Palatului de Justiție, prima dată fiind arestat pentru molestarea unui băiat, prizonier, în timpul uneia dintre vizitele sale oficiale. Era un pervers sexual fățiș, așa cum putuseră observa paznicii lui, fusese toată viața un antisemit înrăit a cărui specialitate era să lege sexul de antisemitism. În cruciada lui împotriva „poluării rasiale", inventase o falsă teorie în biochimie, conform căreia albumina spermei de evreu era capabilă să „infecteze permanent" orice femeie cu care intra în contact. Ca editor al publicației *Der Stürmer* a dus o campanie constantă pentru protejarea fecioarelor germane de seducătorii evrei – o cauză căreia mai târziu i-a dat o turnură pseudoștiințifică în revista *Deutsche Volksgesundheit aus But und Boden*. A fost principalul instigator al Legilor de la Nürnberg, care interziceau în Germania orice relație sexuală între evrei și neevrei. În 1938, în timpul *Kristallnacht,* ținuse un discurs

care îi îndemnase pe insurgenți să urmeze gloriosul exemplu al pogromurilor medievale care avuseseră loc în oraș. Ca proaspăt recrut în rândul NSDAP, el a fost unul dintre puținii lideri naziști care i se adresau führerului cu *du*. A trecut însă măsura când a afirmat public faptul că fiica lui Göring fusese concepută prin inseminare artificială. Înfuriat, Reichsmarschall-ul a ordonat o comisie de anchetă care a descoperit un nivel de corupție atât de grav, încât nici Hitler însuși nu l-a putut salva pe Gauleiter de pensionarea imediată.

Decizia aliaților de a organiza un proces la crimelor de război nu a fost ușor de atins. Churchill fusese împotrivă, ca și Henry Morgenthau, secretarul Trezoreriei SUA. În lipsa unor precedente legale, argumentul lor era că ar fi fost mai bine ca liderii naziști să fie împușcați în execuții sumare. Opinia lor a fost respinsă: prin Declarația de la St. James (ianuarie 1942) și Declarația de la Moscova (noiembrie 1943), guvernele aliaților se angajaseră să respecte principiul judecării crimelor de război; iar politica stabilită se bucura de prea mare susținere pentru a nu se ține cont de ea. Dintre „Cei trei mari", Roosevelt și Stalin erau amândoi pentru. Ca urmare, procesele trebuiau să aibă loc. Era nevoie de ele atât ca „încercare sinceră, dar naivă de aplicare a statului de drept"[125], cât și ca demonstrație a puterii nelimitate a învingătorilor. Stalin folosise procesele-spectacol ca instrument al victoriei sale politice în cadrul Uniunii Sovietice; și nu exista niciun motiv de a crede că ar fi lăsat să-i scape ocazia unui display similar al puterii, după marea sa victorie internațională. La urma urmelor, Stalin era principalul beneficiar, de vreme ce în orice soluție echitabilă el s-ar fi putut găsit cu ușurință în boxa acuzaților.

Tribunalul Militar Internațional a fost creat ca urmare a Convenției de la Potsdam. Carta acestei convenții a fost publicată în 8 august 1945, la două zile după bombardamentul de la Hiroshima. Procesele de la Nürnberg au fost gândite ca echivalent european la procesele similare organizate împotriva liderilor japonezi și care urmau să aibă loc la Tokyo.

După ce au fost înmânate documentele de acuzare, deschiderea Proceselor de la Nürnberg a fost fixată pentru 20 noiembrie 1945. De la acea dată, procesele au constat în 403 ședințe publice, desfășurate în sala principală de judecată a Palatului de Justiție, până la citirea sentințelor finale, zece luni mai târziu, în 1 octombrie 1946. De o parte a sălii erau așezați cei patru judecători reprezentanți ai aliaților, conduși de președintele completului, Sir Geoffrey Lawrence QC, împreună cu adjuncții lor. Cei douăzeci și unu de acuzați prezenți, care au pledat cu toții nevinovat, umpleau băncile din partea opusă judecătorilor, sub pază militară strictă. Cei patru procurori ai aliaților – un american, un britanic, un francez și un sovietic – împărțeau zona centrală, alături de adjuncți și asistenți, cu mulțimea de avocați germani ai apărării și o mare de funcționari, traducători și translatori. Pe una dintre aripile laterale ale sălii de judecată fost construită și o galerie supraînălțată, pentru public. Lucrările s-au desfășurat în limbile engleză, germană, franceză și rusă și au fost înregistrate. În fiecare moment, așadar, majoritatea participanților ascultau la căști traducerea simultană a lucrărilor.

Pe lângă cei prezenți, adjunctul lui Hitler, Martin Bormann a fost judecat *in absentia*, la fel ca și opt organizații incluse, acuzate de criminalitate colectivă: SS, SD, SA și Gestapo: „trupele de elită ale NSDAP", Cabinetul Reichului, Statul-Major General și Înaltul Comandament al Forțelor Armate Germane. Procesul împotriva lui Gustav Krupp, industriașul, a fost anulat pe baza incapacității fizice a acuzatului. În total, acuzarea a prezentat 4 000 de documente, 1 809 de declarații și 33 de martori. A mai prezentat filme

şi a adus un număr de probe sinistre, printre care „abajururile umane" şi capete umane montate pe suporturi din lemn, aidoma cerbilor trofeu de vânătoare. Apărarea a adus 143 de martori, alături de sute de mii de declaraţii. Documentele proceselor, publicate în 1946, numărau 43 de volume.[126]

Pledoariile de deschidere ale procuraturii au făcut un impresionant apel la cele mai înalte principii morale, trădând în acelaşi timp o oarecare sensibilitate faţă de incertitudinile de ordin juridic. Judecătorul Robert H. Jackson a recunoscut că Tribunalul era „inedit şi experimental". Sir Hartley Shawcross a făcut apel la „supremaţia legii", M. de Menthon, la „conştiinţa popoarelor". Generalul Rudenko a vorbit despre „amintirea sacră a milioanelor de victime ale terorii fasciste"... şi despre „conştiinţa tuturor popoarelor care iubesc libertatea". Jackson a avut probabil cel mai bun argument atunci când a vorbit despre inacceptabilitatea lipsei de acţiune. „Lumea civilizată se întreabă dacă legea este atât de rămasă în urmă, încât să fie complet incapabilă de a face faţă unor crime de o atare magnitudine..."[127]

În termenii de referinţă limitaţi pe care i-au avut procesele, acestea s-au desfăşurat cu mare decenţă şi precauţie. Preşedintele completului, judecătorul Lawrence, a dat un exemplu tuturor celorlalţi judecători comportându-se cu maximă amabilitate faţă de apărare şi mustrând incisiv procurorii atunci când a fost cazul. Singurul moment în care lucrările au devenit greu de stăpânit a fost atunci când Jackson nu l-a mai putut controla pe Göring în timpul contrainterogatoriului. Nu s-a pus niciodată problema unor verdicte general valabile, iar achitarea acuzaţilor a fost mereu posibilă.

Cea mai puternică mărturie a fost prezentată pentru capetele de acuzare crime de război şi crime împotriva umanităţii. Aici dovezile împotriva membrilor Partidului Naţional-Socialist au fost copleşitoare, mai ales atunci când au rezultat din propriile lor înregistrări. Lagărele morţii destinate soluţiei finale, ororile inimaginabile ale experimentelor pseudomedicale, atrocităţile în masă de proporţii fără precedent au fost documentate cuprinzător, de o manieră care nu a lăsat loc niciunei erori. Mărturia cea mai slabă a fost oferită pentru capetele de acuzare de conspiraţie comună şi în punctele unde avocaţilor apărării le-a fost uşor să susţină practica normală a statelor suverane. A fost greu de dovedit că „întâlnirile secrete" ale lui Hitler cu tovarăşii lui se constituie în intenţie criminală sau că reînarmarea a fost inspirată în sine de motivaţii de agresiune. Comparaţia directă cu conduita aliaţilor nu a fost totuşi permisă. Apărarea nu a putut invoca minusurile înţelegerii de la Versailles sau bombardamentele de ofensivă ale aliaţilor şi nici subiectul atrocităţilor sovietice. „Suntem aici pentru a-i judeca pe marii criminali de război, a insistat preşedintele completului, judecătorul Lawrence, şi nu ca să încercăm judecarea statelor." Încercările de a aduce în discuţie condiţiile de viaţă din lagărele de detenţie ale aliaţilor sau expulzarea forţată a germanilor, care era în desfăşurare în acel moment, au fost zădărnicite. „Apărarea încearcă să introducă problema unor încălcări ale dreptului internaţional de către aliaţi", relata *The Times* în 8 mai 1946, „dar [procurorul] a argumentat că, dacă acest lucru s-ar accepta, atunci ar fi obligat să aducă dovezi care să dezmintă aceste acuzaţii, ceea ce ar prelungi inutil procesul."[128]

Subiectul masacrelor de la Katyn a fost adus iniţial în discuţie de procurorul sovietic. Când avocaţii apărării au reuşit să demonstreze că multe dintre faptele invocate de procuror erau false, echipa sovietică a renunţat imediat la acuzaţii. [KATYN]

Participanţii direcţi, martori la proces îşi amintesc multe momente dramatice sau ironice. A existat o scenă simbolică în care Hess, cu privirea rătăcită, sta în boxă şi citea

Basmele fraţilor Grimm. O altă agitaţie minoră a avut loc în luna noiembrie, când echipa de procurori sovietici a fost completată, neanunţat, cu Andrei Vîşinski, delegat-şef al sovieticilor la ONU, cel cunoscut ca procuror-şef al proceselor din perioada epurărilor anilor 1930. Mulţi observatori au comentat straniul contrast dintre atmosfera încărcată de fatalitate din sala de judecată şi vesela revărsare de cocktailuri roz cu gin, din barul Grand Hotel, situat în imediata apropiere.

Personalul american de securitate a asigurat prezenţa a doi psihiatri şi a unui psiholog, care să se ocupe de starea de sănătate a acuzaţilor. Ca parte a sarcinilor lui, psihologul a pregătit o serie de teste care să evalueze nivelul IQ al acestora:

> Schacht, 143; Seyss-Inquart, 140; Göring, 138; Dönitz, 138; von Papen, 134; Raeder, 134; Frank, 130; Fritzsche, 130; von Schirach, 130; Ribbentrop, 129; Keitel, 129; Speer, 128; Jodl, 127; Rosenberg, 127; von Neurath, 125; Funk, 124; Frick, 124; Hess, 120; Sauckel, 118; Kaltenbrunner, 113; Streicher, 106.[129]

Sentinţele, atunci când au fost pronunţate, au provocat oarece surprize. Schacht, bancherul, propagandistul Fritzsche şi von Papen, odinioară vicecancelar, au fost achitaţi la toate capetele de acuzare. La fel s-a întâmplat şi cu Cabinetul Reichului, cu Marele Stat-Major şi cu Înaltul Comandament. Dönitz, von Neurath, von Schirach, Speer şi Hess au primit sentinţe de închisoare pentru perioade variind între zece ani şi pe viaţă. Göring a fost etichetat „lider în agresiunea de război" şi a fost condamnat la toate cele patru capete de acuzare. El şi alţi zece au fost condamnaţi la moarte prin spânzurătoare. Procurorul sovietic a făcut opinie separată în privinţa tuturor deciziilor de achitare şi a condamnărilor la închisoare. Jodl a afirmat cu amărăciune: „Nu am meritat asta". Ribbentrop a spus: „Nu voi mai putea să-mi scriu minunatele memorii". Hans Frank a afirmat „Am meritat-o şi mă aşteptam la ea."[130] Când psihologul l-a întrebat pe Hess ce sentinţă a primit, acesta a răspuns: „Habar nu am. Probabil pedeapsa cu moartea. N-am fost atent."[131] Göring l-a păcălit pe călău şi s-a sinucis cu o pastilă de cianură ascunsă într-o plombă dentară.

În sala de sport a clădirii închisorii au fost duse la bun sfârşit zece execuţii, în 16 octombrie 1946. Cei mai mulţi dintre condamnaţi au murit rostind cuvinte patriotice. Frank a strigat: „Deutschland über alles". Streicher a zis: „Heil Hitler. Purim 1946. Bolşevicii o să vă spânzure pe toţi", apoi s-a dat în grija soţiei sale. Au existat zvonuri că gâdele din armata americană şi-a făcut treaba de mântuială, provocând agonii, şi că trupurile ar fi fost incinerate la Dachau. Cei cinci condamnaţi rămaşi au fost transportaţi la închisoarea Spandau, din Berlin, unde administraţia puterilor cvadripartite avea să continue până la strania moarte a lui Hess, în 1987.

Încă de la început împotriva proceselor au fost ridicate o serie largă de critici. De la nivelul pur politic, s-au exprimat temeri că acuzaţii vor fi transformaţi în martiri. Nu s-a întâmplat aşa, nici în Germania, nici în altă parte. Sentimentul de repulsie provocat de dezvăluirile din timpul proceselor a fost suficient de puternic pentru a zădărnici orice curente de opinie favorabile sau tendinţe de simpatie. Dacă a putut fi vorba despre un consens general, acesta a considerat crimele naziştilor ca depăşind în gravitate orice măsură de justiţie dură alocată indivizilor separaţi. Mulţi avocaţi, totuşi, au fost serios îngrijoraţi de natura *ex post facto* a acuzaţiilor. *Nulla poena sine lege*. Au existat voci care nu au acceptat aserţiunea lui Jackson că Tribunalul de la Nürnberg a contribuit la

„dezvoltarea dreptului internațional"[132]. Erau pe de altă parte scandalizați de lipsa de independență a completului de judecată. Faptul că aliații au asigurat atât judecătorii, cât și procurorii în termenii și pe un teren alese chiar de ei reprezenta o proastă practică juridică și o publicitate negativă. „Deși disimulate în forme legale, a obiectat senatorul Robert Taft, [procesele] au fost de fapt un instrument al politicilor guvernului, stabilite cu luni înainte, la Yalta și Teheran."[133] O opinie răspândită mai ales în rândul militarilor aliați susținea că ofițeri germani onorabili, ca amiralul Dönitz, nu ar fi trebuit așezați în aceeași boxă cu naziști activi ca Göring sau Streicher. Când Dönitz a fost eliberat în 1956, câteva sute de distinși veterani ai aliaților, în frunte cu amiralul SUA Nimitz, au contribuit la un volum în care și-au exprimat regretul.[134]

Pentru cei care au putut rezista emoțiilor acelor vremuri era scandalos faptul că presa occidentală și agențiile guvernamentale promovau adeseori noțiunea de vină colectivă. Toți acuzații erau etichetați în mod uzual „criminali", cu mult înainte ca verdictele să se fi pronunțat. Mai grav decât orice, faptul că Procesele de la Nürnberg se limitau la delicte comise de un inamic învins ridica o piedică de nedepășit în calea oricărei investigații generale sau imparțiale privind crimele de război sau crimele împotriva umanității. În opinia publică a creat impresia de durată că astfel de crime nu pot fi, prin definiție, comise de agenți ai Puterilor Aliate.

Pentru istorici, Procesele de la Nürnberg prezintă interes atât ca evenimente istorice de sine stătătoare, cât și ca exercițiu în cercetarea trecutului prin metode juridice. Susținătorii lor erau convinși că „am descoperit adevărul"[135]. Criticii proceselor susțin că nu s-a descoperit nici jumătate de adevăr. Pentru a fi mai exacți, Procesele de la Nürnberg au confirmat dincolo de orice îndoială realitatea crimelor naziste. Ele au documentat și rolul jucat de Germania în inițierea și evoluția celui de al Doilea Război Mondial, nu întotdeauna în lumina cerută de procurori. În același timp, prin izolarea factorului german de toate celelalte elemente, procesele nu puteau să nu ajungă la o analiză părtinitoare și, în ultimă instanță, imposibil de susținut. La fel, prin omisiuni deliberate, ele au încurajat punctul de vedere conform căruia nu a mai rămas mare lucru de descoperit. Materialul istoric care a fost prezentat în acuzații și apoi în preambulul la decizia finală a fost destinat să „facă lumină în chestiuni de interes pentru Tribunalul Militar Internațional". Cu toate acestea, el a fost atât de vădit selectiv, încât până și oponenții cei mai fervenți ai nazismului puteau ajunge la disperare. De exemplu, faptul de a menționa pactul sovieto-nazist numai la categoria tratatelor încălcate de Reichul german a reprezentat o grosolană inducere în eroare. „Capetele de acuzare publicate, scria un istoric de marcă în ziua în care documentele erau înmânate în celule, sună ca un fel de istorie scrisă de nonistorici."[136]

Procesele de la Nürnberg au reprezentat sursa unor volume uriașe de informații istorice valabile, dar și a unor distorsiuni istorice manifeste. Susținute de atitudinile publice pe care le-au încurajat în Occident, dar și de cenzura sovietică, aceasta folosind concluziile lor ca pe o biblie, procesele au devenit bastionul unei „Proiecții particulare a aliaților asupra istoriei" care va domina timp de cincizeci de ani (vezi Introducere). Numai după apariția scrierilor lui Soljenițîn în anii 1960 și a *Glasnost*-ului în anii 1980 opinia publică a început să-și dea seama că procurorii de la Nürnberg au fost maeștri nu doar în a demasca, dar și în a ascunde. Andrei Vîșinki a demonstrat acest fapt când, într-un moment de rară onestitate, a propus un toast, în timpul unei recepții la Nürnberg: „Moarte acuzaților!"[137] Ca de obicei, partenerii lui occidentali nu au înțeles cuvintele spuse în limba rusă. Au închinat și au băut toastul fără să ezite și abia după aceea au întrebat ce a spus.

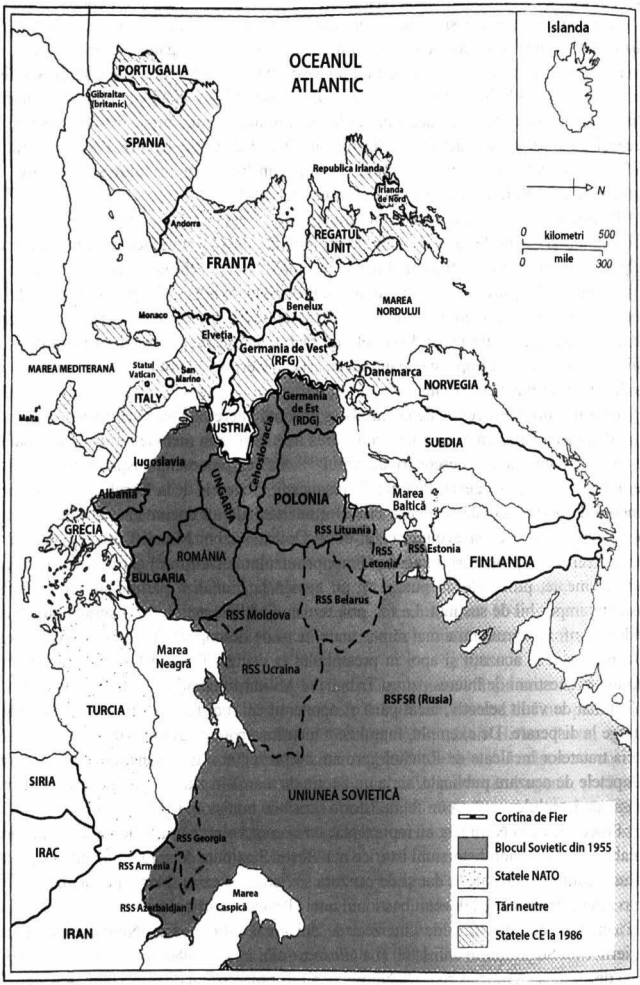

Harta 27. Europa divizată, 1949-1989

XII

DIVISA ET INDIVISA

Europa divizată și unită, 1945–1991

Există un puternic sentiment de zădărnicie în legătură cu Europa din a doua jumătate a secolului XX. Marile sacrificii ale celui de-al Doilea Război Mondial nu au adus securitatea. Continentul a ajuns repede să fie divizat în blocuri militare și politice rivale, ale căror energii s-au risipit preț de aproape cincizeci de ani. Resurse imense au fost alocate unor obiective neproductive, mai ales în estul Europei. Puține au fost țările care au putut menține o poziție neutră, iar construcția unității europene a fost în mod repetat amânată.

Acest sentiment al futilității a fost bine ilustrat de cercul postbelic al lui Jean-Paul Sartre și de filosofii existențialismului. El a dispărut destul de repede în mai toate țările occidentale, dar a reapărut odată cu mișcarea pentru pace și cu protestele antinucleare ale ultimelor decenii. În Europa de Est a contrazis optimismul propagandei oficiale și a rămas ca notă dominantă în viețile personale ale oamenilor, până la „Refoluția" (revoluția prin reformă) anilor 1989–1991.

Din fericire, pentru aceia care doreau ca rănile să se vindece, divizarea Europei a ajutat la stimularea puternicei mișcări europene ale cărei semințe fuseseră plantate încă înainte de război și care acum a luat amploare în Vest. Inițial sub forma unei campanii morale pentru reformarea relațiilor internaționale, ulterior în domeniul cooperării economice, mișcarea a promovat un nou sens comunitar. În Consiliul Europei (din 1949) și în CEE și organismele asociate acesteia (din 1956), ea pus bazele unui complex de instituții gândite a se extinde pe măsură ce tot mai multe și mai multe țări europene erau primite în acest cadru. Chiar și așa, perspectiva alternativă, aceea a unei tabere comuniste care să cuprindă Europa a persistat vreme de multe decenii.

În această eventualitate, Occidentul s-a dovedit incomensurabil mai dinamic decât estul. Cu ajutorul SUA, Europa occidentală a renăscut rapid dintre ruinele postbelice și a pornit pe un curs de neegalată prosperitate. Inspirați de exemplul *Wirtschaftswunder* al Germaniei de Vest, membrii inițiali ai Comunității Economice Europene nu au avut prea mari dificultăți în a face publice beneficiile cauzei lor. Numărul membrilor s-a dublat de la șase, câți erau în 1956, la doisprezece, în 1983, cu multe state care își așteptau acceptul. În timp ce Kremlinul făcea din ce în ce mai prost față imperiului menținut cu forța, procesul rapid de decolonizare din Asia și Africa a eliberat imperiile din vestul Europei pentru un viitor nou și o Europă integrată. Sub conducerea NATO, sistemele de apărare ale Europei Occidentale au ținut ferm piept amenințării sovietice, care a devenit din ce în ce mai puțin credibilă. La sfârșitul anilor 1980, mișcarea europeană părea să se îndrepte spre maturitate, în același timp în care comunismul sovietic ajungea pe patul de moarte.

În ciuda divizărilor, totuși, conceptul european nu a fost mai puțin viu în Est decât în Vest. Tirania sovietică a fost foarte eficientă în promovarea idealului european, din greșeală. Cetățenii fostului bloc sovietic erau puternic impresionați de munții de alimente din Europa Occidentală, dar există toate motivele de a crede că aspirațiile lor în a se alătura „Europei" aveau nu doar o dimensiune materială, ci și una spirituală. „Europa are doi plămâni, declara un papă slav; ea nu va putea respira niciodată cu ușurință decât dacă îi va folosi pe amândoi."[1]

Anii irosiți ai Europei sunt ușor de împărțit în trei perioade. Au început în epoca postbelică imediată (1945–1948), când s-a pierdut unitatea aliaților. Au continuat cu cele patru decenii ale Războiului Rece (1948–1989) și s-au încheiat cu uimitoarea conducere a lui Mihail Gorbaciov la Moscova (1985–1991). În general, se poate spune că a început în Ziua Victoriei, 9 mai 1945, și s-a încheiat cu dezmembrarea finală a Uniunii Sovietice, în luna decembrie 1991. La acel moment, aproape toate popoarele Europei erau libere să-și hotărască propriul destin.

Sfârșitul Marii Alianțe, 1945–1948

Divizarea Europei era implicită în starea de lucruri de la finele războiului. Așa cum corect a prevestit Stalin, sistemele politice și sociale din Est și din Vest erau destinate să urmeze pozițiile armatelor de ocupație. Cu toate acestea, divizarea Europei nu s-a cristalizat imediat. Inițial, aliații victorioși au fost preocupați de problemele imediate cu refugiații, strămutările și despăgubirile; și au fost obligați să colaboreze la administrarea în comun a Germaniei și Austriei. Stalin a acționat cu precauție, urmând politici diferite în diferitele capitale. Americanii, la rândul lor, nu s-au grăbit să-și dezvăluie intențiile.

Spre deosebire de 1918, acum nu au existat solicitări urgente pentru convocarea unei Conferințe de Pace. Nu exista un guvern german cu care s-ar fi putut semna un nou tratat; iar Stalin, mai ales, nu avea nicio dorință să renegocieze beneficiile masive pe care și le asigurase deja. În consecință, singura conferință de pace care a avut loc a fost aceea de la Paris, din perioada iulie-octombrie 1946, întrunită pentru a lămuri problemele a cinci state învinse mai puțin importante – Italia, România, Bulgaria, Ungaria și Finlanda. Procedurile au fost stabilite de Consiliul miniștrilor de externe ai aliaților, care au dictat practic termenii înțelegerii. Toate statele învinse erau obligate să cedeze teritorii. Italia a pierdut integral imperiul ei african, dar nu și sudul Tirolului. Toți au trebuit să plătească despăgubiri uriașe, totalizând 1 250 de milioane de dolari, mai ales către URSS și Iugoslavia. În pofida opoziției manifestate de sovietici, conferința a insistat să stabilească fluviul Dunărea drept cale navigabilă internațională, iar Trieste, port liber, sub jurisdicția ONU.

Trieste, singurul teritoriu european disputat în mod deschis după al Doilea Război Mondial a rămas într-o stare de mare tensiune timp de șapte ani. Zona A, care cuprindea portul și orașul, era păzită de trupele britanice; Zona B, din est, era deținută de iugoslavi. Această împărțire a fost în final acceptată de convenția italo-iugoslavă din luna octombrie 1954 (vezi anexa III, p. 1084).

Europa postbelică s-a confruntat cu valuri succesive de refugiați. Atât naziștii, cât și sovieticii au recurs la deportări în masă și la muncă silnică. Mulți supraviețuitori erau acum eliberați. Numai în Germania au fost nouă milioane astfel de persoane dislocate (PD).

Acestea trăiau în tabere suprapopulate, primitive, adeseori în barăcile recent eliberate de prizonierii de război. Numărul cel mai mare venea din țările recent ocupate de Armata Roșie, unde refuzau cu tărie să se întoarcă, de teama represaliilor. Erau coordonați de UNRRA (Administrația ONU pentru Refugiați) și au fost încet dispersați, mai întâi ca Lucrători Voluntari Europeni trimiși în diverse centre industriale din Europa de Vest, iar mai apoi prin intermediul programelor de emigrare spre Canada, SUA, Australia și America de Sud. Ultimii emigranți au plecat abia în 1951–1952.

Personalul militar era și el în număr mare aflat în situații dificile. Puterile occidentale aveau probleme în a rezolva măcar unitățile care luptaseră de partea aliaților. Armata poloneză a generalului Anders, de exemplu, care își croise drum prin lupte până în nordul Italiei, număra câteva sute de mii de oameni, și persoane dependente, ale căror cămine fuseseră capturate de URSS. În 1946 ei au fost aduși cu toții în Marea Britanie, unde s-au adăugat Corpului Polonez de Strămutare (PKRP), pentru a fi pregătiți și asimilați.[2] În mod destul de ironic, lor li s-au alăturat în Marea Britanie și foști membri ai Waffen SS *Galizien*, care își făcuseră la rândul lor drum până în Italia și care, în calitate de cetățeni polonezi înainte de război, nu fuseseră predați autorităților sovietice. Cea mai mare parte a personalului fostului Wehrmacht nu a fost la fel de norocoasă. Prizonierii de război germani capturați de sovietici au fost transportați în Gulag, unde au împărtășit soarta prizonierilor de război ex-sovietici din Germania. (Ce a mai rămas din ei au fost repatriați în 1956.)

Aliații occidentali erau conștienți de barbariile comuniste față de cei care reveneau din străinătate. În general, însă, susțineau o politică de expulzare forțată pentru toate persoanele, militari și civili, a căror revenire era solicitată de Stalin. Primele transporturi de foști muncitori silnici capturate de armata britanică în Normandia navigaseră în secret de la Liverpool la Murmansk în luna octombrie 1944. O rezistență serioasă s-a produs în Austria, în primăvara lui 1945, când mulți cetățeni sovietici au ales să se sinucidă în masă, înainte de a fi repatriați. Sute de mii, mai ales din Brigada de cazaci, precum și un mare număr de croați, au fost predați pentru o moarte aproape sigură, înainte ca această practică să înceteze.[3] [KEELHAUL] Nu încape vorbă, nici anglo-americanii nu s-ar fi putut lăuda neapărat cu felul în care îi trata pe prizonierii de război aflați în sarcina lor. Un studiu privind politicile americane din perioada 1945–1946 a susținut că prizonierii germani deținuți în Europa Occidentală erau reclasificați administrativ pentru a eluda Convenția de la Geneva și că un procent semnificativ se poate să fi decedat din cauza neglijențelor.[4]

Schimburile de populații previzionate la Potsdam au devenit efective din toamna anului 1945. Cel puțin 9 milioane de germani expulzați au fost alungați din căminele lor din Cehoslovacia și Polonia. Refugiații lipsiți de apărare au căzut pradă răzbunării locale. Serviciile comuniste de securitate au folosit fostele lagăre naziste drept centre de colectare. Proastele tratamente erau o chestiune de rutină. Numărul morților se ridica la zeci de mii. Transporturi mizerabile și suprapopulate erau expediate direct prin zonele americană și britanică ale Germaniei. *Vertriebene verbände* sau „asociații ale celor expulzați" rezultate aveau să devină o potențială forță anticomunistă în cadrul politicii postbelice. Integrarea lor cu succes a fost primul dintre multele miracole ale Germaniei Federale.[5]

Mișcări compensatorii ale populațiilor au avut loc mai departe spre Est. Orașul pustiit Königsberg, redenumit Kaliningrad, a fost repopulat de soldații sovietici, devenind o enclavă a RSFS Rusia. Circa 2–3 milioane de polonezi din provinciile anexate de URSS au primit permisiunea de a migra spre vest. Orașul Breslau, de exemplu, pustiu și el,

a fost redenumit Wroclaw şi a fost ocupat în mare parte de polonezii alungaţi din Lvov, care au sosit complet „echipaţi" cu propria universitate, cu primar şi consiliu municipal, cu propriul muzeu naţional. Atât în Polonia, cât şi în Cehoslovacia, fostele teritorii germane au reprezentat o sursă la îndemână de locuinţe şi locuri de muncă pentru cei mai săraci dintre imigranţii interni.

Dat fiind fiascoul ce a urmat Primului Război Mondial, puterile occidentale au decis să nu exercite presiuni asupra Germaniei pentru despăgubiri cu un caracter punitiv. Uniunea Sovietică, în schimb, a fost hotărâtă să scoată maximum posibil. Cererea oficială a sovieticilor a fost de 20 miliarde de dolari. Nu au aşteptat însă ca negocierile interaliate să eşueze: încă din primele zile de ocupaţie, echipele sovietice de despăgubiri au început să demonteze şi să transporte uzine, linii de cale ferată, centrale electrice, şepteluri, material rulant şi auto-moto. Prădătorii sovietici, singuri sau în grupuri, nu au făcut nicio deosebire între Germania şi teritoriile desemnate pentru a fi administrate de Polonia sau Cehoslovacia.

În toată Europa, lumea voia să regleze conturile prin intermediul colaboraţioniştilor de război. În unele cazuri, lucrul s-a făcut prin intermediul justiţiei. Pierre Laval, Vidkun Quisling, William Joyce (Lord Haw-Haw) şi Monseniorul Tiso s-au numărat printre cei condamnaţi şi executaţi. Mareşalul Pétain, în vârstă, şi-a trăit ultimii ani la Île d'Yeu, deşi fusese condamnat la moarte. Cele mai minuţioase procese s-au desfăşurat în Olanda, unde circa 200 000 de persoane suspectate de colaboraţionism au fost arestate, şi în Belgia, unde din cei 634 000 de arestaţi, 57 000 au fost condamnaţi. Prin comparaţie, în Austria au fost 9 000 de procese şi 35 de sentinţe la moarte. Destul de des, totuşi, populaţia a luat chestiunea în propriile mâini. În Italia, mii de fascişti au fost pur şi simplu linşaţi sau împuşcaţi de partizani. În Franţa, într-un val de sălbatică răzbunare, au fost ucise cel puţin 10 000 de persoane, adeseori pe baza unor acuzaţii neîntemeiate. În Germania, după încheierea proceselor de la Nürnberg ale marilor criminali de război (vezi pp. 915–924), denazificarea a continuat încet; procesele criminalilor au început la finele anilor 1950. Procese sporadice ale unor ofiţeri SS, ale celor care au angajat muncă forţată şi ale personalului din lagărele de concentrare au continuat şi în anii 1960. Dar cei mai mulţi dintre peştii mari reuşiseră să scape: 9 milioane de naziştі reprezenta prea mult ca să le poată face faţă.

În Europa de Est comuniştii au folosit epurările colaboraţioniştilor ca pretext pentru a-i elimina pe propriii lor opozanţi. Câţiva naziştі şi colaboratori naziştі de marcă au fost folosiţi pentru a da un exemplu: Hoess, comandantul de la Auschwitz, a fost judecat şi spânzurat în Polonia în 1946. Pe de altă parte, mulţi dintre cei cu grade şi funcţii mărunte au reuşit să supravieţuiască dacă au fost de acord să schimbe taberele. Boleslaw Piasecki, liderul Falangei fasciste poloneze, de exemplu, a scăpat dintr-o puşcărie sovietică în 1945, ca şef al organizaţiei pseudocatolice PAX, sponsorizată de comunişti. Între timp, larga majoritate a oamenilor politici est-europeni, care erau expediaţi în valuri spre gulagul sovietic sau spre alte închisori comuniste cu eticheta de „fascişti" sau „colaboraţionişti", nu erau nici pe departe astfel. Nu era neobişnuit ca nişte criminali naziştі de război să împartă aceeaşi celulă cu floarea rezistenţei antinaziste.[6] Lagăre de concentrare naziste, cum era cel de la Buchenwald, au fost redeschise de KGB pentru a reprima o nouă generaţie de deţinuţi.

În mijlocul acestui haos, fostul Reich trebuia curnva condus. De Austria s-a scăpat rapid. Germania, dezarmată, micşorată şi demilitarizată a fost împărţită în cinci – patru zone de ocupaţie plus Berlinul care a fost şi el împărţit în patru sectoare (vezi harta 27,

p. 1049) dat fiind că la Potsdam se convenise că nu va exista un guvern german central, a trebuit să se organizeze un grup de ministere necesare reparării vieții economice, aflate sub directa supraveghere a Comisiei Interaliate de Control (ICC). Toate aspectele privind guvernarea locală erau subordonate comitetelor prezidate de ofițeri britanici, americani, francezi sau sovietici. În primele două ierni a avut prioritate simpla supraviețuire. Orașele Germaniei fuseseră aduse la stadiul de ruine; drumurile, căile ferate și podurile au trebuit să fie reconstruite. Cincizeci de milioane de oameni, dintre care o cincime erau refugiați, trebuiau să fie cumva hrăniți și adăpostiți.

Viața politică a Germaniei a renăscut totuși, mai întâi în zona sovietică. O inițiativă a grupului de comuniști conduși de Walter Ulbricht (1893–1973) a sosit de la Moscova aproape înainte ca luptele să înceteze. Când alegerile locale din luna decembrie 1945 au arătat că socialiștii din zona sovietică sunt în avantaj, comuniștii i-au asaltat deschis, le-au arestat liderii și le-au sistat cartelele de rație. Rezultatele singurelor alegeri libere din zona sovietică au fost desconsiderate; s-a impus o fuzionare forțată a socialiștilor cu comuniștii. În luna aprilie 1946, Partidul Socialist al Unității (SED) rezultat, sub conducerea lui Ulbricht, era gata deja pentru crearea statului unipartid. În aceste condiții, cele trei partide exclusiv germane care tocmai se născuseră și care începuseră să funcționeze în 1945 grație propunerilor aliaților pentru o „transformare democratică" a Germaniei – SPD, condus de dr. Kurt Schumacher, Uniunea Creștin-Democrată (CDU) a dr. Konrad Adenauer și Uniunea Liber-Democrată – nu au reușit să funcționeze liber decât în cele trei zone occidentale.

Mașinațiunile comuniștilor au fost deosebit de ostentative în Polonia. Încă din 1943, puterile occidentale au închis ochii la crucificarea aliaților lor polonezi. [KATYN], iar la Yalta i-au oferit lui Stalin Polonia pe tavă. Rezultatul a fost dezastruos. În ajunul Procesului de la Moscova din luna iunie 1945 (vezi pp.1050–1051), membrii ai rezistenței poloneze din timpul războiului au fost arestați *en masse*; partidele necomuniste au fost hărțuite fără milă; un război civil aprig s-a declanșat între rămășițe ale mișcării de rezistență; iar „alegerile libere și independente" promise la Yalta au fost amânate în repetate rânduri. Țara era condusă de un ofițer NKVD, Boleslav Bierut (1892–1956) care se pretindea un lider nepartinic. Singurul reprezentant al polonezilor din Londra care a participat era lipsit de orice putere. Rezultatele unui referendum dubitabil ținut în luna iunie 1946 s-au pierdut printre știrile despre un pogrom mișelesc desfășurat cu acordul tacit al oficialităților la Kielce. Alegerile, când au avut în sfârșit loc, în luna ianuarie 1947 au fost atât de vădit frauduloase, încât ambasadorul SUA la Varșovia a demisionat prompt în semn de protest.[7]

Cu toate acestea, intențiile lui Stalin la acel moment erau departe de a fi clare. Dacă acțiunile comuniștilor erau intolerabile în Polonia și în Iugoslavia – unde Tito își zdrobise oponenții într-o baie de sânge răzbunătoare – lucrurile nu stăteau la fel de rău în Cehoslovacia, fiica favorită a Occidentului. Benes și cu ministrul său de externe, Jan Masaryk (1886–1948) se aflau încă la cârma lucrurilor. Comuniștii cehi aveau susținerea populară și păreau a fi parteneri responsabili în coaliția de guvernământ. În alte părți din Europa de Est situația politică era confuză. În Ungaria, Bulgaria și Albania republica a fost adoptată ca formă constituțională de guvernare în 1946, iar în România, în 1947. Dispariția ultimelor monarhii din zona Balcanilor, toate având legături cu Germania, nu a provocat totuși prea mare întristare. O extindere din ce în ce mai sporită a influenței

comuniştilor, aşa cum s-a întâmplat în Franţa şi în Italia, a fost considerată drept reacţie naturală la perioada fascistă. Nu exista niciun semn al unui tipar sovietic fix.

Precauţiile de care a dat dovadă Stalin sunt uşor de explicat. Uniunea Sovietică era încă surprinzător de bine văzută de opinia publică din Occident şi mai ales din SUA. Suferise pierderi îngrozitoare şi avea nevoie disperată de un interval de respiro. Uniunea Sovietică anexase 705 772 de kilometri pătraţi de teritorii străine cu o populaţie suplimentară de 25 de milioane şi avea nevoie de timp pentru a le epura şi a le pregăti pentru modul de viaţă sovietic. Mai important, Uniunea Sovietică nu avea încă o bombă atomică. Fie şi doar din acest motiv o confruntare cu americanii putea să pară prematură. Abordarea cea mai raţională era să aştepte să vadă dacă americanii îşi vor respecta sau nu promisiunea de a-şi retrage trupele din Europa.

Opiniile americanilor erau de mult divergente. Exista un puternic lobby în Congres care susţinea că ameninţarea sovietică este mult exagerată şi că europenii ar trebui lăsaţi să-şi rezolve singuri problemele Europei. Punctul de vedere contrar, susţinut de preşedintele Truman, era de acord cu ceea ce spusese Churchill în încheierea discursului de la Fulton: „prietenii noştri ruşi... nu admiră nimic mai tare decât forţa". Timp de doi ani, aşadar, politica SUA a stat în cumpănă. Susţinătorii angajării au trebuit să lupte milimetru cu milimetru pentru a avea câştig de cauză. Hotărârea lor a fost întărită treptat de natura insultătoare a propagandei sovietice, de activităţile subversive ale simpatizanţilor sovieticilor, de atitudinea obstructivă a administratorilor sovietici din Germania, de refuzul sovieticilor de a accepta propunerile economice ale americanilor şi de recomandările britanicilor. Până la urmă au învins, după decizia strategică pe care preşedintele Truman a fost silit să o ia ca urmare a crizei din Grecia din primăvara anului 1947. În fundal, îngrijorarea americanilor a fost accentuată de noile victorii ale comunismului în China.

Partidele comuniste din Europa occidentală au fost mult întărite de victoria asupra fascismului. Ele au fost deosebit de active în Franţa, Belgia şi Italia, unde rolul lor în mişcarea de rezistenţă a fost admirată pe scară largă şi unde un sfert din electorat le-a susţinut. După eşecul loviturii comuniste eşuate de la Bruxelles din luna noiembrie 1944, strategia lor a fost să facă parte din coaliţii parlamentare şi guvernamentale. Apoi însă, în 1947, un val de greve orchestrate în Italia şi în exploatările miniere din Franţa au distrus armonia care domnea. Cohortele vestice ale lui Stalin au fost considerate ca alterând evoluţia efortului de refacere economică şi a democraţiei. Relaţiile dintre Occident şi administratorii sovietici din Germania s-au deteriorat din ce în ce mai rău. Nu exista un limbaj comun; Berlinul a rămas mai departe împărţit în sectoare ostile unele faţă de altele. La mijlocul lui 1946, puterile occidentale au încercat să înfăptuiască un spaţiu economic german unificat, aşa cum fusese anvizajat la Potsdam. Sovieticii au refuzat să participe. Din acel moment cele trei zone occidentale au mers pe direcţia lor, asistate de Consiliul Economic German format sub auspiciile anglo-americanilor în luna iunie 1947.

Până în 1947, atât Persia cât şi Grecia fuseseră administrate de britanici. Sub presiunea altor crize din India, Egipt şi Palestina, brusc, Imperiul Britanic falit a decis că nu mai putea face faţă. În Persia parlamentul a decis să respingă un aranjament prin care forţele sovietice să se retragă din regiunile nordice, în schimbul unor uriaşe livrări de petrol. Confruntaţi cu o posibilă ripostă din partea sovieticilor, consilierii americani au fost aduşi la Teheran. Era pe cale să se genereze o nouă sursă de înfruntare sovieto-americană. În Grecia, războiul civil s-a redeschis în luna mai 1946. Rebelii comunişti au presat spre Sud de la bazele din Albania, Iugoslavia şi Bulgaria. Costurile Marii Britanii

pentru apărarea guvernului regalist din Atena au crescut; Londra a făcut apel la Washington pentru sprijin financiar. În loc să-şi pregătească retragerea din Europa, Statelor Unite li s-a cerut să pună umărul la rezistenţa împotriva expansiunii comuniste. Era pe cale să se întâmple o schimbare decisivă în balanţa puterii la nivel mondial.

Răspunsul preşedintelui Truman a fost fără echivoc. Solicitând Congresului un ajutor economic în valoare de 400 de milioane de dolari pentru Grecia şi Turcia, el a explicitat principiile unei noi politici ferme. „Trebuie să devină politica Statelor Unite, a declarat el, să ajute popoarele libere care rezistă subjugării venite din partea unor minorităţi armate sau a unor presiuni din exterior." Această Doctrină Truman din 12 martie 1947 a marcat momentul în care America a acceptat de bunăvoie conducerea lumii libere. A pus capăt unei indecizii prelungite şi a garantat faptul că trupele americane vor rămâne în Europa pe termen lung. Poziţia lui Truman faţă de comunism a ajuns să fie cunoscută ca „îngrădire" – o versiune nouă a antebelicului *cordon sanitaire*. Ea a coincis strâns cu o analiză cu titlul „Sursele conduitei Uniunii Sovietice", publicată anonim în luna iulie 1947 de experimentatul diplomat George Kennan. Ea făcea apel la „aplicarea abilă şi vigilentă a unei forţe contrare... care să corespundă schimbărilor şi manevrelor din politica sovietică." Era o forţă pur defensivă şi departe de acel al Treilea Război Mondial pe care îl prevestiseră unii dintre cei mai mânioşi.[8]

În acel moment SUA a elaborat un program economic generos care să însoţească politicile acestui stat de implicare tot mai crescândă în politica Europei. În 5 iunie 1947, la discursul de deschidere de la Harvard, secretarul de stat al lui Truman, George Marshall a dezvăluit planurile pentru Programul de Refacere a Europei. „Este logic, a declarat acesta, ca Statele Unite să facă tot ceea ce este capabil să facă pentru a susţine revenirea la o sănătate economică normală a lumii, fără de care nu poate exista o stabilitate politică şi nici o pace sigură." În contrast cu anii 1920, SUA se oferea să finanţeze revenirea Europei în interesul binelui comun. Planul Marshall a avut o durată de patru ani, din 1948 şi până la finele anului 1951. A distribuit 12 500 de milioane de dolari celor 16 membre participante. Pentru administrarea fondurilor a fost nevoie de înfiinţarea Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică (OECD), care a insistat ca beneficiarii să-şi sporească producţia, să dezvolte comerţul şi să facă la rândul lor „donaţii în contrapartidă". Deşi un sfert din subvenţiile Marshall au fost alocate Marii Britanii şi o cincime, Franţei, ele au fost în egală măsură şi la dispoziţia aliaţilor, a ţărilor neutre şi a foştilor inamici. Lucrul este fără egal în istoria egoismului iluminat.

URSS a condamnat Planul Marshall drept un truc capitalist. Moscova a refuzat să participe şi a ordonat statelor pe care le controla să facă la fel. Ca urmare, acutizarea separării politice a fost întărită de o marcată separare economică. Cele 16 ţări din Europa occidentală care au beneficiat de subvenţiile Marshall au reuşit să evolueze mai departe; URSS şi statele care depindeau de ea au fost aruncate în izolare autoimpusă.

Mişcarea europeană îşi poate identifica rădăcinile până în secolul XVII (vezi Introducere; capitolul XI). Dar ambiţiile statelor naţionale au ruinat toate acţiunile practice întreprinse în această direcţie. A fost nevoie ca europenii să bea din zaţul amar al înfrângerii şi umilinţei înainte ca visele primilor idealişti să se poată realiza. A trebuit să-şi piardă imperiile şi speranţele lor pentru imperii, înainte ca guvernele să dea prioritate vieţii împreună cu vecinii lor.

Dimensiunile morale ale mișcării europene postbelice nu sunt întotdeauna amintite. O direcție s-a concentrat pe supraviețuitorii mișcării de rezistență antinazistă din Germania, pentru care reconcilierea internațională a devenit de primă importanță. Pentru ei, Declarația de Vinovăție formulată de pastorul Martin Niemöller, la Conferința Bisericii Evanghelice Germane în luna octombrie 1945, a fost un act de mare însemnătate. O altă direcție a fost centrată în Franța pe un număr de organizații catolice radicale inspirate de decanul protestelor pacifiste, Marc Sangnier (1873–1950), a cărui Societate Gratry venea în linie directă de la abatele Lamennais. Sangnier s-a luptat timp de 30 de ani pentru „un nouvel état d'âme international", „o nouă stare de spirit internațional". El a fost guru pentru Robert Schuman și a exercitat o puternică influență asupra politicii din zona franceză de ocupație din Germania. O Uniune Europeană a Federaliștilor a ținut la Montreux o conferință de întemeiere pentru circa 50 de grupări de activiști în luna august 1947. Alte direcții, mai ales anglo-saxone au existat în antebelicul Grup Oxford al lui Lionel Curtis, fondatorul Institutului Regal pentru Relații Internaționale și în Mișcarea Pentru Reînarmare Morală, activ anticomunistă.

În 1945 problema imediată o reprezentau totuși intențiile guvernelor britanic și american. Londra și Washington reprezentau supremația politică în Europa Occidentală. Ar fi putut prelua ușor conducerea în formarea unor noi instituții europene sau, de ce nu, în a li se opune. Nu au făcut nici una, nici alta. În domeniul cooperării internaționale s-au lăsat ghidate în primul rând de Națiunile Unite; din punct de vedere politic au fost preocupate de confruntarea din ce în ce mai acută cu Stalin. Nu au avut nicio viziune specială pentru Europa.

Lipsa hotărârii nu a fost totuși imediat evidentă. Implicarea personală a lui Churchill în primii ani de după război a fost de bun augur pentru suportul britanic oficial. Abia mai târziu a devenit evident că Partidul Laburist, la putere în Marea Britanie, nu-i împărtășea viziunea. Nu a făcut mai mult decât să încurajeze discuțiile care aveau să ducă, într-un final, la constituirea Consiliului Europei (vezi mai jos). Un manifest al Partidului Laburist, intitulat *Unitatea europeană* (1950) sublinia faptul că „nicio fărâmă din suveranitatea Marii Britanii" nu era negociabilă. Americanii, la rândul lor, radiau bunăvoință. OECD, care a funcționat ca o matcă pentru canalizarea Planului Marshall, părea să fie primul pas în direcția integrării europene. Doar în perioada 1949–1950, când acesta din urmă și-a slăbit operarea, au devenit clare limitele intereselor americane, dar și britanice.

Prima persoană însemnată care a identificat direcția spre care se îndrepta Europa a fost Winston Churchill. Respins de electoratul britanic în luna iulie 1945, liderul de război cel mai admirat al Europei își permitea să reflecteze. „Ce este Europa? scria el. Un morman de moloz, o capelă mortuară, un focar de molime și de ură." În 1946, în două discursuri reper care aveau să se dovedească profetice, și-a exprimat puncte de vedere care nu erau foarte populare la acea vreme. În 5 martie, la Westminster College din Fulton (Missouri), avându-l pe președintele Truman alături, el a vorbit despre Cortina de Fier:

> De la Stettin, la Marea Baltică, și până la Trieste, la Adriatica, o cortină de fier a coborât de-a latul continentului. Dincolo de această linie se află capitalele vechilor state ale Europei Centrale și de Est – Varșovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, București și Sofia... Aceasta cu siguranță nu este Europa eliberată pe care noi ne-am luptat să o construim.[9]

Churchill a respins posibilitatea unui atac sovietic timpuriu asupra Occidentului, dar credea că Moscova era hotărâtă pentru o „expansiune nelimitată". El a făcut apel la „acțiune oportună" de genul celei care îi lipsise cu zece ani în urmă împotriva Germaniei naziste. Opinia SUA era „aproape universal ostilă" [10]. La Londra, ziarul *The Times* se zbârlise dezaprobator, clamând că „Democrația occidentală și comunismul au multe de învățat una de la cealaltă".[11]

La Zurich, în 9 septembrie, Churchill a făcut apel pentru „un gen de State Unite ale Europei". Răgazul, spunea el, ar putea să fie scurt; extinderea armelor atomice putea curând întări diviziunile existente. Primul pas ar fi trebuit să fie un parteneriat între Franța și Germania. „Dacă va fi să formăm Statele Unite ale Europei..., a declarat el, trebuie să începem acum."[12] Viitorul „familiei europene" depindea de „hotărârea a milioane de oameni să facă bine în loc să facă rău". Apelul său nu a fost așadar unul de natură politică sau economică, ci de natură morală. *The Times* a tratat cu dispreț această „scandaloasă propunere". „Nici măcar în Europa Occidentală, comenta ziarul, nu există suficiente semnale care să sugereze că această unitate atât de des pomenită... ar fi pe cale." Fondatorul mișcării europene antebelice, contele Coudenhove-Kalergi, a fost unul dintre puținii care l-au felicitat pe Churchill. „Acum că *dumneavoastră* ați pus problema europeană, scria el, guvernele nu o mai pot ignora."[13]

În această perioadă, viziunea strategică a lui Churchill postula o „asociere frățească" a celor trei cercuri interconectate formate din Commonwealth-ul britanic, Uniunea Europeană și Statele Unite. Marea Britanie urma să acționeze ca „legătură vitală între ei toți". Churchill a identificat corect interesele concurente care aveau să exercite presiuni uriașe în deceniile următoare și care vor trage simultan politica externă britanică în trei direcții diferite.

Punctele sale de vedere au făcut din Churchill alegerea firească pentru funcția de președinte al Congresului Europei organizat cu caracter privat la Haga, în 7–10 mai 1948. Un număr de aproape 800 de personalități eminente au fost invitate să analizeze problemele lipsei de unitate a Europei. Printre participanți s-a numărat și o puternică delegație germană, condusă de Konrad Adenauer. Comisia culturală a fost prezidată de Salvator de Madariaga, ministrul exilat și scriitor spaniol. În cursul dezbaterilor, delegații au recunoscut principiul „supranaționalității": nevoia statelor de a ceda o parte a suveranității lor în interesul unor instituții comune. Discursul lui Churchill a inclus cu sfințenie cele mai înalte dintre idealuri:

> Trebuie să proclamăm misiunea și proiectul unei Europe Unite a cărei concepție morală va câștiga respectul și recunoștința omenirii și a cărei forță fizică va fi atât de mare, încât nimeni nu va îndrăzni să-i tulbure dominația pașnică... Sper să văd o Europă în care bărbații și femeile din fiecare țară se vor gândi că sunt europeni, dar și că aparțin tărâmului lor natal și că, oriunde vor merge pe acest mare teritoriu, ei vor simți cu adevărat că „Aici sunt acasă".

De Madariaga a fost la fel de poetic și elocvent:

> Această Europă trebuie să se nască. Și o va face, atunci când spaniolii vor vorbi despre „Chartres al nostru", englezii, despre „Cracovia noastră", italienii, despre „Copenhaga noastră", iar germanii, despre „Bruges al nostru"... Atunci Europa va fi vie. Pentru că atunci Duhul Sfânt care conduce Europa va fi rostit cuvintele facerii: FIAT EUROPA.[14]

Congresul a fost fără îndoială dus de valul puternic al propriului entuziasm. Comunicatul final a chemat la întreprinderea de acțiuni practice, cum ar fi crearea unei Adunări Europene și a unei Curți Europene a Drepturilor Omului; s-a format și un comitet de legătură destinat să mențină vii scopurile Congresului. Acest din urmă organism a fost destinat să adopte numele de „Mișcare Europeană", a cărui progenitură a devenit cu adevărat. În afară de Churchill, președinți de onoare au fost Schuman (Franța), De Gasperi (Italia) și Spaak (Belgia). Acum le mai rămânea să vadă dacă vreunul dintre guvernele la putere le vor adopta ideile. Dată fiind ostilitatea URSS, era evident că nu puteau spera decât la sprijinul din partea guvernelor occidentale (vezi mai jos).

La finele anului 1947, așadar, Cortina de Fier a lui Churchill devenea o realitate. Trei evenimente aveau să înlăture orice îndoieli mai persistau încă: crearea Cominformului, lovitura de la Praga din luna februarie și Blocada Berlinului.

Într-o întâlnire care a avut loc în stațiunea montană Szklarska Poreba, din Polonia, în luna octombrie 1947, delegați comuniști din URSS, Europa de Est, Franța și Italia au înființat Biroul Comunist de Informații. Scopul acestuia era să coordoneze strategiile partidelor frățești. Pentru lumea din afară semăna suspect de tare cu reînvierea Cominternului, un instrument subversiv, semnalul unei noi ofensive ideologice. Lovitura comunistă de la Praga a avut loc în 25 februarie 1948. Comuniștii cehi împărtișeră până atunci puterea cu socialiștii timp de doi ani, însă temerile lor erau legate de un vot socialist din ce în ce mai puternic, însemnând declinul apropiat al influenței lor. Implicarea comuniștilor într-un sistem cu adevărat democratic însemna, pe de altă parte, că nu ar fi putut câștiga supremația prin intermediul manipulării, așa cum se întâmplase în Polonia vecină; așadar au apelat la forță. Pe străzi au apărut muncitori înarmați și membrii ai miliției. Se zvonea că garnizoanele Armatei Roșii se pregăteau să acționeze. Politicienii necomuniști au fost arestați, iar partidele din care făceau parte, dizolvate. Jan Masaryk a fost aruncat de la fereastra ministerului, găsindu-și moartea. Klement Gottwald, șeful comuniștilor, a declarat că „a fost ca și cum ai tăia untul cu un cuțit ascuțit". Președintele Beneš, flexibil ca de obicei, nu a rezistat. Pentru a doua oară în zece ani, cea mai promițătoare democrație din Europa de Est fusese subminată fără a se trage nici măcar un foc de armă în apărarea ei. Opinia publică occidentală s-a speriat. Temându-se de un atac sovietic, cinci țări vest-europene au format o alianță pe 50 de ani care prevedea cooperarea economică și militară. Tratatul de la Bruxelles, din 17 martie 1948, semnat de Marea Britanie, Franța și de grupul Benelux, a fost precursorul unei noi alianțe de securitate care era pe cale de a se coagula.

Lovitura finală a venit în Germania. Consiliul Economic German își pregătea noile planuri. Propunerile-cheie vizau o reformă valutară radicală, care implica o rată de schimb de zece mărci germane ale vechiului Reich la o marcă germană nouă, și o nouă bancă centrală – Bank Deutscher Länder (strămoșul Bundesbak). Comisarul sovietic, mareșalul Sokolovski, nici nu a vrut să audă. În 20 martie 1948, el și adjuncții lui au părăsit Comisia Aliată de Control și nu a mai revenit niciodată. Marea Alianță luase sfârșit.

Stalin ajunsese la momentul în care abținerea nu mai aducea profit. Diplomația sovietică nu reușise nici să-i convingă pe americani să părăsească Europa, nici să prevină integrarea crescândă a zonelor occidentale ale Germaniei. Cu asistență activă din partea americanilor, Europa de Vest nu putea decât să crească în forță. Sosise deci vremea ca

ursul sovietic să-şi arate colţii. Armata sovietică nu putea risca un asalt direct, dar îşi putea demonstra controlul asupra oraşului Berlin, vulnerabil şi un simbol foarte puternic. În 1 aprilie 1948, patrule sovietice au început să intervină în traficul de pe coridorul care lega Berlinul de zonele occidentale, dar fără rezultat. În 18 iunie au fost introduse marca germană şi Banca BDL. Din punctul de vedere al comuniştilor, aceasta a reprezentat un act de agresiune; în ziua de 24, trupele sovietice au izolat complet Berlinul, pentru a-şi salva zona de invazia mărcii germane. Capitala Germaniei se afla în blocadă şi a rămas astfel timp de 15 zile. Începuse Războiul Rece.

Europa de Vest, 1945–1985

Europa Occidentală postbelică este uşor de definit: ea era formată din ţări care nu fuseseră ocupate de armata sovietică şi care nu se aflau sub controlul comuniştilor. Aceste ţări aparţineau totuşi de două grupuri distincte. Unul era cel al statelor neutre, rămase în afara diferitelor asocieri militare şi economice ale vremii; celălalt era grupul mai mare format din acele ţări care deveniseră membre fie ale Organizaţiei Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), fie ale Comunităţii Economice Europene (EEC), fie ale ambelor (vezi anexa III, p. 1084).

Europa Occidentală se mai distingea şi prin faptul că în 1945 era încă baza imperiilor coloniale ale lumii. Într-adevăr, cu excepţia SUA şi a Uniunii Europene, al căror imperialism nu era conform tipului tradiţional, nu existau puteri imperialiste care să nu fie vest-europene. Germania fusese văduvită de coloniile ei în 1919. Italia suferise aceeaşi soartă în 1946. Imperiile britanicilor, olandezilor, francezilor, belgienilor şi portughezilor erau în mare parte intacte. Dizolvarea acestor imperii în primele decenii postbelice au reprezentat elementul fundamental pe scena europeană în schimbare. Decolonizarea era o precondiţie necesară pentru apariţia unei noi Comunităţi Europene, cu parteneri democratici şi egali.

Pe parcursul şi imediat după al Doilea Război Mondial multe state imperialiste europene speraseră că vor putea fi în stare să-şi menţină sau să-şi reconstituie imperiile. „Nu am devenit prim-ministru al Majestăţii Sale, a declarat Churchill, ca să prezidez asupra lichidării Imperiului Britanic". Dar aşa a făcut.

Existau multe motive pentru care, în 1945, menţinerea imperiilor Europei devenise practic imposibilă. Mai presus de orice, elitele popoarelor coloniale, multe dintre ele şcolite în Europa, învăţaseră principiile naţionalismului şi democraţiei de la stăpânii lor şi acum îşi cereau cu tărie independenţa. Legăturile dintre colonii şi ţara-mamă se şubrezise în timpul războiului. Nu mai existau resursele disponibile pentru a le reface în mod forţat şi nici nu mai exista voinţa de a perpetua regula dominaţiei unei rase asupra alteia. SUA, de care depindea acum Europa Occidentală, se opunea cu tărie colonialismului de stil vechi, aşa cum se opunea şi ONU. Imperialismul nu mai era nici viabil, nici respectabil. Principala chestiune era dacă imperialiştii se vor pleca sub vântul schimbării sau vor încerca să i se opună. Nimic nu relevă mai bine prăpastia dintre Europa de Vest şi Europa de Est în această etapă. Exact în momentul în care Uniunea Sovietică îşi extindea şi îşi consolida imperiul asupra popoarelor est-europene, guvernele imperialiste din

Europa de Vest căutau cu disperare mijloacele pentru a le demantela pe ale lor. Dintr-un motiv oarecare aceste aspecte gemene ale imperialismului european sunt arareori discutate sub același titlu.

Procesul de decolonizare a fost extrem de complex și multe dintre complicații au decurs din condiții care nu depindeau de Europa. Fiecare imperiu însă avea propriul lui etos; fiecare deținea o serie de teritorii care mergeau de la dominioane autoguvernate la colonii și administrații fiduciare; și fiecare făcea uz de grade diferite de forță militară. Cu excepția Marii Britanii și a Portugaliei, toate puterile imperiale fuseseră învinse și ocupate în timpul războiului și nu porneau de pe o poziție puternică.

Imperiul Britanic, ocupând o suprafață de aproximativ 125 de ori mai mare decât Marea Britanie, era deja într-un stadiu avansat de transformare. Toate „dominioanele albe" erau deja complet independente încă din 1931; iar multe posesiuni ale coroanei erau acum pregătite pentru autoconducere sau pentru administrare locală. Din cei 250 000 de angajați ai Biroului Britanic Colonial în 1945, numai 66 000 proveneau din Marea Britanie. Cazul test era India, un subcontinent cu o populație de 400 de milioane, unde campania de rezistență nonviolentă al lui Gandhi atrăsese atenția lumii întregi. Guvernul britanic laburist a decis să-i acorde Indiei independența necondiționată. În 15 august 1947, ultimul vicerege a primit onorul la Delhi, în timp ce rajahul privea pentru ultima oară coborârea drapelului britanic. India, Pakistan, Birmania și Ceylon au devenit state independente. A avut loc un dezmăț de masacre intercomunale între musulmani și hinduși, dar niciunul nu i-a vizat direct pe britanici.

Câteva dintre teritoriile dependente mai mici au provocat tulburări mult mai mari. În luna mai 1948, Marea Britanie i-a înapoiat ONU mandatul pentru Palestina, după ani de violențe provocate atât din partea teroriștilor sioniști, cât și de la rebelii arabi. În Malaya insurecția comunistă a durat din 1948 în 1957; în Cipru, războiul împotriva organizației EOKA, între 1950 și 1960; în Kenia campania mau-mau a durat între 1952 și 1957; în Egipt luptele au culminat cu Criza Suez, între 1952 și 1956; în Rodezia de Sud (Zimbabwe) starea de urgență privind Declarația Unilaterală de Independență a populației albe a durat între 1959 și 1980. În alte zone ale Africii un șir de acte pașnice de independență a început cu acela din Ghana în 1957 și Nigeria, în 1960. La finele acestui proces apropape toate fostele colonii ale Marii Britanii se alăturaseră Commonwealth-ului, o asociație voluntară fondată inițial pentru dominioanele autoguvernate. Africa de Sud a ieșit din asociație în 1961, Pakistan, în 1973. Funcțiile administrative reziduale ale Biroului Commonwealth-ului au fost transferate în etape către Foreign Office (FCO) până în 1968. Taxele vamale preferențiale ale Commonwealth au fost eliminate în 1973. Dizoluția celui mai mare imperiu al lumii s-a încheiat esențialmente în intervalul unui sfert de secol.

Imperiul Olandez, de 55 de ori mai mare decât Olanda a fost desființat dintr-o singură lovitură. Indiile de Vest Olandeze nu au fost niciodată redobândite efectiv de olandezi după ocuparea niponă din 1941–1945. Republica Indonezia a fost confirmată în 1950.

Imperiul Francez, de 19 ori mai mare decât Franța, și-a dat sfârșitul în agonie. Mulți dintre locuitorii coloniilor aveau cetățenie franceză deplină; iar câteva regiuni din nordul Africii, cu populații franceze extinse, au format parte integrală din Franța metropolitană. Umilite în perioada războiului, guvernele franceze s-au simțit obligate să-și reafirme autoritatea și au dispus de suficientă forță militară pentru a-și face înfrângerea foarte costisitoare. Tunisia și Maroc s-au desfăcut fără probleme în 1951, așa cum s-a întâmplat

şi cu mandatele levantine ale Siriei şi Libanului. În Indochina însă a avut loc un război de opt ani în Viet-Cong, până când dezastrul de la Dien Bien Phu din luna mai 1954 a silit Parisul să predea regiunea unui imprudent Washington. În Algeria a avut loc un alt război sângeros, pe durata a opt ani, împotriva FLN, care pe parcurs a distrus A Patra Republică şi s-a încheiat cu dramatica acordare a independenţei de către generalul de Gaulle, în luna mai 1962. Preocupată cu războiul algerian, Franţa îşi eliberase celelalte colonii africane.

Imperiul Belgian, de 78 de ori mai mare decât Belgia, s-a prăbuşit în 1960, când Congo a încercat să urmeze exemplul vecinilor lui ex-francezi. Mişcarea a fost destul de nepregătită. Secesiunea provinciei Katanga a provocat un război civil în care mii de oameni şi-au pierdut viaţa, printre care Patrice Lumumba, sponsorizat de sovietici, şi secretarul-general al ONU, Dag Hammarskjöld.

Imperiul Portughez a rezistat cel mai mult. Angola, care singură era de 23 de ori mai mare decât Portugalia, s-a separat în 1975, împreună cu Mozambic şi Goa.

Toate fostele colonii ale Europei, cu o singură excepţie, au fost eliberate. În 1945 Italia a înapoiat Greciei arhipelagul Dodecanez. Malta şi-a obţinut independenţa de la britanici în 1964. Doar o mână de teritorii au rămas, printre care Gibraltar, care stătea sub ameninţarea unei preluări din partea Spaniei, Insulele Falkland (britanice), sursa conflictului anglo-argentinian din 1983 şi Insulele Marchize (franceze), zona unde Franţa executa testele nucleare. Hong Kong (britanic) urma să fie returnat Chinei în 1997, iar Macao (portughez), în 1999.

Efectele decolonizării au fost aproape la fel de profunde asupra fostelor state imperialiste ca şi asupra fostelor colonii. Fostele puteri imperialiste au coborât la acelaşi statut ca şi celelalte state suverane ale Europei, făcând astfel mai puţin problematică o eventuală uniune. Şi-au pierdut multe dintre beneficiile economice de care se bucurau în mod tradiţional, mai ales în privinţa materiilor prime ieftine şi a pieţelor coloniale captive. Au scăpat, totuşi, de povara apărării şi administrării posesiunilor îndepărtate. Fiecare dintre ele au păstrat legături culturale şi personale puternice cu popoarele Asiei şi Africii, care acum au putut să trimită valuri de imigranţi voluntari pentru a se alătura forţei de muncă a „vechii patrii". În deceniile postimperialiste în Marea Britanie au sosit mult mai multe persoane din subcontinentul indian sau din Caraibe, ca şi musulmani în Franţa, decât vreodată înainte. Problemele rasiale ale imperiilor au fost şi ele importate odată cu aceşti oameni. Decolonizarea Occidentului a fost urmărită de Europa de Est cu un amestec de surpriză şi invidie. Propagandei oficiale i-a fost greu să salute mişcările de eliberare naţională de pe îndepărtatele continente fără temerea că astfel le va da idei şi propriilor supuşi. Cetăţenii obişnuiţi se întrebau de ce li se făcea atât de multă publicitate arabilor, vietnamezilor şi congolezilor. Cei mai inteligenţi se întrebau dacă decolonizarea nu s-ar putea aplica şi lor. Pentru aceasta, aveau însă de aşteptat până în epoca lui Mihail Gorbaciov (vezi mai jos).

Odată ce a fost formulată Doctrina Truman, a devenit necesară crearea instituţiilor oficiale care să coordoneze implicarea SUA în sistemul de apărare şi de securitate al Europei. Blocada Berlinului nu a făcut decât să sublinieze urgenţa lor. Miniştrii de externe a nouă ţări vest-europene s-au alăturat SUA şi Canadei în cadrul unui tratat prin care în 4 aprilie 1949 lua fiinţă NATO.

Într-un fel, NATO poare fi considerat înlocuitorul fostei Mari Alianțe: era centrat pe același parteneriat anglo-american ce data din 1941. Într-o primă instanță i-a alăturat pe anglo-americani semnatarilor mai vechiului Tratat de la Bruxelles, împreună cu Italia, Portugalia, Danemarca, Islanda și Norvegia, mai târziu a fost extins pentru a include Grecia și Turcia (1952), Germania Federală (1955) și Spania (1982). NATO era condus de un comitet, Consiliul Nord-Atlantic, cu sediul la Bruxelles, având propriul secretar-general. Comandamentele lui militare regionale, cu trupe aeriene, terestre și maritime, acopereau rutele transatlantice dintre America de Nord și Europa și toată lungimea Cortinei de Fier, de la Nordkapp la Marea Neagră. A reprezentat instrumentul cel mai important pentru „îngrădirea" URSS, percepută acum drept principala amenințare la pacea Europei. Misiunea NATO a durat 40 de ani și a fost dusă la îndeplinire cu indiscutabil succes.

Prima sarcină a NATO a fost spargerea Blocadei Berlinului – ceea ce a și făcut, literalmente aproape și fără probleme. Bazându-se pe superioritatea aeriană, șiruri succesive de avioane britanice și americane de transport au preluat sarcina aprovizionării unui oraș cu 2 milioane de suflete cu întregul necesar de combustibil, alimente și materii prime. Acțiunea aeropurtată a avut nevoie de 277 264 de zboruri; în punctul de maxim, câte un avion cu încărcătură plină ateriza pe aeroportul Tempelhof la fiecare minut. În fiecare zi, 8 000 de tone de provizii erau paraşutate. Până la sfârșit, se construiseră zeci de piste de aterizare îndreptate spre est pe întinsul Germaniei Federale, unde popularitatea puterilor occidentale atinsese cote maxime. Sovieticii nu puteau decât să asiste cu o furie mută, până când, în 12 mai 1949, au ridicat blocada.

La acel moment însă pregătirile pentru crearea unei Republici a Germaniei de Vest separate erau deja foarte avansate. În luna iulie a anului anterior, la Frankfurt, aliații prezentaseră recomandările lor premierilor landurilor regionale, solicitând crearea unui consiliu constitutiv și a unui proiect de constituție federală. Liderii germani reticenți fuseseră tentați să susțină o Germanie unită, dar Blocada Berlinului au înlăturat aceste rețineri. *Grundgesetz* sau Legea fundamentală a fost votată în săptămâna în care s-a încheiat blocada, iar alegerile au avut loc în luna august. Konrad Adenauer a ocupat funcția de prim cancelar federal cu o majoritate de voturi. Bundesrepublik, cu capitala la Bonn și-a ocupat locul de stat suveran cu cea mai mare populație din Europa de Vest.

Era probabil inevitabil ca Uniunea Sovietică să nu răspundă cu aceeași monedă. Republica Democrată Germania (RDG) a oferit cadrul oficial pentru dictatura deja existentă a SED și a fost înființată în luna octombrie 1949, cu capitala în Berlin (de Est). Berlinul de Vest, ocupat încă de aliații occidentali a rămas o enclavă cu statut disputat, o portiță prin care mii de refugiați au continuat să-și caute libertatea în Occident. Amintirea unei Germanii unite s-a retras și mai mult în trecut.

Viața politică în Europa de Vest a reînceput având ca fundament angajamentul față de principiile democrației liberale și credința larg răspândită în suveranitatea absolută a statului național. Monarhiile au supraviețuit în Scandinavia, Țările de Jos și în Marea Britanie, dar numai ca totemuri naționale. Exista un foarte mare interes pentru democrația anglo-americană și în primii ani postbelici, o admirație față de Uniunea Sovietică. Repulsia față de fascism a inhibat curentele de opinie naționaliste, a propulsat partidele care promovau reforma socială și au făcut din comunism o alternativă respectabilă. Reprezentarea proporțională și guvernarea unor coaliții pluripartite au fost cele mai des întâlnite. Spania și Portugalia nu fuseseră implicate în conflagrație și au fost singurele

ţări unde fascismul antebelic a persistat. Se pot observa trei tendinţe generale: creşterea democraţiei creştine, tribulaţiile socialismului şi declinul comunismului.

Creştin-democraţia care înainte de război dovedise adeseori accente confesionale şi clericale acum luase o nouă direcţie, eliberată de patronajul ecleziastic, adesea controlat de foştii catolici de centru-stânga. Avea o „aripă de stânga" legată de sindicatele catolice şi o „aripă de dreapta" care nu avea astfel de legături; zona de mijloc era ocupată de agenţii de partid. În Italia, Democrazia Cristiana (DC) condusă iniţial de De Gasperi era profund dezbinată de faţiuni, dar treptat şi-a găsit calea spre formarea unui sistem naţional. În Franţa, Mişcarea Republicană Populară (MRP) a fost creată în 1944 sub conducerea lui Georges Bidault şi a fraţilor Schuman, dar a suferit din pricina rivalităţii cu Adunarea Poporului Francez (RPF) a lui de Gaulle, partidul cel mai important. În Germania de Vest, CDU al dr. Adenauer a devenit încet cea mai importantă forţă politică. Adenauer era un conservator de şcoală veche, întemeiată pe mottoul „fără experimente". Parteneriatul lui cu Ludwig Erhart, un adept al economiei sociale de piaţă, a fost totuşi o combinaţie câştigătoare. În mod cu totul excepţional, Partidul Popular Catolic din Olanda a rămas o grupare confesională. La fel de excepţional, Marea Britanie nu a avut niciun fel de tradiţie creştin-democrată.

Socialismul european a fost deosebit de înclinat spre fragmentare şi a suferit frecvent din cauza concurenţei comuniştilor. Social-democraţia postbelică a renunţat la accentul antebelic pus pe lupta de clasă şi a presat, în schimb, pe dreptatea socială şi respectarea drepturilor omului în interiorul sistemului capitalist. Socialiştii italieni conduşi de Pietro Nenni au făcut manevre pe zona de centru, între DC şi comuniştii puternici. În Franţa, PSF, în frunte cu Guy Mollet, s-au distanţat de dogmatismul antebelic, dar nu s-au bucurat de prea mare succes înainte de epoca François Mitterand din perioada anilor 1970–1980. Şi în Germania de Vest SPD, al cărui program Godesberg din 1959 a rupt cu tradiţiile proletare, a rămas în opoziţie până spre sfârşitul anilor 1960. Din nou, Partidul Laburist din Marea Britanie, o „biserică încăpătoare" pentru multe şi diferite tendinţe, a reprezentat un caz atipic.

Partidele comuniste vest-europene, importante iniţial, au intrat rapid în declin după 1948. În mod normal ele au primit instrucţiuni şi susţinere financiară de la Moscova. Au avut o puternică aripă intelectuală care nu se potrivea prea bine cu baza proletară de partid şi care s-a dezintegrat treptat, pe măsură ce a fost dezvăluită enormitatea crimelor lui Stalin. Au rămas puternice numai în Italia şi Franţa, unde au obţinut cu regularitate 20–25% din voturi, formând un bloc solid care a raliat toate celelalte partide împotriva lor. În Italia, au jucat un rol efectiv în guvernarea locală, administrând cu succes oraşe cu adevărat burgheze precum Bologna. În Franţa, au realizat până la urmă un scurt moment de „coabitare" cu socialiştii, în 1980–1981, înainte de a decădea definitiv.

Politica franceză postbelică a fost marcată de disensiunile dintre A Patra Republică (1946–1958), întemeiată imediat după eliberare şi A Cincea Republică. Ele au fost puternic influenţate de figura impozantă a lui Charles de Gaulle, care a revenit în triumf ca premier în 1944–1946, s-a retras dezgustat timp de doisprezece ani, a condus ca preşedinte între 1958 şi 1969 şi a lăsat după moarte o trainică moştenire. De Gaulle, deşi democrat, a fost un susţinător al necesităţii unui guvern puternic şi un gardian gelos al suveranităţii franceze – un antibritanic, antiamerican şi, iniţial, atât antigerman, cât şi împotriva CEE. A Patra Republică a fost marcată de *immobilisme*, „paralizia politică" provocată de atacurile comuniştilor şi ale extremei de dreapta – adepţii poujadismului –,

precum şi de o succesiune de efemere şi instabile guverne de coaliţie. În medie, la fiecare şase luni exista un nou prim-ministru. Republica a fost temporar salvată după 1947 de succesul RPF, formaţiunea gaullistă care a acţionat ca forţă patriotică de unitate, dar a fost distrusă de conflictul din Indochina, de Criza Suez şi de Războiul algerian. A Cincea Republică s-a născut în 1958, când de Gaulle a fost rechemat de la Colombey-les-Deux-Églises pentru a înăbuşi revolta ofiţerilor din Algeria. Aceasta avea toate datele unei lovituri militare de stat care s-ar fi putu întinde până la Paris. Republica a introdus un sistem prezidenţial puternic, independent de Adunarea Naţională şi care controla formarea guvernelor. În vara anului 1968 a fost martora unei crize majore, cu spectaculoase lupte de stradă între forţele de poliţie şi demonstranţii din Paris; dar a fost depăşită. Sub conducerea succesorilor lui de Gaulle, Georges Pompidou, 1969–1974, Valéry Giscard d'Estaign, 1974–1981, şi a socialistului François Mitterand, din 1981, republica şi-a regăsit liniştea şi o prosperitate crescândă. Eşecurile Republicii a Patra i-au transformat pe mulţi dintre politicienii francezi în adepţi angajaţi ai federalismului european. Poziţia ei de forţă a dus la fricţiuni importante în interiorul Comisiei Europene (vezi mai jos) şi în 1966, la retragerea Franţei de la comanda militară integrată a NATO.

În perioada 1962–1963 generalul de Gaulle a luat totuşi o decizie importantă şi cu un efect de durată. El a hotărât nu doar să facă din reconcilierea franco-germană cheia de boltă a politicii franceze, ci să-i confere acestei reconcilieri şi un cadru instituţional. Aflat într-un turneu în Germania de Vest el a felicitat tinerii germani pentru că sunt „copiii unui popor măreţ", a pus în contrast „marile crime ale Germaniei cu marile ei suferinţe" şi a lăudat „comorile de curaj, disciplină şi organizare" ale acestei ţări. A redat astfel Germaniei respectul de sine. Prin Tratatul de la Élysée, semnat împreună cu cancelarul Adenauer în luna ianuarie 1963, a stabilit o „relaţie specială" cum nu avea niciuna dintre celelalte naţiuni europene. De la acea dată un program cuprinzător de cooperare franco-germană în domeniile relaţiilor externe, apărare, învăţământ şi tineret, cimentat prin întâlniri regulate între şefii celor două state, a asigurat singura sursă consecventă de leadership în Europa de Vest.[15] [DOUAUMONT]

Politica italiană postbelică a dovedit timp îndelungat aceleaşi neajunsuri ca şi A Patra Republică franceză fără a produce însă un de Gaulle care să-i sară în ajutor. După abolirea monarhiei în 1946, continuitatea politică s-a întemeiat pe un puternic consens împotriva revenirii la fascism, pe fixarea pe poziţii a creştin-democraţilor, care au participat în toate guvernele de după război, şi pe vitalitatea politicilor municipale şi regionale. Consecvenţa politicii de stat a contrastat remarcabil cu instabilitatea cabinetelor. Polarizarea poziţiilor stângii anticatolice şi anticlericale, dominată de comunişti, şi ale dreptei conservatoare a generat destul de multă violenţă. Terorismul Brigăzilor Roşii a culminat cu asasinarea prim-ministrului în 1978 şi cu acţiunea antiteroristă care a ucis multe persoane în timpul atentatului cu bombă de la Bologna, în 1980. Au existat divergenţe importante între nordul prosper, mai ales Torino şi Milano, şi sudul înapoiat şi dominat de Mafia, care părea impermeabil la reforme. Economia italiană şi-a revenit foarte încet de pe urma distrugerilor din perioada războiului, dar a făcut paşi rapizi în cadrul CEE. Succesul economic a compensat minusurile economice. Italia a devenit un membru NATO activ şi a reprezentat bastionul de apărare pentru Frontul de Sud din Mediterana şi baza Flotei a VI-a americane de la Napoli. Slăbiciunile politicii interne au întărit aderarea Italiei la federalismul european.

După 1949, politica vest-germană a fost una aridă, dacă e să spunem cinstit – ceea ce a fost, poate, un semn al eficienței acesteia. După șaptesprezece ani de supremație a CDU sub conducerea lui Adenauer și Erhard, au urmat începând cu 1966 trei ani de guvernare în coaliție, apoi o lungă perioadă de dominație a SPD sub Willy Brandt (1969–1974) și Helmut Schmidt (1974–1982), apoi din nou a venit la putere CDU, după 1982, avându-l cancelar pe Helmut Kohl. Constituția a creat o Bundesbank independentă de guvernul federal, păstrând și asigurând în același timp puteri extinse guvernelor regionale ale landurilor (unele anterioare Bundesrepublik). Autoritățile centrale de la Bonn s-au bucurat de libertatea de a se concentra asupra rolului lor de coordonare internă și asupra afacerilor externe. În parlamentul federal, reprezentarea proporțională a sistemului de la Weimar a fost amendată astfel încât să se minimizeze influența perturbatoare a partidelor marginale. Sindicatele, remodelate după îndrumările britanice, s-au dovedit a fi mai eficiente decât în Marea Britanie chiar. Deși Germania avea să se reînarmeze după intrarea în NATO, politica defensivă a rămas profund dependentă de conducerea americană. *Wirtschaftswunder* sau „miracolul economic" din anii 1950 (vezi mai jos) au atras stabilitate, prestigiu și prosperitate, ajutând în mare măsură la reabilitarea țării. Adenauer a progresat pas cu pas, oferind parteneriatul german la schimb cu concesiile din partea aliaților. Germania de Vest și-a dobândit statutul de țară suverană în 1952, a devenit membră deplină a NATO în 1955, membră în CEE, în 1956 și membră a ONU, în 1973. După aceea scena politică s-a animat sau tulburat grație activităților cu bună publicitate ale mișcării antinucleare, a ecologiștilor „Verzi" și, pentru un timp, a grupării teroriste Baader-Meinhof. Deceniile de confruntări cu Germania Democrată s-au schimbat după 1970 datorită Ostpolitik (vezi mai jos) și au fost încununate de succes în 1990, prin reunificare. Timp de ani buni, Germania de Vest fusese înfățișată ca un gigant economic și un pigmeu politic. Nu era pe de-a-ntregul drept, dar povara istoriei i-a inhibat fără doar și poate o poziție de forță și i-a predispus pe mulți dintre germani la o poziție favorabilă ideii unei Europe unite. Criticii erau îngrijorați de ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă prosperitatea Germaniei ar fi pălit. „Dictatura germană a eșuat, scria un istoric în 1969, dar democrația germană nu este încă sigură."[16] Îngrijorări similare ar putea apărea și după reunificare.

Politica Marii Britanii după război a trebuit să facă față unei țări a cărei identitate tradițională se dezintegra în tăcere. Era dominată de balansul sistemului bipartit de la Westminster, de activitatea cu frâne periodice a economiei și, mai presus de toate, de lunga căutare pentru un rol postbelic al Marii Britanii. În luna iulie 1945, victoria dramatică în alegeri a Partidului Laburist a introdus principiul statului bunăstării pe scară largă și o economie de tip mixt, unde sectorul privat și cel naționalizat, bine echilibrate, întrau în concurență. În următoarea jumătate de secol, trei guverne laburiste au condus timp de 17 ani în total, iar trei guverne conservatoare (până în 1992), timp de 30 de ani. Grație puterilor dictatoriale ale majorității parlamentare, fiecare program de guvernare a tins să fie răsturnat de partidul succesor. Poziția extrem de puternică a sindicatelor, de exemplu, care fuseseră încurajate de guvernele laburiste, a fost anihilată de politicile antisindicale ale conservatorilor din anii 1980. Tentativele unor diferite „a treia parte" de a pune capăt duelului steril – de liberali, de social-democrați, la începutul anilor 1980, și de la democrați – au eșuat în mod repetat. Performanțele fluctuante ale economiei au creat un climat de pierdere treptată a încrederii. Lunga domnie monetaristă a lui Margaret Thatcher (1979–1990) a adoptat un stil contabilicesc autoritar pentru a instaura disciplina în toate

domeniile pe care guvernul le putea atinge. Efectul, poate nu intenționat, a fost acela de a crea un grad neobișnuit de putere centralizată, care aproape elimina opiniile administrațiilor locale și ale regiunilor. Multe instituții britanice rămâneseră nemodificate din timpuri pe care nu și le mai amintea cineva; iar o succesiune de episoade dizgrațioase sau provocatoare de disensiuni în City-ul londonez, în cadrul poliției, al familiei regale și al Bisericii Angliei au accentuat sentimentul de autoritate în declin. Societatea britanică era din ce în ce mai polarizată: prosperitatea relativă a noii „culturi antreprenoriale" era însoțită de decăderea zonelor mai sărace din suburbii și a subproletariatului deznădăjduit care le locuia, de căderea standardelor în învățământ și de crima juvenilă. Coeziunea statală fusese și ea zdruncinată: o tendință inițială spre separatism național manifestă în Țara Galilor și în Scoția în anii 1970 a fost verificată în cadrul unor referendumuri care au susținut statu-quoul. Începând cu 1969 un posibil război în Irlanda de Nord a reclamat o prezență militară puternică care a pus capăt autoguvernării regionale. Separatismul scoțian a renăscut ca reacție la poziția anglo-centristă a guvernelor conservatoare succesive. La momentul când mâna forte a doamnei Thatcher a dispărut, exista o conștientizare pe scară largă a crizei democrației britanice.

Pe măsură ce imperiul dispărea, totuși, principala dilemă a Marii Britanii rezida în nevoia de a alege între „relațiile speciale" precare pe care le avea cu SUA și perspectiva unor legături mai strânse cu vecinii ei europeni. Înclinația firească era să obțină ce e mai bun din ambele variante: să acorde SUA și NATO un sprijin dezinteresat și să se alăture Comunității Europene. Cu puțin noroc, Marea Britanie putea combina maximum de beneficii economice cu o pierdere minimă a suveranității sale și a legăturilor ei istorice. Generalul de Gaulle a ghicit această stratagemă și a blocat-o. După moartea sa, intrarea Marii Britanii în CEE a fost negociată cu succes. Spre sfârșitul anilor 1980 a revenit vechea dilemă; mai devreme sau mai târziu, britanicii vor fi forțați să aleagă. Ultraconservatorii britanici se temeau că Regatul Unit ar putea să-și piardă sufletul; cei care îi criticau argumentau că problemele interne nu puteau fi rezolvate decât în context european.[17] În acea confuzie unii se întrebau dacă Regatul Unit va mai supraviețui suficient cât să-și aniverseze trei sute de ani de existență.

Franța, Italia, Germania Federală și Marea Britanie – fiecare cu populații de peste 50 de milioane de locuitori – erau de departe cele mai mari state ale Europei Occidentale. Țările mai mici își puteau exercita cel mai bine influența alăturându-se unor asociații regionale. Belgia, Olanda și Luxemburg își coordonau informal politicile încă de la finalul conflagrației; ele au constituit Uniunea Economică Benelux în 1958. Marcată de disensiuni etnice, Belgia s-a transformat singură într-o uniune federalizată a trei provincii autonome – Flandra, Bruxelles și Valonia. În Scandinavia, Danemarca, Norvegia și Islanda, toate membre NATO, s-au alăturat Suediei și Finlandei, ambele neutre, în Consiliul Nordic, format în 1953. În politicile lor interne predominau diferite tipuri de democrații sociale. În general, cu cât un stat era mai mic, cu atât mai mare era pentru el miza într-o eventuală uniune europeană.

Fascismul european, deși periferic, a dispărut foarte încet. Regimul Salazar din Portugalia nu a fost răsturnat decât în 1974. Regimul lui Franco a supraviețuit în Spania până la moartea lui Caudillo, în 1975. În Grecia, profund divizată de conflictul cipriot, o juntă a coloneilor a acaparat puterea între 1967 și 1974. Tranziția Spaniei de la fascism la democrație a ridicat relativ puține probleme. Un program de reformă economică datând de la începutul anilor 1960 a înlăturat constant multe discrepanțe. Renașterea

monarhiei, în persoana regelui Juan Carlos a oferit o sursă crucială pentru conducerea politică; a existat și un consens public puternic în favoarea admiterii Spaniei în instituțiile vest europene. Susținerea americană a reprezentat un alt factor. Drept urmare, deși negocierile între Bruxelles și Madrid au durat mult și, în unele momente au fost precare, 141 de sesiuni au fost suficiente pentru ca Spania să obțină accesul în EEC, în 1983, la un an după ce se alăturase NATO. Contrar predicțiilor mai sumbre, integrarea unei economii presupus mai înapoiate s-a dovedit a fi practic fără nicio problemă.

Viața culturală a Europei occidentale a fost condiționată de climatul de liberalism politic, de marile progrese în domeniul tehnologiei și al mass media și de un val uriaș de importuri americane. Efectul general s-a observat în slăbirea constrângerilor convenționale și, într-un anume grad, în reducerea particularităților cu caracter național. Libertatea artelor și a științei a fost considerată a veni de la sine. Pluralismul opiniilor era o normă.

În filozofie, existențialismul lui Martin Heidegger (1889–1976) și al lui Jean Paul-Sartre (1905–1980) a ajuns la modă după război, în timp ce în zona anglofonă adepții lui Ludwig Wittgenstein (1889–1951), un austriac activ în Cambridge, credeau că logica pozitivistă a făcut ca orice altă filozofie să devină redundantă. În Franța, cei devotați lui Jacques Derrida (n.1930) și metodei lui de deconstrucție își imaginau că întreaga gândire raționalistă putea fi demontată și i se putea demonstra lipsa de semnificație. Marxismul a fost la modă în cercurile intelectuale timp de vreo douăzeci, treizeci de ani, ceea ce a condus la așa numita „mare confruntare" dintre intelectualii marxiști, hrăniți din gândirea lui Gramsci, Lukacs și Bloch, și criticii acestora. Critica având efectele cele mai devastatoare a fost aceea venită din partea fostului marxist Leszek Kolakovski (n.1927), a cărui lucrare intitulată *Principalele curente ale marxismului* (1978) a servit atât ca manual, cât și ca necrolog al acestei filosofii. Mișcarea feministă europeană și-a primit manifestul în scrierea *Al doilea sex* (1949) de Simone de Beauvoir. Sartre scrisese: „Iadul sunt ceilalți". Partenera sa, de Beauvoir, a scris: „Nu te naști femeie, ci trebuie să devii una". [LAUSSEL]

Respectul crescând pentru știință, o trăsătură foarte americană, a influențat toate ramurile de studiu. Științele sociale – psihologia, științele economice, sociologia, științele politice – au exercitat un efect profund asupra tuturor celorlalte discipline. Cele mai fructuoase alternative, poate, la tendințele aride ale vremii au fost, totuși, oferite de austriacul prin naștere Karl Popper (1904–1994). *Logica cercetării* (1934) scrisă de el a răsturnat asertiunile dominante legate de metoda științifică. Argumentul său, urmând exemplul lui Einstein, a fost că nicio cunoaștere nu este absolută sau permanentă și că ipotezele se stabileau cel mai bine prin căutarea dovezii falsității lor. Lucrarea sa, *Mizeria istoricismului* (1957) a demolat pretențiile științelor sociale de a formula legi care guvernează evoluția istorică. *Societatea deschisă și dușmanii ei* (1945) a fost folosită pentru a justifica democrația liberală pe care va ajunge să o vadă triumfând pe tot întinsul Europei.

În domeniul artelor curentul s-a întors până la urmă împotriva tendințelor de dezintegrare ale modernismului; amestecul „postmodernist" de nou și vechi a început să câștige teren. Festivalurile internaționale cum sunt cele de la Salzburg, Bayreuth sau Edinburgh au spart barierele naționale. Mediile de comunicare au proliferat. Într-o epocă a instrucției aproape generale, a înflorit presa independentă. Unor ziare de calitate cum sunt *The Times*, *Le Monde*, *Corriere della Sera*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* li s-au alăturat reviste de informare popularizată, tabloide de scandal și, începând cu anii 1960, pornografia oficializată. Cinematograful, radioul și tehnologia sunetului au lărgit substanțial

audienţa de masă şi au creat noi forme de artă, cum este *musique concrète*. Nimic nu se putea compara, totuşi, din punctul de vedere al nivelului de impact, cu televiziunea – care şi-a început oficial transmisiunile în decembrie 1944 în Franţa, în 1946 în Marea Britanie şi în 1952 în Germania de Vest.

Influenţele americane s-au făcut simţite în aproape toate domeniile, mai ales în filmele produse la Hollywood, în muzica de dans şi în vestimentaţia obişnuită. Stilurile la modă în rândul tinerilor şi „cultura pop", în care adolescenţii îmbrăcaţi în blue-jeans unisex ascultau jazz şi mergeau afectat imitându-şi idolii vedete de cinema sau rock, au devenit complet cosmopolitane şi valabile pe ambele coaste ale Atlanticului. Într-o lume determinată de publicitatea comercială neîngrădită, au început să se exprime temeri că „media înseamnă mesajul", cu alte cuvinte, că oamenii ar putea fi influenţaţi să creadă orice. Limba engleză americană – limba NATO, a ştiinţelor şi a culturii „pop" deopotrivă – a fost irezistibilă ca vehicul principal în comunicarea internaţională. „Frangleza" a fost condamnată oficial în Franţa; dar predarea şi folosirea din ce în ce mai mult a limbii engleze a ajuns să fie acceptată ca prioritate educaţională şi culturală în toate ţările vest-europene. Materialismul rece a ajuns, totuşi, să fie considerat drept unul dintre importurile americane cele mai insidioase. Este poate nedrept ca SUA să fie blamată pentru reducerea europenilor la nivelul unor animale economice; dar Willy Brandt exprima sentimente larg răspândite în această privinţă, atunci când a pus întrebarea: „Oare vrem noi, cu toţii, să fim americani?"

Viaţa socială postbelică a devenit mai relaxată şi mai egalitaristă decât înainte. Războiul acţionase ca un mare nivelator: vechile ierarhii de clasă, profesie şi origini familiale nu au dispărut pe de-a-ntregul, dar indivizii au devenit mai mobili, iar creşterea nivelului de trai a asigurat, ca şi în America, transformarea averii şi a veniturilor în principal criteriu al aprecierii statutului social. Motorizarea a avansat rapid, la fel ca şi adoptarea în masă a aparaturii de uz casnic. Până în anii 1970, majoritatea absolută a familiilor occidentale, inclusiv cele din clasa muncitoare, deţineau un automobil, o maşină de spălat şi un frigider şi vara îşi puteau face concediile în străinătate, pe plajele Mediteranei. Est-europenii puteau doar să privească invidioşi. În acelaşi timp, Politica Agricolă Comună (CAP) a Comunităţii Europene, care asigura mari subvenţii, a ajutat la redistribuirea veniturilor de la oraş spre zonele rurale. Începând cu anii 1960 mai multe milioane de ţărani au fost transformaţi în fermieri relativ prosperi. Satele primitive, mai ales din Franţa, Germania şi nordul Italiei, au fost rapid modernizate şi mecanizate.

Un număr de modificări structurale au lăsat o amprentă profundă pe atitudinile sociale. „Statul bunăstării" – care asigura un număr larg de servicii, cum ar fi Serviciul Naţional de Sănătate (1948) din Marea Britanie, schema model de pensionare din Germania de Vest sau proiectele HLM masive pentru locuinţe ieftine din Franţa – a înlăturat multe dintre neliniştile tradiţionale legate de sănătate, şomaj, lipsa de locuinţe şi bătrâneţe. El a contribuit însă şi la crearea unei forme de dependenţă psihologică în care oamenii pot să recadă într-un soi de lenevealâ, aşteptând ca statul să-i cocoloşească din faşă şi până la moarte. Cu siguranţă nu au fost eliminate problemele sărăciei, deosebit de dezamăgitoare într-o societate în general înstărită. Creşterile salariale au transformat masele în „consumatori" presaţi de o publicitate agresivă şi de emulaţia socială în a deveni mari cheltuitori. Consumerismul a alimentat desigur economia, dar a transformat progresul material într-un scop şi nu un mijloc; a ameninţat să reducă politica la o simplă dezbatere despre fur-

nizarea de bunuri; şi i-a învăţat pe tineri că proprietatea de bunuri, în sine, poate ea singură să ofere împlinirea. Pentru că punea dinaintea ochilor publicului o sumă de bunuri sclipitoare şi dezirabile, acesta era o formă mult mai bună de materialism decât aceea pe care o susţinea propaganda comunistă din Est.

„Revoluţia sexuală" a anilor 1960 a facilitat accesul general la pilulele contraceptive şi a distrus rapid moravurile convenţionale. A fost eliminat blamul social pentru relaţiile sexuale extramaritale, homosexualitate, divorţ şi concubinaj. În cele mai multe ţări a fost însoţit de recunoaşterea publică din partea homosexualilor, de decriminalizarea sodomiei nesilite în mediul privat, de relaxarea legilor privind pornografia şi obscenităţile şi de legalizarea pe scară largă a avortului. Au existat variaţii considerabile în ceea ce priveşte tempoul acestor schimbări, Danemarca situându-se în frunte, iar Irlanda la coada plutonului. A existat şi o puternică reacţie, mai ales în cercurile catolice, unde valorile fundamentale ale căsătoriei, familiei şi iubirii de aproape au fost considerate a fi ameninţate.

Viaţa religioasă a suferit un declin serios. Ororile din timpul războiului şi materialismul postbelic au distrus credinţa multor oameni. Credinţa practicantă a încetat să mai reprezinte o convenţie socială şi a fost lăsată pe seama înclinaţiilor particulare ale familiilor şi indivizilor. Bisericile pe jumătate pustii, din care lipseau şi enoriaşii şi clerul, puteau fi întâlnite nu doar în oraşe şi suburbii industriale, ci şi în zonele rurale. Anglia protestantă şi Franţa catolică au fost amândouă lovite crunt. Pentru prima dată în 1 500 de ani, creştinismul a devenit o credinţă minoritară

Una dintre soluţii era ecumenismul. Începând cu 1948 Consiliul Mondial al Bisericilor, cu sediul la Geneva, a reunit principalele biserici protestante şi ortodoxe, în scopul unei cooperări voluntare. Înaltele idealuri promovate nu au fost întotdeauna imune la politicile ticăloase.

La început Biserica romano-catolică a rămas distantă. În anii 1950 un experiment francez minor, cu „preoţi-lucrători" care munceau în industrie a fost suprimat de Vatican. Avansarea cardinalului Roncalli, o persoană de o radiantă umanitate, ajuns papa Ioan XXIII (1958–1963) a marcat cotitura spre o reformă cuprinzătoare. Enciclica sa *Pacem in Terris* se adresa, în mod excepţional, oamenilor de toate credinţele. *Mater et Magistra* dovedea preocuparea pentru bunăstarea socială universală. Papa a convocat al XXI-lea Conciliu Ecumenic al Bisericii Universale, cunoscut ca „Vatican II" şi a lansat cea mai radicală schimbare de direcţie de la Conciliul de la Trento încoace.

Vatican II, ale cărui patru sesiuni au durat din octombrie 1962 şi până în decembrie 1965, a fost etichetat ca „sfârşitul Contrareformei". În lupta dintre conservatori şi liberali, multe dintre reformele propuse au fost diluate sau respinse: declaraţia care îi absolvea pe evrei de acuzaţiile de deicid a fost aprobată în formă modificată; propunerile care favorizau metodele contraceptive moderne au fost blocate. Puterile curiei au fost însă diminuate; liturghia obligatorie în rit tridentin avea să fie înlocuită în cadrul ritului romano-catolic cu liturghii vernaculare; lumii laice i s-au acordat mai multe responsabilităţi; restricţiile privind mariajele interconfesionale au fost relaxate, iar ecumenismul a primit viza aprobatoare. Mai important chiar, a luat avânt un nou spirit, mai deschis, mai flexibil.

Printre mai multele organisme catolice, organizaţia Corpus Dei a atras din ce în ce mai multă atenţie. Fondată în 1928 de un preot spaniol, monseniorul José-Maria Escriva de Balaguer (1902–1975), organizaţia a exploatat rolul special conferit de Vatican II laicului. Când fondatorul ei s-a îndreptat cu viteză record către a fi canonizat, criticii

organizației au văzut în ea o forță sinistră și irațională în interiorul bisericii. Pentru susținători, ea era o mișcare nevinovată pentru regenerarea spirituală, a tineretului în special.

Avântul generat de papa Ioan XXIII a fost menținut și de cei doi succesori principali ai săi. Papa Paul VI (cardinalul Montini, 1963–1978) a fost primul papă care a plecat din Italia de pe vremea când Napoleon l-a deportat pe papa Pius VII. Enciclica sa, *Humanae Vitae* (1968), care a reafirmat interzicerea măsurilor contraceptive, i-a consternat pe liberali, însă pelerinajul lui la Constantinopol și Ierusalim, unde i-a îmbrățișat pe liderii ortodocși, a reprezentat o piatră de hotar. Au avut loc și câteva abordări timide ale anglicanilor și luteranilor. Ioan Paul II (cardinalul Karol Wojtyla, ales în 1978) a adăugat un farmec și o energie uriașe la agenda de lucru. Actor, lingvist și extraordinar globe-trotter, el a dus mesajul papalității prin toată lumea. În luna mai 1981, în Piața San Pietro, el a supraviețuit atentatului de asasinat pus la cale de un turc, posibil plătit de KGB. Implacabil ostil „teologiei eliberării", controlului contraceptiv și indisciplinei clerului, el a fost un tradiționalist înverșunat în unele aspecte. L-a suspendat pe profesorul Hans Küng (n.1928), teolog elvețian care a pus la îndoială dogma infailibilității papale, provocând îngrijorarea multor intelectuali catolici, iar reîntărirea învățăturilor Bisericii asupra eticii, așa cum a fost ea rezumată în *Veritatis Spendor* (1993), i-a ofensat pe „relativiștii" domeniului. Cu toate acestea, el a avut orizonturi largi și pline de compasiune. În Vest a intrat în bârlogul anglicanilor la Canterbury și a pledat personal pentru pace în Irlanda. În Est a jucat un rol vital în țara sa de origine, Polonia, subminând comunismul prin simpla forță a personalității sale și prin sprijinirea drepturilor omului. I-a ajutat pe lituanienii și ucrainenii uniați persecutați, și-a declarat respectul pentru ortodocși. Pentru popoarele captive ale blocului sovietic el s-a dovedit a fi farul cel mai statornic al speranței ce lumina dinspre Occident. Cu toată rezistența Bisericii ortodoxe ruse, care a boicotat Sinodul episcopilor europeni (1991) pe care l-a organizat, el a vizat reunirea Răsăritului și a Apusului. A fost profund dedicat unității acelei Europe care era creștină.

Contrar așteptărilor, populația Europei Occidentale a crescut mai rapid după război decât înainte (vezi anexa III, pag. 1084). Bunăstarea nu a împiedicat creșterea populației. În zece ani, pierderile din timpul războiului au fost recuperate rapid de explozia demografică. Populația celor 16 țări membre OECD a crescut de la 264 de milioane în 1940 la 320 de milioane în 1966 și la 355 de milioane în 1985. Elveția, țara cu cel mai mare venit pe cap de locuitor, a atins și ea cea mai mare rată a natalității: în 1950–1985 populația elvețiană aproape că s-a dublat. Revenirea Franței a fost deosebit de surprinzătoare: după timp de aproape un secol populația ei s-a păstrat aproape constant la 40 de milioane, în 1985 a ajuns la 55,2 milioane apropiindu-se de Marea Britanie sau Italia. Germania Federală a ajuns curând țara cu cea mai mare populație (61,1 milioane în 1985) și cel mai mare PIB. Rata natalității a scăzut, în general, din nou după anii 1960, provocând caracteristicele curbe descendente și ascendente în graficul generațiilor viitoare. Rata mortalității a scăzut însă și ea în mod constant. Aceste evoluții au afectat structura pe vârste a populației. Refugiații și imigranții au contribuit într-o proporție semnificativă la creșterile din Germania, Franța și Marea Britanie. În timp ce europenii antebelici erau predominant de vârstă mijlocie, europenii postbelici au numărat mase din ce în ce mai mari de bătrâni sau pensionari. Aceasta a reprezentat un declin dramatic al populației ocupate în agricultură, care în 1965 în CEE scăzuse la un total de 17%.

Sectorul cu cel mai mare succes în Europa Occidentală a fost cel al performanţelor economice. Viteza şi scara renaşterii economice după 1948 a fost fără precedent în istoria Europei şi neegalată niciunde într-o altă parte a lumii, în afară de Japonia. A fost un fenomen atât de spectaculos şi de neaşteptat, încât istoricii nu pot conveni uşor asupra cauzelor care l-au generat. Este mult mai uşor de descris, decât de explicat. Este limpede că se datora în bună parte startului asigurat de Planul Marshall, de continua interrelaţie cu SUA şi climatului de democraţie de tip liberal care era masiv în favoarea liberei iniţiative. El trebuie examinat şi în legătură cu progresele din domeniul ştiinţei şi tehnologiei, cu schimbările radicale survenite în agricultură, energie, transporturi şi în relaţiile industriale.

Planul Marshall a fost în esenţă un exerciţiu de tipul „pompei cu amorsă", care a asigurat lichidităţile necesare susţinerii financiare a comerţului şi industriei europene după ezitările creşterii postbelice. Nu a existat însă interes pentru modelul de pompă. Pentru a folosi o altă metaforă, a fost o transfuzie de sânge care a acordat economiilor ţărilor membre în OECD forţa de a-şi duce singure la capăt vindecarea. Câteva dintre cele mai mari companii americane au investit în Europa Occidentală încă din primele etape. Dupont, General Motors şi ulterior IBM au contribuit toate la crearea unui climat concurenţial transatlantic. Cu timpul, multe dintre multinaţionalele europene – Royal Dutch Shell, BP, EMI, Unilever – au ajuns cu adevărat capabile să răsplătească acest compliment.

Teoria şi practicile economice contemporane sunt în mare măsură rezultatul interacţiunii euro-americane. Revoluţia keynesiană în macroeconomie a stabilit deja că intervenţia guvernului joacă un rol vital în protejarea climatului de afaceri, în evitarea şomajului şi în gestionarea crizelor recurente prin ajustări ale politicii monetare, ratelor dobânzilor, valutei şi impozitării. În final, reacţia monetaristă împotriva lui Keynes s-a instalat inspirată de Milton Friedman. Europa Occidentală a participat de la bun început la sistemul monetar internaţional creat sub auspiciile anglo-americane, în cadrul Conferinţei de la Breton Woods, din luna iulie 1944, unde Keynes a fost şeful delegaţiei britanice. Instituţiile rezultate, Fondul Monetar Internaţional (FMI) şi Banca Mondială, ambele conduse de ONU, au avut parte de o puternică implicare europeană şi, într-o oarecare măsură, au concurat cu alte organisme, pur europene. În Europa de Vest, ca şi în SUA, era de la sine înţeles că politicile democratice erau o anexă necesară managementului eficient al unei economii de piaţă de succes.

Ştiinţa şi tehnologia au intrat într-o epocă în care au fost deopotrivă promovate prin finanţări de stat şi internaţionale uriaşe. CERN, Centrul European pentru Cercetări Nucleare (1953), ESRO, Organizaţia Europeană pentru Cercetări Spaţiale (1964) s-au numărat printre proiectele cele mai importante. Bugetele naţionale nu mai erau suficiente pentru operaţii costisitoare cum ar fi fabricarea de aeronave. Tehnicile agricole moderne au ajuns în cea mai mare parte a Europei Occidentale abia în anii 1950. În 1945 fermierii britanici erau neîntrecuţi în utilizarea tractoarelor; în anii 1960, ajunseseră să o facă până şi cei mai mici proprietari de terenuri de pe continent; au urmat tot felul de mecanizări, de îngrăşăminte artificiale şi de metode intensive. Marea Britanie şi Germania de Vest au rămas importatoare de alimente, dar Danemarca, Franţa şi Italia au devenit exportatori în masă. Începând cu anii 1960, Europa Occidentală a ajuns să fie stânjenită de surplusuri colosale – faimoşii „munţi de unt", „lacuri de vin" şi „movile de grâne" de proporţii pantagruelice ale PEC. Producerea de energie electrică s-a deplasat constant de la sursa tradiţională, cărbunele, spre petrol, gaz natural, hidroelectricitate şi combustibili nucleari.

Franța, mai ales, a făcut investiții masive în energia hidroelectrică și în centrale nucleare. Descoperirea de petrol în Marea Nordului și de gaze în largul coastelor Scoției și Norvegiei, din anii 1970, a redus dependența de importuri externe.

Infrastructura de transport a fost extinsă și a devenit de nerecunoscut. Rețelele naționale de căi ferate au fost electrificate și raționalizate. În cazul SNCFR și a sistemului de TGV (*train de grande vitesse*), introdus în 1981, Franța a intrat în zona supertrenurilor, concurată numai de Japonia. Autostrăzile germane au fost extinse sistematic; ele au fost folosite ca model pentru magnifice autostrăzi construite pretutindeni. Tunelurile prin Alpi sau pe sub Canalul Mânecii (1993) și uluitoarele poduri, cum este Europabrücke din Austria, au reprezentat verigile până atunci lipsă ale unei rețele unificate. Căile fluviale internaționale, cu o capacitate uriașă, au legat Rinul și Ronul, Rotterdam și Marsilia. Europoort de lângă Rotterdam, cel mai mare din lume, a fost punctul central al ambițiosului Plan al Deltei Rinului, pentru îmbunătățiri funciare controlul inundațiilor, încheiat în 1981. Călătoriile aeriene s-au dezvoltat într-atât încât niciun om de afaceri vest-european nu mai stă pe gânduri dacă trebuie să activeze într-o zi în oricare oraș european ar dori și să revină acasă în aceeași seară.

Economiile postindustrializare au încetat să se mai bizuie pe producția cantitativă a industriei grele. Sectorul serviciilor a proliferat, și fel ca și noile structuri de retail ale supermarketurilor și magazinelor universale. Producția siderurgică europeană, după faimosul boom din anii 1950, a lăsat locul industriilor electronice, a maselor plastice și a echipamentelor sofisticate.

Acestea erau componentele puternicului motor al economiei care a început să accelereze de îndată ce Planul Marshall a lansat amorsarea. Cu doar două pauze minore, una în 1951–1952, provocată de Războiul din Coreea, alta în 1957–1958, fiecare indice important a demonstrat o traiectorie ascendentă neîncetată. *Economic Survey for Europe*, publicat în 1951, a prevăzut o creștere de 40–60% a producției industriale până la sfârșitul deceniului. Țintele au fost depășite în mai puțin de cinci ani. Până în 1964 producția industrială a ajuns cu peste două ori și jumătate mai mare decât în 1938. În perioada 1948–1963, creșterea medie anuală a PIB a fost de 7,6 procente în Germania Federală, 6 procente în Italia, 4,6 procente în Franța și 2,5 procente în Marea Britanie. Comerțul în Europa Occidentală a crescut într-un ritm mai mare decât comerțul mondial, din care reprezenta circa 40%.

Wirtschaftswunder sau „miracolul economic" din Germania Federală a stat în centrul renașterii Europei Occidentale. Contrar concepțiilor greșite populare, Germania Federală nu a depășit performanța tuturor rivalilor ei. *Miracolo* italian nu a fost cu nimic mai puțin spectaculos, iar Germania nu a generat standardul de viață cel mai ridicat al continentului. Mulțumită însă dimensiunilor ei și poziției centrale a economiei Germaniei Federale, ea a reprezentat elementul vital pentru succesul tuturor celorlalți. Restul a fost lăsat pe seama organizării eficiente, a investițiilor masive, a pregătirii solide și a muncii insistente. Cifrele vorbesc de la sine: în perioada 1948–1962, comerțul exterior al Germaniei Federale a crescut cu o medie anuală de 16 procente; proprietarii de autoturisme în Germania Federală au urcat de la 200 000 în 1948, la 9 milioane în 1965; în aceeași perioadă au fost construite 8 milioane de noi unități de locuit – suficiente pentru a găzdui o națiune mai mică. Rata șomajului a scăzut dramatic și a adus un val de gastarbeiteri sau „lucrători străini", mai ales din Turcia și Iugoslavia. Investițiile străine în Germania Federală au atins în 1961 punctul în care guvernul a luat măsuri pentru descurajarea lor.

Producția industrială (1958 =100) a demonstrat felul în care, după ce suportat cele mai mari pierderi în urma războiului, Germania Federală a ajuns ulterior cel mai departe.

	1938	1948	1959	1967
Germania Federală	53	27	107	158
Franța	52	55	101	155
Italia	43	44	112	212
Marea Britanie	67	74	105	133
SUA	33	73	113	168
Japonia	58	22	120	347[18]

Prin comparație, PNB al Germaniei Federale era mai mare cu 115 miliarde de dolari decât acela al tuturor statelor membre est-europene ale blocului sovietic, laolaltă.

Refacerea economică triumfătoare a Europei Occidentale a pus inevitabil pe gânduri. Dacă fiecare dintre economiile naționale au prosperat atât de bine de unele singure, cu cât mai tare ar fi prosperat ele la unison, dacă toate multiplele bariere dintre statele naționale ar fi fost înlăturate? Aici s-a aflat germenele unei idei care va da mișcării ezitante a uniunii europene o nouă sursă de vitalitate. El va atrage nu numai pe cei care vedeau în unificarea economică un obiectiv limitat în sine, dar și pe cei care vedeau în ea un instrument pentru progresul unui proces politic mult mai important.

Nu este surprinzător că, odată ce anglo-saxonii și-au declinat dorința de a prelua conducerea, sceptrul a revenit mai ales Franței. Spre deosebire de germani și de italieni, francezii au fost repuși la locul lor în coaliția victorioasă; în același timp au fost resentimentali în raport cu rolul secundar ce li s-a alocat. În aceste circumstanțe, aripa mai puțin naționalistă a mișcării gaulliste dominante s-a văzut pusă în fața unei ocazii istorice. În 20 iulie 1948, ministrul de externe francez, Georges Bidault, a făcut o puternică declarație în favoarea unei unificări europene. După aceea, Monnet, Schuman și Pleven vor răspunde cu toții acestei provocări.

Jean Monnet (1888–1979), economist, și-a început cariera ca șef al afacerii de familie cu brandy din regiunea Cognac. Între 1920 și 1923, a fost secretar general adjunct al Ligii Națiunilor, iar în 1940 i-a dat lui Churchill ideea unei uniuni franco-britanice. În 1947–1949 el a condus Planul Economic național al Franței, pe care l-a continuat în cadrul mai multor ministere. A crezut cu fervoare într-o uniune europeană pe toate planurile – politic, militar, ca și economic. Scopul lui a fost ca aceasta să se realizeze pas cu pas, prin ceea ce se numea „funcționalism", adică prin transferul constant al numărului crescând de *fonctions* sau „sfere de activitate" de la nivelul controlului național, la cel supranațional. Monnet a fost urmașul lui Aristide Briand și a fost numit „tatăl Europei".

Robert Schuman (1886–1963), un catolic din provincia Lorena, a fost un discipol important atât al lui Sangnier, cât și al lui Monnet. Înainte de război a fost vreme îndelungată deputat. În perioada războiului a luptat în Rezistență și a fost încarcerat. După război a devenit membru fondator al MRP, de factură catolică, al cărui președinte de

onoare era Sangnier. În rearanjamentele din cadrul celei de A Patra Republici a fost de două ori prim-ministru. A fost liderul facțiunii ex-gaulliste, care a deviat de la propria traiectorie a lui de Gaulle.

Grupul francez a găsit parteneri dispuși în persoanele lui Paul-Henri Spaak (1899–1972) și Alcide De Gasperi (1881–1954), parteneri ai lui Schuman în structura inițială Liaison Committee (vezi mai sus). Primul era un socialist care în Belgia a deținut aproape constant între 1938 și 1966 funcțiile de ministru de externe, ministru de finanțe sau pe cea de prim-ministru. În 1946 a fost președintele primei Adunări Generale a ONU. Cel de-al doilea, un creștin-democrat, era originar din sudul Tirolului, care a exercitat funcția de premier în coalițiile italiene succesive, din 1945, până în 1953. La fel ca Spaak, era un susținător puternic al NATO. Împreună au format o echipă formidabilă, care și-a propus să grăbească ritmul.

În luna august 1949, Consiliul Europei și-a început activitatea în Strasbourg. Mandatul lui minimalist, care trebuia să promoveze unitatea europeană prin intermediul dezbaterilor, al publicității și al cercetării, a fost stabilit conform rezervelor manifestate de Marea Britanie. Cei 11 membri inițiali, inclusiv Marea Britanie, au devenit curând 18. Era condus de o Adunare Consultativă. Comisiile pentru drepturile omului, infracționalitate, cooperare culturală și legislativă au avut o activitate utilă, la fel ca și Curtea Europeană pentru Drepturile Omului, pe care o prezida. Viziunea consiliului era însă îndreptată spre un viitor vag și îndepărtat. La un an de la întâmpinarea Consiliului la Strasbourg, la Paris era prezentat Planul Schuman, cu mult mai ambițios.

Strategia activiștilor era să facă presiuni pentru maximum de propuneri, cu speranța că măcar un minimum al programului va fi acceptat. A fost nevoie să funcționeze în cadrul unei alianțe occidentale dominate încă de Washington și Londra și a trebuit să fie văzută armonizându-se cu celelalte înțelegeri din cadrul NATO, OEEC (mai târziu OCDE) și Consiliul Europei. Cu toate acestea, Planul Schuman din luna mai 1950, a propus un vast pachet de instituții economice, militare și politice. Se propunea formarea unei organizații economice care să coordoneze industria siderurgică și a unei armate a Europei, care împreună să constituie fundația unor State Unite ale Europei. Planul a fost pregătit în secret, fără consultări prealabile cu Londra. Până la urmă, aspectul economic a progresat, în timp ce aspectele politice și militare au fost lăsate în expectativă. De la acel moment încolo cele trei direcții ale unificării europene au fost destinate să evolueze pe trasee separate și cu viteze diferite.

Principala forță a Planului Schuman stătea în apelul pe care îl făcea la reconcilierea franco-germană. A apărut într-un context în care Bundesrepublik se afla în pragul unei expansiuni economice spectaculare, dar era încă izolată din punct de vedere politic. Cancelarul Adenauer, originar din Renania, trăise toată viața în umbra războaielor franco-germane; și împărtășea convingerile catolice liber-democrate ale lui Schuman. Perspectiva armoniei între Franța și Germania a oferit temelia unei înțelegeri căreia nimeni nu i s-ar fi putut opune în mod rezonabil. Odată lansată, a câștigat teren.

Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului (1951) a fost primul lăstar al Planului Schuman. A fost gândit să prevină reapariția unei baze militar-industriale separate în fiecare țară membră; primul ei președinte a fost Jean Monnet. Tratatul de constituire, semnat în luna mai 1951, i-a adunat laolaltă pe „cei șase" – Franța, Germania, Italia și Benelux. S-a convenit la implementarea unui comerț liber în domeniul cărbunelui și oțelului, la respectarea regulamentelor comune care guvernau producția și concurența și,

în cazul unei „crize manifeste", la controlarea preţurilor şi a producţiei. A fost un succes evident. Marea Britanie nu a participat.

Direcţia militară a întâmpinat obstacole serioase. Planul Pleven (1950) a lansat o versiune modificată a clauzelor militare ale Planului Schuman, însă tot a întâmpinat respingerea directă din partea lui de Gaulle. Negocierile complexe au trenat timp de patru ani. Britanicii nu aveau de gând să slăbească forţa NATO; francezii s-au opus unei organizaţii de compromis, Comunitatea Europeană pentru Apărare (CEA). Un rezultat final l-a constituit Uniunea Vest-Europeană (1955), un organism deliberativ format din puţine puteri independente, care a luat fiinţă exact la timp pentru a trăi haosul Crizei Suez.

Conferinţa de la Messina din 1955 marchează momentul în care mişcarea europeană s-a orientat spre integrarea economică, drept elementul conducător în strategia acesteia. Direcţia politică nu a evoluat; membrii au decis că o comunitate economică de succes ar deschide cea mai sigură cale pentru urmărirea ţelurilor lor pe termen lung. Aveau să-şi păstreze acest parcurs timp de peste 30 de ani. Cele două tratate semnate la Roma (25 martie 1957) demonstrau hotărârea Celor Şase de a extinde succesul CECO în toate sectoarele vieţii lor comerciale şi economice. Au dat naştere Comunităţii Economice Europene (CEE), cunoscută şi ca Piaţa Comună, care a devenit un organism oficial în 1 ianuarie 1958, ca şi Comunităţii Europene a Energiei Atomice (EURATOM). Scopurile principale erau înlăturarea tuturor taxelor vamale interne, formularea unei politici comerciale externe comune, armonizarea transporturilor, a agriculturii şi a sistemului de impozitare, eliminarea barierelor din calea liberei concurenţe şi încurajarea mobilităţii capitalului, a forţei de muncă şi a companiilor.

În scopul atingerii acestor scopuri au fost create patru noi organisme: Consiliul de Miniştri, care urma să controleze şi să autorizeze toate deciziile politice; o Comisie Executivă, subordonată, cu sediul la Bruxelles, cu un Secretariat Permanent şi numeroase directorate care să propună politicile; Curtea Europeană de Justiţie; şi un Parlament European, care se întrunea alternativ la Strasbourg şi Luxemburg. Încă o dată, organizarea s-a dovedit un succes. Taxele vamale interne au fost abolite în 1968. Mulţumită subvenţiilor vaste şi în ciuda protestelor venite din partea fabricanţilor, Politica Agricolă Comună (1962) a adus o nouă perioadă de soliditate în viaţa a milioane de fermieri. Introducerea Taxei pe Valoare Adăugată (TVA) în 1967 a adus venituri importante care au putut fi folosite la distribuirea bunăstării crescânde a Comunităţii spre sectoarele sociale sărace şi spre regiunile subdezvoltate. Primul preşedinte al Comisiei Europene, profesorul Walter Hallstein (Germania Federală), i-a condus destinele în perioada 1958–1967. Printre succesorii săi s-au numărat Roy Jenkins (Marea Britanie) şi, din 1985, Jacques Delors (Franţa). Indiferent de criticile aduse CEE – şi nu au fost puţine – s-a dovedit demonstrabil adevărat că membrii ei au devenit mai prospere decât ţările care s-au păstrat în afara Comunităţii. „Cine nu crede în miracole când vine vorba de afacerile europene, remarca profesorul Hallstein, înseamnă că nu este realist."

Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (EFTA, 1958) a fost creată ca răspuns la CEE de aşa-numitele „Cele Şapte din Afară", conduse de Marea Britanie, ţări care nu participaseră la Tratatul de la Roma. Interesele lor se limitau la sectorul comerţului, iar viitorul pe termen lung al asociaţiei a fost permanent umbrit de posibilitatea dezertării în favoarea CEE. Asociaţia a jucat un rol important până în 1973, când Marea Britanie şi Danemarca au părăsit EFTA pentru a intra în CEE.

Aderarea Marii Britanii la mişcarea europeană s-a dovedit a fi un subiect de discuţie care a trenat mai bine de 40 de ani. Guvernul Regatului Unit nu a intrat în CECO în 1951 şi a abandonat negocierile care au precedat Tratatul de la Roma. Reţinerile erau de natură psihologică, dar şi practică. Fără să fi suferit umilinţa revelatoare a unei înfrângeri naţionale, mulţi britanici mai nutreau încă speranţe iluzorii legate de suveranitate şi autosuficienţa economică. Mai aveau şi foarte reale angajamente faţă de Commonwealth – inclusiv în spinoasa chestiune a înţelegerilor de comerţ preferenţial din Commonwealth. În sfera politicului, britanicii acordau prioritate relaţiilor cu SUA şi statutului de membri NATO. În 1961 şi 1967, sub guvernările Macmillan şi Wilson, britanicii şi-au manifestat de două ori dorinţa de a se integra în CEE, dar au întâmpinat de fiecare dată opoziţia şocantă manifestă prin vetoul lui de Gaulle. Pe parcursul întregului deceniu precedent Tratatului de la Roma, de Gaulle se retrăsese de la cârma Franţei, iar politicile europene ale acesteia se afla pe mâinile unor oameni mai puţin virulenţi. Revenirea la putere a lui de Gaulle, însă, a coincis cu lansarea CEE. Conflictul nu a putut fi evitat. Generalul mai nutrea încă resentimente legate de aşa-zisa trădare a intereselor franceze în perioada războiului de către britanici şi mai apoi de A Patra Republică. De Gaulle avea opinii foarte ferme legate de „l'Europe des Patries", o „comunitate de state-naţiuni", şi insista asupra reinstituirii a ceea ce el considera a fi drepturile suverane ale Franţei. Rezultatul au fost vetourile date de el împotriva accesului Marii Britanii şi apoi într-o luptă îndelungată împotriva Comisiei Europene – „împăratul împotriva papei". Reprezentanţii francezi au boicotat lucrările de la Bruxelles până când au forţat obţinerea Compromisului de la Luxemburg (1966) – o înţelegere prin care ţărilor membre li se permitea să nu ţină cont de reglementările Tratatului de la Roma privind votul majoritar, atunci când era vorba de interese naţionale supreme.

Primele două decenii de existenţă ale CEE au fost încununate de o serie de evoluţii de ordin financiar. Sistemul Monetar European (SME), care s-a lansat în 1979, a prins valutele ţărilor membre în cadrul unui mecanism al ratelor de schimb (MRS) gândit să amortizeze fluctuaţiile manifestate anterior. Autorii acestui mecanism l-au conceput ca etapă iniţială în lungul drum spre realizarea unităţii monetare europene (UME). Apariţia Unităţii de Cont Europene (ECU) promitea acţiuni ulterioare către o monedă unică. Fondul Social European şi Fondul European de Dezvoltare au fost amândouă proiectate să redistribuie fonduri spre zonele de lipsuri sociale sau regiunile sărace.

Succesul economic al Comunităţii a asigurat un flux constant de noi solicitări de aderare. La a treia ei încercare, din 1973, Marea Britanie, sub conducerea lui Eduard Heath, a fost admisă alături de Danemarca şi Irlanda. Un referendum organizat de britanici (1975) a confirmat definitiv aderarea Regatului Unit. Cei şase au devenit nouă. Admiterea Greciei în 1981 a ridicat numărul la zece. După îndelungi negocieri, în 1986 au fost admise Spania şi Portugalia, cei zece devenind doisprezece. Pentru prima dată, Comunitatea acceptase trei „economii în curs de dezvoltare" şi, în cazul Greciei, o ţară est-europeană cu care nu avea graniţe comune.

Cu toate acestea, direcţiile militară şi politică au rămas în rezervă. La începutul anilor 1980, alianţa atlantică a fost reactivată graţie duoului imperativ Reagan–Thatcher; iar valoarea NATO a fost accentuată de controversa privind rachetele sovietice şi americane. Rolul politic şi internaţional al CEE a fost unul periferic. Instituţiile ei, proiectate pentru o comunitate de numai şase state, deveneau din ce în ce mai tensionate de problemele tot mai extinse ale celor doisprezece. În final, una dintre personalităţile de vârf ale Europei

a numit Comunitatea „un bărbat în toată firea care umblă încă în haine de bebeluș".[19] Nu păreau să existe prea multe șanse pentru CEE să poată scăpa de preocupările ei îngust-economice.

Ne-ar plăcea să credem totuși că unificarea celor doisprezece a dat naștere a ceva nou din punctul de vedere al calității. Europa a cunoscut un mare număr de alianțe între cei bogați și puternici, o sumedenie de viziuni bazate pe parteneriate selective în cadrul Occidentului privilegiat. Se ajunsese însă acum în punctul în care Comunitatea Europeană părea să se transforme singură într-o asociație voluntară de națiuni egale – bogate și sărace, din Est și din Vest, mari și mici. Principalul criteriu de admitere, în afară de a fi europene, era ca țările candidate să fi renunțat la tradițiile naționaliste, imperialiste și totalitariste din trecut. Numai timpul avea să spună dacă această schimbare a fost una definitivă.

Statele neutre

Neutralitatea a reprezentat o trăsătură a scenei europene pe tot parcursul secolului XX. În 1945 existau unsprezece state neutre; patru dintre ele evitaseră implicarea într-unul sau în ambele războaie mondiale și declinaseră și atragerea în blocurile militare postbelice. Exista o profundă corelare între neutralitate și bunăstare, iar cele mai neutre nici nu s-au grăbit să se alăture Comunității Economice Europene.

Elveția, pentru care neutralitatea reprezintă un mod de existență, a devenit puternic prosperă s-a oțelit în rezistența împotriva invaziei germane din perioada războiului și a fost martora unei creșteri marcate a populației în perioada ulterioară. A beneficiat considerabil de pe urma proximității cu nordul Italiei și sudul Germaniei, ambele regiuni cu o masivă creștere economică postbelică, în timp ce a continuat să joace un rol special în domeniul bancar și în cel al turismului. A devenit gazda unor numeroase companii multinaționale și agenții internaționale, de la concernul de produse chimice Bayern, la UNESCO. Limba retoromană a fost ridicată la rangul de limbă oficială, alături de germana elvețiană, italiană, franceză, iar Jura, unde se vorbește limba franceză, a devenit un canton de sine stătător. Bugetul alocat pentru apărare a fost unul considerabil, iar stagiul militar obligatoriu pentru bărbați a rămas valabil, pentru susținerea miliției naționale. Femeile elvețiene nu au avut drept de vot (exclusiv masculin) decât după referendumul din 1980. Elveția a evitat Consiliul Europei până în 1963; asocierea ei la CEE s-a limitat la convenția de comerț liber semnată în 1972.

Mulțumită Elveției mai multe teritorii vecine au cerut statutul de zone libere de taxe vamale. Printre ele se numărau enclava germană Büsinger, districtele italiene Campione d'Italia, Livigno și Val d'Austa și, începând cu 1815, departamentul francez Haute-Savoie.

Suedia a devenit prosperă încă din perioada neutralității din al Doilea Război Mondial și a continuat să o facă și în vreme de pace. A fost elementul central al Consiliului Statelor de la Marea Baltică dar a rămas rezervată atât față de NATO, cât și de CEE, chiar și atunci când partenerii ei scandinavi au aderat. Lunga guvernare a social-democraților a durat până la alegerile din 1989. Mai ales sub conducerea premierului Olof Palme, asasinat în 1986, Suedia a luat o sumă de inițiative legate de Lumea a Treia, problemele refugiaților și chestiuni privind protecția mediului înconjurător.

Spania lui Franco a rămas o paria din punct de vedere politic atât timp cât a trăit Caudillo. Extraordinara longevitate a lui Franco şi a lui Salazar au menţinut politica iberică într-un tunel al timpului, până la jumătatea anilor 1970. Supravieţuirea anacronică a fascismului a contrabalansat opiniile anticomuniste din Europa Occidentală, mai ales din Franţa. Odată ce Portugalia a devenit membră a NATO, Spania a acceptat să primească baze militare americane, dar a respins orice implicare mai mare de atât. Turismul masiv a militat totuşi împotriva unei izolări totale. Reinstaurarea monarhiei constituţionale în 1975 a deschis calea spre aderarea la CEE şi spre remarcabila revigorare economică din anii 1980. Terorismul basc din regiunea de nord-est, separatismul catalan din Barcelona şi disputele incurabile cu Marea Britanie asupra Gibraltarului au complicat toată renaşterea spaniolă.

Republica Irlanda a supravieţuit pericolului unei ocupaţii britanice în perioada războiului şi, la sfârşitul acestuia, a părăsit Commonwealth-ul. Dependenţa economică de Regatul Unit a rămas însă o realitate: Irlanda nu a avut nicio alternativă şi a fost constrânsă să meargă pe urmele întortocheate ale negocierilor dintre marea Britanie şi CEE. Viaţa politică s-a concentrat în jurul poziţiei privilegiate a Bisericii catolice, pe interminabilul conflict cu Irlanda de Nord şi pe rivalitatea dintre cele două partide principale, Fianna Fáil („Soldaţii Destinului") şi Fine Gael („Rasa Galezilor"). Constituţia irlandeză tratează ţările Ulsterului britanic drept parte integrantă a republicii. Armata Republicană Irlandeză (IRA) a fost însă considerată o organizaţie ilegală de ambele părţi ale graniţelor, iar relaţiile dintre Londra şi Dublin nu au reprezentat un obstacol major în stabilirea unui acord.

Finlanda, care s-a alăturat atacului german asupra URSS a scăpat de ocupaţia sovietică, deşi teritoriile îndepărtate, mai ales Viipuri (Vîborg) şi Petsamo, a trebuit să fie cedate la semnarea armistiţiului în 1944. În 1947, un tratat de pace a confirmat suveranitatea limitată a ţării, în schimbul acordului pentru baza navală de la Porkkala. De atunci încoace, Finlanda a fost obligată să respecte o strictă neutralitate, să-şi reducă efectivele militare şi să urmeze liniile unei politici externe în concordanţă cu interesele Uniunii Sovietice. După aceea economia a înflorit, iar Helsinki a devenit unul dintre cele mai elegante şi mai scumpe oraşe din Europa – un exponat occidental la porţile Leningradului. „Finlandizarea" era un statut la care multe dintre ţările aflate sub ocupaţie sovietică râvneau, dar pe care niciuna, cu excepţia Austriei, nu l-a obţinut vreodată.

Austria a beneficiat de invenţiile aliaţilor cum că a fost prima victimă a naziştilor. Divizată, la fel ca Germania, în patru zone de ocupaţie, republica a reuşit să-şi recâştige suveranitatea deplină pe baza unui *Staatsvertrag* sau „tratat statal" (1955), semnat de toate cele patru puteri de ocupaţie. Condiţiile impuse includeau stricta neutralitate, plus menţinerea în perpetuitate a marelui muzeu sovietic al războiului de la Viena. Redobândirea independenţei a fost urmată de o perioadă de prosperitate nemaiîntâlnită, similară cu aceea din Elveţia vecină, şi de o relativă relaxare diplomatică. Politica a fost dominată de rivalitatea bine echilibrată dintre Partidul Socialist, care a deţinut cancelaria sub Bruno Kreisky (1970–1983), şi Partidul Popular, conservator. În 1986, o campanie internaţională menită să discrediteze preşedintele austriac Kurt Waldheim, fost secretar general al ONU, nu şi-a atins scopul, dar a reamintit de trecutul Austriei. Frontierele austriece numărau câteva aberaţii. Graţie unui tratat din 1868, districtele Jungholz şi Mittelberg reprezentau zone vamale bavareze. Provinciile Vorarlberg şi Tirol se bucurau de statutul de zone de comerţ liber cu Alto Adige şi Trentino, din Italia.

Şapte principate europene, ultimele supravieţuitoare ale unor numeroase ministate istorice, au fost prea mici pentru a exercita un rol activ în relaţiile internaţionale; fiecare dintre ele, însă, au fost capabile să-şi exploateze poziţia excentrică.

San Marino (întemeiat în secolul V d.H., suprafaţă 62 km^2, populaţie 23 000) a susţinut că este cel mai vechi stat al Europei. Recunoscut ca independent în 1631, îmbrăţişează pantele masivului Monte Titano, în apropiere de Rimini şi este în totalitate înconjurat de teritoriul Italiei. După război a funcţionat ca un paradis fiscal pentru italienii bogaţi, fiind condus de un guvern local dominat alternativ de comunişti şi de creştin-democraţi.

Marele Ducat de Liechtenstein (întemeiat în 1719, suprafaţă 157 km^2, populaţie 27 000) şi-a cedat prerogativele de politică externă în favoarea Elveţiei. În 1980 avea cel mai mare PIB din Europa, cu 16 440 de dolari pe cap de locuitor. Este ultimul teritoriu care a supravieţuit din Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană.

Principatul Monaco (suprafaţă 150 ha, populaţie cca 30 000) a fost un protectorat autonom al Franţei care ocupa o mică enclavă pe Riviera, la est de Nisa. Statutul lui modern a fost stabilit în 1861; anterior a fost o posesiune spaniolă (din 1542), franceză (din 1641) şi a Sardiniei (din 1815). Constituţia lui a pus conducerea în mâinile familiei Grimaldi. Veniturile principatului depind masiv de cazinourile din Monte Carlo.

Andorra (suprafaţă 495 km^2, populaţie cca 43 000), situată la altitudine, în estul Munţilor Pirinei, şi-a păstrat autonomia încă din 1278, când a fost pus sub protectoratul comun al episcopului de Urgell şi al contelui de Foix. În vremurile recente puterea celui de-al doilea a fost exercitată de prefectul regiunii Ariège în numele preşedintelui Republicii Franceze. Veniturile provin din turism, mai ales pentru sporturile de iarnă, şi din comerţul duty-free.

Insula Man (suprafaţă 518 km^2, populaţie 65 000 în 1986) şi Insulele Anglo-Normande (Jersey, Alderney, Guernsey şi Sark – suprafaţă 194 km^2, populaţie cca 134 000 în 1981) au fost teritorii dependente britanic, cu legături engleze ce datează de la Cucerirea Normandă. Ele nu au fost niciodată anexate Regatului Unit. Amândouă teritoriile au fost bogate paradisuri fiscale. În anii 1960, baroneasa de Sark îşi mai disputa încă prerogativele cu Westminster. În anii 1990, „parlamentul" insulei Man a provocat o confruntare, refuzând să urmeze exemplul Angliei în legalizarea actelor homosexuale consensuale şi private între adulţi.

Gibraltar a fost singurul teritoriu dependent britanic situat în afara insulelor britanice care a aderat la Comunitatea Europeană. A urmat astfel exemplul departamentelor franceze de peste mări Guadelupa, Martinica, La Réunion şi Guyana. Toate celelalte colonii franceze şi britanice, precum şi regiunile autonome daneze din [FAROE] şi Groenlanda, au rămas în afara CE.

Oraşul Vatican (suprafaţă 44 ha, populaţie estimată 1 000 în 1981) a fost ultima autocraţie din Europa. Şeful lui, papa, exercită asupra mai târziu apărutului stat papal aceeaşi guvernanţă nelimitată pe care o exercită şi asupra Bisericii romano-catolice, care îşi are aici sediul. Cel mai apropiat echivalent este „republica teocratică" de la [ATHOS], care se bucură de autonomie în cadrul Greciei din 1926.

Aceste exemple de rezistenţă reamintesc de faptul că varietatea şi tradiţia joacă un rol important în existenţa continentului european. Europa nu a fost pe de-a-ntregul înecată de politicile de putere.

Europa de Est, 1945–1985

„Europa de Est" din epoca postbelică a avut două sensuri distincte. Poate fi rezonabil considerată ca făcând referire la orice zonă a continentului care se afla în partea sovietică a Cortinei de Fier. Includea țările europene care au fost încorporate în Uniunea Sovietică, precum și altele care nu făceau parte din uniune. Cel mai frecvent, totuși, numele era folosit ca sinonim pentru țările state-satelit ale Uniunii Sovietice, în sintagme ca Europa „Centrală și de Est" și „de Sud-Est", zone diferite de URSS în sine.

În ultima analiză, aceste distincții nu mai au o greutate atât de mare. Niciunul dintre statele organizate pe direcțiile leninismului, fie așa-numitele „democrații populare" sau republici ale Uniunii Sovietice, erau considerate a se bucura de un grad semnificativ de independență. Toate erau gândite doar de fațadă pentru exercitarea prerogativelor dictatoriale ale mișcării comuniste dirijate de sovietici. Oricum ar fi definită, deci, istoria postbelică a Europei de Est nu poate decât să ia politicile PCUS ca punct de plecare al ei și apoi să treacă la examinarea traducerii, cu mult mai dislexice, a dorințelor Moscovei de către dependenții ei, mereu mai dornici.

Anterior declinului final de după 1985, istoria postbelică a Uniunii Sovietice se împarte în trei perioade. Prima (1945–1953) este ocupată cu ultimii ani ai lui Stalin. Cea de-a doua (1953–1964) a fost dominată de așa-zisa destalinizare, în perioada creșterii și decăderii lui Nikita Sergheevici Hrușciov. A treia perioadă (1964–1985), etichetată ulterior ca „epoca stagnării", a fost inițiată și inspirată de Leonid Ilici Brejnev. Luate împreună, aceste patru decenii au fost martorele uneia dintre cele mai mari iluzii din istoria modernă. Uniunea Sovietică a ieșit din al Doilea Război Mondial ca puterea militară cea mai mare a Europei; și-a continuat evoluția, devenind una dintre superputerile la nivel global. În toate aparențele exterioare era inimaginabil de puternică, o fortăreață inexpugnabilă înarmată cu cel mai mare arsenal de armament nuclear. În același timp, procesele interne se descompuneau cu o viteză fără precedent; teritoriile îi erau brăzdate de adevărate cancere politice. Istoria este plină de uriași cu picioarele de lut – vechiul Imperiu Rus a fost un prim astfel de exemplu –, dar acum era vorba despre un dinozaur blindat care murea din picioare. Și nimeni nu i-a văzut suferința – nici sovietologii occidentali, nici liderii sovietici înșiși, decât atunci când a fost mult prea târziu. Cu un număr de onorabile excepții, ambele grupuri au petrecut cea mai mare parte a celor 40 de ani admirând Uniunea Sovietică ca un model de sănătate și progres.

Ultimii ani ai lui Stalin nu au adus vreo ușurare în lunga noapte de temeri și suferințe. Speculațiile că vârsta și victoria îl vor îmblânzi s-au dovedit neîntemeiate. Același vechi grup de acoliți dinaintea războiului se agățau și acum de putere. Același amestec de teroare, propagandă și rutină colectivă mențineau în oprimare popoarele sovietice. Gulagul a menținut aceleași mișcări regulate de arestări în masă și muncă silnică. Există motive solide să presupunem că Stalin, după ce a descoperit așa-numita „conspirație a doctorilor", pregătea încă o mare epurare când a murit.

În acei ani, imperiul sovietic își lărgise la maximum granițele. O făcuse prin cuceriri de ordin militar și prin intermediul unor surogate politice care au creat clone politice, economice și sociale ale modelului sovietic. La scurt timp după ocuparea Europei de Est, cel mai mare progres a venit odată cu victoria comuniștilor în China. Mao Zedong scria: „Puterea crește din țeava puștii"; și în 1949 a ieșit victorios fără intervenția directă a

Moscovei. Avea viziuni oarecum diferite din punct de vedere ideologic şi era foarte conştient că Stalin îl susţinuse iniţial pe cel mai mare duşman al lui, Chiang Kai-Shek. Pentru moment însă era mulţumit să fie un membru loial al taberei sovietice. Timp de vreo doisprezece ani Moscova s-a aflat în fruntea mişcării care controla naţiunea cu cea mai mare populaţie a lumii, precum şi suprafaţa cea mai mare de teren din lume. Aşa-zisa „tabără socialistă" cuprindea jumătate din omenire.

Se acorda o mare importanţă creşterii influenţei pe care sovietele o aveau asupra popoarelor din fostele colonii. În epoca decolonizării, Moscova se considera patronul firesc şi beneficiarul tuturor mişcărilor de eliberare. Legăturile cele mai strânse le avea cu Vietnamul, cu lumea arabă şi cu Cuba.

Toate resursele disponibile au fost alocate aspectelor militare ale ştiinţei nucleare. La Maiac, în Urali, dar şi în alte părţi, echipe de sclavi răsfăţaţi, oameni de ştiinţă, munceau pentru a produce „bomba" sovietică. Un dispozitiv atomic a fost testat cu succes în regiunea Novaia Zemlia, de la Cercul Polar, în 1949, iar în 1953, un dispozitiv cu hidrogen. După acestea, perioada monopolului nuclear american trecuse. În momentul când Stalin a murit, Uniunea Sovietică îşi confirmase statutul de superputere.

Stalin a murit în 5 martie 1953, după ce a suferit un atac cerebral la vila lui din Kuntsevo. În urma chinurilor morţii a rămas întins pe podea timp de 24 de ore. Niciun doctor de la Kremlin care ţinea la viaţa lui nu avea de gând să i-o salveze pe a lui Stalin. Membrii Politburo au vegheat cu schimbul la căpătâiul lui:

> De îndată ce Stalin a dat semne că şi-ar recăpăta conştiinţa, Beria s-a aruncat în genunchi şi a început să-i sărute mâna. Când Stalin a căzut iar în inconştienţă, Beria s-a ridicat în picioare şi a scuipat... plin de ură.[20]

Vestea morţii lui Stalin a făcut milioane de oameni să plângă.

Destalinizarea a însemnat exact ceea ce implică termenul. Procesul a îndepărtat acele trăsături ale regimului sovietic legate direct de Stalin însuşi – cultul personalităţii, *edinonachalie* sau „conducerea unui singur om", dar şi practica terorii aleatorii în masă. S-a iniţiat astfel o perioadă cunoscută ca „Dezgheţul", după titlul romanului lui Ehrenburg. Când Beria a fost împuşcat la chiar prima şedinţă a Politburo, conducerea colectivă a colegilor săi asasini a reuşit să mai reducă din puterea NKVD, devenit KGB prin reorganizare. Au păstrat însă intact mecanismul dictatorial. S-a ameliorat climatul de teroare, dar nu au introdus nicio măsură semnificativă de democratizare sau de liberalizare. Sistemul sovietic şi-a păstrat caracterul totalitar. După trei ani, conducerea colectivă a făcut loc supremaţiei personale a lui Hruşciov.

Exuberantul Hruşciov a fost probabil cel mai puţin enervant dintre ipochimenii lui Stalin. Era un tipic proletar oportunist care îşi făcuse drum avansând în sistemul aparatului de partid în anii cei mai grei ai Terorii. Îşi făcuse un renume sumbru ca şef al lui Stalin pentru Ucraina; alfabetizat târziu, era un filistin cultural de cea mai brută speţă. Cu toate acestea, avea un farmec neşlefuit, ţărănesc, mai ales când bătea cu pantoful în masă la ONU. Era înconjurat de mari speranţe. Senzaţionalul său „discurs secret" de la al XX-lea Congres al partidului, care a avut loc în luna martie 1956, trebuie analizat în context. El a stabilit precedentul momentului în care fiecare lider sovietic trebuia să-l condamne pe predecesorul său ca fiind criminal; iar dezvăluirile lui foarte selective despre crimele de război ale lui Stalin au fost cu grijă asortate nevoilor partidului. Ele

ascundeau mai mult decât dezvăluiau și, minimalizând caracterul criminal al regimului sovietic, și-a dobândit un exagerat renume de persoană onestă. Aparține unui gen de „deschidere" sovietică în evoluție, care merge de la discursurile revelatoare ale lui Stalin însuși și până la succesele lui Gorbaciov, repurtate treizeci de ani mai târziu.

Domnia lui Hruşciov a fost notabilă grație a trei elemente-semnal. Neînțelegerile privind politica „diferitelor căi spre socialism" a dus la tensiuni majore în toată Europa de Est, la un conflict deschis în Ungaria și la fatala despărțire de China. Evoluțiile din domeniul științelor militare și lansarea Sputnik-ului, primul satelit artificial al Pământului, a dus la o rivalitate intensă cu SUA și la Criza rachetelor din Cuba din 1963. Realizările cantitative ale economiei sovietice l-au făcut pe Hruşciov să se laude că Uniunea Sovietică va întrece Occidentul în următorii 20 de ani: „O să vă îngropăm". Spiritul aventurier al lui Hruşciov îi speria serios pe tovarășii lui; în luna octombrie 1964 a fost înlăturat de la putere printr-o lovitură de stat și trimis la pensie.

Leonid Brejnev, un alt rus din Ucraina, a dominat blocul sovietic pentru două lungi decenii. A fost blamat ca fiind cel care a permis ca URSS să revină la „neostalinism" și să „stagneze". Cu timpul s-ar putea să fie considerat liderul care a înțeles cel mai bine sistemul, care i-a prelungit viața atâta vreme cât aceasta a fost posibil. Mai presus de orice, a fost un *aparatcik* abil, care a înțeles ce consecințe poate avea să te joci cu un dispozitiv defect. Scurta lui experiență de liberalism, din timpul Primăverii de la Praga, l-a convins, pe bună dreptate, de faptul că aliații lui cei mai apropiați nu erau de încredere și de nevoia Doctrinei Brejnev (vezi mai jos). Scurta lui perioadă în care a cochetat cu reforma economică internă, asociată cu principalul lui partener, Alexei Kosîghin, l-a convins că riscurile erau mai mari decât profiturile. Cunoașterea directă a Ucrainei trebuie să-l fi convins că și cea mai mică relaxare a problemei naționale nu poate aduce decât necazuri. Continuarea politicii de *détente* față de Occident, combinată cu o poziție militară de forță cu delimitarea precaută a sferelor, a produs un aranjament stabil ce părea să garanteze pentru vecie poziția URSS la nivel internațional.

Brejnev nu putea să nu observe felul în care a fost edificată URSS. Dar mai înțelegea – așa cum nu au făcut-o succesorii lui – și că eliminarea minciunilor și a coerciților va distruge inevitabil structura construcției. Așa că Brejnev a rămas pe poziții. Ceea ce detractorii lui vor denunța drept perioadă de „stagnare" poate fi considerată pacea și stabilitatea la care au tânjit el și generația lui. Tot ce se putea face era să se calibreze la proporții tolerabile forța și minciuna. Spre deosebire de Stalin, el nu a ucis milioane de oameni; spre deosebire de Hruşciov, nu s-a lăsat atras în „scheme prosteşti"; spre deosebire de Gorbaciov, el nu a distrus sistemul care îi fusese încredințat.

Una dintre marile ironii ale epocii a ieșit la iveală când o succesiune de secretari generali ai partidului au dat semne că sunt afectați de tot felul de boli debilitante care simbolizau perfect starea în care se afla Uniunea Sovietică. La sfârșitul anilor 1970 stabilitatea devenea încet, încet inerție. Discursul lui Brejnev devenea bâiguit, iar mișcările îi erau atât de lente, încât glumeții susțineau că nu este decât un cadavru menținut doar de aparate. Moartea sa a transformat inerția în paralizie, în timp ce succesorii lui îndureraţi se certau asupra meritelor contrarii ale reformei și inacțiunii. Iuri Andropov (1982–1983), exponent al reformei, a murit de cancer, înainte ca reformele să poată fi inițiate. Konstantin Cernenco (1983–1985), victimă a unui emfizem, nu avea de gând să inițieze nimic.

Dictatura politică sovietică, ajunsă la maturitate după moartea lui Stalin, nu este conformă cu imaginea populară pe care o avea în afara graniţelor. Era susţinut de cea mai numeroasă „poliţie secretă" din lume, de Gulag, de un tip agresiv de cenzură preventivă, de un vast arsenal de tancuri şi forţe de securitate. Acestea nu erau însă cele mai importante instrumente de opresiune: dictatura se baza mai presus de toate pe structurile duale ale statului unipartid, adică pe organismele civile ale Partidului Comunist şi pe controlul exercitat de ele asupra instituţiilor paralele ale statului (vezi anexa III, p. 1084). Nu exista nicio ramură de activitate umană care să nu fi fost subordonată unui departament de stat relevant. Nu exista nicio ramură a statului care să nu fi fost guvernată de ordinele trimise de „comitetul" de partid relevant. Indiferent de ce se petrecea, fie în cele mai auguste ministere, fie în cele mai de jos ferme locale, fabrici sau cluburi de fotbal, nu putea fi organizat legal decât de stat; şi nu putea fi organizat decât dacă era aprobat de partid.

Situaţia cetăţeanului de rând era disperată. Întrucât justiţia de stat şi judecătorii statului erau supuşi principiului universal al controlului de partid, orice nu era pe placul partidului putea fi suprimat brusc şi legal, fără niciun drept de apel efectiv. Întrucât toate nevoile omului erau furnizate de monopolurile de stat, orice persoană care alegea să desfidă dorinţele partidului risca să ajungă pe loc nenorocit sau, aşa cum se spune în jargon, să i se dea „biletul de lup". Indivizilor recalcitranţi şi familiilor acestora li se puteau anula permisele de şedere, cartele de raţii, documentele de identitate şi, deci, accesul la un loc de muncă, la locuinţă, la învăţământ sau asistenţă medicală. Odată instalată dictatura birocraţiei de partid, instrumentele mai violente de oprimare nu mai trebuia să fie invocate, cu excepţia cazurilor unor disidenţi deosebit de curajoşi şi de inventivi. Cel puţin în teorie, pur şi simplu nu era loc pentru iniţiativa privată, judecată individuală sau acţiune socială spontană. În circumstanţe normale era practic imposibilă organizarea unei greve, constituirea unei firme particulare sau publicarea unor informaţii neautorizate. Ştirile despre revolte populare, cum a fost cea de la Novocerkask, din 1962, care a dus la masacre extraordinare, puteau fi ascunse timp de decenii.

Controlul de partid asupra instituţiilor statului se exercita printr-o reţea elaborată de legi, pârghii, structuri şi tabuuri psihologice. Controlul de partid era conservat prin lege. Singura clauză importantă a Constituţiei Uniunii Sovietice era acela care proclama „rolul conducător" al partidului. Acest simplu artificiu garanta că toate celelalte clauze ale Constituţiei şi toate celelalte legi sovietice erau subiectul interpretării date de partid şi de oficialii acestuia. După standardele externe, nici măcar nu erau legi. Regulamentul de partid reprezenta un document cu mult mai eficace decât Constituţia sovietică. Sistemul de *nomenklatura* asigura că fiecare funcţie, de la preşedinţia de stat la preşedinţia consiliului local al unui sat, era ocupată exclusiv de persoane numite de partid. Fiecare comitet de partid îşi rezerva dreptul de a alcătui, pentru nivelul lui, liste cu posturile din ierarhia de partid şi de stat, precum şi a candidaţilor care să le ocupe (inclusiv liste cu persoanele „nemembre de partid" aprobate de partid). Prin urmare, membrii de partid deţineau o funcţie în aparatul de partid şi o a doua în câte o instituţie a statului. Nomenclatura Comitetului Central al Partidului asigura toate poziţiile în ministere şi pe cele superioare de comandă în forţele armate şi în KGB.

Managementul tuturor instituţiilor de stat a fost în continuare restricţionat de controlul de partid exercitat „din interior şi din exterior". Şefii numiţi ai tuturor instituţiilor de stat – miniştri, generali, ambasadori, şefi de delegaţie, toţi directorii de fabrică, de şcoli sau de

instituții – erau oficial obligați să accepte instrucțiuni din partea unui comitet de partid paralel. Erau în slujba unor mai puternici secretari de partid, care operau din spatele scenei. În același timp trebuiau să se supună supervizării zilnice a organizației de partid primare, „celula de partid", formată din toți membrii de partid din rândul propriilor angajați. Prin urmare, miniștrii nu-și prea conduceau ei înșiși ministerele; comandanții militari nu-și comandau unitățile; directorii nu-și gestionau companiile.

Totul depindea de transmiterea eficientă a ordinelor de partid. Disciplina de partid asigura că deciziile „organelor superioare" erau transmise în josul ierarhiei. Membrii de partid jurau supunere și păstrarea secretului (inclusiv asupra conținutului regulamentului de partid). Erau instruiți să anticipeze și să execute dorințele superiorilor lor, fără crâcnire. Dezbaterile deschise erau descurajate; discuțiile se limitau la mijloacele prin care trebuiau implementate deciziile venite pe cale ierarhică.

Aceste realități erau atât de străine experienței democratice, încât este ușor de înțeles de ce politologii puteau fi atât de ușor induși în eroare. Toate explicațiile oferite outsiderilor trebuia să înceapă cu avertismentul că terminologia și conceptele occidentale pur și simplu nu se aplicau. Partidul Comunist conducător, de exemplu, *nu era* un partid politic; era o armată politică care fusese transformată într-o ramură executivă a guvernului. Statul sovietic nu era altceva decât o agenție administrativă a partidului. Așa-numitul guvern sovietic, Consiliul de Miniștri adică, nu era un guvern, întrucât era subordonat și Politburo, și Secretariatului partidului. Șeful executiv al sistemului nu era președintele URSS sau premierul, ci secretarul general al partidului (care avea dreptul să se numească pe sine președinte sau premier, dacă așa dorea). Sovietele supreme sau corpul legislativ al statului nu erau supreme, pentru că nu puteau înregistra decât statutele pregătite în avans de Comitetul Central al partidului. Alegerile de stat, mai ales, nu erau alegeri, întrucât nu exista posibilitatea alternativei. Cetățenii erau obligați prin lege să susțină listele cu candidații propuși de partid.

Într-un sens cât se poate de real, deci, Uniunea Sovietică nu a existat niciodată, cu excepția unei fațade pentru puterea de partid. A fost cea mai grandioasă organizație comunistă din istorie. De aceea, când CPUS s-a prăbușit într-un final URSS nu a putut rezista fără el.

O schimbare importantă în balanța politică a avut loc în epoca lui Brejnev și a trecut neobservată de marea majoritate. În schimbul loialității absolute față de politicile de la centru, Brejnev a fost gata să le permită șefilor de partid ale celor 14 republici ruse ști ale URSS să conducă treburile fără amestecul centrului. Republicile sovietice au devenit aproape pe nesimțite fiefuri naționaliste unde legea moscovită era din ce în ce mai neclară.

Forțele armate sovietice, deși uriașe și foarte impresionante, erau lipsite de orice capacitate de acțiune independentă: partidul nu lăsa nimic la voia întâmplării. Nu era suficient faptul că toți ofițerii să fie instruiți în academii conduse de partid, că nu puteau obține avansarea în grad decât dacă deveneau membri ai PCUS sau că nu puteau emite niciun ordin decât dacă acesta era contrasemnat de un *politruk* sau „director politic" activ alături de ei. Întreaga structură a ierarhiei militare era condusă de agenți ai *Glavpolit*, principalul departament politico-militar, printre ai cărui membri superiori se numărau cei mai importanți mareșali din marele stat-major și ai cărui juniori ocupau poziții-cheie la nivelul eșaloanelor inferioare. Era o chestiune de regulă ca unitățile de rachete să nu aibă controlul asupra focoaselor, trupele de parașutiști să nu aibă propriile aeronave, trupelor de tancuri să nu dețină propriile muniții sau combustibili.

Armata sovietică era formată din patru mari componente – forţele nucleare strategice, forţele aeriene, armata terestră şi marina. În momentele importante număra probabil 10 milioane de oameni. Conform dorinţelor stăpânilor lor, forţele armate erau destinate să devină cea mai formidabilă sau cea mai debilă forţă imaginabilă. Începând din 1955, când s-a format Pactul de la Varşovia, ca tardiv răspuns la NATO, armata sovietică a ajuns să fie prinsă încă într-un strat de plasă birocratică. Ea a fost cea care a deţinut controlul absolut în conducerea pactului, al cărui cartier general era la Moscova, şi nu la Varşovia.

Dimensiunile şi modul de organizare ale forţelor de securitate sovietice nu semănau aproape deloc acelora din alte părţi. Să le numeşti „poliţie secretă" era un travesti. KGB era echivalentul organizaţiilor CIA, FBI şi Paza de Coastă SUA luate toate laolaltă, plus multe alte funcţii. Pe lângă spionajul extern, diferitele lui directorate erau responsabile cu Gulagul, cu *Glavpolit*, cu miliţia civilă şi cu sistemul de cenzură. Principala lui misiune era, totuşi, să se informeze permanent despre tot şi despre toţi şi să smulgă din rădăcini „elementele care nu prezintă încredere", prin orice mijloace disponibile. Ofiţerii KGB, cu uniforma cu epoleţi albaştri, puteau fi întâlniţi în fiecare oraş din URSS. Comandau vaste hoarde de informatori, de brute şi de agenţi secreţi ascunşi în rândul populaţiei, dar şi o armată duplicat de până la un milion de oameni excelent pregătiţi, trupe interne antrenate să monitorizeze armata, să păzească graniţele, să facă parte din personalul lagărelor, să înăbuşe manifestările de dezordine şi să protejeze elita partidului. Cea mai sfântă şi mai publică sarcină a lor era să facă de gardă la mausoleul lui Lenin. Sediul KGB de la Liublianka, în centrul Moscovei, avea în faţa intrării o statuie a lui Felix Djerzinski, fondatorul organizaţiei. Aici era şi sediul celei mai de temut închisori din toată Rusia.

Societatea sovietică, oficial lipsită de clase sociale, era dominată de un decalaj din ce în ce mai mare între elita de partid şi restul populaţiei. Odată ce au încetat epurările, membrii nomenclaturii au reuşit să-şi întărească poziţia, să fure proprietatea statului în propriul folos şi să devină bogaţi şi puternici de pe urma acestui patronaj. Eşaloanele superioare li se repartizau apartamente şi vile de vacanţă de lux, limuzine scumpe, acces exclusiv la magazinele de confecţii, la valuta occidentală şi la călătoriile în străinătate. Ele reprezentau, aşa cum declarase Milovan Djilas încă din 1957, „noua clasă" – casta proprietarilor. Ţăranii colectivizaţi, prin comparaţie, sufereau privaţiuni mai rele chiar decât cele ale şerbilor. Până în anii 1970 ei nu s-au bucurat nici de beneficiile asistenţei sociale, nici de documente personale de identitate. Muncitorilor li se spunea că ei au moştenit lumea; munceau din greu în aşteptarea unor condiţii mai bune de locuit, a unor salarii mai mari şi a unei siguranţe mai bune, lucruri care nu s-au materializat niciodată. Inteligenţia – care în definiţia oficială reprezenta pătura „muncitorilor cu mintea" – se bucurau de un mare prestigiu, dar aveau venituri mici. În ciuda faptului că existau câteva profesii, cum ar fi doctorii, predominant feminine, femeile sovietice nu prea erau scutite de condiţii de muncă pe care suratele lor din Occident nu le-ar fi tolerat cu niciun chip. La fel ca în Germania nazistă, etosul oficial încuraja umărul eroic de naşteri; avortul era singura formă de planificare familială disponibilă la scară largă. „Socialismul dezvoltat" era, prin comparaţie cu standardele europene, foarte subdezvoltat.

Nu este, deci, surprinzător că tendinţele demografice iniţiale din URSS au început să scadă, mai ales în partea europeană a Rusiei. În anii 1950 şi 1960, populaţia sovietică şi-a revenit după traumaticele pierderi din anii stalinismului, crescând de la 178,5 milioane (1950) la 262,4 milioane (1974); a avut loc şi o spectaculoasă dezvoltare a oraşelor mari, atât ca număr, cât şi ca suprafaţă. Dificultăţile locuirii urbane în URSS nu erau însă meni-

te să favorizeze reproducerea liberă. În anii 1980, atât rata natalității, cât și durata de viață erau în scădere. Grație creșterii susținute a acestor parametri în republicile din Asia centrală, naționalitatea rusă dominantă era în declin. Chiar dacă indicativul oficial de 52 la sută din 1979 era corect, rușii erau în poziția de a ajunge o minoritate absolută.

Sistemul economic sovietic rămăsese fidel metodelor fundamentale și priorităților trasate de Stalin – planificarea centralizată, militarizarea, industria grea. Eșecurile fundamentale erau demult mascate în spatele perdelei de statistici falsificate. Planurile cincinale continuau să dea iluzia unui succes cantitativ continuu, chiar și atunci când ratele de creștere au scăzut inevitabil, iar obiectivele nu au mai fost atinse. Rezultatele globale arătau încă impresionant până în anul 1980:

URSS: Indici selectivi de producție

	1945	1950	1960	1970	1980
Oțel (milioane tone)	12,3	27,3	65,3	116	148
Cărbune (milioane tone)	149	261	510	624	716
Petrol (milioane tone)	19	40	148	353	603
Electricitate (milioane kw/oră)	43	91	292	741	1294
Automobile (000)	75	363	524	916	2199
Produse industriale Grupa A (Bunuri de capital 1913 = 1)	15	27,5	89,4	213,8	391,4
Produse industriale Grupa B (Bunuri consumabile 1913 = 1)	2,7	5,7	15	30	49,8
Cereale (milioane tone)	47	81	126	187	189
Vite (milioane capete)	30	25	34	39	43[21]

Abia la începutul anilor 1980 a început să se întrevadă adevărul că datele privind producția globală erau aproape irelevante și că rivalii URSS avansaseră cu mult, în mai toate sectoarele. Neștiut de public și de lumea exterioară, sectorul privilegiat militar și nuclear consuma peste 30 la sută din PIB-ul URSS, cu cel puțin de cinci ori mai mult decât se admitea oficial. În același timp, indicele preferat al comuniștilor, supradimensionatul sector al industriei grele continua să toarne cantități inutile de fier, oțel și substanțe chimice brute. Rezultatul a fost o economie care producea tancuri, rachete și avioane în cantități uriașe, dar care nu putea satisface nevoile elementare ale populației. Toate elementele importante ale economiei civile erau în mod tragic neglijate. Agricultura sovietică producea hrană de slabă calitate, în cantități uriașe; dar era incapabilă să o pună pe masa fiecărei familii. URSS a devenit un importator masiv de cereale, în timp ce rezervele interne se bazau din ce în ce mai mult pe micile grădini ale țăranilor colectivizați (jumătate din producție provenea de pe suprafețe ce reprezentau 3 la sută din terenul arabil). Știința și tehnologia din domeniile civile au rămas cu mult în urmă. Condițiile

societății sovietice s-au dovedit deosebit de ostile computerizării și afluxului liber de informații, în afara birocrației centrale. Motorizarea, care începuse în stil mare în anii 1960, cu achiziționarea unei licențe Fiat pentru construirea de automobile Lada, a fost împiedicată de lipsa serviciilor auxiliare, mai ales a șoselelor moderne. Sectorul serviciilor, în general, era de abia incipient. Sectorul de consum a continuat să fie lipsit de bunuri suficiente. Prețurile subvenționate la alimente și locuințe a garantat un standard minim de trai, alimentând în același timp o puternică piață neagră. Infrastructura a rămas jalnic de inadecvată. După 70 de ani de progres, Uniunea Sovietică nu construise încă nicio șosea de legătură între est și vest rezistentă la orice condiții atmosferice. Singura cale ferată transsiberiană a rămas unica linie de legătură spre Orientul Îndepărtat. Aeroflot, cele mai mari linii aeriene din lume, erau și cele mai suprasolicitate. Bogățiile Siberiei nu au putut fi exploatate corespunzător. Cu cât erau mai multe ordinele emise de la Moscova, cu atât mai slabă era reacția. În ciuda existenței CAER, sateliții est-europeni au trecut de la contribuții nete la pagube nete. Câștigurile din export ale URSS erau nesănătos dependente de aur și petrol. La începutul anilor 1980, combinația de cheltuieli militare necontrolate și diminuarea profiturilor din economia internă au dus la instalarea unei crize de sistem ce avea nevoie de măsuri urgente.

Protecția mediului nu era o posibilitatea viabilă. Metodele industriale primitive și presiunile planificării cantitative nu lăsau loc pentru considerații de ordin ecologic. Chiar și acolo unde erau aprobate legi privind protecția mediului, existau puține șanse ca elementele inferioare ale birocrației să le pună în aplicare în defavoarea principalei ramuri de producție a partidului. În statul totalitar unipartid nu era loc nici pentru o agenție independentă de mediu, nici pentru activism local. Drept urmare, Uniunea Sovietică a oferit sistematic cele mai scandaloase exemple de neglijență și de poluare persistentă. Peisajele urbane degradante, râurile fără viață, aerul toxic, pădurile murdunde, riscurile de radiații nemonitorizate și indicii de sănătate în declin, toate erau obturate de ceața obișnuitei ocultări. Explozia unui reactor nuclear de la Cernobîl, Ucraina, în luna aprilie 1986, care a pulverizat deșeuri radioactive peste jumătate din Europa, a alertat lumea în privința pericolelor, dar într-o fază foarte târzie.

Cultura sovietică a devenit schizofrenică din cauza cenzurii de stat, care a împărțit fără să-și dea seama toate activitățile în sfere oficiale și neoficiale. Artiștii nu puteau susține spectacole sau scrie decât dacă aparțineau unei dintre asociațiile conduse de stat. Munca lor putea fi catalogată ca evident conformistă, ajustată și curajos sfidătoare. Cultura oficială se centra în jurul principiilor așa-numitului realism-socialist, trasate în 1934 și reformulate în 1946 de Andrei Jdanov. [MOLDOVA] Stilul prezenta viața sovietică într-un mod idealizat, obligatoriu vesel și esențialmente necinstit. În deceniul ce a urmat morții lui Stalin au fost permise unele deviații importante. Pe de o parte, Hrușciov a permis publicarea scrierii lui Alexander Soljenițîn *O zi din viața lui Ivan Denisovici* (1962) – o sumbră descriere a gulagului. Pe de altă parte, el a blamat prima expoziție moscovită de artă modernă, numind-o „biciuiri de coadă de măgar". Dezghețul s-a transformat curând într-un nou îngheț. O mână de artiști talentați au menținut o marjă de independență la limita toleranței, dar cea mai mare parte a operelor mari ale epocii, de la *Doctor Jivago*, a lui Boris Pasternak (1957), sau marile romane ale lui Alexander Zinoviev și Soljenițîn, a trebuit să fie publicate ilegal, în străinătate. Multe capodopere nici nu au văzut lumina zilei decât după 20 sau 30 de ani.

În mod paradoxal, represiunea sovietică a generat o veritabilă sete pentru cultura de calitate independentă, o foame de valori estetice şi spirituale pe care cele mai multe ţări libere nu le cunoşteau. Imoralitatea politicilor oficiale a generat propriii anticorpi morali. Cu timpul, opoziţia cea mai hotărâtă s-a consolidat în cadrul cercurilor cele mai educate ale unei societăţi din ce în ce mai instruite. (În 1979, 10% din cetăţenii sovietici aveau educaţie superioară.) „Fie că şi-o doreşte sau nu, a spus odată Vladimir Bukovski, un cetăţean sovietic se află într-o stare de permanent dialog interior cu propaganda oficială."[22] Unul dintre primii rebeli a fost Andrei Saharov, tatăl bombei sovietice cu hidrogen; unul dintre cei mai elocvenţi a fost poeta şi prizoniera creştină Irina Ratuşinskaia (n. 1954):

Şi în trista poveste a Rusiei
(Sau poate suntem doar în vis?)
Încap Şoricuţa Maşka şi noi şi aparatul de radio,
Pe pagina albă, virginală,
Deschide spre mâine
Lunga această iarnă.[23]

Viaţa religioasă în URSS era păstrată la minimum prin persecuţia sistematică. Statul sovietic era oficial unul ateu; Hruşciov, mai ales, lansase campanii militant antireligioase; educaţia religioasă a copiilor era o infracţiune. Musulmanii din Tartarstan şi din Asia Centrală erau cel mai puţin activi şi cel mai puţin deranjaţi. Biserica ortodoxă rusă, însă, a fost legată de mâini şi de picioare. Clericii ei erau pensionari ai statului, ierarhia, supravegheată de KGB. Biserica uniată din Ucraina, interzisă în 1946, a supravieţuit numai în catacombe. Biserica romano-catolică a supravieţuit doar în Lituania, clerul ei fiind decimat prin atacuri şi deportări. Cu timpul, numeroase secte protestante şi fundamentaliste, mai ales baptiştii şi adventiştii, au ajuns să fie bine reprezentate. Iudaismul a atras după sine hărţuirile de îndată ce a dat semne de reviriment, după 1970. Factorul religios nu poate fi deci supraestimat în decăderea etosului sovietic.[24]

Au existat multe tentative de a caracteriza calităţile esenţiale ale comunismului sovietic. Mulţi outsideri au subliniat prăpastia dintre practică şi teorie – ca şi cum teoria ar fi fost genuină şi practica, greşită. Există totuşi o literatură bogată care demonstrează cum comuniştii inteligenţi au ajuns să realizeze că teoria însăşi era frauduloasă. Comunismul leninist, stalinist şi poststalinist au plătit întotdeauna tribut lui Marx şi lui Engels. Dar au avut acelaşi tip de relaţie faţă de marxismul intelectual pe care o aveau faţă de democraţia americană „culturile cargo" din Marea Sudului, care preamăreau preşedinţii americani ca pe nişte zei. Încă de timpuriu comunismul nu a avut un scop mai serios decât să-şi menţină existenţa. În miezul lui rezida minciuna.[25]

În aspectele cele mai importante, cele opt ţări est-europene care erau incluse în blocul sovietic (dar nu făceau parte din URSS) au urmat tipare de dezvoltare similare cu URSS. Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, Germania de Est, România, Bulgaria, Iugoslavia şi Albania au trecut toate prin etape caracterizate de stalinizare (după 1948) şi destalinizare (în momente diferite, după 1953). Cele mai multe dintre ele au fost ulterior supuse „normalizării", adică reimpunerii normelor lui Brejnev, după un episod de opoziţie deschisă. Cele mai multe aparţineau „alianţei" militare cu Uniunea Sovietică a Pactului de la Varşovia sau organizaţiei comuniste paralele, CAER. Cu toate erau conduse de dictaturi

comuniste care învăţaseră meserie sub tutela sovietică, care le justifica existenţa prin referire la aceeaşi ideologie leninistă şi care, cu două excepţii, au continuat să fie tributare vasalităţii faţă de Moscova.

Existau, desigur, variaţii importante şi importante disonanţe sincronice. La mijlocul anilor 1960, de exemplu, existau ţări, precum Cehoslovacia, care nu ajunseseră încă la destalinizare, în timp ce altele, ca Ungaria, trecuseră deja prin destalinizare şi normalizare. În general, dat fiindcă expunerea lor la metodele sovietice a fost mai scurtă – 40 de ani în Europa de Est, faţă de 70 de ani în cadrul URSS – gradul de „sovietizare" era mult mai scăzut. Istoricii nu sunt de acord dacă accentul ar trebui să cadă pe diferenţe sau pe similarităţi. Rămâne însă faptul că experienţa istorică a celor opt ţări în cele patru decenii postbelice a fost legată de aceea a Uniunii Sovietice şi a fost fundamental diferită de cea a Europei occidentale. Ele au fost toate incluse în categoria „democraţiilor populare" care cu niciun efort de memorie nu s-ar fi putut descrie ca populare şi nici democratice.

În prima etapă stalinistă (1945–1953), toate ţările Europei de Est au fost silite să accepte tipul de sistem predominant atunci în URSS. În primii ani postbelici, Stalin insistase asupra unui control strâns doar în zona sovietică a Germaniei, în Polonia şi în România. În rest, în timp ce consolida influenţa comunistă, Stalin nu a insistat pe conformarea rigidă. Începând însă cu 1948, disciplina a devenit mai strânsă: toate fisurile din Cortina de Fier aveau să fie sigilate, ca răspuns la Doctrina Truman. Toate trăsăturile principale ale stalinismului aveau să fie nemilos impuse atunci când nu existau deja. Mulţimi de „consilieri" şi de specialişti sovietici erau integraţi sistemului local pentru a asigura standardizarea şi supunerea.

În această nouă galaxie, Stalin a rămas „soarele de neîntrecută strălucire". În fiecare dintre ţări, însă, erau plasaţi pe orbită o serie de sori mai mici, de micuţi Stalini locali. Bierut, Gottwald, Rakosi, Ulbricht, Gheorghiu Dej, Jivkov, Tito şi Enver Hodja erau cu toţii clone staliniste pregătite la Moscova. I-am flata dacă i-am numi marionete.

Iugoslavia a fost singura ţară în care supunerea faţă de Moscova a fost iniţial respinsă. Croatul Iosip Broz Tito, sau Tito (1892–1980), era în poziţia unică de a se fi aflat în ţara lui pe timpul războiului, de a avea legături cu puterile occidentale şi de a-şi fi instaurat regimul fără ajutorul sovieticilor. Era un stalinist în spate cu o urâtă istorie de represiuni. Federaţia multinaţională pe care o conducea, dominată de Serbia, era modelată îndeaproape după Uniunea Sovietică dominată de Rusia, naţionale eficient suprimate. Republica Populară Federativă Iugoslavia a fost înfiinţată în 1945. Constituţia statului, care stabilea puterea Ligii Comuniştilor Iugoslavi şi a celor şase republici constituente, funcţiona încă din luna ianuarie 1946. Tito îşi constituise însă o bază independentă şi nu era dispus să primească ordine. Nu era în favoarea agriculturii colectivizate şi era interesat de automanagementul muncitorilor. Când a fost deci criticat de Cominform nu a făcut efortul de a se schimba. În iunie 1948, el şi partidul lui au fost excluşi; timp de câţiva ani au trăit sub ameninţarea pedepsei din partea sovieticilor. Au rămas atât comunişti, cât şi independenţi, ceea ce ar putea să pară imposibil – dovadă că exista viaţă şi după înfruntarea lui Stalin. Belgradul a făcut pace cu Moscova în timpul vizitei lui Hruşciov din 1955. Dar nu au devenit membri nici în CAER, nici în Pactul de la Varşovia. După ce a părăsit blocul sovietic Iugoslavia a fost liberă să preia rolul de lider în mişcarea statelor nealiniate.

Germania de Est s-a alăturat blocului sovietic atunci când Iugoslavia îl părăsea. Chestiunile politice din zona sovietică au fost conduse în speranța că se puneau fundațiile unei Germanii unite comuniste. Eșecul blocadei asupra Berlinului și declararea Republicii Federale au demonstrat că astfel de speranțe erau false. Republica Democrată Germană (RDG) s-a constituit oficial în 7 octombrie 1949, la cinci luni după RFG. La fel ca în Polonia, constituția RDG aranjată pentru ca partidul comunist (SED) să lucreze împreună cu un număr de partide satelit din cadrul Frontului Unității Naționale, o formațiune comunistă. Primele alegeri au dat frontului 99% din voturi. Forțele sovietice de ocupație și-au rezervat puteri importante pentru ele însele. Colectivizarea agriculturii a fost amânată până în 1953, de vreme ce SED tocmai ce implementase o masivă reformă agrară în favoarea proprietății țărănești. Principala problemă stătea în constanta hemoragie de fugari: timp de doisprezece ani oricine putea ajunge în Berlinul de Vest luând metroul din Friedrichstrasse spre Tiergarten. În acei ani, 1949–1961, mii de oameni au profitat de această ocazie. RDG era singurul stat din Europa cu o populație în descreștere.

Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER) a fost fondat în 8 ianuarie 1949 la Moscova, unde s-a și stabilit Secretariatul. Membrilor fondatori li s-au alăturat Albania (1949), RDG (1950), Mongolia (1962) și Cuba (1972). În această etapă atribuția lui principală era asistența în practica și teoria „construirii socialismului" prin metode sovietice.

Rămâne o întrebare deschisă cât de departe s-au integrat democrațiile populare în structurile sovietice. Ar fi fost însă ieșit din tipare dacă dependența lor ar fi fost lăsată la voia întâmplării. Principalele indicii trebuie găsite în mecanismele inimitabile ale controlului interpartinic. Dacă „internaționalismul socialist" avea vreo semnificație, atunci ea era aceea că Secretariatul General al PCUS putea să controleze afacerile partidelor frățești, care, la rândul lor, controlau republicile de care erau responsabile. Departamentului Internațional al Secretariatului central al PCUS i se încredințase această sarcină vitală; și fiecare dintre „birourile" acestuia avea sarcina de a supraveghea afacerile interne ale unei anumite țări. Prin canalele proprii, toate pozițiile de conducere din partidele frățești puteau fi subordonate sistemului nomenclaturist al „organelor superioare" de la Moscova; iar agenții sovietici puteau fi plasați degajat în orice poziție-cheie din cadrul blocului. De fapt, Politburo-ul sovietic putea numi membrii tuturor celorlalte birouri politice. KGB putea conduce toate celelalte agenții de securitate comuniste, iar *Glavpolit*, toate celelalte state-majore ale armatelor populare nou înființeiate. Timp de câțiva ani, după 1945, Stalin nu și-a dorit ca forțele militare proprii ale clienților lui să fie prea mari; iar dezvoltarea acestora nu a început decât după 1948. Consilierii militari sovietici exercitau un control de o manieră atât de directă, încât nu apăruse încă nevoia unei alianțe militare care să se opună pe măsură structurii NATO.

Cel mai evident semn al preluării staliniste a controlului s-a văzut în seria de epurări și de procese spectacol care au lovit conducerile partidelor frățești după iunie 1948. Stalin i-a trecut pe tovarășii său est-europeni prin aceeași „mașină de tocat" pe care o folosise odinioară și pentru PCUS. La Varșovia, în timpul congresului de constituire al PZRP din luna decembrie 1948, pus în fața acuzațiilor de „deviaționism național", Wladislaw Gomulka și-a făcut o umilă autocritică. La Sofia, Traichov Kostov, prim-ministru adjunct, a fost judecat și executat sub acuzațiile de „titoism". În Tirana, Koci Dzodze a fost condamnat la moarte pentru o presupusă conspirație de a ceda Albania Iugoslaviei. La Budapesta, ministrul de externe, Laszlo Rajik, a fost judecat și executat. La Praga, după ani de insinuări și tentative de procese, a fost arătat cu degetul însuși secretarul general, Rudolf Slanski. La procesul acestuia din luna noiembrie

1952, în care 11 dintre cei 14 inculpaţi erau evrei, la obişnuitele acuzaţii de titoism, troţkism, de atitudini antisovietice şi de spionaj pentru interese străine, s-au adăugat şi cele de sionism.

În a doua fază poststalinistă (1953–1968), sateliţii URSS şi-au construit calea spre o etapă etichetată fie drept „comunism naţional", fie ca „policentrism". Fiecare dintre partidele frăţeşti îşi cerea dreptul de a-şi stabili propriul „drum spre socialism". PCUS şi-a rezervat dreptul de a interveni în forţă în cazul în care câştigurile socialismului ar fi fost puse în discuţie. „Câştigurile socialismului" era numele de cod pentru monopolul puterii comuniste şi pentru loialitatea faţă de Kremlin.

În climatul de nesiguranţă promovat de luptele intestine din cadrul conducerii colective de la Moscova, elementele cele mai curajoase şi-au luat soarta în propriile mâini. În 17 iunie 1953, muncitorii din Berlinul de Est au organizat demonstraţii care ameninţau să se transforme în rebeliune curată. Demonstraţiile au fost zdrobite fără milă de tancurile sovietice. O revoltă similară a avut loc la Pilsen în Cehoslovacia. Protestele populare treceau de limita acceptabilului. În Polonia, partidul a renunţat pe tăcute la câteva dintre măsurile politice cruciale. A fost oprită colectivizarea forţată; liderii de partid aflaţi în închisoare şi arhiepiscopul închis au fost eliberaţi. Unui poet comunism i s-a permis publicarea unui *Poem pentru adulţi* care susţinea cu îndrăzneală că viaţa era departe de a fi perfectă:

Alergau spre noi strigând:
„În socialism
Un deget tăiat nu doare".
Dar simţeau durerea.
Şi ei şi-au pierdut credinţa.
.....
Există oameni sleiţi de muncă...
Există mere poloneze, dar nu ajung la copii...
Există fete silite să mintă...
Există oameni ponegriţi şi scuipaţi,
atacaţi pe străzi
de banali huligani nepomeniţi de vreo lege...[26]

Pactul de la Varşovia a luat naştere în 14 mai 1955. Armatele democraţiilor populare se dezvoltaseră timp de şapte ani; se ajunsese la punctul în care corpul de ofiţeri ai fiecărei ţări trebuia să-şi asume responsabilităţi mai mari. Mulţumită structurilor politice integrate, Pactul de la Varşovia nu a fost o alianţă reală între parteneri liberi şi egali; niciuna dintre armatele membre nu avea capacitatea pentru acţiuni independente. Existau însă evidente avantaje militare în deţinerea de armament standardizat şi în pregătirea comună; era şi un gest puternic pentru mândria naţională. A fost un semnal transmis către NATO de avertizare faţă de admiterea Germaniei Federale.

Anul 1956 s-a dovedit a fi unul critic. Cuvântarea lui Hruşciov la Congresul al XX-lea a propagat o inevitabilă undă de şoc peste toată Europa de Est. Partidele frăţeşti fuseseră obligate să se împace cu crimele pe care Stalin le comisese împotriva lor. Delegaţia poloneză, de exemplu, care a lăsat să se scurgă informaţii despre lucrările con-

gresului către presa occidentală, care a aflat că întreaga conducere a mișcării comuniste poloneze antebelice fusese omorâtă pe baza unor acuzații imaginare. Bierut a murit pe loc, în urma unui atac de cord. Până în vară, lucrurile au evoluat până la un punct exploziv. Agitațiile cu caracter social creșteau, în timp ce vechea gardă a partidelor conducătoare era zguduită de cererile posibililor reformatori. În luna iunie 1953, la Poznan, muncitorii polonezi au fost uciși atunci când armata poloneză a tras asupra demonstranților care purtau pancarte în care cereau „Pâine și Libertate" și „Rușilor plecați acasă". În luna octombrie, mai întâi la Varșovia și apoi la Budapesta, două partide frățești au făcut pași esențiali spre schimbarea compoziției birourilor politice, fără a cere mai întâi la Moscova aprobarea alegerilor făcute.

Felul în care Hrușciov a gestionat criza din Europa de Est a fost înlesnit de faptul că ea a coincis cu alegerile prezidențiale din SUA și cu Criza Suez. Puterile occidentale au fost distrase de diferendele dintre ele privind Orientul Mijlociu; URSS a avut, așadar, mână liberă în rezolvarea problemelor de la Varșovia și Budapesta.

În ziua de duminică, 21 octombrie, Hrușciov zbura furios la Varșovia, neanunțat. A găsit orașul încercuit de comandouri poloneze complet înarmate, iar pe liderii polonezi fermi în susținerea lui Wladyslaw Gomulka. (Ulterior, au existat zvonuri că armata poloneză plănuia să treacă, prin Germania de Est, în rândurile NATO.) Două zile de discuții au demonstrat cum „calea poloneză spre socialism" a lui Gomulka nu era ostilă intereselor fundamentale sovietice, și că nu era tocmai dezirabil un conflict militar deschis cu aliatul ei cel mai mare și cu renumele de a fi cel mai curajos. Hrușciov a bătut așadar în retragere – a fost de acord că alegerea lui Gomulka în poziția de secretar general trebuie susținută, iar consilierii săi trebuie retrași. Pentru o scurtă perioadă, Gomulka s-a bucurat de gloria de a fi singurul și unicul lider popular comunist al Poloniei.

La Budapesta, evenimentele au luat o turnură tragică care ar fi putut ușor marca Varșovia. Hrușciov era îngrijorat ca nu cumva generozitatea sa față de iugoslavi și acum față de polonezi să nu fie considerate semnele unei slăbiciuni generale. Înăbușirea revoltei din Ungaria a pus mai puține probleme de ordin militar decât acțiunea din Polonia. Iar tovarășii maghiari, spre deosebire de polonezi, erau profund divizați. În noaptea zilei de 23–24 octombrie, exact în momentul când criza poloneză era dezamorsată, secretarul general stalinist al partidului maghiar și șeful securității, Erno Gero, succesorul lui Rakosi, a solicitat intervenția militară a sovieticilor pentru a-l salva de la demitere. Ungaria a fost forțată prin agresiune să se supună, în mai puțin de o lună. Se părea la început că se va ajunge la o înțelegere. Armata sovietică s-a retras din capitală; ambasadorul sovietic, Yuri Andropov, l-a abandonat pe Gero și a aprobat înlocuirea lui cu Janos Kadar – un comunist loial care, la fel ca Gomulka, suferise de pe urma persecuțiilor staliniste. Astfel se părea că au fost sistate progresele lui Imre Nagy, liderul facțiunii reformiste a partidului, care devenise prim-ministru. Se spunea că se duc negocieri pentru plecarea definitivă a armatei sovietice. Hrușciov îi făcea o a doua vizită lui Tito la Brioni. Apoi, Nagy a acceptat în guvernul său mai mulți membri necomuniști, punând capăt monopolului comuniștilor. Eliberarea episcopului, cardinalul Mindszenty, a declanșat demonstrații entuziaste, urmate de atacuri violente asupra poliției politice, urâte de populație. În 2 noiembrie presiunea populară a forțat guvernul să solicite ajutorul Națiunilor Unite și să anunțe ieșirea din Pactul de la Varșovia. În zorii zilei de 4 noiembrie, diviziile sovietice blindate au intrat în Budapesta fără preaviz. Timp de zece zile, tineretul eroic a luptat împotriva tancurilor cu mâinile goale. Sângele a curs în valuri. Nagy s-a refugiat

în Ambasada Iugoslaviei, pe care a părăsit-o cu un salvconduct sovietic, dar a fost arestat imediat. La momentul potrivit, după o perioadă de detenție în România, el și alți 2 000 de partizani ai săi au fost împușcați. Sute de mii de refugiați au invadat Austria. Bilanțul final al victimelor a atins cam aceleași proporții. Ungaria a fost lăsată pe mâna protejatului lui Andropov, Kadar, și a unui „guvern revoluționar al muncitorilor și țăranilor".

Revolta națională din Ungaria a lăsat o pată de neșters în istoria sovietică. Ea a arătat lumii că regimul comunist era imun la cererile populare. Ea a distrus simpatiile persistente ale multor stângiști, a ruinat viitorul partidelor comuniste din Occident și a sporit considerabil tensiunile Războiului Rece. În blocul sovietic însuși a adus o ofensă lui Mao Zedong care era în favoarea variantelor de comunism național și care încercase să intervină în favoarea lui Gomulka și a lui Nagy. Revolta a oferit un imbold pentru promovarea unei noi strategii economice generale, ai cărei principali susținători erau învingătorii de la Budapesta, Andropov și Kadar. Lecțiile ei nu au fost însă învățate de toată lumea. Ceholovacia a trebuit să treacă printr-un chin asemănător înainte ca regulile jocului poststalinist să fie înțelese pe deplin.

Atunci când a avut loc, în 1960, ruptura sino-sovietică a avut repercusiuni directe într-o singură țară europeană, Albania. La fel ca și chinezii, tovarășii albanezi aveau rezerve serioase în legătură cu destalinizarea. Mai mult, întrucât fuseseră izolați de ruptura dintre Tito și Stalin, și nu aveau o frontieră cu restul blocului, albanezii au fost feriți de intervenția sovietică. Așa că au adoptat „calea chinezească": Tirana și-a mutat obiectul loialității ei de la Moscova, la Beijing. Țara a rămas pe deplin stalinistă, complet colectivizată și atee, profund izolată și în relații tensionate cu toți vecinii. Nimic nu s-a schimbat până în 1990. „Singura religie din Albania, declara Enver Hodja, este să fii albanez." [SHQIPERIA]

Noua strategie economică sovietică a anilor 1960 a fost adoptată în parte ca imitație a CEE și în parte ca recunoaștere a neajunsurilor metodelor staliniste existente. O direcție a fost promovarea profilului CAER și a rolului lui de coordonator al planificării comune. CAER a atribuit sarcini specializate fiecărui stat membru și a pus un mare accent pe diseminarea științei și tehnologiilor moderne. Lucrurile au mulțumit pe toată lumea, mai puțin România. Schema pilot de bază a fost însă lansată în Ungaria. Andropov, acum șeful Departamentului Internațional al PCUS, și Kadar au realizat amândoi că domnia terorii care a urmat revoltei din Ungaria a creat o deschidere pentru experimentările economice inteligente. Reforma economică putea continua fără amenințarea unor tulburări politice. „Gulaș-comunismul" avea să-i lecuiască pe cetățenii bine hrăniți de visele lor de libertate. Principala idee era introducerea mecanismelor de piață limitate într-un sistem controlat încă de stat și încurajarea inițiativei, mai ales în agricultură, prin relaxarea controalelor asupra livrărilor obligatorii și a proprietății de teren. Rezultatele nu au întârziat să apară: la jumătatea anilor 1960 prosperitatea Ungariei a făcut ca oamenii să uite de nefericirea politică. Budapesta era un oraș cu restaurante care prosperau, cu rafturi pline și fără atitudine politică. „Kadarizarea" părea să fi oferit un compromis atractiv între comunism și capitalism, mai ales în ochii economiștilor occidentali fără simț politic.

Alte trei țări nu au reușit să reacționeze la tendințele de dezvoltare – fiecare din motive diferite.

Republica Democrată Germană era cea mai nefirească dintre democrațiile populare. Conformismul ei ideologic rigid și tendințele excesiv prosovietice erau promovate de Stasi, un aparat de securitate cu o reputație de temut. Țara era marcată de continua divizare

a Berlinului, de prezența a celor aproape 40 de divizii militare sovietice de ocupație și, mai presus de toate, de exodul constant al cetățenilor ei. În 13 august 1961 au fost sigilate toate punctele de trecere dintre Berlinul de Est și Berlinul de Vest. Pentru următorii 28 de ani, Zidul Berlinului a transformat RDG într-o cușcă, simbolul cel mai vizibil al opresiunii comuniste în Europa. Toate planurile legate de o Germanie unită au fost abandonate în favoarea teoriei că Germania de Est era locuită de o națiune separată, cu tradiții separate. S-au făcut eforturi mari pentru a urgenta ritmul industrializării grele și pentru a câștiga recunoașterea internațională prin sponsorizări masive de stat pentru sporturile olimpice. În clipa când Ulbricht i-a cedat locul, ca secretar general, lui Erich Honecker, în 1971, era pe cale să se atingă un *modus vivendi* cu Germania de Vest. Cu toate acestea, spiritul anilor 1950 a planat deasupra Germaniei vreme de 30 de ani. „Iubim Germania într-atât, spunea un ministru francez, destul de ironic, încât preferăm să fie două."

România s-a dat înapoi din fața oricăror schimbări, dar nu a forțat niciodată o desprindere deschisă. Nicolae Ceaușescu (1918–1989), care a devenit secretar general al Ligii Române a Comuniștilor în 1965, a urmat o linie pe cât de excentrică, pe atât de rău famată. În poziția de *conducător* a creat un cult neostalinist al personalității și un tip de despotism al nepotismului perfect descris ca „socialismul unei singure familii". A inventat o Constituție care prevestea ajungerea României în cel mai înalt stadiu „socialist" al dezvoltării, în timp ce poporul său era ținut în teamă și sărăcie lucie. Înspăimântătoarea *Securitate* a făcut ca membrii KGB-ului acelei epoci să pară niște adevărați gentlemeni. A dobândit un minimum de avantaj diplomatic făcând echilibru între Moscova și Beijing; a câștigat și o oarecare admirație (nemeritată) din partea Occidentului recunoscând statul Israel și menținându-se mai rezervat în cadrul CAER și al Pactului de la Varșovia. A fost primit la palatul Buckingham unde a stat, împreună cu degustătorul lui personal, iar la recomandarea Foreign Office, regina Angliei i-a acordat titlul de cavaler. România a fost numită pe bună dreptate Coreea de Nord a Europei de Est – o țară închisă, acut conștientă de inferioritatea ei, excesiv de mândră de performanțele dubioase și dedicată instinctiv activității de mediator între alte bande mafiote.

Bulgaria se afla la concurență cu Germania de Est la primirea laurilor imobilității sumbre. Industrializarea a început târziu, la fel ca și exploatarea turismului și a industriei viticole de către stat. Liderul partidului, Todor Jivkov, a menținut țara pe direcția sclaviei prosovietice între 1954 și 1990.

Cehoslovacia a rezistat destalinizării până în luna ianuarie 1968. Conducerea lui Antonin Novotny, secretar general după moartea lui Gottwald din 1953, nu a ținut cont de relaxarea politică din Polonia, pe de o parte, sau de reformele economice din Ungaria, pe de altă parte. Până la urmă a fost răsturnat de o coaliție a slovacilor din Politburo, nemulțumiți de dominația cehilor și a cehilor dornici de reforme sistemice. Noul lider, Alexander Dubcek (1927–1993) era un comunist slovac moderat, singurul secretar general din istoria blocului sovietic înzestrat cu ochi care știau să zâmbească. Cu un caracter onest, el s-a declarat în favoarea unui „socialism cu față umană".

Primăvara de la Praga a înflorit cu o vigoare molipsitoare. Dubcek și echipa lui planifica impunerea reformelor de sus în jos. Dar au suspendat cenzura încă de la început și populația a fost atrasă în frenezia dezbaterilor deschise. Ei au fost primii comuniști preocupați de planificare și care au înțeles că trebuiau să fie mobilizate stimulentele de ordin psihologic, pentru ca reformele să prospere cu adevărat. În programul din aprilie, ei au prevăzut un rol mai puternic al Adunării Naționale de Stat. Nouăsprezece ani mai târziu,

când purtătorul de cuvânt al lui Mihail Gorbaciov a fost întrebat care este diferența dintre Primăvara de la Praga și programul lui de *perestroika*, el a răspuns: „nouăsprezece ani". Experimentul cehoslovac s-a luptat cu vicisitudinile timp de șapte luni. La început se părea că se poate ajunge la o înțelegere. Tovarășii sovietici și-au exprimat îngrijorarea legată de așa-zisele excese, cum ar fi libertatea mass-mediei. Guvernul Cehoslovaciei și-a afirmat angajamentul față de cauza socialismului, prietenia pentru URSS și hotărârea de a rămâne în cadrul Pactului de la Varșovia. Cu toate acestea, în luna iulie în toată țara au avut loc manevre amenințătoare ale Pactului de la Varșovia, iar Brejnev și Dubcek, împreună cu membrii birourilor lor politice s-au întâlnit în satul de frontieră Cierna nad Tisou. După această întâlnire manevrele au fost întrerupte și trupele retrase.

În ajunul zilei de 21 august 1968, o jumătate de milion de soldați recrutați din toate țările Pactului de la Varșovia, cu excepția României, au reintrat în Cehoslovacia fără avertisment – polonezii, alături de est-germanii în uniforme cenușii, din nord, ungurii și bulgarii, dinspre sud, diviziile sovietice, prin Polonia și Ucraina, din est. Surpriza și numărul erau copleșitoare, rezistența a fost minimă. Dubcek a fost dus în Rusia în lanțuri; reformele au fost oprite. Frontierele Cehoslovaciei urmau să fie permanent păzite de forțele Pactului de la Varșovia. Dubcek a fost înlocuit cu Gustav Husak, un veteran care, la fel ca Gomulka și Kadar, își păstrase credința în ciuda amarelor amintiri personale din perioada stalinismului. Când totul s-a încheiat, Brejnev a explicat poziția Uniunii Sovietice în cadrul întâlnirii la vârf a liderilor blocului, ținută la Varșovia în luna noiembrie 1968. Doctrina Brejnev stabilea în termenii cei mai clari că Moscova era obligată de datoria ei socialistă să intervină în forță pentru a apăra „câștigurile socialismului" ale aliaților ei. Berlinul de Est (1953), Budapesta (1956) și Praga (1968) erau toate la fel. Nu existase niciun progres fundamental. Membrii blocului sovietic nu erau state independente.

Invazia Cehoslovaciei a fost cu mult mai puțin brutală decât înăbușirea revoltei din Ungaria. Dar ea s-a desfășurat pe ecranele televizoarelor din lumea întreagă; iar impactul ei asupra opiniei publice a fost imens. A fost condamnată de câteva dintre partidele comuniste. China a numit-o „politica unei puteri fasciste fățișe", Iugoslavia i-a spus „ocupație ilegală", România, „o violare flagrantă a suveranității naționale". A amenințat cu o nesfârșită epocă de gheață în Europa. Puțini au fost aceia care auzind-o au putut-o uita vocea cu întreruperi a ultimei transmisiuni libere de la postul Radio Praga: „Vă rog să nu uitați Cehoslovacia când nu vom mai apărea la știri".

În cea de-a treia etapă a lui Brejnev (1968–1985), blocul sovietic a văzut cum normele trasate de Doctrina Brejnev au fost progresiv contestate de valul crescând de proteste cu caracter intelectual, social, iar în final și politic. Toate pârghiile puterii se aflau în mâinile autorităților comuniste; opoziția trebuia, așadar, să găsească noi canale, pașnice. Principalul exemplu de „normalizare" a fost Cehoslovacia. Principala competitoare, Polonia.

Normalizarea Cehoslovaciei a fost cu adevărat un spectacol trist. Husak a folosit toate meschinăriile tiranice ale controalelor sociale de partid pentru a distruge spiritul Primăverii de la Praga. Nu au avut loc împușcări sau procese spectacol, dar disperarea tânărului student Jan Palach, care și-a dat foc în public și a murit, a surprins starea de spirit a națiunii.

Foștii miniștrii și profesori au fost trimiși să execute muncile cele mai necalificate – Dubcek a funcționat ca inspector forestier. Hărțuirea poliției era universală. Praga, orașul

cel mai frumos al Europei, era şi cel mai disperat. A trebuit să treacă un deceniu înainte ca un grup singuratic de disidenţi, strânşi în jurul dramaturgului Vaclav Havel, să-şi treacă numele pe „Carta 77" – o declaraţie a drepturilor omului.

Compartimentarea a devenit trăsătura principală a blocului sovietic în ultimele lui etape. În ciuda susţinerii de faţadă a „internaţionalismului socialist", blocul era divizat într-o serie de compartimente impermeabile. Comunismul naţional încuraja situaţiile în care fiecare ţară, deşi strâns conectată în continuare cu Moscova, era efectiv izolată faţă de celelalte. Cordonul care separa Polonia de Lituania sau de Ucraina ori de Cehoslovacia, după 1968, era la fel de strict ca însăşi Cortina de Fier. Arestarea grupului *Taternicy* – o mână de disidenţi atletici care traversau cu rucsacii plini de literatură interzisă vârfurile munţilor Tatra – ilustrează perfect starea de fapt. Est-europenii erau adeseori mai familiarizaţi cu viaţa din vestul Europei sau din America, decât cu aceea a vecinilor lor.

Republica Populară Polonia (RPP) demonstra un număr neobişnuit de idiosincrazii. Era cel mai mare dintre sateliţii Uniunii Sovietice şi avea o armată mai numeroasă decât Marea Britanie. Atât structural, cât şi psihologic, era cel mai puţin sovietizată. Ţărănimea poloneză rezistase cu succes colectivizării; baroul polonez rezistase monopolizării comuniste; intelectualitatea poloneză ocolise, în mare, marxismul. Pseudopluralismul Frontului Unităţii Naţionale a lăsat loc şi unor politici nonpartinice. Cel mai important, Biserica romano-catolică, sub conducerea extraordinarului ei episcop, cardinalul Stefan Wyszynski (1901–1981), nu s-a supus niciodată controlului politic, aşa cum a făcut-o aiurea. Printr-un acord semnat în luna decembrie 1956, ierarhiei Bisericii i se garanta deplina autonomie, cu condiţia ca regulile partidului să nu fie subminate deschis. Calculul făcut probabil de sociologii de partid a fost că modernizarea rapidă, care transforma Polonia într-o putere industrială, va submina rapid religia. De fapt, Biserica a fost aceea care a menţinut loialitatea noului proletariat care, la rândul lui, a subminat partidul.

Ciclul de momente de opoziţie şi de normalizare din Polonia a durat un sfert de secol. Gomulka a devenit repede din erou naţional un şef bătrân şi ţâfnos. La mijlocul anilor 1960, el i-a reprimat pe intelectualii marxişti, în luna martie 1968, pe studenţi, în 1970 suprima protestele sângeroase ale muncitorilor din porturile de la Marea Baltică. În 1968, provocarea ridicată de o faţiune ultranaţionalistă din cadrul partidului, a cărei miză fusese elementul evreiesc din cadrul aparatului de partid, a pus pe picioare o generalizată şi ruşinoasă „campanie antisionistă", provocând exodul aproape al tuturor evreilor care mai rămăseseră în Polonia. În anii 1970, domnia de un deceniu a lui Edward Gierek a adoptat o strategie de *„comunism bigos"*, întemeiată pe împrumuturi excesive din Occident. O scurtă perioadă de prosperitate a precedat o nouă etapă de austeritate, de proteste în masă şi, prin constituirea Comitetului de Apărare a Muncitorilor (KOR), de consolidare a opoziţiei intelectualilor şi muncitorilor, precursoarea „Solidarităţii". Vizita papei polonez, în luna iunie 1979, a creat climatul moral pregătit pentru o schimbare.

Sindicatul Solidaritatea s-a dezvoltat în luna august 1980, pornind de la un grup de greviştii hotărâţi din şantierul naval de la Gdansk. Era condus de un electrician necunoscut şi şomer, pe al cărui act provizoriu de identitate scria Lech Walesa. Mişcarea s-a dezvoltat într-un protest social la nivel naţional cu milioane de membri. Dedicat nonviolenţei, mişcarea nu a luptat împotriva comuniştilor, ci s-a organizat pur şi simplu fără ei. Singura organizaţie independentă din blocul sovietic, Solidaritatea, şi-a câştigat dreptul oficial de a face grevă şi de a recruta noi membri. Membrii de partid dezertau în valuri. În intervalul unui an, mişcarea ameninţa să răstoarne ordinea existentă, fără să fi încercat

măcar. Din punctul de vedere al Moscovei, trebuia suprimată. O mișcare noncomunistă a muncitorilor era o anatemă. Înfuriat, Brejnev a pus armata sovietică în stare de alertă, apoi a lăsat treaba în seama armatei poloneze. În noaptea de 13 decembrie 1981, ajutat de o ninsoare puternică, generalul Wojciech Jaruzelski a executat cea mai perfectă lovitură militară de stat din istoria modernă a Europei. În doar câteva ore au fost arestați 40 000–50 000 de activiști ai Solidarității; au fost întrerupte toate căile de comunicație, iar comisarii militari au preluat toate instituțiile importante. Legea marțială a paralizat țara. În 1982, după ce a impus stabilitatea, Jaruzelski a introdus prima etapă a reformelor economice. Victoria „normalizării" comuniste părea completă. De fapt, era cea mai gălnoasă dintre victorii. În șapte ani, Jaruzelski avea să ajungă la capătul puterilor. Istoria trebuie să le recunoască polonezilor meritul principal în îngenuncherea blocului sovietic.

În ciuda tuturor aparențelor, apariția lui Jaruzelski în Polonia a fost ulterior considerată prima manifestare a unui curent reformist care era gata să iasă la suprafață chiar la Moscova. Acest curent, care cu timpul va dobândi denumirea rusească de *perestroika* sau „restructurare", s-a întemeiat pe conștientizarea faptului că sistemul era profund bolnav. În mod semnificativ, el s-a născut în sânul KGB-ului, singurul organism care avea mijloacele de a cunoaște ce se întâmplă într-adevăr. Jaruzelski a servit timp de 25 de ani în funcția de șef al departamentului politic al armatei. Era în mod necesar omul celui care a condus KGB în anii 1970. El a jucat rolul de „Ioan Botezătorul" pentru celălalt protejat al lui Andropov, Mihail Gorbaciov. Cu complicitatea acestuia, el a fost destinat să transforme Polonia în „laboratorul *perestroikăi*".

La începutul anilor 1980, acțiunile interne ale blocului sovietic nu-și mai atingeau scopurile. Patruzeci de ani de erodare îl vlăguiseră de putere. La suprafață totul era așa cum trebuie; dedesubt, aproape nimic nu funcționa cum trebuie. În epoca rachetelor balistice intercontinentale (ICBM), teritoriile Pactului de la Varșovia nu mai puteau servi eficient ca zonă tampon de securitate. În epoca prețurilor ridicate ale petrolului, CAER aspira de la URSS mai multe fonduri decât oferea. În epoca televiziunii, prăpastia dintre condițiile de viață din Est și din Vest era evidentă în fiecare cămin. Așa cum arătase Solidaritatea, muncitorii nu aveau niciun fel de respect pentru „statul muncitorilor". Segmente importante ale elitei comuniste își pierdeau dorința de a mai conduce. Unul dintre ajutoarele apropiate ale lui Jaruzelski a optat pentru varianta patriotică de a alimenta CIA, timp de peste un deceniu, cu cel mai mare flux de documente operaționale ale Pactului de la Varșovia, din toată istoria spionajului.[27]

Cariera lui Iuri Andropov a fost totuși cea care oferă cheia extraordinarei schimbări de direcție care a precedat și a apoi a precipitat prăbușirea sistemului sovietic. Ca ambasador la Budapesta, Andropov fusese coautorul strategiei de substituire a reformei politice cu una economică. Ca șef al departamentului internațional al PCUS trebuie să fi înțeles că revoltele costisitoare care cuceriseră Ungaria, Cehoslovacia și, acum, Polonia se puteau întinde și în Uniunea Sovietică. Ca șef al KGB în perioada de *détente* era persoana cel mai bine situată pentru a vedea ce contrast orbitor exista între forța externă și decăderea internă. În anii 1970, Andropov purtase o campanie inteligentă și flexibilă împotriva disidenților sovietici. Nu avea nevoie să facă uz de teroare în masă; în schimb, i-a izolat de marea masă a populației, iar pe cei mai încăpățânați i-a trimis în spitalele de psihiatrie sau în exil dincolo de granițe. A contracarat nemulțumirea crescândă a populației evreiești din Uniunea Sovietică acordându-le acces preferențial la emigrare. Pe

măsură ce dosarele ajungeau pe biroul lui, trebuie să se fi întrebat de ce talentele cele mai mari ale țării nu iubeau comunismul. Lista era una destul de lungă: Soljeniţîn, romancierul angajat politic, Nuriev, balerinul, violoncelistul Rostropovici, fizicianul Saharov, nestăpânitul biolog Bukovski, Andrei Amalrik, matematicianul care scrisese, după Orwell, eseul *Va rezista Uniunea Sovietică până în 1984?* Aceşti oameni trebuie să fi fost pomeniţi serios în lungile discuţii ale lui Andropov cu tânărul şi strălucitul secretar de partid din Stavropol, care îl însoţea la staţiunea balneară din apropiere unde se afla pentru a-şi trata afecţiunile renale.

Înclinaţiile spre reformă ale lui Andropov au fost totuşi în repetate rânduri reprimate. Politburo-ul sovietic era ticsit cu paznici ai statu-quoului. Gorbaciov a fost adus de la Stavropol în 1979 doar pentru a i se încredinţa sarcina ingrată de conduce agricultura sovietică. Andropov nu a ajuns în vârf decât atunci când boala lui era în fază terminală. Moartea sa le-a acordat adepţilor doctrinei lui Brejnev o ultimă perioadă de inacţiune. În ciuda previziunilor lui Amalrik, anul 1984 a venit şi a trecut; imperiul sovietic a supravieţuit, fără să fie reformat.

Relaţiile Est-Vest: Războiul Rece în Europa, 1948–1989

De la început şi până la final, Războiul Rece s-a centrat asupra Europei. Dinamica lui a evoluat din prăbuşirea „Marelui Triunghi" al puterilor europene, care i-a lăsat pe aliaţi faţă în faţă cu victorioasa Uniune Sovietică. S-a accentuat din cauza incapacităţii celor care au fost aliaţi în timp de război de a ajunge la un acord asupra independenţei Poloniei, asupra viitorului Germaniei şi asupra împărţirii Europei în întregul ei. Momentul exact în care s-a declanşat poate face loc dezbaterilor, dar a atins punctul critic odată cu angajarea americană în afacerile Europei, aşa cum a fost ea exprimată prin Doctrina Truman şi Planul Marshall din 1947, precum şi cu manifestările ulterioare de dezaprobare ale Uniunii Sovietice. Era evident în desfăşurare în timpul Blocadei sovietice a Berlinului din 1948–1949, care a condus la formarea NATO; şi nu s-a încheiat decât 40 de ani mai târziu, odată cu căderea Cortinei de Fier. Cu toate acestea, este important de subliniat că Războiul Rece şi-a depăşit repede obiectivul european. A existat întotdeauna şi o componentă asiatică; şi a existat o logică interioară rezultată din rivalitatea sovieto-americană, care s-a transformat într-o adevărată confruntare globală.

Componenta asiatică s-a dezvoltat pe marginea neînţelegerilor paralele cu acelea care se petreceau în Europa. De data aceasta Uniunea Sovietică a intrat în scenă în luna august 1945, când armata sovietică a fost aruncată în campania decisivă a Războiului din Pacific împotriva Japoniei. În Înţelegerea de la Yalta se prevedea ca sovieticii să ocupe insulele Kurile ca preţ pentru participarea lui Stalin. Nimeni însă la Yalta nu prevăzuse căderea bruscă şi totală a Japoniei, provocată de bombele atomice lansate de americani asupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki. Sovieticii au primit cu această ocazie un bonus cu totul neaşteptat. Au ocupat rapid Manciuria, de unde au capturat 600 000 de soldaţi ai Armatei din Guangdong, pe care i-au trimis în lagărele din Siberia. Pe lângă lanţul principal de insule Kurile, au mai capturat patru insule japoneze din nord, considerate până atunci ca aparţinând de insula Hokkaido şi redenumite Kurilele Mici, şi au transformat Marea Ohotsk într-un strategic lac sovietic. Mai mult decât atât, au susţinut deschis cauza revoluţionarilor comunişti din China şi Coreea, la care acum aveau acces direct. În China

a susținut opoziția față de protejatul cel mai vechi al Americii, Jiang Jieshi, care participase la Marea Alianță din timpul războiului cu Japonia. Când Mao Zedong a intrat în Beijing, în 1949, o „Cortină de Bambus" se ridica în Orientul Îndepărtat, asemănătoare Cortinei de Fier din Europa.

Globalizarea Războiului Rece s-a întâmplat în cursul anilor 1950. Din perspectiva ei geopolitică a fost rezultatul firesc al unei confruntări care a asmuțit o putere ce domina un vast teritoriu din Eurasia împotriva unei alta care putea proiecta pământ, mare și forțe aeriene în toate direcțiile lumii. Din punctele de vedere politic, economic și ideologic, globalizarea a reflectat rivalitatea dintre un bloc având pretenția patronajului mondial asupra revoluției comuniste și un alt bloc, angajat în democrație, capitalism și liber schimb. A fost alimentată de procesul contemporan de decolonizare, care a lăsat în urmă un șir de state, foste colonii, instabile și labile de a intra în războaie prin procură, și unde, la fel ca în Orientul Mijlociu plin de petrol, resursele valoroase oferă tentații irezistibile. Globalizarea s-a încheiat la sfârșitul anilor 1950, prin inventarea rachetelor balistice intercontinentale care au pus întregul glob în raza permanentă de observare și sub amenințarea unui atac nuclear instantaneu. Începând din acel moment, orașele din inima Rusiei și Americii s-au trezit pe linia frontului în egală măsură ca Taiwan sau Berlin.

În domeniul militar, Războiul Rece a trecut prin câteva etape distincte. În anii 1950, când SUA deținea poziția fruntașă atât la nivelul arsenalelor nucleare, cât și al mijloacelor aeropurtate de livrare a acestor arsenale, Uniunea Sovietică nu putea risca o confruntare majoră. La întâlnirea de la Moscova din luna ianuarie 1951, în timp ce americanii erau angajați în Coreea, liderii blocului sovietic se pare că au primit ordine de la Stalin să se pregătească pentru un alt război mondial. Dar planurile nu au fost puse niciodată în aplicare.[28] Mai întâi, Marea Britanie (1952), apoi Franța (1960) au realizat capacități nucleare independente; iar NATO a susținut o doctrină de „ripostă copleșitoare". Au avut loc două războaie comuniste prin procură – unul în Coreea, împotriva forțelor ONU conduse de americani, în 1950–1951, celălalt în Indochina, unde trupele învinse ale Franței au lăsat locul americanilor în 1954. Europa, deși înțesată de arme în două tabere armate, nu a erupt totuși.

La sfârșitul anilor 1950, jocul s-a schimbat. Mulțumită satelitului Sputnik (1958) și a incidentului U2 (1960), Kremlinul a fost capabil să demonstreze că tehnologia rachetelor pe care o dobândiseră făcuse mai mult decât să anuleze decalajul. Superputerile au alocat ample resurse „cursei spațiale" și instalării de sateliți ai Pământului și de rachete balistice intercontinentale. Deși SUA a câștigat competiția și a dus primul om pe Lună, nu se știa cu certitudine cine deținea cu adevărat avantajul militar. URSS părea să-și construiască fără remușcări o superioritate a forțelor ei nucleare, convenționale și navale. Apariția armelor nucleare „tactice" și, mai târziu, a celor „pentru câmpul de luptă", cuplate cu noua doctrină NATO a „răspunsului flexibil", a făcut ca orice calcule pur cantitative să devină redundante. Presiunea în teatrul european de operațiuni a scăzut oarecum grație înțelegerii faptului că schimbul principal de ICBM, dacă ar fi avut loc, ar fi fost direcționat peste Polul Nord. Impasul a fost atins în punctul de maximum al cheltuielilor militare. Doctrinele ofensive adoptate de Pactul de la Varșovia nu au fost puse în practică; vasta flotilă sovietică nu a fost testată; reînarmarea masivă a continuat alături de repetatele, dar mult mai slabele tentative de dezarmare. Încă o dată, însă, conflictul european nu s-a aprins.

În anii 1980 s-a ajuns la o nouă turnură, odată cu instalarea unei noi generații de arme mult mai letale, mai ales armele sovietice SS-20, și rachetele americane Pershing 2 și rachetele de croazieră. În anul 1983 anunțul făcut de președintele Reagan despre Inițiativa Strategică de Apărare (SDI), de mai multe miliarde de dolari, cunoscută sub denumirea „Războiul Stelelor" – un sistem defensiv anti-ICBM cu baze spațiale – a provocat deschis Moscova la o cursă care pur și simplu nu putea să aibă loc. Fiecare parte avea atâtea kilotone de armament nuclear cât să distrugă planeta de mai multe ori; niciuna din părți nu le putea folosi. Susținătorii factorilor de reținere credeau cu tărie că punctul lor de vedere era susținut. Oponenții lor – care nu puteau vorbi liber decât în Occident – credeau cu egală patimă că aceia care elaborau planurile militare, precum dr. Strangelove, înnebuniseră. Dar *Pax atomica* a funcționat.

Cu oarecare întârziere, pulsațiile politice ale Războiului Rece au urmat de obicei evoluțiile militare. Cele mai mari tensiuni au fost cele de la sfârșitul anilor 1950, deoarece ambele tabere și-au putut susține cauza cu convingerile neîntinate de eșecuri. Au atins punctul maxim în timpul Crizei rachetelor din Cuba, în luna octombrie 1962. În anii 1960, în ciuda numeroaselor alarme, ambele tabere și-au pierdut speranțele într-o victorie simplă. Comunismul internațional era aproape paralizat de ruptura dintre sovietici și chinezi, care în 1969 a fost foarte aproape de a provoca un atac nuclear preventiv împotriva Beijingului; puternicul stat american a fost cumplit de demoralizat de incapacitatea lui de a constrânge un stat minuscul ca Vietnamul; iar NATO era profund perturbat de poziția lui de Gaulle. În anii 1970, deci, atât sovieticii, cât și americanii s-au simțit suficient de spășiți pentru a pune un accent mai mare pe procesul etichetat inteligent ca *détente*. Tratativele privind Reducerea Armamentelor Strategice (SALT), de la Viena, au fost însoțite la scurtă vreme de negocieri politice care au condus la Actul Final de la Helsinki, semnat în 1975. În anii 1980, tensiunile au crescut din nou după invazia sovietică din Afganistan (1979) – un Vietnam al Kremlinului – și după instituirea legii marțiale în Polonia (1981). În toate etapele, de fapt, s-a putut observa prezența unui amestec subtil de amenințări și perioade de relaxare. Au existat momente timpurii de *détente* chiar și în anii cei mai reci de confruntare, precum și intervale de răceală în așa-numita epocă de *détente*. Cu siguranță că în Europa, unde de patru decenii nu mai avusese loc nicio conflagrație deschisă, este probabil mai puțin corect să vorbim despre un Război Rece, cât mai degrabă despre o „pace fierbinte", așa cum spunea un comentator francez. A fost o febră care a crescut și a scăzut de multe ori.

Relațiile economice nu au putut ajunge niciodată la nivelul posibilităților. Occidentul avea rezerve în a vinde tehnologie avansată cu valoare militară. Lista organizației americane COCOM devenea din ce în ce mai mare, pentru a cuprinde multe mii de produse comerciale interzise. Estul, la rândul lui, credea cu tărie în autosuficiența economică, preferând înapoierea unei dependențe de importurile capitaliste. În ultimii ani ai decadei 1970, recoltele sovietice slabe au provocat în mod repetat reacții de panică în care se achiziționau cantități uriașe de cereale din SUA, în timp ce jumătate din producția sovietică de petrol era alocată comerțului în pierdere cu CAER.

Relațiile culturale au rămas conservatoare ca scară și conținut. Turneele Trupei de balet Balșoi și ale corului Armatei Roșii, sau ale ansamblului de dansuri populare Mazowsze erau organizate la schimb cu vizitele diferitelor orchestre occidentale sau ale Royal Shakespeare Company. Țările blocului sovietic prețuiau în mod deosebit Jocurile Olimpice, unde sportivii lor susținuți de stat aveau performanțe foarte bune. Sportul era

folosit ca instrument politic, cel mai evident fiind boicotul SUA la Jocurile Olimpice de la Moscova, în 1980, şi răspunsul sovieticilor la Los Angeles, în 1984.

Relaţiile diplomatice au fost presărate cu obstacole de tot felul. Consiliul de Securitate al ONU a fost paralizat timp de 40 de ani, cel mai adesea de vetoul sovieticilor. Războiul spionilor a atins proporţii groteşti: spionajul occidental a fost penetrat la cele mai înalte niveluri de recruţi sovietici în Marea Britanie, şi de agenţi est-germani la Bonn. În anii 1950, în epoca senatorului Joseph McCarthy, temerile întemeiate despre activităţile agenţilor comunişti din SUA au provocat o vânătoare de vrăjitoare complet iraţională. Mai multe clădiri, care au fost sediile Ambasadei SUA din Moscova, erau atât de ticsite de dispozitive de ascultare, încât a trebuit să fie abandonate succesiv. Nu exista nicio urmă de încredere.

Originile perioadei de *détente* se regăsesc la începutul Războiului Rece. Stalin s-a oferit la un moment dat să permită reunificarea Germaniei în schimbul distanţării SUA. La reuniunea de la Geneva din 1955, când preşedintele Eisenhower s-a întâlnit cu succesorii lui Stalin, Occidentul a fost surprins din nou de propunerile îndrăzneţe ale sovieticilor privind dezarmarea. Anul 1959 a fost martorul vizitei lui Hruşciov la Camp David şi a lui Macmillan, cu căciulă căzăcească, la Moscova. Dialogul în curs a fost însă sleit de incidentul U2, de a doua criză berlineză şi, cel mai sever, de descoperirea rachetelor sovietice în Cuba.

U2 era un avion de spionaj la mare altitudine, despre care se credea că este indestructibil prin atac. În 1961, un aparat care decolase din Turcia a fost doborât deasupra fluviului Volga. Eisenhower a fost destul de nesăbuit şi a negat existenţa unor astfel de operaţiuni, până când Hruşciov a prezentat pilotul şi probele incriminante ale misiunii acestuia.

Criza izbucnită în Berlin în 1961 mocnea de ani buni. Fluxul de refugiaţi ce curgea din Est spre Vest era din ce în ce mai mare. Doar în ultima săptămână a lunii iulie 1961, traversaseră zece mii de persoane. Kremlinul ameninţase în repetate rânduri că va semna un tratat unilateral cu RDG şi va anula drepturile ocupaţiei celor patru puteri. Sovieticii aveau o copleşitoare superioritate militară. Occidentul nu a avut însă nicio reacţie. Apoi, în 13 august 1961, s-a construit Zidul. Tânărul preşedinte Kennedy era, ca niciodată până atunci, supus unei încercări. Uşurat în particular de faptul că Zidul slăbise şansele unei a doua blocade a Berlinului, nu a dispus o reacţie cu caracter militar; în schimb, a organizat o lovitură propagandistică. Aflat în picioare lângă Zid, a strigat sfidător, cu inimitabila sa dicţie tărăgănată, de bostonian: „Ich bin ein Berliner".

Criza din Cuba ce a avut loc în următoarea lună octombrie a adus Războiul Rece la limită. Kennedy ieşise din criza berlineză şi din întâlnirea anterioară cu Hruşciov, de la Viena, convins că nu a reuşit să impresioneze Moscova în privinţa hotărârii Americii de a acţiona. Data viitoare trebuia să facă dovada fermităţii. A mărit, aşadar, forţa de angajare în Vietnamul de Sud. Când fotografiile aeriene au dezvăluit prezenţa rachetelor sovietice în silozurile din Cuba, la numai 144 de kilometri de coasta Floridei, Kennedy a hotărât că va trebui să forţeze Kremlinul să cedeze. Singura problemă era în ce fel. Washingtonul a respins ideea unei intervenţii aeriene de tip chirurgical, în favoarea plasării Cubei în carantină. Timp de o săptămână, lumea întreagă a stat cu sufletul la gură; apoi rachetele sovietice au fost retrase. SUA a luat la rândul ei decizia de a-şi retrage rachetele din Turcia şi a renunţat de a mai invada Cuba.[29]

Tratativele pentru dezarmare au trenat timp de decenii. Oferta lansată la Geneva s-a împiedicat în refuzul Uniunii Sovietice de a permite inspecțiile. În 1963 Convenția de la Moscova a interzis testele nucleare în atmosferă, însă numai după ce fuseseră provocate distrugeri considerabile mediului înconjurător la nivel global. Tratatul de Neproliferare a Armelor Chimice din 1968 era menit să mențină monopolul celor cinci puteri nucleare existente și, în particular, să excludă China. Tratatul a eșuat în toate privințele, cu excepția unei pauze de scurtă durată. Prima rundă a Tratativelor de Limitare a Armelor Strategice (SALT I) au ajuns la o concluzie provizorie în 1972, după patru ani. SALT II a bătut pasul pe loc până când a fost blocat de Congresul SUA în 1980. Următoarea etapă, în care s-a încercat negocierea unei reduceri absolute a arsenalelor militare, și nu limitarea ratei de creștere a acestora, a continuat începând cu jumătatea anilor 1970. Tratativele privind Reducerea Reciprocă și Echilibrată a Forțelor (MBFR), care privea armamentele convenționale, au fost purtate timp de cincisprezece ani, la Viena. Tratativele pentru Reducerea Armamentelor Strategice (START), care priveau armele numerice s-au desfășurat la Madrid, începând cu 1982. Treizeci de ani de discuții interguvernamentale s-au dovedit la fel de lipsite de putere ca și seria de campanii populare împotriva armelor nucleare care au atras o susținere considerabilă în Occident la începutul anilor 1960 și apoi, din nou, la începutul anilor 1980.

Implicarea directă a Europei în activitățile diplomatice ale Războiului Rece a ocupat inevitabil planul secund în principala confruntare dintre SUA și URSS. Ea a ajuns însă treptat să se impună, începând cu mijlocul anilor 1950. În 1957, cu acordul sovieticilor, Polonia a prezentat la ONU Planul Rapacki, referitor la o zonă liberă de arme nucleare în centrul Europei, iar în 1960, Planul Gomulka, pentru înghețarea armamentelor nucleare în aceeași zonă. Nu a urmat mare lucru. În 1965, episcopii catolici polonezi au publicat o scrisoare deschisă către omologii lor din Germania, în care se declarau pregătiți „să ierte și să fie iertați". Această inițiativă curajoasă, pe care guvernele comuniste au declarat-o a fi trădătoare, a arătat limpede care este calea ce trebuie urmată, prin ceața morală de temeri și de ură.

Politicile sovietice în Europa de Est s-au bizuit din greu pe sperietoarea germană, iar propaganda comunistă a făcut eforturi uriașe ca să mențină vie germanofobia din perioada războiului. În Germania Federală, vocea combativă a celor expulzați avea o importanță considerabilă pentru guvernele creștin-democrate; iar soarta nereglementată a patriilor lor nu făcea decât să atâțe patimile. Climatul politic dominant nu a început să se dezghețe decât spre sfârșitul anilor 1960, mai ales datorită bunelor oficii ale bisericilor germane care au pregătit astfel calea pentru *Ostpolitik* a cancelarului Willy Brandt.

Ostpolitik sau „Politica față de Est", lansată în 1969, consta din obiective consistente pe termen scurt, mediu și pe termen lung. În situația actuală la acel moment, Brandt a încercat să rezolve impasul în care se găseau relațiile Est-Vest, instalat după invadarea Cehoslovaciei. De la recunoașterea republicii federale, Germania de Vest urmase așanumita Doctrină Hallstein și refuzase să trateze cu orice guvern (cu excepția URSS) care avea legături cu RDG. Rezultatul fusese o izolare aproape totală față de toți vecinii din Est ai Germaniei. După ce s-a spart gheața, Brandt s-a gândit să stabilească un *modus vivendi* cu RDG și cu celelalte membre ale blocului sovietic. Peste 10, 20 sau poate 30 de ani a sperat ca relațiile din ce în ce mai multe dintre Germania de Est și Germania Federală vor îndulci regimul Berlinului de Est și vor conduce în final la reconciliere. La primele două

obiective *Ostpolitik* şi-a atins fără îndoială scopul. La al treilea, efectul obţinut a fost exact opusul celui scontat. Nu este sigur dacă Brandt s-a aşteptat cu adevărat ca Germania să se reunifice. La pensie el a recunoscut că „reunificarea este minciuna din viaţa politică a Germaniei".

Cu toate acestea, apariţia lui Willy Brandt pe scena internaţională a avut un impact considerabil. Europa de Est nu fusese pregătită la ideea unui cancelar german socialist cu intenţii manifeste de pace. Brandt (Herbert Frahm, 1913–1992), fiul nelegitim al unei tinere vânzătoare din Lübeck, a reuşit să depăşească toate dezavantajele sociale posibile. Pe perioada războiului a trăit în Norvegia şi a luptat împotriva naziştilor, ceea ce i-a oferit impecabile recomandări ca democrat. Mai mult, ca primar al Berlinului de Vest între 1957 şi 1963, şi-a câştigat reputaţia prin rezistenţa înverşunată faţă de comunism. Când a apărut deci la Moscova, în august 1970, la 25 de ani de la înfrângerea Wehrmachtului, a lăsat o impresie deosebită. În luna decembrie a aceluiaşi an, când a îngenuncheat în Polonia în faţa monumentului închinat luptătorilor din ghetoul Varşoviei, a făcut un gest emoţionant care nu a fost uitat multă vreme. În Berlinul de Est, propunerile lui nu puteau fi respinse. În trei ani a reuşit elaborarea unui Tratat de Cooperare germano-sovietică (1970), a unui Tratat germano-polonez, care scotea ghimpele teritoriilor germane pierdute, iar în 1973 a unui tratat cu RDG, privind recunoaşterea reciprocă. Cortina de Fier şi Zidul Berlinului nu au fost penetrate; dimpotrivă, au primit un nou imbold la viaţă. Problema Germaniei nu a fost rezolvată, dar a fost fixată într-un cadru stabil de relaţii minimale. Opozanţii conservatori ai lui Brandt l-au acuzat că a cedat dreptul dobândit prin naştere al Germaniei. „Cineva nu poate să cedeze un lucru care a fost deja *pierdut la masa de joc*" a fost răspunsul lui.

Istoricii au dezbătut permanent dacă *Ostpolitik* a Germaniei de Vest a servit la prelungirea divizării Europei sau dacă, printr-un umilitor compromis, nu a stabilit cursul care a dus în final la reunificare. Cele două interpretări nu se exclud de fapt reciproc. Este sigur că *Ostpolitik* a dat tonul pentru acţiunile din deceniului următor. Prin încetarea boicotului la care era supus RDG, a implicat guvernul federal într-o sumă mare de cheltuieli care nu aveau niciun profit vizibil şi într-un mare număr de operaţiuni dubioase – cum ar fi scandalosul comerţ cu prizonieri politici pe care Berlinul de Est i-a vândut pentru sume importante primite ca răscumpărare. Prin destinderea atmosferei încărcate de la finele anilor 1960, *Ostpolitik* a deschis calea „epocii de *détente*".

Détente este un termen diplomatic de cea mai rafinată ambiguitate. Pentru cei care doresc astfel, poate însemna „relaxare" sau „un interval de vreme blândă". Este şi cuvântul în limba franceză pentru trăgaciul unei arme. În contextul anilor 1970 a avut sensul evident de eliberare a tensiunii; dar dacă această destindere avea să aibă un efect benefic ori malefic, aceasta depindea integral de conjunctură.

Pe lângă *Ostpolitik* aplicată la Bonn şi progresele SALT I, un important imbold de *détente* trebuie identificat în îndepărtata Chină. În 1972 preşedintele american Richard Nixon i-a făcut o vizită bătrânului preşedinte Mao, astfel „jucând cartea Chinei". Structura bipolară a Războiului Rece s-a transformat într-o configuraţie nouă, triunghiulară, constituită din blocul sovietic, China şi Occidentul. Liderii sovietici, resemnaţi să se afle în impas cu Beijingul, s-au simţit constrânşi să-şi stabilizeze poziţia în Europa. La 30 de ani de la triumful de la Stalingrad, Uniunea Sovietică mai trebuia încă să existe fără o reglementare oficială pe flancul vestic. Discuţiile au început în 1970 şi au culminat

cu Conferința de la Helsinki pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE), care a avut loc între 1973 și 1975.

Din punctul de vedere sovietic, Actul Final de la Helsinki a luat locul tratatului de pace cu Germania, care nu a existat niciodată. Din punct de vedere occidental, el a marcat recunoașterea faptului că dominația sovietică asupra Europei de Est nu putea fi învinsă prin forță și decizia de a-i face pe sovietici să obțină stabilitatea cu un preț politic foarte mare. Prima rundă de negocieri, privind problemele de securitate, s-a încheiat cu un acord de garantare a frontierelor existente ale Europei, cu excepția cazurilor de modificări pe cale pașnică, prin consens reciproc. Runda a doua a constat din acordul de a promova o gamă largă de proiecte culturale și de comunicare, precum și de a garanta contactele umane. Aceasta a fost eticheta de preț politic. Din ziua în care a fost semnat Actul Final, în 1975, regimurile politice din Est a trebuit să aleagă între a respecta drepturile cetățenilor lor sau a fi blamate pentru că își încalcă angajamentele solemne.

Actul Final de la Helsinki a fost criticat de mulți ca fiind o capitulare în fața cuceririi sovietice a Europei de Est. În același timp, el a încurajat oficial dezacordurile politice din interiorul blocului sovietic. În Polonia, a dat un imbold timpuriu grupării KOR, predecesoarea Solidarității; în Cehoslovacia, a încurajat gruparea Carta 77, condusă de Vaclav Havel, iar în URSS, numeroase Comitete de Supraveghere Helsinki. Actul a fost complet ignorat de KGB-ul condus de Andropov, dar a fost luat foarte tare în serios de administrația americană a președintelui Carter care, având în vedere constantele violări ale sovieticilor, nu avea niciun motiv pentru dezangajarea din Europa.

La sfârșitul anilor 1970, trei chipuri noi își făceau apariția în Occident. În 1978, un papă slav urca pe scaunul Sfântului Petru, dăruit cu o viziune de a reuni Europa creștină. În 1979, o femeie cu o mare îndrăzneală se muta la numărul 10 pe Downing Street. Kremlinul avea să o poreclească repede „Doamna de Fier". În 1980, un actor de film pensionat intra în Biroul Oval de la Casa Albă. „Marele comunicator" va numi curând după aceea Uniunea Sovietică drept „imperiul răului". Aceste trei personalități au adus un suflu nou în relațiile Est-Vest. Toate trei se opuneau comunismului pe temeiuri morale; toate trei se bucurau de o popularitate uriașă în Europa de Est – mai mult chiar decât în Occident; toate trei păreau nemulțumite de aranjamentele deceniilor anterioare. Reagan și Thatcher au promovat mai departe politica NATO „cu dublu sens", care întindea o mână păcii, în timp ce își întărea scutul militar.

În anii 1980 experiența dură a demonstrat că Occidentul a suferit din cauza a trei iluzii persistente. În rândul politologilor era în vogă să se discute despre „convergență" – ideea că timpul va aduce din ce în ce mai aproape sistemele economice și politice din est și din vest. Era o pură fantezie. Prăpastia se lărgea din ce în ce mai tare, cu fiecare zi care trecea. S-a considerat de asemenea potrivit să se „diferențieze" diferitele regimuri comuniste în funcție de gradul lor de subordonare față de Moscova. Această politică i-a acordat cele mai multe favoruri celor mai represive regimuri, precum acela al lui Ceaușescu. Politica de *détente* a promovat și o ipoteză care a fost numită „ornitologică". Comportarea comuniștilor, s-a susținut, depinde de buna purtare a Occidentului. Comentariile „sălbatice" din capitalele occidentale nu va încuraja decât „ulii"; amabilitatea va încuraja „porumbeii". În practică nu a apărut niciun astfel de tipar comportamental. Nimeni nu a fost supus la mai multe cuvinte aspre decât Jaruzelski, dar, cu toate acestea, el a ales calea reformei. Nimănui nu i s-au oferit mai multe dulcegării decât lui Honecker – iar acesta a

rămas la fel de războinic precum un vultur. De fapt, comuniştii nu au reacţionat la amabilităţi. Aşa cum a argumentat unul dintre primii critici ai politicii de *détente* în lucrarea sa *Teze despre speranţă şi disperare*, sporirea tensiunilor în relaţiile Est-Vest era un plan periculos, dar era singura strategie care promitea un succes în ultimă instanţă.[30]

În mijlocul acestor dezbateri şi opinii împărţite, o nouă stea a apărut în Est. În luna martie 1985, Mihail Sergheevici Gorbaciov (n. 1931) a devenit al patrulea secretar general al PCUS ales în trei ani. A fost ales de aparatul de partid şi nu avea niciun fel de recomandări democratice. Cu toate acestea, era cu totul diferit ca persoană; şi era primul lider sovietic nepătat de acţiuni din perioada stalinistă. Era afabil, cu un spirit viu şi vorbea liber, fără note scrise. Era, în sfârşit, un om „cu care putem să discutăm", aşa cum s-a grăbit să-l caracterizeze doamna Thatcher.

Primele luni ale lui Gorbaciov în funcţie au fost ocupate cu reorganizarea Politburo, cu ritualurile de denunţare a foştilor lideri şi cu o uriaşă campanie împotriva corupţiei. Stilul însă era evident unul diferit. Lumea aştepta să vadă dacă şi conţinutul se va schimba. Politica externă îi oferea unui lider sovietic cel mai mare spaţiu de manevră. Era deci rezonabil de presupus că, dacă Gorbaciov va face o mutare, aceasta va fi în privinţa relaţiilor Est-Vest.

Întâlnirile iniţiale dintre Gorbaciov şi Reagan nu au fost deosebit de productive. Nousositul îşi luase vechea măsură a „războiniculul stelar". Greutatea cheltuielilor militare nu era însă un secret; lungile pregătiri pentru un tratat privind reducerea Forţelor Nucleare cu Rază Medie de Acţiune (INF) au precedat summitul programat la Reykjavik, în Islanda, pentru luna decembrie 1987. Brusc, în mijlocul discuţiilor acestui summit, Gorbaciov a lovit, fără preaviz. El a propus o reducere senzaţională cu 50 la sută a tuturor armamentelor nucleare. Reagan a fost şocat, a bătut în retragere şi a regretat. INF a fost semnat, dar întâlnirile ultraprecaute şi ultrasuspicioase din trecut se încheiaseră. Acest secretar general părea decis să oprească în loc Războiul Rece.

Curând după aceea, un incident extraordinar a servit la înţeparea balonului tensiunilor Est-Vest. Apărarea aeriană fusese chestiunea militară arzătoare a deceniului: era chestiunea din spatele rachetelor de croazieră, chiar în spatele războiului stelelor şi costa mai multe miliarde. Fiecare parte era terifiată că rachetele şi bombardierele celeilalte părţi îşi vor atinge ţinta fără răspuns. Uniunea Sovietică atrăsese un oprobriu uriaş pentru că îşi construise la Krasnoyarsk o staţie radar anti-IBM neautorizată şi pentru că doborâse un avion de pasageri KAL 007, sud-coreean, rătăcit în spaţiul aerian sovietic. Cu toate acestea, toate neliniştile strategiilor militare mondiale au fost minimalizate de gluma unui şcolar german. În 28 mai 1987, Mathias Rust, în vârstă de numai 19 ani, a pilotat un mic monoplan particular, de la Hamburg, peste Marea Baltică, a traversat frontiera sovietică în Lituania, a zburat razant pe deasupra copacilor, pe sub cel mai concentrat sistem defensiv aerian al lumii şi a aterizat pe caldarâmul din apropierea Pieţei Roşii din Moscova. Cu mâinile goale, a reuşit să facă din întregul Război Rece ceva absolut ridicol.

La momentul summitului de la Malta, din luna decembrie 1989, preşedinţii Bush şi Gorbaciov s-au simţit liberi să anunţe că Războiul Rece încetase.

Integrare și dezintegrare, 1985–1991

Timp de doi sau trei ani după apariția lui Gorbaciov, principalele contururi ale peisajului politic european au rămas neatinse. În Europa Occidentală, prezența americanilor era încă un factor determinant, iar orizontul CEE era în continuare limitat la sfera economică. În Europa de Est, oamenii erau încă împușcați pentru că încercau să treacă dincolo de Cortina de Fier. Toți bătrânii inamovibili erau încă în funcție – Honecker, Husak, Kadar, Ceaușescu, Jivkov, Hodja. „Cealaltă Europa" era încă „ultimul imperiu colonial existent".[31] Chiar și Gorbaciov păstra o aparență de exterior. În luna noiembrie 1987 el a prezidat festivitățile celei de-a șaptezecea aniversări a Revoluției bolșevice în maniera tradițională. În luna mai 1988, el mai promova încă un mileniu de ortodoxie într-un spirit de naționalism rus, cu care Stalin însuși ar fi fost de acord.

Europa, atât cea Occidentală, cât și cea de Est, se apropia de inițierea unor transformări neprevăzute. Pe măsură ce norii Războiului Rece se risipeau, pe multe fronturi începeau să se zărească noi și interesante căi. În intervalul a doi ani de la ofensiva de dezarmare a lui Gorbaciov de la Reykjavik, Uniunea Sovietică își relaxase controlul asupra sateliților. În trei ani, uniunea politică trecea în poziții de vârf pe agenda Europei Occidentale. În patru ani, Uniunea Sovietică însăși s-a evaporat. Pe măsură ce Europa de Vest devenea mai integrată, Europa de Est se dezintegra.

Nicio persoană sau grup de persoane nu poate pretinde meritul pentru revoluțiile pe o atare scară. Dar doi oameni s-au trezit promovați în poziții aflate în centrul vârtejului evenimentelor. Unul era Gorbaciov, celălalt era noul președinte al Comisiei Europene, Jacques Delors. Inamicii lor au spus că amândurora le lipsea simțul realității – reformatorul în căutarea a ceea ce nu se putea reforma, integratorul însărcinat cu ceea ce nu se putea integra.

Jacques Delors (n. 1925), fost ministru de finanțe francez, avea în exterior aparența unui tehnocrat arhetipal. Născut la Paris, era în același timp un catolic practicant și un socialist, dar nu vizitase niciodată SUA. Era însă și un om care avea o misiune, un discipol veritabil al lui Monnet și Schuman, a cărui viziune mai largă stătuse în stare latentă preț de 30 de ani. Opozanții lui îl numeau euro-fundamentalist. „Europa nu se va construi dintr-o lovitură sau conform unui singur plan, remarcase Schuman odată, ea se va construi prin realizări concrete." Astfel se putea rezuma exact abordarea lui Delors. Principalul instrument al ambițiilor lui a fost Actul Unic European (SEA). Două mandate în funcția de președinte, 1985–1889 și 1989–1992, au fost suficiente pentru a-l duce la capăt, de la concept la realizare.

În sens formal, Actul Unic European poate fi considerat doar în sensul conținutului textual – un program elaborat, având ca scop abolirea totală a barierelor pentru comerț și mobilitate în cadrul CEE. Așa cum s-a prezentat în 1985 și s-a adoptat de către statele membre în 1986, cele 282 de capitole stabileau o lungă listă de măsuri plicticoase care ar fi condus până la sfârșitul lui 1992 la realizarea unei piețe unice și unificate, cu 320 de milioane de consumatori. Se prevedea înlăturarea frontierelor interne, libera concurență

în afaceri, standardizarea protecției consumatorului, egalizarea standardelor de viață, recunoașterea reciprocă a calificărilor profesionale, armonizarea TVA-ului și a altor taxe indirecte, linii unificate directoare pentru televiziune, radio și telecomunicații. Articolul 148 introducea principiul votului majorității calificate în alegerea Consiliului de Miniștri, organ executiv. Voturile membrilor urmau să fie proporționale pentru Germania de Vest, Franța, Italia și Marea Britanie (câte 10), Spania (8), Belgia Olanda, Grecia, Portugalia (câte 5), Danemarca și Irlanda (câte 3), și Luxemburg (2). O majoritate efectivă avea nevoie de 54 dintre cele 72 de voturi, adică de 75 la sută.

Nu era totuși greu de prevăzut că SEA ar fi putut să fie folosit pe post de cal troian pentru planuri și mai cuprinzătoare. Odată lansat, existau toate șansele să se susțină că o piață unică nu va putea fi disponibilă fără abolirea și mai multor bariere. Ceea ce s-a și întâmplat, de fapt: o reacție în lanț de cereri stabilite pentru o integrare și mai mare financiară, politică, legislativă și socială. După două decenii de progrese foarte modeste, tempoul CEE devenea mai rapid: expresia la modă la Bruxelles era „ça bouge" (se mișcă). În 1987, ca simbol al epocii, Comunitatea a adoptat drapelul Consiliului Europei. Douăsprezece stele aurii pe un câmp albastru intens nu mai simbolizau idealurile strălucitoare ale Strasbourgului. Acum reprezentau cele douăsprezece state membre, dispuse într-un cerc de perfectă uniune ce putea fi extins.

Comisia Europeană a emis un val crescând de directive. Luate separat, aceste directive păreau adeseori neînsemnate. Directiva legată de dimensiunile obligatorii pe care trebuia să le aibă prezervativul european (pe care guvernul italian se pare că ar fi căutat să le reducă) nu este singurul exemplu de trivialitate. Luate global, ele au format o adevărată avalanșă care se deplasa în aceeași direcție. După ce Consiliul a acceptat libera circulație a capitalului, în luna iunie 1988 Comisia a emis o directivă pentru relansarea procesului de Uniune Economică și Monetară.

Când intențiile Comisiei au devenit evidente, criticii ei au apăsat butonul de alarmă. Margaret Thatcher a acceptat cu greu „Proiectul 1992". Într-un discurs ținut la Colegiul Europei din Bruges în luna septembrie 1988 ea a atacat cu patos perspectiva unui „superstat european" și a unei „personalități europene cu portret-robot". Cu o altă ocazie, protestele sale violente de „Nu! Nu! Nu!" au reamintit de reacțiile lui de Gaulle din urmă cu 20 de ani. Ea a câștigat simpatia atât a celor numiți „Little Englanders"*, cât și a americanilor conservatori cărora le era teamă de dezvoltarea unei „Fortărețe Europa" antiamericane. Thatcher a evaluat însă greșit dispoziția propriului ei partid, care a înlăturat-o de la putere printr-o „lovitură de cabinet", în luna noiembrie 1990.

La acea vreme soarta părea să se întoarcă rapid în favoarea Comisiei. Dezintegrarea blocului sovietic transforma peisajul politic și economic. Reunificarea Germaniei a adus neliniște (nu în ultimul rând chiar în Germania) în legătură cu influența disproporționată a Germaniei. În lipsa unei politici comune, exista pericolul ca Europa, ca întreg, va intra în derivă.

---

*Britanicii care se opun influențelor străine asupra instituțiilor britanice. (n.tr.)

În acest climat, un alt val de inițiative a măturat Comunitatea. Un memorandum depus de Belgia în luna martie a pus bazele celor patru obiective ale Subsidiarității, Democrației, Eficienței și Coerenței. O lună mai târziu, o scrisoare franco-germană ridica problema politicilor comune în domeniile privind relațiile externe, securitatea, justiția și poliția. La summitul de la Madrid din acel an, Delors a vorbit despre „un embrion de guvern european" de atins în următorii cinci ani. Lărgirea în continuare a Comunității și întărirea atât a Parlamentului European, cât și a securității europene, au ajuns toate pe ordinea de zi. Planurile de lărgire a Comunității vizau câteva categorii de candidați. Până în 1991 Comunitatea propunea admiterea în Piața Comună a restului țărilor membre EFTA (deși nu statut de membre depline), acordarea statutului de țări asociate pentru trei state postcomuniste și finalizarea admiterii pentru Austria, Suedia, Finlanda și Norvegia, în intervalul a trei ani. Cererile pentru statutul de țară membră sau asociată erau importante pentru unele state din afara Europei, precum Turcia și Israel. Cele douăsprezece țări puteau deveni „Cele douăzeci" sau chiar „Cele treizeci".

Unul dintre motivele pentru care statele membre au salutat inițiativa Comisiei stă în modul lor de a înțelege principiul subsidiarității. Acest principiu, împrumutat din practicile Legii Canonice Catolice, afirma că organismele centrale ale Comunității nu ar trebui să se preocupe numai de zonele esențiale ale politicii, lăsând tot restul „nivelurilor subsidiare ale guvernului". Guvernele naționale erau dornice să insiste ca tot restul să fie lăsat în seama lor. Subsidiaritatea, însă, dacă era extinsă, putea fi folosită pentru a lega Bruxelles direct de autoritățile locale sau regionale și a ocoli nivelul guvernului național. Era nevoie urgentă de definiții exacte.

Susținătorii cei mai riguroși ai uniunii politice nu au făcut niciun secret din faptul că le displăcea statul național. Pe lângă toate păcatele lui istorice, statul național era acum considerat „prea mic pentru a putea face față marilor probleme și prea mare pentru a rezolva problemele mici". Existau oarecare motive de temere ca nu cumva Comunitatea să se transforme, așa cum se întâmplase cu ONU, într-un club de guverne. Era cu siguranță coerentă argumentația că democrația europeană nu ar putea progresa până când Parlamentul Comunității nu era plasat pe o poziție superioară adunărilor separate ale statelor membre.

În acest context, discuțiile despre „regiunile" Europei au trecut în prim-plan. Orice întărire a organelor centrale ale Comunității încurajau în mod automat tendințele centrifuge în cadrul statelor membre. Creșterea importanței Bruxelles-ului era obligatoriu urmată de aceea a orașelor Edinburgh, Milano, Barcelona și Anvers. Interesele regionale puteau fi identificate și în interiorul statelor membre și între aceste state. În cadrul descentralizării Germaniei Federale, de exemplu, guvernele landurilor s-au bucurat de o autonomie extinsă. Franța, la rândul ei, odinioară un bastion al centralismului, și-a întărit de curând competențele celor 22 de regiuni. (Prin contrast, în Marea Britanie, unde „devoluția" regională a fost respinsă, iar administrațiile locale diminuate, predomina curentul opus.) Conceptul de „euroregiuni" a apărut pentru a crea o punte între Comunitate și vecinii ei de la Est. Italia a propus dezbaterii crearea unei „Pentagonale" formată

din cinci ţări în zona Adriaticii; Germania, Polonia şi ţările scandinave au discutat posibilitatea unor viitoare regiuni de cooperare pe oricare dintre coastele Mării Baltice.

Incertitudinile politice au accentuat presiunile centrifuge în interiorul statelor membre. În Spania, îndelungile nemulţumiri ale catalanilor şi bascilor erau ţinute sub control, dar nu erau pe deplin satisfăcute. În Italia, Liga Lombardă a renăscut cu scopul de a „elibera" nordul de povara *Mezzogiorno*-ului. În Marea Britanie, naţionaliştii scoţieni căpătau o energie renăscută: o Scoţie independentă părea un risc mai tolerabil decât în cadrul Comunităţii Europene decât în afara ei.

În practică, totuşi, totul a rămas să fie jucat. Comunitatea dezbătea încă dacă să fie lărgită din punct de vedere geografic înainte de a se „adânci" constituţional. Delors prefera „întâi adâncirea, mai târziu lărgirea". Criticii ei considerau că aceasta este o stratagemă pentru a menţine o comunitate mică, occidentală şi controlată de Comisie. Chiar şi aşa, când liderii celor douăsprezece erau pe cale să se întâlnească la Maastricht, Limburg, în luna decembrie 1991, avântul era din ce în ce mai mare. În acest scop, Comisia era pregătită să prezinte un masiv Tratat privind Uniunea Europeană croit să amendeze şi să extindă Tratatul de la Roma. Cele 61 351 de cuvinte ale textului trebuiau să marcheze „o nouă etapă în procesul integrării europene". El trasa căile către „uniunea economică şi monetară", către „o monedă unică şi stabilă", „o cetăţenie comună" şi „o politică externă şi de securitate comună".[32] Nu se menţiona însă nimic despre lărgirea comunităţii, nimic despre transformarea Europei ca întreg. Gândit de o Comisie încă preocupată de chestiunile strict occidentale, Tratatul de la Maastricht nu a pregătit în niciun fel Europa pentru avalanşa care era pe cale să se declanşeze în cealaltă jumătate a continentului.

Între timp, pe când Delors devenea tot mai popular, Gorbaciov strălucea, se lupta şi eşua. Analiza făcută de el crizei sovietice poate fi dedusă din acţiunile sale ulterioare. O bună parte a fost explicitată în cartea sa, *Perestroika* (1989). Era un catalog de regrete. Continuarea expansiunii arsenalului sovietic nu promitea o securitate mai bună. Cheltuielile militare atinseseră niveluri care excludeau orice îmbunătăţire a standardului de viaţă al cetăţenilor civili. Într-adevăr, economia sovietică nu mai putea susţine tiparele de cheltuieli existente. Metoda comunistă de planificare dăduse greş, discrepanţele tehnologice faţă de Occident deveneau pe zi ce trece tot mai mari. Partidul era corupt şi descurajat; tinerii întorceau spatele ideologiei comuniste; cetăţenii îşi pierduseră răbdarea de a mai asculta promisiunile deşarte. Societatea sovietică era lovită de apatie. Politica externă sovietică era în degringoladă. Războiul din Afganistan, la fel ca toate celelalte lupte revoluţionare, era un sac fără fund; hegemonia sovietică în Europa de Est nu aducea niciun profit. Strategia lui Gorbaciov a constat iniţial în dezamorsarea climatului de teamă şi ură al Războiului Rece, pe care înflorise vechiul sistem, iar apoi, după limpezirea lucrurilor, în orientarea spre problemele mai complicate ale reformei interne. Pe frontul extern, Gorbaciov a avut strălucite reuşite. În timpul vizitelor din SUA şi Germania Federală a fost primit ca un erou cuceritor. Gorbimania făcea furori. Cu toate că a continuat să susţină

subversiunile comuniste tradiţionale în ţările occidentale, a fost nerăbdător să-l primească pe preşedintele Reagan la Moscova.

Politica internă a lui Gorbaciov era încapsulată în două cuvinte programatice la modă, care au făcut înconjurul lumii. *Perestroika*, „restructurarea", viza injectarea principiilor de piaţă liberă în managementul economic, ca şi a intereselor nonpartinice în viaţa politică. *Glasnost* a fost greşit tradus drept „deschidere". Era, de fapt, un cuvânt din limba rusă standard, care înseamnă „public", antonimul cuvintelor „tăcere" sau „tabu". Iniţial era menit ca imbold pentru tovarăşii de partid pentru a propune soluţii la problemele a căror simplă existenţă fusese până atunci negată. Gorbaciov era decis să stimuleze dezbaterile; iar pentru aceasta erau esenţial ca punctele de vedere exprimate deschis să nu fie penalizate. Partidul a început deci să discute, i-a urmat mass-media şi, în ultimă instanţă, şi opinia publică. Pentru prima dată în viaţa lor, oamenii sovietici au descoperit că poliţia şi cenzura nu vor fi folosite împotriva lor. Cu oarecare întârziere, aşadar, *Glasnost* chiar s-a transformat în deschidere, într-un torent de argumentaţii fără precedent, necenzurat şi de neoprit. Curentul cel mai puternic în interiorul acestui torent a fost condamnarea aproape universală a comunismului.

Foarte repede, deci, secretarul general Gorbaciov s-a trezit într-o poziţie anormală. În ciuda reputaţiei sale liberale din Occident, el era un comunist convins care dorea umanizarea şi revitalizarea sistemului, nu abandonarea lui. El susţinea „democratizarea", nu democraţia. La fel ca Brejnev înaintea lui, a aranjat să i se acorde funcţia de „preşedinte" al statului – ca şi cum ar fi fost echivalentul preşedintelui american. Nu s-a prezentat totuşi niciodată în faţa electoratului şi nu a încercat niciodată să renunţe la funcţia sa principală, ca şef al partidului, obţinută prin numire şi prin alegeri. Cei şase ani ai săi de reformă, deci, nu ar fi putut niciodată să meargă dincolo de jumătăţi sau sferturi de măsură. Gorbaciov a suplimentat organele centrale de partid cu un nou Congres al Deputaţilor Poporului, aleşi special; dar nu a organizat niciodată alegeri libere. În sfera economică s-a jucat în repetate rânduri cu introducerea principiilor economiei de piaţă, dar a respins toate planurile mai radicale. A refuzat „decolectivizarea" agriculturii sau renunţarea la subvenţionarea preţurilor; a amânat legalizarea dreptului la proprietatea privată. Prin urmare, economia planificată a început să se prăbuşească în condiţiile în care economia de piaţă nu putea începe să funcţioneze. În chestiunea naţionalităţilor, a încurajat republicile să-şi exprime cererile, dar apoi a refuzat să le acorde.

Gorbaciov era un tactician politic ale cărui talente erau perimate, convingându-i pe conservatori şi înfrânându-i pe radicali; dar nu a câştigat prea mult din încrederea publicului. În ochii rusului de rând, el era *tipiceski kommunisticeski aktivist* – un activist comunist tipic. Gorbaciov şi admiratorii lui occidentali păreau să nu înţeleagă nici trăsăturile elementare ale sistemului sovietic pe care îl conducea, nici consecinţele inevitabile ale istoriei Uniunii Sovietice. Ignorau implicaţiile înlăturării coerciţiei dintr-un mecanism care nu cunoscuse nicio altă forţă motrice. Au abandonat puterile dictatoriale ale partidului, coloana vertebrală a structurii politice, şi au fost surprinşi când membrele au încetat să mai răspundă la comanda creierului. Au subestimat efectele deceniilor de îndoctrinare

de partid, care făcuse ca majoritatea administratorilor să devină incapabili de a mai gândi independent. Au persistat în a crede că Uniunea Sovietică este o entitate firească, națională – *moia strana* („țara mea"), așa cum încă o mai numea Gorbaciov în 1991. Mai presus de orice, a evaluat greșit efectul Glasnost asupra naționalităților oprimate, pentru care, în majoritatea lor, libertatea de expresie era echivalentă cu o cerere de independență. Să te joci cu asta era cea mai proastă direcție de acțiune.

Mai trebuie să curgă încă multă cerneală pe tema cauzelor care au dus la prăbușirea comunismului. Politologii pun inevitabil accentul pe cauzele politice de sistem, economiștii, pe eșecurile economice. Poate că ar trebui să se acorde în egală măsură atenție vieții de zi cu zi a oamenilor obișnuiți. Există câteva excelente studii antropologice despre est-europeni și lupta lor cu absurditățile vieții în comunism. Acum pare că o generație care nu mai avea teama convingătoare a epocii staliniste a hotărât că nu se mai poate așa. În timp ce șefii partidului își pierdeau dorința de a-și mai impune autoritatea, milioane de bărbați și femei își pierdeau pur și simplu înclinația de a se mai supune. Societatea comunistă era la fel de putredă de la rădăcină și până la vârf.[33] Cultura independentă, mai ales religia, a jucat un rol mai mare decât se presupune de obicei. Artiști și credincioșii erau adesea singurii oameni care își puteau imagina o lume fără comunism. Restul erau aidoma locuitorilor unei planete scufundate dintr-o povestire science fiction pe care cenzorii nu au reușit să o prelucreze; când apa a început să se retragă, ei uitaseră cum să respire aerul liber.[34]

Încă o dată, în această rundă finală, primele fisuri în edificiu au apărut tot în Polonia. Condițiile materiale se deteriorau; se prefigurau noi greve. Miniștrii disperați au făcut apel la liderul sindicatelor interzise, Solidaritatea, Walesa. Era recunoașterea unui faliment politic. La începutul lui 1989 s-au așezat la masa tratativelor pentru a discuta împărțirea puterii cu opoziția aflată în ilegalitate. Rezultatul a fost un acord prin care Solidaritatea avea să candideze pentru un număr limitat de locuri în parlament. Alegerile au produs senzație: oamenii lui Walesa au câștigat covârșitor în toate circumscripțiile unde au candidat. Mulți comuniști de prim rang nu au reușit să fie realeși, nici măcar acolo unde au candidat singuri: alegătorii pur și simplu i-au tăiat de pe buletinele de vot. În această țară, cea mai recent „normalizată" dintre „țările comuniste", autoritatea comunistă se apropia de zero.

În luna iunie 1989, China a arătat ce demoni pândeau ascunși sub pielea comuniștilor puși în fața mâniei populare. Aflat în vizită oficială la Beijing, Gorbaciov a fost martor la proteste, dar nu și la masacru. Nu a putut totuși să nu tragă concluziile. Ulterior, când a vizitat Berlinul de Est cu prilejul celei de-a patruzecea aniversări a întemeierii statului, a anunțat că RDG nu putea apela la trupele sovietice. În Europa nu avea să fie nicio Piață Tienanmen. Doctrina Brejnev murise înainte să-și dea cineva seama.

În luna august, comuniștii uluiți ai Poloniei au invitat Solidaritatea să formeze guvernul sub aceeași președinție comunistă constituțională și de stat. Tadeusz Mazowiecki, un catolic devotat, a fost acceptat ca premier. Și-a luat locul în Consiliul Pactului de la

Varşovia. Blocul sovietic nu mai era un bloc. Ungaria era angajată în propriile tratative. În Germania de Est, bisericile protestante organizau demonstraţii frecvente.

Decăderea era destul de avansată, aşadar, atunci când avalanşa a început să o ia la vale, în toamna acelui *annus mirabilis*. La Budapesta, în 23 octombrie, la cea de-a XXXIII-a aniversare a revoltei naţionale ungare, Republica Populară Ungaria a fost abolită. Comuniştii maghiari au acceptat intrarea opoziţiei în parlament şi s-au transformat ei înşişi într-un partid social democrat. Şi mai uluitor încă, la Berlin, în 9 noiembrie 1989, gărzile au rămas impasibile deoparte în timp ce mulţimile de pe ambele părţi ale Zidului Berlinului îl dărâmau cu sârg. Guvernul RDG îşi pierduse dorinţa de a lupta. La Praga, în 17 noiembrie, o demonstraţie studenţească a luat o turnură rea: un demonstrant a fost ucis de poliţie. Apoi, o săptămână mai târziu, Havel şi Dubcek apăreau împreună la balconul din Piaţa Wenceslas, în faţa mulţimii entuziasmate; iar o grevă generală a anihilat curând autorităţile care nu au opus nicio rezistenţă. „Revoluţia de catifea" era încheiată. Cel mai riguros observator străin de la faţa locului a fost atât de impresionat, încât a rostit mult repetata frază: „În Polonia a fost nevoie de zece ani, în Ungaria, de zece luni, în Germania de Est, de zece săptămâni, iar în Cehoslovacia... de zece zile."[35] În sfârşit, în perioada Crăciunului, o revoltă sângeroasă la Bucureşti, unde mult urâta Securitate s-a apărat până la moarte, a culminat cu terifianta execuţie a soţilor Ceauşescu.

Rolul lui Gorbaciov, deşi onorabil, a fost exagerat. El nu a fost arhitectul libertăţii Europei de Est; el a fost paznicul de ecluză care, văzând că barajul stă să irumpă, a decis să deschidă porţile şi să lase apa să se reverse. Barajul s-a rupt însă oricum, dar a făcut-o fără să ameninţe cu o catastrofă violentă.

În 1990, consecinţele de ordin practic ale prăbuşirii din anul anterior au început să se rezolve de la sine. Mai întâi CAER şi apoi Pactul de la Varşovia au încetat să mai existe. Unul după altul, partidele comuniste conducătoare s-au retras. Fiecare nou guvern s-a declarat în favoarea unor politici democratice şi pentru o economie de piaţă liberă. Cu viteze diferite, au fost elaborate tratate şi programe pentru retragerea treptată a trupelor sovietice. În Germania, impulsul către reunificare era tot mai accelerat. Organele din RDG s-au evaporat pur şi simplu. Partidele din Germania Federală au început campanii în Germania de Est şi alegerile generale au fost câştigate de cancelarul Kohl. În luna octombrie, Republica Federală a absorbit în mod oficial cetăţenii, teritoriul şi proprietăţile Germaniei de Est. Flăcările libertăţii se răspândeau peste tot mânate de vântul occidental. Bulgaria şi Albania s-au aprins şi ele, la fel cu republicile care constituiau Iugoslavia şi Uniunea Sovietică. Slovenia şi Croaţia, Estonia, Lituania, Letonia şi Cecenia, toate şi-au declarat independenţa, deşi nu le-a fost deocamdată recunoscută. Bosnia şi Macedonia, Armenia, Georgia, Moldova şi Ucraina erau gata să urmeze alaiului.

Pulverizarea Federaţiei Iugoslavia a fost deosebit de violentă. Alegerile democratice i-au scos în faţă pe militanţii naţionalişti atât din Serbia, cât şi din Croaţia. La Belgrad, Consiliul Federal de Stat a fost depăşit de planurile unei conduceri sârbe care a stârnit pasiunile pentru o „Serbie Mare". În luna august 1990, când sârbii din Knin, în Croaţia, s-au răsculat împotriva Zagrebului, scena era deja pregătită pentru războaiele care aveau

să se declanşeze în primăvara următoare. După un episod mizerabil în Slovenia, armata iugoslavă condusă de sârbi s-a lansat în atacul asupra Croaţiei. Panica şi violenţa intercomunală au cuprins rapid diferitele regiuni ale unui stat în dezintegrare, unde minorităţile etnice erau la fel de frecvente ca populaţiile majoritare compacte. Exact înainte de a muri, Tito a rostit cu un oftat: „Eu sunt singurul iugoslav."[36] Nu era adevărat. Dar cum duhul violenţelor etnice era pe val, ar fi fost imposibil ca politicile supranaţionale „iugoslave" să se impună. [CRAVATE], [ILIRIA], [MAKEDON], [SARAJEVO]

Numai în Polonia ritmul a încetinit. Ţara care slăbise cea dintâi jugul comunist a fost ultima care l-a lepădat. Guvernul Mazowiecki a acordat prioritate aspectelor economice. În luna decembrie 1990, Walesa şi-a forţat drumul spre preşedinţie după ce a pierdut un sfert din voturi în faţa unui candidat-marionetă al fostelor servicii de securitate. Eliberarea de un parlament dominat încă de comunişti a durat alte zece luni. Conform vechilor stereotipuri, revoluţia poloneză a fost mai degrabă nepoloneză.

Reunificarea Germaniei s-a făcut impetuos, ca să nu spunem nechibzuit. Nimeni nu şi-a pus problema oportunităţii reunificării. „Ceea ce era dat să fie împreună, a spus Willy Brandt, acum creşte împreună." Dar când fosta RDG a devenit parte din RFG, ea s-a alăturat automat Comunităţii Europene, fără alte întrebări; iar contrar recomandărilor Bundesbank, marca est-germană a fost schimbată cu marca vest-germană la o rată de schimb de unu la unu. Nu s-a acordat aproape deloc atenţie costurilor căzute în seama Germaniei sau a vecinilor ei. Guvernul de la Bonn a considerat de la sine înţeles că est-germanii, fiind tot germani, vor întâmpina bucuroşi impunerea instituţiilor Republicii Federale, precum şi că vest-germanii, fiind germani, vor plăti bucuroşi aceste costuri. Plana perspectiva ca o Germanie unită să nu mai fie la fel de interesată de Europa aşa cum fusese Germania dezunită. Pe măsură ce opinia publică devenea din ce în ce mai nerăbdătoare şi egocentrică, guvernul federal s-a simţit obligat să-şi reafirme angajamentul faţă de integrarea europeană. «Într-un act simbolic de profundă semnificaţie, acelaşi Articol 23 al Legii fundamentale, pe baza căruia a fost făcută unificarea Germaniei, a fost amendat... astfel ca Republica Federală, în loc să fie deschisă „pentru alte părţi ale Germaniei", să fie acum angajată în „realizarea unei Europe unite".»[37]

Desprinderea de comunism s-a dovedit o problemă spinoasă în toate ţările postcomuniste. Legile preponderente, deşi lipsite de legitimitate, nu puteau fi abandonate la grămadă. Nomenclatura comunistă, care acum îşi declara devotamentul neţărmurit faţă de democraţie, nu putea fi demisă *en masse*. Foştii membri ai poliţiei secrete nu puteau fi demascaţi cu uşurinţă. Germania era zguduită de expunerea a mii şi mii de informatori ai Stasi; Polonia a redeschis cercetările în cazurile de asasinate politice; în România, noul regim se opunea, în fapt, purificării de comunism. Cehoslovacia a fost singura ţară care a votat *Lustracni zagon* sau „legea lustraţiei" care încerca să excludă funcţionarii corupţi sau criminali.

Moştenirea economiilor de tip sovietic era dură. În ciuda succeselor iniţiale, cum au fost reformele valutare şi controlarea hiperinflaţiei în cadrul Planului Balcerowicz (1990–1991), în Polonia, a devenit dureros de clar că niciun remediu instantaneu nu era

aplicabil. Pe drumul spre o economie de piață toate fostele membre ale blocului s-au confruntat cu decenii de dureroase reorganizări.[38] Între timp, problemele lor puteau fi folosite pentru a le exclude din Comunitatea Europeană.

Pretutindeni au persistat atitudinile sociale generate de comunism. Societățile civile în germen nu se puteau precipita să umple golul lăsat. Apatia politică era considerabilă, certurile meschine erau omniprezente, simpatia reziduală față de comunism folosită ca tampon în fața șomajului și a altor surprize era mai mare decât au presupus mulți. Deceniile petrecute „sub apă" au condiționat masele să nu creadă în toate promisiunile și să se aștepte la ce e mai rău. Cinica idee că un câștig pentru cineva înseamnă pagubă pentru altcineva nu a putut fi eradicată. Nimeni nu ar fi putut intui dimensiunile dezastrului.

Faptul că regimul comunist a pierit fără luptă nu a ușurat suferința pe care a lăsat-o în urmă; nu a existat niciun catharsis. Un participant se plângea de „imposibilitatea epifaniilor în vreme de pace". Un altul remarca: „Mă bucur că am trăit să văd sfârșitul acestui dezastru, dar aș vrea să mor înainte de începutul următorului"[39].

A doua treaptă a avalanșei, în Uniunea Sovietică, a început să alunece în 1991. Reforma economică nu făcuse progrese serioase; condițiile materiale se deteriorau. Pe timpul iernii, Gorbaciov se apropiase tot mai mult de aparatul de partid comunist. Cel mai amenințător fapt era că republicile naționale se pregăteau să urmeze exemplul Țărilor Baltice, în timp ce autoritățile naționale și cele sovietice guvernau în paralel. Chiar și la Moscova, Consiliul Municipal alesese un primar democrat, în timp ce guvernul RSFSR a ales un președinte democrat, pe Boris Elțîn. Acesta a început să îndepărteze Rusia de Kremlinul sovietic al lui Gorbaciov. Armenia și Azerbaidjan erau în război pentru provincia Nagorno-Karabah. În Georgia, unde Gorbaciov sancționase anterior folosirea forței mortale, revolta împotriva Moscovei s-a finalizat. La Vilnius, unde trupele sovietice uciseseră populația civilă, parlamentul lituanian își pierduse speranța în lipsa ajutorului extern. Kremlinul se orienta spre înlocuirea URSS cu o uniune mai laxă de republici suverane. Tratatul pentru noua uniune trebuia semnat în 20 august.

Lovitura de stat nereușită din 19–22 august 1991 a fost inițiată pentru a stopa semnarea Tratatului de Uniune și, deci, pentru a păstra ce mai rămăsese din puterea PCUS. Ea a grăbit dezastrul pe care se presupunea că l-ar fi prevenit. Complotiștii nu erau sub nicio formă „tradiționaliști", ci erau partizanii unei forme limitate de perestroika, despre care aveau motive serioase să creadă că era și preferința lui Gorbaciov. Într-adevăr, credeau în mod clar că Gorbaciov însuși ar fi fost de acord. Drept urmare, nu și-au luat niciuna dintre măsurile pe care le-ar fi luat niște puciști competenți. De fapt, nici nu a fost un puci adevărat, ci ultima zvâcnire din coadă a unui dinozaur muribund. În ziua de duminică, 19 august, șapte aparatcik nervoși au apărut aliniați pe un post de televiziune sovietic și au anunțat formarea propriului comitet de urgență. Li s-au supus organele și mass-media de partid. Și-au programat acțiunea pentru a coincide cu ultima zi de vacanță a lui Gorbaciov în Crimeea. Când acesta a refuzat să discute cu trimisul lor, puciștii nu au mai avut altă propunere. Elțîn, care nu era arestat, s-a suit pe un tanc din fața Parlamentului

rus şi i-a sfidat. Nu s-a luat nicio măsură pentru dispersarea celor adunaţi să-l susţină, tancurile scoase în stradă nu aveau muniţie şi nici nu li se dăduse vreun ordin. După trei zile complotiştii s-au suit pur şi simplu în limuzinele lor şi au plecat. Tentativa de lovitură a dovedit, fără urmă de îndoială, că sistemul se afla în moarte cerebrală. Comuniştii sovietici încă deţineau controlul celui mai formidabil aparat de securitate din lume, dar nu l-au putut face să execute nici cea mai simplă acţiune.

Pentru o vreme Gorbaciov nici nu a înţeles ce se întâmplase. A zburat înapoi din Crimeea, vorbind în continuare despre viitorul partidului şi al perestroikăi. A fost adus cu brutalitate înapoi la realitate de Elţîn, care l-a obligat să rostească în faţa parlamentului rus, cu glas tare, numele complotiştilor. Erau cu toţii oamenii lui Gorbaciov. Încrederea în acesta din urmă se epuizase. Şi-a dat demisia din funcţia de secretar general cu puţin înainte ca însuşi partidul lui Lenin să se autodizolve. În 5 septembrie 1991, Congresul Deputaţilor Sovietici a votat ultima lui lege, predând puterea în mâinile republicilor suverane ale fostei uniuni. În 24 octombrie 1991, Gorbaciov a emis un ultim decret, prin care KGB-ul era împărţit în segmentele lui componente. El a rămas izolat, preşedinte de paie al unui stat fantomă.

Nimic nu ilustrează mai bine realităţile colapsului sovietic decât soarta lui Serghei Krikaliov, un cosmonaut sovietic trimis în spaţiu în luna mai 1991. La sfârşitul acelui an el se mai afla încă pe orbită, în jurul Pământului, din lipsa unei decizii care să-l aducă înapoi. Părăsise o Uniune Sovietică încă superputere şi a revenit într-o lume din care aceasta dispăruse. Controlorii săi de trafic de la Centrul Spaţial Baikonur s-au trezit şi ei în republica independentă Kazahstan.

Luna decembrie 1991 a fost una a deciziilor la ambele capete ale Europei. Ea a început cu referendumul din 1 decembrie organizat în Ucraina, unde 91 la sută din oameni, inclusiv marea majoritate a minorităţii ruse, au votat în favoarea independenţei. Republica Ucraina era a doua din Europa ca teritoriu şi a cincea ca populaţie.

În zilele de 9 şi 10 decembrie, la Maastricht, cei doisprezece lideri din Comunitatea Europeană s-au întâlnit pentru a analiza planul lor privind o uniune europeană cuprinzătoare. După ce au interzis terifiantul „cuvânt cu f", premierul britanic a inserat o clauză de neparticipare monetară, a refuzat să semneze capitolul social, i-a convins pe partenerii lui să reconfirme rolul NATO şi a învins pe toate planurile. S-au exprimat temeri că se puneau astfel bazele unei „geometrii variabile" şi a unei „Europe cu două viteze". Cu toate acestea, cea mai mare parte a prevederilor tratatului au fost acceptate. Liderii au iniţiat convenţii care prevedeau acordarea titlului de cetăţean european tuturor cetăţenilor statelor membre (Capitolul II, 8–8e), stipulau că statele membre trebuie să respecte aceeaşi politică economică (II, 102–109m), că EMU şi Banca Centrală Europeană (ECB) trebuie înfiinţate până în 1999, în cadrul unui sistem bancar comun (II, 105–108a), că Parlamentul European trebuie să fie învestit cu puteri codecizionale, alături de Consiliul de Miniştri (II, 137–138a, 158, 189–190), că se va stabili un nou Comitet al regiunilor (II, 198a–198c), cu caracter consultativ, că se vor urmări politici externe şi de securitate

comune (IV) şi că subsidiaritatea trebuie să lase cea mai mare parte a acţiunilor Comunităţii în seama „statelor membre" (II, 3b). S-au acceptat capitole detaliate privind învăţământul, cultura, sănătatea, energia, justiţia, imigraţia şi infracţiunile. În afara tratatului s-a reconfirmat recunoaşterea ţărilor baltice, dar nu şi a Croaţiei şi Sloveniei. Totul a decurs suspect de uşor. Nu mai rămânea decât ca tratatul să fie ratificat. Nu va trece multă vreme până când prevestitorii de dezastre să nu prezică pieirea tratatului.[40]

În aceeaşi săptămână preşedintele Gorbaciov făcea o ultimă încercare, în van, de a-i convoca la Moscova pe şefii republicilor sovietice. Fără ca el să ştie, însă, liderii Rusiei, Belarusului şi Ucrainei se aflau deja în negocieri într-o cabană de vânătoare silvicolă de lângă graniţa poloneză. La ora 2.17 p.m. în 8 decembrie, aceştia au semnat o declaraţie conform căreia „existenţa URSS înceta". A doua zi ei anunţau crearea unei Comunităţi a Statelor Independente. CSI reprezenta un paravan convenabil dincolo de care fondul arsenalului strategic putea fi menţinut sub comandă unică, în timp ce majoritatea celorlalte instituţii sovietice erau îngropate în tăcere. Până la sfârşitul acelui an, moartea paşnică a ultimului imperiu al Europei se încheiase.

Se făceau paşi mici spre micşorarea diviziunii Est-Vest. NATO a stabilit un Consiliu de Cooperare la care au fost invitate să participe şi foste membre ale Pactului de la Varşovia. Comunitatea Europeană a semnat tratate de asociere cu Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia. La Londra s-a deschis Banca Europeană pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare. Fosta Uniune Sovietică a primit sprijin financiar şi în alimente şi s-au trimis misiuni de pace în fosta Iugoslavie. Paşii erau cu toate acestea din ce în ce mai mici. Comunitatea economică bloca încă importurile agricole din Est, sugrumând cornetul. Cu excepţia investiţiilor germane din Germania de Est, restul investiţiilor occidentale în Europa de Est au fost minimale. Nu se întrevedea niciun fel de politică externă coordonată, nu existau măsuri efective pentru aplanarea războaielor ce ameninţau Bosnia şi Croaţia, nu apăruse niciun sistem dinamic de conducere. Diferenţele dintre „Europa albă" şi „Europa neagră" existau încă.

Evenimentele s-au precipitat atât de tare după 1989, încât puţini observatori şi-au permis timpul de a reflecta asupra interdependenţelor între Vest şi Europa de Est. Obiceiurile de o viaţă i-au determinat pe oameni să presupună că Estul era una şi Vestul, alta. Oamenii de stat occidentali erau preocupaţi să-şi cultive propriile grădini şi practic nu au băgat de seamă că explozia care dărâmase casa vecinilor le spulberase şi lor gardul şi veranda. „S-au sprijinit liniştiţi de Zid, scria un maghiar, fără să ştie că acesta era construit din dinamită."[41]

Timp de 40 de ani Cortina de Fier oferise cadrul vieţii politice şi economice atât în Est, cât şi în Vest. Ea definise câmpul de acţiune pentru Planul Marshall, NATO, pentru CEE, pentru Republica Federală Germania şi pentru succesul economic al Europei Occidentale. Fusese un element extrem de convenabil nu doar pentru comunişti, ci şi pentru bancherii, strategii şi industriaşii occidentali ale căror eforturi puteau fi direcţionate către partea fără probleme a Europei. Era mai ales în avantajul facţiunii protecţioniste din

cadrul CEE şi, deci, al PAC*. În rezumat, a reprezentat unul dintre factorii care ameninţa să transforme Europa într-un club al bogaţilor miopi şi automulţumiţi, indiferenţi la bunăstarea altora. Cortina a fost răspunzătoare pentru atitudini care reflectau în oglindă Doctrina Brejnev, unde „câştigurile capitalismului" trebuia să fie apărate cu orice preţ, unde oamenii de stat occidentali visau la menţinerea la infinit a izolării. Până la urmă, europenii vor avea de ales între a-şi reclădi satul la unison sau a reinventa Cortina de Fier sub o nouă înfăţişare.

În realitate, evenimentele din Europa de Est şi cea de Vest erau strâns legate. Succesul Comunităţii Europene, aşa cum se vedea el din Est, a fost un factor de mare influenţă în eşecul blocului sovietic. Succesul sau eşecul democraţiilor postcomuniste vor determina soarta Uniunii Europene. Retragerea Moscovei din Europa de Est şi din regiunile critice, cum este regiunea Baku, bogată în resurse petroliere, va crea noi arene în care noua Rusie s-ar putea simţi obligată să se opună expansiunii companiilor şi instituţiilor occidentale.

Pentru unii, numitorul comun părea să rezide în ataşamentul universal faţă de democraţia liberală şi de principiile economiei de piaţă liberă. Victoria Occidentului părea să fie atât de totală, încât un profesor universitar a devenit instantaneu faimos întrebându-se dacă nu cumva lumea a ajuns la „Sfârşitul istoriei"[42]. Nimic nu putea fi mai departe de adevăr: Europa era prinsă într-o perioadă intensă de schimbări istorice, fără ca sfârşitul să se întrezărească.

În ochii unui fost om de stat, revoluţia din 1989–1991 a dat naştere la trei Europe. „Europa Unu" consta din democraţiile stabile ale Europei occidentale. „Europa Doi" coincidea cu Triunghiul de la Visegrad al Poloniei, Ungariei şi Cehoslovaciei, plus Slovenia. Aceste patru ţări foste comuniste aveau motive să spere că vor putea să se alăture Comunităţii Europene fără alte obstacole majore în afara celor pe care le trecuseră deja în deceniul anterior fostele ţări fasciste Spania, Portugalia şi Grecia. „Europa Trei" cuprindea restul ţărilor din fostul bloc sovietic, ale căror aspiraţii europene ar fi trebuit să aştepte sosirea secolului al XXI-lea.[43]

Declaraţiile de bune intenţii nu puteau totuşi, în sine, să aducă şi rezultate. Prioritatea acordată consideraţiilor de ordin economic sufoca viziunea de ansamblu. Orice insistenţă rigidă pentru convergenţa economică era sortită să întârzie lărgirea Comunităţii, pe termen poate indefinit. Pe de altă parte, orice extindere majoră era menită să implice costuri foarte mari şi să întărească nevoia unei reforme instituţionale. Dacă germanii au avut resentimente faţă de costurile integrării celor şaptesprezece milioane de conaţionali germani, era puţin probabil ca alte state membre ale uniunii să întâmpine cu bucurie sacrificiile cerute de integrarea unor candidaţi şi mai noi. Dacă guvernele aveau să facă faţă dificultăţilor privind ratificarea Tratatului de la Maastricht, ele vor întâmpina cu mult mai multe probleme atunci când îl vor implementa.

Pe măsură ce continua marşul către extindere şi integrare, era de aşteptat ca şi rezistenţa faţă de ele să se intensifice. Într-un forum de confruntare potenţială între Comunitate

* Pentru urechile britanicilor, cuvântul *federalism* era colorat de un uzaj american – şi nu german sau continental – şi era considerat un nume de cod pentru Statele Unite ale Europei centralizate. (n.a.)

şi statele ei suverane, statutul Curţii Europene ar fi putut deveni o chestiune critică. O „Europă a celor şaisprezece" sau o „Europă a celor douăzeci" nu ar fi putut fi gestionată cu aceleaşi structuri care fuseseră suficiente pentru „cei şase" sau „cei doisprezece". Uniunea Europeană ar fi ajuns încet să se erodeze până la capăt dacă nu îşi reforma instituţiile administrative, ca parte a obiectivului lărgirii şi adâncirii.

Conform unui observator pesimist, Europa nu va fi convinsă să continue integrarea decât dacă se va confrunta cu o catastrofă extremă – şi anume cu scene de genocid, migraţie în masă sau război.[44] După acelaşi tip de raţionament, uniunea monetară nu poate fi înfăptuită decât prin prăbuşirea regimului monetar existent: iar uniunea politică, prin eşecul manifest al măsurilor determinate politic. „Europa Unu" nu va putea fi convinsă să accepte „Europa Doi", decât dacă „Europa Trei" ar fi recăzut în vechiul sistem.

În luna decembrie 1991, nici integrarea în Occident şi nici dezintegrarea din Est nu-şi încheiaseră parcursul; cu toate acestea, foarte puţini europeni îşi puteau aminti de vremuri în care să se fi prăbuşit atât de multe bariere. S-au deschis frontierele şi odată cu ele şi minţile. Existau persoane adulte prea tinere ca să-şi mai amintească de Franco sau Tito. Cineva trebuia să aibă aproape treizeci de ani ca să şi-l reamintească pe de Gaulle sau Primăvara de la Praga, cincizeci pentru Revolta din Ungaria sau Tratatul de la Roma, şaizeci pentru sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Nimeni aflat cu mult sub vârsta de pensionare nu ar mai fi avut amintiri limpezi despre Europa interbelică. Nimeni cu mult sub vârsta de nouăzeci de ani nu ar fi putut avea amintiri din Primul Război Mondial. Centenarii erau singurele persoane în viaţă care cunoscuseră acea epocă de aur de la începutul secolului XX, înainte de începutul Marii Crize în Europa.

Contele Edward Raczynski (1891–1993) aparţinea acestui din urmă grup rar. Se născuse la Zakopane, la graniţa dintre Austria şi Ungaria, într-o familie de polonezi care deţineau largi moşii în Prusia. Palatul din Berlin al familiei fusese demolat pentru a face loc clădirii Reichstagului. El studiase în Cracovia austriacă, la Leipzig şi apoi la London School of Economics. Fusese ambasador al Poloniei la Liga Naţiunilor şi din 1933 până în 1945, acreditat în Marea Britanie. Ulterior a devenit preşedintele guvernului polonez în exil. Nu a putut reveni niciodată acasă. În 19 decembrie 1991 însă, la a o suta aniversare a zilei sale de naştere, el a primit onorurile în aceeaşi ambasadă unde alianţa dintre Marea Britanie şi Stalin îl siliseră să se predea, cu patruzeci de ani în urmă. Proaspăt căsătorit, el fusese unul dintre puţinii europeni neobosiţi care urmăriseră criza europeană de la început şi până la final – dacă acesta era finalul.

14 februarie 1992, Summertown. La început nu existase nicio carte. Acum ultimele cuvinte se aşterneau pe paginile de final. Biroul de lângă fereastra camerei de sus abia se distinge în lumina răsăritului. Bruma de peste noapte a lăsat pete umede pe acoperişul ce se zăreşte lucind dincolo de geam. Norii se plimbă agale peste linia întunecată a orizontului, către fâşia tot mai strălucitoare de un galben pal. Merii desfrunziţi ai vechii livezi Thorncliffe se înşiră îndărăt, prin întuneric, până la următorul şir de case din cărămidă

roşie, în stil victorian. O cioară solitară stă de santinelă pe vârful celui mai înalt dintre fagi, la fel ca în alte o mie de răsărituri aidoma de când se scrie „Legenda Europei". Pentru prima dată însă, aburii puturoşi ai fabricii de Componente pentru Automobile Oxford sunt duşi de vânt aiurea. Familia doarme încă în aşteptarea orei de sculare pentru şcoală.

Legăturile de familie ale acestei case se întind pe jumătate din Europa. O parte a familiei este ferm legată de această insulă din largul coastei, de Lancashire şi, mai departe, de Ţara Galilor. Cealaltă parte îşi are rădăcinile în partea estică a vechii Polonii, care, în cea mai mare parte a ultimilor o sută de ani, a aparţinut fie Galiţiei austriece, fie Uniunii Sovietice. După ce au studiat la Oxford şi la Cracovia, cele două figuri centrale din casă s-au întâlnit pe Boulevard Gergovia, în Clermont-Ferrand, în oraşul lui Blaise Pascal, care ar fi fost poate amuzat de o astfel de probabilitate infinitezimală. Aceste fericite accidente colorează inevitabil simţul istoriei pe care îl are cineva. Timpul şi locul sunt elemente suverane în scrierea istoriei. Istoricii fac necesarmente parte din istoriile lor.

Astăzi este sărbătoarea Sfinţilor Chiril şi Metodiu, copatronii Europei. Rugăciunile de la biserica iezuită a Sf. Alois „celebrează originile popoarelor slave... Fie ca lumina lor să ne lumineze şi pe noi". Rugăciunea este rostită „pentru popoarele din Europa de Est". Preoţii explică, bizar, că Metodiu şi Chiril au fost apostolii polonezilor, cehilor şi maghiarilor (vezi capitolul V).

E ora de plecat la şcoală. Săptămâna aceasta, la Squirrel School directoarea le-a vorbit elevilor despre copiii nevoiaşi din Albania.

Ziarele de dimineaţă nu au nimic de spus despre Sfinţii Chiril şi Metodiu. *The Independent* titrează „Trupele ONU în Croaţia". Suplimentul ziarului *The Guardian* „Europa" are un articol care vorbeşte pe larg despre cumpărături la Murmansk. Ediţia de ieri a *El Pais* din Madrid scrie despre formarea brigăzilor comune franco-spaniole pentru combaterea organizaţiei basce ETA; tocmai l-au angajat pe „Mihail Gorbaciov" ca să semneze o rubrică săptămânală. În *Le Monde* predomină trei pagini de ştiri din Africa de Nord. *De Telegraaf,* din Haga, dă locul central unei probleme legate de avioanele de luptă la joasă înălţime F-16, ale NATO. Prima pagină a ziarului *Süddeutsche Zeitung,* din München, este ocupată cu relaţiile ministrului federal de finanţe. *Gazeta Wyborcza,* care a făcut două zile cu poşte de la Varşovia, este preocupată de Curtea Constituţională şi de faptul că a respins statutul pensiilor votat de parlamentul condus de comunişti. *Oxford Times* scrie un articol de fond despre propria rubrică de scrisori, unde la loc de cinste se află un comunicat din partea episcopului anglican de Oxford despre hirotonirea preoţilor femei.[45]

Singurul articol important de interes istoric apare pe prima pagină a ziarului *Corriere della Sera,* sub titlul „Massacrateli ordine di Lenin". Moscova reprezintă centrul de dezvoltare în privinţa cunoaşterii istoriei moderne a Europei. Un corespondent din Moscova,

citând *Komsomolskaia Pravda,* listează documente secrete din arhiva Institutului de marxism-leninism. Acestea dezvăluie insistența personală a liderilor bolșevici în legătură cu atrocitățile revoluționare. În 11 august 1918, de exemplu, Lenin le scria tovarășilor din Penza:

> Revolta celor cinci regiuni ale culacilor trebuie înăbușită fără milă... este nevoie să dăm un exemplu. 1) Spânzurați cel puțin 100 de culaci, cei bogați, care sug sângele... 2) Publicați-le numele. 3) Luați-le toate proviziile. 4) Alegeți ostatici în conformitate cu telegrama de ieri. Faceți totul, astfel încât poporul să vadă, să tremure și să geamă cale de kilometri și kilometri împrejur... PS. Căutați oameni duri. Lenin.[46]

Aceste „înfloriturí" nu sunt extrase din corespondența lui Hitler, comentează *Corriere.* Este adevărat, așadar. Barbaria bolșevică nu a început cu Stalin.

Știrile săptămânale de acasă au fost dominate de disputele meschine preelectorale, mai ales despre bani. În străinătate puteai alege între chinurile președintelui francez, viitorul arsenalului nuclear exsovietic, condamnarea unui fost campion mondial la box sau decizia Curții Constituționale a Irlandei de a refuza dreptul la avort pentru victima în vârstă de 14 ani a unui viol. Președintele Comisiei Europene prezentase propunerea de mărire a bugetului – „adaptat epocii Maastricht". Tabloidele britanice luaseră această ultimă chestiune în râs. Sub titlul „Nu, Jacques, nu este în ordine" editorialul din *Daily Mail* comenta: „O astfel de eurolargheță ar putea să-și facă foarte ușor drum în buzunarele unor contractori dubioși sau sub salteaua personajelor pline de culoare, dar leneșe, care se bronzează sub soarele Mediteranei."[47] *Le Monde* analizează fenomenul: „La Grande Bretagne se mobilise contre les «eurocrates»"[48].

Mai presus de toate, au loc Jocurile Olimpice de Iarnă la Albertville și Courchevel, în Savoia. Proba de elită, combinata alpină masculin, a fost câștigată de un italian, Josef Polig (și nu Pollg, cum apare în original!!!)

The European, care susține că este singurul ziar complet european, și-a pierdut de curând atât editorul corupt, cât și eroul de la Kremlin. Articolul de fond în această săptămână „Italia se confruntă cu furia Europei" relatează despre slaba performanță a Romei în respectarea directivelor CE. Secțiunea de afaceri critică dur opoziția „izolaționiștilor americani" față de planul de zece miliarde de dolari al FMI pentru stabilizarea rublei ruseți.[49]

Spre sfârșitul dimineții, așa cum se prognozase, a început să plouă. Hărțile meteo din ziare ilustrează zona de interes a cititorilor lor. *The Times* publică trei hărți meteo – două mai mari pentru Insulele Britanice (mai puțin vestul Irlandei), pentru a.m. și p.m., și una centrată pe mijlocul Atlanticului. *Le Monde* are două hărți meteo pentru Europa și una pentru Franța. *Corriere* are o hartă pentru Europa de la Atlantic până în Crimeea și o alta pentru Italia. *Süddeutsche Zeitung* are trei hărți extinse, toate pentru întreaga Europă, care

oferă informații detaliate preluate de la un număr de stații meteorologice întinse de la Reykjavik și Lulea (Suedia), la Lisabona și Atena. *Gazeta Wyborcza* nu are nicio hartă meteo, dar listează temperaturile zilei anterioare din câteva capitale ale Europei – Roma și Lisabona (13°C), Londra (10°C), Atena (9°C), Vilnius, Riga, Tallinn și Minsk (+1°C), Kiev și Praga (+1°C) și București (+3°C). Varșovienii nu știu care este temperatura la Moscova. *The European* oferă cea mai mare dintre hărțile meteo, în culori. Sunt marcate noile republici, inclusiv Slovenia, Croația, Belarus și Moldova, dar nu și Rusia, care este în mod eronat identificată cu CSI. Este însoțită de o listă a „lucrărilor rutiere din Europa" care nu menționează însă nimic spre Est mai departe de punctul în care autostrada A9 intersectează Bad Dürrenberg, lângă Leipzig. Este adevărat, deci: în Europa de Est nu se repară drumurile.

Iată talmeș-balmeșul de informații zilnice din care istoricii viitorului vor trebui să deducă înțelesurile.

Astăzi este ziua Sfântului Valentin. Prin tradiție azi este ziua când păsările încep ritualurile de împerechere; a devenit și ziua în care porumbeii umani fac schimb de semnale adecvate. *The Times* publică pagini peste pagini de mesaje încifrate și adeseori agramate:

> AGATHA AARDVAARK, toată iubirea mea Hector Tree... ARTEMIS, nu doar Luceafărul îți cerșește iubirea, Algy... CHRISTIANE, Un vraie couscous royale. Je t'aim infiniment, King... MENTEN, Mări Albastre în Roci de Bazalt... FAȚĂDELUNĂ iubește pe Bebe Găluscă și Puturos... POOPS, Ich bin deiner, bist du meine? Wirst du sein mein Valentine?[50]

Diferite documente dau explicații contradictorii privind originile zilei Sf. Valentin. O versiune spune că în Evul Mediu s-a adoptat festivalul roman al Lupercaliilor, Lupercalul sau „vizuina lupului" fiind peștera unde Romulus și Remus au fost crescuți de lupoaică și unde mai târziu romanii se ungeau cu sânge de capră în speranța de a avea copii. Niciunul din cei doi martiri romani numiți Valentin nu sunt răspunzători pentru veselia păgână.

Astăzi este și tricentenarul Masacrului de la Glencoe. Se pare că nu au fost uciși decât 30 de oameni. „În contextul istoriei clanurilor, spunea lordul Macdonald Skye, numărul celor implicați a fost minim." Așa că există încă suficient de mulți Macdonald ca să mărșăluiască spre Glen of Weeping cântând din cimpoaie. În orice caz, relatează *The Times*, cei din clanul Campbell au acționat ca „agenți ai guvernului de la Westminster". Ei, asta chiar este o remarcă de maxim interes. Săptămâna trecută *Die Zeit* a dedicat un articol major rădăcinilor identității separate a Scoției; acesta era însoțit de fotografia unui imens graffiti din Glasgow, „Britanicii, afară acum".[51]

Compunerea de texte pentru muzică este un obicei practic. Postul Radio BBC 3 face cerneala să curgă. La 7.35 a început partea întâi a Concertului pentru oboi d'amore BWV 1055, de Bach. Ziarele de dimineață au fost acompaniate de Concertul pentru pian Nr. 3, de Rahmaninov. Ziua Sf. Valentin a fost în mod potrivit precedată de fantezia simfonică a lui Ceaikovski, *Francesca da Rimini*. La ora 2 p.m. am dus lipsa Fanfarei din Katowice, dar Simfonia a VIII-a de Beethoven întărește după-amiaza. Astăzi este un bun echilibru între Est și Vest. Măcar de data aceasta BBC 3 nu a mai difuzat Janacek.

Este ironic faptul că istoricii, care studiază trecutul, sunt invariabil presați să prezică viitorul. Este util să fi cercetat direcția evenimentelor, dar nu prea tare.

Înspre vest, dincolo de ocean, SUA a ajuns cu siguranță la maximul puterii. Pare să se îndrepte spre vremuri tulburi din cauza datoriei externe, din cauza aliaților lui și din cauza „diversității" propriilor cetățeni. Are probleme deosebit de severe cu Japonia, a cărei pricepere economică a rănit mândria Americii. Se îndepărtează de Europa, de care nu mai este legată cu lanțurile răposatului Război Rece. Vicepreședintele Quayle, aflat săptămâna aceasta la Londra, a susținut contrariul, dar a susținut cu prea mare insistență.

Către nord, în Scoția, mișcarea pentru independență a început să se simtă din nou. În această săptămână, o majoritate absolută a scoțienilor și-a exprimat preferințele pentru schimbarea statutului țării. Ei au puterea de a distruge Regatul Unit și, prin aceasta, de a-i dezumfla pe englezi așa cum nu poate să o facă nimeni de la Bruxelles. Ei ar putea totuși să facă europeni din noi.

La sud, în inima actualei Comunități Europene, atât francezii, cât și germanii simt presiunea. Franța este împovărată de presiunea imigranților ei musulmani din Africa de Nord, de reacția violentă a domnului Le Pen și de o președinție socialistă care stătuse mai mult decât ar fi fost cazul. Germania era zguduită de costurile reunificării. În nefericirea lor, ambele guverne s-au întors spre o uniune europeană mai strânsă, pentru consolare și sprijin. În această săptămână, un program de televiziune despre „Germani" l-a arătat pe cancelarul german citându-l pe Thomas Mann, care tânjea „nu pentru o Europă germană, dar pentru o Germanie europeană". Germanii s-ar putea să-și piardă entuziasmul dacă trebuie să-și piardă marca germană.

Spre est, harta Europei este încă fluctuantă: pare că în fiecare săptămână apare un nou stat. Sunt multe discuții despre pericolele naționalismului. De unde apar acestea? Ar fi mai convingătoare dacă ar viza naționalismele mai extinse și mai periculoase, și nu pe cele meschine. Ceea ce nu înseamnă că nu există pericole. Cele trei țări baltice plutesc pe o mare de tulburări. Polonia, Ungaria și Cehoslovacia țintesc să ajungă membre depline ale CE până la sfârșitul deceniului. Cehii și slovacii s-ar putea îndrepta către un divorț. România, Bulgaria și Albania nu au unde să se ducă. Federația Iugoslavă cu siguranță va trebui să se dezmembreze în curând. Slovenia și Croația, la fel ca și Belarus, Ucraina și Moldova ar trebui să se dovedească a fi viabile, dacă sunt lăsate în pace. Comunitatea Statelor Independente, totuși, nu pare că ar supraviețui; iar Republica Rusă nu pare cu mult mai sănătoasă decât CSI. Este încă în uriaș amalgam artificial, de două ori mai mare

decât SUA, cu o infrastructură economică foarte neregulată şi fără liant politic. Liderii ei cu greu o pot ţine laolaltă prin democraţie şi rugăciuni. S-ar putea să aibă o şansă dacă Moscova îi va permite regiunii din Orientul Îndepărtat să se orienteze către autonomie şi investiţiile japoneze şi dacă Siberia va fi descurajată în a-şi dezvolta propriile resurse cu sprijin extern. Ca întotdeauna, Rusia europeană are prea mulţi oameni şi prea mulţi soldaţi, dar insuficiente resurse pentru a-i hrăni. Ruşii s-au bizuit pe excepţionala lor putere de a îndura cu stoicism în timpul celor doi ani de colaps sovietic; dar s-ar putea să nu o poată face la infinit. Dacă Rusia democratică nu va prospera, ea va începe să se fragmenteze şi mai mult. În acest caz, Rusia autocratică va încerca să se reafirme în forţă.

Prăbuşirea imperiului sovietic este cu certitudine „cel mai mare şi poate cel mai îngrozitor eveniment" al timpurilor recente. Viteza colapsului a depăşit toate celelalte mişcări copleşitoare din istoria Europei – dezmembrarea dominioanelor spaniole, împărţirea Poloniei, retragerea otomanilor, dezintegrarea Austro-Ungariei. Cu greu poate fi însă considerat un eveniment care să-l facă pe istoric să se cocoţeze pe ruinele Kremlinului, aşa cum a făcut Gibbon la Colosseum, sau să scrie un recviem. Pentru că Uniunea Sovietică nu a fost o civilizaţie odinioară măreaţă. Nu a fost decât rea şi necinstită chiar şi în scurtul ei moment de triumf. A adus moartea şi suferinţa pentru mai multe fiinţe umane decât orice alt stat cunoscut. Nu a adus viaţă bună nici naţionalităţii ei ruse dominante şi nici măcar elitelor ei conducătoare. A distrus masiv, nu în ultimul rând cultura rusă. Aşa cum recunosc acum mulţi ruşi preocupaţi, a fost o nebunie care n-ar fi trebuit să existe de la început. Naţiunile suverane ale Uniunii ex-sovietice reiau lucrurile de unde au fost lăsate în 1918–1922, când scânteia iniţială de independenţă a fost stinsă de Armata Roşie a lui Lenin. Aproape toată lumea este de acord: „Rusia, bine. Dar ce fel de Rusie?"[52]

Cel mai evident fapt al colapsului sovietic este că a avut loc din cauze naturale. Uniunea Sovietică, spre deosebire de Roma, nu a fost invadată de popoare barbare sau, precum Confederaţia Poloneză, împărţită de vecini rapace, ori, aidoma Imperiului Habsburgic, copleşită de tensiunile unui mare război. Nu a fost nici ca Reichul nazist, înfrântă într-o confruntare pe viaţă şi pe moarte. A murit pentru că a trebuit să se întâmple, pentru că organismele groteşti ale structurii interne au fost incapabile să asigure elementele esenţiale pentru viaţă. Într-o epocă nucleară, nu putea, aşa cum a făcut predecesorul ei ţarist, să rezolve problemele interne prin expansiune. Nici nu putea scoate mai multe beneficii de la naţiunile pe care le capturase. Nu putea tolera parteneriatul cu China, cea care promisese odinioară un viitor global pentru comunism; nu a suportat oxigenul reformei, aşa că a făcut implozie. A fost răpusă de echivalentul politic al unui infarct, mai masiv decât orice şi-ar fi permis istoria.

Consecinţele unui şoc atât de masiv era obligatoriu să afecteze întreaga Europa. Rămânea deschisă întrebarea dacă popoarele fostului imperiu sovietic ar fi putut continua să-şi reordoneze afacerile cu un minimum de vărsare de sânge şi de ură. Faptul că prăbuşirea s-a petrecut atât de paşnic este dovada că era pregătit să o facă, dar luptătorii naţionalişti care au câştigat terenul în Caucaz şi în Iugoslavia aveau mulţi imitatori potenţiali.

Nu este deci surprinzător că țările Europei Occidentale au reacționat la colapsul sovietic cu excesivă precauțiune. Guvernele nu s-au grăbit să sprijine republicile care se luptau pentru independență. Unele, în numele unei stabilități prost înțelese, erau dornice să mențină în viață Uniunea Sovietică și Federația Iugoslaviei. Erau într-o etapă de confuzie și de jumătăți de măsură luate de mântuială de către agenții concurente.

În mod paradoxal, amenințarea cu anarhia în est ar putea acționa foarte bine ca un catalizator pentru o mai strânsă uniune cu Occidentul. Anul trecut refugiații albanezi au traversat cu zecile de mii Adriatica și au încercat să-și forțeze intrarea în Italia. Hoarde de vagabonzi și comercianți ruși, ucraineni și români se revarsă în Polonia, exact așa cum polonezii se revărsau de curând în Germania și Austria. Minunata capacitate de absorbție a Germaniei se află sub o tensiune severă, nu doar din partea milioanelor de șomeri est-germani, ci și a miilor de azilanți legali a căror prezență nu poate fi populară. Dacă scenele de dezordine s-ar repeta pe scară mai largă în Europa Centrală, sentimentul importanței nutrit de capitalele occidentale ar fi minunat accentuat. Până acum consolidarea Comunității Europene a avansat cu pașii cei mai înceți. O pală puternică de aer rece dinspre Est ar putea grăbi ritmul.

Multe depind de evoluția evenimentelor din America. Atâta vreme cât SUA rămâne puternică și relativ prosperă, statu-quoul din Europa Occidentală nu este probabil să se schimbe brusc. NATO va fi păstrat, iar Comunitatea Europeană va avansa cu pași măsurați. Dacă și când SUA va intra în criză, totuși, țările Europei se vor strânge laolaltă pentru protecție comună. O furtună Atlantică dinspre Vest ar putea avea același efect ca vântul rece dinspre Est.

La fel ca natura însăși, Europa nu poate tolera un vacuum. Mai devreme sau mai târziu, Comunitatea Europeană din Vest și statele succesoare din Est trebuie să-și redefinească identitățile, limitele și loialitățile. Într-un anume fel, cel puțin pentru o vreme, s-ar putea găsi un nou echilibru, poate într-un cadru multilateral. Grupările regionale, cum este Consiliul Statelor de la Marea Baltică, hexagonala și o anume formă de club sau cluburi ex-sovietice ar putea cu toții juca un rol. Dar undeva între depărtările Rusiei și inima Europei va trebui stabilită o nouă linie de demarcație – să sperăm că de-a lungul unei granițe pașnice.

„Europa, da. Dar ce fel de Europă?" Vechea Europa, care a existat înainte de eclipsă, și-a dat sfârșitul. Împreună cu poetul, putem regreta dispariția ei și vechile ei ziduri bine croite:

Fileur éternel des immobilité bleues,
Je regrette l'Europe aux anciens parapets"[53]

Dar trecutul nu poate fi adus înapoi. „Europa" prezentă, o creatură a Războiului Rece, nu este potrivită însărcinărilor ei. Viziunea politică şi morală a părinţilor fondatori ai Comunităţii aproape că a fost uitată.

Europa nu va ajunge pe deplin unită în viitorul apropiat. Are însă şansa să fie mai puţin divizată decât în timpul generaţiilor trecute. Dacă norocul ne surâde, barierele fizice şi psihologice vor fi mai brutale decât în oricare moment al memoriei vii. Europa merge mai departe. *Tremulae sinuantur flamine vestes.*

NOTE CAPITOLE

LEGENDA EUROPEI

1. Vezi Capitolul 1, nota 15.
2. Ovidiu, *Metamorfozele*.
3. Mai corect, *„tit for tat"*. Herodot, *Istoria,* Cartea 1.2.
4. Ovidiu, *op cit.* ii, rândul 875.
5. Posibil de la cuvântul asirian, *Ereb* care înseamnă „Vest".

INTRODUCERE

1. Henryk Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, 1938–1939* (Varşovia, 1962); *Ostatni tydzień pokoju i pierwsze tygodnie wojny*, ediţia a doua (Poznań, 1969); *Europa zmierza ku przepaści* (Poznań, 1989); vezi şi *Niedoszla „Biała Księga" z roku 1940: rozprawa zródloznawcza* Cracovia, 1993); şi „17 September 1939: Before and After", *East European Quarterly,* 27/7 (1993), 523–534.
2. *L'Évolution de l'humanité*, ed. Henri Berr (Bibliothèque de Synthèse Historique) (Paris). J. Vendryes, *Le Langage: introduction linguistique* apărută în 1921, H. Verin, *La Gloire des ingénieurs* în 1993.
3. Din Juliusz Słowacki, *Journey to the East* (1836), tradusă de Norman Davies chiar dacă numai în *Heart of Europe* (Oxford, 1984), p. xi.
4. *The Cambridge Mediaeval History*, ed. J.B. Bury, H.M. Gwatlin et al. (8 vol., Cambridge, 1936–1939).
5. *Handbuch der europaischen Geschichte*, ed. T. Schieder (7 vol., Stuttgart, 1968–1979).
6. *Periods of European History*, ed. Arthur Hassall (9 vol., Londra, 1897–1936).
7. *The Fontana History of Europe* (400–1945), editor general J. H. Plumb (15 vol., Londra, 1963–); *The Library of European Civilisation*, editor general Geoffrey Barraclough (Londra, 1965–); *A General History of Europe, from the Decline of the Ancient World to 1945*, editor general Denys Hay (11 vol., Londra, 1968–).
8. John Bowie, *A History of Europe: A Cultural and Political Survey* (Londra, 1979), 589.
9. Vezi Anthony Seldon, *Contemporary History: Practice and Method* (Oxford, 1988).
10. Walter Raleigh, *A Historie of the World*, în *Operele* sale (Londra, 1829). Raleigh s-a referit în istoria sa doar la vechii greci şi romani.
11. H.A.L. Fisher, *A History of Europe* (Londra, 1936).

12. Eugen Weber, *A Modern History of Europe: Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present* (New York, 1971).
13. Kenneth Clark, *Civilisation: A Personal View* (Londra, 1969).
14. Jacob Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1973).
15. Michael Andrews, *The Birth of Europe: Colliding Continents and the Destiny of Nations* (Londra, 1991).
16. Fernand Paul Braudel, *La Mediterranée et le monde mediterranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949), tradusă *The Mediterranean and the Mediterranean World* (Londra, 1973); vezi şi William McNeil, The *Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1963) şi Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York, 1974).
17. A. Low-Beer, „Empathy in History", *Teaching History*, 55 (apr. 1989), 8 ff.; J. Cairns, ibid. 13 ff.; şi K. Jenkins şi P. Brickley, „Reflections on the Empathy Debate", ibid. 18 ff.
18. Vezi David Lehman, *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man* (New York, 1991); recenzată de Louis Menand, „The Politics of Deconstruction". *New York Review of Books*, 21 nov. 1991.
19. Apocryphal. On my mischievous master, vezo Adam Sisman, *A.J.P. Taylor* (Londra, 1994).
20. Claude Delmas, *Histoire de la civilisation européene* (Paris, 1969), 127, „il n'y a pas une Vérité, mais autant de vérités que de consciences."
21. Norman Davies, Prefaţă la *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), vol. i, p. vii.
22. Lord Acton, citat de Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (New York, 1984), p. xv.
23. „It is part of my creed that the only Poetry is History, could we tell it right"; Thomas Carlyle, scrisoare pentru Ralph Waldo Emerson, 12 aug. 1834, în *The Correspondence of Emerson and Carlyle*, ed. J. Slater (New York, 1964), 105.
24. Vezi Gertrude Himmelfarb, „Telling It as You Like It: Post-modernist History and the Flight from Fact", *TLS*, 16 oct. 1992, 12–15.
25. Ibid. 15.
26. Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV*, citat de Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh, 1957), 123.
27. Edmund Burke, din *Letters on a Regicide Peace* (1796), citat de Hay, *Europe*, 123.
28. William Blake, „The Ancient of Days" (Urizen creând universul finit), frontispiciu pentru *Europe a Prophecy* (1794), British Museum; reprodusă în William Blake, ed. Vivian de Sola Pinto (Londra, 1965), pl. 4.
29. John of Trevisa, traducând Enciclopedia latină a lui Bartolomeu englezul; citat de R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (Londra, 1984), 30.
30. George F. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York, 1891), i. 420–422; citat de Benson Bobrick, *East of the Sun: The Epic Conquest and Tragic History of Siberia* (New York, 1992), 267–268.
31. Vezi Hay, *Europe*, 125; şi Egbert Jahn, „Wo befindet sich Osteuropa?" *Osteuropa*, 5 (mai 1990), 418–440.

32. Vezi W.H. Parker, „Is Russia in Europe? The Geographical Viewpoint", în *An Historical Geography of Russia* (Londra, 1968), 27–29.
33. T.S. Eliot, *Die Einheit der Europaeischen Kultur* (Berlin, 1946); publicată şi sub numele de „The Unity of European Culture" într-o anexă la *Notes towards the Definition of Culture* (Londra, 1948), mai ales 122–124.
34. Henri Janne, *Europe's Cultural Identity* (Strasburg, 1981).
35. Citat de Margaret Shennan, *Teaching about Europe* (Londra, 1991), 241.
36. Jean Monnet, citate de Anthony Sampson, *The New Europeans* (Londra, 1968), 6; vezi şi Mia Rodriguez-Salgado, „In Search of Europe", *History Today*, 42 (feb. 1992), 11–16.
37. Vezi J. Tazbir, *Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej* (Varşovia, 1986), 101–105.
38. L.-P. Ségur, *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786 à 1806*, citat de J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières* (Paris, 1952), 8.
39. Dostoievski, 8 iune 1880. Pentru o discuţie mai aplă vezi Milan Hauner, *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (New York, 1990), mai ales pt. i, „Russian Ideology and Asia: Historians and Geographers".
40. Alexander Blok, „The Scythians", în Cecil Kisch, *Alexander Blok: Prophet of Revolution* (Londra, 1960), 152–153.
41. René Albrecht-Carrié, „Two Special Cases: England and Russia", în *The Unity of Europe: An Historical Survey* (Londra, 1966), 24–27.
42. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1989; a doua ediţie revăzută, Londra, 1991); şi G. Schopflin şi Nancy Wood (eds.), *The Search for Central Europe* (Oxford, 1989); şi J. Le Rider, *La Mitteleuropa* (Paris, 1994).
43. *Heart of Europe* este un apel pentru soarta Belgiei aflate sub ocupaţie (Londra, 1915); a unei scurte istorii a Poloniei scrise de Norman Davies (Oxford, 1984); a unui ghid al oraşului Praga scris de Bohomir Mraz (Londra, 1988); a unei expoziţii ungare de artă de la National Gallery of Scotland (Edinburgh, 1992); şi a eseurilor lui J.P. Stern despre literatura germană şi ideologie (Londra, 1992).
44. Hugh Seton-Watson, „What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique", 11th Martin Wight Lecture, susţinută la Royal Institute of International Affairs, 23 apr. 1985; *Encounter*, 65/2 (iulie-august 1985), 9–17.
45. Ibid. 14.
46. Ibid. 16.
47. Ibid. 17.
48. Dimitri Obolensky, „Hugh Seton-Watson, FBA", *Proceedings of the British Academy*, 78 (1987), 631–641.
49. Douglas Johnson, „What is European History?", *UCL History Newsletter*, 8 (University College London) (dec. 1991), 9–10.
50. F. Guizot, *The History of Civilisation in Europe* (Londra, n.d.), 32.
51. George Burton Adams, *European History: An Outline of Its Development* (Londra şi New York, 1899), 6.

52. Terne L. Plunkett şi R. B. Mowat, *A History of Europe* (Oxford, 1927), prefaţă, p. vii.
53. Rudyard Kipling, „The Ballad of East and West", în *The Definitive Edition of Kipling's Verse* (Londra, 1949), 234–238.
54. Kipling, „Recessional: June 22, 1897", în *The Oxford Book of English Verse* (Oxford, 1939), 1069.
55. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 vol., Londra, 1987–1991). [ATENA NEAGRĂ]
56. Molefi Kete Asante, *Afrocentricity* (Trenton, NJ, 1988), 6,11. Afrocentriştii pot fi foarte critici în privinţa conducătorilor americani de culoare ca W.E.B. Du Bois care a depus eforturi pentru integrarea şi asimilarea populaţiei de culoare. „A studiat la Universitatea din Berlin şi la Harvard, punctul central al percepţiilor occidentale în America. Du Bois era cufundat în tradiţia erudiţiei europene... Fiind eurocentric, s-a încadrat în curentele filozofice vest-europene şi de aceea a gândit la fel ca darwiniştii, marxiştii şi freudienii. Această abordare aproape materialistă a vieţii considera conflictul ca principala forţă din spatele progresului." (Ibid. 16–17).
57. Vezi George James, *Stolen Legacy* (San Francisco, 1976), care susţine că filozofia europeană şi gândirea creatoare provin din Africa.
58. S. Amin, *Eurocentrism* (Londra, 1989); V. Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism: anatomy of interpretation* (Londra, 1993).
59. Jacques Ellul, *Trahison de l'occident* (Paris, 1975), 217.
60. Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978).
61. În a sa *History of Western Civilization: A Handbook* (vezi n. 64 de mai jos), W.H. McNeill foloseşte termenul de „civilizaţie occidentală" alături de cel de „civilizaţie a Europei de Vest", „civilizaţie europeană", „civilizaţia noastră" şi „istorie europeană", El face două distincţii importante: „civilizaţie clasică" şi, începând cu cca 900 d.H. „civilizaţie europeană", cea din urmă identificându-se cu „creştinătatea apuseană" (p. vvii, 243–248).
62. Maurice Keen, *The Pelican History of Mediaeval Europe* (Londra, 1969), 9.
63. Ibid. 12.
64. W.H. McNeill, *History of Western Civilization: A Handbook,* ediţia a şasea (Chicago, 1986), 672. Prima ediţie în 1949 – alături de lucrarea de 9 vol. *University of Chicago Readings in Western Civilization.*
65. J. Mortimer Adler, „Great Books, Past and Present", în a sa *Reforming Education: The Opening of the American Mind,* ed. G. van Doren (New York, 1988), 318–350; vezi şi Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (New York, 1994).
66. J. Plamenatz, „Two Types of Nationalism", în E. Kamenka (ed.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea* (New York, 1976), 23–36.
67. Ibid. 29–30.
68. Eric Hobsbawm, „The Return of Mitteleuropa", *Guardian,* 11 oct. 1991. [WIENER WELT]

69. Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (Londra, 1919) şi ma ales „The Round World and the Winning of the Peace", Foreign Affairs, 21 (1943), 595–605. Vezi Capitolul X, nota 73.
70. Dr. Plamenatz (vezi nota 66 de sus) nu a fost singurul care a susţinut aşa ceva. Vezi Capitolul X, nota 23.
71. Vezi „The Stanford Mind", *Wall Street Journal*, 22 dec. 1989, şi „Stanford's Image", San Jose Mercury News, 17 mar. 1991; şi „Travels with Rigoberta: Multiculturalism at Stanford", în Dinesh D'Souza, *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus* (New York, 1991), 59–93.
72. Vezi Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).
73. Universitatea Stanford, Programul european general, 1987–1988: „Europe I" (Prof. J. Brown), „Europe II" (Prof. J. Diefendorf), „Europe III" (Prof. J.J. Sheehan).
74. Citat de George Gordon, „The Land Where You Can't Tell Wrong from Rights", *Daily Mail*, 21 iunie 1991.
75. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind*, *op. cit.*
76. D'Souza, *Illiberal Education*, *op. cit.*
77. Adler, *Reforming Education*, *op. cit.*
78. Goethe, „Talismane", din *West-Ostlicher Divan* (1815), în *Goethe: Selected Verse*, ed. David Luke (Londra, 1964), 233.
79. A.J.P. Taylor, *English History*, 1914-1945 (Oxford, 1965).
80. Hugh Gaitskell în Camera Comunelor, 1962; citat de Keith Robbins; vezi nota 98 de mai jos. Lordul Tebbitt, care a cuvântat în Camera Lorzilor, a „îmbunătăţit" gafa lui Gaitskell, vorbind de „1000 de ani de istorie parlamentară britanică"; citat de prof. David Cannadine la Conferinţa istorică anglo-americană, Universitatea din Londra, 30 iunie 1994.
81. Universitatea din Londra: Şcoala de istorie and Institutul de cercetare istorică, programă şi cursuri, 1992–1993 (The White Pamphlet) (Londra, 1992).
82. Jonathan Israel, „History in the Making", *Independent*, 28 dec. 1992. Vezi şi Conrad Russell, „John Bull's Other Nations", *TLS*, 12 mar. 1993.
83. David Cannadine, „British History; Past, Present, and Future", Past and Present, 116 (aug. 1987). 180. Părerile contrare au fost publicate în nr. 119 (mai 1989).
84. Vezi *Newsnight* de pe BBC, 17 sept. 1991, despre „J.R. Tolkien's Heritage"; şi H. Carpenter, *J.R.R. Tolkien: A Biography* (Londra, 1992).
85. Din 1992. Până în 1993–1994, Şcoala de limbă şi literatură engleză de la Oxford oferea două variante de curs, una din care era „Special Course in English Language and Early English Literature". „Old English Literature" şi „Old English Translation" erau cursuri obligatorii pentru toţi candidaţii la Honour Moderations şi Preliminary Examinations in English. *University of Oxford Examination Decrees and Regulations*, Oxford 1993, 31–33, 71–72, 177–167. „The Examination in the School of Modern History va include mereu 1) Istoria Angliei ... 2) O istorie generală a unei perioadă... 3) Un anumit moment istoric..." S-a renunţat la obligativitatea citirii textelor scrise în altă limbă decât engleza (ibid. 49, 257 ff.).

86. Jean-François Baque, „Car chaque enfant meurt à son rang: le patriotisme en chantant", *Historama*, 89 (iulie 1991), 64–66.
87. V. Ogilvie, „Teaching Without Nationalistic Bias", *The Times*, 7 iunie 1947; G.M. Trevelyan, „Bias in History", *History*, 32/115 (1947), 1–15; Paul Kennedy, „The Decline of Nationalistic History in the West, 1900–1970", *Journal of Contemporary History* (1973), 77–99.
88. Tadeusz Korzon, *Historya Nowożytna, Tom 1 do 1648 roku* (Cracovia, 1889), 1–2.
89. Volumul lui Korzon a început ca o serie ce trebuia să acopere patru perioade din istoria modernă: i, Renașterea; ii, Reforma, 1517–1648; iii, Balanța puterii, 1648–1789 și iv, Revoluția, 1789–1815. După el, *historya najnowsza* sau „istoria contemporană" a început din 1815. Apoi sarcina istoricului era să adune material pentru o analiză ulterioară. (pag. 2–4).
90. În acest domeniu trebuie felicitat Institutul Eckert din Brunswick, care a reprezentat eforturile UNESCO de a aduce din nou în prim-plan organizarea de dinainte de război pentru a elimina din predarea istoriei caracterul național părtinitor. Vezi Georg Eckert Institute for International Textbook Research: An Outline of the Institute's Development, Tasks and Perspectives (Braunschweig, 1947); și nota 107 de mai jos.
91. K.V. Bazilevich et al, *A History of the USSR* (3 vol., Moscova, 1947–1948).
92. De pildă Programa Universității Oxford pentru studenții la istorie (1992) le cerea candidaților să scrie două lucrări din șapte „Descrieri" și șapte „Speciale". Lucrările speciale acoperă perioade limitate ca 1066–1273, 1603–1715 sau 1895–1964 și se împart în așa-numitele secțiuni „britanice" și „generale" (de fapt, engleze și est-europene plus ruse). Fiecare trebuie să conțină un „anumit eveniment", ca de exemplu „Răscoala țăranilor" sau „Războiul de 30 de Ani". Lucrările speciale trebuie să aibă ca subiect ceva foarte specific, ca de pildă „Guvernarea la începutul Dinastiei Tudorilor, 1509–1553" sau „Nazismul și Al Treilea Reich, 1919–1945"; University of Oxford Delegacy of Local Examinations, *General Certificate of Education 1992: Regulations and Syllabuses* (Oxford, 1990), 49–72.
93. D. Iredale, *Discovering Local History* (Aylesbury, 1977); C. Phythian Adams, *Rethinking English Local History* (Leicester, 1987); și E. Hinrichs, *Regionalitaet: der „kleine Raum"* și *Problem der intemationaler Schulbuchforschung* (Frankfurt, 1990).
94. Vezi M.G.S. Hodgson și E. Burke (eds.), *Re-thinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History* (Cambridge, 1993).
95. Élie Halévy, *L'Histoire du peuple anglais au XIXème siècle* (1913–1926), tradusă *History of the English People in the Nineteenth Century* (6 vol., Londra, 1949–1952); Denis Mack Smith, *Italy: A Modern History* (1959), tradusă *Storia d'Italia dal 1861 al 1958* (2 vol., Milano, 1966); Hugh Kearney, *The British Isles: a history of four nations* (Cambridge, 1989).
96. Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932). Vezi și C. Scott, *A Historian and His World: A Life of Christopher Dawson*, 1889–1970 (Londra, 1984).
97. Richard Coudenhouve-Kalergi, *Pan-Europa* (Viena, 1924; New York, 1926); Pierre Renouvin, L'Idée *de fédération européenne dans la pensée politique du XIXe siècle*

(Oxford, 1949); Salvador de Madariaga, *L'Esprit de l'Europe* (Brussels, 1952); R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe: a historical survey* (Londra, 1966).

98. Keith Robbins, „National Identity and History. Past, Present, and Future", *History*, 75/245 (oct. 1990), 369–387, reprezentând discursul președintelui la Conferința asociației istorice din Cheltenham, apr. 1990.
99. Jenny Wormald, „The Creation of Britain: Multiple Kingdoms or Core and Colonies?", *TRHS*, a șasea ser., iii (1993), 194.
100. Vezi Norman Davies, „Stalin's History Lesson", *Spectator*, 6 aug. 1988.
101. L. Brezhnev, Discurs la Bad Godesberg, Germania de Vest, 23 nov. 1981.
102. M. Gorbaciov, Perestroika: *New Thinking for Our Country and the World* (Londra, 1987), 191–195: „We are Europeans" (p. 191); „The home is common, but each family has its own apartment, and there are different entrances" (p. 195).
103. Vezi G.W. Blackburn, *Education in the Third Reich* (Albany, NY, 1985).
104. Se pare că aceasta a fost soarta „Micuțului", mai târziu președinte al conglomeratului Lonrho și director al ziarului *Observer*, care în 1941 a fost arestat, intrând sub incidența articolului 18B care se referea la „britanici cu simpatii fasciste"; „All Well That Ends Well", *Observer*, 23 mai 1993.
105. Norman Stone, „The Evil Empire: Heroes and Villains", *Sunday Times*, 1 sept. 1991.
106. David Cesarani, *Justice Delayed* (Londra, 1992).
107. *Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks* (Raportul Consiliului Europei, Strasbourg, 1986).
108. Margaret Shennan, *op. cit.* p. 53, mai ales capitolele „Europe and the Time Dimension" și „Europe's Cultural Identity".
109. Jean-Baptiste Duroselle, *Europe: A History of Its Peoples* (Londra, 1991), „Epilogue", 411–415.
110. Vezi Adam Zamoyski, „An Historic Case of Euro-fudge", *Sunday Telegraph*, 6 nov. 1988. J. Nicholas, „Half-truths about Half of Europe", *Guardian*, 25 oct. 1991.
111. „Quand un livre scandalise la Grèce", *Libre Belgique*, 26 apr. 1990; „La prima Storia Europea offende tutti i 12", *La Stampa*, 4 nov. 1990; C.M. Woodhouse în Kathimerini (Atena), 3 iunie 1990.
112. Academicianul M.V. Sakellariou, scrisoare deschisă deputaților greci din Parlamentul European, 18 mar. 1990.
113. *Kathimerini*, 30 sept. 1990.
114. Jacques Montaville *et al.*, *Histoire de l'Europe* (Paris, 1992). Vezi Julian Nundy, „History Leaves Britain Behind", *Independent on Sunday*, 19 ian. 1992.
115. Benedikt Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, ediția a doua (Londra, 1991); citat de G. Varouxakis în *UCL History Newsletter*, 8 (Ddc. 1991), 22–24.
116. Prof. Marc Raeff în „What Is European History?", *History Today*, 36 (ian. 1986), 46–50.
117. Professor Marc Ferro, ibid.
118. Dr. Eva Haraszti, ibid.
119. Prof. Immanuel Wallerstein, ibid.
120. A.J.P. Taylor, ibid.

CAPITOLUL I

1. Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu în *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains* (1734); și „On the Difference of Men in Different Climates", De l'Esprit des lois (1748), tradusă *The Spirit of Laws* (Londra, 1878), xiv. 2.
2. P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, ed. E. de Martonne (Paris, 1921), tradusă *Principles of Human Geography* (Londra, 1926); și *La Personnalité géographique de la France*, ca introducere la *Tableau de la géographie de la France*, traducere în engleză (Manchester, 1941); F. Braudel, *L'Identité de la France* (Paris, 1985). Montesquieu a scris că Britania era „o națiune atât de tulburată de vreme încât nu-i mai plăcea nimic, nici măcar viața" (Esprit des lois).
3. Luigi Luca Cavalli-Sforza în *Scientific American* (1991) consemnat de S. Connor, „On the Origin of Speeches", *Independent on Sunday*, 10 nov. 1991.
4. Dr Steve Jones, BBC Reith Lectures 1991, publicate sub titlul de *The Language of the Genes: Biology, History and the Evolutionary Future* (Londra, 1993).
5. Vezi Introducere, notele 42,43 și 68; și J. Szucs, „Three Historical Regions of Europe", în Történelmi Szemle (Budapesta), 24 (1981), 313–369, publicată sub titlul *Les Trois Europes* (Paris, 1985); H.C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action*, 1815–1845 (Haga, 1955); și O. Halecki, *The Borderlands of European Civilization* (New York, 1952).
6. Vezi Braudel, *La Méditerranée* (vezi Introducere, nota 16).
7. Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and Its People* (Londra, 1991).
8. Vezi David Kirby, Northern *Europe in the Early Modern Period* (Londra, 1990); și J. Fitzmaurice, *The Baltic: A Regional Future?* (Londra, 1992).
9. Neil Ascherson, *Black Sea*, p. 267 (Londra și New York, 1995).
10. Ellsworth Huntingdon, *Civilization and Climate* (1915; ediția a treia, New Haven, Conn., 1924); *The Mainsprings of Civilization* (New York, 1945).
11. Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (1934), prescurtată (Londra, 1960), 151.
12. Michael Anderson, *The Birth of Europe*, *op. cit.* 97.
13. C. Stringer și R. Grun, „New Light on Our Shadowy Ancestors", *Independent on Sunday*, 1 sept. 1991.
14. W.J. Perry, *The Growth of Civilization* (Londra, 1925), 34.
15. Vezi Barry Cunliffe, „Aegean Civilization and Barbarian Europe", în *The Roots of European Civilization* (Chicago, 1987), 5–15; și J. Howell, „The Lake Villages of France", ibid. 42–53.
16. Vezi Gerald S. Hawkins, *Stonehenge Decoded* (Londra, 1970).
17. Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Londra, 1987).
18. Marija Gimbutas, în G. Cardona et al. (eds.), *Indo-European and Indo-Europeans* (Philadelphia, 1970), 54; citat de Renfrew, *Archaeology and Language* 17.
19. Cum a sugerat Jones, *The Language of the Genes*.
20. Cu privire la onomastica europeană vezi G. Semerano, *Le origini della cultura europea: rivelazioni della linguistica storica* (Florența, 1984).

Cnossos, 1628 î.H.

21. Vezi Jacquetta Hawkes, „The Grace of Life", în *The Dawn of the Gods* (Londra, 1968), 73–156, unde „spiritul feminin al vieţii minoice" este pus în antiteză cu „spiritul masculin aheu" de mai târziu.
22. Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Early Cretan Civilization* (4 vol., Londra, 1921–1936), i. 17. Vezi şi S. Horwitz, *Find of a Lifetime* (Londra, 1981) şi A.C. Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos* (Oxford, 1981).
23. Despre sacrificiul anesmopelia, descoperit în 1979, vezi Peter Warren, „The Minoans and Their Gods" în Barry Cunliffe, *Origins*, *op. cit.* 30–41.
24. Gerald Cadogan, „A Theory That Could Change History", *Financial Times*, 9 sept. 1989.

CAPITOLUL II

1. Eliza Marian Butler, „The Myth of Laocoön", în *The Tyranny of Greece over Germany* (Cambridge, 1935), 43–48.
2. *The Oxford Book of English Verse* (1939). Numerele 632, 614, 608.
3. Maurice Bowra, *Ancient Greek Literature* (Oxford, 1933), 9; Walter Savage Landor, citat ibid.; J. C. Stobart, *The Glory That Was Greece: A Survey of Hellenic Culture and Civilization* (1911; rev. edn. Londra, 1933), introducere.
4. Gilbert Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1922), Introducere.
5. Din Eschil, Perşii în D. Grene and R. Lattimore (eds.), *Complete Greek Tragedies* (Chicago, 1959), i. 232–233.
6. George Grote, *History of Greece* (Londra, 1907), xii. 303.
7. Din Jules Michelet, *Histoire Romaine* (1834), bk. ii.
8. Rainer Maria Rilke, „Die Sonette an Orpheus", *The Penguin Book of German Verse*, ed. L. Forster (Londra, 1957), 403–404.
9. Bernard Williams, citat de Oliver Taplin, *Greek Fire* (Londra, 1989), 170.
10. Safo, citat ibid. 141.
11. Glycon, tradus de Peter Jay; vezi The *Greek Anthology: A Selection in Translation*, ed. Jay (Londra, 1990).
12. Simonide, „On the Spartans at Thermopylae", care a fost tradusă de nenumărate ori. Vezi Earl of Cromer, *Paraphrases and Translations from the Greek* (Londra, 1903), nr. 33.
13. Citate de Oliver Taplin, George Steiner şi Friedrich Nietzsche, *The Birth of Tragedy* (1872): în Taplin, „Outstaring the Gorgon", în *Greek Fire*, 36–61.
14. Antigona, 332 ff., în Sofoce, *The Theban Plays*, tradusă de E.F. Watling (Londra, 1947), 135–136.
15. Sir Ernst Gombrich, *The Story of Art* (Oxford, 1952), 52.
16. Ibid, passim.
17. K.J. Dover, *Greek Homosexuality* (Londra, 1978).

18. Vezi David M. Halperin, „Sex Before Sexuality: Pederasty, Politics, and Power in Classical Athens", în M.B. Duberman et al. (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; Londra, 1991), 37–53.
19. Vezi John Boswell, „Revolutions, Universals, and Sexual Categories", ibid. 17–36.
20. Tucidide, din „Discursul funerar al lui Pericle", *The Peloponnesian War*, tradus de Rex Warner (Londra, 1954), ii. 4.
21. Dithyramboi, fragmentul 76, *The Works of Pindar*, ed. L.R. Farnell, (Londra, 1932) iii, 171

Siracuza, Anul 1, Olimpiada 141

22. Vezi M. Finley, „Five Tyrants", în *Ancient Sicily: To the Arab Conquest*, vol. I din *History of Sicily* scris cu D. Mack Smith (1968), prescurtat de C. Duggan (Londra, 1986).
23. Titus Livius, *History of Rome*, xxiv. 34 (Biblioteca Loeb).
24. După ibid.
25. Din Plutarh, *Marcellus*, xv (după Loeb).
26. Ibid. xix. 3.
27. Ch.M. Danov, „The Celtic Invasion and Rule in Thrace in the Light of Some New Evidence", *Studia Celtica*, 10/11 (1975–1976), 29–40.

CAPITOLUL III

1. Cato, *De Re Rustica*, 1.
2. Citat, printre alţii, de Beda Venerabilul şi de Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, cap. 17.
3. Reginald Blomfield, în R.W. Livingstone (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1924), 406.
4. Din Thomas Babington Macaulay, „Horatius", în *The Lays of Ancient Rome* (1842); W.H. Henley (ed.), *Lyra Heroica* (Londra, 1921), *147–163*.
5. Appian, *Romaika*, bk. 132, citat de B.H. Warmington, *Carthage* (Londra, 1964), 260.
6. Rudyard Kipling, „A Song to Mithras" (Imnul Legiunii XXX, cca 350 d.H.), în *The Definitive Verse of Rudyard Kipling* (Londra, 1940; republ. 1989), 523–524.
7. Eneida, vi. 851–853.
8. W. De Burgh, *Legacy of the Ancient World* (Londra, 1936), cap. ii, „The Reception of Roman Law".
9. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 9.
10. Virgiliu, *Georgicele*, ii. 490; iii. 284; *Bucolicele*, xi. 32; i. 66; *Eneida*, i. 362.
11. Vezi Gilbert Highet, „Vergil", în *Poets in a Landscape* (Londra, 1959), 55–81.
12. Horaţiu, *Odes*, ii. 3; *Ars Poetica*, 139; *Epistles*, 11, 2, 45; *Odes*, xxx. 1.
13. Ovidiu, *Ars Amatoria*, ii. 107.
14. Theodor Mommsen, *The History of Rome*, traducere în engleză (Londra, 1890), iv. 90.
15. Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), pag. vii.

16. Ibid. 11.
17. Ibid. 201.
18. Suetoniu, *The Twelve Caesars*, trad. de Robert Graves (Londra, 1957), despre Augustus, 51–108.
19. Ibid. 149–179.
20. Ibid. 209.
21. Ibid. 223.
22. Ibid. 285.
23. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 3.
24. Ibid.
25. Adaptat din J.B. Bury, *A History of the Roman Empire from Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius* (Londra, 1908), 438–448.
26. *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus*, traducere Robert Graves (Londra, 1955), iii. 21.
27. Ibid. vi. 50,48.
28. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 10.
29. Ibid. cap. 15.
30. Vezi G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism* (Londra, 1983); D. Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Ierusalim, 1988); şi M. Baigent şi R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception* (Londra, 1991).
31. Mii de mulţumiri sinagogii reformate Al-Shalom, Glencoe, Ill.
32. Irenaeus, *Adversus Heraeses*, III. iii. 1–2, citat de J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme* (Paris, 1949), 8.
33. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 16.
34. C.P.S. Clarke, A *Short History of the Christian Church* (Londra, 1929), 69; şi J.F. Bethune-Baker, *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine* (Londra, 1903). Există două formule ale Crezului de la Nicene – versiunea mai scurtă de la Niceea din 325 şi o versiune mai lungă, Crezul niceno-constantinopolitan, probabil întocmit la Conciliul General din 381. Vezi World Council of Churches, *Confessing One Faith...: the Nicene-Constantinopolitan Creed* (Geneva, 1991).

Bosfor, 4 noiembrie 1079 AUC

35. Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (1852), trad. de M. Hadas (New York, 1949), 343–453.
36. Eusebiu din Cezareea (cca. 260–340), *Vita Constantini*, citată de Burckhardt, *Constantine the Great*, 231. Vezi şi *The Essential Eusebius*, traducere Colm Luibhaid (New York, 1966).
37. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 14,16.

CAPITOLUL IV

1. Vezi Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (Londra, 1954).
2. Salvian de Marsilia, cca. 440, citat de Jacques Le Goff, *Mediaeval Civilization, 400–1500* (Oxford, 1988).
3. Simeon Potter, *Language in the Modern World* (Londra, 1960), cap. 7, „The Indo-European Family". Vezi şi Harold Goad, *Language and History* (Londra, 1958).
4. G. Labuda, *Źródla, sagi, i legendi do najdawniejszych dziejów Polski* (Varşovia, 1961) conţine studii ale lui Alfred cel Mare, războaiele între goţi şi huni, *Widsith* şi *Chanson de Roland*. Vezi şi J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley, Calif., 1973).
5. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 42. Pentru cele 4,600 de sate, el citează „un fragment ciudat din anul 550 din biblioteca de la Milano" (nota 11). Cât despre *panicum milium* acesta spune: „Din bogăţia gospodăriei noastre moderne, cu meiul nostru hrănim doar păsăretul, nu şi eroii" (nr. 12).
6. Ibid. ch. 30.
7. Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris, 1951), 3; şi „Le Régime des castes", 115 ff.
8. Charles Oman, *The Dark Ages, AD 476–918* (ediţia a şasea, Londra, 1919), 29.
9. Lot, *La Fin du monde antique*, 311.
10. Oman, *The Dark Ages*, 207.
11. Vezi Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453* (Londra, 1971).
12. *Coran*, sura 5, versetul 3.
13. Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1953), i. 3.
14. Din *Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. H.A.R. Gibb şi J.H. Kramers (Londra, 1961), 16, 491.
15. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 35.
16. *La Chanson de Roland*, cxlix. 2000–2009; *The Song of Roland: The Oxford Text*, traducere Roy Owen (Londra, 1972), 76.
17. Henri Pirenne, *Mediaeval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, NJ, 1925), 27; şi lucrarea sa, *Mahomet and Charlemagne* (Londra, 1939).
18. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 23.
19. *Historiae Ecclesiasticae Francorum*, ii. 27, trad. J.H. Robinson în *Readings in European History*, i (Boston, 1904), 51.
20. Bede, A *History of the English Church and People*, trad. Leo Shirley-Price (Londra, 1955). i. 27, pag. 76.
21. Ibid. i. 30, pp. 86–87.

Mons Iovis, cca 25 noiembrie 753 d.H.

22. C. Bayet, „Remarques sur le caractère et les conséquences du voyage d'Étienne III en France', *Revue historique*, 20 (1882), 88–105.
23. J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 91–92.

24. Abbé L. Duchesne (ed.), *Le Liber Pontificate: texte, introduction et commentaire* (Paris, 1884), 440 ff.; *Étude sur le Liber Pontificate* (Paris, 1877).
25. J.M. Wallace-Hadrill (ed.), *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Continuations* (London, 1960).
26. *Liber Pontificalia* 447.
27. Ibid.
28. *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, 104.
29. Ibid. 109.

CAPITOLUL V

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, 4, 47.
2. Citat de Donald Bullough, *The Age of Charlemagne* (Londra, 1965), 13.
3. Ibid. cap. 4, „A Court of Scholars and the Revival of Learning".
4. Oman, *op. cit.* p. 382.
5. Shakespeare, *Macbeth*, v.v. 19–28.
6. F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?* (Bruxelles, 1944); trad. cu titlul *Feudalism* (Londra, 1952), p. xx.
7. Hugh Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe* (Londra, 1966), 96.
8. Lynn White, Jr., *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1961), 14–28.
9. O învestitură din sec. IX descrisă în sec. XII în *Chanson de Saisnes* sau *Saxenleid*, despre Jean Bodel de Arras; citat de Ganshof, *Feudalism*, 126; vezi Jacques Le Goff, „The Symbolic Ritual of Vassalage", în *Time, Work, and Culture in the Middle Ages* (Chicago, 1980), 237–287.
10. C. Seignobos, *The Rise of European Civilization* (Londra, 1939),128.
11. N. Brussel, *L'Usage général des fiefs en France* (1727), i. 3; citat de J.H. Robinson, *Readings in European History* (Boston, 1904), i. 178.
12. Eric Fromm, *The Fear of Freedom* (Londra, 1942), 34.
13. Marc Bloch, „Les Deux âges féodaux", în *La Société féodale: la formation des liens de dépendance* (Paris, 1949), 95–97.
14. P. Skwarczyński, „The Problem of Feudalism in Poland", *Slavonic and East European Review*, 34 (1956), 292–310.
15. F. Tout, *The Empire and the Papacy*, 918–1273 (Londra, 1921).
16. C.W. Previté-Orton, *Shorter Cambridge Mediaeval History* (Cambridge, 1952), i. 368.
17. Din Liutprand, *Antapadoseos*, vi, în *Monumenta Germaniae Historiae*, citat de Robinson, *Readings in European History*, i. 340–343.
18. Vezi Zbigniew Dobrzyński, *Obrzadek Słowiański w dawnej Polsce* (3 vol., Varşovia, 1989).
19. *Relacja Ibrahim Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al Bekriego*, ed. T. Kowalski (Cracovia, 1946); citat de Davies, *God's Playground*, i. 3–4.
20. Vezi Otto Hoetzsch, *The Evolution of Russia* (Londra, 1966), 17.

21. *The Rubáiyát of Omar Khayyám*, trad. Edward Fitzgerald (1859; ed. G.F. Maine, Londra, 1954), catrenele 1, 11, 49.
22. Vezi H.F.B. Lynch, Armenia*: travels and studies*, 2 vol. (Londra, 1901, republ. 1990); şi M. Chahin, *The Kingdom of Armenia* (Londra, 1987).
23. Shota Rustaveli, trad. M.J. Wardrop cu titlul *The Man in the Panther Skin* (Londra, 1912). Pentru Georgia vezi W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People... to the Russian Conquest* (Londra, 1932); D.M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy*, 1652–1832 (Londra, 1957); şi R.G. Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Londra, 1988).
24. Henri Pirenne, *Economic and Social History of Mediaeval Europe* (New York, 1956), 51.
25. J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme*, 55.
26. Din *The Confession of Golias* compusă de Hugh, un adept al arhiepiscopului Reinald din Köln şi cunoscut sub numele de „arhipoet"; text în M. Manitius, *Die Gedichte des Archpoeta* (München, 1913), 24–29; citat de Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927), 182.
27. Bernard de Ventadour, citat de R. Pernoud, *Aliénor d'Aquitaine* (Paris, 1965), trad. Peter Wiles sub titlul *Eleanour of Aquitaine* (Londra, 1967), 102.
28. Jean, Sire de Joinville, *Livre des saintes paroles et bons faits de notre roi, Saint Louis*, citat de A. Lagarde şi L. Michard, *Le Moyen âge* (Paris, 1962), 123–132.
29. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 48.
30. Jacques Le Goff, La *Civilisation médiévale de l'Occident* (Paris, 1965), 98.
31. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium* (Londra, 1970), 61, 64.
32. Vezi Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem*, 1174–1277 (Londra, 1973).
33. Ernie Bradford, *The Great Betrayal: Constantinople 1204* (Londra, 1967).
34. *The Oxford Book of Prayer*, ed. G. Appleton (Oxford, 1985), nr. 217.
35. Edmund Holmes, *The Albigensian or Catharist Heresy* (Londra, 1925); republicată sub titlul *The Holy Heretics: The Story of the Albigensian Crusade* (Londra, 1948). Vezi şi J. Madaule, *The Albigensian Crusade* (Londra, 1967); Z. Oldenbourg, *Massacre at Montségur* (Londra, 1961).
36. Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525* (Londra, 1980), 53.
37. Ibid. 92.
38. Ibid. 85.
39. *The Travels of Marco Polo the Venetian*, introducere de John Masefield (Londra, 1908), 413.
40. White, *Mediaeval Technology and Social Change*, 40.
41. Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century* (Londra, 1974).
42. Jean Gimpel, *The Mediaeval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages* (Londra, 1977), 100. [În vremea lui Nero a avut loc o grevă a vizitiilor.]

Schiedam, 1265 d.H.

43. J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Maastricht, 1992), iii. 1305.
44. Ibid. 1528.
45. W.G. Brill (ed.), *Rijmkronik van Melis Stoke* (Utrecht, 1885), iv. 55–56.
46. Vezi N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall* (Oxford, 1947).
47. T. Wright (ed.), *The Political Songs of England from the Reign of King John to that of Edward II* (Londra, 1839), 69.
48. Ibid. 59–63.
49. P.A. Meilink (ed.), *Het Archief van de Abdij van Egmond* (Haga, 1951), ii, „Regestenlijst 889–1436", nr. 83 (1265) 13 iulie.
50. Lord Bryce, *The Holy Roman Empire* (Londra, 1875), 213.
51. Vezi W.G. Heeres *et al.* (eds.), *From Dunkirk to Danzig: Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850* (Hilversum, 1988).
52. G.J. Renier, *The Criterion of Dutch Nationhood: An Inaugural Lecture at University College, London*, 4 iunie 1945 (Londra, 1946), 16–17.

CAPITOLUL VI

1. Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1924; Londra, 1955), 30.
2. Ibid. 10.
3. Ibid. 26.
4. „The Advent of the New Form", ibid. 334.
5. R. Lodge, *The Close of the Middle Ages* (Londra, 1920), 496.
6. Steven Runciman, „The Rising Sultanate", in *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 31.
7. Citat de Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1975), 62.
8. Vezi Gabriel Jackson, *The Making of Mediaeval Spain* (Londra, 1972).
9. Bryce, *op. cit.*, p. 238.
10. Dante Alighieri, *Infernul*, vi. 49–50, 74–75.
11. Cum a relatat Simonde de Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du Moyen Âge* (Geneva, 1807–1808), iii. 129.
12. Petrarca, „Di pensier in pensier", în *The Penguin Book of Italian Verse*, ed. George Kay (Londra, 1958), 116.
13. Dante Alighieri, *Paradisul*, xxvii. 22–27, 55–60.
14. Robert Burns, „Scots wha hae" (Bruce Before Bannockburn), în Poems *and Songs of Robert Burns*, ed. J. Barke (Londra, 1955), 629.
15. Declarația de la Arbroath, 6 apr. 1320, trad. în engleză; vezi G.F. Maine, A *Book of Scotland* (Londra, 1950), 81–82. Despre istoria Scoției, J.D. Mackie, *A History of Scotland* (ediția a doua, Londra, 1978); W. Moffat, A.M. Gray, *A History of Scotland* (Oxford, 1989).
16. Citat de Philip Ziegler, *The Black Death* (Londra, 1970), 66.

17. W. Rees, „The Black Death as Recorded in English Manorial Documents", în *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, xvi. 2, pag. 4; citat de Ziegler, *The Black Death*, 197.
18. P. D. A. Harvey, A *Mediaeval Oxfordshire Village: Cuxham* (Oxford, 1965), 135.
19. Ziegler, *The Black Death*, 239.
20. H. Pirenne, *Economic and Social History of Mediaeval Europe* (Londra, 1936), 200.
21. Citat de George Holmes, *Europe: Hierarchy and Revolt, 1320–1450* (Londra, 1975), 131-132.
22. Vezi R.B. Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381* (Londra, 1983).
23. Charles d'Orléans, „En regardant vers le pais de France", în *Oxford Book of French Verse* (Oxford, 1957), 30–31.
24. Shakespeare, *Richard al doilea*, II. i. 40–50.
25. Vezi D. Keys, „Very Civil War and Unbloody Battles", *Independent*, 23 dec. 1989.
26. Vezi Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (Londra, 1975), 129, 175, 191–193.
27. Ibid. 169–170. Distrus în 1793, a fost tranformat în spital de nebuni.
28. Michar Giedroyć, „The Arrival of Christianity in Lithuania, i: Early Contacts (Thirteenth Century)"; „ii: Baptism and Survival (1341–87)", *Oxford Slavonic Papers*, xviii (1985), 1–30; xix (1986), 34–57.
29. P. Rabikauskas, „La cristianizzione della Samogizia, 1413–1417 în *La cristianizzione della Lituania: colloquio internazionale di storia ecclesiastica* (1987) (Roma, 1989).
30. V.H.H. Green, *Mediaeval Civilisation in Western Europe* (Londra, 1971), 4.
31. Green, *op. cit.* 98–99.
32. Din H. von Treitschke, *History of Germany* (1879), ii; citat de J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Londra, 1982), 37.
33. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, 248.
34. Friedrich Heer, *Mittelalter* (1961), tradusă cu titlul *The Mediaeval World: Europe from 1100–1350* (Londra, 1962), 251–253.
35. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople: 1453* (Cambridge, 1965), 131.
36. Ibid. 37.
37. Gibbon, *Decline and Fall*, cap. 68.
38. Vezi Felipe Fernández-Armesto, „Spain Repays Its Debt to the Jews", *European*, 19–25 mar. 1992.
39. Emma Klein, „The Sultan Who saved the Sephardim", ibid.
40. Pentru percepția convențională a lui Columb vezi J.H. Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450–1650* (Londra, 1963).

MOSCOVA, 1493 d.H.

41. Vezi *The Orthodox Liturgy, being the Divine Liturgy of S. John Chrysostom and S. Basil the Great according to the use of the Church of Russia*, trad. de P. Thompson et al. (Londra, 1939), de unde sunt toate citatele, mai puțin cel din Evanghelie.
42. În vechiul text slavonic se folosesc termenii „Ierod Tsr" și „Tsr' Iudeiskyi"; din *Gospoda Nashego Iesusa Khrista Novyi Zavyet na Slavyanskom i Ruskom Yazykakh* (Noul Testament al Domnului Nostru Iisus Hristos în limba slavonă și rusă), texte paralele (St. Petersburg, 1823), 23.

43. Vezi Dimitri Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum* (ian. 1953), 84–101; republ. în M. Cherniavsky, *The Structure of Russian History: Interpretative Essays* (New York, 1970), 108–125.
44. Vezi J.L.I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (Londra, 1961).
45. R.G. Howes, *Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, NY, 1967), 267–298.
46. Fennell, *Ivan the Great*, *op. cit.* 122.
47. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome", *passim*.
48. Ibid. 113, esp. n. 46.
49. „Testament of Ivan III", în Howes, *Testaments*. Vezi şi G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (vol. iv al lui G. Vernadsky şi M. Karpovich, *History of Russia*), (New Haven, Conn., 1959), cap. 3.
50. Fennell, *Ivan the Great*, 146.
51. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome", 115.
52. Ibid. *passim*.
53. Dimitri Obolensky, „Russia's Byzantine Heritage", *Oxford Slavonic Papers*, i (1950), 37–63.
54. Fennell, *Ivan the Great*.
55. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age*, cap. 3.
56. Fennell, *Ivan the Great*, prefaţă, pp. v ff.
57. Dimitri Obolensky, „Italy, Mount Athos and Muscovy: The Three Worlds of Maximos the Greek" (Prelegere la Raleigh, 1981), *Proceedings of the British Academy*, lvii (1981); republ. în *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), 201–219.
58. Ibid. 160.
59. Élie Dennisoff, *Maxime le Grec et l'Occident* (Paris, 1942), 423.

CAPITOLUL VII

1. Vezi Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* (Londra, 1971).
2. Herbert Weisinger, „The Attack on the Renaissance in Theology Today", *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), 176–189.
3. Vezi Jacob Burckhardt, *The Culture of the Renaissance in Italy* (Londra, 1878).
4. Bert S. Hall (editor), *On Pre-modern Technology and Science* (Los Angeles, 1976).
5. Walter Pater, *The Renaissance* (1873; retipărită la New York, 1959), 72.
6. Johan Huizinga, *Erasmus of Rotterdam: with a selection from his letters* (Londra, 1952).
7. Erasmus, Prefaţă la Noul Testament (1516). *Prefaces to the Fathers, the New Testament, and On Study*, ediţie facsimil (Menton, 1970); H.P. Smith, *Erasmus: A Study of His Life and Place in History* (New York, 1923).
8. Erasmus, *In Praise of Folly*, tradusă şi editată de Betty Radice, în *Collected Works* (Toronto, 1974–), xxvii. 2,120 ff.
9. Ibid. 148.

10. *Adagia*, ibid. 31–34; vezi şi Erasmus, *Proverbs or Adages... Englished by R. Taverner*, ediţie facsimil (Gainsville, Florida, 1956).
11. Étienne Gilson (1937), Reinhold Niebuhr (1941) şi Nikolai Berdiaev (1931), citat de Weisinger, „The Attack on the Renaissance", 176 ff. Vezi şi W.K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought* (Boston, 1948).
12. Michelangelo Buonarroti, în *The Penguin Book of Italian Verse* G. Kay (editor), (Londra, 1958), 172–173.
13. Leopold von Ranke, *The History of the Popes, their Church and State, and especially of their conflicts with Protestantism* (1834–1836), tradus de E. Foster (Londra, 1847), i. 38.
14. Charles Drelincourt, d. 1669; citat de Albert-Marie Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne* (Paris, 1957), 169.
15. În 1622, de Papa Grigorie XV; citat de John Padberg, „The Jesuit Question", *Tablet*, 22 septembrie 1990.
16. Citat de Fisher, *A History of Europe*, 557.
17. Ranke, *History of the Popes*, i. 266.
18. Herbert Butterfield, în *The Origins of Modern Science, 1300–1800* (Londra, 1947).
19. Ibid. Este interesant, deoarece istoricul care în *The Whig Interpretation of History* (1931) a expus într-un mod atât de inteligent tendinţele teleologice ale istoriografiei politice ar fi trebuit să argumenteze „linia strategică pentru dezvoltarea ştiinţei".
20. P. M. Harman, *The Scientific Revolution* (Lancaster, 1983), 17.
21. Citat de A.W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, Connecticut., 1972), 11.
22. Ibid.
23. Vezi ibid.; şi Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise* (New York, 1991).
24. Vezi J. Larner, „The Certainty of Columbus", *History*, 73/237 (1988), 3–23, pentru un rezumat despre schimbarea istoriografiei; şi Garry Wills, „Man of the Year", *New York Review of Books*, 22 noiembrie 1991.
25. „Where Did Columbus Discover America?", *National Geographic Magazine*, 170/5 (noiembrie, 1986), 566A cu hărţi.
26. Yen Chung-Ping, în *Historical Research* (Beijing) (1977), citat de Larner, „The Certainty of Columbus"; şi Simon Wiesenthal, *Sails of Hope* (New York, 1973).
27. J. Manzano, *Colon y su segreto: el Predescubrimiento* (Madrid, 1982).
28. David Henige, *In Search of Columbus: The Sources for the first Voyage* (Tucson, Arizona, 1991).
29. Vezi J.A. Levensen (editor), *Cca 1492: Art in the Age of Exploration* (Catalog la o expoziţie de la Galeria Naţională, Washington DC) (New Haven, Connecticut, 1992).
30. Jacques Attali, 1492 (Paris, 1991), pct. i: „Inventer l'Europe", 15 ff.
31. Vezi Eugenio Garin (ed.), *Renaissance Characters* (Chicago, 1991).
32. Martin Goncalvez de Cellerigo, *Memorial de la politica necessaria* (1600); citat de H. Kamen, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550–1660* (Londra, 1976), 79.

33. Vezi J.H. Hexter, „Storm over the Gentry", în *Reappraisals in History* (Chicago, 1979), 117–162.
34. Kamen, *The Iron Century*, 89–135.
35. Mulțumiri speciale doctorului Robert Frost. Vezi M. Roberts, „The Military Revolution, 1550–1660" în M. Roberts (editor), *Essays in Swedish History* (Londra, 1967), 195–225; și G. Parker, „The Military Revolution: A Myth?", în *Spain and the Netherlands, 1559–1659: Ten Studies* (Londra, 1989).
36. Vezi J.H. Shennan, *Government and Society in France, 1461–1660* (Londra, 1968).
37. Hobbes, *Leviathan* (1651), ed. J. Plamenatz (Londra, 1962), 143.
38. Thomas Mun, *Englands Treasure by Foreign Trade* (1622); citat Charles Wilson, *Mercantilism* (Londra, 1958), 11–12.
39. Expresie care îi aparține lui H. Wiesflecker, *Maximilian I: die Fundamente des habsburgischen Weltreiches* (Viena, 1991).
40. Otto von Habsburg, *Charles V* (Paris, 1967; Londra, 1970), p. xii.
41. Vezi R.J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation* (Oxford, 1979); și „The Imperial Vision", în G. Parker (editor), *The Thirty Years War* (New York, 1987), 83 ff.; și „Culture and Anarchy in the Empire, 1540–1680", *Central European History*, 18 (1985), 14–30.
42. R.J.W. Evans, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History* (Oxford, 1973); și Robert Grudin, „Rudolf II of Prague and Cornelius Drebbel: Shakespearean archetypes?" *Huntingdon Library Quarterly*, 54/53 (1991), 181–205.
43. J.H. Elliot, *Imperial Spain, 1469–1716* (Londra, 1963), 13.
44. Ibid. 14.
45. Ibid. 249.
46. J. Ortega y Gasset, citat de Elliot, *Imperial Spain*, 249.
47. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 1972).
48. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500–2000* (New York, 1988), 61.
49. Citat de J. Huizinga, „The Spirit of the Netherlands", în P. Geyl (editor), *Dutch Civilisation in the Seventeenth Century and other essays* (Londra, 1968), 101.
50. Vezi Charles Wilson, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Century* (Londra, 1968).
51. S.R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642–1649* (Londra, 1886–1889), i. 168.
52. Conrad Russell, „The Slumbering Hatreds of the English", *Independent*, 18 august 1992. Vezi *The Causes of the English Civil War* (Londra, 1990).
53. Sigismund Herberstein (1581), citat de R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, 85.
54. C. Veronica Wedgwood, *The Thirty Years War* (Londra, 1957), 460.
55 C. R. Friedrichs, „The War and German Society", în Parker (ed.), *The Thirty Years War*, 208–215.
56. Wedgwood, *The ThirtyYears War*, 440.

Roma, 1667

57. Timothy Kitao, *Circle and Oval in the Square of St. Peter's: Bernini's Art of Planning* (New York, 1974), „The Last Revision", 49–52; și figurile 67–74.
58. Vezi Torgil Magnuson, *Rome in the Age of Bernini* (Stockholm, 1982).
59. Ibid. i. 360.
60. Vezi Oreste Ferrari, *Bernini* (Florența, 1991).
61. Filippo Baldinucci, *Vita del Cavaliere Gio. Lorenzo Bernino* (Florența, 1682), tradus de C. Enggass cu titlul *The Life of Bernini* (University Park, Pennsylvania, 1966), 80, 74; sursa tuturor citatelor și anecdotelor de mai jos despre viața lui Bernini.
62. John Milton, *Paradise Lost*, cărțile. I, II. 1–6, în *The Poetical Works of John Milton* (Oxford, 1952), 1. 5.

CAPITOLUL VIII

1. *Shorter Oxford English Dictionary*, citat de J. Lively, *The Enlightenment* (Londra, 1966), p. ii.
2. Alexander Pope, *An Essay on Criticism*, ii. 162–165; *An Essay on Man*, 1. x. 9–14; *The Poetical Works*, editor H. F. Cary (Londra, n.d.), 53, 224.
3. Vezi Wyn Griffith, „The Growth of Radicalism", în *The Welsh* (Londra, 1950), 20–43.
4. *Essay on Man*, ii. 1; *Poetical Works*, 225.
5. Dryden, *Absalom and Achitophel* (1681), i. 45–48.
6. Citat de Bronowski, *The Ascent of Man*, 226.
7. Ibid. 236.
8. „Voltaire's Deism", în Lively, *The Enlightenment*, 43–45.
9. *L'Esprit des Lois*, xi. vi.
10. Anne Robert Jacques Turgot, „Discours aux Sorbonniques", în *Œuvres de Turgot*, editor G. Schelle (Paris, 1913), i. 205, 215–216. Vezi și D. Dakin, *Turgot and the Ancien Regime in France* (New York, 1972).
11. Voltaire, „Stances à Mme Lullin, de Genève" (1773), în *Contes en vers et poésies diverses* (Paris, 1936), 163–164.
12. „Declarația" lui Voltaire din 1778, text în anexa 497, *Complete Works* (Oxford, 1987), citat de R. Pomeau (editor), *Voltaire en son temps* (Oxford, 1994), v, „La Fin".
13. Despre dezgustul lui Rousseau pentru Voltaire, vezi scrisoarea acestuia din 17 iunie 1760, în *Correspondence and Related Documents* lui Voltaire (Oxford, 1968–1977), cv, nr. D8986.
14. Citat de James Bowen, *A History of Western Education* (Londra, 1981), iii. 182.
15. Vezi Norman Davies, „The Cultural Imperative", în *Heart of Europe*, 262–268; Daniel Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977); și *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich*, 1803–1832 (Ljubljana, 1991); despre generația romantică, vezi C. Miłosz, *History of Polish Literature* (ediția a 2-a, Berkeley, 1969), capitolul vii, „Romanticism", 195–280.
16. Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas* (Londra, 1976), p. xxvi.

17. Berlin, în *The Magus of the North:* J.G. *Hamann and the Origins of Modern Irrationalism* (Londra, 1993); citat de M. Rosen, „The first Romantic?", *TLS*, 8 octombrie 1993.
18. Bertrand Russell, *History of Western Philosophy* (Londra, 1946), 702.
19. Simon Schama, *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)* (Londra, 1991).
20. Citat de H. Méthivier, *Le Siècle de Louis XIV* (Paris, 1950), 63.
21. R. Hubret, citat de Méthivier, *Louis XIV*, 112.
22. Compară R. Briggs *op. cit.* p. 220 cu Méthivier, *Louis XIV*, 95.
23. Din „The Vicar of Bray' (începutul sec. XVIII), în Ernest Newton, *The Community Song Book* (Londra, 1927), 24–25. Despre cântec se spune adesea că ar fi fost inspirat de cariera reverendului Simon Symonds, care şi-a păstrat poziţia din vremea lui Cromwell până la George I.
24. Vezi Jonathan Israel (editor), *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact* (Cambridge, 1991).
25. Neal Ascherson, „The Spectre of Popular Sovereignty Looms over Greater England", *Independent on Sunday*, 18 noiembrie 1990.
26. Vezi Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707–1837* (New Haven, Connecticut, 1992); şi Colin Kidd, *Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689–c.1830* (Cambridge, 1993).
27. *Listy do Marysieńki*, editor L. Kukulski (Varşovia, 1973), ii. 214–219, tradus de B. Mazur; citat de Davies, *God's Playground*, i. 484–486. Vezi şi Davies, *Sobieski's Legacy* (M.B. Grabowski Lecture, 1984) (Londra, 1985).
28. J.T.A. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford, 1983), 329.
29. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra, 1981), 587–588.
30. Pipes, *Russia Under the Old Regime*, 112–138.
31. Ibid. 115.
32. Citat de Davies, *Sobieski's Legacy; passim.*
33. Vezi E. Rzadkowska (editor), *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne* (Varşovia,1982).

Praga, 29 octombrie 1787

34. Din *Recollections* de Wilhelm Kühe, citat de J. Rushton, *W.A. Mozart, Don Giovanni* (Cambridge, 1981), 124–125.
35. Ludwig von Köchel, *Chronologisch-thematisches Verzeichnis samtlicher Tonwerke Wolfgang Amadé Mozarts* (Salzburg, 1862), 591 [K. 527].
36. Rushton, *Mozart*, 67.
37. Vezi Jonathan Miller (editor), *The Don Giovanni Book: Myths of Seduction and Betrayal* (Londra, 1990).
38. După Rushton, *Mozart*, 47.
39. Köchel 591, 527/Uvertură.
40. Köchel 592, 527/7.
41. Köchel 593, 527/20.
42. Köchel 594, 527/26.

43. Köchel 593, 527/22.
44. H.C. Robbins (editor), *The Mozart Compendium* (Londra, 1990), 299.
45. Emily Anderson (ed.), *The Letters of Mozart and His Family*, ediție revizuită (Londra, 1985), nr. 550, Mozart to Baron von Jacquin, pp. 911–912.
46. Robbins, *Mozart Compendium*, 303–304.
47. Ibid. 304.
48. Vezi Andrew Steptoe, *The Mozart-Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to „Le Nozze di Figaro", „Don Giovanni", and „Così fan tutte"* (Oxford, 1983). Spre sfârșitul vieții, Da Ponte emigrează la New York, devenind profesor de literatură italiană la Columbia College.
49. Eduard Morike, *Mozart auf der Reise nach Prag*, introducere de M.B. Benn (Londra, 1970); și *Mozart's Journey to Prague*, tradus de L. von Loewenstein-Wertheim (Londra, 1957).
50. Jaroslav Seifert, „Na Bertramce", din colecția *Halleyova Kometa* (Praga, 1967), 82–87 (tradus de R. Pynsent).
51. Din „Journal of a Journey across Bohemia" de Iosif al II-lea (1771) citat E. Wangermann, *The Austrian Achievement 1700–1800* (Londra, 1973), 93.
52. Roy Porter, „Libertinism and Promiscuity", în Miller, *The Don Giovanni Book*, 1–19.
53. Giacomo Casanova, *The History of My Life* (1826), tradus de W.R. Trast (Londra, 1967), 71; citat de Steptoe, *The Mozart–Da Ponte Operas*, 207.
54. Vezi J. Bouissonouse, *Condorcet: le philosophe dans la révolution* (Paris, 1962).
55. *Memoirs of Madame de la Tour du Pin*, ediție tradusă și prescurtată de Felice Harcourt (Londra, 1985), 94–95.

CAPITOLUL IX

1. Mirabeau 25 august 1790, citat de Albert Sorel, *L'Europe et la révolution française* (Paris, 1885), i. 554. Vezi Norman Hampson, *The First European Revolution, 1776–1815* (Londra, 1969).
2. Wordsworth, *Prelude*, xi. 108; Burke, *Reflections;* Goethe în Bătălia de la Valmy, 1792.
3. Thomas Carlyle, *The French Revolution* (1837), editor A.R.H. Hall (Londra, 1930), 205.
4. J. Michelet, *History of the French Revolution*, editor G. Wright (Chicago, 1967), 17.
5. Sorel, *L'Europe et la révolution francaise*, i. 1 V.
6. Thomas Jefferson, prima redactare a Declarației de Independență, 1775. Cf. text, *In Congress, July 4 1776, the unanimous declaration of the thirteen united states of America* (facsimil, Washington, DC, 1960).
7. S.T. Coleridge, „The Rime of the Ancient Mariner" (1797), 139–142, în *Complete Poetical Works*, editor E.H. Coleridge (Oxford, 1912), 191.
8. William Blake, „The Rose", în *Poetical Works*, editor J. Sampson (Oxford, 1905), 123.
9. Russell, *History of Western Philosophy*, 705.
10. F. Claudon, *Encyclopédie du romantisme* (Paris, 1980), 48.

11. Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the French Revolution* (Londra, 1966), pt. iii, ch. 6, 196; şi Whitney Pope, *Alexis de Tocqueville: His Social and Political Theory* (Londra, 1983).
12. de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la révolution française* (1856) (Paris, 1953), pt. ii, cap. 1, 223–224.
13. R.D. Harris, *Necker: Reform Statesman and the Ancien Regime* (San Francisco, 1979). Vezi Norman Hampson, „Update: The French Revolution", *History* (1989), 10–12.
14. C.E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIème siècle* (Paris, 1937).
15. G. Lefebvre, *Quatre Vingt-Neuf* (1939), tradus ca *The Coming of the French Revolution* (Princeton, NJ, 1947); *La Révolution française* (1958), tradus ca *The French Revolution from the Origins to 1793* (Londra, 1962); Alfred Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution* (Cambridge, 1964).
16. Ibid. 173.
17. Albert Soboul, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II* (Paris, 1962), 1.
18. Vezi M. Browers, „Can We Stop the French Revolution?", *History*, 76/246 (1991). 56–73; şi Conor Cruise O'Brien, „The Decline and Fall of the French Revolution", *New York Review of Books*, 15 februarie 1990, recenzie de F. Furet şi M. Ozouf, *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, Massachusetts, 1990).
19. Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (Londra, 1989).
20. Vezi T.C.W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (Londra, 1986).
21. R. Avezou, *Petite histoire du Dauphiné* (Grenoble, 1946), 85.
22. Abbé Emmanuel de Sieyès (1748–1836), *Qu'est-ce que le Tiers État?* (ianuarie 1789).
23. Carlyle, *op. cit.*, p. 35.
24. Ibid. 29.
25. G. Lefebvre, *La Grande Peur de 1789* (1932); tradus ca *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France* (New York, 1973).
26. Sursă neverificată.
27. Edmund Burke, din *An Appeal from the Old to the New Whigs* (Londra, 1791), 127–128; text publicat ca anexă la lucrarea lui Norman Davies, „The Languour of so Remote an Interest: British Attitudes to Poland, 1772–1832", *Oxford Slavonic Papers* (serie nouă), 16 (1983), 79–90.
28. Vezi R.B. Rose, *The Making of the Sans-culottes: Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789–92* (Manchester, 1983).
29. Vezi Gwyn Lewis, *The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard, 1789–1815* (Oxford, 1978).
30. C. Dufresne, „La Virée de Galerne", *Historama*, 20 (1991), 56 ff.
31. Vezi J. de Viguerie, *Christianisme et Revolution* (Paris, 1986); G. Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation* (Paris, 1987); S. Reynald, *Le Génocide franco-français* (Paris, 1986) şi *Juifs et vendéens: d'un genocide à l'autre: la manipulation de la mémoire* (Paris, 1991); J.C. Martin, *Les Guerres de Vendée au Musée*

d'Histoire de Cholet (Cholet, 1990); şi *Une guerre interminable: la Vendée deux cents ans après* (Nantes, 1985); Charles Tilly, *The Vendée* (Londra, 1964).

32. Vezi D. Sutherland, *The Chouans: The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany* (Oxford, 1992). [GHERILĂ]
33. E. Blum (editor), *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Paris, 1902), 3–8; tradus de J. H. Stewart, *A Documentary Survey of the French Revolution* (New York, 1951), 113–115.
34. Citat de Geoffrey Best, „The French Revolution and Human Rights", în G. Best (editor), *The Permanent Revolution* (Londra, 1988), 105.
35. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, 420–421, 423, 451.
36. Citat de Davies, *God's Playground*, i. 542.
37. Din André Barbier, „L'Idole" (1831); citat de P. Gehl, *Napoleon For and Against*, ediţie revizuită (Londra, 1964), 31.
38. După J.M. Thompson (editor), *Napoleon's Letters* (Oxford, 1934), nr. 87.
39. J.C. Herald, *The Mind of Napoleon: a selection from his written and spoken words* (New York, 1955), nr. 64.
40. Citat de Milan Hauner, „Německá střední Europa?" (A German Central Europe?) *Lidové noviny* (Praga), 30 octombrie 1993.
41. Daniel Beauvois, *Société et lumières à l'Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977) şi W. H. Zawadzki, *A Man of Honour: Prince Adam Czartoryski as Statesman of Russia and Poland, 1801–1830* (Oxford, 1993).
42. J. Miller, „California's Tsarist Colony", *History Today*, 42 (ianuarie 1992), 23–28; K. T. Hlebnikov, *Colonial Russian America: Khlebnikov's Reports, 1817–1832* (Portland, Oregon, 1976); P.A. Tihmenev, *The History of the Russian American Company* (Seattle, 1978).
43. Sorel, *op. cit.* i, 1.

Fontainebleau, 20 aprilie 1814

44. „Fanfare de l'Empéreur"; Henri Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale* (1957), tradus de A.S. Brown as *Anatomy of Glory* (Londra, 1978), 795.
45. Ibid. 711–715.
46. Armand, marchiz de Caulaincourt, *Mémoires* (1933) (vezi n. 53 mai jos); citat de D. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (Londra, 1967), 1003.
47. Herald, *Mind of Napoleon*, nr. 176.
48. Lachouque, *op. cit.* The *grognards*, sau „cârcotaşii", era porecla Gărzii Imperiale din primul regiment de infanterişti.
49. R.F. Delderfield, *Imperial Sunset: The Fall of Napoleon, 1813–1814* (Londra, 1969), 219.
50. Ibid. 245.
51. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes* (Londra, 1925), nr. 209.

52. J.M. Thompson (editor), *Napoleon's Letters*, *op. cit.*
53. Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale*, 415.
54. Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, 1002.
55. Citat de Felix Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe* (New York, 1965), 127.
56. Ibid. 127.
57. Caulaincourt, *Mémoires*, traducere în engleză (Londra, 1935).
58. Delderfield, *Imperial Sunset*.
59. Charles de la Roncière (editor), *The Letters of Napoleon to Marie-Louise* (Londra, 1935), 265.
60. Ibid. 266.
61. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes*, nr. 143.

CAPITOLUL X

1. Citat de A.J.P. Taylor, „Bismarck: Man of German Destiny", în *Europe: Grandeur and Decline* (Londra, 1967), 80.
2. De pe piatra funerară a lui William Pickering şi Richard Edger, care au murit la 24 decembrie 1845; South Porch, Catedrala Ely.
3. A. Palmer, *Metternich* (Londra, 1972), 15: „Pentru el, Revoluţia devenise sperietoarea supremă." Vezi şi L.B. Namier, „Metternich", în *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918* (Londra, 1958).
4. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra, 1969), 21–22.
5. Vezi Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford, 1989).
6. Vezi E.L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 1981).
7. Vezi Peter Laslett, „The History of the Family", introducere la *Household and Family in Past Times* (Cambridge, 1972), 1–89; despre Le Play, ibid. 16–23.
8. B. Disraeli, *Sybil, or the Two Nations* (1845) (Londra, 1925), 67.
9. Norman Stone, „The Great Depression", în *Europe Transformed: 1878–1919* (Londra, 1982), 20–42.
10. Keats, „La Belle Dame Sans Merci", *The Oxford Book of English Verse* (1939), nr. 640.
11. Lamartine, din „Le Lac", *The Oxford Book of French Verse* (1907), nr. 236.
12. Leopardi, din „Canto notturno di un pastor dell'Asia", *The Penguin Book of Italian Verse* (Londra, 1958), 279–285.
13. Joseph von Eichendorff, „Das Zerbrechenen Ringlein" (The Broken Ring), în L. Reiners (editor), *Der ewige Brunnen*, Beck Verlag, 1992.
14. Słowacki, din „Beniowski", tradus de Norman Davies, mai exact decât în *Heart of Europe* (Oxford, 1984), 243. Aceste rânduri sunt gravate pe mormântul lui Józef Piłsudski din cimitirul Rossa, Vilnius, Lituania.

15. A. Pushkin, din prologul la „The Bronze Horseman (1833)", *The Penguin Book of Russian Verse*, ed. D. Obolensky (Londra, 1962), 111–115. În cuvintele lui Puşkin se regăsesc versurile lui Mickiewicz, alături de care a stat în faţa statuii lui Petru cel Mare, „sub o singură haină". Vezi A. Mickiewicz, „Pomnik Piotra Wielkiego", din „Dziadów Czçści III Ustęp" (1832), *Wybór Pism* (Varşovia, 1950), 308–309.
16. Chorus Mysticus, din *Faust*, pt. ii, 12,104-sfârşit; *Goethe: Selected Verse*, editor David Luke (Londra, 1964), 355.
17. Vezi Maria Korzeniewicz, *Od ludowości ironicznej do ludowości mistycznej: przemiany postaw estetycznych Słowackiego* (Wroclaw, 1981).
18. de Nerval, primele versuri din „Les Cydalises", *Oxford Book of French Verse*, nr. 276. Vezi R. Sabatier, *La Poésie du XIXe siècle*, i: *Les Romantismes* (Paris, 1977), 221–252.
19. Citat de B. Russell, 764–765.
20. Vezi B. A. Gerrish, *A Prince of the Church: Schleiermacher and the beginnings of modern theology* (Londra, 1984); K. W. Clements, *Friedrich Schleiermacher: Pioneer of Modern Theology* (Londra, 1987).
21. Vezi James Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Londra, 1978).
22. Vezi D. Blackbourn şi G. Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984); vezi şi Madeleine Hurd, „Sweden and the German Sonderweg", lucrare prezentată la a 8-a Conferinţă Internaţională a Specialiştilor despre Europa, Chicago, 27–29 martie 1992.
23. Aceste definiţii nu sunt foarte diferite faţă de cele preferate de A. D. Smith în *Theories of Nationalism* (Londra, 1971), unde susţinătorii naţionalismului de stat sunt asociaţi cu „aristocraţii etnici laterali". Vezi şi Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, New Jersey, 1965); Louis Snyder, *The Dynamics of Nationalism* (New York, 1964) şi *Varieties of Nationalism: A Comparative Study* (New York, 1976); Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford, 1966); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983); P. Alter, *Nationalism* (Londra, 1989); A. D. Smith (editor), *Ethnicity and Nationalism* (Leiden, 1992). (vezi n. 31 mai jos.)
24. N. Gardels, „Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin", *New York Review of Books*, 21 noiembrie 1991.
25. Ernest Renan, din *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882*, în *Œuvres complètes* (Paris, 1947), i. 887–906.
26. Vezi Hugh Seton-Watson, *States and Nations: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (Londra, 1977).
27. J. F. Palmer, „The Saxon Invasion and Its Influence on Our Character as a Race", *Transactions of the Royal Historical Society*, N.S., ii (1885), 173–196.
28. H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), citat de W. şi A. Durant, „Race and History", în *The Lessons of History* (New York, 1968), 26–27.
29. Vezi H.Paszkiewicz, *The Origins of Russia* (Londra, 1954); şi „Are the Russians Really Slavs?" *Antemurale*, 2 (Roma, 1955).

30. F.M. Dostoievski, *The Diary of a Writer*, tradus de B.Basol (Londra, 1949), 565–566, 632.
31. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990), 14.
32. Timothy D. Snyder, „Kazimierz Kelles-Krauz: o biografie politică și intelectuală". D.Phil. teză, Oxford University, 1995.
33. Cu referință la lucrarea „Empire and Nation in Russian History" citită de profesorul Geoffrey Hosking la St. Antony's College, Oxford, 3 mai 1992.
34. Vezi Louis L. Snyder, *The New Nationalism* (New York, 1968), 55 (vezi și Introducere, n. 66 mai sus); Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, New Jersey, 1993).
35. Kazimierz Brodziński, citat și tradus de Norman Davies, *Heart of Europe*, 202.
36. Contele Eduard von Taafe und Ballymote (1833–1895). „Nu numai că Taafe nu a găsit un răspuns la ghicitoare, dar nici măcar nu l-a căutat"; C.A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (Londra, 1969), 615.
37. Bonar Law, 1912. *Encyclopaedia Britannica*, a 11-a ediție (New York, 1911), 554; R. Kee, *The Green Flag: a history of Irish Nationalism* (Londra, 1972).
38. C.M. Grieve (Hugh MacDiarmid), „A drunk man looks at the thistle" (1926), „The annals of the five senses" (1930), în *Collected Poems* (Londra, 1978); T. Nairn, *The Break-up of Britain: crisis and neonationalism*, a 2-a ediție (Londra, 1981); *The Enchanted Glass: Britain and its monarchy* (Londra, 1988). Vezi și N. MacCormick (editor), *The Scottish Debate: essays on Scottish Nationalism* (Oxford, 1970); G. Bryan, *Scottish Nationalism: an annotated bibliography* (Westport, Connecticut., 1984).
39. Renan, 1882 (vezi n. 25 mai sus).
40. Vezi Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*, ediția a 4-a (Oxford, 1978); Angus Walker, *Marx: His Theory and Its Context*, ediția a 2-a (Londra, 1989).
41. Din A.J.P. Taylor, introducere la *The Communist Manifesto*, tradus de S. Moore (Harmondsworth, 1967).
42. Citat de Tibor Szamuely, *The Russian Tradition* (Londra, 1974), 292. Vezi Deborah Hardy, *Petr Tkachev: The Critic as Jacobin* (Seattle, 1977).
43. Profesorul Kołakowski comunică faptul că a făcut de atâtea ori această declarație, încât uită unde anume a scris-o inițial. Vezi *The Main Currents of Marxism: Its Origins, Growth, and Dissolution* (Oxford, 1978).
44. Robert Conquest, introducere la Szamuely, *The Russian Tradition*, p. ix.
45. Vezi G. Woodcock, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements* (Londra, 1963), „The Family Tree", 35–55.
46. Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Unbound* (1819), III. iii. 131–135,154,157–161.
47. Peter Marshall, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Londra, 1991).
48. A.J.P. Taylor, „The Wild Ones", *Observer*, 25 octombrie 1964, recenzie la James Joll, *The Anarchists* (Londra, 1964).
49. Taylor, „Bismarck", 90.
50. Vezi F. Malino și D. Sorkin, *Jews in a Changing Europe, 1750–1870* (Oxford, 1990); P. Johnson, *A History of the Jews* (Londra, 1987).
51. Citat de C. Jelen, *Le Point* (Paris), 1, 163 (1994), 45.

52. Vezi Heinz-Dietrich Loewe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Antisemitism in Imperial Russia, 1772–1917* (Cuira, 1993); F. Raphael, *The Necessity of Antisemitism* (Southampton, 1989); R. Wistrich, *Antizionism and Antisemitism in the Contemporary World* (Basingstoke, 1990); Douglas Johnson, *The Dreyfus Affair* (Londra, 1966); N. Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (Londra, 1967).
53. *Encyclopaedia Britannica*, xxviii. 989.
54. Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and other essays* (Londra, 1968).
55. J. Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany, 1890–1914* (Oxford, 1987); S.E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish consciousness, 1800–1923* (Madison, Wisconsin, 1988).
56. *Hundert Jahre Jahrhundertwende* (Berlin, 1988), 155.
57. Herbert Read, în *Art Now* (1933), citat în *The Oxford Companion to English Literature*, editor Margaret Drabble (1985), 658.
58. Vezi J.P. Stern, *A Study of Nietzsche* (Cambridge, 1979); S. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany* (Oxford, 1992).
59. Vezi Ben Macintyre, *Forgotten Fatherland: The Search for Elizabeth Nietzsche* (Londra, 1992).
60. John Carey, *The Intellectuals and the Masses* (Londra, 1992), 4. Vezi „Extreme Prejudice", *Sunday Times, Books* 28 iunie 1992, 8–9.
61. Citat de Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 12.
62. Michael Coren, „And the Inferior Swarms Will Have to Die", *Independent*, 2 ianuarie 1993: pliant pentru *The Invisible Man: The Life and Liberties of H.G. Wells* (Londra, 1993). *Anticipations* nu este menţionat în articolul despre Wells în *The Oxford Companion to English Literature*.
63. Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 21.
64. Vezi J. Miller, *Freud: The Man, His World, and His Influence* (Londra, 1972).
65. Baudelaire, din sonetul „Correspondences", *Oxford Book of French Verse*, nr. 305.
66. Din Verlaine, „Chanson d'automne", ibid. nr. 345.
67. Rimbaud, din „Voyelles", ibid. nr. 362.
68. Max Nordau, *Degeneration* (1892–1893), citat de R.C. Mowat, *Decline and Renewal: Europe Ancient and Modern* (Oxford, 1991), 12–13.
69. Citat de Michael Howard, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870–1* (Londra, 1962), 208. von Moltke prefera „I-am prins ca pe şoareci în capcană"; ibid. 207.
70. Ewa M. Thompson, „Russophilia", în *Chronicles* (octombrie 1994), 32–35.
71. Melodie music-hall de G.W. Hunt, popularizată în 1878 de Jas. MacDermott; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford, 1964), 112.
72. Vezi Michael Howard, *War in European History* (Oxford, 1976), 97–106.
73. Din Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (1919), citat de C. Kruszewski, „The Geographical Pivot of History", *Foreign Affairs* (aprilie 1954), 2–16; „The Geographical Pivot of History" (25 ianuarie 1904), *Geographical Journal* (aprilie

1904), 421–444 (retipărită Londra, 1969). Vezi B.B. Bluet, *Halford Mackinder: a biography* (College Station, Texas, 1987).

74. H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwurdigkeiten* (Berlin, 1892), v. 194.
75. Citat de Michael Howard, „A Thirty Years" War: Two World Wars in Historical Perspective", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6th ser., 3 (1993), 171. Cf. Adolf Hitler înaintea Reichstagului, 21 may 1935: „Oricine aprinde torța războiului în Europa dorește haos".
76. Joachim Remak, *Sarajevo: The Story of a Political Murder* (Londra, 1959); L. Popelka, *Heeres-gesichtliches Museum* (Viena, 1988), 50–51. Cei doi fii ai lui Franz-Ferdinand, Max și Ernst von Hohenberg, au murit în custodie nazistă în anul 1938 la Dachau.

Whitehall, 3 august 1914

77. D.C. Browning (editor), *Everyman's Dictionary of Quotations and Proverbs* (Londra, 1951), nr. 1792; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations*, 113; A. și V. Palmer, *Quotations in History: A Dictionary of Historical Quotations* (Hassocks, 1976), 97.
78. Vicontele Grey de Fallodon, *Twenty-five Years, 1892–1916* (Londra, 1925), ii. 10, 20.
79. Keith Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (Londra, 1971).
80. Vezi B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1800–1914* (Cambridge, 1991), cu precădere 248–275. Manifestul țarului din 3 august nu făcea referire la obligațiile diplomatice ale Rusiei față de Serbia, ci doar la „soarta", „sângele" și tradițiile istorice ale popoarelor slave"; ibid. 275.
81. Vezi G.M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (Londra, 1937).
82. Vezi Sidney Buxton, *Edward Grey: Bird Lover and Fisherman* (Londra, 1933).
83. 8 decembrie 1919, Harvard Union; Vicontele Grey, *Recreation* (Londra, 1920).
84. Grey, *Twenty-five Years*, i. 121.
85. Din „Chronicle" în *The Annual Register, 1914* (Londra, 1915).
86. W.S. Churchill, *World Crisis*, citat de Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 200–204.
87. *Manchester Guardian*, 4 august 1914.
88. David Lloyd George, *War Memoirs*, citat de Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 69, 254.
89. Vezi Hermann Lutz, *Lord Grey und der Weltkrieg*, tradus ca *Lord Grey and the World War* (Londra, 1926), mai ales 193–194.
90. Grey, *Twenty-five Years*, i. 57.
91. Robbins, *Sir Edward Grey*, 290.
92. Grey, *Twenty-five Years*, ii. 10–18.
93. Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, iii (1914–1916) (London, 1971), 3 august 1914.
94. J. Spender și C. Asquith, *The Life of Lord Asquith and Oxford* (Londra, 1932), ii. 93.
95. B. Connell, „Prince Louis of Battenberg", în *Manifest Destiny* (Londra, 1953), 44–45. [GOTHA]
96. Gilbert, *Churchill*, iii, cap. 1, „A Really Happy Man", 25–26.
97. Ibid.
98. Ibid. 30, 4 august 1914.
99. Ibid. 31.

100. Lutz, *Lord Grey and the World War*, 156.
101. Vezi K.H. Jarausch, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of imperial Germany* (New Haven, Connecticut, 1972).
102. Ibid. 70.
103. K.H. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914", *Central European History* (Atlanta), 2 (1969), 48–78.
104. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.
105. 15 noiembrie 1913, Bethmann către prinţul moştenitor, citat de Jarausch, „The Illusion of Limited War".
106. 8 iulie 1914, ibid.
107. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.
108. Prinţul Berahard von Bülow, *Memoirs, iii: 1909–19* (Londra, 1932), 161–un martor neprietenos.
109. L. Cecil, *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888–1918* (Princeton, New Jersey, 1967), 122 ff.
110. Von Bülow, *Memoirs*, iii. 159–160.
111. *Encyclopaedia Britannica*, ediţia a 12-a (Londra, 1922), xxx. 453–454.
112. Citat de Jarausch, „The Illusion of Limited War".
113. Ibid. 54.
114. Ibid. 58.
115. Ibid. 75–6.
116. 27 iulie 1914, ibid.
117. A. şi V. Palmer, *Quotations in History*, nr. 1751.
118. Teza lui Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (1969), tradusă ca *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (Londra, 1972). Pentru succesiunea crucială a evenimentelor din 29–30 iulie, vezi 492–498.
119. Von Bülow, *Memoirs*, iii. 163.
120. Fischer, *War of Illusions*, 511.
121. Palmer, *Quotations in History*, nr. 1752.
122. Jarausch, „The Illusion of Limited War", 71 ff.
123. Expresia „foaie de maculatură" reflectă sentimentele lui Bethmann Hollweg faţă de neutralitatea belgiană, confirmate în aceeaşi zi prin discursul său adresat Reichstagului. Dar cea mai timpurie sursă documentată pentru folosirea acestor cuvinte, pare să fie raportul ambasadorului britanic redactat patru zile mai târziu. De aici a fost preluat de către toate lucrările standard de referinţă. Sir E. Goschen către Sir Edward Grey, Londra, 8 august 1914, HMSO, *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War* (Londra, 1915), nr. 160, p. 111; Discurs către Cancelarul Imperial German înaintea Reichstagului german, la 4 august 1914, ibid. 436–439; Palmer, *Quotations in History*, 18; *Everyman's Dictionary of Quotations* (Londra, 1951), nr. 215.
124. Marcel Proust, *Correspondence*, editor P. Kolb, iii (1914) (Paris, 1985), nr. 16.
125. *The Letters of Virginia Woolf* (Londra, 1976), ii. nr. 708.
126. C. Hassall, *Rupert Brooke: A Biography* (Londra, 1964), 454–455.

127. *The Letters of D.H. Lawrence*, editor J. T. Boulton (Cambridge, 1981), ii. nr. 851, către Lady Cynthia Asquith, 30 ianuarie 1915.
128. *The Letters of Thomas Mann, 1889–1955*, editori R. şi C. Winston (Londra, 1970), i. 69–70, către Heinrich Mann, 7 august 1914.
129. Count Carlo Sforza, „Tisza, the Magyar", în *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930), 65.
130. D.A. Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig* (Oxford, 1972).
131. Ibid.
132. Vezi Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921* (Oxford, 1954).
133. Robert Service, *Lenin: A Political Life*, ediţia a 2-a (Basingstoke, 1991), ii, cap. 2, „Storms before the Storm", 34–71.
134. Citat de A. Soljenîţîn, *August 1914* (Londra, 1971), 59 ff.
135. F.A. Golder, *Documents of Russian History* (New York, 1927), 3–23; citat de R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919* (Londra, 1990), 211.
136. R. Rolland, *Journal des années de guerre, 1914–19*, editor M.R. Rolland (Paris, 1952).
137. Michael Davie, *The Titanic: the full story of a disaster* (Londra, 1986); G.J. Marcus, *The Maiden Voyage: a complete and documentary history of the Titanic disaster* (Londra, 1988); A. Rostron, *The Loss of the Titanic* (Westbury, 1991).
138. A.J.P. Taylor, „The Outbreak of the First World War", în *Englishmen and Others* (Londra, 1956).
139. Taylor, citat de Paul Kennedy, „Profound Forces in History", în C.J. Wrigley (editor), *Warfare, Diplomacy and Politics: Essays in Honour of A.J.P. Taylor* (Londra, 1986), abreviată în *History Today*, 36 (Mar. 1986), 11.
140. Taylor, „The Outbreak of the First World War": *Struggle for Mastery in Europe* (Oxford, 1954), capitolul xxii.
141. Taylor, citat de Kennedy, „Profound Forces in History" *(History Today)*, 12.

CAPITOLUL XI

1. Anna Ahmatova (1889–1966), *Selected Poems*, traducere şi introducere S. Kunitz cu M. Hayward (Londra, 1989), nr. 16, „Chem khuzhe etot vyek pryedshetvuyushikh?" (1919), 70.
2. Vezi Norman Stone, *The Eastern Front* (Londra, 1975); şi A. Clark, *Suicide of the Empires: The Battles on the Eastern Front, 1914–1918* (Londra, 1971).
3. K. Rosen-Zawadzki, „Karta Buduszczej Jewropy", *Studia z dziejów ZSRR i Srodkowej Europy* (Wroclaw, 1972), viii. 141–145, cu hartă.
4. R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919* (Londra, 1990), 419.
5. J. şi J. Bogle, *A Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary* (Leominster, 1990), cap. 7,8.
6. Pipes, *The Russian Revolution*, 492.
7. Ibid. 553.

8. Raport de accidente RAF, 1–10 septembrie 1918, Biroul Arhivelor Publice, London-Air 1/858/204/5/418 (deschis 1969).
9. Vezi Adolf Juzwenko, *Polska a „Biota" Rosja* (Poland and the Russian „Whites"), Wrocław 1973 (cu rezumat în limba franceză).
10. Vezi David Footman, *The Civil War in Russia* (Londra, 1961). Despre statistica demografică a istoriei sovietice, vezi n. 35 mai jos.
11. Vezi R.L. Tokes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic, 1918–1919* (New York, 1967); I. Volges, *Hungary in Revolution, 1918–19: Nine Essays* (Lincoln, Nebraska, 1971).
12. Vezi Norman Davies, „The Missing Revolutionary War", *Soviet Studies*, 27/2 (1975), 178–195; şi *White Eagle, Red Star. The Polish–Soviet War, 1919–1920* (Londra, 1972).
13. Lord D'Abernon, *The Eighteenth Decisive Battle of World History* (Londra, 1931), 8–9.
14. Vezi P. B. Kinross, *Ataturk: The Birth of a Nation* (Londra, 1964); Alan Palmer, *Kemal Ataturk* (Londra, 1991); M. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922* (Londra, 1973); M. Houspian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (Londra, 1972).
15. Vezi Walter Lacqueur (editor), *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley, California, 1976).
16. Vezi Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Londra, 1986), publicată iniţial sub numele de *The Burden of our Time* (1951); şi Leonard Shapiro, *Totalitarianism* (Londra, 1972).
17. Vezi Carl Friedrich, „The Unique Character of Totalitarian Society", în *Totalitarianism* (Cambridge, Massachusetts, 1954); şi C. Friedrich *et al., Totalitarianism in Perspective: Three Views* (New York, 1969).
18. Viaceslav Molotov, 6 noiembrie 1939, şi Hermann Göring, 9 aprilie 1933.
19. Hugh Seton-Watson, în *The Imperialist Revolutionaries* (Londra, 1961).
20. Denis Mack Smith, „The March on Rome", *Mussolini* (Londra, 1981), 52 ff.; vezi şi Adrian Lyttleton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929* (Londra, 1987).
21. Mack Smith, „The March on Rome", 240, îl descrie pe Mussolini ca „unul dintre puţinii oameni plăcuţi [de Hitler]".
22. Citat de R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe: An Historical Survey* (Londra, 1966), 223–224.
23. Retradus din limba franceză; *Dictionnaire Quillet* (Paris, 1935), i. 602.
24. P. Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978* (New York, 1981); şi S. Margulies, *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937* (Madison, 1965).
25. Michael Holroyd, „Fellow Traveller", extras din *George Bernard Shaw: A Biography* (Londra, 1991); *Sunday Times*, 15 septembrie 1991.
26. Vezi P. Slater, *The Origin and Influence of the Frankfurt School* (Londra, 1977).

27. Vezi *Europa, Europa: das Jahrhundert der avantgarde in Mittel- und Osteuropa*, expoziţie la Bundesrepublik Deutschlands, Bonn, 27 mai–16 octombrie 1994, curatoriată de Riszard Stanisławski şi Christoph Brockhaus; catalog (Bonn, 1994), 4 vol.
28. S. O'Faolain, *Constance Markievicz* (Londra, 1934); şi Anne Haverty, *Constance Markievicz: An Independent Life* (Londra, 1988).
29. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution, 1917–1932* (Oxford, 1982).
30. Col. Robins, 1918, citat de Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921* (Oxford, 1954); şi de A.J.P. Taylor, „Trotsky", în *Englishmen and Others* (Londra, 1956), 135.
31. L.B. Troţski, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (1941; ediţie nouă, Londra, 1968).
32. În 1936; citat de John Maynard, „The Two Disciplines", în *The Russian Peasant and Other Studies* (Londra, 1942).
33. Vezi Alec Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy* (Londra, 1964); şi J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered* (Cambridge, 1988).
34. Alexis Tolstoi; citat de Troţki, *Stalin*, *op. cit.*
35. Decenii întregi, mulţi istorici numărau victimele lui Stalin cu „sutele" sau „miile", în timp ce alţii precum Soljetniţîn, au discutat despre „zeci de milioane". După căderea URSS, cele mai mari cifre au fost justificate. Vezi R. Conquest, *The Great Terror: A Re-assessment* (Londra, 1992); şi recenzia lui Conquest la revizioniştii „semi-căiţi" (J. Arch Getty şi R.T. Manning (editori), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993)), în *TLS* februarie 1994. Totuşi nu a fost produsă nicio demontare statistică. Studiile bazate pe „golul demografic" de cca 27 de milioane pentru 1941–1945, de exemplu, nu fac distincţie între cetăţenii sovietici ucişi de nazişti şi cei ucişi de către regimul sovietic. Nu există o analiză accesibilă a pierderilor din URSS pe bază de naţionalitate. Vezi Norman Davies, „Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Deaths", *Independent*, 29 decembrie 1987; şi M. Ellman, „On Sources: A Note", *Soviet Studies*, 44/5 (1992), 913–915.
36. Citat de A. J. P. Taylor, „Hitler's «Seizure of Power»", în *Englishmen and Others*, 139–153.
37. Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, ediţie revizuită (Londra, 1964), 773.
38. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, ediţia a 2-a (Londra, 1989), 42–60. Vezi şi Tim Mason, „The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany", în H.A. Turner (editor), *Nazism and The Third Reich* (New York, 1972), 175–200.
39. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, tradus de R. Manheim (Londra, 1969), introducere de D.C. Watt, ch. 11, „Nation and Race".
40. Ibid. 260.
41. Ibid. 587.
42. Ibid. 598.
43. Ibid.
44. Citat de D. Thompson, *Europe since Napoleon* (Londra, 1966), 727.

45. George Watson, „Hitler's Marxism", în *The Idea of Liberalism: Studies for a New Map of Politics* (Londra, 1985), 110–125.
46. Vezi R. Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (Londra, 1971); şi T. Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany* (Londra, 1983).
47. Vezi Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 18–41.
48. Cf. Celia Heller, *On the Edge of Destruction* (New York, 1977), cu L. Dobroszicki şi B. Kirschenblatt-Gimblett (editori), *Image Before my Eyes: A Photographic History of Jewish Life in Poland, 1864–1939* (New York, 1977–1978). Pentru un articol din acea perioadă, vezi Lewis Namier, „The Jews in the Modern World" (1934), în *In the Margin of History* (Londra, 1940).
49. Din Lewis Namier, „Yugoslavia", în *Facing East* (Londra, 1947), 66–82, recenzie la jurnalul de călătorie al Rebeccăi West, *Black Lamb and Grey Falcon* (Londra, 1942).
50. Arthur Koestler, *Spanish Testament* (Londra, 1937); vezi şi *Darkness at Noon* (Londra, 1968).
51. Vezi D.W. Pike, *In the Service of Stalin: The Spanish Communists in Exile, 1939–1945* (Oxford, 1993).
52. Hugh Thomas oferă o cifră hazardată, de 500000, care include cca 200000 de morţi militare şi cca 245.000 de victime reprimate politic; *The Spanish Civil War*, ediţia a 3-a (Londra, 1977), 270, 925–927.
53. Geza Jeszenszki, Ministerul de Externe al Ungariei, „The Lessons of Appeasement: Central Europe between NATO and Russia", prelegere la SSEES, Universitatea din Londra, 6 decembrie 1993.
54. Keith Feiling, *A Life of Neville Chamberlain* (Londra, 1946), 367.
55. Vezi M. Gilbert, *Winston Spencer Churchill*, v: *1922–1939* (Londra, 1976), cap. 47, 48, „The Worst of Both Worlds" şi „A Defeat without a War".
56. După H. C. Hillman, *The Comparative Strength of the Great Powers* (Londra, 1939). Vezi şi Paul Kennedy, „The Politics of Appeasement", în *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980* (Londra, 1985).
57. Pentru o discuţie inteligentă despre necesitatea speculativă a subiectului, vezi Ernst Topitsch, *Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War* (1985), tradus de A. şi B.E. Taylor (Londra, 1987).
58. Această dezinformare a ajuns în mai multe manuale occidentale, ex. M.L.R. Isaac, *A History of Europe, 1870–1950* (Londra, 1960), 241, unde polonezii sunt descrişi ca „mult lăudaţii aliaţi ai Germaniei".
59. Vezi Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford, 1984), „The Military Tradition", 239–243.
60. Citat de Bullock, *Hitler*, 527.
61. *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*, editori R. J. Sonntag şi J. S. Beddie (Washington, DC, 1948), 78.

62. Memorandumul unei discuţii dintre Ribbentrop, Molotov, şi Stalin, 23–24 august 1939, *Nazi-Soviet Relations*, 74.
63. Ofiţerul SUA al Consiliului pentru Acuzarea Criminalităţii Axei, *Nazi Conspiracy and Aggression*, vi (Washington, DC, 1948), 390–392, care citează depoziţia lui Naujock la Tribunalul de la Nürenberg.
64. Pentru informaţie enciclopedică la zi despre Al Doilea Război Mondial, vezi Ian Dear şi M.R.D. Foot *et al.* (editori), *The Oxford Companion to the Second World War* (1995).
65. Alvin D. Coox, *Nomon-han: Japan against Russia, 1939* (Stanford, California, 1985).
66. Vezi A. Read şi D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939–1941* (Londra, 1988).
67. 16 iunie 1941; *The Goebbels Diaries*, editor F. Taylor (Londra, 1982), 414.
68. Vezi Victor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (Londra, 1990).
69. R. C. Raack, „Stalin's Plans for World War Two", *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 215–227.
70. *Goebbels Diaries*, 16.
71. J. Wnuk, *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej* (Varşovia, 1980); vezi şi C. Henry and M. Hillel, *Au nom de la race* (Paris, 1974), tradus ca *Children of the SS* (Londra, 1976); Richard Lukas, *Did the Children Cry? Hitler's War against Jewish and Polish Children, 1939–1945* (New York, 1994).
72. Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–1944* (Princeton, New Jersey, 1979); Richard Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation* (Lexington, Kentucky, 1986); şi M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939–1945* (Frankfurt, 1965). Despre ghetourile construite de naziştii în perioada ocupaţiei, vezi L. Wells, *The Janowska Road* (Londra, 1966); L. Dobroszycki (editor), *The Chronicle of the Łódź Ghetto* (New Haven, Connecticut, 1984); A. Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* (Oxford, 1988); A. Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (New York, 1990).
73. Norman Davies şi Antony Polonsky, *The Jews in Eastern Poland and the Soviet Union, 1939–45* (Londra, 1991), introducere. Vezi şi J.T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia* (Princeton, New Jersey, 1988); Keith Sword, *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941* (Basingstoke, 1991); Irena şi J.T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941* (Stanford, California, 1981); şi anonim [Zoe Zajdlerowa], *The Dark Side of the Moon* (prefaţă de T.S. Eliot) (Londra, 1946).
74. 30 septembrie 1939. Vezi Ewa M. Thompson, „Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939–1941", *Slavic Review*, 50/2 (1991), 385–399.
75. J. Garliński, *Intercept: The Enigma War* (Londra, 1979); şi R. Wojtak, „The Origins of the Ultra-secret Code in Poland, 1937–1938", *Polish Review*, 23/3 (1978).
76. Vezi Suvorov, *Icebreaker: op. cit.* O mare parte a forţelor aeriene sovietice era încartiruită în zone de atac vulnerabile.

77. Alan Bullock, „Hitler and the Holocaust", prelegere, Logan Hall, Universitatea din Londra, 14 iulie 1993.
78. Göring către Heydrich, 31/7/1941. Text în R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Londra, 1961), 262.
79. *The Diary of Anne Frank: The Critical Edition* (Londra, 1989).
80. R. Hilberg *et al.* (editori), *The Diary of Adam Czerniakow, 1939–1942* (New York, 1979).
81. După Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959), 144–157.
82. Primo Levi, *If This Is a Man* (1956), *The Truce* (1963), *If Not Now, When?;* Jerzi Kosiński, *The Painted Bird* (1966), *The Devil Tree* (1973); Leon Uris, *Mila 18* (1961), *QB VII* (1971).
83. Vezi Hanna Krai, *Zdążyć przed Panem Bogiem: rozmowy z Markiem Edelmanem*, tradusă ca *Shielding the Flame* (New York, 1986); recenzie de Norman Davies, *New York Review of Books*, 20 noiembrie 1986; şi „Poles and Jews: An Exchange", ibid. 9 aprilie 1987.
84. Isaak Shahak, „The Life of Death: An Exchange", *New York Review of Books*, 29 ianuarie 1987, 45–50.
85. Vezi M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946); Y. Zuckerman, *A Surplus of Memory: A Chronicle of the Warsaw Ghetto Rising* (New York, 1993).
86. Din „Campo di Fiori", Varşovia 1943; Czesław Miłosz, *Collected Poems, 1931–1987* (Londra, 1988).
87. Jan Błoński de la Universitatea Jagiellonianã, Cracovia, „The Poor Poles look at the Ghetto", în *Polin*, ii (1987), 321 ff., traducerea unui articol apărut iniţial în *Tygodnik Powszechny* (Cracovia), 11 ianuarie 1987.
88. Irene Tomaszewski şi T. Werbowski, *Żegota: the rescue of Jews in wartime Poland* (Montreal, 1994); T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942–1945* (Varşovia, 1983); W. Bartoszewski şi Z. Lewin (editori), *Righteous among Nations: How Poles Helped the Jews, 1939–1945* (Londra, 1959); şi K. Iranek-Osmecki, *He Who Saves One Life* (New York, 1971).
89. Vezi Bruno Szatin, *A Private War: Surviving in Poland on False Papers, 1941–1945* (Detroit, 1985); N. Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-occupied Poland* (New York, 1985); Thomas Keneally, *Schindler's Ark* (Londra, 1982); şi reproducerea fidelă a vieţii lui Solomon Perel prezentată în filmul *Europa, Europa* (1990) regizat de Agnieszka Holland, înregistrare video de la canalul de televiziune Channel 4 (Londra, 1991).
90. Vezi Istvan Deak în „Who Saved Jews? An Exchange", *New York Review of Books*, 25 aprilie 1991, 60–62, continuare la discuţii anterioare începând cu a lui Deak „The Incomprehensible Holocaust", ibid. 28 septembrie 1985.
91. S. Friedlander, *Pius XII and the Third Reich* (Londra, 1966); J.D. Holmes, *Pius XII, Hitler and the Jews* (Londra, 1982); şi R.G. Weisbord, *The Chief Rabbi, the Pope, and the Holocaust* (Londra, 1992).

92. Un număr estimativ foarte mare de 5,957 milioane îi aparţine lui Jakub Lestchinsky şi o estimare mai mică de 5,1 milioane, îi aparţine lui Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, ediţie revizuită (New York, 1985), 767, 670. O anexă detaliată din *Encyclopaedia of the Holocaust*, editor I. Gutman (New York, 1990) prevede o estimare minimă de 5,596 milioane şi o estimare maximă de 5,86 milioane: iv. 1797–1802. De aici o estimare mediană ar ajunge la 5,728 milioane. Nu există o cifră definitorie. Diverşi istorici ajung la rezultate asemănătoare folosind metode similare (vezi Anexa III, p. 1328).
93. Numărul total al victimelor de război în URSS este estimat la 26-27 milioane de morţi. Vezi S. Maksudov, „Losses Suffered by the Population of the USSR, 1918–1958", în R. Medvediev (editor), *The Samizdat Register II* (Londra, 1981). Cifrele de peste 27 milioane, care au început să fie prezentate în anii 1990, par să nu fie asociate cu morţile din timpul războiului, ci cu proiecţii de pierderi demografice, inclusiv cele ale generaţiilor postbelice nenăscute. Împărţirea acestor numere este foarte problematică. Se poate presupune, în mod rezonabil, că avem de-a face cu mari pierderi civile în timpul războiului în regiunile cele mai contestate de către naziști şi sovietici, cum ar fi Ucraina, Belarus şi estul Poloniei. Vezi n. 35 mai sus. Este necesară, de asemenea, atenţie în privinţa definiţiilor îndoielnice în privinţa teritoriului, cronologiei şi cauzelor morţii. Vezi M. Ellmann, S. Maksudov, „Soviet deaths in the Great Patriotic War: a note", *Europe–Asia Studies*, vol. 46, nr. 4 (1994), 671–680.
94. Jean Paul II, *Maximilien Kolbe: Patron de notre siècle difficile* (Paris, 1982); W. Herbstrath şi B. Bonowitz, *Edith Stein: A Biography* (Londra, 1985); W. T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Londra, 1990).
95. Vezi Józef Garliński, *Fighting Auschwitz: The Resistance Movement in the Concentration Camp* (Londra, 1970); şi M.R.D. Foot, *Six Faces of Courage* (Londra, 1978), 105–119. Pilecki a fost executat de către serviciul comunist de securitate la 25 mai 1948. Propria sa evaluare, suprimată timp de cincizeci de ani, a fost publicată ca *Raport Witolda*, editor A. Cira (Varşovia, 1991). Propaganda comunistă poloneză a dat o interpretare greşită în privinţa rezistenţei din Auschwitz, condusă J. Cyrankiewicz, prim-ministru postbelic.
96. Jan Karski, „The Tragedy of Szmul Zygelbojm", *Poland*, mai 1987, 43–50, extrase din *Story of a Secret State* (Boston, 1944); vezi şi David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government in Exile in London and the Jews, 1939–1942* (Londra, 1987).
97. Vezi D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–45* (New York, 1984); şi R. Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993).
98. M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Londra, 1981).
99. Lucy S. Dawidowicz, „Soarta evreilor sub naţional-socialism a fost unică"; „The Jews: A Special Case", în *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Massachusetts, 1981), 11 V. Discuţiile despre caracterul unic al Holocaustului se centrează mai puţin pe evenimentul istoric. De exemplu, conform lui Sir Isaiah Berlin, „Dacă unicitatea unui fenomen este examinată..., nu trebuie să ne pripim asupra concluziei care ar fi

unică înainte de a fi comparată cu alte evenimente care se asemănă într-un fel. Asta se întâmplă cu Holocaustul... Motivul este, în mod vădit, politic." în G. Thomas (editor), *The Unresolved Past: a Debate in German History*, prezidat şi prezentat de Ralf Dahrendorf (Londra, 1990), pp. 18–19.

100. Rosa Luxembourg, referitor la antisemitismul de la începutul secolului: „De ce veniţi cu durerea voastră evreiască? Îmi pare la fel de rău pentru necazurile victimelor indiene din Putamayo." Citat de Dawidowicz, „The Jews: A Special Case", 4.
101. Vezi I. Abrahamson (editor), *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel* (New York, 1985).
102. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945* (Londra, 1975).
103. R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*.
104. Yehudah Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (Londra, 1978). Această legătură este dezvoltată în, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939–1945* (Londra, 1992).
105. Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (Londra, 1986).
106. L. Dawidowicz, „The Curious Case of Marek Edelman", *Commentary* (New York), 83/3 (March, 1987), 66–69. Vezi M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946), examinare nonsionistă de către ultimul lider supravieţuitor a revoltei din ghetoul Varşoviei.
107. Arnold J. Meyer, *Why Did the Heavens Not Darken? The „Final Solution' in History* (Londra, 1988).
108. Lukas, *The Forgotten Holocaust:* şi R.C. Lukas (editor), *Out of the Inferno: Poles Remember the Holocaust* (Lexington, Kentucky, 1989).
109. Arthur R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century* (Richmond, Virginia, 1976), şi P. Rassinier, *The Holocaust Story and the Lies of Ulysses* (Costa Mesa, California, 1978); vezi şi Noam Chomsky, „All Denials of Free Speech Undercut a Democratic Society", *Journal of Historical Review*, 7/1 (1986), 123–127; şi „Thought Control in the USA", *Index on Censorship*, 7 (1986), 2–23, şi corespondenţa ulterioară.
110. Paul Findley (editor), *They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby* (Westport, Connecticut, 1985).
111. C. Lanzmann, *Shoah: An Oral History of the Holocaust (The Complete Text of the Film)* (New York, 1985); numeroase recenzii au inclus T. Garton Ash, „The Life of Death", *New York Review of Books*, 19 decembrie 1985; J. Karski, „Shoah (Zaglada)", *Kultura* (noiembrie 1985), 121–124; J. Turowicz, „Shoah w polskich oczach", *Tygodnik powszechny* (Cracovia), 10 noiembrie 1985; P. Coates, „A Ghetto in Babel", *Encounter*, 49/1 (1987); şi colecţia *Polish Americans Reflect on Shoah* (Chicago, 1986).
112. Rafeł Scharf, „In Anger and in Sorrow", *Polin: A Journal of Polish–Jewish Studies*, 1 (1986), 270.
113. Władysław Anders, *An Army in Exile: The story of the Polish Second Corps* (Londra, 1947; retipărită, Nashville, 1981).

114. „Declaration of Principles known as the Atlantic Charter, made public 14 August 1941"; J.A.S. Grenville, *The Major International Treaties, 1914–1973: A History and Guide with Texts* (Londra, 1974), 198–199.
115. 18–21 iunie 1945. *Trial of the Organisers, Leaders, and Members of the Polish Diversionist Organisation, Moscow* (Londra, 1945). See Z. Stipułkowski, *Invitation to Moscow* (New York, 1962).
116. Gilbert, *Churchill*, vii: *1941–1945* (Londra, 1986), 991–993.
117. A. Soljenițîn, *Prussian Nights: A Narrative Poem*, tradus de R. Conquest (Londra, 1977), mai ales 41–3, 49–53.
118. S.E. Ambrose, *Pegasus Bridge: 6 June 1944* (Londra, 1984). La miezul nopții pe data de 5/6 iunie, podul Pegas era păzit de doi recruți polonezi; unul din ei, plutonierul Vern Bonck, a fost văzut plecând spre bordelul Benouville. Trupa de infanterie „Ox and Bucks" a fost schimbată a doua zi de către trupele de comando aparținând Lordului Lovat conduse de un cimpoier.
119. Peter Hoffmann, *The History of German Resistance, 1933–45* (Londra, 1988); vezi și T. Prittie, *Germans Against Hitler* (Londra, 1964); F. R. Nicosia (editor), *Germans against Nazism* (New York, 1990); D.C. Large, *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance* (Cambridge, 1991).
120. Către Albert Speer, 19 martie 1945; Bullock, *Hitler*, 774.
121. Ibid. 794–795.
122. Wisława Szimborska, strofe din „Koniec i początek" (Început și sfârșit), urmează a fi tradusă în engleză. Prezentată de Stanisław Baranczak, în „The Most Pressing Questions are Naïve Ones", Conferința despre literatura poloneză contemporană, SSEES, Universitatea din Londra, 22–25 martie 1993.

Nürenberg, 19 octombrie 1945

123. O versiune timpurie în limba poloneză a acestei secțiuni a fost publicată în *Gazeta Wyborcza* (Varșovia), 3–4 aprilie 1993, sub titlul „Prawda ujawniona, i prawda ukryta" (Adevărul dezvăluit și adevărul ascuns).
124. Airey Neave, *Nürenberg: A Personal Record* (Londra, 1978), 73–85. Autorul a fost ucis în 1979 de o bombă plasată în parcarea de la Camera Comunelor de către teroriștii irlandezi.
125. Ibid. 26.
126. Tribunalul Militar Internațional, Nürenberg, *The Trial of German Major War Criminals: Documents and Proceedings, ed.* L.D. Egbert (Nürenberg, 1947–1949), vol. i–xlii.
127. Tribunalul Militar Internațional, Nürenberg, *Speeches of the Chief Prosecutors* (Londra, 1946).
128. *Manchester Guardian*, 23 martie 1946, *The Times*, 8 mai 1946; citat de A. și J. Tusa, *The Nürenberg Trial* (Londra, 1983), *passim*.
129. Citat de Neave, *Nürenberg*, 331.
130. M.Bloch, *Ribbentrop* (Londra, 1992), 454.
131. Tusa și Tusa, *The Nürenberg Trial*, 472.
132. Vezi R.K. Woetzel, *The Nürenberg Trials in International Law* (New York, 1962).

133. Vezi R.A. Kirk, *The Political Principles of R. A. Taft* (New York, 1967).
134. H.K. Thompson şi H. Strutz (editori), *Doenitz at Nürenberg: A Reappraisal* (Torrance, California, 1983).
135. Neave, *Nürenberg*, 26.
136. Lewis Namier, *Manchester Guardian*, 19 octombrie 1945; citat de Tusa şi Tusa, *The Nürenberg Trial, passim*.
137. Ibid. Conform traducătorului american, cuvintele exacte ale lui Vişinski au fost: „Propun inculpaţilor un toast. Fie ca drumurile lor să ducă de la tribunal în mormânt"; Telford Taylor, *Anatomy of the Nürenberg Trials: A Personal Memoir* (Londra, 1993), 211.

CAPITOLUL XII

1. O metaforă preferată a lui Ioan Paul II, ex. în lucrarea Scrisoare Apostolică *Euntes in mundum* (1988), despre mileniul Rusiei Kievene.
2. Vezi Keith Sword *et al., The Formation of the Polish Community in Great Britain, 1939–1950* (Londra, 1989).
3. Nikolai Tolstoi, *Victims of Yalta* (Londra, 1977).
4. James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German prisoners* ... (New York, 1989), tează contestată vehement de G. Bischoff şi S. Ambrose (editori), *Eisenhower and the German POWs: Facts Against Falsehood* (Baton Rouge, Louisiana, 1993), recenzat în *History*, 79/255 (1994), 186.
5. Kristina Kersten, „The Transfer of the German Population from Poland, 1945–1947", *Acta Poloniae Historica*, 10 (1964), 27–47; Alfred M. De Zayas, *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans*, ediţie revizuită. (Londra, 1979), şi *The German Expellees: Victims in War and Peace* (Londra, 1993); John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish revenge on Germans, 1945* (New York, 1993).
6. Vezi Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem* (1974), tradus ca *Conversations with an Executioner* (Londra, 1978).
7. Arthur Bliss Lane, *I Saw Poland Betrayed* (New York, 1947); Stanisław Mikołaiczik, *The Rape of Poland: The Pattern of Soviet Domination* (Londra, 1949); Jan Ciehanowski, *Defeat in Victory* (Londra, 1968). Despre Pogromul Kielce, vezi T. Wiącek, *Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego 1946r* (Cracovia, 1992).
8. George Kennan, *Foreign Affairs* (July 1947), sub pseudonimul de „Mr X".
9. Gilbert, *Churchill*, viii. 200.
10. Ibid.
11. *Times*, 6 martie 1947.
12. Gilbert, *Churchill*, viii. 265–267.
13. Ibid. 267.
14. Ibid. 355. Pentru declaraţii de la Congresul din Haga vezi Anthony Sampson, *The New Europeans: A Guide to the Workings, Institutions, and Character of Contemporary Western Europe* (Londra, 1968), 4–5.

15. Neal Ascherson, „The Special Relationship that will Survive all Tiffs", *Independent on Sunday*, 21 februarie 1993.
16. K.D. Bracher, *Die deutscher Diktatur* (1969), tradus ca *The German Dictatorship* (Harmondsworth, 1970).
17. Anthony Sampson, *The Essential Anatomy of Britain: Democracy in Crisis* (Londra, 1992).
18. După Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (Londra, 1967), 194.
19. Dr Otto von Habsburg, Prelegerea Memorială a lui Charles Stranski din revista *The Economist*, Londra 20 septembrie 1993.
20. „The Last Testament", în Strobe Talbot (editor), *Krushchev Remembers* (Boston, 1974), 284.
21. Vezi Laqueur, *Europe since Hitler*, „The Soviet Economy", 231 ff.
22. Citat de Geoffrey Hosking, *A History of the Soviet Union* (Londra, 1985), 405.
23. Irina Ratuşinskaia, *Grey Is the Colour of Hope*, tradus de A. Kojevnikov (Londra, 1989), 229.
24. Michael Bourdeaux, *The Role of Religion in the Fall of Soviet Communism* (Londra, 1992).
25. Adam Ważik, „Poemat dla dorosłych" (O poezie pentru adulţi), *Nowa Kultura* (Varşovia), 21 august 1955; citat de Davies, *God's Playground*, ii. 582–583.
26. Despre Primăvara din Praga, vezi H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, (Princeton, New Jersey, 1976).
27. Col. Riszard Kukliński: as reported in *Washington Post*, 27 septembrie 1992; *Gazeta Wyborcza*, 28 septembrie 1992.
28. Comunicat de fostul membru politburo ceh Karel Kaplan în *Panorama* (mai 1977): vezi „Stalin's Secret Council of War", *The Times*, 6 mai 1977; şi „Secrets from the Prague Spring", *Time*, 9 may 1977.
29. George Ball, „JFK's Big Moment", *New York Review of Books*, 13 februarie 1992.
30. L. Kołakowski, „Tezy o nadzieji i o beznadziejności", *Kultura* (Paris), iunie 1971, tradus ca „Hope and Hopelessness", *Survey*, 17/3(80) (vara 1971), 37–52.
31. Jacques Rupnik, *The Other Europe* (Londra, 1988), p. xv.
32. *The Treaty on European Union: including the protocols and final act with declarations, Maastricht 7 February 1992* (Londra, 1992); text publicat de *Sunday Times*, Londra, 11 octombrie 1992.
33. Slavenka Drakulic, *How We Survived Communism and Almost Laughed* (Londra, 1992); Janine Wedel, *The Private Poland* (New York, 1986).
34. Stanisław Lem, în Stanisław Barańczak (editor), *Breathing Under Water and other East European essays* (Cambridge, Massachusetts, 1992), 1–6.
35. Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolutions of '89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge, 1990), 78. Vezi şi David Selbourne, *The Death of the Dark Hero: Eastern Europe, 1987–1990* (Londra, 1990).
36. Către guvernatorul Steiermark; după von Habsburg, prelegere de Charles Stransky, *passim*.

37. Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (Londra, 1993), 385.
38. Vezi E. şi J. Winiecki, *The Structural Legacy of the Soviet-type Economies* (Londra, 1992).
39. Arpad Goncz, citat de Garton Ash, *op. cit,* 60.
40. Conor Cruise O'Brien, „A Grave marked Maastricht", *The Times*, 30 aprilie 1992.
41. Gyorgi Konrad, în *Antipolitics* (Londra, 1982).
42. Francis Fukuyama, „The End of History?" în *The National Interest* (1989); şi „The End of History Is Still Nigh", *Independent*, 3 martie 1992.
43. Zbigniew Brzeziński, conferenţiat la Bologna, februarie 1992; vezi J. Moskwa, „Brzeziński o trzech Europach", *Nowy świat*, 3 martie 1992.
44. Prof. Ken Jowitt (UC Berkeley) la Conferinţa Internaţională pentru Securitate, Universitatea Yale, 2–4 aprilie 1992.

Summertown, 14 februarie 1992

45. *Independent*, 14 februarie 1992; *Guardian*, 14 februarie 1992; *El Pais*, 13 februarie 1992; *Le Monde*, 13 februarie 1992; *De Telegraaf*, 13 februarie 1992; *Suddeutsche Zeitung*, 13 februarie 1992; *Gazeta Wyborcza*, 12 februarie 1992; *The Oxford Times*, 14 februarie 1992.
46. *Corriere della Sera*, 13 februarie 1992.
47. *Daily Mail*, 13 februarie 1992.
48. *Le Monde*, 14 februarie 1992.
49. *European*, 13–19 februarie 1992.
50. *The Times*, 14 februarie 1992.
51. Alan Hamilton, „Scots Recall an Ancient Act of Treachery", *The Times*, 14 februarie 1992, 16; *Die Zeit*, 7 februarie 1992, Reiner Luyken, „Schotten, erhebt euch! Reisst der Nationalismus nun auch Grossbritannien in Stücke?"
52. *Polska tak, ale jaka?* (Da, Polonia, dar ce fel de Polonie?) etichetă care datează din sec. IX, după distrugerea Poloniei. Este rândul Rusiei acum.
53. Din Arthur Rimbaud, „Le Bateau ivre", in *Poésies: Une saison en enfer; Illuminations* (Paris, 1973). 97.

NOTE LA CASETE

ABKHAZIA 1. Yutaka Akino, *The Last Scenario of Gamsakhurdia* (decembrie 1993). Institute of East-West Studies (Praga 1994); şi Neal Ascherson în *Independent*, 17 iulie 1994. Ascherson's *Black Sea* (1995) conţine un capitol despre Abkhazia.

ADELANTE 1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, ediţia a treia (Londra, 1977), 452 ff. **2**. Din W. H. Auden, „Spain 1937", citat de Thomas, *The Spanish Civil War*, 460. **3**. Vezi F. Graham, *The Battle ofjarama, 1937: The Story of the British Battalion of the International Brigades* (Newcastle, 1987). **4**. Thomas, *The Spanish Civil War*, 853.

AGOBARD 1. Allen Cabaniss, „Agobard of Lyons" în P. Quennell (editor), *Diversions in History* (Londra, 1954), 41–51. **2**. *Monumenta Germaniae Historica: Epistolae*, iii. 159; citat de Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932), 257.

ALCHIMIE 1. R.J.W. Evans, „Rudolph and the Occult Arts", în *Rudolph II and His World: a Study in Intellectual History, 1576–1612* (Oxford, 1973), 196–242. **2**. M. Rady, „A Transylvanian Alchemist in London", urmează a fi publicat în *Slavonic and East European Review*. **3**. Evans, *op. cit.* 199. **4**. J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970). **5**. Vezi F. Sherwood Taylor, *The Alchemists* (Londra, 1952); J. Read, *Through Alchemy to Chemistry: a procession of ideas and personalities* (Londra, 1957). **6**. William Shakespeare, *Sonnet 33*.

ALCOFRIBAS 1. Lucien Febvre (1942), tradus ca *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* (Cambridge, Massachusetts, 1982). **2**. M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (Cambridge, Massachusetts, 1968).

ALPI 1. L. Pauli, *The Alps: Archaeology and Early History* (Londra, 1980). **2**. R. Blanchard, *Les Alpes et leur destin* (Paris, 1958); şi P. P. Viazzo, *Upland Communities: Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century* (Cambridge, 1989).

ALT MARKT 1. *Jewish Encyclopedia* (New York, 1903), iv. 658 şi referinţe. **2**. Arthur Harris, *Bomber Offensive* (Londra, 1947); D. Saward, *Bomber Harris: the story of Marshal of the Royal Air Force, Sir Arthur Harris* (Londra, 1984). **3**. Vezi D. Irving, *The Destruction of Dresden*, ediţie revizuită (Londra, 1971); şi Gordon Musgrove, *Operation Gomorrah: the Hamburg Firestorm Raids* (Londra, 1981). **4**. Ibid. 195 ff. **5**. Ibid. 218–226. **6**. Norbert Burger, Primarul General al Koln, „The Memorial for Sir Arthur Harris: A Summary"; also „Bomber Harris: A Tactless Choice", *Financial Times*, 2–3 May 1992. **7**. *Suddeutsche Zeitung*, 23 noiembrie 1994, comunicare din *Daily Telegraph*, 24 noiembrie 1994.

ANGELUS 1. Tăbliță comemorativă în naosul catedralei Saint-Pierre, Saintes (Charente Inférieure).

ANALE 1. *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, revue trimestrielle, tome premier, année 1929, No. 1 (Paris, 1929). **2**. Vezi P. Burke, *The French Historical Revolution and the „Annales" School* (Cambridge, 1990). **3**. M. Aymar, „L'Évolution de l'historiographie braudélienne", Lecture, 15 noiembrie. 1990, Maison Française, Oxford. **4**. *Annales*, 1 (1), 1–2.

ANNO DOMINI 1. „Dionysius Exiguus", în *Encyclopaedia Britannica*, (1910–1911), vii. 285. **2**. „Calendar", ibid. iv. 987–1004. **3**. S.V. Utechin, *Everyman's Concise Encyclopaedia of Russia* (Londra, 1961), 85.

APOCALIPSA 1. Apoc. 21:4–6.

AQUILA 1. J.E. Cirlot, *Diccionario de símbolos tradicionales*, tradus ca *A Dictionary of Symbols*, ediția a 2-a (Londra, 1971), 91–3. **2**. Adrian Frutiger, Signs *and Symbols: Their Design and Meaning* (Londra, 1989), 247. **3**. W. Leaf și S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 70–71.

AQUINCUM 1. T. Cornell și J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 143. **2**. Klara Poczi, *Aquincum Polgarvarosa* (Budapesta, n.d.).

ARHIMEDE 1. Vezi Heinrich Dorrie, *Triumph der Mathematik* (Wurzburg, 1965), tradus ca *100 Great Problems of Elementary Mathematics: Their History and Solution* (New York, 1965), nos. 1, 38, 56; și T. L. Heath, „Mathematics and Astronomy", în G. Murray (editor), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1921), 122–125; și E. J. Dijksterhuis, *Archimedes* (Copenhaga, 1956).

ARICIA 1. James G. Frazer, *The Golden Bough: the Roots of Religion and Folklore* (Ediție princeps), 2 vol. (Londra, 1890), i. 6. **2**. Ibid. i. 210. **3**. Ibid. i. 211–12. **4**. Ibid, ii. 370. **5**. Ibid. ii. 370. **6**. Ibid. ii. 370–1.

ATLEȚI 1. Vezi M.I. Finley și H.W. Pleket, *The Olympic Games: The First Thousand Years* (Londra, 1976). **2**. Vezi H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (Londra, 1964). **3**. Pindar, Nemean 6.1–7. tradus C. M. Bowra. „Men and Gods", odă lui Alcimide din Aegina, campionul la lupte de băieți la jocurile din Nemeea; în *Greek Literature: An Anthology*, cules de Michael Grant (Londra, 1977), 104. **4**. 2 Tim. 4: 7. **5**. A. Krawczuk, *Ostatnia Olimpiada* [Ultima Olimpiadă], (Wroclaw, 1976); R.D. Mandell, *The first modern Olympics* (Berkeley, 1976).

ATHOS 1. Sotiris Kadas, *Mount Athos: An Illustrated Guide to the Monasteries and their History* (Atena, 1979). Vezi și P. Sherrard, *Athos: The Mountain of Silence* (Toronto, 1970). **2**. Părintele Máximos, *Human Rights on Mount Athos: An Appeal to the Civilised World* (Welshpool, 1990). **3**. Richard North, „Doctrinal Divisions among the Monks of Athos", *Independent*, 17 iulie 1990.

AUC 1. J.J. Bond, „The Roman Calendar", în *A Handy-book of Rules and Tables for verifying dates with the Christian Era...* (Londra, 1869), 1–6, 195–196 (retipărită, Llanerch, 1991).

AUSCHWITZ 1. US Defense Intelligence Agency, Strategic Bombing Survey. Record Group 373: Mission 60 PRS/462, Can D1508, exposure 3055, to Can D1510, exposure 5020. Citat de Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Londra, 1981), 216, 249.

2. Ibid, fig. 28, şi pp. 331–332. **3.** Vezi Jan Karski, *The Story of a Secret State* (Londra, 1944); şi D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945* (New York, 1984). **4.** Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, cap. 21. Witold Pilecki, evadat de la Auschwitz I în 1942, nu ştia de existenţa lagărului Auschwitz II-Birkenau. (vezi capitolul XI, n. 95.) Cinci evadaţi evrei au dat alarma în anul 1944 după ce au ajuns în Slovacia. **5.** Ibid, şi 312. **6.** Vezi D.A. Brugioni şi R.G. Poirer, *The Holocaust Revisited: A Retrospective of the Auschwitz-Birkenau Extermination Complex* (Washington, 1979). Referinţă din Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 249 n. **7.** Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 337. **8.** Vezi cap. XI, nota 29. Cu un număr general de cca 6 milioane de evrei ucişi, inclusiv cca 2 milioane pe teritoriu sovietic şi 2 milioane în alte ghetouri şi lagăre de concentrare naziste în Polonia, este imposibil să ajungem la o cifră de 4 milioane numai pentru Auschwitz. Mărturiile furnizate tribunalului Nürenberg de către fostul comandant al Auschwitz, Hoess, duc la un total de 2,5 milioane de morţi în lagăr. **9.** În 1970 Dr Józef Garliński, fost deţinut, a calculat o cifră estimată de 2 milioane de morţi în lagăr. (Vezi capitolul XI, n. 95.) În 1983 un alt fost deţinut, cercetătorul francez G. Wellers, a ajuns la numărul de 1471595. Cifrele lui rr. Franciszek Piper, pregătite pentru Muzeul de Stat din Oswiecim, au fost publicate în *New York Times*. F. Piper, *Ilu ludzi zginelo w KL Auschwitz? Liczba ojiar w świetle źródel i badań, 1945–90* (Oświęcim, 1992).

BALLETTO 1. Iain Fenlon, „The origins of the seventeenth century staged bailo", în I. Fenlon, T. Carter (editori), *Studies in Italian Opera, Song, and Dance, 1580–1740* (Oxford, 1995); A. Bland, *A History of Ballet and Dance in the Western World* (Londra, 1976); A. Haskell, *Ballet Russe: the age of Diaghilev* (Londra, 1968).

BAMBINI 1. M. Pollard, *Maria Montessori* (Watford, 1990), 35. Vezi şi Rita Kramer, *Maria Montessori* (Oxford, 1978), şi James Bowen, *A History of Western Education*, iii: *The Modern West* (Londra, 1981), 394–402. **2.** Despre tradiţia educaţiei progresiste vezi *Friedrich Froebel: a selection of his writings* (Cambridge, 1967); G.L. Gutek, *Pestalozzi and Education* (New York, 1968); J. Piaget, *Science of Education and the Psychology of the Child*, tradus de D. Coltman (New York, 1971).

BARBAROS 1. Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford, 1989). **2.** Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra şi New York, 1995), 49.

BARD 1. *King Henry IV*, partea a 2-a, iv. iii; *The Taming of the Shrew*, II. i. Vezi F.G. Stokes, *Who's Who in Shakespeare* (Londra, 1924), 124.

BASERRIA 1. W.A. Douglass, „The Basque Stem-Family Household: Myth or Reality?", *Journal of Family History*, 13 (1) (1989), 75–89.

BATAVIA 1. S. Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Fontana, Londra, 1987), 15–24, „The Mystery of the Drowning Cell". **2.** Ibid. 6. **3.** Ibid. 289.

BATT-101 1. Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993); citat de Alan Bullock, „The Evil Dream", *TLS*, 5 februarie 1993, 3. **2.** C. Perechodnik, *Czyjajestem mordercp?* (Varşovia, 1993), ediţie cu note şi comentarii de Pawel Szapiro. Vezi Leszek Kotakowski, „International Books of the Year", *TLS*, 3 decembrie 1993. **3.** John Sack,

An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945 (New York, 1993), aprobată de Anthony Polonski, profesor istorie evreiască est-europeană, Universitatea Brandeis. O declarație asemănătoare a fost făcută de Jakub Berman, șeful Oficiului de Securitate al Poloniei comuniste (UB), intervievat în 1981. Vezi T. Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (Londra, 1983).

BAUME 1. *Guide Michelin: Jura, Franche-Comté (paris, 1990)*, 56–57. **2**. René Locatelli, Pierre Gresser *et al, L'Abbaye de Baume-les-Messieurs* (Dole, 1978), 24–31. **3**. Ibid. 234.

BENZ 1. *Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik: Guide Through the Collections* (München, 1988), 92–93. **2**. D. Cardwell, *The Fontana History of Technology* (Londra, 1994).

BERNADETTE 1. Cu mulțumiri speciale pentru R. Harris, „Evidence and Devil's Evidence", lucrare de seminar, Universitatea din Oxford Facultatea de Istorie, 24 mai 1993. Vezi și R. Laurentin, *Lourdes: dossiers des documents authentiques* (Paris, 1957); F. Duhoureau, *Saint Bernadette of Lourdes: a saint of the Golden Legend* (Londra, 1934). **2**. Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France, 1870–1914* (Londra, 1977). **3**. Harris, „Evidence and Devil's Evidence", *passim*.

BIBLIE 1. Compilat din înregistrări în categoria „Bible", „Codex", „Ulfilas" etc. în *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, editor F. L. Cross (Oxford, 1957), și E.A. Livingstone, editor, *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford, 1977).

ATENA NEAGRĂ 1. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 vol., Londra, 1987–1991). Vezi M. Levine, „The Challenge of Black Athena", *Arethusa* (toamna 1989); și Jasper Griffin, în *New York Review of Books*, 15 iunie 1989.

BLARNEY 1. Pentru istorie irlandeză modernă, vezi Roy F. Foster, *Modern Ireland 1600–1972* (Londra, 1988). **2**. *Shorter Oxford English Dictionary*: „blarney, sb 1819, a cajoling tongue and the art of flattery", de unde, „to use flattering speech".

B.N.R. 1. V. Kippel și Z. Kippel (editori), *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* (New York, 1988). **2**. Symon Kabysh, „Genocide of the Byelorussians", în *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction* (New York, 1958), 77–88. [Vorkuta] **3**. Comunicat de Otto von Habsburg, Discurs în Memoria lui Charles Stransky, Londra, 20 septembrie 1993.

BOGEY 1. R.G.L. Waite, „Adolf Hitler's Guilt Feelings", *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (1970–1), 229–249. **2**. David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (Londra, 1983). **3**. Din tradiție orală, cu multe variante. Prof. M.R.D. Foot, istoric al SOE, confirmă cântecul încă din vremea războiului. **4**. L. Bezimenski, *The Death of Adolf Hitler: Unknown Documents from the Soviet Archives* (New York, 1968). („Bezimenski" un posibil pseudonim rusesc care înseamnă „fără nume".) **5**. Waite, „Hitler's Guilt Feelings", 236 ff. Motivul pentru anatomia așa-zis anormală a Führerului poate deriva de la o campanie secretă de dezinformare lansată de SOE în țările arabe în 1941: *Independent*, 5/6 septembrie 1994. **6**. După „Fred Karno's

Army", din Joan Littlewood, *Oh What a Lovely War!* (Theatre Workshop, Londra, 1976).

BOGUMIL 1. Vezi Steven Runciman, *The Mediaeval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947; retipărită în 1984). **2**. Euthymius Zigaberius, *Dogmatic Panoply*, citat de Runciman, 76. **3**. Vezi V.H.H. Green, *Medieval Civilization in Western Europe* (Londra, 1971), 179–180.

BOUBOULINA 1. *The Great Greek Encyclopaedia*, „PIRSOS" (Atena, c.1980), 75.

BOXER 1. Vezi H. Keown-Boyd, *The Fists of Righteous Harmony: A History of the Boxer Uprising in China* (Londra, 1991); A.H. Smith, *China in Convulsion* (Edinburgh, 1901).

BRIE 1. Patrick Ronce, *The French Cheese Book* (Londra, 1989), 299, 340. **2**. Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (Londra, 1971), 60–61. Cortón sau „Curtis Ottonis" îşi ia numele după împăratul Otto I; *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 65–66. **3**. Ronce, *op. cit.* 3–7.

BRITO 1. Bede, *History of the English Church and People*, i. 10. **2**. Vezi B. R. Rees, *Pelagius: A Reluctant Heretic* (Woodbridge, 1988); St. Prosper of Aquitaine, *The Call of All Nations* (Westminster, Md., 1952).

BUCZACZ 1. Wincenty Urban, *Droga krzyiowa Archidiecezji Lwowskiej, 1939–1945* (Drumul Crucii în Arhidioceza Lwów) (Wroclaw, 1983), 52–55. **2**. Numărul de 60–80000 este dat de Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation* (Princeton, New Jersey, 1979). Comisia (Comunistă) Poloneză pentru Investigarea Crimelor Împotriva Naţiunii Poloneze propunea un număr de 300–400000. Vezi M. Terles, *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galiáa* (Toronto, 1993), 32, 36. Pretinsa acceptare a preşedintelui Krawchuk al Ukraine că acei „ucraineni şovinişti care au omorât în jur de jumătate de milion de polonezi la graniţele estice" (ibid. 70) nu a fost susţinută şi pare a fi derivată după un fals. **3**. Riszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Swiatowej na terenie II Rzeczypospolity* (Varşovia, 1993), cu precădere cap. 6, „Wojenna tragedia", şi Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda: zbrodniczoáé OUN-UPA* (manuscris republicat, Toronto, 1993). **4**. Terles, *Ethnic Cleansing*, 16–17. **5**. Z. Zieliński (editor), *Życie religijne w Polsce pod okupacją, 1939–1945* (Katowice, 1992), 500. **6**. Vezi Norman Davies, „Neither Twenty Million, Nor Russians, Nor War Dead", *Independent*, 29 decembrie 1987. **7**. Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Londra, 1982), 82. **8**. „In Lieu of a Self-Portrait", în Simon Wiesenthal, *Justice Not Revenge* (Londra, 1989); şi Alan Levy, *The Wiesenthal File* (Londra, 1993).

BUDA 1. Martyn Rady, *Mediaeval Buda: a study of municipal Government and Jurisdiction* (Boulder, 1985). **2**. Henry Bogdan, *Histoire de Hongrie* (Paris, 1966), 14. **3**. Lovag Zsuzsa, *The Hungarian Crown and other regalia* (Muzeul Naţional Ungar), Budapesta, 1986. **4**. „Inamissible. Now rare, 1649– . Not liable to be lost." *SOED*.

CI4 1. H. Y. Göksu *et al* (editori), *Scientific Dating Methods* (Luxemburg, 1991): şi S. Bowman, *Radiocarbon Dating* (Londra, 1990). **2**. A. Gob, *Chronologie du mésolithique en Europe* (Liège, 1990), nos. 0217, 2279, şi 1816. **3**. L. Picknett, C. Prince,

The Turin Shroud: the shocking truth revealed (Londra, 1994); R. Hoare, *The Turin Shroud is genuine: the irrefutable evidence* (Londra, 1994).

CABALA 1. Vezi Bernhard Pick, *The Cabala: Its Influence on Judaism and Christianity* (La Salle, Ill., 1913).

CADMUS 1. Vezi M. Bernal, *Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean Before 1400 BC* (Winona Lake, Minnesota, 1990).

CANTATA 1. W. G. Whittaker, *The Cantatas off. S. Bach* (Oxford, 1959), 659–674. **2**. Norman Davies, *God's Playground*, op. cit. ii. 505–507.

CANTUS 1. Notaţie ruseasca, secolele XII-XIII; din Armand Machabey, *La Notation musicale* (Paris, 1952). **2**. *Ut queant laxis* din Gregoriana *Liber Usualis* şi în transcriere modernă. Vezi Alec Harman, *Mediaeval and Early Renaissance Music* (Man and His Music, pt. 1) (Londra, 1988), 3 şi pl. iii. **3**. Vezi Deryck Cooke, *The Language of Music* (Oxford, 1959; volum broşat 1985). **4**. J. Gayard, *La Méthode de Solesmes* (Paris, 1951).

CAP-AG

1. R. Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe", *Past and Present*, 70 (1976), 30–75.

2. *Past and Present*, 78, 79, 85, 97 (1975–1981)- **3**. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* (New York, 1974). Cu mulţumiri speciale lui Martyn Rady, „Core and Periphery: Eastern Europe", lucrare prezentată la Conferinţa Slavică Vest-Centrală (cca.1992). **4**. Wallerstein, *The Modern World-System*, 99. **5**. R. Brenner, „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104 (1977), 25–92. Vezi şi R.A. Denemark şi K.P. Thomas, „The Brenner-Wallerstein Debate", *International Studies Quarterly*, 32 (1988), 47–65.

CARITAS 1. *Encyclopaedia Britannica*, ediţia a 11-a (1912), vol. xiii, 593–594, la „Drente". **2**. Ibid. vol. v, 876, la „Charity and Charities". **3**. Vezi R.M. Clay, *The Mediaeval Hospitals of England* (Londra, 1909). **4**. Michel Foucault, *Historie de la folie* (1961), *Histoire de la Sexualité* (1976), *Surveiller et punir* (1975), tradus ca *Discipline and Punish: the birth of the prison* (Harmondsworth, 1991). **5**. Foucault, *Discipline and Punish, passim*.

CATACOMBI 1. Vezi J. Stevenson, *The Catacombs: Rediscovered Monuments of Early Christianity* (Londra, 1978).

CAUCAZ 1. J.F. Blumenbach, *Collectionis suae cranorum diversarum gentium...* (Göttingen, 1798–1828). **2**. Reverend E. Cobham Brewer, *The Dictionary of Phrase and Fable* (1870; retipărit, New York, 1978), 229. **3**. L. Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe* (New York, 1974), cu precădere 233 ff.; J. Boissel, *Gobineau: Un Don Quichotte tragique* (Paris, 1981). **4**. Vezi Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916). **5**. Pentru cel mai recent, popular, şi inteligent sondaj asupra subiectului, vezi Steve Jones, *The Language of the Genes: Biology, History, and the Evolutionary Future* (Londra, 1994). **6**. Vezi Ashley Montague, *Statement on Race: An Annotated Elaboration of... the Statements on Race Issued by UNESCO* (New York, 1972).

CEDROS 1. Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford, 1982).

CHASSE 1. Gaston Phoebus, retipărită ca *The Hunting Book* (Geneva, 1978). Vezi *Musée International de la Chasse: Château de Gien, Summary of the Collection* (Gien, Loiret, n.d.). **2.** Marcin Kromer, *Pobnia* (1577), citat de Norman Davies, *God's Playground* (Oxford, 1981), i. 249. **3.** Vezi Raymond Carr, *English Fox-Hunting: A History* (Londra, 1986).

CASTITATE 1. Rom. 7: 22–4; 8: 6. **2.** 1 Cor. 7: 9. **3.** Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988), 446–447.

CERNOBÎL 1. *Siownik geograficzny Królewstwo Polskiego i innych krajów sbwiańskich* (A Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland and of Other Slavonic Countries), editori F. Sulimierski, B. Chłebowski, W. Walewski (Varşovia, 1880), „Czarnobyl", i. 750–754. **2.** *The Great Soviet Encyclopaedia*, ediţia a 3-a (Moscova, 1978), vol. xxix, „Chernobyl". **3.** Apoc. 8:10,11.

CHERSONESOS 1. Vezi M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922). **2.** D. Obolensky, „Crimea and the North before 1204", *Archeoin Pontou* 35 (1978), 123–133. **3.** G.A. Koshalenko *et al, Antichnye Gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya* (Moscova, 1984); Alexander L. Mongait, *Archaeology in the USSR* (Moscova, 1955, Londra, 1961), capitolul 6, „Classical Cities on the North Coast of the Black Sea." **4.** Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra, 1995), 12–48. **5.** R. Conquest, *The Nation Killers: the Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1970).

ŞUAN 1. E. Le Roy Ladurie, „The «Event» şi «Long Term» în Social History: The Case of the Chouan Uprising" (recenzie de P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Paris, 1972), în *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 111–132.

CODPIECE 1. Lois Banner, „The Fashionable Sex, 1100–1600", *History Today*, 42(4) (1992) **2.** A. Junke şi E. Stille, *Zur Geschichte der Unterwaesche, 1700–1960* (Catalogul ilustrat al unei expoziţii la Muzeul de Istorie (Frankfurt a. M., 1988).

COMBRAY 1. Din „Itinéraire proustien", în Syndicat d'Initiative, *Illiers-Combray* (Illiers-Combray, 1989). Vezi R. Hayman, *Proust: a biography* (Londra, 1990); L. Hodgson (editor), *Marcel Proust the critical heritage* (Londra, 1989); Sheila Stern, *Swann's Way* (Cambridge, 1989).

COMENIUS 1. *Comenius, 1592–1670: European Reformer and Czech Patriot* (Catalogul unei expoziţii la Biblioteca Bodleian, Oxford, 1992), note de R.J. W. Evans. Vezi şi M. Spinka, *The Incomparable Moravian* (Chicago, 1943). **2.** T.G. Masaryk, *Svetová revoluce, za války i ve válce, 1914–1918* (Praga, 1925); tradusă ca *The Making of a State: Memories and Observations, 1914–1918* (New York, 1969). **3.** From J.A. Comenius, *The Great Didactic*, ediţia 2-a (Londra, 1910), 66–69: vezi şi J. E. Sadler, *J.A. Comenius and the Concept of Universal Education* (Londra, 1966).

COMPOSTELA 1. Vezi B. Tate, *Guià del Camino de Santiago* (Santiago); W. Starkie, *The Road to Santiago: pilgrims of St. James* (Londra, 1957); H. Davies, *Holy days and holidays: the mediaeval pilgrimage to Compostela* (Lewisburg, Pennsylvania,

1982); şi James Bentley, *The Way of St. James: a pilgrimage to Santiago de Compostela* (Londra, 1992).

COMPUTATIO 1. Vezi J.B. Geisbeek, *Ancient Double-Entry Book-Keeping: Lucas Pacioli's Treatise* (Denver, 1914; retipărit, Osaka, 1975); şi R.G. Brown and K.S. Johnston, *Padoli on Accounting* (New York, 1963). **2**. Vezi P.L. McMickle şi R.G. Vangermeersch, *The Origins of a Great Profession: Catalogue to an Exhibition of Rare Accounting Books and Manuscripts from the Montgomery Collection* (Memphis, 1987). **3**. M.F. Bywater and B. Yamey, *Historic Accounting Literature: A Companion Guide* (Londra, 1982).

CONCLAVĂ 1. J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 327.

PREZERVATIV 1. Aetius, citat de M.K. Hopkins, „Contraception in the Roman Empire", *Comparative Studies in History and Society*, 8 (1965–1966), 124–151. **2**. P. Ariès, „Sur les origines de la contraception en France", *Population*, 3 (1953); vezi P. P. A. Biller, „Birth Control in the West in the 13th and 14th Centuries", *Past and Present*, 94 (1982), 3–26. **3**. Vezi J. T. Noonan, *Contraception: A History of Its Treatment by Catholic Theologians and Casuists* (Cambridge, Massachusetts, 1966). **4**. Depoziţia lui Beatrice de Planissoles, citată de E. Le Roy Ladurie, *Montaillou* (Londra, 1980), 172–173. **5**. Vezi A. McLaren, *Birth-Control in Nineteenth Century Britain* (Londra, 1978). **6**. A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), capitolul 6. **7**. Christina Hardyment, „Marie Stopes and Germaine Greer...", lucrare citită la Alistair Home Fellowship Symposium, St Antony's College, Oxford, iunie 1993. **8**. Ibid.

CONSPIRO 1. S. Hutin, *Les Sociétés secrétes*, ediţia a 11-a (Paris, 1993). Vezi şi G. Falzone, *La Storia de la Mafia* (1973), tradus ca *Histoire de la Mafia* (Paris, 1973); R. Catanzaro, *Men of Respect: a social history of the Sicilian Mafia* (New York, 1992).

CORSICA 1. Dorothy Carrington, *Napoleon and His Parents: On the Threshold of History* (Londra, 1988); *Granite Island: A Portrait of Corsica* (Londra, 1962); şi P. Arrighi, *Histoire de la Corse* (Paris, 1947); R. Ramsay, *The Corsican Time-Bomb* (Manchester, New Hampshire, 1983).

CORVINA 1. C. Csapodi şi K. Csapodi-Gárdonyi, *Biblioteca Corviniana 1490–1990* (catalogul expoziţiei) (Budapesta, 1990); recenzat de H.R. Trevor-Roper, „Reunion in Budapest", *New York Review of Books*, 19 iulie 1990.

LAŞ 1. „Campaign to Pardon Troops Hits Setback", The *Independent*, 16 august 1993. Vezi şi J. Putkowski şi J. Sykes, *Shot at Dawn* (Londra, 1989). **2**. „Deserters", în *Oxford Companion to the Second World War* (Oxford, 1995).

CRAVATE 1. *Oxford English Dictionary* ediţie prescurtată (1970), i. 1144. **2**. É. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1966), ii. 1094. **3**. The *Independent*, 3 iulie 1991. **4**. *Louis XIV*, 16. Littré, *Dictionnaire*. **5**. R. Filipovic, *Englesko-Hrvatski Hi Srpski Rjecnik*, ediţia a 8-a (Zagreb, 1977); M. Benson, *An English–Serbocroatian Dictionary* (Cambridge, 1990). Filipovic favorizează *kravata*, Benson *masna*.

CRUX 1. A. Frutiger, *DerMensch und Seine Zeichen* (Dreieich, 1989), tradusă ca *Signs and Symbols: Their Design and Meaning* (Londra, 1989), 276–277. **2**. Frutiger, *op. cit*, pp. 276–277. **3**. „Tamgas and Tribal Signs" în W. Leaf, S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 76–82. **4**. Tadeusz

Sulimirski, *The Sarmatians* (Londra, 1970), discutată de Ascherson, *Black Sea, op. cit.* 230–243. **5.** Władistaw T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Bowerdean Press, Londra, 1990).

CSABA 1. Povestea lui Arpad, „The Skyway of the Warriors", după Kate Seredy, *The Good Master* (Budapesta), tradusă în engleză (Londra, 1937), 92–96.

DANNEBROG 1. B. Rying, *Denmark: History* (Copenhaga, 1988), 39.

DANUVIUS 1. Vezi C. Magris, *Danube: a sentimental journey from the source to the sea* (Londra, 1989). **2.** Dimitrie Radu, *Păsările din Delta Dunării* (Birds of the Danube Delta) (Bucureşti, 1979). **3.** Vezi A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie* (Paris, 1935).

DASA 1. John D. Barrow, *Pi in the Sky: Counting, Thinking and Being* (Oxford, 1992), 60–63. **2.** C. Kephart, *Sanskrit: its origin, composition and diffusion* (Strasbourg, VA, 1949); şi K. Srinivasachari, *Learn Sanskrit in Thirty Days* (Madras, 1987). **3.** Vezi G. Flegg, *Numbers: Their History and Meaning* (London, 1983); A. Lillo, *The Ancient Greek Numeral System* (Bonn, 1990).

DEMOS 1. Peter France, *Greek as a Treat*, program, 3, BBC Radio 4, 12 mai 1993. **2.** Vezi R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988), şi E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave* (Londra, 1988), ambele recenzate în P. Cartledge, „The First Popular Government", *TLS*, 6–12 ianuarie 1989. **3.** T. G. Masaryk, discurs inaugural, 23 decembrie 1918.

DESSEIN 1. C. Pfister, „Les «OEconomies Royales» de Sully et le grand dessein de Henri IV', *Revue historique*, 56 (1894), 304–339. **2.** D.J. Buisseret, *Sully and the Growth of Centralised Government in France, 1598–1610* (Londra, 1968). **3.** Vezi F.H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge, 1967), 24 ff.

DEVIATIO 1. Thomas Szasz, *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement* (Londra, 1971). **2.** P. Reddaway (editor), *Uncensored Russia: The Human Rights Movement in the Soviet Union* (Londra, 1977); S. Bloch, *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union* (Londra, 1977); S. Bloch şi P. Reddaway, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry* (Boulder, Colorado, 1985); Vladimir Bukovski, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter* (Londra, 1978).

DIABOLOS 1. N. Forsyth, *The Old Enemy: Satan and the Combat Myth* (Princeton, New Jersey, 1987); recenzat de G. Steiner, *TLS*, 1–7 aprilie 1988.

DING 1. Kirsten Hastrup, *Culture and History in Mediaeval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change* (Oxford, 1985). **2.** S. Lindal, „Early Democratic Traditions", în E. Allardt (editor), *Nordic Democracy: Ideas, Issues and Institutions* (Copenhaga, 1981).

DIRHAM 1. *The Risālah ofIbn Fadlān*, (traducere şi introducere J.E. McKeithen (teză de doctorat, Universitatea din Indiana, 1979), citat de T.S. Noonan, „The Impact of the Silver Crisis in Islam upon Novgorod's Trade with the Baltic", în *Oldenburg-Wolin-Staraja Ladoga-Novgorod-Kiev: Handel und Handlesverginbungen im sÜdlichen und Östlichen Ost-seeraum während des frühen Mittelalters* (Kiel, 1987), 411–447. **2.** T.S. Noonan, „Dirhams from Early Mediaeval Russia", *Journal of the Russian*

Numismatic Society (USA), 17 (1984–1985), 8–12. **3.** M. Sternberger, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* (Lund, 1947). **4.** După I. Andersson, *History of Sweden* (Londra, 1962), 18. Traducerea „Rus" ca „Suedezi" a lui Andersson este acceptată în această perioadă.

DOLAR 1. Vezi D. R. Cooper, *Coins and Minting* (Princes Risborough, 1983), 10–16. **2.** J. Hans, *Maria-Teresien Taler: zwei Jahrhunderte* (Leiden, 1961).

DÖNHOFF 1. Vezi Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej* (Istoria marilor case în fostele zone de frontieră ale Uniunii Statale Polono-Lituaniane) (11 vol., Wroclaw, 1991), ilustrată. **2.** Marion Dönhoff, *Kindheit in Ostpreussen* (Berlin, 1988); tradus ca *Before the Storm: Memoirs of My Youth in Old Prussia* (New York, 1990), 204.

DOUAUMONT 1. *Voir et comprendre Verdun: Champ de bataille, environs* (Drancy, 1981); *Ouverture à la visite du champ de bataille* (Fleury-devant-Douaumont, n.d.). Vezi Alistair Home, *The price of glory: Verdun 1916* (Londra, 1993). $e = mc^2$ **1.** Vezi J. Schwartz, *Einstein for Beginners* (Exeter, 1979), 2—citat ce apare în mai multe forme. Vezi M. White şi J. Gribbin, *Einstein: A life in Science* (New York, 1993); recenzat de R. Dinnage, „Man of Science Agog", *TLS*, 17 decembrie 1993.

ECO 1. Din *Critias* de Platon, citat de Clive Ponting, *A Green History of the World* (Londra, 1991), 76–77. **2.** Geneza ix. 1–3: făgăduiala făcută de Dumnezeu copiilor lui Noe; Psalmul viii. 5–6; Psalm cxv: 16. **3.** Hazel Henderson, *Creating Alternative Futures* (1978), citat de Ponting, 159.**4.** Vezi Sven Forshufvid, *Assassination at St. Helena* (Vancouver, 1978); B. Weider şi D. Hapgood, *The Murder of Napoleon* (Londra, 1982).

EESTI 1. Din Discursul în Memoria lui Charles Stransky, Londra, 20 septembrie 1993; şi scrisoarea de la Dr. von Habsburg, 28 septembrie 1993. Vezi E. Uustalu, *A History of the Estonian People* (Londra, 1952); R. Taagepera, *Estonia: Return to Independence* (Oxford, 1993).

EGNATIA 1. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1991), i. 679. Vezi şi R. Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley, California, 1976).

EIRIK 1. Citat de Magnus Magnusson şi H. Pálsson, *The Vinland Sagas* (Londra, 1965), 24–25. **2.** Vezi Helge Ingstad, *Westward to Vinland* (New York, 1969). **3.** S.E. Morison, *The European Discovery of America*, i, *The Northern Voyages, AD 500–1600*, cap. 3, „The Norsemen and Vinland" (O.U.P.) (New York, 1971), 32–80. **4.** R. A. Skelton, T.E. Marston *et al, The Vinland Map and the Tartar Relation* (New Haven, Connecticut, 1965). Vezi şi J.H. Parry, „The Vinland Story", în *Perspectives in American History*, i (1967), 417–433; M.A. Musmanno, *Columbus Was First* (New York, 1966). **5.** Text în traducerea lui Magnusson, *The Vinland Sagas*. **6.** Morison, *The European Discovery of America*, i. 61. **7.** Despre John Davys, vezi R. Hakluyt's *Principal Navigations and Voyages... of the English nation*, A.S. Mott (editor) (Oxford, 1929).

EL CID 1. R. Fletcher, *The Quest for El Cid* (Oxford, 1989); C. Smith, *The Making of the „Poema de Mio Cid"* (Cambridge, 1983). **2.** M.H. Keen, *The Outlaws of*

Mediaeval Legend (Londra, 1961); J. C. Holt, *Robin Hood* (Londra, 1989); R.B. Dobson şi J. Taylor, *Rymes of Robyn Hood: An Introduction to the English Outlaw*, ediţie revizuită (Londra, 1989). **3.** Juraj Janosik (cca.1688–1713). Vezi „Legenda Tatr", *Literatura polska: Przewodnik Encyklopedyczny* (Varşovia, 1984), 553.

ELDLUFT 1. Cu mulţumiri emisiunii „Oxygen" de la Open University, difuzate de BBC2 la 26 septembrie 1992. **2.** Cum apare ilustrat în J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970), 146–147.

ELEKTRON 1. Vezi V. W. Hughes, H.L. Schultz, *Atomic and electron physics* (Londra, 1967); G. Leon, *The Story of Electricity* (New York, 1983).

ELEMENTA 1. Vezi J. Hudson, *The History of Chemistry* (Basingstoke, 1992); W.H. Brock, *The Fontana History of Chemistry* (Londra, 1992).

ELSASS 1. F.L. „Huillier, *Histoire de l'Alsace* (Paris, 1947); G. Livet, *L'Europe, l'Alsace, et la France* (Colmar, 1986). **2.** E. Birke, *Silesia: A German Region* (München, 1968); W.J. Rose, *The Drama of Upper Silesia: A Regional Study* (Battleborough, Vermont, 1935); K. Popiolek, *śąskie dzieje* (Varşovia, 1981); W.B. Goldstein, *Tausend Jahre Breslau* (Darmstadt, 1974). **3.** Rose Bailly, *A City Fights for Freedom: The Rising of Lwów, 1918–1919* (Londra, 1958); Agenţia de Presă Vest-Ucraineană, *The Problem of Eastern Galicia* şi *The Eastern Galiáan Question* (Viena, 1920); L. Podhorodecki, *Dzieje Kijowa* (Varşovia, 1982).

EMU 1. Vezi Stephen George, *Politics and Policy in the European Community* (Oxford, 1985), Cap. 9, „Economic and Monetary Union".

EPOPEE 1. Din Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia: The Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others* (Oxford, 1989). **2.** Homer, *Odyssey*, 1. i. **3.** Vezi Stephanie West, *Assurbanipal's Classic*, recenzia lui Dalley şi Maureen G. Kovacs, *The Epic of Gilgamesh* (Stanford, California, 1989), *London Review of Books*, 8 noiembrie 1990, 23–25.

EPIDEMIE 1. Vezi C. D. Gordon, „The Huns", in *The Age of Attila* (Ann Arbor, Michigan, 1966), 55–111. **2.** A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), cap. 5, „The Smallpox Conquest". **3.** Ibid. 14.

EPIGRAF 1. *CiL* xii. 7070; citat de R. Bloch, *L'Épigraphie latine* (Paris, 1952), 59. **2.** *CIL* vi. 701; citat de Bloch, *L'Épigraphie latine*, 83. **3.** *CIL* xiii. 3, fase. 2,10021; citat de Bloch, *L'Épigraphie latine*, 102. Vezi şi D. Feissel *et al, Guide de Vépigraphiste* (Paris, 1986).

EROS 1. K.L. von Pollnitz, *Le Saxe galante, or The Amorous Adventures of Augustus of Saxony... translated by a Gentleman of Oxford* (Londra, 1750). **2.** Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), i. 493–495. **3.** În Cambridge.

ETRUSCHERIA 1. Citat de M. Finley, „The Etruscans and Early Rome", în *Aspects of Antiquity* (Londra, 1968), 115. **2.** „The Etruscans and Europe", Galéries du Grand Palais, 15 septembrie–14 decembrie 1992, în *Le Petit journal des grandes expositions*, 237 (Paris, 1992). **3.** D.H. Lawrence, *Etruscan Places* (1927), citat de Finley, „The Etruscans and Early Rome", 100.

EULENBURG 1. James D. Steakly, „Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair in Wilhelmian Germany", în M.B. Dubermann *et al.* (editori),

Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past (New York, 1989; Londra, 1991), 233–263. **2**. B. Inglis, *Roger Casement* (Londra, 1973); H. O. Mackey, *The Crime Against Europe: The Writings and Poetry of R. Casement* (Dublin, 1958); Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (Londra, 1987). **3**. M. Baumont, *L'Affaire Eulenberg et les origines de la Guerre Mondiale* (Paris, 1933); citat de Steakley, „Iconography of a Scandal", 235. **4**. E. J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle, and Yellow Star: the Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", în Dubermann *et al.* (editori), *Hidden from History*, 365–382.

EULER 1. Petr Beckmann, *A History of PI* (New York, 1971), 147–157.

FOAMETE 1. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: Ireland 1845–49* (Londra, 1962), 91. **2**. Ibid. 19. **3**. Roy Foster, *Modern Ireland: 1600–1972* (Londra, 1988), 325. **4**. Citat de A. Nikiforuk, „The Irish Famine", în *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), 123. **5**. Din Lady Wilde, „The Exodus", în C. Morash (editor), *The Hungry Voice: Poetry of the Irish Famine* (Dublin, 1989), 219; S. Cronin, *Irish Nationalism: a history of its roots and ideology* (New York, 1980).

FARAON 1. *The National Monument of the Santa Cruz de Valle de los Caldos: a tourist guidebook* (Madrid, 1961).

FEROE 1. L. K. Schei şi G. Moberg, *The Faroe Islands* (Londra, 1991), cap. 5, „Political Awakening".

FATIMA 1. J. Delaney, *A Woman Clothed in the Sun* (Dublin, 1991), 194. Vezi şi M. De la Sainte Trinité, *The Third Secret of Fatima* (Chulmleigh, 1986). **2**. Vezi T. Tindale-Robertson, *Fatima, Russia, and Pope John Paul II* (Chulmleigh, 1992). **3**. Vezi M. Parham, „With God on Our Side", *Independent Magazine*, 4 decembrie 1993; şi publicaţia trimestrială *Medjugorje Messenger* (Londra, 1986–).

FAUSTUS 1. Goethe, *Faust*, pt. ii, ll. 12,073–5. **2**. *The Oxford Companion to German Literature*, 173.

FEMME 1. Tradus pentru *Wollstonecraft, Women, and the French Revolution*, expoziţie la University College, Londra, 1992. **2**. Vezi Sara E. Melzer şi Leslie W. Rabine (editori), *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (Oxford, 1992).

FIESTA 1. Federico de Cesco, *Viva Europa: Die Hundert schonsten Volksfeste* (Zurich, n.d.).

FLAGELLATIO 1. C. Bertelli, „The Flagellation", în *Piero della Francesca* (New Haven, Connecticut, 1991), 115–126; C. Ginzburg, *The Enigma of Piero: The Baptism, the Arezzo Cycle: The Flagellation* (Londra, 1985); K. Clark, *Piero della Francesca* (Londra, 1969). **2**. R. Wittkower şi B. A. R. Carter, „The Perspective of Piero della Francesca's «Flagellation»", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), 292–302. **3**. Bertelli, „The Flagellation", 115–116. **4**. John Pope-Hennessy, *The Piero della Francesca Trail* (23rd Walter Neurath Lecture) (Londra, 1993), 10; şi „Whose Flagellation?", *Apollo*, 124 (1986), 162–5. **5**. Alison Cole, *Perspective* (Londra, 1992). **6**. Vezi Michael Woods, *Perspective in Art: A Drawing Tutor* (Londra, 1984). **7**. Cole, *Perspective* 24. **8**. J. Berger, *Ways of Seeing* (Londra, 1972); şi *The European Way of Seeing* (Londra, 1972).

FLAMENCO 1. Cu mulțumiri d-rei. Jozefina Del Carmen Boyd. **2.** Citat de James Woodall, *In Search of the Firedance: Spain through Flamenco* (Londra, 1992), 149.

FLORA 1. Vezi Monica Kippner, *The Quality of Mercy: Women at War, Serbia 1915–18* (Newton Abbot, 1980), 223. **2.** Ibid. 34. **3.** Vezi Julie Wheelwright, *Amazons and Military Maids* (Londra, 1989) care conține un capitol despre Flora Sandes. **4.** Kippner, *The Quality of Mercy*, 30.

NEBUNIE 1. Aleksandr Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce* (retipărită, Varșovia, 1947). **2.** Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce: wypisy wiŻzienne* (Paris, 1985). **3.** Barbara Tuchman, *The March of Folly. From Troy to Vietnam* (Londra, 1984)

FREUDE 1. F. von Schiller, „An die Freude", în L. Reiners (editor), *Der ewige Brunnen* (München, 1992), 910 ff.; F. von Schiller, *Ode to Joy* (Paisley, 1987). **2.** G. Grove, *Beethoven and his Nine Symphonies* (Londra, 1898), 326–327. **3.** Ibid. 309–400; Ralph Hill (editor), *The Symphony* (Londra, 1949), 113–117.

FUTHARK 1. Vezi R. A. Page, „Rune-Masters and Skalds", în J. Campbell-Graham, *The Viking World* (Londra, 1989), 155–171. **2.** N. Pennick, „Figure and Sequence", în *Games of the Gods: The Origin of Board Games in Magic and Divination* (London, 1988), 75. **3.** Tacitus, citat ibid. 91. **4.** Pennick, *Games of the Gods*, 95–100: vezi și R. A. S. Macalister, *The Secret Languages of Ireland* (Cambridge, 1987); D. McManus, *A Guide to Ogham* (Maynooth, 1991); R. R. Brash și J. R. Allen, *Ogham Monuments in Wales* (Llanerch, 1992).

GĂGĂUZ 1. Vezi W. Zajączkowski, *Język i folklor u Gagauzów w Bulgarii* (Cracovia, 1966). **2.** Vezi H. T. Norris, *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world* (Londra, 1993). **3.** T. J. Winnifrith, „The Pomaks", în *Shattered Eagles, Balkan Fragments* (Londra, 1995), 82–98. **4.** R. J. Donie, J. V. A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed* (Londra, 1994).

VÂNĂTOR-CULEGĂTOR 1. Clive Gamble, „Hunter-gatherers and the origin of states", în J. A. Hall (editor), *States in History* (Oxford, 1968); vezi și R. B. Lee, I. De Vore (editor), *Man the Hunter* (Chicago, 1968).

GATTOPARDO 1. Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il Gattopardo* (Milan, 1958); tradus de Archibald Colquhoun ca *The Leopard* (Londra, 1960), 11. **2.** Ibid. 29. **3.** Ibid. 223.

STÂNGA 1. Vezi J. van Clove, R. E. Frederick, *The Philosophy of Right and Left: incongruent counterparts and the nature of space* (Londra, 1991). **2.** N. Nugent, „The European Parliament", în *The Government and Politics of the European Community* (ediția a 3-a) (Londra, 1994).

GENE 1. P. J. Bowles, *The Mendelian Revolution* (Londra, 1989); C. F. Meyer, *The Genesis of Genetics: The Growing Knowledge of Heredity Before and After Mendel* (Roma, 1953); C. Stern, *The Origin of Genetics: A Mendelian Source Book* (Londra, 1966). **2.** Zhores Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (1967; tradus, New York, 1969); D. Joravsky, *The Lysenko Affair* (Cambridge, Massachusetts, 1970). **3.** Vezi J. S. Huxley, *Soviet Genetics and World Science* (Londra, 1949).

GENOCID 1. G. J. Libaridian, *A Crime of Silence: the Armenian Genocide* (Londra, 1985); D. M. Lang, *The Armenians: a people in exile* (Londra, 1981); C. J. Walker, *Armenia: survival of a nation* (Londra, 1990); S. L. Sonyel, *The Ottoman Armenians,*

victims of great power diplomacy (Londra, 1987); R. Hovannisian (editor), *The Armenian Genocide: history, politics, and ethics* (Londra, 1991); R. Melson, *Revolution and Genocide: on the origin of the Armenian genocide and of the Holocaust* (Londra, 1992). **2**. Din notele amiralului Canaris, 22 august 1939, citat de L. P. Lochner, *What about Germany?* (New York, 1942), 2. Pasajul este uneori citat greşit ca fiind o referire la Soluţia Finală. Cu mulţumiri doctorului Mark Levene. **3**. R. Lemkin, *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (New York, 1944). Vezi şi „Genocide", *Encyclopaedia Judaica* (Ierusalim, 1971), vol. 7, 410.

GENUG 1. După G. Brandreth, *Famous Last Words and Tombstone Humor* (New York, 1989).

GESANG 1. Martin Luther, „Ein' feste Burg ist unser Gott", în *Der ewige Brunnen: ein Handbuch deutscher Dichtung* (München, 1979), 971; vezi şi F. Blume, *Protestant Church Music: a history* (Londra, 1975). **2**. Tradus de Thomas Carlyle, *The English Hymnal with Tunes* (Oxford, 1933), nr. 362. **3**. Thrasybilos Georgiades, „The German Language and Music", în *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 49–58. **4**. „Tallis's Canon", formă prescurtată a unei melodii de Thomas Tallis (1505–85) din *Psalter* (1621) a lui T. Ravenscroft, scris Thomas Ken (1637–1710). Vezi M. Baughen (editor), *Hymns for Today's Church* (Londra, 1982), nr. 274. Vezi şi E. H. Fellowes, *English Cathedral Music* (Londra, ediţia a 5-a, 1969).

ĠGANTIJA 1. J. D. Evans, *Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands* (Londra, 1971). **2**. B. Blouet, *The Story of Malta*, ediţia a 3-a (Londra, 1981).

GHETOU 1. „Ghetto", în *Encyclopaedia Judaica* (Ierusalim, 1970), vii. 542–546. **2**. Gershon Hundert, *Jews in a Polish Private Town: The Case of Eighteenth Century Opatów* (Baltimore, 1992).

GONCALVEZ 1. B. Davidson, *Black Mother* (Boston, 1961); ediţie revizuită *The African Slave Trade* (Boston, 1980), 53–54. **2**. Ibid. 55. **3**. Ibid. 67–9, 101–3. **4**. Ibid. 163. **5**. „How Many?", ibid. 95–101.

PAS DE GÂSCĂ 1. Vezi P. J. Haythornthwaite, *Frederick the Great's Army* (Londra, 1991); şi Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945* (Oxford, 1955).

GOTHA 1. E. Scheeben, *Ernst II: Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha* (Frankfurt, 1987); J. Van der Kirstie, *Dearest Affie: Alfred, Duke of Edinburgh and Duke of Saxe-Coburg and Gotha, 1840–1900* (Gloucester, 1984). **2**. R. R. James, *Albert, Prince Consort: A Biography* (Londra, 1985); S. Weintraub, *Victoria: A Biography of a Queen* (Londra, 1988); T. Aranson, *Heart of a Queen: Queen Victoria's Romantic Attachments* (Londra, 1991). **3**. A. S. Gould Lee, *The Royal House of Greece* (Londra, 1948). **4**. Brian Connell, *Manifest Destiny: A Study in Five Profiles of... the Mountbatten Family* (Londra, 1953); M. Kerr, *Admiral Louis of Battenberg* (Londra, 1934); R. Hough, *Louis and Victoria* (Londra, 1974). **5**. *Polski Slownik Biograficzny* (Wroclaw, 1960–1961), ix, „Hauke". **6**. Anthony, Lord Lambton, *The Mountbattens* (Londra, 1989). **7**. Richard Tomlinson, „Trying to be Useful", *Independent on*

Sunday, 19 iunie 1994; extrase din *Divine Right: The Inglorious Survival of British Royalty* (Londra, 1994).

GOTIC 1. J. Ruskin, *The Nature of Gothic* (1892; retipărită, Portland, Oregon, 1975), 5. **2.** Vezi A. Saint, „Building in the Holy Town", *TLS*, 9–15 martie 1990, recenzie la A. Erlande-Brandenburg, *La Cathédrale* (Paris) şi R. Recht (editor), *Les Bâtisseurs des cathédrales goth-iques* (Strasbourg, 1989).

GOTTHARD 1. Ian Robertson, *Switzerland*, Blue Guide (Londra, 1989), 230, 304–305. **2.** Monumentul Suvorov. Vizită personală.

GRECO 1. David Holton (editor), *Literature and Society in Renaissance Crete* (Cambridge, 1991); A. Embiricos, *La Renaissance Crétoise*, 2 vol. (Paris, 1960–1967). **2.** C. T. Dimaras, *A History of Modern Greek Literature* (Londra, 1972).

GRILLENSTEIN 1. R. Sieder şi M. Mitterauer, „The Reconstruction of the Family Life Course: Theoretical Problems and Empirical Results", în R. Wall *et al.* (editori), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 309–345.

GROSSENMEER 1. Peter Laslett, „Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", în R. Wall *et al.* (editori), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **2.** Peter Laslett, „Introduction: The History of the Family", în Laslett şi Richard Wall (editori), *Household and Family in Past Times: Comparative Studies in Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries* (Cambridge, 1972). **3.** J. Valynseele, *La Généalogie: histoire et pratique* (Paris, 1991). Vezi şi Societatea Genealogică a Bisericii lui Iisus Christos a Sfinţilor din Zilele din Urmă, *Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection ...* (Salt Lake City, 1978–1983).

GROTE MARKT 1. Jacques Darras, 1989 Reith Lectures, 1, „The Time Traveller", from *Beyond the Tunnel of History* (BBC Radio 4), *Listener*, 23 noiembrie. 1989. **2.** Reith Lectures, 2, „The Golden Fleece", *Listener*, 30 Nov. 1989.

GHERILĂ 1. Robert Moss, *Urban Guerrillas: the new face of political terrorism* (Londra, 1972). **2.** A. Racineux, „Les Chouans: une armée de l'ombre", *Historama*, nr. 89, iulie 1989,12–19.

GHILOTINĂ 1. După Martin Manser, *Dictionary of Eponyms* (Londra, 1988), 120.

HANSA 1. T. Lindner, *Die deutsche Hanse: ihre Geschichte*, ediţia a 4-a (Leipzig, 1911); Hugo Yrwing, *Visby: hansestad pae Gotland* (Stockholm, 1986). **2.** Fritz Grotemeyer, „Warenzug hansischer Kaufleute" (1942), în *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellungskatalog des Museums für Hamburgische Geschichte*, Bd 2 (Hamburg, 1989), 623; şi Carsten Prange, *Auf zur Reise durch Hamburgs Geschichte—A Journey through Hamburg's History* (Hamburg, 1990).

RECOLTĂ 1. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (Londra, 1986), 3. **2.** Ibid. cap. 16, „The Death Roll". **3.** Vasily Grossman, *Forever Flowing* (New York, 1972), citat de Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 286. **4.** S. J. Taylor, *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times' Man in Moscow* (Oxford, 1990). **5.** Conquest, *The Harvest of Sorrow*, cap. 17, „The Record of the West". **6.** Ibid.'Preface", 1.

URĂ 1. G. Bell, *Archbishop Davidson* (Londra, 1935), ii. 756–770. **2**. K. Slack, *George Bell, 1883–1958* (Londra, 1972). **3**. În G. Bell, *The Church and Humanity* (London, 1946), cap. 22, „God Above Nation", 201–210. **4**. Ibid. 22–31. **5**. Ibid. cap. 14, „Obliteration Bombing". Vezi şi M. Czesany, *Allierten Bombenterror: der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas, 1940–5* (Leoni, 1987). **6**. D. Bonhoffer, *Letters and Papers from Prison*, E. Bethge, editor (New York, 1967), citat de Slack, *George Bell*, 97. **7**. Bell, *The Church and Humanity*, cap. 19, „Christianity and the European Heritage", 177–182.

HEJNAI 1. Cu mulţumiri profesorului Jacek Woźniakowski, istoric de artă şi, în 1991, primar general al Cracoviei. **2**. Gaspard de Marval, *Le Guet de la cathédrale*, postfaţă de Oliver Freeman (Chapelle-sur-Moudon, 1992).

HEPTANESOS 1. W. H. Zawadzki, *Man of Honour: A. Czartoryski, Statesman of Russia and Poland* (Oxford, 1993). **2**. „Great Britain and the Ionian Islands, 1848–51: A Case of Bad Publicity", *European History Quarterly*, 17(2) (1987), 131–144.

HERMANN 1. Vezi George Mosse, *The Nationalisation of the Masses: political symbolism and mass movements in Germany* (Itaca, 1991). **2**. Profesor Rees Davies din Aberystwyth scrie: „Povestea de la monument[ul Beddgelert] aparţine anilor 1790... "Inventatorul" David Pritchard era emigrat în zonă – fără îndoială căuta să atragă mai mulţi vizitatori în această parte sălbatică a Ţării Galilor. Cred că el era cârciumarul. Era o poveste tipică romantismului, Ossiană, Iolo Morganwg..."; scrisoare privată, 16 mai 1994.

HEXEN 1. Hugh Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Century* (Londra, 1990), 84. **2**. Ibid. **3**. *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), citat de B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce XXVII i XVIII wiekach* (Łódź, 1952). Conform estimărilor recente, numărul total de victime a fost de cca 50.000.

HOLISM 1. *Das Buch von der Gebürung* (c.1520), 3.3; în *Paracelsus: Essential Readings*, selecţionate şi traduse de Nicholas Goodrick-Clarke (Wellingborough, 1990), 59.

HOSSBACH 1. „The Hossbach Memorandum", în *Documents on German Foreign Policy 1916–45* (Londra, 1949), ser. D, i. 29–30. **2**. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1963), 168–172. **3**. T. W. Mason, în E. M. Robertson (editor), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1971), 114. Vezi şi F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States* (Cambridge, 1963), mai ales 328–334.

ISTERIE 1. Citat de Mary K. Lefkowitz în „The Wandering Womb", *Heroines and Hysterics* (Londra, 1981), 15–16. Vezi şi L. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science* (Oxford, 1994)1. **2**. Lefkowitz, „The Wandering Womb", 12. **3**. E. Shorter, *A History of Women's Bodies* (Londra, 1982).

IKON 1. Vezi J. Baggley, *Doors of Perception: Icons and their spiritual significance* (Londra, 1987). **2**. Vezi N. P. Kondrakov, „Iconography of the Boguroditsa", în *The Russian Icon* (Oxford, 1927). **3**. G. Ramos-Poquí, *The Technique of Icon Painting* (Tunbridge Wells, 1990). **4**. Stefania Hnatenko, *Treasures of Early Ukrainian Art: Religious Art of the 16–18th Centuries* (Muzeul Ucrainean) (New York, 1959); S.

Hordynsky, *The Ukrainian Ikon from the XII to the XVIII centuries* (Toronto, 1973). **5.** Suzanne Martinet, *La Sainte-Face de Laon et son histoire* (Laon, 1988). **6.** Maxim Gorky, *Childhood* (Penguin Classics, Londra, 1966), pp. 61–64.

ILIRIA 1. Vezi D. Gelt, *The Slovenians from the Earliest Times* (Victoria, 1983); E. M. Despalatović, I. *Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1973); J. Punk *et al, A Brief History of Slovenia* (Ljubljana, 1994); S. Gazi, *A History of Croatia* (New York, 1973); R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (New York, 1911); J. Pogonowski, *Iliryzm i Siowianszczyzna* (Liov, 1924).

ILLYRICUM 1. Vezi J. Wilkes, *The Illyrians* (Oxford, 1992); şi „The Provinces of the Empire", T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 118–166.

IMPRESSION 1. Herman Wechsler, *Lives of Famous French Painters* (New York, 1962), 103–108. **2.** Ibid. 16.

INDEX 1. N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), 207–213. **2.** Vezi J. Vernaud şi A. Bennett, *An Index to INDEX ON CENSORSHIP, 1972–88* (Londra, 1989). **3.** *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967).

INFANTĂ 1. Citat de Philippe Ariés, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Londra, 1979), 15. **2.** Prado, Madrid: Coello, *The Infanta Isabella* (1579), Cat. 1137; Velasquez, *The Infanta Margherita of Austria* (1659), Cat. 1192. Vezi S. N. Orso, *Velazquez, los Barrochos, and Painting in the Court of Philip IV* (Cambridge, 1993). **3.** Aries, *Centuries of Childhood*, cap. 5, „From Immodesty to Innocence".

INQUISITIO 1. Vezi F. E. Dostoievski, *The Brothers Karamazov* (1880) tradus de D. Magarshack (Harmondsworth, 1958); şi *The Grand Inquisitor*, tradus de S. Koteliansky, introducere de D. H. Lawrence (Londra, 1935). **2.** Vezi Eduard Wasioiek, *Dostoyevsky: the major fiction* (Boston, 1964); Judith Gunn, *Dostoyevsky: dreamer and prophet* (Oxford, 1990); J. Frank, *Dostoyevsky* (Princeton, 1979–), **3.** vol.; W. J. Leatherbarrow, *Dostoyevsky: The Brothers Karamazov* (Cambridge, 1992). **3.** Citat de A. B. Gibson, *The Religion of Dostoyevsky* (Londra, 1973), 187. **4.** Citat de Gunn, op. cit. **5.** Ioan 12:24.

IONA 1. Ellen Murray, *Peace and Adventure: The Story of Iona* (Glasgow, 1987). Vezi şi T. O. Clancy, G. Marcus, *Iona: the Earliest Poetry of a Celtic Monastery* (Edinburgh, 1995).

JACQUARD 1. Vezi S. Augarten, *Bit by Bit: An Illustrated History of Computers* (Londra, 1984).

BLUGI 1. Vezi Joanna Brogden, „Strauss, Levi", în *Fontana Biographical Companion to Modern Thought* (Londra, 1983), 734.

KALEVALA 1. Mulţumiri speciale profesorului M. A. Branch. Vezi şi F. J. Oinas, *Studies in Finnic folklore: homage to the Kalevala* (Mănţă, 1985).

KATYŃ 1. NKVD către tovarăşul Stalin, 5 martie 1940, nr 794/5, Comitetul Central al Arhivelor CPSU. Document difuzat de preşedintele Elţîn, şi publicat în *Gazeta wyborcza* (Varşovia), nr 243 (1016), 15 octombrie 1992. **2.** Vezi J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–45* (Princeton, 1979); R. Lukas, *The Forgotten Holocaust* (Lexington, Kentycky, 1986). **3.** Conversaţie cu Stalin la Kremlin, 14 noiembrie 1941. S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Despatches*

from Russia (Londra, 1963), 112–143. **4**. Studiile detaliate care sintetizează cazul înaintea mărturisirii de vinovăţie din partea Moscovei includeau *The Crime of Katyń: Facts and Documents* (Polish Cultural Foundation, 1948), tradus (Londra, 1965); J. Mackiewicz, *The Katyn Wood Murders* (Londra, 1951); J. Czapski, *The Inhuman Land* (Londra, 1951); J. K. Zawodny, *Death in the Forest: The story of the Katyn Forest Massacre* (Notre Dame, 1962); Louis Fitzgibbon, *Katyn: Crime without parallel* (Londra, 1971); *Despatches of Sir Owen O'Malley to the British Government* (Londra, 1972); M. Dabrowski (editor), *KATYN, 1940–1990: Documentary Exhibition Commemorating the Fiftieth Anniversary* (Institutul Polonez şi Muzeul Sikorski, Londra, 1990). **5**. Philip C. Bell, „The Katyn Graves Revealed" în *John Bull and the Bear: British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941–5* (Londra, 1990). Vezi şi C. S. şi S. A. Garrett, „Death and Politics: The Katyn Forest Massacre and American Foreign Policy", *East European Quarterly*, 20/4, ianuarie 1987, 429–446. **6**. Comunicat în *The Times*, 10 iunie 1995. **7**. Nicholas Bethell, „The Cold Killers of Kalinin", *Observer*, 6 octombrie 1991. Studii ulterioare publicate după mărturisirea sovietică de vinovăţie includ: Allen Paul, *Katyń: the Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (New York, 1991), şi Vladimir Abarinov, *The Murderers of Katyn*, tradus din rusă (Hippocrene, New York, 1993). **8**. Vezi publicaţia ilegală a lui J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia* (Varşovia, 1983). **9**. *The Black Book of Polish Censorship* (Directivele cenzurii statului polonez pentru 1976) (Londra, 1977). **10**. A. Moszyński (editor), *Lista Katyńska* (The Katyn List) (Londra, 1977). **11**. Vezi Ewa Haraszti Taylor, *A Life with Alan* (Londra, 1987), 221.

KEELHAUL 1. Denis Hills, *Tyrants and Mountains: a Reckless Life* (Londra, 1992), 103-108. **2**. Ibid. 120–124. Hills a fost recompensat find caricaturizat în romanul *Exodus* al lui Leon Uris şi în filmul Hollywoodian de mai târziu bazat pe acest incident, despre omul care a încercat să *oprească* nava să înalţe pânzele. **3**. Ibid. 130. **4**. Ibid. 136. **5**. Ibid. 137–40. **6**. Vezi Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia, 1944–47* (Londra, 1974); Nikolai Tolstoi, *Victims of Yalta* (Londra, 1978); Nikolai Tolstoi, *The Minister and the Massacres* (London, 1986). **7**. A. Cowgill, T. Brimelow, C. Booker, *The Repatriation from Austria in 1945: the Report of an Enquiry*, 2 vol. (Londra, 1990); recenzat de J. Jolliffe, „The Riviera of Hades", *Spectator*, 20 octombrie 1990; D. Johnson, „Macmillan: a vindication that came too late", *The Times*, 19 octombrie 1990; R. Harris, „Here's a way out for every war criminal", *Sunday Times*, 21 octombrie 1990.

KHAZARIA 1. Citat de O. Pritsak, „The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), 271; şi în Pritsak, *Studies in Mediaeval Eurasian History* (Londra, 1981). **2**. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage* (Londra, 1976).

KONARMYA 1. I. Babel', *Konarmiya* (Moscova, 1928), 5. a. N. Davies, „Izaak Babel"s "Konarmiya" Stories, and the Polish-Soviet War', *Modern Language Review*, 67 (1972), 845–857. **3**. K. M. Murray, *Wings over Poland* (New York, 1932).

KONOPIŠTE 1. Contele Carlo Sforza, „The Man Who Might Have Saved Austria", în *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930), 32–43. **2**. Ibid. 27. **3**. Ibid. 20.

KRAL 1. Vezi H. Spanke, *Deutsche und französische Dichtung des Mittelalters* (Stuttgart, 1943). **2**. W. Kootz, *Frankfurt: City Guide* (Frankfurt, n.d.), 9–12.

LANGEMARCK 1. John Keegan, „When the guns fell silent: the Belgian battlefield where the seeds of German revenge were sown", *Daily Telegraph*, 11 noiembrie 1988. Acea zonă a morții conține un număr asemănător cu acela al soldaților americani morți în războiul din Vietnam. (Vezi Anexa III, p. 1326.)

LAUSSEL 1. Monica Sjoo și Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother: Rediscovering the Religion of the Earth* (San Francisco, 1987), 84. Despre religia din Epoca de Piatră, vezi G. Rachel Levy, *The Gate of Horn* (Londra, 1948). **2**. R. Graves, *White Goddess: a Historical Grammar of Poetic Myth* (Londra, 1966); și *The Greek Myths* (Londra, 1955), 2 vol. **3**. Neal Ascherson, *Black Sea* (1995), 111–117. **4**. W. I. Thompson, *The Time Falling Bodies Take to Light Mythologies, Sexuality and the Origins of Culture* (New York, 1981), 102; citat de Sjoo și Mor, op. cit. 79. **5**. Vezi Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (Centre for Partnership Studies, Pacific Grove, California) (New York, 1988).

LEONARDO 1. Jean Mathé, *Leonardo's Inventions* (Geneva, 1980). **2**. După D. Wallechinsky *et al, The Book of Lists* (New York, 1977), și C. M. Cox, *Genetic Studies of Geniuses* (Stanford, California, 1926).

LEPRĂ 1. Citat de S. N. Brody, *The Disease of the Soul: Leprosy in Mediaeval Literature* (Itaca, New York, 1974), 80–81. **2**. Ibid. 66–7. **3**. *Chronicle of Lanercost*, citat de R. M. Clay, *Mediaeval Hospitab of England* (Londra, 1909), 56. **4**. Eilhart, L 4276–4279, citat de Brody, 180. **5**. James A. Michener, *Hawaii* (New York, 1959).

LESBIANISM 1. Judith C. Brown, *Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (New York, 1985). **2**. Lillian Faderman, în Signs: *A Journal of Women in Culture and Society*, 12(3) (Spring 1987), 576.

LETTLAND 1. A. Silgailis, *Latvian Legion* (San José, California, 1986). **2**. După ibid. 245–250.

LEX 1. H. F. Jolowicz, *The Roman Foundations of Modern Law* (Oxford, 1957); A. D. E. Lewis (editor), *The Roman Law Tradition* (Cambridge, 1994).

LIETUVA 1. H. H. Bender, *A Lithuanian Etymological Index* (Princeton, New Jersey, 1921), 5. **2**. V. Ambrazas *et al, Grammatyka litovskogo yazika* (Vilnius, 1985), 5. **3**. Vezi J. Biddulph, *Lithuanian: A Beginning* (Pontypridd, 1991).

LILI 1. R. Lax și F. Smith, *Great Song Thesaurus*, ediția a 2-a (Oxford, 1985). **2**. Hans Leip, „Lili Marleen", în *Der ewige Brunnen: ein Hausbuch deutscher Dichtung* editor L. Reiners (München, 1979), 502. Titlul original în engleză: *„My Lili of the Lamplight.* Vezi „The Saga of Lilli Marlene". **3**. *Les Feuilles Mortes* (Autumn Leaves); scris de J. Prévert, compus de J. Kosma, versuri în engleză de Johnny Mercer. **4**. *Podmoskovnye Vechera* (Moscow Nights), C.1958; scris de M. Matusovsky, compus de V. Solovyov-Sedi; C. V. James (ed.), *Russian Song-Book* (Oxford, 1962), i. 31.

LLANFAIR 1. Melville Richards, „Ecclesiastical and Secular in Mediaeval Welsh Settlement", *Studia Céltica*, 3 (1968), 9–19. Despre istorie velșă vezi John Davies, *Hones Cymru* (1990). tradus ca *A History of Wales* (Londra, 1993). **2**. Ward Lock's *North Wales* (Northern Section), ediția a 14-a (Londra, n.d. c.1948), 193. Numele

combină şi îmbunătăţeşte numele autentice a trei sate velşe: LLANFAIR PWLLGWYNGYLL şi LLANDYSILIO (Anglesey) şi LLANDYSILIOGOGO (Cardiganshire). Scrisoare de la Profesorul Rees Davies din Aberystwyth, 16 mai 1994.

LLOYD'S 1. A. Brown, *Hazard Unlimited: From Ships to Satellites: 300 years of Lloyd's of London* (Colchester, 1987). **2**. Edmund Halley, în *Mortality in Pre-industrial Times: The Contemporary Verdict: Edmund Halley et al., f* H. Cassedy, editor (Farnborough, 1973); şi R. Schofield *et al*, editori, *The Decline of Mortality in Europe* (Oxford, 1991).

PRADĂ DE RĂZBOI 1. „Am avut odată, două statui minunate, o femeie şi un bărbat, ambii atât de perfecţi, încât li se puteau vedea venele. Au fost furate când Poros a fost distrus şi nişte soldaţi urmau să le vândă europenilor din Argos... Dar i-am tras deoparte pe soldaţi şi am discutat cu ei. "Chiar dacă vi se oferă zece mii de taleri, nu ar trebui să permiteţi ca aceste statui să părăsească patria noastră. Noi pentru asta am luptat."' După H. A. Lidderdale, editor, *The Memoirs of General Makriyannis* (Oxford, 1966). **2**. W. St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (Oxford, 1967); C. Hitchens *et al, The Elgin Marbles: should they be returned to Greece?* (Londra, 1987). **3**. Charles de Jaeger, *The Linz File: Hitler's Plunder of Europe's Art* (Toronto, 1981); Lynn Nicholas, *The Rape of Europe* (Londra, 1994). **4**. M. Bailey, „Nazi Art Loot Discovered in Russia", *Observer*, 24 martie 1991. **5**. Wm. H. Honan, „New Facts and Lawsuits in the tale of art thefts from German Church", „Stolen Treasure" and „Inventory in Texas Case Turns up New Works", *New York Times*, 25 iunie, 30 iunie, 10 septembrie 1990. **6**. E. Aleksandrov, Z. Stankov, *The international legal protection of cultural property* (Sofia, 1979); Australian Association of Humanities, *Who Owns the Past? a Symposium* (Melbourne, 1985); B. Walter, *Rueckfuehrung von Kulturgut in internationalen Recht* (Bremen, 1988); J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures* (Cambridge, 1989).

LUDI 1. Vezi D. P. Mannix, *Those About to Die* (Londra, 1960). **2**. Ibid. 29. **3**. Din *English Prayer Book* (1662).

LUGDUNUM 1. A. Pelletier, *Histoire de Lyon: Des origines à nos jours* (Roanne, 1990). **2**. F. Braudel, *The Identity of France*, i, *History and Environment* (New York, 1988), 288–291. **3**. Paul Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, pt. 1 din E. Lavisse, *Histoire de la France* (Paris, 1911), i. 8.

ŁYCZAKOW 1. Vezi S. S. Nicieja, *Cmentarz Obroriców Lwowa* (Wroclaw, 1990).

MADONNA 1. José Maria de Sagarra, *The Monserrat* (Barcelona, 1959). **2**. S. Z. Jabloński, *Jasna Góra: oérodek kultu maryjnego* (Lubin, 1984); Z. Rózanów *et al, The Cultural Heritage of Jasna Gora* (Varşovia, 1974). **3**. J. Brun, *Rocamadour: historique, description, excursions* (Saint-Cere, Lot, 1927). **4**. Guide Michelin, *Auvergne* (Clermont, 1980), 87. **5**. Cu recunoaştere lui Alex Boyd. **6**. Marina Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (Londra, 1976).

MAGIE 1. H. S. Cronin, „The Twelve Conclusions of the Lollards", *English Historical Review*, 22 (1907), 298, citat de Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*

(Londra, 1971), 58. **2**. Ibid. 485–490. **3**. Vezi David Cannadine, *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Cambridge, 1987).

MAKEDON 1. M. Andronikos, *Verginia: The Royal Tombs* (Atena, 1984). **2**. E. Kofos, „National Heritage and National Identity in 19th and 20th Century Macedonia", *European History Quarterly*, 19 (2) (1989), 229–268. **3**. „Writers Campaign for Greek Scholar", *Independent*, 13 mai 1994.

MALET 1. Godfrey LeMay, „The Conspiracy of General Malet", în P. Quennell (editor), *Diversions of History* (Londra, 1954), 52–68.

PIAŢĂ 1. Vezi R. J. Heilbroner, „The Wonderful World of Adam Smith", în *The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*, ediţia a 6-a (Londra, 1991), 42–74. **2**. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

MARSTON 1. Sir G. N. Clark, „Marston", în *The Victoria History of the County of Oxford*, v, editor Mary D. Lobel (Oxford, 1957), 214–221. **2**. Jennifer Sherwood and Nikolaus Pevsner, *The Buildings of England: Oxfordshire* (Londra, 1974), 699–700. Vezi şi J. Sherwood and J. Piper, *A Guide to the Churches of Oxfordshire* (Oxford, 1989). **3**. W. E. Tate, *The Parish Chest: A Study of the Records of Parochial Administration in England* (Chichester, 1983). **4**. Din „Elegy in a Country Churchyard" (1750), de Thomas Gray, scrisă la Stoke Poges, Buckinghamshire.

MASON 1. Vezi F. L. Pick and C. N. Knight, *A Pocket History of Freemasonry*, ediţie revizuită (Londra, 1992); also Stephen Knight, *The Brotherhood: The Secret World of the Freemasons* (Londra, 1984); J. J. Robinson, *Bom in Blood: The Lost Secrets of Freemasonry* (Londra, 1990). **2**. Ibid. 45. **3**. Knight, capitolele 1 şi 2, „Origins" and „Metamorphosis", 15–24. **4**. Vezi Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment* (Londra, 1981).

MASSILIA 1. Marcel Pagnol, *Marius* (Paris, 1946), 11. vi. **2**. J.-L. Bonillo, *Marseille: ville et port* (Marsilia, 1992).

MATRIMONIO 1. D. B. Rheubottom,' „Sisters First": Betrothal Order and Age at Marriage in Mediaeval Ragusa", *Journal of Family History*, 13 (1988), 359 ff. **2**. F. W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State* (Londra, 1972); Z. Zlatar, *Between the Double Eagle and the. Crescent: The Republic of Ragusa and the Origins of the Eastern Question* (Boulder, Colorado, 1992). **3**. J. Haynal (1965); discutat de P. Laslett, „Family and Household as Work Group and Kin Group", în P. Wall *et al.* (editori), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **4**. Vezi D. Herlihy, *Mediaeval Households* (Cambridge, Massachusetts, 1985). **5**. „When Beauty Is Destroyed, God suffers", *Financial Times*, 10 februarie 1992.

MAUVE 1. *An Outline of the Chemistry and Technology of the Dyestuffs Industry* (ICI Dyestuffs Division) (Londra, 1968), 10. **2**. Ibid. p. 7. **3**. „The Amazing Chemistry of Colour", *Crosslink* (Newbury), vol. 2, nl. 1 (1990), 4-6. **4**. *The Bayer Tapestry: An Unfolding History from 1863* (Newbury, n.d.); *100 Years Research and Progress: Bayer Pharma 1988* (Bayer AG) (Leverkusen, 1988), p. 4. **5**. D. W. F. Hardie şi J. D. Pratt, *A History of the Modern British Chemical Industry* (Pergamon, Oxford, 1966), pp. 68–70.

MENOCCHI 1. Încercuind Cornişa Trufiei în Purgatoriu, Virgil se întoarce către Dante: *O superbi cristiani!...*; *Purgatorio*, x. 121–6. **2**. Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Londra, 1982), 57.

MERCANTE 1. Iris Margaret Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini* (Londra, 1957), 336–338. **2**. Vezi F. Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milano, 1928). **3**. Usance se referea la intervalul obişnuit dintre livrare şi plată. Între Florenţa şi Barcelona era de douăzeci de zile. **4**. Dosar 1145; Origo, *The Merchant of Prato*, 146–147. **5**. Francesco către Margherita, 5 aprilie 1395; Dosar 1089; Origo, *The Merchant of Prato*, 136. **6**. Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism* (Baltimore, 1979)1 57. **7**. Ibid. cap. 2, „The Market Economy and Capitalism".

METRYKA 1. Vezi A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich* (Toruruń, 1982); R. C. Lewandowski, *Guide to the Polish Libraries and Archives* (Boulder, Colorado, 1974) **2**. Patricia Grimsted, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania* (Cambridge, Massachusetts, 1986); şi *Handbook for Archival Research in the USSR* (Washington, DC, 1989). **3**. A. E. P. Zaleski, „Some New Archival Sources for the Study of Recent Polish History", teză MA (SSEES, Universitatea din Londra, 1994), 5–6.

MEZQUITA 1. Rafael Castejón, *La Mezquita Aljama de Cordoba* (Madrid, n.d.). **2**. Adam Hopkins, „Of Castles and Castanets", *The independent on Sunday*, 16 mai 1993.

MICROB 1. Z. Swięch, *Klątwy, Microby i Uczeni*(Varşovia, 1989).

MIR 1. F. Sulimirski *et al, Stownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (Varşovia, 1885), 485–488. **2**. Vezi şi „Mir" în Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolity* (Varşovia, 1991). **3**. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, xii.

MISSA 1. Thrasybulos Georgiades, *Musik und Sprache* (1974), tradus ca *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 7. Vezi şi J. Harper, *The Forms and Orders of the Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford, 1991). **2**. W. Mellers, *Romanticism and the Twentieth Century {Man and His Music, pt.* iv), ediţie revizuită (Londra, 1988), 1011.

MOARTE 1. Vezi M. V. Riccardo, *Vampires Unearthed: The Vampire and Dracula Bibliography*... (New York, 1983). **2**. Cu mulţumiri Rebeccăi Haynes, „Vampirism, the Cult of Death and the Romanian Legionary Movement", lucrare de seminar prezentată la SSEES, Universitatea din Londra, 10 iunie 1993. Vezi Z. Barbu, „Rumania", în S. J. Woolf (editor), *European Fascism* (Londra, 1968), 146–166; şi C. Z. Codreanu, *For My Legionaries* (Madrid, 1977).

MOLDOVA 1. Aleksei Vasilev, *Vorbeau despre noi în Pravda* (1951), ulei pe pânză 99 x 156 cm, în M. C. Down *et al, Soviet Socialist Realist Painting 1930S-1960S*, pl. 28 (Catalogul expoziţiei „Ingineri ai sufletului uman", Muzeul de Artă Modernă Oxford, ianuarie–martie 1992).

MAIMUŢĂ 1. William Irvine, *Apes, Angels and Victorians: The Story of Darwin, Huxley and Evolution* (New York, 1955), capitolul i. **2**. F. Galton, *Hereditary Genius:*

an Inquiry into its laws and consequences, ediția a 2-a (Londra, 1892; retipărită în 1950), pp. 325 ff. **3**. Irvine, p. 280. **4**. D. W. Forrest, *Francis Galton: the Life and Work of a Victorian Genius* (Londra, 1974).

MONTAILLOU 1. E. Le Roy Ladurie, *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294–1324*, tradus de B. Bray (Londra, 1980), 276. **2**. Ibid. 212.

MORES 1. Norbert Elias, *über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basle, 1939), i; tradus ca *The History of Manners* (Oxford, 1978), 68 if. **2**. Ibid. cap. 2, vii, „On Spitting". **3**. Ibid. 129. **4**. Ibid. 85–162. **5**. Ibid.

MUZICĂ 1. După A. Isacs și E. Martin (editori), *Dictionary of Music* (Londra, 1982), 247–248 (mod), 337–338 (scală).

MURANO 1. L. Zechin, *Vetro e vetrai di Murano: studi sulla storia del vetro* (Veneția, 1987); și M. Dekówna, *Szklo w Europie wczeŚnoŚredniowiecznej* (Wroclaw, 1980).

NEZ 1. Desmond Morris *et al, Gestures: Their Origins and Distribution*, „The Nose Thumb" (Londra, 1979), cercetare limitată la Europa Occidentală, 25–42. **2**. Vezi J. Bremmer și H. Roodenburg (editori), *A Cultural History of Gesture* (Oxford, 1993).

NIBELUNG 1. W. Huber, *Aufder Suche nach den Nibelungen* (Gütersloh, 1981), 20. **2**. H. și M. Garland, *The Oxford Companion to German Literature*, ediția a 2-a (Oxford, 1986), 664–7.

NIKOPOLIS 1. Vezi Barbara Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century* (Londra, 1978).

NOBEL 1. E. Bergengen, *Alfred Nobel: the Man and his Work* (Londra, 1962); N. K. Stahle, *Alfred Nobel and the Nobel Prizes* (Stockholm, 1986).

NOMEN 1. James Gow, *A Companion to School Classics* (Londra, 1888), 166 ff. **2**. Neal Ascherson, „Do me a favour, forget my name ...", the *Independent on Sunday*, 4 septembrie 1994. **3**. Vezi *Pamiętniki Filipka*, editor W. Zambrzycki (Varșovia, 1957), 115 ff.; citat de Norman Davies, *Heart of Europe*, 245–247.

NOMISMA 1. E. Junge, World *Coin Encyclopaedia* (Londra, 1984), 15. **2**. Vezi Jean Babelon, *La Numismatique antique* (Paris, 1949).

NORGE 1. Vezi G. Opstad *et al, Norway* (Londra, 1991).

NOSTRADAMUS 1. Nostradamus, Profeții i. 35. Vezi E. Cheetham, *The Prophecies of Nostradamus* (Londra, 1973). **2**. Profeții x. 39.**3**. Ibid. i. 3.**4**. Ibid. i. 63.

NOVGOROD 1. F. M. Thompson, *Novgorod the Great: Excavations at the Mediaeval City* (Londra, 1967), 58. Vezi și M. Brisbane (editor), *The Archaeology of Novgorod, Russia: Recent Results from the Town and Its Hinterland* (Lincoln, 1992). **2**. Ibid. 63. **3**. Despre distrugerea orașului Novgorod și măcelărirea celor 60.000 de cetățeni vezi I. Grey, *Ivan the Terrible* (Londra, 1964), 178–182.

NOYADES 1. See J. Brooman, *The Reign of Terror in France: Jean-Baptiste Carrier and the Drownings at Nantes* (York, 1986). **2**. Vezi Jan Karski, *The Secret State* (Londra, 1944). **3**. R' Hilberg, „Origins of the Killing Centers", *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), 221–238. **4**. J. C. Pressac, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers* (New York, 1989). **5**. Parafrazare din *International Military Tribunal* (Nürenberg, 1946), viii. 324–329. **6**. Lyubo Boban,

„Jasenovac and the Manipulation of History", *East European Politics and Societies*, 4 (1990), 580–593.

OEDIP 1. Betty Radice, *Who's who in the Ancient World: a Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics* (Londra, 1973), „Oedipus", pp. 177–178.

OMPHALOS 1. F. Poulsen, *Delphi* (Londra, 1920), 29. **2**. See H. W. Parke, *The Greek Oracles* (Londra, 1967), „Delphic Procedure", 72–81. **3**. H. W. Parke şi D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford, 1956). Vol. ii, *The Oracular Responses*, conţine un studiu complet şi critic al tuturor rostirilor de oracol cunoscute, care, însă, nu sunt traduse din limba greacă. **4**. Parke, *The Greek Oracles*, 34.

OPERĂ 1. *New Grove's Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie (Londra, 1992), xii. 514–534. Vezi şi R. Parker (editor), *The Oxford Illustrated History of Opera* (Oxford, 1994).

ORANIA 1. Françoise Gasparri, *La Principauté d'Orange au Moyen Age* (Paris, 1985). **2**. Vezi C. V. Wedgewood, *William the Silent* (Londra, 1944); Marion Grew, *The House of Orange* (Londra, 1947); H. H. Rowen, *The Princes of Orange: Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988). **3**. Vezi C. Fitzgibbon, *Red Hand: The Ulster Colony* (Londra, 1971); Tony Gray, *The Orange Order* (Londra, 1972).

OXFAM 1. M. Black, *Oxfam: the first 50 years* (Oxford, 1992); F. Jean, *Life, Death, and Aid: theMédecin sans Frontières Report...* (Londra, 1993).

PALAEO 1. D. C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (Londra, 1992); B. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge, 1990); T. J. Brown, *A Palaeographer's View: Selected Writings* (Londra, 1993). **2**. C. Hamilton, *The Hitler Diaries: Fakes That Fooled the World* (Lexington, Kentucky, 1991).

PANTA 1. Vezi Michele d'Avino, *Pompeii prohibited* (Edizioni Procaccini, Napoli, n.d.); M. Grant *et al., Erotic Art in Pompeii: the secret collections of the National Museum of Naples* (Londra, 1975). **2**. „Oh, [al meu] fiu desfrânat, cate femei ai avut?" *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* vol. iv, nr. 5213. **3**. „[În caz că n-ai observat], Ampliatus, Icar te penetrează." ibid. nr. 2375. **4**. „Restituta, jos dă-ţi tunica, te implor, [şi] arată-mi budinca [ta] păroasă", ibid. nr. 3951. **5**. „Plângeţi fetelor, blestemaţi [—]... minunată vulvă, rămas bun... Ampliatus... de atâtea ori... Şi aici mi-am traso...", ibid. nr. 3932. **6**. „Împinge uşor"(ilustrată), ibid. nr. 794. **7**. „Messius n-a avut nimic aici." ibid, (din Casa Amando).

PAPESĂ 1. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), anexă, 329–330; şi J. Morris, *Pope John VIII—An English Woman: Alias Pope Joan* (Londra, 1985).

PAPIRUS 1. Despre Derveni, vezi S. G. Kapsomenon, *Gnomon*, 35 (1963), 222–223; *Archaeoll. Deltion*, 14 (1964), 17–25; şi Eric Turner, *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1980). **2**. E. G. Turner, *Greek Papyri, an introduction* (Oxford, 1968; reptipărită în 1980); *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, ediţia a 2-a 1987).

PARNASSE 1. După Ronald Taylor, *Franz Liszt: Man and Musician* (Londra, 1986), 46.

PASCHA 1. E. A. M. Fry, *Almanacks for Students of English History: being a series of 35 almanacks arranged for every day upon which Easter can fall ... 500–1751 AD*

(OS), 1751–2000 AD (NS) (Londra, 1915). **2.** C. Wesley, „Christ the Lord is Risen Today, *Hymns Ancient and Modern*, ediție revizuită (Londra, 1950), nr. 141.

PETROGRAD 1. R. J. Service, *Lenin: a political life* (Londra, ediția a 2-a 1991). **2.** Vezi Harrison Salisbury, *The 900 Days' Siege of Leningrad* (New York, 1969). **3.** Ruth T. Kamińska, *Mink Coats and Barbed Wire* (Londra, 1979).

PFALZ 1. Vezi Leo Hugot, *Aachen Cathedral: A Guide* (Aachen, 1988); Erich Stepheny, *Aachen Cathedral* (Aachen, 1989).

PHILIBEG 1. Hugh Trevor-Roper, „The Highland Tradition of Scotland", în T. Ranger și E. Hobsbawm (editori), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), 15–42. **2.** Vezi Robert Bain, *The Clans and Tartans of Scotland*, ediția a 5-a (Glasgow, 1976), 164–165. **3.** Ranger and Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, 263–307.

FOTOGRAFIE 1. Brian Coe, *The Birth of Photography: The Story of the Formative Years, 1800–1900* (Londra, 1976).

PICARO 1. Bronislaw Geremek, *Swiat Opery Żebraczej: obraz wtóczęgów i nędzarzy w literaturach XV-XVII wieku* (Lumea cerșetorilor: târfe și cerșetori în literatura secolelor XV-XVII) (Varșovia, 1989); *Poverty: A History* (Oxford, 1994). **2.** Ewa M. Thomson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Literature* (Londra, 1987).

PLOVUM 1. Lynn White Jr., „The Agricultural Revolution in the Early Middle Ages", în *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 39–78, cu note de subsol excelente.

POGROM 1. „Pogrom", în *Encyclopaedia Judaica* (Ierusalim, 1971), xiii. 694–702. **2.** Vezi J. D. Clier, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1991); I. M. Aronson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990). **3.** Norman Davies, „Great Britain and the Polish Jews, 1918–20", *Journal of Contemporary History*, vol. viii/2,1973,119–142.

POTEMKIN 1. J. Dreifuss, *The Romance of Catherine and Potemkin* (Londra, 1938). **2.** Anatoliy Golitsyn, *New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation* (Londra, 1984), 412. **3.** H. Marshall, *Sergei Eisenstein's „Battleship Potemkin"* (New York, 1978).

PRADO 1. F. J. Sanchez Canton, *The Prado* (Londra, 1959), 7. **2.** Vezi *Treasures of a Polish King: Stanislaus August as Patron and Collector* (Catalogul expoziției, Dulwich Picture Gallery, Londra, 1992).

TIPAR 1. S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (Londra, 1955), 23. **2.** Ibid. 177–178. **3.** Vezi Francis Robinson, *Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print*, prelegere inaugurală la Royal Holloway and Bedford New College, Universitatea din Londra, 4 martie 1992.

PROPAGANDĂ 1. J.-M. Domenach, *La Propagande Politique* (Paris, 1955), 55. Vezi și Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973); F. C. Barghoorn, *Soviet Foreign Propaganda* (Princeton, 1964). **2.** Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals* (New York, 1994), 12. **3.** Sidney Hook, *Out of Step* (New York, 1987), 491–496, citat de Koch, 77.

PROSTIBULA 1. J. Rossiaud, *La Prostitution Médiévale*, tradus ca *Medieval Prostitution* (Oxford, 1988); L. L. Otis, *Prostitution in Mediaeval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc* (Chicago, 1989). **2**. L. Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

PUGACEV 1. Vezi Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: the Volga Countryside in Revolution, 1917–21* (Oxford, 1989). **2**. Vezi Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600–1800* (New York, 1972); şi J. Y. Alexander, *Autocratic Government in a national crisis: the imperial Russian government and Pugachev's Revolt, 1773–75* (Bloomington, Indiana, 1961); A. Bodger, *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773–4* (Bloomington, 1988). **3**. E. Hobsbawm, *Primitive Rebels: studies in archaic forms of social movement* (Manchester, 1971); şi R. H. Hilton, *Bondmen made free: mediaeval peasant movements and the English rising of 1381* (Londra, 1973); D. Mitrany, *Marx against the Peasant* (Chapel Hill, 1951). **4**. Theodore Shanin, *Peasants and peasant societies: selected readings* (Oxford, ediţia a 2-a 1987); *Defining peasants: essays concerning rural societies* (Oxford, 1990). **5**. *Journal of Peasant Studies, 1*, nr. 1 (1973–1974), 1–3. **6**. E. Le Roy Ladurie (1969), tradus ca *The French Peasantry, 1450–1660* (Aldershot, 1987). **7**. Y. M. Berce, *Croquants et nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIème au XIXème siècle* (Paris, 1974). **8**. R. Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China* (Londra, 1971). **9**. R. Pillorget, *Les mouvements Insurrectionnaires de Provence entre 1396 et 1795* (Paris, 1975). **10**. L. Sciascia, *La Corda Pazza* (Torino, 1970), 390.

QUAKE 1. T. D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (Londra, 1956); J. Noses, *O terramote de 1755: British Accounts* (Lisabona, 1990).

RELAXATIO 1. Edward Whymper, *The Ascent of the Matterhorn* (1880) (retipărită, Londra, 1987); *Saambling Amongst the Alps*, ediţia a 5-a 1890 (retipărită la Exeter, 1986); vezi şi P. Bernard, *The rush to the Alps: the Evolution of Vacationing in Switzerland* (Boulder, Colorado, 1978). **2**. J. Walvin, *The People's Game: a social history of British football* (Londra, 1975); B. Butler, *The Football League, 1888–1988* (Londra, 1987). **3**. J. Mercier, *Le Football* (Paris, 1971); P. Soar, M. Tyler, *The Story of Football* (Twickenham, 1986).

RENTES 1. E. Le Roy Ladurie, P. Couperie, *Annales*, iulie 1970, tradus ca „Changes in Parisian Rents", în *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 61–78.

RESPONSA 1. Rabinul Ephraim Oshry, *Mi-Maamakkim*, în. i. 11; in Rabbi Dr H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature* (Londra, 1975), pt. 3, „An Anthology of Responsa", pp. 253–353, s. 24, „Adoption". **2**. Aceste exemple parafrazate pot fi luate din *The Echo of the Nazi Holocaust* de Zimmel sau din „Religious Leadership during the Holocaust", lucrare de seminar citită de Rabin Hugo Gryn la SSEES, Universitatea din Londra, 30 aprilie 1992. **3**. *Oshry, Mi-Maamakkim*, l. i. **4**. *The Holocaust: The Victims Accuse. Documents and Testimony on Jewish War Criminals* (Brooklyn, New York, 1977). „Dacă ar exista o pornografie spirituală, atunci asta s-ar încadra în definiţie" (Hugo Gryn). **5**. Vezi Pesach Schindler,. *Hassidic Responses to the Holocaust in the Light of Hassidic Thought* (Hoboken, New Jersey, 1990). **6**. Dr Milejkowski *et al, Recherches cliniques*

sur la famine exécutées dans le ghetto de Varsovie (Varşovia, 1946). **7**. Scrisoare din 9 decembrie 1993 de la Rabinul Hugo Gryn.

REVERENTIA 1. Vezi Peter Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours*, prelegere la Stenton 1976 (Reading, 1977). **2**. Patricia Morison, „An Exquisite Gothic Treasure Trove", *Financial Times*, 3 septembrie 1991.

ROMANI 1. Jules Bloch, *Les Tsiganes* (Paris, 1969), 7–16. Un pelerin franciscan a relatat faptul că a văzut o comunitate de oameni care trăiau în peşteri, poate ţigani, lângă Candia, Creta în 1322; ibid. 16. **2**. Vezi Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford, 1992); şi G. Puxon, *Roma: Europe's Gypsies* (Londra, 1987). **3**. Matthew Arnold, din „The Scholar-Gipsy", *Oxford Book of English Verse, 1250–1918*, nr. 760, p. 914.

ROUGE 1. E. J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", în M. Duberman *et al.* (editori), *Hidden from History* (Londra, 1991), 365–379.

RUFINUS 1. Nicholas Barker, *The Oxford University Press and the Spread of Learning: An Illustrated History, 1478–1978* (Oxford, 1978), 2–4. **2**. *Why We Are at War: Great Britain's Case, with an appendix of original documents*, de Membrii Facultăţii de Istorie Modernă Oxford (E. Barker, H. W. C. Davis, C. R. L. Fletcher, Arthur Hassall, L. G. Wickham Legg, F. Morgan) (Oxford, 1914); înregistrat în arhivele OUP, cu o constatare pentru Dr H. Pogge von Strandmann.

RUS' 1. N. Freret, *Mémoire sur les origines des francs* (Paris, 1714). **2**. Omeljan Pritsak, *The Origins of Rus'* i (Cambridge, Massachusetts, 1981), cap. 1. **3**. Norman Golb şi Omeljan Pritsak (editori), *(Chazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Itaca, New York, 1982), cap. 1, „T-S (Glass) 12.122—the Kievan Letter".

SAMOS 1. Guy de la Bédoyère, *Samian Ware* (Prinţesa Risborough, 1988). **2**. J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornées de la Gaule romaine* (Paris, 1904); H. B. Walters, *Catalogue of Roman Pottery ...* în *the British Museum* (Londra, 1905); M. Durand-Lefebvre, *Marques de potiers gallo-romans trouvées à Paris* (Paris, 1963); J. A. Stansfield şi Grace Simpson, *Central Gaulish Potters* (Oxford, 1958); A. C. Brown, *Catalogue of Italian Terra Sigillata in the Ashmolean Museum* (Oxford, 1968); P. Petru, *Rimska keramika* v *Slovenji* (Ljubljana, 1973). **3**. Stansfield şi Simpson, *Central Gaulish Potters*, tabel cronologic, 170.

SAMPHIRE 1. Jane Renfrew, *Food and Cooking in Prehistoric Britain: History and Recipes* (Londra, 1985), 35, după R. Philips, *Wild Food* (Londra, 1983). **2**. Ibid. 36, după Mrs Beeton. **3**. Ibid. 38, după M. B. Stout, *The Shetland Cookery Book* (Lerwick, 1968).

SANITAS 1. Dhiman Barua şi Wm. Greenough III (editori), *Cholera* (New York, 1992), cap. 1, „The History of Cholera". **2**. A. Nikiforuk, op. cit., 154. Vezi şi F. R. van Hartesfeld, *The Pandemic of Influenza, 1918–19* (Lampeter, 1992); R. Collier, *The Plague of the Spanish Lady* (New York, 1974).

SARAJEVO 1. Adaptare după „A Letter from 1920" (*Pismo iz 1920g)* de Ivo Andrič, tradus de Lenore Grenoble, în *The Damned Yard and Other Stories*, editor Celia Hawkesworth (Londra, 1992), 107–119. **2**. Ibid. 7. **3**. Francesca Wilson, *Aftermath* (Londra, 1947), „Sarajevo".

SCHOLASTIKOS 1. Din *The Philogelos or Laughter-lover*, tradus de A. Eberhard (Berlin, 1869) şi în poloneză de J. Łanowski (Wroclaw, 1965). 2. Vezi S. West, „More Very Old Chestnuts", *Omnibus*, 20 (septembrie 1990).

ŞAMAN 1. Nevill Drury, *The Elements of Shamanism* (Longmead, Dorset, 1989). 2. Aleksandr Nawrocki, *Szamanizm i Wegrzy* (Varşovia, 1988).

SHQIPERIA 1. S. Pollo, A. Puto, *The History of Albania* (Londra, 1981); James Pettifor, *Albania* (Londra, 1994).

SINGULARIS 1. Montaigne, *Essais* (1580): citat de Alain Laurent, *Histoire de l'individualisme* (Paris, 1993), 27. 2. Vezi Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050–1200* (Londra, 1972). 3. Margaret Thatcher; see *Margaret Thatcher in Her Own Words* (Harmondsworth, 1987). 4. R. Hughes, *The Culture of Complaint: The Fraying of America* (Londra, 1993); şi David Selbourne, *The Principle of Duty: An Essay on the Foundations of Civic Order* (Londra, 1994).

SLAVKOV 1. D. Chandler, *Austerlitz 1805: Battle of the Three Emperors* (Londra, 1990). 2. Leo Tolstoi, *War and Peace*, tradus de Rosemary Edmonds (Londra, 1957), vol. I, cartea 1, cap. xiv, p. 317.3. John Keegan, *The Face of Battle* (Londra, 1978).

SLESVIG 1. Bent Rying, *Denmark: History* (Copenhagen, 1981), ii. 332. 2. Vezi W. Carr, *Schleswig-Holstein, 1815–48: A Study in National Conflict* (Manchester, 1963); *The Origins of the War of German Unification* (Londra, 1991).

SMOLENSK 1. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled: Smolensk under Soviet Rule* (Harvard, Massachusetts, 1953). 2. J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party reconsidered, 1933–38* (Cambridge, 1988), 203. 3. Vezi Jacek Kurort, *Wiara i wina: do i od komunizmu* (Varşovia, 1990), 324–325. Autorul, membru conducător al mişcării Solidaritatea, a fost încarcerat de regimul comunist în anii „60, când a stat în aceeaşi celulă cu un ofiţer Gestapo din timpul războiului. 4. Norman Davies, „The Misunderstood War", *New York Review of Books*, 9 iunie 1994. 5. Gitta Sereny, „Giving Germany Back Its Past", the *Independent on Sunday*, 15 mai 1994.

SOCIALISM 1. Nils Andrén, *Modern Swedish Government* (Stockholm, 1961).

SONATA 1. W. Mellers, *The Sonata Principle* (Londra, 1988), 655; W. S. Newman, *The Sonata in the Classic Era* (New York, 1972).

SUNET 1. Robert Browning, „How They Brought the Good News from Ghent to Aix", *Collected Works* (Londra, 1896), i. 250–251. 2. Brian Rust, *Discography of Historical Records on Cylinders and 78s* (Londra, 1979), 41. (Este posibil să fi fost precedată de înregistrarea lui Edison a lui W. E. Gladstone la 22 noiembrie 1888.) 3. Vezi *Revolutions in Sound: A Celebration of 100 years of the Gramophone* (Biblioteca Britanică expoziţie şi catalog, Londra, 1988). 4. *Die Klangwelt Mozarts* (exponatele muzeului Kunsthistorisches, Viena, 1991–1992). 5. Vezi Grace Koch, *International Association of Sound Archives (LASA), Directory of Member Archives*, ediţia a 2-a (Milton Keynes, 1982). 6. Citat de Rust, *Discography*, 277.

SOVKINO 1. N. Zorkaia, *An Illustrated History of Soviet Cinema* (New York, 1991). 2. Citat de R. Taylor, *The Politics of the Soviet Cinema, 1917–29* (Cambridge, 1979). 39.

SPASIT'EL 1. Ryszard Kapuściński, „The Temple and the Palace", în *Imperium* (Londra, 1994), 95–108.

SPARTACUS 1. R. Orena, *Rivolta e rivoluzione: il bellum di Spartaco* (Milano, 1984). **2.** W. D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade* (Manchester, 1985); C. W. W. Greenidge, *Slavery* (Londra, 1958). **3.** W. Z. Rubinsohn, *The Spartacus Uprising and Soviet Historical Writing* (Oxford, 1987).

SPICE-OX 1. Marcel Détienne, *Les Jardins d'Adonis* (Paris, 1972), tradus ca *The Gardens of Adonis* (Hassocks, 1972), cap. 4, „The Spice Ox", 37–59.

STAT 1. Vezi Rein Taagepera, „Growth and Decline of Empires since 600 AD" (lucrare nepublicată, Irvine , Universitatea din California). **2.** Norbert Elias, *Uber den Prozess der Zivilisation* (Basle, 1939), ii. **3.** Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990* (Oxford, 1990). **4.** Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500–2000* (Londra, 1988). **5.** Richelieu, *Testament politique*, citat de J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State, 1450–1725* (Londra, 1974).

STRAD 1. D. Boyden, *The Hill Collection* (Muzeul Ashmolean) (Oxford, 1969), Nr. 18, „Le Messie". **2.** W. E. Hills, *The Salabue Stradivari* (Londra, 1891).

STRASBOURG 1. Vezi G. Gardes, *La Marseillaise, ou les paradoxes de la gloire* (Lyon, 1989); F. Robert, *La Marseillaise* (Paris, 1989).

SUND 1. C. E. Hill, *Danish Sound Dues and Command of the Baltic* (Durham, NC, 1926).

SUSANIN 1. A. Loewenberg, *Annals of Opera, 1597–1940* (Londra 1978), 784–6. **2.** S. Sadie (editor, *The New Grove Dictionary of Opera* (Londra, 1992), ii. 1261–1264.

SYLLABUS 1. Această parafrază este bazată pe una mai extinsă în *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), xiii. 854–856. **2.** În privința orientărilor politice ale lui Dostoievski, care considera socialismul, anachismul, terorismul, și romano-catolicismul ca find foarte asemănătoare, vezi **[INQUISITIO]**.

SIFILIS 1. Vezi Claude Quétel, *A History of Syphilis* (Cambridge, 1990). **2.** Citat de Nikiforuk, *The Fourth Horseman*, op. cit. 91. **3.** L. Baumgartner and J. F. Fulton, *A Bibliography of the Poem „Syphilis sive morbus Gallicus' by Girolamo Fracastro of Verona* (Londra, 1935) și G. Eatough, *Fracastro's Syphilis*, (Leeds, 1984).

SYROP 1. Vezi R. H. Bainton, *The Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus* (Boston, 1953). **2.** J. Bossy, *Giordano Bruno and the Embassy Affair* (New Haven, Connecticut, 1992).

ȘLEAHTĂ 1. Norman Davies, „Szlachta: The Nobleman's Paradise", în *God's Playground* (Oxford, 1981), vol. i, cap. 7. Vezi și A. Goodwin (editor), *The European Nobility in the Eighteenth Century* (Londra, 1953); și M. J. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988).

TABARD 1. Eric Delderfield, *Inns and Their Signs: Fact and Fiction* (Newton Abbot, 1975); și Dominic Rotheroe, *London Inn Signs* (Londra, 1990).

TAIZÉ 1. J. L. Gonzalez Balado, *The Story ofTaizé*, ediția a 3-a (Londra, 1988); Rex Brice, *Brother Roger and his community* (Londra, 1978). **2.** J. Playfoot (editor), *Mother Theresa: My life for the poor* (Yarmouth, 1986); E. Egan, *Such a Vision of the*

Street (Londra, 1985); P. Porter, *Mother Theresa: The Early Years* (Londra, 1986); N. Cahwla, *Mother Theresa* (Londra, 1992); Sue Shaw, *Mother Theresa* (Londra, 1993). **3**. Vezi „Aid to the Church in Need", *Mirror*, bilunar (Anvers, 1992–).

TAMMUZ 1. M. Lambeth, *Discovering Corn Dollies* (Aylesbury, 1987). Vezi „Demeter and Proserpine" şi „Lityerses: The Death of the Corn-spirit", în James Frazer, *The Golden Bough* (Londra, 1890), cap. 3, sect. 8,9. **2**. Vezi D. Harris şi G. C. Hillman, *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation* (Londra, 1988); M. N. Cohen, *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven, Connecticut, 1977); P. J. Ucko şi G. W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (Londra, 1969). **3**. J. Percival, *The Wheat Plant* (Londra, 1921).

TAXIS 1. Vezi S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, California, 1981). **2**. Universitatea din Leipzig. Biblioteca 28. **3**. Vezi J. P. Bury, „The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos", *EHR* 22 (1907), 209–27; şi A. Vogt, *Constantin Porphyrogenète: Ie livre des cérémonies* (Paris, 1935–40). **4**. Vezi D. M. Nicol, *„Kaiseralbung*. The Unction of Emperors in Late Byzantine Ritual", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 37–52.

TEICHOS 1. *Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), i. 519–520; vezi A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (Londra, 1899).

TEMPUS 1. E. Bruton, *The History of Clocks and Watches* (Londra, 1979), 34–35. **2**. Vezi G. J. Whitrow, *Time in History: Views of Time from Prehistory to the Present Day* (Oxford, 1989).

TEREM 1. Vezi Nancy S. Kollmann, „The Seclusion of Elite Muscovite Women", *Russian History*, 10 (1988), 1707–1787. **2**. Augustin von Mayerburg, *her in Moscoviam*...(1661), citat de Lindsey Hughes, *Sophia: Regent of Russia, 1657–1704* (New Haven, Connecticut, 1990), 17. (câştigătoare a premiului Heldt pentru Studii Feministe, 1992.) **3**. Ibid. 264–265. Această descriere, deloc măgulitoare, a fost tipărită în *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie* de Foy de la Neuville (Paris, 1698), dar adaugată la manuscrisul original, cauza posibilă fiind ostilitatea editorului în timpul domniei lui Petru.

THRONOS 1.Vezi A. C. Mandel, „The Seated Man: Homo Sedens", în *Applied Ergonomics*, 12(1) (1981); publicat şi separat (Copenhaga, 1981).

TOLLUND 1. Seamus Heaney, „The Tollund Man", *New Selected Poems, 1966–87* (Londra, *1990)*, 31–32. **2**. „Iceman of the Alps comes in from the cold ...", *Sunday Times*, 29 septembrie 1991; şi F. Spencer, *Piltdown: a scientific forgery* (Londra, 1990).

TON 1. G. Perle, *Twelve-Tone Tonality* (Londra, 1977); M. Hyde, *Schoenberg's Twelve-Tone Tonality* (Ann Arbor, Michigan, 1982); S. Milstein, *Schoenberg: Notes, Sets, Forms* (Cambridge, 1992). **2**. R. R. Reti, *Tonality, Atonality, Pantonality: A Study of Some Trends in Twentieth Century Music* (Londra, 1958). **3**. P. Griffiths, *Olivier Messiaen and the Music of Our Time* (Londra, 1985); B. M. Maciejewski, *H. M. Górecki: His Music and Our Times* (Londra, 1994).

TOR 1. Vezi A. Reissner, *Berlin, 1675–1945: The Rise and Fall of a Metropolis* (Londra, 1984); A. Read, D. Fisher, *Berlin; the biography of a city* (Londra, 1994).

TORTURĂ 1. Norbert Elias, *History of Manners*, 203–204. **2**. După Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris, 1975), 9–11, unde citează după rapoarte contemporane. **3**. C. Phillipson, *Three Criminal Law Reformers: Beccaria, Bentham, Romilly* (Londra, 1923); *Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy*, Congresul Internaţional, 1988 (Milano, 1990); J. H. Langbein, *Torture and the Law of Proof: Europe and England in the Ancien Regime* (Chicago, 1977). **4**. Vezi G. R. Scott, *A History of Torture* (Londra, 1994); J. H. Burgess şi H. Danelius, *The UN Convention against Torture* (Londra, 1988).

TOUR 1. Serge Douay, „Tours et Détours du Tour de France", *Historama*, 8/9 iulie 1991, 58–63; vezi şi G. Watson, *The Tour de France and its heroes* (Londra, 1990); G. Nicholson, *The Rise and Fall of the Tour de France* (Londra, 1991). **2**. *Independent*, 27 iulie 1992.

TRISTAN 1. John Manchip White, „Tristan and Isolt", în P. Quennell (editor), *Diversions in History* (Londra, 1954), 138–146. **2**. Gabriel Bise, *Tristan and Isolde: From a Manuscript of „The Romance of Tristan"* (sec. XV) (Fribourg–Geneva, 1978). **3**. *Povest'e Tryschane* (1580), Biblioteca Raczyński, Poznań (MS 94): tradus de Z. Kipel ca *The Byelorussian Tristan* (New York, 1988). **4**. Din *Morte D'Arthur*, citat de White, „Tristan and Isolt", 146. **5**. G. Phillips şi M. Keaman, *King Arthur: The True Story* (Londra, 1992). **6**. Vezi G. Ashe, *The Quest for Arthur's Britain* (Londra, 1968). **7**. Tennyson, *Idylls of the King*, „To the Queen", ll.62–6; în R. W. Hill (editor), *Tennyson's Poetry* (New York, 1971), 431.

CERNOWITZ 1. Michael Ignatiev, „The Old Country", *New York Review of Books*, 15 februarie 1990, recenzie la *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* de Gregor von Rezzori, (New York, 1989).

UCRAINA 1. Taras Şevcenko, *„Zapovit"* (Testament, 1845) în *Song out of Darkness*, poezii selectate şi traduse de Vera Rich (Londra, 1972), p. 85 (modificat). Vezi D. čyževsky, *A History of Ukrainian Literature* (Littleton, Colorado, 1975); G. Grabowicz, *Toward a history of Ukrainian literature* (Cambridge, Massachusetts, 1981). **2**. D. Doroşenko, *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, ediţia a 2-a 1975); R. Szporluk, *Ukraine, a brief history* (Detroit, 1982); R. Magocsi, *Ukraine: a historical atlas* (Toronto, 1985); O. Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto, 1988).

USKOK 1. Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: piracy, banditry, and holy war in the sixteenth century Adriatic* (Cornell, Itaca, 1991).

USURY 1. Vezi J. Shatzmiller, *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society* (Berkeley, California, 1989), recenzată în *New York Review of Books*, 36/21–22 (18 ianuarie 1990). **2**. K. B. McFarlane, „Loans to the Lancastrian Kings: The Problem of Inducement", *Cambridge Historical Journal*, 9 (1947–1949), 57–68.

UTOPIA 1. Sir Thomas More, *Utopia*, tradus de Raphe Robynson, 1552 (Cambridge, 1879) (a 17-a retipărire, 1952). **2**. Vezi Isaiah Berlin, *Against the Current: Essays in the History of Ideas* (Oxford, 1979); şi H. Hardy (editor), *The Crooked Timbers of Humanity: Essays in the History of Ideas* (Londra, 1991). **3**. Vercors, *Le Silence de la*

mer, et autres récits (Paris, 1951) > 19–43. **4**. K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, trans, as *Conversations with an Executioner* (Londra, 1974).

VALTELLINA 1. Vezi Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 1972). Despre vinul de Sfurzat, vezi G. Dalmass, „The Wines of Italy", *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 221.

VENDANGE 1. Vezi E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille* (Paris, 1967), tradus ca *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000* (New York, 1971); H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (Londra, 1982); şi Sir Crispin Tickell, „Climate and History", Radcliffe Lecture (Oxford, 1994). **2**. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, cap. 2. **3**. Ibid. cap. 3, „Problems of the Little Ice Age".

VENDÉMIAIRE 1. H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe, 1789–1815* (Londra, 1936), app. vi: „Concordance of Republican and Gregorian Calendars", 374–375.

VINO 1. J.-F. Gautier, *Histoire du Vin* (Paris, 1992). Vezi şi H. Warner Allen, *A History of Wine* (Londra, 1961). **2**. Gautier, op. cit. p. 99. **3**. Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (Londra, 1971), p. 191.

VIOLETE 1. D. Ackerman, „Smell", in *A Natural History of the Senses* (Londra, 1990), 3–63. **2**. Vezi Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odours and the French Social Imagination* (Leamington Spa, 1986). **3**. S. Ferenczi, *Thalassa: A Theory of Genitality* (1938; retipărită la Londra, 1989).

VLAD 1. M. Cazacu, „Il Potere, la Ferocitá, e le Leggende di Vlad III, Conté Dracula", *Storia* (Firenze), iii, nr. 15,10–16; vezi şi C. Leatherdale, *The Origins of Dracula: the background to Bram Stoker's Gothic masterpiece* (Londra, 1987); A. Mackenzie, *A journey into the past of Transylvania* (Londra, 1990); S. Pascu, *A History of Transylvania* (Detroit, 1982). **2**. John Foxe, *The new and complete Book of Martyrs, or an universal history of martyrdom*, corectată şi revizuită (Londra, 1811–1817).

VORKUTA 1. Vezi Paul Hollander, „Soviet Terror, American Amnesia", *National Review*, 2 mai 1944, 28–39. **2**. J. Scholmer, *Vorkuta* (Londra, 1954); Edward Buca, *Vorkuta* (Constable, Londra, 1976); şi Bernard Grywacz, intervievat de Caroline Moorhead, „Out of the Darkness", *Independent Magazine*, 26 ianuarie 1991. **3**. Avraham Shifrin, *The First Guidebook to the Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union* (Seewis, GR, Elveţia, 1980), ediţia a 2-a (Londra, 1981); despre Vorkuta, pp. 203–209. Vezi şi R. Conquest, *Kolyma: the Arctic Death Camps* (Londra, 1978). **4**. Shifrin, op. cit. 31–35. **5**. Vizită personală, octombrie 1991. **6**. „80,000 ghosts return to haunt Moscow", the *Independent*, 6 septembrie 1989.

WASTE LAND 1. T. S. Eliot, *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts with the Annotations of Ezra Pound*, editor Valerie Eliot (Londra, 1971), 5,135, 145, 148, 1.

WIENER WELT 1. Stephen Beller, *Vienna and the Jews 1867–1938 A Cultural History* (Cambridge, 1989), cu precădere 34–37. **2**. Ibid, *passim*. **3**. Martin Freud, „Who Was Freud?", în J. Fraenkel (editor), *The Jews of Austria: Essays on Their Life, History and Destruction* (Londra, 1967), 197–211. **4**. Joseph Roth, citat de R. S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz-Joseph* (Oxford, 1990). **5**. Rabinul Gudemann

către Kamilla Theimer, 19 decembrie 1907, citat de J. Fraenkel, „The Chief Rabbi and the Visionary", în Fraenkel, *The Jews of Austria*, 115–117.

XATIVAH 1. Vezi David Hunter, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft* (Londra, 1947); şi J. Dabrowski şi J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieto papiernicze* (The Papermaking Craft) (Varşovia, 1991), cu rezumate extinse în limba engleză.

ZADRUGA 1. Maria Todorova, „Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Society*, 4(1) (1991), 30–69.

ZEUS 1. M. J. Price, „The Statue of Zeus at Olympia", în P. Clayton şi M. J. Price, *The Seven Wonders of the World* (Londra, 1988), 59–77.

ANEXA I

LISTĂ CASETE

ABKHAZIA 816
ADELANTE 983
AGOBARD 277
ALCHEMIA 466
ALCOFRIBAS 474
ALPI 71
ANGELUS 364
ANNALES 955
ANNO DOMINI 247
APOCALIPSA 190
AQUILA 158
AQUINCUM 159
ARHIMEDE 130
ARICIA 161
ATAVIA 540
ATENA NEAGRĂ 138
ATHOS 290
ATLEŢI 132
AUC I53
AUSCHWITZ 1026
B.N.R. 933
BALLETTO 419
BAMBINI 863
BARBAROS 112
BARD 479
BASERRIA 639
BATT-101 1022
BAUME 250
BENZ 769
BERNADETTE 798
BIBLIA 259
BLARNEY 481
BLUGI 774
BOGEY 972
BOGUMIL 292
BOUBOULINA 732
BOXER 852
BRIE 273
BRITO 245
BUCZACZ 1034
BUDA 330
CABALA 353
CADMUS 123
CANTATA 660
CANTUS 271
CAP-AG 508
CARITAS 778
CASTITATE 198
CATACOMBI 196
CAUCAZIA 734
CEDROS 163
CERNOBÎL 855
CHASSE 422
CHERSONESOS 113
CODPIECE 427
COMBRAY 867
COMENIUS 609
COMPOSTELA 256
COMPUTATIO 360
CONCLAVĂ 356
CONSPIRO 317
CORSICA 628
CORVINA 459
CRAVATE 615
CRUCE 189
CSABA 208
DANNEBROG 327
DANUVIUS 77
DASA 90
DEMOS 134
DESSEIN 662
DEVIATIO 401
DIABOLOS 195
DING 272
DIRHAM 269
DOLAR 462
DÖNHOFF 1043
DOUAUMONT 905
E = MC2 857
ECO 108
EESTI 944
EGNATIA 157
EIRIK 298
EL CID 313
ELDLUFT 642
ELEKTRON 130
ELEMENTA 791
ELSASS 622
EMU 1007
EPIC 114
EPIDEMIE 220
EPIGRAF 172
EROS 518
ETRUSCHERIA 155
EULENBURG 876
EULER 521
FARAON 985
FEROE 76
FATIMA 917
FAUSTUS 434
FEMME 716
FIESTA 304
FLAGELLATIO 419
FLAMENCO 533
FLORA 908
FOAMETE 832
FOTOGRAFIE 770
FREUDE 684
FUTHARK 215
GĂGĂUZ 743
GATTOPARDO 825
GENE 830
GENOCID 909
GENUG 687
GESANG 430
GGANTIJA 89
GHERILĂ 736

GHETTO 305
GONCALVEZ 400
GOOSE STEP 612
GOTHA 808
GOTIC 319
GOTTHARD 72
GRECO 491
GRILLENSTEIN 724
GROSSENMEBR 650
GROTE MARKT 626
GUILLOTIN 700
HANSA 307
HEJNAL 328
HEPTANESOS 740
HERMANN 827
HEXEN 494
HOLISM 489
HOSSBACH 988
IKON 231
ILIRIA 730
ILLYRICUM 181
IMPRESSION 866
INDEX 242
INFANTA 452
INQUISITIO 439
IONA 255
ISTERIE 123
JACQUARD 681
KALEVALA 818
KATYŃ 1004
KEELHAUL 1046
KHAZARIA 236
KONARMYA 936
KONOPIŠTE 878
KRAL 279
LANGEMARCK 904
LAŞ 911
LAUSSEL 84
LEONARDO 421
LEPRĂ 256
LESBIANISM 448
LETTLAND 1017
LEX 170
LIETUVA 216
LILI 912
LLANFAIR 282
LLOYD'S 630
LUDI 176
LUGDUNUM 182
LYCZAKOW 924
MADONNA 274
MAGIE 362
MAIMUŢĂ 793
MAKEDON 138
MALET 746
MARSTON 309
MASON 633
MASSILIA 115
MATRIMONIO 396
MAUVE 772
MENOCCHI 443
MERCANTE 392
METRYKA 723
MEZQUITA 239
MICROB 383
MIR 745
MISSA 299
MOARTE 968
MOLDOVA 1011
MONTAILLOU 365
MORES 312
MOUSIKE 124
MURANO 332
NEBUNIE 860
NEZ 475
NIBELUNG 281
NIKOPOLIS 350
NOBEL 873
NOMEN 167
NOMISMA 110
NORGE 738
NOSTRADAMUS 477
NOVGOROD 296
NOYADES 706
OEDIPUS 126
OMPHALOS 119
OPERA 532
ORANIA 463
OXFAM 1029
PALAEO 226
PANTA 185
PAPESĂ 276
PAPIRUS 140
PARNASSE 784
PASCHA 194
PETROGRAD 906
PFALZ 278
PHILIBEG 635
PIAŢĂ 604
PICARO 469
PLOVUM 333
POGROM 844
POTEMKIN 658
PRADO 806
PREZERVATIV 183
PROPAGANDĂ 440
PROSTIBULA 369
PUGACEV 510
QUAKE 640
RECOLTĂ 965
RELAXATIO 785
RENTES 378
RESPONSA 1019
REVERENTIA 253
ROMI 347
ROUGE 710
RUFINUS 243
RUS' 656
SYLLABUS 800
ŞAMAN 819
SAMOS 164
SAMPHIRE 82
SANITAS 776
SARAJEVO 980
SCHOLASTIKOS 127
SHQIPERIA 645
SIFILIS 512
SINGULARIS 427
SLAVKOV 727
ŞLEAHTĂ 585
SLESVIG 930
SMOLENSK 1014
SOCIALISM 940
SONATĂ 514
SOVKINO 918
SPARTACUS 165
SPASIT'EL 747
SPICE-OX 109

STÂNGA 696
STATE 403
STRAD 515
STRASSBURG 718
SUND 74
SUNET 858
SUSANIN 994
SYROP 435
ŞUAN 708
TAIZÉ 1024
TAMMUZ 87
TAXIS 233
TEICHOS 228
TEMPUS 385
TEREM 489
THRONOS 94
TIPAR 445
TOLLUND 95
TONE 957
TOR 720
TORMENTA 476
TOUR 864
TRISTAN 212
TSCHERNOWITZ 1012
TABARD 418
UCRAINA 68
URĂ 922
USKOK 490
USURY 416
UTOPIE 434
VALTELLINA 471
VÂNĂTOR CULEGĂTOR
VENDAGE 67
VENÉMIAIRE 698
VINO 88
VIOLETE 728
VLAD 397
VORKUTA 963
WASTE LAND 954
WIENERWELT 849
XATIVAH 316
ZADRUGA 349
ZEUS 245

ANEXA II

NOTE LA ILUSTRAŢII ŞI AUTORI

SECŢIUNEA I *(între paginile* 430–431)

1. RĂPIREA EUROPEI. *Il ratio dell'Europa.* Frescă elenistică din „casa lui Iason', Pompei. Primul sfert al secolului I. Atât grecii, cât şi romanii preţuiau legenda Europei. Museo Nazionale, Napoli. Reproducere: Anderson/Alinari 23469.
2. VÂNĂTORI ŞI CULEGĂTORI. Ilustraţie compozită bazată pe artă paloelitică din peşterile Teruel şi Cogul (Lerida), Spania. Figuri masculine şi feminine se amestecă pentru a prezenta reconstrucţia evocatoare a unei ordini sociale sofisticate, etichetate frecvent drept „oamenii peşterilor'. Ilustraţie Danyon Rey 1993.
3. PESCAR MINOIC. mileniul 2 î.Hr., Muzeul Naţional de Arheologie, Atena. Reproducere: Muzeul Naţional de Arheologie, Atena.
4. PRINŢUL DIN CNOSSOS. Minoicul târziu. Creta minoică era nefortificată şi nu deţinea o castă de războinici. Muzeul Heraklion. Reproducere: Colecţia de artă şi arhitectură antică.
5. SIMPOZION—UN BANCHET. Pictură grecească pe vas realizată de pictorul Brygos (490–480 î.Hr.). „Simpozionul' a furnizat cadrul atât pentru mâncat, băut, şi amor, cât şi pentru conversaţii serioase. Bărbaţii stăteau aşezaţi pe canapele în stil oriental. Femeile şi copii nu participau decât pentru amuzament. Reproducere: British Museum BM E 60.
6. ETRUSCHERIA. Pictură murală din Cavoul Banchetului, Tarquinia (c.470 î.Hr). Vezi [ETRUSCHERIA]. Reproducere: Hirmer Fotoarchiv BM E 60.
7. IDILĂ ARCADIANĂ. *Et in Arcadia ego* (1639–1643), Nicholas Poussin, cumpărată de Ludovic al XIV-lea în 1683. În tradiţia clasică, Arcadia era ţara fericirii pastorale. În celebra interpretare a lui Poussin după Guercino, un grup de păstori melancolici şi nimfe privesc mormântul lui Daphne, care murise din dragoste, descoperind astfel că „Şi în Arcadia, Eu (Moartea) sunt prezentă'. Luvru. Reproducere: © RMN.
8. RĂPIREA SABINELOR. *Les Sabines* (1796–1799) de Jean-Louis David. Relatată de Titus Livius şi Ovidiu, una dintre povestirile preferate ale Romei timpurii povesteşte cum Regele Romulus a organizat un festival la Circus Maximus pentru a ademeni femeile din învecinatul trib al Sabinelor. Interpretarea eroică a lui David ilustrează matroane romane care intervin pentru a opri vărsarea de sânge pe un fundal ce aminteşte de Bastilia. David câştigă titlul de „Rafaelul sanculoţilor'. Luvru. Reproducere: © RMN.
9. MOARTEA LUI SIEGFRIED. Episod dintr-o legendă din sec. V, Legenda Nibelungilor: Julius Schnorr von Carolsfeld (1794–1872): *Hagen ermordet Siegfried (Hagen killing Siegfried)* (1845). Hagen îl surprinde pe Siegfried bând din fântână şi îi străpunge bariera magică. München era capitala regelui Ludwig al II-lea al

Bavariei, protectorul lui Richard Wagner, care a popularizat renașterea națională a folclorului păgân germanic. Koenigsbau, München. Vezi [NIBELUNG]. Reproducere: AKG, Londra.

10. ATTILA INVADEAZĂ ROMA, 452 d.Hr.. Ulpiano Checa y Sauz (1860–1916), *Căderea Romei* (1891). Multe ilustrații de acest fel în care sunt sărbătoriți eroii barbari, spun la fel de multe despre revolta secolului al XIX-lea împotriva clasicismului și a istoriei antice. Reproducere: © Hulton Deutsch Collection.
11. ORTODOXIE RĂSĂRITEANĂ. Hristos Pantocrator flancat de Împăratul Constantin al IX-lea Monomachos (r. 1042–1055) și Împărăteasa Zoe în perioada Schismei Bisericești (1054): mozaic din sec. XI. Tradiția bizantină accentua uniunea dintre autoritatea spirituală și temporală. Hagia Sofia, Istanbul. Reproducere: Foto Fabbri.
12. ASCETISM OCCIDENTAL. Sf Benedict și Abația din Monte Cassino, întemeiată în c.529. Miniatură din sec. XI. Prima mare mănăstire occidentală întemeiată de Sfântul Protector al Europei, a rămas intactă până în 1944. Arhiva Foto a Vaticanului. Vat. Lat. 1702 IIr.
13. CONTRIBUȚIA LUI CONSTANTIN. Legenda medievală conform căreia puterile temporale ale Papei erau donate de Împăratul Constantin I, ilustrată într-o frescă (1246 d.Hr.). Legenda a fost demascată ca fiind un fals papal în timpul Renașterii. San Silvestre Roma. Reproducere: Foto Fabbri.
14. LITURGHIA SLAVONĂ. Alphonse Mucha, *Zavedenislovanska liturgie* (1910). O privire romantică târzie asupra unui eveniment din activitatea misionară din sec. IX a Sfinților Chiril și Metodiu în Moravia: prima din seria lui Mucha care ilustrează scene din istoria cehă. City Gallery, Praga. Reproducere: Galeria de Stat, Praga.
15. PIETISMUL CATOLIC. Enguerrand Quarton, *La Pietá de Villeneuve-les-Avignon* (1444–1466). Reprezentare expresivă Fecioarei Maria „Lamentația lui Hristos' din Provența sec. XV. Luvru. Reproducere: © RMN.
16. SF. AUGUSTIN. *St Augustin et les patrons de Marchiennes (sec XI)* miniatură. Bibliothèque Municipale, Douai. Reproducere: Photo Giraudon.
17. SF. CAROL CEL MARE. A. Dürer, *Karl der Grosse* (1512). Germanisches Nationalmuseum, Nürenberg.
18. SF. MATEI. Pagină cu anluminuri în folio, a 25-a din Evangheliile Lindisfarne (sec. VII târziu, Northumbria). Biblioteca Britanică, BL Cott. Nero Div. 25V.
19. SF. IOAN BOTEZĂTORUL ȘI IERONIM. De Masolino, c.1383. National Gallery, Londra. Reproducere: Bridgeman Art Library.
20. MATKA BOSKA „Mama lui Dumnezeu'. (sec. XIV.) Madona Neagră din Czçstochowa, Polonia, icoană de origine bizantină sau o copie comandată de regele Vladislav Jagiello. Vezi [MADONNA]. Reproducere: Institutul Cultural Polonez, Londra.
21. SF. IOAN TEOLOGUL. Dictarea Evangheliei către Prokhor (Școala Italo-Cretană, sec. XVII timpuriu). Creta, care a fost sub stăpânire venețiană până la 1669, a cunoscut un amestec incomparabil de stiluri ortodoxe și catolice. Vezi **[GRECO]**. Reproducere: Sotheby's, Londra.

22. SF. LUCA—PICTOR DE ICOANE. Conform tradiției ortodoxe, prima icoană a fost pictată de Sf. Luca, când a desenat-o pe fecioara Maria din natură. (secolul XVII icoană din biserica Sf. Luca, Opachka, Pskov, Rusia: restaurată.) Reproducere: Biserica Sf. Luca, Pskov, Rusia.
23. BOGORODICA. Fecioara din Pelagonitissa: icoană sârbă a Sfintei Fecioare cu Pruncul (sec. XIV) din Skopje, Macedonia. Reproducere: AKG, Londra.
24. OMAGIU LUI OTTO al III-lea. Cele patru țări ale Europei—Slavonia, Germania, Galia, și Italia—aduc omagiu unui împărat care a căutat să reunească Apusul și Răsăritul. Evangheliile lui al Otto III-lea, Bamberg (c. 1000 d.Hr.). Reproducere: Staatsbibliothek, Marburg.
25. ANGLIA BIRUITĂ. Moartea regelui Harold la Hastings, 1066 d.Hr. Detaliu din *Tapisserie de la Reine Mathilde* secolul XI târziu, cunoscută ca Tapițeria din Bayeux. Cele 58 de panouri aparținând acestui exemplu timpuriu de artă secvențială, relatează varianta normandă a evenimentelor, printre care presupusa trădare a regelui Harold și, ca urmare, pretenția ducelui William la tronul Angliei. Reproducere: Michael Holford.
26. CRUCIADA WENDĂ. L. Tuxen, *The Fall of Svantevit* (1894). Distrugerea idolilor păgâni slavi în timpul cruciadei Wende (secolul XII). Asemenea imagini ilustrau „avansul civilizației' în Europa de la tăierea crângului druidic de către Cezar la Marsilia până la botezul decisiv al lituanienilor în 1386. Fredericksborg, Copenhaga. Reproducere: Fredericksborg, Copenhaga.
27. ARMISTIȚIU ÎN RECONQUISTA. Miniatură din secolul XII din *El libro de Juegos de Ajedrez*. Un creștin și un musulman joacă șah. Escorial, Spania. Reproducere: Arxui Mas.
28. ULTIMUL CÂNTEC AL LUI TRISTAN. Miniatură (c.1410) din *Roman de Tristan*. De la originile sale în Cornwall în secolul VI până la opera lui Wagner din 1859, tragica poveste de dragoste dintre Tristan și Isolda a fost relatată în nenumărate versiuni. Vezi [TRISTAN]. Reproducere: Biblioteca Națională Austriacă, Viena, MS 2537.
29. PLUG DE FIER. „Marș' din *Les Tres Riches Heures du Due de Berry* (sec. XV timpuriu). Plugul tras de cal era unealta principală a „Revoluției Agricole' medievale. Musée Condé, Paris. Vezi [PLOVUM]. Reproducere: Photo Giraudon.
30. MIROSUL CERBULUI. „Urmărire' din *Le Livre de la Chasse* de Gaston de Foix, (sec. XV târziu). Până recent, arta vânătorii era un sprijin temeinic pentru regimul alimentar al Europei și hrănirea acesteia. Bibliothèque Nationale, Paris. MS Francais, 616 fol. 57V. Vezi [CHASSE]. Reproducere: Bibliothèque Nationale, Paris.
31. DANTE ÎNDRĂGOSTIT. H. Holiday, *Dante și Beatrice* (1883). Reprezentare populară a momentului de pe malurile râului Arno în Florența care avea să inspire cel mai mare poem al Europei. Beatrice Portinari, care a murit în 1290, a fost adoptată de Dante drept ghid spiritual în Paradis. Reproducere: Walker Art Gallery, Liverpool, nr. 3125.
32. BARTOLOMEA IN FAȚA UNEI DILEME. „Povestea lui Dioneo' din *Decameronul* de Boccaccio: miniatură din secolul XV. Soția neglijată a unui judecător pisan, Bartolomea, pleacă în pelerinaj, unde este sedusă de piratul, Paganino da Nare

(stânga). Meditând asupra faptului, aceasta se hotărăşte să trăiască alături de pirat *(dreapta)*. Reproducere: Bibliothèque de l'Arsenal, Paris. Arsenal 5070 fol. 91V.

33. SF. FRANCISC BINECUVÂNTEAZĂ PĂSĂRILE Frescă (1295–1300) de Giotto. Sfântul protector al iubitorilor de animale, Sf. Francisc era un radical din punct de vedere social, al cărui devotament faţă de sărăcie şi non-violenţă contesta multe dintre percepţiile dominante din lumea medievală. Biserica din San Francesco, Assisi. Reproducere: AKG, Londra.

34. REGELE CAZIMIR ÎNTÂMPINĂ EVREII. Wojciech Gerson (1831–1901), *Kazimierz Wielki i zydzi* (c.1890). Acest tablou din perioada romantică târzie comemorează expansiunea celei mai mari comunităţi evreieşti europene din vremea Morţii Negre, perioadă în care foarte mulţi evrei s-au refugiat în Polonia de teama persecuţiilor din Germania. Museum Narodowe, Varşovia. Reproducere: H. Romanowski, Museum Narodowe, Varşovia.

35. PICARO. Hieronymus Bosch, *Vagabondul*. Sărăcia rurală, vagabondajul, şi robii evadaţi constituiau necazurile principale ale Europei medievale târzii şi ale erei moderne timpurii. Vezi [PICARO]. Reproducere: Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

36. MARCO POLO. Marco Polo Veneţianul ridică pânzele spre China din Canal Grande, 1270 d.Hr. Miniatură, c.1400. Călătoriile de descoperire ale Europei au început cu mult înaintea erei lui Columb. Foto: Biblioteca Bodleian, Oxford. MS Bod. 264 f. 218.

37. APUSEAN CA RĂSĂRITEAN. Jean-Etienne Liotard, *Portrait de Richard Pococke* (c.1738–1739). Ambasadorul britanic aţaşat Sublimei Porţi pictat în haine otomane, privind Bosforul. Reproducere: © Musée de l'Art et d'Histoire, Geneva.

SECŢIUNEA 2 (*între paginile* 942–943)

38. VENUS. Lucas Cranach, *Venus ţinându-l pe Cupidon* (1509). Nudul frontal realizat de Cranach a încoronat îndelungatul proces al sfidării artistice, iniţiat de Donatello cu sculptura în bronz, *David* (c.1434) care a năruit tabuul medieval împotriva nudităţii, reînoind interesul pentru corpul uman. Muzeul Hermitage, St. Petersburg. Reproducere: Bridgeman Art Library.

39. PERSPECTIVĂ. Piero della Francesca, *Biciuirea sau visul sfândului Ieronim* (c.1460) Lucrare profund enigmatică, aparţinând unui artist care experimenta cu inovaţiile tehnice şi simbolismul vizual. Gallería Nazionale, Urbino. Vezi [FLAGELLATIO]. Reproducere: Bridgeman Art Library.

40. ALEGORIE. Antoine Caron (1521–99), *L'Empéreur Auguste et la Sibylle de Tibur* (c.1575). Încercând împăcarea păgânismului lumii antice cu creştinismul, Caron o ilustrează pe sibila romană prevestind împăratului Augustus Concepţia Imaculată şi naşterea lui Christos. Luvru. De la curtea lui Henric al III-lea. Reproducere: Photo Giraudon.

41. COLUMB ACOSTEAZĂ LA SAN DOMINGO, 1493. F. Kemmelmeyer, *Prima debarcare a lui Cristofor Columb* (1800–1805). Evocarea unui eveniment descris ca o „întâlnire', nu ca „descoperire'. Reproducere: Galeria Naţională de Artă, Washington.

42. LUTHER INTRĂ ÎN WORMS, 1521. R. Siegard, *Die Rede Martin Luthers von dem Reichstag in Worms*. Reconstituirea unui cadru al zilei care avea să dezbine Europa Catolică şi să aducă lansarea Reformei. Reproducere: Stadtarchiv, Worms.
43. VIS DE IMPERIU. El Greco, *Adorarea numelui lui Iisus* (c.1578): versiune cu autograf a unui tablou mai mare din mănăstirea Escorial, Spania, cunoscută ca *Visul lui Filip al II-lea*. Figurile îngenuncheate ale regelui Spaniei, Papei şi dogelui Veneţiei alcătuiesc misiunea ultra-catolică a Sfintei Ligi ale cărei forţe i-au înfrânt pe turci la Lepanto în 1571, salvând astfel Europa din fălcile iadului. Reproducere: National Gallery, Londra.
44. IMAGINEA GLORIEI TRECUTE. J. Matejko (1838–1893), *Bathory at Pskov* (1872). Pictură romantică evocând nostalgia momentului din 1582, când regele Poloniei a primit supunerea boierimii ruseşti. Reproducere: Castelul Regal, Varşovia.
45. COMISIA GUVERNATORILOR. Frans Hals, *Regentessen Dude Mannenhuis (The Regentesses of the Old Men's Almshouse)* (1664). Portret ce reprezintă măndria corporatistă ilustrând doamnele guvernatoare dintr-o organizaţie caritabilă olandeză. Portretul paralel *Regenţii* are aceeaşi dată. Reproducere: © Frans Halsmuseum, Haarlem.
46. SĂRBĂTOARE MOSCOVITĂ. A. P. Riabushkin (1861–1904), *O stradă din Moscova secolului al XVII-lea în zi de sărbătoare* (1895). Această scenă vie din vechea Moscovă arată o secţiune transversală a societăţii moscovite, de la boierul semeţ cu barbă neagră până la cerşetorul orb, părăsind biserica în străzile pline de noroi. Reproducere: SCR Photo Library.
47. REGELE SOARE IN CHIP DE PATER FAMILIAS. J. Nocret (1615–1682), *Louis XIV en familie* (c.1680). Ludovic al XIV-lea lua parte la toate balurile mascate şi galele Curţii, îmbrăcându-şi în această scenă întreaga familie în haine clasice. Musée de Versailles. Reproducere: © RMN.
48. FILOZOFUL FĂRĂ PANTALONI. Jean Huber (1721–1786), *Le Lever de Voltaire* (c.1770). Voltaire se schimbă în haine de zi în timp ce dictează unui secretar: tablou dintr-o serie de scene intime din Ferney, pictat de savantul şi prietenul elveţian al lui Voltaire. Musée Carnavalet. Reproducere: Giraudon.
49. STĂPÂNUL CONTINENTULUI. A. J. Gros, Napotám à Eytou (1808). O portretizare mai puţin sociopată a unei bătălii napoleoniene, cea de la Eylau (Itawa) din Prusia Răsăriteană, de la 8 februarie 1807. Luvru. Reproducere: © RMN.
50. STĂPÂNII MĂRII. C. van Wiermigen, *Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip (Explozia navei-amiral spaniole, 25 aprilie 1607)*. Supremaţia navală olandeză care a sprijinit revolta reuşită a Ţărilor de Jos împotriva Spaniei nu a fost înfruntată în mod serios până la ascensiunea Flotei Regale Engleze în sec. XVII târziu. Reproducere: © Rijksmuseum, Amsterdam.
51. INFANTĂ ÎN ROZ. Diego Velazquez, atribuită şi lui Mazo, *Infanta Margarita* (1664). Un copil potretizat ca un adult în miniatură. Alte versiuni ale aceluiaşi portret pot fi găsite în Viena şi Kiev. Prado, Madrid. Reproducere: Bridgeman Art Library.
52. CITITOR ŞI ASCULTĂTOR. Hubert Gravelot, *Le Lecteur* (c.1740). Marble Hill House. Reproducere: English Heritage.

53. MAMĂ. J. Rembrandt, *Mama artistului* (1639). Neeltje Willemsdochter van Zuydhoeck pictată de către fiul ei, în ultimul an din viaţă. Foto: Kunsthistorisches Museum, Viena.
54. VARĂ. G. Arcimboldo, *Estate* (1573). Una dintre cele patru asemenea picturi comandate de către împăratul Maximilian al II-lea pentru a fi dăruite Principelui Elector Saxon. Într-o serie târzie alcătuită din „capete compuse', Arcimboldo l-a folosit pe împăratul Rudolf ca model. Luvru, Paris. Reproducere: © RMN.
55. REGALIST. P. N. Guerin, *Henri de La Rochejacquelein* (1817). Potret eroic al liderului Vendéan pictat după Restaurare. Reproducere: Musée de Cholet
56. REPUBLICAN. A. Cambrón, *La Republique* (1798). Personificarea Franţei republicane pictată cu un an înaintea loviturii de stat a lui Napoleon şi o întreagă generaţie până la asocierea altor imagini asemănătoare cu numele de „Marianne'. Reproducere: Musée de Montaubon.
57. PRIETENUL COPIILOR. Această poză care îl arată pe Stalin îmbrăţişând o tânără admiratoare la Congresul Partidului Comunist din 1938, în punctul culminant al epurărilor, a fost reprodusă la scară largă de agenţiile de propagandă sovietice. A inspirat şi o statuie ridicată în Moscova. Fata din poză, Gelia Sergheievna, a aflat mult mai târziu că tatăl ei fusese ucis la ordinele lui Stalin şi că mama ei a fost trimisă în Gulag pentru că a întrebat de soarta soţului. Reproducere: David King.
58. CAVALER ÎN ARMURĂ STRĂLUCITOARE. H. Lanzinger, *Adolf Hitler als Ritter* (c.1939). Căutarea *Lebensraum* a naziştilor în Răsărit era văzută adesea ca o continuare a *Drang nach Osten* din evul mediu şi a campaniilor cavalerilor teutoni. Reproducere: AKG, Londra.
59. RĂTĂCITORUL ETERN. C. D. Friedrich, *Călător deasupra norilor* (1818). Reprezentarea supremă a spiritului romantic. Reproducere: © Elke Walford, Hamburger Kunsthalle.
60. DINAM. J. M. W. Turner, *Ploaie, abur şi viteză* (1844). Exemplu de pionierat al Impresionismului, este reprezentarea supremă a obsesiei pentru natură şi putere mecanică din secolul IX:. Reproducere: National Gallery, Londra.
61. NU NE VOM PREDA, 1831. W. Kossak (1856–1942), *Sowiński on the Ramparts of Wok* (1922). Generalul Jozef Sowiński, veteran al erei napoleoniene, în faţa asaltului rus asupra Varşoviei, ordonă soldaţilor înfigerea piciorului său de lemn în pământ, hotărât să nu se încline în faţa tiranilor. Reproducere: Museum Wojska Polskiego, Varşovia.
62. HELLAS INDEPENDENT. Ch. Perlberg, *Sărbători populare la Olympeion în Atena, 1838*. Peisajul regatului independent subliniază atât moştenirea clasică a Greciei, cât şi moştenirea a patru secole de guvernare otomană. Reproducere: Muzeul Naţional de Istorie, Atena.
63. SERATĂ MUZICALĂ. J. Danhauser, *Liszt am Flugel* (1840). De la stânga: Alfred de Musset (sau Alexandre Dumas), Victor Hugo, Georges Sand, N. Paganini, Gioacchino Rossini, Marie d'Agoult. Nationalgalerie, Berlin. Reproducere: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz.

64. ACORDUL EUROPEI. A. von Werner, *Congresul de la Berlin* (1881). De la stânga: contele Karolyi (Austria), Prințul Gorceakov (Rusia), Benjamin Disraeli (Marea Britanie), Contele Andrassy (Ungaria), Cancelarul von Bismarck (Germania), Contele Șuvalov (Rusia), Mehmet Ali (Imperiul Otoman). Staatlichen Museum, Berlin. Reproducere: AKG, Londra/Berlin.
65. SĂRĂCIE RURALĂ. J.-F. Millet, *Les Glaneuses (Culegătoarele de spice)* (1857). Regiunile rurale ale Normandiei pe timp de vară privită de un maestru al realismului francez. Reproducere: Bridgeman Art Library.
66. MURDĂRIE INDUSTRIALĂ. L. S. Lowry (1887–1976). Deși activ la jumătatea secolului XX, artistul din Lancashire evocă o viziune anacronică și pitorească a peisajului industrial timpuriu, de mult dispărut. Reproducere: Bridgeman Art Library.
67. IMPRESIONIST. Claude Monet (1840–1926), *The Seine at Bougival* (1869). Un studiu experimental al suburbiei pariziene pictat de tânărul Monet, primii pași precauți în arta impresionistă. Vezi **[IMPRESSION]**. Reproducere: The Currier Gallery of Art, Manchester, New Hampshire
68. PRIMITIV. Henri Rousseau (1844–1910), *Război* (1894). Una dintre imaginile onirice ale lui „Le Douanier' Rousseau, produsă în mod instictiv de un artist naiv în era descoperirii subconștientului de către Freud și în timpul marii păci europene. Musée d'Orsay, Paris. Reproducere: Bridgeman Art Library.
69. SUPRAREALISM. P. Blume, *Orașul etern* (1937). Viziune dislocată a Romei din anii în care Mussolini a căutat să clădească un nou Imperiu Roman și când lucrarea *Waste Land* a lui Eliot sugera prăbușirea civilizației europene. Vezi **[WASTE LAND]**. Museum of Modern Art, Fundația Guggenheim, New York.© Estate of Peter Blume/DACS, Londra/VAGA, New York 1997
70. EUROPA ÎNȘELATĂ. A. Vasilev, *Scriu despre noi în Pravda* (1951). Adept al stalinismului „Realism Socialist' acesta prezintă imaginea idilică dintr-o fermă colectivă în Moldova. De fapt, populația Moldovei a fost epurată și reprimată după invazia sovietică din 1940, iar țărănimea a fost colectivizată cu forța. Colecție particulară. Vezi [MOLDOVA]. Reproducere: Museum of Modern Art, Oxford.
71. EUROPA DIVIZATĂ. Sigmar Polke, *Turn de pază cu gâște* (1987–1988). Ilustrație a Cortinei de Fier pictată cu doi ani înainte de cădere de către un german care a fugit de cealaltă parte a „Zidului' în 1953. În stânga, la Est, un lagăr de concentrare: la Vest, *kitsch* consumerist. Reproducere: © 1994 Institutul de Artă din Chicago. Toate drepturile rezervate.
72. EUROPA SUFERINDĂ. Marc Chagall (1889–1985), *White Crucifixion* (1938). Simbolul central al Europei creștine este suprapusă cu imagistică evreiască: pictată în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial de un evreu rus exilat în Europa occidentală. © 1993 Institutul de Artă din Chicago. Toate drepturile rezervate; © 1994 DACS, Londra.

ANEXA III

COMPENDIU ISTORIC

Perioada geologică și istorică	1087
Civilizații antice mediteraneene	1088
Texte minoice	1089
Alfabete europene	1090
Traversarea Alpilor	1091
Fenologie și Sägesignatur	1092
Clasificarea pitagoreică a alimentelor	1093
Coloniile Greciei Antice	1094
Împărații romani	1095
Papii, patriarhii Romei	1096-1097
Paleografie	1098-1099
Vulturii și Crucea	1100-1101
Cartea Marilor Scheme, Chicago	1102
Iliria, Antică și Nouă	1103
Limbile indo-europene	1104
Limbile slavone și urale	1104-1105
Rune și oghame	1106-1107
Creștinarea Europei	1108
Imperiul Bizantin	1109
Cercurile culturale ale Europei	1110
Imperiul Franc, 800–877 d.H.	1111
Hazaria la cea mai mare întindere, cca 900	1112
Reconquista creștină în Iberia	1113
Numere și notații matematice	1114–1115
Creșterea domeniului regal francez	1116
Bulgaria medievală și modernă	1117
Împărați germani, regi francezi	1118-1119
Fondarea universităților europene	1120
Împărțirea Rusiei Kievene	1121
Pontajul în istorie	1122
Aragon: regat și dependințe	1123
Teritoriul Plantagenet, cca 1170	1124
Drumuri spre Santiago	1125
Orania și Venaissin	1126
Republica Venețiană	1127
Lituania medievală și modernă	1128

Confederația elvețiană	1129
Serbia și Bosnia medievale	1130
Expansiunea Imperiului Ottoman	1131
Burgundia secolului al XV-lea	1132
Dinastiile Europei Centrale	1133
Teritoriul Jagiellonian	1134
Paris Rentes, 1420–1787	1135
Regii Poloniei, țarii Rusiei	1136
Sisteme politice moderne timpurii	1137
Războaiele Europei, 1494–1670	1138-1139
Ascensinea și decăderea statelor europene	1140
Italia renascentistă	1142
Guvernările habsburgice în Europa	1143
Revoluția prețurilor în Spania	1144
Invenții și descoperiri	1145-1146
Indexul Papal, 1559–1952	1147
Revolta Țărilor de Jos	1148
Aglomerația prusacă	1149
Expansiunea Rusiei în Europa	1150
Grand Opera, 1607–1969	1151
Colonizarea Irlandei	1152
Germania, 1618–48	1153
Lorena și Alsacia	1153
Războaiele Europei, 1648–1789	1154-1155
Problema răsăriteană 1683–1920	1156
Regatul Unit, 1707–1922	1157
Perioada Revoluției Franceze 1789–1815	1158-1159
Calendarul Revoluționar Francez	1116-1164
Crimeea	1165
Imperiul Francez, 1812	1166
Grillenstein: o gospodărie țărănească	1167
Modernizarea	1168
Demografie europeană, 1800–1914	1169
Indexurile liberalizării	1170
Indexurile industrializării	1171-1172
Regiunea Caucaz	1173
Germania 1815–1918	1174
Rudele reginei Victoria	1175-1176
Dezvoltarea Greciei, 1821–1945	1177
Primăvara națiunilor 1846–1849	1178
Unificarea Italiei	1179
Schleswig și Holstein	1180
Dezvoltarea României, 1861–1945	1181

Naționalitățile Austro-Ungariei 1182
Pedigriul socialismului 1183
Macedonia 1913 1184
Marea Albanie 1185
Granița evreiască în Imperiul Rus 1186
'Marele Triunghi': 1914–1991 1187
Granițele italo-slavone, 1939–1992 1188
Expansiunea sovietică în Europa 1189
Ucraina, 1918–1991 1190
Polonia, 1921–1945 1191
Cehoslovacia, 1918–1992 1192
Ungaria, 1918–1945 1193
Serbia și Iugoslavia, de la 1817 1194
Dictaturi interbelice 1195
'Statele-Partid' Comuniste 1196
Tratatele de nonagresiune, 1925–1939 1197
Acensiunea puterii naziste, 1933–1943 1198
Războiul Civil Spaniol, 1936–1939 1199
Brigăzi internaționale în Spania 1200
Diviziile Waffen-SS, 1939–1945 1201-1202
Taxa de morți a Europei, 1914–1945 1203-1204
Arhipelagul Gulag 1205
Țările Baltice, 1993 1206
Europa, 1992: statistici diverse 1207-1208
Adunări parlamentare 1209
Europa 1995: Cinci Organizații 1210

Perioadă geologică
100 milioane ani
–600m
–500m
–400m
–300m
–200m
–100m
0
date înregistrate
perioadă preistorică
istoria umană
Ere geologice
Perioada cenozoică
Precambrian
Paleoliticul inferior
Paleoliticul superior
Mezozoic
P. terțiară/ P. cuaternară
Perioade geologice
Cambrian
Ordovician
Silurian
Devonian
Lower Carboniferous
Upper Carboniferous
Permian
Triassic
Jurassic
Cretaceous
Oligocene Epoch
Eocene Epoch
Paleocene Period
Miocene Epoch
Pliocene
Pleistocene
Holocene
570
500
430
395
345
325
280
225
190
136
65
54
38
26
7
2 5m years ago
Timp preistoric
5 milioane ani
–23m
–20m
–10m
–9m
–8m
–7m
–6m
–5m
–4m
–3m
–2m
–1m
0
part of the Miocene Epoch
Pliocene Epoch
Pleistocene Epoch
Holocene Epoch
(i.e. since 10,000 years ago)
Perioade geologice
Formarea Peninsulei Europa
Earliest hominoid fossils (East Africa)
Earliest hominid fossils Australopithecus (East Africa)
Neanderthal Man: first Homo sapiens
Preistoria omului
Paleoliticul inferior
Paleoliticul mijlociu
Homo habilis, walking erect
Java Man, Peking Man
Preistorie recentă
10 000 ani
-40,000
-30,000
-20,000
-10,000
Formarea Insulelor Britanice
0 Prezent
Cro-Magnon Man
Middle Paleolithic Period
Preistoria omului
'Neolithic Revolution'
Earliest civilizations in Egypt and Mesopotamia
Mezolitic
Neolitic
Epoca bronzului
Epoca fierului

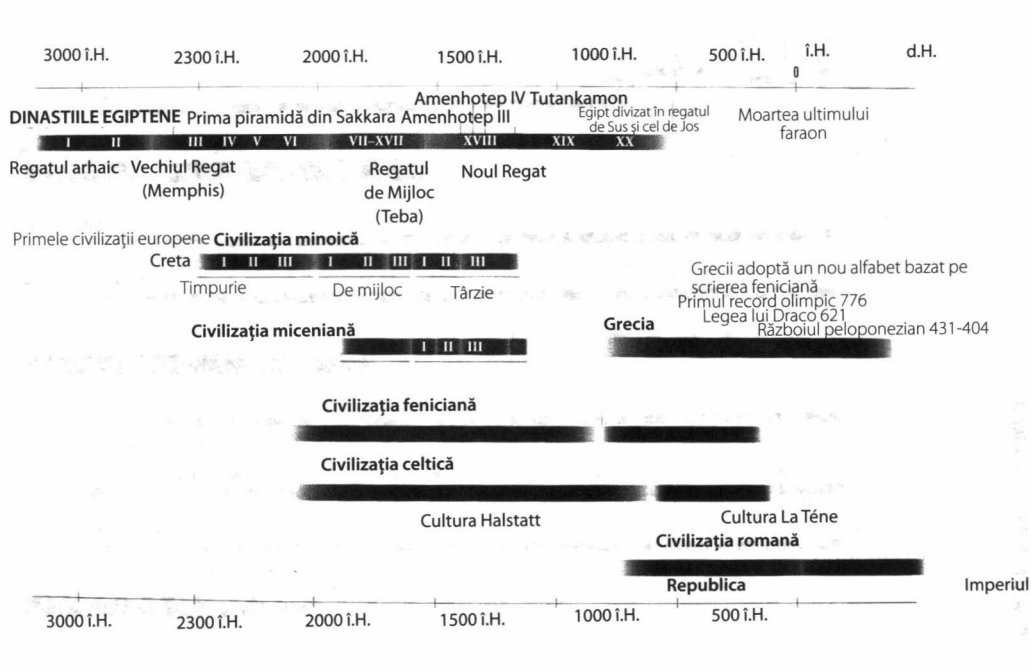
3000 î.H.
2300 î.H.
2000 î.H.
1500 î.H.
1000 î.H.
500 î.H.
î.H.
0
d.H.
Amenhotep IV Tutankamon
DINASTIILE EGIPTENE Prima piramidă din Sakkara Amenhotep III
Egipt divizat în regatul de Sus și cel de Jos
Moartea ultimului faraon
I II III IV V VI VII–XVII XVIII XIX XX
Regatul arhaic
Vechiul Regat (Memphis)
Regatul de Mijloc (Teba)
Noul Regat
Primele civilizații europene
Civilizația minoică
Creta
I II III I II III I II III
Timpurie
De mijloc
Târzie
Grecii adoptă un nou alfabet bazat pe scrierea feniciană
Primul record olimpic 776
Legea lui Draco 621
Războiul peloponezian 431-404
Civilizația micenian
Grecia
I II III
Civilizația feniciană
Civilizația celtică
Cultura Halstatt
Cultura La Téne
Civilizația romană
Republica
Imperiul
3000 î.H.
2300 î.H.
2000 î.H.
1500 î.H.
1000 î.H.
500 î.H.

ÎNSCRIERI MINOICE

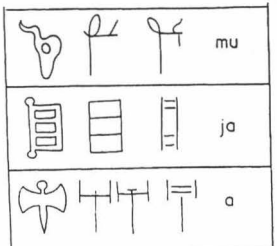

a. Evoluția scrisului egeean (de la stânga la dreapta): hieroglific, liniară A, liniară B, valoare fonetică.

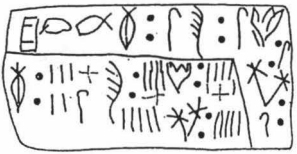

b. Stadiul I: „pictografic" sau „hieroglific" din cca 2000 î.H.: o tăbliță hieroglifică din Phaistos, Creta.
J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Pelican), 1961

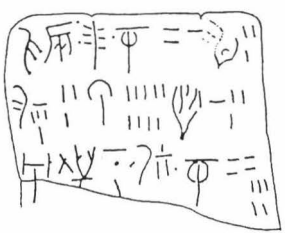

c. Stadiul II/1: Liniar A (nedescifrat), din +1750 î.H.: tăbliță din Agia Triada nr. 114
J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Pelican), 1961

d. Stadiul II/2: Silabarul cipriot, fragment dintr-o tăbliță de lut din Enkomi, cca 1200 î.H.
J. Chadwick, *Linear B and Related Scripts* (Londra, Publicații British Museum, 1987)

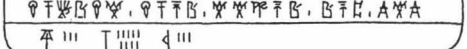

e. Stadiul III: Liniar B, găsit atât în Creta, cât și în Grecia micenean. La fel ca și scrierile japoneze moderne kanji și kana, conținea un amestec de semne pictografice și silabice. Tăbliță cu scriere liniară B din Pylos, cu transliterație în protogreacă și traducere.
„*Hiereia echei-que, euchetoi-que etonion echeen theon, ktoinoochons-de ktionaon kekeimenaon onata echeen. (Tossonde spermo) WHEAT 3-9-3.*"
„Preoteasa are în puterea sa acest act și declară solemn că divinitatea este atotstăpânitoare, dar cel care are în proprietate pământul se va bucura de el și de recoltele pe care acesta i le oferă (foarte multă sămânță) 337/60 unități."
Leonard Cottrell, *The Butt of Minos (Atena, 1982)*

ALFABETE EUROPENE

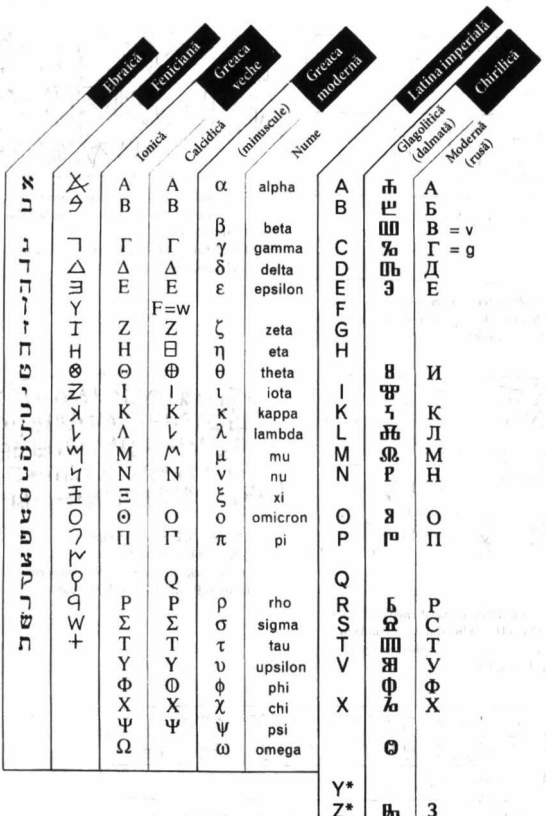

* Introdusă după 100 î.H., doar pentru cuvinte străine. Latina imperială nu făcea diferențe între litera I și J sau între V și U. W nu exista.

TRAVERSAREA ALPILOR: PASUL SAINT-GOTHARD ŞI VALTELLINA

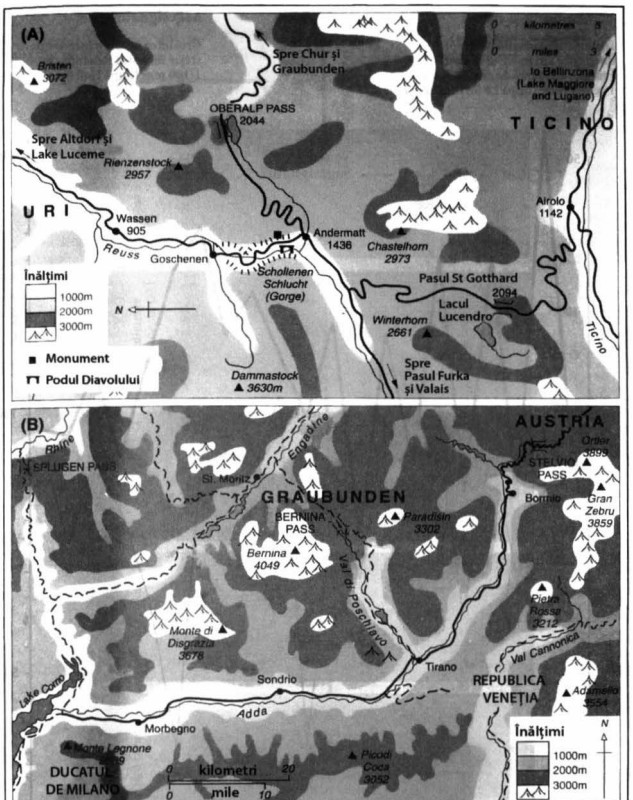

(A) Pasul Saint-Gothard; (B) Valtellina (secolul XVII)

FENOLOGIE ŞI SĂGESIGNATUR. INDICI DE CLIMATOLOGIE ISTORICĂ, 1530-1550

Vendange

Date medii consolidate ale producţiei de vin în NE şi centrul Franţei: numărul de zile de după 1 septembrie (după Le Roy Ladurie)

Sägesignatur

Grosimea medie a inelelor de stejar în vestul Renaniei, în 1/100 mm (după Hollstein)

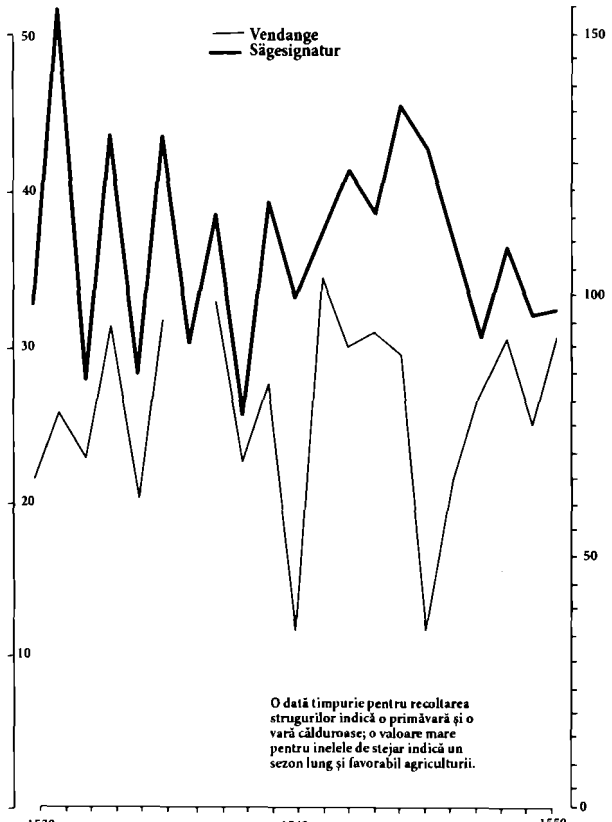

CONDIMENTE-OX: CLASIFICAREA PITAGOREICĂ A ALIMENTELOR

Coloniile greceşti antice cu locaţiile lor actuale

ORAŞE ATESTATE ISTORIC. Achaea (A); Megara (M); Corint (C); Locri, Atena, Athens, Chalkis, Eretria. (Ionia)*; Lesbos, Phocæa, Samos, Miletus, Thera, Rhodes**

SPANIA
Mainake* (Malaga)
Alonae*
Saguntum*
Hemereoskopeion*
Taraco* (Tarragona)
Emphoriae*
(Amporias)
Aphrodisias*

FRANŢA
Agathe*(Agde)
Avennio* (Avignon)
Massilia* (Marsilia)
Olbia*
Athenopolis*
Antipolis* (Antibes)
Nicaea* (Nice)
Herculis Monoeci*
(Monaco)
Alalia* (în Corsica)

ITALIA
Pithecusa* (Ischia)
Cyme*
Neapolis* (Napole)
Laus Pompeii
Posidonia (A)
Elea*
Pixus
Terina
Hipponium (A)
Medina
Rhegium (A)
Locri (A)
Scylletium (A)
Croton (A)
Sybaris (A)
Metapontum
Siris
Taras** (Taranto)
Hydruntum
Callipolis
Ancona (Ancona)

(SICILIA)
Zancle
Panormus (Palermo)
Messania* (Messina)
Lipara
Naxos
Catana (Catania)
Megara Hyblaea (M)
Syracusa (C)
Camarina (C)
Gela**
Acragas**
(Agrigento)
Himera*
Selinus (M)
Lilybaeum

ESTUL ADRIATICII
Tragyrium
Epetium
Issa
Pharos
Lissus
Epidamnus (C)
(Durres)
Apollonia (C)

GRECIA
Kerkyra (C) (Corfu)
Lefkada (C)
Ambracia
Mende*
Potidaea (C)
Olint
Toroni*
Acanthos
Stavros
Amfipolis
Neapolis
Krinides
Thasos*
Abdera
Lemnos
Chios

TURCIA (europeană)
Ainos
Kardia
Elaious
Madytos
Sestos
Tiristasis
Bisanthe
Heraion*
Perinthos*
Selimbria (M)
Byzantion (M)
(Istanbul)

BULGARIA
Mesembria (M)
(Nesebăr)
Apollonia Pontica*
(Sozopol)
Odessus* (Varna)

ROMÂNIA
Cruni*
Callatis*
Tomis* (Constanţa)
Histria*

MOLDOVA
Tyras* (Belgorod)

UCRAINA
Ofiusa*
Olbia*

(CRIMEEA)
Chersonesus*
Theodosia*
Kimmerikon*
Akra*
Nymphaion*
Tiritake*
Pantikapaion*

RUSIA
Tana* (Azov)
Fanagoria*
Hermonassa*
Gorgippia*
Pityus*

ABHAZIA
Dioskourias*
(Sukhumi)
GEORGIA
Guenos*
Phasis*
(Poti)
Bathys Limen*
(Batumi)

TURCIA (Asia Mică)
Trapezous*(Trabzon)
Kerasous*
Kotyora*
Amisos* (Samsun)
Sinope* (Sinop)
Heraclea Pontica (M)
Calcedonia (M)
Astakos(M)
Kios
Kyzikos*
Artaka
Abydus (M)
Assus
Atameos
Cyme
Smyrna (Izmir)
Ephesos
Miletus
Halicarnassus
Patara*
Phaselis*
Side*
Corcesium*
Nagidus*
Calenderis*
Soli*
Cytorus*

CIPRU
Lapethos
Salamis
Amathus
Curium
Paphos

EGIPT
Milesiorum
Castellum
(Alexandria)
Naucratis

LIBIA
Paliouros
Apollonia**
Cyrene**
Barca**
Tauchira**
Euhesperides**

Împăraţi romani, 30 i.H.-1453 d.H.

DINASTIA I IULIO-CLAUDIANĂ
31 i.H.-14 d.H. Augustus
14-37 Tiberius
37-41 Caligula
41-45 Claudius I
54-68 Nero
68 Galba
68 Otho
69 Vitellius
69-79 Vespasian
79-81 Titus
81-96 Domitian
96-98 Nerva
98-117 Traian
117-138 Hadrian
138-161 Antoninus Pius
161-180 Marc Aureliu*
161-169 Lucius Verus*
180-192 Commodus
193 Pertinax
193 Didius Julianus
193-211 Septimius Severus
211-217 Caracalla*
211-212 Geta*
217-218 Macrinus
218-222 Elagabalus
222-235 Alexandru Sever
235-238 Maximin Tracul
238 Gordian I
238 Gordian II
238 Balbinus*
238 Pupienus*
238-244 Gordian III
244-249 Filip Arabul
249-251 Decius
251 Hostilian
251-253 Gallus
253 Æmilianus
253-260 Valerian*
260-268 Gallienus*
268-270 Claudius II
270-275 Aurelian
275-276 Tacitus
276 Florianus
276-282 Probus
282-283 Carus
283-285 Carinus*
283-284 Numerian*
284-305 Diocleţian*
286-305 Maximian*
305-306 Constanţiu I*
305-310 Galerius*
306-312 Maxentius
308-313 Maximus
308-324 Licinius (R)
305-337 Constantin I
337-340 Constantin II
337-350 Constant*
337-61 Constanţiu II*
361-363 Iulian Apostatul
363-364 Iovianus
364-375 Valentinian I
364-378 Valens (R)
375-392 Valentinian II*
375-383 Graţian* (A)
379-395 Teodosie I
395-423 Honorius* (A)
395-408 Arcadius (R)
408-450 Teodosie II
421 Constanţiu III*
425-455 Valentinian III
450-457 Marcian (R)
455 Petronius (A)
455-456 Avitus (A)
457-461 Majorian (A)
457-474 Leon I (R)
461-465 Libius (A)
467-472 Anthemius (A)
472 Olybrius (A)
473-4 Glycerius (A)
474 Leon II (R)
474-475 J. Nepos (A)
474-91 Zeno (R)
475-6 Romulus Augustus (A)
491-518 Anastasius I
518-527 Iustin I
527-565 Iustinian I
565-578 Iustin II
578-582 Tiberius II
582-602 Maurice
602-610 Phocas

DINASTIA HERACLIDĂ
610-641 Heraclius cel Tânăr
641 Constantin III*
641 Heraklonas*
641-648 Constans II Bărbosul
668-685 Constantin IV
685-695 Iustinian II Nas Spintecat
695-698 Leonitos
698-705 Tiberius III
705-711 Iustinian III
711-713 Philippikos Bardanes
713-715 Anastasius II
716-717 Teodosie III

DINASTIA ISAURIANĂ
717-741 Leon III Isauricul
741-775 Constantin V Copronimul
Nume-Murdărit
775-780 Leon IV Kazarul
780-97 Constantin VI
797-802 Irina Ateniana
802-811 Nichifor I
811 Stauracius
811-813 Mihail I
813-820 LeonV Armeanul
820-829 Mihail II
829-842 Teofil
842-867 Mihail III

DINASTIA MACEDONIANĂ
867-886 Vasile I Macedoneanul
886-912 Leon VI Filozoful
912-913 Alexandru
913-919 Constantin VII Nobilul Porfirogenet
919-944 Roman I Lecapenos
944-959 Constantin VII Nobilul Porfirogenet
959-963 Roman II Nobilul
963 Vasile II Bulgaroctonul
963-869 Nichifor II Focas
969-976 Ioan I Tzimiskes
976-1025 Vasile II Bulgaroctonul
1025-8 Constantin VIII Porfirogenet
1028-1034 Roman III Argyros
1034-1041 Mihail IV Paflagonianul
1041-1042 Mihail V Călăfătuitorul
1042 Zoe and Teodora III Porfirogenet
1042-1055 Constantin IX Monomahul
1055-1056 Teodora
1056-1057 Mihail VI
1057-1059 Isac I Komnenos
1059-1067 Constantin X
1067-1068 Mihail VII
1068-1071 Roman IV Diogene
1071-1078 Mihail VII Ducas
1078-1081 Nichifor III Botaniates

DINASTIA COMNEN
1081-1118 Alexios I
1118-1143 Ioan II Minunatul
1143-1180 Manuel I
1180-1183 Alexios II
1183-1185 Andronic I
1185-1195 Isaac II
1195-1203 Alexios III
1203-1204 Alexios IV
1204 Alexios V
1204-1222 Teodor I
1222-1254 Ioan III
1254-1258 Teodor II
1258 Ioan IV

DINASTIA PALEOLOG
1258-1282 Mihail VIII
1282-1328 Andronic II
1328-1341 Andronic III
1341-1376,
1379-1391 Ioan V
1376-1379 Andronic V
[1390 1391- Ioan VII]
1425 Manuel II
1425-1428 Ioan VIII
1448-1453 Constantin XI

* Coîmpărat, (A) în Imperiul Roman de Apus; (R) în Imperiul Roman de Răsărit

Papii, patriarhii Romei

Petru, 64 d.H.
Lin, cca 66-cca 78
Anaclet, cca 79-cca 91
Clement I, cca 91-cca 101
Evarist I, cca 100-cca 109
Alexandru I, cca 109-cca 116
Sixt I, cca 116-cca 125
Telesfor, cca 125-cca 136
Hygin, cca 138-cca 142
Pius I, cca 142-cca 155
Anicet, cca155-cca 166
Soter, cca 166-cca 174
Eleuteriu, cca 174-189
Victor I, 189-98
Zefirin, 198/199-217
Calixt I, 217-222
[Ipolit I, 217-235]
Urban I, 222-230
Ponţian I, 230-235
Anteriu, 235-236
Fabian, 236-250
Corneliu, 251-253
[Novaţian, 251-258]
Lucius I, 253-254
Ştefan I, 254-257
Sixt II, 257-258
Dionisiu, 260-268
Felix I, 269-274
Eutichie, 275-283
Caius, 283-296
Marcelin, 296-?304
Marcel I, 306-308
Eusebiu, 310
Miltiade, 311-314
Silvestru I, 314-335
Marcu, 336
Iuliu I, 337-352
Liberiu, 352-366
[Felix II, 355-365]
Damas I, 366-384
[Ursin, 366-367]
Siriciu, 384-399
Anastasie I, 399-401
Inocenţiu I, 401-417
Zosim, 417-418
Bonifaciu I, 418-422
Celestin I, 422-432
Sixt III, 432-440
Leon I cel Mare, 440-461
Ilarie I, 461-468
Simpliciu, 468-483
Felix III (II), 483-492
Gelasius I, 492-496
Anastasie II, 496-498
Simachus, 498-514
[Laurenţiu, 498-499; 501-516]
Hormisdas, 514-523
Ioan I, 523-526
Felix IV (III), 526-530
[Dioscorus, 530]
Bonifaciu II, 530-532
Ioan II, 533-535
Agapet I, 535-536
Silveriu, 536-537
Virgiliu, 537-555
Pelagius 1, 556-561
Ioan III, 561-574
Benedict I, 575-579
Pelagius II, 579-590
Grigore I, 590-604
Sabinian 604-606
Bonifaciu III, 607
Bonifaciu IV, 608-615
Deusdedit (ulterior Adeodatus I) 615-618
Bonifaciu V, 619-625
Honoriu I,625-638
Severinus, 640
Ioan IV, 640-642
Teodor I,642-649
Martin I, 649-653
Eugen I, 654-657
Vitalian, 657-672
Adeodatus II, 672-676
Donus, 679
Agaton, 678-681
Leon II, 682-683
Benedict II, 684-685
Ioan V, 685-686
Conon, 686-687
[Teodor, 687]
[Pascal, 687]
Sergiu I, 687-701
Ioan VI, 701-705
Ioan VII, 705-707
Sisiniu, 708
Constantin ,708-715
Grigore II, 715-731
Grigore III, 731-741
Zaharia, 741-752
Ştefan (II), 752
Ştefan II (III), 752-757
Paul I, 757-767
[Constantin, 767-768]
[Filip, 768]
Ştefan III (IV), 768-772
Adrian I,772-795
Leon III, 795-816
Ştefan IV (V), 816-817
Pascal I, 817-824
Eugen II, 824-827
Valentin, 827
Grigore IV, 827-844
[Ioan, 844]
Sergiu II, 844-847
Leon IV, 847-855
Benedict III, 855-858
[Anastasie Bibliotecarul, 855]
Nicolae I, 858-867
Adrian II, 867-872
Ioan VIII, 872-882
Marin I, 882-884
Adrian III, 884-885
Ştefan V (VI), 885-891
Formosus, 891-896
Bonifaciu VI, 896
Ştefan VI (VII), 896-897
Roman, 897
Teodor II, 897
Ioan IX, 898-900
Benedict IV, 900-903
Leon V, 903
[Cristofor, 903-904]
Sergiu III, 904-911
Anastasie III, 911-913
Lando, 913-914
Ioan X, 914-928
Leon VI, 928
Ştefan VII (VIII), 928-931
Ioan XI, 931-935
Leon VII, 936-939
Ştefan VIII (IX), 939-942
Marin II, 942-946
Antipapii în paranteze pătrate.
Ioan XIII, 965-972
Benedict VI, 973-974
[Bonifaciu VII, 974, 984-985]
Benedict VII, 974-983
Ioan XIV, 983-984
Ioan XV, 985-996
Grigore V, 996-999
[Ioan XVI, 997-998]
Silvestru II, 999-1003
Ioan XVII, 1003
Ioan XVIII, 1003-1009
Sergiu IV, 1009-1012
Benedict VIII, 1012-1024
[Grigore (VI), 1012]
Ioan XIX, 1024-1032
Benedict IX, 1032-1044, 1045, 1047-1048
Silvestru III, 1045
Grigore VI, 1045-1046
Clement II, 1046-1047
Damasus II, 1048
Leon IX, Sfântul, 1049-1054
Victor II, 1055-1057
Ştefan IX (X), 1057-1058
[Benedict X, 1058-1059]
Nicolae II, 1058-1061
Alexandru II, 1061-1073
[Honoriu (II), 1061-1064]
Grigore VII, 1073-1085
[Clement III, 1080, 1084-1100]
Victor III, 1086-1087
Urban II, 1088-1099
Pascal II, 1099-1118
[Teoderic, 1100-1101]
[Albert sau Adalbert, 1101]
[Silvestru IV, 1105-1111]
Ghelasie II, 1118-1119
[Grigore (VIII), 1118-1121]
Calixt II, 1119-1124
Honoriu II, 1124-1130
[Celestin (II), 1124]
Inocenţiu II, 1130-1143
[Anaclet II, 1130-1138]
[Victor IV, 1138]
Celestin II, 1143-1144
Lucius II, 1144-1145
Eugen III, 1145-1153
Anastasie IV, 1153-1154
Adrian IV, 1154-1159
Alexandru III, 1159-1181
[Victor IV, 1159-1164]

[Paschal III, 1164-1168]
[Callistus (III), 1168-1178]
[Innocent (III), 1179-1180]
Lucius III, 1181-1185
Urban III, 1185-1187
Gregory VIII, 1187
Clement III, 1187-1191
Celestin III, 1191-1198
Inocențiu III, 1198-1216
Honoriu III, 1216-1227
Grigore IX, 1227-1241
Celestin IV, 1241
Inocențiu IV, 1243-1254
Alexandru IV, 1254-1261
Urban IV, 1261-1264
Clement IV, 1265-1268
Grigore X, 1271-1276
Inocențiu V, 1276
Adrian V, 1276
Ioan XXI, 1276-1277
Nicolae III, 1277-1280
Martin IV, 1281-1285
Honoriu IV, 1285-1287
Nicolae IV, 1288-1292
Celestin V, Sfântul Peter, 1294
Bonifaciu VIM, 1294-1303
Benedict IX, 1303-1304
Clement V, 1305-1314
Ioan XXII, 1316-1334
Nicolae (V), 1328-1330]
Benedict XII, 1334-1342
Clement VI, 1342-1352
Inocențiu VI, 1352-1362
Urban V, 1362-1370
Grigore XI, 1370-1378
Urban VI, 1378-89
[Clement (VII), 1378-1394]
Bonifaciu IX, 1389-1404
[Benedict (XIII), 1394-1417]
Inocențiu VII, 1404-1406
Grigore XII, 1406-1415
[Alexandru V, 1409-1410]
[Ioan (XXIII), 1410-1415]
Martin V, 1417-1431
[Clement (VIII), 1423-1429]
[Benedict (XIV), 1425]
Eugen IV, 1431-1447
[Felix V, 1439-1449]
Nicolae V, 1447-1455
Calixt III, 1455-1458
Pius II, 1458-1464
Paul II, 1464-1471
Sixt IV, 1471-1484
Innocent VIII, 1484-92
Alexander VI, 1492-1503
Pius III, 1503
Iulius II, 1503-1513
Leon X, 1513-1521
Adrian VI, 1522-1523
Clement VII, 1523-1534
Paul III, 1534-1539
Iulius III, 1550-1555
Marcel II, 1555
Paul IV, 1555-1559
Pius IV, 1559-1565
Pius V, Sfântul, 1566-1572
Grigore XIII, 1572-1585
Sixt V, 1585-1590
Urban VII, 1590
Grigore XIV, 1590-1591
Inocențiu IX, 1591
Clement VIII, 1592-1605
Leon XI, 1605
Paul V, 1605-1621
Grigore XV, 1621-1623
Urban VIII, 1623-1644
Inocențiu X, 1644-1655
Alexandru VII, 1655-1667
Clement IX, 1667-1669
Clement X, 1670-1676
Inocențiu XI, 1676-1689
Alexandru VIII, 1689-1691
Inocențiu XII, 1691-1700
Clement XI, 1700-1721
Inocențiu XIII, 1721-1724
Benedict XIII, 1724-1730
Clement XII, 1730-1740
Benedict XIV, 1740-1758
Clement XIII, 1758-1769
Clement XIV, 1769-1774
Pius VI, 1775-1799
Pius VII, 1800-1823
Leon XII, 1823-1829
Pius VIII, 1829-1830
Grigore XVI, 1831-1846
Pius IX, 1846-1878
Leon XIII, 1878-1903
Pius X, Sfântul, 1903-1914
Benedict XV, 1914-1922
Pius XI, 1922-1939
Pius XII, 1939-1958
Ioan XXIII, 1958-1963
Paul VI, 1963-1978
Ioan Paul I, 1978
Ioan Paul II, 1978-2005

Sursa J.N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1988.

PALEOGRAFIE

(a) Majuscule romane (Virgil, sec. 4-5 d.H.), (b) Minuscule romane, unciale amestecate (Pandecte, sec. VI-VII), (c) *Cursiv lombard sau beneventon* (Lecționar, Monte Cassino, 1058-1087). (d) insular englezesc ascuțit (Cronica anglo-saxonă, cca 1045). (e) Minuscule carolingiene, Latin (sec. X). (*f*) Littera fractura, inscris gotic (sec. 14). (g) Rozetă gotică (Horațiu, Cremona, 1391). (h) Papirus grecesc (Timotei, Persia, sec. XIV î.H.)

a.

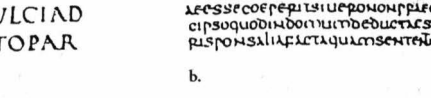

b.

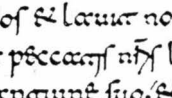

c.

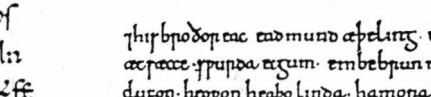

d.

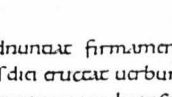

e.

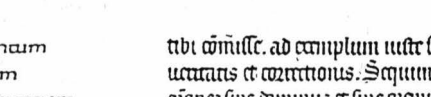

f.

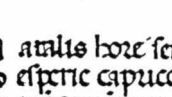

g.

h.

(i) Uncial „biblic grecesc" (1 Cor. 12; Codex sinaiticus, cca 350 î.H.; după C. H. Roberts), (j) Minuscule cursive greceşti (*manuscris Iliada vi*, BM Townley, cca 1255). (k) Glagolitic (Misal Kiev: traducerea din sec. a unui rit roman din sec. 7). (l) Chirilice bulgăreşti (Savina Kniga, sec. 11. păstrată la Pskov, Rusia), (m) Chirilice sârbeşti (manuscris din sec. XV, Belgrad, după R. Auty). (n) Înscris al cancelariei otomane (dări de seamă din Podolia, sfârşitul sec. XVII, după D. Kotodejczyk).

i.

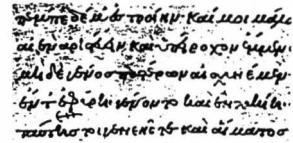

j.

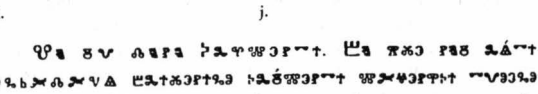

k.

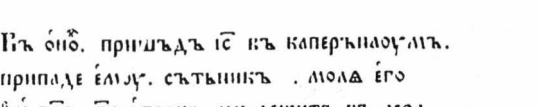

l.

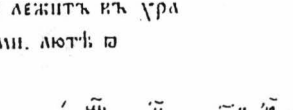

m.

VULTURI ŞI CRUCI

Rândul de sus, de la stânga la dreapta, (a) Vultur roman cu două capete sub o coroană, simbolizând crearea Imperiului de Răsărit şi a celui de Apus (după o inscripţie din Atena, sec. IV d.H.) (b) Vulturul bizantin la sfârşitul imperiului, de pe tronul Sofiei Palaiologhina, mare ducesă de Moscova, cca 1470. (c) Vulturul lui Carol cel Mare, brodat în mătase pe mantia sa (sec. XIX, după Frutiger). Centru: (d) „Mica stemă" a Imperiului Rus, 1914; vulturul negru bicefal ce poartă coroana imperială, globul cruciat şi sceptrul, cu emblema oraşului Moscova pe scut, peste care se află coroana familiei Romanov. Aripile vulturului poartă blazonul titlurilor arogate de ţar (în partea dreaptă: Kazan, vulturul alb al Poloniei, Taurida şi Kiev, Novgorod şi Vladimir; în partea stângă Astrahan, Siberia, Georgia şi Finlanda. Rândul de jos, de la stânga la dreapta, (e) „Mica stemă" a Imperiului Austriac, 1915: vulturul negru imperial cu două capete ce ţine globul cruciat şi sceptrul, cu scutul roşu-alb-roşu al Austriei în centru şi cu însemnele coroanei familiei Habsburgilor, (f) Blazonul Republicii Populare Albania, 1944. Blazonul Regatului Spaniei, 1947: un vultur negru purtând un scut încoronat cu emblema Castiliei şi Leonului, Aragonului şi Navarrei, având la bază un lanţ, rodia Granadei, un mănunchi de săgeţi, peste care se află sloganul Spaniei Franchiste „Unită, măreaţă şi liberă".

Primul rând (de la stânga la dreapta): Crux capitata, Crucea răstignirii sau Crucea latină; Crux decussata sau Crucea Sfântului Andrei; crucea grecească; crucea Sfântului Petru; crucea arhiescopală sau crucea Lorraine; crucea templieră sau crucea disc. Rândul al doilea: crucea papală; crucea triplă; crucea ortodoxă; crucea Ierusalimului; cruce germană; cruce cu inimi. Rândul al treilea: crucea cruciaților; crucea gamma; crucea în formă de sabie; crucea cu ancora credinței; crucea ancoră (crucea cristică cu Fecioara Maria); crucea în trifoi. Rândul al patrulea: semnul Chi-Rho (monograma lui Isus Cristos); crucea sfântului Ioan sau crucea malteză; crucea celtică (crucea cristică în interiorul soarelui); crucea alfa; crucea omega; crucea în formă de frunze. Rândul al cincilea: crucea Învierii; cruce malteză modificată; crucea în formă de săgeți; crucea teutonă sau crucea de fier; crucea poloneză în ancoră (Polska walczy, „Polonia luptă"); crucea rotundă runică. Rândul al șaselea: crucea păgână în formă de soare; crucea runică în formă de fulger; gammadionul în sensul acelor ceasornicului, Fylfot sau „svastica" ce simbolizează ghinionul; svastica în sens invers acelor de ceasornic, simbolizând norocul. (După Frutiger.)

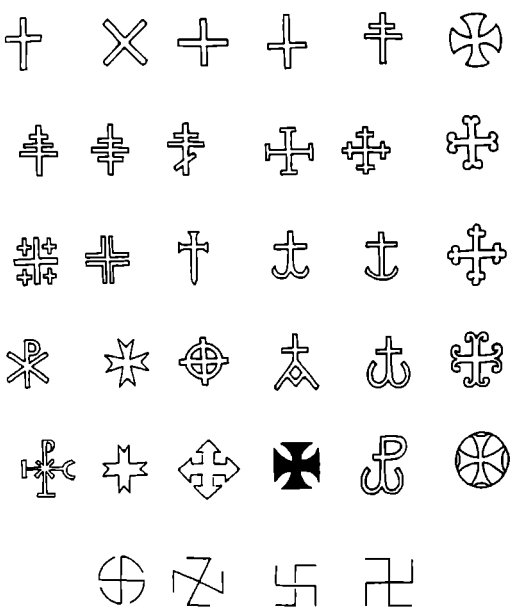

„The Great Books Scheme": Canonul din Chicago al civilizației vestice.

O listă de autori propusă de Mortimer J. Adler în „Great Books, Past and Present", un Epilog pentru G. van Doren (ed.), *Reforming Education: The Opening of the American Mind* (New York, 1988), 318-350.

Homer
Eschil
Sofocle
Herodot
Euripide
Tucidide
Hippocrates
Aristofan
Platon
Aristotel
Epicur
Euclid
Arhimede
Apollonius
Cicero
Lucretius
Virgil
Plutarh
Tacitus
Nicomachus
Epictet
Ptolemeu
Marc Aureliu
Galenus
Augustin de Hipona
Sfântul Toma de Aquino
Dante Alighieri
Geoffrey Chaucer
Machiavelli
Erasmus
Copernic
Thomas Morus
Luther
Rabelais
Calvin
Montaigne
W. Gilbert
Cervantes

Bacon
Shakespeare
Galileo
Kepler
W. Harvey
Hobbes
Descartes
Milton
Molière
Pascal
Huygens
Spinoza
Locke
Racine
Newton
Leibniz
Defoe
Swift
Congreve
Bishop Berkeley
Montesquieu
Voltaire
Fielding
Johnson
Hume
Rousseau
Sterne
Adam Smith
Kant
Gibbon
Boswell
Lavoisier
Goethe
Dalton
Hegel
Jane Austen
von Clausewitz
Stendhal
Schopenhauer
Faraday

C. Lyell
A. Comte
Balzac
de Tocqueville
J. S. Mill
Darwin
Dickens
C. Bernard
Kierkegaard
Marx
George Eliot
H. Melville
Dostoevsky
Flaubert
Ibsen
Tolstoi
J.W.R. Dedekind
M. Twain
W. James
Nietzsche
G. Cantor
Freud
D. Hubert

1900-1945
G.B. Shaw
James Joyce
Proust
T. Mann
Joseph Conrad
Faulkner
D.H. Lawrence
T.S. Ellot
Kafka
Chekhov
O'Neill
Henry James
Kipling
J. Dewey
A.N. Whitehead

B. Russell
Santayana
E. Gilson
J.-P. Sartre
J. Ortega y Gasset
Max Planck
Einstein
N. Bohr
E. Schrodinger
J.H. Woodger
J.-H. Poincaré
T. Dobzhansky
G. Sorel
Troțki
Lenin
W. Sumner
Max Weber
R.H. Tawney
T. Veblen
J.M. Keynes

1945-1977
A. Camus
G. Orwell
T. Pynchon
Soljeniţîn
S. Bellow
S. Beckett
Wittgenstein
Heidegger
M. Buber
W. Heisenberg
J. Monod
R.P. Feynman
S. Hawking
A. Toynbee
C. Lévi-Strauss
F. Braudel
E. Le Roy Ladurie

Ilira antică și provinciile ilirice napoleoniene

Provinciile ilirice 1809-1913

Granițele provinciale romane

0 kilometri 150

0 mile 100

Numele moderne ale orașelor romane:

Aquincum (Budapesta)
Aspalathos (Split)
Dyrrachium/Epidamnos (Durres)
Emona (Ljubljana)
Lentia (Linz)
Naissus (Niș)
Ovilava (Weils)
Raetinium (Bihac)
Savaria (Szombathely)
Scupi (Skopje)
Senia (Senj)
Singidunum (Belgrad)
Sirmium (Mitrovica)
Siscia (Sisak)
Siscia Segesta (Zagreb)
Tergeste (Triest)
Vindobona (Viena)

Începând din 395 d.H., a fost creată o prefectură dublă a Iliriei din provinciile Panonia, Dalmația și Macedonia; capitalele erau la Sirmium și Salonica.

Limbile proto-indo-europene
Vest
Est
Celtice
Goidelice
Irlandeza gaelică
Gaelica
Manx*
Irlandeza veche*
Britonice
Galeză
Bretonă
Cornică
Galică
Germanice
Anglo-frizianã
Frizianã
anglo-saxonă
engleza medie*
engleză
Scoțiană
pidgin
Germanice de Est
gotică*
Scandinavice
Norvegiana veche*
Islandeză
Feroeză
Norvegiană
Daneză
Suedeză
Germană
Germana superioară
Germana superioară veche
Germana superioară medie
Germana standard superioară
Germana inferioară
germana inferioară
olandeza
flamanda
Africana
Elenice
greaca clasică*
greaca comună
Greaca modernă
demotică
Italice
Latina
Romanice
Latina clasică
Latina vulgară*
Portugheza
Galego
Spaniola castiliană
Catalana
Franceza
Romanșă
Occitană/ provensală
Quebec-eană
Acadiană
Franceza veche*
Italiană
Napolitană
Siciliană
Sardiniană
Dalmațiană*
Română
Moldovenească
Retoromană
Ladină
Friuliană
Anatoliene
hitite*
Toharice
Balto-slave
Slavone
Proto-slave
Baltice
Prusiana veche*
Lituaniana
Letona
Armeana
Albaneza
Indo-iraniene
Iraniene
Avestana*
Farsi
Kurdă
Baluchi
Paștună
Osetiană
Dardică
Indiene
Sanscrita*
Prakrita*
Pali*
Industana
Hindi
Urdu
Gujurati
Bengaleză
Punjabi
Bihari
Marathi
Rajastani
Sindi
Oriya
Singaleză
Romani

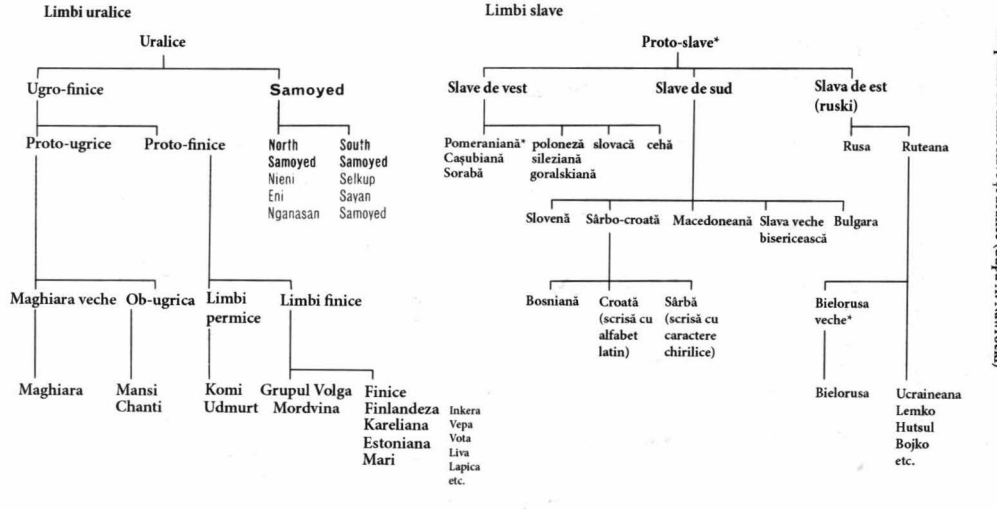

* = limbă moartă
** = limbă liturgică

Grupurile de limbi slave și uralice (după A. Nawrocki)

Rune şi oghame

(a) Tăbliţă runică nord-umbrică cu cele 33 de caractere, ce conţine şi cele 24 şi 29 caractere timpurii, comune în Anglia.

(b) Tăbliţa runică armană cu 18 caractere, o reconstrucţie modernă a celui mai străvechi sistem runic germanic; (mai jos) probabil conotaţii divinatorii (după N. Pennick).

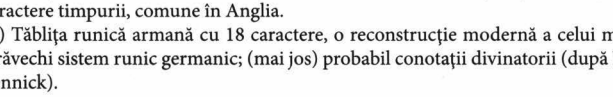

a.

b.

Runele armane

număr	*literă*	*nume*	*simbol*	*conotaţie*
1	f	fa	vite	bogăţie
2	u	ur	bou primordial	putere de creaţie
3	th	thurs	copac spinos	fulger/schimbare bruscă
4	a	os	gură	înţelepciune
5	r	rad/rit	roată	călătorie
6	k	cen/ka	torţă de pin	foc/regenerare
7	h	hagal	grindină	întârziere
8	n	not/nyd	–	semnal de alarmă
9	i	is	gheaţă	inerţie
10	y	ar	şarpe	un rău necesar
11	s	sig/sigel	rază de soare	lumină/victorie
12	t	tyr	vârf de săgeată	succes
13	b	bar	mesteacăn	puritate/renaştere
14	l	laf	apă	forţă de viaţă
15	m	man	om	umanitate
16	–	yr	tisă/arc	dibăcie
17	kh	eh	potir (întoarsă)	moarte
18	g	ga/gibor	suliţa lui Odin	ax, pivot

c) tăbliță ogham în irlandeza de bază
d) „alfabet bardic" irlandez; probabil (mai jos) conotații divinatorii (după N. Pennick).

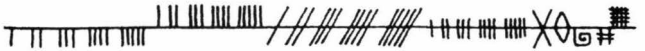

c.

d.

Alfabetul ogham irlandez: beithe-luis

Literă	*copac*		*pasăre*		*culoare*	*dată*
B	beithe	mesteacăn	besan	fazan	alb	24 dec.-20 ian.
L	luis	scoruș	lacha	rață	gri deschis	21 ian-17 feb.
N	nion	frasin	naoscach	becată	transparent	18 feb.-18 mart.
F	fearn	anin	faoilean	pescăruș	stacojiu	19 mart.-14 apr.
S	saileach	salcie	seabhac	șoim	foc	15 apr.-12 mai
H	(h)uath	măceș	(h)adaig	cucuvea	pământiu	13 mai-9 iun.
D	dair	stejar	dreoilin	pitulice	negru	10 iun.-7 iul.
T	tinne	stejar verde	truit	graur	gri	8 iul.-4 aug.
C	coll	alun	corr	cocor	maro	5 aug.-1 sept.
M	muin	viță de vie	meantan	pițigoi	pestriț	2 sept.-29 sept.
G	gort	iedera	geis	lebădă mută	albastru	30 sept.-27 oct.
Ng	(n)getal	grozamă	(n)ge	gâscă	verde	28 oct.-25 nov.
R	ruis	soc	rocnat	corb	sângeriu	26 nov.-23 dec.
A	ailme	pin	airdhircleog	nagâț	tărcat	solstițiul de iarnă
O	onn	răchită	odoroscrach	cormoran	cenușiu închis	echinocțiu de primăvară
U	ur	buruiană	uiseog	ciocârlie	rășină	solstițiul de vară
E	edad	plop	ela	lebăda fluierătoare	roșu	echinocțiul de toamnă
i	iur	tisă	illait	pui de vultur alb		solstițiul de iarnă

B=birchday/duminică
S=willowday/luni
T=hollyday/marți
N=ashday/miercuri
D=oakday/joi
Q=appleday/vineri
F=alderday/sâmbătă

După C.J. Marstrander et al (eds.), *Dictionary of the Irish Language* (Dublin, 1913-1976), 4 vol.

Trondheim 1152
NORVEGIA 1028
FINLANDA by 1249
SUEDIA 1160
ESTONIA 1215
LIVONIA 1204
LITHUANIA 1385+
Iona 565
SCOŢIA 597
IRLANDA 461
Armagh 448
Danemarca din 1014
Lund 1103
York
ANGLIA 597–664
St David's c.590
Hamburg 834
SAXONIA 782
PRUSIA 1230
WENDS 1150
RUSI 988+
Canterbury 597
GERMANIA 755
Magdeburg 968
Gniezno 1000
Mainz 748
POLONIA 965
Prague 873
BOEMIA 929
Kiev 988
Franci 496
Reims c.AD 250
MORAVIA 865
GALI 397
UNGARIA 1001
Goţi 340
Vizigoţi 589
SPANIA
IMPERIUL ROMAN
313 Edictul de toleranţă
381 Creştinismul este declarat singura religie oficială
LOMBARZI 590
Zagreb 1094
România
SERBIA din 891
MAREA NEAGRĂ
BULGARIA 864–5
Toledo
Roma
Constantinopol
Ohrida
Nota bene: după „migraţii", câteva foste provincii ale Imperiului Roman – Anglia, Galia de Nord, Spania sau Bulgaria – au fost recreştinate.
Imperiul Roman
Secolul VI-VII
Secolul VIII
Secolul IX-X
Secolul XI-XII
Secolul XIII
Secolul XIV
Principalele eparhii sau episcopii misionare
Celtice
Ortodoxe
Catolice

Imperiul Bizantin

Cercurile culturale europene: interpretare (după M. Shennan)

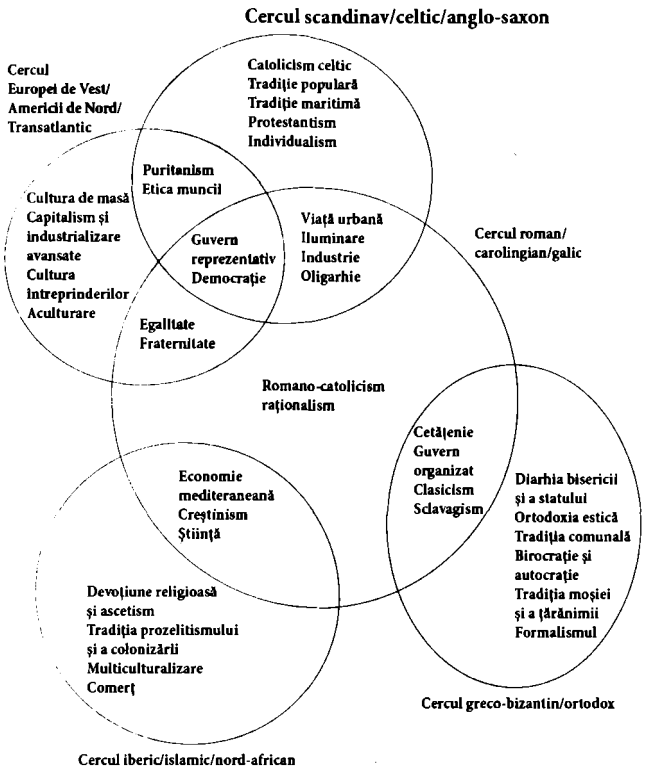

Imperiul Franc 800-877 d.H.

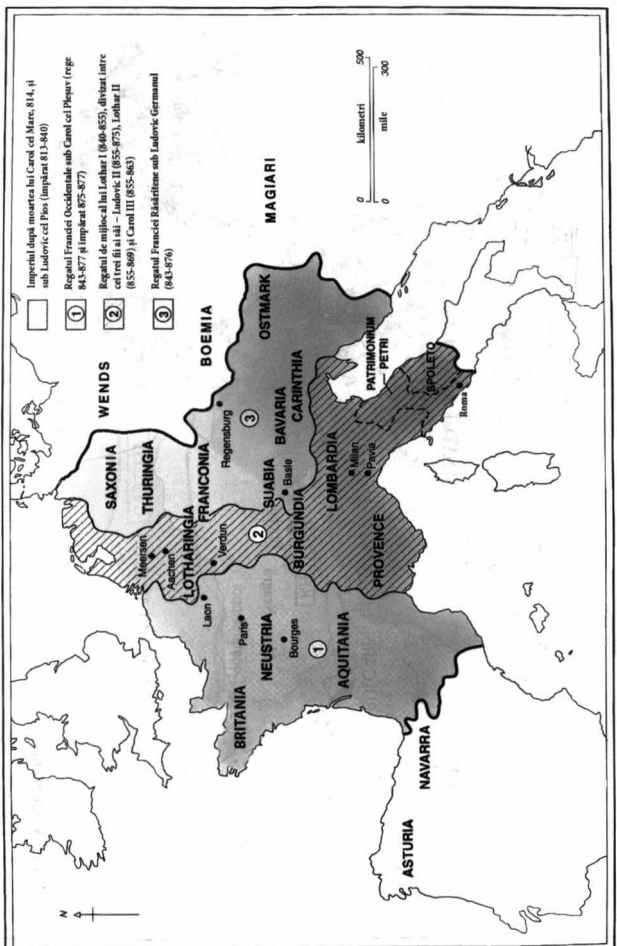

Imperiul Hazar la apogeu, cca 900

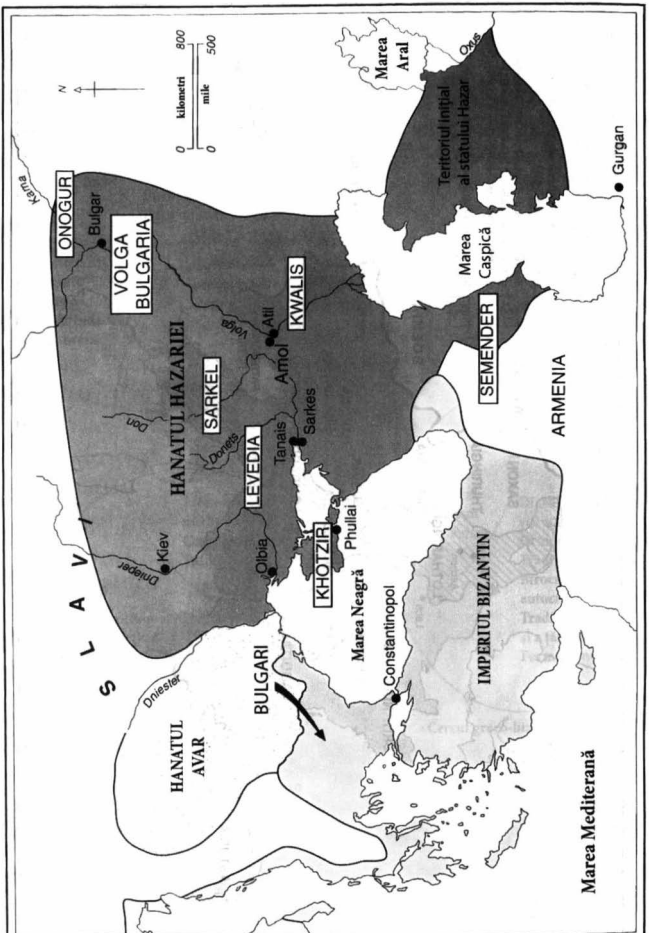

Reconquista creştină în Peninsula Iberică, 850-1493

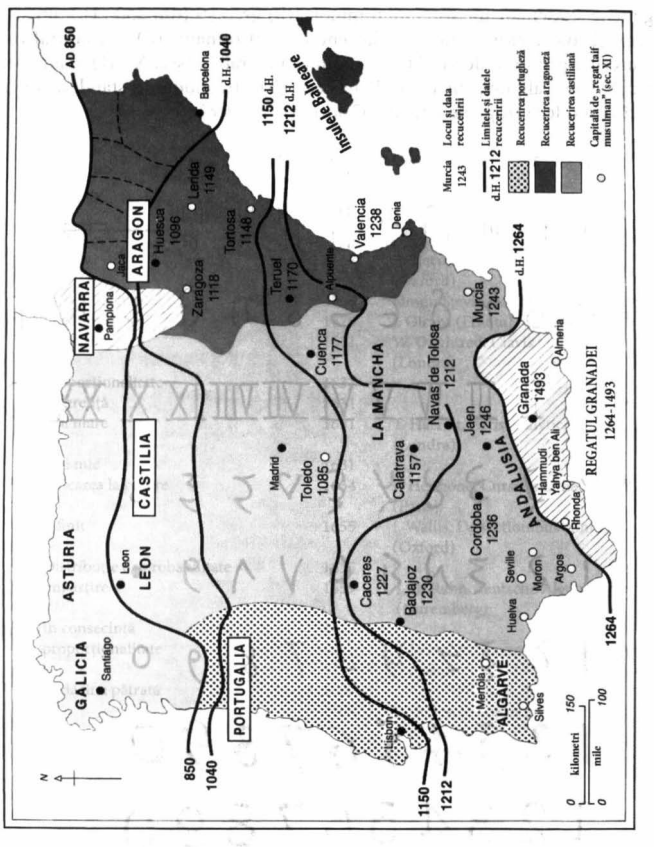

Cifre şi simboluri matematice

(1) Numerale: (a) feniciene (primul mileniu î.H.), bazat pe cifrele hieroglife egiptene şi asemănător sistemului minoic, (b) greceşti (din 350 î.H.), un sistem literal şi foarte asemănător cifrelor ebraice, (c) romane, (d) din nordul Indiei (sanscrită, primul mileniu d.H.), (e) din estul Arabiei (sec. X), (f) arabe iberice (sec. XI), (g) caligrafie din epoca Renaşterii, (h) cifre moderne, standard, tipărite, (i) cifre moderne digitale. (după F. Cajori, A. Frutiger.)

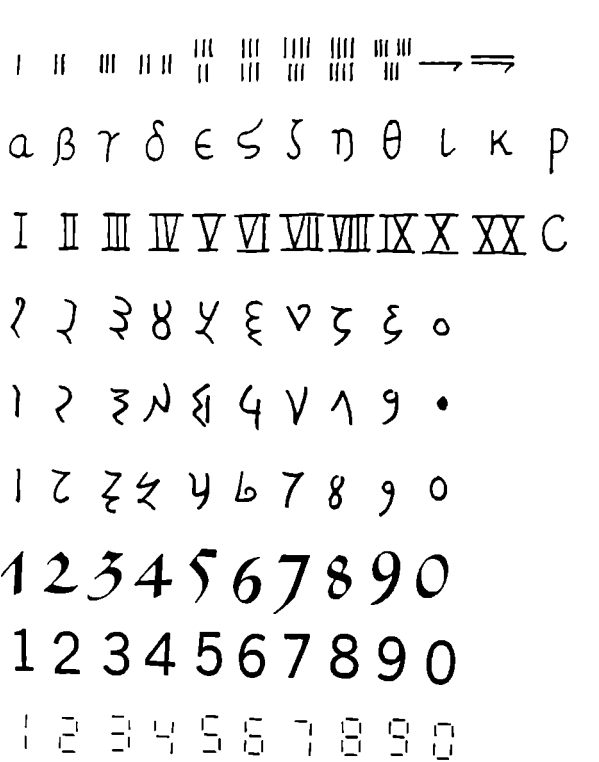

(2) Originile simbolurilor standard matematice: selecţie (după Cajori.)

Semn		*data*	*prima utilizare*
L	Parametru, rădăcină pătrată –	roman	
½	linie de f racţie	1202	Fibonacci, Liber abaci
%	procent	1425	utilizare în negoţul din Italia
+	(şi) plus	1489	J. Widman, Behennde und hubsche Rechnung auf
–	minus	1489	alien Kaufmanschaften
	Plus	1494	Luca Pacioli, Summa de arithmetica (Veneţia)
	Minus	1494	
M	multiplicare	1544	M. Stifel, Arithmetica integra (Germania)
D	divizare		
=	egalitate	1557	R. Recorde, Ground of Artes (Oxford)
•	Fracţie zecimală	1585	Simon Stevin, La thiende (Antwerp)
±	plus/minus	1626	J. Girard (Franţa)
×	înmulţire	1631	W. Oughtred, Clavis mathematica (Londra)
	Proporţionalitate	1631	
	Diferenţă	1631	
>	mai mare	1631	T. Harriot, Artis analyticae praxis (Londra)
	Mai mic	1631	
X2	ridicarea la putere	1634	P. Herigone, Cursus mathematicus (Paris)
∞	infinit	1655	J. Wallis, De sectionibus conicis (Oxford)
	Distribuţie de probabilitate	1655	
÷	împărţire	1659	J. H. Rahn, Teutsche Algebra (Nuremberg)
	În consecinţă	1659	
:	proporţionalitate	1669	V. Wing, Astronomica britannica (Londra)
	Rădăcina pătrată	1669	
π	pi	1706	W. Jones, Synopsis palmariorum matheseos
( )	paranteze	1726	J. Herman, Commentarii, i (Sankt Petersburg)
e	bază logaritmică	1736	L Euler, Mechanica, i
E	numărul lui Euler	1736	
C	constanta lui Euler	1736	L Euler, Commentarii (Sankt Petersburg)
∫	summa, teoria numerelor	1750	L Euler, De numeris amicalibus
Σ	însumare	1755	L Euler, Institutiones calculi differentialis
□	congruenţă	1801	F. Gauss, Disquisitiones arithmeticae
	Întrucât, pentru că	1805	Gentleman's Mathematical Companion

Dezvoltarea domeniului regal în Franţa până în 1547

Bulgaria în timpurile medievale şi moderne

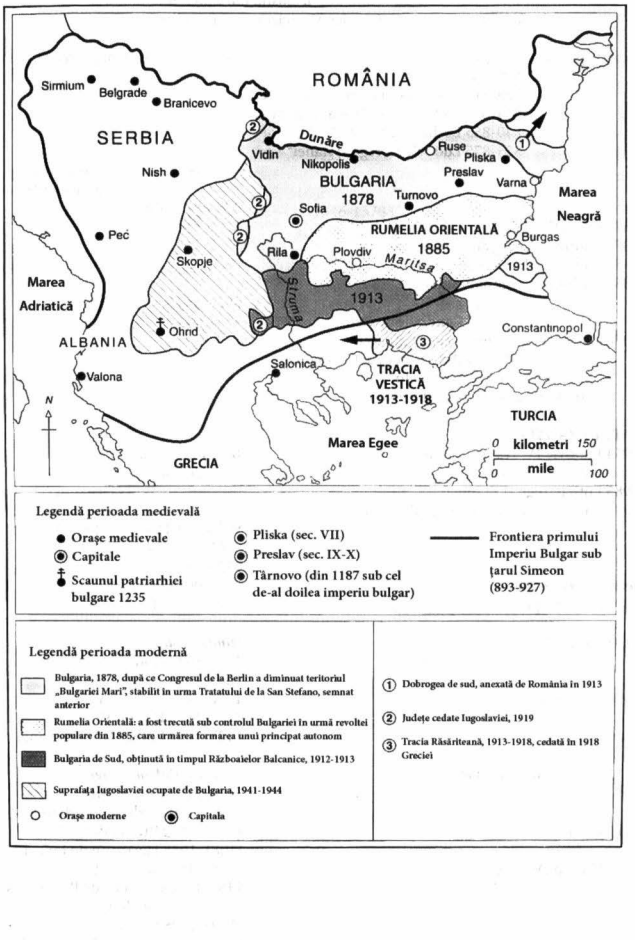

Legendă perioada medievală

- Oraşe medievale
- Capitale
- Scaunul patriarhiei bulgare 1235
- Pliska (sec. VII)
- Preslav (sec. IX-X)
- Târnovo (din 1187 sub cel de-al doilea imperiu bulgar)
- Frontiera primului Imperiu Bulgar sub ţarul Simeon (893-927)

Legendă perioada modernă

- Bulgaria, 1878, după ce Congresul de la Berlin a diminuat teritoriul „Bulgariei Mari", stabilit în urma Tratatului de la San Stefano, semnat anterior
- Rumelia Orientală: a fost trecută sub controlul Bulgariei în urmă revoltei populare din 1885, care urmărea formarea unui principat autonom
- Bulgaria de Sud, obţinută în timpul Războaielor Balcanice, 1912-1913
- Suprafaţa Iugoslaviei ocupate de Bulgaria, 1941-1944
- Oraşe moderne
- Capitala

(1) Dobrogea de sud, anexată de România în 1913

(2) Judeţe cedate Iugoslaviei, 1919

(3) Tracia Răsăriteană, 1913-1918, cedată în 1918 Greciei

Împăraţi germani şi regi ai Franţei

	Dinastia Carolingiană
d. 741	Charles Martel, duce al francilor
741-768 Pepin cel Scurt, primar al Neustriei, 752 regele Pepin al francilor	741-754 Carloman, primarul Austraziei
768-814 Carol cel Mare (Charlemagne*)	
814-840 Ludovic I cel Pios al Aquitainei*	
840-855 Lothair, rege al Italiei*	
855-875 Ludovic II, rege al Italiei*	
	855-876 Ludovic Germanul al Bavariei, rege al Germaniei
	876-882 Ludovic Saxonul
875-877 Carol II cel Pleşuv, rege al Neustriei*	
877-879 Ludovic II, rege al Franţei	
879-882 Ludovic III, rege al Franţei	
882-884 Carloman, rege al Franţei	
	882-885 Carol cel Gras*
891-894 Guido de Spoleto*	
893-928 Carol III cel Simplu, rege al Franţei	
887-899 Arnulf, rege al Germaniei*	
896-899 Lambert de Spoleto*	
901-905 Ludovic, rege al Proven̦ei	
REGATUL FRANŢEI	
928-954 Ludovic IV Transmarinul, rege al Franţei	***Dinastia Saxonă***
	918-936 Henric I Păsărarul, rege al Germaniei
954-985 Lothar, rege al Franţei	
986-987 Ludovic V cel Leneş, rege al Franţei	
	SFÂNTUL IMPERIU ROMAN
	936(62)-973 Otto I* cel Mare
	973-983 Otto II*
Dinastia Capeţienilor	983-1002 Otto III*
987-996 Hugo Capet	1002-1024 Henric II*
996-1031 Robert cel Pios	***Dinastia Sa̦liană sau Franconă***
	1024-1039 Conrad II*
	1039-1056 Henric III*
1031-1060 Henric I	1056-1106 Henric IV*
	1106-1125 Henric V*
1060-1108 Filip I	1125-1137 Lothar II* de Saxonia
1108-1137 Ludovic VI cel Gras	***Dinastia Hohenstaufen***
	1138-1152 Conrad III
	1152-1190 Frederic I Barbarossa*
1137-1180 Ludovic VII	[1177-1180 Rudolf de Suabia]
	[1081-1088 Hermann de Luxemburg]
1180-1223 Filip-August	1190-1197 Henric VI*
	1198-1218 Otto IV* de Brunswick (Guelph)
	[1198-1208 Filip de Hohenstaufen]
1223-1226 Ludovic VIII	1211-1250 Frederic II*
	[1246-1250 Henric Raspe de Thuringia]
1226-1270 Ludovic IX	[1247-1256 William de Olanda]

REGATUL FRANȚEI

1270-85 Filip III cel Brav
1285-1314 Filip IV cel Frumos

1314-1316 Ludovic X
1316-1322 Filip V

Dinastia Valois
1322-1328 Carol IV
1328-1350 Filip VI
1350-1364 Ioan cel Bun
1364-1380 Carol V cel Înțelept
1380-1422 Carol VI cel Mult Iubit

1422-1461 Carol VII cel Victorios

1461-1483 Ludovic XI
1483-1498 Carol VIII cel Prietenos

1498-1515 Ludovic XII
1515-1547 Franz I
1547-1559 Henric II
1559-1560 Franz II
1560-1574 Carol IX
1574-1589 Henric III

Dinastia Bourbon
1589-1610 Henric IV cel Mare

1610-1643 Ludovic XIII cel Drept

1643-1715 Ludovic XIV, regele Soare

1715-1774 Ludovic XV cel Mult Iubit

1774-1793 Ludovic XVI
1793-1795 Ludovic XVII

Imperiul napoleonian
1804-1815 Napoleon I*

Restaurația franceză
1814-1824 Ludovic XVIII
1824-1830 Carol X
1830-1848 Ludovic-Filip

Restaurația napoleoniană
1852-1870 Napoleon III*

SFÂNTUL IMPERIU ROMAN

1250-1254 Conrad I
[1257-1272 Richard de Cornwall]
[1257-1275 Alfonso X al Castiliei]
1273-1291 Rudolf I de Habsburg
1292-1298 Adolf de Nassau
1298-1308 Albert I de Habsburg
1308-1313 Henry VII* de Luxemburg
1314-1347 Ludovic IV* de Wittelsbach
= Matilda de Habsburg
[1314-1330 Frederick cel Drept al Habsburgului]

1346-1378 Carol IV* de Luxemburg
[1349 Gunther de Schwartzburg]
1378-1400 Vaclav de Luxemburg
1400-1410 prințul Rupert al Rinului
1410-1437 Sigismund* de Luxemburg
[1410-1411 Jobst de Moravia]

Dinastia Habsburg
1438-1439 Albert
1440-1493 Frederic III

1493-1519 Maximilian I*

1519-1556 Charles V*
1556-1564 Ferdinand I*
1564-1576 Maximilian II*
1576-1612 Rudolf II*
1612-1637 Ferdinand II*
1637-1657 Ferdinand III*
1658-1705 Leopold I*
1705-1711 Iosif I*
1711-1740 Carol VI*
1742-1745 Carol VII* al Bavariei
1745-1765 Franz I* de Lorraine = Maria
Tereza, Habsburg
1765-1790 Iosif II*
1790-1792 Leopold II*
1792-1806 Franz II* (Franz I)

Împărați din Casa Habsburg ai Austriei
1804-1835 Franz I*
1835-1848 Ferdinand I*

1848-1916 Franz-Iosif I*

1916-1918 Carol I*

Împărați din Casa Hohenzollern ai Germaniei
1871-1888 Wilhelm I* al Prusiei
1888 Frederic III*
1888-1918 Wilhelm II*

Anii de fondare ai universităţilor europene, 1089-1912

Bologna	1088	Barcelona	1450	Halle	1693
Paris cca	1150	Glasgow	1451	Breslau	1702
Oxford	1167	Valence	1452	Dijon	1722
Salerno*	1173	Greifswald	1456	Camerino	1727
Palenzia	cca. 1178	Freiburg	1457	Göttingen	1733
Reggio	1188	Basel	1459	Erlangen	1743
Vicenza	1204	Ingolstadt	1459 (1472)	Moscova	1755
Cambridge*	1209	Nantes	1460	Ljubljana	1774
Salamanca	1218-1219	Bourges	1463	Zagreb*	1776
Padova	1222	Bratislava (Pressburg)	1465	Palermo*	1779
Napoli	1224	Genova*	1471	Lemberg (Liov)	1784
Vercelli	1228	Trier	1452(1473)	Harkiv	1804
Toulouse	1229	Saragossa	1474	Kazan	1804
Piacenza	1248	Mainz	1476	Lille	1808
Valladolid	cca 1237	Tubingen	1476	Lyon	1808
Sevilla	1254	Uppsala	1477	Rennes	1808
Arezzo*	1255	Copenhaga	1475(1479)	Berlin	1810
Montpellier*	1289	Palma	1483	Christiania (Oslo)	1811
Lisabona	1290	Aberdeen	1495	Genova*	1812
Macerata	sec. 13	Frankfurt/Oder	1498	Gent	1815
Lleida	1300	Alcala	1499	Liège*	1815
Roma	1303	Valencia	1500	Varşovia	1816
Avignon	1303	Wittenberg	1502	Bonn	1818
Orléans	1306	Avila	1504	Sankt Petersburg	1819
Perugia	1308	Marburg	1527	Madrid	1822
Coimbra	1308	Granada	1531	Londra	1826
Treviso	1318	Königsberg	1544	München*	1826
Cahors	1332	Jena	1558	Zurich*	1832
Angers	1337	Geneva	1559(1876)	Durham	1832
Grenoble	1339 (1542)	Olomouc	1570	Bern*	1834
Pisa	1343	Leiden	1572	Bruxelles*	1834
Praga	1347	Oviedo	1574(1608)	Kiev	1834
Perpignan	1350	Helmstedt	1575	Atena	1837
Huesca	1354	Vilnius	1578	Messina	1838
Sienna*	1357	Altdorf*	1578	Munster*	1843
Pavia	1361	Edinburgh	1582	Queen's Belfast	1850
Cracovia	1364(1400)	Graz	1586	Marseille	1854
Viena	1365	Dublin	1592	Iaşi	1860
Orange	1365	Cagliari	1596	Bucureşti	1864
Pecs (Fünfkirchen)	1367	Harderwijk	1600	Odessa	1865
Erfurt	1379	Giessen	1607	Cluj	1872
Heidelberg	1385	Groningen	1614	Cernăuţi	1875
Cologne	1388	Rinteln	1621	Amsterdam	1877
Buda (Ofen)	1389	Strasbourg*	1621	Stockholm	1877
Ferrara	1391	Salzburg	1623	Manchester	1880
Barcelona	1401 (1450)	Dorpat	1632	Birmingham	1880
Wurzburg	1402	Utrecht	1634	Fribourg	1889
Turin	1404	Sassari	1634	Lausanne*	1891
Aix-en-Provence	1409	Pest (Tymau)		Wales*	1893
Leipzig	1409	Nagyszembat	1635	Constantinopol	1900
Saint Andrews	1411	Abo (Helsinki)	1640	Leeds*	1904
Rostock	1419	Bamberg	1648	Liverpool*	1904
Dole	1422	Durham	1657(1837)	Sofia*	1904
Louvain	1425	Kiel	1665	Belgrad*	1905
Poitiers	1431	Lund	1666	Bristol	1909
Caen	1432	Innsbruck	1672	Debreţin*	1912
Bordeaux	1441	Modena*	1683		
Catania	1434-1444	Besançon	1691		

Sursa principală L. Jflek (ed.), *Historical Compendium of European Universities* (Geneva, 1983)

Divizarea Rusiei Kieveană

Măsurarea timpului în istorie: un grafic ce prezintă rata de creştere a acurateţei măsurării timpului din momentul inventării primului ceas mecanic în jurul anului 1300.

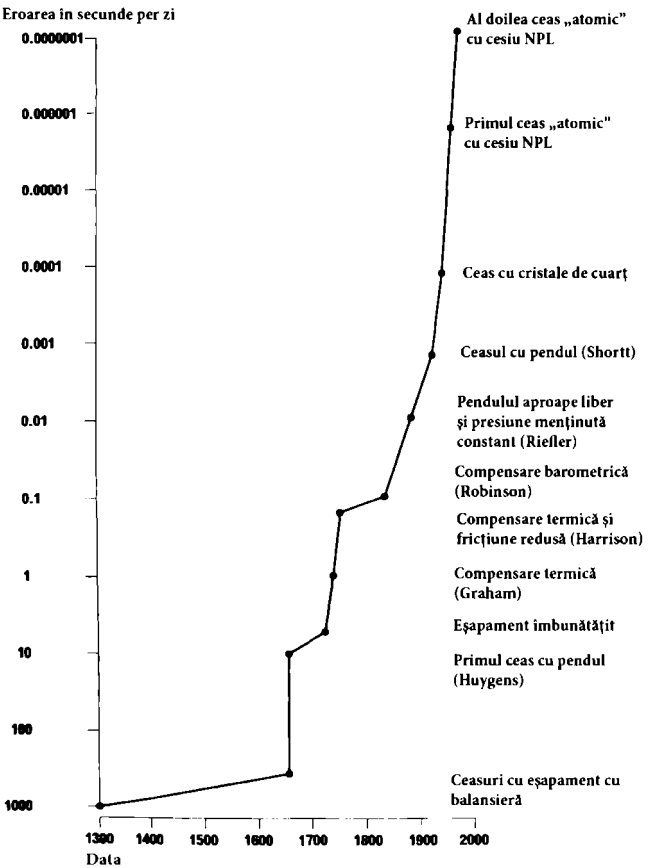

NPL = Institutul Naţional de Metrologie din UK
Bazat pe un grafic conceput de F.A.B. Ward, expus la Muzeul de Ştiinţă din Londra.

Regatul Aragonului şi teritoriile sale străine

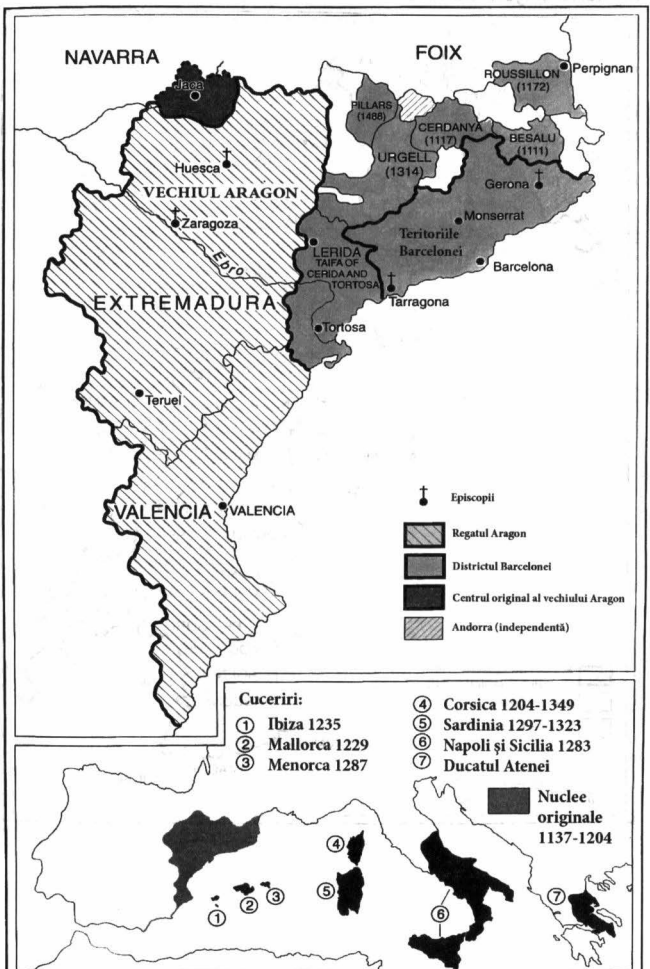

Regatul Plantagenet cca 1170

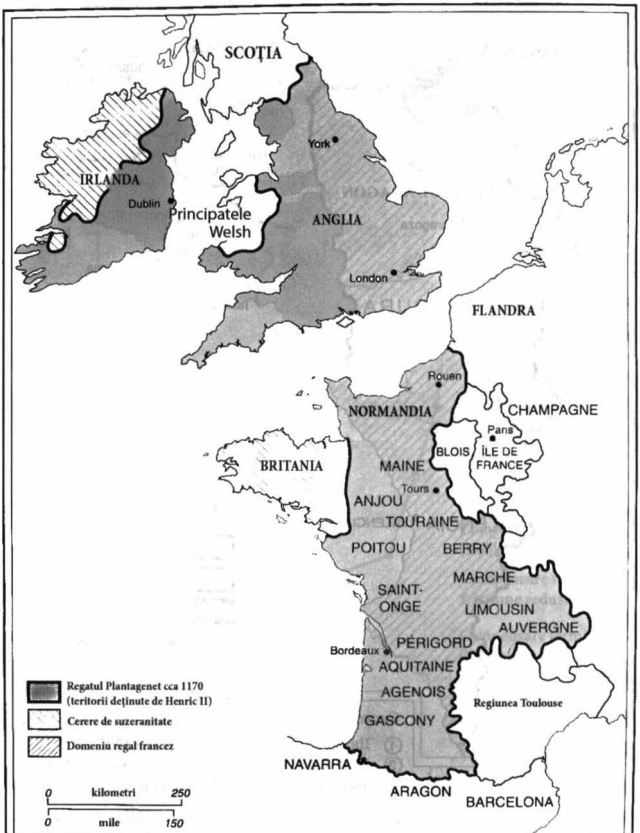

Drumurile din Santiago de Compostela

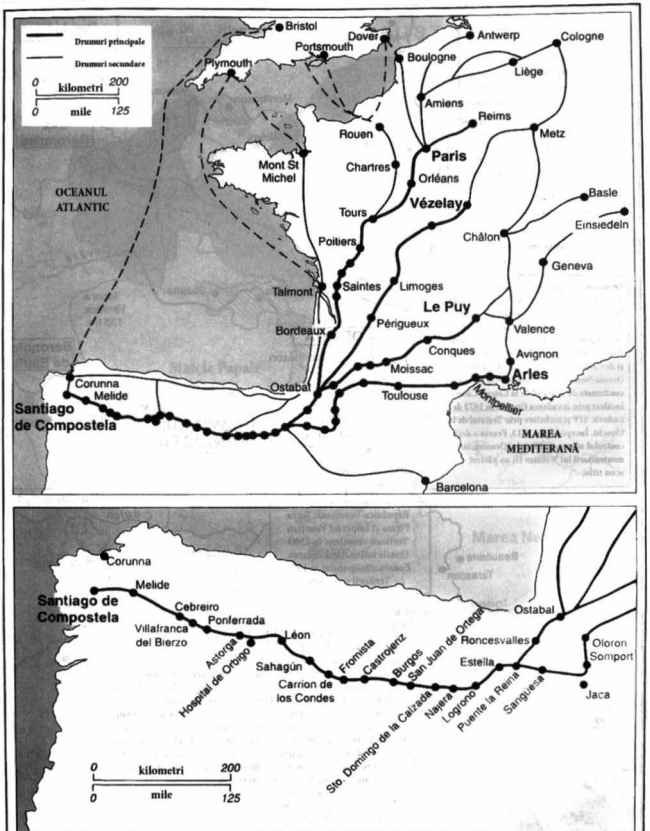

Principatul Orania şi Comitatul Venaissin

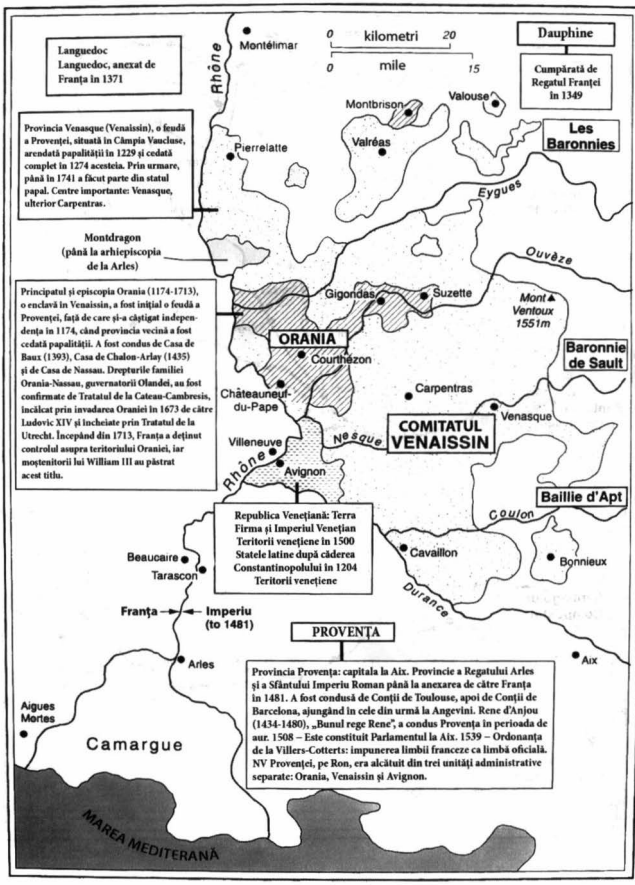

Republica Venețiană: Terra Firma și Imperiul Venețian

(a) Terra Firma în Veneția; (b) Imperiul Venețian

Lituania, medievală şi modernă

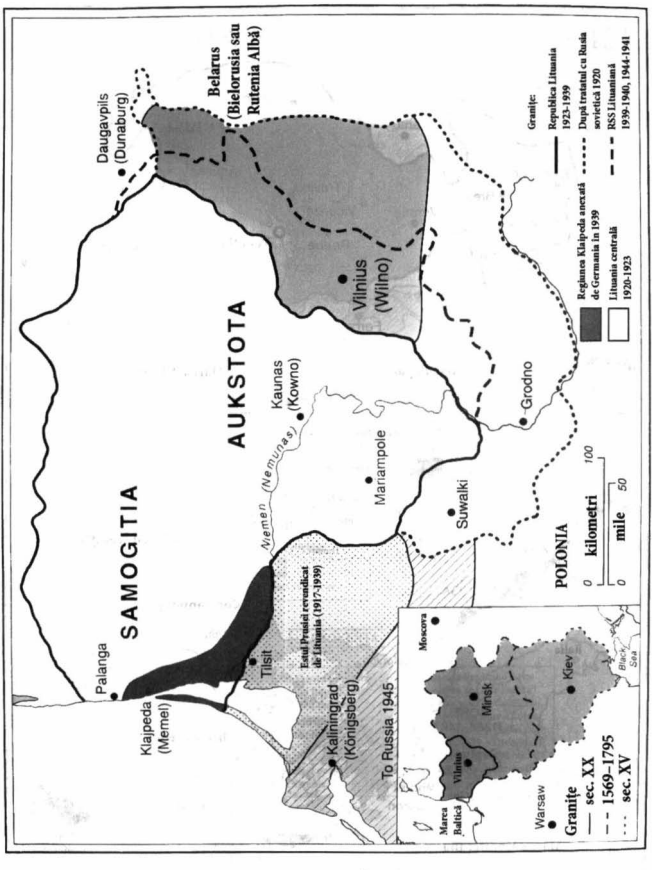

Dezvoltarea Confederației Elvețiene, Eidgenossenschaft, 1291-1815 (simplificată)

Canton	Data la care au devenit membre cu drepturi depline în Confederația Elvețiană	Statutul anterior
1 SCHWYZ* **	1291	Grupuri de oameni liberi
2 URI* **	1291	Comunități de oameni liberi
3 UNTERWALDEN* **	1291	Comunități libere la Obwald și Nidwald
4 LUZERN* (LUCERNE) **	1332	Oraș: teritoriu habsburgic
5 ZURICH*	1351	Oraș imperial liber
6 ZUG*	1352	Oraș: teritoriu habsburgic
7 GLARUS*	1352	Teritorii ale mănăstirii din Sackingen
8 BERN*	1353	Oraș imperial liber din 1191
9 FRIBOURG* (FREIBOURG)**	1481	Oraș liber de Savoia din 1178
10 SOLOTHURN* (SOLEURE)	1481	Oraș imperial liber: aliat elvețian din 1385
11 SCHAFFHAUSEN*	1501	Oraș imperial liber: aliat elvețian din 1454
12 BASEL* (BÂLE)	1501	Oraș episcopal
13 APPENZELL*	1513	Protectorat elvețian din 1411, aliat din 1452
14 AARGAU*	1803	Teritoriu supus din 1415
15 TICINO* (TESSIN)	1803	Teritoriu supus din 1440
16 THURGAU*	1803	Teritoriu supus din 1450
17 ST GALL*	1803	Stat abațial asociat între 1451-1454
18 NEUCHÂTEL (NEUENBURG)	1815	Stat aliat din 1406, posesiune Hohenzollern 1701-1857, anexat de Franța, 1798-1815
19 VAUD* (WAADTLAND)	1815	Teritoriu supus din 1536
20 GENÈVE (GENF, GENEVA)	1815	Episcopie principiară: aliat elvețian din 1536 (departamentul francez Leman, 1803-1815)
21 VALAIS (WALLIS) **	1815	Episcopia din Sion: aliat între 1416-1417 (departamentul francez Simplon, 1810-1815)
22 GRAUBUNDEN (GRISONS)	1815	Liga Casei lui Dumnezeu (1367) Oberbund: Liga munților (1399) Liga celor zece jurisdicții (1436) Ligi raețiene aliate din 1497 } La republica Cisalpină din 1797
23 JURA*	1978	Episcopia aliată la Basel, 1579-1798: ulterior la Berna

*parte componentă a republicii Elvețiene, 1798-1811 ** membră a Sonderbund, 1845-1847

Serbia şi Bosnia medievale

Dezvoltarea Imperiului Otoman în Europa, 1355-1683

Burgundia în sec. XV

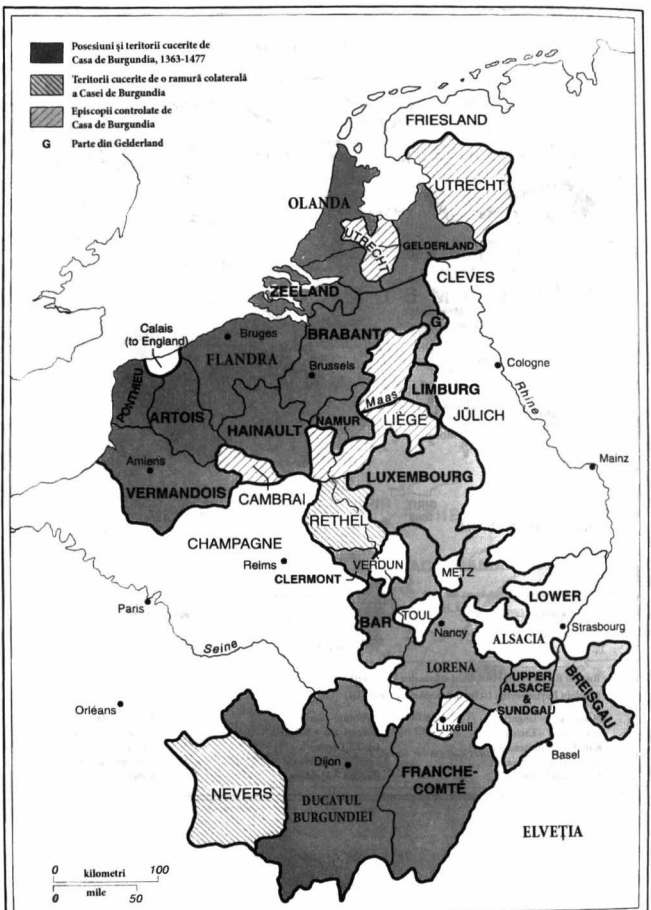

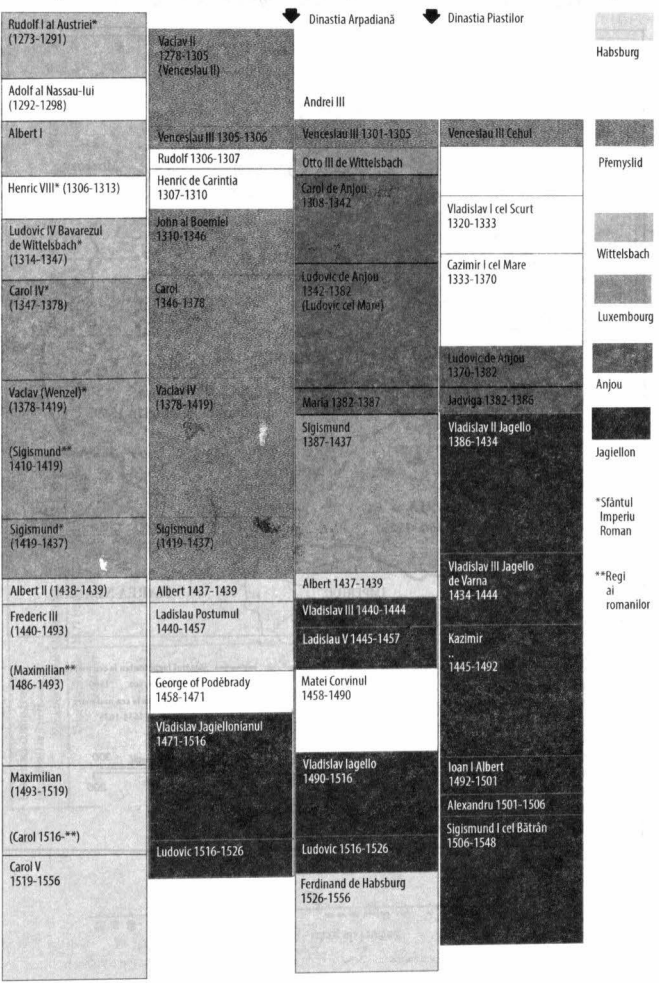
Sfântul Imperiu Roman
Boemia
Ungaria
Dinastia Arpadiană
Polonia
Dinastia Piastilor
Legendă
Habsburg
Přemyslid
Wittelsbach
Luxembourg
Anjou
Jagiellon
*Sfântul Imperiu Roman
**Regi ai romanilor
Rudolf I al Austriei* (1273-1291)
Adolf al Nassau-lui (1292-1298)
Albert I
Henric VIII* (1306-1313)
Ludovic IV Bavarezul de Wittelsbach* (1314-1347)
Carol IV* (1347-1378)
Vaclav (Wenzel)* (1378-1419)
(Sigismund** 1410-1419)
Sigismund* (1419-1437)
Albert II (1438-1439)
Frederic III (1440-1493)
(Maximilian** 1486-1493)
Maximilian (1493-1519)
(Carol 1516-**)
Carol V 1519-1556
Vaclav II 1278-1305 (Venceslau II)
Venceslau III 1305-1306
Rudolf 1306-1307
Henric de Carintia 1307-1310
John al Boemiei 1310-1346
Carol 1346-1378
Vaclav IV (1378-1419)
Sigismund (1419-1437)
Albert 1437-1439
Ladislau Postumul 1440-1457
George of Podébrady 1458-1471
Vladislav Jagiellonianul 1471-1516
Ludovic 1516-1526
Andrei III
Venceslau III 1301-1305
Otto III de Wittelsbach
Carol de Anjou 1308-1342
Ludovic de Anjou 1342-1382 (Ludovic cel Mare)
Maria 1382-1387
Sigismund 1387-1437
Albert 1437-1439
Vladislav III 1440-1444
Ladislau V 1445-1457
Matei Corvinul 1458-1490
Vladislav Iagello 1490-1516
Ludovic 1516-1526
Ferdinand de Habsburg 1526-1556
Venceslau III Cehul
Vladislav I cel Scurt 1320-1333
Cazimir I cel Mare 1333-1370
Ludovic de Anjou 1370-1382
Jadviga 1382-1386
Vladislav II Jagello 1386-1434
Vladislav III Jagello de Varna 1434-1444
Kazimir .. 1445-1492
Ioan I Albert 1492-1501
Alexandru 1501-1506
Sigismund I cel Bătrân 1506-1548

Împărăţia Dinastiei Jagiello până în 1572 şi Rzeczpospolita după 1572

Rentes din Paris, 1420-1787

Polonia, Rutenia, Cnezatul Moscovei şi Rusia: prinţi, regi, ţari, împăraţi

POLONIA

Dinastia Piaştilor
Sec. IX? Piast
pre-965-991 Mieszko I
992-1025 Boleslav I cel Viteaz*
1025-1037 Mieszko II*
1038-1058 Cazimir I Restauratorul
1058-1079 Boleslav II cel Generos
1079-1102 Vladislav I Herman
1102-1138 Boleslav III Gură Strâmbă
1138-1146 Vladislav II Exilatul
1146-1177 Boleslav IV cel Creţ de Mazovia
1173-1177 Mieszko III
1177-1194 Cazimir II cel Drepta al Sandomierz
1194-1202 Mieszko cel Bătrân al Wielkopolska
1202-1227 Leszek cel Alb al Sandomierz
1228-1231 Vladislav III Picioare Groase de Wielkopolska
1231-1238 Henric I cel Bărbos de Silesia
1238-1241 Henric II de Silesia
1241-1243 Conrad I de Mazovia
1243-1279 Boleslav V cel Sfios de Sandomierz
1279-1288 Leszek II cel Negru
1288-1290 Henric IV de Silesia
1290-1300 Przemysl I Wielkopolski
1300-1305 Vaclav II (rege al Boemiei)
1305-1306 Vaclav II (rege al Boemiei)
1306-1333 Vladislav I* prin harul lui Dumnezeu
1333-1370 Cazimir III* cel Mare

Dinastia Angevină
1370-1382 Ludovic de Anjou* (rege al Ungariei)
1384-1386 Jadwiga (Hedwiga) de Anjou* (1386-99, co-monarc)

Dinastia Jagiellonilor
1386-1434 Vladislav Jagieitb*
1434-1444 Vladislav III* de Varna (rege al Ungariei)
1444-1492 Cazimir IV de Jagiello*
1492-1501 Ioan Albert*
1501-1506 Alexandru*
1506-1548 Sigismund I*
1548-1572 Sigismund II August*

Regi aleşi ai Rzeczpospolita
1573-1574 Henric de Valois al Franţei*
1576-1586 Ştefan Bathory* al Transilvaniei
1587-1632 Sigismund III* Vasa al Suediei
1632-1648 Vladislav IV* Vasa
1648-1668 Ioan Cazimir Vasa*
1669-1673 Michał Korybut Wiśniowiecki*
1674-1696 Ioan III Sobieski*
1697-1704 August II Wettin* al Saxoniei
1704-1710 Stanislaw Leszczynski*
1710-1733 August II Wettin*
1733-1763 August III Wettin*
1764-1795 Stanislaw-August Poniatowski*

RUSIA KIEVEANĂ

Dinastia Rurik
cca 862-879 Rurik, Prinţ de Novgorod
880- Oleg, Prinţ al Kievului
912-945 Igor
945-969 Sfânta Olga
969-980 Sviatoslav I
980-1015 Sfântul Vladimir
1019-1054 Iaroslav I cel Înţelept
1113-1125 Vladimir Monomakh de Rostov
1155-1157 Yuri Dolgorukii al Kievului
1157-1174 Andrei Bogoliubski al Vladimirului şi Suzdalului
1178-1202 Igor de Sever
1240-1263 Alexandrur Nevski de Novgorod şi Vladimir
1235-1265 Daniel Romanovici de Halich

CNEZATUL MOSCOVEI

(Rurik) Mari duci de Moscova
1305-1340 Ivan I Kalita
1350-1389 Dmitri Donskoi
1389-1425 Vassili I
1425-1462 Vassily II
1462-1505 Ivan III

Tsars of 'Moscow and All-Russia' from 1473 Ivan III (the Great)
1505-1533 Vasili III
1533-1584 Ivan IV cel Groaznic
1584-1598 Feodor I
1598-1605 Boris Godunov
1605 Feodor II
1605-1606 Falsul Dmitri I
1606-1610 Vasili Shuiski
1608-1610 Dmitri II

Dinastia Romanov
1613-1645 Mihail Romanov
1645-1676 Alexei
1676-1682 Feodor III
1682-1689 Ivan V
1689-1725 Petru I cel Mare

Împăraţi ai Rusiei
de la 1721 Petru I cel Mare
1725-1727 Ecaterina I
1727-1730 Petru II
1730-1740 Anne
1741-1761 Elisabeta
1761-1762 Petru III
1762-1796 Ecaterina II cea Mare
1796-1801 Paul
1801-1825 Alexandru I**
1825-1855 Nicolae I**
1855-1881 Alexandru II**
1881-1894 Alexandru III
1894-1917 Nicolae II (†1918)

* rege încoronat ** şi rege al Poloniei

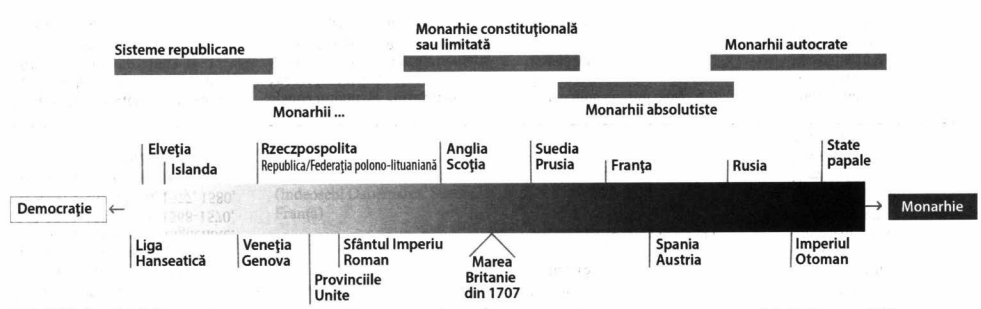

Principiile democrației

Suveranitatea poporului prin intermediul unor instituții reprezentative și a unor oficiali aleși.
Succesiunea prin contract între conducătorul ales și popor.
Un cadru legislativ (guvern constituțional) care să limiteze puterea, inclusiv puterea conducătorului.
Tendința de descentralizare a puterii și dezvoltarea instituțiilor regionale și locale.
Modele antice: Atena, Republica Romană.

Sistemul politic nestatornic al Angliei sec. XVII

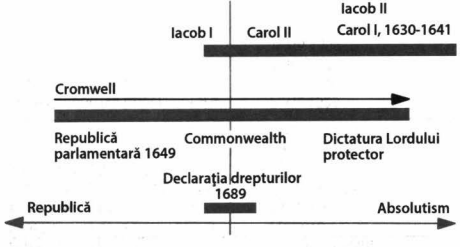

Principiile monarhiei

Domnia unui singure persoane (monarh, despot, autocrat) prin intermediul unor oficiali numiți.
Succesiunea prin Dreptul divin sau a autonominalizării: principiul eredității.
Dorința conducătorului este supremă: „legea" echivalează cu „ordinul conducătorului".
Drepturile conducătorului se impun față de drepturile celor conduși.
Tendința de centralizare a puterii și atrofiere a autorităților regionale și locale.
Modele antice: Sparta, Persia, Imperiul Roman.

Sisteme politice moderne timpuri

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Tratate de pace*
RĂZBOAIELE ITALIENE 1494-1518 Șapte expediții franceze 1494-1498, 1499-1500, 1500-1501, 1502-1503, 1508-1510, 1511-1515, 1511-1515	Regi francezi de la Carol VIII la Franz I împotriva mai multor coaliții, începând cu Liga Veneției și până la Ligile Papale	Fornovo 1495 Novara 1500 Garigliano 1503 Agnadello 1509 Ravenna 1512 Marignano 1515	Granada 1500 Lyon 1504 Noyon 1516 Freiburg 1516 Londra 1518
RĂZBOAIELE FRANCO-IMPERIALE 1512-1559 Cinci războaie care au izbucnit după Războaiele italiene: 1521-1525, 1526-1529, 1536-1538, 1542-1544, 1555-1559	Franța împotriva Imperiului și a aliaților succesivi ai Imperiului	Pavia 1525 Jaful Romei 1527 Aversa 1528 Turin 1537	Madrid 1526 Barcelona 1529 Nisa 1538 Crespi 1544 Andres 1546 Cateau-Cambresis 1559
RĂZBOAIELE RELIGIOASE ALE GERMANIEI	Împăratul împotriva prinților protestanți din Liga Schmalkaldica	Muhlberg 1547	Friedwald-Passau 1551
RĂZBOAIELE RELIGIOASE ALE FRANȚEI 1562-1629 Nouă războaie civile ce s-au încheiat cu Edictul de la Nantes, plus încă două revolte ulterioare hughenote: 1562-1563, 1576-1568, 1568-1570, 1572-1573, 1574-1576, 1577, 1580, 1587-1589, 1589-1598, 1622-1623, 1627-1629, 1622-1623, 1627-1629	Hughenoții protestanți împotriva Ligii catolice	Dreux 1562 Sf. Denis 1567 Jarnac 1568 Coutras Ivry 1590 Asediul Parisului 1589-1593	Amboise 1563 Longjumeau 1568 Sfântul. Germain 1570 Larochelle 1573 Monsieur 1576 Bergerac 1577 Fleix 1580 Vervins 1598 Montpellier 1622 Alais 1629
RĂZBOAIE SPANIOLE 1502-1659 Războiul de la Napoli 1502-1503 Africa de Nord 1562-1563 Revolta Țărilor de Jos 1566-1648 Armada, 1588, războiul de pe Mediterană Războiul Flandrei 1598-1599	Spania împotriva Portugaliei Spania împotriva Franței Spania împotriva statelor berbere Spania împotriva Provinciilor Unite Anglia, Spania și Imperiul împotriva otomanilor Spania împotriva Franței	(Diviziunea Lumii Noi) Terranova Garigliano Tunis Haarlem 1572 Antwerp 1576 Lepanto 1571	Tordesillas 1494 1609-1612 Westfalia 1648 Monzon 1626 Pyrenees 1659

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Tratate de pace*
RĂZBOAIE SPANIOLE 1502-1659 Valtellina 1622-1626 Succesiunea Mantua 1627-1631 [Implicarea spaniolilor în Războiul de 30 de Ani] Războiul francez 1648-1659	Spania împotriva Franței Spania împotriva Franței Spania împotriva Franței	Amiens Pavia 1655 Valenciennes 1656	
RĂZBOIUL DE 30 DE ANI 1618-1648 Războiul boemian 1618-1623 Războiul danez 1624-1629 [Edictul de restituire 1629] Războiul suedez 1630-1635 Războiul francez 1635-1648	Imperiul, prinții catolici și Spania împotriva prinților și aliaților lor (indeosebi Danemarca, Suedia și Franța)	Muntele Alb 1620 Lutter 1626 Breintenfeld 1631 Lutzen 1633 Nordlingen 1634 Wittstock 1635 Rocroi 1643	Lubeck 1629 Praga 1635 Westfalia 1648
RĂZBOAIELE ANGLIEI Războaiele Tudorilor scoțieni 1469-1502, 1511-1543 Războaiele anglo-franceze 1512-1518, 1522-1525, 1544-1546, 1557-1564, 1627-1630 Războiul spaniol 1564-1630 Campania Țărilor de Jos 1585-1587 Războaiele anglo-irlandeze 1598-1603, 1651-1654 Războiul civil din Anglia 1642-1646 Cele trei războaie anglo-olandeze 1652-1654, 1664-1667. 1672-1674	Anglia împotriva Scoției în alianță cu Franța Anglia împotriva Franței Anglia împotriva Spaniei Expedițiila Mountjoy, Essex și Cromwell Intervenția scoțienilor 1644-1646, 1647-1651 Anglia împotriva UP	Flodden 1513 Solway Moss 1542 Spurs 1513 Zutphen 1587 Armada 1588	„Pacea eternă" 1502 Greenwich 1543 Londra 1518 Arores 1544 Troyes 1564 Breda 1667 Westminster 1674
RĂZBOAIELE SUEDIEI Războaiele de independență 1500-1523 Cinci războaie daneze 1563-1570. 1611-1613, 1657-1660, 1675-1679 Două războaie muscovite 1560-1592, 1614-1617	Danemarca împotriva Suediei și Norvegiei Suedia împotriva Danemarcei Suedia împotriva Cnezatului Moscovei Suedia împotriva Casei de Vasa din Polonia	Eslorua Kirkholm 1605	Szczecin 1570 Knared 1613 Copenhaga 1660 Lund 1679 Stolbova 1617 Stumsdorf 1629 Oliva 1660

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Tratate de pace*
RĂZBOAIELE SUEDIEI Trei războaie poloneze 1598-1611, 1617-1629, 1655-1660 [Implicarea suedezilor în Războiul de 30 de Ani 1630-1648]			
RĂZBOAIELE POLONEZE Războiul moldovean 1497-1499 Șase războaie muscovite 1500-1513, 1561-1569, 1577-1582, 1610-1619, 1632-1634, 1654-1667 Războaiele suedeze 1598-1611, 1617-1629, 1655-1660 Două războaie otomane 1620-1621, 1671-1676	Polonia-Lituania împotriva Cnezatului Moscovit Casa de Vasa din Polonia împotriva Casei de Vasa din Suedia	Smolensk 1511 Livonia Pskov 1582 Țuțora 1620 Țuțora 1621 Hotin 1672	Zapolya 1582 Dylino 1619 Andrusovo 1667 **Oliva 1660** **Buceaci 1674** **Zurawno 1676**
N.B. Complexitatea Campaniilor livoniene dintre 1561 și 1592, care au implicat, inter al, Polonia, Suedia, Danemarca și Cnezatul Moscovit, face ca acestea să fie considerat „primul război nordic".			
RĂZBOAIELE OTOMANE Campaniile Dunării 1481-1512 Trei războaie cu Ungaria 1521-1547, 1551-1562, 1573-1581 Războaiele mediteraneene și războaiele venețiene 1569-1572, 1648-1669	împotriva Habsburgilor împotriva Veneției și a puterilor catolice	Mohacs 1526 Viena 1529 Rhodes 1522 Asediul Maltei 1565 Lepanto 1571 Asediul Cretei 1648-1669	

Înălţarea şi declinul statelor europene (1493-1993).

Încetarea suveranităţii sau a existenţei separate a statelor formate până în 1493

Aragon, regat	1516
Astrahan, hanat	1556
Boemia, regat	1526
Burgundia, ducat	1579
Castilia, regat	1516
Crimeea, hanat	1783
Anglia, regat	1707
Florenţa, republică	1532
Franţa, regat	1792
Genova, republică	1797
Georgia, regat	1801
Hoarda de Aur, hanat	1502
Sfântul Imperiu Roman	1806
Ungaria, regat	1526
Irlanda	1801
Kazan, hanat	1552
Lituania, mare ducat	1569
Livonia	1561
Milano, ducat	1535
Moldova, principat	1859
Moscova, mare ducat	1721
Napole, regat	1860
Navarra, regat	1516
Imperiul Otoman	1920
Statele Papale	1870
Polonia, regat	1569
Portugalia, regat	1580
Scoţia, regat	1707
Statul monastic al Cavalerilor Teutoni	1525
Uniunea Colmarului	1523
Veneţia, republică	1797
Valahia, principat	1859

Data formării statelor suverane existente în 1993

Albania, republică	1913
Andorra, principat	1278
Armenia, republică*	1918 (1991)
Austria, republică	1918 (1945)
Azerbaijan, republică	1918 (1991)
Belarus, republică*	1918 (1991)
Belgia, regat	1830
Bosnia, republică	1992
Bulgaria, regat	1878
—— republică*	1946 (1989)
Croaţia, republică	1941 (1992)
Cipru, republică	1960
Cehia, republică*	1992
Danemarca, regat	1523
Estonia, republică*	1918 (1991)
Finlanda, republică	1917
Franţa, republică	1792 (1871)
Georgia, republică*	1918 (1991)
Germania, republică federală*	1949 (1990)
Grecia, regat	1829
—— republică	1973
Ungaria, regenţă	1918
—— republică*	1946 (1989)
Islanda, republică	1944
Irlanda, stat liber	1922
—— republică	1949
Italia, regat	1860
—— republică	1946
Letonia, republică*	1918 (1991)
Liechtenstein, principat	1866
Lituania, republică*	1918 (1991)
Luxembourg, mare ducat	1890
Macedonia, republică	1992
Malta, republică	1964
Moldova, republică	1991
Monaco, principat	1297
Ţările de Jos, regat	1648
Norvegia, regat	1905
Polonia, republică*	1918 (1989)
Portugalia, regat	1640
—— republică	1910
România, regat	1877
—— republică*	1947 (1989)
Rusia, republică*	1917 (1991)
San Marino, republică	1631
Slovacia, republică*	1939 (1992)
Slovenia, republică	1992
Spania, regat	1516 (1976)
Suedia, regat	1523
Elveţia, confederaţie	1648
Turcia, republică	1923
Ucraina, republică*	1918 (1991)
Regatul Unit	1707
Statul Vatican	1929
Iugoslavia, republică federală	1945

Italia Renascentistă

Dominioanele habsburgice în Europa după 1519

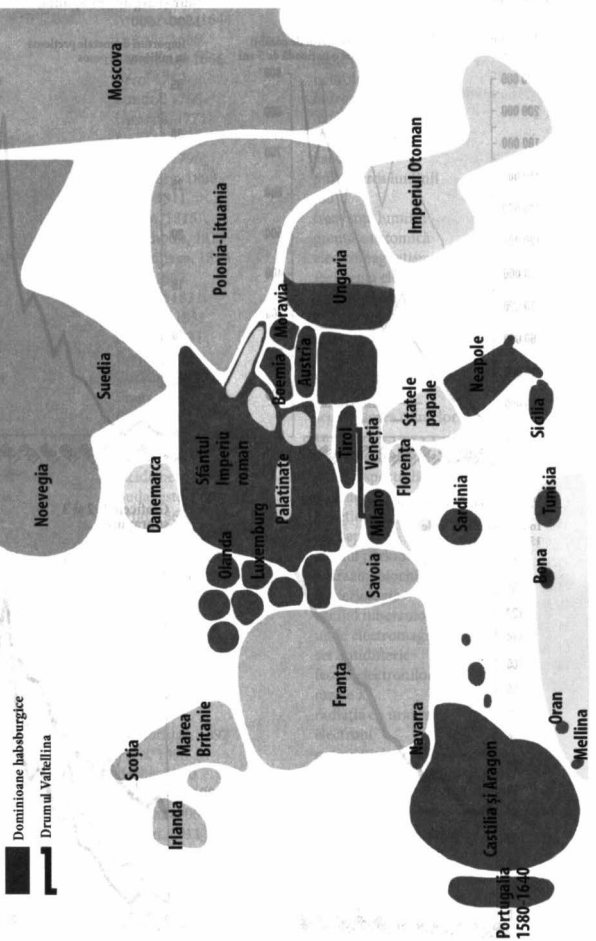

Revoluția prețurilor în Spania sec. XVI

1. Transport în portul Sevilliei, 1506-1600

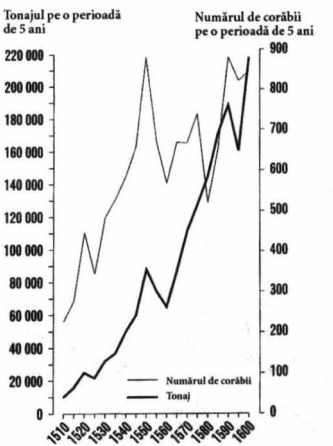

2. Importanța metalelor prețioase (aur și argint) în Spania, 1500-1600

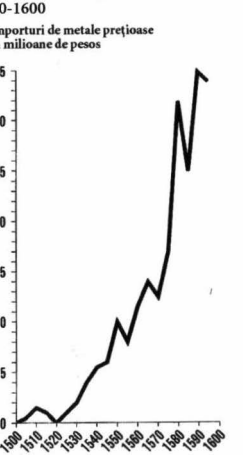

3. Prețuri marfă 1500-1600

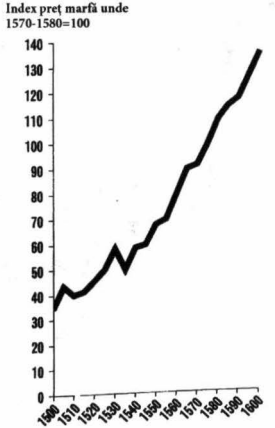

Graficele 1, 2 și 3 suprapuse

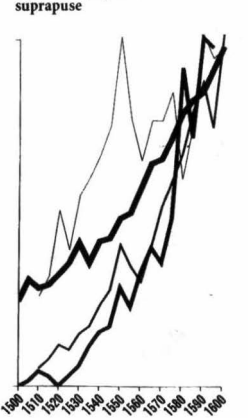

a) Descoperiri ştiinţifice şi b) Invenţii tehnologice, 1526-1951: o selecţie

a) P.A. Paracelsus	Basel, 1526	teoria bolilor
M. Kopernik	Frombork, 1543	heliocentrism
W. Harvey	Londra, 1628	circulaţia sanguină
R. Descartes	Amsterdam, 1644	geometrie analitică
G. Leibniz	Leipzig, 1666	calcul diferenţial
I. Newton	Cambridge 1666	legile gravitaţiei
A. von Haller	Bern, 1757	neurologie
H. Cavendish	Londra, 1766	hidrogen
K. Scheele	Uppsala, 1771	oxigen
S. Hahnemann	Leipzig, 1796	homeopatie
E. Jenner	Londra, 1796	vaccinarea
E.-L. Malus	Strasburg, 1808	polarizarea luminii
B. Courtois	Paris, 1811	iod
A.-J. Fresnell	Franţa, 1815	frecvenţa luminii
J.J. Berzelius	Stockholm, 1818	greutatea atomică
H.-C. Oersted	Copenhaga, 1819	electromagnetism
G. Ohm	Köln, 1827	rezistenţa electrică
M. Faraday	Londra, 1831	inducţia electrică
J. von Liebig	Giessen, 1831	analiza elementelor
R. Brown	Londra, 1831	nucleul celulei
F. Runge	Berlin, 1833	fenol anilina
R. A. Kolliker	Zurich, 1841	spermatozoizi
C.J. Doppler	Praga, 1842	acustică
R. Remak	Berlin, 1852	segmentarea celulelor
W. Perkin	Londra, 1856	anilina
C. Darwin	Londra, 1859	teoria evoluţiei
G.R. Kirchhoff	Heidelberg, 1859	analiza spectrală
I. Semmelweis	Budapesta, 1861	asepsie
G. Mendel	Brno, 1865	genetică
J. Lister	Glasgow, 1867	antiseptice
D.I. Mendeleev	St. Petersburg, 1869	tabelul periodic
E. Fischer	München, 1875	hidrazin: biochimie
L. Pasteur	Paris, 1881	bacteriologie
R. Koch	Berlin, 1882	bacilul tuberculozei
H. Hertz	Karlsruhe, 1888	unde electromagnetice
E. von Behring	Berlin, 1892	ser antidifteric
H. Lorentz	Leiden, 1895	teoria electronilor
W. Röntgen	Wurzburg, 1895	razele X
H. Becquerel	Paris, 1896	radiaţia cu uraniu
J.J. Thompson	Cambridge, 1897	electroni
P. and M. Curie	Paris, 1898	radioactivitate
M. Planck	Berlin, 1900	teoria cuantică
T. Boveri	Wurzburg, 1904	cromozomi
A. Einstein	Zurich, 1905	teoria relativităţii
H.K. Onnes	Leiden, 1911	superconductivitatea
E. Rutherford	Manchester, 1911	structura atomică
K. Funk	Cracovia, 1911	vitamine
W. Heisenberg	Copenhaga, 1925	mecanica cuantică
A. Fleming	Londra, 1928	penicilina: antibiotice
O. Hahn	Berlin, 1938	nuclear fission
Crick şi Watson	Londra, 1951	structura ADN-ului

b) J. Lippershey	Middleburg, 1608	telescopul
Z. Janssen	Amsterdam, 1609	microscopul
E. Torricelli	Roma, 1643	barometrul cu mercur
T. Savery	Anglia, 1698	pompa cu aburi
G. Fahrenheit	Amsterdam, 1718	termometrul cu mercur
Jethro Tull	Hungerford, 1731	mașinării agricole
J. Watt	Birmingham, 1769	camera de condesare cu abur
S. Crompton	Bolton, 1779	mașina de filat
J. și J. Montgolfier	Annonay, 1783	balonul cu aer cald
C. Chappe	Paris, 1791	telegraf
A. Volta	Bologna, 1800	bateria electrică
J.-M. Jacquard	Lyon, 1804	mașinării automate
R. Laennec	Paris, 1816	stetoscop
C. Macintosh	Glasgow, 1823	material rezistent la apă
G. Stephenson	Stockton, 1825	cale ferată pentru pasageri
T. Telford	Menai Straits, 1825	podul suspendat
N. Niepce	Chalon-sur-Saône, 1826	fotografia
B. Fourneyron	Paris, 1827	turbina
C. Babbage	Cambridge, 1834	calculator mecanic
S. Bauer	Kiel, 1850	submarin
L. Foucault	Paris, 1852	giroscop
H. Giffard	Paris, 1852	dirijabilul cu aburi
H. Bessemer	St. Pancras, 1857	furnalul: oțelul
J. Reis	Friedrichsdorf, 1861	telefonul
A. Nobel	Stockholm, 1867	dinamita
W. von Siemens	Berlin, 1867	dinamul
N. Otto	Cologne, 1876	motorul cu combustie internă
E. Berliner	Germania, 1877	microfonul
C. von Linde	München, 1877	frigiderul
W. von Siemens	Berlin, 1879	locomotiva electrică
H.S. Maxim	Londra, 1883	mitraliera
G. Daimler	Connstatt, 1884	motorul cu benzină
Daimler și Benz	Mannheim, 1885	automobilul
R. Mannesmann	Düsseldorf, 1885	țevi fără sudură
H. Goodwin	Londra, 1887	pelicula cinematografică
C. Ader	Franța, 1890	aeroplanul
W. Maybach	Connstatt, 1892	carburator
A.L. Lumière	Lyon, 1895	cinematograful
R.K. Diesel	Berlin, 1895	motorul diesel
V. Poulsen	Copenhaga, 1898	înregistrarea magnetică a sunetului
F. Zeppelin	Berlin, 1900	dirijabilul
G. Marconi	Londra, 1901	transmițător radio
K.E. Tsiolkovsky	Moscova, 1903	racheta
Bréguet-Richet	France, 1907	elicopterul
Armata britanică	Cambrai, 1915	tancul militar
J. Logie Baird	Londra, 1924	televiziunea
H. Geiger	Kiel, 1928	contorul Geiger
F. Whittle	Cranwell, 1930	motorul cu reacție
Ministerul Aerului	Dover, 1940	radar
Wilkes și Renwick	Manchester, 1946	EDSAC, computerul
Ministerul Energiei	Calder Hall, 1956	stația nucleară

Sourse: mai multe. N.B. Subiectul Invențiilor Istorice este subiectul invenției istorice.

Lucrări și autori interzișî de papalitate, 1559-1952: o selecție

1559	Abelard	***opera omnia***
	Boccaccio	***Decameronul***
	Calvin	***opera omnia***
	Dante	***Monarhia***
	Erasmus	***opera omnia***
1624	Luther	***Biblia germană***
1633	Descartes	***unele lucrări***
1645	Sir Thomas Browne	***Religio Medici***
	Montaigne	***Eseuri***
1700	Locke	***Eseu asupra intelectului omenesc***
1703	La Fontaine	***Povestiri și nuvele***
1734	Swift	***Povestea unui butoi***
1738	Swedenborg	***Principia***
1752	Voltaire	***Scrisori filozofice***
1755	Richardson	***Pamela***
1759	Diderot	*Enciclopedia*
1763	Rousseau	*Émile*
1766	Rousseau	*Contractul social*
1783	Gibbon	*Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*
1789	Pascal	*Scrisori provinciale*
1791	de Sade	*Justine; Juliette*
1792	Paine	*Drepturi ale omului*
1806	Rousseau	*Iulia sau noua Heloiză*
1819	Sterne	*O călătorie sentimentală*
1827	Kant	*Critica rațiunii pure*
1834	Casanova	*Memorii*
	Hugo	*Notre-Dame de Paris, Mizerabilii*
1836	Heine	*Germania, o poveste de iarnă; Imagini de călătorie*
1841	Balzac	*opera omnia*
1836	Dumas	*toate romanele*
1864	Flaubert	*Madam Bovary Salammbô*
1894	Zola	*opera omnia*
1911	d'Annunzio	*unele lucrări*
1914	Maeterlinck	*opera omnia*
1922	France	*opera omnia*
1937	Darwin	*Originea speciilor*
1939	Stendhal	*opera omnia*
1948	Descartes	*Meditații*
1952	Gide opera	*omnia*

Sursa: N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), 207-213; A.L. Haight, Banned Books (1955).

Revolta olandeză, 1584-1648

Masarea Prusiei 1525-1871

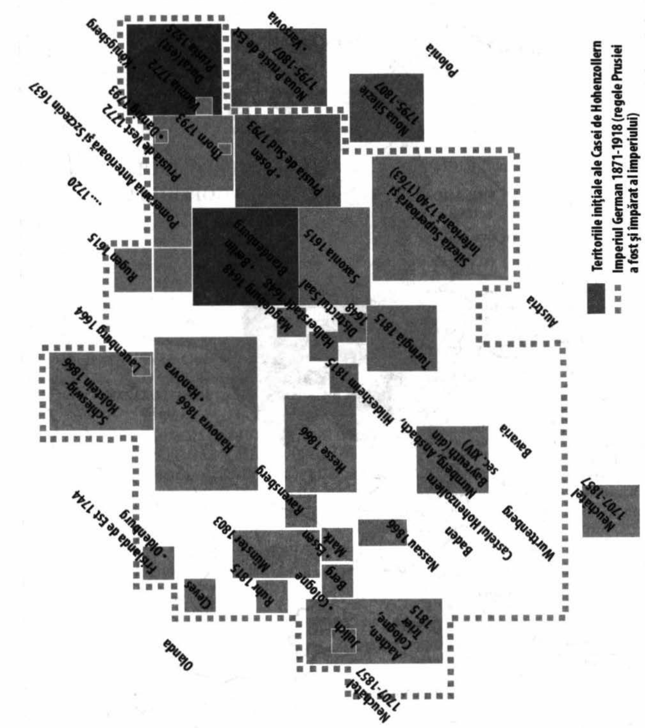

Expansiunea Rusiei în Europa, 1552-1815

Repertoriul standard al spectacolelor de operă, 1609-1969

(Data primei reprezentații în paranteze)

C. Monteverdi — Orfeo (1607); L'Incoronazione di Poppea (1642).

J.-B. Lulli — Psyche (1671); Alceste (1674); Roland (1685).

A. Scarlatti — Pirro e Demetrio (1694).

H. Purcell — Dido și Aeneas (1696).

G. F. Handel — Agrippina (1709); Rinaldo (1709); Giulio Cesare (1724); Rodelinda (1725); Orlando (1733); Alcina (1735); Berenice (1737); Xerxes (1738); Semele (1744).

J.-P. Rameau — Hippolyte et Aricie (1732); Les Indes galantes (1735); Castor et Pollux (1737).

G. B. Pergolesi — La Serva Padrone (1733).

W. C. Gluck — Orfeo et Eurydice (1767); Alceste (1767); Iphigenie en Aulide (1774).

W. A. Mozart — Idomeneo (1781); Il Seraglio (1782); Le Nozze de Figaro (1786); Don Giovanni (1787); Così fan tutte (1790); Die Zauberflöte (1791); Clemenza di Tito (1791).

L. Cherubini — La Medée (1797).

D. Cimerosa — Il Matrimonio Segreto (1792).

L. van Beethoven — Fidelio (1814).

G. Rossini — Italiana in Algeri (1813); Bărbierul din Sevilla (1816); La Cenerentola (1817); Gazza Ladra (1817); Semiramide (1823); Comte Ory (1828); William Tell (1829).

C.-M. von Weber — Der Freischutz (1821); Oberon (1826).

V. Bellini — La Sonnambula (1831); Norma (1831); I Puritani (1835).

G. Donizetti — L'Elisit d'Amore (1832); Lucia di Lammermoor (1835); Don Pasquale (1843).

H. Meyerbeer — Robert le Diable (1931); Les Huguenots (1836); L'Africaine (1864).

M. Glinka — O viață pentru țar (Ivan Susanin) (1836); Ruslan și Ludmila (1842).

G. Verdi — Nabucco (1842); I Lombardi (1843); Macbeth (1847); Rigoletto (1851); Il Trovatore (1853); La Traviata (1853); Simon Bocanegra (1857); Ballo in Maschera (1859); La Forza del Destino (1862); Don Carlos (1869); Aida (1869); Otello (1887); Falstaff (1893).

R. Wagner — Olandezul zburător (1843); Tannhäuser (1845); Lohengrin (1850); Tristan und Isolde (1865); Der Ring des Nibelungen—Das Rheingold (1869); Die Walküre (1870); Siegfried (1876); Gotterdämmerung (1876)—Die Meistersinger (1868); Parsifal (1882).

H. Berlioz — Les Troyans (1855); Béatrice et Bénédict (1862).

J. Offenbach — Orphée aux Enfers (1855); La Vie Parisienne (1866); Tales of Hoffmann (1881).

C. Gounod — Faust (1859); Mireille (1864); Roméo et Juliette (1867).

A. Thomas — Mignon (1866).

G. Bizet — The Pearl Fishers (1863); Carmen (1875).

N. Rimsky-Korsakov — Ivan cel Groaznic (1873); Fulgi de zăpadă (1881); Cocoșul de aur (1907).

M. P. Mussorgsky — Boris Godunov (1874); Khovanshchina (1886).

J. Strauss, Jr., — Die Fledermaus (1874); Der Zigeunerbaron (1885).

E. Chabrier — L'Etoile (1877).

C. Saint-Saëns — Samson și Dalila (1877).

P. I. Ceaikovski — Evgheni oneghin (1878); Dama de pică (1890); Iolanta (1891).

L. Delibes — Lakmé (1883).

C. Debussy — Pelléas et Mélisande (1902).

J. Massenet — Manon (1884); Werther (1892); Thais (1894).

B. Smetana — Mireasa vândută (1886).

A. Borodin — Prințul Igor (1890).

P. Mascagni — Cavalleria Rusticana (1890).

R. Leoncavallo — I Pagliacci (1892).

G. Puccini — Boema (1895); Madama Butterfly (1900); Tosca (1904); Turandot (1926).

F. Cilea — Adriana Lecouvreur (1902).

G. Charpentier — Louise (1900).

L. Janáček — Jenufa (1904); The Cunning Little Vixen (1924); Katya Kabanova (1921).

R. Strauss — Salome (1905); Elektra (1909); Der Rosenkavalier (1911); Ariadne auf Naxos (1912); Intermezzo (1924); Arabella (1933); Capriccio (1942).

B. Bartok — Castelul Prințului Barbă-Albastră (1911).

M. de Falla — La Vida Breve (1915).

M. Ravel — L'Heure Espagnole (1911); L'Enfant et les sortilèges (1925).

S. Prokofiev — Dragostea celor trei portocale (1919); Război și pace (1945).

P. Hindemith — Cardillac (1926); Harmonie der Welt (1957).

Colonizarea Irlandei (sec. VXII)

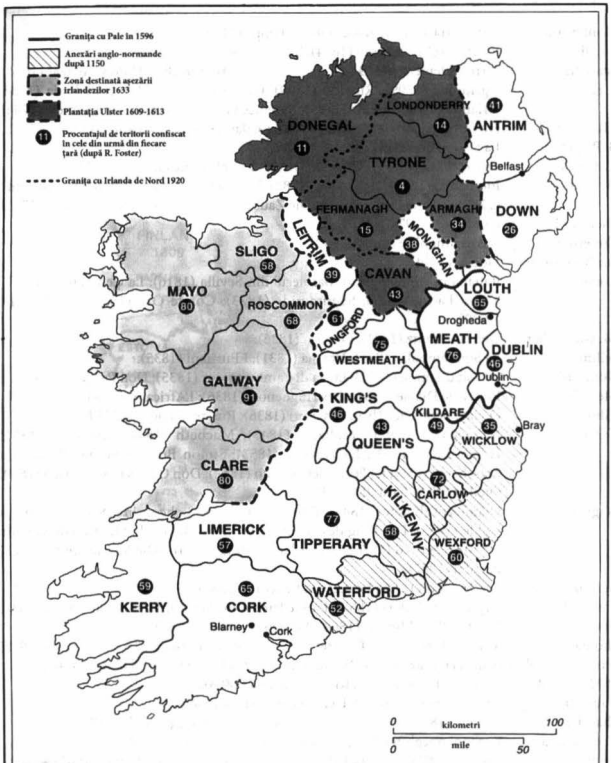

Spectacole de operă

A. Berg Wozzeck (1925).
I. Stravinski *Oedip rege* (1927); *Cariera unui libertin* (1951).
A.A. Schoenberg *Moise și Aron* (1932).
D. Șostacovici *Lady Macbeth din districtul Mtsensk* (1936).
F. Poulenc *Les Mamelles de Tirésias* (1947); *Les Dialogues des Carmelites* (1957).
B. Britten Peter *Grimes* (1945), *Billy Bud* (1951); *Turn of the Screw* (1954); *Visul unei nopți de vară* (1960); *Moarte la Veneția* (1973).
W. Walton *Troilus și Cresida* (1954).
M. Tippett *Midsummer Marriage* (1955); *King Priam* (1961).
K. Penderecki *Diavolii din Lodun* (1969).

Germania în timpul Războiului de 30 de Ani, 1618-1648

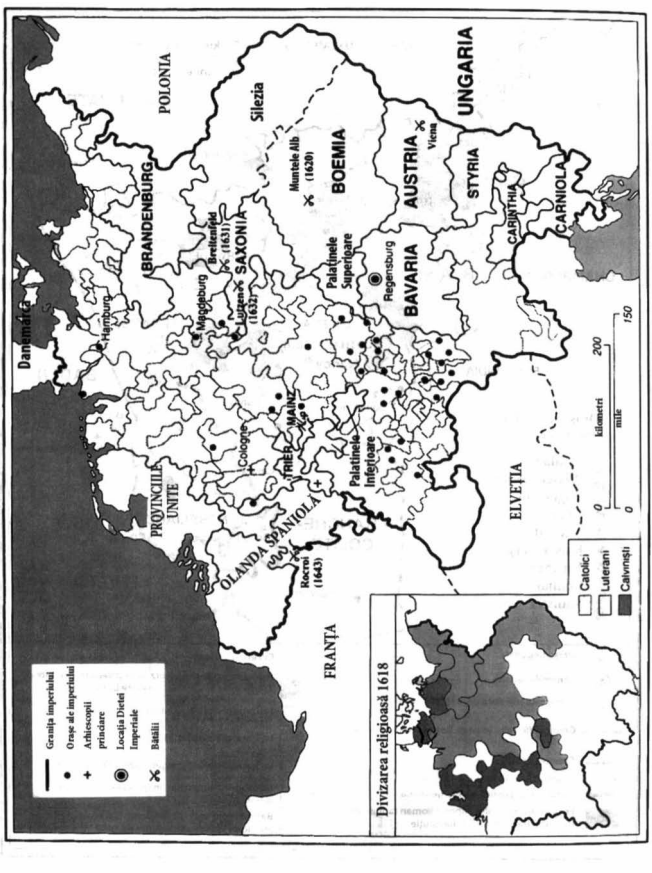

Frontiera franco-germană în Lorena și Alsacia

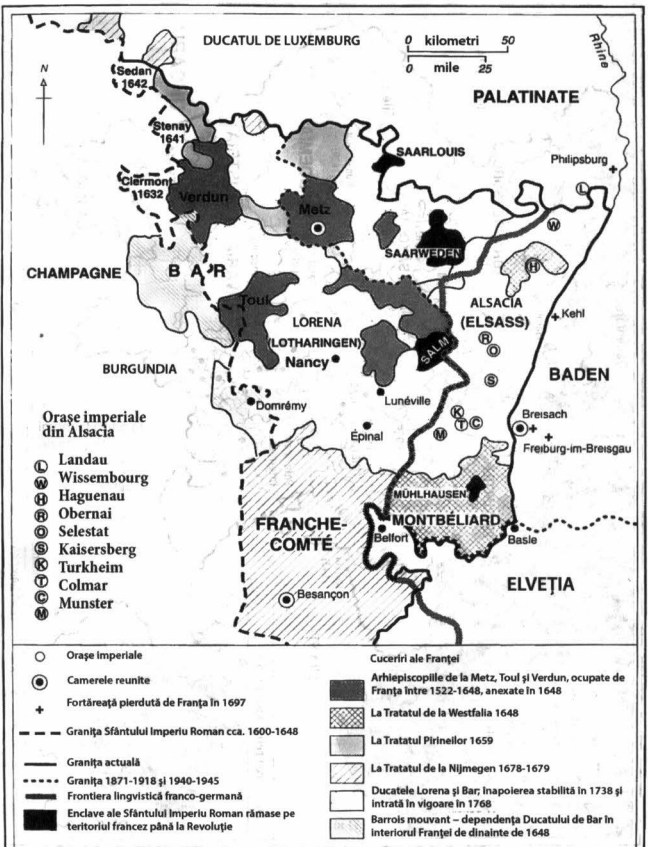

	Principalii combatanți	Principalele bătălii	Tratate de pace
PRIMUL (SAU AL DOILEA) MARE RĂZBOI AL NORDULUI, 1655-1660	Suedia, Brandenburg, 1656-1657, Transilvania împotriva Polono-Lituaniei, Rusiei, Danemarcei, Imperiului Tătar, Imperiului, Brandenburg 1657-1660	Varșovia 1655 Asediul de la Jasna Gora 1655.1656 Warka 1656	Roskilde 1658 Copenhaga 1660 Oliva 1660 Cardis 1661
AL DOILEA RĂZBOI OLANDEZ 1664-1667	Anglia împotriva Provinciilor Unite, Franței	Lowestoft 1665 The Downs 1666 North Foreland 1666	Breda 1667
RĂZBOIUL DE DEVOLUȚIUNE 1667-1668	Franța, Portugalia împotriva Spaniei	Charleroi 1667 Lille 1667	Aix-la-Chapelle 1668
AL TREILEA RĂZBOI OLANDEZ 1672-1679	Franța, Anglia (1672-1674), Suedia (1675-1679) împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Spaniei, Brandenburgului, Danemarcei	Seneff 1674 Fehrbellin 1675 Stromboli 1676	Nijmegen 1679 Fontainebleau 1679
RĂZBOIUL LIGII DE LA AUGSBURG 1689-1697	Franța, Savoia (1696-1697), Iacob II împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Angliei, Spaniei, Savoia (până în 1695), Brandenburg, Bavaria	Fleurus 1690 Beachy Head 1690 La Hougue 1692	Ryswick 1697
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE SPANIOLĂ 1701-1713	Franța, Spania, Bavaria împotriva împăratului, Provinciilor Unite, Angliei, Savoiei, Prusiei, Portugaliei	Blenheim 1704 Ramillies 1706 Oudenaarde 1708 Malplaquet 1709	Utrecht 1713 Rastadt 1714
AL TREILEA SAU MARELE RĂZBOI NORDIC, 1700-1721	Suedia, Polonia (1705-1709), Turcia (1710-1711) împotriva Rusiei, Prusiei (1715-1720), Danemarcei, (1700, 1709-1720), Saxonia (1700-1706, 1709-1720), Hanovra (1715-1720)	Narva 1700 Kliszów 1702 Poltava 1709 Stralsund 1715	Stockholm 1720 Nystad 1721

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Tratate de pace*
RĂZBOIUL PENTRU SUCCESIUNEA POLONEZĂ, 1733-1735	Saxonia, Austria, Rusia împotriva Franței, Spaniei, Sardiniei, Prusiei, Bavariei		Turin 1733 Viena 1735
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE AUSTRIACĂ 1740-1748	Austria, Britania, Olanda, Hanovra, Saxonia, Sardinia împotriva Bavariei, Prusiei, Franței, Spaniei, Iacob III	Dettingen 1743 Fontenoy 1745 Hohenfriedberg 1745	Nymphenburg 1741 Breslau 1741 Berlin 1742 Worms 1743 Varșovia 1745 Aix-la-Chapelle 1748
RĂZBOIUL DE ȘAPTE ANI 1756-1763	Saxonia, Austria, Franța, Suedia, Rusia (până în 1762) împotriva Prusiei, Britaniei, Hanovrei	Grossjägersdorf 1757 Rossbach 1757 Zorndorf 1758 Minden 1759 Kunersdorf 1759 Leignitz 1760 Torgau 1760	Westminster 1756 Stockholm 1757 Paris 1763 Hubertsburg 1763
RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ AMERICAN 1774-1783	Regatul Marii Britanii împotriva SUA, Franța, Spania și Liga Neutralității Armate	Bunker Hill 1775 Saratoga 1777 Flamborough 1779 Cape St. Vincent 1780 Yorktown 1781 Minorca 1782	Versailles 1783
RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE LA TRONUL BAVARIEI 1778-1779	Austria împotriva Prusiei, Franței „Kartoffelkrieg" (Războiul cartofului)	Principalele bătălii	Teschen 1779
RĂZBOAIELE OTOMANE ÎN EUROPA 1671-1812	Războiul Podoliei 1671-1676 împotriva Polono-Lituaniei Campania vieneză 1683 împotriva Imperiului, Poloniei Războiul Ligii Sfinte 1684-1699 împotriva Poloniei, Veneției și Rusiei de la 1689	Asediul Vienei Buda 1686 Belgrad 1688 Azov 1696 Stănilești 1711 Petrovaradin 1716 Belgrad 1717	Buczacz 1672 Zurawno 1676 Karlowitz 1699 Prut 1711 Passarowitz 1718 Belgrad 1739 Kuciuk-Kainargi 1774

	Principalii combatanți	*Principalele bătălii*	*Tratate de pace*
RĂZBOAIELE OTOMANE ÎN EUROPA 1671-1812	Campania moldovenească 1710-1711 împotriva Rusiei Războiul sârb 1714-1718 împotriva Veneției, Austriei Războiul austro-turc 1736-1739 împotriva Austriei, Rusiei Războiul ruso-turc 1768-1774 împotriva Rusiei Războiul Crimeeii 1778-1784 împotriva Rusiei, Austriei de la 1781 Războiul ruso-turc 1787-1792 împotriva Rusiei Războiul austro-turc 1788-1791 împotriva Austriei Războiul ruso-turc 1806-1812 împotriva Rusiei	Azov 1736 Belgrad Akerman 1769 Chesmé 1770 Oceac 1788 Belgrad 1789	Constantinopol 1784 Iași 1792 Sistova 1791 București 1812
RĂZBOAIELE ÎMPĂRȚIRILOR POLONIEI 1768-1795	Războiul Confederației de la Bar 1768-1772. Confederațiile poloneze împotriva Rusiei, Prusiei, Austria Războiul celei de-a doua împărțiri 1792-1973 Polonia împotriva Rusiei, Prusiei și Confederației de la Targowica Războiul revoluției naționale poloneze 1794-1795 Conducătorii polonezi ai insurecției (T. Kościuszko) împotriva Rusiei, Prusiei, Austriei	Asediul Częstochowei 1771-1772 Zieleńce 1792 Dubienka 1792 Raclawice 1794 Maciejowice 1794	Tratatul primei împărțiri 1772 Tratatul celei de-a doua împărțiri 1793 Tratatul celei de-a treia împărțiri 1795

„Chestiunea orientală": Declinul Imperiului Otoman, 1683-1920

Formarea Regatului Unit, 1707-1922

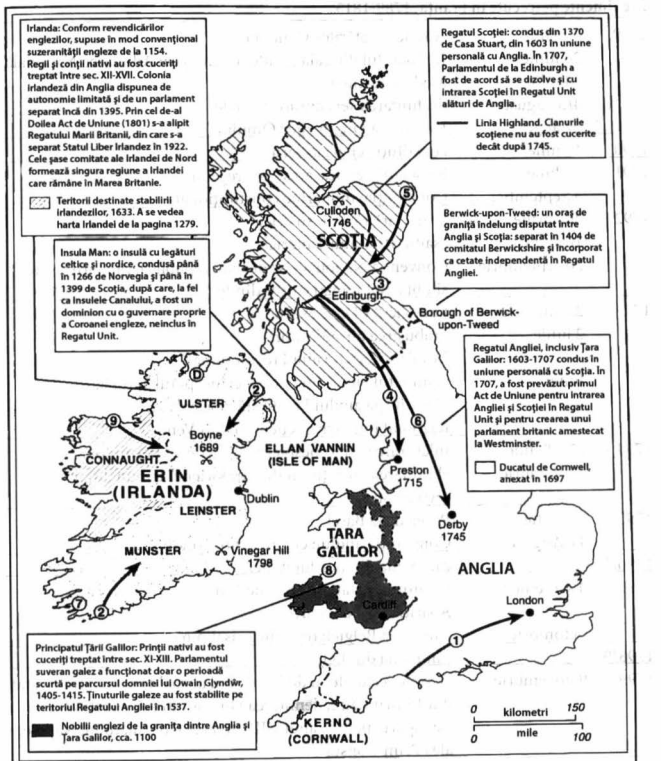

1. → Nov. 1688 Ruta invaziei lui William de Orania din Torbay spre Londra.
2. → 1689 Expedițiile irlandeze conduse de Iacob II de la Kinsale în sud și de William de Orania de la Carrickfergus spre nord.
3. → 1708 Expediție eșuată la Firth of Forth sub Iacob III, „Bătrânul pretendent".
4. → 1715 Invazia Angliei de forțele primei rebeliuni iacobine.
5. → 1715-1716 De la Peterhead la Scone: marșul „Bătrânului pretendent".
6. → 1745 Invazia Angliei de forțele celei de-a doua rebeliuni iacobine.
7. → 1796 Debarcare eșuată a generalului Hoche și a flotei sale franceze în golful Bantry.
8. → 1797 „Invazia orașului Fishguard": debarcarea eșuată a trupelor franceze conduse de aventurierul irlandezo-american, generalul Tate.
9. → 1796 Debarcarea generalului Humbert la Killalo (comitatul Mayo) și marșul lui către Longford în ajutorul irlandezilor Uniți
D. 1688-1689 Asediul de la Derry: critic pentru menținerea Ascensiunii protestanților din Irlanda, înainte de Bătălia de la Boyne.

Cronologia epocii revoluționare franceze 1789-1815

Evenimente petrecute în Franța, 1789-1815

1789	5 mai	Adunarea Stărilor Generale
	20 iunie	Jurământul din sala Jocului cu mingea: Adunarea Națională
	14 iulie	asediul Bastiliei
	4/5 august	desființarea servituților feudale
	27 august	Declarația Drepturilor Omului
1790	12 iulie	constituția civilă a clerului
1791	20 June	Fuga la Varennes: arestarea regelui
	3 September	Constituția: monarhie constituțională
1792	20 aprilie	Se declară război Austriei
	10 august	asaltul Palatului Tuileries
	20 septembrie	Convenția Națională: se declară republică, monarhia este abolită. Supremația girondinilor
1793	21 ianuarie	Ludovic XVI este executat
	2 iunie	Prăbușirea girondinilor;
		Instalarea „guvernului revoluționar"
	Iulie	Comitetul Siguranței Publice; începutul Terorii;
		Constituția anului I realizată de iacobini;
		Războiul împotriva rebeliunii din Vendée
1794	27/28 iulie	Înlăturarea lui Robespierre (ziua de 9 Thermidor);
	Septembrie	eliminarea „reacțiunii thermidoriene" tribunalului revoluționar
1795	5 martie	Pacea de la Basel
	17 August	Constituția anului; crearea Directoratului
1796/7		campania din nordul Italiei
1797	4 septembrie	Lovitura de stat din 18 Fructidor;
		Apariția lui Bonaparte
	octombrie	Anexarea Belgiei: republica cisalpină
1798/9		campania din Egipt
1799	9 novembrie	Debutul celui de-al doilea război al coaliției, lovitura de stat din 18 Brumaire; demiterea Directoratului; constituția lui Bonaparte pentru anul VIII; crearea Consulatului; Napoleon ales Prim Consul
1801		acordul cu papalitatea
	9 februarie	Pacea de la Lunéville
1802	27 martie	Pacea de la Amiens
	2 august	constituția anului X; Bonaparte consul pe viață; anexarea Piemontului
1803		taberele „Armée de l'Angleterre" la Boulogne
1804	21 martie	Promulgarea Codul civil napoleonian
	2 decembrie	Constituția anului XII: crearea Imperiului Francez
1805	August-dec.	Napoleon, rege al Italiei
		Războiul celei de-a treia coaliții

1806	Septembrie	Joseph Bonaparte, rege în Napoli; Confederaţia Rinului; desfiinţarea Sfântului Imperiu Roman Războiul coaliţiei
	Noiembrie	proclamarea Sistemului Continental
	21 noiembrie	Decretul de la Berlin: proclamarea Sistemului Continental
1807	Iulie	Jerome Bonaparte, rege al Westfaliei; crearea Marelui Ducat al Varşoviei; Tratatul de la Tilsit; acordul franco-rus; Ocuparea Portugaliei
1808	Mai	
	27 septembrie	Tratativele de la Bayonne: reorganizarea Spaniei
	până pe 14 oct.	Congresul de la Erfurt
1808/9		Campania din Spania
1809	Aprilie	Crearea provinciilor ilirice
	14 octombrie	anexarea Romei şi a statelor papale Debutul celui de-al cincilea război al coaliţiei Pacea de la Schönbrunn
1810		Anexarea Olandei şi a Germaniei de Nord Bernadotte, prinţ din casa regală a Suediei
1812	24 iunie	Campania rusă: „războiul polonez" al lui Napoleon;
	până în decembrie	înfrângerea Marei Armate în Rusia
1813	31 martie	Campania germană: debutul „războiului de eliberare"
	6 aprilie	Capitularea Parisului
	24 aprilie	Prima abdicare a lui Napoleon: exilul în Elba
1814	30 mai	Restaurarea lui Ludovic XVIII Primul tratat de la Paris: sunt reinstalate graniţele din 1792
	4 iunie	Carta regală ce restabileşte monarhia Convocarea congresului de la Viena
1815	6/7 martie	
	Mai-iunie	Napoleon debarcă la Cannes; debutul campaniei de „100 de zile" din Belgia
	9 iunie	cea de-a doua abdicare a lui Napoleon: exilul în insula Sf. Elena
	22 iunie	ultimul act al Congresului de la Viena
	20 noiembrie	cel de-al doilea Tratat de la Paris: ocupaţii străine, despăgubiri

Războaiele Franței, 1792-1815

1792-1797
Războiul primei coaliții
Participanți
- din 1792: Austria, Prusia (până în martie 1795)
- din 1793: Anglia, Olanda (până în 1795); Spania (până în iunie 1795); Portugalia, Napoli, Sardinia, Statul Papal (până în 1796)

Principalele bătălii
Valmy (20 septembrie 1792);
Neerwinden (18 martie 1793);
Lodi (10 mai 1796)
Tratate
Basel (5 martie 1795);
Campo Formio (17 octombrie 1797)

1799-1802
Războiul celei de-a doua coaliții
Participanți
Britania, Austria (până în 9 februarie 1801); Rusia (până în 22 octombrie 1799); Turkey, Napoli, Portugalia (până în iunie 1801)
Principalele bătălii
Piramidelor (21 iulie 1798); Aboukir (bătălia de pe Nil) (1 august 1798); Marengo (14 iunie 1800); Hohenlinden (3 decembrie 1800)
Tratate
Lunéville (9 februarie 1801);
Amiens (27 martie 1802)

1805
Războiul celei de-a treia coaliții
Participanți
Britania, Austria, Rusia, Prusia, Napoli, Suedia
Principalele bătălii
Ulm (20 octombrie 1805);
Trafalgar (21 octombrie 1805);
Austertitz (2 decembrie 1805)
Tratate
Schönbrunn (12 decembrie 1805);
Pressburg (26 decembrie 1805)

1806-1807
Războiul celei de-a patra coaliții
Participanți
Britania, Prusia, Rusia, Saxonia
Principalele bătălii
Jena și Auerstedt (14 octombrie 1806);
Eylau prusac (8 februarie 1807);
Friedland (14 iunie 1807)
Tratate
Posen (decembrie 1806);
Tilsit (7-9 iulie 1807)

1808-1815
Războiul peninsular

1809
Războiul celei de-a cincea coaliții
Participanți
Britania, Austria
Principalele bătălii
Aspern (22 mai 1809);
Wagram (5 iulie 1809)
Tratate
Schönbrunn (14 octombrie 1809)

1812
Principalele bătălii din războiul rus
Smolensk (18 august 1812);
Borodino (7 septembrie 1812);
Traversarea Berezinei (26-28 noiembrie 1812)

1813-1815
Războiul celei de-a șasea coaliții
Participanți
Rusia, Prusia (din martie 1813), Britania (din iunie 1813), Austria (din august 1813), Suedia, Spania, Portugalia
Principalele bătălii
Leipzig (16-19 octombrie 1813);
Tolentino (3 mai 1815);
Ligny (15 iunie 1815); Waterloo (18 iunie 1815)
Tratate
Paris I (30 mai 1814); Viena (9 iunie 1815);
Paris II (20 noiembrie 1815)

Calendarul Revoluției Franceze, anii I-VIII (1792-1800)

A Calendarul gregorian și calendarul revoluției franceze 1792-1794 (I-III)

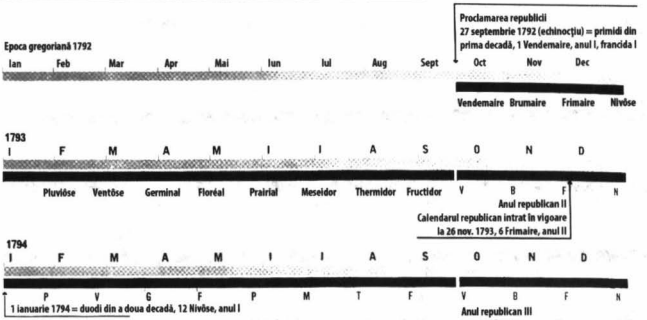

B Ianuarie 1794/Nivôse-Pluvose II

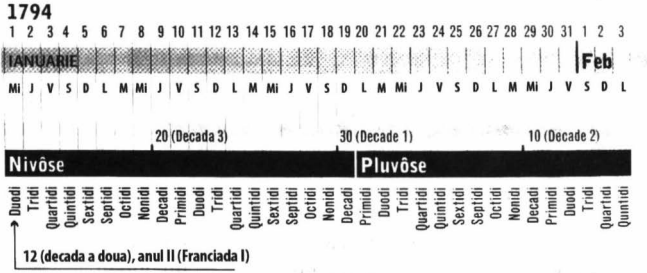

C Lunile calendarului revoluției

1 Vendémiaire
2 Brumaire
3 Frumaire
4 Nivôse
5 Pluvôse
6 Ventôse
7 Germinal
8 Floréal
9 Prairial
10 Messidor
11 Thermidor (Fervidor)
12 Fructidor

Surse: H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe* 1789-1815 (Londra, 1936), pag. 374-375, J. J. Bond, *A Handy-book of Rules and Tables*, (Londra, 1869), pag. 102-112.

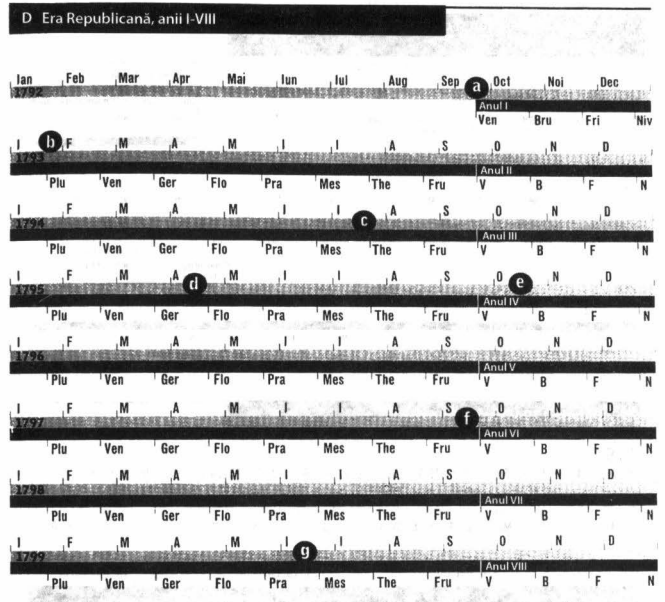

	Eveniment	Calendarul revoluţionar	Calendar gregorian
a	Proclamarea republicii	1 Vendémiaire I	22 septembrie 1792
b	Execuţia lui Ludovic XVI	2 Pluvôse I	21 ianuarie 1793
c	Prăbuşirea lui Robespierre	9 Thermidor II	27 iulie 1794
d	Constituţia anului III	14 Germinal III	3 aprilie 1795
e	Insurecţia din Vendémiaire	13 Vendémiaire IV	5 octombrie 1795
f	Revolta din Fructidor	18 Fructidor V	4 septembrie 1797
g	Lovitura de stat a lui Bonaparte	30 Prairial VII	18 iunie 1799

Novomiropol 1752
Noua Serbie
Bug
Kodak (Yekatineroslav
1774, Dniepropetrovsk)
DNIEPER
COSSACKS
în 1773
N O U A R U S I E
Zaporozhe 1770
DON
COSSACKS
Dnieper
Dniester
Nikolaev
OLBIA
OPHIUSA
Odessa
1794
(Khadzibey)
Kherson
1778
Moldova
Mariampol
(Zhdanov)
Taganrog 1689
(1769)
Rostov
1761
Don
Berdyansk
TANAIS
Azov 1739
TANA
CRIMEEA
1783 cucerită de Rusia
1919-1946 Republica Autonomă
Crimero-Tătară
1954 acordată RSS Ucraineană
1991 în Republica Ucraineană
Marea Azov
KUBAN
COSSACKS
1783+
PANTICAPEAUM
(Kerch 1774)
PHANAGORIA
Eupatoria
ESKI-KRYM (Solkhat)
Simferopol
1784
Krasnodar
(Yekaterinodar)
1769
BAKCHISARAI
CHERSONESOS
THEODOSIA
Soldaia (Kaffa)
Novorossiysk
1881
Yalta
Cembalo
(Balaklava)
Sochi
1910
Sevastopol
1784
MAREA NEAGRĂ
PITYUS
N
0 kilometri 150
0 mile 100
Colonii vechi greceşti
Colonii genoveze medievale
Centre crimere-tătare
Fundaţii imperiale ruseşti

Imperiul Francez, 1812

Grillenstein: Stilul de viață într-o gospodărie de țărani austrieci, 1810-1842

Modernizarea: procesele componente (Revoluția Industrială)

1. Agricultură științifică și mecanizată
2. Mobilitatea forței de muncă, emanciparea șerbilor
3. Noi surse de energie: cărbune, abur, gaz, petrol, electricitate
4. Mașinării cu motor
5. Industria grea: minerit și metalurgie
6. Fabrici în orașe, orașe muncitorești
7. Îmbunătățirea transportului: canale, drumuri, căi ferate, avioane
8. Comunicații: poștă, telegraf, telefon, radio
9. Investiții de capital: societăți pe acțiuni, trusturi, carteluri
10. Extinerea piețelor locale: industrii noi, comerț intern
11. Comerț extern: import și export, colonii
12. Politică guvernamentală
13. Demografie: creșterea rapidă a populației și consecințele acesteia
14. Economie monetară: salarii, prețuri, taxe, bancnote
15. Marketing: reclame, magazine, distribuție vânzări
16. Știință și tehnologie: cercetare și dezvoltare
17. Servicii financiare: credit, bănci de economii, asigurări
18. Standardizarea greutăților, unităților de măsură și monedelor de schimb
19. Urbanizare: planificare urbană, servicii publice
20. Noi clase sociale: clase de mijloc, casnici, „muncitoare"
21. Transformarea structurilor familiale: „nucleul familiei"
22. Femeile: dependență și subordonare
23. Migrare: locală, regională, internațională
24. Sănătate publică: epidemii, igienă, servicii medicale
25. Sărăcie: șomaj, vagabondaj, azile, cartiere sărace
26. Exploare: exploatarea copiilor, a femeilor, fabrici fără program fix
27. Crimă organizată: poliție, detectivi, infracționalitate
28. Organizații private de caritate
29. Educație: primară, tehnică, științifică, executivă, pentru femei
30. Instrucție și cultură de masă
31. Timp liber: distracții organizate și sport
32. Mișcări ale tinerilor
33. Tendințe religioase: fundamentalism, cumpătare, misionari
34. Științe sociale: economie, antropologie, etnografie etc.
35. Colectivism: psihologie industrială și urbană
36. Consumerism
37. Conștiința de clasă
38. Conștiința națională
39. Conștiința politică
40. Extinderea electoratului: sufragiul universal, sufragete
41. Partide politice cu circumscripții electorale
42. Ajutoare sociale asigurate de stat: pensii, asigurări sociale, drepturi speciale
43. Legislație socială elaborată
44. Extinderea serviciului civil: birocrație
45. Reorganizarea guvernului local
46. Asociații politice și grupuri de presiune: sindicate
47. Imperialism
48. Recrutare soldați, operațiuni militare mecanizate, front intern

Demografia în Europa, 1800-1914

1. Populația europeană pe țări

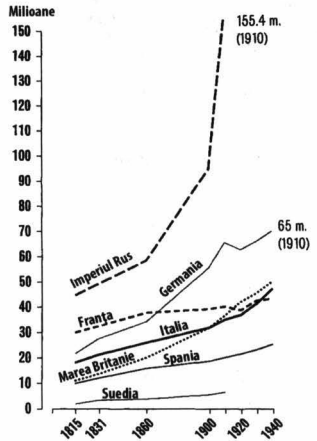

2. Populația europeană cu Rusia europeană

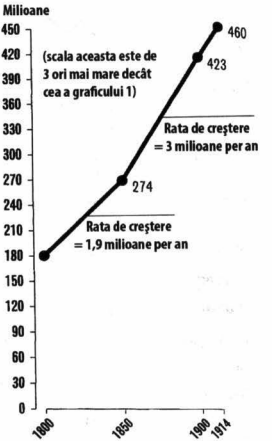

3. Populația celor mai mari orașe

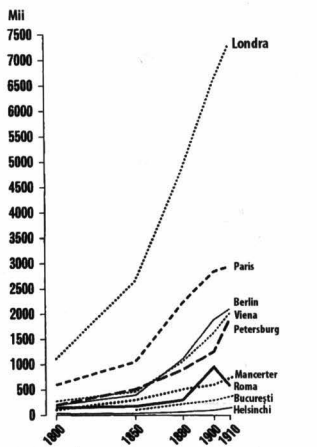

4. Emigrația din Europa

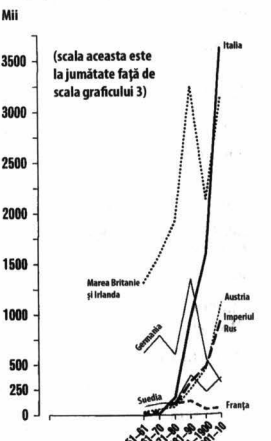

Indicii liberalizării, 1791-1948

Țara	Constituția	Sufragiu universal	Sufragiu pentru femei	Emanciparea evreilor*
Franța	1791 1852 1830 1875 1848 1946	1848 1852 1870	1944	1791
Polonia	1791 1921 1815	1918	1919	(1809) 1921
Suedia	1809	1909	1919	1838 1870
Spania	1812	1890		
Norvegia	1814	1898	1912	1851
Olanda	1814	1896	1946	1796
Portugalia	1821	1910		
Belgia	1831	1893	1948	1831
Grecia	1844 1864		1952	1830
Elveția	1848	1848 1874	1971	1866
Italia	1861(71)		n.a.	1945
Piemont/ Sardinia	1848	1912	—	1870
Austria	1849	1907	—	
Ungaria	1867	1907	— n.a.	1867
Danemarca	1849	1915		1814 1849
Prusia	1850	1850	n.a.	1812
Imperiul German	1871	1871	1919	1871
România	1864	n.a.	n.a.	1919–1923
Imperiul Otoman	1876	1908	1934	
Marea Britanie	—	1884	1928	1871
Irlanda	1922	1922	1922	—
Iugoslavia	1921	1921	1946	—

n/a date indisponibile — nu se aplică * eliminarea tuturor restricțiilor din drepturile civile ale evreilor

Indici selectați pentru industrializare, 1800-1914

Producția de cărbune (*=10 000 000 tone metrice)

	Austria	Franța	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus
1815	95,000	882,000	1,300,000	16,200,000	—	—	—
1850	877,000	4,434,000	5,100,000	50,200,000	26,000	34,000	300,000
1875	4,471,000	16,957,000	47,800,000	135,400,000	64,000	117,000	1,700,000
1900	10,990,000	33,404,000	142,650,000	228,800,000	252,000	488,000	16,150,000
1913	16.460.000	40.844.000	277.330.000	292.000.000	364.000	701.000	36.050.000

Producția de fontă (*=1 000 000 tone metrice)

	Austria	Franța	Germania	Marea Britanie	Suedia	Italia	Imperiul Rus
1815	—	—	—	310.000	—	—	123.000
1850	155,000	406,000	210,000	2,285,000	142,000	—	228,000
1875	383.000	1,448,000	1,759,000	6,467,000	351,000	28,000	428,000
1900	1,000,000	2,714,000	7,550,000	9,104,000	526,000	24,000	2,937,000
1913	1,758,000	5,207,000	16,761,000	10,425,000	730,000	427,000	4,641,000

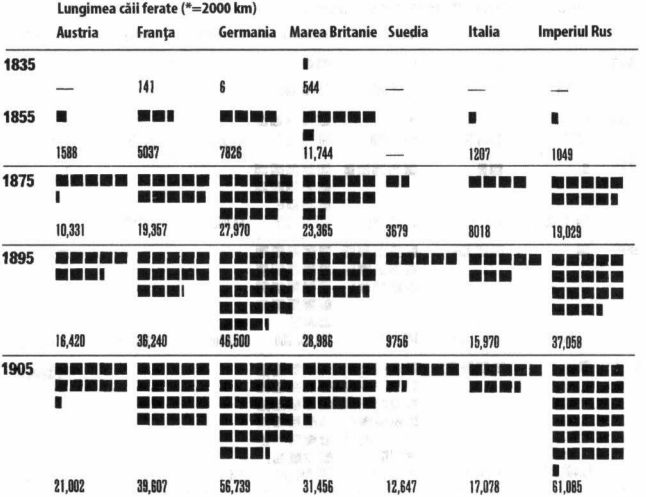
Lungimea căii ferate (*=2000 km)
Austria
Franța
Germania
Marea Britanie
Suedia
Italia
Imperiul Rus
1835
—
141
6
544
—
—
—
1855
1588
5037
7826
11,744
—
1207
1049
1875
10,331
19,357
27,970
23,365
3679
8018
19,029
1895
16,420
36,240
46,500
28,986
9756
15,970
37,058
1905
21,002
39,607
56,739
31,456
12,647
17,078
61,985

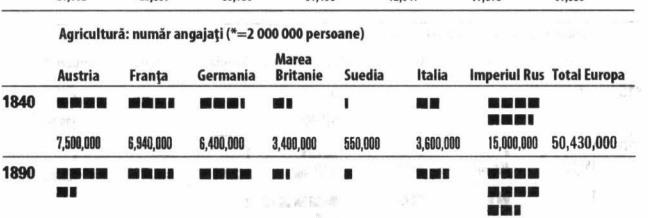
Agricultură: număr angajați (*=2 000 000 persoane)
Austria
Franța
Germania
Marea Britanie
Suedia
Italia
Imperiul Rus
Total Europa
1840
7,500,000
6,940,000
6,400,000
3,400,000
550,000
3,600,000
15,000,000
50,430,000
1890
10,680,000
6,450,000
8,120,000
2,460,000
850,000
5,390,000
22,700,000
66,320,000

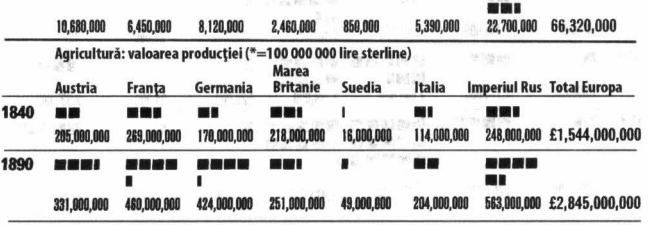
Agricultură: valoarea producției (*=100 000 000 lire sterline)
Austria
Franța
Germania
Marea Britanie
Suedia
Italia
Imperiul Rus
Total Europa
1840
205,000,000
269,000,000
170,000,000
218,000,000
16,000,000
114,000,000
248,000,000
£1,544,000,000
1890
331,000,000
480,000,000
424,000,000
251,000,000
49,000,000
204,000,000
563,000,000
£2,845,000,000

Caucazul: Expansiunea etnografică și rusă

Germania: Confederația și Imperiul, 1815-1918

Regina Victoria (1819-1901) și rudele acesteia

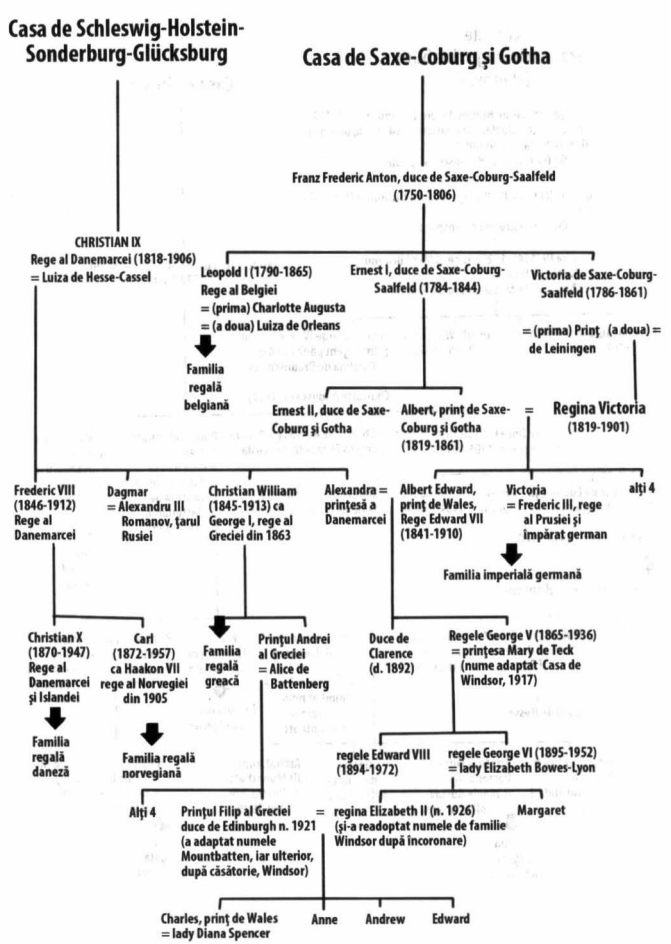

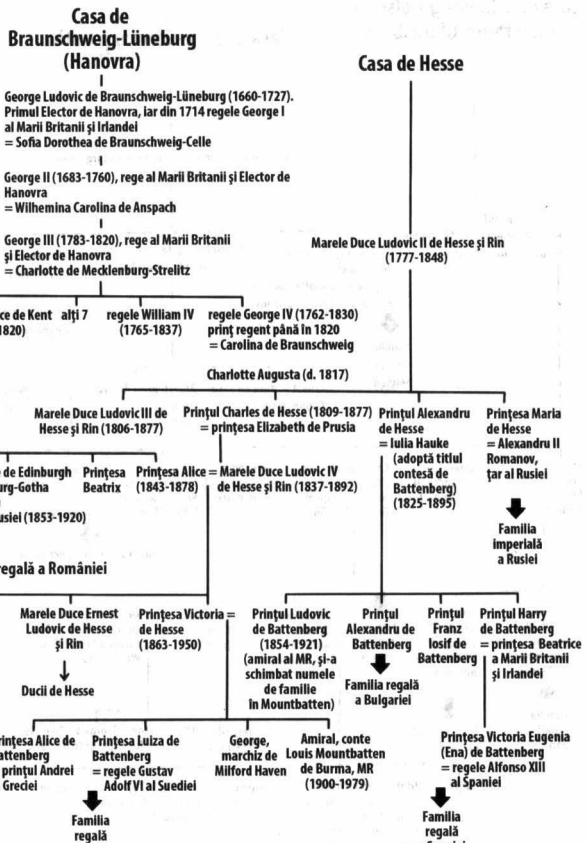
Casa de Braunschweig-Lüneburg (Hanovra)
Casa de Hesse
George Ludovic de Braunschweig-Lüneburg (1660-1727). Primul Elector de Hanovra, iar din 1714 regele George I al Marii Britanii și Irlandei = Sofia Dorothea de Braunschweig-Celle
George II (1683-1760), rege al Marii Britanii și Elector de Hanovra = Wilhemina Carolina de Anspach
George III (1783-1820), rege al Marii Britanii și Elector de Hanovra = Charlotte de Mecklenburg-Strelitz
Marele Duce Ludovic II de Hesse și Rin (1777-1848)
= Edward, duce de Kent (1767-1820)
alți 7
regele William IV (1765-1837)
regele George IV (1762-1830) prinț regent până în 1820 = Carolina de Braunschweig
Charlotte Augusta (d. 1817)
Marele Duce Ludovic III de Hesse și Rin (1806-1877)
Prințul Charles de Hesse (1809-1877) = prințesa Elizabeth de Prusia
Prințul Alexandru de Hesse = Iulia Hauke (adoptă titlul contesă de Battenberg) (1825-1895)
Prințesa Maria de Hesse = Alexandru II Romanov, țar al Rusiei
Alfred, Duce de Edinburgh și Saxa-Coburg-Gotha (1844-1900) = Maria a Rusiei (1853-1920)
Prințesa Beatrix
Prințesa Alice (1843-1878)
= Marele Duce Ludovic IV de Hesse și Rin (1837-1892)
Familia imperială a Rusiei
Familia regală a României
Alți 3
Marele Duce Ernest Ludovic de Hesse și Rin
Prințesa Victoria = de Hesse (1863-1950)
Prințul Ludovic de Battenberg (1854-1921) (amiral al MR, și-a schimbat numele de familie în Mountbatten)
Prințul Alexandru de Battenberg
Prințul Franz Iosif de Battenberg
Prințul Harry de Battenberg = prințesa Beatrice a Marii Britanii și Irlandei
Ducii de Hesse
Familia regală a Bulgariei
Prințesa Alice de Battenberg = prințul Andrei al Greciei
Prințesa Luiza de Battenberg = regele Gustav Adolf VI al Suediei
George, marchiz de Milford Haven
Amiral, conte Louis Mountbatten de Burma, MR (1900-1979)
Prințesa Victoria Eugenia (Ena) de Battenberg = regele Alfonso XIII al Spaniei
Familia regală a Suediei
Familia regală a Spaniei

Expansiunea Greciei, 1821-1945

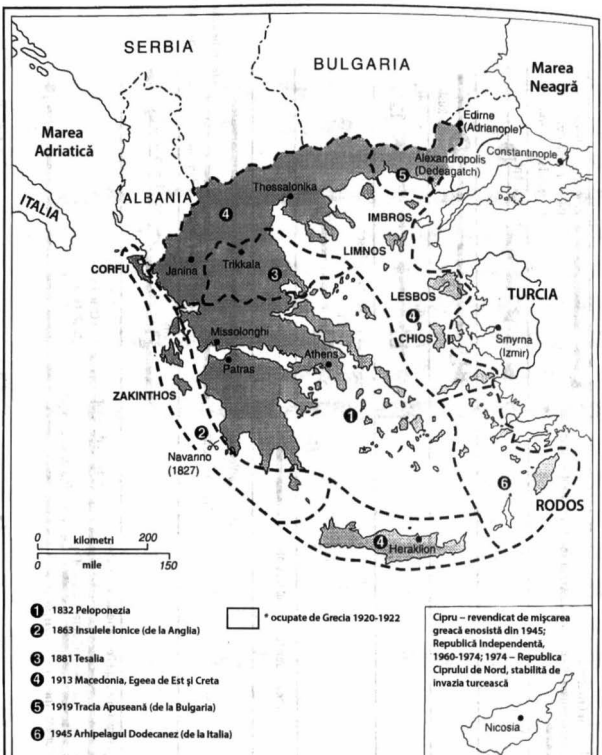

Începutul statelor: revoluțiile din 1846-1849

Unificarea Italiei, 1859-1870

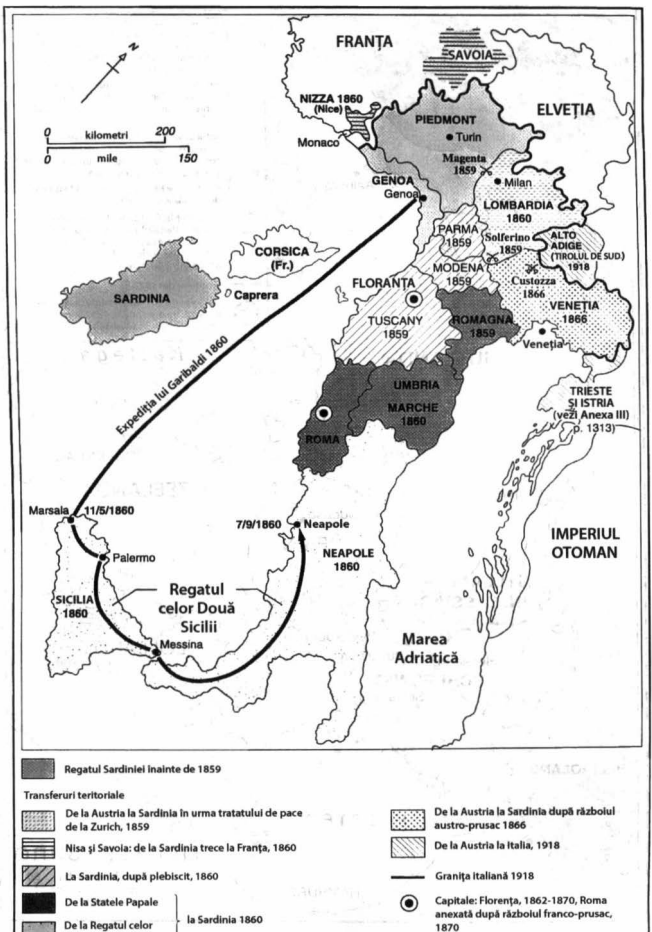

Slesvig (Schleswig) şi Holstein

Dezvoltarea României, 1861-1945

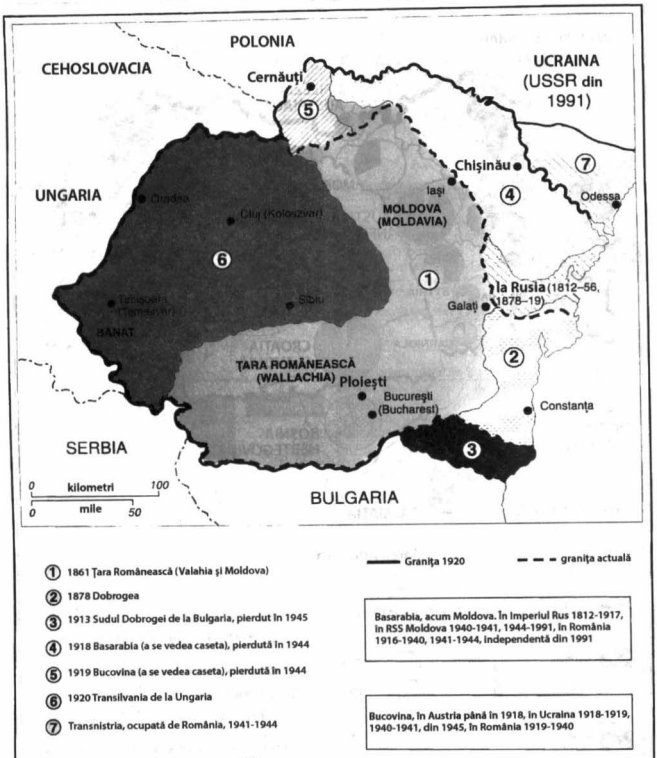

Graniţa 1920 — — — graniţa actuală

① 1861 Ţara Românească (Valahia şi Moldova)

② 1878 Dobrogea

③ 1913 Sudul Dobrogei de la Bulgaria, pierdut în 1945

④ 1918 Basarabia (a se vedea caseta), pierdută în 1944

⑤ 1919 Bucovina (a se vedea caseta), pierdută în 1944

⑥ 1920 Transilvania de la Ungaria

⑦ Transnistria, ocupată de România, 1941-1944

Basarabia, acum Moldova. În Imperiul Rus 1812-1917, în RSS Moldova 1940-1941, 1944-1991, în România 1916-1940, 1941-1944, independentă din 1991

Bucovina, în Austria până în 1918, în Ucraina 1918-1919, 1940-1941, din 1945, în România 1919-1940

Monarhia dual: naionalitile din Austro-Ungaria, 1867-1918

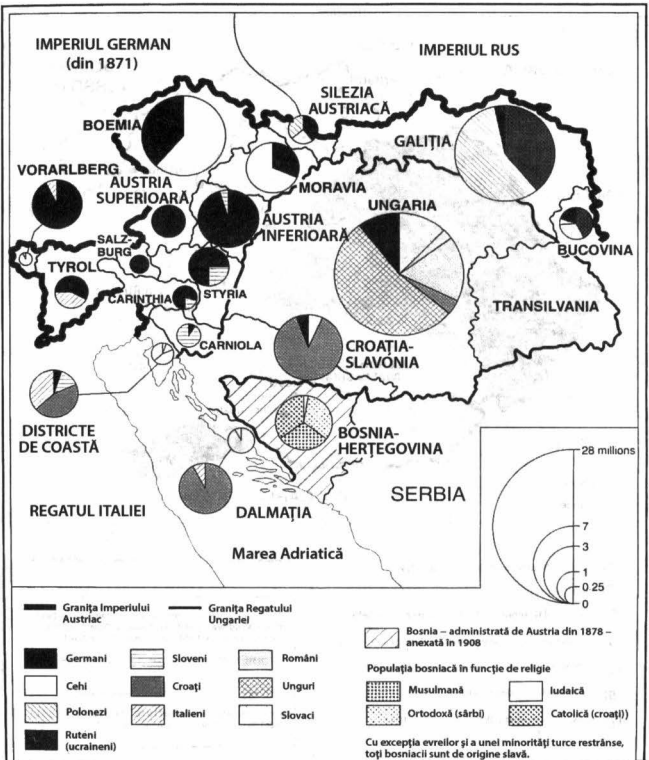

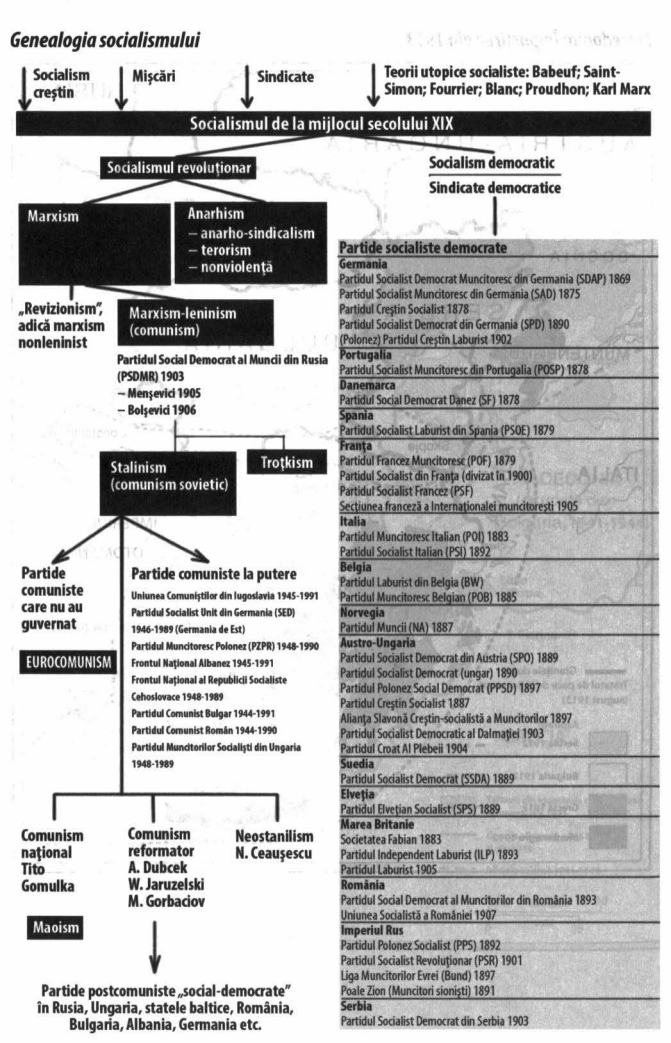
Genealogia socialismului
Socialism creştin
Mişcări
Sindicate
Teorii utopice socialiste: Babeuf; Saint-Simon; Fourrier; Blanc; Proudhon; Karl Marx
Socialismul de la mijlocul secolului XIX
Socialismul revoluţionar
Socialism democratic
Sindicate democratice
Marxism
Anarhism
– anarho-sindicalism
– terorism
– nonviolenţă
„Revizionism", adică marxism nonleninist
Marxism-leninism (comunism)
Partidul Social Democrat al Muncii din Rusia (PSDMR) 1903
– Menşevici 1905
– Bolşevici 1906
Stalinism (comunism sovietic)
Troţkism
Partide comuniste care nu au guvernat
EUROCOMUNISM
Partide comuniste la putere
Uniunea Comuniştilor din Iugoslavia 1945-1991
Partidul Socialist Unit din Germania (SED) 1946-1989 (Germania de Est)
Partidul Muncitoresc Polonez (PZPR) 1948-1990
Frontul Naţional Albanez 1945-1991
Frontul Naţional al Republicii Socialiste Cehoslovace 1948-1989
Partidul Comunist Bulgar 1944-1991
Partidul Comunist Român 1944-1990
Partidul Muncitorilor Socialişti din Ungaria 1948-1989
Comunism naţional Tito Gomulka
Comunism reformator A. Dubcek W. Jaruzelski M. Gorbaciov
Neostanilism N. Ceauşescu
Maoism
Partide postcomuniste „social-democrate" în Rusia, Ungaria, statele baltice, România, Bulgaria, Albania, Germania etc.
Partide socialiste democrate
Germania
Partidul Socialist Democrat Muncitoresc din Germania (SDAP) 1869
Partidul Socialist Muncitoresc din Germania (SAD) 1875
Partidul Creştin Socialist 1878
Partidul Socialist Democrat din Germania (SPD) 1890
(Polonez) Partidul Creştin Laburist 1902
Portugalia
Partidul Socialist Muncitoresc din Portugalia (POSP) 1878
Danemarca
Partidul Social Democrat Danez (SF) 1878
Spania
Partidul Socialist Laburist din Spania (PSOE) 1879
Franţa
Partidul Francez Muncitoresc (POF) 1879
Partidul Socialist din Franţa (divizat în 1900)
Partidul Socialist Francez (PSF)
Secţiunea franceză a Internaţionalei muncitoreşti 1905
Italia
Partidul Muncitoresc Italian (POI) 1883
Partidul Socialist Italian (PSI) 1892
Belgia
Partidul Laburist din Belgia (BW)
Partidul Muncitoresc Belgian (POB) 1885
Norvegia
Partidul Muncii (NA) 1887
Austro-Ungaria
Partidul Socialist Democrat din Austria (SPO) 1889
Partidul Socialist Democrat (ungar) 1890
Partidul Polonez Social Democrat (PPSD) 1897
Partidul Creştin Socialist 1887
Alianţa Slavonă Creştin-socialistă a Muncitorilor 1897
Partidul Socialist Democratic al Dalmaţiei 1903
Partidul Croat Al Plebeii 1904
Suedia
Partidul Socialist Democrat (SSDA) 1889
Elveţia
Partidul Elveţian Socialist (SPS) 1889
Marea Britanie
Societatea Fabian 1883
Partidul Independent Laburist (ILP) 1893
Partidul Laburist 1905
România
Partidul Social Democrat al Muncitorilor din România 1893
Uniunea Socialistă a României 1907
Imperiul Rus
Partidul Polonez Socialist (PPS) 1892
Partidul Socialist Revoluţionar (PSR) 1901
Liga Muncitorilor Evrei (Bund) 1897
Poale Zion (Muncitori sionişti) 1891
Serbia
Partidul Socialist Democrat din Serbia 1903

Macedonia: Împărțirea din 1913

Albania Mare

Îngrădirea evreilor în Imperiul Rus, până în 1917

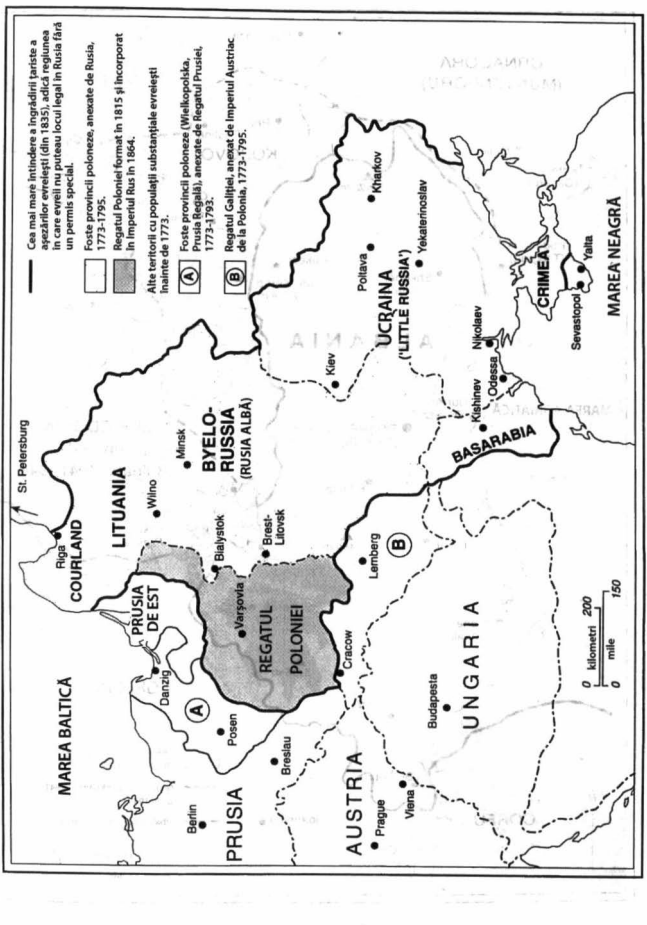

„Marele Triunghi": Puterile Centrale europene, 1914-1991

Marele triunghi; prăbușirea Triunghiului de putere european, cca 1890-1990

V = puteri vestice
E = puteri estice
C = puteri centrale

conflict sau agresiune

alianță sau cooperare

Granițele italo-slave, 1939-1992

a) 1939-1992 Granița nord-estică a Italiei

b) Zone ocupate de Italia, 1939-1944

Expansiunea teritoriului sovietic în Europa, 1917-1945

Republica Ucraina, 1918-1991

Polonia, 1921-1945

N
Frontiera cehoslovacă 1918-1938
0 kilometri 100
0 mile 50
Aşa-numita „Regiune a Sudeţilor", cedată Germaniei în 1939, recuperată în 1945
Aşa-numita „Zaolzia", cedată Poloniei în 1938, recuperată în 1945
Cedat Ungariei în 1938, recuperat în 1945
Anexat de Ungaria în 1939 şi de URSS în 1945
Slovacia independentă între 1939-1945 şi din 1992
Protectoratul Boemiei şi Moraviei, 1939-1945, Republica Cehă din 1992
Dresden
GERMANIA
Karlovy Vary (Carlsbad)
Prague
BOEMIA (în Austria din 1918)
Silesia
POLONIA
Tešin (Cieszyn)
Jihlava
MORAVIA (în Austria din 1918)
Brno
UCRAINA
SLOVACIA (la Ungaria din 1918)
Košice
RUTENIA SUBCARPATICĂ
Jasina
Viena
AUSTRIA
Bratislava
UNGARIA
ROMÂNIA

Ungaria 1918-1945

Dezvoltarea Serbiei (1817-1913) şi a Iugoslaviei (1918-1945)

În octombrie 1918, „Regatul Serbiei" s-a extins şi a format „Regatul Serbiei, Croaţiei şi Sloveniei". Numele statului a fost schimbat în 1931 în „Regatul Iugoslaviei". Dezmembrat şi ocupat de vecinii săi între 1941-1944, ţara a fost reconstituită în noiembrie 1945 ca „Republica Populară Federativă Iugoslavia", alcătuită din Serbia, Croaţia, Slovenia, Bosnia şi Herţegovina şi Macedonia. Existau două regiuni autonome în Serbia – Voivodina şi Kosovo. Federaţia Iugoslavă s-a destrămat din nou în 1992, iar Serbia şi Muntenegru au rămas singurele membre după ce toate celelalte foste republici ex-iugoslave şi-au declarat independenţa.

Dictaturile din Europa interbelică, 1917-1939

	Durata	Dictator(i)	
Rusia Sovietică şi URSS	25.10.1910 (calendar vechi) [7.11.17]-1991]	**Lenin (până în 1924) I.V. Stalin „Vozhd" (până în 1953)**	Lovitură de stat bolşevică, totalitară, stat/partid comunist Teroare
Ungaria	21.3.19-9.1991 1920-1944	**Bela Kun amiralul Horthy**	Republică sovietică comunistă. Teroare. Dictatură proto-fascistă. Teroare
Italia	28.10.1922-1943	**Benito Mussolini**	Preluarea puterii de fasciști: monarhie constituțională înlocuită de „statul corporatist". Toate partidele de opoziție au fost desființate, 1926.
Bulgaria	8/9.6.1923-1944	**Aleksandar Tsankov**	Lovitură de stat militară: regim autoritar, desființarea opoziției: din 1934, dictatura regală a lui Boris III.
Spania	23.9.1923-20.1.1930	**generalul Miguel**	Regim autoritar în acord cu Primo de Rivera regele Alfonso XIII, directorat militar: suspendarea constituției.
Turcia	29.10.1923-1938	**Gazi Mustaf Kemal Pasha**	Dictatură personală, un singur partid de stat
Albania	1.1925-1940	**Ahmed Zogu (devenit rege în 1928)**	Regim autoritar, mai întâi prezidențial şi apoi regal
Polonia	12.5.1926-1939	**mareşalul Joseph Pilsudski**	Lovitură de stat militară: regim militar de stânga: dictatura „Sanacja", care funcționa în spatele paravanului oferit de Parlament
Portugalia	28.5.1926-1975 din	**Manuel de Oliveira A. Salazar**	Regim autoritar, desființarea parlamentului, suspendarea Constituției.
Iugoslavia	1.1929-1941	**regele Alexandru**	Lovitură de stat: dictatură regală
Lituania	19.9.1929-1940	**Antanas Smetona**	Stat naționalist cu un singur partid
România	19.6.1930-1945	**regele Carol**	lovitură de stat: dictatură regală
Germania	30.1.1933-1945	**Adolf Hitler, „Führer"**	Succes electoral al naziștilor: un singur partid stat introdus prin „puteri extraordinare". Teroare
Austria	3.1933-1937	**Engelbert Dollfuss**	Dictatură prin „frontul patriotic" Semifascist, condus printr-o ordonanță de urgență
Estonia	12.3.1934-1940	**Konstantin Päts**	Regim autoritar, stare de urgență, conducere prin ordonanțe, dizolvarea parlamentului
Letonia	15.5.1934-1940	**Karlis Ulmanis**	Regim autoritar, guvern de uniune națională, dizolvarea Parlamentului.
Grecia	10.1935-1941	**generalul J. Kondilis generalul I. Metaxas**	Regim autoritar militar-regal, dizolvarea parlamentului
Spania	9.1936-1975	**generalul Francisco**	Fascism militar: regim totalitar

Sistemul dual al „monopartidelor" comuniste

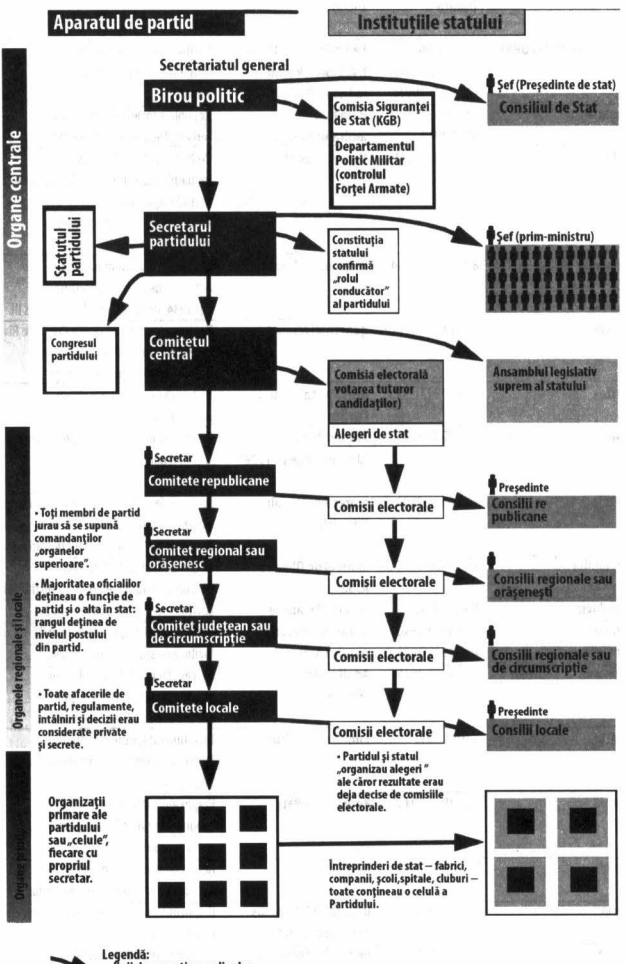

Tratate interbelice de non-agresiune şi/sau de neutralitate, 1925-1939

1925	URSS-TURCIA	Paris, 17 decembrie 1925, reînnoit în 1929, 1931.
1926	URSS-GERMANIA	Berlin, 24 aprilie 1926, reînnoit în 1931.
	URSS-AFGANISTAN	Pahgman, 31 august 1926, reînnoit în 1931.
	URSS-LITUANIA	Moscova, 28 septembrie 1926.
1927	URSS-LETONIA	Riga, iniţializat în 9 martie 1927.
	URSS-PERSIA	Moscova, 1 octombrie 1927.
1928	GRECIA-ROMÂNIA	Geneva, 21 martie 1928.
	ITALIA-TURCIA	Roma, 30 mai 1928.
	GRECIA-ITALIA	Roma, 23 septembrie 1928.
1929	GRECIA-IUGOSLAVIA	Belgrad, 27 martie 1929.
1930	GRECIA-TURCIA	Ankara, 30 octombrie 1930.
1932	URSS-FINLANDA	Moscova, 21 ianuarie 1932.
	URSS-POLONIA	Moscova, iniţializat în 25 ianuarie 1932, semnat pe 25 iulie 1932, reînnoit în 5 mai 1934.
	URSS-LETONIA	Riga, 5 februarie 1932.
	URSS-ESTONIA	Moscova, 4 mai 1932.
	URSS-FRANŢA	Paris, 29 noiembrie 1932.
1933	URSS-ITALIA	Roma, 2 septembrie 1933.
	ROMÂNIA-TURCIA	Ankara, 17 octombrie 1933.
	TURCIA-IUGOSLAVIA	Belgrad, 27 noiembrie 1933.
1934	GERMANIA-POLONIA	Berlin, 26 ianuarie 1934.
1939	PORTUGALIA-SPANIA	Madrid, 18 martie 1939.
	GERMANIA-URSS	Moscova, 23 august 1939.

Pacte generale

1925 TRATATELE DE LA LOCARNO, 16 octombrie 1925. (1) Tratate de garantare a frontierelor franco-germane şi belgiene-germane. (2) Tratate de arbitraj între Germania şi Franţa, Belgia, Cehoslovacia şi Polonia. (3) Tratate de garantare reciprocă semnate de Franţa, Cehoslovacia şi Polonia.

1928 TRATATUL DE RENUNŢARE LA RĂZBOI CA INSTRUMENT AL POLITICII NAŢIONALE (Pactul Briand-Kellogg), Paris, 27 august 1928: semnat de Australia, Belgia, Canada, Cehoslovacia, Franţa, Germania, Marea Britanie, India, Irlanda, Italia, Japonia, Noua Zeelandă, Polonia, Africa de Sud, SUA.

ACTUL GENERAL PENTRU SOLUŢIONAREA PAŞNICĂ A DISPUTELOR INTERNAŢIONALE: Corp legislativ al Ligii Naţiunilor, Geneva, 26 septembrie 1928.

1933 CONVENŢIILE DE LA LONDRA PENTRU DEFINIREA AGRESIUNII: 3 iulie, Afganistan, Estonia, Letonia, Persia, Polonia, România, Turcia, URSS. 4 iulie, Lituania, URSS.
5 iulie, Grecia, România, Turcia, Iugoslavia, URSS (căreia i s-a alăturat şi Finlanda, 23 iulie 1933).

1934 ÎNŢELEGEREA BALCANICĂ DE APĂRARE RECIPROCĂ, Atena, 9 februarie 1934: semnat de Grecia, România, Turcia, Iugoslavia.

Consolidarea puterii naziste, 1933-1943

Războiul Civil Spaniol, 1936-1939

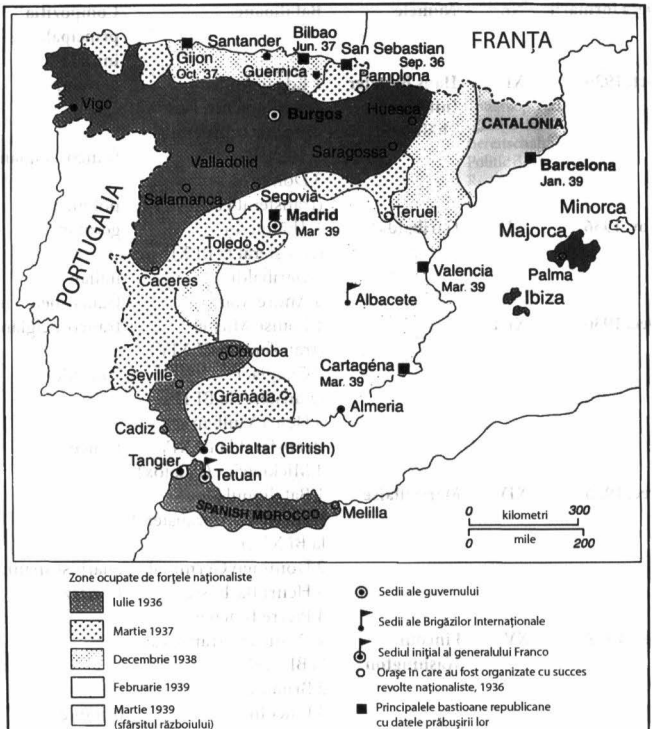

Brigăzile Internaţionale din Spania 1936-1939

Data formării	Nr.	Numele	Batalioane	Compoziţia principală iniţială
Oct. 1936	**XI**	**Hans Belmler (ulterior Thälmann**	1 Edgar Andre	german
			2 Comuna din Paris (ulterior transferată la BI XIV)	franco-belgian
			3 Dombrowsky (transferat la BI XII)	polonez
Nov. 1936	**XII**	**Garibaldi**	1 Thälmann (transferat la BI XI)	german
			2 Garibaldi	italian
			3 Andre Marty	franco-belgian
Dec. 1936	**XIII**	–	1 Louise Michel (transferat la BI XIV)	franco-belgian
			2 Chapiaer (transferat la BI 129)	balcanic
			3 Henri Vuillemin (transferat la BI XIV)	francez
			4 Mickiewicz (Palafox)	
Dec. 1936	**XIV**	**Marseillaise**	1 Batalionul Nouă Naţionalităţi (transferat la BI XI.2)	
			2 Domingo Germinal	anarhist spaniol
			3 Henri Barbusse	francez
			4 Pierre Brachet	
Dec. 1937	**XV**	**Lincoln-Washington**	1 Dimitrov (transferat la BI 129)	
			2 Britanic	
			3 Lincoln, Washington	britanic SUA
			4 Şase Februarie (transferat la BI XIV)	francez
Junie/iulie 1937	**„150"**	–	1 Rakosi	
			2 – (transferat la BI XIII)	maghiar cehoslovac
	„129"	–	1 Masaryk	bulgar
			2 Dajakovich	iugoslav/albanez
			3 Dimitrov	
	– (ataşat la Brigada 86)		Batalionul colonelului Morandi	amestecat

Divizii Waffen-SS, 1933-1945

Număr	*Simbol*	*Nume*	*Formare*	*Recrutare*
I	SS-PD	Lebstandarte Adolf	1933-	SS Panzer Reg. 1
II	SS-PD	Das Reich (inițial Deutschland)	1939	SS-Verfügungstruppe (trupe speciale blindate
III	SS-PD	Totenkopf	1939	Totenkopfverbände (gărzile din KL); Politische Bereitschafte (Grupul Politic de Acțiune)
IV	SS-PgD	Polizei	1939	Regimentul Nordland de Poliție Militarizată (danezi și norvegieni)
V	SS-PD*	Wiking (inițial Germania)	1940	Regimentul Westland (flamanzi/olandezi; Batalion finlandez)
VI	SS-GbD**	Nord	1941	Kampfgruppe „Nord"
VII	SS-FGbD**	Prinz Eugen	1942	Recruți Volksdeutsche
VIII	SS-KD	Florian Geyer	1941	SS Totenkopf Reitenstandarte
IX	SS-PD	Hohendtaufen	1942	Recruți nemți
X	SS-PD	Frundsberg	1943	Recruți nemți
XI	SS-FPgD	Nordland	1943	Legiuni norvegiene și Daneze; SS Wiking
XII	SS-PD	Hitlerjugend	1943	Voluntari de 17 ani din Tineretul Hitlerist
XIII	WGbD der SS*	Hamdschar	1943	Musulmani bosniaci
XIV	WGD der SS*	Galizien (Ukralnische 1)	1943	Ucrainieni vestici
XV	WGD der SS*	(Lettische nr. 1)	1943	Legiunea letonă
XVI	SS-PgD	Relchsfuerer-SS	1943	Batalionul Escortă SS
XVII	SS-PgD	Got zvon Berchlingen	1943	Wehrmacht (Franța)
XVIII	SS-PgD**	Horst Wessel	1944	Volksdeutsche +/-
XIX	WGD der SS*	(Lettische nr. 2)	1944	Legiunea letonă
XX	WGD der SS*	(Estnische nr. 1)	1943	Legiunea estonă
XXI	WGbD der SS*+/-	Skanderbeg	1944	Musulmani albanezi
XXII	FKD der SS**	Maria Tereza	1944	Volksdeutsche maghiari + veterani ai SS-VIII
XXIII	WGbD der SS*+	Kama (Kroatische nr. 2) (desființată)	1943	Musulmani croați și bosniaci
XXIII	FPgD der SS*	Niederland	1944	Legiunea olandeză
XXIV	WGbDt	Karsjaeger	1943	Batalionul de siguranță Kartswehr (Italia)
XXV	WGD der SS*+	Hunyadl (Ungarische nr. 1)	1944	Maghiari
XXVI	WGD der SS*+	(Ungarische nr. 2)	1944	Maghiari

XXVII	SS-FGD*+	Langemarck (Vlanderen 1)	1944	Legiunea flamandă
XXVIII	SS-FGD*+	Walloien	1944	Legiunea valonă
XXIX	SS- FGD*	(Russische nr. 1) (desfiinţată)	1944	Brigada Kaminski; foşti prizonieri de război Sovietici
XXIX	WGD der SS*+	(Italienische nr. 1)	1945	Foşti soldaţi italieni
XXX	WGD der SS*	(Russische nr. 2)	1944	Foşti prizonieri de război sovietici
XXXI	SS-FPgD**+	Böhmen-Mähren	1944	Boemia şi Moravia
XXXII	SS-FPgD*	30 Januar	1945	Curlanda
XXXIII	WKD der SS*+	(Ungarische nr. 3) (desfiinţată)	1944	Maghiari
XXXIII	WGD der SS*	Charlemagne (Franzoesische nr. 1)	1944	Legion Volontaire Francaise
XXXIV	SS-FGD*+	Landstorm Olanda	1944	Voluntari olandezi
XXXV	SS-GD+	Polizei (nr. 2)	1944	(ca SS-IV)
XXXVI	WGD der SS	–	1944	Brigada Dirlewanger
XXXVII	SS-FKD+	Lützow	1944	
XXXVIII	SS-GD+	Nibelungen	1945	Şcoala de cadeţi Bad Tölz
XXXIX	GbD der SS+	Andreas Hofer	1945	formaţiune incompletă
XL	SS-FPgD+	Feldhermhalle	1945	formaţiune incompletă
XLI	WGD der SS	Kalevala (Finnische nr. 1)	1945	formaţiune incompletă
XLII	SS-D+	Niedersachsen	1945	formaţiune incompletă
XLIII	SS-D+	Reichsmarschall	1945	formaţiune incompletă
XLIV	SS-D+	Wallenstein	1945	formaţiune incompletă
XLV	SS-D+	Warager	1945	formaţiune incompletă

Informaţii unităţi SS:
Prescurtări: SS: Schutzstaffeln; PD: Divizia Panzer; PgD: Divizia Panzergrenadier; GbD: Divizia Gebirgs (vânători de munte); KD: Divizia Kavallerie (Cavalerie); F: Freiwillinge (Voluntari); WGD: Divizia Waffen Grenadler; WGbD: Divizia Waffen Gebirgs.

Sursa: A. J. Barker, *The Waffen-SS at War* (Londra, 1982), app.: „SS Divisions, 1940-1945"; 121-1222; B Quarrie, *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action* (Londra, 1983), cap. 2, „The Growth of the Waffen-SS"; G.H. Stein, *The Waffen-SS: Hitler's Hitler's Elite Guard at War*, 1939-1945 (Itheca, NY, 1966)

Numărul aproximativ al victimelor în Europa, 1914-1945

1 Pierderi militare în timpul Primului Război Mondial

(pe țări, uciși în luptă sau decedați în urma rănilor) (fără SUA)

Puterile Aliate	
Imperiul Rus	**1700000**
Franța	**1357800**
Anglia și Imperiul	**908371**
Italia	**650000**
România	**325706**
Serbia	**70000**
Belgia	**13716**
Portugalia	**7222**
Grecia	**5000**
Muntenegru	**3000**
subtotal	**5040815**
Puterile Centrale	
Germania	**1773700**
Austro-Ungaria	**1200000**
Turcia	**325000**
Bulgaria	**87500**
subtotal	**3388200**
Total (estimat)	**8427015**

2 Pierderi militare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial

(pe țări, uciși în luptă sau decedați în urma rănilor) (fără SUA)

Puterile Aliate	
Uniunea Sovietică	***8-9000000**
Iugoslavia	**305000**
Anglia	**264443**
Franța	**213324**
Polonia	**123178**
Grecia	**88300**
Belgia	**12000**
Cehoslovacia	**10000**
Olanda	**7900**
Norvegia	**3000**
Danemarca	**1800**
subtotal	**10026945**
Puterile Axei	
Germania	**3500000**
România	**300000**
Italia	**242232**
Ungaria	**200000**
Finlanda	**82000**
Bulgaria	**10000**
subtotal	**4335232**
Total (estimat)	**14362177**

3 Civili uciși în timpul celui de-al Doilea Război Mondial

(pe țări)

	Minimum	*Maximum*
Puterile Aliate		
Uniunea Sovietică	****16000000**	**19000000**
Polonia	*****5675000**	**7000000**
Iugoslavia	**1200000**	
Franța	**350000**	
Grecia	**325000**	
Cehoslovacia	**215000**	
Olanda	**200000**	
Anglia	**92673**	
Belgia	**76000**	
Norvegia	**7000**	
Danemarca	**2000**	
Puterile Axei		
Germania	**780000**	
Ungaria	**290000**	
România	**200000**	
Italia	**152941**	
Bulgaria	**10000**	
Finlanda	**2000**	
Total (estimat)	**27077614**	

4 Holocaustul: genocidul evreilor de către naziști, 1939-1945

(în funcție de țara de origine, estimări minime și maxime)

	minimum	**maximum**
Polonia	**2350000**	**3000000**
Uniunea Sovietică	**1500000**	**2000000**
Germania și Austria	**218000**	**240000**
Ungaria	**200000**	**300000**
România	**200000**	**300000**
Olanda	**104000**	**110000**
Cehoslovacia	**90000**	**55000**
Franța	**60000**	**65000**
Grecia	**57000**	**60000**
Iugoslavia	**55000**	**60000**
Belgia	**25000**	**28000**
Italia	**8500**	**9500**
Luxembourg	**2800**	**3000**
Norvegia	**700**	**1000**
Danemarca	**mai puțin de 100**	
Total (estimat)	**4871000**	**6271500**
Media	**c.5 571300**	

5 Categorii de oameni uciși în Rusia Sovietică și în Uniunea Sovietică 1917-1953 (fără pierderile de război, 1939-1945)
(după R. Medvedev, Russia Conquest)

	minimum	maximum
Războiul Civil și Foametea de pe Volga, 1918-1922	3000000	5000000
Represiuni politice în anii 1920	zeci de mii	
Colectivizare forțată și „deskulacizare" după 1929	10000000	14000000
Teroarea ucraineană-foametea, 1932-1933	6000000	7000000
Marea Teroare (1934-1030) și Epurarea	1000000	
Deportările în Gulag, până în 1937	10000000	
Împușcări și execuții la nimereală, 1937-1939	1000000	
Deportări din estul Polonie, statele baltice și România, 1939-1940	2000000	
Prizonieri de război străini: polonezi, finlandezi, nemți, români, japonezi	1000000	
Deportări în, 1939-1945	7000000	
Deportări de populații, nemți de pe Volga, ceceni, inguși, tătari din Crimeea etc.	1000000	
Trieri postbelice ale repatriaților și locuitorilor teritoriilor ocupate în trecut	5000000	6000000
Totalul brut (estimare medie)	cca. 54 de milioane	

NB. Unele dintre aceste categorii se suprapun.

6 Principalele categorii cu victimele de război din Europa (1914-1945)

= 1 milion de morți

Pierderi totale de civili în Europa în al DRM	20
Cetățeni sovietici uciși pe parcursul celui de-al DRM	20
Victime ale Gulagului sovietic	14
Pierderi militare în al Doilea Război Mondial	10
Pierderi din cauza colectivizării și a deskulacizării	10
Pierderi militare în timpul Primului Război Mondial	7
Pierderi în timpul Războiului civil din Rusia	6
Teroarea-foametea din Ucraina	5
Holocaustul evreilor	5
Pierderi ale Poloniei, 1939-1945	5
Pierderi ale SUA și Marii Britanii în timpul celui de-al DRM	1
Pierderi civile totale în Europa în Primul Război Mondial (în principal în Galiția Austriacă, Polonia Rusă, Belgia și nordul Franței)	4

Avertisment: Cu excepția pierderilor militare din timpul Primului Război Mondial și a holocaustului evreilor, celelalte estimări nu au fost studiate sau demonstrate temeinic. Cifrele sunt utilizate doar ca indicatori generali la scara pierderilor totale.

Arhipelagul Gulag: lagărele de concentrare sovietice şi închisori KGB (după Avraham Shifrin, c 1980)

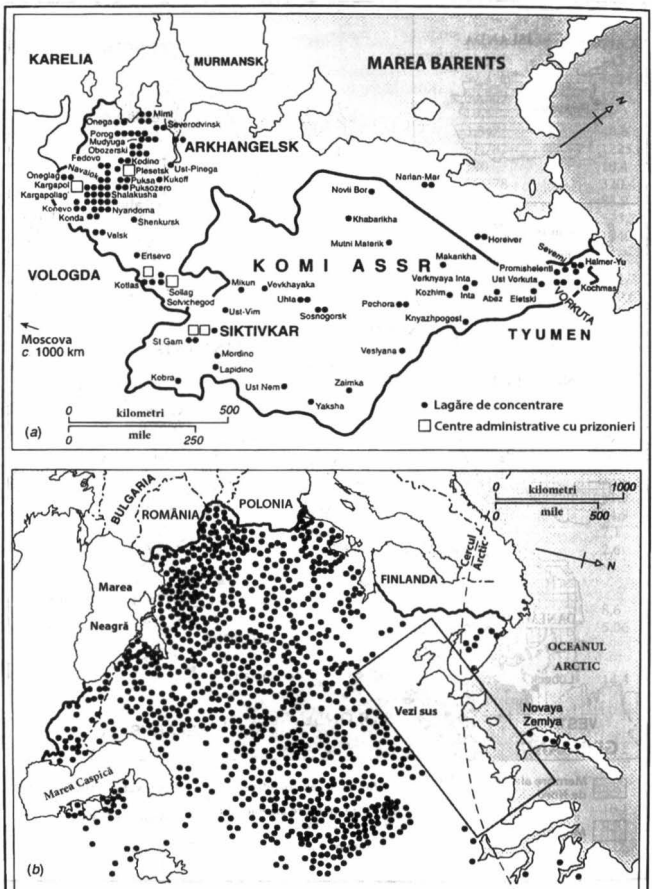

(a) În Rusia arctică; (b) În regiunea europeană a URSS-ului

Țările Baltice, 1993

Europa, 1992: statistici combinate

Țara	Suprafață (km2)	Densitate populație (pe km2)	Populație (milioane)	PIB (mld. dolari)	PIB ($ per capita)	PIB (paritate putere de cumpărare)	Învățământ superior (% școlari/populație 20-24 ani)	Îngrijire medicală (persoane per medic)
Uniunea Europeană								
Belgia	30512,65	328	10,025	218,7	21 815	18 170	37	321
Danemarca	43068,92	120	5,17	142,1	27 485	17 768	32	448
Franța	547023	105	57,372	1324,9	23 093	18,665	40	421
Germania	355740	225	80,569	1775,1	22 032	16,310	33	710
Grecia	131944,4	78	10,3	79,2	7 689	8 417	29	340
Irlanda	70281,92	50	3,547	48,8	13 758	12 427	26	410
Italia	301223,4	191	57,782	1223,6	21 176	17,521	31	552
Luxembourg	2351,71	144	340	10,4	30 588	24,771	33	496
Olanda	41343,98	366	15,178	320,4	21 110	17 023	34	444
Portugalia	92081,85	106	9,846	83,9	8 521	9 736	18	575
Spania	504747	67	34,085	573,7	16 831	14 731	34	360
Marea Britanie	244044,7	236	57,848	1040,5	17 987	16 300	25	870
Zona de liber schimb european					23 427	18 005	33	333
Austria	83848,27	94	7,884	184,7	21 737	15 025	47	322
Finlanda	337006,7	15	5,042	109,6	25 385	17 067	25	960
Islanda	266300	1,15	260	6,6	26 388	17 785	43	503
Norvegia	324217,3	13	4,286	113,1	28 324	16 496	33	355
Suedia	449746,3	19	8,678	245,8	34 830	22 159	28	1,441
Elveția	41287	166	6,905	240,5	2 437	6,923	18	389
Blocul ex-sovietic					3 009	5 297	15	740
Rep. Cehia	78588,01	131	10,383	25,3	1 963	4 081	22	416
Ungaria	90804,98	109	10,202	30,7	1 908	5 224	18	389
Polonia	312676,3	122	38,365	75,3	229	—	7	2.070
Slovacia	48994,80	109	5,346	10,2	1 329	4,770	31	340
Albania	28751,46	116	3,338	1,0	1 089	2,307	9	n/a
Bulgaria	110911,1	80	8,952	11,9	9 930	—	15	754
România	237499,3	96	22,865	24,9	7 222	—	11	500
Cipru	9266,97	77	,715	7,1	1 800			636
Malta	315,97	1135	,360	2,6	2 481			471
								463
Ex-Iugoslavia								493
Bosnia	51128,96	85	4,366		7 150	8 098		512
Croația	56523,9	84	4,784	8,6				
Macedonia	25713,4	79	2,039	5,06				
Muntenegru	13809,82	46	,639					
Serbia	88336,72	110	9,792		3 110			250
Slovenia	20245,94	99	2,017	14,4	3 830			204
(Iugoslavia, până în 1991)	255802,8	(92)			3 410			195
					2 710			222
Ex-URSS					2 170			249
Belarus	207587,5	50	10,346	32,2	3 220			214
Estonia	45099,46	34	1,554	5,9				
Letonia	63454,71	41	2,617	8,9	2 340			229
Lituania	65200,36	57	3,754	10,1	11 9331#			
Moldova	33669,85	129	4,359	9,5				
Rusia	17070,61 mil.	8,8	148,920	479,5	20 000			
(în Europa)	cca. 3366985	354	1201		22 560			
Ucraina	600996,4 86		52,1	121,9	29 794			
Total								
EUROPA	9424969	cca. 73	694,011	8626,6#				
UE	2364364	144	342,062	6841,3				
SUA	9372571	27	252,18	5689,2				
Japonia	369878,8	335	124,45	3707,9				

I = estimare # include întreaga Federație Rusă

Surse OCED Indicatori economici principali, decembrie 1993; IMF IFS, Decembrie 1993; DOTS 1993 Yearbook, World Bank Atlas, 1994

Adunări parlamentare

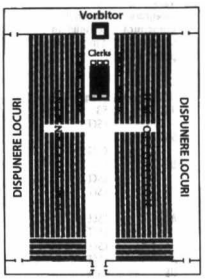

(a) Camera Comunelor a Parlamentului Regatului Unit (Westminster)

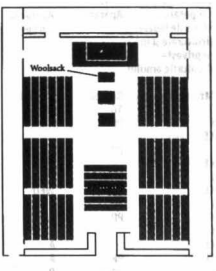

(b) Camera Lorzilor Britanici (Westminster)

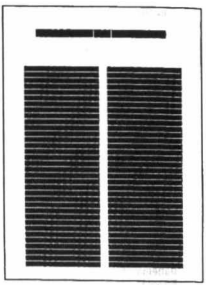

(c) Sovietul suprem (Moscova)

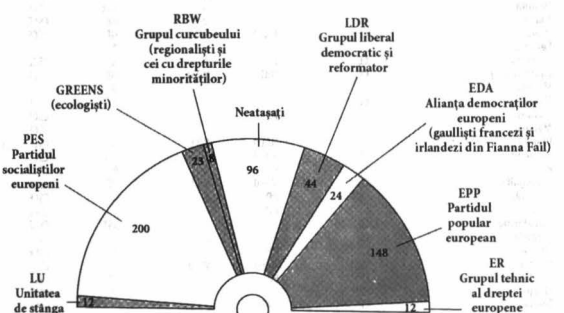

Grupuri politice din Parlamentul European (Strasbourg, 1994) (după N. Nugent)

A se vedea și pag. 696-697.

*Europa 1995: Membra a cinci organizații internaționale**

Fondat Funcție	CE1 1949-1950 Cooperare în afacerile legale și culturale și în ce privește drepturile omului	NATO2 1949 Apărare	WEU3 1954 Apărarea Europei	UE4 1957 Integrare economică, socială și politică	CSCE5 1975 Măsuri de consolidare a încrederii
Sediul central	**Strasbourg**	**Bruxelles**	**Bruxelles**	**Bruxelles**	**Praga**
Număr total	**33**	**16**	**10**	**15**	**53**
Albania	I	PP			CSCE
Andorra	CE			SST	
Armenia		PP			CSCE
Austria	CE			UE	CSCE
Belarus	I	PP			CSCE
Belgia	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Bosnia	I				
Bulgaria	CE	PP	A	A	CSCE
Croația	I				CSCE
Cipru	CE		A		CSCE
Rep. Cehă	CE	PP	A	A	CSCE
Danemarca	CE	NATO	O	UE	CSCE
Estonia	CE		A	A	CSCE
Finlanda	CE	PP	O	UE	CSCE
Franța	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Georgia		PP			CSCE
Germania	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Grecia	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Ungaria	CE	PP	A	A	CSCE
Islanda	CE		O	SEE	CSCE
Irlanda	CE		O	UE	CSCE
Italia	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Letonia	I	PP	A	A	CSCE
Lituania	CE	PP	A	A	CSCE
Luxembourg	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Macedonia	I			O	
Malta	CE			A	CSCE
Moldova	I	PP			CSCE
Monaco				SST	CSCE
Olanda	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Norvegia	CE	NATO		SEE	CSCE
Polonia	CE	PP	A	A	CSCE
Portugalia	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
România	CE	PP	A	A	CSCE
Rusia	I	PP			CSCE
San Marino	CE			SST	CSCE
Slovacia	CE	PP	A	A	CSCE
Slovenia	CE	PP		A	CSCE
Spania	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Suedia	CE	PP	O	UE	CSCE
Elveția	CE			SST	CSCE
Turcia	CE	NATO			CSCE
Ucraina	I	PP			CSCE
UK	CE	NATO	WEU	UE	CSCE
Statul Vatican					CSCE
Federația Iugoslavia (Serbia 4 Muntenegru)					suspendată
Canada		NATO			
SUA		NATO			

Legendă
CE = membru cu drepturi depline, A = statut de asociat, I = membru invitat, SEE = doar membru al Spațiului Economic European, PP = membru al Parteneriatului pentru Pace, O = statut de observator, SST = statul special tratate

* Sursa: Independent, 5.12.1994 1 Consiliul Europei (inclusiv Curtea pentru Drepturile Omului)
2 Organizația Tratatului Atlanticului de Nord 3 Uniunea Vest-Europeană
4 Uniunea Europeană (fostă Comunitatea Economică Europeană), inclusiv Curtea Europeană
5 Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa

Aachen 305-306
Abdul Hamid II, sultan otoman 870
Abkhazia 739, 816, 1298
Abukir, bătălia de la (1799) 725
Absolutism 578, 579-580, 1265
Académie des Beaux Arts 623
Académie Française 623
Contabilitate 402
Actul de Uniune (1707) 628, 631-632
Actul de Uniune (1801) 637, 737
Acţiunea Franceză 822, 977
Actium, bătălia de la (31 î.e.n.) 156, 158
Adenauer, Konrad 1061, 1066, 1072, 1074, 1084
Adrianopol, Pacea de la (1568) 560
Eschil 100, 102
Africa, colonizare 851
Agobard 304
Revoluţia agrară 371
Agricultură 75-76
Ahmad, han al Hoardei de Aur 457
Transport aerian 768, 769, 1081, 1272-1273
Aix-la-Chapelle, Congresul de la (1818) 762-763
Aix-la-Chapelle, Pacea de la (1668) 624
Ahmatova, Anna 897, 953
Alani 215, 222, 229, 231
Alaric, rege al vizigoţilor 229
Albania 1310
Secolul XVIII 644, 645
independenţa 874
după1945 1104
Cruciada Albigensiană 361-362
Alexandru cel Mare 102, 104, 530-531
Alexandru I, ţar al Rusiei 649, 652, 739, 747-748
Alexandru II, ţar al Rusiei 805, 811, 828, 841
Alexandru III, ţar al Rusiei 811, 843
Alexandru VI, papă 455, 484
Alexandru VII, papă 572, 573-574
Alexandria 135, 136
Alexei I, ţar al Rusiei 558
Alexios I Comnen, împărat bizantin 333
Alfred cel Mare, rege al regatului Wessex 308
Planul aliaţilor de schimbare a istoriei 39-42, 1055
Allilueva, Svetlana 960
Alfabete 116-117, 1217, 1218
Alpi 57, 58, 537-538, 1219
Alsacia 622-623, 718, 1281
Amiens, Pacea de la (1802) 726
Anarhism 840-841
Anaxagora 119
Civilizaţii străvechi (a se vedea Asiria, Babilonia, Cadmus, Egipt, Civilizaţia Indusului, minoică, miceniană, feniciană)
Andorra 1089
Andrič, Ivo 980-981
Andronic I Comnen, împărat bizantin 333
Andropov, Yuri 1093, 1103, 1104, 1109
Andrusovo, Armistiţiul de la (1667) 556, 558, 574
Angelus 407
Dinastia Angevină (Casa de Anjou) 398, 401, 429, 1261, 1262
Annales, şcoala de la 47, 955-956
Ana, împărăteasa Rusiei 652
Anna, regina Marii Britanii 631
Antropologie 161-162
Anticomunism 917
Antifascism 40, 501, 947-948, 952, 985
Antisemitism 108, 197, 338, 358, 414, 416, 465, 598, 844, 846-847, 850, 857, 859, 969, 974-975, 993, 1002, 1016-1025 (vezi şi Israeliţi)
Antoninus Pius, împărat al Romei 189
Concesii 986, 987, 990-991
Aragon, Regatul 393-394, 451, 453, 1251, 1252
Arbroath, Declaraţia de la (1320) 409
Arcadia 1205
Arheologie 70-71, 73-74, 762, 78, 81, 83-84, 327
dendrocronologie 63-84, 68, 78, 85, 327 (vezi şi Evans, Arthur; Schliemann, Heinrich)
Arhimede 125, 143, 144
Architecture
Bauhaus 956
Iluminare 586
Gotic, stil 356-357
Grecia (antică) 119

Interbelic 956
medieval 440-441
Neoclasicism 786
Renaşterea 481
Roma (antică) 174
Secesiune (Jugendstil) 865
Arcimboldo, G. 529, 1211
Ariosto, Ludovico 482
Aristofan 115
Aristotel 110-111
Armenia
Statul Bagratid 335
Creştinătatea şi 265
genocid 909
Arndt, Ernst Moritz 733
Arras, Uniunea de la (1578) 538
Ashmole, Elias 633-634
Artă
Art Nouveau 865
Baroc 505-506
Şcoala olandeză 539
Iluminarea 586
Galerii 806-807
Impresionism 865, 866, 1212
interbelică 953-956
medievală 441, 474-475
Modernă 862, 864-865, 866, 1212
Renaşterea 481
Romantică 688
Realism socialist 1098, 1011, 1212
Arte (a se vedea Arhitectură, Balet, Cinema, Dans, Dramă, Icoane, Literatură, Muzică, Operă, Pictură, Fotografie, Sculptură, Teatru) Furt opere de artă 741-742
Asiria 114-115, 1216
Asturia, Regatul 302
Ataturk (Mustafa Kemal) 907, 937-938
Ateism 9, 479-480, 541, 601, 795, 800, 838, 856, 945, 952
Atena 128-129, 132
Athos, Muntele 319
Carta Atlanticului (1941) 1027, 1030
Attila Hunul 232, 1206
Attlee, Clement 1047
Auerstaedt, bătălia de la (1806) 727
Augsburg, Confesiunea de la (1530) 485, 554
Augsburg, Liga de la (1686) 624, 631
Augsburg, Pacea de la (1555) 504, 506, 526
Augustini, Ordin 345
August, împărat roman 182
August II, rege al Poloniei 653, 657, 659
August III, rege al Poloniei 657, 659
Auschwitz 1002, 1016, 1018, 1023, 1026-1027
Austerlitz, Bătălia de la (1805) 727, 727
Austria (Imperiu)
Revoluţia de la 1848 şi 824, 826
organizare 733
teritorii italieneşti 762
Austria (Republică)
Anschluss 987
Lovitura de stat eşuată a naziştilor 986
după 1945 1088
Austro-Ungaria
anexarea Bosniei 871, 874
Ausgleich (1867) 805, 828-829
Criza bosniacă 874, 875, 877, 879
prăbuşire (1918) 921
chestiunea naţională în 828-829, 1307
Primul Război Mondial 901, 902, 903, 907, 909
Ţările de Jos Austriece
Revolta de la Bruxelles 804
Invazia franceză 719
Războaiele revoluţionare franceze 721
revolta 1789 692-693, 695
Uniunea Statelor Belgiene 695
Tratatul de independenţă a Austriei (1955) 1088
Austriacă, Războiul pentru succesiunea 648-649
Autocraţie 129, 184, 247, 578-579, 1265
Babel, Isaac 936
Babilon 92, 114-115, 1216
Bach, J. S. 590, 660
Bacon, Francis 508-509
Bacon, Roger 433, 435-436
Bahtin, Mihail 541
Bakunin, Mihail 840
Balanţa puterii 581-582, 661
Balbao, Vasco Núñez de 511
Balfour, Arthur 907
Balfour, Declaraţie (1917) 907
Liga Balcanică 874
Pactul Balcanic 977

Peninsula Balcanică 61
societatea 390
războaie 834, 874
Balet 472
Balliol, John 408
Popoare baltice 227
Marea Baltică 59-60, 1331
Statele Baltice 1331
(vezi şi Estonia, Letonia, Lituania)
Balzac, Honoré de 788
Tranzacţii bancare 401, 416, 518, 582, 682
Bannockburn, bătălia de la (1314) 408, 409
Masacrul din Barcelona (1939) 984-985
Cultura baroc 504, 505-506
Barrès, Maurice 822
Vasile I, împărat bizantin 318
Bascii 220, 639
Battenberg, familia 808-810, 1300-1301
Baudelaire, Charles 861-862
Baiazid, sultan otoman 386
Bayle, Pierre 599, 603
Beauharnais, Josephine de 726, 756
Beauvoir, Simone de 1076
Beck, Józef 978
Beda Venerabilul 277-281
Beethoven, Ludwig van 590, 667-668, 684-685, 688
Begin, Menahim 978
Belarus (Bielorusia)
absorbed by Lithuania 392
Republica Naţională Bielorusă 933
încorporarea în Imperiul Rus 661
naţionalism 828
Belgia 626-627, 891-893, 904, 1033, 1060
decolonizarea 1069
independenţa 804
(vezi şi Ţările de Jos Austriece)
Belisarie 242
Bell, episcop George 922-923
Bellegarrigue, Anselme 840, 841
Benda, Julien 952
Benedict XIV, papă 593
Benelux, Uniunea Economică (1958) 1075
Beneš, Edvard 990, 1062, 1067
Bentham, Jeremy 598
Berg, Marele Ducat 729
Beria, Lavrenti 1091
Bering, Vitus 580
Berkeley, George 597-578
Berlin
Blocada (1948-1949) 1067, 1071
Congresul de la (1878) 870-871, 1212
Criza (1961) 1104-1105, 1112-1113
Zidul 1105, 1112-1113, 1123
(vezi şi Poarta Brandenburg)
Bernadotte, Jean-Baptiste 737
Bernini, Gianlorenzo 569,571-575
Bernstein, Eduard 838
Basarabia 739, 871
(vezi şi Moldova)
Bethmann Hollweg, Theobald von 879, 888-892
Biancamano, Umberto 638
Biblia 196
Bierut, Boleslaw 1061-1062, 1100, 1102
Bigot de Préamenau, Jean 711
Biologie 122, 433
(vezi şi Botanică, Evoluţie, Genetică)
Episcopia Romei 203, 212
(vezi şi Papalitate)
Bismarck, Otto von 760, 824, 826, 841-842, 868, 870, 871, 1212
Moartea Neagră 409, 411-413
Antisemitismul şi 412
Consecinţele economice ale 412
Consecinţele sociale ale 412-413
Marea Neagră 60, 1290
Blake, William 8, 682, 688
Blanc, Louis 836-837
Blanqui, Louis-Auguste 836
Blarney, Castelul 550
Bloch, Marc 955-956
Blok, Alexandr 11-12, 953
Blumenbach, Johann Friedrich 734-735
Bluntschli, Johann Kaspar 874, 875
Boccaccio 1208
Bodin, Jean 521
Bogomilism 322-323
Boemia
Calvinism 494
Creştinătatea şi 324
medievală 428-429
revenirea la Habsburgi 524-525, 526
Războiul de treizeci de ani şi 563-564

(vezi şi Cehoslovacia)
„Bolşevici" 11, 12, 836, 839-840, 914, 915, 916, 920, 921, 918, 929, 931, 932, 934-9355, 937, 938
Bonaparte, Jérôme, rege al Westfaliei 726, 733
Bonaparte, Joseph, rege al Neapolelui şi al Spaniei 726, 733
Bonaparte, Ludovic, rege al Olandei 726, 729
Bonaparte, Lucien, prinţ de Canino 726
Bonaparte, Napoleon 701, 711, 712, 722, 724, 725-726, 727, 728, 729, 737, 739, 742, 744, 746, 747, 1210
Armata Italiei şi 722
Concordat 703, 711
Moartea lui 99-100, 762
Decăderea lui 748-757
Cele 100 de zile ale lui 761-762
Garda Imperială 748, 751
Tentativa de suicid 755
Bonaparte, Napoleon II, rege al Romei 726
Bonchamps, marchiz de 704, 707
Bonifaciu VIII, papă 401
Bormann, Martin 1045, 1052
Borodino, bătălia de la (1812) 742, 751
Bosnia 870, 871, 874, 875, 980-981, 1124, 1258
Criza bosniacă 874, 875, 877
Bossuet, Jacques 602-603
Bosworth Field, bătălia de la (1485) 426
Botanică 122, 530, 599
Botticelli, Sandro 469, 481
Bouboulina, Laskarina 732
Bourbon, Casa de 494, 506, 539, 638, 639
Bouvines, bătălia de la (1214) 354, 355, 376
Răscoala boxerilor 852
Boyne, bătălia de la 631, 631
Brahe, Tycho 508
Brandenburg, poarta 720
Brandt, Willy 1114, 1124
Branting, Hjalmar 940-944
Brecht, Berthold 952
Brest, Uniunea de la (1596) 505
Brest-Litovsk, Tratatul de la (1918) 914, 920
Bretton Woods, Conferinţa de la (1944) 1081
Brejnev, Leonid 1090, 1092, 1106, 1108
Brejnev, Doctrina 1092, 1106
Briand, Aristide 950-951
Brie 299
Brienne, Lomenie de 688, 691
Brissot, Jacques Pierre 717, 719
Britania
antică 69, 231-232
istoria locală a 418-419
Epoca de bronz 76, 78, 81
Brooke, Rupert 892-893
Fraţii Karamazov 496-499
Bruch, Max 788-789
Brunelleschi, Filippo 473
Brunswick, Charles, duce de 695, 721
Bruxelles 926-927
Bruxelles, Tratatul de la (1948) 1067, 1070
Buceaci 1034-1035
Budapesta 367-368
Budé, Guillaume 477
Bucovina, ocuparea austriacă (1774) 644, 1012, 1315
Bulgaria
Războaiele Balcanice 874
Creştinătatea şi 321, 323-324
Imperiul 320-321, 1245
Decăderea 388, 391
independenţa 870, 871
medievală 1245
Organizarea patriarhatului în 380-381
după 1945 1105, 1245
al doilea imperiu al 386, 388
sub otomani 644
Bulgari 246
Bulge, bătălia de la (1944) 1042
Burckhardt, Jakob 473, 517
Burgundia, Ducatul 230-231, 426-427, 524, 1260
Burke, Edmund 699, 701, 713
Butler, Joseph 601
Byron, Lord George 97, 683
Bizanţ 1206, 1237
civilizaţia 246, 248, 250-251
declinul 332-335
apărarea 243
dezvoltarea timpurie 238-240, 242,

244-246
economia 250
Dinastia Macedoneană 318, 320, 1237
medieval 385-386
militar 250
Papalitatea şi 288
Ritualuri în 249-250
societatea 250-251
(vezi şi Constantinopol)
Cabala 396-397
Cabet, Etienne 836
Cabot, John 511
Cadmus 116-117
Cadoudal, Georges 708
Cezar, Iulius 155, 156, 158, 177
Calais 545
Calendar 152-153, 267-268, 698
Caligula, împărat roman 188
Califi 252-253
Calvin, Jean 490, 492, 493
Cambrai, Tratatul de la (1529) 545
Camembert 299
Campbell, Neil 754, 755
Campo Formio, Pacea de la (1797) 724
Canale 303, 602, 681-682, 980, 1081
Canare, Insulele 451
Cannae, bătălia de la (216 î.e.n.) 155
Canning, George 763
Canossa 342
Knut, rege al Danemarcei şi Angliei 294, 308, 328
Dinastia Capeţiană 317, 318, 353, 354, 404, 406-408
Capitalism 422-423, 517-518
Caporetto, bătălia de la (1917) 907
Carbonari 823
Carbon, datarea cu 68
Karlowitz, Pacea de la (1699) 643
Carlyle, Thomas 6, 677, 693-694
Carnot, Lazare 715
Carron, Antoine 1209
Cartagina 104, 108, 139-147,1530, 155
Cartuzian, Ordinul 345
Cartier, Jacques 513, 539
Casanova, Giovanni di Seingalt 672-673
Cazimir cel Mare, rege al Poloniei 429, 431, 1208
Casiodor, Flavius Senator 266
Cassius, Longinus 158
Castilia 345, 380, 393, 451-455, 1241
Castilia şi Aragón, Uniunea 451, 453
Catastrofe 89-94, 640, 895
Cateau-Cambresis, Tratatul de la (1559) 539, 545
Catarii 361-362, 410-411
Ecaterina I, împărăteasă a Rusiei 652
Ecaterina II, împărăteasă a Rusiei 610-611, 649, 652, 654, 658, 692, 719
Cato, Marcus Porcius, „Cenzorul" 155, 156
Cato, Marcus Porcius, „Cel Tânăr" 156, 158
Popoare caucaziene 219
Caucaz, geografia 61, 1298
Caulaincourt, Armand de 752, 755
Cavalerie 174, 215, 229, 311, 518-520, 585-586, 938
Cavour, Camillo 823
Ceauşescu, Nicolae 1105
Celtică, Limba 79-80
Celţii 84, 86-87, 88, 221-222, 308-309
Cenzura 260-261, 445, 1274
(vezi şi Index) Chamberlain, Austen 951
Chamberlain, Houston Stewart 817
Chamberlain, Neville 976, 987, 990, 995, 997
Insulele Canalului 1089 Chanson de Roland 255
Chaplin, Charles 958
Caritate 778-979, 1029
Charlemagne, Sf. 258, 298, 302-304, 305-306, 307, 326, 1207, 1239
Imperiul 298, 302, 1239
Carol I, împărat al Austriei 910, 921, 934
Carol Temerarul, Duce al Burgundiei 426, 427
Carol cel Pleşuv, rege carolingian 306, 308
Carol I, rege al Angliei 549, 550, 551, 552, 553, 572
Carol II, rege al Angliei 549, 553, 628-629
Carol II, rege al Spaniei 625
Carol V, împărat al Sfântului Imperiu Roman 485, 523-524, 525-526, 529
Carol VI, împărat al Sfântului Imperiu Roman 646
Carol VII, împărat al Sfântului Imperiu

Roman 646
Carol X, rege al Franței 803, 804
Carol X, rege al Suediei 554
Carol XII, rege al Suediei 640, 653
Carol XIV, rege al Suediei 737
„Carta 77" 1107, 1115
Chateaubriand, François-René 683
Chaucer, Geoffrey 423
Cecenia 816, 869, 1298
Cecenii 743, 816, 869, 1298
CEKA 960, 962
Chimie 530, 599, 642, 772-773, 791-792
Cernobîl 855-856, 1097
Cernenco, Constantin 1093
Copilăria 514-515, 1210
Chillingworth, William 601
China 851
Hmelnițki, Bogdan 555-556, 588
Holera 776-777
Chopin, Frédéric 788, 820
Lumea creștină 7-10
Creștin democrația 1071-1072
Christian IV al Danemarcei 564
Creștinătatea
Arianism 205, 209, 258, 259
credința 503
Biblia și 196, 282-283
castitatea 198-199
Internaționalismul creștin 922-923
Deism 601
Dualism 322-323
Evul Mediu Timpuriu 292-293
ecumenism 1078
Cultura europeană și 9
Consilii Generale 205-206, 258, 259, 265-266, 273
Gnosticism 200
erezia 205
moaște 274-275
cântece de slavă 486-488
Iconoclasm 245-246, 273
Jansenism 621
Iudaismul și 197, 199-200
Magia și 405-406
medievală 403-404
Metodism 594-595, 797
Monasticism 266, 315, 319, 345
Tradiția mistică 436-437
Secolul XIX 794-797, 799
Originile și dezvoltarea 192-193, 195-197, 199-200, 203, 205-206
Pietism 594, 797
pelerinaj 278
după 1945 1078-1079
Chietism 594, 620, 621
Schisma (1054) 328, 330, 332
păcat 264-265
răspândirea 275-277, 280-282, 321, 323-326, 328, 1236
teologie 192-206, 258-266, 264-265, 403-404, 433, 482-496, 497-502, 601, 793-794, 795-799, 952
tolerare 794-795
Trinitarieni 205-206, 259
(vezi și Ateism, Umanism, Islam, Iudaism, Păgânism, Protestant, Unificarea romano-catolică și bisericile ortodoxe)
Cristina, regina Suediei 554, 573-574
Chrysoloras, Manuel 477
Churchill, Winston 883, 885-886, 907, 938, 990, 1008, 1027, 1028, 1036-1037, 1042, 1047, 1051, 1065-1066
Cicero, M. Tullius 176-177
Cinema 770, 918-919, 958
Republica Cisalpină 731
Cistercian, Ordin 345
Orașe 98, 102-107, 105-107, 159, 165, 187-188, 207-208, 342-343, 370, 398-401, 477, 536, 622-623, 681, 771, 782, 1222
Tradiția clasică 120-121, 471-472, 586, 1205
Claudiu, împărat roman 188
Clausewitz, Carl von 780
Clistene 130-131
Clemenceau, George 910, 927, 928
Clement, episcop al Romei 203
Clement IV, papă 378
Clement IX, papă 593
Clement XIV, papa 594
Cleopatra, regina Egiptului 139, 156
Climatul 49, 65
Climatologie, istorică 67, 1220
Ceasuri 434-435
Clovis, rege al francilor salieni 232, 234, 276
Cnossos 76, 81, 89-94, 1205

Cobban, Alfred 689
Codul civil napoleonian 712
Codreanu, Corneliu 968-969
Colbert, Jean-Baptiste 602, 618-619
Războiul Rece 1109-1117, 1212
Coleridge, Samuel Taylor 682, 683
Siguranța colectivă 986
Colectivism 682
Culoare 710, 772-773
Schimbul columbian 515
Columb, Cristofor 454-455, 511, 516, 1209
CAER 1101, 1104, 1108, 1123
Cominform 1066
Comintern 1066
Politica Agrară Comună (PAC) 1077, 1081, 1085, 1128
Comunitatea Statelor Independente (CIS) 1127, 1134
Comunicații 51, 156, 681-682, 767-768, 1273
Comunism 491, 944-948, 952
Partide comuniste 1072
Comte, Auguste 790
Condé, Prinț de, Duce d'Enghien 565
Condillac, Etienne, Abbé de 598
Confederația Rinului 729, 733, 754, 762
Conferința pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) 1334
Congresul Europei (1948) 1066
Sistemul congresului 763
Conservatism 812
Constable, John 688
Constantin Copronimul, împărat bizantin 246
Constantin VII Porfirogenet Nobilul, împărat bizantin 318, 320
Constantin cel Mare, împărat roman 192, 206, 208-209, 210, 211, 212, 1206
Constantinopol
cucerirea (1203-1204) 359-360
prăbușirea (1453) 446, 448, 450
fondarea (326 e.n.) 206, 208, 211, 212
Constanța, Conciliul de la (1414-1417) 417, 419, 428, 438
Istoria constituției 580, 603, 1265, 1320, 1321
(vezi și Absolutism, Autocrație, Democrație, Dictatori interbelici, Lege, Liberalism, Republicanism, Totalitarism)
Contracepție 183-184, 958
Copernic, Nicolaus 507-508
Corday, Charlotte 677
Cordoba 256-257
Corfu 740
Figurine de paie 75-76
Corsica 628, 725
Cortés, Hernán 511
Corvin, Matia Hunyadi, rege al Ungariei 520-521, 522
Consiliul Europei 42, 1084, 1087, 1334
Contrareforma 496-497, 502-507
Curlanda 580-581
Coventry 1008
Cranach cel Bătrân, Lucas 1209
Crassus, M. Lucinius 166-167
Cravate 615
Crêpy-en-Valois, Tratatul de la (1544) 545
Creta 81, 89-94, 562-563
(vezi și Cnossos, Civilizația minoică)
Crimeea 61, 105-106, 1290
Războiul Crimeii 870
Croația 235, 335, 561, 615, 707, 720, 730-731, 979, 1010, 1124, 1230-1231, 1307, 1313, 1319
(vezi și Ustașa)
Croce, Benedetto 861
Cromwell, Oliver 549, 552, 553
Crucea 194-195, 1228-1229
Cruciade
Cruciada a patra 359-360
nordică 362-364
originile 345, 348
Palestina și 358-359
Cruciadele și ordinele 359
C.S.C.E. 1115, 1334
Criza rachetelor cubaneze 1111, 1113
Culloden Moor, bătălia de la (1746) 632
Cercuri culturale 1238
Gradientul cultural 52, 54-55
Proprietatea culturală 742 (a se vedea Polovți)
Istoria culturii 9-31, 104-132, 174-179, 192-206, 348-350, 399-401, 431-444, 469-510, 569-575, 586-614, 664-674, 682-688, 775, 782-799, 854-865, 951-958, 1076-1079, 1098-1099, 1238

(vezi şi Antropologie, Arte, Vestimentaţie, Folclor, Mit, Filozofie, Istoria religiei, Ritual, Simbolism)
Cumani (a se vedea Polovţi)
Blesteme 431
Cusanus, Nicolaus 436
Cinici 124
Czartoryski, prinţ Adam 610, 739, 826
Cehoslovacia 1317
distrugerea (1938-1939) 987, 990-991, 993, 995
independenţa (1918) 921, 927
politica interbelică 977, 978-979
„normalizarea" 1106, 1107
după 1945 1105-1107
Lovitura de stat de la Praga (1948) 1067
„Primăvara pragheză" 1105-1106
Revoluţia din 1989 1123
Chestiunea sudetă 987, 990
Częstochowa 556, 1207
D'Alembert, Jean 599, 608
D'Annunzio, Gabriele 822
D'Holbach, Baron 598, 601
Da Gama, Vasco 451
Da Ponte, Lorenzo, Abbé 665, 668, 670, 672
Da Vinci, Leonardo 473, 476, 481
Daladier, Edouard 977
Dalberg, Karl Theodor, Freiherr von 733
Dans 472
Strâmtoarea Danemarcei 60
Dante, Alighieri 399-401, 688, 1208
Danton, Georges 697, 698-699, 702, 703, 710, 711
Dunărea 64
Bazinul Danubiann 62-63
Darwin, Charles 790, 792, 793-794, 794
Datini, Francesco 442-443
David, Jacques-Louis 688
Dawes, Planul 942, 943
Moarte 194, 204, 706-707, 905, 909, 924-925, 963, 965, 968-969, 1004-1005, 1026-1027, 1328-1329
Decolonizarea 1068-1070
De Gasperi, Alcide 1066, 1083
De Gaulle, Charles 935, 1006, 1041, 1069, 1072, 1073, 1075, 1085-1086
De Gourges, Olympe 716-717
De Maistre, Joseph 601-602, 704, 713, 780
De Maricourt, Pierre 436
De Montfort, Simon, conte de Leicester 357, 377, 378
De Quincy, Thomas 787
De Staël, Madame Germaine Necker 683
De Tocqueville, Alexis 689
De Valera, Eamon 944
De Villeneuve, Jérome Petion 702
Debreţin 494
Deism 601
Delia Francesca, Piero 474-475, 1209
Delors, Jacques 1085, 1118, 1119, 1120
Democraţie 130-131, 297, 550-551, 578, 580, 631, 693-699, 793-811, 943-944, 969, 1068, 1071-1075, 1128 (a se vedea Drepturile Omului, Autodeterminarea naţiunilor)
Democritus 119
Demografie 1294
Demostene 117
Denikin, Anton 929
Danemarca
colonialism 581
secolul XVIII 640
Iluminism 737-738
Războaiele revoluţionare franceze şi 737-738
Pierderea Novegiei 737
Pierderea Suediei 553
medievală 328, 363, 431
Reforma 492
Războiul de treizeci de ani 564
Vikingii în 293-294, 308
(vezi şi Norvegia, Vikingi, Scandinavia)
Derrida, Jacques 6, 1076
Descartes, René 509
Desmoulins, Camille 694, 702, 710
Détente 1092, 1112, 1115-1116
Diaz, Bartholomew 451
Dickens, Charles 788
Diderot, Denis 599, 601
Diocleţian, împărat roman 192
Diogene din Sinop 124
Dionisie cel Smerit 167-168
Diplomaţie 523-524
Drahma 295-296
Dezarmare 874-875, 949-950, 1113-1115, 1117

Boli 233, 431, 511
Disraeli, Benjamin 775, 810, 845
Dmowski, Roman 822, 828, 914
Doenitz, Karl 1029, 1054, 1055
Dolfuss, Engelbert 986
Dollinger, Johann J.I, von 795, 796
Dominicani (ordin preoţesc) 360
Domiţian, împărat roman 189
Dönhoff, Marion 1043-1044
Dostoievski, Feodor 498-499, 788, 817
Drama 115-117, 176, 439, 482, 548, 589, 682, 862
Drebber, Cornelis 529
Dreikaiserbund 871
Dresda 414-415
Vestimentaţie 427, 595, 615, 774
Dreyfus, Afacerea 803
Drogheda, Asediul (1649) 552, 553
Dryden, John 574, 589, 598
Dubla Alianţă 871
Dubla Antantă 871
Dubček, Alexander 1105, 1106, 1107
Duce de Sully 539, 541, 662-663
Duroselle, Jean-Baptiste 43, 44
Compania Olandeză a Indiilor de Est 513
Dzierzyński, Felix 931, 935
Eagle 157, 1228-1229
Epoca modernă timpurie 471
Compania Indiilor de Est 513, 580
Prusia Răsăriteană 1043-1044
Relaţiile dintre est şi vest 1109-1117
Paştele 201-201
Europa de Est
Prăbuşirea comunismului 1122-1124
Decomunizarea 1124-1125
Comunismul naţionalist 1101-1119
Stalinism 1099-1101
(vezi şi Blocul Sovietic)
Chestiunea Orientală 643, 869-871, 874, 1284, 1309
Eckhart, Johann 437
Ecologie 66, 99-100
(vezi şi Mediul înconjurător)
Istorie economică 71, 74-81, 75-76, 160-165, 163, 164, 239-240, 295-296, 311-316, 340-341, 350, 366-370, 369-370, 371, 412, 416, 424-425, 510-518, 523, 525, 580-582, 583-584, 602, 604-605, 630, 679-682, 764-782, 832-834, 848-853, 942-943, 958-959, 960-961, 965-966, 991-992, 1063-1064, 1080-1082, 1084-1087, 1096-1097
(vezi şi Agricultură, Economie, Finanţe, Industrie, Tehnologie, Comerţ)
Economie 436, 604-605
Eden, Anthony 1038
Educaţie 609-610, 863
Edward I, rege al Angliei 408, 409
CEE 1007
(vezi şi Comunitatea Economică Europeană)
Egipt (antic) 91, 92, 119, 122, 133, 135
Eichendorff, Joseph von 784-785
Eichmann, Adolf 1016
Einstein, Albert 857
Eisenstein, Sergei 918-919
Erik cel Roşu 319-330
Eisenhower, Dwight D. 1039, 1045, 1112
Eleanor de Aquitania 354-345
Elias, Norbert 346-347, 456
Electricitate 124
Elgin Marbles 741-742
El Greco 1209
Eliot, T. S. 9, 952, 954
Elisabeta, împărăteasa Rusiei 652
Elisabeta, regina Angliei 494, 545
Elysée, Tratatul de la (1963) 1073
Empedocle 119
Enciclopedii 599, 601
Engels, Friedrich 837, 838
Anglia
Anglicanism 490, 494, 594
Anglo-saxoni 231-232, 293, 308, 339, 1207
Calvinism 492, 494
Creştinătatea şi 277, 280-281
colonialism 513, 549, 580
Contrareforma 503
Evul Mediu Timpuriu 308
Mişcarea de îngrădire 584, 602, 632
Commonwealth-ul Angliei 494, 553
„Revoluţia glorioasă" (1688) 629, 631
Latitudinarianism 594
Legislaţia 439
medievală 408, 423, 425
Metodismul 594-595
origini 231-232
Parlamentul 408, 550-551, 552-553

Reforma 490
Unirea cu Scoţia (1707) 36, 628, 631-632, 1285
Unirea cu Irlanda (1801) 637, 737, 1285 (vezi şi Regatul Unit)
Războiul civil englez 549-553
Iluminismul
Absolutismul şi 610-611, 646
Anti-iluminismul 611-614, 683-686
arhitectura 586
teatrul 589
economie 582, 602
educaţia 608, 610
mobila 589
istoriografie 603, 605
relaţiile internaţionale 581-582
ludaismul şi 598
literatura 581, 589-590
muzica 590
nobilimea 584
origini 596-597
pictura 586
filozofia 597-598
teoria politică 602-603
Religia şi 590, 593-595, 601-602
Ştiinţa şi 598-599
Societatea 582, 584, 586, 595-600
Ennius, Q. 176
Antanta Cordială 871
Mediu înconjurător 47-66, 99-100
Epicurenii 124
Eponimii 700
Erasmus, (Gerhard Gerhards) 477-478
Estonia 944
Etruria, Regatul 729, 731
Etruscii 151, 153, 154,1205
Euclid 122
Eugen IV, papa 446
Eugenia 793-794, 859-861, 945
Euler, Leonard 600
Mişcarea Eurasia 12
Euripide 115
Eurocentrism 16-17, 19, 29, 37, 38
Europa, Legenda Europei în sec. XV-XVII, Conceptele 7-16
Europa, originile 69, 212-214, 257-258, 266, 282-284, 302
Europe peste hotare 359, 451, 452-453, 510-516, 580-581, 848-854
Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (CECO) 1084, 1085
Comunitatea Europeană pentru Apărare (EDC) 1084
Comunitatea Economică Europeană (EEC) 1007, 1085, 1086, 1087, 1118, 1119, 1120
Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (EFTA) 1085, 1332
Mişcarea Europeană 45, 1064-1066
Uniunea Europeană (UE) 25, 1126-1127, 1129, 1332, 1334
Unitatea europeană 37, 39, 44, 59, 118, 302, 304, 348, 415, 499, 662-663, 852, 944, 956, 1007, 1017
Evans, Arthur 76, 89
Evoluţia 790-794
Explorări 510-511
Eylau, bătălia de la (1807) 727
Fallmerayer, Jakub 238
Istoria familiei 390, 639, 650-651, 724, 771-774, 1292
Insulele Faroe 63
Fascism 491, 944-949, 1087
Modă 615, 774
(vezi şi Vestimentaţie)
Faust, Georg 495
Febvre, Lucien 541, 955-956
Feminism 703, 716-717, 803
Fenienii 831
Ferdinand, prinţul Aragonului 451, 453
Ferdinand II, Sfântul Imperiu Roman 563, 564, 565
Festivaluri 337-338
Feudalism 311-316
Fichte, Johann Gottlieb 733, 754
Ficino, Marsilio 477
Finanţe (a se vedea Contabilitate, Tranzacţii bancare, Asigurări, Bani, Taxe)
Finlanda
folclorul 818
după 1945 1088
Imperiul Rus şi 739, 828
Epoca suedeză 362, 737, 818
Războiul de Iarnă (1939-1940) 1003
Steaguri 363
Flamenco 533
Flandra 377

Flaubert, Gustav 788
Fleury, André, Cardinal de 627
Flood, Henry 637
Florenţa 398-399, 473, 484
Florenţa, Conciliul de la (1439) 446, 455
Folclor 218
Fontainebleau, Palatul 748, 750-751
Fontainebleau, Tratatul de la (1814) 754
Alimentaţia 75-76, 77, 82-83, 109, 299, 832-833, 1221
Fourrier, Charles 836
Fourteen Points 911, 925
Fox, Charles James 737, 610
Franţa
„Ancien Régime" 614-621, 623-625, 627-628
Calvinismul în 492, 494
colonialism 580
Contrareforma 502
Decolonizarea 1069, 1070
Primul regat 62, 317-318, 353-355, 35
modernă timpurie 539, 541-542, 544-545
Imperiul 701, 729, 746, 1291
Statul General 542
A cincea republică 1073
A patra republică 1072, 1073
Fronda 542, 618
Guise 502, 506
Politica imperială 851
Politicile interbelice 977
Războaiele Italiene 542, 544
Criza din iulie (1914) 877, 879
Revoluţia din iulie (1830) 803, 804
liberalismul 803
Rezistenţa „Maquis" 1032
medievală 404, 406-408, 421, 1244, 1246-1247
naţionalismul 822
nobilimea 584, 618
revolte ţărăneşti 587-588
Criza poloneză (1939) 1001
După 1945 1072-1073
„Insulele Reunion" 624
Revoluţia din 1848 803, 804, 805, 812
Al doilea imperiu 803, 805
A treia republică 803
Războiul de treizeci de ani şi 565, 568
Regimul de la Vichy 1006, 1021, 1032
Războaiele religioase 494, 506-507, 539
Războaiele cu Sfântul Imperiu Roman 544-545
(vezi şi Revoluţia Franceză, Războaiele revoluţionare franceze)
Franz Iosef I, împărat al Austriei 824, 829
Franz, împărat al Austriei 733
Franz I, rege al Franţei 539, 544-545
Franz I, Sfântul Imperiu Roman 646
Franz II de Habsburg, împărat în Sfântul Imperiu Roman 647
Franciscani (Ordinul Friars Minor) 360, 361
Francke, August Hermann 608
Franco, General Francisco 981, 982, 985, 986, 1010
Războiul franco-austriac War 823-824
Războiul franco-olandez 624
Războiul franco-german 868
Şcoala de la Frankfurt 953
Imperiul Franc 284, 286, 298, 1239
Francii
Carolingieni 298-309, 317, 1239, 1246
Creştinătatea şi 275-276
Merovingieni 232, 234, 1246
Papalitatea şi 284-290
sub Clovis 232, 234, 276
(vezi şi Carol cel Mare)
Frazer, James 161-162
Frederic I Barbarossa, împărat al Sfântului Imperiu Roman 351
Frederic I, rege al Danemarcei şi Norvegiei 553
Frederic II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 351-352
Frederic II, rege al Prusiei 610, 611, 648-649
Frederick-William, duce de Prusia (Mare Elector) 557
Frederick-William II, rege al Prusiei 649, 691, 692, 731
Frederick-William III, rege al Prusiei 805
Frederick-William IV, rege al Prusiei 824
Francmasoneria 633-634
Revoluţia franceză 1286
Lovitura de stat din Brumaire 701, 725
calendar 698, 1288-1289
Şuanii 707-708, 721
Comitetul Siguranţei Publice 697, 698,

702, 709, 715
Comuna 695, 702
Ansamblul constituent 712, 715
Constituţia 695, 697-698
Cordeliers Club 703
Rebeliunea din Dauphiné 690-691
Directoratul 701, 711, 712, 715, 722, 724
economia 711-712
Statul General 688, 689, 691, 692-694, 695
Influenţe externe 690-693
Căderea Bastiliei 688-689, 695
feminism 716-717
historiografie 688-690
influenţa Războiului de independenţă american 678-679
Ansamblul legislativ 695, 702
Marseillaise 715
Ansamblul naţional 695, 699, 702
Convenţia Naţională 695, 697, 701, 703, 712, 725
opoziţia 703-705, 707-709
originile 678-683, 686, 688-693
politica religioasă 711, 714
Regaliştii 703, 704, 714-715, 725
„Sansculottes" 703
Jurământul de pe terenul de tenis 693, 694, 699
Teroarea 709-711
Lovitura de stat din Thermidor 701
Al treilea stat 691, 694
Răscoala din Vendée 704-705, 706-707, 707, 708, 1211
Războaiele revoluţionare franceze 1287
Sistemul continental 712, 728, 739, 742
Campania din Egipt 724-725
Prima coaliţie 712, 721
Invazia Ţărilor de Jos Austriece 717, 719, 721
Campania din Italia 722, 724
Campania din peninsulă 728, 733, 736
Campania din Rusia 742, 744, 747, 751
A doua coaliţie 726
A treia coaliţie 726-727
Freud, Sigmund 861
Friedland, bătălia de la (1807) 727
Friedrich, C. D. 1211
Mobilă 83
Găgăuzia 743-744
Galba, împărat roman 189
Galiţia (Austria, Polonia, Ucraina) 334, 429, 663, 829, 831, 903, 921, 924-925, 1307, 1314-1316
Galicia (Spania) 87, 278, 1239, 1241, 1324
Galileo Galilei 508
Galton, Francis 793-794
Gamelin, General Maurice 995
Gapon, părintele Gheorghi 836
Garibaldi, Giuseppe 823
Genul 72-73, 300-301, 337-338, 732, 908 (vezi şi Feminismul preistoric – Matriarhatul, Patriarhatul, Sexualitatea, Femeile)
Genetică 50, 830
Genocid 414-415, 706-717, 909, 963, 965, 1004-1005, 1016-1025, 1026-1027, 1034-1035
Geopolitică 8-9, 24, 871-874, 1312
George I, rege al Greciei 834
George III, rege al Marii Britanii 637, 678, 737
Georgia
Creştinătatea şi 265
Dezvoltarea post-sovietică 816
Ocuparea rusească 739, 1298
sub regina Tamara 335
Gerard, Père 702
Partidul Social Democrat German 838
Tratatul de prietenie, cooperare şi demarcare germano-sovietic (1939) 1001-1002
Invaziile germanice 217-219, 229, 231-232, 234-235
Popoarele germanice 222, 224
Creştinătatea şi 281-282
În preistorie 222, 224, 229
Germania
Calvinism 494
Contrareforma 504
folclor 230-231
Confederaţia germană 762, 824, 1299
Napoleon şi 731, 733
Mişcarea naţională din 824
Confederaţia Germană de Nord 826
Reforma 484-485, 488, 492
Revoluţia din 1848 824
Slavii în 829

„Sonderweg" 810-811
Războiul de treizeci de ani și 563-565, 567-568, 1280
Unificarea 824, 826
Zollverein 805, 807
(vezi și Sfântul Imperiu Roman, Prusia)
German (Imperiul, 1871-1918)
Afacerea Eulenberg 876-877
Proclamarea imperiului 826, 868, 1299
Criza din iulie și 877, 879, 890-892
Epoca imperială târzie 854
Revoluția din 1918 925
Primul Război Mondial și 901-903, 907, 909-911
Germania (Republica Federală)
Denazificarea 1048-1055, 1060
Politica internă 1074
Economia 1082
Formarea 1071
„Ostpolitik" 1114-1115
Reunificarea 1123-1124
Germania (RDG)
Formarea 1061, 1071, 1100
Politica 1102, 1104-1105
Revoluția din 1989 1123
Germany (al treilea Reich) 1323
Ocupația aliaților 1047, 1061
înfrângerea 1042, 1044-1045
Politica internă 974-976
Politica economică 971
Organizarea 967, 969, 970
Soluția finală 976, 1016, 1018, 1020-1021, 1023, 1025
Politica externă 986-987, 988-989, 990-991, 992-993, 995-998
Industria nemțească și 971
Reînarmarea 971
Rezistența 1040, 1064
Dezvoltarea armelor 1036
A se vedea și Partidul Nazist (NSDAP) și Al Doilea Război Mondial
Germany (Republica de la Weimar)
Criza și prăbușirea 966-967, 969
Fundarea 941-942
Politica 942-943
Gesturi 542
Gibbon, Edward 195, 209, 605, 608
Gibraltar 1088, 1089
Gierek, Edward 1107
Ghilgameș, Epopeea lui 114-115
Gimbutas, Dr Marija 86
Girondinii 695, 702, 709, 719
Gladstone, William Ewart 810, 870
Sticlă 369-370
Glencoe, Masacrul de la (1692) 631, 1133
Glendower, Owen 425
Gobineau, Joseph 734-735
Goebbels, Joseph 500-501
Goering, Hermann 975, 993, 996, 997, 1008, 1016, 1048, 1050, 1054, 1055
Goethe, Johann Wolfgang von 495, 613, 721, 786-787
Gomulka, Wladyslaw 1101, 1103, 1107
Pas de defilare 612
Gorbaciov, Mihail 1108, 1109, 1116-1117, 1118, 1120-1122, 1123, 1125, 1126
Gordon Childe, Vere 86
Gore-Booth, Constance 958
Górecki, Henryk 957
Gotland, Proiectul 105-106
Gottwald, Klement 1067, 1105
Guvernare 129, 130-131, 167-172, 179-188, 561, 614-628, 629-632, 1093-1099
(vezi și Istoria constituției, Legislație, Politică)
Goya, Francisco 688
Greco-romană, Civilizația 139, 147
Războiul greco-turc 937-938
Granada, Emiratul 393
Grattan, Henry 637
Lista celor mai bune cărți 19, 21, 24, 29
Marea Britanie (a se vedea Regatul Unit)
Marea Criză 965-966
Marea Câmpie Europeană 52, 54
Marele Război al Nordului 648, 652-653, 657
Grecia (antică)
arhitectura 119
arta 117, 119
coloniile 102, 104, 1222
Delphi 112-113
democrația 130-131
dieta 109
teatrul 115
originile egiptene 138
„Magna Graecia" 104
Epoca de Aur 98, 100, 102

Elenii XV, 93
Elenismul 133, 135-136
Epoca eroică 98, 151
istoriografie 129, 132
literatură 111, 115
matematică 122
bani 101
mitologie 91-92, 108, 110
Olimpiada 161-162
filozofie 110-111, 122, 124, 126
politica 129
religia 108, 109-113, 112-113, 127-128, 150, 263
ştiinţa 119, 122
conduita sexuală 190
sexualitatea 126, 128
sclavia 128
societatea 128
xenofobia 103
Grecia
Războaiele balcanice şi 874
independenţa 834, 1211, 1302
în cel de-al Doilea Război Mondial 1010, 1037, 1039, 1042
literatura 562-563
medievală 386
după 1945 1063, 1076, 1086
Republica Septinsulară 739
Sub otomani 643-644
Războiul de Independenţă 97, 732, 763, 869, 1284, 1302, 1309
Războiul civil grecesc 1042, 1063
Limba greacă 238, 1218
Grigore I, papă 270, 277, 280
Grigore VII, papă (Hildebrand) 339, 342
Grigore XIII, papă 496, 502, 504
Gregor de Tours 274-275
Grecul, Maxim 465, 467-468
Grey, Sir Edward 879, 881-886, 895
Grimm, fraţii 816-817
Grunwald, bătălia de la (1410) 430
Războiul de gherilă 736
Guizot, Francois 15, 16
Gulag 962, 1330
Gustav IV Adolf, rege al Suediei 737
Gustav Vasa, rege al Suediei 553-554
Gustav II Adolf, rege al Suediei 506, 554, 564
Gustav III, rege al Suediei 641, 717
Ţiganii 387-388
(vezi şi Rroma)
Habsburg, Casa de Cameralism 646
Sec. XVIII 646-647
Războaiele revoluţionare franceze 717, 719, 721, 722, 727, 728
Războaiele franceze 544-545
„Iozefinism" 646
medieval 395, 397, 404, 427-429, 430
banii 525
Cnezatul Moscovei şi 462, 467
şi împărăţirile poloneze 663, 722
Dezvoltarea 524-526, 529, 1270
Spania habsburgică 526, 529, 531-532, 534
(vezi şi Austria (Imperiul), Sfântul Imperiu Roman)
Hacha, Emil 993, 995
Adrian, împărat roman 189
Adrianopol, bătălia de la (376 î.e.n.) 229
Convenţia de la Haga 875
Halle, Universitatea 608, 646, 648
Halley, Edmund 630
Hallstein, Walter 1085
Hals, Frans 1210
Hamann, Johann Georg 611, 613
Hanibal 139, 142, 146, 147, 155
Hanovra, Casa de 632, 637-638, 809-810, 1300-1301
Liga Hanseatică 340-341, 366, 431
Harris, Arthur „Bombardierul" 414-415
Hastings, bătălia de la (1066) 339, 1207
Havel, Vaclav 1107, 1115
Hawkins, John 452-453
Haydn, Franz Joseph 688
Hayek, Friedrich von 483
Healey, Seamus 85
Hébert, Jacques René 703
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 789-790, 814
Heilbronn, Liga de la 564, 565
Helsinki, Actul Final (1975) 1111, 1115
Henric Păsărarul, rege al Germaniei, 316-317
Henric „Navigatorul", prinţ al Portugaliei 451
Henry Valois, King of Poland 555
Henric II, rege al Angliei 354, 1252
Henric II, rege al Franţei 539, 545

Henric III, rege al Angliei 354, 357
Henric IV, împărat al Sfântului Imperiu Roman 339, 342
Henric IV, rege al Franței 539, 541
Henric V, rege al Angliei 420, 421, 423
Henric VIII, rege al Angliei 490, 492, 545, 549
Heradit 119, 122
Heraclius, împărat bizantin 244, 245, 246
Herder, Johann Gottfried von 686, 816, 818
Scrieri ermetice 136
Herodot 129, 132
Herzl, Theodore 846
Hess, Rudolf 1053, 1054
Hesse-Darmstadt 809-810
Hills, Denis 1046-1047
Himmler, Heinrich 975, 1002
Hindenburg, Paul von 967, 970
Hipocrate 122
Istoriografie 269-270, 509, 860
Planul aliaților de schimbare a istoriei 39-42, 1055
Grecia antică 129-132
Roma antică 177
Istoria comunistă 36-37
dendrocronologia 163
istoria documentară 723
determinismul economic 424-425
Iluminismul 603-605
Istoria Euro 42-45
Istoria familiei 447-448, 514-515, 724
Istoria fascistă 38-39
Empatia istorică 3
Romanul istoric 825
Istoria astăzi 1-7, 39-42
Istoria internaționalistă 36-39
Istoria locală 343-344
medievală 349, 439-440
istoria națională 32-36
post-modernism 6
Renașterea 520
Romantismul 348, 815
Roma (antică) 177
Istoria socială 650-651
structuralism 3, 67, 424-425, 583-584, 678-679
(vezi și Metodologie, Istoric)
Hitler, Adolf 38, 39, 904, 942, 966, 967, 969-971, 972-973, 974, 975, 986, 987, 990, 991, 992-993, 995, 996, 997, 1000, 1002, 1003, 1005, 1006, 1010, 1012-1013, 1016, 1023, 1028, 1031, 1039, 1040, 1041, 1042, 1045, 1051, 1211, 1328-1329
Hitiții 83, 91, 92
Hoare-Laval, Pactul (1935) 987
Hobbes, Thomas 521, 602
Hoche, General Lazare 708, 721
Hofer, Andreas 677
Hoffman, E. T. A. 731
Hohenstaufen, Casa de 351, 353, 395, 397, 398
Hohenzollern, Albrecht von, duce de Prusia 556
Hohenzollern, Casa de 494, 556-557, 625, 647, 648-649
Holocaust 706-707, 1016, 1018, 1019-1020, 1020-1021, 1022-1023, 1023, 1025, 1026-1027, 1328-1329
Sfânta Alianță 762-763
Liga Sfântă (1684) 643, 657
Sfântul Imperiu Roman 1246-1247
declinul 646-647
cesiunea 726, 731, 733
Legislația 438
medieval 395, 397
originile 316-317
Papalitatea și 317, 350-351, 353, 377
(vezi și Germania, Habsburg, Casa de)
Homer 111, 114-115
Homosexualitate 876-877
Honecker, Erich 1105, 1123
Honorius, împărat bizantin 240
Horațiu (Horatius Flaccus) 178
Horthy, Amiral, Nicholas 934, 948
Hossbach, Memorandumul 988-989
Hrotsvitha din Gandersheim 439
Hubertsburg, Tratatul de la (1763) 649
Hughenoții 494, 502, 506-507, 513, 620-621, 627, 648
Huizinga, Johan 383, 385
Umanism 115-117, 477-482
Drepturile omului 26, 679, 713-714, 715-716, 737, 1285
Humbert, General 737, 1285
Hume, David 597, 598, 603
Umor 121

Războiul de o sută de ani 419-421, 423, 425, 426
Ungaria 1318
Budapest 367-368
Calvinism 494
Creştinătatea şi 326
sub Habsburgi 524-525, 526, 647
„Kadarismul" 1104
Regatul 335
medievală 429
Ortodoxia în 505
Împărţirea (1533) 560
Revoluţia din 1848 804
Revoluţia din 1989 1123
Dezvoltarea 1956 1103-1104
Sfântul Ştefan 326, 335, 367-368
Republica Sovietică (1919) 932, 934
Hunii 215, 220, 229, 232
Vânătoarea 1208
Hus, Jan 403-404, 419, 428
Husak, Gustav 1106, 1107
Husiţii 428-429
Peninsula Iberică
Recucerirea creştină a 345, 393, 1208, 1241
Creştinătatea şi 276
Geografia istorică 61
sub dominaţia musulmană 253-255, 256-257, 345, 348, 393-394, 453-454, 533, 1241 (vezi şi Portugalia, Spania)
Ibn-Jakub, Ibrahim 324-325
Icoane 245-246, 247-248, 300-301, 1206-1207
Iliria 139, 219, 645
Provinciile Ilirice 730-731, 739, 1230-1231
Iliricum (provincie romană) 186, 1230-1231
Mişcarea iliră (ilirism) 730-7311
Imperialism 848, 851, 853-854
Puterea navală şi 853
Individualism 483
Limbile indo-europene 84, 86
Popoarele indo-europene 219, 220-221, 1233
(vezi şi fiecare popor în parte)
Civilizaţia indusă 79-80, 95, 1216, 1242
Revoluţia industrială 679-682,771
(vezi şi Modernizarea)
Gripa 776-777
Inocenţiu III, papa 360, 361, 362
Asigurări 630
Perioada interbelică (1918-1939)
Influenţa americană 958
arhitectura 956
arta 953, 956
cinematografia 958
dictatură 943, 1320
literatură 952-953
muzică 956, 958
noile state 921, 927-928, 937-938, 939, 943-944, 977-979, 1306, 1315, 1316, 1317, 1319
pactele de non-agresiune 949, 1322
politica 943-949
reînarmarea 991-992
economia rurală 958-959
drepturile femeilor 958
Legislaţie internaţională 521, 523
Relaţii internaţionale (a se vedea Dezarmare, Relaţii între est şi vest, Geopolitică, Imperialism, Legislaţie internaţională, Liga Naţiunilor, Istorie militară, Pacifism, Comerţ, războiu)
Controversa Investiturii 339, 342
Iona 277
Irlanda
Creştinătatea şi 263, 275
colonizarea 1279
Contrareforma 503
modernă timpurie 550, 551, 552, 553, 1279
în sec. XVIII 636-637
Home Rule 829, 831
„Statul Liber Irlandez" 943-944
limba 549, 550, 1235
medievală 308-309
războaiele napoleoniene şi 721, 737
Chestiunea naţională 829, 831
după 1945 1088
Foametea din 831-833
Unirea cu Anglia (1801) 637, 737 (vezi şi Ulster)
Misiunile irlandeze 276
Epoca de fier 83-84
Cortina de fier 18, 1056, 1069, 1123, 1127-1128
Garda de Fier 968-969

Isabela, prinţesă a Castiliei 451, 453, 454
Islam 251-255, 257-254
Creştinătatea şi 257-258, 266
Slavii şi 255, 257
A se vedea şi Peninsula Iberică, Imperiul Otoman
Insula Man 1089
Istanbul 1209
Italia
în sec. XVIII 639
Geografia istorică 61
Politica interbelică 948-949, 979
„Regatul Italiei (de nord)" 729, 731
medievală 397-399, 401, 419
Napoleon şi 722, 729, 731
după 1945 1093, 1313
Renaşterea 473-477, 1269
„Risorgimento" 823, 1313, 1304
Naţionalismul 814
Primul Război Mondial 901, 907, 909
Al Doilea Război Mondial 995, 998, 1010, 1030-1031, 1313
Ivan I, „Kalita", Grand Duke of Moscow 389, 392
Ivan III 455, 457, 460, 461-462, 463-464, 465, 466, 467
Ivan IV „cel Groaznic", ţar 504-505, 557
Ivan VI, ţar 652
Iacobinii 695, 702-703, 707, 709, 712, 719
Iacobiţii 632
Jacquard, Joseph-Marie 681
Jagiellon, Casa de 428, 429-430, 463, 466, 554, 1261, 1262
Iacob I, rege al Angliei (VI al Scoţiei) 545, 549-550, 551
Iacob II, rege al Angliei 629
Jannequin, Clément 480-481
Jansen, Cornelius 502
Iaroslav cel Înţelept, prinţ al Kievului 334
Jaruzelski, General Wojciech 1108
Jasenovac 706-707
Jaurès, Jean 874, 875
Ioana d'Arc 420, 421
Blugi 774
Jena, bătălia de la (1806) 727
Ierusalem 192, 196, 197, 251, 253, 345, 358
Regatul 358, 359
Iezuit, ordin 484, 496-497, 504, 593-594, 628, 797
Iisus din Nazareth 192-193
Israeliţii 1208
Cabala 396-397
emanciparea 843
ghetouri 338, 843
„Haskalah" 842, 843
în Spania medievală 394, 453, 454
în Europa modernă 842-843, 845-848
în cel de-al Doilea Război Mondial 1022-1023
Hazaria 236-237
medieval 1208
migrarea 842-843
Aşezările îngrădite din Rusia 795, 842, 843, 1311
pogromurile 844
cămată 416
(a se vedea anti-semitism, holocaust, iudaism)
Jiti z Podebrad 429
Jogaila, mare duce de Lituania 392, 429, 430
Ioan Cazimir, rege al Poloniei 555, 556
Ioan, duce de Bedford 421
Ioan de Gaunt, duce de Lancaster 420, 423, 425
Ioan (Lackland), rege al Angliei 354, 355, 357
Ioan Paul II, papa 1079
Ioan Sobieski, rege al Poloniei 655, 657
Ioan V, rege al Portugaliei 638
Ioan XXIII, papa 1078-1079
Jones, Sir William 84
Josef I, rege al Portugaliei 638
Josef II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 646, 647, 672, 692
Joyce, James 865, 952
Iudaism
Cabala 396-397
şi creştinătatea 197, 199-200
„Hasidism" 595, 845
Iudaismul reformat 843, 845
Iulian, împărat roman 240, 258-259
Iulius II, papă 484
Jung, Carl 861
Iustinian II, împărat bizantin 245

Iustinian, împărat roman 184, 239, 242
Iuvenal (Iunius Iuvenalis) 179
Kadar, Janos 1103, 1104
Kafka, Franz 865, 953
Kalmar, Union of (1397) 431,553
Kant, Immanuel 611, 613, 683, 686, 780
Kapp Putsch (1920) 941
Karadzič, Vuk 817
Karageorge Petrovich 644
Kashubs of Pomerania 234, 829
Katyń massacres (1940) 1003, 1004-1005, 1053
Kautsky, Karl 838
Kazan 300, 364, 557, 587
Keats, John 783
Kellog-Briand, Pactul (1928) 950
Kennedy, John F. 1112-1113
Kepler, Johann 508
Kerensky, Alexander 916
Keynes, John Maynard 942
KGB 658, 929, 931, 962, 1091, 1095 (vezi şi NKVD)
Hazaria 220, 235, 236-237, 1240
Hmelnițki, Bogdan 555-556, 588
Kierkegaard, Søren 795, 796
Rusia Kieveană 293, 656-657, 1249, 1264
Creştinătatea şi 326, 328
dezintegrarea 334, 656-657, 1249
Kipling, Rudyard 17
Kirov, Sergehi 964
Chişinău 1012
Kléber, Jean Baptiste, General 705
Klinger, Friedrich Maximilian von 613
Knossos a se vedea Cnossos
Knox, John 494, 549
Kolakowski, Leszek 839, 1076, 1099, 1166
Kollątaj, Hugo 692
Komensky, J. A. 609-610
Königgratz, bătălia de la (1866) 826
Königsberg (Kalingrad) 1060
Köprülü, familia family 641
Coran 251, 252
Războiul coreean 1082, 1110
Kornilov, General Laur 916
Korzon, Tadeusz 33
Kościuszko, Tadeusz 660, 719, 721-722
Košice, Statutul (1374) 429
Kosovo, bătălia de la (1389) 389
Kossinna, Gustav 84, 86
Kraina (Croaţia) 561, 1124, 1284
Kraków (Cracovia) 365
Republica 762, 804, 828
Krasiński, Wincehty 753
Krikalyev, Sergehi 1126
Krochmal, Nachman 845, 846
Kropotkin, Piotr 840
Krushchev, Nikita 1090, 1091-1092, 1102-1103, 1112, 1113
Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la (1774) 643
Kun, Béla 932, 934, 948
Kurgan, cultura 86
Kuropaty, Pădurea 963
Kursk, bătălia de la (1943) 52, 1033
Labrousse, C. E. 689
Labrunie, Gerard 787
Lafayette, Marie Marquis de 694, 695, 702, 703
Lacul Trasimeno, bătălia de la (217 BC) 155
Lamarck, Jean-Baptiste 792
Lamartine, Alphonse de 783, 804
Lamennais, Hughes 795, 796
Lampedusa, G. T. di 825
Lancaster, Casa de 420, 421, 423, 425
Îmbunătăţiri funciare 374-375, 602
Limbă xv, 72, 79, 84-86, 86-88, 91, 117, 176-179, 219-220, 228, 235-238, 310, 399-401, 477-478, 481-482, 550, 589, 815-816, 858-859, 862, 946, 1076-1077, 1232-1223
Languedoc 355, 361-362
Lassalle, Ferdinand 837
Ultimele cuvinte 687
Laterano, Tratatul de la (1929) 944
Latină 237-238, 349, 1218
Lausanne, Conferinţa de la (1932) 943
Lausanne, Tratatul de la (1923) 938
Laval, Pierre 1050,1060
Lavoisier, Antoine 642
Legislaţie 173, 182-184 (vezi şi Constituţie)
Law, John 582, 627
Lawrence, D. H. 860, 865, 893, 952
Le Brun, Charles 623
Liga Naţiunilor 927, 942, 949-950, 951,

969, 979, 986, 1003
Liga Sfintei Curţi 352
Lechfeld, bătălia de la (955) 316
Lefebvre, François Joseph 689
Lefèvre d'Etaples, Jacques 477, 490
Legende xv-xvii, 218, 223-224, 230-231
Leibniz, Gottfried 599
Leipzig, „Bătălia Naţiunilor" (1813) 737, 744
Legea de împrumut şi închiriere 1008, 1030
Lenin (V. I. Ulianov) 839, 894, 916, 917, 919, 920, 929, 934, 935, 937, 959-960, 964, 1130, 1132
Leon III, papă 298
Leon LX, papă 330
Leon XIII, papă 797, 799
Leon şi Castilia, Regatul 393, 451
Leopardi, Giacomo 783-784
Leopold I, rege al Belgiei 804
Leopold II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 647, 717
Lepanto, bătălia de la (1571) 560
Le Prestre de Vauban, Sebastien 519, 619-620
Lepră 279-280
Leviatan 521
Liberalism 802-805, 807, 810-812
Biblioteci 522
Liechtenstein 1089
Liguria, Republica 731
Linden, Franconia 565
Lindisfarne 1207
Linnaeus, Carl von Linne 599
Lisabona, Marele cutremur din 640
List, Friedrich 766
Liszt, Franz 784, 1211
Literatura
decadentă 861-862
Iluminismul 581, 589-590
Grecia (antică) 111, 115, 117
interbelică 952-953
medievală 349-350, 439-440
Naţionalismul şi 819
Stilul picaresc 535-536
după 1945 1076-1077
Renaşterea 481-482
Romantismul 682-683, 783-787
Roma (antică) 174, 176-179
Lituania
lituaniana 228
modern 1256
naţionalistă 828
Lituania, Marele Ducat
Creştinătatea şi 430
medievală 1256
Împărţirea 660-661
Dezvoltarea 392
sub Ioan Sobieski 657
Unirea cu Polonia 429-430
(vezi şi Rzeczpospolita)
Mica Antantă 977
Litvinov, Maxim 986, 996
Cruciada livonă 362-363
Titus Livius 143, 177
Lloyd George, David 928
Lloyd's of London 630
Llull, Ramon 441, 444
Istorie locală 343-344, 410-411
Locarno, Pactul de la (1925) 942, 950
Locke, John 597-598, 603
Lombarzii 234, 276-277, 284, 286, 287, 289, 290
Lorena 1281
Ludovic-Filip, rege al Franţei 803, 804, 812
Ludovic II Jagiello, rege al Boemiei şi Ungariei 524, 560
Ludovic VII, rege al Franţei 353-354
Ludovic DC, rege al Franţei 355, 357
Ludovic XI, rege al Franţei 423, 426
Ludovic XIV, rege al Franţei 541, 542, 573, 574, 579-580, 593, 614-621, 623-625, 627-628, 631, 1210
arte 621, 623
economie 618-619
politica externă 623-625
guvern 617
militar 619-620
personalitatea 616-617, 1210
Religia şi 620-621
societatea 617-618
Ludovic XV, rege al Franţei 614, 627-628
Ludovic XVI, rege al Franţei 628, 688, 689, 691, 694, 695, 699, 702, 717, 719
detronarea 695, 699, 719, 721
execuţia 699, 710-711
fga la Varennes 699, 702, 717

Ludovic XVII, delfin 699, 704
Ludovic XVIII, rege al Franţei 703, 753, 961
Lönnrot, Elias 818
Lourdes 798-799
Louvain, Universitatea din 502
Louvois, François marchiz de 619, 621
Lübeck, Tratatul de la (1629) 564
Lublin, Unirea de la (1569) 554-555
Luddiţii 737
Lully, Jean-Baptiste 590, 623
Lunéville, Tratatul de la (1801) 726
Lusitania 910
Luther, Martin 484-485, 486-488, 488, 490, 1209
Lützen, bătălia de la (1632) 554, 564
Luxemburg, Compromisul de la (1966) 1086
Luxemburg, Casa de 395, 428, 429, 1261
Luxemburg 1032
Liov (Lwów, Lemberg) 429, 622-623, 831, 924-925, 1013 (vezi şi Galiţia)
Lyon 187-188
Lysenko, T. D. 830
Maastricht, Tratatul de la (1991) 1120, 1126-1127, 1132
Macdonald, Planul lui (1933) 987
Macedonia
Războaiele balcanice şi 874, 1309
Dezvoltarea 102, 134-135
sub dinastia Antigonizilor 133
Războaiele macedonene 145
Machiavelli, Niccolo 473, 520
Mackinder, Halford 24, 872, 874
Macpherson, James 613-614
Magellan, Ferdinand 511
Magie 396-397, 405-406, 437, 469-471, 530-531, 566-567
Maginot, André 977
Maginot, Linia 977, 1006
Magna Carta (1215) 354, 551
Maghiarii 218, 296, 316, 819
Majdanek 1002
Małachowski, Stanislaw 692
Malet, Claude-François 746
Malplaquet, bătălia de la (1709) 625
Malta 78, 220, 724-725, 1117
Malthus, Thomas 781
Manchester 681
Manchester, Şcoala de la 803
Mandelştam, Nadejda 953
Mandelştam, Osip 953
Manet, Édouard 862, 865
Manhattan, Proiectul 1036
Mann, Thomas 495, 893, 952-953
Bunele maniere, istoria 346-347
Mansfeld, contele Ernst von 564
Manuel I, împărat bizantin 333
Mao Zedong 1090-1091, 1104
Marat, Jean 677, 702, 709
Maraton, bătălia de la (490 î.e.n.) 98
Marcellus, Claudius 139, 142-143, 144
Marco Polo 366, 1209
Marcus Antonius 158
Marcus Aurelius, împărat roman 189, 191, 192
Margareta, contesă a Flandrei 376-377
Margareta, regină a Danemarcei, Norvegiei şi Suediei 431
Maria Tereza, de Habsburg 646, 647, 648, 663
Maria I, regină a Portugaliei 639
Maria-Antoaneta, regină a Franţei 699, 717, 719
Maria-Luiza a Austriei, împărăteasă a Franţei 726, 752, 756
Marignano, bătălia de la (1515) 544
Marr, Nikolai Iakovlevici 219
Marseillaise 718
Marsilia 107-108
Marshall, George 1063-1064
Marshall, Planul 1064, 1065, 1080
Marsilius din Padova 440
Marx, Karl 507, 689, 766, 782, 814, 837-838
Marxism 838-840, 861, 974
(vezi şi Comunism)
Maria Tudor, regină a Angliei 545
Masaryk, Jan 1062, 1067
Lacurile mazuriene, bătălia de la (1914) 903
Matejko, Jan 1209
Matematică 125, 349, 600, 1242-1243
(vezi şi Numărare)
Maurras, Charles 822
Maximilian I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 524-525
Maximillien de Béthune 662-623

Mayflower 513
Mazarin, Jules, Cardinal 542, 574, 616
Mazeppa, hatman al Ucrainei 653, 655
Mazowiecki, Tadeusz 1123, 1124
Mazzini, Giuseppe 814, 823, 824
Medicină 123, 233, 431, 433, 489-490
medieval
arhitectura 440-441
arta 441
economia 366, 368, 370
educaţia 439
etica 438
moda 437
istoriografia 349, 384-385, 439-440
vânătoarea 422-423
relaţii internaţionale 440
legislaţia 438-439
literatura 348-350, 439
negoţul 442-443
tehnologia militară 440
muzica 441
misticism 436-437
identitatea naţională 380-381, 382
filozofia 433
filozofia politică 440
revoltele populare 413, 417
religia 436-437
ştiinţa 433, 435-436
societatea 311-316, 335-336, 431-432
vrăjitoria 437
Marea Mediterană 56, 59
Mahomed II, sultan otoman 448, 450
Mein Kampf 970, 971
Melanchthon, Philip 477, 485, 597
Mendel, Gregor 830
Mendeleev, Dmitri 791-792
Mentalităţi 198-199, 274-275, 483, 503, 514-515, 541, 543-544, 596, 612, 778-791, 860, 911, 922-923
Mercantilism 523, 602, 618
Méricourt, Anne-Joseph 716-717
Messiaen, Olivier 957
Messina, Conferinţa de la (1955) 1084
Metodologie, cercetării istorice 67, 137, 175-176, 241, 424-425, 583-584, 825, 955-956, 988-989, 1014-1015, 1026-1027
Metternich, Clemens, Prinţ von 762, 805
Mihail Romanov, ţar al Rusiei 558
Michelangelo Buonarotti 480, 481
Michelet, Jules 677, 689
Mickiewicz, Adam 745, 786, 804-805
Midi 62, 362
Mieszko I, prinţ al Poloniei 325
Militarism 715
Istoria militară 72-73, 98-102, 139-147, 150, 151-153, 153-158, 167-170, 172-174, 185-188, 248-250, 312-314, 316, 345-348, 358-360, 361-364, 391, 401, 414-415, 419-425, 440, 448-450, 518-520, 529-531, 534-539, 542-545, 552-553, 554, 563-568, 581, 612, 619-620, 624-625, 641-643, 647-649, 652-653, 661, 715-748, 727, 736, 748-757, 761-762, 780, 865-869, 871-875, 901-938, 904, 905, 936, 991-993, 998-1048, 1022-1023, 1266-1267, 1282-1283, 1325, 1326-1327, 1328-1329
Revoluţia militară 518-520
Mill, John Stuart 803
Milton, John 575, 589
Minoic, civilizaţia xv, 81, 89-91, 92-93, 94
Mir, Fortăreaţa 745
Mirabeau, cont Honoré de 675, 694, 695, 702
Mithra 160, 200
Modernizare 1293
culturală 775
demografică 781-782
economic 764-768, 770-771
Industrializare 764-766, 1212, 1293, 1296-1297
militară 780
politică 777, 780
psihologică 777
socială 771, 774-775
Modernism 854, 856, 859-861
Mohács, bătălia de la (1526) 429, 430, 560
Moldova, Principatul 1011, 1212
Moldova 1212
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 589, 618, 623, 665
Molotov, Viaceslav 964, 996, 1010, 1038
Moltke, mareşal Helmuth von 875
Monaco 1089
Monet, Claude 866, 1212

Bani 101, 295-296, 525
Mongolii 296, 298, 332, 364, 366, 389, 392, 393
Monnet, Jean 10, 1083, 1084
Monserrat 300
Muntenegru
Războaiele Balcanice şi 874
Epoca modernă timpurie 644
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 47, 603
Montessori, Maria 863
Moravia, Creştinătatea şi 321
Morike, Eduard 670
Moscova
arhitectura 747
Kremlin 460-461
Patriarhatul 504-505
Munţi 55-56, 57, 613, 785
Mozart, Wolfgang Amadeus 590, 665, 673, 688
Così fan tutte 670, 672
Don Giovanni 665-667, 668, 670, 671, 673
Le nozze de Figaro 667, 668, 670
Mucha, Alphonse 1206
Muhammad 251, 252
Mun, Thomas 523
München, Criza de la 987, 990-991
Munzenberg, Willi 501
Moscova, Cnezatul 1264
şi Ucraina 558
ca cea de-a Treia Roma 462-463, 464
Contrareforma şi 504-505
Politica externă 462, 463-464, 466-467
Ivan IV şi 557
Legislaţia 558
medieval 455, 457
originile 389, 392
Biserica ortodoxă rusă 446-446, 464-465, 557
teologia 465-466
Vremurile tulburi 557-558
Muzica
Avangardă 865
Barocă 505, 590
dodecafonia 957
cântul gregoriant 271-273
interbelică 956
medievală 271-273, 441
Naţionalismul şi 819-820
Opera 532, 994-995
Populară 912-914
religioasă 271-273, 331-334
Romantică 688
Renaşterea 118, 480-481, 957
Sonata 591
Violină 592-593
Mussolini, Benito 949, 951, 979, 990, 1031, 1045
Micene 81, 92
Mit 110-111, 269-270
Nagy, Imre 1103
Nairn, Tom 834
Nantes, Edictul de la (1598) 506-507, 594, 620-621
Napoli, Regatul 731
Napoleon I (a se vedea Bonaparte)
Napoleon III, împărat al Franţei 803, 805, 823, 868
Naruszewicz, episcop 605
Nassau, Ducatul 527-529
Autodeterminarea naţiunilor 813, 927
Naţionalism
cultural 812-813
Folclorul şi 816-817, 818
Revoluţia Franceză şi 715
Istoria şi 815
integral 822
tradiţia inventată 635-636
limba 815-816
literatura şi 819
modernizarea şi 820-821
muzica şi 819-820
conştiinţa naţională 381-382
eroii naţionali 348, 827
politic 813
popular sau „etnic" 812, 814
rasa şi 734-735, 817
religia şi 817
de stat sau naţionalismul „civic" 812, 813-814
(vezi şi Sionismul)
Dezastre naţionales 640 (a se vedea Catastrofe)
Război naval 98, 545, 549, 619, 625, 726-727, 853, 887, 909-910, 1028-1029, 1210
Naujocks, Helmut 997-998
Navarre, Regatul 393

Navigaţie, Actul de (1651) 549
Partidul Nazist (NSDAP)
ideologia 971, 974
internaţionalism 1017
originile 942, 969-970
politicile 876-877, 971, 974-976
preluarea puterii 966-967, 969
Neanderthals 69
Neave, Airey 1048, 1050
Necker, Jacques 688, 691, 693, 694
Nelson, Horatio 725, 738
Nero, împărat roman 189
Nerva, împărat roman 189
Ţările de Jos
„Republica Batavă" 721, 729
Calvinism 494
colonialism 513, 580
Comitatul Olanda 375-377
Decolonizarea 1069
neerlandeza 378-379
Revolta olandeză 534, 536, 538-539, 1275
în sec. XVIII 640
Iluminismul 597
independenţa 538-539, 567
„Regatul Olandei" 729
literatura 379
Napoleon şi 729
Conştiinţa naţională 379-380, 381
originile 372-374, 375
religia 379, 494
revolta 1787 690
societatea 379, 540
comerţul 379, 513
(vezi şi Ţările de Jos Austriece, Belgia, Ţările de Jos Spaniole)
Nevsky, Alexandr, prinţ 334
Noua Armată Model 506, 552
Newcomen, Thomas 680
Newman, John H. 795, 796
Newton, Isaac 598-599
Ney, Michel 755, 761
Nibelungi, Cântecul 230-231, 1206
Crezul de la Niceea 205-206, 209, 259
Nicolae II, papă 336
Nicolae II, ţar al Rusieia 903, 907, 914, 915, 916, 931
Nietzsche, Friedrich 854, 856, 859-860
Nietzsche-Foerster, Elizabeth 859
Nijmegen, Congresul de la (1678-1679) 624
Nikitin, Afanasii 467
Nikon, Patriarh 558
Nicopole, Asediul 391
Războiul de Nouă Ani 624-625
NKVD 1003, 1039
Nobel, Alfred B. 873
Premiul Nobel pentru pace 873
Nomazii 215-220, 296-298, 332-333, 364-366, 386
Popoare non indo-europene 219-20
Normandia 293, 339, 354-355, 423-425, 1039-1040, 1207
Teoria normandă 656-657
Normanzii 336-339, 339, 926
Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord
(NATO) 1070-1071, 1073, 1074, 1075, 1084, 1085, 1086, 1087, 1102, 1109, 1111, 1116, 1334
Irlanda de Nord (vezi şi Ulster) Norvegia
limba 738, 815-816
ocupaţia suedeză 737, 762
al Doilea Război Mondial 1005
(vezi şi Danemarca, Scandinavia, Vikingi)
Nostradamus, Michel de 546-547
Novalis, Friedrich von Hardenberg 683
Romanul 444, 498-499, 581, 589, 606, 608, 788, 825, 867
Novgorod 327, 334, 457, 464, 466, 557
Novotný, Antonin 1105
Numărare 79-80, 349, 1242-1243
Nuremberg 1051
Nürnberg, Legile de la 974, 1051
Nürnberg, Procesul de la 1021, 1048-1055
Nystadt, Tratatul de la (1721) 653
O'Connell, Daniel 831
Obrenović, Milos 644
Odessa 655
Oedip, rege al Thebei 120-121
Oghame (Ogame) 1234-1235
Oldenburg, Casa de 640
Oliva, Tratatul de la (1660) 554, 556, 557
Olivares, Gaspar de Guzman 534
Omar Khayam 333
Onomastice 86-89, 310

Opera 532, 1278
Operaţiunea Barbarossa 1013, 1015-1016
Operaţiunea Keelhaul 1046-1047
Operaţiunea Overlord 1039-1040
Operaţiunea Leul de Mare 1008
Operaţiunea Torţa 1030-1031
Orania, Casa de 539, 640, 1254
Orania-Nassau, Casa de 527-529
Orania, Ordinul de 527-529
Orange, Principatul 527-529, 1254
Oresme, Nicole 436
Orff, Carl 956
Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică (OCDE) 1064, 1065
Orientalism 19, 560
Orlov, Alexei, Conte 652
Creştinătatea ortodoxă
iconografie 247-248
în Balcani 644, 646
medievală 265-272, 328-332, 392-393, 446, 448
în sec. XIX 795, 799
(vezi şi Bulgaria, Grecia, Rusia Kieveană, Lituania, România, Biserica ortodoxă rusă, Serbia) Ortigia 141
Ossian 613-614
Ostrogoţii 215, 224, 229, 232, 234
Otto I, rege al elenilor 834
Otto I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 316-317, 1246
Otto III, împărat al Sfântului Imperiu Roman 317, 1207
Imperiul Otoman
Naţionalismul balcanic şi 834
prăbuşirea (1918) 937-938
cucerirea Constantinopolului (1453) 448, 450
declinul 643-644, 646, 869, 870, 874, 1284, 1309
epoca modernă timpurie 558, 560
regimul fanariot 644
dezvoltarea 386, 1259
sub familia Köprülü 641
Primul Război Mondial şi 901, 902, 907
„Tineretul turc" 874
O.U.P. 17, 262
Oxford 88, 343-344, 361, 435, 552, 793-794, 796, 1130
Ovidiu (Ovidius Naso) 178
Pacifism 874-875
Păgânism 72-73, 110-114, 160, 161-162, 226-227, 280-281, 429-430, 432, 1207, 1234-1235
Paine, Tom 679
Pictura 247-248, 441, 473-476, 474-475, 586-589, 688, 787-788, 806-807, 862-865, 866, 953-956, 1205-1212
Palach, Jan 1107
Paleografie 241, 1217, 1226-1227
Paleolog, Dinastia 385-386
Paleologul, Constantin XI, împărat bizantin 448
Paleologul, Ioan VIII, împărat bizantin 446
Palaiologhina, Zoe 455, 457, 461
Îngrădirea (Irlanda) 409, 549
Îngrădirea evreilor (în Russia) 661, 795, 842, 1311
Palladio, Andrea 481
Palm, J.W. 733
Panslavism 817
Pankhurst, Emmeline 958
Papalitate 1224-1225
Exilul la Avignon 403
conclav 398
„Donaţia lui Constantin" 290, 477, 1206
Francii şi 288-290, 298, 302
Sfântul oficiu 497
Index 260-261, 497, 1274
infailibilitate 796, 797
Inchiziţia 437, 453, 497, 498-499
medievală 292, 298, 302, 336, 339, 342, 397-398, 401, 403
originile 203, 257, 270, 273
Supremaţia papei 339, 342, 401
schisma 417, 419
Silabus 800-801
Conciliul „Vatican II" 1079
Statul Papal
declinul 639
cesiunea 731, 824
stabilirea 290, 397-398
Papen, Franz von 967, 969
Hârtie 350
Papirus 137
Paracelsus (Philipus von Hohenheim) 489-490

Comuna din Paris (1871) 803, 836, 869
Paris, Conferința de pace de la (1919) 926-928, 941-943
Paris, Conferința de pace de la (1946) 1058-1059
Paris, eliberarea (1944) 104
Paris, Luvru 722
Paris, Pacea de la (1856) 870
Parthenopeană, Republica 731
Pascal, Blaise 509-510, 621
Passarowitz, Pacea de la (1718) 643
Passy, Colocviul lui (1561) 506
Patarenii 333-334
Patmos 196
Patriarhia 72-73, 89, 92
Patton, General George 1042
Paul I, țarul Rusiei 652, 726, 739
Paul II, papă 455, 457
Paul III, papă 496, 511
Paul IV, papă 484, 496
Paul V, papă 571-572
Paul VI, papă 1079
Paulus, Friedrich von 1031-1032
Pavia, bătălia de la (1525) 544, 545
Țăranii 587-588, 1212, 1292
Războiul țărănesc 485, 488
Revolta țărănească 417
Pecinegii 334
Pelagius 264-265
Războiul peloponesiac 98
Pepin cel Scurt, rege al francilor 286, 287, 288, 289, 290
Acordul de procentaj (1944) 1036-1037
Pericle 132
Persia 98, 100, 102, 104, 244, 245
Războaiele persice 98, 100, 102
Pétain, Henri 921, 1006, 1060
Petru I, țar al Rusiei 649, 652-654, 659
Petru II, țar al Rusiei 652
Petru III, țar al Rusiei 652
Pétion de Villeneuve, Jérome 702
Petit, General 750
Petőfi, Sandor 804, 805
Petrarca (Francesco Petrarca) 399, 400, 473, 477
Petrović, dinastia 644, 834
Filip II, rege al Spaniei 497, 531-532, 534, 538, 1209
Filip V d'Anjou, rege al Spaniei 625, 638
Filip al Macedoniei 102
Filip IV cel Frumos, rege al Franței 404, 406-407, 408
Filip cel Îndrăzneț, duce al Burgundiei 426
Filip-August, rege al Franței 355
Filozofie
modernă timpurie 477, 507-510, 520-521
iluminismul 597-598, 683-6
Grecia (antică) 105-106, 110-111, 119, 122-126, 124
medievală 349, 433-436
romană 176-177, 191, 213
în sec. XIX 789-794, 802-803, 836-840, 854-859
în sec. 20 951-952, 1076-1077
Filofei din Pskov 464-465
Fenicia 104, 108, 1218
Fotografie 770
Fizică 119-122, 435, 507-510, 530-531, 598-599, 857, 1273
Fiziocrații 602, 682
Piast, Dinastia 325, 428, 429
Pico della Mirandola, G. 477, 479
Piedmont 638
Pilecki, Witold 1023
Piłsudski, Józef 828, 902, 910, 925, 929, 934, 935, 937, 977, 978, 993
Piraterie 561
Pirenne, Henri 257-8
Pisa 342
Pitt, William, „cel Tânăr" 721, 726, 737
Pius VI, papă 673, 674, 731
Pius VII, papă 711, 731, 751
Pius IX, papă 797
Pius X, papă 799
Pius XI, papă 944, 952
Pius XII, papă 1021
Pizarro, Francisco 511
Plantagenet, Dinastia 408-409, 420, 423, 1252 Platon 110-111
Pleven, René 1083
Planul Pleven 1084
Plinius cel Tânăr 189, 191
Plutarh 143, 144
Poggio, Bracdolni G. F. 477
Poitiers, bătălia de la (732) 255
Pokrovsky M. N. 36
Polonia 1316

arhive 1014-1015
Creştinătatea şi 324-325
Congresul Regatului Poloniei (1815-1874) 762, 826, 828
Ocupaţia germană (1939-1945) 1002
independenţa (1918) 925, 927
naţionalismul integral 828
perioada interbelică 978, 993, 1316
comunitatea evreiască din 978, 1208
Regatul Poloniei (1917) 910
literatura 1, 481-482, 608-610
medieval 429, 1264
invazia mongolă 365
Napoleon şi 736-737, 742
Mişcarea naţională 826, 828
Legiunile poloneze 902, 910
după 1945 1037-1038, 1044, 1060, 1061-1062, 1102-1103, 1107-1108
după 1989 1124, 1125
Rezistenţa 1032-1033
Revoluţia din 1989 1123
Răscoala din 1830 826, 1211
Răscoala din 1863 828
Răscoala din 1905 828
Mişcarea de solidaritate 1108, 1122, 1123
Ocupaţia sovietică a (1939-1941), (1944-1990) 1002-1003
Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial 993, 995-998, 1000-1001
(vezi şi Rzeczpospolita)
Războiul polono-sovietic (1919-1920) 929, 934-935, 936-937
Împărţirile Poloniei 660, 661, 663
Prima împărţire (1773) 663-664, 679
A doua împărţire (1793) 701, 719
A treia împărţire (1795) 721-722
Partidul Socialist Polonez 828
succesiunea poloneză, războiul pentru 659
Istoria politică 71, 92-3, 98-102, 136-139, 151-160, 179-182, 188-192, 238-251, 298-308, 311-316, 339-342, 577-580, 695-701, 777-780, 799-842, 943-949, 1071-1076, 1089-1099, 1127-1129
(vezi şi Absolutism, Anarhism, Autocraţie, Comunism, Conservatism, Istoria constituţională, Democraţie, Dictatură, Fascism, Feudalism, Geopolitică, Imperialism, Relaţii Internaţionale, Legislaţie, Liberalism, Naţionalism, Propaganda, Socialism, Formarea statului, Totalitarism şi ţări individuale)
Politică 108, 122, 130-131, 176-177, 249-250, 297, 307, 352, 456, 520-523, 602-605, 658, 696-697, 702-715, 708, 909, 972-973, 983-984, 1007, 1093-1099, 1333
(vezi şi Democraţie, Liberalism, Naţionalism, Propaganda, Socialism, Totalitarism, Utopianism)
Poliziano, Angelo 477
Polovţii (Cumanii) 334, 335
Poltava, bătălia de la (1709) 520, 653, 657
Polybius 143, 155
Pomaks 743-744
Pombal, Sebastão 638-9
Pompadour, Madame Jeanne de 628
Pompeii 190
Pompeius Magnus 156, 158
Poniatowski, Jozef 677, 719, 737
Papa Alexandru 589
Papa Joan 303
Popper, Karl 1076-1077
Populaţie (vezi Demografie)
Portugalia
colonialism 511, 580
decolonizarea 1070
modernă timpurie 638-639
Regatul 393
Napoleon şi 728, 733
în sec. XIX 804
Republica 804
Secesiunea (1640) 534
Post-modernism 6
Potemkin, Grigory 658
Potsdam, Conferinţa de la (1945) 1036, 1047, 1060, 1061
Poussin, N. 1205
Prado, Galeria 806-807
Pragmatica Sancţiune 646, 647, 648
Praga
arhitectura 671
aristocraţia 671-672
împăratul Rudolf II 529, 530-531
Comunitatea evreiască din 672
Războiul de treizeci de ani 563-564, 568

W. A. Mozart şi 664-671
Confreria Prerafaelită 787-788, 797
Preistorie 66, 69, -71, 73-74, 76, 78, 81, 83-84, 86
Epoca de Bronz 70, 76, 78, 81
Omul de Cro-magnon xv
dieta 82-83
rămăşiţe omeneşti 85
Epoca de Fier 70, 83-84
Matriarhatul 72-73
Mezoliticul (Epoca de Mijloc a Pietrei) 70, 73
Neanderthal xv, 69
Neoliticul (Epoca pietrei lustruite) 70, 74, 76
Paleoliticul (Epoca pietrei cioplite) 70-71, 1215
societatea 69-70, 71, 72-73, 74, 84
Sistemul celor celor epoci 70
(vezi şi Stonehenge)
Přemyslid, Dinastia 428
Preromantismul 611-614
Presbiterianism (vezi Calvinism)
Revoluţia preţurilor 517-518, 1271
Primo de Rivera 981, 982
Princip, Gavrilo 877
Tipărirea 445
Propaganda 500-501
Prostituţian 190, 413
Protestantism (vezi Reforma)
Proudhon, Pierre-Joseph 836, 837, 840
Proust, Marcel 865, 867, 892
Provenţa 829
Prusia 1276
armata 611
Brandenburg-Prusia (din 1613) 494, 556-557
Calvinism în 494
Ducatul (din 1525) 556, 1276
Epoca modernă timpurie 556-557, 647-649
Războaiele revoluţionare franceze 717, 721
Teritorii cucerite în Saxonia 762
Unificarea Germaniei şi 824, 826
Intervenţia în Provinciile Unite 690
Regatul (din 1700) 648
Napoleon şi 727, 731, 733, 744, 761
Polano-Lituania şi 556
Împărţirile Poloniei şi 649, 661, 663, 664, 719, 722
dezvoltarea 647-649
Prusia regală (poloneză) (din 1466) 556
Statele Teutone State 363-364, 556
Zollverein 805, 807
Cruciadele prusace 363-364
Pskov 464
Psihiatrie 454
Psihologie 433, 794, 796, 861, 972-973
Ptolemeică, Dinastia 133, 135
Sănătate publică 776-777
Pugachev, Emelyan 587-588
Pułaski, Casimir 663, 664
Războaiele punice 153, 155
Primul război punic 142, 155
Al doilea război punic 139-147, 155
Al treilea război punic 155
Puşkin, Aleksandr 786
Pyrrho 122, 124
Pitagora 109, 122, 1221
Cvadrupla Alianţă 762-763
Quakerii 488, 594
Quesnay, François 602
Quisling, Vidkun 1005, 1050, 1060
Rabelais, François 541
Rase 38-39, 49-50, 452-453, 511, 734-735, 794, 817, 859-860, 909, 945, 971-974, 1002, 1017, 1016-1025 (vezi şi Eugenii, Genocid)
Racine, Jean 575, 589, 621, 623
Racławice, bătălia de la (1794) 722
Raczyński, contele 1129
Radič, Stefan 979
Ragusa 447-448
Cale ferată 760-761, 767-768, 872, 1081, 1211, 1296-1297
Rákóczi, Francis II 647
Rapallo, Tratatul de la (1922) 938
Rasputin, Grigori 915
Rastatt, Tratatul de la (1714) 625
Rathenau, Walter 942
Reagan, Ronald 1111, 1116, 1117
Reforma
Anabaptiştii 488
Anglicanism 487, 490, 493-494, 545, 594
Arminienii 492
Calvinism 490, 492, 494

efecte 405-406, 494, 496
Husitism 403-404, 419, 428-429
Luteranism 484-488, 492
originile 482, 484-485
Zwingli 488
(vezi şi Contrareforma, Hus, Luther, Zwingli)
Agenţii umanitare 1029
Istoria religiei
preistorică 72-73, 89, 93
Grecia (antică) 110-113
Romană 160, 161-162
(vezi şi Ateism, Creştinătate, Islam, Iudaism, Păgânism)
Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 539, 575, 1210
Renaşterea
architecture 481
arta 481
diplomaţia 523-4
economia 517-18
education 480
istoriografie 469, 471
„Umanismul" 477, 479-480, 481-482
literatura 335, 481-2
militară 518-20
muzica 480
originile 471, 473, 477
teoria politică 520-521, 523
religia şi 471, 477, 479-480
Revoluţia Ştiinţifică 507-510
societatea 516-517
Renan, Ernest 44, 796, 813, 835
Reparări 928, 942-943
Republicanism 686, 713, 1265
Reventlow, C. D. F. 737-738
Reykjavik, Summit-ul de la (1987) 1117
Reynolds, Joshua 586, 614
Rin, râul 372-374
Riabushkin, A. P. 1210
Ribbentrop, Joachim von 996, 997, 1054
Ribbentrop-Molotov, Pactul· 996-997, 998, 1000
Ricardo, David 802
Richard, conte de Cornwall 357, 377-378
Richelieu, Armand, Cardinal de 541, 542, 565, 691
Drepturile Omului, Declaraţia 675, 695, 713-14, 731
Rimbaud, Jean-Arthur 862
Ritual 72-73, 83, 112, 161, 172, 207, 249-250, 256, 271-273, 331-332, 337-338, 365, 407, 612, 946, 973, 975
Rivaroli, Antoni 704
Drumuri 156, 284-289, 682, 767-768, 971, 1081
Robert de Bruce 408, 409
Robert Pederastul 362
Robespierre, Maximilien 695, 697, 699, 701, 702, 703, 711
Rocamadour 300-301
Rochejacquelin, Henric de la 704-705, 1211
Rocroi, bătălia de la (1643) 565
Rolland, Romain 894-895
Biserica romano-catolică
contrareforma 496-497, 502-507
cultul Fecioarei Maria 300-301
în Europa postbelică 1078-1079
liturghia 331-332
în sec. XIX 797, 799
Opus Dei 1079
originile 203
Conciliul „Vatican II" 1078-1079
Vizionari 798-799, 917
Dreptul r 172, 173, 184, 438, 521, 712
Limbile romanice 235-238, 1232
România
fascism 968-969
folclor 968-969
dezvoltarea 1306
după 1945 1105
revoluţia din 1989 1123
Principatele române 389, 644
Ocupaţia rusească 739
sub otomani 644
Rromani 387-388
Romanov, Casa de 558
Romantism 782-789
şi Grecia antică 97-98
arta 614, 688, 787-788
literatura 613-614, 682-683, 783-787, 788
muzica 688, 788-789
originile 611, 613, 614
filozofia 611, 613, 683, 686, 789-790
(vezi şi Preromantism)
Roma (antică)

arheologie 159
arhitectură 174
cultul ariccian 161-162
armata 172, 174, 185
calendar 152-153
catacombe 204
Creştinătatea şi 193, 195, 209, 212
Cucerirea Cartaginei 142-144, 153, 155
Cucerirea Greciei 136, 138-139
declinul 191-192, 207-212, 213-214, 229-231, 232, 235, 238-240
economia 160, 163, 165, 185, 210
Imperiul 156, 158-160, 179, 181-182, 184-185, 188-189, 191-192, 209-212, 1223
jocuri 180-181
inscripţii 175-176
Regatul 151
legislaţia 172, 184
limesul 185, 188
literatura 174-179
politica 167-172
ceramica 164
religia 160
Republica 153, 155-156
Revoluţia 179, 181-182
drumurile 156
Senatul 170-171
societatea 165, 167, 170-171
sistemul de denumire 168-169
violenţa 179
Vizigoţii în 229
Roma
Arhitectura 569-573
Marşul asupra 949
medievală 270-273, 284-290, 298-302, 397-398
modernă 730-731, 797, 804-805, 823-824
asediul (410) 213
asediul (1527) 526, 544
bazilica Sfântul Petru 569-575
în sec. XX 944, 949, 1042, 1085, 1089
(vezi şi Papalitate, Vatican)
Rome, Tratatul de la (1957) 1085
Rommel, Erwin 1039
Romulus 151
Roosevelt, Franklin D. 1037, 1044, 1047, 1052
Roosevelt, Theodore 882
Rosicrucian, Ordinul 352, 530-531
Rossetti, Dante Gabriel 787, 788
Rothenburg ob der Tauber 565
Rothschild, familia 768, 845
Rousseau, Jean-Jacques 8, 606-607, 611, 613, 682, 686, 814
Societatea Regală 507, 509, 510, 598
Rubens, Paul 506, 539
Rudolf II, împărat al Sfântului Imperiu Roman 526, 529
Rufin din Aquileea 262
Rune 226-227, 1234-1235
Runge, P. O. 688
Ruric 294
Rus, Imperiul 1264
şi Europa 11-13
şi Polono-Lituania 655, 657, 659-661
cinematografie 918-919
colonialism 580
Revolta decembriştilor 839
în sec. XVIII 649, 652-625
proclamarea imperiului 649, 653
expansiunea 653-534, 739, 869-870, 1277, 1290, 1298
războaiele revoluţionare franceze şi 717, 719, 721, 726, 727, 728, 739, 742, 744, 747-748
comunitatea evreiască în 844
epoca imperială târzie 853-854
minorităţi 743-744
naţionalism 816, 817, 821-822, 828, 994-995
în sec. XIX 739, 811-812, 831
nobilimea 584
originile 656-657
ţărănimea 587-588
Împărţirea Poloniei şi 701, 719, 721-722
Populism 839
Politica religioasă 795, 831
Revoluţia din 1905 836
Tradiţia revoluţionară 839-840
Rutenia şi 392
Femeile 559
Primul Război Mondial şi 901, 903, 907, 911
(vezi şi Rusia Kieveană, Cnezatul Moscovei, Revoluţia rusească, Rusia Sovietică)

Războiul civil din Rusia 928-929, 931-932
Biserica ortodoxă rusă 446, 464-465, 557
Revoluţia rusă (1917) 914-917, 919-921
Puterea dual㠠916
Revoluţia din februarie 915-916
Revoluţia din octombrie 917, 919-921
Petrogradul Sovietic 916
Guvernul provizoriu 915, 916, 917, 920
Războiul ruso-japonez 851, 869-870
Războiul ruso-polonez 719, 721-722
Războiul ruso-turc 870
Rust, Matthias 1117
Rustaveli, Şota 335
Ruysbroeck, Jan van 437
Ryswick, Tratatul de la (1697) 625
Rzeczpospolita, Uniunea statală polono-lituaniană 1262
Calvinism in 494
colonialism 581
Constituţia de la 3 mai (1791) 692, 699, 701, 719
Epoca modernă timpurie 504, 554-556, 655, 657, 659-661
Iluminismul în 679
Marele Sejm 690, 691-692
În Marele Război al Nordului 653, 657
Comunitatea evreiască în 338
Cnezatul Moscovei şi 555-556, 557-558
Napoleon şi 736-7, 742, 753
Comisia Naţională pentru Educaţie 608, 610, 660, 664
Revolta naţională (1794) 721-722
nobilimea 585-586
originile 429-30
toleranţa religioasă 504
„Rzeczpospolita" 554-555, 1262
Perioada saxonă 657, 659
„Sejm-ul mut" 659
Arhivele de stat 723
Suedia şi 554, 556
(vezi şi Împărţirea Poloniei)
Sfântul Aidan 276
Sfântul Aloysius Gonzaga 502
Sfântul Ambrozie 259
Sfântul Anton de Padova 361
Sfântul Augustin 259-263, 264-265
Sfântul Augustin de Canterbury 277, 280-281
Sfântul Bartholome, Masacrul din noaptea (1572) 496, 502, 506
Sfântul Vasile 259
Sfântul Benedict 266
Sfântul Bernard de Clairvaux 358, 362
Sfânta Bernadette 798-799
Sfânta Bernadine 484
Sfântul Bonaventura 361, 436-437
Sfântul Bonifaciu din Crediton 281
Sfântul Camillo 502
Sfântul Knut 328
Sfântul Cazimir 484
Sfânta Ecaterina de Siena 403
Sfântul Carlo Borromeo 502
Sfânta Clara 361
Sfântul Clement I 203
Sfântul Clement Slovensky 323-324, 326
Sfântul Columba 276, 277
Sfântul Columban 269-270, 276
Sfântul Chiril 321
Sfântul Dominic Guzmán 360
Sfântul Edmund Campion 503
Sfântul Eric 328
Sfântul Francisc de Assisi 360-361, 1208
Sfântul Francisc de Sales 502
Sfântul Francisco Xavier 502
Sfântul Gallus 276, 1257
Sfântul Grigore 270, 270-271, 280
Sfântul Gregor de Tours 274-275, 276
Sfântul Isidor din Sevilla 276
Sfântul Ignatius Loyola 496
Sfântul Ieronim 282-283
Sfânta Ioana d'Arc 421
Sfântul John Berchmans 502
Sfântul Giovanni Bosco 797
Sfântul Ioan Gură de Aur 205, 259
Sfântul Ioan al Crucii 502
Sfântul Ioan Nepomuk 503-504
Sfântul Ioan Divinul 196
Sfântul Ludovic 355-357
Sfânta Luiza 502
Sfântul Martin cel Milostiv 77, 259
Sfântul Maximilian Kolbe 1023
Sfântul Metodius 321
Sfântul Olaf 328
Sfântul Patrick 263, 275
Sfântul Paul 195-197
Sfântul Petru 194
Sfântul Petru Canisiu 502, 504

Sankt Petersburg 582, 652, 906
Sfântul Filip Neri 502
Sfântul Robert Bellarmin 502
Sfântul Sava 389
Sfântul Stanislau 328
Sfântul Stanislaw Kostka 502
Sfântul Stanislaw Szczepanowski 328
Sfântul Ştefan 326, 367-368
Sfântul Ştefan, rege al Ungariei 326
Sfânta Tereza de Ávila 502
Sfântul Thomas Becket 328, 354
Sfântul Toma de Aquino 433, 778
Sfântul Thomas à Kempis 437
Sfântul (Václav) Wenceslas 324
Sfântul Vincenţiu Ferrer 484
Sfântul Vladimir 326
Saint-Simon, conte de Claude-Henri 836
Louis Antoine de Saint-Just 702
Chipul Sfântului Siluan 247-248
Salamina, bătălia de la (480 î.e.n.) 98
Samuel, ţar al bulgarilor 320-321
San Marino 1088-9
San Stefano, Tratatul de la (1878) 870
Sand, Georges 784
Sandes, Flora 908
Sangnier, Marc 1064
Sanscrita 79-80
Sanzio, Rafael 481
Santiago de Compostela 278, 1253
Sarazinii 285, 358
Sarajevo 875-877, 980-981
Sardinia, Regatul 638, 823
Sarmaţii 53, 105-106, 194-195 (vezi şi Alanii)
Savonarola, Girolamo 484
Savoia, Casa de 404, 625, 638 (vezi şi Alanii)
Saxe-Coburg und Gotha 808-810, 1300-1301
Saxonia 316-317, 484, 485, 657, 658, 762
Scandella, Comenico 503
Scandinavia
Creştinătatea şi 328
Democraţia 297
Epoca modernă timpurie 553-554
explorări 329-330
geografie istorică 61
în cel de-al Doilea Război Mondial 1003, 1005-1006
medievală 431
Epoca Napoleoniană 737-738
Scepticii 122, 124
Schacht, Hjalmar 971
Schiller, Friedrich von 682, 684-685
Schlegel, Friedrich 683
Schleiermacher, Friedrich 795-796
Schieswig-Holstein 808-810, 824, 826, 930-931, 1305
Schlieffen, Planul 877
Schliemann, H. 80, 741-742
Schmalkalden, Liga din 485, 506, 526, 545
Schoenberg, Arnold 957
Schumacher, Kurt 1061
Schuman, Declaraţia 1084
Schuman, Robert 1066, 1083
Ştiinţa
Iluminismul 598-599, 600, 642
Grecia (antică) 119-122, 125
medievalp 433, 435-436
în sec. XIX 790, 792, 794
Religia şi 790, 792, 794
Revoluţia ştiinţifică 507-510
în sec. XX 945, 1076-1077, 1272-1273
(vezi şi Biologie, Chimie, Matematică, Fizică, Tehnologie)
Scoţia
Creştinătatea şi 276, 277
Epurări 632
Epoca medievală timpurie 309
Epoca modernă timpurie 549-550, 551, 552, 553, 631-632, 635-636
Rebeliunile iacobinilor 632
medievală 408-409
naţionalism 834, 1075, 1134
Presbiterianism 494, 503, 549
Reforma în 494
Unirea cu Anglia (1707) 36, 628, 631-632, 1285
(a se vedea şi Regatul Unit)
Scott, Walter 754
Scot, John Duns 433
Sculptura 263, 473, 569-575
Grecia (antică) 117, 119
medievală 441
Societăţi secrete 352
Segovia, Edictul de la (1565) 536

Segur, mareşal 756
Serbia
Războaiele Balcanice şi 874
independenţa (1804) 644
Criza din Iulie şi 875, 877
medievală 380, 388-389, 1258
în sec. XIX 739, 834, 1319
originile 235
stabilirea patriarhatului 380
Serveto, Miguel de Villanova 493
Seton-Watson, Hugh 14-15
Războiul de şapte ani War 648-649
Shakespeare, William 423, 425, 482, 529, 548
Şamanism 819
Şamil 869
Şamir, Iţhak 978
Shaw, George Bernard 952
Shelley, Percy Bysshe 840
Şevcenko, Taras 831
Vesperii sicilieni 398
Sicilia 102, 104, 139-147, 336, 339, 351, 638
Sièves, Emmanuel, Abbé 691
Sigismund III, rege al Poloniei 504, 554, 555
Sikorski, Władysław 1037
Actul unic european 1118
Sinn Féin 831
Ruptura chino-sovietică 1104
Sclavagism 166-167, 452-453
Popoare slave 224-245, 227, 234-235, 244, 324-325, 1218, 1233
Slovacia 993, 995, 1127, 1128, 1134
Slovenia 235, 730-731, 979, 1124, 1230-1231, 1307, 1313
Słowacki, Juliusz 1, 785, 787
Mirosul 728
Smith, Adam 523, 602, 604-5
Sobieski, Ioan, rege al Poloniei 641, 643, 655, 657
Istorie socială 71, 128, 165-167, 166-167, 311-316, 335-336, 413, 422-423, 442-443, 447-478, 516-517, 559, 582-586, 583-584, 585-6, 587-588, 650-651, 682, 724, 771-775, 776-777, 825, 925-926, 958-959, 961, 1043-1044, 1077-1078, 1095-1096
(a se vedea Istoria familiei, Bunele maniere, Sociologie)
Ştiinţe sociale 3, 775, 794, 955-956, 1076
(a se vedea şi Antropologie, Demografie, Economie, Psihologie, Politică, sociologie)
Socialism 835-840, 1308
creştin 835
cooperativ 836
Prima Internaţională 837, 838, 840
în Europa postbelică 1072
a doua Internaţională 838
Mişcările sindicale 835-836
(a se vedea şi Anarhism, Comunism, Marxism)
Partidul Socialist Unit din Germania (SED) 1061, 1071, 1100
Sociologie 790, 837-838, 953
Socrate 110
Mişcarea de solidaritate 1108, 1122, 1123
Soljeniţîn, Alexandr 713, 964, 1055, 1098
Sonderburg-Glucksburg (Casele de) 808-810, 1300-1301
Sofia, ţarină a Rusiei 559
Sofocle 115
Sorabii din Luzacia 234, 829
Înregistrare sonoră 858-859
Southey, Robert 682
Blocul sovietic 1089-1109, 1122-1125
Rusia Sovietică (1917-1922) 917-921, 928-932, 1314
Uniunea Sovietică (vezi URSS
Spaak, Paul-Henri 1066, 1083
Spania
colonialism 511, 513, 580
epoca modernă timpurie 526, 529, 531, 532, 534, 1271
în sec. XVIII 638
războaiele revoluţionare franceze 721, 728, 733, 736
politica interbelică 979, 981-982, 984-6
medievală 393-394, 451, 453-5
Civilizaţia musulmană în 256-257, 1208
în sec. XIX 803-804
după 1945 1076, 1087-1088
în sec. XVI 1271
(vezi şi Aragon, Castilia, Galiţia, Navarre)
Războiul Civil Spaniol 979, 981-982,

984-986, 1324
Falanga 982
Brigadele internaţionale 982, 983-984, 1325
Inchiziţia spaniolă 453, 454, 498-499
Ţările de Jos Spaniole (vezi şi Belgia) 502
Succesiunea spaniolă, Războiul pentru 625, 638, 648
Sparta 98, 100, 133
Spartacus 166-167
Special Operations Executive (SOE) 1032
Spengler, Oswald 952, 966
Speyer, Dieta de la (1526, 1529) 485
Spinoza, Baruch 509-510
Sport
Atletism 127-128
Fotbal 785
Alpinism 785
Jocurile Olimpice 127-128
Turul Franţei 864
„Primăvara popoarelor" (1848) 1303
S.S. (Schutz Staffeln) 970, 975, 976, 997-998, 1002, 1003, 1015, 1016, 1017, 1051, 1326-1327
Stalin, J. V. 915, 937, 959-961, 962, 964, 986, 991, 992, 996, 997, 1211, 1328-1329
Cel de-al Doilea Război Mondial şi 998, 1000, 1003, 1010, 1012, 1013, 1027, 1028, 1030, 1036-1037
după 1945 1047, 1052, 1058, 1059, 1062, 1067, 1090-1091, 1100
Stalingrad, bătălia pentru (1942-1943) 1031-1032
Stalinism 961-962, 964-965, 1099-1100, 1101
Stanford, Universitatea 29-30
Stanisław August Poniatowski, rege al Poloniei 608, 610, 659-60, 663, 692, 719, 806-807
Stanisław, Leszczyński, rege al Poloniei 606, 653, 659
Staszic, Stanisław 611, 692
Formarea statului 456, 1268
Stauffenberg, Claus von 1040
Ştefan Báthory, rege al Poloniei 555, 1209
Ştefan IV Duşan, ţar sârb 389
Stein, Baron Karl von 611, 733
Steno, Nicolas 792
Stepanova, Elena 461
Ştefan II, papă 284, 286-287, 288-290
Stirner, Max 840
Stoicii 124, 126, 597
Stonehenge xv, 74, 76
Stopes, Marie 183-184, 958
Stradivarius, Antonius 592-593
Strasbourg 622-623
Tratative asupra reducerii armamentelor strategice (SALT) 1111, 1113
Tratatul pentru Reducerea Armelor Nucleare Strategice (START) 1113
Iniţiativa Strategică de Apărare (SDI) 1111
Streicher, Julius 1051, 1054
Stresemann, Gustav 942
Struensee, Johann Friedrich 640
Stuart, Charles Edward „Tânărul Pretendent" 632, 657
Stuart, House of 545, 549, 628-629, 631, 632, 657
Stuart, James Edward, „Bătrânul Pretendent" 631, 632
Stubbs, George 688
Rutenia Subcarpatică 979, 995, 1249, 1314, 1315, 1316, 1317
Sudetenland (Regiunea Sudeţilor)987, 989-990, 1049, 1317
Suetoniu 177
Suleiman Magnificul, sultan otoman 545, 560
Summertown, 1992 1130-1136
Superstiţia 983-984
Suvorov, Aleksandr 722, 726
Suedia
Creştinătatea şi 328
Războiul civil 504, 506, 554
Epoca modernă timpurie 553-554
în sec. XVIII 640-641
Războaiele revoluţionare franceze şi 717, 737
Cucerirea Norvegiei 737, 762
independenţa 553
perioada interbelică 977
liberalism 811
pierderea Finlandei 737
politica 940-941

după 1945 1087
Războiul de treizeci de ani şi 564, 565
Partidul Social Democrat din Suedia 940-941, 977
Elveţia 1257
Contrareforma 502
medievală 404
după 1945 1087
Reforma 488
Simbolism 157, 194-195, 710, 1228-1229
Sifilis 512
Siracuza 139-147
Siria 133, 148, 155, 252, 1069
Sătmar, Pacea de la (1711) 647
Szymborska, Wislawa 1047-1048
Tacit, Corneliu 155
Taizé 1024-1025
Talleyrand-Périgord, Charles de 695, 752, 753, 762
Tamara, regină a Georgiei 335
Tamerlan 298
Tasman, Abel 511
Tasso, Torquato 482
Tatarstan 364, 816
Tawney, Richard 518
Taxare 159-160, 185, 240, 523, 618-619, 648, 771
Taylor, A. J. P. 4, 45-46, 895-896, 988-989
Tehnologie 706-707, 769, 1208, 1272-1273
Teheran, Conferinţa de la (1943) 1036, 1037-1038
Terorism 841
Tetzel, Johann 484-485
Cavalerii teutoni 359, 363, 364
Thales 119
Thatcher, Margaret 1075, 1116, 1119
Teatru (vezi Drama)
Teodosiu, împărat bizantin 211, 240, 259
Santorini (Thera) 92, 93
Termopile, bătălia de la (480 BC) 98
Războiul de Treizeci de Ani 563-565, 567-568
Tucidide 129, 132
Tiberiu, împărat roman 188
Tilly, Johann, General 564, 565
Tilsit, Tratatul de la (1807) 727, 733, 747
Timpul 66-70, 152-153, 267-268, 432, 434-435, 698, 1215, 1250, 1288-1289
Tišo, Josef 993, 1060
Titanic 796, 895
Tiţian, Tiziano Vercelli 481, 496
Tito, Josip Broz 1010, 1033, 1039, 1100, 1124
Titus, împărat roman 189
Tkachev, P.N. 839
Tokai 77
Tone, Wolfe 637, 737
Torquemada, Tomás de 453
Tortură 543-544
Totalitarism 499, 944-949
Toynbee, Arnold 66
Comerţ 513
Tradiţie 708
Trafalgar, bătălia de la (1805) 726-727
Traian, împărat roman 189, 191
Transport 769 (vezi şi Canale, Comunicaţii, Cale ferată, Drumuri, Roma (antică) drumuri)
Transilvania 521, 560
Treblinka 706-707, 1016, 1018
Trent, Conciliul de la 496, 497, 545
Trevithick, Richard 682
Trieste 1059
Tripla Alianţă 871
Tripla Antantă 871
Tristan şi Isolda 223-224, 1208
Troţki, Leib Bronştéin 894, 917, 919, 929, 931, 934, 959-960, 964
Troia 98
Truman, Harry 1047, 1062, 1063
Truman, Doctrina (1947) 1063, 1099-1100, 1109
Tuhacevski, Mihail 935, 941, 959
Tull, Jethro 680
Turgot, Jacques 602, 603, 605
Turcia, Republica 938
Turcii
originile 298
selgiuci 298, 332, 333, 335
(vezi şi Imperiul Otoman)
Turner, J. M. W. 688, 1211
„Renaşterea sec. XII" 348-350, 361
Tyler, Wat 417
Incidentul U-2 (1960) 1111, 1112
Ucraina 1315
foametea 965

Ocupaţia germană în cel de-al Doilea Război Mondial 1013, 1015
Hetmanatul căzăcesc 655
independenţa (1991) 1126
chestiunea naţională 831, 833
naţionalism 828
originile 54-55, 334
religia 505
Războiul Civil Rus şi 928-929, 932
rusificarea 655
ocuparea de Cnezatul Moscovei 555-556, 558
Foametea ucraineană 964
(vezi şi Rusia Kieveană)
Armata Insurecţională Ucraineană 1032, 1034-1035
Ulbricht, Walter 1061
Ulster 503, 549, 551, 636-637, 822, 831, 943, 1075, 1088
Unificarea bisericii (greco-catolice) 505
Unigenitus Dei filius, bula papală, 593, 621
Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS, 1923-1991)
agricultura 961, 964, 1097
arhive 1014-1015
forţele armate 1095
lovitura de stat din august (1991) 1225-1226
încorporarea Statelor Baltice 1009
încorporarea Bucovinei şi a Basarabiei 1009-1010
cinematografia 918-919
colectivizarea 961, 965
Partidul Comunist (CPSS) 1093-1094, 1321
cultura 1098
destalinizarea 1091-1092
dizolvarea 1125-1126
economia 1096-1097
mediul 1097
expansiunea 1314
Cincinalele 961, 1096
formarea 932
„Glasnostul" 1121, 1122
Gulag 962, 963, 1330
Politica externă interbelică 986, 992
Perioada interbelică 959-962, 964-965
„Culacii" 964
Noua Politică Economică (NEP) 937, 960
Programul nuclear 1091, 1097
„Perestroika" 1106, 1108, 1121, 1126
Sistemul politic 1093-1095, 1321
Politica externă postbelică 1062, 1067
reînarmarea 961, 1111
religia 1098-1099
despăgubiri de război cerute Germaniei 1060
ştiinţa 1091
forţele de securitate 962, 1095
societatea 1095-6
Stalinism 961-962, 964-965, 1090-1091
Teroarea 962, 964
Comunismul de război 937
(vezi şi Comunism, KGB, Lenin, NKVD, Stalin, Al Doilea Război Mondial)
Regatul Unit
şi Europa 13
Comunitatea Naţiunilor Britanice 1069
Epurări 632
Sistemul Congresului şi 763
decolonizarea 1068-1069
societatea modernă timpurie 632
fondarea 628-629, 631-632, 1285
Războaiele revoluţionare franceze 721, 724-725, 726-727, 728
Hanovra, Dinastia 637-638
Politica imperială 851
Politicile interbelice 976-977
Criza din Iulie şi 877, 879-888
liberalism 802-803, 807, 810
rebeliunea luddiţilor 737
Epoca Napoleoniană 737
în sec. XIX 807, 810
după 1945 1074-1075
perioada de regenţă 737, 754
Naţionalism de stat 813
Mişcarea pentru dreptul la vot (sufragiul) al femeilor 958
Războiul cu SUA 739, 742
Teritorii obţinute în urma Congresului de la Viena 762
(vezi şi Anglia, Irlanda, Irlanda de Nord, Scoţia, Ţara Galilor)
Organizaţia Naţiunilor Unite 1030, 1081, 1112
Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos, vezi

Ţările de Jos
Statele Unite ale Americii
„Politica de izolare" 1063
Declaraţia de Independenţă 637
istoriografie 29-31
perioada interbelică 927, 942-943, 965-966
Doctrina Monroe 763
după 1945 1059, 1062-1064, 1070-1071, 1077, 1080-1081, 1109-1117
Războiul de Independenţă 637-638, 678-679, 689, 690
Primul Război Mondial 910-911, 914, 921
Al Doilea Război Mondial 1008-1009, 1028, 1030-1031, 1036-1048
Universităţi 361, 1248
Ugro-finic, Grupul 219
Urban II, papă 345
Utopianism 444, 491, 836-837, 945-946
Utrecht, Uniunea de la (1579) 538
Ujhorod, Uniunea de la (1646) 505
Vagabondaj 535-536
Valentinian, împărat bizantin 240
Valla, Lorenzo 477
Valmy, bătălia de la (1792) 697, 719, 721
Valois, Casa de 408, 420, 421, 426, 539
Valtellina 537-538, 1219
Vandalii 215, 222, 229, 242
Vasiliev, Alexei 1011
Vatican, Cetatea 944, 1089
Vauban (vezi Le Preste)
Velazquez, P. 1210
Veneţia, Republica
Cruciadele şi 359-360
cesiunea 345, 715
Imperiul 1255
Evul Mediu 344-345, 419
Verdun
Bătălia de la 905
Tratatul de la (843) 306, 313
Vergniaud, Pierre 702
Verlaine, Paul 862
Versailles, Tratatul de la (1919) 927, 941, 942, 949, 986
Vespasian, împărat roman 189
Vespucci, Amerigo 511
Vico, Giambattista 603, 611, 683, 686
Victor Amadeus II, duce de Savoia 638
Victor Emanuel II, rege al Italiei 824
Victoria, regină a Marii Britanii 1300-1301
Vidal de la Blache, Paul 47, 955-956
Viena
Congresul de la (1814-1815) 738, 761, 762
la 1900 849-850
comunitatea evreiască 849-850
Şcoala 483
asediul (1683) 641, 643, 657
Universitatea din 646
Vikingii 293-294, 306, 308, 309 (see also Normans)
Vilnius 660-661, 739
Vergilius Maro 177-178
Visegrád, Grupul de la 1128
Vizigoţii 215, 224, 229, 232, 234
Valahii 244, 389
Vlad III, prinţ al Valahiei 449
Vladimir, prinţ al Kievului 326
Vlasov, Andrei, General 1016, 1045
Volga, Bazinul 63, 65
Voltaire, François-Marie Arouet 601, 605-606, 611, 664, 1210
Vorkuta 49, 963
Vîşinski, Andrei 1053, 1055
Waffen-SS 1016, 1017, 1059, 1326-1327
Wagner, Richard 230-231
Wagram, bătălia de la (1809) 728
Ţara Galilor
Evul Mediu Timpuriu 310
Eisteddfod 817, 829
Anexarea engleză a 310, 408, 425, 549
medievală 309, 425
Metodism 595
Renaşterea naţională 595
Wałęsa, Lech 1108, 1122, 1124
Walewska, Maria 726
Wallace, William 408-409
Valahia, Principat 644
Wallenberg, Ralph 1021
Wallenstein, Albrecht von 564
Wallerstein, Immanuel 583-584
Wannsee, Conferinţa de la Conference (1942) 1016, 1018
Război 172, 345-348, 440, 521, 661, 715, 780, 865-875, 1212, 1266-1267, 1282-1283

(vezi şi Istorie militară)
Războiul de devoluţiune 624
Războiul celor Două Roze 425-426
Varşovia, Marele Ducat al 729, 736-737, 754
Revolta din ghetoul Varşoviei (1943) 1018
Varşovia, Pactul de la 1095, 1100, 1102, 1106, 1123
Revolta din Varşovia (1944) 1041-1042
Washington, Acordul Naval (1921) 941
Waterloo, bătălia de la (1815) 761
Watt, James 680
Weber, Carl Maria von 688
Weber, Max 507, 518
Weimar 786, 941
Wellington, Duce, Arthur Wellesley 728, 736, 744, 754, 761,762
Wells, H. G. 860
Polabii, Crusada 362, 1207
Wesley, Charles 595
Wesley, John 594-595
Uniunea Vest-Europeană (WEU) 1084, 1334
West, Benjamin 614
Westermann, General 705, 711
„Civilizaţia occidentală" 19-31, 37, 38, 146, 1230
Europa Occidentală (după-1945)
agricultura 1081
comunicaţii 1081
politicile actuale 1068-1070, 1071-1076, 1118-1120, 1126-1129
demografie 1080
economie 1080-1081, 1082
media 1077
filozofie 1076-1077
religie 1078-1079
ştiinţă 1076, 1081
societate 1077-1078
Westfalia, Regatul 729, 733
Westfalia, Tratatul de la (1648) 554, 565, 567, 568
Wettin, Casa de 395
Grâu 75-76
Peruci 629, 810
Muntele Alb, bătălia de la (1620) 564
Wiesenthal, Simon 1034-1035
Wilde, Oscar 862
Wilkins, John 509
William, duce al Normandiei („Cuceritorul") 339
William Ockham 433
William Taciturnul, prinţ de Orania 527-529, 536, 538
William I, rege al Prusiei, împărat al Germaniei 824, 826, 868
William II, conte al Olandei 376, 876-877
William II, împărat al Germaniei 854, 910, 925
William III de Orania, rege al Angliei 624, 629, 631
William V de Orania 690
Wilson, Thomas Woodrow 910-911, 921, 925, 927
Winckelmann, Johann Joachim 95, 97
Windsor, Casa de 808-810, 1300-1301
Vin 77
Vrăjitorie 437, 566-567
Vitellius 436
Witkiewicz, Stanisław 953
Wittelsbach, Casa de 395, 429, 1261
Vladislav, rege al Poloniei 555, 558
Femeile 72-73, 123, 774, 958
Woolf, Virginia 892
Wordsworth, William 682-683
Consiliul Mondial al Bisericilor 923
Primul Război Mondial I
consecinţele 925-6
campania din Balcani 907, 921
Ofensiva Brusilov 903
Puterile Centrale 901-902, 903, 907, 910, 914, 921, 925
laşitate 911
Frontul de Est 903, 907, 921
Puterile Antantei Powers 881, 891, 902, 907, 909, 911, 914, 921
Bătălia de la Gallipoli 907
Frontul italian 907, 909
Criza din Iulie 875, 877, 879-896
Frontul levantin 907, 921
medicina 908
Teatrul de luptă din Mediterană 907
Strategia militară 902
Bătălia navală 909-910
originile 879-896
Conferinţa de Pace 926-928
Scopurile războiului 901-902

Frontul de Vest 902-903, 904, 905, 921
(vezi şi Revoluţia rusă, Sarajevo, Verdun)
Al Doilea Război Mondial
consecinţele 1058-1061
campania din Balcani 1010, 1012, 1039
Bătălia Atlanticului 1009, 1028-1029
Bătălia Angliei (1940) 1008
Ofensiva de bombardare 414-415, 1029-1030
Colaborare 1015-1016, 1017, 1019-1020, 1033, 1060-1061, 1326-1327
Debarcările din Normandia 1039-1040
Dunkerque 1006
Forntul de Est 1000-1005, 1004-1005, 1009-1012, 1011, 1013-1016, 1017, 1022, 1026-1027, 1031-1035, 1034-1035, 1036-1037, 1038-1039, 1041-1042, 1042-1045, 1043-1044
Intrarea SUA în război 1027-1028
Purificarea etnică 1034-1035
înfrângerea Franţei 1006
Marea Alianţă 1028, 1030, 1036
Campania din Italia 1030-1031
Eliberarea 1009, 1017, 1027, 1032, 1038, 1039-1040, 1041
Ţările de Jos 1006, 1042
Războiul naval 1008-1009
Africa de Nord 1009
Campania din Polonia 997-998, 1001-1002
repatrierea 1046-1047
Mişcările de rezistenţă 1032-1033
Scandinavia 1003, 1005-1006
Crimele de război 1004-1005, 1034-1035
Războiul de iarnă 1003
(vezi şi Germania (Al treilea Reich), Holocaust, Stalingrad, URSS)
Organizaţia Sionistă Mondială (W.Z.O.) 846
Scrierea 241, 1217, 1226-1227, 1234-1235, 1242-1243
Wrocław (Breslau) 622-623, 1060
Wycliffe, John 403, 404
Xenofobie 103, 817, 822, 850, 922, 945
Xenofon 132
Ialta, Conferinţa de la (1945) 1036, 1042, 1044, 1061, 1110
Elţin, Boris 1125, 1126
Ejov, N. I. 964
Tineret, Planul (1929) 943
Iugoslavia 1319
Istoria antică 186
Cetnicii 1010, 1032, 1033
Războiul Civil 1124
fărâmiţarea (1941) 1010
fărâmiţarea (1990) 1124
interbelică 979
Partizanii 1010, 1033, 1039
După 1945 1100
Ustaşii 1010
(vezi şi Bosnia, Croaţia, Macedonia, Muntenegru, Serbia, Slovenia)
Zaharia, papă 284, 286
Zadruga 390
Zeus 263
Statuia lui Zeus din Olimp 263
Jukov, Gheorghi, mareşal 998, 1031, 1042, 1045
Sionism 822, 828, 845, 846, 847, 978
Zoe, împărăteasă bizantină 318
Zosimus, mitropolit al Moscovei 462, 466
Zweig, Stefan 893-894
Zwingli, Huldiych 488, 490, 492

1. Călătoria Europei

2. Vânători și culegători

3. Pescar minoian

4. Prinț din Cnossos

5. Symposion – Un banchet

6. Etruscheria

7. Idilă arcadiană

8. Răpirea sabinelor

9. Moartea lui Siegfried

10. Attila invadează Roma, 452 d.H.

11. Ortodoxie Răsăriteană

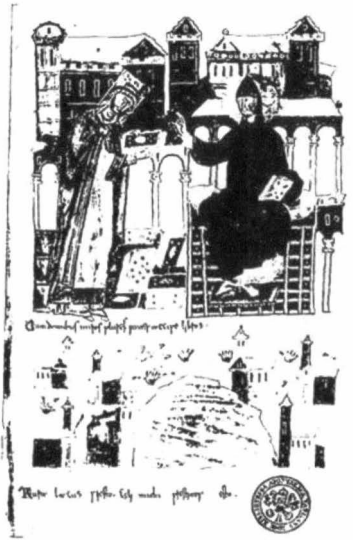

12. Ascetism occidental

13. Donaţia lui Constantin

14. Liturghia slavonă

15. Pietism catolic

16. Sf. Augustin

17. Sf. Carol cel Mare

18. Sf. Matei

9. Sfinții Ioan Botezătorul și Ieronim

20. Matka Boska

21. Sf. Ioan Teologul

22. Sf. Luca – icoană pictată pe lemn

23. Bogorodica

24. Omagiu lui Otto III

25. Anglia cucerită

26. Cruciada wendă

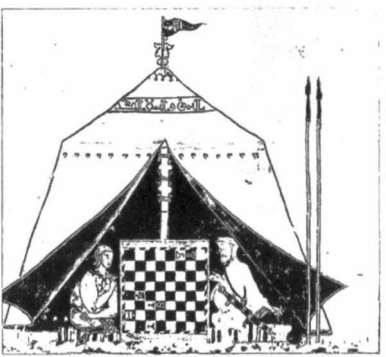

27. Armistițiu în Reconquista

28. Ultimul cântec al lui Tristan

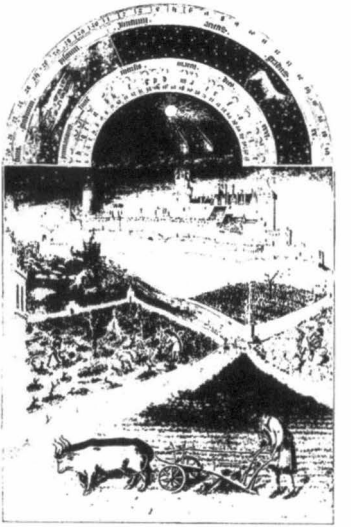

29. Plug cu brăzdar de fier

30. Mirosul cerbului

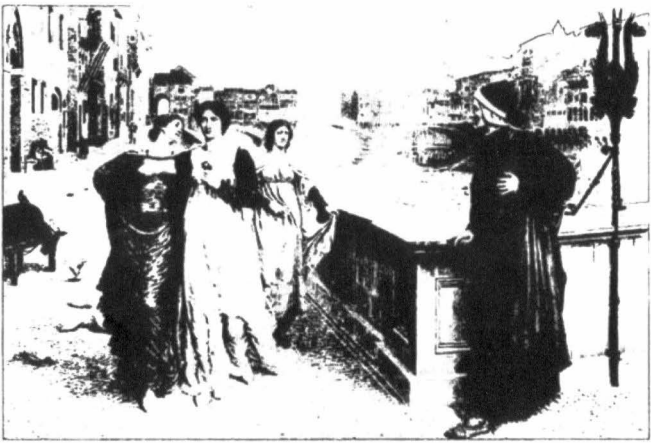

31. Dante îndrăgostit

32. Bartolomeu în fața unei dileme

33. Sf. Francisc binecuvântează păsările

34. Regele Cazimir îi întâmpină pe evrei

35. Picaro

36. Marco Polo

37. Nobil din Apus în veşminte din Răsărit

38. Venus

39. Perspectivă

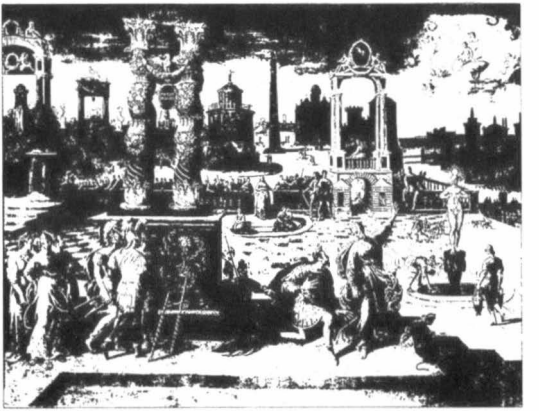

40. Alegorie

41. Columb acostează la San Domingo, 1493

42. Luther intră în Worms, 1521

43. Vis de imperiu

44. Imaginea gloriei trecute

45. Comisia guvernatorilor

46. Sărbătoare moscovită

47. Regele Soare în chip de pater familias

48. Filozoful fără pantaloni

49. Stăpânul continentului

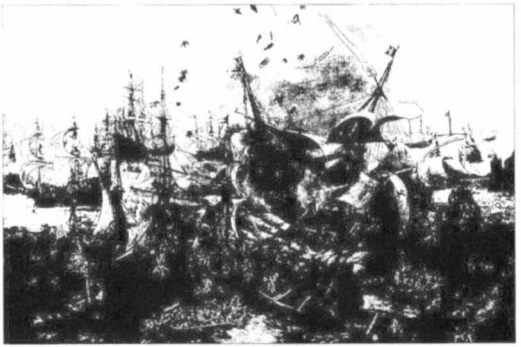

50. Stăpânii mării

51. Infantă în roz

52. Cititor și ascultător

53. Mamă

54. Vară

55. Regalist

56. Republican

57. Prietenul copiilor

58. Cavaler în armură strălucitoare

59. Rătăcitorul etern

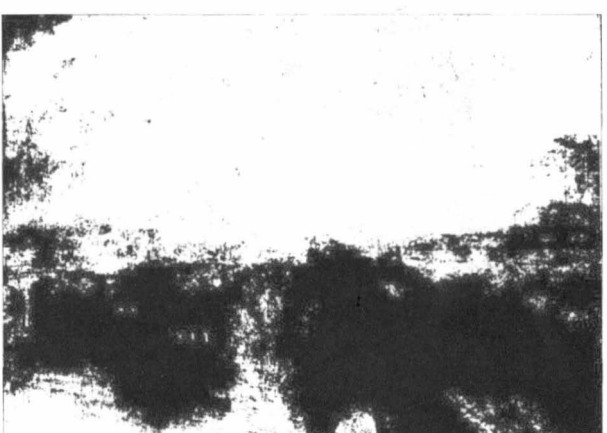

60. Dinam

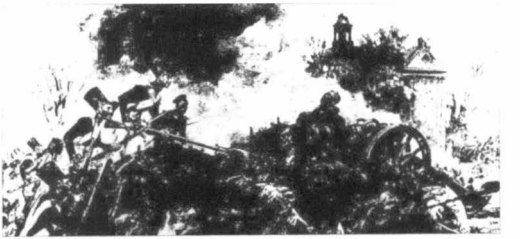

61. Nu ne vom preda

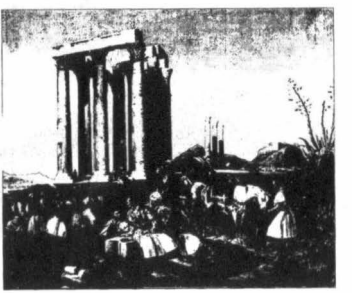

62. Hellas independent

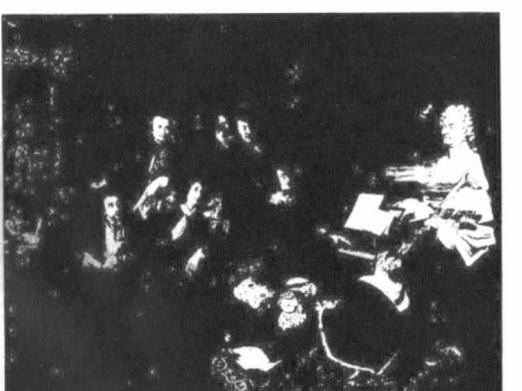

63. Serată muzicală

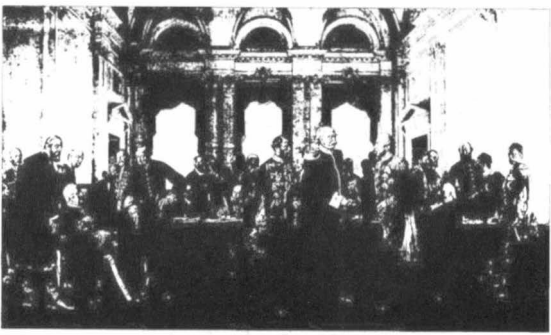

64. Acordul Europei

65. Sărăcie rurală

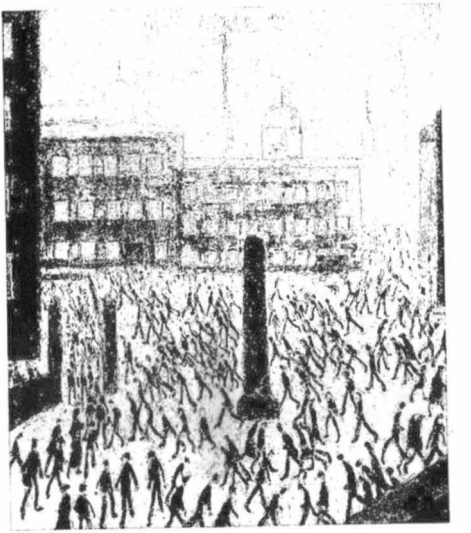

66. Murdărie industrială

67. Impresionist

68. Primitiv

69. Suprarealism

70. Europa înşelată

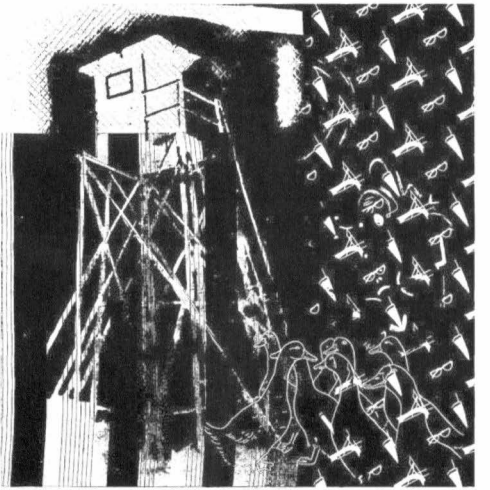

71. Europa divizată

72. Europa suferindă